

51593
1988 1-3.4

1988
122. ÉVFOLYAM

1—2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Kristó Gyula: A 10. századi Erdély politikai történetéhez

Senga Toru: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz

Székely György: Egy elfeledett rettenetes: a második tatárjárás a magyar történelmi hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben

Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310—1323)

Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején

Zimonyi István: Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója

Következő számunk tartalmából:

Gebei Sándor: A rendi monarchia (a rendiség) kérdése Oroszországban

Monok István: Cseffei László (1592—1662)

Závodszy Géza: Az Amerika-motívum és a felvilágosodás-kori Magyarország

Nagy Lajos: Az 1863. évi lengyel forradalom menekültjei az Osztrák-Magyar Monarchiában

E számunk munkatársai

Bán Judit könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) – *Buza János* kandidátus, egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) – *Engel Pál* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *F. Font Márta* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Fügedi Erik* a történelemtudományok doktora (Budapest) – *Gedai István* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának vezetője – *Gergely Jenő* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Hóvári János* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Kristó Gyula* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Mesterházy Károly* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának vezetője (Budapest) – *Petrovics István* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Püspöki Nagy Péter* történész (Pozsony) – *Sebők Ferenc* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Senga Toru* történész (Japán) – *Sinkovics István* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Budapest) – *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Székely György* akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tagányi Zoltán* kandidátus, az MTA Szociológiai Kutatócsoport munkatársa – *Tomka Péter* muzeológus (Xantus János múzeum, Győr) – *Vörös Károly* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *V. Windisch Éva* kandidátus (Budapest) – *Zimonyi István* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Zsoldos Attila* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

122.ÉVFOLYAM

1988. 1–6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Banaszkiewicz, Jacek</i> : A tájbeli, a társadalmi rend és a népi eredethagyományok egysége	769/V–VI.
<i>Ember Győző</i> : Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács (1761–1764)	577/IV.
<i>Engel Pál</i> : Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)	89/I–II.
<i>Gebei Sándor</i> : A rendi monarchia (a rendiség) kérdése Oroszországban	288/III.
<i>Jedruszczak, Tadeusz</i> : A független lengyel állam újjáépítésének problémái 1918-ban	926/V–VI.
<i>Kiniewicz, Stefan</i> : A kiegyezés problémája Lengyelországban a 19. században	915/V–VI.
<i>Kovács I. Gábor</i> : A kalendárium eszköz a nemzet haladásához. (A reformkor naptárirodalma)	316/III.
<i>Kristó Gyula</i> : A 10. századi Erdély politikai történetéhez	3/I–II.
<i>Kubinyi András</i> : Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején	147/I–II.
<i>Leskiewiczowa, Janina</i> : A lengyel földbirtokosság történetének vizsgálata	947/V–VI.
<i>Maczak, Antoni</i> : A korrupció a modern korban. A problémakör áttekintése	996/V–VI.
<i>Materniczky, Jerzy</i> : A lengyelek történelmi tudata. A kutatások módszertani problémái és mai állása	1021/V–VI.
<i>Michalski, Jerzy</i> : Aszejm hanyatlása és újjászületése a 18. században	852/V–VI.
<i>Potkowski, Edward</i> : A középkori lengyel írásbeliség	791/V–VI.
<i>Rostworowski, Emanuel</i> : Hány nemesi állampolgára volt a Rzeczpospolítának?	867/V–VI.
<i>Senga Toru</i> : Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz	36/I–II.
<i>Senkowska-Gluck, Monika</i> : A parasztkérdés Illiriában a napóleoni kormánnyok idején (1809–1813)	894/V–VI.
<i>Skrzypek, Andrzej</i> : A lengyel október és a lengyel–szovjet kapcsolatok	976/V–VI.
<i>Strzelczyk, Jerzy</i> : Gótok Közép-Európában	753/V–VI.
<i>Székely György</i> : Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben	52/I–II.
<i>Tazbir, Janusz</i> : Magyarország mint szimbólum és figyelemztetés a régi lengyel irodalomban	815/V–VI.
<i>Tóth Sándor László</i> : Az etelközi magyar–besenyő háború	541/IV.
<i>Wapinski, Roman</i> : A Második Köztársaság társadalmi struktúrájának egyes vonásairól	958/V–VI.
<i>Wójcik, Zbigniew</i> : Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. A nemzetközi helyzet alapelvei	829/V–VI.

FIGYELŐ

Buza János: „Ungerlein 1678”. A magyar dénár kitiltása Nürnberg pénzforgalmából	664/IV.
Zimonyi István: Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója	216/I–II.

BESZÁMOLÓ

A Magyar–Csehszlovák Történeész Vegyesbizottság 19. ülészka (T.L.) . . .	472/III.
A polgári társadalom fejlődése a pannon térségben a 16. századtól a francia forradalomig (Vonyó József)	1050/V–VI.
Beszámoló a IX. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról (Csató Tamás)	464/III.
Erdély története. Beszámoló a debreceni vitáról (Kovács Ágnes)	474/III.
Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion. Graz, 1987. június 30 – július 4. (F. Font Márta)	222/I–II.
Szentek és démonok a koraközépkori nyugaton (5–11. század) (Sághy Mari- anne)	1040/V–VI.
Tudományos tanácskozás és Anschluss és a müncheni szerződés 50. évfordu- lója alkalmából (Pethő Andrea – Szabó Annamária)	1059/V–VI.

KÖZLEMÉNYEK

Jeszenszky Géza: A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az I. világháború alatt	648/IV.
Kozári Mónika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészí- tésének időszakában	422/III.
Monok István: Cseffei László 1592–1662	622/IV.
Nagy Lajos: Az 1863. évi lengyel forradalom menekültjei a Habsburg–Mo- narchiában	394/III.
Rényi Zsuzsa: Felvilágosult művelődéstörténeti eszmények tükröződése Schwartner Márton „Statistik des Königreichs Ungarn” c. művében	385/III.
Závodszy Géza: Az Amerika-motívum és a felvilágosodás-kori Magyaror- szág	342/III.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Adams, Henry: Thomas Jefferson első elnöksége (Ism.: Bur Gábor)	469/III
Agrárgazdaság, agrártársadalom, agrárpolitika (Ism.: Sebesi Judit)	734/IV.
Magyarországi katolikus egyházi levéltárak fondjegyzékeiről (Ism.: Gergely Jenő)	271/I–II.
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1958. (Ism.: Bán Judit)	269/I–II.
Az 1917-es forradalmak és a szovjet történetírás a 70. évforduló esztende- jében (Ism.: Menyhárt Lajos)	1075/V–VI.
Banaszkiewicz, Jacek: Podaine o Piaschis i Popielu. Studium porównawcze nad Wczesnosredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi (Ism.: Kör- mendi Adrienne)	1066/V–VI.
Bertényi Iván: Magyarország az Anjouk korában (Ism.: Horvát Pál)	1068/VVI.
Boba, Imre: Novi Pogled na Povijest Moravia (Ism.: Sebők Ferenc)	234/I–II.

Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez (Ism.: <i>Hóvári János</i>)	701/IV.
Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet (Ism.: <i>V. Windisch Éva</i>)	260/I–II.
Deák Ferenc: Adalék a magyar közjoghoz (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	721/IV.
Dessert, Daniel: Fouquet (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	704/IV.
Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	706/IV.
Dóka Klára: A vízimunkáltatók szervezése és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918) (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	491/III.
Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei (Ism.: <i>Gedai István</i>)	237/I–II.
Erdélyi István: Pannoniai húsvét (Ism.: <i>Tomka Péter</i>)	230/I–II.
Frey, Linda and Marscha: A Question of Empire: Leopold I. and the war of Spanisch Succession (Ism.: <i>Németh Györgyi</i>)	712/IV.
Gabriel, Astrik L.: The University of Paris and its Hungarian Students and Masters (Ism.: <i>Sinkovics István</i>)	252/I–II.
Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon (Ism.: <i>Zsoldos Attila</i>)	246/I–II.
Good, David F.: The Economic rise of the Habsburg Empire, 1750–1914. (Ism.: <i>Németh Györgyi</i>)	716/IV.
Gömmel, Rainer: Vorindustrielle Bauwirtschaft in der Reichstadt Nürnberg und ihrem Umland (16–18. Jh.) (Ism.: <i>Buza János</i>)	266/I–II.
Grobouszkij, A. N.: Ivan Groznij i Szilveszter (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	483/III.
Gross, Mirjana: A modern Horvátország kezdetei (Ism.: <i>Filipovits Klára</i>)	505/III.
Gündisch, Gustav: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	723/IV.
Haubelt, Josef: Česká osvícenství (Ism.: <i>Deák Eszter</i>)	714/IV.
Hoensch, Jörg K: Geschichte Ungarns. 1867–1983. (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	514/III.
Jászai Magda: Cavour (Ism.: <i>Borsi-Kálmán Béla</i>)	497/III.
Komlós, John: The Habsbourg Monarchy as a Custom Union: Economic Development in Austria–Hungary in the Nineteenth Century (Ism.: <i>Ránki György</i>)	509/III.
Kopcan, Vojtech: Turecké Nebezpečenstvo a Slovensko (Ism.: <i>Hóvári János – Szarka László</i>)	265/I–II.
Kotelnjikova, L. A.: Feodalizm i gorod v Italii. V. VIII–XV vekach. Po metyeriam centralnűch i szevernűch oblasztjaj (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	232/I–II.
Maczak, Antoni: Rządzący i rządzani. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej (Ism.: <i>Körmendy Adrienne</i>)	1070/V–VI.
Magocsi, Paul Robert: Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America (Ism.: <i>Puskás Julianna</i>)	517/III.
Makk Ferenc: Magyarország a 12. században (Ism.: <i>Petrovics István</i>)	242/I–II.
Manfred, Alfred: Robespierre (Ism.: <i>Hahner Péter</i>)	492/III.
Mertanová, Stefánia: Ius Tavernicale. Študie o procese formovania práv a tavernických miest v stádoch vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15–17. stor) (Ism.: <i>Püspöki Nagy Péter</i>)	256/I–II.
Modzelewski, Karol: Chłopi w monarchii wczesnopolskiej (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	240/I–II.
Nardova, V.A.: Gorodszkoe szamoupravlenie v. Rosszii v 60-h-nacsale 90-h godov (Ism.: <i>Mucsi Ferenc</i>)	512/III.
Petrov, Petar: Vasztanov'avane na barzsava 1185–1197 (Ism.: <i>F. Font Márta</i>)	245/I–II.

<i>Philippi, Maja</i> : Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter (Ism.: <i>Hóvári János</i>)	251/I–II.
<i>Rakic, Lazar</i> : Jaša Tomic (1856–1922) (Ism.: <i>A. Sajti Enikő</i>)	725/IV.
<i>Soproni, Sándor</i> : Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes (Ism.: <i>Visy Zsolt</i>)	697/IV.
<i>Szeged története</i> (Ism.: <i>Rácz István</i>)	484/III.
<i>Szemenova, L.N.</i> : Ocserki isztorii bita i kulturnoj zszni Rosszii (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	489/III.
<i>Szenti Tibor</i> : Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	507/III.
<i>Szerbek és magyarok a Duna mentén I. 1848–1849. II. 1848–1867.</i> (Ism.: <i>Pecze Ferenc</i>)	500/III.
<i>Sz. Jónás Ilona</i> : Árpád-házi Szent Erzsébet (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	248/III.
<i>Sztanyiszlavszkaja, A.M.</i> : Polityicseszkaja gyejatyelnoszty (Ism.: <i>V. Molnár László</i>)	494/III.
<i>Takács Miklós</i> : Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken (Ism.: <i>Mesterházy Károly</i>)	238/I–II.
<i>Vom Taler zum Dollar 1486–1986</i> (Ism.: <i>Buza János</i>)	263/I–II.
<i>Turnau, Irena</i> : Historia europejskiego Włókiennictwa od XIII do XVIII. w. (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	700/IV.
<i>Turocz, Johannes de</i> : Chronika Hungarorum. I. Textus. (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	254/I–II.
<i>Unger Mátyás</i> : Bevezetés a források ismeretébe és a forráselemzésbe (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	274/I–II.
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyány Lajos miniszterelnöksége (Ism.: <i>Diószegi István</i>)	718/IV.
<i>Vardy, Steven Bela</i> : The Hungarian–Americana (Ism.: <i>Csillag András</i>)	729/IV.
<i>Voproszi isztorii osztoricseszkoi nauki</i> (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	732/IV.
<i>Wajs, Hubert</i> : Powinnosci feudalne chlopów na Mazowszu od XIV. do początku XVI. wieku. (W dobrach monarszych i koscielnych) (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	1072/V–VI.
<i>Wozniak, Andrzej</i> : Kultura wsi mazowieckiej wsi panszczyznianej XVIII i początku XIX wieku. (Wybrane zagadnienia) (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	1074/V–VI.

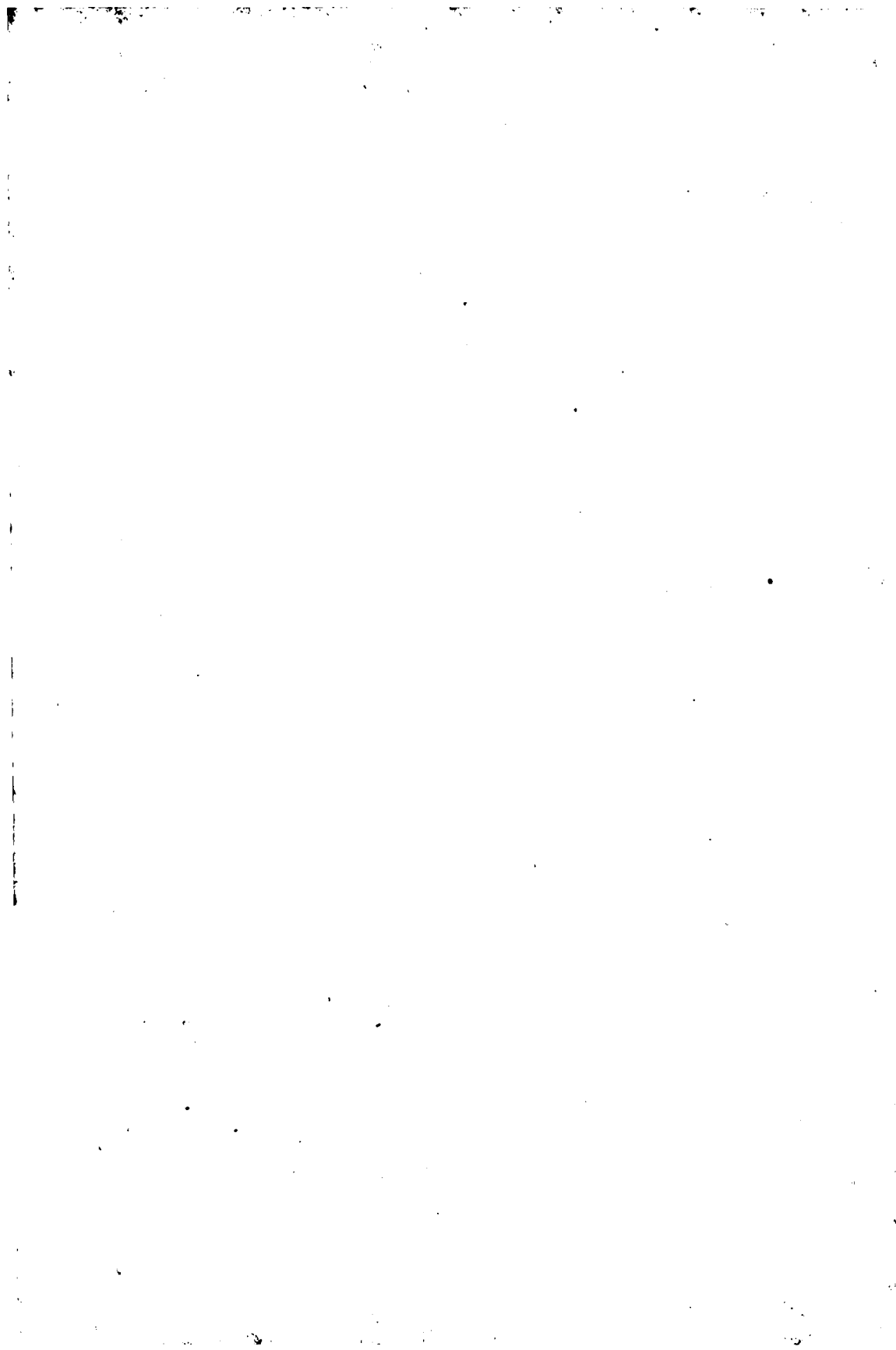
FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Axtell, James</i> : Európaiak, indiánok és a felfedezések kora az amerikai történelemkönyvekben	523/III.
<i>Baker, Paula</i> : A politika „háziasítása”. A nők és az amerikai politikai élet, 1780–1920	530/III.
<i>Belina, Pavel</i> : Az 1789–97-es esztendőök politikai eseményei a városi intelligencia és a népi (vidéki) írástudók véleményének tükrében	1083/V–VI.
<i>Blumin, Stuart M.</i> : A 19. századi középosztály kialakulásának hipotézise: kritika és néhány javaslat	534/III.
<i>Bonsteel Tachau, May K.</i> : George Washington és Edmund Randolph hírneve	528/III.
<i>Csermenszkij, Je.E.</i> : A második orosz forradalom kezdete	739/IV.
<i>Dumke, Rolf H.</i> : Megfigyelések a kliometrikus gazdaságtörténet helyzetéről és fejlődéstendenciáiról	749/IV.
<i>Ervin, M.Je.</i> : A katolikus egyház és a fasizmus (1930–1933)	1087/V–VI.
<i>Freed, John B.</i> : Elmékedések a középkori német nemességről	520/III.

<i>Gonsalves, Priscilla T.</i> : Habsburg mezőgazdasági tervek Boszniában 1878–1914 között	743/IV.
<i>Guboglo, M.N.</i> : A kétnyelvűség tényezői és tendenciái a szövetséges köztársaságokban élő orosz lakosság körében	1084/V–VI.
<i>Hromov, Sz.Sz. – Vilcan, M.A.</i> : A gazdasági–társadalmi fejlődés felgyorsulása a Szovjetunióban az átmenet időszakában	1086/V–VI.
<i>Hryniuk, Stella</i> : Paraszti mezőgazdaság Kelet–Galíciában a 19. század végén	746/IV.
<i>Ivonyin, Ju.E.</i> : Késő Középkor vagy Korai Újkor?	522/III.
<i>Jacobs, Jack</i> : Marxizmus és antiszemitizmus. Kautsky perspektívái	744/IV.
<i>Jussila, Osmo</i> : Az orosz birodalmi törvényhozás Finnországban 1809 és 1898 között	531/III.
<i>Kiesewetters, Hubert</i> : Regionális iparosodás Németországban a birodalom megalakulása idején	742/IV.
<i>Kukla, Jon</i> : Rend és zűrzavar a 17. század elején Amerikában: politikai és társadalmi stabilitás Virginiában	525/III.
<i>Landau, Zbigniew</i> : A lengyel kormány valutapolitikája az 1936–1939-es években	1090/V–VI.
<i>Lemberg, Hans</i> : A Kelet–Európa fogalom keletkezéséhez a 19. században	736/IV.
<i>Litwin, Henryk</i> : Lengyel mágánok 1454–1648. Egy rend formálódásához	521/III.
<i>Livingstone, James</i> : A gazdaságtörténet és elmélet társadalmi analízise: a késő 19. századi amerikai fejlődés vizsgálata	536/III.
<i>Manne, Robert</i> : Szabad kéz Keleten? Anglia közép–kelet–európai politikája a rajnai válság és az Anschluss között	1089/V–VI.
<i>Peterson, M. Jeanne</i> : Nem házi angyalok. Viktoriánus mítosz és a Paget-család asszonyai	532/III.
<i>Prazmowska, Anita J.</i> : A keleti front és a Lengyelországnak nyújtott angol garancia 1939 márciusában	1092/V–VI.
<i>Rutland, Suzanne D.</i> : Ausztrália reagálása a zsidó menekültek bevándorlási kérelmére a II. világháború előtt és után	1093/V–VI.
<i>Soler, D. – Rodrigus, R.D.</i> : Tervek Spanyol–Amerika egyesítésére a XIX. században	737/IV.
<i>Spedváček, Jiri</i> : A Luxemburgok konszolidációs törekvései Közép–Európában	1082/V–VI.
<i>Swiatek, Ryszard</i> : Pilsudski politikája az 1916. november 5-i nyilatkozattal kapcsolatban	747/IV.
Tárgyi kultúra és a házépítés Észak–Amerikában: a hétköznapi emberek világa, 1870–1920	537/III.
<i>Wapinski, Roman</i> : A második lengyel köztársaság nemzedékei	740/IV.
<i>Wyrobisz, Andrzej</i> : A család az iparosodás kora előtti városban és a gazdasági élet. A kutatások és a problémák áttekintése	526/III.
<i>Wyrobisz, Andrzej</i> : A történelmi régiók értelmezéséről a lengyel történettudományban	538/III.
<i>Zotov, N.M.</i> : A portugál gyarmatosítók és Angola, valamint Mozambik népeinek harca a függetlenségért	738/IV.

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1987	1095/V–VI.
Huszár Lajos (1906–1987) (<i>Buza János</i>)	279/I–II.
Trócsányi Zsolt (1926–1987) (<i>Vörös Károly</i>)	278/I–II.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51—53.

122. ÉVFOLYAM 1988/1-2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS,
KOSÁRY DOMOKOS, KÓNYA SÁNDOR, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kristó Gyula</i> : A 10. századi Erdély politikai történetéhez	3
<i>Senga Toru</i> : Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz	36
<i>Székely György</i> : Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben ..	52
<i>Engel Pál</i> : Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)	89
<i>Kubinyi András</i> : Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején ..	147

FIGYELŐ

<i>Zimonyi István</i> : Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója	216
--	-----

BESZÁMOLO

Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion. Graz, 1987. június 30–július 4. (<i>F. Font Márta</i>)	222
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Erdélyi István</i> : Pannoniai húsvét (Ism.: <i>Tomka Péter</i>)	230
<i>L. A. Kotelnikova</i> : Feodalizm i gorod v Italii. V. VIII–XV vekach. Po matyerialam centralnűch i szevernűch oblasztyej (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	232
<i>Imre Boba</i> : Novi Pogled na Povijest Moravie (Ism.: <i>Sebők Ferenc</i>)	234
<i>Erdélyi István</i> : A magyar honfoglalás és előzményei (Ism.: <i>Gedai István</i>)	237
<i>Takács Miklós</i> : Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken (Ism.: <i>Mesterházy Károly</i>)	238
<i>Karol Modzelewski</i> : Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	240
<i>Makk Ferenc</i> : Magyarország a 12. században (Ism.: <i>Petrovics István</i>)	242
<i>Petăr Petrov</i> : Văzstanov' avane na bărzava 1185–1197. (Ism.: <i>F. Font Márta</i>)	245
<i>Gerics József</i> : A korai rendiség Európában és Magyarországon (Ism.: <i>Zsoldos Attila</i>)	246
<i>Sz. Jónás Ilona</i> : Árpád-házi Szent Erzsébet (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	248
<i>Maja Philippi</i> : Die bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter (Ism.: <i>Hóvári János</i>)	251
<i>Astrik L. Gabriel</i> : The University of Paris and its Hungarian Students and Masters (Ism.: <i>Sinkovics István</i>)	252
Johannes de Turocz <i>Chronica Hungarorum</i> . I. Textus. (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	254
<i>Stefánia Mertanová</i> : Ius Tavernicale. Študie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15–17. stor.) (Ism.: <i>Püspöki Nagy Péter</i>)	256
<i>Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós</i> : Magyar könyvtártörténet (Ism.: <i>V. Windisch Éva</i>)	260
Vom Taler zum Dollar 1486–1986 (Ism.: <i>Buza János</i>)	263
<i>Vojtech Kopčan</i> : Turecké nebezpečenstvo a Slovensko (Ism.: <i>Hóvári János–Szarka László</i>)	265
<i>Rainer Gömmel</i> : Vorindustrielle Bauwirtschaft in der Reichsstadt Nürnberg und ihrem Umland (16–18. Jh.) (Ism.: <i>Buza János</i>)	266
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985. (Ism.: <i>Bán Judit</i>)	269
A magyarországi katolikus egyházi levéltárak fondjegyzékeiről (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>)	271
<i>Unger Mátyás</i> : Bevezetés a források ismeretébe és a forráselemzésbe (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	274

KRÓNIKA

Trócsányi Zsolt (1926–1987) (<i>Vörös Károly</i>)	278
Huszár Lajos (1906–1987) (<i>Buza János</i>)	279

A 10. SZÁZADI ERDÉLY POLITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ

1. A források

Erdély 10. századi politikai történetét vizsgálni igen nehéz feladat. Nem elsősorban a régióra vonatkozó nézetek ellentmondásos volta teszi azzá, hanem az a sajátos körülmény, hogy a 10. századi Erdélyre úgyszólván nincsenek források. Bóna István kutatásai ugyan mérföldes lépésekkel vitték előre a korai Erdély népiség- és településtörténetére vonatkozó ismereteinket a térség régészeti emlékeinek számbavételével,¹ ám mindebből viszonylag csekély számú következtetés adódik a politikatörténet számára hasznosíthatóan. Ezrével ismerünk a 10. század utáni időből helyneveket Erdély területéről,² ám roppant nagy kérdés, hogy ezek közül melyeket lehet visszavezetni a 10. századba, egyáltalán megvan-e a lehetősége annak, hogy a zömmel a 13. században vagy az azt követő évszázadokban felbukkanó helyneveket – minden különösebb indok, a forráskritika elemi alkalmazása nélkül – visszavigyük a 10. századba. További kétely, hogy a helynevekből (még ha valaha sikerülne is azok 10. századi rétegét megbízhatóan elkülöníteni a későbbi keletkezésektől) mennyire szabad vagy szabad-e egyáltalán politikatörténeti következtetésekre jutni, amikor tudott tény, hogy a helynévadási indítékok gazdag választékából nem társadalom- vagy politikatörténeti szempont, hanem csoportlélektani indokok alapján válik egy-egy (nagyritkán két) indíték az adott helynevet meghatározó tényezővé.³ Csak helyeselni lehet Györffy György azon eljárását, hogy a korai Erdély történetének vizsgálódásából legfrissebben kikapcsolta „a *Gyula* helyneveket, mert a *Gyula* szn. divatos volt az Árpád-korban; belőle később is keletkezhetett helynév”.⁴ Úgy hisszük, a helynévkutatásban – általunk már régebb óta hangoztatott – alapvető fogadott el és érvényesített e helyütt Györffy. Nem kevesebbet jelent ez, mint annak beismerését: jelen tudásunk alapján nem tudjuk különválasztani az azonos hangalakot mutató helyneveket keletkezési idejük szerint, márpedig kétségtelen, hogy ilyen földrajzi nevek több (sok)

¹ Bóna István: in: *Makkai László–Mócsy András* (szerk.): Erdély története I. Bp. 1986. (a továbbiakban: ET) 194–234.

² *Kniezsa István*: Keletmagyarország helynevei. *Deér József–Gáldi László* (szerk.): Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1943. 177–295.; *Coriolan Suciu*: Dicționar istoric al localităților din Transilvania I–II. București 1967.; *Ernst Wagner*: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln–Wien 1977.

³ *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. Acta Historica LV. Szeged 1976. 10–14.

⁴ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III. Bp. 1963–1987. (a továbbiakban: ÁMTF) II. 47.

évszázad alatt bármikor keletkezhettek. Csak egyetlen példát idézünk a lehetséges temérdekből ennek igazolására. Az Ugocsa megyei Gyuláról Szabó István azt állapította meg: „Az Akli és Feketeardó között 1337-ben megvont határ leírásában még nincs említve, jóllehet ez a határ ma gyulai földön húzható meg, ami arra mutat, hogy Gyula csak ez után keletkezett. Nevével először 1396-ban találkozunk, megtelepülését tehát 1337–1396 között kell keresni.”⁵ Botor dolog lenne tehát az *erdélyi* püspökség területén fekvő ugocsai Gyulát az erdélyi Gyulák első családtagjaival genetikai kapcsolatba hozni, s bizonyosságát látni ebben a helynévben annak, hogy az erdélyi Gyulák Ugocsában, az erdélyi püspökség északnyugati nyúlványában ősfoglalók voltak. Persze, az ugocsai Gyula esetében megóv bennünket ettől a kapitális tévedéstől az a szerencsés körülmény, hogy az adatok ráinkmaradásának véletlenszerűsége folytán ki tudjuk következtetni hozzávetőleges keletkezési idejét. Ám mi a helyzet, ha nem ismerjük a helynévalakulás sajátos viszonyait (sem annak dátumát, sem történelmi körülményeit)? Bizony, ebben az esetben tudásunk vaskos hézagait hidaljuk át meg nem engedhető feszításválságra azzal, ha ellenőrizhetetlen és éppen ezért ötletszerű helynévi kombinációkba bonyolódunk. Úgy tűnik tehát, hogy a 10. századi Erdély történetéből általában, a 10. századi Erdély politikatörténetéből pedig különösen ki kell zárunk a helyneveket.

A régészeti és helynévi forrásokon kívül már csak az írott kútfők maradnak meg számunkra a dolgozat címében foglalt kérdéskör megoldásához. Igaz, legújabban felmerült, hogy erdélyi rovásfeliratos emlék a 10. század hagyatéka lenne,⁶ de ez a kérdéskör még további alapos vizsgálatot igényel. Mindebből az következne, hogy a 10. századi Erdély politikatörténetéhez csak a régés-régóta ismert és elemzett kútfőket (a krónikákat és a gestákat) kellene és lehetne felhasználnunk? Különösen azért adunk nehéz szívvel a kérdésre igenlő feleletet, mert ezek a források igencsak távol vannak attól, hogy minden további vizsgálat nélkül megbízható tükörképei lennének a 10. századi Erdély politikai viszonyainak. Anonymus 1210 táján írta gestáját,⁷ őt tehát háromszáz esztendő választotta el a 10. század elejétől, s kétszáznál is több év a 10. század végétől. Miközben történetírásunk elveti a névtelen jegyző tudósítását a magyar honfoglaláskor Erdélyben országgló blak Gyaluról, ugyanakkor annak néhány képviselője elfogadja (majdhogynem készpénznek veszi) Gyalu magyar ellenfelének, Téténynek (*Tuhutum*) történeti valóságát a 9. század végén. Ám amikor teljes joggal az anonymusi koholmányok kelléktárába utasítjuk Gyalu személyét erdélyi „államával” együtt, vajon nem kellene-e óvatosabban eljárni Téténnyel és Tétény erdélyi honfoglalásával kapcsolatban? Meggyőződéssel valljuk, hogy ahol Anonymus nem saját korában élő személyek, nemzetségtagok eredeti értelmét vesztő, évszázadok alatt elhalványodó emlékezetére épített,⁸ ott megbízhatósága túlnyomó részben kizárható. A nemzetségi emlékezet elsősorban földhöz, birtokhoz kapcsolódott, ezért Anonymus azon helyei, amelyek egyes személyek, nemzetségtagok ingatlanaira vonatkoznak, nagy régiségre mehetnek vissza. Ám amikor egyes történelmi

⁵ Szabó István: Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség I. 1. Bp. 1937. 359.

⁶ Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 1987. 378–384.

⁷ Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 369–392., 575–579.

⁸ Makkai László (ET 270.) szintén azt hangoztatta: „Anonymusnak viszonylag legmegbízhatóbb értesülései... a családi hagyományok voltak.”

eseményeket (csatákat, ütközeteket) kellett megkonstruálnia, döntően fantáziájára volt kénytelen hagyatkozni. Anonymus forrásértékének megállapításához tehát az emlékezet tárgya, irányultsága szolgál valamelyes biztos iránytűként. Az emlékezet pedig elsősorban az anyagi javakat, azok helyét, nagyságát, a birtoklás pusztá tényét és régiségét őrizte meg. További nehézség forrása, hogy a 10. századi Erdélyről még Anonymusnak sincs mondanivalója, leszámítva azt az egyetlen mozzanatot, hogy felsorolja Tétény leszármazottait, akik szerint a 10. században éltek. A névtelen jegyző által erdélyinek minősíthető események nagyobbik része (az erdélyi honfoglalás) a 9. század végére, kisebbik része (az erdélyi Gyula alulmaradása Szent Istvánnal szemben) pedig már a 11. század elejére vonatkozik. Hasonlót mondhatunk el a 14. századi krónikakompozícióról, amelynek szövegei a 11. századtól (a 11. század végétől) a 14. század közepéig terjedő időközben készültek, a 10. századi Erdélytől tehát – a szélső határokat figyelembe véve – 100–450 évnyi távolságra. Ráadásul a 10. század itt is fehér folt. Hiszen a krónikának azon megjegyzése, hogy Álmost Erdély hazában megölték (*Almus in patria Erdelw occisus est*),⁹ még 895 körüli esemény emléke lehet, viszont Szent Istvánnak az erdélyi Gyula elleni hadjáratát leíró fejezet már a 11. század elejéhez utasít bennünket. Egyetlen közvetett híre van a 13. század végi Kézai Simonnak a 10. századi Erdéllyel kapcsolatban. Szerinte a honfoglaló Gyula, bár „a többiekkel együtt Pannóniába ment, végül Erdély részein lakott”.¹⁰ azt a benyomást keltve ezáltal, hogy az 1280-as években mintha még tudott volna arról: a Gyulák csak utóbb, a 10. század folyamán nyugat felől, tehát a Duna–Tisza vidékéről nyomultak be Erdélybe.

Úgy tűnik, áthatolhatatlanul sűrű homály fedi el előlünk Erdély 10. századi történetét. A legutolsó időig e homály nem is oszlott, már ami a források gyötrő hiányát jelenti. Makkai László lépett fel legújabbban azzal a feltételezéssel, hogy egy kortárs arab geográfus 932-re tett híre, miszerint a besenyők és a magyarok a bolgárok ellen vonultak, s Bizánc a bolgárokat segítette, kapcsolatba hozható „Erdély déli részének a magyarok által való elfoglalása”-val. A – mint Makkai írja – „népek, »városok« és országok neveit összekeverő zavaros szöveg”¹¹ ilyenfajta értelmezést azonban nem enged meg. Maszúdí szövegéből kiderül, hogy a W.l.n.d.r. (nándor’, azaz ’bolgár’) nevű nagy görög város a bizánci birodalom határán volt, abban az irányban, ahol a besenyő és a magyar nép lakott. E város a hegyek és a tenger között terült el, s védőpajzsként zárta el a türkök (= besenyők és magyarok) útját Bizánc felé; Bizánc számára „a hegyek, a tenger és ennek a városnak a lakói [védelmet] nyújtottak velük [a besenyőkkel és a magyarokkal] szemben”. Feltétlenül azon az útvonalon feküdt, amely a magyarok földjéről Konstantinápolyba vezetett, mert egyfelől ha nem így lett volna, védelmi feladatot Bizánc számára nem tudott volna ellátni, másrészt pedig e város elfoglalása után a magyarok és a besenyők továbbvonultak innen „Konstantinápoly irányába”.¹² E W.l.n.d.r. elfoglalásában olyan katonai tettet kell látnunk, amely a Konstantinápoly elleni hadi akció

⁹ *Emericus Szentpétery*: *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 287.

¹⁰ SRH I. 166.

¹¹ *Makkai László*: ET 271.

¹² *J. Marquart*: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903. 61–63.; *Györffy György*: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. 1986.³ (a továbbiakban: MEH) 101–103. (Czegledy Károly fordítása.)

részeként az Al-Dunától délre eső balkáni területen, a Fekete-tenger és a Balkán-hegység régiójában zajlott le, s e terület egyaránt megközelíthető volt a Kárpát-medencei magyarok és az Etelközben (tehát a Kárpát-medencén kívül) élő besenyők számára. Így hát Maszúdi adata nem vonatkoztatható Dél-Erdélyre, s ebből nem olvasható ki az, hogy a magyarok — legkésőbb — 932-ben foglalták el a bolgároktól Erdély déli részét.

A 10. századi Erdély politikai történetéhez így elsősorban a már sokszorosan megtárgyalt, ám teljesen még ki nem aknázott magyarországi elbeszélő forrásokat (Anonymust és a 14. századi krónikakompozíciót) kell felhasználnunk, de erőteljesen be kell vonnunk a vizsgálatba a későbbi Erdély történetének mindazon vonásait, mozzanatait is, amelyek visszakövetkeztetésre alapot nyújtanak.

2. A kutatás mai állása

A történeti kutatás részint politikai töltetű indítékoktól vezetettve, részint pedig a forrásanyag gyötrő hiánya miatt igen eltérő véleményeket nyilvánít a 10. századi Erdélyről. A mai román történetírás tendenciája kétségtelen: minél erősebben hangoztatni a dákoromán kontinuitásnak megfelelően a románság erdélyi jelenlétét és államalkotó képességét a 9. században, a magyarok érkezését megelőzően. Azt ugyan kénytelen elismerni a román történetírás, hogy a honfoglaló magyarok megfordultak Erdélyben, de az erdélyi só megszerzése után visszavonultatja őket a térségből, s még Szent István király 11. század eleji erdélyi katonai akcióját, Gyula leverését követően is csaknem évszázadnyi szünetet iktat be a magyarok erdélyi előrenyomulásában, jobbára besenyő uralom alatt állónak ábrázolva a 11. századi Erdélyt. Csak e század végétől kezdve tételez fel számottevő magyar behatolást Erdélybe, de nem mulasztja el hangoztatni: „a 13. század második felében és a 14. század első negyedében Erdély már csak formálisan tartozott a Magyar Királysághoz, a valóságban különálló ország (*regnum*) volt”.¹³ A jelen dolgozat nem tekinti feladatának, hogy kitérjen a dákoromán kontinuitáselmélet bírálatára, így megelégszik annak leszögezésével: nincs egyetlen magyarországi történész sem, aki hitelt adna a román történetírás iménti állításainak. Annál inkább joga van a magyar történetírásnak elutasítania a román álláspontot, mivel az egyetlen Anonymust leszámítva, aki 1210 táján írta munkáját, románok a 13. század elejéig elő sem fordulnak Erdély (illetve az egész akkori Magyarország) területén. Már e két körülmény egybeesése — hogy tudniillik Anonymus akkor írt románokról (a honfoglalás korába visszavetítve őket), amikor azok kezdtek megjelenni Magyarországon — roppant valószínűvé teszi: a névtelen jegyző saját kora viszonyait vetítette vissza a 9. század végére. Mivel ezt tucatnyi más esetben teljes bizonyossággal megállapíthatjuk (így pl. az 1180-as években létrejött kumán–bolgár–blak [román] szövetséggel kellett a honfoglaló magyaroknak harcolniuk; Árpád vezérrel az 1200 körüli magyarországi társadalmi csoportok tagjai, nemesek és szerviensek lakmároztak együtt Attila király palotájában; Anonymus saját munkáját

¹³ Miron Constantinescu (szerk.): Erdély története I. Bukarest 1964. 101–108. (a vonatkozó rész Ștefan Pascu munkája); Ștefan Pascu: Voievodatul Transilvaniei I. Cluj 1972.² 61–129.; Ștefan Pascu: Mit jelent Erdély? Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében. Bukarest 1984. 56.

presens pagina kifejezéssel illetve, ez 1193-ban bukkan fel első ízben III. Béla kancelláriájában, amelynek az író jegyzője volt), kétségünk sem lehet: a 10. századi Erdély történetében a románoknak semmiféle szerepet nem juttathatunk.¹⁴

A magyar történetírás hosszú utat járt be azóta, hogy a 19. század végén több neves történész (Tagányi Károly, Karácsonyi János) kidolgozta Erdély kései magyar megszállásáról szóló feltevését. Tagányi Károly azzal indokolta, hogy Erdélyben nem volt honfoglalás, mert „*e földön egyetlen autochton nemzetség se volt*” az itteni birtokosok magyarországi nemzetségekből valók, az Erdélyben található egy-két nemzetségi monostor Magyarországról származó genusoké volt. Így Erdélyt nem a nemzet – vélte Tagányi –, hanem a dinasztia hódította meg Szent István (vagy talán Géza fejedelem) korában. Karácsonyi János helynevekre építő gypű-vonulatok megrajzolásával jutott Tagányiéhoz hasonló, sőt radikalitásban még azt is túllépő következtetéséhez: „Erdélyt a magyarok a honfoglaláskor 896-ban nem szállották meg, azt 896–1000 években nem birták, s azután is csak fokenkint foglalták el.” Elvetette Karácsonyi az erdélyi püspökség Szent István kori voltát is, annak első székhelye véleménye szerint Szilágy megyében volt, s csak Szent László korában került át a központ Gyulafehérvárra.¹⁵

Sajátos módon a régész Roska Márton kezdeményezte az 1920–1930-as években ennek a tételnek a revízió alá vételét. Az általa felsorolt régészeti leletek (Marosgombás, Magyarlapád, Gyulafehérvár, Borosbenedek, Borberek, Nyírmező, Csáklya, Kolozsvár, Vajdahunyad, Várfalva és Eresztevény) „vitán felül álló, kétszer kettő erejű bizonyítékok, melyek alapján mint tényt állapíthatjuk meg, hogy a magyarság erdélyi honfoglalása már a vezérek korában megkezdődött.”¹⁶ Rövidesen a történettudomány is módosította álláspontját Erdély magyar megszállása kérdésében. Deér József 1934-ben még meglehetősen óvatossággal fogalmazott: „Az erdélyi honfoglalás kapcsán a magyarság ezt a területet – ha csak szórványos megszállással is – a maga hatalmi szférájához csatolta,” de Erdély jelentős területeit továbbra is lakatlan gypűelvének képzelte el. Mályusz Elemér 1943-ban már viszont egyenesen arról írt, hogy „a X. századi Erdély magyarságának központja politikai és népi tekintetben egyaránt Gyulafehérvár volt”. A régi (Tagányi és Karácsonyi nevéhez fűződő) tétel megdöntésében Makkai László szerzett a történészek közül igen nagy érdemeket. Erdély északi és középső részén őt (a Gyula-Zsombor, az Agmánd, a Borsa, a Szil vagy Kalocsa és a Mikola) nemzetséget állapított meg, birtoklásukat visszavezette a 10. századba azon az alapon, „mivel egyikükről sem mutatható ki, hogy Erdélyen kívül máshol is birtokolt volna”. Ezzel szemben – vélte Makkai – nincs nyoma Dél-Erdélyben ősfoglaló nemzetségnek. A különbség okát abban látta, hogy az északi nemzetségek önként meghódoltak Szent Istvánnak, így megmenekültek a végpusztulástól, míg Dél-Erdélyben Gyula fegyverrel állt ellen a királynak, s így ő és hívei elvesztették birtokaikat. A magyar történetírásban tehát az 1930-as években és az 1940-es évek első

¹⁴ *Kristó Gyula*: a 7. jegyzetben i. m. 132–190., 498–511., 371–372.

¹⁵ *Tagányi Károly*: A honfoglalás és Erdély. *Ethnographia* 1890. 213–223.; *Karácsonyi János*: A honfoglalás és Erdély. *Katholikus Szemle* 1896. 456–483.

¹⁶ *Roska Márton*: Adatok a magyarság erdélyi honfoglalásához. *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1927. 258–264.; *Roska Márton*: A honfoglalás és Erdély. *Asztalos Miklós* (szerk.): A történeti Erdély. Bp. 1936. 161–173.

felében szemléletváltás következett be: utat tört magának az a felfogás, hogy Erdély már a 10. század folyamán magyarok megszállta, a magyar nép sorsában osztozó terület volt.¹⁷

Sajátosan közvetítő álláspontot alakított ki a régi és az új elmélet között Váczy Péter. Feltevését Kézai Simon egyetlen mondatára építette, amely szerint a Gyulák eleinte Pannóniában szálltak meg, és csak később vonultak át az erdélyi medencébe. Ez a Kézai-féle tudósítás Váczy szerint visszavezethető a 11. századi gestára, vagyis „a 11. század vége felé még él a magyarság emlékezetében annak a tudata, hogy Erdélyt csak a honfoglalás és a törzsek elhelyezkedése után szállta meg”. Szellemesen kapcsolta Váczy az erdélyi honfoglalás időpontjának kérdésköréhez Biborbanszületett Konstantin császár 950 körüli tudósítását. A bizánci uralkodó Gyula országát a Maros mindkét oldalára, a Tisza és az Erdélyi Középhegység közé tette, de mivel az 1003-ban már Erdélyben feküdt, ennél fogva Váczy a gyulák erdélyi honfoglalását a 10. század második felére, a 950–1000 közti időre helyezte, s a 10. századi erdélyi honfoglalást összhangban levőnek ítélte a régészet (Roska Márton) megállapításaival. Megerősítve látta a gyuláknak Erdélybe a marosi víziút mellett való bevonulását azon körülmény révén is, hogy „egyetlen lelet, a kolozsvári kivételével Erdély valamennyi eddig ismert honfoglaláskori emléke a Maros völgyéből, legfőképp a Maros és Küküllő összefolyásának vidékéről származik”. Váczyéhoz hasonló álláspontot foglalt el Kniezsa István, aki nem ítélte lehetségesnek Erdély honfoglalás kori megszállását, s elfoglalásának első fejezetét a vezérek korára helyezte. Hasonló nézetet osztott Janits (Borsa) Iván. Ő Tagányira hivatkozva állapította meg: „Erdélyt nem szállhatták meg a honfoglaló magyarok, mert akkor ugyanazt a szervezetet és berendezést nyerte volna ez a vidék is, mint az ország többi része. . . Végeredményben tehát kétségtelennek vehetjük, hogy Erdély megszállása később történt, mint az ország egyéb részei.”¹⁸

A kutatás mai állása nem érthető meg e rövid (és teljességre igényt nem tartó) összegzés nélkül. Világosan kiderül e kurta vázlatból is, hogy az 1940-es évek közepéig nem jutott egységre a magyar történettudomány az alapkérdésben sem (mikor szállta meg a magyarság Erdélyt), miközben még több és kiáltóbb ellentét maradt az egy cseppet sem elhanyagolható részletek vonatkozásában (mint pl. abban, hogy hol volt Erdély első világi és egyházi központja, honnan ered a vajdaság intézménye stb.) A Századok 1945–1946. évi számában még napvilágot látott I. Tóth Zoltán forráskritikai tanulmánya Anonymus munkájának erdélyi vonatkozásairól,¹⁹ de voltaképpen hosszú időre ez vált a korai Erdélyre irányuló magyar történeti vizsgálódások záródarabjává. A magyar történetírás ezt követően évtizedekre lemondott a korai Erdély históriájának vizsgálatáról. Az Erdéllyel foglalkozó részlettanulmányok elapadtak, az összefoglaló szintézisek óvatosan megkerülték a „kényes” kérdéseket, olykor még Erdély nevének

¹⁷ *Deér József*: A középkori Erdély. Magyar Szemle 1934. 194–195.; *Mályusz Elemér*: A magyarság a középkori Erdélyben. Hítel 1943. 267.; *Makkai László*: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok, 1944. 163–191.

¹⁸ *Váczy Péter*: Gyula és Ajtony. Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp. 1938. 488–493.; *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI-ik században. *Szerédy Jusztinián* (szerk.): Szent István Emlékkönyv II. Bp. 1938. 389–393.; *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. H. é. n. [Bp. 1940.] 3–5.

¹⁹ *Inokai Tóth Zoltán*: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 1945–1946. 21–84.

leírásától is tartózkodtak. Az egyetemi tankönyv szerint „a magyarok honfoglalása, a területek első meghódítása 9. század végén, a 10. század első éveiben a Maros és a Tisza völgyére, egyes tisztántúli területekre, a Duna–Tisza köze egyes részeire terjedt ki. A Dunántúl folyamatos megszállása a 10. század első felére esik”. Ezzel némileg ellentmondásban Ajtony és Gyula tárgyalása során a Maros-vidék és Erdély „később megszállt földek”-nek minősül. A kétkötetes *Magyarország története* szerint a keleti végeket a gyula törzse szállta meg. „A gyepek északon és keleten nem érték el a Kárpátokat... Erdély magyar és latin neve (erdöntúli terület) is még azt a helyzetet tükrözi, amikor a névadók Erdélyen innen éltek.”

Szimptomatikus jelentőségű az, amit a Moszkvában 1957-ben kiadott *Vszemirnaia isztorija* III. kötetében és annak Budapesten 1963-ban közzétett magyar fordításában olvashatunk. Ez együtt tárgyalja Havasalföld, Moldva és Erdély történetét a 9–13. században, mint a magyar kiadás jegyzete mondja: „a történeti fejlődés jövő, a XX. században kiteljesedő eredményeit tartva szem előtt... jöllehet ez a IX–XIII. századi törzsszövetségi, illetve állami kereteknek nem felel meg.” A magyar kiadás jegyzete e kitételről eltekintve inkább a szovjet monográfia szerkesztési elvét védi (amely megfelel a román álláspontnak): „a fejezet a történeti fejlődésnek megfelelően hangsúlyosan tárgyalja Erdély különállását a magyar államon belül, ami 1526 előtt tartományi formában (vajdaság) jelentkezett.” A dákoromán őslakosság továbbélése tekintetében mintha egyetértően emelné ki a magyar források hozzájárulását a kontinuitásmélethez: „12–13. század fordulóján keletkezett Anonymus-féle Gesta már megemlékezik a román értelemben felfogható blachokról és ugyanez a forrás ír az erdélyi (erdöntúli, Ultra-silvana) blacus fejedelem szerepéről a magyar honfoglalás korában. A XIV. századi magyar krónikaszerkesztés már — a korabeli okleveles anyagban románt jelentő — vlachoknak nevezi a rómaiak eltávozásakor itt maradt kolónusaikat és pásztorait.” Ugyanakkor helyreigazító jegyzet nélkül maradt a *Vszemirnaia isztorija* azon állítása, hogy „Havasföldön, Erdélyben és különösen Moldvában a feudális viszonyok kialakulására nagy hatással voltak az óorosz állammal kialakult kapcsolatok... Ettől [a 10. század végétől] kezdve a szláv nyelv egészen a XVII. század közepéig a hivatalos iratok és a görögkeleti egyház nyelvévé vált nemcsak Moldva, hanem Havasföld és Erdély területén is.” A szovjet *Világtörténet* szerint Erdély „a XI. századtól kezdve a magyar királysághoz tartozott. A délnyugati [román] kenézségeknek és vajdaságoknak a XI–XIII. század folyamán harcolniuk kellett a magyar urak hódító törekvései ellen, akik ki akarták ide is terjeszteni uralmukat”.²⁰

Amikor a kutatás mai állásáról szólunk, nem csupán a 20. század első évtizedeiben folyt intenzív munkálatokra kell tekintettel lennünk, hanem azokról az évtizedekről is meg kell emlékeznünk, amelyek századunk közepén szinte teljes csendet teremtettek a korai Erdélyt érintő vizsgálódásokban, s ezzel jószerével átengedték a nemzetközi terepet a bizonytalan tudománytalannak nevezhető román álláspont számára. Leszámítva Bóna István jelentős településtörténeti kutatásait, az 1970-es évek óta lényegében három magyar kutató vállalkozott arra, hogy összefoglaló képet adjon a korai Erdély históriájáról:

²⁰ Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1961. 46., 59.; Molnár Erik–Pamlényi Ervin–Székely György (szerk.): Magyarország története I. Bp. 1971.³ 45.; Világtörténet III. Bp. 1963. 444–445.

Györffy György, Makkai László és e sorok írója. Magunk 1974-ben megírt és 1979-ben megjelent könyvünk egyik fejezetében megkíséreltük az erdélyi vajdaság genezise kapcsán felvázolni Erdély 10–13. századi történetét. Részletes kifejtés helyett itt csak röviden utalunk arra: erőteljesen hangoztattuk a fejlődésbeli különbözőséget Erdély északi és déli része között, Észak-Erdélybe helyeztük a gyulák szállásterületét, Dél-Erdélyben pedig egészen a 11. század elejéig számoltunk egy bolgár államalakulat létével, amelynek élén Keán (Kagán, szláv alattvalói nyelven vajda) állt, akit az 1010-es években Szent István király fegyveresen legyőzött. A magyar királyság erdélyi vajdaságát e dél-erdélyi bolgár államszervezet bázisára helyeztük.¹² Megállapításaink egyik-másikával Györffy vitába szállt,²² Makkai László figyelmét viszont elkerülte e könyvünk, legalábbis az *Erdély történetében* tételesen nem hivatkozott rá.

Györffy György évtizedeken keresztül különböző munkáiban számos alkalommal nyilvánított véleményt Erdély korai történetét illetően,²³ de összefoglaló jelleggel csak az 1980-as években napvilágot látott munkáiban tért ki a 10. századi Erdély históriájára. Az alapszövegét tekintve még az 1970-es években megfogalmazott, de csak 1984-ben megjelent tízkötetes *Magyarország története* I. kötetében Györffy a következő képet rajzolta a 10. századi Erdélyről. A besenyők elől menekülő magyar törzsek 895-ben Erdélyben szálltak meg, ha rövid időre is. Erdélyben és a Maros síkságán minden bolgár ellenállás összeomlott, a magyarok birtokba vették a nemrégben még bolgár kézen volt sóbányákat. Amint azonban a magyarok előrenyomultak Erdélyből és a Felső-Tisza-vidékről a Tisza és a Zagyva vonaláig, korábbi szállásterületüket, tehát Erdélyt, annak „szűk volta és a besenyő veszély miatt a következő években ugyan nagyrészt kiürítették, de nem valószínű, hogy teljesen feladták” (nyári legelőnek használták, és sólelőhelyeit birtokolták). Az erdélyi Gyulák Anonymus szerinti őseinek, Téténynek és fiának, Harkának nincs Erdélyben helynévi nyoma, Tétény – helynévi adatokból következtetve – „a Dunántúlon élt”. Ugyanakkor „a harka rokonság egy tagjának, a 921 körül élt Bogátnak a neve a tordai és dési sóbánya közelében lelhető fel”. Erdélyt eszerint a honfoglalók első nemzedékében a hét magyar törzs („Hét-úr”) egyetemlegesen birtokolta, a második nemzedék ideje alatt kérdőjelesen Bogát fennhatósága alatt állott, s csak a harmadik nemzedékben jelentek meg Erdély élén a gyulák. Fokozatos keletre mozgás eredményeképpen jutottak el Erdély nyugati határaitra, illetve Erdélybe. „A helynevek szerint ősök, Tétény – talán még mint a harka méltóság viselője – a Felső-Dunántúlon, fia, Harka (Harhadi) a Duna–Tisza közén, végül egyik unokája, Zombor gyula a Maros és Fehér-Körös, valamint a Bodrog mellett tartotta szállását. Mivel a bizánci kereszténység tárgyi emlékei főként a Tisza vidékén kerültek elé, a megkeresztelkedett és 955 után is buzgó keresztény gyula lakhelyét itt kell keresnünk.” A Maros alsó folyása melletti (Makó közelében fekvő) Kiszomborban és a Bodrog melletti Mezőzombor közelében bizánci aranypénzek kerültek

²¹ Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 94–138.

²² Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Századok, 1983. 1103–1116.

²³ Pl. Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 191–242.; Györffy György: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973. 7. 1–16. stb.

elő. Eszerint Zombor gyula még a 960-as években (azok elején) sem Erdélyben, hanem az Erdéllyel nyugatról határos vidéken tartotta központjait, főleg ha figyelembe vesszük, hogy Gyula görög püspökének székhelye a legvalószínűbben Szávaszentdemeterre (az antik Sirmiumba) helyezhető. A Maros és a Fehér-Körös mentén azonban már Zombor uralma benyúlt Erdélybe. Ekkortájt következett be „a »gyulának« és családjának Erdélybe költözése”. Zombor unokaöccse (Gyula nevű testvérének fia) volt az a Gyula (a szlávok Prokujnak nevezték és vojavoda címmel illették), aki székhelyét Gyulafehérvárott tartotta, és 1003-ban csatát veszített testvérének, a Géza nagyfejedelemmel összeházasodott Saroltnak a fiával, vagyis tulajdon unokaöccsével, István királlyal szemben. Behódolt Istvánnak Gyula-Prokuj testvére, Zsombor is, akinek téli szállásai Észak-Erdélyben, nyári szállásai pedig az Olt-kanyar táján voltak, helynévi adatok alapján.²⁴

Amikor Makkai László megírta, majd 1986-ban közzétette az *Erdély története* I. kötetében a maga részét, sajátos helyzetben volt. Az elmúlt évtizedek korai Erdéllyel kapcsolatos csenevész kutatásai indokolták, hogy visszatérjen az 1930–1940-es évek vizsgálódásaihoz (köztük saját fiatalkori munkáihoz), ugyanakkor a témával foglalkozó kevés számú kortárs történész közül alapvetően csak Györffy György eredményeire hagyatkozott. Előre kell bocsátani, hogy Makkai sokban más képet rajzolt a 10. századi Erdélyről, mint Györffy. Eltérő mindjárt a kiindulópont. Makkai szerint „Anonymusnak annyiban tehát hitelt kell adni, hogy a honfoglalásnak már első nemzedékében a Mezőséget a Nagy-Szamos és a Maros között magyar nemzetségek szállták meg, s ebben a megszállásban a Zsombor és Agmánd nemzetségek vezető szerepet játszottak”, s rajtuk kívül még három (összesen öt) nemzetség telepedett meg itt. Makkai eszerint Észak-Erdélybe helyezi a magyarok első erdélyi szállásterületét. Nem vallotta azt a nézetet sem, hogy a 9. század végén a magyarok Erdély legnagyobb részét kiűritették, hanem — bár feltételezte ő is, hogy a honfoglaló magyar törzsek Erdélyből nyugatra vonultak — úgy vélte: „az egyik törzs egészében vagy legalább tekintélyes részében Erdélyben maradt”, s Észak-Erdélyből (a Szamos völgyén és a meszesi kapun át) tartotta a kapcsolatot a Duna–Tisza síkján megtelepült többi törzsszel. A Szamos és a Maros között megszálló nemzetségek a Zsomborok törzsfői vezetése alatt álltak. Az észak-erdélyi honfoglalás nem terjedt át a Maros vonalán. „Attól délre ugyanis egészen más társadalmi-politikai viszonyok alakultak ki, és egyetlen ősfoglaló nemzetség birtoklása sem mutatható ki.” Mivel Tétény és Harka helynév Erdélyben nem található, így — szemben Anonymusszal — ők nem lehettek Erdély honfoglalói. A harkák (e honfoglalás kori tisztségnév Anonymusnál személynévként Tétény fiaként szerepel) a nyugati határokat védték, amint ezt nyugat-dunántúli Harka helynevek mutatják. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Tétény egy olyan erdélyi honfoglaló vezér apja volt, aki eleinte a harka méltóságot viselte, de utóbb gyulává lépett elő, mivel Erdély élén gyulák álltak. „Anonymus szövege alapján feltételezhetjük, hogy az erdélyi gyulák első nemzedékében egy harka lett gyula, azaz telepedett át katonai kíséretével a Dunántúlról Erdélybe, és lett az ottani magyar nemzetségek törzsfőnöke, s egyben a keleti határvédelemmel megbízott gyula.” E gyula méltóság viselőjének Tétény tekinthető, aki előbb valószínűleg harka volt, mivel a gyula

²⁴ Györffy György: in: Székely György–Bartha Antal (szerk.): Magyarország története I. Bp. 1984. (a továbbiakban MT) 594–596., 610–612., 629., 683–684., 706., 764–765. L. még ÁMTF, II. 45–48.

méltóságot Árpád viselte. Ám Kurszán kende 904-ben bekövetkezett halála után Árpád nagyfejedelem lett, s a harkai tiszteket betöltő Tétény gyulává lépett elő. A gyulák ekkor még nem keleten éltek, hanem nyugatra kalandoztak. Mikor kerültek a gyulák Erdélybe? Makkai szerint a magyarok legkésőbb 932-ben — amint ezt Maszúdi fentebb említett tudósításából kikövetkeztette — elfoglalták a bolgároktól Erdély déli részét, a Marostól délre eső területet. „De ki lehetett Gyula, azaz a gyula, aki a hadjáratot vezette? Hogy őt nevén nevezhessük, legalább három feltételnek kell megfelelnie: 1. köze kellett legyen a harka és a gyula méltóságához, de személyneve sem Harka (vagy Horka), sem Gyula nem lehetett; 2. helynévi nyomot kellett hagynia Erdélyben; 3. hiteles, lehetőleg egykorú forrásban kell a 10. század elején előfordulnia. E három feltételnek egyetlen személy felel meg, az a Bogát fejedelem (Bugat rex), aki Liudprand *Antapodisis*-ában, 921-ben Berengár itáliai királyt »Dursac rex« kíséretében magyar sereggel segíti meg egy összeesküvő csoport ellen”. E Bogát harkát Makkai megtette Tétény harka (majd gyula) fiának, aki legkésőbb 921 után jutott a gyula tiszt birtokába, mivel a harka méltóságát Bulcsú apja, Kál vette át. Az első erdélyi gyula tehát így Bogát volt, aki nyugatról költözött 921–932 között Erdélybe. Mint gyula biztosította a magyar törzsek sóval való ellátását, s az észak-erdélyi nemzetségek felett „mintegy törzsfőként vette át a vezetést”. A dél-erdélyi bolgár uralom 932. évi megdöntését követően foglalta el Bogát utóda, Zombor gyula a Maros–Tisza–Duna szögét, ahol Bogátnak nincs helynévi nyoma, viszont van Zombornak. Apulum romjain Bogát gyula vagy esetleg utóda felépítette a róla nevezett Gyulafehérvárat. Konstantin császár a Maros–Tisza–Duna szögéről 948 táján kétségtelenül bizonyítja, hogy a magyarok uralma alatt állott. Kiterjedt a gyulák hatalma egészen a későbbi Valkó és Szerém megyéig. A Konstantinápolyban megkeresztelkedett Zombor gyula magával hozott görög püspöke Szávaszentdemeteren székelt. Az Árpádok és a gyulák között többszörös családi kapcsolat létesült. Mivel egy Küküllő menti falu máig Fajsz nevét viseli, ezt Fajsz magyar nagyfejedelem „Bogát gyula (egyik?) lányának kezével, s bizonyára egy közel eső sóbányával együtt” kapta. Taksony is a „már Fajsz által járt utat választotta, fiának és kiszemelt utódjának, Gézának feleségül kérte Zombor gyula (akkor még valószínűleg kiskorú) lányát, Saroltot”, bár az eltérő politikai orientáció miatt ekkor már „túláságosan feszült volt a viszony” Taksony és a gyula között. Ez 1000 után fegyveres összecsapásba torkollott. Ezt azonban megelőzte az őt észak-erdélyi ősfoglaló nemzetség önkéntes meghódolása István király előtt. Ezek felett nemzetség-, illetve törzsfőként Doboka állt, aki „Sarolt nővérének, Karoldnak, azaz Szent István nagynénjének férje volt...”, tehát mind az Árpád-ivadékokkal, mint a gyulákkal rokonságban volt”. Miután elismerte Szent István uralmát, az őt nemzetség megőrizhette birtokai harmadát, viszont „a gyulák országa a Marostól délre eső területre szorult vissza”. Itt érte 1003-ban az ekkori gyulát, Prokujt István támadása és veresége.²⁵

E rövid és a dolog természete szerint kivonatolt áttekintés a magyar történetírás legfrissebb, 80-as évekbeli állásfoglalásáról a korai Erdélyt illetően (azaz Györffy György és Makkai László véleményének ismertetése) mindenkit meggyőzhet: invenciózus, sok szempontra gondosan ügyelő képet alakítottak ki e szerzők Erdély 10. századi történetéről. Mégis azt kell mondanunk: szerfelett törekeny, rendkívül ingatag az az elméleti-

²⁵ Makkai László: ET, 267–284.

módszertani alap,, amelyre nagyívű elméleteket építettek. Úgy tűnik, két csalfa forrás (a helynevek és Anonymus) kelepcéjébe kerültek. Miért lenne „csalfa” kútfő a helynévanyag és Anonymus?

3. Még egyszer a „forrásokról”

Vegyük először a helyneveket! Györffy György szerint Tétény a Felső-Dunántúlon, fia, Harka a Duna–Tisza közén, unokája, Zombor pedig a Maros, a Fehér-Körös és a Bodrog mellett tartotta szállását.²⁶ Olyan Tétény helynév, amely a középkorban előfordul, kettő, illetve – egy Bécsi-medencei helynevet ide véve – három van, valóban a tág értelemben vett Felső-Dunántúlon. Mi a bizonyítéka azonban annak, hogy ezek annak a Téténynek a nevét őrzik, aki a honfoglalás kapcsán egy 13. század eleji regényes gesta írójának munkájában szerepel? Nem árt emlékezetünkbe idézni: a középkorban létezett egy Tétény nevű nemzetség is, amelynek birtokai Baranya, Pest és Fejér megyében bukkannak fel a 13–14. században. Miért zárta ki Györffy eleve azt a lehetőséget, hogy a Tétény helynevek a középkori úri nemzetséggel (vagy esetleg annak névadójával) lennének kapcsolatba hozhatók? Márpedig a legnagyobb ritkaságszámba megy, amikor egy úri nemzetség honfoglalás kori őst választott névadónak. Miért nem lehet reálisan számításba venni azt a lehetőséget, hogy Anonymus *erről* a Tétény nemzetségről hallott, ennek esetleg 11–12. századi névadójáról bírt tudomással, s így alkotta meg a honfoglaló Tétény alakját? Félreértés ne essék: egy bizonyos Téténynek a korai magyar történelem során bizonyosan volt szerepe. A név maga török méltóságjelölőre megy vissza, nemzetségnévvé vált, helynevekben szerepel. Ennyi elég annak feltételezéséhez, hogy nem Anonymus alkotta meg a nevet. De igenis alapos a gyanú, hogy Anonymus olyan „helyzetbe hozta” Tétényt, ami már saját fantáziájából következett, ám amelyet rögvest hitelesnek fogadunk el, ha a Tétény hangalakú helyneveket Anonymus ezen honfoglalás-kori kreatúrájára visszük vissza. A bizonytalan korú helynevek vallanak így rá Anonymus bizonytalan hitelű adatára. Sajátságos, hogy Györffy 1965-ben még 10. század végi történeti szereplőnek tekintette Tétényt. Ez sem bizonyos ugyan, de közelebb állhat a realitáshoz, mint Erdély honfoglalójává megtenni. Tétény példája azért is szerencsés, mert jól mutatja, hogy Györffy okfejtésében mennyire szétválaszthatatlanul összefonódik a helynév-felhasználás Anonymus adatainak hasznosításával. Az már külön érdekessége a dolognak, hogy egy túlhajtottan helynevekre építő vizsgálat során maga Györffy mutatja ki: Tétény nem lehetett Erdély honfoglaló vezére. Meztelenítsük le a képletet, hogy Györffy módszertani eljárására fény derüljön: Anonymus szerint a 9–10. század fordulóján Tétény volt az erdélyi honfoglaló vezér. Tehát: a Kárpát-medence Tétény helynevei *erre* a 900 körüli törzsfőre mennek vissza. Igen ám, de e helynevek éppen nem Erdélyben vannak. A végkonklúzió: Anonymusnak mégis igaza van, mert utóbb Tétény családja vándorolt be Erdélybe, egészen pontosan: Györffy az Anonymus nyomán Téténytől leszármaztatott családot vándoroltatja be később Erdélybe. Természetesebbnek adódott volna a premisszák alapján – ha már helynevekkel dolgozunk – az a

²⁶ Györffy György: MT, 683.

végeredmény: a helynevek nem igazolják Anonymus elképzelését arról, hogy Tétény a honfoglalás kori Erdély első vezére lett volna, így a Tétény helyneveket nem tudjuk kihez kötni, s meg kell elégednünk azzal: Anonymus – szokása szerint – olykor helyes, ám még gyakrabban tendenciózusan hamisított mozaikokból téves, torz képet állított össze.²⁷

Még rosszabb a helyzet a Harka helynevekkel, amelyekből Györffy arra a következtetésre jutott, hogy Tétény fia Harka a Duna–Tisza közén tartotta szállását. Középkorból dokumentálható Harka helynév ugyanis ezen a vidéken nincs. Igaz, van erre felé több Hartyán is, de bizonytalan, hogy ezek kapcsolatba hozhatók-e a horka méltóságnévvel, s nem egy Harka személynévből erednek-e. Végző fokon más eredet sincs teljességgel kizárva, akár abból az idegen nyelvből, ahonnan a régi Hartyán alakokban szereplő *-ian* végződés való (Harkyan).²⁸ Hasonlót mondhatunk a Zombor helynevek megítéléséről. Ezek alapján Györffy azt kívánta igazolni: Zombor gyula Erdély nyugati peremén hagyott maga után helynévi nyomokat. Miután Zombor személyek a középkorból számosan ismertek, vajon minek alapján lehet megítélni, hogy melyik Zombor helynév megy vissza 10. század közepi névadóra, s melyik nem? A Nógrád megyében a középkorban szerepelt Zombor pl. miért maradt ki azon helynevek sorából, amelyek útba igazíthattak volna Zombor gyula szállását illetően?²⁹

Csupa hasonló kételyt fogalmazhatunk meg a Makkai László által az érvelésbe bevont helynevekkel kapcsolatban. Pedig úgy tűnik, Makkai is elméletileg teljesen tisztában van a helynevek felhasználásával: „A földrajzi nevek elemzésének azonban vannak bizonyos szabályai, amelyek szigorúan betartandók, különben tudománytalan fantazmagóriákba lehet tévedni.” Ám néhány oldallal hátrább bizonyára figyelmen kívül hagyta iménti tételét, ellenkező esetben aligha juthatott volna arra a következtetésre, hogy az erdélyi Fajsz falu neve annak bizonyossága: az erdélyi gyula (Bogát) leányát vette feleségül Fajsz, s az erdélyi szálláshelyet, amely nevét viselte, ekkor kapta.³⁰ Nem csupán azért jogos a kérdőjel, mert Fajsz helynévnek a Fali ~ Falicsi fejedelemnévvel való egyezése kétséges,³¹ hanem főleg azért, mert ugyan mi minősül fantazmagóriának, ha nem egyetlen helynév alapján egy házasság feltételezése. Mint ismeretes, Makkai három kritériumot szabott meg Erdély első gyulája személyének megállapításához. E feltételek egyike sem jogos elvárás. Miért kellene vajon e gyulának „hiteles, lehetőleg egykorú forrásban” előfordulnia? És miért kellene helynévi nyomot hagynia Erdélyben? Bogát helynév természetesen van Erdélyben, de tucatnyi Bogát szerepel Erdélyen kívül is, továbbá szép számmal ismerünk a középkorból Bogát nevet viselő személyeket, akik valamennyien a helynévadás indítékeként jöhetnek számba.³² Problémák persze akkor

²⁷ Tétényre l. *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929. 217.; *Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV., XLVIII. Szeged, 1973–1974. (a továbbiakban: Adatok) I. 55.; *Györffy György*: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 427. old. 66. jegyz.

²⁸ Harkára l. Adatok I. 55–56.; *Györffy György*: Archaeologiai Értesítő 1970. 232.; *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 340.

²⁹ Zomborra l. Adatok I. 57.

³⁰ *Makkai László*: ET, 246., 277.

³¹ *Kristó Gyula*: a 3. jegyzetben i. m. 33. Vö. *Kiss Lajos*: a 28. jegyzetben i. m. 211.

³² Bogátra l. Adatok I. 60.

merülnek fel igazán, ha túlhajtott helynévi elméletek mindegyike az általa fontosnak tartott helynév mögött keresi a fontos fejedelmi központot vagy a vezéri szállást. Mint ismeretes, Makkai a Bogát helynevek keleti (erdélyi) csoportját Anonymus alapján Tétény harka fiával, Bogát gyulával és az erdélyi gyulákkal kötötte össze. Hogy Bogát gyula lett volna, arra már Németh Péter is gondolt (mint a Felső-Tisza-vidékre vonatkozó helynévi vizsgálódásai során írta: Bogát „rangját a közeli Gyulaj. . . helynév tartotta fenn, azaz a gyula „hadvezér’ török méltóságnévvel illeték”), ám ő a közeli Ercsi-várba (Pócspetri határába) tette Bogát szállását, s feltételezte, hogy a geszterédi „fejedelmi” sírban Bogát gyula nyugodott.³³ A helynévi adatok szubjektív kezelésére jó példa Zsombor esete, akit Györffy György helynévi adatok alapján keltett életre Prokuj gyula testvéreként, s „aki téli szállásait az észak-erdélyi három *Zsombor* faluban tartotta; nyári szállásait pedig az Olt-kanyarbéli két *Zsombor* helynév jelzi”, ezzel szemben viszont Makkai László Zsombornak „egyáltalán létezését” sem látta bizonyíthatónak.³⁴

Bár a példák számát még tovább lehetne szaporítani, talán ennyi is elég annak igazolására: miért „csalfa” források a helynevek a 10. századi Erdély kutatásában. Forrásértékét tekintve alig jobb a helyzet Anonymus 10. századi „adatait” illetően. Érdekes, mind Györffy, mind Makkai elméletileg tisztán látja, hogy a névtelen jegyző a magyar honfoglalásra megbízható kútfőként nem jöhet szóba. Györffy szerint „Anonymus »pannoniai« vezéreinek kitalált voltát mi sem jellemzi jobban, mint hogy az egykorú források kb. 20 olyan uralkodót és jelentős történeti személyt emlegetnek, akinek a Kárpát-medence 9. századi történetében szerepe volt. Anonymus egynek a nevét sem ismeri, az ő vezéralakjai csak az Árpád-kori helynévanyagban találhatók meg, a nála szereplő népek többségének pedig csak 1200 körül volt kapcsolata a Kárpát-medencével”. Igen figyelemre méltó észrevételeket tett Anonymusnak éppen Erdéllyel kapcsolatos részeiről – a korábbi szakirodalom eredményeit hasznosítva – Makkai. Nem haszon nélküli idézni fontos megállapításait: „Anonymus művének 11. fejezetében említi először Erdélyt »Erdeuelu« magyar néven mint Menumorout bihari vezér tartományának keleti határát, de azután mintha megfedkezne róla. Sőt, Erdély urának és népének említés nélkül hagyása arra enged következtetni, hogy Anonymus eredetileg nem is akart az erdélyi honfoglalásról írni. . . A 20–23. fejezetben megírja, hogy a Szerencsen táborozó Árpád a hét vezér közül hármat, név szerint Tas, Szabolcsot és Tétényt, Menumorout ellen küldött. A kétfelé oszlott sereg Menumorout országának északi részét hódította, Tas és Szabolcs Szatmár váráig hatolt, Tétény és fia, Horka pedig a Nyírséget hódította meg az Ér partjáig. A Meszesi-hágónál találkoztak, s »elhatározták, hogy ott lesz Árpád országának határa. . . ahol már senki emberfiával nem találkoztak«. Ezért kőkaput és ledöntött fákból gyeput építettek. A történetnek logikus folytatása a 28. fejezet lenne, amely azzal kezdődik, hogy Tas és Szabolcs a győzelem után visszatérnek Árpád fejedelemhez. Anonymus azonban elfelejti, hogy már kitűzte a meghódított ország keleti határát, s beiktat Tétény erdélyi hadjáratát elbeszélő négy (24–27.) fejezetet. . . Tétény erdélyi hadjáratának betoldása nemcsak kitérőt jelentett Anonymus elbeszélésében,

³³ Németh Péter: Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi” sírban? A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém 1973. 23–24.

³⁴ Györffy György: MT, 764.; Makkai László: ET, 590.

hanem ellentmondásokra is vezetett. Míg Tas és Szabolcs, illetve családtagjaik továbbra is szerepelnek, Téténynek az erdélyi vállalkozással nyoma vész. Amikor Anonymus a Menumorout ellen indított s a 22. fejezettel abbahagyott hadjáratot az 50. fejezetben, már más vezérek alatt, akik előbb a Dunántúlt hódoltatták, újrakezdi, elfelejti, hogy közben Téténnyel elfoglaltatta Erdélyt, s így Menumorout, mikor az Erdély felé eső erdőkbe menekül, egyenesen az erdélyi magyarok karjaiba rohant volna. De azt is elfelejti, hogy a 6. fejezetben megígérte, később elmeséli, hogyan származott le Téténytől a Maglód nemzetség. Ehelyett a 27. fejezetben az erdélyi Gyulákat eredezteti tőle. . . , s a Maglód nemzetségről több szót nem ejt. . . Anonymus már nem tudta, hogy a gyula és a harka, akárcsak a nála szintén személynévként szereplő kende a honfoglaláskor méltóságnevek voltak, s csak a királyság korában váltak személynevekké. . . Míg Horka és Gyula nevét méltóságnevekből vette Anonymus, addig Tétényt talán valamelyik magyar család hagyományából, esetleg a Duna melletti Tétény helynévből”.³⁵

Igazi meglepetés, hogy Györffy is, Makkai is – miután kinyilvánították, hogy a honfoglalás valós körülményei és szereplői vonatkozásában mennyire *nem lehet hinni* Anonymusnak – úgyszólván *mindent elhíttek* a névtelen jegyzőnek, amit az Erdéllyel kapcsolatban írt. Így vált náluk Erdély (illetve az Erdélyt uraló család) történetének szerves részévé Tétény és Zombor személye, illetve a horka tisztsége. Pedig Anonymus már azzal teljes tájékozatlanságát árulta el a mintegy negyed évezreddel korábban történt dolgokban, amikor a Horkát (illetve a horkát) belekeverte a Gyulák (vagy gyulák) családjába. Az Anonymusnak hitelt adó Makkai így jutott arra a következtetésre, hogy „az erdélyi gyulák első nemzedékében egy horka lett gyula”. Nyilván őt is meglepte ez a konstrukció, mert megkérdezte: „De hát volt-e ilyen rangemelésre példa a 10. századi magyar történelemben?” Makkai ugyan talált erre példát („Kurszán kende 904-ben bekövetkezett halála után Árpád gyula lépett elő nagyfejedelemmé”),³⁶ de a magyar történészek nagyobbik része már nem osztja azt a tételt, hogy Kurszán künde volt, Árpád pedig gyula, s ez utóbbi csak 904 után került a nagyfejedelmi (kündei) méltóságba. Ma inkább az számít elfogadottnak, hogy Árpád, sőt már Árpád apja, Álmos is künde volt, tehát 904 táján semmiféle átrendeződés nem következett be a törzsszövetség vezető tisztségeiben. Azaz: a kündei (nagyfejedelmi) tiszt Álmos és Árpád leszármazói körében öröklődött tovább.³⁷ Az a csekély konkrét ismeretanyag, amelyet a 10. századi karcha (horka vagy harka) méltóságról tudunk, ugyancsak arra mutat, hogy egyazon családon belül öröklődött. Mindenesetre Bőrbanszületett Konstantin 950 táján arról írt: „Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság.”³⁸

³⁵ Györffy György: MT, 585.; Makkai László: ET, 238–239. L. még Inokai Tóth Zoltán: Századok, 1945–1946. 26–29.

³⁶ Makkai László: ET, 270.

³⁷ Czeglédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest Oriental Reprints. Series A 2. Bp. 1985. 126–128.; Dümmerth Dezső: Emese álma – Virrasztó génius. Bp. 1987. 40–60.; Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp. 1980. 218–228.; Vékony Gábor: Életünk 1987. 383–384.

³⁸ Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (a továbbiakban: BF) 49.

A 14. századi krónikakompozíció arról nem hagy kétséget, hogy a gyula méltóság is azonos családban szállt apáról fiúra. Egyetlen krónikafejezet egyazon család három nemzedékébe tartozó három különböző gyuláról emlékezik meg: a honfoglaló gyuláról, továbbá arról a gyuláról, akinek Sarolt (Szent István anyja) volt a leánya, végül pedig arról a gyuláról, aki csatát veszített Szent Istvánnal szemben.³⁹ Szerencsénk van, mert három különböző nyelvű külső forrás e gyulák mindegyikéről megerősíti, hogy létezett ilyen tisztség a 9. század végén, a 10. század közepén és a 11. század elején. A 9. század végi gyuláról a Dzsaháníra visszamenő arab és perzsa tudósítások szólnak, megemlítve e gyuláról, a törzsszövetség második számú vezetőjéről, hogy „minden magyar a Dzsila nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben”, s a künde névlegesen, a Dzsila (Gyula) pedig „királyként uralkodik fölöttük”. A második – a 10. század közepén élt – gyuláról Ióannész Szkülitész bizánci történetíró ad hírt. Szerinte Bulcsút követően „Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba [Konstantinápolyba] jön, megkeresztelkedik s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos [konstantinápolyi pátriárka] Turkia [Magyarország] püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében”. E gyula azonban már nem a hadügyek törzsszövetségi vezetője volt, hanem bírói tisztségnek számított ekkor. A harmadik gyuláról a latin nyelvű *Annales Hildesheimenses* emlékezik meg: e forrásból arról értesülünk, hogy István magyar király haddal ment „anyai nagybátyja, Gyula király (rex Iulus) ellen, őt feleségével és két fiával együtt elfogta, országát (regnum) pedig erővel kereszténységre térítette”.⁴⁰ Mind a 14. századi krónikakompozíció, mind az idézett külföldi források egybehangzóan bizonyítják: a gyula méltóság, amely eredendően törzsszövetségi tisztség volt, ám amelyet egy törzs vezetője viselt, a 11. század elejéig létezett, s egyazon család tagjai között öröklődött. A 9. század vége és a 11. század eleje között három különböző nemzedékbe tartozó gyulát tudunk elkülöníteni, nagyapát, apát és fiút, nem kizárt azonban, hogy ezen idő alatt esetleg háromnál többen viselték ugyanannak a családnak a tagjai közül a gyula méltóságot.

Bizonyosra vehető, hogy mindegyik gyulának (mivel ez csak az általa viselt tisztség neve, azaz méltóságnév) saját külön személyneve is volt. A 14. századi krónikakompozíció ezeket nem jegyezte fel. A harmadik gyula Prokuj nevéről egy kortárs német krónikás, Thietmár őrzött meg híradást.⁴¹ Az első és második gyula személynevéről a külföldi kútfők is hallgatnak. A honfoglalás kori gyulát az utóbbi idők kutatása Kurszánban vélte meglelni,⁴² míg a második gyulát – Anonymus alapján – számosan (így Györffy és Makkai is) Zomborral tekintették azonosnak.⁴³ Mint ismeretes, Anonymus gestájában Téténytől Horkát, Horkától Gyulát és Zombort eredeztette; e Gyulának két

³⁹ SRH, I. 290–291.

⁴⁰ MEH, 86.; BF, 85., 48.; *Franciscus Albinus Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–III. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: G) I. 141.

⁴¹ G, III. 2203.

⁴² *Czeglédy Károly*: a 37. jegyzetben i. m. 57–58.; *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 220–226.

⁴³ *Györffy György*: MT, 683–684., 706.; *Makkai László*: ET, 269–270., 273. L. még *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 450.

leánya volt, Karold és Sarolt, Zombornak pedig egy fia, kisebbik Gyula, aki Szent Istvánnal szemben csatát vesztett.⁴⁴ Anonymus bizonynyal torzított, hiszen több más forrás tanúbizonysága alapján Sarolt és az 1003-ban Szent Istvántól vereséget szenvedő gyula (Prokuj) testvérek voltak, ugyanis csak így nevezhető e Prokuj gyula István anyai nagybátyjának (*avunculus*: anyjának fitestvére). Márpedig a névtelen jegyző Saroltot Gyulától, a kisebbik Gyulát (azaz Prokujt) Zombortól eredeztette. Anonymus tévedését Makkai László ezzel magyarázta: „Nyilvánvaló, hogy Anonymus Zombor gyulát, a méltóságnevet személynévének véelve, Zombor és Gyula testvérpárra szakította szét, és gyermekeit a két testvér közt megosztotta. Ezek után a »kisebbik Gyula« Anonymusnál nem lehetett Szent István nagybátyja.”⁴⁵ Annak a körülménynek azonban, hogy Anonymus helyet biztosított egy Zombornak a gyulák családfáján, vagy egy másik, véleményünk szerint sokkal valószínűbb magyarázata is. Ez pedig az a régóta ismert körülmény, hogy a középkorban a váci egyházmegye (Pest, Nógrád stb. megyék) területén létezett egy Gyula-Zombor nemzetség.⁴⁶ Anonymus, aki hallott az erdélyi gyulákról, minden alap nélkül bekapcsolta az erdélyi gyulák családfájába a névről ismert Gyula-Zombor nemzetséget, amelynek Erdéllyel és az erdélyi gyulákkal tudomásunk szerint semmi kapcsolata nem volt. Oly módon tette ezt, hogy a nemzetségnevet szétválasztotta, s két testvér nevévé alakította a Gyula-Zombor nemzetség nevét, s e két testvér egyikétől eredeztette Saroltot és Karoldot, a másiktól pedig a Szent Istvánnal szemben alulmaradt Gyulát, akit immár kénytelen volt „kisebbik Gyulának” (*minor Geula*) nevezni. Ám ha csak ennyit tudnánk mondani arról, hogy miként kerülhetett *anorganikusan* az erdélyi gyulák történetébe Zombor, még aligha minősíthetnénk ezt a magyarázatot sokkal valószínűbbnek a Makkai által adotttnál.

Feltevésünknek Anonymus műve 6. fejezetében perdöntő bizonyossága van. Fontos hangoztatni, hogy ez a 6. fejezetben olvasható, tehát Anonymus gestájának elején, ahol még a névtelen jegyző semmi tanújelét nem adta annak, hogy Erdély honfoglalás kori történetéről írni akar. A hét honfoglaló vezér nevének felsorolásában Anonymus a hetedikhez, Tétényhez érve, ezt jegyezte fel neve mellé: „Tétény apja Horkának, akinek fiai Gyula és Zombor voltak, akiktől a Maglód (*Moglout*) nemzetség származik, miként alább szóba kerül majd.”⁴⁷ Megtudjuk tehát a névtelen jegyzőtől, hogy a Gyula-Zombor nemzetség másik neve Maglód nemzetség volt. Maglód helynév lényegében csak egyetlenegy volt (és van ma is) az egész Kárpát-medencében, ma Budapest közelében attól keletre. Ez a Maglód a középkori Pest megyében, a váci egyházmegyében feküdt. Topográfiai szempontok kifejezetten erősítik tehát a Gyula-Zombor és a Maglód nemzetség azonosítását. Az a mozzanat, hogy a 6. gestafejezetben Anonymus Gyulától és Zombortól a Maglód nemzetséget eredeztette, bizonyossága annak, hogy ekkor még a Pest és Nógrád megyében (a váci egyházmegye területén) birtokos Gyula-Zombor (más néven Maglód) nemzetségre gondolt. Tétényt talán azért keverte a dologba bele, mert a Gyula-Zomborok váci egyházmegyei birtokaitól nem messze, mindenestre már a Duna

⁴⁴SRH, I. 68–69.

⁴⁵Makkai László: ET, 269–270.

⁴⁶Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900–1901. (a továbbiakban: MN) II. 109–110.

⁴⁷SRH, I. 41.

másik (veszprémi egyházmegyéhez tartozó) partján állott Tétény falu, innen nevezhette magát a középkorban ismert Tétény nemzetség, amelynek azonban Pest megyében is volt birtoka (Sóskút).⁴⁸ Bármiként is álljon a Tétények és a Gyula-Zomborok egymáshoz való viszonya, a mi számunkra az a döntő: a 6. fejezetben a névtelen jegyző által említett leszármazás (Tétény → Horka → Gyula és Zombor) Pest környéki nemzetségek vélt vagy valós őseire vonatkozik, ám semmi köze nincs Erdélyhez és az erdélyi gyulákhoz. Amikor Anonymus gestája írásának közepén mégis úgy döntött, hogy ír az erdélyi honfoglalásról, egyszerűen az erdélyi gyulák elődeiül sajátította ki Tétényt, Horkát, Gyulát és Zombort, vagyis mindazokat, akiket a 6. fejezetben a Maglód genus eleiként emlegetett. Miért tette ezt Anonymus?

Három oka (még pontosabban: egy oka és két ürügye) volt erre. A döntő mozzanatnak, a valóságos oknak kétségtávol az számít: Anonymusnak nem volt semmi hitelt érdemlő információja az erdélyi gyulákról a 10. század végét megelőző időkből. Sürgősen meg kell jegyeznünk: a 10. század végétől számított mintegy fél évszázadnyi időre megbízható adatok álltak rendelkezésére, ezek egy részét korábbi magyar krónikás alkotásból meríthette. Tudott Saroltól (ő a 14. századi krónikakompozícióban is előfordul), tudott Sarolt testvéréről, Karoldról (erről egyedül Anonymus őrzött meg híradást, ám a nyelvészet igazolja, hogy hitele vitán felül állt), nyilván tudott Sarolt és Karold apjáról (a második gyuláról, akit a Gyula-Zombor nemzetség nevéből „megalkotott” Gyulával azonosított), tudott e második gyula fiáról, arról a – harmadik – Gyuláról, aki vereséget szenvedett Szent Istvántól, s tudott e Gyula két fiáról, Bolyáról és Bonyhádról (akik a 14. századi krónikakompozícióban is előfordulnak, ám onnan nem derül ki, hogy a harmadik gyula, Prokuj fiai voltak).⁴⁹ Más kérdés, hogy Karold, Bolya és Bonyha nevét a hagyományból vette-e Anonymus vagy olyan korai krónikasövegből, amely nem, vagy csak töredékeiben maradt ránk, egy biztos: a 950 utáni évtizedektől kezdve voltak információi az erdélyi gyulák családjáról. Kapóra jött neki, a nevek bővületében élő középkori gestáírónak az, amit a 6. fejezetben még más kötődéssel leírt. Hirtelen elhatározással megtette az ott még a Maglód (vagyis a Gyula-Zombor) nemzetség eleiként szerepeltetett Tétényt, Horkát, Gyulát és Zombort az erdélyi gyulák őseivé. (Mivel így megfosztotta a Maglód nemzetséget hagyomány szerinti eleitől, ez lehet a magyarázata annak, hogy Anonymus – ígéretével szemben – már nem tért vissza gestájában a Maglód genusra.) Vagyis a névtelen jegyző az erdélyi gyulák nemzedékrendje épületének megkonstruálásához idegen építőanyagot használt fel. Két ürügy azonban Anonymus számára hihetővé tette, hogy jól köti össze a szálakat. Egyfelől a Gyula-Zombor nem elnevezésének első tagja, a Gyula hangalak szempontjából megfelelt az az erdélyi Gyula névnek. Másfelől a genus második tagja, a Zombor ugyancsak hangalak szempontjából igen közel állt az Észak-Erdélyben őshonos Zsombor nemzetség nevéhez.⁵⁰

E csupa – korábban is már – ismert megállapításból mi következik Anonymusra nézve? Az, hogy a 10. századi Erdély történetére csaknem annyira „csalfa” forrás, mint a helynevek. Meggyőződésünk, hogy mivel Tétényt, Horkát és Zombort egy vagy több

⁴⁸ Adatok II. 30.; MN, III. 93–97.; ÁMTF, II. 403.j

⁴⁹ SRH, I. 291., 312., 336.

⁵⁰ A Zsombor nemzetségre I. ÁMTF, II. 47–50. L. még Györffy György: *Ethnographia* 1965. 427. old. 66. jegyz.

nem-erdélyi nemzetség hagyományából szakította ki és vitte át ősöknek az erdélyi gyulák családjába, éppen azért Tétényt, Horkát és Zombort törölnünk kell a 10. századi Erdély históriájából; Tétény és Horka nem tekinthető a 10. század második felében élt erdélyi gyulák ősapjainak, továbbá Zomborban sem láthatjuk a 10. század közepi – második – gyula személynevét. Erdély viszonyait a honfoglalásra következő évszázadban a helynevek és Anonymus lehetőség szerinti mellőzésével, vagyis a forráskritika következetes és elvszerű alkalmazásával kell felvázolnunk.

4. A gyulák Erdélyben

Írott források csak a 11. század legelső éveire nézve teszik bizonyossá, hogy Gyula Erdélyben élt. A külföldi források ugyan csak Gyula nevét adják meg, amikor Szent István ellene viselt háborújáról szólnak, de a 14. századi krónikakompozíció (valamint Anonymus) Erdélyben jelölik meg e Gyula országát.⁵¹ Ennek hitelében nincs okunk kételkedni. Kérdéses viszont, hogy a gyulák mikor és hogyan kerültek Erdélybe. Szinte egész korábbi kutatásunkat közvetlenül vagy közvetve befolyásolta Kézai Simon azon híre, hogy a honfoglaló Gyula a többi vezérrel együtt előbb Pannóniába ment, majd utóbb Erdély részeiben lakott.⁵² Mint fentebbi áttekintésünkéből kiderülhetett, két olyan neves kutató is, mint Váczy Péter és Györffy György, amellel foglalt állást, hogy Gyula csak a 10. század második felében került Erdélybe.⁵³ E vélekedésekkel szemben forráskritikailag igazolható, hogy Kézai fent idézett helye nem minősíthető önálló értékű tudósításnak. Tudjuk, hogy Kun László udvari papja az 1280-as években krónikája írásakor korábbi (bizonyval V. István kori) krónikaszerkesztményt használt forrásul.⁵⁴ Nos, e krónika fehér ló-mondát tartalmazó részében olvashatott Kézai arról, hogy Árpád a hét vezérrel együtt bement Pannóniába (*cum VII ducibus Pannoniam intravít*), majd utóbb meg arról, hogy a honfoglaló Gyula vadászat közben egy várost talált Erdélyben, amelyet korábban a rómaiak építettek.⁵⁵ E két adatból kombinálta meg azt a konstrukciót, amely a mai Kézai-krónikában található: azaz hogy Gyula is bement előbb a többiekkel együtt Pannóniába (*cum aliis in Pannoniam introisset*), majd nyilván onnan vadászkaland csalogatta Erdélybe. Ne feledjük: Kézai volt az, aki elsőként írásba foglalta a csodaszarvas-mondát, ahol egy nőstényszarvas (*cerva*) az egész hun-magyar népet új hazájába vezeti.⁵⁶ Amikor forrásában arról olvasott, hogy Gyula vadászat közben (*in venatione*) bukkant egy városra Erdélyben, mivel előtte már úgy hitte: Árpáddal minden honfoglaló vezér az Erdélytől különböző, a szorosan vett Magyarországgal azonosítható Pannóniába ment be, joggal hihette a hun-magyar nép általa lejegyzett mondjára

⁵¹ G. I. 141., 92.; SRH, I. 314., 65., 69.

⁵² SRH, I. 166.

⁵³ Váczy Péter: a 18. jegyzetben i. m. 488–493.; Györffy György: MT, 683–684., 706.

⁵⁴ Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 7. és passim.

⁵⁵ SRH, I. 289., 290–291.

⁵⁶ SRH, I. 144–145. L. Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 455–458.

emlékezve, hogy itt is – Gyulával az élen – egy egész népesség (Gyula népe) jutott új hazához. Úgy hisszük, a középkori krónikás önálló kombinációjával állunk itt szemben, amelynek forrásértéke nincs. Kézai szövege tehát nem szolgálhat annak bizonyosságául, hogy a gyulák csak jóval a Kárpát-medence elfoglalása után vonultak be Erdélybe.

Jogosultnak látjuk Makkai kritikáját Györffyvel szemben; Makkai ugyanis nem fogadja el azt, hogy „Zombor gyula fiai, Prokuj és Zsombor csak a 10. század második felében költöztek volna Erdélybe, mely addig csak a gyulák nyári legelőterülete lett volna. Ez... ellen szólnak egyébként a Bóna által felsorolt korai magyar régészeti leletek is”.⁵⁷ Magunk nem látjuk akadályát annak a feltételezésnek, hogy a magyarok, akiknek 895. évi honfoglalása Erdélybe torkollott, néhány évi itt-tartózkodás után feladták Erdélyt, s nyugatabbra költöztek. Az ellenük győztes besenyők közvetlen fenyegetése is erre bírhatta őket. További érv lehet e feltevés mellett, hogy a magyarok 899–900-ban még nem döntöttek véglegesen a Kárpát-medencei letelepedés mellett, hanem kacérkodtak azzal a gondolattal, hogy áttelepülnek az észak-italiai Pó-völgybe. Ha megállja a helyét az a feltételezés, hogy ekkor Kurszán volt a gyula, akkor vitathatatlanul igaz az is, hogy a gyula törzse a magyar szállásterület legnyugatibb részén helyezkedett el. Kurszán 904. évi halála, majd a magyarok Kárpát-medencei megállapodása, amelyet a 907. évi brezalauspurci csata tett befejezett tényvé, új helyzetet teremtett.⁵⁸ Immár *volt értelme* kelet felé, a besenyőkkel szemben védekezni, útját állni fenyegetéseiknek. A gyula törzsét ekkor irányították a nyugati végekről keletre; ez az intézkedés a még kellően erős, ám rövidesen hallatlanul meggyengülő magyar törzsszövetség egyik utolsó hatékony intézkedése lehetett. Bőrbanszületett Konstantintól tudjuk, hogy a magyarok gyakran szenvedtek vereséget a besenyőktől. Ezek emléke élenként élhetett a törzsszövetség vezetői körében, indokolt volt tehát a keleti országrészben széles gyepűvonal kialakításával és más módokon védekezni a besenyőkkel szemben, akik még 950 táján is féken tartották a magyarokat. Legkésőbb a 10. század első évtizedének a végére már Erdélybe kerülhetett a gyula tisztséget viselő törzsfő és annak népe. Közvetett módon Ioánnész Szkülitész a 950 körüli évekről bizonyítja azt, hogy Gyula a bizánci birodalomhoz közel eső szállásterületen élt, ellenkező esetben aligha Konstantinápolyban vette volna fel a keresztséget.⁵⁹ E görög kútfő tehát legalábbis annyit megenged feltételezni, hogy a 10. század közepén Gyula Kelet-Magyarország felett bírt fennhatóságot. Szerintük azonban erre az „áttelepülésre”, azaz Nyugat-Magyarországról Erdélybe kerülésre már legkésőbb 910 táján sor került. A 910-es évektől kezdve – a több irányba induló kalandozó akciók megjelenése és megsokasodása az egyik fő bizonyosság erre – a törzsszövetségi irányítás már annyira meglazult, hogy egész néprészek központi akaratból való áttelepítésére ekkor már aligha kerülhetett volna sor.⁶⁰ Ettől kezdve évtizedeken át nem a központi elhatározások, hanem a törzsi érdekek vezették az egyes néprészeket. Ezért gondoljuk azt, hogy a gyulák a 910 utáni helyükön évtizedeken át változatlanul megmaradtak.

⁵⁷ Makkai László: ET, 590.

⁵⁸ Kristó Gyula: a 37. jegyzetben i. m. 210–211., 236–237., 450–452.; BF, 35.

⁵⁹ BF, 85.

⁶⁰ A fejedelmi hatalom hanyatlásáról, a központi irányítás visszaszorulásáról a 10. század első felében l. Kristó Gyula: a 37. jegyzetben i. m. 355–371. Erdély betelepítését legkésőbb a 10. század második évtizedére teszi Vékony Gábor: Életünk 1987. 384.

Am hol volt a gyulák országa, ahol 910 táján a törzs népessége hazára lelt, s ahol Szent István közel száz év múltán, 1003-ban legyőzte Prokuj gyulát? Györffy György sommás megfogalmazása szerint „a történészek zöme, legalábbis maior et senior pars, a középkortól napjainkig Gyulafehérvárat a Gyulák székhelyének tekinti”.⁶¹ Milyen bizonyítékok alapján? Leginkább helynévi érv jött szóba. Mint már Ortvy Tivadar leszögezte a múlt század végén: Gyula vezér Gyulafehérvárott székelt, „mert csakis ennek kövépkertében kaphatta máig érvényben levő *Gyulafehérvár* nevét”. E nézetet a legutóbbi időkig nagyon sokan osztották.⁶² Néhányan viszont azt vetették fel, hogy a Gyulafehérvár elnevezés *Gyula*- előtagja annak a Gyulának a nevét őrzi (örizheti), aki 1201-ben erdélyi vajda és fehérvári ispán volt.⁶³ A kérdésben lehetetlen dönten. A kutatásban felmerült lehetőségeket jól gyűjtötte csokorba és a határozott állásfoglalástól mértéktartóan óvakodott Kiss Lajos: „A *Gyula*- előtag vagy a majdnem királyi hatalommal rendelkező Gyula (10–11. sz.) törzsfőre, a Maros mentén Erdélybe települő törzs vagy a gyakran itt tartózkodó és még *gyulá*-nak címzett erdélyi vajdára, vagy éppen a Kán nemzetségbeli Gyula vajdára és Fehér megyei ispánra [1201: *Jula* woiwoda et comes Albe Transilvane. . .] emlékeztet.”⁶⁴ A névtan álláspontját megfogalmazó Kiss Lajos történeti érvek miatt számol egyik lehetőségként azzal, hogy Gyulafehérvár nevét a 10. századi Gyulától vette, de névtanосként más származtatások jogossága ellen sem emelt szót. A jelen helyzetben tehát a névtan nem tud állást foglalni a név eredetének kérdésében, így ezt az „argumentumot” a gyulák erdélyi szálláshelyének meghatározásában figyelmen kívül kell hagynunk.

Más típusú érvet fogalmazott meg Mályusz Elemér. Szerinte „a X. századi Erdély magyarságának központja politikai és népi tekintetben egyaránt Gyulafehérvár volt. Itt, a római Apulum helyén rendezték be székhelyüket a gyulák, a rangban mindjárt a fejedelem után következő törzsfők. . . Hatalmi igényeik abban a tényben jutottak a legszembetűnőbben kifejezésre, hogy székhelyüket Fehérvárnak nevezték. A steppe-népek ugyanis a legkiemelkedőbb és kőből épült várakat illették ily névvel, szemben a földből és fából készült fekete várakkal”.⁶⁵ Hasonló nézetet tett magáévá Horváth János is. Úgy vélte: Székesfehérvár és Gyulafehérvár neve azonos töről fakad: az erdélyi Gyulafehérvár „ugyanúgy nagyfejedelmi, vagy királyi székhely, ahogy az volt e korai időkben (Székes-)Fehérvár is”.⁶⁶ Az újabb kutatás azonban kizárta, hogy Gyulafehérvár fejedelmi (királyi) központtá minősítésében Székesfehérvárt analóg jelen-ségként lehessen felhasználni. Kiderült ugyanis, hogy Székesfehérvár a 10. század folyamán

⁶¹ Györffy György: Századok 1983. 1104.

⁶² Ortvy Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve II. Bp. 1892. 612. L. még Váczy Péter: a 18. jegyzetben i. m. 490–491.; Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. Bp. 1939. 6.; Györffy György: Századok, 1983. 1105–1113. stb.

⁶³ Tagányi Károly: Bua és Bucna. Szily Kálmán Emlékkönyv. Bp. 1918. 82.; Makkai László: Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása [ismertetés]. Századok, 1939. 509.; Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 104.

⁶⁴ Kiss Lajos: a 28. jegyzetben i. m. 256.

⁶⁵ Mályusz Elemér: Hitel 1943. 267.

⁶⁶ Ifj. Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. Székesfehérvár, 1967. 109.

nem volt nagyfejedelmi központ; uralkodói székhellyé csak 1018-at követően vált, amikor – ha a gyulák székvárosát Gyulafehérvárban látjuk – a gyulák már nem rendelkeztek az erdélyi Fehérvár felett uralommal.⁶⁷ Figyelmet keltő, hogy a középkori Magyarországon csak e két Fehérvárt ismerjük, s mindkettő esetében korán – Székesfehérvár esetében a 12. században, Gyulafehérvár esetében pedig már a 11. század végén (*comes Bellegratae* alakban) – felbukkan a szláv Belgrad alak. Mivel Belgrad (‘fehér vár’) helyneveket szláv nyelvterületről jóval többet ismerünk, mint a középkori Magyarország területén Fehérvárt (amelyeknek tehát igen korai időben van már Belgrad alakjuk), feltehető: szláv elemeknek közülük lehet a két magyarországi Fehérvár ~ Belgrad helynév megszületéséhez. Székesfehérvár esetében párhuzamos névadásra gondolhatunk, de Gyulafehérvár esetében, amely Bóna István szerint a 9. századi erdélyi „bolgár uralom központja... lehetett”, a Belgrad nevet a 9. századi szlávok adhatták, ezt a magyarok a 10. században a maguk nyelvére Fehérvárnak lefordították, s utóbb Gyulafehérvár lett belőle.⁶⁸ Amiként a Gyulafehérvár *Gyula-* előtagja, ugyanugy annak *-fehérvár* utótagja sem alkalmas arra, hogy belőlük a 10. században az erdélyi gyulák ottani székhelyére vonatkozóan megbízható következtetéseket vonhassunk le.

Úgy tűnik, az elmúlt években Györffy Györgynek sikerült „perdöntő” érvet találnia arra, hogy a gyulák központja a 10. században Gyulafehérvárott volt. A 14. századi krónikakompozíció kritikai szövegkiadásában azt olvashatjuk, hogy Gyula vadászat közben Erdélyben egy nagy várost (*civitatem magnam*) talált, amelyet már korábban a rómaiak építettek.⁶⁹ Györffy figyelt fel arra, hogy a kritikai kiadás e helyütt csak a 14. századi Képes Krónika szövegére ügyelt, amelynek írója a *Civitatem Albam* helynevet *civitatem magnam*-ra változtatta, ugyanis „az archaikusabb szövegeket őrző szövegekben (*R, B, S*) *Civitas Alba* áll, mint az erdélyi Gyula székhelye. Ez a komoly hiba elősegítette olyan téves feltevés elterjedését, mely szerint a 10. századi három Gyula vezér székhelye nem Fehérvárt, hanem Észak-Erdélyben volt. A vadászat közben új lakhelyre találás a mítikus szarvasülődzési monda csökevénye, ami régi hagyományokon alapuló korai feljegyzésre mutat”. Hogy milyen korai lehet e feljegyzés, arra maga Györffy utal: már a 11. század végén írt magyar krónika szerint „a hét honfoglaló magyar vezér egyike, Gyula, Erdélyben vadászat közben rábukkant a hajdan rómaiak által épített »Fehérvárra«”.⁷⁰ A kérdés veleje: mikori az e tudósítást tartalmazó szöveg? Ha bővebb szövegkörnyezetéből kiszakítjuk, s csak itt idézett ösztövré vázát vizsgáljuk, 11. század végének akkor sem minősíthetjük. Györffy 1948-ban még nem tudott dönteni abban a kérdésben, „hogy a római város romjainak említését a régi Gesta, avagy a 13. századi szerkesztés írójának tulajdonítsuk-e”, mivel megfontolandó, „hogy az antik romok kultusza a XII. században kezdődik”.⁷¹ Győry János szerint, mivel a római város megtalálásának mozzanata a 12..

⁶⁷ Bakay Kornél: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 1969. 117–122.; Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 316–318.

⁶⁸ Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 116.; Kristó Gyula: A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. Névtani Értesítő 11. Bp. 1986. 36–38. L. még Bóna István: MT, 371. A kelet-európai térség Belgrad ‘fehér vár’ helyneveit elsorolja Melich János: a 27. jegyzetben i. m. 8–9.

⁶⁹ SRH, I. 290–291.

⁷⁰ Györffy György: Századok 1983. 1103–1104.

⁷¹ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 104.

századi reneszánsz egyik lényeges elemét, a Róma-eszmét tartalmazza, 1140 előtt nehezen válhatott e tradíció részévé.⁷²

Ha azonban tágabb szöveggörnyezetében vizsgáljuk a kérdéses krónikahelyet, még biztosabb fogódzót nyerünk a datáláshoz. A honfoglaló Gyula vezér történetének krónikabeli leírása ugyanis úgy kezdődik, hogy tőle származik (*derivatur*, azaz jelen idejű igealak szerint) László fia Gyula, s úgy folytatódik, hogy a honfoglaló Gyula nagy és hatalmas volt, aki Erdélyben várost talált, amelyet a rómaiak építettek. Az erről szóló fejezet nagy része Mályusz Elemér szerint az V. István kori krónikáiról, Ákos mester munkája, a honfoglaló Gyula vezér leszármazottjaként általa szerepeltett László fia Gyula a Kán nemzetségből származott, Ákos mesternek kortársa volt.⁷³ Nincs tehát szó arról, hogy a 11. század végi szöveg kapcsolta össze a gyulák szállásterületét az erdélyi Fehérvárral. Ezt csak az 1270–1272 közti időben Ákos mester tette meg. Nem véletlenül ő, hiszen legkorábban 1274. évi oklevélben fordul elő az erdélyi Fehérvár *Gyulafehérvár* (*Alba Jvle*) néven.⁷⁴ Ákos mester tehát saját korában már hallhatta az erdélyi Fehérvárt *Gyulafehérvárnak* nevezni, járhatott is ott, láthatta a római eredetű romokat, s a középkor krónikásától egyáltalán nem szokatlan leleménnyel ő kapcsolta a honfoglaló Gyula személyéhez Gyulafehérvárt. Ákos mester e híre tehát aligha nagy régiségre visszamenő információt őrzött meg, hanem egy 13. századi krónikás egyéni kombinációját hagyományozta ránk, amelynek a 10. századra nézve forrásértéke nincs. Kétségtelenül Györffy mutatott rá arra, hogy bizonyos krónikaszövegekben (az *R*, *B*, *S* kódexekben stb.) *civitas Alba* 'Fehérvár' őrződött meg, szemben a Képes Krónika *civitas magna* 'nagy város' alakjával. Ám nem a kritikai szövegkiadás „komoly hibá”-ja segítette elő annak a nézetnek a kialakulását, hogy az erdélyi Gyulák székhelye nem Gyulafehérvárott, hanem Észak-Erdélyben volt. Annál kevésbé beszélhetünk erről, hiszen Györffy közleményének megjelenése előtt mi is ismertünk olyan krónikás adatot, a Pozsonyi Krónika adatát, amely a Képes Krónikától eltérően nem *civitas magna*-ról, hanem *civitas Alba*-ról szólt. Magunk úgy vélekedtünk erről az adatról: a Pozsonyi Krónika szerzője kapcsolta össze a 10. századi Gyulát Gyulafehérvárral, amit annál könnyebben megtehetett, „mivel a 14. században már szélteben ismert lehetett az erdélyi Fehérvár Gyulafehérvár neve; s voltaképpen szerzőnk nem is tett mást, mint amit a középkori krónikások szívesen és gyakran tettek: etimológiát koholt”.⁷⁵ Györffy hivatkozása az *R*, *B*, *S*, kódexek *civitas Alba* alakot őrző szöveg-hagyományára alapvetően nem változtat a helyzeten, legfeljebb néhány évtizeddel korábbra hozza előre, az 1270-es évek elejére, azt az időpontot, amikor egy etimologizáló hajlamú krónikás (Ákos mester) összekapcsolta a 10. századi Gyulát és Gyulafehérvárt; fontos azonban kiemelni: Ákos mester idején is ismert volt már *civitas Alba* magyar, illetve latin neveként az *Alba Jvle*, illetve a *Gyulafehérvár*.

Végére értünk azon érveknek, amelyek miatt „a történészek zöme, legalábbis maior et senior pars, a középkortól napjainkig Gyulafehérvárt a Gyulák székhelyének tekintti”.⁷⁶ Ám bennünket nem elsősorban egy negatívum – vagyis hogy nincs igazi érv, meg-

⁷² Györffy János: P. mester franciaországi olvasmányai. *Magyarságtudomány* 1942. 20.

⁷³ Elemér Mályusz: Johannes de Thurocz *Chronica Hungarorum* II/1. *Commentarii ab initiis usque ad annum 1301*. Bp. 1988. (sajtó alatt); *Mályusz Elemér*: az 54. jegyzetben i. m. 59–60.

⁷⁴ ÁMTF, II. 149., 155.

⁷⁵ SRH, II. 33. L. Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 104.

⁷⁶ Györffy György: *Századok* 1983. 1104.

bízható forrás a 10. századi gyulák és Gyulafehérvár összekapcsolására – vezetett azon feltevés kimunkálásához, hogy a gyulák központja nem a Maros menti Fehérvárott, hanem Észak-Erdélyben volt. Argumentációnkban döntő az a különbözőség, amelyet Észak- és Dél-Erdély között Makkai László 1944-ben megállapított, majd 1986-ban megismételt: Észak-Erdélyben öt ősfoglaló (honfoglaló) nemzetség van (a Zsombor, az Agmánd, a Borsa, a Szil vagy Kalocsa és a Mikola genus), ezzel szemben Dél-Erdélyben egy sem, oda „Erdélytől nyugatra eső területekről vándoroltak be a nagybirtokos családok”.⁷⁷ Kniezsa István Dél- és Észak-Erdély között helynevekben tükröződő különbségeket állapított meg: „a Marostól délre... a szláv helynevek száma sokkal jelentékenyebb, mint északon”. Délen a későn beköltöző románok szláv helyneveket általában közvetlenül a szlávból kölcsönöztek, ami arra mutat, hogy Dél-Erdélyben a szlávság sokáig tartotta magát, s csak a románok beköltözését követően asszimilálódott. Ezzel szemben Észak-Erdélyben a románok szláv eredetű neveket is jobbára magyar közvetítéssel vettek át.⁷⁸ Észak-Erdélyben még – elvéve ugyan – akadunk magyar törzsnévvel egyező alakú helynévre, de Dél-Erdélyben egyetlen ilyent nem ismerünk.⁷⁹ Bóna István régészeti leletanyagra támaszkodó megfigyelésével szemben, amely „eleve kizár minden olyan elképzelést, amely a Marost akár települési, akár politikai határnak véli”,⁸⁰ mi mégis valóságosnak és súlyosnak ítéljük a már korábban felfedezett eltérő sajátosságokat Erdély északi és déli része között. (Más kérdés, hogy a választóvonal a Maros medrének közepén húzódott-e, avagy a Maros északi, azaz jobb partja is Dél-Erdély sorsában osztozott, a kérdést csak további vizsgálatok dönthetik el.)

Ha Gyula magyar törzsfő volt, a hét vezér egyike, márpedig vitán felül az volt, akkor az eltérő sajátosságot mutató két erdélyi régió közül csak Észak-Erdélybe helyezhetjük, oda, ahol ősfoglaló nemzetségek vannak, ahol törzsnévi helynevek bukkannak fel, ahol jóval kisebb lehetett a szlávság és nagyobb a magyarság lélekszáma, mint Erdély déli felén. Még évszázadok múltán is oly karakterisztikusak az Erdély két fele közti birtoklási, etnikai különbségek, hogy ezek nyilván nem húsz, esetleg harminc év alatt keletkeztek. Márpedig ha osztanánk Makkainak Maszúdúra támaszkodó okfejtését – amit azonban már forráskritikai okokból sem tehetünk meg –, akkor az Észak- és Dél-Erdély közti különbségnek, amely a 9–10. század fordulóját követően alakult ki, legkésőbb 932-ben pedig alapját veszítette, rövid soron meg kellett volna szűnnie. Mi sem lett volna természetesebb, mint hogy az Észak-Erdély jobbára magyar lakossága (az öt nemzetség, azaz egy törzs népe), amely elfoglalta Dél-Erdélyt, birtokokat szerzett volna ott, s ezzel önmagában hozzájárult volna annak a különbségnek a felszámolásához, amely 932-ig fennállt a két régió között. Tömeges megjelenése nyilván változtatott volna Dél-Erdély etnikai arculatán és politikai helyzetén is. Ha Dél-Erdély legkésőbb 932-ben magyar kézre került, nem lenne érthető, hogy az alig néhány évtizedre zsugorodó különfejlődés jellemzői Észak- és Dél-Erdély között miért konzerválódtak évszázadokon át. Csak egyféleképpen oldhatjuk fel az ellentmondást: az észak- és dél-erdélyi régió közötti különbségek azért nem enyésztek el már a 10. században, sőt mi több, őrződtek

⁷⁷ Makkai László: Századok 1944. 189.; Makkai László: ET, 260–268.

⁷⁸ Kniezsa István: a 2. jegyzetben i. m. 152–154.

⁷⁹ Adatok I. 32–38.

⁸⁰ Bóna István: ET 233.

meg hosszú ideig, mert viszonylag hosszú időn át eltérő úton haladt Észak- és Dél-Erdély fejlődése.

Sajátos módon vall a 10. századi Észak-Erdély magyar uralom alatti voltáról Anonymus. Természetesen a névtelen jegyzőnek csak azokat a híradásait szabad felhasználni — azokat sem perdöntő súllyal —, amelyek családi tradíciókat őrizhetnek, s így a koholt, fiktív eseményeknél nagyobb hitelt tarthatnak számot. Makkai László teljes joggal utalt arra, hogy már az anonymusi hagyományból is legalább két ösfoglaló magyar nemzetség észak-erdélyi jelenléte következik. A Zsomborokról, akiket Anonymus beolvasztott a váci egyházmegyében birtokos Gyula-Zombor nemzetségbe, már említést tettünk. Az a körülmény, hogy az egész erdélyi honfoglalást a névtelen jegyző Észak-Erdélyre lokalizálta, a Zsomborokkal van összfüggésben. Am említést tett Anonymus az erdélyi honfoglalás kapcsán Tétény vezér egy kémjéről is, Apafarkas apjáról, Agmándról, aki lopva megvizsgálta az erdélyi föld természeti viszonyait és népességét. A középkorban ismerünk Észak-Erdélyben egy Agmánd nemzetséget, s már Karácsonyi János hangot adott gyanújának: „nem lehetetlen, hogy névadó ősök azon Agmánd volt, akinek atyját, Apafarkast [!], a Névtelen Erdély elfoglalásában Tuhutum kémjeként szerepelteti.” Növeli a bizalmat Anonymus híre iránt, hogy a 14. század közepén a nemzetséget Farkas-Agmánd néven nevezték, illetve hogy ugyanakkor a Szamos folyó szatmári szakaszán Agmándlovamezeje helynevet említett egy oklevél.⁸¹

Észak-Erdélyben, a Szamos és a Maros között tehát magyarok szálltak meg, méghozzá bizonyára a 10. század legelején. Utóbb, évszázadokkal később e területen úri nemzetségek bukkanak fel, a Zsombor, az Agmánd, a Borsa, a Kalocsa vagy Szil nemzetség, valamint a Mikola-rokonság, amelyet nem említ oklevél genusként. A Borsa nem Biharból szakadt ide, a többi genus azonban valóban őshonosnak tűnik e vidéken, legalábbis sem Magyarország (sem Erdély) más vidékein nem volt birtoka. Ha a 10. századi nemzetségek és a 13. századdal megjelenő úri genusok azonosságára nem is gondolhatunk,⁸² azt készséggel elismerjük: Észak-Erdélyben azok leszármazottai éltek és birtokoltak a 13–14. században is, akik a 10. században itt nyertek maguknak szállásterületet. A 13–14. századi úri nemzetségeknek lehettek a 10. században az ottani népesség egészét átfogó nemzetségek az „előzményei”, s mivel a 10. századra nézve több nemzetség itteni megszállása és birtoklása valószínűsíthető, e 10. századi nemzetségek egy törzset adtak ki. Az ismert analógia szerint egy besenyő törzs öt nemzetségből állott.⁸³ A Makkai által Észak-Erdélyre a 10. század elejére feltételezett öt nemzetség éppen egy törzset tett ki (még ha a Borsák és Mikolák beszámolásával akadnak is problémák). Úgy véljük, kimondható: Észak-Erdélyben egy magyar törzs szállt meg a honfoglalást követően a maga három-négy-öt nemzetségével, s ez a törzs a törzsszövetségben a gyula méltóságot viselő főnök vezetése alatt állott. Utóbb, a törzsszövetségi keretek lazulásával, egyre inkább törzsi hatalmassággá vált a gyula, de méltóságnevét több nemze-

⁸¹ SRH, I. 65. L. Makkai László: Századok 1944. 163–165., 168–171.; MN, I. 76.; Adatok I. 70.; Makkai László: ET, 263., 267.

⁸² Kristó Gyula: a 7. jegyzetben i. m. 26–50., 459–467.

⁸³ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 7.

déken át megőrizte, s ez olyannyira általánossá vált, hogy kortárs és közel kortárs krónikások Gyulának nevezték, mintha ez neve lett volna.]

A – sorrendben harmadik – gyulát 1003-ban ott érte a vereség Szent István király seregétől, ahol a 10. század eleje óta családja uralma alatt tartotta a földet, Észak-Erdélyben. Egyedül Anonymus révén tudjuk, hogy az Ajtonyt legyőző Csanád apja Doboka volt.⁸⁴ Doboka viszont egy észak-erdélyi vár és vármegye neve is. Az ismert esetek szerint Szent István korában élő, a király pártján álló előkelő nevét őrzi az a vármegye, amelynek megszervezésében (az ott lakozó ellenséges vezér legyőzésében) a király híve érdemeket szerzett. Így jutott Hont megye István német származású főemberének, Hontnak a nevéhez, s így nyerte az Ajtonytól elfoglalt terület annak a Csanádnak a nevét mint megye elnevezést, aki hadvezére volt a király Ajtonyt legyőző seregének. Doboka is hasonló módon adhatta nevét a Dobokavár körül megszervezett megyének. Tudjuk, Csanád 1028 körül harcolt Ajtonnyal. Apja, Doboka 1003-ban oroszlánrészt vállalt a gyula uralmának megdöntésében. Dobokavár és Doboka megye neve is arra vall tehát, hogy itt az észak-erdélyi régióban volt a Doboka által legyőzött gyula országa.⁸⁵ Másként nyilatkozik Dobokáról Györffy György és Makkai László. Györffy szerint István király 1003-ban hadat indított anyai nagybátyja, Prokuj gyula ellen, ezzel egy időben Észak-Erdélyben Zsombor meghódolt, ám István ennek ellenére „Zsombor várát, népeinek kétharmadát és széki sóbányáját elkobozta; a várba beültette ispánnak Csanád apját, Dobokát, akiről a vár és megyéje nevét kapta, hasonlóan ahhoz, hogy az Ajtony várába ültetett Csanádról Csanád várat és megyéjét elnevezték”.⁸⁶ A párhuzam azonban nem tökéletes, hiszen Csanád azért ültetett be Ajtony várába, mert fegyveresen legyőzte a marosvári törzsfőt.

Éppen Csanád analógiája vezethet bennünket arra a következtetésre, hogy Doboka meg azért lett az utóbb róla elnevezett vár és a vár köré szerveződő megye első ispánja, mert erőszakkal törte le a vár korábbi urának – feltevésünk szerint Prokuj gyulának – a hatalmát. Vajon ha Doboka legyőzte Prokujt, miként lehet, hogy annak bizonyos leszármazottai, valamint törzsének előkelői helyükön maradtak, s utóbb úri nemzetségek névadóiként bukkannak fel? Semmi kivételszerű nincs ebben, sőt éppen ez tűnik szabályszerűnek. Az 1028 táján legyőzött Ajtonytól leszármazott Ajtony úri nemzetség tagjai még a 14. század elején is ott birtokoltak a Maros mellett, ahol három évszázaddal korábban elődjük, Ajtony törzsfői hatalmat gyakorolt. Ugyancsak nem veszítették el békési javaikat a Vata lázadó vezértől (ugyancsak törzsfőtől) származó Csolt nemzetség tagjai sem.⁸⁷ Doboka tehát – Szent István király megbízásából és a királyi sereg élén – legyőzte Prokujt gyulát, kivetette várából, maga ült be oda, de a gyula rokonai és a neki szolgáló nemzetségi előkelők továbbra is helyben maradtak, még birtokaikat, illetve azok egy részét is átmenekítették. Ha feltevésünk megállja a helyét, Prokuj gyula központja Dobokavár volt! Igaz, Bóna István szerint „Dobokavár a Szent István-i megyeszervezet kiépítésekor ispáni várként épült”,⁸⁸ de a vár ásatásánál talált, „a

⁸⁴ SRH, I. 50.

⁸⁵ *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 483–484. L. még Bóna István: ET, 220.*

⁸⁶ ÁMTF, II. 48.

⁸⁷ MN, I. 91–94., 379–383.; ÁMTF, I. 836., 843., 494–495.

⁸⁸ *Bóna István: ET, 220.*

10. század utolsó, a 11. század első évtizedeire” utaló leletek sem a vár építettétéről nem szólnak, sem szigorú időkeretet nem adnak. Makkai szerint Doboka „Sarolt nővérének, Karoldnak, azaz Szent István nagynénjének férje volt. . . , az ezredfordulón mindenesetre ő lehetett a legnagyobb tekintély az északi ősfoglaló nemzetségek körében, mert a vezető Zsombor nemzetség szállásföldjén épült vár az ő nevét viseli. Mivel pedig a királyi megyék szervezési központjául szolgáló várak több esetben az első királyi megyeispán nevét vették fel, Dobokát Szent Istvánnak önként meghódoló, s ezzel az északi ősfoglaló nemzetségek szállásterületét István uralma alá engedő nemzetség-, illetve törzsfőnek kell tekinteni”.⁸⁹ Természetesen semmi adat nem igazolja, hogy Doboka Karold férje lett volna, amint sem Györffy, sem Makkai okfejtésében nincs forrásos alapja annak a vélekedésnek, hogy Dobokavár 11. század eleji ura (Zsombor, akinek létét Makkai joggal elutasította, illetve Doboka) *önként* írták volna, hogy az erdélyi Dobokavár urát 1003-ban István *fegyveresen* legyőzte, akkor ezzel elismerték volna, hogy Dobokavár ura Prokuj gyula volt, s István az Észak-Erdélyben levő Gyula-törzs különállását törte össze.

Az Anonymus után indult kutatók közül számosan közel jutottak annak feltételezéséhez, hogy a gyulák országa Észak-Erdélyben volt. Váczy Péter szerint a névtelen jegyző összekötötte a (Gyula-)Zsombor nemzetség származását az erdélyi Gyulákkal, s mivel a genus szállásai az ő korában javarészt a Szamos völgyében feküdtek, a Szent István kori Gyula szállását is ide helyezte. Váczy végül is ezt nem fogadta el, s „megróttá” Anonymust, amiért egészen önkényesen szűkítette meg a Gyulák birodalmát erre az észak-erdélyi vidékre. I. Tóth Zoltán szerint Anonymus „északerdélyi beállítottsága azt a látszatot kelti, mintha a Gyulák esetleg nem is a Maros, hanem a Szamos völgyében székeltek volna”. Ha csak utolsósorban is, de szerepe van a kérdés eldöntésében annak az anonymusi eljárásnak, hogy a honfoglaló magyarok ellenfelét meggett, helynévből életre keltett Gyula (*Gelou*) blak vezért Észak-Erdélybe helyezte, márpedig Györffy helyesen vette észre: „Gelou országának irodalmi előképe a magyar Geula [Gyula] törzsfőnök szállásterülete (országa) volt.” E nézetét legfrissebben is vallotta Györffy: „Gyalu vezér nem történeti személy, hanem Gyula vezér szerepébe helyettesített irodalmi alak.”⁹⁰ Még két további megfigyelés is gyámolíthatja a gyulák észak-erdélyi szállásterületéről kialakított feltevés igazát. Talán nem merőben véletlen, hogy az erdélyi Zsombor úri nemzetség 14. századi családtagjai sorában Gyula nevű személlyel találkozunk.⁹¹ Még többet nyom a latban, hogy az erdélyi püspökség éppen északi irányban túlnyúlt a történeti Erdély határain, a püspökség legtekintélyesebb birtokai is Észak-Erdélyben feküdtek. Nem véletlen, hogy Karácsonyi János egyenesen arra gondolt: az egyházmegye első székhelyei Erdélyen kívül, illetve Észak-Erdélyben voltak, s csak utóbb került a központ Gyulafehérvárra. Ennek hatása alól még Makkai sem tudta kivonni magát: felvetette, hogy Gyalu vára talán az erdélyi püspök első székhelye volt, mielőtt Gyulafehérvárra költözött volna.⁹² Előbbi megjegyzésünkkel azt nyomtatékosítottuk,

⁸⁹ Makkai László: ET, 281.

⁹⁰ Váczy Péter: a 18. jegyzetben i. m. 487.; Inokai Tóth Zoltán: Századok 1945–1946. 70.; Györffy György: Ethnographia 1965. 427.; ÁMTF, III. 349.

⁹¹ MN, II. 113.

⁹² Karácsonyi János: Katholikus Szemle 1896. 471–474.; Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 105–107. L. Makkai László: ET, 267.

hogy a Zsombor úri nemzetség leszármazottai még évszázadokkal később is őrizhették annak emlékét, hogy a gyuláktól származtak, az utóbbi érvünk pedig annak igazolását szolgálta: ha Prokuj gyula Észak-Erdélyben gyakorolt hatalmat, akkor a leverése után röviddel ott megszervezett erdélyi püspökségnek is eredendően a gyula szállásterületére, Észak-Erdélyre, illetve az azzal északról határos területre kellett kiterjednie.

A Gyulák erdélyi uralma kapcsán már csak egy kérdés vár megválaszolásra: milyen volt a viszony, főleg a 10. század második felében, az Árpádok és a gyulák között? Ebben a vonatkozásban Györffy György egészen szélsőséges álláspontot képvisel, amennyiben elvitatni igyekszik a gyulák önállóságát, s bizonyítani törekszik azt, hogy az Árpádok tényleges főhatalma érvényesült felettük, illetve Erdély felett. Még Géza fejedelem idejére sem ismerte el Györffy, hogy „a Gyulák ekkor önálló tartománnyal rendelkeztek” volna, ugyanis az Árpádok Erdélyben „egy-két sóbányát mindig a kezükben tartottak”. Azt sem fogadta el Györffy, hogy Bulcsú és gyula megkeresztelkedése esetén „külön utakon járó törzsfők akcióiról volt szó”. Legfeljebb annyit engedett meg: „a »gyulák«-nak és családjának Erdélybe költözése azt jelentette, hogy emelkedett önállóságuk”. 1003 körül tettezte csak fel Gyuláról (valamint Ajtonyról), hogy mindkettő „mint önállósult tartományúr külön utakon járó politikát folytatott”.⁹³ Györffy nézetével szemben Makkai tartózkodó álláspontot foglalt el, s csak odáig ment el következtetéseiben: az Árpád-házi „nagyfejedelemnek az összes magyar törzsek fölötti uralomra tartott igénye fennállott, de azt gyakorlatilag csak István király hadjáratai érvényesíthették”.⁹⁴ Két olyan mozzanat szól Györffy felfogása ellen, illetve erősíti Makkai megfogalmazását, amely akár perdöntőnek is tekinthető abban a kérdésben: ki volt ténylegesen az úr a 10. századi Erdélyben? Az egyik bizonyíték egy szellemes megfigyelésen alapul: Taksonynak az erdélyi gyulák családjába tartozó Sarolttal kötött házassága az egyetlen kivétel az Árpádok négyszáz éves történetében, amikor a trón várományosa saját országabeli előkelővel kötött házasságot.⁹⁵ Ha azonban ezt nem ítéljük kivételnek, akkor ebből az következik: a 10. század második felében az Árpádok idegennek tekintették a gyulák családját, országát és népét. Minden okuk megvolt erre: a gyulák saját önálló uralmi területtel rendelkeztek, amely felett az Árpádok legfeljebb elvi uralmi igénnyel rendelkezhetek. Önálló külpolitikát folytattak, gyula, a második, Bizáncban keresztelkedett meg, keleti rítus szerinti térítő tevékenység kezdődött Erdélyben. Etnikailag a magyar és a török komponens mellett a gyulák tartományában megerősödött a szláv elem, amint Sarolt nevének szlávós alakja (Beleknegini), valamint Prokuj szláv neve mutatja.⁹⁶ S hogy nem csupán a 10. századi Árpádok, hanem a kortárs és későbbi krónikások is önállóan tekintették Gyulát, megfogalmazásaik bizonyítják. A Hildesheimi Évkönyv ugyanúgy királynak (*rex*) nevezte Gyulát, mint Istvánt, országának pedig megadta a *regnum* minősítést. Még egyértelműbb a 14. századi krónikakompozíció tudósítása: Szent István Gyula igen tágas és nagyon gazdag országát (*regnum*) Magyarországhoz (*monarchie*

⁹³ Györffy György: a 67. jegyzetben i. m. 102–103.; Györffy György: MT, 683., 706., 764.

⁹⁴ Makkai László: ET, 591.

⁹⁵ Ezt a gondolatsort *Boba Imre* vetette fel 1986. december 5-én Szegeden tartott előadásában.

⁹⁶ G, III. 2203–2204. L. *Melich János*: Beleknegini és Prokui. Magyar Nyelv 1927. 488–496. L. még *Szegfű László*: Sarolta. *Horváth János–Székely György* (szerk.): Középkori kútfoink kritikus kérdései. *Memoria saeculorum Hungariae* 1. Bp. 1974. 243–245.

Hungarie) csatolta”.⁹⁷ Nyilván azért tette ezt, mert a megelőző évtizedekben, lényegében már a gyulák 10. század eleji észak-erdélyi mgtelepedése óta, nem tartozott Magyarország-hoz, vagyis az Árpádok uralma alá.

5. A bolgárok Erdélyben

A 9. századi erdélyi bolgár uralomra – „egyértelmű és jó régészeti bizonyítékok” mellett – 892. évi írott adatból lehet visszakövetkeztetni. „Ebből tudjuk, hogy a bolgárok A 9. század folyamán rátették a kezüket Erdély sóbányáinak egy részére, s kereskedtek is az alattvalóiktól kibányászott sóval”. A régészeti adatok alapján a 9. században Dél-Erdélyre szorítkozóan lehet bolgár népesítést kimutatni Erdély területéről. „Singidunum fehér kőfalakkal védett római-bizánci várát a hódító bolgárok a 9. században Belgrad-nak »Fehér várnak« nevezik, a szláv nyelv uralomra jutását Bulgáriában az utolsó török nevű kán, Omurtag halálától számíthatjuk (831).” A Maros menti bolgárok központja is itt, „Apulum római, fehér kőfalai között”, az általuk Belgradnak nevezett erősségekben volt.⁹⁸ A dél-erdélyi bolgár fennhatóság 10. századi sorsát illetően háromféle nézet van jelen a mai magyar történetírásban. Az egyik felfogás szerint (Györffy György, Bóna István képviseli ezt) már a 9. század végi erdélyi magyar honfoglalással véget ért a bolgár uralom, a kevés számú bolgár elem magyar fennhatóság alá került.⁹⁹ Makkai László – mint ismeretes – legkésőbb 932-re tette (Maszúdi alapján) Dél-Erdély magyarok általi elfoglalását.¹⁰⁰ Mi – elsősorban a 14. századi krónikakompozíció Keánnal kapcsolatos 66. fejezetére támaszkodva – az 1010-es évekre helyeztük ezt, s e Keánban a kagánt (szlávul vajdát), a dél-erdélyi bolgár uralom képviselőjét láttuk.¹⁰¹ Felfogásunkat Györffy azzal kísérelte meg cáfolni, hogy az általunk hasznosított krónikahelyet „nem hitelt érdemlő forrás”-nak minősítette.¹⁰² Mint oly sok más – jelenleg egyértelműen, megnyugtatóan el nem dönthető – vitakérdésben, ebben is a későbbi kutatások és kutatók hivatottak a „végső” szó kimondására.

Vannak azonban a vitatott krónikahelyen kívül egyéb más szempontok is, amelyeket érvényesíteni kell a dél-erdélyi bolgár uralom esetleges továbbélését (vagy 9. század végi megszűntét) vizsgálva. Ezek sorából az egyik mozzanatra már fentebb utaltunk. Makkai – nagyon is méltánylást érdemlő okok alapján – nem számolt azzal, hogy a magyarok a 9. század végén „azonnal egész Erdélyt elfoglalták volna”. Az általa elősorolt okokat – „honfoglaló nemzetségek északon, ilyenek hiánya délen, a Marostól északra, ill. délre fekvő területek toponimiai különbségei, Simeon cár hatalma s a király kori vajdáknak sokáig csak Fehér megyére kiterjedő fennhatósága” – magunk is osztjuk. Ezen okok miatt „túrte meg” Makkai legkésőbb 932-ig a bolgár fennhatóságot

⁹⁷ G, I. 141.; SRH, I. 315.

⁹⁸ Bóna István: ET, 190–193.

⁹⁹ Györffy György: MT, 594–595.; Bóna István: ET, 202–203.

¹⁰⁰ Makkai László: ET, 271–272., 274.

¹⁰¹ SRH, I. 315–316. L. Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 101–103., 112–113.; Kristó Gyula: l. a 37. jegyzetben i. m. 485.

¹⁰² Györffy György: Századok 1983. 1104. old. 4. jegyz.

Dél-Erdélyben.¹⁰³ Ám, mint fentebb már kifejtettük, ha csak néhány rövid évtizedre szűkítjük a bolgárok dél-erdélyi uralmát a magyar honfoglalást követően, ekkor e különbségek Észak- és Dél-Erdély között hamarosan, talán már a 10. században eltűntek volna, mielőtt még tudomást szereztünk volna róluk. Ugyanis ha az észak-erdélyi honfoglaló nemzetségek legkésőbb 932-ben birtokba vették volna Dél-Erdélyt, ott is ősfoglalókként szerepeltek volna, tehát Dél-Erdélynek is lettek volna honfoglaló nemzetségei. Azok a toponimiai különbségek is, amelyek a 9–10. század fordulóján, a magyarok megjelenésével, éppen csak-jelentkezni kezdtek Erdély északi és déli fele között, Dél-Erdély korán magyar kézre jutásával megszűntek volna. Az Észak- és Dél-Erdély közti mély különbségek magyarázatára nem tűnik elégségesnek a Makkai feltevése alapján adódó húsz-harminc esztendő. Ha a két erdélyi régió közti fejlődésbeli eltéréseket kellő súllyal mérlegeljük, csak arra a következtetésre juthatunk: nem harminc, hanem legalább háromszor (vagy négyszer) harminc esztendei eltérő irányú fejlődés képes csak ilyen különbségeket produkálni. A sok forrás együttes elemzéséből levont következtetés nagyon erőteljesen amellett vall, hogy Erdély északi és déli részének sorsa huzamos (évszázadnyi) időn keresztül eltérő módon alakult. Mivel a magyarság jelenléte Észak-Erdélyben a 10. század legelejétől nem lehet vitás, csak arra gondolhatunk: Dél-Erdélyben élt tovább, egészen a 11. század elejéig, az ott a 9. században kialakult és fennállt bolgár uralom.

Ebbeli tételünk megtámasztására még egy közvetett bizonyítékunk van. Ez pedig az erdélyi vajdaság kialakulásának kérdésköre. A kutatásnak az a vonulata – „maior et senior pars” –, amely Gyulafehérvár központtal Dél-Erdélybe helyezte a gyulák országát, „könnyedén” meg tudta magyarázni az erdélyi vajdaság létrejöttét. Pauler Gyula és Györffy György arra gondolt, hogy az erdélyi vajdaság neve Gyula, a törzsvajda (azaz törzsfő) tisztének nevéből alakult,¹⁰⁴ Makkai László arra, hogy a gyula méltóságsnevet a gyulák népe a szláv vojevoda („hadvezér”) szóval adta vissza, s „ebből az elnevezésből alakult később az erdélyi »vajda« méltóságnév”.¹⁰⁵ E feltevések mindegyike az erdélyi gyulához kapcsolja az erdélyi vajdaság kiindulópontját, s annak létrejöttét Dél-Erdélyre lokalizálja. Az erdélyi vajdaság kialakulásának színterével és korai kiterjedésével már régóta semmi probléma nincs. Makkai László 1944-ben máig ható érvénnyel dolgozta ki a vajdai hatalom területi fejlődésének menetét. A vajda kezdetben nem volt egyéb, mint gyulafehérvári ispán, akinek hatásköre eredetileg *csak* Dél-Erdélyre terjedt ki, Észak-Erdélyre *nem*. Kétségtelenné teszi ezt az a körülmény, hogy 1164-ben még dobokai, 1201-ben pedig kolozsi ispánokkal találkozunk az oklevelek méltóságsorában, holott „a 13. század után ezek között sohasem fordulnak elő, mert nem a király, hanem a vajda nevezte ki őket”, Kolozs és Doboka megyék csak a 12–13. század fordulóján jutottak a vajda hatásköre alá. A szolnoki ispán azonban még ekkor sem. 1214-ben ugyan az erdélyi vajda egyszersmind szolnoki ispánként szerepel, de már a következő évben más a vajda és más a szolnoki ispán. Egészen a 13. század második feléig (1263-ig) kellett

¹⁰³ Makkai László: ET, 590., 274.

¹⁰⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² 218.; Györffy György: MT, 764.

¹⁰⁵ Makkai László: ET, 283.

arra várni, hogy a vajda kiterjessze fennhatóságát a legészakibb erdélyi megye, Szolnok fölé, s 1263–1441 között a vajda megszakítás nélkül viselte a szolnoki ispánságot is.¹⁰⁶

Ha viszont Erdély egésze a 9–10. század fordulóján (vagy legkésőbb 932-ben) egységesen magyar uralom alá került, ahol kezdettől fogva (vagy esetleg a 10. század közepe után) a gyulák hatalma érvényesült, mi indokolja, hogy a vajdai méltóság csak 1263-ra tudta Erdély egész területét átfogni? Mi a magyarázata annak, hogy a vajdai fennhatóság határvonala évszázados megosztottságot jelentett Erdélyben? E kérdésre Makkai két alkalommal kétféle választ adott. 1944-ben ekként fogalmazott: „A vajda kerülete, az eredeti Fehér megye pontosan megfelel Gyula tartományának, mindkettőjük északi határa a Szamos és a Maros vízválasztóján haladó. . . gyepevonal volt. . . Tény hajdani tartománya külön szervezetet kapott, északi felét a király a tiszai Szolnok megyéhez kapcsolta, déli részében pedig Kolozs és Doboka megyéket alapította.” Mivel 1986-ban Makkai új magyarázattal állt elő, így 1944. évi saját feltevéseivel nyilván maga sem volt elégedett, s túllépett azon. 1986-ban így írt: „Az, hogy a dél-erdélyi területet kormányzó vajda fennhatósága csak a 13. században terjedt ki a Marostól északra, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a honfoglaló nemzetségek leszármazottainak és a nagyfejedelemtől, illetve a királytól közvetlenül függő népességnek eredetileg különböző jogrendje Észak-Erdélyben is csak fokozatosan egyenlítődt ki a királyi megyerendszer keretei között. Idő kellett ahhoz, hogy a Marostól északra fennmaradó nemzetségek előkelő tagjai összeolvadjanak a királyi tisztviselők felső rétegével.”¹⁰⁷ Ezzel az újkeletű válasszal nem tudunk mit kezdeni. Vajon az alatt a legfeljebb harminc év alatt alakult ki az a „különböző jogrend” Észak- és Dél-Erdélyben, amelynek eltün(t)éséhez legalább háromszáz esztendő (a 932 és 1263 közti távolságot pontosan kiszámolva 331 év) kellett? Annak megbecsülése, hogy egy társadalom meghatározott idő alatt mekkora fejlődést tett meg, egzakt mutatók híján erősen szubjektív dolog. Ha Makkai álláspontját osztjuk, akkor a dél-erdélyi régió már 933-tól kezdve azonos pályán futott (futhatott) az észak-erdélyivel. Vagyis az uralmi különállás jóval az állam kialakulását megelőzően megszűnt, s hamarabb ért véget, mint a legtöbb magyarországi törzs különállása a 10. század folyamán. Mégis a törzsi különállásnál, amely legalább fél évszázadnyi – vagy még hosszabb – időt fogott át, jóval maradandóbb nyoma maradt az észak- és dél-erdélyi különállás legfeljebb harminc esztendejének. A szubjektív mozzanatokot is le- vagy hozzászámolva ez aligha hihető. S ne feledjük, ez a súlyos ellentmondás a magyarázatoknak azon „könnyedébb” vonulatához kapcsolódik, amely a gyulák dél-erdélyi országából, illetve dél-erdélyi központjából fejtette ki (és meg) az erdélyi vajdaság intézményét.

Gyökeresen más a helyzet, ha komolyan vesszük azokat az érveket, amelyeket fentebb elősoroltunk, s amelyek arra vallanak, hogy a gyulák a 10. század legelejétől egészen 1003. évi bukásukig Észak-Erdélyben éltek és országoltak, ahová a vajdaság legkorábban csak a 12. század utolsó évtizedeiben, illetve a 13. században ért el. A gyulák észak-erdélyisége merőben új magyarázatot igényel az eredendően dél-erdélyi vajdaság kialakulására. E ponton kell újra elővennünk a dél-erdélyi bolgár uralom továbbélésének dolgát. Le kell szögeznünk, mint már 1979-ben is megtettük: „a 10. századi Erdély

¹⁰⁶ Makkai László: Századok, 1944. 186–189. L. még Kristó Gyula: a 21. jegyzetben i. m. 116–117.; Makkai László: ET, 285–286.

¹⁰⁷ Makkai László: Századok, 1944. 188–189.; Makkai László: ET, 286.

települési és politikai bifurkációját nem kizárásos alapon képzeljük el: délen is éltek magyarok, amint ahogy északon is laktak szlávok”,¹⁰⁸ még pontosabban fogalmazva: a politikai-uralmi viszonyok és a települési kép nem abszolút értelemben fedték egymást. Észak-Erdélyben a gyulák „törzsi állama” létezett,¹⁰⁹ Dél-Erdélyben egy, a magyar honfoglalást túlélő bolgár államalakulat, élén a kagánnal, szlávul a vajdával, ám északon nem csak magyarok, délen pedig nem csak szlávul beszélő bolgárok éltek. Ha eltekintünk egy hosszasan továbbélő dél-erdélyi bolgár államiság feltételezésétől, egyszerűen nem tudjuk sem azokat a kiáltó ellentéteket megmagyarázni, amelyek az észak- és dél-erdélyi régió között tartósan fennálltak, sem okát adni annak, hogy vajdaság névvel miért jött létre Dél-Erdélyben egy sajátos különkormányzat. S azért kell viszonylag hosszúra nyújtani e dél-erdélyi bolgár államiság létét, hogy egyfelől a két erdélyi régió különállásának időtartama ténylegesen magyarázni tudja a fejlődésbeli különbségeket, másfelől pedig hogy e dél-erdélyi bolgár berendezkedés folytatásának lehessen tekinteni azt a dél-erdélyi vajdaságot, amelynek első vezetőjéül a 14. századi krónikakompozíció Erdőelvi Zoltánt teszi meg, s akinek a létében s első vajdai funkciójában a legújabb kutatás nem kételkedik.¹¹⁰ Ez indokolja – túl a vitatott 66. krónikafejezet helyén, amely a Gyula elleni 1003. (a krónikában 1002.) évi hadjárat és az 1020–1021. (a krónikában 1022.) évi¹¹¹ természeti jelenségek leírása közé helyezte Szent István király Keán vezér elleni hadjáratát –, hogy az 1010-es évekre tettünk e dél-erdélyi államalakulat felszámolását. Véleményünk szerint tehát (ha a közvetlen kútfő, a 66. krónikafejezet értelmezése körül még nem is jutott nyugvópontra a polémia) figyelmet érdemlő körülmények eléggé határozottan tanúskodnak Dél-Erdély tartós különállásáról Észak-Erdélytől, illetve egy dél-erdélyi bolgár uralom 11. század elejéig elnyúló fennállásáról.

Túlmutat már a 10. századon, ennél fogva éppen csak érintjük, hogy az Észak-Erdélyben a 11. század elején kialakult latin ritusú egyház és a vármegyeszervezet (sőt magának Erdélynek a neve is¹¹²) északról haladt dél felé, míg a bolgár uralom romjain létrejött magyar különkormányzat (a vajdaság) délről tört észak felé. A 13. század második felében egész Erdély a vajda uralma alá jutott, de a politikai Erdély (az erdélyi vajdaság) és az egyházkormányzati Erdély (az erdélyi püspökség) a későbbiek során sem fedte teljesen egymást.

6. Összegzés

Fejtegetéseink végére értünk. A 10. századi Erdély politikai történetére vonatkozó eredményeink – nem ejtve itt most szót a forráskritikai megállapításokról – röviden összefoglalhatók. A honfoglaló magyarok 895-ben behatoltak Erdélybe, majd rövidesen

¹⁰⁸ *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 100.

¹⁰⁹ A fogalomra l. *Kristó Gyula*: a 37. jegyzetben i. m. 473–487.

¹¹⁰ SRH, I. 315–316. L. *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 101.; *Györffy György*: MT, 764.; *Makkai László*: ET, 285., 293.

¹¹¹ *Mályusz Elemér*: Krónika-problémák. Századok, 1966. 716.

¹¹² Erdély nevére l. *Kristó Gyula*: a 21. jegyzetben i. m. 105.; *Aron Péter*: Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete. Magyar Nyelvjárások XXIV. Debrecen 1981. 103.; *Györffy György*: Századok, 1983. 1112–1113.

továbbvonultak nyugat felé. Amikor bizonyossá vált, hogy tartósan a Kárpát-medencében kell berendezkedniük, egy törzset, a törzsszövetség második számú vezetőjének, a gyulának a törzsét (amelyet korábban Kurszán vezetett) Erdélybe, még hozzá Észak-Erdélybe irányították, hogy védje meg a magyar törzsszövetség keleti határait a besenyőkkel szemben. Nem terjedt ki a magyar uralom Dél-Erdélyre, ahol egészen a 11. század elejéig fennmaradt a 9. században itt kialakult bolgár uralom. A gyulák népe ettől kezdve Észak-Erdélyben élt, a 10. század közepén működött gyula Konstantinápolyban megkeresztelkedett, s kezdetét vette a görög rítusú keresztény hit terjesztése Észak-Erdélyben. Árpád-házi Géza és a gyulák családjába való Sarolt házassága „idegen” hatalmak között létesült frigy volt; csak elodázta, de nem akadályozta meg a két hatalmi központ, a két törzsi „állam”, az esztergomi Árpádok (István) és a Dobokavárban székelő gyulák (Prokuj) fegyveres megmérkőzését. A küzdelem 1003-ban Szent István — illetve hadvezére, Doboka — győzelmével végződött, majd a következő években a király megtörte a bolgárok uralmát is Dél-Erdélyben. A két erdélyi régió évszázados különállása, eltérő sorsa azonban maradandó, az Árpád-kor nagy részében észlelhető különbségeket eredményezett Észak- és Dél-Erdély között. Az általunk itt most röviden összegzett kép kétségtelenül sápadtabb, színtelenebb, mint az, amelyet Anonymus és a helynevek alapján lehetne rajzolni, de a forráskritikát alkalmazó történész mintegy „kárpótlásként” azzal vigasztalja magát, hogy talán-talán igazabb.

Дьюла Кристо

К ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ТРАНСИЛЬВАНИИ X В.

(Резюме)

Настоящая статья — отчасти критический, отчасти историко-политический анализ истории Трансильвании X в. Рассматривается нынешнее состояние исследования проблематики, и в этой связи констатируется: румыны не играют никакой роли в Трансильвании X века, поэтому автор далее воздерживается от детальной критики противоречащих первоисточникам, антинаучных румынских взглядов. Указывает, что венгерская историография придает слишком большую роль отчасти географическим названиям, отчасти летописи Анонима начала XIII в. Оставляя эти данные вне поля зрения, автор следующим образом отражает политическую историю Трансильвании X в. Венгры — основатели отечества — в 895 году вторглись в Трансильванию, затем вскоре двинулись дальше на запад. Когда стало очевидным, что необходимо надолго обосноваться в Карпатском бассейне, племя второго по значению руководителя племенного союза дьюлы было направлено в Трансильванию (Северную Трансильванию). Раньше вождем этого племени был Курсан. Перед племенем была поставлена задача защитить восточные границы племенного союза от печенегов. В Южной Трансильвании сохранилось существовавшее еще с IX века болгарское господство, то есть племя дьюлы не владело в течение всего X в. районами к югу от реки Марош. Дьюла, живший в середине X в., в Константинополе принял христианство, в Северной Трансильвании началось распространение христианства с греческими ритуалами. Брак Гейзы из династии Арпада и Шаролт из семьи дьюлы был браком „чужих” государств, отстрочил столкновение между обосновавшимися в Эстергоме Арпадами и создавшими свой центр в Добокаваре Дьюлами. Решающее столкновение между двумя племенными государствами состоялось в 1003 году, между королем Иштваном (его полководцем Добоккой) и дьюлой Прокуем. Битва закончилась победой короля, который в последующие годы покончил с болгарским господством в Южной Трансильвании. Однако

многовековое существование порознь двух трансильванских регионов, их разная судьба оставили глубокий след, сохранили различия между Северной и Южной Трансильвией в значительной части периода правления династии Арпадов. Сложившаяся на севере, латинского ритуала церковь и комитатская организация распространялись с севера на юг, родившееся на руинах болгарского господства венгерское самоуправление (воеводство) — с юга на север. Во второй половине XIII века вся Трансильвания оказалась во власти подданного венгерского короля — господаря, но политическая Трансильвания позже уже не была тождественна Трансильвании церковной (трансильванскому епископству).

Gyula Kristó

DE L'HISTOIRE POLITIQUE DE LA TRANSYLVANIE DU Xe SIÈCLE

(Résumé)

Gyula Kristó procède aussi à une critique des sources à propos de l'histoire politique de la Transylvanie du Xe siècle. Examinant l'état actuel des recherches y relatives, il constate que les Roumains n'ont joué aucun rôle dans l'histoire de la Transylvanie du Xe siècle, et refuse par la suite de réfuter en détail les positions antiscientifiques des historiens roumains feignant d'ignorer les faits. Kristó fait remarquer que dans l'étude de cette question l'historiographie hongroise a accordé une importance démesurée au toponymes et aux chroniques d'Anonymus (début du XIIIe siècle). Écartant ces points d'appui, Kristó tente à son tour de reconstituer l'histoire politique de la Transylvanie du Xe siècle. En 895, les Hongrois allant à la conquête de leur pays pénétrèrent en Transylvanie, puis continuèrent leur chemin vers l'Ouest. Quand ils se rendirent compte qu'ils devaient s'établir durablement dans le bassin carpatique, la tribu du *gyula*, chef "numéro deux" de la fédération des tribus magyares, fut envoyée en Transylvanie (plus précisément, dans la Transylvanie du Nord), avec la mission de défendre les frontières est de la fédération magyare contre l'attaque menaçante des Petchenègues. Le Sud de la Transylvanie était occupé dès le IXe siècle par les Bulgares; partant, les *gyula* ne pouvaient pas dominer les régions situées au Sud du Mures pendant tout le cours du Xe siècle. Vers 950, le *gyula* recut le baptême à Constantinople, et le christianisme orthodoxe grec commença s'implanter dans le Nord de la Transylvanie. Le mariage du prince Géza (de la maison des Árpádiens) et de Sarolt (de la famille des *gyula*) était le résultat d'un compromis politique conclu entre deux puissances, retardant l'éclatement des hostilités ouvertes entre les Árpádiens siégeant à Esztergom et les *gyula* installés à Dobokavár. La guerre décisive entre les deux États tribaux eut lieu en 1003. Grâce à son chef de guerre Doboka, le roi Étienne Ier remporta la victoire sur le *gyula* Prokui; un an plus tard, il chassa les Bulgares du Sud de la Transylvanie. Cependant, la séparation séculaire des deux régions transylvaines devait entraîner des différences sensibles pendant tout le règne de la dynastie des Árpádiens entre la Transylvanie du Nord et la Transylvanie du Sud. Implantées au Nord, l'Église catholique romaine et l'organisation des territoires en comitats gagnèrent progressivement le Sud, tandis qu'un gouvernement autonome hongrois (la voïvodie), établi sur les ruines de la domination bulgare, fraya son chemin vers le Nord. Dès la deuxième moitié du XIIIe siècle, toute la Transylvanie relevait du voïvode, gouverneur nommé par le roi de Hongrie; cependant, les frontières de la Transylvanie politique (la voïvodie de Transylvanie) et de l'administration ecclésiastique (l'évêché de Transylvanie) ne devaient jamais se recouper complètement.

BÉLA KIRÁLYFI BOLGÁR, HALICSI ÉS OSZTRÁK HADJÁRATAIHOZ

IV. Béla (1235–1270) 1235-ben, miután trónra lépett, kiállítottatott egy adománylevelet – amelyet a továbbiakban oklevelünként fogunk emlegetni – Dénes fia Dénes (Dionisius filius Dionisii) lovászmester számára. Oklevelünkben négy hadjátról esik szó a következő sorrendben: a bolgár, a halicsi, az osztrák és a halicsi hadjáratok, amelyekben Dénes kitüntette magát.¹ Érthető, hogy ez a forrásadat nemcsak a Magyarországgal, hanem a szóban forgó területekkel vagy országokkal foglalkozó történészek érdeklődését is felkeltette. Azonban főleg az, hogy oklevelünkben a hadi eseményekre vonatkozóan hiányoznak az időmeghatározások, amint látni fogjuk, különböző értelmezésekre adott lehetőséget a Kárpátok régiójában levő országok történetírásában. Ezzel kapcsolatos vélemény egy-egy nép, illetve ország történetírásában jobbra több mint fél évszázaddal ezelőtt fogalmazódott meg, és azután többnyire meg is gyökeresedett. Az azóta eltelt időkben az eltérő nézetek kellő szembesítésére, összevetésére vagy megvitatására nem került sor.

Jelen közleményünkben különböző vélemények figyelembevételével mindenekelőtt a négy hadjárat kronológiai kérdésével szeretnénk foglalkozni, majd Béla ezen és további hadjárataihoz néhány kiegészítő megjegyzést fűzünk. Előre kell bocsátanunk azt, hogy dolgozatunkkal nincs szándékunk áttekintést nyújtani az adott időszak eseményeiről, és vizsgálódásaink sorrendje nem követi az oklevelünkben említett hadi események előfordulási egymásutánját. Számunkra ugyanis célszerűnek tűnik, hogy a bolgár hadjárat kérdésére azután kerítsünk sort, miután kísérletet tettünk az oklevelünkben említett többi három hadjárat időpontjának meghatározására – amelyre nézve több támogatást nyújtó adattal rendelkezünk –, vagyis írásunk nagyjából a könnyebb kérdések megoldása felől halad a nehezebb felé.

¹G. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae 1829–1844. (röviden: CD) IV/1. 21–27.; *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Bp. 1923–1943. (röviden: RA) I. 186. 608. sz. Oklevelünk szóban forgó részének újabb szövegközlésére és magyar fordítására ld. Mályusz E.: *Királyi kancellária és a krónikairás a középkori Magyarországon*. Bp. 1973. 15–19.

I.

II. András uralkodása alatt (1205–1235) többször indított hadat Halicsba, hogy azt közvetlen fennhatósága alá vonja. Erről részletesebb tájékoztatást nyújt a halics–volhiniai évkönyv, amelynek időrendje azonban nem mindig megbízható és néha félrevezető, így az évkönyv tudósításait szükséges szembevetni és összeegyeztetni a magyar forrásokban található halicsi hadjáratokra vonatkozó utalásokkal. Ilyen jellegű modern feldolgozás sajnos még nem látott napvilágot, és kénytelenek vagyunk a 19. század végi és 20. század eleji kutatásokból kiindulni.²

Oklevelünkben az ott említett első halicsi hadjáratról először azt olvassuk, hogy Béla apja, II. András „parancsára és akaratából” vezetett hadjáratot a ruténok ellen, majd Dénes haditetteiről esik szó. Ezzel kapcsolatban Hrusevszkij századunk elején megjelent könyvében másképpen vélekedik, mint a magyar történettudományban jelenleg is uralkodó nézet, amelyre majd később térünk ki. Abból, hogy oklevelünk szerint Béla serege emcsak Halicsba, hanem majd Volhiniába is behatolt, Hrusevszkij arra következtetett, hogy ez a halics–volhiniai évkönyvben az 1226. év alatt említett II. András által vezetett hadjáratra vonatkozik, mivel a magyar sereg csak ekkor tört be Volhiniába.³ Azonban oklevelünkben nem esik szó arról, hogy Béla II. Andrással együtt indult volna el Halicsba, és a halics–volhiniai évkönyv sem említi Bélát az 1226. évnél, sőt az utóbbi tudósításából az is kiténik, hogy II. András serege nem ért el Halics várához a Dnyeszter áradása miatt, és csak a folyótól északra levő városokat támadta.⁴ Oklevelünkben viszont említés történik Béla Halics vára melletti táborozásáról is. Úgy véljük tehát, hogy az oklevelünkben említett első halicsi hadjárat II. Andrásnak az évkönyv 1226. évének leírt hadviselésével nem hozható kapcsolatba.

²Pauler az első, aki nagy szakértelemmel vetette egybe a magyar források adatait a halics–volhiniai évkönyv tudósításaival. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1899.² Reprint: 1984. (röviden: MNT) Ezt a munkát ki lehet egészíteni Hrusevszkij magyar forrásadatokat is figyelembe vevő tanulmányaival, különösen az évkönyv kronológiai vonatkozásait vizsgáló dolgozatával. *M. Hrusevszkij*: Hronoljogija podjij Halicko-volinszkoi ljitopiszi. (röviden: Hronoljogija) Zapiszki Naukovoho Tovaristva im. Sevczenka. 41(1901) 1–72.; *uő.*: Isztorija Ukrajini-Ruszi. III. Lvov 1905. Reprint: New York 1959. Hodinka, aki később kiadta és lefordította magyarra az évkönyv magyar vonatkozású részeit, nem ismerte Hrusevszkij tanulmányait, könyvéből hiányzik a szükséges forráskritika. *Hodinka A.*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. Pauler és Hrusevszkij óta alig foglalkoztak azzal, hogy a magyar források halicsi vonatkozású részeit összevessék a halics–volhiniai évkönyv magyar vonatkozású részeivel, s tudunkkal Pauler és Hrusevszkij kutatási eredményei sem ötvöződtek bele eddig még a tudósok munkáiba. Vö. *Perényi J.*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. in: *Kemény G.* (szerk.): Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 47–52.

³*Hrusevszkij*: Isztorija, III. 42–43, 517. Ld. még *B. Wlodarski*: Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa 1966. 86. 35. jegyz.; *V. T. Pasuto*: Vnyesnjaja polityika. Drevnyej Ruszi. Moszkva 1968. 250, 350. 59. jegyz.

⁴Polnoje szobranije russzkij letopiszej (röviden: PSZRL). T. II. Moszkva 1962. (Az 1908-i kiadás reprintje.) 748–750. oszlop.; *The Hypatian Codex, Part Two: The Galician-Volynian Chronicle. An Annotated Translation by George P. Perfecky* (röviden: GVC). München 1973. 32.; *Galicko-Volynszkaja letopisz. Podgotovka teksta, perevod i kommentarij O. P. Lihacsevoj.* in: Pamjatniki literaturi Drevnyej Ruszi. XIII vek. (röviden: GVL) Moszkva 1981. 264–267.

Béla királyfi halicsi hadjáratáról, amelyben II. András nem vett részt, a halics-volhiniai évkönyv csak az 1229. évnél tudósít.⁵ Igaz ugyan, hogy Halics vára felől a magyar csapatok útvonalát oklevelünk – úgy tűnik – észak felé, az évkönyv 1229. évi híradása pedig délkelet felé vezeti, s így összeegyeztethetetlennek látszik a két tudósítás. Ha viszont fontolóra vesszük, hogy az előbbi forrásadatban lényegében Dénes hadi érdemeiről, vagyis Béla királyfi serege egy részének hadviseléséről van szó, s ezzel szemben pedig az utóbbi tudósítása Bélára összpontosítja a figyelmet, nem áthidalhatatlan az ellentmondás.

A két egymástól eltérő szempontokat tartalmazó tudósítás, valamint más adatok alapján nagyjából a következőképpen lehet rekonstruálni ennek a halicsi hadjáratnak a vázlatos menetét: Béla hada Halics felé a Vereckei-hágón keresztül ment, ahol már csatát kellett vívnia.⁶ Bár a Kárpátokon való átvonuláskor az áradás miatt a lovak megfulladtak, Béla hadserege azonban tovább haladt, és körülvette Halics várát, majd összecsapások következtek.⁷ Danyiil Romanovics a lengyeleket és Kötöny kunjait, Béla pedig Begovarsz kunjait hívta segítségül. A királyfi időközben Volhinia irányába küldte Dénest, aki Kremenc környékén vívott csatát, és azután pedig Luck várát vívta meg.⁸ Béla hada gyengülni kezdett, és elvonult a vár alól. Majd a Dnyeszter mentén folytatódott a harc.⁹ Béla tovább haladt kelet felé Vaszilev irányába, és átkelve a Dnyeszteren Prut felé vette útját, s így Danyiilnak sikerült Halicsot megtartani.¹⁰

⁵ PSZRL. II. 760–761.; GVC. 37–38.; GVL. 272–275.

⁶ Urkundenbuch des Burgenlandes und der angränzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. v. *Hans Wagner*. Graz–Köln 1955. 219. 314. sz.; *Wenzel G.*: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Pest 1860 – Bp. 1874. (röviden: ÁUO) VII. 263. 183. sz.; CD. IV/2.32.; A tatárjárás emlékezete. Szerk. *Katona T.* Bp. 1987² (röviden: TE) 421. IV. Béla ezen 1248-ban kibocsátott adománylevele szerint Herbord ispán „Galicia nagy kapuja alatt, az úgynevezett Magyar-kapunál (sub magna porta Gallicie que uocatur Vungarica)” harcolt, amely bizonyára a halics-volhiniai évkönyvben előforduló, a Szanok közelében levő „Magyar-kapu (vorota Ougor'skye)”-val azonos. PSZRL II. 764.; GVC. 39.; GVL. 276–277. Itt a Vereckei-hágóról lehet szó, amelyet Rogerius Rusz-kapunak vagy Hegy-kapunak (. . . portam Ruscie, que Montana dicitur . . .) ír. *E. Szentpétery*: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Bp. 1938. 560.; TE. 148.

⁷ Ezekről az összecsapásokról nemcsak oklevelünk és a halics-volhiniai évkönyv, hanem IV. Béla egy 1249. évi adománylevele is hírt ad. ÁUO. VII. 283. 200. sz.; TE. 429–430.; RA. I. 271. 901. sz.

⁸ Az oklevelünkben szereplő Luchuchku és Kuzmench helynevek azonosítása nem problémamentes. A Luchuchku név a Lucsosz (Lučosk) névvel azonosítható, és az utóbbi a Luck név variánsa. Szlovnik sztaroukrajinszkoi movi XIV–XV szt. u dvoh tomah. Kijev 1977–1978. I. 559–600. Megjegyzendő, hogy Kremenec lengyel neve Krzemieniec. Vö. *Pauler*: MNT. II. 106–107.; *Hrusevskij*: *Istoriia*, III. 517.

⁹ PSZRL. II. 761.; GVC. 38.; GVL. 274–275. Ld. még a 6. jegyzetünkben említett IV. Béla oklevelét. Begovarsz-ot gyakran Borc/Barc kun vezérrel azonosítják, aki 1227–28 táján megkeresztelkedett Béla közbenjárására.

¹⁰ PSZRL. II. 761.; GVC. 38.; GVL. 274–275. Valószínűleg Bélának e halicsi hadjáratára vonatkozik II. András egy 1231-ben kelt oklevelének ama utalása is, miszerint Béla a „ruténok” ellen hadat viselt. Zala vármegye története. Oklevéltár I. Bp. 1886. 6. 5. sz.; RA. 154. 480. sz. Halicsi hadjáratokra való utalások találhatók még IV. Béla néhány későbbi oklevelében is (ÁUO. VII. 100. 64. sz., 192. 125. sz.; RA. I. 208. 691. sz., 240. 804. sz.), de eldönthetetlen, hogy ezek melyik évben történt hadi eseményekre vonatkoznak.

A magyar történetírásban mindmáig uralkodó nézet is, amely bizonyára Pauler tollából származik, az oklevelünkben említett első halicsi hadjáratot a halics–volhiniai évkönyv 1229. évnél leírt Béla Halics elleni hadjáratával hozza kapcsolatba. E nézet azonban véleményunktől abban különbözik, hogy szerinte maga Béla is betört Volhíniába, és ugyanakkor el is fogadja ezt az évszámot a hadjárat időpontjául.¹¹ E hadjárat idejének meghatározásakor viszont figyelemmel kell lennünk arra, hogy az évkönyv az 1229. évnél, miután leírja, hogy Vaszilko Romanovics Szuzdalba ment Jurij Vszevolodovics vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemhez, hogy részt vegyen sógorának esküvőjén, először arról tudósít, hogy hogyan vette birtokba Danyil Halicsot olyan utalásokkal, hogy a harc a Dnyeszter jegén is folyt, amely estére kezdett olvadni; majd Béla Halics elleni hadjáratáról ad hírt, amelynek elején és végén áradatról esik szó.¹² Tudjuk, hogy Vaszilko felesége Jurij leánya volt, és Jurij legidősebb fia pedig 1230 áprilisában vette feleségül Vlagyimir Rjurikovics leányát.¹³ Hrusevszkij a szóban forgó esküvő időpontját, valamint az évkönyv időjárásra való utalásait figyelembe véve, arra következtetett, hogy Bélának az évkönyvben az 1229. év alatt említett hadjárata 1230 tele előtt volt.¹⁴ Időrendi tekintetben magunkévá tehetjük azt a véleményt, amely azonban – amint már láttuk – nézetunktől eltérően oklevelünk tudósításait nem vonatkoztatja Bélának az évkönyvben az 1229. évnél leírt hadjáratára.

Ha az oklevelünkben említett hadi események sorrendjét követnénk, akkor abból az következne, hogy az osztrákok elleni harc a most tárgyalt, általunk 1230-ra datált halicsi hadjárat után történt. Ha tudnánk az oklevelünk által felhozott második halicsi hadjárat időpontját, akkor talán könnyebben meg lehetne határozni az ezt megelőzően említett osztrák harc idejét is. Oklevelünk erről a halicsi hadi eseményről azt írja, hogy Béla II. Andrással hadjáratot vezetett Danyil ellen, s Jaroszlav várát ostromolta, Dénes pedig, aki a vár elfoglalására indult, a mellén két életveszélyes sebet kapott. Nincs akadálya annak, hogy kapcsolatba hozzuk ezzel a tudósítással a halics–volhiniai évkönyv 1231. évi ama közlését, miszerint II. András fiaival, Bélával és Andrással Jaroszlav alá vonult, amelyet sikerült hatalmába kerítenie, azután Vlagyimir és Halics is behódolt a királynak,

¹¹ Pauler: MNT. II. 105–107, 506. 95. jegyz. Magyarország történeti kronológiája. (röviden: MTK) I. Bp. 1981. 140. (A szóban forgó rész Solymosi L. munkája.) Székely Gy. (főszerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig (=Magyarország története. I.). Bp. 1984. (röviden: MT) 1368–1369. (A szóban forgó rész Kristó Gy. munkája.) Ld. még *Hóman B.*: Magyar történet. A rendiség kialakulásának kora (= *Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar történet. II.) Bp. s.a. 33.; *I. Harajda*: Halicka politika uhorszkij koroljov Bejli III-ho i Andrija II-ho. Zorja/Hajnal 3 (1943) 169. *Kristó Gy.*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 107–108.

¹² PSZRL. II. 758–761.: GVC. 36–38.: GVL. 272–275.

¹³ PSTRL. I. Moszkva 1962. (Az 1926-i kiadás reprintje.) 453–454.; *I. G. Berezskov*: Hronologija russzkogo letopiszanyija. Moszkva 1963. 90, 108.

¹⁴ *Hrusevszkij*; Hronologija, 23, 64. Ld. még *B. Włodarski*: Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich (=Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Dział II. – Tom XIX. – Zeszyt 2.) Lwów 1936. 17–18.; uő.: Polska i Ruś, 105–106.; *V. T. Pasuto*: Ocserki po isztorii Galicko-Volinszkoi Ruszi. Moszkva 1950. 211.; uő.: Vnyesnjaja polityika, 255. (Pasuto máshol az 1229. évre vonatkoztatja Béla e hadjáratát. Vö. 269, 353. 42. jegyz., 273, 354. 18. jegyz.); *M. Dimnik*; Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246. Toronto 1981. 65. 50. jegyz., 68. 61. jegyz.

majd Belz és Cserven is magyar fennhatóság alá került.¹⁵ Hrusevszkij az évkönyvben közölt eseményeket logikai sorrendbe illesztve 1232-re,¹⁶ a magyar történetírásban uralkodó nézet pedig az évkönyvben megadott évszámot elfogadva 1231-re¹⁷ helyezi az oklevelünkben említett második halicsi hadjáratot. Mindenesetre az elmondottakból kitűnik, hogy oklevelünk a két halicsi hadjáratról külön-külön tesz említést, mégpedig időrendi sorrendben, beillesztve közéjük az osztrák hadi eseményt. Tehát okunk van azt feltételezni, hogy oklevelünk szoros időrendi sorrendben említette meg a hadjáratokat, bár az is előfordulhat, hogy az oklevelek a hadi eseményeket tartalmuk vagy jelentőségük szerint csoportosítják.¹⁸

Kronológiai tekintetben segítséget nyújt II. András egy 1233-ban kelt oklevelének ama passzusa, miszerint egy Nana nevű lovász „Ruchiá”-ban Jaroszlav váránál tett szolgálatokat.¹⁹ Ezen esemény ugyanis szerintünk az oklevelünkben szereplő második halicsi hadjáratra vonatkoztatható, ami arra mutat, hogy az 1233 előtt zajlott le.²⁰ Ha oklevelünkől helytálló az az értelmezésünk, hogy az osztrák hadjárat az 1230-i halicsi hadjárat után és az ezután, de 1233-nál korábban történt halicsi hadjárat előtt volt, akkor a hadi események kronológiai sorrendbe való illesztéséből következik, hogy Béla 1231-ben az osztrákok ellen, és 1232-ben pedig Danyiil ellen indított hadjáratot.

Ami az osztrák hadjáratot illeti, oklevelünk szerint Dénes „a határainkat sértő német sereg ellen” indult; az ellenséggel nyílt csatában összezsapott, amelynek elején elfogta „Hertynigust, Pethouia ura, Fridericus fiát”. Hertynigus bizonyára nem más, mint Hartnid Pettau, akinek szintén volt egy (IV.) Frigyes nevű testvére.²¹ Valószínűleg erre a hadi eseményre vonatkozik II. András egy 1233-ban kelt oklevelének ama passzusa, miszerint Egyed, Márton és Marcel testvérek szolgálatokat tettek a királynak „a szabad német urak elleni (contra liberos dominos Tevunicorum)” harcban, akik pusztítás céljából lépték át az ország határait.²²

A magyar történettudományban általánosan elfogadott nézet az osztrákok betörését és azoknak a magyarok általi visszaverését 1230 olyan időszakára teszi, miután már Lipót osztrák és stájer herceg fia, II. (Harcias) Frigyes apja örökébe lépett.²³ Úgy tűnik

¹⁵ PSZRL. II. 764–766.; GVC. 39.; GVL. 278–279.

¹⁶ Hrusevszkij: Hronoljogija, 23–24, 64.; uő.: Isztorija, III. 49–50, 517. Ld. még Włodarski: Rola Konrada, 49. 1. jegyz.; Pasuto: Vnyesnjaja polityika, 256, 351. 92. jegyz.

¹⁷ Pauler: MNT. II. 113, 507. 97. jegyz.; MT. I. 1369. Ld. még Hóman: Magyar történet, 33.; MTK. I. 141.; Kristó: Az Árpád-kor 109.

¹⁸ Ld. még a 30. jegyzetünket.

¹⁹ ÁUO. XI. 257. 176. sz.; RA. I. 160. 502. sz.

²⁰ Vö. Pauler: MNT. II. 507. 97. jegyz.

²¹ Hartnid az okmányokban 1231-től szerepel. Apja, (III). Frigyes ekkor már nem élt. H. Pirchegger: Die Herren von Pettau. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. 42 (1951) 9–11.

²² Házi J.: Vas megyei középkori oklevelek. Vasi Szemle 21 (1967) 96–97. Ld. még Urkundenbuch des Burgenlandes, III. Bearb. von I. Lindeck-Pozza. Wien–Köln–Graz 1979. 256. 201a. sz.

²³ Pauler: MNT. II. 122.; Belitzky J.: Sopron vármegye története. I. Bp. 1938. 328–329.; MTK. I. 140.; MT. I. 1370.; Kristó, Az Árpád-kor, 108. Ld. még Hóman: Magyar történet, 36. A magyar szakirodalom gyakran erre a hadi eseményre vonatkoztatja IV. Béla 7. jegyzetünkben említett oklevelének ama passzusát, miszerint Pál országbíró visszavette a németek által elfoglalt Borostyánkő

azonban, hogy e nézet, amely szerint az oklevelünkben említett két halicsi hadjárat 1229-ben és 1231-ben volt, főképp azért teszi 1230-ra az osztrák hadi eseményt, mert elfogadta az oklevelünkben előforduló sorrendiséget, amely a két halicsi hadjárat közé illeszti be az osztrák hadjáratot. Az Ausztria, illetve Stájerország történetével foglalkozó főbb munkákban viszont II. Frigyes idejében határmenti villongásokról csak később, az 1233. évnél esik szó először. Közülük Pirchegger munkája az egyetlen — bár nem hivatkozik forrásadatokra —, amely talán felhasználta oklevelünket is, és Hartnid Pettau (Hartnid von Pettau) fogságbaesését az 1233. évi hadi eseménnyel hozza kapcsolatba.²⁴ Ez a nézet csak akkor fogadható el, ha az oklevelünkben említett hadjáratok előfordulási vagyis — szerintünk — időrendi egymásutánját nem vesszük figyelembe.

II.

Mielőtt sort kerítenénk a bolgár hadjárat kérdésére, előjáróban tekintsük át röviden a Magyarország és Bulgária között fennálló kapcsolatokat a IV. Béla trónralépése előtti időszakban, vagyis apja, II. András uralkodása idején.

II. András nemrégén ismertté vált okleveléből kitűnik, hogy 1213 végén vagy 1214 elején a király eljegyezte fiának, a későbbi IV. Bélának Boril bolgár cár (1207–1218) leányát.²⁵ 1217 táján I. Iván Aszen fia, a későbbi II. Iván Aszen (1218–1241) visszatért ruszi száműzetéséből Bulgáriába, hogy a trónt megszerezze; 1217–1218-ban elfoglalta Tirnovót, és fogságba ejtette Borilt, majd 1218-ban trónra került.²⁶ Így az eljegyzés felbomlott. II. András — aki 1215-ben újból megnősült és Pierre de Courtenay, a későbbi latin császár leányát, Jolantát vette feleségül — 1217 nyarán keresztes hadjáratra indult, és onnan 1218 vége táján tért haza. Az időközben trónra lépett új bolgár uralkodó, II. Ivan Aszen rokoni kapcsolatba akart kerülni II. Andrással, amikor az 1218-ban Bulgárián

(Bernstein) és „Landigh” (Landek/Langeck? ; Lándzsér/Landsec?) várát. Van olyan nézet is, amely szerint ez későbbi időkre vonatkozik. *L. Auer*: Eine österreichische Briefsammlung aus der Zeit Friedrichs des Streitbaren. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 77(1969) 59. Vö. Urkundenbuch des Burgenlandes, I. 224. 322. sz.; *H. Prickler*: Burger und Schlösser in Burgenland. Wien 1972². 16.; *Fügedi E.*: Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon. Bp. 1977. 112.

²⁴*H. Pirchegger*: Geschichte der Steiermark. I. Gotha 1920. 188. Ld. még *A. Ficker*: Herzog Friedrich II. der letzte Babenberger. Innsbruck 1884. 24–25.; *A. Huber*: Geschichte Österreichs. I. Gotha 1885. 408.; *M. Vancsa*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. I. Stuttgart–Gotha 1905. 474.; *K. Lechner*: Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246. Wien–Köln–Graz 1976². 276.

²⁵*G. Érszegi*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch–ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 3 (1975) 2. 93, 96. Ld. még *G. Cankova-Petkova*: Balgarija pri Aszenovci. Szófia 1978. 99.; MT. I. 1309.; MTK. I. 131.; *I. Bozsilov*: Familijata na Aszenovci (1186–1460). Genealogija i proszopografija. Szófia 1985. 72.; *A. Dancseva Vazileva*: Balgarija i Latinszkata imperija (1204–1261). Szófia 1985. 107.

²⁶*V. N. Zlatarszki*: Isztorija na balgarszkata darzsava prez szrednite vekove. Szófia 1940. (Reprint: 1972) 322–323.; Isztorija na Balgarija. T. III. Vtora balgarszka darzsava. Szófia, 1981. 152. (a vonatkozó rész B. Primov munkája); *Bozsilov*, Familijata, 73, 77.; *Dancseva-Vaszileva*: Balgarija, 114. Vö. *Cankova-Petkova*: Balgarija, 103.

keresztül haladt hazafelé. A magyar király végül megállapodott II. Ivánnal abban, hogy leányát, a fiatal Anna-Máriát feleségül adja hozzá. II. András a keresztes hadjáratról való visszatérésekor magával hozta I. Theodórosz Laszkarisz nikaiai császár leányát, Máriát mint fia, Béla jegyesét. Béla és Mária 1220-ban házasodott össze. II. András leánya, Anna-Mária pedig csak 1221 elején ment feleségül II. Iván Aszenhez Bulgáriába.²⁷ Joggal gondolhatjuk tehát azt, hogy II. András barátságban volt II. Iván Aszennel.

Van azonban olyan forrásadatunk, amely arra mutat, hogy a két ország közti jó viszony II. András uralkodásának idején egyszer csak felbomlott. Ez az adat oklevelünkben szerepel, amely szerint amikor „hadra keltünk, hogy Bulgáriát legyőzzük, s Vidin (Budung) várat ostromoltuk”, Dénes elsőnek bocsátkozott harcba az ellenséggel, s visszaszorította őket a várba. Dénes majd a bolgárok „császáranak” öccse, Alexander hadserege ellen indult – amely elfogta Zubuslaus fia Bogomerius comest, a székelyek parancsnokát –, és az ellenséget legyőzve dicső győzelemmel tért vissza Bélához.

A bolgár hadjárat időpontjáról és értelmezéséről különféle nézetek kaptak hangot a szakirodalomban, amelyekről majd később szólunk. Számunkra fontos kiindulópontnak tűnik először azt megvizsgálni, hogy Béla II. András királyi parancsára tört-e be Bulgáriába, mint ahogy egyesek vélik.²⁸ Azt, hogy Béla a két halicsi hadjáratra II. András utasítására indult Dénessel, az utóbbi alkalommal a király vezetése alatt, oklevelünkéből és a halics-volhiniai évkönyvből tudhatjuk. Az is nyilvánvaló, hogy Béla az ország nyugati határait támadó seregek ellen is II. András parancsára indította Dénest, hiszen alig képzelhető el, hogy Béla, Erdély kormányzója II. Andrástól függetlenül küldte volna oda emberét, sőt II. András is ezzel a hadi eseménnyel kapcsolatban állíttatta ki a fentebb említett 1233. évi adománylevelet. Ezzel szemben az 1220-as és 1230-as évek eseményeire vonatkozóan II. András okleveleiben semmilyen bolgár hadműveletre nem találhatunk utalást. IV. Bélának viszont oklevelünkön kívül még két olyan oklevele maradt ránk, amelyekben utalás található a szóban forgó bolgár hadjáratra.²⁹ Ilyen körülmények között arra lehet következtetni, hogy a bolgár hadjáratban inkább Béla egyéni vállalkozását kell látnunk, szemben az oklevelünkben említett többi három hadjáratral, amelyek mind II. András parancsára indultak.

Ezek után térjünk rá a bolgár hadjárat időpontjának kérdésére, amelyre nézve csak találgathatunk. Oklevelünk, amint már láttuk, a négy hadi esemény közül a bolgárt említi elsőként, amely után a szerintünk 1230-ban lezajlott halicsi hadjárat leírása

²⁷ Wertner M.: Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerekén 1892. 437, 460–461.; Pauler: MNT. II. 69–70, 75–76.; P. Nikov: Izpravki kam balgarszkata isztorija. Izvestija na Isztoriceszkoto druzsesztvo v Sofija 5/1922/61.; Zlatarszki: Isztorija, III. 325–326.; Cankova-Petkova: Balgarija, 111.; Isztorija na Balgarija, III. 163. (a vonatkozó rész Cankova-Petkova munkája); MT. I. 1310–1312, 1319, 1546–1547.; Bozsilov: Familijata, 78.

²⁸ Pauler: MNT. II. 99.; Hóman: Magyar történet, 35.

²⁹ Az egyik IV. Béla 1244. december 11-én Subislaus fia Bogomirus számára kiállított levele, miszerint Bogomirus – akit oklevelünk is név szerint említ – egyebek között Vidin várának ostrománál szerzett érdemeket. CD. IV/1. 344.; RA. 237. 792. sz. A másik pedig az 1245. április 20-án kelt oklevele, amely szerint Regnaldus ispán fia Prinz ispán Ruszban, Aszen földjén, Németországban s a tenger mellékén viselt hadjáratokban szerzett érdemeket. ÁUO. VII. 192. 125. sz.; RA. 240. 804. sz. Ezen oklevél bizonyára nem szoros időrendi sorrendben említi meg a hadi eseményeket, amit a rájuk vonatkozó „ahányszor” és „gyakran” szavak is mutatnak.

következik, s így valószínű, hogy a bolgár hadjárat 1230 előtt volt.³⁰ Olyan időszak, amikor indokolttá vagy érthetővé vált volna Béla támadása Bulgária ellen, nem fordulhatott elő gyakran, tekintettel a két uralkodóház között akkoriban fennálló rokoni kapcsolatokra is. Tudjuk, hogy II. András 1226-ban Bélát Erdély kormányzójává tette, ami fokozta a királyfi érdeklődését az országtól délre és keletre eső területek iránt. Kiváltképpen akkortájt számolhatunk be bolgár-magyar határvillongásokról, amikor is a Bulgáriával szomszédos Kunország magyar fennhatóság alá került. Erről a pápai levelek tájékoztatnak. IX. Gergely pápa, aki értesült a kunok egy részének megtérítéséről, 1227. június 31-én kelt levelében Robert esztergomi érseknek legátusi megbízatást adott Kunország és az ezzel szomszédos Brodnik-föld területére.³¹ A pápa 1228. március 21-én Bélához intézett leveléből pedig kitűnik, hogy a királyfi Robert pápai legátussal belépett a kunok földjére.³² Tehát maga Béla is valamikor 1227. július 31-e és 1228. március 21-e között vehetett részt a kunok megkeresztelésénél, és ekkor a kereszténnyé lett kun fejedelem országa a magyar király fennhatósága alá került,³³ ami részben II. Iván Aszen kun szövetségeseinek elszakadását is jelenthette. Számunkra érdekes a pápa 1228. március 21-én Roberthez intézett levele, amelyben említés történik azokról, akik a megtért kunokat támadják, és a többiek megtérését megakadályozzák, és akik ellen a pápa ugyanott keresztes hadjáratot hirdetett.³⁴ Ez valószínűleg a Dunától északra eső területekre is igényt tartó II. Iván Aszen bolgárjaira vonatkozik.³⁵

A Balkánon 1228-ban új fordulat következett be, amikor Robert de Courtenay latin császár meghalt. Ezután a konstantinápolyi bárók szorgalmazták a kiskorú II. Baldouin (1228–1261) és II. Iván Aszen leánya közti házasságot, aminek következtében a bolgár

³⁰ Ezzel szemben olyan gondolat is felmerülhetne, hogy oklevelünk nem szoros időrendben írja le a négy hadi eseményt, hanem úgy csoportosítja, hogy az első helyen a Béla által szervezett bolgár hadi vállalkozást említi, azután a többi hármat, amelyek II. András parancsára indultak. Ebben az esetben nemcsak az 1230 előtti, hanem az 1232 utáni évek is számításba jöhetnének. Hasonlóan gondolkozik Holban is, aki a forrásokra és a szakirodalomra való kellő hivatkozás nélkül foglalkozott oklevelünkkel – talán eddig a legrészletesebben –, s úgy véli, hogy oklevelünk 1236-ban kelt, a második halicsi hadjárat 1233-ban, a Vidin elleni támadás pedig 1234-ben volt. *M. Holban: Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV. Bukarest 1981. 59–65.* Azonban oklevelünk Dénes lovászmester érdemeiről szól, aki Béla mellett teljesített szolgálatot közös gyermekkoruk óta, és a négy hadi esemény leírását megelőzően megemlíti, hogy Dénes II. András keresztes hadjárata alkalmával (1217) Bélát Németországba kísérte. Így a lovászmester szolgálatainak felsorolásában nem lehet azon a hangsúly, hogy kinek az utasítására indult hadba. Végül arra következtethetünk, hogy oklevelünk Dénes hadjáratokban való szolgálatait szoros időrendben tárgyalja.

³¹ *A. Theiner: Vetera monumenta historica Hungariorum sacra illustrantia. I. Romae 1859. (röviden: VMH) 86–87. 154. sz.*

³² VMH. I. 87. 156. sz. *Pauler: MNT. I. 98.; N. Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242. Zürich 1913. 78–79.; I. Ferenç: A kunok és püspökségük. Bp. 1981. (Ez a könyv eredetileg 1931-ben jelent meg románul.) 134, 138. Vö. *Makkai L.: A miklódi (kún) püspökség és népei. Debrecen 1936. 16.* Makkai kétségsbe vonja azt, hogy Béla valamint az érsek és társai átkeltek volna a Kárpátokon Kunországba.*

³³ *Pauler: MNT. II. 98–99.; Makkai: A miklódi, 41.; V. T. Susarin: Szvigyetyelsztva pizmennih pamjatnikov korolesztva Vengrii ob etnyicseszkom szosztave naszelenyija Vosztocsnogo Prikarpatyja pervoj polovini XIII veka. Isztorija SZSZR 1978/2. 48.; MT. I. 1343, 1549.*

³⁴ VMH. I. 87. 157. sz.

³⁵ *Ferenç: A kunok, 138–140.; Makkai: A miklódi, 42.*

uralkodó a régensi tisztt várományosa lett. Ez lehetőséget adott volna II. Ivánnak, hogy a latin császárságot egy Bulgáriától függő állammá tegye. A bolgár uralkodó figyelme így bizonyára főként délre irányult. Azonban 1228 őszén a konstantinápolyi bárók olyan szerződés tervét készítették el, hogy II. Baldouin nagykorúságáig Jeruzsálem volt királya Jean de Brienne átveszi a latin császárság kormányzását. A szerződést, amelyet II. Iván előtt valószínűleg titokban tartottak, 1229 áprilisában írták alá a pápa jelenlétében Perugiában.³⁶

Mind ezeket részben tudva, részben feltételezve arra gondolhatunk, hogy Béla 1228-ban indult hadba, hogy – amint az oklevelünk írja – legyőzze Bulgáriát. Béla seregével Vidin várát ostromolta, talán azért, mert II. Iván Aszen gátolta a kunok megtérítését és Bélának, Erdély kormányzójának, déli és délkeleti irányú terjeszkedését.³⁷ A királyfi Dénessel, valamint Bogomérrel, a székelyek parancsnokával együtt valószínűleg Erdélyből indult hadba Bulgária ellen az Olt folyó mentén haladva, ugyanúgy, mint régebben Joachim szebeni ispán, aki Boril bolgár cárt segítve Vidin vára alatt harcolt.³⁸ Oklevelünkéből nehéz megállapítani, hogy a bolgár hadjárat milyen eredménnyel és következménnyel járt, de ha figyelembe vesszük a további fejleményeket, a hadjárat talán nem maradt hatás nélkül. II. Iván Aszen ezután figyelmét bizonyára leginkább délre összpontosította, felhagyott a Dunától északra eső, ekkor jobbra Magyarország határaihoz kapcsolódó területekre való igényeivel,³⁹ s így hamar helyreállhatott a Magyarország és Bulgária közti jó viszony.⁴⁰

³⁶ *Dancseva-Vaszileva*: *Balgarija*, 123–126. Ld. még *V. Gjuzelev*: *Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter* (9.–14. Jh.). *Bulgarian Historical Review* 5 (1977) 1. 45–46.; *P. I. Zsavoronkov*: *Nyikejszko-bolgarszkije otnosenija pri Ivanye II Aszenye (1218–1241)*. *Vizantijszkije ocserki*. Moszkva 1977. 197–199.; *Cankova-Petkova*: *Balgarija*, 112–113.; *Bozsilov*: *Familijata*, 78–79.

³⁷ A hadjárat időpontjára nézve a magyar történettudományban több nézet kapott hangot. Például Hóman következtetlően egy helyen 1230 tájára, más helyen pedig az 1228. év második fele előtti időkre, Makkai pedig 1230-ra teszi a hadjáratot. *Hóman*: *Magyar történet*, 35, 92.; *Makkai L.–Mócsy A.* (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Bp. 1986. 306. (a vonatkozó rész Makkai munkája.). Pauler az egyetlen, aki a bolgár hadjárat datálását megindokolta, és nézetét többen is követik. Pauler, aki szerint oklevelünk a négy hadi eseményt időrendben közölte, a bolgár hadjárat időpontjául főképp azért következtet az 1228. évre, mert 1227-ben volt a kun kérés, és oklevelünkben az általa 1229-re – általunk pedig 1230-ra – datált halicsi hadjárat előtt közvetlenül esik szó a bolgár hadjáratról. *Pauler*: *MNT*. II. 99–100, 505. 88. jegyz. Ld. még *MTK*. I. 139.; *MT*. I. 1346, 1549.; *Kristó*: *Az Árpád-kor*, 107.

³⁸ *RA*. 277–278. 926. sz. *Vö. Karácsonyi J.*: Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. *Századok* 46(1912) 292–294. A kutatók ezt a vidini hadi eseményt az 1207 és 1214 közötti időszakra teszik. Ld. *Váczy P.*: *Anonymus és kora*. in: *Horváth J.–Székely Gy.* (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Bp. 1974. 36. 107. jegyz.; *Bozsilov*: *Familijata*, 76. 36. jegyz.; *V. Spinei*: *Moldavia in the 11th–14th Centuries*. Bukarest 1986. 97.

³⁹ Ez megkönnyítette Béla dolgát abban, hogy létrehozza a szörényi bánságot, amelynek első tisztségviselője, Lukács szörényi bán Bélának már az 1233. augusztus 22-én kelt oklevelében előfordul az ifjabb király vezető méltóságviselői között. *CD*. III/2. 348.; *VMH*. I. 124. 208. sz.; *ÁUO*. I. 307. 187. sz.; *RA*. I. 183–184. 599. sz. Talán nem áll messze az igazságtól az, hogy a szörényi bánság azután keletkezett, miután megszervezték a kun egyházmegyét – amely az Olttól keletre és a Szerettől nyugatra a Kárpátokig terjedhetett ki –, úgy, hogy leválasztották a nemrég magyar fennhatóság alá került Kupország nyugati részét vagyis a majdani bánságot. *Vö. Pauler*: *MNT*. II. 99–100.; *Hóman*: *Magyar történet*, 35.; *Makkai*: *A miklóji*, 41–43.; *MT*. I. 1346.; *Erdély története*, 307, 595.

⁴⁰ Erre közvetve az a körülmény mutat, hogy a II. Iván Aszen és II. András leánya közti házasságból 1234 táján született gyermek a magyar eredetű Kaliman/Koloman (Kálmán) nevet kapta.

Ezzel be s fejezhetnénk a bolgár hadjárat időrendi kérdésének vizsgálatát, de mivel az erről vallott nézetünk eltér a bolgár történetírásban uralkodó véleményektől, az alábbiakban ezt kell vizsgálat alá vennünk. Mielőtt rátérnénk erre, talán nem felesleges az események alakulását még tovább követnünk, hiszen a szóban forgó nézetek későbbi időkre helyezik a bolgár hadjáratot.

1230-ban, amikor Béla a fent említett halicsi hadjáratában Begovarsz kunjaival együtt hadat viselt Danyiil Romanovics ellen — aki pedig Kötöny kunjait hívta segítségül —, a Balkánon Klokotnica falu mellett pedig II. Iván Aszen vívott csatát a kunok segédletével Theodórosz Komnénosz epiruszi despotával. Mint ismeretes, II. Iván győzelme területi gyarapodással járt, és hatalma megnövekedett a Balkán-félszigeten. A bolgár uralkodó ezekben az időkben — és később is — a nikaiai császárság és a latin császárság között ingadozott, és már a klokotnicai csata előtt vagy kevéssel azután elkezdte tárgyalásait a nikaiai patriárkával a görögkeleti egyház visszaállításának ügyében.⁴¹ 1231-ben a perugiai szerződés realizálódott, amikor Jean de Brienne Konstantinápolyba érkezett, és augusztusban császárrá koronázták, ami bizonyára közelebb hozta II. Iván Aszent a nikaiai császársághoz, és meggyorsította a Kalojan cár ideje óta fennálló, a bolgár és a római egyház közti unió felbomlását.

Az unió felbomlásának jelei nem sokkal később már a Bulgária északnyugati határaihoz tartozó területeken is jelentkeztek. IX. Gergely pápa ugyanis 1232. március 21-én levelet intézett a csanádi püspökhöz, amelyben az állt, hogy Belgrád és Branicevo püspökei, akik már régóta alárendeltjei a római egyháznak, elszakadnak tőle. A pápa elrendeli a csanádi püspöknek, hogy törekedjen őket viszanyerni, és ha azok nem

Kaliman valószínűleg nagybátyjának, a magyar Kálmán szlavón hercegnek a nevét viselte. [Zlatarszki: Isztorija, III. 420. l. jegyz.; Gyóni M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 63. Ld. még Bozsilov: Familijata, 104–105. l. jegyz. A bizánci és a bolgár forrásokban szereplő Kalimanosz és Kaliman neveket a magyar név idegen nyelvi alakulásainak kell tartanunk, hiszen ezek a 13. századra feltételezhető magyar Kalamán > Kálmán fejlődési sorból kiesnek. Gyóni: i. m. 64. Megjegyezzük azonban azt is, hogy IV. Ince pápa egy 1245-ben kelt levelében a bolgár uralkodó Colomannus néven szerepel (VMH. I. 196. 365. sz.; Latinszki izvori za balgarszkata isztorija. 4. Szófia, 1981. 89.), amely azonos a magyar Kálmán herceg nevének latin forrásokban előforduló alakjával; Albericus krónikájában pedig Colmannus néven szerepel (Albericus monachus Trium Fontium ad a. 1241. MGH. Pertz, SS. XXIII. 950.; A. F. Gombos: Catalogus fontium historicae Hungaricae. I–III. Bp. 1937–1938. I. 34. 103. sz.; Latinszki izvori, 4. 185.), és mind a két névalak nagyjából megfelel a magyar név akkori alakjának. Azt is megemlíthetjük, hogy 1235 táján, még IV. Béla trónra lépése előtt, Julianus domonkos barát, aki ekkor indult Béla kíséretével és költségén keleti útjára, Bulgárián keresztül haladva érkezett Konstantinápolyba. (Scriptores rerum Hungaricarum, II. 536.; Latinszki izvori, 4. 52.; TE. 118.) Nem meglepő tehát, hogy IV. Béla 1238-ban IX. Gergely pápához intézett levelében azt olvassuk, hogy a király baráti és rokoni szövetségben van II. Ivan Aszennel, akinek fia és örököse (Kaliman) van IV. Béla elhunyt nővérétől, és aki a király parancsainak „annyira engedelmeskedik mindenben, hogy inkább alattvalónak, mint barátnak tekinthető”. Makkai L.–Mezey L. (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Bp. 1960. 143.; CD. IV/1. 112.; VMH. I. 170. 308. sz.; Latinszki izvori, 4. 69.; RA. I. 196. 642. sz.

⁴¹ Vö. Zsavoronkov: Nyikejszko-balgarszkije, 199–200.; Dancseva-Vaszileva: Balgarija, 133. 65. jegyz.; Bozsilov: Familijata, 81–82.

akarnak visszatérni, akkor püspökségeiket pápai felhatalmazással alávetheti a szerémi püspökségnek.⁴²

Ezzel kapcsolatban meg kell néznünk azt, hogy Belgrád és Branicsevo körzete mikor melyik országhoz tartozott, bár erre nem könnyű választ adni. Ha helytálló az a nézet, miszerint 1213–1214-ben Belgrád és Branicsevo körzete Boril leányának, Béla jegyesének hozományaként került Magyarországhoz,⁴³ akkor feltehető az is, hogy 1221 táján visszakérült Bulgáriához II. András leányának, II. Ivan Aszen feleségének hozományaként.⁴⁴ Úgy véljük, hogy Belgrád és Branicsevo körzete 1232-ben is Bulgáriához tartozott, és a pápa fent említett, ugyanebben az évben kelt levele arra a kívánságára mutat, hogy a nemrégén létrehozott szerémi püspökség terjedjen ki a bolgár birtokokra, Belgrád és Branicsevo körzetére is.⁴⁵

Most térjünk rá az oklevelünkben említett bolgár hadjáratra vonatkozó, a bolgár történettudományban uralkodó nézetek vizsgálatára, amelyek a pápának 1232. március 21-én a csanádi püspökhöz intézett levelét oklevelünk tudósításával hozzák kapcsolatba. Tudtunkkal e vélemények Zlatarszki alapvető munkáján keresztül Nikov jegyzet-apparátussal el nem látott tanulmányára mennek vissza. Nikov szerint a magyarok

⁴² VMH. I. 103–104. 179. sz.; Latinszki izvori, 4. 44–45. A pápának a csanádi püspökhöz írt levelének szövege majdnem azonos a lengyelországi domonkosrendhez intézett levelével (*Pfeiffer*: Die ungarische, 217. 56. sz.), de az utóbbi címzettje minden bizonnyal hibásan szerepel a szövegben, és helyesen a magyarországi domonkosrend lehetett. *B. Altaner*: Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Habelschwerdt 1924. 156.

⁴³ *Érszegi*: Eine neue Quelle, 95. 22. jegyz.; MTK. I. 131.; MT. I. 1309, 1545. Vö. *Dancseva-Vaszileva*: Balgarija, 107.; *Bozsilov*: Familijata, 72.

⁴⁴ *P. Nikov*: Szadbata na szeverozapadnite balgarszki zemi prez szrednite vekove. Balgarszka isztoriescszka biblioteka. 3 (1930) 128.; *Zlatarszki*: Isztorija, III. 326.; *V. Gjuzelev*: Bulgarian und das Kaiserreich von Nikaia (1204–1261). Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 26 (1977) 128.; *Cankova-Petkova*: Balgarija, 111.; Isztorija na Balgarija. T. III. 163. (a vonatkozó rész Canková)-Petkova munkája); *Dancseva-Vaszileva*: Balgarija, 117.; *Bozsilov*: Familijata, 78. II. Iván Aszen feleségének, Anna-Máriának hozományáról nincs konkrét adatunk. Az a nézet, hogy a IX. Gergely pápa 1229. március 3-án kelt levelében említett „ulterior Sirmia”, amelyet a „soror illustris Regis Ungarie” megszerzett (VMH. I. 88–89. 159. sz.; Latinszki izvori, 4. 41–42.), Belgrád és Branicsevo körzetére vonatkozik és Anna-Mária hozománya volt, részben azon a téves azonosításon alapszik, hogy a „soror” nem más, mint IV. Béla nőtestvére. Latinszki izvori, 4. 41. 2–3. jegyz. (a vonatkozó rész M. Vojnov munkája); *C. Bonev*: L'église orthodoxe dans les territoires carpatodanubiens et la politique pontificale pendant la première moitié du XIIIe s. Etudes balkaniques 22 (1986) 4. 104. Valójában pedig Margitról, II. András nőtestvéréről van szó.

⁴⁵ Pauler a pápának a csanádi püspökhöz intézett levelét úgy értelmezte, hogy a püspök rendelkezhet a belgrádi és a branicsevoi püspökségről, és alávetheti a szerémi püspöknak, amiből arra következtetett, hogy 1232-ben Branicsevo is magyar birtok volt. Szerinte Branicsevo inkább Boril, mint II. Iván Aszen idejében került Magyarországhoz, majd III. Béla leánya, Margit, II. Izsák Angelosz bizánci császár özvegye, illetve ennek fia, Kalojan birtokolta Belgrádot és Branicsevót is. *Pauler*: MNT. II. 92, 104, 493–494. 46. jegyz. Ha figyelembe vesszük azonban azt, hogy 1229-ben a kalocsai érsek kérésére a szerémi püspökséget a Száva jobb partján fekvő „túlsó Szerémség (ulterior Sirmia)” és a bal partra eső „benső Szerémség (citerior Sirmia)” egyesítése révén állították fel (VMH. I. 88–89. 159. sz.; Latinszki izvori, 4. 41–42.), és ugyanakkor azt is, hogy a pápa fent említett 1232. évi levele szerint a csanádi püspök alárendelheti a belgrádi és a branicsevoi püspökséget a szerémi püspökségnek, nem tűnik valószínűnek, hogy Margit, aki megkapta II. Andrástól a „túlsó Szerémség”-et, Belgrád és Branicsevo körzetét is birtokolta volna. A „túlsó Szerémség” bizonyára a Bulgáriához tartozó Belgrád és Branicsevo körzetétől nyugatra feküdt.

1232-ben kora tavasszal váratlanul behatoltak Bulgáriába, és márciusban elfoglalták Belgrád és Branicsevo körzetét, amely szerinte 1230-ban még a bolgároké volt, s Béla serege Vidin várát is ostromolta. A magyarok betörték a Havasalföldre is, meghódították ennek nyugati részét, ahol létrehozták a szörényi bánságot, és ott 1233-ban jelent meg az első magyar bán. Ennek eredményeként — Nikov szerint — a magyar király Bulgária és Kunország királyának nevezte magát, s ily módon Bulgária észak-nyugati része 1232-ben átkerült a magyarok kezébe, de II. Iván Aszen ezután ismét kiterjesztette hatalmát Belgrád és Branicsevo területe fölé.⁴⁶ Zlatarszki sem idézte a forrásadatokat, csupán Nikovot követte, de ő megemlítette azonban azt, hogy a magyarok 1233-ban törtek be a nyugati Havasalföldre, a bolgár birtokokra.⁴⁷ Így alakulhatott ki és terjedhetett el olyan nézet a bolgár történeti szakirodalomban, hogy a magyarok az 1232. és 1233. években kétszer törtek be a bolgár vidékekre, tudniillik 1232-ben Belgrád, Branicsevo és Vidin területére, 1233-ban pedig a nyugati Havasalföldre, vagyis a Szörénységbe.⁴⁸

Újabbán Gjuzelev forrásadatokra is hivatkozva Nikov nézetéhez hasonló módon nyilatkozik.⁴⁹ IX. Gergely pápa 1231. május 9-én kelt levelében keresztes hadjárat hirdetésére és megszervezésére szólította fel a magyar papságot és II. Andrást a latin császárságot körülvevő ellenségek ellen,⁵⁰ amin a pápa — Gjuzelev szerint — a bolgárokat értette. Gjuzelev úgy véli, hogy 1231 őszen és 1232 tavaszán Béla seregével betört az északnyugati bolgár területekre, meghódította Belgrád és Branicsevo körzetét, és eljutott Vidinig és annak környékéig; a magyar betörést a bolgár cár testvére, Szebasztokrator Alexander részben elhárította. Gjuzelev ezután idézi a pápának 1232. március 21-én a csanádi püspökhöz intézett levelét, azonban nem tesz említést az állítólag 1233-ban lezajlott nyugati Havasalföldre behatoló magyar hadjáratról. Sajnos, nem mindig világos, hogy Gjuzelev az általa idézett forrásokat hogyan értelmezte, illetve ezekből hogyan jutott következtetésekre. A bolgár hadjáratral kapcsolatban Gjuzelev lábjegyzetben idézi

⁴⁶ *Nikov*: Szadbata, 129–130. Nikov egy korábbi, lábjegyzetekkel ellátott tanulmányában — amelyet a kérdésre vonatkozóan nem szoktak idézni — utalva oklevelünkre és a pápa fent említett 1232. évi levelére (CD. IV/1. 21.; VMH. I. 103–104. 179. sz.) úgy véli, hogy 1231 táján kirobbant a harc a két ország között, s 1232-ben Belgrád és Branicsevo területe már nem volt a bolgároké. *P. Nikov*: Isztorija na Vidinszkoto knjazsesztvo do 1323 g. Godisnik na Sofijszka univerzitet. Isztoriko-filologicseszki fakultet 18(1922)8. 10. Nikovot megelőzően a cseh Jireček mindmáig alapvető munkájában hasonlóan nyilatkozik, de igen röviden. C. [K.] *Jireček*: Geschichte der Serben. I. Gotha 1911. 304.; uő.: Isztorija Srba. I. Belgrad 1952². 173. Ld. még *J. Kalić-Mijušković*: Beograd u srednjem veku. Belgrad 1967. 58–59.; *M. Dinić*: Srpske zemlje u srednjem veku. Belgrad 1978. 95.

⁴⁷ *Zlatarszki*: Isztorija, III. 369–370.

⁴⁸ *P. Mutafcsiev*: Isztorija na balgarszkija narod 681–1323. Szófia, 1986. 292. (E könyv először 1943-ban jelent meg.); *Cankova-Petkova*: Balgarija, 123–124, 135.; *A. D. Vasileva*: Les relations politiques bulgare-latines au cours de la période 1218–1241. Bulgarian Historical Review 7/1979/1. 86.; *Bozsilov*: Familijata, 83, 93. Ld. még Isztorija na Balgarija, III. 171. (a vonatkozó rész Cankova-Petkova munkája.); *Bonev*: L'eglise, 106–107. Bonev szerint, aki Nikovra és Zlatarszkira hivatkozik, a magyarok 1231–1233-ban hatoltak be ezekre a vidékekre.

⁴⁹ *V. Gjuzelev*: Balgarszkata darzsava i Nikeja v borba szrestu Latinszkata carigradszka imperija (1204–1261). Izvesztija na Nacionalnija isztoricicseszki muzej 2 (1978) 16, 32. 38–40. jegyz. Ld. még uő.: Das Papsttum, 46. 76–78. jegyz.; *A. Dancseva-Vaszileva*: Balgarija, papsztvoto i zapadnoevropejszkata politika prez parvata polovina na XIII v. Izvesztija na Insztituta za isztorija 28 (1985) 202.

⁵⁰ VMH. I. 97. 171. sz.

IV. Béla három oklevelét.⁵¹ Közülük kettővel, oklevelünkkel és az 1244. évvel a fentiekben már foglalkoztunk, és arra a következtetésre jutottunk, hogy az e két oklevélben említett Bulgária elleni hadjárat az 1230 előtti időkre, valószínűleg 1228-ra vonatkozik. A harmadik oklevél pedig, amelyben bolgár vonatkozásként csak a Bulgária szó található és az is a magyar királyi címben, hamis,⁵² és különben is 1244-et tüntették fel a levél kibocsátási éveként. Inkább olyan 1233-ból származó oklevelet kellett volna bemutatni, amelyben először jelenik meg Bulgária a királyi címben,⁵³ és amelyre bizonyára Nikov, illetve Zlatarszki is gondolt. Azonban Szentpétery már rámutatott arra, hogy ezen oklevélben Bulgária szerepeltetése a királyi címben nagyon rosszul hangzik, s ez az átírás hibájának minősíthető.⁵⁴ Ráadásul a bolgár hadjárat egyik résztvevője, Dénes – amint már láttuk – 1231-ben az ország nyugati határain, 1232-ben pedig Halicsban harcolt, így nehezen képzelhető el, hogy ezekben az években Bulgáriában is hadat tudott volna viselni.

III.

Az eddig elmondottakkal nagyjából véget érték az oklevelünkben említett négy hadi esemény időrendi kérdésével kapcsolatos vizsgálataink, melyek során arra a következtetésre jutottunk, hogy Béla 1228-ban Bulgária ellen – önszántából –, 1230-ban Halics ellen, 1231-ben Ausztria ellen és 1232-ben pedig ismét Halics ellen indított hadjáratot – apja, II. András parancsára.

Az alábbiakban a szóban forgó hadjáratok után történt hadi eseményekről szeretnénk röviden szólni, különösen Béla félbemaradt halicsi hadjáratáról, amelyben esetleg az oklevelünkben szereplő Dénes is részt vett volna. Tudjuk, hogy 1233-ban ismét voltak magyar–osztrák határvillongások. A magyarok betörték Stájerországba és ott pusztítottak, majd a stájerok visszaverték és üldözték őket, de magyar földön vereséget szenvedtek.⁵⁵ Szintén 1233-ban az országtól északkeletre, II. András harmadszülött fia,

⁵¹ CD. IV/1. 21–27, 333–335, 343–347. Dancseva-Vaszileva szerint ezeket a forrásadatokat Gjuzelev vonta be a bolgár történetírásba, ami nyilván nem pontos becslés (vö. 46. jegyz.). Dancseva-Vaszileva Gjuzelev nyomán 1232 tavaszára helyezi a magyarok belgrádi, branicsevoi és vidini hadjáratát, és majd a továbbiakban Zlatarszki munkájára hivatkozva úgy torzítja az eseményeket, hogy 1233-ban a magyar király két hadjáratot indított a Dunától északra eső bolgár birtokokra abból a célból, hogy visszatérítse az ottani lakosságot a katolicizmusra. *Dancseva-Vaszileva*: Bulgarija, 134–135. Vö. még *A. D. Vasileva*: Les relations, 86.

⁵² CD. IV/1. 333–335. Ld. RA. I. 227. 761. sz.

⁵³ *F. Zimmermann–C. Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Harmannstadt 1891. 58. 67. sz.: RA. I. 184. 602. sz.

⁵⁴ *Szentpétery I.*: Bolgárország IV. Béla királyi címében. in: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 226–227. A szóban forgó oklevélben Kunország is először szerepel a királyi címben, amire a történészek gyakran utalnak mint tényre (*Pfeiffer*: Die ungarische, 83.; *Makkai*: A miklóí, 41.; *TE*. 15.; *MTK*. I. 143.; *MT*. I. 1346.; *Kristó*: Az Árpád-kor, 107.; *Pasuto*: Vnyesnjaja polityka, 270.; *Váczy*: Anonymus, 32.; *Susarin*: Szvigetyelsztya, 48.; *tovább i*, *Spinei*: Moldavia, 27. Ld. még 46. és 47. jegyz., de erre talán ugyanazt kellene mondanunk, amit Szentpétery mondott Bulgária kitételéről a királyi címben.

⁵⁵ *Pauler*: MNT. II. 122.; *MT*. I. 1370.; *Huber*: Geschichte, I. 408.; *Vancsa*: Geschichte, I. 474. Vö. *Ficker*: Herzog Friedrich, 25. Ld. a 65. jegyzetben idézett forrásokat is.

András — akit a magyar királynak az előző évi hadjárat eredményeként sikerült a halicsi fejedelmi székbe ültetni —, hadat viselt Danyiil ellen, és apja, II. András pedig készülődött a Kárpátokon túlra, hogy segítséget nyújtson neki. Béla is bizonyára királyi parancsra vette az útját Halics felé, és 1233 augusztusában mindketten a beregi erdőben tartózkodtak.⁵⁶ Azonban minden jel arra mutat, hogy II. András és Béla nem ment tovább a beregi erdőnél. Az, hogy helyette kisebb segédcsapatok indulhattak András herceg segítségére Halicsba, a halics–volhiniai évkönyv 1233. évi híradásából látszik valószínűnek, amely azzal kezdődik, hogy András és Szudiszlav bojár „Djanis”-t hívta segítségül Danyiil ellen. A híradásban, amelyben a megadott évszám (1233) ebben az esetben helyesnek tűnik, leírások következnek a szemben álló felek összecsapásairól, amelyek az 1234. évnél is folytatódnak.⁵⁷ Vajon ez a „Djanis” azonos az oklevelünkben szereplő Dénessel, ahogy azt egyesek vélik?⁵⁸ Erre a kérdésre talán nemmel kell válaszolnunk, hiszen ha Dénes 1233-ban is harcolt volna Halicsban, akkor oklevelünk ezt nem hallgatta volna el.⁵⁹ Különböző is Dénes oklevelünk szerint — amint láttuk — életveszélyes sebet kapott az előző évi halicsi hadjárat során, s így nehezen képzelhető el, hogy 1233-ban is tudott volna harcolni.

Tudjuk, hogy Bélának az 1233. augusztus 22-én a beregi erdőben kelt oklevelében a királyfi vezető méltóságviselőinek sorában Dénes eredélyi vajda szerepel, aki 1233 és 1234 között viselte ezt a tisztséget.⁶⁰ Ha helytálló az a nézet, hogy a halics–volhiniai évkönyvben szereplő „Djanis” azonos az erdélyi vajdával, abból az következik, hogy a vajda a beregi erdőből 1233 augusztus végén indult el Halics felé András herceghez. Úgy tűnik, hogy a Dénes vajda által vezetett csapatok nem tudtak hathatós segítséget nyújtani Andrásnak. 1233 őszén András, „Djanis” és Szudiszlav legyengült az éhségtől, és végül a herceg 1233/1234 telén meghalt Halicsban.⁶¹

⁵⁶ Erre mutat az, hogy 1233. augusztus 20-án II. András és augusztus 22-én pedig Béla a beregi erdőben kiállítottatott egy oklevelet, sőt az előbbi oklevelében az is olvasható, hogy a király, miután visszatér Ruszból, 25 napon belül megjelenik fiaival együtt a pápai legátus előtt. CD. III/2. 319–326.; F. Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii 1874. 292–297. 346. sz.; RA. I. 159. sz.; CD. III/2. 346–348.; VMH. I. 123–124. 208. sz.; ÁUO. I. 306–307. 187. sz.; RA. I. 183–184. 599. sz.

⁵⁷ PSZRL. II. 770–771.; GVC. 41–42.; GVL. 282–285.; *Hrusevszkij*: Hronoljogija, 24, 64.; uő.: Isztorija, III. 51.; *Włodarski*: Rola Konrada, 51.; *Pasuto*: Ocserki, 215.; uő.: Vnyesnjaja polityika, 256.

⁵⁸ *Hrusevszkij*: Isztorija, III. 50. 1. jegyz.; MT. I. 1369–1370. 1550. vö. 1375. Kristó úgy véli, hogy ez a két név egy személyre, Túrje Dénesre vonatkozik, de máshol az oklevelünkben szereplő Dénest következtetlenül Tomaj Dénessel azonosítja. A jelenleg uralkodó nézet szerint Dénes lovászmester Túrje Dénessel azonos. *Pauler*: MNT. II. 83, 502–503. 73. jegyz.; *Hóman*: Magyar történet, 103, 134.; *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 59, 61–62. Vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900–1901. III. 105, 121.

⁵⁹ *Pauler*: MNT. II. 508. 108. jegyz.

⁶⁰ RA. I. 183–184, 599–602. sz., 167–168. 529. sz. A jelenleg uralkodó vélemény szerint Dénes erdélyi vajda Tomaj Dénessel azonos, akit II. András 1235-ben nádorrá nevezett ki. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek, III. 105.; *Hóman*: Magyar történet, 93, 102.; *Iványi B.*: A Tomaj-nemzetség és a Tomaj-nemzetségbeli losonci Bánffy-család története. I. Bp. 1941. 57, 581.; MTK. I. 143.; Erdély története, I. 28. Vö. *Pauler*: MNT. II. 508. 102. jegyz.

⁶¹ PSZRL. II. 771.; GVC. 43.; GVL. 282–285. A halics–volhiniai évkönyv is és Albericus krónikája is az 1234. évnél közli, hogy András meghalt. (Albericus monachus Trium Fontium. MGH.

András herceg halála részben annak köszönhető, hogy II. András király, aki 1233. augusztus 20-án aláírta a beregi egyezményt, és a pápai legátus színe előtt már szeptemberben megjelent Esztergomban, bizonyára megváltoztatta a tervét.⁶² A magyar király a halicsi hadjáratra szánt nagy haderejét a beregi erdőtől Ausztria felé irányította, és 1233. november 1-je körül Bélával együtt betört oda, s felvette a harcot II. Frigyes herceg ellen. A magyarok Rohraunál csatáztak,⁶³ és Höfleinig nyomultak, az osztrákok pedig megtámadták Dévény (Devín)-t, de mielőtt nagyobb csatára került volna sor, Frigyes hajlandónak mutatkozott arra, hogy eleget tegyen a magyarok mindenféle követelésének,⁶⁴ s így a szemben álló felek megbékéltek egymással.⁶⁵ 1235-ben kiűjultak a magyar-osztrák villongások. Frigyes betört Magyarországra és ott pusztított, erre II. András fiaival, Bélával és Kálmánnal együtt hadba indult Ausztria ellen, és Bécsig nyomult, míg végül Frigyes békét kötött a magyar királlyal.⁶⁶

Nyilvánvaló, hogy II. András magyar király hadműveleteiben jelentős szerepe volt Béla királyfinak, aki apja parancsára különösen 1230-tól kezdve gyakran indított hadat külföldi országokba. Feltűnő jelenség az, hogy Béla, miután 1235 októberében trónra lépett, már nem vállalkozott külföldi háborúskodásra addig, míg el nem múlt a tatárjárás.⁶⁷

Pertz, SS. XXIII. 934.; *Gombos*: Catalogus, I. 32. 103. sz.) A magyar történettudományban uralkodó nézet 1234 őszére helyezi a herceg halálának időpontját (*Pauler*: MNT. II. 126.; MTK. I. 144.; MT. I. 1370, 1551.), amely számunkra elfogadhatatlan. Az, hogy András halála télen következett be, abból látszik valószínűnek, hogy az évkönyvben ezen közlés előtt a Dnyeszter befagyásáról és utána pedig a tavasz beköszöntéről esik szó. Albericus krónikája az 1234. évnél közvetlenül azután írja azt, hogy „ugyanakkor tájban” András herceg meghalt, miután közli, hogy Jakab pápai legátus János domokosrendi szerzetest kinevezte a boszniai püspökké. Mivel tudjuk, hogy a kinevezés valamikor 1233. május 26-a és 1234. február 13-a között történt (*Pfeiffer*: Die ungarische, 64.), nem ütközik akadályba, hogy a herceg halálának időpontját 1233–1234 telére vagy inkább 1234 elejére tegyük, éppen ellenkezőleg Albericus krónikájának tudósítása inkább megerősíti datálásunkat. Ld. még *Hruszevszkij*: Hronoljogija, 24–25, 65.; *Dimnik*: Mikhail, 96–97. Vö. *Włodarski*: Rola Konrada, 51.

⁶²*Pauler*: MNT. II. 123.; RA. I. 159. 501. sz. A magyar király halicsi hadjáratának félbemaradását nehéz megindokolni az osztrák–magyar határvillongásokkal (vö. *Pauler*: MNT. II. 122.; *Passut*: cserki, 215.: uő.: Vnyesnjaja polityika, 256–257.), illetve a halicsi vállalkozást kiváltó okok elhárulásával [vö. *Almási T.*: A beregi egyezmény megkötésének diplomáciai mozzanatai. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 83 (1986) 36.]. Leginkább a beregi egyezménnyel kapcsolatos dolgok okozhatták.

⁶³ÁUO. VI. 567. 355. sz.; RA. I. 170. 538. sz.

⁶⁴ÁUO. VI. 550. 346. sz.; Urkundenbuch des Burgenlandes, I. 159. 213. sz.; RA. I. 167. 528. sz.

⁶⁵Continuatio Sancrucensis I. ad a. 1233.; Continuatio Claustro-neoburgensis III. ad a. 1233.; Continuatio Sancrucensis II. ad a. 1234. (MGH. *Pertz*, SS. IX. 628. 637.; *Gombos*; Catalogus, I. 776. 1781. sz., 764–765. 1754. sz., 776. 1782. sz.) Vö. *Ficker*: Herzog Friedrich, 25. 3. jegyz., 26.; *Huber*: Geschichte, I. 408.; *Pauler*: MNT. II. 122, 124, 508. 108. jegyz.; *Vancsa*: Geschichte, I. 474.; MT. I. 1370.; *Kristó*: Az Árpád-kor, 108.

⁶⁶*Ficker*: Herzog Friedrich, 42–43.; *Huber*: Geschichte, I. 409–410.; *Vancsa*: Geschichte, I. 475. E művekben forrásadatokra való utalások találhatók. A magyar szakirodalom gyakran megemlíti, hogy Frigyes 1235-ben Lékáig (Lockenhaus) hatolt (*Pauler*: MNT. II. 128.; *Belitzky*: Sopron vármegye, I. 330.; MTK. I. 144.; *Kristó*: Az Árpád-kor, 108–109.), de ez talán későbbi időkre vonatkozik. Urkundenbuch des Burgenlandes, I. 268. 393. sz.; *Fügedi*: Vár, 161. Ld. RA. II/1. 5. 1768. sz.

⁶⁷Kéziratunk lezárása után látott napvilágot *R. Marsina* „Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. II. (Bratislava 1987)”, című munkája, amelyben közli oklevelünknek (3–5.1. sz.) és a 29. jegyzetünkben említett, 1244-ben kelt oklevelének (111.167. sz.) a szövegét is.

T. Senga

К ВОЕННЫМ ПОХОДАМ КОРОЛЕВИЧА БЕЛЫ В БОЛГАРИЮ, ГАЛИЦИЮ И АВСТРИЮ

(Резюме)

Автор исследует грамоту Белы IV (1235—1270), выдунную в 1235 году конюшему Денешу, сыну Денеша. В грамоте речь идет о четырех военных походах, в которых отличился Денеш. Эти военные события упоминаются в грамоте в следующей последовательности: болгарские, галицкие, австрийские и галицкие походы. Автор предпринимает попытку установить правильный хронологический порядок событий, указывая на то, что в этой связи в исторической литературе высказываются разные взгляды, но глубокого исследования хронологического отношения между четырьмя походами пока не сделано.

Автор, рассматривая даты двух галицких военных событий и принимая во внимание прежде всего сообщения Галицко-Волынской летописи, приходит к выводу, что первый поход состоялся в 1230 году, второй — в 1232-ом. Автор, по имению которого в грамоте события приводятся в правильной хронологической последовательности, считает, что поход в Австрию имел место в 1231 году. Что касается похода в Болгарию, автор предполагает, что это было в 1228 году, когда Иван Асен II воспрепятствовал обращению кунов в христианскую веру и распространению владений Белы на юг и юго-восток.

Автор считает, что конюший Денеш вероятно не тождественен упоминаемому в Галицко-Волынской летописи у 1233—1234 гг. Дьянишу, отправившемуся в Галицию на помощь герцогу Андрашу.

Toru Senga

LES CAMPAGNES DE BULGARIE, DE GALICIE ET D'AUTRICHE DU PRINCE BÉLA

(Résumé)

L'auteur examine une charte que le roi Béla IV (1235—1270) fit établir en 1235 pour un écuyer, un certain Dénes fils de Dénes, dans laquelle il est question de quatre campagnes où celui-ci s'était particulièrement illustré. Les événements sont mentionnés par la charte dans l'ordre suivant: les campagnes de Bulgarie, de Galicie, d'Autriche et de Galicie. L'auteur tente d'établir les dates respectives de ces expéditions, tout en faisant remarquer que les spécialistes ont adopté à cet égard les positions les plus diverses, sans que l'on ait étudié de près les rapports chronologiques entre les quatre campagnes.

Pour ce qui est des deux expéditions de Galicie, L'auteur — se basant au premier chef sur la chronique de Galicie—Volynie —, conclut que la première eut lieu en 1230, la seconde, en 1232. L'auteur, selon qui la charte énumère les campagnes dans l'ordre chronologique, situe à 1231 l'expédition d'Autriche. Quant à la campagne bulgare, il estime qu'elle eut lieu en 1228, lorsque Ivan II Asen empêcha la conversion des Comans et enraya l'expansion du royaume de Hongrie vers le Sud et le Sud-Est.

L'auteur tient pour probable que l'écuyer Dénes n'est pas identique à D'janiš, dont le nom est mentionné en 1233 et 1234 par chronique de Galicie—Volynie, et qui partit en Galicie pour se porter au secours du prince André.

EGY ELFELEDETT RETTEGÉS: A MÁSODIK TATÁRJÁRÁS A MAGYAR TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYOKBAN ÉS AZ EGYETEMES ÖSSZEFÜGGÉSEKBEN

Az 1285. évi magyarországi tatárjárás önmagában véve jelentéktelen epizód volt a hazai történelemben, mind méreteit, mind közvetlen hatásait tekintve. Jelentőségét az értékelte fel már a kortársak szemében; hogy egy évtizedek óta retteget várt második tatár betörés volt valamely országba, amit a délorosz szteppeli népek és a kijevi Oroszország elleni támadások ismeretében sokkal erősebbnek, hódító-foglaló célúnak képzeltek. Az alábbiakból talán kitűnik, hogy valójában nagyszabású portyázó-zsákmányoló hadjárat volt csupán, amit félkézzel is kiszoríthattak. De mégis voltak olyan hazai belpolitikai és társadalmi fejlemények, olyan külpolitikai és egyházpolitikai tényezők, amelyek miatt az epizód nem merülhetett el a jeltelen emlékezetben, sőt sokkal szenvedélyesebb viták, pártos állásfoglalások kísérték a történetírásban, mint amilyeneket fontosabb és kihatásukban maradandóbb események kiváltottak. Ezek folytán kell felmérnünk azokat a magyarországi társadalomfejlődési tendenciákat és politikai fordulatokat, nem kevésbé azokat a Déloroszországtól a Balkánon át a Közel-Keletig húzódó politikai és diplomáciai erővonalakat, amelyek az eseményt ki kell hogy emeljék a feledés homályából.

A IV.(Kun) László (1272–90) uralma alatt gyengülő királyi hatalom mögött, olykor azzal szemben sorakozott fel egyre önállóbban a várbirtokos oligarchia – a világi nagybirtokosság kevés számú nagy famíliája. Ezek hol összefonódva, hol egymás ellen acsarkodva osztoztak meg felváltva az állam vezető méltóságain, mind nagyobb részt hasítva ki az államhatalomból. Olykor már önálló külpolitikai orientációra merészkedtek. A legbefolyásosabbak közé tartoztak a Héder nembeli Henrik fiai: Miklós és Iván (János) világi pályán, a hatalmi harcaikban részt vállaló Péter pedig veszprémi püspökként tevékenykedett. A nádori méltóságot betöltötte az 1272/73, 1273, 1274/75 években Rátót nembeli Roland (Lóránt), 1273/74 és 1277/78 során a Pécz nembeli Dienes (Dénes), az 1275, 1276/77, 1284, 1286/87, 1288/89 évek során Kőszegi Henrik fia Miklós, 1275/76 és 1277/78, majd 1281. évben a Csák nembeli Péter (trencsényi Csák Máté apja), 1278/79-ben és 1282/83-ban Csák II. Máté (Péter öccse), 1279/81 Aba Finta, 1281/82 és 1287/88 során Kőszegi Iván, 1286/87, 1289 Aba nembeli Debrői Makján, 1285-től Aba Amadé, mellette 1288-ban, ill. 1289-től Rénold fia Rénold, 1290-ben Mihály. Országbíró volt 1275, 1277 években Pécz nembeli Dienes, 1277-ben a Rátót nembeli Roland, 1278-ban a Gutkeled nembeli István, 1283/85-ben Aba Amadé. Tárnokmesterként Monoszlai Egyed mester 1272 végén elfoglalta Pozsonyt és környékét, majd a királyné kun származására hivatkozva, átadta Ottokár cseh királynak. 1276-ban Kőszegi Iván volt a tárnokmester. Már 1278 előtt a tárnokmesteri méltóság a Gutkeled nembeli

Joachim (Iwachin) mesteré, de már 1280 előtt hűtlenné vált Kun Lászlóhoz. Az 1279/80 években a tárnokmesterség a Csák nembeli Péteré volt, 1283-ban viszont Aba nembeli Péter tölti ezt be. Pohárnokmester volt Henrik fia Miklós 1274-ben. Az étekfogók mestere IV. László alatti pályája korábbi szakaszán Rénold fia Rénold, királyi lovászmester pedig 1276/77, 1279 során Aba nembeli Péter. 1283 óta a Rátót nembeli Leusták ágbeli Roland. A külön királynéi udvartartás párhuzamos méltóságai sorában a Pécz nembeli Dienes idősb korában volt 1283-ban Erzsébet nádora, míg Ráthold István 1278 előtt volt királynéi tárnok- és lovászmester. A területi és megyei közigazgatási méltóságok a helyi kapcsolatokat, a felemelkedés tapasztalatait vagy a mellékes jövedelmeket gyarapították. A fontos szlavon báni tisztség 1274-ben a Pécz nembeli Dienesé, 1278-ig a Rátót nembeli Rolandé, 1278-ban a Gutkeled nembeli Istváné (aki Joachim öccse). A szlavón báni tisztség 1275-ben és 1284/85 során Kőszegi Iván, 1278-ban és 1280/81 során Henrik fia Miklós kezén volt. Monoszlai Egyed 1272 végén Pozsony főispánja volt. A Csák nembeli Péter 1275-ben Somogy és Sopron, 1279/80 Pozsony és Moson főispánja. Az Aba nembeli Péter 1276-ban Hátszeg, 1277, 1279 a krassói Somlyó, 1283 Komárom ispánja. A Rátót nembeli Leusták ágbeli Dezső 1283-tól fogva Gömör és Borsod főispánja. Rénold fia Rénold egy időben Szolgagyőr várispánja volt. Henrik fia Miklós 1274-ben zalai, 1275-ben és 1276/77 során soproni, 1284/86 során pozsonyi ispán volt, Kőszegi Iván viszont 1273/74, 1281/82 és 1287/88 során töltötte be a soproni ispán tisztét. Az erdélyi vajdaságot 1284 óta betöltő Borsa Roland (Loránd) egy ízben fogságba ejtette a királyt, kormányzati területe önálló irányítására törekedett, ezért tekinti némely román történetíró őt az autonóm, Magyarországtól elszakadó erdélyi állam alapítására törekvő politikusnak. A 16. századi törekvések visszavetítése aligha igazolható, inkább családi törekvésekről lehetett szó. A Borsa nembeli Kopasz már a főrangúak közé emelkedett Kun László idején. A többi hatalomra törő úrnál is mohóbb, eszközeiben gátlástalanabb volt – őt vádolták Kun László gyilkosainak felbujtásával, amit egy nemzedékkel később Károly Róbert király felségsértési vádként fogalmazott meg. Mindenesetre Borsa Kopasz megtörte a Geregyék hatalmát, elfoglalta bihari váraikat, IV. László alatt megkaparintotta a Kraszna vármegyei Valkó várát is. Hasonló makacssággal terjeszkedett Abaújvármegye területén, majd annak határain kívül is építve tartományúri hatalmát az Aba-nem. Dávid fiai, Péter, Finta és Amadé nádorok a 13. század végére sikerre vitték a nem törekvéseit. Csaknem sikerült ez a Nyugaton tartományt építő és 1284. július 6. előtt a kormányhatalomra emelkedett Kőszegieknak is, de 1286 novemberében királyi hadjárat ezt félbeszakította. IV. László – s ez mutatja az 1285. évi tatárjárás csak átmeneti gyöngítő hatását – bevette a már-már tartományúri hatalmú Kőszegi Iván várát, és őt menekülésre kényszerítette. 1286 őszén a király híveként tűnt fel – a németek szemében mint „vad gróf” – a tolnai Mizse. Az erőviszonyok hosszútávú alakulása a nagyúri familiáknak kedvezett. Egy epizódnak bizonyult Kun László 1286 őszi sikere, amikor az országtanácsból kiszorította a Kőszegi–Borsa csoportot. Aba Makján, mint a király személyes híve ült a nádorságba, Majs mint a király bizalmasa lett erdélyi vajda, s a Kőszegiekkal szemben álló Babonidok szlavón bánná. Ezekben az éles fordulatokban, Balla Antal megfogalmazása szerint állandó belső zavarokban mindenesetre nemcsak a főúri csoportok változó erőviszonyai mutatkoztak meg, de a király személyisége is, az említett

történetíró és publicista ma sem vitatható megítélése szerint bátor, tehetséges, de szeretlen és önmagán uralkodni nem tudó ember lévén Kun László.¹

Az államhatalom szervezeti formái is átalakulóban voltak, már nemcsak földbirtokokról és méltóságokról van szó. Egyre fontosabb volt a pénzjövedelem: a királyi rendkívüli adók és a királyi monopólium-jövedelmek egy részét Kun László kénytelen volt lekötni, azaz átengedni a legerősebb hatalmasságoknak, ezen felül kaptak fizetést: egy-egy olyan úr, mint Gutkeled István, Ráthold István, Csák Máté különféle jogcímenek 100–200 kg ezüstről is többet kapott évente. A király felismerte, hogy a növekvő hatalmú urakkal szemben nem elég a múlt átalakuló, fogyó erőire – a kunokra – támaszkodnia, hanem a nagybirtokosokkal szintén elégedetlen középbirtokos, megyei nemességre, és azt kell politikailag erősítenie, sorait kiszélesítenie. Erre felhasználta Kun László a székesfehérvári törvénynapokat, ahová a nemességet meghívta (1279, 1286). A tanácskozás előtérbe lépett az igazságszolgáltatás mellett és az összejövétel egyre inkább korai kísérletet jelentett az országgyűlések tartására. Az intézmény jelentőségét Mályusz Elemér abban foglalta össze, hogy ily országos tanácskozásokat, nem ugyan szabályosan megválasztott követek, de nemesek és kunok részvételével és a parlamentum megjelölést ruházva rájuk, IV. László idejében ismételtén tarottak 1279 óta. Bár sem nádort, sem más országnagyokat nem választottak rájuk, ily feladatuk legalábbis elképzelhető volt. Ilyent tartott Kun László a Rákos mezején, de határozatait nem ismerjük. 1282-ben Szegeden került sor országgyűlésre. 1287-ben Esztergomba hívta a király a kialakulóban lévő rendeket, de mindez nem hozott rendezést. A köznemesség növekvő súlyát és öntudatát jelzi – bár mindez nem ellensúlyozhatta a főurak hatalmi túlerejét – a nemesi megye kiépülési folyamata. Orbász megye szolgabírái (iudices nobilium) már 1273-ban feltűntek. A választott bírák száma 1278-ban Somogyban már 4 volt. Baranya vármegye 1279/80 táján mint Dráván túli területtel rendelkező igazgatási egység Erzsébet királyné kormányzata alatt állt. A megyei igazgatás megújítására nemes kapitányokat választottak, szám szerint 4-et, megfelelve a szolgabíráknak. Igaz, hogy ezek a nagybirtokosok közül voltak valók. Bodrog megye 1280-ban rendelkezett már iudices nobilium-mal, szám szerint két szolgabíró szerepel, amit a köznemesek szervezkedésén alapulónak tart a jogtörténetkutatás, a köztörténetírás és a történeti földrajz is. A Baranya vármegye

¹ *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet I./⁷ (Bp. 1941) a 608 és 609 közti táblázat; *Szentpétery Imre*: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei (Bp., 1916) 41–42, 44, 104–105, 130–131.; *Wertner Mór*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. (Temesvár, 1892) 284–304.; *Csergheő Géza*: A hársfalevél a Rátót-nembeliek címerében (Turul, 1886) 173–181.; *H. G. D.*: A Rátót-nemzetség címere (Turul, 1890) 24–30.; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, III. 1. (Budapest, 1901) 2–20. és III. 2. (Budapest, 1904 – *Csoma József*: Magyar nemzetségi címerek); *Pór Antal*: Rénold nádor és ivadéka. (Turul, 1889) 114–118.; Kenyeres Ágnes (főszerk.) Magyar Életrajzi Lexikon I. k. (Bp. 1967) 1, 293, 1008–1009.; *Wertner Mór*: Trencsényi Máté utódai (Turul, 1902) 105.; *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig (Budapest, 1949) 44.; *Gyórfy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. (Bp. 1963) 49. és H–K (Bp. 1987) 99, 114, 285, 430, 441, 494, 505.; *Dümmérth Dezső*: Az Árpádok nyomában (Bp. 1977) 477.; *Szücs Jenő*: A feudalizmus „második korszakának” alapvetése Magyarországon. Az utolsó Árpádok és az interregnum (1242–1308) (kézirat a 10/II. kötethez) 445, 448.; XXX: The Chronicle of the Great Union (Romania, Pages of History, N. 4. 1983) 148.; *Nagy Imre*: Anjoukori Okmánytár II. (Budapest, 1881) 198. sz.; *Balla Antal*: Magyarország története (Bp., é.n. [1942]) 43.

testületi működését mutató 1288-i kiadvány sem változtatott azon, hogy a köznemesség jó része helyi várurak familiárisa lett. Szükség volt a nemesség szélesítésére. A köznemesség kiszélesítésére irányult az a mozzanat is, hogy IV. László 1279-ben Fethe (Feche) fia Mihály és Tamás fia Butthus (Bucchus) tornai várjobbágyokat kiemelve (eximendo) a várjobbágyaságból, őket Tomoron lévő földjükkel együtt a királyi serviensek közé sorolja. A király saját nemesi birtokhoz juttatott nagybirtokosoktól függő (familiáris-szerű viszonyban álló) nemest, így 1279-ben zalai várföldből adta Apsát Hercegi Imre erenyei nemesnek, aki annak idején Henrik bán fia Iván seregében a soproni végeket Ottokár ellen védte. Az efféle könnyűlovass, íjász királyi serviensek az uralkodót erősíthették. Kun László servienssé (nemessé) emelt várjobbágyokat Szolnok, Komárom, Belovár-Kőrös vármegyében, prédiálisokat Belovár-Kőrös vármegyében, földbirtokos speculatorokat Zala vármegyében. De maga mellett is tartott fegyverhordozókat külön ispán vezetése alatt (armigerorum comes). Az uralkodó politikai és társadalmi törekvéseit fejezte ki udvari papjának, Kézai Simonnak közösségi elmélete. Dümmerth Dezső a Kézai-krónika egyik mozzanatának azt tartja, hogy a király családja régmúltját akarta feleleveníttetni az Attila-hagyománnyal, Kun László uralkodása hívta életre a magyar krónikák elejére csatolt ún. „hun történetet”. Kézai viszont az Attila-hagyományt az uralkodó személyén túl az alattvalókra, s éppen a királyi hatalom legfőbb támaszára, a köznemesi osztályra is ki akarta terjeszteni. Az árnyalt megkülönböztetés a király és az udvari pap szemlélete közt jogosult, de korántsem mutatható ki, hogy a király a köznemességet valóban legfőbb támaszának tekinthette, amely osztállyá sem szerveződött még teljesen, s máris jórészt főúri függésbe került. Tardy Lajos is kiemelte az udvari eszmetörténeti helyzetről, hogy Kun László király udvari történésze, Kézai Simon már Attilát a nemzeti hős trónjára emelte, s a királyi család őseként emlegette. Az eszmetörténeti helyzetet összetettebben látta Mezey László, aki utalt arra a verses históriára, amelyet Ladomér érsek kezdeményezésére az esztergomi ágostonos kolostorban írtak az elterjedt Attila-kultusz ellen-súlyozására s amelyben Mezey egy elveszett István-életrajz nyomait tartotta kimutathatónak. Mályusz Elemér azt hangsúlyozta, hogy Kézai az adott társadalmi és politikai körülmények közt azzal, hogy a népszuverénítás erőteljes hangoztatása ellenére királyá elé Attilát állította követendő példaképnek, nem került ellentmondásba önmagával. Kézai a királyt a szabadok közössége védelmét adó szövetségesének remélte. A világi értelmiség is kezdett feltűnni az udvarban: a királyi kancellárián működött Benedek mester, nótárius 1289-ben is, kezdettől szolgálva e minőségben Kun Lászlót s családot is alapított. Mindez kevésnek bizonyult az oligarchiával szemben és a mellőzni kezdett kunok elégedetlenségét is növelte – mégis előre mutatott, és ezért tekinthette Károly Róbert valamennyire elődjének Kun Lászlót, akire 1325-ben kegyelettel emlékezett vissza: „A kiváló emlékezetű igen kedves atyaági testvér, László úr egykor Magyarország jeles királya” járt eszében a második tatárjárás negyvenedik évfordulóján.²

²Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. 44, 86.; Balla Antal: Magyarország története (Bp. é.n. [1942] 43.; Gyórfy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. (Bp. 1963.) 902, 259, 702, 151.; Nagy Imre: A Magyar Történelmi Társulat 1870. évi bizottságainak jelentései. (Századok, 1870) 620.; Magyar Országos Levéltár D1 3440, D1 3441, D1 Törzssanyag 42071, D1 49620, Tallián lvt. 22.; Pest megyei Levéltár, 1278-i oklevél 1291. évi átirata; Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása (Századok, 1942) 422, 419.; Dümmerth Dezső:

Ha az egyházi minőség a javadalom útján az uralkodó osztályba emelte is viselőjét, az nem feleltette eredetét, személye jogi minősítését. Így tudjuk, hogy Kun László idején az egyik erdélyi Apoldia plébánosa nem nemes és birtoktalan volt. Az értelmiségi hivatali pálya ebben a korszakban már az egyházi emelkedést is egyengette. László mester, IV. Béla udvari papja és egyben jegyzője megérte Kun László korát. 1277-ben kelt végrendelete jelentékeny könyvtárát is részletezi. Ebben az évben a király Tamás hantai prépostról, mint jegyzőjéről is megemlékezik. De ugyanabban az évben Tamás hantai prépost alkancellár címmel is szerepel. Izabella királyné 1284. évi kancellárja hosszú szakmai pályafutás (jegyző, vezető jegyző, pecsétőrző jegyző, királyi alkancellár) után került tisztebe az udvari klerikusok sorából.³

Kun Lászlónak a kunokkal való tényleges közeli kapcsolatát és a tatárokkal való összejátszása vagy utólagos együttműködése gyanúját a későbbi történetírásban az is táplálta, hogy kétségkívül voltak feszültségek a katolikus egyházhoz való viszonyában. Pedig a király és családja ekkor is támogatta az egyházat olyan módon, ahogy a buzgón vallásos uralkodók elődök is tették. Ezt mutatja szép számú birtokadomány. 1272-ben IV. László király átírt és megerősített olyan oklevelet, amely védte a Szt. Mária-hegyi monostort (=Borsmonostor) minden zaklatástól, megszállástól s a monostor népei feletti bíraskodástól. Ugyanabban az évben oklevelet írt át, amellyel a Sopron vármegye területén a királyt illető búza- és bordézma huszadot a Szt. Mária-hegyi monostornak adják, s erről ugyanaznap kelt oklevélben felhívást adott ki a vármegyei közönséghez. (Ezt az engedményt azonban csak 1277-ig tartotta fenn, s akkor a soproni polgároknak ruházta át.) A király 1274-ben a Hont vármegyei Dopopocson a honti főesperes Lászlónak juttatott adományt. 1276-ban IV. László a nagyváradai egyháznak adományozta Szöllős falut és ezáltal az összes ott lakott királyi udvarnokot, akik egy része harangozói, más része viaszadói szolgálatot kellett teljesítsen az egyháznak. Ugyanabban az évben Izabella királyné a veszprémi káptalannak adományozta a maga segesdi udvartartásához tartozó Kál-völgyi boradókat. 1277-ben László király a veszprémi egyházmegyében lévő hantai prépostságnak adományozta a szomszédos Echey (Ethey — Komárom vm.) egykori szolgagyőri várföldet és királyi hírnökök földjét. Ugyanabban az évben a király megerősítette a borsmonostori ciszterci apátságot Zsidányon levő földje birtokában. Az sem mutat a király rossz emlékezetére, hogy hamis oklevél IV. László olyan Borsmonostor javára tett adományára is hivatkozott, amit valószínűleg sohasem tett meg. 1278-ban IV. László a pozsonyi káptalannak adta Flössendorf földet. 1279-ben Erzsébet anyakirályné a

Az Árpádok nyomában 490.; *Tardy Lajos*: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században (Bp. 1980) 22.; *Bertényi Iván*: Beszámoló kandidátusi disszertációk vitájáról (Századok, 1960) 919.; *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai (Bp. 1967) 54–57.; vö. *Kristó Gyula*: Kézai Simor: és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása (Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 1. szám); *Szücs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. I–II. rész (Századok, 1973, 3–4. szám); *Szücs Jenő*: Kézai-problémák (Horváth János–Székely György szerk.: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974); *Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon (Bp. 1987) 239–242, 253–256, 258.; *Hajnal István*: IV. Béla király kancelláriájáról. (Turul, 1914) 18.; *Nagy Imre*: Anjoukori Okmánytár II. 198. sz.

³ *Georgius Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis (Budae, 1822–35) IX. 6. 24. sz. és V. 2. 378–380.; *Hajnal István*: IV. Béla király kancelláriájáról. 2, 14–25.; *Szentpétery Imre*: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei 55.

Somogy vármegyei Csaba faluban élő boradó függő parasztjainak az egyház birtokától körülzárt földjét a veszprémi káptalannak adományozta. 1280-ban Erzsébet a veszprémi egyháznak adományozta a Somogy vármegyei Nagyberényben élő szekeresei, pohárnokai és pincemesterei összes olyan földjét, amelyek egyenesen feküdtek az egyház ottani földjeivel és még valamennyi rétet. 1280-ban a Heves vármegyei kompolti Szt. Mária-monostor újjáépítésére a király vámot rendelt el. 1282-ben Kun László a veszprémi egyháznak adományozta az említett Csaba falu határában lévő egykori kápolnahordozói földjét boradási teherrel. 1285-ben az egi egyházmegyei Sár ágostonrendi remete perjel-ségének adományozta a király Szegekerce földet. A Heves vármegyei poroszlói vámot IV. László 1289-ben a béli ciszterci apátságnak (Borsod vm.) adta. Esztergom vármegye déli felén lakó szőlőművelőket s szőleiket Kun László kegyéből főként a margitszigeti apácák nyerték el, így gyarapította a rendet az uralkodó saját sáfársága szőlőállománya rovására. A világi uraságok követték az uralkodói családot az adási kedvben. Úgy tartották számon, hogy 1285-ben a borsmonostori apátságnak Henrik fia, Miklós nádor Lasztey nevű faluját adományozta, 1286-ban pedig ennek az egyházi intézménynek Frank adta Frankonau közelében fekvő rétje felét. Tehát a második tatárjárás kritikus esztendejében is támogatták az állam vezetői az egyház anyagi gyarapodását. De az egyháznak nemcsak birtokállománya, hanem földesúri joga is gyarapodott. 1274-ben a szepesi prépost bírás-kodási joggal rendelkezett népei felett.⁴

Hiába gyarapította a királyi ház az egyház birtokait, tekintélyét, hiába vette körül magát klerikus hivatalnokokkal, a korabeli egyházi megítélésben és az utókor történeti megítélésében ezt beárnyékolták a király és a pápaság politikai összetűzései, a kora zavaraiiban az egyházat sújtó csapások. 1279-ben Kun Lászlót felháborította, hogy Fülöp legátus a katolikus hit és egyházi szabadság védelme címén, valamint az egyháziak és világiak életének, erkölcsének javítása céljából zsinatot hívott össze szeptember közepére a budai várba. Az uralkodó a budai vár bírása és polgárai segítségével akarta megakadályozni a főpapok zsinatra gyűlését, számukra még élelem eladását is tilalmazta. De eddig a polgárok sem mentek el. . . Az egi püspök hűtlensége miatt IV. László 1281 előtt elpusztította az Eger-völgyet. 1289-ben László király a leleszi prémontrei prépostság botrányos eseményei miatt a kegyúri jog gyakorlását az előkelő István és Pál mesterekre bízta. Jóllehet, a király együttérzést tanúsított egyes egyházak iránt az azokat ért, bel- és külföldi erőktől szenvedett sérelmek miatt, pl. ezt 1277-ben kifejezte a veszprémi egyház lerombolása miatt, az utókor a király híveit tartotta számon egyes pusztulásokért. A szepességi Daróc falu Remete Szent Antal francia eredetű rendjéhez tartozó szerzetesei, jóllehet, 1288-ban Kun László idején települtek, a következő évszázad elején Krisztus keresztre feszítőit kun viseletben ábrázoltatták templomi falfestményen. A király emlékét árnyékolta be, hogy 1307-ben a somogyvári monostor elszegényedése, szerzetesei inséges

⁴ *Georgius Fejér*: Codex Diplomaticus V. 2. 41–42, 333, 378–380.; *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre. I. 2. (Pest, 1870) 465, 469.; II. (Pest, 1872) 100.; III. (Budapest, 1876) 109.; *Szentpéter Imre*: a Borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei 7, 46, 48, 59, 129, 67, 98, 127, 102, 126.; *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégibb statútumai (Nagyvárad, 1886) 71.; *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301–1387), (Bp. 1953) 136, 132, 131. sz.; *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza D–Gy (Bp. 1987) 214. old. és H–K (Bp. 1987) 192, 415, 109, 127.; *Nagy Imre* stb.: Hazai Okmánytár, VI. k. (Budapest, 1876) 139. sz.

volta miatt felidéztek az egykori zavaros időket, midőn Myza és Heyza nevű szaracénok lefoglalták a rend birtokjogait, leigázták népeit. Ez ugyanis Mizse nádorra utalt.⁵

Kun László katonai és belpolitikai okokból rá volt utalva a mongol-tatár támadásoktól pusztáiról jó részében kiszorított s 1239-ben, majd 1243-ban beköltözött kunokra, akikhez neveltetése és életmódja folytán vonzódott is. Csakhogy a kunok töredéket jelentettek a magyarországi népességben, ráadásul elhelyezkedésük is periferiális volt. Az 1279. évi állapot szerint a Duna és Tisza közén, a Kőrösök táján, a Kőrös és Maros között, továbbá a Maros és Temes között éltek. Hogy kezdetben csanádi területre is kiterjedtek, jelzi az egyik kun főnök nevét megőrző helynév, a Csanád vármegyei Szaján. Ez a helynév Zeyhan (Zeyhanus) kun fejedelmi személy nevét tartotta fenn, aki a torontáli királyi uradalom haszonélvezője lehetett. Kun tartózkodás emléke a Keve vármegyei Báka határában említett Kun-korhán. Ez ugyan mind állattenyésztésre alkalmas – másoktól gyéren lakott, mert homokos-szikes – síkvidéki terület volt, de nem minden kunnak biztosíthatott kielégítő megélhetést. A folyópartokat a kun előkelők birtokai foglalták el. A többieknek – főleg a Fekete-tenger északi partjai menti sztyeppék kiterjedéséhez képest – nem jutott elég legelő állatállományuk számára. Mivel pedig a nekik nyitva álló puszták legelői a magyar egyházi és világi urak birtokai közé szorultak, vándorló legeltetésük miatt nem tudtak a kunok békés viszonyt teremteni a magyar földművesekkel. Hiszen bíráló él nélkül is azt állapította meg Kézai Simon az 1284. körüli kunokról, hogy „az állatok termékeiből és zsákmányból élnek”. A feszültséget fokozta, hogy a kunok ugyan elnyerték a tatárjárás óta lakatlanul maradt nemesi és várjobbágy földeket, de eltiltották őket a monostorok, egyházak földjeitől. Az egyháztól ez elidegenítette őket, holott a megszállás öt egyházmegyét érintett s a kalocsai, váradi, egri, csanádi és váci főpapok lettek kijelölt megkeresztelők.⁶

Az elmélyülő tagozódást a kunokhoz kapcsolható 13. századi magyarországi régészeti leletek messzemenően igazolták. Kiskunfélegyházán talált sírból előkerült sisak, sodronying, veretes öv, nyilak, kengyelek előkelő kun harcos felszerelését alkották. Ilyen rendű kunokhoz kapcsolható két Szolnok megyei régészeti leletcsoport. Az egyikben két kerekaltalpú vaskengyel és egy hosszú, egyenes kétélű kard két oldalán apró ország- és családi címerrel jelzi a rangot. A másikban két kerekaltalpú vaskengyel, ezüstsodrony váll-lánc s a láncon csüngő ezüst korongszerű dísz tárgy mutatja a pozíciót. Már szélesebb alföldi kun rétegre lehetett jellemző a pogány temetkezési szokás, préselt pártav és ruhadíszek viselete a halotton. Amikor az 1930-as években Felsőszentkirályon (a mai Bács-Kiskun megyei Lászlófalva határának északi részén) megtalálták egy 13. századi kun főember sírját, a pogány módra történt temetkezés mellékletei közt a díszes öltözék aranyozott ezüst veretes övének és szabályának, nyilainak keleti jellege tűnt fel. A

⁵ Szalay József–Baróti Lajos: A Magyar Nemzet Története, I k. (Bp. é.n. [1895] 334.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza H–K. 53, 55, 75, 88.; Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története, II. 300.; Georgius Fejér: Codex Diplomaticus V. 2. 378–380.; Újfalussy Béla: A lőcsei főoltárról (Élet és Tudomány, 1698. VI. 28.) 1202, 1240.; Kumorovitz L. Bernát (összeáll.): Veszprémi regeszták. (1301–1387), (Bp. 1953) 35. sz.

⁶ Györffy György: A kunok feudalizálódása (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953) 248, 251, 259.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. 498, 842. old. és H–K 60, 62, 310–311, 526–527, 529.

perkátai (Fejér megye) kun sírokban is jellemző a sok pogány jellegű emlék a keresztény kunok temetkezésében. A kunok természetesen nemcsak harcoltak, hanem állatot tenyésztettek. Talán ők hozták magukkal a későbbi jellegzetesen magyar szürke marha első példányait. Nyelv és írás szerint is eltértek még a kunok a magyaroktól, rovásírásuk volt, talán a köktörök abc valamilyen folytatása. Az 1254-ben megkeresztelkedett Kun Erzsébet anyakirályné köréből alkalmazhatták rovásírást margitszigeti sírkövön. V. István özvegye kettős öntudatú és hatalmi ambíciót nem nélkülöző asszony volt, aki pecsétjére jellemzően vésette, hogy „Magyarország királynéja és Kunország császáranak leánya”. A 10 éves korban trónra lépett László politikai és egyéni sorsát is meghatározta ez az anyjától örökölt szemlélet. Ebben bizonyos értelemben még IV. Béla politikai koncepciója fejeződött ki, hiszen ő házásította össze 1246-ban fiát, a későbbi V. Istvánt a kunok fejedelmének leányával. V. István kun apósa, Szaján (Zeyhan, Zeyhanus) 1254-ben keresztelkedett meg, s IV. Béla a következő évben hangsúlyozta rokoni kapcsolatát a magas rangban elismert kunnal (cognatus noster, dux Cumanorum). Ez a kettősség még inkább érződött a központtól távolabb forgolódo nemzeti vezetőréteg egy részénél. A fenti leletekkel egybecsengően állapította meg kun-régészetünk, hogy míg a kunok egyik csoportja megtelepedésekor birtokba vette a tatárjárás során elpusztult Árpád-kori falvak templomait és temetőit, azok másik csoportja őrizte a pogány, egykori nomád mivoltot, ami kifejeződött nomád temetkezési szokásokban, még lovas temetkezésben is, valamint a keleti viselethez ragaszkodásban. Eltemetett kun előkelők pogány rítusú sírja ezért is magányos. A harci viseletben temetkező férfiak és az ünnepi öltözékben, gazdagon felékszerezve eltemetett nők sírmellékletei jelentős részben keleti eredetű tárgyak, a sztyeppei kultúrára jellemzőek, a nomád hagyományokhoz ragaszkodást jelzik. Ezeket a tárgyakat vagy még a beköltözők hozták magukkal, vagy első két hagyományörző nemzedékük számára készültek. A 13. század második és harmadik negyedére keltezhető bizánci, bolgár és orosz tárgyak a kun sírokban szintén a keleti kapcsolatok tartását mutatják, jöllehet az egyidejű magyar tárgyak az új kapcsolatfelvételt igazolják.⁷

A külön életformájukat és szervezetüket őrző kunok új vezető csoport alatt álltak. Szaján utóda volt Alpra, őt nevezte meg a kun előkelők élén Károly szicíliai király 1273-ban. A fegyveres kunok egy része kapóra jött a feudális anarchia erőinek. A király ellen a kunokhoz csatlakozva támadt Szécsényi Marót, ezért vette el tőle IV. László Drégelyt 1274-ben. Ha a kunok jó szolgálatot tettek is a király háborúiban (pl. 1273-ban Ausztriában), zsákmányukat és foglyaik megtartását idővel megirigyelték, és mint pogányoknak külön felrőtták keresztények elhurcolását. Ezek a kényes kérdések mozgatták a

⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.; Damjanich János Múzeum, Szolnok; Katona József Múzeum, Kecskemét; *Pálóczi Horváth András*: Egy középkori kun falu (Élet és Tudomány, 1985. VII. 5.) 851.; Múzeumi Hírlevél, 1987. február, 11. old.; *Bökönyi Sándor*: A honfoglalók háziállatai (Élet és Tudomány 1984. VIII. 17.) 1037.; *Németh Gyula*: A régi magyar írás eredete (Klny. a Nyelvtudományi Közlemények XLV. kötetéből. Bp. 1917) 24.; *György Györfy*: Die Kanzleien der Arpaden-Dukate (Sonderdruck. Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. München, 1984) 332.; *Zolnay László*: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. (Bp. 1982) 240.; *Györfy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza H–K, 310–311, 527.; *Selmeczi László*: A kunok és jászok emlékganyagának kutatása (Fodor István–Selmeczi László szerk.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai (Bp. 1985) 79–81.; *Pálóczi Horváth András*: A kunok feudalizálódása és a régészet (Uott) 96, 98.

pápaságot, amikor Fülöp fermoi püspököt Magyarországra küldte. A legátus 1279 elején Budára érkezett, ahol előterjesztette tárgyalási igényeit. Az ott tartott előtárgyaláson két kun vezér, Uzur és Tolon is részt vett, és egyezkedési hajlandóságot mutatott. Június 13-ára Tétényben — talán a római tábor magas falromjai védelmében — országgyűlésen vitatták meg a király, a főpapok, Máté nádorral az élen a főurak, a nemesek, Alpra, Uzur és más kun vezérek a kunok és a király bírált magatartását. A tárgyalási eredmény ellentmondásos: a pápai legátus és a kun környezet egyaránt ért el engedményt Kun Lászlótól. Így nem kelthetett közmegelegedést a kun kérdés magyar közjogi szabályozása a két 1279-i törvényben.⁸

A kunok helyzetére, fejlődésük és az államhoz való viszonyuk ellentmondásos állapotára fényt vet az 1279-ben kiadott kiváltságoló oklevél (constitutio). Igazságügyi téren önkormányzatot élveztek: törzsi (nemzetségi) bíráikat maguk választották, s ennek jelenlétében ítélkezett a kunok főbírájává tett nádor, sőt fellebbviteli ügyekben a királynak is meg kellett hallgatnia döntés előtt a törzsi (nemzetségi) bírót. Az oklevélbeli szabályozás maga is mutatja a még élő nemzetségi elemet, szervezetet (generatio), és a nagyobb egység ágait (gradus, linea), de a már meglévő társadalmi, illetve rendi különbséget (domini et nobiles de Comanis; modo et qualitate... sive statu), ami a felgyorsult differenciálódás következménye. De az addigi nemzetségi előkelők (bej, bij) amúgy is úrnak számítottak. Már áttértek a kereszténységre, de ehhez való hűségüket kétségbe vonták, amennyiben ellenőrzésére inkvizíciót rendeltek. Sátrakhoz és nemeztúrtaikhoz kötődő életmódjuk eleve elkülönítette őket a régibb keresztény magyarok állandó házakban élésétől. A régi, kipszak eredetű szervezet tudomásulvételét, de egyúttal korlátozó, visszatartó tényezőként alkalmazását mutatja, hogy Kun László 1279-ben a kunok 7 törzséből (nemzetségéből) 7 túszt tartott nem meghatározott időre (alkalmas pillanatig). Csak a későbbi településfejlődésük régészeti hagyatéka sejteti, hogy az vezetett át szervezeten az új társadalomba. Az 1971 óta Karcag-Orondaszentmihályon feltárt beltelek, kör alaprajzú épület maradványai alapján tételezhetjük fel a nyári használatú, szilárd alapra helyezett nemeztúrta (jurta) átvetető szerepét. A nyugati foglyok segíthették volna a kunokat a földművelésre rávezetésben, és így gyorsulhatott volna beilleszkedésük, csak hogy a pápai legátus kívánságára IV. László elvétette tőlük a keresztény (nyugati és hazai) foglyokat, s csak nem keresztény külföldi foglyaikat tarthatták meg. Ugyanakkor el kellett volna hagyniok nemeztúrtaikat, és szilárd házakba költözniök, ami ellentmondott életformájuknak.⁹

⁸ Szalay József–Baróti Lajos: A Magyar Nemzet Története I. k. 331–333. // Györffy György: A kunok feudalizálódása, 255.; Györffy György: Budapest története az Árpád-korban (Gerevich László szerk.: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig = Gerevich László főszerk.: Budapest Története I. Bp. 1973) 318–319.; Pálóczi Horváth András: A kunok feudalizálódása és a régészet, 94.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza H–K, 62, 251, 192, 527, 529.

⁹ Diplomata qua olim collegit Daniel Cornides... Tom. III. (N. M. Fol. Lat. 2220. 3. köt.) 136–138.; Constitutio de Cumanis (Stephanus Endlicher: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. S. Galli, 1849.) 561.; Erdélyi László: Magyar történelem I. (Budapest) 245.; Seres Péterné: Jász-Nagykun-Szolnok megye kialakítása (Szolnok, 1975) 4.; Györffy György: A kunok feudalizálódása 248, 250, 255.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza H–K 527, 529.; Liviu P. Marcu: Système normatif des peuples migrants sur le territoire de la Roumanie (IIIe–XIIIe siècles) (Nouvelles Études d'Histoire. Publiées à l'occasion du XIVe Congrès des Sciences

A romló, az alsó kun réteget fokozottan sújtó gazdasági helyzet és az egyházi nyomás egyaránt alkalmas volt arra, hogy a kunok jelentékeny részét eltántorítsa a törvényt kiadó királytól és a befogadó hazától. A sérelmek megsejtett okozóit mutatja a kunok 1280. évi, Torontál vármegyétől Szolnok vármegyéig kiható megmozdulásainak iránya – a kunok elsősorban egyházi intézményeket támadtak meg. Áldozatul esett a kompolti bencés kolostor az egri egyházmegyében. De a földművelő falvakat is megtámadták, felprédálták, lángokkal pusztították pl. a Csanád vármegyei Baromlakot. Az elégedetlen kunok felégették Tamás ispán Egyházaskéren lévő kúriáját és magát a falut, kirabolták a környék falvait. Majd a Kőrösök és Al-Duna közti tágas vidéket a fegyveres kunok kiüríteni készültek, hogy Havasalföldön telepedjenek meg. A hatalma egyik bázisát féltő király ezt nem engedhette, más csapatokkal elállta útjukat az Al-Dunánál, és elérte visszatérésüket. Elégedetlenségük most már az egyház és Kun László ellen egyaránt irányult, és 1282-ben megint kirobbant. Ekkor már a tatár fennhatóság alatti Oldamur (Voldomer) kunországi vezér (dux Cumanie) csapatai – sőt egyes adatok szerint az egész kumániai had – is benyomultak a lázongók segítségére. Megostromolták az egresi ciszterci kolostort a csanádi egyházmegyében, ahová IV. László a királyi koronát és családi kincseit menekítette. A Krassó vármegyei Szurdoki Imre, Farkas, Kozma és Bölényfőnek mondott András nemesek a monostor védelmében estek el (itt Györffy sem döntött 1280 és 1282 közt). A Csanád vármegye déli részeit végigdúló kun támadásnak esett áldozatul Szőreg bazilita kolostora 1280-ban. Feltételezhető, hogy ekkor pusztult el Dobegyház, Ireg, Kakat, Kenézmonostora, Kér, Lovas, Szilas temploma. A támadás érintette Tömörkény kötemplomát. Szabályos háborúvá nőtt a harc: az oklevelek csata, hadjárás, általános összecsapás kifejezésekkel élnek. Az alföldi királyi katonaság visszaverte a már tatárnak tekintett benyomult és a hazai támadókat, és az aranyosi székelyekkel megerősített királyi sereg nyílt ütközetben (in bello campestro) csapott össze a kunokkal a Hód-tó mellett, ezeket kardélre hányva vagy foglyul ejtve. Az események kronológiája nem világos. Tardy Lajos ezt az Oldamur támogatta, egyes források szerint 1282-ben történt kun lázadást megemlítve hitelesebbnek tűnő előadásnak tartja a már 1280-ban történetét. Ekkor verték volna tehát le a királyi hadak a Hód-tava mellett, a mai Hódmezővásárhely közelében rendkívül véres ütközetben a kunokat. Megfontolandó elképzelésének éppen érvelése mond ellent: Tardy szerint László király – főleg a pápai legátus szakadatlan unszolására és fenyegetésére – a megtérni nem hajlandó kunoknak az országból való kiűzésére tett fogadalmat s erre tört ki a lázadás. Mivel azonban az 1280-i királyi hadrakelés éppen visszatartásukra irányult, ez nem lehet azonos a kiűzést célzóval. Tardy véleménye annál feltűnőbb, mert az akkor Csanád vármegyébe eső Hódvásárhely történeti földrajzának teljes anyagát (krónika, hamis oklevelek, átitrt hiteles oklevelek) feldolgozva, szembesítve Györffy György is az 1282-i hódtavi, Hód melletti ütközetet vallotta. Az 1281. évben egy visszautalás sem történt erre, de 1283-ban, 1284-ben és utána vannak visszautalások. Zolnay László világosan megkülönböztette a két kun lázadást: 1280 márciusában Budán a király kicsikart esküt tett a kun törvény végrehajtására. Ennek következménye azonban az 1280. évi kun lázadás lett. 1282-ben az országos hadak élén

megindult László király a lázadó kunok ellen, hogy azután – a Hódmezővásárhely táján rég kiszáradt – Hód-tavánál megsemmisítő csapást mérjen rájuk. A történészek kronológiai ingadozása láttán nem hibáztatható a régész Pálóczi Horváth András, aki 1280 évszám alatt vonta össze a kun lázadást, a Hód-tónál a királyi sereggel való összeütközést és attól szenvedett csatavesztést, feltehetőleg két teljes nemzetség kimenekülését. Az ő fontos eredménye viszont, hogy ezekben az eseményekben fordulatot emelt ki a kunok életében: addig őrizték az itteniek sztyepei műveltségüket, nomád életmódjukat, a pogányságot; 1280 körül viszont elvesztették szerves kapcsolatukat a sztyepei kultúrával. A súlyos vereséget szenvedett megmaradt kunok 1282–1283-ban tömegesen vonultak ki Havasalföldre a Maros és Kőrös közötti és déli szállásterületükről (Békes és Temes vármegye), közben pusztítva, megtizedelve Krassó vármegye lakosait. Helyben maradtak viszont a Maros és Temes közén (Csanád vármegye). A kunok pozíciója megrendült, Kézai elbeszélése szerint a legyőzöttek remegtek a királytól, a menekülők asszonyai és gyermekei férj és apa nélkül maradtak. Az elégedetlenség tartósabb okozója lett, hogy pusztává lett kun földeken és a kun foglyokon a felemelkedő magyarok osztottak. De más birtokokhoz is juthattak a lázadó kunok leverői királyi adományból: többek között ezért az érdemért kapták 1288-ban az Ung vármegyei pusztá Inke földet (későbbi Jenke) Leszteméri Iván fiai, Domokos, László, Albert, Ivánka és Gergely. A Hód-tavi csatának még 1345-ben is élt emléke a koros (annosus) nemesek körében az ország északkeleti részén, ami mind mutatja következményekkel terhes voltát. Az események összefüggése még gyanúsabbá tette a kunokat – vétlenség esetén is – a hamarosan következő tatár támadás miatt. Távozásuk megritkította az Alföld népességét, főleg annak lovas harcra képes, fegyveres elemét. Ez pedig szinte megnyitotta a Tiszántúl és a Duna–Tisza köze fenyegető tatár előzönlése előtt az utat.¹⁰

A magyar történetírás és az egyetemes egyháztörténetírás nagy figyelmet szentelt az 1242 utáni katonai és diplomáciai lépéseknek, amelyek egy második tatárjárás megelőzésére irányultak. Jól ismertek IV. Béla várépítő és a városfejlődést támogató lépései, amelyek a mongol-tatár lovashadsereg újabb támadásának feltartóztatására, legalább részleges lekötésére és biztosabb menedékek kialakítására irányultak. A *pápai diplomácia a mongolok központi hatalmával igyekezett kapcsolatokat kiépíteni*, hogy visszatartsa a támadást, vagy éppen szövetséget létesítsen a muzulmánok hátában. A Földközi-tenger keleti és déli partvidékének helyzete iránt nagyon fogékony, keresztes beállítottságú francia király, IX. Szent Lajos ezek jegyében lépett sikerrel diplomáciai kapcsolatba

¹⁰ Györffy György: A kunok feudalizálódása. 259.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. 498, 841–842, 858–859. old. és H–K 496–497, 473, 529–530.; Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története II. k. (Kompoltra); Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig II. (Bp., 1897) 28.; Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája (Bp. 1974) 12, 28, 33, 37, 54–56, 60, 67–68.; Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században (Bp. 1980) 18–19.; Zolnay László: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. 284.; Pálóczi Horváth András: A kunok feudalizálódása és a régészet, 94, 98.; Bunyitay Vince: A váradi káptalan legrégebbi statútumai 13.; Szabó Károly: A Magyar Történelmi Társulat 1870. évi bizottságainak jelentései (Századok, 1870) 607.; Fügedi Erik: „Verba volant...” Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc (Budapest, 1984) 107–108.; Szalay József–Baróti Lajos: A Magyar Nemzet Története I. k. 337–338.

Gyűk mongol nagykánál, aki 1242–52 vezette a hatalmassá duzzadt birodalmat. Ez a kettős törekvés azonban olyan jelentős irodalmi anyagot is eredményezett, amely a *Magyarország körüli viszonyokat közelebbről is megvilágítja*. Vincent de Beauvais (Vincentius Beluacensis), az 1240–1252 körül író burgund domonkosrendi szerző ismereteit a tatároknál jártaktól vette. Ez időben még fontosnak számított és ezért részletes tárgyalást nyert leírásában, *hogyan vívják csatáikat a tatárok*. Ebben fontos szerepet játszik a tatárok lovas felderítő tevékenysége, amely nem utolsósorban az élelmezési lehetőségek feltárására irányul, és lehetőleg kerüli az emberekkel való összecsapást. A hadjárás során nagyobb hadsereg közeledése esetén a tatárok tisztas távot tartanak a harcoló ellenféltől, de a lakosságot ölik, a földeket pusztítják, és az ellenfél seregének megosztását kívánják. Vincentius megfogalmazása szerint a tatárok nem annyira erővel harcolnak, mint csellel és csalárdsággal, Fejedelmek távol maradnak a csatarendtől, és a harcolók minél nagyobb számának elhitetésére bábukat is ültetnek lovakra. Az 1285-ös események megértéséhez fontos Vincentius informátorainak az a megfigyelése, hogy a tatárok az ellenség hadrendje ellen *foglyaik hadsorát küldik*, és jobbról meg balról – anélkül, hogy az ellenfél észrevenné – küldik erősebb embereik hadsorait. Így zárják körül az ellenfél seregét, és minden oldalról támadják. Ha az ellenség erősen küzdene, utat nyitnak neki a tatárok, hogy menekülhessenek, és a menekülőket egymástól szétválasztva küzdik le, ölik meg. Lehetőleg kerülik a közvetlen összecsapást, és inkább nyilakkal sebesítik meg, ölik az embereket és lovakat. A nyilaktól meggyengített embereket könnyebben támadják. Ez a része a leírásnak sejteti, miért láthattak 1285-ben a tatárok előtt vagy között kunokat is Magyarországon, akiket a magyarok, különösen Kun László ellenfelei tatár szövetségeseinek láttak, holott foglyok is lehettek. Ezeknek a katonai sajátosságoknak ismeretében Vincentius munkája tanácsokat adott, hogyan lehet ellenállni a tatároknak. Ha a keresztények ellen akarnak nekik állni, szükséges az, hogy a fejedelmek és a földek igazgatói összegyűljenek, és közös tanáccsal álljanak ellen. Legyenek erős íjász- és számszeríjász-harcosaik, amelyektől nagyon félnek a tatárok. A nyilak mellett a vasbuzogánytól és a hosszú szekercétől is tartanak. Védjék testüket és lovaikat a tatárok fegyverei és nyilai ellen páncéllal. Támadják azokat íjakkal és számszeríjakkal, csatában ne valamennyien egy helyen tömörüljenek, hanem sok és megosztott hadrendet állítsanak, de egymástól nem túl nagy távolságra, és minden oldalról legyenek kémlelők (speculatores). Nem kizárt, hogy ilyen elvek és gyakorlat a tatárok 1285. évi erdélyi kudarcaiban nagy szerepet játszottak. Eléggé ellentmondásos Vincentius leírása a foglyok sorsáról. Megkülönbözteti az elfogottakat azoktól, akik megadták magukat. Leírása szerint a tatárok mindenkit megölnek, kivéve a kézműveseket, akiket munkájuk számára fönntartanak, vagy akiket szolgaként tartanak meg. Sohasem kegyelmeznek meg nemeseknek és tiszteletre méltó férfiaknak, és ha véletlenül valamilyen okból ezek közül is megtartanak, sem kérésre, sem váltságdíjért őket a fogságból ki nem bocsátják. Nagyon érdekes, ahogyan Vincentius leírja a tatárok rabszolgáinak összetételét, mert ezzel akaratlanul a szolgák különböző típusaira és a mongol belső társadalomfejlődésre is utal. Szól a turkokról és salimanokról, akiket a szaracénokkal és kunokkal azonosít, továbbá saját tatár szolgálóikról, végül a keresztényekről, akiket különböző helyekről hurcoltak oda, akiket háborúikban karddal szereztek, tettek rabszolgává. Így tehát Vincentius leírja a helyben maradt keleti népek alávetettségét, a mongol társadalom egy részének szolgává süllyesztését és a háborúkban különféle helyekről összeszedett fogoly keresztényeket.

Tudomása volt a burgund dominikánusnak arról, hogy a súlyos szorongattatások között is volt valami a mongoloknál, amit a kor katolikus egyháza Európában nem tűrt, *bizonyos keleti vallási tolerancia*: a tatárok megengedik, hogy a keresztények és bármiféle szekta és bármiféle emberek kultuszukat biztonságosan és szabadon gyakorolhassák, egymás között. És bárhol uralkodnak, nem törődnek a különféle emberek szokásaival. A tatár hadseregben Mahomet törvényét a szaracénok minden nap öt ízben mindenki füle hallatára kihirdetik, és ugyanígy van az összes városokban, amelyekben szaracénok élnek. *A keleti és európai hadi technika* hordozóinak fogolyként jelenléte magyarázza meg Vincentius értesüléseit a tatárok ostrom-módszereiről. Ha valamely erősséget ostrom alá vesznek, minden oldalról annyira körülveszik, hogy sem oda belépni, sem onnan kilépni nem lehet. Hadigépekkel és nyilakkal a legerősebben ostromolják azt. Görögtűzet is vetnek. Emellett az erősségeket aláássák, és a föld alatt küldenek be fegyvereseket. Nyilvánvaló azonban, hogy egy nemzedékkel később a várak és városok védelme már ezekre a tatár fortélyokra is figyelemmel volt. De ez sem volt veszély nélküli. Vincentius tudta, hogy ha a tatárok nem hisznek abban, hogy erővel fölébe kerekedjenek ellenfeleiknek, azok elől menekülnek, mintha azok üznék őket. Amikor a nehéz fegyveresek a könnyű fegyverzetű tatárokat már hosszan üldözték és elfárasztotta őket pánccéljuk súlya és az út hosszúsága, már nem tudják tovább követni őket. Ekkor a tatárok lovakat váltanak, és üldözőikre támadnak, elfogják vagy megölik őket. Mászor meg a menekülés során szétoszlanak és elrejtőznek, mintegy elvesznek, majd hangjelekkel egy helyre gyülekeznek, az ellenséget megtámadják, körülveszik és megölik. Az ilyen visszavonulások esetéről jegyzi meg Vincentius, hogy a tatárok által elpusztított földeken mindig éhínség következik be. Érzékelteti az író, hogy a tatár hadszervezetet egy hatalmas ázsiai világbirodalom részének tekintti, azáltal is, amikor felidézi, hogy Dzsingisz kán rendezte el a tatárokat tizedesek, századosok és ezredek alá. Újabb kutatások szerint Vincentius tatár históriájának Plano Carpini pápai legátus mellett egy lengyel és egy cseh ferencrendi információi is forrásul szolgáltak.¹¹

Ha a pápaság számára elsődleges volt a mongol világbirodalom központjával való érintkezés és azoknak a jellemzőknek a föl kutatása, amelyek akár ideiglenes egymás mellett élést vagy éppen alkalmi szövetséget eredményezhettek, az e világbirodalom határán lévő Magyarországnak elsősorban *a mongol birodalom közelebb eső egységeivel* kellett számot vetnie. Ezek a mongol birodalom régióinak (ulus) számítottak és annyiban mindenképpen kötődtek a birodalom szívéhez, hogy a nagykan családjának egyes tagjai (oglán) voltak a hadparancsnokai. A nemzeti szervezeti tatároknál ezeken a részekén is hanyatlóban volt a 13. században. Ennek a mongol-tatár dél-oroszországi terjeszkedésnek és berendezkedésnek esett áldozatul a Däšt-i Qipčaq, ahogyan perzsa eredetű névvel kun pusztaságnak minősült a kun birodalom. A kunok a maradás és alávetettség vagy sikertelen ellenállás esetén a menekülés között választhattak. Először a keletebbre élő kun törzsek egy része kényszerül a mongol birodalom előtti meghódolásra, az itt élők egy

¹¹ *Zolnay László*: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. 257.; *Fragmentum de rebus orientalibus, e Speculo historiali Vincentij Beluacensis* (Helmaestadii, 1585) 142, 173, 143–144, 172.; J. Mezník i.s.m.: Grabski, Andrzej Feliks: Nowe świadectwo o Benedykcie Polaku i najeździe Tatarów w 1241 roku. Śląski kwartalnik historyczny Sobótka 23, 1968. S. 1–13. (*Mediaevalia Bohemica* I. '69/2) 408–409.

része is nyugatabbra húzódott. A következő felvonásban a legnyugatabbra eső kun törzsek egy ideig sikerrel álltak ellen a hódítóknak, de a Kalka-menti veszített csata után ők is a fenti dilemma elé kerültek. A fentiekből forrásszerűen is látjuk, hogy a meghódolás egyet jelentett a mongol seregben való szolgálat vállalásával, az alávetés elutasítása pedig szállásterületeik elhagyását jelentette. A szovjet régészeti kutatás eredményei tanúsítják, hogy jelentős kun tömegek a maradást választották és a későbbi Aranyhorda néptömegeinek összetevőivé váltak. Kunország annyira megőrizte alapjellegét, hogy a hosszú tatár uralom alatt sem ment az feledésbe, s még 1557-ben is Francesco Tiepolo úgy tájékozódott, a kiterjedt moszkvai államban, hogy annak egyik tartománya Cumania. A mongol-tatár hódítás kiterjedése azzal járt, hogy újra egy birodalomba kerültek *a különböző fázisokban meghódoló kun törzsek*, sőt ezekhez csatlakozott a Magyarországról 1282-ben visszaköltözött kun sereg is. Mindez persze a Magyarországon maradt kunok iránti bizalmatlanságot növelhette. Magyarországon is jól láthatták, hogy a különféle főség alá került kunok továbbra is összetartanak. Az 1223-ban létrejött Aranyhorda, ez a jellegzetesen katonai szervezet tatár államalakulat maga is hatalmas területet ölelt fel, a Dnyesztertől Szibériáig terjedt. Ez is hozzájárult, hogy belső tagozódása alakult ki és főleg nyugati része, a Kék Horda keretébe tartoztak a kunok. De nemcsak Dél-Oroszországban kell gondolkoznunk, hiszen a tatárok két évszázadig Moldva felett is uralkodtak, és ez az Aranyhorda kereteibe tartozott. A mongol birodalom hierarchikus felépítését megismert Rubruki Vilmos számon tartotta 1255-ben, hogy a tatárok alá vetett Kunország az Al-Dunáig terjed és hogy a túl a Dunán Konstantinápoly irányába eső Blakia (a vlachok országa), amely Aszen földje, valamint Kis-Bolgárország a tatároknak fizet adót. 1260-ban a bolgár Aszenida fejedelem azt a Szörénységet támadta, ahová a tatárok súlyos adói elől a Bulgáriában élő vlachok igyekeztek sorsuk enyhülése reményében áthúzódni. Ráadásul a Fekete-tengertől északra elterülő pusztákon, a Dnyepri vidékén a 13. század második felében létrejött Nogaj hordája és a század végéig fennmaradt. Az Aranyhorda vezetése, miközben egyre gyengítette kapcsolatait a nagykánokkal, értetlenül fogadta saját keretei bomlását, és küzdött Nogaj hordája ellen. Az Aranyhorda bomlása alighanem hozzájárult ahhoz, hogy keresztény szomszédaik már nem láttak bennük egységes fő ellenséget, és így merülhetett föl egyik-másik tatár erővel az alkalmi megegyezés, vagy éppen érdekszövetség gondolata. Kun László tatár politikája is más megvilágításba, esetleg méltányosabb megítélés alá esik, ha tudjuk, hogy éppen ezekben az években *az egymással küzdő orosz fejedelmek mongol csapatokat hívtak egymás ellen* (1281, 1282, 1293). Ezek kirabolták a lakosságot, pusztították az orosz területeket. De a belső egység gyengülése csak még több indítékot adott, hogy a tatárok további területeken keressenek zsákmányszerzési vagy állandó befolyási övezetet. A dél-oroszországi tatárok kánja, Mangu 1265-ben nagy hadierőt küldött a bolgár cárnak tábornoka, Nogaj parancsnoksága alatt, aki fosztogatva haladt előre Thrákiában, és Konstantinápoly irányába nyomult. Az éppen ekkor Thesszaliából kevés számú csapattal Thrákiába visszatérő Mihály császárt lesből támadták meg tatár és bolgár fegyveresek. 1272-ben Konsztantin Tich bolgár cár már új támadást várt az Aranyhorda részéről, amely ekkor a Palaiologosok szövetségese volt. Az 1270-es évek második felében Bulgáriában gyakorivá váltak Nogaj tatár betörései, és hozzájárultak a néptömegek elkeseredéséhez. 1278–80 során Ivajlo bolgár felkelői egyszerre harcoltak bolgár uraik, Bizánc és a tatárok ellen. Ilyen bonyolult körülmények folytán szerezte meg egy gazdag bojár, Georgi Terter a bolgár trónt. (Uralkodott

1280–91.) Az Aranyhorda azáltal is elhelyezkedett a Mediterráneum körüli államrendszerben, hogy 1272-ben bevezette az Iszlámot. Kun László politikája azáltal is más megvilágításba esik, ha a korabeli bizánci politikát szemügyre vesszük. Palaiologos *VIII. Mihály bizánci császár (1258–82) rendkívül ügyesen játszotta ki* Bulgária ellen az Aranyhordát és Hulagu mongol nagykánt, valamint Szerbia ellen a pápaságot és Magyarországot. Erre a kényszer is indította Bizáncot. 1263–64-ben a déloroszországi tatárok éppen szövetségben álltak a bolgárokkal, és együtt törtek be a helyreállított bizánci birodalomba, teljesen elpusztítva Thrákiát. A támadás 1271-ben megismétlődött. Ez vezette Mihály császárt arra, hogy barátsági szerződést kössön Nogaj mongol főnökkel (meghalt 1299), aki bizánci és orosz krónikákban egyaránt szerepel. A császár azonban érezte, hogy ez a szövetség nem egyenlők között jött létre: házasságon kívül született leányát, Eufrozinát adta feleségül Nogajhoz. Mindenesetre ez létrehozta Bizánc és az Aranyhorda barátságát. 1272 novemberében viszont bizánci–magyar szövetséget teremtett egy dinasztikus házasság. Mihály császár legidősebb fia és trónörököse, Andronikosz és Anna, V. István király leánya között jött létre a házasság. Így váltak sógorrá Kun László és a leendő bizánci császár. A bizánci udvar egyfelől egy fenyegető déltáliai–szerb–magyar szövetséget kívánt megelőzni, másrészt a Palaiologosz dinasztia mellé kívánta állítani az Árpádokat, hogy a Laszkariszok ellenpártja felé ne közeledjenek, mivel a Laszkariszok korábban rokonságba kerültek a magyar királyi családdal. A bizánci–magyar szövetséget a császár fel is értékelte azzal, hogy ekkor adta meg a társzászár címét Andronikosznak, és feleségével, Annával együtt azelőtt nem ismert mértékű jogokat adott neki. A második magyarországi tatárjárás már II. Andronikosz császár uralma (1282–1328) idejére esett. *VIII. Mihály* 1282. december 11-én halt meg, és diplomáciai sikereinek az volt a csúcsa, hogy *Magyarország királya is szövetségese volt*, valamint *az Aranyhorda kánja kész volt Bizáncot minden bolgár megmozdulás ellen segíteni*. Az szinte jelképes, hogy a Thrákiában halálos betegségtől meglepett, már ágyából felkelni sem tudó bizánci császár még tatár segítőcsapatokat kapott hűséges szövetségésétől, Nogajtól. Ugyancsak belpolitikai tekintetben VIII. Mihály még egyszer tekintélyes fellendülést biztosított birodalmának. II. Andronikosz 24 éves korában nyomban trónra lépett apja után, de annak politikáját nem volt képes követni. Bekövetkezett a bizánci birodalom gyors hanyatlása és gazdasági meggyengülése. A takarékosági rendszabályok kihatottak a bizánci hadsereg létszámcsökkentésére, sőt 1285-ben a császár a súlyos gazdasági helyzetben a bizánci flottát teljesen föloszlatta. A Bizánc által a bolgárok ellen kijátszott tatárok könnyűszerrel növelhették befolyásukat a Balkánon. A nemességtől cári trónra emelt Georgi Terter nem akadályozhatta meg, hogy az országán keresztül vonuló tatár hadak fosztogassanak, sőt tőlük politikai függésbe került. Georgi Terter rézpénzei, amelyeken félhold, csillag és arc más van, talán a tatár függés kifejezői. A súlyos helyzetből a bolgár uralkodó azzal akart kiemelkedni, hogy maga köt szövetséget a tatárokkal. Terter leányát feleségül adta a hatalmas tatár főnök fiának, Nogaj fia Csakának, aki utóbb (1298–1300) uralomra jutott. Ez átmeneti nyugalmat biztosított Bulgáriának, de 1298-ban Nogaj fia Csaka újra megjelent és bevezettette magát a tárnovói udvarba. A régi egyetemes történetírásban Tchoki-Khan e támadása nagy fontosságot kapott.¹²

¹² Liviu P. Marcu: *Système normatif des peuples migrants sur le territoire de la Roumanie*, 24, 28.; Mándoky Kongur István: *A kun nyelv magyarországi emlékei* (Keletkutatás, 1975) 143.; S.

A bonyolult történeti körülmények és a nem egyszerű filológiai összefüggések magyarázzák, bár elfogadhatóvá nem teszik, hogy bizonyos szerzők a mai helynév megfelelője szerint ejtett nevű nyögékeket azonosították a nogájokkal. Ezen a ponton nem érintve azt, hogy 1285 táján népnévként feltételezhetjük-e a nogájokat, utalnunk kell arra, hogy a nyögékek sem a népnév kategóriájába tartoznak. Györffy György ismételtén utalt a név felbukkanásának társadalmi tényezőire: nem kun népcsoport, hanem társadalmi réteg volt ez, s úgy jöhetett létre, hogy a kun nemzetségek bekerültek a király környezetébe, Kun László pedig már állandó kun fegyveres kísérettel vette magát körül. A kíséret tagjai sajátágosan egyesítették magukban a feudális társadalom vazallus kíséretének és mindenre elszánt testőrségének a szerepét. Számuk nem lehetett csekély, ha az egykori források *neugerii*, *neugeri* (kunul *nöger*) néven külön népként említik őket. A pápai kúriában sem egyértelmű, hogy ott népnek fogták-e fel ezt a típust, jóllehet pápai levelek intették a királyt, ne vegye magát *nyögékekkel* körül. Talán a kortársak sem egyszerűen meghatározott katonai csoportot, hanem külön etnikumhoz tartozó alakulatot láttak bennük egy-egy katonai felvonulásuk vagy ilyen megbízatásukkal való visszaélésük során. A szepesi káptalan teljes feldúlására vezető felvidéki büntető expedíció (1285) királyi harcosai képében a nyögékek hozzájárultak Kun László negatív megítéléséhez. A keleti filológia azonban egyértelművé teszi, hogy nem népnévről, hanem 'társ' értelmű katonai, társadalmi jellegű kifejezésről van szó. A mongol *nökür* szót és azt az intézményt, amelyet jelöl, a perzsák már 1220 táján megismerték, mivel Iránt északról és keletről a mongol világ vette körül. Az 1220-as években mongol hadjáratok irányultak Perzsia ellen, és annak északi része erős mongol befolyás alá került. A J. B. Vlagyimircov társadalomtörténeti kutatásait ismerő Németh Gyula vallotta, hogy a mongol társadalomban a *nökür* az uralkodó körüli embereket, a mongol sereg magvának összetevőit, az uralkodó hatalmának hordozóit jelentette. És ez a fogalom vonult be a perzsa és a török nyelvekbe. A *nogar* és a *nöger* ennek alakváltozatai, sőt a mongol *nökür* szó eljutott Tibet Nepálhoz közeli részébe is mint *naukar*, ami ott 'szolgáló' értelmű. A *nöger*, 'kísérő katona' a fogalom kipszaki formája egyenesen vezet át a kunok társadalmába, akikből különült el ez a kategória. Váczy Péter újabban is felhívta figyelmünket arra, hogy a kunok tömeges betelepődése Magyarországra ismét emlékeztette a magyarságot a katonai

Romanin: Storia documentata di Venezia. Tomo VI. (Venezia, 1857) 505, 508.; *Walter Goetz* -stb.: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500. (Berlin, 1932) 599.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza H–K. 285.; N. A. Szidorova -stb. szerk.: Világtörténet III. köt. (Bp. 1963) 445. (A. P. Levandovszkij–I. I. Orlik szerzői része); 600. V. P. Pasuto szerző része; 743–744. Z. V. Udalcova szerzői része; *Joan M. Hussey*: Die byzantinische Welt. (Stuttgart, 1958) 64–65.; *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker (Bp. 1942) 49. és II. Die Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen (Bp. 1943) 183.; *Deno John Geanakoplos*: Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282 (Cambridge, Mass., 1959) 3, 181, 232–233, 369–370.; *Niederhauser Emil* ism.: Todor Geraszimov: Georgi Terter pénzei félholddal, csillaggal és arcmással (Izvesztija na Arheologiceszkija Insztitut 1965. 28. köt. 25–30. (Századok, 1966. 1044.; *Franz Georg Maier*, hrsg. von. .: Byzanz (Frankfurt am Main-Hamburg, 1973) 159, 357–359.; *Franz Dölger*: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik (Bp. 1942) 30.; *Alain Ducellier*: Les Byzantins (Bourges, 1963) 83.; *Dimităr Angelov*: The Bulgarian State and the European Middle Ages (Separatum. Études Historiques. T. X. Sofia, 1980) 29.; *Ernest Lavisse–Alfred Rambaud*: Histoire générale du IVe siècle à nos jours. Tome III. Formation des grands États 1270–1492. (Paris, 1894) 909.

kíséret keleti eredetére. A király szabad szolgálatába szegődött kunokat hívták szerinte *nyögéreknek*. Kun kísérete már IV. Bélának volt, Kun László pedig már csak kun barátai közt érezte jól magát. Az ellentmondásos helyzetre Váczy későbbi megfogalmazása utal, amikor az ilyen keleti harcosok népi különállásának megtartását hangsúlyozza. A kunokat IV. Béla a tatárjárás előtt befogadta, és ők IV. Lászlót megnyerték maguknak. Mint nép szolgálták az uralkodót, valahogy úgy, miként a keleti pusztákon szolgált a meghódolt idegen nép a kagánt. Ennek mélyebb társadalmi összefüggését mutatja, hogy a mongol forrásanyag is számon tartotta a *nökör*-re süllyedést Dzsingisz kán győzelme után. A szóban forgó típus tehát valójában társadalmi-katonai kategóriát jelentett, sok kortárs azonban mégis külön népi egységet látott bennük. Ez a típus jól elhelyezhető a mongol társadalom egész rendszerében. A vérrokonokból álló nemzetség (oboq) kezdetben közösen használta a legelőt, de a nemzetségen belül az egyes családok külön gazdálkodhattak. A föld nem egyenlő használata a nemzetségek közti, illetőleg a nemzetségen belüli egyenlőséget funkciók és társadalmi helyzet szempontjából szétzilálta. A társadalmi függés létrejött azáltal, hogy nagyhatalmú nemzetség uralma alá kerülhetett a gyengébb nemzetség, létrejöhetett a függőség azáltal, hogy különböző megítélésűvé váltak a szolgálatok: előkelő, köznépi és alantas szolgálkat különböztettek meg és így az úr, illetve hivatalviselő, méltóság, főnök (*noyad*, illetve *noyon*, *noyan*) társadalmi vagy katonai értelemben a szolgálkat, köznépet, egyszerű embereket, alsó rendbelieket jelentő „fekete nép” *quaračū*, (*qarācy*) és fogoly szolga, rabszolga (*bo'ol*, *bogol*, *bogolāud*) egyaránt egy nemzetség keretében élt. De ezek a társadalmi különbségek nem európai értelemben érvényesültek. Az úr a katonai akciókban egyaránt vezényelhette az örökletes vazallusokat s a bogolokat mind nemzetségből, mind saját házából, és egyaránt felelős volt értük. Ennyiben nem számítottak szolgának, mert voltak személyes javaik, és urukkal együtt legeltettek. Ezért mindezek katonai társak, nem szolga kíséző emberek (*nököt*) számba mentek. Még tovább tágultak a hagyományos keretek a mongol történet ama eseteiben, amikor inkább szabad harcosként, mint alattvalóként vagy zsoldosként saját nemzetségükből kiszakadva egy másik nemzetség szolgálatába álltak teljes személyi függetlenséggel. Ezek az általános vonások érvényesültek a magyarországi kun nyögérek esetében. Ennek a kun társadalomból kikülönülő típusnak alapján van némi alapja Tardy Lajos feltételezésének: az előfeltétele, mondhatni csírája egy olyan külszín szerint mongol, de valójában tiszta török államalakulatnak, mint a volgai Aranyhorda. . . , ebben az időben mindenesetre nálunk is megvolt: a betelepedett, hatalomért versengő kunok.¹³

Az 1285. évi magyarországi tatárjárás kevés nyomot hagyott *az elbeszélő forrásokban*. Ami szöveg a 14. századi krónikaszerkesztményben lecsapódott, azt sejteti,

¹³ Györffy György: A kunok feudalizálódása. 253.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza H–K, 529.; J. Németh: Wanderungen des mongolischen Wortes *nökür* „Genosse” (Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus III. 1953) 20–22.; Németh Gyula: Kun László király nyögérei (Magyar Nyelv, 1953) 304–318.; J. Németh: Zu den E – Lauten im Türkischen (Helsinki, 1964) 10.; Váczy Péter: Etnikum, felekezet, hadszervezet (História, 1984. 5–6. sz.) 9–10.; Pászka Imre: Egyéni és közösségi tulajdon a nomád népeknél (Korunk, 1978. 11. sz.) 916.; Maurice Percheron: Gengis Khan (Bourges, 1962) 101–102.; Liviu P. Marcu: Système normatif des peuples migrants sur le territoire de la Roumanie, 28.; Pavel Poucha: Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal (Prag, 1956) 55, 74, 76, 78, 88, 151–152.; Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelelem és a magyarok a XIII–XV. században (Bp. 1980) 6.

hogy a kortársak ebben a tragikus epizódban is elsősorban a kunok felelősségét tartották emlékezetben. E szöveg szerint azok közül a kunok közül, akik (előző összecsapásokból) megmenekültek, részben a tatárokhoz szöktek, és ezeknek a bujtogatására a tatárok az Úr 1285. évében másodízben Magyarországra érkeztek (másik variánsban: beléptek Magyarországra), és egészen Pestig mindent könyörtelenül fölégettek. A forráskiadó Dománovszky Sándor ezt az 1284 tél végén megindult és 1285-re átnyúló tatár betörésre értelmezte. Van egy sokkal élénkebb kortársi leírás a második magyarországi tatárjárásról, amely hangulatában kifejezi a tatároktól állandóan zaklatott oroszok fokozott örömét e magyarországi tatárjárás kudarca felett. Mégis. éppen ebből a felfokozott hangulatból ered az Ipatyevszkaja Évkönyvben megőrzött híradás egyoldalúsága. Az 1282-re keltezett és a forráskiadó Hodinka Antal által 1284-nek ítélt esemény külföldi összefüggései jobban megőrződtek az orosz emlékezetben. Nogai tatár király és Telebuga hadvezér szerepel benne, akik a magyarok (másik variáns szerint a magyarok és görögök) ellen indultak, és megparancsolták az orosz fejedelmeknek: Mstislav, Leo, Volodimer, Lvovics György, hogy velük menjenek. Az Évkönyv szerint Volodimer azonban éppen sántított (más variáns szerint: beteg volt), s amint magyar földre jutottak, elbocsátották Leót is. Nogai Brassónak ment, Telebuga a hegyen át vette útját, amit három napon megjárhatott az ember, ott ő harminc napig bolyongott a hegyek között, és kitört az éhség közöttük. Emberhússal (más variáns: ló- és emberhússal) kezdtek táplálkozni, hullani kezdtek, sokan veszttek oda. Százezer halott (másik variánsban: éhenhalt) volt. Egyik szövegvariáns szerint Telebuga gyalog jött vissza, nejét rossz gebén vezetve. Másik variáns szerint Telebuga alig tudott néhány kísérővel a bolyongásból kijutni. Ez a forrás tehát szinte csak a Kárpátokon kívülről ismerte a fel- és elvonulást és a sűrű hegyi erdőkben eltévedő nomádok esetét gúnyolja ki. A 14. századig folytatott Annales Polonorum az 1284-es évben említi, hogy a tatárok Magyarország földjét Erdély felől támadták, és sok keresztényt fogtak el, illetőleg öltek meg. Krisztus azonban, a keresztények védelmezője nagy éhséget és járványt bocsátott rájuk, amit hallva az erdélyiek Istennek tulajdonították a győzelmet, mondván „jobb kard által elveszni, mint éhségtől a várakban és városokban a tatárok által elpusztulni”. E szavakkal a pogányokat lerohanták és kiszabadítván a foglyokat, nagy vidámsággal tértek vissza otthonaikba. Ehhez képest a kunokra irányítja a gyanút az Ausztriai Évkönyvek Bécsi folytatása. Ez az 1285. évnél említi, de az Úr születését emlegetve tulajdonképpen az előző téltre utal előadva, hogy a kunok és tatárok megszámlálhatatlan sokasággal léptek be Magyarországra, pusztították azt és leölték, illetőleg elhurcolták onnan a férfiak és nők és gyermekeik nagy számát. Végül azonban az erdélyi föld lakosai által gyalázatosan menekülésre kényszerültek, és a támadók közül megszámlálhatatlan sokaságot megöltek. Akik pedig megmaradtak, éspedig kevesen, a hegyekben és a berkekkel fedett völgyekben szökvé rejtőzködtek, ott isteni ítéletből majdnem mind elpusztultak, mert az Úr hatalmas havazásokat és esőzéseket bocsátott rájuk, és a szétszakadó felhőkből akkora vízáradás zúdult rájuk, hogy majdnem mind elmerültek, és kevesen menekültek meg közülük. Ugyanez a csodás elem fogalmazódik meg Hermann altaichi apát korabeli évkönyveinek folytatásában. Időbeli tájékozottságának korlátjára vall, hogy az 1285. évnél az eseményt az elmúlt 1280. évre teszi, uralkodóul megadva István király fia, László Magyarország királya nevét. A tatárok ekkor olyan sokaságban léptek be Magyarországra, hogy a hírek szerint hadseregük 11 mérföldet lepett el. Végül is nem emberi segítség, hanem isteni ítélet miatt pusztultak el. Hó és eső

olyan mennyiségben lepte el őket, hogy nem tudtak helyükről kimozdulni, és így az őket körülzáró keresztények leölték őket, igazak vették el a gonoszok zsákmányát. A Salzburgi Krónika 1285-nél elmondja, hogy egy barbár nemzetség, tudniillik a tatárok Magyarországra már másodszor, ellenségesen léptek be olyan sokaságban, hogy tábort verve az tíz rast hosszúságú és hat rast szélességű volt. Sokaságukból igen sok megöletven visszafordultak. Ennek a híradásnak magyar belpolitikai felhangja a többlet: Magyarország királya több ispánnal, akik vele ellenkeztek, diadalát ülte. Hasonló adatok csapódtak le Ottokar von Steier Osztrák Rímes Krónikájában. Ez elmondva, hogy a tatárok tábora 6x8 rast nagyságú volt, elmondja a magyarországi szomorú híreket, az erdélyi összeütközéseket és a tatárok nagy veszteségeivel való visszavonulást. Az isteni segedelem vihar és hó formájában jelentkezett. Még néhány nyugati elbeszélő forrás egy-két mondatos híradást szentelt a második magyarországi tatárjárásnak. Ezek a 14. században záruló szerkesztmények már mentesek az érzelmi momentumoktól. A *Continuatio Zwetlensis* III. arra szorítkozik, hogy 1285-ben a tatárok bejöttek Magyarországra, de erővel kiűzték őket. Az *Annales Augustani minores* az 1285-ös éven belül bizonyos időrendet is ismer a tatárok magyarországi támadására és a hatalmaskodva megszállásra, felemlíti megszámlálhatatlan nép leölését. Ebben a forrásban meghatározott magyar politikai erők nézete őrződött meg: végül Magyarország fejedelmei által a tatárok szinte egész hadserege megöletett. Nem kétséges, hogy ez a beállítás Kun László szerepét volt hivatva csökkenteni. Az *Annales Colmarienses maiores* annyit említ 1285-nél, hogy a tatárok benyomultak Magyarországra, és közülük a legtöbbet megölték.¹⁴

A második tatárjárás eseményeinek, útirányának, erőviszonyainak megbízható feltárását kellő számú *egykorú oklevél* biztosíthatná. Legfontosabb ilyen kútfőnket valóban oklevéltárban adták ki, jöllehet levél. Benedek, az esztergomi Szent Tamás-egyház prépostja 1285-ben írt a tatárok betöréséről az esztergomi kanonokoknak. A magyar királyság szánelomra méltó híreiről számol be, feltehetően az események mélypontján. Előadása szerint a tatárok végtelen sokaságukkal mintegy Erdély felől (a VII castris) jöve egészen Pestig értek. Újra megismétli, hogy Erdélyből (a VII castris) kezdve egészen a Dunáig az egész földet elpusztították. Mindamellott a nemesek közül és a fegyverfogásra képes emberek közül igen keveset tudtak megölni. Az alacsony helyzetű személyek, értsd a parasztok közül, az elesettek és gyengék közül jó hétezer embert kardélre hánytak. A tatárok közül viszont a különféle helyeken vívott háborúskodásban (in bellis particulalibus) a magyarok és azok, akik a magyar királyságban tisztelik házi szellemeiket, mintegy huszonhatezret öltek meg. Most pedig maguk a tatárok a magyarok csapatai elől futással kívánva kimenekülni, egészen Erdélybe (ad VII castra) értek. De a székelyek, oláhok és szászok minden útjukat gyepekkel elzárták, és így a szűkségtől kényszerítve ott ütötték fel táborukat. Végül elmondja, hogy Magyarországra kétszáz ezer jól felfegyverzett tatár — feleségeik és leányaik nélkül — tört be a magyar királyság elfoglalására; a tatárok fő urait pedig mihei és Thalabuga névvel illeték. Ebből a tájékoztatásból kiderül, hogy Erdélyen

¹⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* (Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. Emericus Szentpétery. Volumen I. Budapestini, 1937) 472.; *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégibb statútumai, 13.; *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai (Bp. 1916) 449, 451.; *Albinus Franciscus Gombos*: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. . . Tomus I. (Budapestini 1937) 180, 787, 753, 682, 793, 106, 118.; Ua. Tomus III. (Bp. 1938) 1823–1824.

keresztül be is törtek és visszavonulni is arra kívántak. Jól kivehető a levélből írójának a társadalom különböző rétegeihez és etnikumaihoz való tájékozott viszonyulása, sőt az ókori latinság ismerete is. Ezt a Knauz által kiadott levelet az egyik névre vonatkozó olvasatában Jakubovich helyesbítette: ő mutatott rá Pauler fölvetése alapján, hogy a mihei nuhei-nek olvasandó. Ezek szerint ez az írás, amelyet Jakubovich levélfogalmazványnak tekintett, minden ismeretünk alapja és a hadjáratot vezető kánok nevét is tartalmazza. Nuhei azonos Nohoj vagy Nogaj személyével. Ez a híradás gyorsan eljuthatott a külföldre is, mert bizonyos elemei még tovább kiszínezve kerültek be a különböző országok krónika- és évkönyvanyagába. Rövidebben említi az osztrák krónika 1285-nél, hogy a Magyarországot pusztító tatárokat végül Erdély (terre circa Septem Castra) lakói kényszerítették gyalázatos menekülésre. A lengyel krónika pontatlanul 1284-nél említi a tatárok Erdély felől való benyomulását és azt, hogy az erdélyiek győzték le a pogányokat. A Chronicon S. Bertini 1285-nél földrajzi tudálékossággal írja meg, hogy a tatárokat visszavonulásuk során Pannoniának azon népei, akik prope illos Zipheos montes vel silvas Hungariae lakják, ti. oláhok és székelyek, elzárták a hágókat, úgy hogy azokon át a tatárok nem juthattak át. Marino Sanudo megfogalmazásában szinte szó szerint csak a földrajzi adatok összevonásával találkozunk az Erdők közelében élő oláhok és székelyek által elzárt átjárók említésével. Érdekes, hogy a történeti irodalom mégsem ragaszkodott ehhez az alapforráshoz, amikor különféle szerzők a hadjárat irányait illetően az egyes eseményeknek az időpontját eléggé önkényesen állapítják meg. A tulajdonképpeni okleveles anyag előnye *konkrétsága és a részletek ismertetése*, ezeknél azonban éppen az események forgatagában való *elhelyezkedésük a bizonytalan elem*. Ladomér esztergomi érsek még 1285. június 14-én a pesti és jenői vám egyharmadát az óbudai káptalannak ítélte. Ennek indoklásában találjuk az érdekes, bizonyára a tényeken nyugvó elítélő értékelést, hogy Pest és Jenő hajósai a lázadás és a gőg szellemétől vannak most eltelve sok gazdagságukkal, amit a most folyó tatár üldözés során (in presenti persecucione Tartarorum) szerezhettek. Az érsek erkölcsi felháborodásával nem tartotta összeférhetetlennek, hogy a kiszarolt menekülők átszállítási díjából követelje a harmadrészt, amit az elbizakodott hajós polgárok igaztalanul tagadtak meg tőle. Ugyancsak a tatárjárás évéből való az a társadalmi emelkedés, amelynek során IV. László király Zeud fiait Csépánt és Iváncsot testvéreikkel (rokonokkal) hadi érdemeikért kiemeli a tárnokjobbágyság állapotából és a nemesek sorába emeli. A meghatározott helyről (de Karumpha) való tárnokjobbágyok különösen abban az időben tűntek fel, amikor a tatárok – IV. László előadása szerint királyságunk fő ellenségei (capitales inimici) – zsarnoki vadsággal érkeztek királyságunkba. Akkor Csépán és Iváncs alávetették magukat a szerencse kétes kimenetelének, és felségünk királyi koronájának védelmére a halált sem félve hőiesen harcoltak a tatárok ellen, vérüket hullajtva. Ez az oklevél azoknál a történészeknél nem talált megfelelő mérlegelésre, akik a *tatárjárás évében Kun Lászlónak a betörőkhöz való viszonyát* ingadozóznak, vagy éppen a tatárokhöz húzódnak állítják. Másrészt egy ilyen magában álló adat *nehezen illeszthető be a védelmi háború eseményláncolatába*. Bizonyos történeti távlatból, de még ugyanezek a tényezők mérlegelendők IV. László 1288. évi oklevele kapcsán, amellyel Veresalma nevű földet György Abaúj vármegyei főispán fia Péter, valamint testvére Jowanka, hívei számára adományozta. Ebben a király a tatárok hűtlen nemzetségét emlegeti, mint amely királyságát megtámadva pusztításokat, dúlásokat, gyújtogatásokat és kártételeket a legnagyobb számban követett el. Péter comes és

Jowanka ekkor gyakorolták a királyi korona iránti hűségüket, és védelmezték az ország lakosságát. Csatába bocsátkoztak a tatárokkal, amikor is Jowanka halálos sebet kapva a tatároktól, örökre bezárta szemeit. Ugyanezek a megbélyegzések ismétlődnek 1290-ben, amikor IV. László az erdélyi Beszterce város adójának egy részét elengedi, hivatkozva a várost ért tatár pusztításra és gyűjtogatásra, melynek során polgárai nagy rombolást szenvedtek és elszegényedtek. Az ilyen természetű oklevelek még Kun László halála után is folytatódtak, és a következő időszak dokumentumai, amelyeket még mindig kortások fogalmaztak, *sem fejeznek ki gyanút László király rovására*. III. András király a désaknai vendégeknek adott 1291-i kiváltság-megújításban nemcsak annak indokát említi, hogy a kiváltságok elvesztek és hiányoznak, a tatárok László király idejében történt betörése miatt, hanem az események súlyosságát is felidézi, amely szerint a hűtlen tatár nemzetség egész katonaságával tört rá Magyarország királyságára. Hasonló eseményt idéz fel 1295-ben Ágnes királyné Fel-, Közép- és Alnémeti helységek birtokadományát megújítva, amelyek valaha Mennának, IV. László király és Mária szicíliai királyné dajkájának jutottak adományul. Az oklevél szerint a szóban forgó kiváltság, illetőleg oklevél a domonkos-rendiek pataki kolostorában égett el a tatárok által, és ugyanezek a tatárok fogságukba hurcolták Jakab pataki plébánost, a dajka fiát, az oklevelek őrét. A Kolozs vármegyei Szt. Mária bencés apátság (Kolozsmonostor) 1285-ben bekövetkezett pusztulását 1296-ban emlegették. A Hunyad vármegyei Keresztúrt is érintette a tatárjárás pusztító vihara. Erre egy alighanem 1289-re eső ügylet emléke utal: Keresztúri István négy évvel a tatárjárás után (*quarto anno post magnos Tartaros*) adott el földet Keresztútból a pestesi nemeseknek, sok tanú igazolta ezt 1302-ben. A tatárok 'nagy' jelzője vagy eredeti etnikumukra, vagy haduk tekintélyes voltára utalhatott az emlékezetben. Az egyes oklevelek természetesen nem adnak tájékoztatást arról, hogy ezek a pusztulások a felvagy elvonulás, a főserег vagy portyázók rovására irandók-e.¹⁵

A két magyarországi tatárjárás közötti különbséget jól érzékelteti a pusztulásnak az a lényegesen eltérő foka, amit *a településtörténet és a régészet* eszközeivel állapítottak meg. A régi egyházi és világi igazgatás szempontjából nagy múltú Csanád művészeti topográfiáját feldolgozó Dávid Katalinnak szólnia sem kellett a második tatárjárásról, hogy megindokolja a műemlékek, települések tartós fogyatkozását az első tatárjárás és a kun háborúk dúlta területen: az 1241 után tartósan lakatlan helyek, ahol az újjáépítés nem kezdődött meg, olyan részek, amelyeken a megye nagy családainak nem volt érdekeltsége. A vidéken lakó kis családokat a tatárjárás részben teljesen elpusztította, részben felégetett birtokaik elhagyására kényszerítette. A nagybirtokoktól biztosított anyagi bázis hiányában lakatlan maradtak tekint 21 helységet, amelyekben csak a 14. század vége, 15. század az újránépésedés kora. Köztük 8 helység új névadásában öröklődött meg az elpusztult templomra utaló -egyháza végződés. Szabó Kálmán, az Alföld jeles régész kutatója megállapította, hogy amikor 1242-ben a tatárjárás következ-

¹⁵ *Ferdinandus Knausz*: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus II. (Strigonii, 1882) 434 és 177. szám; *Jakubovich Emil*: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke (Magyar Nyelv, 1926) 362.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza D–Gy (Bp. 1987). 150, 450. és H–K (Bp. 1987) 354, 287, 296, 298.; *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori Új Okmánytár, IV. k. (Pest, 1862) 174. szám, IX. köt. (Pest 1871) 334, 289. szám, V. köt. (Pest 1864) 13. szám és X. köt. (Bp. 1873) 120. szám; *Georgius Fejér*: Codex Diplomaticus V. 3. 281–282.

tében az ország legnagyobb része néptelenné vált, a be nem telepíthető területeket Árpád-házi királyaink azon községekhez, városokhoz csatolták, amelyek a nagy pusztulás után visszatelepedve új életre tudtak kelni. Így került valószínűleg már a 13. század végén Kecskeméthez a szomszédságában volt hat község határterülete. A Hunyadiaktól származó adományozási oklevelek sorolják fel a községek neveit és utalnak elhagyott templomokra. Kecskemét határterülete a hozzá csatolt hat községgel nagymértékben megnövekedett, és nagy határu földjén alapjaiban kifejlődhetett a jószágtenyésztés. Ebben a fejtegetésben az 1285-ös év említésre nem méltó, más szóval a pillanatnyi pusztítás a hosszú településfejlődési tendenciát nem befolyásolta. Az Alföld későbbi metropolisa, Debrecen esetében is azt tanúsítja a településtörténeti kutatás, hogy nem pusztulás, hanem éppen az 1241 utáni újjáépítés jellemző az 1285 körüli években. Az akkor Bihar vármegyéhez tartozó, de a Nyírral határos s annak nevét is hordozó terület falvainak nagy többsége az első tatárjárás alatt elpusztult. Az ezt követő évtizedekben nincs okleveles adat Debrecenre s a környező falvakra, ezért a pusztulás mértéke s az újrabenépesülés üteme közvetlenül nem állapítható meg. Módy György mégis nem alap nélkül feltételezi: a tatárjárás után két évtizeddel kezdődött el Debrecen kiemelkedése a környék falvai közül. A későbbi Debrecen északi felének utcahálózata egy 1771. évi térkép talán úgy őrizte meg, ahogyan a településrendszer az Árpád-korban kialakult. A 13. század első harmadában keletkezett halmaztelepüléshez, a későbbi Szentlászlófalvához tartozott egy szabálytalan, zegzugos utcahálózat. A tatárjárás utáni újjáépítési időszakra keltezhető alighanem az 1981-ben a Nagytemplom körül fellelt falmaradványok szerint az a templom, amely egy több részbirtokból egységesülő falué volt. A település felemelkedése mégsem csupán helyi jelenség, hanem összefüggött egyik földesura karrierjével. Rophoin servienseivel vonult hadba és élükön a királyi sereg egyik vezére lehetett a kunok elleni Hód-tavi csatában, amelyet egyesek 1280 novemberére, mások 1282 március–május köztre helyeznek. A csatában Rophoin négy sebet kapott. 1282-ben már bánnak címezik. A király 1285. január 1-i oklevéllel Rophoin comesnek adományozta az Alpra kun főúr fiaitól hűtlenségük miatt elkobzott Macs falut, Mihálylaka nevű földdel. IV. László 1285. június 13-án éppen a Hortobágyon tartózkodott, s ott kelt oklevéllel hagyta jóvá, hogy Borsa nembeli Lóránt erdélyi vajda és testvérei Gáborján falut a monostorral s a hozzá tartozó Keresztúr és Szentpéterszeg egyházaival örökös jogon átadják Rophoin bánnak. A kunok elleni harcért volt tehát itt és ekkor hálás egyik vezető vitézének Kun László... Így érthető az a településtörténeti érdekesség, hogy a váradi püspökség 1291–94 köztre keltezhető tizedjegyzékében egyik évben Debrecen falu mellett külön jelölve Dózsa Debrecenje és Péter Debrecenje, másik esztendőben Rophoin Debrecenje, Dózsa Debrecenje és Péter Debrecenje fordul elő. Egyazon falu, Debrecen tartozott tehát három földesúr nem egyenlő részbirtokába. A tizedjegyzékből biztosan következtethető, hogy Debrecen nemigen vetette vissza a második tatárjárás. Ettől eltért Györffy György, aki a pusztulás képét a főváros körüli alföldi területekre vetítette. Szerinte a második tatárjárás Pestig elpusztította az Alföld nagy részét. A második tatárjárás okozta pusztulás sokáig éreztette hatását az Alföld települési képén. E vidék legújabb régészeti kutatása mégis inkább Szabó Kálmán felfogásához áll közelebb. Melis Katalin a pesti síkság falvairól azt állapítja meg, hogy az 1241–42-ben elpusztult és elnéptelenedett falvak, földek hamarosan újra gazdára leltek. A 13. századi helynevek régészeti leletekkel bizonyítottan a 12. század végi falurendszert jelölik. A Szilas patak északi oldalán az első

tatárjárás alatt elpusztított falu területe később is lakatlan maradt. Általában azonban a helynévanyagban 1241–1242 nem jelentett cezúrát, mert a benépesítés és az újjáépítés megőrizte számunkra a régebbi helyneveket. Ami a 13. század közepi pusztulást illeti, Melis több alkalommal jól megfigyelhette a pusztulási réteget borító steril futóhomokot, amely arról tanúskodott, hogy az erősen megrongálódott, gyakran a járószintig elpusztult falak hosszabb ideig szabadon álltak. A Pestet körülvevő falvak többsége egymás után, még a 13. század folyamán újraterlept. A feltehetően romos Pest városban zajló gazdasági élet a megismétlődő tatár támadások ellenére egyre jobban tagolódott.¹⁶

A magyar történetírásban Pauler Gyula állította össze a második magyarországi tatárjárásnak *szinte teljes képét*, amit a modern történeti földrajzi kutatás is csak a részletekre tud kiegészíteni. Pauler Gyula nagy megjelenítő erővel rekonstruálta a politikai és hadi eseményeket, és *a maga korában modern módon* érzékeltetni igyekezett a kortársak gondolkodásmódját is. Már 1284 nyarára teszi, hogy a gondolkodó hazafiakat, köztük Lodomér esztergomi érseket némi kósza hírek kezdték aggasztani a tatárok jöveteléről. Az utóbbiak hatalma ugyan megoszlott, nem volt többé a régi, de azért mégis félelmes volt. Batu kán birodalmát most kis unokái bírták, köztük a legkiválóbb Telebuga volt. Tőlük nyugatra a Dnyeper jobb partján, a Bug vidékén helyezi el Pauler Gyula Nogájt, Batu öccsének unokáját, aki törzsével külön, valójában független hatalom volt, és a maga kénye-kedve szerint sarcolta a szomszéd népet. Ma már kronológiai okokból sem fogadhatjuk el Pauler álláspontját, hogy az utóbbi törzsfő népét – nevéből – nogáj tatároknak nevezték. Az pedig *tévedés és hibák kiindulópontja* Paulernél, hogy a vélt népnévből formálta a latin írók tolla a neugar nevet. Visszatérve a történeti eseményekre, elmondja, hogy Nogáj és Telebuga szöveterkeztek, hogy megtámadják Magyarországot. Északról, a Kárpátok felől támadtak és kényszerítették a halicsi, ladoméri orosz fejedelmeket, köztük IV. Béla vejét, Danilovics Leót, hogy seregükkel velük menjenek azzal a céllal, hogy raboljanak. A róluk szóló hír kétszázezer emberükről, jó vitézekről tudott a nőkön kívül. A Nogájjal azonosított Mihei és Telebuga szerepelnek vezérként. 1285 január végén, február elején, Gyertyaszentelő körül törtek be Magyarországra, és elborították az északkeleti részt. Hosszában tíz, széltében hat mérföldet foglalt el a táboruk. Gyors lovon, Borsodon, Hevesen keresztül leszárguldoztak Pestre. Az emberek eszeveszetten futottak, elbújtak, a Dunántúlra igyekeztek. A menekülők átszállításából meggazdagodtak a pesti révések. A támadás során valami hétezer lelket öltek meg. Az ifjú királyné, Erzsébet a budai várba zárkózott. Onnan látta a pusztulást és látta, mint keltek át a főurak, az ifjak – „inasok” –, kik udvarában voltak és a budai polgárok és csaptak össze a tatárokkal. Hont vármegyében az emberek fegyverkeztek és verekedtek a tatárokkal. A királyt a Felvidéken találta a tatár áradat. Az Abaujba, Sárosba hatoló tatárok dúló hadával vitézül szembeszálltak a vidék urai, főleg az Abák. Dávidfia Amadé, Finta öccse csapatjával sok rabot szabadított ki, és győzelmi jelül tíz tatár fejét mutatta be László királynak. Sáros megyében Baksa Simonfia György, a híres vitéz gyűjtötte maga

¹⁶ *Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája 36–37, 52–61, 70.; *Szabó Kálmán*: Kecskeméti tanyák (Kecskemét, 1936) 8–9.; *Módy György*: A falutól a mezővárosig (Szendrey István szerk.: Debrecen története 1693-ig. Debrecen, 1984) 100–102, 105–106.; *Györffy György*: Budapest története az Árpád-korban. 309.; *Irásné Melis Katalin*: Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. (Bp. 1983) 40–41, 43, 46.

köré barátait, rokonait, szomszédait „a haza védelmére”. Csapatjával sokszor rohanta meg a tatárokat. Regéc alatt a viadalban lováról leesett, hű szolgája, Tamás, aki számára a tarkói tetőt őrizte, a maga lovát adta neki, és úgy mentette meg a haláltól. Utána sok embert mentett meg, kiket a tatárok már rabságba hurcoltak, és egyre-másra küldözgette IV. László királynak a tatár fejeket. Pauler szerint bizonyára túlzottan tették huszonhat-ezerre ama tatárok számát, akiket megemésztett, elpusztított a felváltva verő hó és eső, valamint a magyar kard. A tatárok márciusban visszavonulásra gondoltak. Útjukat Erdélynek vették, itt is apróbb portyákra oszolva, Besztercét feldúlták, elégették, Torda vidékét elpusztították. Már korábban Rupp Jakab az erdélyi püspökség helytörténetével foglalkozva azt vallotta, hogy László király a tatárokat 1285-ben előbb Szászrégennél, később Gyergyóban megverte, Beszterce városa nagyon sokat szenvedett. Pauler ezután elmondja, hogy székely, oláh, szász fegyverkezve éppúgy, mint a vajda, Barsa Lóránt igyekeztek bevágni a tatárok útját. Egyik csapatjukat az Aranyos melléki székelyek Torockó alatt támadták és verték meg, és több mint ezer embert szabadítottak ki. Az erdélyi hegyek közt még számos tatárt pusztított el az időjárás. Maga Telebuga gyalog, felesége valami rossz gebén tudott csak kivergődni Magyarországról. Pauler mesterien hidalta át az egyes adatok közötti kronológiai és térbeli hézagokat és *kerek, összefüggő képbe fűzte* össze azokat. A szakkörökre és a későbbi kutatásra méltán gyakorolt befolyást. Mégis föl kell idéznünk egy másik korabeli munkát, amely nem jeleskedik önálló kutatásokkal, de a *milleniumi történeti szemlélet elterjesztésében* az érdeklődő olvasók körében nagy hatást ért el. Szalay József és Baróti Lajos előadása szerint 1284 nyarán rémes hírek terjedtek el az országban; azt beszélték, hogy a tatárok ismét be akarnak törni. Hatalmuk ugyan aláhanyatlott már, de azért még mindig félelmes volt. Batu kán kis unokái közül Telebuga volt kiváló. Ez szövetkezett a Bug vidékén tanyázó Nogájjal, Batu öccsének unokájával, akinek népét róla nogáji tatároknak vagy elferdítve neugároknak nevezték. (A *téves azonosítást* tehát átvették és *tovább terjesztették*.) Miután a tatárok a halicsi és lodoméri orosz fejedelmeket – köztük Leót, IV. Béla király vejét – csatlakozásra kényszerítették, ugyanazon az úton, amelyen ősük, Batu kán jött, 1285 február elején kétszázezernyi sereggel berontottak az országba. Az északkeleti vidéket csakhamar elborították s gyors paripáikon egyfelől Pestig, másfelől a Kárpátok aljáig száguldoztak, rabolva, pusztítva mindenfelé. Az emberek otthagyták házaikat, falvaikat, s a rengeteg erdőbe vagy nádasokba menekültek a rettegett ellenség elől. Aki tehette, átkelt a Duna túlsó partjára, a hatalmas folyó mögött keresve védelmet. Izabella királyné a budai várba zárkozott, onnan látta, miképp szállnak szembe az ellenséggel udvari emberei és a budai polgárok a vár falai alatt. Férje, László király a Felvidéken tartózkodott. Maga nem indult ki a tatárok ellen, de az urak közül többen sikerrel harcoltak velük, mint pl. Abaújbán Dávidfia Amadé, Finta öccse; Sárosban Baksa Simonfia György és mások, akik sokakat levágtak a tatárok közül, megszabadították a foglyokat, s nem egy tatár fejet küldöttek diadaluk jeléül a királynak. Állítólag huszonhatezer tatár veszett el a magyarok fegyvereitől. Sokan a folytonos esőzéstől megáradt folyókba vesztek, mások a járatlan utakon bolyongva a magyarok fogságába estek, ismét másokat az éhség és a dögvész pusztított el. Néhány heti kalandozás után március hónapban Erdélyen át zsákmányukkal és foglyaikkal kifelé iparkodtak, miközben felgyújtották Besztercét, és elpusztították Torda vidékét. Az erdélyi lakosság is fegyvert fogott ellenük és útjukat állta, ahol lehetett. Torockó alatt egyik csapatjukat az Aranyos

melléki székelyek tették tönkre, amely alkalommal ezernél több fogoly nyerte vissza szabadságát. Maga a vezér, Telebuga hír szerint gyalog, vele volt felesége pedig egy rossz gebén bírt csak kivergődni az országból. Alighogy az ellenség kitakarodott, László király Erdélybe ment. Szalay és Baróti megfogalmazása és filológiai felületessége folytán Kun Lászlót burkoltan elmarasztalja. Erdélyben időzése alatt László sereget gyűjtött, amelybe visszamaradt tatárokat is felvett. A Szepesség ellen vonuló királyi seregben harcolt tatárok megrohanták a szepesi káptalan székhelyét. Ezeken a pontokon a nogájokkal összekevert neugárok egyszerűen tatárnak nevezése hozta meg keserű gyümölcsét, és ezt a szerzők több formában ismétlik meg. László király 1282-ben a kunok fölött kivívott győzelme után Fehérvárra ment, hogy megtartsa a szokott István-napi gyűlést. 1286 és 1290 közötti magatartásáról a szerzők azt állítják, hogy a könnyelmű király visszaesett régi életmódjába, jobbára a kunok s a nogái tatárok között mulatott, azok szokásait követte. Kiemelik az 1290. május 20-i pápai levelet: a király hagyjon fel a tatárok, szerecsenek, neugárok társaságával. Feltűnőbb, hogy még a nagy felkészültségű Marczali Henrik is *a filológiai tévedés ismételtetője*: László királynak a kunok mellett már tatár vitézeit, mintegy testőreit is emlegetik, a nogáiakat (latinosan Neugerii), kiket Batu kán egy rokona után neveztek el, és a Krim félszigettől északnyugatra elterülő pusztaságon éltek. Pedig Marczali a király hatalmáról elég pozitívan vélekedett: László mégis megmaradt az egész ország királyának, intézkedései kiterjedtek annak egész területére. A nála rövidebben összefoglalt második tatárjárás is *a király katonai érdemeinek méltatását* segítette. Marczali szerint László szerencsés hadvezérnek bizonyult, újra a tatárok egy nagy betörése alkalmából, midőn ezek 1285 elején egészen Pestig és Esztergom vidékéig pusztítottak. A magyarok nem bocsátkoztak velük nyílt csatába, hanem megvédték váraikat, a szorosokat elállották, úgy, hogy a tatárság már bőjt végén kénytelen volt visszavonulni. E visszavonulásukban a magyarok egyre üldözték őket, és legnagyobb részüket el is pusztították. Legnagyobb vereséget szenvedtek Erdélyben, hol a rájuk csapó székelyek és szászok számos foglyot kiszabadítottak. Az erdős határhegyeken az árvíz és a hó akadályozták mozgulataikat, és juttatta őket a magyarok kezére. A menekülőket a magyarok még a határon túl is jó messze üzték a puszták felé. Ez volt a tatárok utolsó nagyobb hadjárata hazánkban.¹⁷

A millenniumi történetírás anyaga *a következő évtizedekben* alig bővült, de néhány évtized múltával a második tatárjárás aránylag *még kisebb helyet* kapott az összefoglaló irodalomban, és *Kun László megítélése* újabb adatok híján is *negatívabb lett*. Hóman Bálint szerint László teljesen a kunok és tatárok karjaiba vetette magát, s 1285 januárjában *maga hívta be* a kormány szepesi hívei ellen Nogáj dnyeperi és Telebuga kipcsáki tatár kánok hadait. A kunok az északnyugati Felvidéket dúlták, a tatár hadak pedig az északkeleti hágókon betörve Pestig kalandoztak, majd februárban Heves, Borsod, Abaúj és Sáros vármegyében pusztítottak. A magyar urak Aba Amadé és Baksa György vezetése alatt vitézül szembeszálltak az ellenséggel. A megvert tatár hadak Erdélyen át

¹⁷ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. k. (2 Bp. 1899) 385–388.; *Rupp Jakob*: Magyarország helyrajzi története III. 197. old.; *Szalay József–Baróti Lajos*: A Magyar Nemzet Története I. k. 339–340, 338, 341, 345–346.; *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301) (= Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története II. k. Bp. 1896) 568–570.

menekültek az országból, hol Borsa Loránt vajda és a székelyek verték agyon a menekülőket. A vezérek tatár fejekkel kedveskedtek László királynak, ki úgy tett, mintha örülne a győzelemnek, de alattomban szolgálatába fogadta az itt rekedt tatár vitézeket s belőlük, kunjaiból és néhány megmaradt magyar hívének csapataiból alakított seregével a Szepességre ment, hogy a hűtlenekeket megzabolázza. A legkiemelkedőbb magyar történét-írók idegen nyelven is megjelent művein és a latin nyelvű forráskiadványokon keresztül mégsem ez az egyoldalú kép vált uralkodóvá a magyar királyról. Egy elterjedt amerikai életrajzi lexikon szerint IV. László, akit Kunnak neveznek (élt 1262–90, uralkodott 1272–90) támadta a kunokat, a kunok és tatárok legyőzték őt. A Kenyeres Ágnes főszerkesztőségével megjelent hazai életrajzi lexikon viszont nem a Millennium, hanem a Horthy-korszak kivonatolt anyagát töltötte fel marxista szemlélettel. Ebben a műben IV. László király a tatárokkal keresett érintkezést, de 1285-i betörésüket a magánföldesurak serege visszaverte. Aba Amadé nagy érdemeket szerzett a második tatár betörés elhárításában. Az anyag bővítése és az események megítélésével kapcsolatos szemlélet felülbírlata azzal a feltárással indulhatott meg, amelyet Györffy György végzett és irányított az *Árpádkor történeti földrajza megrajzolása* érdekében. A kiadvány természeténél fogva azokat a töredékes adatokat dolgozza fel újra, amelyeket jórészt már Pauler ismert, de annak összképébe nem illő adatokat is felöleli. Így tudjuk meg, hogy a második tatárjáráskor Patakon (Abaúj vármegye) ahol Menne (IV. László szoptató dajkája fia) volt a plébános, a második tatárjáráskor oklevelek égtek el. A megyebeli Regécnél az nyert hangsúlyt, hogy vára már az 1285-i tatárjárás idején fennállott és az alatt vívott csatát a tatárokkal Baksa nembeli Simon fia György mester csapata. Erdély szász vidékének történeti földrajzi elemzése a hadi események kronológiáját is pontosabbá tette. A Beszterce vidékén megtelepített százság gyarapodását a két tatárjárás pusztításai visszavetették, a megmaradt lakosság nem tudta betelepíteni a lakatlan vidéket. 1286-ban IV. László a tatárok által ismételtelen elpusztított és felégetett Beszterce polgárainak kiváltságot adott. Ebben mégiscsak negatívan minősítette a támadók eljárását (vastus et incendia Tartarorum), és hangsúlyozta a beszterceiek elszegényedését. 1285-ben, a második tatárjárás alkalmával Nogaj vezér seregével Brassón át tört be Magyarországra, és a vidék újabb dúlásnak volt kitéve. Ezen a vidéken említi meg a földrajzíró a Bodzafordulóban lévő Tatár-hágó útvonalát. (Itt jegyezhető meg, hogy viszont a Máramarosi-havasokban, Kőrösmező fölött lévő Tatár-hágó neve nem a Magyarországra való tatár betörések útjával függ össze, hanem másodlagos név. Elnevezésének alapja a Prut felső folyása mellett fekvő helysége, lengyelül Tatarów, megy vissza.) Nem támadásban, hanem talán rejtőzésben mutat egy földbirtokost az az adat, hogy Dethmar fia Dethmart, a Borsod vármegyei Boldva urát a tatárok saját háza mellett a berekben ölték meg, és özvegyet hagyott hátra. A királyi alapítású Boldva e tatárjárás dúlása után elpusztult, és egyháza a falu plébániája lett. Még feltűnőbb a Gömör vármegyei Berény vára esete, amelyet az 1285-i tatárjárás idején Balogi Miklós ispán megrohant és elfoglalt, mindent elrabolt belőle, ölt és fogságba vetett. Az ország szívében, Pest megyében a tatárjárás Györffy György megfogalmazása szerint csak 1285-ben ismétlődött meg, amikor már nem is számítottak rá. A második tatárjárásban leírása szerint *részük volt* a fellázadt és Kun László által 1282-ben *kivert kunoknak is*. A védtelen lakosságból hétezer embert ölték meg, míg a csapatokba verődött nemesek és fegyverforgatók sikeresen ellenálltak. A menekülők a pesti és jenei révet olyan tömegben lepték el, hogy a révészek

alig tudták őket átszállítani. De Györffy a *Kun László által szétvert második tatárjárásról* ír. Érdekes összefüggés derül ki Györffynek a gyulafehérvári káptalan registrumát feldolgozó írásából. Ebben foglalt hat 1285. évi forrásunk sem szól a tatár betörésről, jöllehet az egyik Tordán kelt. De ez a forrás mégis értékes adatot tartott fenn az 1291-ben Torockó várára vonatkozó adattal. Ezt az erősséget ugyanis a nemes Torockó Ji Ehellős fia Ehellős comes szabad akaratából szomszédainak, az Aranyos menti kézdi székelyeknek (Siculis de Kezd. . . de iuxta Aranyas) adta, adományozta és ráhagyta örök birtoklásra azzal a feltétellel, hogy ha a tatárok vagy más valakik katonai ereje felkelve Magyarországot királyságába belépne, vagy pusztítások elkövetésére jönne, ezek a székelyek védjék Torockó várát. A vár tulajdonát azonban Ehellős fenntartotta. Ez az apró adat alátámasztja a különféle forrásokban felbukkanó adatot a székelyek 1285-i vitéz küzdelméről, de *nem támasztja alá a birtokosok eltűzött katonai szerepét*. Közvetve utal az Erdélyt sújtó második tatárjárás emlékezetben tartására, hogy 1304-ben Varsányi Tywan azt adta elő, miszerint az erdélyi Fehérvármegyében lévő Gergelyfája felét a régi tatárjárás óta (ab antiquorum Tartharorum) elidegenítették tőlük. A helytörténeti kutatás tudja lokalizálni a külföldi krónikákig eljutott híreket az erdélyi kiváltságolt katonaelemek és telepések ellenállásáról. Az 1285. évi második tatárjárás idején Györffy György a betelepített vlach (román) lakosságot az erdélyi Fehérvármegyében kialakított székesi királyi uradalomba és a déli Kárpátokba lokalizálja. Számos forrás szerint a hegyekben lakó székelyeknek és vlachoknak sikerült a tatárok útját több felé elzárni. A tatár betörés ekkor elsősorban Észak-Erdélyt sújtotta. Fogarásföldre határvédelmi célból telepítettek katonáskodó „oláhokat”, és a második tatárjárás kapcsán is úgy tartották őket számon, mint akik a székelyekkel együtt a gypüket eltorlaszolták.¹⁸

Egy évtizedekig tartó történeti földrajzi munkálat sem küzdheti le automatikusan a *régi történetírás túlzásainak hagyatékát*. A dinasztia-történetet író Dümmerth Dezső csak kevés helyet szentelhetett a második tatárjárásnak: 1285-ben a tatárok sokszor emlegetett és üzent betörése bekövetkezett. Ez már nem volt olyan félelmes sokaságú had, és nem hódítani, csak rabolni jöttek át az uralmuk alatt tartott orosz földről, maguk előtt kényszerítve Danilovics Leó orosz fejedelmet, IV. Béla vejét. De így is Pestig hatoltak, és sok embert leöltek a védtelen lakosságból. A magyar hadak azonban Erdélyen keresztül végül is kiverték őket. Lászlónak viszont tetszettek a vad tatárok, és többeket visszafogott belőlük, környezetébe vette őket a megmaradt kunokkal együtt. Sokkal nagyobb terjedelemben és a *keleti összefüggésekben*, a tatár foglaltszerzés vonatkozásában *új eredményeket elérve* foglalkozott a második tatárjárással Tardy Lajos, de a *régi történetírás egyoldalúságával nem minden ponton tudott szakítani*, egyes véleményei a Hóman Bálint-Szekfű Gyula kötetre mennek vissza. Fő témája a keletre hurcolt magyar foglyok előfordulása a keleti rabszolgakereskedelemben, és ebben az összefüggésben vetődik fel nála, hogy egy 1289-ben készült adásvételi jegyzőkönyvben magyar és

¹⁸ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet I. köt. 605–606, 678.; Webster's Biographical Dictionary (Springfield, Mass. 1956) 846.; Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar Életrajzi Lexikon II. k. (Bp. 1969) 34. és I. k. 1.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–Cs. 123, 134–135, 554, 557–558, 828, 824, 830, 760. 743. és D–Gy. 471, 487, 121, 449, 161.; Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (3 Bp. 1983) 634.; Györffy György: Budapest története az Árpád-korban, 309.; Györffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registuma (Századok, 1983. 5. sz.) 1121–1123, 1125–1126.

mandzsar rabszolgák szerepelnek. 1289–90 során a szerződésekben tárgyként szereplő, nem szabad állapotú személyek közül egy magyar, öt maniar-mandzsar. Ha Magyar Pál 1289-ben 30 esztendő körüli életkorú, akkor az 1285–87. évi magyarországi tatárbetörés során „katonaköteles” korban volt, és résztvevője lehetett a harcoknak. Ez esetben Pál a Kárpátok közötti Magyarországból került volna ki Kaffába. Gondosan mérlegeli Tardy a tatár invázióknak vagy „átvonulásoknak” kitett országok fiai előfordulását hasonló jegyzékekben, illetve vizsgálja azt a kérdést, nem a Keleten maradt magyarság egy fiával van-e dolgunk. Keletre került magyar foglyot azáltal feltételez, hogy az 1280-as években hazánkban dülő „tatárok” Lengyelországon és Moldván át távoztak magyar foglyaikkal. Nem zárható ki ugyanis, hogy a megvert tatárok, ha nem is túl nagy számban, bizonyos számú magyarországi foglyot magukkal hurcolhattak. Ezen keresztül jut el a jeles orientalista a második magyarországi tatárjárás tárgyalásához, amelynek előzményeit és összefüggéseit részletesen tárgyalja. Amikor László király győztes hadaival az országból kivonuló kunok után sietett, az erdélyi havasokon túl egészen a tatárok határszéléig nyomult. A legyőzött kunok a nogaji tatárok fensősége alatt álló rokonaikhoz költöztek. Ezeknek a kunoknak az ösztönzésére – több forrás szerint László király tudtával – a tatárok Nogáj dnyeperi és Telebuga kipcsaki kán vezérlete alatt 1285 tavaszán a havasokon áttörve egyfelől Pestig, másfelől Heves, Borsod, Abaúj és Sáros megyében dúltak és pusztítottak. Ez volt az 1285. évi „második tatárjárás”, amelyről hazai forrásainkon kívül egész sor külföldi krónika is megemlékezik. Az Annales Salisburgenses szerint a roppant számú tatárság tábora hosszában tíz, széltében hat mérföldnyi volt, akár az árvíz, úgy borította el az Alföld részeit. Tatárok: helyesebben, de kevésbé közhasználatúan: törökök, akik a korábbi mongolokhoz úgy viszonylanak, mint korábbi gazdáikhoz. A nép házait, falvait otthagynak tömegesen menekült előlük a hatalmas erdőségekbe, vagy a tavak, lápok és ingoványok nádasába. A pesti rév éjjel-nappal hemzsegett a tatárok elől Dunántúlra igyekvő menekültek sokaságával. Maga Izabella királyné a budai várba zárkozva tanúja volt annak a viadálnak, amelyet udvarnépe a tatárok ellen folytatott. A Felvidéken nehezebben jutottak előre a tatárok: itt Aba Amadé és Baksa György több nagy győzelmet aratott a tatárok felett, és ki tudta szabadítani az összes magyar rabot. Végül is az űzőbe vett tatár csapatok másik része igyekezett Erdélyen át visszavonulni; zömük azonban vagy Borsa Loránt vajda üldöző magyar csapatai fegyverétől hullott el, vagy a megáradt folyókba veszett, vagy pedig a járhatatlan utakon a hegyek és erdők között bolyongva arra kényszerült, hogy megadja magát; csak igen kevesen menekülhettek vissza hazájukba. Az éhség és járvány által megtizedelt tatárokat a végromlás Erdélyben érte utol, ahol az Aranyos melletti székelyek Torockó alatt döntő vereséget mértek egy tatár seregre, s ezzel ezernél több magyar foglyot mentettek meg az elhurcolástól. Másutt összefoglalva szögezi le Tardy, hogy a tatár kánok hadait részben levágták, részben kiverték az országból, és örülhettek, ha csupasz életüket sikerült megmenteniük. A vezérek tatár fejekkel kedveskedtek László királynak, aki azt színelte, hogy érvendezik a győzelemnek. A Tatárfalva, Tatáros, Tatárlaka s általában a „tatár” megjelöléssel kezdődő helységek a László király által ekkor letelepített tatár foglyoktól kapták nevüket. Tényként adja elő Tardy, hogy a tatár foglyokból sorozott harcosokat hamarosan ott láthatjuk László magyar és kun csapataiban: ők rabolták ki és perzselték fel – a kunokkal karöltve – a szepesi káptalant is. 1287 nyarán Buda várában dolgozták ki a tatár szövetség állandósításának tervét. Nogaj kánhoz

követség ment segítő csapatokat kérni és az egyik hercegnő – addig apáca – kezét a tatár kán fiának odaigérni. Nogaj már az év végén betört Lengyelországba, hogy azon keresztül a Szepességen át Magyarországra érkezzen, de közben a helyzet erősen megváltozott. Ismételten leszögezi Tardy Lajos, hogy a Kun László mellett harcoló tatárok egy része hazánkban telepedett le. Több család vezeti vissza eredetét – szájhagyomány alapján – ittmaradt tatár nemességszerző ősre. Így a tatárfalvi Tatár-család 1241-ben bejött tatárok egyikétől eredt. A kunok és tatárok összekéveredése, 1285–1290 közötti tatár jelenlét felfogása a korábbi magyar történetírás továbbéléseként fogható fel, holott ettől az orientalistát megóvhatta volna, ha szembesíti a régi irodalommal, Németh Gyula általa ismert, sőt idézett munkájával a nyögékekről. Igaz, hogy már a kortársak körében is – talán a Kun László elleni vádak hatására – előfordult *a tatárok és a kun kíséret összekeverése*. 1310-ben Hérhalmi Gyuge fia Máté vallotta, hogy atyja öt évvel a nyögérek átvonulása után Macskás helység felét eladta (quinto anno post processum seu transitum nudorum). Ha ez valóban az 1285. évi eseményekre vonatkozik, amivel emlékezetes időpontot jelöltek meg, és ha biztosan jogosult a szokatlan kifejezést kiegészíteni nugerorum-ra, végül ha a tatár pusztító felvonulást vagy szegycmentes elvonulást fedhetik a semleges kifejezések, akkor fogadhatjuk el kortársi vélekedésnek. Mindenesetre feltűnő, hogy Györffy György az eladást egy ízben 1290-re (öt évvel 1285 után), egy másik helyen 1285-re (az átvonulás idejére) teszi, és az emlegetett típust az egyik helyen tatár kunok, a másik helyen kun-tatárok körülírással adja. Ugyanazoknak az adatoknak néhol eltérő interpretálásával Zolnay László másként értelmezte a második tatárjárás egyes, főleg fővárosi mozzanatait, mint előtte szokásos volt. A várt tatár támadás 1285 tavaszán szakadt az országra. Kun László, aki hadak gyűjtése céljából távol van Budától, noha a tatárok támadása egészen a Dunáig s a budai vár faláig hatolt el, szétverte csapataikat s a nyár végére felszámolja a tatár betörést, majd ősszel már a szepesi oligarchák ellen hadakozik. A királyné viszont Zolnay értelmezése szerint a bárókkal, a testőrséggel és a budai polgárokkal együtt Buda várába vonul s itt éli át az ostromot (cum in castro Budensi incluse propter metum Tartarorum fuisset, simul cum fidelibus baronibus ac iuvenis domus nostre ac civibus Budensibus). A szépen kiszínezett – és sokféleképpen értett – mondat szoros értelemben nem annyira aktív ellenállást fejez ki szervezett erővel, mint inkább a hű előkelőkből álló környezet, az udvari apródok és a polgárok úrnőjükkel együttesen bezártságát a budai várnegyedbe, amit még kiépítettsége mellett is aggodalommal eltelve őriztek. A Dunán való tatár átkelést aligha lehet kiolvasni ebből. Ezeknek *a historiográfiai problémáknak lezárására*, és bizonyos pontokon a *korrekció megadására* Szűcs Jenőnek a tízkötetes magyar történet II. kötete számára készített összefoglalását idézhetem, akinek terjedelmes kéziratában nem különösen hosszú, de a filológiai problémákra részletesen kitérő rész jutott. A második tatárjárást egy már-már leírt külső ellenség aktivizálódásának tekinti. 1285 január–márciusában ismét tatár hadak nyargalásztak az országban. A Dnyeper vidéki tatárság két kánja, Telebuga és Nögej (Batu kán és öccsének unokái) vezetésével az Északi Kárpátokon tört be az ellenség, majd Sáros, Abaúj és Borsod vidékén pusztítva Pestig hatolt. Végül Erdélyen át távozott. Egy kortárs úgy becsülte, hogy hétezer áldozata volt a beütésnek, „Erdély és a Duna közt az egész földet elpusztította”. Az utóbbi alighanem erős túlzás; az offenzíva ereje nem is volt hasonlítható az ötödfél évtizeddel korábbira. Abaújban és Sárosban eredményesen védekeztek a főurak, kivált Aba Amadé és Baksa Simonfia György, Erdélyben a

székelyek, a románok és a szászok szálltak szembe sikerrel a visszavonuló tatár sereggel. Alig múlt el azonban a veszély, a Szepességben tört ki lázadás, a király a nyár végén ismét „hűtlenek megbabolázására volt kénytelen hadat vezetni”. A történetírásban fölmerült a gyanú, sőt olykor állítás, hogy a tatárokat maga IV. László hívta volna be 1285 elején az országba. A feltételezés egy téves névértelmezésen alapul. Első ízben 1285 kora őszén, a szepességi hadjáratban tűnik fel egy neugerii, neugarii néven nevezett harcos elem, melyet a források az évtized második felében aztán gyakorta úgy emlegetnek, mintha külön népről lenne szó. A magyarázati kísérletek a névhasonlóság alapján Nögej-tatárokat vélték a megjelölés mögött. Valójában a kun nöger, magyarországi formájában nyögér szó rejlik a latinosított forma mögött, amely „kíséret-tagot, kísérő katonát” jelent, összességében olyan fegyveres kíséretet, amellyel a kun előkelők vették körül magukat. Olyan nomád jellegű harcos kíséretelemről van tehát szó, mely legfőbb támasza volt a nomád fejedelmek és előkelőség hatalmának. Szűcs nem tartja kizártnak, hogy az 1285 körül felbukkanó magyarországi „nyögérek” sorában a beütésből visszamaradt tatárok, vagy a Kárpátokon túl tatár függésben élő kunok közül felfogadott harcosok is akadtak, ami jól összefért az efféle barbár kíséret szervezésével. Igazában véve a nyögérek megjelenésével vált teljessé IV. László végzetes fordulata, melynek alapján aztán „Kun Lászlóként” iktatódott a történelembe. Mint egy nomád fejedelem, kunokból és egyéb nomád-pogány elemekből parancsait vakon követő sereget szervez, s eme archaikus katonai kíséretre támaszkodva egy afféle autokrata hatalmat próbál megalapozni, aminek modelljét nyilván a környezetében ismét domináns szerephez jutó kun urak ismertették meg vele. A „nyögérek” létszáma nem lehetett csekély, ha a források 1285–1290 közt külön népként emlegetik őket. A király külön hatalmi bázisának kiépítése a megmaradt kun szállásvidékek körül, a „nyögérek” megszervezése valószínűleg 1284–85 folyamán kezdődött.¹⁹

A Fekete-tenger környéki és a balkáni események azonban *világtörténeti összefüggésekbe* is tartoztak. Az európai diplomácia sikerének érezhették, hogy Hulagu, Güyük utóda 1253-ban nem Európa, hanem Perzsia ellen fordult hadaival. A bizánci politika és ennek nyomán a bizánci történetírás nagy figyelmet szentelt a Fekete-tenger melléki és a perzsi tatároknak, mint közeli hatalmaknak. A 13. századi Georgios Pachymeres tudott Hulaguról, Dzsingisz kán unokájáról és első ilkhán-ról. Nála ez a személy szerepel Chalaos névalakkal. A történetíró fenntartotta, hogy Michael Palaiologos császár egy házasságon kívül született leányát férjhez adta volna Hulaguhoz. A kiszemelt menyasszonyt oda is vezették, de addigra Hulagu meghalt. Ugyancsak ír Pachymeres az 1265–82 években uralkodó Abaka kánról, Perzsia ilkhán-járól Apagä névalakkal. Ez az ilkhán Nyugat-Európában is ismertté lett. I. Jakab aragoni királynál 1269-ben Mihály bizánci császár és veje, Abagha perzsi mongol uralkodó követei jelentek meg Valenciában, és tengeri támogatást ígértek meg az uralkodó tervezett keresztes hadjárata számára. Még kecség-

¹⁹ Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában 488.; Tardy Lajos: A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században, 19–22, 70, 80–81, 119, 123–124, 158, 161.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza D–Gy, 78, 80.; Zolnai László: Az elátkozott Buda. Buda aranykora, 258, 284–285.; Szűcs Jenő: A feudalizmus „második korszakának” alapvetése Magyarországon. Az utolsó Árpádok és az interregnum (1242–1308) (Kézirat a 10/II. kötethez) 445–448.

tetőbb ajánlatot hoztak nyugatra 1276-ban, amikor is Georgios Metochites császári követ érkezett Lausanne-ba azzal a bizánci javaslattal, hogy a latin keresztések ne keljenek át a tengeren, hanem a szárazföldön haladjanak a Balkánon át Konstantinápolyba, meneteljenek keresztül Kisázsian és végül Szíria megtámadása előtt maradjanak Mihály császár veje, Abagha perzsiai mongol uralkodó területén. Ennek az ágnak jelentősége az idő múlásával még tovább nőtt a bizánci történetírásban. A 14. századi Nikephoros Gregoras ismerte Dzsingisz kán nevét, de már nem ismerte pontosan leszármazottjai rendjét. Nála – s ez felértékelődést is jelent – Chalaos mint a birodalomalapító mongol nagykán fia szerepel. A mongol birodalom egyik részének, Perzsiának ilkhán-jaként 1284-ben Argun lépett a trónjára. Argun vallási tekintetben toleráns, ha nem eklektikus volt. Személyileg a buddhizmushoz húzott, mellette a vezíri tisztséget a zsidó vallású Sa'ad ad-Daulah töltötte be, legjobb barátja pedig Mar Jahbhallaha nesztoriánus keresztény főpap. Ilyen körülmények között élhetett a remény a pápaságban, hogy diplomáciája Perzsián keresztül jut el a mongol nagykánhoz. A küldött Rabban Szauma ujgur származású nesztoriánus szerzetes először II. Andronikosz bizánci császárnál járt, majd Itáliába érkezett. Ez a Rabban Szauma barátja volt Mar Jahbhallaha-nak. A küldetést két évvel megelőzte Argun levele 1285-ben IV. Honorius pápához, akinek együttműködést javasolt, de arra nem kapott választ. Mind perzsa, mind pápai viszonylatban fontos volt a viszony a hanyatló kereszties államokhoz és a muzulmán egyiptomi ellenfelekhez, de kereskedelmi háttére is volt. Argun kánnak kereskedelmi érdekei alapján a Tabrizban megforduló genovaiak kedvesek voltak. Argun konfliktusba került Telebugával, a kipciski kánnal és az igen hatalmas emírnek tekintett Nogajjal. Ezért is érdeke volt Argunnak, hogy a genovaiak gályát küldjenek szolgálatára a Fekete-tenger hosszú kaukázusi partja melletti cirkálásra. Ez is megmagyarázza, hogy Rabban Szauma ilkháni követet nagy tiszteességgel fogadták Genovában (1287). Nemcsak nagy ceremóniát biztosítottak, hanem valódi figyelmet tanúsítottak a mongol szövetséggel kapcsolatos javaslatokra. Ilyen körülmények magyarázzák meg a mongolok iránti felfokozott érdeklődést az irodalomban is. Haythom szerzetes, I. Haithum örmény király unokaöccse diktálta le Falcon Miklósnak a keleti világ történeteit. A munka még Accon 1291-i elestéről is ír, és tudjuk, hogy az említett Haithum király a tatárokat hívta a szaracénok ellen. Alig néhány évvel a második magyarországi tatárjárás után tehát megváltozott a mongolok–tatárok iránti érdeklődés jellege. Amikor Haythom a tatárok hitéről, életéről, erkölceiről, életmódjáról ír, bennük a potenciális szövetségest látja. Most már reményt kellett, hogy keltsen, amikor az örmény író leírta, hogy a tatárok serény harcosok a hadviselésben, más nemzeteknél engedelmesebbek főnökeiknek, a csatákban jelek és cselekedetek alapján gyorsan fölismerik valamennyien vezérük akarátát. A tatárok fejedelme seregének semmi zsoldot nem ad, és ez kényszeríti őket arra, hogy zsákmányolásból és vadászatból szerezzék meg éleltszükségeiteket. A tatárok nagyon ügyesek és kiválóan nyilaznak lovon. A tatárok igen leleményesek városok és várak kiostromlásában és mindig kitüntetik magukat ellenségeik ellen. A csatában nem félnek elmenekülni, ha érdekük a futás. A nyilazásban annyira járatosak, hogy nyilaik a páncélok majdnem minden nemét átfúrják. Ha le is győzik őket, valamennyien csapatokba és hadrendbe rendeződve menekülnek és nagyon veszélyes követni őket, mert menekülés közben hátrafelé nyilaznak, az embereket és lovakat megsebesítik, megölik. Mindez szavakban alig tér el Vincentius leírásától, de értelme éppen az ellenkezője és a gyanakvó szövetséges-jelöltek megnyugtatóására szolgálhatott

Haython megállapítása, amely szerint a tatárok értenek idegen földek meghódításához, de nem tudják megőrizni azokat. Ilyen körülmények között átmenetileg realitás volt *a mongolok és a keresztény világ szolidaritása a muzulmánok rovására*, jöllehet a keresztések éppúgy barbárnak tartották a mongolokat, mint a muzulmánokat. A világtörténeti körülmények tehát igen gyorsan feledtették a tatárok legutóbbi Magyarország elleni bűneit, és ha van bizonyos alapja annak a kombinációnak, amely szerint Rupp Jakab megfogalmazásában „1285-ben László király Andronicus görög császár segítségével a tatárok ellen viselt” hadat, akkor ezek a közös érdekek hamarosan háttérbe szorultak. A keresztes államok bukásával Argun és a perzsiai mongolok katonapolitikai szerepe elhalványult. Fontosabbá váltak a Fekete-tenger melletti tatár hordák fejedelmei. Közülük Nogaj nagy hatalomra tett szert, sok nomádot egyesített hatalma alatt, és szerepe volt kánok felléptetésében és megbuktatásában. Mégis külön népről az ő neve alatt ekkor még nem beszélhetünk, halála után hordája felbomlott, és csak a 15. század elején újult föl a Volga és Ural folyók között a Nogaj Horda, amely a valaha Nogaj alatt volt tatár törzsekből alakult. Mégis ezt nem lehet visszavetíteni Kun László korára. A mongolok és a keresztények viszonyának fontosságára éppen az ő területén hívja fel a figyelmet Tardy Lajos. Ő nem a távoli kombinációk világából, hanem a helyi valóságból idézi fel a feltehetően magyar nemzetiségű Ladislaus missziós tartományfőnök Kaffából 1287-ben Laurentius nevű rendtársához írt levelét, amely szerint a tatár uralom alatt álló területeken ez időben meglehetősen kedvező körülményeket élveztek a keresztények. Telebuga és Nogaj kánok követei ekkor tájt keresték fel a Krím félszigeti Szolgat várost, ahol fogadásukra Ladislaus testvér szerint az összes keresztények kivonultak, és a követjárást kihasználva harangtornyukba egy helyett három harangot helyezhettek el. A levél beszámol arról is, hogy Jajlak, Nogaj kán hitvese megjelent Bahcsiszerájban, hogy felvesse a keresztiséget. Ugyanebben az időben Dobrudzsában is nagy volt a tatárok befolyása. Az Uzun bayírnak nevezett helyen (Tulcea környéke) egy kincsletben 23 440 ezüstpénz került elő. Ebben az Aranyhorda kánjai Tuda Mengu (1280–1287), Tele Buga (1287–1291) és Tokta Han (1291–92) idejében vert pénzek is voltak. Telebuga neve az orosz krónikákban többször is előfordul. Az Uzun bayiri pénzletben előfordulnak Nogaj főnök pénzei is. Ez a pénzlet átvezet bennünket a következő nemzedékhez, amikor Toktaj kipszaki kán ellenfele volt Nogaj tatár kán fiának Csakának. Csaka sorsa kedvezőtlenül alakult. Hiveivel együtt Bulgáriába tette át központját és felesége (Terter leánya) testvére, Szvetoszlav segítségével, adományokkal jutottak be Tárnovoba. Nem sokkal később azonban Csakát megfojtották, és Szvetoszlav maga jutott a trónra (1300). Ennek örülhetett Toktaj, mivel Szvetoszláv Toktaj legnagyobb ellenségének, Nogajnak és fia Csakának híveit is kipusztította. Föltételezik, hogy Szvetoszlav érintkezésbe is lépett Toktajjal, akit azonban a keleti mongolokkal való háborúi kötöttek le. Az addig *versenyhárs nélküli genovaiaknak* a kipszaki kánnal való viszonya megnehezült, amikor *a velenceiek mint ellenfelek megjelentek* a színen. 1296-ban velencei flotta jelent meg a Fekete-tengeren Kaffa előtt. A genovaiak szükségesnek látták, hogy Tohtu kipszaki kánnak ékszereket és más adományokat küldjenek legalább a semlegességének megőrzésére. Mindezekből jól látszik, hogy *Telebuga nem semmisült meg magyarországi kudarcával*, sőt az Aranyhorda vetélkedő tatár kánjai sorában az erősebbnek bizonyuló csoporthoz tartozott. Ezek az eltolódások a bizánci történetírásban is tükröződtek. A 13. századi Pachymeres jól ismerte az északibb tatárokat és politikai viszonyait. Betekin-

tését az Aranyhorda, a délorosz sztyeppe helyzetébe jól mutatja pontos ismerete Nogajról, aki nála mint Nogas szerepel. Nem kán gyanánt szerepelteti, hanem az északi népek alávetésére küldött helytartónak, ami valóban volt is jög szerint (Batu ivadéka, Börke megbízásából). Azt is helyesen figyelte meg a bizánci historikus, hogy amikor Nogas nagyon megöregedett, visszavette tőle a hatalmat a jogszerű uralkodó, Tochtai. Valóban Tochtai kán hosszan (1290–1321) uralkodott. A 14. századi Nikephoros Gregoras pedig Telebugát értékelte föl, akiben Dzsingisz kán egyik fiát jelölte meg Telepugas névalakkal. Ezt a nemzedékrendi tévedést segíthette, hogy a birodalomalapító nagykán legfiatalabb fia, Tului (Tuli) 1221/22 során részt vett a legnyugatibb küzdelmekben, s talán ennek címeként fogták fel Bizáncban a бага türk méltóságnevet. Így a névhasznosság és a tevékenység földrajzi egybeesése alapján tette korábbra a bizánci történetíró a Káspi-tó és a Meotis közt lokalizált Telebugát. Mind a világtörténeti, mind a Fekete-tenger körüli összefüggések azonban Magyarországról a tatár aspirációkat eltávolították.²⁰

A második tatárjárás csak kiélezte a király elleni egyházi-főúri bírálatot, de az események a szegényedő és elejtett kun köröket is Kun László ellen ingerelték. 1286 június vége felé a Pest közelében lévő Rákoson tartottak országgyűlést a király egyetértésével a főpapok és az urak. 1289. június 23–26 a Fövényen (Fejér vm.) tartott országgyűlésnek a legemlékezetesebb napjai, amelyen, illetve amellyel kapcsolatban mind a király, mind Erzsébet királyné adtak ki okleveleket. Ezekből változatos szavakkal fejeződik ki az érsekekkel, püspökökkel, bárókkal és országos nemesekkel tartott ünnepélyes összejövetel jellege (összehívás és nyilvános tárgyalás: in convocatione et parlamento publico; általános gyűlés: in congregatione... generali, post generalem congregationem) és célja (az állam rendezése és helyreállítása: super ordinatione et reformatione totius status regni nostri). Ez is epizódnak bizonyult Kun László életében. Hiába vélték orvosolni az országos bajokat, a király visszaesett legényes életmódjába, és a kunok közé állt. Feleségét eltaszítva Kun László Edua, Kupcsek és Mandula kun leányokkal került viszonyba. A hír eljutott a pápához, mire ő 1290. május 20-án levelet

²⁰ Zolnay László: Az elátkozott Buda. Buda aranykora, 258.; Andreas Graf: Die Tataren im Spiegel der byzantinischen Literatur (Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1941) 78–80.; Deno John Geanakoplos: Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282 A Study in Byzantine-Latin Relations, 220, 287–288.; Steven Runciman: A History of the Crusades. Volume three. The Kingdom of Acre and the Later Crusades. (Cambridge, 1955) 397–399.; N. A. Szidorova stb. szerk.: Világtörténet III. köt. (Bp. 1963) 523. (M. J. Konrad–I. P. Petruszevszkij–A. J. J. Jakubovszkij szerzői része); Michel Balard: Precursori di Cristoforo Colombo: i Genovesi in Estremo Oriente nel XIV secolo (Atti del Convegno Internazionale di Studi Colombiani. Genova 1974) 152–153.; Historia Orientalis Haythoni Armenii (Helmaestadii, 1585) 1, 42.; Leonardo Olschki: Guillaume Boucher. A French Artist at the Court of the Khans (New York, 1969) 50, 76.; Gabriel Le Bras: Les problèmes des institutions de la Chrétienté médiévale. (Stockholmi Történetész Kongresszus kiadványa – Historiekongresse R₂) 134–135.; Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története III. 197.; A. M. Pankratova szerk.: A Szovjetunió története. I. (Bp. 1950) 111, 156–157.; Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században, 55–56, 181–182.; Székely András Mihály: Mehmet Ali Ekrem: Bülbül Sesi (Korunk, 1983. 10. szám) 827.; Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 256.; Ivan Sakazov: Le relazioni commerciali fra la Bulgaria ed i Genovesi all'inizio del secolo XIV (Genova e la Bulgaria nel medioevo. Genova, 1984) 327, 329.

indított a magyar uralkodóhoz, hogy hagyjon fel társaságával. De akkor már a kun kegyencek és testőrök körén túl népszerűtlen lett az Alföld keleti pásztorai közt, akik megölését határozták el. Amikor a király Körösszegen (prope castrum Kereszeg), a Sebes-Körös partján járt, ott július 10-e éjszakáján Árboc, Törtel és Kemence, a kun közösség (communitas) megbízottai sátrában orvul meggyilkolták urukat. Tardy Lajos viszont a király megölését az egész ország elégedetlensége nyomán a kunok nagy részében is kialakult, IV. László rémuralmát megelégtelő hangulatból, a király féktelenségét és tatárbarátságát megsokalló, kun vezérek köréből értelmezi. Annyi bizonyos, hogy a tettesek nem egyszerű bérgyilkosok voltak. Tekintélyes, szállásokkal rendelkező kun vezetők voltak, hiszen némelyikük neve helynévben is megrögződött (Árboc, Törtel). Másrészt viszont tény, hogy nem aratott osztatlan elismerést a véres merénylet. Ezt nagy kegyetlenséggel torolta meg Mizse nádor, a megkeresztelkedett szaracén, amiben testvére, Eyze segítette. A meglepett kun szálláson (descensus) Árbocot kettévágták, Törtelnek végtagjait vágatták le, egész rokonságukat, még a gyermekeket is lefejeztették. Az uralkodót pedig eltemették a csanádi Szent György székesegyházban.²¹

Дьердь Секей

ЗАБЫТИЯ СТРАХ: ВТОРОЕ ТАТАРСКОЕ НАШЕСТВИЕ В ВЕНГЕРСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЯХ И ОБЩИХ ЗАВИСИМОСТЯХ ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

(Резюме)

Татарское нашествие 1285 года — незначительный эпизод венгерской истории, как по масштабам, так и по последствиям. И все же это событие приобрело определенную значимость в глазах современников в связи с тем, что они уже десятилетиями ждали куда более серьезного нападения с целью порабощения и покорения страны. А получился незначительный набег с целью грабежа, отбить который не составило особого труда. Однако в самой Венгрии в ту пору произошли такие политические, общественные события, действовали такие факторы во внешней политике и церкви, из-за которых эпизод не ушел в забытие, более того, широко освещается в венгерской историографии.

В статье рассматриваются тенденции общественного развития и политические зигзаги периода правления короля Ласло IV (Куна) в 1272—1290 гг. Слабая королевская власть, постоянные перемены в соотношении сил — то в пользу короля, то в пользу выросшей из крупных землевладельцев олигархии — владельцев замков. Сановничья козни и междоусобицы различных групп высшего дворянства вызывают контрмеры со стороны невыдержанного, не умеющего владеть собой короля: безусловную веру в подорванные силы кунов, поддержку политических устремлений среднего дворянства, расширение прав интеллигенции, группировавшейся вокруг королевской канцелярии. Все это оказалось недостаточным в борьбе против олигархии, к тому же вызвало недовольство кунов, которые постепенно утратили господствующие позиции. Король и королевская семья разного рода даяниями и закреплением за церковью земельных владений

²¹ Szalay József—Baróti Lajos: A Magyar Nemzet Története I 341, 345—346.; Bunyitay Vince: A váradi káptalan legrégibb statútumai, 13.; Chronici hungarici compositio saeculi XIV. (Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. E. Szentpétery I. (Bp. 1937) 474.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. 637—638, 853.; D—Gy, 338, 385. és H—K 62.; Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII—XV. században 21.

поддерживали церковь, но все еще существовала политическая напряженность в отношениях с римской церковью. Отсюда и тень на историческом изображении Ласло Куна.

Глубокая внутренняя разобщенность кунов и их отношение к венгерскому обществу рассматриваются в статье на основе археологических, юридических и исторических источников. Гнетущее давление экономической ситуации на низы кунского общества и нажим со стороны миссионеров оттолкнули значительную часть кунов от короля (восстания кунов в 1280-ом и 1282 году). Отступничество части кунов изрядно потрепало, мощь боеспособной конницы в Альфельде, и случилось это как раз в преддверии татарского нашествия. В предшествующие четыре десятка лет венгерское королевство строительством крепостей и развитием градостроительства намеревалось отбить новое нападение монголо-татарской конницы, а папская дипломатия пыталась поддерживать контакты с центральной монгольской властью, чтобы как-то оттянуть нападение. Литература этого освещает и состояние дел в Венгрии (Винсент де Бовуа о татарском искусстве, использовании пленников на полях сражений, религиозной гибкости). Венгрия приходилось считаться в первую очередь с дислоцировавшимися в непосредственной близости от ее границ монгольским войсками, под властью которых жили покорившиеся им племена кунов, облагавшие податью близлежащие румынские и болгарские территории. Византийская дипломатия до 1282 года считала союзником и Ласло Куна, и хана Золотой Орды. И все же наименование народности *неггеры* в Венгрии периода татарского нашествия — по целому ряду филологических доводов — означает не народ Ногай, а кунских бойцов отрядов вооруженной охраны (*неггер*).

В статье подробно анализируются описания, документы, грамоты источники истории градостроительства и археологические материалы татарского нашествия 1285 года. В грамотах не высказываются в адрес короля Ласло, однако историография вновь ставит вопрос о его возможном сговоре с татарами. Статья в нескольких главах рассматривает историографию периода (поиски новых документов и новый исторический подход периода 1896 г.; ничем не обогатившие документальных материал, но в отрицательном свете изображавшие короля Ласло научные труды последующих десятилетий; расширившие документальных материал историко-географические исследования; спешение современных знаний по востоковедению и устаревших взглядов венгерских историков). На основе всего этого можно с достаточной достоверностью описать военные походы Ногай и Телебуги, организацию *неггерских* войск в качестве опоры королевской власти Ласло Куна. Отношение к татарам России и Византии также позволяют объективнее оценить политику Ласло Куна и рассмотреть события в свете тенденций и процессов мировой истории. Византия и приморские республики поддерживали контакты с Персией, западное христианство — с монголами. В связи с этим вновь наблюдается повышение литературного интереса (монах Хейтон). Это отдалило от Венгрии татарские аспирации. И все же татарское нашествие 1285 года настолько настроило высшее дворянство и церковные круги против Ласло Куна, а куны в такой мере отделились от короля, что колебавшийся от общегосударственных политических собраний к восточной военной поддержке король погиб в конечном счете от оружия кунов.

György Székely

UNE TERREUR OUBLIÉE:
LA DEUXIÈME INVASION MONGOLE DANS
L'HISTORIOGRAPHIE HONGROISE ET DANS SON CONTEXTE EUROPÉEN

(Résumé)

Tant par son ampleur que par ses conséquences immédiates, l'incursion en Hongrie des Mongols en 1285 était un épisode insignifiant dans l'histoire hongroise. L'importance démesurée que les contemporains attribuèrent à cet événement s'explique par le fait que les Hongrois s'étaient attendus depuis plusieurs décennies à une nouvelle invasion de grande envergure visant l'occupation du pays entier. Or, au lieu d'une telle campagne, les Hongrois avaient affaire à une sorte de razzia massive qu'ils refoulèrent sans difficulté. Cependant, par suite de l'évolution politique et sociale de la Hongrie, mais aussi en raison de certains facteurs de politique étrangère et de politique ecclésiastique, cet épisode ne fut pas bientôt oublié pour autant, et, qui plus est, les jugements que l'historiographie devait y porter ultérieurement ne sont pas exempts de certaines passions.

Ainsi, l'étude de György Székely passe en revue les tendances majeures de l'évolution de la société hongroise et les tournants politiques sous le règne de László IV dit le Coman (1272–1290). Le pouvoir oscille alors entre une autorité royale affaiblie et une oligarchie de châtelains issus de la haute noblesse. La lutte pour l'obtention des dignités les plus importantes et les alliances d'intérêt des groupements de grands seigneurs provoquent, par suite du manque de modération de László IV incapable de se maîtriser, des réactions diverses et incohérentes du roi: attachement aux Comans de plus en plus faibles, soutien des aspirations politiques de la moyenne noblesse, promotion des intellectuels de la Chancellerie royale. Ses efforts pour enrayer les progrès de l'oligarchie s'avèrent néanmoins insuffisants, et ses maladroites suscitérent en outre le mécontentement croissant des Comans. Bien que László IV et la famille royale s'appliquassent à favoriser l'Eglise par des donations et des confirmations de bénéfices, des tensions d'ordre politique marquaient les rapports du roi de Hongrie avec Rome. Tous ces facteurs concoururent à ternir en quelque sorte la personnalité de László IV aux yeux de l'historiographie contemporaine.

Les structures sociales extrêmement hiérarchisées des Comans et leurs rapports avec la société hongroise sont étudiés par György Székely sur la base de précieuses sources archéologiques, juridiques et historiques. Les difficultés économiques touchant particulièrement gravement les couches inférieures de la société comane et la pression de l'Eglise voulant obtenir à tout prix leur conversion finirent par éloigner de László IV une partie considérable des Comans (soulèvements de 1280 et de 1282). Le départ partiel des Comans diminua, à la veille même de l'incursion mongole, les effectifs des cavaliers armés dans la Grande Plaine hongroise. Durant les quatre décennies précédentes, la royauté hongroise avait fait construire des châteaux forts et avait favorisé le développement des villes pour prévenir la menace d'une nouvelle offensive de la redoutable cavalerie mongole, tandis que les agents du pape étaient entrés en contact avec les chefs mongols en essayant de retarder ainsi leur attaque. Beaucoup d'ouvrages écrits à cette époque relatent les circonstances au milieu desquelles la Hongrie se préparait à la guerre. (On trouve par exemple chez Vincent de Beauvais de précieuses informations sur l'art militaire des Mongols, sur leur pratique d'engager leurs prisonniers de guerre dans les combats, et sur leur tolérance religieuse.) La Hongrie devait compter au premier chef avec des unités mongoles installées près de ses frontières, qui avaient fait entrer dans leur dépendance un certain nombre de tribus comanes, et auxquelles les Roumains et Bulgares des territoires voisins payaient des tributs réguliers. Venu de la région du Dniéper, Nogai joua un rôle de premier plan dans les campagnes balkaniques. Jusqu'en 1282, Byzance avait pour alliés et László le Coman et le Khan de la Horde d'Or. (Par ailleurs, le nom ethnique *neugerii* employé dans la Hongrie du siècle des invasions mongoles désigne cependant, au témoignage d'arguments historiques et philologiques, non le peuple de Nogai mais les troupes satellites comanes [nöger]).

György Székely examine méticuleusement les sources contemporaines (chartes, legs archéolo-

giques et d'histoire régionale) de l'invasion mongole de 1285. Tandis que les chartes ne font peser aucun soupçon sur le roi László, les historiographes affirment à plusieurs reprises qu'il était d'intelligence avec les Mongols. György Székely consacre plusieurs pages à l'étude des différentes étapes de l'historiographie relative à cette période: l'exploration des sources et la vision historique aux alentours de 1896; les jugements devenus très négatifs, portés par les décennies suivantes, bien que les sources disponibles ne fussent guère devenues plus nombreuses; les recherches de géographie historique mettant à jour maintes sources nouvelles; les progrès de l'orientalisme moderne et le mélange de ses résultats avec les points de vue dépassés de certains historiens hongrois. A partir de là, les campagnes de Nogai et de Telebouga, aussi bien que l'organisation des troupes *nóger* servant de solides appuis au pouvoir royal peuvent être retracées fidèlement. L'analyse des attitudes byzantine et russe permet de juger d'une manière plus objective la politique de László le Coman, laquelle doit être examinée en fonction du contexte européen. Byzance et les républiques maritimes maintiennent alors des rapports très étroits avec la Perse des Ilqâns, tandis que l'Occident chrétien établit des contacts avec les Mongols dans l'intérêt des principautés chrétiennes établies en Terre sainte. Székely fait aussi état de l'abondante littérature contemporaine relative à cette période (p. ex. le moine Haython). Cette évolution des choses finit par détourner les Mongols de la Hongrie. Il n'en reste pas moins que leur incursion de 1285 tourna l'aristocratie laïque et le haut clergé contre le roi, qui fut aussi simultanément abandonné par les Comans. Vacillant entre la convocation d'assemblées politiques nobiliaires et la tentative d'une alliance orientale, László IV le Coman mourut assassiné par les Comans.

AZ ORSZÁG ÚJRAEGYESÍTÉSE. I. KÁROLY KÜZDELMEI AZ OLIGARCHÁK ELLEN (1310–1323)

1.

Az alábbiakban, amidőn I. Károly országlása első éveinek eseménytörténetét tárgyalom, történetírásunk régi adósságát próbálom meg törleszteni. Az adósság még a középkorból származik. Külön dolgozat tárgya lehetne, hogy a magyar nemzet történetírói a múltnak miért éppen azokat a személyiségeit méltatták századokon át a legkevesebb figyelemre, akiknek az ország a legtöbbet köszönhetett. Mindenesetre tény, hogy amiként kimaradt az egykorú krónikákból IV. Béla „második országalapításának” mindenfajta ismertetése, ugyanúgy merültek tartós feledésbe azok a hosszan tartó, drámai és következményeikben szinte felmérhetetlen jelentőségű küzdelmek, amelyeket I. Károly király vívott Csák Mátéval és a kor többi oligarchájával a királyi hatalom helyreállításáért. Ma, a korszak jobb ismeretében nyugodtan állítható, hogy Károly nevéhez nem kevesebb fűződik, mint egy újabb, „harmadik” államalapítás.

Magyarország intézményi struktúrája a középkorban még korántsem volt olyan szívós, mint a 15. századtól, a rendi államszervezet kialakulásától kezdve. Az állam akkor még csupán egy aránylag kezdetleges uralmi rendszert jelentett, amelynek fennállását valószínűsítette ugyan a megszokás éa tradíció, de nem garantálta. Európának ezen a peremvidékén az idő tájt még távolról sem volt lehetetlen, hogy egy intézményesültnek tekinthető államalakulat egy nemzedék alatt elenyésszen anélkül, hogy pusztulásában külső erők működtek volna közre. A 14. századi szerb királyság sorsa a bizonyíték rá.

Szerbia fiatalabb politikai képződmény volt, mint Magyarország. A széthullóban lévő bizánci birodalom északi határvidékén keletkezett a 12. század második felében, akkor, amikor az Árpádok dinasztiája már vagy hét királyi nemzedékre tekinthetett vissza. Mindamellett a 14. század közepére már a szerb Nemanjida ház is tisztes tradíciókkal rendelkezett. Uralkodói 1217 tájától királyi koronát viseltek, amelyet III. Honorius pápától kaptak, és a hatodik szerb király, Dusán István (1331–1355) éppenséggel a Balkán-félsziget nagyhatalmává tette országát. Dusán Szerbiája belsőleg szilárd, kifelé ütőképes államalakulat benyomását kelti, és így annál meglepőbb, hogy másfél évtizeddel a halála után már semmi sem maradt belőle. Széthullása – és ez az, amiért egyáltalán érdemes volt szóba hozni – olyan körülmények között ment végbe, amelyek sokban emlékeztetnek az Árpád-ház kihalása körüli magyarországi fejleményekre. A Dusán által 1346-ban felvett cári cím örököse egyetlen fia, Uros (1355–1371) lett, akinek árnyékuralkodása a magyar olvasóban óhatatlanul Kun László országlásának éveit idézi fel. Egyrészt a tekintetben, hogy Uros alatt a szerb állam forma szerint még létezett, és kancelláriája 1365-ben még okleveleket bocsátott ki; másrészt annyiban, hogy

a központi hatalom Dusán halála után röviddel megszűnt, és a helyébe egy tucat tartományúr lépett, akiknek mindegyike egy-egy kezdetleges „államalakulat” fejévé vált. Legitimációjuk — amennyiben ilyesmiről egyáltalán beszélni lehet — szintén a magyarországi oligarchákéra emlékeztetett: míg Csák Máté és nagyúri társai nádori, vajdai vagy báni címmel gyakorolták hatalmukat, a szerb urak a cári udvar bizánci eredetű *despot*, *cesar* illetve *sevastokrator* címeivel tündököltek.¹

A magyar és szerb történet párhuzama azonban ezen a ponton véget is ér. A középkori szerb társadalom kohéziója a kritikus pillanatban jóval gyengébbnek bizonyult, mint a magyaré, és amikor Uros cár 1371-ben örökös nélkül meghalt, az immár nagyjából függetlenné vált országnagyoknak eszükbe sem jutott, hogy a királyság intézményét érdemes lenne fenntartaniuk. A Nemanjida házzal együtt szállt tehát sírba maga a szerb államiság is, mivel a léte úgyszólván egyedül a dinasztia léteéhez kötődött. A nyomában fékevesztett anarchia, majd az általa megkönnyített oszmán hódítás következett.

Merőben más utat vett 1301-ben, az Árpádok kihalása után a magyar állam fejlődése. Az anarchia itt is a rákövetkező évtizedben hágott a tetőpontra és központi hatalom, tudjuk, gyakorlatilag nem létezett. Szilárdan fennmaradt azonban még a legsötétebb esztendőkből is a királyság, a *regnum Hungariae* eszméje, ami végül elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az állam túlélje a krízis éveit, és poraiból újra feltámadjon. Kétségtelenül kellett ehhez a feltételek is: a királyság léteéhez hagyományosan kötődő katolikus egyház szilárd intézményrendszere és ideológiája, valamint a Szent Korona, amely a világiak számára is kézzel foghatóan szimbolizálta a királyságnak dinasztiaikon átívelő létét és egységét. Nyilván nem véletlen, hogy a korona éppen ezekben a válságesztendőkből kap először „alkotmányjogi” jelentőséget, s hogy éppen ettől kezdve válik fokozatosan a magyar állam jelképévé.² Ahhoz azonban, hogy a királyság tényleg újjászülessék, az ideológiai alapokon kívül még valamire szükség volt: arra, hogy a korona birtokosa az ország eszmei egységét tényleges politikai egységgé varázsolja, vagyis helyreállítsa a gyakorlatilag már megszűnt központi hatalmat. Az állam újjáalapításának ezt a munkáját végezte el I. Károly 1310 és 1323 között.

Amilyen könnyű ezt ma leírni, annyira nehéz lehetett akkor véghezvinni. A történész, ha vette a fáradságot, hogy belemélyedjen az események részleteibe, alig talál szavakat, hogy Károly uralkodói teljesítményét méltassa. Utólag már nehezen tudjuk a fejlődés menetét másképp elképzelni, mint ahogy valójában történt, és hajlamosak lehetünk azt hinni, hogy a tartományúri hatalmak felszámolása és az ország egységének helyreállítása természetes, mintegy a sorstól és a gazdasági „törvényszerűségektől” diktált folyamat volt, amely másként, mint az Anjou dinasztia megszilárdulásával nem is végződhetett; hogy tehát Károly, amikor élére állt ennek a folyamatnak, mintegy a hátán utazott a történelem hullámainak. Valószínű, hogy a maga idejében a helyzet nem volt ennyire reményt keltő. Harmadik koronázásakor, 1310-ben annyi mindenestre kétségtelennek látszott, hogy az ország formai egysége hosszabb-rövidebb időre biztosítva van. A tényleges hatalom azonban szerte az országban a Károlyt trónra emelő és őt több-kevesebb lelkesedéssel támogató országnagyok kezében volt, és semmi jel nem

¹ A szerb állam széthullási folyamatára *Jireček-Radonić* I. 237–254, az udvari címekre I. 259, II. 23–24.

² *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. Bp., 1941. 3:

mutatott arra, hogy hatalmukban királyukat is részeltetni óhajtják vagy azt netán önként átengedik neki. Inkább a tartományok lassú intézményesülésének voltak halvány előjelei. Amikor Kőszegi András a nyugat-dunántúli megyék ura lett (1314), úgy tekintette magát, mint akire „elődei” – nagyatyja, Iván nádor és bátyja, Miklós tárnokmester – „kormányja jog szerint szállt” (*cui gubernacula predictorum predecessorum nostrorum de iure pervenerant*).³ E szavak már egyfajta uralkodói öntudat csírázásáról tanúskodnak, és a fejlődésnek egy olyan alternatíváját villantják fel, amely egyetlen erős királyság helyett több félfüggetlen kiskirályság intézményesüléséhez vezet. Károly ennek a folyamatnak állta útját vasakarattal és konok elszántsággal. Attól kezdve, hogy koronázása után néhány hónappal végleg szembefordult legerősebb ellenfelével, Csák Mátéval, nem nyugodott, amíg sorra maga alá nem gyűrte valamennyit, és formálódó „tartományaikat” a szó szoros értelmében meg nem semmisítette.

Ezeknek a sorsdöntő éveknek a történetét mindmáig hiányosan és rosszul ismerjük. Végző oka ennek persze a kortársi közöny. Károly uralkodásának egyetlen krónikása, akit a filológia János ferences provinciálissal azonosított,⁴ túl mély ellenszenvvel viseltetett királyá iránt, hogysem érdemesnek tartotta volna hőstetteiről bővebben beszámolni. Tolla csak akkor kapott szárnyakat, ha a Záhok kiirtásáról és az Úr ezt követő bosszújáról lehetett szólnia. Az oligarchákkal vívott több mint egy évtizedes harcból egyedül a rozgonyi csatát (1312) ítélte feljegyzésre méltónak, azt a téves benyomást keltve ezzel az utókorban, mintha a küzdelem mindjárt az elején eldőlt volna. Nem járt a korszak sokkal jobban a modern történetírás kezén sem. Részletesebb összefoglalást egyedül Pór Antal írt róla (1895),⁵ ez azonban már rég túlhaladottnak tekinthető. Újabb időkben Kristó Gyula szentelt alapos tanulmányokat a tartományúri hatalom kérdésének, bukásának folyamatát azonban ő sem vizsgálta behatóan.⁶ Részlettanulmány nem kevés született – főleg a századforduló táján – a kor egyes szereplőiről és eseményeiről,⁷ ezek azonban a szintézist nemcsak nem pótolják, hanem még indokoltabbá teszik. A problémának és forrásainak természete ugyanis olyan, hogy a korszak egész politikai történetének együttes és módszeres feldolgozását kívánja meg. Ha csak egy-egy szeletet választunk magunknak belőle, nagyon könnyen juthatunk hibás megállapításokra. Ennek tudható be, hogy a meglévő ismereteket összegző eseménykrónika⁸ dátumainak jelentős része behatóbb vizsgálat során tévesnek bizonyul. Nem 1315-re esett Visegrád visszafoglalása Csák Mátétól, nem 1316-ban volt a debreceni csata, nem 1319-ben hódította meg Károly a macsói bánságot – és a sort még hosszan lehetne folytatni. A negációk helyett azonban érdemesebb a tárgyra térni.

³ A. I. 337.

⁴ *Mályusz Elemér*: A Thúróczy-krónika és forrásai. Bp., 1967. 57–60.

⁵ *Pór-Schönherr* 46–76.

⁶ *Kristó*: Csák Máté 197–206; *ugyanő*: Széttagolódás 204–209.

⁷ *Karácsonyi*: Nemzetségek, *passim*; *Komáromy András*: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9 (1891) 1–9, 67–78; *Pór Antal*: Köcski Sándor. Száz. 22 (1888) 785–797; *ugyanő*: László erdélyi vajda (1291–1315); Erd. Múz. 8 (1891) 433–481; *Wertner Mór*: Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299–1354). Erd. Múz. 10 (1893) 119–134; *ugyanő*: Magyar hadjáratok a XIV-ik században. Száz. 39 (1905) 423–427. stb.

⁸ *Benda Kálmán* (szerk.): Magyarország történeti kronológiája. I. Bp., 1981. 192–198.

2.

A korszak politikai történetét elsősorban a levéltári forrásanyagból rekonstruálhatjuk. Ennek mennyisége még a sok pusztulás után is tetemes: Györffy György becslése szerint az Anjou-kor első évtizedeiből (1332-ig) kb. 10 000 oklevéllel rendelkezünk, vagyis annyival, mint az egész Árpád-korból, és e mennyiség egyharmada kiadatlan.⁹ Munkám során, mivel lehetőségeimet határidő korlátozta,¹⁰ nem vállalkozhattam a teljes anyag átnézésére, és kénytelen voltam beérni azzal az igyekezettel, hogy legalább lényeges adat ne kerülje el a figyelmemet. Ebből következően az alábbi megállapításokat bizonyára sokban fogja módosítani, kiegészíteni vagy éppen cáfolni az a szerencsés kutató, akinek módja lesz egyszer a majdani Anjou-kori Oklevéltár teljes anyaggyűjtésére támaszkodni.

Az, hogy a korszak eseményeiről nem tudósít a krónikás, sajnálatos talán, de nem kétségbeesítő. Az a kép, amelyet elbeszélő források híján rajzolhatunk róluk, kevésbé lesz színes és eleven, de talán megbízhatóbb lesz. Ma már a politikai történet kutatásában is egyre jobban tért hódít az a felismerés, hogy a tárgyat mindenképpen célszerű elsősorban a levéltári forrásanyagon keresztül megközelíteni, a narratív kútfőket pedig óvatosabban és csak második helyen érdemes tekintetbe vennünk. Részint abból fakad ez, hogy a levéltári források információanyaga az irodalmi alkotásokénál jóval tárgyilagosabb és megbízhatóbb, részint pedig onnan, hogy a korszerű politikatörténet mind nagyobb mértékben támaszkodik olyan jellegű adatokra, amelyeket narratív források nem vagy alig tartalmaznak: itineráriumokra, prozopográfiára, archontológiára és hasonlókra. Ezenfelül a magyarországi kutatás abban a különlegesen szerencsés helyzetben van, hogy maga a levéltári anyag is nagy mennyiségben tartalmaz narratív elemeket (a királyi adományleveleknek az adományos érdemeit ecsetelő részében), amelyek a kétféle – elbeszélő és levéltári – forrástípus előnyeit szerencsésen egyesítik magukban.¹¹

A levéltári anyag sajátossága, hogy a belőle nyert információk minden megbízhatóságuk mellett töredékesek, mozaikszerűek s így a történeti folyamatról nem adnak összefüggő képet. Számos eseményről szolgáltatnak ugyan közvetlen leírást vagy közvetett felvilágosítást, az azonban már a kutató feladata, hogy a termédek apró részleteiből az egész képet rekonstruálja. Munkája tehát – a feldolgozás stádiumában – sokban fog hasonlítani egy óriási, különleges *puzzle*-rejtvény kirakásához, mindazzal a fejtöréssel és szellemi izgalommal, amit egy ilyesfajta rejtvény kínálhat, de egyben mindazzal a bizonytalansággal, ami abból származik, ha a rejtvénydarabkák jelentős hányada, mint esetünkben, örökre elveszett.

A rejtvényfejtés technikáját még a Pertz-féle német történésziskola dolgozta ki a 19. században, és bőven fel is használta a *Jahrbücher des deutschen Reiches* sorozat köteteiben. (Magyarországon Pauler Gyula volt az egyetlen, akinek sikerült ezt a technikát teljes mértékben elsajátítania.) Az ott kialakult módszerbeli fogások jobbára

⁹ Gy. I. 10.

¹⁰ A jelen dolgozat előtanulmányként készült a Magyarország története tíz kötetben c. mű 2. kötetének Anjou-kori fejezetéhez.

¹¹ A narrációk értékelésére *Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Bp., 1973.

adaptálhatók a magyar középkor kutatására is, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy itt elbeszélő források híján a levéltári anyagnak jut szinte kizárólagos szerep. Azonban éppen ezért számunkra is igen jelentős Pertzéknek az a felfedezése, hogy – elegendő számú iratanyag esetén – a politikai történet vázát a királyi itineráriumnak kell szolgáltatnia, amely a kelethellyel ellátott királyi oklevelek dátumsoraiból szerkeszthető meg.¹² A magyar történelemben éppen I. Károly uralkodása az az idő, amikor az írásbeliség megnövekedése folytán először áll a rendelkezésünkre annyi királyi oklevél, amennyi már elég egy kronológiai segédletként felhasználható itinerárium készítéséhez. Látni fogjuk, hogy ennek segítségével a korszak legfontosabb időrendi problémái úgyszólván nehézség nélkül megoldhatók. (I. Károly 1310–1323 közötti itineráriumát a tanulmány *Függelékében* találja meg az olvasó.) Majdnem ugyanennyire fontos segédletként szolgálhat az országos és helyi tisztségviselők – bárók, ispánok, várnagyok – archontológiája is, annak ellenére, hogy az erre vonatkozó adatok a királyi itineráriumhoz képest jóval hézagosabbak.

Az itinerárium és az archontológia együttesen kulcsot ad a kezünkbe a rejtvény összerakásához. A segítségükkel megkapjuk azokat az időrendi „fixpontokat”, amelyekhez a továbbiakban – sok munkával ugyan, de már nem reménytelenül – fokozatosan hozzáilleszthetők a rejtvénynek még fel nem ismert darabkái, míg a végén összeáll a vizsgált időszak nagyjából teljes, és nagyjából ellentmondásmentes eseménytörténete. Maradnak persze az asztalon olyan darabkák is, amelyekkel egyelőre nem tudunk mit kezdeni, de nem kizárt, hogy idővel – egy-két új forrásadat felbukkanásával – ezek is megtalálják majd a helyüket a képben.

I. Károly uralkodásának 1310–1323 közötti szakasza három rövidebb időszakra osztható, amelyek mindegyike az országegyesítés egy-egy fázisának felel meg. Az első időszak *1314 végéig* terjed és jellemző vonása az 1310 előtti uralmi keretek továbbélése. A király ezekben az években megpróbál még alkalmazkodni az adott politikai környezethez, és jóllehet már ekkor is hatalmának erősítésén fáradozik, többnyire tudomásul veszi, sőt bizonyos értelemben legitimálja a század első éveiben kialakult tartományúri fennhatóságokat. A nagyok közül ekkoriban még Csák Máté az egyetlen nyílt ellenfele, a többiek forma szerint elismerik a királyt uruknak, és ők alkotják kormányát is. Utólag visszatekintve nyilvánvaló, hogy ez a „koalíciós” kormány nem működhetett sokáig, és az uralomra törő fiatal királynak előbb-utóbb összeütközésbe kellett sodródnia bárói zömével. Valójában ehhez négy hosszú évre volt szükség, és csak 1314 őszén jutottak a dolgok odáig, hogy Károly felrúgta a labilis együttműködés addigi elvét, otthagyta fővárosát, és maroknyi hívére támaszkodva elszántan szembefordult immár az egész oligarchiával. *1314 végétől 1318 végéig* számítható a küzdelem második periódusa, amelyet a „döntés éveinek” nevezhetnénk. Károly legfényesebb diadalainak időszaka ez, amelynek során közvetlen uralmát Soprontól Ungvárig az ország legnagyobb részére kiterjesztette. Ekkorra esik a Borsák, Petenye fia Péter, az Amadéfiak megtörése, a Kőszegiek dunántúli – és részben szlavóniai – hatalmának szétzúzása, valamint Komárom és Visegrád bevétele, ami Csák Mátéval szemben a Duna-vonal birtoklását jelentette. Ezzel együtt 1318 végére még mindig sok elhárítandó akadály maradt az egyeduralom felé

¹² Antoni Gsiorowski: *Rex ambulans. Quaestiones medii aevi* 1 (1977) 139–162; Engel Pál: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). Száz. 118 (1984) 975–979.

vezető úton, felszámolásuk azonban már csak idő kérdése volt. Ennyiben tekinthetők külön időszaknak az 1319–1323 közötti esztendőök, amelyek Csák Máté tartományának megszállásával, Erdély és Szlavónia pacifikálásával, végül Pozsony visszacsatolásával kerek egészzé formálták Károly művét, a helyreállított királyságot. A stabilitás új éráját, amelyet a továbbiakban már csak szórványos és jelentéktelen mozgolódások zavarnak majd meg, olyan látványos intézkedések vezetnek be 1323-ban, mint a királyi udvar visszaköltözése az ország szívébe, Visegrádra, és az új királyi nagypecsét használatbavétele.¹³

3.

Az interregnum zavaros időszakát Károly harmadik és végérvényes koronázása zárta le, amelyet odaadó híve, Tamás esztergomi érsek hajtott végre 1310. augusztus 27-én Székesfehérvárott a Kán László vajdától nagy nehezen visszaszerzett Szent Koronával.¹⁴ Akkoriban alkalmasint úgy látszott, hogy a várva várt aktus a belbéke, nem pedig a belháború nyitánya lesz. Egy rövid pillanatig az lehetett a szemlélő benyomása, hogy a zűrzavart és fejetlenséget végre rendezett állapot váltja fel, és az országnak ismét olyan királya lesz, akit kicsik és nagyok egyaránt urukul ismernek el. A rend utáni törekvés elsősorban a kormányalakítás tényében mutatkozott meg, éppoly világosan, mint a rendezés korlátai a kormány összetételében. 1310 előtt ezen a téren is anarchia uralkodott, amit akkoriban Károly is kénytelen volt tudomásul venni. A nagyok közül négyen címezték magukat nádornak: Csák Máté, Aba Amadé, Borsa Kopasz és Ákos István, területükön gyakorolták is a nádori jogkört – vagy legalábbis olyasmit, amit annak lehetett tekinteni –, az országbírói méltóság ellenben nem volt betöltve, és nincs tudomásunk egyetlen udvari méltóságról sem. Változást az 1310. év hozott. Károly már június 11-én „volt nádornak” titulálta hű támogatóját, Amadét, a koronázás után pedig Kopaszt tekintette egyedüli nádornak.¹⁵ A kinevezés nyilván a köpönyegforgató és erőszakos nagyúr leszerelését célozta, hiszen a megbízható és higgadt Amadé Kopasznál kétségtől jobban rászolgált az ország első méltóságára. Kán László mint Erdély tényleges ura természetesen megtartotta vajdai tisztségét,¹⁶ míg Szlavónia bánjává a

¹³ Vö. *Gárdonyi Albert*: I. Károly király nagypecsétjei. Turul 25 (1907) 34–42.

¹⁴ A vonatkozó forráshelyeket idézi Gy. II. 374.

¹⁵ 1310. VI. 11: ad instantiam Omodei quondam palatini (Dl. 73384). Kopasz nádorságára a koronázás utáni első adat 1311. I. 1-én kelt (A. I. 219), ettől kezdve 1314 nyaráig állandóan ő szerepel Károly egyetlen nádoraként, vö. *Wertner*: Arch. 27, és az ott felsorolt adatokon kívül még 1312: Smič. VIII. 312 és Sztáray I. 40; 1313: Dl. 107315 és 40349; 1314. IV. 1: Smič. VIII. 355; 1314. VI. 8: Dl. 69660; 1314. VII. 20: A. I. 351; 1314. VIII. 24: Dl. 69661.

¹⁶ A legvalószínűbben 1310-re datálható az az oklevél, amelyet László vajda udvarbírája IX. 7-én Szegeden adott ki, s amelyben egy pert ad 22. diem post recessum domini vayuade de Vngaria in [partes] Transsilvanas halasztott el (Z. I. 122, vö. *Karácsonyi*: HH 138 és alább a 23. jegyzettel). 1313. VI. 22-én maga Károly nevezi Lászlót erdélyi vajdának (ZW. I. 310), és nincs tudomásunk róla, hogy 1310–13 között ellenségek lettek volna (vö. *Kristó*: Kán László 91). Igaz, hogy egy 1312. évi királyi oklevél a bárók között Miklós nevű erdélyi vajdát említ (Nicolao woyuoda Transilvano, A. I. 280), egyúttal azonban az esztergomi érseket Budizlausnak nevezi Tamás (1305–21) helyett, amiből kifolyóan hamisnak kell tekintenünk, annak ellenére, hogy eredetije (Dl. 1791) nem tűnik gyanúsnak. A hamisítót az tévesztette meg, hogy 1312-ben Károly bárói között hiteles oklevélben csakugyan

nemrég elhunyt Kőszegi Henrik helyébe régi hívét, Babonics Istvánt nevezte ki a király¹⁷ Csák Mátét a tárnokmesteri méltósággal próbálta leszerelni, egyelőre sikerrel, mert Máté csakugyan megvált nádori címétől.¹⁸ A többi méltóság kezdeti elosztására nézve nincsenek forrásaink, és így azt sem tudjuk, hogy Amadé, Ákos István és az agg Csák Ugrin, Károly uralmának oszlopa helyet kapott-e a kormányban. Országbíróként 1311 márciustól Ugrin rokonát, Csák fia Jánost ismerjük,¹⁹ lovászmesterként kevésbé utóbb Kőszegi Jánost, Henrik bán idősebb fiát (1312–13),²⁰ királynéi tárnokmesterként Rátót Domokost (1313),²¹ pohárnokmesterként Kopasz vejét, az Erdélyben birtokos Mojs fia Mojsot (1313 vagy 1314).²² (Asztalnokmesterről 1318 előtt nincs tudomásunk.) Lehet, sőt valószínű, hogy a felsoroltak némelyike még a koronázás idején lépett hivatalba.

A vesződséggel megteremtett látszategység túl ingatag volt, semhogy sokáig tartson, és a békének néhány hónapon belül vége szakadt. A koronázást követően Károly országgyűlést tartott,²³ valószínűleg Budán, ahol szeptember elején találjuk. December elején lerándult Erdélybe, hogy megsemmisítse a Kán Lászlótól tavasszal visszakapott királyi javakat, s egyúttal létét demonstrálja.²⁴ Visszatérte után mihamar kitűnt, hogy uralma utazgatásokkal és alkudozásokkal nem tartható fenn. A koalíció gyenge láncszemének kezdettől fogva Csák Máté ígérkezett, akinek közönye az új királlyal szemben eleve odáig ment, hogy sem a koronázáson, sem a tanácsban nem mutatkozott, Károly kénytelen volt erősebb eszközökhöz nyúlni. 1311 márciusban bárói élén

előfordul Miklós vajda (Nicolaus woyuoda, Smič. VIII. 312), aki Pok nb. Miklós korábbi és későbbi erdélyi vajdával azonosítható, de aki ekkor nem viselt hivatalt.

¹⁷ Először Károlynak a koronázás napján kelt parancsában tűnik fel bánként (Tkalčić: Mon. civ. Zagr. I. 82), utoljára 1316. III. 1-én (Blagay 80), további adatok *Wertner*: Arch. 590.

¹⁸ 1310. X. 4-én az esztergomi káptalan királyi tárnokmesternek nevezi (Vesp. Reg. 48. sz.), 1311-ben pedig saját komáromi ispánja is, ld. a 27. jegyzetet. Ez utóbbiból tűnik ki, hogy ekkoriban saját híveitől sem követelte meg a nádori címet. 1312-ben azonban már újból annak címezi a nyitrai káptalan (HOKI. 185).

¹⁹ Első kiadványa 1311. III. 10: DI. 30597. Az a feltevés, hogy előzőleg Csák Ugrin viselte a méltóságot, nem utasítható el, de nem is igazolható forrásszerűen. (Vö. *Bertényi*: Országbíró 61).

²⁰ 1312. V. 8: Z. I. 137; 1313. VIII. 14: Z. I. 146; 1313. X. 17: DI. 86924. Megjegyzendő, hogy 1313. IV. 24-én a veszprémi püspök királyi tárnokmesternek nevezi (Z. I. 143 = DI. 76228), bizonyára elírásból, vö. a 28. jegyzettel.

²¹ 1313. VIII. 1: ld. a 65. jegyzetet; XI. 5: F. VIII/1. 493 = DI. 1794.

²² Egy év nélküli királyi oklevél szerint, amelyet a kiadó 1311–13 közé datált, pohárnokmester és besztecei ispán (ZW. I. 300). A dátumsor (Budae, f. IV. p. Oculi) és Károly itineráriuma (ld. a Függelék) egybevetése alapján a kibocsátás éveként leginkább 1313 vagy 1314 (esetleg 1312) jöhet szóba. Kopaszi 1318-ban Károly nevezi Mojs apósának (DF 254779, Wesselényi lt. 5).

²³ Imre váradai püspök 1310. X. 2-án Váradon közli, hogy [Diószegi] Péter fia Drug nem jelent meg előtte in quindenis reditus nostri de presenti congregatione regni (DI. 40330). A püspök tehát IX. 18-án érkezett vissza Váradra. Úgy látszik, László vajda is az országgyűlésről való hazatérte utánra halasztatta el törvényszéke pereit, vö. a 16. jegyzettel. Az országgyűlés helyét illetően a fenti adatokat vö. a Függelékkel.

²⁴ Az időpont az itineráriumból állapítható meg, ld. a Függelék. Károly 1313-i oklevelében: in primo introitu nostro in terram Transilvanam post coronationem nostram, cum essemus Albe Jule. Kíséretében volt Tamás esztergomi érsek és Vince kalocsai érsek kancellár (Doc. Trans. XIV/1. 398).

Pozsony vidékére látogatott,²⁵ és – feltehetően követek útján – előadta kívánságait a nagyúrnak. Mindenekelőtt az esztergomi és a nyitrai egyház bitorolt jószágait követelte vissza, de szeretett volna a Máténál levő királyi javakból is valamennyit visszakapni. A harmadik vitapont, mint minden tartományúr esetében, a nemesség helyzete volt. Károly egyrészt „szokatlan szolgálataik” – nyilván a katonáskodás – eltörlését követelte, másrészt azt, hogy szabadon szolgálhassanak, akinek akarnak – vagyis Máté helyett neki. A nagyúr minderről hallani sem akart, a királyt ellenséggként fogadta tartományában,²⁶ és néhány nappal Károly megérkezése után az összes pereket pünkösöd nyolcadára halasztotta el „az ország közelgő háborúja és viszálya miatt”.²⁷ A szakítást nem lehetett elkerülni. Károly, látva ellenfele hajthatatlanságát, válaszul megfosztotta a tárnokmesterségtől, és utódává – legkésőbb április közepén – a Nyugat-Dunántúl urát, Kőszegi Gergely fia Miklóst nevezte ki.²⁸ Távozását követően Máté végigdúlta a Tisza és Vác közé eső vidéket, majd június 25-én meglepetésszerű támadást kísérelt meg Buda ellen, ahol uralkodója a királynéval együtt időzött. A pohár betelt, és Gentilis bíboros, V. Kelemen pápa követe július 6-én Pozsonyban, mielőtt elhagyta az országot, kiközösítette az egyházból a magáról megfélekedezett főurat.²⁹ Károly időközben külföldi szövetségeket is megpróbált mozgósítani ellene, és követei már 1311 tavaszán – majd 1312 januárban ismét – megfordultak az osztrák és a cseh udvarban. Ő maga augusztusban főpapjai és bárói élén „hatalmas sereggel” vonult Máté megfenyítésére, de eredményt tudunkkal nem ért el.³⁰

²⁵ 1311. III. 14-én apud Posonium birtokot ad Tamás érsek berzenicei (Bars m.) várnagyának (RDES I. 856. sz.). Gentilis bíboros írja VII. 6-án, hogy a király a koronázás után Máté tartományában (in eisdem partibus) időzött, miután Máté ab ipsis coronatione et consiliis se penitus absentavit (Vat. I/2. 387).

²⁶ Vat. I/2. 387–388.

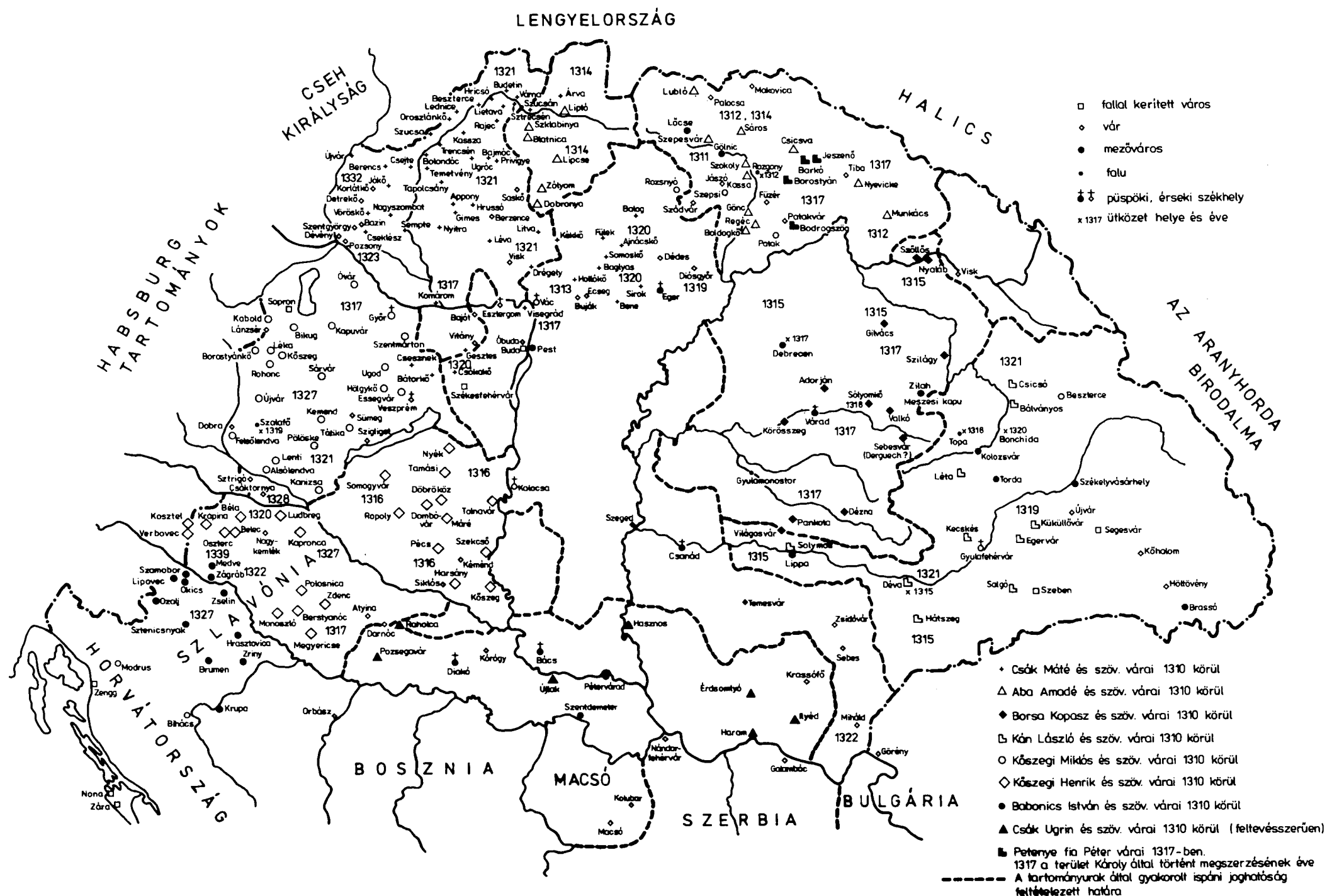
²⁷ Beke komáromi ispán és a szolgabírák év nélküli oklevelükben, böjtközép nyolcada előtti szombaton *propter inminentem regni turbationem et discordiam* pünkösdre halasztanak egy pert, amely *secundum continentiam litterarum Stephani comitis, iudicis curie domini nostri M[athei] magistri thavarnicorum domini regis foylt előttük* (H. VII. 325). *Karácsonyi*: HH 134 szerint 1310-ben kelt (így közli RDES I. 753. sz.), azonban az 1311. III. 20-i kelet sokkal pontosabban megfelel a körülményeknek. Vö. a 18. jegyzettel is.

²⁸ 1311. IV. 16: Miklós tárnokmester Kéthelyen (Sopron vm.) kelt parancsa Bykug-i várnagyához (Sopron vm. I. 72). Ezóta 1313. XII. 13-ig egyfolytában viseli a méltóságot (*Wertner*: Arch. 161). 1314. IV. 3-án néhai (A. I. 337). Ld. a 20. jegyzetet is.

²⁹ Mindezt elbeszéli Gentilis oklevele: Vat. I/2. 388–389. Lehetséges, hogy ez volt az a Buda elleni támadás, amelyben Máté unokatestvére, a Vértesben uralkodó Csák Péter részt vett (1315: F. VIII/1. 551–3 = DI. 84774), s ez esetben ekkorra tehetjük Bajót (Esztergom vm.) várnak Máté és Péter általi lerombolását (1317. és 1332. évi oklevelekben említve, ld. Gy. II. 225).

³⁰ 1311. IX. 26: Károly birtokadománnyal jutalmazza Debreceni Dózsát, akit, cum nos una cum baronibus ... contra ... Matheum de Tyrunchun cum valido exercitu processissemus, ... maiorem nostri exercitus prefecimus, in quoquidem officio bebizonyította hűségét (A. I. 233). 1311. XI. 11: megjutalmazza Pozsegai Elyseus fiát, Miklóst, aki részt vett in nostris expeditionibus et processibus, quos unacum prelati et baronibus ac nobilibus regni nostri habuimus contra Matheum de Tyrunch[un] (Smič. VIII. 296). Lehetséges, hogy szintén ehhez a hadjáratához kapcsolható Károlynak egy év nélküli parancsa, amely iuxta fluvium Nytra prope Nyarhyd, vagyis a mai Érsekújvárnál kelt VIII. 14-én. Dátumán kívül tartalma is erre mutat: az *egri* káptalan utasította benne, hogy Wryn és Koplen (azaz a Szokolcától DK-re fekvő *Nyitra megyei* Unin és Kobilán) birtokokat iktassa Meney-i Kunch nővéreinek, akiknek „hű bárói”, [Csák nb.] Ugrin mester és Csák fia János mester kérésére

I. Károly harcai az oligarchák ellen (1310-23)

Sőt, az akciónak oly kevéssé sikerült Mátét megfélemlítenie, hogy az már a tél folyamán ellentámadásba ment át. Dühének célpontja az esztergomi érsek volt, aki a kiközösítő bullát közzétette egyházmegyéjében. Csapatai élén tüzzel-vassal pusztította az érsekség falvait, összesen 15 000 márkát okozva, „föld alatti aknákkal” (*subterranea cavatione*) bevette és földig rombolta az érsek berzencei (Bars m.) várát, majd azzal fenyegetőzött, hogy magát Esztergomot fogja ostrom alá venni. Károly ekkor már az Abákkal lévén elfoglalva, nem tudott hű főpapján segíteni, és az érsek kénytelen volt 1312 március elején formálisan békét kérni, amelyben beérte a Máté által felajánlott 500 bécsi márkát kártérítéssel, lemondva minden egyéb követeléséről.³¹

Miközben ily módon Károly királyságából északnyugaton egy jókora darab hosszú időre kiszakadt, északkeleten is viharfelhők gyülekeztek fölötte, és első komoly erőpróbájára nem sokára éppen itt került sor. Errefelé, a Szepességtől Beregig és a Tiszáig az öregedő Aba Amadé volt az úr, régi és becsületes híve Károlynak annak ellenére, hogy megszokott nádori címétől még az ő kedvéért sem volt hajlandó megválni.³² Tartományában hosszú időn át volt képes viszonylagos rendet tartani, és rossz előjel volt, hogy most, élete alkonyán éppen saját rakoncátlan fiaival szemben szorult királya támogatására. A részletek nem ismertek. Annyit tudni, hogy az egyik Amadéfi, János 1311 tavaszán elfoglalta Merse fia Benedek fiaitól – a Szinyei Mersék őseitől – a szinyei (Sáros m.) várát, fogságba hurcolta az egyik testvért, Tót Pétert, és emiatt hivatalosan az „ország hűtlenének” nyilvánították.³³ Napirenden voltak az összetűzések a Borsákkal is a tiszai határ mentén. A Csicseriek – az Abák szolgálatában álló ungi nemesek – „a hajánál fogva” vonszolták magukkal a Tisza melletti Komoróról Kopasz nádor testvére, Beke egyik szerviensét, közben raboltak és gyűjtögettek, mindezt bizonyára az Amadé-fiúk megbízásából.³⁴ Károly személyesen kényszerült közbelépni, hogy a felek közt fenyegető háborút elhárítsa. 1311 május végén „Patak vár alatt”, azaz Sátoraljaújhelyen ítélték a viszályban, és Csicseri Domokost arra kötelezte, hogy az okozott károkért adjon elégtételt, Szent István nyolcadán (aug. 27.) pedig jelenjen meg a nádor törvényszéke

adta (DF 280415, Beniczky pribóci lt.). – A külföldi követjárásokra 1311: H. II. 27; 1312: F. VIII/1. 487–8; Házi I/1. 24.

³¹ A fő forrás minderre Tamás érsek megbízottjának 1312. III. 8-i tiltakozása a fehervári káptalan előtt, amivel az érsek eleve érvényteleníteni kívánta a Máté által ráerőszakolt békét (Str. 11. 657–659). Az egyház kárait, azaz Máté híveinek dúlásait részletesen ismerteti a négy nap múlva a veszprémi káptalannál benyújtott tiltakozás (Str. II. 660–2).

³² 1311. II. 25: Omodeus palatinus parancsa Kassáról szepesi várnagyához és alispánjához (RDES I. 855. sz.).

³³ Szinyei Miklós 1311. IV. 27-én az esztergomi keresztes konvent előtt testvérei nevében is tiltakozott, hogy János, Amadé nádor fia, infidelis regni castrum et possessionem eorum Swyniefalua erőszakkal elfoglalta és testvérét, Tót Pétert azóta is fogságban tartja (Dl. 70150 = RDES I. 866. sz., ebben hibásan: infidelis regii). V. 29-én ugyanilyen értelmű tiltakozást tett az egri káptalan előtt is (RDES I. 878. sz.).

³⁴ A váradi káptalan 1311. II. 20. jelentése a királyhoz ama károkról, amelyeket [Csicseri] Jób fiai, Domokos, Moko és Miklós okoztak (Z. I. 131). A Csicseriekre, Amadéhoz és fiaihoz való kapcsolatukra Engel: Ung 89.

előtt.³⁵ A béke ezzel helyreállt, de csak rövid időre. Amadé még pár hónapig rendet tartott, de fiai nyomban halála után újra kezdték garázdálkodásaikat, és szeptember 8-án felpredálták a Bereg megyei Csarnavadát (Csarodát).³⁶

A tartomány felett készülődő vihart Amadé halála váltotta ki. Szeptember első napjaiban, midőn kíséretével együtt Kassán tartózkodott, a polgárok rajtaütöttek, őt magát megölték, Amadé és Domokos nevű fiait pedig egyik unokájával együtt foglyul ejtették. A többiek csak üggyel-bajjal menekültek meg a „csatából” (*conflictu*).³⁷ A váratlan zendülést láthatóan az a hír váltotta ki, hogy Amadé és családja a várost örök birtokul igyekszik kieszközölni a királytól, a polgárok tehát – okkal-e vagy ok nélkül, nem tudjuk – szabad státusuk védelmében, a jobbágykort elkerülendő fogtak fegyvert. Károlyt az eset közéről érintette, hiszen nemcsak egyik legbiztosabb támaszát veszítette el, hanem ráadásul az a kilátás fenyegette, hogy Északkelet-Magyarország a szilaj Amadéfiak kezére jutva kicsúszik az ellenőrzése alól. Ezeknek azonban, a király szerencséjére, családtagjaik fogsága miatt kötve volt a kezük, és Károly nem is késett kihasználni szorultságukat. Teljhatalmú biztosként két leghívebb főpapját küldte a helyszínre rendet teremteni, Tamás esztergomi érseket és István veszprémi püspököt, a királyné kancellárját, akik – a szintén királyhű Márton egri püspök jelenlétében – 1311. október 3-án diktálták le Kassán a békefeltételeket Amadé özvegyének és négy szabadon maradt fiának.³⁸ A béke forma szerint köztük és Kassa polgárai között kötöttet meg, és a biztosok csupán közvetítették azt; valójában azonban Károly maga volt az egyik szerződő fél, és amikor az egyezséget öt nap múlva az egri káptalan hitelesítette, ebben már „a király úr és a kassai polgárok”, valamint Amadé özvegye, fiai és „a hozzájuk tartozó nemesek”, vagyis 47 főnyi kíséretük szerződéséről olvashatunk.³⁹

Ezt bizonyítják maguk a békepontok is, amelyek ugyan Kassa érdekeit is figyelembe vették, legfőképpen azonban az Amadéfiak tartományúri hatalmának szétzúzását célozták. Ez utóbbiak megígérték a polgároknak, hogy atyjuk haláláért és többi

³⁵ Károly egy év nélküli oklevelében, amely Patak vár alatt pünkösdi vigíliáján kelt (Dl. 82741 = Z. I. 120, a kiadásban 1308 körülre datálva), tartalma szerint ugyanabban az ügyben hozott ítéletet, amelyről a váradi káptalan idézett jelentése (ld. az előző jegyzetet) szólt. Ezért az évszám helyesen csak 1311 lehet, ami egyébként nehézség nélkül beleillik Károly itineráriumába.

³⁶ 1312. I. 7-én az egri káptalan előtt „Beregi” (Káta nb. Surányi) János mester fiai tiltakoztak, hogy számos megnevezett nemes az előző Kisasszonynapon (1311. IX. 8.), post mortem Omodei palatini in instanti, elpusztította falujukat, Csarodát (Z. I. 136–7). A névsor élén szereplő és így vezérnek tekinthető Konrád fia Boda egy jómódú bodrogi családból, a Kistárkányiak őse volt (vö. *Bunyitay* II. 42, hozzá 1320: A. I. 563) és 1311. X. 8-án az Amadéfiak szerviensei között találjuk (Boda filius Corradi, DF 263076).

³⁷ *Kristó*: Rozgony 36–38. Idézhető még Károly 1312. VI. 14-i oklevele, amellyel megerősítette [Rozgonyi] Julas mesternek egy szerviense javára tett adományát. Ez ugyanis akkor, cum Omodeus palatinus in civitate Cassensi fuisset interemptus et alii nobiles cum eodem Omodeo palatino adherentes detenti extitissent, a csatában (in quo conflictu) átadta a lovát urának, hogy menekülni tudjon, ő maga pedig in medio universitatum de Cassa in pedibus hátramaradt, megsebesült és foglyul esett (Dl. 68680).

³⁸ Márton püspök oklevele: RDES I. 915. sz.; ugyanekkor Amadé özvegye és fiai maguk is azonos tartalmú oklevelet állítottak ki: RDES I. 914. sz.

³⁹ Eredetije: Dl. 107713. (Vö. RDES I. 918. sz., említés.) A szerviensek, mint túszoikat állító eskütársak, szerepelnek az okt. 3-i szerződésben is. Vö. *Kristó*: Rozgony 44–46.

kárukért nem próbálnak bosszút állni, nem törekszenek a várost „már teljesített és a jövőben teljesítendő szolgálataikért” adományul megszerezni, és átengedik a kassaiaknak szabad használatra a város, Gölnic és Szokoly közt elterülő királyi „fekete erdőket”. Ezenfelül azonban arra is kötelezték magukat, hogy „Szepest”, Gölnicet és Kassát minden jövedelmükkel visszabocsátják Károly kezébe, biztosainak pedig átadják Zemplén és Újvár megyéket minden tartozékukkal. Lemondtak továbbá a jogtalanul szedett váomokról, megígérték, hogy királyi engedély nélkül nem építenek várat, szabadon hagyják szolgálni bárkinek mindazon nemeseket, akik „a hatalmuk alatt álló bármelyik megyében vagy földön” élnek, és nem kényszerítik őket bíróságaik elé. Egyszersmind örök hűséget fogadtak Károlynak mint „természetes uruknak”, és hadi szolgálatra (*servitia*) kötelezték magukat az oldalán bárkivel szemben. Minderre biztosítésként két testvérükön kívül további 47 túszt – kíséretük minden tagja egyet-egyet – adtak a kassaiak kezére azzal, hogy ezek sorsáról vagy az 1312 pünkösdkor tartandó országgyűlés (*congregatio domini regis et regni*), vagy elmaradása esetén a király, „főpapjai és bárói”, azaz tanácsa fog dönteni.

Jóllehet tudós főpapok szerkesztették, az egyezmény nem volt éppen jogi remekmű. Homályban maradt benne a legfontosabb kérdés: mi az, amit az Amadéfiak maguknak tarthatnak meg, és mi az, amit át kell szolgáltatniuk a király, illetve biztosai kezébe? Annyi közvetve kitűnik belőle, hogy a király képviselői továbbra is hatalmas urakként számoltak velük, akiknek „földek”, sőt „megyék” maradnak a birtokában; ennél fogva azt sejtethetjük, hogy örökbirtokait a szerződés nem érintette. Így bizonyára az övék maradt a IV. Lászlótól 1279-ben kapott és Amadé részére 1290-ben III. Andrásztól megerősített ungi ispánság, élén Nyevice várával, továbbá az Abaúj megyei Boldogkő és bizonyára a Sáros megyei Szokoly (Szakalya) vár is.⁴⁰ Vajon azonban ezeken kívül minden egyébről le kellett-e mondaniuk? Feltehető, hogy Károly biztosai így gondolták, ezt azonban elmulasztották világosan írásba foglalni. Pongyolaságukat jelzi, hogy a Szepességet (*Scepes*) két várossal, Gölniccel és Kassával együtt, minden további meghatározás nélkül vették számba, Bereg megyét meg, amely évek óta Amadéé volt,⁴¹ egyszerűen elfelejtették megemlíteni. Holott a Szepesség fogalmába nemcsak a szepesi ispánság, hanem a szintén királyi jogot képező Lubló vár is beletartozott; Bereg megye pedig a hatalmas munkácsi uradalmat jelentette. Így esett, hogy a biztosok utólag – amikor összefoglalták ama pontokat, amelyekre a másik félnek esküt kell tennie – még becsempészték a szövegbe, hogy az átadandó királyi jogokba Lubló és Munkács is beleértendő minden tartozékával. Végképp tisztázatlan maradt azonban egy további vitapont: Újvár *comitatus* kérdése, mert a szöveg sehol sem tért ki arra, mi történjék a területén fekvő, de külön ispánságot alkotó Sáros királyi várral és tartozékaival, amelyek ekkor a szerződő felek egyike, Miklós fia Demeter zólyomi ispán birtokában voltak.⁴² Éppen ez a három uradalom – Sáros, Lubló és Munkács – volt az, amelynek bizonytalanul hagyott státusából hamarosan vérontás származott.

A négy Amadéfi: János, Miklós, Dávid és László mindazt teljesítette, amit méltányosnak talált. Hogy Abaújból csakugyan kivonultak, azt onnan tudjuk, hogy 1312.

⁴⁰ Ungra Engel: Honor 889 és ugyanő: Ung 51–53. Boldogkő 1317-ben még Amadé fia Lászlóé volt, a jelek szerint örökbirtokként (Dl. 107302).

⁴¹ Gy. I. 524.

⁴² Kristó: Csák Máté 79.

január 22-én már a királyhű Marhard fia Mihály – az Aba nb. [nembeli, nemzetségbeli] Szikszai–Aszalai–Idai család feje – állt a megyei hatóság élén.⁴³ Bizonyára átadták a Szepességet is, mert az egyik biztos, Tamás érsek januárig Lőcsén időzött,⁴⁴ ahol feltehetően tárgyalásokat folytatott a három vitás vár sorsáról az Amadéfiakkal. Ezek azonban megmakacsolták magukat, egyiket sem voltak hajlandók átadni, és hamarosan fegyvert ragadtak. A tél vége felé Zemplénbe törve felprédálták Gálszécset, a királyhű Petenye fia Péter birtokát, csatában legyőzték Baksa nb. Tamás fia László zempléni ispánt, Patak vár várnagyát, és kirabolták magát Sárospatakot is.⁴⁵ A király és az Amadéfiak háborúja elkerülhetetlenné vált.

Károly függőben hagyta a Máté elleni harcot, és nagy erővel vonult fel a lázadás eltiprására. Bárói közül Kopasz nádor és testvére, Beke, Csák fia János országbíró, Pok Miklós volt erdélyi vajda, Tamás érsek, a veszprémi, váradi és egri püspökök kísérték el,⁴⁶ Kán László és a Kőszegiek a jelek szerint távol maradtak. Hadait 1312 március közepén Váradon gyűjtötte össze⁴⁷ s miután úgy látszik, harc nélkül birtokba vette Munkácsot, a Bodroghözön át északnak fordult,⁴⁸ és április 10-én már Sáros alatt volt. A várat Miklós fia Demeter és unokaöccse, Domokos fia Doncs mester – a későbbi zólyomi ispán –

⁴³ F. VIII/1. 479. További adatok: *Wertner*: Arch. 585; származása [1312–15]: Dl. 75198, királyhűsége 1320: *Juhász*: Stifte 222.

⁴⁴ XI. 19. és I. 7. között ismerjük itteni kiadványait (Str. II. 653, 655; F. VIII/1. 404, 459).

⁴⁵ 1312. IV. 10: Károly megjutalmazza Petenye fia Péter mestert, mert megsebesült az Amadéfiakkal vívott csatában (conflictu), midőn ezek contra nostram maiestatem procedebant et ad devastandum hospites nostros de Potok . . . accessissent, Amadé fia Miklós pedig feldúlta Péter Zeech birtokát, azaz gálszécsi uradalmát (A. I. 254); 1312>355: Károly a leleszi egyház kegyuraságában megerősíti [Baksa nb.] Tamás fiait, László és Donch mestereket, mert midőn Amadé négy fia Patak királyi várost et alios fideles nostros kifosztotta, más híveivel egyesülve visszavették tőlük a rablott zsákmányt (RDES I. 1059. sz.); 1323. VII. 18: ugyanezen László és Donch érdemei között említve az Amadéfiak támadása Patak ellen, László fogsága usque nostrum (regis) adventum in partes Cassa (azaz 1312. ápr. előtt) és birtokaik elpusztítása (Z. I. 232–3). László mester zempléni ispánt (1308: Dl. 40310; 1309: A. I. 175; 1316: Dl. 57243 stb.) egy ügyvédvalló levele alapján lehet azonosítani Baksa nb. Lászlóval (1318: Dl. 57247). Ugyanő 1314. I. 1. szerepel pataki várnagyként (Dl. 57241).

⁴⁶ 1312. júliusban Patakon kelt királyi oklevelek sorolják fel őket (VII. 8: Smič. VIII. 312; VII. 20: Dl. 84256; napi kelet nélkül: A. I. 276–80). Kopasz és a veszprémi püspök V. 9-én is szerepel (A. I. 256–7).

⁴⁷ 1312. III. 31-én Becsei Imre a felhévízi konvent előtt pert halaszt, quoadusque de presenti exercitui domini regis . . . ad domum suam revertitur (A. I. 252). Ld. a Függelékét is.

⁴⁸ IV. 4-én prope villam Helmuch [Baksa nb.] Tamás fia Donchnak adja Barkaszó (Bereg vm.) falut, amelyet birtokosa hűtlenség miatt veszített el (Dl. 57240, reg: F. VIII/1. 486). Valószínű, hogy a Bodroghözönben fekvő Királyhelmecec értendő, nem pedig az Ung megyei Putkahelmecec. Péter „bereg” várnagy Rozgonyinál Károly seregében esett el (SRH. I. 489). Bereg várán véleményem szerint a beregi ispánság vára, Munkács értendő, ugyanúgy, ahogyan pl. – mint *Détsy Mihály* kutatásaiból (Hol állt a középkori sárospataki vár? A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 6 [1966] (177–197) már régóta tudjuk – a pataki kerület vára Újhelyen állt. (Vö. *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. Műemlékvédelem 31 [1987] 1. sz. 12. Hasonlóan feltehető, hogy a sárosi kerület várát, azaz Sáros eredetileg Tobolnak hívták, Ung ispánság vára pedig Nyevice volt, ld. alább a 98. és a 139. jegyzetet.). Ebből következően Munkács 1311 ősze és 1312 tavasza között került királyi kézre, ostromát azonban egyetlen forrás sem említi.

nevében Tarkői Rikalf fia Henrik védte.⁴⁹ Henrik néhány heti ellenállás után – úgy tűnik, titokban – április végén vagy május elején kiegyezett Károllyal, kiverte a várból Doncs embereit, és átadta a várat.⁵⁰ Árulásának díjául azonban azt szabta ki, hogy sárosi ispánként ő marad a vár birtokosa, testvére, Kakas pedig a szépesi ispánságot kapja meg tisztséggül.⁵¹ Sáros alól a király Lubló alá vonult, amelyet hívei időközben megvíváltak, és várnagyként Kacsics nb. Farkas fia Tamást – a majdani erdélyi vajdát és a Szécsényi család őseit – állította az élére.⁵² Károly győzelme látszólag teljes volt. Kopasz nádor már áprilisban közgyűlést tartott Újvár és Zemplén megyék lakosai részére Kassa mellett, majd

⁴⁹ Károly 1312. IV. 10-i, dátumhely nélküli oklevele szerint cum nos castrum nostrum de Saarus unacum prelatibus, baronibus et nobilibus regni nostri nobis fidelibus restitui petivissemus, iidem filii Irozlou . . . ac filii Vte unacum magistro Herrico filio Rykolfy se in ipsum castrum includendo szembeszegültek vele (A. I. 254). Henriknek különben (magister Herke filius Ricolfi) fennmaradt egy soltészlevele, amely in castro Saris kelt, valószínűleg 1311. II. 22-én (DF 285 487, Bohus lt., a dátumsor csonka). Más, egykorú forrásokból ugyanakkor kétségtelen, hogy a vár ekkoriban Miklós fia Demeternek, az Amadéfiak szövetségesének a kezén volt, hiszen a király tőle foglalta el (F. VIII/1. 446–8; A. I. 259–60), Henriket tehát Demeter itteni várnagyának kell tartanunk.

⁵⁰ Egy későbbi, 1314. IV. 16-i királyi oklevél úgy adja elő az eseményeket, hogy cum homines magistri Donch contra nostram maiestatem ad tenendum castrum nostrum Sarus vocatum intrassent, Henrik és szerviensei in occupatione predicti castri küzdöttek, és egyikük el is esett (DF 248873, Ipolyi gyűjt. 11, hibásan F. VIII/1. 536–9). Egy 1312. évi, napi kelet nélküli kivonat szerint a várat Tekele nb. [Roskoványi] Márton fiai és rokonaik adták át Károlynak (F. VIII/1. 478). Ők talán Donch familiárisai voltak. A vár megvívását először 1312. V. 25-i (F. VIII/1. 450–2 = DF 210106) és V. 30-i (RDES I. 1002. sz.) oklevelek említik (később még igen sok), azonban V. 9-én Kopasz nádor már közgyűlést tartott a vár alatt Újvár és Zemplén megyék részére, ami a harcok befejezését jelzi (A. I. 256–7). Az ostromban részt vevők közül az alábbiak nevét ismerjük: Petenye fia Péter (1312: A. I. 254); Gargói (Görgei) Illés fia István, a szépesi szászok ispánja és testvérei (1312: RDES I. 1002. sz.; F. VIII/5. 80–2 = F. VIII/1. 448–50 = DI. 71264); Tarkői Rikalf (1312: RDES I. 1003. sz., F. VIII/1. 446–8 = DI. 64648); Fábián fia Fábián és társai (1312: F. VIII/1. 450–2 = DF 210106); Báni Ivánka fia István mester (1312: RDES I. 1012. sz.); Tyrinna-i (Terenyei) Jakou fiai Péter és György (1312: DF 273754, vö. F. VIII/1. 486, reg.); Szinyei Benedek fiai Miklós és Péter (1312: A. I. 259–60); Neksei Sándor (1312: A. I. 261–2); Detre fia Albericus gölnicbányai polgár (1312: RDES I. 1033. sz.); Tarkői Henrik (1314: ld. az előző jegyzetet); Tekele nb. Jute fia András fiai Pál és Péter (1314: F. VIII/1. 542–5 = DF 268443, 37v; Tarkői Henrik szerviensei, ld. az előző jegyzetet); Sebesi Tamás fia Sinka (1317: DI. 102891); Druget Fülöp (1317: A. I. 445–7); Füzéri Lampert fia Mihály (1321: F. VIII/2. 297–8, 1327: A. II. 332); Baksa nb. Tamás fia Doncs (1323: Z. I. 232–3); Bátori Bereck fia János (1326: F. VIII/5. 156–64 = DF 243724).

⁵¹ Henrik 1314. IV. 17-án sárosi ispánként (RDES I. 1191. sz.), Kakas 1314. XII. 7-én szépesi curialis comesként, XII. 13-én szépesi várnagyként (RDES I. 1256–7 sz.) fordul elő Károly okleveleiben.

⁵² V. 25-én már királyi kézen volt, mert várnagya ellentmondott egy iktatásnak (DF 272446, Szepesi k. m. lt. 7–52). Várnagya 1313-ban Szécsényi Tamás volt (A. I. 289). Lubló bevételét minden oklevél Sáros *előtt* említi (először 1312. V. 30: cum nos unacum baronibus et nobilibus ac aliis incolis regni nostri . . . castra nostra de Lybio et de Sarus expugnaremus, RDES I. 1002. sz.; ld. még 1312: F. VIII/1. 448–50 = DI. 63650; 1314: F. VIII/1. 542–5 = DF 268443, 37v), azonban a király legtöbb oklevelében csak Sáros megvívása szerepel, és egy 1315-i adatból olybá tűnik, hogy a tulajdonképpeni ostrom idején Károly nem volt jelen (Görgei Gyula, sicut nobis constitit evidenter, megsebesült a vár ostromakor, quod tunc per nostros emulos contra nostram regiam maiestatem detinebatur, 1315/322: DF 273155, Nyitrai pk. lt. 8–4–13 = 1315/327: DI. 63653).

egy másodikat május első napjaiban Sáros alatt. Ez utóbbin már az Amadéfiak is képviseltették magukat, ami annak a jele, hogy a nyílt ellenállást beszüntették.⁵³

Valójában a döntő összecsapás még hátra volt. Mialatt Károly Sáros ostromával vesződött, ennek ura, Demeter az egyetlen számba jövő szövetségeshez, Csák Mátéhoz sietett segítségért. A nagyúr felismerte a helyzet fontosságát, és 1700 lándzsást küldött egyik főembere, Aba nb. Nagy Aba vezetésével. A had, amelyhez nyomban csatlakoztak az Amadéfiak is, lekészt ugyan Sáros felmentéséről, de helyette Kassát fogta ostrom alá. Károly a Szepességből sietve a város alá indult, és 1312. június 15-én a közeli Rozgony falunál találkozott az elébe igyekvő ellenséggel. A krónikás szerint „a tatárok ideje óta” nem volt ilyen kemény ütközet Magyarországon. „És jöllehet a király oldalán többen estek el, mégis a király nyerte el dicsőségesen a győzelmet.” Ennek mértékét jelzi, hogy a legtöbb ellenséges vezér – Demeter, Aba és két Amadé-fiú, Dávid és Miklós – a csatatéren maradt.⁵⁴ Ilyen véres összecsapásra a következő években nem került többé sor, és így a kortársak némi joggal ítélték úgy, hogy Károly és a királyság jövője Rozgonynál dőlt el. Mint azonban a további események mutatják, a harc java még hátra volt. Máté pozícióját a vereség a legkevésbé sem rendítette meg, az Amadéfiak hatalma sem semmisült meg teljesen, a többi oligarcháé meg persze sértetlen maradt. A rozgonyi diadal végeredményben nem volt több, mint ígéretes kezdet.

A háború végéről nincsenek híreink. Károly a júliust Sárospatakon töltötte hívei jutalmazásával, majd Kassát útba ejtve szeptemberben visszatért Budára.⁵⁵ Augusztus 1-én Amadé fiait még hűtleneknek nevezte,⁵⁶ amiből az sejthető, hogy a harc még folyt ellenük. Meghódolásukra valamikor 1312 vége felé került sor,⁵⁷ mégpedig aránylag

⁵³ A. I. 256–7.

⁵⁴ SRH. I. 488. Károly egy 1317. évi oklevele is említi [Sebesi] Tamás fia Sinka érdemei között – Sáros megvívása után – Kassa védelmét (in *expugnacione castri nostri de Sarus . . . ac in tuitione civitatis nostre Cassa*, DL. 102891). A krónika előadása azonban ellentmondást is tartalmaz: szerinte Károly Sáros alól a Szepességbe hátrált, mert nem érezte magát elég erősnek, hogy a felmentő sereggel szembe szálljon, azután mégis maga indult Kassa felmentésére. Az 50. jegyzetben idézett adatokból kitűnik, hogy a krónika szerzője tévedett, amidőn úgy emlékezett, hogy Károlynak nem sikerült bevennie Sároست Demeterék megérkezése előtt. – Megemlítendő, hogy jöllehet a krónika egyértelműen jún. 15-ét jelöli meg a csata napjául, Károly már jún. 11-én (in Barnabe) említett tesz róla egy Patakon kelt oklevelében (RDES I. 1003. sz.). Ki kell zárunk azt a lehetőséget, hogy az oklevél hamis, mert írása megegyezik egy jún. 29-én szintén Patakon kelt oklevelével (DF 73754, vö. F. VIII/1. 486, reg.). Mindamellett nem volna helyes a csata dátumát emiatt korábbra tennünk; még mindig egyszerűbb megoldás, ha téves datálást tételezünk fel. A csatában Károly oldalán részt vevő személyek: Rozgonyi Gyula (vö. 1312: DL. 68680); Kállai Egyed fia Iván, Simon, és Mihály fia János (1312: F. VIII/1. 442–4); Hanvai István fia Miklós (1312: Smič. VIII. 312); Apagyi Mihály fia Péter (1312: DL. 84256); Turul nb. Nagymihályi Gergely (1312: Sztáray I. 40); Telegdi Miklós (1312: A. I. 263–4); Márkus fia Máté és Julia (RDES I. 1029. sz.); Szécsényi Tamás (1313: F. VIII/1. 489–91 = DL. 1820); Gútkeled nb. Kozma fia Ivánka (1313: A. I. 312–3); Szécsi Miklós fia (1317: TSz. 1964. 547); Debreceni Dózsa (1319: Z. I. 171–4); továbbá a krónikában felsorolt személyek (SRH. i.h.) és mindazok, akiket Sáros vár ostromlóiként említettem (ld. az 51. jegyzetet).

⁵⁵ Ld. a Függelék.

⁵⁶ RDES I. 1029. sz.

⁵⁷ Legkésőbb 1313 elején, mert familiárisuk, Csicseri Domokos márciusban jelen volt Nagyszombat elfoglalásánál, vö. a 34. és 62. jegyzettel. 1313. VI. 22-én Károly Kopasz nádor kérésére visszaadta Pánki Jakabnak Szennát (ung. vm.), amelyet propter suos excessus . . . contra nostram maiestatem . . . commissos vett volt el tőle (A. I. 314). Pánki is az Amadé familiárisa volt (Engel: Ung. 69–70).

kedvező feltételek mellett, mert mind az ungi ispánságot és Nyeicke várát, mind Boldogkő megtarthatták, illetve visszakapták.⁵⁸ Ezóta éveken át híven szolgálták Károlyt és egyikük, János 1317 elején még a királyi hadak egyik vezére volt a döntő debreceni csatában.⁵⁹ Volt tartományuk élére a rozgonyi csata után új emberek kerültek. Bereg ispánja és Munkács várnagya – az ütközetben elesett, csak a krónikából ismert Péter „bereg várnagy” után – Oldruh fia Dénes fia Tamás mester lett, a vagyonos Jánki (Nagylaki) család öse,⁶⁰ míg Zemplén és – kezdetben – Ung megyék, valamint Regéc és Gönc várak élére a király valószínűleg Petenye fia Pétert, Barkó és Borostyán várak urát állította.⁶¹

Rozgony után újból a Csák Máté elleni küzdelem került Károly politikájának homlokterébe. 1313 február–március folyamán ismét hadat vezetett ellene, ezúttal több sikerrel, mint 1311-ben, mert Trencsént ugyan nem tudta bevenni, de elfoglalta Nagyszombatot,⁶² és bár hasztalan ostromolta az Ipoly melletti Visket, de megszerezte Nógrádban Hollóköt.⁶³ Június végén Gyulamonoron (a mai Gyulán) Kán Lászlóval találkozott,⁶⁴ meglehet, a vajdától is a Máté elleni háborúra próbált segítséget szerezni.

⁵⁸ Ld. a 40. jegyzetet.

⁵⁹ H. VII. 373–5.

⁶⁰ 1314. VI. 8. munkácsi várnagy (Dl. 69660), 1315–20 beregi ispán (Dl. 70606). Származása 1312: Dl. 91549. Nem tévesztendő össze Dénes fia Tamás székelyispánnal (1315–19), aki a Tomaj nb. Losonci család öse volt (*Kardosonyi*: Nemzetsegek III. 104–105, tábla).

⁶¹ Egy év nélküli levélben Péter mester comes de Zemlyn et de Vngh mozgósítja a Baksa nem tagjait bizonyos Robertus ellen, quia quotidie nobis pertinentibus necare vult (F. VIII/5. 115). A kiadó 1320-ra datálta, ami biztosan téves, mert Ung ispánjait 1317-től, Zemplénét 1316-tól pontosan ismerjük. A levél legvalószínűbb kelte a rozgonyi csatát követő év, 1312–13, de nem tudni, milyen eseményekre vonatkozik és ki volt az említett Róbert.

⁶² Tamás érsek 1313. III. 11-én Nagyszombatban mutatta be Monoszló nb. Egyed végrendeletét (Str. II. 677), a város tehát ekkor már királyi kézre került. Valószínű, hogy Egyed, aki – a jelek szerint kevéssel előbb – itt hunyt el, Károly kíséretében érkezett ide. Erre a hadjáratra vonatkozhat Károly 1318-i oklevele, amelyben említi [Csicseri] Jóh fia Domokosnak, az Amadéfiak szervienseinek szolgálatait, amelyeket nobis in castello Nogssombot contra . . . Mateum de Trenchen tett (Dl. 31199). Megjegyzendő, hogy a király itineráriumban 1312. dec. és 1313. márc. között hézag van, amelybe egy Máté elleni hadjárat pontosan beleillik. Végül biztosan erről a hadjáratról szól Károly Druget Fülöp érdemeinek felsorolásában a rozgonyi csata után: rursum in alia expeditione nostra, quam ex causis necessariis pro reformatione boni status regni et recuperatione bonorum regalum per Matheum dictum de Trenchen occupatorum contra eundem . . . habuimus (1317: A. I. 445–8). Nem tudjuk más eseményre vonatkoztatni azt a hadjáratot sem, amelyről egy Druget Fülöp servienne, Perényi Miklós javára szóló oklevélben olvashatunk: dum nos contra Matheum . . . exercitum validum movissemus et pervenissemus usque ad castrum Tranchen(!) et de ipso castro quedam militia xiens quosdam ex gente nostra bello aggressa fuit, és Miklósnak János nevű fia in ipso conflictu elesett (1325: DF 210878, Egri k. o. lt. AN-201; az oklevél alább külön emlékezik meg az 1321. évi trencsényi hadjáratról).

⁶³ 1313. IV. 24-én adta Szécsényi Tamás lubló várnagynak a hűtlen [Kacsics nb.] Péter fia Mykstól elvett Hollóköt (F. VIII/1. 489–91 = DL. 1820), továbbá ugyanezen a napon Szeli (Pozsony vm.) földet és egy nagyszombati házat a hűtlen Nagy Hountól elvéve (A. I. 289). Viskre 1315/323: in quadam expeditione nostra contra Matheum condam palatinum de Threnchen in tenuta ipsius cum exercitu nostro essemus sub castro suo Vysk (F. VIII/1. 561–3 = Dl. 84774).

⁶⁴ 1313. VI. 22: Károly előtt László vajda és fiai, magnus László és parvus László birtokot cserélnek Kelneki Dániellel (ZW. I. 310–1). Az oklevélben nincs kelet hely, de Károly ezekben a napokban Gyulán tartózkodott, ld. a Függelék. Gyula Kán László tartományának épp a határán feküdt, ezért tehető fel, hogy találkozhelyül szolgált.

Valójában a király láthatóan mindinkább elszigetelődött, és támogatásra hovatovább már csak főpapjainál számíthatott. Augusztusban országgyűlést tartott Budán, és ezen a kormány tagjai közül csak a nádorral, az országbíróval és Rátót Domokos királynéi tárnokmesterrel találkozunk. A többi hat felsorolt „báró” – Aba nb. Kompolt fia Péter, Pok Miklós volt vajda, Ákos István volt nádor egyik fia, István, Debreceni Rafain bán, unokaöccse. Dózsa és a közelebbiről nem ismert Bertalan fia János mester – aligha ellensúlyozhatta a Kőszegiek és László vajda immár következetes távolmaradását.⁶⁵ Nem csodálható, hogy ilyen körülmények között a főpapoknak minden módon igyekezett Károly a kedvében járni. Az esztergomi érseket Rozsnyóbánya, az erdélyi püspököt Kolozsvár birtokában erősítette meg,⁶⁶ október 26-én a veszprémi püspökre ruházta örökös joggal Veszprém megye ispánságát, cserében a Csepel-sziget tizedeiért,⁶⁷ november 1-én pedig a nyitrai ispánságot ajándékozta el az ottani püspököknek, persze csak elvben, mert a vár és a megye Máté kezén volt.⁶⁸ A főpapok halálából külön tanácskozást (*commune parlamentum*) tartottak Budán,⁶⁹ ezen teljes támogatásukról biztosították Károlyt Mátéval szemben és folyamodványt intéztek a pápához, amelyben hatékony fellépését szorgalmazták a magyar király érdekében.⁷⁰

A következő, 1314. év eseményeiről lehet talán a legkevesebbet tudni, pedig sorsdöntőek voltak a királyság számára. Januárban Károly Pesten újabb országgyűlést tartott, majd februárban a déli határra, Szávaszentdemeterre ment.⁷¹ Minthogy Szerbia északi részében ekkoriban barátja és szövetségese, Dragutin István uralkodott, leginkább arra gondolhatunk, hogy Károlynak vele volt találkozója. Az is lehetséges, hogy – ismeretlen előzmények után – egy Bulgária elleni közös akció tervéről volt szó. Károlynak egy 1317. évi oklevele arról tudósít, hogy korábban Szécsi Pál és más hívei hadat vezettek a Vaskapu közelében fekvő Miháld vára ellen, amely a lázadó Vejthei Tódor bán fia, János kezén volt. A várat ugyan nem tudták bevenni annak ellenére, hogy a fogoly Tódort lófarokhoz kötve elvonszolták alatta, de csatában legyőzték János

⁶⁵ 1313. VIII. 1. János mester országbíró ítéletlevele in congregatione regni generalis, ... unacum magnificis viris Dominico videlicet magistro tavaricorum domine regine, Kopoz palatino, magistro Petro filio Kompoldi, Nicolao woyuoda filio Mauricii, Stephano filio quondam palatini filii Erney bani, magistro Johanne filio Bartholomei, Rofeyn bano et magistro Dausa fratre eiusdem, baronibus per ... K. ... regem nobis in socios in hac causa deputatis et aliis nobilibus regni quampluribus, qui in congregatione regni presentes aderant (DL 33568).

⁶⁶ Kolozsvárra 1313. VII. 20: ZW. I. 311–2; Rozsnyóbányára 1313. XI. 5: F. VIII/1. 492–3 = DL 1794 = DF 259033 (1701. átirások).

⁶⁷ DF 200091, vö. Veszpr. Reg. 66.a.

⁶⁸ RDES I. 1142. sz.

⁶⁹ VIII. 8-án Tamás érsek és négy püspök in campo Semch megerősíti Károly adományát Nyitra megyéről János nyitrai püspök részére (Str. II. 686); XI. 1-én hat püspök Budán előadja levelében a pápának inter cetera miserande sortis regni Hungarie incommoda et reformationis eiusdem negotia sumpme necessaria, que nos ... ad *commune parlamentum* et tractatum venire in communem locum coegerunt, jelesül Máté kártételeit az esztergomi érsekkel szemben (Str. II. 688–9).

⁷⁰ Str. II. 688–9, vö. a 69. jegyzettel.

⁷¹ Ld. a Függelékét.

szövetségesét, Sisman fia Mihály vidini bolgár despotát.⁷² Az oklevélben előadott események sorrendje alapján valószínű, hogy a hadjárat valamikor 1315 előtt ment végbe, s így nem lehetetlen, hogy Károly 1314 februári délvidéki útjának volt a következménye.

Még sűrűbb homály fedi az év hátralévő részének eseményeit, és közvetett jelekből csupán annyi biztos, hogy Károly uralkodásának egyik legsúlyosabb válságát élte át. A válság legvilágosabb jele, hogy az uralkodó hónapokra szinte eltűnik a szemünk elől. Péterváradról a jelek szerint február végén ért vissza Budára, ahol két hónapig találjuk.⁷³ Ezt követően, április 24. és december 7. között mindössze hat kiadványát ismerjük, és közülük csupán egyen van kelet hely. Ebből azt tudjuk meg, hogy július 23-án Bécsben járt, és megújította szövetségét Frigyes osztrák herceggel és öccseivel, akik anyja, Habsburg Klemencia révén unokatestvérei voltak.⁷⁴ Frigyes ekkoriban épp a megüresedett német trónra pályázott, és nyilván örömmel vette a segítséget, amit a magyar király „mindenkivel szemben” ígért neki. Károly azonban hihetőleg nem azért ment Ausztriába, hogy ezt felajánlja, hanem hogy ő maga kapjon támogatást lázadó alattvalói ellen. Ezt, úgy látszik, meg is szerezte, mert oklevelében megígérte a hercegeknek, hogy az ő mellőzésükkel nem lép különbékére „országából senkivel és senkikkel”. Hogy pontosan milyen ellenségről volt szó, azt a szöveg nem árulja el; elsősorban feltehetően Csák Mátéről, de lehet, hogy valamilyen formában már a Kőszegiek is szóba kerültek.

Talán ausztriai útja alkalmával vonta be Károly a cseh királyt is Máté elleni terveibe, ami nem lehetett nehéz, mivel Máté rendszeresen dúlta a morva végeket, és megszállva tartotta Veselí várát. A két uralkodó mindenesetre megállapodott, hogy a következő tavasszal két tűz közé fogja a közös ellenséget. Mivel – mint látni fogjuk – 1314 ősze után Károly aligha tehetett ilyen könnyelmű ígéretet, valószínű, hogy a szerződésre még a nyár folyamán került sor. A nagyszabású haditerv nem vált valóra. János király 1315 májusban hadba szállt ugyan, megívta Veselít, és megpróbálta bevenni Holicst, de végül békét kötött Mátéval, mert az erdős vidéken nehézségei támadtak serege utánpótlásával, „és Károly magyar király sem jött a másik oldalról a cseh király segítségére, ahogyan ígérte volt”. Úgy hírlett, bárói nem voltak hajlandók hadba szállni, és a hír, mint látni fogjuk, igaz volt.⁷⁵

A válságra utaló további jel a kormány csaknem teljes kicserélődése és általában az 1310. évi koalíció felbomlása. Leszámítva a királyhű, de távoli Babonics István szlavón bánt, aki haláláig, 1316-ig hivatalban maradt, és utána öccse, János következett,⁷⁶ az 1313-ban említett tisztségviselők egyikével sem találkozunk – illetve nem ugyanabban a

⁷² TSz. 1964. 547. Vejtehi Tódor bánra és családjára *Györffy*: Románok 538. Ettől a hadjáratról azonban mindenképpen megkülönböztetendő az a későbbi, amely Mihály elfoglalását eredményezte (ld. a 171. jegyzetet).

⁷³ Ld. a Függelékét.

⁷⁴ F. VIII/7. 108, vö. F. VIII/1. 541, kiv., napi kelet nélkül.

⁷⁵ Petrus von Zittau 363–5; vö. *Pör-Schönherr* 63–64; *Kristó*: Csák Máté 200. Arra, hogy Visegrád elfoglalása nem ekkor történt és így közös cseh–magyar akcióra sem került sor, ld. a 141. jegyzetet.

⁷⁶ Vö. a 17. jegyzettel. János bán első ízben 1317. V. 22-én van hivatalban (A. I. 428; annak a hibás regesztával közölt 1316-i oklevélnek, amelyben szerepel [Blagay 82–86 = Smič. VIII. 439–42], a helyes évszáma 1317).

tisztségben – 1314 ősze után. A tárnokmester, Kőszegi Miklós 1314 elején meghalt,⁷⁷ a többi azonban Károly mozdította el, mégpedig, mint utóbb megtudjuk, hűtlenség címén. A körülmények arra mutatnak, hogy a személyi változások egyidejűleg, valamikor 1314 augusztus végén vagy szeptember elején következtek be. Kopasz nádor albirája augusztus 24-én Mérk faluban, Szatmárban még oklevelet adott ki, legközelebb, 1315 nyarán arról értesülünk, hogy a nádor hűtlenné vált,⁷⁸ Csák fia János országbíró utolsó ismert kiadványa 1314. február 26-án kelt.⁷⁹ Mint a király évek múlva elbeszéli, elveszejtésére Csák Mátéval esküdött össze, s midőn terve megfeneklett, Mátéhoz szökött át, és ott halt meg „nyomorultul”.⁸⁰ 1314. szeptember 29-én már utóda, Hermány nb. Lampert csanádi ispán volt hivatalban.⁸¹ A lovászmesterséget az utoljára 1313-ban ekként említett Kőszegi János helyett 1315. január 12. előtt Máté unokatestvére és hajdani párthíve, a Bakonyban és a Vértesben uralkodó Csák Péter vette át.⁸² A királyné tárnokmestere Rátót Domokos helyett az 1313. évi országgyűlés báróinak egyike, Aba nb. Kompolt fia Péter, a Nánai Kompolt(i) és Domoszlai családok őse lett még 1315. február 14. előtt,⁸³ amiből az következik, hogy Domokos, aki 1315 augusztustól ismeretes nádorként,⁸⁴ már ekkor Kopasz helyére lépett. Végül megemlítendő, hogy 1315 tavaszán, illetve nyarán a király ellenfelei között találjuk Kán László fiait, továbbá Ákos István „nádor” fiait is, tehát a szakítás a régi oligarchiával teljesnek volt mondható.

Az a legegyszerűbb, ha ezt a szakítást valamiképpen az 1314 augusztus–szeptember táján tartott országgyűléssel hozzuk összefüggésbe. Az eseményről egyetlen, de sokat mondó adat tájékoztat: augusztus 11-én Kőszegi András arra utasította a zalai konventet, hogy egy pert tegyen át jelenléte elé „az ország gyűlésére, ahol személyesen leszünk jelen”.⁸⁵ Az időpontból következtetve feltehető, hogy az összefüggés a hagyományos helyen és időben, Székesfehérvárott Szent István király napja táján került sor, és a Károllyal szemben addig passzív, később ellenséges Kőszegi jelenléte könnyen értelmezhető úgy, hogy a gyűlés megtartását az országnagyok kezdeményezték. Ez az az időpont, amikor a kormány kicserélése datálható, ezért érdemes megkockáztatnunk a feltevést, hogy király és bárói végleges szembefordulása ezen a gyűlésen következett be. Lehetséges okai között számba vehető a Máté elleni háború elhúzódása és az ezzel kapcsolatban követelt hadiszolgálat; a főpapságnak nyújtott rendkívüli kedvezmények;

⁷⁷ Ld. a 28. jegyzetet. Utódát nem ismerjük.

⁷⁸ 1315. VII. 1: Dl. 70608, vö. TT. 1903. 120. Ld. a 15. jegyzetet is.

⁷⁹ DF 200093, Veszpr. p. lt. 113. Regesztája (Veszpr. Reg. 325. sz.) tévesen 1315. II. 11-i kelettel jelent meg, ami a jelen dolgozat írása közben mindaddig, amíg ki nem derült, nem kevés fejtörést okozott. Sajnos a tévedés annak idején elkerülte *Bertényi Iván* (Országbíró 63) figyelmét is.

⁸⁰ 1324: A. II. 115–7.

⁸¹ A. I. 325 = Dl. 1836. Az eredetiben és a kiadásban egyaránt 1313-as évszám olvasható, aminek magyarázatul elhangzott az a feltevés, miszerint Károly 1313–15 között „kénytelen volt eltérni, hogy az országbírói széket egyszerre ketten töltsék be” (*Bertényi i. h.*). Mivel azonban ilyesmire a magyar történelem egész folyamán nem találunk analógiát, számomra egyszerűbb magyarázatul kínálok, hogy Lampert eme oklevelének dátuma téves és 1314-re igazítandó.

⁸² 1315: F. VIII/1. 561–3 = Dl. 84774. Ld. a 20. jegyzetet is.

⁸³ Dl. 57972, a kelethez ld. a 102., Domokosra a 21. jegyzetet.

⁸⁴ Először 1315. VIII. 1-én (Str. II. 709–11).

⁸⁵ ad congregationem regni, ubi nos personaliter intererimus (Zala I. 143).

talán az osztrák és cseh szövetség és a Kőszegi János ellen indított támadás is, amelyről alább esik szó.

Időközben ugyanis elmérgesedett Károlynak a Kőszegiekhez fűződő, szívélyesnek sohasem mondható viszonya. A család három ága közül kettőnek volt ekkoriban számottevő hatalma. Az egyik ág élén (II) Henrik bán fia, János lovászmester állt, aki ispáni címmel Tolna, Somogy, Bodrog és Baranya megyék felett uralkodott, ezen felül öccsével, Herceg Péterrel együtt hatalmas családi birtokai voltak a Dráva–Száva közén, mind Szlavóniában, mind Varasd megyében, az ún. Zagorjeban.⁸⁶ Rokona, Gergely fia András mester, Iván nádor unokája 1314 elején bátyjának, Miklós tárnokmesternek nyugat-dunántúli tartományát örökölte, amely Sopron, Vas, Zala és Veszprém, továbbá valószínűleg Győr és Moson megyéket foglalta magába.⁸⁷ A harmadik Kőszegi, Kakas Miklós, Miklós nádor fia „mindössze” négy várat mondhatott a magáénak Zalában (Kanizsa, Pölöske) és Vasban (Léka, Rohonc).⁸⁸ Még a gyér forrásanyag mellett is feltűnő, mennyire kerülték a Kőszegiek Károly udvarát, és nincs rá egyetlen adat sem, hogy bármelyik hadjáratán ők maguk vagy szervenseik részt vettek volna. Az tehát a benyomásunk, hogy Károly felsőségét pusztán névlegesnek fogták fel, és így semmi meglepő sincs benne, hogy a helyzet alkalomadtán háborúhoz vezetett.

Az okot a nyílt összecsapásra egy hagyatéki ügy szolgáltatta. 1313 márciusban Nagyszombatban a Máté elleni hadjáraton elhunyt az öreg Monoszló Egyed, V. István és Kun László hajdani tárnokmestere.⁸⁹ Végrendeletében, melyet a nagyszombati ferences gvardiánnak mondott tollba, fiútudó híján nőági örököseire hagyta hatalmas vagyonát, kivéve a nagylaki (Csanád m.) uradalmat, amelyet az esztergomi székesegyház kapott, meg a Máté tartományába eső fülekit, amelyről később kívánt rendelkezni. A vagyon többi része Kőszegi János uralmi körzetében vagy annak közvetlen szomszédságában terült el. Legszebb darabja, a szlavóniai Atyina vára – a vele határos, jókora Novák „földdel” és az azon épült Darnóc várral együtt – Egyed özvegyének és árva leányainak volt szánva, a ropolyi birtok – a későbbi kaposvári uradalom – felesben volt megosztandó veje (*sponsus*), Aba nb. Nyéki Miklós és egy nőági rokona (*cognatus*), Gútkeled nb. Felsőlendvai Amadé fia Miklós között, míg a szondit (Bács m.) másik veje (*gener*), Kórógyi Fülöp kapta meg. A történet folytatását Károly 1317. május 22. oklevele beszéli

⁸⁶ 1313-ban somogyi, tolnai és bodrogi (Dl. 86924), 1315-ben ezenkívül még baranyai ispánnak nevezi magát (A. I. 386).

⁸⁷ Ld. a 3. és a 28. jegyzetet. Az egyes megyék ispáni címét sem Miklós tárnokmester, sem András nem viselte, csak a király címezi Miklóst egy ízben soproni ispánnak (1311: H. II. 31). Mégis kétségtelen, hogy éppúgy ők töltötték be az ispáni méltóságot Zalában (1312: Zala I. 141 és Dl. 1806; 1314: A. I. 349 és Zala I. 143), Vasban (1314: Dl. 94060) és Veszprémben (1312: H. III. 61; 1315: Dl. 107269; 1317. VI. 2: A. I. 430). Miután pedig hatalmuk Óvár birtoklása révén (ld. a 148. jegyzetet) Moson megyére, Pannonhalma révén (1311: A. I. 232) Győr megyére is kiterjedt és ispánt az 1318 előtti évekből egyik megyéből sem ismerünk, valószínű, hogy ebben a két megyében is ők gyakorolták az ispáni jogokat.

⁸⁸ Léka és Rohonc 1318-ban (Zala I. 147), Kanizsa 1321 előtt (A. I. 627–8), Pölöske 1325 előtt (H. I. 140) tűnik fel a birtokában. Székhelye ez utóbbi lehetett, mert két kiadványa is itt kelt (1316: Bgl. III. 90; 1318: i. h.).

⁸⁹ Ld. a 62. jegyzetet. Egyedre *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 379–381.

el, illetve abból következtethetjük ki.⁹⁰ A vita tárgya Atyina lett, amelyre valamilyen címen – alighanem a „háramlás” jogán – Kőszegi János emelt igényt, helyette azonban Nyéki Miklós és három fivére ült bele. Kőszegi hatalmába kerítette Miklóst és Péter nevű testvérét, és az előbbi a kor szokása szerint lófarokhoz kötve vonszoltatta fel s alá a várkapu előtt, hogy a védőket megadásra bírja, majd reményében csatlakozva visszavittette börtönébe, ahol *három évig* synylődött. Az esemény tehát 1314 első felében történhetett. Az ostromlottak, úgy látszik, a királyhoz fordultak segítségért, mert Károly 1314 nyarán „hatalmának és földjeinek visszaszerzésére” hadat küldött a Drávántúlra Kőszegi ellen, aki – úgymond – „támadást kísérelt meg híveink ellen”. Ez alkalommal ütközetre is sor került, amelyben János több szerviense fogságba esett.⁹¹ Feltevésünk szerint ezt a hadjáratot követte az országgyűlés, a nagyokkal való szakítás és a kormány átalakítása.

4.

Noha a fordulat szinte az egész országgal szembeállította a királyt, végzetes következményekkel nem járt a számára. Az, amitől a legjobban tarthatott, nem következett be: ellenfelei nem léptek fel ellene együttes erővel, nem kívánták megsemmisíteni; egyszerűen a sorsára hagyták, hogy boldoguljon magában, ahogy tud. Egyedül a tevékeny Csák Máté lendült támadásba. Valamikor ezekben a hónapokban a diósgyőri Ákosok kíséretében felpredálta Sárospatakot, és megpróbálta bevenni a tartománya határán fekvő Buják várat, ezt azonban Jánki Pál, Károly óbudai és szegedi várnagya megvédte.⁹² A szakítást követően azonban Károly úgy ítélte meg, hogy az ország szívében, addigi székhelyén nincs többé biztonságban. Két választás állt előtte: vagy a déli megyékbe távozik, amelyek közvetlen uralma 1311-ben Csák Ugrin halálával rászállt, és ahol Pozsegavártól Krassóig jó emberei voltak,⁹³ vagy északra, ahol a már

⁹⁰ A. I. 426–8. Az oklevél találó kifejezése szerint a Henrikfiak zavarták meg az ország rendjét (status regni nostri disturbatores). Egy másik írat (1318: Smič. VIII. 493) arra is utal, hogy a Nyékiek birtokait és várait hűtlenek foglalták el, amiből legalábbis Sopron megyei váruk, Lánzsér elvesztésére lehet következtetni. Ugyanebből az is kiderül, hogy a két Nyéki-fivér három évi fogság után kiszabadult.

⁹¹ 1314. IX. 16: A. I. 363. (Keltét *Karácsonyi*: Nemzetiségek II. 157, 2. jegyz. indokolatlanul javítja 1316-ra.) Erre vonatkoztatható Károly két 1323-i oklevele, melyekben Ákos Mikcsnek a Henrikfiak ellen szerzett érdemeit beszéli el (F. VIII/2. 441–444 = DI. 84774; A. II. 98). Az elsőben olvashatjuk, hogy Kőszegi János „rátört a király híveire” (contra nostros fideles . . . venire attentantis).

⁹² A Patak elleni támadás 1315: DI. 70612, vö. TT. 1903. 120-1. Buják ellen 1333: DI. 69213 = Győri Füz. III. 365–6. Jánki Pálra ld. a 95. jegyzetet.

⁹³ Ugrin 1311-ben szerepel utoljára, hihetőleg még abban az évben meg is halt, igen magas kort érve meg (*Karácsonyi*: Nemzetiségek I. 341), és tartományát feltehetően azonnal Károly vette birtokba. Arról, hogy Ugrin is a tartományurak egyike volt, a történetírók meg szoktak feledkezni, mivel 1301-től Károlyt támogatta, és sohasem fordult szembe vele. A pártállás azonban nem tekinthető a tartományuraság kritériumának. Ugrin tartománya a fölöttébb szegényes adatok szerint is igen terjedelmes volt: hozzá számíthatjuk legalábbis Pozsegát (H. VII. 232) és Valkót (1313 előttre: DI. 33568), melyeknek bizonyítottan ispánja volt, de valószínűleg Bács, Szerém, Torontál, Keve, sőt részben talán Krassó és Temes megyék területét is. Ez megmagyarázná, miért időzött Károly uralma legelején többször ezen a vidéken (1303-ban Salamonharasztján, 1304-ben Hasznos [azaz Becse] mellett, 1308-ban Péterváradon), miért ez az országnak az az egyetlen vidéke, amelynek meghódítását

1312-ben meghódított Szepesség várta hű szász polgáraival.⁹⁴ Egyelőre az utóbbi mellett döntött és az emlékezetes gyűlés után a Felvidékre vonult, óbudai „házát” a beregi ispán öccse, Jánki Pál őrizetében hagyva.⁹⁵

Ezekre a hónapokra, tehát 1314 október–november tájára datálható Károlynak az a harca, amelyet későbbi források szerint Árvában folytatott Máté ellen.⁹⁶ Szorongatott helyzetében váratlan örömként érthette, hogy Máté táborából áttált hozzá a Rozgonynál elesett Demeter zólyomi ispán unokaöccse és utóda, Doncs mester, aki ettől fogva haláláig befolyásos híve maradt. Forrásaink egy csatáról is megemlékeznek, amelyben Károly Donccsal az oldalán személyesen vett részt. A harcok eredményeként Zólyom a hozzá tartozó liptói, tūrōci és árvai kerületekkel a királyság szilárd birtoka lett.⁹⁷

Doncsnál tett látogatása és az árvai csata után a király szepességi és sárosi birtokainak dolgát tette rendbe. Itt 1312 óta Tarkő urai, a Rikalffi testvérek kormányoztak a nevében, és most, a válság pillanataiban, úgy látszik, kérdéssé vált a hűségük. Károly 1314 december végén Szepesvárra érkezett, leváltotta Rikalf fia Kakas ispánt, és vasra verette testvérét, Henriket, aki vonakodott átadni Sáros és Tobol várát. Vezére, Ákos nb. Mikcs újév táján szabályszerű ostrommal foglalta el a várakat Henrik szervienteitől.⁹⁸ A Tarkőiek helyére Károly kíséretének két legmegbízhatóbb tagját állította. Szepesvár várnagya és ispánja Druget Fülöp lett, a király egyetlen ismert nápolyi

nem említik az oligarchia elleni harcok során, és miért éppen ide vonult vissza Károly 1315 elején ellenségei elől. Biztosan persze csak annyit tudunk, hogy Ilyéd (Krassó vm.) vára és kerülete már 1312-ben Károly fennhatósága alatt állt (Dl. 91549, vö. Gy. III. 485), továbbá, hogy a bácsi ispán már 1316 januárban – tehát a Kőszegiek elleni dunántúli hadjárat előtt – az ő embere, Futaki Dénes volt (Dl. 1864)..

⁹⁴ A szász polgárság szerepét az 1311 utáni harcokban számos oklevél hangsúlyozza (vö. *Kristó*: Rozgony 47–51, 79–80.)

⁹⁵ 1315. VI. 5-én Szegeden a budai káptalannal szemben kivételképpen magának tartotta fenn az óbudai szőlők az évi csöboradóját, ne domus nostra supra Veterem Budam constructa virtualibus deficit et infidelibus nostris ad eandem machinari volentibus via pateat malignari, és ebben az értelemben adott utasítást ottani emberének (rector vel conservator domus nostre predictae, DF 229866, Veszpr. k. o. lt.). Ez a személy [Jánki] Dénes fia Pál lehetett, akit e hivatalban 1321-ben (Gyárfás III. 509 = Dl. 102379), 1323-ban (OL. Fkgy. Pálffy lt.) és [1315-ről szólva] 1333-ban (Dl. 69213, vö. Győri Füz. III. 365–6) említene. Vö. a 60. és a 92. jegyzettel.

⁹⁶ Gy. I. 192, 194, a megfelelő forráshelyekkel. *Győrffy* a hadjáratot annak idején 1313 második felére datálta, de *Kristó* ez ellen felhozott érvei (ld. a következő jegyzetet) számomra meggyőzők. Mivel bármely 1314 utáni időpont az itinerárium miatt csak kis valószínűséggel jöhet szóba (ld. a Függelék), a legegyszerűbb az eseményt 1314 késő őszére tenni, amihez különösen jól illik, hogy Károly július után legközelebb XII. 7-én a szepességi Darócon keltez, vagyis a Liptó felől a Szepességre vivő úton.

⁹⁷ Doncs és Máté viszonyának alakulására *Kristó*: Csák Máté 79–81. 198–9.

⁹⁸ Az eseményekre 1315: F. VIII/1 585–7, 1348: Dl. 64662, 1323: F. VIII/2. 438–40 = DF 282721, Veszpr. m. lt. Az utóbbi a „Rikalffiak” és Mikcs csatájáról szól, Henrik lázadásában tehát legalább egy testvére (valószínűleg a szintén leváltott Kakas) részt vett. A rejtélyes Tobol vár (*Fügedi*: Vár 205), amelyet az 1315-i oklevél említ, hihetőleg a sárosi kerület várának, Sárosnak eredeti neve (vö. a 48. jegyzettel). A harcok dátumát szűk időhatárok közé vonja, hogy 1314. XII. 13-án még Kakas a szepesi ispán (ld. az 51. jegyzetet), viszont Károly XII. 27-én Szepesvárott van és Henrik legyőzője, Mikcs már 1315. I. 12-én sárosi ispán és várnagy (F. VIII/1. 561–3 = Dl. 84774). Ld. a Függelék is.

származású lovagja.⁹⁹ Sáros élére meghódítója, a Pest megyéből elszármazott Mikcs mester került, aki ekkor kezdte meg a szlavón banságig ívelő karrierjét.

A király, északkeleten immár szilárdan megvetve a lábát, a legközelebbi ellenfél, a Borsák ellen fordult. Ezúttal még nem volt nehéz dolga, mert a testvérek eme első lázadásukkor csak lanyhán védekeztek. Mialatt Károly a fősereggel a Tisza mentén vonult fel,¹⁰⁰ alvezére, Jánki Tamás beregi ispán kiszorította Borsa Bekét Ugocsából, megszerzte Szöllös (Nagyszöllös) és Nyaláb várakat, majd Szatmárban folytatta előnyomulását.¹⁰¹ Ennyi erély úgy látszik elegendő is volt, hogy Kopasz és Bekét békülékenységre hangolja. Igen hamar tárgyalások indultak, és 1315. február 14-én Károly megbízottai, Imre váradi püspök és Aba Péter, az új királynéi tárnokmester Nagyváradról már arról tudósíthatták a hadakozókat, hogy a béke helyreállt, és a király a lázadó fivéreket „visszafogadta kegyelmébe”.¹⁰² A feltételekre a későbbi helyzetből következtethetünk. Eszerint a Borsák elvesztették említett ugocsai váraikat, továbbá Gilvác (Szatmár m.) és a biztosan nem azonosítható, de szintén tiszántúli *Chewar* várakat, melyekbe királyi várnagyok kerültek, és lemondtak az ugocsai, a szabolcsi és valószínűleg a szatmári ispáni méltóságról.¹⁰³ Többi várakat és megyéjüket (Bihar, Kraszna, Békés) megtartották, és noha Kopasz nem jutott újból méltósághoz, Beke tárnokmesterként bekerült a király tanácsába.¹⁰⁴

⁹⁹ 1315. III. 10-én szerepel először mint ispán és várnagy (DF 263059, Szepesi k. o. lt. 9–2–16).

¹⁰⁰ I. 13-án in Kureu keltez, amin egyaránt érthetjük Nagyörüt (Heves m., vö. Gy. III. 110) vagy Tokajt (*Németh Péter*: Kőrév–Hímesudvar–Tokaj. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14 [1975] 3–8). Mindegyik a Borsák territóriumának határán feküdt.

¹⁰¹ 1315. VII. 1-én említi Károly Jánki Tamás beregi és ugocsai ispán érdeméért a két vár „megszerzését” (Dl. 70606, TT. 1903. 120). Nyaláb vár valójában nem Kopasz, hanem öccse, Beke kezén volt ekkor (1326: A. II. 263). A többire ld. alább a 103. jegyzetet. Általánosságban a váradi káptalan 1315. I. 19. oklevele is utal a folyó harcokra (propter presentis temporis turbines, Str. II. 701–2).

¹⁰² Hely és évszám nélkül, de a váradhegyfoki konvent pecsétjével, ami elárulja a kelethelyet (Dl. 57272). Az év megállapítása döntő fontosságú az események helyes rekonstrukciójához. Csak az 1315–17. közti három év egyike jöhet szóba, mert Imre püspök 1318 január előtt meghalt (vö. A. I. 448, ZW. I. 332), ennél fogva a levél nem kapcsolható a Borsák második, 1316 vége felé kitört lázadásához, amely 1317-ben javában dült (ld. alább), *hanem csakis az elsőhöz*. Ez viszont 1315. VIII. 1. előtt véget ért, mert ekkor Borsa Bekét királyi tárnokmesterként Károly oldalán találjuk (Str. II. 709–11). Következésképp a levél dátuma egyedül 1315. II. 14. lehet.

¹⁰³ Ugocsa ispánjaként 1315. VII. 1-én Jánki Tamás beregi ispán tűnik fel (TT. 1903. 120–1). Szabolcs megye curialis comese 1316. VIII. 3-án már Debreceni Dózsa, Károly „bároinak” egyike (Dl. 76238 = Z. I. 153. Megjegyzem, hogy *ugyanaz az oklevél* tévedésből 1315. évszámmal is közölve van: Z. I. 151). A szatmári ispánt ezekben az években nem ismerjük. Hihetőleg ugyanaz a Szántai Pető volt, aki 1317. IV. 7-én (Dl. 8006). Ami a várakat illeti: Károlynak a Borsák tartományában aligha lehetett vára 1315 előtt, miként más tartományurak földjén sem volt. Kopaszék második lázadásakor viszont Gilvác már királyi vár volt, melyet Batori János mint várnagy védett (1324: A. II. 165–6; 1326: DF 243724 = F. VIII/5. 156–64). Megszerzését (vagy építését?) tehát az 1315-i háborúhoz köthetjük. Ugyanez vonatkozik Cheewar-ra, amelynek várnagya [1317-ben] Elefánti Dezső volt (1319: A. I. 520–3). Lehetséges, hogy a váron Csehvár (azaz Szilágycseh) értendő, mint *Fügedi*: Vár 116 véli.

¹⁰⁴ Ld. a 102. jegyzetet. Az is Borsákkal kötött béke jele, hogy 1315 aug.-ban Károly új erdélyi vajdája az ő tartományukon át, a Meszesi-kapun keresztül vonulhat majd be Erdélybe (ld. a 109. jegyzetet).

A Borsákkal kötött béke, úgy látszik, megtörte az elszigetelődött Kán László és fiai ellenállását is. Maga a vajda, bár életben volt, ekkoriban már nem szereplője az eseményeknek; talán öregkori betegség tette cselekvésképtelenné. A királyi oklevelekben csak fiairól, a „nagyobb” és a „kisebb” Lászlóról esik szó, velük kellett a királynak felvennie a harcot. A Kánok tartománya a Maros mentén túllépte Erdély határait, kiterjedt Arad megyére, sőt talán Szegedre is, és Károly e könnyebben sebezhető birtokaikat vette célba. 1315 tavaszán a Tisza mentén Becse tájára vonult le, mialatt vezérei – köztük Szécsi Pál – Temesvár felől Erdélybe törtek, elfoglalták Hátszeget, és Déva alatt legyőzték a „két Lászlót”, akiket pedig a borsodi Ákosok is segítettek. A gyors diadalok hódolatra bírták a Kánokat, és a békére valószínűleg már áprilisban sor került. László vajda fiai megtarthatták erdélyi váraikat és örökbirtokaikat, de minden egyébről le kellett mondaniuk, elsősorban ama rengeteg jószágról, melyeket még atyjuk foglalt el jogellenesen. Ezekbe májustól fogva sorra iktatták vissza a hajdani birtokosokat. Hihetőleg ekkor jutott királyi kézre a Fehér megyei Kecskés vajdai vára is.¹⁰⁵ Erdélyen kívüli területeiket mindenestül elvesztették, ezek kormányzását a királyi kíséret tagjai kapták meg; Jánki Pál óbudai várnagy Szegedet, a Lublóról ide vezényelt Szécsényi Tamás a Maros mellett Solymos várat Lippával és az aradi ispánsággal, a Szécsiek a hátszegi várat és kerületét.¹⁰⁶ Vajdává hű báróját, Pok nb. Meggyesi Miklóst nevezte ki a király, míg a székelyek ispánjaivá a Tomaj nb. Losonci-testvéreket, Tamást és Istvánt tette meg.¹⁰⁷

Károly ilyenképpen egy várakkal jól körülbástyázott, jókora területet vehetett birtokba, amely alkalmas módon egészítette ki eddig is jelentős délvideki tartományát, és az adott helyzetben megfelelő stratégiai fekvésű volt ahhoz, hogy átmenetileg itt üsse fel a székhelyét. Innen nem esett messze legközelebbi célpontja, a Kőszegiek dunántúli birodalma, és közben szemmel tarthatta a Borsákat és a Kánokat is. Eleinte, úgy látszik,

¹⁰⁵ Vö. Kristó: Kán László 91–92. 1313–15 között nem találkozunk Kán Lászlóval a forrásokban, de ekkori hűtlenségét 1329-i oklevél említi (A. II. 394–401, ld. a 169. jegyzetet). 1315. V. 13-tól (A. I. 380) kezdve néhány hónapon át azonban a király sorozatosan bocsát ki olyan okleveleket, amelyekben „mostanáig” idegen kézen levő erdélyi, Arad és Csanád megyei birtokok visszaszárásáról intézkedik jogos tulajdonosaik részére (Dl. 29663; Doc. Trans. XIV/1. 406 és ld. alább is.) Ezen oklevelek élére, 1315. V. 2-ra keltezendő Károlynak egy év nélkül, in Haznus (azaz Becsén) kelt parancsa, amelyben az egresi apátság erdélyi birtokainak visszaadását rendelte el (ZW. I. 301–2, 1311–42. közötti kelettel). Néhány oklevél kifejezetten megmondja, hogy a birtokokat annak idején László volt erdélyi vajda vette el erőszakkal (VI. 27: Bánffy I. 42; VIII. 12: ZW. I. 315 stb.). Ebből egyrészt az következik, hogy Károly valamikor 1315. V. 2. előtt, talán még 1314 őszén megfosztotta Lászlót méltóságától; másrészt az, hogy legkésőbb 1315. V. 2-tól fogva módjában állt erdélyi ügyekben intézkedni, ami viszont azt implikálja, hogy a Kánokkal ekkorra sikerült békét kötnie. (A béke ténye maga abból következik, hogy a harcokról szóló 1317-i oklevél a Kánokat „akkori hűtleneknek” nevezi [TSz. 1964. 547]. A kifejezés, mint máskor is, arra utal, hogy az oklevél kiállításakor már nem tekintették őket hűtlennek.) Ezért a Kán László fiai elleni első háborút, amelyről későbbi adatok tudósítanak (1317: i. h.; 1324: A. II. 124–6), leghelyesebb 1314/15 telére és kora tavaszára datálnunk. Ehhez érdemes megjegyezni, hogy Szécsi Pál, aki az 1317-i adat szerint a Kánokat Déva alatt legyőzte, 1316-tól a Dunántúlon volt elfoglalva (ld. a 116. jegyzetet). Kecskés várra ld. a 155. jegyzetet.

¹⁰⁶ Jánkira, aki egyúttal megmaradt az óbudai vár őrének (conservator) is, ld. a 95. jegyzetet; Szécsényi 1318. jún. előtt lett lippai és hasznosi (becsei) várnagy (ld. a 157. jegyzetet). Szécsi Miklós 1317. X. 23. előtt lett hátszegi várnagy (TSz. 1964. 547).

¹⁰⁷ Losonci 1315. VI. 15-től fordul elő székelyispánként (Bánffy I. 42), Miklós csak VIII. 1-től ismert vajdaként, amikor Károly bárói között Lippán találjuk (Str. II. 709–11).

habozott, hogy az országrészen belül Lippát vagy Temesvárt részesítse előnyben, de végül 1317 elején az utóbbi mellett döntött.¹⁰⁸

Miután Miklóst, az új vajdát 1315 augusztusban némi sereggel Erdélybe küldte a tartomány tényleges birtokba vételére,¹⁰⁹ ő maga a Kőszegiek ellen fordult. Már az ősz folyamán Tolnába tört, és novemberben bevette Nyéket, de az ellenség határozott fellépésével szemben kénytelen volt gyorsan meghátrálni. Kőszegi János segítségére megmozdult az egész rokonság. András azonnal mozgósítást rendelt el a Nyugat-Dunántúlon, s még Kakas Miklós is eljött Zalából a szervieniseivel. Nyék várat a Kőszegiek hada, úgy látszik, még a télen visszavette.¹¹⁰

Károly okult a kudarcból, és következő támadását gondosabban készítette elő. Nem tudjuk, hogyan sikerült – talán osztrák segítséggel? – András mestert semlegesítenie, de tény, hogy amikor 1316 tavaszán újból támadásba lendült, Kőszegi János magára volt hagyatva, az ő ereje pedig nem bizonyult elégnek az ellenálláshoz. Midőn Károly május közepén a bátai révén országába tört, a két évtizede építgetett tartomány úgyszólván hetek alatt összeomlott. A király először az ellenség utánpótlását vágta el: egyenesen Somogynak tartott, megostromolta és lerombolta Somogyvárt, majd elfoglalta a tolnai várakat: Nyéket, Tamásit, Tolnavárt, Baranyában Szársomlót (Harsányt) és Kéméndet, és diadalát júliusban a Duna melletti Kőszeg megvívásával koronázta meg.¹¹¹ János többi vára – Dombóvár, Döbrököz, Máré, Szekcső – a jelek szerint harc nélkül hódolt meg,¹¹² és így a nyár végére Károly fennhatósága már a Balaton vonaláig terjedt ki.

¹⁰⁸ Ld. a Függeléket az 1315–17. éveknél.

¹⁰⁹ Miklós erdélyi vajda szolnoki ispán Lippáról felszólítja a Baksákat, hogy egyikük a Jakófiakkal (Nagymihályiak) és Pál bán fiaival (a Butkai–Ráskai–Márki családok ősei) azonnal jöjjen hozzá Meggyesre (Aranyosmeggyes), mivel most eljött az ideje, hogy kimutassák proximitatem vestram (év nélkül, W. XII. 107 = Vécsey It. 4.; keltét – 1315. VIII. 9. – már *Karácsonyi*: HH. 108 és *Wertner* [Erd. Múz. 1901. 349] helyesen határozta meg). A vajda IX. 6-án már Désen volt (ZW. I. 317), tehát a Meszesi kapun át vonult be Erdélybe, mint ekkoriban szokás volt (vö. a 154. és 169. jegyzettel).

¹¹⁰ Nyék (első) ostromára 1315. XI. 20: Dl. 102892. Egy ismeretlen év XI. 15-én az almádi konvent egy Kőszegi András előtt folyó zalai pert post residentiam presentis exercitus magistri Andree in quindenis halaszt el (H. VII. 323). Az oklevelet *Karácsonyi*: HH. 134 és *Wertner*: Hadjáratok 424 egyaránt 1316-ra datálta, az események menetébe azonban a fent és alább idézett új adatok fényében 1315-i kelettel jobban beleillik. Miklós nádor fia Miklós ugyanis 1316. II. 22-én megjutalmazza egy szerviensét azzal kapcsolatban, hogy ellenségei őt, valamint Henrik fiait: Jánost, Pétert és Gergely fia Andrást megtámadták. (Bgl. III. 90). Alig kétséges, hogy a Kőszegiek közös „ellenségén” ekkortájt a királyt kell értenünk.

¹¹¹ Az időrendre nézve ld. a Függeléket. Kőszeg ostroma 1316. X. 22: Smič. VIII. 434–5; 1316. XI. 28: Smič. VIII. 437–8; Szársomló és Somogyvár 1319: Smič. VIII. 532; Tolnavár 1324: F. VIII/2. 519–21 = Dl. 2223; in expugnationibus castrorum Kuzeg, Nyek, Thamasy et Kamarun 1322: Dl. 86947. Kéménd ostromának tényére abból lehet következtetni, hogy a hadjárat során visszavett vár 1330-ban romokban hevert (Gy. I. 323). Az említett források szerint a harcoknál jelen volt Dala comes (1316), Maróti Mihály (1319), Henc fia János (1324), Becsei Imre (1322 és 1316: Z. I. 152), továbbá Gútkeled Amadé fia Miklós, Neksei Demeter tárnokmester és Péter mester, (. . .) testvére (1316. V. 26: A. I. 395–6 = DF 259804, a hiányzó rész csak az eredetin lenne esetleg olvasható), eperjesi hospesek (F. VIII/1. 597–8 = DF 228436), Huruso-i László ispán (A. I. 399), Soproni (= Nyéki, Atyinai) János (Smič. VIII. 430).

¹¹² Dombóvár 1310-ben (Dl. 86913) és 1313-ban (Z. I. 143) Jánosé, Döbrököz 1309-ben atyjáé, Henriké (A. I. 183). Márénak és Szekcsőnek a Henrikfiak általi birtoklására nincs adat, de fekvésük folytán aligha kerülhették el uralmukat. Vö. a köv. és a 115. jegyzettel.

Győzelmét mindenestre elősegítette egy olyan tényező, amelyre máskor kevésbé számíthatott: Henrikfi János szervieneseinek ingatag hűsége. A dominus iránti lojalitás ebben a korban többnyire diadalmaskodott a király és koronája iránti hűségen, és a familiárisok gyakran voltak készek urukért harcolni a legreménytelenebb helyzetben is. Kőszegi Jánost nem övezte ilyen ragaszkodás. Három főemberéről is tudjuk, hogy a király jövetelekor elárulta: Gútkeléd Amadé fia Miklósról, Felsőlendva (Vas m.) uráról, aki már májusban Károly táborában tartózkodott;¹¹³ Ozorai Sándorról, aki Tamási várát kapta meg a győztestől;¹¹⁴ végül Bogár Istvánról, Mára vár birtokosáról, aki 1313-ban kényszerből szegődött János mester mellé, és most – a király szerint – elsőként hagyta ott. Árulásáért adományt kapott a várra, és ő lett Tolna ispánja is.¹¹⁵ Amadé fia Miklós a baranyai ispánságot nyerte el Szekcső várnagyságával, míg Kőszeget a király a bodrogi ispáni tiszttel együtt a Pozsegából ide rendelt Garai Pálra bízta, aki a Garai család fényes karrierjét ekkor indította el. Somogy megye élére Károly kipróbált hadvezére, Szécsi Pál került.¹¹⁶

Az 1316. évi hadjárat bizonyos tekintetben fordulópont Károly pályafutásában. Eddig állandóan kompromisszumokkal kellett beérnie, nemcsak 1315-ben a Borsákkal és a Kánokkal szemben, ami akkori szorult helyzetét tekintve elég természetes, hanem korábban, a rozgonyi csata után is, amikor pedig fényes diadalt aratott. Első ízben most tapasztalhatta tehát, milyen előnyökkel jár a totális katonai győzelem, először sikerült egy ellenfelét semmivé tennie. Kőszegi János ugyan a Drávántúlra húzódott vissza, és még fegyverben állt, de tulajdonképpeni tartománya megsemmisült. Ettől fogva Károly láthatóan hasonló győzelmekre törekedett, és a szerencse nem is hagyta el többé. Pedig fegyvereinek legkomolyabb próbája, az 1317. év még hátra volt.

Nem sokkal a dunántúli győzelem után már lehetett sejteni, hogy a királyság nehéz esztendő elé néz. A Borsákkal a viszony még 1316 tavaszán, a hadjárat kezdetén elmérgesedett: Károly általános felkelést hirdetett meg a Kőszegiek ellen, de a tiszántúli

¹¹³ 1313-ban Kőszegi János kíséretének vezető tagja (Z. I. 146–7), 1316. V. 26. a zsbóti táborban Károly bárói között találjuk (A. I. 395–6), átpártolását maga Károly is említi később (1323: A. II. 69–71), 1317-ben bácsi és baranyai ispán (A. I. 428), Somogy megyei birtokot kap jutalmul (A. I. 415–6). 1321-ben t. k. szekcsői várnagy (Dl. 72510), de nyilván az volt már 1318-ban is, amikor mint „több vár várnagya” a Szekcsővel szomszédos Csele ügyében intézkedett (A. I. 490). Személyére *Karácsonyi*: Nemzetiségek II. 38.

¹¹⁴ 1313-ban Kőszegi János vezető embere (Z. I. 146 = Dl. 76231, az eredetiben: Alexander de Azra), 1315-ben tamási várnagy (Dl. 86932), majd a várát – nyilván mivel segített átjátszani Károly kezére – örökre is megkapta (1358: Héderváry I. 46–54). Később a bárók egyike (1328: F. VIII/2. 209 = DF 257972), a mülhldorfi csatában (1322) a magyar segédc csapatok egyik vezére (ld. a 174. jegyzetet).

¹¹⁵ 1313-ban Kőszegi János oly feltétellel kényszerítette a szolgálatába, hogy várát elveszi és lerontatja (Z. I. 146–7). 1316. VII. 19. Károly jutalmul, amiért hadinépével primo omnium csatlakozott hozzá, örökre neki adta Mára várát (Z. I. 160), amiből feltehetjük, hogy az 1313-ban név nélkül említett vár Mára volt, s azt Kőszegi János végül is István kezén hagyta, ez pedig átadta a királynak. Károly ennek ellenére 1317-ben csak máriai várnagynak nevezi őt (Z. I. 174, év nélkül; évszáma az itineráriumból állapítható meg, ld. a Függelék). 1317-ben tolnai ispán (DF 255656), s talán 1319-ben is (vö. Z. I. 168).

¹¹⁶ Garai [1317]: Z. I. 174 (keltéhez ld. a Függelék); Szécsi Pál 1317. X. 23.–1318. VII. 15. szerepel somogyi ispánként, egyúttal asztalnokmesterként (TSz. 1964. 547; Vesp. Reg. 90. sz., A. I. 466; Smič. VIII. 507).

nagyok olybá vették, mintha ez rájuk nem vonatkoznék.¹¹⁷ Károly válaszképpen megfosztotta Borsa Bekét a tárnokmesterségtől, és a helyére régi parthívét, az Aba nemből származó, Sárosban és Baranyában nagybirtokos Nekksei Demetert állította.¹¹⁸ Kopasz nem kívánt Kőszegi János sorsára jutni, és jobbnak látta, ha elébe vág a várható fejleményeknek. Mozgalmát most gondosabban készítette elő. Belevonta terveibe vejét, az Erdélyben birtokos Mojs fia Mojs pohárnokmestert, Gútkeled Lothárd bán fiát, Pált és testvéreit, a Szilágyság nagyhatalmú urait, és pártjára csábította Károly volt zempléni ispánját, Petenye fia Pétert. Igaz, hogy a lehetséges szimpatizánsok közül sem a Kánok, sem az Amadéfiak nem álltak mellé, de így is számottevő erővel rendelkezhetett. Eltérően az 1314–15. évi, jobbára passzív ellenállástól, az összeesküvőknek ezúttal határozott programjuk volt. Károly eltávolítását – a hivatalos vád szerint meggyilkolását – tervezték, és a helyébe alighanem a halicsi testvérfejedelmek, Andrej és Lev valamelyikét, IV. Béla dédunokáját óhajtották ültetni.¹¹⁹

Emellett kapóra jöttek számukra azok a változások, amelyek épp ekkoriban a déli határon mentek végbe. Károly régi szövetségese, Dragutin István szerb király 1316 márciusban meghalt, és országrészét László nevű fiának kellett volna örökölnie, de Dragutin öccse és uralkodótársa, II. Uros István hamarosan legyőzte és bebörtönözte. Uros személyében a nápolyi és magyar Anjouk régi ellenfele lett Magyarország déli szomszédja. Nem kizárt, hogy kapcsolatot teremtett a magyarországi lázadókkal, de annyi bizonyos, hogy betört a déli határvidékre, és a Szerémséget dúlta. Mialatt tehát keleten a Borsák irányításával veszedelmes mozgalom volt készülöben, délen is fenyegetőre fordult Károly helyzete.¹²⁰

A felkelés valamikor 1316 vége felé robbant ki és eleinte némi sikerrel járt. A Borsák első dühe a király tiszántúli hívei ellen irányult. Kopasz fia, Bekcs és unokaöccse, Loránd fia István végigdúlták az ellenpárt birtokait, bevették és felgyújtották *Chewar* várat, és foglyul ejtették várnagyát, Elefánti Dezsőt, azonban hiába ostromolták a Bátori Jánostól védett Gilvácsot és a Diószegiek megerősített egyedi monostorát, Mind-

¹¹⁷ Midőn a király *proclamato gentis nostre Hungarice exercitu* a Henrikfiak ellen vonult, Gútkeled nb. Lothárd fia Dénes fiai: András, Dezső és Lothárd ez alól maliciose kivonták magukat, sőt több hadbavonult nemes birtokát elpusztították. Midőn emiatt a király elé idézték őket, auribus obduratis nem jelentek meg, azután pedig (postmodum) Kopasz lázadásához csatlakoztak (1324: A. II. 127–130). Megjegyzendő, hogy az említett Lothárdfiak, akik a Szerémségben birtokoltak, nem egy család a szintén Kopaszhoz állt szilágysági Lothárdfiakkal (*Karácsonyi*: Nemzetségek II. 33 táblája hibás.)

¹¹⁸ Nekksei először a hadjárat elején, 1316. V. 26-án tárnokmester (A. I. 395).

¹¹⁹ 1317. I. 2: Péter, miután csatlakozott Kopaszhoz és annak minden cselekedetében részt vett, unacum eodem Kopoz ... extranei principis ... auxilium ... invocans ... potentiam extraneam in nos et in regnum nostrum ... introducere volens (A. I. 411–3); mint később kiderül, a halicsi fejedelemtől volt szó (1321: F. VIII/2. 293–5 = DI. 57266). Halics ekkori történetére *Günther Stökl*: Das Fürstentum Galizien–Wolhynien. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I/1. Stuttgart, 1981. 526–530. Kopaszt és társait utóbb azzal vádolták, hogy Károly megölését tervezték (Kopaszt és Bekét 1325: A. II. 216–9; a Lothárdfiakat 1326: F. VIII/5. 156–64 = DF 243724).

¹²⁰ A szerbiai fejleményekre *Jireček-Radonić* I. 199. Cum rex Servie ... nobis se opponens Sirmiam hostiliter devastasset (1324: DI. 59534); a szerémségi Lothárdfiak, miután Kopasszal együtt pusztítottak, ad partes trans Zavanas se transferentes Uros király seregével subito az országba törve dúltak; egyikük a szerbek oldalán Macsó várat is védte Károly ellen (1324: A. II. 127–30); Macsó várból a szerbek ismételtén az országba törtek (1322: DI. 62169 = F. VIII/2. 324–8).

szentet.¹²¹ Több sikerrel járt erdélyi szövetségesük, Mojs, aki az ellene küldött Pok Miklós vajdát csatában legyőzte, és kiűzte a tartományból.¹²² Ekkor, 1317 elejére már Károly is mozgósította erőit, s ezek már annyira felduzzadtak, hogy több hadszíntéren egyidejűleg csaphatott le.

Saját magának a legveszélyesebbnek ítélt ellenfelet, a szerb királyt választotta. 1317 januárban a befagyott Száván át kierőszakolta az áttörést, és nehéz ostrommal bevette Macsó – vagy mint egy ízben olvassuk: Macsókö – várát, melynek védelmében magyarországi „diszsidensek” is részt vettek.¹²³ A diadal után Lippáról a francia János vienne-i

¹²¹ Chewar-ra 1319: A. I. 520–3; Gilvácsra 1324: A. II. 165–6; erre és a dúlásokra 1326: F. VIII/5. 156–64 = DF 243724; Mindszentre azaz Egyedmonostorra 1325: A. II. 216–9, vö. Gy. I. 614. Az események idejére a 119. jegyzetben idézett oklevélből következtethetünk, amely szerint a felkelés 1317. I. 2-án már javában folyt.

¹²² 1318: DF 254779 = *Adrian Rusu*: Documentele medievale ale familiei Wesselényi (I). Acta Musei Porolissensis 5 (1981) 320–1. Abból, hogy Mojs a zsákmányolt jelvényeket apósának (socero suo), Kopasznak küldte el, elég valószínű, hogy a harc még a debreceni csata előtt folyt le.

¹²³ Ez a hadjárat eddig elkerülte történészeink figyelmét, holott főbb forrásai régóta ismertek. Mivel az itineráriumból könnyen datálható Károly 1319 őszi macsói hadjárata (ld. alább), ehhez kapcsolták az összes ismert adatot, amely Macsó vár elfoglalásáról és ott lefolyt harcokról szól (*Pór-Schönherr* 100; *Wertner*: Hadjáratok 425). Valójában két királyi hadjáratról van szó. Egy 1323-i oklevélből világosan kitűnik, hogy Macsó bevételé nem köthető az 1319. évi háborúhoz, mert télen folyt le: cum ad expugnanda castra de Machou et subiiciendum ipsum regnum . . . exercitum . . . movissemus, et difficilis transitus fluvii Zave per algorem hiemalis temporis, opposito . . . nobis exercitu . . . regis Vrosii . . . in littore seu portu . . . , processum nostrum retardaret, Gútkeled Miklós transitum securum preparavit, ubi . . . castrum Machou . . . occupavit (A. II. 69–71). *Pór* i. h. azzal próbálta a problémát áthidalni, hogy Miklós téli útját előkészítő akciónak tételezte fel, amelyen Károly még nem vett részt. Az idézett szöveg ezt magában is világosan cáfolja. Ezenkívül Károlynak egy másik oklevele, amely nyilvánvalóan ugyanerről a háborúról szól, 1319. VI. 18-án kelt, tehát három hónappal az 1319 őszi szerb háború előtt, és azt a fontos információt tartalmazza, hogy Kőszegi András támadása Győr és Sopron városok ellen a macsói hadjáratlal egyidőben történt (Bgl. III. 121). Azt pedig, hogy Károly maga is jelen volt Macsó ostrománál, a 124. jegyzetben idézendő oklevelek bőségesen bizonyítják. Mivel mármost Miklós 1316-ban állt Károly szolgálatába (ld. a 113. jegyzetet), és az oklevél a háborút a Henrikfiak elleni 1316. évi harcok után, de 1319. évi események előtt beszéli el, időpontjául csak az 1316 végétől 1319 elejéig terjedő három tél jön tekintetbe. Ezek közül a középsőt (1317/18) az itinerárium kizárja, az utolsó (1318/19) történő datálása pedig számos kronológiai problémát okoz. Ezzel szemben Károly itineráriumában 1317. jan. 6.–febr. 20. között elég idő van a macsói hadjárat elhelyezésére, és látni fogjuk, hogy ez a keltezés az események menetével, különösen Kőszegi András Sopron elleni támadásának idejével (ld. a 146. jegyzetet) minden ponton egybevág. Ide vonható ama két adat, mely szerint 1317. III. 23. előtt Károly Garai (= Hosszúhátsi) János mester vára alatt (Valkó megyében) táborozván megsérült (DF 265779, Zay lt. C-1-3), illetve 1317. V. előtt a királyi sereg (bizonyára Szerbiából visszatérően) károkat okozott Papdi János Temes megyei Nempti (Német) falujában (Temes 10). Macsó ostrománál jelen voltak: Gútkeled Miklós (ekkor baranyai ispán ld. a 122. jegyzetet); Köcski Sándor (1323: H. I. 124) és szerviensei, a Gencsiek (1325: Dl. 40462); Pécz nb. [Ibrányi] Lukács (1322: Dl. 62169 = F. VIII/2. 324–8, sok hibával: az eredetiben castrum Machokv, per regem Seruie); Szécsi Miklós és Dénes (1322: TSz. 1964. 548); Putrakovci Gergely fia Miklós (1324: A. II. 127–30); Lánici Jakab fia Péter (1324: F. VIII/2. 553–8 = Dl. 95589, ebben: per regem de Rax). Egy 1326-i királyi oklevél szerint Bátori János a debreceni csata után *repentibus nobis cum exercitu nostro regnum Servie dum castra Machou et Calabar fecimus expugnari*, ott szintén jelen volt (DF 243724 = F. VIII/5. 156–64, hibásan). Mivel nyilvánvaló, hogy ez az adat az 1319. évi második macsói hadjáratra vonatkozik, Macsó vár feltehetően félreértésből került a szövegben Macsó *districtus* helyett.

dauphin személyében követet küldött nápolyi rokonához, Róbert királyhoz, és bár a megbízólevélben csak arról olvashatunk, hogy itáliai örökségét – Salernót és Monte Sant’Angelót – szeretné visszakapni, alig kétséges, hogy a Szerbia elleni akciók összehangolása volt a követség valódi célja. A terv a következő évben is szőnyegen volt, amikor Károly sugallatára XXII. János pápa biztatta Albánia urát, Tarantói Fülöpöt, Róbert öccsét, hogy a magyar királlyal és Subics Mladin horvát bánnal szövetségben támadja meg Szerbiát.¹²⁴

Mire Károly február közepén visszaérkezett Temesvárra, hívei már három fronton folytatták a hadműveleteket. A legkönnyebb feladat Petenye fia Péter félreállítása volt. Őt Károly közvetlenül elindulása előtt, 1317. január 2-án nyilvánította hűtlennek, és tönkretételével szepesi és sárosi ispánjait, Druget Fülöpöt, illetve Ákos Mikcsét bízta meg, Fülöpöt egyúttal kinevezve újvári (azaz abaúji) ispánná. Fülöp előbb Göncöt foglalta el, majd áprilisban Baksa László zempléni ispán hadaival egyesülve Regécet is.¹²⁵ Mikcs ezalatt végigszárguldt Zemplénen, sorra hódoltatva Péter ottani várait: Barkót, a Gálszécs melletti Borostyánt és Bodrogszöget. Utoljára, úgy látszik, Jeszenő esett el, amelyet feltehetően Fülöp vett be, mert jutalmul az övé lett.¹²⁶ Mindez legfeljebb néhány hónapig tarthatott. Abaújban június folyamán már rendezett élet folyt, Borostyánban pedig októberben a király várnagya, Szécsi Péter ült.¹²⁷ Petenye fia Péter Erdélyben, Mojs védőszárnyai alatt talált menedékre.¹²⁸ A harcokba váratlanul beavatkozott Csák Máté is, és valamikor az év első felében – mindenesetre szeptember előtt – megrohanta a Kassától nyugatra fekvő Szepsi mezővárost. Fülöpöt majdnem sikerült is meglepnie, de végül vereséggel vonult vissza.¹²⁹

Jóval szívósabb ellenállást fejtettek ki a tiszántúli lázadók.¹³⁰ Itt a királyhű erők a szabolcsi ispán, Debreceni Dózsa zászlaja alatt gyülekeztek, és segítségül Károly mellé

¹²⁴ Vienne követsége 1317. II. 22: F. VIII/2. 41–2. (Az elért kelet hely [Sippual] feltehetően Lippát jelenti, vö. Gy. I. 180, de megjegyzendő, hogy a király 20-án és 24-én Temesváron volt, ld. a Függelék.) 1318-ra ld. *Theiner* I. 830, vö. *Jireček-Radonić* I. 201.

¹²⁵ 1317. I. 2: A. I. 411–3 (ld. a 119. jegyzetet is). 1316. XII. 15-i királyi oklevél szerint Fülöp még csak *szepesi* ispán, Péter pedig regéci „ispán”, és harcoknak Abaújban még semmi nyoma (DI. 70602 = TT. 1903. 121, kiv.). Az abaúji ispán ekkor még János mester (1316. XII. 16: A. I. 410). Gönc ostroma Fülöp által 1328: DF 269793, Kassa lt. Jeszeney 29. Fülöp *szepesi és újvári ispán* év nélküli levele, amelyben a Baksákat Regéc ostromára hívta, III. 20-án Göncön kelt (in *Judica*; F. VI/2. 342 = DI. 57980, keltét *Karácsonyi*: HH. 128 hibásan 1316-ra tette).

¹²⁶ 1322: A. II. 38; Jeszenőre 1317>376: Somogy m. lt. Homonnai lt. el. I. 38. 1, reg. Károly 1332-i oklevele szerint Petenye fia Péter *összes* birtokát Druget Fülöp és utána (1327-ben) unokaöccse, Vilmos kapta meg (DI. 1798).

¹²⁷ 1317. VI. 15: A. I. 433–4; 1317. X. 23: TSz. 1964. 547.

¹²⁸ 1321: F. VIII/2. 293–5 = DI. 57266.

¹²⁹ Fülöp ekkor már szepesi és újvári ispán volt, tehát a támadás 1317 eleje után történt (1323: Z. I. 218–20), viszont Komárom 1317 őszi ostroma előtt (1317. XI. 3: A. I. 445–8). Célpontjaként az 1317-i oklevélben in partibus . . . circa Scepus, de két egymástól független 1323. évben civitas nostra Scepusi/Scepusy olvasható (ld. fent és F. VIII/2. 438–40 = DF 282721), amit másra mint az Abaúj megyei Szepsire nem tudok vonatkoztatni. Ez különben is könnyebben volt hozzáférhető Máté hadai számára, mivel a Szepességet nyugatról Doncs tartománya védte. Fülöp akkori szorongatott helyzetét egy 1324-i adat is előadja (Z. I. 257–8).

¹³⁰ A Kopasz elleni háború – a debreceni csata és Adorján ostroma – *Karácsonyi János* (Nemzetsek I. 210) tekintélye folytán hibásan 1316-i évszámmal rögződött történetírásunkban,

rendelte Abaújból Amadé fia Jánost. Kopasz nem óhajtotta megvárni, amíg a király maga is megérkezik, és tulereje tudatában csatát kezdeményezett. Táborában ott volt Beke mellett Gútkeled Pál a Lothárdfiak élén, Mojs az erdélyi hadakkal, valamint egy kun főúr, Ajdud, akiről nem tudni közelebbit.¹³¹ Kopasz Debrecennél támadta meg Dózsa seregét, és ez lett az egész háború döntő ütközete. Időpontja 1317 kora tavaszára, valószínűleg március végére teendő. Lefolyásáról semmit sem tudunk, de a harc aligha volt nagyon véres, mert a vezérek közül egyik oldalon sem volt áldozata. Dózsa mindenesetre megsemmisítő győzelmet aratott, s diadala jeleként kilenc levágott fejet és két vezéri lobogót – Kopaszét és Pálét – küldött el Károlynak.¹³² Az ellentábor szétfutott, ki-ki mentette a bőrét, ahogy tudta. Mojs Erdélybe vonult vissza, Kopasz a székhelyére, a Berettyó melletti Adorjánba zárkózott. A király a diadalról értesülve már április első napjaiban megkezdte a lázadóktól elkobzott birtokok osztogatását. A részben még meghódításra váró tartomány élére a győztes hadvezért állította, felruházva öt megye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Szolnok) királybírói címével.¹³³ Júniusban maga is megjelent hadai élén, hogy kiélvezze az újabb győzelmet, és learassa a még meghagyott babérokat. Egyenesen Adorján alá igyekezett, és Dózsa seregével egyesülve a hó végére el is foglalta.¹³⁴ Ezek után nem lehetett már szó komolyabb ellenállásról, Károly el is vonult

miként a Petenye fia Péter elleni harcoké is (pl. *Kristó*: Széttagolódás 206), pedig *Karácsonyi* ebben alighanem csak *Bunyitay* bizonytalan sejtését követte (Kopasz nádor. Száz. 22 [1888] 144), és később helyesen állapították meg az 1317. évet mind *Komáromy András* (Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9 [1891] 6), mind *Pór Antal* (*Pór–Schönherr* 67), mind *Wertner Mór* (Hadjáratok 424). A kérdést egyértelműen eldönti Károly 1316. és 1317. évi itineráriumának egybevetése (ld. a Függelék), amit csak megerősít egy kiadatlan oklevélkivonat: cum ipse . . . Karolus rex anno domini MCCC septimodecimo in expugnatione castri Kopoz . . . Adryan vocati fuisset ipsumque castrum . . . optinuisset (1317>355: DL 233687, Leleszi k. m. lt. 1300–80).

¹³¹ A résztvevőket felsorolja 1329: A. II. 403–4. Arra, hogy Kopasz volt a támadó fél, 1317: H. VII. 373–5.

¹³² A debreceni csata kevéssel 1317. V. 31. előtt folyt le (diebus preteritis, A. I. 429–30), de a király már V. 8-án azt írja, hogy hívei, Dózsa és Amadé fia János legyőzték Kopaszt (H. VII. 373–5). Valószínűleg már a csata megtörténtére utal az az 1317. IV. 6-i oklevél is (DL 17)4 = F. VIII/1. 227–8, 1307-i kelettel az eredetiben is, ahol a napi kelet feria IV.), amely szerint {Gútkeled nb.} Vak Dorog Kopaszhoz csatlakozott fiai életüket vesztették, és birtokukat, Ecsedet Bátori János és Lökös – Dózsa emberei – kapták meg; továbbá egy másnapi (IV. 7.), amelyben a király {Zsidó nb. Szántai} István fia Pető szatmári ispán érdemeit a Bekétől elvett Dob és Amac (Szatmár m.) birtokokkal jutalmazta (1317>368: DL 8006). Hihetőleg ezek voltak az első jutalmak a debreceni győztesek számára, és ezért az ütközetet 1317. márc. végére lehet datálni. A csata helyét először egy 1317. XII. 13-i oklevél közli (Z. I. 250–2), később több is (vö. Gy. I. 609–10). A zászlókra és fejekre 1323: DL 99897. A résztvevők közül a felsoroltakon kívül még a király alábbi híveit ismerjük: Kállai Egyed fiai Iván és Simon (A. I. 429–30; Z. I. 250–2; Iván szerviene 1326: MNy. 1931. 208), {Pelejtei} Martonos fia Vinclo (1318: DL 69664), Péntek fiai Ugrin és Imre (1323: DL 99897), {Szinyéri} Marhard fia Lőrinc (1320: A. I. 584, Zemplén megyéből; nem Aba nembeli!).

¹³³ Először 1317. VI. 18. Debrecen: mg. Dausa vice regie maiestatis persone iudex et comes in quinque comitatibus nobilium de Bihor et de Zabolch necnon Zathmariensis, Zempliniensis et de Zovnuk (DL 96064).

¹³⁴ Ld. a Függelék és a 130. jegyzetet. Károly 1317. VII. 1-én sub castro Adryan kelt és Rajcsáni Bethlen javára szóló oklevelét, amely Fejér kiadásából volt csak ismert (F. VIII/2. 69–70), *Tagányi Károly* Rajcsányi Ádám hamisítványának tartotta (Turul 5 [1887] 116) s ezt *Karácsonyi*: Nemzetségek II. 350 is elfogadta. Fennmaradt azonban egy XVIII. századi átírása (1317/734/738: DL

nyugatra, hogy azon melegében végezzen Csák Mátéval is, s a még hátralévő teendőket Dózsára és vezértársaira – Szántai Pető szatmári, Jánki Tamás beregi és ugocsai ispánokra, Bátor János és Elefánti Dezső várnagyokra – hagyta. A következő hetekben sorra estek el a Borsák és Gúteledek megmaradt várai: Valkó Krasznában, Aranyos a Szilágyságban és az ismeretlen fekvésű *Derguech*, egyedül Kopasz utolsó menedéke, a nehezen megközelíthető Solyomkő állta szívósan az ostromot.¹³⁵ A Borsák tartományurasága megszűnt létezni.

1317 végére a három keleti hadszíntér közül egyedül Erdélyben maradt eldöntetlen a küzdelem, bár az itteni harcokról – mivel győzelmekről nem lehetett számot adni – alig tudunk valamit. Károly ide is feltehetően januárban indította útnak hadoszlopát, amelyet a későbbi királynéi pohárnokmester, Benedek fia János vezetett, tarsolyában a kolozsi, kolozsvári és besztercei ispáni kinevezéssel. A vezér nem járt sok szerencsével. Eljutott ugyan Erdélybe, és az uratlanul álló földön volt is eleinte némi hatalma, de mihelyt Mojs május táján hazatért a Tiszántúlról, előbb Csicsó vár alatt, majd valahol még egyszer vereséget szenvedett tőle, és menekülnie kellett.¹³⁶ A tartományban Mojs maradt az úr annak ellenére, hogy a Kánok nem szövetkeztek vele,¹³⁷ és a tiszántúli meg más menekülőket befogadva háborítatlanul készülődött az ellentámadásra.

Kelet-Magyarországon az 1317. év még egy fejleményt hozott: az Amadéfiak végleges bukását. Ez már nem állt összefüggésben a Borsák elleni háborúval, hiszen abban Amadé fia János maga is Károly mellett harcolt. Családjának helyzete ennek ellenére

1847), amelyben az adományos neve egyszerűen comes Bethlen filius Draagh, aki a Lipovnok nem tagjaként ismert (*Karácsonyi*: Nemzetségek II. 346). A „de Rajcsán” tehát valóban Rajcsányi önkényes hozzáadása, mint *Tagányi* sejtette, ettől eltekintve azonban az oklevél hitelessége ellen nem emelhető kifogás. A többi forrást az ostromra ld. Gy. I. 591, de megjegyzendő, hogy az általa 1316. VII. 6-i kelettel idézett oklevélnek (DI. 107383 = Károlyi lt.) valójában nincs évszáma, és kelte a fentiek értelmében [1317] VII. 6-ra igazítandó.

¹³⁵ 1317. X. 30: Adorjának és Kopaszék más várainak (alia castra eorundem) elfoglalása (Apponyi 49–51); Körösszeget maga Károly vette be ostrommal, a jelek szerint Borsa Bekétől (Gy. I. 638); Valkó, Derguech várak és a Lothárdfiak birtokát képező (possessio eorum) Szilágy elfoglalása Elefánti Dezső érdemei között szerepel, akit Károly szabadított ki fogságából, feltehetően Adorján ostromakor (per nos evasisset, 1319: A. I. 520–3). Ezek az adatok a várak bevételét elsősorban az 1317. júl.–okt. közti időre datálják. Több tiszántúli vár (multa castra) elfoglalása szerepel utóbb Dózsa érdemei között is (1319: Z. I. 171–174), ami bizonyítja, hogy a hadműveleteket végig ő irányította.

¹³⁶ 1317. I. 5–6: Károly Lippán erdélyi vonatkozású okleveleket állít ki, ottani hűtlenek birtokát adományozza el (DI. 30363; DI. 29664). Ez talán annak a jele, hogy erdélyi hadát ekkortájt indította útnak. 1317. II. 24: [Omori] Gál királyi jegyzőt és népeit János mester besztercei, kolozsi és kolozsvári ispán védelmébe ajánlja vice nostre persone (F. VIII/2. 72–3 = DI. 58447, vö. ZW. I. 321, reg.). 1317. III. 29. a király védelmébe veszi a szolgálatába állt [Szalók nb. Kendi] Simon bán Küküllő megyei birtokait (A. I. 419–20) és V. 10-én megerősíti hívét, [Dobokai] Mikud bán fiát, Miklós dobokai ispánt a januárban neki adott birtokokban, miután beiktatása időközben megtörtént (DI. 30363). Mindez talán azt jelzi, hogy János veresége leghamarabb május táján következett be. Ennek történetét ld. 1324: A. II. 124–6, ahol t. k. megtudjuk, hogy a király őt küldte Mojs megfékezésére in partibus Transilvanis capitaneum preficientes, és in primo conflictu, quem idem magister Johannes cum dicto Moys habuit sub castro Chychou, a János mellé rendelt Gerendi Miklós fogságba esett.

¹³⁷ Károly 1317. X. 23-án – a hűtlenségben kitartó Ákos nb. Ernyefiakkal szembeállítva – „egykori hűtleneknek” (tunc nostros infideles) nevezi őket (TSz. 1964. 547). Épp ezért nem világos, miért került sor János és Mojs csatájára éppen a Kánok vára, Csicsó alatt.

rohamosan romlott. Dózsa mint királybíró augusztusban elvett tőlük néhány birtokot azon a címen, hogy jogtalanul tartják őket elfoglalva, és a döntést utóbb Károly is megerősítette. Mindamellet 1317 október végén még híveinek tekintette őket.¹³⁸ Láadásuk – melyre egyébként nehéz magyarázatot találni – november táján tört ki, a jelek szerint csupán Ungban, ahol János testvére, László kormányzott. Ő és emberei hatalmukba kerítették a szomszéd Nagymihályiak egyik várát, Tibát (Ungvártól nyugatra), és onnan pusztították a vidéket, mire Károly Ákos Mikcsét küldte ellenük. Mikcs megostromolta az ungi ispánság várát, Nyevickét, lerontotta Tibát, és az év végére elfojtotta a mozgalmat. Amadé fia László szervienese, Csicseri Domokos 1318. január 13-án már Temesváron kapott kegyelmet hűtlenségéért és a Tiba várból „ez idáig” elkövetett dúlásokért.¹³⁹ László magával rántotta a pusztulásba testvérét is. Mindketten földönfutók lettek, Boldogkőt és sárosi javaikat Druget Fülöp szállta meg, Ung megye élére pedig Mikcs testvére, Elek mester került.¹⁴⁰

A Borsák leverése után Károly ismét a főellenség, Csák Máté ellen fordult. Mivel a Tiszántúlon még folyt a háború, és Szlavóniába is, mint látni fogjuk, erős sereget kellett menesztenie, a Máté ellen felvonuló királyi had nem lehetett túl nagy. A bárók közül Druget Fülöp és a zólyomi Doncs mester, továbbá Tamás érsek, a veszprémi, pécsi és nyitrai püspökök részvételéről van tudomásunk. Annál biztatóbb volt viszont az osztrák támogatás, mert a Habsburgok feje, Frigyes római király személyesen jött Magyarországra serege élén. Károly határozott céllal támadott: Máté két előretolt dunai bástyáját, Visegrádot és Komáromot kívánta megszerezni.¹⁴¹ Miután az előbbi ostromára külön

¹³⁸ 1317. VIII. 1: F. VIII/2. 98–100, vö. Kállay 73. sz. reg.; megerősítése: DI. 50657 = F. VIII/2. 52–3, hiányosan. 1317. X. 20: in debellatione filiorum Omodei tunc infidelium [1312-re] (DI. 102891).

¹³⁹ 1318. I. 13: DI. 31199. Ebben az Amadéfiak nincsenek megnevezve; arra, hogy Domokos az ő emberük volt, ld. a 34. jegyzetet. Kifejezetten Amadé fiainak láadásáról és hűtlenségéről szól Károly 1318. III. 21. oklevele (A. I. 460–1). Egy 1322-i oklevél Nyevicke (A. II. 36–9), egy 1326-i Ung (F. VIII/3. 74–76) várának elfoglalását említi, míg 1325-ben általánosságban említi a király Mikcs érdemeit az Amadéfiak leverésében és „váraik” megvívásában (Z. I. 182–4). Ennek ellenére Ung „birtok azaz ispánság” várát, Nyevickét (erre Engel: Honor 888–889) éppúgy azonosnak tartom a csupán ez-egyszer előforduló Ung várral, mint Bereg várat Munkáccsal vagy Tobolt Sárossal (vö. a 48. jegyzettel).

¹⁴⁰ Legelőször 1318. IV. 29. említi egy megyei kiadvány: DI. 57250.

¹⁴¹ Az 1317 őszi hadjárat és Komárom ostroma ismert résztvevőit felsorolja az ostromra vonatkozó forrásokkal együtt Gy. III. 427–433. Kristó: Csák Máté 200 tévesen teszi 1315-re Visegrád elfoglalását azon az alapon, hogy a király ez év VI. 24-én már Visegrádon ad ki oklevelet. Ez az oklevél csak késői átirásokból ismert (1315/385/430: DF 281726, Késmárk lt. Perg. 36. = 1315/480: DI. 45853) és anakronisztikus formulás részei elárulják, hogy hamis. Károly ez idő tájtban különben is Temesvárott tartózkodott (ld. a Függelék). 1317. I. 17-i kelettel közölt Visegrádon kelt oklevelének (Veszp. Reg. 82. sz.) helyes kelte az eredeti szerint 1327. I. 19. (DF 200892). Téves az az adat is, mely szerint 1316. VII. 25-én Visegrádon volt (A. I. 400–1. A kiadó az oklevél évszámát tévesen javította 1306-ról 1316-ra, mert a benne említett Komáromi Pál 1307 előtt elhunyt, ld. Gy. III. 431.) Visegrád és Komárom elfoglalását együtt említi Károly 1317. X. 20. oklevele (F. VIII/2. 70–2). 1317. X. 1-i okleveléből kitűnik, hogy Visegrád bevételénél nem volt jelen, sőt úgy látszik, hogy a komáromi táborba érkezett vezéreitől épp ekkor értesült róla (sub castro nostro Wysegrad, quod per Matheum ... contra nostram detinebat[ur] maiestatem ... prout referentibus magistris Nicolao, Paulo et Thoma baronibus nostris intelleximus, DI. 40435). Később megtudjuk, hogy e Tamáson Szécsényi értendő (1319: A. I. 529–30; 1324: ZW. I. 383–4), aki adunata aliorum fidelium

hadtestet vezényelt ki Szécsényi Tamás aradi ispán, Jánki Pál óbudai és szegedi várnagy és egy Miklós nevű bárója – talán Gútkeled Miklós – irányítása alatt, ő maga szeptember elején Esztergomnál átkelt a Dunán, és a Vágig nyomulva Semptén egyesült Frigyessel. Visszafordulva a hó végén együtt fogták ostromzár alá Komáromot. Visegrád ekkorra már elesett, és három hét múlva Komárom is Károly kezén volt.¹⁴²

A király pillanatnyilag beérte ennyivel. Tíz hónapi szakadatlan harc állt mögötte, és egyes harctereken még folyt a küzdelem, úgyhogy a támadás folytatásáról le kellett tennie. Ami Mátét illeti, korántsem volt legyőzve, de hatalmas komoly csorbát szenvedett, és ettől békülékennyé vált. Így a háború hat év után először a komáromi táborban 1317 október közepén békekötéssel ért véget. A király megtartotta, amit elfoglalt (lehet, hogy ekkor jutott a birtokába Jókő vár is), és feloszlatta hadát. Máté formális hűségnyilatkozatot tett, és úgy látszik, visszaadta az esztergomi egyházat illető birtokokat és tizedeket. Ennek fejében Károly tudomásul vette, hogy Nyitra és a püspökség jóságai továbbra is Máté kezén maradnak.¹⁴³ A nagyúr hozzájárulásával néhány szervienze átlépett a király szolgálatába: egykori tárnokmestere, Bogár fia Márton, akit Károly nyomban a szilágyi ispánsággal jutalmazott, továbbá nyitrai helytartója, Kacsics nb. Mihály fia Simon, Szécsényi Tamás unokatestvére, aki krassói és somlyói ispán lett.¹⁴⁴ A békét persze mindkét fél csak fegyvernynyugvásnak szánta, és nem is tartott sokáig.

nostrorum sibi societate addig ostromolta Mátétól, amíg át nem adták a király kezébe (1324: DL 40455). Társai közül Jánki Pál óbudai várnagyra ld. a „95. jegyzetet. Óbuda közelsége miatt kézenfekvősz említett Pál „bárót” vele azonosítani.

¹⁴² A hadmozdulatok az itinerárium alapján rekonstruálhatók, ld. a Függelék, de Károly Sempte közelében kelt oklevelének dátuma IX. 26-ról hihetőleg IX. 19-re igazítandó (f. II. post Mathei helyett *ante*, 1317/322>399: DL 42698). Hozzá 1317. IX. 4: a főpapok kiadványa a Duna kakati révjénél (DF 273056 = F. VIII/2. 92–4). Károly ugyan nov. elejéig Komárom vár alatt keltez, de a vár okt. 20. előtt a kezére juttatott, ld. a köv. jegyzetet.

¹⁴³ A király és Máté közt kötött átmeneti béke ténye eddig nem volt ismert. Azonban Komárom alatt, 1317. X. 20-án úgy emlékezik meg Mátéről a király, mint aki *tunc* a nostre maiestatis gratia diverterat et notam infidelitatis incurrerat (F. VIII/2. 70–2), következésképpen az oklevél kiállításakor már nem számított hűtlennek. És csakugyan, 1318. VIII. 3-án Máté halálos ellensége, Tamás érsek az oligarcha ősi birtokán, Tapolcsányban ad ki oklevelet (Str. II. 750), maga Máté pedig ez évben személyesen megjelenik az esztergomi keresztes konvent előtt (*Botka* 66–7, idézi *Kristó*: Csák Máté 201). 1318. X. 27-én Jakab nyitrai főesperes Appony faluban, Máté vára alatt tart közgyűlést (convocatio nostra generalis, DL 40379). Mindez nehezen volna érthető, ha a király és Máté között ekkor is nyíltan ellenséges viszony állt fenn. – Jókőről annyit tudni, hogy 1316 őszén még Máté kezén volt (Csák O. 16–19), míg 1320. II. 20-án már Károly híve, Treutel Miklós temesi ispán volt a várnagya (A. I. 549). A hadoszlásra 1318: A. I. 463.

¹⁴⁴ Márton 1316. IX. 26. még Máté vezető embere (Csák O. 16), de 1318. V. 7. már Károly „szilágyi” (= aranyosi) várnagya (Str. II. 748). Simon közvetlenül Komárom eleste előtt, 1317. VI. 24. még Máté híve (Str. II. 733), úgy látszik a hadjárat kezdetén csatlakozott a királyhoz (vö. DF 273056 = F. VIII/2. 92–4), és 1319. III. 11. Károly krassói ispánjaként tűnik elénk (A. I. 512, vö. uo. 516). Valószínűleg velük együtt állt át Károlyhoz Detre gimesi várnagy, Leány Tamás ispán és Móríc bán fia Mihály, mert a felsorolt öt személyt János nyitrai püspök 1318. III. 3-án a főpapok gyűlésén *külön oklevelben* – azaz nem Mátéval és híveivel együtt – közösisette ki ama bűneikért, melyeket még Máté szolgálatában követtek el (DF 73154 = F. VIII/2. 181–3). A „külön lista” értelme világos, ha ekkor már mind az öten Károly szolgálatában álltak.

Fennállásának utolsó nyomát 1318 októberben találjuk, és a következő tavaszon a király már újra az „ország hűtlenségét” emlegeti régi ellenfelét.¹⁴⁵

A magyar–osztrák szövetség nemcsak Mátét kényszerítette térdre, hanem Kőszegi Andrást is. Nem lehetetlen, hogy Kopaszéknak őt is sikerült bevonniuk terveikbe, mert éppen lázadásukkor, 1317 elején nyúlt fegyverhez. Ausztriából szerzett támogatást, megkísérelte elfoglalni Sopron és Győr királyi városokat, valamint rokona, Kakas Miklós vasi várait, Lékát és Rohoncot, mialatt az a király szolgálatában távol volt otthonától.¹⁴⁶ Júniusban Károly csapatokat küldött ellene, és rászabadította osztrák szövetségeseit. András két tűz közé fogva jóformán harc nélkül szüntette be az ellenállást, és valamikor szeptember végén hódolatra járult a király elé a komáromi táborba.¹⁴⁷ A kemény békefeltételek lényegében a nyugat-dunántúli Kőszegi-territórium felszámolását jelentették. András elvesztette valamennyi ispánságát és számos várát. Zalában és Vasban Kakas Miklós lett az utóda, aki ekkoriban kapta meg Csák Péter helyett a lovászmesteri méltóságot is; Sopron megye élére az osztrák Pottendorfi Rudolf került, Mosonba és Óvárra Henc fia János ilyédi várnagy, a későbbi budai rektor. Kapuvárt egyelőre a világosvári várnagyra, Hédervári Dezsőre bízta a király, Szentmártont (Pannonhalmát) pedig Köcski Sándorra, aki 1316 táján pártolt át hozzá András szolgálatából.¹⁴⁸

¹⁴⁵ 1319. V. 13: Kacsics nb. Simon filios suos compedibus mancipatos et possessiones ac bona ipsius manibus Mathei de Trinchinio nostri et totius regni nostri infidelis . . . desolationi relinquendo pártolt át a királyhoz (A. I. 516). Valószínű, hogy az oklevélben említett retorziók csak ekkor, a béke megszakadásával érték Simont, de nem kizárt, hogy közvetlenül 1317. szeptemberi átállása után.

¹⁴⁶ 1319: Míg a király Macsóban hadakozott, Nagymartoni Pál és Lőrinc megvédték András és a „németek” ellen Győr és Sopron civitas-okat (Bgl. III. 121). Innen tudható, hogy a támadás 1317 elején történt (ld. a 122. jegyzetet). Sopron város és bírája a győzelem után, 1317. X. 20.–XI. 12. között számos jutalmat kapott Károlytól hűségéért és az Andrástól elszenvedett károkért, köztük birtokai jogtalan elfoglalásáért (Házi I/1. 26, 29; H. II. 28–30; F. VIII/2. 73–5). A Kakas Miklós elleni támadásról saját 1318. IV. 16. oklevele számol be, amelyben familiárisait megjutalmazta távollétében tanúsított hűségükért (Zala I. 147).

¹⁴⁷ Harcokról, amelyek ekkor András ellen folytak volna, nincs hír. 1317. VI. 2-án uralma még biztos lábon állt, mert a győri káptalan a parancsára eljár Veszprém megyében (A. I. 430). Károly VI. 6–7., Kopasz ellen vonultában állított ki Sopron megyei vonatkozású okleveleket (Bgl. III. 92, 94), ami annak jele lehet, hogy hadait András ellen ekkor indította el. (Mint látni fogjuk, ekkortájt indult el egy hadtest Szlavóniába is.) X. 23-án Komárom alatt kelt oklevelében András már „egykori lázadó” (tunc nostre maiestatis rebellantem, H. II. 28–30), meghódolása tehát ez előtt történt. Talán már szept. végén, amikor Hédervári Dezső (1318-ban kapuvári várnagy) Sopron megyei birtokokat kapott adományul (IX. 24: Sopron vm. I. 16). Az osztrák részvételt András leverésében eléggé bizonyítja, hogy Sopron megye ispánja Frigyes híve, az osztrák Pottendorfi Rudolf lett ([1317] XI. 26: Sopron vm. I. 79; 1318. I. 19: H. II. 31; 1318. VII. 23: H. II. 33). Rudolf XI. 26. levelében azt írja, hogy András omnem compositionem et unionem inter . . . Karolum regem . . . et inter ipsum ordinatum nullis meis meritis exigentibus potentialiter violavit, és azon töpreng, qualiter et quali via antedicto magistro Andrea pro suis gravibus et notoriis excessibus possem castrum aliquot expugnare.

¹⁴⁸ Kakas Miklósról 1318. IV. 16: Zala I. 147; Rudolfra ld. az előző jegyzetet; azon a Henrik fia Jánoson, akinek Rudolf 1317. XI. 26-án a közbenjárását kéri Károlynál András és a Nagymartoniak ellen, hihetőleg Henc fia János értendő, aki 1319 előtt Ilyéd (Krassó vm.) várnagyaként ismert (Gy. III. 485) és aki feltehetően ekkor került a szomszédos Moson megye élére. (Csak 1323-tól ismert mosoni ispánként és óvári várnagyként: F. VIII/7. 147–8 = DF 257970. Azonban András ottani várnagya, Kneplin 1317. XI. 18-án a hűtlenek jegyzékén szerepel: Házi I/1. 30, várnagyságára 1304: Sopron vm. I. 64.) Hédervárra 1318. III. 9: A. I. 459; Köcski várnagyságára 1318: H. I. 113,

Az eseményekben gazdag 1317. évnek még egy fejleményéről kell megemlékeznünk: a szlavóniai háborúról. Kőszegi János és öccse, Péter az előző évi vereség ellenére még számottevő hatalommal rendelkezett a Dráva–Száva közén, és erős szövetségesekre talált 1316 végén Babonics István bán fiaiban, akik elkeseredtek, amikor a bán meghalt, és utódjává a király nem őket, hanem nagybátyjukat, Jánost nevezte ki. A Kőszegi–Babonics szövetség, melyet egy gazdag szlavóniai főúr, Monoszló nb. Péter is erősített, szorongatott helyzetbe hozta az új bánt, úgyhogy Károly 1317 júniusban jónak látta tekintélyes haderőt indítani a felmentésére. A sereg élén Nekcsei Demeter tárnokmester, Garai Pál bodrogi és Bogár István tolnai ispán állt. A királyság erőtartálékainak gyarapodását bizonyítja, hogy még e negyedik front megnyitására is futotta belőlük. A bán a segítségen felbuzdulva ellentámadásba lendült, két ütközetben győzött, hódolatra bírta unokaöccseit, és az év végén már „sok vár”, köztük Zdenec, Monoszló, Raholca, Berstyanóc, Polosnica és Megyericse elfoglalásáról adhatott számot királyának.¹⁴⁹ Mindamellett a szlavóniai harcok még nem értek véget. Megyericse ismét a Henrikfiak kezére jutott, és Szécsi Pál asztalnokmester 1318 végén vagy 1319-ben életét vesztette, amikor megpróbálta visszafoglalni. A Kőszegiek, úgy látszik, csak 1320 elején tették le a fegyvert és vonultak vissza megmaradt zagorai váraikba. 1322-ben már mint „egykor hűtlenekről, most híveinkről” beszél róluk a király.¹⁵⁰

átpártolására 1325: H. I. 140. Mivel részt vett az 1317. januári macsói hadjáraton (1323: H. I. 124), átállásának ez előtt kellett megtörténnie.

¹⁴⁹ [1317] VI. 13. Károly Tamáshidáról – útban Adorján alá – utasítja Nekcseit és Garait, hogy a Kőrös megyei Gordova kerületet adják át Bogár Istvánnak, mihiylt partes illas nostro regimini subicere poteritis (Z. I. 174–5, 1320 körüli kelettel. Az évszám az itinerariumból adódik, ld. a Függelék.) 1317. XII. 20. Károly János bánnak adományozza a hűtlenek által elfoglalt és usque nunc birtokolt Monoszló, Berstyanóc, Polosnica és Megyericse várakat, miután a bánt pro resumpmenda potentia nostra et recuperatione terrarum, castrorum et aliorum iurium regaliū nostrorum ad partes ultra Draum ... contra filios H[enrici] bani küldte, ő pedig kétszer legyőzte őket, zászlajaikat a királynak küldve el, majd *multa castra* ab ipsis infidelibus nostris obtinuit et abstulit, provincias ac oppida plura nostri domini subiugans et restaurans ditioni, s ezután recenti et continuato actu bevette Zdench várát, sok hőstettet hajtva végre tam contra eosdem infideles nostros quam etiam fratres suos uterinos qui etiam *tunc temporis* a nobis divertebant (Blagay 82–6 = Smič. VIII. 439–42, a kiadásokban a szövegtől eltérően az 1316. évnél közölve). Ugyanezen a napon kelhetett a bán jegyzőjének szóló adománylevél, amely a bán küldetéséről az előzővel csaknem szósz szerint egyezően emlékezik meg, utal a jegyző sebesülésére in expugnatione castrorum illarum partium cum eodem Johanne bano procedendo, és egyéb érdemeire, melyekről maga a bán és Bugar István mester tolnai ispán tájékoztatták a királyt (DF 255656, Zágrábi k. lt. Loci cred. 2–6; a csonka kelet nyilván az előző oklevél mintájára egészítendő-ki: 1317. XIII. [Kal. lan.] Zdenec és Monoszló ostrománál Bogár István is jelen volt (1318: Z. I. 159–61). Erre az évre teendő Raholca vár visszafoglalása is (vö. 1317. XII. 27: F. VIII/2. 139–40), amelynek élére az Erdélyből éppen kiűzött Benedek fia János mester került várnagyként (Gy. I. 372).

¹⁵⁰ Szécsi Pál halálára 1322: TSz. 1964. 548. Ideje abból adódik, hogy Pál 1318. VII. 15. még életben volt (ld. a 116. jegyzetet), míg 1320. I. 12. Somogy-megye élén már utóda, Pozsegai Gilétfi Miklós van hivatalban (Z. I. 175). 1320. IV. 24. Philippus de Granana johannita perjel megjutalmazza Ludbregi Miklóst a rend vára, Béla (Varasd vm.) visszaszerzéséért, ami miatt Miklós magára vonta volt a Henrikfiak haragját (Smič. VIII. 506–7). Kitűnik belőle, hogy ekkorra már Ludbreg is gazdája kezén volt, holott korábban ezt is elfoglalták a Henrikfiak (1326>345: Smič. XI. 230). Mivel Bélát és Ludbreget továbbra is a Kőszegiek várai fogták gyűrűbe, fel kell tételeznünk, hogy a harcok 1320 tavaszára véget értek. Biztosan ez csak 1322. III. 18-tól tudható, amikor a király a Henrikfiakat már híveinek nevezi (tunc infideles nostros, nunc vero fideles, TSz. 1964. 548).

5.

1317 végére a királyság jövője lényegében eldőlt. Egy álló évig tombolt a harc az országnak szinte minden zugában, de ebből a harcból a királyi hatalom újjászületve került ki. A hajdani nagyok közül Máté megtépázva fejet hajtott előtte, Borsa Kopaszt ostromzár vette körül Solyomkőn, Kőszegi András a nyugati határszélre szorult vissza, és Szlavónia hódoltatása is már csak idő kérdése volt. Károly trónja ekként megingathatatlanra vált, bármily kemény küzdelmek vártak is még rá.

Különös, hogy éppen ekkoriban támadt váratlan ellenzéke addig legodaadóbb támogatói körében. A Mátéval kötött béke felzúdulást keltett a főpapság soraiban, részint azért, mert hagyta feledésbe merülni az oligarcha által hajdan okozott súlyos károkat, de főképpen azért, mert a nyitrai püspöki javak átengedése folytán érzékenyen érintette az egyházi vagyont, és baljós precedenst teremtett. A közös sérelem együttes fellépésre indította a püspöki kart. A két érsek és tizenegy püspök 1318 február vége felé a kalocsai székesegyházban ünnepélyes szövetséget (*foedus unionis*) kötött, melyben közös fellépésre kötelezték magukat mindenkivel szemben, aki az egyházat megkárosítja, fosztogatja, jogellenesen adóztatja vagy bármely jogában sérti. Nem kétséges, hogy a mozgalom elsősorban Károly politikája ellen irányult, annál is kevésbé, mert a gyűlés nemcsak az egyház javának és szabadságának megóvását tűzte programjára, hanem „az ország jó állapotáról” is „alkalmas orvoslattal” kívánt gondoskodni (*de . . . bono statu regni opportunis remediis providere*). János nyitrai püspök március 3-án tiltakozásul a komáromi béke ellen, ünnepélyesen kiközösítette Mátét és híveit a gyűlés színe előtt, részletesen számba véve az egyháza ellen elkövetett cselekedeteiket, és egy külön aktussal — mintegy a király bosszantására — azokat is, akik az ősszel Károly híveiül szegődtek, és azóta magas méltóságokat viseltek udvarában. A főpapok egyúttal három társuk útján felszólították az uralkodót, hogy a nyárra hívjon össze országgyűlést, és azon hallgassa meg javaslatukat és sérelmeiket. Károly beleegyezett, és március 14-én a gyűlést a rákosi mezőre, Keresztelő Szent János nyolcadára (azaz júliusra) tűzte ki. A püspöki kar ezután széteszlott, megállapodván, hogy az országgyűlésen együtt jelennek meg, és évégett július 1-én a Duna melletti Apostagon, Kalocsa közelében találkoznak. Valószínű, hogy a tervezett összejövetelre csakugyan sor került, mert Károlyt június 30-án Budán találjuk, a végzésekből azonban, ha voltak egyáltalán, semmi sem maradt ránk.¹⁵¹

Károly még az országgyűlés előtt, 1318 májusban Biharba látogatott, talán Solyomkő elestének a hírére. A vár alá Debreceni Dózsa még az ősszel két ostromerődöt (*castellum*) építtetett, és szabályos blokád alá fogta. Mojs a Királyhágón át betörve megpróbálta ugyan felmenteni apósát, de csak az egyik erődöt sikerült felgyújtania, és parancsnokát, Gútkeled nb. Apaj fia Istvánt foglyul ejtenie. Valószínűleg ez alkalommal került a kezére a királyi valkói (Kraszna m.) várnagya, Kenéz is, akit a szokott módon — lófarokhoz kötve — arra próbált felhasználni, hogy Valkót megadásra bírja, de eredmény nélkül. Kopaszt végül az éhség kapitulációra kényszerítette, és vasra verve vezették Károly színe elé. Mivel azonban már néhány hónap múlva Erdélyben találkozunk

¹⁵¹ 1318. III. 3: F. VIII/2. 169–183 = DF 273154; III. 14–15: F. VIII/2. 163–165 = DF 277247; III. 22: F. VIII/2. 168–9 = DF 277247. Vö. a 144. jegyzettel és Károly itineráriumával a Függelékben.

vele, nyilván hamar kiszabadult, talán egy Mojssal kötött fogolycseré keretében.¹⁵² Károly bihari útja hihetőleg az Erdély elleni invázió előkészítését is célozta. Ennek vezére természetesen a Borsák legyőzője, Dózsa lett, aki már a vajdai kinevezéssel a zsebében kerekedhetett fel. Helyette szervienze, Kállai Iván lett Szabolcs ispánja, Biharé pedig vezértársa, Bátori János. A Gútkeled nb. Lothárdfiak hatalmas szilágyi uradalma egyelőre megmaradt külön ispánságnak, melynek élére a király, mint láttuk, Bogár fia Mártont állította.¹⁵³

Dózsa 1318 július első napjaiban tekintélyes haddal indult útnak. Vele tartott Bátori János bihari, Szántai Pető szatmári és Jánki Tamás beregi–ugocsai ispán. 8-án zilahi táborából általános perhalasztást rendelt el a hadoszlás utánra. Vajdai tiszténél fogva már útközben fegyverbe szólította az erdélyi nemességet, úgyhogy megérkezésekor további segítség várt. Mojs július végén Topánál – félúton a Meszesi kapu és Kolozsvár között – próbálta útját állni Kopasz, Petenye fia Péter és a Lothárdfiak társaságában, de vereséget szenvedett.¹⁵⁴ Tovább folytatta ugyan a reménytelen küzdelmet, de Károlynak ettől fogva nyert ügye volt Erdélyben. Dózsa egyik rokonát ültette várnagyként a

¹⁵² Kopasz bukására a fő forrás 1325: A. II. 216–9; Valkóra 1318. VIII. 9: DF 254779, Wesselényi lt. 5. (Kenéz ekkor még fogoly) és 1329: A. II. 403–4, vö. Gy. III. 521, ahol az utóbbi adat pótlendő.

¹⁵³ Dózsa 1318. VII. 8. előtt lett vajda (Dl. 96065), III. 22. még bihari és szabolcsi ispán (A. I. 462), és szabolcsi helyettese, Simon 1318. V. 1. is szerepel (A. I. 469). 1318>353: mivel Kémeri Dezső veje infidelitatis arma induendo contra vexillum domini regis se Moyus filio Moyus et Kopoz palatino adunando Tamás beregi ispár fogságába esett, apósa mediantibus litteris . . . Douse woyuode Transilvani et comitis de Zonuk, magistri Peteu comitis de Zothmar, magistri Iwahun (alább: Iwan) comitis comitatus de Zabouch et Johannis filii Briccii comitis de Byhor összesen 120 márkát fizet érte Kállón Iván ispán előtt 1318. X. 6-án, XI. 8-án és XII. 7-én (DF 151725, Jászói k. o. lt. Acta ann. 3–19). Az oklevél tehát valószínűleg 1318. szept. elején kelt. Bogár fia Mártonra ld. a 144. jegyzetet.

¹⁵⁴ [1318] VII. 8. prope Zyloh: A. I. 621 (1321 körüli kelettel, de már *Karácsonyi*: HH. 140 helyesen. 1318-ra datálta; keltéhez vö. Dózsának az előző jegyzetben idézett, azonos napon kelt oklevelével). 1318. VIII. 9. Károly eladományozza [Omori] Gál udvari jegyzőnek Mojs négy erdélyi birtokát, miután Mojs a pro reformatione pacis Erdélybe küldött Dózsától csatában legyőztetett (DF 254779, Wesselényi lt. 5.). Kétségtelenül e csatát követően kelt az előző jegyzetben idézett egyezséglevel is, amely azt bizonyítja, hogy a csatában Kopasz is részt vett, tehát ekkorra már kiszabadult Károly fogságából. Erről a csatáról több későbbi forrás is megemlíkezik: 1. Midőn a király pro reformatione eiusdem partis per Moys filium: Moys infidelem nostrum specialem perturbate Erdélybe küldte Dózsát, ez legyőzte Mojsot, aki hadat gyűjtött ellene (1319: Z. I. 171–4); 2. Petenye fia Péter segítséget nyújtott Moys fia Moys specialis infidelis-nek és vele együtt harcba szállt Dózsa erdélyi vajdával, akit a király pro reformatione status eiusdem partis küldött Erdélybe (1321: F. VIII/2. 293–5 = Dl. 57266); 3. Péc nb. [Ibrányi] Lukács a Macsó elleni [1317-i] hadjárat után missus per nos unacum Dosa tunc woyuoda Transilvano, nunc autem palatino . . . ad partes Transilvanus contra Kopoz filium Thome et Moyus filium Moyus . . . in conflictu, quem idem palatinus habuit cum eisdem megsebesült (1322: Dl. 62169 = F. VIII/2. 324–8, hibásan); 4. in conflictu, quem Dousa tunc woyuoda Transilvanus cum Moys filio Moys és társaival, scilicet filiis Lothardi et filiis Thome . . . habuit in partibus Transilvanis, jelen volt Bátori János és Lőrinc in auxilium eiusdem woyuode per nos destinati (1326: DF 243724 = F. VIII/5. 156–64, és röviden 1330: F. VIII/3. 405–11). Bátori János, mint láttuk, bihari ispáni minőségben kísérte el Dózsát. 5. Mivel Dózsának csak ez az egy csatája ismert Mojssal, erre kell vonatkoztatnunk azt az adatot is, mely szerint az erdélyi nemesség is részt vett in conflictu, quem Dousa quondam woyuoda Transilvanus cum Moys filio Moys . . . in Tupa prope Clusvar habuit (1324: *Hóman*: A magyar királyság pénzügyei 254–6).

Gyulafehérvár közelében fekvő Kecskés várába, és decemberben már ismét otthon volt Debrecenben.¹⁵⁵

A király ezalatt – az országgyűlést követően – nyugatra indult. Júliusban Győrött állapodott meg, és átrendezte a kisalföldi megyék kormányzását. Győr várát, mit sem törődve főpapjai ellenkezésével, elkobozta püspökétől, Kőszegi Miklóstól, és új ispánjára, Nagymartoni Pálra bízta. Sopron megye és Kapuvár élére Gútkeled Miklós szekcsői várnagy került, akinek ispánságai közül Bácsot Szécsényi Tamás, Baranyát Logret fia János, Garai Pál veje, az Alsániak őse vette át. A király ezután Mosonon át tovább vonult Bécsbe, ahol októberben megerősítette szövetségét Frigyes királlyal.¹⁵⁶ Figyelmét ekkoriban már új házasságának szervezése is lekötötte. Második felesége, Mária sziléziai hercegnő 1317. december 19-én gyermektelenül halt meg, a hírek szerint meddő volt.¹⁵⁷ Helyette János cseh király családjából remélt házastársat, és a tavasszal Szécsényi Tamást és Kacsics Simont küldte leánykérőbe a prágai udvarba. Jánosnak két húga volt, akiket nyomban elhozott Luxemburgból, és szemlére bocsátott. A követek, miután „e szűzek kedves orcáját szorgosan szemügyre vették, testük állapotát megvitatták, járásukat megfigyelték”, a fiatalabbat, Beatrixot választották, és június 23-án a zbraslavi (kőnigsaali) ciszterci monostorban uruk nevében eljegyezték.¹⁵⁸ A menyasszonyt nagy

¹⁵⁵ 1318. XII. 13: Dózsa Debrecenben keltez (A. I. 489); 1319. III. 8: [Losonci] Tamás székelyispán tiltja Mojs fiát, Elleus mestert [a lázadó Mojs testvérét], hogy Bonyha (Küküllő vm.) birtokot egyezség útján átadja Erdewd fia Miklós mester kecskési várnagynak (ZW. I. 338). Ez a Miklós hihetleg azonos Dózsa rokonával (frater et consobrinus), [Ákos nb.] Erdő fia Miklóssal, akire 1322-ben két Bihar megyei birtokot hagyott (A. II. 45). Ha így van, akkor Kecskés vár (Erdélyi Fehér vm.) 1319 tavaszán már Dózsa – mint vajda – kezén volt. (1313-ban még Kán Lászlóé: Gy. II. 168).

¹⁵⁶ Gútkeled Miklós 1318-ban, VII. 23. után lett soproni ispán (A. I. 490, vö. a 147. jegyzettel) és feltehetően ugyanekkor lett kapuvári várnagy is. (Az idézett helyen „több vár várnagyának” nevezi magát; 1321-ben tudjuk meg, hogy Kapu, Komárom és Szekcső várakról van szó, DI. 72510. A kapui várnagyság ezóta 1387-ig egyesítve volt a soproni ispáni tiszttel, ld. Engel: Honor 912. A bácsi és baranyai ispánokra ld. *Werner*: Arch. 589, 600.) Győr elvételéről a pápa 1318. XI. 22. leveléből értesülünk (*Theiner* I. 462), Nagymartoni Pál 1318. VII. 10. fordul elő győri ispánként (Bgl. III. 111). 1318. IX. 16. Károly kárpótolja a heiligenkreutzi apátságot ama károkért, amelyeket per exercitum et descensum nostrum, quem prope Mvscun habuimus szenvedett (Bgl. III. 114). Tamás esztergomi érsek VIII. 25. datál – nyilván a királyi seregben – prope Musun (A. I. 481). A király IX. 2-án Pozsony kiváltságlevelét erősíti meg (DF 238662, Pozsony lt. 36.), ami azt jelzi, hogy vagy a városban, vagy annak közelében tartózkodott. X. 3-án találjuk Bécsben (H. II. 34). A királyi had oszlása XI. 15. történt meg (Z. I. 161).

¹⁵⁷ SRH. I. 489, vö. A. I. 415–6, amely szerint 1317. febr. még élt. Különös szórakozottságra vall, hogy Károly 1318. VII. 12. Éty királynéi birtokot mégis ex permissione et consensu domine Marie consortis nostre adományozza el: F. VIII/2. 147–150 = DF 238661. (Az oklevél dátuma és hitelessége ellen egyébként nem emelhető kifogás, vö. Gy. II. 362.) Károly első, halicsi házasságát a közelmúltban *Kristó Gyula* derítette fel (Károly Róbert első felesége. *Acta Historica Universitatis Szegediensis* 86 (1988) 27–30.)

¹⁵⁸ Eodem anno [1318] Karolus . . . rex Ungariae prima sua absque liberis viduatus uxore Thomam ac Simonem comites Ungariae cum Stephano interprete et cum decentia familiae misit ad Johannem regem Bohemiae petens, ut unam de suis sororibus velit pro coniuge sibi dare. Johannes . . . certis nuntiis suas sorores de Lucelburgensi evocat comitia, quarum maior vocabatur Maria, iunior vero Beatrix . . . Istae . . . virgines . . . *duodecimo Kalendas Julii Pragae* . . . ingressae sunt, *quarto autem die* post adventum puellarum istarum cum rege et regina . . . ad monasterium Aulae regiae hae pariter venerunt. . . Veniunt quoque illuc legati regis Ungariae, et ut eorum exaudiatur petitio, incipiunt cum instantia postulare. Quorum petitioni rex Johannes annuit et ut unam de suis sororibus eligant, liberam

küldöttség várta a határon, és miután Szent Márton hetében, azaz november 12–17. között megtartották a koronázást, nyomban utána megölték a menyegzőt is.¹⁵⁹

1319 tavaszán Kőszegi András, nem tudni mi okból, ismét fegyvert fogott. Osztrák urak gyülekeztek zászlaja alá, köztük rokonai, és kapcsolatot teremtett Szlavóniában harcoló unokatestvéreivel. Károly illetékes bárói Gütkeled Miklós, az új soproni ispán vezérletével könnyedén szétverték a megmozdulást. A Henrikfiak és András egyesült hada előbb az őrségi Szalafőnél, majd Kőszeg alatt szenvedett vereséget, az utóbbi ütközetben hat osztrák „báró” esett fogságba. Miután Kabold és maga Kőszeg is elesett, András letette a fegyvert, és ezóta haláláig, 1324-ig nyugton maradt.¹⁶⁰ Károly, nem tudni miért, nem használta ki az alkalmat, hogy tönkretégye. Meghagyta vagyonát, még Kőszeget is visszaadta neki, sőt 1321-ben, rokona Kakas Miklós bukása után rábízta a vasi ispánságot. A Kőszegi-hatalom tehát, ha romjaiban is, egyelőre még állt.¹⁶¹

opinionem eis dedit; stabant itaque Ungari in suis desideriis exauditi me presente et vidente coram ambabus puellis intendentes in illas mente tacita oculis apertis; facies delicatas istarum virginum diligenter inspiciunt, conditiones corporum discutiunt, gressus describunt et quae sit eligibilior, sagaciter inquirunt. Tandem Beatricem iuniorem puellam sibi assignari postulant dominam Hungariae et reginam. Rex . . . consentit et congratulatur, puella ad ecclesiam deducitur, et mox coram summo altari beatae virginis in Aula regia Karolo regi Hungariae, sed absenti ad manus comitum praesentium legitime desponsatur, campana duplex pulsatur et per conventum monachorum, qui omnes ibi adorant, Te deum laudamus altisonis vocibus decantatur (Petrus von Zittau 399–400). Vö. *Pór-Schönnherr* 107–8; *Meltzer* 19. Szécsényi Tamás csehországi küldetésére 1319: A. I. 529–30; ekkor lippai (= solymosi) és hasznosi várnagy s a kunok bírja volt (1324: ZW. I. 383–4). A másik követet *Pór Antal* tévesen nevezi Nagymartoni Simonnak, mert ennek a családnak ekkoriban nem volt Simon nevű tagja. Valószínűleg Tamás unokatestvére, Kacsics nb. Simon krassói ispán értendő (vö. a 144. jegyzettel). István tolmács esetleg azonos a korábban ausztriai és csehországi követségekben eljáró István soproni polgárral (1312: HÁZI I/1. 24).

¹⁵⁹ Nec longo post per nuntios solempnes regis Karoli haec tenella puella in metis Moraviae et Hungariae reverenter suscipitur et in Ungariam deducta *infra octavas beati Martini episcopi coronatur*, statimque cum eadem rite nuptiarum festiva solempnitas per regem Hungariae celebratur (Petrus von Zittau 400); SRH. I. 490.

¹⁶⁰ András és az általa behívott „rokon” (proximorum Andree) osztrák bárók legyőzéséért 1319. VI. 16. kap jutalmat Osl. nb. Csornai Lőrinc, a Kanizsai család őse (Sopron vm. I. 84) és VI. 18. Nagymartoni Pál, aki ekkor kapta vissza az Andrástól elfoglalt Kabold várat (Bgl. III. 121; Kabold visszavételét említi 1325: H. I. 140). Gütkeled Miklós, akit Károly a sereg élére állított (cum nos . . . exercitum contra ipsum Andream ad subiciendum ipsum et terram suam nostro regimini armassemus, prefecto eidem . . . exercitui in capitaneum Nicolao tunc comite Supruniensi, 1324: F. VIII/2. 546–51 = DI. 86969), ekkor hat megnevezett osztrák bárót foglyul ejtett (1323: A. II. 69–71). Lőrinc az ő vezetése alatt harcolt a csatában (1321: A. I. 627–8; 1323: Zala I. 164–7), amely Kőszeg mellett (apud civitatem Gunch) ment végbe (1327: Sopron vm. I. 108–113), Köcski Sándor pedig szintén Miklós oldalán foglalta el Kőszeget Andrástól (1323: H. I. 124). Miklós 1319. V. 15. Sopronban ad ki oklevelet (Sopron vm. I. 83), ez valószínűleg a harcok után történt. Nem lehetetlen, hogy az András és a többi Henrikfiak (cum ceteris Herniciadibus) ellen vívott szalafői csatát, melyben Köcski Sándor részt vett (1325: H. I. 140), szintén ekkorra kell datálnunk, de történhetett az 1317. évi felkeléskor is. (Mivel a szlavóniai Henrikfiak lázadása 1319 tavaszán még tartott [ld. a 150. jegyzetet], Andrással való közös hadműveletük lehetősége nem zárható ki, több adat azonban nem szól róla.)

¹⁶¹ András vasi alispánja (curialis comes) 1321. V. 11: A. I. 614; Kőszegen ad ki oklevelet 1321. VII. 23: F. VIII/2. 319; Károly vasi ispánnak nevezi 1324. V. 8: DI. 40451; néhai 1325. I. 8: DI. 40462, és valószínűleg már 1324. XII. 11. is: quondam infidelis, F. VIII/2. 546–51 = DI. 86969.

Az 1317. évi szerbiai hadjárat eredményeit Károly 1319-ben újabb, nagyarányú támadással szilárdította meg. Általános felkelést hirdetett meg, és augusztus végén a Szerémség felől Macsóba nyomult. Szeptemberben bevette Kolubar várát, és a hó végén az egykori Kucsó földjén keresztül tért vissza székhelyére, Temesvárra.¹⁶² A hadjárat után a király helyreállította a századfordulón megszűnt macsói bánságot, és vezetését bodrogi és valkói ispánjára, Garai Pálra bázta.¹⁶³

A szerbiai háború idején Csák Máté már újból a királyság ellenségei közé számított. Nem tudni, mi borította fel a békét; merő találgatás csak, hogy a nagyúr talán vonakodott elküldeni csapatait a macsói expedícióra. Májusban Károly újra az „ország hűtlenségéért” emlegette,¹⁶⁴ és hamarosan tett is ellene megfelelő lépéseket. Törzsországában, a Vág melletti „Mátyusföldén” Máté még oly tekintélyes hatalommal rendelkezett, hogy nem látszott tanácsosnak ott megtámadni. Érdemes volt viszont nagyarányú offenzívát indítani keleti szövetségesei és csatlósai, a borsodi, gömöri, hevesi és nógrádi urak ellen, minthogy őket az 1317. év győzelmei óta minden oldalról királyhű bárók fogták közre. Károly 1319 őszén, a macsói háború után Debreceni Dózsát és Druget Fülöpöt küldte rájuk. Legelőször Ákos István nádor fiainak borsodi „tartománya” került sorra: Dózsa októberben megostromolta „új várukat”, Diósgyőrt, Fülöp pedig ekkor vagy a következő évben Dédest vette be.¹⁶⁵ A döntő támadás 1320 nyarán indult meg, ebben alkalmasint Szécsényi Tamás – ekkor már királynéi tárnokmester – is közreműködött. A királyi hadak augusztusban megvívták Sirokot, ugyanezen idő tájban Füleket is, és közben leszámoltak a gömöri lázadókkal. Ajnácskő biztosan ekkor, a Gyöngyös feletti Bene, továbbá a dél-nógrádi Somoskő, Baglyas és Ecseg valószínűleg szintén ezeknek a harcoknak a során esett a király híveinek hatalmába, mert nehéz elképzelnünk, hogy

¹⁶² 1319. VIII. 8. Lampert országbíró Péterváradon pert. halaszt Szt. Mihály quindenájára (X. 13.) totius regni motus contra Vrosium regem miatt (Z. I. 169–70). 1319. VIII. 29. ugyanő Engen (in Heeng) pert. halaszt ad quindenas reversionis domini nostri regis in Themeswar (DI. 91190. Az oklevél kelte: VIII. die oct. virg., amin ez esetben alighanem Nagyboldogasszony napja értendő.) Károly 1319. IX. 16. és 26. datál Macsóban, Kolubar vára alatt (A. I. 533; DI. 30603), és ekkor kelt egy év nélkül, IX. 22-én in Kuchou prope fluvium Obona kiállított parancsa [Druget] Fülöp szepesi és újvári ispánhoz (DF 285812 = F. VIII/1. 563 = F. VIII/4. 636. Vö. *Karácsonyi*: HH. 140, *Wertner*: Hadjáratok 425.) Fülöp maga is részt vett a hadjáraton, hadának oszlása X. 13. volt (F. VIII/2. 238). Vele volt szervienese, Perényi Miklós is (1319. XII. 8: nunc etiam az Uros elleni háborúban, F. VIII/2. 207–9 = DF 212678). Az Uros elleni generalis exercitus (1326: F. VIII/3. 71–5) adata az 1317-i hadjáratra is vonatkozhat, mivel az Amadéfiak elleni 1317. dec. háború előtt említik. Kolubar bevételéről később is megemlékezik Károly (Pánki Dobó – a Ruszkai Dobó cs. őse – sub castro Kalabar, 1324: DI. 71854; Bátori Bereck fiai János és Lőrinc repetentibus nobis . . . regnum Servie, dum castra Machou et Calabar fecimus expugnari, 1326: DF 243724 = F. VIII/5. 156–64, ehhez ld. a 124. jegyzetet is).

¹⁶³ Garai 1320. VIII. 27. fordul először elő macsói banként, egyúttal valkói és bodrogi ispán, közszegi várnagy (A. I. 574), de már VII. 13. „bán” és bodrogi ispán (Z. I. 183).

¹⁶⁴ Ld. a 145. jegyzetet.

¹⁶⁵ Dózsa 1319. X. 2. kapta adományul az Ernyefiaktól elkobzott Újvárt azaz Diósgyőrt (Z. I. 171–2, vö. Gy. I. 774. A vár elfoglalását *Karácsonyi*: Nemzetségek I. 104 nyomán 1316-ra szokás tenni, ezt azonban semmilyen megfontolás nem támogatja, sőt azon év eseményeibe be sem illeszthető. Tökéletesen illik viszont az 1319–20. évi hadjáratok menetébe.) Dédes bevételét később Trencsénével (1321) együtt említik (1327: A. II. 332), ebből azonban nem következik, hogy 1321-ig ellenállt volna.

királyi váraktól — Fülel, Hollókő, Buják — körülvéve és Mátétól elvágyva képesek lettek volna ellenállni.¹⁶⁶

A hadműveletek minden bizonyal folytatódtak volna a következő tavasszal, de éppilyen bizonyos, hogy Máté még évekig képes lett volna védekezni. A sors megtakarította Károlynak ezt a vesződséget. Máté 1321. március 18-án meghalt, és „országát” szinte kardcsapás nélkül hullott a király ölébe. Az oligarcha halálhírére szomszédja, Gútkeled Miklós soproni ispán és komáromi várnagy azonnal hadba szállt, és a tartomány legnagyobb részét nehézség nélkül hódoltatta Károly részére. A cseh Sternbergi István, Máté unokatestvére, aki a nagyúr örökébe kívánt lépni, csak maroknyi várnagyot tudott maga mellé állítani. Miklós egymás után foglalta el Appony, Privigye, Bajmóc és Ugróc várakat, és amikor a király júliusban maga is megjelent itt bárói élén, már aránylag kevés teendője maradt. Útközben fogadta Léva várnagyának hódolatát, a hó közepén ostrom alá fogta Máté volt székhelyét, Trencsént és mintegy három heti kemény ostrom után, augusztus elején megadásra kényszerítette. Visszatérőben a Csákok itteni törzsbirtokát, Tapolcsányt is birtokba vette. Sternbergi István — talán a Trencsén feladásakor kötött egyezmény értelmében — mindössze két határvárat tartott meg, Berencset és Holicsot (akkori nevén Újvárt vagy Fejéregyházat). Ezeket jóval később, 1332-ben János cseh király szolgáltatta vissza Magyarországnak.¹⁶⁷

¹⁶⁶ 1320. VIII. 11: Dózsa Sirok vár alatt keltez in expeditione presenti (A. I. 573–4). Fülöp részvételére Sirok ostromában 1323: Z. I. 218–20 és főleg 1324: Z. I. 257–8, ahol kifejezetten arról értesülünk, hogy a várat Dózsaival együtt vívták meg. (Ld. az idézeteket Gy. III. 131.) Fülöp embere, [Delnei] Ite fia János sub Syrok et Philek castris harcolt Máté ellen (1323: A. II. 84), amiből a legegyszerűbb arra következtetnünk, hogy a nógrádi hadjárat is ekkor ment végbe. Gömör megye elfoglalása azért teendő ugyancsak 1320 nyarára, mert Károly VIII. 29. adatta vissza Tamás érseknek Rozsnyóbányát (Str. II. 781) és Szécsényi Tamás is ez évben kapta adományul a hűtlen Hontpázmány nb. Velk fia Sándortól elkobzott Ajnácskő várat (Gy. I. 480–1). Továbbá 1321. I. 5. Miklós curialis comes áll Gömör megye hatósága élén (DF 268357, Usz lt. 65–1), akit Druget Fülöp későbbi alispánjával (1324. I. 9: DF 263313, Szepesi k. o. lt. 11–1–6) lehet azonosítani.

¹⁶⁷ Eodem anno [1321] decima quinta Kalendas Aprilis obiit Mathaeus comes de Trencz . . . quo defuncto Karulus rex Ungariae munitiones eius pugnando obtinuit, eo quod hostis eius exstitit cuncto tempore, quoad vixit (Petrus von Zittau 414). 1321. V. 1: a Bárcaiak urukkal, [Druget] Fülöppel hadba vonulnak (Dl. 83180); V. 1: Károly visszaadja Biter fia Péternek és unokaöccsének, Györgynek Kékkő, Gyarmat, Szucsány, Várna, Budetin, Lietava, Hricsó várakat és Hídvég (Hont m.) birtokot, melyeket a néhai Máté foglalt el tőlük (Dl. 65733); V. 19: Károly Temesvárott megjutalmazza Markus fia Jánost Appony vár átadásáért (Dl. 68092); VI. 14. in Tapolchan: [Gútkeled] Miklós soproni ispán, kapui, komáromi és szekesői várnagy és princeps militie presentis exercitus domini regis Hungarie: . . . cum nos post obitum . . . Mathey . . . de Trynchynio . . . ad tenuta eiusdem ex mandato et precepto eiusdem domini nostri cum exercitu propter astuciam et infidelitatem castellanorum eiusdem contra eundem dominum regem habitam venissemus, visszaadja Noe birtokot Opun-i Bodoznak és Jánosnak, akik a consortio aliorum servientium eiusdem magistri Mathey infidelium . . . segregando se nostro collegio adheserunt (Dl. 72510; a Miklós által elfoglalt négy várat felsorolja 1323: A. II. 69–71); 1321. VII. 4: Károly [Kistapolcsányi] Hazlov fia Julának és Andrásnak adja a bakabányai ezüsbányát (DF 274874, Bakabánya lt.), ami — mivel Jula Máté lévai várnagya volt — Léva ekkori átadásáról tanúskodik. Ennélfogva az, hogy a király VII. 6. sub castro Lewa keltez (ld. a Függelékét), nem azt jelenti, hogy ostromolta a várat, hanem csak azt, hogy nem benne szállt meg. Trencsén ostrománál főleg Druget Fülöp embereivel találkozunk: Egerszegi Éles János (1323: Z. I. 218–20; 1324: uo. 257–8); Fonyi Balázs és Zonk (1324: DF 265467, Andrassy lt. 66–5); Füzéri Lampert fia Mihály (1327: A. II. 332, vö. 1321: F. VIII/2. 297–8 = DF 283074, p. 49–52); Perényi Miklós (1325. IV. 10: DF 210878, Egri k. o. lt. AN-201); Delnei Ite fia János (1323: A. II. 84).

Máté halálát követően pont került végre az erdélyi kérdés végére is. Ekkor már nem Mojs volt a főellenség. Ő ugyan az 1318 nyári topai vereség után még talpon maradt egy ideig, de utolsó megmozdulását Dózsa vajda és a Losonci-testvérek, a székelyek ispánjai még 1320 elején elfojtották. Mojs Bonchidánál újból csatát veszített, és testvéreivel, Ellőssel együtt – mint a király írta márciusban – „nyomorultul elveszett”.¹⁶⁸ Ezúttal, 1321-ben Kán László fiai emelték fel újból a lázadás zászlaját, és Károly kénytelen volt foglalkozni velük. A feladat hivatalból Debreceni Dózsára mint vajdára hárult, aki májusban a Meszesen át be is nyomult Erdélybe, de a jelek szerint kudarcot vallott. A türelmetlen Károly júliusban leváltotta, és új kedvencét, Szécsényi Tamást állította a helyére, aki a Maros vidéki bárók társaságában valóban gyorsan felmorzsolta a Kánok ellenállását. Szécsi Dénes és Miklós Dévát foglalták el, az új vajda – bizonyára segítve unokatestvérétől, a székelyispánná kinevezett Kacsics Simontól – a többi, és november 1-én a „két László” utolsó vára, Csicsó is megadta magát. Az erdélyi háborút ezzel befejezettnek lehetett tekinteni. Még évek múlva is hallunk ugyan az idegenbe – bizonyára Havasalföldre – menekült Kánok betöréseiről, de az a tény, hogy Tamás vajda, Simon székelyispán és Szécsi András erdélyi püspök 1322. áprilisban Keresztesen (Torda m.) közgyűlést tarthatott az egész tartomány részére, világosan demonstrálta, hogy Erdély pacifikálása véget ért.¹⁶⁹

Említik még Pánki Dobót (1321: A. I. 636–7), Sebesi Tamás fia Sinkát, aki itt esett el (1322: F. VIII/2. 356–9) és Maróti Mihály udvari ifjút (1323: Smič. IX. 108). Tapolcsányt, ahol szintén Fülöp egyik várnagya, Jeszeney Péter volt jelen, a király maga ostromolta (1328: DF 269793, Kassa lt. Jeszeney 29). A hadjáratra összefoglalóan *Kristó: Csák Máté* 201–2, 212.

¹⁶⁸ Időrendben az alábbi források vonatkoztathatók ezekre az eseményekre: 1319. V. 13. Károly visszaadja Kacsics Simon krassói ispánnak erdélyi birtokait (A. I. 516); VI. 21. ua. Elefánti Dezső sebesvári várnagynak adja a Mojszhoz állt [Zsombor nb.] Chumpaz Lőrinc fia István és társai erdélyi birtokait (A. I. 520–3); VII. 28. ua. [Szécsényi] Tamás szerémi, bácsi és aradi ispánnak adja Ipach fia András erdélyi birtokait, aki László volt vajdához, capituli emulo et infideli nostro csatlakozott (ZW. I. 340–1); XI. 12. ua. hozzájárul, hogy Talmácsi Konrád fiai Kacsics Pétert, Simont és [Szécsényi] Tamást teszik örökösökké (DI. 10003, vö. ZW. I. 342, reg.); XII. 21. Dózsa vajda Küküllővár alatt keltez (DF 275875, Sztoyka lt. 7.); 1320. II. 19. Károly a Sukiaknak adja Pálostelke (Doboka m.) földet (Doc. Trans. XIV/1. 426–8; az iktatást III. 25. végzik el). III. 5. Károly elrendeli Elefánti iktatását az 1319. VI. 21. neki adott birtokokba (DI. 1991; az iktatást IV. 19. elvégzik); III. 25. ua. megerősíti a Sukiakat a II. 19. nekik adott birtokban. Erdemeik tunc, cum Moys filius Moys *dampnate memorie* emulus et infidelis noster in Bonchyda cum magistro Stephano filio Dyonisii ... conflictum et bellum ... habuisset, ... ubi ipse magister Stephanus victoriam obtinuit (Doc. Trans. XIV/1. 426–8); III. 26. [Kacsics nb.] Mihály fia Simon medgyesi ispán átíratja az erdélyi káptalannal Károly 1319. V. 13. adományailevét (ZW. I. 345–6). A felsorolt adatokból az tűnik ki, hogy Károly 1319 nyarán mozgósította az Erdéllyel szomszédos bárókat, de a hadjáratra a jelek szerint csak 1319 végén került sor, és az 1319 nyarán kiosztott adományokat 1320. II. 19. után lehetett foganatosítani. Ez a Mojs feletti döntő győzelmet leginkább 1320. jan. tájára (febr. első felére) engedti datálni, mivel Mojs 1320. III. 25. előtt, sőt valószínűleg már II. 19. – a III. 25. átírt adományailevél kelte – előtt meghalt. Később megtudjuk, hogy Mojs és testvére Elleus in suis oppositionibus et infidelibus processibus male perierunt, azaz feltehetően elesetek (1329: A. II. 394–401). Figyeljük meg, hogy Kán László fiainak rovására ekkor még egyetlen adomány sem szól, és nincs adatunk arról sem, hogy a harcokban részt vettek volna.

¹⁶⁹ 1321. V. 24. Dózsa erdélyi vajda hadával prope Egrug, azaz a meszesi kapunál keltez (DI. 38142); 1321. VII. 5. Benedek csanádi és Ivánka váradi püspökök in pratis iuxta Cybinium kelteznek (ZW. I. 350–2); VII. 13. ugyanők circa villam Woyosd (uo. 352–3); VII. 25. Trencsén vár alatt:

Kevéssel korábban zárult le Kőszegi Kakas Miklós lovászmester rövid karrierje. Őt még 1317-ben tette meg Károly Vas és Zala megyék ispánjává, de most valamiért megnehezített rá. Miklós a hivatalos ideológia szerint összeszűrte a levét lázadó rokonával, Andrással, de ez aligha volt igaz, hiszen a lázadás 1319-ben történt, Miklóst pedig több mint egy évig semmi bántódás sem érte. Az ő órája 1321 elején jött el, körülbelül Máté halálával egyidőben, amidőn Károly megfosztotta hivatalaitól és Csornai Lőrincet, az új zalai ispánt küldte ki Köcski Sándor társaságában az ítélet végrehajtására. A vezérek elfoglalták Miklós Zala megyei várait, Kanizsát és Pölösket, s valószínű, hogy a megye más várai – Tátika, Szigliget – is ekkor, a zalai ispánsággal együtt jutottak a király hatalmába. Kakas Miklós megtarthatta vasi uradalmait, Lékát és Rohoncot, de a megye kormányzását a korábbi lázadó, Kőszegi András vette át helyette.¹⁷⁰

Az erdélyi harcok utánra, 1321 végére vagy 1322 februárjára esik egy kisebb délvidéki hadjárat, amelyet Károly személyesen vezetett, s amely a korábban, 1314 táján már célba vett Miháld vár elfoglalását eredményezte. Birtokosa, Vejtehi János kegyelmet kapott, és Temes megyei jószágain telepedett le, várába királyi várnagy ült be Szécsi Dénes személyében, aki bátyja, Pál eleste (1319) óta asztalnokmester és egyben zsidóvári várnagy volt. Szécsi a következő években az Al-Duna mentén kiterjesztette a magyar fennhatóságot, elvéve a bolgároktól az Orsova és Szörény közé eső Görény várát.¹⁷¹

Károly utasítja az erdélyi káptalant, hogy Tamás erdélyi vajda emberének jelenlétében iktassa be [Kacsics nb.] Mihály fia Simon mester testvérét, Pétert Ölyves birtokba (Dl. 2049); XI. 1. sub castro Chychou. Tamás erdélyi vajda a király nevében átveszi Csicsó várat Eymech fia Miklóstól, aki azt addig László vajda fiai részére őrizte (Dl. 29422 = F. VIII/2. 316); 1321. XI. 28. Károly e Miklóst kegyelemben részesíti, t. k. megbocsátva mindazt, amit csicsói várnagsága idején elkövetett (Doc. Trans. XIV/1. 348–9). Későbbi források: 1. Szécsi Miklós és Dénes megvívta Déva várat Kán László hűtlen fiaitól (1322: TSz. 1964. 548); 2. Talmácsi Miklós, midőn László vajda fia László és testvérei se rebelliter opposuissent non modicam partem regni nostri in partibus Transilvanis . . . dilacerantes, Salgó várat királyi kézre adta (1322: A. II. 39–41); 3. Károly Pogány Istvánnak adja László vajda és fiai egyes birtokait propter nefariam notam infidelitatis et seditionem, in quam idem Ladislaus woiuoda adhuc vivens conversus fuerat et filii sui sibi in vitio infidelitatis succedentes se semper regie maiestati opposuerunt et usque nunc más ellenségeivel társulva eadem seditione infidelitatis laborant és pusztítanak (1329: A. II. 394–401). Az 1322 tavaszi keresztesi közgyűlésre. A. II. 10 = ZW. I. 362–3.

¹⁷⁰ 1320. VII. 21: a zalai konvent oklevele szerint Kakas mester (= Kőszegi Kakas Miklós) a zalai ispán (A. I. 572); 1321. III. 21. Zalai konvent: Lőrinc mester (= Osl nb. Csornai/Kanizsai Lőrinc) in castro regali proprius (= propius) nostro conventui vicinetur (Sopron vm. I. 86 = Dl. 2034); 1321. V. 11. Kőszegi András a vasi ispán (vö. A. I. 614); 1321. IX. 25: Károly Osl nb. Lőrinc zalai ispánnak adja a hűtlen Kőszegi Miklós Kanizsa várát, amelyet ab eodem Nicolao abstulisset és a vár alatt 3 szervienze elesett (A. I. 627–8; ugyanígy 1323: Zala I. 164–7, itt a vár neve Kanizsaszeg); 1325: Köcski Sándor megostromolta Pölöske várat, amelyet a hűtlen Kakas Miklós rebelliter tartott a király ellen (H. I. 140).

¹⁷¹ 1322. III. 18: Szécsi Dénes zsidóvári és *miháldi* várnagy (TSz. 1964. 548), míg 1320. XII. 16. még csak zsidóvári (Közl. Miskolc Borsod II. 17); 1322. VIII. 28. Károly előtt Vejtehi Tódor mester és fiai, János és Miklós rokonukká fogadják [Omori] Gál királyi specialis notariust, átadva neki felsorolt birtokaikat (Csáky I. 47); 1324: Károly birtokokkal jutalmazza Bogár fia Márton szilágyi ispán érdemeit a szlavóniai hadjáraton et in alia expeditione, quam *habuimus* sub castro Myhald, midőn a várat visszafoglalta Tódor bán fiától, Jánostól (A. II. 150–2); 1329: Szécsi Dénes miháldi és hasznosi várnagy elfoglalta castrum Guren . . . in Bulgaria, ahonnan a tirnovói despota hadai a végeket pusztították (TSz. 1964. 551–2); 1323 utáni datálására Györffy: Románok 541. A Miháld elleni hadjáratot tévesen 1323-ra datálja Wertner: Hadjáratok 427–8, és 1316-ra Györffy: Románok 540, egybeolvastva az első támadással, ld. a 72. jegyzetet.

Minthogy Szlavóniában Babonics János bán időközben már rendet teremtett, a király figyelme végre országának legtávolabbi tartománya, Horvátország felé fordulhatott. A horvát–dalmát tengerpart várai és városai felett az 1290-es évek óta a Bribiri (Subics) grófok családja uralkodott, amely annak idején elsőként esküdött fel az Anjouk hűségére. Bribiri Pál, akit Károly megerősített III. Andrástól kapott báni méltóságában, 1312-ben történt haláláig szilárdan kézben tartotta országát, de fia, Mladin uralma 1322 elejére válságba jutott. A horvát urak ligája fellázadt ellene saját öccse, Pál és Nelipics „vajda”, Cetina ura vezetésével, a dalmát városok pedig Velence oltalma alá helyezkedtek, Károly, aki talán sokallta Mladin hatalmát, a felkelőknek fogta pártját, és előbb János bánt küldte a segítségükre, majd 1322 szeptember végén maga is megjelent hadaival horvát földön. Trau közelében, Bliznánál legyőzte Mladint, majd Kninbe országgyűlést hívott össze, amelyen Babonics Jánost nevezte ki Horvátország bánjává is, a királyi menlevéllel megjelent Mladint pedig fogolyként magával vitte Magyarországra. A ravasz számítás azonban nem vált be: egy lehetséges ellenségtől megszabadult ugyan, de helyette több biztosat szerzett. Alig tette ki a lábát a tenger mellékről, midőn máris újabb felkelés robbant ki, ezúttal Nelipics irányításával, úgyhogy a király kénytelen volt a kérdés megoldását kipróbált vezérére, Gútkeled Miklóstra bízni, akit 1323 tavaszán Babonics helyére bánként küldött Szlavóniába. Miklóst a nemrég nádorrá előléptetett Druget Fülöp is elkísérte. A vezérek 1323 augusztus–szeptember folyamán sikeresen elfojtották a lázadást, és e pillanatban úgy látszott, hogy egész Horvátország visszatér Károly uralma alá. A béke azonban most sem tartott sokáig. Az újabb főúri mozgalom élén ismét Nelipics állt, de most csatlakoztak hozzá a hatalmas Korbáviai grófok is, és együtt 1326 nyarán súlyos vereséget mértek a megfélemezésükre induló új szlavón bánra, Mikcsre. Horvátország nagyjai közül csak a Frangepánok – Modrus, Zengg és Veglia (Krk) grófjai – maradtak meg mindvégig a király hűségén, a tartomány többi része végleg kicsúszott Károly ellenőrzése alól. Az Anjouk uralmát csak fia, Lajos állítja majd helyre 1345-ben.¹⁷²

Időközben valamelyest megváltozott Károlynak szomszédaihoz való viszonya. Cseh felesége, Beatrix 1319. novemberben gyermekágyban meghalt, és a király a következő évben az újonnan megkoronázott lengyel király, Lokietek Ulászló Erzsébet nevű leányát vette nőül. Az esküvőt július 6-án Budán tartották meg, utána került sor az ünnepélyes székesfehérvári koronázásra.¹⁷³ Károly kezdetől fogva rokonszenvezett lengyel kollégájával, aki az elmúlt két évtizedben ugyanolyan kemény harcot vívott otthon az uralom

¹⁷²A horvátországi eseményekre: *Klaić* 39–46; *Kristó*: Széttagolódás 208–209. Szemben *Györffy*: Románok 540 véleményével, csakis erre a hadjáratra vonatkozhat Bogár fia Márton részvétele in expeditione nostra [regis], quam fecimus versus Zagrabiam (1324: TSz. 1964. 549); ugyanígy ama szolgálatok, melyeket Doncs zólyomi ispán szervienise a királynak in Zagrabia tett (*Alexander Húsčava*: Archiv zemianskeho rodu z Okoličného. Bratislava, 1943. 28).

¹⁷³Hoc anno [1319] circa festum beati Martini obitus dominae Beatricis reginae Ungariae Johanni regi Boemiae suo fratri certis est nuntiis intimatus (Petrus von Zittau 410); Beatrix gyermekágyi haláláról (in partu periclitacione), Erzsébet és Károly házasságáról *Diugosz IX.* 113 (Budam deducta, Karolo ... die Dominico in octava sanctorum Petri et Pauli copulatur, quam celebratis ex more nupciis procurat coronari in Alba Regali in Hungarie reginam); SRH. I. 490, említés; vö. *Meltzer* 22; *Pór-Schönherr* 108.

megszerzéséért, mint ő Magyarországon. A szimpátia a házasság révén szoros szövetséggé alakult át, amely öt évtizedre meghatározta az Anjou-ház északi politikáját.

Váratlan nyereséget hozott az a küzdelem, amelybe Károly régi harcostársa, Habsburg Frigyes oldalán bonyolódott bele. Frigyes 1314 óta harcban állt a német trónért a szintén királlyá választott Lajos bajor herceggel, és a döntő összecsapásra 1322. szeptember 28-án Mühldorfnál került sor. Frigyeset ebben 6200 főnyi magyar segédhad segítette Köcski Sándor, Ozorai Sándor és „más várnagyok” vezetése alatt.¹⁷⁴ A Habsburgoknak az ütközet nem hozott szerencsét, Frigyes fogságba esett, és ügyének befellegzett, de magyar szempontból a harc nem volt eredménytelen. A szorult helyzetbe jutott osztrák hercegek 1323. február 20-án Péterváradon megújították szövetségüket Károllyal, aki megígérte közbenjárását a fogoly király kiszabadulása érdekében. A hercegek ennek fejében visszabocsátották Pozsony várát és városát, amely III. András osztrák özvegyének javadalmaként 1301 óta a kezükön volt. Károly nagyjával együtt 1323 áprilisban Szempcen (Pozsony m.) ratifikálta a szerződést, és néhány nap múlva már Pozsonyban volt. A várossal együtt magyar fennhatóság alá került vissza két szomszédos uradalom, Dévény és Borostyánkő is, melyeket az osztrák Tellesbrunni család bírt hűbérként. Borostyánkőt továbbra is megtarthatták magyar vazallusként, de Dévényre, erre a fontos határvárra a király maga tette rá a kezét. A megye kormányzását több mint negyed századra az addigi temesi ispán, Treutel Miklós vette át.¹⁷⁵

Pozsony visszaszerzése jelképszerűen zárja le az ország területi egységének helyreállításért folytatott hosszú küzdelmet. Az 1323. év új szakaszt nyit Károly uralkodásában: a belső stabilizáció, a reformok és a terjeszkedési kísérletek korszakát, amelyet belső nyugtalanság már csak elvétve zavar meg. Két mozzanat tanúsítja, hogy ezt az időpontot maga Károly is fordultnak tekintette pályafutásában. Az egyik az új felségpecsét megfaragtatása és „üzembe helyezése” 1323 elején, ami azzal a fontos gyakorlati következménnyel járt, hogy minden addigi kiváltságlevél és birtokadomány egyszeriben érvényét veszítette, és újbóli királyi megerősítésre szorult. A másik a székhelyváltogatás. A temesvári „száműzetés” éveit véget értek, semmi sem indokolta többé, hogy az uralkodó távol maradjon az ország hagyományos központjától. 1323 tavaszán a király felkereste Visegrádot, és alkalmasnak találta, hogy új székhelyét ott alakítsa ki. Júliusban végleg átköltözött oda Temesvárról, és hozzáfogott, hogy a lábai előtt heverő országot a saját kedve szerint formálja újjá.

¹⁷⁴ Lhotsky 272, 276; Meltzer 25; Pór-Schönherr 109–10; Wertner: Hadjáratok 427. – Hazai források: [1322] XII. 26: H. VII. 386; 1323: [Győrdi] Myke fia Ivánka cum pluribus regni nostri nobilibus utpote noster [Karoli] famulus specialis in auxilium ... Friderici regis Romanorum ... per nos transmissus ibidem elesett (DI. 40420); 1323: H. I. 124; 1325: cum nos [Karolus] comitem Alexandrum de Kuchk ... et alios quamplures castellanos et nobiles regni nostri ad partes Ryni in subsidium ... Friderici ... misissemus (DI. 40462); 1325: H. I. 140; 1329>353: Alexander de Kuchky iudex curie sue [regis] et magister Alexander de Azara capitanei sui exercitus Frigyes segítségére küldve (DI. 98092).

¹⁷⁵ Lhotsky 282; Pór-Schönherr 112. Elterjedt tévedés szerint Pozsony rövidesen visszakerült a Habsburgokhoz, és csak 1328-ban lett végleg az Anjouké. Ennek a forrásokban semmi nyoma. A Tellesbrunniakkal kötött egyezmény: 1323. V. 23 (F. VIII/7. 141–2). Vö. Wertner Mór: Családtörténeti adalékok. III. A Tellesbrunniak. Turul 13 (1895) 80–84.

FÜGGELEK

1. Az 1310–1323. évek kronológiája

(A vastagbetűs számok zárójelben a tanulmány megfelelő jegyzetére utalnak)

1310. aug. 27. Tamás esztergomi érsek Székesfehérvárott a Szent Koronával megkoronázza I. Károlyt. (14)
1310. szept. eleje. I. Károly országgyűlést tart, valószínűleg Budán. (23)
1310. dec. I. Károly látogatást tesz Erdélyben. (24)
1311. márc.–Ápr. I. Károly Csák Máté tartományába látogat, és megpróbálja rábírní a királyi és egyházi javak visszaadására. Vonakodása után megfosztja a tárnokmesterségtől, ami szakításhoz vezet. (25–28)
1311. máj. I. Károly Patak vár alatt (Sátoraljaújhelyen) ítélkezik Aba Amadé fiai és a Borsák viszályában. (35)
1311. jún. 25. Csák Máté támadást intéz Buda ellen. (29)
1311. júl. 6. Gentilis bíboros pápai követ Pozsonyban kiközösíti Csák Mátét. (29)
1311. aug.–szept. I. Károly hadat vezet Csák Máté ellen Nyitra vidékére. (30)
1311. szept. eleje. A kassai polgárok fellázadnak Aba Amadé uralma ellen, megtámadják kíséretét, őt magát megölik, két fiát és több hívét foglyul ejtik. (29)
1311. szept. 9. körül Gentilis bíboros eltávozik Magyarországról. (29)
1311. okt. 3. I. Károly megbízottai, Tamás esztergomi érsek és István veszprémi püspök Kassán békét hoznak létre Kassa város, a király és Aba Amadé fiai között. (38)
1312. jan. 23. I. Károly követi Bécsben megújítják a szövetséget Frigyes osztrák herceggel. A követség előzőleg felkeresi a cseh udvart is. (30)
1312. febr. körül Aba Amadé fiai megtámadják a király híveit, csatában foglyul ejtik Baksa nb. Lászlót, és feldúlják Sárospatakat. (45)
1312. márc. eleje. Tamás esztergomi érsek békét köt Csák Mátéval, aki (a tél folyamán) felprédálta birtokait és Esztergom ostromával fenyegette. (31)
1312. márc. I. Károly hadat vezet az Amadéfiak ellen. Birtokba veszi Munkácsot. (47–48)
1312. ápr. I. Károly megadásra kényszeríti Sáros várat, és hadai beveszik Lublót. (50–52)
1312. jún. 15. I. Károly Rozgony mellett legyőzi a Csák Máté által az Amadéfiak segítségére küldött sereget. (54)
1313. febr.–márc. I. Károly hadat vezet Csák Máté ellen, elfoglalja Nagyszombatot és Hollóköt, de sikertelenül ostromolja Trencsént és Visket. (62–63)
1313. jún. 20–22. I. Károly Gyulán találkozik Kán László vajdával. (64)
1313. aug. 1. körül országgyűlés Budán. (65)
1313. nov. 1. A főpapok tanácskozást tartanak Budán. (69)
1314. jan. 11. körül országgyűlés Pesten. (71)
1314. febr. 4. körül I. Károly Szávaszentdemeteren valószínűleg Dragutin István szerb királlyal találkozik. (71)
1314. tavasz? I. Károly hadai legyőzik Mihály bolgár fejedelmet, de sikertelenül ostromolják Mihály várat. (72)
1314. nyár. I. Károly hadat küld Kőszegi János ellen, aki Atyinát ostromolta a király híveitől. (91)
1314. júl. 23. I. Károly Bécsben megújítja szövetségét Frigyes osztrák herceggel és testvéreivel. (74)

1314. aug. vége. Országgyűlés Székesfehérvárott. (85) I. Károly leváltja, ill. hűtlennek nyilvánítja Borsa Kopasz nádort (78), Csák fia János országbíró (79–81), Ákos István fiait és valószínűleg Kán László vajdát is.
1314. nov. körül I. Károly és Doncs zólyomi ispán Árvában legyőzi Csák Mátét. (96)
1314. dec. vége. I. Károly letartóztatja Tarkói Henrik sárosi ispánt, és megostromoltatja Sároset. (98)
1314. vége – 1315. jan. Háború a Tiszántúlon a Borsák ellen. Nyaláb, Szöllös, Gülvács elfoglalása. (100–101)
1315. febr. 14. I. Károly követi Váradhegyfokon békét kötnek a Borsákkal. Ugocsa, Szatmár és Szabolcs megye királyi ellenőrzés alá kerül. (102–103)
1315. tavasz? Csák Máté és az Ernyefiak hadai felégetik Sárospatakat. (92)
1315. ápr. körül. I. Károly hadai Déva alatt legyőzik Kán László fiait és az Ernyefiakat. A Kánok békét kötnek a királlyal. (105)
1315. máj. János cseh király hadat vezet Csák Máté ellen. Károly nem tud részt venni az akcióban. (75)
1315. aug. Pok Miklós, I. Károly új vajdája bevonul Erdélybe. (109)
1315. nov. eleje. I. Károly sikertelen hadat vezet Tolnába Kőszegi János ellen. Nyéket beveszi, de az ellenfél visszafoglalja. (110)
1316. ápr.–júl. I. Károly hadat vezet Kőszegi János ellen, elfoglalja tőle Somogy, Tolna és Baranya megyéket. (111–116)
1316. dec. Borsa Kopasz és Beke, Mojs fia Mojs és Petenye fia Péter fellázad I. Károly ellen. A halicsi királytól kérnek segítséget. Mojs kiűzi Erdélyből Pok Miklós vajdát. (119–122)
1317. jan.–febr. I. Károly hadat vezet Szerbiába, és elfoglalja Macsó várat. (123)
1317. eleje. Kőszegi András fellázad I. Károly ellen, megkíséreli elfoglalni Lékát, Rohoncot, Sopront és Győrt. (146)
1317. jan. I. Károly Benedek fia János királynéi pohárnokmestert küldi Erdélybe Mojs ellen. (136)
1317. febr.–márc. körül Debreceni Dózsa és Aba Amadé fia János Debrecennél legyőzi Kopaszt és szövetségeseit. (130–132)
1317. márc.–ápr. körül Druget Fülöp szepesi és Ákos Mikcs sárosi ispánok elfoglalják Petenye fia Péter várát (Gönc, Regéc, Barkó, Bodrogszeg, Borostyán, Jeszenő). Péter Erdélybe menekül. (125–128)
1317. tavasz–nyár (jan.–szept. között) Csák Máté Szepsinél csatát vív Druget Fülöppel. (129)
1317. máj. körül Mojs Csicsó várnál legyőzi Benedek fia Jánost, és kiveri Erdélyből. (136)
1317. jún. vége. I. Károly megostromolja Kopasz székhelyét, Adorjánt. Vezérei (júl.–okt.) a Borsák és szövetségeseik többi várát foglalják el. (134–135)
1317. aug. körül I. Károly vezérei („Miklós”, Jánki Pál és Szécsényi Tamás) elfoglalják Visegrádot Csák Mátétól. (141)
1317. szept. vége. Kőszegi András meghódol Károlynak. Ispánságait és királyi várát elveszti. (147)
1317. okt. közepe. I. Károly Frigyes német király segítségével elfoglalja Komáromot Csák Mátétól. Máté meghódol, több híve átlép a király szolgálatába. (142–143)
1317. ősz. I. Károly vezérei sikeres hadjáratot vezetnek a Drávántúlon Kőszegi János ellen. Elfoglalják Zdenect, Monoszlot, Raholcát. (149)
1317. dec. I. Károly lázadás címén megfosztja Aba Amadé fiait összes birtokuktól. Ákos Mikcs és Druget Fülöp megostromolja Nyevickét és lerombolja Tibát. (138–139)
1317. dec. 19. Meghal Mária királyné, I. Károly második felesége. Székesfehérvárott temetik el. (156)
1318. márc. 3. A főpapok gyűlést tartanak Kalocsán. Országgyűlés tartását és az egyház sérelmeinek orvoslását követelik a királytól. (151)
1318. márc. 14. I. Károly a főpapok kívánságára Ker. Szt. János nyolcadára (júl. 1.) országgyűlést hirdet Rákosra. (151)
1318. ápr. körül elesik Kopasz utolsó vára, Sólýomkő, ő maga fogságba esik. A várat Mojs előzőleg (márciusban?) megpróbálta felmenteni és foglyul ejtette Kenéz valkói várnagyot. (152)

1318. máj. Károly Biharba látogat, valószínűleg a Kopasz feletti végső győzelem hírére. Debreceni Dózsa vajdává nevezi ki, és megbízza Erdély meghódításával. (152–153)
1318. jún. 23. A zbraslavi monostorban I. Károlyt követek útján eljegyzik János cseh király húgával, Beatrixszal. (157)
1318. júl. 1. Országgyűlés Rákoson. (151)
1318. júl. Dózsa erdélyi vajda benyomul Erdélybe és Topánál (Kolozs m.) legyőzi Mojsot és szövetségeseit. (154)
1318. júl.–szept. Károly hadjárata Győr és Moson megyékben. (158–159)
1318. okt. 3. I. Károly Bécsben látogatást tesz Frigyes királynál. (158–159)
1318. nov. 12–17. között. I. Károly Székesfehérvárott házasságot köt Beatrixszal. (158–159)
1319. máj. I. Károly vezérei, Gútkeled Miklós, Köcski Sándor, Nagymartoni Pál és Csornai Lőrinc elfojtják Kőszegi András újabb lázadását. Legyőzik az osztrák bárókat, akiket segítségül hívtak. (160)
1319. aug.–szept. I. Károly újabb hadat vezet Szerbiába II. Uros István ellen. Elfoglalja Kolubar várat és újjáalapítja a macsói bánságot. (162–163)
1319. szept. Debreceni Dózsa elfoglalja az Ernyefiak székhelyét, Újvárt (Diósgyőrt). (166)
1319. nov. eleje. Meghal Beatrix királyné. Nagyváradon temetik el. (173)
1320. febr. körül Mojs csatát veszít Bonchidánál és elesik. (168)
1320. júl. 6. I. Károly Budán házasságot köt I. Ulászló lengyel király leányával, Erzsébettel. (173)
1320. aug. Debreceni Dózsa és Druget Fülöp megvívja Sirokot és Füleket, hódoltatja Gömör, Borsod, Heves és részben Nógrád megyék területét. (166)
1320. nov. 12. Országgyűlés Székesfehérvárott.
1320. nov.–dec. I. Károly a Szepességbe látogat. Valószínűleg apósával, I. Ulászló lengyel királlyal találkozik.
1321. eleje I. Károly hűtlenség címen megfosztja tisztségeitől Kőszegi Kakas Miklóst. Csornai Lőrinc és Köcski Sándor elfoglalja tőle Kanizsa és Pölöske várakat. (170)
1321. márc. 18. Meghal Csák Máté. (167)
1321. ápr.–jún. Gútkeled Miklós soproni ispán hódoltatja Máté tartományát. Csak néhány vár tanúsít ellenállást. (167)
1321. máj. vége. Debreceni Dózsa harmadszor nyomul be Erdélybe, ezúttal Kán László fiainak megtörésére. (169)
1321. júl.–aug. I. Károly hadat vezet Máté volt tartományába. Ostrommal elfoglalja Trencsént és Tapolcsányt. (167)
1321. júl. I. Károly Dózsa helyébe Szécsényi Tamást nevezi ki vajdává és Erdélybe küldi. Szécsi Miklós és Dénes elfoglalja Dévát. (169)
1321. nov. 1. Csicsó vár megadja magát Tamás vajdának. (169)
1321. nov. 21. I. Károly Temesvárott megújítja szövetségét Frigyes német királlyal. (174)
1321. dec. (vagy 1322. febr.) körül I. Károly hadat vezet Vejtehi Tódor bán fia, János ellen és elfoglalja Mihály várat. (171)
1322. ápr. 20. Tamás vajda, Simon székely ispán és Szécsi András erdélyi püspök Keresztesen közgyűlést tart Erdély részére. (169)
1322. szept.–okt. I. Károly hadat vezet Horvátországba. (172)
1322. szept. 28. Köcski Sándor és Ozorai Sándor vezetésével 6200 főnyi lovassereg segíti Frigyes királyt a mülhldorfi csatában Bajor Lajos és János cseh király ellen. (174)
1322. dec. vége vagy 1323. jan. eleje. Meghal Debreceni Dózsa nádor. Utóda Druget Fülöp.
1323. febr. 20. I. Károly Péterváradon megújítja szövetségét az osztrák hercegekkel Bajor Lajos és János cseh király ellen. Segítsége fejében visszakapja Pozsony várat. (175)

1323. ápr. 8. A magyar nagyok Szempcen megerősítik az osztrák–magyar szerződést. (175)

1323. ápr. 12. Károly birtokba veszi Pozsonyt. (175)

1323. aug.–szept. Gútkeled Miklós szlavón bán megszilárdítja Károly uralmát Horvátország felett. (172)

. I. Károly itineráriuma (1310–1323)

A *kurzívált sorok* olyan tartózkodási helyek, amelyeket nem királyi dátumhely tartott fenn. Zárójel nélkül láthatók azok a helyek, ahol a király tartózkodását forrás említi; zárójelben azok, ahol tartózkodására egyéb adatból lehet következtetni. A dátumok közül azok kerültek zárójelbe, amelyek vagy év nélküli oklevélből származnak, vagy az időpont hozzávetőleges.

1310

Aug. 27–28.	Székesfehérvár. ¹
Szept. 4.	Buda. ²
[Dec. 8.]	<i>Egrecy (Szolnok m.).</i> ³
Dec. 8.	Szentmihálytelke (Kolozs m.). ⁴
[Dec.]	<i>Gyulafehérvár.</i> ⁵

1311

Febr. 24.	Buda. ⁶
Márc. 14.	Pozsony mellett. ⁷
Ápr. 30.	Székesfehérvár. ⁸
Máj. 1.	Buda. ⁹
[Máj. 29.]	Patak vár alatt. ¹⁰
Jún. 25.	Buda. ¹¹
Júl. 19.	Buda mellett. ¹²
Aug. [1.]–5.	Buda. ¹³
[Aug. 14.]	Nyárhíd (Nyitra m.) mellett a Nyitra folyónál. ¹⁴
Nov. 8.	Vác mellett. ¹⁵
Dec. 11.	Buda. ¹⁶

1312

Febr. 2.	Székesfehérvár. ¹⁷
Márc. 15.	Várad. ¹⁸
Ápr. 4.	Helme (Zemplén m.) mellett. ¹⁹
Máj. 9–21.	Sáros vár alatt. ²⁰
Máj. 16–29.	Sáros. ²¹
[Jún. eleje]	<i>Szepesség.</i> ²²
Jún. 15.	<i>Rozgony (Abaúj m.) mellett.</i> ²³
Jún. 29.–júl. 20.	Patak. ²⁴
Aug. 10.	Kassa mellett. ²⁵
Aug. 11.	Perény (Abaúj m.). ²⁶
Okt. 6.–nov. 12.	Buda. ²⁷

1313

[Febr. ?]	<i>Trencsén vár alatt.</i> ^{2 8}
[Márc. 12.]	<i>Nagyszombat.</i> ^{2 9}
[Márc. vége?]	<i>Visk (Hont m.) vár alatt.</i> ^{3 0}
Ápr. 2.–máj. 16.	Buda. ^{3 1}
Jún. 20–22.	Gyulamonostor (= Gyula). ^{3 2}
Okt. 8–31.	Buda. ^{3 3}

1314

Jan. 6.	Buda. ^{3 4}
Jan. 11.	Pest. ^{3 5}
Jan. 22.	Szeged. ^{3 6}
Febr. 4.	Szávaszentdemeter. ^{3 7}
Febr. 19.	Pétervárad. ^{3 8}
Márc. 26. ápr. 17.	Buda. ^{3 9}
Júl. [22.]–23.	Bécs. ^{4 0}
[Nov. ?]	<i>Árva.</i> ^{4 1}
Dec. 7.	Daróc (Szepes m.). ^{4 2}
Dec. 13.	Szepesség. ^{4 3}
[Dec. 27.]	Szepesvár. ^{4 4}
Dec. 31.	Sóvár (Sáros m.). ^{4 5}

1315

Jan. 13.	Körü (Heves m.) vagy Kőrév (= Tokaj). ^{4 6}
Márc. 14.	Szanád (Csanád m.). ^{4 7}
[Máj. 2.]	Hasznos (= Becse, Torontál m.). ^{4 8}
Máj. 13.	Lippa. ^{4 9}
Jún. 5–[6].	Szeged. ^{5 0}
Jún. 7.–júl. 15.	Temesvár. ^{5 1}
Aug. 1–9.	Lippa. ^{5 2}
Szept. 14.–okt. 9.	Szeged. ^{5 3}
[Nov. 20.]	<i>Nyék (Tolna m.) vár alatt.</i> ^{5 4}

1316

Jan. 17.	Lippa. ^{5 5}
Febr. 5.	Temesvár. ^{5 6}
Máj. 15.	Pécsvárad mellett táborban. ^{5 7}
Máj. 26.	Zsibót (Baranya m.) mellett. ^{5 8}
Jún. 13.	Nyék (Tolna m.) vár alatt. ^{5 9}
Júl. 17–25.	Kőszeg (Baranya m.) vár alatt. ^{6 0}
Aug. 2.	Temesvár. ^{6 1}
Aug. 9.	Lippa. ^{6 2}
Szept. 10.–okt. 22.	Temesvár. ^{6 3}
Dec. 15.	Lippa. ^{6 4}

1317

Jan. 5–6.	Lippa. ^{6 5}
[Jan.–febr.]	<i>Macsó vár alatt.</i> ^{6 6}
Febr. 20.	Temesvár. ^{6 7}
Febr. 22.	Lippa. ^{6 8}
Febr. 24.–máj. 31.	Temesvár. ^{6 9}

Jún. 6–7.	Pankota (Zaránd m.) ^{7 0}
[Jún. 13.]	Tamáshida (Zaránd/Bihar m.). ^{7 1}
Júl. 1.–[6].	Adorján (Bihar m.) vár alatt. ^{7 2}
Aug. 2.	Szeged. ^{7 3}
[Szept. 4.]	[Kakat (Esztergom m.).] ^{7 4}
Szept. 6. körül	Komárom mellett. ^{7 5}
Szept. 19.	Sempte (Nyitra m.) mellett. ^{7 6}
Szept. 25.–nov. 5.	Komárom vár alatt. ^{7 7}
Nov. 3.	Komárom. ^{7 8}
Nov. 27.–dec. 20.	Temesvár. ^{7 9}

1318

Jan. 8.–máj. 3.	Temesvár. ^{8 0}
Máj. 15.	Szalacs (Bihar m.). ^{8 1}
Máj. 19.	Várad. ^{8 2}
Máj. 31.–jún. 7.	Temesvár. ^{8 3}
Jún. 30.	Buda. ^{8 4}
Júl. 22.	Győr mellett. ^{8 5}
Júl. 23.–aug. 15.	Győr. ^{8 6}
[Aug. 25.]	Moson mellett. ^{8 7}
[Szept. 2.]	[Pozsony mellett] ^{8 8}
Okt. 3.	Bécs. ^{8 9}
[Nov. 12–17 között]	[Székesfehérvár] ^{9 0}
Nov. 25–26.	Buda. ^{9 1}
[Nov. 29.]	[Szentlőrinc (Pest m.).] ^{9 2}
Dec. 1.	Szermonostor (Csongrád m.). ^{9 3}
Dec. 13.	Temesvár. ^{9 4}

1319

Jan. 3–24.	Temesvár. ^{9 5}
Márc. 3.	Szurdok (Szerém m.). ^{9 6}
Márc. 8.–júl. 13.	Temesvár. ^{9 7}
Aug. 5.	Szeged. ^{9 8}
[Aug. 8.]	[Pétervárad]. ^{9 9}
[Aug. 29.]	[Eng (Valkó m.).] ^{1 0 0}
Szept. 16–26.	Macsóban, Kolubar vár mellett. ^{1 0 1}
[Szept. 22.]	Kucsóban, az Obona folyónál. ^{1 0 2}
Okt. 2.–dec. 27.	Temesvár. ^{1 0 3}

1320

Jan. 30.–ápr. 6.	Temesvár. ^{1 0 4}
Máj. 4–5.	Debrecen. ^{1 0 5}
Máj. 6.	Várad. ^{1 0 6}
Máj. 17.–jún. 1.	Temesvár. ^{1 0 7}
Júl. [6.]–20.	Buda. ^{1 0 8}
[Júl. vége?]	[Székesfehérvár] ^{1 0 9}
Aug. 29.–okt. 1.	Temesvár. ^{1 1 0}
Nov. 27.	Kassa. ^{1 1 1}
Dec. 2.	Szentkereszt. ^{1 1 2}
Dec. 16.	Kassa. ^{1 1 3}

1321

Jan. 6.–máj. 19.	Temesvár. ¹¹⁴
Jún. 26.	Buda. ¹¹⁵
Júl. [4.]–6.	Léva vár alatt. ¹¹⁶
Júl. 13.–aug. 6.	Trencsén vár alatt. ¹¹⁷
Aug. 8.	Trencsén. ¹¹⁸
[Aug. közepe?]	Tapolcsány vár alatt. ¹¹⁹
[Aug. 22.]–szept. 11.	Léva. ¹²⁰
Szept. 29.–okt. 1.	Esztergom. ¹²¹
Nov. 23.	Temesvár. ¹²²
[Dec. v. 1322. febr.]	Miháld vár alatt. ¹²³

1322

Jan. 6.–febr. 9.	Temesvár. ¹²⁴
Márc. 1.	Buda. ¹²⁵
Ápr. 20.–máj. 1.	Temesvár. ¹²⁶
Máj. 3.	Várad. ¹²⁷
Máj. 8.–szept. 2.	Temesvár. ¹²⁸
Okt. 14–16.	Zágráb. ¹²⁹
[Nov.]	[Horvátországban] ¹³⁰
Dec. 13–27.	Temesvár. ¹³¹

1323

Jan. 6–20.	Temesvár. ¹³²
Febr. 20.	Pétervárad. ¹³³
Febr. 26.–márc. 10.	Temesvár. ¹³⁴
Ápr. 8.	Szempe (Pozsony m.). ¹³⁵
Ápr. 12.	Pozsony. ¹³⁶
Ápr. 13.	Nagyszombat. ¹³⁷
Ápr. 22.–máj. 6.	Visegrád. ¹³⁸
Máj. 13.	Budai szigeten. ¹³⁹
Máj. 31.–jún. 3.	Visegrád. ¹⁴⁰
Jún. 7.	Poroszló (Heves m.). ¹⁴¹
Jún. 12.	Várad. ¹⁴²
Jún. 15.	Temesvár. ¹⁴³
Jún. 28.–júl. 13.	Buda. ¹⁴⁴
Júl. 13.–szept. 4.	Visegrád. ¹⁴⁵
[Szept. 18.]	[Göding (Hodontin) mellett (Morvaország)] ¹⁴⁶
Szept. 24.–dec. 27.	Visegrád. ¹⁴⁷

Jegyzetek az itineráriumhoz

Károly korábbi itineráriumait (*Ráth Károly*: A magyar királyok hadjárata, utazásai és tartózkodási helyei. Győr, 1861. 47–49; *Ferdo Šišić*: Itinerarij Karla I. [1301–1342]. Vjestnik kr. horvatsko–slavonsko–dalmatinskog zemeljskog arkiva 1902. 134–136; *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp., [1938]. 32–35.) a jelen összeállításban nem vettem figyelembe.

¹²⁷–én Tkalcic: Mon. civ. Zag. I. 82; 28–án: DF 208960, Eszt. k. o. lt. 44–5–23, vö. Gy. II. 374.

² A. I. 210 (római keltezésű).

³ Károly e napon kelt oklevele szerint [Dobokai] Mykud bán fia Miklós in villa sua Egreeg látta vendégül (H. VII. 362). Vö. a köv. jegyzettel.

⁴ F. VIII/1. 379 (*prope Zindam in villa beati Michaelis*). Az oklevél eredetije nem került elő, de hitelessége ellen nem merült fel kifogás. A helynév megfejtéséhez az előző adat (3. jegyzet) segít hozzá. Mivel a király a Meszesi-kapu felől Erdély szívébe igyekezett, máshol, mint az Egregy-Kolozsvár úton nem kereshetjük. Itt található Szentmihálytelke falu (Gy. III. 372) s a szomszédságában Buda (uo. 344), amely (acc.) a nyilvánvalóan elírt Zinda(m) helynévnek felelhet meg. (Esetleg Zsombor értendő, de ez paleográfiai megfontolásokból kevésbé valószínű.)

⁵ Ld. a tanulmány 24. jegyzetét.

⁶ ZW. I. 299.

⁷ RDES I. 856. sz. (*apud Posonium*).

⁸ H. II. 27. (római keltezésű).

⁹ DF 247980, Borsod m. lt. 32.

¹⁰ Z. I. 120 (*sub castro Paták*). Év nélkül. Keltére ld. a tanulmány 35. jegyzetét.

¹¹ Gentilis oklevele szerint: Vat. II/2. 387–8.

¹² F. VIII/1. 417 (*apud Budam*).

¹³ 1-én: ZW. I. 302. Év nélkül. (1313. évi datálása is lehetséges.) 5-én: A. I. 232.

¹⁴ DF 280415, Beniczky lt. G-II-3 (*iuxta fluvium Nytra prope Nyarhyd*). Keltére ld. a tanulmány 30. jegyzetét.

¹⁵ A. I. 235 (*prope Waach*).

¹⁶ Z. I. 134.

¹⁷ Házi II/1. 24.

¹⁸ Dl. 87169 (*War[adini]*).

¹⁹ Dl. 57240 (*prope villam Helmuch*), vö. F. VIII/1. 486, reg.

²⁰ A. I. 256 (*sub castro Sarus*); DF 272446, Szepesi k. m. lt. 7–5–2 (*sub castro de Sarus*).

²¹ Károly: Fejér vm. II. 693 = DF 200089 és 200090.

²² rex . . . in Sepes se receptit: SRH. I. 488. Vö. a tanulmány 54. jegyzetével.

²³ A forráshelyek: Gy. I. 136.

²⁴ 29-én: DF 273754, Leleszi k. o. lt. Stat. I-112, vö. F. VIII/1. 486, reg.; 1-én: A. I. 259; 6-án: A. I. 261; 8-án: Smič. VIII. 312; 16-án: A. I. 263; 20-án: Sztáray I. 40; Dl. 84256. Károly VI. 11. oklevéléről (RDES I. 1003. sz.) ld. a tanulmány 54. jegyzetét.

²⁵ A. I. 267 (*prope Cassam*).

²⁶ F. VIII/5. 79 = Dl. 63651.

²⁷ 6-án: F. VIII/1. 433 = Dl. 1809; XI. 5-én: F. VIII/1. 445 = DF 285769; 12-én: H. I. 106.

^{28–29} Ld. a tanulmány 62. jegyzetét.

³⁰ Ld. uo. a 63. jegyzetet.

³¹ 2-án: A. I. 288; 19-én: F. VIII/1. 494 = Dl. 1819; V. 5-én: Z. I. 157; Dl. 86923; 10-én: F. VIII/1. 499 = Dl. 1825; 16-án: A. I. 298.

³² A. I. 312 (*in Julamonastra circa album fluvium Crys*); uo. 314.

³³ Dl. 86927; Smič. VIII. 344.

³⁴ Z. I. 147.

³⁵ A. I. 332.

³⁶ A. I. 334.

³⁷ A. I. 334 (*in villa Sancti Demetrii*).

³⁸ HOKl. 187.

³⁹ RDES I. 1182. sz.; Dl. 68825.

⁴⁰ F. VIII/7. 108. – 22-én Tamás esztergomi érsek keltez itt: Weis II. 41.

⁴¹ Ld. a tanulmány 96. jegyzetét.

⁴² RDES I. 1256. sz.

⁴³ RDES I. 1257. sz. (*in terra Scepus*).

⁴⁴ Dl. 57969 (csonka); DF 272605, Szepesi k. m. lt., hibásan 1324-i kelettel.

⁴⁵ F. VIII/1. 559 = DF 282721 = Dl. 70195.

- ⁴⁶ Dl. 68776 (*in Kureu*). Ld. a tanulmány 100. jegyzetét.
- ⁴⁷ Gyárfás III. 508 = Dl. 102379.
- ⁴⁸ ZW. I. 301. Év nélkül. Keltére ld. a tanulmány 105. jegyzetét. Hasznos és Becse azonos voltára 1338: Cod. dipl. Mor. VII. 135, vö. *Fügedi*: Vár 106.
- ⁴⁹ A. I. 380.
- ⁵⁰ 5-én: DF 229866, Veszpr. k. o. lt.; 6-án: Dl. 29663. Év nélkül. Keltére ld. a 105. jegyzetet is.
- ⁵¹ 7-én: Doc. Trans. XIV/1. 407; 27-én: Bánffy I. 42; VII. 1-én: Dl. 70606, vö. TT. 1903. 120, kiv.; 13-án: ZW. I. 315; 15-én: H. I. 110. ~
- ⁵² 1-én: Str. II. 711; 7-én: Dl. 62678; 9-én: Dl. 68825; F. VIII/1. 554, reg.
- ⁵³ 14-én: A. I. 385; 28-án: Dl. 45765; X. 9-én: Dl. 96062.
- ⁵⁴ Ld. a tanulmány 110. jegyzetét.
- ⁵⁵ Dl. 1864.
- ⁵⁶ DF 285254, Zay lt. A-11.
- ⁵⁷ Z. I. 153 (*in campis prope Pechwarad*).
- ⁵⁸ A. I. 395 = DF 259804 (*prope villam Sybolth*).
- ⁵⁹ F. VIII/1. 597 = DF 228436 (*sub castro Neek*).
- ⁶⁰ 17-én: A. I. 399; 19-én: Z. I. 160; 25-én: Smič. VIII. 430. Vö. Gy. I. 332.
- ⁶¹ Dl. 1870.
- ⁶² Melczer 16.
- ⁶³ 10-én: Dl. 29111 (a keletben nativitatis helyett: vitatis); X. 22-én: DF 273710, Leleszi k. o. lt. Stat. B-597, vö. F. VIII/1. 598, reg.; Smič. VIII. 434.
- ⁶⁴ Dl. 70602, vö. TT. 1903. 121.
- ⁶⁵ 5-én: Dl. 30363; 6-án: Dl. 29664.
- ⁶⁶ Ld. a tanulmány 123. jegyzetét.
- ⁶⁷ Dl. 28572.
- ⁶⁸ F. VIII/2. 42.
- ⁶⁹ 24-én: F. VIII/2. 72 = Dl. 58447; III. 1-én: A. I. 424; 29-én: A. I. 420; IV. 6-án: F. VIII/1. 227 = Dl. 1704 (ebben feria IV., tévesen 1307-i évszámmal); 7-én: Dl. 8806; V. 9-én: A. I. 423; 31-én: uo. 429.
- ⁷⁰ F. VIII/2. 42; Bgl. III. 94.
- ⁷¹ Z. I. 174. Év nélkül. Mivel Garai Pált kőszegi várnagyként említi, 1316–19 között kellett kelnie, vö. a tanulmány 111 és 163. jegyzetével. Ebben az évkörben az ez évi itineráriumba pontosan beleillik.
- ⁷² F. VIII/2. 69 = Dl. 1847; Dl. 107383. Év nélkül. Ld. a tanulmány 134. jegyzetét.
- ⁷³ Str. II. 734.
- ⁷⁴ Tamás érsek és társai oklevele: F. VIII/2. 94 = DF 273056 (*in villa Cokoth prope Danobium*).
- ⁷⁵ A. I. 441 (*prope castrum Kamarun*, f. [. . .] a. nat. virg.).
- ⁷⁶ Dl. 42698 (*prope Sempthe*). Ld. a tanulmány 142. jegyzetét.
- ⁷⁷ 25-én: F. VIII/2. 76; 30-án: Dl. 40366; X. 1-én: Bgl. III. 96; 10-én: Dl. 30601; 21-én: F. VIII/2. 49 = Dl. 1901; F. VIII/2. 56; 24-én: DF 230053, vö. Vesp. Reg. 87. sz.; 28-án: Házi I/1. 29; A. I. 443, év nélkül; XI. 1-én: A. I. 444; 2-én: Str. II. 740; 3-án: Dl. 40363, tévesen 1316. évszámmal; 5-én: Dl. 57264. A forrásidézetekeket ld. Gy. III. 428–9.
- ⁷⁸ A. I. 445.
- ⁷⁹ 27-én: Z. I. 157; XII. 13-án: uo. 250; 20-án: A. I. 450.
- ⁸⁰ 8-án: ZW. I. 330; 13-én: Dl. 31199; Dl. 83176; 19-én: H. II. 31; 20-án: H. II. 32; 25-én: DF 200097, vö. Vesp. Reg. 89. sz.; II. 9-én: Dl. 58010; 19-én: A. I. 457; Dl. 62433; 24-én: F. VIII/2. 154 = DF 258545, p. 135.; III. 11-én: H. II. 33 (év nélkül: vö. Házi I/1. 33); 14-én és 15-én: F. VIII/2. 163–5 = DF 277247; 21-én: A. I. 460; IV. 30-án: uo. 482; V. 3-án: Sopron vm. I. 81.
- ⁸¹ Z. II. 132.
- ⁸² Károlyi I. 47.
- ⁸³ A. I. 471, 473.

⁸⁴F. VIII/2. 148 = DF 238661.

⁸⁵F. VIII/2. 152 = DI. 1928 = DI. 2078 (*prope laurinum*).

⁸⁶23-án: H. II. 33; 25-én: Házi I/1. 33; VIII. 15-én: DI. 57253 (in festo beate beate [!] virginis; valószínűleg az assumptio ünnepe értendő, mint egy 1319-i oklevélben, ld. a tanulmány 162. jegyzetét). – VIII. 6-án Lampert országbíró kelethelye: F. VIII/7. 124 = DI. 40377.

⁸⁷Tamás érsek oklevele: A. I. 481. Ld. a tanulmány 156. jegyzetét.

⁸⁸Ld. a tanulmány 156. jegyzetét.

⁸⁹H. II. 34.

⁹⁰Beatrix koronázása. Ld. a tanulmány 159. jegyzetét.

⁹¹25-én: DI. 43572; 26-án: DF 264145, Szepesi k. prép. lt. 31.

⁹²Lampert országbíró oklevele: Z. I. 161 (*in villa Sancti Laurentii*). Hihetőleg a Pest melletti Szentlőrinc értendő.

⁹³Bánffy I. 45 = DI. 29996. A. XI. 24. kelet (f. VI. a. Andree) valószínűleg helyesbítendő (ante helyett post), mert 26-án Károly (*ugyancsak eredeti oklevél szerint*) még Budán volt.

⁹⁴DI. 1693.

⁹⁵A. I. 493, 500.

⁹⁶A. I. 510.

⁹⁷8-án: Temes 15 (1319/319/320: f. V. a Reminisc.; a III. 1. kelet talán helyesbítendő III. 8-ra); 11-én: DI. 29997; 25-én: A. I. 511; IV. 24-én: Károlyi I. 48; VI. 2-án: F. VIII/2. 214 = DF 283555; 5-én: DI. 91197; 7-én: DI. 1967; 11-én: A. I. 526; 24-én: uo. 524, 525; VII. 13-án: Temes 17.

⁹⁸Z. I. 168.

⁹⁹Lampert országbíró oklevele: Z. I. 169.

¹⁰⁰Országbírói oklevél: DI. 91190 (VIII. die oct. virg.). Keltéhez ld. a tanulmány 162. és az itinerárium 86. jegyzetét.

¹⁰¹A. I. 533 (*prope Kalabar in Macho*); DI. 30603 (*prope castrum Kalabar in Macho*).

¹⁰²DF 285812 (*in Kuchou prope fluvium Obona*) = F. VIII/1. 563 = VIII/4. 636. Év nélkül. Keltéhez ld. a tanulmány 162. jegyzetét.

¹⁰³2-án: Z. I. 171; 31-én: DI. 2026; XI. 12-én: DI. 1979=DI. 10003, vö. ZW. I. 342; XII. 27-én: A. I. 537.

¹⁰⁴30-án: DF 265431, Andrassy lt. 53–2; II. 4-én: DI. 1988; 7-én: Temes 19; 19-én: Doc. Trans. XIV/1. 423; 29-én: A. I. 549; III. 5-én: DI. 1991; IV. 6-én: F. VIII/2. 255 = DI. 68912; Temes 20.

¹⁰⁵ZW. I. 346: DI. 57258.

¹⁰⁶DI. 314 = DI. 12797, p. 6.

¹⁰⁷DI. 68912; Temes 21.

¹⁰⁸6-ára ld. a tanulmány 173. jegyzetét. – 10-én: DI. 1999 = F. VIII/2. 246 (római keltezésű); 13-án: DF 268777; 19-én és 20-án: A. I. 571.

¹⁰⁹Ld. a tanulmány 173. jegyzetét.

¹¹⁰Str. II. 782; A. I. 580.

¹¹¹A. I. 586.

¹¹²A. I. 589.

¹¹³Közl. Miskolc Borsod II. 178.

¹¹⁴6-án: DI. 86941; II. 2-án: DF 256335, Zágrábi k. lt.; 9-én Z. I. 231; F. VIII/2. 357; III. 29-én: DI. 40450; 31-én: Gyárfás III. 509 = DI. 102379; IV. 12-én: Z. I. 200; 24-én: DI. 91193; V. 1-én: DI. 65733; 9-én: DI. 63646; 12-én: DI. 30606; 19-én: DI. 68092.

¹¹⁵F. VIII/5. 116 = DI. 39444.

¹¹⁶4-ére ld. a tanulmány 167. jegyzetét; 6-án: F. VIII/6. 52 = DI. 40418; DI. 68092.

¹¹⁷13-án: DI. 49021; 25-én: A. I. 636, 637; DI. 2049; VIII. 4-én: H. VII. 392; 6-án: DI. 57260.

¹¹⁸F. VII/2. 297 = DF 283074, p. 49–52.

¹¹⁹Ld. a tanulmány 167. jegyzetét.

¹²⁰22-én: DI. 95178, év nélkül; 29-én: DI. 70609; 11-én: H. III. 66.

¹²¹A. I. 630; DI. 2030.

¹²²F. VIII/7. 135.

¹²³ Ld. a 171. jegyzetet.

¹²⁴ 6-án: Dl. 86961 (tévesen 1321. évszámmal; Becsei Imrét lévőai várnagynak nevezi); 8-án: Z. I. 221; 20-án: DF 230036, vö. Veszpr. Reg. 118. sz.; 23-án: F. VIII/2. 364 = DF 209820; Dl. 40562; II. 9-én: Z. I. 211.

¹²⁵ A. II. 36, jegyzet.

¹²⁶ ZW. I. 362; A. II. 14.

¹²⁷ F. VIII/2. 385 = Dl. 84774.

¹²⁸ 8-án: Dl. 37364; DF 282707, Veszpr. m. lt. 20; VII. 13-án: A. II. 29; IX. 2-án: DF 266091, Pálffy lt.

¹²⁹ 14-én: Tkalčić: Mon. civ. Zagr. I. 105; 16-án: Dl. 106942; A. II. 53.

¹³⁰ Ld. a tanulmány 172. jegyzetét.

¹³¹ A. II. 56; Dl. 40417.

¹³² 6-án: A. II. 59; 13-án: uo. 61; 20-án: Z. I. 255.

¹³³ F. VIII. 7. 142.

¹³⁴ 26-án: A. II. 63; III. 6-án: uo. 65; 10-án: F. VIII/2. 458 = DF Mednyánszky lt.

¹³⁵ F. VIII/7. 147 = DF 257970.

¹³⁶ Dl. 101658.

¹³⁷ A. II. 72.

¹³⁸ 22-én: F. VIII/2. 453 = DF Palocsai Horváth lt.; 25-én: uo. 487; V. 6-án: MNy. 1931. 207.

¹³⁹ ZW. I. 373 (*in insula Budensi*).

¹⁴⁰ F. VIII/2. 461 = DF Mednyánszky lt.; MNy. 1931. 206.

¹⁴¹ F. VIII/2. 539 = Dl. 38775.

¹⁴² Str. III. 27. (A jún. 5. kelet igazítást kívánt.)

¹⁴³ F. VIII/2. 425.

¹⁴⁴ 28-án: Dl. 40428; VII. 1-én: A. II. 79; 6-án: A. II. 80; 13-án: F. VIII/7. 141, reg.

¹⁴⁵ 13-án: A. II. 80; 19-én: Dl. 57284; 25-én: A. II. 82; VIII. 12-én: Krassó III. 9; IX. 4-én: ZW.

I. 376.

¹⁴⁶ Vö. F. VIII/7. 148–150.

¹⁴⁷ IX. 24-én: A. II. 86.; X. 15-én: uo. 89; XI. 18-án: uo. 97; 23-án: uo. 102; 27-én: Dl. 43572; XII. 12-én: Z. I. 243; 19-én: F. VIII/6. 67 = Dl. 38806; 23-án: DF 273160, Nyitrai pk. lt. 8–4–17.

Rövidítések

A tanulmányban a források jelölésére általában *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza c. művének rövidítéseit használom. Az alábbi jegyzékben csak azokat a műveket sorolom fel, amelyek abban nem fordulnak elő, vagy ott más a rövidítésük.

Bertényi: Országbíró = *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976.

Cod. dipl. Mor. = Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Olmütz–Brünn, 1836–1903.

Csák O. = *Karácsonyi Béla–Kristó Gyula*: Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. Szeged, 1971.

(Acta Univ. Szegediensis, Acta Hist. 36.).

Długosz IX. = Ioannis Długossi Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae liber nonus. Rec. *Danuta Turkowska*. Varsaviae 1978.

Engel: Honor = *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Száz. 116 (1982) 880–920.

Engel: Ung = *Engel Pál*: Ung megye nemesi társadalma 1437 előtt. Kandidátusi értekezés. 1985. (MTA Könyvtára. Kézirattár.)

Fügedi: Vár = *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977.

Györffy: Románok = *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. TSz. 7 (1964) 1–25, 537–567.

Jireček–Radonić = *Jireček, Konstantin–Radonić, Jovan*: Istorija Srba. I–II. Beograd, 1952.

Karácsonyi: HH. = *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp., 1902.

- Kláić* = *Kláić, Vjekoslav*: Povjest Hrvata. II. sv. 1. kraj. (1301–1409). Zagreb, 1900.
Kristó: Kán László = *Kristó Gyula*: Kán László és Erdély. Valóság 21 (1978) 11. sz. 82–96.
Kristó: Rozgony = *Kristó Gyula*: A rozgonyi csata. Bp., 1978.
Kristó: Széttagolódás = *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979.
Lhotsky = *Lhotsky, Alphons*: Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281–1358). /Geschichte Österreichs. II/1./ Wien, 1967.
Meltzer = *Meltzer, Franz*: Die Ostraumpolitik König Johanns von Böhmen. Jena, 1940.
Petrus von Zittau = Die Königsaller Geschichts-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag. Hrsg. von *Johann Loserth*. /Fontes rerum Austriacarum. Scriptores. 8. Bd./ Wien, 1875.
Pór-Schönherr = *Pór Antal-Schönherr Gyula*: Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). /A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor*. III/Bp., 1895.
Wertner: Arch. = *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához TT. Évfolyam 7 (1906) 583–609; 8 (1907) 1–69, 161–198, 327–354.
Wertner: Hadjáratok = *Wertner Mór*: Magyar hadjáratok a XIV. században. Száz. 39 (1905) 420–451.

Пал Энгел

ВОССОЕДИНЕНИЕ СТРАНЫ И ВОРЬВА КАРЛА I ПРОТИВ ОЛИГАРХОВ (1310—1323 ГГ.)

(Резюме)

В статье освещаются события одного из критических периодов венгерской истории — история борьбы, которую вел в течение более 10 лет против Мате Чака и других олигархов Карл I (Карл Роберт), окончательно признанный законным владельцем королевского трона в 1310 году. Результатом этой борьбы явилось восстановление королевской власти в начале 1320-х годов, открывшее путь для широких внутренних реформ Карла I.

Представленный в статье анализ опирается на куда более широкий в сравнении с прежними знаниями фактический материал, и это обстоятельство вызвало необходимость в пересмотре нескольких пунктов приятной ранее хронологии. Первый период рассматриваемой эпохи длился до 1314 года, когда Карла I предпринял попытку управлять страной вместе с большинством олигархии и повернулся лишь против Мате Чака (с 1311 года) и — временно — сыновей Амадея Абы. Поэтому битва под Розгоном (1312 г.) против войск этой незначительной части олигархии — далеко не решающее событие рассматриваемого периода. На государственном собрании в августе 1314 года шаткая коалиция короля и олигархии окончательно развалилась: король провозгласил неверными семьи Кесеги, Кан, Борша и Акош и вступил с ними в борьбу. Он укрепил свое господство в Спиши и Зойоме (конец 1314 г.), затем заставил временно заключить перемирие Боршу Копаса (февраль 1315 г.) и сыновей Ласло Кана (апрель 1315 г.). В этот период Карл переносит королевскую резиденцию из Буды в Темешвар.

В решающий период — до 1318 года — Карлу удалось покончить с большинством олигархов. Весной 1316 г. он отбил у Яноша Кесеги юго-восточные районы Задунайского края, в 1317 г. последовала целая серия крупных побед: сам Карл захватил у сербского короля Уроша Мачо (январь—февраль), его полководцы под Дебреценом разгромили вновь восставшего Боршу (март—апрель) и победоно двигались вперед по придравским землями, громя войска Яноша Кесеги. Король в союзе с Австрией отбил у Мате Чака Вишеград и Комаром (сентябрь—октябрь) и заставил сложить оружие господствовавшего на западе Задунайского края Андраша Кесеги (сентябрь). Многие сторонники Мате присоединились к королю, сама олигархия заключила мир с

королем. После расправы с Амадеями (ноябрь—декабрь) власть короля распространялась от Ужгорода до австрийских границ.

Полную победу королевству принесил бой, битвы на завершающем этапе. Полководцы короля в 1318—1321 гг. несколькими походами покорили Трансильванию (Битвы под Топасем в июле г., Бонцидой в начале 1320 г.), захватили провинции Боршод, Гемер, Хевеш и Ноград, где правили союзники Мате Чака (взятие Диошдьера в сентябре 1319 г., штурм крепости Широка в августе 1320 г.). Осенью 1319 г. король новым походом укрепил свою власть в Мачо. Весной 1321 г. со смертью Мате Чака Карл овладел его северо-западной провинцией. В 1319 году король заставил капитулировать семью Кесеги, а в 1322 году утвердил свою власть в Славонии. Была предпринята попытка покорения Хорватии, но после восстания хорватского дворянства в 1326 году Хорватия сохранила независимость. Объединение страны завершилось в 1323 году, весной возвращением Братиславы. Вскоре король перенес королевскую резиденцию в Вишеград, в центр страны, и приступил к реорганизации королевской власти.

Pál Engel

LA RÉUNIFICATION DE LA HONGRIE. LES LUTTES DE CHARLES Ier CONTRE LES OLIGARQUES, 1310—1323

(Résumé)

Pál Engel examine les événements d'une période extrêmement critique de l'histoire hongroise, à savoir la lutte acharnée que Charles Ier (Charles Robert), reconnu définitivement comme roi de Hongrie des 1310, devait poursuivre pendant plus de dix ans contre Máté Csák et d'autres oligarques. La victoire du roi permit par la suite le rétablissement de l'autorité royale au début des années 1320, ce qui, à son tour ouvrit la voie à l'introduction de plusieurs trains de réformes institutionnelles qui allaient marquer tout le XIVe siècle hongrois.

Pouvant s'appuyer désormais sur des sources beaucoup plus amples que les recherches précédentes, Pál Engel a été conduit nécessairement à la révision de la chronologie admise jusqu'à présent. Selon lui, la première phase de la période en question dura jusqu'en 1314, au cours de laquelle Charles Ier essayait de gouverner le pays de concert avec la majorité des oligarques, dont seuls Máté Csák (dès 1311) et — provisoirement — les fils d'Amadé Aba attirèrent son hostilité. Partant, la bataille de Rozgony qu'il leur livra en 1312 fut loin d'être l'événement décisif de cette phase. A la Diète de Hongrie d'août 1314 la coalition déjà peu solide du roi et de l'oligarchie se disloqua: Charles, après avoir accusé de „félonie” les Kőszegi, les Kán, les Borsa et les Ákos, engagea la lutte contre eux. Il consolida son autorité dans les comitats de Szepes et de Zólyom (fin 1314), puis contraignit — temporairement, il est vrai — Kopasz Borsa (février 1315) et les fils de László Kán (avril 1315) à accepter la paix. Cette même année, il fit transférer le siège de la royauté de Buda à Temesvár.

Durant la phase décisive allant jusqu'en 1318, Charles réussissait à soumettre la plupart des oligarques. Au printemps 1316 il enleva toute la Transdanubie du Sud-Est à János Kőszegi. L'année 1317 vit toute une série de victoires retentissantes: Charles lui-même prit Macsó sur Uroš II., roi des Serbes, tandis que ses lieutenants vainquirent près de Debrecen les Borsa révoltés de nouveau (mars-avril), soumirent Péter, fils de Petenye, leur allié de Zemplén, et poursuivirent leur marche contre les Kőszegi dans les régions situées au-delà de la Drave. Avec des renforts autrichiens, Charles enleva à Máté Csák Visegrád et Komárom (septembre-octobre), et obligea András Kőszegi, maître de la Transdanubie de l'Ouest, à lui prêter hommage (septembre). Comme plusieurs de ses partisans se rallièrent au roi, Máté Csák accepta de conclure la paix. Après la soumission des fils d'Amadé, le roi put imposer son autorité sur tous les territoires depuis Ungvár jusqu'à la frontière autrichienne.

La troisième et dernière phase des luttes apporta la victoire complète de la royauté. De 1318 à 1321, les campagnes conduites par les lieutenants de Charles aboutirent à l'occupation de la

Transylvanie (batailles de Topa en juillet 1318 et de Bonchida au début de 1320), et à la conquête des comitats de Borsod, Gömör, Heves et Nógrád, appartenant aux alliés de Máté Csák (prise de Diósgyőr en septembre 1319, siège de Sirok en août 1320). En automne 1319, une nouvelle campagne menée par le roi finit par consolider son autorité sur Macsó. A la mort de Máté Csák au printemps 1321, il prit possession de la province du Nord-Ouest de l'oligarque disparu. Les Kőszegi se soumirent définitivement en 1319, et le roi fit reconnaître sa suprématie en Slavonie. Il tenta de conquérir aussi la Croatie, mais la province garde son indépendance à la suite de la révolte de la noblesse croate en 1326. L'oeuvre de la réunification du pays fut achevée au printemps 1323 par la reprise de la ville de Pozsony. Peu après, Charles Ier fit transférer le siège de la royauté au centre du pays, à Visegrád, et s'appliqua désormais à la réorganisation des instruments du pouvoir royal.

BÁROK A KIRÁLYI TANÁCSBAN MÁTYÁS ÉS II. ULÁSZLÓ IDEJÉBEN

1. A szűkebb és tágabb királyi tanács problematikája.

A középkori magyar királyság egyik legfontosabb államhatalmi szervének, a királyi tanácsnak sajnos, még mindig nem akadt monográfusa. Néhány, rövidebb korszakot felölelő tanulmány mellett¹ általában csak mellékesen, más téma feldolgozása kapcsán foglalkoztak a tanáccsal,² igaz, eléggé intenzíven. Magam a későközépkori tanács iránt már több évtizede érdeklődöm, sőt a Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottságában már 1971. január 21-én előadást tartottam „Adatok a királyi tanács történetéhez Mátyás és a Jagellók korában” címmel, de mivel számos kérdésben nem voltam biztos, előadásomat nem adtam ki. A nehézségek változatlanul fennállnak ugyan, ennek ellenére ma már sokkal világosabban látszik előttem a kép, ezért immár vállalkozni merek munkám megjelentetésére. Most sem gondolok monografikus feldolgozásra, hiszen ez önálló kötetet igényelne, hanem a talán legdöntőbb kérdést, pontosabban annak egyik oldalát, a tanács összetételét, ezen belül pedig a bárói tanácsstagokat ismertetem. Mielőtt azonban rátérnék munkám elsődleges céljára, foglalkoznom kell a tanács szerepével és az ezzel kapcsolatban felmerült vitás kérdésekkel.

A királyi tanácsot forrásaink különféle elnevezésekkel illették. A legritkább a „senatus”, ami részben a humanista történetíróknál,³ részben a lengyel követjelentésekben fordul elő⁴ elsősorban: úgy látszik, hogy a lengyelek a hasonló nevű lengyel

¹ Pl. Knauz Nándor, *Az országos tanács és országgyűlések története 1445–1452*, Pest 1859. – Szilágyi Loránd, *A magyar királyi tanács első százada*, Levéltári Közlemények (továbbiakban LK) 18–19 (1940–41) 149–160. — Kubinyi András, *A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején* (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötté), LK 48–49 (1978) 61–80. – *Erzsébet Ladányi*, *Über die Rolle des königlichen Rates in der Gerichtsbarkheit und Gesetzgebung Ungarns am Anfang des 15. Jahrhunderts*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 24 (1985) 277–281.

² A legfontosabbakat az alábbiakban úgyis idézem. Szinte valamennyi a korszak társadalom- és jogtörténeti fejlődésével foglalkozó munka kitér a tanácsra, annak szerepére. A legkevésbé használható: Tokay Lajos, *Magyarország kormányzata a Jagelló-korban*, Békés 1932, 78–91.

³ Ld. pl. az osztrák háború (1477) ügyében döntő tanácskozásról: *Antonius de Bonfinis*, *Rerum ungaricarum decades*, (Decas IV. Liber IV. 123.) Edd. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, IV. k. Bp. 1941, 74. – *Petrus Ransanus*, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus Kulcsár, Bp. 1977, 162. stb.

⁴ Vö. pl. *Acta Tomiciana* I. k. 41–45, (1509), 186. (1511). stb.

intézménnyel⁵ találtak rokonságot. Ritkán előfordul még a „consistorium”,⁶ és sokkal gyakrabban a vele gyakorlatilag egyenértékű „consilium” terminus, ami valóban a tanács szó legpontosabb megfelelője. Ezt megtaláljuk törvényeinkben,⁷ oklevelekben⁸ és magánlevelekben⁹ egyaránt. A consilium szó azonban – akár magyar megfelelője, a „tanács” – több értelmű szó: a tanácsot, mint intézményt jelentő átvitt értelmén kívül elsődlegesen a tanács „arra vonatkozó ajánlás, hogy valaki mit tegyen”, hogy Értelmező Szótárunkat idézzem. A consilium ebben az értelemben igen gyakran – talán számszerűleg ez a legnagyobb kimutatható említés – „de consilio praelatorum et baronum nostrorum” (néha még hozzátéve a „procerumque” stb. kiegészítést) kifejezésben fordul elő.¹⁰ A király tehát a főpapok és bárók (valamint esetleg az előkelők) tanácsára hozza döntését. Ezzel egyben már átléptünk a tanácsot jelentő kifejezések legfontosabb, leggyakoribb szinonímájához: a királyi tanács a legáltalánosabban „praelati et barones” formában jelenik meg az oklevelekben.¹¹ az intézményt személyi összetételével jelölték.

⁵ Zygmunt Wojciechowski, L'état polonais au Moyen Age. Histoire des institutions, Paris 1944, 259–263. – Historia Polski, I/2. k. szerk. Henryk Lowmianski, Warszawa 1960, 294–296 stb.

⁶ Pl. 1516: heri regia maiestas et omne consistorium eius congregati fuerunt. Esztergomi káptalan magán levéltára, Lád. 25. fasc. 3. nr. 5.

⁷ Pl. 1498: 7.t.c. Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvényczikkek, szerk. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, 598. – Más adatok a törvényekből: 1458: 32.t.c. Josephus Nicolaus Kovachich, Sylloge decretorum comitialium, Pesthini 1818, I. k. 147. – 1500: 10, 28, 40. t.c. Corpus Juris i.m. 648, 660, 666. – 1507: 3, 5, 7. t.c. Uo. 694, 696, 698. – 1514: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV, edd. Antonius Fekete Nagy, Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, Geisa Érszegi, Bp. 1979, 251, 254–255, 279.

⁸ Gyakran fordul elő ebben a különben nem nagyszámú kancelláriai jegyzettípusban: Commissio propria domini regis in consilio. Pl. 1464. Dl. 15945, 1516. Dl. 60035 stb. Nagyon tanulságos egy a királyi tanácsstagok névsorát is megadó királyi oklevélben azok felsorolása után: Consiliariis, ac Sedis nostrae Judiciarum Juratis Assessoribus, aliisque Consiliariis, et Secretariis nostris in nonnullis arduis negotiis, et expeditionibus hujus Regni nostri hic in Castro Budensi in Consilio constitutis et existentibus. Martinus Georgius Kovachich, Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros, II. k. Budae 1800, 343–344. – A szóban forgó tanácsülésre ld. I. Függelék, U. 29. sz.

⁹ 1459. május 16. Lőrinc pesti „scriptor civium” Bártfához: barones et prelati conveniunt satis ad dominum regem et sunt assidui in consilio, quicquid concludant, videbimus exposit. Bártfa v. lt. 1113. sz.

¹⁰ A Mátyás- és Jagelló-kori törvényekből egy csokor: 1458:16,30,44.t.c. Kovachich, Sylloge i.m. I. k. 141, 146, 153. – 1464:3.t.c. Corpus Juris i.m. 346. – 1471:1.t.c. Uo. 358. – 1486:46,60.t.c. Uo. 444, 452. – Ulászló conditioi: 6, 7, 11, 17 § Uo. 474, 476. – 1492: bevezetés 1. §, 9,13,107.t.c. Uo. 480, 486, 488, 552. – 1498:26,70.t.c. Uo. 608, 636. – 1507:4,5.t.c. Uo. 696. – Rengeteg oklevelet lehetne idézni: országgyűlési meghívóktól kinevezésekig, birtokadományoktól pénzverési ügyekig, szinte alig van ügytípus, ahol elő nem fordulna.

¹¹ Erre is lehet a törvényekből idézni: pl. 1472:2.t.c. Kovachich, Sylloge i.m. I. k. 212–213, 1478:11.t.c. Corpus Juris i.m. 384. – 1481:14.t.c. Uo. 394. – 1486:3,64.t.c. Uo. 408, 456. – Ulászló conditioi 4, 18, 19. §. Uo. 474, 478. – 1492:10.t.c. Uo. 486. – 1495:25.t.c. Uo. 576. – 1498:24.t.c. Uo. 596, 598. – 1500:10.t.c. Uo. 646, 648. – 1507:3.t.c. Uo. 694, 696. Az adatok egy része a bírói tanácsra vonatkozik. – Itt jegyezzük meg, hogy a tanácsos szó többszámával (consiliarii) is jelölhették a tanácsot. Pl. Ulászló conditioi: 10. §. Uo. 476. – Erre utal a domini praelati et barones, ceterique consilarii forma is, pl. 1495:25.t.c. Uo. 576. Ld. még 1515: de consilio dominorum consiliariorum nostrorum. Ol. 60031. A tanácslistákon is nemegyszer praelati et barones-nek, consiliariusoknak nevezi magát a tanács. Ld. a Függelék tanácslistáit.

Erre az azonosításra a magyar történetírás már régen rájött,¹² és ma sincs okunk ezt kétségbe vonni.

Ebből ugyan nyilvánvaló, hogy a királyi tanács tagjai a főpapok és a bárók, mégsem dönti el ez a megjelölés a „consilium regiae maiestatis” összetételének kérdését. Az elnevezésből ugyanis több mellékkérdés következik. Először is meg kell határoznunk azt, hogy kiket sorolhatunk a főpapok és a bárók közé, vagy más szóval, mit takar ez a két szó. Másodszer az ugyan nyilvánvalónak látszik, hogy a tanács tagjai főpapok és bárók, de ebből nem következik feltétlenül az, hogy valamennyi főpap és báró – mintegy „hivatalból” – tanácstag lenne. Ezt tehát ki kell vizsgálni. Végül harmadszor: ha a tanács tagjai valóban főpapok és bárók ugyan, ebből azonban még nem következik, hogy csak ők a tagjai, sőt a „proceresque” stb. kitételek alapján szinte biztos, hogy rajtuk kívül mások is odatartoztak, de akkor tudnunk kell, hogy azok kik voltak, és milyen befolyásuk volt.

Első kérdésünk első felére igen gyors és pontos válasz adható. A főpapok, a prelátusok közé tartoztak az ország megyéspüspökei, azaz korszakunkban két érsek és tizennégy püspök (beleértve a horvátországi modrusi és tinnini egyházmegyék vezetőit is), valamint a székesfehérvári prépost és a johannita vránai perjel, összesen elvileg 18 fő. Rajtuk kívül időnként egyéb prépostok, sőt egyszer egy örkanonok is ide lettek sorolva, elsősorban akkor, ha királyi tisztviselők voltak, pl. kincstartó vagy titkár. Ez azonban csak kivételnek számított: prelátusnak a fenti 18 méltóságot tartották. Mivel a tanács főpapi tagjaival most nem foglalkozom, csak utalok az I. Függelékre, ahol a prelátus tanácsstagok száma is fel van sorolva.

Sokkal bonyolultabb a bárók kérdése. A szó elsődlegesen az országos főméltóságokat jelentette, azokat, akiket később „veri regni Hungariae barones”-nek neveztek. Azoknak a méltóságoknak a listája, amelyek betöltőit az „ország báróinak” tekintették, a 14. században jött létre,¹³ és a királyi privilegialis oklevelek méltóságsorában rendszeresen felsorolásra került.¹⁴ A lista a középkor végéig csak jelentéktelen mértékben módosult.¹⁵ Alább, a II. Függelék bevezetésében felsorolom azokat a méltóságokat, amelyeket korszakunkban (1458–1516) de facto bárónak tekintettek. Az elsődleges kritérium az volt, hogy a méltóság betöltőjét hivatalviselése idején – amennyiben nem származott bárói családból – rendszeresen nagyságosnak, vagy pedig csak vitézlőnek neveztek. A hangsúly a rendszeresen van.¹⁶ A méltóságsorokba nem került be a mindig

¹²Knauz i.m. 8–14. – Szilágyi Loránd, A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526, Bp. 1930, 25.

¹³Engel Pál, Nagy Lajos bárói, Történelmi Szemle (továbbiakban Tsz.) 28 (1985) 402.

¹⁴Szentpétery Imre, Magyar oklevéltan, Bp. 1930, 189. – Werbőczy István ezeket úgy sorolja fel (Hármaskönyve, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen kiadása, Bp. 1897, 176.) az I. rész 94. címében: a nádor, az országbíró, a dalmát–horvát–szlavón bán, az erdélyi vajda és székelyispán (mert a macsói bánságot a török megszüntette), aztán a királyi és királynéi tárnok-, ajtónálló-, asztalnok- és lovászmesterek, a temesi és pozsonyi ispánok. Megjegyzem, hogy korszakunkban nincs királynéi tárnokmester, és a méltóságsorok a többi királynéi méltóságot sem említik.

¹⁵Werbőczy pl. nem említette a kamarásmestert (magister cubiculariorum), aki II. Ulászló alatt jelent meg a méltóságsorokban, pl. 1495. Df. 259307.

¹⁶A dalmát–horvát és a szőrényi bánok korunkban már nem, a végvárakhoz kötött (jajcai, nándorfehérvári, sabáci, szrebernyiki) bánok pedig egyáltalán nem tartoztak a bárók közé. Engel Pál, A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században, II. rész. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5 (1971) 294–295.

nagyságos székegyispán, valószínűleg azért, mert gyakran az erdélyi vajda viselte a tisztelet, és a királyi főkincstartó (később csak kincstartó), aki sokszor egyházi személy volt. A világi kincstartó, ha más tiszteletet nem viselt, 1464-ig, majd a Jagelló-korban volt magnificus.¹⁷ A gyéren fennmaradt adatokból úgy tűnik, hogy a bárókhoz sorolták a királynő, ill. a királyi gyermekek udvari méltóságviselőit, noha a méltóságsorban nem fordultak elő.¹⁸

Az „ország báróinak” teoretikus számát sajnos nem tudjuk meghatározni, ugyanis királyaink gyakran bízták a nádori, országbírói és tárnokmesteri tiszttel kivételével ugyanazt a méltóságot egyszerre két, sőt több személyre. Ezzel szemben az sem volt ritka eset, hogy ugyanaz a személy egyszerre több méltóságot töltött be.¹⁹ Egyszerre általában 14–24 úr viselt méltóságot.

A báró szót azonban korszakunkban ezen a szűkebb, eredeti jelentésén kívül tágabban is értelmezték. Ennek magyarázatához egy kis kitérés szükséges. A méltóságviselőket a király nevezte ki addig, amíg az neki tetszett („usque ad beneplacitum”),²⁰ azonban – ahogy azt Rozgonyi János országbírói kinevezéséből tudjuk 1470-ben – a főpapok és bárók tanácsára.²¹ A királyi tanács tehát legalábbis igényt tartott a méltóságok betöltésénél meghallgatására, valójában azonban beleegyezési jogot vindikált magának.²² Ez önmagában is megnehezítette a méltóságviselők köréhez nem tartozók

¹⁷ Itt is a magnificus, vagy egregius címzés használata dönti el, hogy hová sorolható. A kincstartók 1464-ig, és a Jagelló-korban, amennyiben nincs egyházi javadalmuk, mind nagyságosok. *Kubinyi András*, A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt, Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából, szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc, Bp. 1986, 70. o. 48. j.

¹⁸ Ld. fenn, 14. j. – Ismert királynői méltóságok korunkban. Podjebrád Katalin alatt: Buzlai László udvarmester, Pető Miklós pohárnokmester. – Beatrix királyné udvarmesterei Bodó Gáspár és (Kis)Perényi János voltak, lovászmesterséget pedig Szécsi Miklós töltött be. Pohárnokmestere Farkas Tamás volt. Anna királynénál Pető János volt az ajtónálló – udvarmester, aki úrnője halála után ugyanezt a tiszteletet töltötte be a királyi gyermekeknél. Az adatokat ld. a Függelékben.

¹⁹ *Fügedi Erik*, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Bp. 1970, 24, 61.

²⁰ Uo. 18, 34. o. 115–116. j.

²¹ *Martinus Georgius Kovachich*, Formulae solennes styli, Pesthini 1799, 552. – A tanácsosok meghallgatását előírták a fenn, a 10. j.-ben idézett t.c.-k.

²² A tanácsadás jelentőségére ld. pl. *Émile Lousse*, La société d'ancien régime. Organisation et représentation corporatives, I. k. Louvain 1952, 332–337. – A tanácsadás különben nem kötelezte feltétlenül az uralkodót a tanács megfogadására, különben nem kötötte volna pl. az 1486:60.t.c. a megyésispán kinevezését nemcsak a főpapok és bárók tanácsához, hanem akaratához is. Corpus Juris i.m. 452. II. Ulászló választási feltételei is több esetben megkövetelte a tanácson kívül a nagyurak beleegyezését is: 5–7, 11. §. Corpus Juris i.m. 474–476. – A „tanács” kikérésére sok esetben nyilván azért is szükség volt, mert enélkül esetleg nehézségbe ütközött volna a királyi rendelkezés végrehajtása. A „tanácsadás” azonban nem volt minden esetben előírva, hiszen olykor a törvények is megkülönböztetnek olyan intézkedéseket, ahol a királynak ki kell kérni a tanácsot azoktól, ahol ez nem szükséges. Erre a legjobb példa, hogy az 1492:9.t.c. megengedte II. Ulászlónak, hogy birtokot 100 jobbágyig tanács nélkül adományozzon, de azon felül ki kellett kérnie a prelátsók és bárók tanácsát. Uo. 486. Az 1498:26.t.c. aztán ezt a megkötést is eltörölte. Uo. 608. Nyilván nem véletlen, hogy sok oklevél utal a főpapok és főurak tanácsára, mások pedig nem. Valóban, birtokadományoknál viszonylag ritkán utalnak a tanácsra. Amikor viszont Mátyás 1463-ban a külföldi Thomas Czebingert megerősítette Borostyánkő vára birtokában, ezt „de consilio pariter et assensu prelatorum et baronum nostrorum” tette, azaz kifejezetten utal a nagyurak beleegyezésére is, hiszen külföldi alattvaló magyarországi várbirtokszerzését erősítette meg. Dl. 15855. A megyésispán kinevezés különben nem tartozott a tanácskikérés-köteles intézkedések közé. Nem is utalnak rá a kinevezések: pl. Tolna megye,

bejutását a bárók közé. Ezzel az is összefügg, hogy az újonnan kinevezett méltóságviselők általában az ország leghatalmasabb nagybirtokosaihoz tartoztak, ennek ellenére megfigyelhető egy bizonyos fokú mobilitás. Minden uralkodónál, még a leggyengébbeknél is előfordult, hogy a köznemesség gazdagabb, sőt olykor még szegényebb rétegéhez tartozó személyeket neveztek ki valamely bárói méltóságra.²³ Az új méltóságviselők aztán hivatali idejüket rendszeren fel tudták arra használni, hogy nagybirtokokat szerezzenek maguknak, amennyiben pedig ez sikerült nekik, akkor utódaik számára is biztosították ahhoz a körhöz való tartozását, amelyből a bárók nagy része kikerült.²⁴

Nagyon ritka volt ezért az olyan nagybirtokos család, amely nem egy országos főméltóságtól származott le. Már a 14. század végén – és sporadikusan később is – feltűnik a nagybirtokosok jelölésére a „fili baronum”, „bárfiak”, magyarul „úrfiak” terminus technicus,²⁵ ami a nagybirtok, és a bárói méltóság közti összefüggést mutatja. Az ehhez a réteghez tartozókat a 15–16. század fordulóján „barones naturales” (természetes bárók), „barones solo nomine” (név szerinti bárók) elnevezéssel is illették,²⁶ és ezzel eljutottunk a báró második, tágabb jelentéséhez. Ilyenformán lehetővé vált, hogy a nagybirtokos családok nem méltóságviselő tagjait is – tágabb értelemben – a bárókhoz sorolják. Ezt a réteget különben olykor már a 15. század elején, majd később egyre gyakrabban mánásnak is nevezték.²⁷

Jogi megkülönböztetést elvileg csak az országos méltóságot viselő vagy viselt személyek élveztek. (Vérdíjuk pl. magasabb volt a nemesekénél.)²⁸ (Ennek ellenére ez a „természetes bárói”, vagy más néven mánási réteg, amelynek tagjait egyre gyakrabban

Kovachich, *Formulae* i.m. 532–533, Zala megye, DL. 17720. Még II. Ulászlótól sem követelték meg, csak azt, hogy magyarokat nevezzen ki (1492:6.t.c. *Corpus Juris* i.m. 484.), és hogy az megyebeli nemes világi személy legyen. (1498:57.t.c. Uo. 626.) Mátyás megkötése e téren talán főispán kinevezési politikája iránti ellenszenvből keletkezett. Erre a politikára ld. *Kubinyi András*, A megyéspánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1982) 169–179.

²³ Vö. *Fügedi* i.m. 37–76. – *Uő*, Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai, Bp. 1974, 158–192. – *Engel*, A magyar világi nagybirtok i.m. II. rész, 294. 13. j. – A Jagelló-korra: *Kubinyi*, A magyar állam i.m. 69–72.

²⁴ *Engel*, előbb i.m. II. rész 294–301. – *Uő*, Zsigmond bárói, Művészet Zsigmond király korában 1387–1437, I. k. Tanulmányok, Bp. 1987, 121–122. – *Fügedinek* az előző j.-ben i.h.-ei.

²⁵ Az adatokat ld. *Kubinyi András*, Ismertetés Fügedi Erik, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása c. könyvről, Századok 107 (1973) 754. – *Engel*, Nagy Lajos i.m. 407. – Zsigmond is kötelezte magát, hogy a bárók és „örököseik” lesznek tanácsosai. *Uő*, Zsigmond bárói i.m. 122. – Az „úrfira” számos adatot lehetne idézni a 16. századból, így Tinóditól is. Két példa: Enyingi Török Jánost és Werbőczy Imrét nevezi úrfinak. Mindkettő felnőtt férfi, de mindkettőnek báró volt az apja. *Tinódi Sebestyén*, Krónika, Bp. 1984, 315, 321, 323, 324, 460. 462 stb. – A „fili baronum” ezen a címen lettek mozgósítva. Ld. a III. Függelékét, Bebek János, Homonnai János és mások neve alatt.

²⁶ *Kubinyi*, Ismertetés i.m. 754. Később *Fügedi* is átvette: Uram, királyom... i.m. 211.

²⁷ Zsigmond 1404. december 21-i dekrétuma bevezetése: (Decreta regni Hungariae 1301–1457, edd. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai, Bp. 1976, 184.) „quidam prelati, magnates proceresque et nobiles regni nostri.” *Bónis György*, Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár é.n. 484–485. – A mánási rétegre vonatkozó adatok uo. 485. 122. j.

²⁸ Valamint esküjük 10 nemes esküjével ért fel. *Werbőczy* i.m. 54, 172, 174, 302. (I. rész 2,93. II. rész 40. cím.) *Bónis*, Hűbériség i.m. 486. joggal állítja, hogy Werbőczy nem mondott igazat, ennél a mánásoknak több joga volt, amit a hitbérrel kapcsolatban ő maga is elismert.

egyszerűen dominusnak, úrnak nevezték, fokozatosan kimutathatóan a többi nemestől különböző jogokban részesült, ahogy ezt Bónis György már negyven évvel ezelőtt kimutatta,²⁹ és amit további jogi különbségek feltüntetésével még bővíteni is lehet.³⁰ A mágnások legjelentősebb kiváltságukat az 1498:22.t.c.-ben nyerték el.³¹ 38 név szerint felsorolt személy és két horvát grófi család abban a kiváltságban részesült, hogy saját zászlójuk alatt vonulhatott csapatai élén a harcba. Ezek a „zászlós urak” (domini banderiatii) megkapták azt a jogot, hogy jobbágyaik királyi adójának felét, az ún. hadakozó pénzt (pecunia exercituali) csapataik fenntartására maguk szedhették be.³² Ez a kereken 40 férfi az ország leggazdagabb birtokosa volt, és csak egy részük viselt bárói méltóságot, noha a törvény „báró uraknak” nevezte őket.

A báró szó harmadik jelentése a 16. század elejétől fordul elő: a király egyes személyeknek örökletes bárói címet adományozott.³³ Ez fontos lépés volt az örökös főrendiség kialakulása útján, amelyet Mátyás alatt a vörös viaszpecsét használat engedélyezésének kezdete előzött meg.³⁴ A II. Ulászlótól kinevezett örökös bárók egy kivétellel nem tartoztak a mágnási családok tagjai közé.³⁵

Figyelembe véve az eddig elmondottakat, még fontosabbá válik a válasz arra a kérdésre, hogy kiket soroltak a királyi tanács szinonímájaként alkalmazott „praelati et barones” kifejezés bárói közé; azaz: a királyi tanácsban csak az országos méltóságokat, vagy pedig a mágnásokat is kell keresnünk, a királyi tanács a király által kinevezett urak gyűlekezete-e, vagy pedig a magyar nagybirtokosságot magába foglaló és országos

²⁹ Bónis, Hübériség i.m. 484–487.

³⁰ 1487: „antiqua igitur et approbata regni consuetudine requirente quicunque ex magnatibus et baronibus regni ceteris eiusdem fratribus natu, honore vel dignitate maior, temporis inter medio e seculo decedere contigerit et subire, talis magnatis et baronis decedentis fratres iuniores vel posterii in quacunque causa ratione iurium possessionariorum per quospiam mota, infra revolutionem unius anni integri contra omnes iure mediante impetitores et inquietare volentes, generalem atque specialem potiti sunt et dinoscuntur habere prorogationem.” *Iványi Béla*, Bártfa város levéltára 1316–1526, I. k. Bp. 1911, 2586. sz. — Az 1426-os tatai szerződésben a despota és örökösei a bárók sorába emelve többek között ezt a jogot kapják: „Maiestatem et curias nostras regias, successorumque nostrorum, eorumdem instar caeterorum Baronum ipsius regni nostri Hungariae personaliter et ipse Georgius (Branković) consiliis interesse debeant et teneantur.” CD X/6. k. 812–813. (A tanácstagságot tehát csak személyére kapta.) Ebben az esetben egy hűbéres „igazi báróra” vonatkozik az adat. Összehasonlításul érdemes megnézni Mátyás 1462. február 10-i kegyelemléveit Ellerbach Bertold és a Szentgyörgyi grófok részére: „... quocienscumque eidem... placuerit ad nos et ad curiam nostram venire, ibique more aliorum fidelium nostrorum baronum et regnicolarum regni nostri conversari, stare, pausare, morari et redire ad propria valeat atque possit sine omni formidine et pavore.” DL. 15698–15699. Bár a „regnicola” szót is használja, a báró külön kiemelése és a nagyságos cím használata arra utal, hogy a báróságot nem viselő Ellerbachot és a Szentgyörgyieket mégis a bárókhoz sorolta a király.

³¹ Corpus Juris i.m. 606–608. Jelentőségét kiemelte *Engel*, A magyar világi nagybirtok i.m. II. rész, 291–292.

³² *András Kubinyi*, The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defence in the Jagiellonian Period, War and Society in East Central Europa, edd. by J. M. Bak and B. K. Király, New York 1982, 162–165.

³³ *Schiller Bódog*, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Bp. 1900, 270–272.

³⁴ Uo. 269–270. — *Kubinyi*, Ismertetés i.m. 756. — *Fügedi*, Uram, királyom... 210–212. Örömmel látom, hogy Fügedi is elfogadta az ismertetésben megfogalmazott véleményemet.

³⁵ A Drágfiakról van szó. A többi: Podmaniczky, Sárkány, Török. Ld. hátul, Függelék.

ügyekben döntő klub-e. A logikus az előbbi lenne, annál is inkább, hiszen ahogy azt Engel Pál nemrég kimutatta, a királyi tanács tagjai korábban, azaz Nagy Lajos idejében a bárók voltak, igaz, egy kissé tágabb fogalom szerint. Szűkebb értelemben ide sorolja a legnagyobb méltóságok viselőit (tehát az „ország igazi báróit”), tágabb értelemben pedig mindazokat, akik az országban „ispánságokat és honorokat” birtokoltak.³⁶ Lényegében hasonló eredményre jutott a Zsigmond-kor vizsgálatánál is.³⁷ Ez pedig nem jelent mást, mint hogy a tanácsban lényegében csak az uralkodó által valamikor kinevezett tisztségviselők ültek. Jó analógiát szolgáltat még hozzá az annyi szempontból hasonló fejlődésű Lengyelország példája, ahol a szenátus ugyancsak a tisztségviselők gyülekezete volt, és talán az sem véletlen, hogy a lengyel követek olyan gyakran „senatus”-nak nevezték a magyar tanácsot.³⁸ Igaz, ugyancsak Engel Pál mutatott rá arra is, hogy a 14. század végétől egy olyan fejlődés indul meg, amely végül is a nagy vagyonú nemesi családoknak a kisebbségtől való megkülönböztetéséhez vezetett.³⁹ Így tehát egyáltalán nem lenne meglepő, ha a 15. század második felében immár a „természetes bárókat”, azaz a mágánusokat is a királyi tanács bárói közé sorolták volna.

Nyilvánvaló, hogy a királyi tanácsban ülő bárók meghatározását csak akkor tudjuk elvégezni, ha konkrétan ismerjük a személyeket, akik kimutathatóan részt vettek az üléseken. A későközépkori tanács személyi összetételének ismerete adhat továbbá választ a másik két, bevezetésünkben feltett kérdésre is. Amennyiben az derülne ki, hogy az uralkodó tanácsában valamennyi mágánus jogosult lett volna részt venni, akkor további problémával is szembe kellene találkoznunk. Már valamennyi főpap és méltóságviselő báró részvétele esetén is 40 körüli létszámmal kellene számolnunk, a mágánusokkal együtt a jogosultak félszázánál is több személyből álló, gyakorlatilag operatív munkára teljesen alkalmatlan testületet képeznék volna. Ha még ideszámítjuk a két fenti réteghez nem tartozó tanácsstagokat, királyi bizalmasakat, ill. a Jagelló-kortól a választott köznemesi ülnököket,⁴⁰ logikailag csak két lehetőség adódik.

Az első lehetőségére már fenn, a második kérdés feltevésénél utaltam: lehetséges, hogy nem volt minden főpap és báró jogosult részt venni a tanácsban. Ezt a lehetőséget igazolni látszik egy – minden jel szerint Frangepán Gergely gróf kalocsai érsektől kelt –⁴¹ levél 1512-ből. Ez a levél Szidlowiecki lengyel kancellárnak szól, és nem egy problémát vet fel. Az érsek egy Péter-Pálra kihirdetett gyűlésen („conventus”) vett részt Budán, majd kihallgatást kapott a királytól, majd haza kellett utaznia, mivel „nem tudtam eddig tisztes okkal hosszú ideig az udvarban tartózkodni, azért sem, mivel nincs tisztességem eddig, amelynek címén köteles lennék ott tartózkodni, sem azért, mert pedig őfelsége

³⁶ Engel, Nagy Lajos i.m. 393–413, főleg 402.

³⁷ Uő, Zsigmond i.m. 114–129. Voltak persze, akik alkalmi meghívással vettek részt, uo. 118.

³⁸ Ld. fenn, 5. j.

³⁹ Engel, Zsigmond i.m. 119–121.

⁴⁰ Vö. Kubinyi András, A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban, Mályusz Elemér Emlékkönyv, szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Bp. 1984, 257–268.

⁴¹ Hermann Zsuzsanna, Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés, Értekezések a tört. tud. köréből, Új sorozat 21, Bp. 1961, 42.

még szóval sem próbált meg engem visszatartani, hogy őfelségénél maradjak”.⁴² Nos, eszerint a magyar egyház második méltósága, aki mellesleg született arisztokrata is, csak akkor maradhat a királyi udvarban – és még inkább a tanácsban –, ha valami királyi tisztséget tölt be, vagy pedig legalább udvarias marasztalást kap a királytól! Ezzel szemben pedig az is tény, hogy az érsek azért ment Budára, hogy egy gyűlésen részt vegyen, amelynek végén tért haza. Egyelőre nincs tudomásunk arról, hogy 1512 nyarán országgyűlés lett volna Budán, így másra kell gondolnunk. Van tehát egy gyűlés, amelyen a magyar egyház második főpapja jogosult részt venni (és amelyen a levél szerint az erdélyi vajda is jelen volt, akivel együtt indult haza⁴³), és van a király környezetében napi ügyekkel nyilván rendszeresen foglalkozó tanács, amelyen csak akkor illik ott maradnia, ha a király – a gyenge II. Ulászlóról van szó – legalább udvariasan marasztalja.

A Frangepán-levél tehát szinte magától felveti a fenti probléma megoldásának második lehetőségét: talán nem egy, hanem két tanácsról van szó, egy szűkebbről és egy tágabbról. Ha ez a lehetőség a valóságot takarja, akkor az érsek a tágabb tanács ülésén vett részt (feltéve, ha tényleg nem volt országgyűlés), a szűkebben való részvételhez kellett volna vagy tisztség, vagy királyi udvariaskodás. (Feltesszük ugyanis azt, hogy az udvarban tartózkodó kalocsai érseket nem akadályozták volna meg, hogy belépjen a tanács ülésére.) A baj csak ott van, hogy a középkori terminológia nem különböztet meg egymástól szűkebb és tágabb tanácsot.

A szűkebb és tágabb királyi tanács kérdése a magyar történetírás régi vitatétele. Hol párhuzamosan, hol egymást felváltva már igen hosszú ideig él két nézet a magyar historiográfiában: az egyetlen és a kettős tanács tétele.⁴⁴

A 20. században először a kettős tanács elmélete került előtérbe. A jogtörténész Schiller Bódog 1900-ban a magyarországi örökös főrendiség kialakulását kutatván került szembe a királyi tanács problematikájával, nem utolsósorban a tanács „praelati et barones” elnevezése miatt. Feldolgozott több tanácslistát, talált néhány tanácsülésre szóló meghívót, átnézte a törvényeket, és kisebb mértékben levéltári kutatást is végzett, mindezek alapján pedig levonta a következtetést: a magyar középkorban két királyi tanács létezett. A szűkebb tanács, amellyel nem sokat foglalkozott, végezte a napi ügyeket, volt azonban egy tágabb tanács is, amelynek ülésein valamennyi nagybirtokos, azaz a prelátusok és a bárók jogosultak voltak részt venni, és amely vagy királyi meghívásra, vagy pedig alkalomadtán, az udvarban tartózkodó nagyurakból állva szinte spontánul jött össze.⁴⁵

Schiller logikusan felépített, gazdag forrásanyagot tartalmazó műve néhány évtizedre kiszorította a tudománytörténetből az egyetlen tanács elméletét, amihez hozzájárult, hogy a korszak nagy hatású jogtörténeti tankönyve, Timon Ákos műve propagálta tételét. Timon nagyobb tanácsot állított szembe a számban kisebb, vagy állandó tanácssal. Megállapította a nagyobb tanács rokonságát az angol magnum

⁴²Acta Tomiciana III. k. 297. Az idézet uo. 304.: nec in curia diu perseverare honesta occasione hactenus potui, cum nec officium habeam, cuius gratia illic commorari debeam, nec Maiestas regia me saltem verbo retinere curavit, ut penes Maiestatem suam manerem.

⁴³Uo. 305.

⁴⁴A régebbi irodalmat idézi Schiller i.m. 33–36, 43. 15. j. – Szilágyi i.m. 66. 106. j. Mivel e két munka – egymástól ugyan eltérően – taglalja a kérdést, elődjeikre fölösleges hivatkozni.

⁴⁵Schiller i.m. 19–166, különösen 157–158.

concilium-mal, azaz a parlamenti lordok házával.⁴⁶ A kettős tanács elméletét talán a legvilágosabban Kérészy Zoltán jogászprofesszor fejtette ki 1925-ben. Szerinte: „az előkelőség, amely a nagyobb tanácsban való részvétel útján kifejezésre jut, a földbirtokon nyugodott.” Van egy állandó, vagy tulajdonképpeni tanács, és van egy nagyobb, vagy tágabb, vagy teljes tanács, amely királyi felhívásra időről időre gyűlik össze. Ebből alakul ki majd később az országgyűlés felső táblája.⁴⁷

1930-ban tette közzé egy fiatal kutató, Szilágyi Loránd doktori disszertációját a királyi tanács szerepéről az államkormányzatban 1458–1526 közt. Hans Spangenberg 1928-ban megjelent tanulmányát vette mintául, aki a kancelláriai jegyzetek kormányzat-történeti forrás jellegéről írt.⁴⁸ Szilágyi úgy találta, hogy a kancelláriai jegyzetekben feltüntetett referensek (ad relationem N. N.) adták elő az ügyet a királyi tanácsban, és így listájuk alapján megállapítható a tanács összetétele. A referensek listájában csaknem kivétel nélkül ugyanazokat a főméltóságokat, a főtisztviségeket betöltőit lehet főpapokon kívül megtalálni: zömében azokat, akik az oklevelek méltóságsorában szerepelnek (tehát az „ország igazi báróit”). Így tehát csak egy egységes tanács volt, és ezért élesen kritizálja Schillert. Különösen erősen utasítja vissza Schiller téziséát a (tágabb) királyi tanács véletlen, alkalmasszerű összejövételéről. Ha ez így lenne, „igen hátramaradottnak tűnhetné fel az egész magyar kormányzat” – írja Szilágyi.⁴⁹ Még két megállapítását kell Szilágyinak idéznünk, 1464-ig (Mátyás koronázásáig) a tanácsban kívül álló személyek is lehettek referensek, később csak tanácsos, vagy cubicularius lehetett, akár Miksa császárnál.⁵⁰ Szilágyi másik tétele különösen hatásos volt. A referensek listájának összeállításából kiderült, hogy a „territoriális ügyvitel” (azaz a bárói megyeispánok referenssége) csökkent a „hivatali” és főként a „kancelláriai” (azaz a kancelláriai titkárok) referensséggel szemben. „Igen valószínű, hogy a kancellária az általa intézett ügyek egy részében nem is fordult a tanácshoz, hanem bizonyos általánosságban megadott elvek szerint – önállóan járt el.” Az is kiderül, hogy a nádor és az országbíró szinte eltűnik a referensek közül.⁵¹

Szilágyi munkája jóval nagyobb forrásanyag alapján, 666 oklevél referenseit feldolgozva számszerű adatai megdönthetetlen alapnak látszottak, így elsősorban hármass vonatkozásban hatott. Mindenki elfogadta az egységes tanács tételét, és az a pre-koncepció, amely a referenseket a tanácstagokkal azonosította is, szinte általánosan elterjedt. Végül a hivatali apparátusnak a tanáccsal szembeni túlsúlya is sokak előtt elfogadhatónak tűnt. Ennek ellenére többen nem tudták magukat Schiller adatai súlya alól sem kivonni, úgyhogy végül is a két ellentétes elméletnek egy különös összeötvözése

⁴⁶ *Timon Ákos*, Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp. 1919⁶, 652–656, 673–681. Egyébként Angliában is megvolt a „continual council” mellett a ritkábban összejövő „great council”. Vö. *J. L. Kirby*, Councils et councillors of Henry IV. 1399–1413, Transactions of the Royal Historical Society, Fifth series, vol. 14, London 1964, 36.: „The great council may be regarded either as an enlarged council or as an informal parliament.”

⁴⁷ *Kérészy Zoltán*, A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása, Bp. 1925, 15–21.

⁴⁸ *Hans Spangenberg*, Die Kanzleivermerke als Quelle verwaltungsgeschichtlicher Forschung, Archiv für Urkundenforschung 10 (1928) 469–525. – *Szilágyi i.m.*

⁴⁹ *Szilágyi i.m.* 38–40, 66. o. 106. j. (Az idézet innen.)

⁵⁰ Uo. 35.

⁵¹ Uo. 34–60. Az idézet: 60.

jött létre. Mályusz Elemér a negyvenes évek elején a tanácsot saját szavai szerint is Schiller Bódog alapján írta le: azaz a tanácsban minden nagybirtokos részt vehetett, viszont elvetette a kettős tanács elméletét, a referenseket pedig a tanácstagokkal azonosította.⁵² Eckhart Ferenc jogtörténeti tankönyve hasonló álláspontot foglal el. A kettős tanácsnak „sem szervezeti, sem hatásköri alapja nincsen”. Ezzel szemben elismeri, hogy a tanácsban a nagybirtokosok alkalomszerűen gyűltek össze, a referens kérdést azonban Szilágyi alapján tárgyalja.⁵³

Még számos munkát idézhetnék, most azonban inkább a Szilágyi-féle tézisekkel szembeni megnyilatkozásokra térek rá. Szentpétery Imre – különben Szilágyi Loránd tanára – néhány évvel tanítványa doktorátusa után maga is foglalkozott a kancelláriai jegyzetekkel, de egy századdal korábbi időt tárgyalva. Nyíltan kimondta az általános szabályt, „hogy a »relatio« az okleveleken a kancellária számára az oklevéladásra vonatkozó parancs közvetítését jelenti. A relatorként megnevezett személy ugyan az oklevél tárgyául szolgáló ügy egész lebonyolítását intézte, tehát rendszerint a királynak is ő referálta az ügyet”.⁵⁴ Ez óvatos fogalmazás volt, mindenesetre óvatosabb Szilágyiéénál. De maga Spangenberg sem fogalmazott annyira egyértelműen, mint magyar követője. A referensek szerinte „majdnem szabályszerűen” udvari tisztviselők és tanácstagok voltak, sőt később arra is utal, hogy relatio-t tenni nem volt egy bizonyos személyi kör joga. A lényeg nem jogi, hanem bizalmi viszony. Így mindig lehettek nem a tanácshoz tartozók referensek.⁵⁵

Magam már 1964-ben és azóta is elsősorban a relatorok tanácstagságával szembeni aggályokból kiindulva kerültem szembe a Szilágyi-féle tételekkel, és egyre inkább Schiller igazát fogadtam el.⁵⁶ Újabban Engel Pál az általam tárgyalt megelőző korszakkal foglalkozva cáfolja a referenseknek (relatoroknak) a királyi tanács tagjaival való azonosítását. Ezek a bárókból, továbbá az udvari lovagokból és ifjakból kerültek ki.⁵⁷ Vitatkozik azonban Schillerrel is. Elsősorban azzal nem ért egyet, „hogy a királyi tanács báróin az ország nagybirtokos urait kell értenünk”, és hogy „a királyi tanács nem egyéb, mint az ország főpapjainak és mindenkori nagybirtokosainak spontán, alkalmi gyűlékezete”.⁵⁸ Azt azonban elismeri, hogy Schillert a későközépkori adatok vezették félre, és így a 15. század viharos közepére és a Jagelló-korra érvényesek tételei.⁵⁹

⁵² *Mályusz Elemér*, A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és a rendiség problémái, Mátyás király emlékkönyv, I. k. Bp. é.n. 332–334, 417. 70. j.

⁵³ *Eckhart Ferenc*, Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp. 1946, 96–102. Az idézet: 99.

⁵⁴ *Szentpétery Imre*, A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban, Károlyi Árpád Emlékkönyv Bp. 1933, 476–477.

⁵⁵ *Spangenberg* i.m. 470, 497–498.

⁵⁶ *Kubinyi András*, A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541), LK 35 (1964) 73. o. 35. j. – *Uő*, A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején i.m. 71. 50. j., 73. 62. j.

⁵⁷ *Engel*, Nagy Lajos i.m. 400. – Itt jegyzem meg, hogy Bónis, úgy látszik, elfogadja a referensek feladatköréről az oklevéladó parancs közvetítését, de azt is állítja, hogy ez a királyi tanács körére korlátozódott. Szerinte ez „az egységes rendi vezetés biztosítására szolgált”. *Bónis György*, A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Bp. 1971, 224.

⁵⁸ *Engel*, Nagy Lajos i.m. 395–399. Az idézet: 396.

⁵⁹ *Uo.* 399.

Magam Szilágyi nézeteivel szemben Szentpétery nyomán abból indultam ki, hogy a referensek feladata az oklevéladási parancsok kézbesítése volt, nevük feltüntetésével pedig a kancellária önmagát igazolta, hogy nem saját szakállára foglalta írásba az oklevelet. Külföldön is ez volt a helyzet.⁶⁰ A dolognak a lényege a bizalom volt: a referensben meg kellett bízni mind a királynak, mind pedig a kancelláriának. Ezért találunk a király nagyúri bizalmasai és hivatalnokai mellett udvari lovagokat, familiárisokat, kamarásokat a relatíot tevők között. Azt is tudjuk, hogy a kancelláriai jegyzeteket maga a hivatal vezetője (rendszerint a kancellár) vezette rá saját kezűleg az oklevélre, és ezzel fedezte magát az oklevél megpecsételéért. Ha az oklevéladási parancs nem közvetve érkezett, akkor a kancellár (vagy aki őt esetleges távollétében helyettesítette) a „*commissio propria domini regis*” jegyzetet írta rá az oklevélre, hiszen ő felelt a királynak azért, hogy valóban a „király úr saját parancsára” cselekedett.⁶¹

Ebből következőleg módszertani szempontból problematikusnak éreztem, hogy Szilágyi csupán a relatios jegyzetekkel foglalkozott, a commissiosokkal pedig nem. Az oklevelek döntő többségén ugyanis commissios jegyzeteket találunk. Még nem teljesen lezárt kutatásaimból egyelőre a következő kép bontakozik ki. A városok számára kiadott (és a többi oklevélnyerőhöz képest jóval nagyobb számarányú és többségében kormányzati tárgyú) oklevelek közül Mátyás 2%-ot maga írt alá (akkor nem kellett kancelláriai jegyzet), 86%-a commissios és 12% relatios jegyzetet visel. A három csoport az egyháziaknak és a többi világinak kiadott oklevélnél: 1%, 74%, 25%. II. Ulászló idején a városoknak kiadott oklevelek 4%-a saját kezű királyi aláírású, 85% commissios és 11% relatios. A többi oklevélnyerőnél a három csoport: 8%, 56%, 36%.⁶² Ez azt jelenti, hogy kormányzati ügyekben alig alkalmaztak referenseket, de a többi oklevélnek is legfeljebb egy negyedét – egy harmadát közvetítette egy referens a kancellária felé. Feltűnő az is, hogy „ad relationem NN” csak jelentéktelenebb, szinte rutin jellegű ügyekben állított ki általában oklevelet a kancellária. Ha a referensekből kellene a tanácsot rekonstruálni, ahogy azt Szilágyi gondolta, akkor szinte arra kellene következtetni, hogy egyrészt az ügyek nagy része kikerülte a tanácsot, másrészt annak jelentősége, befolyása minimális lehetett. Ebben az esetben viszont a tanácsban Szilágyi által érzékeltetett változások (pl. a főurak kiszorulása) semmitmondóak. Akkor viszont a fontos döntések máshol, nem pedig a tanácsban történtek.

Arra valóban van konkrét és hiteles adatunk, hogy a relatios oklevelek (legalábbis többségben) nem kerültek a tanács elé. 1518 Szent György napján utoljára hoztak a

⁶⁰ Ld. fenn, 48, 54, 56. j. Az újabb irodalomból: *Georges Tessier*, *Diplomatique royale française*, Paris 1962, 281–285.

⁶¹ A jegyzetek írása egy-egy kancellár hivatali idejében túlnyomó többségben azonos kéztől ered, míg az okleveleken számos kéz írása ismerhető fel. A kancellár kezére utaló, és a commissios jegyzetek esetében a kancellár oklevéladási parancsát bizonyító adatok is maradtak fenn. Az utóbbira: *Szilágyi* i.m. 29. 12. j. Az előbbivel kapcsolatban: a budai káptalan 1539-ben II. Lajos egy 1520-as oklevelét így írja le: *sigillo suo secreto ab intra in margine consignatas ac per manus domini cancellarii sui super scripturas donationales hec consignatura, videlicet commissio propria domini regis in scriptis partim apparebant, partim vero mures corrose extiterant*. DL. 89145. (Egerek már akkor is megrágták az okleveleket!)

⁶² *Kubinyi András*, *Társadalmi változások, gazdasági élet és államkormányzat Magyarországon 1458–1526*, Tézisekbe foglalt tudományos munkásság a MTA Kézirattárában, Bp. 1985. 24.

prelátusok és a bárók a köznemesek nélkül törvényt. A 19.t.c.-ben megtiltják, hogy a titkárok és egyéb referendáriusok a királyhoz benyújtott kérvényekre a relatiokat mint eddig a tanácson kívül „privatim” állítsák ki.⁶³ Ez különben egybevág Szilágyinak a már fent idézett nézetével, hogy a kancelláriai titkárok az ügyek egy részében nem fordultak a tanácshoz.⁶⁴ Szilágyi saját adatai alapján megállapítható, hogy 1458–1526 között a relatio oklevelek 47,4%-a tartozott a „kancelláriai ügyvitelhez”, azaz a titkárok relatiojára állíttatott ki. Mivel Mátyás első 13 évében gyakorlatilag hiányzik a titkári relatio, 1471-től számítva a „kancelláriai ügyvitel” aránya már 60,1%.⁶⁵ Ezzel Szilágyi ellentmondásba keveredik magával, hiszen ha a titkári relatiók nem kerülnek a tanács elé, akkor még a relatio oklevelek nagy része sem igazolja a tanács tevékenységét.

Valószínűnek látszik viszont, hogy korunkban a relatio oklevelek nagy része, a titkárok referensségét bizonyítóknak pedig a zöme, kérvényekre lett kiállítva. A kérvények ügyintézését pedig épp Szilágyi Loránd egyik tanulmányából ismerjük, aki számos kérvényt, a kérvények alapján kiadott és azzal általában egyező oklevelet dolgozott fel, és részben közölt is. Adatait ugyan lehetne bővíteni,⁶⁶ de ez nem változtatna az eredményeken. A kérvények aljára valaki ráírta azt, hogy a kérést a király engedélyezte és mikor. A fennmaradt példákban ez lehetett maga a király, a kincstartó, de többnyire egy titkár. Az aláíró neve került aztán a relatio jegyzetbe. Ebből több is következik. A commissio jegyzetek éppúgy takarhatják a király valóban saját intézkedését, mint a nevében eljáró kancellárét. Bizonyos esetekben pedig a király valamely megbízottja járhat el az uralkodó nevében, pl. pénzügyi kívánság esetében a kincstartó, többségében pedig valamelyik titkár. Bár a király jóváhagyására utal a kérvényre rávezetett szöveg, valószínű a francia analógia alapján, hogy a relatio szerzője állandó vagy időleges királyi felhatalmazás alapján jogosult volt bizonyos ügyekben a királlyal való konzultáció nélkül oklevéladási parancsot adni a kancelláriának.⁶⁷ Ennek lehetett következménye az, amire az 1518. évi Szent György-napi dekrétum 19. cikkelye is utal, hogy így egymással ellentétes értelmű okleveleket is bocsátottak ki.

Azt mondhatnánk tehát, hogy legalábbis Mátyás uralkodásának második felétől kezdve a referensek (egyik ?) fő feladata a kérvények ügyintézése lett, ezt pedig a tanácstól függetlenül végezték. Lehet azonban, hogy még a kérvényeknek többségét sem ők intézték el, hanem a commissio jegyzetek mögött egymástól egyelőre meg nem különböztethetően a király és kancellárja. (A kérvények ügyintézői közti belső arányt azért sem tudjuk meghatározni, hiszen a commissio oklevelek között kell keresnünk a kérvénymentes, királyi „motu proprio” intézkedéseket, beleértve a teljes államkor-

⁶³ *Kovachich*, Supplementum i.m. II. k. 413.

⁶⁴ Ld. fenn, 51. j.

⁶⁵ A *Szilágyi* i.m. 60. oldalán olvasható táblázat és a 78. 323. j.-ben közölt adatok alapján.

⁶⁶ *Szilágyi Loránd*, Írásbeli supplicatiók a középkori magyar administrációban, LK 10 (1932) 157–156. – Néhány pótlás. 1514. A kérvényen Szalkai László titkár elintéző szövege, a kiállított oklevélén ő a referens. Dl. 82397–82398. – 1525. A kérvényt Brodarics István titkár intézi el, a királyi oklevélén az ő neve olvasható referensként. Df. 260226–260227. – 1525. Csak a supplicatio marad fenn, rajta Budai László titkár intézkedése olvasható. Df. 201626.

⁶⁷ *Tessier* i.m. 282.: „Dans la réalité, l'auteur de la *relatio* jouit d'une délégation permanente ou temporaire qui lui permet de donner des ordres à la chancellerie sans avoir à consulter le roi dans chaque cas particulier.”

mányzatot.) Mindössze a commissios oklevelek egy csekély hányada, a „commissio propria domini regis in consilio”⁶⁸ (és ehhez hasonló jegyzetek)⁶⁹ igazolnák – a kancellária jegyzet oldaláról – a tanács szerepét.

Bár a commissios oklevelek egy meg nem állapítható hányada a kancellár ügyintézését mutatja, mégsem állíthatjuk azt, hogy a tanács kormányzati szerepének jó részét a kancellária vette át, legalábbis a kérvények esetében. A titkárok ugyanis a közhiedelemtől eltérően nem a kancellária hivatalnokai voltak (noha időnként besegíthettek munkájába). Sohasem nevezik őket kancelláriai, hanem királyi titkároknak, teljes címük pedig „secretarius et consiliarius domini regis (vagy regiae maiestatis)” volt.⁷⁰ Az egyik titkár volt a gyűrűspecst őre⁷¹, és mint ilyen nemhogy nem tartozott a kancellár alá, hanem időnként a király általa akarta kijátszani a kancellárt.⁷² A magyar királyi titkárok szerepe és feladatköre legjobban még az angolokéra hasonlított.⁷³ A titkárok száma egyre nőtt, II. Lajos alatt már tíznél többen vannak.⁷⁴ Mintegy a tanácstól független, önálló tanácsot képeznek, noha maguk tagjai a hivatalos tanácsnak is. Ez azonban már túlmutat az általam most tárgyalt koron.

Szilágyi a relatiók alapján tehát nem tudhatta a tanács szerepét tisztázni, mindössze az derült ki, hogy a kérvények ügyintézése – azaz általában egy rutin jellegű ügy – „hivatalból” nem került a tanács elé. Így érthető a nagyurak fokozatos kiszorulása, rutin ügyek adminisztratív kezelése az esetek többségében már nem illett pl. a nádor méltóságához. Ennek ellenére egyáltalán nem biztos, hogy ezeknek az ügyeknek egy része nem fordult meg a tanácsban. Nem véletlen ugyanis, hogy számos olyan oklevélben, amelyben kérvény előzményre következethetünk, megtaláljuk a már fenn idézett „de consilio prelatorum et baronum” formulát,⁷⁵ másokban viszont nem. Valószínű, hogy az ügyintézőtől függött, hogy bevitte-e az ügyet a tanácsba, vagy sem. A kancelláriát csak az érdekelte, hogy kitől kapta a parancsot. Úgy látszik tehát, hogy a relatiós jegyzeteknek a tanács története szempontjából nincs nagy jelentősége, és máshol kell keresnünk az

⁶⁸ Ld. fenn, 8. j.

⁶⁹ Pl.: ex deliberatione consiliariorum regie Maiestatis, Dl. 17027.

⁷⁰ *Kubinyi*, A magyar állam i.m. 72.

⁷¹ *Szilágyi*, Kancellária i.m. 28. – Mátyás alatt talán inkább a királyi kisebb titkospecsétet kezelte, *Kumorovitz L. Bernát*, Mátyás király pecsétjei, Turul 46 (1932) 13.

⁷² Szalkai kancellár 1523-ban Szydowiecki lengyel kancellár segítségével el akarta érni, hogy „Maiestas sua non utatur sigillo parvo annulari, nisi ad res parvas et secretas. Que scilicet damnum afferre Maiestati sue non poterant”. Szydowiecki jelentése az 1523-as magyar–oszlák csúcstalálkozóáról. MTA Kézirattára, Másolatok. Orosz–lengyel levéltárak. 215.

⁷³ A titkár Németországban is consiliarius et secretarius, az uralkodó többnyire előkelő bizalmasa volt. *Andreas Kraus*, Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluss auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa, Römische Quartalschrift 35 (1960) 51–52. Angliában a kancellár kezében levő nagypecséttel szemben kisebb pecsétet alkalmaztak. Ezekhez kapcsolódtak a consiliarius et secretarius-ok, akik nem voltak alávetve a kancelláriának. Uo. 54–58. A francia titkárok alacsonyabb rangúak voltak, és a kancelláriához tartoztak. Uo. 60. Kraus munkájában más országokban is foglalkozik a titkárokkal – a magyar viszonyokat nem ismeri –, de ezek idézése szükségtelen. Azt is meg kell jegyezni, hogy már II. Ulászló, de főként II. Lajos alatt a titkárok száma megnő (*Kubinyi*, A magyar állam i.m. 72.), és ez változtat a helyzeten. A titkár kérdést újra kellene feldolgozni.

⁷⁴ Ld. az előző j.-t, és *Bónis*, Jogtudó értelmiségi i.m. 315–325.

⁷⁵ Ld. fenn, 10. j.

adatokat, és más módszert kell alkalmazni, ha többet akarunk megtudni róla. A tanács tagjait megismerve újra elő kell majd vennünk a kancelláriai jegyzetek problémáját.

A tanács kormányzattörténeti jelentőségét ugyanis semmi esetre sem tagadhatjuk. A Schiller könyvében összegyűjtött anyag ezt tökéletesen bizonyítja. Schiller különben még egy fontos lépést tett a kérdés megválaszolása felé: igyekezett összegyűjteni azokat az adatokat, amelyek a tanács személyi összetételét mutatják be.⁷⁶ Sajnos, ezt nem aknázták ki, és jóval több adatra lett volna szükség ahhoz, hogy pontosabban lássunk. A „szűkebb és tágabb” tanács elméletével szemben is merültek fel jogos kifogások, mint fenn láttuk, úgyhogy – függetlenül minden érdemtől – Schiller munkáját éppúgy nem lehet alapul venni, mint Szilágyiét.

Mielőtt munkám lényegéhez fognék, egy kérdést mégis tisztáznunk kell. Valóban hibás a Knauz–Schiller–Kérészy-elmélet a kettős tanácsról, vagy pedig meghatározható egy ilyen kettős intézmény. Ha igen, akkor ebből kell kiindulni, ha nem, akkor más útra kell lépni. Úgy látom, hogy annak ellenére, hogy a tanácsot – mint e tanulmány elején is bemutatam – egységes intézménynek – még ha különböző elnevezésekkel is – mutatják forrásaink, maradt fenn több adat, amelyekből kevesebb közvetlenül, több közvetve mégis a kettős tanács koncepcióját igazolják.

Az alábbiakban időrendben haladván mutatom be ezeket az adatokat, ill. adattípusokat. Schiller maga egy-egy adatot mutat be a 14., ill. a 15. század közepéről, amelyek a „teljes tanácsot” mutatják. (Totum, ill. totale consilium.)⁷⁷ Amennyiben van „teljes” tanács, akkor következtetni lehet részleges tanácsra. (Itt természetesen a „praelati et barones” szinonimával jelzett tanácsra gondolok, és ezen belül egy szűkebb és egy tágabb testületre, nem pedig arra, amit Mátyusz Zsigmond uralkodása idejére jelzett, „hogy magában a tanácsban a király személye körül kezdett egy olyan kis csoport kialakulni, amelynek tagjai nem nagyurak, hanem kormányzati szakemberek és diplomata.”⁷⁸ Bár elsősorban bárói tanácsdagokkal foglalkozik ez a tanulmány, később a „szakemberekről” is szó lesz.)

Mátyás trónraléptét közvetlenül megelőzve született már egy tervezet, amely kettős tanácsot írt elő. Az 1454-es országgyűlésre készült királyi proposíciók kérték a magyar „uraktól”, hogy válasszanak maguk közül néhány tanácsost a király mellé (aki gyakran külföldön van), valamint nagyobb számban más tanácsosokat, akik Magyarországon maradnak, és akikhez a király is fordulhat, és akik jogosultak az „egész ország” nevében dönteni.⁷⁹ Bár ebben az esetben a király távolléte motiválta a kettős tanácsot, a nagyobb létszámúnak a hatásköre is nagyobb volt. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy egy szűkebb, állandó, a királyt követő, valamint egy másik, szélesebb körű, csak fontosabb ügyekben összeülő, adott esetekben az országgyűlést pótló, nagyobb hatáskörű tanácsra gondoltak.

Mátyás korából két típusjellegű adat enged kettős tanácsra következtetni. 1461. szeptember 27-én Mátyás úgy látta főpapjaival és báróival, hogy olyan ügyek merültek fel,

⁷⁶ Schiller i.m. 30. 20. j. – Mintaként különben felhasználhatók az angol tanáccsal foglalkozó munkák, amelyek szintén a tanácsdagok névsorát is elemzik, pl. Kirby i.m. 35–65. – J. R. Lander, Crown and Nobility 1450–1509, London 1976, 171–219, 309–320.

⁷⁷ Schiller i.m. 147. 22. j.

⁷⁸ Mátyusz Elemér, A magyar rendi állam Hunyadi korában, Századok 91 (1957) 575–576.

⁷⁹ Decreta regni Hungariae i.m. 432–433. – Mátyusz, A magyar rendi állam i.m. 99.

amelyeket valamennyi prelátus és báró tanácsa nélkül nem intézhet el, ezért november 5-re valamennyi főpapot és bárót összehívta Budára.⁸⁰ Azaz: egy fontos ügyben a prelátusok és bárók úgy döntenek, hogy valamennyi prelátus és báró összejövetele határozzon. Ha behelyettesítjük a szinonímát, akkor ez úgy szól, hogy a királyi tanács arról dönt, hogy a királyi tanács teljes létszámban összeülve határozzon. 1478. július 21-én Olmützben a király kíséretében levő és név szerint felsorolt főpapok és főurak az ország többi prelátusa és bárója felhatalmazása alapján erősítették meg a cseh békét.⁸¹ Nyilvánvaló, hogy az uralkodót Morvaországba követő urak alkották azt a tanácsot, amely végül is a béke ügyében döntött, és a csehekkel való tárgyalásban részt vett. Ők azonban a többi főpap és báró meghatalmazottaként jártak el, legalábbis elvileg.

Hasonló adatokat idézhetünk a Jagelló-korból is. Egy bizonyos ügyben a döntést II. Ulászló tanácsára ruházta, mint akik a távollévő prelátusokat és bárókat „reprezentálják”. Az oklevelet a határozatról a megjelent főpapok és főurak magukat név szerint megnevezve adták ki.⁸² Itt is ugyanazt látjuk, mint az előző esetben: a király környezetében levő főpapok és bárók ugyan hozhatnak döntést, de ezzel a távollévők képviselésében, azok helyett járnak el. Idéztem már Frangepán érsek levelét, amelyből szintén lehet kettős tanácsra következtetni.⁸³ Utolsó adatunk bizonyítja a legpregnánssabban a kettős tanács létét. Erről Lorenz Saurer alsó-ausztriai „Vizedom” (pénzügyi főtisztviselő) és egyben a tartományi kormány tagja értesít bennünket Miksa császárhoz intézett 1514. szeptember 5-én kelt jelentésében. Megjegyzem, hogy Saurer volt illetékes a császár keleti politikájának intézésére.⁸⁴ A Vizedommal ugyanis, amint Bécsbe érkezett, azonnal összejött Brandenburgi György örgróf, Saurer pedig a beszélgetésről nyomban részletesen beszámolt a császárnak. Ebből megtudjuk, hogy korábban II. Ulászló egy nagy tanácsot (ainen grosen Ratt) tartott, most azonban nem egész, hanem részleges tanácsot tart.⁸⁵ Tehát Brandenburgi György, aki maga is tagja volt a magyar királyi tanácsnak (ld. a függelék), megkülönböztetett egymástól egy nagy vagy egész és egy részleges tanácsot.

Nos, adataink azt mutatják, hogy meg kell különböztetni egymástól a király környezetében rendszeresen megjelenő főpapokat és főurakat az ország valamennyi

⁸⁰ „...visum est nobis ac prelatis et baronibus nostris in presenciarum nobiscum constitutis... sine communi omnium prelatorum et baronum nostrorum consilio in quam finalem conclusionem rationabiliter non esse deveniendum. Ut igitur res tam magni momenti, que omnes communiter concernunt gravissimo omnium iudicio tractentur, omnes et singulos prelatos et barones nostros ad festum beati Emerici ducis... in civitatem nostram Budensem decrevimus esse vocandos et vocavimus”. ...itt majd „communi cum voto” döntenek. Zichy Okmánytár X. k. 178–179.

⁸¹ „Prelati et Barones Regni Hungarie, pleno et sufficienti mandato ceterorum Dominorum Prelatorum et Baronum Regni prefati fratrum nostrorum suffulti.” *Teleki József*, Hunyadiak kora Magyarországon, XII. k. Pest 1857, 99. A megjelentekre ld. a Függelék. (M. 23.)

⁸² A király „nobis ut consiliariis et ut prelatis et baronibus absentesque dominos prelatos et barones totius regni Maiestatis sue fideles representantibus comisit”. DL. 23067.

⁸³ Ld. fenn, 42. j. – Tágabb tanácsra utal egy jelentés Zyprian von Serntein császári kancellárhoz: „in Hungern ist yecz ein Versammlung der treffenlichsten Personen pey den Khunig.” Wien, HHStA Maximiliana, Kart. 30. fol. 6. 1513. X. 2.

⁸⁴ Az udvari szabóból a császár egyik legfontosabb munkatársává váló Saurer életrajzát ld. *Hermann Wiesflecker*, Kaiser Maximilian I., Bd. V. Wien 1986, 265–270.

⁸⁵ „weiter Sagt er mir das der Kunig jecz nit ganncken Rat Sunder particular Rat halt.” Wien, HHStA Maximiliana, Kart. 32. fol. 18. v. (1514. IX. 5.) A másik adat: uo. fol. 18.

prelatusaitól és báróitól, akik nyilván gyakorlati okokból sem tartózkodhattak mindig a király mellett (nagy számuk és más irányú elfoglaltságaik miatt), sőt a Frangepán adat szerint erre talán nem is volt joguk. Az uralkodó környezetében levő urak azonban a teljes főpapi és bárói kar nevében, helyett és meghatalmazottaként jártak el a tanácsban, ahogy arra az 1493-as oklevélben alkalmazott „repraesentare” ige is bizonyítékként szolgál.⁸⁶ Nagyobb hatáskörrel a szélesebb összetételű testület rendelkezett, ezért volt szükség fontosabb esetekben valamennyi főpapot és bárót összehívni. Talán nem is annyira a nagyobb és a szűkebb tanácsot kellene egymástól megkülönböztetni, hanem az egész, vagy teljes tanácsot a szűkebb, vagy részlegestől. Jogilag, de legalábbis a kortársak tudatában a „szűkebb” tanács nem volt más, mint a teljes tanács tagjaiból álló kisebb létszámú, operatívabb testület, amely kevésbé fontos ügyekben eljárhatott a teljes tanács helyett. Ezért nem különböztetik meg egymástól más névvel a két tanácsot, alapjában véve valóban mindkettőre áll a „prelatusok és bárók” megnevezés.

Az a terminológiai következetesség, ami nem engedi az egyes említéseknél egymástól a két tanácsot megkülönböztetni, nagyon megnehezíti munkánkat, hiszen nyilván nem lényegtelen a történész számára, hogy melyik tanácsban milyen ügyeket tárgyaltak, kik vettek részt, és az sem, hogy valami rendszer alapján, vagy teljesen rendszertelenül, „klubszerűen”, ahogy azt Schiller nyomán eddig általában elképzeltük. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy Schiller megkísérelte ugyan egymástól szétválasztani a két tanácsot, de fejtegetései olykor áttekinthetetlenül zavarosak, olykor pedig olyasmit állít, ami tökéletesen helytelen. Így pl. a főpapok és bárók alatt a tágabb királyi tanácsot érti,⁸⁷ így olyan adatokat is idéz a tágabb tanácsra, amelyek pedig a szűkebbre vonatkoznak.

Ilyen megkülönböztetésre pedig szükség van, különben azokból az oklevelekből, amelyekből a tanácsstagok név szerint megismerhetők (összeállításukat és a tagok névsorát ld. az I. függelékben), nehezen tudnánk a tanácsokban való részvétel jogának és módjának meghatározását elvégezni. Bár egy-két esetben lehetséges, hogy alábbi fejtegetéseim egyike-másika vitatható lesz, többségében eléggé világosan különválaszthatók a tanácslisták. A „tágabb tanácshoz” sorolandók először is azok az oklevelek adatai, amelyeket országgyűlések idején adtak ki a maguk nevében a főpapok és a bárók, vagy ahol királyi oklevélben beleegyezésüket tanúsították.⁸⁸ Ugyancsak a szélesebb körű testület tagjait mutatják általában a külföldi államszerződésekhez való hozzájárulások is. Ilyen esetekre is szokták meghívni a főpapokat és bárókat.⁸⁹ Végül idesorolandók azok a tanácskozások, amelyeknek megmaradt a meghívója, vagy ahol az oklevél maga utal a tanácskozásra.⁹⁰

⁸⁶ A reprezentáció kérdésével, jelentőségével az alkotmánytörténeti irodalom részletesen foglalkozik. Magyar viszonylatban (bár az idézett adatot nem ismeri) vö. *Joseph Holub*, *La Représentation politique en Hongrie au Moyen Age*, Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États, XVIII. Louvain-Paris 1958, 77–121.

⁸⁷ *Schiller* i.m. 122. 10. j.

⁸⁸ A főpapok és bárók országgyűlés előkészítő szerepét az 1495:25.t.c. is kodifikálta. *Corpus Juris* i.m. 576, 578. Országgyűlésre személyre szóló meghívót kaptak a tanácsstagok. Vö. *Schiller* i.m. 71–85, 167–178. A meghívottak körének jelentőségére: 1486:64.t.c. *Corpus Juris* i.m. 456.

⁸⁹ Vö. *Schiller* i.m. 95–102. Ilyen meghívó pl. 1506. Dl. 82244. (A címzett esküdt ülnök volt.)

⁹⁰ Ld. pl. fenn, 8. j.

A „szűkebb” tanács üléseiről leginkább a külföldi követjelentések utalnak, amikor megmondják, hogy kik voltak azok a tanácsosok, akiknek a jelenlétében tárgyaltak. Szűkebb tanácsülésnek tartjuk az uralkodót külföldre kísérő urak értekezletét, az 1515-ös bécsi kongresszus kivételével, ahol csak az Anna hercegnővel kötött házassági szerződésnél jelenlévőket tartottam „szűkebb” tanácsnak.⁹¹ Szűkebb tanácsüléseken járulhattak hozzá a főurak a királynak valamely lázadóval kötött egyezményéhez is: ezt bizonyítja egyrészt az, hogy ez nemegyszer nem Budán, tehát a király utazása közben történt, másrészt a viszonylag alacsony létszám is. Ilyen oklevelek főként Mátyás uralkodása első éveiből maradtak fenn. Végül szűkebb tanácsnak fogható fel az a bírói tanács is, amely összetételéről oklevél maradt fenn.

A bírói tanács és a királyi tanács azonossága nem egészen egyértelmű. Schiller Bódog a bírói tanácsot a szűkebb tanáccsal azonosította.⁹² Szilágyi, úgy látszik, hogy csak a Mátyás-kori személynöki bíróság tanácsát látta a (saját elmélete szerint relató-rokból álló) királyi tanáccsal azonosnak.⁹³ A bírói tanács (elsősorban persze a személyes jelenlét bíróságánál) és a királyi tanács azonosságát a Zsigmond-korban, úgy látszik, általában senki sem vonja kétségbe.⁹⁴ A probléma nem annyira abban van, hogy a bírói tanácsot a tágabb, vagy a szűkebb tanácshoz kapcsoljuk — úgy vélem, hogy teljesen nyilvánvaló, hogy az utóbbihoz kell kötnünk, hanem az, hogy a bírói tanács nem volt-e önálló, az állandó tanácstól független intézmény. Ez a probléma annál is inkább fennáll, hiszen ebben az időben alakul ki a királyi tábla, amelybe az országgyűlések fizetett főpapi és bárói ülnököket is választanak (eleinte ritkábban, később pedig egyre gyakrabban köznemesi assessorokkal együtt). Már Hajnik Imre is rámutatott azonban, hogy ezáltal nem szűnt meg a királyi tanács bírósági működése.⁹⁵ Mivel a kúriai bíróságokon, azaz a táblán hivatlanul senki sem vehetett részt, a törvényben megszabott méltóságokon (és nyilván a választott ülnökökön) kívül elvileg nem ülhetett más.⁹⁶ Nézetem szerint ez dönti el a kérdést, a tanácstagokat felsoroló ítéletlevelek nem a bírói, hanem a rendes tanács eljárása során keletkeztek. Elsősorban a részt vevő prelátusoknak az ülnöknek választottaknál jóval magasabb száma a döntő. (A számok az I. Függelék számai.) Csak 1492 utáni ítéletleveleket figyelembe véve így keletkeztek az U.9. (országbírói), 10. (szintén), 12. (személynöki), 13. (szintén), 14. (nádori), 15. (szintén), 24. (országbírói) oklevelek. Mindössze kettőben (U.7. és 8.) nincs nagyobb számú prelátus és báró jelen, az U.11. oklevél pedig amúgy is kifejezetten a tanács kiadványa. Adataink egyben azt is

⁹¹ Ld. az I. Függelékben U. 34. alatt. — A bécsi kongresszusra ld. *Hermann i.m.* — *Krysztóf Baczkowski*, *Zjazd wiedeński 1515*, Warszawa 1975. — Előfordulhatott, hogy a szűkebb tanács ilyenkor maga is kettészakadt, néhány tanácsos követte a királyt, a többi máshol együtt maradt. Így pl. az 1467-es moldvai hadjárat alatt állítólag csak a nádor és a váradi püspök követte az uralkodót, míg a tanács többi része: Vitéz és Várdai érsekek, Janus Pannonius püspök, Rozgonyi János és Kanizsai László Váradon maradt. Dl. 59550. Ezt az adatot — mivel a névsor nem feltétlenül teljes — nem használtam fel a tanács statisztikájánál.

⁹² *Schiller i.m.* 36–63.

⁹³ *Szilágyi*, *Kancellária i.m.* 100–101.

⁹⁴ Vö. *Bónis*, *Jogtudó értelmiség i.m.* 135. — *Ladányi i.m.* 279. — *Engel*, *Zsigmond i.m.* 128. 18. j.

⁹⁵ *Hajnik Imre*, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*, Bp. 1899, 54–58.

⁹⁶ Vö. pl. 1486:68. és 1492:42.t.c. *Corpus Juris i.m.* 458, 460, 506.

bizonyítják, hogy teljesen függetlenül attól, hogy elvben melyik nagybíró ítélkezett, a tanács összetétele azonos. Az is valószínűvé teszi a bírótársakat felsoroló oklevelekben a bírói tanácsnak a rendes tanáccsal való azonosságát, hogy ezek száma elenyészően csekély a bíróság ülnökeit fel nem sorolókkal szemben. Úgy tűnik, hogy nem annyira az ügy jelentősége, hanem az a tény, hogy az ítélkezés a rendes tanács keretében, vagy pedig a szokott táblai ítélkezés rendjében történt, döntötte el, hogy megnevezték-e a bírótársakat vagy sem.

A fenti szempontok alapján választottam szét az általam ismert tanácstaglistákat. Egy-két esetben a szétválasztás nehezebb volt, de az esetleges hiba nem módosíthatja lényegesen az eredményeket. (Ilyen pl. az U.6. számú lista, amely tartalmazhatta a szűkebb tanács összetételét is.) Végül Mátyás korában 22 szűkebb és 7 tágabb, az interregnum alatt 2 szűkebb és 2 tágabb, II. Ulászló idején 23 szűkebb és 12 tágabb ülés tagnévsorát dolgozhattam fel. Két megjegyzés: az U.33. oklevél esetében nem sikerült valamennyi pecsétet azonosítanom, mégis felhasználtam hiányosan a listát, mert körülötte nincs teljes tanácslistám. Az U.34. számú listában viszont megkülönböztethető a királyt Bécsbe kísérő teljes tanács és azon belül a szűkebb tanács is. Nem dolgoztam viszont fel a tanácstagokat is tartalmazó és a II. Függelékben idézett négy listát, mert vagy pártállást jelölnek, vagy pedig keverednek erősen a tanácshoz nem tartozó egyedekkel.

2. A szűkebb (részleges) és tágabb (teljes) tanácsok ülésein megjelent bárók

Hosszúra nyúlt, de szükséges bevezetésem után végre rátérhetek valódi témámra, a tanácsok bárói összetételének vizsgálatára. Az Interregnum tanácsait nem különböztetem meg külön, hanem Mátyáséval együtt tárgyalom, hiszen még a Mátyás-kori tanácsosok vettek bennük részt.

Elsőnek a szűkebb tanács személyzete kerül sorra, és a Schillerrel szemben újonnan felvetett érv megvizsgálása, lehet-e valami szabályszerűséget találni, vagy pedig valóban a nagybirtokosok szinte klubszerűen, kaszinószerűen akkor jelentek meg, ha arra kedvük tartotta.⁹⁷ Az itt bemutatandó számszerű összefüggések a Függelékek adatain alapulnak, amelyekre csak konkrét esetben, amennyiben szükséges, utalok.

A 22. Mátyás-kori és a két Interregnum-kori szűkebb tanácsban 50 személy mutatható ki összesen 135 alkalommal. 95 alkalommal hivatalban lévő, tehát épp országos bárói tiszteet betöltő egyén (szűkebb) tanácstagságára maradt adat. A volt bárók 31 alkalommal találhatók ebben a testületben, míg olyan egyénre, aki még nem viselt bárói méltóságot, csak 9 alkalommal tudtam adatot találni. A százalékarány: 70, 4, 23 és 6,6%. Kissé módosul a kép, ha megkülönböztetjük az 1471-es Vitéz-féle lázadás előtti és utáni tanácsokat. A Vitéz-összeesküvés bukása előtt 11 tanácsülés összetétele rekonstruálható. Itt 31 személyre maradt adat, és pedig 77 alkalommal. A három csoport 61, 14 és 2, százalékban pedig 79,2, 18,2 és 2,6. 1472-től II. Ulászló bejöveteléig 13 tanácsra maradt adat, amelyeken 24 személy mutatható ki 58 alkalommal. A megoszlás a hivatalban levő

⁹⁷ Ld. fenn, 45, 58–59. j.

bárók, a volt bárók és a még méltóságokat nem viseltek közt: 34, 17, 7. Százalékban: 58,6, 29,3 és 12,1. A II. Ulászló-kori 23 szűkebb tanácsülésen 32 fő mutatható ki, összesen 101 alkalommal. Hivatalban levő báró 74-szer, volt báró 12-szer és még méltóságot nem viselt 15-ször található a tanácsban. Százalékban ez 73,3, 11,9 és 14,8.

A számok sok mindent elárulnak. Így a tanácsüléseken átlag részt vevő bárók számának csökkenését: míg a Vitéz-összeesküvésig átlag 7 fő ült a tanácsban, ez Mátyás uralkodása második felében 4,5-re esett, hogy azután II. Ulászló alatt lényegében megmaradjon: 4,4. (Mátyás alatt 14 volt a maximum és 2 a minimum, II. Ulászló alatt 9 a maximum és 2 a minimum.) Érdekes a bárói méltóságot még nem viselt egyének tanácsülési részvételének egyenletes növekedése a tanácsban. Míg a Vitéz-féle összeesküvésig alig haladta meg számuk a két és fél százalékot, addig II. Ulászló idejében az arányuk majdnem hatszorosára nőtt. Ez azért is érdekes, hiszen ugyanakkor csökkent a szűkebb tanácsban részt vevők köre, és az átlagosan megjelentek száma is. Ami ennél lényegesebb, a báróságot nem viseltek által betöltött tanácsstagi helyek abszolút szám szerint is növekedtek. Személy szerint már nehezebb különválasztani a méltóságot nem viselteket, hiszen később többségük báróként is a tanácsban ült. Mátyás alatt hat személyről van szó, négy lett báró később. II. Ulászló alatt nyolc fő, de közülük öt kapott bárói méltóságot.

A régi, jogi értelemben bárónak tekintendők (a veri regni barones és a volt bárók) domináltak tehát egész korszakunkban a szűkebb tanácsot, a még nem méltóságviselők számuknak növekedése ellenére sem számszerűen, sem számarányban még mindig nem módosították a 14. században kialakult és Zsigmond alatt sem változott állapotot. A király szűkebb tanácsa tehát nem vált a „természetes”, a „név szerinti” bárók, a „mágnások” vagy „úrfiak” gyülekezetévé, legfeljebb csirái mutatkoztak meg egy ilyen fejlődésnek. Lehet, hogy a „homo novus” tanácsstagok egy részét a király azért vonta be a szűkebb tanács munkájába, hogy előkészítse őket későbbi bárói tisztt betöltésére. Ezért nem látszik indokoltnak Schiller nyomán alkalmoszerű összejövetelekre gondolni. Igaz, Schiller a tágabb tanács esetében beszélt erről, de mivel adatai egy része a szűkebb tanácsra vonatkoznak, ennél a testületnél is kétségbe kell vonni nézetét.

Az is valamiféle szabályszerűséget látszik igazolni, hogy az országos méltóságok közül kik és milyen arányban vettek részt a tanács munkájában. Minden jel arra mutat, hogy általános törvényszerűségek mellett itt is változott korszakunk folyamán a rendszer. Az egész korszak alatt három méltóság szerepel folyamatosan és rendszeresen a szűkebb tanácsban. Az összesen 47 ismert névsorú tanácsülésen a nádor 23-szor volt jelen, és ha figyelembe vesszük, hogy kilenc tanácsülés idején tiszte nem volt betöltve, méltóságának jelentősége még világosabbá válik. Feltűnő viszont az erdélyi vajda jelenlétének nagy aránya, 28 alkalommal igazolhatjuk megjelenését. Csakhogy ennek a magas aránynak értékéből erősen levon az, hogy 14 alkalommal a vajda egyben az országbírói tiszttel függött össze. Egyszer pedig a tárnokmesteri méltóság volt a vajdával összekötve, és ez is jelentheti azt, mint az országbíróság. A vajda gyakori szereplésének értékével szembeni kételyt az is alátámasztja, hogy a szlavón bánnál épp ellentétes képet látunk. Nyolc alkalommal kilenc bán jelent meg a tanácsban. Az utolsó adat az, amikor 1504-ben mindkét bán ott ült (U.25.), ami különben az egyetlen II. Ulászló-kori adat a bánra a szűkebb tanácsban. Csakhogy a két kinevezett bán akkor nem tudta átvenni a bánságot,

egyikük, Both András csak 1506-ban, a másik, Balassa Ferenc pedig egyáltalán nem.⁹⁸ A Mátyás-kori adatok szerint egy-egy tanácsülés Péterváradon (M.10.), ill. Zágrábban (M.24.) volt megtartva. Érthető, hogy a török ellen hadba vonuló király mellett, ill. tartománya központjában a szlavón bán részt vesz az ülésen. Egy ízben a bán Janus Pannonius volt: a pécsi püspök nem bántása, hanem egyházi méltósága révén jelent meg. (M.14.) Az M.18. és 20. számú tanácsuléseken a bán mint királyi kincstartó vett részt, Ernuszt János ugyanis elsősorban az volt. Így tehát a bán jelentéktelen tanácsi szereplése mellett különösnek tűnne a vajdai jelenlét kiemelkedése.

A harmadik állandó szereplő az országbíró. 24-szer ül a tanácsban, ebből 14-szer egyben vajdaként. Valószínűleg jóval magasabb lenne az arány, ha Mátyás első országbírója, az öreg Pálóczi László nem tartózkodott volna szívesebben birtokain. (Csak három szűkebb tanácsulésen vett részt.) A csak országbírói tiszteet betöltő Geréb Péter viszont az idejébe eső összes szűkebb tanácsulésen megjelent.

Említettem már, hogy a korszakon belül változások voltak. Ez megmutatkozott a tárnokmester esetében is. A Vitéz-összeesküvés előtt 11 ülés közül még négyen ott volt, 1472–1490-ig viszont csak egyszer van jelen 13 ülés közül (igaz, az állás többször betöltetlen), hogy a II. Ulászló-kori 23 ülés közül tizen megjelenjen. A legérdekesebb változás azonban az udvari méltóságoknál mutatható ki. A Vitéz-összeesküvésig 26-szor ült udvari méltóság a tanácsban, ami pontosan egyharmada a korszak összes ismert tanácstagj helyeinek. A négy méltóság majdnem egyforma arányban mutatható ki, lovászmesterek voltak a legtöbbször, utána az ajtónállómesterek, de az eltérések minimálisak. 1472–1490 közt már csak háromszor van jelen a lovászmester és kétszer az ajtónállómester, akik mellé még oda kell számítanunk királynéi megfelelőiket is. A Jagelló-korra már csak az ajtónálló-udvarmester és az új kamarásmester mutatható ki az udvari méltóságok közül a szűkebb tanácsban. Az előbbi vesz részt valamennyi báró közül a legtöbbször az üléseken, 16-on, azaz az ülések, 66,7%-án, míg az utóbbi ötször. Együttvéve az egész 1458-tól 1516-ig terjedő kort, az ajtónállómester 24-szer található a tanácsban. Úgy látszik tehát, hogy az udvari méltóságok pusztán címme válása⁹⁹ Mátyás alatt kezdődik, és talán ezzel magyarázható a bárónak számító lovászmester mellett egy nem bárói másik lovászmester megjelenése a Jagelló-korban. (Ld. az V. Függelékben Kolonith Miklósról mondottakat.) Valódi hatalom az ajtónállómesternek, mint udvarmesternek és a kamarásmesternek maradt.¹⁰⁰ A „címzetes” méltóságokat viszont kihagyták a szűkebb tanácsból. (A tágabban persze megmaradtak.) A többi bárói méltóság csak ritkán volt képviselve a szűkebb tanácsban.

Egyébként valószínű, hogy a nádoron, országbíróon, tárnokmesteren és udvarmesteren (esetleg még a vajdán) kívül nem annyira a betöltött funkció, hanem a személy iránti királyi bizalom döntötte el, hogy az országos bárók és báróviselt egyének (és olykor

⁹⁸ Vö. *Margalits Ede*, Horvát történelmi repertórium, II. k. Bp. 1902, 486–487.

⁹⁹ *Fügedi*, Uram, királyom. . . i.m. 160. úgy látszik, hogy helyesen látja az udvari méltóságok jelentéktelenségét, de ez csak Mátyás uralkodása második felétől áll, és nem vonatkozik az udvarmesterre.

¹⁰⁰ A kamarásmester és udvarmester tiszteinek jelentőségét jól mutatja az a reformjavaslat, amelyet Szidlowiecki lengyel kancellár nyújtott be II. Lajosnak 1523-ban az osztrák követtel és Brandenburgi Györggyel közösen. Szidlowiecki i.m. 211–217. Előkészítésében a jelek szerint rajtuk kívül részt vett Szalkai kancellár, Bornemissza budai várnagy és Korlátkövi Péter főudvarmester.

homo novusok) közül kit bocsásson be az uralkodó tanácsába. Megint csak különbségeket lehet korszakonként kimutatni. Ha azt nézzük, hogy egy ismert tanácsstag hány ülésen vett részt, eltérés van Mátyás és Ulászló közt. Az előbbi uralkodása alatt az átlag 2,7, az utóbbinál 3,2. Az átlag oka egészen konkrétan mutatkozik meg, ha egyedenként vizsgáljuk a tanácsstagokat. Mátyás idején tíznél többször hárman találhatók a tanácsban összesen 34 alkalommal. (25,2%, ezek: Ország Mihály, Szapolyai Imre és Bátori István voltak). 5–9 között ugyancsak három személy található 17 alkalommal. (12,6%, ezek Bodó Gáspár, Rozgonyi János, Marcali László.) 3–4 alkalommal 14 személyt találunk összesen 47-szer. (34,8%.) Kétszer heten (10,4) és egyszer 23-an (17%) mutathatók ki a tanácsban. II. Ulászló idején tíz felett mindössze Geréb Péter található, aki 12-szer ült a tanácsban. (11,9%). 5–9 között viszont hét személy mutatható ki a tanácsban 50 alkalommal. (49,5%, ezek – a legtöbből lefelé haladva –: Losonci László, Buzlai Mózes, Szapolyai István, Bátori István, Szentgyörgyi Péter, Drágfi Bertalan, Somi Józsa. (3–4 alkalommal összesen 14-szer négy fő (13,9%), kétszer öten (9,9%), egyszer tizenöten (14,8%) találhatók listáinkon.

Mindkét király idejében a szűkebb tanács tagjai közül kb. 3/5 az ismert tanácsüléseken csak egy-két alkalommal vett részt. Mindkét uralkodó idején található egy szűkebb mag legalább öt tanácsülési részvétellel, Mátyás idején a tanácsági helyeknek 37,8, II. Ulászló alatt pedig 61,4%-át ez a mag foglalja el. Nos, adataink hiányosak, az azonban a legalább három alkalommal tanácstagként szereplők esetében mindkét uralkodó esetében nyilvánvaló, hogy egy-két ülés kivételével egymást követő üléseken vesznek részt, utána pedig hiányoznak, még akkor is, ha egyébként életben maradtak. Ritka az olyan eset, mint Bodó Gáspáré, aki majdnem húsz évi kihagyás után került vissza a tanácsba. A nagyobb számban tanácstagként kimutatható személyek hosszabb időszakon keresztül és több-kevesebb folyamatossággal vettek részt az uralkodó legfontosabb kormányzati testülete munkájában. Mivel adataink – bár néhány éves kihagyások vannak – mégis eléggé folyamatosak, a kevés adattal szereplő tanácsstagok legfeljebb néhány évig élvezhették befolyásukat. Úgy tűnik, hogy Mátyás alatt nagyobb volt a mozgás a tanácsban, noha népesebb volt, míg II. Ulászló idején inkább beszélhetünk állandóságról. Ez pedig egybevág a fenti átlagos tanácstagság-számítással is.

Rátérve a tágabb tanácsra Mátyás korában (beleértve az interregnum idejét is) 9 tágabb tanácsi ülésen összesen 74 fő fordult elő 166 alkalommal. Egy ülésen eszerint átlag 18,4 fő jelent meg. A legmagasabb létszám 1471-ben jött össze: 36 báró (M.16. lista), amikor a Vitéz-összeesküvés idején a Mátyás iránti hűséget kellett bizonyítani. A legalacsonyabb létszám 10 fő. A II. Ulászló idején tartott 12 tágabb tanácsi ülésen a mánásokhoz számítható személyek száma 79 fő, akik összesen 213 tanácsági helyet töltöttek be. Egy ülésre itt átlag 17,8 fő esik, ami nem sokkal tér el a Mátyás-koritól. A létszám 8 és 31 között váltakozik. A Mátyás-kori 74 mánásnak 47,3%-a, 35 fő egyben a szűkebb tanácsban is kimutatható, II. Ulászló idején 27 fő, a tágabb tanács 79 tagjának 34,2%-a ismert a szűkebb tanácsban is. (Fordítva: a Mátyás-kori szűkebb tanácsnak 70%-a, az Ulászló-korinak 84,4%-a a tágabb tanács tagja is.) Mivel az teljesen valószínűtlen, hogyha valakit a király bebocsát a szűkebb tanácsba, az ne vegyen részt a tágabb tanács munkájában is, adataim hiányossága nyilvánvaló. Úgy látszik, hogy a II. Ulászló-kori adatok pontosabbak. Ennek ellenére az nyilvánvaló, hogy a két tanács a Jagelló-király

alatt élesebben elkülönül egymástól: Mátyás szélesebb körből válogatta tanácsát, mint utóda.

Mátyás idején (az interregnumot beleértve) az üléseken részt vett 63 hivatalban levő báró (38%), 43 volt báró (25,9%) és 60 méltóságot nem viselő. (36,1%).¹⁰¹ Trónraléptétől az 1471-es országgyűléssel bezárólag a három csoport így viszonylik egymáshoz: 40 (44,4%), 25 (27,8%), 25 (27,8%). 1472-től az interregnummal bezárólag: 23 (30,3%), 18 (23,7%), 35 (46%). II. Ulászló uralkodása idején a három csoport: 102 (47,9%), 31 (14,5%), 80 (37,6%). Ezekből a számokból a Mátyás-kori második csoport kissé bizonytalan értékű, hiszen az interregnum idején biztos, hogy egy-két nem a mágnsai csoporthoz tartozó egyént is ott tüntettek fel, mint pl. Zólyomi Miklóst. Ezt a hibalehetőséget figyelembe véve mégis nyilvánvalónak látszik, hogy a báróságot sohasem viselt személyek aránya ugyan jóval magasabb a szűkebb tanácsnál tapasztaltaknál, de még II. Ulászló alatt is alig haladja meg az egyharmadot, az arány viszont Mátyás uralkodása kezdetétől folyamatosan emelkedik. Az azonban nyilvánvaló, hogy még a tágabb tanácsban is a többséget a régebb értelemben vett bárók, nem pedig a mágnsok, az „úrfik” képezik.

A „tágabb” tanácshoz tartozó személyek körének meghatározására a századforduló adatai viszonylag jó támpontot nyújtanak. 1499-től 1507-ig három év kivételével minden évből rendelkezésünkre áll egy-egy eléggé részletes tágabb tanácsi lista. (U. 16, 19, 21, 26, 27, 28. Az 1507-ből származó másik listát, ahol csak nyolc báró szerepel, ezért nem veszem most figyelembe. U.29.) Gyakorlatilag mind az országgyűlésre egybegyűlt, és ezért a szokásosnál nyilván nagyobb létszámú tágabb királyi tanács tevékenysége során keletkezett. A hat ülésen összesen 55 mágns vett részt együtt 135 alkalommal. (Átlag 22,5, legtöbbször 1505-ben vettek részt, 31-en, a legkevesebb alkalommal 18.¹⁰²) A hivatalban levő bárók, volt bárók, és méltóságot nem viseltek aránya 59 (43,7%), 21 (15,6%), 55 (40,7%). Ez négy-hat %-ban tér el az Ulászló-kori átlagtól, ami nem jelentős.

Kissé más képet kapunk akkor, ha a hat listát az 1498:22. t.c.-vel hasonlítjuk össze, hiszen az első listánk egy évvel később keletkezett. Azt találjuk, hogy az 55 tágabb tanácsi tag közül 32 neve (ide értve Corvin Jánost is az 1492:21.t.c. alapján, ld. a Függelék) előfordul rajtuk, tehát a banderiumtartó urak 4/5-ének szerepel itt a neve. Rajtuk kívül még tíz közeli rokon (fiú, vagy testvér) tartozik a banderiumtartó urakhoz. A tanácstagok háromnegyede, 76,4% tehát banderiumtartó. A banderiumtartó urak hivatalban levő báróként 42 (38,5%), volt báróként 16 (14,6%), méltóságot még nem viselve 51 (46,9%) alkalommal vettek részt az üléseken. Az 1498:22.t.c.-ben be nem cikkelyezett családokból származó 13 tanácstag 26 alkalommal jelent meg a hat tágabb tanácsi ülésen, ebből 17-szer hivatalban levő (65,4%), ötször volt báróként (19,2%) és négyszer úgy, hogy nem

¹⁰¹ Itt, és a következőkben, ha külön nem mondok mást, a részt vevő személyek alatt az egyes üléseken megjelent egyes személyek összességét értem, nem a fizikai személyeket, egy ilyen ha hatszor vett részt az üléseken, az összegezésben hatal szerepel, és akár minhárom csoport részese is lehetett: pl. kétszer méltóság nélkül, kétszer hivatalt viselő báróként, kétszer volt báróként.

¹⁰² A listák értelmezéséhez ld. az I. Függelék. Ott, ahol mágnsai és nemesi tanácstagok keverednek egymással, csak a főurakat vettem figyelembe. Így a számításoknál olyan személyek esetében, akik később lettek bárók, de előtte még köznemesként részt vettek az üléseken, csak a báróként igazolt tanácstagságát értékelem. Így a két lecsúszott „úrfi” Buzlai Mózes és Pető János, valamint Batthyány Benedek választott köznemesi ülnökként, Podmaniczky János pedig királyi cubiculariusként (az 1500:21.t.c. értelmében) vett részt bárósága előtt a tanács munkájában.

viseltek méltóságot. (15,4%). Ez önmagában is azt mutatja, hogy a becikkelyezett banderiátus urak akkor is megjelenhettek a tágabb tanács ülésein, ha még nem viseltek méltóságot, másoknál ez méltósághoz volt kötve. A négy kivétel három személyre, Losonci Bánfi Jánosra, Csáki Mihályra és Merzini György grófra vonatkozik: mindhárom arisztokrata család sarja, az első kettő „úrfi”, azaz bárók leszármazotta, a harmadik pedig horvát gróf volt. Ez az utóbbi adat arra is utal, hogy szükséges megnézni azt is, hogy valaki olyan családból származik-e, amely a „Született bárók” közé számít. Itt és a következőkben régi bárói családnak azokat és leszármazottaikat veszem, akik Mátyás trónralépte előtt valamely „igazi” bárói tisztelet töltötték be 1387 után. Mátyás-korinak veszem az 1458–1490 közti báróviselteket és családjukat, Ulászló-korinak értelemszerűen az 1490 utániakat.¹⁰³ Ezek szerint az 55 tágabb tanácstagból 33 (60%) tartozott a régi,¹⁰⁴ 8 (14,5%) a Mátyás-kori¹⁰⁵ és 14 (25,5%) az Ulászló-kori bárókhoz.¹⁰⁶ A tanácstagi helyekből az első csoport 81 (60%), a második 17 (12,6%) és a harmadik 37 (27,4%) helyet foglalt el.

Úgy tűnik, hogy a jelentősebb családok mintegy bérelt hellyel rendelkeztek a tanácsban, az időközben meghaltat az örököse, a rá nem érőt testvére stb. helyettesítette. Így követi egymást pl. a két Bátor, a három Drágfi, a két Losonci, Ongor, vagy Szécsi. Ritka, hogy egyszer két testvér vagy atyafi együtt jelenik meg, mint az Országok és Pálóciák esetében. Máshol, ahol rokonok együtt vannak, ott megosztott birtokról van szó, olyanokról, akiket már az 1498:22.t.c. is külön vett fel, mint a Lindvai és Bolondóci Bánfiakat, Kanizsaiakat, Perényieket, Szentgyörgyieket.¹⁰⁷ A hat egymást követő tágabb tanácslista alapján tehát szinte teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a tágabb tanácsban a hivatalban levő és volt bárókon kívül a báróviselt családok (amennyiben el nem szegényedtek) tagjai voltak jogosultak részt venni.

¹⁰³ Ez a felosztás nem hibamentes. Valami kezdőpontot meg kellett adni, hiszen egyes családok időközben lecsúsztak, mint pl. az Anjou-kori bárók közül a Pakosiak, vagy a Himfiak. Az utóbbiak még rövid időre sem kerültek vissza az arisztokráciába. Így viszont Mátyás-kori homo novus családként kell tárgyalnunk pl. a Homonnai Drugeteket, hiszen 1387–1458 között nem viseltek méltóságot. Problematisztos továbbá a lecsúszott bárók esete, ami elsősorban Buzlai Mózes és Pető János esetében ugrik ki. A kimondott elvünket be kell tartani, így mindkettő régi családból való báróként szerepel akkor is, ha rövid időre köznemesi assessorrá süllyedtek is le. Mégis, ez a felosztás látszik a legkevesebb hibalehetőséget nyújtani, és a jelzett hibaforrások tulajdonképpen egymást semlegesítik.

¹⁰⁴ Lindvai Bánfi János és Miklós, Bolondóci Bánfi János, Losonci Bánfi János, Bátor György és István, Bebek János, Branković Jován, Buzlai Mózes, Corvin János, Csáki Mihály, Drágfi Bertalan, György és János, Hédervári Ferenc, Kanizsai György és László, Losonci Albert és Zsigmond, Ország Mihály és Zsigmond, Pálóci Antal és Mihály, (Nyalábvári) Perényi Gábor, (Terebesi) Perényi Imre, Pető János, Rozgonyi István, Szécsi Miklós és Tamás, Szentgyörgyi Ferenc, Péter és Tamás, Újlaki Lőrinc. Drágfiakat Drág székelyispánsága alapján sorolom a régi bárókhoz. *Mátyusz Elemér*, Zsigmond király uralma Magyarországon, Bp. 1984, 68.

¹⁰⁵ Ernusz János, Geréb Péter, Homonnai Druget János, Ongor János és Miklós, Pongrácz Mátyás, Szapolyai István és János.

¹⁰⁶ Balassa Ferenc, Batthyány Benedek, Berisló Ferenc és János, Bornemissza János, Both András, Dési Imre, Merzini György gróf, Podmaniczky János, Ráskai Balázs, Sárkány Ambrus, Somi Józsa, Tarcai János, Telegdi István. Közülük öten, a két Berisló, Both, Ráskai és Somi banderiátus is. Hárman, Balassa, Bornemissza és Podmaniczky viszont az 1500:21.t.c. hatálya alá estek.

¹⁰⁷ Nem véletlenül számítja *Engel*, A magyar világi nagybirtok i.m. I. rész, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 4 (1968) 344–346. a családok külön ágait önálló családoknak.

A hangsúly a jogosultságon volt, hiszen voltak banderiátus urak, akik 1499–1507 közt egyetlen tágabb tanácsulást sem látogattak, mások pedig ha el is mentek, egy, vagy több gyűlést elmulasztottak. Előfordulhatott persze, hogy a király (vagy a kancellária) a meghívandók listáját szélesebben, vagy szűkebben állapította meg. Az ülésekre meghívók alapján gyűlt össze a tanács, de nem biztos, sőt elképzelhetetlen, hogy a meghívásnak mindenki eleget tett volna.¹⁰⁹ Úgy látszik tehát, hogy a tágabb tanács esetében sem beszélhetünk alkalmoszerű összejövetelekről, az eltérések az egyes üléseken részt vevők között abból erednek, hogy nem minden jogosult vett az üléseken részt.

Mielőtt továbbmennénk, szólni kell csak röviden a királyi tanács köznemesi tagjairól, hiszen időnként keveredik a két réteg. Róluk más helyen részletesebben írtam, és így csak a IV. Függelék adatait foglalom össze.¹¹⁰ II. Ulászló korában, noha az oklevelek nem sorolják fel mindig a köznemesi tanácstagokat, majdnem annyi köznemesre maradt adat a tanácsban, mint báróra, 56 személy. Hozzájuk kell természetesen a bárók között tárgyalt személyeket is számítani, amennyiben előtte, vagy később köznemesként foglaltak volna helyet a tanácsban. Ennél a köznemesi tanácstagi rétegnél nem különböztethető meg a szűkebb és a tágabb tanács, a jelek szerint mindkettőben részt vettek, legfeljebb váltakozva. Szám szerint a legnagyobb csoport a választott nemesi ülnököké, 18 fő,

¹⁰⁸ Ld. fenn, 89. j.

¹⁰⁹ Angliában is csak hiányosan vesznek részt a lordok még a parlamentben is. *Lander* i.m. 27. – *Joel T. Rosenthal*, *Nobles and the Noble Life 1295–1500*, London–New York 1976, 48–50. – Az urak viszonylagos érdektelenségére jó magyar példa Losonci Zsigmond 1516-ban írt levele szalánci várnagyához. Szívesen elmenne hozzá, „nisi presens dieta sive congregatio nos retraheret, ad quam eodem ex familiaribus nostris misimus, ut aliquid in negotiis regni intelligere possemus, sicque remotius essemus, causa ipsius diete huc venire et hic esse oporteret.” A levél Szécsényben kelt. DL. 82457. Azaz: Losonci Szécsényből a diéta (a jelek szerint tágabb tanácsulásról lehetett szó) idején familiárisát küldte Budára, ő pedig a viszonylag közel eső Szécsényben várt, hogy ha mégis szükséges lenne megjelenése, Budára siethessen.

¹¹⁰ *Kubinyi*, A királyi tanács köznemesi ülnökei i.m. 257–268. – Itt jegyzem meg, hogy korszakunkban nemigen fordul elő a Zsigmond-kori specialis consiliarius elnevezés. (Róluk legutoljára: *Engel*, Zsigmond i.m. 117–118.) Consiliariusként viszont többeket említenek forrásaink. Leszámítva azokat az adatokat, amelyekben a tanácstagok szinonímájaként említik (ld. fenn 8, 11. j. stb.) Mátyás alatt leginkább követei, vagy idegen származású hívei viselik. (Az előbbiekre példa: 1472, (Handó György) pécsi prépost, *Monumenta Habsburgica* I/2. k. ed. Joseph Chmel, Wien 1855, 17, a későbbi kincstartó és főkancellár; (Filipec) János váradi püspök (és kancellár), valamint Siegfried von Leiningen gróf, Wien, *HHStA Allgemeine Urkundenreihe* 1485. VIII. 10.; Drági Tamás személynök, *Fraknoi Vilmos*, Mátyás király magyar diplomatái, Bp. 1900, 142 stb. Az utóbbira: Cavitelli Justinianus, Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, szerk. Nagy Iván és B. Nyári Albert, II. k. Bp. 1877, 304, 326 stb. Cavitelli Mátyás ítélőmestere is volt. *Bónis*, A jogtudó értelmiség i.m. 268–269. – Ha Mátyás alatt viszonylag nem nagy a consiliarius címet viselők köre, II. Ulászló alatt annál szélesebb. Csak *Főgel József*, II. Ulászló udvartartása (1490–1516), Bp. 1913, 52–53, és főként 53. 8. j. adatait figyelembe véve, amelyek még szép számmal bővíthetők lennének, a consiliariusok között találunk főpapokat, bárókat és mágnásokat, jogászokat, pl. 1510-ben Perényi Gábor kamarásmester mellett Hencseli István ügyigazgató szerepel consiliariusként. *Acta Tomiciana* I. k. 114., királyi cubiculariusokat (az 1500:21. t.c.-ben említettek), esküdt ülnököket (ez Csetneki János volt). Egy ilyen, az 1500:21. t.c.-ben szereplő: Czobor Imre pl. 1498, 1509, 1510 is consiliarius: Df. 248778, 88993, 89002–3.) Az assessorok aztán II. Lajos alatt már szinte általánosan azok: Ártándi Pál pl. 1524-ben, DL. 82640. A Mátyás-kori Drági és Cavitelli adatokat beszámítva a köznemesi consiliariusok három rétegből tevődtek ki: kamarások, hivatásos bírák és esküdt ülnökök.

hozzájuk számítandó azonban a korábban a bárók közt felvett Zólyomi Miklós, és a később báróvá emelkedett Batthyány Benedek, Buzlai Mózes és Pető János. A következő a bírói réteg: az alnádor, az alországbíró, a négy ítélőmester, az ügyigazgató, és három-négy kúriai jegyző, akik utóbb majdnem mind ítélőmesterek lettek. Tizenötön voltak, de hozzájuk számítható még a választott ülnököknél felvett Hangácsi Mihály, aki korábban alnádorként vett részt a tanács munkájában. Az 1500:21.t.c.-ben a banderiátusok kiváltságait elnyerő tíz királyi „aulicus” (akik között királyi várnagyok és kamarások is voltak) közül nyolcan, valamint az ugyanezt a kiváltságot később elnyerő Pakosi Mihály mutathatók ki a tanácsban, de a hiányzó kettő is odatartozott. Podmaniczky János először ebben a minőségben, és csak később báróként, Balassa Ferenc pedig csak báróként ült a tanácsban. Ez pedig azt jelenti, hogy a „tízszemélyek” kiváltságát elnyert nemesek ez által bejutottak a tanácsba is. Végül marad még 14 fő, akikhez még három báró is számítható, akik olykor nem a bárók között vannak felsorolva a tanácsban. (Bodó Gáspár, Csáki Benedek, Pakosi Albert.) Ennek a csoportnak nagy része szintén királyi várnagyokból, kamarásokból áll, csak egy-két báró őst kimutató, de a mágnások közül kiszorult személy tartozik ide: Bodó Ferenc, Várdai László. Ami azt mutatja, hogy még a gyenge II. Ulászló király is elég szép számmal tudta a tanácsba saját várnagyait, kamarásait behozni, sőt ezek – együtt a hivatásos bírakkal, és a választott ülnökökkel – nemegyszer bizonyára többen voltak a prelátusoknál és a báróknál. A bárók közé való emelkedés útja egy-két kivételtől eltekintve a király szolgálatán keresztül vezetett.

A fentiekből kiderült, hogy a tanács szinonim jelentése a „praelati et barones” a szűkebb tanács esetében gyakorlatilag a „veri.regni barones” réteget jelentette a báróknál, míg a „természetes bárók”, „mágnások”, „úrfiak” a tágabb tanácsban tudták magukat képviseltetni. A tágabb tanács 15–16. század fordulói keresztmetszete arra figyelmeztet, hogy nem elegendő a bárói tisztek betöltését figyelni, hanem arra is kell ügyelni, hogy ki milyen származású, milyen vagyona van. Az 1498:22.t.c. elsősorban a vagyoni helyzetre utal ugyanis. A továbbiakban ezért e szempontok szerint is osztályozni kell a királyi tanács megállapítható bárói tagságát.

A Mátyás-kori (beleértve az interregnum időszakát is) szűkebb királyi tanács tagjai közül (a fent jelzett kritériumok alapján) régi bárói családból származott 34 fő (68%), a Mátyás-kori új arisztokráciához 16 fő (32%). Majdnem azonos arányt mutat a két csoport által betöltött tanácstaghi helyek száma: az első csoport tagjai 88 (65,2%), a másodiké 47 (34,8%) alkalommal mutathatók ki a kisebb (szűkebb) tanácsban. A Vitéz-összeesküvés előtt 22 régi báró (71%) mellett 9 új (29%) található a tanácsban. A régieket 53 (68,8%), az újakat 24 (31,2%) alkalommal látjuk a tanácslistákon. 1472-től 14 régi bárói családhoz tartozók (58,3%) mellett 10 Mátyás embere. (41,7%) A tanácstaghi helyek betöltésénél az 58 helyből az első csoport 35 (60,3%), a második 23 (39,7%) alkalommal részesült. Lényegében azt mondhatjuk, hogy a régi arisztokrácia (ide értvén V. László báróit is) Mátyás uralkodása alatt megőrizte többségét a szűkebb tanácsban, bár a király utolsó két évtizedében ez a túlsúly csökkenni kezdett. A „régii” bárók súlyát mutatja a legtöbbször a szűkebb tanácsban szereplők fent idézett példája is. A régi családokhoz tartozó Ország Mihály, Bátorfi István, Rozgonyi János és Marcali László együtt 34 alkalommal, a Mátyás új garnitúrájához tartozó Szapolyai Imre és Bodó Gáspár 17-szer került a tanácsba. Az arány kétharmad–egyharmad.

II. Ulászló alatt három csoport különböztetendő meg: a régi arisztokrácia, Mátyás

garnitúrája és a Jagelló-kor homo novusai. A tanácsban kimutatható 32 férfi közül 16 (50%) tartozott az első, 6 (18,8%) a második, és 10 (31,2%) a harmadik csoporthoz. A betöltött 101 tanácsági hely más másként oszlik meg. A régi bárók 53-szor (52,5%), Mátyás bárói és leszármazottaik 27-szer (26,7%), az „új emberek” 21-szer (20,8%). Ha az V. László és Mátyás alatt bárói méltóságokat betöltő, majd a köznemességbe visszasüllyedő Buzlai László fiát, Mózes királyi ajtónállómestert nem az első, hanem a harmadik csoporthoz, az „új emberekhez” sorolnám (de facto valóban ide is tartozik), akkor a Jagelló-kor feltörekvőinek aránya 34,4%-ra, tanácsági helyeiknek pedig 28,7%-ra kellene emelkedniük. Még ezáltal is nyilvánvaló azonban, hogy a II. Ulászló-kori „új bárók” többsége számarányához képest is kisebb mértékben vett részt a tanács munkájában, mint a két másik csoport tagjai. Mátyás korában saját új emberei esetében – ha kis mértékben is – a fordítottját láttuk. A szűkebb tanácsban legtöbbször helyet foglaló nyolc úr esetében a következőt tapasztaljuk. A „régik” bárókhoz tartoznak Losonci László, Buzlai Mózes (fenntartással), Batori István, Szentgyörgyi Péter és Drágfi Bertalan összesen 37 kimutatható tanácsai megjelenéssel, Mátyás emberei Geréb Péter és Szapolyai István, akik együttvéve 20 alkalommal igazolhatók a tanácsban, új ember egyedül Somi Józsa, aki a legkevesebbszer, ötször volt a tanácsban. (Buzlainak a homo novusokhoz sorolása esetén is csak 13 hely esik az „új emberekre”, a „régik” bárók többsége pedig 29-re esik, de megmarad.)

Az arányokat a tágabb tanács vonatkozásában külön nem vizsgálom, hiszen a szűkebb tanács tagjai, mint ahogy arra már utaltam, mindenképp a tágabbhoz is tartoztak, még ha nem is maradt rá adat. Így valamennyi ismert tanácstag megoszlását vizsgálom, függetlenül attól, hogy melyik tanácsban van róla adat, vagy esetleg mindkettőben. Nem utalok külön az általuk betöltött tanácsági helyek számára, csak annyit jegyzek meg, hogy a két király korában az egyes csoportokhoz tartozó személyek száma, és tanácsági helyek közti maximális eltérés 2,4%, ami jelentéktelennek mondható. Nos, a Mátyás alatt a két tanácsban kimutatható 88 báró közül 58 (66%) tartozott a régi, 30 (34%) az új arisztokráciához. II. Ulászló idején a tanácsokban összesen 85 úr szerepelt, 53 (62,3%) tartozott a régi, 14 (16,5%) a Mátyás-kori, 18 (21,2%) a Jagelló-kori arisztokráciához. A legalább hét alkalommal valamely tanácsban kimutathatók közül a régi bárókhoz tartoznak Mátyás alatt Ország Mihály, Batori István, Rozgonyi János, Újlaki Miklós, Hédervári Imre, Marcali László, Pálóci Imre, Pető Miklós, összesen 80 megjelenéssel, Mátyás emberei Szapolyai Imre, Bodó Gáspár és Pongrácz János, 32 megjelenéssel. II. Ulászló alatt a hét és annál több alkalommal valamely tanácsban kimutatható személyek száma növekedett. A „régik” arisztokráciához tartoztak: Szentgyörgyi Péter gróf, Buzlai Mózes (a fenti fenntartással), Losonci László, Batori István (az idősebb), Drágfi Bertalan, Pálóci Mihály, Perényi Imre, Bánfi Miklós, Újlaki Lőrinc herceg, összesen 92 alkalommal. A Mátyás-kori új arisztokráciát ketten képviselik: Geréb Péter és Szapolyai István, együtt 26 alkalommal. A II. Ulászló által felkerült új arisztokráciához is ketten, Ráskai Balázs és Somi Józsa tartoztak, 22 alkalommal. Az arányok nagyjából ugyanazt mutatják, mint az 1499–1507 közti hat tágabb tanácslista.

A valóságban azonban a Mátyás-kori „új bárók” és „új mágnások” aránya kisebb lehetett, mint ahogy a fent megfogalmazott¹¹¹ kritériumok alapján kiszámítottuk. Erre

¹¹¹ Ld. fenn, 103. j.-nél.

néhány példa. A kritériumok alapján a Mátyás korában bárói méltóságot kapott, de 1387–1457 között ilyen nem viselt családokat jogosan Mátyás kreatúrájaként kellene felvenni. Így Ellerbach Bertoldot és Homonnai Druget Simont. Csakhogy amikor Mátyás 1462-ben kibékült Ellerbachhal, nagyságosnak nevezte, és a Szentgyörgyi grófokkal kötött egyezményről szó szerint egyező megállapodást kötött vele.¹¹² A Homonnaiak pedig nem csupán a Károly Róbert-kori arisztokrácia élvonalába tartoztak, de pl. 1444-ben is a bárók között voltak felsorolva.¹¹³ Hasonló példákat a tágabb tanács Mátyás- (és interregnum-) kori bárói méltóságot nem viselt tagjainál is találhatunk. Legyen szabad csak a Meggyesaljai Mórócokat és Albisi Zólyomi Miklóst említeni. Zsigmond az 1415–1417-es években készített országgyűlési előterjesztésében azon tíz báró között, akiket állandóan a kúriában kívánt látni, felsorolja a személyesen báróságot nem viselt Zdenci Bánfi Jánost és Albisi Dávidot. Az előbbi a Mórócok, az utóbbi Zólyomi egyenesági öse.¹¹⁴ A mágnásréteghez tehát nem feltétlenül biztos, hogy csak az „úrfiak” számítottak, bár Homonnai, vagy a Mórócok azok is voltak, igaz, Anjou-kori ősökkel. Az mindenesetre teljesen nyilvánvaló, hogy amint már az 1499–1507 közti tágabb tanácslisták elemzéséből is kiderült, a hivatalban levő és volt bárókon kívül a két tanácsban csak a bárói családok tagjait, az „úrfiakat” találjuk, az imént felsorolt kivételek mellett, ilyen a Jagelló-korban csak a már említett Merzini György gróf, aztán a király unokaöccse és Corvin János özvegye második férjeként a Hunyadi-vagyon örököse: Brandenburgi György őrgrof, valamint Erdődy Péter, Bakócz Tamás bíboros unokaöccse.

A Homonnai és a Móróc példa különben azt is mutatja, hogy – amennyiben a család vagyona megfelelő volt – a mágnási réteghez való tartozás jogát akkor sem veszthette el, ha a családból akár több mint félszázadig senki sem viselt bárói tiszteletet. Az 1499–1507 közti tágabb tanácsülések elemzéséből viszont az derült ki, hogy az 1498:22.t.c.-be becikkelyezett urak igényt tarthattak tágabb tanácsai meghívásra, ami szintén a vagyonnal függ össze. A továbbiakban ezért a nagybirtok és a tanácstagság összefüggését is meg kell vizsgálni. Sajnos ma sem áll rendelkezésünkre olyan országos birtokstatisztika, amely lehetővé tenné a nagybirtokos réteg hiánytalan összeállítását és vagyonának egymással való egybevetését. Ennek ellenére Engel Pál tanulmányai, bár teljes képet nem nyújtva, mégis jó támpontot nyújtanak a további vizsgálatokhoz. Engel 1968-ban összeállította a 15. század első felében bárói méltóságot viselt családok 1458 körüli birtokállományát, de szerencsénkre kiegészítette néhány ekkor ugyan bárói tiszteletbe nem töltő, de mégis nagybirtokos famíliák adataival.¹¹⁵ Ez jól felhasználható a Mátyás-korban szereplő arisztokrácia vizsgálatánál. Az Ulászló-kori nagybirtok elemzéséhez az 1498:22.t.c. nyújtja a legjobb anyagot, amit néhány, időközben kihalt család esetében Engel tanulmánya második, 1971-ben megjelent részével, a nagybirtokosok 1490-es birtokstatisztikájával egészíthetünk ki. Ez különben visszamenőleg, a Mátyás-kori birtokgyarapodások vizsgálatánál is felhasználható.¹¹⁶ Itt is a szűkebb tanács tagjait tárgyalom részletesebben.

¹¹² Ld. fenn, 30. j. Ellerbach különben nemcsak a Szentgyörgyieknek, hanem a mindjárt említendő Homonnai Druget Simonnak is unokatestvére volt. *Fügedi*, A 15. századi i.m. 160.

¹¹³ *Decreta regni* i.m. 334.

¹¹⁴ Uo. 401. Vö. *Mátyusz*, Zsigmond király i.m. 143–144.

¹¹⁵ *Engel*, A magyar világi nagybirtok i.m. I. rész, 350–352.

¹¹⁶ Uo. II. rész, 305.

A Mátyás-kori szűkebb tanács 50 tagjából 36 (72%) tartozott már Mátyás trónraléptekor a nagybirtokosok körébe.¹¹⁷ Ez a lista majdnem tökéletesen egyezik a tanácsban levő „régí bárókéval”, közülük egyedül Várdai Aladár nem szerepel a nagybirtokosok jegyzékén, akit különben Várdai Miklós főkincstartó révén számíthatunk a régi bárókhoz. A Mátyás által kinevezett bárók közül viszont megtaláljuk itt Dombait és a két Herceget. Leszámítva őket, Mátyás kreatúrájának tizenhárman számíthatnak.¹¹⁸ Közülük Parlagi fiúörökös nélkül meghalt, Tuz birtokait elkobozták,¹¹⁹ a többi közül csak Bodó, a rövid ideig báróskodó Lábatlani és Pakosi nem szerepelnek az 1490-ben nagybirtokosok listáján. Az „új báró” réteg nagy része tehát egyben nagybirtokossá is vált!

Hasonlót mutat a szűkebb tanács II. Ulászló-kori összetételének vizsgálata is. A 32 tanácsos közül 22 (vagy rokona) fordul elő az 1498:22.t.c.-ben. Ketten (Egervári és Kinizsi) 1498-ban már nem éltek, de szerepeltek az 1490-es nagybirtokos listán. Brandenburgi György pedig a Hunyadi-vagyon révén számítható a nagybirtokosokhoz. Így a tanácsból 25-en (78,1%) nagybirtokosok.¹²⁰ A maradék hét személy közé tartozik a lecsúszott bárói családból újra feltört Buzlai Mózes, és a sem Mátyás, sem II. Ulászló idején nagybirtokot szerezni nem képes Bodó Gáspár, a többi a Jagelló új embere.¹²¹ Feltűnő viszont, hogy a korszak új emberei közül négyen II. Ulászló uralma első nyolc éve alatt már fel tudták tornáztatni magukat a banderiatús urak közé: Berisló, Both, Ráskai és Somi. Úgy látszik tehát, hogy a szűkebb tanács „bárói” is nagybirtokosok voltak, vagy ha nem, akkor rövidesen azzá váltak, vagy kiszorultak a tanácsból. Bodó szinte az egyetlen, akinek sikerült magát itt-tartani, noha már 1492-ben megtagadták tőle a „nagyságos” címet.

A teljes tanács (beleértve mind a tágabb, mind a szűkebb testület tagjait) összetételének vizsgálata ugyanazt mutatja. A Mátyás-kori 88 személyből 63 szerepel az Engel által összeállított 1458 körüli nagybirtokos lista családjai közül. Hozzájuk kell még számítanunk a két Turócit és Baumkircher Vilmost, akiknek a családja 1458-ban már elérte a nagybirtokos nivót.¹²² Így 66 személy, pontosan 75% került nagybirtokosként a tanácsba. A maradék 22 zöme hivatalban levő báró volt, ide számítható még a már említett Zólyomi és még egy-két más férfi. A II. Ulászló-kori 85 tanácstagból 57 tartozott

¹¹⁷ Bánfi Miklós, Bátori András és István, Cudar Jakab és Simon, Csáki Ferenc, Csupor Miklós, Dezsőfi László, Dombai Pál, Frangepán István, Hédervári Imre és Miklós, Herceg Miklós és Pál, Kanizsai László, Losonci László, Marcali János és László, Ország László és Mihály, Pálóci Imre, János és László, Perényi János, Pető Miklós, Rozgonyi János, Rajnald és Sebestyén, Szécsi Miklós, Szentgyörgyi János és Zsigmond, Töttös László, Turóci Benedek, Újházi Lőrinc és Miklós, Vitovec János. Turóci a második Engel-cikk alapján soroltam ide. Birtokai nagy része már 1458-ban megvolt.

¹¹⁸ Bodó Gáspár, Egervári László, Ernuszt János, Geréb Mátyás és Péter, Kinizsi Pál, Lábatlani János, Pakosi László, Parlagi György, Pongrácz János, Szapolyai Imre és István, Tuz János.

¹¹⁹ Engel, A magyar világi nagybirtok i.m. II. rész, 311.

¹²⁰ Bánfi Miklós, Bátori András, György és István, Baumkircher Vilmos, Berisló Ferenc, Both András, Brandenburgi György őrgóf, Drágfi Bertalan, Egervári László, Geréb Péter, Hédervári Miklós, Kinizsi Pál, Losonci László, Pálóci Antal és Mihály, Perényi Gábor és Imre, Ráskai Balázs, Rozgonyi László, Somi Józsa, Szapolyai István, Szentgyörgyi Péter és Zsigmond grófok, Újlaki Lőrinc herceg.

¹²¹ Balassa Ferenc, Batthyány Benedek, Bornemissza János, Korlátkövi Péter, Sárkány Ambrus.

¹²² Turócira ld. fenn, 117. j. – Baumkircherre Engel, A magyar világi nagybirtok i.m. II. rész, 309. 21. j.

az 1498:22.t.c.-ben becikkelyezett családok tagjai közé. Hozzájuk számítva – akár a szűkebb tanácsnál – az addigra meghalt Egervárit és Kinizsit, valamint Brandenburgi örgrófot: 60 személyt, 70,6%-ot kapunk. Itt is a többi vagy hivatalban levő, vagy bárói össel rendelkező mánás, továbbá a már említett Erdődy Péter.

3. A király, a bárók és a kormányzat

A tanácstaglisták elemzése a következő, egyes pontokon talán meglepő eredményekhez vezetett. Az elvileg egységes („teljes tanács”) helyett a napi munkát végző „részleges” vagy „szűkebb tanács” összetétele lényegében nem változott az Anjou-kor óta. Bárói tagjai továbbra is a hivatalban levő országos méltóságokból, néhány volt hivatalviselőből, és csak elvétve, egy-két addig bárói tisztséget még nem viselt férfiből kerültek ki. A döntő tehát, ami a tanácsban való részvételhez „képesítést” nyújtott, az országos bárói méltóság betöltése volt. A királyok bárókinvezési politikája döntötte el tehát, hogy kikkel fognak naponta együttműködni az ország ügyeinek intézésében. Fontosabb ügyek megtárgyalására azonban szükség volt a „teljes tanács” összehívására is, ahol a bárói tanácstagok rétege egy kicsit kiszélesült. Rendszeresen találunk olyan személyeket is, akik ugyan maguk nem voltak bárók, de túlnyomó többségben báróviselt családokból származtak. Arányuk azonban ritkán és csak kevéssel haladta meg az egyharmadot. Ők a „természetes” vagy „név szerinti” bárók, a mánások, az „úrfiak” – magyarán az arisztokrata családok tagjai.

Eddig ez nem is igényel részletesebb magyarázatot, lényegesebb azonban az, hogy a bárói tisztségek alapján betöltött tanácstag helyek többségére ezen arisztokrata családok sarjait nevezte ki mindkét király. A régi, 1458 előtti arisztokrácia megőrizte hatalmát Mátyás alatt is, ami első pillanatra ellentmond eddigi ismereteinknek, hiszen úgy tudtuk, hogy Mátyás új arisztokráciát hozott létre, kicserélte a nagy családokat,¹²³ most viszont azt látjuk, hogy mindkét tanácsban a túlsúly a régi arisztokrácia kezében maradt, az ő tagjaik viselték leghosszabb ideig tanácstag helyeiket, és ha uralkodása második felében kétségtelenül megnő az „új arisztokrácia” befolyása, az arány még mindig három ötöd – két ötöd arányban a régi családok vezetőszerepét mutatja akkor, amikor a Mátyás előtti vezetőrétegnek számos családja épp az ő uralkodása idején hal ki,¹²⁴ ami esetleg hozzájárulhatott az új garnitúra erősebb térnyeréséhez.

A Mátyás-kori „új arisztokrácia” befolyása viszont II. Ulászló alatt csökkent. A szűkebb tanács fele a régi, egyharmada az Ulászló idején felkerült családokhoz tartozott.

¹²³ Ld. erre pl. *Hóman Bálint és Szekfű Gyula*, Magyar történet, II. k.², Bp. 1936, 531–533. – *Mályusz*, A magyar társadalom i.m. 382. – *Elekes Lajos*, A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig, Bp. 1964, 271–272. – *Fügedi*, Uram, királyom. . i.m. 187–192. – Valamivel árnyaltabban fogalmaz *Molnár Erik*, A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig, Bp. 1949, 324., aki utalt arra, hogy a bárók nem szorultak ki minden főtisztségből, de osztozniuk kellett a középnevesekkel.

¹²⁴ Szécsényi (1460), Töttös (1468), Vámosi Bebek (1469), Cudar (1470), Kórógyi (1472), Csupor (bárói ág, 1474), Maróti (1476), Garai (1481), Marcali (1487). Vö. *Engel*, A magyar világi nagybirtok i.m. II. rész, 311.

A teljes tanácsot tekintve még élesebben látszik ez: a régi arisztokraták közel kétharmadot töltötték be a tanácstagságokból.

Az is beigazolódott végül, hogy a tanácsok Schillertől feltételezett „alkalomszerű”, „véletlen” összejöveteleiről nemigen beszélhetünk, a tanács bárói helyei betöltéséhez a szűkebb testület esetén a bárói méltóság (esetleg régebben) betöltése, a tágabb testületnél pedig – királyi meghívás mellett – a mágnási réteghez való tartozás volt szükséges, mindez pedig – különösen az „úrfi”-aknál –, a család nagybirtokosi jellegével is összefüggött. A volt bárók és a bárófiak (úrfik) általában csak akkor maradtak a tanácsban, ha vagyonosak voltak, vagyonosak pedig könnyebben jutottak bárósághoz.

Figyelembe véve ezeket az eredményeket, vissza kell térnem történetírásunk imént idézett *communis opinio*jához, a bárói családok Mátyás-kori kicserélődéséhez, az új Hunyadi-arisztokrácia jelentőségéhez. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy kiváló tudósok a valósággal össze nem egyeztethető téziseket hirdetnek, mégpedig úgyszólván kivétel nélkül. Nem beszélhetünk tehát egyes kutatók véletlen tévedéseiről, hiszen egymástól függetlenül is hasonló eredményekhez jutottak. Sőt, Fügedi Erik elkészítette a Mátyás-kor archontológiáját, ami ugyan mint minden hasonló úttörő munka nem hibátlan, de annyi hibát mégsem követett el, hogy eredményei komolyabban módosulnának. Ez a kiváló tudósunk pedig erre a gyűjtésre támaszkodva állította fel elméletét.¹²⁵

Ennek ellenére a választ csak a bárói méltóságok listáiból levezetve lehet megadni. Bizonyos mértékben a Fügedi-féle és az általam alább közlendő adatok szükségképp eltérnek, hiszen nem minden esetben számítottuk ugyanazt a méltóságot a bárók közé. A magam szempontjait alább, a Függelékben adom meg,¹²⁶ és lényegében ugyanazokat a méltóságokat veszem figyelembe, mint elvileg maga Fügedi.¹²⁷ Az általa említett méltóságok közül csak a korszakunkban már bárónak nem számító horvát (amennyiben egyben nem szlavón is) és szörényi bánokat, valamint a teljesen indokolatlanul felvett boszniai–jajcai bánokat nem vettem figyelembe.¹²⁸ Fügedi azonban saját véleménye ellenére nem tárgyalta sem a temesi és pozsonyi ispánokat, sem a királynéi méltóságokat, sem a királyi kincstartót, továbbá a Jagelló-korban megjelenő kamarásmestert sem értékelte. Én mindezeket (a Függelékben jelzett kivételekkel), valamint a rác despotát is figyelembe vettem, továbbá a székelyispánt, ha nem volt azonos az erdélyi vajdával.

Ezeket a szempontokat alkalmazva Mátyás alatt 79 személy viselt bárói méltóságot. Közülük 43 (54,4%) származik a régi báróktól,¹²⁹ 36 (45,6%) Mátyás kreatúrája.¹³⁰

¹²⁵ Fügedi, A 15. századi i.m. 105–124. A listák feldolgozása uo. 37–76.

¹²⁶ Ld. fenn, 13–17. j.-it is.

¹²⁷ Fügedi, A 15. századi i.m. 2.

¹²⁸ A szörényi bán báróságát már Fügedi, A 15. századi i.m. 65. is a 16. század elejére kétségbe vonta, de már Mátyás alatt sem volt az.

¹²⁹ A részletes adatok valamely Függelékben megtalálhatók. A személyek: Bánfi Miklós, Bátorfi András, István és László, Branković György és Vuk, Buzlai László, Csupor Miklós, Cudar Simon, Dezsőfi László, Drágyi Bertalan, Garai László, Hédervári Imre és Miklós, Kanizsai László és Miklós, Losonci István, Marcali László, Maróti Mátyus, Nagyvölgyi László, Ország László és Mihály, Pálóci Imre és László, Perényi János és István, Nyalábvári Perényi János, Pető Miklós, Rozgonyi János, László, Osvát, Rajnald, Sebestyén, Szécsi Miklós, Szentgyörgyi János és Zsigmond, Turóci Benedek és György, Újlaki Lőrinc és Miklós, Várdai Aladár, Vitovec János és Vilmos.

¹³⁰ Baumkircher András, Bodó Gáspár és Gergely, Daróci János, Dezső Miklós, Dóci Péter, Dombai Miklós és Pál, Egervári László, Ellerbach Bertold, a két Ernuszt János, Farkas Tamás, Felföldi

Megint különválasztva a bárókat 1471 végén, előtte 61 személy fordul elő báróként, közülük 35 (57,4%) a régi, 26 (42,6%) az új családok tagja. 1490-ig 38 személyre van adat, az előbbi csoporthoz 20 (52,6%), az utóbbihoz 18 (47,4%) tartozik. A bárói méltóságot betöltők 67,1%-a mutatható ki a tanácsban is, és ha hozzájuk vesszük azt a három bárót, aki 1459 elején Mátyás mellett foglalt állást III. Frigyesel szemben, és egy tanácslistán sem szerepel, akkor 70,1%. A tanács arány a régi bárók esetében 76,7% (az 1459-esekkel 81,4%), az újaknál 55,6%, egy 1459-ben említettel 58,3%.¹³¹

II. Ulászló alatt a régi, 1457 előtti bárói családokból 28-an viseltek bárói tiszteket az 52 közül. (53,8%)¹³². A Mátyás-kori arisztokrácia csak hét fővel van képviselve (13,5%),¹³³ míg II. Ulászló 17 homo novust emelt bárói méltóságra (32,7%).¹³⁴ Ami eltér a Mátyás-kori helyzetből: a bárói méltóságot viselők 88,5%-a a tanácsban is kimutatható.¹³⁵

Nyilvánvaló, hogy mi vezette a szakirodalmat félre, Mátyás alatt valóban közel a fele a báróknak új ember, és különösen uralkodása második felében az, noha a régi arisztokrácia megőrzi minimális többségét. Az azonban nem lehet véletlen, hogy az „új emberek” jóval ritkábban vesznek részt a központi kormány munkájában, sőt abból legalábbis egy tekintélyes hányaduk, ki van rekesztve. Ez különösen világosan látszik a Jagelló-korral való összehasonlításban, ahol a hiányzó 11,5%-ot szinte a forrásanyag hiányosságának is betudhatjuk. A Mátyás-korban azonban az új báróknál olyan nagy a különbség, hogy ezt már nehéz lenne így magyarázni. Még valamit figyelembe kell venni. Az „új emberek” jóval rövidebb ideig viseltek méltóságokat Mátyás alatt is a régi arisztokratáknál, amikor pedig – különösen az első 13–14 év alatt – szokatlanul gyorsan cserélődtek a tisztségek. A cserélődés azonban részben kevésbé érintette a régi urakat, részben pedig ha mégis, akkor később többször kaptak újra tisztséget, mint Mátyás kreatúrái. Mátyás alatt 15 évnél hosszabb ideig öt báró viselt méltóságot: Ország Mihály, Bánfi Miklós, Bátori István, Újlaki Miklós és Pálóci Imre, valamennyi régi arisztokrata. A következő kb. 9–14 évig működő bárók zöme is régi arisztokrata: Rozgonyi János, Turóci György (apja V. László főkincstartójaként lett báró), Újlaki Lőrinc, Pálóci László,

Pál, Geréb Mátyás és Péter, Herceg Miklós, Homonnai Simon, Horváth Damján, Kinizsi Pál, Lábatlani János és László, Lamberger Frigyes, Magyar Balázs, Mischulinger Vilmos, Nagy Ambrus és Simon, Ongor János, Pakosi László, Parlagi György, Pongrácz András és János, Szapolyai Imre, Szokoli Péter, Tuz János, Vezsenyi László. Janus Pannonius pécsi püspök bánságát sem vettem figyelembe, de kihagytam Szilágyi Mihály kormányzót is, aki melleleg macsói bán is volt. (1460.) Ugyanakkor – talán csak cím szerint – a szlavón bánságot is betöltötte. Ol. 55670.

¹³¹ Ld. a Függelékét. A három személy: Buzlai László és Rozgonyi Osvát, ill. Nagy Simon.

¹³² Bánfi János és Miklós, Bátori György és a két István, Bebek János, Branković György és Jován, Buzlai László és Mózes, Corvin János, Drágfi Bertalan és János, Kanizsai György, István és László, Losonci László, Ország László, Pálóci Mihály, Perényi Gábor, István, János és Imre, Pető János, Rozgonyi László, Szentgyörgyi Péter, Turóci György, Újlaki Lőrinc.

¹³³ Baumkircher Vilmos, Egervári László, Ernusz János, Geréb Péter, Kinizsi Pál, Szapolyai István és János.

¹³⁴ Balassa Ferenc, Batthyány Benedek, Beriszló János, Bornemissza János, Both András és János, Derencsényi Imre, Dési Imre, Horváth Márk, Korlátkövi Péter, Podmaniczky János, Pogány Péter, Ráskai Balázs, Sárkány Ambrus, Somi Józsa, Tarcai János, Telegdi István.

¹³⁵ Hiányzik a tanácsból a régi családokból való Branković György és Kanizsai István, az újak közül báróként Both János, Derencsényi Imre, Horváth Márk és Pogány Péter.

Perényi István, Maróti Mátyus, Drágfi Bertalan, a két Vitovec, de ide számítandó Branković Vuk despota is. Az újak közül Parlagi György, Kinizsi Pál, Bodó Gáspár, Pongrácz János, Tuz János. Hogy nem feltétlenül a bárói méltóság volt a döntő, azt épp a korszak „szürke eminenciásának”, Szapolyai Imrének a példája mutatja, aki bár viszonylag rövidebb ideig viselt tisztséget, de a tanácsban annál többször vett részt..

Mátyás bárókénevezési politikája nem volt újítóból jellegű, nagyobb változásokhoz vezető, nagy elődjéhez, Zsigmondhoz képest. Engel Pál Zsigmond idejében 115 báróval számol, ami – tekintve Zsigmond hosszabb uralkodását – lényegében a Mátyás-kori 79 személynek felel meg. Zsigmond alatt a báróknak hozzávetőleg fele volt „homo novus”, akár Mátyás alatt is. A különbség csak az, hogy Zsigmond „új bárói” – uralkodása második felében – nagyobb súlyt képeztek a Mátyás-koriakhoz képest,¹³⁶ és jóval nagyobb arányban öröközték át hatalmukat a későbbi korokra, mint Mátyás kreatúrái. A Mátyás-kori „régí” arisztokráciából Zsigmondnak köszönheti rangját többek közt a Perényiek két ága, a Lévai Csehek, Csákiak, Marcaliak, Marótiak, Rozgonyiak, Pálóciak, Kompoltiak, Bátoriak, Héderváriak, Országok.¹³⁷ Kétségtelenül figyelembe kell venni azt az utólag nehezen magyarázható demográfiai tény, hogy a Mátyás által létrehozott arisztokráta közül azoknak a családjai, akik megérték a király halálát, többségében két évtized alatt kihalt (Baumkircher, Egervári, Geréb, Kinizsi, Magyar, Ongor, Pongrácz), úgyhogy bárói szinten csak az Ernusztok, Szapolyaiak és Szokoliak maradtak, az arány e nélkül is jobb a Zsigmond-korra nézve. Így azután a bárók közt II. Ulászló korában is a régi arisztokrácia maradt a hangadó.¹³⁸

Az iménti fejtegetéséből azonban az is következik, hogy Mátyás ugyan szép számmal nevezett ki új bárókat, de igazi arisztokrata ezekből kevés lett. Ez kizárólag attól függött, mennyire tudott valaki nagybirtokossá válni. Lényegében tehát azok játszottak szerepet a tanácsban is, viseltek hosszabb ideig tisztségeket, és még II. Ulászló idejében is nagybirtokosok voltak – kivéve talán Bodó Gáspárt –, akiket Mátyás birtokadományokkal is kitüntetett. (Bodó nem tartozott közéjük!)¹³⁹ Ezzel más oldalról is alátámasztódik az a fent ismertetett megfigyelés, hogy a királyi tanács tagjainak többsége a nagybirtokosokból tevődött ki, a nem nagybirtokos nehezen tudott meggyökeresedni a királyi tanácsában.

Ha viszont ez így van, és magam részéről ezt nem tudom – tekintve az ismertetett adatokat és listákat – másként látni, akkor ebből más is következik, mégpedig az, hogy a tágabb tanács valóban a nagybirtokosok testülete volt, ahogy ezt Schiller látta, a király bárókénevezési politikájával elsősorban a szűkebb tanács összetételét tudta közvetlenül befolyásolni, arra azonban még Mátyás is ügyelt, hogy az általa kinevezett itteni tanácsstagok többsége nagybirtokos legyen, vagy úgy, hogy eredendően az, vagy pedig úgy, hogy ő tegye őket azzá. Feltűnő az is, hogy a tanács kulcsfontosságú helyei közül a

¹³⁶ Engel, Zsigmond i.m. 126–127.

¹³⁷ Uo. 125–126.

¹³⁸ Az 1498:22.t.c.-ben említettek közül Mátyástól kapta családjai báróságát Szapolyai István, Geréb Péter, Ernuszt János, Pongrácz Mátyás, Baumkircher György, Ongor János, Szokoli Albert. Nem sorolom most ide Ellerbachot és Homonnait, akik vagyonukat Mátyás előtt szerezték. A Jakšičok nem viseltek báróságot.

¹³⁹ Engel, A magyar világi nagybirtok i.m. II. rész, 300–301. – Fügedi, A 15. századi i.m. 61–62. is kiemeli Mátyásnak az új arisztokráciával szembeni negatív birtokadományozási politikáját.

nádori, országbírói és tárnokmesteri méltóságokat (két kivétellel, amikor Mátyás alatt Bodó Gergely és Pakosi László volt rövid ideig tárnokmester) nagybirtokosok töltötték be. A II. Ulászló alatt a tanácsnak a nádor utáni talán legfontosabb tisztségévé¹⁴⁰ való ajtónállómester-udvarmesteri kettős méltóság viszont 1501-től, Pogány Péter kinevezésétől kezdve 1526-ig köznemesi szintről kiemelkedő bárók hitbizománya lesz. Érdekes viszont a Fügedi által kormányzatának nevezett bárói csoportnak a szerepe. Középkori arisztokráciánk kiváló kutatója jól látta, hogy itt Mátyás nem annyira régi bárókat, hanem saját köznemesi eredetű híveit foglalkoztatta.¹⁴¹ Valóban, a bánságokban (és az általa nem tárgyalt temesi és székelyispánságnál) a tisztség betöltője többségben nem régi báró. Az arányokban persze eltérnek nézeteink egymástól, hiszen én a horvát, szörényi és jajcai bánokat, ő a határispánságokat nem tárgyalta. Feltűnő azonban, hogy ezek a katonabárók alig szerepelnek a tanácsban, a szintén „kormányzati” méltóságnak számító vajda, aki döntő többségben arisztokrata születésű, viszont a tanács egyik oszlopa. A vajda és a bán útja tehát elvált egymástól.

Végeredményben úgy látszik, hogy főként Mátyás uralkodása első felében, de kisebb mértékben haláláig a báróság nem nyújtott minden esetben tanácsági jogkört viselőjének. A király nagy számban cserélgette báróit, kisebb mértékben tanácsosait, új emberei között is tett megkülönböztetést, általában azokat jutalmazta birtokadományokkal, akiket a tanács munkájába is bevont, és akiket hosszabb ideig foglalkoztatott. Szinte különvált a régi arisztokrácia által uralt királyi tanács (és a tanácstagsággal járó fontosabb méltóságok), és a határvidéki katonai funkciókat ellátó „kormányzati” méltóságok köre. Talán nem véletlen, hogy Mátyás épp a nádorságot és tárnokmesterséget nem töltötte be olykor uralkodása végén, illetve e tisztségek ellátását püspök-kincstartójára bízta.¹⁴² Az sem érdektelen, hogy uralkodása végén alig adott nagyobb adománybirtokot, és akkori legfontosabb köznemesi híveire fontos igazgatási feladatokat bízott ugyan, de bárói méltósággal nem jutalmazta őket.¹⁴³ II. Ulászló alatt, főként 1500 után, viszont a királyi udvar köznemesi munkatársainak felértékelődése mutatkozik meg az 1500:21.t.c.-vel, illetőleg az udvarmester kiugrásával. A bárói méltóság felé a királyi aula felől vezetett az út.¹⁴⁴

A tanács összetétele és hatalma tehát a korszakon belül lényegében nem változott, így kettős lehetőséggel számolhatunk. A király nem tudta a bárói tanácsot megszüntetni, vagy pedig nem is akarta. Egyik lehetőség sem zárja ki azonban azt, hogy a király vagy a tanács összetételének átalakításával, vagy pedig a tanács jogkörének megnyirbálásával esetleg nem kívánt volna módosítani a helyzetet. A továbbiakban ezért ezeket a kérdéseket kell alaposabb vizsgálat alá vetni.

Kiindulópontunk nyilvánvalóan az, hogy a tanács bárói rétege a magyar világi nagybirtok exponense volt és maradt végig. Ez így volt máshol is. A tanácsba (vagy az

¹⁴⁰ Ő volt a tanács elnöke: 1495:25.t.c. Corpus Juris i.m. 576.

¹⁴¹ Fügedi, A. 15. századi i.m. 55–64.

¹⁴² Kubinyi András, A kincstári személyzet a XV. század második felében, Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957) 31.

¹⁴³ Kubinyi, A megyéispánságok i.m. 169–180.

¹⁴⁴ Kubinyi, A királyi tanács köznemesi ülnökei i.m. 265–268.

országgyűlésre) való személyes meghívást a földbirtok nagysága minősítette.¹⁴⁵ Még VII. Károly és XI. Lajos francia királyok tanácsaiban is ott ültek a nagybirtokosok, és az ő szavuk döntőbb volt.¹⁴⁶ Nem lehetett az arisztokráciát kizárni, amennyiben készek voltak lojális tanácsadásra.¹⁴⁷ A hatalmas urak távolléte a tanácsból gyengíthette a döntések hatékonyságát.¹⁴⁸ A nemesség tudta, hogy akinek a kezében van a tanács, azé a hatalom.¹⁴⁹ Végül — és ez lényeges — a király és az arisztokrácia közti időnkénti feszültségek ellenére a normális viszony köztük az együttműködés volt.¹⁵⁰

Hasonló megjegyzéseket még szép számmal idézhetnénk, de úgy vélem, hogy ezek is tökéletesen megmagyarázzák azt, hogy miért volt a tanács a bárók gyülekezete (is), és ez milyen haszonnal járt az uralkodó számára Európa más országaiban. Nos, a magyarországi helyzet értékelésénél szembekerülünk a magyar történetírás egy meggyökeresedett tantételével, amit — kissé sarkítva — Zsigmond korára Engel Pál a következő szavakkal foglalt össze: „1. A bárók nagybirtokosok; 2. A nagybirtokosok mindig és eredendően szemben állnak a központi hatalommal; 3. Tehát Zsigmond bárói is szemben álltak királlyal”.¹⁵¹ A szövegben nyugodtan behelyettesíthetjük Zsigmondot Mátyással, és megkapjuk a Mátyás-kor szokásos értékelését, amit talán egy 4. ponttal is kiegészíthetünk: 4. Tehát a király igyekezett báróit háttérbe szorítani.¹⁵²

Függetlenül attól, hogy a bárók körének felületes azonosítása a „nagybirtokosok” körével¹⁵³ nem áll, fenti fejtegetésem világosan mutatta, hogy a tanácsban elsősorban a nagybirtokos bárók játszottak szerepet, tehát ezzel a megkötéssel mégis elfogadható az Engelnél idézett szillogizmus első tétele. Nyomban hozzáteszem, hogy Mátyás bárókinvezési, tanáccsal szembeni és — legalább uralkodása végén — birtokadományozási fent ismertetett politikája alátámasztani látszik történetírásunk hagyományos tanításának lényegét. Azt hiszem azonban, hogy a tételek sarkításával ugyan bizonyára sikerül egyes homályban maradt részleteket jobban megvilágítani, mégis a történeti valóságtól kissé

¹⁴⁵ „The possession of a certain amount of landed wealth — though that amount was never defined — remained... a necessary qualification for a personal writ of summons from the king. Without it no man, however illustrious his ancestry, would long continue to receive one.” *K. B. McFarlane, The English Nobility in the later Middle Ages, XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports, I. Horn—Wien 1965, 338.*

¹⁴⁶ „A host of bureaucrats and lawyers had less influence upon major decisions than a few landed magnates whose aid the king needed.” *J. Russel Major, Representative Institutions in Renaissance France 1421–1559, Madison 1960, 11.*

¹⁴⁷ „It was quite impracticable to exclude members of the nobility if they were prepared to give loyal service.” *Lander i.m. 219.*

¹⁴⁸ „... the efficacy of royal counsel could be seriously diminished if the great men were not present.” *Rosenthal i.m. 49.*

¹⁴⁹ „C’est dire que celui qui est maître du Conseil domine l’État. La noblesse le sait bien.” *Ferdinand Lot—Robert Fawtier, Histoire des Institutions françaises au Moyen Age, II. k. Paris 1958, 80.*

¹⁵⁰ „Politically, in spite of the dramatic confrontations between the king and the nobility which burst out from time to time, their normal attitude towards each other was that of cooperation.” *Lander i.m. 16. A „nobility” Angliában az arisztokrácia.*

¹⁵¹ *Engel, Zsigmond bárói i.m. 118.*

¹⁵² Idézhetnénk az egész Mátyás-irodalmat, vö. 123. j. és 155–162. j.

¹⁵³ *Engel, Zsigmond bárói i.m. 119.*

eltávolodó eredményeket kapunk. Az alaptételt ugyanis meg is fordíthatjuk. (Az Engel-féle szillogizmus 1. pontját most figyelmen kívül hagyhatjuk.) 1. Ha a király igyekszik báróit háttérbe szorítani; Ha Mátyás bárói is szemben álltak királyukkal; 2. Akkor áll a tétel, hogy a nagybirtokos-bárók mindig és eredendően szemben állnak a hatalommal. Ezt a fordított levezetést valóban igazolni látszik Mátyás ismertett politikája, de ugyanúgy hozhatnánk ellenkező példákat, amikor a király a báróit igyekszik előtérbe hozni, amikor a bárók a király mellett állnak, és így a 2. tétel igaza kétségesé válik.¹⁵⁴ Összefoglalva: logikailag sem az uralkodó és a nagybirtokos-bárói réteg antagonisztikus ellentétének, sem pedig szoros szövetségének tétele nem igazolható, hanem a kettő között valami dialektikus kölcsönhatásnak kellett lennie.

Mindezt azonban meg kell néhány adattal világítani. Bár sem tanulmányom célja, sem terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a Mátyás-kori centralizációról, vagy centralizációs kísérletről,¹⁵⁵ illetve ezek esetleges nemlétéről beszéljek, a kérdést röviden említenem kell. Úgy tűnik, hogy szakirodalmunk elsősorban az állam egységének megbontását féltette a főuraktól. Mályusz pl. feltételezi, hogy főuraink hajlottak volna arra, hogy uradalmaikat önálló államokká fejlessék ki, és ebben – többek közt – épp Mátyás politikája akadályozta meg őket.¹⁵⁶ Mátyás első perctől kezdve függetleníteni akarta magát a főuraktól, és velük szemben a köznemességet akarta megerősíteni, hogy támaszkodhasson rá,¹⁵⁷ de csak akkor tudott volna győzni, ha megsemmisíti a nagybirtokot.¹⁵⁸ A kérdést valóban Mályusz világította meg a leggazdagabb forrásanyaggal, a legnagyobb erudícióval. A későbbi kutatás ezeket színezte, bővítette. Elekes a „szétदारолtság nagyúri-tartományúri képviselői”-ről ír, valamint összekapcsolja a szétagoltságot és a bárói kormányzatot.¹⁵⁹ Fügedi is arról beszél, hogy Mátyás centralisztikus monarchiát akart létrehozni, de az arisztokrácia tagjai alkalmatlanok voltak a centralizáció megteremtésére, így a reformok nem érintették a kormányzatban részt vevő bárók eddigi hatáskörét – ezt fenti elemzésem is alátámasztja –, de nagy számmal léptek fel a régi méltóságokban új családok. (Ezt viszont csak megkötésekkel lehet elfogadni).¹⁶⁰ Utoljára viszont már a következőket írja az arisztokráciáról (igaz, hogy a Mátyás utáni helyzetben, de mintegy azt illusztrálандó, hogy hová vezetett Mátyás kudarca): „A mágnások nem elégedtek meg hatalmukkal. Mohóságuk nem ismert határokat, jobbágyaikat még inkább ki akarták használni.”¹⁶¹ Sokkal óvatosabban fogja meg a kérdést Bak János: szerinte a király csak úgy tudta hatalmát megtartani, ha

¹⁵⁴ Néhány példát ld. később.

¹⁵⁵ A fogalmat történetírásunkban *Molnár* i.m. 316–339. terjesztette el, majd *Elekes Lajos* számos művében népszerűsítette. Vö. pl. *Uő*, Rendiség és központosítás a feudális államokban, Bp. 1962.

¹⁵⁶ *Mályusz*, A magyar társadalom i.m. 337–350.

¹⁵⁷ Uo. 364.

¹⁵⁸ Uo. 382.

¹⁵⁹ *Elekes*, A középkori magyar állam i.m. 213, 230.

¹⁶⁰ *Fügedi*, A 15. századi i.m. 55.

¹⁶¹ *Erik Fügedi*, Das Königreich Ungarn (1458–1541), Schallaburg’82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, Wien 1982, 29. Megjegyzem, hogy a nagybirtokos inkább adhatott könnyítéseket jobbágyainak, mint a köznemes. Vö. *Kubinyi András*, Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén, Falvak, mezővárosok az Alföldön, szerk. Novák László és Selmeczi László, Nagykovács 1986, 286–392.

visszaszorítja a bárói nemzetségeket, és királyi igazgatást hoz létre a csekély polgári-kisnemesi értelmiségből.¹⁶²

Lényegében tehát két szempontból állítják szembe a királyt történezeink az arisztokráciával: a szétdarabolódás veszélye és a királyi hatalom gyengítése miatt. A szétdarabolódás veszélye ténylegesen fennállt a 15. század közepén, mégpedig kettős síkon. Az egyik Giskra felsőmagyarországi uralma volt, amit azonban függetlenül jogalapjától (főkapitányság, városkapitányságok, egy-két megyésispánság) nagybirtok nem alapozott meg¹⁶³ és kizárólag huszita zsoldosai katonai ereje tartotta fenn, ami gyakorlatilag külső erő volt. A másik ugyancsak a 15. század közepére esett, és bizonyos mértékben összefügg a Giskra-akcióval. Az ország hét főkapitány alatti négy részre osztására gondolok 1445-ben, amiből pl. Újlaki a jelek szerint saját tartományuraságot akart kiépíteni.¹⁶⁴ Ez sem volt járható út, és végül Hunyadi kormányzóságába torkolt.

Volt-e azonban egyéb lehetőség? Mályusz mutatott rá arra, hogy a vajda és a bánok birói jogkörének kiterjedt volta következtében a nemesek is tartományukban birói joghatóságuk alá kerültek.¹⁶⁵ Vele vitatkozva Kristó inkább a főúr nagybirtokosi mivoltát emeli ki.¹⁶⁶ A vajdaság és a bánóságok (de csak a szlavón és a macsói!) valóban adtak lehetőséget az önállósulásra. Ezt a vajdák 1467-es lázadása is igazolja, amelyet Mátyás katonai erővel vert le.¹⁶⁷ Erre ugyan mondhatnánk, hogy ez a legpregnansabb bizonyítéka a széttagoltság veszélyének, csak hogy mindjárt idézhető az ellenpélda is, a Mátyás által kinevezett arisztokrata származású Bátor István vajdát a székelyek panaszára teljhatalma ellenére II. Ulászló simán el tudta mozdítani 1493-ban.¹⁶⁸ A leváltásról úgy tudták az országban, hogy a vajda és a püspökök közt ellentétek voltak.¹⁶⁹ Magyarán: a székely panasz után a püspöki kar fordult szembe Bátorival, így mennie kellett. Szlavóniában Mátyásnak majdnem hasonló nehézségekkel kellett megküzdeni. Uralkodása első felében helyi nagybirtokos bánokat csak hadsereg felvonultatása mellett tudott leváltani, de már Újlaki Miklós boszniai királyt, amikor magát bánként „Szlavónia királyának” kezdte címeztetni, simán lecserélte,¹⁷⁰ utódaiként pedig saját új embereit, Ernusztot, Egervárit, Geréb Mátyást nevezte ki. Megint nem mutat sokkal rosszabb helyzetet a Jagelló-kori állapot. Corvin János – noha hercegségként kapta Szlavóniát – ezt nem tudta megtartani, mert a szlavón nemesség ellenállt, pedig Corvin a bánság leghatalmasabb birtokosa volt.¹⁷¹ Később sem annyira a bánság elszakadása volt a

¹⁶² János M. Bak, *Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert*, Wiesbaden 1973, 56.

¹⁶³ Mályusz, *A magyar társadalom* i.m. 349.

¹⁶⁴ Kubinyi András, *A kaposújavári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában*, Somogy megye múltjából, Levéltári Évkönyv 4 (1973) 5–10.

¹⁶⁵ Mályusz, *A magyar társadalom* i.m. 346–350.

¹⁶⁶ Kristó Gyula, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Bp. 1979, 142.

¹⁶⁷ Vö. Erdély története, I. k. szerk. Makkai László, Mócsy András, Bp. 1986, 359.

¹⁶⁸ A panaszokra: Szekfű Gyula, *Serviensek és familiárisok*, Bp. 1912, 94–96.

¹⁶⁹ Bártfa város lt. 3089. sz.

¹⁷⁰ Kubinyi, *A kaposújavári uradalom* i.m. 31–33, és a hozzá tartozó j.-k.

¹⁷¹ Schönherr Gyula, *Hunyadi Corvin János*, Bp. 1894, 163–191.

probléma, hanem az, hogy a köznemesként kinevezett bánok egy részét (Balassa Ferenc, később Tahi János) nem akarta a hatalmas helyi nemesség elismerni.¹⁷²

Az ország területiális szétesése tehát Erdély és Szlavónia felől ugyan nem volt elképzelhetetlen, ezt azonban még a gyenge Jagellók is meg tudták akadályozni, nem utolsósorban azért, mert a netán önállósulni vágyó tartományi kormányzót ebben sem a főpapság, sem pedig a többi báró nem támogatta volna.

Nem volt azonban ez a nagybirtok részéről sem járható út. A magyar nagybirtok területi elhelyezkedése ugyan elvileg lehetővé tette volna a határvidék leszakadását, erre mégsem került sor, ha eltekintünk az épp Mátyástól Újlakinak juttatott hűbéres boszniai királyságtól. A magyar világi nagybirtok ugyanis a fővárostól, azaz a királytól minél távolabb alakította ki latifundiumait, amit világosan mutatnak rezidenciáik elhelyezkedései is. Az 1498:22.t.c.-ben becikkelyezett banderiátus urak közül mindössze négynek a székhelye esett Budától számítva 150 km-es körzeten belül: Léva a Cseheké, Nána a Kompoltiaké, Ozora a Héderváriaké, Óvár Szentgyörgyi Péteré volt. (Szécsény a Losonciaknak csak mellékrezidenciája volt a több mint 250 km-nél messzebben fekvő Jenő mellett.) A távoli központok azért nem válhattak fejedelmi székhelyekké, mert közelükben más nagyurak is székeltek, birtokaik nem mindig alkottak egységes birtoktestet sem. Zemplénben volt pl. a Rozgonyiak (Varannó), Homonnaiak (Homonna), Perényiek (Terebes) és Pálóciak (Patak) rezidenciája, vagy Vasban a Baumkircherek (Szalónak), Kanizsaiak (Sárvár), Ellerbachok (Monyorókerék) és Szécsiek (Felsőlendva) központja.¹⁷³ Az egymással rivális bárók tehát egy nást akadályozták meg az önállósulásban. Feltűnő a Buda környék viszonylagos világi nagybirtok-mentessége. Itt nemcsak királyi várak és szabad királyi, valamint bányavárosok voltak, de az ország prelátusainak közel felének székhelye is. Budától 150 km-es körön belül van Esztergom, Kalocsa, Vác, Veszprém, Eger, Győr, Nyitra és fehérvári prépostság székhelye, Székesfehérvár. A királytól a főkegyúri jog révén függő¹⁷⁴ főpappal együtt tehát az ország közepe mindvégig királyi befolyás alatt maradt, és ügyes, határozott király így a területileg szétszóródott nagybirtok felett a központban szilárd magot tudott kialakítani.

A Giskra-probléma rendezése óta tehát komoly szétdarabolódási veszély nem fenyegette a magyar államot, józan ésszel erre senki sem tehetett kísérletet az 1467-es erdélyi lázadás leverése óta. Egyetlenegy lehetőség maradt, ha van egy olyan, a többinél hatalmasabb főúr, akinek birtokai nemcsak az ország egy, hanem legtöbb részében komoly súlyt képeznek, annak szerencsés körülmények összejárásása esetén esélye lehet a királyság megszerzésére. Ezt Hunyadi-jelenségnek nevezhetnénk, és később ezt érte el Szapolyai János is. Ezt különben már Fügedi is észrevette, aki a bárói hatalom

¹⁷² *Margalits*, Horvát rep. i.m. I. k. 323–377, II. k. 476–503. – Both András bán lázadását fegyverrel verte le Perényi nádor, igaz, utána visszahelyezték a bánságba. *Kubinyi András*, Opponensi vélemény Gerőné Sándor Mária „Reneszánsz Baranyában” c. kandidátusi értekezéséről, Művészettörténeti Értesítő 30 (1981) 68.

¹⁷³ *András Kubinyi*, Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts, Vorträge und Forschungen, sajtó alatt.

¹⁷⁴ Épp Mátyás volt azonban az, aki uralkodása elején a nyitrai püspökség kegyúri jogát Ország Mihályra ruházta. *Mályusz*, A magyar társadalom i.m. 340. Ez azonban csak egyszeri, időleges eset volt.

kiterjesztésének a főpapok oldaláról való ellenállásra is rámutatott.¹⁷⁵ A királyi trón megszerzése esetén azonban a báró már maga a király, a közhatalom letéteményese, aki érdekelt ennek kiszélesítésében.

A másik veszély, a királyi hatalomnak a bárók általi gyengítése viszont kétségtelenül fennállt, és ezt csak növelte a királyi birtokok, beleértve a királyi városok végleges elidegenítése. Az utolsó nagy városelidegenítési hullám épp Mátyás uralkodása első felére esett, utána sem Mátyás, sem utódai nem adományoztak el örökjogon városokat, legfeljebb zálogosítottak.¹⁷⁶ Az elidegeníthetetlen királyi városokat és uradalmakat végül is az 1514-es országgyűlés foglalta írásba, mégpedig nem a rendi tervezet, hanem a szentesített dekrétum. Ez azután jogilag végleg megakadályozta az elidegenítést.¹⁷⁷ Azt hiszem, azt senki sem vonhatja kétségbe, hogy a bárók saját önző, nemegyszer anyagi érdekeikből is, korlátozták a királyi hatalmat, ami különösen veszélyes helyzetben, így a török támadásakor, az ország számára is veszélyes következményekkel járhatott. Ennyiben tehát vitán felül egyet kell értenünk történetírásunk közismert tételeivel, azzal is, hogy Mátyás megkísérelt ezen (a köznemességgel szövetségben) úrrá lenni, azzal is, hogy a Jagellóknál a hatalmon levő bárók szerepe nem mondható – enyhén szólva – mindenben pozitívnak.¹⁷⁸

Azt jelenléte ez, hogy mégiscsak igaz a fenti fordított szillogizmus, és végül is vissza kell térnünk a báró-nagybirtokosok és a királyi hatalom antagonisztikus ellentmondásának tételéhez? Úgy vélem, ezt más oldalról is meg kell vizsgálni, mielőtt végleges választ kísérlek adni. Forrásaink ugyanis nemegyszer azt is mutatják, hogy a király akaratát épp a prelátusokra és bárókra támaszkodva hajtja végre. Ide tartozik elsősorban az országgyűlések előkészítésében játszott szerepük; kötelezettségvállalásuk, hogy a király nem vet ki több adót (ezekre ld. az I. Függelékben felsorolt tanácsuléseket); de az országgyűlés határozatainak meghozatalában, beleértve az adó megszavazását is, az övék volt a főszerepe. Mátyás különben nemegyszer országgyűlés nélkül, csak főpapjai és bárói tanácsára, azaz a tágabb királyi tanácsra hivatkozva vetett ki adót, sőt módosított országgyűlési határozatokat.¹⁷⁹ Az már kevésbé meglepő, hogy hasonlót II. Ulászló idejében is látunk. Csak egy-két példa. 1491 elején a lengyel hadjáratkor a király a főpapok és főurak tanácsára vet ki adót és állapítja meg az adószedés módját. Úgy látszik, hogy ezt a hadjárat során útbaejtett megyékkel utólag el is fogadtatta.¹⁸⁰ Arra nem utal, hogy választási feltételeiben megfogadta, hogy nem szed többé rendkívüli adót. Fél évvel később – az osztrák háború még tartott – újra kivetí (ez évben tehát másodszor!) az

¹⁷⁵ *Fügedi*, Uram, királyom. . . i.m. 214.

¹⁷⁶ *Kubinyi András*, A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez, Tanulmányok Budapest múltjából 21 (1979) 13.

¹⁷⁷ *Monumenta rusticorum* i.m. 255–256.

¹⁷⁸ A Mátyás-kor értékelésére ld. a fenn, a 155–162. j.-ben idézett irodalmat és újabban: *Kisfaludy Katalin*, Matthias rex, Bp. 1983. – *Isabellaa Ackerl*, König Mathias Corvinus. Ein Ungar der in Wien regierte, Wien 1985, 50–55. – A Jagelló-korra: *Ferdinandy Mihály*, Magyarország romlása (1490–1526), Roma 1979. – *Kulcsár Péter*, A Jagelló-kor, Bp. 1981. – *Kubinyi András*, A Jagelló-kor, Fejezetek a régebbi magyar történelemből, szerk. Makk Ferenc, II. k. Bp. 1985, 103–131.

¹⁷⁹ *Teke Zsuzsa*, A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában, TSz 29 (1986) 197–217. Számtalan adattal.

¹⁸⁰ *DI*. 59802.

egyforintos adót, megint a főpapok és bárók tanácsára. Most az adó beszédésének biztosítását azzal kívánta a király elérni, hogy tekintélyesebb nemeseknek írt, hassanak oda, hogy megyéjükben megfizessék az adót. Itt már halványan utal a választási feltételekre: a főpapok és bárók „ea lege et conditione” (azzal a törvénnyel és feltétellel) ajánlották meg az adót, hogy többé nem vetik majd ki.¹⁸¹ Az is előfordult, hogy az országgyűlésen elfogadott adószedési rendelkezést a nemesség szétoszlása után az uralkodó a királyi tanáccsal módosíttatta.¹⁸² Példáinkat tovább sorolhatnánk. Az eredmény az, hogy mind Mátyás, mind II. Ulászló fel tudta használni a főpapokat és főurakat arra, hogy az országgyűlés megkerülésével, sőt annak ellenére neki megfelelő döntéseket hozzon.

Nagyon leegyszerűsítve a kérdést: a feudális államokban, ahol a hatalom elsősorban a földbirtokon nyugodott, a földbirtokosok többsége akarata és hozzájárulása ellenére nehezen lehetett egy döntést végrehajtatni. Ha a király a nagybirtokosok zömének hozzájárulását elnyerte, valószínű, hogy akarátát keresztül is tudta vinni, egy részük ellenállása esetén a köznemességre támaszkodhatott. Úgyes (és elegendő saját hatalommal is rendelkező) uralkodó, mint Mátyás, hol az országgyűléssel tudta akarátát az ellenálló urakra rávinni, hol az urakkal ki tudta kerülni a nemesség összehívását. A királyi tanács – és az itt helyet foglaló főpapok és főurak – tehát szükség esetén komoly támaszt is jelenthettek, és jelentettek is az uralkodónak. Ehhez azonban arra is szükség volt, hogy a tanácsban ülő urak egyetértsenek, és valóban legyenek olyan hatalmasak, hogy támaszt nyújthassanak a királynak. Mátyás ezért hozta be nagyszámú új bárójából néhány kivétellel azokat a kreatúráit a tanácsba, akiket birtokokkal is ellátott. Hatalmának uralkodása első felében még gyengébbnek kellett lennie: ezt igazolja a tanácsstagok gyakori cseréi mellett a szűkebb tanács magasabb átlagos létszáma is, még a kevésbé jelentős ügyekhez is több úr hozzájárulását igényelte.

Itt még egy kérdés kapcsolódik fejtegetésemhez. Miért tett Mátyás különbséget a jelek szerint az általa kiemelt bárók között, és ennek mi volt az indoka. Természetesen szubjektív indokok is lehettek, de ezeket egyelőre úgysem tudnánk megtalálni. Angliában az arisztokráciába kerülés útja a királyi szolgálaton keresztül vezetett, és pedig elsősorban a tanácsadási, kormányzati, diplomáciai szolgálaton és csak másodsorban a katonain át. A „csak katona” ritkán csinált karriert.¹⁸³ Ha Mátyásnak azokat a teljesen „homo novus” báróit nézzük, akik nem voltak korábban nagybirtokosok, és a király szűkebb tanácsában többször szerepeltek, akkor le kell számítanunk először a király unokatestvéreit, Pongrác Jánost és a Geréb fivéreket, akiket az uralkodó rokonsága emelt a bárók közé (bár a kiváló katona Geréb Péter a Jagelló-korban adminisztratív tehetségnek is bizonyult), akkor kiderül, hogy Ernuszt János, Szapolyai Imre és Tuz János kincstartóként, hivatalnokként kezdték pályájukat, Bodó Gáspár sem volt katona. Kinizsi Pál látszana katonának, de ha figyelembe vesszük, hogy pályáját 1467-ben máramarosi ispánként (amivel össze volt kötve a sókamaraispánság), tehát pénzügyi tisztviselőként¹⁸⁴

¹⁸¹ Dl. 82036.

¹⁸² 1503: Bártfa város lt. 3707. sz.

¹⁸³ *McFarlane* i.m. 342. – *Lander* i.m. 15.

¹⁸⁴ *Teleki*, Hunyadiak kora i.m. XI. k. 293. Vö. még Dl. 90150. Még 1472-ben is máramarosi sókamaraispán. Ld. még alább, 222. j. is.

kezdte, akkor itt sem lehetünk egészen biztosak, hogy a király elsősorban a katonát kereste a tanácsban Kinizsi személyében. Lényegében ezek is kaptak leginkább adományokat a királytól. Kaptak ugyan katonák is, mint Ongor, vagy Szokoli,¹⁸⁵ de ők nem mutathatók ki a tanácsban.¹⁸⁶ A király, úgy látszik, valóban tanácsot várt el híveitől, és ezért is választotta szét a délvidék új katonabároíait a tanácsba is bekerülő *homo novus*októl. A királyi *cubicularius*okból, vagy kincstartókból lett Jagelló-kori *homo novus*okra ugyanez áll.¹⁸⁷

A királynak tehát nem csupán azért volt szüksége tanácsára, hogy tanácsosai egyetértése esetén azok magánhatalmára is támaszkodva vigye keresztül akaratát, hanem azért is, mert egyrészt valóban igényelte a tanácsukat, másrészt ezt megkövetelte a szokás is.¹⁸⁸ Mátyás maga járt így egy alkalommal. A pécsi káptalan panaszt emelt a baranyai nemesség ellen, mire a felháborodott király maga akart egyedül ítélni az ügyben. A bárók és az (ítélő)mesterek ez ellen az ország szokásjogával érveltek.¹⁸⁹ Ez 1477-ben, amikor Mátyás hatalma már megszilárdult, történt, de még ő sem ítélezhetett egyedül.

Természetesen a kérdés ellenkező oldalról is igennel válaszolható meg: a báróknak is szükségük volt királyukra. Magas, jelentős anyagi haszonnal járó állásokat, az állami jövedelmekből legális (és illegális) módon részesedési lehetőségeket, birtokaik növelését a királytól szerezhették. Gondolom, erre a Szapolyai család tüneményes felemelkedése a pénzügyi tisztviselő Imre deáktól I. János magyar királyig a legjobb példa. A király biztosította végül a feudális osztályrendet is mind a külső, mind a belső veszélyek ellen.¹⁹⁰

A király és a bárók között tehát egyáltalán nem beszélhetünk antagónisztikus ellentétekről, a két erő gyakran egymásra volt utalva, igaz, ha arra képes volt, szívesen nyirbálta a másik hatalmát, de megszüntetni nem akarta. Természetesen egy erőskező uralkodó helyett inkább gyengébbet akartak, amit Mátyás halála után nyíltan hangoztattak is.¹⁹¹ Ez ugyan egyáltalán nem jelenti azt, hogy a bárók egyöntetűen szembekerültek volna a nagy király politikájával, amit igazolni is lehet. Szerencsénkre rendelkezésünkre áll a Corvin János pártján maradt urak listája a cseh főurak 1490. augusztus 28-i menlevele alapján,¹⁹² ezt egybevetve a „tágabb tanács” 1490 júniusi két

¹⁸⁵ Engel, A magyar nagybirtok i.m. II. rész, 310. 32. j., 311.

¹⁸⁶ Szokoli azonban referens a kancellária felé, ld. alább, 219. j. így feltételezhető tanácstagsága is. Mátyás utolsó szűkebb tanácsa rekonstruálható a milánói herceg 1490. IV. 20-i leveleiből. (Magyar diplomáciai emlékek i.m. IV. k. 177–178.): Nagylucsei Orbán kincstartó, Bakócz Tamás titkár, Filipec János, Kinizsi Pál, Szapolyai István, Bátori István, Geréb Mátyás és Péter, Ráskai Balázs várnagy. A köznemes Ráskai kivételével azok, akik az utolsó szűkebb tanácslistákon szerepelnek. (M. 29, Int. 1–2.) Egyik sem csak katona!

¹⁸⁷ A Jagelló-korban viszont a délvidéki katonák is olykor megjelennek a tanácsban.

¹⁸⁸ Az uralkodónak alattvalói *consilium* et *auxilium*-mal, tanáccsal és segílyel tartoztak. Otto Brunner, *Land und Herrschaft*, Brunn–München–Wien 1942², 480–492.

¹⁸⁹ „dominus rex fuit turbatus super tanta scripta, solus sedit pro tribunale et volebat adjudicare, sed barones et magistri consuetudinem regni sui alegarunt (!)”. Df. 260497.

¹⁹⁰ Természetesen ezt nem szabad túlbecsülni, még Elekes, Rendség i.m. 115. 39. j. is óv az osztályharc közvetlen hatásának feltételezésétől.

¹⁹¹ Vö. pl. a Szerémitől lejegyzett hagyományt: Szerémi György, Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543, közli Wenzel Gusztáv, Pest 1857, 31.

¹⁹² Dl. 37671. Ld. a Függelékét is.

listájával (ld. a Függelék), feltételezhető, hogy az itt feltüntetettek – a *salvus conductus*-ban és a júniusi listákon egyaránt szereplő két főpap és az egyetlen világi Bánfi Miklós nélkül – Corvin ellen, és így apja politikájával szemben foglaltak állást. (Persze ez sem biztos.) E szerint 31 mágnás tartozott e csoporthoz. Corvin oldalán báró, vagy bárófi, azaz mágnás 12 maradt, és pedig olyan régi családok képviselői, mint Újlaki, Branković, Hédervári, Alsólindvai Bánfi, Kanizsai, Szécsi, Rozgonyi és Várdai. A Mátyás-korban bárói méltóságot viselt családokból Szokoli és Ellerbach tartozott ide. (Valószínűleg azonban Ernuszt János is, hiszen bátyja, Zsigmond pécsi püspök is Corvin híve volt, ő pedig nem fordul elő a júniusi listákon.) A király új báróinak többsége azonban az ellenpárt hívének látszik: Bodó, Dóci, a Geréb testvérek, Kinizsi, Magyar, a Pakosiak; valamint Mátyás alatt lett báró Baumkircher Vilmos apja is, noha eredetileg III. Frigyes embere volt. Az 1490 nyarának pártmegoszlása azonban más szempontból sem érdektelen: a mágnások egy része kivonta magát az állásfoglalás kényes és bizonytalan jövőjű kinyilvánítása alól. Hiányoztak a mágnások közül a választási harcban a Bebekek, Frangepánok, Korbáviaiak, Ongorok, Pálóciak, terebesi Perényiek, és távol maradt a szlávón–horvát bán, Egervári László is.

Bár a bárók Corvin-ellenes többségi állásfoglalása nyilván a Mátyás-politika elleni szembefordulást is takar, egyesek részéről feltehetően a józan politikai megfontolás is számba jött: hiszen három külföldi trónkövetelővel szemben nehéz lett volna küzdeni. Az 1490-es eseményeknél azonban talán nem is annyira a bárók állásfoglalása volt a döntő, hanem a főpapságé. Mivel tanulmányom tárgya a tanács bárói tagságának vizsgálata, azért nem foglalkoztam eddig a főpapsággal, noha a tanácsban egyenrangú társa volt a báróknak. Bár nagybirtokosi érdekeik megegyeztek a bárókéval, voltak saját, rendi szempontjaik, hatalmuk pedig kevésbé a nagybirtokon, mint tizedjövedelmükön alapult.¹⁹³ 1490-ben a püspöki kar egyértelműen Corvin – és így a Mátyás-politika – ellen foglalt állást. Corvin mellett Váradi Péter kalocsai érsek, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, valamint Beriszló Bertalan vránai perjel állott a prelátusok közül, de a többi: Estei Hippolit érsek, tizenegy püspök és a fehérvári prépost nem támogatta Corvint. Pontosan fordított helyzet állott elő, mint 1459 elején (ld. a Függelék), amikor Szécsi Dénes bíboros vezetésével a két érsek, kilenc püspök és a fehérvári prépost Mátyás, és csupán az erdélyi püspök Frigyes pártján foglaltak állást. Ebből az a tanulság, hogy a „prelátusok és bárók” – azaz a királyi tanács – döntésénél a királynak az előző réteget is figyelembe kellett vennie, illetve megvolt a módja valamelyik csoporttal a másikkal szemben többséget szerezni. Mivel a kegyúri jog révén a főpapok a királytól függtek, ez erősíthette a király helyzetét. Láttuk, hogy Bátori István eltávolításához is hozzájárult a püspöki kar összefogása.

E fejezet elején több lehetőséget vetettem fel. A fentiek alapján véleményem szerint nyilvánvalóvá vált, hogy a király a bárók tanácsai szerepét megszüntetni nemhogy nem tudta, de nem is akarta. Más kérdés az, hogy nem került-e sor a tanács összetételének átalakítására, vagy pedig jogkörének megnyirbálására. Az előbbire a királynak mindvégig meg volt a módja, részben neki megfelelő bárók (és főpapok) kinevezésével, részben alacsonyabb rangú személyek, hivatalnokok, szakbírák, királyi várnagyok, kamarások

¹⁹³ Vö. pl. 1498:15.t.c. (Corpus Juris i.m. 602.) Az 1498:20.t.c. szerint a püspöki kar bandériumainak létszáma 4800, a többi egyházi testületé 1950 lovas, tehát jelentős katonai erő.

bevonásával. Ez utóbbi réteg összetételére ugyan csak a Jagelló-korból van hiteles adatunk, de nem lehetett másként Mátyás alatt sem. Azzal természetesen tisztában kell lennünk, hogy bármennyi köznemes vett részt az üléseken, lehettek bár igen tehetséges emberek is, dönteni nem ők, hanem a leghatalmasabb bárók döntöttek, mint ahogy azt az 1495:25.t.c. világosan megmondja. Az elnöklő ajtónállómesternek ugyan egyenként kell a szavazatokat összegyűjteni, de a döntést a „sanior pars” (a „józanabb rész”) véleménye alapján megfogalmazni.¹⁹⁴ A tanácsnak választott főpapi, bárói és köznemesi ülnökökkel való ellátása — ami a Jagelló-korban rendszeresen megtörtént — nem annyira a király, mint az országgyűlésen összegyűlt nemesek kívánságára történt. Mivel a törvények általában kimondják, hogy az eddig ott megjelenni jogosult tanácsstagok jogait továbbra is tiszteletben tartják,¹⁹⁵ a választott főpapi és bárói tanácsstagok szerepe kevésbé lehetett jelentős, és mivel korszakunkból teljes listát nem ismerünk, nem is tudjuk elemezni. II. Lajos „választott” tanácsának első listája 1516 tavaszáról öt prelátust és hét bárót nevez meg, ez utóbbiak közül Perényi nádor, Újlaki herceg, Szentgyörgyi Péter gróf országbíró, Buzlai Mózes és Drágfi János báróságot viselt úr, Szapolyai György és Bátori András nem, csakhogy ők nyilván bátyjaikat, a vajdát, ill. a temesi ispánt képviselték.¹⁹⁶ Ez a választott nagyúri tanácsosok legnépesebb névsora addig, de ez sem mutat más összetételt, mint az ismert tanácslistáké.

A tanács jogkörének — a korábbtól képesti — megnyirbálása lényegében csak a törvényhozási és adómegszavazási jognál következett be, ami ugyan a prelátusok és bárók korábbi legfontosabb jogköre volt, de az országgyűlés már a Mátyás előtti évtizedekben magának szerezte meg ezt a jogkört.¹⁹⁷ Igaz, mint láttuk, még mindig előfordult, hogy az uralkodó az országgyűlést kikerülve tanácsával határozott. Kétségtől Mátyás, sőt utódai is nemegyszer az országgyűléssel intéztek el olyan ügyeket, amiket a tanáccsal nem tudtak. Vigyázni kell azonban arra, hogy ne állítsuk egymással minden esetben szembe a prelátusokat és bárókat egyrészt, az országgyűlés nemeseit másrészt: a nemességet ugyanis csak részben lehetett az urak ellen fordítani. Az a Burgio pápai nuncius által hangoztatott nézet, hogy a nemesi vezetők az uraktól függenek,¹⁹⁸ alaposabb vizsgálat után tényként mutatkozott meg: a politikai életben részt vevő nemesek nagy része kimutathatóan valamely nagyúr familiárisa volt.¹⁹⁹ Ez ugyan nem akadályozta meg őket egy „köznemesi politika” vezetésében, de ennek hatékonysága a mindenkori erőviszonyoktól függött.

¹⁹⁴ Corpus Juris i.m. 576, 578.

¹⁹⁵ 1495:8.t.c.: a király nevezzen ki 3–3 prelátust és bárót a táblai ülnökök közé. (Uo. 568.) – 1498:2.t.c. 2–2 prelátus és báró választassék ugyane célra. (Uo. 596.) – 1500:10.t.c. A király válasszon 4–4 prelátust és bárót, de a többit is be kell engedni a tanácsba. (Uo. 646, 648.) – 1514-ben 4–4 prelátust és bárót választotta. (Magyar Történelmi Tár 24 (1877) 285–286.) – Megjegyzem, hogy a megválasztottaknak fizetést is adtak, ezzel akarták elérni, hogy meg is jelenjenek a tanácsban.

¹⁹⁶ Magyar Történelmi Tár 25 (1878) 47. – Szabó Dezső, Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526, Bp. 1917, 135.

¹⁹⁷ Mátyusz, A magyar rendi állam, i.m. passim.

¹⁹⁸ Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia II/1. k. Bp. 1884, 163.

¹⁹⁹ Kubinyi András, A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén, Discussiones Neogradienses I. Salgótarján 1984, 5–24.

Nem biztos azonban, hogy az országgyűlésen megjelent megyei követek egy része is nem a megyei nagyúr akaratát képviselte az országgyűlésen, sőt talán az is „választatta” meg. A 15. századi Angliából szép számmal maradtak fenn olyan levelek, amelyben a shire (a megye) leghatalmasabb lordja megmondja, hogy kiket válasszanak a parlamentbe a grófság részéről.²⁰⁰ A magyar forrásanyag erre alig ad támpontot, feltehetően a báró személyesen és nem írásban „választatta” meg a követeket. Mégis van egy-két adat. Rosályi Kun János az 1500 elején tartott országgyűlésen panaszt tett a megye ispánja, Perényi Gábor ellen. Az ügyben számunkra az a lényeges, hogy a megyei kisnemesség Perényi melletti tanúvallomása szerint a nemesség többsége Péterfalvi Nagy Albertet választotta meg követnek, Kunnak tehát joga sem lett volna a megye nevében beszélni.²⁰¹ Nagy Albert Perényi alispánja és várnagya volt, jobbágy apa és nemes anyja fia, akinek a megye később nemességét is kétségbe vonta.²⁰² A főispán – talán a tőle függő kisnemesség segítségével – alispánját választotta meg követnek, aki mellett azonban egy ellenkövet is fellépett. Egy másik ügy ugyan a királyi adó megyei adószedőit, nem pedig országgyűlési követek választására vonatkozik, de szinte szó szerint megfelel az angol példának. Bátori András szatmári ispán (volt báró, a vajda testvére) megírja név szerint, hogy kit válasszanak adórovókká, mert velük azt tehet, ami neki tetszik.²⁰³ Ilyen durván ritkán mondják meg a lényegét. . .

A tanács jogkörének megnyirbálására korszakunkban nem került tehát sor, mégis maradt a királynak elég játszótér arra, hogy a tanácstól függetlenül járhasson el, anélkül, hogy ezáltal formailag sérthesse annak érdekeit. Amikor e tanulmány elején arról volt szó, hogy az oklevelek egy részében szerepel a „de consilio prelatorum et baronum” kifejezés, másokban nem, amikor fel lettek sorolva azok a törvények, amelyek felsorolják azokat az ügyeket, amikor a király köteles kikérni a főpapok és bárók tanácsát,²⁰⁴ tulajdonképpen megállapíthatjuk azt, hogy ezeken kívül a királynak szabad keze van, és pedig nem is kevés. Bár a rendkívüli adó kivetése országgyűlési (esetleg királyi tanácsi) jóváhagyáshoz volt kötve, az adó felhasználásába korszakunk nagy részében éppúgy nem tudott senki beleszólni, mint valamennyi rendes jövedelem kezelésébe, ugyanis a kincstár a királytól

²⁰⁰ Rosenthal i.m. 169–171. – Itt különben először 1430-ban mondják ki, hogy a sheriff azt küldje a grófság lovagjaként a parlamentbe, akinek nagyobb számú 40 shilling vagyonnal rendelkező freeholder szavazója van. Ez sem jelenti azonban azt, hogy komoly szavazás lett volna. A 18. századig az ellenjelöltek közti választás volt a ritkább eset, általában előre megállapodtak a követek személyében. Egy 1555-ös perből kiderül, hogy három módja volt a szavazásnak: a sheriff a hangokból állapítja meg a többséget, a felemelt kezekből következtet, vagy az egyes pártok külön csoportokra oszlanak, és ezt becsli fel a sheriff. Az alulmaradt fél, ha ellenfele megválasztását törvénytelennek tartotta, a sheriffet kártérítésért perelhette. *Sir Goronwy Edwards, The Emergence of Majority Rule in English Parliamentary Elections, Transactions of the Royal Historical Society, Fifth series, Vol. 14, London 1964, 175–196.* Ma még Angliában is a sherifftől függött a követ megválasztása, nálunk nyilván még inkább az ispántól.

²⁰¹ Dl. 71077.

²⁰² Bónis, Hűbériség i.m. 468–469.

²⁰³ „quia cum ipsis prefatis illa facere possumus, quod nobis placeret... Dl. 55989. (1474.)

²⁰⁴ Ld. fenn, 10–11. j.

függött.²⁰⁵ A kincstár biztosította Mátyás számára zsoldosseregének felállítását, amely azonban a török fronton csak kevésbé volt felhasználható, és mivel fenntartása részben meg is haladta az ország gazdasági erejét, csak a gazdag nyugati területek elfoglalására vette igénybe. Fenntartása a király halála után gazdaságilag szinte lehetetlenné vált, így az 1498–1500 közti reformokban a banderális rendszerre tértek rá, ami viszont az uralkodót az eddiginél jóval nagyobb – katonai – függésbe hozta a korábbinál.²⁰⁶ Itt jegyzem meg, hogy nem igaz a főúri stb. bandériumok eltűnése Mátyás korában, az országot érő támadás esetén éppúgy mozgósította azokat, még uralkodása második felében is, mint elődei. Így – hogy csak egy-két példát idézzek – maradtak adatok püspöki,²⁰⁷ bárói²⁰⁸ és nemesi²⁰⁹ mozgósításra. A feudális urak katonai ereje megmaradt, de ez egyrészt kisebb volt, mint 1498 után, másrészt vele szemben ott állt a király zsoldosserege. A király katonai jogait mutatja a bánságok betöltése is.

A kormányzat írásbeli ügyeit, valamint a király kegynylvánító jogköréből eredő oklevelek kiállítását, végül az igazságszolgáltatás írásbeli munkáját a kancelláriák végezték. Az utóbbi tárgyalásától eltekinthetünk: a király csak a tanáccsal ítélkezhetett, így sem az uralkodó személyes bíraskodása, sem a nagybíráké nem független a tanácstól, ezért a személyes jelenlét kancelláriája sem érdekes most a számunkra. A nagyobb kancellária szerepe viszont annál inkább fontos, mert noha az ügyeknek, amelyek írásbeli lecsapódása a kancelláriában történt, talán nagyobb része nem tartozott a tanács jogkörébe, a király és a rendek (pontosabban főleg a főpapok és bárók) között az 1464-es koronázáskor kötött kompromisszum értelmében a tanács bizonyos beleszólási jogot szerzett magának a kancellária felett, ill. talán helyesebben a nagyobb kancellária felett élvezett jogkörét kiterjesztette a titkos kancelláriával összeolvadt intézményre is. Ezt a jogkört a kancellár személyén keresztül érvényesítette, aki egy személyben volt az ország és a király kancellárja. A kancellár kettős helyzete magyarázza meg azt a különös jelenséget, hogy Mátyással 1464 után a legtöbb kancellárja ellentétbe került.²¹⁰

A kancelláriát nem foghatjuk fel, mint egy államkormányzatot intéző hivatalt, hanem elsősorban mint az igazgatás segédhivatalát, oklevélleíró szervét. (Természetesen nem a komoly bíraskodási jogkört élvező kisebb kancelláriára, élén a személynökkkel és

²⁰⁵ A kincstárra ld. *Kubinyi*, A kincstári személyzet i.m. 25–49. – *Uő.*, A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig, LK 28 (1958) 37–62. – *Uő.*, A budai vár i.m. 67–98. – 1464-es koronázáskor Mátyás szabad kezét kapott a kincstár irányítására. *Uő.*, A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején, i.m. 77–78.

²⁰⁶ *Kubinyi*, The Road i.m. 160–166.

²⁰⁷ Bártori váci püspök, 1477. DL. 56028.

²⁰⁸ Hédervári Imre, 1471. Hédervári Oklevéltár I. k. 369–370.

²⁰⁹ Kállai nemesek. 1484. DL. 56172–56173.

²¹⁰ *Kubinyi*, A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején i.m. 75–77. A király azonban formailag fenntartotta azt a jogát, hogy a kancellárt a tanács megkérdezése nélkül nevezze ki. II. Ulászló ugyan 1503-ban Szatmári Györgyöt „in cancellarium nostrum et huius regni nostri Hungarie” nevezte ki, de nem utalt a prelátusok és bárók tanácsára. Igaz, hogy a kinevezést gyűrűpecséttel erősítették meg – hiszen a titkos pecsét Szatmárinál volt –, és mivel a gyűrűpecsétet a királyi prerogatíva eszközének tekintették, lehet, hogy formulaszerűen sem akartak a tanácsra utalni. DL. 88878. – Az 1518. évi bácsi országgyűlés 40. cikkelye szerint azonban a kancellár kinevezése már a tanács hatáskörébe esik. *Kovachich*, Sylloge i.m. I. k. 266.

két ítélőmesterével gondolok.²¹¹) Ez nem jelenti azt, hogy a kancelláriai munka nem lett volna jól, talán bürokratikusán is szervezve. A kancellár hatalmát és befolyását azonban a tanácsban játszott szerepének köszönhetette.²¹² Ha még emellett esztergomi érsekként a magyar egyház feje is volt, döntő szerepe még világosabban érzékelhető volt a tanácsban.²¹³ Amennyiben a kancellár nem tudott magának a tanácsban tekintélyt szerezni, hiába irányította a kancelláriát, nem érhetette el elődei befolyását, ami tökéletesen kiderül Brodarics kinevezése után 1526-ban a kalandosok által beterjesztett igényből, hogy nagy tekintélyű kancellárra van szükség.²¹⁴ Fent már láttuk, hogy a kancellár döntötte el, hogy milyen ügyek kerüljenek be a tanácsba, és melyeket intézhet el attól függetlenül.

És itt kell megint visszatérni a kancelláriai referensek problematikájára. Az a fenti fejtegetések alapján is nyilvánvaló, hogy a referensek elsősorban az oklevéladási parancsot kézbesítették. Nem véletlen azonban az, hogy kitől fogad el ilyet a kancellária, kiben van akkora bizalom, hogy ezt megtehesse. Most, hogy sikerült már a tanács ismert tagjainak névsorát összeállítani, tanulságos lesz ennek a referensek listájával való egybevetése. Az egyházi rendhez tartozó referenseket és amúgy is zömében odatartozó titkárokat, tehát a referensek többségét figyelembe nem véve, a relatíot tevő világi személyeket kell a tanácstagoknál is alkalmazott időhatárok között és társadalmi réteg szerint osztályozni. Mivel Szilágyi 1464-ben cezúrárt látott a referensi rendszerben²¹⁵ az időszakosok 1458–1464,²¹⁶ 1465–1471, 1472–1490, 1490–1516. (II. Ulászló trónralépte, ill. halála.) Komolyabb mennyiségű relatíot csak a Szilágyi által hivatali ügyvitelinek jelzett ügyekben találunk, a kincstartó, a titokzatos kamaramester (magister camerae), és a budai

²¹¹ Vö. Szilágyi, Kancellária i.m. 93–118. – Bónis, Jogtudó értelmiség i.m. 219–415.

²¹² Angliában is ez volt a helyzet. Vö. S. B. Chrimes, An Introduction to the Administrative History of Mediaeval England, Oxford 1952, 210.: „The reasons for this primacy of place and importance have to be sought not in the chancellor's position as the head of the Chancery, but rather in his position in the king's Council and in the political forces operating upon and within the Councils of the later mediaeval period.”

²¹³ A magyar esztergomi érsekek is elmondhatták királyuknak, amit 1405-ben Thomas Arundel canterburyi érsek mondott IV. Henrik királynak: „Ego sum pater vester spiritualis et secunda persona post vos in regno, et nullius consilium plus acceptaretis quam meum si bonum sit.” Idézi: Kirby i.m. 41. – Nálunk Bakócz érsek szerepe volt ilyen, legalábbis a parasztháborúig. György Székely, Reform und Politik im Leben des Kardinals Bakócz, Reform – Reformation – Revolution, Leipzig 1980, 81–86. – De még érsekség nélkül is, sőt Mátyás korában is, a kancellár komoly hatalom lehetett. Veronai Gábor püspök kancellárról ezt írják 1476-ban: „...e supremo Cancellero del Regno d'Ungheria, e va continuamente dritto del persona del Re e in campo e altrove; tutti li consilij procedano dal capo del bon Frate.” (A kancellár ferences voltára céloz.) Magyar dipl. emlékek i.m. II. k. 311.

²¹⁴ „che bisognaria havere un Cancilliere grande et di assai”. . . Monumenta Vaticana i.m. II/1. k. 372. – Latin fordításban: „quod oporteret habere Cancellarium magnum, et Summae Autoritatis”, Johann Christian von Engel, Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer, II. k. Halle 1798, 59. – A „kalandosokra”: Kubinyi András, Az 1525 évi „Kalandos szövetség”, Sinkovics István Emlékkönyv, Bp. 1980, 141–153.

²¹⁵ I.m. 35.

²¹⁶ Elvileg 1464 tavaszát kellene szakaszhatárként venni (a koronázást), de egyszerűség szempontjából az év végét veszem. A reform pontos kezdete úgyis nehezen állapítható meg.

várnagy (és udvarbíró)²¹⁷ által közvetített okleveleknél, akikhez még az ajtónállómester-udvarmestert, a tárnokmestert és II. Ulászlótól a kamarásmestert (magister cubiculariorum) számíthatjuk. Valamennyi többi idézendő referens csak egy-két oklevél kiállítása ügyében járt el a kancelláriában.

1458–1464 között húsz mágnás „referált” a kancelláriában.²¹⁸ Túlnyomó többségük hivatalban levő báró, és Bodó Gergely, Rozgonyi Osvát és Szokoli Péter kivételével a tanácsban is kimutatható.²¹⁹ A nem mágnások közé számítom a két kamaramestert, két budavári udvarbíró, egy alkincstartót, és három udvari lovagot, ill.

²¹⁷ Szilágyi, Kancellária i.m. 48–51. A kamaramester (magister camerae) – Szilágyinál érthetetlenül kamaraispán, uo. 51. – tisztségével a következő a nehézség. Nem tudjuk, hogy mi volt a feladata, de szinte biztos, hogy nem pénzügyi. Szilágyi a comes camerae-vel cserélte össze a magister camerae-t. Bizonytalan az is, hogy számítható-e a bárókhoz. Az 1459 elején Mátyás oldalán állást foglaló urak közt (ld. Függelék) Geszti Mihály kamaramester a 9-ik helyen áll, megelőzve a pohárnokmestereket. (Későbbi utóda, Dombai László viszont – a Dombóvári Dombaiakból – az utolsó előtti, 35-ik helyen.) Míg Dombait a nagybirtokosokhoz lehet számítani, Gesztit nem. Bonyolítja a helyzetet, hogy az oklevél eredetijében udvarmesternek, magister curiae-nek nevezik (Dl. 15316.), noha nem volt az, ez esetben viszonylag előkelő helye megmagyarázható. Talán a kancelláriában tévesztették el a korábban nem ismert tisztséget. Néhány héttel később egy pápai oklevélben is előfordul: II. Pius többeknek engedélyezte, hogy napkelte előtt misét mondhassanak. A névsor: Ország Mihály nádor, Bodó Gáspár asztalnokmester, Bodó Gergely tárnokmester, Dombai Pál somogyi ispán – a későbbi lovászmester –, Tuz János kincstartó, Lindvai (Bánfi) Miklós és Bajmóci Nofri Albert cubiculariusok, valamint Geszti Mihály kamaramester. Itt nyilván Mátyás legbizalmasabb akkori, zömében homo novus embereiről van szó, de mivel a két kamarás, és nemcsak az arisztokrata Bánfi, hanem a köznemes Nofri is megelőzi, Geszti feltehetően jelentéktelenebb személyiségnek számított, és nem valószínű, hogy bárónak. *Augustinus Theiner*, *Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia*, II. k. Roma 1862, 324. – Geszti néhány év múlva különben egregiusként fordul elő, éspedig két rokona, János és László után harmadikként. Df. 260099. János 1447-től többször volt macsói vicebán (Zichy Okmánytár IX. k. 624.), bodrogi alispán (pl. uo. X. k. 260, 411, 421.), 1473-ban szlavón vicebán. (Dl. 100828.) Valamennyi tisztségében Újlakit helyettesítette. 1458-ban tévesen macsói banként is előfordul. Zichy Okmánytár X. k. 20.) – A kamaramester bárósága ellen az is szól, hogy a nagyszámú tanácslista ellenére csak a pártpolitikailag fontos 1459-es Mátyás-hívek listájában szerepel. Így a tisztség betöltőit nem sorolom a bárók közé, amíg ellenkező adat nem kerül elő. (Bátori István kamaramesterként mágnás volt.) Talán a későbbi magister cubiculariorum, (kamarásmester) örökölte teendőit, de azzal nem azonos, hiszen a fenti adatban a cubiculariusok megelőzik.

²¹⁸ A továbbiakban a jegyzetekben az adatokat csak akkor adom meg, ha Szilágyinál nem szerepel, vagy a referens nála más funkcióban, illetve más időszakban szerepel. Így helyhiány miatt utalok Szilágyi, Kancellária i.m. 34–78.-ra, ahol a nevek alapján könnyen kikereshető a forráshivatkozás. Bár Szilágyinál több adatot ismerek, ahol ezek nem módosítják a Szilágyinál található, ezek közlésétől eltekintek.

²¹⁹ Bodó Gáspár asztalnok-, lovászmester, majd tolnai ispán; Bodó Gergely tárnokmester; Cudar Simon udvarmester; Dezsőfi László asztalnokmester; Dombai Pál lovászmester; Hédervári Imre udvarmester; Herceg Miklós asztalnokmester; Lábatlani János székelyispán; Marcali János somogyi ispán; Ország Mihály udvarmester, majd nádor; Pálóci László országbíró (Kassa v. lt. Arch. secr. L. Arany Ida 2.); Pongrác András pohárnokmester; Pongrác János vajda, asztalnokmester; Rozgonyi János tárnokmester, volt vajda; Rozgonyi Osvát székelyispán, ill. cím nélkül is (1459: Kassa v. lt. Arch. secr. D. 30–31.); Rozgonyi Sebestyén vajda; Szapolyai Imre kincstartó; Szokoli Péter temesi ispán; Turóci Benedek körmöci kamaraispán, udvarmester; Tuz János kincstartó.

kamarást²²⁰ 1464–1471 között lecsökkent a referensek száma: hat mágnás, akik közül csak Drágfi Bertalant nem tudjuk a tanácsban kimutatni,²²¹ valamint hat nem mágnás, köztük kettő udvarbíró.²²² 1472–1490 között kilenc mágnás referált, közülük csak Kanizsai László nem mutatható ki Mátyás tanácsában.²²³ Több a nem mágnási referensek száma viszont: 11 fő.²²⁴ Két idegen, Jarosláv cseh kancellár, és Jörg von Stein, Mátyás egyik sziléziai helytartója is adott oklevélkiállítási parancsot. II. Ulászló hosszú uralkodása idején 23 mágnás mutatható ki a referensek közül. Közülük egyedül Somi Gáspár kamarás nem mutatható ki valamelyik tanácslistán. (A banderiátus urak közé tartozó Somi Józsa temesi ispán fia.)²²⁵ Leszámítva Korlátkóvit, Podmaniczkyt és Pogányt, akik báróvá történt kinevezésük előtt is adtak már relatiót a kancelláriának, még négy nem mágnás referensre maradt adat.²²⁶ Néhány cseh méltóság egészíti ki az Ulászló-kori referensek listáját.²²⁷

²²⁰ Kamaramesterek: Dombai László, Geszti Mihály; udvarbírák: Bessenyei Bertalan (Bártfa v. lt. 1530, 1543.), Parlagi László, Bajoni Lőrinc deák alkincstartó, Podmaniczky László udvari lovag. Nehéz Péter (Ol. 15319.), Kállay Pál (Ol. 15914.).

²²¹ Bátori István kamaramester; Drágfi Bertalan pohárnokmester; Pongrácz János vajda; Rozgonyi Rajnald cím nélkül; Turóci Benedek és Tuz János, mindketten udvarmesterek.

²²² Az udvarbírák: Horvát Gergely és Török Ambrus. Négy neve mellett nincs funkció: Kinizsi Pál (1471. Dl. 17247.), valamint Ramocsa Boldizsár és Gáspár (1468. Dl. 88471, ill. 88470.) (Hacsak nem elírás az egyik keresztnév, és egy személyről van szó.) – Czobor János (1470. Of. 260568.) Valamennyien más adatok alapján királyi aulikusok voltak.

²²³ Bánfi Miklós pozsonyi ispán; Bátori István országbíró és vajda; Ernuszt János (kincstartó és bán, de többnyire funkciója nélkül. Mint kincstartó még nem báró!); Geréb Mátyás (*Iványi Béla*, A Gróf Teleki család gyömrői levéltára, Szeged 1931, 308. sz. 1479. Még nem viselt ekkor tisztséget.); Geréb Péter cím nélkül; Kanizsai László (1478, cím nélkül, Dl. 59653. A későbbi bárnról van szó.); Parlagi György udvarmester; Szécsi Miklós volt vasi ispán, Szentgyörgyi János gróf cím nélkül.

²²⁴ Két udvarbíró: Ráskai Balázs és Tankházi Bálint; Czobor Imre pozsonyi ispán; cubiculariusok: Főki László, Laki Kis Tamás, Solti László; cím nélkül: Bodó János (Dl. 59680.); Czobor János (Df. 260568, Dl. 88533); Lábatlani András (II. Ulászló idején Both András néven banderiátus úr és szlavón bán); Laki Kis János (Dl. 59682.): Poki Kis Antal (Df. 260385.).

²²⁵ Bánfi Miklós udvarmester; Bátori István budai várnagy; Batthyány Benedek kincstartó; Baumkircher Vilmos (cím nélkül, Dl. 106669.); Bornemissza János kincstartó, budai várnagy, pozsonyi ispán; Buzlai Mózes udvarmester; Corvin János herceg (Dl. 67580.); Dési Imre asztalnokmester (*Iványi*, Teleki i.m. 449.); Drágfi Bertalan vajda, Drágfi János pohárnokmester; Geréb Péter udvarmester (és országbíróként Corvin Jánossal közösen, ld. fenn); Kanizsai György pohárnokmester; Korlátkóvi Péter cubicularius, majd udvarmester; Losonci László tárnokmester, vajda; Ország Ferenc cubicularius (Dl. 75782.); Pálóci Mihály pohárnokmester, majd kamarásmester (magister cubiculariorum); Podmaniczky János cubicularius, majd kamarásmester; Pogány Péter pozsonyi ispán, majd ezzel együtt udvarmester is (MTA Kézirattár, Okl. 550.); Ráskai Balázs tárnokmester (előtte egregiusként budai udvarbíró, Dl. 88751.); Somi Gáspár cubicularius; Somi Józsa temesi ispán; Szentgyörgyi Péter gróf először cím nélkül, majd országbíró és vajda; Turóci György pohárnokmester.

²²⁶ Kubinyi László udvarbíró; Bradács Lőrinc cubicularius; Butkai Péter somogyi ispán és tárnok (tavernicusként: Dl. 56267.); Korlátkóvi Osvát tatai várnagy.

²²⁷ Schellenberg kancellár (Dl. 88788 stb.); Swichow főbíró (Kassa v. lt. Arch. secr. Qu. Bukóc 1.); Mezericki (Bártfa v. lt. okl. 3044. sz.); Burián cubicularius. Cseh tanácsosok nagyon ritkán a magyar tanácslistákon is előfordulnak, pl. M. 17, 22, U.2 stb. Magyar tanácsosok is eljárak azonban cseh ügyekben mindkét király idejében. Pl. Mátyásnak Brnóban kelt és a hegyjogot szabályozó 1479-es kiváltságlevelében a megjelent két püspök közül az egyik Filipec János váradi püspök, a hét világi személy között van Szapolyai Imre. A csehek (morvák) egyike az említett Jaroslaw-Bozkowicz cseh kancellár. *Székelgy György*, Mátyás király és morva főváros, Századok 114 (1980) 613..

Mint látható, bár 1464-ben nagyon lecsökkent a világi és nem hivatali referensek száma, összetételük nem nagyon változott: zömükben hivatalban levő báróktól fogadott el oklevélkiállítási parancsot a kancellária, de a referensek bárói és mágnsi része elenyésző kivétellel a királyi tanácsokban is kimutatható volt. Ott, ahol ez nem igazolható, az nyilvánvalóan kizárólag hiányos forrásadottságunk következménye. 1464 óta lényegében a nádor az egyetlen tisztség, amely a korábbtól eltérően nincs a referensek között képviselve. Összesen 31 mágns adott relatiót Mátyás alatt, közülük öten nem mutathatók ki a tanácsban. (16,1%). A 26 tanácsstag referens az összes ismert Mátyás-kori tanácsstag báró és mágns 29,5%-a. A Jagelló-kori 23 referens közül csak kettőnél (8,7%) nincs adat mágnsként tanácstagságára. A 21 referens tanácsstag mágns az összes tanácsstag 24,7%-a. Az 1464-es reform ellenére tehát lényegesebb változásról mégsem beszélhetünk: a referensek köre lényegében nem módosult.

Mennyiben módosítják ezek az adatok az első fejezetben leírt kritikát Szilágyi művéről? Azt hiszem, hogy döntően nem. Az valószínűnek látszik, hogy Szilágyinak annyiban igaza volt, hogy többségében a kancellária valóban a tanács tagjaiban bízott meg, a referenseknek tényleg döntő többsége oda tartozott. Az azonban nyilvánvaló, hogy a referensek alapján nem rekonstruálható a tanács: hiszen a tanácsstagok kétharmada – háromnegyede nem referens. Bár valamivel jobb a kép, ha csak a szűkebb tanácsot nézzük. A Mátyás-kori 26, tanácsban is kimutatható referens közül csak Pongrác Andrást nem találjuk meg a szűkebb tanácsban. E szerint a Mátyás-kori szűkebb tanács pontosan fele adott oklevélkiállítási parancsot is. A Jagelló-kori 22 tanácsstag referens közül csak 13 fordul elő a szűkebb tanácsban is, ami az ottani tagok 40,6%-a.

Talán még inkább fontosabb az a tény, hogy a nem bárói referensek II. Ulászló korában – beleértve a későbbi bárókat is – valamennyien kimutathatók a tanácsban is. Úgy látszik tehát, hogy a királyi várnagyok és a cubiculariusoknak legalábbis egy része a tanácsstagokhoz sorolandó. Mert hiszen, ha a mágns referensek zöme kimutatható a tanácsban is, a nemesi referensek pedig mind, akkor ez módot nyújt számunkra a tanács nem választott köznemesi rétegének meghatározására. Úgy látszik, hogy a mágnsok is a királyi aula szolgálatából jutottak a tanácsba, ahogy ez több cubicularius-bárónál látszik. Ennek alapján a Mátyás-kori nem mágns referensek többsége valószínűleg a tanácsban is helyet foglalt. Számuk nyilván nagyobb volt, mint a referenseké. Ahogy a mágns tanácsstagok többsége nem mutatható ki referensként, úgy lehetett ez a nemeseknél is. Az 1500:21.t.c.-ben becikkelyezett aulicusok pl. kivétel nélkül tanácsosok is voltak, de csak egy részük referens. A lényeg különben nem a referensség volt. A referensek döntő

A Mátyás uralma alá tartozó és belső autonómiát élvező idegen tartományok ügyében kiállított okleveleken is gyakori a magyar referens feltüntetése. Csak osztrák példákat idézve Bécs elfoglalásától kezdve és csak kancelláriai jelzettel ellátott okleveleket figyelembe véve a kép a következő. A bécsi levéltár 84 ilyen oklevelet őriz, ezekből 1 saját kezű királyi aláírást visel, 75 commissio vagy mandatumos (osztrák szokás) jegyzetet visel, 8 relatio, kivétel nélkül magyar. Wien Stadt- und Landesarchiv, Urkunden 5078, 5109, 5121, 5230, (Nagylucsei kincstartó); 5279, 5280, (Moré Péter kamarás); Bakócz Tamás győri püspök (5297); Czobor Imre pozsonyi ispán (5313.) A HHSStA AUR sorozatában 16 Mátyás oklevél esik erre a korszakra, egy relatio, Filipec János magyar és cseh kancellár: 1488. III. 24. Az oklevelek az első másfél évben zömében a magyar, vagy cseh kancelláriákban, később az osztrák kancelláriában, ill. gyűrűspecséti osztályon lettek kiállítva, referens szempontjából ez nem okoz különbséget.

többsége egy-két és inkább jelentéktelen ügyben adott oklevélkiállítási parancsot, a lényeg az, hogy többségében tanácstagnak kellett lennie annak, akitől ilyen parancsot egyáltalán elfogadott a kancellária.

Ez viszont azt jelenti, hogy a bárók — ha nem is lényeges dolgokban — még a tanácsot megkerülve, az uralkodó személyes hatásköréhez tartozó ügyekben is intézkedni tudtak. (Többségében barátai, ismerőseik, familiárisaik ügyében.) Igaz, itt a köznemesi tanácstagoknak, pontosabban a király köznemesi familiárisainak is megvolt ugyanez a lehetősége. (Itt „familiáris” alatt az úri familiárisnak megfelelő réteget, tehát a király összes szolgálattevőjét, mégpedig mind az udvar alkalmazottját, mind a pedig a várak élén állókat értem, függetlenül attól, hogy mi volt a hivatali címük, nem pedig az „aulae familiaris”-okat, akik csak egy csoportját képezték a király szolgálatában álló személyeknek. A legfontosabb, legbefolyásosabb csoporttá, úgy látszik, hogy a cubiculariusok, kamarások váltak.) Feltűnő viszont, hogy a bíraktól és királyi tanács választott köznemesi ülnökeiktől nem fogadott el oklevélkiállítási parancsot a kancellária.

A tanulmány vége felé érkezve, teljesen meg lehet válaszolni az e munka elején feltett három kérdést. Az már feljebb világossá vált, hogy 1. a bárók alatt a hivatalban levő és volt bárók mellett a bárófiakat, úrfiakat, természetes és név szerinti bárókat, vagy legpontosabban a mágnásokat is értették. 2. „Hivatalból” csak a tényleges bárói méltóságot betöltő, vagy betöltött ember lehetett a szűkebb tanács tagja, valamint a mágnások közül az, akit a király meghívott. A tágabb, vagy teljes tanácsban, ami az országgyűlés későbbi felső táblájának őse, már valamennyi mágnás jogosult volt megjelenni. Most a harmadik kérdésre is világosabbá vált a felelet: 3. A tanács „praelati et barones” megnevezéséből nem következik az, hogy mások is ne legyenek akár a szűkebb tanácsnak is tagjai. Ez a nem nagybirtokos réteg három csoportra osztható: a király familiárisai, a hivatásos bírák mintegy „ex officio”, valamint a Jagelló-kortól a tanács köznemesi ülnökei. A három csoportból igazi befolyást csak az első szerzett. (Megjegyzem, hogy a korszakunkban még egyházi királyi titkárok mint királyi „secretarius et consiliarius-ok” később — világiként — az első csoporthoz számítandók, az általunk tárgyalt időben a főpapokhoz tartoztak.²²⁸

Mindebből az is következik, hogy a világi nagybirtokos réteg, amely teljes egészében bejuthatott, a tágabb tanácsba, de a szűkebben is döntő befolyással rendelkezett, mindvégig megőrizte szerepét az ország irányításában, és ebben partnerként az uralkodó is számított rá. Bár e tanulmánynak nem tárgya, hogy az egész kormányzati problematikát 1458–1516 közt részletesen taglalja, annyit röviden mégis jeleznie kell, hogy nagyon leegyszerűsítve korszakunkban három erővel kell számolni. Az első a király, aki mindvégig idegen beleszólás nélkül jogosult volt az ügyek egy részében eljárni, és ebben az udvar, a hivatalok, a Jagelló-korra ugyan lecsökkent, de mégsem jelentéktelen királyi uradalmak, valamint a korszakunkban önálló erőt nem képező szabad királyi és bányavárosok

²²⁸ Hasonló volt a helyzet Angliában. IV. Edward alatt (1461–1483 közt) a tanácsban 25 érsek és püspök és 5 rendfőnök, tehát 30 prelátus, 19 egyéb pap (főként titkárok, hivatalnokok stb.), 34 lord, 28 világi tisztviselő, 13 egyéb személy és 2 „clerk” volt kimutatható. *Lander* i.m. 309–315 alapján.

támogatásával számolhatott.²²⁹ A második erő a két külön csoportra osztható egyházi és világi nagybirtok, míg a harmadik az egyre erősödő köznemesség volt.

Ebből a szempontból nézve a helyzetet, a királyi tanács Mátyás-kori helyzete sokkal változékonyabb, bizonytalanabb képet mutat, mint utódáé. Csak Mátyás uralkodása végén látszik valahogy megnyugodni (és létszámban is esni) a szűkebb tanács. Nehéz a kutatónak olyan benyomástól magát elhatárolni, hogy Mátyás és a tanács nagybirtokosai között az erőviszony állandóan változott: kezdetben a király az egyházi nagybirtokokkal és a világi egy részével szövetségbe tudott csak boldogulni, majd bevonván a különben még nem komoly erőt jelentő nemességet, először egyensúlyi állapot, majd a királyi faktor kialakuló túlsúlya jött létre. (Uralkodása végén már nem látta a király szükségesnek, hogy híveiből nagybirtokost kreálva növelje támogatói számát a bárók közt.) A Jagelló-korban hosszabb ideig mintegy olajozottabban mentek a dolgok, mint korábban. Ez más vonatkozásban másoknak is feltűnt, és erre valószínűleg Elekes Lajos adta meg a helyes választ, aki szerint a nagyurak ellenőrzésük alá vonták az apparátust.²³⁰ Ez elsősorban a kancelláron keresztül sikerült. A Jagelló-korban a változást a nemesség előretörése jelentette. Pontosan talán inkább a nemesség önálló erővé válása. Az 1498-as törvények az erős köznemességű megyék bandériumaival fegyveres erőt is adtak a nemesi ellenzéknek.²³¹ Igaz ugyan, hogy a nemesi politikusokra a nagyurak tudtak nyomást gyakorolni, de a korszakban egyre gyakrabban nem követek képviselték a nemességet az országgyűlésen (akik választását manipulálni lehetett), hanem az egész nemesség jelent meg, másrészt a választott köznemes ülnökök intézménye szükségképp önálló útra vezette a nemesi vezetőket is: a nemességből feljebb emelkedni nem a nemesi politika, hanem csak a királyi aulán keresztül lehetett: az 1498-ban választott ülnökökből lett még báró, később már nem.²³² Ez pedig bizonytalanná is tette az erőviszonyokat, legfőképpen azonban megrendítette a hatalmi egyensúlyt, ami a feudális korban sokszor okozott nehézséget.²³³

Minden jel szerint már II. Ulászló alatt átalakulás kezdődik, amely aztán később II. Lajos alatt teljeseedik ki.²³⁴ Sajnos, ez egybeesett a török veszély növekedésével, amely különben még segített is kiéleznii az ellentéteket. Ennek vizsgálata azonban már nem e tanulmány feladata.

²²⁹ *Kubinyi András*, A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez, Tanulmányok Budapest múltjából 21 (1979) 7–46.

²³⁰ *Elekes*, A középkori magyar állam i.m. 273–274. és más művei.

²³¹ *Kubinyi*, The Road i.m. 166–167.

²³² Batthyány, Buzlai, Pető. *Vö. Kubinyi*, A királyi tanács köznemesi ülnökei i.m. 257–268.

²³³ Anglia hatalmának fő okát a király és a bárók, majd később harmadiknak a Commons közti általában meglevő erőegyensúlynak tulajdonítja: *Bryce Lyon*, Mediaeval Constitutionalism: a Balance of Power, Album Helen Maud Cam, II. k. Louvain–Paris 155–183.

²³⁴ *Vö. Kubinyi*, A magyar állam i.m. 59–99.

FÜGGELÉK

I. Tanácslisták

A tanácslistákat három csoportban: Mátyás tanácsa, az interregnum alatt működő tanács és II. Ulászló tanácsa, időrendben tüntetem fel. Megadom a névvel megnevezett tanácsstagok számát. A bárói tanácsstagok névsorában (III. Függelék) a tanácsülések sorszámaára hivatkozom. A „szűkebb tanács”-ra Sz.t.val utalok.

Mátyás tanácsa. (M).

1. 1458. február 9. *Straznicz. (Teleki József, Hunyadiak kora Magyarországon, X. k. Pest 1853, 575.)* Podjebráddal kötött szerződés. Szilágyi Erzsébeten és Szilágyi Mihály kormányzón kívül (őket nem veszem az összesítésnél figyelembe) két püspök és hat báró volt jelen. Sz.t.
2. 1459. április 19. *Buda. (Dl. 15348.)* Az országnagyok kezességet vállalnak, hogy a király megtartja a Garaiakkal kötött szerződést. Jelen volt négy főpap (egy érsek, két püspök, egy prépost), valamint 11 báró. Sz.t.
3. 1461. január 26. *Trencsén. (Teleki i.m. XI. k. 1855, 7.)* Az országnagyok jótállnak a királyért, hogy megtartja a Podjebrád Kunigundával (Katalin) kötött házassági szerződést. Jelen volt hat főpap (egy érsek, négy püspök, egy prépost), valamint 14 báró. Sz.t.
4. 1461. május 22. *Buda. (Dl. 29512. másik példány: Zichy Okmánytár X. k. 156.)* Ítéletlevél. Jelen volt 3 püspök, 4 báró és hat hivatásos bíró. (Egy prépost, négy ítélőmester és az alnádor.) Sz.t.
5. 1461. szeptember 7. *Laxenburgi tábor. (Dl. 15634.)* Albrecht osztrák herceg a Szengyörgyiekkal és Ellerbachhal kötött szerződésről. Jelen volt 6 magyar báró. Sz.t.
6. 1461. december 24–28. *Buda. (Dl. 15412, 15520.)* Ítéletlevelek ugyanannak a személynek ügyében. Jelen volt 4 főpap (egy érsek, két püspök, egy prépost, 11 báró (az egyik példányon az utolsó hiányzik), és egy ítélőmester. Sz.t.
7. 1462. február 10. *Esztergom. (Dl. 15698.)* Mátyás kiegészése Ellerbach Bertolddal. (Ua. nap azonos szöveggel a Szentgyörgyiekkal is, Dl. 15699.) Jelen volt 2 főpap (egy érsek és egy püspök), valamint 4 báró. Sz.t.
8. 1462. május 6. *Vác. (Dl. 15719.)* Mátyás kegyelme Erdőhát Lászlónak. Jelen volt 6 főpap (2 érsek, 3 püspök, 1 prépost), valamint 8 báró. Sz.t.
9. 1462. május 29. *Buda (Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I. Zagrabiae 1862, 206–207.)* Az országnagyok kezességet vállalnak, hogy a király nem kér több adót. Jelen volt 8 főpap (2 érsek, 5 püspök, 1 prépost) valamint 19 báró.
10. 1463. szeptember 12. *Pétervárad. (Stephanus Katona, Historia critica regum Hungariae, XIV. k. Colotzae 1792, 651.)* Velencei-magyar szerződéskötés. Jelen volt két főpap (egy-egy érsek és püspök), valamint öt báró. Sz.t.
11. 1464. április 3. *Székesfehérvár. (Karl Nehring, Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum, München 1975, 215.)* Az országnagyok ratifikálják a III. Frigyesselel kötött békét. Az oklevelet hat főpap (egy érsek és öt püspök), valamint hét báró állítja ki. A tanácshoz tartoznak a követek is (uo. 215–216.): két főpap (egy-egy érsek és püspök), valamint három báró.
12. 1466. március 31. *Buda. (Dl. 248626.)* A király jelenlétében fogott bíróság dönt az esztergomi érsek és a Forgáchok ügyében. Jelen volt négy főpap (egy érsek és három püspök), valamint az oklevelet kiállító országbíróval együtt öt báró. Sz.t.
13. 1468. szeptember 28. *Pozsony. (Dl. 39299.)* Az országnagyok kötelezettséget vállalnak, hogy a király nem vet ki több rendkívüli adót. Jelen voltak: nyolc főpap (2 érsek, 6 püspök) és 13 főúr.
14. 1470. február 9. *Bruck a.d. Leitha. (Karl Nehring, Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts (Klny. a Levéltári Közlemények 47 (1976) kötetéből). Bp. 1976, 7. o. 20. j.)* A Mátyást Ausztriába kísérő tanácsosok: három főpap (egy érsek és két püspök) és három báró. Sz.t.

15. 1470. november. Buda. (*Martinus Georgius Kovachich*, *Vestigia comitiorum apud Hungaros*, Buda 1790, 390.) Az országnagyok kötelezettséget vállalnak, hogy a király nem vet ki többé rendkívüli adót. Jelen volt négy főpap (egy érsek és három püspök), valamint 12 báró.
16. 1471. szeptember 21. Buda. (MTA Kézirattár, MS 4945. 8. pallium.) Mátyás mellett Kázmér lengyel trónkövetelővel szemben állást foglalt 10 főpap (egy érsek és kilenc püspök), valamint 36 báró.
17. 1472. április 1. Buda. (Df. 248086.) Az országnagyok megerősítik a király egyezségét Vitéz János érsekkel. Jelen volt 3 főpap (egy érsek és két püspök), 4 báró, a pápai legátus és egy cseh báró. *Sz.t.*
18. 1474. április 20. Buda. (Zágrábi érseki levéltár, OL. Ft. 5664. doboz) Ítéletlevél. Jelen volt 6 főpap (2 érsek, 4 püspök), valamint 7 báró. *Sz.t.*
19. 1474. április 24. Buda. (*Mathias Dogiel*, *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae*, I. k. Vilnae 1758, 73–74.) Az országnagyok megerősítik a lengyel fegyverszünetet. Kiállította 11 főpap (két érsek és kilenc püspök), valamint 14 báró. A tanácshoz számítandók a követek: 2 főpap (püspök), 2 báró, 2 prépost. (A bárók után felsorolva.)
20. 1474. május 3. Buda. (*Kukuljevic* i.m. I. k. 212.) Ítéletlevél. Jelen volt 5 főpap (egy érsek, négy püspök), valamint 4 báró. *Sz.t.*
21. 1475. augusztus 15. Buda. (*Teleki* i.m. XI. k. 541–542. Mátyás visszafogadja hűségére a moldvai vajdát, ezt elismeri öt főpap (két érsek, három püspök), valamint 10 báró.
22. 1478. december 7. Olmütz. (*Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert*, III. k. hsgg. v. *Erich Weise*, 103. o. 480. sz.) A cseh békeszerződés elfogadása. Az oklevelet kiadják: egy érsek, két báró, valamint egy morva püspök és két morva (cseh) báró. *Sz.t.*
23. 1479. július 21. Olmütz. (*Teleki* i.m. XII. k. 99.) Az olmützi béke ratifikációs okmánya. Magyar részről ratifikál 5 főpap (egy érsek és négy püspök), valamint nyolc báró. *Sz.t.*
24. 1481. február 16. Zágráb. (Alsó-szlavóniai okmánytár. Szerk. *Thallóczy Lajos és Horváth Sándor*, Bp. 1912, 218–223.) Ítéletlevél. Jelen volt három főpap (két püspök és egy prépost), valamint az ítélkező nádorral és országbíróval együtt hét báró. *Sz.t.*
25. 1481. május 18. Buda. (Dl. 16236.) Ítéletlevél. Jelen volt 8 főpap (egy érsek, öt püspök, két prépost), valamint az elnöklő országbíróval együtt 5 báró. *Sz.t.*
26. 1485. április 11. Pozsony. (*Steiermärkisches Landesarchiv, Urkunden Nr. 8023.*) Beatrix királyné ítéletlevele. Birótságok voltak két főpap (egy-egy püspök és prépost), valamint 3 báró. *Sz.t.*
27. 1486. március 6. Buda. (Dl. 68711.) Ítéletlevél. Jelen volt két főpap (püspök) és az elnöklő nádorral együtt öt báró. *Sz.t.*
28. 1487. december 5. Buda. (*J. B. Tkalcic*, *Monumenta historica liberae regiaeque civitatis Zagrabiae*, II. k. 447. Azonos összetételben egy másik ügyben és perben december 10-én, uo. 461.) Az elnöklő Nagylucei püspök és nádori helytartóval együtt 6 főpap (5 püspök és egy prépost), valamint 2 báró ítélkezik. *Sz.t.*
29. 1488. január 21. Bécs. (*Teleki* i.m. XII. k. 393–394.) A St. Pölteni béke megerősítése. Jelen volt 3 püspök és 4 báró. *Sz.t.*

Az interregnum (1490. április 6.–július 31.) tanácsa. (Int.)

Mátyás halála és II. Ulászló magyar földre lépése között a királyi tanács gyakorolta az államhatalmat. Elnökeinek eleinte az özvegy Beatrix királyné és Corvin János herceg, mintegy trónörökös, számítottak. Őket az alábbiakban nem veszem figyelembe. Megjegyzem, hogy az interregnum tanácsa összetételét két kivétellel csak a tanács tagjainak pecsétjei azonosításával lehet meghatározni, ez azonban az esetek többségében ma már nem végezhető el. Mivel a szűkebb tanács esetében egyesek ottléte, vagy távolléte döntő lehet, csak azokat a tanácsi kiadványokat vehettem figyelembe, ahol a pecsételők nagy valószínűséggel azonosíthatók. Sajnos, ez az 1490. április 13-án Bécsben kiadott oklevél esetében nem volt lehetséges, ami azért kár, mert ez lehetett Mátyás utolsó szűkebb tanácsa. (Dl. 19639.) Beatrixon és Corvinon kívül négy főpap (közülük Filipec és Bakócz biztos, Geréb László talán valószínűsíthető) és öt báró pecsételt. Ez utóbbiak közül Szapolyai biztos, Bátori István igen valószínű, valamint az egyik Geréb testvér is.

1. 1490. április 17. Komárom. (Dl. 104715., Sopron város lt. Dl. 2312. stb.) Országgyűlési meghívó, sok példányban maradt fenn. Pecsétel 5 főpap (mind püspök) és 3 báró. *Sz.t.*
2. 1490. április 24. Buda. (Kassa város lt. Arch. secr. F. Telonium 102.) A kassaiak vámmmentességét biztosító oklevelet megpecsételi 5 főpap (püspök) és 4 báró. *Sz.t.*
3. 1490. június 8. Pesti országgyűlés. (Martinus Georgius Kovachich, Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros, II. k. 283.) A zágrábi egyházmegyei tizedügyben oklevelet állít ki 12 főpap (2 érsek és 10 püspök), valamint 20 báró.
4. 1490. június 17. Buda. Két nem teljesen azonos névsort tartalmazó példányban maradt fenn, alábbiakban a kettőt összesítem. (Dl. 37668. Kovachich, supplementum i.m. 271–272.) A Corvin Jánossal kötött megegyezést az alábbi urak adják ki: 9 főpap (egy érsek, hét püspök, egy prépost) és 30 báró.

II. Ulászló tanácsa. (U.)

A Farkashidán magyar földre lépő királyt üdvözlő urakkal kezdem a listát. Őket ugyan még az interregnumban a hatalmat gyakorló tanács küldte ki, viszont szükségképp ők alkották az új uralkodó első tanácsát. (A szűkebb tanácsot.)

1. 1490. július 31. Farkashida. (Kovachich, Supplementum i.m. II. k. 270. Megjegyzem, hogy a kortárs Bonfini egy személy eltéréssel adja meg ugyanezt a listát. Rerum Hungaricarum Decades, IV. k. Bp. 1941, 184–185. Az alábbiakban a csak Bonfininál említett Losonci Lászlót is a bárókhoz számítom.) A királyt 4 főpap (püspökök) és 8 báró fogadta. *Sz.t.*
2. 1490. október 4. Esztergom. (Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok, közli Berzeviczy Albert, Bp. 1914, 224.) A király és Beatrix esküvőjén jelen volt két főpap (püspök), valamint 4 báró, továbbá a cseh kancellár és a nápolyi követ. *Sz.t.*
3. 1491. február 20. Kassa mellett tábor. (Dogiel i.m. I. k. 85.) A János Alberttel kötött fegyverszünetet megerősítik: két főpap (püspökök), továbbá 13 báró. (Külön van választva hét méltóságviselő a többi hattól.)
4. 1491. június eleje. Buda. (Berzeviczy i.m. 228.) Beatrix ügyéről tárgyalnak: 7 főpap (6 püspök és egy prépost), 5 báró, továbbá két olasz. *Sz.t.*
5. 1491. november 29. Buda. (Katona i.m. XVII. k. Buda 1793, 251–252. A követek névsora u.o. 208.) A magyar országnagyok hozzájárulnak a Habsburgokkal kötendő békéhez. Az oklevelet 8 főpap (7 püspök és egy prépost), valamint 7 báró adta ki. A követséghez magyar részről egy püspök és négy báró tartozott.
6. 1492. március 22. Óbuda. (Berzeviczy i.m. 220.) Beatrix ügyéről tárgyal 7 főpap (egy érsek, 5 püspök, egy prépost), valamint 9 magnificusnak és 3 egregiusnak címzett úr.
7. 1492. április 28. Buda. (Dl. 88762.) Ítéletlevél. Jelen volt 3 főpap (püspökök) és az elnöklő nádorral együtt 4 báró. *Sz.t.*
8. 1492. április 30. Buda. (Dl. 19839.) Ítéletlevél. Jelen volt az elnöklő országbíróval együtt 3 báró, valamint két ítélmester, az alnádor, és az ügyigazgató. *Sz.t.*
9. 1492. november 10. Buda. (Domanovszky Sándor, A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570., Bp. 1922, 242.) Ítéletlevél. Jelen volt 7 főpap (mind püspök) és az elnöklő országbíróval együtt 7 báró. *Sz.t.*
10. 1492. november 13. Buda. (Kukuljević i.m. I. k. 329.) Ítéletlevél. Jelen volt nyolc főpap (hét püspök és egy prépost), valamint az elnöklő országbíróval együtt 7 báró. *Sz.t.*
11. 1493. december 8. Buda. (Dl. 23067.) A prelátusok és a bárók királyi felhatalmazásra ítélik. Jelen volt az elnöklő Váradi Péter kalocsai érsekkel együtt 6 főpap (egy érsek és öt püspök), valamint 5 báró. *Sz.t.*
12. 1494. január 24. Buda. (Dl. 20136.) Ítéletlevél. Jelen volt 8 főpap (egy érsek, hat püspök és egy prépost) és 2 báró. *Sz.t.*
13. 1496. június 9. Buda. (Domanovszky i.m. 259.) Ítéletlevél. Jelen volt 8 főpap (egy érsek és hét püspök), valamint 3 báró. *Sz.t.*
14. 1496. június 15. Buda. (Pozsony város lt. Okl. 4047. sz.) Ítéletlevél. Jelen volt 8 főpap (egy érsek és hét püspök), valamint az elnöklő nádorral együtt 7 báró. *Sz.t.*

15. 1498. november 5. Buda. (Dl. 71068.) Ítéletlevél. Jelen volt 5 főpap (2 érsek és 3 püspök), valamint az elnöklő nádor és 23 világi személy, akiket az oklevél „item”, ill. „necnon” kötőszavakkal négy csoportra oszt. A nádorral együtt négy báró szerepel, őket követi a négy ítélmester, majd 12 nemes sorol fel a szöveg, köztük az alnádor, az alországbíró, az ügyigazgató, választott köznemesi ülnököket, de van köztük királyi aulicus is. Az utolsó csoport 4 királyi kúriai jegyzőből áll. Az oklevél ritka teljességgel sorolja fel az ítélethozatalnál a kúriában jelen volt személyeket, és így következtetésekre ad azokban az esetekben is alkalmat, ha a névsor csak a főpapokat és a bárókat tartalmazza. Sz.t.
16. 1499. május 15. Buda. (Dogiel i.m. I. k. 103.) Az országnagyok ratifikálják a lengyel szerződést. Az oklevelet kiállítja 9 preláus (egy érsek, öt püspök, két prépost és a vránai perjel), valamint 29 világi személy. Az első 22 személy számít biztosan bárónak, a többi közül csak Both András számít mágnásnak. A követeket most nem kell a tanácshoz számítani (ezek egy püspök, egy egregius nemes és egy prépost), ugyanis a püspök, az egyetlen, aki biztosan a preláusokhoz tartozik, szerepel amúgy is a névsorban.
17. 1499. szeptember eleje. (Magyar Történelmi Tár – a továbbiakban MTT – 14 /1869/ 88.) A török követ fogadásánál jelen volt 2 főpap (egy érsek és egy prépost), valamint 5 báró. Sz.t. A továbbiakban a követekkel való tárgyalások esetén csak akkor adom meg az adatot, ha minden név ismert, vagy ha legalább három tanácsos van jelen.
18. 1500. április 6. Buda. (MTT 14 /1869/ 102.) Velencei követtel tárgyalás. Jelen volt két főpap (egy-egy érsek és püspök) és két báró. Sz.t.
19. 1500. május 15. Buda. (Dl. 46520.) A király a preláusok, bárók és consiliariusok tanácsára és kezességére kölcsönt vesz fel Bakócz érsektől. A preláusok: 12 személy, (egy érsek, 9 püspök, egy prépost és a vránai perjel.) 43 báró és consiliarius neve fordul elő. Az első 24 személy biztosan mágnás. A többi 19 közül ekkor egy sem számít annak: királyi kapitányok, aulicusok, választott tanácsi ülnökök, valamint Werbőczy kúriai jegyző.
20. 1500. július 14. Buda. (Dogiel i.m. I. k. 452.) Magyar–lengyel–francia szerződés megkötése. A magyar–lengyel példányban – lengyel követekkel keverve – különösebb sorrend nélkül – nem számítva a király öccsét, Zsigmond herceget – 6 preláus (egy érsek, három püspök, egy prépost, egy olvasókanonok, aki királyi titkár), valamint 8 világi személy volt jelen. Ez utóbbiakból kettő a báró, a többi alnádor, választott ülnök. Két lengyel követ: egy báró és egy királyi titkár kanonok szerepel még. Sz.t.
21. 1502. május 12. Buda. (Kovachich, Supplementum i.m. II. 301–302.) Magyarország bárói és előkelői (proceres) nyugtatják Bánfi Miklós özvegyét a végvárakra kifizetett pénzekről. Az oklevelet 34 világi személy adta ki. Az első 20 személy kivétel nélkül a mágnásokhoz tartozik, a többi 14 közt királyi tisztségviselők, aulicusok, választott tanácsi ülnökök és ítélmesterek szerepelnek.
22. 1502. szeptember vége–október eleje. Buda. (MTT 24 /1877/ 25.) A velencei követtel való tárgyalásnál jelen volt 3 főpap (egy érsek és két püspök) és 3 báró. Sz.t.
23. 1502. november 18. Buda. (MTT 24 /1877/ 31.) A velencei követtel való tárgyalásnál jelen volt egy főpap (püspök) és két báró. Sz.t.
24. 1503–1504. Buda.. (Bónis György, A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Bp. 1971, 346. A Werbőczy formuláskönyv alapján. A keltezés Ráskai nádori helytartósága alapján.) Ítéletlevél. Fel van sorolva 6 főpap (2 érsek, 4 püspök), valamint az elnöklő országbíróval 9 báró. Sz.t.
25. 1504. december 14. Buda. (Oklevéltár a Csáky család történetéhez, I/2. k. Bp. 1919, 521–522.) A váradi püspök és a Csákiak ügyében fogott bíróság: jelen van egy főpap (Bakócz bíboros), 5 magnificus és 2 egregius (ezek a nándorfehérvári és szőrényi bánok.) Sz.t.
26. 1505. október 12. Rákos mezeje. (Kovachich, Supplementum i.m. II. k. 332–334.) Az ún. rákosi országgyűlés. Az idegen király választását tiltó határozathoz az urakon kívül az egyes megyék megnevezett követei is hozzájárultak. Ezekre alább nem utalok. Az első csoport 10 főpap (2 érsek, 7 püspök, és a vránai perjel). Követi „item”-el elválasztva 31 báró. („Barones”.) Majd „necnon”-nal elválasztva 14 nemes következik, köztük királyi kapitányok (bánok), aulicusok, egy választott ülnök, az alnádor, az alországbíró és a négy ítélmester, végül újabb „necnon”-nal

kezdve nyolc nemes következik, e csoport összetétele az előbbihez hasonló. Összesen 53 világi volt a megyei követeken kívül jelen.

27. 1506. június 24. *Székesfehérvár*. (Katona, *Historia critica* i.m. XVIII. k. 446–449.) Az országnagyok megbízólevele Miksa római királyhoz. Az oklevelet kiállította 5 főpap (egy érsek, három püspök és a vránai perjel) és 22 világi úr. A 15-től kezdve keverednek a mágnások, királyi kapitányok és aulikusok. A tanácshoz kell még rajtuk kívül számítani a követeket: két (egy érsek és egy püspök) – főpap és báró. Összesen 19 személyt számíthatunk mágnásnak.
28. 1507. május 28. *Buda*. (Dogiel i.m. I. k. 108.) Az országnagyok megerősítik a lengyel szerződést: 10 főpap (2 érsek, 6 püspök, a vránai perjel és egy prépost) és 22 világi úr neve szerepel. A végén keveredik a névsor: néhány királyi kapitánnyal és aulicussal.
29. 1507. augusztus 18. *Buda*. (Katona i.m. XVIII. k. 518–519. k.) A bányavárosok kiváltságleveleinek átírása. A király bírótársa volt 5 főpap (egy érsek és négy püspök) és 25 világi személy. Ezekből 8 báró, majd „necnon”-nal elválasztva következik a négy ítélőmester és az alnádor, végül „item”-mel 12 választott ülnök. Összesen 18 mágnás.
30. 1508. január 6. (Dl. 21803.) Aldiód vár átadása Radul vajdának. Jelen volt egy főpap (Bakócz érsek) és 4 báró. *Sz.t.*
31. 1510. május 17. *Esztergom*. (MTT 84 [1877/ 181.] Tárgyalás a velencei követtel. Jelen volt 3 főpap (egy érsek, két püspök), és 2 báró. *Sz.t.*
32. 1510. július 3. *Tata*. (MTT 24 [1977/ 196.] Tárgyalás a velencei követtel. Jelen volt 3 főpap (2 püspök és egy prépost), valamint 2 báró. *Sz.t.*
33. 1511. május 11. *Buda*. (Dl. 22154.) Az országnagyok adóügyben kiadott oklevele. *Csánki Dezső*, *Harminchatpecsétés oklevél 1511-ből*, Turul 5 (1887) 7–11, 49–59, ill. *Csergheő Géza*, *Sphragistikai és heraldikai adalékok a „Harminczhatpecsétés oklevél 1511-ből” című értekezéshez*, uo. 130–140., megkísérelték ugyan a 36 pecsét egy részének meghatározását, de ez csak részben sikerült, és nem mindig eredményesen, ezért annak ellenére, hogy hét pecsétet nekem sem sikerült azonosítanom, mégis idézem az adatot. Ezt az is szükségessé teszi, mert II. Ulászló utolsó éveiből alig maradt fenn tanácslista. Az oklevelet 12 főpap (2 érsek, 8 püspök, 1 prépost, egy – valószínűleg prépost – pecsétje meghatározhatatlan) és 24 báró pecsételte meg. (A 12, 15, 19, 21, 22 és 24 pecsét tulajdonosa ismeretlen.)
34. 1515. július. *Bécs*. A bécsi kongresszusra számos forrás maradt fenn. Az ezekben szereplő személyek adatait összesítem. *Riccardus Bartholinus*, *Odeporicon idest Itinerarium . . . Mathei . . . Cardinalis Gurcensis, Viennae 1515*, lapszámozás nélkül. – *Diarium Johannis Cuspiniani de congressu Maximiliani I. Caesaris, cum Vladislao, Ludovico et Sigismundo Hungarie, Bohemie et Polonie regibus*. Kiadta *Matthias Bel*, *Adparatus ad Historiam Hungariae, Posonii 1735*, 280–296. – *Dogiel* i.m. I. k. 175–176. Jelen volt 8 főpap (2 érsek, 5 püspök, 1 prépost) és 19 báró. A *Dogiel*-nél közölt oklevél a *Sz.t.* (Két érsek és hat báró.)

II. Tanácstagokat is felsoroló listák

A tanácstagok többségét más források is felsorolják, általában másokkal együtt. Ezek teljes jegyzékét egyrészt szinte lehetetlen összeállítani, másrészt szükségtelen is, hiszen célom elsősorban az egyes tanácsüléseken kimutathatóan részt vevő valamennyi főpap és báró összeírása volt, ezért hiányos listát sem közöltem az 1511-es kivételével. Néhány lista azonban olyan különleges jelentőségű, hogy utalnom kellett arra, ha a másutt tanácsban kimutatható személyek itt is előfordulnak. Ezek politikai okokból készültek, a listák ugyan teljesek, de nemcsak prelátusok és bárók tartoznak közéjük.

1459. február 10. *Buda*. (Dl. 15316, 15318, *Kovachich*, *Vestigia* i.m. 353–354.) A Mátyás király pártján álló urak: 12 főpap (2 érsek, 9 püspök, 1 prépost), valamint 36 világi személy, zömükben báró.
1459. február 17. *Németújvár*. (*Kovachich*, *Vestigia* 348–352.) A III. Frigyes királlyá választó urak (beleszámítva az utólag csatlakozókat): 1 főpap (püspök) és 23 világi személy (közel háromnegyed részük számítható bárónak.)
1490. augusztus 28. *Buda*. (Dl. 37671.) A cseh főurak *salvus conductusa* Corvin Jánosnak és pártjának. Idézése azért lényeges, mert a szereplők egy-két kivétellel nem vettek részt kimutathatóan az

interregnum idején kormányzó tanács munkájában, noha egy részüknek erre joga lett volna. 4 főpap nevét olvassuk (egy-egy érsek, püspök, prépost – de a prépost jelentéktelen – és a vránai perjel, akit azonban a világiak között sorol fel az oklevél.) Világiak Corvinnal együtt (és a perjel nélkül) 35 személy. Körülbelül egy harmaduk számítható mágnásnak.

1492. március 7, ill. 17. Buda. A Habsburg örökösödést elismerő rendek. Külön okleveleket állítottak ki a főpapok, a magyar világi rendek, a horvát–szlavón rendek, valamint egyes főpapok, és urak. A listákban nemcsak mágnások, hanem egyszerű nemesek is szerepelnek, így nem volt felhasználható a tanácstagság rekonstrukciójánál. (*Friedrich Firnhaber*, Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen (1849) 511–518, 523–528, 531–533. Összesítve szerepel 15 főpap (2 érsek, 11 püspök, 1 prépost, és a vránai perjel). A magyar világi személyek listáján 70, a horvát–szlavónon 63 név szerepel. A Szentgyörgyi és Bazini grófok külön oklevelet adtak ki hármán, két távollevő rokonuk nevében is. A városok, valamint a tisztségviselők okleveleit nem idézem.

III. A tanácsban név szerint felsorolt mágnások

Betűrendben közlöm az 1458–1516 közt a fenti listák valamelyikében felsorolt világiak neveit. Mátyás idejében az egy-két nem bárói rendű egyént (ítélőmester pl.) nem nevezem meg. II. Ulászlónál bonyolítja a helyzetet, hogy több tanácslista nem különbözteti meg egymástól a bárónak számító tanácstagokat az ebben a korban már gyakrabban megnevezett köznemesi tanácstagoktól. A III. Függelékbe azok kerültek, akiket legalább egy jegyzékben biztosan a bárók közé számítottak. Ha más listában netán a nemesek közt szerepelnek, azt külön megjegyzem. Valamennyi olyan tanácstag, aki II. Ulászló idején csak köznemesek között fordult elő kimutathatóan, a IV. Függelékbe kerül, hogy azért az adatok teljessége ellenőrizhetővé váljon.

Az egyes személyeknél idézem azt is, ha fontosabb tisztséget viselt, elsősorban báróságot. Bárónak számítom a nádort, országbíró, erdélyi vajdát, a külön székelyispánt, a szlavón és a macsói bánt, a tárnokmestert, az ajtónállómestert, (udvarmestert), asztalnokmestert, pohárnokmestert, lovászmestert, kamarásmestert (magister cubiculariorum, II. Ulászlótól), a pozsonyi ispánt (kivéve 1488 és a 16. sz. eleje közt) és a temesi ispánt, végül – egy-két kivétellel – a világi kincstartót. Korszakunkban nem számít már de facto bárónak a dalmát–horvát és a szőrényi bán, a jajcai (boszniai), nándorfehérvári, sabáci és szrebernyiki bánok pedig nem is voltak azok soha. Ennek ellenére ezeket a tisztségeket, és néhány más fontosabbat idézem. Megyéspánságok idézésére a fenti kettőn kívül nincs mód. Általában a következő forrásokra támaszkodom, amelyeket külön nem idézek, hiszen az adat mutató alapján megtalálható. *Fügedi Erik*, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Bp. 1970. – *Fógel József*, II. Ulászló udvartartása (1490–1516), Bp. 1913. – *Bónis i.m.* – Ha az adat lényegesen pontosítható, akkor természetesen a forrást idézem. A szereplők 1458 előtti és 1516 utáni pályájára nem térek ki, legfeljebb, ha folyamatos.

Az azonos nevű, de mégsem azonos családoknál vagy az előnév (pl. Dóci, Nagylucsei) vagy a származáshely (pl. Dombai, Dombóvári), ill. (Kastélyosdombói) mutatja, hogy más családról van szó. Nehezebb a helyzet a de facto különvált azonos családoknál. A Losonciaknál ez egyszerű: a három ág külön vezetéknévvel fordul elő: Bánfi, Losonci; Losonci; Dezsőfi, Losonci formában. A többi, több ágra oszlott családot egyszerűség kedvéért egynek veszem, legfeljebb megadom, hogy melyik ág, pl. az Alsólendvai Bánfiak bolondóci ágánál. Kivétel a Rozgonyi, a Perényi család, ahol a későbbi nádori és a bárói ágakat (terebesi), ill. (nyalábvári) jelzővel külön családként tárgyalom. Tudatában vagyok természetesen annak is, hogy más családokat, így a Szentgyörgyieket, Frangepánokat is jogosult lenne áganként külön felvenni.

A névsornál a név után először megadom a tanácsülés számát, pl. az 1511-es U.33., és hogy az illető azon a tanácsülésen hányadik helyen van a világiak között, pl. Újlaki Lőrinc herceg 1511-ben: U.33.(4). Ha az illető akkor követ volt, akkor (k)-val jelölöm.

Még két fontos megjegyzés. Az 1498:22.t.c. (Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvényczikkek, Bp. 1899, 606–608.) becikkelyezte név szerint a banderiumtartó urakat, erre éppúgy utalok, mint az 1500:21.t.c.-ra, amely ugyanebben a kiváltságban részesített tíz királyi alicust és a hivatalban levő királyi kincstartót. (U.o. 654–656.)

- Balassa Ferenc, Gyarmati.** U.25.(4), 26.(26), 27.(22), 28.(22). 1492–1494 szőrényi bán, 1504–1505 horvát és szlavón bán (címzetes) (U.25–26.) 1513 jajcai bánság védelmével öt hónapra megbízva (*Thallóczy Lajos–Horváth Sándor*, Jajczai bánság, vár és város) története 1450–1527, Bp. 1915, 241–242. 1500:21.t.c.
- Bánfi Jakab, Alsólindvai.** U.19.(17). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* (8).
- Bánfi János, Alsólindvai (Bolondóci ág.)** Int.3.(14) U.3.(10), 16.(21), 27.(17), 34. Az 1492-es országgyűlés világi listáján 23. 1508-tól pohárnokmester. (Úgy látszik, hogy utóda e minőségében a család verőcei oldalágából való másik Bánfi János lett, de nem állapítható meg pontosan, hogy mikor. Feltehetően csak 1516 után, Bolondóci János halálát követve.) 1498:22.t.c.
- Bánfi Miklós, Alsólindvai.** M.16.(21), 19.(8), 21.(8), 25.(3), Int.3.(9), 4.(9, ill. 7), U.3.(7), 4.(3), 6.(6), 14.(4), 15.(2), 16.(4), 17.(4). Mátyás pártján 1459-ben: 31. 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* (7). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 7. 1464–1466 pohárnokmester. 1466–1487 pozsonyi ispán. 1490–1500 ajtónállómester. 1498:22.t.c.
- Bánfi Pál, Alsólindvai. (Bolondóci ág.)** M.13.(11), 16.(20) 1459-ben Frigyes pártján. (7). Bárói méltóságot Mátyás előtt viselt.
- Bánfi Dezső, Losonci.** Int.3.(17), 4.(17,17).
- Bánfi János, Losonci.** U.26.(31)
- Bátori András, Ecsedi.** M.1.(6, tévesen Istvánnak nevezve), 9.(18), 16.(30), 28.(1), Int.3.(7), U.14.(5). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 11. 1458 asztalnokmester (Dl. 15289.) 1460 lovászmester.
- Bátori György, Ecsedi.** U.16.(10), 19.(11), 21.(8), 24.(7), 26.(8), 27.(7). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 12. 1505-től lovászmester. 1498:22.t.c.
- Bátori István, Ecsedi.** M.16.(31), 17.(2), 18.(3), 19.(3), 20.(3), 21.(3), 24.(B. azaz bírót), 25.(B), 27.(1), 29.(1). Int.1.(1), 2.(1), 3.(1), 4.(1,1). U.1.(1), 2.(1), 3.(1), 4.(1), 5.(követ), 6.(1), 7.(1), 8.(B), 9.(2), 10.(2). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 2. 1470 magister camerae (Dl. 16994, stb.). 1471–1493 országbíró. 1479–1493 erdélyi vajda. (A vajdaságról több mint fél évvel előbb váltják le.)
- Bátori István, Ecsedi.** U.28.(16), 33.(5). 1509-től temesi ispán (MTT 12 /1863/ 219–225.) 1508–1511 budai várnagy. (Lehet azonban, hogy Temest csak 1511-ben kapta!)
- Bátori László, Ecsedi.** M.9.(10). 1462–1466 asztalnokmester. (Kezdetére a tanácstag adat.)
- Baththyány Benedek.** A bárók közt: U.27.(5), 28.(12), 29.(6), 30.(4), 31.(1). A köznemesi tanácstagok között: U.19.(39), 21.(23). 1506–1509, 1510–1511 kincstartó. A század elején köznemesi tanácsi ülnök: Egy. Kvt. Kézirattár LEO 266.
- Baumkircher Vilmos, Szalónaki.** M.16.(22). Int.3.(16), 4.(20,13). U.1.(7), 3.(8), 4.(4), 5.(követ), 7.(3). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 16. 1492 főkincstartó, ld. az U.7. adatot. 1488-ban Mátyás fürstenfeldi és hartbergi kapitánya. HHStA AUr. 1488. III. 31.
- Bebek György, Pelsőci.** M.16.(28), 19.(13).
- Bebek János, Pelsőci.** U.3.(13), 19.(16), 26.(16). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 45. 1493–1498: pohárnokmester. 1495–1497 jajcai bán. 1498:22.t.c. „Urfi”-ként kap mozgósítási parancsot 1495-ben. *Engel*, Geschichte i.m. 5.k. 64.
- Berisló Ferenc, Grabarjai.** U.17.(5), 27.(21.) 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* (18). 1494, 1499, 1501–1503 jajcai bán. 1498:22.t.c.
- Berisló János, Grabarjai.** U.26.(14), 27.(6), 28.(5), 33.(10). Szerb despota. (1504 elejétől: MTT 24 /1877/ 114.) 1511–1513 jajcai bán. 1498:22.t.c.
- Bodó Gáspár, Györgyi.** M.3.(11), 5.(5), 6.(10), 8.(7), 27.(3), 26.(2), Int.4.(14), U.4.(5), 6.(10, a magnificusok után, az első egregius!), 15.(3). Mátyás pártján 1459-ben: 13. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 26. 1459–1463 asztalnokmester. 1461–1463 lovászmester. 1485–1490. királynéi udvarmester.
- Bornemissza János, Tolnai (Berzencei).** U.19.(7), 23.(1), 24.(4). 28.(17), 29.(8), 34. 1500–1504 kincstartó. 1506-tól budai várnagy. 1514-től pozsonyi ispán. 1500:21.t.c.
- Both András, Bajnai.** U.16.(25), 21.(20), 24.(9), 25.(5), 26.(25), 28.(13). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* (22). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 55. 1504–1511 horvát és szlavón bán (rövid megszokásokkal.) 1498:22.t.c.

Brandenburgi György őrgróf. U.34.

Branković Jován 1494(1496)–1502. szerb despota *Margalits*, Szerb tört. rep. I. k. 678–9. U.16.(9). 1498:22.t.c.

Buzlai László, Gergellaki. U.34. 1508–1511 asztalnokmester.

Buzlai Mózes, Gergellaki. A bárók között: U.21.(6), 22.(3), 23.(2), 24.(5), 25.(2), 26.(7), 27.(követ), 28.(8), 29.(4), 30.(3), 31.(2), 32.(2), 33.(7), 34. A köznemesi tanácsstagok közt: U.15.(11), 16.(24), 19.(25). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 42. 1501-től ajtónállómester (udvarmester.)

Corvin János, Hunyadi. U.19. Az Int.2. az ő és Beatrix nevében lett kibocsátva. 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* élen szerepel. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 1. 1490-től Szlavónia hercege, majd 1495–1497, 1499–1504 horvát és szlávón bán. Bandériumtartási jogát már az 1492:21.t.c. becikkelyezte. (*Corpus Juris* i.m. 492.)

Csáki Benedek, Keresszegi. M.16.(36), Int.3.(15), 4.(–,23). Az U.6. tanácsban a 11., de egregius címmel.

Csáki Ferenc, Keresszegi. M.3.(4), 4.(2), 6.(5), 11.(7), 13.(12). Korábban székelyispán volt.

Csáki Ferenc, Keresszegi. M.16.(35). Nem azonos az előbbivel.

Csáki Mihály, Keresszegi. U.3.(12), 16.(22), 26.(30). Az U.25. az ő ügyében tárgyal.

Cseh János, Lévai, Bánfi. Int.4.(16,14). 1491-ben királyi zászlótartó volt. OL 19728.

Csupor Miklós, Monoszlói. M.13.(4), 14.(1), 16.(6), 17.(3). 1468–1472 erdélyi vajda.

Cudar Jakab, Olnódi. M.9.(14), 15.(10). Mátyás pártján 1459-ben: 25. Korábban pohárnokmester volt.

Cudar Simon, Olnódi. M.2.(11), 3.(5), 6.(3). 1458–1462 ajtónállómester (udvarmester). Korábban pohárnokmester volt.

Dési Imre. U.27.(13), 28.(10), 29.(5). 1504–1507 asztalnokmester.

Dezsőfi László, Losonci. M.2.(9). Mátyás pártján 1459-ben: 12. 1456–1459 asztalnokmester. 1461 székelyispán. (Székely Okl. I. 188.)

Dóci János, Szegi. U.34.

Dóci Péter, Szegi. Int.4.(19,24), U.5.(6). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 43. 1468 temesi ispán. 1480–1483 jajcai bán.

Dombai Miklós, (Kastélyosdombói család). M.9.(8). 1459 macsói bán. 1462 horvát bán (az adat rá a tanácsági említés.) Utána az Újlakiak várnagya. 1473 szlávón vicebán, DI. 100828.1477 volt boszniai nádor.

Dombai Pál, (Dombóvári család). M.3.(13), 5.(4), 6.(4), 8.(6), 9.(13). 1460–1464 lovászmester.

Drágfi Bertalan, Béltöki. Int.3.(11), 4.(12,11), U.1.(6), 3.(6), 5.(4), 9.(6), 10.(6), 11.(1), 13.(2), 14.(2), 16.(5), 19.(5). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 13. 1468–1474 pohárnokmester, 1479–1480 ua. (Bártfa v. It. 2080. sz.) 1490–1493 kamarásmester. 1493–1498 erdélyi vajda. 1498:22.t.c.

Drágfi György, Béltöki. U.21.(11), 26.(17). 1507-ben örökös báróságot kap. *Schiller* i.m.272.

Drágfi János, Béltöki. U.27.(12), 33.(8). 1508–1512 pohárnokmester, 1510–1515 asztalnokmester. 1507-ben örökös báróságot kap. *Schiller* i.m. 272.

Egervári László. M.24.(1), U.11.(4). Az 1492-es országgyűlés horvát–szlávón listáján: 1. 1476–1482, 1489–1493 horvát és szlávón bán. 1493–1495 tárnokmester.

Ellerbach Bertold, Monyorókeréki. M.13.(6). Frigyes pártján 1459-ben: 10. 1464–1465 lovászmester. 1465–1467 erdélyi vajda.

Ellerbach János, Monyorókeréki. M.16.(19). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* (11). 1498:22.t.c.

Erdődi Péter, Monyorókeréki. U.34.

Ernusz János, Csáktornyai. M.17.(5), 18.(4), 19.(4), 20.(3). 1467–1476 kincstartó. 1474–1476 szlávón bán.

Ernusz János, Csáktornyai. U.16.(8), 19.(9). 1486 pohárnokmester. 1493–1505 lovászmester. 1508–1509 horvát és szlávón bán. 1498:22.t.c. Az előbbi fia.

Frangepán Bernardin gróf. U.34. Az -1492-es országgyűlés horvát–szlávón listáján: 2. 1498:22.t.c. (Globálisan a Frangepán grófok.)

Frangepán István gróf. M.10.(3). 1463 horvát bán.

Garai Jób, M.11.(4), 13.(7), 15.(7), 16.(9), 19.(5), 21.(5).

Geréb Mátyás, Vingárti. M.29.(2). Int.1.(3), 2.(3). 1483–1489 horvát és szlávón bán.

- Geréb Péter, Vingárti.** M.29.(4). Int.1.(2), 2.(2), 3.(5), 4.(6,6), U.1.(4), 2.(3), 6.(4), 9.(5), 10.(5), 11.(2), 12.(1), 13.(1), 14.(1), 15.(1), 16.(1), 17.(1), 18.(1), 19.(2), 21.(1), 22.(1). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 6. 1478–1479 erdélyi vajda. 1486–1489, 1490–1494 ajtónállómester. 1495–1500 országbíró. 1500–1503 nádor. 1498:22.t.c.
- Hédervári Ferenc.** U.26.(20), 33.(18). 1507-ben jajcai bánnak kinevezve. 1498:22.t.c.
- Hédervári Imre.** M.1.(4), 2.(4), 3.(6), 8.(4), 9.(5), 15.(8), 16.(12), 19.(14). 1458 volt macsói bán. 1459–1463 ajtónállómester. Mátyás pártján 1459:6.
- Hédervári Miklós.** M.16.(13), 28.(2). U.9.(7), 10.(7). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* (5). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 24. 1466–1471 asztalnokmester. 1489–1490 tárnokmester.
- Herceg Miklós, Szekcsői.** M.3.(9), 4.(3), 6.(9), 9.(17), 16.(33). Mátyás pártján 1459-ben: 10. 1458–1463: pohárnokmester, de az M.4 asztalnokmesternek nevezi.
- Herceg Pál, Szekcsői.** M.2.(10), 9.(16), 13.(13), 15.(9), 16.(32).
- Homonnai (Druget) János.** Int.4.(21,-), U.16.(20), 19.(22), 21.(18), 26.(22). 1498:22.t.c. „Úrfi”-ként mozgósítják 1495-ben. *Engel*, Geschichte i. m. I. k. 64.)
- Homonnai (Druget) Simon.** M.9.(11), 16.(23), 19.(12). Mátyás pártján 1459-ben: 29. 1462 pohárnokmester (M.9.)
- Kanizsai György.** U.16.(14), 19.(14), 21.(7), 26.(13), 28.(14), 29.(7). 1492–1498 pohárnokmester. 1497–1499 horvát és szlavón bán (leváltva 1499. január 4. *Stipisić-Šamsalović* 3452. sz.) 1502–1507 nándorfehérvári bán (a fenti adatok alapján). 1508–1509 horvát és szlavón bán. 1498:22.t.c.
- Kanizsai Imre:** M.9.(19). Mátyás pártján 1459-ben: 23.
- Kanizsai János.** U.34. 1498:22.t.c.
- Kanizsai László.** M.5.(3), 9.(6). 1459–1461 erdélyi vajda. 1464–1467 lovászmester. Frigyes pártján 1459-ben 8.
- Kanizsai László.** U.6.(8), 16.(13), 19.(13). 1487–1490 bécsújhelyi kapitány. Wiener Neustadt lt. Scr. XIX. Nr. 62. – 1494–1495 horvát és szlavón bán. 1495–1497 jajcai bán. 1490. augusztus 28. *Salvus conductus*. (8). 1498:22.t.c.
- Kanizsai László.** U.34. (A három Kanizsai László nem azonos.)
- Kinizsi Pál.** M.27.(2). Int.2.(4), 3.(4), 4.(5,5). U.2.(2), 6.(3). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 4. 1476 nándorfehérvári kapitány (Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, II. k. Bp. 1877, 309.) 1479–1494 temesi ispán és az alsó részek főkapitánya. 1493–1494 országbíró.
- Kompolti János, Nánai.** Int.4.(22,-), U.3.(11).
- Kompolti Miklós, Nánai.** M.16.(29).
- Korlátkövi Péter, Bucsányi.** M.34. 1515-től udvarmester.
- Korógyi Gáspár.** M.16.(18). Mátyás pártján 1459-ben: 22.
- Lábatlani János.** M.2.(6). Mátyás pártján 1459-ben: 16. 1459 székelyispán.
- Losonci Albert.** U.16.(17), 21.(16).
- Losonci István.** M.16.(25). 1470–1473 asztalnokmester.
- Losonci László.** M.16.(24), 24.(4). Int.3.(10), 4.(11,10). U.1.(Bonfini alapján), 2.(4), 3.(4), 4.(2), 5.(3), 6.(5), 7.(2), 8.(2), 9.(4), 10.(4), 13.(3), 14.(3). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 9. 1491–1493 tárnokmester. 1493–1494 erdélyi vajda. 1496–1498 tárnokmester.
- Losonci Zsigmond.** U.26.(23), 33.(13). 1500–1506 budai prépost. (*Kuřinyi András–Fügedi Erik*, A budai káptalan jegyzőkönyve, Történeti-statisztikai évkönyv 1967–1968, 27. o. 36.) 1505–1506 királynéi titkár. 1498:22.t.c. Később világi személy.
- Magyar Balázs.** M. 21.(9). Int.4.(10,16). 1470–1471 szlavón és bosnyák bán. 1470–1472 (?) horvát bán. 1472–1475 erdélyi vajda. 1483 horvát és szlavón bán.
- Marcali János (Vajdafi).** M.1.(3), 2.(7), 16.(27). Báróságot viselt Mátyás előtt.
- Marcali László.** M.16.(26), 18.(7), 19.(10), 23.(7), 24.(2), 25.(4), 27.(4). 1479–1480 asztalnokmester.
- Maróti Lajos.** M.11.(6). Mátyás pártján 1459-ben: 21.
- Maróti Mátyus.** M.13.(10), 15.(6), 16.(10), 19.(6). Mátyás pártján 1459-ben: 20. 1467–1469 lovászmester. 1469–1476 macsói bán.
- Merzini György gróf.** U.26.(24), 31.(14). 1513 szabácsi bán. Dl. 106083. 189–190.
- Móróc István, Meggyesaljai.** Int.3.(13.). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 25.
- Móróc László, Meggyesaljai.** M.16.(34), Int.3.(12), 4.(15,12.)

- Ongor János, Nádasdi.** U.19.(24). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 28. 1498:22.t.c.
- Ongor Miklós, Nádasdi.** U.21.(17).
- Ország Ferenc, Gut.** U.34.
- Ország Imre, Gut.** U.34.
- Ország László, Gut.** M.23.(6). Int.3.(6), 4.(7,8), U.3.(3), 5.(követ). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 8. 1484–1492 lovászmester.
- Ország Mihály, Gut.** M.1.(2), 2.(1), 3.(1), 5.(1), 6.(1), 7.(1), 8.(1), 9.(1), 10.(1), 11.(1), 12.(1), 13.(1), 15.(1), 16.(1), 17.(1), 18.(1), 19.(2), 21.(1), 24.(bíró), 25.(1). Mátyás pártján 1459-ben: 1. 1458-ig ajtónállómester. 1458–1484 nádor.
- Ország Mihály, Gut.** U.21.(13), 26.(19), 27.(10), 33.(9).
- Ország Zsigmond, Gut.** U.16.(16), 19.(23), 21.(12). 1498:22.t.c. „Ürfi”-ként mozgósítják 1495-ben. *Engel*, Geschichte i.m. I. k. 64.
- Pakosi Albert.** Int.4.(26,19). A köznemes jelenlevők közt: U.26.(53). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 32.
- Pakosi Lajos.** Int.4.(27,20).
- Pakosi László.** M.2.(6). Mátyás pártján 1459-ben: 17. 1459 székelyispán. 1483–1487 tárnokmester.
- Pakosi Pál.** Int.3. (szlavón, követek közt: 3), 4.(25,18). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 31.
- Pálóci Antal.** U.3.(9), 16.(15), 19.(19), 21.(9), 24.(8), 25.(11). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 17. 1498:22.t.c. „Ürfi”-ként mozgósítják 1495-ben. *Engel*, Geschichte i.m. I. k. 64.
- Pálóci Imre.** M.15.(12), 16.(14), 18.(5), 19.(11), 20.(4), 21.(7), 23.(5). 1463, 1464–1467 pohárnokmester, 1471–1483 lovászmester.
- Pálóci János.** M.4.(4).
- Pálóci László.** M.3.(2), 6.(2), 9.(3), 11.(követ), 12.(bíró), 15.(4). Mátyás pártján 1459-ben: 3. 1446–1470 országbíró.
- Pálóci Mihály.** U.19.(20), 20.(2), 21.(10), 26.(9), 27.(8), 28.(9), 33.(20), 34. 1501–1510 pohárnokmester, 1514–1515 kamarásmester.
- Parlagi György.** M.21.(10), 24.(5). 1471–1484 ajtónállómester.
- Perényi Gábor (a nyalábvári ágból).** U.16.(18), 19.(18), 24.(6). 1503-tól kamarásmester. 1498:22.t.c.
- Perényi István (a nyalábvári ágból).** U.34. 1515-től asztalnokmester.
- Perényi János (a nyalábvári ágból, Kisperényi).** M.26.(3). Int.4.(13,15). U.6.(9). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 15. 1489–1491 királynéi ajtónállómester. Dl. 71017, 71035.
- Perényi Imre (a terebesi ágból).** U.19.(8), 21.(14), 25.(1), 26.(1), 27.(1), 28.(1), 29.(1), 33.(1). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 14. 1490–1504 asztalnokmester. 1504–1519 nádor.
- Perényi István (a terebesi ágból).** M.9.(9), 11.(5), 15.(11), 16.(11), 19.(7). Mátyás pártján 1459-ben: 30. 1462–1465 asztalnokmester. 1468–1469 lovászmester. 1471–1475 tárnokmester.
- Pető (Petőfi) János, Gersei.** Int.3.(19), 4.(24,22). Ulászló alatt egy ideig a köznemesi tanács tagok közt szerepel (a századfordulón a választott köznemesi ülnökök listáján: LEO 266): U.15.(12), 16.(23), 19.(35), 21.(24). 1505 előtt kerül vissza a bárók közé. U.26.(26), 33.(23), 34. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 36. 1505 királynéi udvarmester. 1508–1516 a királyi gyermekek udvarmestere.
- Pető (Petőfi) Miklós, Gersei.** M.3.(10), 5.(6), 6.(8), 8.(8), 9.(15). Int.3.(18), 4.(23,21). U.5.(7). Frigyes pártján 1459-ben: 12. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 35. 1461 királyi, majd királynéi pohárnokmester. Utóbbira ld. Dl. 15644. 1457 lovászmester volt.
- Podmaniczky János, Podmanini.** U.26.(10), 27.(9), 28.(11), 33.(11). Előtte még köznemesként vett részt a tanácsban: U.19.(27). 1503–1514 kamarásmester. 1510–1512 pozsonyi ispán. 1500:21.t.c. 1506 előtt örökös báró lesz. *Schiller* i.m. 271.
- Podmaniczky Mihály, Podmanini.** U. 33.(16), 34.
- Pongrácz András, Dengelegi.** M.9.(12). 1462, 1464 pohárnokmester.
- Pongrácz János, Dengelegi.** M.3.(12), 6.(11), 7.(3), 11.(2), 16.(5), 19.(követ), 21.(4). 1461–1463 asztalnokmester. 1462–1465, 1468–1472, 1475–1476 erdélyi vajda. 1466 szörényi bán. 1470, 1472 temesi ispán.
- Pongrácz Mátyás, Dengelegi.** U.16.(12), 19.(15). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 18. 1498:22.t.c.
- Ráskai Balázs.** U.11.(5), 16.(7), 19.(6), 21.(5), 22.(2), 24.(2), 26.(6), 27.(4), 28.(7), 29.(3), 32.(1), 33.(6). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus*. (15). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 38.

- 1484–1492 budai udvarbíró. 1490–1505 budai várnagy. 1492–1498 kamarásmester. 1498–1518 tárnokmester. 1503–1504 nádori helytartó. 1498:22.t.c.
- Rozgonyi István (idősebb ág, Monyorósi ág).** U.16.(19), 19.(21), 21.(15), 26.(21), 27.(11). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 29. Az 1490. augusztus 28. *Salvus conductus* 10. helyén szereplő Rozgonyi István éppúgy lehet Monyorósi István, mint az 1492. országgyűlés világi listáján 19. helyén szereplő másik Rozgonyi István. „Úrfi”-ként mozgósítják 1495-ben. *Engel, Geschichte* i.m. I. k. 64.
- Rozgonyi János (ifjabb ág, M.1.(1), 3.(3), 5.(3), 4.(1), 7.(2), 8.(3), 9.(4), 11.(3), 13.(8), 15.(5)).** Mátyás pártján 1459-ben: 4. 1449–1458, 1459–1460 erdélyi vajda. 1459–1470 tárnokmester. 1470–1471 országbíró. Az egyidőben szereplő Jánosok megkülönböztetése nem könnyű.
- Rozgonyi János (idősebb ág, Monyorósi ág).** M.16.(16).
- Rozgonyi László (idősebb ág, Simon alága).** M.16.(17). Int.3.(8), 4.(8,9). U.1.(5), 3.(5), 5.(követ). 1478–1479 asztalnokmester. (*Sugár István*, Borsodi oklevelek, Miskolc 1980, 89. o. 167. sz. Dl. 34078.) 1481 nádorfehérvári kapitány (Dl. 18450). 1490–1491 kamarásmester.
- Rozgonyi Rajnald (ifjabb ág).** M.5.(2), 14.(3). Mátyás pártján 1459-ben: 7. 1451–1453, 1460–1463 székelyispán. *Szabó Károly*: Székely oklevéltár I. k. Kolozsvár 1872, 187. *Iványi, Bártfa* i.m. I. k. 1454 sz. 1459 temesi ispán. 1470–1471 tárnokmester.
- Rozgonyi Sebestyén (idősebb ág, Simon alága).** M.1.(5), 2.(2), 3.(7), 6.(6). Mátyás pártján 1459-ben: 2. 1455–1458 lovászmester. 1458–1459, 1459–1460, 1460 erdélyi vajda.
- Sárkány Ambrus, Ákosházi.** U.26.(29), 33.(17), 34. Pozsonyi ispán 1501–1509. 1511. június 24-én bárói diplomát kap. *Aldásy Antal*. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címeres levelei, II. k. Bp. 1923. 1513 nádorfehérvári bán: HHSStA. Maximiliana Kart. 29. fol. 31–32, 53.
- Somi Józsa.** U.14.(6), 16.(6), 18.(2), 20.(1), 21.(4), 25.(3), 26.(5), 27.(3), 28.(6), 30.(2). 1494–1508 temesi ispán.
- Szapolyai Imre.** M.3.(8), 6.(7), 7.(4), 8.(5), 9.(7), 10.(5), 11.(követ), 13.(3), 14.(2), 15.(3), 16.(3), 18.(2), 19.(követ), 20.(1), 21.(2), 23.(1), 25.(2), 27.(bíró). 1459–1464 kincstartó. 1463–1465 horvát és szlávón bán, boszniai kormányzó, 1486–1487 nádor.
- Szapolyai István.** M.16.(4), 22.(1), 29.(3). Int.4.(2,2). U.1.(2), 3.(2), 6.(2), 7.(bíró), 8.(1), 9.(1), 10.(1), 14.(bíró), 15.(bíró), 16.(1), 17.(1). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 3. Mátyás alatt a Felső részek, Sziléczia, Ausztria főkapitánya volt. 1492–1499 nádor. 1498:22.t.c.
- Szapolyai János.** U.26.(3), 27.(2), 28.(2), 33.(2). 1511–1526 erdélyi vajda. 1514 szörényi bán. 1526–1540. I. János magyar király.
- Szécsi Miklós, Felsőlendvai.** M.16.(15), 22.(2), 23.(8), 24.(3), 26.(1.). U.6.(7). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus*. (9). Hasonló nevű fiával könnyen összetéveszthető, elképzelhető, hogy a fenti adatok részben fiára vonatkoznak. Az apa 1494 táján, fia 1500 körül halt meg. V.ö. *Reiszig Ede*, A Felsőlendvai Széchy-család, Turul 56 (1942). 1469–1471 lovászmester. 1485 királynéi lovászmester, ld. fent, I. Függelék, M.26.
- Szécsi Miklós, Felsőlendvai.** Az előbbi fia, ld. ott. U.16.(11), 19.(12). 1498:22.t.c.
- Szécsi Tamás, Felsőlendvai.** U.21.(19), 26.(18).
- Szentgyörgyi és Bazini Ferenc gróf.** U.26.(12), 1498:22.t.c.
- Szentgyörgyi és Bazini János gróf.** M.16.(7), 18.(6), 21.(6). U.5.(1). Frigyes pártján 1459-ben: 5. Az 1492-es országgyűlésen külön oklevelet állít ki. 1465–1467 erdélyi vajda.
- Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf.** Int.3.(3), 4.(4,4). U.5.(2), 9.(3), 10.(3), 11.(3), 12.(2), 17.(3), 19.(4), 21.(2). 24.(1), 26.(2), 27.(követ), 28.(3), 29.(2), 30.(1), 33.(3), 34. Az 1492-es országgyűlésen külön oklevelet állít ki. 1498–1510 erdélyi vajda. 1500–1517 országbíró. 1498:22.t.c. 1491 budai kapitány. Dl. 88753–88754.
- Szentgyörgyi és Bazini Tamás gróf.** U.19.(10). Az 1492-es országgyűlésen rokonai nevében adnak ki oklevelet. 1498:22.t.c.
- Szentgyörgyi és Bazini Zsigmond gróf.** M.13.(5), 16.(8), 23.(3). Int.3.(2), 4.(3,3). U.1.(3). Frigyes pártján 1459-ben: 6. Az 1492-es országgyűlésen rokonai állítanak ki helyette oklevelet. 1456 pohárnokmester. 1465–1467 erdélyi vajda.
- Tarcai János, Tótselemesi.** U.26.(28). 1504–1507 székelyispán (*Barabás*, Székely oklevéltár 205–208. Dl. 21.665.) Előtte főként sokamaraispán volt.

- Telegdi István.** U.26.(15), 27.(14), 28.(19). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 46. 1504–1505 kincstartó. 1511 választott országos kincstartó. Korábban alvajda volt.
- Tóttós László, Bátmonostori.** M.12.(4). 1439–1440 kincstartó. (Tucatnyi adat a Zichy Okmánytár VIII, IX, XII. k.-ben).
- Turóci Benedek, Ludbrégi.** M.3.(14). 1462–1465 ajtónállómester. (1457 kincstartó, Dl. 32954.)
- Turóci György, Ludbrégi.** Int.3.(szlavón követek közt 4.) 4.(18.–). U.5.(5). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 22. 1475–1479, 1483–1486, 1487–1493 pohárnokmester.
- Tuz János, Laki.** M.12.(3), 13.(9), 19.(9), 23.(4). Mátyás pártján 1459-ben: 8. 1458 kincstartó (*Theiner*, *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia* II. k. Roma 1860, 324.) 1465–1466, 1467–1470 ajtónállómester. 1466–1470 szlavón bán. 1466–1468 horvát bán. 1466 boszniai bán. 1478–1481 tárnokmester.
- Újlaki Lőrinc herceg.** M.23.(2). U.16.(3), 19.(3), 21.(3), 24.(3), 26.(4), 28.(4), 33.(4). 1490. VIII. 28. *Salvus conductus* (2). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 5. 1477-től a 90-es évek közepéig macsói bán. 1498:22.t.c.
- Újlaki Miklós.** M.8.(2), 9.(2), 10.(2), 11.(követ), 12.(2), 13.(2), 15.(2), 16.(2), 19.(1). Frigyes pártján 1459-ben: 21. 1449–1465 erdélyi vajda. 1457–1466 szlavón bán. 1438–1477 macsói bán (de iure valószínűleg rövid megszakítással.) 1471–1477 *Bosznia királya*. (*Koronázva 1472*). Erdélyi vajda, adatok 1459–1461 között: Ol. 65912, 7, Of. 260375. (Évi egy adat.)
- Várdai Aladár, Kisvárdai.** M.2.(8). Mátyás pártján 1459-ben: 11. 1458–1463 pohárnokmester.
- Vitovec János, Gerebeni, Zagorjei gróf.** M.10.(4). Frigyes pártján 1459-ben: 11. 1457–1466, 1467–1468 szlavón bán. 1457–1460 horvát bán.
- Zólyomi Miklós, Albesi.** A bárók közt: Int.3.(20), 4.(–,25). A tanácsban ülő köznemesek közt: U.15.(13), 26.(49). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 50. Szerepel a tanácsba választott köznemesi ülnökökről a századfordulón készített listában is. LEO 266.

IV. A tanácsban megjelent név szerint említett köznemesek 1490–1516.

Mint már a III. Függelék bevezetésében említettem, csak a II. Ulászló korában említett köznemesi tanácsstagokat sorolom fel, hiszen néhány listában keveredik a nevük a bárókéval. Csak azok a tanácsstagok kerültek ebbe a csoportba, akik egyik listában sem vélelmezhetők báróként, ideértve azokat is, akik ugyan később bárók lettek, de korszakunkban ebben a minőségben nem fordulnak elő a tanácsban. Csak a tanácslisták névanyagát tartalmazza függelékünk, így pl. a választott köznemesi ülnökök fennmaradt listáját csak azon személyek esetében idézem, akik ténylegesen valamely listákon előfordulnak. Más adatokból ismert tanácsstagok sem fordulnak elő, hiszen itt elsősorban a bárókról van szó, és így azokról, akik velük együtt szerepeltek a forrásokban. A köznemesi tanácsstagokról ld. részletesebben: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban, Mályusz Elemér Emlékkönyv, szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*, Bp. 1984, 257–268. c. tanulmányomat.

A Függelékben megnevezett személyek esetében egyéb tisztségeikre csak szükség esetén utalok. Az összeállítás nem kíván életpálya-történeteket nyújtani.

Báncsai András deák. U.21.(34), 26.(47). Mindkettőben csongrádi ispán. 1490. augusztus 28. *Salvus conductus*. (28. nándorfehérvári provizorként.) Utána budai udvarbíró volt (1493–1498).

Batthyány Boldizsár. U.21.(22), 29.(16.választott ülnök). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus*. (22.) Az 1492-es országgyűlés horvát–szlavón listáján: 13. 1493–1495 jajcai bán. 1509–1510, 1512–1513, 1515–1517 szlavón vicebán. 1518–1520 alországbíró.

Bélai Barnabás. U.25.(7), 26.(32.) Mindkettőben szőrényi bán. Ezt a tiszteletet 1501–1522-ig viseli. *Pesty*, Szőrény, I. k. 289–292. Dl. 82583.

Bika János, Teremhegyi. U.29.(21. választott ülnök.) Sem nála, sem másoknál nem közlöm megyei követségére, alispánására az adatokat. (Bika mindkettőként kimutatható.)

Bodó Ferenc, Györgyi. U.21.(21). 1518-ban ülnök.

Borsvai Benedek, Sülyi. U.15.(19.) 1487–1504 ügyigazgató.

- Bradács Lőrinc, Ladomérci.** U.19.(32.) 1500:21.t.c.
- Butkai Péter.** U.19.(33), 21.(31.) Mindkettőben királyi tárnokként. (Nem tárnokmester!) 1498–1504 somogyi ispán is volt.
- Csapi János.** U.6.(12). Valószínűleg ekkor is diósgyőri várnagy.
- Csetneki János.** U.29.(20. választott ülnök.) Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 49.
- Czobor Imre, Czoborszentmihályi.** U.16.(27), 21.(25. erdélyi sókamara ispán), 27.(19), 28.(20. bodrogi ispán). 1490. augusztus 28. Salvus conductus. (24.) 1500:21.t.c.
- Czobor Márton, Czoborszentmihályi.** U.16.(28), 19.(28), 26.(38), 27.(20), 28.(21. bodrogi ispán). 1490. augusztus 28. Salvus conductus. (25.) 1494. nándorfehérvári bán. *Engel*, I. 1797, 53. 1500:21.t.c.
- Dombai Pál, (Dombóvári család).** U.19.(36), 20.(5), 21.(27), 29.(17. választott ülnök.) Választott ülnökként szerepel a századforduló listáján is. LEO 266. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 33.
- Dorogházi László.** U.15.(6. személynöki ítélőmesterként). 1484–1500, személynök, 1500–1502 országbírói ítélőmester.
- Ellyevölgyi János.** U.15.(7. személynöki ítélőmesterként), 21.(32. ugyanebben a minőségben), 26.(42. nádori ítélőmesterként), 29.(11. ugyanebben a minőségben). 1497 szlavóniai, 1498–1503 személynöki, 1504–1525 nádori ítélőmester.
- Etele Miklós, Sülyi.** U.29.(23. választott ülnök). 1499–1502, 1508 altárnokmester.
- Gacsályi György.** U.29.(22. választott ülnök.) A századforduló választott ülnök jegyzékében is szerepel. LEO 266.
- Gereci Antal.** U.15.(5. országbírói ítélőmesterként). 1486–1492 országbírói viceítélőmester, 1495–1499 ítélőmester. 1499–1503 nádori ítélőmester.
- Gyulafi István, Rátóti.** U.29.(18. választott ülnök). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 47.
- Hagymási Miklós, Berekszői.** U.26.(52). 1515–1516 szőrényi bán. (Szapolyai vajda képében, akinek vicevajdája is lesz.)
- Hangácsi Mihály.** U.15.(8. alnádorként), 20.(3). 1490. augusztus 28. Salvus conductus. (27). 1492–1499 alnádor. A századfordulón készült választott ülnöki listán szerepel. LEO 266.
- Haraszi Ferenc.** U.21.(28). 1483, 1486–1491 szőrényi, 1492–1493 jajcai bán. 1500:21.t.c.
- Hencelfi István, Petróci.** U.15.(21). Ekkor csupán kúriai jegyzőként jelenik meg. 1503 szolnoki sókamaras. 1505–1515 ügyigazgató. 1515–1524 országbírói és szlavóniai ítélőmester.
- Horváth Márk, Kamizácsi, Mislenovics.** U.15.(10), 16.(29), 19.(31), 26.(35). budai várnagyként.) *1505–1507 horvát és szlávón bánként báró lesz.* (1505. november 30-án megy elfoglalni a bánságot. Dl. 66381.) 1500:21.t.c.
- Horváti Ádám, Liskai.** U.15.(4. nádori ítélőmesterként). 1488–1497 személynöki, 1498 nádori ítélőmester. A századforduló választott ülnök listáján is szerepel. LEO 266.
- Imrefi Mihály, Szerdahelyi. (Fekete.)** U.26.(46.) 1510-től allovázmester.
- Kalondai György.** U.15.(16), 20.(8). A századforduló választott ülnök listáján szerepel. LEO 266.
- Kende Miklós, Csulai.** U.26.(34. szabácsi bánként, 1508-ban is az.) 1494-től szabácsi bán. *J. Chr. v. Engel*, Geschichte I. k. Halle 1797, 129.
- Kérei Balázs.** U.29.(25. választott ülnök.)
- Keserű István, Gibárti.** U.15.(9. alországbíróként), 29.(13. alnádorként). 1498 alországbíró. 1500–1503, 1505–1519 alnádor, 1508 szrebernyiki bán.
- Korlátkői Osvát, Bucsáni.** U.19.(34), 21.(29), 26.(48), 28.(18). valamennyiben jatai és komáromi kapitány, ill. várnagy. 1500:21.t.c.
- Kubinyi László, Felsőkubini.** U.19.(30. budai udvarbíróként.) 1497 alkincstartó. 1498 királyi udvari familiáris. 1500–1513 budavári udvarbíró.
- Lengyel László, Tóti.** U.29.(24. választott ülnök.)
- Lépes Bernát, Váraskeszi.** U.19.(4.) A századforduló választott ülnök listáján szerepel. LEO 266.
- Magyi Pál.** U.26.(40. alnádorként). 1502–1503 alországbíró és alvajda. 1504–1505 alnádor.
- Marócsai Ferenc.** U.21.(33), 26.(45), 29.(9.) Valamennyiben személynöki ítélőmester. 1497–1498 nádori ítélőmester. 1499–1500 erdélyi, 1500–1514 személynöki, 1511–1514 szlavóniai ítélőmester.

- Mezőgyáni Máté.** U.15.(23. deák és kúriai jegyző), 26.(44), 29.(10). Mindkettőben személynöki ítélmester, ami 1504–1511 közt volt.
- Mocstói Miklós.** U.15.(22. kúriai jegyző minőségben vett részt.)
- Móré György, Csulai.** U.16.(26), 19.(26), 25.(6), 26.(33), 27.(15). Valamennyiben nándorfehérvári kapitányként, vagy bánként említve. 1490. augusztus 28. *Salvus conductus.* (26.) 1492–1494 szőrényi bán. 1495–1506 nándorfehérvári bán. 1500:21.t.c.
- Pakosi Mihály.** U.26.(37.) 1508–1513 szőrényi bán. Bár az 1500:21.t.c.-ben nincs becikkelyezve, nándorfehérvári bánként (1513–1515) történt eleste után említik, hogy ő is tagja volt a „decem persona”-knak. Dl. 89054.)
- Parlagi Menyhért.** U.19.(41). A századforduló választott ülnök listáján szerepel. LEO 266.
- Pogány Péter, Csebi.** U.19.(29. pozsonyi ispánként, ami akkor épp nem tartozott a bárók közé, nem is azok sorában van felvéve.) 1495–1501 pozsonyi ispán. *1501-ben halála előtt néhány nappal, e mellett udvarmesterként báró lesz.* MTA Kézirattár, Okl. 550. 1500:21.t.c. Az 1492-es országgyűlés horvát–szlavón listáján: 16.
- Pogány Zsigmond, Csebi.** U.29.(19. választott ülnök.)
- Sárközi Pál, Középfalusi.** U.15.(20. kúriai jegyzőként vesz részt.) 1478–1496 nádori alítélmester.
- Székel Miklós, Kövendi.** U.26.(50). 1499–1504 a királyi aulikusok kapitánya. 1505–1508 jajcai bán.
- Szentpéteri László.** U.15.(17). 1511-ben választott országos (rendi) kincstartó.
- Szerecsen György, Mesztegnyői.** U.19.(43), 20.(4), 21.(26), 29. (15. választott ülnök.) A századforduló ülnöklistáján is szerepel. LEO 266.
- Szerecsen Lajos, Mesztegnyői.** U.26.(41. alországbíróként.) 1504–1505 alországbíró.
- Szobi Mihály.** U.15.(14), 19.(37), 20.(6), 26.(39), 29.(14. választott ülnök.) A századforduló ülnöklistáján is szerepel. LEO 266. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 66.
- Sztrazsemlői György.** U.27.(16. szrebernyiki bánként.) 1494–1495-ben is szrebernyiki bán. 1505–1510 jajcai bán is.
- Török Imre, Enyingi.** U.26.(36), 27.(18), 28.(15. itt már nándorfehérvári bán.) 1490. augusztus 28. *Salvus conductus.* (31.) 1507–1518 rövid megszakítással nándorfehérvári bán. 1507. augusztus 25. *Bárói oklevél.* (Schiller Bódog, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Bp. 1900, 329–330.)
- Várdai László, Kisvárdai.** U.26.(51.)
- Várdai Miklós, Kisvárdai.** U.21.(30). 1490. augusztus 28. *Salvus conductus.* (12). Szerepel a századforduló választott ülnöklistáján is. LEO 266.
- Werbőczy István.** U.19.(42), 26.(43. országbírói és erdélyi ítélmester), 29.(12. országbírói ítélmesterként.) 1502–1515 országbírói, 1503–1515 erdélyi, 1516–1525 személynöki ítélmester. *1525–1526 nádorként a bárók közé kerül.*
- Vidfi Ambrus, Mohorai.** U.15.(15), 19.(38), 20.(7). Szerepel a századforduló választott ülnök listáján is. LEO 266.
- Vojkfi Miklós, Vojkóci, Keresztúri.** U.15.(18). 1498. Szlavónia alítélmestere. 1499–1504 ítélmestere.

V. Tanácslistákon Mátyás és II. Ulászló korában
egyelőre ki nem mutatható, de ebben az időben
bárói méltóságot viselt személyek

A politikai elit vizsgálata szempontjából közölnünk kell azoknak a báróknak a nevét is, akik korszakunkban ugyan nem mutathatók ki a tanácsban, ez azonban részben bizonyára csak a források hiányosságának következménye. A bárókat a III. Függelék bevezetése szempontjai szerint tárgyalom. Beveszem azonban a tituláris szerb despotákat is, amennyiben a III. Függelékben nem szerepeltek volna. Néhány megjegyzés még. A bárói tisztet betöltő főpapokat (kincstartók, ill. Janus Pannonius és Beriszló Péter szlavón bánok) nem említem. Ők más minőségben ültek a tanácsban. Problematis és ezért a listában nem szerepel Razinakeresztúri Bocskai Péter szlavón bán, noha bánként 1476 augusztusában számos oklevelet bocsátott ki, sőt úgy látszik, hogy Kőrösön tartománygyűlést is

tartott. (Dl. 94527, Df. 231661, 231667.) A csázmái káptalan pedig mint nagyságos bánnak küldött neki relatiót. (Df. 231662, 231667.) Vagy Mátyás egy hónap múlva leváltotta a köznemes, és így befolyás nélküli bánt, vagy pedig – és ez a valószínűbb – a korábbi vicebánt csak a tartománygyűlés levezetésével bízta meg báni címmel. Ez utóbbi mellett szól az, hogy vicebánjáról nem tudunk, és így okleveleit sem az pecsételte meg a szlavón szokás szerint, hanem saját maga.

A pozsonyi ispánság – amely Czobor Imre és Pogány Péter idejében nem számított báróságnak – Sárkány Ambrus alatt lett újra az, bár ez sem problémamentes. Sárkánynak ugyanis 1504–1508 közt kimutathatóan társa volt sógora, Hradnai Holc Pál nagyszombati polgár, sőt a megyei kiadványokban Holc szerepel mindig első helyen. (Dl. 46812, 46585, stb.) Míg Sárkány ispánsága második felében már általában magnificus, Holc mindvégig egregius, így őt nem vettem figyelembe. Valószínűleg zálogbirtokos lehetett, mint Nagypalugyai Platthy (Trnka, Palauski, stb.) György is, noha ő szerepel magnificusként is. Mégsem vettem figyelembe, mert nem biztos, hogy az ispánságnak tényleg birtokába jutott. Pozsonyi ispánságára: 1509. augusztus 18. Századok 43 (1909) 905. A Turócdivéki és Nagypalugyai Platthy család levéltára 4. sz.)

Végül megjegyzem még, hogy a temesi ispánok közül többen, Grabarjai Dezső Miklós, Nagy Ambrus, vagy a pozsonyi ispán Mischulinger Vilmos, lehet, hogy alispánok voltak, ennek ellenére őket felvettem a listára, mert ez nem feltétlenül biztos.

Nem tartottam viszont bárónak Kolonith Miklós királyi lovászmestert (1500–1502, TT(1907)115, Df. 232109.), ugyanis egregiusnak címezik, később pedig királyi aulicus. (Fögel i.m. 70.) Vagy Ernusz János allovászmestere volt, vagy pedig a bárói rangú lovászmester helyett irányította a királyi istállót. 1495-ben zenggi kapitány volt. Engel, I. k. 1797, 158 stb.

Baumkircher András, Szalónaki. 1459–1465 pozsonyi ispán (de lehet, hogy már 1456-tól, elődje és ura Cillei Ulrik halálától). Frigyes pártján 1459:14.

Bodó Gergely, Györgyi. 1458–1459 tárnokmester.

Both János, Bajnai. 1493 horvát és szlavón bán. Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 54.

Branković György. 1486–1496 szerb despota. *Margalits Ede*, Szerb történelmi repertórium, I. k. Bp. 1918, 676–678. 1490. augusztus 28. Salvus conductus. (3). Az 1492-es országgyűlés világi listáján: 10.

Branković Vuk. 1471(?)–1485 szerb despota. *Margalits* i.m. 672–675.

Buzlai László, Gergellaki. 1456–1457 lovászmester. 1457–1458 pohárnokmester. 1459–1460 lovászmester. 1462. királynéi udvarmester. *Katona* i.m. XIV. k. 547. Utána az Újlakiak várnagya és alispánja. (Bácsi alispán: 1469. Dl. 83084.) 1459-ben Mátyás pártján: 19.

Daróci János. 1467 székelyispán. *Teleki* i.m. XI. k. 288. Előtte zólyomi várnagy. 1465. Dl. 65934.

Derencsényi Imre. 1487–1490 jajcai bán. 1493 horvát és szlavón bán. 1490. augusztus 28. Salvus conductus. (14).

Dezső Miklós, Grabarjai. 1468 temesi ispán. (Dl. 93384.) (Utána pozsegi alispán, 1474. Dl. 45579. Ispánja Ernusz János volt.)

Farkas Tamás, Besci, Harinnai. 1475–1477 asztalnokmester. 1478-ban királynéi pohárnokmester (copperius) M. dipl. eml. II. k. 387. (Utána székely alispán és görgényi várnagy: 1493. *Barabás Samu*, A széki gróf Teleki család oklevéltára, II. k. 190.)

Felföldi Pál. 1477–1479 macsói bán. (Előtte nándorfehérvári kapitány: 1469. Dl. 93411.)

Garai László. 1447–1458 nádor. 1459-ben Frigyes pártján: 1.

Horváth Damján, Litvai. 1470–1474 horvát bán. 1471–1473 szlavón bán. (Előtte visegrádi várnagy és királynéi kincstartó volt: *András Kubinyi*, Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaki, Studia Slavica Ac. Scient. Hung. 4 (1958) 376. o. 21. j.

Hung. 4(1958) 376. o. 21. j.

Kanizsai István. 1498–1500 pohárnokmester.

Kanizsai Miklós. 1461 erdélyi vajda. 1459-ben Frigyes pártján: 9.

Lábatlani László. 1459 székelyispán.

Lamberger Frigyes. 1466–1468 ajtónállómester.

Mischulinger Vilmos. 1465–1466 pozsonyi ispán.

Nagy Ambrus. 1476–1479 temesi ispán. Zichy Okmánytár XI. k. 191.

Nagy Simon, Szentmártoni. 1459–1460 macsói bán. 1460 nándorfehérvári kapitány is. Magyar diplomáciai emlékek I. Mátyás király korából, I. k. 79.

Нagyvölgyi László, Bartányi. 1456–1457 lovászmester, 1457–1458 pohárnokmester, 1459 macsói bán. Utána az Újlakiak várnagya és alispánja. (Bodrogi alispán: 1466–1468. Zichy Okmánytár X. k. 411. Df. 259570.)

Ongor János, Nádasdi. 1473-ban volt erdélyi vajdának és nagyságos úrnak nevezi az országbíró. *Kellemesi Melczér István*, Okmányok a Kellemesi Melczér család levéltárából, Bp. 1890, 103. 1521-ben említik Budán a „domus... alias waywode Ongor”-t. A ház 1490-ben egregius Johannes Wngorffy-é volt. *Pataki Vidor*, A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei 15 (1952) 296. o. 94. j. Ongorfi János a vajda hasonnevű, a III. Függelékben a királyi tanácsban szereplő fia volt. Ongor vajdaságának ideje egyelőre ismeretlen. 1484-ben ugyan emlitenek egy János nevű hivatalban levő erdélyi vajdát, aki nem lehet azonos Pongrácz Jánossal, de a kelet bizonyára hamis. TT. (1890) 152. o. 347. sz. Ongor 1468-ban egregiusként visegrádi várnagy volt. Dl. 16631. 1471–1473 között egregiusként pécsi várnagy és — Janus Pannonius után — baranyai ispán. Dl. 37647. Df. 259579. Utolsó ilyen adat február 12-én kelt, október 12-én pedig már volt vajda, és nagyságos. 1473 nyarán azonban tudomásunk szerint a vajda egyedül Magyar Balázs. 1488-ban Johannis Ongor wayuodae de Nadasd özvegyét említik. Bánffy Oklevéltár II. k. 265.

Perényi János. (A terebesi ágból.) 1438–1458 tárnokmester.

Rozgonyi Osvát. (Az ifjabb ágból.) 1453–1458, 1460–1461 székelyispán, 1458–1460 lovászmester. Bizonytalan, hogy az adatok egy része nem hasonló nevű fiára vonatkozik-e. 1459-ben Mátyás pártján: 18.

Szokoli Péter. 1459 és 1465–1466 macsói bán. (Df. 260085, 260094.) 1463–1467 temesi ispán.

- **Szilágyi Loránd.** A királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, Bp. 1930, 36, 62. o. 25. j. Dl. 55848.

Vezsenyi László. 1464 lovászmester.

Vitovec Vilmos, Gerebeni. Zagorjei gróf. 1480–1489 asztalnokmester.

Андраш Кубини

БАРОНЫ В КОРОЛЕВСКОМ СОВЕТЕ ПРИ МАТЯШЕ СПРАВЕДЛИВОМ И ЛАДИСЛАВЕ II

(Резюме)

Огнем из важнейших институтов в средневековом венгерском королевстве был т. н. королевский совет. Король не только запрашивал мнение королевского совета по определенным важным делам: были такие вопросы, которые решались лишь с согласия совета. К сожалению, монография об истории этого важного органа все еще заставляет себя ждать. Как синонима латинского названия совета (консилиум, консисторий, сенат) встречается и „praelati et barones”, что очевидно свидетельствует о составе совета. Уже из этого ясно, что сюда следует отнести прежде всего высшее духовенство (это в Венгрии областные епископы, настоятель секешфехерварского капитула, глава монашеского ордена Ионнитив, вранский приор), и во вторую очередь баронов. Однако само слово барон поднимает ряд новых вопросов. В эту корорту в Венгрии относили прежде всего тех, кого называли „veri regni Hungariae barones”, то есть верховных судей во главе с наместником венгерского короля, носителей высших придворных санов, губернских правителей, например трансильванского господаря, бана Славонии. Была другая прослойка баронов, которых называли „barones naturale”, „barones solo nomine”, „filii baronum”, но все чаще магнатами. Сюда входили самые влиятельные землевладельцы, подавляющее большинство которых — бароны по происхождению. В более ранние времена в королевском совете состояли только занимающие баронские посты или те, кто раньше уже носил подобное звание или назначался на такой пост.

В статье за основу приняты документы и данные времен правления Матяша Справедливого (1458—1490 гг.) и Ладислава II (1490—1516 гг.), с поименным перечислением участников того или

иного заседания королевского совета. На основе этих данных можно сделать определенные выводы о составе совета. В этот период функционировало два королевских совета. Один — немногочисленный — был компетентен в оперативных, повседневных делах королевства, а расширенный совет созывался королем в тех случаях, когда последний считал необходимым запросить мнение совета. Расширенный совет обязательно созывался в канун созыва государственного собрания, ибо совет составлял королевские представления собранию. Как явствует из данных, узкий совет можно считать своего рода оперативным органом расширенного совета — по крайней мере в принципе.

Состав двух органов не полностью совпадает. В узкий совет входили главным образом бароны-чиновники или бывшие чиновники, то есть бароны по должности, т. н. „*veri barones*“, не занимавшие должностей магнаты находились здесь в абсолютном меньшинстве. (При Матяше они составляли 6,6%, при Ладиславе — 12,1%). Средняя численность этого совета была небольшой, в первую половину периода правления Матяша (до 1471 г.) — 7 человек, затем 4,5 человека, у Ладислава II — 4,4 чел. (Без прелатов.) В полном составе расширенного королевского совета доля магнатов уже значительно выше — у Матяша 36%, у Ладислава — 37,6%. Итак, короли предпочитали приглашать в „оперативный орган“ прежде всего чиновников и одного-двух наиболее влиятельных земельных магнатов, а полный совет стал органом крупных венгерских землевладельцев, с согласия которого король мог проводить свою политику. Правда, значительная часть участников совета в заседаниях не участвовала, ибо по свидетельству документов на заседаниях совета присутствовало не более тридцати с лишним человек.

Итак, короли на баронские посты оперативного совета назначали лиц, возведенных в определенный чин. Возведение в чин был червато важными политическими последствиями. 68% членов оперативного, узкого совета при Матяше были выходцами из семей, в которых кто-то в 1387—1457 гг. уже носил чин барона, то есть относился к старым магнатам, и лишь 32% составляли назначенные Матяшем „*homo novus*“. Интересно, что при Ладиславе II сохранилось преобладание старой аристократии: сюда можно отнести 50% членов совета, 18,8% — бароны эпохи Матяша, 31,2% — *homo novus* нового короля. Итак, король не мог обойтись без старой аристократии. К этому следует еще добавить, что выходцы из традиционных семей магнатов гораздо дольше состояли в совете, чем новые люди. Сравнив эти цифры с числом лиц, носивших баронский чин, соотношение несколько меняется. При Матяше 54,4% носителей баронского чина были представителями старого, 45,6% нового высшего дворянства. Во времена Ладислава II старая аристократия практически полностью сохраняет свои позиции — 53,8%, новые люди эпохи Матяша — 13,5%, *homo novus*: 32,7%. Интересно, что статистические данные и соотношения членов совета и баронов при Ладиславе почти полностью совпадают, при Матяше — нет. Дело в том, что Матяш назначил на баронские посты приграничных районов главным образом новых людей, но этих солдат из мелкопоместного дворянства в самых редких случаях привлекал к работе в совете. Дарением земельных наделов Матяш поддерживал в первую очередь получивших приглашение в королевский совет, пригодных для политической работы „настоящих баронов“, и главным образом эти бароны и выходцы из их семей представляли аристократию Матяша в совете Ладислава II.

Совет был важным фактором правления, поэтому в те времена назначение в совет расценивалось как важное средство политической власти. Матяш умело им пользовался. Необходимо однако заметить, что в обоих советах помимо представителей высшего духовенства и баронов, были и лица — не выходцы из аристократических кругов. Они в статье лишь упомянуты: сюда входят судьи „Королевской курии“, высшие чиновники — не представители высшего духовенства и не бароны (например, королевские секретари), пользовавшиеся личным доверием короля мелкопоместные королевские камергеры и несколько начальников крепостей, а с 1498 года — избираемые сословиями дворянские заседатели. Однако существенным влиянием в совете располагали только высшие духовные самы и бароны.

András Kubinyi

BARONS AU CONSEIL ROYAL SOUS LES RÈGNES DE MATHIAS Ier ET D'ULÁSZLÓ II

(Résumé)

Une des institutions les plus importantes du royaume de Hongrie du Moyen Age fut le Conseil royal, que le roi non seulement consultait dans les affaires d'importance, mais devait aussi obtenir son consentement dans certains cas. Malheureusement, aucune monographie n' a été consacrée jusqu'à présent à l'étude de ce Conseil. Avec ses dénominations latines (*consilium*, *consistorium*, *senatus*), on employait concurremment l'expression *praelati et barones*, qui renvoie évidemment à sa composition. Il s'ensuit donc que ses membres se recrutaient dans le haut clergé (les archevêques, les évêques, le prévôt du chapitre collégial de Székesfehérvár et le prieur de Vrana, provincial des johannites) d'une part, et parmi les barons, de l'autre. Le mot „baron” pose d'ailleurs des problèmes. Y siégeaient au premier chef les dignitaires nommés *veri regni Hungariae barones* c'est-à-dire les grands magistrats avec le palatin a leur tête, les principaux dignitaires de la Cour, aussi bien que les gouverneurs de province, dont par exemple le voivode de Transylvanie et le *ban* de Slavonie. Une autre couche de barons appelés tantôt *Barones naturales*, tantôt *barones solo nominiae*, parfois *fili baronum* mais le plus souvent *magnates*, comprenait les plus grands propriétaires terriens du pays, dont l'écrasante majorité descendaient de titulaires de dignités baronniales. Auparavant, le Conseil royal comprenait essentiellement des barons en exercice, et un certain nombre d'anciens titulaires.

L'étude d'András Kubinyi est basée sur des documents datant des règnes de Mathias Ier (1458–1490) et d'Ulászló II (1490–1516), qui énumèrent les noms de ceux qui participaient aux séances. Ces données permettent de conclure à la composition du Conseil. On constate que deux Conseils royaux fonctionnaient pendant la période en question. Un Conseil étroit était réuni pour les affaires courantes, tandis que le roi consultait le Conseil complet chaque fois qu'il estimait nécessaire de solliciter l'avis ou le consentement de tous ses membres. Avant la réunion de chaque Diète, il était cependant obligé d'envoyer le Conseil complet, qui devait formuler les propositions du roi. Il semble que le Conseil étroit peut être considéré, du moins en principe, comme un organe exécutif créé au sein du conseil complet.

La composition de ces deux corps n'était pas tout à fait identique. Les barons du Conseil étroit comprenaient essentiellement des dignitaires en exercice et d'anciens dignitaires, c'est-à-dire des *veri barones*, tandis que la proportion des magnats n'ayant pas encore occupé de charge était minime (6,6 p. 100 sous Mathias Ier, 12,1 p. 100 sous Ulászló II). Le nombre des membres siégeants n'était pas très élevé: 7 en moyenne dans la première moitié (jusqu'en 1471), 4,5 dans la seconde moitié du règne de Mathias Ier, et 4,4 sous Ulászló II. (Nous n'avons pas compté les prélats.) Or la proportion des grands seigneurs n'ayant pas encore exercé de charge était beaucoup plus élevée dans le Conseil complet: 36,1 p. 100 sous Mathias Ier, 37,6 p. 100 sous Ulászló II. Cela revient à dire qu'à côté de quelques grands propriétaires terriens très puissants, les rois faisaient appel aux dignitaires en exercice pour composer le Conseil étroit „exécutif”, alors que le Conseil complet devenait une assemblée de magnats dont l'accord était nécessaire à l'exécution de la volonté royale. Il est vrai que la grande majorité des magnats y étaient toujours absents: le nombre des participants du Conseil complet n'était guère supérieur à 30.

On voit donc que les rois confiaient les places réservées aux barons du Conseil étroit à des personnalités titulaires de dignités. L'accès aux dignités comportait donc d'importantes conséquences politiques. Sous Mathias Ier, 68 p. 100 des membres du Conseil étroit descendaient de titulaires de dignités baronniales entre 1387 et 1457, c'est-à-dire de magnats de vieille souche, tandis que la proportion des *homo novus* promus par le roi n'était que 32 p. 100. Curieusement, la vieille aristocratie gardait sa prépondérance aussi sous Ulászló II en se réservant 50 p. 100 des places, à côté de 18,8 p. 100 de barons „légués” par l'époque de Mathias Ier et 31,2 p. 100 d'*homo novus* choisis par le nouveau roi. Cela revient à dire que les rois ne pouvaient pas se passer de la vieille aristocratie. Il convient d'ajouter que les descendants de vieilles familles de magnats siégeaient beaucoup plus

longtemps au Conseil que les „nouveaux venus”. Si l’on confronte ces chiffres avec le nombre des personnes titulaires de dignités baronniales, les proportions se trouvent un peu modifiées. Parmi les titulaires de baronnages, 54,4 p. 100 viennent de l’aristocratie ancienne, contre 45,6 p. 100 de „parvenus” sous Mathias Ier. Sous son successeur, les aristocrates anciens gardent presque entièrement leurs positions (53,8 p. 100), tandis que la proportion des hommes promus par Mathias Ier est de 13,5 p. 100, celle des *homo novus*, de 32,7 p. 100. Chose curieuse: la proportion entre les membres du Conseil et des barons est égale sous Ulászló II, mais non sous Mathias Ier. C’est que Mathias Ier confia les marches à des officiers issus de la petite noblesse, qu’il ne faisait siéger qu’exceptionnellement au Conseil. En premier lieu, c’était les „vrais barons” doués de sens politique et admis au Conseil qu’il soutenait par des donations de terres; ceux-ci mêmes ou leurs fils allaient représenter l’aristocratie de Mathias Ier au Conseil d’Ulászló II.

Le Conseil étant un organe important du pouvoir royal, la nomination à ce corps était un important moyen de domination, que Mathias Ier sut exploiter avec habileté. Remarquons cependant qu’à côté des prélats et des barons, les deux Conseils comprenaient un certain nombre de non-aristocrates, qui ne sont étudiés qu’en marge de ceux-là: les juges rapporteurs de la Curie, certains officiers royaux (par exemple les secrétaires du roi), les chambellans issus de la petite noblesse et jouissant de la confiance du roi, quelques capitaines de châteaux, et, après 1498, des „assesseurs nobiliaires” élus par les états. Évidemment, c’étaient les prélats et les barons qui y donnaient le ton.

Zimonyi István

LIGETI LAJOS MAGYAR ÖSTÖRTÉNET-KONCEPCIÓJA

Jelen cikk arra vállalkozik, hogy bemutassa a magyarság honfoglalás előtti történetét Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest 1986) című könyve, zömmel elszórt megjegyzései alapján. Sajnos, Ligeti Lajos 1987 májusában eltávozott közülünk, így az általa képviselt östörténet-koncepció rendszeres kifejtése az utókorra maradt.

Ez a mű elsősorban nyelvészettel foglalkozik, hiszen közismert, hogy a 9. századot megelőzően biztosan a magyarságra vonatkoztatható adat nincs az írott kútfőkben. Így e korszak történetének egyik legfontosabb forrása a magyar nyelvbe került jövevényszavak tanúsága. Mivel a magyarság 5–9. századi története során főleg török népekkel érintkezett, Ligeti egy nagy fejezetben (321–418. o.) foglalkozik Eurázsia török történetével is. A Dél-Orosz sztyeppe történetét egészen a 14. századig tárgyalja, mivel a honfoglalás után nem értek véget a magyar–török kapcsolatok, erre utalnak nyelvünk besenyő és kun elemei, másrészt a Volga vidéken élt magyar töredék egészen a 13. századig megőrizte nyelvét.

Ligeti eredeti célja az volt, hogy Gombocz Zoltán század elején megjelent, a magyar nyelv régi török elemeiről írt munkáját modellként használva alkosson új szintézist, azonban egy ilyen jellegű mű megírása nagyon elhúzódott volna, ezért eltért ettől a tervtől. Ligeti másik legfontosabb forrása Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930) című munkája. Így Ligeti könyve a Gombocz–Németh hagyomány revíziója és egyben új szintézisnek is tekinthető. Ligeti bevonta a kutatásaiba az altaji és a kínai adatokat is, melyeket a nemzetközi hírnő mongolista és sinológus természetesen első kézből használt. A könyv elsősorban magyar nyelvészeknek íródott, ezért talán nem haszon nélkül való Ligeti magyar östörténettel kapcsolatos gondolatainak összefoglalása.

Mielőtt a magyar östörténet egyes kérdéseit sorra vennénk, érdemes megismernünk az egész koncepcióval. A magyarság östörténetét egészen az ugor kortól követhetjük, amelyet az i.e. III. évezredtől az i.e. I. évezred közepéig tartó korszaknak gondolnak a finnugristák (153. o.). Ekkor elődeink még az erdőzónában tartózkodnak. Kb. i.e. 500-ra tehető az ugor egység felbomlása, s az egyik ág, amelyikből a magyarság kialakult, délkeletre, az uráli átjáró vidékére költözött, míg a másik ág, az obiugorok észak felé húzódtak. Ennek a szétvándorlásnak az okát Ligeti inkább belső problémákkal magyarázza, s nem külső támadás következményének tartja (143. o.). Ekkor került át a magyarság a ligetes sztyeppeire, amely életmódváltozást is előidézett.

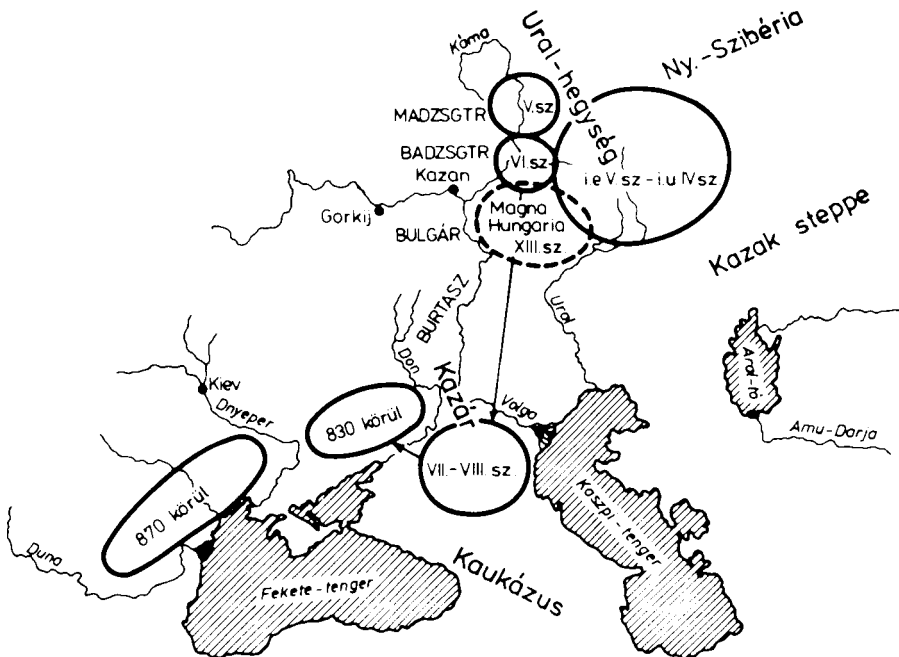
A magyarság kb. ezer évet töltött az uráli átjárójánál, melynek során lőtartó néppé

vált. Ennek a korszaknak a második felében számolhatunk az első magyar–török érintkezés halovány nyomaival.

A könyv elsődlegesen a magyarság vándorlás-kori, azaz 5–9. századi történetével foglalkozik. Ligeti szerint a hun vándorlás hatása kisugározhatott a magyarságra, de azt tartja valószínűbbnek, hogy 463 táján Európába költöző saragur, urog és onogur népek kapcsolják be a magyarságot a török népvándorlásba, s ők mozdítják ki a magyarságot az uráli átjárótól nyugatra, majd az 503-as szabir vándorlás hatására a magyarok még nyugatabbra vonulnak. Valószínűleg ekkor érték el a Volga–Káma vidékét. Ligeti úgy véli, hogy ekkor vagy nem sokkal ezután lép érintkezésbe a magyarság a bolgárság keleti ágával, azaz a volgai bolgárokkal, de ez a kapcsolat nem volt túlságosan szoros.

A kazár birodalom megerősödésével egyidőben, amelyet Ligeti a 7. század közepére datál, a magyarság átlépve a Volgát, délre költözik a kazár birodalomba a Don, Volga és a Kaukázus által határolt háromszög területére. A Kaukázus előterében a magyarság a 830-as évekig marad. Ebben a kétszáz esztendőben lehetett a legintenzívebb a török hatás a magyarra mind gazdasági, társadalmi és kulturális, mind nyelvi szempontból.

830 körül belső lázadások törnek ki Kazáriában, és ekkor költözhettek a magyarok a Dontól nyugatra eső területekre. Valószínűleg röviddel ezután csatlakoztak a kabarok a magyarsághoz. Ligeti hangsúlyozza, hogy a 830-as évektől a kabarok török nyelve kisebb presztizsű a magyarság finnugor nyelvével szemben, hiszen nekik kell megtanulni a magyar nyelvet. Ez arra utal, hogy a török jövevényszavak áramlása lanyhul a korábbi kétszáz évhez képest, jóllehet a kabarok török nyelve valószínűleg csak a 10. század végére sorvad el teljesen. A Dontól nyugatra tartózkodó magyarságot (Levédia?) 870 körüli besenyő támadás készítteti nyugatabbra, Etelköz elfoglalására. Erre azonban csak a 365. oldalon lévő térkép alapján gondolhatunk, mivel Ligeti a besenyő támadások

megítélését illetően nagyon óvatos, s nem adja meg az időpontokat. Végül Etelközből egy újabb besenyő roham következtében kénytelen a magyarság a Kárpátokon átkelni.

Ligeti őstörténet-koncepciója három pilléren nyugszik. Ellentétben Gombocz és Németh megállapításával, miszerint a kazár nyelv köztörök, amit főleg a kazár népnév köztörök etimológiájával bizonyítottak, s amiről kiderült, hogy egy nem létező *kaz-*, 'vándorolni' töből indultak ki (ld. Róna-Tas A. NyK 84/1982, pp. 349–379, 85/1983, pp. 126–133.). Ligeti, mérlegelve a kazár glosszákat (475–489, 492. o.), arra a megállapításra jut, hogy a kazár nyelv csuvasos típusú volt. Ennek az a következménye, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényszavait nemcsak a bolgár-törökségtől vehette, vagyis a Fekete-tengertől északra lakó pontusi bolgároktól és más bolgár-török töredékektől, továbbá a volgai, illetve dunai bolgároktól, hanem a Kaukázus előterét, illetve a Don és Volga alsó folyását birtokló kazároktól is. Ezért Ligeti elveti a bolgár-török elnevezést a régi nem köztörök nyelveket illetően, helyette visszatérve Budenz és Munkácsi terminusához csuvasos típusú nyelvekről beszél, jelezve ezzel, hogy egyedül a csuvas őrizte meg azokat a jellegzetességeket, amelyek bizonyos más kihalt nyugati török nyelveket is jellemeztek. Ugyanígy a magyar nyelv „bolgár-török” elemei helyett „bolgár-kazár”, illetve 830 után „kazár-kabar” elnevezést használja. Itt jegyezném meg, hogy a könyv hátoldalán látható arab szöveg Ibn Ruszta kazár fejezetének elejét ábrázolja, amely jelzi ezen pillér súlyát, hiszen Ibn Ruszta a magyarokról is megemlékezett.

A második fontos megállapítás csuvasos típusú jövevényszavaink csoportosításával áll összefüggésben. Gombocz két csuvasos típusú nyelvjárást különít el, ugyanis a köztörök szókezdő *y*-vel szemben a magyar nyelv török elemeiben *gy*- mellett *sz*-szókezdő is tükröződik. Ligeti újra megvizsgálta és kiegészítette a Budenz, Munkácsi s Gombocz által felállított csuvasos kritériumokat, s azok alapján elválaszt egy ócsuvas és egy középcsuvas réteget, tehát elsősorban nem két nyelvjárást, hanem két kronológiai szintet kell elkülöníteni. Természetesen a két kronológiai réteg mellett is számolni kell nyelvjárási különbségekkel egy korszakon belül is. Ennek halvány nyomaira Ligeti többször is utal (33. o.). Nagyon fontos körülménynek kell tekinteni azt, hogy a két kronológiai réteg közül a korábbiban, azaz az ócsuvas korszakban került át jövevényszavaink zöme, ami egyértelműen azt mutatja, hogy ekkor volt a legintenzívebb a török nyelvnek a magyarra gyakorolt hatása. Gombocz és Németh nyomán eddig az volt az általánosan elfogadott nézet, hogy a magyar-török érintkezés kb. 200–300 évig tartott. Ligeti ezzel szemben a két kronológiai rétegre hivatkozva, azt az időszakot 400–500 évre teszi, jöllehet az intenzív hatás idejét is a 7. század közepétől a 830-as évekig terjedő mintegy 200 évben határozta meg.

A harmadik pillér a szóföldrajz, amelyet Ligeti átvett elődeitől, ugyanis *köris*, *som*, *körte* szavaink, valamint szőlőművelésünk korai török szakszavai földrajzi elhelyezkedés tekintetében a Kaukázus előterére utalnak (291–294. o.).

Ezek előrebocsátásával áttérünk a részletkérdésekre. Először az Urál-vidéki őshaza kérdéseit tekintjük át. Ez a magyarság önálló életének első ezer éve, melyet két azonos hosszúságú szakaszra szoktak bontani. Mindkét időszakban az iráni hatás a legjelentősebb (145–152. o.). Az időszámításunk kezdete körüli időre tehető az uráli őshaza török jövevényszavainak átvétele. Ennek a datálásnak az értéke azonban nagyon bizonytalan, mivel az uráli és a vándorláskori őshazák török jövevényszavainak relatív kronológián

alapuló elkülönítése nem ad biztos fogódzót, csupán a két korszak egymásutániségát biztosítja. Ligeti öt szót sorol ebbe a rétegbe, rámutat azonban arra, hogy mindegyik súlyos problémákkal terhelt (152–156. o.). Az arányok érzékeltetése miatt megemlítem, hogy a vándorlás-kori jövevényszavak számát 250 körülnek tartják. Ligeti ennek az öt szónak az alapján feltételez egy csuvasos típusú nyelvet beszélő török csoportot az 5. századot megelőzően az Uráltól keletre. Ezt a feltételezést erősíti, hogy egyes vélemények szerint a 2. századra datálható az Urál folyó neve *Daik* alakban Ptolemaiosznál, ami csuvasos típusú nyelvre utalna a szókezdője miatt (494–495. o.). Ezen kívül Németh Gyula a szamojéd nyelvek korai csuvasos típusú jövevényszavai alapján a bolgár–törökség őshazáját Nyugat-Szibériába helyezi (495–497. o.). Ezek a hipotézisek, bár egymást támogatják, Ligeti az ebből levont következtetéseket nagyon óvatosan kezeli, s azt tartja valószínűnek, hogy ez a más forrásokból eddig nem azonosított az őtöröknél archaikusabb, csuvasos típusú, diaszpórában élő nép Nyugat-Szibériában lakhatott (524. o.).

A vándorláskor történetének első szakaszában (5–7. század) arról kell számot adni, hogy a magyarság hogyan került az uráli átjáró vidékéről az ún. baskiriai őshazába, s itt milyen török néppel érintkezhetett. Mint már említettük, Ligeti ezt az átköltözést a 463 körüli saragur, urog és onogur vándorlás és az 503-as szabir népmozgás következményének tartja (158. o.).

A magyarság a baskiriai őshazában került kapcsolatba a volgai bolgárokkal, akiknek a megjelenése szerinte a Volga–Káma vidékén az 5. vagy a 6. századra tehető. Ezen bizonytalanság oka abban kereshető, hogy Ligeti szerint nem dönthető el, hogy a volgai bolgárok az 5. században a jól adatolt pontusi bolgársággal egyidőben már jelen voltak a Volga-vidéken (344. o.), avagy a kazár uralom erősödése idején, azaz a 6. században érkeznek ide (356. o.). Az biztosnak tűnik, hogy a kazár hatalom megerősödésekor háttérbe szorultak, s szerepük a kazár birodalom gyengülésével, illetve bukásával, a 10. században nőtt meg, s az írott forrásokban is ettől az időtől tűnnek fel (344. o.). Akármelyik datálást vesszük figyelembe, Ligeti szerint ebből a magyar–volgai bolgár érintkezésből adódik ócsuvas jövevényszavaink archaikusabb rétege (402. o.), de ez az érintkezés nem volt igazán intenzív.

Ehhez a korszakhoz kapcsolódik a magyar népnév új etimológiája és a baskir–magyar kérdés új megközelítése is. Ligeti egy *majγir* alakból indult ki, amelyet a Dzsajháni hagyomány őrzött meg (376–377. o.). Ebből az alakból magyarázható a *magyar–megyer változat*, a *spiráns γ* a magyar nyelvben tűnt el még a honfoglalás előtt. A népnév első tagjának finnugor etimológiája világos, azonban a második „egy meg nem határozható funkciójú γir” képző lenne (400. o.). Ugyanakkor a mohamedán forrásokban egy másik elnevezés is feltűnik: *bajγird* ~ *basγird* ~ *bašγirt* alakokban, ahol a szóvégi *d* ~ *t* ismeretlen eredetű. Ezeket az adatokat Ligeti úgy magyarázza, hogy a *maγγir* > *baγγir* változás a volgai bolgárban zajlott le, melyben szókezdő *m* nem volt, s így azt *b*-vel helyettesítették. Majd miután a *maγγir* ~ *baγγir* nevű nép a kazár hatalom 7. század közepén történő megerősödésekor dél felé vette útját, a helyére beköltöző kipszak csoport veszi fel a *baγγir* nevet, s a kipszakban lett a *baγγir* alakból *basγir* (400. o.). Ez a szellem magyarázat feloldja a mohamedán források névhasználatának bizonyos ellentmondásait, de ennek is súlyos nehézségei vannak, talán a két legfontosabb az, hogy a γir elemre Ligeti nem hoz párhuzamokat, valamint a mohamedán források adatait legkorábbra 870 körülre szokták vonatkoztatni.

Ligeti szerint a 13. századi Volga-vidéken élő magyarságot nem lehet a 7. században Baskiriában maradt magyar töredéknek tekinteni, inkább 9. századi betelepülésről lehet szó.

Baskiriából a magyarság a 7. század közepe felé költözik kazár területre, egyidőben a kazár birodalom megerősödésével. Ligeti cáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint a magyarság baskiriai hazájából egyenesen a Don környékére költözött volna a 9. század elején (160. o.). A kazár területen eltöltött kétszáz esztendő alatt sajátította el a magyarság azt a füves sztyepei nomád kultúrát, amely lehetővé tette, hogy a kazáriai belső lázongásokat kihasználva lazítson a függésen, s a későbbiek során mint önálló hatalom léphessen fel. Itt alakulhatott ki az a magyar törzsszervezet, amely eredetileg a besenyőkhöz hasonlóan nyolc törzset számlált, azonban valószínűleg létszámproblémák miatt a Kürt és a Gyarmat törzset egyesíteni kellett (251. o.). Ennek ideje nem állapítható meg, oka pedig valamilyen külső támadás lehetett (532. o.). A nyolcas szervezetet a kabarok segítségével állították vissza.

A törzsnevek etimológiájával kapcsolatban Ligeti általában igen szkeptikus, így nem fogadja el Németh Gyula álláspontját, amely szerint a Nyék és Megyer nevek kivételével törzsneveink mind török eredetűek. Ligeti ezekből csak a Tarjánt és Jenőt fogadja el fenntartás nélkül, és erősen megkérdőjelezte a Gyarmat etimológiáját (252. o.).

Ligeti áttekinti az onogurok történetét is, hiszen a magyarság *Ungarus, Hongrois, Ungar, vengri* nevei egy *onogur* alakból származnak szláv közvetítéssel. Ligeti elutasítja Moravcsik és Németh azon álláspontját, hogy az 5–7. századi onogurok és a magyarok között szoros kapcsolat állt volna fenn, sőt azt sem tartja valószínűnek, hogy a magyarság az onogur birodalom felbomlása után (642 körül) költözött volna a Kubán–Don környékére, és ezáltal örökölte volna meg a nevüket, mivel ezt a nevet forrásaink csak a 9. századtól vonatkoztatják a magyarokra (347–351. o.). Inkább a sokak által vallott és Pritsak által is képviselt véleményt fogadja el, miszerint a kései avar birodalom (7. sz. vége – 8. sz.) történetében az onogurok játszották a legjelentősebb szerepet, s a Kárpát-medence szláv lakossága az ő nevüket vitte át a honfoglaló magyarokra (351–352. o.). Ellenben nem tartja reálisnak Pritsaknak azt az ötletét, hogy a magyarság először Levedi kabar dinasztiaja alatt élt volna, azután pedig az onogur eredetű Árpád dinasztia szerezte meg a hatalmat (352. o.). Ugyanígy nem fogadja el László Gyula kettős honfoglalás elméletét sem, hiszen a 7. században betelepülő onogurok nem tekinthetők magyaroknak (353. o.).

Levédiát illetően Ligeti azt írja, hogy ez az elnevezés anakronisztikus, s a magyarság nem ismerte ezt a földrajzi elnevezést, majd így folytatja: „E szokatlan névvel jelzett terület azonban történeti realitást takar: a Maiotis környéke, a patria Onogoria a Kazár birodalom nyugati nyúlványa: minden jel arra mutat, hogy ezen a területen éltek a magyar ősök, kazár függésben, nem Levedi idejében, de jóval korábban.” (362. o. ld. még Ligeti, MNy. 81/1985, pp. 1–19.). A Levédiába való beköltözés okát Ligeti a kangar-szavartoi asphaloi harcokban látja, amelyet Czeglédy kutatásai alapján 750 előttre datál (346. o.), Levédia elhagyása pedig besenyő támadás miatt következhetett be (362. o.).

A kabarokról azt tudjuk, hogy fellázadtak a kazárok ellen, majd leverésük után három törzsük a magyarokhoz csatlakozott. Ligeti ezt az eseményt a 9. század elejére datálja (359. o.), s szerinte így lett újra nyolc törzse a magyarságnak, miután a kabarokat egy törzsnek tekintették, viszont az eredeti nyolc magyar törzsből kettőt egyesíteni

kellett, ami a Kürtgyarmat névben jelentkezik. A kabarok nyelvi hatását illetően Ligeti felhívja a figyelmet arra, hogy egy kisebb létszámú kabarság csatlakozott a magyarokhoz, tehát eleve alárendeltként jöttek, s bár a jövevényszavak áramlása a magyar nyelvbe nyelvük tökéletes feladásáig nem szűnt meg, ennek intenzitása sokkal kisebb, mint a bolgár–kazár korszakban (532–533. o.). A kabarok nyelvének kérdését Ligeti összekapcsolja a köztörök eredetű korai személyneveinkkel, s úgy véli, hogy a kabar törzsek egyike köztörök nyelvet beszélt, s ezek a személynevek tőlük származnak, míg a másik két törzs valószínűleg csuvasos típusú török nyelvet beszélt (486–7, 533. o.).

Mint említettük, Ligeti a Baskiriában maradt magyar töredéket nem tekinti a 7. században elvándorolt magyarok hátramaradt részének. Róluk először Julianus tudósított a 13. század elején, majd a mongol hódítás következtében szétszóródtak. A baskiroknál azonban fennmaradtak magyar törzsnevek, ezek gondos kritikai átvizsgálása után Ligeti csak a *magyart*, *jenőt* és némi fenntartással a *gyarmatot* véli védhetőnek. E nyomok azt mutatják, hogy ezeknek a magyar törzseknek a töredékei valószínűleg a besenyő támadások következményeként húzódhattak északra, ami csak a 9. századra tehető, s így magyarázható, hogy Julianus a 13. század elején még magyarul beszélt velük (181, 378–379. o.).

Végezetül szólni kell az Eurázsia történetét tárgyaló fejezetről, mely a török etnikai környezet címet viseli. Ligeti ebben a sztyeppetörténet török korszakát (5–13. század) dolgozta fel. Először az Uraltól keletre lévő területekkel foglalkozik, s tárgyalja a keleti türkök, nyugati türkök, t'ie-lő törzsek, oguzok és ujugurok történetét, amely időben a 6–9. századig terjed. Ezt követi az 5–9. századi, az Urál és a Kárpátok közti sztyeppén élt népek áttekintése, sorrendben a bolgár–törökök, azaz ogurok, saragurok, utigurok, kutrigurok és korai bolgárok, majd a szabirok, onogurok, kazárok és kabarok, berszilek, besenyők és oguzok története. A honfoglalás és a tatárjárás közti korszakban a kazár birodalom bukásáról, a volgai bolgárokról, baskirokról, a keleti és nyugati oguzokról, a besenyők pusztulásáról és a böszörményekről kaphatunk rövid áttekintést. Végül a tatárjárás utáni török történetről esik szó, s ebben különösen a Volga-vidék, illetve a Magyarországra betelepülő kunok és jászok története került előtérbe. Ebben a részben Ligeti foglalkozik a volgai bolgárok és az Aranyhorda viszonyával, Magna Hungaria és a kései baskir magyar azonosítás kérdéseivel, a mongolkori Scythia krónikáinkban való jelentkezésével, a kipszak és kun elnevezések egymáshoz való viszonyával, a kunok magyarországi történetével, az Aranyhorda és a kunok kapcsolatával s végül a kunok és jászok viszonyával.

Az egész történeti fejezetben különös hangsúlyt kapnak a kínai források adatai. Mivel a szerző rendszeresen feldolgozta a sztyeppére vonatkozó török nép- és helynévi anyagot a kínai dokumentumokban, ez most már hozzáférhető nem sinológus szakember számára is.

Ligeti következetesen elkülöníti a tényeket a hipotézisektől, s a problémák megoldásával együtt mindig jelzi a felmerülő új kérdéseket, sőt esetenként csak a problémák bemutatására szorítkozik. Így Ligeti könyve egy olyan új szintézis, amely nemcsak lezár egy korszakot, hanem új perspektívákat nyit a magyar őstörténet kutatásában.

MOGERSDORF NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPOZION Graz, 1987. június 30.—július 4.

Mogersdorf egy kis falu a magyar–osztrák–jugoszláv határ közelében, neve azonban az elmúlt évtizedekben szimbólummá is vált: 1969-től négy, majd 1982-től öt országrész, illetve tartomány (Horvátország, Szlovénia, Stájerország, Burgenland és a magyarországi Vas megye) összefogásával évente megrendezett kultúrtörténeti szimpozion eseményeit is fémjelzi. A szimpozion életre hívását és csaknem húszéves működését annak a felismerésnek köszönheti, hogy e régió fejlődése – a változó politikai határok ellenére – összefonódott. Az 1969 óta eltelt idő elegendő volt hagyományok kialakulásához is; ilyen pl. az, hogy a szimpozionon részt vevő felek mindegyike két előadást „nevezhet”, ez alól csupán a rendező kivétel: szerepeltethet egy harmadik előadót is. Így minden alkalommal tizenegy előadás hangozhat el. Szintén a hagyományteremtés egyik eszköze, hogy a megnyitó ülésen kitüntetésben részesítik mindazokat, akik az elmúlt időszakban sokat tettek az ülészakok folyamatossága érdekében.

A „Mogersdorf-konferenciák” sorában az idei a tizenkilencedik volt, Grazban rendezték meg 1987. június 30-a és július 4-e között. Előre kijelölt témaköre „Városok és mezővárosok a pannon térségben a koraközépkortól a török időkig” volt. Az ötnapos rendezvénysorozat gerincét az előadások és az elhangzásuk utáni viták adták; de adódott alkalom a kollégák közötti kötetlen eszmecserére és a környék megismerésére is.

Az azonos témakörben mozgó előadások csoportosítása nem volt könnyű feladat sem a rendezők, sem a recenzens számára. Így az elhangzás sorrendjét némileg módosítva, a véleményünk szerint szorosabban összetartozó előadásokat állítottuk egymás mellé. Ismertetésünk élére azon előadások kíváncznak, amelyek célkitűzésüket tekintve eltérő módon ugyan, de a megjelölt időbeli határokat a legteljesebben próbálták átfogni. Ilyennek tartottuk a bevezető előadást, amelyet H. Ebner professzortól (Graz) hallottunk „Városok és mezővárosok a pannon térségben a 13–16. század között” címmel. Ebner célkitűzése azon tudományos eredmények összefoglalása volt, amelyeket a régió kutatói az 1945 óta eltelt időszakban e témában produkáltak. Az eredmények összefoglalása mellett egy sor jelenleg is megoldatlan problémára irányította rá a figyelmet, pl. a civitas, oppidum, libera villa fogalmak tisztázatlanságára, ebből következően a városok számának pontatlan megállapíthatóságára, az azonos jogi kategóriába sorolt, de a régió életében eltérő jelentőségű központok létrejöttére. Kitért a várostipológia eddigi eredményeire, azokra az eltérő hatásokra, amelyek az Adriától a Dunáig terjedő területet szomszédai irányából érték. Fontos, és eddig nem kellően figyelembe vett tényezőnek tartotta a korabeli politika ad hoc-jellegű viszonyulását a városokhoz. Végül rámutatott a városi polgárság

rendiségbe épülésének kísérletére és eltérő eredményeire a régió országaiban. Sajnáljuk, hogy a magyarországi városfejlődés adatait citálva, az előadó a privilegiált településeknek a Csánki által megadott viszonylag magas számát vette át, amelyet már az 1970-es években publikált munkáikban Fügedi Erik és Kubinyi András is módosítani javasoltak.

Több olyan előadás, amely az Adriától a Duna vonaláig terjedő „mogersdorfi” terület egészét áttekintette volna, nem hangzott el. A pannon térség egy-egy nagyobb részének átfogó elemzését hallhattuk J. Adamček (Zágráb), G. Cerwinka (Graz) és Szűcs Jenő referátumaiban.

J. Adamček munkája „Városok és városi jellegű települések Belső-Horvátországban a 13. századtól a 16. század végéig” címet viselte. Az előadó röviden érintette a városi jellegű település kialakulása, valamint az áru- és pénzviszonyok fejlődése közötti kapcsolatot, majd rátért a királyi városok és mezővárosok közti jogi és szociális különbségek taglására. Az átvizsgált források alapján azt állapította meg, hogy a belső-horvátországi városok zöme (kb 70%) a 15. század folyamán keletkezett a feudális birtokokon; pusztá létükkel is a feudális birtok felfelé ívelő fejlődését reprezentálták. A 16. század első felében bekövetkezett visszaesés okait Adamček részben a török háborúkban, részben az agrár- és szociális viszonyok refeudalizációjában látta. Ez utóbbi számos kisvárosi település faluvá visszasüllyedését eredményezte. Ez a gazdasági fejlődésgörbe és a polgárságra gyakorolt hatása azonban korántsem csak a horvátországi városi fejlődés jellemzői, kár, hogy az előadó nem végzett komparatív vizsgálatokat legalább a közvetlenül szomszédos területek adatainak bevonásával.

Eme hiányérzetünket pótolta a soronkövetkező dolgozat felolvasása, amelyet G. Cerwinka tartott „Stájerország városai a koraújkorig” címmel. Előadása első részében a városok kialakulásának feltételeivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a középkori városok nem kontinuusak az antikvitás városaival, vitatottnak tekinthető az is, hogy a 9–11. századi közigazgatási pontokhoz kötődnének. A stájer városok zöme az utolsó Babenbergerek és II. Ottokár idején alakult ki; többségük esetében kimutatható a kapcsolat a korai zsidó betelepüléssel, az ország egészének lakottá válásával és az ezzel együtt járó népességmozgással. Cerwinka előadása második részében funkciójuk szerint kategorizálta a városokat – a fejlődés emeltyűit keresve. Öt funkcionális típust különített el: bányászat; só-, vas-, borkereskedelem; távolsági kereskedelem; határvédelem vagy közigazgatási tevékenység szolgált a kiemelkedés alapjául. A stájer városok fejlődésének fellendülése a 14. században következett be, amit a fejedelmi várospolitika vásártartási és árumegállító jog adományozásával segített. A 16. században azonban már a hanyatlás jegyei mutatkoztak, e jelenség okait kutatva Cerwinka a városon kívüli kereskedelem konkurenciáját, a nemesi és egyházi birtokosok adómentességét, valamint a tőke „menekülését” és a német városokban való koncentrálódását jelölte meg. Ez utóbbit a török veszély váltotta ki. Végül arról szólt az előadó, hogy a stájer városok példája milyen általános konklúziók levonására alkalmas. Mindenekelőtt leszögezte, hogy az ún. kisvárosok típusait és sorsát testesítik meg. Ezt mutatja jogállásuk alakulása, valamint a konkurenciaszituációk típusai. Kiemelendő sajátosság a patrícuspolgárság hiánya a térségben, ezt reprezentálja a polgármesteri hivatal viszonylag késői (15. század) megjelenése.

Hasonlóan általános érvényű összefüggésekre világított rá Szűcs Jenő, aki mondani-valóját fogalmi pontosítással kezdte. Előadásának címe „A magyar városhálózat kialakulása a pannon térségben” volt. A pannon térség alatt tulajdonképpen Pannonia

Superiort értette, de nem az antik, hanem a Karoling-kori értelemben; azt a területet, amely az Árpádok korai államának törzsterülete volt. A középkori városok nem az antik romokon, hanem csak azok közelében keletkeztek, ezt jelzi az antik városnevek továbbélésének hiánya; ez alól egyetlen kivétel Savaria/Szombathely. A római municipiumokból elsősorban ispáni vagy egyházi igazgatási központ lett (castrum). E központoktól függőségben jött létre a suburbium (suburbia castris), a későbbi városi fejlődés letéteményese. Az előadás második részében a 12. századi arab tudósításokat elemezte Szűcs Jenő, adataiból a következő megállapításokat tette:

– Az Abu Hamid által említett hetvennyolc városnak csak kb. egynegyede lehetett valódi város, a többség igazgatási központ. A valóságos helyzetet az Idrisi által felsorolt tizenkilenc város közelíti meg.

– A városok felsorolásában a távolsági kereskedelem betöltött szerepük a meghatározó, erre utal az Al-Duna-menti városok felsorolása, valamint olyanok megemlítése, amelyek egy-egy nagyobb nemzetközi kereskedelmi központ felé vivő út állomásai (Nyitra, Ungvár, szerémségi városok).

– Legnagyobb számban a szerémségi városok szerepelnek, (ez a déli irányú kereskedelem túlsúlyát jelentette), amelyek 1250 után „kiesnek” a városhálózatból. E kontraszt mögött az a körülmény húzódik meg, hogy 1200 után Magyarország beépül a nyugati kereskedelembe, a keleti kapcsolatok pedig lazulnak.

– A 13. század elejéről vannak adatok a Bécs felé irányuló velencei kereskedelemről, amelynek útvonala Nyugat-Magyarországon keresztül vezetett. Szűcs Jenő úgy véli, hogy e térség városai ennek köszönheték fellendülésüket. Ezen nyugat-magyarországi városok szerepelnek Idrisinél, ebből viszont arra lehet következtetni, hogy Magyarország már a 12. század közepén beépült a nyugat-európai gazdasági vérkeringésbe.

A terjedelmes bizonyító anyag felsorolása helyett csupán utalunk az előadásnak ama részére, ahol azt fejtegette a szerző, miért nem ért egyet, illetve tartja túl kevésnek a bizonyító anyagot arra nézve, hogy Magyarországon is egy ún. „ázsiai” vagy „nomád” várostípus alakult volna ki.

Lényeges eredménye Szűcs Jenő kutatásainak, hogy a 12. század közepétől meginduló latin betelepülés a korábbi, dualizmusnak nevezett (castrum – suburbium) városszerkezetet megváltoztatta; jogállás és szociális összetétel szerint (a városok körül különböző jogállású falvak keletkeztek) pluralizmusnak nevezhető állapot alakult ki. A tatárjárás előtti időszakban, midőn a király és az előkelők harca során a hatalom szférájában erőltetődés következett be, a városok különböző hatalmi tényezőknek voltak alávetve – ez az archaikus vonások megerősödése irányában hatott. Változást a tatárjárás kényszerítet ki (reformatio regni): 1242 után városprivilegium-adományozási hullám kezdődött, ami a nyugati típusú városi autonómiát erősítette. Ezt a törekvést (megerősített város + egységes polgári communitas) először a pannoni térségben realizálta a magyar királyság, felszámolva az archaikus dualizmus rendszerét. 1300-ra 38 ilyen típusú települést találunk; zömük az újonnan városiasodó Észak-Dunántúlon és a határok közelében helyezkedett el, az ország belsejében.

A városok későbbi sorsára utalva Szűcs Jenő rámutatott, hogy a pannoni térségben egyedül Sopron került olyan kedvező helyzetbe, hogy a tárnoki városok sorába léphetett. Esztergom, Székesfehérvár, Óbuda „másodrangú” királyi városokká lettek; közülük Esztergom a 14. század végén függésbe, majd a 16. században érseki tulajdonba került. Győr

a püspöké lett, Körmend és Vasvár mezővárosokká süllyedtek. A gyökeres átalakulás oka gazdasági volt: a 14. században megnyitott Semmering-útvonal a Velence–Bécs kereskedeleméből Magyarországot kizárta. Általában csak addig hatottak a nyugati struktúrák, míg Magyarország a nyugati gazdaság része volt.

Szintén a városok kialakulásának problémájával foglalkozott V. Melik (Ljubljana) is „A szlovéniai városok kialakulásának kérdéséhez” címmel. A problémát vázolván elmondta, hogy a szlovén városok területileg három jól elkülöníthető csoportra bonthatók: a tengerpart városai római alapokon fejlődtek, a Murán túli területre a magyar városi szisztéma a jellemző, az ún. ókarantán városok pedig az ország belső területein feküdtek. Előadása további részében V. Melik ez utóbbi csoport vizsgálatával foglalkozott. Az oklevelek tanúsága szerint a 13. századra a szlovén városhálózat már kialakult, viszonylag késői első említésük miatt a szerző feltételezi, hogy eleinte a városprivilegiumok adományozása szóban történhetett. A városi fejlődés és a templomépítés, illetve a plébánia megjelenése közti összefüggést vizsgálta, valamint egy sor település esetében kimutatta a városiasodás és a koldulórendek megjelenésének kapcsolatát; amint ezt magyar vonatkozásban Fügedi Erik már elvégezte. A továbbiakban a város és mezővároskusza terminológiáját taglalta (civitas, ill. forum használata). Megállapította, hogy a civitas az egyházi iratokban ritkán fordul elő, a tartományi fejedelmek sem egységesen használják, következésképpen csak a városi önkormányzat iratanyagában, főként pedig a pecséteken fordul elő (a „sigillum civitatis”-t mezővárosok is használják!), és sok esetben csupán a polgárság törekvéseinek kifejezője.

A további előadások inkább a városi funkciókkal, a város és környezete kapcsolatával, illetve belső helyzetével foglalkoztak. Az előadók közül elsőként Kubinyi András nevét említjük, aki „Mezővárosok egy városmentes tájon” című munkájával szerepelt. Négy középkori délnyugat-dunántúli megyét (Vas, Zala, Somogy, Veszprém) vizsgált, ahol olyan helyzet teremtdött, hogy a korábban (13–14. század) városi privilegiummal rendelkező települések (Körmend, Vasvár, Kőszeg, Sárvár) is visszasüllyedtek az oppidum szintjére, így valódi várossal nem rendelkezett a térség. (Az okokra Szűcs Jenő korábban említett előadásából derült fény.) A 14. századtól a város árucseré-funkcióit mezővárosok és évi-, illetve hetivásár tartó helyek látták el. Mivel e települések között lényeges különbségek voltak, „szükségessé vált egy olyan rendszer kidolgozása, amellyel az egyes települések összehasonlíthatók és hierarchiájuk megállapítható”. Kubinyi András egy tíz csoportból (bíráskodási, kormányzati, egyházi központok; külföldi egyetemre utazók száma, vásártartás gyakorisága stb.), csoportonként hat lépcsőfokból álló szempontrendszerrel dolgozott ki, ezekből állapította meg a települések ún. centralitási mutatószámait. Míg ezek a mutatószámok a valódi városok esetében elérik a negyven–hatvan közötti értéket, addig a mezővárosok negyven alattiak, esetenként harminc alatt maradnak. E szempontrendszerből a Délnyugat-Dunántúl vizsgálatánál két szempontra (jogi helyzet és a település helye az úthálózatban) épített adatsorral ismerkedhettünk meg. A konkfétumok többek között a centrális helyek népességének alakulására, az évi- és hetivásárak időpontjára és hatósugarára terjedtek ki. A centralitási mutatók mintegy harminc jelentősebb település létét mutatják a Dunántúl eme térségében. E települések piackörzetei („raszt”-jai) kb. két magyar mérföld sugarú körben képviselnek vonzóerőt, ami Magyarország más területein is meglevő átlaghoz közelít. Érdekes, hogy a kiemelkedő települések köré vont 13 km sugarú körön belül más jelentős településsel nem

találkozunk. A centrális jelentőségű települések közös vonása, hogy már korán privilégiumra tettek szert, sikerrel akadályozták meg körzetükben más helységek kiemelkedését, az úthálózat szempontjából kedvező elhelyezkedésűeknek mondhatók, piaci körzetük kialakulása a szőlőműveléssel szorosan összefügg. Kubinyi András szakított azzal a hagyományos vélekedéssel, mely szerint a városhiány az eladományozás következménye, szerinte épp nem kiemelkedő jelentőségük miatt került sor pl. Körmend, Vasvár, Segesd eladományozására. Az igazán fontos városokat uralkodóink soha nem adományozták el – állította az előadó. Végül a városhiány létrejöttének még egy jelentős faktora került szóba, nevezetesen, hogy a kiemelkedő vagyona szert tevő polgárok elköltöztek a fenti településekről, és más városok polgárságát gyarapították.

A Kubinyi András dolgozatában tárgyalt Vas–Zala–Somogy–Veszprém megyék után Nyugat-Magyarországnak egy másik, az említettekkel részben azonos tájegysége „került terítékre” E. Deák (Bécs) és H. Prickler (Eisenstadt) előadásaiban. E. Deák „Városok keletkezése és városfogalom a burgenlandi–nyugat-magyarországi térségben” címmel Moson, Sopron, Győr és Vas megyék városaival foglalkozott. Véleménye szerint e körzetben három olyan település volt, amely a régió kereteit meghaladó jelentőségre tett szert: Sopron, Pozsony és Győr. Ezen városok példája szolgált összehasonlításként a többi helyzetének meghatározásához, azaz ahhoz, hogy a várossá válásnak milyen fázisáig jutottak el. Kutatásmódszertani szempontból E. Deák a városkutatás komplexitását hangsúlyozta és tartotta egyedül járható útnak, melynek során nemcsak az írott forrásokkal számolunk. Kiemelte, hogy a térségben adódó határvédő és kereskedelmi funkciók ellátása különös jelentőségű, noha e kettő nem szükségszerűen együtt jelentkezett; mindenesetre a városi szintű települések sokarcúságához hozzájárultak. Igazi várossá fejlődés azonban csak ott következhetett be, ahol ezekhez a funkciókhoz régióin túl mutató szerepkör is társult. Történelmi realitás – így az előadó – a városi és városszerű települések széles skálájának egyidejű létezése, az árnyalatok megragadásához a korántsem következetesen és egyáltalán nem logikus sorrendben alkalmazott fogalmak (castrum, civitas, oppidum) csak egyik komponensként használhatók.

A burgenlandi–nyugat-magyarországi térség és az osztrák–stájer határvárosok kapcsolatát boncolgatta hasonló című előadásában H. Prickler. Ő elsősorban a város–vidék relációt tartotta szem előtt, valamint azt, hogy a politikai határ módosította-e, és ha igen milyen mértékben ezt a kapcsolatot. A város–vidék viszonylat adott esetben úgy alakult, hogy az osztrák–stájer határmenti városok (mint pl. Hainburg, Wiener–Neustadt, Hartberg, Fürstenfeld, Radkersburg) vonzáskörzetébe nyugat-magyarországi területek is beletartoztak; bizonyítékkul magyar területen fekvő szőlőbirtokaik szolgálnak. Ezek a városok 1372. évi adat szerint magyarországi birtokaik termését szállítva vámmentességet élveztek. Egy 1411-re keltezett oklevél tanúsága szerint a harmincadfizetés alóli mentesség három várost (Wiener–Neustadt, Bruck a.d. Leitha, Hainburg) illetett meg a betakarítás időszakában (szept. 29. és nov. 11. között). A szőlőbirtokot terhelő egyéb szolgáltatásokat (pl. hegyvám) a Magyarországon szokásos módon tartoztak fizetni. Osztrák területen viszont – mivel a magyar bor bevitelét tiltották – e három város monopolhelyzetre tett szert a magyar bor forgalmazásában. (Nevezett városok szőlőbirtokai 1570 után jelentősen csökkentek.) Az előadásban szó esett még a határ menti kereskedelem előforduló áruajtáiról, ennek megállapítására a Funck üzletkönyvek alapján nyílt lehetőség. A szoros kapcsolatokról helynevek is árulkodnak: az osztrák–

stájer határvárosokat Magyarországon magyar névvel illették, míg német elnevezésekkel találkozunk (pl. dülőnevekkel) ott, ahol az említett városok polgársága szőlőtulajdonnal rendelkezett. H. Prickler így összegezte vizsgálódásai eredményét: „a város és vidék kapcsolata az országhatár ellenére alig módosult”, valamint „ott, ahol a politikai határ a földrajzi határral alapvetően megegyezett, ez a határváros számára előnyökkel járt”.

Végül három olyan előadásról szólunk, amelyek egy-egy részproblémát világítottak meg. D. Mihelič (Ljubljana) a szlovén iparfejlődéssel, I. Kampuš (Zágráb) egy Zágráb melletti település (Gradec) gazdasági és szociális helyzetével, H. Hundsichler (Krems) pedig a későközépkori városi élet mindennapjaival foglalkozott.

D. Mihelič a szlovén városoknak már ismertetett három csoportjából Maribor/Marburg és Ptuj/Pettau vidékének 16. századi kézműipari fejlődését tekintette át újonnan feltárt levéltári anyag alapján. Áttekintette az egyes iparágak előfordulási gyakoriságát, rámutatott a kézműipar és a kereskedelem szoros kapcsolatára, ezen belül is kiemelte az élelmiszereladás fontosságát. Az élelmiszereladást a ljubljana-i kutató szerint már csak egy lépés választotta el a „vendéglátóipartól” amely mintegy átmeneti formának tekinthető a kézműipar és a kereskedelem között. Végül Maribor-Ptuj vidékének iparszerkezetét más szlovéniai városok viszonyaival (többek között a nyugat-isztriai Pironnal) hasonlította össze a szerző.

I. Kampuš tulajdonképpen a tatárjárás utáni Zágráb sorsát követte nyomon, mikor is IV. Béla az elpusztult püspöki várba a szomszédos latin település polgárait telepítette, és nyugati típusú privilégiumot adott számukra. Végül is ugyanazzal az esettel állunk szemben, mint Budánál, ahová 1242-t követően pesti polgárokat telepített az uralkodó, és a várost fallal vette körül. I. Kampušnak abban igaza van, hogy ekkor mind helyileg, mind jogállás tekintetében egy új település jött létre. Előadása további részében I. Kampuš a bíró- és esküdtválasztás adatainak felhasználásával a település etnikai arculatának változásait követte nyomon. (A terminológiában némi eltérést tapasztalhattunk a magyar szakirodalomban szokásostól. Az itáliai eredetű hospeseket a „latinokhoz” sorolja a magyar tudományos közvélemény. Az eltérésre a vitában Solymosi L. hívta fel a figyelmet, de I. Kampuš válaszában továbbra is az általa használt (itáliai, konkrétabban: velencei) megjelölést tartotta helyesnek.) A lakosság szociális összetételének megállapítására az 1368. évi adóösszeírás szolgált alapul. Végül arról kaptunk újabb információkat, milyen hatást gyakorolt a török megjelenése a város további sorsára: a 16. század elején subsidium fizetésére is kötelezték, majd a század közepétől – jövedelmének jelentős megcsappanása után – állandó harcot vívott korábbi mentességének elismertetéséért, amit 1595-ben koronázott siker.

H. Hundsichler „Városi kultúra és mindennapi városi élet a későközépkori Ausztriában” címmel mentalitástörténeti kutatásokból adott ízelítőt. A mindennapi élet (Alltag) fogalmát úgy definiálta, hogy beletartozik minden, ami magától értetődő, ismétlődő, a kortársak felfogásában normálisnak minősül, és megvalósulását semmiféle szabállyal nem kell indokolni. Feljegyzésre viszont mindig az kerül, ami a kialakult normarendszertől valamilyen módon eltér; vagy ellenkezőleg, a valóság helyett a kívánatosnak tartott állapotot rögzítik. H. Hundsichler nagy érdeklődést kiváltó előadásában rengeteg példával illusztrálta mondanivalóját a céhek életéből, a lakáshelyzet alakulásáról, tűzvédelmi előírásokból, a városi rendtartásból, a korabeli divatból merítve a példák sokaságát. (A vizsgálódás homlokterében Ausztria legnagyobb városa, Bécs állt.) A

polgárság életmódjának jelzésére a 16–17. századi végrendeleteket idézte a szerző, összehasonlította Köln és Bécs helyzetét: pl. Kölnben minden polgári háztartás rendelkezett ezüstművel, míg Bécsben csak a leggazdagabbak; Kölnben gyakran szerepeltek családi ékszerek – Bécsben viszont ritkán. Fontos, egzisztenciát is kifejező volt a ruházkodás, az értékesebb ruhanemű elzálogosítható, örökölhető volt. Kiemelnénk a dolgozat írójának ama megállapítását, mely szerint a mindennapi élet feltárásához az írott források mellett milyen nagy szerepe van a képi ábrázolásoknak, természetesen nem egyedi módon, hanem nagyobb mennyiségben felhasználva őket.

A szimpozium minden egyes ülészaka vitával zárult, egyetlen előadás sem hangzott el visszhangtalanul. Mivel jól körvonalazható régió kutatói jöttek össze, nem meglepő, hogy a hozzászólások jelentős része kiegészítő megjegyzésekből, illetve részletekre vonatkozó konkrét kérdésekből állt, amelyek aprólékos ismertetése helyett inkább néhány olyan kérdést emelünk ki, amelyekhez mind a hozzászólók, mind az előadók válasza többször is visszakanyarodott.

Fundamentálisnak tekinthetjük Szűcs Jenő fogalmi újítását, a középkori viszonyokra alkalmazott Közép-Kelet-Európa terminus bevezetését. Jogos-e a fogalom alkalmazása a középkor időszakában, vagy csak egy később aktuálissá váló keret visszavetítéséről van szó – vetette fel kérdésként Stier Miklós. V. Melik a régió belüli jelentős különbségek miatt nem fogadta el. Szűcs Jenő válaszában megismételte, hogy Közép-Kelet-Európán azt a területet érti, ahol a „nyugat-európai struktúrák kelet-európai szinten valósultak meg”, ez a nyugati hatás pedig mindenekelőtt a cseh, lengyel, magyar és horvát fejlődést érintette. Úgy véljük, ez a fogalom annak az elméleti alapvetésnek része, amely Szűcs Jenő legújabb kutatásaiban megfogalmazódott, jelentőségét pedig a vitában felszólaló osztrák történész, H. Ebner szavaival méltathatjuk: Szűcs Jenő a „preurbánus jellegnek olyan kimunkálását végezte el, amelyet alkalmazni lehetne és kellene az osztrák fejlődés vizsgálata során”.

Sokkal több hozzászólást indukált a szinte állandóan napirenden szereplő kérdéskör, az oppidum-civitas, a castrum-civitas és a castrum-mercatum közötti különbség. J. Andritsch számos példát hozott fel az osztrák történelemből, hogy a korai városok a várak (azaz kormányzati székhelyek) védelmében települtek meg. G. Pferschy azt taglalta, hogy a mezőváros vagy város status időben változhat. Példaként említette a 13. századi stájerországi interregnum idejét, ekkor a mezővárosi bíró (aki egyébként a herceg képviselője) szerepe és hatalma megnőtt, az önállósodás a városi státus felé mutatott. J. Adamček egy település várossá válásánál részint a kereskedelmi utak közelségét tarotta fontos tényezőnek, részint bizonyos külső hatásokat (pl. a horvát bányavárosoknál a német hatást). Ez utóbbi szerepét F. Roth megkérdőjelezte, lényegesnek az infrastruktúra meglétét vagy hiányát tekintette. O. Pickl az oppidum civitas-szá emelkedésében a távolsági kereskedelmet látta meghatározónak, amely nagyban hozzájárult az úr–város viszony lazulásához. H. Ebner azt a szállóigévé vált mondatot, hogy tudniillik „a városi levegő szabadabbá tesz” tagadta, ennek ugyanis számos esetben ellentmondani látszik az a gyakorlat, hogy a polgárok szabad tulajdonszerzését korlátozták (pl. egyes horvát városokban). Az oppidum-civitas különbségét közelítette meg a szőlőtulajdon minősége szempontjából G. Cerwinka H. Prickler előadásához fűzött kiegészítésében.

A régió közös problémája volt a városfejlődés 16. századi megtorpanása. E jelenség elsősorban a kisvárosok visszaesését vonta maga után, szögezte le J. Adamček. O. Pickl a

tőke menekülését és a háttérben lappangó török veszélyt emelte ki. Bariska István a városok magánföldesúri kézbe kerülését látta sorsdöntőnek. Ugyanő hívta fel a figyelmet a város-vidék problémával foglalkozó két előadás – H. Prickleré és Kubinyi Andrásé – módszertani különbségeire. Sajnálatos, hogy jelentőségéhez képest viszonylag kevesebben reflektáltak Kubinyi András referátumára. Ebben talán az a bőséges adatmennyiség a ludas, amellyel az előadó szinte bombázta hallgatóit. Fügedi Erik szerint a Kubinyi által végzett faktoranalízis precíz és átgondolt alapot teremtett a kutatás számára, amellyel még számos eredmény érhető el. Solymosi László pedig Kubinyi modelljét másutt is adaptálhatónak látta, és úgy vélte, ennek megvalósulása a konferencia legjelentősebb eredménye lenne.

Az ötnapos rendezvény záróülésén minden delegáció részéről rövid értékelést hallhattunk, a legrészletesebbet a magyar delegáció nevében felszólaló Fügedi Erikől. Fügedi a „mogersdorfi” térség sajátosságaként kiemelte, hogy a római birodalom felbomlása óta ez a terület sohasem képezett politikai egységet, ám közös vonása, a római egyházhoz tartozás mégis egy jelentős területen közös fogalmi rendszer kialakulását segítette elő. A magyar tudós úgy látta, hogy erre a közös jellegre jobban kellene építeni az elkövetkezendő kutatások során. Pl. a pápai tizedjegyzékek alkalmasak lennének egy komparatív vizsgálat elvégzéséhez. A térség városfejlődésének egyöntetű hiánya, hogy nem képződött nagyobb felvevőréteg a városokban, minek következtében sajátosan alakult a város-vidék viszony is. Ugyancsak közös vonások bukkannak felszínre a távolsági kereskedelem fokozott szerepében, valamint a 16. században tetten érhető nivellálódási folyamatban. Fügedi Erik azzal zárta gondolatsorát, hogy Mogersdorf eddig kitűnő tájékozási lehetőségeket teremtett, a jövőben azonban műhellyé kellene válnia.

Hasonló szellemű, igen megfontolandó javaslatok hangzottak el a szlovén delegáció részéről a további feladatokat illetően: nagyobb nyilvánosságot tartanának kívánatosnak a kiadványok propagálása és a viták ismertetése területén; szükséges lenne egy olyan szintézis elkészítése, amely összefoglalná az elmúlt húsz év eredményeit; valamint tovább lehetne lépni azon a téren, hogy a monológyszerűen elhangzott előadások mellett a vitákban kialakult álláspontok szellemében szorosabbá válják az együttműködés.

A recenzens csak annak a reményének adhat kifejezést, hogy a világosan, kölcsönös egyetértésben megfogalmazott célok és feladatok után; kidolgozott módszertani szempontrendszer birtokában a „mogersdorfi” alkotói közösség képes lesz a követelményeknek megfelelni. Érdemes lenne a soron következő rendezvényen (amelynek a házigazdája Horvátország lesz) visszatérni a várostörténeti tematikára egy rövid referátum erejéig, és megvizsgálni, megtermékenyítőleg hatott-e a grazi ülésszak a kutatások további menetére.

A hatás csak így lenne igazán lemérhető.

F. Font Márta

ERDÉLYI ISTVÁN

PANNONIAI HÚSVÉT

Sorsdöntő történelmi napok 9. Bp. 1987. 71 oldal, 18 kép

Erdélyi István könyve az avarokról szól, a sorozat eddig megjelent köteteitől eltérően tehát nem a szorosabban vett magyar történelem egy korszakáról. Eltér azoktól stílusában, felfogásában is: a történelmi ismeretterjesztés olvasmányosabb, könnyedebb, érveléssel és tudományos kérdések részletes taglalásával kevésbé terhelt változatát képviseli.

Stílusának alapja az őszinte élő beszéd, szinte hangos gondolkodás. Furcsa ellentmondás keletkezik így a könyv szigorú szerkezete (kis lépésekkel, érzékletes betétekkel közelíti meg a könyv gerincét, több mint felét alkotó fejezetet, majd ismét sok kis tagolás vezet az epilógushoz) és a helyenként szabadon csapongó, az avar kor 300 évét újra és újra végigzongorázó kifejtés között. Néhol valóban elhangzott előadás szövegére ismerhetünk rá (pl. az avarok társadalmáról írott fejezet elején a visegrádi „nomád konferencián” mondottakra, vö. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18, Bp. 1983, 307–315). Máshol a szövegben bennmaradt nyilvánvaló bakik utalnak erre, pl. mindjárt a 9. oldalon „... Moesia pannoniai provincia területén. . .”, nyilván Moesia római provincia helyett, hiszen soha nem számított pannon tartománynak. Gondosabb fogalmazás könnyen elkerülhette volna olyan állítás megjelenését, mint az 54/55. oldalon a varkocszorítók viseletéről, hiszen Erdélyi István éppúgy tudja, mint minden avar korral foglalkozó régész, hogy ezek a tárgyak nem „különösen a korai avar korban” voltak divatban, hanem éppen a középvár korban tűnnek fel. Lapsusnak tarthatjuk a 64. oldal állítását a 805-től létező Provincia Avarorum kiterjedéséről „... talán Pannonhalmától a Rábáig”, mert akárhogy is értelmezzük az inter Sabariam et Carnuntum helymegjelölést, a sokorói dombvidék nyugat–kelet irányban szinte járhatatlan nyúlványainak légvonalban alig 25 km-es sávja erre semmiféleképpen sem alkalmas. A könnyed stílus következménye még a rendkívül rövidre fogott (összesen 9 címet tartalmazó) bibliográfia.

A könyv éles expozícióval indul: a langobardok elvonulásának és a Dunántúl avar megszállásának előestéjét, 568 április elsejét, akkor éppen húsvét napját hangulatos életkép leírásával mutatja be. A „Tegnapelőtt” fejezete az avarok előtörténetével foglalkozik. Ide szövődik be a forrásbázis, az avar írás, illetve nyelv kérdésköre. „Az avarok Dél-Oroszországban” c. alfejezet tárgyalja a dagesztáni mai avarok és az oszét Nart-eposz avar vonatkozásainak problémáját, majd az „előcsatározások messze nyugaton” következnek. „Néhány szó az őslakókról” a Kárpát-medence avar foglalás-kori lakosságát veszi számba, a túlélő gepidák, feltételezett szarmaták és az avar hódítást megelőző szláv népmozgalmak mellett nagyobb teret szentelve a provinciális római népelemek kontinuitásának.

„Másnap” fejezetcím alatt ismerteti a szerző a tulajdonképpeni avar kort, ez alkotja a könyv zömét. Az avarok harcai Bizánccal, a korai avar–szláv viszony, újra lírai betéttel színeztve a langobardok észak-itáliai történetének rövid foglalata, a kuturgur (?) bolgárok lázadása, Samo szláv állama egy-egy rövid alfejezetet kaptak. Megismerkedhetünk a protobolgár vándorlással és Kuber pannoniai szereplésével, majd a legvaskosabb fejezet az avarok társadalmát és gazdaságát tárgyalja. Ez a régészeti rész, amit szervesen folytat a fejedelmi leletek, az avar művészet korszakainak bemutatása és „Az avarok arculata” c. antropológiai alfejezet.

Az eseménytörténethez való visszakanyarodást jelenti a dunai bolgár kánság és a 8. századi „pax avarica” tárgyalása, miközben újra hallunk a szláv–avar viszonyról, a morvákról és a dulebekről. „Az utolsó napok” fejezete az avar állam bukásának körülményeit járja körül, „A nap visszfénye” a 9.

századi avar továbbélés kérdését igyekszik összefoglalni, hogy végül az „Epilógus”-ban eljussunk az avarságnak a magyar honfoglalásban és etnogenezisben feltételezhető szerepéig. Időrendi táblázat és a rövid irodalmi tájékoztató egészíti ki a Kárpát-medence 6–9. századi történetét egyetlen nagy ívbe fogláló kis könyvet.

E négy évszázad története nem bővelkedik forrásokban. Akkor is így van ez, ha a régészeti leletanyag nap mint nap növekszik, interpretálása egyre finomodik. Nem meglepő tehát, hogy a korszak alapvető és kevésbé alapvető kérdéseiről a szakirodalomban számtalan eltérő nézetrel, kemény vitákkal találkozunk. Ezek bővebb bemutatását hiányolom Erdélyi István könyvéből elsősorban. A magaválasztotta ismeretterjesztő stílus követelte meg, hogy igyekezzen a vitát (amennyire egyáltalán lehetett) elkerülni. Csak itt-ott csillant meg belőle valamit, akkor is többnyire az „egyesek szerint” látszólag semleges formulája mögé rejtőzve. Hogy ez a kifejtési mód mennyi támadási felületet ad, azt csak néhány kiragadott példával kívánom érzékeltetni. Köszöködni akaró recenzens felhánytorgathatná az avarok belső-ázsiai (Žuan-žuan) eredeztetésének mellőzését. Folytathatná az avar rovásírással kapcsolatos véleménykülönbségek számonkérésével (magam elsősorban a nagyszentmiklósi kincs figyelmen kívül hagyását fájlam). A példabeli recenzens rámutathatna, hogy a kettős honfoglalás elmélete (akár elfogadjuk, akár nem – e sorok írója is inkább ellene érvelt) sokkal komolyabb indokok alapján alakult ki, mint amilyen az onogur név egykori avar területen való előfordulása és a magyarság (idegen) nevével való azonossága (15. old.). Érdekelhetné az olvasót a római kontinuitás kérdései körül kavargó vita vagy a „pánkuturgur elmélet”, amelynek visszhangjaként hangzik a szerző állítása a 631. évi lázadás résztvevőiről. Félreérthetővé lesz az avar kori régészeti anyag belső időrendjének ismertetése, pedig csak állásfoglalás nélkül kerültek egymás mellé élesen szemben álló nézetek [36. old. . . „az úgynevezett griffes-indás fémveretek feltűnésének kezdete a 7. század hetvenes vagy nyolcvanas éveire tehető. Ez elé egyes kutatók a középvavarkor szakaszát (kevesebb mint ötven év) helyezik.”]. A magyar kutatók nagy többsége ma 670–680 és 720–730 közé keltezi az ún. középvavarkort, és csak a 8. század folyamán számol a griffes-indás veretek feltűnésével. Lehet persze bárkinek más véleménye (van is), ezt azonban érvekkel kell alátámasztani. Véleményem szerint az élő, alakuló tudomány pezsgésének érzékeltetését kár volt kihagyni.

Az alábbiakban három, egymással szorosan összefüggő, a könyvben érintett kérdéskört kívánok kiemelni, mint amelyekben az avar kutatás fontos új eredmények felismeréséhez érkezett el. A kérdések a következők: 1. egységes-e az avar kor, vagy élesen szembe kell állítanunk a korai és a késői szakaszt; 2. hogyan áll az avarság nomád habitusának kérdése; 3. kitapinthatók-e a külpolitikai okok mellett a bukás belső tényezői?

Erdélyi István az avar kor egysége mellett foglalt állást (utalva a változásokra, külön is foglalkozva Kuber és bolgár népe beköltözésével). A 670–680 körüli onogur bevándorlás (régészeti) felfedezése óta a szakirodalom a változást hangsúlyozta, szinte az élet minden megnyilvánulásában (települési területben, temetkezési szokásokban, fegyverzetben, viseletben). A megváltozott viszonyoknak – a méltóságnevek alapján – a politikai szerkezetben is nyoma maradt. Mégis, vagy épp ezért, üdvözljük a szerző szemléletét, amellyel a szakma elhanyagolt területére irányítja a figyelmet. Mert akármekkora tömeget képviseltek is a bevándorlók, bármilyen változást okoztak is, nem hódították meg Avariát, és nem irtották ki a korábbi lakosságot. A türk mintára konstruált „második kaganátusnak” nincs nyoma a forrásokban. Az éles szembeállítás tehát csak akkor indokolt, amikor az újonnan jötteket kutatjuk, de már nem az, ha a kora-avarok utódaira gondolunk.

Erdélyi István könyvében mindvégig az avarok nomád életmódját hangoztatja – bár közben fel-feltűnik már a földművelésre utaló néhány megjegyzés („jelentős számú földművelő lakosság. . .”, „a földművelést és állattenyésztést együtt gyakorolták”, „a félnomád életforma nem zárja ki a szántás-vetést. . .” stb.). Az avar gazdaság azonban három évszázados története során nem maradhatott változatlan. A nomadizmus – ezt ma már világosan látjuk – főképp a korszak utolsó másfél-két évszázadára biztosan visszaszorult, ha létezett még egyáltalán. Amióta tudatosan keressük, szinte gombamódra szaporodnak a megtalált állandó avar falvak. A településsűrűség (amit a temetők alapján is kikövetkeztethetünk) a Kárpát-medence jó részében amúgy is kizárja a nomadizálás lehetőségét. A nagy sírszámú, folyamatosan használt temetők a népesség nagy többségének egyhelyben maradását tanúsítják – és az érvek még tovább sorolhatók. Nem a nomád avarok között kell tehát valahogyan megmagyarázni a földművelésre utaló jelenségeket, hanem fordítva: a földművelővé vált avarok között

magyarázandó a fel-feltűnő nomád hagyomány. Ez a fejlődés már a korai avar kor 2. felében megkezdődött, az új népcsoportokkal létrejött új helyzet csak felerősítette, felgyorsította. Nehéz lemondani a történeti tudatunkba beivódott „nomád avar” képről, de az újonnan feltárt vagy felismert tények birtokában ezt a kényszerű lépést meg kell végre tennünk.

Ha pedig így van, akkor a harmadik kérdést az eddigiektől eltérő úton közelíthetjük meg. Tény, hogy a 8. század vége felé a frank külpolitika kelet felé expanzívabbá vált. Bár számomra meggyőzőbb a 791-es hadjárat sikertelenségének elmélete, ez nem változtat azon, hogy néhány év múlva a frankok elérték és kirabolták a kagáni székhelyet. Bármilyen bizonytalan is a bolgár behatolás mértéke, formája és következménye a Tisza vidéken, akkor is igaz: a helyzet nem kedvezett az avaroknak. Bármilyen indokból adták is az avar foglyok szájába a Krum kán előtt elmondott szavakat, annyi biztos: a belső bajok orvოსlatlanul maradtak az avarok országában. Ma már régészetiileg is tapinthatóvá vált az a feloldatlan ellentmondás, ami a 8. századi paraszti köznép gazdasága, életmódja és a nomád mintára szervezett államhatalom, erőszak- és hadi szervezet között feszült. A késő-avarkori szétagoltságot mutató sztyeppeti ranglétra régóta ismert. A nomád hagyományokat az új viszonyok között is szívósan őrző viselet, fegyverzet és az ideológiai szférába tartozó néhány temetkezési szokás hozzájárult az érzéki családáshoz. A köznép ennek ellenére nem nomád. A 8. század végének zavaros viszonyai közepette a régimódi „sztyeppeti” vezetőréteg a régészeti leletekben is megmutatkozó belső (ideológiai?) támadást hajtott végre – és teret nyert. Ennek nyoma a nomád hagyományok hirtelen felerősödése, a nagyfalerás lovassírok megjelenése, ott is, ahol a lovas temetkezés soha nem volt szokásban. Szemléletesen azt mondhatnánk (tudván, hogy a hasonlat sántít): az avar Koppány és az avar Vajk küzdelméből a pogány vezér került ki győztesen.

Erdélyi István szerint az avarok történetének üzenete a magyarok felé nemcsak az, hogy közelebb hozták Ázsiát Európához, nemcsak az, hogy saját tragikus példájukon mutatták be, milyen nehéz megmaradni, milyen könnyű elbukni két nagyhatalom malomkövei között, hanem az is, amit az Epilógusban megfogalmazott: akár így, akár úgy, vékonyabb vagy vastagabb éren, de történetük beletorkollott a Kárpát-medence későbbi népeinek a történetébe. Lehet köztünk vita sok mindenben, tetszet vagy nem a megfogalmazás, ebben mindannyian egyetértünk.

Tomka Péter

L. A. KOTELNYIKOVA

**FEODALIZM I GOROD V ITALII. V VIII–XV VEKACH.
PO MATYERIALAM CENTRALNŪCH I SZEVERNŪCH OBLASZTYEJ.**

FEUDALIZMUS ÉS VÁROS OLASZORSZÁGBAN. A VIII–XV. SZ.-BAN.

A KOZPONTI ÉS ÉSZAKI TERÜLETEK ANYAGAI ALAPJÁN.

Moszkva Nauka. 1987. 234 oldal.

Az utóbbi időkben egyre nagyobb méretekben irányult a figyelem a korakapitalista tendenciák kialakulására és annak vizsgálatára mind a mezőgazdaság, mind pedig a városi kézműves ipar esetében. Közismert, hogy a korakapitalista tendenciák Olaszországban már a 8–12. sz. folyamán jelentkeztek. Így ennek tudható be, hogy a szovjet európai parasztságtörténeti munkák megkülönböztetett figyelmet szentelnek a korakapitalista tendenciák kialakulása vizsgálatának az olasz városállamok esetében. Kotelnjikova ezen munkája is lényegében ezen törekvések körébe tartozik. E munkában a feudális, majd pedig a korakapitalista tendenciák alapvetően két, esetleg akár három fázisa különíthető el. Így az első fázis esetében látható, hogy a kezdeti korszakokban a 8. századtól kezdődően elsősorban a városi polgárok kezén a város határain túl fekvő kis önálló, korai allodiális jellegű szolgáltató birtokok találhatók, melyeken kézműves, valamint földműves elemek, libertinusok teljesítenek szolgálatot. Ez a korai polgári allodiális birtok a német analógiák alapján „Hof”-nak vagy angolul

„demesne”-nek felel meg. A fejlődés további alfázisában kialakul a feudális földbirtok jelensége és a beneficiális birtokos rétegek kialakulása is megfigyelhető. Ennek következtében a városi önkormányzat részévé válnak a kommunák, a városok földhasználati faluközösségei. A szerzőnő analízise alapján látni lehet, hogy a 12. századra kialakul a korakapitalista jellegű bérleti és szerződéses bérleti gazdálkodás, a szerződés megállapodásos formájával egyetemben.

Lényegében így foglalhatók össze e munka eredményei, melyek alapján a korai feudalizációs és kapitalizációs folyamatok megindulása figyelhető meg az egykori észak-olasz városállamok esetében. Kezdetben e városok polgárainak birtokai a város határában feküdtek az elővárosi gyűrűben. Ezek számára szabad libertinus elemek teljesítették szolgálatokat. Így előfordult az az eset, hogy a város éhes polgárai is foglalkozhattak ilyen elővárosi gazdaságokon mezőgazdasági munkákkal, azon túl, hogy a libertinusok szolgáltatásait is igénybe vették. Ezen birtokok szolgáltatóinak két fajtája lehetett: oltak olyan elemek, melyek kézműipari munkákra és szolgáltatások nyújtására voltak kötelezve, ugyanakkor léteztek mezőgazdasági munkálatokra is kötelezett személyek. Az ilyen szolgálatot eljesítő egyének között pl. voltak olyanok, akik egy héten akár két vagy három napi robotra is kötelezhetők voltak. Azon esetekben, mikor elsősorban a mezőgazdasági munkálatok kötelezettsége állt fenn, akkor részes földet adhatott ki a kis allódium tulajdonosa szerződéses bérleti formában. Ekkor a városi allodiális birtokos számára ennek fejében munkaszolgálatot kellett teljesíteni, vagy pedig a részes parcellán termelt gyümölcs vagy szőlőtermés 1/3-ad vagy pedig 1/4-ed részét kellett leadniuk a birtokos számára. E folyamatokkal az járt együtt, hogy az eddigi szolgáltató elemeken túl a libertinusok szabad jogállásukat fokozatosan elveszítették és munkásokká, „labores”-ekké váltak, és függő viszonyba kerültek az általános feudalizációs folyamatok következtében.

A továbbtartó feudalizációs folyamatok következtében a 10–12. század idejében a városok esetében is a faluközösségi kommunák – vagyis a város szabályozott határhatalmát faluközösségi rendszerei – alakulhattak ki. Ennek következtében a városi kommuna tagjai számára szabályozták a közösségi haszonélvezeteket. Így ezek megszabták, hogy 18 és 80 év között mindenki tagja lehetett a faluközösségnek vagy városi kommunának. Továbbiakban mindenkinek szabad földközösségi és haszonélvezeti joga volt, csak azzal a megkötéssel, hogy mindenkinek a kommuna, vagy pedig a faluközösség szabályainak megfelelően – elsősorban az udvarok alapján – adóznia kellett a faluközösség számára.

A munka második részében a 14–15. századra vonatkozóan mutatja be a szerző a korai kapitalizációs folyamatok feltűnését az olasz városállamokban. Így kialakul a „kontado”, a városi önkormányzat és annak területi egysége, és ugyanekkor megjelennek a takácsműhelyek és a kis kézművesipari üzemek. Továbbiakban bemutatja a szerző a korakapitalista földbérleti kialakulását a vizsgált városállamok esetében. A korai usztoratóke tevékenysége következtében ez kiterjeszthette hatalmát a faluközösségi haszonélvezetekre is. Ugyanekkor a kis kézműveseket és takácsokat igyekszik megszervezni a „kihelyezés” munkaszervezet formájában, majd pedig a társadalmi rétegződés és differenciálódás előrehaladása eredményeként a szegényebb elemeket félig feudális, félig kapitalista jellegű bérlet, az „affikto” vagy pedig későbbben a „mezzaria” kötelékeibe igyekszik szorítani. Így az intenzívebb kultúrák, a szőlő és gyümölcs művelése esetében a biztosított bérleti földparcella fejében a bérbeadó a megtermelt gyümölcs- és szőlőtermés 1/3-ad, illetve 1/4-ed részére is igényt tarthatott. Ez a bérleti szerződéses viszony, az „affikto” vagy pedig a „mezzaria” intézménye ezen időktől kezdődően válik általánossá, mint a korai kapitalista viszonyok előhírnöke a mezőgazdaságban. Ez a bérleti megállapodás és gazdálkodás módjai és válfajai az egyes olasz városállamok esetében és az egyes különböző patriciusi családok esetében különböző módon alakultak. Így a szerző munkája további részeiben részletes analíziseket végez arra vonatkozóan, hogy az egyes észak-olasz patriciusi polgári családok „affikto” jellegű bérleti jellegű szerződéses viszonyú gazdaságaiban, vagyis oroszul szólva az „izdolnaja”-nak nevezett usztorabérlet alkalmazása milyen mértékű, majd továbbiakban vizsgálja a poderinek nevezett, szintén részes és bérleti viszonyt. Ugyanakkor minden egyes jelentősebb patriciusi család esetében háztartási analíziseket végez. Így ennek következtében a szerző nemcsak az egyes bérleti formákat, hanem azt is vizsgálja, hogy az egyes patriciusi családok gazdaságai miként avatkoznak be a kommuna jellegű faluközösségi haszonélvezetekbe. Továbbiakban még arra vonatkozóan is analíziseket végez, hogy az egyes bérlők munkabefektetése, valamint önellátásuk költségei mekkorák, és ugyanakkor a bérleti részes viszonyok esetében a patriciusi családok jövedelmei hogyan alakultak.

A szerző alapvető érdeme, hogy az olasz városállamok esetében a korai feudalizációs tendenciák mellett a korai kapitalisztikus jellegű tendenciákat is bemutatja. Külön érdeme a tanulmánykötetnek, hogy egyes birtokos és patriciusi családok esetében háztartáselemzés segítségével mutatja ki az affiktoból, illetve a mezzariából származó jövedelmeket. Végül érdemes megemlíteni, hogy a szerző érdekes párhuzamot von az orosz mir és a korai olasz mezőgazdasági kommunák között.

Tagányi Zoltán

IMRE BOBA

NOVI POGLED NA POVIJEST MORAVIE

Split, 1986

MORÁVIA TÖRTÉNETE ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN

A Kárpát-medence kora középkori történetének megoldatlan kérdései közül Nagymorávia problémája az utóbbi évtizedekben többször is az érdeklődés homlokterébe került. A közelmúltban jelent meg Jugoszláviában az Egyesült Államokban élő magyar–lengyel származású történész, Boba Imre könyve, amely az 1971-ben Hágában angol nyelven kiadott mű fordítása (*Imre Boba: Moravia's History Reconsidered. The Hague 1971.*). Ismertetésünk aktualitását az adja meg, hogy a dolgozatról mind ez idáig magyar nyelvű recenzió nem készült, holott az számos új eredményt sorakoztat fel, amelyek lendületet adhatnak az új kutatásoknak.

A szerző alap gondolata az, hogy Morávia történetének pontos feldolgozásához először is meg kell állapítanunk földrajzi elhelyezkedését a rendelkezésre álló források alapján, és meg kell szabadulnunk az erre vonatkozó összes prekonceptió béklyóitól. Rámutat arra, hogy a kutatás során az a nézet vált elfogadottá, hogy Morávia törzsterülete a Duna Bécs és Visegrád közötti szakaszától északra feküdt. A kutatókat oly mértékben befolyásolta ez a koncepció, hogy kutatási eredményeiket igyekeznek hozzáigazítani, illetve a források ezzel ellentétes állításait eleve tévedésnek, vagy hamisításnak minősítik. Boba elvetve ezt a feltételezést az egykorú, vagy közel egykorú forrásokhoz fordul, és következtetéseit a források kritikai megrostálása után vonja le. Megállapítja, hogy az ismert hitelt érdemlő források között egy sem akad, amely tud egy Dunától északra fekvő Moráviáról, sőt maga a „Morávia”, vagy „morvák” kifejezések sem lelhetők fel egyetlen egykorú, vagy közel egykorú forrásban sem. A morvának tartott népességre a forrásokban „Marhani”, „Maravi”, „Margi”, „Marahenses”, illetve „Moravliene” elnevezéseket használják. Ezek azonban nem teljes alakok, hanem csonka változatok: az eredetiben az alábbi alakokban találkozhatunk velük: „Sclavi Marahenses”, „Sclavi Margenses”, „Sclavi qui Maravi dicuntur”. Ezek az alakok, akárcsak a szláv „Moravliene”, nem egy bizonyos terület vagy ország, hanem egy „Margus”, „Maraha”, ill. „Morava” nevű város lakóit jelentik. A 9. és 10. századból származó kútfők sem Moráviáról, sem morvákról nem tudnak. A „Morávia” elnevezést először Prágai Kozmas (1045–1125) cseh krónikája használja „Zuatopluk rex Moravie” kifejezésben, őt azonban nem minősíthetjük korabeli forrásnak. Morávia Dunától északra való lokalizációja ellen szól a Fuldai Évkönyv is, ahol Moráviára vonatkozóan a „trans Danubium” meghatározás szerepel. Mivel Fulda a Dunától északra helyezkedik el, a feljegyzést készítő számára a Dunától délre levő területek feküdtek „trans Danubium”. Az „Annales regni Francorum” 822-ben említi, hogy Jámboor Lajost Frankfurtban felkeresték a keleti szlávok (orientales Sclavi) képviselői, közöttük a „Marvani” néven említett nép képviselői is. Világos, hogy a „Marvani” nem etnikum-megjelölés, hanem a lakóhelyre utal, mivel a megjelentek etnikumára a „Sclavi” elnevezés vonatkozik. 846-ból származó utalásokban a „Margenses Sclavi” és „Sclavi Marahenses” megjelölések szerepelnek, amelyek csak egy „Margus” vagy „Maraha” nevű város szláv lakóira utalhatnak. Hasonló megállapításra jut az ógyházi szláv forrásban előforduló, morvakkal kapcsolatba hozható megnevezések elemzésekor: a források tudnak egy „Morava” nevű városról, lakóit „Moravliene” néven említik, etnikumukat

mindig a „Sloviene” terminussal határozzák meg, nyelvükre pedig a „slovienski” megjelölést használják. Előfordul a „grad Morava” említés is. A példák világosan bizonyítják, hogy mind a nyugati, mind a szláv szerzők „Morava”-n várost értek és nem országot. A további vizsgálat arra is fényt derített, hogy a „Sclavi Marahenses” egy nagyobb tartomány lakói voltak, amelyet a „Sclavonia” elnevezéssel illeltek. Ezt az elnevezést a középkorban tágabb értelemben használták, mint napjainkban. Horvátország, Szerbia és Bosznia is beletartozott. Pontosabban: a „Slavonia” néven említett terület a tengerparti dalmát városoktól keletre és a Dráva folyótól délre terült el.

A következőkben a szerző arra keres választ, hogy a „Sclavi Marahenses” elnevezéssel illetett etnikum hol élt. Számba véve az ebből a szempontból értékelhető forrásokat, megállapítja, hogy Morávia nem fekdhetett a Dunától északra. A kortársak felfogása szerint a Dunától északra levő terület mindig is Germania része volt. Moráviát viszont a „terra Sclavorum” részeként emlegetik. A „Sclavi Margenses” megnevezésből következtethetünk egy „Margus” nevű folyó mentén élő szláv etnikumra, de a „Margus” az ókorban a déli Morava folyó neve volt, az északi Moravát az antik időben a „Marus” névvel illeltek. A Rasztiszláv és Szvatopluk ellen vezetett frank hadjáratokról készített szűkszavú feljegyzésekben kevés adat található, amely felhasználható Morávia fekvésének meghatározására. Boba az elsórt adatokat szembesíti a korabeli földrajzi felfogással, mely szerint kelet alatt kelet-dékeletet kell értenünk. Ez alapján világos, hogy ha egy forrás azt mondja, hogy a morvák a frankoktól keletre éltek, akkor kelet-dékeletet kell értenünk, vagyis semmiképpen sem gondolhatunk a Dunától északra fekvő területre. Állításainak igazolására Boba közvetett adatokat is felhasznál. 900 nyarán a bajor püspökök levelet intéztek IX. János pápához, melyben tiltakoztak az ellen, hogy a passai püspökség területét pápai döntéssel öt egyházmegyére osztották, és ezek közül négyet egy érsek és három püspök kapott meg, akiket Moráviába neveztek ki. A püspökök a vitatott területről azt írják, hogy az Bajorországgal határos. Mivel a Dunától északra levő terület sohasem tartozott a passai püspök fennhatósága alá, nyilvánvaló, hogy Morávia sem lehetett ezen a területen. Ez a terület a regensburgi püspökség alá tartozott a tárgyalts korszakban. Boba a bizánci források által szolgáltatott adatokban is elméletének megerősítését látja, holott éppen ezek ébresztenek erős kételyeket következtetéseivel szemben. Konsztantinosz Porphürogennétosz „De Administrando Imperio” című munkájából az derül ki, hogy Szvatopluk Moráviája a Kárpát-medence déli részén helyezkedett el. A tudós császár munkájában fordul elő először a „megale Moravia” kifejezés, amelyet Szvatopluk territóriumaként szerepeltet, és amelyet a magyarok pusztítottak el. A magyarok északi irányból támadtak a morvákra, akik a horvátokhoz és bolgárokhoz menekültek. Meg kell jegyezni, hogy a császár megalé Moráviát kereszteleltennek mondja. A kutatás a „megale” jelzőből arra következtetett, hogy Morávia „nagy” volt, következképpen Szvatopluk egy jelentős államalakulat élén állt. Konsztantinosz viszont nem ilyen értelemben használta a „megale” jelzőt, hanem a szó másik értelmében: „régí”, „egykorí”. (A latin „magna” szó hasonlóképpen használatos, „Magna Hungaria”).

Boba rámutat arra, hogy a császár említ egy Moráviát „megale” jelző nélkül is, de ezt azzal magyarázza, hogy itt a magyar hódítás előtti Moráviáról van szó. Konsztantinosz másik művében említett „Morávia arkhónjai” Boba szerint a császár korabeli, 950 körüli Morávia előkelői voltak, akik vagy menekültek voltak Szvatopluk országából, vagy pedig egy Szávától délre eső terület fölött gyakoroltak fennhatóságot, amely Szlavónia részét képezte.

Boba Konsztantinosz Porphürogennétosz alapján megállapítja, hogy „megale Morávia” a Dunától délre Sirmium környékén terült el, sőt azt is észreveszi, hogy a császár egy másik művében szól egy másik Moráviáról is, de azt figyelmen kívül hagyja, hogy a „De Administrando Imperio” Nagymoráviát kereszteleltennek mondja, egy másik bizánci forrás viszont megemlíti a morvák megkeresztelését. A két Morávia véleménye szerint időben egymást követően, és nem egy időben létezett.

Morávia történetével kapcsolatosan rendkívül fontos tisztázni Szent Metód püspökségének kérdését. A kutatók egy része Metódot Morávia érsekének tartja. Ennek ellentmond a kánonjog, mely szerint a püspökök mindig egy városban székelnek, és a püspökséget erről a városról nevezik el. Eszerint Morávia nem birodalom, nem ország, hanem város volt. A pápa Metódot Pannónia püspöki székebe kívánta ültetni. E kettő látszólag ellentmond egymásnak. A római korban egy tartományt gyakran neveztek el fővárosáról pl. Sirmiumot említik „civitas Pannonia” néven. Így már érthető, hogyan lehetett Metód Pannónia püspöke. Megerősíti ezt az is, hogy más forrásból tudjuk, Metód Szent Andronicus püspökségét kapta meg, amelynek központja Sirmium, a mai Sremska Mitrovica

volt. A püspökség betöltése körül vita robbant ki a pápa és a salzburgi érsekség között. Mivel 798 óta a salzburgi érsekség joghatósága csak a Dunától délre eső területekre terjedt ki, Metód püspöksége nem lehetett a Dunától északra. Boba megemlíti, hogy 880-ban VIII. János pápa levelében Metódon kívül beszél egy Wiching nevű püspökről is, aki „episcopus sanctae ecclesiae Nitriensis”. Ebből arra következtet, hogy „880 júniusában. . . Szvatopluk fennhatósága alatti területen legalább két püspökség volt”. Még hozzáteszi, hogy a végződésből világos: egy „Nitra” nevű város püspökségéről van szó, de nem kísérli meg ennek a püspökségnek a lokalizálását.

A pápa engedélyezte Metódnak a szláv liturgia használatát 880-ban. A dalmát, horvát és pápai kútfők tanúsága szerint a szláv liturgia használata ettől az időponttól kezdve folyamatos volt. Mivel semmilyen forrás nem utal arra, hogy a szláv liturgia és a glagolita írás Illyricumon kívül eső területről származna, arra kell következtetnünk, hogy Illyricumból eredt.

A 10. században a prágai egyházmegye területe benyúlt a mai Szlovákia és Lengyelország területére is, csakúgy, mint a „Bohemia” néven ismert politikai formáció területe is. A honfoglaló magyarok Nyitránál cseh ellenállásba ütköztek. Arab utazók és földrajztudósok is „Buima” (Bohemia) néven ismerték a mai Csehországot és Nyugat-Szlovákiát. Boba azt állítja, hogy az a terület, amelyet a modern kutatás Morávia törzsterületének tart, a kortársak előtt „Bohemia” részeként volt ismeretes. A „Nagymorva birodalom” koncepció hívei ezt úgy magyarázzák, hogy Szvatopluk Moráviája biztosan a Duna északi oldalán volt, mert valószínűtlen, hogy Szvatopluk egy olyan tartomány kormányzását kapta volna meg, amelynek határai nem érintkeztek eredeti törzsterületével. Boba szerint, mivel Morávia a Dunától délre feküdt, és Pannónia egyes részeire is kiterjedt, a Szvatopluk által 890-ben elfoglalt területen a mai Nyugat-Szlovákia és nem a mai Morva- vagy Csehország értendő.

Prágai Kozmas (1045–1125) Cseh Krónikája volt az első középkori munka, amely Szvatoplukot és Metódot, valamint Moráviát Csehországgal kapcsolatba hozta. A krónika két Moráviáról tud: a korabeli, a Dunától északra levő Morvaországról és Szvatopluk Moráviájáról, amelyről Reginótól szerzett tudomást Prágai Kozmas. Regino viszont csak a „Sclavi Marahenses” terminust használja. Moráviáról mint országról nem tud. Figyelemreméltó, hogy Kozmas értesülése szerint Szvatopluk nemcsak Bohemiát szerezte meg 890-ben, hanem a Garamig terjedő területet is (a mai Közép-Szlovákiát). Nyilvánvaló, hogy ha ezeket a területeket Szvatopluk csak 890-ben szerezte meg, nem lehettek azok eredetileg is a fennhatósága alatt. Kozmas Metódról azt mondja, hogy „episcopus in Moravia” volt, de egyetlenegyszer sem hozza összefüggésbe az 1063-ban alapított olomouci püspökséggel. A középkor későbbi századaiban keletkezett kútfők alapján Boba arra a megállapításra jut, hogy a szláv rítus használata Csehországban csak a 14. sz. közepe után honosodott meg. Cirill és Metód tiszteletét dalmát papok vitték magukkal Csehországba 1346-ban, akik a velenceiek által elpusztított bencés kolostorból menekültek el. Az olomouci püspökségben 1349-ben vezették be tiszteletüket.

Boba véleménye szerint a kutatók azon az alapon tételezték fel, hogy Morávia a Dunától északra feküdt, hogy a Dunának van egy Morava nevű baloldali mellékfolyója, valamint Prágai Kozmas (a 11. században) említést tesz egy „Moravi” nevű népről (akiket Regino, Prágai Kozmas forrása „Sclavi Marahenses” néven ismert). Aeneas Sylvius volt az első, aki Moráviát az általa ismert Morvaországgal azonosította. Aventinus szintén ebbe a hibába esett. A Boba által megvizsgált példák azt bizonyítják, hogy Cirillnek és Metódnak nem volt helyi tisztelete, sem kontinuitása a Dunától északra.

A könyv utolsó fejezete a Moráviára vonatkozó régészeti feltárások és filológia eredményeit értékeli. Megállapítja, hogy az északi Morava folyó völgyében talált leletek nem hozhatók kapcsolatba Rasztiszláv, Szvatopluk és Metód Moráviájával. A tárgyalt leletegyüttes népe a 9. században jelent meg ezen a területen, és nincs rokon előzménye. A területen élt más népekkel rokonság nem mutatható ki. A tárgyak a lakosság nomád életmódjára vallanak. Anyagi kultúrájuk a pannóniai avar-bizánci kultúrkörrel, valamint a kelet-európai nomád civilizációkkal áll kapcsolatban. A temetési rítusokból nem következtethetünk a lakosság keresztény voltára. A régészek módszertani hibát követtek el, amikor a leleteket szlávnak minősítették, mivel az elemzés nem függetlenül, hanem az írott források alapján felállított – téves – teória szem előtt tartásával történt. Egyes kutatók feltevése szerint az ógyházi szláv nyelvnek volt egy nyugati szláv, nevezetesen csehországi időszaka. Ez a feltételezés szintén azon a prekonceptión alapszik, hogy Szvatopluk Moráviája a Dunától északra feküdt. A

feltételezést nem lehet bizonyítani, mivel nem állnak rendelkezésre nyugati szláv nyelvű szövegek, amelyek az összehasonlítás elvégezhető lenne. A nyugati szláv nyelvekről csak a 13. század közepét követő időszakból vannak bővebb információink. Ellenben kimutathatóak a délszláv jellegzetességek, amelyek szintén arra utalnak, hogy a szláv liturgia Illyricumból eredt. A főszöveget követő függelékben kapott helyet az időrendi áttekintés, a legfontosabb forráskészletek horvát fordítása, néhány eredeti latin nyelvű részlet és Boba Imre a témához kapcsolódó műveinek bibliográfiája. A könyv könnyebb felhasználhatóságát segíti a részletes névmutató.

Boba széles körű forráselemzésekre támaszkodva kísérli meg cáfolni a „Nagymorva birodalom” koncepció híveinek azon tételét, mely szerint a morva államalakulat központi területei a Dunától északra, a mai Csehszlovákia középső részein terültek volna el. Következtetései értelmében Morávia törzsterülete néhány száz kilométerrel délebbre feküdt, a mai Jugoszláviában. Boba kizárja azt a lehetőséget, hogy a Dunától északra bármiféle morva államiság létezett volna.

Mivel a kötet eredeti angol változata már csaknem 20 évvel ezelőtt megjelent, a recenszensnek módja nyílik néhány szót ejteni Boba eredményeinek fogadtatásáról is. A kutatók nagy része elutasította az elemzés következtetéseit, mások elfogadják bizonyos megállapításait, Püspöki Nagy Péter viszont helytállónak tartja a mű egész alap gondolatát. A kérdés változatlanul foglalkoztatja a történészeket, ezt jelzi Boba könyvének mostani horvát kiadása is.

Sebők Ferenc

ERDÉLYI ISTVÁN

A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ELŐZMÉNYEI

Népszérű Történelem, Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1986. 173 oldal

Történelmünk ismerete társadalmi igény. Mindenkor is megvolt, ám ezt néha erőszakkal visszafojtották, máskor manipulálták. Egészséges társadalomban pedig az igény nemcsak jogos, hanem kíváncsi; ahol a múlt ismeretére nincs igény, ott beteg a társadalom. A múlt a jelen és jövő forrása, és a forrás ismerete adja a jelen magyarázatát, teszi lehetővé a jövő tervezését. Így találja meg önmagát a társadalom és egyedei a történelmi realitásban.

Társadalmunk igénye a múlt ismeretére elsősorban a legmagasabban képzett kutatókat kötelezi, akik objektív történetírással egyszerre elégitik ki a történészekkel szemben támasztott igényt és a társadalom nemzettudatának megtartását, erősítését, tartalmassá tételét. A könyv szerzője – Erdélyi István – a történettudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének osztályvezetője, a lektorok – Czeplédy Károly és Bakay Kornél –, valamint a kézirati vita résztvevői pedig a magyar tudományos kutatók legjobbjai, így a könyv szakmai értékét már e nevek is fémjelzik.

Időszerű volt a Kossuth Könyvkiadótól a Népszérű Történelem sorozatban a magyar honfoglalásról – és előzményéről – könyvet megjelentetni. A magyar középkor kutatása és eredményeinek ismertetése, népünk elé tárása hosszú időn keresztül háttérbe szorított volt, s ez az igazságtalan, helytelen történelemszemléletből fakadó háttérbe szorítás megszűnte után elemi erővel nyilvánul meg az igény ennek korszerű ismeretére.

A szerző a magyar honfoglalás mindkét irányú előzményét – egyrészt a magyarság honfoglalás előtti alakulását, másrészt a Kárpát-medencében talált néptörödelékeket – tárgyalja. Előbbihez kapcsolódóan áttekinti a történelmi forrásokból, krónikákból köztudott szálláshelyeket – Dentumoger, Levedia, Etelköz –, és foglalkozik ezek egymás közti tér- és időviszonyaival. Másrészt azonban a nagyközönség előtt kevésbé ismert régészeti kultúrákat, mindenképp a szaltovo-majackojait is tárgyalja, érinti a szavartü aszfalu problémát, de nem hagyja el a magyarság sorsának, történetének, kapcsolattrendszérének szempontjából jelentős népek – tatárok, besenyők – rövid elemzését.

A Kárpát-medence 9. századi képe meglehetősen nehezen áttekinthető, amint e munkából is kitűnik. A század elején megszűnt a mintegy két és fél évszázadon keresztül virágzó avar birodalom

politikai hatalma, és így felszínre kerültek az avarokkal együtt lakó számbelileg kisebb népek; a gepidák, valamint az avarokkal és alattuk bejövő, beszivárgó bolgárok és szlávok. A 9. században utóbbiakhoz – bolgárokhoz és szlávokhoz – újabb betelepülők is csatlakoztak. Szerző e kérdés-komplexum mellett, valamint ezzel összefüggően foglalkozik a bolgárokkal, az ún. „Nagy morva birodalom”-mal, Pribina frank hűbéres dunántúli tartományával és a magyarság külpolitikájában jelentős Bizánccal.

A két irányú előzmény ismertetése után tér át a szerző nagának a honfoglalásnak, illetve inkább csak egyes kérdéseinek – időpont, vérszerződés, útvonal – nem is tárgyalására, hanem inkább csak felvetésére. Ehhez viszonyítva bővebben foglalkozik honfoglaló őseink társadalmával, gazdaságával, hitvilágával, anyagi kultúrájával, főleg régészeti bizonyítékok alapján.

Külön részt szentel a szerző a László Gyula professzor által felvetett kettős honfoglalás elméletének. Lehet, hogy ez az elmélet végül is munkahipotézis marad és nem egy bizonyított történeti tény. Ám a felvetése tudományos szinten indokolt és semmiképpen sem vélelmezhető „politikai jellegű”-nek, nem a „ki volt itt előbb” kérdéskörhöz kapcsolható. (Egyébként is a „ki volt itt előbb” állami ideológiává tett történelemhamisítás tételének képviselői nem két évszázadért küzdenek.) Korábbi fejezetekben maga a szerző is több esetben utal a források elégtelenségéből fakadó bizonytalanságra és a jövőbeni kutatás szükségességére. Östörténetünkben pedig még sok a bizonytalanság és ez az östörténet nem csupán a magyar törzs östörténete, hanem – bizonyára – a honfoglalást végrehajtó törzsszövetség egyes elemeinek, törzseinek östörténete; külön ágazik a másiktól, és ezek számai igen sokfelé vezethetnek. Nem helyeselhetjük tehát a kettős honfoglalás ilyen hangvételű (és a hangsúly a hangvételen van) elutasítását. Pedig más helyen a szerző – éppen a politikai jellegű kérdéseknél – igen finoman és árnyaltan fogalmaz, pl.: a mikromigráció modern párhuzamánál erdélyi áttelepülésnek, szlovák–magyar lakosságcserének nevezi a világháború végén Magyarországtól elkerült magyarok területekről a magyarság egy részének az emberi jogokkal éles ellentétben levő kitoloncolását.

Végül is mindent figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy társadalmunk egy erősen igényelt korszakra kapott magasan képzett régész által írt népszerű történelmi munkát.

Gedai István

TAKÁCS MIKLÓS

DIE ARPADENZEITLICHEN TONKESSEL IM KARPATENBECKEN

Varia Archaeologica Hungarica. Bp. 1986. 172 lap, 111 tábla

ÁRPÁD-KORI CSERÉPÜSTÖK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A cserépüst, a honfoglaló magyarság legjellemzőbb edénye, az utóbbi évtizedben az Árpád-kori kerámiakutatás homlokterébe került. Korábban a magyar kutatók számára alapos feldolgozás nélkül is magától értetődött, hogy a cserépüst etnikum-, sőt néha kormeghatározó. Úgy gondolták, hogy a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében. Ezzel szemben P. Diaconu nyomán, aki az Al-Duna menti cserépüstöket a besenyők hagyatékának határozta meg, elterjedt az a vélemény, hogy a magyarországi cserépüstök is besenyő eredetűek. E véleményhez csatlakozott. A. Habovštiak és a jugoszláv kutatók is. A külföldi kutatók állásfoglalása a magyar régészeket pontosabb helyzettelmesítésre sarkallta. Fodor István már 200 Kárpát-medencei lelőhely alapján foglalta össze a magyar kutatás álláspontját. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Kárpát-medencébe zömmel a honfoglaló magyarsággal kerültek a cserépüstök, másrészt rámutatott arra, hogy a cserépüstök elterjedése nem esik egybe a besenyő településekkel. Arra is rámutatott, hogy Románia területén sem lehet mindenhol megtalálni a cserépüstöket, így a „helyi” lakosság emlékeinek sem lehet tartani ezt az edényfajta, mint újabban felfedezett a román szakirodalomban (M. Blajan, E. Dörner). Miközben a külföldi kutatók a besenyő

eredet mellett foglaltak később is állást, újabb problémák merültek fel. A régészeti topográfiai munkák és a településásatások során egyre nagyobb számban kerültek elő szabad kézzel, fazekaskorong nélkül készült cserépüst-töredékek. Ezek egy kisebb részéről kiderült, késő szarmata koriak, nagyobb részük pedig avar kori, sőt lehet 10. századi is. E ponton kapcsolódott a munkába Takács Miklós, aki azt a célt tűzte ki magának, hogy a teljes Kárpát-medencei anyagot összegyűjtve vonja le a következtetéseket. Lehetősége volt a jugoszláviai, szlovákiai, sőt a romániai anyagot is megismerni. (Nagyjából vele egyidőben kezdett foglalkozni a népvándorlás kori cserépüstökkel e recenzió szerzője is, s ennek során derült ki, hogy a vajdasági származású Takács Miklósnak rajta kívül álló okok miatt éppen az ottani leletek egy része maradt ismeretlen.) Az eredetileg egyetemi szakdolgozatnak készült munka mind méreteit, mind színvonalát tekintve jó doktori disszertáció.

A szerző munkájának alapját 472 lelőhely anyagának összegyűjtése képezi. Különleges figyelmet szentelt a szabad kézzel készült üstök összegyűjtésének, másrészt a teljesen kiegészíthető edények vizsgálatának. Az előbbi szempont az üstök eredete, a második a formai-tipológiai és készítő műhelyek kutatásához adott alapadatokat. Erdemes összevetni Takács és a magam összeállítását (Folia Archaeologica 36, 1985. 151.) a szabad kézzel készült üstökről. Nekem 20 lelőhelyet sikerült, főleg a szakirodalom alapján felderíteni, Takácsnak pedig 21-et. A két listán azonban csak 14 lelőhely közös. Ő még hét lelőhelyet derített fel, főleg közöletlen, terepjárási adatokat, és csak hat lelőhely hiányzik nála a mi gyűjtésünkéből. Így a két lista alapján a szabad kézzel készült cserépüstök lelőhelyeinek száma 27.

Takács jóval többet ad munkájában, mint az Árpád-kori cserépüstök feldolgozását. Először is részletes kutatástörténetet ad a magyarországi kerámia-kutatásról, majd a cserépüstök előképeként a Kárpát-medencei fémüstöket is megvizsgálja. Ezután négy típust megkülönböztetve (szabadkézi üstök, vödör alakú üstök, fazék alakú üstök, fémüst alakú üstök) a kiegészíthető cserépüstök leírását adja. Foglalkozik a cserépüstök készítésével, és jó analógiát talál a fazekasmunkához, miközben azt sem hallgatja el, hogy korábban hasonló eredményre jutott Nagy Katalin (aki viszont nem tette közzé eredményeit). Részletesen foglalkozik a cserépüstök minden típusával, és minden szempontot történeti aspektusból vizsgál. Azaz mindig pontosan és lelkiismeretesen összefoglalja az adott kérdésben eddig felbukkant nézeteket.

A szabad kézzel készült cserépüstök kormeghatározásában a szerző óvatosan foglal állást, nem is teljesen alaptalanul. A késő-avarkori településeiről nagyon keveset tudunk, az ásatások anyaga közöletlen, feldolgozás alatt áll. Ezért a többnyire felszíni szórványokból származó leletek kormeghatározása egyáltalán nem könnyű feladat. Mindenképpen kulcsdarab a Szőreg B-temető egyik sírjából előkerült üst, mert az kétségtelenül késő-avarkori. Az eddig ismert töredékek zöme is 8–9. századnak látszik. Takács csupán egy esetet említ, amikor szerinte kétségtelenül 10. századi környezetben került elő szabadkézi üst. Dobozon, Kovalovszki Júlia ásatásán egy házból együtt került elő szabadkézi és korongon készült üst, mely utóbbit kivétel nélkül minden magyar kutató a 10. századtól keltez, tehát legkorábban a honfoglalás korától.

A fazék alakú üstöket, melyeket Magyarországon időrendben késő Árpád-korinak határoz meg, jobb lenne talán felfüggeszthető fazekaknak nevezni. Úgy látszik, mintha nálunk nem is egyidőben használnák őket az üstökkel. A felfüggeszthető fazekak elterjedése lényegesen nagyobb, mint a cserépüstöké. Nemcsak a késő Árpád-kori Magyarországon találjuk meg őket, hanem főleg a viking időkben Angliától Dánián át Svédorszáig, Hollandiától Észak-Németországig, sőt a 13. században Itáliában, a Garda-tó környékén is. A saltovói kultúra, amely sok vonásában rokon a honfoglaló magyarok kultúrájával, szintén üst alakú fazekakat használt. De megtaláljuk az agyagüstöket a 11–12. századi Szamarkandban, és üstformájú edények maradványai a későrómai időkben is ismertek Istriából, a Duna felső folyása vidékéről, sőt kelet leletek között is említenek üstöt. E ponton nem megy túl a szerző: megállapítja, hogy a cserépüstöket egymástól függetlenül több helyen is felfedezhették, de hogy miért, azt már nem vizsgálja. Pedig az okot már több kutató is felfedte: a cserépüstök valamilyen kapcsolatban vannak a szabad tűzhelyekkel. Míg azonban Ny.-Európában e tényből nem vontak le következtetést az életmódra, nálunk és K.-Európában a nomád vagy félnomád életmód jellegzetes edénytípusának kiáltották ki. (Takács e kérdésnek önálló fejezetet szentel). Ez a másodlagos jelenség elfedte a lényegét: a szabad tűzhelyen való főzést, ill. a szabad tűzhelyek elterjedtségét, szemben a zárt tűzelőhelyekkel, a kemencékkel. A szabad tűzhelyen vagy felfüggesztve, vagy vasháromlábba állítva

lehetett az edényben főzni. Ebből a szempontból nem is lényeges, hogy a valódi üstök utánzatát használták-e, vagy az edényeket készítették függesztőfülekkel.

A legnagyobb figyelmet a szerző a fémüst alakú cserépüstöknek szenteli. Ezek közé tartoznak a honfoglaló magyarok korongon készített üstjei. Az időrendjük, tipológiájuk a szerző minden fáradozása ellenére sem lett sokkal világosabb, leszámítva azt, hogy a korábbi téves véleményeket gondosan elemzi, rámutat tarthatatlanságukra. A nehézség egyik oka az, hogy cserépüst még sohasem került elő sírból, így a 10–11. századi típusok kiválasztása ezúton nem történhet meg. Bizonyos segítséget jelent az üstökön megjelenő díszítés, viszont éppen a díszített üstökből van a legkevesebb. A formákból pedig időrendre nem lehet következtetni. Sokat foglalkozik a szerző a fémüst alakú cserépüstök kialakulási helyével is, egyértelmű választ azonban e kérdésre sem kapunk. Sikerült viszont olyan körzeteket meghatározni, ahol nagyjából egyforma, ill. fajta üstök terjedtek el. E körzeteket egy-egy műhely ellátó körzetének határozza meg. 21 műhelykörzetet határolt körül, bár e számot nem tartja lezártnak.

A dolgozatban sokféle szempontból vizsgált edénytípus kutatásának e munka mindenképpen alapja lesz. Nemcsak adatgazdagsága, hanem vizsgálati szempontjainak sokoldalúsága és a korábbi teljes irodalom felhasználása olyan kézikönyvvé avatja, amely nélkül a cserépüstökkel a jövőben nem foglalkozhatunk.

Mesterházy Károly

KAROL MODZELEWSKI

CHLOPI W MONARCHII WCZESNOPIASTOWSKIEJ

Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. Ossolineum 1987. 278 oldal

A PARASZTOK A KORAI PIAST-MONARCHIA IDEJÉBEN

A korai középkor lengyel kutatásainak igen nagy hagyományai voltak és vannak, olyan egyéniségek tevékenysége következtében, mint Kazimierz Tymieniecki vagy a nemrég elhalálozott Henryk Lowmianski. Ennek ellenére a 70-es években is még elsősorban a majorsági gazdálkodás korszakának szenteltek inkább nagyobb figyelmet a lengyel történészek. Noha a Piastok korszakának említett módon régi irodalma van, a jelenlegi szerzők közül elsősorban Modzelewski említhető, aki a 70-es években kiadott munkájában a Piastok korszakát elsősorban az államalapítás szempontjából vizsgálta. Most ezt a kérdést a parasztság és a feudalizációs folyamatok szemszögéből analizálja jelenleg kiadott munkájában. Könyvében elsősorban a törzsi rendből kiváló és elkülönülő parasztságot, annak korabeli gazdasági és társadalmi intézményei alakulását mutatja be, valamint ezzel együtt a feudalizációs folyamatokat, vagyis azt, hogy a korai fejedelmi hatalom milyen adófajtákat alkalmazott a parasztság megadóztatásakor a Piast-monarchia gazdasági alapjainak lerakása céljából.

A tanulmány bevezetőjében elsősorban azon mozzanatokat vizsgálja, hogy a törzsi szervezetből milyen elemek és jelenségek maradtak vissza a korai feudalizmus korszakára. Így jelzi, hogy a 14. sz.-nál korábban a nehéz és fordítóékes szántásról szó sem lehetett, ugyanakkor a parlagváltós rendszer mellett az egy szem gabona utáni hozam a művelés hozamaként legfeljebb két, illetve három szem lehetett. Így a parlagváltós gazdálkodás következtében a művelési rendszer és mód alapvető eleme az irtásos gazdaság. Ez egyben elszórt és egyudvaros települések megjelenését idézte elő, és így ennek kialakulása folyamatában csak másodlagosan és ideiglenesen alakulhattak ki szomszédi kapcsolatok az egymástól elszigeteltségben gazdálkodó udvarok között, melyeknek neve lengyelül „zreb” és „zareb” volt. Az irtás következtében a laza településszerkezettel együtt a törzsi rendszerből az opole intézménye maradt vissza, mely lényegében a törzs, vagy pedig a nemzetség birtoklási és jogrendelkezési területe volt. Egy ilyen opole kiterjedésének és hatásának sávja 5 kilométertől 25 km-ig is terjedhetett. Az opolei területeken nemzetségi rendszer létezett, és elsősorban a patronimikus alapító ősről nevezték el az irtásos területen álló egyudvaros tanyát. Az irtásos gazdasági tevékenység időszakában csak a szomszédi és kölcsönös segítségadási kapcsolatok jöhetnek létre. Az opole intézménye továbbiakban azért is fontos volt, mert ennek tagjai felelősek és számonkérhetők voltak a területükön történt és

elkövetett gyilkosságok vagy rablások esetében. Így a patrimoniális bíróságok előtt az opole közösségébe tartozó tagok jogilag kollektíven felelősségre vonhatók voltak. Ezen korai társadalmi szervezet és annak későbbi maradványaiban – az opoleben a gazdasági izoláltság következtében esetlegesen csak szomszédi kapcsolatok alakulhattak ki, ugyanakkor ennek törzsi szervezettű maradványai ellenére már a korai időkben is megfigyelhető volt a társadalmi rétegződés jelensége. Így léteztek törzsi szabadok, valamint félig alávetett elemek, a törzsi szabadokból „servuli”-ká alásüllyedő függő elemek, majd legvégül a kismemesi jogokkal rendelkező „włodyk” nevű kismemesi, szabad törzsi származású katonáskodó rétegek. Az ilyen jellegű társadalmi rétegződés kialakulásával egyidőben a korai patrimoniális bíráskodás intézményének rendszere is kialakulhatott.

A patrimoniális bíráskodási szervezet kialakulása, vagyis a feudalizáció folyamata beindulása következtében felülről jövő fejedelmi, vagy pedig mint ahogy láthattuk, földesúri magánbirtokosi beavatkozás figyelhető meg a korai lengyel társadalom rendjében. Így az immunitás jogának megjelenésével és a német jogú telepítési mozgalom beindulásával együtt alakult ki a szabályozott határháználatti földművelő rendszer, és ugyanekkor figyelhető meg az egységes adózás bevezetésére irányuló törekvés. Az új adózási elemek mellett a régebbi szolgáltatási formák maradványai még ekkor is megfigyelhetők voltak, mint pl. a „poradlnie”, a radlo által megszánható föld nagysága utáni adózás – ugyanis a korábbi földművelési módok esetében a radlo volt az általánosan használt szántó eszköz. Egy másik és hagyományos fajtájú adózási forma volt a füst utáni adózás, a „podymne”-nek nevezett adó. A szerző a legújabb kutatások alapján hírt ad a feudalizmus e korai „skońce”-nek nevezett haszonállatok után fizetendő adójáról. Ennek esetében arról volt szó, hogy átlagban 6–8 gazdaságra juthatott egy-egy állat. A régi adófajták és így a „poradlnie” és a „podymne” adó még létezett, de ugyanakkor a földesúri immunitás jogának kialakulása következtében a közösségi és erdőközösségi haszonélvezetek után már szintén és külön is adózni kellett.

A parasztság több kategóriája létezett ebben a korszakban. Így a volt törzsi szabadok rétege különböző formákban megfigyelhető volt. Létezett a „dziedzic”-nek nevezett és a nevéből ítélhetően szabadon öröklő és örökítő szabad paraszti elem és ugyana kkor Lengyelország esetében is ismert a forrásanyag alapján a „smard” vagy „smard” kategória, mely a keleti szlávoknál is szabad parasztot jelentett. Az ilyen jellegű elemeken túl a fejedelmi udvartartásban és a földesúri birtokokon megfigyelhetők voltak különböző fajtájú mezőgazdasági és kézművesipari szolgáltató elemek falvai (lásd pl. „swiniary”, vagyis sertésenyésztők, „piekary”, vagyis pékek stb.) A korai feudalizmus viszonyai közepette a régi törzsi szabad elemek, a „dziedzic”-ek, a „smard”-ok, majd pedig a szolgálai vagy alávetett elemeken túl a földesurak számára szolgáltatásokat végző és nyújtó elemeken túl létezett még a „rataje” szolgáltató kategóriája, mely a földesúr saját és önellátó gazdaságát művelte, és annak gazdálkodását vezette.

A királyi és fejedelmi katonai intézkedések révén kialakult, várakban élő, katonai szolgálatot teljesítő népességet elemzi a szerző, mely katonáskodó elemek között kismemesi eredetű „włodarz” vagy „władyk” jellegű elemek léteztek, akik közös leszármazásuk miatt közös heraldikus védjegy (címer) alatt szerepeltek, azonban ezen közös jelkép mögött fiktív rokonok is meghúzódhattak. A katonáskodó elem analízisével egyidőben a munka figyelmet szentel az immunitás joga kialakulásának. A földtulajdonra vonatkozó immunitás joga mögött a régi birtokfajták, így az opole rendszere és a régebbi adózási formák is fellelhetők még ekkor. Az opole még ekkor is egy közösségi szervezet joghatósági területe volt, melynek területén elkövetett gyilkosságokat a közösség tagjai a „grzywna” pénzzadová változtatott vérdíj révén váltották meg. A régi törzsi szabadokon, a „liberi”-ken kívül az „ascripti”-ik, a félig függő vagy félig szolgálai elemek felbukkanása is megfigyelhető. A szabad elemek között különösen fontos szerepet játszottak a „hospes”-ek, vendégek, az erdő irtó és falut alapító elemek, melyeket elsősorban a fejedelmi udvar hívott be jövedelmei növelése érdekében, és a németeken túl vallón és flamand etnikai elemek letelepedését lehetővé tette. Ezek esetében azonban ezeknek a jogállásuk volt a lényeges és így a mobilitás lehetőségét biztosítva, így ennek lengyel elemek is részesei lehettek. Ezzel együtt szabadságos jogokkal rendelkező falvak alapítására kerülhetett sor, melyet a történetírás német jogú telepítésként emleget, valójában azonban ennek etnikai összetétele rendkívül vegyes volt, és ebbe mint egy jogállási formába, lengyel származású parasztok is beletartozhattak.

Az ismertetett munkának igen figyelemre méltó eredményei vannak. Elsősorban a közismert

opole jelenségét írja le, és ennek nemzeti és ezen belül érvényesülő jogokat és kötelezettségeket is plasztikusan mutatja be. Így ezzel kapcsolatban helyesen mutatja ki a patronimikus településalapítást az irtásos tevékenység és a parlagváltás művelési rendszerrel egybekötött, valamint a korai adózási formákat. Így az európai történetírás állításaival jól egybevághat a lengyel parasztság differenciálódottsága képének leírása. Mindezen törekvések ellenére vannak bizonyos, részletesebb kidolgozást igénylő vagy pedig nem eléggé megvilágított kérdések. Így elsősorban a földesúri gazdasági tevékenységgel kapcsolatban a földesurak számára végzett szolgáltatásokkal együtt jelzi a szerző pl. „rataje”-ék rétegét, mely az egykori németül „Hof”- vagy „villa”-szerű gazdaság szolgáltató és munkás eleme lehetett, azonban ezt a kérdést csak felvillantja, és ennek elemzésébe nem bocsátkozik. A 13. és 14. századig tartó gazdasági tevékenységeket és folyamatokat figyelembe véve, nem különíti el világosan egymástól a fejedelmi és a magánföldesúri vállalkozásokat. Jelzi ugyan az immunitás jogát, és ezzel együtt leírja a beneficium és patrimonialis hatalom kialakulását, azonban a telepítési beruházásokat végrehajtó elemeket és azok összetételét közelebbről nem analizálja, vagyis hol a határ a fejedelmi és földesúri vállalkozások között. Közismert pl. a német jogú, a „hospes”-i vendégek telepítési tevékenysége Közép-Európa területén az immunitás jogának bevezetése révén, elsősorban a magánföldesúri vállalkozás eredményeként, de ugyanakkor a szerző csak a fejedelmi gazdasági vállalkozásként említi, és ennek magánföldesúri aspektusáról nem beszél. Azonban ennek ellenére nagyon jól jelzi, hogy pl. a német jogú telepítés ez csak egy telepítési forma kiváltságok biztosításával, és ez nem jelentette egyértelműen azt, hogy ezen telepítési mozgalom kezdeményezői egyértelműen német származásúak lettek volna. Ezen kérdést helyesen ismeri fel a korai lengyel parasztság történetének rendszeres leírásakor. Mint ahogy már jeleztük, így elsősorban a korai szolgáltató birtokokra, a „Hof”-ra vagy „demesne”-re vonatkozóan találunk kevés utalást, és a továbbiakban jobban szeretne tájékozódni az olvasó a fejedelmi, illetve földesúri hatalom gazdasági szerepköre közötti különbségekre vonatkozóan.

Tagányi Zoltán

MAKK FERENC

MAGYARORSZÁG A 12. SZÁZADBAN

Magyar História. Gondolat, Budapest, 1986. 231 oldal

Aligha jár messze az igazságtól a recenzió, ha az állítja, hogy a 12. század nemzeti történelmének azon periódusai közé tartozik, amely viszonylag ismeretlennek számít nemcsak az átlagolvasó, hanem még a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség körében is. Igaz, ebben az időszakban nem zajlottak le olyan döntő fontosságú események és folyamatok, mint például a honfoglalás, vagy az államalapítás, illetőleg az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak, amelyek mindig az érdeklődés homlokterében álltak, de ha hirtelenjében csak a Kálmán és Almos közti trónküzdelemre, az Almos-ági királyok hatalomra kerülésére, vagy a magyar–bizánci kapcsolatokra, illetőleg III. Béla uralkodására gondolunk, a kiragadott problémák is jelzik: a 12. század fordulatókban és izgalmas eseményekben gazdag periódusa a magyar történelemnek. Rögtön hozzá kell tennünk: hasonlóképpen mozgalmas ebben a korszakban Európa történelme is. Az egész évszázadot átfogja a pápaság és a császárság között folyó, a felszínen a főpapok beiktatásának jogáért – valójában pedig Nyugat-Európában a politikai főhatalom megszerzéséért – indított, a 11. század utolsó harmadában kirobbant, de a 13. századra is átnyúló küzdelem. Ekkor zajlik a német–római és a bizánci császár között az a vetélkedés, amelynek végső célja az Itáliát is magában foglaló antik Római Birodalom helyreállítása. Ennek során egy jelentős, új hatalmi tényezővel is számolnia kell a két császárnak: a Szicíliaira és Dél-Itáliára kiterjedő normann királysággal. A pápa 1130-ban ismerte el II. Roger királyi méltóságát, aki palermói megkoronázása után a pápa hűbérese lett. Bizánc helyzetét azonban nemcsak a normann akciók nehezítették, hanem súlyos problémákat okoztak a kilikiai örmények és a szeldzsuk-törökök meg-megújuló támadásai, valamint a birodalomtól függetlenedni akaró szerbek és bolgárok fegyveres küzdelmei is. A 12. század során két kereszties hadjárat indult a Szentföldre (1147, 1189). Közülük

elsősorban az utóbbi vetítette előre azt a bizánci birodalmat fenyegető veszélyt, amelynek bekövetkezése – Konstantinápoly elfoglalásával – majd a negyedik keresztes hadjárat alkalmával (1202–1204) vált valóra. A keresztes hadak ugyanis jelentős hatalmi tényezőt képviseltek, hiszen a fegyvertfogók nemcsak vallási célokért ontották vérüket, hanem gyakran a hódító politika eszközévé váltak. Ugyanakkor szárazföldi útjuk során fosztogatásaik révén, illetőleg bizonyos trónkövetelők potenciális támogatóiként, gyakran belpolitikai válságot is okozhattak egy adott országban. Ennek lehetünk tanúi példának okáért Magyarországon, az első és a második keresztes hadjárat során.

Az ebben az időben hódító külpolitikát folytató Német–Római Császárság helyzete sem zavartalan azonban. Erőit megosztotta és lekötötte a lombard városok, a pápa, a baszileusz, a normann és francia uralkodók elleni küzdelem, s ugyanakkor a Welf–Stauf ellentét is nagymértékben gyengítette a birodalmat. A császár másik fő riválisa, a pápa, aki az investitúraharc során a worms konkordátumban (1122) ugyan még kompromisszumra kényszerült, s akinek helyzetét 1159-ben a nyugati egyházon belül bekövetkezett szakadás – amely annak következtében támadt, hogy I. Frigyes IV. Viktor személyében olyan ellenpápát állított, aki hajlandó volt politikai célkitűzéseit szolgálni – alaposan megrendítette, a császár 1176. évi legnanoi veresége után egy évvel kötött, az investitúraharc második szakaszát lezáró békében már a német–római uralkodó fölé kerekedett. Jelentős hatalomnak számított még ebben az időben Velence is, amely az Adriai-tengeren kereskedelmi hegemonia megteremtésére törekedett, s ugyanakkor monopolizálni kívánta a levanti kereskedelmet. Ez a rendkívül bonyolult és gyakran változó európai helyzet hol hosszabb ideig fennállt, hol pedig csupán kérészetűnek bizonyuló szövetségek, szövetségi rendszerek kialakulásához vezetett, amelyekbe többé-kevésbé betagozódtak a kontinens többi államai – így Magyarország – is.

A 12. századi Magyarország történelme tehát igen szorosan kapcsolódik a kontinensen folyó – olykor annak határain is átsapó – hatalmi küzdelmekhez, s Makk Ferenc könyvének egyik nagy érdeme éppen abban tapintható ki, hogy a szerző biztos kézzel vezeti az olvasót az európai államok hatalmi-politikai csatározásainak útvesztőjében. Az Európa egészére kiterjedő konfliktusokat alaposan körüljárva, s a magyar belső fejlődést elemezve jut el a szerző a különböző problémák közötti összefüggések feltárásához, s meggyőző módon bizonyítja, hogy a 12. századra Magyarország jelentős tényezőjévé vált a kontinens politikai életének. Olyan hatalommá nőtt, amely aktív alakítója volt az európai diplomáciai kapcsolatoknak, sőt időnként – ha a belső konszolidáció ezt lehetővé tette – kihasználva a birodalmak közötti ellentéteket, még területi hódításokra is futotta erejéből. S mivel a jelzett problémák zömének gyökere a szerző által feldolgozott évszázadnál korábbi időkre nyúlik vissza, ezért Makk Ferenc igen nagy hangsúlyt fektet – véleményünk szerint helyesen – a 11. századi előzmények bemutatására. Különösen hasznosnak tűnik ez azért, mert a Magyar História sorozat eddig megjelent néhány kötete – Fodor István: Verecke híres útján... , Bakay Kornél: A magyar államalapítás, Makk Ferenc: Magyarország a 12. században, Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada – ugyan átfogó képet rajzol népünknek az őstörténettől egészen a tartományúri hatalom 13. század végi kialakulásáig terjedő időszakáról, de ebből a képből hiányzik még a 11. század részletes bemutatása. Ezt a hiást is szem előtt tartva Makk Ferenc lényegében a 11. század közepétől, az I. András és Béla herceg közötti dinasztikus országfelosztástól, a dukátus életrehívásától indítja könyvét. Ezzel igen lényeges problémára hívja fel a figyelmet, hiszen a törvényes uralkodó ellen fellépő trónkövetelők esélyeit a királyi szemben nagymértékben növelte az a körülmény, hogy a dukátus uraként a hercegek területi hatalommal rendelkeztek.

Makk Ferenc könyvének első két fejezetében érinti a király (Salamon) és a hercegek (Géza, László) közt a koronáért folyó küzdelmet, majd alapvetően a kor törvénykezési emlékeinek elemzésére támaszkodva bemutatja László és Kálmán uralkodása alatt a feudális viszonyok megszilárdulását. A megerősödött és expanzív külpolitikai lépésre magát elszánó Magyarország ekkor került összetűzésbe horvátországi és dalmáciai hódításai miatt Velencével, Bizánccal és a pápasággal. Kálmán ügyes politikával – egyrészt kihasználva a baszileusz szorult helyzetét, másrészt lemondva a magyarországi főpapok kinevezési jogáról – állandósítani tudta a magyar hódítást Horvátországban és Dalmáciában. Ugyanakkor az országon belül a magyar történelem talán legmakacsabb trónkövetelőjének – testvérének, Álmosnak – meg-megújuló hatalomszerzési kísérleteivel kellett szembenéznie. (A könyv értékes részét képezik a Kálmán és Álmos közti küzdelemről írt fejtegetések, valamint az első keresztes hadak magyarországi átvonulásával kapcsolatosan jelentkező problémák bemutatása is.)

II. István atyjától, Kálmántól ugyan erős királyi hatalmat örökölt, de az uralkodása során elszenvedett külpolitikai kudarcok aláásták a királyi hatalom tekintélyét. Ugyanakkor Álmos pártjának újbóli szervezkedése, valamint az ellenkirályok (Iván és Bors) felléptetése is jelzi: a főurak egy része elégedetlen volt II. István országlásával. Mivel II. Istvánnak nem volt fiúgyermek, ezért uralkodásának vége felé maga mellé vette Vak Béla herceget. Ezzel a lépésével az elégedetlenkedők megnyerését vélte elérni. II. Béla 1131. évi megkoronázása azt jelzi, hogy négy évtizedes trónharcok után a Kálmán-párt vereséget szenvedett, s az Álmos-ág került hatalomra.

A harmadik fejezetben a szerző az Álmos-ági királyok uralkodása alatt bekövetkezett konszolidációt tekinti át. II. Béla az aradi véres gyűlésen és a Sajó folyó közelében tartott tanácskozáson lényegében leszámolt az egykori Kálmán-párral, és Borisz legyőzésével sikeresen védte meg trónját. A belső hatalmi problémák rendezése után az uralkodó már hódító lépésekre is vállalkozhatott. II. Béla alatt került magyar kézre Közép-Dalmácia, Bosznia és Ráma. A király halálakor (1141) az országon belül számottevő ellenzéki erő nem létezett, így Vak Béla legidősebb fia, Géza, akadály nélkül szerezhetette meg a trónt. II. Géza uralkodásának 1148 és 1155 közötti időszaka a 12. századi magyar külpolitika egyik, legaktívabb periódusa. 1148-ban jött létre a két császár szövetsége, amelyhez egy időre Velence is csatlakozott. Ezzel szemben alakult meg 1148–49-ben a francia–normann–Welf koalíció. Magyarországot, a volhiniai oroszokat és a raškai szerbeket a Bizánc-ellenes tábor támogatói között találjuk. Orosz földön II. Géza csupán közvetett összetűzésbe került a baszileusszal, de a Balkánon – mivel II. Uroš támogatja – már fegyveres konfrontációkra is sor került Magyarország és Bizánc között. Az 1149-ben indult csatározásoknak 1155-ben békekötés vetett véget, amely lezárta a II. Géza kori magyar–bizánci hadakozások időszakát. A rendkívüli megterheléssel járó állandó háborúskodás azonban meggyengítette az országot, és egyben felszínre hozta az uralkodó osztályon belüli nézeteltéréseket, amelyek következtében véget ért a negyedszázados belső nyugalom.

Az 1156–1162 közötti években az európai helyzetben is lényeges változások zajlottak le. A korszak nemzetközi életét elsősorban a német expanziós törekvések felerősödése, a bizánciak dél-itáliai hatalmi restaurációs kísérlete, s a katolikus egyházon belül beállt szakadás határozta meg. A magyar királyság, amely érzékenyen reagált ezekre a változásokra, fegyveres konfrontációkba bocsátkozás helyett most már csak diplomáciai lépésekre vállalkozott. A helyzet bonyolultságát jól jelzi, hogy az említett periódusban rövid időn belül kétszer következett be jelentős fordulat II. Géza külpolitikájában (1157, 1161). Könyve negyedik fejezetében a megváltozott európai viszonyokat tárgyalja a szerző, s egyben nyomon követi Bizánc Magyarországgal szembeni expanzív törekvéseit, amelyek számára kedvező feltételeket teremtek a trónkövetelő hercegek – István és László – fellépései, illetve a feudális magyar urak párharcai. A Mánuel támogatását élvező II. Lászlóval és IV. Istvánnal szemben a törvényes uralkodó, III. István, a német–római császártól kapott segítséget.

A könyv utolsó fejezete III. Béla uralkodását mutatja be. A Bizáncból hazatérő Bélának majdnem egyéves küzdelem után sikerült csak megszereznie a királyi trónt. Esélyeit – öccsével, Gézával szemben – nagymértékben növelte, hogy mind III. Sándor pápa, mind pedig Mánuel támogatását élvezte, de a magyar uralkodó osztály döntő többségének megnyerése nem ment könnyen. Az ellenzék megtörése, a királyi hatalom megszilárdítása, s az uralkodó osztály egységének helyreállítása után Magyarország Béla országlásának második – kb. 1180-tól 1196-ig terjedő – felében olyannyira megerősödött, hogy ismét expanzív külpolitikát folytathatott. A magyar terjeszkedés elsősorban Bizánc, Velence, Halics és a szerbek irányában jelentkezett.

Makk Ferenc a 12. századi magyar–bizánci kapcsolatok avatott kutatója, aki szakpublikációiban számos korábbi téves álláspontot már megcáfolt az említett kérdéskörben és több új eredménnyel gazdagította ismereteinket. Ezek, a jelen népszerűsítő kötet révén, most már a szélesebb olvasókörzönség számára is hozzáférhetővé váltak. Makk Ferenc egyik ilyen fontos megállapítása az, hogy a magyar történelemben a bizánci beavatkozás időszakának az 1162 és 1165 közötti periódus tekinthető. Az ezt megelőző évek fegyveres konfrontációiban a magyar fél volt a kezdeményező, a baszileusz pedig csupán a status quo fenntartására törekedett, vagy éppen megtorló hadjáratot vezetett a magyarok ellen. Bizánc Magyarország hűbéri alávetésére 1162-ben tört először. Ekkor, valamint 1163-ban és 1165-ben nyíltan, 1164-ben pedig burkolt formában tett erre kísérletet. Amikor pedig a hűbéri alávetés nem járt sikerrel, akkor jelentkezett Bizánc részéről – kompromisszumként – a területi

expanzióra való törekvés. Másrészt rámutat a szerző arra is, hogy annak a korábbi nézetnek, amely Mánuel császár magyar–bizánci perszonális unió megteremtésére irányuló törekvését hangoztatta Béla személyével kapcsolatosan, nincs kütfőkön alapuló bizonyítéka.

Az öt fejezetből álló, alapvetően politikátörténetet adó feldolgozás, amely egy frappáns gazdaságtörténeti összeggést is magában foglal, a benne felhalmozott sokoldalú ismeretanyag, a szerző mértékletes – minden esetben forrásos bázisra támaszkodó – véleményalkotása révén bizonyára a Magyar História sorozat sokat forgatott – és bizonyos értelemben hiánypótlónak tekinthető – kötete lesz.

Petrovics István

PETĀR PETROV

VĀZSZTANOV'AVANE NA BĀLGARSKATA DĀRZSAVA 1185–1197 Sofia, 1985, Nauka i izkusztvo, 389 oldal

A BOLGÁR ÁLLAM RESTAURÁCIÓJA 1185–1197

Az évfordulók általában megnövelik az érdeklődést egy-egy korszak története iránt, a közvélemény várja, sőt elvárja az új kutatási eredmények közzétételét; a nagyobb publicitás lehetősége pedig a kutatás számára jelenthet inspirációt. Nem véletlen tehát, hogy e monográfia éppen 1985-ben látott napvilágot a bolgár állam megújulásának 800. évfordulója évében; olyan elődök munkájának folytatásaként mint V. G. Vasziljevskij és V. Zlatarszki.

A monográfia két nagyobb fejezetre tagolódik. Az első az 1185–86-os évek eseményeivel, a Bizánc-ellenes felkelés kibontakozásának időszakával foglalkozik; a második pedig a bolgár állam megszilárdulásának útját követi az 1187-től 1197-ig terjedő évtizedben. A szintén két részből álló hetvenoldali mellékletben a 12. század végi Bulgáriára vonatkozó forrásokból közül részleteket a szerző. A kötetet irodalomjegyzék és mutatók egészítik ki; valamint orosz, angol és francia nyelvű összefoglaló zárja.

A monográfia szerzője nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint annak a vitás kérdésnek a megválaszolását, hogy a 12. század utóján a Bizánctól függetlenedő bolgár állam a második bolgár államnak, vagy egy merőben új államalakulatlak tekintendő-e; azaz az 1018-ban II. (Bolgároló) Bazsileiosz által legyőzött és az impériumba integrált Bulgária szerves folytatása-e, vagy sem. P. Petrov a választ már munkája címével megadja: a „vazsztanov'avane” szó többféleképpen fordítható, de bármelyik értelmezésben benne rejlik az az alapjelentés, hogy valami korábban meglevőnek visszaállításáról, felélesztéséről, ismételt létrehozásáról van szó. Természetesen a munka számos más adata is ugyanezt az elképzelést kívánja bizonyítani. Így pl. az elbeszélő forrásokban szereplő „vlach/blah” elnevezés mögött nem más etnikumot (esetleg románokat) lát a szerző, hanem a „bolgár” szinonimájának tartja. (pl. reges Blachorum et Bulgarorum esetében). Hasonló tartalmúnak értelmezi P. Petrov a különböző források „Moesia”, „Bulgaria”, „Blachia” elnevezéseit is. Vélekedésének alátámasztására szolgál a függelékben közölt impozáns gazdagságú forrásválogatás. Azt azonban sajnálatosnak tartjuk, hogy a forrásokat csak bolgár nyelvű fordításban adja közre a monográfia, eredetiben csupán a bolgárokat, illetve Bulgáriát jelölő egy-egy szó vagy kifejezés szerepel. Az egymástól másfélszázadnyi idővel elválasztott két Bulgária szerves összetartozását az uralkodók személynevei közt lévő hasonlósággal, illetve Szaloniki Demeternek a bolgár államisághoz kötődő kultuszával (ld. erre a második függelék forrásait) is igyekszik alátámasztani a szerző.

Annak ellenére, hogy a problémát továbbra sem tekinthetjük lezártnak, P. Petrov munkájában az egyik álláspont igen alapos kifejtésével találkozhatunk.

A szerző kutatásainak új – és a középkori magyar történelem szempontjából is figyelemre méltó – eredménye a Petăr és Asen vezette felkelés, illetve a velük szemben indított bizánci támadások kronológiájának pontosítása. A tizennégy apróbb részeredményből álló datálásból azt emelnénk ki, hogy Petrov a felkelés kezdetét összekapcsolja azokkal a nagyarányú adókivetésekkel,

amelyeket a frissen trónra került császár (1185. szeptember 12.) 1185 október közepén rendelt el – az üres kincstári készletek pótlására és a III. Béla leányával megkötendő házasság (a bizánci–magyar szövetség 1185 szeptember végére–október elejére adathozható) előkészületeinek finanszírozására. A hatalmát konszolidáló II. Izakiosz Angelosz először hadvezéreit, Ioannész Kantakuzinát (1185. december–1186. február), majd Alexiosz Vranát (1186 március–május) küldte a bolgárok ellen. Ő maga az eddigi vélekedésekkel ellentétben (Vasziljevskij, Zlatarszki, Dujcev) csupán 1186 nyarán kezdte irányítani a bolgár-ellenes hadműveleteket.

A Balkánon is átvonuló harmadik keresztes hadjárat során szó esik III. Béla bizánci szövetségről tanúskodó magatartásáról; arra a bolgár szempontból nem elsődleges fontosságú tényre azonban nem fordít figyelmet a szerző, hogy milyen diplomáciai lépésekre vállalkozott a magyar király a keresztesek és Bizánc ellentéteinek elsimításában. A monográfia az 1197-es évhez köti a bolgár állam megszilárdulását és zárja fejtegetéseit. Hadd egészítsük ki mindezt még azzal, hogy nézetünk szerint Bulgária 12. század végi stabilizálódásában szerepet játszottak azok a politikai változások, amelyek a térségben lezajlottak; itt a II. Izakiosz Angelosz trónfosztására és III. Béla halálát követően Imre király és András herceg közti rivalizálásra gondolunk.

Bulgária története azonban a 12–13. század fordulóján és azt követően sem szűkölködik megoldatlan problémákban, amelyek vizsgálata nem tartozott a munka céljai közé.

F. Font Márta

GERICS JÓZSEF

A KORAI RENDISÉG EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 332 oldal

A középkori rendiség történetének, intézményeinek, ideológiai háttérének évtizedek óta kitüntetett szerep jut az európai történetírásban. A kérdésnek nemcsak az egyes országok, tartományok egyedi rendi fejlődésére vonatkozóan van nagy irodalma, hanem az általános érvényű tendenciák leírására vállalkozó történeti komparatisztika is nagy figyelemmel fordul feléje. Éppen ezért nagy jelentőségű, hogy a magyar történetírás a korai rendiség történetének egy minden tekintetben európai színvonalú összefoglalását mutathatja fel.

A könyv szerzője, Gerics József, évtizedek óta foglalkozik ezzel a történeti problémával. Időről időre jelentkezett egy-egy, a témához kapcsolódó kérdést tisztázó tanulmányával, most önálló kötetben tette közzé eddigi munkásságának a korai rendiségre vonatkozó eredményeit.

A munka szerkezete messzemenően alkalmazkodik a téma belső logikájához. Az első részben az európai rendi fejlődés kezdeteit tárgyalja a szerző. Külön fejezet foglalja össze a rendiség általános törvényszerűségeivel foglalkozó összehasonlító kutatások fő irányait: a korporatista és institucionalista irányzatok kifejlődését, ill. az ezek szintézisére irányuló törekvéseket. A következő egységben az egyes európai országok korai rendi fejlődésére vonatkozó kutatások szakirodalmi eredményeit vázolja fel a kötet. Imponáló a már-már áttekinthetetlen mennyiségű irodalom magabiztos kezelése, az egymásnak gyakran ellentmondó, egymással vitatkozó munkák lényeges, újat hozó elemeinek kiemelése. Jelentős érdeme ennek a résznek, hogy nem válik az egyes szakirodalmi tételek öncélú seregszemléjévé, laza halmazává, hanem a forrásokhoz szervesen kapcsolódó szintézist alkot. A vizsgálat látóköre pedig valóban átfogja egész Európát: a rendiség klasszikus formáiként számon tartott angol és francia fejlődéstől, a Magyarországon e tekintetben kevesebb figyelemre méltatott hispániai és itáliai viszonyokon át a német, a cseh és a lengyel területekig ível az európai körkép, nem feledkezve meg Skandináviáról sem.

Különleges érdeklődésre tarthat számot a korai rendiség ideológiájának előzményeit és elemeit taglaló fejezet. Az európai eszmetörténet olyan kérdéseit teszi vizsgálat tárgyává a szerző, amelyek biztos ismerete nélkül a középkori politikai mozgások, az intézményrendszer kialakulása és átrendeződése nem követhető nyomon és pusztán leírásból túlmutató, mélyebb elemzése nem vihető

végbe. Két – a későbbi rendi fejlődés szempontjából alapvető – jogelv kialakulása és fejlődése elevenedik meg. Elsőként a „király császár a maga országában” közismert elv eszmétörténeti háttérét bontja ki Gerics József. Elemzése I. Gelasius pápa 494. évi, a pápa és a császár hatalmának egymáshoz való viszonyát kifejtő levelétől töretlenül ível IV. Ince pápa és Szent Lajos francia király 1247. évi, a pápai javadalomadómanóyzást és adóztatást tárgyaló vitájáig. Eközben az európai feudalizmus alapintézményeire vonatkozó kérdések válnak világossá. A római birodalom felbomlását követően kialakuló germán királyságokban az egyház öntertelmezése lényeges új vonásokkal bővült. Különösen az 589-ben katolizált nyugati gót Hispániában figyelhető meg a folyamat. (Ebben jelentős szerep jut az évszázadokkal később is nagyhatású Sevillai Isidorus elméleti munkásságának.) A megkeresztelkedett barbár Heerkönig helyét ez a felfogás az egyházon belül jelölte ki. Ennek jeleként az olajjal való felkenés rítusa által szakramentálisan is megalapozta a királynak a püspökéhez hasonló, egyházkormányzati jogokkal és kötelességgel együtt járó méltóságát. Ezt a fejlődést, a Karoling-kori királyeszmény kialakulását a 829. évi párizsi zsinat tette teljessé. Ugyanerre az időszakra jellemző a császárságról vallott nézetek átalakulása: a hegemonializmus, a „sok nép” felett való uralom tette a kortársak szemében Károlyt császárrá, még római megkoronázása előtt. Hasonló jelenség figyelhető meg a frankok szomszédságában, az angolszász és hispániai területeken is, ahol azonban a kifejlődő Karoling univerzális hatalmi igénnyel szemben, éppen a frankokkal szembeni önállóság hangsúlyozása színesítette a nyers hegemonializmust. Összességében a gregorianizmus előtti Európában éppen a király egyházfősége, egyházkormányzati önállósága jelentette a függetlenség legbiztosabb mércéjét. Ezt az eszmerendszert a gregorianizmus szívós harcban zúzta szét az egyházfogalom teljes klerikalizálásával, a világiak, és főképp az uralkodók, abból való kirekesztésével.

Az új helyzetben a római jog feléledése szolgáltatott érvrendszert a szemben álló felek államelméleti felfogásának kialakításához; a császárság és a pápaság küzdelme mellett az egyes nemzeti királyságok önállóságának, a császársággal való egyenjogúsága hangoztatásához is. Ugyanakkor a római jogból eredő *universitas (communitas)* elmélet középkori kidolgozása alkalmat adott arra is, hogy az uralkodói hatalomnak az alattvalók kiváltságos csoportjai által történő korlátozását is megfogalmazza, megeremtve ezzel a rendiség intézményeinek ideológiai alapjait.

A kötet második része foglalkozik a korai magyarországi rendiséggel. Mivel ennek kibontakozásában „a társadalmi alapok viszonylagos fejletlensége miatt különösen fontos szerepe volt az egyháziak ideológiai és szervező munkájának” (218.1), ezért először ennek fejlődését, főbb irányait fejt ki a szerző. Elsőként a magyar királyok szuverenitását valló elmélet nagyhatású kidolgozójának, Hartviknak a forrásait ismerhetjük meg. A püspök az „apostoli királyság” megalkotásával kettős célt szolgált. Megfogalmazta a császársággal szembeni önállóság igényét, ugyanakkor a magyar királyoknak az egyházzal kapcsolatos jogosítványai mellett olyan korszerű érvelést hozott fel, amelyek képesek lehettek kiállni a gregorianizmus támadásait. A 12–13. század során a kánon- és római joggal megismerkedő magyar jogtudósok az ország szuverenitásának védelmében 1290 táján már az uralkodói hatalom teljességét jelentő *auctoritas imperandi* kifejezéssel jellemzik a magyar király hatalmát. Ugyanezek a jogászok azonban az államkormányzat másik tényezőjeként a rendi *universitast* jelölik meg. Ennek megjelenése a hazai forrásokban a 13. század folyamán jól nyomon követhető. Tartalmilag – a szó használata nélkül – már Anonymusnál fellelhető, az 1222. évi Aranybulla ún. ellenállási záradékának „*universi et singuli*” szóhasználatára pedig kétségtelenül az *universitas* meghonosodásának a jele. Az *universitas regni* elméletének végső kidolgozását a 13. század második felének krónikásai végezték el: a kulcsszerep ebben a „húntörténet” Kézai által megfogalmazott változatának jutott. Az elmélet gyakorlati, államkormányzati működését a Morosini Albertino „honosítását” tárgyaló oklevél és az 1298. évi törvény, a korai magyar rendi fejlődés ideológiai betetőzése dokumentumainak elemzése mutatja be.

A továbbiakban a rendi intézményrendszer kialakulását követhetjük nyomon. A korábban a királyi tanács által képviselt *regnum* az 1267. évi dekrétum által nemeseknek elismert királyi szerviensekkel bővült ki, ugyanakkor ennek az új értelmezésű nemességnek a képviselői szervei is – a forrásokból kikövetkeztethetően jórészt a király ösztönzésére – kiformalódoóban voltak. A király országos jogszolgáltató tevékenysége jelentette azt az alapot, amelyből a nemesség együttes megjelenésével, a határozatok meghozatalában való érdemi részvételével kifejlődött a *nascentis* állapotú országgyűlés.

A folyamatos, lassú rendi kibontakozás III. András korában ugrásszerűen meggyorsult. Új intézményként jelent meg a királyi tanács választott *consiliarius*okkal való kibővítése a bárókkal szemben a nemességgel való szövetségkeresés jegyében. Állandóan működő központi bíróság jött létre a király által kinevezett és közvetlenül tőle függő alországbíró vezetésével. Jogintézmények szabatos megfogalmazása segítette elő a jogrend megszilárdulását. Az átalakulás irányítói a magyar püspöki kar tagjai voltak. Életútjuk feltárása olyan személyi és szellemi kapcsolatokra irányítja a figyelmet, melyek működésük, törekvéseik forrásait, indítékait világítják meg. Hosszabb elemzés fejti ki a sokat vitatott „*exclusis quibuscunque baronibus prout moris est*” kitétel szándékos többértelműségét, a főpapság és a nemesség utópisztikus szövetségének azon törekvését, hogy ha kell, „bármiféle báró terhe nélkül, amint az szokás” kormányozzák az országot.

Az Utószóban állapítja meg a szerző a hazai korai rendiség helyét az európai és magyarországi fejlődésben. A korai magyar rendiség közvetlen európai mintáját az aquileiaiban lelte fel, kiemelve, hogy az egyes intézmények párhuzamosságán túl erre utalnak a magyar politikának a 13. század második felében hagyományos friauli kapcsolatai, valamint az is, hogy a „főpap-fejedelem állama különösen . . . vonzó minta lehetett a magyar püspöki kar szemében, hiszen ott a rendek békés úton szereztek részt a hatalomból” (321.1). Ami a hazai viszonyokat illeti, III. András állama kétségtől messze megelőzte korát. A társadalmi bázisául kiszemelt köznemesség fejlődésének még korai szakaszán állt, nem volt képes hathatós támogatást nyújtani a főpapságnak a rendszer fenntartásához, különösen a király halála után. A korai rendiség léte azonban arra irányítja a kutatás figyelmét, hogy III. András és munkatársai a 13. század végén is képesek voltak – ha viszonylag rövid ideig is – korszerű és működőképes kormányzati rendszert létrehozni, s így a magyar királyi hatalom általánosnak tekintett hanyatlását a továbbiakban jóval árnyaltabban kell vizsgálnunk. Vitéz János és köre, a 15. századra megérett társadalmi feltételek közepette kibontakozó magyar rendi állam megalapozói pedig, számos elméleti és gyakorlati kérdés megoldásában támaszkodtak a III. András-kori eredményekre.

Gerics József kötetének szilárd eredményei, a további kutatásokat megtermékenyítő szempontjai a munka helyét a magyar medievisztika alapküvéi között jelöli ki.

Zsoldos Attila

SZ. JÓNÁS ILONA

ÁRPÁD-HÁZI SZENT ERZSÉBET

Életek és korok. Akadémiai Kiadó, 1986. 212 oldal

A magyar történetírásnak egyik legéletrevalóbb vállalkozása az 1970-től H. Balázs Éva szerkesztésében megjelenő Életek és korok c. sorozat. Nem egyszerű életrajzok, hagyományos biográfiák ezek, amelyek nyomon követik egy emberi személyiség kanyargós életútját, hanem minden történeti személyiséget úgy mutatnak be, mint az egyénnek és a társadalminak a konkrét emberben megvalósuló egységét, lett légyen az akár a magyar munkásmozgalom, akár az újabb kori vagy éppen a középkori történet kimagasló személyisége.

Sz. Jónás Ilonának Árpád-házi Szent Erzsébetéről halálának, majd szenttéavatásának 750. évfordulója alkalmából megjelent könyve a sorozat újabb csúcspontját jelenti. A könyv az ikonográfiai sémákból kiemelve, a 13. század valóságos közegében mutatja be Erzsébet alakjában a kor megváltozott uralkodónői és általános női eszményképét, és választ keres arra a kérdésre is, hogy miért volt olyan nagy vonzóereje példájának századokon keresztül. Mindezzel a szerző nemcsak egy lenyűgözően érdekes élettörténetet ad kezünkbe, hanem egy új műfajt is teremt az eddig inkább szépirodalmi, leíró műfajnak számító szentek életírásának, a hagiográfiának történettudományi jellegű szentek élettörténetévé, hagiológiává való átalakításával. Ennek programját a szerző így foglalja össze: „Megismerni a szentek életét annyi, mint megismerni a kort, a környezetet, amiben az emberek éltek. Minden foglalkozás, minden társadalmi réteg – uralkodó, pápa, lovag, kereskedő vagy koldus – megtalálta a szentek között a maga példaképét.” (29.)

A könyv nyolc tömör, rendkívül sokat mondó fejezetben foglalja össze Árpád-házi Szent Erzsébet életútját. Amit hitelesen megtudhatunk róla, az igen kevés: egy oldalon összefoglalható. A könyv az életrajzi vázlat után az Erzsébetről szóló irodalommal, hagiográfiával ismertet meg bennünket. A szent életének forrásait – Lábán Antalt követve – két csoportra osztja. A történeti életrajzok közé számíthatók az Erzsébet világi pap gyóntatója, lelki vezetője, a szigorú, de nem kegyetlen Marburgi Konrád által IX. Gergely pápához írt levél, az Epistola Conradi és a Dicta IV ancillarum c. irat, amely Erzsébet udvarhölgyeinek és szolgálóinak tanúvallomásait tartalmazza. Ezekről a történeti forrásoktól függnék a legendás életrajzok, amelyeknek összefogozódó szálait a szerző finom forráselemzéssel fejté szét.

Ezután az életszentség korabeli fogalmával és típusaival ismerkedünk meg. Majd részletes elemzést kapunk Erzsébetnek a ferences eszmei és érzelmi világhoz való kapcsolódásáról. Bár – a közhittel ellentétben – Erzsébet nem tartozott a ferences harmadrendbe, hanem egyszerű, a világban élő penitenciás nővér volt, mégis korának valamennyi szentje közül ő valósította meg legteljesebben Szent Ferenc eszméit. A szeretettel gyakorolt karitás, a vidám szívvel másokért végzett önfeláldozó munka, a másoknak való örömszerzés a ferences magatartásnak és Erzsébetnek legjellemzőbb vonásai.

De minek köszönheti Erzsébet korokon és határokon átnyúló tiszteletét? – veti fel a kérdést a könyv. A 12–13. században a városoknak, a „középkor legszebb virágainak” (Engels) megjelenésével gyökeres változás megy végbe a vallási életben, mégpedig – nem mint eddig hitték – a vallásosság csökkenése, hanem éppen ellenkezőleg, növekedése irányában. A világiak tömegesen kapcsolódnak be a vallási életbe, és a korábbi, külsőségekben kimerülő, a papok által uralt liturgikus vallásosság helyett egy mélyebb, bensősegebb, az Istennel való személyes kapcsolaton nyugvó vallásosságra vágynak. Ez a helyzet az egész európai társadalom számára új igényeket vet fel. Ennek megfelelően az egyház új erkölcsi és magatartásbeli formákat dolgoz ki. A szentek, különösen a női szentek kultusza nem csökken, sőt növekszik, de ugyanakkor eszmei tartalmában átalakul. A keresztény uralkodónőtől már nem csupán olyan öncélú szerzetesi erények gyakorlását várják el, mint a türelem, a szerénység, az alázatosság, hanem olyan szociális erények megvalósítását is, mint az alázat nélküli, a betegség, amely túlradó szeretetében már nem ismer határt. „Erzsébet életrajzában a karitatív tevékenység meghalad minden más erényt.” (72.)

Ugyancsak változást figyelhetünk meg az aszketikus életeszmenyben. Erzsébetnél is megfigyelhető még a test és a lélek gyötrése, amelyet szigorú gyóntatója, Marburgi Konrád kényszerít ki belőle. Ő azonban ezeket inkább csak elviseli, de nem tekint a tökéletesség netovábbjának. Sokszor kelt fel éhesen a gazdagon megterített lakoma asztalától, mert nem evett a „jogtalannak” ítélt ételből. De ha nem kellett ilyesmitől tartania, vígan lakomázott ő is társaival. Örült férje oldalán a vidám lovaglásoknak. Teljes önkifosztása már-már a misztikus szenteket idézi, de számára a legfontosabb mindvégig a hasznos tevékenység maradt. Éppen ezért nem vonult kolostorba, holott megtehetette volna, hanem a világban élve igyekezett megvalósítani a szentség ideálját, mint egyszerű penitenciás nővér.

Ez az élethivatás nem zárta ki a kétkezi fizikai munkát sem. Ha elfogyott a karításra szánt pénz, gyapjút font, és eladta egy kolostornak. „Begina lett tehát, egyszerű fonónő, aki ugyanakkor nemcsak a maga megélhetéséért dolgozott, de szegényes jövedelmét is megosztotta szegényeivel és betegeivel.” (99.) A munkában való egyenlőség magával hozta a társadalmi egyenlőség bizonyos formáját is. Nem engedte magát „úrnőnek” szólítani, hanem csupán „te Erzsébetnek.”

Új volt végül Erzsébet házassági eszménye is. Házassága szerelmi házasság volt egy olyan korban, amely elsősorban a nemzetség fenntartásában és a feudális birtokok egyesítésében látta a házasság célját, és kizárta abból a szerelmet, az egymásnak való örömszerzést. A trubadúrok lantján felzengő szerelem sosem a saját, hanem mindig egy idegen feleségnek szólt. (110.) A mai emberben csupán az kelt némi megütközést, hogy lemondott gyermekeinek neveléséről (96, 98.), nyilván azért, hogy teljesen szociális-karitatív tevékenységének élhessen.

Mindezek alapján fenntartás nélkül egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy „Szent Erzsébet erényei kora leghaladóbb eszméinek feleltek meg... Olyan társadalomnak, amely egyre jobban megízlelte az élet örömeinek lehetőségét, már nem elégedett meg a túlvilági örömek vágyával, hanem élvezni kívánta az evilági életet is, de még nem merte, büntudata, félelmei rettegése visszatartották.

Hogy félelmétől megszabadulhasson, szüksége volt a lemondásra, az önkifosztásra, a példaképre" (187–188.), olyanokra, mint Árpád-házi Szent Erzsébet.

A könyv utolsó fejezetei az Erzsébet-kultusz meglepően gyors kibontakozásáról tájékoztatnak. Ebben – Erzsébet vitathatatlan létszentsége mellett – a legkülönbözőbb egyházi és világi érdekek találkoztak. A kultuszt a Német Lovagrend kezdeményezte, de a ferences rend vitte el valamennyi társadalmi réteghez. A domonkosok, a ciszterciek is felkarolták. Erzsébet szülőházájában, Magyarországon elsősorban a királyi család ápolta Erzsébet tiszteletét. Szélesebb körben nálunk is a ferencesek terjesztették el kultuszát, mégpedig főképp a Németországból jött és német városokban letelepedett ferencesek. A német városok Erzsébet-tiszteletében eredeti és új hazájuk iránti kettős kötődésük jutott kifejezésre. A kultusz rohamosan meghódította az egész országot olyannyira, hogy később alig akadt hazánkban templom, amely valamilyen formában ne őrizte volna az ő emlékét. A történeti Magyarország területén 122 patrocíniumáról tudunk.

A könyv szövegét instruktív térképek, irodalmi tájékoztató, leszármazási táblázatok és jól összeválogatott, szép kiviteli 23 kép, valamint képgyűjék egészíti ki.

A recenszensnek alig van észrevételezni valója. Az egyház szerepét – még az eretnekhez való viszonyában is – általában helyesen ítéli meg a szerző. Elvértve azonban található olyan megfogalmazás is, amely nem veszi tekintetbe, hogy az egyház igazi funkciója a feudális rendszerben nem a közvetlen uralom (115.), hanem a teljes rendszer működésének ellenőrzése és szabályozása. Kissé erőltetettnek érezzük azt a problémafelvetést, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet „gloria Teutoniae”-e vagy „gloria Hungariae” (46–53.). Az egyház katolikus, azaz egyetemes, „nemzetközi” – helyesebben: nemzetfölötti – jellegénél fogva minden nemzet szentje az egész *Repubblica Christiana*, az egész keresztény közösség szentjének számított. Egyforma joggal énekelhette hát Erzsébetről szóló himnuszában a magyar ciszterci: „Örvendj, boldog *Magyarország* / Krisztus ajándéka felett” és a német ferences: „örvendj fényes ivadékkal / Tündöklő *Németország*. . .” Az Erzsébet-kultusz hazai és külföldi emlékeit is ki lehetne még egészíteni néhány adattal, de természetesen teljességre itt nem lehet törekedni. Igazában ezek közül csupán egynek mellőzését sajnálom, a nápolyi Santa Maria Donna Regina 25 képből álló freskó-ciklusát. Ez Szent Erzsébet legendáját eleveníti meg olyan epikus részletességgel, amilyenhez hasonlót csak a kassai és a lübecki templomokban láthatni. A freskó-ciklus megrendelője Árpád-házi Mária királyné, V. István lánya, Anjou II. Károly nápolyi király hitvese, aki így kívánt áldozni szent nagynénje emlékének. A freskók mestere Pietro Lorenzetti köréhez kapcsolható.

Végül szóvá kell tennünk a könyv egyetlen komolyabb szépséghibáját, a latin szavak helytelen írását, ill. szedését. Íme néhány mutatóban: *suarissimo adore* (17.) – *suavissimo odore* helyett; *Institutio Moriales* (18.) – *Institutio Monialis* helyett; *ob injuria* (23.) – *ob iniuriam* helyett; *deberaramus* (125.) – *deberemus* helyett; *Jacobus Voragina* (176.) – *Iacobus a Voragine* helyett stb. Az „in septem castris regni Hungariae” (168.) pontos fordítása: Magyarország hét várában, azaz Erdélyben. Magyar szövegben kissé furcsán hangzik Szent Alexis élete (129.) – Szent Elek élete helyett, a *leprosus* (184.) a leprás vagy bélpoklos helyett.

Sz. Jónás Ilona Árpád-házi Szent Erzsébet c. műve olyan alkotás, amely nemcsak az Életek és korok sorozatnak, hanem egész történetírásunknak díszére válik. Minthogy a vallási ihletésű hagiológia is egyre inkább törekszik arra, hogy a szentek életét és tevékenységét a történelmi környezettel szoros összefüggésben tárgyalja, és az egyéniségen túlmenően ennek társadalmi hatását is vizsgálja, megvan a lehetőség a hagiológia egyházi és világi művelői közti termékeny együttműködésre.

Bellér Béla

MAJA PHILIPPI

**DIE BÜRGER VON KRONSTADT IM 14. UND 15. JAHRHUNDERT.
UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE UND SOZIALSTRUKTUR EINER
SIEBENBÜRGISCHEN STADT IM MITTELALTER**

Böhlau Verlag. Köln–Wien, 1986. 335 oldal

**A BRASSÓI POLGÁROK A 14–15. SZÁZADBAN.
TANULMÁNYOK EGY ERDÉLYI VÁROS KÖZÉPKORI
TÖRTÉNELMÉRŐL ÉS TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSÁRÓL**

Kevés olyan város van Kelet-Közép-Európában, amelynek középkori történetéhez oly bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre, mint Brassóhoz. A város gazdag levéltári anyagának tetemes része nyomtatásban is hozzáférhető, a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt I–VI.* (1886–1918) és az *Urkundenbuch zur Geschichte der Sachsen in Siebenbürgen I–III.* (1892–1938), IV–VI. (1975–1981) kiadónak köszönhetően. A brassóiak havasalföldi kapcsolataira vonatkozó forrásokat is közzétette Ioan Bogdan a századfordulót követő években megjelentetett munkáiban. Mindezek ellenére azonban ez ideig nem született olyan monográfia a középkori Brassóról, amelyben a híres kereskedőváros szociális tagozódásáról, gazdaság- és társadalomtörténetéről olvashatnánk. Ez annak ellenére is így van, hogy a város kereskedelme és kézműipara történetének egyes szegementumai nagyon is alaposan feltártak. Épp ezért a hézagpótló munkák közé tartozik Maja Philippi könyve.

Az első két fejezetben alapos ismertetést ad a szerző Brassó 13–15. századi történetének lényeges pontjairól. Összegzése egyben *agenda* is a városra vonatkozó szakirodalomban való eligazodáshoz. Szükség is van erre, hiszen mind a szász, mind a magyar és a román történetírás igen sok alapos munkával járult már hozzá a város történetének megírásához. Az erdélyi várostörténetben sajnos kevés a Maja Philippi könyvéhez mérhető olyan munka, amely ennyire mentes lenne a három nyelv valamelyikének nem-ismeretéből származó „barrier”-ektől.

A szerző alcímének megfelelően elsődlegesen a szász városok „világában” kívánja elhelyezni Brassót. Mivel Brassó életében különleges szerepet töltött be a Havasalfölddel való kereskedés, ez s a havasalföldi politikai viszonyok változásai érthetően fontos helyet kaptak a könyvében. A szerző vizsgálódásai során mindig szem előtt tartja a magyar királyságban lezajlott változásokat is. Jól igazodik el a 14–15. századi magyar belpolitika sokszor igen bonyolult szövevényeiben. Arra azonban egyáltalán nem törekszik, hogy a brassói gazdaság és társadalom fejlődés sajátosságait a magyarországi vagy kelet-közép-európai városfejlődés igen gazdag szakirodalmából leszűrhető megállapításokkal magyarázza. Nemcsak arra gondolunk, hogy a szász városok – így Brassó – jogállását nem hasonlítja össze a magyar tárnoki és személynöki városokéval, hanem leginkább arra, hogy Sopron, Buda, Kassa, Pozsony és Kolozsvár (amelyek az utóbbi kivételével a 14–15. században mind német városok) gazdaság- és társadalomtörténetéből levont tanulságok segítséget adhatnak a brassói változások megértéséhez is. Kár, hogy a szerző nem ismeri Granasztói Györgynek a Századok 1972. évi 2. számában a 15. századi Brassó társadalmi tagozódásáról írott tanulmányát, amely sok fogódzót adhatott volna a magyar és a kelet-közép-európai városfejlődés sajátosságai közötti eligazodásban. Ugyancsak sajnálattal konstatáltuk, hogy Kubinyi András tanulmányait sem találtuk meg a szerző irodalomjegyzékében, pedig a magyar professzor tanulmányai sok hasznos adalékkal szolgálhattak volna a brassóiak más magyarországi városokkal való kapcsolatainak alapos feltérképezéséhez.

Maja Philippi könyve a társadalmi tagozódás, a hivatali mobilitás feldolgozásában rendkívül újszerű. Teljesen ismeretlen területet világít meg a brassói klérus viszonyainak vizsgálatával. Könyvében úgyszintén a *novum* erejével hat mindaz, amit a brassóiak egyetemjárásáról írt.

A szerző nem véletlenül választotta a 15–16. század fordulóját vizsgálódásának végpontjául; mint ahogyan azt könyvében kifejti, a 16. században Brassó elvesztette korábbi jelentőségét. Véleményünk szerint Maja Philippi eltúlozza Brassó 16. századi hanyatlását. A brassói gazdaság dekonjunkturáját a törökök fekete-tengeri és balkáni hódításaival hozza kapcsolatba, hogy azok korlátozták volna a Fekete-tenger felől Brassóba vezető levante-kereskedelmi utak forgalmát.

Munkájában sajnos visszaköszön a Wilhelm Heyd-i nézet a Levante-kereskedelem hanyatlásáról, amelyet oly sokan kritizáltak. Fernand Braudel is „*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*” című 1949-ben megjelent könyvében a 16. századi Levante-kereskedelmet vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az 1530-as évekre ismét felvirágzott a földközi-tengeri kereskedelem. Ez az újabb konjunktúra a brassóiakat is érintette. Az 1503. évi brassói vámnaplóból levont tanulságot – amelyre már Pach Zsigmond Pál a Századok 1978. évi 6. számában is rámutatott –, hogy a fűszerkereskedelemben visszaszorultak a brassóiak, s helyüket a havasalföldi kereskedők vették át, Maja Philippi a válság egyik fontos megnyilvánulásának tartja. Ebben azonban nem a brassóiak hanyatlását, hanem a Levante-kereskedelemben kialakuló munkamegosztás egyik állomását kell látnunk. A jól funkcionáló román közvetítő réteg továbbra is kiszolgáltatta maradt a brassói nagykereskedőknek, mivel ők voltak a további és a magyarországi forgalmazók, mint ahogyan Pach Zsigmond Pál az említett tanulmányában meggyőzően bizonyítja.

Abban Maja Philippinek teljes egészében igaza van, hogy a nyugat-európai városokkal való összevetésben Brassó a 16. században nyilvánvalóan hanyatlík. Ennek okát azonban nem a kereskedelemben kell keresnünk, hanem abban, hogy Brassót és hozzá hasonlóan a legtöbb kelet-közép-európai várost nem érték olyan gazdasági és technológiai kihívások, mint amilyenek következtében létrejött az új atlanti világ. A „modern kor” által megkövetelt méretek mögött messze eltörpültek a középkor adta lehetőségek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Brassó a 15. századra „kiélte” mindazt, amit a Levante-kereskedelemből hasznot húzni lehetett: a város elérte a csúcst. Tovább lépni éppúgy nem lehetett, mint Velencében, ill. másutt Itáliában. Brassó azonban nem önmagához, nem az adott régióhoz képest hanyatlott – sőt évszázadok múlva is Erdély egyik legfontosabb városa –, hanem a nyugat-európai városokhoz képest. Ebben az is közrejátszott, hogy Brassóban kiemelkedő szerepe csak a kereskedelemnek volt. A kézműipar csak a 15. század második felében kezdett felvirágozni. Ennek a további megújulásához azonban olyan felfelvőpiacra lett volna szükség, amely a várost innovációra készítette volna. Ezzel azonban sem Erdélyben, sem Havasalföldön nem számolhattunk. A hiány adta előnyökből, a gondosan megőrzött technikai fölényből évszázadokig megőrizhette a város különleges helyzetét. Ez azonban a gazdaság megmerevedéséhez vezetett. A Diploma Andreanum nyújtotta elzárkózás pedig a társadalmi struktúra megmerevedéséhez s ugyanakkor a német etnikum megmaradásához vezetett.

Hóvári János

ASTRIK L. GABRIEL

THE UNIVERSITY OF PARIS AND ITS HUNGARIAN STUDENTS AND MASTERS

During the reign of Louis XII and Francois Ier

United States Subcommission for the History of Universities
University of Notre Dame, Notre Dame, Indiana (USA)
and

Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Main, 1986. 238 oldal

A PÁRIZSI EGYETEM MAGYAR HALLGATÓI ÉS VEZETŐI

A szerzőnek 1936-tól kezdve több tanulmánya jelent meg a párizsi egyetemen járt magyar diákokról és a magyarokat is magába foglaló angol–német nemzetről, amely a középkorban egyike volt az egyetemen működő négy nemzetnek a francia, a normann és a pikard mellett. Az angol–német nemzet nagy nemzetközi tanuló társaságot tömörített Angliából, Skóciából, Írországból, a német-római birodalomból, Németalföldről, Dániából, Svédországból, Lengyelországból, Ausztriából és a

magyar királyságból. Az angol–német nemzet szereplőire vonatkozólag aránylag gazdag forrásanyag maradt meg az egyetem hivatalos íásaiban, részben a Liber procuratorum-ban. (A procurator a nemzet egyik vezetője volt, akit a közösség választott, és akinek joga volt a nemzet gyűlését egybehívni, ahol közös kérdésekről döntöttek. A procurator részt vett a Facultas artium ülésein és az egyetemi közgyűlésen is.) A másik hivatalosan vezetett könyv a Liber receptorum volt (a receptor szintén a nemzet vezető tisztviselője, kincstartója volt). A procurátorok könyve 1332-től 1492-ig megmaradt, és viszonylag csak kevés évről hiányzik az anyag. A receptorok feljegyzései pedig végighúzódtak a 15. század nagy részén. A két sorozat részben belenyúlik a 16. századba is. Az angol–német procurátorok könyvét 1492-ig közzétették az Auctuarium Chartularii Universitatis Parisiensis sorozatban. Egyik kiadója Ch. Samaran, aki a felszabadulás után a Magyar Országos Levéltár meghívására Magyarországon is tartott előadást, és Gabriel halásan emlékezik rá mint egyik külföldi mesterére. A Liber receptorum 1425/26-tól 1483/84-ig terjedő anyagának kiadásában maga Gabriel is részt vett. Az itt ismertetett kötetben jórészt kiadatlan forrásanyagot dolgoz fel, ami még fokozza munkája értékét.

Gabriel a forrásanyaghoz igazodva mintegy 30 évet dolgozott fel és a címben megjelölt két francia uralkodó (XII. Lajos és I. Ferenc) csak nagyjából korjelölő; a munka lényegében a 15–16. század fordulóját világítja meg. 9 fejezetben a magyar diákokat aszerint mutatja be, amint megjelentek Párizsban. A végén 2 fejezetben összefoglaló képet ad a korszak magyar diákjairól, beilleszkedésükről az egyetem közösségébe, utal magyarországi egyházmegyéjükre, ahonnan jöttek, kapcsolataikra Magyarországgal, anyagi helyzetükre, az angol–német nemzet magyar tisztviselőire, más egyetemek látogatására stb. Sokféle színes képben villantja fel a szereplőket. Az 1494-es évet az indokolja, hogy itt fejeződik be a Liber receptorum nemrég publikált III. kötete. Az 1525/26-ik évet a török veszedelem Magyarországra zúdulása határozza meg, ami véget vetett a magyar diákok párizsi tanulásának. A vihar közeledtét már előbb is lehetett érezni: az 1523/24. tanévtől hiányoztak a magyarok az angol–német nemzet hallgatóinak sorából.

A munka nagy súlyt vetett a statisztikai adatokra, és a számszerű ábrázolást többször is alkalmazza. Megtudjuk, hogy 1495/96. és 1525/26. között 21 magyarországi diák tanult a párizsi egyetemen. De a receptor számadatai 44-et sorolnak fel, mert egyetemi rangsorban, az elért fokozat szerint csoportosítja a diákokat: baccalaureusok, licenciátusok, incipientes. Így ugyanazok a tanulók az évek során különféle csoportokban szerepelhettek. Az egész angol–német nemzet a magyarok nélkül 1803 diákot tett ki. A magyarok a nemzet összhallgatóságának 2,1%-át adták.

Ez az adat csak a többi egyetemek látogatottságának ismeretében értékelhető. A mozgás, változás bemutatására Gabriel 5 évenként közöl számadatokat. 1500-ban 107 magyar tanult külföldön, számuk évenként változott, a legalacsonyabb volt 1515-ben (51), 1520-ra megint emelkedett (83). A magyarok megoszlása néhány európai egyetem között: Párizsban 1500-ban 2,79%, 1520-ban 7,22%, az itáliai egyetemeken, Rómában, Bolognában 1500 körül még 1%-ot sem tesznek ki, a többi feldolgozott években 2% vagy valamivel magasabb volt. A legtöbb diák 1500-ban Bécsben (46,73%) és Krakkóban (36,45%) tanult, és 1520-ra is kevéssel esett vissza a számuk. A külföldi egyetemek látogatása és rajtuk keresztül a kultúrközpontok kisugárzása annál fontosabb, ha meggondoljuk, hogy Magyarországon ebben az időben nem volt egyetem.

A Párizsban járt 21 diák közül 8-nak a származáshelyét is megadták, 6-an az erdélyi egyházmegyékből, 4-en a pécsiéből, 3-an az eszergomiból kerültek ki, öt további egyházmegye 1–2 diákot küldött francia földre.

A diákok anyagi helyzetére következtetni lehet a bursába fizetett taksájuk szerint. A szegény (juravit paupertatem) nyilván nem fizetett, s ilyenek főleg az erdélyiek között voltak. A magyar diákok többsége 4 solidus taksával a középen állott, míg a leginkább jómódúak 10 solidust fizettek. Ilyen volt összesen 2.

Az angol–német nemzet tisztviselőjének a magyarok közül is választottak, 5-en viselték a procurátorságot, Várdai Balázs a procurátori tisztség után a receptorságot is megkapta.

Egyesekre több életrajzi adat is van az egyetem íásaiban. Így pl. az említett Várdai Balázs, aki az egri egyházmegyéből jött, kiemelkedő tanuló volt, mindkét vezető tisztséget elnyerte, megválasztották reformátornak is, ami szintén a bizalom jele lehetett. 1522-ben viszont idő előtt kellett távoznia tisztségéből, és elhagynia Párizst, egyrészt az ottani pestis miatt, másrészt az otthoni súlyos bajok miatt: hazáját a pogányok pusztították, és egy részét meg is hódították. Ez az 1521-es török támadásra

utalt, amikor Szulejmán szultán hadai birtokba vették az ország kapuját, Belgrádot több szerémségi várral együtt. Várdai Balázs, amikor búcsút vett a párizsi egyetemről, egyszerű szavakban megindító módon az összes tanároknak, a jelenlegieknek és a jövődöknöknek vidám lelkületet, hosszú életet és boldog halált kívánt.

A munkában még sok olyan rész van, amelyeket szintén érdemes volna kiemelni. De csak két kérdésre szeretnék röviden utalni. Egyrészt az egyetemi követekre, hírvivőkre, akik 1500 km távolságból több magyarországi egyházmegyét felkerestek, kapcsolatot létesítettek a diákok és a szülők, a diákok és az egyházi felettesek között stb. Másrészt az angol–német nemzet egyetemi kalendáriumára, a Liber Nationis pergamineus-ra, amelyet 1366. július 22-én kelt rendelkezésre szerkesztettek folyamatosan, és amely az egyetem kiváltságlevelit és rendeleteit, továbbá az angol–német nemzet megőrzésre érdemes okleveleit tartalmazta. Később bevették a magyar procurátorok magyar szentek ünnepét más nemzetek kiemelkedő szentjeinek évfordulóit közé. Ebből az látszik, hogy a magyarok megőrizték otthoni hagyományait az idegen földön is.

Talán az olvasó hiányérzetét kelti a szép kiállítású és képanyaggal gazdagon ellátott kötetben, hogy viszonylag keveset tud adni a magyarországi diákok további életéről, miután elhagyták Párizst. Ezt maga Gabriel is szóvá tette előszavában: külföldön dolgozva nem tudott felhasználni nagyobb mértékben magyarországi forrásokat, főleg a kiadatlan anyagot, Pl. az említett Várdai Balázsról elmondja, hogy Várdai Pál eszergomi érsek titkáráként dolgozott mint locsmándi főesperes, majd a győri káptalan prépostja, de nem ismerteti a közte és a káptalan közötti ellentéteket, amelyek céloznak arra is, hogy nem nemesi eredetű családból származott, miként Várdai Pál sem. (Iványi Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Budapest, 1918. 30. 1.) Az egyetemtörténetnek különben egyik hasznos tanulsága annak a szórványos anyagnak a feltárása, hogy mi lett a diákokból; de még a későbbi századokban is sok esetben nehéz kiegészíteni a magyarországi diákok életrajzát.

Az nyilván a fordítás pontatlanságából származik, hogy Báthory Andrást „országos várkapitány”-nak mondja, valószínűleg országos főkapitány helyett, ami fontos közjogi tisztség volt a török elleni védőrendszerben. Báthory András különben erdélyi vajda és Ferdinánd egyik megbízottja volt az Erdély átadásáról szóló megállapodáskor 1551-ben.

Még inkább emelte volna a gazdag statisztikai anyag áttekintését, ha grafikonok is készültek volna a kötetbe.

Összegezve: Gabriel A. sok újjal fejlesztte tovább eddigi eredményeit, több övtizedes tudományos munkásságát. Értékes anyagot közöl a párizsi egyetemre a 15–16. század fordulóján, valamint az ott tanuló magyar diákokra és a Mohács előtti Magyarországra, egyúttal szempontokat ad az egyetem-történeti kutatás számára. A török hódítással viszont megszakadt a külföldi kapcsolat, és a 16. század második felétől új központokba mentek a diákok Magyarországról. A szerző munkájával is igyekezett hozzájárulni a Pázmány Péter által alapított magyarországi egyetem alapításának 350-ik évforduló-jához. Az értékes munka megjelenését a Notre Dame Egyetem áldozatkészsége tette lehetővé.

Sinkovics István

JOHANNES DE THUROCY CHRONICA HUNGARORUM I. TEXTUS.
ED. ELISABETH GALÁNTAI ET JULIUS KRISTÓ
BIBLIOTHECA SCRIPTORUM MEDII RECENTISQUE AEVORUM.
SERIES NOVA VII. RED. ANTONIUS PIRNÁT ET LADISLAUS SZÖRÉNYI

Budapest 1985. 332 oldal

Thuróczy krónikájának kérdése 1956-ban merült fel, amikor szovjet részről úgy tervezték, hogy egy kétnyelvű sorozatban jegyzetelten adják ki. A sorozat célja a kelet-közép-európai népek múltjának megismerése volt, a korábban megjelent kiadványokban a cseh Cosmas és a lengyel Gallus krónikája volt olvasható eredeti latin nyelven és orosz fordításban, bőséges jegyzetekkel ellátva. Magyar részről Mályusz Elemér javaslatára Thuróczy krónikájának kiadását tervezték, „mert utoljára a XVIII. században jelent meg nyomtatásban, s így a nehezen hozzáférhető munkák közé számít, szöveg-hagyományja tisztázatlan, magyarázó jegyzetek nem készültek hozzá, s egyáltalán a munkához kapcsolódó

problémák feltáratlanok” voltak (Mályusz E.: A Thuróczy krónika és forrásai [Tudománytörténeti tanulmányok 5.] Budapest 1967, 7.1.). A kiadás előkészítése során Mályusz Elemér nemcsak a jegyzeteket készítette el, hanem hosszabb, bevezetőnek szánt tanulmányban felvázolta krónikáink fejlődését, elemezte Thuróczy forrásait és munkamódszerét, bemutatta az egyes részek szerzőit (i.m.). Ez a bevezetés magyarul 1967-ben jelent meg, amikor a szovjet sorozat folytatását már felfüggesztették. A Thuróczy-krónika szövege változatlan állapotban maradt, Mályusz is Schwandtner alapján (Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, Vindobonae 1766) dolgozott. 1978-ban egy magyar fordítás látott napvilágot a Bibliotheca Historica sorozatban (Thuróczy János A magyarok krónikája, Budapest), a fordító és az utószó írója középlelatin filológiánk atyamestere, az azóta sajnos elhunyt Horváth János volt. A latin szöveg kiadásának feladatát az újraindított Juhász László-féle sorozat szerkesztő bizottsága vállalta magára, s most megszületett a sorozat 7. kötetként a klasszika-filológus Galántai Erzsébet és a történész Kristó Gyula együttes munkája. Mindenképpen nagy lépést jelent ez a kiadvány, mert most már a Budai és Dubnici krónika kivételével középkori történeti irodalmunk modern és megszerezhető kiadásban áll rendelkezésre.

A Juhász-féle sorozatot is, az újraindítottat is elsősorban a filológiai érdeklődés jellemzi, a latin szöveget igyekszik hibátlan nyelvi formában közölni. Thuróczy esetében a szöveg megállapításának alapját két ősnymtatvány alkotja, az 1488. március 20-án Brünmben, majd ugyanazon év június 3-án Augsburgban napvilágot látott kiadás. A kettő elméletileg teljesen azonos szöveget tartalmazna, ha Augsburgban nem készítették volna két verziót. A két verzió mögött a kiadást finanszírozó budai kereskedő, Feger Theobald üzleti számítása húzódik meg: egyrészt a brünni kiadást akarta a délnémet városok piacára dobni, másrészt tekintetbe vette III. Frigyes császár érzékenységét, és gondosan törlötte Mátyás minden osztrák sikerét, még az olyan nyilvánvaló tény is, mint amilyen Bécs és Bécsújhely elfoglalása volt. Összesen tehát három variánst kellett tekintetbe venni, az eltérések még így sem nagyok, mert az augsburgi második verzió csak az utolsó fejezetéből hagyott ki egyes részeket, újat sehol sem tett hozzá. Meglepő módon azonban a szerzők más kiadásokat is bevontak a szövegrekonstrukcióba anélkül, hogy ennek szükségességét megindokolták volna. Bongarsius (Jacques Bongars) 1600-i frankfurti kiadása szemmel láthatólag a brünni vagy az azzal azonos augsburgi kiadást vette alapul, javításai sem haladják meg a humanisták szokásos emendációját, amikor a magyaros formában írt neveket (pl. Niconem-et Nolaum-ra) vagy klasszikus neveket (pl. Nicopolitane-t Nicopolitane-ra) javította. Talán szabad ebből azt a következtetést levonni, hogy eredeti kéziratot a derék francia diplomata sem szerzett magyarországi utazása során, nem tudhatott hát többet, mint ami az ősnymtatványokban található. Még meglepőbb, hogy Schwandtner kiadását is felhasználták, s az olvasó nem egészen érti, mit keres ez a szerző a kritikai jegyzetben, még akkor sem, ha az ősnymtatványokban szereplő Inphis-t ő javította a helyes Memphis-re. A Budai krónikát az 1973-as facsimile kiadásban, a Dubnicit eredetiben (OSzK) használták. Az olvasóban az a benyomás alakul ki, hogy a két szerző többet vállalt, mint amennyire szükség lett volna.

A Juhász-féle kiadás – amely tulajdonképpen a klasszikus szövegek kiadásában híressé vált lipcei Teubner cég rendszere – szerint az egyes fejezeteken belül minden mondatot sorszámmal láttak el a jobboldali margón, aminek az volt az előnye, hogy nem fejezet- vagy lapszámra, hanem mondatra lehetett utalni; nem kellett sokat olvasni, hogy az idézett részt az ember megtalálja. A sorozat újraindításakor ezt a rendszert megtartották, így jelent meg Ransanus (Epithome rerum Hungarorum, ed. P. Kulcsár, Budapest 197) és Vitéz leveleinek meg beszédeinek szövege (Iohannes Vitéz de Zredna Opera quae supersunt ed. I. Boronkai Budapest 1980). A most megjelent kötet ezt a rendszert elhagyta, mégpedig kétszeresen is. Először is a számozás nem fejezeteken belüli, hanem elejétől végéig folyamatos, így aztán az 1024. egységgel végződik. Másodszor ismeretlen okból – mert az előszóban erről semmi sem található – egy szám alatt nem egy, hanem hol kettő, hol három, hol több mondat szerepel. Első tekintetre a számok az ősnymtatványban szereplő nagybetűket követik, de ez sem állja meg mindenütt a helyét. Eltekintve attól a kötelezettségtől, hogy a sorozaton belül megjelenő munkának minden tekintetben követnie kell a sorozat rendjét, elveszett az idézésnél mutakozó előny is. Nem világos, hogy az új sorozat szerkesztői miért járultak hozzá ahhoz, hogy a Thuróczy-kiadás kiváljon a sorból, és ezzel precedenst teremtsen. Ugyanígy nem világos, hogy miért nem ragaszkodott a klasszika-filológus a jól bevált – és nyilván számára jól ismert – rendszerhez. A történész munkáját ez az újítás – ha annak lehet nevezni – nem könnyíti majd meg.

Az egész munkán átfutó számozás még egy szempontból érthetetlen. Thuróczy krónikájának tagozódása réges-régóta ismert, utoljára Mályusz Elemér mutatta be napnál világosabban (i.m.). A kiadók ezt pontosan tudják, az előszóban el is mondják, de akkor miért nem álltak meg a számozással az egyes részek végén?

A szöveget olvasva néha az a benyomás alakul ki, hogy az interpunctioval sincs minden rendben. Nem vagyok filológus, ennél fogva nem merek határozottan nyilatkozni, de arra mégis felhívnam a figyelmet, hogy Horváth János a fordításban nemegyszer másutt határozta meg a mondat végét, mint a mostani kiadás. Félek, hogy ekkora szaktekintélyt nem lett volna szabad mellőzni.

A jegyzetek a legszorosabban a szövegre vonatkoznak, mint a szerzők maguk elmondják, még a bibliai idézeteket sem oldották fel. Eljárásuk jogosnak tűnik, mert a sorozat következő két (!) kötete Mályusz Elemér jegyzeteit tartalmazza majd, és hamarosan (*brevi*) nyomdába kerül. Remélhetőleg ez valóban rövid időt jelent, mert a szöveg csak ezekkel a jegyzetekkel válik majd igazán kritikai kiadássá és a *Scriptores* méltó párjává.

Fügedi Erik

STEFÁNIA MERTANOVA

IUS TAVERNICALÉ

Štúdie o procese formovania práva tavernických miest
v etapách vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15–17. stor.)
Veda, Bratislava 1985, 254 oldal

TANULMÁNYOK A MAGYARORSZÁGI TÁRNOKVÁROSOK JOGFEJLŐDÉSI FOLYAMATÁRÓL A TÁRNOKI SZÉK ALAKULÁSÁNAK KÉT KORSZAKÁBAN (15–17. SZÁZAD)

A szabad királyi városok egyik csoportja tárnoki ítélőszék néven ismert feljebbviteli fóruma szervezeti alakulásának, illetve a tárnokjog írott forrásainak elemzésén keresztül az egységes tárnokjog kialakulásának és további módosulásainak két fontos korszakát tárja fel a gondos és széles körű forráskutatásra támaszkodó szerző. A monográfia tehát nem a tárnoki szék rendszeres intézmény-történetével – ennek jó ismeretét feltételezi –, hanem annak az előbb említett, eddig kevésbé kutatott két speciális területével foglalkozik.

A monográfia időkeretei között az 1456–1526 közé eső első korszakot az első fejezet címe így határozza meg: „A tárnokjog egységesítésére és kodifikálására irányuló tárnokvárosi törekvések megnyilvánulásai a tárnoki ítélőszék megszilárdulása idején” (15–87. oldal). Nagy Lajos uralkodásának végétől kíséri figyelemmel azokat a forrásokat, amelyek a tárnoki ítélőszék szervezetének belső átalakulására vetnek fényt. A tárnoki bíróság korábban kizárólagosan nemesi tagjait fokozatosan a királyi városok küldöttei váltják fel. Ebben a folyamatban nagy szerepe volt Zsigmond király 1405-i dekrétumának, melyben a szabad királyi városok bírósági jogát a polgári és bűnügyekben egyaránt biztosította, illetve azok fejlebbvitelét az anyavárosok bíróságához, vagy a tárnoki ítélő székhez. Ámbár Zsigmond már 1402-ben elrendelte, hogy a tárnoki székhez minden város két képviselőt küldjön, Mertanová újabb adatok sorával igazolja, hogy a rendelet csak fokozatosan érvényesült, és a tárnoki bíróságra ülnököket küldő városok köre és száma is változó volt. A tárnoki ítélőszék szervezetének végleges kialakulását az 1456. március 9-i statútum jelzi. Ennek értelmében az ítélőszéket a tárnokmester és a hét, név szerint meghatározott, királyi város – Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Eperjes és Bártfa – ülnökei alkotják.

Az egységes tárnokjog kialakulásának folyamatát ugyancsak számos új adat fényében vizsgálja. Ennek szükségességét az egyes szabad királyi városok eltérő jogszokásainak a feljebbviteli fórum szintjén felismert ütközése indítja meg. Itt megjegyezzük, hogy ez az ütközés kétirányú folyamatot váltott ki, a közös nevezőre hozható városjogokat egyesítő törekvést, illetve az összeegyeztethetetlenek elkülönülését és más feljebbviteli fórumhoz való csatlakozását.

A tárnokjog autentikus gyűjteményének kialakulását a korábbi magyar kutatás Zsigmond király korába, az újabb pedig a 15. század közepére helyezi. Mertanová annak alapján, hogy Újlaki Miklós szlavón bán helyi földesúrként már 1473 előtt megerősítette a tárnoki joggyűjtemény használatát Újlak város perrendtartásában, kialakulását az 1460-as évekre helyezi.

Ezt követően gondosan felsorolja a tárnokjog egykor Budán őrzött autentikus gyűjteményének két – a nyergesújfalui meg az újlaki – másolat közvetítésével ránk maradt újabb keletű másolatait. Tekintettel arra, hogy a nyergesújfalusi kézirat eredeti példánya szintén elveszett, figyelmét az újlaki kézirat belső szerkezetének vizsgálatára fordítja, amelyet teljes szövegével II. Lajos 1525. december 13-i kiváltságlevele őrzött meg.

A régi budai jogkönyv, meg a török hódoltság kezdetéig Budán őrzött autentikus tárnokjoggyűjtemény közti különbséget főként abban látja, hogy amíg az ősi budai jogkönyvet a jogszabályok rendszertelen felsorolása jellemzi, addig a tárnokjog autentikus gyűjteményének újszerűsége éppen a szétszórt jogszabályok rendszerezésében, az íratlan szokásjog rögzítésében és egységesítésében mutatkozik meg. A tárnokjog autentikus gyűjteményének létrejöttét bizonyítja, hogy a szabad királyi városok tárnoki székhez tartozó csoportjában a partikuláris jog felett az egységes jogszemlélet aratott győzelmet. Wenczel Gusztávtól és Kubinyi Andrástól eltérően, akik a tárnokjog-gyűjtemény szerzőségét a budai bírónak, illetve az egyik budai tanácsagnak tulajdonították, Mertanová a tárnoki városok küldöttei megállapodásából fakadó közös alkotásnak tekinti.

A tárnokjog gyűjteményének jura civilia sorozatát 1479-ben Laki Túz János tárnokmester egy perrendtartási gyűjteménnyel egészítette ki. Magát a régi perrendtartást ez idő tájt egy vizsgálat keretében tárták fel. Erre utal a „Queritur” formula is. A fennmaradt másolatok gondos vizsgálata eredményeként elkülönítette bennük a budai meg a kassai csoportot.

A jogfejlődés ezután a tárnokvárosok harmadfokú bíróságának, a második fellebbezési fórumnak, a personalis presentiaenek rendtartási szabályzatát hozta létre, amelyet II. Ulászló 1499-ben szentesített.

A monográfia II. fejezete az 1526–1723 közti éveket „A tárnoki városok jogalkotó tevékenysége a tárnoki ítélőszék önálló fejlődésének korszakában” cím alatt tárgyalja (67–132. oldal). A fejezet felépítése azonos az előzővel. Szentpétery Imre és Veres Miklós feltevésével szemben új forrásanyagra támaszkodva bizonyítja, hogy a tárnoki ítélő szék 1528–1541 között is működött, sőt egyre határozottabban az önálló hatóság jellegét vette fel. Amíg a király az előző időszakban gyakran az ügyviteli menetbe is beavatkozott, ebben az időszakban ez már megszűnik. A tárnoki ítélőszék üléseire egyedül a tárnokmester küldi a meghívókat.

Buda elvesztése után, a gyakorlatban azonban már 1529 óta, Pozsony lett a tárnoki szék székhelyévé, ami formális megerősítést csupán az 1595-i statútumban nyert. Ettől az évtől kezdve a tárnoki ítélőszék a szentgyörgynapi ülés helyett – a nehéz katonai és gazdasági helyzet miatt – a mindenkor országgyűlés első napjára tette át a rendes ülésnapját. Mindez 1702-ig maradt érvényben. Az elesett Buda és Pest helyett ez idő tájt kerül a tárnoki városok sorába Szakolca (1577-ben), majd hosszas küzdelem után Modor (1607-ben, ill. 1613-ban), majd Kőszeg és Kismarton (1662-ben); a felszabadító háború következtében Debrecen (1693-ban), Zágráb (1703-ban), majd hosszas huzavona után Buda és Pest Szegeddel és Szatmárral együtt visszatért a tárnoki székhez (1703–1722), ahova 1723-ban Komárom is felvételt nyert.

Mertanová véleménye szerint a tárnokjogi gyűjtemény Budán őrzött autentikus példányának elvesztésére már 1529-ben is sor kerülhetett, amikor szinte Buda valamennyi lakosa elmenekült. A zűrzavaros idők, az ország két részre szakadása, egyaránt hozzájárultak a tárnoki városok jogainak sokirányú megsejtéséhez. Ezek az okok váltották ki a tárnoki városoknak a tárnokjog gyűjteményének felújítására irányuló törekvését. Ezt a felújított, de ugyancsak elveszett gyűjteményt nevezi Mertanová G kéziratnak. Ennek négy másolatát lelte meg, úgymint a két eperjesi német kéziratot (G₁ és G₂), az eperjesi latin kéziratot (G₃) valamint az alsóausztriai latin kéziratot (G₄). Tartalmi jegyeik alapján valamennyit az újlaki tárnokjogi gyűjtemény másolataként azonosította. Más összefüggésben még a kassai 1541-i másolatot (F) is ezek közé sorolja. Miután Zrínyi Miklós tárnokmestere alatt megkezdett tárnoki ítélő széki jegyzőkönyv már a fentiekkel azonos előszóval bír, a tárnokjog új autentikus gyűjteményének keletkezését 1541–1559 közé helyezi.

Ezután figyelmét a tárnokjog gyűjteményét tartalmazó további ismert, illetve az általa

felfedezett kéziratok vizsgálatára fordítja. Köztük a budapesti, eddig ismeretlen kéziratra (OSzK Kt. Quart. Lat. 873.), melyet CH-val jelez, illetve a H₁-nek nevezett sárospataki, a Cromer-féle kassaira (H), egy további budapesti kéziratra (D), amelyről Kovachich készített szövegkiadást, valamint a D₁-ről még Bártfán 1701-ben készített latin–magyar kiadásra (H₂). Ezek összefüggéseire, egymással való kapcsolatára vonatkozó vizsgálatának eredményeit a III. Melléklet áttekintő táblázata foglalja össze (151. old.). Gondos elemzés eredményeként sikerrel mutatja ki ezeknek az újlaki gyűjteménytől való függőségét (Lásd a 104. oldalon az áttekintést).

Pálffy Péter, figyelmen kívül hagyva a tárnoki ítélőszék illetőségét, 1561-ben egy kisjelentőségű ügyet az országbíró elé vitt. Ez váltotta ki a tárnoki városok ellenállását, és Zrínyi Miklós tárnokmesterral közösen a tárnoki városok bíraskodási jogának védelmét. A nehézségek fokozódása következtében Pozsony városa 1602-ben már II. Rudolffhoz fordul, hogy intézkedjen a tárnokvárosok jogának tiszteletben tartása érdekében, amit a tárnokvárosok márciusi tanácskozása is újabb felirattal támogatott. Végül 1602. augusztus 13-án II. Rudolf kibocsátotta a felújított tárnokjogi gyűjteményt tartalmazó és megerősítő kiváltságlevelét. Egy héttel később pedig nyílt parancsot tett közzé, amelyben minden fórum számára kötelezővé teszi a tárnoki jog elismerését.

A felújított joggyűjtemény elemzésénél némi nehézséget okoz, hogy az eredeti kiváltságlevel pillanatnyilag lappang. Ezért véglegesen nem dönthető el, vajon az 1499 táján keletkezett „*Articulus de testamentis speciali privilegio comprehensis*” 1602-ben bekerült-e az új joggyűjteménybe, vagy csupán 1603-ban pótolta a hiányt az uralkodó. Az új kódexet első ízben 1609-ben Bártfán Jakob Köss adta ki, melyet számos kiadás követett.

Az 1602-ben kiváltságlevellel megerősített tárnokjogot azonban sorozatosan gyöngítik az 1608 és 1647 közti országgyűléseken hozott törvények, különösen az az intézkedés, amely a bűnügyekben a megyei bíróságok joghatóságát a városok rovására szélesítette ki. Ez vezetett a bányavárosok, a személynöki városok és a tárnokvárosok közös összefogásához, ami már egy újabb, a könyv keretén kívül eső korszak kezdetét jelzi.

Végül azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy vajon a tárnokjog gyűjteménye, amelyben büntetőjogi intézkedések is találhatók, teljes egészében a tárnokjog fogalma alá vonható-e, vagy sem? Az 1602-i kiváltságlevellel ugyanis a polgári ügyek fogalma alatt csak a tulajdonjogi, örökösödési és kötelmi jogot érti, azt is 60 és 300 arany forint közötti értékben. Mertanová azonban kimutatja, hogy a tárnoki ítélő szék, a kiváltságban megszabott kereteken túl bűnügyekkel is foglalkozott, továbbá a céhek viszályaival és magánvétségekkel, úgymint becsületsértéssel, a bíróság megsértésével és kisebb erőszakosságokkal. Eppen ezért szerinte nem tekinthető egyértelműnek az, hogy kívül estek-e ezek az ügyek a tárnoki jogon.

A tárnoki ítélőszék joghatósága 1602 után a bekebelezett tárnoki városok mellett, bizonyos utalások szerint más királyi városokra is kiterjeszthető volt. 1582 után pedig királyi rendelet következtében a bányavárosokra is kiterjedt. A tárnokvárosok bíróságai ebben a második periódusban már más városok polgárainak, illetve egyházi intézmények meg nemesi személyek pereiben is eljárnak.

A 138 oldalas művet három, mellékletként közölt, táblázat egészíti ki. Az első a tárnokjoggyűjtemény 37 forrásának jelzetét, keletkezési idejét és a bennük foglalt jogszabályok fajtáit összegezi (143. old.). A II. tábla az 1541–1569 közt készült, felújított tárnokjogkönyv újlaki köréhez tartozó tíz másolatának tartalmi és szerkezeti mutatója. (147. old.) A III. tábla pedig az összes ránkmaradt kézirat filiációját mutatja be (151. old.).

A IV. melléklet az egykor Budán őrzött autentikus tárnokjogi gyűjtemény elvesztése után, az újlaki tárnokjogi gyűjtemény alapján 1541–1559 közt felújított, ugyancsak elvesztett autentikus példányához (G) legközelebb álló két eperjesi német fordítás közül eredetiben ránk maradt – Mertanová jelölési rendszerében (G₁) – példányának teljes szövegközlése (153–233. old.).

Választását, mivelhogy a magyar tárnokjog német szövege mind ez ideig kiadatlan volt, helyeseljük. Mindenesetre szerencsésnek tartottuk volna, ha oszlopos szedésben közölte volna mellette az általa alsó-ausztriainak nevezett (NÖ vagy G₄) latin kéziratot is. Nem pusztán azért, mert a tárnokjog forrásainak azonos körébe tartozik, hanem főképpen azért, mert benne még négy olyan tételt is találunk, amely a G₂-ben nem szerepel: 1. De usura, 2. De attestazione conjuratorum, seu de purgatione canonica, (magyar nyelven); 3. Articuli iuris consuetudinarii Tabula Regia observari soliti; és 4. A székelyek privilégiuma és jogszokásai 22 artikulusa.

Ezen a helyen szeretnénk megjegyezni, hogy a tárnokjog fejlődésére ható, igazán jól feltárt és sokoldalúan alátámasztott negatív társadalmi jelenségek (pl. a tárnokjog sérelmére elkövetett hivatali intézkedések, egyéni túlkapások stb.) vizsgálata mellett azonos helyet kellett volna biztosítani a pozitív jelenségek dokumentálásának is. Erre mindkét periódusban lett volna mód. Így például érdemes lett volna megvizsgálni, milyen hatást gyakorolt Hunyadi Mátyásnak a városok számára igen kedvező politikája a tárnoki ítélőszék megszilárdulására, illetve a tárnokjog egységesítését célzó törekvések kibontakozására és érvényesülésére, hiszen mindez az ő uralkodása alatt (1458–1491) valósult meg. Hasonlóképpen milyen politikai megfontolások vezették II. Rudolfot és II. Mátyást a tárnokvárosok irányában tett kedvezmények nyújtására, a tárnokvárosok számának növelésére, illetve mik voltak a nemesi rendek városellenes törekvéseinek igazi motívumai, beleértve például a városok által zálogjogon bírt nemesi birtokok miatti ellenségeskedést.

Más apróságokkal itt nem érdemes részletesen foglalkozni. Azokat, mivel nem érintik a mű érdemi részét, a szaklektoroknak kellett volna észrevenni. Ezek közé tartozik (pl.: a *sacra corona* fogalmának pontatlan, laza magyarázata az 58. jegyzetben, vagy „Felső-Magyarországnak” mint közigazgatási fogalomnak fel nem ismerése a 71. oldalon, ahol „Horné Uhorsko” helyett az ugyancsak pontatlan „v horných krajoch Uhorska” áll, melyet később a hódoltság idején bekövetkezett területi veszteségek hatására „13 vármegye”-ként tartottak nyilván, melynek központja az ide tartozó 11. jegyzetben is említett Kassa volt. Továbbá a huszita hadak betöréseinek, illetve Giskra János felsőmagyarországi kapitányságához kapcsolódó egészen más jellegű politikai szerepének elavult irodalom alapján keletkezett téves összemosódása (40. old.), vagy a Szent György napján kezdődő rendes tárnoki ítélő széki ülésnek „április 24-e körül” típusú, egyfajta bizonytalanságot sugalló meghatározása, illetve Pálffy Péternek a mágások közé való sorolása 1561-ben, holott csak fia Miklós nyerte el a bárói címet 1581-ben (106. old.) stb.

Ezzel szemben úgy érezzük, hogy az igazán fáradságos és kiterjedt levéltári kutatások nyomán feltárt tárnokjogi tárgyú gyűjtemények kéziratos példányainak – a kritikai szövegkiadások apparátusában elengedhetetlen – betűjelzésekkel kifejezett megnevezésének használata a monográfiában nagymértékben nehezíti az egyébként remek szerkezeti összehasonlítások és elemzések jó megértését. Úgy érezzük, sokkal szerencsésebb lenne a szövegben például a G_2 helyett a „Ms. Germ. Bartfense II”, illetve az alsó-ausztriai, vagy G_4 kézirat helyett egyszerűen „bécsi” kézitról beszélni, mennyivel egyszerűbb lenne az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Cod. 365 esetében a „pozsonyi latin SLR (értsd: Summa Legum Raimundi) kézirat” helyett egyszerűen „Ebendorfer-kódexre” hivatkozni. A könyv rendszeres végigolvasása nélkül ugyanis aligha lehet könnyen értelmet adni ezeknek a betűjelzeteknek, amelyeknek a kritikai szövegkiadás hiányában nincs valóságos értelmük.

A középkori és kora újkori magyar és horvát közéleti személyiségek és írók nevének elszlovákosításából eredő számos zavar és probléma kérdését itt nem kívánjuk tárgyalni, mert – amint az a 13. oldalon található szerkesztőségi megjegyzésből kiderül – a Veda, a Szlovák Tudományos Akadémia Kiadóvállalata szerkesztőségi beavatkozásának, és nem a szerző elhatározásának következménye.

Stefánia Mertanová monográfiája a tárnoki ítélőszék szervezetének és a tárnokjog fejlődésének általa vizsgált két korszakában korábbi ismereteinket számos, lényegbevágó és jelentős új felismeréssel gazdagította. Elért eredményeiért annál is inkább megilleti az elismerés, mert vállalta és sikeresen előre is mozdította egy eddig alig kutatott terület feltárásának fáradságos ügyét. Sőt, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a mostanában kibontakozó új szlovák történetírás keretében is a tárgyilagossága, illetve a szlovák szakirodalom határait átlépő – valóságosan elolvasott és figyelembe is vett – magyar és német szakirodalmi ismeretei hazáján belül példát ritkító színvonalat biztosítanak könyvének, amely kétségtelenül a magyar jogtörténet fontos forrásává lesz.

Püspöki Nagy Péter

CSAPODI CSABA–TÓTH ANDRÁS–VÉRTESY MIKLÓS

MAGYAR KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Budapest 1987, Gondolat. 542 oldal

Bár az elmúlt évtizedekben sok könyvtártörténeti monográfia és tanulmány jelent meg hazánkban, köztük több nagy könyvtárunk (részben vagy egészében feldolgozott) története: az összefoglaló magyar könyvtártörténet megírása mindeddig váratott magára. (Előzményként egyedül A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében c. szöveggyűjtemény két kötete említhető, mely az egyes korszakok bevezető fejezeteiben a könyv és könyvtár együttes történetének – természetesen szűkszavú – vázlatát nyújtja.) Pedig a tárgy a történettudomány több részterülete szempontjából is lényeges: lényeges mint művelődéstörténet, mint intézménytörténet, mint mentalitástörténet. A művelődéstörténet számára a könyvtár az emberiség szellemi táplálékának legfontosabb letéteményese, egy szűk kör vagy egyes személyek részére speciális célkitűzéssel összegyűjtött könyvegyüttesektől kezdve a minden állampolgár számára nyitva álló, az emberiség tudásanyagának lehető teljességét nyújtó óriáskönyvtárakig. Mint intézmény, a könyvtár, céljai és gyakorlata szempontjából egyaránt, leginkább a múzeumhoz hasonlítható; de a múzeumok természetszerűleg sohasem válnak olyan széles hatókörű, a köz- és magánélet csaknem minden területét érintő intézményekké, mint a könyvtárak. A mentalitástörténet szempontjából a könyvtártörténet azért rejt magában tanulságokat, mert benne minden más művelődési intézménynél pontosabban lemérhető: milyen volt a viszonya egy-egy korszaknak, egy adott társadalomnak a műveltség kérdéséhez. Könyvtár létesítése ugyanis (s minél régebben történt, annál inkább) nagy áldozatokat kíván: anyagi áldozat mellett rendkívüli erőfeszítéseket a könyvek folyamatos gyűjtése, őrzése, gondozása vonatkozásában. Ugyanakkor a könyvtár haszna nem térül meg látható, mérhető módon (annyira sem, mint az iskoláké), sem anyagi, sem erkölcsi tekintetben.

E szempontok együttes jelenléte teszi a könyvtártörténetet sokrétű, bonyolult stúdiummá. A könyvtártörténetbe – az intézményi fejlődés, mint alap mellett – beletartozik a könyvtárakkal kapcsolatos kulturális és politikai célkitűzések, elvárások története, az állománytörténet, a könyvtári anyag rendszerezésének, magának a könyvtári munkának története, a könyvtáralapítók, könyvgyűjtők, könyvtárosok személyiségének bemutatása, a könyvtárosok, mint réteg története, a könyvtárak szerepe a társadalomban.

A kötet szerzői – bizonyára felmérve egy első monográfia szerepét a tudományág történetében, s számot vetve terjedelmi lehetőségeikkel is – a magyar könyvtártörténetet elsősorban mint intézménytörténetet mutatták be. Ebben olyan példákat követhettek, mint a könyvtártörténet klasszikus művei, Vorstius Grundzüge-je és a Milkau-féle könyvtári kézikönyv történeti kötete: a könyvtárak világtörténetét tartalmazó mindkét műben az egyes intézmények története a rendező elv. Hasonlóan hozzájuk, a magyar könyvtárak történetének kézikönyvét alkották meg szerzőink, minden további könyvtártörténeti kutatás adatgazdag, nélkülözhetetlen alapját, s a könyvtárosképzés eddig nehezen nélkülözött segédeszközét. További művekre vár az eszme- és művelődéstörténeti vonatkozások bővebb kibontása, s könyvtárügyünk elhelyezése Közép-Kelet-Európa könyvtárainak körében.

A kötet három ismert könyvtáros szakember műve, akik a mű megírásakor sok vonatkozásban saját rész kutatásaikra támaszkodhattak. Csapodi Csaba 110 lapon a kezdetektől 1711-ig vázolja a fejlődést: Tóth András 90 lapon 1711 és 1867 között: Vértesy Miklós két fejezete: 1867–1945 (110 lap) és 1945–1984 (90 lap).

Az első főfejezet tehát a magyar könyvtártörténet hét évszázadát mutatja be. Az első alfejezetben Csapodi legrégibb, 11. század végi könyvleltárunktól kiindulva a 14. századi székes-egyházi, káptalani, szerzetesi könyvtárakra, magánszemélyek könyvtáira vonatkozó oklevelekig, valamint az Anjouk udvarának magas színvonalú könyvkultúráját bizonyító pompás kódexekig sorra ismerteti azokat a dokumentumokat, melyek könyvtárak létéről tanúskodnak. Tudjuk, hogy a magyar történelem viszontagságait minden kulturális dokumentum közül talán a kódexek szenvedték meg leginkább. A Magyarországon készült vagy használt kódexeknek számos okból csak elenyésző töredéke maradt fenn, s elpusztult a létüket igazoló dokumentumok zöme is. A fáradtságos munkával összerakott kép így is egy eleven, emelkedő színvonalú középkori könyvtárfejlődést mutathat be.

A középkori könyvtártörténet második, 1401–1526 közötti szakaszát (melyet talán túlzás egészében „fénykor”-nak nevezni), bőségebb forrásanyag, gazdagabb fennmaradt kódexanyag jellemzi. E korszak csúcspán a 15. század második felében humanista főpapok művésziileg nagyértékű kódexeket őrző könyvtárai állanak, s természetesen a Bibliotheca Corviniana. Ez az a pillanat, amikor a könyvtár funkciója is megváltozik: az egyházi feladatok ellátásához (valamint az ezekre való felkészüléshez) szükséges könyvek együtteséből a korszerű műveltség egészét közvetíteni kívánó létesítmény lesz. „A könyvtár válik a szellemi élet embereinek igazi környezetévé, a szellemi munka, a vitatkozás, a szimpozionok otthonává” – írja Csapodi. A fejlődés útja ugyanakkor kanyargós. A fejlődés másik ágán (s ez az ág termő) változatlanul vallásos tartalmú, de részben már magyar nyelvű kódexeket őriznek a szerzetesrendek könyvtárai. Az egyes könyvtártípusok és a magánkönyvtárak dokumentumainak ismertetése végül pusztulásuk leírásába kell, hogy torkolljék: Mohács, a török uralom egyfelől, a reformáció s a könyvnyomtatás elterjedése, másfelől nemcsak véget vet a középkori kódexek világának, hanem zömében meg is semmisíti akár hétköznapi, akár kimagasló értékű alkotásait.

A következő rész mégis optimizmust sugall: „A fegyverek közt sem hallgatnak a múzsák.” Valóban nem: a magyar történet e két mostoha évszázada alatt terjed el a nyomtatott könyv, s válik az eddiginél hasonlíthatatlanul szélesebb rétegek igényévé, életének részévé az olvasás. A késő renaissance világi könyvtárak, a protestáns egyházi és iskolai, majd az újjáéledő főpapi és szerzetesi könyvtárak, a városi polgárok és az erdélyi fejedelmek könyvtárai viszonylag jelentős mennyiségű, értékes tartalmú könyvanyag őrzőhelyei. Persze, e két században, ahogy keletkeznek, úgy pusztulnak is a könyvek a hadi események során, s különösen az ország középső, töröktől megszállt részén. A fejezet 1711-ben egy békésebb kor jobb könyvtári feltételeinek reményével zárul. (Kár, hogy nem zárul még egy összefoglaló fejezettel, mely a könyvtárakra, könyvtárosokra vonatkozó nem nagyszámú általános érdekű adataira visszautalna, s a magyar fejlődést a közép-európai fejlődés egészébe beillesztené.)

A második főfejezet az 1711–1867 közötti mintegy három évszázadot három korszakra bontva tárgyalja (1711–1772: az újjáépítés kora; 1771–1799: a felvilágosodás kora; 1800–1867.), az intézménytörténeti alapokra felépítve a korszak könyvtárügyének művelődés- és társadalomtörténeti vonatkozásait is. Ugyanakkor a fejezet – elhelyezkedésénél fogva – felveti az egész kötet korszakolásának problémáit. Az 1526–1711 évek könyvtártörténete ugyanis – a nyomtatott könyv megjelenése, valamint az 1526. év jelentősége folytán – szorosabban kapcsolódik a második fejezethez, mint az elsőhöz; az 1849–1867 közötti (könyvtártörténetileg nem jelentős) időszak viszont inkább a kiegyezés utáni korszak előkészítője, mint a reformkor és 48/49 folytatója. A kötet második főfejezetéül tehát – új kiadás esetén – az 1526–1849 közötti mintegy három évszázadot javasolom, belső korszakhatárként 1711-et és 1790-et ajánlva.

Hogy a jelenlegi belső korszakhatárok is vitathatóak (véleményem szerint a könyvtári fejlődésben az 1772–1799 közötti 27 év nem elégséges idő önálló korszak megalkotására), azt eléggé mutatja az anyag jelenlegi elrendezésében előforduló néhány következetlenség. Az 1711–1772 közötti korszakban Tóth András (általános bevezetés után) kizárólag az egyházi könyvtárakat tárgyalja. A felvilágosodás címszó alá csoportosított könyvtárak (a főúri könyvtárak közül pl. Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Bruckenthal, Bethlen Kata, Apponyi Antal György könyvtárai, s a Georgikon könyvtára) több joggal lennének a megelőző, ill. a következő korszakba helyezhetők; a Georgikon könyvtára 1810-ben létesült. A felsorolt értelmiségi magánkönyvtárak részben 1772 előttiek (Bél, Bod, Schmeizel Márton, a szegedi gyűjtésből felhozott példák), részint már a 19. század világába illeszkednek (Kazinczy, Kisfaludy Sándor, Dugonics).

Egy újabb kiadás esetén a korszakhatárok egyértelműbbé tételét javasoljuk. A 18. századot a főpapi alapítások, emellett a jeles (felvilágosodás előtti és felvilágosodott) értelmiségi-nemesi magánkönyvtárak jellemzik. (Meg lehetne említeni a Kazay-féle értékes gyűjteményt is.) Az 1790–1848-as szakasz pedig a nagy főúri alapításoknak, ill. a már meglévő magánkönyvtárak nyilvánossá tételének kora (Széchényi, Festetics, Teleki Sámuel, Teleki József, Apponyi). Jankovich Miklós páratlan értékű – talán tüzetesebb bemutatást érdemlő – könyv- és kódexgyűjteménye, Horvát István korszerűen fejlesztett tudóskönyvtára s az említett írói könyvtárak alkotnák a magángyűjteményekről szóló fejezetet; ehhez járulna az Egyetemi Könyvtár, a szakkönyvtárak, a nemzetiségi és nyilvános közkönyvtárak története a 19. század első felében.

A kötet harmadik nagy fejezete az 1867–1945 között eltelt mintegy 80 évet öleli fel, az 1867–1918, 1919, 1919–1945 időszakokkal, mint alkorszakokkal. A dualizmus korának könyvtártörténete a korábbi alapítású világi és egyházi könyvtárak sorsának bemutatása mellett azokról a könyvtár típusokról számolhat be, melyek létrejöttüket e korszaknak köszönhetik. Ezek: a városi, megyei közművelődési könyvtárak; a hivatali, hatósági könyvtárak; a szakkönyvtárak; a felsőoktatási, középiskolai és népkönyvtárak; a népkönyvtárak; egyesületek, kaszinók, társaskörök könyvtárjai; agrárszocialista olvasóköri, szakszervezeti könyvtárak; végül, már a 20. század elején a Fővárosi Könyvtár.

Az adatgazdag fejezetekből kibontakozik a magyar könyvtárügy imponáló fejlődése ezekben az évtizedekben. Néhány példa: a városi könyvtárak száma e korszakban megtízszereződik (5–50); a hatósági könyvtárak száma a fővárosban a századforduló körül 25, köztük az országgyűlés és a Központi Statisztikai Hivatal korszakunkban százezer darab körüli állománnyal rendelkező, színvonalas könyvtára. Múzeumok, tudományos intézetek, egyesületek mellett szakkönyvtárak létesülnek; rohamosan fejlődnek (részben ekkor keletkeznek) a felsőoktatási intézmények könyvtárai. A középiskolák könyvtárainak száma korszakunk végén 215, több mint két és negyedmillió könyvvel; a szerényebb népkönyvtárak (tanári és ifjúsági) könyvtárak száma ugyanakkor 8560, csaknem másfél millió kötettel. A 20. század elején vesz lendületet a népkönyvtári mozgalom; az új alapítások száma 2026. Mindezek a könyvtárak hivatalos, nagyrészt állami alapítások lévén, az állomány is ennek megfelelően konzervatív szellemben került kiválogatásra. Ugyanakkor az agrárszocialista olvasóköri körökben, a szakszervezeti könyvtárakban (érdekes fejezetek szólnak jelentőségükről, számuk sajnos nem állapítható meg), valamint az 1902-ben két fővárosi intézményből egyesített, 1903-tól kezdve Szabó Ervin által vezetett Fővárosi Könyvtárban már a modern, részben a haladó szellemű irodalom közvetítése is megkezdődik. A szakasz külön fejezetekben – bár röviden – foglalkozik a katalógusok, bibliográfiák helyzetével, a könyvtárosokkal, a könyvtárápítkezésekkel is.

Kétségtelen, hogy ennek a gyors fejlődésnek megvoltak az árnyoldalai is; részben anyagi nehézségekből fakadóan, részben annak következtében, hogy a kezdemények egyelőre nem egy helyen meghaladták az igényeket, s így egyes könyvtárak forgalma csekély volt. Emellett a könyvtári állomány színvonala sem volt egyenletes – noha ezért csak részben okolhatjuk a könyvtárakat, hiszen csak azt szerezhették be, amit (az ugyancsak korábban elképzelhetetlen gyorsasággal fejlődő) könyvkiadás nyújtott számukra. Mindennek ellenére a korszak jelentősége mind könyvtári, mind általános közművelődési szempontból óriási; az állam – részben a társadalom – hatalmas áldozatokkal és energiával éri el, hogy a könyvtárak a társadalom egyes rétegeihez forduló intézményrendszerre váljanak, s hogy a művelődésnek a könyvtárak nyújtotta lehetősége mindenki számára megnyíljon. (Vértesy Miklós néhány helyen mégis mintha lebecsülné az épp általa bemutatott fejlődést. Összefoglaló értékelésében osztrák, német, francia, angol, amerikai könyvtárakkal veti egybe a magyar kezdeményezéseket – ami több szempontból is méltánytalan; ugyanakkor Közép-Kelet-Európa könyvtáraitól nem esik szó. Itt jegyzem meg, hogy a fejezeteket bevezető részek politikai történeti, társadalomtörténeti megállapításai meglehetősen sematikusak; kíváncsok lennének ezek egy újabb kiadásban felfrissíteni modern feldolgozások, pl. a tizkötetes magyar történet megjelent kötetei segítségével.)

A kötet utolsó fejezete, a szocialista magyar könyvtárügy 40 évének bemutatása különösen nehéz feladat elé állította a szerzőt, nemcsak az ábrázolandó sokirányú, gyors fejlődés folytán, hanem azért is, mivel előtanulmányokra, részletfeldolgozásokra alig támaszkodhatott. Könyvtári évkönyvek beszámolóit, folyóiratcikkeket – elsősorban a Könyvtáros sokoldalú, hasznos cikkanyaga – jelentették fő forrásait, amelyet bizonyára szóbeli forrásokkal is kiegészített. Az eredmény: szocialista könyvtárügyünk első összefoglaló bemutatása, a fejlődés átfogó, tájékozódáshoz, további kutatások megkezdéséhez nélkülözhetetlen – bár természetesen vázlatos, olykor könyvtári Minervára emlékeztető – rajza. A tárgykörök: a két könyvtári központ, a könyvtárügy központi szervei, a fő rendelkezések, a nagykönyvtárak, a további könyvtárak helyzete, típusonként csoportosítva; végül az olvasószolgálat, katalógusok, bibliográfiák, dokumentáció, a könyvtárosok, a könyvtári szakirodalom, az építkezések összefoglaló ismertetése. Számos kérdéskörrel, mint az egyes könyvtárak feladatairól vallott nézetek változásairól; a „könyvtártudomány” problematikájáról; a könyvtárosok helyzetéről, megbecsüléséről, tudományos feladataikról; az egyes gyűjteményekben készülő nyomtatott

katalógusok munkálatairól; a különgyűjtemények állományának fejlődéséről, s még sok egyébről szívesen olvastunk volna, vagy olvastunk volna bővebben is. Nem kérhetjük azonban számon egyetlen – nyilván meghatározott terjedelmű – szintézistől könyvtártörténeti irodalmunk minden hiányosságát; a kötet megjelenése bizonyára „öszöntzésül” fog szolgálni a szakma közelmúltjának alapos feltárásához.

Épp ezért: mivel a kötet sokoldalú, állandó használatra, forgatásra számíthat, s mivel bizonyára további kiadásokban is megjelenik, a nagy mennyiségű adathoz néhány kisebb kiegészítést, korrekciót szeretnénk hozzáfűzni.

134.1. Dobai Székely nem tanár volt – bár rövid ideig tanított is –, hanem cs. kir. kapitány. Mint quietált katona töltötte élete utolsó 20 évét Eperjesen. – 213.1. Az említett szerző: Papp Ivánné. – 227.1. Pulszky Ferencet nem nevezhetjük csak művészettörténésznek. Ha politikai pályáját nem tekintjük is, régész volt, és a Nemzeti Múzeum igazgatója. – 237.1. Erdélyi Pál nem 1890-ben került Kolozsvárra, hanem 1900-ban; addig az Országos Széchényi Könyvtárban működött. – 251.1. A győri, egri, kassai jogakadémia nem 1867 után létesült; ezek 18. századi eredetűek. – 305.1. és másutt: ha nevezték is az Országos Széchényi Könyvtárat egy időben múzeumi könyvtárnak is, ma már felesleges ezt az elnevezést feleleveníteni. – 36.1. Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti osztálya 1949-ben jött létre. – 404.1. A gyorsírási ügyek kormánybiztosa: Tráger Ernő. – 406.1. Az 1911–1920-as nemzeti bibliográfiát Barcza anyagából a Széchényi Könyvtár munkatársai állították össze, Kozocsa Sándor vezetésével. – 416.1. A Festetics-palotát 1945 előtt nem a Széchényi Könyvtár, hanem a Teleki Pál Tudományos Intézet használta. – 419.1. Halász Gábort a Széchényi Könyvtár nem bocsátotta el, hanem védte, amíg lehetett. 1944 nyarán a VKM nyugdíjazta Halászt. – 432.1. Más, jelentős elpusztult főúri könyvtárak is említést érdemelnének: a dégi Festetics-, a körmendi Batthyány-, a pápai Esterházy-könyvtár. – 442.1. A Széchényi Könyvtár Kézirattára – egy-két kivételtől eltekintve – sajnos nem őrzi a megszünt szerzetesrendi könyvtárak katalógusait; ezek sohasem jutottak birtokába. – 493–495.1. A 21 nagy egyházi könyvtár nem 87 kódexet őríz, hanem jóval többet, a 264 kötet nagy részét. – Végül: kár, hogy bizonyára nem volt mód a kötet illusztrálására, legalább az újabb korszakok vonatkozásában, melyekre a Híres magyar könyvtárak szép kötete már csak kevésbé terjeszkedik ki.

A kötet sokoldalú jelentősége vitathatatlan. A könyvtáros olvasót a könyvtárosi pálya múltjának áttekintéséhez, jelene értékeléséhez segíti hozzá. A művelődéstörténet kutatójának a mű egy eddig eléggé fel nem tárt fontos művelődési tartományt világít meg. De olvasmánya lehet ez a könyvtártörténet mindenkinek, aki magánkönyvtárral rendelkezik, vagy könyvtárakat látogat: megismerheti belőle nemcsak könyvgyűjteményeink sokszázados múltját, működésük bonyolult összefüggéseit, hanem sajátos szerepüket is, s nemcsak a tudományos életben, hanem a társadalom valamennyi rétegének műveltebbé tételében.

V. Windisch Éva

VOM TALER ZUM DOLLAR 1486–1986

BEARBEITET VON WOLFGANG HEß UND DIETRICH KLOSE

Staatliche Münzsammlung, München 1986. 254 oldal

A TALLÉRTŐL A DOLLÁRIG 1486–1986

A régi pénznevek közül némi módosulással talán a talléré lett a leghosszabb életű. Ősei a középkor végének pénzforgalmában tűntek fel, majd a 16. század folyamán váltak egyre kedveltebbé azok a súlyos ezüstpénzek, amelyek – miként az közismert – a Schlick grófok Joachimstal helységéről kapták számos változatban ismert nevüket.

„A tallértől a dollárig 1486–1986” c. munka címében hordozza jubiláris jellegét, de távolról sem szokványos „alkalmi kiadvány”. Terjedelme szolid, kiállítása rendkívül igényes, a jól áttekinthető

tíz térkép-vázlat, valamint az említett pénzekről készült mérhető felvételek nagy száma egyaránt emeli a mű értékét.

Az alapkoncepciót adó *Wolfgang Heß* és munkatársai tulajdonképpen a tallér világtörténetét dolgozták fel tömören és sikeresen.

A tallérverés kezdetéhez vezető utat több tényező egyengette. Az egyre jelentősebbé váló európai kereskedelmi kapcsolatok növekvő pénzigénye, a nemesércek bányászatának fejlődése, a mind tökéletesebb finomítási eljárás nélkül valószínűleg még későbbre tolódott volna ki a tallér születése. Mivel a távolsági kereskedelem folytatásához nélkülözhetetlenül szükséges aranypénzek mennyisége nem volt elegendő, továbbá Európában az arannál sokkal több ezüstöt hoztak felszínre, a dukátokat, illetve az aranyforintokat nagyobb és súlyosabb ezüstveretekkel próbálták meg helyettesíteni. A Velencében kibocsátott *lira*, majd a milánói *teston* már a tallérverés felé mutatott.

Közép-Európa bányáinak ezüsttermelése a 15. század közepétől eltelt csaknem egy század alatt mintegy megötszöröződött, s így az amerikai ezüst beáramlása előtt adva voltak a feltételek ahhoz, hogy egyre több helyütt próbálkozzanak meg az aranyakat helyettesítő ezüstpénzek előállításával. A tallérok első számú felmenőjének tartott „*Guldiner*” a tiroli Hall verdejében készült 1486-ban, s ezt követően hamarosan másutt is vertek hasonló pénzeket. Ezek közül megtalálható a kötetben II. Ulászló 1506-ban Kőrmöcbányán készített másfélszeres guldinerjének fényképe. Szászországban „*Guldengroschen*”-nek nevezték az aranyforinttal egyenértékű ezüstveretet, és mert „aranygarast” másutt is vertek, nevüket a verdehelyre utaló jelzővel egészítették ki, így lett a „*Joachimstaler Guldengroschen*” a tallér névadója.

Az 1524. évi, Eßlingenben kibocsátott birodalmi pénzrendelet egységesítő szándékkal meggyorsította a tallérverés terjedését, s miként az a 4. térkép-vázlatból kitűnik, 1535–1550 között egy (a recenzius által meghúzott) Besançon–Stockholm közötti tengely két oldalán már 92 verdeből kerültek ki tallérok.

A 16. században egész Európában elterjedtek e fizetési eszközök, hiszen az akkori kereskedelemben a pénzek tömegesen jutottak túl az országot, illetve a közigazgatási határokon. Részben még e század, részben pedig a következő évszázad folyamán csaknem mindenütt megindult a tallérverés, amit az amerikai ezüst beáramlása kétségtelenül meggyorsított. Oroszország és az Oszmán Birodalom kivételével a 17. században egész Európában elterjedt a tallérverés, e két óriás felülbélyegzéssel honosította a részben *jefimok*, illetve *gurus* néven szívesen látott idegen vereteket. Az Oszmán Birodalom első gurusait 1686/87-ben II. Szulejmán bocsátotta ki a budai fiaskót követően. Oroszországot pedig I. Péter ajándékozta meg 1704-ben azzal az ezüst *rubellel*, amelyiknek súlya megközelítette, technikai színvonala pedig elérte az európai tallérokét.

Ez utóbbi kitekintésből következik, hogy a munkában nemcsak azokról a pénzekről olvashatunk, amelyeknek neve hangalakban emlékeztet a „*taler*”-re, például az olasz „*tallero*”-ról, hanem az ugyancsak itáliai *scudo*, a *ducatone* és a *piastra* mellett helyet kapott benne a spanyol *peso*, az angol *crown* és a – teljesség igénye nélkül – a francia *écu blanc* is.

Néhány tallér bámulatos sikert ért el a maga korában, sőt keresett volt távoli földeken is, amikor az anyaországban már csak mint kereskedelmi pénzt verték. Ilyen volt például a németalföldi „*leeuwendaalder*”, amelyik orszlános tallér néven hazánk 17. századi pénzforgalmában is felbukkant, a Mária Terézia tallérok pedig hosszú időn át nagy népszerűségnek örvendtek a Levantében. A spanyol piaszter térben és időben egyaránt felülmúlta az előző kettő elterjedtségét. Maga az amerikai *dollár* is a piaszterek mintájára készült kezdetben, csupán a neve német eredetű, közsímet jelölése – \$ – szintén a piaszter, az egykori „*peso de a ocho*” üzleti könyvekben fellelhető rövidítésére vezethető vissza.

Természetesen a különböző tallérvereteknek is voltak időnként válságos korszakaik, így a „*Kipper- und Wipper-Zeit*” idején nemcsak ezüsből, hanem rézből és ólomból is vertek tallérokat. Svédországban többszörös tallérok készültek a későbbiekben rézből, s helyenként a papírpénzekre is rákerült a tallér neve, az előbbi nagy súlya miatt alig volt alkalmas arra, hogy a mindennapi pénzforgalom igényeit kielégítse, az utóbbiakat pedig – nem ok nélkül – meglehetősen bizalmatlanul fogadták a kortársak.

Nem kerülték el a szerzők figyelmét azok a regionális és nemzetközi pénzügyi egyezmények sem, amelyek a tallérok nemesfém-tartalmát, árfolyamát voltak hivatottak – több-kevesebb sikerrel – összehangolni.

Néhány jelentősebb éremleret bemutatása ugyancsak színesíti a munkát, amelyben a tallérverés technikai fejlődéstörténetének főbb állomásából szintén ízelítőt kap az olvasó. Az üzletemberek és a kereskedelmi utazók tevékenységét megkönnyítő átszámítási táblázatokról, valamint a tallergyűjtők tájékozódását szolgáló numizmatikai szakirodalmi kezdetekről szintén megemlékeztek a szerzők, továbbá utaltak arra, hogy a tallérok helyenként díszítő elemekké váltak, vagy más módon lettek a kincsképzés eszközei.

Emeli a mű értékét a rövid, de biztos kézzel összeállított szakirodalmi tájékoztató. Nehéz lenne benne kifogásolnivalót találni, kiegészítésére viszont könnyűszerrel lehetne javaslatot tenni. Figyelembe kell azonban venni, hogy az ismertett munka bár díőhőjban a tallér világtörténete, valójában nem monográfia, hanem kiállítási katalógus, amely a müncheni Staatliche Münzsammlungban kalauzolta a látogatókat 1986 végén és 1987 elején. A kiállítás nyilván látványosabb volt a kötetnél, amelynek szerzői – a fentebb említettek mellett *Angelika Burger, Peter O. Krückmann, Joachim Stollhoff és Gerlins Werner* – azok számára is tanulságos könyvet állítottak össze, akik a tárlatot nem láthatták. Egészében véve elismerésre méltó munkát végeztek.

Buza János

VOJTECH KOPČAN

TURECKÉ NEBEZPEČENSTVO A SLOVENSKO

Bratislava, 1986. 216 oldal

A TÖRÖK VESZÉLY ÉS SZLOVÁKIA

A szlovákok történeti tudatában éppúgy fontos szerepet tölt be a török elleni háborúk emléke, mint a magyarokéban. Buda török kézre kerülése után az oszmánok a Dunától északra – a mai Szlovákia területén – lévő falvak lakóira is veszélyt jelentettek. Sőt, a 16. század végén a Balassák Ipoly menti várait, s 1663-ban pedig Érsekújvárt s vele a Csallóköz nagy részét is sikerült elfoglalniuk. A felvidéki várak katonái között jócskán akadunk szlovákokra is, akik magyar sorstársaikkal együtt részt vettek számos magyar–török összecsapásban. A harcok emlékéit a szlovák folklór is megőrizte. Szigetvár elestéről éppúgy énekeltek a szlovákok, mint a magyarok vagy a horvátok. Akad tennivalója annak a szlovák történésznek, aki a szlovák nép 16–17. századi történelmét kutatja, hiszen azt a török háborúk, a török hódoltság ismerete nélkül aligha lehet megérteni. Vojtech Kopčan erre vállalkozott, hogy szlovák olvasóközönség elé tárja a szlovákiai török háborúk történetét.

Vojtech Kopčan jónevű oszmanista, aki jól ismeri az oszmán birodalom történetére vonatkozó új szakirodalmat. Az oszmán birodalom kialakulásáról ennek alapján ad képet olvasóinak. Könyvében a magyar történelem egyes eseményeit is részleteznie kellett. A mohácsi csata, II. Lajos magyar és cseh király halála az egész Duna-medence történetének fordulópontja. A szerző avatott ismertetője a legújabb évtized magyar szakirodalmának. Jól kiigazodik a Mohács és az azt követő évtized körüli viták irodalmában. Könyvében azonban a fő hangsúly a szlovákiai török harcokon van.

Alaposan elemzi a török veszély elleni védekezést, a végvári vonal szlovákiai szakaszának változásait. A török támadásoknak gyakorta voltak kitéve a bányavárosok. A bányavárosi kapitányok nemegyszer csaptak össze portyázó törökökkel. A mai Szlovákia területe azonban a háborút igazából csak a 15 éves háború alatt ismerhette meg, amikor már nagyobb török seregek is pusztítottak. Ám az 1606. évi zsitvatoroki béke után félvszázados háborúmentes időszak következett be, amelyet csak kisebb-nagyobb portyázások törtek meg. A 17. század második harmadának végén az oszmánok újabb háborúkat indítottak a Habsburgok ellen. 1663-ban elfoglalták Érsekújvárt s vele a Csallóköz nagy részét. Vojtech Kopčan részletesen elemzi a híres *vilayet-i Uyvdr*-ra vonatkozó török forrásokat, a török berendezés sajátosságait. Bécs 1683-évi sikertelen ostroma után azonban a hatalmas birodalom szerencsecsillaga leáldozott. 1684-ben a Lotharingiai Károly vezette csapatoknak nem sikerült Budát visszafoglalniuk. A kudarc meghatározta a későbbi következő év haditervét, Érsekújvár visszafog-

lálását. 1685. augusztus 19-én a törökök megadták magukat, Érsekújvár török védője, a birodalom legészakibb erődjé elesett. Ezekről az évekről szóló fejezetekben a szerző sok olyan új forrásra támaszkodik, amelyeket az 1683. évi bécsi ostrom 300. éves évfordulója alkalmából, ill. az annak kapcsán szinte Európa-szerte fellendülő kutatások hoztak felszínre.

A hódoltság északi határvidékének viszonylag megállapodottsága, a további török előrenyomulásnak gátat vető végvárok, illetve a Dunán inneni és felsőmagyarországi főkapitányságok szerepe történetileg is indokoltá teszi Kopčan regionális megközelítését. A könyv okfejtése mindvégig következetesen a korabeli magyarországi, közép-európai és balkáni erőviszonyok szem előtt tartásával, azok kontextusába elhelyezve vizsgálja a szlovák régióban lejátszódó eseményeket. Méltán szentel például megkülönböztetett figyelmet az alsó-magyarországi bányavárosok biztonságát szolgáló védelmi rendszerre. (59–61. l.) Itt jegyezzük meg, hogy a történeti tények tiszteletére vall Kopčan könyvében a magyar személynevek hagyományos írásmódjának tiszteletben tartása, ami az utóbbi esztendőik szlovák kiadványaiban sajnálatos módon egyre nagyobb ritkaságnak számít, mivel a szlovák kollégák többsége a szlovákosított névalakok használata mellett döntött.

A Ko.nárom–Szered–Nyitra háromszögtől a Garam mentén egészen Szepes és Aba vármegye határáig nyúló északi határvidék katonai, adózási viszonyainak részletes bemutatásával Kopčan pontosan érzékelteti azokat a körülményeket, amelyek közt a királyi Magyarország szlovák régiója a hódoltsággal szemben viszonylag kedvező körülmények közt fejlődhetett s ami az ország felszabadítása utáni népesedési–etnikai viszonyok meglepőnek tűnő aránytalanságaira, a hódoltságmélyi telepítésekben való erőteljes szlovák részvételre egyaránt magyarázattal szolgálhat.

Hóvári János–Szarka László

RAINER GÖMMEI

**VORINDUSTRIELLE BAUWIRTSCHAFT IN
DER REICHSTADT NÜRNBERG UND IHREM UMLAND (16–18. JH.)**

**Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 30.
Herausgegeben von Hermann Kellenbenz, Eberhard Schmitt
und Jürgen Schneider.
Steiner Verlag, Wiesbaden 1985. 300 oldal**

NÜRNBERG KORA-ÚJKORI ÉPÍTÉSGAZDÁLKODÁSA

„Nem tudom, miről kezdjem el ez városnak szépségét beszélni. . . . Mert épületeivel és nagy kőházainak szépségével meghaladta az egész Németországnak minden városát” – írta Nürnbergről Szepesi Csombor Márton a harmincéves háború előestéjén. Az „Europica varietas” szerzője csak annyiban túlzott, amennyiben – méreteit tekintve – Köln elé helyezte az egykori birodalmi várost. Nürnbergtől el lehet, és el is kell vitatni a prioritást, az azonban kétségtelen, hogy Rainer Gömmel kiemelkedő fontosságú város építésgazdálkodásának történetét választotta habilitációs értekezése témájául.

A bevezetőben gondosan körülhatárolt építésgazdálkodás több a város építőiparának történeténél, mert nemcsak az építkezések és a velük közvetlenül kapcsolatos szakmák múltját tárgyalja, hanem vizsgálatának körét kiterjeszti az építőanyag-gyártásra, az árak és a bérek változására, a szállítási feltételekre, valamint a városi építkezéseket irányító hivatali apparátusra. A rendkívül gazdag levéltári forrásokból mintegy 350 000 adat gyűjtése és számítógépes feldolgozása után született meg az értekezés, amely 1985. évi impresszummal jelent meg, de valójában 1986-ban került forgalomba.

Szolid európai kitekintést követően a szerző Németország gazdasági fejlődésének feltételeit tekinti át a 16–18. században, szűkebb témájára térve azonban visszapillant a 14. század közepéig, ugyanis ez időtől számítva mintegy két évszázados fellendülési szakasz volt jellemző a távolsági kereskedelemben kiemelkedő szerepet betöltő városra. A 16. század derekától helyi háborúk és

kedvezőtlen nemzetközi hatások – például Antwerpen pusztulása – zavarta meg fejlődését, de a harmincéves háború kezdetéig még vitathatatlan volt a város növekedése. Bár Németországot súlyosan megrázkódtatta a nagy európai konfliktus, Nürnberg viszonylag kedvező körülmények között vészelté át ezt az időszakot, s ha delelőjén túl is jutott, kétségtelen hanyatlása csak a 18. században következett be.

Nürnberg építésgazdálkodásának felügyelete a városi tanács hatáskörébe tartozott. Nyelvtörténeti szempontból is jelentősek a 15. század közepéről származó építési rendelkezések, s az 1484-ben – nyomtatásban elsőként – kiadott német városi jogkönyv alapvető építési előírásokat tartalmazott. Megszabta az épületek tájolását, magasságát, az építőipar szervezeti kereteit, ügyelt az egészség-, a víz- és az erdővédelmi szempontokra, illetve részletesen kitért a felhasználható építőanyagokra, későbbi változata tűzvédelmi célból kötelezővé tette a teljesen kőből (homokkőből, valamint égetett téglából) való építkezést.

A város építési szabályzatát, illetve annak egyes elemeit más városok is átvették, ennek kapcsán a szerző rövid kitekintést tett néhány nagy múltú település építési előírásainak a birodalmi városéval egyező, valamint eltérő vonásaira. Véleménye szerint Nürnbergben az egyszerű építkezési megoldásokra törekedtek, részben ezzel magyarázható a harmonikus városkép kialakulása.

Értelemszerű, hogy a város építésgazdálkodásának kutatója a középítkezések múltjának anyagára, a városi tulajdonban lévő, továbbá a reformációt követően a város kezelésébe került egyházi épületek fenntartásával kapcsolatos levéltári forrásokra támaszkodott. Nürnberg nevezetes templomain kívül az óváros képét ma is jellegzetessé tevő erődítményrendszer, a számos kórház, a lelencház, a magtárak, a boltok és a bérházak, továbbá a hidak, a terek és az utak, amelyekre a példás tisztaság volt jellemző, valamint a friss vizet adó kutak karbantartása mind, mind a városi „Bauamt” felügyelete alá tartozott.

Az építési hivatal élén neves és jól képzett mesterek álltak, közülük egyesek – így a szabályzat alapját megvető Endres Tucher, a Fleischbrückét tervező Wolf Jacob Stromer, valamint a Behaim familia tagjai – patinás múltú patricius családokból származtak. A sikeres városi építések híre túljutott Nürnberg határán, de az sem volt példa nélküli, hogy a város külföldieket hívott meg, így a 16. század első felében, az erődítmények korszerűsítésekor, tekintélyes olasz várépítőket, bár korábban – a „török veszélyre” való tekintettel – még Dürer is adott tanácsokat a védművek emelésekor. Ezekkel a sok pénzt felemésztő munkálatokkal magyarázható az, hogy a 15. század utolsó negyedében és a 16. század első felében az építkezésekkel kapcsolatos költségek a város összes kiadásainak negyedét haladták meg néha, de átlagosan is túllépték a 11%-ot, szemben a vizsgálat végéig terjedő két és fél évszázad mintegy 4%-ra zsugorodó építési kiadásaiival.

Gömmel részletekbe menően vizsgálta az építkezések anyagköltségeit: mibe kerültek az építőkövek, téglafélék, burkolókövek, zuzalékok, a fa és a mész; továbbá, hogy mennyire rúgott a szegek, az olaj, a gyanta, valamint a lovak takarmányának ára. Az építési költségek 20–49%-át fordították anyagokra. Ez utóbbiak beszerzése és tárolása szintén a „Bauamt” hatáskörébe tartozott, hasonló hivatal más német városokban ugyancsak működött.

Az építőiparban dolgozó kézművesek közül a kőfaragók örvendtek a legnagyobb tekintélynek, de természetesen fontos szerepet játszottak az ácsok, a tetőfedők, a kőművesek, illetve mellettük a festők, a tapasztók, a burkolók és a csatornakészítők, akiknek keze alá számos segédmunkás hordta az anyagot. Nagyobb építkezések idején a szűkebb értelemben vett városi építőipar dolgozói nem győzték a tennivalókat, ilyenkor a környék szak- és segédmunkásai – közöttük nők is – találtak munkát a városban. A női munka felhasználását csak a 16. század végétől tiltották meg az építőiparban.

Az építőiparban foglalkoztatottakat szigorúan kordában tartotta a város. Tiltotta a sztrájkot, ügyelt arra, hogy a megkezdett munkákat befejezzék; a mesterek nem rendelkezhettek építőanyagokkal, szerszámaikról viszont maguknak kellett gondoskodniuk. Szabályozták a bérezést, általában a pénzber volt jellemző, a természetbeniek szerény helyet foglaltak el a munkabérekben belül. Nem gátolták meg a konkurenciát, de felléptek a tisztességtelen verseny ellen.

Részletesen foglalkozik a szerző az építőipari szakmunkások képzésével, az inasok és a legények munkafeltételeivel, a mesterré válás lehetőségeivel, alkalmazottaik számával. A mesterek 1–2 inasnál többet nem tarthattak, a legények számát pedig tízben állapították meg, s csak a nagy építkezések idején tekintettek el ettől a korlátozástól. Ez volt az egyik oka annak, hogy Nürnbergben az építőiparban foglalkoztatott legények és inasok száma meghaladta a többi iparágét.

Az építőiparban részben az évszakoknak megfelelően változott a munkanapok hossza, egy-egy rövid, illetve hosszú napos ciklus közé két közepes hosszúságú munkanapokból álló, rövidebb szakasz iktatódott; a 16. század derekától pedig nyári napokkal (márc. 1-től szept. 30-ig) és téli napokkal számoltak. A reformációt követően a korábbi 260–264-ről átlagosan 294-re emelkedett az éves munkanapok száma. Hosszú ideig a kőfaragók és az ácsok voltak a legjobban fizetett építőipari munkások, bérszínvonalukat a 16. században érték el a többi szakma képviselői. A segédmunkások bérét többnyire a munkerekínálat határozta meg.

A szerző nagy teret szentelt a bérszínvonal fejlődésének, a bérek mozgását a gabonaárak változásával párhuzamosan vizsgálta, valószínűnek tartja, hogy az utóbbiak ingadozásához igazította a városi tanács a béreket. Összehasonlító bértörténeti kitekintését többek között az eltérő pénzérték-viszonyok nehezítették. A hibalehetőségek csökkentésére törekvő korrekciós számításai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy Nürnberg építőipari bérszintjének alakulására nem volt jellemző – az árforradalom idején megfigyelhető – azon tendencia, amely a reálbérek csökkenését mutatja, ugyanis a gabonaárak mérsékeltebben emelkedtek az építőiparban foglalkoztatott legények bérénel. E lényeges különbséget azzal magyarázza, hogy mind a magánépítetők, mind a város elegendő munkaalkalmat tudott biztosítani az építőiparban dolgozóknak. Az árforradalom 17. századi apálya a birodalmi városban is érezhető volt, a bérek csökkenése azonban csak a 18. században következett be, sőt e század utolsó harmadában szinte fenyegetővé vált a reálbérek esése. A magán- és a középítkezések lanygulása vezetett ahhoz, hogy az építőiparban visszaesett a foglalkoztatottság, az ágazat elvesztette korábbi kedvező helyzetét.

Nürnbergben viszonylag korán tértek át a kőházak építésére, a környéken nagy mennyiségben állt rendelkezésre a homokkő, amelynek eltérő keménysége lehetőséget nyújtott arra is, hogy az erődítmények magisztrális kvadereköveitől a díszítő elemekig sokoldalúan munkálják meg és használják fel. A 14. századra az erdők kíméletlen pusztítása a téglaegetés átmeneti visszaszorulásához vezetett, s csak a tilalmak, illetve a sikeres erdősítés után lendült fel ismét a téglagyártás. A teljesítményében dolgozó téglaegetők a 16. és a 17. században bőven ellátták a várost termékeikkel, ezért az építőipar anyagszükségletét e téren is ki lehetett elégíteni. Az építőanyagok ára a 18. század első harmadáig nem mutatott számottevő hullámzást, a téglá árának változása a fa áráról függött, a szállítási költségeket pedig a bérekhez hasonlóan a gabonaárak befolyásolták részben, bár itt is figyelembe lehet venni, hogy az igen tekintélyes territóriummal rendelkező város nemcsak a városi kocsiparkot mozgósíthatta, hanem szükség esetén fuvarozási robotra kötelezte a környék tőle függő lakosságát.

Gazdaságtörténeti „mélyfúrás” lezárva, Gömmel hangsúlyozza, hogy Nürnberg építőiparának története és az építőipari bérek fejlődése a 16. század közepénél továbbra mutató gazdasági növekedést jelez. A korábbi kutatások eredményeivel szemben teszi ezt, mert szerinte elődei egyoldalúan – a kereskedelem történetének és az exportorientált kézműipar múltjának szemszögéből – nézték a birodalmi város gazdaságát. Az a tény, hogy a rendkívül költséges erődítési munkákat gond nélkül finanszírozta a város, rendezett pénzügyekre, erős gazdasági háttérre vall. A harmincéves háború után sem következett be döntő visszaesés, számos iparág – nemcsak építőipari! – fejlődött még a 17. század utolsó negyedéig, a kifejezett hanyatlás csak a 18. században vetette vissza város gazdaságát, s természetesen építőiparát is. Ez utóbbi múltjának végleges értékelése akkor válik lehetővé, ha feldolgozzák majd a jelentősebb német városok építőiparának történetét.

Gömmel műve üttörő gazdaságtörténeti munka. Szerzője hatalmas történeti statisztikai apparátussal dolgozott, a németországi viszonylatban szerény kiállítású könyv szakmai szempontból rendkívül gazdagon dokumentált, a szöveg közti grafikonok jól szolgálják a mondanivalót. Sajnálattal csupán azt lehet tekinteni, hogy a függelékben közölt táblázatok kicsinyítése túlzott, bár az sem olyan mértékű, hogy elriasztaná azokat, akik méríteni kívánnak belőlük.

A „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte” c. sorozat Rainer Gömmel „Wachstum und Konjunktur der Nürnberger Wirtschaft (1815–1914)” c. munkájával indult 1978-ban, s a helyi kritika úgy értékelte, hogy magasra állította a mércét, néhány évvel később a széria címében a „Sozialgeschichte” is helyet kapott, de az itt ismertetett 30. kötet azt bizonyítja, hogy sem a szerkesztők, sem a szerző igényessége nem szállt alább.

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETE 1635–1985.

Szerk.: Sinkovics István

Alapítása 350. évfordulójára kiadja az Egyetem Tanácsa
Budapest, 1985. 448 oldal

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, amely alapítása óta folyamatosan működik, 1985-ben ünnepelte fennállásának 350 éves évfordulóját. Pázmány Péter esztergomi érsek, akinek nevét az intézmény 1921–1950 szeptemberéig viselte 1635. május 12-én adta ki az egyetem alapítólevelét. Az universitás Nagyszombatban két karral – teológiai és bölcsészeti – kezdte meg működését ugyanazon év november 13-án. Az alapítás óta eltelt 350 év történetét mutatja be az Egyetem Tanácsa által 2000 példányban kiadott, könyvárusi forgalomba nem került monográfia. Előreláthatóan a karok önálló története is megjelenik a későbbiek folyamán.

Az egyetem átfogó történetének megírása nem pusztán felsőoktatástörténeti szempontból jelentős esemény. Az értelmiség története része az ország történetének. Néhány éve tanúi lehetünk annak, hogy egyre több, az értelmiség történetével foglalkozó publikáció lát napvilágot. Az ELTE történetével kapcsolatos műveket tekintve megállapíthatjuk, hogy a fennállása óta eltelt három és fél évszázad alatt különösen évfordulók kapcsán jó néhány szintézis és részkutatási eredmény került publikálásra, vagy maradt fenn kézirat formájában. Az első említést érdemlő munka 1725-ben született Tolnay Imre tollából. Schönwiesner Istváné (1794–1812) csak kéziratban maradt fenn, Krobot Jánosé (1780) pedig csak részben készült el. A 19. századi monográfiák közül kiemelkedik Fejér Györgyé (1835) és Pauler Tivadaré (1880). Utóbbinak csak az 1806-ig terjedő I. kötete jelent meg. 1935-ben az egyetem fennállásának 300 éves jubileuma alkalmából Szekfű Gyulát bízták meg egy egyetemtörténeti összefoglaló megírásával, azonban ez nem készült el. Elkészültek viszont a kartörténeti monográfiák, amelyek írói a II. világháború során és az ötvenes években elpusztult forrásokat is felhasználták kutatásaik során. 1970-ben megjelent egy a felszabadulás utáni 25 év történetét bemutató többszerzős adatgazdag munka Sinkovics István szerkesztésében. 1974-ben indították útjára a „Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből” című sorozatot, amely az egyetem történetével kapcsolatos feldolgozások és segédletek kiadását tűzte ki céljával.

Egyetemtörténeti munkák írásakor elsősorban forrásproblémákkal találja magát szembe a kutató. A vonatkozó anyagok ugyanis szórtnak (csak 1958 óta működik önálló egyetemi levéltár, 1983 óta szaklevéltárként) és különösen a dualizmus korát illetően hiányosan állnak rendelkezésre. Sokszor a kutatónak másodlagos forrásokra kell támaszkodnia. Természetesen korszakonként és forrástípusonként más és más a helyzet. Az 1770-ig tartó jezsuita korszakra vonatkozóan pl. elég sok használható forrás maradt fenn csehszlovákiai és magyarországi levéltárakban és különböző gyűjteményekben. Az 1770 és 1900 között keletkezett iratanyag, amelyet az ELTE 1981-ben adott át, akkor még egyetemi levéltár híján az Országos Levéltárnak, rendezése után 1956 novemberében tűzvész áldozata lett. Sok legújabbkori forrás pedig 1953-ban egy nagyarányú selejtezési kampánynak esett áldozatul. A legnagyobb pusztulás a dualizmus kori anyagot érte, mivel az egyetem főhatóságának a VKM-nek is megsemmisültek az Országos Levéltárban (1956-ban) őrzött, a korszakra vonatkozó iratai.

Az ismertetésre kerülő egyetemtörténet 11 fejezete 9 szerző munkája. Az előszót a kötethez Fülöp József rektor írta.

Az első három fejezet az alapítás előtti időket, az alapítást és körülményeit és az érseki fennhatóság alatt működő egyetemet mutatja be az olvasónak. *Szekely György* ismerteti a pécsi (1367), az óbudai (1395) és a pozsonyi (1467) egyetemalapítási kísérleteket. Mivel mindezek az intézmények csak rövid ideig működtek, a magasabb iskolai végzettség megszerzésére törekvő diákok nagy része külföldre ment felsőfokú tanulmányait befejezni.

Sinkovics István kiemeli, hogy a kor szokásával ellentétben az egyetem 1635 novemberében végül pápai megerősítés nélkül kezdte meg működését. Az uralkodó II. Ferdinánd azonban „A nagyszombati egyetemnek ... mindazokat a jogokat és kiváltságokat megadta, amelyeket a Német Birodalom és osztrák tartományok hasonló intézményei élveztek”. A jezsuita irányítású egyetemen

1667-ben szervezték meg a jogi fakultást. Mária Terézia uralkodása alatt az egyetemen végbement változások a felvilágosult abszolutizmus jegyeit viselték magukon. A sok névum közül kiemelkedik, hogy megszervezték a hiányzó orvosi kart (1769), kiadták a Norma Studiorumot (egységes átfogó tanulmányi szabályzat 1770). A század második felében az érseki egyetem átalakult királyi egyetemmé, amelynek irányításába az uralkodónak nagy beleszólása volt. Mária Terézia a királyi pártfogásba vett egyetemet 1777-ben Budára a királyi várpalotába költöztette. 1780-ban kiadta a Diploma Inauguralét, amely a már budai királyi egyetem kiváltságainak megerősítését és jogainak ünnepélyes regisztrálását jelentette.

Hajdú Lajos a II. Ratio Educationis kiadásáig (1806) követi nyomon az eseményeket. II. József idején a praktikumra való törekvések nyomták rá bélyegüket az egyetemmel kapcsolatos változtatásokra. 1782 az önálló egyetemi mérnökképző intézet, az Institutum Geometricum, 1787 pedig az állatorvosképzés megindításának az éve. 1784-ben az egyetemet a központi hivatalok (helytartótanács, kamara, királyi kúria) Budára költöztetése miatt Pestre helyezték át.

Szögi László a reformkori és az 1848–49-es események egyetemtörténeti vonatkozásaival foglalkozik. Az udvar a korszakban az oktatásügyet teljes mértékben a felsőigogok közé sorolta, és ennek megfelelően járt el a különböző kérdésekben. A korszak nagy vívmánya volt a magyar nyelvű oktatás részleges bevezetése. (Nem minden karon és nem minden tantárgy esetében.) A reformkor idején fontos kérdéssé lépett elő az egyetemi autonómia ügye. Az 1848–49-es forradalmi változások körébe tartozott a nemzeti nyelvű oktatás bevezetése, az intézményi autonómia kivívása és a tanítás és a tanulás szabadságának kimondása, törvénybeiktatása. Mindezek mellett számos tervezet és javaslat (pl. Eötvös József alapszabálytervezete) is született az egyetemre és a felsőoktatásra vonatkozóan.

A következő fejezetben *Sashegyi Oszkár* az önkényuralom korának egyetemével ismerteti meg az olvasót. A szabadságharc leverése után az osztrák abszolutista kormányzat egyrészt megpróbálta az intézményt a birodalom egyetemeinek képére formálni, másrészt végrehajtotta a szükséges reformokat – antiliberalis szellemben. A pozitív intézkedések sorába tartozott pl. a tanszabadság elvének kimondása vagy a Tanárvizsgáló Bizottság felállítása (1861). (Eddig csak a birodalom egyetemein lehetett tanári oklevelet szerezni.) A kedvezőtlen intézkedések sorába tartozott, hogy pl. az egyetemet közvetlenül a bécsi vallás- és közoktatási miniszternek rendelték alá, vagy hogy a tárgyak nagy részét újra latin és német nyelven oktatták. Felfüggesztették az egyetem autonómiáját is.

Az 1867-es kiegyezés után az egyetem fejlődése fölgyorsult. Az 1890-ig terjedő 25 év történetét *Gergely András* mutatja be. A VKM felügyelete alá került intézményben törvény rendelte el a magyar nyelvű oktatás bevezetését (1868). A korszakban nagyot lépett előre a tanárképzés: 1870-ben megalakult a Gymnasiumi Tanárképző (1875-től Középiskolai Tanárképző). A bölcsészkar tanulmányi ideje 4 évre emelkedett (1880–81), és a kar alapvetően a középiskolai tanárképzést tekintette feladatának. Ebben a korszakban kezdődött el a tudósképzés kontra tanárképzés vita. Az orvoskar is hatalmas fejlődésen ment keresztül. Megépültek a 80-as években a zsúfoltság enyhítésére a klinikák. Ekkor fektették le a különböző diplomák megszerzéséhez a szükséges és egységes követelményrendszereket. Egészében véve elmondhatjuk, hogy a lassú modernizálódás kapcsán az egyetem kezdett felzárkózni az európai színvonalhoz.

Ladányi Andor a századfordulótól az 1919-es Tanácsköztársaság bukásáig tekinti át az egyetem történetét. Sajnos a korszakban inkább mennyiségi, mint minőségi változásokról beszélhetünk. A hallgatói létszám nagyarányú növekedése miatt vált szükségessé a költözködés, új épületek emelése. 1896-ban megjelentek a nőhallgatók az egyetemen. 1895-ben megalakult az Eötvös Collegium, amely nagyon sok későbbi kiváló tanárt bocsátott ki falai közül. Természetesen az I. világháború, majd a forradalmak nagy hatást gyakoroltak az intézmény életére. Az egyetemi ifjúság különösen aktív részese lett a forradalmi eseményeknek. „A Tanácsköztársaság idején radikális változtatások egész sorát hajtották végre: a tanárképzés és a tudósképzés teljes kettéválasztása, a Hittudományi Kar teljes megszüntetése etc.

Pölskei Ferenc, aki az 1919-től 1944-ig terjedő korszakkal foglalkozik, kiemeli, milyen problémát jelentett az utódállamokból átkerült és a frontokról hazatért fiatalok felvétele az egyetemre. Elemzi a numerus clausus bevezetését és annak következményeit, megismerteti a különböző politikai beállítottságú diákmozgalmakkal, gr. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter egyetemmel kapcsolatos tevékenységével. A szerző rámutat arra, hogy a fejlődés megtorpanásához hozzájárult az a tény is, hogy a felsőoktatásra költött összegek nagy részét a vidéki egyetemek kapták.

Kardos József a zárófejezetben bemutatja, milyen gyökeres változások mentek végbe az egyetemen a felszabadulás után. A legszembetűnőbbek a hallgatók szociális összetételében és a szervezeti kérdésekben mutatkoztak. 1949-ben megalakult (pontosabban kivált a Bölcsészkar keretéből) a Természettudományi Kar, önálló intézményként működött tovább a Római Katolikus Hittudományi Kar (R.K.H. Akadémia 1950), 1951 február 1-én pedig az Orvoskar is önállósodott. Oktatni kezdték a marxizmus-leninizmust, bevezették a levelező és az esti oktatást. 1950-ben az egyetem felvette egykori híres tanára, Eötvös Loránd nevét. Az elmúlt 30 év alatt több reformot és átszervezést ért meg az intézmény.

Az egyetem összefoglaló története – különösen a kartörténeti monográfiák elkészülte után – mérőköve lehet a magyar felsőoktatástörténeti irodalomnak. A kutatók és az érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatják majd.

Bán Judit

A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK FONDJEGYZÉKEIRŐL*

Az elmúlt években örömdetesen megnövekedett az egyháztörténeti kutatások és publikációk száma, amelyek igyekeztek megszabadulni az aufklárista antiklerikalizmus tradíciójától és a szektás–dogmatikus marxista korszak minden, egyházakkal kapcsolatos dologban a „klerikális reakciót” kereső és találó rossz emléké beidegződéseitől. Az egyházak történetével foglalkozó egyházi és világi kutatók igyekeztek felzárkózni a valláselméleti és valláskritikai stúdiumok már korábban végbement megújulásához, amelynek lényeges ösztönzője volt a különféle világnézeti tudósok közötti dialógus.

Mi az oka annak, hogy egy évtizedekig elhanyagolt szakterület egyfajta megújodása, életképességének és szükségességének a nyilvánvalóvá válása megy végbe napjainkban? Talán az, hogy a jelenlegi társadalmi körülmények között egyes, kimondottan „olvasó” rétegeknél megélni a vallásosság, úgy is, mint megélt hitelmény, úgy is, mint intellektuális érdeklődés. De ennek a „szakmai reneszánsznak” nemcsak a vallási megélniülést lehet az oka, hanem ezen túlmutató szekularizált érdeklődés az egyházak és a vallások múltja, közelmúltja, sőt jelene iránt, mert az szerves része a nemzeti és az egyetemes emberi történelemnek, kultúrának és humanizmusnak. Ebben a múltban és az általa is befolyásolt jelenben az egyházak, köztük a katolikus egyház is, úgy tűnik, elfoglalhatták az őket illető méltó helyet.

Kétségtelen, hogy az általános érdeklődés mellett ehhez szükséges volt az egyházak és a felekezetek készségére, nyitottságára, hogy szembenézzenek a saját múltjukkal és a jelenükkel, reális számvetést készítsenek, és ezt ne az apológia vagy valamiféle torzan értelmezett önkritika vezeklésével tegyék, hanem a saját identitásuk megőrzése és erősítése jegyében. Végül nem utolsó szempont az sem, hogy az egyházak világközpontjai, így többek között maga az Apostoli Szentszék is, inkább bátorítja ezeket a kezdeményezéseket, semmint akadályozná azokat. Gondoljunk csak arra, hogy a jelenlegi pápa, II. János Pál már a 20. század elejéig kutathatóvá tette a Vatikáni Titkos Levéltár egyes állagait. De az egyházak reális és igaz történetének megírásához az elmúlt két-három évtized politikai körülményei, s ezen belül nem utolsósorban az egyházpolitika itthon és külföldön egyaránt méltányolt eredményei is részint lehetőségeket, részint impulzusokat adtak.

Mindezek ellenére tényként lehet megállapítani, hogy mégis csak a tétova kezdeményezések és útkeresések szakasza következett el. Mert ha végigtekintünk részint a szakmai eredményeken (ide értve a különböző egyháztörténeti munkákat és az ezek megszületésénél bábáskodó vagy azok iránt éppen

*Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei II. A magyarországi katolikus egyház levéltári anyagának fondjegyzékei. 1. rész. Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai. Szerk. *Nagy Lajos*. Új Magyar Központi Levéltár. Budapest 1983. 141 old.; 2. rész Plébániai levéltárak. „A” kötet. Szerk. *Dóka Klára*. Új Magyar Központi Levéltár. Budapest 1986. 177 old.; „B” kötet. Szerk. *Dóka Klára*. Új Magyar Központi Levéltár. Budapest 1987. 155 old.; „C” kötet. Szerk. *Dóka Klára*. Új Magyar Központi Levéltár. Budapest 1987. 125 old.

közömbös különféle bizottságok működését), részint a köztörténet ilyen vonatkozású mozzanatain, közről sem megnyugtató a kép. Sőt inkább úgy mondhatnánk, hogy minél közelebb jutunk az egyre szélesebb olvasótáborát érdeklő jelenkorhoz, annál nyugtalanítóbbak a hiányok, elsősorban a hozzáférhető források igencsak korlátozott volta miatt. Mert hát egy középkor-kutató mit is kezdhetne egyháztörténet nélkül? Ezzel szemben mintegy negyven éve szinte természetesnek tűnik, hogy e diszciplínát kirekesztették az új- és legújabbkori történelemből, amit nemcsak a nagy lélegzetű szintézisek mutatnak, hanem még az egyébként igényes részmonográfiák is elszomorítóan szegényesek e tekintetben. Bár ma már szinte mindenki elismeri, hogy nemcsak a kimondott kultúrtörténetnek, hanem a nemzeti történelem egészének és az egyetemes történelemnek, annak minden szegmen-tumának organikus részei és részesei voltak és maradtak az egyházak. Ez a tény azonban a deklaratív stádiumon alig jutott túl.

Konkrétan a tárgyunkra térve, alig található olyan, nem kimondottan egyháztörténeti munka, amely komolyan használná a nagyszámú és szinte felbecsülhetetlenül gazdag egyházi archívumokat. Pedig ezek használhatóságát az utóbbi időben a technikai és személyi feltételek minimumának a biztosításán túl, színvonalas szakmai segédletek is könnyítik. Az 1970-es évek közepétől egészen 1987-ig, a Magyar Országos Levéltár, majd az Új Magyar Központi Levéltár gondozásában, hét kötetben jelentették meg a *Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékeit*. Ennek a kutató munkához nélkülözhetetlen segédletnek most a katolikus egyházi levéltárakra vonatkozó négy kötetéről próbálunk vázlatos ismertetést adni.

Az 1969-es levéltári törvény értelmében Magyarországon jelenleg 39 egyházi levéltár létezik mint szaklevéltár, amelyek státusuk szerint közcélú magánlevéltárak. A 39 egyházi szaklevéltár közül 23 a katolikus egyházé, 7 a reformátusé, 5 az evangélikusé, 4 pedig kisebb egyházak – a baptista, a görögkeleti, az unitárius és az izraelita felekezet – kezelésében van. A felsorolt szaklevéltárak az illető egyház struktúrájának megfelelően, a magasabb egyházkormányzati egységek vagy szervek felügyelete alatt állnak. (A kutatás engedélyezése szempontjából némi bonyodalmat okoz, hogy ezek egyben élő, működő egyházi levéltárak is.) Az egyházi levéltárak között kiemelkedően fontos helyet foglalnak el azok, amelyek az egyházkormányzati „csúcsszervek” iratállagait gyűjtötték és gyűjtik ma is, így a katolikus egyház esetében az Esztergomi Prímási Levéltár. Ugyanakkor levéltáraknak tekinthetők a legalsóbb szintű egyházkormányzati egységek, a plébániák, a parókiák, azaz a helyi egyházak levéltárai is. Ezek a gyűjtemények szervesen egészítik ki a magasabb szintű anyagokat, és azokat az egyházmegyei (főegyházmegyei) levéltárak „külső anyagainak” nevezhetjük. Ezek sorsa a mai időkben egyre nehezebb lesz, miután a plébániák sorra üresednek meg, így az anyagmentés közérdekű kultúrpolitikai feladatnak számít.

Az egyházi levéltárak iratanyagának a kutatásához (ami egyébként összesen több mint 15 kilométert tesz ki, s közötté a katolikus 9 kilométer), azonos elvek alapján készültek el a fondjegyzékek. A már említett hét kötet közül a II. szám alatt *A magyarországi katolikus egyház levéltári anyagának fondjegyzékei* kerültek kiadásra. Az 1. rész az *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai* címmel már 1983-ban napvilágot látott, és összeállítója Nagy Lajos volt. Ebből a II/1.-es kötetből vegyük sorra először az érseki és püspöki, tehát az egyházkormányzati központi szervek levéltárainak iratanyagát. Ezekben a források nagy részét az egyházigazgatási fondok teszik ki, amelyek mellett a gazdasági levéltár, a személyi és családi hagyatékok, az ordinárius magánlevéltára a leginkább gazdagok. De jelentős források találhatók a különféle intézményekre, iskolákra, kórházakra stb. is. Az iratok rendje követi a főbb egyházkormányzati változásokat (mind történetileg, mind területileg).

Az egyházmegyei hatóságok kezelésében levő katolikus levéltárak közül az Esztergomi Prímási Levéltár emelkedik ki, terjedelmét, gazdagságát és tartalmát illetően egyaránt. Az anyag az egyes primások kormányzásának ideje szerint tagolódik. Tartalmilag pedig különösen fontosak a Szent-székkal (Rómával), a királlyal, illetve a mindenkori államfővel, utána az adott kormánnyal, s azon belül is a kultuszminiszterrel való érintkezés során keletkezett iratok. Köztörténeti, az egész magyar egyházra vonatkozóan igencsak központi szerepe van a püspök kari konferenciák iratanyagának, a tárgyalások és azok előkészítése során termelt dokumentumoknak. (Ezeknek a források szerinti megfelelője a minisztertanács működésének irattermése.) De túlmutat a főegyházmegye keretein a budapesti általános érseki helynökség ugyanitt található levéltára is. A többi egyházkormányzati irat

tárgyszerűen kategorizált 1939-ig, ami az egyházkormányzati levéltárban nagyban megkönnyíti az eligazodást. Esztergomban különösen fontos a nem-egyházkormányzati archívum, a „világi” jellegű anyag, amely már a 16–17. századtól a legújabb korig szinte még alig kiaknázott személyi gyűjteményeket tartalmaz. (Így Fráter Györgytől és Pázmány Pétertől Serédi Jusztiniánig bezárólag.)

Az érseki és püspöki levéltárakban az egyházkormányzati és az ún. „világi” ügyeket elkülönítve kezelték és raktározták. Az egyházkormányzati iratok érthetően elsődlegesen egyház- és vallástörténeti kútfők, de aligha lennének nélkülözhetők a társadalom- és kultúrtörténet számára. Itt találhatók ugyanis pl. az ún. egyházlátogatási jegyzőkönyvek (a Tridentinum által kötelezővé tett canonica visitatiók jegyzőkönyvei).

A káptalanok levéltárai az egyházi jellegű magánlevéltárra és a gazdasági levéltárra oszlanak. (Ez utóbbiak ma már gyakran a megfelelő állami levéltárban kaptak elhelyezést.) A káptalanok esetében fontos köztörténeti forrásnak számít azok 1874-ig folytatott hiteleshelyi működésének irathagyatéka.

A magyarországi szerzetesrendek működési engedélyének 1950-ben történt megvonása s annak körülményei ezen egyházi szervezetek levéltárait is szétzilálták. Így a rendtörténetírás ma szinte megoldhatatlan feladatok előtt áll, már ami az itthoni forrásokat illeti. Némileg szerencsésebbnek mondható az a három férfi és egy női rend, amely korlátozott keretek között bár, de tovább működhetett. A piarista és a ferences levéltárhoz képest továbbra is a legimpozánsabb irathagyatékkal a pannonhalmi bencés főapátság levéltára rendelkezik. Ezek a levéltárak a rend funkciójának nyomait tartalmazzák, az oktatás-nevelés terén betöltött szerepüket, míg a bencések esetében egyházkormányzati iratanyag is keletkezett – lévén saját egyházmegyéjük és a főpát a püspökkari konferencia tagja.

Valamennyi katolikus egyházi levéltárban a köztörténetnek, azon belül is a társadalom- és kultúrtörténetnek különösen fontos forrásait képezik az ún. személyi hagyatékok. Jelenleg mintegy 70 érsek és püspök iratanyaga található meg, bár mint személyi fond nem minden esetben vannak elkülönítve, hanem részét képezik az illető személy egyházkormányzati iratainak. Az egyházmegyei levéltárakban ezen túlmenően, több tipikusnak mondható irattípus található, megint csak elsősorban a társadalomtörténet szempontjából. Gondolunk pl. az egyházmegyei tanfelügyelőségek 19. század második felétől induló gazdag irattermésére, vagy a különböző korszakok roppant sokszínű és sokfelé ágazó, valláserkölcsei alapján működő egyesületeinek irataira (amelyek az őket felügyelő egyházi főhatóságtól vagy hozzá érkező iratokból állnak).

A katolikus egyházi levéltárak központi anyaga mellett primer formában helytörténeti, de regionális és összegző kutatás esetében azon túllépő fontosságúak az ún. plébániai levéltárak. Ezek 1950-ig terjedő iratanyagát Dóka Klára, az Új Magyar Központi Levéltár munkatársa irányításával, de egyházi levéltárosok közreműködésével mérték fel és tették közzé három kötetben. Az alapszintű katolikus egyházi egységek iratanyagát jelenleg is keletkezési helyükön, a plébániákon őrzik. Az első látásra nyilvánvaló, hogy a helytörténet számára nélkülözhetetlenek, mert előbb keletkeztek és inkább megmaradtak, mint a politikai község iratai. Melyek itt azok a főbb iratcsoportok, amelyek a szűken vett egyháztörténeten túlmutató társadalomtörténeti kutatásoknál nélkülözhetetlenek?

Először is a plébániai vezetett anyakönyvek, amelyek mivel 1895 előtt nem volt állami anyakönyvezés, egyenesen házagptólók, esetenként sorsdöntő fontosságúak lehetnek. (Másodpéldányukat általában megtalálhatjuk az egyházmegyei levéltárban is.) A másik igen fontos és tipikus plébániai iratanyag a már említett canonica visitatiók során keletkezett jegyzőkönyvek. Ezek egységes elvek, sőt egységesített kérdőív szerint készültek, így viszonylag könnyen kezelhetők és összegeezhetők. (Egy példányukat szintén a püspöki levéltárban helyezték el.) A püspöki, vagy püspöki megbízatásból lezajló egyházlátogatások inkább vizsgálatok, szinte „levéltárak” voltak, és kiterjedtek az adott plébánia életének minden mozzanatára, a pap(ok) és a világi hívők egészére, a helyi egyház gazdasági, hitéleti-hitbuzgalmi, kulturális, erkölcsi és társadalmi helyzetére is. A harmadik fontos és mindenütt megtalálható, mert az ordinarius által előírt forráscsoport az ún. historia domus, a lelkész által vezetett plébániatörténet. Ez eleve azzal a céllal létesült, hogy rögzítse a plébánia történetének fontos mozzanatait, eseményeit. Az utókor számára megörökített közlések gyakran túllépik az egyházas kereteket, és kitérnek az egész közösség életére; a falu, a község történetének nem-egyházi mozzanataira is. A historia domusokban a feljegyzések két típusa keveredik: a napi események szinte naplószerű leírása, szoros nyomonkövetése, ami a hű krónika értékével ér fel. A másik eset az, amikor a plébános bizonyos okok miatt – mondjuk kellő szorgalom híján, vagy kellő politikai óvatosságból –

nem tartotta opportunusnak a véleményével kommentált eseményközlést, hanem akár több évig szünetelő bejegyzéseket rövid visszatekintő összefoglalások helyettesítene. A forrásértéke nyilván az első variációnak a nagyobb. Végül, de nem utolsósorban a 19–20. században keletkezett két plébánia-szintű szervezet: az iskolaszék – amely a helyi katolikus egyházi iskola felügyeleti szerve volt; illetve az egyházközség, mint a katolikus autonómia csírája és alapfoka iratanyaga jelent sajátos forrást, mert a hívek anyagi és közéleti szerepvállalásának mikéntjét és mértékét tanúsítják a helyi egyház életében.

A történettudomány által nagyra tartott, de a konkrét kutatások esetében annál ritkábban hasznosított katolikus egyházi levéltárak gazdag iratanyagának alapszintű fondjegyzékei remélhetőleg egyre több kutató számára számálnak mindennapi segédletként. Míg az érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek központinak tekinthető levéltárainak említett fondjegyzékét 1983-ban jelentették meg, addig az ahhoz képest még szélesebb körű, a plébániák nagy száma és szétszórtsága miatt még bonyolultabb és szerteágazóbb szervező és kutató munkával összeállított, és három kötetben összegyűjtött *Plébániai levéltárak* fondjegyzékét 1986-ban és 1987-ben tették közzé. Közéről sem látványos, de annál inkább fáradságos, áldozatos, és mindenekelőtt hasznos munkájukkal a közreműködők alapvetően hozzájárultak a magyar történetírás megújulásának a kibontakozásához, mert annak lehetséges forrásbázisát tovább szélesítve, a források eddig mostohán kezelt egyik alaptípusának a végleges elismertetéséhez vagy inkább rehabilitációjához adtak újabb ösztönzést.

Gergely Jenő

UNGER MÁTYÁS

BEVEZETÉS A FORRÁSOK ISMERETÉBE ÉS A FORRÁSELEMZÉSBE

Budapest, Országos Pedagógiai Intézet 1985. 144 oldal

Az 1950-es évek végére válságba jutott a dogmatikus szemléletű történelemtanítás, amely a történelmet aktuálpolitikai célok szolgálatába állította, és a történelmi tényeket önkényes elméletek Prokrustesz-ágyába kényszerítette. Tanárból, tanulóból elemi erővel tört fel a vágy a tények megismerése után – „tényeket kérünk, tényeket” – mondták Rousseau-val –, amelyek egyedül hitelesíthették számukra a történelmet.

A tényekhez való visszatérésnek legközvetlenebb és legegyszerűbb útja a történelmi forrásokkal való megismerkedés volt. Önmagukban létező tények, történelmi „Ding an sich”-ek azonban nincsenek. Még olyan elemi eljárások, mint a történelmi tények kiválasztása, a szelekció és csoportosítása, a periodizáció is értékítéletekhez tapadnak, és a történetíró szabad választásán alapulnak. A történelmi tények közlése tehát már eleve magában foglalt bizonyos történelmi értékítéleteket. Ezenkívül ki kellett dolgozni a tények közlésének módszertanát, hogy a történettudomány más strukturális elemeiről ezúttal ne is beszéljünk.

A történelmi tényeknek, vagyis a forrásoknak és megfelelő értelmezésüknek az általános és a középiskolai történetoktatásban való jelentőségét és az ezekkel kapcsolatos tantárgypedagógiai teendőket az elsők közt – ha ugyan nem elsőnek – jelen könyv szerzője ismerte föl. A szaktudományi folyóiratokban, többek közt a Századokban és a Történelmi Szemlében, valamint a módszertani folyóiratokban, a Pedagógiai Szemlében és főként a Történelemtanításban megjelent tanulmányai, cikkei, közlései a források iskolai felhasználásának úgyszólván minden lényeges elméleti és gyakorlati kérdését érintették. Pontosan harminc évvel ezelőtt, 1958-ban a Tankönyvkiadónál Történelmi forrásfeldolgozó órák a gimnázium 3. osztályában címen megjelent könyve pedig egy osztályra koncentráltan igazolta a forrásfeldolgozó órák hasznát, sőt nélkülözhetetlenségét a történelemtanításban. Ez irányú tevékenységét nemcsak a hazai, hanem a külföldi szakkörök is méltányolták. A történelemtanítás kérdéseiről tárgyaló nemzetközi szimpóziumon Forrásfelhasználás a történelemtanításban címen elhangzott előadása 1967-ben Berlinben német nyelven is megjelent.

Az előttünk fekvő, Bevezetés a források ismeretébe és a forráselemzésbe c. könyv az időközben sajnálatosan elhunyt szerzőnek ha nem is egész életműve, de annak minden bizonnyal egyik

legértékesebb és legmarkánsabb része. A könyv három fejezetre tagolódik. Az első, viszonylag rövid fejezet a történeti forrásokról általában csak a legfontosabb, külön előképzettség nélkül is érthető tudnivalókat igyekszik összefoglalni. Történeti forráson ért minden olyan ránk maradt dolgot – lett legyen az szöveg vagy tárgyi emlék –, amely hozzásegít bennünket a múlt valóságú rekonstruálásához. (11, 15. 26.) Ezután a történeti forrásokat csoportosítja tárgyi emlékekre, íratlan szellemi hagyatéokra és írott forrásokra. Megszívlelendő – sajnos, nem mindig megfogadott – figyelmeztetése a forráselemzéssel kapcsolatban: a történeti forrás még nem egyenlő magával a történelemmel. A történeti források – tartozzanak bármelyik csoportba – értelmezésre, értékelésre szorulnak. (13.) A történelemtanítás tehát nem oldódhat fel forráselemzésben. Rendkívül hasznos és gyakorlatias útmutatást nyújt a történeti forrásokat gyűjtő és őrző tudományos intézményekről, a múzeumokról, a könyvtárakról és a levéltárakról a következő, Bak Borbála által írt kitűnő fejezet. Itt csupán azt hiányoljuk, hogy külön forráscsoportként nem veszi fel a műalkotásokat, nevezetesen a festményeket, szobrokat, épületeket, holott ezek páratlanul szemléletes elképzelést nyújtanak nekünk a régi időről, és bepillantást nyitnak a mindennapi életbe, az emberek gondolat- és érzésvilágába. Az első fejezetet a közölt ismeretanyag pedagógiai feldolgozása zárja.

A könyv fő részei, a második és a harmadik fejezetek a forráselemzéseket és az elemzett források szövegét tartalmazzák. Itt mindjárt fölmerül egy szerkezeti probléma. Az Előszó a könnyebb kezelés előnyével magyarázza a forráselemzéseknek és a forrásszövegeknek egymástól való elválasztását. (8.) Valójában azonban éppen a könnyebb kezelhetőség követelné meg az elemzés és a szövegek együtt tartását, vagyis egy olyan elrendezést, hogy a forrásszövegek előzzék meg az elemzéseket, és így ne kelljen az olvasónak állandóan előre-hátra lapozni.

A második fejezet a konkrét forráselemzésekre ad példát. A szerző itt mindjárt beleütközött a szelekció, a válogatás kérdésébe, hiszen a rendelkezésre álló történeti anyag óriási, szinte áttekinthetetlen. Ezen úgy akart úrrá lenni, hogy az elemzésből teljesen kirekesztette az egyetemes történetet, és az elemzést – mint írja (7.) – a jobban ismert magyar történelemre korlátozta. Ezzel az eljárással nem tudunk egyetérteni. Amennyire indokolt, hogy a forráselemzés tengelye a magyar történelem körül forogjon, annyira helytelen az egyetemes történeti forrásanyag teljes mellőzése. Nem csupán azért, mert az új, 1978-as reformterv is nagy súlyt vet az egyetemes történeti szemlélet kialakítására, hanem főként azért, mert egyetemes történeti perspektíva nélkül a magyar történelem menthetetlenül provincializmusba süllyed. A magyar történeti források köréből hiányoljuk a kortörténeti forrásokat, amelyek leginkább segíthetnék elő a jelen eseményrengetegében való tájékozódást, és új műfajokkal – például az alkotmányok, pártprogramok elemzésével is – gazdagíthatnák a történeti analízist.

A kiválasztott és elemzett magyar történeti források tematikailag a tananyaghoz kapcsolódnak. A forráskiválasztáson természetesen mindig lehet vitatkozni, így itt is például azon, hogy az egyik kortörténeti témát (összesen kettő ilyen van a könyvben), az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalmat miért Garami Ernő naplója és miért nem a forradalom főszereplője, Károlyi Mihály Hit, illúziók nélkül. Bp., 1977 c. emlékirata alapján elemzi a könyv. Ám a választásban mindig van szubjektív elem, amelyet hiba lenne – de nem is lehet – kiküszöbölni. Az elemzés sikerét különben sem a kiválasztott téma, hanem annak módszertani feldolgozása dönti el. A könyv becsületesen igyekszik példát adni minden fontosabb forráscsoport elemzésére az oklevélről az elbeszélő forráson át egészen a gazdasági-statisztikai forrásokig. Sőt – vállalt feladatán túlmenően – olykor még tudománytörténeti áttekintéssel is próbálkozik, a sajtó (97.) és a statisztika esetében (99, 105, 106.) különleges sikerrel. Az ilyen gazdag tartalmú könyv nem lélektelen mechanikus másolásra, hanem alkotó felhasználásra, önálló gondolkodásra serkenti olvasóját.

Ami magukat az egyes forráselemzéseket illeti, ezekről csak az elismerés hangján szólhatunk. Minden forráselemzésnél fölteszi a kérdést: mire használható? Aztán a feldolgozás módjáról tájékoztat. Ezt az elemzés gondolatmenete követi, amelynek során választ kapunk a forrásanyag konkrét kérdéseire. Aztán forráskritikai megjegyzések sorjáznak, majd összefoglalás zárja le az elemzést. Hogy ez a szaktudományos felkészültség és a vele adekvát módszertani apparátus milyen teljesítményekre képes, azt olyan mintaszerűen megírt forráselemzések mutatják, mint a dömösi prépostság birtokait és szolgáló népeit összeíró 1138. évi oklevélnek, Szepsi Laczkó Máté hajdúkra vonatkozó Krónika-részletének, Mária Terézia Urbariumának, Széchenyi Napló-részletének, Kossuth hírlapi cikkének, az 1688–1901 közötti időszak agrárstatisztikájának elemzése.

A forráselemzésekkel kapcsolatban csupán egy kritikai megjegyzésünk van, aminek a kérdés történetelméleti, történetfilozófiai vonatkozása ad bizonyos súlyt. A törökellenes harcoknak egy nevezetes epizódjáról, Kőszeg 1532. évi ostromáról van szó. Ezt a könyv Dsælalzade Musztafa török és Istvánffy Miklós magyar történetíró előadása nyomán elemzi. Végkövetkeztetése az, hogy Jurisich Miklós és a maroknyi védőcsapat katonái, nem pedig diplomáciai győzelmet aratott a hatalmas török seregen. Ezzel kapcsolatban bírálja Nemeskürty Istvánnak Ez történt Mohács után. Bp., 1968. c. művében Kőszeg ostromáról festett képét (191–198.), amelyet „hamisnak, történetietlennek” minősít, és egyetlen céljának a deheroizálás divatjának kiszolgálását. (53.) látja. Itt nem a konkrét történeti kérdéshez kívánunk hozzászólni, amelyben egyébként Nemeskürty nézetét osztjuk, hanem az emögött meghúzódó történetelmélettel, történetfilozófiával szállnánk pörbe. A deheroizálásnak vádként való megfogalmazása mögött a történelem moralizáló felfogása rejtőzik, amely a történelmet egyfelől a „jószág” és a „hősiesség”, másfelől a „gonoszság” és a „gyávaság” példatárának tekinti. Ilyen heroikus-patetikus, sőt legendás kép bontakozik ki a könyvből az elemzés során Jurisich Miklósról, szemben Nemeskürty konkrét adatokat felsorakoztató, reális értékelésével. Amde morális szempontok nem lehetnek egyetemesen mérvadók a történelemben. (Kelemen János: Tézisek a történeti megítélésről. Valóság 1987/12. 9, 11.)

Ez után a néhány általános jelentőségű kérdés után most olyan helyi, részleges problémák következnek, amelyeknek nincs egyéb céljuk, mint a történeti adatok pontosítása. A „római és görög keleti (pontosabban ortodox, pravoszláv) egyház” megnevezésekből (48.) csupán az ortodox (= igazhitű) kifejezés a helyes. A „római, görög keleti” semmitmondó, a pravoszláv meg egyenesen félrevezető, mert látszólag a szlávokhoz kapcsolja a vallást, holott ezekhez semmi köze. A pravoszláv ugyanis az ortodox tükörszava, és a jelentése is azonos vele. (Berki Feriz: Kik a „pravoszlávok”? Új ember 1988. jan. 17, 4.) Az idézett hely egyébként nem ad hű képet a magyarországi egyházi állapotokról. Azt helyesen említi, hogy Magyarországon is voltak görög szertartású monostorok, azt azonban már nem fűzi hozzá, hogy ezeknek nem volt önálló egyházszervezetük, hanem beletartoztak a római egyház szervezetébe. Éppen ezért 1054-ben, a nagy szkhizma után sem szakadtak el a római egyháztól. Ajtony legyőzését is inkább 1018-ra, mint 1008-ra (48.) kell keltezni.

A krisztianizálásról szóló, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán törvényeiből összeállított gyűjtemény eléggé szűkkeblűen bánik az utóbbi törvényeivel. Csupán törvénykönyvének bevezetését közli, amely a törvények szigorának enyhítését indokolja. (128.) Minthogy azonban ezen túlmenően egyetlen törvényt sem idéz, a fenti elvi megállapítás bizonytalan marad. Nem közli Kálmán dekrétumai I. könyvének híres 57. fejezetét sem, és így természetesen nem kapunk felvilágosítást Kálmánnak a boszorkányokról vallott felfogásáról sem. Nem ártott volna közölni, hogy tudós királyunk – a korabeli egyházi felfogással összhangban – nem általában a boszorkányok létezését tagadta, hanem csupán azok egyik fajtájának, az állattá átváltozni képes, éjszakánként az embereknek ártó „boszorkányoknak”, az ún. strigáknak, lidérceknek, vámpíroknak a létezését, akikben Kálmán korának babonás népe még hitt. Nem elégíti ki bennünket teljes mértékben a középkori egyházzól a forráselemzésekben kirajzolódó kép sem. Ez a kép teljesen külsődleges, formális (72.), mert nem veszi tekintetbe sem a vallás strukturális elemeinek egymásra való hatását, belső koherenciáját, sem azt az eléggé nem hangsúlyozható tényt, hogy az egyház önmagában nem egyszerű kiegészítő része volt a világi birtokos osztálynak, nem a közvetlen uralom volt a funkciója, hanem az egész feudális rendszer működésének ellenőrzése és szabályozása. Azt is szóvá kell tennünk, hogy az egyháztörténetírás ma már nemigen használja az „ellenreformáció” kifejezést (50, 56, 58.), mégpedig azért, mert az ún. ellenreformáció nem pusztán tagadása volt a reformációnak, hanem a reformáció „kihívására” adott korszerű, adekvát „válasz”. Helyesebb a „katolikus megújulás” terminusának használata.

Terminológiai pontatlanságok más részekenél is előfordulnak. Mária Terézia az Urbariummal kapcsolatban özvegy római császárnéként (78.) és császárnőként (128.) is szerepel. Az előbbi megnevezés a helyes, minthogy Mária Terézia nem volt német-római császár, hanem csak a német-római császárnak, Lotharingiai Ferencnek a felesége. A kormányrendeletek nemcsak a polgári korszakban konkurálnak a törvényekkel (88.), hanem a szocialista korszakban is. Itt még az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei is korlátozzák a törvények működési területét. A 20–100 hold közti jómódú parasztot akárcsak zárójelben is „kulákként” emlegetni (101.) nem más, mint egy gazdasági kategóriának politikai kategóriával való behelyettesítése, a hozzá tartozó súlyos törvénytelenések,

embertelen bánásmód bűnhalmazatával. Kár, hogy itt a könyv nem reflektál azokra a nagyon is helytálló megállapításokra, amiket a sajtó (97.) és a statisztika manipulációival kapcsolatban máshol (105.) lett.

A könyv stílusa nemcsak világos, közérthető, hanem árnyaltos, szép, irodalmi veretű stílus. Szóhasználatában csak ritkán enged a divatos töltelékszavak (nagyságrend), helytelen igekötők (beválogat), vonzatok (valamihez szolgál) csábításának. A nyomdai kiállításról viszont nem sok jót mondhatunk. A szövegben gyakoriak nemcsak a sajtó-, hanem a helyesírási hibák is, különösen az interpunctióknál. Ami pedig *apanyelv*ünknek, a latinnak helyesírását illeti, az egyszerűen kétségbeejtő. A szövegben két helyen is szerepel Aquincum, mind a két helyen rosszul írva (Acquincum). (19, 27.) Az egyházszakadás görög nevét nem schizmának (48.), hanem görögösen szkhizmának, latinosan schismának kell írni. A könyv sajtóhibája egy új magyar gestát is produkált *Gesta Hungarikum* (57.) címmel. Kár, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum*a rejtőzik alatta. Az antik személy- és helynevekkel is rútul elbánik a könyv, amikor *Marcus Porcius Cató*ról ír (91.) Marcus Porcius Cato helyett és *Cartaginem*ről (91.) Carthaginem helyett. Az ősiség latin megfelelőjét is csúnyán kitekeri, amikor *avicitatist* ír (91.) aviticitas vagy még helyesebben ius aviticitatis helyett.

Unger Mátyás posztumusz könyve értékes, maradandó alkotás, amelyet a történelem vademecumaként tanár, tanuló, a történelem iránt érdeklődő olvasó magával vihet, és nagy haszonnal forgathat. Senkinek sem szabad azonban arra gondolnia, hogy a történeti forráselemzés egyenlő a történelemmel vagy akár a történelem elsajátításának legfőbb eszköze. A forráselemzés semmiképpen sem szoríthatja ki vagy szoríthatja háttérbe a történettudománynak és a történettanításnak olyan strukturális elemeit, mint a történeti-politikai koncepció, történetelmélet, történetfilozófia, történeti kép, módszertan, forráskritika. A forrásismeret és a forráselemzés arra figyelmeztet bennünket, hogy minden történeti témánál a lehetséges tudás maximumának megszerzésére törekedjünk, és történeti „ítélkezéseinknél” a legnagyobb lelkiismeretességgel járjunk el.

Bellér Béla

TRÓCSÁNYI ZSOLT (1926–1987)

A magyar történettudomány azon generációjának soraiból, amely a háború után kezdte meg pályafutását, az utóbbi években egyre több arc tűnik el, válik többé meg nem elevenedő emléképpé. A még formálódó, fejlődő vagy éppenséggel már a kiteljesedésre, mintegy megkoronázásra váró, új irányt mutatni képes gondolatokat, eredményeket is ígérő, de befejezetlen életművek sorába 1987 őszén belépett Trócsányi Zsolté is, közel négy évtized gazdag, de még nem kevésbé gazdag folytatást ígérő termésével.

Kétségtelen, Trócsányit már családi kapcsolatai, hagyományai is a humán tudományok felé irányítva indították el pályáján. Apja a királygyűrűs jogászdoktor, a pápai református kollégium és teológia tanára, végül a dunántúli egyházkerület levéltárosa volt, a felvilágosodás nagy magyar kantianus filozófusának, Mándi Márton Istvánnak életrajzírója; nagybátyjai közül Trócsányi Zoltán a Széchényi Könyvtár és általában a magyar könyvtárügy tevékeny munkása, egyetemi tanár, az orosz irodalom jeles fordítója és ismertetője, a hazai művelődéstörténet sokoldalú kutatója és a tudományos ismeretterjesztés egyik, a két világháború között fontos, pozitív alakja. Másik nagybátyja, Trócsányi György az Országgyűlés Könyvtárának volt hosszú időn át igazgatója. Trócsányi Zsolt is az ő nyomdokaikba lépett: 1944 őszén az Eötvös Kollégium tagjaként kezdi meg latin–történelem szakos egyetemi tanulmányait. Az egyetemi munkát azonban máris elsodorja a történelem: Trócsányi 1944 őszén hazament Pápára, ahol tagja lett egy a nyilas uralom elleni szervezkedésnek. Elfogják, apjával együtt halálra ítélik, s csak a véletlen menti meg őket a kivégzéstől. 1945 tavaszán tér vissza Budapestre, ahol azonnal bekapcsolódik a demokratikus diákmozgalomba: érdeklődése is akkor fordul a magyar–román viszony történeti problémái felé: ennek kapcsán 1947–48-ban egy évet ösztöndíjjal a bukaresti egyetemen hallgat. Élete döntő fordulatára 1949-ben kerül sor: az akkor indult egyetemi levéltárszakos képzés első végzett évfolyamának tagjaként az Országos Levéltárba kerül, melynek ezután 1986 végéig – nyugdíjazásáig – aktív dolgozója marad.

Végigtekintve munkásságán, nyugodt lélekkel megállapíthatjuk: ha volt ez idő alatt az Országos Levéltárnak történész-levéltárosa, akkor Trócsányi az volt. Óriási munkát végzett levéltárosként, amikor az erdélyi kormányhatósági levéltárak és az erdélyi kancellária több ezer csomónyi, több kilométert kitevő hatalmas iratanyagának, levéltári rendezését, feldolgozását végezte el. Ugyanakkor azonban történész is maradt, aki e hatalmas iratanyagban nemcsak a rendezésre, nyilvántartásra, megőrzésre szolgáló közvagyonot volt hajlandó látni és értékelni, hanem mindenekelőtt azt a világot, társadalmat és azt az egész életérzést, melynek igényei mindezt létrehozták és melynek megismertetése és megismerhetővé tétele számára a levéltári szűkebben vett szakmai munkának egyetlen értelmét adta. Ennek az Erdélyre irányuló meg nem szűnő érdeklődésnek a jegyében születtek meg nagy monográfiái: az erdélyi parasztság 1790–1849 közötti történetéről (mely kandidátusi disszertációja is volt), az erdélyi országgyűlésekről (1976), az északi Partium jobbágyviszonyairól 1820-ban (1966), Teleki Mihályról (1972); értékes adatközlései a nagyenyedi kollégium 1831–1841. évi történetéhez, majd 1965-ből Wesselényi Miklós magisztrális életrajza, mely az akadémiai doktori fokozatot hozta meg számára. Ezeknek és erdélyi történelmi vonatkozású számos kisebb-nagyobb tanulmányának, cikkeinek sorát a gondjaira bízott erdélyi levéltárak 1973-ban megjelent hatalmas ismertető leltára koronázza meg, benne mindannak az óriási ismeretanyagnak felhasználásával és bedolgozásával,

amelyet ezekben az évtizedekben gyűjtött össze. Mindezt, a történelmi folyamat egész szélességére kiterjedően a három kötetes Erdély történetének általa írott 1686 és 1830 közötti fejezetei foglalják össze, melyeknek megjelenését azonban már nem érthette meg. Mindezek megalkotása közben különös elégtételül szolgálhatott számára, hogy nem egy eredményét a román történetírás is elismerte és átvette – ha azután őszinte keserőséggel lett is kénytelen szembenézni az ugyanerről az oldalról kibontakozó, szakmailag alá nem támasztható támadásokkal.

Levéltáros és alkotó történész ilyen összhangjának megteremtése, egyfajta méltányos arány kialakítása azonban nem volt könnyű. A levéltári munkában ezekben az évtizedekben mintegy szükségszerűen is megjelenő részint bürokratikus, részint technicista szemlélet párosulva a történész munkájával szembeni ellenállással, eredményei iránti közönnyel, esetenként lekicsinyléssel, igen alkalmas volt arra, hogy az érintetteket elkedvetlenítse, átmenetileg nem egy jószándékú és a levéltárügy iránt őszintén érdeklődő embert fordítva szembe még alapjaikban hasznos szakmai célkitűzésekkel is. Trócsányi azonban ha vélt vagy valódi sérelmeitől indokoltan vagy olykor indokolatlanul, de sokban megkeseredve is, soha nem engedte meg magának, hogy munkakedvét elveszítse. Egyrészt, mert tisztában volt saját értékével, munkájának jelentőségével – másrészt már csak azért sem, mert a levéltár és a benne végzett munka e 38 év alatt életének szerves részévé vált: valóságos szenvedélyé. Talán jelképnek – és rendkívül kifejező jelképnek – is tekinthetjük, hogy betegségének utolsó, már a halálhoz vezető csapása is, az Országos Levéltár kutatótermében. az iratok tanulmányozása közben sújtott le rá.

Jelentős és általánosan elismert és nagyra becsült tudományos eredményeinek ellenére is, nem volt könnyű élete. Már egyetemi éveiben tudatosan kiszakította magát hagyományos környezetéből, de ott, ahová tartozónak magát tulajdonképpen érezte, vagy érezni akarta, éppen ezekben az években elfordultak tőle: olyan sebet okozva ezzel életében, mely csak lassan, évek hosszú során át gyógyult be.

Magas, erős testű férfi volt, kissé hajlottan, előrehajtott fejjel járt; egyfajta rendkívül jellegzetes, mintegy töredezett artikulációval beszélt, fojtott hangon – mint ahogy egész magatartásában, így fanyar humorában, vagy akár tagejtéseiben is érezni lehetett erős indulatok visszafojtását.

De mostantól kezdve már csak műveiben és emlékezetünkben él tovább.

Vörös Károly

HUSZÁR LAJOS (1906–1987)

„Noha a pénztörténet sohasem kíván fellépni a gazdaságtörténet igényével, mégis mindaz, amit nyújtani tud az általános gazdaságtörténet megértéséhez – mint a pénzek hullámozó ligája, forgalma, értékviszonya stb., egyszóval a pénznek fizetőeszköz funkciója –, részletes vizsgálat tárgya kell hogy legyen a pénztörténeti kutatásoknál. A pénztörténet viszont szilárd alapokra csak úgy helyezhető, ha a pénzverés külső körülményei (a pénzek éremképei, verőhelyei, verdejegyei és időrendje) teljesen tisztázottá válnak, mert különben ingatag adatokon nyugodnának a pénztörténeti megállapítások.” Egy emberöltővel ezelőtt többek között e gondolatokkal látott napvilágot Huszár Lajos monográfiája: „A budai pénzverés története a középkorban.” (Akadémiai Kiadó, Budapest 1958. 231 l. + XIII. tábla.)

A magyar numizmatika kiemelkedő képviselője, jártányi erejéig lankadatlan szorgalmú művelője 1987. december 23-án hunyt el. Az egykori Maroszlók gyermeke volt, azon a Nyárádszeredán született 1906. január 29-én, ahol csaknem pontosan három évszázaddal korábban Bocskait Erdély fejedelmévé választották. Édesapja ügyvéd volt a Nyárád parti településen, aki fiát a marosvásárhelyi Református Kollégiumban iskoláztatta. Először ott, majd az egyetemi tanulmányok érdekében másodszor a kecskeméti Református Főgimnáziumban tett érettségi vizsgát 1924-ben.

A budapesti bölcsészeti fakultáson történelem–földrajz szakos tanárjelöltként folytatta

tanulmányait, érdeklődése azonban egyre inkább a művészet- és a művelődéstörténet felé fordult, s 1928-ban numizmatikai tárgyú disszertációval doktorált. Önkéntes gyakornokként került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába, s nyugdíjazásáig ott munkálkodott a magyar pénztörténet fehér foltjainak feltárásán. Szakavatott művelője volt az éremművészet történetének, bölcs előrelátással olyan időkben is gyarapította az európai rangú Éremtár tárgyi anyagát, amikor a szerzeményezés finanszírozásait aszályos esztendőök apasztották.

Fiatal szakemberként fél évet tölthetett a római Magyar Akadémián, illetve kéthónapos balkáni ösztöndíjas tanulmányút nyílt meg előtte. Részen tanulmányi segéllyel, részben saját költségére utazott Bécsbe, Salzburgba, Berlinbe, Münchenbe és Körmöcbányára, hogy nagyobb gyűjteményeket nézhessen meg, és elmélyítthesse szakmai ismereteit.

Nagy tudásának és példás munkaszeretetének köszönhetően osztályvezetői rangot ért el, a Magyar Tudományos Akadémia pedig támogatásban részesítette, hogy elkészítse a *Corpus Nummorum Hungariae* III. kötetét. Munkahelye lakhelyévé is vált egy időre, ugyanis 1944 őszén hivatalos felszólításra beköltözött a Magyar Nemzeti Múzeum központi épületébe, és az ostrom nehéz ideje alatt, nélkülözéstől sem mentesen, mindent elkövetett a múzeumi anyag mentéséért. 1945 tavaszán kapott megbízást a nagymúltú intézmény ideiglenes vezetésére, amelynek kinevezett főigazgatója volt 1946 augusztusától 1949 januárjáig.

Az Esterházy kincsek egy részének ellopása kapcsán folytatott fegyelmi vizsgálat során „vezetői állásra alkalmatlannak” nyilvánították, s tudományos kutatóként ismét az Éremtárba került, osztályvezetői beosztásába 1955-ben helyezték vissza. Munkakedvét sem a méltatlan lefokozás, sem az igaztalan vádak nem törték meg. Nemcsak a kisebb közlemények, az odaadó aprómunkát igénylő leletfeldolgozások hosszú sora, hanem a fentebb idézett monográfia bizonyítja ezt. Sok évtizedes cédulázás eredményeként szorgos bibliográfus közreműködésével idővel összeállt a régen várt szakirodalmi áttekintés, amelyik a hazai szakkörökben és külföldön egyaránt sikert aratott: *F. Fejér Mária–Huszár Lajos: A magyar numizmatika bibliográfiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 322 l. Latin, angol, német és magyar nyelvű bevezetője, valamint a szakszerűség mellett az igényes kiállításnak tudható be, hogy e kötetre a könyvek frankfurti seregszemléjén is felfigyeltek.

Huszár Lajos tudományos munkájának szerves része volt a szerkesztői tevékenység, 1933–1975 között állt a Numizmatikai Közöny élén. Nemcsak szerzőként, hanem szerkesztőként is igényes munkát végzett, elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy a patinás folyóirat a nehéz időkben is fennmaradt. Szívügye volt a „Közöny”, nyugállományba vonulása után sem nélkülözheték tanácsait, szerzőket toborzott, lektorált szívességből, bátorította a kezdő szerzőket, s ha javasolta a közlemény, vagy a tanulmány megjelentetését a társulati folyóiratban, akkor írója biztos lehetett abban, hogy nem a kötelező udvariasság miatt kapott dicséretet, hanem valóban publikálásra érdemeset alkotott.

Mindig kész volt segíteni. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban, ahol 1968. évi nyugdíjaztatását követően folytathatta munkáját, előzetes bejelentés nélkül is felkereshették. Zokszó nélkül tette félre a feldolgozás alatt álló érmekeket, vagy szakította meg az írást, és türelmesen meghallgatott bármilyen szakmai kérdésfeltevést. Ha megalapozatlannak tűntek számára a készülő cikk állításai, higgadt érveléssel vitatkozott, illetve szelíden javasolta a „tétel” ismételt átgondolását. A jó nyomon járó kutató viszont biztatást, szakirodalmi muníciót, ötletet kapott, s olyan érzéssel távozhattott tőle mint a hajdani írók Virág Benedektől.

Magyar és idegen nyelven megjelentetett tanulmányainak, közleményeinek, leletleírásainak száma több százra rúg, publikációs jegyzékét a Numizmatikai Közöny LXXXVI–LXXXVII., sajtó alatt lévő kötete tartalmazza, nyilván nem hiányoznak majd belőle a posztumusz művek sem.

Huszár Lajos a páratlanul termékeny szerzők egyike volt. Mindig arra törekedett, hogy újat alkosson, a kompilatív írások nem vonzották. Már régen megjelent a *Corpus Nummorum Hungariae* III/1. kötete – Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 168 l. • XXIV tábla –, amikor nagy betegen érdeklődött az első átfogó hazai ártörténeti monográfia sorsa iránt. *Dányi Dezső és Zimányi Vera* korábban őt kérte fel a pénztörténeti bevezető megírására. Előmunkálatként így született meg módszertani szempontból ugyancsak hasznos tanulmánya: „Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban.” Századok 105. kötet (1971) 1150–1184. old. *Huszár Lajos* úgy érezte, hogy csak az ártörténeti kézikönyv őrzi meg nevét a történészek között. Aggódalma meglepett, de utólag – fájdalmas leírni – nem tartom alaptalannak. A történelmünket

Mohácstól Buda visszavívásáig felölelő legújabb szintézis irodalomjegyzékében nem jutott hely remek kismonográfiájának, – Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár 1945. 123 l. + XIII tábla (*Szabó T. Attila* kiadása az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet sorozatában) –, sőt a Magyar Egyetemes Éremtár fentebb említett III/1. kötetére sem történt utalás. Pedig *Huszár Lajos* munkája nemcsak folytatása volt az 1907-ben megszakadt Corpus Nummorum Hungariae sorozatnak, hanem az 1526–1657 közötti magyar pénztörténet legrészletesebb, s egyben legszakyszerűbb áttekintése.

Néhány évvel ezelőtt támatta meg szervezetét az alattomos kór, de a gondos orvosi ápolásnak köszönhetően évekig dacolt vele. Szinte szárnyakat adott neki a Művelődési Minisztérium anyagi támogatása, amely lehetővé tette, hogy elkészítse „Az erdélyi fejedelmek pénzverése” című munkáját. A felajánlott manuális segítséget elhárítva végezte el rajta az utolsó simításokat.

Huszár Lajos a szűkebb szakma utolsó polihisztora volt, a kezdetektől napjainkig terjedően művelte a magyar pénztörténetet. Tanulmányain és kisebb közleményein túl összefoglaló munkája nyújt erre bizonyítékot: „Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.” Corvina – Battenberg, Budapest–München 1979. 366 l.

Ez utóbbi kötet és a fentebb említettek egy része a külföldi éremtárak értékes kézikönyvei között szintén megtalálható. Neve jól csengett határainkon túl, számos numizmatikai társulattól kapott meghívást előadások tartására; München, Hamburg, Münster, Minden, Dresden mellett rangos nemzetközi összejöveteleken öregbítette a hazai tudomány hírnevét: Prága, Varsó, Nyitra, Bern. Előadásai nem váltottak ki nagy vitákat, látványos koncepciókkal nem hozta tűzbe a hallgatóságot. Sokkal jobban tisztelte a tényeket annál, semhogy néhány adat nyomán csillogó, de részben megokolatlan hipotéziseket állítson fel. Így néha elmaradt a zajos tetszésnyilvánítás, megalapozottságuk miatt azonban még évek múltán is őszinte elismeréssel emlegették előadásait.

Tudományos pályáját tekintve szerencsés embernek tartotta magát, sérelmeit nem emlegette, örömmel fogadta viszont a korainak eufémisztikus megközelítéssel sem nevezhető szakmai elismerést; a művészettörténeti tudományok kandidátusa 1957, illetve doktora 1983. A Munkaérdemrend aranyfokozatával 1980-ban tüntették ki. Számos emlék- és jutalomérem – Rómer Flóris, Veszprémi István, Széchényi Ferenc, Réthy László – tulajdonosa volt. Címzetes egyetemi tanárrá 1984-ben, a Magyar Numizmatikai Társulat tiszteletbeli elnökévé 1985-ben választották. Már a harmincas években levelező tagja lett az osztrák és a csehszlovák numizmatikai társulatnak, tiszteleti taggá választotta az Osztrák (1970) és a Horvát Numizmatikai Társulat (1971), valamint a Commission Internationale de Numismatique (1979).

Huszár Lajost utolsó útjára barátai, tanítványai és tisztelői kísérték el 1988. január 14-én. *Korok József* főigazgató helyettes a Magyar Nemzeti Múzeum, *Antall József* főigazgató a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, *Fitz Jenő* alelnök a Magyar Numizmatikai Társulat, *Gedai István* a tanítványok, *Benda Kálmán* a Református Ráday Gyűjtemény és annak egykori baráti köre nevében búcsúztatta.

Buza János

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Szedte: a Neotyp Kiszövetkezet

Nyomta: Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., 17526

Felelős szerkesztő: Mucsi Ferenc

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 24,85 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0029--8098

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Дьюла Кришто*: К политической истории Трансильвании X в. — *Т. Сенга*: К военным походам королевича Бела в Болгарию, Галицию и Австрию — *Дьердь Секей*: Забытый страх: второе татарское нашествие в венгерских исторических традициях и общих зависимостях венгерской истории — *Пал Энгел*: Воссоединение страны и борьба Карла I против олигархов (1301—1323 гг.) — *Андраш Кубини*: Бароны в королевском совете при Матяше Справедливом и Ладиславе II —
ОБОЗРЕНИЕ — *Иштван Зимони*: Концепция древней истории Венгрии Лайоша Лигети —
ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

SOMMAIRE

ÉTUDES — *Gyula Kristó*: De l'histoire politique de la Transylvanie du Xe siècle — *Toru Senga*: Les Campagnes de Bulgarie, de Galicie et d'Autriche du prince Béla — *György Székely*: Une terreur oubliée: la deuxième invasion mongole dans l'historiographie hongroise et dans son contexte européen — *Pál Engel*: La réunification de la Hongrie. Les luttes de Charles Ier contre les oligarques, 1310—1323 — *András Kubinyi*: Barons au Conseil royal sous les règnes de Mathias Ier et d'Ulászló II — OBSERVATEUR — *István Zimonyi*: La vision de la protohistoire hongroise chez Lajos Ligeti — LITTÉRATURE HISTORIQUE —
COMPTES RENDUS — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *Gy. Kristó*: On the Political History of Transsylvania in the 10th Century — (*Senga Toru*: The Campaign of Prince Béla against Galicia, Austria and Bulgaria — *Gy. Székely*: A Forgotten Fear: The Second Mongolian Invasion in Hungarian Historical Tradition and in the Complex of Universal History — *P. Engel*: The Reunion of Hungary and the Struggle of Charles I. against the Oligarchs — *A. Kubinyi*: "Barones" in the Royal Council during the Reign of Matthias and Wladislaus II. — OBSERVER — (*I. Zimonyi*: The Conception of Lajos Ligeti on Hungarian Prehistory — HISTORICAL LITERATURE —
REPORT — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Gyula Kristó*: Zur politischen Geschichte von Siebenbürgen im 10. Jahrhundert — *Senga Toru*: Zu den Feldzügen vom Prinzen Béla nach Bulgarien, Österreich und Halicz — *György Székely*: Eine vergessene Furcht: der zweite Tatareneinfall in den ungarischen historischen Überlieferungen — *Pál Engel*: Die Wiedervereinigung des Landes. Die Kämpfe Karls I. gegen die Oligarchen (1310—1323) — *András Kubinyi*: Barone in dem königlichen Rat in der Zeit von Matthias und Wladyslaw II. — BEOBACHTER — *István Zimonyi*: Lajos Ligetis Urgeschichtskonzeption — GESCHICHTSLITERATUR — BERICHT —
— CHRONIK

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen veszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

Juhász Gyula

A HÁBORÚ ÉS MAGYARORSZÁG

(1938—1945)

(Kérdőjel sorozat. Sorozatszerkesztő Ungvári Tamás)

A második világháborúval kapcsolatban az emberek tudatában sokféle indítékú valóságos vagy vélt sérelem él tovább: az egész országot vagy az egyes társadalmi rétegeket érintők, a faji megkülönböztetésből és a tömegmészárlásokból fakadók, a meggyőződésükért üldözöttek keserűségéből születők stb. E sérelmek tisztázására egyetlen lehetőség van — a háború történetének teljes feltárása.

158 oldal — 12,5 × 17,5 cm — Füzve 35,—Ft
ISBN 963 05 4419 9

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf.24.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010), a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készít ettünk.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gebei Sándor: A rendi monarchia (a rendiség) kérdése Oroszországban

Kovács I. Gábor: A kalendárium eszköz a nemzet haladásához (A reformkor naptárirodalma)

Závodszy Géza: Az amerika-motívum és a felvilágosodás-kori Magyarország

Rényi Zsuzsa: Felvilágosult művelődéstörténeti eszmények tükröződése Schwartner Márton „Statistik des Königreichs Ungarn” c. művében

Nagy Lajos: Az 1863. évi lengyel forradalom menekültjei a Habsburg Monarchiában

Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában.

Következő számunk tartalmából:

Tóth Sándor: Az etelközi magyar–besenyő háború

Ember Győző Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács 1761–1764

Monok István: Cseffei László 1592–1662

Jeszzenszky Géza: A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az I. világháború alatt

E számunk munkatársai

Barda Beáta könyvtáros (Budapest) – *Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Borsi-Kálmán Béla* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Bur Gábor* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Csató Tamás* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) – *Filipovits Klára* főiskolai tanársegéd (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely) – *Gebei Sándor* kandidátus, középiskolai tanár (Debrecen) – *Hahner Péter* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Kovács Ágnes* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Kovács I. Gábor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kozáry Mónika* az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának előadója – *Körmendi Adrienne* tudományos ösztöndíjas (NSZK) – *Kurunczi Jenő* főiskolai adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanárképző Kara, Békéscsaba) – *Magyarics Tamás* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *V. Molnár László* a Zrínyi Kiadó fősztályvezetője – *Molnár Tamás* MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézet segédmunkatársa – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának vezetője – *Nagy Lajos* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Pecze Ferenc* az állam és jogtudomány doktora (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának helyettes vezetője – *Puskás Julianna* a történelemtudomány doktora az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Rácz István* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Rényi Zsuzsa* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Ránki György* akadémikus (Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Tomka Béla* egyetemi hallgató (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Závodszy Géza* főiskolai docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51—53.

122. ÉVFOLYAM 1988. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS,
KOSÁRY DOMOKOS, KÓNYA SÁNDOR, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Gebei Sándor*: A rendi monarchia (a rendiség) kérdése Oroszországban 2813
Kovács I. Gábor: A kalendárium eszköz a nemzet haladásához
(A reformkor naptárirodalma) 316

KÖZLEMÉNYEK

- Závodszy Géza*: Az Amerika-motívum és a felvilágosodás-kori Magyarország 342
Rényi Zsuzsa: Felvilágosult művelődéstörténeti eszmények tükröződése Schwartner Márton „Statistik des Königreichs Ungarn” c. művében 385
Nagy Lajos: Az 1863. évi lengyel forradalom menekültjei a Habsburg Monarchiában 394
Kozári Mónika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában 422

BESZÁMOLÓ

- Beszámoló a IX. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról
(*Csató Tamás*) 464
A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 19. ülészaka
(*T. L.*) 472
Erdély története. Beszámoló a debreceni vitáról (*Kovács Ágnes*) 474

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>A. N. Grobovskij: Ivan Groznij i Szilveszter (Ism.: Menyhárt Lajos)</i>	483
<i>Szeged története (Ism.: Rácz István)</i>	484
<i>L. N. Szemenova: Ocserki isztorii bita i kulturnoj zszizni Rosszii (Ism.: Kurunczi Jenő)</i>	489
<i>Dóka Klára: A vízmunkálatok szervezése és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918) (Ism.: Tilkovszky Lóránt)</i>	491
<i>Albert Manfred: Robespierre (Ism.: Hahner Péter)</i>	492
<i>A. M. Sztanyiszlavszkaja: Polityicseszkaja gyejatyelnoszty (Ism.: V. Molnár László)</i>	494
<i>Henry Adams: Thomas Jefferson első elnöksége (Ism.: Bur Gábor)</i>	496
<i>Jászay Magda: Cavour (Ism.: Borsi-Kálmán Béla)</i>	497
<i>Szerbek és magyarok a Duna mentén I. 1848–1849. II. 1848–1867. (Ism.: Pecze Ferenc)</i>	500
<i>Mirjana Gross: A modern Horvátország kezdetei (Ism.: Filipovits Klára)</i>	505
<i>Szenti Tibor: Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről (Ism.: Tóth István György)</i>	507
<i>John Komlós: The Habsbourg Monarchy as a Custom Union: Economic Development in Austria–Hungary in the Nineteenth Century (Ism.: Ránki György)</i>	509
<i>V. A. Nardova: Gorodszkoe szamoupravlenie v Rosszii v 60–h nacsale 90-h godov (Ism.: Mucsi Ferenc)</i>	512
<i>Jörg K. Hoensch: Geschichte Ungarns. 1867–1983 (Ism.: Pritz Pál)</i>	514
<i>Paul Robert Magocsi: Our People. Carpathe-Rusyns and Their Descendants in North America (Ism.: Puskás Julianna)</i>	517

FOLYÓIRATSZEMLE

John B. Freed: Elmékedések a középkori német nemességről 520 – *Henryk Litwin: Lengyel mágnások 1454–1648. Egy rend formálódásához* 521 – *Ivonyin, Ju. E.: Késő Középkor vagy Korai Újkor?* 522 – *James Axtell: Európaiak, indiánok és a felfedezések kora az amerikai történelemkönyvekben* 523 – *Jon Kukla: Rend és zűrzavar a 17. század elején Amerikában: Politikai és társadalmi stabilitás Virgíniában* 525 – *Andrzej Wyrobisz: A család az iparosodás kora előtti városban és a gazdasági élet. A kutatások és a problémák áttekintése* 000 – *May K. Bonsteel Tachau: George Washington és Edmund Randolph hírneve* 528 – *Paula Baker: A politika „házasítása”: A nők és az amerikai politikai élet, 1780–1920* 530 – *Osmo Jussila: Az orosz birodalmi törvényhozás Finnországban 1809 és 1898 között* 531 – *M. Jeanne Peterson: Nem házi angyalok: Viktoriánus mítosz és a Paget-család asszonyai* 532 – *Stuart M. Blumin: A 19. századi középosztály kialakulásának hipotézise: Kritika és néhány javaslat* 534 – *James Livingston: A gazdaságtörténet és elmélet társadalmi analízise: A késő 19. századi amerikai fejlődés vizsgálata* 536 – *Tárgyi kultúra és a házépítés Észak-Amerikában: A hétköznapi emberek világa, 1870–1920* 537 – *Andrzej Wyrobisz: A történelmi régiók értelmezéséről a lengyel történettudományban* 538

TANULMÁNYOK

Gebei Sándor

A RENDI MONARCHIA (RENDISÉG)
KÉRDÉSE OROSZORSZÁGBAN*Az orosz feudalizmus evolúciója a 16—17. században*

Az orosz feudalizmus problémái iránt érdeklődő történészek az utóbbi két évtizedben a szovjet történettudomány nem egy vitasorozatát követhették nyomon. A középkor neves kutatói élénk polémiát folytattak például a Kijevi Rusz gazdasági és társadalmi berendezkedéséről, a rabszolgaságot idéző holop-jelenségről, a második jobbágyság kialakulásáról, a kapitalizmus genezisééről, az oroszországi piac formálódásáról az abszolutizmus lényegéről, a parasztháborúk osztályharc jellegéről stb. Pozitív hagyománnyá vált a Szovjetunióban, hogy a diszkussziók összegzéseit a történettudomány újabb kutatási eredményeivel együtt, a szintetizálásra való törekvés igényével periodikusan közzéteszik.¹

Az exponált témák felsorolásakor szándékosan nem utaltunk az orosz feudalizmus periodizációjával kapcsolatos véleménykülönbségekre, mert a viták során lényeges eltérések mutatkoztak az orosz feudalizmus evolúciójának értelmezésében, nemcsak kronológiai, hanem metodológiai, terminológiai, komparativisztikai vonatkozásban is. Az előzmények 1949-ig nyúlnak vissza, amikor Bazilevics és Juskov professzorok a rendi monarchia vagy rendi-képviseleti monarchia kérdésében csaptak össze.

Írásunk tárgyául azért választottuk a 16—17. századi periódus vizsgálatát,

— mert a rendiség és az ahhoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi és politikai problémák többségének megnyugtató lezárása ma sem következett be,

— mert az említett századok az orosz feudalizmus evolúciójában mindenképpen fordulópontot jeleznek,

— mert a magyar történetírásban a bonyolult kérdéskör egyes aspektusainak áttekintésére eddig csak Varga Ilona vállalkozott cikkeiben.²

Rabotü szovjetszkij isztorikov za 1965—1969 gg. Moszkva, 1970.; Aktualnünje problemü isztorijii Rossziji epohi feodalizma Moszkva, 1976.; Razvityije szovjetszkij isztoricseszkij nauki 1970—1974. Moszkva, 1975.; Izucsenyije otyecsesztvennoj isztoriji v SZSZSZR mezsdu XXIV i XV szjezdami KPSZSZ. Vüpuszk 1—2. Moszkva, 1978.; *Narocsnyickij A. L.*: Izucsenyije otyecsesztvennoj isztoriji: rezul'tatü i problemü In: Kommunyiszt 1978/16. sz.; *Buganov V. I.*—*Preobrazszenskij A. A.*—*Tyihonov Ju. A.*: Evolucija feodalizma v Rossziji Moszkva, 1980. A viták vázlatos áttekintése magyarul a Világtörténet 1984/3. számában, Szvák Gy., Filippov Sz., Avreh A., Varga I. cikkei.

² *Varga I.*: Katonai szolgálat és a XVI—XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a Beszrolási prikáz dokumentumainak tükrében Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, t. XXII. 1966. *Uő*: A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése Századok 1970/3. sz. *Uő*: Államigazgatás a 17. századi Oroszországban Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, t. LX. X. 1981. 3—18.

Bazilevics 1949-ben kialakított véleménye szerint a 16—17 századi Oroszország rendi, csakis rendi, s nem pedig rendi-képviselői monarchiaként funkcionálhatott, mert a képviselői elv — amely az uralkodó hatalmát korlátok közé szorította — nem épült ki, mint Nyugat-Európában. Sőt, „Oroszországban a rendek nemhogy korlátozták volna a cári hatalmat, hanem éppen megerősödésének eszközévé váltak, ...”. A nyugat-európai rendi országgyűlésektől eltérően — hangsúlyozza a neves professzor — az orosz zemszkij szoborok működése csak a cár belátásától függő témákra szűkült, döntési joguk nem volt, az országos intézményrendszerbe nem épültek be.³

Juskov, moszkvai jogtörténész két cikkében⁴ is élesen kritizálta kollégájának az állásfoglalását. A Bazilevics-konceptió tarthatatlansága — szerinte — abban áll, hogy egyrészt a rendi monarchia ily módon történő megközelítése a kronológiai határokat elmosza, másrészt az abszolút monarchiával való azonosításra ad alapot. A zemszkij szoborról alkotott Bazilevics-vélemény — állítása szerint — Kljucsevszkij polgári történetész hatását tükrözi, aki nem látott ebben mást, mint a cár saját embereivel folytatott tanácskozását.⁵

Az orosz feudalizmus fejlődési szakaszai — szögezi le Juskov — a nyugat-európai modellnek megfelelően követték egymást. Ezek szerint a korai feudális monarchiát a rendi-képviselői, azt pedig az abszolút monarchia követte. Kronológikusan ez így fest: 1. A korai feudalizmus a centralizált Oroszország megteremtésével zárul, 2. az érett feudalizmus a zemszkij szoborok működésének (1550—1653) a kora, 3. a hanyatló feudalizmust az abszolút monarchia (17. század második felétől) testesíti meg. Látható, hogy a rendi-képviselői monarchia Juskovnál nem más, mint „átmeneti politikai forma”, amelyben a cári hatalmat a rendek befolyásolták. Elméletét a nyugat-európai rendi fejlődés Oroszországra alkalmazott jellemzőivel támasztja alá.

A 16. századi Oroszországban a rendi-képviselői monarchia gazdasági alapjai azért voltak adottak — állítja —, mert a természetes gazdálkodást az árutermelés váltotta fel. Ez a változás a centralizált állam megszületésének köszönhető. A részfejedelemségek, Szmolenszk, Kazany, Asztrahany városok bevétele dinamikus és gyorsan kitérítette a belső piacot, és bekapcsolta a gazdasági vérkeringésbe Közép-Ázsiát, Szibéria nyugati részét, a Kaspi-tenger vidékeit. Az értékesítési lehetőségek bővülése kedvezően hatott a kézművességre, a földesúri termelést is a piacviszonyok érvényesülése felé mozdította el, a jobbágyszolgáltatások közül a pénzjáradék került az első helyre — viszi végig fejtegetéseit Juskov, majd így folytatja. Ez a gazdasági háttér segítette elő a kereskedőiparosok rendjének kialakulását, amely érdekezésségre került a hadiszolgálatiért birtokot szerző nemességgel. Mindkét rendnek küzdeni kellett az egyház és a törzsökös arisztokrácia befolyása ellen, így törvényszerű a cár és a feltörekvő rendek egymásra találása. A cár az újonnan jelentkező rend képviselőinek nemcsak a zemszkij szoborokon, hanem a bojár tanácsban (bojarszkaja дума) is helyet biztosított.⁶

³ Bazilevics K. V.: Opit periodizacii isztoriji SZSZSZR feodalnovo perioda In: Voproszú isztoriji (V. I.) 1949/11. sz. 85—89.

⁴ Juskov Sz. V.: K voproszu o polityicseszkij formah russzkovo feodalnovo goszudarsztva do XIX v. V. I. 1950/1. sz. 71—93. Uő: K voproszu o szoszlovno-predstavitelnoj monarhiji v Rossziji In: Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo 1950/10. sz. 39—51.

⁵ Juskov: K voproszu o polityicseszkij formah V. I. 1950/1. sz. 89.

⁶ Ua. 84—85.; Juskov: K voproszu o szoszlovno-predstavitelnoj monarhiji 42—45.

Tág teret szentelt a „Szovjetunió állam- és jogtörténete” című munka szerzője a cári hatalom jellege vizsgálatának is. Arra a következtetésre jutott, hogy az uralkodó nem rendelkezett korlátlan hatalommal, azt a bojár tanács, a zemszkij szobor egyaránt csorbította. Különösen a bojár tanács jelentősége szembe tűnő Juskov szerint —, mivel az a törvényhozó hatalmat a cárral közösen gyakorolta, a külpolitikai ügyekben lépten-nyomon érvényesítette tekintélyét, az interregnum idején — a zemszkij szobor összehívásáig — a legtöbb hatalmat gyakorolta. A zemszkij szobor is akadályozta a cári teljhatalom érvényesülését — állítja Juskov —, ugyanis a zemszkij szobor működése a hatalomból való részesedést jelentette. A szerző indokolatlannak tartja annak a felvetését, hogy — törvényhozó vagy tanácskozó testület volt-e a zemszkij szobor — mivel szerte Európában, Anglia kivételével, a rendi országgyűlések működését alkotmányos előírások, törvények nem szabályozták. Így aztán a zemszkij szoborok, amelyeknek „összehívása formálisan nem volt kötelező, de ténylegesen szükségszerű volt” — hangsúlyozza a szovjet marxista jogtörténet első nagy alakja —, különböző céllal gyűltek egybe. Külpolitikai kérdésekről tárgyaltak 1566-ban, 1618-ban, 1621-ben, 1637-ben, 1642-ben, 1651-ben, 1653-ban, törvénykönyvet emeltek jogerőre 1550-ben, 1649-ben, cárokat választottak 1584-ben, 1598-ban, 1613-ban, 1645-ben.⁷

A rendi-képviselési monarchia orosz sajátosságát abban véli megtalálni a szerző, hogy ez „az átmeneti politikai forma” történelmileg rövidéletűnek bizonyult, mindössze száz évre terjedt ki. Ezért a rendek mindvégig a formálódás stádiumában maradtak, és a harmadik rend egységesülése nem következett be. A képviselési elv jóval gyengébben érvényesült, mint Nyugat-Európában, sőt Novgorod és Pszkov kivételével, a városi önkormányzat csak a kezdeti stádiumig jutott el.⁸

Juskov általunk idézett cikkeiben a rendi-képviselési monarchia valamennyi lényeges problémája tárgyalásra került. Számos megállapítását a kutatók ma is helytállónak vallják. Hadd utaljunk egyelőre csak arra, hogy maga a rendi-képviselési monarchia fogalma, a zemszkij szoborok minősítésének kritériumai a jogtörténész munkássága nyomán gyökeresedtek és honosodtak meg a szovjet történettudományban.

Természetes dolog, hogy a 16—17. század a kutatókat továbbra sem hagyta nyugodni. A már csak véletlenül felbukkanó újabb források értékelése, az egyes rész-problémák sikeres megoldása arra sarkallja őket, hogy a feudális államfejlődés ezen periódusát adekvátábban tükröztessék, hogy az érvényes, elfogadott hivatalos álláspontot kiegészítsék, gazdagítsák. Ez a feladat még inkább indokoltnak tűnik, ha a 16—17. századi kortársak és az Oroszországban megfordult idegenek feljegyzéseit olvassuk, és az általuk leírtakat az élő rendi-képviselési monarchia képpel összevetjük. Megállapításunkat néhány, számunkra hozzáférhető példával szemléltetjük.

Antonio Possevino jezsuita páter a Szentszék megbízásából azért járt Moszkvában, hogy a katolikus vallás elterjesztésének lehetőségeit megvizsgálja (16. század második fele). Rendkívül figyelemre méltóak a cári hatalomról és IV. Iván személyéről tett észrevételei. A pápai követ azt tapasztalta, hogy Rettegett Iván az országgal egyedül rendelkezik, földet, vagyont annak adományoz, akinek akar, bármikor elveszi attól, akitől óhajtja. „...a nagyfejedelem az alattvalók vagyónának, testének-lelkének, sőt gondolatainak teljes

⁷ Ua. 45—50.

⁸ Ua. 49—50.

ura akar lenni”⁹ — írja jelentésében a Báthori István lengyel király udvarában is megfordult Possevino.

Angliai Erzsébet követe, Giles Fletcher 1588/89-ben kereste fel a cári udvart. Benyomásait és közvetett (angol kereskedőkről szerzett) információit terjedelmes jelentésben összegezte. A kormányzás módja című fejezetében azt olvashatjuk, hogy az oroszországi kormányzás ugyanolyan, mint a török, azaz „teljesen *tirannikus*: egész működése egyedül a Cár hasznára és előnyére történik, ráadásul a legleplezetlenebb és barbárabb módon”. Ebben az országban — folytatja Fletcher — a cár a legfőbb törvényhozó és végrehajtó, de a büntetés és kegyelmezés joga is az ő kezében van felső szinten, úgyhogy az egyszerű emberek és a nemesek egyaránt elnyomás alatt élnek. A cári hatalom mindenhatóságát jelző vonásokat ekképpen sorjázza az angol diplomata: „törvények megalkotása és érvénytelenítése, hivatali személyek kinevezése, a hadüzenet és a külföldi hatalmakkal való szövetség megkötésének joga, a polgári és bűnvádi perekben hozott ítéletek megváltoztatásának jogával együtt” mind-mind „a zsarnoki állam” uralkodóját illeti meg.¹⁰ Possevinohoz hasonlóan ő is felfigyel arra, hogy az alattvalók vagyoni helyzete nagyon bizonytalan, ingatag, mert a kiváltságosok és a kiváltság nélküliek javai előbb vagy utóbb, ilyen vagy olyan jogcímen a kincstárba vándorolnak.¹¹

Ne feledjük, hogy ez az ázsiai zsarnokságot idéző helyszínrajz 1589-ben született, akkor, amikor az uralkodásra nem éppen rátermett Fjodor Ivanovics ült a trónuson. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az ország irányításában nem a személynek, nem az uralkodói kvalitásnak volt meghatározó szerepe, hanem a címtől elidegeníthetetlen attributumoknak, a titulusból koncentráldott, a titulussal kifejezett hatalmi szférák monopóliumának.

A változások okainak kutatásakor feltétlenül hivatkozni kell Maxim Grek (kb. 1480—1556) és Iván Pereszvetov (16. század) eszmefuttatásaira. Ők azok a gondolkodók, akik IV. Ivánhoz benyújtott írásaikban az egyeduralom, az oszthatatlan hatalom ideológiai alapozását elvégezték.

A görög egyházi könyvek oroszra való átültetésére Oroszországba érkezett Grek (a görög) a cári hatalmat isteni adománynak, isteni eredetűnek, az egyházi hatalommal egyenértékűnek tartja. A cár nem más — vélekedik Grek —, mint Isten földi hasonmása, tehát egyeduralma vitathatatlan. Nem nehéz az érvelés mögött a bizánci imperátorok uralmának eszmei igazolását felismerni, ám Grek mondandóját még azzal is kiegészíti, hogy Konstantinápoly bukásában az alattvalók lenézése, megvetése, az imperátorok néptől való elfordulása is közrejátszott. Azt tanácsolja IV. Ivánnak, mivel az egyeduralom nem zárja

⁹ Possevino A.: *Isztoricseszkiye szocsinyenyija o Rossziji XVI v. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiversztjeta*, 1983. 24.

¹⁰ Fletcher G.: „Az orosz államról...” (Részletek) *Világtörténet* 1984/3. sz. 98—100. (Fletcher Dzs. O goszudarsztve Russzkom, ili obraz pravleniya russzkovo carja (Perevod sz anglijszkovo) Sankt-Peterburg (SPB, 1906.) L. még: „Zapiszki o Moszkviji XVI v. szera Dzseroma Gorszeja” (J. Horsey) (Perevod sz anglijszkovo) SPB, 1909. Szera Tomasza Szmita (Th. Smith) putyesesztviye i prebuvanyije v Rossziji (Perevod sz anglijszkovo) SPB, 1893. K. Busszov (K. Bussow): *Moszkovszkaja Hronyika 1584—1613* (Perevod sz nyemeckovo) Moszkva—Leningrad, 1961.

¹¹ Ua. 99.

ki az ország közös irányítását, hogy vonja be az egyháziakat és a világiakat az ügyek intézésébe, válassza ki a kormányzásra megfelelő személyeket.¹²

Pereszvetov 1549-ben átadott javaslataiból egy olyan monarchia körvonalai bontakoznak ki, amelyben a cár az állam feje, a legfelső hatalom kizárólagos birtokosa. Arra biztatja a cárt, hogy szilárd egyeduralmat (szamogyerzsavije), egyszemélyes irányítást vezessen be országában, támaszkodjon a vojin-okra (harcosokra), és becsülje meg azokat. Törökország példaként szolgálhat Oroszország számára — hirdeti az 1538 vagy 1539-ben Litván Nagyfejedelemségből átkerült értelmiségi —, mert az a hatalom szempontjából erős ország, jól szervezett és felszerelt hadserege van, az országban egységes, ugyanakkor egyetlen igazságszolgáltatási forma létezik.¹³

Ezeknek a tanácsoknak, úgy látszik fogamatjuk volt, legalábbis a 17. századi kortársak leírásai szerint, hiszen Alekszej Mihajlovics Romanov cár (1645—76) hatalmának Grigorij Kotosihin deák tollából származó irományában mintha a Fjodor Ivanovics cárságáról elmondottak ismétlődnének meg. A csendesnek, békésnek, jámbornak ismert és gondolt Alekszej Mihajlovics cár egyeduralkodónak nevezi magát — magyarázza Kotosihin —, mert „az államot saját akaratából (po szvojej volje) irányítja”. Akivel akar, azzal háborúzik, másokkal békét köt, akinek akar, annak katonákat vagy anyagi támogatást ad, „saját elgondolása szerint” (po szvojej müszli) dönt. A bojárokat és a tanácsosokat csak olyan ügyekről kérdezi meg, amelyeket ő jónak lát, és csak olyan emberekkel tanácskozik — legyen akár előkelő, akár egyszerű —, akiket kedvel, akiket bizalmával kitüntett.¹⁴

A 17. század második felére vonatkozik egy ismeretlen cári tanácsos elmélkedése is. A rendszerrel lojális főember a bojár- és közüralommal szemben a fennálló viszonyokat, vagyis az egyeduralmat ideális és egyetlen helyes uralmi formának tartja. Indoklása szerint azért optimális berendezkedésű az ország, mert a tévedéseket, a keletkezett bajokat így lehet a legkönnyebben korrigálni, nem ütközik nehézségekbe újabb törvények életbe léptetése. Meggyőződése, hogy így biztosítható leginkább a béke és a belső rend. Figyelmet érdemlő összehasonlítást tesz az európai uralkodók között: „a spanyol király — holop (hlapszkij) király:, a francia király — bojár király:, a lengyel király — királyi király:, a német cár — az egész világ ura”.¹⁵

Ha feloldjuk a kissé rébuszos megfogalmazást, akkor világossá válik, hogy Oroszországnak Spanyolország példája követendő, ugyanis ott mindenki alattvaló. A francia király szavának kevesen engedelmeskednek (ti. kevés bojár van Oroszországban), míg a lengyel és a német alattvalók királyoknak érezhetik magukat.

¹² Grek gondolatait közreadja Galperin G. B.: Forma pravlenijja jegyinovo rosszijszkovo goszudarsztva v russzkoj polityicseszkoj müszli XV—XVI vv. I. In: Vesztnyik Leningradszkovo Unyiverszityeta (VLU) 1969/23. sz. Szerija: Ekonomika, filozofija i pravo. 129—131. (I. még: Kazakova N. A.: Mak-szim Grek i igyeja szoszlovnoj monarchiji In: Obszcsesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rossziji Moszkva, 1975. 151—158.)

¹³ Pereszvetov gondolatait közreadja Galperin: Ua. II. In: VLU 1971/11. sz. Szerija: Ekonomika, filozofija i pravo. 109—111.

¹⁴ Kotosihin Gr.: O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa (Text and commentary — A. E. Pennington) Oxford at the Clarendon Press, 1980. 139—140. (Továbbiakban: O Rossziji)

¹⁵ Bezsonov P.: Russzkoje goszudarsztvo v polovinye XVII v. csaszty: I. tom 2. Moszkva, 1859. 243—245.

A bemutatott részletek Juskov hatalom-megosztásáról, ill. megosztottságáról vallott nézetét nemigen támasztják alá, ellenben igazolni látszanak Bazilevics felfogását: a rendek a cári hatalom eszközei, kiszolgálói. Kérdés, hogy ezek az erősen szubjektív ihletésű kortárs vélemények autentikusak-e, netalán perdöntőek-e? A válaszadás nem olyan egyszerű, hiszen minden 16—17. századot vallató történész ismeri a korabeli krónikákat, követjelentéseket, memoárokat stb., s mégis merőben eltérő konklúziókhoz jutnak el.

Az abszolutizmusról 1968 és 1971 között folyó vita résztvevői nem kerülhették meg az ominózus századok értékelését, mivel az abszolutizmus gyökeréig (16. vagy 17. század?) le kellett hatolniuk.

A vitaindító tanulmányt publikáló Avreh a 16. századi Oroszországot *despotikus* államnak minősíti, mert az uralkodó személyes érdekei állami törvények szintjére emelkedtek, a cár személyes önkényrendszere az államrendszerrel azonos. A 18. században az orosz állam már abszolutista — véli Avreh —, mert a törvényesség uralkodik az országban, a cárokat — I. Pétertől kezdve — a közjó (obscseje blago) és az össznépi haszon (vszjenarodnaja polza) elve vezérelte.¹⁶ A történészek között olyan felfogás is létezik, amely a államberendezkedés jogi kritériumaira irányította figyelmét, és úgy találta, hogy a *korlátlan* monarchia időszaka nem IV. Iván, hanem III. Iván (1462—1505) országlásával köszöntött be. Véleményük szerint a monarchia jellege „a rendi berendezkedés kialakulatlansága miatt” nem változott a 16—17. század folyamán.¹⁷ Egyedi állásfoglalásnak minősül az a nézet, amely a 16. század második felének Oroszországában egy „*keleti típusú* abszolút monarchia despotikus változatát” vélte felfedezni.¹⁸

A sommás kinyilatkoztatásokkal szemben egyesek a részletekbe menő finomítások híveinek mutatkoznak. Ők a 16—17. század homogenitását eleve kizárják, és azt hangsúlyozzák, hogy az egyeduralom sem a 16. század második, sem a 17. század első felében nem épült ki. Javasolják az alábbi periodizáció elfogadását:

1. III. Iván és III. Vaszilij kora (1462—1533): ekkor a cár és a bojár arisztokrácia — a tradícióknak megfelelően — közösen irányította az országot.
2. 1540-es évek vége — 1550-es évek: ezt a szakaszt a „cár és a bojártanács megosztott hatalma” reprezentálja.
3. az opricsnyina időszaka: ez IV. Iván „szpazmatikus egyeduralma”, amely a bojártanács és a zemszkij szobor formális létét megtúrte.
4. 1580-as évektől kb. 1650-es évekig terjedő periódus: az osztott hatalom itt is fennáll, de „a bojártanácsra és a bojár arisztokráciára támaszkodó egyeduralom mellett a rendi-képviselői intézmények, elsősorban a zemszkij szoborok, jelentős szerephez jutottak”. A 16—17. század homogén értelmezésével egyet nem értők a korlátlan monarchia diadalrajutását a bojártanács és a zemszkij szobor teljes likvidálásával látják elérkezettnek.¹⁹

¹⁶ Avreh A. Ja.: Russzkij abszoljutizm i jevo rol v utverzgyeniji kapitaliza v Rossziji In: Isztorija SZSZSZR (ISZSZSZR) 1968/2. sz. 92—93.

¹⁷ Pavlova—Szilvanskaja M. P.: K voproszu ob oszobennosztyah abszoljutizma v Rossziji ISZSZSZR 1968/4. sz. 77—78.

¹⁸ Csisztozvonov A. L.: Nyekotoritje aszpektü problemü genezisa abszoljutizma V. I. 1968/5. sz. 54—55., 61—62.

¹⁹ Sapiro A. L.: Ob abszoljutizme v Rossziji ISZSZSZR 1968/5. sz. 72—74.

A belső periodizáció szükségessége mellett voksolók egy része viszont 1550-et és 1649-et, az országos törvénykönyvek életbeléptetését tekintik az orosz társadalmi fejlődés mérőföldköveinek. Amíg 1550, a katonai szolgálatért birtokkal fizetett *orosz újnemesség* (a mi szóhasználatunk — *G. S.*) rendként való elismerése, addig 1649, a bojárság és az újnemesség küzdelmének az utóbbi javára bekövetkezett változásának a demonstrációja. Noha az ország politikai irányítását, a cár és a bojártanács közös dolgát ezek a változások sem a 16. században, de még a 17. század második felében sem befolyásolták.²⁰

A 16. század kiváló szakértője, a néhány éve elhunyt Alekszandr Zimin 1550-et szintén választóvonalaként kezeli. A század első felét rendi monarchiának nevezi, amely a század közepén rendi-képviselési formát nyert. Konceptiója értelmében, IV. Iván kiterjedt privilegizálása határozott rendekké alakította az egyes társadalmi csoportokat, aminek eredményeképpen feudális arisztokrácia (vazallus fejedelmek, bojárok), papság (pátriárka, metropoliták, apátok stb.), katona-szolgálgó nemesség rendjeiről beszélhetünk. A 16. század közepén életbeléptetett törvénykönyv és annak vonzataként hatályos reformok elősegítették a központi-rendi (zemszkij szobor) és a helyi-rendi (pl. bíróság) intézményekbe való bekerülést — vélekedik Zimin —, tehát a rendi képviseletnek nyitottak utat. Az uralkodó hatalma mindvégig osztozott, kezdetben a bojártanáccsal és az egyházi zsinattal, később a rendi-képviselési szervekkel együtt igazgatja kb. 8,5 milliós országát²¹ — hangzik a végső megállapítás.

Mindenképpen új színfolttal gazdagította az amúgy is termékeny vitát az a feltevés, amely Oroszország 16—17. századi történelmét a korabeli angol és francia jelenségekkel rokonítja. Nézzük a kiragadott analógiákat! Eszerint Angliában a király és a parlament viszonya a cár és a zemszkij szobor kapcsolatát idézi. Még karakterisztikusabban: „IV. Iván »keleti despotizmusa« és Angliai Erzsébet legalább olyannyira »keleti despotizmusa« között a különbség nem is olyan nagy.” IV. Iván erőszakos opricsnyinájától — hangzik az érvelés — semmiben nem különbözik VIII. Henrik, VI. Edward uralma, amely a hírhedt véres törvényeket produkálta, az angol és a skót lázadó főurakkal kíméletlenül leszámolt, és Írországot könyörtelenül végigragolta. A „keleti despotizmustól” Franciaország sem mentes — halad tovább a nyugat-európai párhuzamok számbavételével a tanulmány —, mert VIII. Károly, XII. Lajos, I. Ferenc kegyetlen adópolitikája, a rendi intézmények működésének felfüggesztése az opricsnyinára emlékeztet.²²

A vitában eluralkodott fogalomzavar — rendi vagy rendi- képviselési monarchia; despotizmus vagy abszolút monarchia keleti típusa; centralizált vagy abszolút monarchia — tisztázásának szándékával ragadott tollat Galperin, leningrádi jogtörténész. Cikkeiben az egyeduralom, az abszolutizmus, és a despotizmus fogalmainak pontosítására vállalkozik.

Az egyeduralom, amely a 15—16. század fordulóján keletkezett Oroszországban, három — (1) önállóság; (2) teljhatalom; (3) függetlenség — motívumot is egyesít magában.

²⁰ Pavlenko N. I.: K voproszu o geneziszhe abszoljutizma v Rossziji ISZSZSZR 1970/4. sz. 71—74.

²¹ Zimin A. A.: V. I. Lenin o „moszkovszkom carsztve”, i cserü feodalnoj razdrobennosztyi v polityicseszkom sztroje Rossziji XVI veka In: Aktualnűje problemű isztoriji Rossziji ephi feodalizma (Szbornik sztatyej) Moszkva, 1970. 291—293.

²² Szaharov A. N.: Isztoricieszkiye faktorű obrazovanyija russzkovo abszoljutizma ISZSZSZR 1971/1. sz. 114—115.

Az első az államhatalom egységében, az uralkodó osztály érdekeit képviselő, egységes államhatalmi szervek meglétében jut kifejezésre. A második az államiság fejlődésének egy meghatározott szakaszán jellemző hatalom monopolizálását jelöli, a harmadik az idegen függőség és alávetettség bármely formáját tagadja, s eleve kizárja a külső hatalmak tényleges vagy jogi korlátozását.²³ Galperin az abszolút monarchiára és a despotizmusra mint az államirányítás azonos formáira tekint és a kormányzási módszer megkülönböztetésére szolgáló jelölésnek fogja fel azokat.²⁴ Amíg a szerző utóbbi megállapítását vitathatónak, addig az egyeduralom lényegi meghatározását vitán felülinek érezzük. Oroszországban az egyeduralom a cári titulus elismerésével, vagyis az orosz állam területiális egységének, politikai önállóságának és függetlenségének, belső szuverenitásának elismerésével jött létre, azaz nemzetközi jogi fogalomként született, nem pedig a hatalom tartalmára, teljességére, abszolút vagy nem abszolút fokára való utalásként. Ebbe az irányba csak a 16. század második felében, az állam közjogi tevékenységének erősödésével és szélesedésével fejlődik. Az egyeduralom felé haladó mozgás mégsem vezetett az uralkodó korlátlan hatalmához Oroszországban — hívja fel figyelmünket a jogtörténet művelője —, mert a hatalmi szférák két nagy területéből (államhatalom, politikai hatalom) csak a politikai szférában érvényesült a cár hatalmi monopóliuma.²⁵

Nekünk a vitasorozat alapján úgy tűnik, hogy a kutatók az egész problémakör Achilles-pontját a hatalomgyakorlás módjának (osztott vagy osztatlan) vizsgálatában vélik megragadhatónak. Ezért utalnak állandóan a szerzők a legfőbb rendi-képviselési intézményeknek minősített bojártanács és zemszkij szobor működésére, hatáskörére, a rendi képviselő sine qua non-jává minősült szervezetek létezésére.

A problémakör logikai megközelítése — véleményünk szerint — az, hogy a központi szervek keletkezésének, összetételének stb. tisztázásával a kutatók a társadalomban végbement folyamatokat igazolják, mintegy a rendek létrejöttét következtetnek vissza. Leegyszerűsítve azt mondhatnók, hogy a zemszkij szoborok tanulmányozása ekvivalens a rendi törekvések nyomonkövetésével; a zemszkij szoborok funkcióiban bekövetkezett változások pedig a rendek előretörésének, ill. visszaszorításának a mutatói. Ez szűrődik át Cserepnynnek, a 16—17. századi zemszkij szoborok története monográfiájának magvas kijelentéséből: „A zemszkij szoborok története — a centralizált állam története rendi-képviselési formában.”²⁶

A zemszkij szoborok

Kérdés, hogy ez a sűrűn emlegetett intézmény az angol parlament, a francia états généraux, a lengyel sejm, a magyar rendi országgyűlés, a német Landtag, a spanyol cortes, a svéd riksdag megfelelője?

²³ Galperin G. B.: Sztanovlenyije szoszlovnoj-predstavityelnoj monarhiji v Rossziji VLU 1973/11 sz. Szerija: Ekonomika. filozofija i pravo. 117—118.

²⁴ Ua. 121.

²⁵ Ua. 118—120.

²⁶ Cserepnyn L. V.: Zemszkije szoborü russzkovo goszdarsztva v XVI—XVII vv. Moszkva. 1978. 389. (Továbbiakban: Zemszkije szoborü)

Mindenesetre a kortárs Horsey 1584-ben arról tudósított, hogy Moszkvában összeült a parlament. A német Bussow 1598-ban Stände kifejezéssel illette a Borisz Godunov megválasztására összegyűlt különböző státuszú embereket. A 17. század eleji széles körű tanácskozásokat a lengyelek hol szejmnek, hol radának nevezték.

A szovjet történettudományban a zemszkij szoborok kritériumainak megállapításánál némi eltérés mutatkozik. Alapvetően Pavlenko és Smidt történészek nevei jelzik a kétféle megközelítést. Az előbbi — Juskov idótálló (1950) szempontjait elfogadva — csak az olyan tanácskozásokat tartja zemszkij szobornak, amelyen vagy a *négy rend* (bojártság, papság, nemesség, városlakók képviselői), vagy a *három rang* (dumarangúak, papság és zemlja — ország képviselőiben a nemesség) jelenléte nem kérdőjelezhető meg.²⁷

A Pavlenko-féle modellt Smidt elutasítja azzal az indokkal, hogy a kortársak a 16. században nem ismertek ilyen fogalmat, nem használták a zemszkij szobor szóösszetételt, annál gyakrabban csak a *szobort*. A zemszkij szobor elnevezés „az tudományos általánosítás” — szögezi le Smidt —, a történészek mint terminus technicust használják a „konkrét gyűlés-variánsok” jelölésére.²⁸

A 16—17. századi zemszkij szoborok történetét legteljesebben feldolgozó Cserepnin azzal oldja fel a nézetek közötti feszültséget, hogy mindkettőben elismeri a továbblépéshez szükséges pozitívumokat. Smidtnak igazat ad abban, hogy ezeket a gyűléseket a konkrét történelmi körülményekből kiszakítani nem szabad. Pavlenko érdemének azt tudja be, hogy a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen tipologizálásra vállalkozott.²⁹ Azonban a fogalomalkotás műveletét ő maga sem kerülhette ki, pontosabban, a saját értelmezésű modelltől ő maga sem mondhatott le. Ugyanis a forrásokban olvasható szobor, szovescsanyije szobomoj formü, dumnüj szobor stb. között eligazodni csak egy precízen körülírt, meghatározott formulával lehet.

Kiindulásul a zemszkij és a szobor szavak etimológiáját tisztázta. A szobor — eredetileg, a 16. században, egyházi tanácsot, egyháziak gyűlését jelentette, a zemszkij — a gaszudarsztvennüj (elsősorban országos, de állami jelentéssel is) szinonímjaként csak világi jelenséghez (nem egyházi) kapcsolódott. A dokumentumokban gyakran ismétlődő zemszkoje gyelo — állami ügyként (cári hatáskörben levő ügy; kormányzáshoz, ill. kormányzathoz kapcsolódó ügy) és országos ügyként (egész társadalmat érintő) egyaránt értelmező.³⁰ Cserepnin a zemszkij szoborokhoz csak az olyan tanácskozásokat sorolja, amelyeken országos, egész társadalomra vonatkozó kérdésekkel foglalkoztak, vagy amelyeken a képviselői jelleg teljesnek mondható. Eszerint a hadi és egyházi ügyekről folytatott tanácskozások nem zemszkij szoborok. A teljes képviselőlet akkor valósult meg, amikor a bojártanács és az egyházi zsinat mellett a gyűlésen a szolgálatra kijelöltek, kiválasztottak (po naznacsenyiju) is megjelentek. Ez a kategória egyaránt magába foglalta a katonai szolgálatot teljesítő nemesek és a vagyonukkal szolgáló városiak, főleg gazdag

²⁷ Pavlenko N. I.: K isztorijji zemszkij szoborov XVI v V. I. 1968/5. sz. 94.

²⁸ Smidt Sz. O.: Szoborü szereginyü VI v. ISZSZSZR 1960/4. sz. 122 Uő: K isztorijji szoborov In: Isztoricseszkiye zapszki 76. k. Moszkva, 1965. 120—122. Uő: Sztanovlenyije nusszkovo szamogyerzsavszta Moszkva, 1973. 127., 129. Zimin A. A. a zemszkij szobor terminus 16. századi hiányára szintén felhívja a figyelmet. — Zemszkij szobor 1566 g. In: Isztoricseszkiye zapszki 71 k. Moszkva, 1962. 200.

²⁹ Cserepnin: Zemszkije szoborü 43.

³⁰ Ua. 64., 66.

kereskedők képviselőit is.³¹ Az említett feltételeken túl az is előfordult, hogy a tanácskozásokba megválasztott képviselőket is bevontak.

Nekünk úgy tűnik, hogy a cserepnyini tipológia végeredményben nem más, mint a pavlenkoi (juskovi) kritériumok adott történeti közegben való vizsgálata. Az elmélet és a gyakorlat szembesítésének első lehetőségét 1549 kínálja.³²

A kutatók többsége 1549-ben jelöli meg az első zemszkij szobor idejét, azonban Szkrünnyikov leningrádi professzor ezzel kapcsolatos fenntartásai racionális alapokon állnak. Azzal érvel, hogy a tanácskozásokon a katona-szolgálgó nemesek, vagyis a vidéki nemesek képviselete — amely amúgy sem választásokon alapszik — olyannyira csekély volt, hogy ez kétségesse teszi a rend jelenlétét.³³ Ellenben az 1566. évi zemszkij szobort a rendi-képviseleti monarchiába való átalakulás vitathatatlan bizonyítékának tartja. A 374 résztvevő az alábbi kategóriákba sorolható:

1. kúria ⁺ : egyházi zsinat (oszvjescsonnűj szobor)—	32 fő	8,5%
2. kúria: bojártanács (bojarszkaja дума)	— 30 fő	8,0%
3. kúria: nemesek (dvorjanye)	— 204 fő	54,7%
4. kúria: hivatalnokok (prikazműje ljugyi)	— 33 fő	8,8%
5. kúria: kereskedők (targovűje ljugyi)	— 75 fő	20,0% ³⁴
+ a kúria Szkrünnyikov szóhasználata		

Itt már a katona-szolgálgó nemesség túlsúlyba is került, a kereskedőket pedig először hívták meg a zemszkij szoborra. A nemesség számbeli fölénye nem jelentett politikai erőfölényt a felső kúriákkal szemben — hirdeti Szkrünnyikov, aki Rettegott Iván és Borisz Godunov uralmának bemutatására több munkát is szentelt —, egyrészt azért, mert a nemesek két külön csoportban üléseztek, kb. 50—50%-os megoszlásban, másrészt azért sem, mert a társadalmi jogállásuk messze nem volt azonos a bojárokéval, az egyháziakéval 1566-ban sem alkalmazták a helyi választás elvét — hangsúlyozza a leningrádi történész —, mégis megjelentek a vidékiek. A magyarázat abban rejlik, hogy a vidéki katonaszolgálgó nemesek közül ideiglenes moszkvai szolgálatra kiválasztották a tehetőbbeket, akik elszármazási helyüket megőrizték, és mint ilyenek kerültek be az üléstermekbe.³⁵

A zemszkij szoborok értelmezésében külön utakon járó Smidt, különben az archeográfia egyik vezető szaktekintélye, elgondolkodtatásra késztető szempontból közelít 1549-hez. IV. Iván szoborjai „a területi centralizáció szervei” — állítja —, tehát az első

³¹ Ua. 66.

³² Ua. 68. (L. még: *Uő*: К вопросу о складывании сословно—представительной монархии в России XVI в. *ISZSZSR* 1974/5. sz. 51—70.)

³³ *Szkrünnyikov R. G.*: *Насало опричных Издательство Ленинградского университета*. 1966 126.

³⁴ *Zimin A. A.* (Zemszkij szobor 1566 g. 201.) adatait használtuk, mert Szkrünnyikov számítási hibát vétett. 205 nemest, 43 hivatalnokot említ a többi részadat egyezése mellett, s mégis 374 főt összesít. — *Nacsalo opricsnyinü* 313—316.

³⁵ *Szkrünnyikov*: *Nacsalo opricsnyinü* 314—316. (L. még: *Uő*: Россия после опричных Ленинград, 1975. *Uő*: Иван Грозный Москва, 1975. *Uő*: Борис Годунов Москва, 1978.) *Tyihomirov M. N.*: *Сословно-представительные учреждения (земские соборы) в России XVI в.* V. I. 1958/5. sz. 13—14. „ez a születő harmadik rend, amelyet a kereskedők képviselnek, már az állami érdek védelmében lép fel.”

zemszkij szoborok akkor kerülnek összehívásra, amikor az abszolutizmus első jegyei kitapinthatók. Másképpen fogalmazva, a képviselési elv fejlődése a központi hatalom erősödésével egyidejűleg ment végbe.³⁶ Ennek a premisszáinak elfogadása viszont 1547-re módosítja az első zemszkij szobor időpontját.

A szakirodalomban az utolsó zemszkij szobor meghatározása is legalább ennyire képlékeny: 1653, 1682, 1683/84?³⁷ A kutatók körében eluralkodott bizonytalanságot tükrözi az a tény, hogy az általánosan elismert és elfogadott négy (1549, 1566. 1584, 1598) zemszkij szobor mellett a történészek még kilenc 16—17. századi zemszkij szobort — más számítások szerint tizenegyet — „fedeztek fel”.³⁸ A kutatótársak „felfedezéseivel” elégedetlen Pavlenko jogosan replikázik. Ha a 16. században 13, ill. 15 zemszkij szobort tartottak, akkor ezt a századot a zemszkij szoborok fénykorának kell tekinteni, ez pedig ellentmond a hitelességnek azon egyszerű oknál fogva, hogy a 17. századi szoborok hatáskörüket (pl. cárválasztás), társadalomra kifejtett hatásukat (petíció kényszeríti ki a szobort) illetően jóval túlhaladták a 16. századiakat.³⁹ Nyilvánvaló, hogy a torzítás elkerülése végett indokolt a szoborok és a szobor-szerű gyűlésekből kiszűrni a valódi zemszkij szoborokat és megrajzolni történeti evolúciójukat.

Az egyes zemszkij szoborok részletes ismertetésétől eltekintünk, s csak a szoborok evolúciójában lényeges állomást jelentőkkel foglalkozunk.

A legújabb kutatások szerint a már említett négy 16. századi zemszkij szobor közül az 1584. évről bebizonyosodott, hogy megalapozatlanul kapta minősítését, nem volt cárválasztó zemszkij szobor. 1584-ben Fjodor Ivanovics (IV. Iván fia) „kinyilvánítással” (idézet — G. S.), az egyházi zsinat és a bojár tanács egyöntetű akaratából léphetett a trónra, a zemlja (ország) bevonására nem került sor. Az 1584. évi esemény szobor jellegéhez kétség ugyan nem férhet, de a zemszkij szobor kitételeinek nem felel meg.

A szóban forgó intézmény cárválasztó jogát először 1598-ban gyakorolta, amikor Borisz Godunovot „Isten akaratából és választás révén” a cárságba emelte.⁴⁰ (Ezt az új minőséget reprezentáló jogkörét 1613-ig meg is őrizte.)

Tulajdonképpen, az 1598—1613 közötti periódus egésze — felfogásunk szerint — zavaros időszaknak (szmuta) számít Oroszország történetében. A szmuta ilyen tág értelmezésének az az alapja, hogy a dinasztiaaváltás problémáit súlyosabbnál súlyosabb gondok kísérték. Feltűnő, hogy 12 év alatt (1598—1610) három cár is viselhette a Monomach-főveget.

Ahhoz, hogy a gyakori személycserék, az orosz fejlődéstől idegen jelenség mögé bepillantassunk, az 1598-as cárválasztás körülményeit talán részletesebben szükséges bemutatni.

³⁶ Smidt: Sztanovlenyije russzkovo szamogyerzsavsztva 253., 261.

³⁷ Kozacsenko A. I.: Zemszkij szobor 1653 goda V. I. 1957/5. sz. Tyihomirov: Szoszlovno-predstavitelnyje ucsrezszenyija V. I. 1958/5. sz. 3. Cserepnin: Zemszkije szoborü 368. (megjegyezzük, hogy 1964-ben az Abszoljutzizm v Rossziji című tanulmánykötetben 1653-at tekintette utolsó zemszkij szobornak 131—132.)

³⁸ Pavlenko N. I.: K isztoriji zemszkij szoborov XVI v. V. I. 1968/5. sz. 82—83. — a felfedezett kilenc zemszkij szobor: 1547, 1550 Vlagyimir, 1555/56, 1564/65, 1571, 1575, 1576, 1580.

³⁹ Ua. 85.

⁴⁰ Ua. 103.; Cserepnin: Zemszkije szoborü 125—127.; Szkrünnyikov R. G.: Zemszkij szobor 1598 goda i izbranyije Borisza Godunov na tron ISZSZSZR 1977/3. sz. 148., 152., 155.

Az eseménysorozatot 1598 januárjával, a Rurik-dinasztia utolsó sarjának, Fjodor Ivanovics cárnak a halálával indítjuk. Miután a negyvennapos gyász letelt, Jov pátriárka cárijelölő gyűlésre mozgósította a legfőbb egyházi és világi urakat. Ott, a bojártanács tiltakozása ellenére, a pátriárka Godunov jelölését érvényesítette. A bojárok több okból kifolyólag sem kívánták a trónkövetelő megválasztását, majd megkoronázását. Először is azért, mert Fjodor Ivanovics életében olyan hatalmat és gazdaságot szerzett a cár-sógor jóvoltából, amelyről a bojártanács tagjai csak álmodozhattak; másodszor azért, mert a Godunov — pátriárka — Irina, özvegy cárné (Godunov testvére) háromszög nyíltan a bojártanács tekintélyének aláásásán fáradozott, harmadszor azért, mert Borisz Godunov származása nem volt olyan előkelő, mint pl. a Sujszkij-családé (Alekszandr Nyevszkij fivérének leszármazottai), vagy a Romanov-családé (Fjodor Ivanovics cár unokatestvérei), vagy pl. Fjodor Msztiszlavszkijé (III. Iván ükunokája). Hozzájuk képest Godunov csak oldalági leszármazott volt, „csak” női ágon kapcsolódott az uralkodóházhoz; negyedszer s leginkább azért, mert a bojár- politikusok olyan uralmat (bojarscsina) akartak Oroszországban, amelyet elődeik már 1533—1547 között megvalósítottak.

Godunov hiába tudta maga mögött a pátriárka erkölcsi támogatását, az egyházi jóváhagyást, a bojártanács engedélyének, beleegyezésének hiányában nem volt törvényes a választási eljárás. Csak a bojártanács cár-ra tett esküje hitelesíthette a trónváltást.⁴¹ Godunovnak valamiféleképpen ki kellett csikarnia a bojárok beleegyezését, s ezt a moszkvai tömeg segítségével akarta elérni. Az egyház mozgósította az embereket, de a bojárok is hatásos ellentaktikával éltek. A tömegek manipulálására azt az álhírt terjesztették, hogy Godunov mérgezte meg Fjodor Ivanovics cárt, és gyilkosság árán akarja megkaparintani a trónt. Végeredményben „a cárkodó város — Moszkva” megosztása nem a trónvárományos javára billentette a mérleg nyelvét. A taktikát módosítani kellett. Váratlanul az a hír kelt szárnyra, hogy krími támadás fenyegeti az országot. A védelem megszervezéséhez szükséges lépéseket Godunov kezdeményezte, és a bojárokat a haza védelmére szólította fel. Ezzel kényszerhelyzet elé állította őket, hiszen ha a parancsnoki posztjaikat elfoglalják, hadra kelnek, akkor Godunov főségét elismerik, viszont ha távöltartják magukat a harcoktól, hazaárulókká válnak, elveszítik tömegbefolyásukat. Engedniük kellett, s nemcsak a hadjárat dolgában, hanem a cárválasztás ügyében is. Borisz Godunov győzelmét úgy tette még fényesebbé, hogy az esedékes bojáresküt nem a bojártanács üléstermében, hanem a főszékesegyházban, az Uszpenszkij szoborban rendelte el. A februártól szeptemberig húzódó, uralkodó osztályon belüli válságot fényes koronázás, bojár és tanácsosi címek osztogatása oldotta fel.⁴²

A szakirodalomban 1971-ig szilárdan tartotta magát az a vélemény, hogy a zemszkij szoborok fejlődése 1598-ban a tetőpontjához érkezett el, mivel a vidéki katonaszolgálo nemesség helyileg választott képviselői (vübor iz gorodov) először vettek részt a központi szervezet munkájában, s máris a cárválasztásban hallatták hangjukat. A dokumentatív elemzés rámutatott arra, hogy a vübor kifejezés egyszerű lefordítása helytelen konzekvenciához vezetett. Egyes történészek ezt a fogalmat úgy tárgyalták, mint a zemszkij szoborra választott delegátust, holott valójában azokat a kiemelkedően vagyonos személyeket jelölte, akik választás útján utazhattak általában három évre az igen költséges

⁴¹ *Szkrünnyikov*: Zemszkij szobor 1598 goda ISZSZSZR 1977/3. sz. 152.

⁴² Ua. 154., 155.: *Szvák Gy.*: Cárak és kalandorok Bp., 1982. 54—56.

moszkvai szolgálatra. Tehát a szoboron megjelent 45 fős vübor iz gorodov olyan gazdag, vidéki katona-szolgáló nemesi csoportot jelentett, amelynek tagjai a véletlen folytán kerültek az államügyek forgatagába.⁴³ Tulajdonképpen az 1566-ban már konstatált válogatási, kiválasztásos elvet alkalmazták 1598-ban is. Ellenben a létszám felduzzadt: a katona-szolgáló nemesség nevében összesen 267 személy vett részt a 417—600 főre becsült zemszkij szoborokon. Szkrünnyikov helytállóan meg is jegyzi: az 1598-as szobor átmenetet képez a szűk (16. század közepi) és a tág (17. század eleji) képviseleti zemszkij szoborok között.⁴⁴

Láttuk, hogy Godunov és a bojártaács párharca idején a tömegek bekapcsolása a politikai küzdelembe a vetélkedő felek kontrollja mellett történt, és azok irányítható és irányított erőként működtek. Viszont „a nagy éhség”, a Hlopko- és Bolotnyikov-féle felkelés, a lengyel és a svéd intervenció éveiben a tömegek az állami kontroll alól kiszabadultak, a központi intézmények tökéletesen dezorganizálódtak, funkcióikat elvesztették. Úgy tűnik, hogy a moszkvaiak spontán mozdulása emelte trónra 1606-ban és taszította le onnan 1610-ben Vaszilij Sujszkijt. Sujszkij detronizációja Oroszországban is interregnumhoz (bezgaszudarnoje vremja), de — érdekes módon — fejtelenséghez, zűrzavarhoz nem vezetett. Az idegen hódítók elleni harc megszervezésének igénye már 1611-re, egy új típusú zemszkij szobort hívott életre. Az újszerűsége abban rejlett, hogy a lengyelektől 1612 késő őszén visszafoglalt ősi városba, uralkodó választásra kérték azokat a tekintélyes és jobb embereket, akiket a birodalom „minden városában kiválasztottak”.⁴⁵ A belője ozerói vajda azt az utasítást kapta a zemszkij szobortól, hogy választasson ki „tíz értelmes jóra való” embert az igumenek, a protópópák, a városi, az ujezd(járás)beli nemesek, a palotafalvak lakói, az állami birtokon élők közül, és küldje őket haladéktalanul Moszkvába, hogy ott országos ügyekről tanácskozhassanak.⁴⁶ (Novgorodból, Uglicsből, Szol Vücssegodszkajából stb. hasonló dokumentumok maradtak fenn.)

Az 1613. évi zemszkij szobor minden korábbinál népesebb és teljesebb volt, a kutatók 700—800 fős létszámról, valamint minden szóba jöhető politikai erő jelenlétéről beszélnek. Különleges és a maga nemében egyedi is volt ez a szobor, mert de facto a tömegek óhaját magáénak valló sztrelecek és a kozákok moszkvai tartózkodása határozta meg az új cár személyét, következésképpen az érdemi döntés a falakon kívül született.⁴⁷

Felvetődik a kérdés: miért annak a Mihail Romanovnak jelölését fogadta el a zemszkij szobor, ill. a tömeg, aki még nem volt felnőtt korban, aki anyjával — távo! Moszkvától — Kosztromában tartózkodott?

A nehéz, sőt válságos kül- és belpolitikai helyzet arról győzte meg a politika perifériáján levőket, hogy a bojárokból lett cárok, vagy az idegenek révén trónra emelt cár (ál-Dmitrij) nemhogy kivezetné az országot a válságból, hanem éppen ellenkezőleg, elmélyíti azt. A bojárok azt a tanulságot vonhatták le maguknak a zavaros években, hogy közülük bárkit is koronázzanak cárrá, az saját erőből képtelen hatalmát elismertetni a többivel, ha pedig idegen segítséget vesz igénybe, mint Sujszkij a svédekkel, akkor a

⁴³ *Mordovina Sz. P.*: Harakter dvorjanszkovo predsztavityelsztva na zemszkom szobore 1598 goda V. I. 1971/2. sz. 56., 63.

⁴⁴ *Szkrünnyikov*: Zemszkij szobor 1598 goda ISZSZSZR 1977/3. sz. 141., 157.

⁴⁵ *Razrjadnűje* knyigi 1598—1638. Moszkva, 1974. 182.

⁴⁶ *Cserepnin*: Zemszkije szoborü 187—188.

⁴⁷ Ua. 194.; *Razrjadnűje* knyigi 1598—1638. 184.

politikából kirekesztettek engedetlensége ássa alá a tekintélyét. A névtelen katonák, népfelkelők egyszerű gondolkodása, vallásos érzülete, a múlthoz való tradicionális ragaszkodása ebben a kritikus szituációban felértékelődött, nem lehetett nem megnyerni az ország — ebben az esetben Moszkva és a centrális területek — lakosságát a lengyelek és a svédek elleni háborúhoz. A bizalom visszaállításának és a szimpátia elnyerésének legfontosabb lépése egy megnyugtató cárválasztás volt. Ez pedig csak úgy következhetett be, ha visszatérnek az egyszerű emberek számára törvényességet jelentő úthoz, a hagyományhoz. Konkrétan, fel kellett támi a Rurik-dinasztiához való legközvetlenebb kapcsolási pontot, *meg kellett találni a Rurik-házzal való jogfolytonosságot*.

Nem tekinthető a véletlen művének, hogy a Kosztromában élő cárcjelölthöz írott zemszkij szobor levélbe az alábbi került: „...a boldog emlékezetű Fjodor Ivanovics, egész Oroszország cánya és uralkodója unokaöccsét, Mihail Fjodorovicsot választottuk uralkodónak, hogy minden úgy legyen, mint annak idejében, amikor Oroszoprszágára fény ragyogott, (határai — G. S.) minden irányba kiterjedtek, a szomszédos államok békeségben éltek, háború és vér nem folyt.⁴⁸ Az is árulkodó körülmény, hogy a zemszkij szobor küldöttségének vezetője (Fjodor Seremetyev) az ország cárok iránti engedetlenségét ekképpen magyarázta: Borisz Godunov maga kívánt cárrá lenni, Vaszilij Sujszkijt csak igen kevesen választották uralkodónak, de Mihail Fjodorovicsot „obrali vszeju zemleju” (az egész ország választotta).⁴⁹

Fejtegetésünkben minden bizonnyal kitűnik, hogy az 1613. évi változást mi úgy értékeljük, mint a folytonosság fenntartását, az országot egyégyé kovácsoló tradícióhoz való visszatérést, amely egyedüli eszköze volt a végveszélybe sodródott Oroszország megmentésének.

Tévedés lenne azt hinni, hogy az ország politikai életének irányítása a bojárok kezéből kicsúszott. Grigorij Kotosihin, a Poszolszkij prikaz (Külügyi Hivatal) volt imokának hitelt érdemlő feljegyzései arról tanúskodnak, hogy a IV. Iván halála után megválasztott cárok uralkodásukat korlátok közé szorító engedményekre kényszerültek. Ünnepelesen arra kötelezték magukat, hogy a bojárokkal rangjukhoz néltóan bánnak, személyüket tiszteletben tartják, ártatlanul nem büntetik őket. Megígérték azt is, hogy minden ügyet megtárgyalnak a bojártanáccsal és annak tudta és beleegyezése nélkül nem intézkednek.⁵⁰

Az államirányítás dolgaiban, az országos ügyek intézésében járattan és tapasztalatlan új cárr, Mihail Fjodorovics — kötelezvénnyétől függetlenül — a lengyel és a svéd háború befejezésében, valamint a kozák és parasztfelkelések leverésében csak a bojárookra, a politikusokra támaszkodhatott. Ők pedig, miután átlátták, hogy a fegyveres tömegekhez való kapcsolatukon lazítani, azok hatalomból való részesedését azonnal megtagadni kockázatos lenne — nemcsak saját, de Oroszország szemszögéből is — a zemszkij szobor összehívását kezdeményezték.

1613-tól egy évtizeden át — 1620-at kivéve — szinte állandóan ülésezett a zemszkij szobor, aminek következtében a szoborok működése végleges formát öltött. A források szűkszavúsága miatt azonban az ülések lebonyolításának rekonstruálása csak megközelítő

⁴⁸ Razrjadnűje knyigi 1598—1638. 190.

⁴⁹ Ua. 221—223.

⁵⁰ Kotosihin: O Rossziji 139.

pontossággal lehetséges, sok a megválaszolatlan kérdés. Cserepnyin szerint a zemszkij szobor munkája három fázisú: (1) az összehívás alapjául szolgáló kérdés, ill. megoldási variációinak beterjesztése; (2) „a rendi csoportok képviselőinek tárgyalása és (közös — G. S.) véleményezése”; (3) a bojárok döntése, cári parancs (bojarszkij prigavor, carszkij ukaz).⁵¹

Most pedig nézzük a bizonytalanságot szülő tényezőket!

Azt már tudjuk, hogy a zemszkij szoborokat a legváltozatosabb kérdésekbe — így külpolitikai kérdések megvitatására is — hívták egybe. Pl. a Lengyelország (1566, 1617, 1621, 1632 stb.) és a Svédország (1616) elleni háború vagy béke eldöntésén a zemszkij szobor is töprenghetett, de ugyanakkor a tatárokkal folytatott háború miatt, a kazanyi (1552) és az asztrahanyi (1556) hadjárat esetében, az uralkodó nem látta szükségét a széles körű véleménycserének. Vajon miért? Egy másik példa. Extraordináris adókat nemcsak 1613—1622 között vetettek ki, ám azok csak ebben az intervallumban szerepeltek a zemszkij szobor témájaként. Miért?

Nem világos az 1613. évi gyűlés meghirdetésekor elrendelt helyi választás lényege sem. Úgy látszik, hogy 1613—1622 között ezt az elvet csak 1616-ban és 1619-ben alkalmazták, a többi években miért nem? Egyáltalán, mennyi időre választották a képviselőket? Hogyan zajlottak a helyi választások? Általánosan elfogadott gyakorlat volt-e a vidéki delegátusok dotálása a zemszkij szobor idején, vagy a kincstár csak 1648-ban fizetett a küldötteknek?⁵²

Olyan alapvető kérdésre sem találtunk megnyugtató választ, hogy mit várt a cár és kormánya a zemszkij szobortól? Tanácsot, véleményt, a beterjesztett javaslatok megvitatását, vagy helyeslést, megerősítést, netán az általános közvélemény kifejezését? A kérdést megfordíthatjuk és egyszerűsíthetjük úgy is, hogy milyen jogokkal rendelkezett a zemszkij szobor?

A megválaszolatlan kérdéseket még ilyenekkel is gyarapíthatjuk: azonosítható-e az állandó üléstermeket nélkülöző zemszkij szobor egy kétkamarás rendi gyűléssel, ahol a felső táblát az egyházi zsinat és a bojártaács, az alsótáblát a nemesség és a „polgárság” képviselői alkotják?⁵³ Az ülések formájára, időtartamára adott feleletek csak feltételes módon fogalmazhatóak. A zemszkij szobort általában berekesztő formula — bojare prigovorili i car ukazal — (a bojárok eldöntötték és a cár megparancsolta) — a döntésjog megosztását s ezáltal a cári hatalom korlátozását jelenti-e?

A nyitva hagyott kérdések ellenére a szovjet szakirodalom a zemszkij szoborban a monarchia rendi-képviselési szervét látja, amely 1610—1613 között „a legfelső hatalmat” képviselte, 1613 után pedig a „cári hatalom nem kezdeményezte önálló intézményként való iegalizálását, meghatározott jogokkal való felruházását, más szervekkel való kapcsolatának szabályozását”.⁵⁴

A zemszkij szoboroknak a cári politika eszközeként való hasznosítása, ill. azok elsorvasztásának folyamata 1622-ben indult meg, amikor az évtizedes ülésezést (1613—

⁵¹ Cserepnyin: Zemszkije szoborü 242.

⁵² Ua. 287., 292—293.

⁵³ Ua. 296. — Cserepnyin feltételezi, igaz, óvatosan, hogy az 1648. évi zemszkij szobornak „két háza” (cár-egyházi zsinat-bojártanács; nemesi-városi képviselők háza) volt.

⁵⁴ Ua. 242.

1622) egy évtizedes ülésszünet váltotta fel. Ekkor már ugyanis nem volt szükség a zemszkij szoborra: megszilárdult a külpolitikai helyzet (1617 — Svédországgal, 1618 — Lengyelországgal fegyverszünet), levertek a kozák- és a parasztfelkelést (1614 — Zaruczkij kivégzése), a belső és a külső béke megteremtésében főszerepet játszó katonaszolgálo nemességet földadománnyal, a jobbágyság feletti uralom biztosításával (pl. 15 évre kiterjesztették a szököttek felkutatási idejét) és a nemesség érdekeit képviselő helyi hivatalok újrászervezésével elégítették ki.

Az 1630-as években újraéledő zemszkij szoborok evolúciójában az 1637. évi továbblépett elődeinél, mivel az ülésszakok idején a zemszkij szoborhoz befutott kollektív petíciók módosították az eredeti tárgyalásokat, s a nemesek és kereskedők kérvényét napirendre tűzték. Amire eddig nem volt példa, az most bekövetkezett: a cári politika feltétlen híveinek kérése elől nem lehetett kitérni. A katona-szolgálo nemesség beadványában a szökött jobbágyság felkutatási határidejének eltörlése és a helyi bíróságok munkájának átszervezése szerepelt, az orosz kereskedők petícióikban (1620-as évek, 1632, 1635) a külföldi kereskedők túlzott jogait, az orosz kereskedelemnek kárt okozó tetteit sorolták fel.

A petíciók társadalomban játszott szerepével a későbbiekben még foglalkozunk, most csak megjegyezzük, hogy jelentőségük a 17. században egyre fokozódott.

A moszkvai és a vidéki nemesség valamennyi rétege, a nagykereskedők és a kereskedelmi korporációk stb. a cár nevére kiállított petícióban 1648. június 10-én a zemszkij szobor összehívását kívánták sérelmeik kivizsgálására és orvoslására. Kérvényük benyújtását jól időzítették, mert a moszkvai szegények és sztrelecek június 1-én kirobbant felkelése (sólázadás) és annak más városokra való áttérjedése (Kozlov, Usztyug, Voronyezs, Kurszk stb.) kikényszerítette az érdemi elbírálást, és szeptember 1-re kitűzték a zemszkij szobor megnyitását. A nyári hónapokban Oroszország különböző részein küldöttválasztásokat tartottak, és Moszkvába 116 helyesgből delegáltak képviselőket.⁵⁵

A megjelentekre grandiózus munka várt. A petíciókat benyújtó társadalmi rétegek képviselőiből törvénykönyv szerkesztő bizottságot alakítottak, amelynek munkáját Odojevskij bojár fogta össze. A zemszkij szobor 1649 januárjában már el is fogadta a 25 fejezetre (963 cikkely) tagolt Törvénykönyvet (Szobornoje Ulozszenyje), mely a kérelmezők követeléseinek helyt adott.

A katona-szolgálo nemesség, amely mindig kiélezett küzdelmet folytatott a munkaerő megtartásáért, 1649-től — a felkutatási évek (urocsnüje leta) eltörlésével — szökött jobbágyságait bármikor visszakényszeríthette elhagyott lakhelyére. S hogy a munkaerő törvényesen garantált, ill. biztosított legyen, az Ulozszenyje a jobbágyot családjával együtt urához kötötte, tehát *nem röghöz, hanem személyhez rendelte*. Szintén az említett réteg érdekét szolgálta az a paragrafus, amely engedélyezte a szolgálati birtok örökítését, s ezzel az örökbirtok (votcsina — feudum) és a szolgálati birtok (pomesztye — beneficium) közötti lényegi különbséget megszüntette.

A városi szegényeknek ugyanaz a sors jutott, mint a jobbágyságnak: a magánföldesúri szlobodákat (telepeket) megszüntették a városokban, és a törvény által egységesített plebejusokat a városi obscsinákhoz láncolták, az állami adózási mechanizmusba végérvényesen bevonták őket.

⁵⁵ Ua. 292.

A Törvénykönyv elemzése és értékelése ugyan nem feladatunk, de szívesen hivatkozunk arra a véleményre, amely 1649-et az állami centralizáció lezárulásának tekinti, mivel a rendi képviselők közreműködésével szerkesztett jogi kódex a cár korlátlan hatalmát szentesítette, miközben a nemesség és a kiváltságos városiak érdekeit megvalósította.⁵⁶

Az 1550-es, még IV. Iván-i törvényekkel a társadalmi felemelkedés és a feudális hierarchiába való beépülés útjára bocsátott katona-szolgálgó nemesség egy évszázad alatt a feudális rendszer nélkülözhetetlen bázisává nőtte ki magát. Ennek a változásnak hű tükörképe az 1649. évi Törvénykönyv, amely a szolgálati érdemekért birtokokat és jobbágyságokat szerző nemesség társadalmi státuszát az uralkodó osztályon belül rögzítette, ott véglegesítette. A régi, törzssőkös arisztokráciával szembeni hátrányait nivellálta, és a jobbágyság feletti korlátlan rendelkezés jogának megadásával az uralkodó osztály egységesítésének folyamatát elindította. Az uralkodó osztály régi és „új nemessége” (a mi szóhasználatunk — *G. S.*) az anyagi javakat megtermelő osztályokkal szemben, tehát kifelé, már 1649-től, homogén osztályként szerepel. Az osztályon belüli egységesülés, az egynemű és egyöntetű nemesség létrejöttének utolsó akadályja az 1682. évi zemszkij szobor döntésével szűnt meg. Úgy ítélte meg „a képviselők háza” és a „felső ház” (a mi szóhasználatunk — *G. S.*), hogy az országos ügyek előmozdítására a szolgálati beosztások származás szerinti besorolását, a mesztnyicsesztvo-t el kell törölni, a besorolás könyveit el kell égetni.

A zemszkij szobor rendkívüli jelentőségét a nemesi osztály eggyé ötvöződésén túlmenően Cserepnynin abban látja, hogy Oroszország alkalmassá vált a Péter-i reformok, a modernizálási program befogadására, azaz a felülről jövő kezdeményezések társadalmi beépüléséhez nélkülözhetetlen fundamentum kiépült.⁵⁷

1682 után a vizsgált intézmény szerepe alaposan megváltozott, a több rendet képviselő tanácskozásokból egy rendet képviselő gyűlések lettek, s az 1660—1670-es években már nem is merültek fel olyan problémák (!), amelyeket zemszkij szoborokon kellett volna megtárgyalni. Az 1683/84. évi, a Lengyelországgal kötendő béke tárgyában összeült — Cserepnynin szerint — utolsó zemszkij szobor lefolytatását inkább a hagyományokhoz való ragaszkodás, mint a szükségyszerűség diktálta. A zemszkij szoborok az állami centralizáció folyamatában hivatásukat betöltötték, hosszúra nyúlt agóniájuk (1653—83/84) után, „a formálódó abszolutizmus intézményeinek adták át helyüket”,⁵⁸ — vonja meg működésük végső mérlegét Cserepnynin akadémikus.

Ha összegezzük a Cserepnynin által ismertetett 57 szobor történetét, amelyből — ha számításaink helyesek — 27 vitathatatlanul zemszkij szobor, akkor a különlegesek hamar szembeötlenek. A zemszkij szoborok monográfusa négynek kiemelt fontosságot tulajdonít:

— az 1549. évinek, amikor a társadalom új alapokra helyezésének törvényeit elfogadták, s ezt az 1550-es Törvénykönyvbe foglalták;

— az 1619. évinek, amikor az intervenció okozta megrázkódtatáson úrrá lett az ország, s befejeződött az államszervezet helyreállítása;

⁵⁶ Ua. 391.

⁵⁷ Ua. 385.

⁵⁸ Ua. 370.

- az 1648. évinek, amely a centralizáció folyamatát lezárta;
- az 1682. évinek, amely a Péter-i reformokat előkészítette.⁵⁹

Mi, a magunk részéről egy másfajta csoportosítási, ill. kiemelési szempontot javasolnánk, amely — megítélésünk szerint — nem kevésbé alkalmas a zemszkij szoborok evolúciójának megrajzolásához. Ez a csoportosítás azon alapszik, hogy kigyűjtöttük azokat az először előforduló, újszerű körülményeket, amelyek a zemszkij szoborok fejlődési vonalát kísérik. Ez alapján a következő szakaszolást ajánljuk:

- 1549, az első zemszkij szobor,
- 1566, először jelennek meg a kereskedők az üléseken,
- 1598, először választott cárt a zemszkij szobor,
- 1610—13, a bezgaszudarnoje vremja, az interregnum idején a zemszkij szobor új típusa fejlődött ki, s ez képviselte a legfőbb államhatalmat, de a tömegek befolyása érvényesült a zemszkij szobor munkájában,
- 1612—13, először tartottak általános helyi küldött választásokat (bár erre 1610-től utalások találhatók),
- 1637, először tűzték napirendre a kollektív petíciók tárgyalását,
- 1648—49, először hívtak egybe zemszkij szobort petíció követelésére, először folyósított fizetést a kincstár a képviselőknek az országos gyűlés idejére,
- 1682, véglegesen eltörölték a besorolási rendszert.

A zemszkij szoborok rövid történeti periódusában felbukkanó újabb és újabb momentumok szinte azt sugallják, hogy a nevezetes intézmény állandó változásban van, mintha mindig a formálódás és a kialakulás periódusát élné, s nem is lépne a stabilitás korszakába. Kérdés, hogy alkalmas volt-e szüntelen változásainak közepette a cári hatalom befolyásolására? Megfelelt-e a rendi-képviselési monarchia alapját képező osztott hatalom modelljének? Vajon az európai rendiségre emlékeztető jegyek — Cserepnynin szerint Oroszországban „lényegileg a rendi csoportok rendszere” jött létre;⁶⁰ „...a rendi felépítés alapvető sémája ugyanaz, mint más európai államokban”⁶¹ — elegendőek-e ahhoz, hogy megjelölt korszakhatárok között az orosz feudalizmus reflektált szakaszát rendi-képviselési monarchiának minősítsük?

Gondolatok és feltevések az orosz feudalizmusról

A bevezetőben körvonalazott Bazilevics, Juskov (rendi monarchia vagy rendi-képviselési monarchia) vitának és az abból keletkező eszmecsere nék, valamint a zemszkij szoborok és az ahhoz kapcsolódó problémák történeti áttekintésének menetében olyan következtetésre jutottunk, hogy állásfoglalásunk ismertetésénél az orosz társadalmi szerkezet és működési mechanizmusának vizsgálatától nem tekinthetünk el. Csak így látjuk biztosítottak ezen nagy horderejű kérdések megoldását, vagy legalábbis annak megkísérlését. Bizonyára nem tévedünk, ha kijelentjük azt, hogy a szovjet történészek fogalomkészletébe tartozó rendek (bojárság, papság, nemesség, kereskedők) vagy rendi

⁵⁹ Ua. 385.

⁶⁰ Ua. 389.

⁶¹ Ua. 399

csoportok (bojárság, papság, nemesség, hivatalnokság, kereskedők) szerveződésének motívumait elsősorban a szociális közegben lehet és szükséges megragadni.

Első feladatunknak azt tartjuk, hogy az uralkodó osztály különböző rétegeit és azok- ①
nak egymáshoz és az államhoz való viszonyát bemutassuk.

A feudalizmus tipikusnak elfogadott (nyugat-európai) válfájában a rendi tagozódás határvonalai világosan kirajzolódnak s még Aragónia esetében sem nehéz a főnemesség, a köz(kis)nemesség, a papság, a városiak rendjét kimutatni. Hogy Aragónia példájára hivatkozunk, az annak tulajdonítható, hogy a szovjet történészek hajlamosak az aragóniai — orosz rendek rokonítására. Kétségtelen tény, hogy a bojárság-papság-nemesség-kereskedők felosztás nagyon hasonlít az aragóniaihoz. Vajon társadalmi súlyuk, szerepük, funkciójuk ismeretében is hasonló megállapításhoz jutunk?

Usztyjugov professzor — posztumusz művében — az uralkodó osztályba való tartozás jogi kritériumát a földhöz való, a jobbágyok feletti tulajdonjogban és a szolgálati kötelezettségben (katonai, állami) jelölte meg.⁶² Hangsúlyoznunk kell, hogy az említett tényezők egymástól elválaszthatatlanok, azokat csak komplex egységként szabad kezelni. Ezért az orosz társadalom csak tulajdonviszonyok alapján történő vizsgálata aligha vezetne bennünket célhoz, hiszen az orosz nagykereskedőknek például érvényes tulajdonjoga volt földre, jobbágyra, és mégsem számítottak az uralkodó osztály tagjainak. Éspedig azért nem, mert a szolgálathoz való joggal nem rendelkeztek, ily módon a legfontosabb privilégiumot nem birtokolták. Tehát az a személy tartozott elsődlegesen a kiváltságosok közé, aki az állam szolgálatára jogosult, és a kijelölt katonai vagy más természetű megbízásokat (diplomáciai küldetés, hivatalok irányítása, vidéki ügyek kivizsgálása stb.) maradéktalanul teljesítette. Következésképpen, az állami szolgálatból kirekesztettek (jobbágyok, kézművesek, kiskereskedők, halászok, prémvadászok) a társadalom alsó rétegeit alkották, míg a meghatározatlan időre, időszakos szolgálatba hívtak, pl. a nagykereskedők, az átmeneti kategóriába tartoztak.

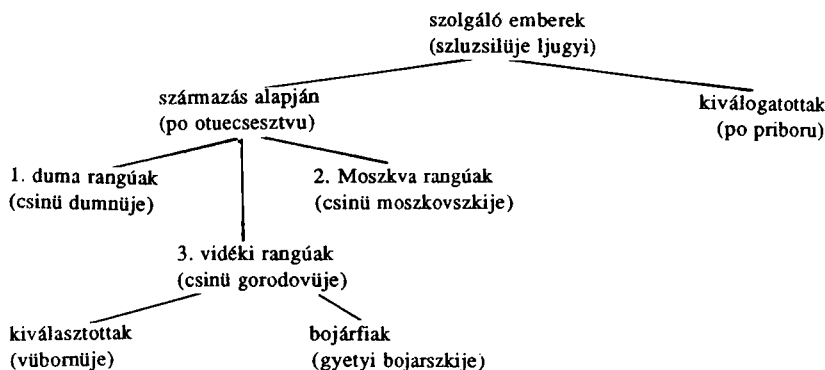
A középkori orosz társadalom, ha sémába foglaljuk, szolgáló, instabil szolgáló és szolgálatból kizárt emberekre osztható. Mielőtt ezt a leegyszerűsített struktúrát a 15—16. század elejéről örökölt ranghierarchia bevezetésével a hallatlan bonyolult realitáshoz közelítenénk, egy-két kérdésre válaszolnunk kell. Honnan eredhet az állami szolgálat mindent háttérbe szorító fontossága? Hogyan válhatott társadalmat klasszifikáló erővé?

Úgy véljük, hogy a feleletet a moszkvai nagyfejedelmek államegységet teremtő cselekedeteiben találjuk meg. III. Iván és III. Vaszilij nemcsak független (az Arany Hordától való elszakadás 1480-ban), hanem a részfejedelemségek felszámolásával (Jaroslavl 1463, Rosztov 1474, Novgorod 1478, Tver 1485, Pszkov 1510, Rjazany 1521) egységes orosz államot is teremtettek. Az egységes jelző ugyan némi megszorítással használható, mivelhogy a centralizáció nem a részfejedelemségek meghódításával, hanem a részfejedelmek vazallusi függőségbe való kényszerítésével ment végbe. Ily módon a nagyfejedelmeknek nyújtott katonai segítség, a személyes vazallusi köteletség az állami centralizáció eszköze lett, a nagyfejedelmi és az állami szolgálat közötti különbség megszűnt. Ez a gyakorlat öröklődött át — megítélésünk szerint — a későbbi évszázadokra. A cári parancs által kiszabott szolgálat nem volt más, mint az állam javára végrehajtott tevékenység. Az állam javára azonban nem mindenki volt képes és alkalmas cselekedni.

⁶² Usztyjugov N. V.: Naucsnoje naszlegyje Moszkva, 1974. 138

s ennek említésével újra a kiinduló ponthoz, az orosz társadalom szerkezeti vizsgálatához térünk vissza.

A tájékozódást segítő, készítettünk egy sémát.

1. A társadalom szűk elit rétegét alkotó bojárok kinevezés útján emelkedtek a társadalmi hierarchia élére. Ezt a rangot a moszkvai nagyfejedelem, később a cár közvetlen leszármazottai és rokonsága (Godunovok, Romanovok, Seremetyevok, Miloszlavszkijek stb.), valamint a 15—16. század elején behódolt részfejedelmek és azok utódai kapták meg. Nem orosz, de előkelő (pl. hercegi) család ivadékait, ha cári szolgálatba adták magukat, ugyancsak ezzel a címmel jutalmazták. Ezen az alapon lettek bojárok a Golicinek, a Kurakinok, a Hovanszkijek stb.⁶³

A legelőkelőbbek jellemzésére Alekszej Mihajlovics cár Oroszországát megjelenítő Kotosihin egy másik közelítést alkalmaz. Felsorolja azokat a családokat, ahonnan csak bojárok (16), illetve azokat, ahonnan bojárok és a ranglétra második fokán álló okolnyicsijek (15) kerültek ki.⁶⁴ (Az okolnyicsijek eredetileg a cári udvar utaztatásáról, elszállásolásáról, a Moszkvába érkezett követek elhelyezéséről gondoskodtak. Tulajdonképpen udvar-szállásmesterek voltak.)

A bojárok és az okolnyicsijek száma évről évre változott, mert évente háromszor — újévkor (szeptember 1-én), karácsonykor, húsvétkor — előléptetések voltak. Például a számuk IV. Iván uralkodása idején így változott:

Év	bojár	okolnyicsij	Év	bojár	okolnyicsij
1533	12	3	1565	30	9
1547	20	7	1570	24	7
1549	32	9	1571	17	9
1557	34	19	1580	17	6
1562	44	13	1583	12	6 ⁶⁵

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Zimin A. A.: Szosztav Bojarszkoi dumü v XV—XVI vekah In: Archeograficeszkij jezsegodnyik za 1957 g. Moszkva, 1958. 82.

Tekintsünk el IV. Iván opricsnyinájának szélsőséges megnyilvánulásaitól — rendszertelen kinevezések, tömeges kivégzések —, és csak arra koncentráljunk, hogy a cár tetszése szerint osztogatta kegyét, és meg is vonhatta azt legfőbb embereitől. A 17. században sem volt ez másképp, Kotosihin írja azt, hogy a cár haragja nem kímélte a tanácsnokokat (duma rangúakat). Éppúgy kijárt nekik a szidás, a szolgálattól való eltiltás, a börtön, a száműzetés, mint akármelyik alattvalónak.⁶⁶ A szolgálattól való eltiltás különösen érzékenyen érintette őket, mert az komoly anyagi veszteséggel járt. Hiába volt valaki rangja szerint bojár, ha ennek megfelelő szolgálati helyet nem kapott, jelentős hátrányba került bojártársaihoz képest. Aki szerencsés beosztást nyert — nyilván a korábbi évek lelkiismeretes szolgálata alapján —, lehetett 17 ezer jobbágyportája (dvor) is, míg az állás nélküli bojár csak az örökbirtokán levő 100—200 portát mondhatta magáénak.⁶⁷ Ebből adódóan udvartartásuk is élesen különbözött egymástól, míg az előbbieknél több száz vagy akár ezer lélek (férfi, nő, gyerek) lakott, addig az utóbbiaknak 100—200 fővel kellett beérniük.⁶⁸

A bojárok és az okolnyicsijek szolgálata változatos volt. Követségeket vezettek, diplomáciai tárgyalásokat irányítottak, a központi hivatalok élén álltak, háború idején hadat vezettek stb. Szolgáltatuk minőségétől függően fontosabb megbízásokat kaptak, vagy jelentéktelen, peremvidéki városokban, körzetekben helytartóskodtak.

A 16. század második felében a дума rangúak köre a думанемес és думатикár posztokkal (дumnüj dvorjanyin; — djak) bővült. Ezek a címek a kevésbé előkelő származású, de tehetségükkel kiemelkedő Moszkva és vidéki rangúakhoz tartozók számára is elérhetővé váltak. Az 1670-es évek végén a bojártanácsban a 42 bojár, a 27 okolnyicsij mellett 19 думанемес és 9 думатикár dolgozott.⁶⁹ Annak ellenére, hogy a дума rangúakor: belül a думатикárok a legalsó helyet foglalták el, a bojártanács munkájában ők számítottak az igazi szakértőknek. Ők készítették az ülések jegyzőkönyvét, ők szövegezték vagy vezetésük mellett az altitkárok véglegesítették az írásbeli okmányokat. A leghatékosabb думатикár általában a Посольский приказ (Külgügyi Hivatal) vezette. Kotosihin, aki maga is приказ alkalmazott volt, róla feljegyezte: a titkárok közül mindig ő volt a legfontosabb személy, még akkor is, ha származása hátrányosabb volt, mint a többié.⁷⁰

Elég csak egy pillantást vetni a приказ létszám-viszonyaira, hogy az intézménynek és vezetőjének kiemelt szerepéről meggyőződjünk. A думатикár közvetlen segítője 2 titkár és 14 altitkár (поддьячий) volt. Rajtuk keresztül még 50 fordítót és 70 tolmácsot irányított.⁷¹

A дума rangúakból kikerülő bojártanács tagjai, különösképpen a titkárok, a cár engedélye nélkül nem hagyhatták el Moszkvát, szolgálatukra bármikor igényt formálhattak az uralkodó. Az engedély megszerzéséhez kérvényt írtak a cárhoz — feltüntetve a főváros

⁶⁶ Kotosihin: О Россзии 42—43.

⁶⁷ Ua. 157.

⁶⁸ Ua. 170.

⁶⁹ Исзория СЗСЗСР (Сзек.: Маврогын V. V. — 4. јав.  с б в. киад с) I. р сз Мосзкв , 1979.

⁷⁰ Kotosihin: О Россзии 37.

⁷¹ Ua. 99.

elhagyásának okát, pl. esküvő, keresztelők, vendégség stb. —, aki meghatározott időre szabadságot kelt közvetlen munkatársait.⁷²

2. A Moszkva-rangúak csoportja több szolgáló kategóriát: a palotaszolgálatot ellátókat, a moszkvai nemeseket, a titkárokat (általánosabban: főhivatalnokokat), a bentlakókat (zsilcü — palotában lakó fegyveresek) foglalt magába. A felsorolás a csoporton belüli hierarchiát is jelzi.

A sokféle-fajta udvari szolgálatot teljesítők élén a bizalmi állások betöltőit találjuk. Belső kamarásait (szpalnyiki) maga a cár választotta ki a duma rangú családok fiatal férfitagjai közül. Feladatuk a cár öltöztetése-vetkőztetése, nyugodt, zavartalan álmának biztosítása volt. Több éves hűséges szolgálattal az okolnyicsijek és a bojárok közé is emelkedhettek.

A nem duma rangúak komoly beosztása az asztalnokság (sztolnyiki) volt. Nemcsak a cári asztalt és a követeket látták el étellel-itallal, hanem maguk is vezethettek kevésbé rangos küldöttséget, vagy fontosabb delegációk tagjaként részt vehettek a tárgyalásokon. Emellett gyakran rendőri feladatokat, nyomozást, bűnügyek feltárását is rájuk bízta. Gyakorlatukban nem volt ritka eset a vidékről befutott panaszok kivizsgálása sem. A 17. század közepén kb. 500-an voltak.⁷³

Népes, kb. 800 fős, nem duma rangúakból összeválogatott csoportot alkottak a sztrapsij-ok (sztrjapaty igéből = csinálni, végezni). Legtálálóbban cári szolgának (serviennszel analóg) nevezhetnének őket.

Fiatal nemigen akadt közöttük, szolgálatuk delelőjén túljutott egyének hordozták a cár előtt a hatalmi jelvényeket, tartották a cári öltözék egyes darabjait (sapka, vállkendő) a templomban, gondoskodtak a hadjáratok idején a cári páncélról, szablyáról, íjról stb. Helyi jelentőségű ügyekben követekként is eljárta.⁷⁴

Az asztalnokok és a cári szolgák fél éves váltásban tettek eleget beosztásuknak. Az állomány egyik fele az év első felében, a másik fele az év hátralévő hat hónapjában szolgált. (Az egyedi, bár fontos funkciókról, pl. kincstárnok, pecsétőr, főlovász stb. nem teszünk említést.)

A moszkvai nemesek fő profilja — a különböző megbízatások ellenére — a katonáskodás maradt. Közülük nevezték ki a legütőképesebb csapatok parancsnokait. Gyalogos és lovas ezredek adtak kezük alá, de a moszkvaiak szemében hírhedt sztrelecek élére is őket állították. Személyes szolgálatuk a 17. században háttérbe szorult, mert állami jelentőségre emelkedett beosztásukat csak parancsnokságuk alá tartozó ezredekkel együtt jutalmazták, ill. elmarasztalták.

A titkárok (főhivatalnokok) — nem tévesztendő össze a dumatitkárokkal — a szakértelmet, a rátermettséget reprezentálták. Ez a pozíció az altitkároknak, a Moszkva- és vidéki rangúaknak hivatali karriert jelentett. Nem számított kivételnek, hogy a titkári funkciót a pénzügyi szakembernek minősülő nagykereskedők töltötték be. Tulajdonképpen a központi hivatalok és a helyi irodák (sztol vagy izba) érdemi munkája tartozott hozzájuk,

⁷² Ua. 45—46.

⁷³ Ua. 39.

⁷⁴ Uo.

a följük rendelt bojárt, okolnyicsijt szakmai tanácsokkal látták el. A prikázok és az izbák hatásköréből fakadóan bíráskodtak is.⁷⁵

A Moszkva-rangúak tömegét a bentlakók (zsilcü) képezték. Számuk meglehetősen magas, 2000 fő körül mozgott. Erről a fokozatról mindhárom rangbeli fiatalok pályája indulhatott. A duma rangúak fiai, akiket belső szolgálatra a cár nem választott ki, először itt mutathatták meg képességeiket. Elsőrendű kötelességük a cár testi épségének a védelme volt, ezért éjjelente „a cári udvarban 40-en vagy többen aludtak”⁷⁶ — állítja Kotosihin. Később belőlük töltődött fel a lovasság és a gyalogság tisztikara.

3. A vidéki rangúak a cár személyétől a legtávolabb kerültek. A duma rangúak közvetlen, mindennapos munkakapcsolatban álltak a cárral, a Moszkva-rangúakat pedig a szolgálat alapvetően az udvarhoz, a fővároshoz, vagyis a cár tartózkodási helyéhez kötötte. Velük ellentétben a vidéki rangúak, akik a katona-szolgálo nemesség döntő részét alkották, Oroszország legkülönbözőbb helyein teljesítették katonai, rendőri és hivatali megbízatásukat. Vagyoni és szociális helyzetük éles differenciákat mutat.

A források a vagyoni helyzet alapján első-, másod-, harmadosztályú (pervoj, vtoroj, tretjej sztatji) katona-szolgálo nemeseket különböztetnek meg. Az elsőosztályú vidéki nemesekre a cári kegy még rámosolyoghatott, mert moszkvai szolgálatra kiválaszthatták őket. Igaz, hogy a kiválasztottak (vübornüje) általában hároméves fővárosi szolgálatra nem csekély összeget emésztett fel, de kiérdekelhette a szolgálati létrán való előrelépést, a Moszkva-rangúak közé való felemelkedést.

A származás alapján, azaz örökölt jogon szolgálók legszegényebb rétege a gyetyi bojarszkije, a bojárfiakból tevődött össze. Megjegyezzük, hogy a magyarra fordított terminus félreértésre adhat okot. Egyrészt azért, mert a bojársághoz való kapcsolatot sugallja, másrészt azért, mert a megkezdett szolgálati út elején álló nemest sejteti. Valójában olyan kisbirtokkal rendelkező, vagy birtok nélküli szolgáló nemesről van szó, aki teljes értékű katonai szolgálatra önerőből képtelen lévén, zsoldos katonaként, évi 6—9 rubelből tengette életét, és szolgálati birtokért flyamodhatott.⁷⁷ Az idetartozók alacsonyabb vagy legfeljebb azonos életszínvonalon álltak a szolgálatra kiválasztott (zsilüje po priboru) elemekkel.

Az állami szolgálatra kiválogatottak, ill. felfogadottak zöme a sztrelecekből és a kozákokból verbuválódott. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az ide soroltak a szolgálat és a jobbágytartás jogával ugyan nem, de földbirtokkal rendelkeztek. A katonáskodásért kapott állami fizetést a sztrelecek és a kozákok más jövedelmező tevékenységgel kiegészíthették. Például a moszkvai sztrelecek a napi szolgálatuk letelte után kereskedtek, halásztak, vadásztak, földet viszont nem műveltek. Ugyanakkor a déli végvár vonal (belgorodi) mentén őket telekre ültették, gazdálkodásra szorították őket, s ráadásul ezzel a kincstár a zsoldot is kiváltotta. Ez az alkalmazott módszer jelentős tömeget érintett, a déli végváriak 21 880 katonájából 8760 sztrelecként őrizte a tatár betörések ellen a határt (1651-es adat).⁷⁸ 1681-ben a sztrelec parancsnokság 56 ezer puskását mozgósíthatta veszély esetén. Karhatalmi erő gyanánt a sztrelecek felét (22,5 ezer) Moszkvában álló-

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ *Usztyjugov*: Naucsnoje naszlegijje 138.

⁷⁸ Ua. 145.

másoztatták.⁷⁹ Ezt a hatalmas kontingenst az állami szolgálatból kirekesztettek, vagyis az állami adókötelesek (tjagljue ljugyi) soraiból toborozták mégpedig úgy, hogy az állami jobbágyok (csemoszosnűje) és a kiváltság nélküli városiak (poszadszkije) harmadik gyermeke elhagyhatta a gazdasági-adóközösségét, sztrelecnek állhatott. Leszármazottaik eleve sztrelecnek számítottak.

Egészen másképp állt a helyzet a kozákokkal. Az ország végein létrejött autonóm kozák, szabad katona-paraszti közösségek bázisát a feudális szolgáltatások elől menekülő, szökött jobbágyok alkották. Egyet kell értenünk azzal az értékeléssel, amely a kozákságot, ill. a kozákokat az alábbi vonásokkal jellemezte: (1) a jobbágyintézmény tagadása, (2) a termelőeszközök formális tulajdonjogi egyenlősége, (3) az önkormányzati szervezetben való részvétel.⁸⁰

A kozák centrumok — a doni, a jajiki (urali), a zaporozsjei (dnyeperi) — tehát a központi hatalom regionális oppozíciójaként funkcionáltak, de a fennmaradásukért folytatott küzdelmükkel, a tatárokkal vívott harcukkal az országhatárokat is védtek. Így nem csodálkozhatunk a cár ambivalens magatartásán, aki egyik kezével a szökött jobbágyok felkutatási idejét meghosszabbította, a visszatelepítési akciókat szentesítette, ugyanakkor másik kezével pénzadományt és hadiszereket juttatott az engedetlen alattvalóknak. A részletek ismertetése nélkül említjük, hogy Alekszej Mihajlovics cár 1654 márciusában a legnagyobb, jelentőségre szert tett zaporozsjei kozákságnak kiváltságlevelet adományozott. A privilegizálással nemcsak a kozákság intézményének létjogosultsága, hanem annak a jobbágyságtól való elkülönülése és a cári szolgálatba való fogadása is elismerést nyert.

Miután a szolgáló emberek különféle csoportjaival és kategóriáival megismerkedtünk, a szolgálathoz való jog említésén túl egy újabb sajátosságra irányítjuk az olvasó figyelmét. Nevezetesen arra, hogy a szolgáló emberek rang szerint beosztását, kötelezettségét szolgálati könyvekben (razrjadnűje knyigi) rögzítették. A 16. század második felében vált szokássá, hogy ezeket az államilag hitelesített okmányokat évről évre összeállították. A kimutatásokban szereplőknek a ranglétrán való előrelépés jelentősebb beosztást, felelősségteljesebb szolgálatot hozhatott magával. Tudjuk, hogy Oroszországban rangot szerezni származással vagy érdemmel lehetett, következésképpen mindenkinek esélye volt arra, hogy a ranglétrán magasabbra hágjon. Az uralkodó osztályon belüli mobilitás — egyelőre elégedjünk meg erre az osztályra érvényes megállapítással — hivatalosan elfogadott, sőt támogatott és forszírozott politika volt. Megismételve a kulcsszavakat, származás vagy érdem szerinti rang (kiemelés tőlünk — G. S.) és a hozzá párosuló beosztás, arra a következtetésre jutunk, hogy a pozíció biztosítása éles konkurenciaharcban valósult meg. A pozícióban levő és az azon kívüli egyaránt abban volt érdekelt — éppen pillanatnyi helyzete miatt —, hogy szolgálatát optimálisan ellássa. Az előbbi a társadalmi status quo megőrzéséért, az utóbbi pedig annak megváltoztatásáért.

Az elmondottakat három központi hivatal szorosan egymáshoz kapcsolódó tevékenysége is igazolja. A Razrjadnűj — (mi szerencsésebbnek érezzük a Szolgálat Hivatala fordítást a Besorolás Hivatala helyett),⁸¹ a Pomesztműj — (Birtokhivatal) és a Cselobitnűj

⁷⁹ Szovjetszkaja isztoricseszskaja enciklopedija 13. k. Moszkva, 1971. 867.

⁸⁰ Golobuckij V. A.: Zaporozsszkaja szecs V. I. 1970/12. sz. 96.

⁸¹ Varga I.: A központosítástól az abszolutizmusig. Világtörténet 1984/3. 80.

(Kérvények Hivatala) prikázok élén okolnyicsijek állottak,⁸² akik mint a bojártanács tagjai a cárral együtt az előterjesztett, érdemeket alaposan kidomborító kérvények alapján szolgálati birtok adományozásáról döntöttek. A birtokállomány változását egyrészt a Birtokhivatalnak, másrészt a Szolgálat Hivatalának is regisztrálnia kellett, hiszen az adomány *az állami fizetés* (kiemelés tőlünk — G. S.) nagyságát is korrigálta. A modern fogalom használata nem elírás! A szolgálathoz való jog az állami fizetés jogosultságát vonta maga után. Az örökölt jogon szolgálók, a bojároktól kezdve a kisbirtokos, ill. a birtoktalan szolgáló nemesig, föld- és pénzjárandóságra formálhattak igényt. Igen szemléletes a Kotosihin adataiból összeállított lista.⁸³

Évi fizetések

1. дума rangúak	200 rubel + 1000 csety föld (=500 gyeszjatyina)
2. asztalnokok	100 rubel
3. cár személye körüli szolgák	80 rubel
4. moszkvai nemesek	
5. vidéki első osztályú nemesek	80—50 rubel
6. titkárok (főhivatalnokok)	+ rubelenként
7. vidéki másod-, harmad- osztályú nemesek	5 csety föld
8. kisbirtokos nemesek (bojárfiak)	50—60 rubel között
9. hivatalnokok (szannüje)	ingadozott

A pénzjárandóságot az elvégzett és a tényleges szolgálatért folyósították, szolgálat nélküli évre nem fizettek. Ilyenkor a szolgáló a megélhetését birtokainak jövedelméből fedezte.⁸⁴ (Sajnálhatjuk, hogy a listán feltüntetett földjárandóságról nem deríthető ki, hogy az lakott vagy pusztá földet jelentett-e?)

A szolgálati földet a javadalmazott nem adhatta és zálogosíthatta el, templomnak, kolostornak nem adományozhatta el; viszont a Birtokhivatal engedélyével, illeték megfizetése mellett, elcserélhette hasonló jogállású birtokra, sőt örökbirtoknak is megválthatta a prikázról. A votcsina (örökbirtok) szabadon gazdát cserélhetett, maga a kincstár is rendezett földkiárusítást. A visszaáramlott földeket votcsinaként áruba bocsátották a különböző rangú szolgáló embereknek. Érdekes, hogy ha a vásárolt — csak a vásárolt — votcsina tulajdonosa egyenesági örökös nélkül halt el, akkor az visszaszállt a cárra. (A házasságon kívüli gyerekek nem örökölhettek, szolgálatba sem vették fel őket.)⁸⁵

Az ismertetés — úgy véljük — rávolágított arra, hogy az orosz társadalom szerveződésének, osztálystruktúrájának formálódásában a földhöz és a jobbágyhoz való tulajdonjog nem okként, hanem okozatként jelent meg, csak a származás alapján szolgálatra jogosultakat ruházták fel maradéktalanul az említett kiváltságokkal. Tömören úgy is mond-

⁸² Kotosihin: O Rossziji 100., 107., 124.

⁸³ Ua. 109—110.

⁸⁴ Ua. 109—110.

⁸⁵ Ua. 108—109.

hatnánk, hogy minden állami szolgálatra jogosult föld- és jobbágytulajdonos, de nem minden föld- és jobbágytulajdonos állami szolgálatra jogosult.

Nem volt ez másképp a szolgálatra kiválogatottak (sztrelec, kozák, ágyús, drago-nyos, rejtar stb.) esetében sem. Földtulajdonuk megszorításokkal, de érvényesült, viszont jobbágyokkal nem rendelkeztek. Ebből a tényből számunkra — többek között — olyan következtetés adódik, hogy *a munkaerőhöz való viszony Oroszországban fontosabb és elsőrendűbb a földhöz való tulajdonviszonynál.* (Kiemelés tőlünk — G. S.)

Különben a szóban forgó elemek állami fizetése pénzből és naturáliákból tevődött össze. Betekintésül álljon itt egy 17. század közepén érvényes fizetési jegyzék.⁸⁶

	<i>pénz</i>	<i>gabona</i>	<i>só</i>	<i>posztó</i>
sztrelec	10—15 r.	15 csety	2 pud	menyiségét
tizedes	10—15 r.	18—20 csety	3 pud	sajnos nem
félszázados	10—15 r.	18—20 csety	5 pud	ismerjük

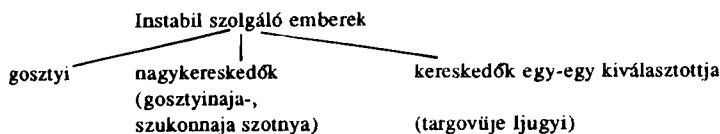
(csety vagy csetvertyi (1620-as évektől)=6 pud rozs térfogata; pud=40 font=16,38 kg)

A Moszkva- és vidéki rangúakból kikerülő tisztek és parancsnokok fizetése a sztrelecek kiemelt fontosságáról árulkodik.⁸⁷

százados	40—50 rubel
félezredes	80—100 rubel+föld
ezredes	200 rubel

Az 1654-ben cári alattvalókká lett ukrán kozákok (Zaporozsjei Had) anyagi elismerése a hagyományos, még a lengyel királyok által megállapított tarifákat hagyta érvényben. Míg az egyszerű kozák évi zsoldja 30 lengyel arany (zloty) és a helyi, ukrán körülményeknek megfelelő földterület volt, addig egy százados 100 zl., egy ezredes pedig 100 jefimki (kb. 25—26 gr tiszta ezüstöt tartalmazó lübecki, flandriai, brabanti pénzegység) jövedelmet élvezett. A Zaporozsjei Had közvetlen irányítóinak, a hetmannak óriási kiterjedésű sztarosztaságot (votcsinaként), a kancellárnak 1000, a jeszauloknak 400—400, a bírának 300—300 zl. járandóságot biztosított 1654 márciusában Alekszej Mihajlovics kiváltságlevele. A felső katonai vezetés speciális juttatási formája, a malomtartás joga is változatlanul fennmaradt.⁸⁸

Az orosz társadalom átmeneti kategóriáját a meghatározatlan időre szolgálatba kerülők tették ki.

⁸⁶ Ua. 102—103.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Актü, отнoснзясчснсьзсззз к нсьтнрнзнз Жүзсннз н Зададннз Росснзнз X. к. СПб, 1878. 477—484.

A gosztyi = vendégek elnevezése arra utal, hogy a szolgáló emberek közé való bekapcsolásuk a 16. század első felében még „vendég szintű”, azaz átmeneti jellegű, megbízatásuk konkrét feladat ellátására szóló, attól függetlenül, hogy azok esetleg több évre is kiterjednek. Átmeneti jellegű azért is, mert az illető személyek a nagykereskedők, ill. a kereskedők gazdagabb elemeiből emelkedtek fel „a vendég” pozícióba, hogy idővel azután visszatérjenek korábbi státuszukba. A goszty szolgálat különösen becses, hiszen ők az ország pénzügyi szakemberei, a cár pénzügyi tanácsadói. Számuk 1556-ban 12, 1598-ban 21, 1630-ban 13, 1670 körül 30.⁸⁹ Elsősorban a fontos külkereskedelmi gócpontok — Arhangelszk, Novgorod, Asztrahany stb. — vámhivatalainak irányítását bízta rájuk a cár. Szakértelmüket a szibériai prémek begyűjtő- és felvásárló helyén, Tobolszkban is kamatoztatta az állam. Kiváltságok sora bizonyítja azt, hogy a goszty munkájára minden körülmények között számított az uralkodó. A „vendég” örökbirtokot vásárolhatott (nem cári adomány!), jobbágyokat tarthatott, egész éven át kereskedhetett, italt készíthetett, tárolhatott. Évi 20—50 ezer rubel bevételre is szert tehetett, de tudunk százezres jövedelemről is.⁹⁰

A nagykereskedőket a 16. század második felében — 17. század elején két nagy moszkvai korporációba tömörítették, azzal a céllal, hogy az ország külkereskedelme és az ahhoz tartozó gazdasági tevékenység (pl. monopoláruk felvásárlása) hozzáértő kezekben összpontosuljon. Ily módon kívánták biztosítani a kincstár betervezett jövedelmének anyagi garanciáit is. A kincstárnak okozott kárt ugyanis szigorúan a kereskedő vagyonából egyenlítették ki, még akkor is, ha a jövedelemkiesés nem önhibájából keletkezett.⁹¹ A korporációba, az ún. szotnyába (százak testülete) tömörített moszkvai és vidéki nagykereskedők „a vendégek” munkájában segédkeztek, ugyanakkor ellenőrizték is őket. Közreműködtek a cári áruk, az exportra szánt monopoláruk (gabona, hamuzsír, gyanta, borbolya, kenderkóc, nyers és hámtalanított selyem stb.) felvásárlásban, a kikötőkbe való szállításában. A legértékesebb cári árunak a prém (coboly, hermelin, hód, nyérc, sarki róka, mókus stb.) minősült. Nemcsak azért, mert az orosz követek ezen ajándékait fogadták legszívesebben szomszédos uralkodók, hanem azért is, mert ezt a cári udvar szívesen alkalmazta fizetési eszközül. A Perzsiából Oroszországba szállított nyersselyem ellenértékét prémmel egalizálták, az ékszerekkel, arany-, ezüstedényekkel Moszkvába érkezett görög kereskedők szintén prémekre cserélték áruikat.⁹² Egyértelmű, hogy a nemesfémhiánnyal küszködő ország létérdeke azt diktálta, hogy a monopoláruk kezelésével megbízható szakemberek foglalkozzanak. Természetes az is, hogy a kb. 200 nagykereskedő jelentékeny kedvezményeket élvezett. Röviden úgy mondhatnánk, hogy az örökbirtok és a jobbágy feletti jog kivételével, „a vendégek” privilégiumait gyakorolhatták.⁹³

A belkereskedelmet Moszkvában és más városokban a telepekre (szloboda) szervezett, vagy éppen szotnyába egyesített kereskedők bonyolították le. Alapvetően a kiskereskedelem formáit újták, tevékenységüket erősen megadóztatták. Az évente kivetett adót

⁸⁹ *Florja B. N.*: Privilegirovannoje kupecsesztvo i gorodszkaja obscsina v russzkom goszudarsztve (vtoraja polovina XV — nacsalo XVII v.) ISZSZSZR 1977/5. sz. 151., 156. (Továbbiakban: Privilegirovannoje kupecsesztvo) *Kotosihin*: O Rossziji 152.

⁹⁰ *Kotosihin*: O Rossziji 152.

⁹¹ Ua. 154.

⁹² Ua. 157—158.

⁹³ Ua. 152.

nem személyre, hanem közösségre rótták ki. A szloboda, ill. a szotnya tagjai vagyonuk arányában viselték az adóterheket, sőt a fizetésektelenek adóhátalékait is. Nemcsak előírták a közösség számára teljesítendő anyagi terheket, hanem az adó begyűjtését is rájuk bízta. Választott elöljárójuk, a sztarosza, a közösség adóját vagy a moszkvai prikázból, vagy a vajdai székhelyen törlesztette le. A városi arisztokráciától eltérően ők már nem tartoztak a kiváltságokat élvezők közé, a cári adományok erre a szintre már nem jutottak el. Legfeljebb az évente kiválasztott szolgálók (útvám, kocsmabérlok stb.) részesültek csekély cári ajándékban (ezüstkupa, -edény). A meggazdagodott vidéki kereskedők társadalmi felemelkedését, a moszkvai kiváltságos korporációkba való bekerülést az állam következetesen támogatta és pártfogolta, sőt mesterségesen irányította.

Egyes vélemények szerint a szukonnaja szotnyát (posztósok korporációja), amely a nyugattal folytatott kereskedelemben volt érdekelt, a szmolenszki, Moszkvába telepített kereskedőkből szervezte meg az állam a 16. század utolsó harmadában. Számuk a 17. század első évtizedében végrehajtott „feltöltés” következtében 250 lett, 1649-ben 116-ra csökkent, 1678-ban pedig csupán 51 szotnyabeli portát regisztráltak.⁹⁴

Mivel a tönkremenetelük sem volt ritka jelenség, a társadalmi mobilitás az ellenkező irányba is sodorhatta őket, aminek velejárója a szolgálattól való eltávolodás, a szolgálattól való teljes kikerülés lett. A városi társadalomról kialakított adekvátabb képhez a többi városbeli réteg bemutatása is szükségeltetne, ám témánk szempontjából eltekintetünk a társadalmi hierarchia régióiba való behatolástól.

Miután a városi elitrétegek társadalmi szerepével közelebbről megismerkedtünk, megkérdezhetjük, hogy a zemszkij szoborra meghívott kiváltságos kereskedők betölthették-e a harmadik rend szerepét? A kérdés nem újkeletű, a szovjet történészek általánosabb formában közelítették ehhez a problémához az ipar-kereskedelem társadalmi munkamegosztásból való megítélésétől függően ellentétes álláspontra helyezkedtek. A városi rend, mint olyan, jelentéktelen — hangoztatja az egyik tábor (Pavlenko) —, mert Oroszország európai részén a városi lakosság, nyilván az ipar és a kereskedelem fejletlensége miatt, az összlakosság csekély százalékát alkotta. Feltűnő az „ún. városi burzsoázia” magatartása (idézet tőlünk — G. S.), amely a parasztháborúk ellen emelte fel szavát, és véletlenül sem az elégedetlenkedőkkel szövetkezett.⁹⁵

A kereskedelem alábecsülését különösen zokon veszik azok a kutatók, akik a kereskedők társadalmi presztizsének növekedését a róluk szóló dokumentumok gyarapodásával kívánják igazolni. Amíg 1627-ben 31 orosz kereskedő tette kézzel írt petícióra addig 1646-ban már 150.⁹⁶ Az orosz és a külföldi kereskedők közötti versengés 1667-ben az új kereskedelmi szabályzat életbeléptetésével az orosz kereskedelem javára dőlt el. Ez a réteg, amely ilyen eredményeket volt képes kicsikarni az uralkodótól, rendi funkcióit gyakorolta — vonják le következtetésüket a másik tábor hívei.

Mi azzal a véleménnyel rokonszenvezünk, amely „a városi rend szerveződéseknek ezt a típusát” egyedi jelenségként értelmezi, és más európai országok történelmében

⁹⁴ *Florja*: Privilegirovannoje kupecsesztvo ISZSZSZR 1977/5. 159. Szovjetszkaja isztorieszszkaja enciklopedija 13. k. Moskva, 1971. 948.

⁹⁵ *Pavlenko*: K voproszu o genezisze abszoljutizma v Rossziji ISZSZSZR 1970/4. sz. 61—63.

⁹⁶ *Preobrazsenszkij A. A.*: O nyekotoruh voproszah nacsalnovo etapa genezisza abszoljutizma v Rossziji ISZSZSZR 1971/2. sz. 113—115.

analógiát nem fedez fel.⁹⁷ Az európai analógiák emlegetése — ahogyan azt korábban jeleztük — nem idegen a szovjet történészekről, de közleményünk végéhez közeledve mi sem térhetünk ki az alábbi kérdés megválaszolása elől: indokolt-e az analógiák kimutatása és ezen az alapon az orosz középkor 1549—1683/84 közötti periódusának rendi monarchiaként való értékelése?

Úgy gondoljuk, hogy Oroszországban a jelzett intervallum alatt a nyugat-európai-tól élesen elütő, sajátos, ugyanakkor tradicionális jellegzetességek modern vonásokkal frissültek, ami az új-régi kombinációját, bonyolult, szövevényes rendszerét eredményezte. Tradicionális, sajátos jellegzetességen a származás szerinti (örökölt jogon) társadalmi struktúráldást, modernen az érdem, a megszolgált kiváltság alapján megindult, hagyományos struktúrába való beépülést értjük. Ez a folyamat akkor kezdődött, amikor a nagyfejedelmek, később a cárok a vazallus részfejedelmek, a bojár arisztokrácia ellen-súlyozására, az ország védelmére való hivatkozással életre hívták a földdel fizetett zsoldosságot, egy olyan katonai bázist, amely a rangok és a beosztások adományozásával katonaszolgálgó nemességgé fejlődött, s ezzel elindították az uralkodó osztály tömegesítési korszakát. A probléma fontossága miatt még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a 16. század derekán a ranglétrán elfoglalt hely *már nem kizárólagosan a származás függvénye volt, hanem az érdem is ugyanolyan kategorizáló erővé vált.* (Kiemelés tőlünk — G. S.) Márpedig a két principiumnak az egyenrangúsítása a központi hatalomhoz való viszonyban új, minőségi ugrást hozott magával, mert a decentralizációt megtestesíthető vazallus részfejedelmek, bojárok arra kényszerültek, hogy versengjenek az uralkodó elismeréséért, jutalmáért, kitüntetéséért. A cárok által irányított mobilitás a 16. század közepén elérte azt a szintet, hogy a bojártanács befolyásának mérséklésére országos gyűlést hívtak egybe, és a központosítás támaszaként alkalmazott katona-szolgálgó nemesség szervezetévé is váló zemszkij szobort intézményesítették. Ezek a zemszkij szoborok tulajdonképpen a cár és országának hivatalos érintkezési formáját jelentették, amelyben már nemcsak a bojártanács, az egyházi zsinat, hanem a cári hatalom bázisának tekintélyes emberei is megjelenhettek.

Szeretnénk kiemelni, hogy az orosz polgári történetírás felvetéseitől függetlenül jutottunk olyan álláspontra, hogy a zemszkij szobor a cári központosító politika, mégpedig a sikeres centralizációs politika terméke, a régi és az újnemesség (katona-szolgálgó), és a városi kiváltságosok együttes testülete, a cári felvetéseket, elképzeléseket szankcionáló szerve. Ezzel nem állítjuk azt, hogy a bojártanács és tagjai megszűntek a 16. század második felében és a 17. században a politikai élet irányítóinak lenni — elegendő csak a legfontosabb prikázok bojárvezetését felidézni —, csupán azt, hogy a cár által patronált katona-szolgálgó nemesség és a feudalizált városi elitréteg politikai szférába való bekapcsolása, az államügyek népesebb fórumon való megtárgyalása, inkább formális véleményezése, az ország első emberének pozícióját megingathatatlaná, hatalmát oszthatatlanná tette. Valójában az uralkodó osztály különböző rétegeinek, rendjeinek politikai színrelépésével lett a cár a szó teljes értelmében az ország egyeduralkodója, következésképpen *a zemszkij szoborok összehívása és felosztatása nem az osztott hatalom megnyilvánulása, mint a rendi gyűlés a nyugat-európai monarchiában, hanem ellenkezőleg, az egyeduralom*

⁹⁷ Florja: Privilegirovannoje kupecsesztvo ISZSZSZR 1977/5. sz. 160.

megszilárdítását szolgáló, a cár és az ország képében összegyűlt szobor érdekeinek azonosságát illusztráló testület. (Kiemelés tőlünk — G. S.)

Sommásnak tűnő véleményünk tisztázását — rendhagyó módon — kérdésfelvetéssel indítjuk. Miért válhatott a zemszkij szobor a cár kezében eszközzé? De nem lesz öncélú dolog, ha a kérdést fordítva is megismételjük. Miért nem akadályozhatta meg a zemszkij szobor a cári egyeduralom kiteljesedését?

Nézetünk szerint azért, mert a privilegiálás az uralkodó szuverén joga, és a zemszkij szobornak sem a beleszólási, sem a módosítási, sem a tiltakozási, sem az ellenállási jog nem adatott meg. Ebből fakadóan, a katona-szolgálo nemesség és a városi kiváltságosok nem a zemszkij szoborhoz, hanem az uralkodóhoz kötődtek. A kiváltságolás elválaszthatatlanul az államszolgálat elvéhez kapcsolódott, amelynek érvényesítése a cár kötelessége volt. A cár személye hallatlanul fontos az orosz társadalomban, mert ő nemcsak egyszerűen az ország és az állam első embere, hanem *első szolgálója is* (kiemelés tőlünk — G. S.) Tetteiért, cselekedeteiért viszont nem az ország, hanem Isten előtt felel, ezért társadalmon kívüliséget és társadalom felettiséget élvez. Kérdés, hogy akkor hogyan érvényesíthette társadalmi, állami mindenhatóságát?

Meggyőződésünk, hogy a feleletet a bojártanács és a zemszkij szobor záróformuláinak értelmezésében kell keresnünk.

A források a „goszudar ukazal i bojare prigovorili” („po goszudarevu ukazu bojare prigovorili”) és a „bojare prigovorili i car ukaza!” változatokkal közlik. Ugyanazon kifejezések fordított sorrendje — mint látni fogjuk — lényeges különbséget hordoz. „Az uralkodó megparancsolta és a bojárok eldöntötték” („az uralkodó parancsára a bojárok döntöttek”) formulák a bojártanács végzései, és azt tükrözik, hogy a cár a tanácsosait egy konkrét ügy megvitatására utasította, amelyről az elnökletével lezajlott tanácsülésen döntést is hoztak.

„A bojárok eldöntötték és a cár megparancsolta” kitétel a zemszkij szoborok jellemző mondata és arra utal, hogy a cár által egybehívott országos tanács a cári előterjesztésekre megadta válaszát — a bojárok kifejezés ebben az összefüggésben az egész szoborra vonatkozik, a zemszkij szobor mint tanácsosok testülete jelenik meg előttünk —, és a *cár elindította a végrehajtást.* (Kiemelés tőlünk — G. S.)

Eredeti gondolatmenetünket folytatva megállapíthatjuk, hogy a *cár azért az ország első szolgálója, mert országának első parancsolója* (kiemelés tőlünk — G. S.), hiszen a közös döntések megvalósítása első fokon, az ő parancsával vette kezdetét. A középkor felfogása úgy tartja, hogy a döntés joga — végeredményben — a bojárok kezében van, a jó vagy a rossz döntést a cár csak végrehajtatja a társadalom valamennyi tagjával. Mint ahogyan a cár Isten előtt, úgy a szolgálok a cár előtt kötelesek számot adni dolgaikról.

Az ismertetett mechanizmus alapján azok követtek el bűnt, ill. azokat lehetett felelősségre vonni, akik a döntésekben részt vettek. Tehát a bűnelkövetőkre, a bojárookra lesújtó cári igazságszolgáltatás abszolúte jogszerű, sőt az antifeudális megmozdulásokban is felfedezhetjük ennek a jogszerűségnek a mozzanatát. Arra gondolunk például, hogy a moszkvai 1648-as és az 1662-es, só- és rézlázadás résztvevői a fenti jogalapon követelték Alekszej Mihajlovics cártól egyes bojárok tömeg általi megbüntetését, s nem hisszük, hogy a cár csak a tömegtől való félelme miatt áldozta fel néhány főemberét. Sokkal inkább arra kell gyanakodnunk, hogy a társadalmi működésről kialakított felfogás,

a tömegekben is tudatosult eszme alakította a moszkvai eseményeket. Az ország javára minden áldozatot vállaló cár a tömegóhaj előtti meghátrálása — véleményünk szerint — az államszolgálat elvéből táplálkozott. Alekszej Mihajlovics a cár és a tömeg közvetlen kapcsolatának illúzióját azzal is erősítette, hogy a lázadók, a szolgálatra jogosulatlanok petícióját kivizsgálásra átvette, elfogadta. (Megjegyezzük, hogy a 16—17. századi Oroszországban a petíciók, a beadványok stb. szerkesztésének oly általános volt a gyakorlata, hogy külön hivatal, a Cselobimuj prikaz (Kérvények Hivatala) foglalkozott azok feldolgozásával.)

A konkrét petíciók esetén túllépve, számunkra a petícióknak a társadalomban betöltött szerepe az érdekes. Nem egy zemszkij szobor témája éppen a kereskedők vagy a katona-szolgálo nemesség panaszlevele volt. Ezek a cár nevére szóló petíciók a társadalmi feszültségeket idejekorán jelezték, s így az államirányításnak mindig lehetősége nyílt a manőverezésre, reformok, esetleg preventív intézkedések foganatosítására. A kérvények számát nyilvánvalóan nem a kollektív petíciók duzzasztották fel, hanem a birtokokat és a mentességeket kérelmező folyamodványok. Erről pedig a cár személyesen döntött.

Amint már említettük, a cár személye kulcsfontosságú volt a társadalom számára, hiszen tőle indultak ki és hozzá tértek vissza a politikai, a katonai, az államigazgatási stb. vonalak, de az ország gazdasági életét is kezében tartotta. A legnagyobb votcsina cári tulajdon volt. Alekszej Mihajlovics pl. Moszkva környékén és vidéken 30 ezer jobbágya dolgozott, a zselléreket (bobül) nem is számítva. Az állami kezelésű földekkel is ő maga, saját belátása szerint rendelkezett, ezeket pedig 20 ezer jobbágy művelte.⁹⁸ A meghódított területek természetesen az állami fondot, a szabad adományozás alapját gyarapították. El lehet képzelni, hogy mekkora gazdagság halmozódott fel a cári udvarban, ha a leggazdagabb bojár 17 ezer jobbággal, a pátriárka 7 ezerrel, a négy metropolita (novgorodi, kazanyi, rosztovi, krutyicki) összesen 12 ezerrel követte a cárt.⁹⁹ Hatalmas jövedelmi forrást képezett a külkereskedelem is, amelynek területén elválaszthatatlanul egybefolyt, egygyemosódott a cári az állammal. A cári monopoláruk értékesítéséből a magán és az állami kincstár egyaránt feltöltődött. Nem volt ez másképp a külföldi kereskedők áruira bevezetett cári elővásárlási joggal sem. A cár nevét emlegetve hajtották be az állami adót 1678/79-ben 813 ezer jobbágyportáról¹⁰⁰ gyűjtötték be a naturáliákat a prémvadászoktól, a halászoktól, a sópárlóktól stb. Háború esetén akár a nagykereskedők, akár a kolostorok

⁹⁸ Kotosihin: O Rossziji 156.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Vodarszkij Ja. Je.: Perepiszi naszelenijja v XVII v. v Rossziji i drugih sztrana h Jevrop In: Feodalnaja Rosszija vo vszemimo-izsitoricseszkom processze Moszkva. 1972. 62.

Állami adókötelesek összeírása (1678/79)

	portaszám ezer db	%
városlakók	45	5
állami jobbágyok (Szibéria nélkül)	74	9
palotajobbágyok	110	13
világi főurak jobbágyai	436	55
egyház, kolostor jobbágyai	148	18
Összesen:	813	100

vagyonára is igényt formálhatott a cár. Tetszése szerint nyilváníthatott pomesztyét votcsinává, és kiárusíthatta az állami földeket.

Azért emlegettük ezeket a példákat, hogy egyrészt az uralkodónak és országának szétöröszölhetetlen egybefonódását érzékeltessük, másrészt azért is, hogy végső következtéseinket kimondhassuk: egy olyan országot, mint a 16—17. századi Oroszországot,

— ahol a patrimonális elv érvényes (votcsina = atyai örökség),

— ahol a magán és a társadalmi anyagi szféra nem különül el,

— ahol az államszolgálathoz való viszony a legfontosabb rendező elv,

— ahol a cári hatalmat nemhogy korlátozó, ellenkezőleg, erősítő intézmények működnek,

— ahol a cár társadalmon kívülsége társadalmi mindenhatóságát hangsúlyozza, nem sorolhatjuk a rendi monarchiák közé, de rendi-képviselési monarchiának sem nevezhetjük. A felszínen mutatkozó hasonlóságok és a lényegi tulajdonságok alapján, mi az orosz középkori állapotokat az államfeudalizmus fogalmával véljük leginkább megközelíthetőnek és kifejezhetőnek.¹⁰¹

Шандор Гебеи:

СОСЛОВНАЯ МОНАРХИЯ (СОСЛОВНОСТЬ) В РОССИИ

(Резюме)

Автор статьи ищет ответ на вызывающий острые споры вопрос: была ли сословная, или сословно-представительская монархия в России?

Подход к проблеме начинается с историографического обзора.

Значительная, но находящаяся в меньшинстве группа советских историков пришла к выводу, что несмотря на становление и развитие сословий в России абсолютный характер царской власти сохранился до конца, а земский собор функционировал не как фактор ограничения царской власти, а в качестве форума, укрепляющего власть царя.

Всеобщее распространение получили взгляды, отождествляющие развитие русского феодального общества с западноевропейским сословным развитием и трактующие существование земского собора как модель раздела власти.

Автор статьи после краткого обзора литературы по данному вопросу и имеющихся принципиальных расхождений, пытается найти через исследование структуры средневекового общества России. Он констатирует, что критерии принадлежности к господствующим классам содержали один определяющий элемент: право на государственную и военную службу, ибо это влекло за собой право на получение земельного владения и крепостной рабочей силы. (Располагавшие последними не всегда получали право на службу с ежегодной регулярной выплатой и предоставлением земли.)

Начиная со второй половины XVI в. круг привилегированных расширился, когда право на службу предоставлялось уже не только по происхождению, но и с учетом заслуг перед отечеством. Сама привилегизация была суверенным правом царя, то есть привилегизованные духовные и мирские прослойки были непосредственно связаны с царем. Личность царя приобретает исключительное значение в обществе, ибо помимо бытности его первым человеком

¹⁰¹ Az államfeudalizmus kifejezést — tudomásunk szerint — először *Alekszandrov V. A.* a 17. századi Szi-bériára vonatkoztatva használta. *Problematyika szisztyemü goszudarsztvenno feodalizma v Szi-biri XVII veka* ISZSZSZR 1977/1. sz.

государства он был и первым служителем государства и народа. К такому выводу автор приходит из формулы, завершавшей заседания земского собора: „боiare приговорили и царь указал”.

Окончательный вывод автора сводится к тому, что Россию нельзя отнести к сословным монархиям, ибо

— действовал вотчинский принцип,

— отношение и право на государственную службу важнее права собственности,

— действующие институты представительства скорее дополняют, расширяют, а не ограничивают власть царя,

— позиция царя вне общества доказывает всевластие царя.

Автор считает, что состояние дел в средневековой России наиболее точно отражает понятие *государственный феодализм*.

Sándor Gebei

LA MONARCHIE DES ORDRES (LE RÉGIME DES ORDRES) EN RUSSIE

(Résumé)

L'auteur de l'article examine une question souvent débattue par les spécialistes de la société féodale, à savoir s'il y avait ou non une monarchie des Ordres — voire une monarchie associant au pouvoir les représentants des Ordres — dans la Russie médiévale.

S. Gebei commence l'étude du problème par une revue systématique de l'historiographie contemporaine.

D'après un groupe important, quoique minoritaire, d'historiens soviétiques, le pouvoir tsariste a gardé son caractère absolu jusqu'au bout malgré la constitution des Ordres, et le *zemski sobor* (une sorte de diète) était un organe destiné à confirmer, à officialiser la volonté du souverain, et non à limiter le pouvoir central.

Cependant, selon une opinion plus largement admise, il y aurait un parallélisme complet entre l'évolution de la société féodale russe d'une part, et la constitution des régimes des Ordres dans l'Occident médiéval, de l'autre. Les tenants de cette thèse voient dans l'existence du *zemski sobor* une formule du partage des pouvoirs.

Après avoir présenté ces positions fondamentalement divergentes, l'auteur tâche de résoudre le problème à partir de l'analyse des structures de la société russe du Moyen Âge. Il constate que le critère déterminant de l'appartenance à la classe dominante était le droit de porter les armes et de remplir des offices, car il s'accompagnait automatiquement du droit de la propriété foncière et de l'emploi de main-d'œuvre servile. (Ceux qui détenaient seulement ce dernier droit n'obtenaient pas forcément le privilège de l'accession aux offices, comportant des allocations annuelles régulières en argent et en terres.)

Cependant, le cercle des privilégiés s'élargissait dès la deuxième moitié du XVIe siècle, lorsqu'à côté de l'origine le mérite commençait aussi à constituer la condition essentielle de la nomination à des charges militaires et administratives. L'octroi des privilèges était un droit inaliénable du tsar; aussi les couches privilégiées — laïques aussi bien qu'ecclésiastiques — étaient-elles étroitement attachées au tsar. La personnalité du souverain revêt donc une importance extraordinaire dans cette société: premier personnage en dignité, il est aussi le premier serviteur de l'État et du peuple. L'auteur arrive à cette conclusion à partir de la formule de clôture des séances du *zemski sobor*: *boiare prigovorili i tsar oukazal* („ainsi fut décidé par les boyards, et ordonné par le tsar”); on procéda donc à l'exécution.

Gebei conclut finalement que la Russie ne saurait être classée parmi les monarchies des Ordres, puisque:

— un principe patrimonial (*votchtinni printsip*) y prévaut;

— le droit d'accession aux charges militaires et administratives a la primauté sur le droit de propriété;

— les organes représentatifs existants augmentent encore le pouvoir tsariste plutôt qu'ils ne le limitent;

— la position hors-société du tsar est la preuve de son omnipotence sur la société russe.

Selon l'auteur, la notion du féodalisme d'État exprime le mieux la réalité politique et sociale de la Russie médiévale.

A KALENDÁRIUM ESZKÖZ A NEMZET HALADÁSÁHOZ

A reformkor naptárirodalma

Dolgozatunk része egy hosszabb tanulmánynak, amelyben a magyar kalendáriumokat úgy vizsgáljuk a történeti művelődésszociológia eszközeivel, hogy ennek révén a kalendáriumolvasók tudati viszonyairól, mentális felszereltségéről is megtudjunk valamit. Megvizsgáltuk a kalendárium intézményének létrejöttét, funkcióinak kialakulását, magyarországi elterjedését, társadalmi létezményének történeti változásait. Ezeknek a változásoknak a reformkori szakaszát mutatjuk most be részletesebben.¹

Ennek megértéséhez röviden szólnunk kell az előzményekről is. A kalendárium műfajának megjelenése a 16. század elején összefüggött az idő és az időpontok megnövekedett jelentőségével. Az időjelzés mint alapfunkció mindvégig meghatározó maradt a kalendárium további terjedése során. A kalendárium egyrészt jó segédeszközt jelentett a természeti év, az éves ciklusok hagyományos tagolásához, megkönnyítve az évosztás liturgiáját. Másrészt segített tömegessé tenni egy új időfogalmat is, a „természetadta” társadalmak ciklikus időfelfogásával szemben az idő lineáris jellegű percepcióját. Így a kalendárium fokozatosan legitimizálta a hagyományosabb — de máig élő — ciklikus és a modernebb lineáris időszemlélet egymás mellett élését, összefonódását. A kalendárium terjedése hatékonyan járult hozzá ahhoz, hogy az idő megszabaduljon lokális korlátozottságából és össztársadalmilag, illetve nemzetközileg állandósuljon.

A 16—17. században kialakult magyar kalendáriumtípus jellegadó matériája a jóslások szerteágazó rendszere volt. A jövőndölések alapját az asztrológikus világkép adta, amelyet ókori elemekből, középkori technikával épített fel a reneszánsz tudományosság. Mindez ugyanakkor újkori funkciókat is kielégített. Az asztrológikus jövőndölések nagy példányszámú évenkénti kinyomtatása ugyanis válasz volt a jövő kiszámíthatóságának terjedő igényére. (Az adott kor lehetőségei között adható válasz.) Az idővel kapcsolatos viselkedés tehát új elemmel gazdagodott. A tradicionális társadalmakban megszokottnál nagyobb figyelem jutott immár a jövőnek.

A kalendárium változásainak második nagy szakaszában 1730 és 1820 között megszorodtak e kiadványtípus funkciói, változott elhelyezkedése a társadalmi kommunikációs rendszerben s a művelődés egészében. Korábban szinte csak a közvetlen gyakorlati igények kielégítéséről beszélhettünk, most viszont kifejlődött a szórakoztató és a hírközlő funkció, s kezdett kiformalódní az ismeretterjesztő funkció is. Az írásos kultúra reformáció korabeli nagy nekilendülése után a szatmári békét követő száz évben ismét hatalmasan kiterjedt az írásbeliség, az új kommunikációs formák hatóköre. Míg

¹ Egy korábbi tanulmányunkban egészen röviden már írtunk erről az időszakról. Kovács I. Gábor: A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században. *Történelmi Szemle*, 1980/1. 152—53.

azonban korábban ez a kalendárium a viszonylag egységes írásos kultúrának s az irodalomnak a része volt, addig a 18. század végére ez a kultúra megoszlott, s az elkülönülő magas kultúrához képest a kalendárium alacsonyabb szintre szorult. A 19. század elején lassan ki is záródott a kiformalódó új irodalomfogalomból. Az írott kultúra gyors kiterjedésével, a kommunikációs eszközváltással szükségszerűen járt együtt a kulturális szintek kialakulása. Kiformalódott az írásbeli kultúrának egy alsóbb, második szintje, amelynek legfőbb hordozói az emelkedő, megerősödő köz- és kisnemesi, kisértelmiségi tömegek voltak, de hatóköre kiterjedt a mezővárosi parasztpolgári és kézműves rétegekre s bizonyos fokig módosabb falusi, paraszti csoportokra is. A kalendárium 1730 és 1820 között ehhez a szinthez, a nemesi művelődés alsóbb szintjéhez köthető. E társadalmi-művelődési réteg klasszikusan kiérlelődött életkultúrájának szerves eleme volt. Gazdaságilag, művelődésileg emelkedő, az írásbeliséghez eljutó rétegről van szó, amely azonban az egész fejlődés visszafogottsága miatt nem lépett ki radikálisan a tradicionális termelési módból és technikából. A kalendárium tartalma s egész létezés-módja is ezt a kétarcúságot mutatja ekkor. Az évenkénti periodicitású kalendárium a korlátozott fejlődés tipikus kommunikációs eszközének tekinthető.

A felemáság megmutatkozott a felvilágosult magasművelődés által megfogalmazott kalendáriumeszmény sorsában is. A felvilágosodás hatására már a 18. század utolsó negyedében kezdeményezték a kalendáriumi jövendöléseknek mint kváziracionalitásoknak, sőt rációelleneseknek az elhagyását. Az új naptáreszmény a jövendölések helyett olyan új materiákat tartalmazott, amelyek a temporális viselkedés megváltoztatásának szükségességével voltak kapcsolatban. A népfelvilágosítás, az ismeretterjesztés a jövő praxisát, a lineáris előrehaladást, a fejlődést lett volna hivatva szolgálni. Az ismeretterjesztő és népfelvilágosító kalendárium eszméjéből azonban egészen 1820-ig szinte semmi sem valósult meg.

„A debreceni első kalendárium ... melyből az időjövendölés kimaradt”

A népfelvilágosító kalendárium gondolatát csak a reformkor küszöbén kezdte átültetni a valóságba a debreceni felvilágosodás neveltje, Fazekas Mihály, amikor 1819-ben elindította a Debreceni Magyar Kalendáriumot a debreceni városi nyomda kiadásában. Mint Fazekas monográfusa, Julow Viktor írja: „Mennyire kínálkozó gondolat, hogy ezt (ti. a kalendáriumot — *K.I.G.*) használják fel az írók hagyományos tartalmát meg-nemesítve, a színvonalasabb irodalom megszerettetésére, a tudomány népszerűsítésére, a felvilágosult eszmék hirdetésére.”² Ahhoz azonban, hogy ezt felismerje és sikeresen meg is oldja, az kellett, hogy Fazekas sok felvilágosult társánál reálisabban, gyakorlatias módon számoljon az elmaradottabb magyar kommunikációs viszonyokkal, s ezekhez alkalmazkodva keresett előre vivő megoldást. Nem csupán bírálta és elvetette az alacsony színvonalú naptárirodalmat, hanem megpróbálta meg-nemesítve felhasználni. A megszokott formát igyekezett megtölteni új tartalommal.

² Julow Viktor: Fazekas Mihály. Bp. 1982. 387—88.

Felvilágosult programját Fazekas az első évfolyamban így fogalmazta meg: „Kalendáriummunkat pedig, az üres levegőből merített jövőmondások helyett, gyönyörködtető, szívet nemesítő, tanító és közhasznú toldalékokkal kívánjuk kedvessé és érdekessé tenni.” A „tanító és közhasznú” célkitűzés itt olvasható először magyar kalendáriumban. Ettől kezdve viszont többé-kevésbé komolyan vett intencióként gyakran feltűnik a naptárak címében, alcímében. Trattner 1815-ben indított naptárának címébe 1820-tól iktatja be a „közhasznú és mulattató” jelzőket. Megalkotva ezzel a felvilágosodásra visszautaló legsikeresebb reformkori jelszó egyik változatát, amelyet e kalendáriumok sora hirdetett, s amelynek valóra váltását egyre inkább elvárta a közgondolkodás a „korszerű” kalendáriumtól. A jelszó másik változata: „oktató és mulattató”.

Fazekas nemcsak cégérnek használta, hanem komolyan is gondolta az ismeretek terjesztését és a népfelvilágosítást. Jó megoldást választott, amikor végképpen elhagyta ugyan a hagyományos csillagjósolást, de a kalendárium műfajához, tradícióihoz simulva csillagászati ismeretterjesztő cikkeket írt a bolygókról, évszakokról, Napról, Holdról, fogyatkozásokról. Fokozatosan megtalálta a tudománynépszerűsítés megfelelő módszerét és stílusát is.

A debreceni naptár szórakoztató irodalmi anyaga részben hagyományos kalendáriumi matéria: anekdoták, novellácskák, „elegy-belegy históriák”. Többnyire erkölcsi mondanójuk van a felvilágosodás moráljának didaktikus terjesztésére. Egyébként ugyan ebben az időben a hagyományos naptárak kisprózájában is megfigyelhető ennek az irányzatnak a halvány megjelenése. Sőt talán a kalendáriumi anekdoták tekintélyeket kikezdő tendenciái is hozzájárulhattak a felvilágosodás gondolati elemeinek lassú térhódításához, könnyebb befogadásához.³

A debreceni kalendárium irodalmi anyagának másik része színvonalas irodalom. Magának Fazekasnak élete alkonyán frott versei, melyek terjedelmileg kicsiny lírai életművének legértettebb alkotásai. Teljesen új volt a magyar kalendárium történetében, hogy egy nevesebb író rendszeresen kalendáriumokban közölte műveit. A hagyomány erejét mutatja viszont, hogy a közlés Fazekas esetében is név nélkül történt. (Mint szerkesztő sem volt feltüntetve.) A versek legerősebb szólamat a felvilágosodás eszméi adják. A múlt: a „setétben ült babonás világ”, a „tehetetlen gyermeki kor”, ahol a tél babonái, hazug lélek, boszorkány, levegői sárkány, táltos, tündér uralkodtak, félistenei szerencse és jövőmondók voltak. Ezzel szemben eljött a „világosság kiderült kora”, „zsendül a józan okosság” s „szent hevétől a szabad értelemnek” tűnnek a babonák, „munka és gondosság” által, szorgalommal elérhető a független jólét (a polgárosodás útja).

Mennyire volt sikeres, eredményes Fazekas tízéves kalendáriumszerkesztői tevékenysége? A sikernek kétségtelenül egyik mutatója a példányszám alakulása. Az első évfolyamból hatezer példányt nyomtak, de nem kelt el mind, s ezért az évi példányszám visszaesett négyezerre. Majd lassan emelkedni kezdett: 1822-től ötezer, 1827–28-ban pedig újra hatezer.⁴ Szögezzük le rögtön, hogy színvonalas szépirodalommal, ismeretterjesztő cikkekkkel, a felvilágosodás propagandájával ilyen nagy publicitást

³ Sashegyi Oszkár: A kalendáriumok cenzúrája. Magyar Könyvszemle 1942. 18–26. Szilágyi Ferenc (szerk.): Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749–1849-ig tartó időszakából. Bp. 1983.

⁴ Benda Kálmán—Irinyi Károly: A négyszázéves debreceni nyomda. Bp. 1961. 368–379.

ezelőtt még senkinek sem sikerült magyar földön elérni. Ismerve azonban a kalendáriumok példányszámaikat (kettő kivételével mind magasabb), az szorul magyarázatra, hogy a debreceni miért nem ért el nagyobb elterjedtséget, s az első év után miért esett a példányszám? A debreceni nyomda monográfusa úgy látja, „csak a terjesztésben való élehetlenség lehet az oka, hogy míg a győri Streibig-féle kalendáriumból évi hússzezer példányt is eladtak, a jobban szerkesztett debreceni kalendáriumból mindössze ötezer kelt el.”⁵ Nem rekesztve ki annak a lehetőségét sem, hogy a terjesztésben is lehettek ügyetlenségek, úgy látjuk, hogy a hagyományos naptárakkal szemben éppen az újszerű szerkesztés, kivált az időjárás-előrejelzések teljes elhagyása jelentett hátrányt.

Egy debreceni kollégiumi professzor iskolázott kunszentmiklósi levelezőtársa 1823-ban ezt írta: „[...] mivel a Debreceni Kalendáriumból kihagyattak a babonákkal teljes haszontalan jövőndölések, amejért is az azokban gyönyörködő közrendtől meg vettek, nem vétetik, ha történetből valamelyik meg vészi is, menten eltserélli másikért ojanért amejbe a Napok mellett időkről való jövőndölés is van [...] ez hát nem a közönséges nép hanem a Tudósabb, okosabb gondolkozású Nép Kalendárioma fog lenni.”⁶

Talán a mentalitások világa változott a leglassabban, s a felvilágosodás racionális világképe csak apránként terjedt. Így a kalendáriumokból is csak vontatottan koptak ki a jóslások. Az időjárás-előrejelzések pedig szinte soha nem tűntek el teljesen, csak formát váltottak. A hagyományos kalendárium-formához realista módon alkalmazkodó népfelvilágosító Fazekas ebben a kérdésben radikális volt és következetes. Végül is nagy eredményként nyugtázhatta, hogy ez a jövőbelátás hatalmától megfosztott kalendárium évente négy—hatezer példányban kelt el. A töméntelen megjelenő kalendáriumhoz képest ugyan kicsiny ez a szám, mégis nagy dolog volt, hogy a debreceni kollégium és partikulái vonzásában megrögződött debreceni későfelvilágosodás hatása alatt felnőtt egy olyan jelentős olvasóközönség, a debreceni kispolgárság, a részben paraszti származású mezővárosi és falusi kisértelmiség s az iskolázottabb mezővárosi parasztpolgárság köréből, amely rentábilissá tehette ezt a felvilágosító vállalkozást. A korábbi „második szint”⁷ határterületén keletkezett ez, az aufklérizmus bizonyos elemeit tovább vivő, feltörekvő, a kispolgárosodás sajátos útjait kereső társadalmi-kulturális réteg. A soraikból kikerülő olvasóközönség száma még növekedett is. Ezért írhatta Fazekas „A Debreceni Magyar Kalendárium tisztelt kedvellőihez” című írásában mégiscsak a siker csendes örömeivel: „a nemes magyar nemzetet érdeklő dicsekedéssel s tartozó háládatossággal megvalljuk, hogy ...azólta mindég... hogy ezen Kalendárium a két magyar haza előtt megjelent... reménységünket felyülhaladó kedvességgel is fogadtatt.”⁸

⁵ I.m. 150.

⁶ Sárvány Pál levelezése 1785—1848. összegyűjtötte Sárvány Jakab, Debrecen, 1869. Idézi Julow Viktor i.m. 390—91. Már korábban is arra gondoltunk, hogy a debreceni naptár terjedésének mentalitásbeli akadályai voltak. (Kovács I. Gábor: i.m. 1980. 152.) Ezért örömmel fedeztük fel a kibővített Fazekas-monográfiában a feltevésünket bizonyító leveleket.

⁷ Dolgozatunkban Kosáry Domokos monográfiája nyomán, a társadalmi modellből kiindulva, a 18. századi nemesi művelődés alacsonyabb, lényegében széles köznemesi bázison nyugvó változatára alkalmazzuk a „második szint” kifejezést. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.

⁸ Julow Viktor: Csokonai és Petőfi között. A debreceni későfelvilágosodásról. in.: Árkádia körül. Bp. 1975. 287—88. Vö. még: Vörös Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. in.: Petőfi és kora. szerk. Lukácsy Sándor és Varga János Bp. 1970. 41—42.

Fazekas tettének mindamellett még nagyon sokáig nem akadtak követői. A csak üzleti haszonra dolgozó kiadóknál fel sem merült ennek a gondolata. A sárospataki református főiskola egyébként nemes célkitűzésű kalendáriumánál pedig kompromisszumos megoldást kerestek. A naptár tartalmának körvonalazására 1827-ben kiküldött bizottság az időjárás előrejelzésről megállapította, hogy a tudósok letettek ugyan róla, hogy ez valaha is tökéletes legyen, mégis Mannheimban egy tudós társaság alakult ennek tanulmányozására. Majd így folytatták: „mindazáltal minthogy a köznép erősen ragaszkodik a kalendáriumi jóvendölésekhez, ezeket a kalendáriumunkból sem kellene kihagyni, sőt különösen meg kellene említeni, hogy az időjárásról szóló jóvendölések a mannheimi Tudós Társaság munkájából vették.”⁹ Ez a ravasz megoldás — számolva az egyébként máig meglévő igényekkel — ezt követően elég gyakorivá vált. Akik nem hagyták el a meteorológiai előrejelzést, a tapasztalatra való utalás mellett, hallgatva az idők szavára, a leggyakrabban valamilyen tudósi tekintélyre hivatkoztak. (pl. Herschelre)

A debreceni kalendárium első követői a pápai kollégium nyomdájában 1839-től kiadott Pápai Közhasznú Kalendárium és a Magyar Gazdasági Egyesület által 1840-től nagy sikerrel kiadott Mezei Naptár voltak. Mindkettőnek a szerkesztője a pápai kollégium egyik legfényesebb csillaga, az első magyar hegelianus, a nagy tudományú fiatal professzor, Tarczy Lajos volt.¹⁰ A Mezei Naptárt méltató Waltherr László még azt írhatta 1840-ben: „a debreceni és a pápai kalendáriumokon kívül minden egyéb kalendáriumaink a chinai ostobaság kaptájára vannak...készítve.”¹¹

Az időjósásnak egyébként még 1855-ben is akadt védelmezője a tollforgatók közül (igaz, taktikai okokból), mondván „az ember a jóvendő titkai iránt átalján igen kandi... hagyjuk a népnek ezt az ártatlan szükségletét, kivált mikor a cél, hogy azt olvasásra szoktassuk”.¹² Az Erdélyi Gazda című lap szerkesztője pedig 1871-ben írta: „Tudunk mi olyan naptár szerkesztőt, kinek arról az évről nyakán maradt a kalendáriuma, amelyikben az időjóságot kihagyta belőle, s más évben ő is visszatért azokhoz, kiknek jelszavok: mundus vult decipi.” /ergo decipiatur/¹³

„Oktatva mulattató” és „közhasznú” naptárak

Fazekas újító naptára mellett nagy számban jelentek meg továbbra is a hagyományos kalendáriumok. Ezek formája és tartalma apró elmozdulásokkal nagyjából az előző korszaknál kialakult keretek között mozgott. Ugyanakkor már a korábbi időszak vége felé megkezdődött egy új kalendáriumtípus kialakulása is. Megszaporodtak az olyan magyar naptárak, amelyek a hagyományos nyolcadrésű lőcsei formánál nagyobb alakúak

⁹A Sárospataki Egyházközségi Levéltárban található iratokból idézi *Takács Béla*: Sárospataki kalendáriumok a XVII—XIX. században. in.: Borsodi levéltári évkönyv III. szerk. Román János Miskolc, 1980. 11.

¹⁰*Tóth Lajos*: A pápai főiskolai nyomda története, Pápa, 1939. ; *Szenácssy Árpád*: Heténytől Pápaig. Hetény, 1982.; A pápai kollégium története, szerk. Trócsányi Zsolt, Bp. 1981.

¹¹*Waltherr László*: Némely észrevételek a Mezei Naptárra. Figyelmező 1840. 41. sz. 669.

¹²Vasárnapi Újság 1855.

¹³A világ azt akarja, hogy megcsaljuk, tehát csaljuk meg! Erdélyi Gazda 1871. 13. sz. 161.

voltak, s a német Schreib-Kalenderekre hasonlítottak.¹⁴ Elsőnek említhetjük a magyar irodalom nagy pártfogójának, ifj. Trattner Jánosnak 1815-ben induló Ujdonnanuj gazdaságbeli hazai kalendáriumát. Ennek címe 1820-tól: Legujabb statisztikai, gazdaságbeli, közhasznú és mulattató magyar hazai kalendárium. (Borítékcíme 1826-tól: Trattner Mátyás magyar nemzeti kalendárium.)¹⁵ A másik negyedréti alakú naptárt Landerer adta ki Pesten (időrendben ez az első, de kevésbé nevezetes), a harmadikat pedig Ellinger István Kassán. Utóbbinál 1818-tól jelent meg a Kassai magyar vándor azaz nemzeti kalendárium. (A nemzeti érzés megújuló hulláma egyébként a kalendáriumok címzésén is nyomot hagyott.)¹⁶

Az új negyedréti alakú naptárak nagyobb terjedelműek voltak, s tartalmuk is változott. Mindebben a későfelvilágosodás hatására átformálódó német naptárirodalomnak mintaadó szerepe volt. Bizonyítja ezt többek között az 1820-ban megújuló Trattner-féle kalendárium előszava, amelyet maga a kiadó írt: „Európának többi nemzetei, legközelebb pedig a mi szomszédink a németek nemcsak a tudományokban igyekeznek napról-napra előbb menni, hanem minden legkisebb alkalmatosságot is hasznokra fordítanak, hogy a szépet, a jót, a hasznost terjeszthessék. Ilyen csekélységnek látszó intézet a kalendárium, de azt is olyan tökéletességre vitték, hogy a számtalan Dáma Kalendáriumokon kívül, a közönséges Házi Kalendáriumokat szép, jó és hasznos eseményekkel megtöltik s annyira meg bővítik, hogy egy olyan kalendáriumnak ára 4—5 forintba is megyen. Én is ohajtottam volna már régen kedves Nemzetemnek egy ilyen kalendáriummal szolgálni, de olyan áron vevőt még most, fájdalom! nem kaptam volna, azért a középútat választottam.”

Ezekben a nagyobb alakú naptárakban valóban gyarapodott s átalakulóban volt a hasznos gyakorlati közlemények köre. Több lett a modernebb racionális ismeretterjesztés is. Főleg a történeti leíró cikkek száma gyarapodott. (Ez utóbbi a 18. század óta erősödő folyamat.) A húszas évek második felében a romantikán belüli népies áramlat kialakulásával párhuzamosan feltűntek e naptárakban a magasabb irodalom alkotásai is. A negyedréti alakú kalendáriumok megjelenése a magyar naptártermés erősödő megoszlását jelezte. A nagyobb és drágább kiadványok a közönség igényesebb részének készültek. Mutatja ezt a Trattner nemzeti kalendáriumában 1820-tól rendszeresen közölt tiszti címtár is. Ez nem hivatalos, állami, latin nyelvű címtár volt, hanem a közönségnek szóló magyar nyelvű gyakorlati célú munka. („Különösen földes urak s cselédes gazdák számára”) A rendi nemzeti tudat szolgálatában állva első helyen hozta a vármegyék tisztikarát, s csak utána a királyi hivatalnokokat. A rendi nemzeti tudat lassú átféjlődését jelezte, hogy idővel a mezővárosok tisztségviselőit s a pesti ügyvédek jegyzékét is közölte.

¹⁴Az első magyarországi naptárak tizenhatodréti formátumúak voltak. Ennél kisebb naptárak csak a 18. században jelentek meg luxus célra. (*Borsa Gedeon-Kükedi József: A kisalakú régi magyarországi nyomtatványokról* MKsz. 1972. 122—124.). Az első negyedréti alakú naptárak csak a 18. században jelentek meg Magyarországon. Ezek azonban még jobbra német nyelvűek voltak.

¹⁵Ez a naptár 1916-ig élt s a régi lőcsei, valamint a 18. században indult győri naptárak után a leghosszabb ideig folyamatosan fennállott naptárunk.

¹⁶Már a 18. század második felében divatos volt a kalendárium címébe beiktatni: „Magyar- és Erdélyország számára”. Az 1820-as években pedig a „nemzeti” jelző használata terjedt el. Pl. az említett kettőn kívül a Landerer-féle, a váci és a miskolci naptárak használták.

Ilyen kezdeményekből alakult ki a harmincas években a reformkor pezsgő áramában a kalendáriumok egészen új típusa. A kisalakú, soványka 10—20 krajcáros naptárakkal szemben sorra indultak a nagyalakú, 1 forintos, 150—250 lap terjedelmű naptárak. A sort most is a Trattner-Károlyi cég indította, amikor 1831-től kiadta a Magyar Hazai Vándort (negyedré, kb. 160 oldal, 1 Ft.). Aztán jöttek a többiek: Landerer Lajosnál 1832-től a Közhasznú Honni Vezér (4 r. 205—300 old., 1 Ft 36 kr.), Kassán Werfernél 1834-től a Magyar házi barát (200—220 old., 1 Ft.). De szaporodott a 10 krajcáros és a pengőforintos naptárak között átmenetet képező a Trattner Magyar Nemzeti Kalendáriumához hasonlóan 30—50 krajcáros naptárak csoportja is.¹⁷

Ezzel kezdődött a magyar kalendárium-irodalom hármasságának kialakulása. Ez a tagoltság lényegében kb. a huszadik század elejéig meghatározó volt, bár természetes módon nem változatlan jelentéssel. A naptárak e három alaptípusát egyszerűen „nagy”, „közepes” és „kis” naptáraknak nevezhetjük. A kissé butának tűnő megjelölés oka nem a képzelőerő hiánya, hanem az, hogy a különbségtételnek ez a legbiztosabb alapja.

Az új típusú nagy naptárról a Honni Vezér 1832-ben így fogalmazott: kitűzött célja az, „hogy Publikumát a század lelkéhez és a dicső Magyar Nemzet hatalmasan emelkedő kultúrája szelleméhez módosítva vezérelje”, hogy „oktatva mulattasson”, bemutassa „mindazt, mit előrehaladó századunk hazánkat bármely szempontból érdeklő újat szül”. Törekedni fog arra, hogy számos kűtfőből minden szükséges munkát összeválogasson, sőt arra is, hogy az ország tudósainak eredeti munkáival kedveskedhessen s „nemcsak a középrangúak szobáiban, hanem a fényes palotákban is, mint a jámbor földműves csendes hajlékába járulván, mindenütt hasznos ismereteket terjesszen, s így a nemzet kultúrája emelkedésének általános és köz előmozdítója legyen”.

A hasznos, újdonság jellegű ismeretek terjesztése, a gondolat aufklérista megfogánása s Fazekas kezdeményezése után az ezernyolcszázharmincas években inimáron a kibontakozó liberális ideológia alapján nagy arányokban indult meg a Honni Vezérben és a többi nagy és közepes naptárban. A korszak meghatározó, mozgató eszmerendszerévé a felvilágosodásnál szélesebb körű s erősebb hazai honosságú nemzeti-romantikus liberalizmus vált.¹⁸ Ennek, a folytonos evolúciós haladásban, józan észben, technikában és tudományban hívó teóriának központi magva az emberi egyéniség autonómiája, szabad és egyenlő önmegvalósítási lehetősége az élet minden területén. Kelet-Európában az elmélet sarkalatos eleme a nemzet autonómiája, szabadsága, önmegvalósítási lehetősége is. Mindez elvben magába foglalta az emberi-erkölcsi stb. önmegvalósításhoz, előrehaladáshoz szükséges új ismeretek, tudás hozzáférhetőségét, nyilvánosságát is mind a nemzet egyeteme, mind minél nagyobb számú egyénei számára. A reformkori közgondolkodás elvárásai horizontján a nemzet társadalmi-kulturális emelkedésének minden lehetséges eszközzel való szolgálata központi követelménnyé emelkedett.

¹⁷Új oktató és mulattató fillér kalendárium — Werfer, Kassa, kb. 100 old., 30 kr., Közhasznú garasos kalendárium — Heckenast, 100 old. 48 kr., Erdélyi házi segéd, Kolozsvár, 160 old. 40 kr.; Egyébként a „vándor”, „vezér”, „házi barát”, „házi segéd”, „fillér”, és „garasos” címelemek német minták után válnak divattossá.

¹⁸A liberalizmus kiterjedt korabeli s történeti irodalmából itt még a legfontosabbakat sem tudjuk felsorolni.

A Honni Vezér idézett programja már ebbe az irányba mutat, s jóllehet a nagy és közepes naptárak a nagyobb nyomdász-kiadók magánvállalkozásai voltak, többé-kevésbé tudatosan e program szerint szerkesztették valamennyit. Sok kortársi megnyilatkozásból tudjuk, hogy ezeket a naptárakat többnyire elismert, céhbeli írók, tollforgatók szerkesztették, de a hagyomány ereje folytán nyíltan nem adták nevüket még e rangosabb naptárakhoz sem. (Csupán egy jelentékenyebb szerkesztő nevét ismerjük.¹⁹)

Példaként nézzük meg, hogy a Honni Vezér sok-sok rovatában az első évben, 1832-ben mennyi és milyen jellegű ismeretterjesztő anyag jelent meg! A „Történetírás” rovatban olvashatunk a Gracchusokról, Attiláról és Csabáról, a régi magyarok szokásairól, Nagy Péterről és II. Józsefről. A „Földleírás” rovatban szó esik geográfiai nevezetességekről, emlékeztetre méltó vidékekről, szép és ígésző tájakról, nevezetes városokról. (Ararát, Kárpátok, Moszkva, Párizs, Koppenhága, Brazília.) A „Politechnika” vagyis a mesterségek, polgári szorgalom s magasabb ízlésű művészet” című rovatban megtalálható a „mesterségi és művészeti intézetek, manufaktúrák és kereskedések statisztikája”, „az emberi találós elmének szüleményei”, mesterséges erőművek, új találmányok stb. leírása (kenyérdagasztó eszköz, földfűró, kötéldidak, telegráf, országút csinálás, újságnyomtatás Angliában, kukoricamorzsoló szerkezet). „Természethistória” cím alatt írnak a természet némely nagy játékaival, nevezetes földindulásokról, vízmosságokról, vadállatokról, nevezetes növényekről. Az „Antropológia” rovat summája: „Kiváltképp való nevezetes emberek, emlékeztetre méltó nagy öregek és matrónák, házassági áldás, jeles elméleti s testi tehetség, ügyesség és erő, óriások és törpék, különcök sat.”

Az új naptáraknak ez a sokszínű, bár sokszor inkább csak kuriózum jellegű ismeretterjesztő tartalma feltűnő rokonságot mutat az 1834-ben keletkezett rövid életű, ismeretterjesztő hetilapokkal, a Filléttárral és a Garasos Tárral. A rokonság tudatosan vállalt jellegét mutatják a közepes naptárak címeinek „Filléres” és „Garasos” jelzői. Sőt forrásszerűen megállapítható, hogy a tartalom jelentős részét is a hazai, de főleg a külföldi filléres magazinokból vették át a naptárak. A hazai hetilapok egészen frissen próbálták követni azoknak a több százezer példányos nyugati filléres, képes, ismeretterjesztő magazinoknak a példáját, amelyek az első igazi tömeglapok voltak, s kihasználva az új technikai nyomdai lehetőségeket, szerettek volna bő ismeretanyagot eljuttatni könnyed formában, képekkel illusztrálva az olvasni tudók megszorodott legszélesebb köréhez.²⁰ Az ismeretközlés, ismeretterjesztés demokratizálódásának fontos lépcsője volt ez a nem tudományos színvonalú, de tartalmas és változatos lapfajta. Megteremtése az ipari forradalom sodrában a természettudomány és a technika fontosságának, s az ehhez kapcsolódó általános ismeretminimum szükségességének felismerésén alapult.

Az új naptárak rokonságot mutatnak az 1833-ban induló Regélő című divatlap néhány olyan rovatával is, amelyek szintén az ismeretterjesztő magazinokhoz hasonlóak. Monográfusa, T. Erdélyi Ilona a Regélő szerepét abban látja, hogy mivel az nem távo-

¹⁹A jó tollú liberális „újdondásról”, Garay Jánosról 1854-es Budapesti Visszhangbeli nekrológijából tudjuk, hogy „több éven át Landerer Honni Vezérét szerkesztette”. Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mely évekről van szó.

²⁰Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban. MKSz. 1975/2. 137—153.; Kirchner, J.: Das deutsche Zeitschriftwesen I—II. Wiesbaden, 1958. II. 140—141.

lodott el a hagyományos közízléstől és igényektől, könnyebben elősegíthette az olvasók körének kiszélesítését, az átlagolvasó ízlésének fejlesztését. Érdeme, hogy a polgárosodó rétegek olvasmányigényét kielégítette.²¹ Hozzátehetnénk, hogy részben az ismeretterjesztő magazinokat, s más, a fejlődésből egyelőre kimaradt lapfajtákat is pótolta.

Sajtó- és művelődéstörténetünk még nem vett tudomást arról, hogy a harmincas évek új típusú kalendáriumai ebben a folyamatban, az olvasóközönség kiterjesztésében, ízlésének emelésében, az ismeretterjesztés szolgálatában, a polgárosodás bizonyos gondolati elemeinek a terjesztésében közvetlenül a megelőző lépcsőt jelentik. A kalendáriumok ugyan csak évente jelentek meg, de nagy terjedelemben, s míg a filléres magazinok pár százas példányszámmal életképtelennek bizonyultak s a Regélő is csak 6—800 példányban jelent meg, addig a Honni Vezér és társai a műfaji keretek megszokottságának a segítségével sokezeres példányszámot értek el. A társadalmi kommunikációs rendszert markánsan jellemzi, hogy a fejlettebb polgári társadalmak hetente megjelenő százezres, filléres magazinjainak a szerepét nálunk az évenkénti kalendáriumokkal is próbálták betölteni. Ráadásul nem is az olvasás szinte legalsó lépcsőfokán, a legszélesebb olvasóközönség körében, mint ott. Olyannyira hiányzott az a nagy tömegű, művelődni, olvasni kezdő kispolgárosodó réteg, amely nyugaton a filléres lapokat fogyasztotta, hogy még ezek a jobb naptárak sem jelenhettek meg igazán nagy tömegben.²²

A Honni Vezér idézett programjának az a része, hogy ez a naptár a fényes palotáktól a jámbor földműves csendes hajlékáig mindenhová eljusson, valójában csak jámbor óhaj volt. A földműves, még ha tudott is olvasni, s esetleg már a kalendáriumvásárlás szokását is ízelgette, sok okból akkor sem ezeket a naptárakat vásárolta. Egyik ilyen ok, hogy az áruk a hagyományos naptárakénak sokszorosa volt. Ilyen fokú árkülönbség mindig erősen differenciálta a vásárlók körét. Hogy mennyire körülhatárolt, szűkebb közönségnek készültek a közepes, de kivált a nagy naptárak, azt a terjesztés új módja is mutatja. Az eddigi, alapvetően vásári terjesztéssel szemben ugyanis a reformkori nagy naptárakra jó előre előfizetőket gyűjtöttek. Márpedig a prenumeráció révén az olvasóknak inkább csak a felső rétege érhető el.²³ A naptárak többnyire alcímükben is hirdették, hogy „minden rendű és rangú olvasó számára” készültek, mégis pl. a Magyar Házi Barát is kiemelt néhány társadalmi csoportot: „földesurak, cameralisták, ügyészek, uradalmi tisztviselők, házigazdák, gazdaasszonyok, kereskedők, gyárnokok”.

A tényleges közönségre a naptárak bizonyos tartalmi elemei is utalnak. A Honni Vezér tisztí címtára olyan terjedelmes és részletező volt, amilyenre csak a közéletben s az általános érintkezésben intenzíven résztvevő csoportoknak volt szükségük. A kereskedők és a kereskedelem kapcsolatban állók — így az árutermelő birtokosok — szükségleteire utal, hogy a Honni Vezér közölte a birodalom más részeinek vásárait, Pest és a nagyobb városok kereskedőinek névsorát s az ausztriai kereskedési törvényeket is. Ezek az első naptárak Magyarországon, amelyek zsidó naptárt is közöl-

²¹T. Erdélyi Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban — Regélő Pesti Divatlap, Bp. 1970.

²²Megjegyezzük még azt a technikai alapú, de nagyobb jelentőségű különbséget is, hogy a magyar ismeretterjesztő naptárakban közel sem jelent meg annyi texturába nyomtatott kép, mint a nyugati magazinokban, ahol épp ez adta e lapok legnagyobb vonzerejét.

²³Bisztray Gyula: A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből. in. uő.: Könyvek között egy életen át. Bp. 1976. 44—79. Példái közül egyébként hiányoznak a kalendárium előfizetések.

tek. (Az első önálló magyar nyelvű zsidó naptár 1848-ban jelent meg.)²⁴ A magyarosodó kézműiparosok igényeinek kielégítésére pedig 1846-tól a Magyar Ipartestület támogatásával adtak ki egy pengőforintos nagy naptárt. A felsorolt tartalmi elemek mindenképpen polgáriak jellegű vásárlóközönségre mutatnak.

A használatban volt, s megmaradt példányok tanúsága szerint egyet-egyet ugyan hazafias érzésű főrangúak is megvásároltak, de valójában ezek a naptárak elsősorban a „közép rangúak szobáiba” kerültek. A használók között találunk köznemesi birtokosokat, megyei levéltárosokat, gazdatiszteket, állami tisztviselőt, ügyvédet, orvost, esperest, papokat, orgonakészítőt, festék- és lakkereskedőt, s jómódú molnárt is.²⁵ A példányszámok ugyan meg sem közelítették a nyugati filléres magazinok elterjedtségét, hazai viszonylatban mégis magasnak mondhatók. A nagy és a közepes naptárak példányai a magas kultúrával élők legszűkebb körén túl a köznemesség, a tehetősebb honorácior rétegek s a magyar nyelvű kereskedők és a jobbmódú iparosság egyre számosabb csoportjaihoz juttatták el kicsit egyszerűsítve, de mégis szintemelő hatással a magasabb kultúra és a tudomány bizonyos eredményeit. A kaszinók, társalkodó egyletek, olvasó egyesületek is rendre meghozatták a nagy naptárakat, s így azokat a társadalmi nyilvánosság ezen új intézményeiben is nagyon sokan forgathatták.²⁶

Tudjuk, hogy a társadalmi-művelődési színpék ebben az időszakban már a korábbinál is bonyolultabb, tagoltabb. Ha azonban pusztá viszonyítási pontként felhasználjuk a 18. századi háromszintes modellt, hogy visszautalhassunk az előzményekre, akkor azt mondhatjuk, hogy a nagy és közepes naptárakat használók köre nagyobb részben a második szint felső határmezsgyéjén, a polgáriasabb csoportokból formálódott ki. Oly módon, hogy ez a réteg polgári irányba mozdult tovább, új elemeket, olvasói csoportokat is magába vett, közeledett a magas kultúrához, s annak bizonyos elemeit egyszerűsített, népszerűbb formájában igyekezett befogadni. Az ennek megfelelő naptárak iránt tényleges igény támadt, vagy legalábbis ilyen igény elég nagy mértékben felkelthető volt. Így ezek a naptárak folyamatosan és tartósan jelenhettek meg. (A Honni Vezér 13 évig 1844-ig élt, a többiek 1848-ig.) A fogyasztók köréről összefoglalóan még azt mondhatjuk, hogy jó részük nem tartozott sem a hagyományosan művelt, sem az alsó társadalmi rétegekhez. Ez a művelődési réteg egyébként nem azonosítható sem egy, sem több társadalmi réteg vagy csoport egészével. Ebben, a társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyaránt gyorsan változó időszakban a művelődési szintek és rétegek határai az eddigieknél jellemzőbb módon a társadalmi osztályokon, rétegeken, csoportokon belül húzódtak (miként egyébként az ideológiában és politikában is).

²⁴Vajda Béla: A mi naptáraink. Magyar Zsidó Szemle 1885. 48—50. A zsidó naptár egy kis rovatocska volt, „melyet az egyenlőség nagy eszméjének kifolyásaként a kalendáriumszínálórak a többi rovatok végére függesztettek”. Itt jegyezzük meg, hogy az orosz naptárt (ó kalendárium) a 18. századtól, a protestánszt pedig a 19. század elejétől kezdték közölni a magyarországi magyar kalendáriumok.

²⁵Az olvasók társadalmi helyzetét a nagy könyvtárakban, a múzeumi közgyűjteményekben és a magángyűjteményekben őrzött több száz kalendárium bejegyzései, illetve a debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég iratainak (1835—1880) az adatai alapján határoztuk meg. Utóbbi iratok a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban találhatók a 311. tételeszámon.

²⁶A kaszinókkal, olvasóegyesületekkel kapcsolatos teljes szakirodalmat nagyon jól tekinti át, elemzi és summázza Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. 87—137. A kalendáriumok megrendelésére példa: Halász Anna: A Zempléni Casino könyvtára 1831—1850. MKsz. 1970/4. 350.; Breznay Imre: Az Egri Kaszinó százéves története 1833—1933. Eger, 1934. 26.

Figyelemre méltó még, hogy az új típusú naptárakban szinte nem találunk aktuális politikai hírfanyagot. (Kivétel az Iparosok naptára). Ennek csakis az lehet a magyarázata ebben a politizáló korban, hogy a politikai élet ritmusa úgy felgyorsult, hogy a ténylegesen politizáló közönséget az éves periodicitású kalendárium hírközlés semmiképpen sem elégítette ki. A nagy naptárakat vásárlók többsége pedig a politizáló közönség köréből került ki, akik ha nem is forgolódtak valamennyien a közélet fórumain, de a megnövekedett példányszámú sajtót olvasták, vagy otthon, vagy a kaszinóban, egyetben stb.²⁷

A harmincas évek elején indult nagy és közepes naptárak többnyire az eredeti célkitűzések szerint fejlődtek. A liberális irányba haladó közgondolkodás, s a közköltészet és a mindenkihez szóló irodalom megszületésénél bábáskodó, kiformalódó kritika is ezek fényében elemezte a naptárakat. Egyre inkább ezeknek az eszményeknek a teljesítését kérte számon. Az Athenaeum kritikai melléklapjában, a reformeszmék terjesztésén sikeresen buzgólkodó, az egész szellemi életet frissen szemlélő Figyelmezőben 1838-ban és 1839-ben is alapos elemző kritika jelent meg az új típusú naptárakról. Az ismeretterjesztő célú kalendárium rangjának növekedését jól mutatta, hogy maga Toldy Ferenc, az új magyar irodalom nagy szervezője írt értékelést e naptárakról, egyúttal kifejtve nézeteit az eszményi kalendáriumról és annak feladatairól.²⁸

Átgondolt, magvas eszme-futtatását érdemes hosszabban idézni. „Mióta a kalendárium nálunk is... a külföld példájára hasznos toldalékok által valódi népkönyvvé lett, azóta annál inkább esik az a kritika birtokába, minél szentebb cél a tömegek vezetése s felvilágosítása s minél ritkábbak s kevesebbek ennek elérésére eszközeink... Annyi bizonyos, hogy azon ismeretekon kívül, melyek a közműveltség elmellőzhetetlen alapkövei, milyenek a földleírás, statisztika, természettan és történetek, leginkább oly közléseket követelhetünk, melyek a tömegek mindennapi s anyagi szükségzeit tárgyzák, tehát... kereskedési s gazdasági vázolatokat, és mi szintoly érezhető szükség, erkölcsi s diaetetikai útmutatásokat s intéseket”. Az 1839-es kritika is a kor szükségéhez alkalmazott népkönyvről, s a tömegek mindenoldalú kiműveltetéséről beszél. A kalendárium eszköz a haladáshoz, a nyugati polgárosultabb népek tanításának, példájának követéséhez.

Ennek az ideálnak egyik naptár sem felelt meg teljesen. Ez az ismeretterjesztés nem volt eléggé gyakorlati irányú, és sokszor kuriózum jellegű maradt. Toldy kritikái egy megtett, közel tízéves út eredményeit összegezték, de már előre is utaltak a jövő követelményeire, a negyvenes évek érettebb, érdekegyesítő, polgárosító liberalizmusának jellegzetes kalendárium-vállalkozására, a Mezei naptárra. Azt már valóban eljuttatták az olvasni tudó köznép szélesebb rétegeihez, s nagyobb súlyt fektettek benne a tömegek mindennapi anyagi szükségleteinek a kielégítésére. Sőt igyekeztek figyelembe venni azt is, amit Toldy 1838-ban a kalendárium ismeretterjesztés módszereiről hosszú időre szóló érvénnyel mondott. A helyes módszer alapelve a már húsz éve hangoztatott „oktatva mulattatás”, hol „szükséges, hasznos s érdekes” tárgyakat vesznek fel, s „a

²⁷Vörös Károly összesítése szerint 1842-ben a posta 12 ezer sajtóterméket szállított, s az olvasók száma ennek nyilván többszöröse lehetett.

²⁸Figyelmező 1838. 3.sz. 47—50. 1839. 4.sz. 49—53. 5.sz. 75—79. 6.sz. 85—92. Az írások név nélküliek ugyan, de az 1838-as kritika, a szignó, s az azonos szignóval közölt lakáscímváltozás alapján bizonyos, hogy a cikkek frója Schedel, későbbi nevén Toldy Ferenc.

szükségeset netaláni szárazságából kivetkeztetik, illetve azt ott is szem előtt tartják, hol csupán mulattatni látszanak”.

A szükségesnek vélt ismeretkörök felsorolása után így folytatja Toldy: „Nem követelhetjük, hogy mindez rendszeresen adassék elő, de azt igen, nehogy igen eldaraboltan, vagy éppen csak úgy odaállítva, mint az olvasó kíváncsiságát ébresztteni s kielégíteni reményljük. A világ csodái, a népek különösségei például a tömegekre oly hatással lehetnek, mint a tündérregék a gyermeki korra, mert ha a nép agyában nem is olvad egybe Green léggömbje a garabonciás diák sárkányával, mégis azon csodatájakat s népeket felsőbb lényeknek nézven, soha előre nem buzdulunk. Pedig minden tanítás fő célja a követés, és átok azon tanításon, mely bennünket a haladás pályáján akadályoztat vagy visszalök. Mindezekből kitetszik, hogy ily népkönyvek szerkesztése nem minden himpellér dolga. Ismerni kell a nép szükségait, ismerni azon forrásokat is, melyekből a szükségait pótolhatni. S valaki ezt nem tekinti, az a nép méltóságát sértvén kemény feddést érdemel”.

A Toldy által kitűzött magas céloknak és helyes módszereknek az elkövetkező 100 évben bizony vajmi kevés szerkesztő akart vagy tudott eleget tenni. Annál több himpellérrel lesz dolgunk, akik kemény feddést érdemelhetnének, ha a megítélés s nem a megértés lenne feladatunk. Ha azonban Toldy viszonylag egyszerűnek tűnő szövegétől magasabb absztrakcióig rugaszkodunk el, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy Toldy még annak a hosszú történeti folyamatnak a magyarországi kezdőpontjánál nyilatkozott, amely Habermas szerint elvezet a „kultúrán elmélkedő közönségtől a kultúrát fogyasztó közönségig”.²⁹ E folyamat szakaszai azonban nálunk összetorlódtak. Hiszen felvilágosodáskori kezdemények után alig volt kialakulóban az irodalmi nyilvánosság a kultúrán elmélkedő, okoskodó közönséggel, s máris átfejlődőben politikai nyilvánossággá, amikor megjelentek (részben mintakövetés révén) a kultúrát fogyasztó tömegközönségre jellemző első jegyek is, a tömegsajtó bizonyos kezdeti jelenségeivel. Mindezek az új jelenségek sajátosan ölelkeztek archaikus kommunikációs formákkal, mint amilyen maga a kalendárium is.

Milyen célokat olvashatunk ki Toldy kritikájából? Jóllehet megengedett, sőt szükségesnek tartott a kultúrjavak hozzáférhetősége érdekében bizonyos „pszichológiai könnyítéseket” (a szükségest netaláni szárazságából ki kell vetkeztetni), mégis alapjában véve még azok közé tartozott, akik — habermasi kifejezésekkel élve — „ódivatú módon”, „a művelődést teljesen a felvilágosodás modorában el akarták juttatni az úgynevezett alacsony rétegekhez”. Azok közé tartozott akik „a népet nevelik a kultúrára, nem pedig a kultúrát szállítják le néphez”. „A megnövekedett közönséget egy sértetlen szubsztanciájú kultúrához” akarta felemelni.³⁰ Ezzel szemben a piac törvényei már akkor kezdtek behatolni maguknak a műveknek a lényegébe. A nagy és a közepes naptáraknál a szerkesztő újdondászok a könnyebb eladás végett megkezdtek azoknak a „pszichológiai könnyítéseknak” a sorozatát, amelyek a nyugati filléres magazinokat jellemezték. A negyvenes évek fővonala a nem pusztán üzleti vállalkozásként induló Mezei Naptár révén eltér ettől az iránytól. Az ezenyolcszázötvenes években kibontakozó Bucsanszky-féle vállalkozás több százezer példányban piacra zúduló naptárai viszont már kifejezetten

²⁹Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Bp. 1971. 230—253.

³⁰Habermas megfogalmazása: i.m. 237—238.

ezt a tendenciát követik. A nyomtatott kultúrában a Bucsánszky-féle sajtótermékek tulajdonképpen a legelső tömegkulturás jegyeket is felmutató kiadványok lesznek. Ebben az elmélyülő történelmi folyamatban természetes módon ritkán születtek Toldy Ferenc „ódivatú” ideáljai szerinti igazi népkönyvek. Ilyen ritka produktum volt a már emlegetett Mezei Naptár.

Mielőtt azonban még a Mezei Naptár problémájára rátérnénk, a nagy naptáraknak egy eddig nem érintett tartalmi eleméről, a közvetlenül gyakorlati célú információkról, későbbi kifejezéssel az ún. „kalauzoló” részről kell szólnunk. Felhasználunk egy jellegzetes korabeli kalendárium kritikát is, amelyet egy gyakorlati férfiú, Koltai és Enessei Horváth József, Gróf Bethlen Józsefné jószágkormányzója írt.³¹ Különböző gyakorlati igények kielégítése a kalendárium legősibb funkciója. Ezt a funkciónyalábot azonban csak most kezdik tudatosan felmérni. Idézhetjük azt a megállapítást, hogy a Nap keltéről és nyugtáról közölt információ segített az órák beállításában.³² Horváth a Hold járásáról jegyzi meg, hogy az utasnak azt ismerni „s aszerint indulását vagy érkezhetési plánumát intézni nem kis fontosságú”. E régi, csak éppen most tudatosított funkciók mellett Horváth felsorakoztat egy egész sor olyan új információt, vagy régen is közölt, de most kibővítendő információegyüttest, amelyeket szerinte a kalendáriumoknak hoznia kellene. A tiszti címtárat — amely a Honni Vezérben minden addiginál bővebb és részletesebb volt — ő még tovább bővítené tanítók, falusi előljárók, kereskedők, iparosok stb. neveivel. Jónak látta volna, ha a kalendárium nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb heti vásárok időpontját is közölné. A zsidók úgymond ügyesebbek, „kalendárium nélkül is tudják sok járásból, apjuk mondásából hol, mikor, milyen vámmal van vásár...az együgyűbbek csak igen közel, ahol bizonyosak a vásár napjában”. Ha minden vásár benne lenne a kalendáriumban, akkor „több kereskedő támadna, az utazástól nem ijedne”. (A Honni Vezér az örökös tartományok vásárainak lajstromát is közölte.) Horváth a kalendáriumot a gazdasági és társadalmi érintkezés és integrálódás fontos tényezőjének fogta fel. Úgy vélte, a gazdasági kapcsolatok élénkítéséhez az is hozzájárulna, ha a kalendárium közölné az iparosok és kereskedők neveit,³³ valamint azt is, hogy hol milyen birtokok vannak, hol van a központjuk, ki kezeli, ki a tulajdonos, a bérlő, tisztartó, ispán. „A kereskedők vagy az országot ismerni kívánók is hamarabb megindulnának, ha tudnák, hogy hol mit találnak, s kivel értekeződhetnek.”

A Honni Vezér még a következő, az érintkezést és a forgalmat segítő újabb információkat közölte: Postabeli tárgyak címszó alatt nemcsak a postajáratokat, hanem a postai tarifák, taksák rendszerét is; összehasonlítása több országok és városok mértékeinek a budai kereskedői mértékkel; Különféle pénzek tabellája; Bankócédula scala tabella.

³¹Horváth József: Bírálát és némely ragasztvány az iker Magyarhon nemzeti 1837-ik évi Trattner és Károlyi Kalendáriumára. Kolozsvár, 1837.

³²Walther László: Némely észrevételek... Figyelmező, 1840. 45. sz. 731. Még 1875-ben is azt írta a nagyenyedi naptár bevezetője, hogy „faluhelyen, ahol a tornyokon óra nincs, csakis e szerint szokták az órákat igazítani”.

³³A Honni Vezér hozta „Pestnek és több nevezetesebb városnak kereskedőit”, sőt az ausztriai kereskedési törvényeket is.

Naptárt az „adózó nép” kezébe
(A Mezei Naptár)

A negyvenes években egyre gazdagabb tartalommal telítődött a liberálisok érdekegyesítő programja. A polgárosító liberalizmus azon munkálkodott, hogy a rendi nemzet kereteit kiterjessze, az adózó népet az alkotmány sáncai közé emelje. A „szabadság és tulajdon” kettős jelszavának vezérszólama mellett megerősödött — bár mindvégig csak szolid kísératként hangzott — a népnevelés és a népművelődés programja. Az eszme első pengetői közé tartozott már a harmincas évek elején a jobbágy származású, plebejus indulatú Vajda Péter, a Garasos Tár alapítója.³⁴ A következő évtizedből már nagy számban lehetne idézni a nép művelésével kapcsolatos különféle hangsúlyú megnyilatkozásokat az ideológiai paletta konzervatívabb árnyalatú képviselőitől egész Táncsics Nép-könyvéig.³⁵ A széles értelemben felfogott népnevelés (nem egyszerűen az iskolai nevelést értették rajta) fontosságát, szükségességét a liberálisokon túlmenően a gondolkodó közírók széles köre elismerte, lehetőségeit kereste. A legmélyebben, legmesszetekintőbben talán Eötvös József gondolta végig a művelődés problémáját. A nép művelését a legszélesebb körű társadalmi feladatnak tartotta. „A legdicsőbb forradalom alkotmányok alapítására nem oly biztos eszköz, mint az melyet jól rendezett népművelési eszközök nyújtanak”.³⁶ Eötvös a legtöbb liberális gondolkodónál nagyobb szerepet tulajdonított a társadalmi, gazdasági, politikai reformokkal szoros összefüggésben végrehajtott művelődési reformnak. A reformkor sodrában élve osztozott azoknak a liberálisoknak az illúzióiban, akik hittek a szabadság-tulajdon-népnevelés szentháromságának mindent megváltó erejében.³⁷

A népnevelés lehetséges eszközeit számbavéve közíróink sort kerítettek a könyvek s más nyomdatermek felhasználhatóságának taglalására is. A felvilágosodás örököseként nagyon erősen hittek a nyomtatott betű erejében. Az 1840-ben alakult Nép-könyvkiadó Egyesület — amelynek Eötvös egyik vezetője volt — például pályázatot hirdetett a köznép számára kiadandó természettani könyvre „különös tekintettel a földművelésre s a nép közt uralkodó babonás balhiedelmek kiírtására”, majd „apró népszerű elbeszélésekre”, amelyek alkalmasak „erkölcsi, hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek s érzelmek terjesztésére”. Ezenkívül is számos terv született arról, hogy miként lehetne jó és hasznos könyveket kiadni, s azokat ingyen vagy olcsón „az alsóbb köznépnek mintegy kezébe játszani”.³⁸

³⁴Vajda Péter: Nemzetiség, Tudományos gyűjtemény 1832. VI. 53—104. Vajda törekvéseire elsőként hívta fel a figyelmet Lukácsy Sándor: A Népművelés hagyományaiból. Vajda Péter. Népművelés 1964. 9.sz. 24—26.

³⁵A különféle nézeteket bemutatják: Balogh István: A paraszti művelődés. in.: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Bp. 1965. II. 500—506; Mészáros István: A magyar nevelés története 1790—1849. Bp. 1968. L. még: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. szerk.: Ravasz János, Bp. 1966.; Novák József: A magyar népművelés története, i. 1772—1919. Bp. 1978. Kézirat.

³⁶Eötvös József: Kultúra és nevelés. szerk.: Mezei Márta Bp. 1976. 282.

³⁷Vahot Imre ekkoriban írta: „Népnevelés, jöjjön el a te országod!”

³⁸A különböző elképzeléseket jól tekinti át Fülöp Géza: Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. MKsz. 1976. 1—2. sz. 94—102.

A kezdeményezések közül az egyetlen, igazán sikert hozó vállalkozás a Mezei Naptár kiadása volt. Célszerűnek bizonyult a kalendárium műfajának felhasználása. Előzményei közül meg kell említenünk a Sárospataki Nemzeti Kalendáriumot (1829-ben indult) és a Pápai Közhazsú Kalendáriumot (1839-től, később Népbárátnak címezték). A sárospataki főiskola 1827-es tervezetében már azt a célt tűzték ki, hogy a naptár „a köznépet pallérozza és tanítsa„. Mintának a Göttingában kiadott naptárt tekintették. Ennek ellenére a 3000—4000 példányban megjelenő kalendárium még kicsit régimódi lett, s a neves mezőgazda, Magda Pál pataki tanárkodása ellenére az okszerű mezőgazdálkodási ismeretek csaknem teljesen hiányoztak belőle.³⁹ A pápai kezdeményezés Tarczy Lajos szerkesztésével már korszerűbb volt és sikeresebb. (1839: 12 000 példány; 1840: 20 000 példány)⁴⁰ A kisebb naptárak közül ezeken kívül még az újonnan alapított Nagyváradi kalendáriumban (1833—1848) és kismértékben a komáromi kalendáriumban figyelhetők meg ismeretterjesztő törekvések.⁴¹

Toldy Ferenc bemutatott programadása után közvetlenül a Mezei Naptár megjelenése előtt Erdélyi János, a liberális Károlyi grófok jószágigazgatója vetette fel, hogy a szántóvető nép és az alsóbb mesteremberek számára a hasznos gazdasági ismereteket, erkölcsnemesítő olvasmányokat olcsó kalendárium formájában lenne célszerű eljuttatni. Arra hivatkozott, hogy „mind Ausztriában és Stajjerban mind Csehországban a népkalendáriumok nagy befolyással voltak a köznép műveltségére és felvilágosítására”.⁴²

Az ideális elképzeléseknek sok tekintetben megfelelő nevezetű Mezei Naptár az 1840-es évben jelent meg először. Kiadója a Széchenyi által 1835-ben alapított Magyar Gazdasági Egyesület volt. A fejlődő, erősödő egyesület a negyvenes években széles társadalmi támogatásra számíthatott a részvényesek (arisztokraták, nemesi birtokosok, honoráciorok, gazdatisztek, papok, tanítók), a részvényt vásárló megyék, a gyakori szakosztályi viták, népes közgyűlések s a kiépülő országos hálózat révén. Anyagiakban is támaszkodhatott a társadalmi közérőre.

Az egyesületen belül a naptárszerkesztés felügyelője s a terjesztés szervezője az ismeretterjesztő szakosztály volt. Az indulás idején az egyesület illetékes titoknok a liberális Kacs Kovács Lajos (később Pest főjegyzője, Rottenbiller Lipót köréhez tartozott). Helyettese a Széchenyihez húzó Török János, aki gyakorló gazdatisztból vált ismert közíróvá. 1843-tól Török lesz a titkár, helyettese pedig a statisztikus és közgazdász Fényes Elek, az ország gazdasági és egyéb viszonyait bemutató enciklopédikus művek szerzője, aki ekkor már ellenzéki vezető s Kossuth egyik bizalmi embere.

Az egyesületnek ez a szakosztálya a racionális gazdálkodás elveinek, elemeinek, technikáinak a terjesztésében nagyon változatos, ötletes és dinamikus munkát végzett.⁴³

³⁹Takács Béla: i.m. 11—14.

⁴⁰Tóth Lajos: i.m.; Szénássy Árpád; Tarczy Lajos Pápán. Magyar Nemzet, 1982. dec. 8.

⁴¹Dömötör Sándor: A Nagyváradi kalendárium 15 éve. Erdélyi Múzeum, 1931. 302.

⁴²Erdélyi János: Nemzeti iparunk. Pest, 1843. 345—46. A mű részletei korábban az Ismertetőben jelentek meg.

⁴³Az újabb szakirodalomban erre először Fenyő István úttörő eszméletörténeti könyve vetett fényt. Fenyő I.: Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp. 1969. 419—22. A régebbi irodalomból: Galgóczy Károly: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története. OMGE Emlékkönyv. Bp. 1890. II.; Vízota Gyula: Széchenyi és az OMGE. Bp. 1910.; Érkövy Adolf i.m. 1875. Az egyesület történetének ezt a szakaszát egyébként érdemes lenne alaposan feldolgozni. Akkor el tudnánk dönteni azt is, hogy igaza van-

A húszas évektől az örökös tartományokban kibontakozó ipari forradalom állandósuló szívóhatást fejtett ki Magyarországon a tömeges mezőgazdasági árutermelésre. Az ismeretterjesztő szakosztály a nagyobb árutömeget adó, kapitalizálódó nagy- és közép-birtokok mellett — az érdekegyesítés jegyében — elő kívánta segíteni a természeti tudat fejlesztésével a még hagyományosan termelő, de az árutermelésbe lassan bekapcsolódó kisebb gazdaságok, jobbágyparaszti birtokok modernizálását is. A szakosztály felügyelete alatt Kacs Kovács és Török szerkesztésével meginduló első hazai gazdasági szaklap, a Magyar Gazda 1841. július 1-i beköszöntő cikkében is ezt olvashatjuk: „A nyilvános lapok hivatása: a nép minden osztályaira hatni, országszerte minél egyenlőbb műveltség s szellemi köztársaság létesültén munkálkodni s ezen állapotra azokat is előkészíteni s nevelni, kik e ponttól ezelőtt távolabb állottak.” A Magyar Gazda azonban ezt a hatást nem fejthette ki, mert legnagyobb példányszáma 1200 volt, s előfizetői első-sorban földbirtokosok, gazdatisztek, kaszinók voltak, s lelkészekhez, tanítókhoz is csak igen kis számban jutott el.⁴⁴

A Mezei Naptár szerkesztőinek meghirdetett célja is az volt, hogy naptárunk a „földműves osztály”, a „földművelő nagyközönség”, a „szegényebb sorsú nép” az „adózó nép” kezébe jusson. A megyékhez intézett körleveleik szerint így lehet némileg a hiányos népnevelést pótolni, az „okszerű gazdálkodást s egyéb közhasznú ismereteket” terjesztetni, a „tudatlanságot bálványozást... ismeretekkel s felvilágosodással felváltani”.⁴⁵ A Mezei Naptárt már valóban sikerült eljuttatni a „földművelő nagyközönséghez”.

Ezt sejtetik a példányszám adatok is. A naptár 1840-ben 5000 exemplárral indult. 1841-re 15 000, más forrás szerint 25 000 jelent meg. 1842-ben 40 ezerre, majd 1843—44-ben 60 ezerre nőtt a példányszám. Végül 1845-től elérte a 80 ezret.⁴⁶

Ahhoz, hogy e nagy példányszámú naptár valóban eljusson az „adózó nép kezébe”, nem volt elegendő a tartalom gondos megválogatása. Meg kellett oldani a terjesztését is, hogy a naptárak legalább részben oda jussanak, ahová szánták őket. A legfontosabb tényező az olcsó ár volt. Ennek a negyedréti alakú naptárnak minden eddiginél — a nyolcadréti alakú néhány lapos toldalékú kis kalendáriumoknál is — alacsonyabb volt az ára, mindössze két ezüst garas, vagy 8. p. krajcár. Ebben nemcsak annak volt szerepe, hogy a nagy példányszám miatt kedvezőbb volt az előállítási költség, hanem annak is, hogy a társadalmi támogatásra, a részvényesek anyagi erejére alapozva az egyesület nem csupán anyagi haszonra törekedett, s az indulás időszakában még áldozni is tudott az ügyre. (A példányszám felfutása után az olcsó ár mellett is nyereséges volt a naptár kiadása.) A terjesztőknek arra is volt gondjuk, hogy senki se adhassa drágábban a naptárt. Rányomtatták az árát, s 1841-ben még ezt a figyelmeztetést is: „Ki ennél drágábban árulja, az emberiség ellen vétkezik”. Később csak olyan könyvtárosok, könyvkötők kaptak

e Fenyő Istvánnak, amikor az ismeretterjesztő szakosztály és a Mezei Naptár eredményeit kicsit talán egyoldalúan csak Fényesnek és a kossuthi tábornak tulajdonítja.

⁴⁴Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. 1705—1848. Bp. 1979. 387.

⁴⁵A 48. sz. jegyzetben felsorolt iratokból.

⁴⁶A példányszámadatok forrásai: 1840: Sopron vármegye közgyűlési iratok 1843/877. A M. Gazd. Egyesület körlevele. Győr-sopron megyei Levéltár, Sopron; 1841: Figyelmező, 1840. okt. 20. 42. sz.; illetve Pitroff: i.m. 58—59.; 1842: Erdélyi János: Nemzeti iparunk i.m. 345—46. Fényes Elek lábjegyzete; 1843: Erdélyi János i.m.; 1844: Mezei Naptár 1844. Beköszöntő a címlap belső oldalán; 1847—48: Pesti Napló 1853. 1066. sz. Naptári irodalmunk, valamint Érkövy Adolf: i.m.

eladásra naptárt, akik reverzálist adtak, hogy nem fogják drágábban árulni. A megyékhez küldött körlevelekben pedig arra kérték a főszolgabíró urakat, hogy akik a kötelezvény ellenére drágábban árulnák, azoktól kobozzák el a példányokat.⁴⁷

A Gazdasági Egyesület korifeusai nem hagyatkoztak egyedül az olcsó árra. Tudhatták, hogy a jobbágy nép, amely eddig nem nagyon használt kalendáriumot, nagyon olcsón sem fogja megvásárolni azt. Ezért energikus propaganda munkát is folytattak. Évente újra és újra körleveleket küldtek a megyéknek, egyháziaknak, hogy a „naptárt az adózó nép között minden kitelhető módon terjeszteni iparkodjanak”, „a köznépnek a megyei földesurak, a községi előljárók, a köztisztviselő és lelkész urak által ajánlatni méltóztassanak”. Kérték a megyéket, hogy maguk is vásároljanak s osszának szét a nép között naptárakat. Komárom megyében 1843-ban járásonként 150 db-ot osztottak ki. Győr megyében 1842-ben egy névtelen adakozó 120 példányt adott át a főszolgabíróknak szétosztásra. Az 1847-es rossz termésű évben a szakosztályelnök felkérésére Kopácsy hercegprímás 1000 példányt vásárolt. A megyék buzgólkodásának egy formája volt az is, hogy pl. Komárom megyében elrendelték: a jegyzők hetente bizonyos órákban olvassanak fel a kalendáriumból.⁴⁸ A terjesztésnek ez a megszervezett módja csaknem teljesen új volt.⁴⁹ (Meg kell azonban jegyezni, hogy a Mezei Naptár példányszámainak legalább 90 százaléka alapvetően a piaci forgalom révén jutott el az olvasókhoz.)

Milyen eredményekkel járt végül is ez az intenzív és rámenős terjesztő munka, amelynek fő szervezője saját állítása szerint Török János volt, de nyilván Fényesnek is része volt benne?⁵⁰ Maguk a terjesztők az elért sikernél is nagyobb célokat tűztek ki. Először jelent meg a naptár 60 ezer példányban, amikor egyik körlevelükben ezt írták: „még sem elégedhetünk meg a jövőre ilyen mennyiség kiadhatásával, mert hazánk magyar ajkú népességét tekintve a tízszerese sem volna felette sok. Célját pedig csak akkor érhetné el tökéletesen, ha azt minden magyar földművelő olvasná.” Ez a cél nyilvánvalóan egyelőre elérhetetlen volt, már csak az olvasnitudás alacsony foka miatt is. Az elért 60–80 ezer példányszám azonban mégis azt jelentette, hogy minden negyedik-hatodik magyarországi naptárvásárló Mezei Naptárt vett. Ha pedig csak a magyar nyelvű naptárak vásárlóit tekintjük, akkor minden harmadik-negyediknek jutott Mezei Naptár.

Ezek a vásárlók természetesen nem voltak mind új vásárlók s kiváltképpen nem mind az adózó népből kerültek ki. A fennmaradt példányok s a debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyveinek adatai szerint a korábbi naptárvásárlók minden rétegét megtaláljuk a Mezei Naptár használói között, így igen szép számmal igényesebb olvasókat is. (pl. kollégiumi professzorokat, plébánost, lelkészt, a veszprémi kaszinót,

⁴⁷Sopron vm. közgy. i. 1841/2640 és 1843/877. Győr-Sopron m. lt. Sopron. A visszaszoruló konkurencia is a Mezei Naptár „iszonyú csekély” árában látta a maga eladási nehézségeinek az egyik okát. *Takács Béla*: i. m. 13–14. A sárospataki naptár „töméntelen helyét kiszorítja a Mezei Naptár”. A győri Streibig Lipótnéknak is nyakán maradt sok ezer naptár. *Pitroff* i. m. 58–59.

⁴⁸Sopron vm. kgy. i. 1841/2640, 1842/21, 1843/877. Győr-Sopron m. lt. Sopron; Komárom vm. kgy. i. 1841/1210, 1843/1865. Komárom m. lt. Esztergom; Győr vm. kgy. jkv. 1841/2789. Győr-Sopron m. lt. Győr; Esztergomi Prímási Levéltár 1887–88. 144/1847;

⁴⁹Később gyakran fogja jellemezni a népművelő szándékú naptárvállalkozásokat. Előzményként talán csak a sárospataki kalendárium terjesztését említhetjük, ahol a legációba menő tógátus diákoknak fejenként tíz db sárospataki kalendáriumot kellett eladni. *Takács Béla* i. m. 12–14.

⁵⁰Pesti Napló 1853. 1066. naptári ideálok V.; *Fenyő István*: Haza és tudomány i. m. 420–22.

üggyvédet, birtokosokat, megyei levéltárakat stb.) Ennek a régi vásárló rétegnek a szükségleteire ügyelve gyarapodott idővel a Mezei Naptár címtára s egyéb kalauzoló tartalma.

A bemutatott erőteljes propaganda nem maradt azonban hatástalan azokra sem, akik korábban nem nagyon vásároltak naptárt. Nem lehet ugyan a negyvenes évek Mezei Naptárához kötni a jobbágyparaszti kalendáriumvásárlás kezdeteit, de bizonyára nem véletlen, hogy jó néhány olyan Mezei Naptár maradt fenn, amely jobbágyparaszti használatban volt. Az ingyen szétosztott, propagált, olcsó kalendárium minden kétséget kizáróan eljutott a jobbágyparasztság kezébe is. Az olcsó áron s a propagáláson túl azért is, mert a naptár e réteg születőben levő szükségleteit, igényeit, érdeklődését elégítette ki. Szükségük lett egy ilyen időjelző eszközre.

Vörös Károly szépen leírta a forradalom felé haladó magyar parasztság életében mutakozó új jelenségeket. Hogyan keresik az emelkedés lehetőségeit, hogyan kapcsolódnak be az árutermelésbe, miként üzletelnek vándorkereskedőkkel, vásárra járnak, fuvaroznak, kupeckednek stb.⁵¹ Amint az a néhány fennmaradt paraszti emlékiratból, krónikából is kiderül, minden lehető módon ügyeskedtek, figyelemmel kísérték az árak változásait, a pénz értékének alakulását, a „bankók folyását”.⁵² Növekedett életükben az időpontok jelentősége. Szemléletük is azt mutatja, hogy már nem csupán a természeti időben éltek, hanem érzékelték a „történeti idő” múlását, változásait is. A sárospataki kollégium könyvtárában található napló soraiból különösen érzékletesen bontakozik ki egy érdekes paraszti egyéniség. Az 1799-ben született bőcsi öreg Gyűker József, aki élete végén írta meg emlékiratát, jól eligazodott a lineáris történeti időben, az évszámok rendjében. Ő már minden bizonnyal kalendáriumhasználó volt.⁵³

Mielőtt megnéznénk, hogy milyen is volt a tartalma naptárunknak, amely a debreceni professzortól a jobbágyparasztig terjedő heterogén közönséghez jutott el, röviden bemutatjuk a szerkesztőket. Az első évfolyam szerkesztőjeként Kacs Kovics Lajos volt feltüntetve, de tudjuk, hogy Tarczay Lajossal együtt dolgoztak.⁵⁴ Az 1844-es naptárig Kacs Kovics maradt a szerkesztő (1842-ben Török Jánossal), majd az 1845-ös évfolyamtól Fényes Elek vette át a szerkesztést. (Már az 1844-es beköszöntőjét is ő írta.)

⁵¹Vörös Károly: A parasztság útja a polgári forradalomhoz. Történelmi Szemle, 1973/1—2.

⁵²Varga János: Öreg Gyűker József krónikája. Agrártörténeti szemle, 1964. 3—4.; Gyenis Vilmos: Emlékirat és parasztkrónika. Itk. 1965/2.; Dorogi Márton: Emlékiratok...(paraszti feljegyzések XIX. sz. elején) Etnográfiai közlemények 1957/3—4., 1959/1—2. (Utóbbi hőse Lóherélfő Nagy Sándor.) Ide vehetjük még a módos paraszti szinten élő csőglei kismemesi közbirtokos naplóját is. Herényi István: Nemes Székely János csőglei közbirtokos naplója. Veszprém megyei múzeumok közleményei 3. kötet. Veszprém 1965. 101—111.

⁵³Gyenis következtetésével ellentétben (Gyenis i.m. 168—169), Gyűker József időszemlélete alapján ez bizonyosnak látszik. Határozottan éreztük a kalendáriumok híreinek hatását is. Sőt valószínű, hogy az emlékirat alapját évenként vezetett kalendáriumi bejegyzések adják. Abban viszont egyetértünk Gyenissel, hogy a kalendárium paraszti használata egyáltalán nem mondható általánosnak a 19. sz. első felében. Sőt óvatosan még azt is megjegyezhetjük, hogy emlékrónk faluja, Bőcs, a Sajó és Hernád melléki hajdú telepek közé tartozott (Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969. 130, 140, 157—59, 168, 178.), s a hajdú kiváltság megszűnése ellenére a múltnak is szerepe lehetett a magasabb művelődési szintben.

⁵⁴Tarczay Lajos: A Mezei Naptár ügyében. Figyelmező, 1840. jan.28. 4.sz.

A naptár első évfolyama körül nagy sajtópolemia bontakozott ki.⁵⁵ Bíralták a naptár nem elég népszerűnek tartott nyelvezetét, a sok nyelvújítási szót, a bujdosók (bolygók) és a hónapok új magyar neveit.⁵⁶ Waltherr hiányolta a képeket is, mondván, hogy más kalendáriumok kapósságát „leginkább a közbevetett fametszetű képek eszközlék, melyekkel igyekeznek legújabb időkben az angolok után más nemzetbeliek is az olvasást megkedveltetni és terjeszteni a szükséges, hasznos ismereteket”.⁵⁷ (Íme a „pszichológiai könnyítés” egyik módjának igénye nemes cél érdekében.)

A naptár nyelvezete valóban nehézkes volt, s lapjai a képek s a szórakoztató anyagok híján túlzósfoltak Tarczynak Fazekas nyomdokain haladó csillagászati cikkeivel s szakzerű mezőgazdálkodási tanácsokkal. A naptár a későbbiekben sokat változott. Kevésbé zsúfolt, tetszetősebb elrendezésű lett s képeket is hozott. (Bár mindvégig elég keveset.) Nyelve közérthetőbb, világosabb lett. Tartalmát gondosan megszerkesztett, kiegyensúlyozott gazdagság jellemezte. Alapvetően megtartotta gazdasági jellegét. Az új, racionális gazdálkodás alapelemeit, módszereit igyekezett kultiválni. A legjobb gazdasági szakemberek írtak a művelési rendszerekről (miképp kell tagosított kisbirtokon gazdálkodni?), új termelési ágakról, növényekről (melegágy, dohány, istállózó állattenyésztés, takarmánytermelés), az új gazdasági eszközökről stb. Mindezt nem elaprózva, töredékesen hozta a naptár, hanem mindig körültekintően összefüggésekbe ágyazva.

Ugyanez jellemezte a többi ismeretterjesztő anyagot is. A Mezei Naptár nem érdekességek laza halmazát közölte, hanem rendszerezett ismeretanyagot. Folytatásokban jelent meg a Magyarok krónikája és Magyarország földleírása. Mindkettő felvilágosodási előzményekig vezethető vissza. A felvilágosodás statisztikai államismerete két irányba fejlődött. Egyrészt a nemzeti múlt kutatása, birtokba vétele, másrészt a haza természeti adottságainak, társadalmi lehetőségeinek a számbavétele irányába.⁵⁸ Az utóbbinak másik előzménye irodalmi vonalon a népleírás, amely a húszas évektől az érdekegyesítés irányába mutató népiesség eszméi alapján bontakozott ki. A népleírás ideológiai célzata szerint a „polgári nemzettévalás tendenciáját, az irodalom keretében a nép nemzetbe emelését” fejezte ki.⁵⁹ A Tudományos Gyűjteményben, illetve az Athenaeumban megjelenő leírások még csak szűk körben hatottak. Viszont a reformkor egész politikáló közvéleményében nagy visszhangot váltottak ki Fényes Elek művei. Az előzményeket összefoglalva és meg is haladva 1848-ig három hatalmas könyvsorozatban gyűjtötte össze, rendszerezte, elemezte és fejlődésében mutatta be az ország gazdasági, gazdaságföldrajzi, népességi, statisztikai stb. viszonyait, a nemzeti önismeret, a nemesi

⁵⁵Waltherr László a Figyelmezőben egész cikksorozatban bírálta a naptárt. *Waltherr L.: Némely észrevételek a Mezei Naptárral. Figyelmező, 1840. 41—47. számok.* Az észrevételek jórésze a naptárrész és a vásámnaptár hibáival foglalkozott.

⁵⁶Az utóbbit Kunoss Endre és Vajda Péter találták ki: őszelő, őszhó, őszutó stb. Egy darabig használták is néhány kalendáriumban, de igazából nem tudott meggyökeresedni. *Kunoss Endre: Szófüzér, 1834.*

⁵⁷Waltherr L. i.m. 1840—41.sz. 669.

⁵⁸A második folyamatot szépen mutatja be Fenyő István Béli Mátyástól, Schwartner Statisztikáján át Fényes Elek reformkori művéig. *Fenyő István: Haza és tudomány i.m. 331—47.*

⁵⁹Uő. Az irodalom reszpublikájáért 1817—1830. Bp. 1976. 159. Uő.: Az Athenaeum a liberalizmus eszméinek központi fóruma In: Uő: Magyarország és emberi egyetemessége. Bp. 1979.

polgárosító liberalizmus és a polgárosodás lehetőségei keresésének jegyében.⁶⁰ S most a Mezei Naptárban Fényes Elek e korszerű munkájának friss eredményeit foglalta össze. A közérthető stílusban megírt földleírással 1843—49-ig évente 60—80 ezer főnyi közönség ismerkedhetett meg.⁶¹ Ez a nagy, heterogén közönség, amelybe a parasztság kalendáriumolvasó része is beletartozott, a partikuláris tudat helyett „országos, nemzeti érvényű honismereti szemléletet, magyarságtudatot” szívhatott magába. A sokféle társadalmi rétegből verbuválódó, nemzetivé alakuló közösség birtokába vehette a nemzet múltját, s a jövőendő fejlődési lehetőségeit, feladatait is.

A Mezei Naptárban megjelent az aktuális híryanagy is. Valószínűleg tekintettel az új olvasórétegekre, akik még nem olvastak egyéb sajtótermékeket. Az aktualitás nem a politika napi, felszíni hullámzásával jelent meg, hanem pl. az új nagy fontosságú gazdasági, társadalmi törvények közlésével, körültekintő magyarázatával, a takarékpénztárak és biztosító társaságok propagálásával, egyesületek, intézmények ismertetésével.

A sok hasznos célú közlemény mellett a Mezei Naptárban volt szórakoztató irodalmi anyag is. Igaz, hogy Toldy Ferenc intésének megfelelően itt is szem előtt tartották a hasznosságot. Ami a színvonalat illeti, néha csupán „Mulattató példabeszédes aprólékok” voltak benne, máskor viszont jeles költők, pl. Vörösmarty, Bajza verseit hozta. Az egész vállalkozásra legjellemzőbb irodalmi anyagot azonban Czuczor Gergely ún. „Paprikás versei” jelentették. Czuczor e népies versek közlését még a komáromi kalendáriumban kezdte meg (amelyet néhány évig szerkesztett is). Összesen nyolc ilyen költeménye jelent meg. Ezekben a versekben a lustaság, a hanyag gazdálkodás, a haszontalan fonóházi időtöltés, az iszákosság, a korai házasság stb. miatt atyai szigorral taníttatta a falu népét.⁶²

A hagyományos kis naptárak

Az újszerű vállalkozások, a nagy és közepes naptárak, valamint a Mezei Naptár mellett a reformkorban megjelent naptárak nagyobbik fele hagyományos, nyolcadrét alakú, kurta toldalékokkal ellátott olcsó kis naptár volt. Ezek pontos számáról az 1822-es forrásunk utáni időből összesítő adatunk nincsen. Figyelembe véve az ezernyolcszázötvenes évek elejére számított, 400 ezret valamivel meghaladó országos összpéldányszámot, a reformkorban a példányszámnövekedés nem volt túlságosan dinamikus. Harminc év alatt 30—35 százalékkal nőtt a kiadott naptárak száma. Az egyes kis naptárak példányszámairól csak néhány kevésbé megbízható adatunk van. Ezek szerint Grün János szegedi naptárából a harmincas években 50 ezer jelent meg. A budai Bagó-féle nyomda naptárából a harmincas években 15 ezret, a temesvári naptárból 4 ezret adtak ki. A magyaróvári naptárból 1839-ben 3 ezret, 1848-ban állítólag 60 ezret nyomtak. A győri Streibignek 1843-ben 11 ezer kalendárium maradt a nyakán. Egy jóval későbbi adatközlés szerint a

⁶⁰Fényes munkásságát legrészletesebben Fenyő I. mutatja be. *Fenyő I.: Haza és tudomány* i.m.

⁶¹Ráadásul részben ezzel párhuzamosan jelent meg Fényes földleírása a kassai Magyar Házi Barát című közepes nagyságú kalendáriumban is 1841—46-ig.

⁶²Bisztray Gyula: *Népnevelő irodalmunk és a ponyva*. in. *uő: Könyvek között egy életen át*. Bp. 1976.

miskolci Szigethy nyomdából a reformkorban néha 30 ezer példány került ki.⁶³ A komáromi naptár példányszámáról kétféle adatunk van. Az egyik forrás szerint 1836-ban 84 ezer komáromi kalendárium jelent meg.⁶⁴ Egy másik adat szerint a nevezetes naptár a 120 ezres példányszámot is elérte volna. Bizonyosat nem állíthatunk, de ez nem látszik valószínűnek. A 80 ezer körüli mennyiség azonban elképzelhető.⁶⁵ A kortársak egybehangzóan a komáromi kalendáriumot tartották a kor legelterjedtebb sajtótermékének. (Egy tréfás megjegyzés szerint annyira elhíresült volt, hogy ha a cselédlányt korian-drumért küldték, akkor is komáromi kalendáriumot vitt haza.)

Az új típusú naptárak bizonyos tematikai és egyéb újításai hatással voltak a hagyományos kis naptárakra is, anélkül azonban, hogy azok alapstruktúráját megváltoztatták volna. A komáromi kalendárium sikerének azonban — az egészen kiváló terjesztő munka mellett — tartalmi oka is volt. Nevezetesen az az újszerűség, hogy gyakorta jelentek meg benne dalok, népdalok, ill. műnépdalok. Ez persze jobbára csak a rendszeresség miatt volt új jelenség, mert a 18. század végétől, elvétele kalendáriumokban is megjelentek az egyébként önálló ponyvafüzetekben forgalmazott „új világi énekek”, „világi dalok”. Ezek a patriarchális, nemesi népiesség, a köznemesi-parasztpolgári-honorácior művelődés tipikus megnyilvánulásai voltak.⁶⁶ Fenyő István kritikátörténeti munkájában finom elemzéssel mutatja ki, hogy a 19. század második-harmadik évtizedében e konzervatív nemesi népiesség, a rendi nacionalizmus néhány tudatosabb elmélkedőjének, a nemesi eredetiség hagyományvédő szószólóinak munkáiban a hagyománymentés, a régiként értelmezett népiesség hogyan fordult át az igazi népiesség megjelenésévé. Hogyan adta át a helyét a népköltészet-kultusz perspektivikusabb, tágasabb nemzetszemléletére törekvő liberális változatainak, így a romantikus irányon belül kibontakozó Auróra-

⁶³A sokszor igen bizonytalan alapon álló példányszámadatok újabb és újabb publikációkban bukkannak fel, ahol az előző közlésekre utalva már mint szilárd adatot közlik. Ezért a sok hasonló adatközlés közül mindig az ősforrást igyekeztünk megkeresni. Szegedi naptár: *Novák L.*: A nyomdászat története V. Bp. 1928. 74.; Bagó-féle és a temesvári naptár: *Ballagi Aladár*: A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1872. Bp. 1878. 158—160.; magyaróvári naptár 1839-re: *Ács Anna*: Adalékok a magyaróvári Cseh-nyomda történetéhez. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Győr, 1979. (levéltári forrás alapján); magyaróvári naptár 1848-ra: *Czéh Sándor* 50 éves nyomdász jubileumát köszöntő cikk, Typographia, 1875. május 7. 1.; győri naptár: *Pitroff Pál*: i.m. 58—59. (levéltári adat alapján); miskolci naptár: *Aigner Károly*: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. Corvina, 1889. 78. 1.

⁶⁴*Ballagi A.* i.m. 158—159.

⁶⁵A 120 ezres adat id. Szinnyei Józseftől származik. A lelkiismeretes, pontos s ráadásul helybeli komáromi könyvész adatát még a kiváló könyvtörténész Fitz József is hitelesnek tartotta. A magyar nyomdászat 1848—49. Bp. 1948. 104. (A reformkorra vonatkoztatott adat forrása Fitznél: id. Szinnyei József: *Tímár ház. kiny. Komáromi Lapokból*, 1903. 68. Szinnyei azonban itt valószínűleg megcsalták cédulái. Ugyanis egy húsz évvel korábbi komáromi vonatkozású munkájában is szerepel, hogy 1819-ben a komáromi naptár 120 ezer példányban jelent meg. (id. Szinnyei: A komáromi magyar színpeszt története. Komáromi Lapok 1881. 41. sz.) Ez azonban megbízható forrásunk szerint (*Kovács László*: *Könyvnyomdánk a jelen század harmadik tizedében*. MKsz 1899. 359—66.) csak elírás, tévedés, sajtóhiba lehet a valószínű 12 ezer helyett. Valószínűleg ez a tévedés került át a későbbi dolgozatba is. A komáromi kalendárium a Czuczor szerkesztése idejére eső fénypontján, a harmincas években a 80 ezer körüli példányszámot azonban valóban elérhette. A Mezei Naptár második évfolyamának megjelenése idején olvasható a Figyelmezőben, hogy nem olyan csoda a nagy siker, mert „vannak magyar kalendáriumok, mikből évenként 50—80 ezer kél el”. (Figyelmező, 1840. okt. 20. 42. sz.)

⁶⁶Ezeket a ponyvafüzeteket szépen mutatja be *Pogány Péter*: A magyar ponyva tüköre Bp. 1978. 123—176., L. még *Horváth János*: A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig. Bp. 1978. 99—101.

népiességek. Fenyő bemutatja, hogy ebben a folyamatban, az érdekegyesítést irodalmi téren reprezentáló népiesség kialakításában, hogyan törekedtek a mindenkire szóló irodalom létrehozására, egy szélesebb közönség megteremtésére.⁶⁷ E törekvések legtipikusabb műfaja a műköltők által széles közönség számára alkotott populáris műforma, az új népdal. Ezek szinte azonnal meg is jelentek a nagyszámú közönséghez szóló kalendáriumokban.⁶⁸ Vörösmartynak 1829-től szinte minden évben jelenik meg népdala a Trattner-féle Nemzeti Kalendáriumban vagy a komáromi kalendáriumban. Még nagyobb számban jelentek meg Czuczor Gergely versei a komáromi naptárban és a Mezei Naptárban.⁶⁹ A negyvenes években már valódi, gyűjtött népdalok is megjelentek a naptárakban. A közönség története, s ízléstörténeti szempontból mindez azt jelenti, hogy sajátos kapcsolat van a volt „második szint” köznemesi-középosztályi-gazdagparaszti s honorációr közönsége, e közönség ízlése és a reformkorban kibontakozó népiesség szélesebb olvasóközönsége, ízlésvilága között. Jellemző, hogy a romantikus irodalmi irányból ebben a legszélesebb közönségkörben csak a népies összetevő elem jelent meg.⁷⁰

A hagyományos kis naptárak alapstruktúrájának viszonylagos változatlansága a „második szint” művelődési hagyományának továbbélését, további hatását mutatja. A bemutatott változások viszont e hagyomány bizonyos átfarmálódására, illetve a régi típusú kis naptárt vásárló közönség összetételének a módosulására utalnak. Ezeket a naptárokat ugyanis nagyobb részben a régi „második szintet” hordozó rétegek utódai, e szint hagyományának a folytatói használták. Kisebb részben azonban az új vásárlók, a paraszti elit vagy a paraszti sorból kikerülő, esetleg városba jutó kispolgárosodó közönségelemek is vették ezeket.

Az új jelenségek összefoglalása

Összefoglalva eddigi közléseink néhány lényegesebb eredményét, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a reformkor naptárirodalmának egyik legfontosabb jellemzője, hogy a liberalizmustól egyre jobban áthatott közgondolkodásban meggyökeresedett a gondolat, mely szerint a kalendáriumot az új racionális ismeretek, a hasznos információk terjesztése révén fel lehet s fel is kell használni az egész nemzet társadalmi és kulturális emelkedésének a segítésére. A felemelendő nemzetbe az érdekegyesítés jegyében egyre inkább beleértették a parasztságot, az adózó népet is. Széles társadalmi

⁶⁷Fenyő István: Az irodalom reszpublikájáért 1817—1830. Bp. 1976. 125—161. A kérdés bő irodalmából l. még Horváth János alapvető, az előző jegyzetben idézett munkáját s *Wéber Antal: A népiesség jellege és változatai a 18—19. századi magyar irodalomban*. in. *uő: Irodalmi irányok távlatból*. Bp. 1974.

⁶⁸A folklorizáció kérdéseit kutatóknak érdemes lenne a reformkori naptárakat módszeresen megvizsgálni. Ezek annál is inkább jól hasznosítható források, mert a közlések mindig pontosan évszámhoz köthetők.

⁶⁹Bizonyára ennek is szerepe volt abban, hogy a Petőfi előtti korszak legtöbb népdalt alkotó költőjének 113 népies verséből 39 ment át a nép ajkára. Czuczor Gergely összes költői művei. Bp. 1899. 283. Zoltvány Irén kimutatása.

⁷⁰Egyébként már Julow Viktor rámutatott, hogy a második szint bizonyos árnyalatainak széles körben továbbélő ízlésvilága a Petőfi-féle népiességeknek is egyik fontos előzménye, s Petőfi gyors közönségsikerének egyik egyik előfeltétele volt. *Julow Viktor: Árkádia körül*. Bp. 1975. 289—92.

támogatás eredményeként meg is született az a nagy példányszámú naptár: a Mezei Naptár, amely jól szolgálta e célkitűzéseket. A magyar kalendárium történetében felvilágosodáskori elszigetelt elképzelések után most megerősödött az az igény, hogy a naptár a tudatos művelődéspolitikai eszközévé váljon. Ettől kezdve változó erősséggel mindig felbukkan majd ez a követelmény. Legjobban azonban 1820 és 1870 között érvényesült.

Ezzel párhuzamos jelenség a kiadók oldaláról, hogy a sok kis nyomda naptár-vállalkozása közül kezdenek kiemelkedni a nagyobb pesti kiadók. Az újszerű vállalkozás egyre nagyobb része itt indul. Sőt itt jelenik meg az első olyan naptársorozat, amelyet egy nagyobb formális szervezet (a Magyar Gazdasági Egyesület) hozott létre.

A műfaji fejlődést vizsgálva a kalendárium két funkciójánál figyelhetünk meg új fejleményeket. A közvetlen gyakorlati igényt kielégítő funkció egyrészt tudatossá vált, s a felvilágosodásra visszaütő „közhasznúság” követelményének a hangoztatásával elméleti alátámasztást kapott. Másrészt a funkciót szolgáló tartalom differenciáltabb lett, sok új, korszerű szükségletet kielégítő tartalommal gazdagodott. Az ismeretterjesztés feladata pedig korábbi kezdemények után csak ekkor formálódott ki határozottan, önálló, jól megkülönböztethető funkcióvá. A szórakoztató funkciót szolgáló terjedelem nem nagyon nőtt, az aktualitásokról tájékoztató funkció pedig a Mezei Naptár kivételével átmenetileg vissza is szorult.

Az új funkciók megjelenésével együtt az egész magyar kalendárium-irodalom differenciálódott. Ár, formátum, terjedelem, tartalom szerint a reformkor naptárai a korábbi viszonylagos egységességgel szemben nagyjából három csoportra oszthatók: új jellegű, ismeretterjesztő s gazdag információs tartalommal megjelenő nagy és közepes naptárakra s a többnyire hagyományos tartalmú kis naptárakra. Ezzel együtt a közönség is sokrétebb lett. Korábban jobbra — az egyébként addig is tagolódó — ún. „második szinthez” kötöttük szinte az egész kalendáriumirodalmat. Most a többszólamúvá vált kalendárium-választék olvasói között ott találjuk a második szint hagyományait továbbvivő rétegek mellett a második szint sokféle irányban változott, a polgárosodás különféle szintjei és változatai felé elmozdult rétegeit, a polgári csoportokat, a parasztságból kiemelkedő kispolgárosodó elemeket, sőt a harmadik szintnek, a parasztságnak a tisztá szóbeliségből kiváló részét is.

Az egész mozgásban érvényesült egy olyan tendencia, hogy egyre szélesebb rétegek, csoportok kerültek kapcsolatba a kalendáriumon keresztül is a magas kultúrával, ill. annak bizonyos új eredményeivel, népszerűsített változataival, népszerűsíthető részével. Az első vonalbeli kultúrához tartozó, abban otthonosan mozgó frók, újdonságok s más elismert tollforgatók ügyletek immár a kalendáriumok körül. Bár még többnyire név nélkül.

Már az előző korszakban hatalmasan kiterjedt az írásbeli kultúra hatóköre. Az írásos kultúra kiterjesztésével szélesebb társadalmi rétegekre, egyben meg is oszlott ez a kultúra. (Erre a megoszlásra gondolva mondhatjuk, hogy a magyarországi tömegkultúra legtávolabbi gyökerei valahol itt keresendők.) Európa-szerte a 18. század végétől, a felvilágosodás korától, illetve az ipari forradalom elterjedésétől kezd karakterisztikusan különbözni a folklór feletti kultúra magasabb szintje egy alatta elhelyezkedő, egyre szélesedő, alsóbb, de szintén az írásbeli kultúrához tartozó szinttől. A fejlettebb országok kultúrájának ez a megoszlása ugyan elég lényegesen és sok mindenben eltért a ma-

gyar művelődés első és második szintje közötti különbségtől, a hasonló kommunikációs formák miatt azonban mégis van némi analógia. A reformkorban pedig ezt az analógiát tovább erősítette a kommunikációs formák terén megmutatkozó fokozottabb mintakövetés. Mindezen kétségtelenül meglévő tendenciák ellenére úgy tűnik, hogy a reformkorban mégsem annyira a megoszlás erősödött, hanem inkább arra történt kísérlet, hogy a kiszélesedő írásbeli közkultúrát közelítsék a magas kultúrához, s a magas kultúrát a lehető legkisebb csorbítással vigyék el a nép széles rétegeihez. (Ugyanakkor, amikor a magas kultúra is merített, sőt programszerűen építkezett a népi kultúra elemeiből.)

Maguk a kommunikációs eszközök azonban — mint már említettük — bizonyos módosulásokkal már ekkor követték a fejlettebb országok kommunikációs eszközeinek a fejlődését. Ez megfigyelhető volt a nagy és közepes naptáraknál, s részben a Mezei Naptárnál is. Nyugaton kezdtek már határozottabban kialakulni a tömegkommunikációs közlésformák. Egy régebbi munkánkban felvetettük, hogy bizonyos megszorításokkal a kalendáriumot is tömegkommunikációs eszköznek tekinthetjük.⁷¹ Ezt most korrigálnánk tartjuk, mert története során a kalendárium sokat változott. A magyar kalendáriumoknál a reformkor az az időszak, amikortól ezt a problémát joggal vethetjük fel.

Ha a tömegkommunikáció sokféle meghatározása közül Maletzke tág definíciójából indulunk ki,⁷² akkor a kalendárium minden gond nélkül tömegkommunikációnak tekinthető. C.H. Wright, Szecső Tamás által is idézett meghatározásából figyelembe kell azonban még vennünk a következő feltételeket: „nagy és heterogén közönség felé irányul”, „a közlő általában egy komplex formális szervezet”, az üzenetek „igen gyorsan, gyakran egyidejűleg jutnak a közönséghez”.⁷³ Az utóbbi kritériumnak a kalendárium mindenkor csak erős megszorításokkal — a gyorsaságot és az egyidejűséget viszonylagos fogalomként kezelve — felel meg. Angelusz Róbert a tömegkommunikáció történeti kialakulás folyamatában fontos feltételnek tartja még a médiumok univerzalizálását. Azt, hogy a közlő eszközök változatos témastruktúrájuk legyenek s sokféle szükséglet kielégítésére, gratifikációjára nyújtsanak lehetőséget.⁷⁴ Angelusz a témák sokrétűvé válásához köti a közönség heterogenizálódását is. Ezek megvalósulását a kommunikációs eszközök koncentrációjával és centralizációjával is összekapcsolja. Az eszközök univerzalizálása, sokfunkciós volta és a közönség sokrétűvé válása olyan feltételek, amelyeknek a reformkori kalendáriumok már megfeleltek.⁷⁵ Sőt a közönség nagysága, tömegessége s a közlés centralizációja tekintetében is ekkor következett kisebb ugrásszerű változás. Az 1840-es évektől tehát a magyar kalendárium már tömegkommunikációs eszköznek tekinthető.

⁷¹ Kovács I.G.: A kalendárium Magyarországon. Rádió és Televízió Szemle, 1976/4. 129.

⁷² „A tömegkommunikáció a közlés olyan módja, amikor a közleményt nyilvánosan, technikai terjesztő eszközök útján, közvetve és egyoldalúan, szétszórt közönséghez továbbítják.” Maletzke, G.: Psychologie der Massenkommunikation. Verlag Hans Bredow Institut, Hamburg 1963. 32.

⁷³ Szecső Tamás: Bevezetés a tömegkommunikáció szociológiájába. MRT. TK. Bp. 1972—73. 3.

⁷⁴ Angelusz Róbert: Kommunikáló társadalom. Bp. 1983. 102—103. Andor Csaba „sokfunkciójú” eszközről beszél. Andor Csaba: Jel - kultúra - kommunikáció. Bp. 1980. 112.

⁷⁵ Andor Csaba a fogalom szűkítésére felveszi még a rendszeres megjelenést — amelynek a kalendárium megfelel — s a használat gyakoriságát, amely szintén kizárja a kalendáriumot a tömegkommunikáció köréből. (Andor Csaba: i.m. 113.) Ezzel nem tudunk minden további nélkül egyetérteni. Nemcsak azért, mert a nagy gyakoriság lehet viszonylagos fogalom, hanem főleg azért, mert bizonyos típusú kalendáriumok, egyes korszakokban a használók meghatározott körében naponta használt, kézbevert, forgatott eszközök voltak.

Габор И. Ковач

КАЛЕНДАРЬ КАК СРЕДСТВО ПРОГРЕССА НАЦИИ

(Календари эпохи реформ)

(Резюме)

Статья в историческом, культурно-социологическом подходе знакомит с календарями эпохи реформ. Во введении коротко приводятся данные о календарях предшествующих веков, в сравнении с которыми можно оценить и проанализировать новые типы календарей, особенности календарной литературы эпохи реформ. В обстановке питаемого идеей просвещения и все глубже пропитанного либерализмом общественного мышления сложились и укрепились взгляды, согласно которым календарь как средство распространения рациональных знаний и полезной информации необходимо использовать для просветительной работы, подъема нации.

Статья рассматривает несколько типов календарей эпохи реформ и анализирует осуществление намеченных целей. Автор пытается показать создание и использование календаря как специфического канала распространения информации. Рассказывает о редакторах, издателях, тираже, методераспространения, определяет круг читателей отдельных типов календарей по общественным и культурным прослойкам. Анализирует структуру, тематику, функции, возможное влияние тех или иных календарей на культуру, сознание читателей. После анализа первого календаря, сознательно составленного с культурно-просветительными намерениями — „Дебреценского Календариама” Михая Фазекаша — статья анализирует четыре главных типа календарей. Наряду с традиционными малыми календарями анализируются два других типа для „просвященных” — познавательно-развлекательный и общественно-полезный, — более объемный и дорогостоящий, и подобный ему, но меньший по объему и дешевый календарь. В понятие нации к концу эпохи все чаще включалось и крепостное крестьянство, в результате чего было решено создать служащий благородным просветительным целям, популярный и дешевый „Полевой календарь”, который при интенсивной пропаганде действительно доходил до крестьянских масс.

В эпоху реформ все большая часть календарей, структура которых отвечала структуре венгерского общества того времени, способствовала тому, чтобы как можно более широкие прослойки получили доступ к определенным элементам т. н. высокой культуры, при наименьшем искажении этих элементов. При этом, однако, календари, как и все средства венгерской коммуникации — следуя развитию средств массовой коммуникации развитых стран — развивались скорее в направлении массовой культуры и превращались в средства массовой коммуникации.

Gábor Kovács I.

L'ALMANACH AU SERVICE DU PROGRES NATIONAL

(Les almanachs hongrois de l'Ère des Réformes)

(Résumé)

L'auteur a opté pour une approche de sociologie historiques de la culture pour présenter les almanachs de l'Ère des Réformes en Hongrie (première moitié du XIXe siècle). Dans son préambule, il passe brièvement en revue les almanachs des siècles précédents, dont la connaissance permet de saisir la nouveauté de ceux datant de l'époque en question. Sous la poussée des Lumières et des progrès de la pensée libérale en Hongrie, l'opinion publique hongroise a adopté l'idée selon laquelle les almanachs, diffusant des connaissances rationnelles et des informations utiles, devaient être employés au service de l'éducation du peuple et du relèvement culturel de la nation.

G. Kovács I. examine plusieurs types d'almanachs dans l'optique de ces objectifs. Il cherche en même temps à présenter le mode de réalisation et d'existence des almanachs comme moyens spécifiques de communication. Il parle des rédacteurs, des éditeurs, des tirages, de la diffusion, et tâche de définir la composition sociale et le niveau de culture des lecteurs des différents type d'almanachs. Il analyse la structure, les sujets, les fonctions des almanachs, et leur rôle présumable dans la transformation des mentalités.

Après la présentation de *Debreceni Kalendárium* (Almanach de Debrecen), rédigé par Mihály Fazekas, l'article décrit quatre type principaux d'almanachs. A côté des petits almanachs habituels, il examine deux types nouveaux d'almanachs „distrayant en éduquant” et „d'utilité publique”, destinés à des lecteurs mieux éduqués: un almanach volumineux et coûteux, et un autre moins cher, moins long, mais pareil au premier.

Comme l'idée de la „nation hongroise” englobait déjà vers la fin de l'époque en question aussi les serfs, un effort social de grande envergure a conduit à l'édition d'un Calendrier champêtre — un almanach d'éducation et de vulgarisation, d'un prix abordable —, qui, grâce à une campagne de propagande très intense, à effectivement connu une large diffusion en milieu rural.

Une part sans cesse croissante de la production d'almanachs était destinée pendant l'Ère des Réformes à répandre dans des couches de plus en plus larges de la population certains éléments — aussi peu déformés que possible — de la „haute culture”. Cependant, — comme les moyens de communication de Hongrie suivaient — avec des décalages et des différences notables, certes, — l'évolution de ceux des pays plus développés, orientés vers la création d'une culture de masse, l'almanach hongrois devenait progressivement à son tour un moyen de communication de masse.

Závodszy Géza

AZ AMERIKA-MOTÍVUM ÉS A FELVILÁGOSODÁS-KORI MAGYARORSZÁG A KEZDETEKTŐL 1795-IG

Amerika nem az angol kolóniák Nagy-Britannia ellen vívott függetlenségi háborújával vonta először magára az óvilág figyelmét. A nyugati féltéke szinte fölfedezése pillanatától elbűvölte az európaiakat egzotikus tájaival, hatalmas méreteivel, erőforrásaival és színes, ősi civilizációival.¹ Igaz, az elragadtatást — a határtalantól, az ismeretlen vonzásától mindig szárnyakat kapó emberi képzelet mellett — nagyon józan gazdasági tervek és számítások is táplálták.

Hála a humanista tudományosság vérkeringésének, a nagy földrajzi felfedezések eredményeit már a Mohács előtti Magyarországon nyomon követték.² Éppen Magyarországon maradt fenn Ptolemaiosz geográfiájának Marco Beneventano és Cotto Veronese által javított kézírata, mely alapul szolgált az 1508-as híres római kiadásnak, s melynek térképei közül egy — Amerikát ábrázolja.³ Magellán Föld körüli útjáról Pigafetta mellett a többek által magyarnak tartott (voltaképpen erdélyi szász) Maximilianus Transylvanus készítette a legmegbízhatóbb összefoglalást a résztvevők följegyzései és beszámolóí alapján, 1523-ban.⁴

A Mohács utáni években Honterus János, a szászok reformátora Amerika térképét iskolában tanítja. 1534-ben már térkép is jelent meg magyarországi szerző könyvében a négy földrész ábrázolásával, ugyancsak Honterus Rudimentorum cosmographiae libri duo című művének krakkói kiadásában. Benczédi Székely István pedig, az első magyar nyelvű egyetemes történet szerzője így kezdi Amerika felfedezésének elbeszélését 1559-ben: „Americus Vespucius és Columbanus Kristóf ez időbe találták az új földet, kit annak előtte sem az európabeli emberek, sem az ázsziabeliek, sem pedig az afrikabeliek nem

¹Skard, Sigmund: American Studies in Europe. Their history and present organization I—II. Philadelphia 1958. 25.

²Az amerikai-magyar kapcsolatok történetének első alapos összefoglalását Márki Sándor készítette: Amerika és a magyarság. Földrajzi Közlemények, 1893. 49—94. A cím mind Kosáry Domokos, mind I. Tóth Zoltán bibliográfiájából kimaradt. Az amerikai—magyar kapcsolatok történetét a kezdetektől tárgyaló munkák közvetve vagy közvetlenül Márki adataiból indulnak ki. Vö.: Pivány Jenő: Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok a Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig. Bp. 1926., ill. Hungarian—American historical connections from the Pre-Columbian times to the end of the American Civil War, Bp. 1925 és Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra. Vázlatok a nemzetközi vonatkozások köréből, Bp. Officina, é.n. (1946)

³Az Apponyi-könyvtár őrizte kézirat 1892-ben vásárlás útján Angliába került.

⁴Kropf Lajos: Maximilianus Transylvanus életéhez, Századok 1887. 546—548.; 1889. 52—56.; 1890. 661—662.; uő.: Maximilianus Transylvanus, Magyar Könyvszemle 1895.: 289—298. Márki Sándor: Egy magyar humanista, Erdélyi Múzeum 1893. I. 23—25.

tudtanak.”⁵ Székely István Magellán útját is leírja, éppen Maximilianus Transylvanus nyomán. Amerika felfedezéséről — mások között — Istvánffy is ír a *Historia II.* könyvében, mégpedig nagy lelkesedéssel.

Budai Parmenius Istvánt a 16. század egyik legkiválóbb latinul verselő költőjét 1581—82-ben ilyen sorokra ihleti a hirtelen kitágult horizont:

„...Ujjongj nagy lélek, csak téged vár egyedül e
föld, melynek soha még nem volt fejedelme idáig.
És a világ, mely három földrész volt eleinte,
s azt negyedikkel megtoldotta Kolumbusz, a bátor,
téged vár...”⁶

David B. Quinn, Budai Parmenius angol kutatója megjegyzi, hogy a költő tragikus halálával az angol fölfedezők elvesztették a maguk Camões-ét.⁷ Hozzátehetjük, hogy Parmeniust korántsem pusztán irodalmi ambíciók indították a kalandos és veszélyes útra. Leginkább a földrajz foglalkoztatta, és nemcsak az elmélet, de a nagy fölfedezések nyomán bővülő kereskedelem gazdasági kérdései is. Mind az expedíció megszervezésében, mind az utazásban a földrajzi fölfedezések és az Újvilág tudós szakértőjeként vett részt.

Budai Parmenius, minden valószínűség szerint jómódú kereskedő vagy mezővárosi parasztpolgár kálvinista fia,⁸ aki ismereteink szerint elsőként lépett Amerika földjére honfitársaink közül, s a viszontagságos expedíció során 1583. augusztus 29-én Új-Fundland partjainál a tengerbe veszett, még Magyarországról vihette magával vonzódását a romlatlan bennszülöttek lakta ismeretlen tájak iránt, akárcsak az Erzsébet-kori Anglia kultuszát, s a várakozást, hogy a kettő találkozásából új aranykor születik.

Pirnát Antal munkássága nyomán tudjuk, hogy a természetes, romlatlan vadember alakja először az antitrinitáriusok irataiban jelent meg.⁹ Az olasz humanisták erdélyi tevékenysége, valamint a késői humanizmus és az antitrinitárius tanítások eszmei összefüggései ismereteseek. A közép-európai antitrinitarizmus egyik legnagyobb alakja, Paleologus Kolozsvárott is hirdette azt a tanítást, hogy mivel az indiánok nem származhatnak Ádámtól és Évától, az eredeti bűnben sem részesek. A *Catechesis christiana* című dialógusát éppen Kolozsvárott írta (1574-ben). Egyik szereplőjének, az indián Telephusnak romlatlansága, természetes erkölce, racionalizmusa leplezi le az európaiak képmutatását és irracionalizmusát. Budai Parmenius útja Kolozsvárról vezetett

⁵Chronica ez vilagnac yeles dolgairól. *Székely Estvan*. Cracoba. MDLIX, 223.

⁶Csorba Győző fordítása, Kortárs, 1977. 5. 761.

⁷Budai Parmenioshoz újabban lásd: *Quinn, David B.-Chesire. Neil M.: The New Foundland of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet drown on a voyage from Newfoundland, 1583.* Toronto, University of Toronto Press, 1972.; rövid összefoglalás: *Quinn, David B.: Stephen Parmenius of Buda. (The first Hungarian in North America), The New Hungarian Quarterly, 1974, Spring, 152—153. ill. magyarul uő.: Irodalomtörténeti Közlemények 1974. 2. sz. 203—210.*

⁸Vö.: *Klaniczay Tibor: Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról.* In: Hagyományok ébresztése, Szépirodalmi, 1976., 225—241.

⁹*Pirnát, Antal: L'Italia e gli antitrinitari transilvani.* In: Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Firenze-Venezia, 1973. 434. és a Magyar Irodalom története 1600-ig, 1964. Paleologus kolozsvári tartózkodására utal újabban *Köpeczi Béla: A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában.* In: Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig, Szépirodalmi, 1985. 403.

Lengyelországon, Krakkón és Boroszlón át Wittenbergbe, majd talán Hollandia új egyetemi városán keresztül Oxfordba.

(A tiszta szívű, természetes vadember világa később, részben allegorikus-szatirikus formában, közhelye lesz a felvilágosodás irodalmának, aztán a preromantikus elvagyódásnak, és hazánkban is, a magyar irodalomban is egyik — bár másodrendű — forrása az Újvilág iránti érdeklődésnek és érzelmeknek. Mutatja ezt Bessenyei 1770-ben keletkezett, talán német stílusgyakorlatnak szánt *Der Amerikaner*-je, melyet az ifjú Kazinczy fordított magyarra 1776-ban „Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése” címmel.¹⁰)

A 17. századra is érvényes, amit a 16. században a magyar humanisták művelődési anyaga példázott, nevezetesen, hogy az Újvilág iránti magyarországi érdeklődés az általános európai áramlatokkal lényegében megegyező, annak részeként értelmezhető. A 17. századi magyar művelődés erősen protestáns jellege mégis valami sajátosat — legalábbis a katolikus Európától elütőt — hoz.

A 16—17. század fordulóján még kivételesnek mondható, ha a német egyetemeken tanuló protestáns magyar ifjak a leydeni, utrechti egyetem hallgatóiként Angliába is átlátogatnak. Amikor azonban 1622-ben a harmincéves háború szennyes hullámai eléri Heidelberget, és a zsoldosok az egyetemet földülják, a magyar diákok inkább a hollandiai egyetemekre iratkoznak be, s az angliai szellemi központokhoz is közelebb kerülnek. Az Angliába látogatók hosszú névsorából olyan neveket ragadhatunk ki, mint Medgyesi Pál, Tolnai Dali János, Apáczai Csere János, Komáromi Csipkés György.¹¹ A puritanizmusnak Anglián és Amerikán kívül éppen Magyarországon a legerősebb a hatása.

Új-Anglia nem bizonyult földi paradicsomnak, de a Massachusetts Bay telepeseinek második-harmadik nemzedéke az elveszett ígért földje helyett elfogadta a vadont, s megőrzött küldetésstudatának célja immár a vadon legyőzése lett.¹² A forró égövi Amerika, a spanyol és portugál gyarmatok gazdagsága és egzotikus szépsége egészen a függetlenségi háború kitöréséig elhomályosította az északkeleti partvidék „szegény” angol gyarmatait. A rideg és fantáziátlan New England — melynek lakói a végtelennek

¹⁰Der Amerikaner. Gedruckt bey Leopold Kaliwoda, Wien, 1774; ill. Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. Németből Magyarra fordítottatott *Kazinczi Kazinczy Ferenc* által. Kassán, Landerer Mihály betűivel 1776. Bessenyei német nyelvű eredetijével együtt kiadta és bevezetéssel ellátta Weber Artur, Bp. 1914. Bessenyei közvetlen ihletője Voltaire *Alzire ou les Américains*-je. V8.: *Vértes O. András* Bessenyei „Amerikaner”-jének mintája, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1935. 401—403. Az *Alzire*-t Péczeli József is magyarra fordította: *Alzire* vagy az amerikusok, Komárom 1790. A Szép Uránia Amerikában című „érzékeny játékot” viszont — a címlap szerint — olaszból fordította Karádi István. Megj. Pesten, 1796.

¹¹*Pongrácz József*: Magyar Diákok Angliában, Pápa, 1914.; *Fest Sándor*: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig: Értekezések a nyelv- és a széptudományok köréből, XXIII. köt. 7.; *Kathona Géza*: A debreceni és sárospataki tanulók részvétele a hollandiai és angliai peregrinációban 1623-tól 1711-ig, Theológiai Szemle 1979. 2. sz.; uő.: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához, Irodalomtörténeti Közlemények 1976. 1. sz.; *Dán Róbert—Gömöri György*: Szenci Molnár Albert Angliában, Irodalomtörténeti Közlemények 1979. 3. sz.; *Gömöri György*: Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979. 4. sz.

¹²V8.pl.: *Heimert, Alan*: Puritanism, the Wilderness, and the Frontier. In: *American Civilization. Readings in the Cultural and Intellectual History of the United States*. Ed. by *Eugen C. Drozdowski*, Glenview, Illinois, 1972, 2—8. ill. *American Social Thought: Sources and Interpretations*. Red. M. McGiffert and Skotheim, Addison Wesley Publishing Company 1972.

tűnő nyugati határvidéken egy új Zion útjait kutatták — a puritán kapcsolatok révén mégis ott van a protestáns magyarok látóterében.

Magyar nyelvű könyvben a hányatott sorsú református lelkész, Miskolczi Csulyak Gáspár (1628—1696) emlegeti Amerikát. Új-Angliát és Neoplemmuda (azaz New Plymouth) szigetét. 1654-ben Utrechtben megjelent „Angliai Independentismus...” könyvének teljes címe elárulja, hogy az voltaképpen az independensek ellen írt röpirat.¹³ Bizonyítékunk van arra, hogy Thomas Hooker — az angolszász irodalomban: „az amerikai demokrácia atyja” — műveit a magyar kortársak ismerték. Az Angliából puritán szellemű prédikációi miatt elűldözött hartfordi prédikátor az előjárók korlátozás nélküli választását az emberek Isten adta jogának hirdette. Idősebb Köleséri Sámuel (1634—1680), a szintén holland és angol egyetemeken tanult debreceni prédikátor Thomas Hookert forrásként említi 1677-ben Debrecenben megjelent prédikáció-gyűjteményében.¹⁴

Jelenlegi hézagos tudásunk alapján akár véletlennek is tekinthetjük, hogy az Angliáig peregrináló kálvinista magyar diákok útja — a szellemi érintkezés nehezen megragadható szálain túl — olykor ténylegesen Új-Angliáig vezetett. Néhány évvel ezelőtt találta meg Gömöri György az oxfordi Bodley könyvtárban Zádori Istvánnak a canterbury-i érsekhez intézett levelét, melyet Bostonból keltezett, 1682 októberében.¹⁵ Nem tudjuk, hogyan jutott az Újvilágba. A levél frója dicséri a puritán gyarmatosok „kegyes erkölcsét és keresztyén jótékonyágát”. Nyilván függő helyzetével magyarázható, hogy egy évvel a whigekkel történt leszámolás után azt az aligha hihető körülményt hangsúlyozza, miszerint a bostoniak „a király öfelségének legodaadóbb hívei”. „Írtam én, a vendég és gyorsan utazó bujdosó, lankadó kézzel, lámpafénynél, már-már aludni térve, az új-angliai Bostonban, életem 29. évében” — fejezi be levelét a fiatal somorjai lelkész, aki 99 évvel Budai Parmenius tragikus halála után a második magyar, akinek amerikai útjáról írásos bizonyítékokkal rendelkezünk.¹⁶

A debreceni Református Kollégium könyvtára őrzi első, Amerikával foglalkozó, magyar nyelven megjelent önálló munka egyetlen ismert példányát.¹⁷ A szerző, Cres-

¹³Angliai Independentismus avagy Az ecclesiái fenytékben és a külső Isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban, minden Reformata Ecclesiától különböző fejtelten lábság.

¹⁴Szent Írás Ramaiara vonatott Fél-Keresztyén avagy Igaz Vallás Színes Vallójának próba köve. Mindkét adatra először Berg Pál hívta föl a figyelmet Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban című cikkében. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, XXI. köt. Bp. 1946. 147., 176.

¹⁵Gömöri György: Tizenhetedik századi hungarikák az oxfordi Bodley könyvtárban. Magyar Nemzet, 1978. júl. 9. Zádori István angliai útjáról és egy Richard Busbyhoz írott leveléről már Pongrácz József i. műve is tud.

¹⁶Márki Sándor idézett tanulmányában a 17. században két magyar amerikai útjáról, ill. szerepéről tud. Az egyik „Sövényfalvi Dániel deáknak fia”, aki — mint Kemény János önéletrésztében olvashatjuk — „fejedelem étkefogója, elmenvén peregrinálni, az Indiákat, Persiát, Arábiát megjárván, midőn megfordult volna, Konstantinápolyban megölték [...]” Szépirodalmi, 1980. 86. (Az „Indiák” kifejezés a régiségben valóban jelenthette Amerikát is, annak trópusi részeit, de a leírt útvonal alapján az amerikai, a nyugat-indiai utat bizvást elvethetjük.) A másik „Vesey Vilmos”, akiről a hollandok elleni küzdelemben szerzett érdemeiért állítólag New Yorkban utcát is elneveztek. Az adatközlésben mindig pontos Márki itt a Vasárnapi Újság (1879. 608. lap) egyik színes hírt használta föl, kritika nélkül. A New York-i Vesey street névadója William Vesey (1674—1746) anglikán lelkész. A Vesey családnév az Egyesült Államok területén máshol — többek között főlkéző rabszolgák színesbőrű vezetője nevéként is — előfordul.

¹⁷A Napnyugati Indiában, mely Americanaban az Új Világnak is neveztetik, az Új-Angliai pogányok

centius Matherus, azaz Increase Mather (1639—1723), a 17. századi észak-amerikai gyarmati világ egyik legmarkánsabb alakja, aki kezdettől jelentékeny szerepet játszott az amerikai kolóniák és az anyaország élesedő vitáiban. Angliába Massachusetts követeként hajózott.¹⁸ A kis kötet ténybeszámoló a három legkiválóbb új-angliai térítő működéséről. A szerző tisztában volt azzal, hogy mind politikai küldetését, mind új-angliai hazája ügyét akkor szolgálja legjobban Londonban és Európa protestánsai között, ha beszámol az indiánok megtérítésében elért eredményekről. Az első, latin nyelvű változat 1688-ban, az angol nyelvű 1689-ben jelent meg Londonban. Az 1694-ben Kolozsvárott megjelent magyar szöveg szó szerinti fordításban követi az 1693-as utrechti kiadást, két évvel megelőzve az első német nyelvű (Hallében kiadott) változatot. A nyomtatvány magyar kiadója és minden bizonnyal fordítója is Misztótfalusi Kis Miklós. Tárgyunk szempontjából különösen érdekes, hogy a fordító a címlap hátoldalán kivonatot közölt Amerika történetéről.¹⁹ A magyar puritánok angolszász kapcsolatai tehát a függetlenségi harc korai előzményeivel is összefüggésbe hozhatók.

A 18. század derekától bukkannak föl azok a magyar nyelvű geográfiák, amelyeket alkalmilag egyik-másik iskolában tankönyvként is használtak, s mert magyar nyelvűek voltak, szélesebb körben is elterjedtek. Az első olyan magyar nyelvű földrajzkiadvány, mely a négy földrészt, azaz Európa, Ázsia és Afrika mellett Amerikát is tárgyalja, Baranyi (máshol Baranyai) Váradi László ifjúkori munkája. A csaknem négyszázlapos kérdés-felelet formájában írt, tehát tanulásra szánt könyvet húszéves korában jelentette meg Hallében, 1749-ben.²⁰ A változatos életutat bejárta, Európa sok országában megfordult Baranyi Váradi László később királyi testőr, majd debreceni városi tanácsos lett. Baranyi Várdiánál könnyedebb stílusú, szintén kérdés-felelet formában szerkesztett (volta-képpen franciából átdolgozott) mű Lázár János „röviden egybefoglalt geographiája”.²¹ A

között az evangéliumnak terjedelméről frott levél [...] melly Angliában elsőbbsen 1688-ban, azután is Napkeleti Indiában az evangéliumnak hasonló terjedéséről frott levelekkel együtt Deák-nyelven kibocsátatott. Már most a magyar nemzet kedvéért Magyarra fordíttatván közönségessé tétetett Kolozsvárott M. Tótfalusi Kis Miklós által 1694-ben. Teljes szövegét közli betűhíven *Ország László*: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról, Magyar Könyvszemle, 1958, 1. 22—41.

¹⁸Vö: *Murdock, Kenneth Ballard*: Increase Mather, the Foremost Puritan. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1925; ill. Dictionary of American Biography, New York, 12. köt. 390—394.

¹⁹*Ország László* i.m. 28.

²⁰A geographiai tudományoknak első kezdete, Hála, 1749. *Márki Sándor* az elsőséget *Vetsei Pap István* (hányatott élete alkonyán katolizált református lelkész) földrajzának tulajdonítja, mely 1741-ben jelent volna meg Pécsen. 1741-es kiadás azonban nincs. Márki tévedésének forrását az 1757-es kiadás címének figyelmes olvasása feltárja: Magyar Geographia, azaz az egész világ négy részeinek, úgy mint: Európának, Ásiának, Afrikának és Amerikának, s bennük levő sokféle országok, nemzetségek; azoknak eredetek, természetek, s nevezetesebb szokásaiknak, vallásainak, imperátorinak, királyinak, s több egyéb elmét vidámító hasznos dolgainak rendes és rövid leírása. Mely a külső dolgok olvasásában gyönyörködő magyarok kedvéért még 1741-ben Pécsen íratott volt. Most pedig számtalan hibából megjobbítván meg bővítettetett... Nagykárolyban, 1757 (435 lap). Az 1757-es kiadás Vetsei *kéziratának* átdolgozott változata. Vetsei ifj. *Csécsei János* sárospataki professzor előadásainak latin nyelvű jegyzeteit fordította magyarra (*Geographia totius orbis*. Vö.: *Szily Kálmán*: Az első geographia magyar nyelven, Irodalomtörténeti Közlemények, 1891. 47—51.) Politikai földrajzot Csécsei adott elő elsőként — még latinul —, rendkívüli tárgyként, 1713-tól, megelőzve a jezsuitákat, akik az 1735-ös új tanterv nyomán elkészített *Rudimenta historica*... V. kötetéből tanították ugyanezt. Vö.: *Horvát Cyrill*: Adalékok ifj. Csécsei János életéhez, Irodalomtörténeti Közlemények, 1907. I., 129., 257., 385.

²¹*Gróf Gyalakuti László János* Röviden egybefoglalt geographiája... francia nyelven íratott Lenglet du

szerző ugyancsak református világi ember (erdélyi főkörmányszéki tanácsos), akit a francia felvilágosodás hatása is megértett, Voltaire-t fordította például, latinra.²²

A jezsuita térnyerés, mint művelődésünk minden szektorában, az Amerika motívum szempontjából is sajátosan kétarcú. A 18. század derekának legerjedelmesebb magyar nyelvű összefoglaló világföldrajzának szerzője, Bertalanffi Pál például Amerikáról szólva felhasználja a jobb külföldi munkák mellett a jezsuita hittérítők — köztük magyarok — jelentéseit is. Színes, kifejező nyelven ír, de csak Spanyol-Amerika érdekli, hiszen Új-Anglia „[...] lakói [...] az angliai korona alól valók(...)itt tehát kétség kívül Calvinusnak maszlagja hintetik el [...]”, Jamestown pedig olyan város, melyet már „Calvinista főiskolák is döglelnek”.²³ A protestáns szerzők szűkszavú előadásának tárgyilagos hangneme Bertalanffi elfogultságával összevetve kap jelentőséget.²⁴

A felvilágosodás Magyarországon, a közép-kelet európai térségben elfoglalt helyével nagyjából egyező módon, késve vagy későbbben bontakozott ki, mint Nyugat-Európában: a 18. század meghatározó szellemi jelensége a későbarokk. A szerzők többsége szerint a magyarországi felvilágosodásnak nincs is olyan „előtörténete” vagy korai szakasza, mint a Rajnától nyugatra, de például Turóczi-Trostler szerint a puritanizmus, melyben a vallásos elem elnyomja a világi tendenciákat és a cartezianizmus, melyben a laikus elem ellensúlyozza a vallásit, a magyar eszmetörténetben a polgári tudatot és patriotizmust haladó irányban befolyásoló tényezők voltak.²⁵ Kosáry viszont nagy művelődéstörténeti monográfiájában az egyházon belül, a vallásos gondolkodás megújításának kísérletével együtt jelentkező irányzatokat határozottan egy korábbi korszak megnyilvánulásai közé sorolja, de a hazai felvilágosodás kezdeteit 1772-nél korábban keresi, s

Fresnoy apát úr által... Most pedig...a magyar tanuló gyermekek s kiváltképpen a maga fiának jövőendő oktatására nézve magyar nyelven kiadatott...1750. esztendő. Szebenben, 170 lap.

²²Voltaire: *Essai sur l'histoire générale et sur le moeurs et l'esprit des nation, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours* (Genève, 1756) című művének egyháztörténeti fejezeit fordította. Vö.: *Tolnai Gábor*: Gróf Lázár János, a Voltaire fordító. Erdélyi Múzeum, 1942. 3. Figyelemre méltó, hogy mind a francia, mind az amerikai felvilágosodás az ismerkedés korai szakaszában nem kis mértékben a vallási türelem elveivel, illetve gyakorlatával tör magának utat a magyarországi közgondolkodásban.

²³Világnak két rend-béli rövid isméréte. Először a'mint az Istentől teremtetett. Másodszor a'mint az Istennek és a természetnek vezérléséből az emberektől külömb-külob-féle részekre, országokra és közösségekre osztatott... ösve írta Bertalanffi Pál, a Jesus Társaságból való pap... Nagyszombat 1757. 989—990.

²⁴A külföldi egyetemeteket járt magyarok képe az amerikai brit kolóniák életéről és problémáiról a 18. század derekán lényegesen árnyaltabb annál, ahogy az egykorú kiadott munkák lapjain kirajzolódik. Göttinga — a 18. századi magyar művelődésben amúgy is megkülönböztetett szerepet játszik — egyenesen az angolszász világ kapuja. Halmágyi István (1729—1785) göttingai naplója tanulságos bizonyítéka annak, hogy mindennapi tevékenységek, rögtönzött beszélgetések alkalmával miként bukkannak föl adatok az angol-amerikai kereskedelemről, sőt Coloni, Halmágyi idejében a göttingai egyetem franciaprofesszora, az amerikai dohány kapcsán a magyar dohány lehetőségeit mérlegeli. Máskor Segner a még virágzó rabszolgakereskedelemtől rajzol visszataszító képet, s ezt Halmágyi gondosan lejegyzí. Ismeri Anglia és az amerikai gyarmatok fokozódó ellentéteit is: „Az angulus pedig nem tudja, mit csinál, mivel az amerikai provinciái opponálták magokat, hogy több angulus hajót és kereskedést nem admittálnak; periculosum őket erővel ad obsequium cognálni, impune hadni sem tanácsos, mivel annál nagyobb impertinenciára vetemednek és jugumokat excutiálják.” *Halmágyi István Naplói* (1752—53, 1762—69) és *Irtai* (1769—85), közli Szádeczky Lajos, MHHS 38. köt., Bp. 1906. 350., 362., 558., 561.

²⁵Turóczi-Trostler József: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. In: Magyar irodalom-világirodalom. Tanulmányok, Bp. 1961. I. 362. Lásd még: *Bán Imre*: Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség, Századok, 1976. 6.

kibontakozását nem csonkának, hanem fázisban eltolódottnak és időben összetörlődőbbnek látja.²⁶

Az új-angliai társadalmi fejlődés és szellemi vetülete, valamint az európai felvilágosodás kapcsolata sajátosan összetett, s aligha jellemezhető két nagyjából párhuzamos jelenségkör nagyfokú egyezéseként vagy a rész és egész viszonyaként. A legnyilvánvalóbb különbség az ó és az új kontinens között az, hogy az Újvilágban már az amerikai függetlenségi háborút megelőzően létrejöttek, az európai felvilágosodás kibontakozásával egyidőben léteztek azok a gazdasági és társadalmi viszonyok, melyeket a gondolkodók — s nem is mindig egyértelmű módon — célként tűztek az európai népek elé. Így válik Amerika már a felvilágosodás korai időszakában — a franciák számára például a 17. század második felétől — mintegy kísérleti tereppé vagy utópiák színterévé.

Hogy Fénelon vagy éppen Lahontan, a *Nouveaux voyages en Amérique septentrionale* (1703) szerzőjének hatása hogyan épül be — beépül-e — a későbarokk magyar művelődésbe, s hazai szálakon, eredetiben vagy külföldi közvetítőkön keresztül jut el például a testőrfrókig, terjedelmi és műfaji korlátok miatt nem részletezhetjük. S bár vitathatalan, hogy a felvilágosodás hazai kibontakozásával párhuzamosan az Amerikával kapcsolatos újabb értesülések első hulláma — mint látni fogjuk — főként a német nyelv és német publicisztika közvetítésével érkezik, egy részletesebb feldolgozásban nem volna helyes mellőzni az Amerika-élmény francia közvetítő csatornáit sem. Erre figyelmeztet a francia könyveknek a bécsi szellemtől is táplált nagy keletje Magyarországon a 18. század derekától, s a franciák 18. századi angломániája. (Az „anglomanie” szó 1757-ben már szótárban is előfordul.²⁷) A 18. század egyik legjellegzetesebb főúri könyvgyűjteményének francia könyvei között például kb. 250 angolból franciára fordított művet, köztük útleírásokat, továbbá angol mintájú *Spectateur*-öket találunk.²⁸ A francia szellem beáramlása egyszersmind az angolszász világ — s annak részeként — az amerikai kolóniák látókörbe kerülését is jelenthette, mégpedig új összefüggésben.

Az eszmei találkozások közvetítő csatornáinak kutatása közben persze nem szabad szem elől téveszteni, hogy az érdeklődést idegen példák és korszerű eszmék iránt belső, sajátos magyar problémák keltik föl. Nem véletlen, hogy a francia felvilágosodás legnagyobbjaitól a vallási tolerancia hirdetése jut el elsőként Magyarországra — protestáns nemesekhez²⁹ —, s hasonlóképpen a magyar államiság csonkasága, valamint az ezzel oly sokszor kapcsolatba hozott értékesítési nehézségek irányítják a mohó figyelmet az amerikai függetlenségi harcra és a világpiac várható átrendeződésére, előbb, mintsem a változások társadalmi-politikai jelentőségét széles körben megértenék.

A felvilágosodás eszmeáramlatának viszonylag korai jelentkezését nyugtázhatjuk Franklin természettudományos felismeréseinek gyors hazai elfogadásában. Franklin, a természettudós portréja hamarosan kiegészül majd a moralista és az államférfi vonásaival. Franklin nemcsak a legismertebb és legnépszerűbb amerikai hazánkban, hanem az első is, akit ismertek, az elektromosság vizsgálataiban elért eredményei révén.³⁰

²⁶Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Akadémiai, 1980.

²⁷Országh László: „Anglomania” in Hungary, 1780—1900. *The New Hungarian Quarterly*, 1981. 82.

²⁸Eckhardt Sándor: Az aradi közművelődési palota francia könyvei. Arad, 1917.

²⁹Lásd a 22. jegyzetet

³⁰A tárgykört legrészletesebben összefoglalta: Halácsy Katalin: Franklin Benjamin személyének és műveinek magyarországi visszhangja. Bölcsészdoktori disszertáció, Bp.; *uő*: Benjamin Franklin's image in

Franklin 1747 és 1753 között foglalkozott behatóan az elektromossággal. Kísérleteinek eredményét Londonban adták ki 1751 és 1754 között. A Rómában tanuló Horányi Elek (1736—1809) piarista tanár 1756-ban megvédett fizikai tárgyú disszertációjának kiadott tézisei már felhasználták Franklin eredményeit.³¹ Horányi 1758-tól a piarista rend iskoláiban itthon is Franklin elektromosságtanát taníttotta. Tankönyve 1768-ban Nagyszombaton jelent meg.³² Franklin elektromosságtanát tehát a torinói Giovanni Battista Beccaria közvetítésével elsőként Itáliában tanult piaristák hozták haza, amint azt a szintén Itáliában, Pisában tanult Schaffrath Lipót (1734—1808), később a pesti piarista gimnázium igazgatója értekezése is bizonyítja. Schaffrath, Beccaria nagy tisztelője, Franklin elvei alapján vizsgálta meg a budai karmelita kolostort ért villámcsapást.³³

Az első magyar nyelvű fizikák Franklin nevének említésével jelentek meg.³⁴ Makó Pál fizikai tárgyú dolgozatában,³⁵ az Előtudósításban azok a világnézeti konklúziók is olvashatók, amelyeket a következő két évtizedben lapokban, tankönyvekben és az ifjúsági irodalomban majd számtalanszor újra leírnak: „Franklin Benjamin, kinek tulajdona a találmánynak dicsősége, nem elégedett meg azzal, hogy csak szemlélje és csodálja ezeket a látottakat... minekutána megfejtette Franklin a mennykőnek az eredetét, módokról is kezdett gondolkodni, hogy azt eltávoztassa... Ez a dolog számos ellenzőket támasztott ellene, kik az ő bátorságát veszedelmes, gonosz vakmerőségnek nézték, mivel el vóttak hitelve a mennykővet úgy tekinteni, mint valamely eszközt a büntető Istennek.” Sándor István egy jó évtizeddel később, a Sokféleiben már anekdotaként beszéli el, hogy a némely országban „eretneki rúdnak” nevezett villámhárító „bölc csinálóját szidták, káromolták”, mondván, hogy „ez valóban a Mennykő Urának való határ-tevés”, Istennek nem tetszhet, különben a villámot minek teremtette volna.³⁶ A villámhárító elnevezést Rát Mátyás, a Magyar Hírmondó szerkesztője terjesztette el.³⁷

A függetlenségi harc éveiben, párizsi követségének idején Franklin Európa-szerte a születőben lévő Egyesült Államok jelképévé vált. Személye egyike azoknak a csomópontoknak, melyekhez a hazai érdeklődés ugrásszerűen megsokasodó számai is elvezetnek. Franklint kereste meg Bordeaux-ból 1777. január 13-án kelt levelével Kovács Mihály, ekkor császári-királyi szolgálaton kívüli huszárőrmagy.³⁸ Magyarországról 1776 őszén engedély nélkül távozott, és — Itálián keresztül — azzal a nyilvánvalóan előre elhatározott céllal utazott Franciaországba, hogy az „áldást hozó Gyűlés”, azaz az

Hungary, *The New Hungarian Quarterly* 1976. 64.

³¹Ex physica selectas propositiones publice disputandas exhibet facta omnibus argumentandi potestate. Accedit tractatio artificiali electricismo ex Beniamini Franklini theoria quam expolivit, confirmavit auxilique Joan. B. Beccaria, Roma, 1756.

³²Selecta Universae Philosophiae capita cum demonstrationibus, et adiecta de artificiali electricismo Beniamini Franklini Theoria, quam precipuis Physicae phaenomenis explicandis adcommodatam reddidit Joannes Bapt. Beccaria. Tymaviae 1768.

³³De electricitate coelesti, 1778.

³⁴Molnár K. János: A fizikának eleji... 1777.

³⁵Makó Pál: A Mennykőnek mivoltáról s eltávoztatásáról való Böltselkedés. Magy. Révai Miklós. Pozsony-Kassa, 1781.

³⁶Sándor István: Sokféle, 1793—1806. VI. 13—14.

³⁷Magyar Hírmondó, 1781. 79., 629.

³⁸Kovács Mihály újralfelfedezése Pivány Jenő érdeme: Magyarok az amerikai forradalomban, New York 1924. Klny. az Amerikai Magyar Népszava 1925. évi naptárából.

amerikai kongresszus számára szolgálatait felajánlja. Mint az ma már általánosan ismert, Kováts Mihály, aki volt francia huszár, porosz szabadsapat vezér, lengyel konspiráns, mint az amerikai kolóniák felkelő hadseregének ezredese, a Pulaski légió lovasságának parancsnoka, 1779. május 11-én Charleston előtt hősi halált halt.³⁹

A református vallású Kováts jelen tudásunk szerint 1724. augusztusában született Karcagújszálláson (ma Karcag), valószínűleg szabad kun családban. Mint ismeretes, a középkorban kiváltságokat élvező Kis- és Nagykunságot, valamint a Jászságot a bécsi udvar 1702-ben elzálogosította a Német Lovagrendnek. Karcag lakói a Habsburg-zsoldban pusztító rákok elől 1704-ben Rákóczi védőszármáyai alá menekültek. Lakóhelyükre csak a szatmári béke után térhettek vissza.⁴⁰ A következő évtizedeket az elveszett privilégiumok visszaszerzéséért folytatott harc töltötte ki. Kováts Mihály gyermekéveit ebben a légkörben élte meg. Kuruc reminiscenciái — ha egyáltalán kihunytak — 1741-ben, a francia szolgálatban harcoló Bercsényi-huszárokkal történt — fegyveres — találkozást követően feléledhettek. Lengyel kapcsolatai, melyek csaknem két évtizeden át, haláláig fennmaradtak, elmélyítették antiabszolutizmusát és ellenszenvét a felségjogok köntösébe öltöztetett idegen hódítás vagy elnyomás minden megnyilvánulásával szemben.

Franklinhoz írott, idézett levele férfiasan tartózkodó, s csak olyan közléseket tartalmaz, amelyek a címzett számára is jelentéssel bírnak. Mégis kiolvashatni belőle Kováts klasszikus mintákon értelmezett eszményeit. („Az aranszabadságnak nem sárarany az ára. A szabadságért harcbaszállók régente a haza atyáira hallgattak.”) Az „áldásthozó Gyűlés”, nem kétséges, a rendi képviseleti intézmények képét ölti. Szabadságáért, és „József (II. József) kárára” kész egész magát feláldozni. Figyelemre méltó azonban, hogy noha más helyzetben másképp járt el, e levelében nem igyekszik magát előkelő származásának feltüntetni, hanem „selfmademan” voltát hangsúlyozza: „...a legalsó rendfokozatból a főstrázsamesteri rangig emelkedtem föl (a porosz hadseregben); de nem véletlenül, hanem inkább katonai erényeim alapján... a szolgálati fegyelem igen szoros betartása révén...”⁴¹

Kováts Mihály mellett más magyar vagy magyar származású katonák is részt vettek az amerikai függetlenségi háborúban, de mert döntésük nem hazai közegben született, és mert szerepvállalásuk a kortárs Magyarországon visszhang nélkül maradt, személyükkel e helyen nem foglalkozunk.⁴²

³⁹Kováts Mihály pályafutásáról a leg részletesebb összefoglalás: *Póka-Pivny Aladár—Zachar József*: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse, Zrínyi, 1982. Újabban: *Zachar József*: Kováts Mihály porosz kapitány, amerikai ezredes-parancsnok. In: *Idegen hadakban*, Magvető, 1984. 327—365.

⁴⁰Vö.: *Kiss József*: A Jászkun kerület parasztsága a Német lovagrend földesúri hatósága idején, Akadémiai, 1979.

⁴¹Az eredeti az American Philosophical Library (Philadelphia) kézirattárában. A forrástörténeti áttekintést lásd: *Zachar József*: Kováts Mihály levele Benjamin Franklinnak 1777. január 13. *Hadtörténeti Közlemények* 1979. 2. sz. Pontos magyar fordítás még *Póka-Pivny-Zachar* i.m. 99—100. és *Zachar* i.m. 345—355.

⁴²Pollereczky János őrnagy, korábban Chamborant huszárezredbeli kapitány, a „Lauzun-légió” könnyűlovasságának parancsnoka, vö.: *Zachar József*: Pollereczky János őrnagy az amerikai függetlenségi háborúban, *Hadtörténelmi Közlemények* 1980. 2. sz.; Benyovszky Ferenc (B. Móric öccse) hadnagy, a Lauzun-légióból kiküldött huszároszttag élén, vö.: *Zachar József*: Az amerikai függetlenségi ünnepek magyar vonatkozásai, *Honismeret* 1982. 4. sz. Bár a francia segédhadakban harcolt tengerészek és katonák névjegyzékét

A függetlenségi harc idején, csaknem két évvel Kováts Mihály után immár egy magyarországi polgári értelmiségi, szakjában tudós férfiú keresett és talált személyes kapcsolatot Franklinhoz, aki 1778-tól hivatalosan is az Egyesült Államok követe Franciaországban. Zinner (a Magyar Hírmondóban Czinner⁴³) János, mint maga írja, a „budai császári és királyi akadémia elöljárója”⁴⁴, majd — 1780-tól — a kassai királyi akadémián a statisztika és az egyetemes történet tanára, előbb (1778. október 26-án kelt) levélben fordult Franklinhoz, s miután sikerült érintkezésbe lépnie vele, huzamosabb ideig Párizsban tartózkodott. A kapcsolat megteremtésében bizonyára segítségére voltak szabadkőműves-összeköttetései.⁴⁵

Zinner lépéseit nem pusztán Franklin személyének vonzereje inspirálta. Amikor William Lee, az Egyesült Államoknak a német birodalom területére küldött megbízottja 1778. május 24-én Bécsbe utazott, Zinner Budáról azonnal oda sietett, de Lee, akit az udvarnál nem fogadtak, időközben már eltávozott. Franklinnak Zinner azt írja: „...nem tudom elmondani Önnek, micsoda örömet érzek, amikor az önök haladásáról hallok vagy olvasok Amerikában. Hogy az igazat megvalljam, én Önökre és az Önök köztársaságának minden vezetőjére úgy tekintek, mint angyalokra, akiket az ég küldött, hogy az emberiséget vezessék és vigasztalják.” A levél többet tartalmaz, mint az udvariasság lelkesedésig fokozott megnyilvánulásait. Írja félmondatokkal jelzi valóban naprakész tájékozottságát az európai politikai viszonyokban, s ami Amerikának a Habsburg-birodalommal szemben követendő politikáját illeti, a segítséget is följajánlja. „Ha bármi módon segítségére lehetek, csak egy szavába kerül, és én leszek a legboldogabb. Vannak ismeretségeim Magyarországon, és van igen sok Bécsben” — olvassuk.

Zinner a levélben segítséget, további adatokat kér két készülő, amerikai tárgyú, latin nyelvű munkájához (*Notitia Historica de Colonia Foederatis in America; De Viris Illustribus Americae*). A függetlenségi harcról a levél megírásakor már kiterjedt ismeretek birtokában van. Washington mellett említi Hancock, Putnam, Gates, Charles Lee és Arnold nevét. Az összegyűjtött anyagot Franklintól kapott anyagokkal kiegészítve, a nagyobb publicitás kedvéért, a felvilágosodás szellemének is jobban megfelelő élő nyelven, németül jelentette meg 1782-ben, de a Habsburg-birodalom határain túl, Augsburgban, *Merkwürdige Briefe und Schriften...* címmel.⁴⁶ A munka mintegy 70 hosszabb-rövidebb

kiadták, adatok hiányában éppen a Lauzun-légió és az abban „sous la dénomination de volontaires étrangers de Lauzun” szolgáló huszárszázadon névsorát nem lehetett összállítani, noha a megnevezés hangsúlyozza az „idegen” szót. A „Tasci” (Tassi? Tassy?) nevet Pulaskinak Trentonból 1778. jan. 20-án Washingtonhoz frott levelében már Pivány észrevette és aláhúzta. *Vasváry Ödön* kéziratosszerkesztésében: de Bessenay, D'Almas (Almásy?), François Belay (Bélay Ferenc?). Somogyi Könyvtár Kézirattára, Szeged, Vasváry gyűjt., Kováts Mihály I. fasc. A „Belay” név Pollereczky 1825. július 12-én az amerikai Dresdénből keltezett folyamodványában is szerepel, kérelmek elkészítéséért pénzzel tartozott neki. Vö.: *Zachar József*: Pollereczky János... i.m. 309.

⁴³Magyar Hírmondó 1780. 80. (okt. 4.) 649. A híradás Zinner és mások egyetemi, ill. akadémiai tanári kinevezéséről szól. A névsorban Zinner mint *pap* szerepel. Ez az egyetlen ilyen értelmű egykori utalás.

⁴⁴Zinner levelét lásd: *Sparked, Jared: The Works of Benjamin Franklin*. Boston, 1836. VIII. 30—304.; ill. magyarul: *Gál István*: Zinner János kassai professzor, Benjamin Franklin barátja és amerikai függetlenségi dokumentumgyűjteménye 1782-ből. Irodalmi Szemle (Pozsony), 1970. 10. 938—942.

⁴⁵Vö.: *Gál István*: i.m. 940.

⁴⁶Merkwürdige Briefe und Schriften der berühmten Generale in Amerika, nebst derselben beygefügten Lebensbeschreibungen. Augsburg, 1782. Írásban elsőként - *Rácz-Rónay Károly* szóbeli közlése nyomán — *Pivány Jenő* említi Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok... c. munkájában.

forrásértékű okmányt, az ehhez fűzött szerzői magyarázatokat, valamint a legnevezetesebb szereplők életrajzeit tartalmazza.⁴⁷ A ritka kötet — hazánkban egyetlen, Széchényi Ferenc gróf tulajdonában volt példányról tudunk — az amerikai forradalom közép-európai, sőt európai visszhangjának egyik legelső és legszínvonalasabb dokumentuma.

A kiadó előszava — nyilván szintén Zinner tollából — hangsúlyozza, hogy a szerző szándéka „nem az volt, hogy ennek a háborúnak az összefüggő történetét megírja, hanem csak az, hogy összegyűjtse azt az anyagot, amely a jövő történetírójának nélkülözhetetlen.”⁴⁸ A könyvben — mondja — mindkét fél nyilvános iratait és levélváltásait közölte, hogy az olvasó az egymás ellen hangoztatott vádakról maga ítélhessen. A gyűjtemény azonban korántsem pártatlan. Hiába szerepel néhány angol tábornok az audiatur et altera pars elve érvényesítésének érdekében, leveleik csak alkalmat szolgáltatnak az amerikai álláspont hatásos kifejtésére, s mint katonák is elszürkülnek az amerikai függetlenségi harc „héroszai” mellett. A hős szót Zinner használja Franklinhoz frott, francia nyelvű, 1783. szeptember 23-án Bécsből keltezett levelében, ahol természetesen nem is titkolja, hogy célja „recommander la bravour et le courage des vos héros et dignité de vos Congrès”.⁴⁹

Nagyon jellemző például, hogyan hangolja a britek ellen a semleges olvasót a hadifoglyokkal való rossz bánásmód bemutatásával, miközben arra is módot talál, hogy az amerikaiak erkölcsi fölényét érzékeltesse. „Sorsom úgy hozta, hogy hadifogoly legyek, s méghozzá bilincsbe verve” — olvasható a legelső dokumentumban, Ethan Allennek, a függetlenségi harc legendás hősének, a „Green Mountain Boys” ezredesének tiltakozásában.⁵⁰ A magyarázó jegyzetben Zinner megerősíti, hogy az angolok az amerikai foglyokkal közönséges bűnözőkként bánnak, rangjukra való tekintet nélkül ütlegetik őket.⁵¹ Máshol arról értesült a kortárs olvasó, miként nézi el Burgoyne, hogy a szövetséges indiánok megskalpolták a fogoly amerikaiakat.⁵² Igaz, írja, a polgárháborúkat általában elkeseredett kegyetlenséggel vívják. Ebben a háborúban az angolok „úgy gondolták, hogy a fenyegetés és a pusztítás vezet a győzelemhez. Az amerikaiak nagyobb figyelemmel voltak az emberiség törvényeire”. Ezt a megállapítást egy amerikai fogságba esett hesseni tiszt levelével támasztja alá.⁵³

A változatos anyagba a kortörténetet tanult és tanító történész keze nyomán több olyan dokumentum is belekerül, amely a csataterék és a diplomácia eseményein túl az amerikai forradalom okait magyarázzák és eszméit terjesztik. Ilyen Samuel Adamsnak a II. kontinentális kongresszuson 1776. augusztus 1-én elmondott beszéde.⁵⁴ Ennél is figyelemreméltóbb, hogy terjedelmes részt közöl a Thomas Paine által frott Common Sense 1776. februári philadelphiai második kiadásából. A röpirat eredeti példányát

⁴⁷Hosszabb-rövidebb szöveggel vagy egyéb adattal szerepelnek az amerikai függetlenségi háború kiemelkedő résztvevői.

⁴⁸Merkwürdige Briefe... Vorbericht, lapsz. n., magyar fordításban *Gál István* i.m. 938.

⁴⁹Library of Congress, Franklin Papers, No. 2616. Vb.: *Halácsy Katalin*: Benjamin Franklin's image in Hungary, *The New Hungarian Quarterly* 1976. 64. sz. 122.

⁵⁰Merkwürdige Briefe... 1—2.

⁵¹Uo. 3.

⁵²Uo. 229.

⁵³Uo. 173—174. ill. 177—181.

⁵⁴Uo. 64—66.

használja. A német fordítás minden bizonnyal saját munkája, de nem tudja, ki a névtelenül megjelent írás szerzője, ezért, mint a jegyzetekben írja, anélkül, hogy meggyőződhetett volna a feltételezés helyességéről, szerzőként Samuel Adamst tünteti föl.⁵⁵ Egyébként az olvasóközönség számára az alkotó személye közömbös, mondja, „itt maga a tárgy a tanulság, nem az ember”.⁵⁶

Érdekes volna pontosan tudni, hogy milyen közvetítő csatornákon keresztül jutott egy magyarországi tudós író kezébe a Józan Ész angol nyelvű példánya az 1770-es évek végén. Nem lehet ugyan kizárni, hogy ez is Franklintól származott, ennek azonban ellentmond, hogy a szerző személyét nem tisztázták, s az is, hogy a kötet anyaga alapján úgy tűnik, Franklin a kongresszus által hivatalosan publikált anyagok gyűjteményét adta át Zinnernek. (Zinner csak egy ízben hivatkozik olyan műre — ez William Smith, később a britekhez csatlakozott jogász és történész *History of the Province of New York...* című könyvének német kiadása —, melyre nyilvánvalóan Franklintól függetlenül bukkant.⁵⁷) Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Thomas Paine, az angol-amerikai forradalmi demokrata gondolatrendszere, ha nevének említése nélkül és szemelvényesen is, legalább egy évtizeddel korábban jutott el magyarországi olvasókhoz, mint azt általában számon tartjuk.⁵⁸

Nincs terünk a 352 lapos mű anyagának — sok tanulságot nyújtó — elemzésére. Amire eredményeinket röviden összefoglalva a választ megkíséreljük, a következő: Hogyan helyezhető el Zinner személye — és ha van, életműve — abban a magyarországi értelmiségi nemzedékben, melynek tagjai, függetlenül attól, hogy pályafutásuk egyik vagy másik szakaszában az abszolutizmus vagy az ellenzéki rendek oldalán állanak, többségükben a felvilágosodás eszmekörének hordozói? Feltárhatók-e Zinner alapos Amerika-ismeretének forrásai, s találkozása azokkal Magyarországon véletlenszerű-e, vagy ez nemzedéke más képviselői számára is adott?

Zinnerről a mai napig még lexikoncikk sem áll rendelkezésre. Gál István Zinnert népszerűsítő írásai⁵⁹ is csak annyi adatot tartalmaznak, amennyit Zinner maga közöl Franklinnal, illetve amennyit a *Merkwürdige Briefe und Schriften...* előszavában olvashatunk. Neve kézikönyvben⁶⁰ csupán Grossing nagy botrányt kavart *Ius publicum Hungariae...* illetve *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht...* című pamfletjével vitatkozó egyik röpirat (*Animadversiones...* illetve *Refutatio...*) feltételezett szerzőjeként szerepel.⁶¹ Kosáry bibliográfiájában közli még az *Empfindungen eines*

⁵⁵Uo. 314—324.

⁵⁶Uo. 324—325.

⁵⁷„Smiths Geschichte von New York”. Uo. 47.

⁵⁸Vö.: Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bp. 1924. 112—115.; Kovács József: Az író és a forradalmár Thomas Paine, Akadémiai, 1983. 7—8. Utóbbi utal a *Common Sense* 1777-es német kiadására. Ez, mint a francia kiadás is — elvben — kezébe kerülhetett utazgató vagy külföldön tanuló magyaroknak.

⁵⁹Lásd 44. j. valamint A Hungarian Contact of B. Franklin. *The New Hungarian Quarterly* 1974. 53. Újabb: Závodszy Géza: Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője. *Magyar Könyvszemle*, 1987. 1. sz.

⁶⁰Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. 1954. 292.; ill. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon i.m. 596.

⁶¹*Animadversiones in Ius Publicum Hungariae a Franc. Rud. Grossing editum*, 1786. 414.; ill. *Refutatio juris publici Hungariae a Franc. Rud. Grossing editi, conspectum iurium ac consuetudinum regni*

Schlaners... című röpirat adatait is, de az író, „Johann Zinner” és a Grossing ellen megjelentetett röpirat szerzőjének azonosságára nem utal.⁶²

Elég valószínű, hogy Zinnert is azok között az új, Bécsben végzett tanárok között kell keresnünk, akiket a Norma Studiorum közreadása után neveztek ki. Amennyiben valóban Bécsben végezte az egyetemet, a fölvilágosult abszolutizmus jeles ideológusainak tanítványa volt. Martininél természetjogot, Sonnenfelsnél közgazdaságtant, kereskedelem- és pénzügytant hallgathatott. A fölvilágosult abszolutizmus híve lett, s úgy tűnik, élvezte is az uralkodó bizalmát. Már Kassán megjelent, általunk ismert első műve, Sonnenfels Mária Terézia halála után mondott német nyelvű gyászbeszédének latin nyelvű fordítása.⁶³

Zinner származásához egy már hivatkozott, eddig figyelemre nem méltatott röpirat, az *Empfindungen eines Schlaners über die abgeschafte Leibeigenschaft* (Bécs, 1782) elemzése adja meg a kulcsot. A „Schlaner” szó Slany-ra (németül Schlan), egy nagy múltú csehországi városra utal. Slany polgárai kiváltságait a fehérhegyi csatát követően — 1623-ban — elvesztették, és Leibeigene-k lettek. Zinner a csehországi örökös jobbágyság történetéről és az eltörlésén érzett örömről következetesen többes szám első személyben ír — *liebe Landsleute (...) das ewig Stillschweigen, welches uns, und unseren Vorfahren die traurige Nothwendigkeiten auserlegt hat (...) stb.* — ami több stiláris fordulatnál. Zinner minden valószínűség szerint csehországi — talán slany-i — születésű, jobbágy származású, katolikus vallású és német anyanyelvű.

Érdekes, hogy Zinner egyszerre tör lándzsát az erős világi hatalom és a népfeliség részleges érvényesüléseként értelmezett rendi fejlődés mellett mind az idézett *Empfindungen*-ben, mind egy másik röpiratban, melyben II. József egyházpolitikai reformjaihoz, valamint konfliktusához VI. Piusszal Wittelsbach IV. Lajos apológiájának megírásával alkot történelmi háttérrel.⁶⁴ Akár ő írta a Grossing pamfletjére adott bírálatot, akár nem, a kassai professzor ismereteink alapján tipikus képviselője azoknak a jozefinistáknak, akik a „harmadik rendből” jöttek, de a reformot kezdettől szélesebben értelmezték az alávétettség egyenlőségénél. Föltehetően a plebejus Zinner is csalódott a szelfd despotizmusnak bizonyult józsefi törekvésekben, és idegen származása ellenére a magyar rendi mozgalomhoz csatlakozott, mert úgy ítélte meg, hogy a fölvilágosult rendiség inkább szolgálja a polgári alkotmányosság ügyét, mint a „despotisme éclairé”.⁶⁵

Hungariae genuine perhibens. Pestini-Budae-Cassoviae, 1790. A kiadó a szintén szabadkőműves — és mellelleg besúgó — Strohmayer. Az *Animadversiones...* szerzőjeként Zinnert Schwartner nevezi meg (...der verstorbene Prof. Joh. Zinner in Caschau soll es gewesen seyn), Statistik des Königreichs Ungern, Ofen Zweyter u. Drittel Theil, 1811. 15. Zinner tehát 1811-ben már nem élt, s kassai királyi akadémiai tanári állását nagy valószínűséggel haláláig megtartotta.

⁶²Kosáry: Bevezetés... 290.

⁶³*Sonnenfels Joseph de: Praelectio, quam... post mortem Mariae Theresiae primam habuit. (Erste Vorlesung nach Marien Theresiens Tod) In latinum versa...* a Joanne Zinner, Cassoviae 1781.

⁶⁴Apologie Ludwigs des IV. Wien, 1784. 38.

⁶⁵Itt nem részletezhető alaki és tartalmi elemzés után arra a következtetésre jutottunk, hogy Zinner szerzősége legalábbis valószínűsíthető a névtelenül megjelent, korábban *Barits Adalbert*nek, majd *Török Lajos* grófnak tulajdonított *Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae* (1790) c. röpirat esetében, amely az angol alkotmányos monarchia kialakulásának történetét és működésének elveit foglalja össze.

Kosáry Bessenyei pályakezdésével kapcsolatban megjegyzi, Bécs szerepe olyan műhelyként fontos, amelyben találkozni és ismerkedni lehet az újjal.⁶⁶ Válaszoljunk most kérdésünk második felére: a föltételezésünk szerint Bécsben tanult és sok bécsi kapcsolattal rendelkező Zinner birtokába juthatott-e itt azoknak az ismereteknek, amelyeknek aztán Magyarországon egyik tovább sugárzójává vált, hiszen az angolszász világ kultúrájának legjelentősebb német műhelye ekkor mégiscsak Göttinga.⁶⁷ Úgy hisszük, hogy Friedrich Wilhelm Taube (1728—1778), a Magyarországon ilyen minőségben teljesen ismeretlen úttörő jelentőségű anglicista és amerikanista személyében találtunk egy jellemző láncszemet, amely Göttingát és Bécsset, valamint hazánkat összeköti.⁶⁸

Taubénak a hazai irodalomban egyetlen magyar vonatkozású könyvészeti adattól eltekintve nincsen nyoma.⁶⁹ Az angol és az amerikai felvilágosodás markáns népszerűsítője Londonban született, neves természettudós apja itt Caroline királyné háziorvosaként működött.⁷⁰ Tanulmányait Göttingában végezte. Tizenkilenc éves korában jelentette meg első munkáját, melynek alaptétele az, hogy a kanonizált római és német jog állításai ellentmondanak a természetjognak és a népjognak.⁷¹ A német birodalom viszonyai között a korát messze meghaladó írás visszhangja annyira ellenséges volt, hogy szerzője csaknem két évtizedre lemondott nézeteinek közreadásáról. Sikeres ügyvédi pályájának csúcán, 1756-ban Bécsbe költözött, ahol a Geheimer Rath titkára és az ezredtulajdonos Ludwig von Moltke házi ügyvédje lett. A hétéves háborúban a hadszerve-

⁶⁶Kosáry i.m. 302.

⁶⁷Zinner természetesen jól ismeri *Raynal* *Histoirei philosophique et politique des établissements et du commerce des européens dans les deux Indes* (1770) c. híres művét. A *Merkwürdige Briefe* utolsó előtti irata az amerikai kongresszus Raynalhoz intézett, 1780. júl. 11-én kelt tisztelegő levele (342—344.) A magyarázó jegyzet szól a könyv franciaországi beültetéséről és elégetéséről, s hogy mint üldözi azt az inkvizíció a spanyol gyarmatokon. Raynal e munkája — mint ismeretes — a britek gyarmatosításával Amerikában perifériusan, és csak a Karib-tenger térségében foglalkozik. A *Révolution de l'Amérique-ről* (1781., London) Zinner a kézirat lezárásakor még nem tud. Az amerikai kolóniák történetének rendszeres földolgozására tehát nem Raynaltól kapott ötletet, még kevésbé anyagot. (Lásd a híradást a *Notitia Historica de Colonis Foederatis in America*, utóbb *Notitia Historica Coloniarum Americae ab eorum origine usque ad nostra tempora* c. kézitről Zinner Franklinhoz intézett leveleiben!)

⁶⁸Bécs közvetítő szerepének említésekor nem az uralkodó vagy a főkormányzások állásfoglalására gondolunk, azok ugyanis nem voltak kedvezőek. Mind Mária Terézia, mind Kaunitz támogatta III. György törekvéseit „az engedelmisség és a nyugalom” helyreállítására. A kolóniák fölkelését II. József is mint „a legfelső hatalom jogainak megsértését” kárhóztatta. Vö.: *Schlitter, Hanns*: *Die Beziehungen Österreichs zu den Vereinigten Staaten 1778—1787*, Innsbruck, 1885. 3. A *Wienerisches Diarium* csak nagy késéssel közölte a Függetlenségi Nyilatkozat német fordítását, Mária Terézia pedig erősen sérelmezte ugyane lap egy cikkét, mely a fölkelést a monarchia és a népszuverenitás elvének összecsapásaként értelmezte, annak ellenére, hogy az utóbbi helytelenségét szerkesztőségi cikk bizonygatta. Vö.: *Benna, Anna*: *Contemporary Austrian Views of American Independence: A Documentary on the Occasion of the Bicentennial*, Vienna, 1976. 33. és 36. ill. *Fichtner, Paula S.*: *Viennese Perspectives on the American War of Independence*. In: *Király, Béla K.* — *Barany, George*: *East Central European Perception of Early America*. Brooklyn College Studies on Society in Change 5, 1977. 20. (A mi megközelítésünk számára persze az a sokat mondó, hogy a jelzett szövegek egyáltalán megjelentek, és visszhangjuk — egyelőre német nyelven — magyarországi sajtótermékekben (Pressburger Zeitung) is megszólalt.

⁶⁹Kosáry: Bevezetés II. 151.; ill. uő.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, i.m. 585.

⁷⁰Taube életrajzát és műveinek teljes listáját lásd: *Büsching, Anton Friedrich*: *Beyträge zu der Lebensgeschichte denkwürdiger Personen, insordenheit gelehrter Männer*. Halle, 1786. IV. köt. 219—304.; főként ennek alapján röviden: *Wurzbach, Constant*: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreichs* 43. Wien, 1881. 120—123.

⁷¹*De differentiis juris civilis a jure naturae*, 1747.

zés feladataival ismerkedett, még könnyebb sebet is kapott. 1763-ban Seilern gróf angliai követ kíséretében, mint angol szakértőt Londonba küldték, s visszahívásáig, 1766-ig ott élt. E néhány év alatt Anglia ipari, kereskedelmi és pénzügyi viszonyainak kiváló szakértőjévé vált. Londonban, angol nyelven jelent meg első amerikai tárgyú műve, mely a gyarmatosok és az anyaország ellentéteinek okait az amerikai állásponthoz közel álló módon írja le.⁷²

Miután visszatért Bécsbe, Hofsecretär lett az akkori kereskedelmi tanácsosnál (Commerzrath). Itt egymás után több terjedelmes monográfiát adott közre az angol kereskedelem, kézműipar, hajózás és gyarmatok történetéről. A Historische und politische Abschilderung der engländische... Schiffahrt und Colonien... második, átdolgozott kiadásában a bővítést és átdolgozást éppen azzal a hatalmas változással magyarázza, amit az amerikai függetlenségi háború a világkereskedelemben és hajózásban hozott.⁷³ Ezt a munkát Magyarországon is forgatták, megvolt Széchényi Ferenc könyvtárában is. Figyelemre méltó, hogy Taube következetesen a „vereinigte Staaten von Nordamerika”, illetve a „freyen Staaten von Amerika” kifejezéseket alkalmazza. A Magyarországon a hetvenes évek végétől használt és szívósan továbbélő „amerikai szabad státusok” kifejezés ez utóbbi tükörfordításának tűnik.⁷⁴

A szerző előadását az jellemzi, hogy Amerika iránti érdeklődése és rokonszenve tökéletesen megfér az Anglia iránti őszinte csodálattal: „Engländische Freyheit! Das süsse Wort, welches an allen Ecken der Welt erschallet... Freyheit ist die Seele des Handels.” (A kiemelés az eredetiben.) Az egyetlen negatívum a „heilloser Krieg”, melyet a 13 észak-amerikai egyesült állam ellen vív. A felvilágosodás magyar hívei teljesen hasonlóan gondolkodnak.

Taube kedves tartózkodási helye voltaképpen nem is Bécs, hanem az akkor még a Habsburg-birodalomhoz tartozó Brüsszel. 1776-ban, mikor átmenetileg alkalmazás nélkül maradt, ezt választotta lakóhelyül. Innen könnyebben tartotta a kapcsolatot angliai és amerikai rokonságával. (Unokaöccse, aki Philadelphiában telepedett le, „Dove”-ra angolosított néven a fölkelő sereg őrnagyaként szolgált.) Rokonai és barátai már 1774-től rendszeresen tájékoztatták az amerikai függetlenségi törekvésekről. Iratanyaggal is ellátták.⁷⁵ Ismeretei tehát első kézből származtak, és sokkal többet közölt azokból szóban, mint amennyit munkái tartalmaznak. Taube Bécsben a szabadkőművesség egyik meghonosítója és vezéralakja. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy egyike azoknak, akiktől elindul a bécsi és a magyar páholyok (nálunk forrásszerűen csak a kilencvenes évek elejétől kimutatható) szinte kötelező, bár meglehet, többeknél formális Amerika-kultusza.

Taube hivatkozott magyar vonatkozású műve vezet el a szerző hazánkkal létesített személyes kapcsolatához. 1776 végén előbb Szlavóniába, onnan Erdélybe, majd a katonai határőrvidékre utazott közigazgatási, gazdasági és jogi szakértőként. Mint II.

⁷²Thoughts on the present state of our colonies in North-America, on their behaviour to the Mother Country and on the true interest of the colonies, London, 1776.

⁷³Historische und politische Abschilderung der Engländischen Manufacturen, Handlung, Schiffahrt und Colonien... verbesserte Auflage, Wien. I. Theil 1777.; II. Theil 1778.

⁷⁴A kérdéshez lásd: *Országgh László*: Egy országnév geneziséről. Magyar Nyelv 1974. 3. 285—297.; ill. *uő.*: The Difficult Birth of „U.S.A.” in Hungarian, The New Hungarian Quarterly 1976. 62.

⁷⁵Büsching i.m. 253—254.

József képviselője részt vett a görögkeleti püspökök Karlócára összehívott zsinatán, majd kivizsgálta Nagyszeben és Brassó határviszályát. (Talán erdélyi utazásával függ össze a nagyszebeni páholy egyidejű virágzása és a brassói „Három oszlophoz” címzett páholy tevékenységének följújtása.⁷⁶)

A Szerémségben és Szlavóniában gyűjtött anyagot földolgozó országleíró munkáját Lipcsében jelentette meg három kötetben (1777—1778).⁷⁷ Az egybekötve terjesztett kiadványt Bécsben eltiltották. Mint levelezéséből kiderül, a cenzori döntésre Taube számított: jó előre hangsúlyozza, hogy csak a tiszta igazságot írta.⁷⁸

A német olvasók tájékoztatására szánt írás félreérthetetlenül magán viseli a magyar informátorok szellemi jegyeit. A magyar múlt ábrázolása a barokk hazafiságban fogant képet reprodukálja, de túlmegy a Habsburg-dinasztia iránti lojalitás megengedte határokon.⁷⁹ A három „illir” tartomány hú maradt a magyar királysághoz — írja —, mert a lakosok Szent László király óta részesülnek a magyar „polgárjog”-ban, és mindazon szabadságokban, amelyeket a magyar rendek bírnak. Tud persze a fölszín alatt már tapintható magyar-horvát ellentétekről, s Szlavónia gazdasági és kulturális elmaradottságát, gyér népességét a hatalmas latifundiumoknak tudja be,⁸⁰ mégis érzékelhető, hogy a nemesi megyék, szabad városok önkormányzatát előnyösebbnek tartja a határőrvidék katonai igazgatásánál, ahol semmilyen „polgárjog” sem érvényesülhet.⁸¹

Az amerikanista Taube föltételezett kapcsolata a magyarországi rendiség felvilágosodás felé tájékozódó szárnyával csakúgy, mint magyarországi értelmiségiekkel⁸² összhangban vannak azzal a szoros barátsággal, amely Anton Friedrich Büschinghez, a hamburgi Magazin für die neue Historie und Geographie szerkesztőjéhez, hazánk jó ismerőjéhez és népszerűsítőjéhez fűzte. De kapcsolatban állt Friedrich Nicolaijal, a berlini Allgemeine Deutsche Bibliothek szerkesztőjével is, akinek Magyarországról, a magyar rendekről rajzolt kedvező képe a porosz hatalmi aspirációkba is beillett. Itt jegyezzük meg, hogy mindkét említett folyóirat, s különösen Büschingé folyamatosan közölt cikkeket

⁷⁶Vö.: Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon, Bp. 1900. 53—73.

⁷⁷Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und Herzogthums Syrmien... Kéziratban maradt az előbbi kiegészítő, címében is kritikus Critische Nachricht von unterschiedlichen neuen Entdeckungen, welche 1776 und 1777 in Slavonien, Syrmien und in den angrenzenden Ländern gemacht... Elkészültéről maga Taube tudósít a Historische und geographische Beschreibung... előszavában. Skard úgy tudja, hogy II. József Taubénak több amerikai tárgyú munkáját elkoboztatta (i.m. 404.), ennek azonban Büschingnél nincsen nyoma.

⁷⁸Büsching i.m. IV. 282.

⁷⁹„Überdem breiteten die Nachfolger Ladislav des heiligen ihre Herrschaft auch gegen Morgen über das oestliche Illyrien bis ans schwarze Meer aus und machten sich nicht nur Bulgarien, sondern auch Servien, Bosnien, die Walachen und so gar die Moldau zinsbar.” Mátyás, akinek törökellenes harcát Frigyes hátráltatta, „fiel dem Kaiser Friedrich ins Land und eroberte 1485. Wien, ja! ganz Oesterreich.” Historische und geographische Beschreibung... II. könyv 53., 56.

⁸⁰I.m. I. könyv 54.

⁸¹Lásd erről Büschinghez frott levelét is, Büsching i.m. . 261. Büsching — nyilván Taube tájékoztatása alapján — később hozzáfűzi, hogy a Bánátot és Temesvárt „provincia regis armis recuperata” kezelték, Magyarországnak nem adták vissza, amivel a magyarok nem békéltek meg, a tartomány ugyanakkor eredeti, nagyon rossz állapotában maradt.

⁸²Taubénak ismernie kellett Barits Adalbert: Scriptorum ex regno Slavoniae a seculo IV. usque ad XVII. inclusive collectio ex praelectinibus Varasini (1774) című munkáját. Ha tehette, bizonyára személyesen is beszélt a szlavóniai viszonyok legjobb ismerőjével, aki varasdi, zágrábi, majd győri tanársága után 1777 novemberében már a budai egyetem tanára. Ekkor itt működik Zinner is.

az amerikai kolóniák fejlődéséről, a göttingai Schlözer angolok iránti elfogultsága nélkül. A közlemények hazai hatását a lapok magyarbarátsága csak fokozhatta.⁸³

Anélkül, hogy az amerikai függetlenségi háború folyamatosan elmélyülő hazai hatásának valamennyi külső forrását és a közvetítő csatornákat számba vehetnénk, a példa kedvéért említsünk még egy szálát, amely a Taube munkásságával jellemzett bécsi színteret a magyar szellemi élet azonosítható köréhez köti. A kilencvenes évek elejének egyik legjelentősebb magyar politikai gondolkodója — és mint látni fogjuk, az amerikai alkotmányosságnak is egyik legalaposabb ismerője —, Hajnóczy József 1776-ban hosszabb ideig Bécsben tartózkodott, barátságokat kötött, egy életre szólót például Conrad Dominic Bartschcsal, a Wiener Zeitung jól tájékozott és a magyar viszonyok iránt is érdeklődő szerkesztőjével. Tudjuk, hogy 1778-tól Hajnóczynak, mint Széchényi Ferenc ügyvédjének egyik feladata az akkor Horpácson elhelyezett könyvtár rendezése, a katalógus elkészítése volt.⁸⁴ A könyvtár gondozását megszakításokkal a könyvtárnak Nagycenkre költözése után is folytatta, sőt az új könyvek jelentős részét is ő választotta ki, és rendelte meg. Bartsch leveleiből kiderül, hogy Hajnóczy kérésére rendszeresen küldött könyvárjegyzékeket, s a kiválasztott könyveknek bekötetéséről és Magyarországra juttatásáról is gondoskodott. A könyveket nem postán, hanem kerülő úton küldte, Bécsben megforduló fuvarosokkal, parasztokkal, rákászokkal, olykor saját maga hozta. Mindez fényt derít arra, hogyan juthattak kifejezetten tiltott könyvek is a hazai magánkönyvtárakba.⁸⁵ Tény, hogy Taube Magyarországon ma igen ritka művei közül több, csakúgy mint Zinner Merkwürdige Briefe und Schriften... című művének egyetlen ismert példánya Széchényi Ferenc eredeti könyvgyűjteményéből valók. Ismervén Széchényi Ferenc és Hajnóczy József szabadkőműves elkötelezettségét,⁸⁶ egy pillantás a szabadkőművesség nevezetesebb magyarországi személyiségeinek — korántsem teljes — névsorára, kirajzolódik az a nyolcvanas évektől rohamosan bővülő kör, amelyben más korszerű eszmékkel együtt az amerikai forradalom ismeretanyaga — többek között Széchényi könyveiből — terjedt.

Göttingában, a Georgia Augustán, ahol a magyar felvilágosodás jeles munkásai közül többen is eszmélkedtek, mint említettük, a klíma nem kedvezett az Amerika iránti szimpátiák kibontakozásának. A magyar tanítványai körében is feltétlen tekintéllyel bíró August Ludwig Schlözer híres lapjában, a Staats-Anzeigenben csak elvétve írt az észak-amerikai gyarmatokról, és az amerikaiakat rebelliseknek nevezte. Mégis az ő újságkollé-

⁸³Többek között a Magazin für neue Historie und Geographie-ben jelent meg *Taube: Tableau historique et politique de commerce d'Angleterre tel qu'il fut en 1772* (VII. köt. 471 s. köv.); az ugyancsak Büsching szerkesztette berlini Wochentlichen Nachrichten von Landkarten und Büchern-ben: *Gedanken über die Vermehrung der Menschen in den amerikanischen Pflanzörtern der Engländer* (1774. 169. s. köv.). Taube közreműködött Büsching híres Erdbeschreibungjának csiszolásában (*Wurzbach* i.m. 43. 123.). Nicolainak a Magyarországgal foglalkozó kéziratok jegyzetei között Taubes *Nachricht von Pressburg Verschönerung*, Deutsches Museum 1776, vö.: *Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás*, Bp. 1941. 50.

⁸⁴Bónis György: Hajnóczy József, Bp. 1954. 15.

⁸⁵Kókay György: Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa. Magyar Könyvszemle, 1978. 1. 11—24. uő: Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolata C.D. Bartschcsal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével, Magyar Könyvszemle, 1976. 1—2. 76—93.

⁸⁶Hajnóczy 1780. jún. 7-i levelében kéri Széchényi Ferencet, hogy legyen ajánlója fölvetelésnek. 1782-ben már biztosan szabadkőműves. Bartschot viszont ő ajánlja, s föl is veszik 1783-ban „A megkoronázott remény” nevű bécsi páholyba.

giumain nevelkedett Rát Mátyás, a magyar nyelvű újságírás megteremtője, az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője, aki az addig csak a legműveltebbek szintjén, idegen nyelven beszűrődő Amerika-ismeretet a magyarul olvasók és a minden napi beszédtema szintjén elterjesztette.⁸⁷ Rátnak — aki 1779-ben tért haza Magyarországra —, az amerikai függetlenségi harcról tudósítván meg kellett küzdenie mestere hatásával. Joggal tekinti tehát a sajtótörténeti irodalom a Rát részéről az amerikai fölkelők iránt egyre fokozottabban megnyilvánuló rokonszenvet az önálló gondolkodás, a tudatosság jelének.⁸⁸ Rát nyilvánvalóan osztotta az ekkor már általánosan elterjedt nézetet, miszerint Anglia és az új-angliai kolóniák viszonya nagymértékben hasonlít a Habsburg uralkodó és a magyar királyság közötti kötelék jellegéhez. Ez a párhuzam azok számára is rokonszenvenessé tette az amerikaiak törekvéseit, akiket a felvilágosodás eszméi érintetlenül hagytak. Az analógiát egyébként sajátos módon igen korán a másik oldalon, az államtanács ülésén is megfogalmazták: „...Veszedelemes lesz a magyaroknak kultúrát adni... Ausztriára nézve egykor azt a szerepet játszhatnák, mint az amerikaiak az angolokra nézve”⁸⁹

Az eredeti tőkefelhalmozás útjára lépett Magyarország közismerten értékesítési gondokkal küszködő árutermelő birtokosai érzékenyen reagáltak a világkereskedelmi feltételek megváltozására. A Magyar Hírmondó 1780. november 17-én kelt „A magyar hírlelő levelek iránt való tudósítás”-ban a világ térségeiben zajló események megismerésének hasznosságát így bizonygatja: „Éjszaki Amerika... a nagy tengeren túl, és tőlünk egyenes arányzatban legalábbis ezer mérföldnyire vagy. Ki gondolná, hogy az ott való

⁸⁷ Méltatásakor hagyományosan Kazinczyt idézik: „Mik valának eddig összejövésink falukon, mint arról úzótt discussiók, hogy a sárga kopó-e jobb vagy az a fekete, s hanyadikunk tudá; az Atlanticus tenger keletre fekszik-e tőlünk vagy nyugatra? (Pályám emlékezete. Legutóbb: *Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Magyar Remekírók. Szépirodalmi*, 1979. I.köt. 252.) Ezúttal idézzük fel azt, hogy hallomás útján milyen színvonalú kép alakulhatott ki a magyar nyelvű újságírást megelőzően éppen az amerikai forradalomról, egy különben érdeklődő, sőt a maga módján tollforgató nemesemberben! Retegi György „A császár hiába keveredett hadakozásba, hogy részt szerezen magának Amerikából” címmel a következőket írta naplójába, 1778-ban: „...Most a generális confluxuson hallám, hogy az anglus birodalma alatt levő americanusok rebelláltak holmi kereskedésben rajtok tett injuriáltatások miá, melynek a francia volt incentora, s oly reménység alatt, hogy az angluson [erőt vehetnek], tehát azoknak országa, akik rebelláltak, övé leszen. Tartván pedig attól, hogy ha a pruss segítséget talál adni az anglusoknak, semmire sem megyen, arra veszi a mi császárunkat, hogy adjon dolgot a prussnak, nehogy segítséget adjon az anglusoknak, mert ha Americaban triumfál az angluson, felét amit nyer, a mi császárunknak adja...” (Retegi György: Emlékezetre méltó dolgok 1718—1874. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 389.) A Magyar Hírmondó olvasottságához lásd: *Goriupp Aliz: Az első magyar újság előfizetői. Magyar Bibliophil Szemle*, 1925. 98. *Dezsényi Béla: A magyar hírlapok példányszáma és közönsége 1805-ig. Magyar Könyvszemle*, 1941. 190—192. ill. A magyar sajtó története I. köt. (szerk. *Kókay György*), Akadémiai, 1979. 74—75.

⁸⁸ *Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai*, 1983. 42. ill. A magyar sajtó története i.m. 76.

⁸⁹ Ld. Magyarország története II. Szerk. *H. Balázs Éva, Makkai László*. Tankönyvkiadó, 1972. 538. A forrásadatok nem támasztják alá kellőképpen azt a föltételezést, mi szerint a (többek között magyar) kortársak akkor már úgy látták volna az amerikai forradalmat, ahogyan azt *Kohn, Hans* jellemzi: „A tizenhárom gyarmat Nagy-Britannia ellen viselt háborúja nem őslakosok harca idegen uralkodók ellen, hanem polgárháború a brit alkotmányosság értelmezése, aláátmasztása és kiterjesztése érdekében.” (American Nationalism, Collier, 1961. 19—22. id. és magy.: *Barany, George: The Appeal and the Echo. In: East Central European Perception of Early America* i.m. 109—110. A konzervatív (pontosabban: nemesi ellenzéki) elfogadást, legalábbis hazánkban éppen az amerikai forradalom függetlenségi harc jellegének egyoldalú kiemelése könnyítette meg.

zenebona hazánknak hasznára lehetne? De tudják azt a gazda emberek, hajósok és kereskedők, hogy egynehány esztendőktől fogva a hazában a dohánynak sokkal nagyobb ára és keleti vagyon, hogy sem volt ennek előtte... Azon éjszaki Amerikának egy tartománya, mely Virginiának nevezetik, míg a pusztító háborútól meg nem zajosodott, igen sok s jóféle dohányt termesztett és küldött Európába, melyet most nem mívelhetvén, a magyaroknak kényteleníttetik hajdani nyereségének egy részét engedni.” Hasonló a helyzet a nádmézzel, a fiumei „cukorkészítő műhely” árait már is megemelte.⁹⁰ Nőtt a kereslet a sózott marhahús iránt is. Bár ezeknek az áruknak a forgalma éppen az amerikai szállítások kiesésének következtében nőtt, a Magyar Hírmondó mégis úgy véli, hogy Európának nagyobb részére kíváncsias dolog volna, ha „az Éjszaki Amerika Britanniának birodalma alól felszabadulván, mindenfelé szabadon kereskedhetnék”, kivéve Magyarországot, mert ugyanazon dolgokban bővelkedik, amelyeket az amerikaiak Európába hozni szeretnének.⁹¹

Ezek után nem meglepő, hogy az első magyar újság következetesen beszámol minden jelentősebb tengerentúli hajóútról, melyet a Habsburg-monarchia kikötőiből induló „osztrák” hajók teljesítenek. A nevezetes hajóskapitányok egyike éppen magyarországi, a soproni születésű Pauer József, aki Mária Teréziától magyar nemességet kapott.⁹² Pauer 1780-ban a Kaunitz nevű hajóval Távol-Keletre, s mint a Magyar Hírmondóban olvashatjuk, 1782-ben, a Cobenzl kapitányaként, már II. József megbízásából, Észak-Amerika partjaihoz hajózott.⁹³ Úticélja között szerepelt többek között az északnyugati átjáró föl kutatása. Egyidejűleg Kaunitzról is megtudjuk, hogy Marselile-ből hat hét alatt szerencsésen Amerikába érkezett, és minden portékáját rövid idő alatt nagy nyereséggel eladta.⁹⁴ Különösen vonzó lehetett egy Kappel nevű brüsszeli kereskedő példája, aki egyetlen hajóúttal 80 000 Ft-ot forgalmazott, s ennek 7/8-a nyereség volt. A lap, mint beköszöntőjében, ezúttal ismét leszögezi „ez egy példából is világosan kitetszik, hogy országos kereskedésnek felállítatására szükséges tudni, mivel bővölködnek, s mi nélkül szűkölködnek más messze országok”⁹⁵

⁹⁰Magyar Hírmondó, 1780. 4.sz. (máj.17.) 318.

⁹¹Uo., 1780. 5.sz. (jan.15) 34.

⁹²Márki Sándor i.m. 62—63.

⁹³Magyar Hírmondó, 1782. 56. sz. (júl. 20.) 447.

⁹⁴Uo., 86. sz. (nov.6.) 682.

⁹⁵Uo. 1782. 3. sz. (jan.9.) 23—24. A teljesség kedvéért megemlíttük, hogy a magyar közvélemény érdeklődése találkozott a flamand és az osztrák—német kereskedőpolgárság törekvéseivel, amelyet II. József, a transzatlanti kereskedelem híve, támogatott. Pauer József említett hajóútja alkalmával a helytartótanács a magyar megyékhez is körlevelet intézett (1782. nov. 25-i keltezéssel), hogy aki csatlakozni akar a vállalkozáshoz, az jelentkezzék a magyar tengerpart királyi igazgatóságánál. (Id: Márki Sándor i.m. 63.) 1783. szept. 8-án Philadelphiába érkezett a belga Beelen-Bertholff báró, a Habsburg-birodalom első Egyesült Államok-beli megbízottja. Feladata volt a kereskedelmi kapcsolatok megalapozása, majd — amennyiben az Egyesült Államok elismerése időszerűvé válik — miniszteri minőségben a barátsági és kereskedelmi szerződés megkötése. (Vö.: Schlitter, Hanns: Die Beziehungen Österreichs zu den Vereinigten Staaten i.m. főként 41—47.) Beelen-Bertholff folyamatosan kapcsolatot tartott Almásy Pállal, Fiume kormányzójával, magyarországi nyerstermékek (réz, hamuzsír) és bor kivitelének megszervezése, valamint amerikai termények magyarországi elterjesztése érdekében. (Schlitter, Hanns: Die Berichte des ersten Agenten Österreichs in den Vereinigten Staaten von Amerika: Baron Beelen-Bertholff an die Regierung der österreichischen Niederlande in Brüssel 1784—1789. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta. XLV. Band 2. Wien 1891. 247—248., 290., 317—321., 366—370., 422—423., 432., 479., 503—506., 523., 619., 626.) Beelen-Bertholff arról is tud, hogy magyarországi iparcikket kísérlelnék meg eladni amerikai piacon. Weinbergen tőkeerős bécsi kereskedő

A magyar újságolvasók kinevelésében, a politizáló hazai közvélemény és társasélet fejlesztésében korszakos jelentőségű Hírmondó már az első számban, „A világnak mostani állapata” című körképben tömör összefoglalását adta „a háborúságnak”, mely „a tengeren és Amerikának északi részén” dúl, mert az „Európából ezen Amerikának szélére szakadt britanniai nép”, miután a franciáktól többet nem kellett félnie, az adófizetést megtagadta, a teavámost nem fizette, az angolok teáját pedig a tengerbe szórta. Amikor a kár megfizetésére akarták kényszeríteni, fegyvert ragadott. „Britannia sok okokra nézve nem sokra mehetne vélek [...] Némely német fejedelmektől sok pénzen váltott s oda ellenek küldött seregek is keveset tehetnek [...] Elhatalmasodván az amerikaiak, Britanniától való függésekről nyilván lemondának, és már szabados népként a francia királlyal szövetséget kötének.”⁹⁶ Az ily módon tájékoztatott olvasó ezután némi késéssel rendszeresen megkapta a hadiesemények krónikáját tengeren és szárazföldön, a kanadai határtól Georgiáig.

Nem lett volna azonban Rát Schlözer tanítványa, ha megmarad a referáló szinten, és a folyamatosan közölt híryanagot nem kíséri magyarázatokkal. A Tudóstításban jó előre leszögezte, hogy lapja nem más újságok magyarra fordítása. „Ilyen csekély szándéka soha nem volt annak, aki ezen írást magára vállalta.” Értesítéseit pedig, amennyire lehetséges, „a kútfőből, azaz minden nemzetnek tulajdon írásaiból s hírlelő leveleiből fogja venni”,⁹⁷ még ha emiatt a tájékoztatás a német lapokhoz képest olykor késne is. A Magyar Hírmondó Rát szerkesztette három évfolyama arról tanúskodik, hogy a függetlenségi háborúra vonatkozó anyagot többnyire az angol és részben a francia sajtóból merítette.

Rát 1779-től Magyarországon élt, és a világ eseményeivel egy magyarországi értelmiségi lehetőségeinek szintjén ismerkedett. Rendkívül tanulságos, mint szabadul meg fokozatosan az angol sajtó célzatos előadásának hatásától, mely hatás a „pártos amerikaiak” kifejezés szórványos fölbukkanása mellett leginkább a — ténylegesen meglévő — nehézségek részletes bemutatásában érhető tetten. Ahogy sikerül egyre több forrásból tájékozódnia, úgy érti meg egyre mélyebben a konfliktus lényegét és kilátásait. Már bosszantja is a megbízhatatlan és tendenciózus angol eredetű híryanag. „Amerikának állapota miben legyen, azt alig tudhatni.” Amit az angolok írnak, azt a franciák és hollandok azonnal megcáfolják. Idéz ugyan az angolok győzelmi jelentéseiből, de hozzá is teszi: „minthogy hitre méltó tanúbizonyságaik nincsenek, jobb azokat számba sem vennünk [...]”.⁹⁸

Amerikai forrásra Rát viszonylag ritkán hivatkozhat. Franklinról írott jellemzését mindenesetre egy ilyen közvetlenül Amerikából érkezett, s hitelesnek mondott levélre hivatkozás előzi meg. Ugyanitt végre mértékadó képet alkothat a kongresszusban folyó vitákról, az ott uralkodó tényleges erőviszonyokról, a létező és a behódolást szorgalmazó, de véglegesen elszigetelődő kisebbség becsületvesztéséről — szemben a brit sajtó túlzott reményeivel vagy csupán propagandájával.⁹⁹

Donáth nevű — nyilván magyar — megbízottja mintadarab alapján Magyarországon gyártott posztót ajánlott eladásra, amelyet Beelen-Berthollfnak tett közlése szerint is a bécsi árhoz képest 40 %-os haszonnal lehetne értékesíteni. (Uo. 327—328.)

⁹⁶ Magyar Hírmondó, 1780. 1. sz. (jan. 1.,)

⁹⁷ Uo. 1780. (Az első szám előtt) nov. 17.

⁹⁸ Uo. 1781. 11. sz. (febr. 7.) 87—88.

⁹⁹ Uo. 1780. 33. sz. (ápr. 22.) 260.

Másrészt Rát, mint legtöbb nemzedéktársa, az angol polgári viszonyoknak is tisztelője. „Nincs Britanniában jobbágyság” — írja 1781 őszén. „A parasztok, akik a nemesek jószágaiban laknak, mindenképpen szabad emberek, csakhogy bizonyos árendát tartoznak esztendőnként fizetni.”¹⁰⁰ 1780-ban azonban Anglia egy másik — születő — polgári állammal állott szemben, amely egyszerre küzdött az egyén politikai jogaiért, a kereskedelem szabadságáért és az állami függetlenségért. Ezt ismerte föl fokozatosan a Hírmondó szerkesztője, s ezt közvetítette olvasóihoz, akik ugyanazon tényanyagból esetleg csak az amerikai kongresszus — magyar rendi országgyűlés, III. György — II. József analógiáig jutottak.

Tárgyunk szempontjából a legjellemzőbb mégis az, hogy a felvilágosodás értékrendjének megfelelően az amerikaiak iránti rokonszenv a Hírmondó hasábjain nem utolsósorban Franklin személyiségének és a polgári Amerika művelődési vívmányainak bemutatásával tör magának utat: „A háborúság közepette is lehet a szelíd tudományoknak nemcsak békességes lakások és szabad folyamatok, hanem virágzó előmenetek is. Ezt most legközelebb az ámerikaiak magok példájokkal bizonyítják. Nem igen régen Philadelphióban új tudós társaságot állítottak fel, a tudományoknak gyarapodások és a homályban lévő dolgoknak nyomozások végett.”¹⁰¹ Franklin „híres filozófus, a természeti tudományokban sok jeles, hasznos, ő előtte tudva nem volt igazságoknak feltalálója.”¹⁰² [...] Most hazája szabadságának elérése végett az amerikai gyűlésnek képében követtséget visel a francia királyi udvarnál”.¹⁰³ Az ismételten közölt színes életrajzi adatokból az a kép bontakozik ki, ami magyarországi és amerikai hatásának egyaránt titka volt: a zsenialitás derűs, gyakorlatias és egyszerű megnyilatkozása.

Helyükre kerülnek végre a felkelők nehézségeiről szóló hírek. Igaz, hogy a katonáknak nincsen cipőjük, és rongyos a ruhájuk, mégis kitartanak. Igaz, hogy kiképzésben elmaradnak az angolok mögött, azok annyi év alatt mégsem bírtak velük. 1781 elején a nélkülöző sereg zendüléséről érkezett hír. „Azt gondolhatná már itt egy valaki — írja —, hogy ezen főlháborodott seregeket igen könnyű volna a király mellé hódítani.” De a katonák a mindent ígérő angol ügynököknek „nem hogy helyt adtak volna [...] sőt inkább a követeket is a gyűlésnek [...] kézbe adták”.¹⁰⁴ Az amerikaiak csillaga most már különben is emelkedik. „A papíros pénznek nagyobb becsi kezd lenni, a hadi nép számosodik, még az asszonyok is segítik pénzbéli ajándékokkal a katoná fogadást”, azoknak a katonáknak, akik magukat kitüntetik, jutalmakat ígérnek, a kereskedők saját költségükre szállítanak élelmiszert a hadaknak.¹⁰⁵

1781 elejére Rát azt is megértette, és az olvasónak is megmagyarázta, hogy a tendenciózus angol hírforrásokkal szemben Washington nem „vesztegel”, hanem tudatos halogató taktikát alkalmaz, mégpedig zseniálisan. Az amerikai hadak létszáma nem azért változó és kiszámíthatatlan, mert gyülelést alkotja, hanem mert egészen más típusú hadsereg, mint a brit, és gerilla harcmodort alkalmaz: „[...] téli időben alig marad több nála, mint 4000 ember [...] Ezzel mindazonáltal az anglusok nem sokat nyernek. Mert ha

¹⁰⁰Uo. 1780. 5. sz. (jan. 15.) 35.

¹⁰¹Uo. 1780. 79. sz. (szept. 30.) 642—643.

¹⁰²Uo. 1780. 33. sz. (ápr. 22.) 260.

¹⁰³Uo. 1781. 79. sz. (okt. 13.) 629.

¹⁰⁴Uo. 1781. 21. sz. (márc. 21.) 167—168.

¹⁰⁵Uo. 1780. 79. sz. (szept. 30.) 643.

reája akarnak csapni, régi szokását követi: azaz mindaddig hátrál, míg a fegyverviselő népség melléje gyülekezik. Alig telik 24 óra belé, hogy hadi népe 60 ezerre szaporodik [...] ha látják, hogy megveretnek, azontúl minden fegyvereket elvetik, és fegyvertelen békességes lakosoknak tettetik magokat [...] Azonban a megveretettek öszvecsoporotosodnak, s csakhamar azután meg is merik támadni a győzelmes sereget. Erre nézve Amerikát győzhetetlennek mondhatni [...]”¹⁰⁶

Utaltunk arra, milyen korán fölismerik Magyarországon a hatalmas kiterjedésű és természeti kincsekben gazdag új terület előtt álló jövőt. Rát a Hadakozásokról és megbékélésről című cikkben már 1780 elején — Raynal nyomán¹⁰⁷ — azt írja, hogy Észak-Amerika függetlenségének elnyerése és a szabadkereskedelem elveinek érvényesülésével a — most a fölkelőket támogató — spanyolok amerikai uralma sem fog sokáig tartani.¹⁰⁸ A yorktowni fegyverletételt követően, amikor a tizenhárom gyarmat függetlenségének elismeréséhez már csupán néhány diplomáciai formula megszövegezése volt hátra, ismét megjövendöli, hogy „maholnap egy maga kényén országlandó hatalmas közönség támad, melynek mostani eredetét méltó léssen tovább is nyomoznunk, s ki tudja: nem fogja-e ez az apródonként nevedekett közönség idő jártára az európaiakat egész Amerikából kitolni? Mert ámbátor [...] most lecsendesítették a spanyolok az ő felzendült jobbágyaikat Déli Amerikában; más alkalmatossággal mindazonáltal úgy fordulhat, hogy az éjszakiaktól megsegítettén, szintén oly pert fognak indítani, valaminémüt ezek indítottak”.¹⁰⁹

A függetlenségi háború csatazaja elült, 1782 végén Rát Mátyás is megvált a Magyar Hírmondótól. Szerkesztői munkája során, miközben folyamatosan tudósított az amerikai függetlenségi háborúról, olvasóit lépésről lépésre bevezette a világtörténeti jelentőségű eseménysorozat számos részletkérdésébe, ezekhez kora színvonalán álló, figyelemre méltó magyarázatokat fűzött. A Magyar Hírmondót tanulmányozva azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a változatlanul működő előzetes cenzúra és az ennek nyomán óhatatlanul érvényesülő szerkesztői öncenzúra szűrőhatását.¹¹⁰ Többek között

¹⁰⁶Uo. 1781. 21. sz. (márc. 21.) 168.

¹⁰⁷Rát ismerte Raynal terjedelmes művét a két India gyarmatosításáról. Mint Zinner, ő is megírja, hogy a könyvet Franciaországban megégették, s tud az amerikai kongresszus tisztelgő üzenetéről, melynek szövegét Zinner forrásgyűjteménye is közli: „Ama híres francia tudósnak, Raynal pap úrnak azon könyve, melyet a két rendbéli indiai tartományok felől világra bocsátott, Párisban tűzre ítéltetett (...) Jósága ugyancsak mind elfogatott az ország számára. — Nem sokkal ezelőtt, hogy Raynal könyvét azon veszedelem érte, az amerikai gyűlés dicsérletekkel teljes írással tisztelte meg érette.” (Magyar Hírmondó, 1781. 49. sz. (jún. 23.) 388—389.)

¹⁰⁸Magyar Hírmondó, 1780. 85. sz. (okt. 21.) 685—692.

¹⁰⁹Uo. 1782. 2. sz. (jan. 2.) 3.

¹¹⁰Bár az ismert francia, majd spanyol állásfoglalás következtében az amerikai függetlenségi háborút kísérő magyarázatok szakították az egyik rést az abszolutizmus kori szűrőn, a cenzúra szigora éppen politikai (és közjogi) kérdésekben II. József 1781-es cenzúra rendelete ellenére megmaradt. Jellemző, hogy amikor Raynal említett művének (lásd 67. és 107. jegyz.) 1780/81-es új kiadására Migazzi 1781. okt. 20-án fölhívta a kormányzat figyelmét, azt az uralkodó döntése nyomán, mint „a keresztény vallás, minden fejedelem és állam számára igen veszélyes könyvet”, eltiltották. (Winter, Eduard: Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus. Berlin, 1962. 83—84. fölhasználásával Kókay, lásd alább.) Az újságok esetében is csak látszólagos az enyhítés. II. József nyilván nem számított az újságok funkciójának gyors megváltozására. Egyébként a Magyar Hírmondó 1781. január 31-i számából kitűnik, hogy az előzetes cenzúra már akkor működött, amikor ennek még nincs levéltárban nyoma. E számban ugyanis Rát megjegyzi, hogy a 8. újságlevélbe „a Felső Hatalmasságtól okozott ürességet” pótolni kívánták, de a sietség miatt a szedésben sok

emiatt indokolatlan Ráton számon kéri a Függetlenségi Nyilatkozat betűjét és szellemét. Az utóbbi majd a nyolcvanas évek végén, a francia forradalom adta új lendülettel hatol be — még mindig kevesektől érve — a magyar szellemi elit gondolkodásába.

A magyar nyelvű politikai irodalomban a sajtó meghatározó szerepe — lassan bővülő, majd a kabineti abszolutizmus éveiben átmenetileg beszűkülő lehetőségekkel — a következő években fennmarad. Ezért figyelmünket a kilencvenes évek elejének — jelentős hányadukban még mindig idegen nyelvű — röpiratai, valamint a jelentkező ifjúsági és ismeretterjesztő irodalom mellett alapvetően a magyar nyelvű újságokra irányítjuk. Elsőként arra keresünk választ, tovább él-e az új Amerika iránti érdeklődés, nyílnak-e új forrásai az Amerika-ismeretnek Magyarországon a nagy francia forradalmat megelőző években.

A Magyar Hírmondó szürkébb képességű új szerkesztője, Mátyus Péter kezében ugyan visszaesett a referáló színvonalra, egy közvetlenül az Egyesült Államokból, Philadelphiából érkezett tudósítást mégis idéz a lap, ismét „a tudományok” haladásáról, melyek „sokkal fényesebb állapotban vannak, mintsem hogy valaki gondolhatná ezen mintegy csak most lett ország felől (...) Tacitus és Cicero most egy oly tartományban olvastatnak, ahol találatni sem gondoltatnának (...)”¹¹¹ Végül megtalálta itt a kortárs magyar olvasó az amerikai-angol béke teljes szövegét az aláírók (köztük Franklin) nevével együtt.¹¹² Amikor Révai Miklós (1783 decemberében) majd Barczafalvi Szabó Dávid (1784. május 5-én) vette át a Magyar Hírmondó szerkesztését, az új állam nemzetközi elismerése már de facto megtörtént. Ezzel egyidejűleg az amerikai tárgykör eltűnik a Hírmondóból. Igaz, hogy a békekötés után a belső zavarok leküzdésével, a konszolidáció és az államépítés feladataival elfoglalt, katonai szempontból egyelőre jelentéktelen, gazdaságilag pedig változatlanul elsősorban Angliához láncolt Államok a nyugat-európai sajtóban sem kapnak említésre méltó publicitást.

Bár a napi aktualitás megszűnik, nem hisszük, hogy az Újvilág iránti — már a függetlenségi háború kitörése előtt is érzékelhető — érdeklődés elapadna. Például a sokoldalú Molnár János (1728—1804)¹¹³ érdekes vállalkozásának, a Magyar Könyvháznak 1783. évi „első szakaszá”-ban ismeretett 19 útleírásból 13 amerikai tárgyú. Ez akkor is az Újvilág változatlan vonzerejét bizonyító arány, ha az ismertett művek jó része még a barokk világképet őrző latin-amerikai tárgyú munka, nemegyszer jezsuita szerzőktől. Újszerűbb Schlözer Neue Erdbeschreibung von ganz Amerika című művének ismertetése a II. szakaszban.¹¹⁴ Egyébként a Magyar Könyv-ház is alátámasztja azt a többszörös megállapítást, hogy a világi tárgyú olvasmányok hazánkban nem annyira a szépirodalom, mint a történeti-statisztikai-földrajzi munkák révén törtek utat.¹¹⁵

hiba maradt. (A cenzúrához újabban *Sashegyi Oszkár*: II. József sajtópolitikája. Századok, 1958. 1—4. sz. 88—188., de különösen A pozsonyi cenzúra II. József korában. Magyar Könyvszemle, 1968, 1. 13—30.)

¹¹¹ Magyar Hírmondó, 1783. 46. sz. (jún. 14.) 367—368.

¹¹² Uo. 1783. 171. sz. (febr. 26.) 135—137.

¹¹³ *Pécsi Ödön*: Molnár János élete és művei. Szeged, 1896.

¹¹⁴ *Molnár János*: Magyar Könyv-ház, 1783. II. 131.

¹¹⁵ A kiterjedt, de a történeti munkákban eléggé nem hasznosított irodalomból itt csak a következő összefoglaló munkákat említjük: *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Budapest, 1943; *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai, 1978.

A helyzet a Magyar Hírmondónál is megváltozik, amikor azt (1784. július 3-tól) az első igazi magyar politikai újságíró, az ekkor még pályakezdő Szacs vay Sándor szerkeszti, valójában írja. „Ennek előtte nem sok esztendőkkal e mi Magyar Hírmondóink az újonan felállított Amerikai Közönséges Társaságról való tudósításokkal csak nem minden nap teljeseek valának; azért erről se felejtkezzünk el” — kezdi az első beszámolót.¹¹⁶ Jót ugyan egyelőre nem mondhat. Azokról a belső ellentétekről ad hírt, amelyek az egykori kolóniák között feszültek az Angliával folytatott kereskedelem megítélésében.

A személyében érintett Szacs vay későbbi munkásságát előlegezi az a nagy nyilvánosság, melyet az 1786-os virginiai vallásügyi törvénynek, a vallásszabadságról alkotott szövetségi törvény közvetlen előzményének biztosított. Ez az első híradás a törvényben szavatolt amerikai vallásszabadságról, mely — a sajtószabadsággal együtt — leginkább megértésre talált, persze elsősorban protestáns-nemesi körökben, s amely az 1790-es év röpiratirodalmában majd érdemi tárgyalást kap. „A vallásbéli szabadságról való végezés”, olvassuk már a bevezetésben, kimondja, hogy „miért kellessék megengedni kinek-kinek a vallás és lelki eszméret béli szabadságot, és milyen felettel helytelenül cselekszenek azok, kik e részben másoknak törvényeket szabnak, és azokat azon jussaitól, melyekkel mint csak emberek is bírnak, meg akarják fosztani.” Megtudta a kortárs olvasó, hogy Amerikában senki sem köteles anyagilag valamely felekezet épületeit vagy papjait támogatni. A vallás dolgairól mindenki szabadon alkothat véleményt, és azt nyilvánosan ki is mondhatja, vallhatja, „a maga erősítő okaival oltalmazhatja”. Vallása miatt senki sem rekeszthető ki semmilyen tisztségből, de nem is kecsegtethető vallása révén azzal. Több példát hoz — a zsidókkal szemben is megnyilvánuló — vallási türelemre. Bármilyen vallású ember bárhol megtelepedhet, és az ott születettekkel egyenlő szabadsággal élhet. Érdekes, hogy külön megjegyzi, az amerikai episcopalis egyház — az angollal ellentétben — kihagyta „az asszonyok köteleességét a férjük iránti engedelmisségre”.¹¹⁷ Ez az első magyar nyelvű tájékoztatás Észak-Amerikáról, amelyből az olvasó a nemzeti önrendelkezésen, a nép egészének kivívott szabadságán túl olyan megvalósult személyiségi és állampolgári jogokról értesült, melyek párját a korabeli Európában — beleértve Angliát — hiába kereste volna, s amelyek éppen a sokvallású Magyarországon különös érdeklődésre tarthattak számot.

Amerika a vallásszabadságról alkotott törvénnyel Szacs vay szemében végleg bevonult azon országok közé, melyek méltóan képviselik a felvilágosodás századát. Még a porosz-amerikai „kereskedés végett való szerződés” ismertetése után is így kiált föl: „Beh megtetszik, hogy ezen szövetségkötők [amerikai részről Adams, Franklin és Jefferson az aláírók] ezen mostani százszakából [!] valók, amelyben minden józanon bölcselkedő szív, legkisebben is oly nagyon igyekszik a maga emberszeretettel teljes érzéseit mások előtt minden módon látódhatóvá tenni.”¹¹⁸

A sajtótörténetből tudjuk, miként indított Szacs vay — hogy a nyomdászok lapkiadói monopóliumát megtörje, Bécsben — második magyar nyelvű lapot, a Magyar Kurírt. Szacs vayt fönntartás nélküli jozefinizmusa, illetve a magyar felvilágosodás nyelvi és irodalmi programjához való viszonya miatt a szakirodalom nem egyértelműen ítéli

¹¹⁶ Magyar Hírmondó, 1785. 6. sz. (jan. 22.) 46.

¹¹⁷ Uo. 1786. 44. sz. (jún. 7.) 374—376.

¹¹⁸ Uo. 1786. 65. sz. (aug. 19.) 542—543.

meg.¹¹⁹ Az állásfoglalás e helyütt nem feladatunk, csupán azt a megjegyzést kockáztatjuk meg, hogy Szacs vay személyiségének és gondolkodásának megértésében II. Józseffel kapcsolatos — maradandó — illúziói nem elsőrendű jelentőségűek. Ami az amerikai példa népszerűségét illeti, földolgozott anyagunkban Szacs vay Sándor képviseli a folyamatosságot 1789-ig, amikor is a francia forradalom kapcsán ismét reflektorfénybe kerül az amerikai függetlenségi háború, mint a franciaországi változások egyik előzménye.

A Magyar Kurír hírlap volt a szó jó értelmében, közleményei az aktualitásokhoz kapcsolódtak. Érthető, hogy hasábjait jórészt a németalföldi események, majd a törökkel kezdett háború és a lengyel nyugtalanság elbeszélése tölti meg. Szacs vay a belga törekvéseket lojalitása miatt vagy a cenzúrára tekintettel némi nehezettel adja elő („e csak olyan, mintha én azt kívánnám, hogy az én uram tőlem függjön”),¹²⁰ de a Moritz Flavius Trenk nyomán alkalmazott „halotti beszélgetésben” már többet elárul valódi véleményéből. A holtak között, akik arról disputálnak, mi lehet az oka annak, „hogy a népek pártütéssel is iparkodnak szabadságok megszerzésén”, Szolón a következő magyarázatot adja: „Az amerikai had alkalmazhatóságával, midőn egész Európában a szabadságról beszéltenek, és ezen nép bátor támadásának kimenetelét óhajtvá várták; szerencséjére-é vagy szerencsétlenségére, a terhe alatt nyomorgó népnek kívánsága szerint lévén vége a dolognak, úgy tetszett mindenekelőtt, mintha ezen dolog által az emberi természetnek elveszett igazsága törvény szerint ítéltetett volna vissza.”¹²¹ Szacs vayban kétségtelen már 1787-ben egy európai méretű forradalom, egy nagy politikai gátszakkadás víziója rémlik föl, melyet az észak-amerikai változásokból vezet le, s aminek elébe *nemcsak* szorongással tekint: „Boldog Isten! Mire mehet a szent előre képzelt vélekedés? Ily nagy szabadságra való vágyódás?... Mi lesz ebből?”¹²²

Az idézett sajtóanyag alapján aligha hihetjük, hogy valaki is szó szerint vette, mikor Szacs vay jellegzetes „kétszínkedő” stílusában a fönti gondolatokhoz visszatérve egy hónappal később ezt írja: „Az ellenséges lelkű ördög, ki Amérikából azért jött vala által Európába, hogy a státusoknak megbecsülhetetlen belső csendességeket megzavarja, a maga fekete táborával, észrevehetetlen módon tapasztaltatik tovább vándorolni (...) Hollandia! — Franciaország! Vándorol a zenebonát szomjuhozó ördög egyik birodalom határszéliből által a másikba (...)”¹²³

A szakirodalomban viszonylag ritkán történik hivatkozás arra, hogy a nálunk közismerten élénk érdeklődéssel kísért lengyel eseményeknek is megvoltak a maguk amerikai vonatkozásai. Pulaskiról és hősi haláláról Savannahnál Zinner okmánygyűjteménye mellett a Magyar Hírmondó is beszámolt.¹²⁴ (Később, amikor Kościuszko nevétől hangosak a nemesi udvarházak, olvasókörok és irodalmi diáktársaságok, amerikai fegyvertényei is közismertté válnak.) Nem véletlen, hogy Szacs vay sokat idézett megjegyzéséhez — a francia forradalom küszöbén — a lengyel megújulási törekvések

¹¹⁹Lásd pl. Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei i.m. 293—302. ill. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon i.m. 546—548.

¹²⁰Ld. A magyar sajtó története I. 98.

¹²¹Magyar Kurír, 1787. aug. 1. 490.

¹²²Uo.

¹²³Uo. 1787. szept. 1. 571—572.

¹²⁴Magyar Hírmondó, 1780. 3. sz. 20.

adják az apropos-t.¹²⁵ „Már most a patrióta lengyelek az ő úgynevezett Királyos Közös-séges-társaságoknak belső jobbításában foglalatoskodván azt beszélük az Ország gyűlésében, hogy ezen mostani lengyel királynak halála után egy punctum királyok se legyen, hanem egész Szabad-társasággá tegyék országjokat. — Kezdenek minden nemzetek a Vasinkton filozofiájával élni, és midőn Európában monarchiák volnának felálló félben, a francia nép anglus szabadságra sóhajtozik”.¹²⁶ Ugyanez máshol, egyértelműben Franciaországra vonatkoztatva: „Mióltától fogva Amerika az anglus jármot nyakából kivetvén szabad társasággá lett, azólta minden nemzetek ezen arany szabadság után ásittoznak, és a franciákra is a Vasinkton filozofiájának szele fuallott [...]”¹²⁷

Az egyre erőteljesebben kibontakozó nemesi-nemzeti ellenállás szelleme és a francia forradalom híryaga 1789-től immár két országos jelentőségű és rohamosan növekvő példányszámú magyar hírlap hasábjain találkozott. A Szacsvey szerkesztette Magyar Kurír mellett 1789-től fölvilágosult és patrióta főnemesek támogatásával, Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében Bécsben egy második magyar nyelvű lap, a Hadi és Más Nevezetes Történetek is megjelent. A két újság együttes példányszáma népszerűségük tetőpontján elérte a pozsonyi Magyar Hírmondó legnagyobb példányszámának ötszörösét, s akkor még nem is vettük figyelembe a latin nyelvű, de fölvilágosult Ephemerides Budenses és a helyi jelentőségű — bár országosan olvasott — Erdélyi Magyar Hírívő példányait. Az előzmények és a példányszámok ismeretében nem egészen meglepő, hogy a lapok anyaga „a harmadik szinten”,¹²⁸ a parasztok között is terjedt.¹²⁹

Az Amerikáról szóló sajtóközleményekre általában — és Szacsvey lapjára különösen — jellemző, hogy azok főként a francia forradalom híreivel együtt, a francia

¹²⁵Az amerikai forradalom egykorú, magyar párhuzamokat is kínáló lengyelországi visszhangjához lásd: Sokol, Irene M.: Eighteenth-Century Polish Views on American Republican Government és Kusielewicz, Eugene: Poland's Changing Attitudes toward the American Revolution. In: Király, Béla K.—Barany George i.m. 89—96., 97—106. Lengyelország maradék függetlensége és a politikai erjedés valamivel kedvezőbb feltételeket teremtett a magyarországinál a korszerű eszmék terjedéséhez, másrészt az amerikai fejlemények megfélése nem annyira egyöntetűen kedvező, mint Magyarországon, amiben a belső küzdelmek tükröződnek. A Gazeta Warsawka egyébként már 1776. május 25-i számában közölte Thomas Paine Common Sense című röpiratának részletét, amelyet érdekes módon — akárcsak Zinner — Samuel Adamsnak tulajdonított. Raynal 1781-ben megjelent Révolution de l'Amérique című műve két év múlva 1783-ban lengyel fordításban is napvilágot látott (vö.: Sokol i.m. 91., 92.). Nem zárható ki, hogy Kovács Mihály lengyel forrásból többet tudott az amerikai függetlenségi harcról, mint amennyit például a Pressburger Zeitungban olvashatott.

¹²⁶Magyar Kurír, 1789. jún. 24. 659.

¹²⁷Uo. 1789. máj. 27. 566.

¹²⁸Kosáry Domokos (lényegében Szekfü Gyula gondolatmenete nyomán kialakított) terminológiája szerint.

¹²⁹Péczei József, komáromi református lelkész, a szintén 1789-ben indult Mindenés Gyűjtemény szerkesztője írja, hogy „vagnak olyanok [falusi plébánosok], akik mikor a Gyűjteményt, Hadi Történetet vagy Magyar Kurírt veszik, s olyat látnak benne, mely a szegénységnek is hasznára vagyon, tizet, tizenkettőt magokhoz hivatnak, s elolvassák előttük.” (Mindenés Gyűjtemény 1790. márc. 20.). A Kancellária által 1790-ben újólág kidolgozott instrukció szerint arra különösen figyelni kellett, hogy a sajtóban ne jelenjék meg olyan cikk, mely a parasztságot ellenállásra, nyugtalanságra, lázadásra indíthatná. Sándor Lipót nádor ilyen tekintetben aligha lehetett megelégedve a magyar hírlapokkal, mert több ízben is kifogásolta (például 1792. nov. 19-én I. Ferenchez frott levelében), hogy a bécsi magyar újságokban a francia forradalomról közölt hírek eljutnak a parasztokhoz. (Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926. 567—569.)

eseményekkel kapcsolatban bukkannak föl. Az amerikai függetlenségi háború öröksége, miután a pusztán szenzációt kereső érdeklődés már-már kihunyini látszott, éppen mint a francia forradalom előzménye — nemegyszer túlértékelve, mint a forradalom fő oka — kapott új aktualitást. A Magyar Kurír például 1789. augusztus 8-án „A holtak beszélgetnek az Elyseumban július 15-én” címmel számol be a Bastille lerombolásáról. Charon meghozza 14-e halottait, s megjön egy „nemzeti fecske” is, aki a Bastille falaira fészkel. Machiavellit beviszi az elhunyt francia politikusok közé, ahol „Verzsénes” megkérdezi: „Ha vajon az amerikai és hollandiai hazafiúság és az aranyos szabadságnak kivívása Franciaországba is elvándorlott volna-é? Nemcsak elvándorlott, mond egy francia lélek, hanem fészket is vert már benne.”¹³⁰

Egy évvel később a Kurír, kissé túlbonyolítva ugyan, az összefüggéseket sokkal egyértelműbben fogalmazza meg. A fejtegetés nyakatekertségét részben az magyarázza, hogy a reichenbachi egyezmény lojális értékelésétől („Fejedelmünk, Leopold nem hibázott, nagy békességet szerzett”), ahogy ma mondanánk, külpolitikai panoráma fölvázolása útján jut el igazi véleménye kimondásáig: „Anglia és Prusszia jégre vitte Franciaországot, — vizes lepedőt terített Svéd-, Lengyel-, Magyarországot alá — Belgiummal szembekötösdit játszott.” A tárgyunk szempontjából nevezetes részlet: „Emlékezhetünk az amerikai 11 [?] esztendeig tartott háborúról, mely az anglusokon oly halálos sebet ejtett, melyből sok 100 esztendő alatt — vagy talán soha ki nem gyógyulhatnak. Addig sugdossák a franciák Amerikának fülébe a szabadságot, míg ezek a szabadság lelkétől elevenítve felkelének, és a francia segítség által elveszték az anglusok majd minden amerikai uralkodásukat végképpen.” A megsebzett Anglia arra készül, hogy „ezen amerikai szabadságnak egy amerikai szabadsággal áldozzék [...] hogy Franciaországot ugyanezen szabadság kívánásával és belső zene-bonával, a szerencsétlenség oltárán áldozná fel — és hogy ugyanazon éles fegyverrel sebesítené meg Franciaországot, amelytől ő sebeit vette — t. i. a szabadság fegyverével!”¹³¹ Az Elyseumi beszélgetésekben „A Márs Istentől terebe esett Európa kisasszony szülő ágyban kínlődik — szül minden órán” címmel sokkal rövidebben mondja el ugyanezt. Az orvosok véleménye: „Sok párizsi kontra táncot járt, s az anglusok által Amerikából hozott puncsot iván rá, vére felgyulladt [...]”¹³²

Arról, hogy a felvilágosodás magyar hívei mekkora súlyt helyeztek Franklin népszerűsítésére, korábban már szoltunk. A Kurír Lafayette 1790. június 19-i nemzetgyűlési beszédét hosszan ismertette, részben idézve hívta fel a jórészt nemesi olvasótábor figyelmét arra, hogy „az amerikaiak teljességgel nem vettek bé maguk közé titulust, mégis ezen nevek: Franklin, Washington [...] az egész világ előtt tiszteletben vagynak”.¹³³ A továbbiakban azt fejtegeti, hogy a vagyon úgylis túl nagy szakadékot jelent ember és ember között, szükségtelen azt még címekkel is növelni.

A Hadi és Más Nevezetes Történetek eleinte — részben a hatóságok megtévesztése céljából — kizárólag a török háború történetével foglalkozó füzetekből állott, s a harctéri jelentések a későbbiekben is igen nagy helyet kaptak. Mindjárt az első

¹³⁰Magyar Kurír, 1789. aug. 8. 874—875.

¹³¹Uo. 1790. szept. 14. 1058—1059.

¹³²Uo. 1791. aug. 5. 940.

¹³³Uo. 1790. júl. 9. 789.

számok egyikében azonban Franciaországról is olvashatunk, egyelőre még sajnálkozó hangon, mert „megszűnt egyszerre oly testet formálni, melynek feje az uralkodó”.¹³⁴ A továbbiakban a lap rendszeresen tudósítja az olvasókat, tárgyilagos hangon, de észrevehető és növekvő rokonszenvvel. A tudósítások forrásértékét növeli, hogy tudjuk, 1791-ben Hajnóczy József Görög Demeter és Kerekes Sámuel munkatársa volt, ő fogalmazta a francia forradalomról szóló híreket.¹³⁵ Nem lehet véletlen, hogy az „éjszaki amerikai státusokról” szóló érdemi híradások ez idő tájt bukkannak föl az újságban. Hajnóczy ezekben az években tervszerűen tanulmányozta az Egyesült Államok viszonyait.¹³⁶

A Hadi és Más Nevezetes Történetek hasábjain találkozunk először azzal a figyelemmel, majd azzal a rohamosan növekvő tekintéllyel, melyet az Egyesült Államok javuló anyagi helyzete teremtett. „Az északi Amerikai Szabad Státus, mely Franklin eszének és Washington fegyverének köszönheti a maga léteét, kezd hovatovább virágzóbb állapotba lenni” — indul a szabályos kis értekezés. A kormány legfontosabb feladatának a költségvetési egyensúly megteremtését tekinti, s valóban, az adósságok kamatait rendesen fizetik. Virágzik a kereskedelem, az amerikai hajók még Kínát is fölkeresik. Vegyes hírek között pontos adatok is szerepelnek. 1789 augusztusától például 1790 szeptemberéig több mint 20 millió dollár volt a kivitel értéke, s az említett időszakban csak a vámbevételek megközelítették a két és fél milliót.¹³⁷

A rokonszenv a Hadi Történetekben — némi tájékozatlansággal párosulva — szinte elfogultságba csap át. A felvilágosodás korának emberét persze méltán lelkesítették azok a hírek, amelyek alappal vagy alap nélkül, az indiánok civilizálására tett erőfeszítésekről szóltak. Az egyik cikk többek között megemlékezik egy creek főnökről, aki New Yorkban tárgyal, s arra törekszik, hogy egész törzsét „pallérozott élet nemére szoktassa”.¹³⁸ Még az „amerikai szabadság” Achilles-sarka, a rabszolgaság is úgy bukkan fel az első ilyen tárgyú híradásban, mint aminek eltörlésében Amerika jár az élen.¹³⁹ Igaz, egy későbbi írásban a lap már tájékozottabb, a rabszolgaság létezik, de ki fogják irtani. A kvékerek máris emberhez méltó módon bánnak az afrikaiakkal.¹⁴⁰ Az amerikai hadsereg fölосzlatása — ami mögött belső társadalmi feszültségek is meghúzódtak — a jövőbe pillantó magyar számára szinte az utópia színében tűnik föl: a legnagyobb tanulság, amit Európa Amerikától vehet, nem is annyira a hadakozás ember-ségesebbé tétele, mint inkább az, hogy Amerika nem is akar hadat viselni, megelégszik azzal, ha kereskedelmi hajóinak zászlói lobognak egyik kikötőtől a másikig.¹⁴¹

¹³⁴Id. A magyar sajtó története I. 132.

¹³⁵Kazinczy írja: „Hajnóczy nagy tudományú ember volt és képzelhetetlen munkásságú. A francia revolúciónak előmenetelét mindig leste és róla protocollokat vitt. 1791-ben a Görög Demeter és Kerekes újságában ő dolgozta ezen articulusokat, én magam is sok ízben leltem őket ebben a dologban [...] Kazinczy megjegyzései *Szirmay Antal*: Jacobinorum Hungaricorum Historia című munkájához. *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom iratai. Bp. 1952—1957. III. 368.

¹³⁶Bartsch 1789. dec. 25-én azt írta Hajnóczynak, hogy az amerikai alkotmányt tárgyaló bizonyos munkát — melyet nyilván Hajnóczy kért — igyekszik számára megküldeni. (Vö.: *Kókay*: Hajnóczy József és Széchenyi Ferenc kapcsolata C.D. Bartschsal i.m. 91.

¹³⁷Hadi és más Nevezetes Történetek 1791. júl. 5. 29.

¹³⁸Uo. 1790. nov. 16. 614—615.

¹³⁹Uo. 1790. aug. 27. 257.

¹⁴⁰Uo. 1790. dec. 7. 710.

¹⁴¹Uo.

Franklin „kiváltképpenvaló helyet érdemel az emberiség históriájában” írja a Hadi Történetek 1790 decemberében, mikor is egy német munka nyomán, de eredeti értelmezésben kerek kis tanulmányt közöl, bizonyítva, hogy a tudós és az államférfi vonzereje mit sem csökkent, ellenkezőleg, életművének jelentőségét egyre világosabban látják.¹⁴² A fölvilágosult rendiség orgánusaként indult újság műhelyében úgy fogalmaznak — és ez jellemző adalék az 1790-es évek elejének magyar szellemi erjedéséhez —, hogy Franklin, akinek dicsősége abban áll, hogy nem egy nemzeté, hanem az egész emberiségé, még Washingtonnál is többet tett. Franklin „a maga kicsinységéből” lett egy hatalmas, majd európai államnak a szószólója, gondviselője, törvényadója. „Mert oly időkben élnek [az olvasók], melyben közönséges hit kezd a' már lenni, hogy a nagy embert nem a születés és a ruha; hanem a fő s a szív csinálja: ami külső fényessége van, mind az, csak olyan, mint a cserépkorsón a máz.” A természettudós Franklin „új s nagy bizodalmat öntött az emberi nemzetbe a maga ereje eránt” (kiem. az eredetiben). Hitt például a repülésben. A cikk szerzője bizonyos abban, hogy Franklin megoldotta volna a repülés problémáját. (A léggömbről van szó.)

A Hadi és Más Nevezetes Történetek a Magyar Kurírnál is részletesebben ismerteti az „Embernek és Polgárnak jussait, melyben épül az új francia alkotvány”. A folytatólagos beszámolóból az olvasó tudomást szerezhetett Burke és Paine a kortársak között rendkívüli figyelmet keltett vitájáról. „Ez [Burke] ellen írt Paine úr, az amerikai 13 szabad statusok titoknokja. Angliai nyelven vagyon írva a Paine úr eredeti munkája [...] hanem franciára is fordíttatott [...]”¹⁴³ Közli az 1791-es francia nyelvű fordítás teljes címlapját, igazolva, hogy a kötet ekkor, 1791 augusztusában már a cikk szerzőjének, minden bizonnyal Hajnóczynak a kezében van. Azt is megtudjuk, hogy Lipcsében előkészítették a német nyelvű kiadást. A következő évben aztán a Droits de l'Homme Magyarországon a legtöbbet forgatott olvasmányok közé került.¹⁴⁴

Érdekes színfoltja ezen évek magyar nyelvű sajtójának a műfajában leginkább a morális hetilapokra emlékeztető Mindenés Gyűjtemény (1789—1792). Szerkesztője Péczeli József a népfölvilágosítást tűzte ki célul, és olyan hazai magyar olvasóközönség szervezését, mely a népből, falusi kisnemesekből, parasztokból toborozódik. E

¹⁴²Uo. 705—710.

¹⁴³Uo. 1791. aug. 30. 288.

¹⁴⁴*Eckhardt* i.m. 112—116. 1792 januárjában csak Strohmayernél tíznél több birtokos nemes vagy inasa kereste a Rights of Man francia fordítását. 1792. jan. 15-én kiadásra ajánlották föl, ugyancsak Strohmayernak Paine könyve magyar fordítását. (Mednyánszky jelentését idézi *Eckhardt* i.m. 112—113.). Martinovics az Age of Reason-t franciára fordította. Martinovics vallomása szerint a Droits de l'Homme Verhovác (Vrhovac) Miksa zágrábi könyvtárban is megvolt, s azt kispapjaival olvastatta. (*Fraknoi Vilmos: Martinovics élete*, Bp. 1921. 253., 146.). Szolártsik Sándor, valamint Verhovszky Sámuel Paine művéből készített jegyzetei — lefoglalt irataik között — fennmaradtak (Benda i.m. I. XXI., XXII., LIV. ill. II. 796—797., 806.). Paine neve — Rousseau és Voltaire társaságában — bekerült Abaffy Ferencnek a Marseillaise dallamára a papok ellen írt latin nyelvű versezetébe (id. *Eckhardt* i.m. 59.). A polgárosuló köznemes tipikus könyvtáraként értékelt Skublics-gyűjteményben angol nyelvű munkák társaságában Thomas Paine is megtalálható. (*Fülöp Géza: A vidéki nemesség könyvkultúrája a 18—19. század fordulóján. A Skublics család zalaszentbalázi könyvtára. Magyar Könyvszemle*, 1974. 3—4. 257.) Dessewffy József Kazinczyhoz írott levelében „Paine Tamás” perére hivatkozik (id. *Makay Attila: Gróf Dessewffy József angol irodalmi műveltsége. Debreceni angol irodalmi dolgozatok* 3. 1941. 10.). A nemzedékről nemzedékre hagyományozás érdekes példája: Kászonyi Dánielnek Paine-t Dessewffy Marcell adja a kezébe (*Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka, Szépirodalmi*, 1977. 69., 71.)

célkitűzéseknek megfelelően határozta meg írásainak tárgyát és az ismeretek színvonalát. „Sokan azt mondhatják — írta — mind tudjuk azt, ami a Gyűjteményben van. Megengedjük: úgy, de nem tudják feleségeik, s gyermekeik [...]”¹⁴⁵ Tekintetét elsősorban a házára függesztette. Annál érdekesebb, hogy úgy ítélte meg: az Újvilággal kapcsolatos ismeretek bizonyos körére „a harmadik szint” embereinek is szüksége van. Elsőként „Amerika feltalálásának rövid leírását”-val örvendezteti meg az olvasót. A színes, eleven, részletes leírást Kolumbusz életéről és útjairól több folytatásban közli, nyilván Campe *Die Entdeckung von Amerika* (1793-ban magyarul is megjelent) műve nyomán.¹⁴⁶ Máshol Szombathy János sárospataki professzor értekezik az amerikai őslakók eredetéről. Igen szabatos, ma is helytálló magyarázatot ad. Mint írja, egyes tudósok szerint az amerikai emberek Amerikában teremtek, „mint a fű”. „De más fontosabb historikusok, akik nem kételkednek abban, hogy az egész emberi nemzetség egy vérből származott”, úgy vélekednek, hogy az indiánok ősei a Bering-szoroson át jutottak Amerikába. Bizonyíték erre például, hogy mind a tunguzok, mind az amerikai őslakosok szakálltalanok. Tartalmaz persze a cikk mai szemmel fantasztikus elemet is eleget. Mély meggyőződéssel taglalja a perui nyelv magyaros szólásait, bizonyítandó, hogy az inkák ugyanazoktól a szkítáktól származnak, mint a hunok, magyarok.¹⁴⁷ Jól illeszkedik Péczeli népművelő programjába Franklin természettudományos eredményeinek népszerűsítése. A villámhárítóról kétszer ír. Már Magyarországon is találhatni, Eszterházy herceg állíttatott fel ilyet nyári lakában.¹⁴⁸ Olvasható Franklinnak a korabeli magyar sajtóban oly sokszor megjelent sírfelirata is.¹⁴⁹

1790-ben a társadalmi ellentétek kiéleződése, a politikai mozgalmak kibontakozása, a hatalom megingása nyomán a politikai röpiratok addig nem látott áradata indult meg. A francia forradalom keltette figyelemmel tetézett élénkség, mint láttuk, az újságokat is jellemezte. Amíg azonban ott a korszerű eszmék terjesztésének módja minden színesség mellett, már csak önvédelemből is, megtörtént események és legális dokumentumok ismertetése, a névtelenül megjelent röpiratok egy része a műfajból s persze az anonimitásból következően magasabb elméleti szinten és nyíltan érvelő, vitatkozó modorban adja elő — például az amerikai fejlődés tanulságait.

A legelmélyültebbek e tekintetben is Hajnóczy közjogi-politikai munkái. Filológiai konkrétsággal amerikai jogalkotás ismerete a *Ratio proponendarum in Comitibus Hungarie legum* (1790) című latin nyelvű kéziratában mutatható ki, amelyet a megyei követutasításokat készítő bizottságoknak szánt. A vallás ügyében azt javasolja, hogy „teljes egészében fogadjuk el azt a törvényt, melyet 1786-ban az Amerikai Egyesült Államok hoztak. Tőlük kaptuk a kukoricát és a dohányt, s lám megtermi hazánk földje is. Nem kétséges, hogy ez az emberiséget lehelő törvény nálunk is gyökeret verhet, mint ott, azaz erősebbé teheti a polgári egységet”.¹⁵⁰ Politikai szabadság ugyanis nem létezhet vallás-

¹⁴⁵A magyar sajtó története I. 221.

¹⁴⁶Mindenes Gyűjtemény 1789. I. 35—47., 85—91., 345—346., II. 22—27.

¹⁴⁷Uo. I. 54—55. Az ötlet régebbi. A *Pressburger Zeitung* pl. Gedanken von dem Übergang der Hunnen nach Amerika címmel közölt cikksorozatot (1766. 79., 81., 85., 87. sz.)

¹⁴⁸Mindenes Gyűjtemény 1789. I. 173—174.

¹⁴⁹Uo. 1789. II. 351—352.

¹⁵⁰Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. S.a.r. *Csizmadia Andor*. Akadémiai. 1958. 91—92.

szabadság nélkül. Az amerikai viszonyok ismeretét és inspiráló hatását mutatják a szólás- és sajtószabadság jelentőségét megfogalmazó bekezdések is.

Hajnóczy tisztán polgári megoldások ajánlása esetén igen körültekintően mérlegel, hiszen javaslatai nem utópiák. Igyekszik úgy megszerkeszteni azokat, hogy a rendi ellenzéknek, de az uralkodónak is még elfogadhatóak legyenek. Jó példa erre az említett 1786-i amerikai vallásügyi törvény, melyet *Dissertatio politico-publica de Regiae potestatis in Hungaria limitibus* című, 1791-ben nyomtatásban is megjelent röpiratában — nyilván az országgyűlésen kibontakozott vitákkal kapcsolatban — tovább népszerűsít. Miután bevezetésként csaknem szó szerint megismétli a Ratióból idézett sorokat, latin fordításban közli az amerikai törvény szövegét.¹⁵¹ A törvény az állam és az egyház teljes elválasztását jelentette, melynek értelmében a polgárok nemcsak felekezetüket választották meg szabadon, hanem azt is maguk döntötték el, hogy támogatják-e anyagilag valamelyik egyházat és annak papjait, vagy sem. Hajnóczy világosan látja, hogy Magyarországon, vagy a Rajnától keletre bárhol, nem lehet szó az egyház és az állam szétválasztásáról, hanem a vallásfelekezetek egyenlőségét kell megteremteni. „[...] Igazságos lenne, hogy mivel az országban lévő kultuszok összes erkölcsi parancsai ugyanazok, tehát a köznyugalom alapját ugyanolyan mértékben szolgálják, a törvények kedvezményében az egyik vallás lelkészei ugyanúgy részesüljenek, mint a másiké. Ellenkezik ugyanis a természetes igazságossággal, hogy míg ugyanolyan mértékben szolgálják a köz javát, minden előny csak egy vallás lelkészeire háramoljon.”¹⁵² Nem követelheti az evangélikus egyház — érvel igen taktikusan —, hogy egyedül részesüljön mindazokból a gazdag alapítványokból, amelyeket annak idején az azóta katolizált Nádasdyak a javára tettek, de nem jogos az sem, hogy az első magyar királyok által az akkor egyetlen egyháznak adományozott javakból az időközben a — Hajnóczy szerint többségében — más vallásra tért lakosok ki legyenek zárva.

Hajnóczy színvonalát csak a nemesi reformerek legjobbjai közelítik meg, de náluk a jogegyenlőségről a képviseleti elv következetes érvényesítésére és az állami függetlenség követelményére helyeződik át a hangsúly. Talán legmarkánsabb és leg-sokoldalúbb képviselőjük — ekkor — Berzeviczy Gergely, aki az 1790 áprilisában Budán kelt *De dominio Austriae in Hungaria* című szenvedélyes röpiratában — mely a nemesi mozgalom megnyilatkozásai közül egyedül tűzte ki célul a teljes elszakadást — II. József rendszerét Magyarországon többek között Anglia amerikai zsarnokságához hasonlította, és következményként, a rousseau-i szerződéselmélet gyakorlati alkalmazását helyezte kilátásba. A felféltetés bűnének következményei a családokat és az utódokat is sújtják, az ehhez mérhető bűn, II. József féktelen és önkényes zsarnoksága, miért ne terjedhetne ki az uralkodóházra. „Megerősítik ezt a szabadsággal megáldott és zsarnoki gyötrődéstől szenvedő országok példái Sardiniaiban, Amerikában, a szövetséges

¹⁵¹ Ismervén Hajnóczy személyes sorsát, nem igényel különösebb magyarázatot, milyen hatást gyakorolhatott rá és sorsátársaira az amerikai törvény indoklása: „Tudjuk, hogy polgári jogaink a hitvallással nincsenek szorosabb kapcsolatban, mint a természetnek, a dimenzióknak a tanulmányozása. Az a hitvány szokás tehát, hogy valamely polgárt a közbizalomra mintegy méltatlannak ítélnék, midőn hasznos és megtisztelő tisztség viselésére alkalmatlannak nyivántsuk, hacsak ezt vagy azt a kultuszt el nem hagyja, annyi, mint őt attól a szabadságtól, azoktól az előnyöktől megfosztani, amelyeknek többi polgártársaival együtt mintegy természetjog alapján örvend.” (*Csizmadia* i.m. 161—162.)

¹⁵² *Csizmadia* i.m. 161—162.

Belgiumban [...] ők semmi egyebet nem tettek, mint midőn a legnagyobb hatalommal ellátva nem mutatták magukat ahhoz méltónak, akkor az uralkodás eredeti ráruházását visszavették tőlük, s magukat a régi állapotba helyezték vissza, s ez a tett oly természetesnek látszik, hogy — miként magánszerződést, ha egyik részről a szerződést be nem tartják — fel lehessen bontani és meg lehessen semmisíteni.”¹⁵³

A tömör fogalmazás mögött az amerikai változások egyetemességének sokkal mélyebb átgondolása rejlik, mint ahogy azt első olvasásra gondolnánk. Berzeviczy, aki már 1783-ban a Török Lajos vezette miskolci szabadkőműves páholy tagja, 1789. május 12-én a budai „Első ártatlanság” páholyban fölolvastott egy dolgozatot — *Bemerkungen über die Mauerey* —, melyben a szabadkőművesség szerepének szokásos egykorú túlértékelésével a történelem folyamatáról alkotott gondolatait adja elő. A világtörténelem azt bizonyítja, hogy a hatalmat a bölcsesség teszi ártalmatlanná. A szabadkőművesség hivatása, hogy a morális világot, az emberi szenvedélyeket irányítsa. Az emberi természet sajátja, hogy a korlátlan hatalommal, gyakran kegyetlen módon, visszaél. „Anglia a szabadság hazája, ahol az emberség, a jog igen magas fokon áll, amerikai gyarmatait mégis nyomasztó zsarnoksággal kezelte. Nem akarok ennek elemzésébe elmerülni [...], hogy jogos volt-e, amit a meggyötört amerikaiak tettek. Az eredmény őket igazolta. — Az amerikaiak számunkra a bátor, szabad nemzet megtestesítője.”¹⁵⁴ A továbbiakban kifejti, hogy az amerikaiak első szövetsége a kőművesség révén jött létre, a kőművesség megteremtette összhang nélkül nem nyerhették volna meg nagy játszmaikat. Figyelemre méltó, hogy Berzeviczy jól ismeri az amerikai szabadkőműves szervezet múltját és szerepét a függetlenségi háborút megelőző időkben és a küzdelem éveiben. Ennél is érdekesebb azonban a Göttingában tanult fiatal politikus ítélete Angliáról, mely a szabadság hazájaként lett Amerika zsarnokává. A magyarországi felvilágosodásban — mint arra már utaltunk — az angliai vívmányok elismerése logikusan vezetett az amerikai függetlenségi háború és az abban született intézmények igenléséhez.

Berzeviczyhez hasonlóan nem kevésbé lelkes szabadkőműves a sokoldalú Nagyváthy János. A fölvilágosult rendiséget képviselő politikai írások között érdekes színfoltot jelentenek szép magyar nyelven fogalmazott röpiratai. Szabadkőműves utópiájában (A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái)¹⁵⁵ az angolok, az amerikaiak, a franciák tettei — „ezt cselekedték az anglusok, utánok az ámerikaiak, franciák” — az emberi szabadság és egyenlőség megvalósulásának fokozatai, melyhez — reményeit kivetítő jövőképében — „a nemes szívű magyarok” is hozzájárultak.

Még mindig az angol-amerikai-magyar párhuzamnál maradva, a teljesség kedvéért említsük meg: akad példa arra is, hogy nemesi reformer, körültekintő mérlegelés alapján, az amerikai változattal szemben az angolt részesíti előnyben. Skerlecz Miklós, utóbb a kereskedelmi bizottság igen tevékeny tagja, nemcsak a szerinte szélsőséget képviselő francia és lengyel változatot veti el, hanem az a véleménye, hogy a „vegyes államformát” mutató amerikai gyarmatokkal szemben, ahol „mégis a demokrata elem

¹⁵³Egykorú kiadás nincs. Latinul: *Benda* i.m. I. 92—106.; magyarul: *Austria uralma Magyarországon*. Ford. Kemény Gábor. In: *Ballai Károly: A magyar függetlenségi nyilatkozatok története*. Bp. 1935. 35—36., id. 47—48.

¹⁵⁴Id. *H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763—1795*. Akadémiai, 1967. 141. A német eredeti uo. 313—316.

¹⁵⁵A címlapon: *A Nagy-szívűség*nél, 1900. (Valójában 1790-ben.)

a túlnyomó, Anglia mutat egyedül példát arra, hogyan kell a három hatalmat egyenletesen elosztani”.¹⁵⁶

Míg a nemesi reformerek éppen egyik legképzettebb alakját már meggondolkoztatja az amerikai társadalom és intézményrendszer tisztán polgári jellege, a plebejus, a nemzeti program iránt valamilyen okból közömbös szerzőket az angol-amerikai és Habsburg-magyar párhuzam helyett éppen ez vonzza. Molnár János, a németül író, de magát szlováknak valló pesti evangélikus lelkész például, miután védelmébe veszi II. József rendszerét, annak halála után II. Lipóttól várja azokat az új törvényeket, melyek kedveznek a polgárságnak, az iparnak, s melyek következtében megdől az arisztokrácia uralma, mint Amerikában Franklin által. Nem feledkezik meg a parasztságról sem. Reméli, hogyha a pór felemeli erős hangját, még a következő országgyűlés előtt akad emberbarát, aki fölszabadítja „egy Mirabeau tüzes lelkével és egy Franklin szívós erejével”.¹⁵⁷ Belnay György pedig, a pozsonyi királyi akadémia jogtanára, mikor a rendi országgyűlésben hangoztatott azon álláspont ellen tiltakozik, hogy hivatalt továbbra is csak a nemes viselhesen, a következőket írja: „Az ilyen, az autokrácia által a polgárok számosabb osztálya ellen hozott constitúciók voltak mindig a nagy forradalmak előidézői. Új példát mutat erre a 13 amerikai tartomány, kiket az egy Franklin tanácsa és munkája szabadított fel a kemény angol uralom alól.”¹⁵⁸

Martinovics könnyed tollal és sokszor fűzi szövegébe az amerikai köztársaság nevét, általában más polgári vagy polgárosuló államokkal, Franciaországgal, Angliával, Hollandiával együtt emlegetve, de a nála megszokott, a részleteket mellőző, inkább sejtetni, mint megmagyarázni akaró módon. Nyilvánvalóan tudott annyit Amerikáról, mint a kor legműveltebbjei, de olyan tudatos, részletekbe menő tanulmányokat, mint Hajnóczy, aligha folytatott. Mivel Martinovics frásos hagyatékának számottevő része sajátos módon kémjelentés, Amerika — ezekben — negatív összefüggésekben, esetleg nemzetközi szabadkőműves-jakobinus összeesküvés részeseként vagy helyszínként jelenik meg.

A szabadkőművesség szerepének túlbecsülése — így vagy úgy — Martinovicsra is jellemző. Korai filozófiai munkájában (*Mémoires philosophique ou la nature dévoilée*, 1787) a polgári és vallási társadalmon kívüli titkos társaságok hivatásáról szólva az egészséges filozófia terjesztésében és az uralkodók zsarnokságának ostromozásában, megemlíti, hogy „napjainkban [...] létezik néhány Angliában, Franciaországban és Amerikában [jó társaság], megannyi forrása az emberiséget szolgáló jótéteményeknek”.¹⁵⁹ Széles körben elterjedt röpirata, a névtelenül megjelentetett *Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae*... (1790. április), melyet Laczkovics magyarított és szélsőségeiben kiélezett,¹⁶⁰ szintén többször hivatkozik Amerikára. Az „*immortalis Americanorum Respublica*” azon boldog országok közé tartozik, ahol nem érvényesül a papság befolyása.¹⁶¹

¹⁵⁶Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia. Id. *Marczali Henrik*: Az 1790—91. országgyűlés. Bp. 1907. II. 336.

¹⁵⁷Politisch-kirchliches Manch Hermaeon... 1790. Id. *Marczali* i.m. 103.

¹⁵⁸Reflexiones cunctorum Hungariae civium non nobilium... 1790 Id. *Marczali* i.m. II. 164—165.

¹⁵⁹Filozófiai írások. Ford. Kolozsvári Grandpierre Emil. Bp. 1956. 143. Franciául: *Benda* i.m. I. 27.

¹⁶⁰A Magyarország gyűléseiben egyben-gyűlt métóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik esztendőben tartott beszéd. 1791.

¹⁶¹*Benda* i.m. I. 125., 144.

Martinovics 1790 és 1792 között megjelent röpiratai a nemesi reformizmussal szemben kritikus, antifeudális jozefinisták irányához állnak közel, de Molnár Jánostól eltérően nemcsak politikai várakozásai épülnek a fölvilágosult uralkodó személyes döntéseire, hanem maga is az udvar titkos ügynöke. Ez a magyarázata annak, hogy amennyiben úgy ítéli meg, hogy Lipót egyetértését ezzel megnyerheti, a polgári alkotmányokat, így az amerikai dokumentumokat is támadja. Például az *Einwendungen wider die französische Konstitution* című 1791 végén keletkezett röpiratában — melyben kifejti, hogy a tökéletes alkotmány és a teljes egyenlőség egészségtelen —, már az első bekezdésben említi az amerikai függetlenségi nyilatkozatot is.¹⁶² Máshol — II. Lipóthoz intézett 1792. január 30-i fölterjesztésében — hízelkedve hangoztatja, hogy az amerikaiak és a franciák vérontás árán akartak újat, míg II. Lipót „forradalom nélkül alkotott olyan törvényeket, melyeket a művelt világ csodál és az emberiség dicsőít”.¹⁶³

Kémjelentéseiben a képlet sokkal zavarosabb, mert amellett, hogy a fizetett ügynökök szokása szerint, saját jelentőségének kiemelése érdekében, adatait eltúlozza vagy éppen költi; bosszúját a jezsuitákon is ki akarja tölteni, s az állítólagos jezsuita összeesküvéseket az illuminátus és szabadkőműves páholyokkal együtt tárgyalja. A világban, a múltban és jelenben tapasztalható forradalmi nyugtalanságok Tell Vilmostól és Cromwelltől a szabad amerikai államok megalakításáig és a francia forradalomig mind a titkos társaságok művei — olvassuk 1791 október elején keletkezett, a jezsuita és illuminátus társaságok kiirtása érdekében készített emlékiratában. Amennyiben javaslatait — például a titkosrendőrség megerősítésére — figyelembe veszik, „az állam a most uralkodó amerikai-francia lázból kigyógyítható”.¹⁶⁴ 1792 folyamán többször figyelmezteti Gotthardit, hogy Lengyelország, Belgium és Hollandia átveszi az amerikai alkotmányt, és francia támogatással köztársasággá alakul.¹⁶⁵ 1792-ben megjelent röpirataiban viszont Amerika, szintén Anglia, Hollandia, Svájc társaságában, de már ellenkező előjellel szerepel, a szabad nemzet példajaként (*Status Regni Hungariae anno 1792*).¹⁶⁶ A *Discussio oratoria in eos qui in librorum censuram invehuntur* című irata pedig Washingtonnal és Thomas Paine-nel helyezi egy sorba Poniatowski Szaniszló lengyel királyt. A *Discussio oratoria* egyébként is határjelző, már I. Ferenc uralkodása idején jelent meg, s Martinovics három betiltott röpirata miatt emel szót.¹⁶⁷

Ferenc trónralépése, mint Martinovics röpiratainak sorsa is mutatja, csaknem azonnali fordulatot hozott a magyarországi politikai irodalom történetében. Mint látni fogjuk, a magyar nyelvű sajtó munkájának feltételei is megváltoztak, majd — főleg a „magyar jakobinusok” mozgalmának felszámolása után — beszűkültek a könyvbeszerzési és olvasási alkalmak.¹⁶⁸ Beszélhetünk-e ezekben az években a polgári Amerika

¹⁶² Benda i.m. I. 541.

¹⁶³ Benda i.m. I. 575.

¹⁶⁴ Benda i.m. I. 454.

¹⁶⁵ Benda i.m. I. 700., 788.

¹⁶⁶ Benda i.m. I. 780.

¹⁶⁷ Benda i.m. I. 762.

¹⁶⁸ Az olvasóköri működési lehetősége a jakobinus mozgalom felszámolásával egyidejűleg megszűnt. 1797-ben elrendelik a tanulók olvasmányainak szigorú ellenőrzését. 1798-ban az ország tizenegy városában tizenhat „olvasóbolt”-ot zárnak be. 1799-ben megszüntetik az ország összes kölcsönkönyvtárát. Összefoglalóan lásd: Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban i.m.

popularizálódásáról, a legfontosabb földrajzi, történeti, gazdasági, jogi ismeretek további terjedéséről a csak magyarul olvasó, s a politizálásnak el nem kötelezett rétegek körében? Választ keresve, a politikai irodalom műfaji határait átlépve, a népszerű olvasmányokat, az éppen csak bontakozó ifjúsági és ismeretterjesztő irodalmat, útleírásokat stb. is meg kell vizsgálni. Megjelenik-e, növekszik-e (arányában) az amerikai tárgy a francia háború megindulását követően egyre érezhetőbb represszió, és az — egyelőre — növekvő társadalmi-politikai feszültség légkörében?

Voltaképpen az ismeretterjesztő irodalomhoz sorolhatjuk az 1789—1792 között megjelent — már áttekintett — Mindenest Gyűjteményt is. A történeti-földrajzi érdeklődés kapcsán ugyancsak utaltunk Molnár Keresztély János Könyv-házára. A Magyar Könyv-ház köteteiben tallózva, immár mellőzve a közép- és dél-amerikai útleírásokat, két észak-amerikai tárgyú munka érdemel figyelmet. Az egyik Dávid Schöpf, a másik Isaac Weld műve.¹⁶⁹ Vizsgálódásunk szempontjából azért érdekesek, mert mindkét írás kritikusan, olykor fölényeskedve, helyenként csaknem ellenségesen ábrázolja az amerikai életet. „Vannak benne a jó elleni morgások” — jegyzi meg a magyar szerző, aki ismételtelen helyreigazítja a nyersséget, barbárságot, az előkelő iskolák hiányát kifogásoló Weldet például annak leszögezésével, hogy Amerikában igenis vannak jó görög-latin iskolák. Bizonyítva látjuk tehát a tollforgató — különben ex-jezsuita világi pap — Molnár tájékozottságát és Amerika iránti rokonszenvét, de az sem érdektelen, hogy itt a korabeli magyar olvasó olyan amerikai jelenségekkel és ellentmondásokkal is találkozott, amelyek a polgári Amerikáért lelkesedő magyar aufkléristák nem vettek észre, vagy — talán jogosan — másodlagos jelentőségűnek ítélték.¹⁷⁰ A Schöpf útleírása alapján készült kivonatban egyébként, az amerikaiak gyermekded tulajdonságairól szóló anekdoták között a farmer kitűnő jellemzését találjuk: „Én takács vagyok, s egyetemben varga, patkócsináló, szántó-vető, kertész, s ha kell katona is. Magam sütöm kenyeremet, sörömet én főzöm; disznómat magam metszem le; fejszémet, késemet magam köszörülöm; színnemet amott építtém; beretváló, eret vágok gyógyítottok.”¹⁷¹

A Ratio Educationis, mely a gimnázium felső tagozatában a négy kontinens földrajzának tanítását tervezte, s hozzá előírta a tankönyvek és térképek használatát, új forrását nyitotta meg a tengerentúli világról megszerezhető ismereteknek. Bár a protestáns iskolaszervezet az autonómia védelmében ellenállt a Ratio bevezetésének, az első olyan magyar nyelvű tankönyvet, amelyben „A Föld leírása” is olvasható, éppen református gimnáziumban, Pápán vezették be az oktatásba. A pápai tantervet az ott tanító, Utrechtet, Göttingát járt professzorok, Márton István és Lácza Szabó József (1764—1828) a német filantróp pedagógia hatása alatt állították össze. Mint Lácza Szabó könyvének bevezetésében írja: „Mióta (...) az ifjak nevelésére a nagylelkű Seilerek, Bassedowok, Kámpék, Saltzmannok, Resewitzek kezdték egész gondjokat fordítani [...] a nevelés legutolsó [legújabb] céljának tétetett, hogy mennél több értelmes, jószívű,

¹⁶⁹Reise durch einige der mittlern und südlichen Vereinigten Nord-Amerikanischen Staaten nach Ost-Florida... von David Schöpf, Magyar Könyv-ház 1794. VI. 151—163. Isaac Weld munkájának Molnár 1801-es berlini kiadását olvasta, Magyar Könyv-ház XVII. 1802. 4—25.

¹⁷⁰Ilyen például a fehér rabszolgaság intézménye. „Nagy a nyomtatás szabadsága” — olvassuk Schöpfnél, de hozzáfűzi, hogy a függetlenségi harc idején mégsem volt szabad a függetlenség ellen írni. Ez utóbbin azonban a magyar patrióták aligha háborodtak fel.

¹⁷¹Magyar Könyv-ház VI. 1794. 152.

munkás és hasznos hazafiak formáltassanak.”¹⁷² A verselőként is számon tartott Lácza a magyar nyelven művelt tudomány híve, a történelmet magyar nyelven adja elő, és mint előadásainak fennmaradt kéziratai bizonyítják, lelkes függetlenségi szellemben.¹⁷³

Lácza tankönyvének alapanyaga német szerző munkája, de „szabadon fordítva és némely szükséges változtatásokkal s bővítéssel alkalmaztatva”. Az „Amerikai Szabad Statusok” — általánosan használt — megnevezésben a „szabad” szó hangsúlyozása sem egészen véletlen, bár megfelelőjét a korabeli németben is használják. Lácza viszont, a magyar írásbeliségben valószínűleg egyedülálló módon az „éjszaki Amerikai Demokrata Szabad Társaság” fordulatot használja, a „szabad” mellett a „demokrata” jelzőt is kitéve.¹⁷⁴ A tankönyv adatanyaga persze az enciklopédikus jelleg miatt szerény, csak a legfontosabb ismereteket tartalmazza. Felsorolja a tizenhárom államot, s igazgatásának módját is megmagyarázza. A „Közönséges história” című fejezetben a gyarmatosítás, a betelepítés történetéről, a francia-angol vélekedésről is esik szó. Az amerikai telepek voltak Anglia gazdagságának fő forrásai, s függetlenné válásuk annak hatalmas kárt okozott. De „közönségesen véén Európának nem árt, amennyiben az európai kereskedelemnek egy része szélesebben kiterjed, többen részesülhetnek benne” — tesz hitet a szabad kereskedelem mellett.¹⁷⁵ A könyv a maga idejében nagy elterjedtségnek örvendett, hirdeti a Magyar Hírmondó és a Magyar Kurír, ismerteti Pánczél Dániel és Pápay Sámuel.¹⁷⁶

A magyar ifjúsági irodalom kialakulására ihlető hatást gyakorolt Joachim Heinrich Campe (1746—1818). Robinson der Jüngere, valamint Die Entdeckung von Amerika című műveiből a református gimnáziumokban — így Pápan — a retorikai osztályban németül tanultak. Mint említettük, Amerikának feltalálásáról címmel utóbbi első három kötete 1793-tól magyarul is olvasható.¹⁷⁷

Baranyi Várad László ifjúkori munkájával már foglalkoztunk. Csaknem fél évszázaddal később — már korszakhatárunk után egy évvel — 1796-ban Rövid magyar geographia címmel ismét összefoglaló földrajzi munkát jelentetett meg, melyet egyes protestáns gimnáziumokban és a piaristáknál szintén tankönyvként használtak. A munka kiváltképp érdekes, mert olyan szerző műve, aki a nagy 18. századi változásokat kortársként élte meg, az amerikai függetlenségi háborút, a francia forradalmat megelőzően ismereteit egyszer már összefoglalta. Most Baranyi, például az Egyesült Államok viszonyaiban azt emeli ki, ami a fölvilágosult polgári értékrendnek megfelel.¹⁷⁸ „Virginiában

¹⁷²Oskolai tanító könyv. Írta német nyelven Lentz György János, a kemptoni oskolák igazgatója, most pedig szabadon fordítva és némely szükséges változtatásokkal s bővítésekkel alkalmaztatva a magyar ifjúság számára kiadta *Lácza József*. — Győrben 1793. V—VI.

¹⁷³*Trócsányi Zsolt* (szerk.): A pápai kollégium története. Tankönyvkiadó, 1981. 128.

¹⁷⁴Oskolai tanító könyv... 215.

¹⁷⁵Uo.: 270—271.

¹⁷⁶Magyar Hírmondó 1793. jan. 4.; Magyar Kurír 1793. jún. 4.; Az 1795-iki Magyar Merkurhoz Tartozó Bibliotheca 119—120.; *Pápay Sámuel*: A magyar literatura esmérete, Veszprém, 1808. 455—456.

¹⁷⁷Amerikának fel-találásáról a gyermekek és az ifjak kedvéért Kampe J.H. által németül irattatott hasznos és kedves könyv, melyet némely hazájok nyelvében gyönyörködők magyarra fordítottak. I—III. Kolozsvár, 1793. A Robinson der Jüngere-t *Gelei József* (1754—1838), ekkor Szacsavay Sándor segédszerkesztője a Magyar Kurírnál, már 1787-ben lefordította: Ifjabbik Robinszon, Pozsony, 1787.

¹⁷⁸*Vörös Károly*: The image of America in Hungarian mass culture in the nineteenth century. Études historiques hongroises 1985. 649.; ill. *uő*: Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában, Magyar Tudomány, 1988. 3. sz. 190.

csaknem minden házon vagyon menkő-húzó rúd, melyet Franklin állított fel”, Bostonban pedig a „nagyobb bátorságért éjszakánként világító lámpások vannak”. Az államokat sorra véve, minden esetben megemlíti, hol található könyvtár, könyvnyomda, egyetem, „Tudós Társaság, melyet Franklin fundált”, vagy „betegek számára ispotály”. A vegyes vallású Magyarországon élő protestáns Baranyi a szűkszavú földrajzi ismertetésbe is közbefűzi: „Pennsylvániában nagy a tolerancia, hogy aki csak Istent hiszen, lakosnak beveszik, aki pedig keresztyén, minden tisztségre léphet.”¹⁷⁹ Szabatosan leírja továbbá az „igazgatás formáját”, azaz az USA alkotmányos viszonyait.

A földrajzi-történeti ismeretterjesztő irodalom vizsgálata azt mutatja — amint ezt, látni fogjuk, a sajtóanyag is alátámasztja —, hogy az Egyesült Államok történetének, fejlődésének és intézményeinek a bemutatása a keményedő feltételek között sem hágtát a hazai cenzúra tűrésének határát. Egy olyan földrajzi munka, mint Baranyié, a Föld legfontosabb országait egyidejűleg tárgyalja. Ezért alkalmas arra, hogy a szerző fölvilágosultságát s a hatalom érzékenységet más-más térségben és kérdésben megmérjük. Az Egyesült Államokról például megtudjuk, hogy az amerikai kontinensen az egyetlen szabad ország, mely „kivált Franklin és Washington segítsége által” fegyverrel vívta ki ezt a szabadságot a britekkel szemben. De vajon mit ír, mit írhat a nagy forradalom Franciaországáról? A Franciaországról közölt fejezetnek már az alcíme is sokat (vagy inkább keveset) mondó: „Ahogy régen elosztott”, azaz a forradalom előtti állapotok szerint. A forradalomról és az azt követő felindulásról egyetlen szó sem olvasható. Különben az ország lakosai mindenre alkalmasak, tudományban gyönyörködnek, a divatban élen járnak, jó és bőséges hadakozók. Ha a kilencvenes évek derekán a francia forradalmat megbélyegző, szinte kötelező kitételeire gondolunk, Baranyi hallgatása egyszerre utal különvéleményre és a cenzúra érzékenységre a francia változásokat illetően.

A földrajztankönyvekhez hasonló kerek összefoglalást ad — de felnőtt olvasók számára — Decsy Sámuel Magyar Almanakjában 1794-ben. Kronológiájában a legnevezetesebb évszámok között föltünteteti 1492-t, 1775-öt és 1783-at. Elbeszéli röviden Amerika fölfedezésének és gyarmatosításának történetét, az angliai kolóniák harcát, melynek következtében létrejött a „másoktól nem függő és szabados” új állam, mely „már most minden esméretes reszpublikák között leghatalmasabb...”¹⁸⁰

Nem vitás, hogy ismeretterjesztést a napi politikai aktualitások magyarázatán túl a magyar nyelvű újságok is végeztek. Az irodalomtörténeti, sajtótörténeti összefoglaló

¹⁷⁹Rövid magyar geographia... 302—326.

¹⁸⁰Magyar Almanak MDCCXCIV-ik esztendőre.... Bécsben. 73—74. A magyar nyelvű ifjúsági és ismeretterjesztő irodalom az 1790-es évek derekáig csupán a kezdeti lépéseket teszi meg. Önálló, amerikai tárgyú művek a következő évtizedben: Robertson Vilhelm Amerikai históriája. Ford. Tanárki János. I—II. Pest, 1807—1809; Horváth Zsigmond: Amerikának haszonnal mulattató esmertetése, Győr, 1813. (Magyar nyelven frott eredeti munka, de a Magyar Kurír 1814. jan. 14-i és a Hazai és Külföldi Tudósítások 1814. 42. számában meghirdetett II. kötet nem jelent meg.) Említésre méltók Kis János ifjúsági gyűjteményei több amerikai vonatkozással: Gyermekek és ifjak bibliotékája [...], Pest, 1805; Ifjúság barátja vagy a hasznosan mulattató darabok a két nembéli ifjúság számára, Pest, 1816. (Itt jelent meg Franklin „A Way to Wealth”-ének első magyar fordítása más nevekkal és a keret elhagyásával, II. köt. 245—253. Isaac Weld említett útleírása magyarul ugyancsak Kis Jánosnál: Nevezetes utazások tárháza, VI. köt., Pest, 1816. Lásd még Tanárki Mihály Schiller nyomán készült munkáját: Biographiák, vagy a régi és újabb időbeli nevezetes emberek életeknek viselt dolgaiknak leírásai, 1812, Franklin és Paine életrajzával, valamint ifj. Szilágyi Sándor terjedelmes tanulmányát: Franklin élete, Erdélyi Múzeum, 1818. 10. 20—78.

munkák érhetően elsősorban a hazai tárgyú cikkanyagot elemzik, a külföldi eseményekről írott beszámolók jelentősége, különösen, ha nem kapcsolódnak hozzájuk egyértelműen világnézeti konklúziók, kevésbé szembetűnő. De éppen az amerikai téma nyomán követése győz meg arról, hogy egy olyan világban, amelyben tisztán polgári gazdaság és társadalom létezik a késői feudalizmus alkalmazkodási válságával, illetve bomlási tüneteivel küszködő társadalmak mellett, a tájékoztatás bármilyen csatmán át történő mégoly szerény áramlása is erőteljes hatású. Úgy tűnik, ennek tudatában voltak a kabineti abszolutizmus hivatalnokpolitikusi is. A magyar nyelvű hírlapokat legszívesebben föl-számolták volna. (Néhány év múlva három lapból valóban csak egy, a Magyar Kurír maradt talpon.)

Amikor Szacsavayt 1793 elején eltávolították a Magyar Kurírtól, s így egyelőre a lap is elakadt, mindössze egy magyar nyelvű újság maradt a színtéren, a bécsi Magyar Hírmondó. Nemsokára azonban Decsy Sámuel — korábban a nemzeti-nyelvi program harcos képviselője és a polgári alkotmányok népszerűsítője — szerkesztésében tovább folyt a Kurír, s hamarosan egy harmadik magyar lap is világot látott. Pánczél Dániel, aki korábban a Magyar Kurír folytatásának jogáért folyamodott, de elutasították, az erdélyi kancellária támogatásával jutott lapjához, a Magyar Mercuriushoz.

Markáns különbséget a három lap szerkesztésének színvonalában, a híryanag és a hírekhez fűzött magyarázatok tartalmában, általánosságban vagy egyes tárgykörök vonatkozásában nem lehet tenni. Mégis, talán Decsynek valamelyes előnyt jelentett, hogy Bél Mátyás egykori tanítványaként az újságrással tudományos érdeklődését is össze kívánta kapcsolni, például a leíró statisztika népszerűsítésével. Történeti, földrajzi tárgyú cikkeket ígért olvasóinak, mivel sokaknak nincsen módja e kérdésnek alaposabban utánanézni. Jellemző azonban a megváltozott korviszonyokra, hogy még ezért is kemény kritikát kapott, miszerint nincs szükség arra, hogy újságban statisztikát és históriát tanítson. Össze is zsugorodnak a kommentárok Decsynél is, a másik két lapban is.

A francia forradalom eseményeiről és a forradalmi háborúkról, melyek jelentőségüknek megfelelően változatlanul a legnagyobb figyelmet kapják, rokonszenven, megértéssel írni többé nem lehetett. Megállapítani persze nehéz, hogy — például Decsynél, Görögnél — a következetes bírálatban mennyi a francia forradalom bairatolóddása és a terror hatására kialakult saját vélemény, s mennyi a felsőbbbség kíméletlen nyomása alatt kialakult öncenzúra, fásultság, kenyérféltés. E kérdés kapcsán válik különösen érdekessé az amerikai tárgy, melyről viszonylag gyakran és változatlanul elismerő hangnemben írnak. Marczali már 1790/91 irodalmát vizsgálva úgy látja, hogy egyes szerzők „prudens et circumspectus” létükre nem a francia, hanem az amerikai forradalommal fenyegetőznek.¹⁸¹ A magyar újságok most azt hangsúlyozzák, hogy az amerikai reszpublika más, mint a francia. Roberspierre-rel szembeállítják Washington-t, aki a vérontásnak ellensége, a mérsékletnek, a békének pedig barátja. Washington az „ki az északi amerikaiakat — írja Pánczél Dániel Magyar Mercuriusa — a maga hazafiai-t már 7 esztendő-től fogva tartóztatya, hogy a Francia Revolucióba ne avatkozzanak. Annak kiütésekor csak azt a kívánságát jelentette, hogy vajha az javára célozna az emberiségnek!”¹⁸²

¹⁸¹Marczali i.m. 164.

¹⁸²Magyar Mercurius, 1796. dec. 23. 1547.

Hogy a francia forradalom „az amerikaiak leánya”, láttuk, meglehetősen elterjedt vélekedés 1789–91-ben. Egy évtizeddel korábban Rát Mátyás jóvoltából hétről hétre arról értesült a hazai újságolvasó, miként nyújtott egyre növekvő segítséget Franciaország Amerikának az angol túlerővel szemben. Sokak számára volt magától értetődő annak föltételezése, hogy most, amikor a forradalmi Franciaország egy nagy európai háború és az azt voltaképpen tápláló vetélytárs, Anglia célpontjává vált, a fiatal Egyesült Államok, melyet erre az 1778-as szövetségi szerződés is kötelezett, a föltételezett rokon ideológia, angolellenesség és valamiféle — a történelemben ritkán beváltható — morális kényszer hatására Franciaország mellett hadba lép. A Magyar Mercurius e gondolatokat a francia konvent megfogalmazásában (!) közre is adja azon válasszal, melyet az amerikaiak Thomas Paine szabadon bocsátását sürgető kérésükre kaptak: „Az Északi Amerika a mi vetélkedő társunk. Ez, velünk együtt, a Tyrannusok ellen örök gyűlölségre kötelezte magát esküvése által. Néki tehát, az emberiséget kötözve tartó békóknak össze rontására, magát mivelünk össze kell kapcsolni.”¹⁸³ A Mercurius elrettentésül közli a konvent filippikáját „a mi időnkbeli Carthago” ellen (bár a föltételezett hatás már csak azért is kétséges, mert az új klasszika-filológia szellemében iskolázott fiatalabb értelmiség és a tanuló ifjúság számára a francia nyilatkozatok antik frazeológiája pozitív tartalommal ismerős). Ismételten megfigyelhető viszont az általánosságban maradó, nem érdemi, noha éles hangú bíráló megjegyzések és a polgári szabadság elveit hangoztató dokumentumok szó szerinti idézésének sajátos kettőssége.

1793 májusában a terror jeleneteinek lefestését és a magyar huszárok dicséretét követően még negatív kicsengésű a szűkszavú megállapítás a Magyar Hírmondóban, miszerint „az amerikai Szabad Statusokon kívül egy hatalmasságról sem olvastunk, hogy megesmerte volna Franciaországot közönséges társaságnak”.¹⁸⁴ Egy hónappal később, miután az amerikai semlegességi nyilatkozat közismertté vált, már az elismerés hangján közlik, hogy „az Amerikai Egyesült Státusok a törökhöz hasonló semlegességet akarnak tartani a francia háborúban”.¹⁸⁵

A Magyar Kurír egyértelműbb és részletesebb. Mivel az amerikaiak és elnökük, Washington elhatárolják magukat a francia jakobinusoktól, a korábbi évekre jellemző lelkes jelzőket is megkapják: „úgy gondolkoznánk [...], hogy a szabadságnak e folyó századában ismételtesse lett első szülött leánya, az északi amerikai 13 tartományokból álló közönséges társaság vagy egy vagy másféleképpen segíteni fogja a franciákat. Ellenkezőt mutat a nevezett Amerikai Közönséges Társaság fő kormányzója elölülőjének, Washingtonnak múlt áprilisban kiadott manifestuma”.¹⁸⁶ Majd szabad fordításban közli a „szabadság 17 esztendejében” kelt semlegességi nyilatkozat szövegét.

Nehéz lenne választ adni arra, miért részesíti előnyben a Magyar Mercurius az amerikai-francia, a Magyar Hírmondó az amerikai-brit viszony elemzését, hacsak a szerkesztők egyéni érdeklődésével nem magyarázzuk. Pánczél — ki ugyan minden tekintetben Szacsavay mögött marad — mégis talán a Magyar Kurírnál és mesterénél szívta magába a Franciaország iránti érdeklődést. Bár híryanagának nagy része, voltaképpen

¹⁸³ Uo. 1794. febr. 28. 265.

¹⁸⁴ Magyar Hírmondó, 1793. máj. 21. 706.

¹⁸⁵ Uo. 1793. jún. 21. 884–885.

¹⁸⁶ Magyar Kurír, 1793. júl. 2.

előírászerűen, német lapokból származik, és a szakirodalom joggal marasztalja el szárazsága és a jakobinus diktatúrával szembeni, különben kötelező értetlensége miatt, Pánczéltól az arra fogékony olvasó éppen az amerikai-francia diplomáciai aktusok ismertetése során a francia forradalom új szakaszának szelleméről is érdemi információkhoz juthatott. Ráadásul az általában tárgyilagosan, sőt elismeréssel kezelt amerikai politika megnyilatkozásai, ha diplomáciai sallangokkal is, a legnagyobb tisztelettel szólnak a francia köztársaság intézményeiről és eredményeiről. Így tájékoztatja például a Magyar Mercurius olvasóit a Közjóléti Bizottság azon leveléről, melyben az Toulon bevételéről s egyéb francia sikerekről értesíti a kongresszust. A levél tartalmánál a korabeli közvélemény alakítása szempontjából érdekesebb annak közlése, hogy a kongresszusban a levelet ünnepélyesen fölolvasták, majd átadták az elnöknek azzal, hogy barátságosan feleljen rá, és „...jelentse ki azon való örömét, hogy az említett Comissio barátsággal viseltetik az Egyesült Statusokhoz: és egyúttal arról is tegye bizonyossá a Comissiót, hogy a repraesentánsok részesülnek a Francia Respublikának előmenetelében és virágzó félben lévő állapottyában”.¹⁸⁷ Másrészt itt olvasunk arról, hogy az amerikai jakobinusok pasquillusokban támadják Washington, amiért nem engedi a békeséget fölbontani az angolokkal.

Az amerikai és a francia köztársaság barátságáról számos közleményből értesülhetett az egykorú olvasó. Párizsban például — olvassuk — ünnepélyesen fogadták az új amerikai követet, Monroe-t, aki beszédet mondott a konventben, majd fölolvasta az amerikai elnök, Washington levelét. A konvent elnöke beszéddel válaszolt, megcsókolta, és a konvent tagjai között mutatott ülőhelyet.¹⁸⁸ (Az ünnepélyes fogadtatásról különben a Magyar Hírmondó is írt, s közölte Monroe nyilatkozatának szövegét is.¹⁸⁹) Ugyanezen az ülésen határozat született, hogy az amerikai köztársaság és Franciaország zászlai, a barátság jeléül a konvent palotájának mennyezetére összekötve függesztessenek föl. A háromszínű francia nemzeti zászlót „az amériikai és francia népek között való örökös összeegyesedésnek és öszveatyafiságosodásnak jeléül”¹⁹⁰ pedig ajándékba küldték az amerikai kongresszusnak. Máskor „színes hírben” hallhatunk arról, hogy egy charlestoni lelkész levélben ajánlotta föl a konventnek találmányát, egy új hadiszert. Ez olyan „öszve csepült portéka”, mely meggyulladván, többé el nem oltható. A föltaláló állítja, hogy féltucat hajóval Európa egész tengeri erejét tönkretetheti, de ha a konvent nem tart rá igényt, titkát magával viszi a sírba.¹⁹¹

A Magyar Hírmondó is azt kérdezi: „Éjszaki Amerikának 13 szabad tartományával nem keveredik-é hadba Nagy-Britannia?” Pitt ugyan azt válaszolja az angol kereskedőknek, hogy mindkét fél a béke fenntartására törekszik, de jósolni nem lehet az amerikai jakobinusok hevessege miatt.¹⁹² Itt értesült az olvasó Genét francia követ akcióiról és megbízásának visszavonásáról. Az amerikai jakobinusok támadják Washington, de a közvélemény nem pártolt el tőle, őt támogatja Adams és „Jay János”, „kit azért küldött az Amériikai Köz. Társaság Kormányzószéke Londonba, hogy az

¹⁸⁷ Magyar Mercurius, 1794. júl. 11. 846.

¹⁸⁸ Uo. 1794. szept. 9. 1112—1113.

¹⁸⁹ Magyar Hírmondó, 1794. szept. 2. 306—308

¹⁹⁰ Magyar Mercurius, 1794. dec. 19. 1526

¹⁹¹ Uo. 1794. szept. 19. 1156—1157.

¹⁹² Magyar Hírmondó, 1794. dec. 19. 1526.

anglusok által törvénytelenül elfogattatott amerikai hajóknak mindenestől fogva való visszaadatását eszközölje”.

Az angol-amerikai nézeteltéréseknek azonban kézzelfogható okai vannak, s ezt meg is tudjuk a laptudósításokból. Rendezetlenek az északnyugati határok, még fegyveres összecsapásokra is sor került.¹⁹³ A kongresszus pedig fölhatalmazta a végrehajtó hatalmat, hogy sürgesse a londoni kormánynál e köztársaság kárainak megtérítését. Amíg a tárgyalások folynak, nem nyúlnak az angol tulajdonhoz. Nyomatéku mindenestre csapatokat küldtek a kanadai határra.¹⁹⁴ Közben sikerül az angolok fölbújtotta creek és cherokee indiánokat is megbékíteni. Érdekes, hogy erről mindhárom lap beszámol. Legrészletesebben a *Mercurius*. Közli az indiánoknak az angolokhoz intézett levelét is, mely szerint, hogy „bennünket a ti deputátusaitok az Amerikai Statusok ellen vezéreljenek, többé nekünk ne írjatok”.¹⁹⁵ A magyar olvasó számára egyébként ablaknyitást jelentettek a polgári vélemény nyilvánítási szabadság és a parlamenti demokrácia világára a részletes beszámolók azokról a vitákról, amelyek az amerikai kongresszusban külpolitikai kérdésekről éppen az angol-amerikai szerződéssel, vagy később, a kilencvenes évek második felében fagyossá váló amerikai-francia viszonytal kapcsolatban dúltak, még akkor is, ha ezek a beszámolók a vitákat nemegyszer az Egyesült Államok belső gyöngeségeként értékelték.¹⁹⁶

Találunk természetesen ez idő tájt is olyan rövid cikkeket, amelyek a felvilágosodás kora emberének különösen kedves amerikai vívmányokkal szolgálnak, anélkül, hogy közben nemzetközi eseményekhez, hatalmi konfliktusokhoz kapcsolódnának. A Magyar *Mercurius* „Az Északi Amerikai Respublikát illető némely jegyzéscskék” című cikkéből megtudható, hogy a halálbüntetés Pennsylvániában és Massachusettsben már régen el van törölve, kivéve a szándékos gyilkosságot. „Most az a hír, hogy a többi államban is hasonló törvényt hoznak.”¹⁹⁷

Ugyanez a közlemény kitér a rabszolgaságra is. Közismert, hogy a reformkori, a 48-as magyarságot Amerika iránti minden baráti érzelmére mennyire heves, mennyire egyértelmű állásfoglalásra készítette ez a kelet-európai szolgágnál is sötétebbnek mutakozó intézmény, s milyen gyorsan terjedtek, magyarul is, az abolicionisták írásai. A magyar sajtóban a rabszolgaságot, a rabszolgakereskedelmet — a felvilágosodás frazeológiájával — már a kezdet kezdetén egyértelműen elítélték. Érdekes viszont — s ez a tényeknek lényegében megfelel —, hogy az Egyesült Államokkal kapcsolatban mindig a rabszolgaság területileg korlátozott voltát hangsúlyozzák, és azokat a törekvéseket, melyek a rabszolgaság felszámolására irányulnak. A *Mercurius* is előbb ismerteti a nemzetközi rabszolgakereskedelemmel foglalkozó brit parlamenti vitát — mely vitában többen azzal érvelnek a rabszolgaság eltörlése ellen, hogy az francia principiumokból ered.¹⁹⁸ —, majd a már idézett cikkben közli, hogy a rabszolgaság az Egyesült Államok „tartományainak” többségében

¹⁹³Uo. 1794. nov. 7. 624.

¹⁹⁴Uo. 1794. szept. 12. 349.

¹⁹⁵Magyar *Mercurius*, 1794. szept. 5.

¹⁹⁶pl. Magyar Hímondó, 1795. szept. 11. ill. 1796. júl. 1.

¹⁹⁷Magyar *Mercurius*, 1794. szept. 5.

¹⁹⁸Uo. 1793. máj. 10. 68—69.

„nincsen módiban”, Massachusettsben pedig „puszták osztatnak ki a szerecseneknek”.¹⁹⁹

A sajátos magyar viszonyoktól egyáltalán nem függetlenül az újságszerkesztőktől a legtöbb elismerést a háborúkból — ekkor — szerencsésen és tudatos politika révén kívül maradt Egyesült Államok gazdasági virágzása, kereskedelmi, pénzügyi sikerei, és ami ezzel összefügg, a népességnek a kivándorlók által is táplált rohamos növekedése kapja. Aligha tévedünk, ha föltételezzük, mindez a korabeli átlagolvasónak még mindig többet mondott, mint egy-egy elvont összehasonlító fejtegetés a különféle kormányzati formákról.

„Mennyire virágozzon az Amerikai Közönséges Társaság — így a Kurír — megtetszik az 1792. esztendőben onnan kivitetett s eladattatott productumaiból.”²⁰⁰ A piacon szintén nyerstermékkel jelentkező magyar birtokos elismeréssel — vagy, mint példát erre is látunk: a lehetséges konkurencia miatt szorongva — olvashatta a külföldre eladott gabona, liszt, rizs, kétszersült, marha-, sertés- és juhhús, szárított és sózott hal, dohány, égetett szeszesital, élőállat, terpentín, hamuzsír stb. valóban jelentős tételeit. A Kurír máshol, egy angol parlamenti vitában Foxot idézve éppenséggel ezt írja: „Ami most mondatik a francia assignátákról, éppen az mondatott az amerikai háború alatt az amerikai papíros pénzről; mégis most is fenn állanak és mások felett virágzanak azok a szabad tartományok.”²⁰¹ Nem csoda, ha sokan költöznek ki Angliából az Amerikai Szabad Statusokba, hol jószágokat vesznek vagy a Respublika bankójára váltják pénzüket.²⁰² A Mercurius a népesség növekedésére, a városok gyarapodására helyezi a hangsúlyt, és azt a függetlenség kivívásával hozza összefüggésbe: „Amióta ezen Respublika mástól nem függő országnak lenni hirdettetett, azóta 14 új városok épülnek benne. Ezek között van a főváros is, amely Washingtonnak neveztetik. A háború miatt elégett városok már felépültenek: Charleston, Baltimore, Philadelphia, New York és Boston pedig kétszerte nagyobbra nevedtek, mint amekkorák voltak. A népesség kétakkora volt 1790-ben, mint 1775-ben, mivelhogy az Európából odavándorlók száma [...] esztendőnként 160 [ezer?] lelkekre tétetetik.”²⁰³ Az Egyesült Államok városainak pusztája fölsorolása is jelentős a földrajzi ismeretek terjesztése szempontjából. Az adatok egyébként túlzottak. Igaz, e tény önmagában nehezen értékelhető. Mindenesetre inkább az Újvilág dinamizmusával való azonosulásra, mint annak elvetésére utal. A Hírmondó is szenzációként mutatja be az amerikai növekedést, s azt a sikeres kereskedelemmel és a békességgel magyarázza. Az adatai pontosabbak, az Egyesült Államok lakosainak számát 1796-ban négy millióra teszi.²⁰⁴

A nemzeti függetlenség és a társadalmi reformok intranszigens magyar hívei a gazdasági növekedés távlatainál kevésbé békés panorámával is összefüggésben láthatták — vagy éppen láttatták — az új polgári köztársaságot. A Kościuszko vezette szabadságharc, a megújulni vágyó Lengyelország vergődése, mint erre már utaltunk, felrázta a magyar közvéleményt, olyannyira, hogy a lengyelek iránti rokonszenv az elbátortala-

¹⁹⁹Uo. 1794. okt. 28. 1321.

²⁰⁰Magyar Kurír, 1793. szept. 6. 308—309.

²⁰¹Uo. 1795. jan. 27. 119.

²⁰²Uo. 1796. ápr. 29. 555.

²⁰³Magyar Mercurius, 1794. okt. 28. 1322.

²⁰⁴Magyar Hírmondó, 1796. júl. 8.

nodott, ellenőrzött és nagyon óvatos sajtóból is kiolvasható. Kościuszkó személye Magyarországon először hírlapi cikkek nyomán válik közzismertté. Kościuszkóról írva szinte sohasem mulasztják el az utalást hősiessé részvállalására az amerikai függetlenségi háborúban.²⁰⁵ Kościuszkó neve, mint feddhetetlen és heroikus jelkép, ugyanúgy összefonódik a magyar köztudatban Washingtonéval, mint korábban Lafayette-é. A reformkorszakban, amikor a lengyel barátság és Kościuszkó kultusza a tetőpontra hág, Washington és Kościuszkó változatlanul együtt foglalnak helyet a szabadsághősök panteonjában.²⁰⁶

Az első részletes jellemzést Kościuszkóról a Magyar Hírmondó adja közre. Néhány életrajzi adat után megtudjuk, hogy a függetlenségi háború idején Párizsban tartózkodó Kościuszkó „a dicsőségnek nemes kívánságától indítván, elhagyta Európát [...], s az említett 13 tartományok részéről hadi szolgálatot tett. Washington fővezérnek [...] és Lafayette-nek barátjává lett, s Cincinnatus Rendje címereivel is megtiszteltetett”.²⁰⁷ Az orosz uralkodó, II. Katalin viszont — olvassuk — hiába kísérelte, hogy a maga számára megnyerje. Hasonló, bár szárazabban fogalmazott életrajzot közöl két hónappal később a Magyar Mercurius is.²⁰⁸ Itt Franklin Kościuszkó iránti nagybecsüléséről értesült az olvasó.

Nem véletlenül utalunk Lengyelország harmadik fölosztására hangsúlyozottan éppen tanulmányunk végén. Egy pillantás a magyar történeti színtér határain túlra emlékeztetünkbe idézi, hogy 1795 nem csupán Magyarországon, nem is csak a Habsburg-birodalomban, hanem az egész közép- és kelet-európai térségben kedvezőtlen fordulatot hozott a polgári szuverenitás irányába tájékozódó erők számára. Mégis, éppen a Amerikamotívum magyarországi szerepét illetően, mint korábban, úgy a ferenci abszolutizmus éveiben is tapasztalhatók sajátos vonások, főként az amerikai polgári forradalom konszolidálódásának a franciától eltérő menetével, s persze Magyarországnak a Habsburg-dinasztia jogára alatt Franciaország ellen vívott háborújával összefüggésben. Mindez azonban némiképp más megközelítésben, már egy másik tanulmány tárgya lehet.

²⁰⁵Összefoglalóan: Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában, Gondolat, 1973. 209—219., az általunk is feldolgozott forrásanyag alapján, amerikai vonatkozásokkal: Kókay György: A Kościuszkó-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban. In: Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből, Akadémiai, 1969. 301—316.

²⁰⁶Pl. Bölöni Farkas Sándor sokat idézett művében, Utazás Észak-Amerikában, először Kolozsvár, 1834.

²⁰⁷Magyar Hírmondó, 1794. ápr. 11. 509—510.

²⁰⁸Magyar Mercurius, 1794. jún. 20. 759—760.

FELVILÁGOSULT MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ESZMÉNYEK TÜKRÖZŐDÉSE SCHWARTNER MÁRTON „STATISTIK DES KÖNIGREICHS UNGARN” C. MŰVÉBEN

A statisztika-tudomány születése

A felvilágosult abszolutizmus rendszere a 18. század utolsó évtizedeiben Magyarországon is hatékonyan ösztönözte a tudományok fejlesztését. Mind a kormányzat, mind a progresszív gondolkodású tudósok arra törekedtek, hogy feltárják a gazdasági és politikai fejlődés lehetőségeit. Ehhez azonban elsősorban arra volt szükség, hogy megismerjék az ország földrajzi, gazdasági, népességi stb. viszonyait. Ezt a feladatot részben az ún. államismereti iskolához sorolható frók,¹ részben az ekkor kibontakozó közgazdasági szakirodalom szerzői² teljesítették.

A magyarországi statisztika-tudomány megszületésénél az államismereti és a gazdasági irodalom művelői bábáskodtak. A Nyugat-Európában már több mint egy évszázada megjelenő statisztikai feldolgozások szerzői pedig a keresztapai szerepet töltötték be.³

Az államismereti irodalom egyszerű országleírás volt, mely nem támaszkodott statisztikai adatfelvételre, s arra sem törekedett, hogy feldolgozza vagy elemezze a népességi s gazdasági számadatokat, vagy hogy ezekből következtetéseket vonjon le. Ilyen jellegű volt az az egyik első tanulmány, mely címében ugyan a „statisztika” megjelölést használta s szerzője Horváth Mihály, a pesti egyetem első statisztikai tanszékének (1777-től) professzora volt.⁴ A sors iróniája talán, hogy az a tudós, aki mind a kortársak, mind pedig az utókor a magyarországi statisztika-tudomány megalapítójának tart: Schwartner Márton sosem kapta meg a statisztika tanszéket, hanem a pesti egyetem diplomatikai tanszékét vezette. Bár Schwartner sokoldalú tehetsége révén e tudomány-ágat is fontos monográfiával gazdagította,⁵ életművének mégis statisztikáját tekintette.

¹Az államismereti iskola legfontosabb művei a következők: *Compendium Hungarie Geographicum*, Pest 1767 (Bél Mátyás nyomán)

— *Tomka-Szászky János*: *Introductio in hodierni geographiam*, Pest, 1777.

— *Karl Gottlieb Windisch*: *Politisch-geographisch und historische Beschreibung des Königreichs Hungarns*, Pest 1772.

— *K.G. Windisch*: *Geographie des Königreichs Ungarn* 1780, Pest

— *Korabinszky János Mátyás*: *Geographisches und Produkten- Lexikon von Ungarn*, Pest 1786.

²A közgazdasági szakirodalom talán legfontosabb művei:

Podmaniczky József: *Principia vectigalis tricesimalis*, Pest 1791 és *Skerlcz Miklós*: *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relata ad commercium*, Pest 1791

³A Nyugat-Európában megjelenő főbb statisztikai munkákra ld. a 7., 8., 10. sz. jegyzetben Achenwall, Gatterer, Schlözer műveit.

⁴*Horváth Mihály* (1728—1810): *Statisticae regni Hungariae*, 1. kiadása Pest, 1790.

⁵*Schwartner Márton*: *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*, Pest 1790.

Milyen eredményeket ismert meg és hasznosított Schwartner a külföldi statisztikai irodalomból? Elsősorban az angol politikai aritmetika eredményeit, mely matematikai módszerek felhasználásával határozta meg a népességfejlődés törvényszerűségeit.⁶

Schwartner az angol aritmetikával a nagyhírű göttingai professzor, Ludwig Schlözer statisztikai és politikai előadásain ismerkedett meg. A kizárólagosan leíró jellegű államismereti irányzattal szemben Schlözer új koncepciót dolgozott ki. Az általa művelt statisztikát a szakirodalom az Achenwall—Schlözer-féle statisztikának nevezi. (Felfogására nemcsak tanára s közvetlen göttingai elődje Gottfried Achenwall, hanem más tudósok módszere is hatást gyakorolt, így pl. átvette a porosz J.P. Süssmilch s a halmstadti Hermann Conring államtudományi tematikáját is.)⁷

A göttingai statisztika-felfogást azért is szükséges közelebbről szemügyre vennünk, mivel Schwartner is ezt követi. A schlözeri koncepció lényege: a statisztikus *saját* országának viszonyait elemezze, vegye számba a statisztika hazai forrásait s az általa vallott kortörténeti (az ún. „Zeitgeschichte”) elkötelezettség jegyében a *jelen* állapotokat elemezze, s arra törekedjék, hogy a jelenségek közti összefüggéseket kutassa. Ezáltal az addig leíró statisztikával szemben egy kutató irányzatot hozott létre.

Ha mindehhez felidézzük Ludwig Schlözer felvilágosult politikai felfogását, felmérhetjük, hogy az egyetemi tanulmányait folytató Schwartner Mártonra mindez milyen inspiráló hatású lehetett. Schlözer mellett a göttingai egyetem egy másik nagynevű tudósának, Johann Gatterernek történeti és statisztikai munkásságával is megismerkedett, s módszereit alkalmazni igyekezett.⁸

Schwartner történeti statisztikai munkásságának legjelentősebb magyarországi elődje Hatvani István (1718—1786) debreceni professzor volt, aki az egykorú valószínűségszámítás legkorszerűbb eredményeinek felhasználásával már kísérletet tett az angol mintájú politikai aritmetika alkalmazására.

Schwartner útja a statisztikai monográfia megírásáig

Schwartner jó módú felvidéki családból származott, ami egyben a magyarországi német polgárság nyelvi és kulturális közegét is jelentette számára. Ez határozta meg

⁶William Petty: Political Arithmetic, 1699. Jelentőségéről ld.

Marx Károly: A politikai közgazdaságtan bírálatahoz, Budapest 1953, 34.

⁷Johann Peter Süssmilch, 17. században élő német államtudományi szerző.

Hermann Conring (1608—1681), helmstadti professzor, államismereti szintézise: Nottica rerum publicarum 1660, Helmstadt

Gottfried Achenwall (1719—1772) Göttingai professzor 1772-ig, „Statisztika és politika” c. szemináriumát halála után Ludwig Schlözer veszi át. Főműve: Staatsverfassung der europäischen Reiche, 1765 Göttingen

Jelentőségükre ld. Kosáry Domokos: Művelődés a 18. századi Magyarországon. 519. l.

⁸Johann Gatterer (1727—1799), 1759-től Göttingában a történelem professzora. Főbb művei: Handbuch der Universalhistorie nach ihrem gesamten Umfange von Erschaffung der Welt bis zum Ursprunge der meisten heutige Reichen und Staaten, Göttingen 1761—65.

— Abriss der Universalhistorie, 1765, Göttingen

— Abriss der Geographie, 1775, Göttingen

— Synopsis historicae universalis tabulis comprehensa, 1766, Göttingen

— Einleitung in die synkronistische Universaltheorie, 1771, Göttingen

tanulmányait is: Késmárkon, majd Pozsonyban az evangélius líceumban végezte középfokú stúdiumait, s ezt követően 1779-ben a híres protestáns egyetemre, Göttingába utazott.⁹ Az itt töltött három év döntő élményt jelentett számára, mind szakmai felkészültsége, mind pedig világnézete kialakulása szempontjából. A korabeli legkorszerűbb tudományos színvonalat képviselő szakmai útravalót Schlözertől, Gatterertől, Püttertől és Heynétől kapta.¹⁰ Statisztikájában s kollégáival folytatott levelezéseiben is gyakran hivatkozik a göttingai mesterek példájára.¹¹

Hazatérte után a Prónay-családnál vállalt nevelői állást, majd az ország két jelentős protestáns főiskoláján (Késmárkon és Sopronban) tanított, s nyert áttekintést a hazai oktatási rendszerről. A jozefinista kultúrpolitika szellemében — mely arra törekedett, hogy a felelős posztokra jól képzett, tehetséges s progresszív gondolkodású szakemberek kerüljenek — 1788-ban Schwartnert megbízták a pesti egyetem diplomatikai és heraldikai tanszékének vezetésével. Ettől kezdve Schwartner hozzákezdett az ország statisztikai adatainak gyűjtéséhez, amelyben tudósbarátaitól nyert információi is segítettek.¹²

Schwartner a statisztika feladatáról s funkciójáról új s „modern”-nek számító felfogást alakított ki. Monográfiájában azt az igényt veti fel, hogy a statisztikát már önálló tudományágként művelje. A hazai statisztika forrásainak, valamint az államismereti és gazdasági irodalom számbavétele után a szerző az új tudományág definícióját fogalmazza meg, utalva arra, hogy ebben a schlözeri felfogást követi: a statisztika-tudomány fogalma alatt „egy állam legújabb, most-folyó történetét, az állam fő jellemzőinek (Staatsmerkwürdigkeiten) összességét érti. (Statisztika, Bevezetés, 2. paragrafus)

Az állam „fő jellemzőinek” bemutatása határozza meg tematikáját, melyet az 1. fejezet 4. paragrafusában ad meg: a/ a földrajzi viszonyok; a népesség és a gazdaság (termékek) b/ állam-alkotmány; c/ az államigazgatás, vagyis az állam természeti s

⁹A göttingai egyetemen Schwartnert követően az 1780-as évektől itt tanultak többek közt Berzeviczy Gergely (1784—86), Johann Christian Engel (1788—91), Cornides Dániel (1785) — titkárként jár göttingában, Romy Károly György (1800—1803), Schedius Lajos (1788—91), hogy csak olyanokat emeljünk ki, akik a következő években igényes s korszerű művekkel gazdagították a közgazdasági, politikai történelmi irodalmat.

¹⁰*Christian Gottlob Heyne* (1729—1812), klasszika-filológus, a göttingai egyetem tanára. Jelentősebb művei: *Einleitung in das Studium der Antike*, 1772, Göttingen

Studium der neueren Sprache und Literatur, Göttingen (1908)

A Göttingen Gelehrter Anzeigen szerkesztője.

Johann Gatterer ld. 8. jegyzet

Ludwig Schlözer (1735—1809), 1769-től göttingai professzor, 1772-től a „statisztika és politika” tárgy előadója. Nagyhatású politikai folyóirata, az 1782-től megjelenő *Staats-Anzeigen*.

Főbb művei: *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771), melyhez 1761—65 között Szentpétervárott gyűjtött anyagot; *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 1—3., Göttingen 1795—97.

¹¹Schwartner a *Statisztika* 198. paragrafusában, az „Allgemeine Anmerkungen über die evangelischen Schulen in Ungarn” c. alfejezetben ír arról, hogy az államnak a felbecsülhetetlen értékű tudás formájában megtérül a külföldi ösztöndíjakra fordított pénz. Egy 1789-ben Schedius Lajoshoz címzett levelében említi göttingai tanulmányait s azt az ösztönzést, amit ott a tudományos pályához kapott.

¹²Pesten Koppi Károllyal folytatott rendszeres tudományos eszmecsere. Ugyanakkor egy irodalmi kör vezetőjévé vált, melynek tagjai Gamauf Gottlieb, Romy Károly, Eder Károly és Genersich Keresztély voltak. Az 1790-es évektől rendszeres levelezést folytat Kovachich Márton Györggyel, valamint a Bécsben élő Johann Christian Engellel.

népességi adatait, valamint jogrendszerét és közigazgatását öleli fel. Lényeges többlete a monográfiának (amit ugyan a szerző nem jelöl meg előzetesen a tematikában) az oktatási s műveltségi viszonyok részletes bemutatása.

Az egzakt adatközlésen kívül Schwartner arra a kérdésre igyekezett választ keresni; mit kell tennie azért, hogy Magyarországból korszerű állam váljék. Szintézisének legérdekesebb részei azok, ahol erre a kérdésre ad választ.

Művelődéstörténeti eszményei

A továbbiakban a „Statisztiká...”-nak az oktatásról s a kultúráról írt fejezetei (Schul- und Aufklärungs-Anstalten; Literatur, VI. fejezet, 497—571. 1.) alapján igyekezünk Schwartner koncepciójára következtetni.

Mint ismeretes, a korabeli felvilágosult gondolkodás egyik alapkoncepcióját az oktatás, a nevelés és a kultúra fontosságáról vallott nézetek alkotják. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a művelődés diszciplináját az „Aufklärung-Anstalten” címmel jelöli meg. A 18. század írói s gondolkodói legnagyobb sikereiket a közvélemény formálásában érték el, s ambíciójuk is erre irányult.

Mivel az emberiség haladásának s az „értelem” fejlődésének útját azonosnak tartották, arra következtettek, hogy az „értelem” képviselőinek, az íróknak, tanítóknak s mindenfajta szellemi foglalkozású embernek a feladata a tudomány és a kultúra fellendítése; — ezzel érik el az ország boldogulását és felemelkedését. A kor kulcsszavával szólva, a „haza jólétéről” van szó, mint ezt a Bevezetés 11. paragrafusában olvashatjuk, ahol a statisztika „haszna”-ként ezt jelöli meg.

Mind a mű egészében, mind a művelődési fejezetben a szerző azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha feldolgozása pusztán száraz adatközlésre vonatkozna. Szinte bizonyosnak vehetjük, hogy ezt a cenzúra várható — s valóban megtett — kifogásai miatt tette. Semmiképpen sem akarjuk azonban ezzel azt állítani, hogy magát a statisztikai megközelítést is azért választotta volna, hogy kevésbé hívja ki maga ellen a cenzor haragját, hiszen (mint arra már fentebb utaltunk) épp a statisztika műfaját s „modern” módszerét tartotta alkalmasnak arra, hogy hitelesen mutassa be „az állam fő jellemzőinek összességét.” (Bevezető)

Valójában azonban az egzakt tények mögött ott rejtőznek kritikai megjegyzései és javaslatai is. A nagy adatanyag csoportosítása, a fontosnak tartott kérdések kiemelése már magában is fogódzót nyújt, egy-egy megjegyzése, illetve a cenzúra utalásai a törölt szövegrészekre megvilágosítják számunkra Schwartnernek csak félig-meddig kimondott felfogását.¹³

¹³ Az 1796-ban elkészült Statisztikát végül csak 1796-ban lehetett kinyomtatni, mivel a cenzúra sok kifogást támasztott ellene, bár az egyik cenzor barátja és kollégája, J. Chr. Engel volt, aki nagyra becsülte Schwartner munkásságát. A másik cenzor azonban sok húzást eszközölt, s több változtatást kívánt.

A *Statisztika* jelentőségéről a következő szakirodalmi műveket ld:

Márky Hugó: Schwartner Márton és a statisztika állása a 18—19. század fordulóján, Bp. 1905.

Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége, Veszprém, 1914.

Kosdó Domokos: A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a 18. század végén, V. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés előadásai, Gödöllő, 1968.

A művelődéstörténeti fejezet a könyv jelentős részét, a terjedelem közel egy-nyolcadát teszi ki. Már az a tény is, hogy ilyen tág teret szán ennek a témának, azt jelzi, hogy nagyfontosságúnak tartja azt. Ennek a fejezetnek a szerkezete ennek ellenére sokkal lazább, mint a korábbiaké. Valójában Schwartner csak a 18. századi felvilágosult kultúrpolitikáról kíván beszélni, de épp ennek jelentőségét úgy kívánja érzékeltetni, hogy ahistorikus módon egy előtörténetet kreál. Mivel azonban ez csak arra szolgál, hogy visszamenően igazolja a felvilágosult kultúrpolitikát, szükségszerűen igen hézagos.

Az első három pontban a magyarság műveltségi viszonyait exponálja. (186—189. pont) Itt egy jelentős fogalommal találkozunk: felveti az „európai” (értsd: nyugat-európai) kultúra és a „nemzeti” kultúra kapcsolatának kérdését. A művelődéstörténetből azt követi nyomon, hogyan „zárkózott fel” a magyar nép, mely „egykor a lappok szomszédja volt” az „európai kultúrához”. (498. l.) Ugyanitt előreutal saját korára, amikor „a kül- és belföldiek a tudományok és a felvilágosodás boldog állapotát” láthatják hazánkban. S hozzáteszi, hogy a magyar nemzet „ma már teljes joggal a kulturált európai nemzetekhez tartozónak vallhatja magát”. (498. l.)

Áttekinti a magyarországi kultúra kialakulását s fejlődésének főbb állomásait, Szt. István koránál kezdve a visszapillantást. A letelepült magyarokat „új európaiaknak” (498. l.) nevezi. A legfőbb eredménynek azt tartja, hogy barbárokból „nyugodt polgárokká” (498. l.) válnak. Az oktatási intézményeket bemutatva megállapítja, hogy „az új állam első évtizedeiben a tudomány és az irodalom igen szegényes volt” (499. l.), csak néhány kolostori vagy káptalani iskola működött, s a papság képzése a külföldi iskolákra hárult. Ezt követően a 15—16. századot emeli ki, nagyra értékelve Itália jelentőségét az európai kultúra terjesztésében, mely a magyaroknak „könyvtárosokat, filozófiát, költőket, építőket, a legjobb történetírókat s Mátyás feleségét adja”. (499. l.) Elismerően szól a reformáció korának német egyetemeiről; a korai kerszténységnek kultúrateremtő, a reformáció kori Németországnak pedig kultúramentő jelentőséget tulajdonít. Itt, az összefoglaló részben csak röviden említi a református, az evangélikus s a jezsuita iskolákat, mivel ezekkel később külön pontokban foglalkozik.

A 189—191. pontokban elismeréssel szól a katolikus oktatás pozitívumairól is, e tekintetben a prótestáns szerző elfogulatlanságát értékelhetjük: a jezsuitákról elismeri, hogy jelentős szerepük volt a katolikus ifjúság nevelésében, a piaristákat pedig jó pedagógiai hajlamaikért s a jozefin rendeletek készséges támogatásáért dicséri. Elismeréssel méltatja Pázmány Péter életművét, dicsérve a magyar nyelv ügyének támogatását s azt, hogy elődeinél „politikailag okosabban” fogott a protestánsok térítéséhez. Kiemelkedő érdemnek tartja a nagyszombati egyetem megalapítását.

A 190. ponttól az ország akadémiáinak s egyetemeinek helyzetét tekinti át. Méltatja Mária Terézia kultúrpolitikai intézkedéseit: a nagyszombati egyetem átszervezését és a Ratio Educationis bevezetését. Bemutatja, hogy a „felejtethetlen” császárnő (514. l.) Van Sweiten bécsi iskolareformjának szellemében kezdett hozzá a nagyszombati egyetemen folyó oktatás megreformálásához — ezt a lépést „heroikusnak s igen jelentősnek” (515. l.) tartja. Nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy kibővítette a jogi kart, és hogy orvosi fakultást létesített. Természetesnek tartja, hogy a királynő ragaszkodott

Horváth Róbert: Hatvani István professzor és a magyarországi statisztika-tudományok kezdetei. Bp.

ahhoz, hogy felügyeletet gyakoroljon az egyes karokon folyó oktatás felett, hogy élt a professzorok kinevezésének jogával, méghozzá származásukra s társadalmi helyzetükre tekintet nélkül. Fontosnak tartja továbbá a felsőoktatási tananyag korszerű tárgyakkal bővítését: statisztika, az államismeret, a gazdaságtan, a technológia, továbbá a diplomatika és a numizmatika oktatását.

Részletesen bemutatja és méltatja a Ratio Educationis intézkedését. Mária Teréziát a „nagy gyermek- és iskola-patronáló” (517. l.) elnevezéssel illeti, József császárt pedig „évszázadunkban a felvilágosodás legnagyobb barátjának” (517. l.) tartja. „Felejthetetlen uralma” (517. l.) alatt alapította meg az ifj. Van Sweiten vezetésével működő Tanügyi Bizottságot s hét éven át „tündöklést varázsolt” (517. l. a budai egyetemre. Kortársként hozzászól, hogy a budai egyetem már a németországi „testvéregyetemektől” sem marad el. Méltatja továbbá, hogy a császár a tanári állásokat jórészt protestánsokkal töltötte be, valamint hogy korlátozta a cenzúrát, valamint hogy a kolostorok vagyonából az egyetem könyvtárát gazdagította. Ezért Józsefet az egyetemi könyvtár „második teremőjének” nevezi. (525. l.)

A 194—196. pontokban leíró jellegű áttekintést kapunk a tudományos gyűjteményekről, valamint oktatási intézményekről, majd a Tanulmányi s Egyetemi Alap dotációjáról. Az olasz és angol egyetemek pénzügyi alapjait a hazaiéhoz hasonlítja, s büszkén vallja, hogy a budai egyetem pénzügyi alapja nagyobb a páviainál s megközelíti az angliai egyetemekét.

A továbbiakban a konviktusokkal s az ösztöndíjakkal foglalkozik. Méltatja, hogy a császár mentes volt a felekezeti előítéletektől, s az ösztöndíjak odaítélésénél a szorgalmat s az igyekezetet helyezte előnybe. Nem tér ki viszont arra, hogy a jozefinista időszakban nemcsak a protestánsoknak, hanem a nem-nemeseknek is nagyobb lehetőségük nyílt felsőfokú tanulmányok folytatására.

A következő pontokban (197—200) a szerző az evangélikus, a református, majd a katolikus oktatás helyzetével foglalkozik, s az egyes témákhoz „általános megjegyzéseket”¹⁴ fűz.

Az evangélikus gimnáziumok érdemének ismeri el, hogy „azok a protestáns diákok, akik németországi protestáns egyetemeken tanulnak, felbecsülhetetlen értékű tudást hoznak magukkal”. (547. l.) A hazai iskolákban az európai kultúra értékeinek megismerése törekszenek, s maguk is a német irodalom alkotásait közvetítik. A református kollégiumok közül Debrecen és Sárospatakot emeli ki, dicséri könyvtárukat s méltatja, hogy mind az oktatás, mind a könyvgyűjtemények a korszerű európai műveltséget közvetítik. (522—554.)

A művelődéstörténeti áttekintés utolsó (204.) pontjában „a magyar nyelv és irodalom” helyzetével foglalkozik. A magyar nyelvet megfelelőnek tartja arra, hogy az irodalom és a tudomány nyelvivé váljék. Védelmébe veszi József császár nyelvrendeletét, tagadván, hogy a császár a latin mellett a magyar nyelvet is ki akarta volna szorítani. (563. l.) Azzal érvel, hogy számos magyar nyelvű prózai s lírai mű jelent meg a császár rendeletét követően is, továbbá magyar nyelvű újságokat s magyarra fordított külföldi szépirodalmat is kinyomtatnak.

¹⁴ „Allgemeine Bemerkungen” megjelöléssel.

A fejezet záró pontjában (205.pont) váratlan nyíltsággal szólal meg a kortárs hangja: a magyar írók szegénységének okát kutatja, megtoldva azzal a kérdéssel, hogy mi okozza az írók letargiáját? (568. l.) Erre azonban erősen apolitikus választ ad: elsősorban anyagi megbecsülésüket hiányolja. Kevesli a nyomdák s a könyvesboltok számát, s panaszkodik, hogy nincs elég visszhangja az írásoknak. Egyedüli politikai jellegű kifogása, hogy a „francia szabadságküzdelmek” (568. l.) óta megszigorították a cenzúrát.

Ezzel az utolsó problémafelvetéssel a kulturális „életkép” bemutatása hirtelen megszakad, pedig az utókor olvasójának kíváncsiságát épp ekkorra csigázza fel. Úgy tűnik azonban, hogy ez a műfaj, valamint a cenzúra várható kifogásai nem adott lehetőséget véleményének nyíltabb kifejtésére.

Felmerül az a kérdés, hogy a „Statisztika” mennyiben felel meg a kutató, az összefüggéseket feltáró statisztikával szemben támasztott schwartneri követelményeknek. (lásd Bevezető, 2. paragrafus) Erre a művelődéstörténeti fejezet elemzésével adhatunk magyarázatot.

Schwartner munkásságának jelentősége a Statisztika egészében van, ezzel aratott méltó sikert, mind a kortárs, mind az utókor olvasói között. Bár az itt bemutatott fejezet a feldolgozásnak talán legkevésbé statisztikai jellegű s nagyon is laza szerkezetű része, mégis igen jelentősnek tartjuk ennek kiemelését. Ebben a fejezetben a szerző a nemzeti tudományosság és műveltség gazdagítását, mint a nemzet felemelkedésének útját eszményíti, s itt ad hangot legnyíltabban a felvilágosult abszolútizmus politikájával való egyetértésnek. Ezért tehát, ha a statisztikai feldolgozás szempontjából kevésbé figyelemreméltó is ez a rész, annál alkalmasabb a szerző rejtett koncepciójának kitapintására.

Már a művelődéstörténeti áttekintés első lapjain ír az „európai kultúrához való felzárkózás” (498. l.) tendenciájáról, melyet a magyar történeti fejlődés igen fontos folyamatának tekint. Ehhez kapcsolódik az „Aufklärung” szó használata és jelentéstartalma. Felfogása szerint ugyanis erre a felzárkózásra saját korában, a 18. század utolsó évtizedeiben került sor, akkorra jutottak el „a tudományok és a felvilágosodás boldog állapotá”-ba. (498. l.) A „Schul- und Aufklärungs Anstalten” című fejezetben a felvilágosult szellemű oktatáspolitikai intézkedéseket, elsősorban Mária Terézia és II. József intézkedéseit választja vezérfonalául (517—525 pontok). Szerinte a Ratio Educationis „új fejezetet nyitott a népiskolák, a gimnáziumok s az egyetemek történetében” (517. l.). Schwartner elismeri az uralkodónak a klérussal szembeni elsőbbségét, helyesli az oktatás világivá tételét, csodálattal adózik mind Mária Terézia, mind pedig József császár kultúrpolitikájának. Schwartner koncepcióját a felvilágosult oktatáspolitikával való egyetértésben, az oktatás korszerűsítésének, szekularizálásának, a nem-nemesek és a protestánsok művelődési lehetősége megteremtésének igénlésében összegezzük. Ezek megvalósulásától várta, hogy Magyarország is felzárkózzék a nyugat-európai kultúrához, s ezáltal nemzete boldogulásának akadályai is megszűnjenek.

Az 1790-es évek második felében Schwartner jogosan félhetett attól, hogy ezen törekvéseknek nem lesz folytatása. Számítania kellett arra is, hogy a cenzúra fokozott szigorral fogadja majd a művet. Mivel a megváltozott politikai helyzetben a nyelv és az irodalom adott teret a nemzeti törekvéseknek, épp az ezzel foglalkozó feldolgozások számíthattak a szigorúbb elbírálásra. Nem maradtak fenn a Statisztika művelődéstörté-

neti részére vonatkozó cenzori megjegyzések,¹⁵ de a korábbi részekhez fűzött megjegyzések kritikus hangvétele és a számos húzás alapján feltételezhetjük, hogy az épp ebben a fejezetben megnyilvánuló felvilágosult világnézete is fokozta a kiadás nehézségeit.

Amikor Schwartner „hazaszeretetről”, vagy a „nemzeti” kultúra fellendítéséről ír, ez a „hazaszeretet” nemcsak Magyarországra vonatkozik. Épp a jozefinista állameszme hatására az egykorú felfogás az ún. „birodalmi patriotizmus” volt, vagyis az egész birodalom s az egész állam jólétének akarása. Schwartner (a magyarországi német nyelvű polgárság többségéhez hasonlóan) minden bizonnyal ilyen tágon értelmezte a hazaszeretet fogalmát.¹⁶ Ezt erősíti meg a magyar nyelvvel kapcsolatos véleménye is.

Schwartnernek német volt az anyanyelve, ezen a nyelven tanult mind a líceumokban, mind a német egyetemen. A magyar nyelvet csak az iskolában tanulta meg, s gyakorlatban alig használta. Valójában fel sem merülhetett, hogy tudományos munkáját magyarul írja, mivel (annak ellenére, hogy a Statisztikában alkalmasnak tartja a magyart a tudomány nyelveként, 204. pont) a megfelelő tudományos terminusok még hiányoztak nyelvünkől. Ugyanakkor hivatásának tartotta a német irodalom, a német nyelvű kultúra s ezen keresztül a korabeli európai műveltség meghonosítását.¹⁷ A németet tartotta tehát a műveltség nyelvének s — Kazinczynak az 1780-as években kifejtett felfogásához hasonlóan — úgy vélte, hogy a német nyelvhasználat a felvilágosult kultúra terjesztésének eszköze lehet.

Schwartner kollégái és barátai közül is többen vallottak hasonló nézeteket. Elsősorban Kovachich Márton György és Johann Christian Engel felfogására gondolunk, akikkel Schwartner szoros kapcsolatban állt, s akikre többször hivatkozik is Statisztikájában.¹⁸ Kovachich nyelvhasználatában is egymást fedő fogalmak a „művészetek, tudományok és a műveltség”, valamint a felvilágosodás, s ő is és Engel is sokat írnak a kultúra fellendítése és a haza javának összefonódásáról.

Schwartnernek félig kimondott s burkoltan elrejtett véleményét a kortársakhoz s a közvetlen utókorhoz intézett felvilágosult szellemű invokációnak érezzük: felhívásnak a nemzeti kultúra és tudományosság felemelése, a haza felvirágoztatása, az európai ideálhoz való felzárkózás hön óhajtott megvalósítására. Megmutatja az ehhez vezető

¹⁵A cenzúra jelzete: O.L. Kanc. Ir. 1797/5987—6060

¹⁶Id. Pukánszky Béla: Patrióta és Hazafi: fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből, Bp. 1933, 1—38.

¹⁷Freimüthige Gedanken über die Einführung der deutschen Sprache in Hungarn c. írásában Schwartner Anglia példáját hozza fel, ahol a „jótékony sajtószabadság” teszi lehetővé a gondolat szabadságot. Maga a tanulmány elveszett, csak Szekeres cenzornak a tervezetről írt jelentéséből ismerjük. Az írat legkönnyesebb részét a cenzor is idézi: a német nyelv használata elengedhetetlen Magyarország felvirágoztatásához. A cenzor mindebből csak az angol sajtószabadságra való hivatkozást kifogásolja. A cenzori jelentés jelzete: OL. Kanc. Ir. 2843/789 (A.39)

¹⁸A Statisztikában többször utal Kovachich Márton György Merkur von Ungern c. művére.

Ld. Schwartner levele Enngelhez 1808. Közli Thallóczy Lajos J. Chr. Engel und seine Correspondenz, Leipzig 1914, p.107—8.

Kovachich a Merkur 1787-es számában írja: „Ezt bizonyítják a művészetek és tudományok... a műveltség, felvilágosodás és kifinomultság, aszerint, hogy egyik nemzetnél felemelkedőben, vagy hanyatlóban vannak. Ezek alapja mindig az okos és célszerű nevelés, s a nemzet, amely tekintetét gondosan annak javítására fordítja, hogy tökéletesíteni szeretné állapotát”. Engel pedig a Magyarország története V. kötetének „Schlussrede” c. záró fejezetében fordul hasonló felhívással korához.

utat is: szerinte a Mária Terézia és József császár által követett politika ezt a fejlődést segíti elő.

Ugyanakkor egy belső ellentmondást is rejt magában ez a fejezet: miközben Schwartner azzal dicsekszik, hogy a felvilágosodás és a tudományosság diadalmaskodik saját korában, ugyanakkor panaszkodik az írók sorsáról s a kulturális élet szegénységéről. (205. pont) Úgy véljük, ezek a panaszok az 1795 utáni politikai helyzetre reagálnak, s talán taktikai meggondolásból említi csak ezeket a jelenségeket. Schwartner kérdései s válaszai mind magának, mind korának létkérdései, az a kérdés ugyanis, hogyan képviselje a kortárs „értelmiségi” a haza javát, oly módon, hogy „kiváló hazaszeretete ne legyen vak s balga ...”¹⁹

Schwartner művével nemcsak programot fogalmazott, életművével maga is nagyban hozzájárult a nemzeti tudomány és kultúra ügyének fellendítéséhez.

¹⁹Bevezetés Magyarország Statisztikájába, 11. paragrafus: A statisztika haszna: „Különösen a magyaroknak kell alaposan tájékozódnia a magyar statisztikában, ha azt akarja, hogy kiváló hazaszerete ne legyen vak és balga, ha megalapozottan akarja a haza javát képviselni és bölcs nyomatékkal kíván érdekében szólni.”

AZ 1863. ÉVI LENGYEL FORRADALOM MENEKÜLTJEI A HABSBURG MONARCHIÁBAN*

Az 1863. januári lengyelországi forradalom híre Magyarországon nemcsak a közvéleményben keltett nagy érdeklődést, hanem a kormányhatóságok is élénk figyelemmel kísérték a lengyelországi eseményeket. A magyar sajtóban már január 27., 28-án közöltek — sokszor egymásnak ellentmondó — jelentéseket arról, hogy Lengyelországban kitört a forradalom, s ettől kezdve hónapokon keresztül naponta nagy hasábkokon közölték az újságok a lengyel forradalom híreit, s vezércikkek hosszú sora foglalkozott az események értékelésével.¹

A kormányhatóságok különös figyelme a lengyelországi események hatásának korlátozását, meggátolását célozta. Magyarország királyi helytartója már január 30-án rendelkezett arról, hogy „Az Oroszországban kiütdt mozgalmak folytán” esetleg az ausztriai birodalmak területére, s így Magyarországra is menekülő lengyelek „egy helyeni letelepedése a lehetőségig megakadályoztassék”.² Világosan látták — mint egynéhány héttel később rendeletben is megfogalmazták —, hogy „mint minden politikai izgalomnak, úgy a legközelebből kiütdt orosz-lengyelországi zendülésnek is megvannak saját visszaható következményei a szomszédos államok s tartományokra”. Február 26-án rendelkezett a helytartó arról, hogy a megyei és városi hatóságok az igazolás nélkül utazókat, valamint általában a lengyel tartományokbeli, továbbá francia, angol, belga vagy szárd (piemonti— N.L.) útlevéllal Lengyelországból vagy oda utazókat különösen tartásuk figyelemmel, sőt a körülményekhez képest tovább utazásukban akadályozzák meg őket.³

„A lengyel mozgalom időközben Ő Cs. kir. apostoli Felsége központi kormányának figyelmét mindinkább magára vonván” részletes utasítást adtak a német-szláv örökös tartományok főnökeinek a lengyel menekülőkkel, a lengyel mozgalmak színhelyéről eltávozott s osztrák területre érkező felkelőkkel való elbánás módjairól, s 1863. március 20-án a Helytartótanács ezeket a rendelkezéseket a magyarországi megyei kormányzókkal és a városok főpolgármestereivel is közölte. Ezek szerint azokat a lengyel menekülőket, akik, „hogya magukat s vagyonukat megmentsek”, ausztriai területre költöznek,

* A kézirat a szerző hagyatékából került elő; végső simítások nélkül, a téma jelentősége azonban indokolja, hogy ilyen formában is közöljük. — Szerk.

¹A Hon 1863. január 24, 27, 30. - Pesti Napló 1863. január 28, Kemény Zsigmond vezércikke: „Lengyelország csakugyan forradalmi állapotban van.” Február 4.: Vezércikk „Egy nemzet kétségbeesése sokat vihet véghez, de soha többet, mint amennyit az ellentálló óriási nyers erő arányában tehet. Épp ezen okból tekintünk mi fájdalommal a lengyel nemzet erőmegfeszítéseire.”

²Helytartótanácsi rendelet 1863. január 30. 1315.sz.

³Helytartótanácsi rendelet 1863. február 26. 2571.sz.

„ha a mozgalomban tetteleg részt nem vettek”, az ideiglenes letelepedésben segíteni kell. A forradalmi menekültek viszont „vagyis a felkelésben résztvevő egyének, ha fegyverrel jönnének át osztrák területre azonnal lefegyverzendők”. A politikai hatóságoknak kötelességük volt ezektől vallomás vagy más egyéb adatok alapján kitudni, hogy milyen szerepet játszottak a felkelésben. Azokat, akik ellen „jogtalan toborzás, titkos szövetezésre felhívás, a felkelés elősegélését célzó vagy egyéb kül- vagy belföldi tiltott egyletek vagy politikai társulatbani részvét gyanúja forogna fenn, vagy ha olyan titkos összejövelekre adnának alkalmat, melyek kormányellenes izgatások jellegét viselnék magukon, s hason szellemű szónoklatok tartására s határozatokra használhatnának föl...”, a katonai törvényszéknek kellett átadni. Azokat pedig, akik a felkelésnél közreműködtek, akár fegyverrel is, ha belföldi volt az illető, kényszer útlevéllel vagy kíséret alatt toloncképpen illetőségi helyükre küldték, a külföldieket az országból kiutasították, az orosz alattvalókat pedig a morvaországi Iglauban internálták⁴. Amikor — néhány hét múlva — a menekültek száma nagy mértékben emelkedett, Iglaun kívül Olmützben is állítottak fel internáló táborot, s 1863. szeptember 13-tól kezdve van adat arra, hogy Teltschben, december 28-tól kezdve pedig Königrätzben is internáltak lengyel forradalmi menekülteket.

Az internált lengyel forradalmi menekültek pontos számát nem ismerjük, de minden valószínűség szerint jó néhány ezer lengyel került az olmützi, iglauri, majd a teltschi és königrátrai internáló táborokba. Ez bizonyítható azokkal a számbeli adatokkal, amelyek a Magyarország királyi helytartója által az internálásból megszökött lengyel forradalmi menekültek körözése céljából a megyei és kerületi kormányzóknak s a cs. kir. rendőrigazgatóságoknak megküldött névjegyzékekben találhatók⁵. Ezek szerint 1863-ban az egyes internáló táborokból megszökött lengyel forradalmi menekültek száma a következő volt:

Hónap	Olmütz	Iglau	Teltsch	Összesen
március	-	2	-	2
április	15	1	-	16
május	53	57	-	110
június	119	40	-	159
július	77	11	-	88
augusztus	105	38	-	143
szeptember	59	3	6	68
október	14	-	-	14
november	23	8	1	32
december	6	2	2	10
Összesen:	471	162	9	642

⁴Helytartótanácsi rendelet 1863. március 20. 3634.sz.

⁵Helytartótanácsi rendelet 1863. június 7. 7731.sz., június 10. 8005.sz., 65 június 17. 8083.sz., június 25. 8947.sz., július 15. 10028.sz., július 24. 10266.sz., augusztus 2. 10811.sz., augusztus 13. 11219.sz., augusztus 31. 11837.sz., szeptember 26. 12623.sz., október 30. 14164.sz., november 7. 14856.sz., december 4. 15158.sz. (Iglau ma Jchlava; Olmütz ma Olomouc; Teltsch ma Telc; Königratz ma Hradec Královce, mind Csehszlovákiában.)

Az első névjegyzéket 1863. június 7-én küldte szét a Helytartótanács, s az év folyamán ezt a jegyzéket még 12 követte. Az egyes jegyzékek tartalmazták a megszökött nevét, internálási helyét, születési (származási) helyét, életkorát, foglalkozását (állását), vallását, személyleírását, milyen nyelvet beszél, valamint öltözetének leírását. Ezeket a névjegyzékeket titkosan kellett kezelni, s ezért sem hírlapok útján, sem egyéb módon nem volt szabad nyilvánosságra hozni. A hatósági főnökök kötelessége volt ezeknek a lengyel menekülteknek a figyelemmel kísérése, s megtalálásuk esetén az internálási helyükre való visszakísérése. 1863-ban azonban csak 26 szökött menekültet sikerült elfogni, de nagy részük, visszakísérésük után hamarosan, újra megszökött. Adatok hiányában nem állapítható meg a szökevények további sorsa; hányan és kik tértek vissza hazájukba, harcoltak tovább, kik távoztak a nyugati országokba, kik maradtak bujdosva, bujkálva a Monarchia területén, s különösen Magyarországon. Erre az utóbbira enged következtetni az az 1863. június 19-i helytartótanácsi rendelet, amely a lengyel felkelés érdekében toborzás céljából Magyarországon mutatózó lengyel forradalmi párhívekkel szembeni eljárásról intézkedik, s mely rendeletben elmondják, hogy „a forradalmi menekültek s a lengyel hadjárat részére megnyert egyének az aldunai fejedelemségekből leginkább Magyar- és Erdélyországon át kívánnak a forradalom helyszínére eljutni”.⁶ Tudjuk, hogy az internált és megszökött lengyel forradalmi menekültek között is voltak olyanok, akiknek a forradalom szervezésében nagyobb szerepük is volt, mint pl. Robrowski Lipót, akiről úgy tudták Iglauban, hogy Ostrowski gróf meghatalmazottja, vagy az Olmützben fogva tartott Rosciszewski József, akiről a krakkói rendőrigazgatóság azt írta, hogy a felkelési párt egyik legkitűnőbb és nagyobb befolyással bíró tagja. A megszököttek között szereplő egyetlen nő, Zielinska Stanislava, varsói varrónő pedig minden valószínűség szerint egyike lehetett azoknak a női futároknak, akiket, mint egy Krakkóban tartott rendőri nyomozás során kiderült „a lengyel forradalmi párt levelezéseinek a táborba és onnan viszonti szállítására, úgy szinte a varsói felkelési főnökök és a forradalmi hadcsapatok, vagy a Gácsországi s egyéb bizottmányok és párhívek közötti összeköttetések fenntartására” használtak.⁷

A Magyarországon bujkáló lengyel forradalmi menekülteknek is minden bizonnyal nagy szerepük volt abban, hogy a lengyel forradalom iránti szimpátia Magyarországon nemcsak csendes együttérzésben nyilvánult meg, hanem a hatóságokat állandóan nyugtalanító jelenségekben, mint pl. a menekültek rejtegetése, pénz- és adománygyűjtés a lengyelek részére, a lengyel forradalmi csapatokhoz csatlakozni szándékozó európai forradalmárok vagy külföldön élő lengyelek utazásának elősegítése, fegyverszállítás vagy annak elősegítése, lengyel szimpátiatüntetések, lengyel kokárda viselése, szökések a lengyelekhez⁸, mint pl. az a 17 erdélyi fiatalember, aki 1863. május 3-án Nagyváradon keresztül elindult a galíciai határ felé, s céljuk a lengyel felkelőkhöz való csatlakozás volt.

Az internálási helyükről 1863-ban megszökött lengyel forradalmi menekültek névjegyzékei a magyarországi levéltárakban hiánytalanul fennmaradtak, s nemcsak a len-

⁶Helytartótanácsi rendelet 1863. június 19. 8476.sz.

⁷Helytartótanácsi rendelet 1863. december 15. 16638.sz.

⁸Lukács Lajos, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849-1867. Budapest, 1955. 323-332.o.

gyel-magyar kapcsolatok kutatásának forrásai, bizonyítékai, hanem az 1863. évi lengyelországi forradalom társadalmi-gazdasági hátterének, valamint területi kiterjedésének a vizsgálatához is lényeges adatokat szolgáltatnak..

A névjegyzékben szereplő adatok alapján a menekültek származási, illetve lakóhelye kormányzóságok és kerületek szerint a következő volt:

Kormányzóságok	Helység	Személy	Kerületek	Helység	Személy
Warszawa	43	122	Warszawa	36	114
			Gostynin	1	1
			Lowicz	2	3
			Wloclawek	4	4
Radom	60	8	Radom	46	63
			Opatów	4	4
			Opoczno	4	6
			Sandomierz	6	8
Lublin	56	78	Lublin	49	71
			Hrubieszów	7	7
Kalisz	4	7	Kalisz	4	7
Kielce	27	61	Kielce	6	17
			Olkusz	12	25
			Miechów	9	19
Plock	6	6	Plock	5	5
			Mława	1	1
Suwalki	4	4	Luków	2	2
Piotrków	5	7	Piotrków	5	7

A névjegyzékek a legtöbb esetben pontosan feltüntették a menekültek foglalkozását is. Az egyes foglalkozásokat a következőképpen lehet csoportosítani:

	Fő	%
értelmiségi, alkalmazott	152	28.6
iparos, gyári munkás	161	30.3
földbirtokos, bérlő	71	13.4
paraszt	31	5.8
gazdász (agronóm)	34	6.4
kereskedő és segéd	8	1.5
szolga	58	10.9
egyéb	15	2.8
	530	100.0

A menekültek életkor szerinti megoszlása:

14—20 éves	153
21—25 "	203
26—30 "	97
31—40 "	51
41—50 "	13
51—58 "	3
	520

Ezek az összefoglaló adatok, ha nem is csupán önmagukban, hanem más — lengyel forrásokból nyert, illetve nyerhető — adatokkal való összehasonlítások révén bizonyára segítséget adhatnak az 1863. évi lengyelországi forradalom résztvevőire vonatkozó ismeretek bővítéséhez.⁹ Ezenkívül azonban szükségesnek tartjuk azt is, hogy a fennmaradt névjegyzékek legfontosabb adatait közöljük. A közlésben nem a névjegyzékek sorrendjében, hanem abc-rendben adjuk a menekültek nevét, származási (lakó) helyét, (ragaszkodva az eredeti forrás helyesírásához még abban az esetben is, ha az elírások értelemszerűen esetleg javíthatók lettek volna)¹⁰, életkorát, foglalkozását, az internáló tábor nevének rövidítését (O=Olmütz, I=Iglau, T=Tełtsch), valamint a szökés időpontját.

Név	Származási hely	Életkor	Foglalkozás	Szökött
ADAMCZYK József	Zagorce radomi k.	20	bányász	O. VIII.25.
ADAMSKY Péter	Gmevascho radomi k.	35	ács	O. VI.19.
ADAMSKY Simon	Grodiska varsói k.	20	szolga	O. VI.27.
AKSAN János	Opcno	24	kocsis	O. V.
ANCZAK Kázmér	—	—	—	O. VI.15
ARDINOWICZ Kázmér	Brzinsko miechovi k.	30	fazekas- mester	I. V.
ARDINOWICZ Ferenc	Brzinsko miechovi k.	23	kőműves- legény	I. V.
AXAMITOWSKY Ede	Pietrikow varsói k.	28	vasúti felügyelő	T IX.13
BACKEL Kázmér	Kawencon lublini k.	18	gazdasági imok	—
BAJEKIEWICZ János	Koziran radomi k.	—	inas vagy béres	O. VI.21
BANKOWSKI Lipót	Censtochau radomi k.	20	cipész	O. IX. 6
BARASEWSKY Szaniszló	—	—	—	I. VI. 3
BARAUSKI József	Kalisch	23	gazdász	O. X. 1
BARCZEWSKI Ferenc	Sztrainsk plocki k.	24	magántiszt- viselő	— —
BARDECKI Adolf	Kiruwka	34	gazdálkodó	O. VIII.19.
BATORSKI József	Tanowir-Borezki radomi k.	27	telekbirtokos	I. VIII.21

⁹Krzysztof Dunin-Wasowicz: Próba analizy składu spoleczno-zawodowego oddzistu powstanczego z 1863 roku. (Kísérlet egy 1863-as felkelő csoport társadalmi és foglalkozási elemzésére.) — Kwartalnik Historyczny, 1963. 4. sz. 873-888.

¹⁰ A helységnevek közlésénél eltekintettünk az esetleg eltérő mai név, ill. név-alak közlésétől

BELSZYNSKI János	Makow olkuzki k.	28	gazdász	I. VI.
BENARZUK József	Krastostan	33	bognár	O. V.
BIALAS János	Koiczuklowe radomi k.	18	foglalkozás nélküli	O. VII.6.
BIALETZKY János	Opatow	28	gazdász	O. IV.9-19.
BIELITZKY Antal	Koziegtowy olkuski k.	–	bognár	O. VII.4.
BIENIAWSKY János	Prodow	17	csizmadia	O. VIII.25.
BIERNACKI Szaniszló	Varsó	20	tanuló	I. IX.15.
BILERZA Mihály	Kramustava	26	kertész	O. V.5
BILSKI Zsigmond	Zagosez radomi k.	30	magántiszt- viselő	O. VII.13.
BINKOWSKI József	Czenstochau wilnai k.	23	cipész mester	O. VII.16.
BISTRONOWSKI Szaniszló	Wodislaw kielcei k.	16	kereskedő- segéd	O. VII.1.
BLENDOWSKI László	Kositz radomi k.	17	gazdász fia	O. IX.6.
BLONDOWSKI Gáspár	–	–	–	O. VI.15.
BOBROWSKY Jenő	Varsó	26	bányászati mérnök	O. IV.9-19.
BOBROWSKY Szaniszló	–	–	–	O. VI.15.
BOGDANOWICZ Gergely	Nowoso-Luci wolineszi k.	25	urasági inas	O. VIII.19.
BOJARSZKY Vladiszláv	Medwedulka	18	írnok	O. VII.13.
BOLESTA András	Kampina varsói k.	22	–	O. VI.29.
BONCZKIEWICZ Felicján	–	–	–	I. VI.2.
BONKOWSKI Lipót	Czenstochau	20	cipész	O. VII.1.
BORKOWSKI János	Zornowise radomi k.	20	diák	O. IX.29.
BORKOWSKI Marian	–	–	–	–
BORODENKO Izidor	Czernihow	26	szabó	O. VI.30.
BOROVSKY Ignác	Krezow zamoiski k.	22	festő	O. VII.23.
BRADKOWSKY Ferenc	Zdanow lublini k.	32	jószág- birtokos	I. V.29-31.
BRATKOWSKI Mihály	Lapucno kielcei k.	20	műtanuló	I. VII.6.
BRZEZINSKI László	Mircza lublini	23	magántiszt-	I. VIII.21.
BU CZINSKY József	Radom	19	festő	O. VI.18.

BUTKIEWITZ Lajos	Wolislaw	26	jószágbirto- kos fia	I. III.28.
BUZOWSKY Ferenc	Sdorzd	18	fuvaros	O. VIII. 15—17
BZYMEK Mihály	Wiznik radomi k.	36	gazdász	O. IX.6.
CEPELECKY Ignác	Varsó	31	gazdász	O. VIII.28.
CIALOWICZ Bálint	Slomnik miechowi k.	21	tanuló	I. V.
CIALOWICZ Tamás ¹¹	Slomnik miechowi k.	26	mészáros	O. VI.21.
CIESIBLSKI Adolf	Robie radommi k.	24	magántiszt- viselő	O. VII.7.
CIESLIKIEWITZ János	Szidlowicze radomi k.	19	gyakomok a gőzhajózási társulatnál	O. VIII.25.
CIUCHCINSKY Péter	Varsó	25	mészáros	O. VIII.5.
CHATOWSKI János	Varsó	19	asztalos- legény	O. X.5.
CHMELOWSKY Ádám ¹²	Varsó	18	tanuló	I. V.
CHMIELEWSKY József	Varsó	23	gyógyszerész	O. V.3-6.
CHOINACKI József	Ljobov varsói k.	30	hivatal- szolga	O. IX.25-27.
CHOJNACKI Ferenc	Husz	22	cukrász- segéd	O. IV.9-19.
CHORN (Horn) Rezső	Varsó	23	magánzó	I.
CHORUBSKI Bronislaw ¹³	—	—	—	O. VI.3.
CHOYLANSKI Richárd	Ksile augustowi k.	19	akadémikus	I. VIII.21.
CHRZANOWSKY Bálint	Welka-Ruda radomi k.	45	gazdasági felügyelő	I. V.
CZARNOCKI István	—	—	—	O. V.
CZAROWSKY László	Train	—	jószágbirto- kos fia	O. IV.9-19.
CZEJKOWSKY Antal	Varsó	23	tanuló	O. VI.18.
CZICOWSKY Bódog	Slomnik	33	cipész	I.
CZUJ Jakab	Zawichost radomi k.	27	ács	O. IX.13.
CZYPCZYNSKI —	Skarizno radomi k.	24	főkorm. tisztviselő	I. VIII.21.
DACZEWSKY Sándor	Varsó	22	jószágbirto- kos fia	I. V.

¹¹Másképp Fabikowsky János¹²Elfogták, de július 10-én ismét megszökött Iglauból¹³Elfogták, de június 15-én ismét megszökött Olmützből.

DASKIEWICZ Xavér	Dolobiczow lublini k.	20	tanuló	O. VIII. 25.
DEMBSKI Alfred	Varsó	16	tanuló	I. VI.
DEMBSKI Hubert Péter	Panki varsói k.	20	tanuló	I.
DESKUR József	Kowarla radomi k.	17	tanuló	I. V.
DOBILSKY József	Szonvaki augustowi k.	19	tanuló	I.
DOBROVSKI László	Varsó	25	polgár fia	I. IX. 12.
DOBROWSKY Lipót ¹⁴	Varsó	58	gyári könyv- vezető	I. V. 29-31.
DORZÁNSKY Vladisláv	–	–	–	O. VI. 9-10.
DODESZINSKY József	–	–	–	O. VI. 9-10.
DOMAINSKI János	Zeladz	21	cipész	O. VI. 24-25.
DOMBROWSKY Simon	–	–	–	I. VI. 2.
DORUCHOWSKY Károly	Chlewe varsói k.	24	jószágbirto- kos fia	O. VIII. 25.
DOWIAT János	Kospoje	34	tanító	O. IX. 6.
DROGOSCH Ignác	Varsó	38	könyvkötő	O. IX. 6.
DRAHOMIRECKI József	Wysograd Ploko ker.	28	tanuló	O. VII. 16.
DUDA Vojtech	Zimnawoda sandomiri k.	29	paraszt	O. IX. 6.
DULSKY Pál	Pieciska varsói k.	29	erdész	– –
DUTKIEWICZ Béla	Statuw radomi k.	32	szolga	O. VIII. 25
DZIEKAN Sándor	Prosovitz radomi k.	24	szolga	O. IX. 6.
EKOLICH Henrik	–	–	–	O. VI. 13.
FABIANI János	Ozorkow welczyci k.	31	gyógyszerész	I. V.
FELSZ Adolf	Tomaszow	26	könyvvivő	O. V. 5.
FIALKOWSKY Adolf ¹⁵	Tarnopol	42	puskaműves	O. VIII. 15-17.
FIDEK Antal	Jirsek	20	írnok	O. VIII. 15-17.
FILAZEWSKY Tamás ¹⁶	Konskie radomi k.	21	magántiszt- viselő	

¹⁴Ostrowsky gróf meghatalmazottja.¹⁵Elfogták, de szeptember 6-án ismét megszökött Olmützből.¹⁶Lesniewski Wladislaw nevet is viselt.

FILIPOWSKI Bonifác ¹⁷	Varsó	22	nyomdász	
FLIOKI Lipót	Irena zamoiski k.	21	jószágbirt. fia, vasgyári gyakornok födész	O. VI. 24-25.
FOLKMIT Octavian	Mostania	29		O. VIII. 29.
FRANKOWSKI Szaniszló	Adamow	19	írász	O. XI. 23.
FRANCISKOWSKY Szaniszló	Biskupice lublini k.	19	cipész	O. VII. 4.
FRITZ Károly	Radomsko	20	mészáros	O. VII. 13.
FRYDRYCH Nep. János	Dombrowa radomi k.	36	bányász	O. VI. 20.
FRYMANN Antal	Lublin	17	tanuló	
FUCHS Xavér	Rudavolska	19	fmok	O. VI. 24-25.
GADOMSKY Szaniszló	Krasznosztav	33	kovács	O. VIII. 5.
GALAS Ferenc	Kielce radomi k.	14	fogl.néktüli	O. VIII. 13.
GALCZINSKI András	Varsó	23	tanuló	I. V.
GALCZYNSKI Bronislaw	Dolieslaw gawroni k.	18	tanuló	I. VI.
GALINSKI László	Sziastian hrubischovi k.	21	gazdasági fmok	O. VII. 3.
GALOMBIEWSKY József	Wednirodna varsói k.	22	molnárlegény	O. V.
GARCZYNSKI Ede	Garvolin lukovi k.	20	kovácslegény	O. VI. 24-25.
GAWRINSKI Antal	Wladislaw kielcei k.	27	földműves	O. VII. 1.
GAWRYSAK Ferenc	Mlohow varsói k.	25	fuvaros	O. VI. 21.
GEISSLER János	Weygode varsói k.	25	fazekas	O. VII. 26.
GEITMANN János	lublói k.			
GIONTKOWSKY Antal	Rziziwor	22	szakács	O. IV. 9-19.
GODZIEMBA Antal ¹⁸	Nalecz lublini k.	23	jószágbirto- kos fia	O. IV. 9-19.
GOLEBIOWSKY Szaniszló ¹⁹	Olkuzsz	29	szíjjártó- legény	I. V.
GOLUBOWSKI Lajos	—	—	—	I. VI.2.
GOSTKOWSKI Ádám	Varsó	24	mémők	O. VII.27.

¹⁷Elfogták, de november 15-én ismét megszökött Olmútzból.

¹⁸Július 7-én elfogták, de július 18-án ismét megszökött Olmútzból

¹⁹Elfogták, de október 30-án ismét megszökött Olmútzból.

GRABOWSKO Szaniszló	Rudki volhyniai k.	29	jószágbir- tokos	O. VII.27.
GRABOWSKO Kázmér	Dziatozin radomi k.	18	tanuló	I. VI.
GRAHOFSKY József	Varsó	24	tímár	O. V.
GRECZYK Lukács	Biala	28	gazdász	I. VI.
GREGARCIK Jakab	Krasnik lublini k.	26	mesterlegény	O. VI.22-23.
GROHOWIAK János	Dobna lublini k.	20	kötélverő	O. VI.22-23.
GROJENSKI Ádám	–	–	–	I. VI. 3.
GRUSKIEWICZ Vince	–	–	–	O. VI. 15
GRZIBOWSKI Márton	–	–	–	I. VI.2
GURCZYNSKI János	Lublin	23	pék	O. VIII.19.
báró HAHN Miklós	Odessa	29	földbirtokos	O. XI.15
HAITKE Ferenc	Varsó	20	kolompár	O. VII.1.
HEINSZE Lajos	Varsó	20	tanuló	O. VIII.15-17.
HERTEL Miksa	Opocno	17	tanuló	I. VII.1.
HIEROWSKI Ede	Zklany	47	erdész	O. VII.22.
HORDINSKI József	Lubaro	47	gazdálkodó	O. VIII.15-17.
HOROSEWSKY Lénárd	Zasni podoliai k.	28	–	– –
HORVINSKY László	Varsó	18	technikus	O. V. eleje
IDZIEKIEWICZ Lajos	Varsó	19	tanuló	O. VI.30.
IGNATIUK Simon	Lussi lublini k	24	kovács	– –
INDASIK Bertalan	Opocno	24	kovács	O. V.
JABLONOWSKI Gottfried ²⁰	Salicka	27	katonatiszt	I. VIII.21.
JABLONOWSKI Tádé	Salicka	19	földbirtokos	I. VIII.21.
JABLONOWSKI Bálint	Salicka	27	földbirtokos	I. VIII.21.
JABLONSKI Tamás	Zamosk	18	kovács	O. VII.13.
JACKOWSKI Antal	Lublin	22	ímok	– –

²⁰A három Jablonowski testvér állítólag tulajdonképpen Ruzinszinek nevezték, és volhyniai gazdag birtokosoknak mondták őket.

JACKOWSKI László	Lublin	19	írnok	- -
JAGIELSKI János	Varsó	20	szabólegény	O. IX.6.
JAKUBOVSKY József	Podosc lublini k.	22	béres	I. -
JANDURA Pál	Radom	28	pásztor	O. V.
JANICZEWSKY László	Wolica lublini k.	19	jószágbirto- kos fia	O. VII.16
JANITZKI Miciszláv	Zwiartow hrubischowi k.	18	sóhivatali írnok	O. VII.13.
JANKOWSKI Frigyes	Lonjocs radomi k.	23	lovász	O. XI. 3.
JANOWITZ Pál	Jendrzejow	32	polgár fia	O. V. eleje
JANUK Mihály	-	-	-	O. VI.13
JAROSZINSKI Ádám	Motycse lublini k.	18	nyerges	O. VIII.25
JASZTROM Ferenc	Chrobsam radomi k.	22	pálinkafőző	O. VII.3.
JAWORSKI József	Kosohitz	20	csizmadia	O. IX.1.
JENZMANOWSKI Bódog ²¹	-	-	-	I. VI.2
báró JERZMANOVSKI Erazmus	Domainkow	20	földbirtokos	I. VIII.21.
JOWPAKOWSKI Péter	Lubov Volhynia	23	szolga	O. IX.6.
KACZMAREK Szaniszló ²²	Varsó	20	inas	O. V.
KADLER Lajos	Konin	20	orvosdoktor	I. V.
KALINSKI János	Kuskow	20	szolga	O. IX.6
KAMINSKI Vizenti	Lubulu	18	kocsis	O. VIII.25.
KAMINSKI Pál	Czenstocha	29	-	O. X.16.
KAMINSKY Leon ²³	-	-	-	O. VI.13
KAPELLAN Ferenc	Zagurze	23	gyári munkás	O. VIII.28.
KAPLINSKIY László	Jastrzebia	18	gazdász	- -
KARDASINSZKI Antal ²⁴	Skredno opocnoi. k.	45	magántanító	O. V.
KARPACZEWSKI Broniszláv	-	-	-	I. VI.2.

²¹Másképp Brzenewski-nek nevezték.

²²Elfogták, de július 7-én ismét megszökött Olmützbe.

²³Július 15-én elfogták, s visszakísérték Olmützbe.

²⁴Elfogták, de szeptember 6-án ismét megszökött Olmützbe.

KARPINSKI Gergely	Falkow opocnoi k.	27	szakács	O. IX.6.
KARSNICKI Lucián	Winglewice	24	jószágbirto- kos fia	I. V.
KASKOW Trofim	Kalinski podolki k.	28	erőmivtudós	O. IX.13.
KASMINSKI Leon Antal	Neustadt	23	kovács	O. VII.1.
KASPARSKI István	Mariámik	21	ímok	O. VIII.15-17.
KASPER Bernát	Gazdinice opatowi k.	45	földműves	O. VI.22-23.
KASPRIKOVSKI Lőrinc	Radom	25	végzett böl- cseszlet tanuló	O. VIII.5
KASZINSKI Mihály ²⁵	Olesno radomi k.	24	magántiszt- viselő	- -
KATANSKY Szilárd	-	-	-	O. VI.9-10.
KEMPFI Lucián	Varsó	19	varga	O. VII.1.
KICZINSKI János	Dubienka	28	postakocsis	O. VIII.19
KIN Julián	Predetz wloclawecki k.	27	molnár	O. VII.6.
KISCINSKY Samu	-	-	-	O. VI.13
KLIMKIEVITZ Bronislaw	-	-	-	I. VI.3.
KOBIERSKI Sándor	Tisowic lublini k.	22	szolga	O. IX.22.
KOBRZICKI András	Sikalmicz miechowi k.	-	cipészlegény	I. V.
KOBRZINSKI Bálint	Lublin	25	tisztviselő	O. VII.18.
KOCHANOWSKY Antal	Chechlo olkuski k.	18	süttőlegény	I. V.
KOCHANOWSKI Max	Gisopp Volhynia	18	uradalmi szolga	I. VIII.21.
KOGUT János	-	-	-	O. VI.15
KOLODEJCZIK Antal	Kielcze radomi k.	20	kovácslegény	O. VIII.25.
KOLODZIEZICH Antal	Kielcze	21	szabólegény	I. V.
KOMARNICKI Lajos	Kaminska miechowi k.	22	jószágbirto- kos fia	I. VII.10
KOMWICKY Szaniszló	Lublin	20	polgár fia tanuló	- -
KONOPACZKY László	Kalmiduch	38	jószágbirto- kos	O. VIII.15-17
KONSTANTINOVITS Alfonz	-	-	-	I. VI.3.
KOPCINSKY Károly	Bokschitz opatowi k.	19	ímok	- -

²⁵Milewski Hipolit nevet is használt.

KOPETZ	Bendzin	18	bányász	O. VI.21.
Bálint	olkuzki k.			
KORNATA	Drewicze	20	postakocsis	O. VI.24-25.
János	radomi k.			
KUROWSKI	Felk	18	jószágbirto-	I. VII.1.
Konrád	varsói k.		kos fia	
KOSINSKI	Varsó	42	erdész	O. V.
Antal				
KOSINSKI	Varsó	31	jószágbérlő	O. VI.19.
József				
KOSIUR	Rdielge	23	kocsis	O. VI.9-10.
Antal	radomi k.,			
KOSIUR	Wilkie	20	kocsis	O. IX. 6.
Antal ²⁶	radomi k.			
KOSIUT	Simien	27	kocsis	O. VIII.19.
Ádám	lublini k.			
KOSLOWSKI	Zamojsko	20	magántiszt-	O. VII.18.
Antal	lublini k.		viselő	
KOSLOWSKY	Slomnik	20	asztalos-	I. V.
János	michovi k.		legény	
KOSZUT	Sztarahutia	28	–	O. IV.24-25.
Ádám				
KOTARSKY	Kotarczin	21	tisztviselő	I. –
Felicián	mlawai k.			
KOTOWSKI	Petrikan	21	vasúti munkás	O. VII. 23.
Péter	varsói k.			
KOWACZ	–	–	–	O. VI.14.
János				
KOWALSKI	Swinice	20	szolga	I. IX.13.
Bálint	lublini k.			
KOWARSKY	Skiemiwice	21	mészáros	O. VIII.5.
Ignác	varsói k.			
KOZIARSKY	–	–	–	O. VI.15.
Jakab				
KOZINSKY	Varsó	42	erdész	O. V.
Antal				
KOZUBOWSKI	Varsó	22	akadémikus	O. IX.1.
Félix				
KRAJEWSKI	–	–	–	I. VI.2.
Antal				
KRAJEWSKY	Varsó	20	gyepmester	O. VI.18.
Lajos				
KRASECKI	Kazmirz	26	–	O. VII.26
József	lublini k.			
KRASKOWSKI	Wislice	24	hivatalnok	I. VI.
Szilárd				
KRASNOPOLSKI	Varsó	24	akadémikus	I. XI.15
Marcel				
KRASOWSKI	–	–	–	I. VI.2.
László				
KRAUS	Macziowszány	21	földbirtokos	O. X.1.
Sándor				
KRAVECZKY	Moskove	40	kocsis	O. IX.6.
Sylvester	Tenowska			

²⁶Krakkóból június 24-én visszakísérték, de július 3-án ismét megszökött Olmützből.

KRAWCZINSKY Lajos	—	—	—	I. VI.3.
KRENOWSKI Ferenc	Brodunka Wolbrom k. Olkusz	20	béres	I. —
KRENZEL Péter	Olbrunn	34	napszámos	O. V.
KRET Szaniszló	Bendrin	23	cipész	O. VII.6.
KRISFOFOFIC József	Konin	23	kovács	O. V.
KROL Fortunát	Jendrzejew radomi k.	26	minorita pap-	I. VII.26.
KROLIKOWSKI János	Varsó	21	asztalos	O. VII.6.
KROWCZIK Ferenc	Zimnodol	24	napszámos	I. IV.11.
KRUKOWSKY Sándor	—	—	—	O. VI.15
KRYZANOWSKI Severin	Zierzenic lublini k.	19	jószágigazga- tó fia	O. VIII.26.
KRYZANOWSKI Valerian	Radzyna lublini k.	26	magántiszt- viselő	O. VIII.25.
KRZAKOWSKI Valér	Chmielnik	18	cipész	O. VI.20
KRZIZANOWSKI Szaniszló ²⁷	Michow	32	szerzetes	I. V.
KRZYANOWSKI Sándor	Ulanow	17	gazdász	O. IX. 6.
KRZYSZKOWSKI Zsigmond	Kielecz	19	technikus	I. V.
KSELOWSKI Péter	Michelow	23	vasgyári munkás	O. IX. 13.
KUBIK Voitech	Gunow michowi k.	—	földbirtokos	O. V.
KUGLER Henrik	Lany Wiskie	27	takácslegény	O. IX. 18.
KULCOWICZ János	Trost	42	gazdász	O. IX. 6.
KULCZECKI Simon	Cemata Volhynia	23	gazdálkodó	O. VII. 13.
KULIGOWSKI Ádám	Houbicsov lublini k.	23	gazdálkodó	O. VII. 22.
KULIKOWSKI Ferenc	Przibyszow varsói k.	26	—	O. VII. 20.
KURKIEWIC János	Varsó	25	szabólegény	I. V.
KURKIEWITZ Henrik	—	—	—	O. VI. 15.
KUTIKOWSKI Félix	Wolin	20	szolga	I. VIII. 21.
KUZMINSKI Lajos	Nielka radomi k.	23	fölműves	O. VIII. 6.

²⁷Közigazgatási tisztviselőnek vallotta magát.

KWIATKOWSKI Szaniszló	Kowad	22	cukorgyárnok	I. VI.
gróf LACZYNSKI László	Naborow lublini k.	22	földbirtokos fia	O. IX. 3.
LACZYNSKI Szaniszló	—	—	—	O. V.
LANGER János	Pisterkow varsói k.	20	gyógyszerész	O. XI. 15.
LANKOW Ferenc	—	—	—	O. VI. 15.
LAPINKIEWICZ István	Szichow radomi k.	20	—	O. VIII. 28.
LASOTZKY József	Varsó	20	szfjgyártó	O. VIII. 5.
LAWROWSKI Jakab	Burkowicze	22	kocsis	I. VIII. 21.
LEBEDEWICZ Balázs	Lubalow	26	gazdász	O. VIII. 15-17.
LEGANSKY Károly	—	—	—	O. VI. 13.
LELINKIEWITZ Tamás	Proszowicz michowi k.	29	cipész	I. V.
LENCZ OWSKI Ferenc	Liszkevicz Lowitschi k.	24	vasúti tiszt- viselő	I. VII. 8.
LENPICKI József	Sady	30	földbirtokos fia	O. IX. 15.
LESCZYNSKI János	Krasnostaw lublini k.	19	jószágbirto- kos fia	O. VIII. 5.
LESCZYNSKI János	Leczna radomi k.	29	kőműves	O. VI. 21.
LESCZYNSKI József	Varsó	30	nyereggyártó	O. VII. 16.
LESCZYNSKI Ádám	Krasnostow lublini k.	25	jószágbirto- kos fia	O. VIII. 5.
LESKEWICZ Márton	Szazow radomi k.	22	kéményseprő	O. VIII. 25.
LESNIEVICZ Vladimir ²⁸	Terekowce kamieneci k.	32	jószágbérlő	O. VIII. 15-17.
LESNIEWSKY Szaniszló	Rosnice	21	—	O. V. 5.
LESNOWSKI László	—	—	—	O. VI. 3.
LEWANDOWSKI Sándor	—	—	—	I. VI. 2.
LEWINSKY Kázmér	—	—	—	O. VI. 15.
LIBEROWICZ Vince	Varsó	27	kereskedő	O. IX. 15.
LIK Ágoston	Vislicas varsói k.	24	lakatoslegény	O. VI. 24-25.
LIKORSKY Ferenc	Varsó	33	gépész	I. V.

²⁸ Elfogták, de szeptember 6-án ismét megszökött Olmützéből.

LIPINSKI Vojtech	Zabiokost szandomi k.	18	tanuló	I. VI.
LISAKOWSKI Kázmér	Krastanow lublini k.	–	molnár	O. VII. 22.
LISOWICZ Sándor	Olkuszk	18	gazdász	I. V.
LISOWSKI Stanislaus	Donosid radomi k.	29	magántiszt- viselő	O. IX. 29.
LISZKA Ede	Kielce radomi k.	22	földbirtokos fia	O. IX. 3.
LITWICKY László	Varsó	26	polgár fia	–
LONSKI András	–	–	–	I. VI. 2.
LOTOCKI József	Radziwissow	23	vendéglős fia	O. X. 1.
LÖWENHARD Szaniszló	Koritnice lublini k.	25	orvosdoktor	O. VII. 20.
LUBINSKY Jenő	Varsó	21	tanuló	I. VI.
LUBLIEJEWSKI Miklós	Kalisch	30	katonatiszt	O. VIII. 13.
MACIJEWSKI László	Wojewodka lublini k.	21	gazdász fia	O. IX. 6.
MADASZ András	Gunow	24	födbirtokos	O. V.
MAJER Severin	Modal varsói k.	19	gyári segéd	O. VIII. 5.
MAKOWSKI József	Trzylatowka varsói k.	22	magánírnök	O. VII. 18.
MALANOWSKI Florent	Syczkowice	36	–	O. VII. 3.
MALHOMME Szaniszló	Stryne lublini k.	23	tanuló	O. VII. 3.
MARIANI Ede	Nicok olkuszkai k.	21	postakiadó	I. VI.
MARKIEWITZ Szever	Varsó	23	jogász	I. V.
MARKOVSKI Adalbert	Kutna gostyini k.	22	sütő	O. VI. 24-25.
MARKOWSKY Ferenc	Varsó	19	vérnök	O. V. 3-6.
MARKOWSKY Tamás	Varsó	19	kárpitos	O. VI. 21.
MARTINOW Miklós	Zitomec	20	festész	I. VIII. 21.
MARZIKOWSKY Adolf	Zarok	22	magántiszt- viselő	O. IV. 9-19.
MAYER Bálint	Varsó	21	cukorgyári segéd	I. VI.
MEMCZIK Jakab	Doulemb radomi k.	–	postakocsis	O. VI. 24-25.
MENDIKOWSKY Antal	Goszczin	23	molnár	O. V. 5.
MERKA Szaniszló	Czenstochau	20	polgár fia	O. IV. 9-19.

MICHOWSKY	–	–	–	O. VI. 15.
Pál				
MIECINSKI	Piasecna	19	gazdasági	O. VII. 18.
Hypolit	varsói k.		gyakornok	
MIECZINSKY	Ochuscow	19	akadémiai	I. –
Árkád	varsói k.		tanuló	
MIELNICZEK	Poturrin	29	kőműves	O. VIII. 5.
Szaniszló	hrubischowi k			
MIESEBENSKY	Varsó	16	polgár fia	I. V.
József				
MIHALSKI	Krzanow	18	bádogos	O. VIII. 15-17.
István	pladekai k.			
MILASZEWSKY	Radom	26	jószágbirtokos	O. VII. 16.
Kázmér				
MIKOSZEWSKI	Roguw	20	földbirtokos	I. VIII. 21.
Kázmér			fia	
MILLER	Krakkó	22	gyári ellenőr	I. V.
Hipolit				
MINOWSKI	Wilna	27	gazdász	O. VIII. 25.
József				
MISINSKY	–	–	–	O. VI. 9-10.
János				
MISTALSKY	Skierbietitova	22	urasági inas	O. VI. 27.
Szaniszló	lublini k.			
MOKRICZKI	Sandomir	31	birtokos	O. IX. 13.
Félix				
MOKRZICKI	Zarek	23	cipészlegény	I. V.
Ferenc	radomi k.			
MORGULEC	Medvekuvka	19	jószágbirtokos	O. V. 5.
Kázmér				
MRCZINSKY	Krakkó	20	kovács	O. V. eleje
Szaniszló ²⁹				
MROZOWSKI	Zabniko	20	tanuló	O. VII. 7.
Máté				
MYSKOWSKY	Skompe	23	műtanuló	I. V. 29-31.
Szaniszló				
NACZINSKY	–	–	–	O. VI. 9-10.
János				
NASCINSKY	–	–	–	O. VI. 12.
Szaniszló				
NAST	Zuravice	39	jószágbirtokos	O. V. 5.
János	wrocłowski k.			
NAWROCKI	Varsó	21	részöntő	O. VI. 22-23.
Honorát ³⁰				
NEDWIECKI	Kiriuwka	26	tanuló	– –
Antal				
NICZATONSKI	Dzurzadz	19	tanuló	O. X. 28.
Wladimir	lublini k.			
NIEDBALKÁ	Czeladie	23	cipész	I. V.
Szaniszló	olkuzkai k.			
NIEDOPAD	Staczow	20	sütőlegény	I. V.
Márton ³¹	sandomiri k.			

²⁹Elfogták, de július 21-én ismét megszökött Olmützéből.

³⁰Elfogták, de augusztus 25-én ismét megszökött Olmützéből.

³¹Elfogták, de július 16-án ismét megszökött Olmützéből.

NISL Károly	Wisilin- Dombreno varsói k.	22	serfőző	O. VI.20.
NITNIEWSKI Julian	Varsó	30	jószágbirtokos fia	O. VII.3.
NOVAKOWSKI Miklós	Radowice radomi k.	19	magánírnok	O. VIII.15-17.
NOVOSILSKI Severin	Blogosice radomi k.	25	földbirtokos fia	O. XI.10.
NOWAKOWSKY Román	Varsó	36	urasági inas	O. VIII.5.
NOWICKI Luczián	Krzepte varsói k.	19	cukrász	I. VIII.21.
NOWINCKI László	–	–	–	I. VI.2.
OFFIK János	Katharein troppai k.	40	–	O. IX.25-27.
OLCZEWSKI László ³²	–	–	–	O. VI.30.
OLEWINSKI Károly	–	–	–	O. VI.3.
OLSZEWSKY Bódog	Varsó	20	kereskedő- segéd	O. V.
OMICINSKI Dénes	Futer Volhynia	22	földbirtokos	O. VIII.25.
OMICINSKY Péter	Snasin	22	gazdász	O. VIII.15-17.
ORUBSKY Károly	Kriwotow	22	szakács	I. III.28.
ORZECOWSKI József	Prága varsói k.	32	bányász	O. VII.7.
ORZECOWSKY Voitoch	Varsó	31	magántiszt- viselő	O. V. eleje
OSINSKY Andrzej	Varsó	25	tanuló	I. V.
OSTACEWSKY Lajos	–	39	volt olasz katonatiszt	O. V.
OSTROMETKI Bálint	Bruwibno plocki k.	24	írnok	–
OSTROWSKI Lajos	Pistrokon varsói k.	19	tanuló	I. VIII.21
OSTROWSKI László	Lublin	21	kereskedő	O. VII. 7.
OSWALD Albert	Chostawa	22	szabólegény	O. IV.9-10.
PACHULSKY Szilárd	–	–	–	O. VI.9-10.
PACZ János	Opole lublini k.	25	posztókélesztő	O. IX.5.
PADAWENDSKI Mihály	Hricu Volhynia	33	gazdász	O. VIII.15-17.
PALDYS Pál	Bendzin olkuszi k.	23	bányász	I. V.

³²Elfogták.

PALKOWSKI József	Lesucyn sandomiri k.	27	–	I. VII.26.
PANKOVITZ Tivadar	Lublin	28	írnok	O. V.
PARDINSKI Voitek	Zavady	24	magánírnok	O. VI.30.
PAWLOWSKI Luczian	Chrolin	33	gazdálkodó	O. VII.13.
PAWLOWSKI Pál	Wnitowce podolska k.	40	gazdász	O. IX.6.
PENKATA Ferenc	Trosze Volhynia	22	szabólegény	I. VIII.21.
PERDO Ignác ³³	–	–	–	O. VI.12.
PETERSKY Ferenc	Lublin	38	cipész	O. V.5.
PETRUSKA János	Borzecin radomi k.	23	cipész	O. VI.22-23.
PETRUSZEK Julian	Szjuszin augusztowi k.	25	vasúti vonat- vezető	I. V.
PIECHOWICH Antal	Olkusz	22	asztalos	O. V.
PIENTKOWSKI Ferenc	Pruskow varsói k.	20	jószágbirtokos fia	I. VII.1.
PIETROWSKI Ferenc	Tornagora lublini k.	21	cipész	I. VII.10.
PIETROWSKY Julian	–	–	–	O. VI. 15.
PILAREK János	Czeladzi olkuszi k.	20	cipészlegény	I. V.
PILARSZKY Antal	Kocisluw olkuszi k.	27	asztalos	O. VI.24-25.
PILAWSKY Henrik	Kalisch	23	tanuló	I. V.
PIZIKOWSKI Antal	Lublin	24	gazdasági gyakornok	O. VIII.28.
PLATKOWSKI József	Stawy kielcei k.	24	gazdálkodó	I. VIII.21.
PLEVINSKY Ferenc	Ozarow lublini k.	32	–	I. IX.13.
PODGORSKI Károly	Varsó	25	tanuló	O. VIII.26.
PODHORODINSKY Vladimir	–	–	–	I. VI.2
POPLAWSKY Micislaw	Kracanowska	23	gépész	O. VIII.15-17.
PODLEWSKI Szaniszló	Silmiczka	23	tanuló	I. VIII.21.
PODLEWSKY András	–	–	–	O. VI.9-10.
PODOLSKY Bódog	–	–	–	I. VI.3.

³³Július 24-én elfogták.

PORAJ	–	–	–	I. VI.2.
Márk ³⁴				
POSTANSKI	Karani	22	szolga	O. IX.6.
Nándor	wolini k.			
PRANOWSKY	Zwidrino	27	magántiszt-	O. VI.27.
László	lublini k.		viselő	
PRECHALSKI	Slomnik	22	szűcslegény	O. VI.22-23.
János				
PREDSEDSKI	Zagurusno	24	jószágbirtokos	O. VII.21.
Ignác			fia	
PREISECKI	Zagusc	27	jószágbirtokos	O. VII.21.
Thádé			fia	
PRISZCZY	Varsó	–	–	I. IX.7.
Stanislaus				
PRZILENSKI	Krasow	19	földbirtokos	O. IX.4.
Boleslav				
PRZTOLINSKY	–	–	–	O. VI.11.
Mátyás				
PRZTUSKI	Pilaskow	29	jószágbirtokos	O. VII.27.
Bódog	varsói k.			
PURCZYVKI	Kryeszov	21	magántiszt-	O. V.5.
Péter			viselő	
PZORN	Czekanka	21	földbirtokos	I. VIII.21.
Szaniszló	radomi k.		fia	
RACITZKY	Staszow	22	rézműves	– –
Antal	sandomiri k.			
RACZYNSKY	Kamienka	17	tanuló	O. VIII.28.
Antal	lublini k.			
RADISZEWSKY	Sewerinovka	23	mezei gazda	– –
Miklós	Podolia			
RADOMSKI	Olkusk	18	cipészlegény	I. V.
János				
RATULD	–	–	–	O. VI.13.
Kázmér				
RAZYEWSKI	Lubáró	31	gazdálkodó	O. VIII.15-17.
Domonkos				
RIBINSKI	Lublin	25	ács	O. VI.22-23.
Alajos				
RIBINSKI	Gotte	24	gazdálkodó	– –
Bronislaw	varsói k.			
RIBOINSKI	Stassow	22	rézműves	O. VII.1.
Tivadar	sandomiri k.			
RICSOCKI	Ostrow	27	jószágbérlő	I. V.
Ferenc Szilárd	miechowi k.		fia	
RIEDL	Wilmisko	18	asztalos-	O. IV.9-19.
Sándor			legény	
RIEDL	Pancow	20	írnok	O. IV.9-19.
Vencel				
ROCHINSKY	–	–	–	O. VI.14.
Szaniszló				
ROGALSKY	Grzichow	20	földbirtokos	O. V.
András ³⁵	olhuzki k.			

³⁴Valódi neve Biolkiewitz Jakab.³⁵Elfogták, de július 3-án ismét megszökött Olmützbe.

ROLINSKY	–	–	–	O. VI.13.
Lajos				
ROLSKY	–	–	–	O. VI.12.
Mihály				
ROMANOVSKY	Bozen	22	–	O. VII.23.
Bódog	plozki k.			
ROMANOWSKY	–	–	–	O. VI.15
Lajos				
ROSCISZEWSKI	Chilin	24	tanuló	O. VII.3
József ³⁶	plodei k.			
ROSÉ	Olkusk	35	mérnök	O. VIII.15-17.
Antal	radomi k.			
ROSICKY	–	–	–	O. VI.13.
Antal				
ROZICKI	Varsó	29	órás	O. X.1.
Péter				
ROZMELOWSKI	Chmelnik	32	szakács	O. VII.1.
Tamás	stobnicki k.			
RUBAK	Richlowce	22	műtanuló	I. –
Boleszlav	varsói k.			
RUCZKI	Semki	20	gazdálkodó	O. VIII.19.
János	podoli k.			
RUCZKI	Miechow	21	kereskedő- segéd	O. VI.21.
Sándor				
RUCICKY	Varsó *	27	órás	O. VIII.15-17.
Ede				
RUDNICKI	Varsó	20	műavatott	O. X.1.
Bódog				
RUDNICKI	Volin	25	magánzó	I. VIII.21.
Tódor				
RUDNITZKY	–	–	–	O. VI.9-10.
Boleslav				
RUSICKI	Varsó	26	műtanuló	O. VII.23.
Lajos				
RUSOCKI	–	–	–	I. VI.2.
Antal				
RUSOCKI	Ostrow	26	jószág haszon- bérló fia	O. VIII.28.
Ferenc	michowi k.			
Szilárd				
RUTKIEWICZ	Gonzełłowa	29	földbirtokos	O. VI.20.
Márton	radomi k.			
RYDZOWSKI	Stykowice	24	gazdász	O. IX.6.
Roman	Volhynia			
RZACZYNSKI	Osgemborow	22	jószágbirtokos	I. V.
Zsignond	radomi k.		fia	
RZUBOWSKY	–	–	–	O. VI.9-10-
József				
SADCINSKY	Varsó	26	zongorista	O. V.
Antal ³⁷				
SALUTRINSKY	Wladimir	22	technikus	O. V.
Jenő				

³⁶A krakkói rendőrigazgatóság szerint a felkelési párt egyik kitűnőbb és nagyobb befolyással bíró tagja volt.

³⁷Elfogták, de még májusban ismét megszökött Olmützbe.

SALWINSKY	Jendrzejow	20	szabólegény	I. V.
Miksa	kielcei k.			
SAWICKI	Dyle	23	földbirtokos	O. XI.18.
Ede ³⁸	lublini k.			
SANKOWSKI	Izbico	27	szeszűfőző	O. VII.21.
Hipolit	zamoiski k.			
SERECKI	Nowe Miasto	22	asztalos	O. IX.6.
Ferenc	radomi k.			
SEREDINSZKY	Zarek	25	asztaloslegény	I. V.
Ferenc	olkuzki k.			
SERVATZKY	–	–	–	O. VI.14.
Lajos				
SICH	–	–	–	O. VI.15
József				
SIDLOWSKI	–	–	–	I. VI.2.
Alfonz				
SIRSPUTOWSKY	Drosdau	30	katonatiszt	O. VIII.15-17.
Julián				
SKALSKI	Kazimir	29	szakács	O. IX.22.
István				
SKRIPCZIK	Poruba	21	urasági inas	O. IV.9-19.
Ferenc				
SKUDLARSKI	Osic	28	földműves	–
Tamás	lublini k.			
SKUPINSKY	Krasnopol	33	–	O. VIII.16.
Marcel vagy				
János				
SLABOWSKI	Chenstochau	35	fényképész	I. VII.12.
Severin				
SLAVINSKY	–	–	–	O. VI.12.
János				
SLOMPRZINSKI	Piaskowa	23	könyvkötő	O. VII.13.
Adolf				
SMAL	Rudzien	19	postakocsis	O. VI.30.
Lajos	opacnoi k.			
SMOLENSKY	Gidle	30	kereskedő	O. V.3-6.
Lajos				
SMOLSKI	Breszie-	29	barom orvos és	–
Alajos ³⁹	Kujaski		földbirtokos	
	Wloclawi k.			
SNIKOVSKI	Stawiskó	20	deák	O. X.1.
Bódog	augustowi k.			
SOBOLEWSKY	Slomnik	21	tanuló	I. V.
Máté				
SOBOTINSKY	Mala-Turka	22	–	O. VIII.5.
Leon	sandomiri k.			
SOKOLOWSKI	Zagorce	25	jóságbérlő	O. VII.21.
Antal	radomi k.			
SOKOLOWSKY	Loblinitz	18	szolga	I. V.
János Leon	Poroszország			
SOLLARZ	Czeladzy	23	kalapos	O. VII.6.
Ferenc	olkuzki k.			

³⁸Másképp Darowski Jánosnak is nevezték.³⁹Strzyszewski Alajos Hermann nevet is viselt.

SOMOJLOWIC Tivadar	–	–	–	I. VI.2.
SOSNICKY Bódog	Potbor	30	erdész	–
SOWINSKI Simon ⁴⁰	Radom	20	nyomdász	O. XI.23.
SPANICKI Péter	Ostropole	16	szolga	O. IX.6.
SPARNIÈK Vince	–	–	–	O. VI.9-10.
SPILCESKI Antal	Krimoka	25	írnok	O. VIII.15-17.
SPOPINSKI László	Dombrowo	24	tisztviselő	I. VIII.21.
STAMIROWSKY János	–	53	Nepokwiczky jószágbirtokos gazdasági igazgatója	I.V.
STANHORSKI József	Trosze Volhynia	26	szolga	O. VIII.25.
STANISLAUS József	Mastow	19	magánszolga	O. IV.9-19.
STANIZEWSKY József	Varsó	23	nyomdász	O. IV.9-19.
STARNAWSKI Ödön	–	–	–	I. VI.2.
STEINBOK János	Koinskie radomi k.	23	törvényszéki tisztviselő	O. IX.16.
STEMKOWSKY Ödön	Michow	28	földbirtokos	O. V.
STEPAINSKY József	Krasnopol	28	–	O. VIII.15-17.
STOCHDREHER Károly	Woislówice lublini k.	32	gépész	– –
STOMCZYNSKI József	Sadzeń	18	jószágbirtokos fia	O. VII.27.
STOWINSKI Péter	Culnow Volhynia	21	földbirtokos fia	O. IX.6.
STRZALKOWSKI Vince	Kobilnik radomi k.	20	gazdász	O. IX.6.
SUDOWSKY Lajos	–	–	–	O. VI.3.
SWIALKOWSKI József	N.Miezenic lublini k.	22	asztalos	O. VIII.15-17.
SWIKOWSKI József	Wolosnoka	46	lovászmester	O. VI.20.
SZCZEPANOWSKI József	Varsó	26	kereskedő segéd	O. XI.15.
SZCZYGLOWSKI András ⁴¹	–	–	–	O. VI.14.
SZERCENSKY József	Rosprza piotrkowi k.	26	asztaloslegény	I. V.

⁴⁰Kirsch János nevet is viselt.⁴¹Július 15-én elfogták.

SZISKIEWICZ Wladislaw	Bidschowa littini k.	29	földbirtokos	O. VIII.29.
SZOPCZYNSKI Lajos	Rawa varsói k.	24	posztócsináló	O. VI.24-25.
SZUKALSKY Szilárd	Varsó	21	lakatosmester	I. V.
SZWIENTOSLAWSKI Vladimir	Kirinczka	47	földbirtokos	I. VIII.21.
SZYGMANSKY József	Jendrzewow kielcei k.	26	cipésmester	I. V.
TALOMANN Mihály	Terespole wolini k.	–	falusi lakos	O. IX.6.
TANOMIR Antal	Bisloganska Volhynia	24	gazdasági ma- gán hivatalnok	O. XI.15.
TCHÓRACEWSKY Zsigmond	Wolin	30	orvos	O. VII.25.
TISSOWICEI –	Tissowice	20	tanuló	I. IX. 13.
TOKARSKY József	–	–	–	O. VI.13.
TOMASEWSKY Lajos	Koropnicza radomi k.	23	molnárlegény	O. VIII.15-17.
TOMCZIK Simon	–	–	–	O. VI.9-10.
TOMCZUK Cizerian	Bralatow wolinski k.	32	kocsis	I. VIII.21.
TORNEK Ferenc	–	–	–	O. VI.15.
TRENZEL Károly	Jirina lublini k.	23	lakatos	– –
TROJANOWSKY Márton	Kasmir	20	gazdász	O. VIII.15-17.
TURSKY József	–	–	–	O. VI.15
TWARDOWSKY Szilárd	Bresnica	28	földbirtokos	O. V.
ULBERSKY János	Drewicw opocinski k.	22	sütőlegény	I. V.
ULRICH Leon	Varsó	19	üstmunkás	O. XI.23.
UMINSKI Kázmér	Salicka	22	gazdász	I. VIII.21.
USZEWSZKY Demjén ⁴²	Varsó	20	gazdász	O. VII.13.
UTANICKI Romuald	Uhrnoko kranstowi k.	17	tanuló	O. VII.13.
WALEWSKY Lajos	–	–	–	O. VI.11.
WALEWSKY Lénárd	Brainck	23	munkás	O. V.5.
WARTEK Tamás	Bedzin	24	földbirtokos	O. VI. 24-25.

⁴²Elfogták, de október 1-én ismét megszökött Olmützből.

WASILJEWSKI Román	Budiska	21	kádár	I. VIII.21.
WELCZYNSKI Roman	Parolowice varsói k.	32	volt plébános	O. XI.10.
WENDRICHOWSKI –	Wienkowice miechovi k.	21	tanuló	I. VIII.21.
WENZKOWSKY Antal	Pöntzkow Varsó mellett	20	aranyozó	O. VII.1.
WEWERKA Izidor	Varsó	23	kárpitos- legény	I. V.
WEWJOR András ⁴³	Varsó	27	szolga	O. VI.22-23.
WIDINSKY Mihály	Jastkow lublini k.	25	postakocsis	O. VI.19.
WIECZOREK Kázmér	–	–	–	O. VI.15.
WIERCINSKY Dénes	Trosce Volhynia	24	gazdász	– –
WIERUCKI Bálint	Grodno	–	vasúti tiszt- viselő	I. IX.13.
WIERZKOWSKI János	Lisna varsói k.	20	jószágbirtokos fia	O. VIII.15-17.
WIKIERA Bertalan	Kranostow	25	kéményseprő	O. V.5.
WILKE József	Luschkovitz	24	lakatos	O. VI.24-25.
WINICKI Szaniszló	Lublin	28	asztalos	O. VIII.25.
WINITZKY László	Pintzkan	26	tanuló	O. V. eleje
WINITZKY Róbert	Nieliska lublini k.	22	földbirtokos	O. VI.24-25.
WINKLER Lipót	Varsó	34	tanár	– –
WIRTELECKI János	Rostozyn lublini k.	28	mészáros legény	I. V.
WISOCKI Sándor ⁴⁴	–	23-27	–	O. VIII.28.
WISOCKY József ⁴⁵	Krikorsi	23	festő	O. VII.16.
WISZNIEWSKI Péter	Lubulu	32	asztalos	O. VIII.25.
WITEMBERG László	Varsó	17	kovács	O. IX.6.
WITWICKI Leon	–	–	–	I. VI.2
WLASL Péter	Radom	27	kéményseprő	O. V.5.
WLISINSKY István	Proszowice	23	cipész	O. V.

⁴³Elfogták, de július 18-án ismét megszökött Olmützéből

⁴⁴Szeptember 3-án a branowitzai vasútállomásról újra megszökött.

⁴⁵Elfogták, de ismét megszökött.

WLOSINSKI	Zamoso	21	seborvos	O. IX.8.
Pál				
WLSDARCZIK	Zarice	28	korcsmáros fia	O. I.22-26.
Mihály	radomi k.			
WOICEKOWSKY	Dembno	17	jószágbirtokos	- -
Bódog	radomi k.		fia	
WOICIECHOWSKI	Starawils	18	szolga	O. VIII.25.
Ferenc	lublini k.			
WOICZINSKY	-	-	-	O. VI.9-10.
Ferenc				
WOICZINSKY				
József	-	-	-	I. VI.3.
WOJCZEK	Kraznik	20	béres	O. VI.19.
Ágoston	lublini k.			
WOLF	Lublin	32	mezei szolga	O. V.3-6.
Antal				
WOLLMAR	Biala	21	tanuló	- -
Ádám	kiewi k.			
WOLOCINSKY	Bilgónai	28	kéménysprő	O. V.
Márton				
WOLSKI	Varsó	33	rézöntő	O. VIII.5.
Mihály				
WOLSKI	Varsó	40	földbirtokos	O. VIII.28.
Sándor				
WOLSKI	Suchodol	38	földbirtokos	- -
Wladiszláv			fia	
WONSIEWICZ	-	-	-	O. VI.11.
József				
WONSIKIEWICZ	Jendrzejsev	56	gépész	O. VI.30.
József	radomi k.			
WOZNIACKI	Olkuzk	25	napzámos	O. VIII.19.
János	radomi k.			
WROBLITZKY	-	-	-	O. VI.14.
Mihály				
WRUBLAWSKY	-	-	-	O. VI.9-10.
János ⁴⁶				
WYCZGI	Jaszozow	19	földbirtokos	O. X.1.
László			fia	
WYDAWSKI	Turek	25	molnárlegény	I. V.
József ⁴⁷	kaliczi k.			
WYLCZYNSKY	Iwowa	21	városi polgár	- -
Henrik	stanislawi k.		fia	
ZABOKLIZKY	Klasak	26	magántanító	- -
Szaniszló	varsói k.			
ZACKOWSKI	Cerska	22	csizmadia	O. IX.6.
Andrik	varsói k.			
ZAGRODSKY	Olkusz	20	gyógyszerész	O. V.
Ágoston				
ZAINKOWSKI	Plodska	19	takács	O. IX.1.
Amand				
ZAKREWSKI	Domosid	28	magántiszt-	O. IX.29.
Lipót	radomi k.		viselő	

⁴⁶Július 24-én elfogták.⁴⁷Elfogták, de július 13-án ismét megszökött Olmützéből.

ZALEWSKI Boleslaus	Piotrkow	18	egyetemi tanonc	I. IX.7.
ZALOWSKY József	Varsó	22	jogász	I. –
ZAKEWSKI Julián	Varsó	22	sebész	O. VII.13.
ZAKRZEWSKY József	Skorcza	22	gazdatiszti gyakornok	I. V.
ZALEWSKY Antal	Czrzerze lowiczi k.	21	tanuló	I. V.
ZAREMBA Klemens	Potoli	26	gazdász	O. IX.6.
ZAREMBA László	Zanoska	17	tanuló	O. IV.9-19.
ZARUDSKI Ján	Medwewolka	28	mezei gazda	O. VII.13.
ZAVODSKY Theofil	Naselske plocki k.	27	urasági inas	O. VII.16.
ZAWADSKY János	Chorzepic kalischi k.	20	gazdálkodó	I. –
ZAWISZA József János	Lancza	22	akadémiai tanuló	I. VI.
ZAWORSKY László	Varsó	32	tífmár	O. V.
ZBISZEWSKY Kajetán	Krasnistevo	18	kocsmáros fia	I. V.
ZBOROWSKI Kázmér	Kamionka kiewi k.	22	nemes	O. VIII.15-17.
ZBROSEK Oktavian	Babinski Volhynia	20	cukrász	O. IX.6.
ZDITOWICKI Lajos	–	–	–	O. VI.3.
ZDITOWICKI László	Varsó	31	földbirtokos	O. X.16.
ZDITOVIECKI János ⁴⁸	Czyskowicz lublini k.	21	törvénytiszt járulnok	O. VII.13.
ZELARSKY János	Osuchy lublini k.	22	magántiszt- viselő	T. IX.13.
ZELECHOWSKY Vince	Kielce radomi k.	20	jószágbirtokos fia	I. V.29-31.
ZELINSKY Ferenc	Wengrow lublini k.	20	könyvkötő	O. VIII.28.
ZENTEK János	Varsó	19	asztalos	O. IX.6.
ZIBURSKY Artur	Varsó	25	festőnövendék	I. V.
ZIELINSKA Stanislaw ⁴⁹	Varsó	20	varrónő	O. VII.3.
ZIELINSKI József	Pietrkow	23	–	O. VII.6.
ZIELINSKI Péter	Czenstochau	20	asztalos	O. IX.5.

⁴⁸Egyszer már megszökött, de elfogták.⁴⁹Férfiruhát viselt.

ZIELINSKY János	Varsó	33	gépezető	O. V.
ZIMSKY Marian	Skierniewice varsói k.	19	városi taná- csi járulnok	I. V.29-31.
ZUGORSKY Pál	–	–	–	O. VI.15.
ZUGOWSKI Julian	Chrast Volhynia	24	gazdatiszt	O. IX.6.
ZUKOWSKI Sándor	–	–	–	. VI.2.
ZUKOWSKI Szaniszló	–	–	–	I. VI.2.
ZURAKOWSKI Ferenc	Worubiow	24	jószágbirtokos	O. VIII.5.
ZURKIEVITZ	Celadz olkuzki k.	20	kovács	O. VI.24-25.
ZWERKOWSKY László ⁵⁰	Varsó	25	kereskedő segéd	O. V.
ZWIERZKOWSKI Miklós	Charkov lublini k.	23.	műavatott	O. XI.5.
ZWOLINSKY Bernát	–	–	–	O. VI.15.
ZWOLSKI Károly	–	–	–	. VI.3.
ZYTKO Mátyás	Krasznik lublini k.	20	napszámos	O. X.30.

⁵⁰Elfogták, de még májusban ismét megszökött Olmützéből.

NÉMETORSZÁG OROSZ POLITIKÁJA A BERLINI KONGRESSZUS ELŐKÉSZÍTÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN

(Andrássy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig)

Az alábbi tanulmány része a „Német—orosz diplomáciai kapcsolatok a berlini kongresszus időszakában (1878)” című egyetemi doktori disszertációnak, pontosabban a disszertáció gerincét alkotó fejezetnek erősen rövidített változata. Minthogy levéltári kutatásokat folytathattunk a bonni Politisches Archiv des Auswärtigen Amtesban, és ez a tanulmány csaknem teljes egészében — zömében kiadatlan — levéltári források felhasználásával készült, szükségesnek látszik, hogy bevezetőben rövid áttekintést adjunk a berlini kongresszus szakirodalmáról.

Bár Németország és Oroszország 19. századi történelme, azon belül is különösen az 1870-es évektől az I. világháborúig tartó időszak, mindenekelőtt a két állam külpolitikája a kutatók érdeklődését e század folyamán mindig is vonzotta, kevés olyan munka született, amelyet szerzője konkrétan a berlini kongresszusnak szentelt. Összefoglaló munkák részeként, egy-két bekezdéstől egy-két oldal terjedelemben azonban sokszor foglalkoztak magával a kongresszussal, vagy annak valamely speciális vetületével (területi kérdések, valamelyik vezető európai állam külpolitikájára gyakorolt hatása, a kongresszus jelentősége a balkáni népek sorsának alakulásában, a kongresszusnak a közvéleményre gyakorolt hatása stb.) A hatvanas évek végén kialakult az az irányzat is, amely a gazdaságnak a külpolitikára gyakorolt hatását vizsgálja. (Helmut Böhme, Sigrid Kump-Korfes, Hans Ulrich Wehler, D. Geuer, Helga Deininger).

A Bismarck-életrajzokban is jutott hely a berlini kongresszusnak, és az életrajz-írókat is (a legújabb életrajzok szerzői: Lothar Gall, 1980; Edward Crankshaw, 1983; Wilhelm Mommsen, 1985) a kongresszus kapcsán elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, ami a korszakkal foglalkozó szinte valamennyi kutatót: oroszbarát vagy oroszellenes volt-e Bismarck? A válasz gyakran a nemzeti hovatartozástól függ: a német történészek szemében nem volt oroszellenes, a szovjet kutatók megítélésében osztrákbarát volt.

A kongresszus iránti érdeklődés a centenárium közeledtével megélénkült. A századik évfordulóra a Szovjetunióban és az NSZK-ban több kötet látott napvilágot; rendeztek konferenciákat is, és ezek anyagát publikálták.

A szovjet kötetekben elsősorban a keleti válság kérdései, a balkáni népek törökellenes harca, az orosz—török háború, Oroszország szerepe a balkáni népek felszabadításában témák kaptak helyet, és kevesebb nemzetközi politikai, diplomáciatörténeti írás jelent meg bennük. Ezek a kötetek: a Balkanszkie iszszledovanyia sorozatban megjelent „Ruszszkio-tureckaja vojna 1877—1878 gg. i Balkany” (Az 1877—78-as orosz—török háború és a Balkán), Moszkva, 1978.; „100 let osvobodzenia balkanszkih narodov ot oszmanszkogo iga” (A balkáni népek török elnyomás alóli felszabadulásának

100. évfordulója), az 1978. május 15—17. között tartott konferencia anyaga (1979); és az 1981-ben napvilágot látott „Roszsza i vosztocsnij krizisz 70-h godov XIX. v.” (Oroszország és a 19. sz. 70-es éveinek keleti válsága).

A centenárium apropó volt egy önálló külpolitikai kötet kiadására is, amely a „Vosztocsnij voprosz vo vnesnej politiki Roszszi. Konyec XVIII — nacsalo XX. v.” (A keleti kérdés Oroszország külpolitikájában a 18. sz. végétől a 20. sz. elejéig) címet viseli; benne egy mintegy 40 oldalas fejezet foglalkozik az 1870-es évek keleti válságával és Oroszország akkori külpolitikájával.

1978-ban Wiesbadenben jelent meg az Aretin szerkesztette „Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongreß” című tanulmánykötet, amelyben a centenáriumra rendezett kiállítás kapcsán szólnak a szerzők — köztük Andreas Hillgruber, Theodor Schieder — a keleti válságnak Bismarck külpolitikájában elfoglalt szerepéről.

Az 1978-ban megrendezett mainzi konferencia anyaga 1982-ben jelent meg Wiesbadenben a „Der Berliner Kongreß” (A berlini kongresszus) című tanulmánykötetben, amelyben — eltérően az előzőtől — már nemcsak nyugatnémet szerzők tanulmányai szerepelnek, sokarcú, külpolitikai, gazdasági, társadalomtörténeti kérdések is helyet kaptak. A tanulmánykötethez kapcsolódóan Immanuel Geiss szerkesztésében megjelent az évfordulóra egy dokumentum kiadvány is, amely a kongresszus iratanyagait tartalmazza.

A centenárium óta megjelent legújabb szakirodalomból kiemelendő Heinz Wolter „Bismarcks Außenpolitik” (Bismarck külpolitikája) című monográfiája (Berlin, 1983), amelyben a szerző a belpolitika, a gazdaság és a külpolitika viszonyát vizsgálva helyezi el a berlini kongresszust a bismarcki külpolitikai rendszerben. A legújabb szovjet szakirodalomból pedig jelentős Sz.L. Csermov munkássága, aki már az 1970-es években is publikált a keleti válság és az orosz diplomácia kérdésköréből, majd 1984-ben megjelent „Roszsza na zaversajusem etape vosztocsnogo krizisza” (Oroszország a keleti válság befejező szakaszában) című monográfiája. E monográfia azért jelentős, mert az Orosz Külpolitikai Levéltár iratanyagának felhasználásával készült, és bemutatja az orosz külpolitika útját, irányítóit és terveit a San Stefano-i békeszerződéstől a berlini kongresszusig.

Csermov könyvét leszámítva, a megjelent munkáknak az a közös jellemzőjük, hogy szerzőik elsősorban a kongresszus eredményeit és kihatásait vizsgálták; kisebb részben magának a kongresszusnak az időszakával is foglalkoztak, de a kongresszus előkészítésének időszakáról, az orosz—török háborúban elért orosz győzelem és a kongresszus összeülése közötti mintegy hat hónapról a tényeken túlmenően — drinápolyi fegyverszünet, San Stefano-i békeszerződés, orosz—angol megegyezés, stb. — sem a tanulmányok, sem az összefoglaló munkák nem nyújtanak információkat. A levéltári anyag pedig igazolja, hogy a kongresszus előkészítésének időszaka a további fejlemények és a balkáni kérdések rendezése szempontjából sokkal jelentősebb volt, mint a kongresszus, mert a rendezés alapelvei, továbbá azok a kompromisszumok, amelyeknek a talaján a kongresszus egyáltalán összeülhetett, már a kongresszus munkájának megkezdése előtt kialakultak, illetve megkötöttek, és maga a kongresszus ezekhez képest csak részletkérdésekben döntött, illetve a már elért eredményeket szentesítette. Ez az oka, hogy figyelmünket ennek az előkészítő szakasznak a vizsgálatára fordítottuk.

* * *

Minthogy a Balkánnal kapcsolatos nagyhatalmi célkitűzéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy sem német—orosz érdeellentét, sem érdekegyezés nem volt Délkelet-Európában, a német—orosz kapcsolatok alakulására elsősorban közvetett módon tudunk fényt deríteni, figyelemmel kísérve Németország magatartását a keleti válság folyamán kialakult és Oroszországot érintő különböző szituációkban. Ahhoz tehát, hogy a német—orosz kapcsolatok alakulásáról képet alkothassunk, mindenekelőtt az orosz—osztrák—magyar és az orosz—angol viszonylatban történt eseményeket és Németország reakcióit kell szemügyre vennünk. Emellett meg kell kísérelnünk feltárni Németországnak Oroszországgal szembeni szándékait, és tetteinek, reakcióinak mozgatórugóját.

* * *

Az orosz—török háború 1877 decemberére — Plevna bevételével — lényegében véve eldőlt, éspedig Oroszország javára. Ezzel egyidőben megkezdődött Oroszországban a végleges fegyverszüneti- és békefeltételek kidolgozása.

Törökország is tisztában volt azzal, hogy vereséget szenvedett, és két nappal Plevna bevételét követően békeközvetítésre kérte föl Németországot, amely 1877 áprilisában, vagyis az orosz—török háború kirobbanása óta ellátta Konstantinápolyban az orosz érdekek képviselőjét.¹ Németország azonban a török felkérést elutasította, mert nem szándékozott vállalni — legalábbis nyilvánosan — semmilyen szerepet az események alakításában. Bismarck német kancellár azt tanácsolta Törökországnak, hogy békekérélmével forduljon közvetlenül Oroszországhoz. „Nekünk semleges és jószomszédi kapcsolataink, amelyek bennünket Oroszországhoz fűznek, nem engedik meg, hogy közvetítéssel próbálkozzunk” — mondta.²

Az orosz kormány a kialakított békefeltételeket illetően — a várható fogadtatás miatt — szondázni akart nagyhatalmi partnereinél, de nem hivatalos diplomáciai úton. Így a 13 pontból álló békefeltételeket II. Sándor cár I. Vilmos és Ferenc József császárhoz címzett magánlevélben ismertette 1877. december 9-én.

Bismarcknak a német érdekek szempontjából nem volt kifogása a feltételek ellen, amelyek minthogy német érdekeket nem érintettek, nem is sérthettek. Nem értett egyet viszont azzal, hogy az orosz—török háborút kétoldalú béketárgyalások és békeszerződés útján zárják le. A békekötés kérdésében az volt a koncepciója, hogy Oroszország és Ausztria-Magyarország bármiféle nagyhatalmi beavatkozástól mentesen egymás között egyezzenek meg a megkötendő béke feltételeit illetően, hogy a későbbi esetleges konfliktusokat kiküszöböljék, a nézeteltéréseknek elejét vegyék.

Bismarck számára fontos volt, hogy az orosz—török háború lezárása Ausztria-Magyarország számára is meghozza a kívánt eredményeket — vagy legalábbis egy ésszerű kompromisszummal azok nagy részét —, mert tudta, ha nem így történik, And-

¹ PA.I.A.B.i.58.Bd4. Reuss Bülownak, Pera, 1877.dec.12.

² Die Große Politik der Europäischen Kabinette/=GP./II. Nr.299.

rássy, az Osztrák—Magyar Monarchia külügyminisztere, aki fontos ember volt Bismarck külpolitikai rendszerében, belebukik a keleti válságba.

Ennek megfelelően Vilmos császár válaszában leszögezte, hogy Németország „megőrizi várakozó, mindkét fél irányában a megegyezést kívánó álláspontját, anélkül, hogy az egyes pontokba, amelyek közvetlen német érdekeket nem érintenek, véleményt nyilvánítva belebocsátkozna”.³ Vilmos császár felhívta II. Sándor figyelmét, hogy a békefeltételek az osztrák—magyar—orosz viszonyra károsan hathatnak, és a három császár szövetsége fönntartását veszélyeztetik.⁴

Az Osztrák—Magyar Monarchia vezető köreiben valóban nagy fölzúdulást váltottak ki a tervezett békefeltételek. Andrássyt, aki a reichstadti és a budapesti szerződés birtokában eddig nyugodtan figyelte a fejleményeket, váratlanul és kényelmetlenül érintették, s létrejöttük eddigi keleti politikájának a kudarcát jelentette. Oroszország a békefeltételekkel több ponton megsértette a Monarchiával a keleti válság kirobbanása óta kötött szerződéseit, és megmutatta, hogy a katonai győzelem birtokában nem szándékozik tekintettel lenni Ausztria-Magyarország érdekeire.

A békefeltételeket illető terjedelmes osztrák—magyar ellenvetéseket Ferenc József 1878. január 8-i levelében közölte az orosz cárral.⁵

Német iratokból kiderül, hogy Oroszország ennek kapcsán 1878 januárjában tett kísérletet arra, hogy megpróbáljon megegyezni a Monarchiával. A tárgyalásokról azonban mindössze annyi információval rendelkezünk, hogy az orosz tárgyaló félnek küldött pétervári instrukció — Stolberg bécsi német követ jelentése szerint — jelentős mértékben eltért attól, amiben Oroszország korábban, még a háború előtt megállapodott Ausztria—Magyarországgal.⁶

Tény, hogy az orosz—török fegyverszünet megkötésére úgy került sor 1878. január 31-én Drinápolyban, hogy azt nem előzte meg orosz—osztrák—magyar megegyezés.

Andrássyt a fegyverszünet aláírása kellemetlen helyzetbe hozta, mert Oroszország a Monarchia felszólamlása ellenére is most már nyíltan figyelmen kívül hagyta szövetségese érdekeit és igényeit, és Andrássy kezében — legalábbis az ő ítélete szerint — nem volt olyan eszköz, amellyel a Monarchia önerőből sikerrel rákényszeríthette volna Oroszországot érdekei figyelembevételére. Ez készítette Andrássyt arra, hogy közös nagyhatalmi fellépést kérjen és sürgessen Oroszország ellen. 1878. január 28-án — részletesen megindokolva, hogy miért van erre szükség — konferencia-javaslatlalt fordult Berlinhez és Pétervárhoz.⁷

Bismarck nemtetszéssel fogadta Andrássy javaslatát, Attól tartott, hogy a béke feltételeinek nemzetközi megvilágítása során Németországnak hatalmi állása, a Keleten való látható érdektelensége és hangoztatott pártatlansága folytán vezető szerepet kellene vállalnia, és döntésre, határozott állásfoglalásra kényszerülne, ami

³ PA, I.A.B.q.125.3d.2. Bülow Münsternek, Berlin, 1878. febr. 13. No., 92.

⁴ GP.II.Nr.303. j. gyzet.

⁵ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2.Bülow Schweinitznek, Berlin, febr.18.

⁶ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Bülow Münsternek, Berlin, febr.13. No.92. Szigorúan bizalmas

⁷ GP.II.Nr.303. és Anlage

viszont megbuktathatja a három császár szövetségét, és így kényes és bizonytalan egyensúlyi alapokon nyugvó szövetségi rendszere megtartása érdekében elkerülendő.

Emellett — vagy éppen ezért — úgy ítélte meg, hogy Ausztria-Magyarország akaratát egyedül is érvényre juttathatta volna Oroszországgal szemben, vagy egy hármas (orosz—osztrák-magyar—német) tanácskozás keretén belül, és az osztrák-magyar akarat keresztülvitelére még most is sokkal hatékonyabbnak látott volna egy ultimátumot, vagy egy nagyobb arányú fegyverkezést, mint a konferencia-javaslatot.⁸

Bismarck azonban kényszerhelyzetbe került, és jobb meggyőződése ellenére Andrassy hivatalban tartása érdekében rákényszerült, hogy a konferencia-javaslatot elfogadja.⁹ Különösen miután a javaslatot Pétervár is elfogadta azzal, hogy Oroszország hajlandó az európai érdekeket érintő kérdéseket a konferencia elé terjeszteni.¹⁰

Bismarck elégedetlen volt Oroszországnak Németország irányában tanúsított magatartásával, azzal, hogy Oroszország nem informálta partnerét a fegyverszünet kérdéseiről, a konferencia-javaslat pétervári fogadtatásáról, és Oroszországnak a háború utáni rendezéssel kapcsolatos céljairól. Amikor pedig február elején német unszólásra mégis nyilatkozott, olyan szellemben tette, hogy Bismarck széljegyzetben leírta: „minek az álszenteskedés bizalmas érintkezésben?”¹¹

A januári orosz magatartás bizonyos fokú német—osztrák-magyar közeledést vont maga után. Bismarck február elején hosszabb elemzést szentelt a német—osztrák-magyar kapcsolatnak. Eszmefuttatásának lényege: Németországnak érdeke, hogy Ausztria-Magyarországgal jó kapcsolatokat tartson fenn, és Oroszország akaratát a Bécsi Kabinetre sem fenyegetéssel, sem erőszakkal nem kényszeríthetik rá.¹² Ugyanakkor Bismarcknak nem állt szándékában tudatni ezt Pétervárral, mert úgy vélte, hogy „ilyen jellegű nyilatkozatokat az ember csak akkor tesz, ha az már elkerülhetetlen”.¹³

A német szándékot Bülow, német külügyi államtitkár summázta Schweinitznek ekképpen: „Legfőbb érdekünk az események jelenlegi stádiumában — amellet az óhaj mellett, hogy Oroszország és Ausztria között megegyezés jöjjön létre — az, hogy mindkét hatalommal külön-külön is megőrizzük jó kapcsolatainkat.”¹⁴

A konferencia előkészítésének kezdetei. A bécsi hármas tárgyalások időszaka

A konferencia szervezésével kapcsolatban — amelyet az Osztrák—Magyar Monarchia kezdett meg — az első vihart a színhely kiválasztása okozta. Több mint egy hónapig tartó levelezés és diplomáciai csatározás után végül Németország, Oroszország kívánságának engedve, beleegyezett abba, hogy a konferenciának Berlin adjon otthont.

⁸ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Bülow Münsternek, Berlin, febr. 13. No.92. Szigorúan bizalmas

⁹ GP.II.Nr.310.

¹⁰ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1. Stolberg a Külügyminisztériumnak Bécs, jan.30.Tel. No.23. Titkos.

¹¹ GP.II.Nr.308.

¹² GP.II.Nr.310.

¹³ Ugyanott.

¹⁴ PA,I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1.Bülow Schweinitznek, Berlin, febr.5. No.1. Szigorúan bizalmas

Nagy vita kerekedett abból is, hogy a konferencia nagyköveti szintű legyen-e, mint annak idején Konstantinápolyban, vagy ahogy Gorcsakov akarja, a vezető miniszterek üljenek tárgyalóasztalhoz.

A február jórészt ezeknek a formai kérdéseknek a vitatásával telt el. Bismarck pedig már a hónap elején megírta Bülownak, hogy ezek a kérdések mindaddig másodlagosak, amíg a megkötött orosz—török fegyverszünet hiteles szövege nem ismert a nagyhatalmak előtt. Az elsődleges kérdés az — írta —, hogy Oroszország fegyverszüneti követeléseit összeállítsa és hivatalosan is közölje, és Németországnak erre a konferenciát szervező Osztrák—Magyar Monarchia figyelmét is föl kell hívnia.¹⁵

Németországnak ebben az időszakban az volt a legfőbb törekvése, hogy egymás közti megegyezésre bírja Oroszországot és Ausztria-Magyarországot, minthogy ez felelt volna meg annak a követelménynek, hogy összetartsák a három császár szövetségét. Végül is vonakodva bár, de a német tanácsot megfogadva Oroszország és Ausztria—Magyarország is készségét nyilvánította, hogy a konferencia összeülte előtt tárgyalásokat folytasson Bécsben, a német követ jelenlétében.¹⁶

Németország csak abban az esetben volt hajlandó részt venni tárgyalásokon, ha erre mindkét fél kéri, és ebben a szellemben instruálták Stolberget, a bécsi német követet Berlinből. Az instrukció tartalmazta továbbá, hogy az orosz kívánságok a német érdekekkel nem ellentétesek, ezt Németország már tudatta Oroszországgal. Németország örülne, ha olyan modust sikerülne találnia, amellyel mindkét fél egyetért. A megegyezést szolgálná, ha Ausztria-Magyarország valamilyen mértékben engedni tudna az orosz kívánságoknak, de nem az ő feladatuk megítélni, hogy Ausztria elfogadhatná-e az orosz kívánságok egészét. Németországnak nincs más feladata, mint hogy Ausztria-Magyarország jól megfontolt érdekeit hangsúlyozza. Azt magának Ausztriának kell eldöntenie, hogy az Oroszországgal való esetleges szakítás jobban szolgálja-e az érdekeit, mint azoknak a koncesszióknak a megadása, amelyeket Oroszország követel, és hogy a szakításra való kilátás ösztönzi-e Oroszországot követeléselei mérséklésére.¹⁷

Az instrukció hangneme valamelyest eltért az eddigiektől, nem hajlott a Monarchia irányába, sőt szokatlan módon nem Oroszországot, hanem a Monarchiát akarta engedékenységre ösztönözni. Megmutatta, hogy Németországnak nem szándéka Ausztria-Magyarországot sem nagyobb mértékben támogatni a hármas tárgyalásokon, mint Oroszországot.

A hármas tárgyalások előkészítése során mind Oroszország, mind Ausztria-Magyarország igyekezett megszerezni Németország támogatását. A lényeges különbség a két törekvés között az volt, hogy Oroszország nem jelölte meg konkrétan, milyen kérdésekben remél segítséget Németországtól, Oubril, a berlini orosz követ csak általánosságban elvárta — még csak nem is kérte — a „legteljesebb támogatást” Oroszország számára.¹⁸ Andrássy ezzel szemben konkrétan tudatta Németországgal, hogy Bulgária kiterjedése és megszállása az a két vitás pont, amelyek Ausztria-Magyarország számára a megegyezés sine qua non-ja, és ahol a Monarchia a német

¹⁵ PA.I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1. Bismarck Bülownak, Varzin, febr.6.

¹⁶ PA.I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1. Bülow fejegyzések, Berlin, jan.31. és febr.6.

¹⁷ PA. I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1. Bülow Stolbergnek, Berlin, febr.11. No.44.

¹⁸ GP.II.Nr.315.

támogatást reméli, és csak abban az esetben hajlandó a hármastárgyalások megkezdésére, ha Németország előre biztosítja afelől, hogy ezekben a kérdésekben az osztrák álláspontot fogja támogatni. Amennyiben erre Németország nem vállalkozik, Andrassy nem látja értelmét a hármastárgyalásoknak, és akkor az osztrák álláspontot csak a konferencián szándékozik ismertetni, ahol az várhatóan anélkül is támogatásra talál, hogy Németországnak túlságosan exponálnia kellene magát.¹⁹

Andrassy udvarias érvelése a Németország iránti tapintat köntösébe volt bújtatva, de egyértelmű jelzés volt: Ausztria-Magyarország abban a helyzetben van, hogy érdekei támogatását nem egyedül Németországtól várhatja. Ahhoz azonban, hogy ez valóban így legyen, a Monarchia számára rendkívül fontos volt, hogy a konferencia haladéktalanul összeüljön.

Bismarck válasza Ausztria-Magyarországnak Németország iránti reményeire nem az volt, amit Andrassy várt. Andrassy azt a rendkívül udvarias választ kapta, hogy Németországnak nagy öröme szolgálni, hogy az orosz–osztrák nézeteltérések már csak az Andrassy által említett két ponton léteznek, és hogy úgy tűnik, más súlyos kérdésekben az egyetértés megvan. Németország úgy gondolja, hogy az egyetértés a tárgyalások útján ebben a két pontban is létre fog jönni, de nem hiszi, hogy a megegyezés ügyét azzal szolgálhatná, ha egyik vagy másik szövetségesével szemben a másik féllel majoritást alkotna. „Bármilyen nagy volt mindig is a készségünk, hogy alávéssük magunkat akármilyen közvetítő szerepnek, amelyre a barátaink minket kértek, feladatunkkal éppoly kevéssé egyeztethető össze, hogy nyomást gyakoroljunk valamelyik félre”.²⁰ A majorizálás kihúzná a talajt a három császár szövetsége alól, amelynek fönntartása pedig Németország legfőbb érdeke. Németország annál kevésbé tartja helyénvalónak az optálást — mondta Bismarck —, minél jobban látja, hogy a két partner közötti nehézségek egyre nehezebben győzhetők le. Mindezek alapján Bismarck Andrassytól megértést remélt.²¹ Az utasítás Stolbergnek készült, Andrassynak nem hozták szó szerint tudomására.

Oroszország február elejétől szemmel láthatóan közeledett Németországhoz. Gorcsakov külügyminiszter először is sajnálkozását fejezte ki Bülownak, a német külügyi államtitkárnak, hogy nem volt alkalma Németországot a fegyverszüneti tárgyalásokról tájékoztatni, de ő maga is csak későn és pontatlan információkat kapott (sic!). Mostantól kezdve azonban mindenről tájékoztatja a német kormányt, és kezdi is rögtön azzal, hogy megküldi a Novikovnak, bécsi követüknek a hármastárgyalásokra szánt instrukcióit Berlinbe, még mielőtt elküldené Bécsbe.²² Oroszországnak Németország iránti hirtelen közeledését két fontos ok magyarázza. Az egyik ok — mint azt már láttuk — az volt, hogy német támogatást várt Bécsben, másfelől, hogy azokban a hetekben Angliával való kapcsolata is fenyegetően elmérgesedett. Az orosz csapatok a fegyverszünet megkötése után is folyamatosan haladtak előre Konstantinápoly irányába, és ahogy közeledtek, az angol idegesség úgy nőtt. Az angol hajóhadat bevezényelték a Márvány-tengerre, és Anglia ugrásra készen várta a fejleményeket. Konstantinápoly elfoglalását casus bellinek

¹⁹ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1. Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, febr.12. No.38.

²⁰ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Bülow Stolbergnek, Berlin, febr.16. No.109. Bizalmas.

²¹ Ugyanott.

²² GP.II.Nr.320.

tekintette volna, és az angol—oroszl háború veszélye nőttön-nőtt. Oroszlorszlág tehát jól fölfogott érdekében közeledett Németorszlághoz, és volt hajlandó tárgyalni a Monarchiával, mert hadereje nem tette lehetővé, hogy egyszerre nézzen farkasszemet a Márvány-tengernél Angliával, a Balkánon pedig Ausztria-Magyarorszlággal.

Az orosz közeledésre és a Novikovnak szánt instrukciókra mintegy válaszul, Bülow részletesen informálta Schweinitzet a keleti válság jelenlegi stádiumával kapcsolatos német álláspontról. Eszerint Ausztria-Magyarorszlág könnyebben elfogadná Bulgária orosz megszállását, ha Oroszlorszlág csökkentené a megszállás időtartamát, és pl. egy évben korlátozná. Oroszlorszlág ebben és Bulgária kiterjedésében nyugodtan figyelembe vehetné az osztrák érdekeket anélkül, hogy a saját vitális érdekeit sértené.²³

Az orosz—angol viszony kapcsán Bülow leszögezte, hogy Németorszlágot — ellentétben az Osztrák—Magyar Monarchiával és Angliával — nem izgatja az a kérdés, hogy Oroszlorszlág elfoglalja-e Konstantinápolyt vagy sem. „Ez a döntés kizárólag az orosz kormányra tartozik, mi éppúgy nem vindikáljuk magunknak a jogot, hogy ebben állást foglaljunk, mint ahogy nem foglalunk állást azt illetően sem, hogy Angliában milyen döntés születik válaszul erre a lépésre”.²⁴

Meglehet, hogy ha Oroszlorszlág megszállja a török fővárost, az az Angliával való szakításhoz vezet, de ebből a szempontból Bismarck megítélése szerint nincs lényeges különbség a csapatok jelenlegi állása és a Konstantinápoly esetleges elfoglalása kapcsán létrejövő helyzet között, mert mind az angol, mind az orosz haderő olyan közel áll a városhoz, illetőleg egymáshoz, hogy bármely pillanatban támadásba lendülhetnek, és bármelyik elfoglalhatja Konstantinápolyt. Hogy ilyen helyzetben eddig még egyik fél sem találta meg a casus bellit, az Bismarck szerint azt jelenti, hogy egyikük sem akar háborúzni, vagy legalábbis nem akarja elsietni.²⁵

Németorszlág politikájának fontos dokumentuma a keleti válsággal kapcsolatban Bismarck február 19-én, a Reichstagban parlamenti képviselők interpellációjára e tárgyban elmondott beszéde, amelyben fő vonalaiban ismét összegzi — ezúttal azonban a nyilvánosság előtt — a Németorszlág által követendő magatartás alapelveit.²⁶

Bismarck beszédét február 21-én teljes terjedelmében leközlötték az orosz újságok. Ennek ellenére Gorcsakov egyetlen elismerő szót sem szólt róla, pedig Schweinitz éppen aznap járt nála.²⁷ Gorcsakov szóra sem méltatta a deklarált német semlegességet, pártatlanságot. Hallgatása feltétlenül azt jelenti, hogy nem volt elégedett. Mint ahogy nem volt elégedett Andrássy sem, aki viszont ennek hangot is adott, igaz, rendkívül udvarias formában. A német kormány rezervált magatartását nagy mértékben helyesli — mondta Andrássy —, ennek ellenére a maga részéről nagyon szeretett volna olyan kijelentést hallani, amelyből a Monarchia közvéleménye számára világosabban kiderült volna, hogy Németorszlág elimeri az orosz követelésekkel szembeni osztrák-magyar fenntartások jogosságát.²⁸

²³ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Bülow Schweinitznek, Berlin, febr. 18. No. 126.

²⁴ Ugyanott.

²⁵ Ugyanott.

²⁶ Bismarck: Reden. Stuttgart-Berlin, 1913. Bd.11. 520–534. p

²⁷ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Schweinitz Bülownak, Pétervár, febr.21. No.46. Bizalmas

²⁸ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Stolberg Bülownak, Bécs, febr. 22. No.59. Szigorúan bizalmas.

Stolberg válaszul azzal érvelt, hogy Bismarck csak a német érdekeket és álláspontot érintette beszédében, és más hatalmak érdekeivel nem foglalkozott. Hogy a kérdésnek nagy jelentőséget tulajdonítottak Berlinben, kitűnik abból, hogy Bülow Stolbergnek írt utasítás formájában hosszabb elemzést szentelt annak, hogy Andrásy előtt a német álláspontot hogyan világítsa meg.

Eszerint Bismarck nem szívesen nyilatkozik nyilvánosan más államok viszonyairól, de „minden alapot nélkülöz, ha Ausztria kétségbe vonja, hogy Németország minden esetben megőrzi Ausztria iránti barátságos semlegességét, viszont ha Németország az adott pillanatban ilyen biztosítékokat adna nyilvánosan, abban a színben tűnne föl, hogy háborúra uszít Oroszország ellen”.²⁹ Stolberg megnyugtathatja Andrásyt, hogy Németországban jól értették Bismarck beszédét, mindenekelőtt azt, hogy miért reméli, hogy Oroszország enyhít a feltételein, korlátozza kívánságait. „Beszéde semmi esetre sem volt részrehajlóbb Oroszország, mint Ausztria iránt.”³⁰

A folytatás nem kevésbé figyelemre méltó. „Mi egyértelműen elutasítottuk azt az orosz kívánságot, hogy lépjunk szorosabb kapcsolatra velük Ausztriára gyakorlandó nyomás céljából, és megpróbáltuk Oroszországot, amennyire az általunk követett pártatlan magatartás mellett ez lehetséges volt ... engedékenységre hangolni. Schweinitz külön instrukciót kapott arról, hogy közölje, Németország mekkora súlyt helyez az orosz-osztrák jó kapcsolatok fenntartására.”³¹

Németország Ausztria bulgáriai érdekeit nem tudja magáévá tenni, tehát emiatt nem fog Oroszországgal szakítani. Nem beszélve arról, hogy ők hiába akarják Andrásy vonalát támogatni, ha Ferenc József nem támogatja azt, és ők ilyen helyzetben kiteszik magukat annak, hogy Ausztria esetleg szövetsézik Oroszországgal Németország ellen.³²

„A dolgok jelenlegi állása mellett — folytatta Bülow — aligha léphetünk ki jobban a rezerváltságunkból, mint amennyire ezt eddig tettük. Már csak Franciaországra tekintettel sem, mert a három császár szövetségének megbomlása esetén, Franciaország rögtön ellenfelünk mellé állna. Andrásy gróf is értékelhetné, hogy jelenlegi magatartásunk Franciaországot is arra kényszeríti, hogy ugyanilyen rezervált magatartást tanúsítson, és nem tud most Oroszországgal szövetsékezni.”³³

A fentebbi eszmefuttatás különösen jelentős, mert megmutatja, hogy a bismarcki külpolitikai rendszer alfája és omegája is Franciaország volt, a francia revans lehetősége, illetve megakadályozása, és Bismarck minden külpolitikai kérdést ebből a szempontból mérlegelt, még Németországnak Oroszországhoz és Ausztriához fűződő viszonyát is.

Február 25-én megkezdődtek Bécsben a hármastárgyalások Andrásy, Novikov orosz és Stolberg német követ között. A tárgyalásoknak nem volt előre megállapított tanácskozási rendje, vagy kitűzött időpontja. Február 25. és március 2-á között mindössze két alkalommal találkozott a három diplomata az osztrák–magyar–orosz megegyezés létrehozása céljából. A tárgyalások lényegében csak Andrásy és Novikov között folytak, és Stolberg csak ritkán kapcsolódott be, a kapott utasításnak megfelelően.

²⁹ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Bülow Stolbergnek, Berlin, febr. 25. No.136. Szigorúan bizalmas.

³⁰ Ugyanott.

³¹ Ugyanott.

³² Ugyanott.

³³ Ugyanott.

Stolberg Bismarck parlamenti beszéde után újabb instrukciót kapott arra nézve, hogyan viselkedjék a tárgyalásokon. Eszerint magatartására Bismarck 19-i beszéde legyen irányadó: jóindulatú, pártatlan közvetítés, nem belefolylni a vitás kérdésekbe, a béke és a megegyezés érdekében kell fellépni, egyik oldalra sem gyakorolhat nyomást. Németország szempontjából — írta Bülow — mindegy, hogy melyik fél enged a vitás kérdésekben, a lényeg az, hogy megegyezzenek és egyik félben se maradjon túske Németország irányában. Ha Stolbergnek valamiben mégis állást kellene foglalnia, kérjen újabb instrukciót.

Bülow azt is összefoglalta, melyek azok a pontok, amelyeket Németország az orosz—osztrák megegyezés szempontjából fontosnak tart: Bulgária kiterjedése mellett, limitálni az orosz megszállást. Új elem, hogy Bismarck nagyon ésszerűnek tartaná — és nem érti, Ausztria miért nem lépett föl ezzel a követeléssel —, hogy Oroszország ne tarthasson fenn utánpótlási vonalat Románián át. Ezenkívül ügyelni kell a Duna semlegesítésére.³⁴ Az utóbbi két pont nem csupán az osztrák érdekek önzetlen támogatása volt — bár vitathatatlan, hogy az osztrák érdekeknek is megfelelt —, itt Németország gazdasági érdekei voltak az elsődlegesek.

A harmas tárgyalások első ülése minden eredmény nélkül zárult. Andrassy a Novikovnak küldött orosz instrukciókkal teljes mértékben elégedetlen volt, sőt olyanmnyira, hogy azok alapján — amelyeket egyébként úgy minősített, hogy „olyan fokon csak az orosz álláspontot képviselik, hogy akár maga Akszakov is diktálhatta volna” —, nem volt hajlandó érdemben tárgyalni. „Ezek a pontok ignorálnak minden korábbi megállapodást és osztrák követelést, mintha soha nem is lettek volna” — írta Andrassy felháborodottan Károlyinak a berlini osztrák—magyar követnek és kérdezte, Berlinben ismerik-e az orosz instrukciót.³⁵ Andrassy csak a budapesti szerződés talaján állva hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Novikov kérésére sem tett ellenjavaslatokat, és várta, hogy Novikov újabb instrukciókat kapjon. Ha ez mégsem következne be, arra az esetre kérte Bismarckot, próbáljon meg valamiféle, az osztrák—magyar és az orosz érdekeket kiegyenlítő megoldást találni.³⁶

A legtöbb vitára Andrassy és Novikov között az adott alkalmat, hogy Oroszország — abból kiindulva, hogy Bulgária létrehozása nem ellentétes a korábbi osztrák—magyar—orosz szerződésekkel, minthogy szerintük nem hoznak létre „nagy szláv államot”, nem volt hajlandó engedni a bolgár határok vonatkozásában.

A megszállás kérdésében pedig Andrassynak volt az a véleménye, hogy ha Oroszország valóban egy független államot kíván létrehozni, megszállásra nincs szükség, és Bulgáriának nem megszálló csapatokat, hanem jó belső rendőrséget, rendfenntartó milíciát kell kapnia. Mindamellet Andrassy hajlandónak mutatkozott három-, maximum hathónapos megszállás elfogadására, ha a nagyhatalmak magukra vállalják a garanciát, hogy az ország kiűrtése határidőre megtörténik, és ha Oroszország nem tart fenn utánpótlási vonalat Románián keresztül.³⁷

³⁴ PA, I.A.B.q. 125.adh.8.Bd.2. Bülow Stolbergnek, Berlin, febr. 22. No.126

³⁵ Országos levéltár /OL/, Mikrofilmtár, W 1179, Andrassy Károlyinak, Bécs, febr.24. No.30.

³⁶ Ugyanott; Pa, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.2. Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, febr.26. Tel.No.51.

Bismarck Oubrlitól értesült, hogy Oroszország a megszállás kérdésében, az időtartam és a megszálló csapatok nagyságának ügyében hajlandó tárgyalni, ha a Monarchia ezt fölveti, és javaslatot tesz. „Ha ez megtörténik — kapta Stolberg az utasítást —, akkor fáradozzon azon, hogy a tárgyalásokat folyamatban tartsa, és ne engedje, hogy valamelyik fél a szálát elejtse.”³⁸

Stolberg február 28-án jelentette, Andrássy el van szánva, hogy az orosz követelésekkel, ha azok a Monarchia érdekeit nagy mértékben sértik, a legteljesebb energiával szembeszáll és úgy látja, hogy Oroszország csak akkor hajlandó a Monarchia érdekeinek respektálására, ha a Monarchia elélyes rendszabályokhoz folyamodik, és megmutatja, hogy a legkeményebb eszközöktől sem riadna vissza.³⁹ Ennek a hírek abban állt a jelentősége, hogy Németország aggodott amiatt, nehogy magatartásával visszatartsa Ausztria-Magyarországot attól, hogy érdekeit Oroszországgal szemben szükség esetén háború útján is megvédje.⁴⁰

Emellett foglalkoztatta Németországot Andrássynak az a törekvése, hogy szorosabb német—osztrák-magyar szövetséget hozzanak létre, de Berlin nem merte elhatározni magát az Oroszországgal való szakításra, mert attól félt, hogy miközben Németország eltávolodik a cári birodalomtól, a Monarchiában kurzusváltás jöhet, és amilyen mértékben a német—orosz kapcsolatok lazulnak, olyan mértékben javul az osztrák-magyar—orosz viszony, aminek esetleg még egy németellenes osztrák-magyar—orosz szövetség is lehet az eredménye.

Ha viszont Németország — fejtegette Bülow Stolbergnek — még Andrássy idejében köt szorosabb kapcsolatot a Monarchiával, Andrássy esetleges távozásakor ebből származhat hátránya, és megadja Oroszországnak a lehetőséget, hogy ő építsen ki a korábbinál lényegesen jobb kapcsolatokat Németország háta mögött az Osztrák-Magyar Monarchiával.⁴¹

Figyelemre méltó, hogy Németország, amely eddig mindig a három császár szövetsége fenntartásának szükségességével érvelt, ezúttal szót sem ejtett erről, sőt komolyan mérlegelte az Ausztria-Magyarországgal való esetleges kettős szövetség kérdését.

Annak ellenére, hogy Novikov nem állt elő újabb javaslatokkal, Andrássy mégis kezdeményezte, hogy folytassák a tárgyalásokat. A második és egyben utolsó ülésre március 2-án került sor, de a tanácskozásnak végül is semmiféle eredménye nem volt; minthogy Novikov nem állt elő semmilyen új javaslattal, Andrássy sem volt hajlandó semmiféle javaslat tételére. Stolberg hiába próbálta a kapott utasításnak megfelelően életben tartani a megbeszélést, a két fél abban egyezett meg, hogy megvárják a békeszerződés most már közelgő aláírását, és a tárgyalásokat majd csak a szerződés ismeretében fogják folytatni, amikor is remélhetőleg Novikov is kap új instrukciókat.⁴²

³⁸ GP.II.Nr.329. Bismarck széljegyzete

³⁹ PA, I.A.B.q. 125.adh.8.Bd.3. Stolberg Bülownak, Bécs, febr.28 No.68.Szigorúan bizalmas.

⁴⁰ PA, I.A.B.q. 125.adh.8.Bd.2. Bülow Stolbergnek, Berlin, febr.22. Titkos.

⁴¹ Ugyanott.

⁴² PA, I.A.B.q. 125.adh.8.Bd.3. Stolberg a Külügyminisztériumnak. Bécs, márc.3. Tel.No.55.; GP.II.Nr.330,331.

Ezzel a Bécsben folytatott hármass tárgyalás — amelyet kezdettől fogva nem jellemzett se osztrák, sem orosz részről a megegyezésre való törekvés — véget is ért, azaz lényegében kudarcba fulladt. A két fél mindössze annyiban jutott közelebb a megegyezéshez, hogy Oroszország hajlandónak mutatkozott tárgyalni Bulgária megszállásáról. Megegyezés azonban semmilyen kérdésben sem született, és a tárgyalások annyi hasznot sem hajtottak, hogy a két fél egymás iránti bizalmát növeljék, és újrafelvételükre sem került többet sor.

A bécsi tárgyalások megkezdésével egyidőben Bülow Schweinitzhez írt levelében összegezte Németországnak az orosz külpolitikával kapcsolatos tapasztalatait, és a német—orosz kapcsolatok alakulását. „Bismarck hercegnek — írta Bülow — Gorcsakov magatartását vizsgálva az utóbbi időben még inkább az a benyomása, hogy az orosz kancellár milyen kevésbé törekszik arra, hogy valóban létrejöjjön az általa irányított orosz politika és a német diplomácia közötti összhang, míg ugyanakkor mennyire kész arra, hogy a Franciaországgal való egyetértést ápolja.”⁴³ Minden figyelmes és érdeklődő újságolvasónak föltűnhetett már a keleti válság kitörése óta, hogy milyen mély kapcsolat van az orosz diplomácia és a francia sajtó között, és ezt most hivatalosan kapott információk is megerősítik.⁴⁴

Bismarck 1875, a „Krieg-in-Sicht” krízis óta nem bízik orosz kollégájának Németország iránti őszinteségében. Németország most sem feltételezhet mást, mint hogy az orosz politika, pontosabban Gorcsakov, sokkal szívesebben venné, ha a mostani európai krízisben Oroszország minden jót, közvetítést és különböző szolgálatokat nem Németországtól, hanem Franciaországtól várhatna és kapna. Az 1875 óta szerzett tapasztalatok Németországot arra kényszerítik, hogy Oroszország iránti bizalmának határt szabjon, amely bizalom korábban sokkal jogosultabb volt, mint most. Felelőtlenség volna Németország részéről, ha az orosz szövetségeséről szerzett mostani tapasztalatai után, más országok iránti barátságát Oroszország miatt megfontolás nélkül feláldozná. „Most és a jövőben fenn kell tartanunk a magunk számára más csatlakozási pontokat is.”⁴⁵

„A német diplomácián belüli helyzetet bonyolítja — folytatta Bülow —, hogy I. Vilmos bizalommal van II.Sándor iránt, amit Bismarck herceg mindig is osztott és most is oszt. De a német diplomácia vezetője nem feledheti, hogy az orosz külügyminiszter Gorcsakov, és hogy a nehézségek, amelyek Németországnak Oroszországhoz fűződő viszonyában felmerültek, Gorcsakovtól származnak. Elég arra emlékeztetnem — írta Bülow —, hogy az orosz kabinet hogyan veszi igénybe a német támogatást döntései kivitelezésénél. Még hozzá olyan döntéseknél, amelyeket nemcsak hogy német tanács nélkül hozott, hanem amelyekről Németország csak Londontól vagy Bécsből, vagy a berlini francia követ szívességéből értesült. Hogyan várhatja el Oroszország tőlünk, hogy testestül-lelkestül fellépjünk olyan érdekekért, amikről minket előzetesen meg sem kérdeztek? És közben úgy tűnik, hogy Gorcsakov ismét az uraság hangját akarja megütni, aki a hanyag szolgát azért ostromozza, mert az nem ugrik elé gyorsan, hogy a parancsot teljesítse. Bismarck herceg számára érthetetlen, hogy mit is gondol Gorcsakov, mikor minket, szövetségesét kritikájával — ha nem is fogalmazásával, de tartalmával

⁴³ PA, I.A.B.q. 125.adh.8.Bd.2. Bülow Schweinitznek, Berlin, febr.25.No.149. Szigorúan bizalmas.

⁴⁴ Ugyanott.

⁴⁵ Ugyanott.

mindenképpen — állandóan meg akar alázni. Praktikus politikának ezt már igazán nem nevezhetnénk. Németország nem engedheti meg Oroszországnak, hogy az őt lekötöztetett vazallusaként kezelje.”⁴⁶

Március elejére befejeződtek az orosz—török békétárgyalások, és március 3-án San Stefano-ban aláírták az orosz—török békeszerződést, vagy a hivatalos orosz szóhasználatnál élve, előbékét. Az aláírás szándékosan volt éppen erre a napra, II. Sándor trónralépésének és a jobbágyfelszabadításnak az évfordulójára időzítve. Az eseményt katonai és egyházi ünnepek követték Oroszországban.⁴⁷

A békeszerződés nem mutatott semmiféle engedékenységet az osztrák-magyar, vagy az angol érdekek irányában, sőt itt-ott még a decemberi 13 ponthoz képest is visszalépést jelentett.⁴⁸ A Balkánra vonatkozó összes pontja ellentétes volt az osztrák-magyar érdekekkel, mert a Balkán keleti felét teljesen orosz fennhatóság alá vonta, a nyugati felén Szerbiát és Montenegrót olyan területekkel akarta megnövelni, amelyekre a Monarchia is igényt tartott, és ezt a két államot Oroszország arra akarta felhasználni, hogy általuk az osztrák befolyásnak a Balkán nyugati felében is gátat vessen. Boszniát és Hercegovinát pedig török uralom alatt szándékozott hagyni, és a Monarchiának még csak a tartományok ideiglenes megszállásának a jogát sem akarta biztosítani. A San Stefano-i szerződés a Monarchiát a Balkánon kismizmizte.

San Stefano-val véget ért a konferencia előkészítésének kezdeti stádiuma, lezárult az az időszak, amikor Oroszországnak még meg lett volna a lehetősége, hogy tárgyalások útján megegyezzen Ausztriával, és ezzel elkerülje a konferenciát. Oroszország nem mérte fel helyesen az erőviszonyokat, és nem értette meg, vagy nem volt hajlandó tekintetbe venni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának és magának az osztrák-magyar kormánynak a presztízse forog kockán, és a Monarchiának az az elsődlegesen fontos érdeke, hogy presztízsveszteség nélkül jusson ki a keleti válságból, demonstrálni tudja ország-világ előtt, hogy az évek óta folytatott keleti politika helyes és eredményes volt, és hogy a Monarchia részt vett a Balkán újjárendezésében. Ezért egészen a békeszerződés megkötéséig volt rá esély, hogy ha Oroszország a leglényegesebb pontokon enged, akkor Ausztria-Magyarország eláll a konferenciától, mert nincs többé szükség arra, hogy egy európai konferencia segítségével szerezzen érvényt akaratának.

Ha Oroszország ebben a stádiumban enged, és megegyezésre jut az Osztrák-Magyar Monarchiával, az Németország számára is nagy megkönnyebbülés lett volna, mert helyreáll az egyensúly a három császár szövetségén belül. Németország kikerül abból a kellemetlen helyzetből, hogy esetleg valamelyik szövetségese mellett ki kell állnia a másikkal szemben, és nem lesz konferencia sem, ahol ilyen hálátlan szerep várhatna rá.

A megegyezés Oroszországra nézve sem lett volna hátrányos. Egyrészt, mert ezzel egyik eddigi ellenlábasa megszűnik ellenfél lenni, és az osztrák—angol közeledésnek egy ilyen megegyezés minden bizonnyal véget vet, másrészt a három császár szövetsége másik két tagja támaszul szolgálhat Oroszországnak az angol

⁴⁶ Ugyanott.

⁴⁷ PA, I.A.B.i.53.Bd.19. Blau — az odesszai német konzul — a Külügyminisztériumnak, márc.9.

⁴⁸ Szbornik dogovorov Roszszii sz drugimi goszudarsztvami 1856-1914. Moszkva, 1952.183p.

követelésekkel szemben. Az orosz—osztrák-magyar megegyezés valószínűleg a három császár szövetsége valamelyest erősödésével járna együtt, ami maga után vonhatná az orosz—német kapcsolatok stabilizálódását, de legalábbis a további romlásnak gátat vethet.

Oroszország azonban szemmel láthatóan nem akart megegyezni Ausztria-Magyarországgal, csak abban az esetben, ha a Monarchia gyakorlatilag semmi változtatást nem követel az orosz igényekben. Pétervárt a konferencia gondolata szemlátomást nem aggasztotta. Erre más magyarázatot nem találunk, mint hogy bízott abban, hogy német támogatással feltételei nagy részét el tudja majd fogadtatni a konferencián.

A San Stefano-i békeszerződéstől a német közvetítés megindulásáig

A San Stefano-i béke aláírásával, március 3-a után felgyorsult a konferencia szervezése, pedig maga a szerződés még hosszú időn át nem volt hivatalosan ismert az európai kormányok előtt, csupán az aláírás tényét közölte Pétervár a nagyhatalmakkal.

Schweinitz a békeszerződés aláírásának másnapján látogatást tett Gorcsakovnál, hogy gratuláljon a békekötéshez. Németország nevében barátian azt tanácsolta, hogy a békeszerződés szövegét minél előbb hozza nyilvánosságra Pétervár, ne várja meg, amíg az más forrásból, például Angliában kerül napvilára, esetleg elferdítve. Gorcsakovot ez a lehetőség nem zavarta. Minden követnek tudomására hozta a békeszerződés aláírásának tényét — mondta, és azt, hogy a szerződés szövege Péterváron csak „távirati fragmentumokban” ismert. Ezért Oroszország a szerződést csak Ignatyev megérkezése után — minhogy ő hozza Pétervárra az aláírt preliminairt — tudja hivatalosan nyilvánosságra hozni.⁴⁹

Gorcsakov másnap ismét visszatért Schweinitz előtt a nyilvánosságra hozatalra, elmondva, hogy ha máshonnan esetleg elferdítve jut napvilára, annál nagyobb lesz a hatás, amikor Oroszország majd az autentikus szöveget közli, „és kiderül, hogy milyen nagy fokú mértékletességet tanúsított.”⁵⁰

A békeszerződés aláírása után Gorcsakov megkérdezte, hozzájárulna-e Németország, hogy a konferenciát Berlinben hívják össze, és ne nagyköveti konferenciára, hanem a vezető miniszterek kongresszusára kerüljön sor. Németország a tanácskozás mielőbbi összehívása érdekében beleegyezett, hogy Gorcsakov kívánságának megfelelően kongresszust tartsanak Berlinben, de a kezdeményezést erre vonatkozóan elhárította Németországtól, és azt Ausztria-Magyarország vállalta magára.

Gorcsakovnak nagy meglepetésére szolgált, hogy Németország elfogadta javaslatát, és ezt Schweinitznek megköszönve elmondta, hogy az egész udvar nagyon örül ennek a német előzékenységnek, majd nagy udvariasan hozzátette: „ez még nagyobb horderejű dolog, mint a San Stefano-i szerződés megkötése.”⁵¹ A Berlinben tartandó kongresszus gondolatával Ausztria-Magyarország is egyetértett, és elégedettnek mu-

⁴⁹ PA, Türkei, I.A.B.q.128.Bd.1. Schweinitz Bülownak, Pétervár, márc.4. p.049.

⁵⁰ PA, I.A.B.q.128.Bd.1. Schweinitz Bülownak, Pétervár, márc.5.p.053.

⁵¹ PA, I.A.B.q.128.Bd.1. Schweinitz Bülownak, Pétervár, márc.4. p.050.

tatkozott, elsősorban is azért, mert úgy ítélte meg, hogy ezzel Bismarck részvétele is biztosítva van, akiről pedig az érdekelt fővárosokban tudták, hogy eddig egészségi állapotára hivatkozva elzárkózott attól, hogy megjelenjen a konferencián.⁵² Így tehát mind Oroszország, mind Ausztria-Magyarország ismételten reménykedett abban, hogy a Berlinben tartandó konferencia az ő javát fogja szolgálni, és Németország, illetve személy szerint Bismarck mellette fog kiállni, vagy legalábbis megtalálja a megoldást, hogy az érdekeket összehangolja.

Anglia ugyanakkor a Berlinben tartandó kongresszust nem nézte jó szemmel. Az volt London és állítólag az angol közvélemény álláspontja, hogy a kongresszus Berlinben sokkal inkább orosz színezetű lesz, mint amennyire máshol lehetne.⁵³ Anglia tehát úgy gondolta, hogy Németország és Oroszország között megvan az összhang, és német részről meglesz Oroszország felé a támogatás is.

A felszínen úgy tűnik, hogy március elején minden a legnagyobb rendben volt, Gorcsakov Andrásy „lojális kezét” akarta megszorítani Berlinben — amiért hajlandó volt lemondani Bécsről —, és Ausztria-Magyarország és Oroszország végre barátságosan egyetértett abban, hogy hol tartsák meg a kongresszust. Viszont, hogy Gorcsakov számára most egyeziben fontosá vált a kongresszus, annak az lehet a logikus magyarázata, hogy az Oroszország és Anglia, illetve Oroszország és Ausztria-Magyarország közötti feszültséget a békeszerződés aláírásának a ténye csak tovább fokozta. Az Osztrák-Magyar Monarchia — a német válaszból kikövetkeztethetően — most helyeslést, meg persze még inkább támogatást vár Németországtól, hogy fegyvert ragadhasson. A Monarchia a német támogatás nélkül nem mert támadni, mert tudta, hogy Anglia hajlamosabb a költségek bizonyos részének a fedezésére — ha más háborúzik az ő érdekében —, mintsem a tényleges hadbalépésre, és félt, hogy magára marad Oroszországgal szemben.

A német támogatásban azonban hiába is reménykedett. Március elején Berlin világosan tudtára adta Bécsnek, az osztrák érdekek védelmében nem fog háborút indítani Oroszország ellen. Annál kevésbé, mivel a német megítélés szerint erre a háborúra Ausztria-Magyarország nincs fölkészülve. Németország számára pedig Franciaország olyan tényező, amit Andrásy — úgy látszik — nem képes kellően méltányolni — írta Bülow Stolbergnek.⁵⁴

Ugyanakkor — folytatta Bülow — Németország eddigi magatartásával nem adott rá okot, hogy bárhol is azt gondolják, hogy az orosz érdekek keresztülviteléért fellépne, vagy Ausztriát vissza akarná tartani attól, hogy érdekei védelmében háborúzzon Oroszország.

Bülow szerint érthető, ha Andrásy a magyarokat meghagyta abban a hitükben, hogy Németország segítené a Monarchiát Oroszország ellen. „Minden józanul gondolkodó osztrák államférfitől azonban azt várhatnánk — írta —, hogy így gondolkodjon: Németországtól nem kell fénnünk, de pozitívként csak azt remélhetjük tőle, hogy nem engedi meg, hogy Oroszország leromboljon, tönkretegyen bennünket. Ez az igazság. Németország a jelenlegi helyzetben ennél többet nem mondhat nyilvánosan Ausztria

⁵² OL, W 1179, Andrásy Károlynak, Bécs, márc.4. No.33.

⁵³ GP.II.Nr.334.

⁵⁴ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.3.Bülow Stolbergnek, Berlin, márc.5.No.167. Szigorúan bizalmas.

érdekében anélkül, hogy ne úgy tűnjön, mintha a Monarchiát hárorúra akarná uszítani Oroszország ellen.”⁵⁵

A német külpolitika fő célja, és ezt nem lehet elégszer ismételni — írta Bülow —, változatlanul az, hogy ha csak egy mód van rá, két szövetségesük között az egyetértést és a békét fönn lehessen tartani. Hogy ez lehetséges-e, az csak Oroszországon és Ausztria-Magyarországon múlik.

„A jelenlegi helyzetben már az is az ellenségesség megnyilvánulása volna a másik féllel szemben, ha valamelyikőjünkkel szorosabban szövetséget kötlenék. Ha Andrássy gróf ilyen szövetségre gondol, nem szabad elfelejtenie, hogy mi Oroszországot is biztosítottuk a semlegességünkről, és hogy Oroszország, ha az Ausztriához való ugyanilyen viszonyunk nem tántorította volna el, meglehet, előbb támadt volna Galiciára, mintsem Törökországra.”⁵⁶

Németország itt arra az osztrák törekvésre válaszolt, amely megróbálta szorosabban a maga oldalára állítani Németországot és eltávolítani Oroszországtól. A hangneme a Németországtól megszokott semlegesség mindkét fél iránt, a három császár szövetsége fenntartásáról azonban nem esik szó. Németország nem áll útjába egy orosz-osztrák háborúnak, de kívül marad rajta. Csak az foglalkoztatja, hogy Ausztria-Magyarország ne szenvedjen túlságosan nagy vereséget, olyan vereséget, amely a létét veszélyeztethetné.

Mindamellett ez az irat figyelmeztetés is volt Ausztria-Magyarországnak, ne feledje, hogy eddig is csak a német támogatásnak köszönhette, hogy még nem keveredett háborúba Oroszországgal.

Az osztrák haderőről alkotott német vélemény nem volt éppen hízelgő a Monarchiára nézve, ha feltételezték, hogy a háború után lévő orosz hadsereg győzelmet, még hozzá esetleg veszélyes mértékű győzelmet is képes aratni a Monarchia felett.

A német—orosz kapcsolatok megítéléséhez annyiban visznek közelebb Bülow fejtegetései, hogy Németország Ausztria-Magyarország érdekében sem volt hajlandó többet tenni, mint Oroszország érdekében, és ezzel a magatartásával visszatartotta a Monarchiát egy Oroszország elleni háborútól.

A békeszerződés aláírása után a kongresszus előkészítésében a tárgyalási alap meghatározása okozta a legtöbb nehézséget. A kérdést Anglia vetette föl, mégpedig azzal összefüggésben, hogy nagy gondot okozott Londonban Berlinnek, mint színhelynek az elfogadása. Anglia ugyanis attól tartott, hogy a három császár szövetsége előzetesen a legfőbb kérdésekben megegyezik, és az ő érdekeit majd nem hagyják érvényre jutni. Ezért, ha Anglia egyáltalán végül is majd úgy dönt, hogy részt vesz a kongresszuson — ami Münster német követ szerint az adott pillanatban még egyáltalán nem biztos —, akkor is csak abban az esetben, ha Oroszország az egész San Stefano-i békeszerződést revízió alá bocsátja, hogy az angol érdekek biztosítva legyenek egy orosz—német—osztrák—magyar megegyezéssel szemben. A kongresszus feladata kell legyen, hogy megállapítsa, a San Stefano-i békeszerződésnek melyek azok a cikkelyei, amelyeket a nagyhatalmaknak is ratifikálniuk kell.

⁵⁵ Ugyanott.

⁵⁶ Ugyanott.

„Angliában általában úgy vélik, hogy Oroszország ezt a feltételt nem fogja elfogadni, és nőttön-nő azoknak a száma, akik ellene vannak, hogy Anglia bármiféle kongresszuson vagy konferencián részt vegyen” — jelentette Münster.⁵⁷ Oubril berlini orosz követ úgy nyilatkozott az angol feltevéseiről, hogy Gorcsakov már leszögezte, Oroszország hajlandó az összes érdekeket érintő kérdést a kongresszus elé vinni. Ő azonban úgy véli, hogy ez a meghatározás így nem teljesen egyértelmű, mert az egyes hatalmak mást és mást érthetnek európai érdekeket érintő kérdések alatt, ezért a legegyszerűbb az volna, ha Németország a meghívásban a kongresszus céljaként és feladataként leszögezné, hogy csak azoknak a kérdéseknek a tárgyalásáról lehet szó, amelyekben az európai hatalmak érdekeltek.⁵⁸

Ezek után Németország is rákényszerült, hogy a tárgyalási alap kérdésben állást foglaljon. Bismarck leszögezte, hogy Németországnak semmiképpen nem feladata, hogy a meghívásban az orosz érdekeknek megfelelően határozza meg a tárgyalás programját. Németország mindössze azt hajlandó vállalni, hogy írásban rögzíti a tárgyalási alap vonatkozásában azokat az elveket és feltételeket, amelyekhez előzetesen valamennyi hatalom hozzájárult.

Németországnak az az álláspontja — közölte Bülow Schweinitzcel, a követ tájékoztatása céljából —, hogy a kongresszusnak a San Stefano-i szerződésnek azokat a pontjait kell megvizsgálnia, amelyek a korábbi európai szerződéseket, nevezetesen az 1856-os párizsi, és az 1871-es londoni egyezményt érintik. A tárgyalások alapjául pedig az szolgálna, hogy ezeket a pontokat Oroszország és Törökország a kongresszuson közösen ismertetik. A tárgyalásokat ki lehetne bővíteni oly módon, hogy a San Stefano-i békeszerződés ismeretében a többi hatalom más pontokhoz is emelhet kifogást, vagy tehet javaslatot.

Németország ugyanakkor egyetért azzal a francia javaslattal, hogy a békeszerződésben nem szereplő, más európai érdekeket érintő kérdéseket ne lehessen fölvetni a kongresszuson.

Bülow utasította Schweinitzet, hogy ha ez a kérdés szóba kerülne Pétervárott, ebben a szellemben nyilatkozzon, de ne mint hivatalos német álláspontot kezelje kifelé.⁵⁹

A német magatartásból látható az a törekvés, hogy Németország — bár elfogadta, hogy a hatalmak Berlinbe üljenek össze —, távol tartotta magát —, amennyire a vállalt házigazdai szerepe mellett ez lehetséges — a kongresszus szervezésétől. Nem kezdeményezett semmiben, csupán azt a feladatot volt hajlandó ellátni, hogy a meghívókat szétküldi, de csak akkor, ha a hatalmak annak tartalmában, részleteiben egymás között megegyeztek. Németország tehát felelősséget az előkészítés egyetlen pontjáért sem vállalt, nem házigazdai, sokkal inkább íródeáki a funkció, amit a nyilvánosság előtt magára kényszerített. A háttérben is csak finoman folyt bele az események irányításába, időnként adott egy-egy baráti tanácsot.

⁵⁷ GP.II.Nr.337.

⁵⁸ GP.II.Nr.339.

⁵⁹ PA, I.A.B.q.125.adh.8.Bd.1.Bülow Schweinitznek, Berlin, márc.10.p.080. Bizalmas.

A tárgyalási alap meghatározásánál Németország ismét egy középutat szándékozott választani, nem állt ki sem az orosz, sem az angol álláspont mellett. Amikor Buest, a londoni osztrák-magyar követ közben úgy nyilatkozott Londonban, hogy a tárgyalási alap megállapításáról folyó tárgyalást Németország fogja kézbevenni, Bülow utasította Münsterre, hogy cáfolja ezt a valótlan hírt.⁶⁰

Jól sejtette Anglia: Oroszország valóban nem fogadta el az angol feltételt. Münster ennek kapcsán azt jelentette Londonból, most az a kérdés, hogy a hatalmak hogyan döntenek, feladják-e a kongresszus gondolatát, vagy sor kerül-e a kongresszusra Anglia részvétele nélkül.⁶¹

Bismarck megengedhetetlennek tartott egy angol részvétel nélküli kongresszust, amelyen Németország nem is venne részt. Minthogy a tárgyalásnak az a célja és értelme, hogy az orosz–török háború által létrehozott új viszonyokat szentesítse, és új rendet fogadjon el, az angol részvétel elengedhetetlen. Vagy nem lesz kongresszus, vagy ha lesz, akkor a párizsi szerződést aláíró valamennyi fél részvételével — írta Bülow rendkívül határozottan, válaszul Münsternek.⁶²

Németország magára vállalta a meghívó elküldését, de mint láttuk, csak azzal a feltétellel, hogy a meghívó tartalmában az érdekelték előzetesen megegyeznek. A megegyezés meggyorsítása érdekében — a kongresszus előkészítése során először — Németország kezdeményezően lépett föl, és javaslatot tett a nagyhatalmaknak, hogy a még vitás kérdések — mint a tárgyalási alap, a tárgyalandó kérdések köre, időpont — rendezésére tartsanak előkonferenciát Berlinben a második meghatalmazottak, vagy még inkább a berlini követek részvételével. Az előkonferencia nemcsak ezeknek a kérdéseknek a rendezésére lenne hivatott, hanem minden kérdésnek a megoldására, amelyeket a hatalmak, vagy egyes hatalmak a későbbi tárgyalások szempontjából lényegesnek tartanak, vagy amelyekkel a kongresszus munkáját meg lehet gyorsítani, szólt a német indítvány.⁶³

Németország igyekezett javaslatát úgy feltüntetni, mint aminek valóban csak a formai kérdések rendezése a célja. Hogy az előkonferencia javaslatnak sokkal mélyebb értelme, tartalma és indoka volt, mintsem pusztán az éppen függőben lévő formai kérdések rendezése, természetesen nem bizonyítható, de mivel a német irányvonalba beleillik, nagy valószínűséggel feltételezhető. Ez a gyanú a kortársakban is élt.

A német szándék érthető: a fennálló vitás kérdéseket rendezni követek és előtárgyalások útján, és ezzel megakadályozni, hogy a nagy viták magán a kongresszuson legyenek. A kongresszust úgy előkészíteni, hogy ott a munka gyorsan folyhasson, a vezető miniszterek tanácskozásának lényegében már valóban csak a szentesítés maradjon. Így az érdekek és indulatok nem a legmagasabb fórumon csapnak össze, és az álláspontok teljesen tisztázottak lesznek addigra, mire magára a kongresszusra sor kerül. Ha a nagyhatalmak ezt a rendezési módot elfogadják, és az előkonferencia valóban komolyan munkához is lát, Németország ismét föllélegezhet, mert a felelősség egy tekintélyes hányadát leveszik a válláról.

⁶⁰ PA, I.A.B.q.125.adh.8Bd.3.Bülow Münsternek, Berlin márc.13.p.118.

⁶¹ GP.II.Nr.341.

⁶² GP.II.Nr.342.

⁶³ GP.II.Nr.345.

Gorcsakov makacsul ellenezte az előkonferencia összehívását, mert azt látta benne, hogy ez a tanácskozás nem pusztán a formai kérdések megvitatásának fóruma lesz, és nem akarta hagyni, hogy a kongresszus szerepét egy előkonferenciával lecsökkentsék. Érvként azonban ezt természetesen nem hozta föl, hanem azzal akart kitérni, hogy az előkonferenciától nem várható eredmény, sőt féltő, hogy nehezen áthidalható nehézségek merülnek föl, amiket rögtön ki lehetne küszöbölni, ha ő személyesen találkozna a kormányfőkkel.⁶⁴

Gorcsakov azért sem értett egyet az előkonferencia összehívásával, mert Oroszország elleni német—angol együttműködést feltételezett mögötte, és emiatt rendkívül bizalmatlanul viseltetett Németországgal szemben. Így aztán nagyon elcsodálkozott — jelentette Schweinitz —, amikor kiderült, hogy szó sincs közös német—angol indítványról, és hogy Derby külügyminiszter sem lelkesedik a német javaslatért.⁶⁵

Végül is II. Sándor döntött a kérdésben, és pedig úgy, hogy a javaslat célszerű, és Oroszország részt fog venni az előkonferencián.

Az előkonferencia összeülése azonban az orosz beleegyezés ellenére sem került sor. A javaslatot Anglia buktatta meg. Méghozzá azzal, hogy előkonferencián való részvételének feltételül jelölte meg, hogy Oroszország az egész San Stefano-i békeszerződést bocsássa a kongresszus elé, és a kongresszus legyen hivatott eldönteni, hogy melyek a szerződésnek azok a pontjai, amelyek módosítják a korábbi párizsi és londoni egyezményeket, tehát felülvizsgálatra és európai szankcionálásra szorulnak. Ezzel szemben Oroszország makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy bár hajlandó az egész békeszerződést nyilvánosságra hozni, de magának a kongresszusnak a a békeszerződés egyetlen pontját sem kívánja előterjesztetni, hanem még a kongresszus megkezdése előtt ajánlásokat fog tenni az érintett kormányoknak.

Anglia nem volt hajlandó elfogadni az orosz álláspontot. Suvalov, a londoni orosz követ, többszörösen próbálkozott közvetítéssel kormánya és az angol kormány között, de eredménytelenül.⁶⁶

Oroszország eljárása nemcsak Anglia, hanem egy egész nemzetközi tanácskozó testület jogait nyirbálta volna meg, és minthogy a Balkán átrendezéséről, Törökország további státuszáról volt szó, amely több nagyhatalmat is közelebbről érintett, Anglia kívánsága jogosnak volt tekinthető.

A tárgyalásokra előterjesztendő kérdések köréről Bismarck véleménye az angol állásponttal egyezett meg, vagyis elkerülhetetlennek tartotta, hogy Oroszország az egész békeszerződést a hatalmak elé terjessze abból a célból, hogy megvizsgálják, ténylegesen melyik pontok módosítják a korábbi nemzetközi szerződéseket. Véleménye szerint kérdéses csak az lehet, hogy az előterjesztést Oroszország egyedül, vagy a két hadviselő fél együttesen tegye-e meg. Németország ragaszkodott ahhoz, hogy valamennyi keresztény török alattvaló sorsát érintő kérdést a kongresszus elé kell utalni, nemcsak a most függetlenné, vagy autonómmá válókét.⁶⁷

⁶⁴ PA, I.A.B.q.128.Bd.1.Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, márc. 15.Tel.No.59.

⁶⁵ GP.II.Nr.359.

⁶⁶ PA, I.A.B.q.128.Bd.1.Bülöw feljegyzés, Berlin, márc. 18. p.209.

⁶⁷ PA, I.A.B.q.128.Bd.1.Bülöw Schweinitznek, Berlin, márc.21. No.224.p.001.

Németország ugyanakkor két nagyon lényeges pontban egészen más álláspontot képviselt, mint Anglia. Először is az elnök személyét illetően. Anglia ugyanis előfeltételnek tekintette, hogy ha Bismarck egészségi állapota miatt a kongresszuson az elnökséget nem vállalja, az elnök akkor is német lesz, és az előkonferencián az elnökség kérdése nem lesz vitatéma. Angliát az aggasztotta, hogy Németország esetleg átadja az elnökséget Gorcsakovnak.⁶⁸ Bismarck viszont hajlott volna arra, hogy az elnökséget Gorcsakovnak átengedje, és megkérdezte Derbyt, nem lenne-e vajon mégis helyesebb tekintettel lenni Gorcsakovnak arra a kívánságára, hogy pályáját egy nemzetközi kongresszus elnökeként koronázza meg, amivel az orosz kancellárt lényegében véve formális engedménnyel jobb kedvre hangolnák, míg ellenkező esetben talán könnyebben támasztana nehézségeket, kellemetlenségeket a kongresszuson.⁶⁹

Bismarckot az a szándék vezérelhette, hogy ezzel a kongresszus munkáját megkönnyítse, mert Gorcsakov érdekelt lett volna abban, hogy az ő elnöklése alatt üléselő kongresszus látványosan és eredményesen munkálkodjon. Emellett Németország számára sem lett volna hátrányos, mert ebben az esetben semmiféle gáncs nem érthette volna a kongresszus munkáját, vagy Németország magatartását a kongresszus után Oroszország részéről, és sem Oroszország, sem a Monarchia nem várhatna olyan fokú támogatást Németországtól, mint ha az elnök a német kancellár. Vagyis Németországnak, és személy szerint Bismarcknak is hálásabb feladat jutna.

Másodszor Angliának az volt az igen határozott igénye a kongresszus kompetenciájával kapcsolatban, hogy a kongresszusnak nemcsak a névleges, hanem a tényleges jogkört is birtokolnia kell, hogy az elébe terjesztett kérdések fölött ítéljen.⁷⁰ Anglia tehát arra törekedett, hogy a kongresszust ne lehessen elbogatellizálni, igyekezett hatáskörét kiterjeszteni, természetesen az orosz—török békeszerződés teljesebb revíziója érdekében. Anglia Oroszországot nem szándékozott egyenrangú félként kezelni a tanácskozáson.

Németország nem volt hajlandó ehhez az angol felfogáshoz csatlakozni, mert ez a konferenciát feljogosította volna arra, hogy kötelező többségi határozatokat hozzon. Németország nem egyezett bele abba, hogy a kongresszust ilyen joggal fölruházzák, és a kongresszust nem tekintette „törvényszéknek”, hanem „csupán olyan európai nagyhatalmak szabad egyesülésének”, akik meghatározott nemzetközi szerződéseknek az aláírói voltak, és amely tanácskozás azzal a céllal jött össze, hogy a Keletet érintő kérdésekben egyetértést hozzon létre a hatalmak között.⁷¹ Németország tehát nem szándékozott Oroszországot európai ítélőszék elé állítani.

Anglia és Oroszország hetekig tartó szívós küzdelmet folytatott egymással a tárgyalási alap meghatározása kapcsán. Anglia megpróbálta rákényszeríteni Oroszországot, hogy lemondjon a Balkánnak saját kénye-kedve szerinti átalakításáról, Oroszország pedig küzdött a háborúban elért eredményeinek megtartásáért. Ebbe a párharcba egyelőre a többi nagyhatalom nem avatkozott bele.

⁶⁸ GP.II.Nr.347.

⁶⁹ GP.II.Nr.355.

⁷⁰ GP.II.Nr.346.

⁷¹ Ugyanott.

Németország jól informált volt az orosz—angol tárgyalások menetéről és részleteiről, de értesüléseit nem az orosz kormánytól szerezte hivatalos, vagy nem hivatalos úton, hanem Münster jelentéseiből Londonból, aki ottani orosz kollégája jóvoltából tájékozott volt részleteiben is az orosz válaszokról. Suvalov orosz követ, akit Péterváron is ismertek németbarát irányvonaláról, saját felelősségére tartott fenn jó kapcsolatokat német kollégájával, és Münster ezen a csatormán sok hasznos információhoz jutott, sőt, a Suvalovtól származó közvetítő javaslatokat előbb ismerte, mint az orosz kormány.

Az orosz kormány ugyanakkor bizalmatlan volt Németországgal szemben, az orosz—angol tárgyalásokkal kapcsolatban meglehetősen kevés információt nyújtott, és ha mégis, akkor jobbra ködösített. Az orosz bizalmatlanság legfőbb oka az volt, hogy Péterváron változatlanul főnnállt a gyanú, hogy Németország az előkonferenciával Angliának akar segédkezet nyújtani.⁷²

A Németország által tanúsított magatartás — vagyis az, hogy Németország az orosz—angol diplomáciai küzdelemben egyáltalán nem avatkozott be —, I. Vilmos maximális helytelenítésével találkozott. A császár elégedetlenségét fejezte ki afölött, hogy Münster csak arról jelent, mi történt orosz—angol vonatkozásban, de soha nem említi, hogyan foglalt állást ő maga ezekben a kérdésekben az angol kormány irányában. Az uralkodó hiányolta az Oroszország érdekében történő német fellépést. „Ha mi az Oroszország iránti jóindulatú semlegességünkben nem is akarunk kilépni, akkor is nekem úgy tűnik, hogy itt a megfelelő hely és idő kijelenteni, hogy mi milyen nagy mértékben kívánjuk és követeljük Európa békéjének megőrzését. Hogy ilyen jelentéktelen kérdések /— a tárgyalási alap—*K.M.*/ egy háborút motiválhatnak, ez felfogásunk ellen van, és az ilyen veszélyre fel kell hívnunk a figyelmet.”⁷³

I. Vilmos nemtetszését az is kiváltotta, hogy Münster jelentése szerint csak Ausztria-Magyarország tett lépéseket Londonban a kongresszus megmentésére, és számon kérte, hogy Németország miért nem tesz semmit?⁷⁴

Az uralkodó kívánsága parancs, és ennek megfelelően Bismarck Bülow útján közölte mindkét érdekelt állam berlini követével, Oubrilal és Odo Russellel: „Őfelsége a császár mennyire sajnálja, hogy látszólag formális véleménykülönbségek miatt a Pétervár és London közötti megállapodás — amit Berlinben pedig őszintén kívánnak — nem jött létre”.⁷⁵

Az Osztrák-Magyar Monarchia figyelemmel kísérte, hogy Németország milyen magatartást tanúsít az orosz—angol konfliktussal kapcsolatban. Megnyugvással tapasztalhatta, hogy Németország változatlanul tartja magát korábbi, Bülow által még március elején megfogalmazott politikájához, nevezetesen, hogy nem áll szándékában az orosz—angol ellentét részleteivel foglalkozni.⁷⁶

Németország egyébként — jelentette Károlyi Bécsbe — nem fog könnyeket hullatni, ha a kongresszusra mégsem kerül sor, amúgy is csak szükségből volt hajlandó beleegezni abba, hogy a kongresszusnak Berlin adjon otthont.

⁷² GP.II.Nr.359.

⁷³ GP.II.Nr.369.

⁷⁴ GP.II.Nr.372. széljegyzet

⁷⁵ PA, I.A.B.q.128.Bd.2.Bülow feljegyzése, Berlin, márc.27. p.101.

⁷⁶ PA, I.A.B.q.128.Bd.1.Bülow Schweinitznek, Berlin, márc.10.p.080.Bizalmas.

Ha azonban a kongresszus mégis létrejön, úgy Németország nagy jelentőséget tulajdonított az előkészítésnek és az előkonferenciának. A francia követ előtt az előkonferenciát a kongresszus *conditio sine qua non*-jának nevezték Berlinben. Károlyi ezt úgy értékelte, hogy Berlinben láthatóan törekszenek úgy előkészíteni a talajt, hogy lehessen remélni a kongresszus sikerét, mert Németország igyekszik megvédeni magát attól a felelősségtől, ami terhelné a tanácskozás sikertelensége esetén.⁷⁷

Március végére az orosz—angol feszültség — minthogy egyik fél sem volt hajlandó engedni a tárgyalási alap meghatározásánál a maga álláspontjából — tetőfokára hágott.

Anglia úgy döntött, hogy nem képviselteti magát a kongresszuson, és háborús hangulat kerekedett felül. Beaconsfield a királynővel egyetértésben követelte a kormánytól a tartalékosok behívását, amire a törvény csak akkor adott lehetőséget, ha komoly veszély fenyegette Angliát. Lord Derby nem értett egyet ezzel az intézkedéssel és lemondott. Helyét a kormányban az addigi gyarmatügyi miniszter, Lord Salisbury foglalta el.⁷⁸ Ezt a változást az orosz vezetés, személy szerint Gorcsakov is kedvezőtlennek ítélte meg, és biztosra vették, hogy a kongresszus ezzel megbukott.⁷⁹

Hogy Oroszország is fontolóra vette az Anglia elleni háborút, az abból is kitűnt, hogy Nyikoláj nagyherceg megkérdezte a szultánt, milyen magatartást tanúsítana Törökország angol—orosz háború esetén. A kérdésre pedig azért került sor, mert Oroszország nyugtalan volt, látva az angol—török közeledést, amit túlzott mértékűnek ítélt meg. Minderről Németország azonnal értesült Reuss követől, Perából,⁸⁰ aki információit a legautentikusabb forrásból szerezte, magától Nyikoláj nagyhercegtől.) A nagyhercegnek ugyanis nagyon szívélyes kapcsolatai voltak Reuss-szal, és a szultánnál tett látogatását követő napon felkereste a német követet.^{80/a}

Az Oroszország számára kialakult nehéz helyzettel magyarázható, hogy megkísérelte újra fölvenni a tárgyalások fonalát a Monarchiával, és minden előzetes bejelentés nélkül Bécsbe küldte Ignatyev herceget egy Ferenc Józsefnek címzett és II. Sándortól származó levéllel, és azzal a megbízatással, hogy próbáljon meg megegyezésre jutni Ausztria-Magyarországgal. A választás azért esett éppen Ignatyev hercegre — noha Péterváron is jól tudták, hogy a herceg Bécsben *persona non grata* —, mert ő rendelkezett a legkimerítőbb tárgyi és helyi ismeretekkel a Kelet ügyeiről, magáról a San Stefano-i békeszerződésről, (ennek az elveit ő dolgozta ki, és a békétárgyalások folyamán a részleteit is), továbbá jól ismerte a cárnak a nézeteit is. Mindamellet mégis kétségsbe vonható, hogy helyes volt-e a megegyezés létrehozására éppen olyan személyt választani, akit Bécsben meglehetősen ellenszenv vett körül.

Gorcsakovnak sikerült alaposan meglepnie Andrássyt, aki a pétervári osztrák-magyar követen keresztül csak aznap értesült arról, hogy Ignatyev Bécsbe indult megbízatással, amikor a herceg már úton volt. Andrássy arra gyanakodott, hogy a missziónak az a célja, hogy a kongresszus összeülésének valami módon gátat vessen, és

⁷⁷OL, W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, márc.30.

⁷⁸GP.II.Nr.373.

⁷⁹PA, I.A.B.q.128.Bd.2.Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, márc.29.Tel.No.70.

⁸⁰Pera Konstantinápoly diplomata negyede volt.

^{80/a}PA, Türkei, I.A.B.q.108.Bd.14. Reuss Bülownak, Pera, márc.27.No.156.; márc.27.No.157.

azonnal megkérdezte Berlint, rendelkeznek-e ott bővebb információkkal Ignatyev küldetéséről.⁸¹

Berlin azonban szintén csak aznap értesült Ignatyev utazásáról, és Schweinitz mindössze annyit jelentett, hogy elutazása előtt Ignatyev kérte őt, szerezze meg törekvései számára a német kormány támogatását. Schweinitz azonban nem tudta, hogy milyen törekvésekről van szó. Legalábbis a jelentésből ez derül ki.⁸² I. Vilmos széljegyzetben fölített kérdésére, vajon Berlinben rendelkeznek-e más információkkal ezekről a törekvésekről, Bülow azt válaszolta, hogy mindeddig semmilyen más hír nem érkezett Ignatyev missziójának céljáról.⁸³

Schweinitz másnapi jelentéséből annyival több derült ki, hogy II. Sándor hirtelen határozta el Ignatyev Bécsbe küldését, és hogy a német követtel még Ignatyev elutazása előtt közölték ezt a szándékot, de ígéretet kellett tennie, hogy osztrák—magyar kollégáját a herceg elutazásáig nem tájékoztatja. Langenau, a pétervári osztrák—magyar követ, Ignatyev elutazása után is először Schweinitztől értesült a dologról.⁸⁴ Oroszország tehát ezúttal tájékoztatta Németországot szándékáról, de nem tájékoztatta a misszió céljáról. Legalábbis a német követ jelentése szerint nem. Ugyanakkor eléggé furcsa, hogy Schweinitznek eszébe sem jutott megkérdezni Ignatyevet, mégis mi az, amiben támogatást vár Németországtól.

Elkezdődtek a találgatások a misszió célját illetően. Anglia úgy gondolta, hogy Oroszország az osztrák—magyar semlegességet akarja magának biztosítani angol—orosz háború esetére. Ez a pétervári angol követnek, Lord Loftusnak a véleménye volt, de Odo Russel is osztotta.⁸⁵

Bechtolsheim a pétervári osztrák—magyar katonai attasé állítólag magától Ignatyevtől értesült arról, hogy küldetésének elsődleges célja megakadályozni a kongresszus létrejöttét és megegyezést létrehozni a három császár szövetsége keretein belül.⁸⁶

Németország ezúttal gyors és viszonylag részletes tájékoztatást kapott Oroszországtól az Ignatyev misszióról. Bülow március 27-én kézhez vehette Oubrilától II. Sándor Ferenc Józsefhez írt levelének másolatát.

Hogy Ignatyev missziója szorosan összefüggött az angol—orosz viszonylatban elmergesedett helyzettel, ezt kétségtől bizonyítja az a tény is, hogy az orosz követ a cár levelének átadásakor először éppen az orosz—angol viszony alakulását kezdte fejtegetni, és csak egy ilyen kitérő után, és ezzel összefüggésben tért rá a misszióra. Oubril mondandójának az volt a lényege, hogy Ignatyev az a személy, „aki képes mindenféle magyarázattal szolgálni” Bécsben a békeszerződést illetően, és hogy „az a feladata, hogy Ausztria-Magyarországot meggyőzze, hogy érdekeit a legmesszebbmenően figyelembe vették”.⁸⁷ Oroszország egyébként néhány pontban hajlandó az

⁸¹ OL. W 1179, Andrássy Károlynak, Bécs, márc. 24. No. 40.

⁸² PA, I.A.B.q. 128. Bd. 2. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, márc. 24. Tel. No. 68.

⁸³ PA, I.A.B.q. 128. Bd. 2. Bülow válasza I. Vilmosnak, Berlin, márc. 25. p. 070.

⁸⁴ PA, I.A.B.q. 128. Bd. 2. Schweinitz Bülownak, Pétervár, márc. 25. No. 82. p. 112.

⁸⁵ OL, W 1179 Károlyi Andrássynak, Berlin, márc. 26. Tel. No. 79. p. 108.

⁸⁶ PA, I.A.B.q. 128. Bd. 2. Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, márc. 27. No. 79. p. 108.

⁸⁷ GP. II. Nr. 371.

engedékenységre, pl. Beszarábia, a Szalonikivel való vasúti összeköttetés, és a Duna semlegesítésének kérdésében.

Oubril a tájékoztatást azzal fejezte be, hogy a cár, „ha esetleg a kongresszusról le kell mondani”, a legsürgősebb és legfontosabb feladatnak „a három császár megegyezésének a létrehozását tekinti, amely az európai béke megőrzésének utolsó biztosítója lehet”.⁸⁸ Ignatyev missziójának az a célja, hogy folytassák Bécsben Novikov részvételével a megszakadt hármastárgyalásokat. Az orosz kormány azt reméli, hogy ebben a törekvésben támogatást kaphat a német kormánytól — mondta Oubril.⁸⁹

Stolberg, aki közel volt az eseményekhez, Andrássy révén jól volt informálva az Ignatyevvel folytatott tárgyalások részleteiről is, és személyesen is találkozott a herceggel, aki Bécsbe érkezése másnapján fölkereste őt.

Erről a találkozásról Stolberg úgy számolt be, hogy Ignatyev kijelentései annyira az általánosságok síkján mozogtak, hogy nem lehetett belőlük teljes világossággal megérteni, mi is a küldetés célja.⁹⁰ Ignatyev Stolbergnek is elmondta, hogy ő a békeszerződésben Ausztria érdekeit a legmesszebbmenően figyelembe vette, és egyáltalán nem érti, hogyan lehetséges, hogy a bécsi kormány nem járul hozzá minden további nélkül a békeszerződéshez.⁹¹

A német követnek abból, hogy Ignatyev többször visszatért az orosz—angol viszony elmérgesedésére, hogy többször hangsúlyozta, hogy a békeszerződés bizonyos pontjai nyitottak, és figyelembe veszik az osztrák-magyar kormány igényeit, az volt a benyomása, hogy Ignatyevnek az instrukciója szerint valóban törekednie kell arra, hogy megegyezést találjon a Monarchiával, és hogy ebből a célból valóban fontos koncessziókat is tehet. Ezt támasztja alá II. Sándor levelének előzékeny hangneme is, amelyet Stolberg Andrássytól ismert.⁹²

Ennek ellenére Ignatyev dogavégezetlenül távozott Bécsből. A sikertelenségnek több oka is volt. Maga az időpont sem volt lélektanilag alkalmas Bécsben a tárgyalások felelevenítésére, mert a Monarchia közvéleménye csak röviddel előtte ismerte meg részleteiben és teljes terjedelmében a békeszerződést, és a sajtó tele volt a békeszerződéssel szembeni hangos elégedetlenséggel. Emellett Oroszország ugyan tárgyalni akart, és — ha Stolberg meglátása helytálló volt — meg is egyezni, de csak a lehető legkisebb engedmények árán, amik a Monarchiát nem elégtették ki. A Monarchia számára egy valóban nagyon fontos kérdés volt, amiben Oroszország készséges volt tárgyalni, éspedig a vasútvonal, amely Szalonikibe visz. A legfontosabb kérdésekről, Bulgária határáról és a megszállásról azonban a követi jelentések tanúsága szerint nem volt szó.⁹³

Ekkortájt azonban Ausztria-Magyarországban sem volt már meg a készség, hogy közvetlenül egyezzen meg Oroszországgal. Miután a békeszerződéssel nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország az osztrák érdekeket egyáltalán nem méltányolta, egy csendes

⁸⁸ Ugyanott.

⁸⁹ Ugyanott.

⁹⁰ PA, I.A.B.q.128.Bd.3. Stolberg Bülownak, Bécs, márc.29. No96.p.033. Bizalmas.

⁹¹ PA, I.A.B.q.128.Bd.2. Stolberg a Külügyminisztériumnak Bécs, márc. 28. Tel.No.80.p.113.

⁹² PA, I.A.B.q.128.Bd.3 Stolberg Bülownak, Bécs, márc. 29. No.96. Bizalmas.

⁹³ Oroszország március 21-én tette közzé a San Stefano-i békeszerződés teljes szövegét a "Journal de St. Petersburg"-ban.

egymás közti megállapodás nem elégíthette ki a Monarchiát. Most már hangos és látványos diadalra volt szüksége. Emellett nem ő volt szorult helyzetben az adott pillanatban, hanem éppen Oroszország, amit Andrássy igyekezett is kihasználni, és ennek megfelelően igényei megnövekedtek Oroszországgal szemben.⁹⁴ Így az orosz—osztrák álláspont nemhogy közeledett volna egymáshoz, hogy a megegyezést szolgálja, hanem még tovább távolodott. Ignatyev pedig egy hosszú követelés-listával távozható Bécstől, amelynek pontjait Andrássy azonnal a német követ tudomására hozta.⁹⁵

Stolberg azt vonta le az Ignatyev-misszióból végső konklúzióként, hogy az osztrák-magyar kormány törekvései a keleti kérdésben arra irányulnak, hogy a Balkán félszigeten jelentősebb orosz befolyás létrejöttét meggátolják, valamint, hogy a Balkán teljes nyugati felét és ezzel az Adria partvidékét az osztrák—magyar hatalmi és érdekszférába vonják.⁹⁶

Németország — mint azt Károlyi Bülow közléseiből tapasztalta — örömmel fogadta az orosz kezdeményezést a Monarchiával való tárgyalások újrafelvételére, és a hármas tárgyalások folytatására. Eddigi politikája ismeretében ez a vélekedés teljesen logikus, célja változatlanul a szövetségesei közötti egyezség létrehozása lehetett.

A nagyobb mértékű osztrák-magyar igények egészéhez Berlinben nem fűztek kommentárt. Stolberg viszont kapott instrukciónak megfelelően igyekezett bizonyos ellentétek áthidalására, óvatosan fölvetve Andrássynak, nem volna-e célszerű egyes pontokon csökkenteni az osztrák-magyar kívánságokat.⁹⁷

Röviddel Pétervárra való visszatérése után Ignatyev félkereste Schweinitz követet, hogy beszámoljon neki bécsi missziójáról. Ignatyev úgy állította be Schweinitz előtt, hogy tárgyalásai elérték azt a célt, amellyel útnak indult.

Schweinitznek a beszámoló alapján — amit egyébként részleteiben is jelentett Bülownak — az volt a benyomása, hogy Oroszország nem tudott bizalmat ébresztteni maga iránt, Ausztria-Magyarország pedig nincs teljesen tisztában a lehetőségeivel.⁹⁸

Schweinitz jelentésének lényeges pontja, hogy Ignatyev a Bulgária határai miatt főnálló orosz—osztrák ellentétéről szólva kinyilvánította : annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy az osztrák—orosz titkos szerződésnek a nagy szláv államot tiltó pontja kiterjed-e Bulgáriára is, Németország illetékes, és ők a német kormány elé fogják terjesztani az ügyet. Schweinitz erre válaszul nyomatékosan megismételte, hogy mint azt Németország már többször kijelentette, és Bismarck a Reichstag-beli beszédében is leszögezte, a német kormány semmiféle döntőbírói funkciót nem hajlandó vállalni, és Schweinitz ezt a már többször hangoztatott tényt az Ignatyevvel folytatott beszélgetésének a végén még egyszer megismételte.⁹⁹

⁹⁴ PA, I.A.B.q.128.Bd.3.Stolberg Bülownak, Bécs, ápr.1. No.99. Szigorúan bizalmas.

⁹⁵ PA, I.A.B.q.128.Bd.3.Stolberg Bülownak, Bécs, ápr.1. No.99. Szigorúan bizalmas.

⁹⁶ PA, I.A.B.q.128.Bd.2.Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, márc. 28. Tel. No 80.; Ennek a jelentésnek a tartalmát közölte Bülow Schweinitzrel is, márc.29. No.61.

⁹⁷ PA, I.A.B.q.128.Bd.3.Stolberg Bülownak, Bécs, ápr.2. No.101.; GP.II.Nr.377.

⁹⁸ OL, W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, márc. 30.; PA, I.A.B.q.128.Bd.3. Stolberg Bülownak, Bécs, ápr.2. No.101.; GP.II.Nr.377.

⁹⁹ GP.II.Nr.380.

Schweinitz azzal zárta jelentését, hogy ha Ausztria-Magyarország nem támasztott más követeléseket, csak azokat, amiket neki Ignatyev elmondott, nem tartja kizártnak, hogy a megegyezés több kérdésben — pl. Bulgária nyugati határának megvonása — létrejöhet. A tárgyalások neuralgikus pontja Montenegro déli kiterjedése, a neki adandó kikötők kérdése. Itt nehezen várható megegyezés, és ezért veszélyes.¹⁰⁰

Schweinitz fölkereste Gorcsakovot, hogy megtudja, hogyan ítéli meg az orosz külügyminiszter Ignatyev küldetését, de Gorcsakov kitért ekkor a válasz elől. Mindössze Ignatyev küldetésének céljáról mondott annyit, hogy Ausztria-Magyarország ellenvetéseit és követeléseit kellett pontosan megismernie.¹⁰¹

Közben március végén—április elején — az iratokból közelebből ki nem derülő céllal — közvetítő feladattal a cár megbízásából Bécsben járt Hesseni Sándor herceg is. (A herceg a cárné testvére volt, és Ferenc Károly főherceg temetésére érkezett Bécsbe, de állítólag a cár felkérte, hogy segítsen az Oroszország és Ausztria-Magyarország közötti megegyezést létrehozni.) A herceg rendkívül nehezményezte, hogy a bécsi német követ részéről "békítő küldetése" alatt semmiféle segítséget nem kapott.¹⁰²

Berlinben nemtetszést váltott ki ez a hír. Bülow azonnal küldött tájékoztatást és utasítást Schweinitznek, mert attól tartott, Péterváron is elterjed, hogy Németország nem támogatta a herceg küldetését. Ha ez bekövetkezik, Schweinitznek mindenekelőtt el kell mondania — írta Bülow —, hogy Németország semmilyen formában és sehonnan nem kapott tájékoztatást arról, hogy Sándor herceg közvetítési céllal Bécsbe készül. Így nem voltak abban a helyzetben, hogy támogassák a herceg küldetését.

Schweinitznek tájékoztatásképpen hozzáfűzte Bülow: ez nem az első eset volna, hogy Gorcsakov herceg olyan kívánságok és követelések támogatását várja el tőlünk, amelyekről előzetesen nem tájékoztatott bennünket. Ignatyev legutóbbi bécsi misszióját is azzal a megjegyzéssel jelentették be itt, hogy az orosz kormány reménykedik a mi pártolásunkban és támogatásunkban anélkül, hogy mi valahogy is megtudtuk volna, tulajdonképpen miről is van szó. Bismarck herceg ebben a mások iránt kevésbé figyelmes magatartásban látja egyik fő okát a Gorcsakov herceg által vezetett politika izolálódásának.

Megfontolandó, hogy az orosz sajtóban föl kellene vetni a kérdést, mit nyert Oroszország ezen az önizoláló politikán.¹⁰³

Ekkortájt különösen nagy volt a kölcsönös bizalmatlanság az orosz—német viszonylatban. Schweinitznek március—áprilisban többször volt alkalma az orosz bizalmatlanságot tapasztalni, amelynek már egy ideje a legfőbb oka az a feltételezés volt, hogy Németország a háttérben építgeti kapcsolatait Angliával Oroszország ellen. Tény, hogy Bismarck külpolitikai koncepciójába nagyon is beleillett, vagy beleillhetett egy Anglia iránti tapogatózás, próbálkozás szorosabb kontaktus felvételére. A keleti válság korábbi szakaszában történt már ilyen kísérlet Bismarck részéről, ami az angol tartózkodáson bukott meg. A Politisches Archiv általunk megismert iratanyagában azonban semmiféle bizonyítékot nem találunk arra nézve, hogy Németország ekkor

¹⁰⁰ Ugyanott.

¹⁰¹ PA, I.A.B.q.128.Bd.3. Schweinitz Bülownak, Pétervár, ápr. 4.p.109.

¹⁰² PA, I.A.B.q.125.Bd.3. Berchem gróf magánlevele Bismarcknak, Wiesbaden., ápr.2.

¹⁰³ PA, I.A.B.q.125.Bd.3. Bülow Schweinitznek, Berlin, ápr.14. No. 294. Szigorúan bizalmas.

valóban szövetségre akart volna lépni Angliával. Ez a törekvés persze annak ellenére, hogy nem bizonyítható, nem is zárható ki.

Oroszország azért Németország iránti minden bizalmatlansága ellenére a külsőségekben törekedett arra, hogy jó kapcsolatait őrizze szomszédjával. Március 18-án fényes külsőségek közepette ünnepelték meg Pétervárott I. Vilmos születésnapját. A köszöntőt II. Sándor mondta a Téli Palotában, és a következő szavakkal fejezte be: „Úrítem poharam legjobb barátom egészségére, az Isten tartsa őt meg nekünk még hosszú-hosszú évekig.”¹⁰⁴

Gorcsakov pedig felkereste Schweinitzet, hogy ő is gratuláljon I. Vilmos születésnapjához, és átadja az Alekszandr Nyevszkij kitüntetését, amit az orosz udvar adományozott a német császárnak születésnapja alkalmából.¹⁰⁵

A bizalmatlanság azonban a szívélyes külsőségek mellett is továbbélt, és április elején Gorcsakov nyílt hangot is adott ennek: „Az Ön kormányához sziklaszilárd bizalmam volt; kész voltam tűzbe tenni érte a kezem. Még most is van bizalmam, de ez már nem a régi.”¹⁰⁶

Schweinitz ellenvetette, hogy nyugodtan lehet továbbra is bizalommal Németország irányában, és nem volna szabad hagynia félrevezetni magát attól, hogy Németország esetleg barátságos Oroszország ellenfeleivel szemben. Ez csupán abból fakad — magyarázta —, hogy Németország Oroszország javára akar tenni, és ennek érdekében szívélyesnek kell lennie az ellenfelekkel is. Gorcsakov azonban az íróasztalán álló nagy paksamétára mutatva megjegyezte, hogy ha azokat Schweinitz elolvashatná, ő is másképpen gondolkodna. Minthogy ennél többet nem mondott, nem derült ki, hogy mire is célzott, Anglia vagy Ausztria-Magyarország miatt elégedetlen-e.

Gorcsakov rögtön ezután áttért az Ignatyev misszióra, az osztrák követelésekre, és panaszkodott ezekre a túlzott igényekre, amelyek szerint ellentétben állnak a korábbi orosz—osztrák-magyar szerződésekkel. Emellett nehezményezte, hogy „Andrássy gróf úgy beszél, mintha ő volna Bismarck herceg egyetlen barátja”.¹⁰⁷ „Németország előtt most nagy feladat áll — mondta —, Vilmos császárnak föl kell emelnie a szavát Bécsben”.¹⁰⁸

A német követ néhány órával később a cárral is találkozhatott. II. Sándor szintén elégedetlen volt az osztrák követelésekkel és a Bécsből érkező hírekkel.¹⁰⁹

Másnap Schweinitz már tisztábban látta a bizalmatlanság okát, és arról jelenthetett, hogy a Németországgal szembeni hangulat egy — előttünk ismeretlen — Oubril jelentés kapcsán a visszájára fordult, és ebből a jelentésből számára világosan kiderült, hogy a bizalmatlanságnak és a rossz kedvnek az oka a Bécsből érkező jelentésekben keresendő. Már régebben, de különösen Rudolf trónörökös berlini látogatása óta, Bécsben tudatosan azt a látszatot keltik Novikov követ előtt, hogy Ausztria-Magyarország —

¹⁰⁴ PA, I.A.B.i.53.Bd. 19. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, márc. 18.

¹⁰⁵ PA, I.A.B.q.128.Bd.2. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, márc. 22. no.66.

¹⁰⁶ PA, I.A.B.q.128.Bd.3. Schweinitz Bülownak, Pétervár, ápr. 7. No.100. Szigorúan bizalmas.

¹⁰⁷ Ugyanott.

¹⁰⁸ Ugyanott.

¹⁰⁹ Ugyanott.

ellentétben Oroszországgal — tökéletesen biztos lehet a német támogatásban.¹¹⁰ Bismarck a széljegyzetben nagy elfogultsággal nem a Monarchiát hibáztatta a dolog miatt, hanem azt írta, hogy Ignatyev hazug jelentései biztosan belesegítettek ebbe.¹¹¹

Oubril pedig úgy tapasztalta Berlinben, hogy Károlyi Oroszország ellen szorosabb német—osztrák szövetség kialakítására törekszik, és fel akarja robbantani a három császár szövetségét.¹¹²

A három császár szövetsége mindenesetre elég bonyolult alakulat volt, egyik fél sem lehetett biztos a dolgában, és nem is tudta ellenőrizni, legfeljebb csak sejtette, hogy a másik kettő szövetségre lépett a szövetségen belül. Ez az alakzat kiválóan alkalmas a felek közötti bizalmatlanság szítására, és különösen kérdésessé válik a szövetség összetartásának a lehetősége, ha a három érintett közül kettő között olyan mély érdekellentét feszül, mint Ausztria-Magyarország és Oroszország között.

Az akkori helyzetben az álhírek mellett olyan valós hírek is tovább ronthatták a német—orosz kapcsolatot, mint az a tény, hogy Oroszország minden törekvése ellenére is, Németország nem volt hajlandó magára vállalni azt a kötelezettséget, hogy orosz—angol háború esetén féken tartja, semlegességre kötelezi a Monarchiát.¹¹³ Pedig ez a német magatartás teljesen logikusan következett a korábbiakból, a meghirdetett pártatlanságból, mégis nagy mértékben gyengíthette az orosz—német kapcsolatot, és növelhette a Monarchia önbizalmát és Németország iránti bizalmát.

A német közvetítés. Az orosz—angol tárgyalások időszaka

Németország a kongresszus előkészítése során először április elején avatkozott bele határozottan és cselekvően az események menetébe. Az készítette cselekvésre, hogy Konstantinápolynál túlságosan közel állt egymáshoz az orosz hadsereg és az angol flotta, és egy váratlan, apró incidensből kitörhetett a háború. Németország úgy ítélte meg, ahhoz, hogy a kongresszus előkészítését folytatni lehessen, mindenképp a Konstantinápolynál kialakult helyzetet kell megszüntetni, és ezért Bismarck április 9-én kérdést intézett Londonhoz és Pétervárhoz, elfogadnák-e a német közvetítést abból a célból, hogy Konstantinápolytól való csapatvisszavonás kérdésében megegyezésre jussanak egymással.¹¹⁴ Bismarck egy rövid szerződéstervezetet is készített, amelyben a felek bármilyen módosítást javasolhatnak: „Az angol flotta elhagyja Konstantinápoly vizeit, és ismét áthajózik a Dardanellákon.

Nemkülönben Oroszország visszavonja erőit a Boszporusztól, időben annak megfelelő távollásra, amennyi idő alatt az angol flotta ismét el tudja foglalni jelenlegi pozícióit.”¹¹⁵

¹¹⁰ PA, I.A.B.q.128.Bd.3.Schweinitz Bülownak, Pétervár, ápr. 8. No. 104.

¹¹¹ Ugyanott.

¹¹² PA, I.A.B.q.125.Bd.3. Berchem gróf magánlevele, Wiesbaden, ápr.2.

¹¹³ OL W 1179 Károlyi Andrásynak, Berlin, ápr.6.

¹¹⁴ PA, I.A.B.q.128.Bd.3. Berlin, ápr. 9. Megküldték Münstemek és Schweinitznek, p. 130.

¹¹⁵ Ugyanott.

Németország a javaslat tételekor ismét törekedett pártatlanságának kimutatására. A javaslat bevezetője így szólt: „Őfelsége Németország császára nem adja föl a reményt, hogy a Németországgal egyformán baráti viszonyban álló két ország között meg lehet őrizni a békét, amely a jelenlegi helyzetben inkább a katonai erő állása által, semmint a török kérdés politikai állása miatt van veszélyeztetve.”¹¹⁶ Ez Anglia felé is barátságos megnyilatkozás volt.

Bismarck Andrásst is rögtön tájékoztatta közvetítő javaslatáról, amit Schweinitz előtt azzal indokolt, reméli, „hogy ez a tény pozitívan fog hatni Ausztria készségére, hogy Oroszországgal megegyezzen.”¹¹⁷ E mellett az érv mellett Bismarck lépése mögött meghúzódhatott az a józan megfontolás is, hogy Ausztria-Magyarország Németországtól értesüljön elsőkézből a német közvetítésről, és ne hihesse, hogy a háta mögött folyó valamilyen megegyezési kísérletről van szó, ami megingathatná Németország iránti bizalmát.

A német kezdeményezést hosszabb ideje tartó belső feszültség előzte meg I. Vilmos és Bismarck között. Az uralkodó azt kívánta, hogy Németország valamilyen formában tegyen az angol politikát elítélő nyilatkozatot, és fogja egyértelműen pártját Oroszországnak. Bismarck azonban nem volt hajlandó ilyen lépést tenni, ami eddigi politikájával is maximálisan összeegyeztethetetlen lett volna, és felesleges angol–német feszültséget vont volna maga után.¹¹⁸ A részleteket az erről jelentő Károlyi sem ismerte, az eredményt viszont láttuk, angolelleanes elítélő nyilatkozat nem született. Meglehet azonban, hogy a német közvetítő kezdeményezésben ez az uralkodói óhaj is ösztönzőleg hatott.

A német közvetítő javaslatot mind Anglia, mind Oroszország örömmel fogadták. Az orosz kormány úgy értékelte, hogy ez a német kormány részéről Oroszország felé tett „baráti szolgálat” volt.¹¹⁹ Annál nagyobb volt az öröm Gorcsakov számára, hogy kilátás nyílt az Angliával való megegyezésre, mert még nagyon is az osztrák követelések hatása alatt állt. Azonban nemcsak Gorcsakov fogadta jólesően a közvetítést, a cár vezetésével a Téli Palotában tartott tanácskozáson is — ahol Gorcsakovon kívül Miljutyin hadügyminiszter és Ignatyev is részt vett — a német javaslatot „jóakaratúnak, bölcsnek és jogosnak” minősítették.¹²⁰

A nemzetközi diplomácia homlokterébe az angol–orosz csapatviSSzavonási tárgyalások kerültek, amelyek a kongresszus előkészítésének következő, hetekig tartó fázisát alkották, és részét képezték az angol–orosz megegyezés létrehozásának, amely végül is lehetővé tette, hogy maga a kongresszus is összeülhessen.

Bismarcknak a csapatviSSzavonásra vonatkozó konkrét javaslatára válaszul London tett először javaslatot a viSSzavonás mikéntjére, és azt követelte, hogy Oroszország vonuljon vissza egészen Drinápolyig, és onnan még tovább keleti irányba.¹²¹

¹¹⁶ Ugyanott.

¹¹⁷ GP.II.Nr.382.; PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Bismarck Schweinitznek, Berlin, ápr. 13. No. 70.

¹¹⁸ OL, W 1179, Károlyi Andrásynak, ápr. 3. No.47.

¹¹⁹ Ugyanott.

¹²⁰ GP.II.Nr.386.

¹²¹ Ugyanott, Bismarck széljegyzete

Bismarck széljegyzetéből kitűnik, hogy voltak kétségei az angol javaslat pétervári elfogadását illetően: „Schweinitzen keresztül azonnal szondáozni... Fő kérdés a tárgyalásokat folyamatban tartani. — Drinápoly 30 német mérföldre van Konstantinápolytól, és a vasútvonal tönkreteszhető. De ezt tudják az oroszok is, át kell hogy gondolják a dolgot.”¹²²

Oroszország a javaslatot közvetlenül akarta visszautasítani saját londoni követén keresztül, és Gorcsakov csak Schweinitz érvelésének engedve egyezett bele, hogy német közvetítéssel menjen Londonba az elutasító válasz. Németország ebben az esetben azért ragaszkodott a közvetítéshez, mert tudatában volt, hogy egy egyenes orosz elutasításon a tárgyalások azonnal megfeneklenek, és ezt el akarta kerülni. Annyira, hogy az orosz elutasítást egyelőre nem is közvetítette London felé.¹²³

Miljutyin hadügyminiszter megindokolta Schweinitznek, hogy Oroszország a javaslatot nem fogadhatja el katonai szempontból, mert félő, hogy Anglia a visszavonulást követően rövidebb idő alatt lehet ismét Konstantinápoly alatt flottájával, mint az orosz hadsereg. Miljutyin a feltételt csak akkor tartotta elfogadhatónak, ha Németország magára vállalja a garanciát, hogy az angol flotta a kongresszus ideje alatt nem fog befutni a tengerszorosokba.¹²⁴

Ismét olyan kísérlettel állunk szemben, amely arra irányult, hogy Németországot valamilyen formában Oroszország melletti cselekedetre bírják. Ez a kísérlet azonban irreális volt, és Schweinitz közölte is Miljutyinnal, hogy Németország semmi szín alatt sem vállalhat ilyen jellegű garanciát.¹²⁵

Bismarck olyan megoldást tartott volna helyesnek, ahol a távolságot és az időt együttesen veszik figyelembe, vagyis olyan távolságra visszavonni a flottát és a hadsereget, hogy mindegyik azonos idő alatt tudja ismét megközelíteni Konstantinápolyt,¹²⁶ és Bismarck fölhatalmazta Münstert, hogy közölje ezt Salisburyvel, azzal kiegészítve, hogy a kölcsönös orosz—angol bizalmatlanságot talán oldaná, ha Anglia hajlandónak mutatkozna a szerződésben kötelezni magát, hogy flottája csak Oroszországnak adott néhány napos előny után futna be ismét a Dardanellákba, mégpedig pontosan annyi idővel később, amennyi Oroszországnak szükséges Drinápolytól Konstantinápolyig csapatai újabb fölvonultatásához.¹²⁷

Salisbury elfogadhatónak találta Bismarck javaslatát, amennyiben meg tudnak állapodni a csapatvisszavonás időtartamában. Salisbury kérte Bismarckot, hogy az Oroszországnak adandó előny időtartamára ő tegyen javaslatot. Bismarck azonnal tájékoztatta Gorcsakovot erről az angol álláspontról, és hozzáfűzte, ő maga 72 órát javasol.¹²⁸

Oroszország eddig nagyra értékelte a német közvetítést. Gorcsakov lelkesedésében azt mondta Schweinitznek, hogy „én most két kokárdát fogok hordani a kalapomon, a németet és az orosz, mert a mi két kancelláriánk most egyet képez”.¹²⁹

¹²²PA, I.A.B.q.128.Bd.4.Bismarck Schweinitznek, ápr. 13. No. 70.

¹²³PA, I.A.B.q.128.Bd.4.Schweinitz Bismarcknak, Pétervár, ápr. 13. No. 108.

¹²⁴Ugyanott.

¹²⁵GP.II.Nr.389.

¹²⁶PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Bülow I. Vilmosnak, Berlin, ápr. 15. p.035.

¹²⁷GP.II.Nr.391. Bismarck széljegyzete.

¹²⁸PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Schweinitz Bismarcknak, Pétervár, ápr. 16. No.114. Szigorúan titkos.

¹²⁹Ugyanott.

Oroszország még azt is helyeselte, hogy Németország tudatta a Monarchiával is, hogy közvetíteni kezdett.¹³⁰

Most azonban, hogy Oroszország értesült a német javaslatról, Gorcsakov nagyon csalódott és elégedetlen volt. Megkérdezte Schweinitzt, hogy ő a 72 órát ekvivalensnek tartja-e azzal a távolsággal, ahová az orosz csapatokat vissza kell vonni. Schweinitz azt válaszolta, hogy katonai szempontból nem, de objektíve az sem változtatna lényegesen a dolgokon, ha még két vagy három nappal megtoldanák az időtartamot. A közvélemény szemében azonban az idő és a távolság ilyen kiegyenlítése kielégítőnek fog tűnni, ezért Oroszország ezt nyugodtan elfogadhatja anélkül, hogy hibát követne el.¹³¹ Bismarck is egyetértett Schweinitzcel, hogy ez az időtartam katonai szempontból nem elegendő, de hozzáfűzte, hogy többet követeljenek, az az orosz tábornokok feladata, és nem Németországé.¹³²

A német közvetítés újabb bizalmatlanságot váltott ki Oroszországban Németországgal szemben. Oroszország természetesen nemtetszéssel fogadta, hogy Németország olyan feltételeket közvetített, amelyek az orosz érdekeket nem veszik kellően figyelembe, és amelyek — ahogy Gorcsakov Schweinitznek megfogalmazta — sértik az orosz önértéket és méltóságot.

Schweinitz sietett közölni Gorcsakovval, hogy Németország, illetve személy szerint ő sem közvetítene soha olyan feltételeket, amelyek az orosz érzéseket sérthetnék. Németország azt tartja szem előtt, hogy a csapatvisszavonásra Konstantinápolynál mielőbb sor kerüljön, hogy a jelenlegi veszélyes helyzet megszűnjön. Javasolta, hogy Oroszország jelentse ki, a csapatvisszavonás rég elhatározott döntés, és csak az angol flotta megjelenése miatt halasztották el. Tegyen Oroszország ilyen értelmű nyilatkozatot Angliának, vagy Németországnak hivatalos formában, és szögezze le, hogy szükséges az angol flotta visszavonása, mert ezzel szüntetik meg az orosz csapatok visszavonulásának akadályát. Így, mikor Anglia visszavonul a Dardanellák mögé, ez a lépés orosz diplomáciai győzelemként jelenik meg, és Anglia kerül abba a helyzetbe, hogy nehezen tudja lépését a közvéleménynek megmagyarázni.¹³³

Gorcsakov azonban nyomban közölte Schweinitzcel, hogy ezzel a német véleménnyel nem ért egyet, és az orosz csapatok esetleges visszavonását nem fogja így indokolni. Schweinitz szükségesnek tartotta leszögezni, hogy Németország a leghalványabb nyomást sem szándékozik gyakorolni Oroszországra a döntések meghozatalában.¹³⁴

Berlin számára a közvetítés egyre terhesebb feladat volt, és egyre inkább szorgalmazta az érdekelt feleknél a közvetlen angol—orosz tárgyalások megkezdését.¹³⁵ Salisbury azonban hallani sem akart arról, hogy a tárgyalásokat közvetlenül folytassák,

¹³⁰Ugyanott.

¹³¹Ugyanott, Bismarck széljegyzete

¹³²PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Schweinitz Bismarcknak, Pétervár, ápr. 18. No.119.

¹³³Ugyanott.

¹³⁴PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Bülow Schweinitznek, ápr. 22. p.203.; és Bülow Münsternek, ápr.24. p.264.

¹³⁵PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Münster Bülownak, London, ápr.24. No.62. p.016.

és hangsúlyozta, hogy német közvetítéssel mindkét fél elfogadhat olyan javaslatokat, amelyeket közvetlenül semmiképpen.¹³⁶ Valamivel később Gorcsakov is azzal a kéréssel fordult Berlinhez, hogy folytassák a közvetítést, mert a két tárgyaló fél számára lényegesen jobb, ha a javaslatokat „német javaslatokként” lehet titulálni. Ez a megfogalmazás Bismarck ellenvetését váltotta ki, legszögezte, hogy nincsenek német javaslatok, csak angol vagy orosz javaslatok léteznek, és folytatják ugyan a közvetítést, de változatlanul azt tanácsolják a két kormánynak, hogy próbáljanak meg egymás között megegyezni.¹³⁷

Oroszország a csapatok visszavonását össze akarta kapcsolni azzal, hogy a visszavonást megelőzően Törökország ürtse ki a San Stefano-i békeszerződésnek megfelelően Sumla, Várna (és Batumi) erődítményeket, mert Oroszország számára csak ez biztosíthat igazán garanciát arra, hogy az orosz csapatok kivonása után Törökország nem foglal el, illetve vissza újabb területeket, pozíciókat.¹³⁸

Németország egyetértett az orosz követeléssel. Schweinitz is szánt teret jelentésében ennek a kérdésnek, és részletesen kifejtette, hogy ha Oroszország visszavonja csapatait a szóban forgó területekről, akkor az teljesen tűrhetetlen, hogy az oroszok által kiürített területeken török őrségű erődítmény maradjon. Ugyanakkor leírta, hogy igyekszik magát távol tartani ettől az ügytől, mert nem szeretné, ha az orosz—angol tárgyalások után most orosz—török viszonylatban is közvetíteniük kellene, pedig az erődítmények kérdése komoly orosz—török nézeteltérésekhez vezethet.¹³⁹

Németország elégedetlen volt az erődítmények kérdésében folytatott angol magatartással. Anglia ugyanis úgy igyekezett föltüntetni, hogy hozzá az orosz követelés híre csak újságokból jutott el. Bülow nem tartotta őszintének Salisbury magatartását és megnyilatkozását, és megállapította, hogy Angliát nem érhette váratlanul, hogy Oroszország követeli a törököktől ezeknek az erődítményeknek az átadását, és az sem, hogy katonai szempontból Oroszország erre a lépésre rákényszerült. A Konstantinápolyból érkező információkban ez az ügy már hetek óta ténykérdésként szerepelt. „Anglia számára pedig nem lehet meglepő, hogy Oroszország nem akarja úgy visszavonni csapatait Drinápolyig, hogy ne teremtsen biztonságot a maga számára a csapatok hátában Sumlánál, és ne biztosítsa a Fekete-tengeri kapcsolatot Várnánál.”¹⁴⁰

Németország tehát ezen a ponton egyetértett Oroszország törekvésével, ugyanakkor mégsem emelt szót Angliánál, hogy elősegítse az orosz igény megvalósítását. (Törökország ugyanis Angliát maga mögött tudva állt ellen az orosz óhaj teljesítésének.)

A német közvetítésnél hosszasabban elidőztünk, aminek az az oka, hogy ez volt a kongresszust megelőző fél évben az első alkalom, amikor Németország határozottan és tartósan beleavatkozott az eseményekbe, még ha csak közvetítőként is. Itt a közvetítő funkcióból eredően rákényszerült, hogy egyes kérdésekben közvetlenül állást foglaljon. Bár ebben az esetben sem tért el alapelveitől, és igyekezett a szokott, kicsit kívülről

¹³⁶PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Bülow Schweinitznek, Berlin, ápr.28. p.077.

¹³⁷PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Schweinitz Bismarcknak, Pétervár, ápr.13. No.108.

¹³⁸PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Schweinitz Bismarcknak, Pétervár, ápr.18. No.119.

¹³⁹PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Bülow Herbert Bismarcknak, Berlin, ápr.30. p.108.

¹⁴⁰PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Stolberg Bülownak, Bécs, ápr.13. p.024.

módon, csak a közvetítő szerepét játszani. Egyetlen alkalommal tett csak javaslatot — a 72 órás időtartamot —, de ezt követően is gyorsan igyekezett visszahúzódni.

Közvetítő magatartásából kitűnt, hogy — egy teljesen érélytelen megnyilatkozás-tól eltekintve — (Münsteren át közölte Londonnal, hogy Drinápoly szerint is túl messze van —, semmit sem volt hajlandó tenni Oroszország érdekében. Ugyanakkor Pétervárnak ajánlotta azoknak a feltételeknek az elfogadását, amikről ő maga is elismerte, hogy Oroszország számára előnytelenek.

Az Osztrák-Magyar Monarchia vigyázó szemmel kísérte végig a német közvetítést, kicsit gyanakvóan, hátha számára előnytelen megegyezés születik a háta mögött. Nagy gyanakvással fogadta, hogy Oroszország az ő kikapcsolásával akart megegyezni Angliával.¹⁴¹ Németország viszont ügyelt arra, hogy a Monarchia tájékoztatva legyen, és így órála a legkisebb gyanú is elháruljon, hogy megegyezést készít elő Ausztria-Magyarország hátrányára. Károlyi így folyamatosan jelenthetett haza a közvetítés egyes kérdéseiről.¹⁴²

Az orosz—angol tárgyalások időszakára esett, hogy Németország hozzávetőlegesen egy év után befejezhette Oroszország érdekképviselésének ellátását Konstantinápolyban. Oroszország április 8-án ismét helyreállította az orosz főkonzulátust Konstantinápolyban, és kinevezte az ügyvivőt. Gorcsakov Oubril útján értesítette erről a német kormányt, és köszönetet mondott érdekei képviseléséért.¹⁴³ Reuss átadta az ügyvivőnek a konzulátus archívumát és azokat az orosz ingóságokat, amelyeket a háború alatt a németek őriztek.¹⁴⁴ Rövidesen kinevezték a főkonzult is.

Bár április első felében a nemzetközi politika homlokterében az angol—orosz viszony rendezése állt, hogy a közvetlen háborús veszélyt kiküszöböljék, azért az osztrák-magyar—orosz viszonylatban sem volt holszezon. Ignatyev missziója után most ismét Oroszországon volt a sor, hogy megválaszolja az Ignatyevnek átadott osztrák-magyar követeléseket. A válasz április 14-én érkezett meg Bécsbe.¹⁴⁵

Stolberg azt jelentette Berlinbe, hogy Oroszország majdnem mindenben engedett, csak Montenegro kérdésében nem. A német követet maga Andrassy informálta illyképpen.¹⁴⁶

Az orosz kormány, mielőtt válaszát az osztrák követelésekre Bécsben ismertette, szigorú titoktartást kért Andrassytól. Andrassy rákérdezett, hogy a titoktartás kötelezi-e Németországgal szemben is, amire állítólag Novikov követ igenlően válaszolt. Andrassy azonban a birtokába jutott információkat azonnal közölte Stolberggel. „Hogy Oroszország miért akar velünk ebben a kérdésben bújócskát játszani, azt a miniszter

¹⁴¹OL, W 1179, Károlyi Andrassynak, Berlin, ápr.14. No.20. Bizalmas; ápr.15. Tel.No.48.; ápr.16. Tel.No.49.

¹⁴²PA, Russland, I.A.B.q.58.Bd.5. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, ápr.8. Tel.No.71; Gorcsakov Oubrilnak, ápr. 8.

¹⁴³PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Blau a Külügyminisztériumnak, Ogyessza, ápr.13.; Reuss Bülownak, Pera, máj.15. No.238.

¹⁴⁴PA, I.A.B.q.128.Bd.3. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, ápr.11. No.74.

¹⁴⁵PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, ápr.14. Tel.No.108.

¹⁴⁶PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Stolberg Bülownak, ápr.18. No.115.

nem tudja magának megmagyarázni” — írta Stolberg Andrásról.¹⁴⁷ Végül is Andrassy arra a következtetésre jutott — és ezzel Bülow is egyetértett —, hogy Oroszország Angliához akar közeledni, és nem akarja fölfedni, hogy egyidejűleg a Monarchiánál is próbálkozik.¹⁴⁸

Novikov szóbeli nyilatkozatait írásba foglalta, amelyet Andrassy jóvoltából Stolberg is eredetiben látott. Bár Andrassy addigra még nem alkotott magának véleményt részleteiben az orosz válaszról, összességében az volt a véleménye, hogy az orosz engedményekben nincs valós előzékenység Ausztria-Magyarországgal szemben, és nem is teljesen világosak. (Bismarck széljegyzete: „egyetérttek”), Azokat a pontokat, amelyekből úgy tűnik, hogy Ausztria követeléseinek engedtek, Novikov szóbeli közléseivel részben korlátozták. Olyan fontos osztrák-magyar követeléseket pedig, mint Hercegovina megszállásának a joga Mitrovicáig, vagy hogy Montenegro nem kaphat tengerpartot, Oroszország visszautasított.¹⁴⁹

Andrassy úgy vélte, az orosz válasz egyértelmű bizonyítéka annak, hogy Oroszország az Angliával való megegyezésben reménykedik.¹⁵⁰

Bülow I. Vilmosnak írt feljegyzésében úgy foglalt állást, hogy Stolberg jelentéséből nem lehet világos képet alkotni a pétervári kormány Bécsben előterjesztett engedményeinek horderejéről, nagyságáról és kiterjedéséről, éspedig azért nem, mert a területi és határkérdések nem jelennek meg benne egyértelműen és világosan. Elképzelhető, hogy ezek az orosz javaslatban is ilyen ködösen vannak megfogalmazva.¹⁵¹

Bismarck Stolberg jelentéseinek ismeretében az orosz—osztrák-magyar tárgyalások állásáról úgy nyilatkozott, sajnálja, hogy Oroszország ennyire visszafogott volt a Monarchiának teendő eredményekben. Azt remélte, hogy az orosz válasz legalább világos lesz, és hogy Ausztria-Magyarország minden egyes követelésére precíz választ kap.

A Novikov által átadott irat egészében olyan benyomást kelt, mint egy „Ignatyevi kinyilatkoztatás”, ami, úgy tűnik, nem is kell, hogy eredményre vezessen.¹⁵²

Németország ebben a kérdésben sajnos nem tehet semmit — folytatta Herbert Bismarck apja gondolatainak közlését —, és tartózkodnia kell a közvetlen beavatkozástól.

„Mi az osztrákokat sem heccelhetjük föl tovább, ők maguk is elégtelennek találták ezeket az orosz javaslatokat.” A legtöbb, amit Németország tehet, hogy Stolberget utasítja, mondja meg Andrásynak, Bismarck hercegnek ugyanaz a benyomása az orosz válaszról, mint az osztrák-magyar külügyminiszternek, vagyis, hogy Oroszország nem veszi komolyan a dolgot, nincs a részéről valós megegyezési szándék.¹⁵³

Bismarck papírra vetette, hogy az osztrák álláspont nem is lehetne belátóbb és mérsékeltebb, mint amilyen, és sajnálja, hogy az orosz politikát „ennyire kevésbé

¹⁴⁷OL, W 1179, Károlyi Andrásynak, Berlin, ápr.19. Tel.No.53.

¹⁴⁸PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Stolberg Bülownak, ápr.18. No.115.

¹⁴⁹OL, W 1179, Andrassy Károlynak, Bécs, ápr.18. Tel.No.42.

¹⁵⁰PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Bülow feljegyzése I. Vilmosnak, ápr.20. p.169.

¹⁵¹PA, I.A.B.q.128.Bd.4. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichsruh, ápr.22. p.257.

¹⁵²Ugyanott.

¹⁵³PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichsruh, ápr.28. p.083.

ügyesen és ekkora önfejűséggel” folytatják. Az azonban bárki számára nehéz feladat volna, hogy Oroszország felé ilyen kritikát gyakoroljon anélkül, hogy Pétervár bizalmát el ne veszítené, és ezért Németország úgy, mint eddig tette, továbbra is kívárá állásponton kell maradjon.¹⁵⁴ Ugyanezt a gondolatot tövidesen még egyszer megismételte Bismarck Bülownak is, annyival kiegészítve, hogy Németországnak bármilyen arra irányuló törekvését, hogy Pétervárt engedelkenységre bírja, Pétervár mindenképpen nyomásnak értékelné — igaz, egy baráti államtól jövő nyomásnak, de ez az állam kb. egymillió katona kiállítására képes nagyhatalom — és Oroszországban egy ilyen közbenjárás az izoláltság érzését váltaná ki, ami nem volna hasznos.¹⁵⁵

Bismarck tehát, bár egyetértett Ausztriával, nem tett érte semmit, mert semmiképpen nem akarta kihívni maga ellen Oroszországot. Ez utóbbi eszmefuttatása tulajdonképpen megint megmutatja, hogy miért nem; kimondatlanul is benne van, hogy az orosz izoláltság-érzést fölkelteni Németország számára azért veszélyes, mert ilyen helyzetben meglesz majd a realitása az orosz—francia közeledésnek.

Ennek ellenére Schweinitz mégis utasítást kapott, javasolja Pétervárnak, hogy próbáljon megegyezni Ausztria-Magyarországgal. Schweinitz kifejtette Giersnek, az orosz külügyi államtitkárnak, hogy Oroszország nyugodtan engedhetne olyan mértékben a Monarchia kívánságainak, hogy Ausztria-Magyarországnak ne legyen szüksége arra, hogy megegyezzen Angliával. A lényeg — emelte ki Schweinitz —, hogy Ausztriát ne kényszerítsék a „nyugati hatalmak táborába”.¹⁵⁶

Schweinitznek olyan energikusan sikerült a feladatot végrehajtania, hogy Oroszország ezt rossz néven vette Németországtól, és mint Schweinitz jelentette, Giersre lesújtó hatással voltak az ő közlései. (Ekkor kellett Oroszországnak azt tanácsolnia, hogy indítsák meg a közvetlen orosz—angol tárgyalásokat.)¹⁵⁷

Schweinitz szerint azért különösen kedvezőtlen a hatás — amit azzal a tanáccsal ért el, hogy Pétervár egyezzen meg Béccsel —, mert Oroszország igen nagy várakozással van Németországgal szemben. A sajtó egyre gyakrabban hangoztatja, hogy most Németországon a sor, hogy — mint Oroszország 1870-ben — nyomást gyakoroljon Ausztria-Magyarországra. Ez a várakozás, hogy Németország valóban be fogja váltani a hozzáfűzött reményt, a keleti válság éveit egyre erősebb lett — írta Schweinitz —, bár ő minden lehetséges alkalmat megragadott, hogy az orosz várakozást viasztörővel a német szándékoknak megfelelő valós mértékre, de hasztalan, hiszen most megint az irreális elvárásokkal van tele a sajtó, és az orosz kormánykörök sem hallják szívesen, hogy Németország — ahelyett, hogy Ausztriára nyomást gyakorolna San Stefano elfoglalása érdekében — Pétervárnak tanácsolja, hogy egyezzen meg Béccsel.¹⁵⁸

Bismarck nagyon elégedetlen volt azzal, ahogy Schweinitz az utasítást végrehajtotta, hogy a követ ilyen „tapintatlanul” járt el. Szemére vetette Schweinitznek, nem arra kapott utasítást, hogy hivatalos közlést tegyen, hanem hogy bizalmasan adjon

¹⁵⁴PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichruh, ápr.30. p.138.

¹⁵⁵PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Schweinitz Bülownak, Pétervár máj.1. No.126. Szigorúan bizalmas.

¹⁵⁶Ugyanott.

¹⁵⁷Ugyanott

¹⁵⁸Suvalovot május elején hazarendelte a cár, és a követ kieszközölte Münster útján, hogy hazafele tartva fölkereshesse Bismarckot Friedrichruhban. A találkozásról bővebben alább.

tanácsot megfelelő helyen. Miután a dolog így alakult, még fontosabb, hogy Bismarck találkozon Suvalovval, és kiköszörülje ezt a csorbát.¹⁵⁹ Oubrillal pedig közölni kell, hogy Schweinitz nem megfelelően járt el, mert hivatalosan nyilatkozott, ahelyett, hogy tényeket sorolt volna föl, és csak bizalmasan tett volna javaslatokat.¹⁶⁰

Vizsont ha már egyszer így történt, Németországnak legyen valami haszna is ebből. Ausztria-Magyarországnál tehát úgy kell föltüntetni Schweinitz lépését, mint tudatos kiállást az osztrák érdekek mellett, mint Ausztria felé tett baráti gesztust. Tanácsolni kell ugyanakkor a Monarchiának, hogy ő is törekedjen az Oroszországgal való megegyezésre, mert valószínű, hogy az orosz—angol megegyezés küszöbön van.¹⁶¹

Stolberg tehát utasítást kapott, hogy nem-hivatalosan közölje Andrássyval, Berlin a pétervári eljárással olyan messzire elment, amennyire csak elmehetett anélkül, hogy azzal az Oroszországgal fennálló saját kapcsolatait sértette volna. Remélik, hogy lépésükkel hozzájárultak a béke fönntartásához, és kimutatták Ausztria iránti jó szándékukat. Hangúlyozza Stolberg, hogy Péterváron a lehetséges legmesszebbmenő engedékenységek érdekében léptek föl, és ugyanezt szeretnék megtenni Oroszország érdekében is Bécsben.¹⁶²

Május 4-én megérkezett Pétervárról Bécsbe a hír, hogy Oroszország elküldte az osztrák-magyar követelésekre adott újabb orosz választ, ami Pétervár szerint megnyugtatóan fog hatni Bécsben, és elősegíti a megegyezést.¹⁶³ Erről Berlin is értesült, és Bismarck papírra vetette, hogy ha az orosz javaslatok „épkézlábúbbak” és pontosabbak mint az eddigiek, akkor Németország talán támogathatná azokat, mert „számunkra a három császár szövetsége mindig hasznosabb, mint az angol. Ezért úgy látszik, hogy nekünk a legjobb eredmény a három császár szövetségének fönntartása lehet, azért is, mert Oroszország éppúgy, mint Ausztria, belső nehézségekkel kell megküzdjön, amelyekről nem lehet tudni, hogy háború esetén mivé fejlődnének, s mindkettőt arra sarkallhatják, hogy a megegyezésben közreműködjenek — már csak kormányzati megfontolásokból is —, akkor is, ha a megegyezésért itt is, ott is valamit áldozni kell. Ezt az utóbbi álláspontot hangsúlyozhatnánk Bécsben”.¹⁶⁴

Ennek az iratnak számunkra nemcsak az a jelentősége, hogy hangsúlyozza a három császár szövetsége fenntartásának a szükségességét, hanem az, hogy a legilletékesebb helyen támasztják alá: Németország terveiben szerepelt egy Angliával való szövetség létrehozásának a terve is, amit azonban Bismarck ekkorára — nyilván Anglia magatartását is figyelembe véve — hátrébb sorolt, mint a három császár szövetséget.

Május 8-án az orosz válasz megérkezett Bécsbe, és nemhogy kedvező, hanem nagyon kedvezőtlen benyomást tett Andrássyra. A miniszter szerint bizonyos pontokon még előnytelenebb volt a Monarchia számára, mint maga a San Stefano-i békeszerződés. Andrássy azon nyomban megírta Berlinbe, hogy a feltételek teljesen elfogadhatatlanok.¹⁶⁵

¹⁵⁹PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichsruh, máj.5. p.191.

¹⁶⁰Ugyanott.

¹⁶¹PA, I.A.B.q.128.Bd.5, Bülow Stolbergnek, Berlin, máj.6. p.194.

¹⁶²PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, máj.4. Tel.No.102.

¹⁶³PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichsruh, máj.7. p.055.

¹⁶⁴PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Andrássy Károlynak, Bécs, máj.9. Tel.No.48.

¹⁶⁵OL W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, máj.11. No 25

Az osztrák elégedetlenség fő oka az volt, hogy Oroszország változatlanul föl akarta osztani a Szerbia és Montenegro között húzódó földszáv egy részét e két ország között; hogy Bulgária határainak a kérdésében nem volt hajlandó tárgyalni; és a megosztott Bulgária déli részét nem akarta Törökországnak visszaadni.¹⁶⁶

Andrássy közölni szándékozott Novikovval, mivel az orosz ajánlatok elfogadhatatlanok, a legjobb, ha fönntartják a kölcsönös ígéretet Besszarábiára és Boszniára vonatkozóan, és a többi majd a kongresszuson tárgyalják meg.¹⁶⁷

Bismarck érthetőnek tartotta, hogy a Monarchia nem akar belemenni ezekbe a feltételekbe, és el fogja utasítani az orosz ajánlatot. Ugyanakkor azonban Károlyi kérésének, hogy Németország emeljen szót a feltételek ellen Péterváron, nem volt hajlandó eleget tenni, és értésére adták Károlynak; Németország nincs abban a helyzetben, hogy nyíltan pártját fogja Ausztria-Magyarországnak Oroszország ellenében. Már így is az a vélemény alakult ki Péterváron, hogy Németország jobban hajlik a Monarchia, mint Oroszország felé.¹⁶⁸ Bismarck viszont bizalmasan megígérte Károlynak, hogy a Suvalovval folytatandó megbeszélésein érinteni fogja az orosz—osztrák tárgyalások ügyét.¹⁶⁹

Károlyi a következő jelentését annak szentelte, hogy Németországnak az orosz—osztrák tárgyalások kapcsán kialakult helyzetben tanúsított magatartását elemezze, és arra a következtetésre jutott, hogy határozottabb és nyíltabb állásfoglalást Németországtól ebben a szituációban nem is lehetne várni, és bár Németország tartózkodik az Ausztria-Magyarország érdekében való beavatkozástól, azért Suvalovval mégiscsak tudatta Bismarck, hogy az osztrák elutasításon nem tud csodálkozni. Igaz, nekik be kell érniük azzal, hogy Berlin, bárha ilyen szerény, gyenge és hosszadalmas módon, de mégiscsak ráhat Pétervárra. A Berlin részéről tapasztalható rezerváltságnak, és annak a törekvésnek ellenére, hogy legalább formálisan igyekeznek semlegességet tanúsítani, pártatlannak mutatkozni Berlinben, Károlynak az a véleménye, mostanság konstataálható, hogy Németország mégiscsak tett egy lépést Ausztria-Magyarország irányába. Az orosz követek, Oubril és Suvalov is érzékelhetik, hogy Németország az osztrák álláspont mellett van.¹⁷⁰

Az eddig ismertetett iratok és az egész folyamat tanúsága szerint Károlyi józanul mérlegelt, és objektíven formált véleményt. Nem azért látott bizonyos német támogatást Ausztria-Magyarország iránt, mert mint ennek az államnak a diplomatája, azt szeretett volna látni, hanem azért, mert ez a halvány támogatás valóban létezett is.

Április végén — május elején megkezdődtek a közvetlen orosz—angol tárgyalások, miután Suvalov április 29-én felhatalmazást kapott Gorcsakovtól, hogy most már közvetlenül is tárgyalhat lord Salisburyval.¹⁷¹ Németország ekkor vissza akart húzódní a háttérbe, de lord Salisbury továbbra is ragaszkodott a német közvetítéshez is. Így a következő időszakban az angol—orosz tárgyalások két szálon folytak tovább, a csapat-

¹⁶⁶PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Stolberg a Külügyminisztériumnak, Bécs, máj.11. Tel.No.106.

¹⁶⁷OL W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, máj.15. No.26.

¹⁶⁸OL W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, máj.11. No.25.

¹⁶⁹OL W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, máj.16. No.27.

¹⁷⁰GP.II.Nr.402.

¹⁷¹PA, I.A.B.q.128.Bd.5. Hohenlohe Bismarcknak, Párizs, ápr.16. p.001.

visszavonás rendezése végett továbbra is német közvetítéssel, egyéb, elsősorban területi kérdésekben pedig közvetlenül a két érdekelt fél között.

Most már Anglia is többet nyilatkozott arról, hogy neki milyen követelései vannak a keleti válság rendezésével kapcsolatban, illetve egyre több megfigyelő is alkotott véleményt az angol követelések irányultságáról és mértékéről. Németország az első, valóban helytállónak bizonyuló információt párizsi követétől kapta, akit — és ez számunkra érdekesség — a Londonból éppen akkor visszatért Klapka tábornok tájékoztatott. Klapka azt a hírt vitte, hogy Anglia a fő súlyt Oroszország ázsiai szerzeményeire fogja helyezni, mert ezekben látja maga számára a legfőbb veszélyt. Batumi és Karsz birtoklása az ázsiai orosz előnyomulás újabb állomása lehet, és ezt az előnyomulást Anglia nem tűrheti.¹⁷²

Bismarck a közvetítés tekintetében óvatosságra és tartózkodásra intette Schweinitzet, nehogy Oroszországnak az a benyomása támadjon, hogy Németország támogatja Angliát, és nyomást akar gyakorolni Pétervárra. Németországnak — mondta — a közvetítő magatartást kell hangsúlyoznia, ha valamelyik félnek közlendője van, továbbítja, de nem avatkozik bele a dolgok menetébe, a javaslatokat semmilyen körülmények között sem kommentálja, és ő maga semmilyen javaslatot nem tesz.¹⁷³

Ezen a szalon a tárgyalások úgy folytak tovább, hogy a cár közölte Londonnal, Oroszország bármilyen javaslatot hajlandó elfogadni, ha Sumla és Várna kiürítése megtörténik.¹⁷⁴ Németország pedig kérte, hogy támogassa az erődfmények kiürítésére vonatkozó igényét Konstantinápolyban.¹⁷⁵ Bismarck — bár leírta, hogy nem érti az erődfményekérdés jelentőségét, miután Anglia és Európa egyetértése abban már biztosítottnak tűnik, hogy a török csapatok Bulgáriát, legalábbis az északi részét, tehát Sumlát és Várnát is ki fogják üríteni,¹⁷⁶ mégis beleegyezett, hogy Németország támogassa az orosz követelést, és eszerint utasította Reussot, Bülow pedig Pétervárral is közölte a német támogatást.¹⁷⁷

Anglia ragaszkodott hozzá, hogy Oroszország legalább tegyen ígéretet a csapatvisszavonásra még a kongresszus előtt, Oroszország viszont erre sem volt hajlandó, amíg a törökök az erődfményeket át nem adják. Oubril tolmácsolta Berlinben a cár kívánságát, hogy Németország támogassa Londonban is az orosz igényt Várnára és Sumlára vonatkozóan, és London is szóljon ennek érdekében Konstantinápolyban. Németország egyetértett az orosz kéréssel, és Münster utasítást kapott a végrehajtására.¹⁷⁸

Anglia — bár arra nem volt kapható, hogy a Portánál támogassa az orosz igényt

¹⁷²PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Bülow Schweinitznek, Berlin, máj.18. p.182.

¹⁷³PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, máj.26. Tel.No.98.

¹⁷⁴PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Bismarck Münsternek, Friedrichruh, máj.26. p.072.

¹⁷⁵PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Bülow Bismarcknak Friedrichruhba, Berlin, máj.28. Tel.No.21.

¹⁷⁶PA, I.A.B.q.128.Bd. Bismarck a Külügyminisztériumnak, Friedrichruh, máj.28. Tel.No.71.; Bülow Schweinitznek, máj.29. p.115.

¹⁷⁷PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Bülow Münsternek, Berlin, jún.1. Tel.No.85.

¹⁷⁸PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Schweinitz a Külügyminisztériumnak, Pétervár, jún.3. Tel.No.102.

—, mégiscsak engedett, és hozzájárult ahhoz, hogy a kongresszus összeüljön anélkül, hogy az angol és az orosz csapatokat visszavonnák Konstantinápolytól.¹⁷⁹

A közel két hónapja folyó csapatviszavonási tárgyalások tehát eredménytelenül végződtek. Hogy a kongresszus összeülésére ennek ellenére sor kerülhetett, az az angol—orosz közvetlen tárgyalások kapcsán kialakult enyhébb légkörnek volt tulajdonítható.

Ezek a közvetlen tárgyalások ugyan Németország biztatására indultak meg május elején, de lényegében Salisbury kezdeményezte, hogy a csapatviszavonás mellett egy-némely fontos kérdésben Oroszország és Anglia a kongresszus előtt egyezzenek meg. Ezekről a tárgyalásokról azonban Németország kevés információt kapott követei útján, így mi is keveset tudunk a részletekről. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy Németország rosszul lett volna informálva, bár információikhoz nagyrészt nem hivatalos úton jutott. Amikor Suvalovot május elején hazarendelték, megkérte német kollégáját, eszközölje ki számára, hogy hazafelé utaztában Bismarck fogadja Friedrichruhban, I. Vilmos pedig Berlinben. A londoni orosz követ látogatására sor is került, de feljegyzés nem készült róla.

Suvalov első látogatását május 8-án tette Bismarcknál Friedrichruhban, és 11-én érkezett vissza Berlinbe. A megbeszélés részleteiről azonban állítólag még Bülownak sem árult el semmit, akivel szemben egyébként nagyon tartózkodóan viselkedett — véli tudni Károlyi.¹⁸⁰ Azt is Károlynak köszönhetjük, hogy tudjuk, Suvalov a visszaúton, május 2-án ismét betért Friedrichruhba, hogy Bismarcknak beszámoljon, mit végzett otthon.¹⁸¹

Suvalov látogatását követően Bismarck egy hosszabb feljegyzést készített a kongresszus előtt kialakult helyzetről. Eszerint Németország nem szalaszthatja el azt a kedvező alkalmat, hogy most enyhülés állt be az angol—orosz viszonylatban, és közeledés tapasztalható, hogy a kongresszus összehívását megvalósítsa. Annál is kevésbé, mert Suvalov uralkodója nevében kérte Bismarckot, hogy a kongresszus mielőbbi összeülését segítse elő.

Suvalov Péterváron nagy munkát végzett — folytatódik Bismarck feljegyzése —, sikerült háttérbe szorítania az ignatyevi befolyást, bár kérdéses, hogy mennyi időre. Az orosz követ engedékenysége bizonyos mértékben még őt is meglepte. Tapasztalhatta, Suvalov bizonyos abban, hogy a koncessziók, amelyeket Oroszország kínál, Angliát ki fogják elégíteni.

Fontos, hogy Suvalov nemcsak Anglia iránti engedékenységre hangolta II. Sándort, hanem a Monarchia irányában is. Ennek értelmében Oroszország beleegyezik, hogy Bulgáriának a Balkán-hegységtől délre eső része török kézben, török kormányzó alatt marad, de európai ellenőrzés mellett. Oroszország lemond arról, hogy ő határozza meg Montenegro és Szerbia határait, és elismeri a Monarchia jogát Bosznia és Hercegovina okkupálására.¹⁸²

Ezek a koncessziók valóban jelentősek, és alkalmasak volnának a Monarchiával való megegyezésre — írta Bismarck. Maga Suvalov is attól tart azonban, hogy Pétervár-

¹⁷⁹OL W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, máj.8. Tel.No.56.; máj.11. No.25.

¹⁸⁰OL W 1179, Károlyi Andrássynak, Berlin, máj.20. Tel.No.59.

¹⁸¹PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Bismarck feljegyzése, dátum nélkül, máj.23-25. körül, p.025.

¹⁸²Ugyanott.

ról való távozása után megint befolyáshoz juthat Ignatyev, és meggyőzheti Sándor cárt, hogy túlságosan nagyok az engedmények. Ezért is sürgető a kongresszus mielőbbi összehívása.¹⁸³

Az, hogy Suvalov a kongresszus összehívását sürgeti, egyúttal azt is jelzi, hogy az angol—orosz tárgyalások valóban a megegyezés felé tartanak — vélte Bismarck.¹⁸⁴

Az angol—orosz megegyezés tényleg a küszöbön állt, és a jól értesült Wolff's Telegraphisches Bureau már május 29-én közölte a megállapodás leglényegesebb pontjait, de arról ő sem tudott, hogy a két fél között szerződés aláírására fog sor kerülni.¹⁸⁵

A Monarchia aggodalommal figyelte a fejleményeket. Igyekezett Németországot rávenni, hogy képviselje az osztrák-magyar érdekeket. Károlyi még május közepén átadott Bülownak egy nagyon óvatos megfogalmazású levelet, amelyhez nem szükséges kommentár: „Minthogy az Anglia és Oroszország között végbemenő közeledés a világ szemében német közvetítés eredményének tűnik, ezért Andrassy gróf aggódik, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában egy orosz—angol különbélke, amely az osztrák érdekeket nem veszi figyelembe, a közvélemény szemében azt az alaptalan nézetet erősítené, hogy Németország Oroszországgal egyetértésben fölládozta az osztrák-magyar érdekeket.”¹⁸⁶ A levél végül is oda konkludált, hogy Németország járjon közbe Angliánál, hogy az fogadja el a Boszniával kapcsolatos osztrák-magyar követelést.¹⁸⁷

Bismarck úgy vélte, hogy Németország minden további nélkül hozzájárulhat az osztrák-magyar kívánság támogatásához, mert végül is csak arról van szó, hogy Anglia legyen tekintettel az osztrák érdekekre is. Tanácsolhatják ezt Angliának annál is inkább, mert az Osztrák-Magyar Monarchia egyetértése nélkül úgysem lehet tartós rendezést létrehozni a Kelet dolgaiban, és Angliának is az kell legyen az érdeke, hogy a rendezés után ne maradjon feszültség Oroszország és a Monarchia között, ami újabb konfliktusokat válthatna ki — írta Herbert Bismarck Bülownak.¹⁸⁸

Bismarcknak az volt ugyan a véleménye, hogy a feladat, amit Ausztria kitűzött maga elé — nevezetesen, hogy megszerzi a Porta engedélyét Bosznia elfoglalásához —, meglehetősen nehéz, de ez nem ok arra, hogy Németország ne támogassa, és Ausztria idevágó kívánságait becsületben ne teljesítse.¹⁸⁹

Németország közbenjárása egyébként eredményes volt, Salisbury megígérte Ausztria-Magyarországnak, hogy a Boszniára való osztrák igényt támogatni fogja.

Május 30-án Londonban sor került az angol—orosz megállapodás aláírására.¹⁹⁰ Az egyezményt lord Salisbury és Suvalov látták el kézjegyükkel. Az angol—orosz megegyezéssel a legfontosabb akadály is elhárult a kongresszus megrendezése útjából, és a vitás kérdések jó részében döntés született még a kongresszus összeülte előtt.

¹⁸³Ugyanott.

¹⁸⁴PA, I.A.B.q.128.Bd.7. Wolff's Telegraphisches Bureau, No.2441. A hír: London, május 29., szerda.

¹⁸⁵PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Károlyi Bülownak, Berlin, máj.18. p.180.

¹⁸⁶Ugyanott.

¹⁸⁷PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichsruh, máj.19. p.231.

¹⁸⁸Ugyanott.

¹⁸⁹PA, I.A.B.q.128.Bd.6. Herbert Bismarck Bülownak, Friedrichsruh, Berlin, máj.25. p.023.

¹⁹⁰Szbornik dogovorov Roszszi... 176 p.

Ezek a döntések, elvek a kongresszuson sem módosultak, és a berlini szerződés gerincét alkották.

Megállapodtak abban, hogy Bulgária déli határa nem érheti el az Égei-tengert, nyugati határát pedig úgy fogják módosítani, hogy az ország területéből kizárják a nem bolgár lakosságot. Az ezen határok közötti Bulgáriát a Balkán-hegység mentén két provinciára osztják, az északi rész politikai autonómiát, fejedelmet és kormányt kap, a déli pedig széles körű közigazgatási autonómiát —, olyan jellegűt, mint pl. amilyen a angol gyarmatok rendelkeznek —, keresztény kormányóval, akit az európai hatalmak hozzájárulásával 5—10 évre neveznek ki.

Oroszország nagy súlyt helyezett arra, hogy a török csapatok kivonuljanak a délbolgár területekről. Salisbury hozzájárult, de csak azzal a feltétellel, hogy a kongresszus joga lesz meghatározni azokat az eseteket, amelyekben a török csapatok bevonulhatnak a tartományba, pl. felkelés leverése céljából.

Oroszország megígérte, hogy a hadisarcot nem váltja át területi annexióvá, vagyis nem fogad el annak fejében területeket Törökországtól. A hadisarc mértékét Oroszország fogja megállapítani.

Rögzítették, hogy azokat a háború során elfoglalt területeket, amelyeknek nagy tranzit jelentőségük van a Perzsia felé vivő úton — Alaskert-medence, Bajazid —, Oroszország visszaadja a Portának.

Anglia — bár voltak aggályai — hozzájárult, hogy Oroszország Batumit, valamint az elfoglalt örmény területek egy részét megtartsa, azzal a kikötéssel, hogy a jövőben nem terjeszti tovább határait Törökország rovására.

Ezek voltak azok a főbb módosítások, amelyekkel Anglia kész volt elfogadni a San Stefano-i szerződés többi pontját.

Még aznap született Oroszország és Anglia között egy kiegészítő memorandum is.¹⁹¹ Ebben Anglia fönttartotta magának a jogot, hogy követelje a kongresszuson, Európa vegyen részt mindkét bolgár tartomány közigazgatásának kiépítésében; vitassa meg az orosz okkupáció időtartamát és a megszálló csapatok nagyságát, valamint a Románián át történő utánpótlást; döntsék el a kongresszuson a déli bolgár tartományok elnevezését; vitassák meg a dunai szabad hajózás kérdését, és a tengerszorosokat érintő valamennyi problémát.

Anglia és Oroszország ezzel létrehozták azt a bázist, amelynek alapján a kongresszus összeülhetett. Az orosz—osztrák-magyar kapcsolatok azonban a kongresszus összeültéig sem rendeződtek hivatalosan. De a Monarchia is tudott róla, hogy Oroszországot a kongresszuson — annak ellenére, hogy a delegáció vezetője Gorcsakov — lényegében véve Suvalov képviseli, és ismerte részleteiben, hogy Suvalov milyen pontokon hajlik a Monarchia iránt engedékenységre. Bismarck, Suvalov második látogatása után, azonnal tájékoztatta ezekről Andrásst.¹⁹² Bismarck azt tanácsolta, hogy Ausztria-Magyarország most már a kongresszus előtt ne folytassa tárgyalásait Oroszországgal, és a Balkán rendezésével kapcsolatos végleges feltételeit majd csak ott fogalmazza meg Oroszországgal szemben.¹⁹³

¹⁹¹Ugyanott, 180 p.

¹⁹²GP.II.NR.409., 410.

¹⁹³GP.II.Nor.415.

A kongresszust ennél alaposabban előkészíteni nem lehetett. A nemzetközi helyzet az utolsó hónapban enyhült, megvolt a remény a kongresszus szerencsés és sikeres lefolyására. Június 3-án a német követek átadták a meghívóikat a párizsi szerződést aláíró valamennyi hatalomnak. A meghívás június 13-án kezdődő kongresszusra szólt Berlinbe.

Beszámoló a IX. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról * (Bern, 1986. augusztus 24—29.)

A kongresszuson mintegy hét és félszázan vettek részt az (1986. augusztus 13-i regisztrációs jegyzéken 776 jelentkező nevét tették közzé, a tényleges részvételtől nem adtak ki jegyzéket.) Ez a létszám nem érte el az 1982. évi budapesti VIII. kongresszusét. A képviselt országok száma viszont nagyobb volt, mint Budapesten. A regisztrációs jegyzék szerint 46 országból jöttek a résztvevők a kongresszusra, köztük a szocialista és a fejlett tőkés országok mellett — kis számban ugyan — olyan országokból, mint: Argentína, Benin, Brazília, Hong-Kong, India, Irak, Mexikó, Nigéria, Szenegál, Szíria, Tunézia, Venezuela, Zaire, Zambia, Zimbabwe. Ez a fejlődő országok bevonásának a kiszélesedését mutatja, ami többek között a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság most leköszönt főtükára, a francia *Pierre Jeannin* sokéves céltudatos fáradozásának az eredménye.

Magyarországról 20 gazdaságtörténész vett részt a kongresszuson (a kiutazni szándékozók száma eredetileg magasabb volt). A magyar részvétel arányát a regisztrációs jegyzék is érzékelteti. Az országok sorrendje a regisztrált résztvevők (a számok a felsorolásban rájuk vonatkoznak) nagyságrendje szerint így alakult: Egyesült Királyság 101, Egyesült Államok 92, Svájc 79, NSZK 63, Svédország 57, Japán 40, Franciaország 37, Olaszország 36, Szovjetunió 25, Lengyelország és Magyarország 23, Hollandia 22, Belgium és Kanada 21, Ausztrália 12, Dánia, Finnország, NDK, Norvégia és Spanyolország 11, Ausztria 10, a többi ország 9 és 1 között. A kongresszuson ténylegesen részt vettek száma a regisztráltaktól némiképp eltért, többnyire — mint Magyarország esetében is — kisebb-nagyobb mértékben lefelé (pl. Lengyelországból a regisztráltaknak csak mintegy kétharmada vett részt a kongresszuson), de ennek ellenkezőjére is volt példa (pl. Bulgáriából senki nem szerepelt a jegyzéken, egy bolgár résztvevővel mégis találkozhattunk).

A programnak megfelelően összesen 47 téma került előadásra és megvitatásra, a gazdaságtörténet legkülönbözőbb tárgyköreiből, az ókortól napjainkig. A kongresszus tudományos szerkezete a korábbiaktól némiképp eltért, ami a témák különböző típusú szekciókba sorolásából is kitűnik. Az első 5 téma alkotta a Viták és eszmecsereket (a korábbi A szekciók), a következő 9 a Kutatási témák (a korábbi B szekciók) csoportot, megvitatásukra szekciónként kétszer háromórás időtartam állt rendelkezésre. 3 téma a Folyamatban levő nemzetközi kutatások bemutatása csoportba került, közülük 1 szekció kétszer háromórás, 2 szekció háromórás időtartammal, míg a Műhelyszeminárium (a korábbi C szekciók) csoport 30 témája szekciónként két és háromnegyed, illetve három órát kapott az előadásokra és vitára. A kongresszus naponta három „műszakban” dolgozott: az első három csoport szekciói 9 órától 12 óráig és 14-től 17-ig tartottak, míg a negyedik csoportból 7 szekció 14-től 17 óráig, a többi 23 pedig 17,15-től 20 óráig. A program zsúfoltsága jelentős megterhelést eredményezett a résztvevők számára.

A jó előkészítés eredményeként a kongresszus kezdete előtt már több szekció anyaga megjelent. A legnagyobb közreműködő gárdát mozgósító első öt téma összefoglaló tanulmányait tartalmazó 179 oldalas kötetet a kongresszus minden résztvevője megkapta. E szekciók közreműködői előkonferencián vettek részt 1985-ben, és a kongresszust megelőzően vagy kézhez kapták az elkészült tanulmányok, illetve előadások szövegét, vagy a tanulmánykötet — mint a Berend T. Iván által szervezett szekcióé, melynek teljes anyagát

* A beszámoló alapjául a kongresszus kiadványai, személyes tapasztalatok, valamint a kongresszus magyar résztvevőinek (Granasztói György, Horváth Róbert, T. Mérey Klára, Orosz István, Pach Zsigmond Pál, Papp Imre, Pogány Ágnes, Ránki György, Teke Zsuzsa, Zimányi Vera) feljegyzései szolgáltak, melyekért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

tartalmazó 562 oldalas, Budapesten készített kötet (The Impact of the Depression of the 1930's and its Relevance for the Contemporary World) — a kongresszus helyszínén már megvehető volt (magyar kiadása: Válság—recesszió—társadalom. Az 1930-as és az 1970—1980-as évek összehasonlítása. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1987). Hasonlóképpen megvásárolhatók voltak a Kutatási témák szekcióinak előadásait tartalmazó, Svájcban témakörönként külön kiadott kisebb kötetek is. Emellett néhány előadás szövegét, illetve összefoglalását a helyszínen osztották szét. Néhány szekció anyagát a közeljövőben tervezik tanulmánykötetként kiadni.

A helyi szervezők ügyesen oldották meg az ülések elhelyezését és egyéb feladataikat. Nem készült el viszont a kongresszus tényleges résztvevőinek listája, és többen hiányolták a szervezők, illetve résztvevők pontos címének közzétételét, ami pedig a szakemberek közötti kapcsolatfelvételt nagyon megkönnyítette volna.

A nem egészen öt nap alatt megvitatott témák nagy száma, még inkább az előadások, hozzászólások tömege miatt egyenesen lehetetlen akár csak vázlatosan is átfogó beszámolót készíteni a kongresszus tudományos munkájáról. Az alábbiakban néhány, főként a magyar szakemberek érdeklődését felkeltő témáról lesz szó, közöttük természetesen azokról, melyek megvitatásában — vagy éppen a szekció megszervezésében — magyar gazdaságtörténészek vettek részt. (A témák a szekciók sorrendjében következnek.)

A plenáris nyitó ülés tudományos előadását *Arnold Esch*, a berni egyetem rektora és középkori tanszékének vezetője tartotta, A történész és a gazdaságtörténelem címmel. A történelem totalitásának megragadása — hangsúlyozta — a történeti részdiszciplínák egész sorának összmunkáját kívánja meg, ezen belül kitüntetett szerepe van a gazdaságtörténetnek. Szemléletes történeti adatokkal cáfolta azt a nézetet, hogy a középkor emberének kevés érzéke lett volna olyan gazdasági kategóriák iránt, amilyen az ár, a bér, a kamat, a járadék, és érdekesen mutatta ki, hogy a gazdaságtörténettől látszólag távol álló középkori történeti források (azzal, amit elmondanak, és azzal, amit nem mondanak el) hogyan értékesíthetők gazdaságtörténeti szempontból. Nagy hangsúllyal emelte ki — Marxra is utalva — a feudális kor történetében való képzés alapozó jelentőségét az egyetemi történelemoktatásban.

A vendéglátó ország sajátosságainak megfelelően egy szekció a *hegyvidékek gazdasági társadalmi fejlődésének* problémáival foglalkozott. A fő kérdés az volt, vajon lehet-e általános, közös vonásokat megállapítani. A válasz erre nemleges, hiszen egyes hegyvidékek az elmaradottságot, a tradicionális formákat konzerálták (pl. Svájc egyes hegyvidéki körzeteiben vagy a Pireneusokban), mások viszont a dinamizmus forrásai voltak, serkentő hatást gyakoroltak szélesebb körzetükre (pl. a német és a cseh bányavidékeken). Az egyik sokat vitatott kérdés a hegyvidéki lakosság — *Pierre Dubuis* (Lausanne) előzetesen kiadott összefoglalásában is említett — immobilitása volt. Többen vitatták az immobilitás tényét, rámutatva — mint *K. Blaschke* (NDK) — az elvándorlásra és az elvándorló hegyvidéki lakosság nagyfokú gazdasági aktivitására, továbbá arra, hogy a hegyvidék és a síkság között nemcsak árucseré, hanem termelési kapcsolat is volt, s az elvándorlók közül többen visszatértek, mint ezt *M. Morineau* (Franciaország) megállapította. *M. A. Romani* (Milánó) szerint a hegyvidékiek gazdasági aktivitásának vizsgálatakor szem előtt kell tartani, hogy fő eladható árujuk éppen a munkaerő volt.

Többen is megállapították, hogy a hegyvidékek a gazdaság fejlődésében perifériás szerepet játszottak (*Jean-Francois Bergier*, Zürich), mi több, a hegyvidék és a hegyvidéki ember története perifériális történet (*Mathieu és Markus Mattmüller*, a szekció szervezője, Svájc). A vitavezető J.-F. Bergier szerint a magas hegyvidékeknek (Alpok, Kárpátok, Pireneusok) valójában országhatárok nélküli történelme volt, ahol a gazdálkodás közös technikai alapja a havasi legelő. A hegyvidéki lakosság változása csak hosszú időtartam alatt következett be, s a hegyvidék sajátos gazdasági szerkezete csak a modern korban, az urbanizáció hatására szűnik meg. Hasonlóképpen a 19. század derekáig alapvetően változatlannak vélte a hegyvidékek gazdaságát és társadalmát *Joseph Goy* (Párizs). Véleménye szerint a hegyvidék lakossága szegényebb volt, mint a sík vidékéké, a hegyek lakói jobban rá voltak szorulva az alföldiekre, mint fordítva. Ezzel is összefüggésben utalt arra, hogy hosszú távon az el- és visszavándorlás egyenlege a hegyvidék számára negatív volt. *A. Podraza* (Lengyelország) a II. József-korabeli felmérésekre támaszkodva a Keleti Kárpátok népének életét mutatta be a 18. század második felében.

A városi hanyatlás a középkor végén és a korai újkorban, gazdasági hatások és társadalmi következmények című szekció szervezője *Jan de Vries* holland gazdaságtörténész volt, aki hosszabb idő óta Berkeleyben (USA) működik. A szekcióval kapcsolatos tevékenysége annak a legújabb munkájának az eredményein nyugodott, amely a 16—18. századi európai urbanizációt tárgyalta (*European Urbanization 1500—1800*. Cambridge, Harvard University Press, 1984). A szekció legfőbb eredménye a városi hanyatlás fogalmi meghatározása és tipizálása volt. Kiindulásként a város méretének meghatározása szolgált (az eredmény attól is függ, hogy 2—3 ezres, vagy 10 ezres lélekszámú alsó határtól vizsgálják-e a városokat), ezután került sorra a

hanyatlás típusának (a lélekszám csökkenése, gazdasági, adminisztratív, illetve kulturális funkció elvesztése) és a hanyatlás okának (más városok versenye, regionális hanyatlás, külső ok) meghatározása. Az egyes városok esetében városi hanyatlásról van szó, míg egész vidékek, vagy meghatározott városúpusok hanyatlásakor deurbanizációról beszélhetünk. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a város városi rendszerbe illeszkedik, ami a többi várossal és a vidékkel kialakult kapcsolatot jelenti.

A szekció ülésein a felszólalók — akik között a tanulmányok előre felkért szerzői és a szervezők voltak többségben — általában Nyugat- és Dél-Európa városi hanyatlását tárgyalták. A kéttucatnyi szerző közül összesen hárman foglalkoztak Közép-Kelet-Európa városaival: *Henryk Samsonowicz* (Varsó) a lengyel városok hanyatlásáról írt, *Faragó Tamás* Szentendréről, *Granasztói György* a dunai térséget vette vizsgálat alá 1500 és 1800 között. Granasztói az urbanizációs szint meghatározása mellett a térség egészét összehasonlította más nagy térségekkel, s ennek révén mutatott rá a városállomány szerkezeti sajátosságaira, valamint a városi jelenségek eltérő voltára a fejlett atlanti parti és a Duna-völgyi városok esetében.

Jelentős mértékben különböző vélemények jutottak kifejezésre a *világ gazdaság kialakulásával* (18—20. század) foglalkozó szekción. A folyamatot már a 12. századtól, a champagne-i vásárok felvirágzásától kell nyomon kísérni, volt a véleménye *Jürgen Schneider*nek (Bamberg). A nagy földrajzi felfedezésektől, a gyarmatosítástól kell datálni, jelezték mások (mint pl. *Dennis Flynn*, USA). Csak a 19. század második felétől beszélhetünk világ gazdaságról, amikor Anglia vezető szerepével jön létre az igazi világpiac, a maga kifejezett formájában, s ebben a vasút, a szállítás, a hírközlés modernizálásának döntő szerepe van (*F. Caron*, Párizs). A betagolódás — esetenként csupán egyetlen fajta áru révén — a világpiacba azonban még ekkor sem azonosítható a csak széles körű belső gazdasági fejlődés eredményeként megvalósuló világ gazdaságba való integrálódással (*R. Marvin McNis*, Kalifornia). Számosan földrajzi fogalomként értelmezték a világ gazdaságot, és értetlenséget mutattak az „európai világ gazdaság” fogalma iránt, ami az utóbbi években (többek közt *Immanuel Wallerstein* munkái nyomán) meglehetősen közkeletűvé vált a szakirodalomban. Több hozzászólás foglalkozott az amerikai nemesfém-beáramlás szerepével a kora-újkori világ gazdaság kialakulásában: ez volt egyik fő témája annak a kétkötetes tanulmánygyűjteménynek, amely a szekció előanyagaként *Wolfram Fischer*, *R. Marvin McNis* és *J. Schneider* szerkesztésében A világ gazdaság kialakulása 1500—1914 címmel jelent meg. Nem kisebb érdeklődés kísérte az Európából Ázsiába irányuló nemesfém-kiáramlás problémáit (*A. Attmann*, Göteborg). Figyelemre méltó kérdést vetett fel egy indiai gazdaságtörténész és *G. Kotovszki* (Moszkva): a 15. században már kialakult egy „ázsiai világ gazdaság”, jelentős volt az áru- és pénzcirkuláció Ázsia egymástól távol eső körzetei között; mi az oka annak, hogy a modern világ gazdaság központja mégis Európa lett.

I. Wallerstein koncepciójával — ami az utóbbi években Magyarországon is élénk érdeklődést váltott ki — több hozzászólás foglalkozott. *Peter Mathias* (Oxford) csak közvetetten utalt rá, mint olyan elméletre, amely valamelyest távol került a konkrét történeti realitástól. *David Landes* (Harvard University) közvetlenül kritizálta az általa Braudel—Wallerstein-féle modellnek nevezett elméletet. Kritikájának két fő pontja: ez a felfogás úgy tekinti a gazdasági folyamatokat, mintha azok „sima pályán” mozognának, kizárólag gazdasági tényezők hatására, és nem számol eléggé a politika, a hatalom, az erőszak tényezőivel; másrészt nem ad elégséges magyarázatot arra, miért és hogyan változik meg egyes országok szerepe és helyzete a világ gazdaság rendszerében (pl. Amsterdam hegemoniáját miért váltja fel Londoné).

A szovjet részről felszólaló M. A. *Barg* kora-újkori történész jóval nagyobb méltánylást mutatott a Braudel—Wallerstein-féle elmélet iránt. Felszólalásában, amelynek teljes szövegét írásban is a kongresszus résztvevőinek rendelkezésére bocsátotta, többek között a következőket mondotta: „Wallerstein képes volt bemutatni Európa gazdaságtörténetét, mint egy funkcionálisan mélyen lépcsőzött egységet, amelyben a különböző térségek helyét és szerepét annak a közeledésnek a foka határozza meg, amelyet az európai tőkés piac központját alkotó nyugat-európai körzetek gazdaságához mutatnak.” Fő kifogása Wallersteinnel szemben az volt, hogy a világpiac és a világ gazdaság kialakulásának problémáját elválasztja a feudális termelési mód kapitalista termelési mód által való felváltásának kérdésétől, s így nem világítja meg megfelelőképpen, hogy milyen hatást gyakoroltak a világpiac kialakulására a már döntően kapitalista jellegű országok egyfelől, és a még döntően feudális gazdaságú országok másfelől.

A modern gazdaság vállalati rendszerének kialakulása, fejlődése, sajátosságai különböző megközelítéssel már korábbi kongresszusoknak is témája volt (1974 Koppenhága, 1982 Budapest). Ezt a sort most a *multinacionális vállalatok 20. századi szerepével* foglalkozó szekció folytatta. A 43 közreműködő többsége esztanulmányjal járult a téma feldolgozásához. Ezekből és még inkább az átfogó jellegű tanulmányokból, illetve a szekción elhangzott előadásokból két fő kérdés emelhető ki. Az egyik a multinacionális vállalatok megjelenésére, fejlődésük szakaszaira, illetve különböző, az idővel változó formákra vonatkozik. A tanulmányokat összefoglaló és bevezető előadást tartó *Alice Teichova* (University of East Anglia, Norwich) a

multinacionális vállalatok gyors növekedésének következő három időszakát határozta meg: 1/ az 1880—1890-es évek, 2/ az 1920—1930-as évek, 3/ az 1960—1970-es évek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a multinacionális vállalatok nem csupán az Egyesült Államok második világháború utáni gazdaságának termékei, hanem a múlt század végi Európában gazdaságilag legfejlettebb országaiban (legfőképp Nagy-Britanniában) jelentek meg először és kezdték meg terjeszkedésüket. Az viszont kétségtelen, hogy a harmadik fázisban volt a legdinamikusabb a multik növekedése, és külföldi beruházásaik több mint a fele az Egyesült Államok multinacionális vállalatainak a tulajdona volt. Olyan előadó is volt azonban, aki — mint *John Cantwell* (Nagy-Britannia) — már a korai újkorban is multinacionális vállalatokról beszélt, és ennek megfelelően négy periódusban négy nemzetközi vállaltípusot határozott meg: 1/ a 16. századtól 1770-ig a Verlag-rendszer kora, állami monopóliummal felruházott kereskedelmi társaságokkal; 2/ 1770—1890 az ipari kapitalizmus kora, nyersanyagok megszerzésére szervezett kereskedelmi magánvállalkozásokkal; 3/ 1890—1945 a nagybankok és ipari nagyvállalatok kora, a modern multinacionális vállalatok megjelenésével; 4/ 1945 után a nemzetközi kapitalizmus kora, multinacionális vállalatokkal és bankokkal, oligopolisztikus versennyel.

A másik fontos kérdés a multinacionális vállalatokkal kapcsolatban az volt, milyen hatást gyakoroltak azon országok gazdaságára, amelyekben leányvállalataik működtek. A multik szerepének és e szerep időbeli változásainak megítélése nagy eltéréseket mutatott. *Zbigniew Landau* és *Jerzy Tomaszewski* (Varsó) szerint a két világháború közötti lengyel gazdaságra nem volt pozitív a külföldi tőke tevékenysége. *Riitta Hjerpe* és *J. Ahvenainen* (Finnország) előadásából viszont az tűnt ki, hogy a külföldi vállalatok finnországi tevékenységének hatása — főként egyes ágakban — lényegében pozitívnak ítéltető, amiben jelentős része volt az állam határozott szabályozó tevékenységének. *David Fieldhouse* (Cambridge) szerint napjaink multinacionális vállalata már nem olyan, mint a korábbi időszakok helyi hatalomtól független kitermelő vagy ültetvényes vállalata, hanem csúcstechnológiával termelő gyár, amely a befogadó állam jóakarától függ. *Roy Church* (University of East Anglia) éppen ez utóbbi típust tette vizsgálat tárgyává, nevezetesen a Ford és a General Motors angliai gyárainak tevékenységét 1911 és 1983 között. Megállapítása szerint az amerikai leányvállalatoknak jelentős szerepük volt az angliai autógyártás és -kivitel növekedésében 1973-ig, amikor is Nagy-Britannia belépett a Közös Piacba, ami az amerikai anyavállalatokat szigetországi termelésük csökkentésére készítette. A szekciót szervező *M. Lévy-Leboyer* (Franciaország) zárszavában azt mondta: a vita után sokkal bizonytalanabb a multinacionális vállalatok fogalmának és szerepének meghatározásában, mint volt annak előtte.

Az első négy téma tárgyalásánál sem hiányzott a napjaink problémáival való kapcsolat felmutatására irányuló törekvés, az ötödik téma tárgya viszont maga a múlt és a közelmúlt, illetve jelen összehasonlítása volt. Az *1930-as évek válsága és jelentősége napjaink számára* című, nagy érdeklődést kiváltó — és egyben az egyik legsikeresebb — szekciót szervezője, munkálatainak irányítója Berend T. Iván volt. A előmunkálatok során elkészült, 24 tanulmányt magában foglaló — már említett — kötet bevezető áttekintését *Knuth Borchardt* (München), összegező zárótanulmányát Berend T. Iván, s egyik tanulmányát *Botos Katalin* (Pénzügyi Kutató Intézet) írta. A több világhírű szakembert felsorakoztató tanulmánykötet és a szekcióban kibontakozott széles körű vita fontosabb csomópontjai között is alapvetőnek tekinthető az, hogy az 1930-as és az 1970—1980-as évek nagy gazdasági megrázkódtatásai összehasonlíthatók-e, illetve, hogy miben hasonlít és miben különbözik a közelmúlt és jelen válsága a fél évszázad előtti „nagy válsághoz” viszonyítva. Ennek sokoldalú taglalása azt mutatja, hogy ez a szekció eredményes kísérletet tett az összehasonlító módszer egy eddig ritkán gyakorolt formájának alkalmazására. Itt ugyanis többségében nem arról volt szó, hogy bizonyos jelenségeket és folyamatokat különböző országok között hasonlítsanak össze, hanem különböző időpontok közötti összehasonlítás volt a cél, természetesen széles nemzetközi kitekintéssel. A hasonlóság — úgy tűnik — a felszínen viszonylag kevésbé látszik nyilvánvalónak (bár jó néhány vonatkozásban, mint a hosszú időtartam, vagy a növekvő munkanélküliség általában megállapítható). Ha azonban a felszín alá hatolunk, fontos hasonlóságok tárulnak fel: a gazdaság szerkezeti átalakulásának hosszú távon érvényesülő szükségessége, ami még a legfejlettebb országok számára is kemény feladatot jelentett, vagy az ehhez párosuló, viszonylag rövidebb távon érvényesülő pénzügyi válság. A különbségek viszont eléggé kézenfekvőnek látszanak: az akkori deflációs folyamattal szemben most általános az infláció; az ipari termelés és a világkereskedelem akkori erőteljes visszaesésével szemben most megújuló növekedésük a jellemző; a munkanélküliség most nem érte el az akkori pusztító arányokat; a pénzügyi válság most nem súlyosbodott annyira, hogy eljutott volna a pénzügyi és hitelrendszer akkori teljes összeomlásáig stb.

Az összehasonlított két időszak között végbement változások figyelembevétele általában fontosnak bizonyult, s ennek kapcsán a szocialista országok gazdaságának problematikája jelentős hangsúlyt kapott. Felmerült a kérdés, hogy a közelmúlt és a jelen válsága általános, az egész világot átfogó jellegű-e, azaz érinti-e a szocialista országok gazdaságát? E kérdésre az egyik választ *V. Vinogradov* (Moszkva) és *B. Berov* (Szófia)

úgy próbálta megfogalmazni: szocialista gazdaságban elvileg nem lehetséges válság, az ilyen jelenségek csak mintegy begyűrűzései a tőkés válságnak azon sokrétű kapcsolatok következtében, amelyekkel a szocialista országok a világgazdasághoz kapcsolódnak. A velük vitába szálló *Ránki György* kifejtette: a válság ma a struktúraváltás és korszerűsítés igényét és követelményét fejezi ki, a válság tudomásul nem vétele az innováció elakadására, a szerkezeti átalakulás elmaradására, a világ gazdaságától való leszakadásra vezethet.

Az 1930-as évek válságából kivezető út feltárása, és az előttünk álló időszakra a kibontakozással kapcsolatos elképzelések körvonalazása azt a kérdést is magában hordozza, hogy lehet-e tanulni a történelemből? A válasz erre: lehetne, sőt lehet is, mert kimutatható, hogy egyes országok közelmúltbeli és jelenlegi gazdaságpolitikájukban merítettek bizonyos tanulságokat a félszázaddal ezelőtti múlt tapasztalataiból a jelen válságjelenségeinek kezelésére. Annak, hogy a múltból tanulni lehessen, egyik feltétele az, hogy világossá váljanak az azonosságok és a különbségek — a történelmi helyzet egészének elemzése alapján. Ehhez járult hozzá Berend T. Iván zárótanulmánya, mely a történelem totalitásának megragadására ad példát (megjelent — egyedülként a maga nemében — az első öt témáról összefoglalókat adó hivatalos kongresszusi kötetben is.)

A gazdaságtörténeti kongresszusok történetében először szenteltek szekciót — a Kutatási témák csoportjában — a belkereskedelm történetének, a *belkereskedelem struktúrái* (15—19. század) címmel. A szekció szervezője *Gyimesi Sándor* és *John Chartres* (Leeds) volt, Közép-Kelet-Délkelet Európára, illetve Nyugat-Európára terjedő — a tanulmányok készítőit és előadóit illetően paritásos — megoszlással. A szekció tematikája időben és térben egyaránt igen széles körű volt, Oroszországtól Írorszáig terjedt, az egyik előadó *Csató Tamás* volt (strukturális változások Közép-Kelet-Európa belkereskedelmében a 19—20. században). A szekcióban a belkereskedelem történeti alakulását több országban vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy szerves, rendszerezett struktúra kiépülésével van dolgunk. Egyrészt térbeli struktúráról van szó, amely a kis helyi piacoktól az egyre táguló régiókon keresztül az egységes, nemzeti piacig terjed. Élénk vitát váltott ki az, hogy beszélhetünk-e egységes belső piacról, mivel az egységes ár, mint kritérium a gyakorlatban nem valósul meg teljesen, sőt az sem biztos, hogy a különbségek az indokolt transzportköltségek határain belül maradnak.

A belkereskedelmi formák együttese jelenti a másik struktúráképző csoportot. A fejlődés itt feudális formákból indult ki. Ezek a városi piac kereteiben mozognak, fő funkciójuk az ellátás, és ezért erősen szabályozott, kötött belkereskedelmet képviselnek. Ahogy a belkereskedelmi forgalom nő — mind a népesség növekedése, mind annak következtében, hogy a termékek egy nagyobb hányada válik áruvá —, úgy lesznek a formák elégtelenek. A nagy fordulat a 19. században következik be, a modern belkereskedelem térhódításával. Rendszerjellegét hangsúlyozza, hogy a régebbi formákat nem söpri el, hanem beépíti a maga szervezetébe, egyszerre szélesítve ki és alakítva át körüket. Régi és új, az egészen kicsitől az egészen nagyig terjedő formák duális, egymást funkcionálisan kiegészítő rendszere nélkül a belkereskedelem működése nem lehetne zavartalan.

További fontos összefüggés feltárása a gazdasági növekedés és a belkereskedelem viszonyára vonatkozik. A külkereskedelem ösztönző szerepe ebben ma már általánosan elismert. A belkereskedelem ehhez természetesen kapcsolódik a nemzetközi áruforgalom helyi összegyűjtő és elosztó kiegészítőjeként. Emellett legalább ilyen fontos volt a gazdaság belső struktúrájára gyakorolt hatása. Kelet-Európa agrártermékeinek exportja például bizonyos monokulturális agrártermelő körzetek kialakulásához vezetett, ezek el látása egyéb termékekkel a belkereskedelem feladata volt, ami tovább mélyítette a belső munkamegosztást, s az így keletkezett vásárlóerő helyi ipart is létre tudott hozni (a 18—19. századi magyar mezővárosi ipar, vagy a balkáni kézműipar ennek köszönhetette létét). Olyan modell vázolható fel tehát, amelyben a belkereskedelem működése, intézményei, eszközei, infrastruktúrája nélkül, sőt ezek növekedése, korszerűsödése nélkül, mind a termelés, mind a nemzetközi kapcsolatok akadoznának; másrészt a külső gazdasági hatásokat közvetít, s erősíti a belső piac formálására, növelésére fordítva serkentőleg hat. Ahol ez hiányzik, a külkereskedelem nem válik a növekedés serkentőjévé, legfeljebb gazdasági enklávét hoz létre a gazdaság egészének modernizálása helyett.

A szekció tematikáját értékesen egészítette ki több hozzászólás. *Teke Zsuzsa* a Magyarország és Velence közötti 13—16. századi gazdasági kapcsolatok alakulását taglalva Zengg piacának áruinálátáról, s annak változásairól szólott, valamint a szlovéniai városok kereskedőinek az állatkivitel növekedésével párhuzamos előretöréséről. *Dančo Zografski* (Jugoszlávia, Macedóniai Szocialista Köztársaság) ismertette a dél-balkáni kereskedelmet a 18. században. Az Osztrák-Magyar Monarchia kereskedelméről *Ivan Ercegov* (Zágráb) szólott.

A pénz- és hitelügyek története több szekciónak is témája volt. *A helyi és nemzetközi hitelezés a középkorban és a 16. században* témakörű szekció a 12. századtól Európa különböző régióiban tárta fel a hitelezés gazdasági, társadalmi és politikai vonatkozásait. A kereskedő-bankárok Dél-Németalföld tartományi hercegeinek a 13—14. században nyújtott hiteleinek formáival és a hitelnyújtás gazdasági-társadalmi következményeivel foglalkozott *W. Blockmans* (Rotterdam). A pénzváltók, álkuszok, lombardok társadalmi

helyzetét, mesterségük gyakorlásának szabályait tette vizsgálat tárgyává Bruggeben és Brüsszelben *J.-P. Sosson* (Louvain la Neuve). Az itáliai kereskedő-bankárok nemzetközi hitelezési tevékenységéről, a hitel eszközöiről és jelentőségéről beszélt *M. Cassandro* (Siena) a 14—16. század európai üzleti életben. Bergier nyomán felvetette azt a gondolatot, hogy az olasz hitelezés — melynek nyomán az illető területeken kiváltságokhoz jutottak az itáliai kereskedők — megkönnyítette az olasz exportot.

A nagyhitelezők és a politikai hatalom együttműködését vizsgálta a keresztes hadjáratok megszervezésében *W. von Stromer* (Nürnberg), és arra a meglepő eredményre jutott, hogy már a 12—13. században kialakult Északnyugat- és Közép-Európában egy gazdag kereskedőréteg, amely az itáliaiakkal egyenrangúnak tekinthető. A Flandriából, Artois-ból, Angliából, Kölnből származó nagykereskedők a világi és egyházi hatalmasságokat jelentős kölcsönökkel segítették politikai céljaik elérésében. A késő középkori városok parasztoknak, nemeseknek és fejedelmeknek nyújtott hiteleivel foglalkozott *S. Epperlein* (Berlin), hangsúlyozva a parasztság pénzgazdálkodással együtt előrehaladó eladósodását. A lengyelországi hitelek a 14—15. században alapvetően az agrárszférához kapcsolódtak, struktúrájuk jelentősen átalakult, s a külföldi hitelkapcsolatok megerősödtek, állapítottta meg *H. Samsonowicz* (Varsó). Rámutatott arra, hogy a nemesek és polgárok mellett a parasztok is bekapcsolódtak a hitelnyújtásba, sokkal jelentősebb mértékben, mint eddig gondoltuk. *Maria Bogucka* (Varsó) véleménye szerint a lengyel hitelélet megélénkülésének végső haszonélvezői nem helyi hitelezők, hanem a németalföldi bankok voltak.

A folyamatban levő nemzetközi kutatások bemutatását szekciócsoportba sorolták a nemzetközi bankrendszer és az iparfinanszírozás (1870—1914) című témát, melynek szervezői *V.I. Bovikin* (Moszkva) és *Rondo Cameron* (Atlanta, USA) voltak. A szekciót előkészítő tanulmányok egyikét, a dualista Monarchia tárgyköréből *Kövér György* írta. A bankrendszerek kialakulásának és a banki iparfinanszírozás nemzetközi tényezőinek vizsgálata állt a szekció munkájának középpontjában. A bankrendszer jellegét az egyes országok gazdasági fejlettsége és hatalmi helyzete nagymértékben meghatározta. Az angol bankrendszerre a gyarmatokkal kapcsolatos pénzügyi műveletek, a nemzetközi kereskedelem finanszírozása és a tőke kivitel nyomta rá a bélyegét (*P. L. Cottrell*, Leicester), míg a francia bankok számára a tőke kivitel volt meghatározó jelentőségű, s ennek révén a párizsi bankok Európán belül lényegében elszámolási központ szerepet is játszhattak (*H. Bonin*, Párizs). A bankok iparfinanszírozó tevékenysége elsősorban ott volt nagy jelentőségű, ahol a gazdaság növekedése dinamikus volt, mint Németországban (*R. Tilly*, Münster), Belgiumban (*M. Goossens*, Leuven), míg a lelassult növekedésű országokban, mint Nagy-Britannia, Franciaország kisebb volt az igény a hosszútávú ipari hitelekre. Ezért ez utóbbi országok bankjainak iparfinanszírozó tevékenysége inkább a külföldi befektetéseknek érhető tetten. A külföldi iparfinanszírozás azon országok bankjai számára is fontos üzletággá vált, melyek ilyen jellegű hazai tevékenysége is jelentős volt.

A kérdéskört több előadás taglalta a tőkeimportáló országok oldaláról is. Az előadások és a tőkeimport hatásáról kibontakozott vita alapján úgy tűnik, nem tulajdonítható neki sem egyértelműen pozitív, sem egyértelműen negatív szerep. Ez esetben is a konkrét történelmi helyzet vizsgálata alapján lehet csak határozottabb véleményt kialakítani. Így például igen lényeges volt a külföldi tőke szerepe Oroszország számára, ahol a gazdaság a múlt század végén már képes volt azt felszívni (*A.A. Furszenko*, Leningrád). Az állam viszont gátolta a modernizációt, a beáramló tőkék jelentős részét saját, improduktív céljaira használta fel. A külföldi bankok a fennálló rendelkezések értelmében nem nyithattak fiókintézeteket Oroszországban, ahová azonban orosz bankok közvetítésével mégis jelentős összegek áramoltak be.

A Kutatási témák csoportjában a pázsztorgazdaság a görög és római klasszikus antikvitásban tárgyú szekció egyik résztvevője *Bökönyi Sándor* volt.

A Műhelyszemináriumok csoportban egy szekció tárgya a bér munka a preindusztriális korszakban volt. A téma egyik előadója *Pach Zsigmond Pál* volt, aki a magyar mezőgazdaság történetének 16—17. századi szakaszával foglalkozott, három kérdést emelve ki: 1/ a bér munka megjelenése és terjedése a magyarországi földesúri gazdaságokban a 15. század végén és a 16. század első felében; 2/ a bér munka visszaszorulása a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve; 3/ kísérlet e sajátos folyamat magyarázatára. A magyarázatban egyebek közt a 16. század ún. árforradalmának szerepét emelte ki. Az ugrásszerű áremelkedés és infláció elértéktelentette a földesúri jövedelmek korábban előtérben álló forrását: a feudális pénzjárdékot. Ennek az inflációval párhuzamos emelésére, mintegy „mozgó pénzjárdék-skála” bevezetésére az adott viszonyok között nem kerülhetett sor. A földesurak a természetbeni járadék, elsősorban a robotjárdék emelésével rekompenzálták magukat jobbágyaik pénzzolgáltatásának elértéktelenedéséért.

Ugyanezt a kérdést vizsgálta *M. North* (Hamburg) az ún. hercegi Poroszország (a későbbi Kelet-Poroszország) földesúri gazdaságaiban, ugyancsak a 16—17. században. Az általa bemutatott kelet-poroszországi fejlődés menetét annyiban tért el a magyarországitól, hogy ott a 16. század majorsági terjeszkedése döntően a munkajárdék fokozásán alapult; a 17. század elején viszont — ugyancsak az árforradalom hatásaként

— a munkajáradék nagy részének elengedésére és a jobbágyi pénzszolgáltatások nagymértvű emelésére került sor. Utóbbit pedig a földesurak elsősorban éppen bérmunka (mezőgazdasági cselédek, napszamosok) alkalmazására fordították. Újabb fordulat következett be a 17. század közepén, amikor a háborús pusztítások (svéd—lengyel háború) következtében a munkaerőhiány ismét a jobbágyok robotkötelezettségének növelésére és a bérmunka alkalmazásának csökkentésére készítette a hercegi Poroszország uradalmainak kezelőit.

Ha mindehhez hozzátesszük az ún. királyi Poroszország majorságaira vonatkozó legújabb kutatásokat, amelyeket *E. Spaak* lengyel történész 1984-ben egy budapesti szimpóziumon ismertetett, akkor elmondhatjuk, hogy a 16—17. századi gazdaságtörténet egyik klasszikus témájában, amely az 1890-es évek óta áll az agrár-történetek figyelmének előterében, nevezetesen az Elbától keletre fekvő európai régió fejlődésének a nyugat-európaiaktól való elkanyarodása problémakörében az utóbbi évek nem lényegtelen új eredményeket hoztak. Megcáfolták ugyanis azt a véleményt, amely reprezentatív gazdaságtörténeti összefoglalásokban, pl. a Cambridge Economic History of Europe vonatkozó kötetiben olvasható, és amely szerint a kelet-európai (kelet-elbai) mezőgazdaság „monolitikus feudális tömböt” alkotott. Mindez hozzájárulást jelent a még átfogóbb problémakör: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet keleteurópai sajátosságainak kimunkálásához.

A gazdasági mentalitás és a gazdasági élet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában című téma szervezője *Jerzy Topolski* (Poznań) és *Maria Bogucka* (Varsó) volt, egyik előadója pedig *Zimányi Vera*. J. Topolski bevezető előadásában a jövedelem és a szükségletek egymáshoz viszonyított különböző változásait vette sorra, és megállapította, hogy ezek ösztönöznek a magatartás, a mentalitás megváltoztatására. A feudalizmus korszakában háromféle magatartást különböztetett meg: 1/ az egyszerű kereskedői mentalitást, azaz eladni a felesleget; 2/ az eladható felesleg növelésére törekvőt; 3/ a gazdasági kalkuláció, a vállalkozó szellem kibontakozását. Hangsúlyozta, hogy a tökéletes gazdálkodás, a társadalmi tudat új formája együtt született a tökéletes gazdálkodással. M. Bogucka a fejlettebb területekről jövő bevándorlók jelentőségéről beszélt, akik megőrizhették korábbi jogi státuszukat, magas szintű kiváltságokat kaptak, s ezzel jótékonyan hatottak a helyiek jogi helyzetére, a fejlődés motorjai és követendő példakép lehettek. A vitában M. A. Barg (Szovjetunió) rámutatott annak fontosságára, hogy az egyes társadalmi csoportok (feudális urak, városi polgárok, parasztok) mentalitását külön-külön meg kell vizsgálni.

Zimányi Vera előadásában a 16. századi agrárkonjunktúra hatását elemezte a magyar társadalom különböző csoportjainak mentalitására, utalva *Pach Zsigmond Pál* nyitó előadására az 1982. évi budapesti VIII. kongresszuson. A nemesség privilégiumait is felhasználva kereskedett, s a városi polgárok is e privilégiumok megszerzésére törekedtek. Ám az agrárkonjunktúra rövid ideig tartott, s a 17. században az agrárdepresszió az előző századi modernebb gazdasági gondolkodás csíráit elorvasztotta. Minden más tényező legfeljebb csak színezte az áthághatatlan mederbe terelődött gazdasági folyamat által meghatározott mentalitást.

Kis létszámú szekció vitatta meg a *munkásosztály lakásvizonyai a 19. század végi városokban* című témát. Érdekes hasonlóságok és különbségek mutatkoztak az újabb kutatásokon alapuló előadásokban. Az odensei munkáslakások 1750 és 1914 között volt *Hans Christian Johansen* és *Per Boje* (Dánia) előadásának tárgya. A részletes vizsgálatot az tette lehetővé, hogy a tűzkár elleni kötelező állami biztosítás 1761. évi és a vagyonadó 1802. évi bevezetését követően rendszeresen részletes lakásfelmérést végeztek, melyeknek anyaga ma is hozzáférhető. A kutatás főbb eredményei: a területegységre jutó személyek száma alapján a munkások lakásvizonyai 1890-ig romlottak, utána a régebbi beépítettség utcákban csökkent a lakók száma, a századfordulótól pedig az új lakások az egy, vagy két családnak otthont adó kisházak formában épültek; viszont a lakásméretek, az egy főre jutó lakásnagyság, a felszereltség, minőség tekintetében a múlt század közepe óta töretlen a fejlődés.

A német városok lakáshelyzetéről előadást tartó *Clemens Wischermann* (NSZK) abból indult ki, hogy a közép-európai városoknak már az urbanizáció kezdetén a túlszűfolt, emeletes bérházak és a fejlett lakáspiac voltak a jellemzői. Az első világháború előtti évtizedekre a lakás kínálat hosszú távú javulásának hatására a munkások életfeltételei jelentősen jobbá váltak: csökkent a zsúfoltság, javultak a higiéniai viszonyok. Közben azonban a tömeges kislakás-építés következtében csökkent a lakások átlagos alapterülete.

A kereskedői kézikönyvek és kereskedőképzés a 16—17. században című szekció *Pierre Jeannin* (Párizs) és *Jochen Hoock* (Bielefeld) szervezésében annak a nemzetközi jellegű kutatásnak a keretében illeszkedett, amely az 1470 és 1820 közötti európai kereskedő-irodalom feldolgozását célozta. A szekcióban előadás tartására és az irodalom magyar vonatkozású kiegészítésére kényszerítettek fel *Horváth Róbert*et, aki az addig elkészült bibliográfiában szereplő egyetlen magyar művet számos 1499 és 1830 között megjelent kiadvánnyal egészítette ki. Előadása a feltárt művek tartalmi ismertetése mellett kitért a magyarországi kereskedőréteg összetételére is.

A fejlődéstudomány és a harmadik világ történelmének összehasonlító megközelítései témakörű szekció egyik előadója *Ránki György* volt, aki elsősorban az összehasonlító gazdaságtörténeti módszertani kérdé-

seivel foglalkozott. A fejlett és az elmaradott országok viszonyát elemezte a világgazdasági rendszer fejlődésének 19. századi szakaszában, különös tekintettel arra, hogy a fejlett országok egyrészt mennyiben jelentenek mintát, ösztönzőt, támogatót az elmaradottak számára, másrészt ugyanakkor mennyiben határozzák meg az elmaradottak fejlődési lehetőségeit, sok esetben torzítvá vagy korlátozva azokat. A fejlődés időbeliségének különös figyelmet kell szentelni az összehasonlító gazdaságtörténetírásban, ugyanis a technikai fejlettség különböző szakaszai szintén meghatározó befolyást gyakorolnak a későn induló országokra, és lehetetlenné teszik a mintául szolgáló országok fejlődésének egyszerű követését.

A vállalati koncentráció a 19. századtól volt a témája annak a szekciónak, amelyben az Egyesült Államok, Franciaország, Japán, Németország gazdaságának sajátosságait bemutató referátumok mellett hangzott el T. Mérey Kldra előadása. Ebben az ipartörténeti kutatások, s ezeken belül a koncentráció középszintű regionális vizsgálatával foglalkozott. A kutatás módszertani kérdéseit állította a középpontba, s hangoztatta a középszintű regionális megközelítés hasznosságát a valóság alaposabb megismerésében. Ezt a Dél-Dunántúlra vonatkozó adatokkal sokoldalúan illusztrálta.

A kongresszus záró akkordjaként került sor a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság közgyűlésére, ahol a résztvevő országokat egy-egy küldöttjük képviselte. Itt a leköszönő főtitkár, Pierre Jeannin és a leköszönő elnök, Jean-Francois Bergier átfogó tájékoztatást adott a Társaság működéséről az 1982. évben Budapesten tartott VIII. kongresszus óta. A közgyűlés köszöntét fejezte ki a távozó tisztségviselőknek és a svájci szervező bizottság elnökének, Martin Körnernek eredményes tevékenységükért, a IX. kongresszus sikeres előkészítéséért és lebonyolításáért. A leköszönő elnököt a közgyűlés a Társaság tiszteletbeli elnökévé választotta. E szerint a Társaságnak (Braudel és Lane halálával) tiszteletbeli elnökei a következők: Jean-Francois Bergier (Zürich), Kristof Glamann (Koppenhága), Witold Kula (Varsó), Péter Mathias (Oxford) és Pach Zsigmond Pál.

A közgyűlés az 1986-1990 időszakra Herman Van der Wee professzort, a leuveni egyetem gazdaságtörténeti tanszékének vezetőjét választotta a Társaság elnökévé, a leköszönő Jürgen Kuczynski (NDK) helyére a közgyűlés két új alelnököt választott Berend T. Iván és Rondo Cameron (USA) személyében. A leköszönő főtitkár helyére Joseph Goy-t választották, aki — akárcsak elődje — a párizsi École des Haut Études en Sciences Sociales professzora. A Társaság új pénztárosa F. M. L. Thompson (London) lett. A Végrehajtó Bizottság tagjai maradtak az eddigiek közül: W. Fischer (Berlin), L. Jörberg (Lund), I. Kovalcsenko (Moszkva), A. De Maddalena (Milánó), J. Topolsky (Poznan) és G. Tortella (Madrid); az újonnan választott tagok: F. Grouzet (Franciaország), A. A. Furszenko (Szovjetunió), A. Hayami (Japán), M. A. Klein (Kanada), D. Landes (USA) és H. Nussbaum (NDK).

A közgyűlés — a Társaság hagyományaihoz híven — elfogadta azt a javaslatot, hogy a következő, X. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus Belgiumban (az elnök hazájában) kerüljön megrendezésre 1990-ben.

Végezetül néhány záró észrevétel:

1/ A magyar részvétel, aktivitás a korábbi kongresszusokéhoz hasonló, „hagyományos” szinten volt. A 47 szekció közül 10-ben 13 magyar gazdaságtörténész szervezőként, illetve előre felkért előadóként-tanulmányíróként vett részt, s emellett többen több szekcióban részt vettek a vitában. Talán nem nélkülözi az alapot az a megállapítás, hogy a magyar gazdaságtörténetírás, a magyar gazdaságtörténészek nemzetközi elismertsége legalábbis nem kisebb a hazainál.

2/ A kongresszus tematikája rendkívül gazdag volt, amiből viszont a program zsúfoltsága következett. Jó volt, hogy a résztvevők sok öket érdeklő témát találtak a programban, rossz volt, hogy ezek közül több azonos időpontban került megvitatásra, ami kényszerű választás elé állította az érdeklődőt. A tematika szűkítése segítené ezen, de túl súlyos áron. Ez általában is elmondható, de különösen akkor, ha számba vesszük azokat az észrevételeket, amelyek Közép-Kelet-Európa, illetve a középkor nem elégséges részvételét kifogásolták a tematikában.

3/ A kongresszus szerkezetét illetően főként, az újonnan bevezetett Folyamatban levő nemzetközi kutatások bemutatása csoport kapcsán fogalmazódtak meg kétkedő, illetve kritikus észrevételek. Voltak, akikben nem is tudatosult, hogy nem csupán a korábbi A, B, C szekció típus kapott új elnevezést, hanem a soruk egy új típusal bővült. Mások viszont szóvá tették, hogy nem látszik indokoltnak, miért éppen arra a három témára esett a választás, amely ebbe a csoportba került, illetve miért nem kerültek más csoportba, vagy mások ebbe?

Befejezésül konklúzióként az állapítható meg, hogy nagy kongresszusokkal kapcsolatban régóta felmerülő kifogások egy része ugyan most is megfogalmazódott — és nem is alap nélkül —, mégis az az összefoglaló megítélés tűnik dominálónak, amely szerint a kongresszus az aktív szereplők részére erősen inspiráló volt, s minden résztvevő számára értékkel bírt nemcsak informatív jellege, hanem impulzust adó hatása miatt is.

Csató Tamás

A MAGYAR—CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 19. ÜLÉSSZAKA (Olomouc, 1987. szeptember 7—11.)

A Vegyesbizottság magyar tagozata részéről Tilkovszky Loránt elnök, Király Péter alelnök, Szarka László titkár, valamint Kiss Gy. Csaba, Somlyai Magda, Szabó Ferenc, Szakály Ferenc, Vargyai Gyula tagok mellett — a levéltári kapcsolatok kérdésében a távollévő Varga Jánost képviselő — Körmenyi Lajos vett részt ezúttal a szokásos zárt ülésen. Ifj. Barta János, Orosz István, Vörös Károly a további programban ezúttal is hagyományosan szereplő nyilvános szimpózium felkért előadóiként utaztak velük. (Niederhauser Emil akadályoztatása miatt az ő előadásának előterjesztése Szarka Lászlóra várt).

A csehszlovák tagozat részéről Vladimír Matula elnök, Richard Pražák alelnök, Dagmar Cierna-Lantayová titkár, Michal' Barnovský, Vojtech Dangl, Jan Gebhart, Elemír Rákoš, Marta Romportlová, Milan Šnierda tagok voltak a zárt ülés résztvevői, amelynek egyik — a történelmi jelentőségű személynevek szlovák írásmódjával foglalkozó — napirendi pontjának tárgyalásába a magyar fél hozzájárulásával Vincent Blanár, Pavol Horváth, Milan Majtán és Richard Marsina is bekapcsolódhatott.

A zárt ülésen Tilkovszky Loránt elnökökt. Mindkét tagozat elnöke kegyelettel emlékezett meg az 1986. decemberében elhunyt Benczédi Lászlóról, méltatva két évtizedes aktív tevékenységét a Vegyesbizottságban, érdemeit a magyar—csehszlovák történész együttműködés elmélyítésében.

A magyar tagozat részéről az elnök átnyújtotta a „Szomszédok hármastűkörben” című kiadványt, amelyet a Vegyesbizottság 25 éves jubileuma alkalmából, de némi késéssel (1987-ben) jelentettek meg, s amely 7—7 magyar, illetve cseh és szlovák szerzőnek a Vegyesbizottság szimpóziumain elhangzott előadását teszi közzé. A kiadványt a csehszlovák tagozat örömmel fogadta.

A két tagozat kicserélte a legutóbbi ülésszak (1985) óta történeti folyóiratokban kölcsönösen megjelentetett tanulmányok és recenziók jegyzékét. Eszerint Csehszlovákiában 61 (általában kisebb) recenzió jelent meg magyar történészek munkáiról, Magyarországon 18 (nagyobb) recenzió foglalkozott csehszlovákiai kollégák művével, s emellett 4 tanulmányt is közöltek cseh és szlovák szerzők tollából.

A levéltárügyi együttműködésről folytatott vitában csehszlovák részről a magyarországi mikrofilmbezárás kereteinek bővítését kívánták, míg magyar részről szóva tették, hogy a Szlovák Levéltári Főigazgatóság mintegy 120 000 mikrofilm-felvétellel tartozik. A csehszlovák fél ígerte az elmaradás fokozatos felszámolását, az okául említett műszaki akadályok elhárításának ütemében. Az együttműködés kiterjesztéséről a levéltári szakmai tevékenység területére is, valamint az osztrák levéltárakban készült mikrofilmek cserejéről a magyar és a szlovák levéltári főigazgatóságok fognak egymással tárgyalni.

Mindkét fél megállapította, hogy a budapesti és pozsonyi (bratislavai) társadalomtudományi kutatócsoportok az előző vegyesbizottsági üléshez óta eltelt időszakban is eredményesen működtek.

A Vegyesbizottság örömmel üdvözölte a Magyar és a Szlovák Akadémia azon megállapodását, miszerint a kutatóutak kölcsönös csere-keretét évi 6 hónappal bővítik, majd a Magyar—Csehszlovák Kulturális és Oktatási Bizottság 1988. évi ülése elé a közös történelmi hagyományok kölcsönös ápolása tárgyában terjesztendő javaslat kérdéséről tárgyalta.

Ezek után került sor igen élénk vitára azon állásfoglalás felett, amelyet a Vegyesbizottság előző ülésszakán történt megállapodás alapján a magyar tagozat részéről dolgoztak ki „a magyar történelmi személynevek szlovák átírására irányuló törekvés tárgyában”, és küldtek meg a csehszlovák tagozatnak. Ez utóbbi erre egy ekkor felolvasott viszont-állásfoglalás formájában reagált, amely a magyar állásfoglalásban bírált szlovák tervezet alapelveihez és javasolt — már alkalmazásba is vett — módszereihez ragaszkodott. A vitában is szlovák részről annak adtak hangot, hogy minden nemzetnek szuverén joga úgy alakítani, módosítani nyelve helyesírási szabályzatát, s annak keretében az idegen nevek írásmódját, ahogyan jónak látja, kijelentették viszont, hogy a magyar történelmi nevek szlovák átírásának szabályai nem fognak vonatkozni a csehszlovákiai magyar sajtóra. Minthogy ez utóbbi kérdés a magyar állásfoglalásban kifejtett aggályok leg súlyosabbika volt, a magyar fél köszönettel fogadta az e tekintetben tett nyomatékos ígéretet, amelyet az ülésezésről felvett, kölcsönösen aláírt hivatalos jegyzőkönyv is megfelelő hangsúllyal rögzített. Fenntartotta azonban általános érvényű egyet nem értését és érvelését nevek önkényes átírásával szemben, s továbbra sincs megnyugodva az akció tendenciáját illetően. Az e tekintetben fennálló véleménykülönbséget a jegyzőkönyv szintén világosan kifejezésre juttatja.

Az idő előrehaladott voltára való tekintettel a Vegyesbizottság közmegegyezéssel úgy határozott, hogy a helységnevek írásmódjával kapcsolatos vitát a következő ülésszakra halasztja. Mint a történelmi nevek kérdésében készült — előbb tárgyalta — magyar, illetve szlovák állásfoglalás, úgy a helységnevek kérdésében

készült két — szintén eltérő felfogásokat tükröző — előterjesztés is a hivatalos jegyzőkönyv csatolmánya lett. (Mindezeket a dokumentumokat, valamint a csehszlovák tagozat két állásfoglalására tett megjegyzéseit a magyar tagozat önláló kiadványként nyilvánosságra hozza. A magyar történelmi személynevek szlovák átírására irányuló törekvés tárgyában készült állásfoglalását, valamint az azt részletesen megalapozó szakértői tanulmányokat a Kortárs 1987. évi 5. és 8. számában már a vegyesbizottsági vitát megelőzően is publikálta.)

Megállapodás történt arról, hogy a Vegyesbizottság következő ülészakának zárt ülésén a helységnek frásmdójával kapcsolatos vita mellett napirendre kerül csehszlovákiai és magyarországi történelem-tankönyvek kölcsönös véleményezése és vitája. A csehszlovák tagozat kívánságára megvitatásra fog kerülni a „Magyarország története 1918—1975” című egyetemi tankönyv is, amelyet véleménye szerint befolyásolt a „Magyarország a XX. században” című kollektív tudományos—népszerűsítő munkának a csehszlovák tagozat részéről „komoly fenntartásokkal” fogadott koncepciója. A „komoly fenntartások” mibenlétét illetően tájékoztatásul átnyújtottak a szóban forgó kötetről egy recenziót, amelyet csehszlovák történelmi folyóiratban meg fognak jelentetni.

A magyar tagozat véleménye szerint ez a huszadik századi magyar történelmet természetesen más aspektusból szemlélő recenzió méltatlanul tulajdonít e nem marxista módszerűnek és nem internacionalista szelleműnek minősített kiadvány szerzőinek olyan szándékot, „hogy a magyar olvasóban nacionalista visszhangokat keltsenek”. Ami az egyetemi tankönyvet illeti: az 1986 óta Magyarország valamennyi felsőoktatási intézményében minden nem történelemszakos hallgató számára fél éves tantárgyként tanterviileg előírt kurzusnak — a marxizmus—leninizmus témák részeként — a tankönyv szerint folyó — oktatása bőséges tapasztalati anyagot nyújt máris a csehszlovák megjegyzések megválaszolásához.

Az élénk viták ellenére a zárt ülés — a Vegyesbizottság negyedszázados hagyományainak megfelelően — ezúttal is konstruktív szellemben és barátságos légkörben folyt le, s ugyanez mondható el a másfél napos nyilvános szimpóziumról is, amelynek szintén a Palacky Egyetem Bölcsészettudományi Kara adott helyet. A téma „A 18. század a csehek, szlovákok, magyarok történetében” volt. A tanácskozás, amelynek résztvevőit a kari dékán, Karel Motyka üdvözölte, Tilkovszky Loránt és Vladimír Matula elnökletével — és megnyitó szavaikkal — kezdődött, majd Király Péter és Richard Pražák vették át az elnökséget; a továbbiakban Somlyai Magda és Richard Marsina, őket követően pedig Szakály Ferenc és Elemér Rákó látták el ezt a feladatot.

A referátumok és korreferátumok első csoportja demográfiai és migrációs kérdésekkel, a mezőgazdaság állapotával és a jobbágyviszonyokkal, a népek, nemzetiségek gazdasági és társadalmi helyzetével, illetve az ipari termelés egyes ágazataival foglalkozott. Vörös Károly „Magyarország népei Béli Mátyás műveiben” címmel tartott előadást, Orosz István a 18. századi magyarországi jobbágyviszonyokról; Maria Kohutová a mai Szlovákia 18. századi demográfiai helyzetéről és az ottani jobbágyviszonyokról beszélt, Szabó Ferenc a Felvidékről az Alföldre költöző hivatalkereső szlovák nemesek részvételéről az ottani vármegyék újjászervezésében. Jozef Vozár előadása a bányászat 18. századi fejlődését mutatta be a mai Szlovákia területén, hatásával a gazdaságra és műszaki kultúrára, míg František Špurný a korabeli morvaországi vászontermeléssel foglalkozott. E kérdéskör vitájában a felsorolt referenseken és korreferenseken kívül Pavol Horváth, František Sedláč és Király Péter szólalt még fel. Az eszmecsere során magyar részről vitatták a szlovák előadó által szlovák vonatkozásban sülyyedőnek ábrázolt 18. századi demográfiai trendet, s vitakoztak az urbérrendezés egyértelműen konzervatív reformként való felfogásával is, rámutatva, hogy az urbérés szolgáltatások szabályozása mértékét szabott a korábbi földesúri önkénynek, a rendelet megakadályozta a jobbágyföldek további elvételét, s előírta a megüresedő jobbágytelkek újratelepítését is. Egyetértés mutatkozott viszont abban, hogy az irtványföldek rendkívül alacsony áron lehetséges földesúri megszerzése a szlovák lakta megyék parasztságát különösen sújtotta, s hogy az az átlagosnál súlyosabb adóterheket viselt, a telekviszonyok különbözősége folytán. Béli Mátyás munkásságával kapcsolatban leírásainak egyenetlenségeire hívták fel szlovák részről a figyelmet, aminek oka egyrészt a nemesi igényekhez való alkalmazkodása, másrészt adat-szolgáltatónak nem egyöntetű felfogása lehet.

A szimpózium második témaköre a felvilágosodás volt, amelynek magyarországi történetéről ifj. Barta János, csehországi szerepéről és annak historiográfiai értékeléséről Josef Haubelt tartott előadást, a szlovák társadalomra tett hatásáról pedig Viliam Čičaj beszélt. Ide kapcsolódott Miroslav Pospíchal, illetve Eva Kowalská korreferátuma a felvilágosodás kora kulturális viszonyairól a cseh—morva és szlovák területeken: egyesületekről, társulatokról, iskolai oktatásról. Kiegészítette mindezt Király Péter felszólalása, amely a nemzeti nyelvek oktatását megvalósító Ratio Educationisra, valamint a budai egyetemi nyomdának a nemzetek, nemzetiségek kulturális fejlődése szempontjából nagy jelentőségű kiadványaira utalt.

A harmadik témakör, amellyel a szimpózium foglalkozott, a nemzeti mozgalmak kibontakozása volt. A problematikát Niederhauser Emil referátuma a felvilágosodással összefüggésben, széles kelet-európai át-

tekintéssel vázolta fel. Ezt követően Pavol Horváth tartott előadást a 18. századi Magyarország nemzetiségi összetételéről és a nemzeti, nemzetiségi ideológiák kialakulásáról. Milan Šmerda referátuma a cseh és a magyar nemzeti mozgalom összehasonlításával foglalkozott. Főleg ez utóbbi témához kapcsolódott Richard Pražák felszólalása is. Magyar részről ifj. Barta János, Orosz István, Vörös Károly vett részt a témakör vitájában, amely során a legnagyobb teret annak vizsgálata kapta, hogy a polgári fejlődéssel összefüggő különbözőségekből eredtek-e a magyar és a cseh nemzeti mozgalom ellentétei, vagy inkább az abszolútizmussal szembeni politikai magatartás másságából. A szlovák nemzeti fejlődés akadályozásának kérdésével kapcsolatban pedig felmerült: indokolt-e arról beszélni, hogy a szlovák nemeseket korlátozták volna nemesi jogaik gyakorlásában.

A tagozati társelnökök zárszavaikban pozitívan értékelték a szimpóziumot, amely alkalmat nyújtott a 18. századi cseh, szlovák, magyar történet gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai, ideológiai kérdéseiről kialakult felfogásainak közelebbi kölcsönös megismerésére, konstruktív szellemű baráti megvitatására, s amellet, hogy tartalmilag és szempontokban sok újat adott, további kutatásokra, eszmecserékre ösztönözhet. Bejelentették, hogy a Vegyesbizottság következő, 1989-ben Magyarországon sorra kerülő ülésezése alkalmával rendezendő hasonló szimpózium témája közös megegyezés alapján a városfejlődés vizsgálata lesz cseh, szlovák és magyar vonatkozásban.

A Vegyesbizottság tagjait fogadta Jan Navrátil, a Palacky Egyetem prorektora. A szívélyes beszélgetésen jelen volt Karel Motyka bölcsészkaros dékán és Josef Bartoš, a történelem tanszék vezetője, akik ismertették az egyetem történetét és jelenlegi munkáját, s a történelem tanszék tevékenységét. A magyar delegáció tagjai közt — a debreceni egyetem rektorhelyettese mellett — több egyetemi tanár és docens lévén más magyarországi egyetemekről is, tartalmas eszmecsere alakulhatott ki az együttműködés bővítéséről e vonalon is. A Vegyesbizottság magyar és szlovák tagozatának elnöke köszönetet mondott a Palacky Egyetemnek az ülésszak megrendezéséhez nyújtott segítségéért.

A történelmi emlékekben gazdag város legfontosabb látnivalóinak megtekintésén kívül az ülésszak résztvevői egésznapos kirándulást tettek Kroměřížba, ugyancsak szakavatott vezetéssel.

Az ülésszokról készült jegyzőkönyv aláírását követő búcsúvacsorán a társelnökök részéről elhangzott pohárköszöntők megerősítették, hogy az a nyílt őszinteség, amellyel vitáink folynak, nem gyengíti barátságunkat, hanem kölcsönösen növeli felelősségérzetünket együttműködésünkben.

T.L.

ERDÉLY TÖRTÉNETE

(Beszámoló az MTA Történettudományi Intézetében készült és az Akadémiai Kiadó gondozásában 1986-ban megjelent háromkötetes monográfia debreceni vitájáról)

1987. október 9—10-én a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi- és Klasszika Filológiai Intézete több intézmény támogatásával szakmai vitát szervezett az *Erdély története* c. tudományos szintézisről.

A rendezvény az *Erdélyi tükrök* c. kiállítás megnyitásával kezdődött. *Gomba Szabolcsné*nak, az Egyetemi Könyvtár főigazgatójának köszöntője után *Irinny Károly* megnyitója következett. Beszédében a Duna völgyi népek sürgető feladatának fogalmazódott meg a történelmi múlt önkritikus vizsgálatának igénye. El kell ismernünk — mutatott rá Irinny Károly —, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvény után valóban rés támadt az alkotmányos rendelkezések és a valóság között, de a nemzetiségi jogegyenlőséget biztosító 1918-as gyulafehérvári határozat, illetve a békeszerződéshez csatolt kisebbségvédelmi egyezmény és az 1923-as román alkotmány között még mélyebb a szakadék. Magyarok és románok kölcsönösen okoztak egymásnak szenvedéseket, és ami még szomorúbb: „1945 után sem lett egy kielégítő megoldás forrása”. Magyarországon nem sikerült új, demokratikus nemzeti identitást megteremteni, Romániában — bíztató kezdetek után — kedvezőtlen fordulat következett be a nemzetiségi politikában. A magyar történettudomány — amely pedig 1956 után jelentőset lépett előre — mindezekre nem reagált, talán a nacionalizmus újraéledésétől tartva, közömbös maradt a nemzeti eszme iránt. A kisebbségi magyarság erőszakos asszimilációja azonban a 70-es évektől az etnikai tudat reneszánszához vezetett. A nemzettudat megújulásának igényéből nőtt ki a háromkötetes Erdély monográfia is. Az Erdélyi tükrök c. kiállítás Erdély történetét magyarok, románok és szászok elkülöníthetetlen történeteként illusztrálja, s méltóan reprezentálja, hogy „Erdély múltja szá-

munkra valóban nem két nemzet közé vetett konc, hanem közös világunk része, amit nem egymás ellenében, hanem együtt kellene ápolnunk és szeretnünk — napjainkban éppen a szocialista modernizáció szellemében” — mondotta Irinyi Károly. A kiállítás azt is dokumentálja, hogy az etnikumban, vallásban, kultúrában sokszínű Erdély történetét csak totális-komplex szemlélettel lehet igazán feltárni. A jelenlegi helyzetben „a román és magyar történelem intellektuális és morális értékeit kell segítségül hívunk, azokat, akik az egymásrautaltság felismerését erősítették”. A közvéleménynek is „önszembesítő identitásra van szüksége, mert a nacionalizmus nem vezethet a térség népeinek megbékéléséhez”. „Tudatcsere kellene, [...] (mert) a nyomorék nemzet tudat lefeiggyerez, felelősséget nem érez, áldozatokra nem képes. A naiv nemzetköziség csődöt mondott, internacionalista és nemzeti kötődéseink szinkronitása nélkül mai kibontakozási szándékunk is reménytelen. [...] A nemzetiségi megmaradás igénye az emberiség élethez való jogának szimbóluma, [...] a nemzetiségi — kisebbségi helyzet pedig korunkban az emberiség veszélyeztetettségének a metaforája” — fejezte be nagy tetszéssel fogadott beszédét Irinyi Károly.

A tudományos ülészek bevezetőjében *Rácz István* hangsúlyozta, hogy a háromkötetes Erdély történetének közreadása nemcsak a historiográfia, hanem az egész magyar tudományos élet rangos eseményei közé sorolható. A munka megjelenését kísérő fokozott szakmai és közérdeklődést több szempont is magyarázza. Mindenekelőtt az a tény, hogy a tárgykörben a legutóbbi szintézis csaknem 50 évvel ezelőtti látott napvilágot — szükségessé vált tehát az azóta eltelt időszak és a távolabbi múlt újabb feltárt adatainak korszerű összegzése. Sűrgette a kiadást a magyar kultúra nemzetközi pozíciója is. Nemcsak annak az általános tendenciának az érvényesülése miatt, hogy a kis nemzeteknek önmagukat kell „propagálni”, különben a világ nem vesz tudomást róluk, hanem azért is, mert Erdély története politikai manipulációk eszközüvé válhat.

A magyar történelem szerves részének tekinthető Erdély története a román és a szász történelemnek is elidegeníthetetlen része, ezért a kutatás nem lehet a jelenlegi haza privilégiuma. De nem is mondhatuk le róla, mert „az egészséges önbecsülés mindenkor hozzátartozik a jó nemzeti közérzethez” — mondotta *Rácz István*. A most elkészült Erdély-szintézis jól tükrözi történetírásunk mai színvonalát, eredményeit és hibáit egyaránt. A kötetek szerkesztői és szerzői nem hallgattak el véleménykülönbségeket, álláspontjukat érvekkel igyekeztek megátogatni. *Rácz István* megemlékezett az időközben elhunyt két szerzőről, *Mócsy Andrásról* és *Trócsányi Zsoltról*, valamint az erdélyi magyar történetírókról, akiknek munkássága szintén beleépült a most megjelent monográfiába. Végezetül szólt Debrecen és Erdély hagyományos kapcsolatáról, köszöntötte a konferencia megjelenteket, továbbá mindazokat a személyeket és intézményeket, akik és amelyek anyagi és erkölcsi támogatást nyújtottak a rendezvény lebonyolításához.

A magyar és a román történetészek között folyó Erdély-viták egyik sarkalatos pontja az ún. dákoróman kontinuitás elmélete. Ehhez kapcsolódtak *Balla Lajos* megjegyzései is, aki a *Tóth Endre* által írt fejezet és a historiográfiai előzmények méltatása után megállapította: a daciai személynevek és a feliratok vizsgálata jelentős görög-orientális etnikumról tanúskodik, különösen a III. században, s korántsem csak az arisztokrácia soraiban. Ezzel szemben az óslakosság feliratállításának nincs nyoma. Az orientális elem megnövekedésére utal a két legnagyobb város (*Samizegetusa* és *Apulum*) görög kiténtető jelzője (*metropolis*, ill. *chrysopolis*), valamint a *sztephanéphorosz* tisztség Dacia császárkultuszának élén. Indokolt-e akkor Dacia provinciáról beszélni? Ha a fentieket még kiegészítjük *Eutropius* közlésével, a *Ius Italicum* gyakori adományozásának szokásával és a lakossághiánnyal, a válasz: aligha, sőt nem! Hiszen 271-ben a katonai szempontok mellett ezért került sor Dacia feladására, mert hiányzott a szilárd társadalmi háttér (főleg az arisztokrácia és a civitasok). Mivel a háttérbe szorított, ill. kiirtott benszűllött réteg helyére jött idegen, telepes társadalom hamar feladta pozícióit, nagyon kétséges a tartomány „rómaisága”. Uí. az értékesebb, azaz latinul tudó telepesekeket elvitték, a helybenmaradók — latintudás híján — aligha voltak képesek Dacia romanizálására.

A történetiség elvét érvényesítő, tényekre támaszkodó történetírás szükségességét hangsúlyozta *Fodor István* is, amikor ilyen szempontból sikerült vállalkozásként üdvözölte az Erdély történetét. Véleménye szerint *Vékony Gábor* és *Mócsy András* magas szakmai színvonalon mutatják be Erdély őskorát és a dák királyság korszakát, *Tóth Endre* pedig meggyőzően igazolja, hogy a rómaiak által 106-ban szervezett Dacia provincia lakosságának többsége nem trák—dák eredetű, hanem — idegen volt. A daciai feliratokból ismert kb. 3000 személynévnek csupán 2 %-a trák—dák eredetű, s a biztosan dák személyneveket éppen nem Daciából, hanem a Birodalom más tartományaiából ismerjük. A népvándorlásokkor Erdély történetét összegző *Bóna István* gazdag régészeti anyag alapján vonja le a következőket: a bolgárszláv, bolgártörök, szláv és avar népek által lakott Erdélyt a magyarság nem fokozatosan szállta meg, hanem egyszerre, már a honfoglalás első évében. Életmódjának megfelelően azonban a sík folyóvölgyekben és a dombvidékeken telepedett meg. A temetők és a falutelepülések leletei a 9. század végétől bizonyítják a honfoglaló magyarság különböző társadalmi rétegeinek erdélyi jelenlétét a kontinuos óslakosság mellett, a Magyarországon és Erdélyben feltárt hasonló korú földvárak pedig az egyidejű államszervezést. A honfoglalás menetét illetően *Bónától* eltérő állás-

pontot képvisel Makkai László, aki szerint Erdély első megszállását kivonulás követte, s a gyepűnek tartott területre csak később kezdtek visszatelepíteni a magyarok. Fodor István a régészeti emlékek és a logika alapján (miért hagyták volna a honfoglalók bolgár kézen az erdélyi só- és aranyleőhelyeket?) Bóna véleményét osztja. Makkai többi megállapításával azonban — az egyes etnikumok viszonyait, a székelyek eredetét, a román bevándorlás datálását illetően — egyetért. Összességében elismerve az első kötet szerzőinek teljesítményét, Fodor István néhány kritikái észrevételnek is hangot adott. Leginkább egy földrajzi bevezetőt hiányolt, hiszen az Erdélyben és a Partiumban megtelepedett népek települési, végső soron etnikai viszonyai nagy mértékben függtek a földrajzi tényezőktől.

Az Erdély monográfiát páratlan tudományos teljesítménynek minősítő *Kristó Gyula* mindenekelőtt sajnálkozását fogalmazta meg: kár, hogy a magyar Erdély története mintegy negyedszázados késéssel követte „a románul és magyarul kiadott, román szemlélet szerint megírt romániai Erdély történetét, s hogy a mi mostani Erdély története című munkánk egyelőre csak magyar nyelven látott napvilágot”. A továbbiakban Kristó néhány megjegyzést fűzött a Bóna István és Makkai László által írt fejezetekhez. Kifogásolta, hogy a címben jelzett elhatárolás ellenére a szóban forgó fejezetek kronológiailag nem követik egymást, hanem átnyúlnak egymásba, s ezzel a komplex történetírás csorbat szenvedett. Ám ennél is súlyosabb probléma — mondotta Kristó Gyula —, hogy a vajdaság elnevezéséről, genezisééről és működéséről írtak még jelenlegi ismereteinkhez képest is hiányosak. Pedig ennek tisztázása nélkül aligha adható válasz Erdély különállására. A kérdéskör lehetőség szerinti kifejtése annál inkább indokolt lett volna, mert a kortárs román történetírás képviselője — főleg politikai indítekből — a vajdaságnak mint politikai-közigazgatási intézménynek a románoktól való átvétele mellett foglalt állást. Márpedig majdnem biztos, hogy a magyar vajda, ill. a román voivoda (voda) szó egyaránt az óslávából származik, és egymástól függetlenül fejlődött. Kevésbé biztosat mondhatunk a vajdaság elnevezésű erdélyi politikai alakulatról, amelyet magyar részről hol a földrajzi helyzettel, hol a 10. századi belső erdélyi viszonyokkal, hol Erdély kései, 11. századi megszállásával, hol sajátos katonai szervezetével magyaráznak. De sokszor szóba jön az etnikai szempont is. Ez utóbbi a román történetírásban is felbukkan, amely természetesen a románokat tekinti az erdélyi vajdaság meghatározó etnikai elemének, s egyben a különállás alapvető tényezőjének. Maga Kristó egy délerdélyi bolgár államszervezet 10. századi meglétével hozza kapcsolatba mind a vajdai cím kialakulását, mind Erdély különállását. Erdély magyar és latin neve, illetve ezeknek románban átkerült alakjai is mutatják, hogy az elnevezések csak magyar oldalról származhattak.

Ugyancsak a Makkai László által írt fejezetet bírálta *Kubinyi András* is. Véleménye szerint a szerző aránytalanul keveset foglalkozott a Mohács előtti évszázad történetével, holott a fejedelmi hatalom kialakulásának gyökerei a 15. századba nyúlnak vissza. Ebből a szempontból az 1467-es felkelés, ill. leverése — a következmények miatt — jóval nagyobb történeti jelentőséggel bír, mint ahogyan ez a Makkai feldolgozása alapján sejthető. Erdély és a magyar királyság viszonyának megértése szempontjából valóban fontosak az 1467-es felkelés forrásai, de ezek — mutatott rá Kubinyi — helyenként ellentmondanak egymásnak. (Az ellentmondás végső soron az erdélyi szeparatista törekvések meglétére utal.) Ezért a 15. század végi Erdély helyzete jobban megismerhető a Szlavóniával való összevetés alapján. Szlavónia ország, Erdély Magyarország része — a közjogi különbség ellenére Erdély Magyarországhoz való viszonya alig tért el Szlavónia és Magyarország viszonyától. Ezzel szemben a familiaritás Erdélyben jóval erősebb volt, azaz a vajda hatalma volt nagyobb, mint a báné. A király maga is igyekezett erősíteni a vajdát, mint az uralkodó erdélyi képviselőjét, s azért is, mert ez a török veszély miatt szintén kívánatos volt. Az 1467-es felkeléssel való véres leszámolás tehát a vajdai quasi királyi hatalmat veszélyeztetett nagybirtokot, a három nemzet vezetőrétegét volt hivatva meggyengíteni és megfélemlíteni. Az akció sikerrel járt: a vajdaság, mint intézmény gátolta az erdélyi rendi fejlődést, amely a magyarországi nemességtől sem kapott komoly támogatást. Referátuma további részében Kubinyi András az általa ismert források alapján vitatta Makkai azon megállapítását, hogy Erdélyben nem alakultak ki olyan exportképes mezőgazdasági monokultúrák, mint Magyarországon. Érdemes lett volna alaposabban megvizsgálni a városfejlődés kérdéseit is — mondotta Kubinyi —, hiszen az Albert Berger-féle összefárból fejlett városiasodottságra lehet következtetni. Hiányos a kolostor- és ispóthálózat ismertetése, nem kellően tisztáztak az egyetemre járás feltételei és körülményei sem.

Az ókori és középkori Erdély történetével kapcsolatban elhangzottakat összegezve az elnöklő *Orosz István* rámutatott arra, hogy a magyar történettudomány halaszthatatlan feladata volt Erdély történetének megírása. Nemcsak az új- és legújabb kor, hanem az ó- és középkor történetét bemutató fejezetek is azt bizonyítják, hogy nincsenek véglegesen lezárható történeti kérdések, az új források az eddigi ismeretek újragondolására késztetnek. A magyar történetírás véleményének megfogalmazását az a különbség is szükségessé tette, amely Erdély történetének megírásában a magyar és a nem-magyar feldolgozások között az utóbbi évtizedekben kialakult. Az Erdély monográfia ékes bizonyítéka a kutatás szabadságának, a szerkesztés nem iktatta ki

a szerzők közötti véleménykülönbségeket. Orosz István kiemelte, hogy a munka tárgya voltaképpen nincs pontosan körülhatárolva. Ez azzal magyarázható, hogy bár az erdélyi fejedelemség később kiegészült Partiummal együtt sem az a terület, amely a trianoni békével átkerült Romániához, a román történetírás a múltba visszavetítve is ennek a területnek a történetét érti Erdély történetén. Ebből adódóan a magyar szerkesztő- és szerzőgárda is a terület múltját vizsgálta, és fel se vetette a magyar és a román etnogenezis kérdését. Ami a magyar népvándorlást illeti, az nem is probléma, mivel arra már a Kárpát-medencén kívül, a honfoglalás előtt sor került. A román etnogenezis megkerülése viszont nem volt szerencsés, mert annak Európa, a román historiográfia szerint éppen az ókori Dacia volt a színtere. Mócsy András, Tóth Endre, Bóna István és Makkai László meggyőzően bizonyítják, hogy a románok néppé fejlődése nem mehetett végbe Dacia területén, de hogy erre hol került sor? — arról nem esik szó. Márpedig annak a területnek a megtalálása, amelyhez a román etnogenezis köthető, lenne a pozitív ellenpélda, amely véglegesen igazolná mindazokat a negatívumokat, amelyekre az említett szerzők jutottak az ún. dáko—román kontinuitás kérdésében. Végezetül Orosz István arra hívta fel a figyelmet, hogy amennyire nem tekinthető a honfoglaló magyarság „nomád hordaként”, úgy nem lehet az Erdélyben megjelenő románokat sem egyszerűen vándor-pásztoroknak tekintetni. A transzhumáció ui. a téli- és nyári legelők tudatos és módszeres váltogatása, a migrációra, azaz Erdély román benépesítésére aligha ad magyarázatot.

Erdély 16—17. századi történetének vitája *Pach Zsigmond Pál* elnöki megnyitójával kezdődött. A beszédben hangsúlyosan fogalmazódott meg, hogy „számunkra [...] nem jögalap vagy jogforrás a történelem és a történetírás, hanem hagyomány és tapasztalat”. Olyan tapasztalat, amely megérteti jelen viszonyainkat, azok előzményeit és segít a továbblépésben. Egyben olyan hagyomány, amely alakította és alakítja nemzet tudatunkat is. Múltunk kutatása nem határrevíziós szándékból fakad, de azt sem engedhetjük meg, hogy mások megváltoztassák történelmünket. „Következésképpen — mondotta Pach Zsigmond Pál — a történelmileg kialakult magyar nemzet fogalmát a határainkon kívül szakadt, de nyelvben, kultúrában szervesen hozzánk kapcsolt milliókra is kiterjedőnek értelmezzük.” A mai marxista történetírás elutasítja a történelmi jogra hivatkozó magyar nacionalista-revizionista historiográfiát, de éppúgy elutasít mindenfajta nacionalizmust, „bárhonnan, bármilyen felől, bármilyen irányból jön is”. Ezen az alapon „oktalannak és tudománytalannak” tartjuk a román nacionalista történetírást „három román országot”- tézisért, amely végső soron azt igyekszik sugallni, hogy Erdély sohasem tartozott Magyarországhoz. Szerencsére az Erdély-monográfia szerzőit nem az antitézis megírásának szándéka vezette, hanem a történelmi valóság feltárásának igénye. Az a tudat, hogy Erdély a Duna völgyi gazdasági-társadalmi fejlődés sajátos és sokszínű területe, amelynek története mind a magyar, mind a román, mind a szász történelemnek szerves része. Végezetül Pach Zsigmond Pál felhívta a figyelmet arra, hogy a határainkon túl megfogalmazott politikai vádaskodásokról a konferencia ne vegyen tudomást. A szakmai vitát azonban vállalni kell, hiszen vannak át- vagy továbbgondolást érdemlő kérdések! (a vajdaság intézménye, az unión belüli önkormányzati status különbözőek változatai stb.), amelyek megválaszolására „a majdani progresszív kibontakozás esélyével kecsegtethetnek”.

Az előki bevezető elhangzása után *Benda Kálmán* emelkedett szólásra. Az erdélyi fejedelemségről írt fejezeteket értékelve megállapította, hogy a fejedelemség kora Erdély történetének csúcspontja, olyan időszak, amikor ez a terület az európai politikában is szerepet játszott. A referens különösen sikerültnek minősítette a nemzetközi politikai háttérrel, a török jelenlétrel, ill. a felszabadító háborúról írt részeket. Elismeréssel szólt a politikai portrékról, külön kiemelte Apafi újszerű ábrázolását. Báthori István, még inkább Bocskai István azonban megítélése szerint nem kapott méltó értékelést. Hiányérzetét fogalmazta meg Benda Kálmán az intézmények történetéről, a jogi fejlődésről, a három nemzet együttműködéséről, a művelődésről szóló fejezetekkel kapcsolatban. Elnagyoltnak ítélte a jezsuiták szerepét és a 16. század utolsó évtizedeinek politikai harcainak tárgyaló részt. Véleménye szerint egyértelműen meg kellett volna fogalmazni, hogy — Székfűvel ellentétben — Erdély nem epizód volt a magyar történelemben, hanem olyan jelentős tényező, amelynek figyelembevétele nélkül Magyarország története nem írható meg! Végezetül Benda Kálmán felhívta a figyelmet arra, hogy a kötetnek nem egységes a terminológiája (Istanbul-Konstantinápoly stb.) és a jegyzetapparátusa. Ezeket a következtetlenségeket az újabb kiadásnak feltétlenül ki kell küszöbölnie.

Az erdélyi fejedelemség mindenkori helyzete, eredményei és kudarcai nagymértékben függtek a török Porta politikájától. A 16—17. századi Erdély történetéhez ebből az aspektusból főzött megjegyzéseket *Perjés Géza*, aki mindenekelőtt arra emlékeztetett, hogy a török politika megítélésében — nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történetírásban is — két felfogás áll szemben egymással. Ő maga azok pártján áll — mondotta —, akik szerint a török birodalom nem akarta Magyarországot meghódítani, csak ütközőállamként kívánta felhasználni a Habsburgokkal szemben. Buda és az ország középső részének elfoglalása is azért vált szükségessé, mert Szapolyai halála után a magyar uralkodó osztály többsége Ferdinánd mellé állt. Ez a hódítás azonban nem változtatta meg az Erdéllyel kapcsolatos koncepciót: szabad kezet adott a belpolitikában. A for-

rások és az események azt mutatják, hogy a szulejmáni koncepciót a későbbi szultánok és főemberek is vezérelvülknek tekintették. Ezt vallják lényegében a kötet szerzői is. Szulejmán Erdélyre vonatkozó koncepciójából nőtt ki a tizenöt éves háború idején a fejedelemség és a királyi Magyarország egyesítésének a terve — török irányítás alatt. Erről bizonyos magyar politikai tényezőknek is kellett tudniuk, különben — hangsúlyozta Perjés — a magyar politikában jelentkező „török orientációt mindenestől hibás, irreális politikának kellene tekintenünk”. A török politika racionalitását leginkább Várkonyi Ágnes hangoztatja, kimondatlanul Péter Katalin is így minősíti, Barta Gábor azonban ellentmondásosan foglal állást. Perjés szerint „az ázsiai termelőmódtól ösztönzött hódítás egyáltalán nem zárja ki a racionalitást”. Ismerve, milyen költségvetési terheket jelentettek a Porta számára a magyarországi foglalások, a hódítások biztonsági okokkal magyarázhatók. Ennek alapján Perjés Géza nem ért egyet Barta Gáborral, aki a török hódításvágyat helyenként irracionálisnak minősíti. Jelentős kutatási eredményként üdvözlí azonban Barta azon „felfedezését”, hogy a Szapolyaiaknak adott hitlevél és Báthori István athnaméja tartalmilag azonosak. Csak hogy míg Barta ebből arra következtet, hogy a török hódítást Magyarországra, Perjés számára ez a tény az Erdélyvel kapcsolatos szulejmáni koncepció állandóságát bizonyítja. A továbbiakban — főleg Péter Katalinnal vitázva — Perjés Géza kifejtette, hogy véleménye szerint a mai és a régebbi korok racionalitása között nincs nagy különbség.

A török fennhatóság árnyékában viszonylagos önállósággal rendelkező Erdély kulturális téren is sokat fejlődött. Hogy ez a fejlődés mutat-e párhuzamot a magyarországi, vagy önálló erdélyi reneszánszról és barokkról kell-e beszélni? — *Bitskey István* szerint a 16—17. századi erdélyi művelődés vizsgálatának alapkérdése. Csak sajnálhatjuk — mondta a referens —, hogy az 1526 előtti reneszánszról alig esik szó a monográfiában. Lehet, hogy ez azzal a felfogással magyarázható, hogy a szerzők a Partiumot a fejedelemség megalakulása előtt nem tekintik Erdélyhez tartozónak, így azonban a latin humanista költészet, Vitéz János könyvtáralapítása, ill. a püspökökötök könyvtárfejlesztése stb. elsikkadt a műben. Igaz, a reformáció Erdélyben is szemben állt a reneszánszsal, a reneszánsz művelődés mégis szélesebb körű volt, mint ahogyan azt a vonatkozó fejezet bemutatja. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a 16. század végére a reneszánsznak „egy sajátos, a reformáció által módosított változata alakult ki, amely persze különbözik az itáliai prototípustól, a »Hochrenaissance«-tól, nem oly mély gyökerű, egyes vonatkozásokban periférikusabb, »kelet-európaiasabb« annál, de mégiscsak ennek egy oldalhajlása, elágazása, variánsa.” Az erdélyi művelődés fejlődése több ponton is párhuzamot mutat a magyarországiával: a 17. század első felében mindkét területen moralizáló, a neosztoicizmus jegyében fogant művek látnak napvilágot, újra előtérbe kerülnek a vallásos témájú könyvek, megerősödik az ortodoxia stb. A két országrész magyar nyelvű művelődése szerves egységet alkot, a különbség erősebb az erdélyi magyar és román, ill. szász kultúra között. Az 1658-as török támadás derékba törte Erdély társadalmi-politikai fejlődését, a kultúra azonban tovább virágzott. Eldöntendő kérdés, hogy az új teljesítmények a megelőző fejlődéstől vagy a kényszerhelyzetből, netán a kettő együtthatásából nőttek-e ki, de tény, hogy a 17. század végi erdélyi szellemi élet hanyatlásáról nem beszélhetünk. Sőt most formálódnak évszázados érvényességűvé az erdélyi kultúra egyéni vonásai.

Jól illeszkedett Bitskey István referátumához *Barcza József* hozzászólása, aki a peregrináció és a vallási türelem témakörével kapcsolatban fogalmazta meg észrevételeit. A peregrinációkutatás már a múlt század közepe óta intenzívebb Erdélyben, mint Magyarországon. Az Erdély történetében Makkai László és Péter Katalin foglalkozott a problémával, de az egyes korszakok peregrinációjáról a monográfia nem ad képet. A peregrinusok származásának, a társadalomban elfoglalt helyüknek, az őket támogató mecénásoknak stb. a felderítése a jövő feladatai közé tartozik. De az biztos, hogy az erdélyi és a magyarországi peregrináció problémáját célszerű együtt vizsgálni. Eddigi ismereteink alapján megállapítható, hogy az erdélyi és a magyarországi peregrinusok létszámának aránya, útjainak iránya nem mindig azonos. A legtöbb erdélyi diák 1651 és 1660 között tanult külföldön, a három tudományos fokozat valamelyikét pedig 521 ifjú nyerte el a középkorban. A vallási türelemmel kapcsolatban Barcza József megállapította, hogy az nem kapott kellő teret a szintézisben. Határozottabban kellett volna megfogalmazni, hogy Erdélyben országgyűlési határozatok is születtek az erőszakos térítésekkel, templomfoglalásokkal szemben, hogy a 18. századi Magyarországról ismert apostasia-perek az erdélyi fejedelemség területén nem fordulhattak elő, „hiszen bárkinek törvényadta jogában állott a vallásváltoztatás lehetősége”. A tolerancia a politikai unió érdekeit szolgálta, elvi alapvetésének szerves részét képezte. Abból a felfogásból következett, hogy az egyházi, ideológiai, etnikai stb. szempontból heterogén tényezők együttműködése több haszonnal jár, mint az uniformizmus erőltetése.

Bár a fejedelemség korához képest Erdély sokat veszített jelentőségéből a 18. században, bizonyos mértékű fejlődés mégsem vitatható. *Wellmann Imre* a 18. századi mezőgazdaságról írt fejezet értékelését a nemrég elhalálozott Trócsányi Zsolt munkásságának méltatásával kezdte. Az elhunyt emléke előtt nemcsak elismerő szavakkal tisztelt, hanem néhány kritikai észrevétellel is. Mindenekelőtt azon véleményének adott hangot, hogy a mezőgazdasági termelés szempontjából is fontos népességszámot Trócsányi Zsolt alá-

becsülte, nem hasznosította az Acsády Ignác- és a Kőszegi Sándor-féle összeírásokat, amelyek alapján kb. 900. 000 fővel kell számolnunk Erdélyben a 18. század második évtizedében. A század végére a demográfiai viszonyok jelentősen megváltoztak, de ezt a II. József-féle népszámlálás nem tükrözi megbízhatóan. Ezért az összeírás adatait célszerű kiegészíteni a lakosság vallási összetételének vizsgálatával, s ezek alapján legkevesebb 2,2 millió főre becsülhető az erdélyi populáció. A paraszti társadalom leírása — mondotta Wellmann Imre — kissé tördelt, jobban kellett volna koncentrálni a fő trendekre. A szerzők közötti gondosabb együttműködéssel el lehetett volna kerülni néhány ellentmondást — pl. a majorsági gazdálkodás megítélésében. Nem kellett kidolgozott az erdélyi úrbérrendezés problémája, hiányzik a közigazgatást ábrázoló térkép. Végezetül Wellmann Imre felhívta a figyelmet azokra a forrásokra és szakmunkákra (Corpus Statutorum, az 1750. ill. 1772. évi összeírások, Imreh István művei stb.), amelyeket megítélése szerint a szerzőknek nagyobb haszonnal kellett volna forgatni.

A Trócsányi Zsoltra való emlékezőssel kezdte referátumát Barta János is. Az elhunyt szerző egész életét Erdély kutatásának szentelte, az általa megírt korszaknak kitűnő ismerője volt. Barta ezért nem is kívánt polemizálni, inkább olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyek „nyilván terjedelmi okokból” csak szűkszavúan vagy egyáltalán nem fogalmazódtak meg a kötetben. Mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a török felszabadító háború után mintegy fél évszázadon át Erdélynek a Habsburg-monarchiával való kapcsolata lényegesen jobb volt, mint Magyarországnak. Bécs megkülönböztetett módon kormányozta Erdélyt: a terület 1711 után is megőrizte viszonylagos önállóságát, gyakorlatilag érintetlenül maradtak az államigazgatás korábbi szervei, relatív vallásszabadság érvényesült stb. A század közepén azonban az erdélyi rendiség számára kedvezőtlen fordulat következett: az udvarhúzi arisztokrácia mögött a tekintélyt veszített nemesség kiszorult a katonai és a jelentősebb hivatali állásokból. Az 1750-es években a megye választási joga jelölési jogra korlátozódott, az adószedés a vármegyei tisztviselőktől átkerült a királyi adóátalakok kezébe. Megszűnt a megye házipénztára, önálló költségvetése. A racionális bécsi gazdaságpolitika Erdélyt hátrányosan érintette, a nyelvrendelet a szászokat juttatta előnyhöz. II. József uralkodása alatt az elégedetlenség tovább nőtt, de ez nem akadályozta meg az udvar politikájának érvényesülését, sőt az erdélyiek részéről az elszakadás gondolata se vetődött fel. Ez azzal magyarázható, hogy Erdélyben az ellenzék súlya, jelentősége elmaradt a magyarországihoz képest, a három nemzet nem működött együtt hatékonyan. A helyzet ismeretében szinte érthetelen: miért vonta akkor vissza József Erdélyben is a rendeleteit? Abból a megfontolásból — érvelt Barta János —, hogy elejét vegye egy esetleges uniós tervnek Erdély és Magyarország között. Ez az óvatosság azonban csak az országgyűléseken is megfogalmazódott magyar egyesítési törekvések miatt indokolt, mert az erdélyi rendek nem álltak egyértelműen és egységesen az unió pártján. A három nemzet — sokszor egymással is meghasonlítottan — érdekei veszélyeztetésétől, kiváltságainak megnyirbálásától tartott. Privilegizált helyzetének megőrzésére koncentrálna nem mérte fel, hogy az 1760 táján már 60 %-ot kitevő románység politikai követeléseinek visszatartása Erdély jövőjét illetően súlyos következményeket von maga után.

Több referenshez hasonlóan Szabad György is a vállalkozás elismerésével kezdte hozzászólását, és mérföldkőnek minősítette az Erdély történetét a tudományos kiadványok sorában. A monográfiában 1848 előtt az uniós terveket a reformisták, az autonómiára irányuló törekvéseket a konzervatívok képviselik. Ám a vonatkozó fejezet az egyik irányzat előzményeiről sem tájékoztat kellőképpen, a reformizmusnak, a tradicionálisizmusnak, a nemesi államjogi szemléletnek, etnikai közösségtudatnak, hatalompolitikai tényezőknak stb. hangsúlyosabban kellett volna megfogalmazódnia. A konzervatívok — jóllehet más indíttatásból voltak unióellenesek — álláspontjukkal a Habsburgok pozícióját erősítették, akik azért ragaszkodtak Erdély különállásához, hogy könnyebben kézben tarthassák Magyarországot. Körültekintőbben kellett volna kezelni az unió és az autonómia problémakörét a szabadságharc után is. Hiszen az unió kérdésében ekkor sem volt teljes egyetértés, még ha az autonómiát követelő hangok háttérbe is szorultak. A Klapka — Cuza-féle megegyezésben és a Dunai Szövetség tervében például — mutatott rá Szabad György — egyaránt benne van, hogy Erdély széles körű autonómiát élvezzen, de Magyarország és Erdély között csak perszonáunió legyen. Kossuth véleménye szerint ui. amíg Magyarország osztrák fennhatóság alá tartozik, Erdély viszonylagos különállásának megőrzése kívánatos. Mindezek jól bizonyítják — hangsúlyozta Szabad György —, hogy az autonómiát pártolóok nem feltétlenül konzervatívok és az unió és az autonómia nem semmisítik meg egymást szükségképpen. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az unió és az unifikáció között lényeges különbség van!

A 19. századi erdélyi társadalomról szóló fejezetekkel kapcsolatban Takács Péter megállapította, hogy a bibliográfia igen hiányos, sőt a századfordulótól kezdve — tükrözve az Erdély iránti érdeklődés elhalását — teljesen hiányzik. Bár Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán alapvetően jól, helyenként dicséretesen oldották meg feladatukat, érzékletesen mutatták be a rendi korszak sajátosságait, az olvasónak némelykor hiányérzete támad. Vonatkozik ez például az intézmények és az ideológia fejlődéséről írtakra, de nincs kellően kibontva Erdélynek a román vajdaságokhoz, a Magyar Királysághoz, az Orosz Birodalomhoz stb. fűződő kap-

csolata sem. Mindezeknek és a földrajzi környezet társadalmi következményeinek a feldolgozása is alapkövetelmény. Helytörténeti monográfiák sorára van még szükség a településszerkezet megnyugtató tisztázásához is, s a társadalmi mobilitás megismerése szempontjából fontos a munkakalkuláció kérdéskörének megválaszolása. Amennyire jó a rendi tagozódás bemutatása, annyira hiányos a polgári társadalom leírása. Anakronisztikus, hogy a cigányság helyzete részletesebben megírt, mint a polgárságé. Nincs szó a kötetben például a polgári művelődés térhódításáról, csak keveset tudhatunk meg az értelmiségről, a papok, pópák, jegyzők stb. életmódjáról — mondotta Takács Péter.

1918—19 mind Magyarország, mind Erdély történetében fontos időszak volt. Az erről szóló fejezetet Fehér András értékelte. Megítélése szerint a szerző széles körű forrásanyagra támaszkodva, a belső és külső tényezőket és lehetőségeket számbavéve, realisan, elfogultságtól mentesen összegezte Erdély 1918—19-es történetét. Ami a Károlyi-kormányzat Erdéllyel kapcsolatos politikáját illeti, Fehér András szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet arra, hogy Károlyi valójában nem hitt az integráspolitikai sikerében, vagy ahogy a szerző fogalmazta: a „demokratikus integritás” megvalósításában, mégis programon tartotta azt a pacifizmussal együtt. Más azonban nem tehetett — mutatott rá a referens —, mert erre a rendszer megszilárdítása, a demokratizálás és a nyugati világ támogatásának elnyerése érdekében egyaránt szükség volt. A területi integritás programjának lehetetlenné válása után ugyanezen szempontból törekedett a kormányzat legalább a „gazdasági egység” megőrzésére. Ez a politika azonban a heroikus erőfeszítések ellenére is kudarcra volt ítélve, mert túl későn jött s hiányoztak a feltételei. Károlyi és kormánya ezért nem hibáztatható, a történeti köztudatban méltó helyre kell állítani őket.

A Magyarország és Erdély között sajátos kapcsolattartási lehetőséget jelentő szabadkőművességről beszélt L. Nagy Zsuzsa, s bár témáját marginális problémának minősítette, referátuma egyértelműen bizonyította, hogy a páholyélet vizsgálata igen tanulságos Románia nemzeti politikájának értékelése szempontjából is. 1918 után mindenütt megjelent a páholyélet, Magyarországon azonban — az ellenforradalmi rendszer tiltó intézkedései következtében — nem. Erdélyben sem volt jobb a helyzet, mert a román nagypáholy az itteni páholyokban is a román nyelvet akarta bevezetni. A terv heves ellenállásba ütközött, mert nemcsak a nemzeti egység önrendelkezési jogát, hanem a páholy alapelveit is megsértette. A tiltakozás azonban jó ideig nem járt eredménnyel. Nem változtatott a helyzeten a „Vészkiáltás Erdély szívéből” c. memorandum és a külföldi nagymesterek diplomatikus közbenjárása sem. Végül 1934-ben az egységes román nagypáholy létrejöttének évében, Nagyban új magyar páholy alakulhatott. Ám hamarosan kirobbant a II. világháború, s a joggal németellenesnek tartott páholyéletet ismét tiltani és üldözni kezdték. Ezekben az esztendőben 14 páholyt zártak be, az 1942-ben rendezett monstre per pedig súlyos csapást mért a szabadkőművességre. Ily módon a páholyok a román érdekszférába átkerült Erdélyben nem válhattak a polgári progresszió színtereivé.

A tudományetikai szempontok érvényesítésének fontosságára figyelmeztetett Korom Mihály, aki a második bécsi döntés és a fegyverszünet közötti korszakra vonatkozó hozzászólásában a mai román történetírás néhány problémáját is érintette. Véleménye szerint a kortárs román historiográfia álláspontja — hogy ti. semmilyen szempontból nem volt indokolt a trianoni béke revíziója — elfogadhatatlan. A trianoni határ ui. se az etnikai szempontoknak — amelyek figyelembevételét minden nagyhatalom indokoltnak tartotta —, se a népek önrendelkezési joga elvének nem felelt meg. Erdélyben az impériumváltozás hatására kedvezőtlenül alakult a magyarok és németek aránya (300 000 magyar menekült el) a románok javára. Trianon revíziója ennek ellenére is indokolt volt, de amikor erre alkalom nyílt, sajnálatos módon nem sikerült megoldást találni. Teleki követelésekkel lépett fel, s a román javaslat is elfogadhatatlan volt. Románia a hozzácsatolt és vitatott terület 12 %-át akarta visszaszerezni, a nemzeti egység kérdését pedig a lakosság kitelepítésével szándékozta megoldani. A döntőbizottság összehívását egyik fél se kérte, de annak határozatát mindkét ország előre elfogadta. A megosztott Erdélyben, a magyar fennhatóság alá került északi és a román befolyási övezetbe maradt déli részen egyaránt erős nemzeti egységellenes politika érvényesült. Dél-Erdély félmillió magyar lakosságából 150 000 ember menekült el az Antonescu-korszakban.

A közvélemény előtt eddig ismeretlen adatok alapján a Sebestyén-misszióról és Petru Grozának a magyar—román határ kérdésében képviselt álláspontjáról tartott előadást Fülöp Mihály. Rámutatott arra, hogy a Groza-kormány hatalomrajutásakor elvileg még a Szovjetunió sem ellenzte a magyar—román határ kölcsönös érdekekre figyelő rendezését, a többi nagyhatalom pedig kifejezetten a kialakultnál és a jelenleg is érvényesnél méltányosabb határt javasolt. Anglia egyértelműen megfogalmazta, hogy Erdély hovatartozása nem lehet csak háborús erőfeszítések (amelyekre Románia hivatkozott) függvénye, figyelembe kell venni az igazságosság szempontjait is. Lényegében az USA is egyetértett ezzel az érveléssel, s a Magyarországgal szemben elfogultsággal aligha vádolható Franciaország is bizonyos területvisszacsatolást és lakosságcsere javaslatát. A szovjet vezetés, főleg Molotov azonban módosította álláspontját, Észak-Erdély megtartásának

feltételül demokratikus rendszer megteremtését kérte Romániától. Ezzel megerősítette Groza pozícióját, aki nagyon taktikusan azzal érvelt, hogy a magyar—román barátság megvalósulása esetén nincs értelme a határrevízióknak. Az 1946. április 10-én lezajlott londoni külügyminiszterhelyettesi értekezleten Anglia és Amerika lényegében elfogadta a szovjet álláspontot, s erről Moszkva azonnal tájékoztatta Romániát, Magyarországot azonban nem. A Sebestyén-misszió (1946. április 27.) tehát eleve kudarcra volt ítélve, hiszen Groza annak tudatában tárgyalta — bár úgy tett, mintha erről nem tudna —, hogy mindhárom nagyhatalom biztosította támogatásáról.

A referátumok elhangzása után szabad vita következett. Elsőként *Gunda Béla* emelkedett szólásra, aki saját kutatási eredményei alapján felhívta a figyelmet az erdélyi román népi művelődés kettősségére. A néprajzi leletek azt bizonyítják, hogy az északi román kultúra keleti-szláv, a déli pedig balkáni jellegű. A román-ság tehát részben Bukovinából, részben a Balkánról vándorolt Erdélybe. Az ún. dáko—román kontinuitásnak ezzel szemben semmilyen etnográfiai bizonyítéka sincs. *Raffay Ernő*, az „Erdély 1918—1919” c. sikerkönyv szerzője felszólalásában először *Pach Zsigmond Pál* beszédére utalt, aki a nacionalista történetírásról szólva felelőtlennek és károsnak minősítette a könyvről megjelent dicsérő ismertetést. Mindezzel kapcsolatban *Raffay* csak annyit jegyzett meg, hogy nem kíván reagálni *Pach Zsigmond Pál* véleményére. A *Szász Zoltán* és a *Köpeczi Béla* által írt fejezetekhez azonban két rövid megjegyzést fűzött. Megítélése szerint *Szász* — egyébként kitűnő munkájában — nem szentelt kellő figyelmet a román irredata mozgalmaknak, *Köpeczi Béla* fejezetét pedig — az örömdetesen megindult információáramlást kihasználva — célszerű lenne kibővíteni.

A monográfia értékeinek elismerése mellett több hozzászóló is hangot adott hiányérzetének. *Kádár Zoltán* a művelődés és felsőoktatás történetével. *Tóttóssy Istvánné* az 1918—1968 között magyar tannyelvű oktatási hálózat problémáinak kapcsolatban érezte a kíváncsnál szükségesnek a szintézis vonatkozó fejezeit. *Pályi Dénes* az önkritikus, nemzeti értékeinket is felmutató történetírás szükségességét hangsúlyozta. Csak így őrizhető meg a múltunk és jelenünk iránt fogékony fiatalok érdeklődése, s ettől remélhető az ifjúság rendkívül tájékozatlan és közbűnségi többségének aktivizálása és megnyerése. *Gebei Sándor* arra hívta fel a figyelmet, hogy a Lengyelország elnevezés a 16—17. században helytelen, mert ebben az időszakban a Rzecpospolita (Nemesi Köztársaság) elnevezés használatos. A monográfiában jobban hangsúlyozni kellett volna, hogy Erdély Moldával, Havasalfölddel és a Habsburg-birodalommal szembeni önállósága annak köszönhető, hogy a térségben „negatív érdekegység” létezett, Bécs és a Porta viszont kölcsönösen a status quo fenntartására törekedtek.

A kétnapos konferencián megfogalmazott észrevételekre a szerkesztők és a szerzők közül *Makkai László*, *Barta Gábor*, *R. Várkonyi Ágnes*, *Szász Zoltán* és *Köpeczi Béla* reflektált. Valamennyien hasznosnak és gondolatgazdagnak ítélték a rendezvényt, amely hozzájárult bizonyos kérdések tisztázásához, más problémák felvetésével pedig további kutató munkára ösztönöz. A szerzők (szerkesztők) a bírálatokat többnyire akceptálták, de néhány, főleg koncepcionális kérdésben az álláspontok (pl. *Barta Gábor* és *Perjes Géza*, ill. *Barta* és *Benda Kálmán* felfogása) nem közeledtek egymáshoz. Az azonban egyértelműen megfogalmazódott, hogy szükség van a román etnogenezis és a kontinuitás, a vajdaság és a birtokviszonyok, a transzilvánizmus és az unió, a mikrorégiók és általában az 1918 utáni korszak problémakörének további vizsgálatára.

A nagy érdeklődéssel kísért tudományos tanácskozás *Köpeczi Béla* zárszavával ért véget. A fő-szerkesztő rámutatott arra, hogy a szerzőgárda olyan terület történetének a szintetizálására vállalkozott, amely különböző államalakulatokhoz tartozott az elmúlt századokban, s amely éppen ezért „nemcsak történelmi, hanem politikai viták tárgya volt és az ma is”. A szerzők igyekeztek objektíven — ahol lehetett — forrásokra támaszkodva, a különböző etnikumok historiográfiájának szempontjait figyelembe véve és összehasonlítva megfogalmazni véleményüket. Erdély történetét a három etnikum történeteként kísérelték bemutatni, beleágyazva azt az általánosan érvényesülő gazdasági-társadalmi fejlődés tendenciáiba. A kutatók Erdélyt nem izoláltak, hanem kapcsolatrendszerében vizsgálták, történetét a régió történetében próbálták elhelyezni. Ezzel jobban ki lehetett emelni azokat a jelenségeket, amelyek erdélyi sajátosságoknak tekinthetők. A munkamódszert illetően *Köpeczi Béla* külön hangsúlyozta, hogy az alkotógárda tudatosan törekedett a nacionalista történetírás hagyományaival való szakításra, s csak a szakmai polémia vállalkozott — ott, ahol ez feltétlenül szükséges volt. Úgy tűnik, hogy a tárgyilagosságra való törekvést itthon és külföldön is méltányolták. Ugyanakkor látni, hogy főleg Romániában, de egyes nyugati sajtótermékekben is az Erdély története negatív visszhangot váltott ki. A jelenséggel kapcsolatban *Köpeczi Béla* három szempontra hívta fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a szocialista világban végbemenő változások nem egyformán jelentkezhettek az egyes szocialista országokban. A megújulásnak nagyon fontos eleme a politika és a tudomány viszonya. Nálunk a tudományos kutatás szabadsága, relatív autonómiája érvényesül. Csak azok számára tűnhet az Erdély története propagandakiadványnak, akik ezt a tudománypolitikát nem értik. Ide kívánczik a második szempont: a 20. század második felében egy bizonyos történetelmélettel kapcsolatban hivatalosan is állást

kell foglalni. Köpeczi szerint „a modern nemzet, de ... a korszerű ideológia szempontjából is az az álláspont a helyes, amelyik nem zárja ki a vitás kérdéseket”. Köpeczi Béla harmadik megjegyzése a nemzetiségi kérdésre, a nemzetiségi politikára vonatkozott. A nemzetiségi kérdés nem tekinthető megoldottnak. A monográfia is bizonyítja, hogy különböző nációk egymás mellett élése vezethet együttműködéshez, de konfliktusokhoz is. „Ha ezt egy politikai ideológia nem fogadja el, akkor természetesen összeütközésbe kerül magával a történelemmel, a történelmi valósággal.” Köpeczi Béla azt is megemlíttette, hogy rövidesen forgalomba kerül a harmadik kiadás, s szó lehet egy negyedikről is. A debreceni konferencián elhangzott kritikák alapján bizonyos korrekciókra is sor kerülhet. Készül egy rövidített egykötetes változat, amely várhatóan idegen nyelven is meg fog jelenni. Végezetül Köpeczi Béla összegezte a monográfia megírásának több tanulságát: érdemes a tudományos igazság mellett kiállni, mert ez segít abban, hogy olyan nemzeti tudatunk legyen, amely erősíti az ország kohézióját. Racionális hazafiságra van szükség, amelynek a kialakításában és ápolásában a történészekre nagy emberi és szakmai felelősség hárul.

Kovács Ágnes

A. N. GROBOVSZKIJ

IVAN GROZNIJ I SZILVESZTER

London, 1987

RETTEGETT IVÁN ÉS SZILVESZTER (EGY MÍTOSZ TÖRTÉNETE)

Monografikus értékű, alapos, igényes művel gyarapította A.N. Grobovszkij a 16. századi orosz történelem ellentmondásos, gazdag, szakmai és politikai gyökerű polémiákkal kísért historiográfiáját. Igen, a kérdés egy aspektusának történeti irodalmát, mert könyvében a korábbi vonatkozó munkák szerzőinek álláspontját is kritikailag értelmezi, saját véleményét az eredeti források elemzésével támasztva alá. A rettegett cár uralkodásának legtermékenyebb, általában egyértelműen és pozitívan értékelt szakaszát, az 1550-es évtizedet boncolgatja, középpontba állítva IV. Iván és Szilveszter pápa viszonyának alakulását. A rejtélyes lelkiatya közreműködött a központosított orosz feudális állam kiépítése szempontjából alapvető jelentőségű állam- és közigazgatási, katonai és egyházi, pénz- és igazságügyi stb. reformok előkészítésében, az időálló külpolitikai sikerek elérésében. Szakításukat követően a pápa eltávolítása után viszont IV. Iván uralkodását az ellentmondásosan értékelt, vitákat kiváltó intézkedések, politikai lépések (opricsnyina, a livóniai háborúk) jellemezték, amelyek súlyos áldozatokkal jártak.

Mielőtt a szerző által közvetlenül vállalt és megoldott problémák ismertetésére rátérünk, utalnunk kell a téma magyar, illetve magyarul is elérhető újabb irodalmára. Szvák Gyula: *Iván a félelmetes* (Bp., 1985) c. igen színvonalas műve, Grobovszkijtól eltérően, aki a szigorú történeti tárgyilagosságra törekedett, úgy foglal állást a historiográfiai polémiában, hogy helyenként túlhangsúlyozza a viták politikai gyökereit, s a prezentizmusra emlékeztető módon 20. századi politikai mechanizmusokat vetít vissza a középkorba. Hasonló szenvedélyesség jellemzi „*Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében*” c. tanulmányát (Történelmi Szemle, 1979. 3—4. szám). Higgadtabb, a szakmai vonulatokra koncentráló egy későbbi historiográfiai vállalkozása, amely „IV. Iván alakja az orosz történetírásban” címmel látott napvilágot (Századok, 1982. I. szám). Az érdeklődő, szélesebb magyar szakközvélemény számára alapvető jelentőségű, egyértelműen orientáló munkákról van szó.

Természetesen számos egybecsengés, átfedés is van Szvák és Grobovszkij álláspontja között. Mindkét szakember a cár és Kurbszkij herceg diametrálisan ellentétesen értékelt levélváltását tekinti a téma alapvető forrásbázisának. Emellett más forrásokra, s a korábbi kutatási eredményekre is támaszkodnak. Előre kell bocsátanunk, hogy a magyar szerző fentebb említett feldolgozását korszerűbb szemléletmód és módszer jellemzi, összetettebb képet rajzol témájáról.

Grobovszkij könyve első fejezetében arra keres választ, mikor került Szilveszter pápa Moszkvába? Az első jelentős feldolgozások (N.M. Karamzin, Sz.M. Szolovjov) megállapításainak boncolgatása mellett A.A. Zimin szovjet szerző vonatkozó munkáinak kritikus elemzésével jut arra a következtetésre, miszerint egyértelműen nem tisztázható, hogy az 1530-as vagy az 1540-es évek végén települt a pápa Novgorodból a fővárosba. Lényegesebb kutatói feladatnak tartja annak pontosítását, hogy mikortól vált politikakörmálódó, befolyásos személyiséggé? D.N. Alsic eredményeit fogadja el, miszerint az 1547-es tűzvész után, minden bizonnyal 1548-tól. A szerző hosszan elidőző N.E. Andrejev 1932-ben Prágában kiadott munkájánál. Szilveszternek a 100 cikkelyes zsinaton, az 1550-es évek egyházpolitikájában játszott szerepét elemzi. Andrejev nem disztigvált a római katolicizmus és a protestantizmus között, s a cár bizalmasává vált pópát hol az egyik, hol a másik irányzat képviselőjeként állította be. Grobovszkij I.M. Viszkovatij egykorú, s 1847-ben publikált feljegyzései alapján korrigálja Andrejev pontatlanságait. Együttal — erre építve — az újabb szovjet szakirodalom értékelésével is polemizál. Álláspontja szerint I.I. Szmimov, A.A. Zimin és R.G. Szkrinnikov is eltúlozza a pápa és a Zaharjinok (IV. Iván feleségének családja) szembenállását, túlértékeli Szilveszter politikai befolyását. A hatalomhoz való közelség még nem jelenti a hatalom birtoklását. Kazany bevételéig a pápa Makarij metropolita istápolása mellett egyházpolitikai ügyekben tevékenykedett, s nagy patrónusa révén kerül az uralkodó közelébe, de

még nem vált a legbefolyásosabb személyiséggé. A metropolita és A.F. Adasev játszottak ekkor — a szerző szerint — meghatározó szerepet.

A II. fejezet központi problémája a pápa és a cár elhidegülésének, szakításának datálása. Ezúttal is a vonatkozó irodalom interpretálásával kezdi a szerző. Az orosz-szovjet történetírást általában monoton homogenitással jellemzi, de ebben a kérdésben sokféle álláspont mutatható ki. A Kazany bevételét követően kialakult helyzet belpolitikai orientációs vitái hozták felszínre a nézetkülönbségeket? 1553-ban, IV. Iván súlyos betegsége idején Szilveszter is részt vett a bojárok „lázasában”? A Sztarickij iránti szimpátiája erősödött fel ekkor — ahogy Szolovjov értelmezte a történeteket —, s ez árnyékolta be a felépülő uralkodó és a lelkiatya viszonyát? Kurbszkij levelei és Sz.F. Platonov munkája alapján a szerző úgy ítéli meg, hogy 1553 ugyan próbára tette IV. Iván és Szilveszter pápa viszonyát, de az évtized végéig befolyásos „belső” ember maradt a novgorodi pápa. Közrejátszott ebben Adasev szilárd pozíciója, egyes felfogások szerint Iván cár tudatos kegyessége is, s ezért nem torolta meg lelki tanácsadója 1553-as lavírozásait.

A fordulópont 1560-ban következett be. A pontos dátum és a közvetlen kiváltó ok azonban vitatott. Ja. Sz. Lurje a külpolitikai orientációval kapcsolatos nézetkülönbségek jelentőségét hangsúlyozta. A pápa eszerint nem értett egyet a nyugati irányú „ablaknyitási” törekvással. Grobovcszkij szerint voltak ugyan véleménykülönbségek — s ezeket Szolovjov alapján vázolja —, de az Iván—Kurbszkij levelezés és D.N. Alsic újabb kutatási eredményei azt valószínűsítik, hogy IV. Iván feleségének halála jelentette a fordulópontot a cár és a pápa szakításában.

A könyv III. fejezete az alapvető forrást jelentő „levélváltás” kritikai értékelésével foglalkozik, s SZ. B. Veszeloovcszkij eredményeit is hasznosítja. A cári levelekben minden felelősség egyoldalúan a pápára hárul. Kurbszkij forráseértékét csökkenti, hogy menekülése után áttételesen jutott moszkvai információhoz. Mindezek ellenére elsődlegesen ezekből kell építkeznie a kutatásnak. Más források, pl. a Pizskarevcszkij évkönyv — amelyre Zimin és Szkrinnikov is támaszkodott —, legfeljebb kontroll szerepet játszhatnak szerzőnk szerint. Alapvető, elengedhetetlen követelménynek tartja a személyiségek — elsősorban Iván — analízisét.

Ez Szvák munkájának is egyik értéke. A magyar szerző — Kurbszkij nyomán — eredendően torz, végletekre, kegyetlenkedésre hajlamos személyiségként állítja be IV. Ivánt. Ezt, az egész uralkodását meghatározó, beárnyékoló vonást szorította háttérbe Szilveszter (és Adasev) hatása, ahogy aztán szakításukat követően (1560-tól) szabadon érvényesülhessen az uralkodó jellemvonása. Megítélésünk szerint a történelmi, társadalmi-politikai és intézményi feltételeket nem szabad szem elől téveszteni — s Szvák könyvének ebben látjuk az igazi értékét.

Grobovcszkij — könyve IV. fejezetében — a személyiség-vizsgálatnak nem az individuálpszichikai aspektusát helyezi előtérbe, hanem a középkori ember vallásosságának hangsúlyozásával keresi a magyarázatot IV. Iván és Szilveszter viszonyának alakulására. (A Carsztvennaja knyiga és a Szinodalnij szpiszok képezik az argumentációs alapot.) Ez a vallásos mentalitás tette lehetővé a doktriner módon való láserkölcsei alapon álló pápa lelki hatását, s ezáltal politikai befolyását a cárra. De ez sosem vált kizárólagossá. Felesége halála jelentett olyan lelki traumát Iván számára, hogy tovább nem tudta elviselni a pápa lelki gyámkodását — itt egybecseng Grobovcszkij és Szvák álláspontja —, s „felszabadította” önmagát. A pápa és Adasev hatásától megszabadulva kiteljesítette személyiségét. 1560 utáni politikájával kiérdemelte a rettegett jelzőt.

Menyhárt Lajos

SZEGED TÖRTÉNETE 2.

SZERK.: FARKAS JÓZSEF

Szeged, 1985. 845. l.

Ma már szinte szokatlannak tűnik, ha egy többkötetes történelmi szakmunka folyamatosan, időbeli sorrendben jelenik meg, annyira eluralkodott a könyvkiadásunkban az összevisszaság. A sorozatszerkesztők sohasem szokták indokolni a rák módon való járás vagy a foghíjasság okát, azt azonban mindenki tudja, hogy az efféle rendszertelenségek elsősorban nem a kiadók rovására írhatók. Ha ilyen görbe túlkörn keresztül nézzük a Szeged története című monográfiát, szinte rendhagyónak minősíthetjük, hiszen

most sorrendben az első kötetet a második követte a megjelenésben. És már előljáróban állapítsuk meg, hogy ebben a rendszeres szerzői és szerkesztői tevékenység szerencsésen összehatókozott a tartalmilag is elmélyült munkával, ezért sok általános vetületű tanulságul is szolgál.

Ez a kötet az 1686—1849. közötti periódusról szól s valójában a mai Szeged várossá formálódásának a folyamatát mutatja be. Gergely András által kissé merészen alkalmazott, de a lényegét azért mégis kifejező terminológiával élve, a frontier telep mélységéből gyors ritmusban való kiemelkedésének a történetét tárja az olvasó elé. Mindenképpen jól körülhatárolható korszak ez s messzemenően egyet lehet érteni a kötet periódushatárainak a megvonásával. Elsősorban nem azért, mert ebben az esetben egybeesnek a nemzeti történelemre alkalmazott periodizációval. Egyetértésünket azért hangsúlyozzuk, mert Szeged város fejlődésbeli szakaszosságára is pontosan ezek a jellemzők. Olyan minőségi változásokat jeleznek, amelyek a mennyiségi mutatók gyarapodását is elősegítik. Nem véletlen az, hogy az új útkötetes magyar történet is 1711-ről 1686-ra helyezte át a korszakhatárt. A török uralom felszámolásával megváltoztak az államhatárok, a társadalmi fejlődés menete egységes útra került az egész országban, a településrendszer és a népességekfejlődés menete is új irányt vett. Ezekhez képest minden más tényező másod- vagy sokadrendűnek minősíthető. A török bódóltás alól felszabaduló Szeged történetében mindezek a szempontok fokozottan kerültek előtérbe. Az 1848/49-es év pedig a katonai küzdelemmel párosult társadalmi forradalom révén vált az ország és Szeged város történelmi mérföldkövévé. Ez utóbbinál azonban szükséges megjegyezni, hogy — mivel ez a társadalmi formáció váltásánál törvényszerű — ekkor a város és társadalma egyszerre veszített és nyert: a rendi előjogait eltörölték, és a szabadverseny előtt megnyíltak a kapuk.

A történetírás minden műfajának — a helytörténetírásnak is — egyik alapvető gondja a jellemző erővonalak kiválasztása és a tematikai határvonal megvonása. A helytörténeti monográfiákban nemigen mutatkozik semmiféle bizonytalanság, amikor a hagyományos történetírói feladatok beiktatásáról és megoldásáról van szó. Mindenki szinte kötelezőnek érzi a gazdasági-, társadalmi fejlődés, politikai viszonyok elemzését. Ma már a társadalmi képlet helyes ábrázolásához a demográfiai útmutatást is a történetírói feladatok közé szoktuk sorolni, bár itt nem hallgatható el, hogy sajnálatosan kevés ma még Magyarországon az olyan szakember, aki módszeresen tud foglalkozni a népesség számszerűen megragadható jelenségeivel. Rendszerint az iskoláztatás is helyet kap a helytörténeti kiadványokban, de jobbára csak szervezeti, kerettörténeti kérdéseket vetnek fel, a tartalomra utaló elemzésekre a magyarországi neveléstörténet még országosan is kevés példára tud hivatkozni. Az egyháztörténet már ritkábban kerül szóba, s ez is leginkább az iskoláztatással kapcsolatban. Akadtak azonban már olyan kiadványok is, amelyek a népiélet különböző aspektusait is a történeti monográfiák részévé avatták s az irodalom a művészet és a nyelv jellemző vonásait is számba vették.

Egyáltalában tehát ma még bizonytalanság mutatkozik a helytörténeti monográfiák tematikai határvonalainak a megvonásával. Elégge önkényesen határozzuk meg, sokszor a megrendelő igényének megfelelően, hogy mit tekintünk a saját feladatunknak, és mit utasítunk a társtudományok hatáskörébe. Természetesen igazságtalanok lennének, ha csupán a helytörténetírára vonatkoztatnánk a fenti megállapításokat. A útkötetes Magyarország története hasonló gondokkal küzd. Ez bizonyára annak a következménye, hogy a társtudományok — s ez természetesen vonatkozik a történettudományra is — rendkívüli módon differenciálódtak s nehezen találják meg az organikus kapcsolatot egymással. A sokat emlegetett komplexitás sokszor az elvi célkitűzés szintjén megreked, s bizonytalanul ölt testet. Az olyan kötetekben is, ahol a szerkesztői igény a viszonylagos teljességre törekszik, a társtudományok eredményei külön önálló életet élnek, a szerves egységbe építkezés még várat magára.

Farkas József, Szeged története 2. kötetének szerkesztője olyan tágasnak és sokrétűnek értelmezte a történeti élet fogalmát, ameddig a történetírás kapcsolatteremtő ereje napjainkban kiterjedhet. A kötet ennek megfelelően a gazdasági, társadalmi, politikai fejlemények mellett az életmódra is kitekint s a művelődéstörténet elemeinek tág teret szentel. Ebből a sorból talán csak az ízes szegedi nyelv jellemzése maradt ki. A szerkesztés — láthatólag különös gondot fordított a művelődéstörténeti vizsgálatokra. Ugy tűnik, hogy — helyesen — szinte bizonyítani kívánja az olvasó számára a művelődéstörténet jelentőségét, mert a szakmai közvélemény ma sem értékeli és ápolja kellőképpen. A művelődéstörténeti fejezetek közül újszerűségénél fogva az egyházra vonatkozó részeket külön is érdemes méltatni, hiszen nemcsak a templomépítészeiről és az egyházszervezeiről szól, hanem a vallás közgondolkodásra gyakorolt hatásáról is. A portrérajzok szintén kiemelkedő tanulmányai a kötetnek.

A szerkesztői munkáról — többek között — azt is jelezniünk kell, hogy az időbeli és tematikus rendszerezési elv kombinációját alkalmazta. A kötetet Szakály Ferenc kitűnő tanulmánya vezeti be, amelyik időrendben a török kiűzésétől a szatmári békéig tartó időszakot foglalja magába s a szerző magára

vállalja a teljes történeti élet keresztmetszetének a vizsgálatát. Valójában a szerkesztés csak innen futtatja szét tematikus rendben a fejlődés szálait. Kiváló ötletnek bizonyult a népesedésről és gazdasági ágazatokról szóló fejezetek után a polgárosodó város társadalmáról egy önálló és összegző rész beiktatása. Ez a Gergely András által írt részlet valójában az egész kötet gerincévé vált.

Történetírásunk belső megújuló képességét bizonyítja, hogy az újonnan kiadott monográfiák régóta nem elégszenek meg az előzőleg feltárt eredmények átértékelő összegezésével, hanem komoly alaputatásokra is támaszkodnak. A szegedi monográfia kutatói is ezt az utat járták. Egyetlen olyan szerzője sincs a kötetnek, aki maga is ne végzett volna számottevő forrásfeltárást. Jelen ismertetésnek nem feladata ezeknek a részletezése. Három olyan forrásbázisra azonban, amelyekből általában — és nemcsak Szegedre nézve — bőségesen meríthet a helytörténetírás, érdemes figyelni. A szegedi polgárok végrendeleteit és osztályleveleit röviddel ezelőtt Rákos István nagyszerű érzékkel fedezte fel a kutatás számára, s a kötetben rajta kívül már többen hasznosították is (Juhász Antal, Gergely András). Nagy erénye ezeknek a forrásoknak, hogy a családi vagyon teljességét mutatják, a polgári gondolkodásmódra is fényt vetnek s egyáltalában a társadalmi szervezet legapróbb elemének a szociológiai vizsgálatát is lehetővé teszik. Gergely András az adókönyvekből tudta kimutatni a város társadalmának rétegzettségét. Aligha lehet kétséges, hogy a mai tudásunk szerint ebből a szempontból ez a legmegbízhatóbb forráslehetőségünk. A harmadik kútforrás — amire most külön is utalni kívánunk — már inkább egyediségénél fogva tűnik ki. Ez a szegedi Palánkvárosrész 1697-es telekösszeírása, amelyet Szakály Ferenc és Kenéz Győző már korábban publikált, de most a kötetben is sokszor idéztek belőle. A településszerkezet, teleknagyság, népességszám és etnikai összetétel, foglalkozási rétegzettség és más számtalan kérdés megválaszolására nyújt lehetőséget.⁴ A forrás értékét csak növeli, hogy az 1697. évi adatokat egyes esetekben később, utólagos bejegyzésekkel ki is egészítették. Ilyen részletes telekösszeírásról ez idő szerint más városból nincs tudomásunk.

A forrásanyag mennyisége és jellege sokszor kényszeríti a szerkesztőt és a szerzőket súlypont-áthelyezésre. Az eddig megjelent város- és falumonográfiák közül többenél érzékelhető volt, hogy a 17—18. századra vonatkozó források csak vékonyan csörgedeztek s a 19. század első felében sokasodtak. Effajta gondokkal — láthatólag — a Szeged története 2. kötetének írói is találkoztak. Ebből következik, hogy az ismertetett kötetben a reformkor ábrázolása árnyaltabb és dokumentáltabb, mint az előző évszázad esemény- és jelenségsorának a rekonstruálása. A legfontosabb nyomvonalak kijelölése azonban — ha esetenként csak jelzésszerűen történt is — a 18. században sem hiányzik.

A kötet munkatársai nagy gondot fordítottak a város helyzeti energiájából fakadó speciális vonásainak a felfedezésére. Ebből a szempontból különösen jól illeszkedik az első kötet mondanivalójához. Ez természetes is, hiszen a kedvező történetföldrajzi tényezők hosszú távon nagy erőforrások lettek a városnak. A Tisza és a Maros folyók a vízi élethez kötődő foglalkozások egész sorát alakították ki. Ezek között a legregibb a halászat. Volt olyan időszak, amikor a százat is meghaladta a halászmesterek száma. A folyók a vízimalmok tömegét éltették. A 19. század negyvenes éveiben — ezt is a kötetből tudjuk — 84 vízimalomban őrlték a helybeliek és a környéken lakók gabonáját. A szegediek legnagyobb jövedelme azonban a hajóépítésből és a kereskedelmi-szállítási forgalomból származott. A reformkorban már a hajóépítés manufaktúrális keretekben folyt, s nem kevesebb mintegy 800 hajóépítőnek adott munkát. Különösen számottevőnek bizonyult a folyami szállításból eredő kereskedelmi haszon. A 19. század közepén 200-ra rugott a szállítást végző hajópark s ezek többsége Zsótér és a Kopasz-család kezén összpontosult. A szegediek hajói a Dunán Győrig, a Tiszán Tokajig fuvaroztak, de a délvidéket is járták az országhatárig. A hajótulajdonosok gazdagságára jellemző, hogy a múlt század elején az említett Zsótér János hajókban fekvő vagyonát 480 ezer forintra, évi jövedelmét pedig 72 ezer forintra becsülték. A hajótulajdonosok és kereskedők alakították ki Szegeden az erőteljes merkantil szemléletet, s alapozták meg a tőkefelhalmozás folyamatát. Olyan polgári fejlődésnek vetették meg az alapját, amelynek a háttérben a kereskedelmi tőke állott.

A kötet speciális vonásokat tartalmazó eredményei is jelzik, hogy az alföldi városfejlődést korántsem szabad uniformizálni, mert több modellje is kialakult. Az azonos jegyek mellett a különbségek még szembetűnőbbek lesznek, ha Szegedet az Alföld egy másik szabad királyi városával, Debrecennel vetjük össze. Erről azért indokoltak szólani, mert közöttük eddig jóval több azonosságot feltételeztünk annál, mint ami ténylegesen igazolható, bár ezt a homályos képzetet már a kötet munkatársai is helyenként igyekeztek eloszlatni. Pontosan megegyezett egymással a két város jogállása: a 18. század elején szerzett mindkettő szabad királyi városi rangot. A 18—19. századi fejlődésben már nem volt jelentősége annak, hogy a török hódoltság előtt is élvezte ezt a kiváltságot. A határterületük nagyságában és népességük számában nem mutatkozott igazán nagy különbség, előnyösebb pozícióba ezeken a

területeken Debrecen került. A lakosság nagyobb része — már korántsem azonos arányban — mindkét városban, több-kevesebb szállal, az agrártulajdonhoz és -termeléshez kapcsolódott. Az azonos vagy hasonló vonások számát gyarapította a társasgazdálkodás rendszerének a meghonosítása is. A két város jellegzetessége abban is megegyezett, hogy földesúrként jobbágyfalvak fölött rendelkeztek.

Ezzel szemben a Szeged és Debrecen közötti különbségek is — a már speciális vonásokon túl — sorra élénk árulkodnak. Mindenekelőtt a népesség etnikai és vallási összetétele mutat mérőben eltérő jegeket. Debrecen mindvégig megmaradt magyar városnak, az ide elsősorban külföldről bevándorolt idegen etnikum aránya még a 19. század első felében sem érte el a 3 %-ot. Az ismertetett kötetben Kovács Zoltán nem határozza meg Szegeden a nem magyar elemek százalékos arányát, azonban úgy tűnik, hogy a szerb, német, zsidó bevándorlók itt jóval nagyobb számban települtek le. A zsidóknál maradvá pedig arra kell utalni, hogy velük szemben Szeged toleránsabbnak mutatkozott, mert ott már a 18. század végétől állandó jelleggel megtelepedettek, míg Debrecen városa csak 1840-től nyitotta meg előtűk a kapuit. A vallási összetételről összefoglalóan csak annyit mondjunk el, hogy Debrecen református, Szeged pedig katolikus többségű város maradt. A vallási összetételnek nemcsak azért kell jelentőséget tulajdonítani, mert közgondolkodás és műveltségbeli különbséget is kifejez, hanem a politikai hatása miatt is. Debrecen város református vallási egységének a védelme érdekében hosszú harcokba keveredett a közhatalommal, míg Szeged politikai életére nem nehezedett ilyen jellegű teher.

A két városban eltért egymástól a polgárjog fogalma is. Ez elsősorban a földtulajdon és a beneficiumok vonatkozásában érzékelhető. A szántóföldeknél a legfontosabb különbség az volt, hogy Szegeden sohasem kötötték a földbirtoklást a polgárjoghoz, a cíviseken kívül a ház nélküli lakosok is részesülhettek a városi ingatlanokból, csak az adásvételeknél kellett a polgárok számára elsőséget biztosítani. Nem vonták meg a földbirtok egyénenként való felső határát sem. Debrecenben viszont 1774-től az ún. béres földeket kizárólag a polgároknak juttatták, a ház nélküli lakosok az ún. ház utáni földekből nem kaphattak. A béres földek sem haladhatták meg személyenként a 16 nyilast (90 kh).

A szőlőföldeknél ismét más jellegű eltérések mutatkoztak a szegediek és a debreceniek között. A polgárjognak a szőlőföldeknél sehol sem volt jelentősége. A különbség a szőlőföldeknél abban mutatkozott, hogy a szegediek a 18—19. században szőlőt csak a saját határukban termeltek, mégpedig a várost övező szőlőskertekben és tanyákon. A középkor századaiban a Szerémségben is nagy kiterjedésű szőlőföldjeik voltak, ezeket azonban a török hódoltság korában elvesztették. A debreceni polgárok viszont — bár ők is nagy kiterjedésű szőlőskerteket építettek ki a város palánkján kívül, s elvéve tanyáikon is ültettek valamennyi szőlőt — minőségi bortermelésük súlypontját a Bihar megyei érmelléki begyekre helyezték át. A Debrecenről 50—60 km távolságra levő promontóriumokon szinte valamennyi jómódú polgár tekintélyes nagyságú szőlőföldet vásárolt, s többségük ezek után jobbágmódra adózott.

A bortermeléshez kapcsolódott a boráruslási jog, s ez a fontos polgári beneficiumok közé tartozott. Szegeden — igaz, hogy évente csak egészen rövid ideig — a város mellett a polgárok a saját termésű boraikat szabadon árulhatták. Debrecenben a borkocsmálás városi monopólium lett, de azokban a polgároktól beszédett bort árusították. Kinek—kinek az adója után állapították meg a boreláadási kompetenciáját. A debreceniek, a jószág mellett, ebből pénzelték a legtöbbet.

Az erdőföldök vonatkozásában még elhatárolóbb különbség jelentkezett. Egyszerűen azért, mert Szegednek hosszú ideig egyáltalán nem is volt erdője, csak Mária Terézia uralkodásától fogtak a telepítéshez. A debrecenieknek pedig hatalmas kiterjedésű erdősegeiket mérték fel még a 19. században is. A polgárok — és csakis a polgárok — ezekből is, az adónagyságnak megfelelően, évenként juttatott fakompetenciát élveztek, csupán a vágatási díjat kellett érte megtéríteniük.

Tovább folytathatnánk a különbségek kimutatását az ipar és a kereskedelmi fejlettség vonatkozásában is. Ettől azonban nemcsak a terjedelmi korlátok miatt tekintünk el, hanem azért is, mert más összefüggésben ezeket a kérdéseket már érintettük. A részletek taglalása helyett csak a végső eredményre utalunk. Debrecenben az iparos, Szegeden pedig a kereskedő réteg az erősebb.

Mindent egybevetve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a modern városmonográfiák közreadása után időszérűvé válik a magyar városok tipológiájának felülvizsgálata és újfajta rendszerezése. Minden jel arra mutat, hogy az alapos elemzések — közöttük a Szeged története — erre módot is nyújtanak.

Bármelyik történeti monográfia értékét nemcsak az elért eredményei határozzák meg, hanem a továbblépésre inspiráló hatása is. A szilárd pontok rögzítése mellett a fehér foltok jobban kiviláglanak, még akkor is, ha azokra tételes jelleggel nem történik hivatkozás. Az ismertetett kötetben is természetesen jó néhány nyitott vagy részlegesen megoldott témakörre bukkanhat az olvasó. Jobbára olyan témák ezek, amelyekre egy-egy helység forrásanyaga nem nyújt megfelelő adatbázist, vagy a forrásfeldolgozásnak még nem találta meg a kutatási módszertani kulcsát. Amikor ezekről szövegek, tehát nem a szá-

monkérés, hanem csupán az együttgondolkodás szándékával teszem. Annál is inkább, mert a Debrecen történeti kutatásoknál is összehasonlítottunk ezekkel a gondokkal.

A helytörténetírás ez idő szerint nem sokat tud kezdeni a társadalom birtoktalan elemeivel, ennek megfelelően a szintézisek is csónka társadalomtörténetet regisztrálnak. Ha kissé sarkítva akarnánk fogalmazni, azt mondhatnánk, hogy a társadalomtörténeti vizsgálataink a birtokosokra kolátozódnak. Pedig tudjuk, hogy a feudális szisztéma is a birtokosok és birtoktalanok összetevőire épült, és együttesen funkcionált. Szeged városának is megvoltak az ilyen rétegei. A Thirring Gusztáv által közreadott egyik statisztikából ismerjük, hogy a szegedi társadalomban 1777-ben 1503 fő cselédet, szolgát, napszámost és koldust írtak össze. Pozsonyban ennél jóval többet, Újvidéken pedig sokkal kevesebbet. Az arányaik ugyan változhattak, de mindenképpen a társadalom szerves részét alkották. Kosáry Domokos már 1963-ban bizonyította, hogy Pest megyében a 18. század elején a paraszti famíliához hozzátartoztak a cselédek is, s nyilván így volt ez később az Alföld többi megyéjében is. A 15—20 holdnál nagyobb parasztgazdaságok tisztán családi munkaerővel nemigen győzték a tennivalókat ellátni, és konvenciók cselédeket s rajtuk kívül idénymunkákra napszámosokat fogadtak fel. Biztosra vehetjük, hogy Szegeden is az olyan gazdáknak, mint nemes Zsémbery Márton, akiknek az 1830. évi végrendelete szerint 200 hold szállásföldje s azon többek között 600 útból álló termő szőlője volt, népes cselédséget tartott. Összesítő összeírások azonban a cselédekről, napszámosokról csak elvéve maradtak fent. Magam ilyenről csak Debrecenből, Gyuláról és Nyíregyházáról tudok. A közhatalom igazán nem éppéklődött utánuk, mert az adózásból jobbra kiestek, így aztán nyomuk veszett a történetírók előtt is. Még legutóbb a megyei statútumok foglalkoztak velük, amikor megszabták a cselédfogadás feltételeit és a napszámbéreket. Ezek azonban az egyes helységek birtoktalanjairól közelebbi tájékoztatást nem nyújtanak.

A társadalomtörténeti kérdéseknél maradvá, a birtoktalanok vagy szegények ellentétpárjának is tekinthető városlakó nemesek ügye is a kevésbé megvilágított problémák közé tartozik. A szakirodalom eddig elsősorban, amennyire mégis figyelemre méltatta ezt a társadalomtörténeti vonatkozást, inkább az útközések, a szeparációs törekvések hansúlyozásának az oldaláról közelítette meg. Nagyobb jelentősége volt azonban annak, ahogyan beilleszkedtek a polgárok közösségébe. A társadalmi átrétegződésben nekik is komoly szerep jutott: a városokba beköltözve — jóllehet sok helyen ez nem ment zökkenőmentesen — az egykori jobbággyokkal és polgárrakkal együtt a polgári közösség részeseivé váltak. Amit a városban bírtak, azt már nem a nemesi jogok, hanem polgárjoguk után nyerték. Ez azzal járt, hogy a polgári jogrendnek is alá kellett vetniük magukat. Szegeden a városlakó nemesség létszáma — erre a kötet is figyelmeztet — nem volt magas. Azonban tudjuk, hogy más városokban sem mindig a létszámok miatt váltak a városi élet meghatározó elemeivé, hanem azért, mert a vagyoni és politikai élvonalba kerültek. Az 1843/44. évi adóösszeírás szerint — amit más irányú kutatásaim során módomban volt tanulmányozni — úgy tűnik, hogy a városlakó nemesek közül többen küzdöttek fel magukat Szegeden is a legvagyonosabbak közé. A nehézség itt is abból származik, hogy külön a nemeseket ritkán írták össze, mert a város csak a polgárjogukról kívánt tudomást venni, s mindig azok között vették őket is számba. Amennyiben tehát lemondanánk a városlakó nemesek kérdéskörének a behatóbb vizsgálatáról, a polgárság egyik összetevőjének az elemét hagynánk figyelmen kívül.

A nehezen megragadható kérdések közé tartozik a polgárok hitel- és kölcsönügylete is. Ez szintén fontos probléma, mert a tehetős városi polgár gazdálkodási rendszeréhez, gondolkodásmódjához szorosan hozzátartozott. Ezért is örömmel üdvözlhető Farkas József és L. Csajági Réka erre vonatkozó tanulmánya a Szeged története második kötetében. A történeti szakirodalom nagybirtokosok, megyei nemesek és egyes városi komunitások hiteléletéről az utóbbi évtizedekben már értekezett, a városi polgárok azonban ezidáig kimaradtak ebből a sorból. Csakhogy az említett szerzőpár súlyos akadályokba ütközött a kérdés felfejtése során, mert a teljes áttekintésre alkalmas betáblázási jegyzőkönyveket csak 1840-től vezettek a városban. Így kénytelenek voltak korábról szórványadatokra támaszkodni, és a statisztikai értékű feldolgozás helyett illusztrációs példákra hivatkozni. Sejtődik azonban még ezen a síkon a forráslehetőségek nem dugultak el teljesen. Gondolok az egyházi pénztintézmények oldaláról való megközelítés lehetőségére, a végrendeletek és osztálylevelek további kiaknázására és — nem utolsósorban — a megyei in- és ex tabulációs jegyzőkönyvek áttekintésére.

Tapasztalataink szerint a fentebb vázolt kérdések — birtoktalanok, városlakó nemesek, hitelügy — sokoldalú megközelítésére külön-külön városokként a jövőben sem mutatkozik sok remény. Így csakis az a mód kínálkozik, hogy régiós keretekben kell a témahatárokat kijelölni és a városokként fellelhető szóró adatok segítségével a jellemző vonásokat megragadni. Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy nemcsak a középkorok, hanem az újkori történelmünknek is vannak olyan kérdései, amelyek vizsgálatára egy-

egy helység forrásanyaga nem ad elég lehetőséget. Az így nyert következtetések persze már veszítenek az élességükből, de legalább az általános jegyek feltárulkoznak előttünk.

Részben a tárgyalt témakörökhöz kapcsolódik, de azokon túl is mutat a történetírásunk egészét — így a helytörténetet is — bénító ár—bértörténet és a mértékegységek kérdéseinek a tisztázatlansága. Az ártörténethez elsődlegesen a használatos pénzeket és azok értékváltozásait kellene rendszerbe foglalni. Miután a pénzt az államhatalom forgalmazza, értékrendjének a mikéntjét is országos szinten kellene meghatározni. Ez azért is így mutatkozna célszerűnek, mert a helytörténetírók külön-külön aligha képesek ezt a munkát elvégezni, márpedig erre kényszerülnének, hiszen lépten-nyomon találkozunk ezekkel a buktatókkal. Nagy szolgálatot tenne az egész magyar történetírásnak, s ezen belül a helytörténetírásnak is, a Magyar Tudományos Akadémia, ha egy kutatócsoport szervezésével elvégeztetné ezt a munkát, s az eredményeket kézikönyvként a kutatók rendelkezésére bocsátaná.

Másik oldalról viszont a mértékegységek között való eligazodás jelent sok nehézséget. Ennek tisztázása azonban már jobbra a helytörténetírás kötelessége, hiszen az országos zsinórmérték hiányában a helyi mértékek sokaságát használták. Jelenleg ma Magyarországon ezt a feladatot Bogdán István személyében jóformán egyetlen ember vállalta magára. A helytörténetírás művelőinek lehetőségük van arra, hogy a mértékegységek sokféleségének a bemutatásához hozzájáruljanak. Ebből a szempontból a Szeged története 2. kötetének eljárása következetlen. Amíg a szőlőtermelésnél a kapás nagyságot pontosan tisztázta, az öl, rőf, p.m. (pözsönyi mérő) stb. magyarázattal adós maradt. A mértékegységek pontos meghatározása két szempontból is fontos. Mindenekelőtt a mennyiségi mérés értelmezéséhez elengedhetetlen a városon belül, de az összehasonlító történetírói munkához is felbecsülhetetlen segítséget nyújt.

A Szeged története 2. köteté nagy értékekkel gazdagította a történetírásunkat. Az eredmények szerzőnként való ismertetésétől azért is tekintettem el, mert akkor a kötet tanulságainak összegezéséről le kellett volna mondanom. Meggyőződésem szerint eredményeik fokozatosan beépülnek a történetírásunk időálló szervezetébe. A kötet továbblépésre serkentő hatása is ott fog érződni a későbbi munkákban.

Rácz István

L. N. SZEMENOVA

OCSEKERKI ISZTORI BITA I KULTURNOJ ZSIZNI ROSZSZII PERVAJA POLOVINA XVII VÉKA

Leningrád, 1982. Nauka, 278 l.

(AZ OROSZ ÉLETMÓD ÉS ÉLET KULTURÁLIS TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA. A 18. SZÁZAD ELSŐ FELE)

A 18. sz. elejének az orosz történelemben fordulópontot jelentő korszakával eddig legbehatóbban a szovjet gazdaság-, társadalom- és hadtörténészek foglalkoztak. A 18. sz.-i orosz kultúra intenzív tanulmányozása az utóbbi években vált jelentőssé. Különös figyelmet érdemelnek ebben a vonatkozásban B.I. Krasznobaev könyvei és cikkei. A szovjet kutatók közelmúltban elért eredményeit tovább gazdagítja Szemenova mostani munkája, amelyben a 18. sz.-i orosz társadalom alapvető osztályainak életformájában bekövetkezett változásokat vizsgálja. Noha a szerző forrásként leginkább a törvényhozási okiratokat használta, emellett bőven merített az etnográfiai forrásokban, a korabeli sajtóban, az erkölcsi vonatkozású egyházi írásokban és az orosz, valamint a külföldi kortárs visszemlékezésekben a mindennapi életre feltehető anyagokból.

Műve első fejezetében Szemenova a 18. sz. első felének orosz családjával foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a családon belüli viszonyokat a családfő korlátlan hatalmát hirdető szemlélet határozta meg. A házasságkötések a szülők akaratára szorítottak. A nemesi családoknál a házassági szerződések első sorban a hozományt határozták meg. I. Péter kormányzata alatt a családi-házassági viszonyoknak az állam érdekében történő megreformálására törekedett. Így elrendelték az esküvő előtti eljegyzést, és megtiltották a kényszerházasságot. A 18. sz. elején tehát szakítottak a régi hagyománnyal, de az új intézkedések csak lassan és az egyes rétegeknél erősen megváltoztatott formában terjedtek el. A házasság reformja főleg a városiakat érintette. A feudális társadalomban a családok belül a vagyon alapvető része a férfiágon öröklődött. I. Péter 1714. évi rendeletével eltörölte a szolgálati és az örökbirtok közti különbséget, és szabá-

lyozta a nemesi föld öröklését. Mindezzel megváltoztatta a házastársaknak és az örökösöknek az ingatlanhoz való viszonyát. Így míg a nemesi családok korábban az örökösödésnél csak a férfiágot tartották számon, most a női ággal is számolniuk kellett, ami idővel kihathatott a családi viszonyok fejlődésére. Más volt a helyzet az orosz parasztságnál, ahol az örökösödési rendet a szokásjognak megfelelően a faluközösség szabályozta. A 18. sz. első felében a társadalmi közvélemény élesen elítélte a különböző társadalmi rétegekhez tartozók házasságát. E tekintetben I. Péter korának törvényhozásában is nyomon követhető a rétegekhez kötés elve. A kor tipikus házassági elképzelései tükröződnek I.T. Poszszkov végrendeletében és V.N. Tatiscsev írásaiban. Eszerint a házasulandóknak hasonló származásúaknak és vagyoni helyzetűeknek kell lenniük.

Szemenova könyvének második fejezetében (A szülők és a gyermekek) különösen részletesen szól az oktatás és nevelés kérdéseiről. Megállapítja, hogy a 18. sz. elején a reformok megvalósításakor igen nagy szükség volt a képzett szakemberekre. Így felvetődött a nemesi fiatalok egész életmódja átalakításának kérdése, és az oktatásukról történő gondoskodás (a világi iskolahálózat kiépítése) először emelkedett az állami politika szintjére. Bár a nemesek fiatalabb nemzedéke fogékonyabb volt a művelődésre, és az állam kényszerít is alkalmazott, kötelező tanulást (gy is csak részlegesen valósult meg. Az új közoktatási rendszer a városi lakosság bizonyos csoportjainak kedvezőbb feltételeket teremtett. A kor haladó pedagógiai nézeteiről A.D. Kantemir, I.T. Poszszkov, Feofan Prokopovics és V.N. Tatiscsev írásai alapján Szemenova igen részletes áttekintést ad. A felnőttek és a gyermekek viszonyával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a 18. sz. első felében megváltozott a családok életformája és érzelmi légköre. A gyermekek tevékenységének feltételei kedvezőbbek lettek. Igaz, hogy ez csak lassan ment végbe, és egyelőre kevés embert érintett.

A könyv harmadik fejezete az életmód külső jellemzőiről és az emberek lelkivilágáról szól. I. Péter kormánya intézkedéseivel teljesen megváltoztatta a korabeli divatot. Azonban a bíróságok elenére is Moszkvában több év, míg a vidéki városokban évtizedek kellettek meghonosításához. Az új öltözeteket először a hadsereg tisztjei és közkatonái viselték. A manufaktúramunkások szegényes ruházata kiálló ellentétben állt a fővárosi arisztokrácia fényűzésével. Az alsóbb rétegek (főleg parasztok) öltözködése ebben a korban is megőrizte hagyományos nemzeti jellegét. Az életforma külső jegyeinek változásai mellett szembetűnő a korabeli érzés- és gondolatvilág átalakulása. A 18. sz. eleji reformok eredményeként a régi egyházi világnézzettel szemben egy új emberszemlélet kialakulása figyelhető meg. A prózá és lírai művekben ez az energikus és vállalkozó szellemű hősök alakjában jut kifejezésre. I. Péter korában az emberek lelkivilágának új vonásai egyrészt a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődéssel, másrészt a középkori világnézet és életmód lerombolásával függtek össze. Szemenova gazdag forrásanyagon sokoldalúan mutatja be az életforma külső jegyeinek gyors változását és vele párhuzamosan a személyiség erkölcsi értékrendjének lassabb átalakulását.

Műve negyedik fejezetében a szerző azt vizsgálja, hogyan ünnepelt és szórakozott a 18. sz. első felének embere. A hivatalos egyházi ünnepek mellett Oroszországban nagy hagyománya volt a néptáncon és a népzenezen alapuló ünnepségeknek. I. Péter és szűkebb környezetének sajátos szórakozása volt az ún. tréfás zsinat. Szemenova szerint Péter ezzel a rendezvénnyel nemcsak a katolikus egyházat gúnyolta ki, hanem az egész papságot. A cár ugyanakkor megértette a vallás jelentőségét, csak az egyházat is meg akarta reformálni, és az állam szolgálatába állítani. A 18. sz. elején rendezték meg erópai mintára az első estélyeket Oroszországban. Ezzel szakított a főurak korábbi vendégfogadási szokásaival, elzárkózásával, a férfiak és nők társaságbeli elkülönítésével. Az estélyek közönsége I. Péter korában még tágabb társadalmi körből került ki. A század közepére a társadalom alsó és felső rétegei közti szakadék a szórakozás terén különösen szembetűnő lett. A század elején az északi háborúban aratott katonai győzelmeket nagy diadalmenetekkel és tűzijátékokkal ünnepelték meg. Az ünnepségnek mély allegorikus értelmük volt (pl.: megmagyarázták a háború célját), jelentőségüket I. Péter igen nagyra értékelte.

A kötet záró fejezetében a nép élet- és munkafeltételeiről olvashatunk. A korabeli táplálkozás nagyban függött a termelés színvonalától és a kizsákmányolás fokától. A 18. sz. elején az elhúzódó háborúk miatt egyre szaporodtak és növekedtek a különféle adók. Ezenkívül nagy terhet jelentettek a dolgozó lakoságnak a közmunkák és a természetbeni szolgáltatások. Az adóteher súlyát növelték az ismétlődő éhínséges évek is. Az utóbbiak szervesen hozzátartoztak a 18. sz. első fele elnyomott osztályainak mindennapi életéhez. A kormányzat csak az északi háború fordulata — és még inkább befejezése — után foglalkozott komolyabban ezzel a kérdéssel. I. Péter rendelkezéseinek hatását azonban csökkentette, hogy csak az éhség sújtotta területekre terjedtek ki, és az uralkodó osztályt nem kényszerítették az intézkedések betartására. A feudalizmusra jellemző fogyasztás szerint az alsó rétegek periódikusan éheztek, míg a felső rétegek bőségesen, sőt pazarlóan táplálkoztak. Ugyanígy éles különbség figyelhető

meg az uralkodó osztály és az elnyomottak vonatkozásában a fogyasztási szerkezetben. A nemesek és a városi előkelők élelmzésében jelentős volt a hústermékek súlya, míg a dolgozók részére ezek elérhetetlenek voltak, és helyettük főleg rozskenyert és más roszkészfűményeket fogyasztottak. Az olyan új élelmzési cikkek, mint a cukor és a burgonya, csak a legfelső rétegek számára voltak hozzáférhetők. Fontos szerepet játszottak a 18. sz. eleji fogyasztásban a szeszes italok, melyeknek készítésével és forgalmazásával kapcsolatban a kormányzat a korábbi, ezen területet kincstári monopóliumként kezelő politikát folytatta. Az adófizetés fejében megengedett nemesi pálinkafőzést I. Péter rendeletekkel igyekezett ellenőrzése alá vonni, ami azonban nem sikerült teljesen.

Szemenova művében az abszolutizmusnak az életformát szabályozó szerepének mélyreható elemzésével találkozunk. Különösen I. Péter reformjait mutatja be új megvilágításban a szerző, míg a 18. sz. második negyedéről a gyéresebb források miatt már kevésbé árnyalt képet kapunk. A könyv nagy értéke, hogy világosan felvázolja az életmód egyes területeinek fő fejlődési tendenciáit. Szemenova további érdeme, hogy élvezetes stílussal igazi kultúrtörténeti korszakot rajzol meg.

Kurunczi Jenő

DÓKA KLÁRA

A VÍZIMUNKÁLATOK SZERVEZÉSE ÉS JELENTŐSÉGE AZ ORSZÁG GAZDASÁGI ÉLETÉBEN (1772–1918)

Budapest, 1987. 384 p.

Az ország vízei gazdasági hasznosításának, amelynek oly nagy a jelentősége jelenünkben, messzire visszanyúló tanulságos múltja van. Az árvizek, belvizek kártételeinek elhárításán túl, és a vízi közlekedés fejlesztésének folyamatszabályozási igényei mellett, a mezőgazdasági termőterület lecsapolásokkal való növelése, öntözéssel való javítása, a vízienergia felhasználása a malmoktól az elektromos erőművekig, az ipari üzemek és lakótelepek vízzel való ellátása (fűtő kutak, vízművek, víztárolók), a szennyvizek elvezetése, csatornázás, víztisztítás, a fürdőkultúra szempontjai, a környezetvédelem egyre aktuálisabb kérdései — a múltban is egyre növekvő szerepet játszottak. Ezekkel a kérdésekkel egyre intézményesebben foglalkoztak, a feladatok ellátására szakembereket képeztek, terveket dolgoztak ki és valósítottak meg több-kevesebb sikerrel; különböző műszaki megoldásokat alkalmaztak, szisztematikus mérések, térképezések, vízügyi tudományos kutatások indultak és folytak. Teljesen nyilvánvaló, hogy mindezek ismerete nem felesleges fényűzés; nélküle hiányos volna képünk az ország anyagi és szellemi kultúrája történetéről, s talán nem túlzás, ha úgy véljük, hogy jelen vízügyi problémáink, feladataink megoldása szempontjából sem közömbös ennek az „előtörténetnek” az ismerete.

Minderről eddig csupán részlettanulmányok álltak rendelkezésre, amelyeket a szerző megbecsüléssel de kritikailag hasznosít is; érdeme elsősorban azonban a levéltári forrásanyag, mindenekelőtt az Országos Vízügyi Levéltár egyedülálló jelentőségű hatalmas anyagának feldolgozása. A szerző a szakirodalomban elsőnek foglalja össze a témát hosszú távon és teljes komplexitásában. Az ország gazdasági és politikai fejlődésének keretében, a műszaki haladás és műszaki képzés alakulásának, az intézmények működésének bemutatásán túl életeleven portrékat is fest a magyarországi vízimunkálatok szervezésében, irányításában szerepet játszott legkiválóbb személyiségekről, új megvilágításba helyezve olykor ellentétes koncepciókat, vitákat. Nem kevésbé jelentős annak differenciált ábrázolása, mit jelentettek ezek a munkálatok a bécsi politika, a magyar főúri nagybirtokosok, a megyei köznemesség, a városok, az érintett paraszti lakosság saját érdekei szemszögéből. Korszakról korszakra haladva, mindig az aktuális gazdasági-társadalmi jellegzetességek érzékelésével kíséri nyomon a vízügyi problematika kontinuos fonalát. (Pl. a feudális korban a vízügyi munkáknál nem robotban, hanem fizetett közmunkaként dolgoztatott jobbágyi munkaerő rendszert lazító hatása, a kiegyezés utáni korban a kubikusmunka jelentősége.)

Nagy fontosságúak a munka táblázatos kimutatásai, amelyek időről időre képet adnak a korábbi vizes területek mezőgazdasági hasznosításának mikéntjéről (terményenként, állatfajonként), s fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a demográfiai szempont, a népességnövekedés a döntő az intenzívebb irányba fejlődésnél.

A munka fontos érdemének tartom, hogy minden korszakra vonatkozóan következetesen foglalkozik a vízügyi tárgyú legfontosabb törvényekkel, rendeletekkel; a különböző vízügyi hatóságok, intézmények, szolgálatok, társulatok, vállalatok keletkezésével, működésével, átszervezéseikkel.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy Dóka Klára munkája fontos hiányt tölt be, s feladatát igen színvonalasan, nagy hozzájárulással látja el.

Tilkovszky Loránt

ALBERT MANFRED

ROBESPIERRE

Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. 269 l.

Albert Manfred életrajzi esszéjének legnagyobb érdeme az, hogy határozottan megcáfolja egy történelmi-politikai mítosz számos elemét. Robespierre kultusza a sztálinista politikai gyakorlat hatására évtizedekre gyökeret vert a szovjet és kelet-európai történészek körében, s az elvhű, meg nem alkuvó, a forradalom ellenségeivel és egykori vezetőivel egyaránt kemény kézzel leszámloló forradalmár mítosza igen tartós ideológiai képződménynak bizonyult. Albert Manfred azonban felismerte, hogy 1794-ben Robespierre politikailag csődöt mondott, amikor a társadalmi problémákra ideológiai-morális válaszokat keresett. „Azok a kísérletek — írja a szerző —, amelyek a nagy szociális kérdések megoldását valóságos vagy félig vallásos beszédekkel, határozatokkal és manifesztumokkal próbálták helyettesíteni, eleve bukásra voltak ítélve.” (165. l.)

Manfred megfelelő hangsúlyt fektet Robespierre szemléletének korlátaira, elismeri, hogy „értetlen volt a munkások érdekeit és szükségleteit illetően, közönyös követelései iránt [...] Nemcsak a Köztársaság ellenfeleire mért csapásokat, hanem a baloldali forradalmár csoportok képviselőire” is. (43. l.)

Kimondja, hogy „Robespierre [...] hibát követett el, amikor a forradalmi kormány keretein kívül nem óhajtott baloldali politikai erőt látni. Pedig léteztek ilyen erők, és jelentős szerepet játszottak a forradalomban”. (160. l.) Manfred szakít azzal a hagyományos történetírói gyakorlattal is, amely Robespierre tisztára mosása érdekében Dantont feketétti be: „Danton egyszerű adottságokkal rendelkező férfiú, sokoldalú tehetség volt, s kétségtelen, hogy a forradalomnak ebben a szakaszában közel sem oly egyszerűen képzelte el a feladatokat, mint erről szó esett.” (202. l.)

Manfred természetesen nem tudja, és nem is akarja elfeledtetni az olvasóval azt a tényt, hogy személy szerint igen nagyra értékeli Robespierre-t, akit a francia történelem „nagyszerű alakjának” tekint, s könyvét ennek megfelelően az érzelmi azonosulás igen magas hőfokán írta meg. E történetírói megközelítésnek ugyanúgy megvannak a maga előnyei, mint hátrányai. Robespierre életrajza távol áll minden unalmas értekezéstől, s Manfrednek hőse iránt érzett őszinte lelkesedése néhol már szépprózai szintre emeli a művet. E szerzői attitűdnek köszönhető azonban az is, hogy Manfred néhol hajlamossá válik mindent elfogadni, ami kedvező, s mindent elutasítani, ami kedvezőtlen színben tünteti fel hőst. Szerinte Robespierre keresztelte el Nemzetgyűlésnek a rendi gyűlést, ő kezdeményezte a labdaházi esküt (76. l.), és vezető szerepet játszott a királyságot megdöntő népfelkelésben is (108. l.), holott az első aktus Seyès, a második Mounier nevéhez fűződik, augusztus 10-hez pedig Robespierre-nek nem sok köze volt. (Különös, hogy Manfred átsiklik Robespierre egyik legnagyobb szónoki sikere felett, s a 100. oldalon nem közli olvasóival, hogy a Nemzetgyűléssel éppen ő mondatta ki, hogy tagjai nem lehetnek a következő törvényhozó szerv képviselői.) A szerző nemcsak egyetértően idézi hőse kirohanásait politikai ellenfeleivel szemben, hanem maga is szinte ugyanazokkal a szavakkal mutatja be a Robespierre véleményét nem osztó konvent-tagokat: „A tolvajok, gyilkosok, sikkasztók, zsarolók, vámszedők, martalócok, spekulánsok, akik áldozataik kifosztásából szereztek vagyonokat [...]” (237. l.) A Gironde-ot „az urak frakciójá”-nak (120. l.) bélyegezve, a Nemzetgyűlés tagjairól pedig megállapítva, hogy „alantas és önző indítékok vezérik” őket (84. l.), Manfred megfélemedezik arról, hogy bámmennyire is rokonszenves számunkra egy-egy történelmi személyiség, nem szabad készpénznek vennünk mindent, amit egy kiélezett politikai helyzetben ellenfeleiről mond.

A nagy francia forradalom hagyományos társadalomtörténeti megközelítése bizonyos ellentmondásokat rejt magában, és sajnos Manfrednek sem sikerült feloldania ezeket. „A nagy francia forradalom objektív tartalmánál fogva polgári forradalom volt — írja a 184. lapon —, más nem lehetett [...] s

bárhogyan áltathatták is magukat e kor politikusai, az akkor feltétlenül haladó polgári renden kívül más társadalmi formáció nem jöhetett létre." Hogyan lehet hát Robespierre megbuktatását, amely a szerző szerint „lényegileg és alapvetően a burzsoázia diadala” volt (29. l.) „ellenforradalmi puccs”-nak (8. l.), a „burzsoá ellenforradalom” művének (153. l.) nevezni, ha erre „az akkor feltétlenül haladó” polgári rend jegyében került sor? Robespierre talán már túllépett volna a forradalom polgári célkitűzésein? A tárgyilagoss Manfred azonban elismeri, hogy erről szó sincs: a forradalmi kormányzat „nem elégítette ki teljes mértékben a plebejusokat, s általában a demokratikus alsó népréteget [...] nem mérte fel a munkások tényleges helyzetét [...] hasonlóképpen nem tett semmit agrárpolitikájában a falusi szegénység nehéz helyzetének javítására, nem védte meg érdekeit” (154—155. l.). Ezek a megállapítások azonban nemcsak thermidor 9-e „ellenforradalmi” jellegét kérdőjelezi meg (hiszen ha Robespierre nem képviselt polgári politikustársainál haladóbb társadalmi törekvéseket, általuk történt megbuktatását aligha nevezhetjük „ellenforradalmi puccs”-nak), hanem ellentmondanak a szerző alábbi megállapításainak is: „Robespierre a forradalmat teremtő francia nép érdekeit képviselte és védelmezte [...]” (125. l.), „[...] nem a népből jött ugyan, hanem a polgárságból, mégsem érvényesítette és védte a polgári vezető körök érdekeit, hanem a népre támaszkodva, a nép érdekeit védelmezve ellenük harcolt [...]” (37. l.). Manfred nem mondja ki, de művéből végső soron az olvasható ki, hogy Robespierre ízig-véig polgári politikus volt, a népi rétegek szükségleteit nem érte. Szónoklataiban egy ideális, elvont, inkább a francia nemzet egészére, mint annak szegényebb rétegeire vonatkozó nép-fogalmat használt. Polgári politikuskollégáitól csak abban különbözött, hogy képes volt megfelelő ideológiát alkotni egy ideiglenesen szükségesnek tekintett, radikális politikai gyakorlathoz. A válsághelyzet elmúltával azonban nem volt képes módosítani e politikán, a társadalmi és politikai ellentmondások feloldását csak ideológiai-morális síkon kísérte meg. A terror fenntartására irányuló törekvéseivel mind a polgárságot, mind a néprétegeket maga ellen fordította, s bukását legfeljebb az teheti tragikussá, hogy őszintén hitt a forradalom idealista célkitűzéseiben.

Manfred életrajzi esszéje, mint minden olyan mű, amely viszonylag kis terjedelemben foglal össze hatalmas és kiterjedt ismeretanyagot, nem maradhatott mentes jelentéktlenebb tévedésektől. A labdaházi eskü dátumát 1789. június 23-ban határozza meg, holott erre három nappal korábban került sor. A 103. oldalon közli, hogy „Franciaország hadat üzent az osztrák császárnak”, majd négy sorral lejjebb a háborút „védekező, igazságos — a reakciós abszolút monarchiák ellen” vívott harcnak nevezi. A 81. oldalon úgy tűnik, hogy egy bizonyos Foulon nevű úr a Bastille parancsnokaként vagy a „kereskedők főnöke”-ként nyerte el méltó büntetését a nép kezéből — a Bastille bevételét után nyolc nappal lemeszárolt egykori politikust azonban nem szabad összetévesztenünk de Launay-val és Flesselles-lel. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatáról aligha állíthatjuk, hogy „a feudalizmus ellen harcba szálló néptömegek hatalmas forradalmi lendületét tükrözi” (87. l.), a híres okirat inkább a francia polgárság győzelmének dokumentuma volt. Rousseau és Robespierre emmenonville-i találkozására csak az utókor képzeletében kerülhetett sor — 1788-ban semmiképpen sem, hiszen ekkor a filozófus már tíz éve halott volt (140—141. l.). A jakobinusok nem valószínűsíthatták meg „a földnek a parasztság alapvető érdekeit szolgáló újrafelosztását”, mint azt a 173. oldalon olvashatjuk, hiszen még az „agrártörvény” emlegetése is főbenjáró bűnnek számított a tulajdon szent és sérthetetlen voltát hangoztató forradalomban. Camille Desmoulins, saját állításával ellentétben, nem „krisztusi korban” volt 1794-ben (178. l.), hanem harmincnégy éves volt, Fouché pedig nem harmincadik, hanem negyvenedik évét töltötte be a forradalom idején (178. l.). Ez utóbbi, utóéletét tekintve tagadhatatlanul ellenszenves politikussal Manfred különben is túlságosan szigorúan bánt: pár éven belül valóban „dörzsölt vén róka”-vá lett, 1793—94-ben azonban még minden jel szerint osztozott forradalmár-társai illúzióiban, s még nem harcsolt vagyont magának. Robespierre húgának mellesleg nem 1794-ben ígért házasságot (213. l., már csak azért sem tehetett ilyet, mert két éve házas volt), hanem jó néhány évvel a forradalom előtt, Arrasban. Robespierre nem 1794. június 12-én mondta el utolsó beszédét a Konventben (209. l.), hanem július 26-án, s másnap Louchet semmiképpen sem javasolhatta „talán a karzatról” (240. l.) Robespierre letartóztatását, hiszen képviselő volt, s a nézőközönség nem tehetett indítványokat a Konventben.

Ezek a kisebb tévedések azonban jelentéktelennek tűnnek a durva hibák azon elképesztő mennyisége mellett, amellyel a fordítás elárasztotta a szöveget. „Barère és Vadier Robespierre-t egyebek között modernizmussal ... vádolták” — olvassuk meglepve a 11. oldalon. Alighanem a francia *modérantisme*, vagyis megalkuvás kifejezésének orosz megfelelőjéből jött létre ez a különös vád a művészeti fízlését tekintve mindvégig megbízhatóan konzervatív Robespierre ellen. A fordító összetéveszti a Közjóléti Biztonságot a Közbiztonsági Bizottsággal (16. l.), de Staëlt Madame de Staëllal (32. l.), Sieyès abbát pedig, akit az „Ó- és Újvilág hőse”-nek nevez, La Fayette-tel (75–76. l.). Az ateista Blanqui aligha rohanta fel Robespierre-nek, hogy „harcba szállt [...] a Legfőbb Lény eszméjével” (45. l.), hiszen éppen ő oktatta törvény-

be létezését. A francia történészek nem „seniorialis rend”-nek nevezték a feudalizmust (173. l.), hanem „seigneurial”-nak, magyarul *földesúrnak*, hiszen a seniorátus egészen mást jelent. A francia parasztság nem a jakobinus kormánytól „kapott közös földeket”, mint ezt a 173. oldalon olvashatjuk, hanem éppen ellenkezőleg: a jakobinus kormány tette lehetővé a faluközösségi földmaradványok felosztását, magántulajdonba való vételét. A legtöbb nehézséget a cirill betűs szöveg nem-orsz neveinek átültetése jelentette, s így lett Morellyből Morelli (28. l.), Le Peletier de Saint-Fargeau-ból Lepentier de Saint-Fargeot (170. l.), Houehard-ból Gousard (181. l.), Lameth-ből Lamette (197. l.), Mounier-ből Munier (204. l.), Bentabolle-ből Bentobolle (235. l.), Barère-ből Barrier (238. l.), Fleuriot—Lescit-ből Flericot—Lescuot (244. l.), Cobban és Cobb brit történészek neveiből Cobben és Kobbe (176. l.) Desmoulin „Franciaország és Brabant forradalmi” című lapjából pedig „A forradalmi Franciaország és Brabant” (200. l.). Az ilyen és ehhez hasonló fordítási hibák méltatlanok az Európa Könyvkiadó méltán nagysikerű Mérleg-sorozatához.

Hahner Péter

A. M. SZTANYISZLAVSZKAJA

POLITYICESZKAJA GYEJATYELNOSZTY F. F. USAKOVA V GRECH 1798—1800 GODOV

Moszkva, Nauka, 1983. 302 l.

F. F. USAKOV POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE GÖRÖGORSZÁGBAN (1798—1800)

A szerző — a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa — több mint 25 esztendeje végez kutatásokat a 18—19. századi Oroszország külpolitikája és diplomáciája témaköréből. Jelentős szakmai sikert hoztak számára „Az orosz — angol kapcsolatok és a Földközi-tengeri problémák (1798—1807)”, valamint az „Oroszország és Görögország a 18. század végén — a 19. század elején” című, 1962-ben, illetve 1976-ban megjelent munkái.

Sztanyiszlavszkaja — bár ez alkalommal Fjodor Fjodorovics Usakov 1798—1800 közötti görögországi tevékenységét állítja vizsgálódásai középpontjába, — felvázolja egész életét (1744—1817), s megrajzolja a tengemagy teljes emberi, hadvezéri és államférfiúi portréját. A kötet életrajzi vonatkozásban is meghaladja J.V. Tarle és A.I. Andrusenko hasonló témájú munkáit. Az olvasó részletesen nyomon követheti az 1744-ben, kismemesi családban született Usakov életútját, aki 1766-ban, miután befejezte a Nemesi Tengerészeti Akadémiát, előbb az azovi flottánál szolgált, majd 1780-ban az a megtiszteltetés érte, hogy II. Katalin cárnő jachtjának parancsnokává nevezték ki. A tehetséges tisztet azonban hamarosan a Földközi-tengeri orosz kereskedelmi hajók védelmére a „Viktor” hadihajóra helyezték át, majd a fekete-tengeri orosz-török összecsapásokban magát többször kitüntető kapitányt 1784-ben az egyik legnagyobb cári sorhajó (a „Szent Pál”) parancsnokává léptették elő. 1785-től kiemelkedő szerepe volt a híres szevasztopoli flottabázis kiépítésében.

A könyv kimagasló részei közé tartoznak azok a leírások, amelyek Usakov hadvezéri erényeit méltatják. Mint ismeretes, az 1787—1791. évi orosz—török háborúban — Szuvorov szárazföldi sikereivel egyenlő értékű — ragyogó győzelmet aratott a cári flotta is, az akkor már altengernagy Usakov irányítása alatt, aki elvetette a tengeri ütközet ősi sortakikáját, s helyett a döntő csapást az ellenséges zászlóshajókra összpontosította. A legendás parancsnok szinte minden ütközetben eredeti taktika alkalmazásával mutatott iskolapéldát, amely „újszerűsége és „szokatlansága” következtében rendszerint zavarba ejtette ellenfeleit. Ez történt 1790. május 21-én is, amikor Usakov egysége váratlanul Szinopéhoz vitorlázott, s ott a török flotta csaknem összes hajóját elsüllyesztette. Döntő győzelmet aratott — ugyanabban az évben — a Tendra-sziget melletti ütközetben (a Fekete-tenger északnyugati partvidékén) is: ekkor a Hadzsibejből (ma: Odessza) kiinduló orosz flotta „menetből” támadta meg az ellenséget anélkül, hogy végrehajtotta volna hajóinak — a korabeli szabályzatok által előírt — harci rendbe való átcsoportosítását. 1791. július 31-én Usakov hajóhada a Kaliakra-fok melletti összecsapásban ismét megsemmisítette Husszein kapudán-pasa flottáját. Ezekért a sikerekért — amelyek következtében Oroszország a Fekete-tenger egész északi partvidékét megszerezte, s jelentősen növelte stratégiai helyzetét — a cárnő tengemaggyá léptette elő, és számos kitüntetésben részesítette.

Sztanyiszlavszkaja könyvében kiemelt helyen foglalkozik a nagy francia forradalom utáni európai politikai konstellációval és a nagyhatalmak érdekellentéteinek bemutatásával. Ezzel párhuzamosan megkülönböztetett figyelmet fordít a korabeli orosz külpolitikai törekvések — különösen a balkáni aspirációk — mozgatórugóinak, hátterének felvázolására. 1798 nyarán ugyanis, miután Bonaparte Napóleon megindította egyiptomi hadjáratát, a török kormány katonai segítségért fordult Oroszországhoz, Angliához és Ausztriához, a franciaellenes második koalíció tagjaihoz. Ennek megfelelően irányította I. Pál (1796—1801) Szevasztopolból a Földközi-tengerre Usakov hajóraját, állományában 6 sorhajóval, 7 fregattal, 7400 tengerésszel és 792 ágyúval. Az egység augusztus 24-én indult, és szeptember 4-én érkezett Sztambulba, ahol közös angol—orosz haditervet dolgoztak ki a kulcsfontosságú Ión-szigetek visszafoglalására. A Dardanelláknál csatlakozott hozzájuk a török hajóraj (4 korvett, 4 sorhajó, 6 fregatt, 14 ágyúnaszád) Kadir bég vezetésével. Ekkor Usakov az egyiptomi partokhoz irányította A.A. Szorokin kapitány hajóosztagát a Nelson tengernagy vezette angol flotta megsegítésére.

A szerző hosszasan elemzi a Ión-szigetek stratégiai fontosságát, utalva arra, hogy azokat Napóleon itáliai, egyiptomi és szíriai hadműveleteinek bázisául kívánta felhasználni. Tisztában volt ezzel Usakov is, aki 1798. október 5-én Kythera szigetén egy deszantot tett partra, s elfoglalta San Niccolo erődjét. A tengernagy hajórajja október 11-én megkezdte egy másik erőd, Kapsalión lövetését, és annak francia helyőrsége a következő napon megadta magát. A hajótüzéség által támogatott orosz deszantok szinte ellenállás nélkül foglalták el október 25-én Zakynthosz (Zante), 28-án pedig Kefallénia szigetét. Néhány napi ellenállás után, november 14-én, a Leukasz-szigeten levő franciák is kapituláltak. 1798 novemberében Usakov egysége Korfu szigetéhez indult, hogy egy deszant partrátétele után, megostromolja annak erődjét. Az öt francia üteg által védett sziget helyőrsége 1799 márciusig sikeresen visszaverte a rohamokat, de végül is kénytelen volt megadni magát. Ezzel befejeződött a Ión-szigetek visszafoglalása, s létrejött a Hét Egyesült Sziget Köztársasága.

Sztanyiszlavszkaja nemcsak kiváló hadvezérként, de kompromisszumokra törekvő, liberális politikusként is bemutatja Usakovot. Részletesen elemzi és értékeli Usakov 1799-ben kidolgozott ideiglenes alkotmánytervezetét, amelyben önkormányzatot biztosított volna a görög szigetek lakossága számára. Ezt követően a könyv frója a fenti tervezet kudarcának okait vizsgálja, rávilágítva a tengernagy politikai ellenállásának, a konstantinápolyi orosz követnek, V.Sz. Tomara konzervatív nézeteire és tevékenységére. A két politikus felfogásának ütköztetésekor főleg a helyi lakosságra való támaszkodás kérdésében vallott nézeteiket idézi a szerző. Az előbbi ugyanis elsősorban a helyi burzsoáziát, az utóbbi a nemességet és az egyházat kívánta megnyerni szövetségésének.

A könyv frója korrekten értékeli a Ión-szigeteken bevezetett francia intézkedések jelentőségét, amelyek a helyi arisztokrácia politikai jogainak korlátozásában, a parasztság feudális szolgáltatásainak eltörlése, valamint elemi iskolák, nyomdák, könyvtárak alapításában öltöttek testet. E haladó intézkedések és reformok azonban a görög szigetek nemességének és egyházának ellenállását váltották ki, s ezzel magyarázható, hogy az uralkodó réteg az angol—orosz szövetségben látta saját érdekeinek védelmezőjét. Így érthető meg, miért fogadták a Ión-szigetek lakói Nelson és Usakov katonáit a francia uralom alóli felszabadítóként. 1799 végére azonban Oroszország és a szövetségeseek viszonya erősen megromlott, ezért 1800. január 11-én Usakov parancsot kapott I. Páltól, hogy hajórajával térjen vissza Szevasztopolba. Ezzel ért véget a cári flotta két éves expedíciója, amelynek következtében Franciaország elvesztette a Földközi-tenger keleti medencéje feletti uralmát, Oroszország viszont fontos haditengerészeti bázishoz jutott Korfun, s azt eredményesen tudta felhasználni a Napóleon elleni 1805—1807. évi hadműveletekben.

A.M. Sztanyiszlavszkaja legújabb könyvében hiteles portrét ad F.F. Usakov tengernagyról, a legendás flottaparancsnokról, akinek emberi, hadvezéri és államférfiúi nagyságát a szovjet kormány is elismerte, amikor — tiszteletére — 1944-ben rendjelet és érdeméremmel alapított a haditengerészet legkiválóbb tisztjei számára. A könyv valószínűleg a szakemberek és az érdeklődők körében egyaránt elismerésre számíthat; a szerző objektív szemlélete és korrekt állásfoglalásai ezt szinte bizonyossá teszik.

V. Molnár László

HENRY ADAMS

THOMAS JEFFERSON ELSŐ ELNÖKSÉGE 1801–1805

Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986. 601 l.

A klasszikus történetírók munkáinak népszerűsítésében jeles Clio sorozat újabb kötete nálunk meglehetősen kevésbé ismert amerikai historikusok egyik legkiemelkedőbbikének, Henry Adamsnek állít emléket. A szerzőnek magyarrá csak most lefordított munkája majd száz évvel 1890-es New York-i megjelenése után is hivatlanul érdemekkel rendelkezik, teljesítménye sok szempontból megismételhetetlen, tehát méltán illethetjük a „klasszikus” jelzővel.

Mindenekelőtt Adams személye érdekes: abból a massachusetts-i Adams családból származik, amely két elnököt is adott az Egyesült Államoknak, sőt, az ország sorsának alakulásában döntő jelentőségű bostoni teadélután szellemi vezérét is. Az elnök nagyapja, dédnagyapja mellett Henry Adamsnek módja nyílt belekóstolni a nagypolitikába, londoni követ apja mellett magántitkárként tevékenykedve — éppen az amerikai polgárháború sorsdöntő éveiben. A polgárháború utáni Amerika eszményeket kiüresítő valóságában is megőrizte tisztességét, lemondva a politikai vagy diplomáciai karrier lehetőségéről, a Harvard Egyetem híresen jó tanára lett, majd a katedrát is elhagyva, egyedül könyvének írásával foglalkozott.

Az élete fő művének tekintett „History of The United States of America” — amelynek kilenc kötetéből most az első kettő látott napvilágot nálunk — az anyaggyűjtéssel együtt ennek a páratlan energiájú embernek is több, mint másfél évtizedes alkotómunkájába került.

Jefferson elnökségéről Adamsnek nemcsak a családi hagyomány kínált értékes kapaszkodókat — John Adams, a dédapa Jeffersonnal együtt kulcsszerepet játszott a Függetlenségi Nyilatkozat megalkotásában, öt évtizeden keresztül annak barátja és egyben politikai ellenfele is volt —, hanem a történész Adams jó kapcsolatairól révén szinte minden állami, vagy magánlevéltár anyagaiba betekintést nyerhetett még Európa országaiban is. Ez rendkívül fontos körülmény, tekintettel az Egyesült Államok megalakulása utáni első évtizedek cseppfolyós viszonyaira, a volt anyaországhoz, Angliához fűződő kapcsolatok jellegére és a napóleoni korszak világtörténelmet formáló eseményeire.

Adams nem a Függetlenségi Háború utáni politikai viszonyok bemutatásával kezdi művét, hanem a 19. század eleji Amerika földrajzi és gazdasági adottságainak, a még viszonylag jelentéktelen, alig öt milliányi lakosság (akkor ez alig harmada Angliáénak, s csak mintegy hatoda Franciaországénak) életviszonyainak ismertetésével, ahol Jefferson szerint „század- és ezredfigyleni leszármazottaink számára is van elég hely”. Napjainkig páratlan összefoglalásról van szó, a tömérdek tényanyag olyan sziporkázó stílusban kerül előadásra, amely az egész könyvre jellemző, s aminek a történeti irodalomban ma nagyobb hiányát látjuk, mint valaha.

A könyv egy lényegében töretlen ívű fejlődést bejáró nemzet történetének egy vékony, de annál fontosabb szeletével foglalkozik, rámutatva bizonyos alternatívák meglétére is. Erre példa a keleti parti államok és az Appalache-hegység mögötti területek között a közlekedési kapcsolatok szinte teljes hiánya, ami a kor lehetőségeinek szintjén megoldhatatlan feladatnak tűnhetett — Európa tapasztalata alapján is, ahol pedig évezredek felhalmozás állt szemben a természettel —, s mindez azzal az eredménnyel járhatott volna, hogy a Norfolk-tól, Philadelphiától, New York-tól elzárt területek idővel új orientációra lelnek Kanada, de még inkább a Mississippi völgyén keresztül a Mexikói-öböl irányában, s ez a fiatal Egyesült Államok szétesését eredményezte volna.

Hogy nem így lett, abban fontos szerepe volt a század legelején még előre nem látható technikai fejlődésnek, a gőzhajó, a vasút megjelenésének, a csatornaépítésnek, de ez önmagában nem lett volna elegendő feltétel. Adams megfogalmazása a lényegre tapint: „A számtalan nehézség között, melyekkel az Uniónak meg kellett küzdenie, s amelyek érdekessé teszik az amerikai történelmet, az egyik legszembeesőbb az volt, hogy mennyire nem álltak arányban a fizikai nehézségekkel a legyőzősükhöz rendelkezésre álló anyagi eszközök.”

A rendkívüli feladatok rendkívüli embereket igényeltek. Az általános amerikai állapotoknak és az egyes régiók szellemi életének modern szemléletű bemutatása után így fordul Adams egy látszólag hirtelen váltással az államférfi felé, aki ezt a nagy fizikai-szellemi ellentmondást nemcsak felismerte, de a legtöbbet tette feloldására. A Pittel és Bonapartéval egyenlő államhatalmi pozícióba került Thomas Jeffersonról van szó, az Egyesült Államok harmadik elnökéről, akinek republikánus (pontosabban

demokrata-republikánus) kormányzata 1801-ben felváltotta a leginkább George Washington nevével fémjelzett föderalista adminisztrációt.

A virginiai tiltatványos Jefferson elnökké választását Adams az 1776-os évvel felérő forradalomnak látja, amely Jefferson és tetterős munkatársai személyében a „legarisztokratikusabb demokratákat” jutatta be az épülőfélben lévő, még falusias Washington kormányhivatalaiba. (Ő volt az első elnök, akit az új szövetségi fővárosban iktattak be.)

Jefferson nagy energiával látott hozzá virginiai republikánus eszméinek valóra váltásához. A centralista föderalistákkal szemben az általa képviselt irányzat nem kívánt sem erős államot, sem erős hadsereget, a flottától meg egyenesen idegenkedett, legszívesebben szárazdombokba záratta volna a korábbi években épített néhány hadihajót is. Az egyes államok belső önkormányzatára fektette a hangsúlyt, viszolygott a központi adóktól, mert „értelmes elvek nem igazolják, hogy megadóztassuk polgártársaink iparkodását, hogy kincset halmozzunk fel olyan háborúkra, melyek nem tudjuk, mikor következnek be”.

Az Egyesült Államoknak a nemzetközi kereskedelembe betöltött egyre növekvő súlya is elegendőnek látszott ahhoz, hogy az idegen hatalmak, mindenekelőtt az Észak-Amerikában gyarmati pozíciókkal rendelkező Anglia, Franciaország és Spanyolország érdekeltek legyenek a fegyveres konfliktusok elkerülésében a katonailag gyenge országokkal szemben.

Jefferson azt is felismerte, milyen veszélyeket rejtget a végrehajtó hatalom túlzott befolyása, hogyan korrumpálhatja a kegyeiert versengő intézményeket és személyeket. Intő példaként állt előtte George Washington, akinek elnöksége utolsó éveiben a még mindig kiforratlan amerikai politikai rendszerben monarchista hajlamokat tulajdonítottak. Jefferson el akarta kerülni ezt a hibát, s még ellenfelei is csak azzal vádolták, hogy „az elnök hivatalának gyengítésével saját személyes hatalmát fogja növelni”. A mindenben harmóniára törekvő Jeffersontól azonban mi sem állt távolabb ettől.

Első elnökségének négy éve mégsem a kitűzött célok megvalósításának jegyében zajlott. A bel- és külpolitikában elért fényes győzelmei olyan új feltételeket teremtettek, amelyek lehetetlenné tették ezt.

Louisiana megvásárlása Franciaországtól (az Egyesült Államok „legnagyobb üzlete” 15 millió dollárba került), amelynek révén nemcsak mintegy kétszeresére nőtt az ország területe, hanem a tényleges birtokba vétel a felvetődő alkotmányjogi kérdések rendezése által törvényszerűen a központi hatalmat erősítette az egyes államok kormányaival szemben. Tripoli kalózai ellen a Földközi-tengeren fellépni belpolitikailag népszerű volt ugyan, de ez elkerülhetetlenül a flotta további bővítését eredményezte.

Jefferson mindössze öt főből álló első kabinetje lényegében csak egy vonatkozásban felelt meg saját, eredeti célkitűzéseinek: a közkiadások minimális szinten tartása tekintetében. A költségvetés mintegy felét fordították az előző kormányok által felhalmozott — egyébként nem túl jelentős — államadósság kiegyenlítésére, így elérhető közelségbe került annak teljes felszámolása. Az újjáválasztott Jefferson 1805-ös második beiktatási beszédében már a béke idejében „folyókra, csatornákra, utakra, művészetekre, manufaktúrákra, oktatásra és más nagy célokra” fordítható jövedelmekről beszélt, amelyek háború esetén is fedezni fogják a költségeket anélkül, hogy ez újabb eladósodáshoz vezetne.

A fiziokrata Jefferson így szinte „véletlenül” olyan központosítási folyamat kezdeményezőjévé vált, ami az elveivel szöges ellentétben álló ipari Amerika kifejlődéséhez vezetett. Ez Adams történeti teljességre törekvő, Napóleontól Toussaint Louverture-ig minden jelentős személyt és eseményt felvonultató művének fő témája. Ez a céltudatos sokrétűség teszi a könyvet napjainkban is páratlanul érdekes olvasmányá.

Bur Gábor

JÁSZAY MAGDA

CAVOUR

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Nagy emberek, kiemelkedő politikusok életéről írni látszólag igen hálás dolog. Hiszen még az átlagolvasó is rendelkezik annyi tudással, hogy a róluk készült életrajzot nem csupán kézbe vegye, hanem használni is forgathassa. De mi történik akkor, ha a szerző olyan könyvet kíván publikálni, amely a népszerű előadásmódot a szűkebb szakmai körök elvárásaival próbálja „összhangzásba hozni”? S a váratlan nehézségek csak növekednek, ha egy másik nemzet jelentős történelmi személyiségét kívánja valaki bemutatni. Mert — egyebek között — az óriási forrástanyagot egy másnyelvű s részben eltérő történelmi

tapasztalatokkal bíró közeg feltételezett ismeret- és élményanyaga, igény szintje szerint kell megrostálnia, de úgy, hogy mindeközben az eredeti összefüggések se szenvedjenek kárt.

Sokrétű és felelősségteljes feladatra vállalkozott tehát Jászay Magda *Camillo Benso di Cavour* gróf (1810. augusztus 10.—1861. június 6.) életrajzának közzétételével. Mert ha volt a 19. századi olasz történelemnek sorsformáló alakja, gróf Camillo Cavour, a Kossuthék által is gyakorta „nagy Cavour”-ként emlegetett piemonti államférfi kétségtelenül az volt. Az első kérdés, amelyre a szerző felelni kíván, hogy mi tette lehetővé ezt a valóban kivételesen fényes karriert.

Jászay Magda rögtön két részre osztja válaszát. Először azt a földrajzi-történelmi-politikai környezetet mutatja be, ahova a neves piemonti arisztokrata család fia beleszületett, ahol első élményeit és meghatározó tapasztalatait szerezte, amelyben egyéniségének, későbbi világlátásának csírái kialakultak. Színesen s rendkívül érdekesen vázolja Piemont történetét, a Savoya-család fokozatosan kialakuló területszerző koncepcióját, azt a folyamatot, amelynek során a jelentéktelen középkori államocská először hercegséggé vált, majd a spanyol örökösödési háborúban Szardínia birtokát és az ezzel járó királyi címet is megszerezte. Természetesen arról is szót ejt, hogy a piemonti elit a fennmaradásért és határainak kiterjesztésért folytatott szívós küzdelme eredményeként nem lebecsülendő diplomáciai tapasztalatokra tett szert a szerződéskötések és -szegések állandó körforgásában. Azt viszont már nem mondja ki, s talán nincs is szándékában érzékeltetni, hogy a „nagy Cavour” legendás politikai képességei is részben ebben a tradícióban gyökereznek.

Aztán, közelebb lépve hőse korához, a Nyugat-Európában zajló gazdasági-társadalmi-ideológiai folyamatokat körvonalazza: a tőkés fejlődés dinamikáját, az ipari forradalom kezdetét és a felvilágosodásnak a régi rend korlátait feszegető hatásmechanizmusát. Azt is leszögezi azonban, hogy a gazdasági-társadalmi képletben végbement változások, kivált az ipari forradalom, Piemontot a 19. század elején még nem érték el, jöllehet a küszöbön álltak. Arra viszont Jászay nem helyez hangsúlyt, hogy tisztázza: Savoya, Nizza és különösen a voltaképpeni Piemont, Torinóval és környékével azért jóval közelebb állt a világ gazdasági folyamatok „centrumához”, mint mondjuk a reformkor első éveinek Magyarországra, vagy hogy egy másik (talán kissé extrém) példát is említettünk, a Dunai Fejedelemségnek: Moldva és Havasalföld!

Ugyanez az összefüggés érvényes, megítélésem szerint, az ifjú Cavour személyiségfejlődését meghatározó feltételrendszer egyéb összetevőire is. Nem vonva kétségbe, sőt, nagyon is méltányolva Cavour kivételes szellemi adottságait, a torinói Cavour palotában, a genfi patrícius rokonoknál, a genovai arisztokrata udvarokban töltött gyermek- és serdülő éveiről olvasva két másik, hasonlóképpen nagyra hivatott kortárs indulása ötlött eszembe: a magyar Kossuthé és a román Nicolae Balcescué. Túl azon a közhelyen, hogy arisztokratának születni általában kétségkívül előnyösebb, mint egy elszegényedett csempléni kismemes vagy havasalföldi kishojár házában felnőni, ahol anyanyelvként nem a franciát beszélük, mint a torinói „jobb” körökben, és a politikai tapasztalatra sem párizsi és londoni tanulmányutakon, hanem legfeljebb a megyegyűléseken, illetve a bukaresti post-fanarióta nagybojárok udvarházaiban s társaságában lehetett szert tenni, a különbség legalábbis szembeötlő. Cavour lehetőségeivel ebben a vonatkozásban legföljebb Széchenyi versenyezhetett. Volt viszont egy nagyon lényeges közös vonás mindannyiukban — származásuktól függetlenül: a mindenen való cselekedni-jobbítani-reformálni akarás soha nem szűnő vágya, a kiválasztottság tudata és az elhivatottság bizonyossága, amely parancsoló kényszerrel szabta meg minden lépésüket. Erről Jászay Magda jóvoltából, Cavour esetében nagyon meggyőző oldalakal olvashatunk. A szerző kiváló fráskészséggel és mély empátiával ábrázolja rendkívüli képességekkel megáldott hősenek érési folyamatát. Azt, ahogyan az elkényeztetett arisztokrata csemteből előbb lázadó fiatal katonatiszt, majd a párizsi szalonok léha aranyifja, később hazája legjobb gazdasági szakembere, végül, már a negyvenes években, nagy hatású közírója és politikai újságírója lett. Olyannyira, hogy idősebb pályatársával, Cesare Balboval 1847. december 15-én indított lapja — a *Risorgimento* — nem csupán a piemonti progresszió programadó orgánuma lett, hanem a modern Olaszország legragyogóbb korszakának, az olasz nemzet megújulásának is nevet adott.

A készülődés, az első politikai számypróbálgatások után következik a *valóságos* politikai szerep. Cavour nem kis nehézségek árán bekerül a parlamentbe, s ettől kezdve életútja, ha nem is töretlenül, de meredeken fűl fölfelé. Pedig helyzete nem könnyű, a torinói kormányzó (és rendőrfőnök) fiának kétféle kellett hadakoznia: nem csupán osztályosai állandó gyanakvását, korlátoztságát és megrögzött konzervativizmusát kell legyűrnie, hanem a torinói polgárság köreiből érkező baloldali természetes ellen-szenvét is — és csaknem minden pályatársa ellenérzéseit! Cavourról is elmondható, mint megannyi egy ügyért (rendszerint a nemzetéért) mindent kockára tévő, csak azért és annak élő kortársáról, hogy „követőket szerezhet ugyan, de barátokat nem”. (66) És ha azért elvétele mégis akadtak barátai,

„felsőbbrendűségének tudata és nézeteinek helyességébe vetett feltétlen hite”, főlényesen gúnyos hangneme, nemegyszer parancsoló fellépése, egyszerűen: „zsarnoki hatalma” — írja ugyanott Jászay —, nem tették igazán rokonszenvenné. Viszont fölkészültsége, kifogyhatatlan energiája, hibetelen aktivitása, lendülete, akaraterje hamarosan nélkülözhetetlenné és a piemonti politikai élet első számú emberévé, „vezéralakjává” emelték. 1850. október 11-én végre a hatalom csúcsaihoz is megnyílt számára az út, bekerült a kormányba is, egyelőre tengerészeti miniszterként, hogy nem sokkal később a pénzügyminiszeri tárcát is megszerezze. A piemonti gazdaság dinamikus fejlődésével párosuló s lényegében azt tükröző eredményei olyan látványosak voltak — írja Jászay —, hogy rövidesen a legkiemelkedőbb európai politikusok figyelmét is fölkellették, s 1852 táján Cavour pályája, tevékenysége, személye az érdeklődés homlokterébe került.

És ez még mindig csupán a kezdet. 1852. november 2-án az annyira áhított hatalom birtokába került: II. Viktor Emánuel őt bízta meg kormányalakítással. Piemont „de facto” első embere „de jure” is azzá lesz, aki: népe és Olaszország sorsának leghatékonyabb formálójává, a nemzetegyesítés nagy művének legálhatatosabb, semmilyen akadálytól vissza nem riadó építőmesterévé. Jászay Magda valószínűleg éppen Cavour e korszakának meglevenftésekor volt a legnehezebb helyzetben, mert valóban tengersok anyagból kellett mondandóját összeválogatnia és megszerkesztenie. Tudatában lévén annak is, hogy Cavour tettei, diplomáciai sakkhúzásai — az európai hatalmpolitikai erőviszonyok régóta érlelődő, de igazán érzékelhetővé éppen az 1850-es évek közepére váló változásait: Törökország végleges, Ausztria tartós, Oroszország időleges meggyengülését, Franciaország látszólagos és Poroszország tényleges megerősödését s Nagy-Britannia távolról sem érdekmentes jóindulatát hazája javára kihasználó erőfeszítései — egyetlen diplomáciatörténeti összefoglalóból sem hiányoznak és úgyszólván közismertek. A recenzensnek mégsem volt egyetlen pillanatra sem az az érzése, hogy unos-untalan hallott dolgokat mondanak fel neki, ellenkezőleg, Jászay stílusának elevensége, előadásmódjának gördülékenység a frissesség, az újdonság érzésével ajándékozta meg. Kivált a valóban látványos sikerlista mögött álló „emberi tényező”, a személyiség elmélyült rajzával, Cavour egyetlen pillatig sem lankadó küzdelmének, már-már a megszállottságig felfokozott eltökéltségének és olykor a szerencsével sem hadilábon álló akciósorozatának minden részletre kiterjedő, aprólékos elemzésével. Az ily módon gondosan kidolgozott Cavour-portré ismeretében már nem tűnik túlzásnak a dicséretekkel igencsak fukarul bánó agg Mettemichnek a könyv bevezetőjében idézett, s mintegy előlegezett véleménye a fénykorát élő Cavourról: „jelenleg egyetlen nagy államférfi van Európában, és az is szemben áll velünk!” (8. l.)

De végül is miben rejlett e nagyformátumú férfiú cselekedeteinek szinte hibetetlen hordereje — teheti fel a kérdést bárki, aki a könyvet végigolvassa. Jászay előadásának befejeztével senkinek sem lehet kétsége azíránt, hogy a személyiség zavarbaejtő gazdagságán túl az emberfeletti munkabírársban (Cavour pályafutása során mindvégig egyszerre több miniszteri tárca birtokosa volt), a törhetetlen akaraterőben és az állandó készenléti állapotban. És még valamiben, ami mindezek foglalata, de egyszersmind összegeződése is: Cavour történelmi érzékében. Abban a zseniális képességben, hogy széles körű ismeretekkel és mély emberismerettel megalapozott politikai intuíciójával csaknem mindig előre megérezte az optimális cselekvés esélyét, helyét és módozatát, lehetőségeinek határait pedig sohasem lépte túl. Azt pedig meggyőződéssel hitte és vallotta, hogy a történelmi eseményeknek, a meghatározó fordulatoknak nem csupán dinamikájuk, idejük, hanem *pillanatuk* is van, és ha az elérkezik, nem lehet válogatni az eszközökben... „Ha a diplomácia tehetetlen [...] hát majd a törvényen kívüli eszközökhez fordulunk. Nézeteimben mérsékelt vagyok ugyan, de hajlok a szélsőséges és merész megoldásokra. Úgy vélem, századunkban gyakran a merészség a legjobb politika” — írta közvetlenül a krími háborút lezáró s Piemont esélyeit jelentékenyen megnövelő 1856-os márciusi-áprilisi párizsi békekonferencia utolsó napján egyik közvetlen munkatársának, Ratazzinak. (167. l.) Három évvel később viszont, élete egyik mélypontján, a III. Napóleon szőszegését hozó villafrancai fegyverszünet hírére hasonló értelemben nyilatkozik a Piemonttal időközben szövetségesi sátusba került magyar emigráció fejének, Kossuthnak: „... Ebből a békéből semmi sem lesz! Ezt a szerződést nem fogják végrehajtani. Kézen fogom Mazzinit is, ha kell, összeesküvő, forradalmár leszek, de a szerződés nem valósul meg soha!” (219. l.) És — persze, ez csupán enyhén történelmietlen olvasói feltételezés, amelyet azonban sok magyar emigráns is osztott —, talán Közép-Kelet-Európa népeinek sorsa is másként alakul, ha még néhány esztendeig ő marad az olasz diplomácia irányítója. Mert igaz ugyan, hogy (1848-ban) „ellentmondást látott a magyar liberálisok nemzeti törekvései és az ország területén élő szlávok (és románok) hasonló célú mozgalmát elutasító politikusok között” és emiatt akkor nem tudott fenntartás nélkül osztozni a demokraták [...] bizakodásában, akik a szabadságharcot vállalaló magyarokat természetes szövetségesnek tekintették, és a velük való kapcsolatot, a fegyveres fellépés összehangolását szorgalmazták” — írja Jászay (95. l.), de 1860-ra az általános

politikai helyzet annyira megváltozott, hogy most már minden fenntartás nélkül nyújtott kezét a Magyar Nemzeti Igazgatóság vezetőinek, Kossuthnak, Telekinek és Klapkának. Szándékainak komolyságát pedig nem csupán az „Olaszországi Magyar Segélyhadserg” piemonti állomásoztatása, hanem az 1860 őszén a magyar emigráció céljaira a Dunai Fejedelemségekbe irányított tekintélyes fegyverszállítmány is igazolni látszik.

Egy recenzió szűkre szabott keretei között természetesen nem lehet Jászay kisonográfijának minden részletére kitérni. Nem említettem például Cavour mesteri politikai manőverezésének tömör összefoglalását a piemonti parlament színpalái között, sem átgondolt, hajlékony stratégiájának árnyalt érzékeltetését, amellyel az azonos célért, de más eszközökkel küzdő két legnagyobb ellenlábas, Mazzini és Garibaldi törekvései és nimbusza ellen vette föl a küzdelmet. Ezt is sikerrel. Mert — s számomra ez Jászay kitűnő könyvének legnagyobb tanulsága —, úgy volt merészen újító és radikális módszereiben, hogy egyúttal hazája történelme legjobb hagyományának makacs őrzője és kínálkozó lehetőségeinek maximális kiaknázója tudott lenni egyszemélyben —, az eszméért töretlen elszántsággal küzdő s azokat tűzön-vízen át megvalósító államférfi példáját.

Borsi-Kálmán Béla

SZERBEK ÉS MAGYAROK A DUNA MENTÉN I. 1848–1849, II. 1848–1867

TANULMÁNYOK A SZERB–MAGYAR KAPCSOLATOK KÖRÉBŐL

SZERK.: BONA GÁBOR–FRIED ISTVÁN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 186 l., 1987. 351 l.

A két tanulmánygyűjteményt együtt ismertetjük a szoros átfedések miatt, amit a fenti azonos évkörkezdetek jeleznek. Mindkettő jóval korábban rendezett hazai és külföldi nemzetközi tudományos eszmecsere (budapesti, belgrádi) anyagát foglalja magában. E vitaülések megtartása és a róluk készült könyvek megjelenése, szokásos késéssel: az első esetben az 1978 és 1983, míg a másodikban az 1981 és 1987 évekhez kötődik. A félétvezetési átfutási időközökben a két ország szakkutatói a kölcsönös érdeklődést keltő más két- vagy többoldalú tanácskozásokon is eredményesen dolgoztak. Számos alkalommal igazolódott, hogy a magyar–szerb történelmi kapcsolatokban, a tudományos feldolgozások különbségeitől függetlenül, 1848 tartósan meghatározó szerepet tölt be. Az akkori forradalmi átalakulás csekély hatású közeledési kísérletei és gyakori súlyos ütközései rányomták bélyegüket az osztrák–magyar–horvát kiegyezésekkel zárult időszakra, sőt a rákövetkező évtizedek sorára is.

Minderre tekintettel igen üdvös, hogy országaink tudományos akadémiai (magyar és szerb) támogatják a megvitatott előadások magyar és szerbhorvát nyelvű változatainak kiadását. Ennek jegyében partnereink első kötete (Srbi i Madjari u revoluciji 1848–1849. godine. Beograd, 1983. 226. l.) a miénkel lényegileg azonos tartalommal, eltérő szerkezeti felépítésben jelent meg. Közös források feltáráshoz még az újvidéki székhelyű Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, ugyanott a Matica srpska, valamint a zágrábi rokonintézetek kutatóhelyeivel adódnak tárgyszerűen összehangolt lehetőségek. Kétségtelen mégis, hogy a magyar–délsláv történettudományi kapcsolatok viszonylag esetlegesebbek akár a jugoszláv–csehszlovák, akár csehszlovák–magyar együttműködéshez képest. Ez utóbbinak a közvetlen hatókörében eddig mintegy húsz egyetemes- és jogtörténeti tanácskozási anyagából itthon, illetőleg külföldön tizenegy tanulmánygyűjtemény született. A szomszéd országok együttes értekezleteinek témáit indokolt szakágazatok szerint mélyebben tagolni, ami a most recenzált második kötetben a művelődés- és nyelvtörténeti referátumok felvételével részben megvalósult.

Méltán mondhatjuk általános értékelésként, hogy az egymással szervesen összefonódó kötetek, a bennük megjelenített tudományos teljesítményen kívül, előnyös kapcsolatrendező feladatot töltenek be. Egyik jellemző vonásként emelem ki, hogy több szerző (Spira Gy., Niederhauser E., Urbán A., C. Popov, M. Ekmečić) megokoltan lépte át a 48-as aldunai (más elnevezéssel délvidéki, vajdasági) közvetlen szerb–magyar történelmi viszonyok kereteit. Ilyen tágabb egyetemes kutatómunka alapján kapunk képet a parasztság korabeli nemzeti öntudatának és etnikai különállás-tudatának eltéréseiről. Ezekre rávilágítva Niederhauser Emil a továbbiakban a Lajtán-túli és -innyi térségekben a lengyelek, románok, csehek, szlovákok, szerbek magatartásának sajátosságait tekinti át. Utóbbiak tömegeinek nemzeti öntudatosodá-

sában tanulságosnak tartja a görögkeleti egyházi iskola jelentős szerepét. Az egyazon nyelv közösségtömörítő hatását elsősorban a más nyelvűektől való különbözős tudata erősítette.

A második kötetben Szeli István a kora romantika nyelvszemléletét tárgyalva, Herder felfogásának magyarellenés voltáról hirdetett előítéletet cáfolja, és a perújrafelvétel igényéhez csatlakozik. Közben emlékeztet e gondolkodó tanításának a szemben álló állami, nemzeti és társadalmi érdekek függvényében történeti kisajátításaira. A szerző gyűjtőpontba, a szűkebb nyelvtörténeti vizsgálódás nélkül, a kelet-közép-európai térségben a „nyelvpolitikai izgalmakat kiváltó intézkedések és mozgalmak” fellépését helyezi. Összeveti a Tudományos Gyűjteményben közzétett és az állam-nemzet-nyelv fogalmi azonosítását valló nézeteket az akkor még Pest-Budán kiadott (1826-tól, 1864-ben Újvidékre települt) Serbske létópisí írásával, amelyek a „magyarizációt” eltérve a nyelvhasználat kérdéseivel foglalkoztak (II. 263, 272—273. l.).

A kötetek több helyen érintik a hivatali nyelvhasználat ügyének kormányzati kezelését, aminek fontossága a közigazgatásban az írásbeliség térnyerésével növekedett. Az anyanyelv kérdése a múlt század negyvenes éveiben a magyar-szerb vegyeslakta vidékeken, mindkét oldalon, végletesen hevített indulatokat váltott ki. A tárgykör szabályozásai — eltekintve a holt latin felváltásától és valamennyi nyelv fejlesztve-megőrzése jogosultságától — a nemzeti kizárólagosság elve és az „idegenek elűzése” majdan megkövesedő szándékainak a legitimálását tükrözik. Az egyik részen nyelvi előírásokat például a magyar vendi képviselő 1844: 2. törvénye, a másikon pedig a vajdasági szerb rendelkezés (Ustrojenije 1849 eleje) tartalmazott. Az előbbinek nyomós hátrányai, országos és huzamosan tartó hatálya folytán, a hazai nemzet(iség)ek egyttélésére és a nem magyar nyelvű honfitársak terhére jól ismertek. A szerbség joggal sérelmezte különösen a törvény gyakorlati alkalmazásának szigorát; sokáig elhúzódó valóságos „nyelvi háború” dúlt, semlegesítve Széchenyi józan intelmeit.

Szerényebben ismertek viszont nálunk a fentiekhez fűződő „ellentételezés” adatai, amelyekből Lazar Rakić tanulmánya közölt az első kötetben szemelvényeket (166—175. l.). Beszél a más szerzőtársaktól is sokrétűen vitatott tárgykörben arról, hogy Ilija Garašanin szerbiai miniszter 1849 elején szorgalmazta a vajdasági bizottságok (odbor) létrehozását, amikor azok már nélkülözik a kezdeti forradalmi jellegét, és kétségtelenül konzervatív szervek lettek. Ezek főleg a szerzésméi és bánati helységeken terjedtek el, a Bács megyei tájon annak délkeleti szegletére szorítkoztak; másutt a lakosság nemzeti összetétele és a hadihelyzet miatt nem tudtak kifejlődni.

Az egyik ilyen szervezeti egység az Óbecsei Kerületi Bizottság (Okružni odbor starobečjski) sajátosságait a szakirodalmi áttekintésben a hivatkozott Rakićon (a témáról külön publikált a Zbornik za istoriju MS 1977. 16. számban) kívül még Gavrilović is (I. 84., szerbhorvát 71. l.) érinti. Ez a több irányú találkozás a forrással figyelemre készítet a rövid életű testület iránt, amelyet Josif Rajačić pátriárka felőlről az elől említett Ustrojenije útján konstituált. Ugyanott hivatalos nyelvként a szerbet jelölte ki, és emellett az „elismert egyenlőség” szerint a német és a román (vlaški) nyelvek használatát is megengedte, a magyar nyelvet azonban mellőzi. Hozzátehetjük, hogy a szerbiai fejedelemség törvényei (1844-es magánjogi kódex, 1869-es alkotmány stb.) egyébként a Srbin szónak szövegtörzsi használatával rendszerint az „(állam)polgár” jelentésű szakkifejezést helyettesítik. Az óbecsei kerületben fogantott nyelvi korlátra nézve L. Rakić megállapítja, hogy az összlakosságon belül annak „területén a magyarok voltak többségben, németek alig, románok pedig egyáltalán nem éltek” (I. 172. l., szerbhorvát nyelvű kiadás 217. l.). Az ottani etnikai megoszlás arányai ellenére történt kirekesztés, a helyben nem is honosoknak elvont lehetőség nyújtásával összekötve, kétfősen fonák dacsabály volt, amely az amúgy is törékeny egyttélést magyar—szerb viszonylatban újabb feszültséggel terhelt meg.

Kifejezetten egyetemes történelmi tájékozódású Cedomit Popov markáns munkája a jugoszláv történetírás az 1848—49-es forradalom európai problémáiról témakörben. A kötetek nyomán folyó vitákhoz releváns következtetése, hogy a forradalomhoz való viszony mint abszolút ismérv nem lehet szilárd alap az egyes nemzetek magatartásának tárgyilagos értékeléséhez meghatározott történelmi helyzetben. Rendszertani sfón a gazdaság-, művészet-, az orvos-, a jogtörténeti stb szakágazatok tagolódását is felillantja, ami ezek különálló specializált kutatásának tudományos értelmét igazolja. A tanulmány egyébként alapos fordítása a szerbhorvát nyelvű eredetijében *azonosan* használt „opšta istorija” szakkifejezést magyarra „egyetemes történelem” vagy „általános történelem” alakjaiban *váltakozva* ülteti át (v. ö.: I. 54., 55. l. szerb-horvát kiadás 187., 188. l.). E tetszőleges szócsere, éppen bizonyos fogalmi osztóvonalak tüzetes tisztázása során, az olvasó dolgát nehezítik, aki ritkán tarthatja kezében a kiadványokat mindkét nyelven.

A délmagyarországi megyékből létesítendő autonóm egység területi kihatása és szervezeti felépítése a 48—49-es szerb—magyar viszony államjogi kulcskérdése lett. Ennek jobb megértését segíti

Spira György széles témapaletán felvázolt pontos értékelése az 1848. májusi karlócai nemzeti gyűlés lefolyásáról. A társadalmi haladásra lényeges döntések elmaradását (paraszt-, határőrkérdés)jellegadó mulasztásaként minősíti; de az emberi szabadságjogok kezelése is feltűnő hiányokat vetít előre. A magyar forradalommal megegyezésre kész Pavlovic–Ignjatovic–Hadozic hármasság lépései kárbeveztek, és a gyűlés egészében „az ellenforradalom számára nyújtott fogódzót” (I. 34. l., szerb–horvát változatban 33. l.). Ugyanitt marasztalja el a szerző a magyar kormány által, s még a forradalom baloldalán is, tanúsított szűkkeblűséget a hazai nemzeti(ségi) mozgalmakkal való érdekegyeztetés útkeresésében. Felső vezetésünk a korábbi kongresszust, amelyen jelen voltak karlócai küldöttek is, elhamarkodottan – a teljes tényismeret hiányában – pánszláv összeküvés színhelyének tekinti. A második kötetben kimutatja, vitába szállva a mindkét oldalon szerepelt Sl. Gavrilovic tételeivel, hogy Ferenc József a hazai szerbeknek a területi önkormányzattal adása maradt; csupán ún. nemzeti beligazgatást ígért a béke leendő helyreállítása utánra (II. 245–252. l.). Szemléletes meggyőződéssel jellemzi a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság névlegességében is megcsontított szerb voltát. Hozzátehetjük, hogy ezen az alaphelyzeten mit sem változtat, ha annak netalán de facto koronataromány minőséget tulajdonítanak, amivel expressis verbis nem ruházták fel. Ebből az önkényuralmi képződményből és (előzményei keretében) a fent vázolt hivatalos nyelvezetű korlátozásból meg a hasonló egyéb tényekből nehézséget okoz kihámozni bármilyen soknemzetiségi korszerű szerkezetre épült autonómia előképét.

A múlt század derekának Magyarországa és Szerbiája államközi viszonyához vezet el Urbán Aladár tanulmánya a Batthyány-kormány által 1848 nyarán tett délvidéki intézkedésekről. Egyben felveti a 48-as magyar–szerb kapcsolatok egyik legérzékenyebb szelvényébe beható kutatásának gondolatát, mint-hogy a déli határfolyókán átjött önkéntes erők (korabeli megnevezéssel: Srbijanci, seviánusok) számára nemcsak további tisztázásra vár, hanem a forrásokat mindeddig igazán fel sem tárták. A szerző elszórt részadatokból világítja meg, csaknem tabusztató módon, a szomszédos szerb fejedelemség lakosaiból verbuválódott kisebb-nagyobb csoportok működését. Elemzi a folyókontúli szerbek közrehatását a magyar polgári népképviselői választójog alapján június végére kitűzött újvidéki szavazás megzavarásán; a képviselőválasztás akadályozásán felül, a beavatkozó külföldi fegyveresek egyéb, még szélsőségesebb tetteit is vázolja. A kérdés egykorú súlyát érzékelteti visszhangja a távoli országokban, a többi között, a sajtóhíradások nyilvánossága révén is. Lakó György közléséből (Századok 1985. 5. sz.) tudjuk, hogy a svéd Aftenbladet (1848. május 29.) szerint Zimonynál „60 ezer szerb ötven ágyúval átlépte a magyar határt; a lap június 27-én hírt adott, hogy „kb. 800 szerb behatolt Szerbia felől a magyar területre”. A számszerűség itt természetesen másodlagos, a közlemények tényének és a bennük kifejeződő külföldi érdeklődésnek van jelentősége.

Urbán Aladár körültekintően három tétellel közelít a két (sőt akkor még több) hazában megosztott szerbség összetartozása érzésének valóságához. Először: megegyező alaptörékvésként létjogosultságát elismeri és nem bírálja felül az államhatárhoz fűződő követelmények szigora szempontjából. Másodszor: a magyar liberális politikai vezetőréteget viszont ostromozza a sajtó és a többi honi nemzeti mozgalom követeléseinek egyenlőtlen megfélése miatt. Harmadszor: fontosnak tartja ugyanakkor a szerbiai fegyveresek itteni szerepének kétoldalú felmérését, mivel ők a bács-bánati magyar, szerb, szlovák, német, ruszin, román lakosság viszonyának megromlásához maradandóan hozzájárultak. Ennek részkérdéseire a kötet más tanulmányai is kitértek, bár e vonatkozásban a két nyelvi változat bizonyos különbséget takar.

Az előbbiekhöz kapcsolódik Bona Gábor (a kötet szerkesztője) tollából az 1848–49-es honvédseregben a szerb katonák részvételét tárgyaló munka. Címénél tágabb mezőre kitekintve, a szerbiai önkéntesek ténykedéséről folytatott vitához is szolgáltat értékes támpontokat (154–155. l., egyes passzusai a szerb–horvát változathoz hiányoznak v. ö. 150. l.). Megtudjuk, hogy Damjanich tábornokon és egy ezredesen kívül a honvédseregben 5 alezredes, 7 őrnagy, számos főtsz, ezernél több közhonvéd szerb születésű volt, ami önmagában közös kutatásokra érdemesít. Ez a létszámerő egyik tényező lett ahhoz, hogy „Szerbia tartott – mint Sl. Gavrilovic mondja – a vajdasági szerbek és a magyarok szövetségétől” (II. 228. l.). Olvasható tőle továbbá: „Garašanin és a szerb kormány fegyverrel, pénzzel és önkéntesekkel támogatta a vajdasági szerbeket. Ezáltal objektíve elvonta őket attól, hogy esetleg tárgyaljanak a pesti kormánnyal és a Bácskában és Bánáthban tartózkodó katonai parancsnokokkal.” Így cáfolja M. Ekmecic második kötetbeli tanulmányát, amely szerint Garašanin már 1848-ban a magyarok és a hazai szerbek megegyezését segítette volna.

Az egyúttól magyar és szerbség összbecéklésére törekedett, amit ezt Varsányi Péter István adalékai bizonyítják, Csemovic (Carnojević) Péter magyar kormánybiztos, aki maga is szerb volt. Bár a kiélezett helyzetnek nem tudott ura lenni, a szerző az újvidéki fegyvernyugvási egyezség aláírását sikerként javára számítja be. Figyelemre méltó, hogy a forrásul használt 240 okiratot a hódmezővásárhelyi

Bethlen Gábor gimnázium könyvtárában nemrég (1975) lették meg hosszú lappangás után. Joggal írjuk a magyar kormány rovására elhúzózkodó lépéseit a hazai szerbekkel szemben, mégis közülük egyfelől sokan hivatalos bizalmat élveztek, másfelől jelentős számban a magyar forradalomhoz csatlakoztak. Ha ennek oktatása talált társadalmi vagy személyes indítékokat, mint Bona az első kötetben teszi, a fordítottja ugyancsak minőséjelző hiányának, hogy ti. a magyarok és a románok a szerb mozgalomtól távolmaradtak, szintén volt érthető magyarázata. Egyebek között nyomós taszítóerő számukra a nemzeti kizárólagosságra épített hatalmi szervezet, amely természeténél fogva a közeledés útjait eleve keresztezte. Nehéz volt a mindkét részről kovácsolt (magyar, szerb) eszmei béklyókat levetni, amikor az idegenkedést már az ifjúság iskolai nevelése szította. Hozzájárult ehhez a magyar elsőséget hirdető tanítás éppúgy, mint például a pesti Thökölyaneum belső döntése arról, hogy a szerb kollégiumban a vegyes házasságból, nem-szerb anyától szült diáknak nincsen helye.

Röviden mondvá: a forradalom alatt a vajdasági szerb hatóságok és más nemzetbeliek között önként vállalt átfogó együttműködés nem keletkezett; csupán a közös ügyüknek időnként és helyenként egyetértésben való rendezésére volt készség. Ilyen irányt hitelesít az összetelepült etnikumoknak, a vérengzések megelőzése érdekében, kétségbeesett erőfeszítése egymás portájának vagy helységének őrzésére. Dicséretes közülük az I. kötetben (Varsányi: i. m. 150—151., szh 204. l.) idézett szenttamási szerb-magyar felterjesztés, valamint a magyar Doroszló és a szerb Sztpár szomszéd faluk — más forrásokból ismert — kétnyelvű versben megénekelte részsikerrel is járt kölcsönös védelme vagy Péterréve példája — írja Rakić — a szomszédváros magyarjai és szerbjei befogadásával.

S ha'a kötetek tanulmányai kifejezetten vagy értelemszerűen becsülik a nemes hagyományok tanulságait, emlékeztetni kell a kevésbé látványos életmentések helytállásaira. A közgondolkodás ezeket többnyire, sajnos, restellnivaló nem-hősinek tartotta, és a békés lakosságot is sűrűn megtizedelő csaták méltatásai elhallgatták. A jószomszédokra hamar rásütik az ellenséggel cimborálás bélyegét, holott „mindössze” humánusan cselekedtek a politikai szembenállás fenntartásával. Ugyanígy ki-ki a „másik” katonaságtól, ránk maradt egykorú szóhasználatlalt, a „szaladás”-ra és „bezanije”-re (92. l.) kényszerül: a magyarok Csantavér, Szabadka irányába, a szerbek meg ellenkező déli tájakra futnak. Sorsukat átéli, az elődök még eleven élményeiből, a szabadkai Kosztolányi Dezső is, aki ballada-fordításában majd az „Ennen hazámban téntfergek hazátlán” megrendítő sorával ékesíti. A vészhelyzetek ellátásával már egyszerűbbnek tűnő megsegítés szervezői önnön fejükre valójában kettőzött veszélyt vontak; és a fegyveres harceteknél emberileg értékesebbet képviseltek.

Látszólag szűk földrajzi térre korlátozódik „A jugoszláv történetírás a vajdasági 1848—1849-es forradalomról” című munka. Szerzője (a már hivatkozott Sl. Gavrilovic) azonban a szomszéd ország marxista és polgári szakirodalmának ütközéseire is fényt vet, miközben a történések revizionista és trockista elhajlásokkal való egykori megbélyegzéseinek túlzásairól szól (I. 75. l., 61. l.). Kutatóink számára lényeges tájékoztatást kóvetvít 48 délszláv megtélesét s benne a magyar—szerb ellentétet illetően a két világháború közt, majd újabb felállásban azután folyt vitákról. A sokáig kényesnek minősült kérdésekhez visz. közelebb Andrija Radenić következtetése, hogy „a szerb mozgalom résztvevőit ugyanazok a nemzeti eszmék és ideálok inspirálták, mint a magyarokat a maguk mozgalmában” (kiemelés az eredetiben I. 105. l.). Hasonlóan a nacionalizmus is egyként bukkan fel, ezért a szerző joggal óva int attól, hogy balga igyekezetben a sarat egyik mozgalomról a másikra dobják át. Ehhez hozzáfűzi, hogy a nagybiratokokon történt zavargásokat „a Szerémségben, a Bácskában és a Bánátban egyaránt erőszakkal fojtották el a magyar, a horvát, a szerb nemzetiségű új vagy éppen a régi osztrák hatóságok” (117—119. l.). Ilija Garašanin tervezetének (Načertanije) elemzése a nagy szerb törekvések számlájára Thim József terbelő beállítását kifogásolja. A szerbiai miniszter e művel ugyanis Bácska—Bánát—Szerémről mint „Magyarország alkotmánya alati” (pod konštitucijom Madjarske) levő területről nyilatkozik (Radenić kiemelése 126. l., szerb-horvát kötet 143. l.). Az egészében nagyon jó fordítás ezt, az éles polémiákban perdöntő elvet tévesen, Zhim könyvétől is különbözve — sőt lényegesen más jelentésű — „Magyarország összetételén belül” szavakkal adja vissza. Eltérés van a tanulmány két nyelvi változatának címében is, mivel szerbhorvátul a „[...] mozgalom vitás alapkérdései [...]” (sustinska sporna pitanja), magyarul pedig ugyanez a fordulat a „vitás” jelző híján szerepel; az előbbi megoldás a mondanivaló dinamikáját hévben fejezi ki (magyar köt. 94., szerb-horvát 99. l.).

Az igen gazdag szerb memoáriródalom az 1848—1849-es forradalomról Vasilije Krešić (a szerbhorvát nyelvű kötet szerkesztője) tekinti át. Sarktételnek vehető a szerb—magyar ellentétre, hogy „a sok véres megtorlással járó háború mindkét fél számára egyaránt tragikusnak bizonyult” (177. l., szerb-horvát 166. l.). Legtöbb áldozatot viszonylag a magyar—szerb összecsapás követelt, s rivalizálásuk színheylői környékén a románokat, a zsidókat, a bunyevácokat stb. is sújtotta. Kétes elsőség, hogy a szerb—magyar

viszály – hozzátehetjük – ismétlődő izzása és kölcsönös rombolási az erdélyi magyar–román–szász vagy a szlovák–magyar párharcok veszteségeit arányaiban fölülmúlták.

A második kötetben Milorad Ekmecic elaborátumát „Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848–1849-ben” címmel fejt ki. Nagyívű feldolgozására Spira és Gavrilović részéről tett észrevételek újfólag érzékeltetik, hogy 48 kérdéskörét egyetlen vitaülésen mennyire nem lehetett kimeríteni. Spira György másik tanulmánya a magyarországi nemzetiségi mozgalmakról Ferenc József uralomra jutásától, szintén az 1849. évvel záródó időkörben mozog. A forradalom kérdéseinek szentelt kutatásokból eddig leszűrhető eredmények egyébként indokolt közlése az abszolutizmus kori magyar–szerb kapcsolat tárgyalását a második kötet mintegy fele terjedelmére szűkítette.

A kiegyezésekig terjedő időszakot, leszámítva a szorosabb vitaanyagot és a művelődéstörténeti témákat, mindössze négy szerző dolgozta fel. Köztük Katus László elemzi a magyar politikai vezetésre ráébredését arra, hogy lehetetlen egyszerre az ország függetlenségét kívívni és azon belül a nemzeti hegemoniát megővni. Így vontak le következtetést *a hazai többi néppel kívánt együttélés, valamint a szomszédos országokkal* való kapcsolatok rendezésére. Ezek jegyében a magyarosító reformkori jogalkotást az 1861-es nemzetiségi törvényjavaslat meghaladja, de az államnyelv és más honi nyelvek hivatalos használatában különbséget tett. Az ennek nyomdokaiba lépő 1868: 44. tc. a bírálatot, saját korára vetítve, kiállta külföldi összehasonlításban, ám előírásai a gyakorlat során elsikkadtak. A szomszédos országok irányában a szerző ecseteli a Dunai Konföderáció terveze és más hasonlók tartózkodó fogadtatását. E magyar emigrációs gondolat utóéletéről mondhatjuk, hogy a háborús világban az önintelem jelképe marad a környező népekhez fűződő barátság ápolására (v. ö.: Erdei F. 1940., Lajtor L. 1944. füzetit), ami azonban a határon túl alig talál megértést. Érdeklődést váltanak ki az olvasóban a szerző által a hazai szerb önkormányzat létesítésére vonatkozó nézetekről fellelt olasz levéltári források.

Az államközi újrendezés kezdeményezéseit követi nyomon Bona Gábor frása a magyar–dél-szláv együttműködés 1849–1867 közötti kísérleteiről. Helytálló megállapítása, hogy valóra nem válhatott szövegségi „tervek pusztá létüknel és tartalmuknál fogva is a magyar–szerb kapcsolatok haladóg hagyományainak részét képezik” (II. 191. l.). Ugyanitt kap helyet Vasilije Krešić a magyarországi szerbek politikai törekvései és a magyarok 1849–1867 között c. témával. A kedvező fordulat (1859) magyar–szerb viszonylatban az osztrák hadvesztéssel hozza összefüggésbe. Az olvasóra bővebb tényismeret mellett is felfedezés erejével hatnak a barátság jelenségei a színművészet, időszakos sajtó és a köznap emberi élet terén. Lehetett volna szót ejteni a közéletből pl. az 1861. és 1865. évi parlamenti választásokról, amikor jelöléseket egyetértően vezetnek le és egyes Bács megyei szavazóhelyeket szerb igényekhez igazítják. Jóllehet Nikola Petrović vitája az abszolutizmushoz tapad, a 48-as magyar–szerb összetűzés fonálán a szerb–román viszony kutatását is sürgeti. Fontos szerinte üszítzni: hogyan tekintett Rajačić a bánáti románok kívánságaira? Válaszolva Katusnak úgy tartja, hogy 67-től a szerbség a megyék arrondációját követelte önkormányzattal (II. 242. l.). Megszívlelendő javaslata a Vajdaság múlt század második felében történt társadalmi, gazdasági, közigazgatási változásainak szintézisbe foglalásáról.

Nagy érdeme a második kötetnek, bár Radenic referátumát nélkülözi, hogy további frásai a történettudomány szakágazataira tértek ki. A birtokrendezés agrártörténeti témában Sándor Pál rávilágít, hogy az értékelést a hamis adóösszeírások nehezítik; a bíróságokon egyik fél sem mond igazat; a szerző szkeptikus a levéltári források számítóképes hasznosítását illetően. Országos méretű áttekintése a kötet regionális vizsgálódási körén kívüli esik. A magyar kultúra hatását a szerbekre 1849–1867 között Bozidar Kovačec elemzi. Az újfélvidéki szerb nemzeti színház 1861. évi megalapításakor főleg Kőlcsey Ferenc nézeteire támaszkodtak; jelentősek Zmaj-nak Arany, Petőfi fordításai; az érdeklődést egyirányúnak tartja, mert a szerb kultúra megismerését nálunk akkor hivatalosan nem ösztönzik. Fried István (a második kötet szerkesztője) a szerb–magyar művelődési kapcsolatok úgymond „szerencsés korszakából” merít. Jókaitra hivatkozik, hogy az írónak kell a politikusok hibáit jóvátenni; a Vasárnapi Újság, a Magyarország stb. sorra írtak a szerb művelődési és gazdasági életéről, ami oldja örökségterhük feszültségét. Gyakori még, tudvalevő, hogy a saját hadcselekmény a „hiszen háború dúlt” mentséget kapja, a másiké viszont „kegyetlen leszámolás” vagy a diplomáciatörténet sakkhúzásaira az „álnok kétszínűség” és a „leleményes taktikázás” etikettjét egyaránt ráaggatták.

A kötetzáró írásban Miódrag Janković a 19. század közepe magyar és szerb művészetében az utóbbi festészet legjelentősebb változását a 60-as évek derekára Vajdaságban találta. Utal a pesti művésziskolán Zichy Mihály és Djura Jakšić közös tanulására; Jakšić és az óbecsei városházának (1918-ban elpusztított) honfoglalásképet adományozó Than Mór az egymás elleni 48-as háború epizódjait is megfestették. Az ugyanazon településekhez kötődő művészek — mondja a szerző — etnikai és felekezeti

különbözősége, valamint az európai nagy alkotóműhelyekre ráutaltságuk olyan kapcsolatrendszer, amely e szakágazat történetének behatóbb kutatását igényli.

A szomszédos népekkel leélt múlt mindennapjai voltaképpen a történettudomány *szakágazatainak* közös rész kutatásaival tárnak fel, amit országaink kutatói, eseti törekkekkel, jó negyed évszázada körülte folytatnak. Ezt tanúsítják pl.: a budapesti magyar—román agrártörténeti konferencia (1964) anyagából a *Die Agrarfrage in der österreichisch—ungarischen Monarchie 1900—1918* (1965) kötet; két magyar—csehszovák egyetemtörténeti ülészakról (1967, 1971) Az *Acta facultatis iuridicae Univ. Comenianae II—III.* (1968, 1975) tanulmánygyűjtemény; a prágai 1979-es városjogtörténeti előadásokból a *Meštské právo v 15.—17. století v Evropě* (1982) és más kiadványok. A fent ismertetett könyvek igazolják, hogy a magyar—szerb—horvát kapcsolatban is megvannak a tárgyi feltételek a szakágazatok szerinti közös kutatómunka végzésére.

Pecze Ferenc

MIRJANA GROSS

POČETKI MODERNE HRVATSKE

A MODERN HORVÁTORSZÁG KEZDETEI

Globus, Zagreb, 1986. 521.

A szerző több évtizedes kutatómunkáját összegező mű a neoabszolutizmus korának (1850—1860) teljes társadalmi vetületét adja, a polgári, azaz a Határörvidék nélküli Horvátország és Szlavónia területén. A horvát történetírásban talán elsőként jelenik meg ilyen jellegű mű. Legfőbb célja, hogy monográfiájával elindítsa a már régóta tervezett „A horvát nép története” című nagylegendetű és összefoglaló jellegű munka megírását.

A szerző kifejti, hogy a modernizálódás a társadalmi élet mely területén jelentkezik, milyen társadalmi rétegeket érint, s azok miképpen felelnek erre a kihívásra, s végül a változás ütemére is választ kapunk. A figyelem középpontjában a modernizálódás külső és belső feltételei közötti ellentmondások által kiváltott feszültségek húzódnak meg. M. Gross utal arra, hogy a horvát sabor már 1848-ban elkötelezte magát az alapvető társadalmi változásokra, a municipális önállóság megvalósulásával. Erre azonban a Báni Tanácsnak nem voltak meg a lehetőségei. A feudális viszonyokat oktrojált alkotmánnyal, vagyis állami erővel törölték el, és ez magával vonta a hagyományos horvát autonómiáról való lemondást. Ellenértelként viszont lehetőségeket kaptak a hazai erők modernizálódási folyamatának vezetésében.

Az úrbéli birtokrendezés, ami a földesurak érdekeinek szem előtt tartásával történt, nem eredményezte egyben a piaci orientálódású agrártermelést.

A Thun miniszter által kezdeményezett iskolareform kiválóan megfelelt a polgári társadalom igényeinek. A neoabszolutizmus koncepciója azonban, amely egyértelműen kijelentette, hogy a nem germán nyelvek nem alkalmasak az értelmiség képzésére (kivétel az olasz nyelv), a fiatal polgári kultúrák fejlődésében megállásra késztetett.

A monográfia tizennégy fejezetből áll. Az első kettő a központi téma bevezetése is lehetne. A Habsburg-monarchiában uralkodó neoabszolutizmusról beszél általánosságban, majd áttekinti a polgári Horvátország és Szlavónia demográfiai képét az 1851. és 1857. évi népszámlálási adatok alapján.

Mirjana Gross e korszak bemutatásakor a teljességre törekszik. Elsőként a politikai szférában világít rá a neoabszolutizmus reformjaira, változásaira. A báni kormányzat sajátosságairól és reformjairól két időszakban (1850—54, 1854—60) ad képet. Kitűnő, szemléletes és részletes táblázatokkal mutatja be az igazgatási rendszert megyénként, (azon belül is utal a járásokra) s az egyes településekre. A zágrábi, varasdi, pozsegai és észéki megyék lakosságának adatait járásokra lebontva adja meg. Ismerteti a vizsgált négy legnagyobb város, Zágráb, Varasd, Rijeka és Eszék demográfiai helyzetét is. Képet kapunk a különböző hivatalok tisztviselőinek, valamint a rendőrség, csendőrség és a hadsereg társadalmi helyzetéről, felsorolja fizetési kategóriáikat stb.

Az adóztatás rendszerét 1848-tól vizsgálja. Megyéenkénti bontásban tünteti fel a rendes adót, a rendkívüli hadiadót és a házadót. Szerepelnek a Horvát Tengeremlék és Fiume adatai is. Az új adózási

rendszerben az állami bevétel 1851 és 1859 között 4,5-szeresére emelkedett, de 1856 után a növekedés üteme nem volt egyenletes. Bécs legfőbb célja, hogy a befolyt jövedelmekből minél kevesebbet költson Horvát- és Szlavónországra. A közlekedési utak építése és az igazgatási rendszer finanszírozása csak részben történt állami adókból. Az 1858–59. évre kivetett adó és a ténylegesen befizetett összeg aránya világosan mutatja, hogy mennyivel gyorsabb az adó emelkedése, mint a nemzeti jövedelemé. Ezen adóztatási rendszer egyértelműen az abszolutista rendszer fennmaradását biztosította.

Az új igazgatási rendszerben, amelyet az 1851. évi rendelkezés szerint csak 1854-ben sikerült a gyakorlatba átültetni, nem váltak be, mert az összevont nagyobb községek nem képeztek közös érdekképviselőket. Ezért 1857-ben egy újabb rendelkezés született a települések egyesítéséről, de közös gazdasági érdekesség alapján. Ennek azonban nem volt meg a lehetősége még 1860 után sem.

A negyedik fejezet a feudális viszonyok felszámolásával foglalkozik, s kitér az 1853 és 1857 évi úrbéri pátenstre. Fontos kiemelni a mezőgazdasági termelés struktúrájával foglalkozó részt. Táblázatokat közöl a szerző a legfontosabb mezőgazdasági kultúrák termelési adatairól az 1851, 1855–56, 1858–59 évben. Vizsgálja az állatállomány alakulását az 1851 és 1857 évben. A feudalizmus felszámolása a gyakorlatban nem volt olyan egyszerű, mint a törvény megfogalmazása. Ezt bizonyítja a számos paraszti megmozdulás is.

Külön részben foglalkozik M. Gross a „zadruga” problémájával. Az elnevezést 1859-ben Utjesenovic Ognjeslav, a Belügyminisztérium titkára használta elsőként. A szerző kutatásai során még a következő elnevezésekkel is találkozott, főleg az értelmiség köréből: patriarchális család, házközösség, patriarchális családok közössége, falusi családok közös szövetsége. Egyébként pedig jelzős szerkezetben szerepel (zadruzi zivot). A parasztság körében nincs külön elnevezése a csak „ház”, „nagy ház”-nak. Valószínűleg azért, mivel 1848 után sok helyen a falusi család leggyakoribb előfordulási formája. Az abszolutizmus korában a Határőrvidékeken használatos német elnevezés, a „Hauscommunion” került használatba.

Az ötödik fejezetben a közlekedés és az ipar kerül terítékre. A szerző kitér a szárazföldi utak helyzetére, a vasútra és a folyami hajózásra. Leszögezi, hogy 1848 után az utak nagy része járhatatlan, mivel karbantartásukkal a járárok, illetve községek voltak megbízva, de fenntartásukhoz nem rendelkeztek megfelelő anyagi erővel. A Vajdaság és Erdély után Horvátország és Szlavónia állt az utolsó helyen a Monarchián belül az útviszonyok tekintetében. A legjobb karban a Karlovac és Rijeka közötti magánkezelésű főútvonal volt.

A folyami szállítás is nagy nehézségekkel küzdött, mert a két legnagyobb folyó, a Dráva és a Száva minden évben árvízrel fenyegetett. Tisztításra, szabályozásra szorultak, amit az 1858–59. évben, bizonyos szakaszokon el is végeztek a Száván, Kupán, Dráván és a Dunán.

Vasútépítésnek csak előkészületei zajlottak le a neoabszolutizmus időszakában. Különböztek az egyes nagyhatalmi csoportok érdekei a Zágrábot a tengerrel összekötő vasút vonalvezetésben. Az „Osztrák Lloyd” igazgatója, Bruck és csoportja a Karlovac és Rijeka, valamint Trieszt felé szerette volna építeni a vasutat, míg velük szemben a katonai érdekek Senj felé kívánták. A Zágrábi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, Tkalac ebben az ellentétben semleges kívánt maradni, bár a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara álláspontját reálisabbnak és hasznosabbnak vélte. Számot ad a szerző a különböző gazdasági intézmények létrejöttéről, a bankokról és hitelintézményekről, valamint a kereskedelmi és iparkamarákról.

A vizsgált korszak legfontosabb gazdasági folyamatainak áttekintése után a szerző úgy véli, hogy Horvát- és Szlavónországban az ipari forradalom legalapvetőbb feltételei sem adóttak: a mezőgazdaság technikai színvonala nem alkalmas a modernizálódás végrehajtására, a kommunikációs hálózat nem épült ki, nincs ipartámogató állami beavatkozás stb. A szerző ezzel szemben kiemeli Csehországot, Morvaországot és Szilézia bizonyos területeit, ahol már a kapitalista fejlődés jelentős sikereket ért el. Nem foglalkozik M. Gross Magyarországgal helyzetével, pedig véleményünk szerint alkalmasabb volna a Horvátországgal való összehasonlításra.

A modern iskolarendszer megalapozásával foglalkozik a hatodik fejezet, amelyben a szerző külön tárgyalja a római katolikus és a pravoszláv egyház fennhatósága alatt álló gimnáziumokat és felsőfokú intézményeket. Betekintést nyertünk a Zágrábi Érsekség és a pravoszláv és evangélikus egyházak életébe, de beszél a zsidók helyzetéről is.

A „modern iskolarendszerről” csak az ötvenes évek második felében lehet beszélni, amikor eltekintve a számtalan nehézségtől, mégis nőtt az iskolák száma, nagyobb a tanulók, tankönyvek és egyéb segédeszközök száma. Hasonlóan a magyarországi állapotokhoz, az elemi oktatásban legnagyobb számmal a katolikus papok vettek részt, ami meg is felelt Thun elképzeléseinek: összekapcsolni a vallásos és gyakorlati nevelést. A szerző adatai alapján arra a következtetésre jut, hogy az abszolutizmus végző éveiben az

iskolakoételes gyermekek 30 %-a valóban el is végezte az elemi, és nagyon eltérő a fiú és lány tanulók aránya. A felekezeti szerinti felsorolásban látjuk, hogy a zsidó gyermekek a katolikus iskolákba jártak, míg a szerbek a pravoszlávba, amennyiben létezett. Táblázatok teszik áttekinthetővé a vallás és nemzetiség szerinti csoportosított tanulók számát és a rendelkezésre álló iskolákat.

A horvát sabor 1729. évi 19. sz. törvénye értelmében nem kaphatnak a zsidók állandó letelepedési engedélyt és ingatlannal sem rendelkezhetnek. Zágrábban 1850-ben a városi előljárásságra bevásároltak egy zsidót, 1852-ben a Kereskedelmi és Iparkamara már négy zsidó kereskedőt is bevásárolt. Közülük David Blum egy ideig finanszírozta is a kamara ügyleteit.

A szerző azonban úgy véli, hogy közvetlenül 1848 után a gazdag vagy értelmiségi zsidó családok nem tartoznak a zágrábi „elit” körhöz, de az önkényuralom éveiben már számos család kapott engedélyt a letelepedésre. Ennek komoly gazdasági oka is volt. A zsidók kapcsolatai a külföldi bankokkal, vállalkozókkal és nem utolsósorban a birtokukban lévő tőke lehetővé tette számukra tőkés tevékenység folytatását. Manufaktúra tulajdonosok, részt vesznek az építőipari vállalkozásokban, tőkéjükkel beruháznak az éppen fellendülő közlekedési hálózatban. Valószínű, hogy az ötvenes évek vége felé a szlavóniai gazdag tölgyerdők kiaknázásában is zsidó kereskedők és vállalkozók vesznek részt. Közülük kerültek ki az első orvosok is, s az ötvenes években már a kulturális életben is jelentős szerepet vállaltak.

A horvát nép integrálódásának különböző fázisait tekinti át M. Gross a nyolcadik fejezetben. A 19. század illir mozgalmaiban még bizonyos eltérés volt a kulturális illirizmus és a politikai kroatizmus között, vagyis az illir nyelvű nemzetiség és a politikai horvát nemzet között. Az ötvenes években az egységes horvát nép elnevezés egyre inkább elterjedt az értelmiség körében. Ez részben válaszul is szolgált Vuk Karadzic tételeire, aki a „sto” nyelvjárást beszélőket mind szerbeknek tekintette, mivel szerinte a horvátok csak a „ca” nyelvjárást beszélők lehettek. A szerző utal számos vitára, amelyet a horvát és szerb írók folytattak.

M. Gross valóban áttekinthette a neoabszolutizmus teljes keresztmetszetét, de véleményünk szerint a gazdaság vizsgálatában mélyebbre kellene nyúlni. A horvát gazdaságtörténeti kutatások eddigi eredményei alapján (lásd: Miroszlava Despot, Igor Karaman) elmondhatjuk, hogy a mezőgazdaságban, főleg Észak-Horvátországban és Szlavónia nagybirtokain megindult a kapitalista termelés.

A bemutatott mű gazdag forrás- és irodalomjegyzéke nagy segítséget nyújt a 19. század második felének horvát történelmét kutatóknak. Használatát név- és tárgymutató könnyíti meg.

Filipovits Klára

SZENTI TIBOR

PARASZTVALLOMÁSOK, GAZDÁK EMLÉKEZÉSE VÁSÁRHELYRŐL

Gondolat, Budapest, 1985. 390 l.

Szenti Tibor, A tanya című monográfia és a most ismertetendő könyv szerzője nem történész, a néprajztudományt, választott hivatását sem kenyéradó főfoglalkozásként űzi, mégis olyan könyvet tett le a magyar olvasóközönség elé, amely nemcsak a néprajzi irodalom egyik kiemelkedő eseménye lett, de a 19–20. század, sőt a korábbi századok történészeinek is igen sokat adhat.

A szerző példaképe, Kiss Lajos sok kiadást megért két könyve, „A szegény ember élete”, illetve „A szegény asszony élete” a hódmezővásárhelyi *kisemberek* életét ábrázolta nagyon olvasmányosan és megrázó erővel, ugyanakkor tudományos hitellel. Ezt a munkát folytatta négy évtizeddel később Szent Tibor, amikor a hódmezővásárhelyi szegények után most a *középbirtokos gazdaréteg* életmódját írta meg, maguknak az idős gazdáknak a vallomásai alapján. A magnetofonra felvett szövegnél is hitelesebb elbeszélést kapunk: mindazt, amit adatgyűjtői elmondtak, Szent Tibor kézzel jegyezte le, és azután az Orosháza monográfusa, Nagy Gyula által kidolgozott módszerrel, a „parasztflektoralással” ellenőrizte a hallottakat, azaz először maguk a vallomástevők, majd a két legtöbb adatot nyújtó, legtöbb dologra emlékező gazda ellenőrizte mindazt, ami a könyvbe került. Míg a korábbi korok történészei csak törekedhettek arra, hogy mint Emmanuel Le Roy Ladurie írta nagy sikerű Monailou-monográfiájában — magukat a

parasztoakat szövegezték meg a parasztokról szövegek helyett, Szentí Tibor könyve még él és mégis történelmi időkbe visszanyúló emlékezők vallomásait gyűjtötte egybe.

A történelmi idő ez esetben azt az utolsó hatvan-betven évet jelenti, amit a gazdák maguk is megéreztek. Szentí Tibor vizsgálja azt is, milyen a földmészárosbányai képe a történelemtől. Az őstől hallott történetek összekeveredtek az olvasmányokkal, a rádióban hallottakkal, ezt aztán a népetimológia próbálja egybegyűjteni: így „magyarázza” az ősmagyarok vezérének *kende* nevét a kend megszólításból az egyik gazda, a másik pedig „mártélyi öregektől hallotta”, hogy Árpád apánk itt mondta, „már tél van”, innen a falu neve. A Szűcs nemzetség történetét az egyik rokon hosszú versezetben énekelte meg, elmondva a család történetét Tas vezér korától, amikor még „bizonyos, hogy kombájnt nem ismertek”, egészen az újabb időkig. A vásárhelyi parasztersekből igen sokat jegyzett le Szentí Tibor, megemlve a feledéstől lakodalmi strófákat és görögdinnyébe karcolt verseket, trágárkodó kénrimeket és rendkívüli értékeket egyaránt. Tóbiás Ernő, Arany János hatását mutató szép versében régi vásárhelyi hagyományt dolgoz fel, nyolc énekre tagolt, többszáz soros elbeszélő költeményben. A lakodalmi énekek leleményes poétái az örök motívumok mellett az aktuális eseményeket is felhasználták, „Golda Meir, Szadat, ha ilyet innának, biztosan hamarabb dűlőre jutnának” — kínálgatta vőfély a jó bort.

A hódoltság és a kurukor vitézeiről sok legendát ismernek a vásárhelyi gazdák, a 48-as szabadságharc pedig még élénken él emlékezetükben, hiszen sok család őse szolgált Kossuth katonájaként, akiket öregkorukban a mai adatközlők apái, nagybácsijai ismernek még. Garibaldiról nőt tudnak, az aradi vértanúk kivégzésének állítólagos szemtanújával az első világháború idején még beszélt az egyik gazda, a legtöbb dal, történet, legenda azonban természetesen Kossuthról szól.

Az első világháborútól kezdve a gazdák már saját életükre emlékezhetek vissza, ezen kívül sok fénykép, napló, levél is maradt ebből a korból, ezek összegyűjtése szintén Szentí Tibor érdeme. A lövészárkokban szenvedő katonák és a nélkülöző hátszág mindennapjai egyaránt hitelesen tükröződnek a bizonytalan helyesírástól, de igaz hitvesi szerelemtől tanúszkodó levelekben, a megsárgult fotókon, a rekvirálási nyugtákon.

Külön fejezetben vizsgálja Szentí Tibor a gazdáknak szűkebb környezetükről kialakult képét, mert, ahogy írja, „a parasztember számára nem csupán az idő zsugorodik össze harmonikaszzerűen, de a távolság is irreálisan változik: fantáziája szerint vagy rövidre szűkül, vagy a földrajzilag közeli cél is messzeségbe kerül”.

A következő rész a vásárhelyi parasztsaláddal foglalkozik, az emlékezők beszámolnak az ott-honi hierarchia megannyi, más forrásból aligha rekonstruálható megnyilvánulásáról, ki hol feküdt, hol evett, ki kit hogyan szöfött meg a századforduló gazdái. ak háztartásában?

Nem kevésbé érdekesek és értékesek a történetek számára azok az oldalak, amelyeken a szerző a gazdálkodás adatait gyűjtötte egybe. Részletes dűlőterképek segítségével rekonstruálja Szentí Tibor a vásárhelyi határ gazdálkodását. Alaprajzok teszik érthetővé a ház, a hozzá tartozó gazdasági épületek, a tanya rendjét. A visszaemlékezésekből kibontakozik a szántás, vetés, aratás, cséplés korabeli technikája éppen úgy, mint a gazda és cselédei viszonya, a tanyásbéres, a kukucskatanyás, a mindönöslány, az aratóbetyár feladatköre.

A testkultúra, a tisztálkodás, a népi orvoslás igen sok adatát dolgozza fel a következő fejezet. A mentalitástörténet számára is igen érdekesek azok az elbeszélések, amelyekből kiderül, hogy mikor mely testrészüket tartották szükségesnek megmosni a tanyasiak, milyen gyakran váltottak fehérneműt, bérterváltakoztak, vágta haját. A szülés és magzatelhajtás technikájára, az ezzel kapcsolatos higiéniai rendszabályokra (pontosabban ezek megdöbbentő hiányára) is fény derül a visszaemlékezésekből. A gatyabajtól a számarkőhőgésig, a gyomorban „möggyulladt pálinkától” az aranyérig a gazdák szinte minden bajra diktáltak receptet, amelyekben a helyes megfigyelés és az analógiás mágia elválaszthatatlanul keveredik. A házassággal és a házasságon kívüli szerelmi élettel foglalkozik a következő fejezet, ez a Forrás című folyóiratban már megérdemelt sikert aratott. Újabb rész szól a tanyasi gazdák és a halál viszonyáról, nem hallgatva az itt oly gyakori öngyilkosságokról, valamint a halottakkal kapcsolatos hiedelmekről sem.

A rendkívül gazdag anyagú könyvben persze találhat kifogásolnivalót is a történetész. A „lelkemet Istennek, testemet anyjának, a Földnek ajánlom” kitételt a végrendelet elején nem „panteista, pogány jellegű vallomás”, hanem egyszerű formula, amelyet korábbi századokban is, katolikusoknál, reformátusoknál, magyarul, latinul egyaránt megtalálunk a testamentumok élén. A *tandem* szót *végé*-nek magyarázza az egyik jegyzet, holott pont az ellenkezőjét jelenti, *végül*-t, azaz az idézett dokumentumnak itt még folytatódnia kellett volna. 19 máriás nem volt „abban a korban (18. század) egy egész kis vagyon”, hiszen az idézett szövegből is kiderül, hogy „az atyók temetésére sem volt elég”.

Ezek az apró megjegyzések azonban semmit sem vonnak le ennek a kiérlelt, a paraszti élet minden vetületét nagy hozzáértéssel elemző könyvnek az értékéből. Minden történésznek, aki bármely időszakot vizsgálva, a parasztság életmódjával, kultúrájával, mentalitásával foglalkozik, el kell olvasnia.

Tóth István György

JOHN KOMLÓS

THE HABSBURG MONARCHY AS A CUSTOM UNION: ECONOMIC DEVELOPMENT IN AUSTRIA–HUNGARY IN THE NINETEENTH CENTURY

A HABSBURG MONARCHIA MINT VÁMUNIO: GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A 19. SZÁZADBAN

Princeton University Press, 1983. 346.

John Komlós könyve hosszú évek alapos kutatómunkájának eredménye. A chicagói egyetem gazdaságtörtéti iskoláján nevelkedett kutató — kinek első könyve még politikai történettel: Kossuth amerikai szereplésével foglalkozott — azokban az években vált a gazdaságtörténet művelőjévé, midőn az ún. új gazdaságtörténet Amerikában virágkorát élte. Az új gazdaságtörténet előnyei és hátrányai akkor is érezhetőek Komlós könyvén, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a könyv Komlós egyéni munkájának, elismerésre méltó szorgalmának, éles meglátásainak, jó kompozíciókészségének és érdekes számításainak együttes eredménye. A mintegy 320 szövegoldalnyi könyv több mint egynegyedét a külön függelékben közölt termelési indexek képezik — egyebek között —, a mezőgazdasági és ipari termelési index Magyarországra, pénzügyi aggregate mutatók a Monarchiára vonatkozóan. És mindez még nem tartalmazza a szövegben szereplő mintegy további 60 oldalt kitevő grafikont, táblázatot, statisztikai összesítést. Nem véletlenül emeltük ki ezeket a számokat. Végül is a gazdaságtörténet nem gazdaságtörténet, ha nem megfelelően kap benne helyet a számszerű megközelítés, és talán nem túlzás, és nem is lebecsülése Komlós kutatásainak, ha könyvének eredményei közül mindenekelőtt ezeket az újszerű és lényeges számításokat emelem ki. Matematikailag és statisztikailag Komlós jobban felkészült, mint a monarchia gazdaságtörténetének bármely más tanulmányozója. Aki ismeri a forrásokat, azok hiányosságait, szétszórtságát, az csak elismeréssel szólhat Komlós kísérletéről, hogy például többek között 1830-tól kezdve évi aggregát ipari termelési indexszel kísérletezik. Komlós számításai nyilván számos eddig fel nem ismert vagy elhanyagolt kérdést helyeznek új megvilágításba, vagy derítenek fel, más megállapításokat, elfogadott nézeteket pedig megkérdőjeleznek, vita tárgyává tesznek. Komlós egyébként erős reflektorfénybe helyezi ezeket a vitakérdéseket szövegében, tehát nem arról van csupán szó, hogy azokat a számszerűségekből, táblázatokból kell kiolvasni. Amerikában az új gazdaságtörténet befolyását nemcsak tényleges új eredményekkel, hanem hagyományos tételek (vasút szerepe, rabszolgaság szerepe) határozott elvetése révén alapozta meg; — Komlós híven követi a példát. Számításaira hivatkozva kritikusan fordul szembe olyan tételekkel, mint a jobbágyszabadítás pozitív gazdasági hatása — mely nézetet a magyar történetírásban jóllehet különböző okokból a konzervatív nacionalista felfogástól a liberálisokén át a marxistáéig mindenki elfogadott — vagy a közös vámtérület gazdasági hatása, és a sort hosszan folytathatnám.

Komlós nagy határozottsággal fogalmazza meg következtetéseit és szövegezése nehezen visel el kételyeket. Érvelése, mely nem nélkülözi a gazdasági teória alkalmazását, nem hagy kételyt az iránt, hogy nézete szerint mind Ausztria, mind Magyarország már 1830-tól megindult az önfenntartó gazdasági növekedés útján, melyet a nemzetközi gazdasági fejlődés dinamikája diktált, és a ciklus törvényszerűségei határoztak meg. A gazdaság önálló dinamikáját tehát — így Komlós — olyan események, mint 1848/49 vagy 1867 csak kevéssé befolyásolták. Mint az új gazdaságtörténészek zöme, Komlós is a neoklasszikus teória híve. A piac önszabályozó szerepe, a komparatív előnyök gondolata dominál nézeteiben. (Ebben odáig megy, hogy a textilipar hiányát szóvátévként nézetét is mellőzi, mondván, hogy Magyarországnak az élelmiszeripar fejlesztésében volt komparatív előnye, és minden más, akár kiegyensúlyozottabb fejlődésnek nagyobbak lettek volna a költségei.) Egyébként is — Komlós gondolatmenete szerint — helytelen a textilipar hiányát csak a közös piacra visszavezetni, hanem meg kell nézni, hogy szakmunkások hiánya

vagy tőkehiány nem játszott-e benne lényegesebb szerepet. Ismeretes, hogy a textilipar szakmunkát alig igényel, és a tőkeigény is viszonylag alacsony, ha Komlós néhány évvel a Monarchia bukása után is kitekint, akkor tapasztalhatta volna az iparág gyors fejlődését, és elgondolkozhatott volna érvelése gyengeségén. A főtlűzet a 48-as jobbágyreformra összpontosítja. Komlós úgy látja, hogy a történetírás ennek gazdasági szerepét jócskán eltolozta, mivel — mint számításai mutatják — a magyar mezőgazdaság fejlődésének üteme az 50-es években nem volt lényegesen gyorsabb, mint amilyen 48 előtt volt. Komlós nézeteinek kritikája ebben a tekintetben három elemet kell tartalmazzon. Először is elfogadhatók-e Komlós számításai? Komlós szerint a magyar mezőgazdaság termelésének évi növekedése a 18. század végétől 1841-ig 1,2 %-ra tehető, 1850 és 70 között viszont évi 1,4%-os növekedés tapasztalható, azaz a különbség minimális. „Az osztrák gabonakereslet-növekedés az 1820-as évektől kezdve sokkal jelentősebbnek tűnik a magyar mezőgazdaság számára, mint a századközepi reformok” (89) — állapítja meg a könyv. Nem kívánjuk Komlós számításait kétségbe vonni, ahhoz legalábbis hasonló alaposabb kvantitatív munkára volna szükség, amit nem végeztünk el. Legyen szabad azonban két ponton kételyünknek hangot adni. Először is Komlós adatai a 18. század végi magyar mezőgazdaság termeléséről igen megbízhatatlanok, így nem bizonyos, hogy az 1,2%-os évi növekedés nem erősen eltúlozott-e? Továbbmenve, az első periódus 50 esztendejét a szerző egy két évtizedes szakasz eredményeivel szembesíti, midőn a jobbágyfelszabadítás gazdasági nehézségei még igen erősen jelen vannak, mint ahogy erre a kérdéssel foglalkozó szerzők nem egy alkalommal rámutattak, később midőn a gazdaság leküzdötte ezeket a nehézségeket, a növekedés üteme emelkedett, s úgy 1870–80 között már 1,8 % az évi növekedés. Figyelembe véve, hogy az egész, a kiegyezéstől a háborúig terjedő korszak évi mezőgazdasági növekedése is szintén 1,8 %—2 % között mozog, feltehető a kérdés, milyen számszerűséget tekintene Komlós lényegesnek a mezőgazdasági termelés növekedését illetően? Nyilván Komlós értelmezésének van egy erősen leszűkített, nem is gazdaságtörténeti oldala, hiszen nézetem szerint a gazdaságtörténetet aligha lehet leegyszerűsíteni a növekedés számszerűségére. Másodszor Komlós komoly tévedést követ el, midőn a jobbágyfelszabadítás gazdasági, társadalmi hatását figyelmen kívül hagyja. Természetesen ez metodológiai kérdés. De Komlósnak sem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, melyet az agrárkérdéssel foglalkozó irodalom sokoldalúan elemzett, hogy 1849 után milyen feudális maradványok gátolták a mezőgazdaság gyorsabb kibontakozását, milyen szerepet játszott a tőkehiány, melynek következtében hosszú ideig különböző átmeneti rendszerek uralkodtak (mint a ledolgozás), miközben a modernebb termelési eszközök és termelési módszerek csak lassan hódítottak tért. A magyar történetírás — nézeteim szerint — joggal tekinti a jobbágyfelszabadítást a történeti fejlődés egyik fordulópontjának, de nem állítja, hogy ezzel megoldódott volna a magyar mezőgazdaság fejlődése. Komlós lényeges meglátásának tekinthetjük, midőn rámutat, hogy a keresleti tényezők nélkül nem lehet gazdaságtörténeti elemzést végezni. De mikor egyrészt szinte semmi gazdasági különbséget sem lát a robotmunka és a bémunka között, mikor a parasztgazdaság és a piac kapcsolatának sajátosságát nem elemzi, midőn a sokak (Csajanov, Thormen) által felvetett kérdést, hogy mennyiben lehet egyszerűen alkalmazni a piac és a profitgazdálkodás kategóriáit a parasztgazdálkodásra, nem veszi figyelembe a kelet-európai agrárfejlődést, lényeges kérdéseket mellőz el. Állítását így, bármily csábítóan hangzik is, nem lehet többnek, mint figyelmeztetésnek tekinteni. És ha talán nem élte volna ki mondanivalóját a jobbágyfelszabadítás kérdésére, akkor nem sikkadna el a mezőgazdaságról írt fejezetének sok figyelemre méltó számítása és eredménye, a termelés alakulásától az exporton át az árak szerepéig, a keresleti és kínálati tényezők finom elemzéséig. Közvetlenül kapcsolódik 1848 történelmi jelentőségéhez a könyv harmadik fejezete is, mely a modern gazdasági növekedés kezdeteit vázolja fel Ausztriában. Jóllehet osztrák termelési indexeket készítettek már mások (Gross, Rudolph) is a szerző előtt, Komlós 1796-tól tesz kísérletet a vas-, a pamut- és gyapjúipar termelése alapján egy új termelési index létrehozására, és arra a következtetésre jut, hogy a modern gazdasági növekedés 1825 és 1830 között indult meg Ausztriában, melyben a magyar piacnak nem lehet döntő jelentőséget tulajdonítani. Komlós szerint ez az indulás nem jelent áttörést sem rostow, sem gerschenkroni értelemben. Ábrázolása szerint, az osztrák fejlődés a 19. század több ciklikus fellendülésének eredménye, ebben nézete szerint az 50-es években nem tapasztalható lényegesebb fellendülés, hiszen Ausztriában a piaci gazdaság már az 1848-as forradalom előtt jelen volt. Komlós János könyvének legerjedelmesebb fejezete a magyar iparosodás történetével foglalkozik. E fejezetnek az erőnyei is a korábbihoz hasonló irányokban bontakoznak ki. Komlós szereti az eredetiséget. Ama nézetét viszont, hogy a magyar iparfejlődésben az osztrák tőkének döntő szerepe volt, és az osztrák tőkepiac nélkül aligha bontakozhatott volna ki hasonló gazdasági fejlődés, a magyar gazdaságtörténeteszek többsége már rég bizonyította. (Igaz, ellenkező nézetek képviselőit is megtalálhatjuk még a korszakkal foglalkozó történeteszek között.) Komlós tovább mélyíti Katus László számos lényeges számítását, mi

több — bizonyos árucikkek esetében — 1830-tól kísérli meg a kvantitatív növekedés figyelemmel kísérését, és figyelemre méltó az 1848—73 közötti exportstatisztikák elemzése is.

Új megállapításai közül mindenekelőtt azt a feltételezést szeretnénk kiemelni, mely szerint Ausztria és Magyarország ipari fejlődése nemcsak strukturálisan volt ellentétes, de abban az értelemben is, hogy azokban a ciklusokban, melyekben Ausztria gyorsan fejlődött, Magyarország lassan és fordítva. Komlós ezt a jelenséget az osztrák tőkepiac működésének tulajdonítja, majd két igen vitatható következtetésre jut. Egyrészt véleménye szerint 1830 és 1913 között a legsikeresebb fellendülési ciklus 1874 és 1883 között ment vége, mikor is a ciklus két legfelsőbb pontja közötti növekedés évi 3,46 %-nak felelt meg, szemben a korábbi (1862—1874: 1,48 %-kal) és az átlagos 1830—1913 közötti évi 2,62%-kal. Ne vizsgáljuk, hogy vajon az átlagok vagy mozgóátlagok számítása, ciklus tetőpontokkal ellentétben, nem helyesebb-e. Mindenesetre, figyelembe véve, hogy az eddigi gazdaságtörténetírás az 1873-tól 1879-ig terjedő éveket a pangás időszakának tekintette, legalábbis meglepő Komlós véleménye. Üdvözlhetnénk ezt, mint lényeges, új felfedezést. A szerző annak is tekinti és nem mulasztja el ennek kiemelését. A probléma csupán az, hogy e néhány esztendő erős kételyeket támaszt Komlós ipari termelési indexével szemben. Komlós szerint 1913-at 100-nak véve 1862-ben az ipari termelés indexe 19,97 volt, 1867-ben 22,88, 1873-ban 16,71, majd 1878-ban 29,34 és 1884-ben 37,53. Sajnos, azok a kvantitatív adatok, melyek rendelkezésünkre állnak, nem valószínűsítik ezt a sort. A malomipar termelése, a cukor-, só-, vas-, vasérc-, a széntermelés mozgása teljesen valószínűtlenné teszi, hogy 1872—73-ban a magyar ipar termelése nem lett volna több, mint 1862-ben. Komlós indexét aligha tartjuk kellően bizonyítottnak.

A szerző másik lényeges új tételét abban összegezzük, hogy Komlós szerint nem csupán arról nincs szó, hogy Ausztria kiszármányolta volna gazdaságilag Magyarországot, mint azt a közbélemény egy része feltételezte, és hosszú ideig a magyar történetírás is állította, de még arról sem, hogy a komparatív előnyök alapján mindkettő élvezte volna a házasság előnyeit, ahogy a magyar gazdaságtörténészek manapság vélik. Komlós szerint az előnyöket elsősorban Magyarország élvezte. Mi több, Ausztria gyenge ipari fejlődésének az az oka, — így Komlós —, hogy Magyarország elvonta a tőkét Ausztriától. Ha Komlós könyve nem tartalmazna egy kitűnően sikerült részt Magyarország és Ausztria pénzügyi kapcsolatairól, akkor az utóbbi állítást könnyen elmellőzhetnénk, mint pusztá retorikát. De Komlós saját és mások kutatása alapján kitűnő képet ad az osztrák pénzpiac mozgásáról, a kamatláb alakulásáról, a pénzforgalom alakulásáról, azaz általában a pénz- és tőkepiacról. A Cobb Douglas termelési függvény alapján összehasonlítja az osztrák iparba befektetett tőke nagyságát a Magyarországra áramlott osztrák tőkével, és arra a következtetésre jut, hogy ennek aránya 60:40 volt. Ergo, ha ez a tőke az osztrák iparba áramlott volna, akkor például 1884 és 96 között 2,03 %-os évi növekedés helyett 3,5 %-os évi növekedést érthettek volna el. Ez alkalommal Komlós az új gazdaságtörténészek fegyvertárának új kellékét vonultatja fel: Counterfactual history. Ismert tény viszont, hogy a korban a tőke még meglehetősen óvatoss volt az ipari befektetésekkel szemben, és sokkal inkább a fix kamatozású kötvényeket részesítette előnyben. Így volt ez pl. Franciaországban is, ahol nem az iparba, hanem többek között oroszországi állam- és vasúti kötvényekbe fektették tőkájukat. Eszmetornának tehát elfogadható a feltételezés, történelmi igazságnak aligha. Ha Komlós a gazdasági életet életszerűbben — és nemcsak számszerűsége kimutatva — írta volna le, ha a tőzsde és más gazdasági intézmény szerepét a kornak megfelelően elemezte volna, akkor talán nem jut el erre az abszurd következtetésre. Abban viszont igaza van, hogy a házasság előnyeiből Magyarország jócskán kivette a részét, és — mint arra 1972-ben írt cikkünkben magunk is rámutattunk — az osztrák textilipar számára kevésbé fontosnak tűnt a magyar piac, mint a magyar gabona számára az osztrák piac.

Komlós könyvének utolsó fejezete újból összefoglalja az eredményeket, és bár itt is található olyan megállapítás, mely erős kételyeket támaszthat, midőn a 18. századi agrárreformokat nagyobb jelentőségűnek tartja, mint a jobbágyfelszabadítást — (kíváncsi lennék, a kvantitatív számítás mit bizonyítana) — mégis zárómondata némileg tompítja könyve néhány vitatható tételét. „E munka szerzője — írja — csupán azt kívánja, hogy azon új tételeket, melyeket néhány korábbi felfogás helyébe ajánlottunk, azon elhunyt politikai egység gazdasági fejlődésével kapcsolatban, melyet Ausztria-Magyarországnak nevezünk, tekintsék újabb, kis, bár lényeges lépéseknek a vitatott problémák teljesebb megértése szempontjából.”

E kritika szerzője vitatta vagy nem tartotta elég bizonyítottnak Komlós néhány új tételét. Írása egészét viszont ténylegesen lényeges lépésnek tekinti a vitatott problémák teljes megértése szempontjából.

Ránki György

V. A. NARDOVA

A VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT OROSZORSZÁGBAN A 19. SZÁZAD 60-AS ÉVEITŐL A 90-ES ÉVEK ELEJÉIG, KORMÁNYZATI POLITIKA

A doktori disszertációként megvédett monográfia a szovjet történeti irodalomban eddig még nem tárgyalt témát vizsgál. A cári kormány politikáját elemzi a városi önkormányzat megteremtésére tett kísérletek kapcsán — az 1861-es jobbágyszabadítástól az 1890-es évek reakciójáig, az „ellenreformok” periódusáig; azt a helyzetet, amely — a zemsztvók reformja mellett — kikényszerítette az 1870. évi városi reformot is. A reform megvalósulásának feltételeit, nehézségeit, ellentmondásait vizsgálva, a szerző voltaképpen arra a kérdésre keres választ: milyen helyet foglalt el a városi önkormányzat a cári önkormánylati rendszerben, illetve miért volt — az adott politikai-hatalmi feltételek között — a városi önkormányzat mégoly korlátozott megvalósítására tett kísérlet is „rendszer-idegen”, s végül milyen okok-körülmények vezettek erőteljes korlátozására s az 1892. évi „ellenreformok” bevezetésére.

A könyv elsőrendű kormányzati forrásbázisra épült. Forrásai között kiemelkedően fontos szerepet játszanak a Központi Történeti Levéltár fondjai közül a korabeli belügyminisztérium gazdasági ügyosztályának anyagai (ez az ügyosztály foglalkozott a városok igazgatásának és gazdasági fejlesztésének kérdéseivel); az Államtanács rendeletei, a kancellária, a miniszteri bizottság iratai, továbbá az Októberi Forradalom Központi Levéltárának a korabeli központi államigazgatási szervezet fondjait tartalmazó anyagai. A szerző több vidéki levéltár vonatkozó iratait is hasznosította munkájában, amellelt, hogy rendkívül széleskörűen felhasználta a korabeli sajtó- és politikai pamflet-irodalom termékeit. (A magyarországi olvasó számára érdekes megemlíteni, hogy a moszkvai polgármester, B.N. Csicserin és a központi kormányzat közötti 1883. évi presztízs-küzdelmet a Pester Lloyd is figyelemmel kísérte, és Nardova — a Moszkovszkije Vedomosztyi alapján — idézi is a Csicserin mellett állástfoglaló lap kommentárját, 166. old.)

A könyv első fejezete a reform előzményeivel foglalkozik, a városi igazgatásnak a jobbágyreform előtti tisztán rendi-feudális jellegével, a szentpétervári, moszkvai és odesszai reformkísérletekkel, majd részletesen ismerteti az 1860-as évek elejével indult vizsgálatokat, amelyek egy erre a célra létrehozott belügyminisztériumi bizottság vezetésével zajlottak, s többéves munkával (és nem függetlenül a háttérben zajló társadalmi-politikai küzdelmekről) kialakították az 1870-ben bevezetett városi önkormányzati reformot. A cár álta 1870. június 16-án aláírt és ezzel hatályba lépett reform a városi önkormányzat lényegében polgári típusát valósította meg, bevezetve a városokban — orosz mintára — a három kúriás választási rendszert; a kommunális feladatok közvetlen irányítása a választott önkormányzati szervek hatáskörébe került, a központi kormányzat hatásköre — ezekben a kérdésekben — a „törvényességi ellenőrzés” feladatára redukálódott. E progresszív rendszabályok érvényesülését azonban gátolta az önkormányzatok szűkre behatárolt önálló költségvetési jogköre, az, hogy rendelkezéseinek kötelező végrehajtásához nem volt megfelelő hatalmi eszköze, végül, a testületi és igazgatási jogkörök szétválasztása sem valósult meg a szükséges mértékben.

A második fejezetben alaposan kidolgozott statisztikai táblázatok tárják fel az egyes városok vonatkozásában, hogy — a választási adatok alapján — a városi lakosság milyen rétegei, csoportjai vehettek részt az önkormányzatban, lehettek választók, illetve választottak. A választók szociális összetételének, gazdasági helyzetének, választási aktivitásának adatai azt igazolják, hogy a városok politikailag aktív csoportjai legnagyobb részben a kereskedők és iparosok köréből kerültek ki; a városi lakó nemesi-patríciusi rétegek a választók körében legfeljebb harmadrésznyi arányt tettek ki; a kispolgárság alsóbb csoportjai — a kúriális rendszer következtében — számarányuk alig egy tizedét érték el, míg a bér munkások, házi cselédek, a városi lakók egyéb kétkézi dolgozó rétegei teljesen kívül maradtak a választásokon, tehát azon a módon, hogy „törvényesen” beleszóllhassanak a város életének alakításába. Egyébként is a városi lakosságnak átlagban alig 5—5,5 %-a kapott szavazati jogot, s ezeknek is alig ötöde vett részt aktívan nem is a város életében, hanem csupán a választásokon.

Külön kérdés volt a városi vegyes származású értelmiség részvételének lehetősége a városi önkormányzat életében. A probléma — a választási rendszer kapcsán — a „házbéradó” bevezetésének kérdése formájában vetődött fel, vagyis abban, hogy az egyenes adót nem fizető, de tehető és művelt lakásbérlet rétegét hogyan lehetne választójoghoz juttatni. A moszkvai, odesszai, egyéb városi önkormányzatok igyekeztek elérni, hogy a polgári fejlődés szempontjából értékes réteget is bekapcsolják

a városok életébe, de a cári kormány éppen ezt nem akarta, s el is érte, hogy a „házbéradót” nem vezették be, s így a városi orvosok, jogászok, tanárok, mérnökök, egyéb szabadfoglalkozásúak nem jutottak szavazati — és így képviselői — joghoz a városi önkormányzatokban.

A harmadik fejezet foglalkozik a városi önkormányzatok tisztségviselőinek jogi helyzetével, kompetenciáival, illetve ezek bizonyos fokú tisztázatlanságával. Részletes statisztikai táblázatokban ismerteti és elemzi ezután a városi önkormányzatok vezetőinek (polgármesterek) származási, foglalkozási, jövedelmi adatait, s ismét arra a konklúzióra jut, hogy túlnyomó többségük az erősödő kereskedő (és részben ipari) tőke képviselője volt, s politikájuk is elsősorban ennek a feltörekvő osztálynak az érdekeit képviselte.

Ez az érdekképviselés a központi kormánnyal és helyi képviselőivel való gyakori összetűzésekre vezetett. A harcok-kompromisszumok, a polgármesterek és a kormányzók (gubernátorok) közötti versengés jellemző eseteit a könyv negyedik fejezete tárgyalja. A konfliktusokhoz hozzájárult, hogy az egyes kompetenciák nem voltak kellőképpen tisztázva, s a kormányzók, de maga a központi kormányzat is az önkormányzat rovására kívánta megoldani a kérdéses konkrét eseteket, s ez többnyire be is következett. A városi önkormányzatok eleve hátrányban voltak: a választott tisztségviselőket a központi államhatalom képviselője erősítette meg hivatalukban; a városok nem alakíthatták ki országos szövetségüket: az effajta kísérleteket — mint politikailag megengedhetetleneket — a központi kormányzat egyszerűen megtiltotta. Bármilyen jelentéktelenek voltak is időnként az összetűzések, bármilyen kicsinyes kérdésekben lobbantak is lángra, jelentőségük mégsem becsülhető le. A városi-polgári elemek öntudatra ébredésének első jelei voltak, azt bizonyították, hogy ezek az elemek — alkalmanként — készek szembeszállni a bürokratikus önkényuralmi rendszerrel.

A könyv ötödik fejezete a városi önkormányzat továbbfejlesztésének terveivel foglalkozik: azzal a tervszel, amelyet Kahanov volt belügyminiszterhelyettes vezetésével dolgoztak ki, illetve a belügyminisztérium gazdasági ügyosztályán 1882-ben elkészült tervszel. Ezek a programok az 1880-as évek végi, 1890-es évek eleji újabb oroszországi forradalmi helyzetből következtek, annak leszerelésére irányultak. Nardova részletesen bemutatja, hogy az előző 10—12 év tapasztalatai alapján a tervezetek mely pontokon kívánták továbbfejleszteni, kiteljesíteni a városi önkormányzatokról hozott 1870. évi rendelkezést, s az mennyiben szolgálta volna a polgári fejlődést ezen a sajátos területen. A II. Sándor elleni merénylet, a cár meggyilkolása (1891. március 1.) utáni helyzet azonban nem volt alkalmas a reformok továbbfejlesztésére. A cári kormányzat, amint úrrá lett a forradalmi válságon, főleg D.A. Tolsztoj kormányzása idején, a reformok általános visszaszorítását kezdeményezte. Maga III.Sándor is, az új cár, úgy vélte, hogy véget kell vetni a „hírhedt önkormányzatnak”, hiszen „az oroszországi városi önkormányzat ostobaságát a kormány már régen felismerte” (253. oldal). Mindennek következtében 1892-ben a reformok felülvizsgálata olyan „ellenreformokba” torkollott, amelyek lényegesen leszűkítették a városi polgári elemek mozgásterét, ekképpen igyekeztek gátat vetni további megerősödésüknek, s ezáltal annak, hogy a cári önkényuralmi rendszerrel szemben politikai tényezővé válhassanak.

Így bukott meg a cárizmusnak az a kísérlete, hogy az új gazdasági-társadalmi jelenségeket „beépfítse” az önkényuralom rendszerébe, hogy az új polgári rend elemeit alárendelje a maga hatalmi érdekeinek.

V.A. Nardova könyvének számos tanulságos részletéről itt nem emlékezhettünk meg. A kitűnő munka mindenesetre ismételtén arról győz meg bennünket, hogy mennyire szükséges lenne a tőkés fejlődés 19—20. századi közép-kelet-európai összefüggéseinek alapos, közös vizsgálata, a régió egyező és országonként eltérő vonásainak komparatív vizsgálata az állami-társadalmi intézményrendszer területén is. Ehhez a munkához Nardova könyve máris kiváló kiindulási alapként szolgálhat.

Mucsi Ferenc

JÖRG K. HOENSCH

GESCHICHTE UNGARNS 1867–1983

Kohlhammer Verlag, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1984.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1867–1983

Merész és az NSzK könyvkiadásában páratlan munkába fogott a saarbrückeni egyetem kelet-európai kérdésekkel foglalkozó professzora, amikor arra vállalkozott, hogy a magyar história polgári és szocialista korszakát egészen a legutóbbi évekig terjedően egy részletes szintézisben a nyugatnémet olvasók elé tárja.

Jörg K. Hoensch is azok közé tartozik, akiket nagyon zavar az a végtelenül leegyszerűsítő, és leegyszerűsítéseiben persze felettébb torzító kép, amely honfitársai túlnyomó többségének tudatában hazánkról, a magyarságról napjainkban is él. Munkája megírása során az a nemes hevület hajtotta, hogy segítse minél több ember — olvasói — fejéből a gémeskutas pusztaromantika képzetét elűzni, és megmutatni nemcsak az elmúlt egy és egynegyedszázad magyar történelmének fő vonulatát, de sok-sok egymásba szövdött részletét is.

A könyv végigolvasása arról győzi meg az olvasót, hogy nagyon sok eredményt hozott e törekvés, az NSzK-ban (is) élő — tegyük hozzá: sokszor szinte teljesen üres — vigasztalan magyarság-képhez képest pedig egészében igen komoly nyereséget jelent.

A munka a szélesebb, művelt közönség számára íródott, ugyanakkor azonban rengeteg olyan tény és összefüggést is közöl, amely az ismeretterjesztő munkának egyáltalán nem sajátossága. Mindezen túl a folyamatok rekonstruálása, elemzése és méltatása eredeti színt kölcsönöz a munkának. Egészében láthatóvá válik egy, a kelet-európai régió történelmében nagy erudícióval tájékozódó nyugatnémet historikusnak a magyar történelemről alkotott felfogása is. Jörg K. Hoensch első, nagyobb lélegzetű munkájában a magyar külpolitikának — a magyar nacionalizmusnak — a szerepét vizsgálta az első csehszlovák köztársaság 1938–1939-es felbomlásztásában. (Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen, 1967.) Tehát történelmünk egy szakaszát a források ezreinek mélysége alapján ismeri. A magyar nacionalizmus természete, megnyilvánulásai, főleg negatív vonásai legújabb munkájában is érezhetően erősen foglalkoztatták, és ezt az 1945 előtti nacionalizmust főleg a szomszédos népek ellen irányuló szándékaiban, agresszivitásában, a Duna-medencei népek egymásra találását keresztező hatásában ragadja meg. A munka ébresztette legfőbb gondunk éppen ezzel kapcsolatos. Jóllehet a szerző általában nagy figyelmet fordít arra, hogy az ábrázolt magyar politikai-társadalmi fejlődés a nemzetközi viszonyokba ágyazottan jól értelmezhető legyen, de a magyar nacionalizmus más népekre sérelmes, ártó hatású vagy legalábbis szándéku megnyilvánulásai kapcsán nemegyszer hiányzik a másik oldal agresszivitásának a bemutatása, az ok-okozati kapcsolódásoknak a magyar magatartást kívülről befolyásoló összejevőinek a számbavétele.

A kötet egyik szép erényét a szerző írásművészetében látjuk. Hoensch számos alkalommal remekel azzal, hogy egy-egy tárgyalt kérdés bemutatása kapcsán igen frappánsan tudja fő mondanivalójának megkomponálása során az ahhoz másodlagosan kapcsolódó, de egyáltalán nem lényegtelen mozzanatok felvillantani. Az ilyen közlései sokszor csupán egy-egy tartalmasan informatív mondat, vagy akár csupán két gondolatjel közé zárt kis szigetek, ám ezáltal előadása igen sokrétűen gazdaggá vált. Mindez olyan érték, amely a munkát másfelől olyannyira túlsúlyoltta tette, hogy félő: csak azok tudják figyelmesen végigolvasni, igazán haszonnal forgatni, akiknek a magyar történelemről már korábban is alapos ismereteik voltak, akiknek az új információkat van mihez kapcsolniuk, az újszerű beállításokat másfajta megítélésekkel egybevetniük.

A könyv számos jól sikerült része közül is ki kell emelni az 1867-ig tartó előzmények frappánsan tömör összefoglalását, a kiegészítés tartalmának és jelentőségének a bemutatását. Igen árnyalt képet rajzol a kiegészítés utáni Magyarország társadalmáról, társadalmi rétegzettségéről, a gazdasági fejlődés markáns tényeiről. A kialakuló magyarországi munkásmozgalom dualizmuskori jelentőségének felismerését és elismerését jelenti a szerveződő mozgalom részletes bemutatása. Hitelesen ábrázolja az agrárszocialista mozgalmakat is, leírása nem mellőzi a cselédség hatalmas tömegei sorsának alakulását sem. A magyarországi progresszió rajzán belül szerencsés kézzel helyezi el a Galilei Kört és általában a „szabadgondolkodókat”.

Árnyalt, nemzetközi összehasonlításba helyezett képet nyújt a múlt század nyolcvanas éveinek magyarországi antiszemitizmusáról, mint ahogy a tiszaezlári hírhedt ügy kapcsán is a magyar liberalizmus erejét nemzetközi összehasonlításban látatja: miközben a századforduló körül a Lajtán inneni közvéleményt lármás antiszemitizmus uralta, a magyar kormány minden zsidóellenes mozgalmat már csírájában megkísérelt elnyomni. (40.)

Mivel úgy tűnik, hogy napjainkra nemhogy nem szűnt meg, hanem inkább felerősödően van egy olyan (különbön dús gyökerzetű) nézet, amelynek hívei a történelmi Magyarország szétesését valamilyen módon az őszirózsás forradalommal hozzák kapcsolatba, fontos Hoensch egyértelmű álláspontja: azzal, hogy a nagyhatalmak a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot hadviselő szövetségesnek elismerték, valamint a délszláv és román nemzeti tanácsoknak területi kívánságaik teljesítését megígérték, mindezzel nemcsak a Habsburg-monarchia, de a Szent István Magyarország sorsa is megpecsételődött (83—84.)

A magyar történetírás a hetvenes évek eleje óta egyre reálisabban méri fel a trianoni békeszerződésnek a magyar társadalomra oly meghatározó jelentőségű hatását. Jörg K. Hoensch hasonló szellemű leírásának a külső szemlélő elfogulatlan pozíciója miatt van nagy súlya, egyes szomszédos országok historiográfiájának beállításaival szemben komoly jelentősége.

Hoensch jól látja a Horthy-korszak osztályerőviszonyait, helyesen jellemzi a korabeli magyar politikai élet szereplőit, képes arra, hogy néhány vonással életes portrékat rajzoljon. Hitelesen érzékelteti a kormánypárt és szélsőjobboldali ellenzéke közötti kapcsolatokat, ám mindebből nem von le egyoldalú következtetéseket; kifejezetten tagadja a Horthy-rendszer fasiszta jellegére vonatkozó nézeteket. A nemzetközi összehasonlítás előnyeit itt is messzemenően kamatoztatja.

Részleteiben sok szempontból igen reális az 1945 és 1956 közötti időszak bemutatása, mégis néhány alavető szempont figyelmen kívül hagyása, el nem fogadása miatt előadása itt nem kerekedhetett egészen bízhatóvá. A második világháború végén Magyarország ismét a vesztesek oldalán volt és nem kétséges, hogy ez súlyos következményekkel járt. Mindezzel együtt is a náci Németország felsőbbbségétől, az általa az országra szabadtott nyilasok rémuralmától való megszabadulás igazi minőségi változással járt, nem csupán — mint a szerző írja — „felszabadulás”, hanem valóban felszabadulás volt. A kommunista párt hatalmi pozíciói szempontjából a Vörös Hadsereg jelenléte vitathatatlanul számos előnnyel járt, mint ahogy más országokban az amerikai csapatok jelenléte a polgári pártok számára kedvezett. Ellenben a szerző által az MKP-nek tulajdonított predominancia alapján nehéz megérteni a koalíciós évek olyannyira feszült politikai csatározásait, fordulatokban bővelkedő történetét. Az olvasónak az a benyomása, hogy egy tisztán polgári demokrácia esélyeit kizárólag a kommunista párt hatalmi aspirációi emésztették el, mintha az 1945 előtti magyar társadalom tiszta polgári demokráciától olyannyira idegenkedő elemei, nagybirtokosok, reakciós egyházi befolyást megőrizni kívánó erők első riadalmukból felocsúdván a felszabadulás után nem tértek volna tömegesen vissza, mintha végleg és kezdettől fogva eltűntek volna a színről.

Az ötvenes évekről sok rosszat el lehet mondani — huzamosabb ideje már Magyarországon is a szó mindkét értelmében ezt meg lehet tenni. Meg lehet tenni úgy is, ahogy az már az idők kezdete óta szokásos: a korábban megalapozatlan elismerés és hozsánna visszahatásaként a hazai publicisztika is nemegyszer mindent e vonatkozásban feketére fest. Az igaz történetírói látásmódból azonban — úgy véljük — két szempont, és persze, annak konzekvens érvényesítése nem rekedhet ki. Az egyik az, hogy a felszabadulás után egy ezredév elnyomottjai, de sokan a volt rendszer kedvezményezettjei közül is igaz, nagy lelkesedéssel, egy gyökeresen új világ felépíthetőségének mélységes — ma már tudjuk, hogy utópista — hitével fogtak munkához. Ezt a hitet később manipulálták, a törvénytelen ségek és sok egyéb más hatására lassan kiüresedett, majd elenyészett, mindez azonban nem feledtetheti korábbi és tömeges tényleges meglétét. A másik dolog pedig, hogy ezek az esztendőik visszavonhatatlanul a történelem süllyesztőjébe úsztak egy, a születési és vagyoni előjogok alapján végtelenségig hierarchizált világot, amelyben még az egymástól pozíciójukban alig vagy mit sem különböző rétegek tagjai is hallatlanul lenéztek azt, akinek más volt a státusa, még akkor is, ha a két státus közötti különbség egy harmadik státusbeli számára egyszerűen felfoghatatlan volt.

Érdekesítően izgalmas olvasmány az 1956-os nemzeti tragédia mértéktartó hangvételű és terjedelmű megjelenítése után — Hoensch bírálja azt a felfogást, amely szerint a Szovjetunió azonnal a fegyveres megoldás mellett volt, és csak taktikából ismerte el a Nagy Imre kormányt — az elmúlt évtizedek magyar társadalomfejlődésének a bemutatása. Sokoldalúan elemzi azokat az okokat, amelyek az új rendszer legitimitását erősítették. A tabló középpontjában Kádár János áll, akinek valóságstiszteletét, józanságát, rugalmasságát a szerző több alkalommal is nagy elismeréssel említi. Okfejtésében részletesen elemzi az új gazdasági mechanizmus előkészítésének, bevezetésének gazdasági és politikai tényezőit, a

megtorpanásokat és előrelendüléseket. E fejezet színességét is emelik a magyar politikai élet vezető egyéniségeiről felvázolt portrék, amelyek kapcsán a tévedés kockázata minden bizonnyal Jörg K. Hoensch számára is nyilvánvaló volt, és ez már csak azért is méltánylást érdemel.

A szerző figyelmet fordít a „másként gondolkodók”-ra, a rendszer bírálóira, azok értelmiségi körökben ismertebb képviselőire is. Kár, hogy az itt is mértéktartó fogalmazásba becsúszott egy olyan kijelentés, amely szerint a rezsimmel szemben nincs szervezett ellenállás, mivel arról a biztonsági rendőrség gondoskodik. (248.)

A jól sikerült megoldások mellett akadnak kifejezett tévedések is, ami — figyelemmel egyrészt a kötet által feldolgozott tényanyag hatalmas mennyiségére, másrészt pedig arra, hogy a szerző a vizsgált időszaknak csupán egy kisebbik szeletét kutatta korábban a források mélységében — szinte természetes. A hibák száma kisebbíthető lett volna, ha Jörg K. Hoensch az elmúlt másfél-két évtized magyar történet-tudományi termését jóval bővebben hasznosította volna. (Ez természetesen elsősorban a polgári korszakra vonatkozik, hiszen a fordulat éve utáni történelem feltárása terén a hazai historikusoknak is égető gondot okoznak a levéltári forrásokhoz való hozzáférés nehézségei; az 1962 utáni történelem feltárását a hazai történeti kutatás még alig vonhatta vizsgálódása körébe.)

Ha a szerző akárcsak a tízkioldatos Magyarország története tárgyavágó kötetét forgatta volna, úgy aligha állíthatná, hogy a magyar történészek még mindig azt vallják, hogy a dualizmus kori országot Ausztria gazdaságilag kizsákmányolta. (49.)

A Vix-jegyzék kapcsán feltehetőleg nem helyes azt írni, hogy megszületését a harcra kész magyar és román csapatok szétválasztása motiválta. Mint Ormos Mária Padovától Trianonig című, első ízben 1982-ben megjelent és igen nagy francia levéltári forrásanyagra támaszkodó monográfiájából megállapítható, a jegyzék egyszerre akart biztos hátszínű támogatást a Szovjet-Oroszországgal szembeni intervencióra bevetni tervezett román csapatok számára, és egyben megakadályozni a román vezetést abban, hogy nyugati határait egészen a Tiszaig tolja előre.

Az 1920: I. tc. az ellenforradalmi rendszer berendezkedése szempontjából valóban nagyon fontos jogi aktust jelentett, alkotmánynak azonban nem helyes mondani. (105.)

Kétségtelen tény, hogy a magyar szociáldemokrata mozgalom jelentősége 1919-től nagyon csökkent, mégis küzdelmének bemutatása nagyobb teret érdemelt volna, mint amennyit a szerző fordít rá. Hoensch is helyesen állapítja meg, hogy az ellenforradalmi rendszer konszolidációjában elkerülhetetlen volt a munkások és képviselőik bekapcsolása, mégsem fordít elég figyelmet arra a harcra, amellyel a MSZDP egyfelől a munkásosztály érdekeit védelmezte, másfelől pedig — polgári szövetségeseivel — a rendszer pozitívabbá formálásán fáradozott.

Sok kortársához hasonlóan Gömbös Gyula is a történelmi Magyarország helyreállításának ígézetében élt, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna kész a kisantant-államokkal — bár nyilván csak taktikai megfontolásokról — kompromisszumra. (125.) 1923-ban hajlandó volt Beneshez közeledni — mint ahogy az is öhozzá — Bethlen megbuktatása érdekében. A gazdasági válság szorításában kész volt Hantos Elemér elképzeléseit támogatni, a krízis megszüntetése érdekében valamilyen regionális összefogásban részt venni. Miniszterelnökké történt kinevezése után pedig néhány hónappal Viorel Tilea román miniszterelnökségi államtitkárt fogadta — szintén valamiféle áthidaló megoldás megtalálása érdekében. Kifejezetten téves azt állítani, hogy a miniszterelnök Gömbös rohamokat intézett volna a zsidók ellen. (126.) Ismeretes módon miniszterelnöki kinevezése érdekében elfogadott számos kompromisszum közé tartozott az is, hogy nyíltan revidálta álláspontját a zsidókérdésben. A Gömbös-korszak eseményeként szerepel a Márciusi Front zászlóbotlása, holott arra később került sor. (128.)

Egyoldalúnak éreztük a magyarországi német kisebbséggel szembeni két háború közötti magyar nemzetiségi politikát egyszerűen és pusztán „kicsinyes”-nek minősíteni. (130.) Hiszen e politika mögött a Monarchiát és ezen belül a Nagy-Magyarországot szétrobbantó nemzetiségi mozgalmak mementója húzódott meg. Másfelől pedig ez a nemzetiségi politika igencsak szerény változata volt azoknak a korabeli nemzetiségpolitikai gyakorlatoknak, amelyek szintén ebből a tapasztalatból okulva mindent megtettek, hogy a nemzetiség ne legyenek képesek az újonnan létrejött államalakulatok esetleges szétrobbantásában hatékony tényezővé válni. Természetesen mindezzel együtt is szükségesnek tartjuk a magyar nemzetiségi politika bírálatát, de a nemzetközi kölcsönhatások rendszerében elhelyezve.

Az előzményektől elszakítottan és ugyancsak kevésbé szerencsésnek mondhatjuk a Teleki-kormány külpolitikai programjának olyan beállítást, hogy az „szokatlanul szűklátókörű és veszélyes” volt. (141.) A veszélyességén nincs mit vitatkozni, hiszen a következmények mindennél beszédesebbek lettek. Ám „szokatlan szűklátókörűsége” feltehetőleg megkérdőjelezhető. Mert a politikai gyakorlat helytelensége nem jelenti automatikusan a helyes felismerések hiányát is. Teleki és szűkebb környezete felis-

merte, hogy a második világháborút Németország nagy valószínűséggel el fogja veszíteni. Azonban a józan felismeréseket — amelyek egyáltalán nem voltak szűklátókörűek — maga alá gyúrta egy két évtizedes külpolitikai gyakorlat, amelynek nem volt ereje a történelmi Magyarország visszahozhatatlanságával és egyben 1918/19 forradalmainak igazi tanulságával szembenézni.

Hoensch is megismétli azt a régről beivódott, nem egészen pontos felfogást, mely szerint Bárdossy a Szovjetunió megtámadásával megsértette az alkotmányt. (148.) Valójában a hadiállapot bejelentésére az 1920: XVII. tc. módot adott, mert kimondta, hogy „közvetlen fenyegető veszély esetében a kormányzó a magyar ősszeminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határán kívüli alkalmazását elrendelheti”. Bárdossy annyiban került szembe a törvénnyel, hogy csupán bejelentette, de nem szavaztatta meg a végzetes döntést.

Az 1945 őszi választások eredménye az MKP-ben valóban nagy csalódottságot keltett, mert az elért 16,9 %-os aránynál nagyobb hányad megszerzésére számított. Megsemmisítő választási vereségéről azonban feltehetőleg nem helyénvaló írni (168.), mert az ilyen megközelítés teljesen figyelmen kívül hagyja az előzményeket, főleg azt, hogy a negyedszázados, szélsőségesen ellenséges, a gyalázkodáson többnyire túl sem jutó antikommunista propaganda a lakosság széles körét mételezte meg. Tárnyilagosan mérlegelve — az MKP (főleg vezetői) csalódottsága ellenére — inkább olyan eredménynek mondható, amelyre egy türelmes, a zöm legyőzése helyett a zöm megnyerésére törekvő kommunista politika jól építhetett.

Úgy tűnik, hogy Mindszenty József szerepének — egyébként felettebb részletes — bemutatása során is a szerző fontos összetevőket hagy figyelmen kívül. A főpap valójában minden progresszív társadalmi átalakulásnak ellene szegülő konzervatív személyiség volt, bírálata nagyon is elnéző, ha csupán azt mondjuk, hogy elkövetett ugyan néhány hibát, de azt az ellene irányuló pszichológiai terror hatása alatt tette. Mind személyisége, mind az 1956-os események megértése szempontjából fontos lett volna 1956. november 3-i rádióbeszédét feleleveníteni.

Az esetek túlnyomó hányadában adatkezelésében is korrekten precíz munka (külön is elismerést érdemel az idegen ajkúak számára egyáltalán nem könnyű magyar nevek szinte makulátlan visszaadása) csupán néhány esetben kíván kiigazítást. Így a Tanácsköztársaságot nem március 22-én, hanem 21-én kiáltották ki (93.), az 1920: I. tc-t nem február 28-án, hanem 27-én fogadták el (105.), az Ideiglenes Nemzetgyűlés Debrecenben december 21-én és nem 22-én ült össze 1944-ben (116.). Kádár Jánost — akinek eredeti neve nem Czernák, hanem Csermanek (213.) — a személyi kultusz éveiben se nem két, se nem négy esztendőre ítélték (ahogy azt más és más helyütt — 195., 213. — olvasni lehet), hanem életfogytiglanra. Igen nagy elírás az MTA kutatóhálózatát csaknem 1500 intézettel és több mint 30 000 kutatóval jellemezni (246.). Az MTA-nak 1982-ben 38 főhivatású tudományos intézete volt, kutatóinak száma pedig ugyanakkor 3245 fő. Az országban 1284 kutatóhely működött összesen 36 684 kutatóval.

A felemlített hiányosságokkal együtt is Jörg K. Hoensch könyve értékes munka, amely komoly segítséget nyújthat azoknak, akik már valamelyest ismerik a modern Magyarország történelmét, és abban mélyebben, részleteiben is tájékozódni szeretnének.

Pritz Pál

PAUL ROBERT MAGOCSI

OUR PEOPLE, CARPATHO-RUSYNS AND THEIR DESCENDANTS IN NORTH AMERICA

Multicultural History Society of Ontario, Toronto, 1984.

A MI NÉPÜNK, KÁRPÁTRUSZINOK ÉS LESZÁRMAZOTTAIK ÉSZAK-AMERIKÁBAN

A 20. század elején etnikailag legtarkább népesség az Osztrák-Magyar Monarchiából vándorolt Észak-Amerikába. Közöttük voltak a kárpát-ruszinok vagy más néven kárpát-ukránok is Galíciából és a történelmi Magyarország északkeleti vármegyéiből. E könyv tehát közelebből is érdekel bennünket, mivel a soknemzetiségű magyarországi kivándorlás történetének egyik aspektusára és következményeire a kárpát-ruszinok szempontjából világít rá.

A könyv első részében a szerző a következő kérdésekről ír: e nép történeti háttere, migrációjuk, települési modelljük és gazdasági helyzetük az Egyesült Államokban. Foglalkozik egyházi és világi szervezeti életükkel, kulturális és politikai mozgalmakkal. Végül tájékoztat azokról az erőfeszítésekről és azok sajátos nehézségeiről, amelyeket az etnikai csoport fenntartása érdekében folytat.

A második rész „útmutató a gyökér-kereséshez az óhazában” címen közli a Monarchiában azoknak a falvaknak a nevét, ahol ruszinok éltek, feltüntetve azokat a változásokat, amelyeket az idők folyamán a más-más államkeretbe tartozás előidézett. A 86 fotó és 4 térkép több mint illusztráció: szerkesztése a szöveges mondanivalónak. A könyv egyaránt szól szakemberekhez és a szélesebb olvasókörökhöz.

Az ún. „új bevándorlókhoz” sorolt etnikumok történetében sok közös mozzanat van, és ugyanakkor sajátosságok is. Példázza a szerző munkája is, hogy ez utóbbiak a történeti háttér és a kultúra különbözőségeiből erednek. De azt is, hogy mennyire nem könnyű az etnikai körülhatárolás és a sajátosságok pontos körvonalazása a kárpát-ruszinok esetében. Eredetükről, múltjukról, nyelvükről napjainkig különböző, sőt egymásnak ellentmondó vélemények alakultak ki a kutatók körében is. A „Honnan jöttek?” „Miért van olyan sok nevük?” kérdések felvetésével a szerző a kárpát-ruszinokat külön etnikumnak tartja, és jellegzetességeik kialakulását elsősorban a görögkatolikus egyházhoz tartozásuknak tudja be.

A kárpát-ruszinok kivándorlásának méreteit a szerző szerint lehetetlen megállapítani, mivel számbavételükre vonatkozólag különösen megkérdőjelezhetők a statisztikai források. E könyvben is olvashatjuk a magyarországi nemzetiségeket illetően oly gyakori hivatkozást, hogy etnikai öntudat hiányában közülük többen magyarnak vallották magukat. A mennyiségi becsléseknek valóban számos akadálya van, véleményünk szerint azonban szélesebb összehasonlító vizsgálatokkal csökkenthetők a bizonytalanságok. Segtene az is, ha a kutatók szabadulnának az etnocentrikus szemlélettől, amely az elvándorlók számának minél magasabb és elfogult becslésére ösztönöz.

Meglehetősen hagyományos és nem eléggé mélyreható a könyvben a nemzetközi migráció térhódításának és okainak elemzése. Hiányzik az újabb kutatási eredmények adaptálása, vagy kritikája. Tanulságosabb információkat nyújt a kárpát-ukránok földrajzi elhelyezkedéséről és főbb települési helyeikről az USA-ban. Ezek bizonyítják, hogy a Monarchiából bevándorolt népcsoportok, közülük is leginkább a szlovákok, magyarok és kárpát-ruszinok többnyire ugyanazokra a helyekre települtek. (Gyümölcsöző lenne tehát együttes vizsgálatuk!) Meglehetősen általánosságokban tájékoztat a szerző a kárpát-ruszin kivándorlók gazdasági helyzetének alakulásáról, és hiányoznak olyan jelzései, amelyekből kiderülnének az eltérések a többi „új bevándorolt” etnikai csoport helyzetétől. Minden bizonnyal vannak ilyenek is, amelyeknek feltárása további kutatásokat és összehasonlító elemzéseket igényelne.

A könyv legjobban sikerült fejezetei az etnikai közösségek és intézmények szervezéséről tájékoztatnak, azokról a konfliktusokról, amelyeket a görögkatolikus egyházba tartozás, az ebből eredő kultúra és tradíció (pl. a szláv nyelvű keleti liturgia, a Julianus-naptár használata és a papok nőstülési joga) az új környezetben előidézett. Az amerikai római katolikus hierarchia tájékoztatlan, értetlen és az etnikai törekvéseket elutasítani igyekezett. Az óhazai politikai körök pedig akadályozni próbálták a Monarchia két országából származó népesség egy csoportba szerveződését, ugyanakkor az orosz ortodox egyház azon dolgozott, hogy minél többet magához vonzzon közülük. Ezek mind feszültségekkel töltötték meg a kárpát-ukrán bevándorlók beilleszkedési folyamatát.

A ruszin kivándorlók társadalmi rétegződését illetően a szerző hangsúlyozza a kárpát-ruszin bevándorlók paraszti hátterét. Szembeszökően kevés volt körükben az értelmiségi és azok is csaknem kizárólagosan egyházi személyek. Az új környezetben közösségeikre és etnikai kultúrájukra, sőt politikai mozgalmakra is az egyház erőteljesen rányomta bélyegét. Politikai mozgalmak figyelemre méltóbbak az első világháború időszakában lettek, bár e vonatkozásban inkább vezetőik álláspontjait ismerjük, azt már kevésbé, hogy a tömegeket mennyire hatották át a nemzeti célkitűzések. A politikai mozgalmak saját indentitásuk szilárdságának hiányában bizonytalanságukat, a történelem viharában ide-odasodródásukat tükrözik. Az 1920-as évektől a kárpát-ukránok Csehszlovákiához és Lengyelországhoz, 1939-től 1944-ig egy részük ismét Magyarországhoz tagolódott, 1945-től pedig három állam (Csehszlovákia, Lengyelország és Szovjetunió) keretében élnek. E helyzetek értékeléséről közösségi vezetőik nézetei megosztódtak. A múlt és jövő megítélésének zavarait tovább növelték azok, akik 1945 után — ha nem is nagy számban — emigráltak a kárpát-ukránok köréből is Észak-Amerikába.

Az USA 1980. évi censusának kimutatása szerint mindössze 8485 személy identifikálta magát etnikailag ruténnek (Ruthenian), „Russian”, azaz oroszként lettek számba véve ekkor a Szovjetunió területéről bevándorolt etnikumok, így ismeretlen a ruszinok, „Rusyn”-ok száma is. Mindezek következtében jut a szerző arra a következtetésre, hogy manapság lehetetlen bármiféle becslés is

elvégezni a kárpát-ruszin etnikum nagyságáról akár európai, akár amerikai statisztikákból. Irányadónak így az egyházi kimutatásokat tartja Észak-Amerika vonatkozásában. Ezekre alapozza becsléseit minden további magyarázat nélkül, amikor 690 ezerben jelöli a kárpát-ukrán etnikum létszámát. E szám megkérdőjelezhető, mivel az általa sorolt egyházak tagsága és az etnikum határai megítélésem szerint távolabb esnek egymástól, mint ahogy a szerző feltételezi.

A szerző szerint a kárpát-ruszinok története Észak-Amerikában arra szolgál bizonyossággal, hogy a következetes identitás hiánya mennyire meghatározza az etnikai hovatartozás vállalását és a csoport magatartását. A kárpát-ruszin bevándorlók nagy többsége az első világháború előtt érkezett az USA-ba. Leszármazottaik pedig különös nehézségekbe ütköznek, még ha készek is az etnikai azonosulásra. Elveszett a nyelv, valamennyi egyházi és világi kiadványuk angol nyelven publikálódik. A gazdasági bevándoroltak gyermekei, a második nemzedék, többnyire a legerőteljesebben szorgalmazta az asszimilációt, a múlt eltörölését. Teszi ezt annak érdekében, hogy gyermekeik ugyanolyan amerikaiak legyenek, mint a többiek. Sem az egymással rivalizáló megosztott egyházak, sem az óhazával az 1960-as évek végétől lassan megújuló kapcsolatok nem egyértelműen serkentői az azonosulás vállalásának.

Puskás Julianna

JOHN B. FREED

ELMÉLKEDÉSEK A KÖZÉPKORI NÉMET NEMESSÉGRŐL

Az amerikai történészek jogos felismerése volt a hetvenes évek végén, hogy míg Európában a nemesség vizsgálata a második világháború után a közporkutatás egyik legkedveltebb területévé vált, addig e kutatás eredményeit az angol nyelvű világban alig vették figyelembe. Néhány fordítás mellett legfeljebb Georges Duby munkáit hasznosították. Ezzel szemben a német történetírók tevékenysége csaknem teljesen homályban maradt, pedig ez utóbbi tanulságai a historiográfia számára is igen tanulságosak lehetnek. Ezt szeretné igazolni cikkében szerző.

Német kutatók már a náci időszakban megkezdtek a nemesség eredetének és struktúrájának vizsgálatát. A háború után ez a törekvés új ösztönzést kapott az európai integrációs mozgalmaktól, amelyek többek között Franciaország és Németország közös frank örökségét karolták fel (a Közös Piac főhadiszállása Brüsszelben a Nagy Károlyról elnevezett épületben van), valamint az Ausztriában és a Német Szövetségi Köztársaságban felvirágzó helytörténeti (tartománytörténeti) kutatásoktól, amelyek a szükséges adatokat szolgáltatták az összevetésekhez. Ez a kutatás mégis sokáig maradt elszigetelt, elsősorban azért, mert a német történetírók — bármilyen messzire is tekintettek vissza a középkorba — nem tudtak szakítani politikai beállítottságukkal. Vizsgálódásaik középpontjába a széttagoltság okainak keresése került, fogalomrendszerük — mint a szabadság és szolgaság értelmezése — idegen maradt a tőlük nyugatabbra élő történészek számára, felfogásukban a Harmadik Birodalom ideológiai elemei hagyományozódtak. Így pl. amikor a Karoling-kori arisztokrácia neves kutatója, Gerd Tellenbach 1939-ben először publikált nagyobb lélegzetű művet, ebben a frank birodalom nemeseinek zömét a frank törzsből származtatva, akiket az uralkodó kegye emelt volna fel. Ez a nemesség testesítette meg azután az államhatalmat, hozta létre a politikailag tapasztalatlan törzsekből a hercegségeket. Tellenbach történetírásában kapott először kifejeződést a birodalmi arisztokrácia fogalma. A neves történetíró tanítványai és követői persze azóta sokat finomítottak e tendenciózus nézeteken. Bebizonyították, hogy az egyes tartományokba beköltözött frank nemeselek hogyan fonódtak össze a helyi nemességgel (még a legkésőbb meghódított Karoling tartományban, Bajorországban is), milyen tekintélyt biztosított az új embereknek a beházasodás a régi arisztokrata családokban. A nemesség folyamatos feltöltődése ugyanakkor cáfolja a 9—12. századi német arisztokrácia zárt voltáról vallott korábbi felfogást.

Karl Schmidnek a hatvanas évektől publikált munkái azt a folyamatot vizsgálták, hogy hogyan távolodtak el a Welf hercegek az ezredfordulótól nyugati frank rokonaiktól, hogyan erősödött ideológiájukban a sváb ősök fontossága. Schmid komoly kutatásokat végzett annak igazolására, hogy az ezredfordulói a rokonság tartásában, hangsúlyozásában a nőági kapcsolatok elnyomhatták a férfiágiakat, ha a vagyoni helyzet vagy a társadalmi állás az előzőeket tette vonzóbbá. A 10—11. századtól a tisztségek öröklődése megnövelte az apai leszármazás tekintélyét, ettől fogva állandósulnak a családnevek, kezdik számon tartani a családfát, aminek a birtok öröklésében jut fontos szerep. Schmid kritikáinak inkább a részletkérdéseket kellett finomítani: enyhíteni a nőági kapcsolatok túlhangsúlyozásán, figyelmeztetni az arisztokrata családok korábbi sűrű névváltoztatására, ami megnehezíti a rokoni kapcsolatok kibogozását.

A vizsgálat alá vett harmadik német történész, Karl Bosl azt próbálta kikutatni, hogy a miniszterialisos rétege miért csak a középkori Németországban fejlődött ki, s a nyomában létrejött szigorú társadalmi szerkezet hogyan maradhatott fenn oly sokáig a Rajnától keletre. Véleménye szerint a germán szabadok elutasították a szolgálatot, így az uralkodóknak és tartományuraknak a társadalom alsóbb rétegeihez kellett fordulniuk, különösen, hogy az idegenek (így a magyarok) támadásainak kivédésére fegyveres erőt tudjanak felállítani. A miniszterialisos réteg fennmaradását pedig a német társadalom hagyománytisztelő, archaikus vonásával magyarázta. Megítélésében persze a német fejlődés tűnik kedvezőbbnek a franciáénál, mert stabilabb, kiegyensúlyozottabb viszonyokat teremtett amannál. A tények elfogadásán túl a kritika ez esetben elsősorban a francia és német fejlődés rangsorolásának kényszerét vonja kétségbe: különbözőségük nem

feltétlenül jelenti azt, hogy bármelyikük jobb lett volna a másikkal. Félrevezető Bosl akkor is, amikor a középkorban minden szabadságot a hatalmasok által adományozott privilégiumokból kíván levezetni. A természetes állapot eszerint az alávettség lett volna, amelyből a lovagok (miniszterialísok), a polgárok és a parasztok egyaránt uraik kegye révén törhettek ki. A feltételezés arra a bibliai felfogásra emlékeztet, amely a szolgaságot valamiféle ösbüntetésnek tekintette.

A szerző persze elutasítja azt a feltételezést, hogy a Harmadik Birodalom idején született eredmények kivétel nélkül értéktelenek lennének. A történettudományt mindig és mindenütt befolyásolta a politikai fejlődés, a jelen visszavetítése a múltba. A valóság megismerésére további kutatásokra van szükség, monográfiákra, amelyek a nemesség összetételét, a nemesi családok szerkezetének változásait, a miniszterialísok felemelkedését, egyes családok kihalásának okait stb. vizsgálják. Ha a középkortörténet ilyen kérdésekkel foglalkozik majd, a francia és német viszonyok is könnyebben összehasonlíthatók lesznek anélkül, hogy bármelyiket is a másik fölé kívánnák helyezni. Mindehhez persze végső soron az aktuálpolitikai szempontok elhagyása szükséges.

(*The American Historical Review* 1986. 553-575.)

B.J.

HENRYK LITWIN:

LENGYEL MÁGNÁSOK 1454—1648. EGY REND FORMÁLÓDÁSÁHOZ.

A későfeudális lengyel állam, ha nem is rendkívüli, de mindenképpen szokatlan jelenségnek számított Európában. Azá tette a nemesség nagy száma, rendkívüli politikai hatalma, az állami végrehajtóhatalom gyengesége. De a lengyel „nemesi köztársaság” sajátossága volt a nemesség jogi egyenlősége is: formálisan nem létezett arisztokrácia, nem ismerték el a főúri (hercegi, grófi) címeket. A valóságban persze ez az egyenlőség nem létezett: a vagyoni különbségek megosztották a nemességet, felső rétege a mágnás elnevezéssel büszkélkedhetett.

A lengyel történetírás sok évtizedes vitában próbálta meghatározni a mágnás-lét kritériumait. Ismérvként felmerült a tekintélyes földbirtok, a főrendház tagjainak kijáró szenátori rang, az előkelő rokonság vagy a fényűző életmód (utóbbi jeleként pl. az önálló fegyveres erő tartása), a valóságban azonban ezek a tényezők nehezen használhatók. A mágnások ugyanis csak lassan, fokozatosan jutottak hozzá elkülönülésük fenti jelehez. Ugyanakkor együttesük a kortársak szemében ezek nélkül is jól felismerhető réteggé formálódott. A tanulmány a probléma új megközelítésekor éppen a csoport kialakulásának folyamatát próbálja nyomon követni.

Mivel a mágnások elkülönülésének alapja a társadalmi tekintély volt, a szerző indokoltnak tartja Max Weber rendmeghatározásának felidézését. Eszerint míg az osztálykülönbségek elsősorban a gazdasági háttérre vezethetők vissza, addig a rendi elkülönülésben az egytől tartozók azonos értékelése, az eszmei és anyagi javak, valamint lehetőségek testületi monopolizálása is szerepet kapnak. Ezeknek a lengyel történetírásban eddig többnyire figyelmen kívül hagyott tényezőknek a vizsgálatát tűzi ki céljául a szerző az 1454 (Poroszország bekebelezése Lengyelországba, a „nemesi köztársaság” kezdőpontja) és 1648 (Wasa János Kázmér trónralépesése, a stabilizálódást lezáró belső háborúk kezdete) közötti időszakra. A történeti Lengyelország nagy tájegységei közül a Nagy- és Kis Lengyelországra vonatkozó irodalom adatait találja elegendőnek a kvantitatív vizsgálatokhoz.

A főnemesség elhatárolódásának folyamatát a tanulmány két felméréssel próbálja szemléletessé tenni: a számba vehető családok házassági politikájának, valamint a szenátori kinevezések gyakoriságának vizsgálatával. Nagy-Lengyelországban 380, Kis-Lengyelországban 480 házasság adatait sikerült feltárnia. Ennek alapján megállapította, hogy Nagy-Lengyelországban a gazdag nemesek szívesebben házasodtak saját vidékükre, mint idegenből. Itt rendszeres a főnemesség házasságkötése köznemesei családok tagjaival, a területi összetartó erő tehát erősebb a társadalmi kapocsnál. Kis-Lengyelországban a helyzet éppen fordított: a főnemes inkább más lengyel területek főnemeseivel lépett rokonságba, s nem környéke köznemeseivel. Ezt részben arra a különleges helyzetre lehet visszavezetni, amelyet a Kis-Lengyelországi arisztokrácia az utolsó Jagellók alatt élvezett, s amely öntudatukat nagymértékben növelte. Amikor viszont a Jagellók kihaltával (1572) Kis-Lengyelország elvesztette központi szerepét, s a politika súlypontja Mazóviába tevődött át, az itteni mágnások még kevésbé kívántak lemondani elkülönültségükről a köznemességgel szemben.

A lengyel történetírást eddig úgy vélte, hogy az arisztokrácia elkülönülése a 16. század első felében vált jelentőssé. Ekkor fogadja el néhány lengyel mágna család a Szent Római Birodalom (a német császárság) arisztokrata címeit. A szerző táblázatai ellentmondanak a korábbi álláspontnak: szerintük a 16. század első felében a mágna családok határa lefelé rugalmas, könnyen áttörhető. Az arisztokrata címek felvétele egyéni ambíciót fejez ki, de nem a nemesi osztály tömegeit, az új hercegek, grófok különben sem a legkiemelkedőbb mágna családokból kerültek ki. Ez utóbbiak elkülönülésének folyamata inkább a 17. század elején indult meg, de korszakunk végére nem is záródott le. Megnehezítette ezt, hogy az utolsó Jagellók, majd az őket követő királyok „új emberekből” kívántak támaszt szerezni a mágnauralommal szemben, s bár ezek hamar meggazdagodtak, a régi családok csak nehezen fogadták be őket.

A szenátori címet a 16. század elejéig a helyi mágna családok kapták. Monopóliumukat akár Nagy-, akár Kis-Lengyelországban ritkán törte meg a helyi köznemesi családok vagy idegenek befurakodása. A mágna családok egyébként nagyjából a Jagellók kihaltaig birtokukhoz kötve, tartományonkénti elszigeteltségben éltek. 1572 után a két országrész fejlődése e területen is eltért egymástól: Nagy-Lengyelországban a helyi elit — az „új embereket”, továbbá a felső köznemesség bizonyos elemeit magába olvasztva s monopolizálva a szenátori állásokat — megindult a zárt elitte szerveződés útján, míg Kis-Lengyelországban a helyi mágna családok pozíciója lehanyaglott, s egyre több idegen arisztokrata szerzett helyet a tartomány irányításában.

A szerző úgy véli, hogy az elmondottak alapján Lengyelországban a 17. század közepén még nem beszélhetünk kiforralt mágnaosztályról. Az integrációs folyamat megindult, a házasságkötések egyre távolabbi országrészeket kapcsoltak össze, a helyi hierarchia eddig az időpontig mégis ellen tudott állni az idegenek rendszeres bekebelezésének. A mágnaosztály léte valójában egy később befejeződött fejlődés következménye.

(*Acta Poloniae Historica* 53. kötet. 1986. 63-92.)

B.J.

IVONYIN, JU. E.

KÉSŐ KÖZÉPKOR VAGY KORAI ÚJKOR?

Régi keletű egyetemes történeti periodizációs vitában kísérli meg szerzőnk az eligazodást. A kérdés szovjet „historiográfiájának” alapállását a formációelmélet és a történeti korok szinkronjának kimutatása jellemzi. Az ókor a rabszolgatartó formáció időszaka, s végét viszonylag egyértelműen datálják a kutatók: 476 a Nyugat-Római Birodalom bukása. A középkor formációja a feudalizmus, s a kapitalizmus kialakulása már az újkor jelenti. Nem egyértelmű azonban, hogy mikor is következett be a váltás a két formáció között. Mikor ért véget pl. a középkor? 1453-ban, Bizánc bukásával? A felfedezések jelentették az újkor nyitányát? A formációelmélet követelményének ezek a periódushatárok nem felelnek meg. A kapitalizmus kialakulása jelenti az újkor kezdetét, ennek háttérben látni kell a feudalizmus bomlását, azaz a középkor végét.

A feladat bonyolultsága magyarázza, hogy a történészek között különböző felfogások alakultak ki. Az eredeti felhalmozás, a manufaktúrák elterjedése vagy a reformáció, vagy csak a polgárság hatalomra törése jelenti az új formáció létét, az újkor kezdetét. A társadalmi létszférák szerint kimutatható aszinkronitás még szembeutóbb, ha folyamatokat, méghozzá egyetemes történeti folyamatokat vizsgálva törekszünk korszakolni a történelmet. A szovjet történetírást álláspontját Marx és Engels — a cikkben is bőven idézett — megállapításai határozták meg, miszerint a manufaktúrák kialakulása jelenti a kapitalizmus kezdetét, az újkor nyitányát. Így terjedt el az a felfogás, hogy a 16. század a kapitalizmus első százada Nyugat-Európában, mert ott ekkor fejlődtek ki a manufaktúrák. Ilyen álláspontok mind a polgári, mind a szovjet történetírásban kialakultak. Akik ezt a felfogást vitatták, a 14. századi itáliai és flandriai fejlődésre hivatkoztak. Mások a 15. század végére, az abszolutizmus megszilárdulása idejére datálták a kapitalizmus kezdetét. A reneszánsz és a reformáció is szerepel néhány szerzőnél, mint az újkor kezdete.

Szerzőnk szerint az itáliai és a flandriai manufaktúrák egyedi, különös jelenségek. Nem illeszkedtek egyetemes történeti trendbe, s Itáliában a 15. századot a refeudalizáció követte. A reneszánsz és a reformáció pedig ebből a szempontból legfeljebb szimptomatikus jelenség. V.I. Rutenburg álláspontját idézi — ennyiben egyetértőleg —, amely szerint a 16—17. században legfeljebb korakapitalizmusról beszélhetünk. Egyik létszférában sem váltak még jellegadóvá a tőkés viszonyok, de fejlődésük már irreverzibilis volt. A történeti folyamat egyetemességének, a létszférák komplex szemléletének az felel meg, ha a 16—18. századot tekintjük

a kapitalizmus kialakulási korának — korakapitalizmusnak, amelyben még — országonként differenciáltan — funkcionálnak feudális elemek, de fokozatosan formálódnak a tőkés viszonyok is. M.A. Barg képviseli ezt az álláspontot, s ő fogalmazta meg azt is, hogy a folyamat különböző fázisaiban kerül sor polgári forradalmakra. Van, amikor egy ilyen forradalom-kísérlet (német parasztháború) a nyitányt jelenti, Anglia esetében fordulópont szerepet kapott 1648, felgyorsította a már bontakozó tendenciákat, Franciaország esetében pedig lezárta a feudalizmus bomlását, és teljes győzelemre juttatta a kapitalizmust.

A körületek elfogadható elvi megfontolások (folyamat-láttatás stb.) ellenére fordulópontok megjelölésére is kísérletet tettek a szovjet medievisták. Rutenburg a németalföldi forradalmat tekintette az újkor kezdetének. Felfogása szerint a burzsoá hollandok győzedelmeskedtek a feudális spanyolok felett, létrejött a kapitalista mintaállam, amely a 18. századig vezető szerepet játszott (gazdaságilag), és hatással is volt az európai fejlődésre. Barg is a 17. században jelöli meg az újkor nyitányát, de ő az angol forradalmat tekinti a fordulópontnak. A holland fejlődés viszonylagos elszigeteltségét hangsúlyozza, s rámutat, hogy az eredeti felhalmozás tőkés folyamatai is a 17. század második felében terjedtek el a kontinensen, Franciaországban és a Rajna mentén. A.N. Csiszovzonov is a 16-18. századi folyamatban gondolkodott, de ő a forradalmak vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. A német parasztháború — veresége ellenére — a polgári átalakulás nyitányát jelentette, nemkülönben a reformáció. A holland az első győztes forradalom, de még elszigetelt jelenség maradt. Szerinte az angol és a francia forradalom teljesítette ki a folyamatot. Európai hatásúak voltak és új társadalmi rend létrejöttét biztosították. Tulajdonképpen szerzőnk is ezt az álláspontot képviseli, azzal a különbséggel, hogy ő 1789-nek tulajdonít korszakhatár szerepet. Véleménye szerint ugyanis ekkor lépett fel a polgárság először nem csupán a hatalom igényével, hanem saját ideológiával is: felvilágosodás. A korábbiakban vallási jellegű ideológiai platformok reprezentálták a polgárság különböző rétegeinek törekvéseit.

További felfogások érintése után E.M. Zsukov „salamoni” álláspontját ismerteti a szerző. E szerint a 16. század (angliai eredeti felhalmozás, manufaktúrák a kontinensen is, német parasztháború, a reformáció) a 17. század (németalföldi és angol polgári forradalom) és a 18. század (felvilágosodás, francia forradalom) egyaránt tekinthető az újkor kezdetének. Ugyanakkor választ kell adni arra a kérdésre, mikor zárul le a kapitalizmus kialakulási (a feudalizmus felbomlása) folyamata, mert egy-egy társadalomban ez az újkor kezdete, rendszerint a polgári forradalom győzelme. A leginkább egyetemes hatású fejlődés és forradalom tekinthető világtörténelmi korszakhatárnak, az újkor kezdetének. Kitér még szerzőnk a nemzetközi kapcsolatok alakulásának fő tendenciáira is a vizsgált korszakban. Sz.D. Szkazkin nyomán három problémakört emel ki. A vezető tengeri hatalmak — Spanyolország, Hollandia, Anglia, Franciaország — rivalizálása, a nyugat-európai országok és a Török Birodalom viszonya és a Balti-tenger feletti hegemoniáért folytatott versengés. Közös vonásuk, hogy a kapitalizálódás folyamatához kapcsolódtak. Erősítették ezt a tendenciát, ill. annak reflektálásaként is értelmezhetők.

(Voproszi isztorii, 1987. I. szám 67—77. l.)

M.

JAMES AXTELL

EURÓPAIAK, INDIÁNOK ÉS A FELFEDEZÉSEK KORA AZ AMERIKAI TÖRTÉNELEMKÖNYVEKBEN

A szerző, aki az Amerikai Történelmi Társulat (*American Historical Association*) felkérésére írta az összefoglaló cikket a közelgő Kolumbusz évfordulóra való tekintettel (1992), tanulmányában tizenhat jelenleg használatos egyetemi és főiskolai történelemkönyvet vizsgál meg a címben jelzett szempontok alapján. Az értékelés az amerikai történetíráshoz komoly hagyományokra visszatekintő jeremiádnak felel meg, amennyiben lényegileg egy hosszú — és lehangelő — hibajegyzéket kapunk, mely hibák elkövetésében olyan „nagy” nevek járnak az élen Axtell szerint, mint Thomas A. Bailey, Bernard Bailyn, Richard N. Current, Edmund S. Morgan, hogy csak néhányat említsünk a „bűnösök” közül. Ugyanakkor hibát követnek el a „komoly” szakfolyóiratok szerkesztői és recenzensei is: az említett tankönyveket szinte észre sem veszik, így azok visszahatalmatlanul és kontroll nélkül készülnek, átvéve és továbbélve már meghaladott álláspontokat. Ennek következtében általános jellemzőjük a korábbi tankönyvekkel való nagyfokú hasonlóság: mind tematikailag, mind a témák kezelését illetően egy rég bejáratott utat követnek Észak-Amerika 15—17. századi

történetének leírásakor. Tárgyalják az észak-amerikai bennszülött társadalmakat az európai bevándorlás előtt, az európai társadalmi állapotokat, Kolumbus és a többi felfedező életútját, a spanyolok dél-amerikai hódításait és a spanyol birodalom kialakulását, ill. a vetélytársak — a hollandok, a franciák, az angolok — erőfeszítéseit amerikai gyarmatok megszerzéséért, ezen belül részletesen az angol törekvések hátterét: a reformációt, a spanyol—angol háborúkat, és a részvénytársaságok kialakulását. Egy-két tankönyv hoz csak újat itt: így Gary B. Nash és Mary Beth Norton már figyelmet szentel Nyugat-Afrikának is, mely terület a munkaerő tekintélyes részét biztosította az észak-amerikai gyarmatokon. Ezenkívül a tárgyalat tankönyvek mind kihangsúlyozzák a kereskedelmi utak áthelyeződésének jelentőségét (a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra) és Anglia döntő szerepét az USA kialakulásában, bár azzal a válasszal adósok maradnak a szerzők, hogy miért pont az angol gyarmatokból szerveződött az Egyesült Államok. A könyvek közös hibája az is, hogy kizárólag a Rio Grande és a 49. szélességi kör közötti területről beszélnek, és az angol gyarmatok spanyol és francia ellenfelei — a szerző hasonlatával — csak mint „papírtigrisek” jelennek meg a könyvekben. Továbbá, még mindig az általánosságoknál maradva, rendkívül szűkmarkúan bánnak a korszakkal: röviden (kb. 20—25 oldalon) elintézik az új kontinens felfedezését, a 16. század vallási mozgalmait, a spanyol birodalom kialakulását, és az afrikai diaszpóra megjelenését. A tömörség viszont nem jár pontossággal: tárgyi tévedésekben, értelmetlen illusztrációkban és csalóka féligazságokban bővelkednek az Axtell mikroszkópja alá vett könyvek.

Az indiánokra vonatkozó fejezetek jelentik a hibák egyik fő forrását. Így a törzsi neveket és a nyelvcsaládokat rendszeresen összekeverik a szerzők (pl. a Huronok irokéz nyelvet beszéltek, de az irokéz törzs ősellenségei voltak); több könyvben kijelentik a szerzők, hogy a „személyi tulajdon” és a „földbirtokosság” ismeretlenek voltak az indiánoknál (pl. Bailey), holott köztudott, hogy bizonyos vadászterületeket egyes családoknak adtak; a többség szervezetszerűségről ír (Bailey, Current, Morison, Tindall stb.), bár ennek ellentmondanak azok a hatóságos Creek, Powhatan, Irokéz és Huron konföderációk, melyek két évszázadig ellenálltak a külső támadásoknak; és végül sokan „primitív”, „pogány” panteizmusról írnak, mivel szerintük az indiánok minden természeti tárgyat lélekkel ruháztak fel (Henretta, Jordan, Unger), ezzel szemben a kutatók már kiderítették, hogy mindössze az élő dolgoknak tulajdonítottak lelket az indiánok, nem pedig — válogatás nélkül — minden tárgynak.

Ezzel azonban még nincs vége az indiánok történetéről szóló téveszmék listájának. A féligazságok talán még rombolóbb hatást fejtenek ki az általános kép kialakításánál, mint a nyilvánvaló tévedések, állítja Axtell, és már sorolja is a tárgykörben elkövetett „hírhedtebb” példákat: főleg a régebbi szerzők (Morgan, Garrati) „szűzföldről” írnak és „lakatlan” vidékről, bár a számítások szerint egy és tizenkétmillió között mozgott az indián lakosság száma abban az időben; Bailyn azzal vádolja az indiánokat, hogy 1600-ban kb 362 000 négyzetmérföld megműveletlen terület volt a keleti partvidéken — és ezek a területek ma is megműveletlenek; vagy egy híres melléfogás az, amikor az írástudatlan Powhatan főnökkel békeszerződést „írtattak” alá a szerzők (a virginiaikkal 1614-ben): ilyen békeszerződés soha nem létezett. Arról már nem is szólva, hogy a szövegekben — etnocentrikus módon — az indiánok mint „rézbőrűek”, „babonások”, „primitívek” stb. jelennek meg.

A spanyolok talán még rosszabbul járnak, mint az indiánok. Bailyn szerint a spanyol hódítás elsősorban „mészárlás” volt köznapi martalócékkal, akiknek „elvette az eszét a kapzsiság”. Az ellentmondások sorát Breen és Current nyitják meg: az előbbi 750 000 spanyol emigránsról beszél, míg az utóbbi szerint csak „néhányan” voltak hajlandók kivándorolni az Újvilágba. Az angolok fő vetélytársaival, ha lehet, még jobban „elbántak” a szóban forgó tankönyvek szerzői. Rossz időpontokat és helyeket tudatosítanak Giovanni de Verrazzano és Jacques Cartier utazásaival kapcsolatban; Samuel de Champlain soha nem követelte a területet Franciaország számára egészen Wisconsinig (Bailey); és a legtöbben Francis Parkman és George Wrong klasszikus, de már megporosodott munkáinak megállapításait veszik át kritika nélkül, bár a bibliográfiai legutóbbjában megtalálható William Eccles több, e tárgyban publikált könyve is, melyek megfelelően korrigálják az olyan téves nézeteket, miszerint Új-Franciaországban „feudális társadalom” volt, és hogy a francia kolóniák sohasem prosperáltak (Bailey, Breen, Gruver, Henretta, Morison); ezenkívül a sokszor talált, de még többször pontatlan Bailey szerint a francia hatás kizárólag Kanadára korlátozódott, figyelmen kívül hagyva Louisianát, a Nagy Tavak menti államokat, Új-Anglia északi részét stb.

A hibák mellett azonban számos téma hiányát véli a szerző a tárgyalat tankönyvek legnagyobb hiányosságának. Véleménye szerint legalább kilenc — eddig nem tárgyalta — kérdéskörrel kéne foglalkozni bármely, e korról szóló, átfogó jellegű történeti munkának: (1) meg kellene magyarázni: miért volt az európaiaknak szüksége fűszerre, szőrmére stb.; (2) a felfedezéseket a spanyol *reconquista* szellemének és az Atlanti-óceán keleti részén fekvő szigetek gyarmatosításának a fényében kellene látni; (3) a hajózás technikai feltételeivel behatóbban kellene foglalkozni; (4) figyelmet kellene szentelni a változó földrajzi viszonyok-

nak (egyedül Current tett erre kísérletet); (5) többet és pontosabban kellene tudnunk az indiánokról; (6) le kellene írni a hódítás utáni spanyol társadalmat és az indián viszonyokat békeidőben; ezzel kapcsolatban meg kellene szabadulni az északi ember felsőbbrendűségi mítoszától; (7) legfőbb ideje lenne a Karib-tengeri gyarmatok történetét az észak-amerikaiakéval együtt tárgyalni; (8) sokkal több figyelmet érdemelne a délkelet és a délnyugati spanyol határvidéke (Florida, Mexikó); és (9) a legnagyobb adósság e téren: a francia befolyás és hatás vizsgálata.

Axtell javaslatai között szerepel továbbá az, hogy fel kellene hagyni a „whig”-szellemű történetírással, ti. azzal, hogy annál fontosabbnak vélünk egy eseményt, minél közelebb esik hozzánk az időben, valamint a tárgyalt tankönyvek által közvetített túl statisztikus képpel is. Ezzel egyidejűleg meg kellene szüntetni a régebbi tankönyvek adaptálását, leporolását, toldozását-foldozását, és helyette — megnövelt oldalszámban — David Quinn alapkönyveire támaszkodva újra kellene írni a korszak történetét. Általánosságban pedig, mert gyanúnk az, hogy bármely korszak alapos vizsgálata többé-kevésbé hasonló eredményekre juttatna bennünket, a tankönyveknek meg kellene kapniuk az őket megillető helyet és figyelmet, és a legjobb folyóiratoknak — a tanulmányban tárgyalt korszaknál maradva — a *William and Mary Quarterly*-nek, a *Journal of the Early Republic*-nak, az *Ethnohistory*-nak, a *Labor History*-nak — állandóan nyomon kellene követniük a tankönyveket is és kiigazítani a felmerülő hibákat olyan alaposággal, ahogy teszik azt a különböző tanulmányok és monográfiák esetében.

(*American Historical Review*, Vol. 92, No.3 June 1987, pp.621–632)

Ma.T.

JON KUKLA

REND ÉS ZÚZAVAR A 17. SZÁZAD ELEJÉN AMERIKÁBAN: POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI STABILITÁS VIRGINIÁBAN

A szerző, a Virginia State Library munkatársa, egy olyan felfogással polemizál tanulmányában, mely Bernard Bailyn, a Harvard egyetem professzorának munkássága nyomán nyert polgárjogot az amerikai történetírásban. Az ő nyomdokait követve beszélt Jack P. Greene az 1960-as években egy „rendkívül labilis” 17. századi Virginiáról. Ugyanakkor már létezett az a felfogás is, mely ennek az ellenkezőjét vallotta, és amelyet akkoriban elsősorban Sigmund Diamond képviselt olyan elődök után, mint Wesley Frank Craven és Charles McLean Andrews. Diamond mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a Virginia Company közössége „rendes”, „normális” társadalommá tudott válni békés úton, ez pedig inkább a rend, mint a káosz felé mutat.

Kukla bírálatait Bernard Bailyn felfogásának kritikájával kezdi. Bailyn egy olyan kora-17. századi virginiai társadalmat ír le, melyből hiányzott a stabilitás, és amely mindössze a kor dezorganizált európai társadalmi rendszereinek amerikai hasonmása volt. Az elméletet Kukla szerint kevés tapasztalati tény támasztja alá, sőt azok inkább ellene szólnak. Mindazonáltal Bailyn interpretációja megfelelő magyarázattal szolgál a történeti irodalomban ma is sokat vitatott Bacon-felkelés (1676) társadalmi hátterét illetően, látszólag pontosan leírja a 18. századi virginiai földbirtokos osztály kialakulását és — egyben — megfelelő párhuzamokat teremt a 17. századi új-angliai és virginiai fejlődés között, sőt, Gordon S. Wooddal együtt, mindezt továbbviszik a 18. századra is. Így egy olyan szintézis jön létre, mely magyarázatul szolgál az amerikai politikai élet kezdeteinek kialakulásához, a függetlenségi háború ideológiai gyökereihez és az amerikai köztársaság létrejöttéhez. Mindazonáltal egy későbbi vitában Bailyn és Greene egyetértettek abban, hogy az amerikai politikai élet gyökereit nem lehet az 1680-as évek előtt az Újvilágban keresni.

Bevezetésképpen Kukla megjegyzi, hogy a történéseket erősen befolyásolták azok a rémtörténetek, amelyek a Jamestownban tomboló éhínségről és az azt követő zavaros helyzetről tudósítanak. Az 1609–10-ben lejáró tragikus események nem kérdőjelezhetők meg (amikor a telepesek kétharmada elpusztult), de tény az is, hogy aránylag rövid időn belül egy rendezett társadalommal találkozhatunk itt. Wilcomb E. Washburn már a század második negyedében egy kompakt társadalmat és közigazgatást ír le, míg Edmund S. Morgan ugyanennek az állapotnak a kialakulását a század közepére teszi. Az ő érvelésüket támasztja alá James Russell Perry is, aki szerint a keleti partvidéket a „társadalmi stabilitás atmoszférája” jellemezte már 1655 előtt. A kulcskérdés az, hogy ki mit ért „stabilitás” alatt, és hogy jön létre ez az állapot? A kérdés megválaszolásánál figyelembe kell venni, hogy a kifejezést analitikai kategóriaként szabad csak használni, nem pedig értéktételeket is kifejezve azáltal, hogy a „consociational”, azaz stabil, nyílt, demokratikus társadalmat vagy

pedig a „control regime”-t, az ugyancsak stabil, de felülről a társadalomra kényszerített, tekintélyvel alapuló együttélési formát részesítjük előnyben. Mind a két lehetőség hasznos funkciót tölthet be különböző történelmi helyzetekben. Ugyancsak hallgatólagosan egyetértettek a történészek abban is, hogy a társadalmi stabilitásnak meg kell előznie vagy legalábbis párhuzamosan kell fejlődnie a politikai stabilitással, holott — a szerző szerint — ennek pont az ellenkezője igaz általában az újonnan alapított vagy kialakuló államoknál.

Bailyn ott hibázott, folytatja a tanulmányíró, hogy összekeverte a Max Weber által különválasztott „jogi” és „hagyományos” uralmat. Míg az előbbi a vezető hivatalából származik, és valamilyen, már elfogadott személytelen, külső rend támogatja (jelen esetben a Virginia Company és az angol korona), addig az utóbbi legitimitása a vezető személyéből eredeztethető, akinek az előjogait mindössze a precedensek kötik és nem a törvény. E megkülönböztetést figyelembe véve azt a következtetést lehet levonni, hogy a „hagyományos” hatalom sajátosságai hozzájárulhatnak egy hatékony vezetés kialakításához, de a 17. századi angolszász világban annak sine qua nonja a „jogi” hatalom volt.

Az újabb kutatások egy négy-fázisú politikai fejlődés felé mutatnak a 17. századi Virginiában, ezen a legkorábban fejlődésnek indult angol gyarmaton. Kezdetben a majdnemhogy elkerülhetetlen zavar dominált, melyet 1612 és 1630 között Lord De LeWarr katonai uralma váltott fel, de ezzel párhuzamosan 1618 és 1646 között a „civil” hatóságok, hivatalok, egyesületek kezdetei is jelentkeztek, és végül 1635 és 1646 között a virginiaiak befejezték a katonai uralomból a „civil” uralomba való átterést. A szerző számos más példa mellett megemlíti az egykamarás General Assembly-t is, mely szerinte a gyarmat lakosságának és vezetésének egységét fejezte ki. A későbbi kétkamarás rendszer a 17. század közepétől már a kisbirtokosok és a nagybirtokosok közötti rivalizálás jegyében született meg. Kukla kitér a Bacon-felkelésre is, és a Bailynétól ellentétes nézetre jut akkor, amikor azt mint a társadalomban alapvetően meglevő stabilitás és szolidaritás megnyilvánulásaként értékeli.

Végül vizsgálódásának eredményét a Greene által javasolt kritériumrendszerrel veti össze, és megállapításait a következőkben lehetne összegezni: (1) 1676-ig Virginia nem élt át belső zűrzavart, netán polgárháborút, (2) a vitás kérdéseket mindig politikai úton rendezték, (3) az 1620-as évektől kezdődően a virginiaiak elfogadták a mindenkori vezetést és annak intézményeit, (4) a kormányzat különböző ágazatai és szintjei közötti viszonyt 1623 és 1643 között már rendezték, (5) 1624-ben, 1652-ben és 1660-ban a legális hatalmi rendszerben komoly változások történtek anélkül, hogy azok szétrobbantották volna a közösséget, (6) a sokszor és sokfajta formában jelentkező széthúzó erőket mindig sikerült „normális” politikai útra terelni, és (7) a vezetők csak kis mértékben váltakoztak, azaz egységesek voltak a hatalom birtokosai is.

(*The American Historical Review*, Vol. 90, No.2, April 1985, pp.275—298)

MaT.

WYROBISZ ANDRZEJ

A CSALÁD AZ IPAROSODÁS KORA ELŐTTI VÁROSBAN ÉS A GAZDASÁGI ÉLET. A KUTATÁSOK ÉS A PROBLÉMÁK ÁTTEKINTÉSE.

Különösen az utolsó húsz esztendőben nagy lendületet vevő családkutatás a címben jelzett témával keveset foglalkozott (ld. például az „Urban History Yearbook”-ban közölt bibliográfiákat). A kutatók többségének a meggyőződése szerint a család nemcsak történeti, hanem általános társadalmi jelenség, amely a mindenkori osztály, rendi és foglalkozásbeli különbözőségétől függetlenül működik. Következésképpen a család a társadalmi helyzettől elvonatkoztatva kutatható. A forrásadottságokból következően a családdal foglalkozó általános művek döntő többsége az arisztokrata és a nemesi családokra tartalmaznak adatokat. A kutatás jelenlegi állása az olasz városok családtörténetét tárgyaló monográfiák ellenére nem teszi lehetővé az iparosodás kora előtti város családtörténetének az összefoglalását. Egyedül a már kutatott és a még kutatásra váró témák összeállítása lehetséges.

A demográfiai elemzések képezik minden kutatásnak az alapját, amely a városban élő családok gazdaságtörténetével foglalkozik. Az iparosodás kora előtti városok népessége azonban nem kellőképpen kutattott. A család lélekszáma és struktúrája meghatározza a családnak mint gazdálkodási egységnek a termelési kapacitását, ugyanakkor az egy adott gazdasági helyzet eredménye is lehet. Általánosan elfogadott nézet szerint a kis család (nuclear family, famille nucléaire) az iparosodott társadalom terméke, ezzel szemben a nagycsalád (extended family, famille élargie) az iparosodás előtti korszakra, mindenekelőtt a primitív társadal-

makra jellemző. A legújabb várostörténeti kutatások bizonyítják (D.Herlihy, Ch.Klapisch-Zuber), hogy a kiscsalád minden történeti korban előfordul, s különösen az iparosodás kora előtti városokra jellemző. Az iparosodás kora és az az előtti városi család struktúráját tekintve nem különbözött egymástól, csak más gazdasági feladatokat töltött be. A jelenség oka még nem megmagyarázott. A kutatás jelenlegi állása általános következtetéseket nem tesz lehetővé. Az újabb eredmények pedig azt mutatják, hogy a családstruktúra sokkal változatosabb képet mutat, mint az korábban feltételezhető volt.

A család struktúrája és nagysága határozza meg a család gazdasági lehetőségeit, következtetésként az életszínvonalát. A kérdés központi problémája a gyermekszám. Köztudott, hogy az iparosodás kora előtti városokban a természetes népességnövekedés igen alacsony, sőt sokszor negatív volt. Az okokat a kutatók két csoportba sorolják: 1. pozitív szabályozók, 2. megelőző szabályozók. Az első csoportba tartoznak a természeti tényezők, amelyek növelik a halálozási arányszámot, és csökkentik a születések számát. A városokban uralkodó pl. rossz higiéniai viszonyokat azonban ellensúlyozni tudták a városi élet nyújtotta jobb életlehetőségek és a nagyobb komfort. (D.Herlihy) Az alacsony születési arányszámot tehát elsősorban a „megelőző szabályozókra” lehet visszavezetni (késői házasságkötés, a másod-, harmad- stb. szülött fiúk, lányok nőtlen, ill. hajadon maradék, a házasságon kívüli nemei élet, fogamzásgátló szerek használata, terhességmegszakítás, gyermekpusztítás, csecsemőelajándékozás (oblatio), csecsemőkitevés. Különösen az utóbbit gyakorolhatták a városokban (itt létesítettek először lencsházákat). A város a családi kereteken kívül maradók számára is biztosította a megélhetési feltételeket (a nőtlenek és a hajadonok magas arányszáma a városokban). Következésképpen magas volt a házasságon kívül született gyermekek száma. A születésszabályozás különös formájához tartozott a csecsemők átadása nevelőszülőknek, ami sokszor a csecsemő halálával végződött.

Különösen finom érzékű kutatókra vár a városi gyerekek története, annál is inkább, mert egyre több történész utasítja el P.Ariés nézetét, hogy szerint az ancien régime kora nem ismerte a „gyermekkor” fogalmát. További kutatásokra vár a városi családok gyermekbőrsége és vagyoni helyzete közötti kapcsolat feltárása is. (Laurence Stone nézete szerint a 17–18. századig a gazdag családokban több gyermek született, ill. maradt életben, mint a szegény családokban.)

A családkutatás fontos elméleti és módszertani problémája, hogy a család nagyságának és struktúrájának meghatározásánál a szó valódi értelmében vett család tagjain kívül figyelembe kell-e venni a házi gazdaság egyéb tagjait is (szolgákat, inasokat, legényeket stb.), akiket a gazdasági kapcsolaton kívül rokoni szálak nem fűztek a családhoz. Sok kutató az utóbbit nézetet vallja helyesnek (pl. J.L. Flandrin).

A nősülés kora is nagyban függött a szociális és a vagyoni helyzettől. A jómódúak később nősültek, hogy ezáltal is csökkenték a születtendő gyerekek számát és a vagyon aprózódását. A sok munkáskezet igénylő, kisvagyonú mesteremberek ezzel szemben korán nősültek. A női, valamint az egyre szaporodó gyermeki munkaerőre szükség volt a műhelyben a termelés fokozásához.

Külön probléma a lakosság nemek szerinti megoszlása a városokban. Alapos kutatásokra és magyarázatra vár az a tény, hogy míg több hűnmű született, addig a közép- és öregkori lakosság között a nőneműek domináltak. A biológiai vagy a társadalmi körülmények voltak a meghatározók? Fontos téma a házasságkötési politika. Minden jel arra mutat, hogy az általános törekvés a hasonló anyagi és társadalmi helyzetűek közötti házasságkötés volt. A kérdés alapos megvilágításához a városi családok genealógiájának további kutatására van szükség. Szükséges a városokban érvényesülő magánjog, különösen az öröklődési jog alapos elemzése is.

A városi családok gazdasági alapjai és anyagi feltételei képezik a kutatási témák második csoportját. A kiindulópont a jövedelmek, a kiadási struktúra és a családi költségvetés kutatása. Foglalkozni kell a luxus kérdéseivel, amely a jövedelem egy részét felemésztette ugyan, de biztosította a család számára oly fontos tekintélyt. Lehet-e a luxuscikkek fordított kiadásokat a kincsgyűjtés egy formájának, azaz bizonyos értelemben vett befektetésnek venni? A családi költségvetés kutatásában az olasz történészek járnak az élen (A.Tagliaferri). Az olasz városok gazdag családjaira vonatkozó forrásokból adódó eredményeket lehet-e azonban általánosítani? Léteztek-e földrajzi vagy regionális különbségek? Európa különböző területeire vonatkozó összehasonlító kutatások még váratnak magukra.

Közvetlen forrásanyag hiányában a reáljövedelmek és a létminimum kiszámításával lehet kutatni a szegényebb néprétegekhez tartozó családok költségvetését és életfeltételeinek alapját (Ch.M.de la Roncière). Ezek, mint pl. az élelmiszerek fogyasztása, öltözködés, higiénia, lakásviszonyok, az iskolázás és a művészet különböző anyagi vetületei eddig legtöbbször csak a szokások története, a művészettörténet vagy a művészpártolás története szempontjából, nem pedig a gazdasági élet szempontjából kerültek elemzésre. Különös jelentőséggel bírnak a városi lakóházak történetére vonatkozó kutatások. A kérdést három szempontból lehet vizsgálni: 1. a városi ház mint a család lakóhelye, 2. a ház mint családi befektetés, tartós családi vagyon, egyúttal a család fennmaradásának alapja, öröklődő székhely, 3. a ház mint a család gazdasági tevékenységének a helye.

A városi családok gazdasági alapjaihoz tartozik a társadalmi (szociális) gondoskodás kérdése. Az öregekről, árvákról, betegekről való gondoskodás a falvakban a család feladata, a városokban azonban a családi struktúra bizonyos szétesése következtében mindezek a városi társadalmat mint a közösség egészét terheltek. Ugyanehhez a csoporthoz tartozik az iskolatgy kérdése. Az említetteknek a szociális és kulturális szemponton túl megfelelő gazdasági oldala is van: az iskolák, menedékházak, kórházak anyagi terhet jelentettek úgy a városi, mint az egyéni költségvetésre, egyidejűleg azonban szociális, de gazdasági szempontból is nélkülözhetetlenek voltak, mivel nemegyszer gazdasági funkciót is betöltöttek.

A városi család a falusihoz hasonlóan meghatározott munkaerőtartalékot jelentett, amelynek nagyságát a családtagok száma, a kor és nemek szerinti elosztás aránya határozta meg. A család nagysága nem önhatalmúan alakult, de nem is csak biológiai-demográfiai tényezők alakították. A család nagyságát egy részről a család fogyasztási szükségletei és azok kielégítésének lehetőségei, másrésztől a család által képviselt munkaerő kihasználásának, ill. idegen munkaerő bevonásának a lehetősége határozta meg.

Az iparosodás kora előtti városokban a gazdasági élet szervezeti formáinak döntő többsége a családon nyugodott. A legszorosabb kapcsolat a középkori céhszervezetekben található meg. A kézműves műhely családi jellege csak akkor kezdett feloldódni, amikor a család már nem tudott elég munkaerőt nyújtani, s a műhelyben megjelentek a fizetett bémunkások.

A kézműves iparon kívül sok korakapitalista vállalat is a családi szervezeten nyugodott (capitalisme familial — A.Sayous). A kapitalizmus előfutárai számára sokszor a családra való támaszkodás jelentette az egyedüli lehetőséget egy jelentősebb tőkekoncentrációhoz. A családok képezték gyakran a városi elit kialakulásának az alapját. Egyes családok összpontosították a kezükben az összes fontos hivatali és tisztséget, s ezzel együtt megszerezték a városi gazdaság feletti uralmat és a jövedelmek élvezésének a jogát.

Mivel az iparosodás kora előtti városban a kézműves műhelyektől kezdve a kereskedelmi és ipari társulásokig s a bankházakig a gazdasági tevékenység a családokon alapult, kikerülhetetlen a családon belüli munkamegosztás kérdése. Ide kapcsolódik a nők kereső foglalkozásának a problémája. Nemcsak a családon belüli munkamegosztás következtében a nőkre és gyermekekre háruló termelő (közvetlenül pénzt hozó) tevékenységről van itt szó, hanem az egyedülálló nők kereső tevékenységéről is. A falvakkal ellentétben a városok megteremtették a nők számára a teljes gazdasági függetlenség és az önálló kereső foglalkozás lehetőségét. A cselédségen kívül számos iparág a női munkaerőre épült (féhéműkészítés, fonalkészítés, se-lyemszövés, hímzés, szalagkészítés stb.). A nők önálló kereső tevékenységének a lehetőségét az iparosodás kora előtti városokban helytelen mai szempontból nézni. A jelenség nem az emancipáció problémájával függ össze, hanem arra utal, hogy gyengültek a családi kötelékek, s a családnak mint gazdasági egységnek a szerepe egyre csökkent.

A cikkben felsorolt témákat nem lehet egyetlen kutatási kérdőívre összesűríteni. A kutatási kérdőívek egész sorozatát kell összeállítani, hiszen az iparosodás kora előtti városi családok rendkívül különböző társadalmi, etnikai, vallási és földrajzi környezetben léteztek. Másként működött a család a nyugat-, másként a kelet-európai városokban, ismét másként az iszlám kultúra befolyása alatt álló területeken vagy a nem európai kultúrák körében. Más volt a gazdasági szerepe a muzulmán vagy az örmény családoknak, más a zsidó családoknak, ismét más a keresztény családoknak (ezen belül is különbségek voltak a katolikus és a protestáns országok között). Különbözőképpen alakult a családi gazdálkodás a nagyvárosokban és a kisvárosokban, a kikötővárosokban és a kézműipari központokban. A változatos körülmények bonyolulttá teszik a kutatási problémákat, egyúttal azonban érdekesítő kutatási témát kínálnak.

(*Przegląd Historyczny*, 1986. 2. sz. 305—330 l.)

KA

MARY K. BONSTEEL TACHAU

GEORGE WASHINGTON ÉS EDMUND RANDOLPH HÍRNEVE

Edmund Randolph (1753—1813) esete példázza, hogy milyen nehéz is az embernek a saját ártatlanságát bebizonyítani. Kétszáz éve gyanúsítják azzal, hogy 1795-ben azért kellett lemondania a külügyminiszeri tisztségről, mert az ellene felmerülő vádat — azt, hogy a francia követ megvesztegette — még maga George Washington is elhítte. Randolphnak később sok mentetője, védője akadt, de a koronatanú mindannyiukkal szemben George Washington maradt. Washingtonnak lett volna rá módja — véli a szerző, a University of

Louisville történelemprofesszora —, hogy megvédje tanítványát és hívét. De nem tette. Ha Randolph bűnös volt, ez a magatartás érthető. Ha mégsem, akkor Washingtonnak távolabbi okai lehetnek.

Randolph 1775-ben került Washingtonnal kapcsolatba, amikor a Boston körüli táborban szárnysegédjeként szolgált. Pár hónappal később hazatért Virginiába, ahol elindult politikai pályafutása. Részt vett Virginia törvényhozó gyűlésének munkájában, képviselte Virginiát a kontinentális kongresszuson, és kétszer választották meg igazságügyminiszternek. Amikor az ország első igazságügyminiszterévé választották, Randolph félretette eredendően antifederalista érzelmeit, hogy híven szolgálhassa Washington elnököt. Ugyanúgy próbált meg viselkedni, mint az elnök: igyekezett pántonkvüli, el nem kötelezett maradni. A külügyminiszeri tisztséget is csak azért vállalta el, mert látta, milyen nehéz helyzetben van az elnök. 1794-re — amikor Washington kormányának külügyminisztere lett — „sikerült” elérnie, hogy még korábbi hívei is fokozatosan elidegenedtek tőle. Thomas Jefferson például így írt Randolphról Madisonnak: „A legszegényesebb kaméleon, akit valaha is láttam. Még saját színe sincs. Ha velem van, akkor whig, ha Hamiltonnal, akkor tory, ha pedig az elnökkel, akkor úgy igyekszik viselkedni, hogy az neki tessen.”

1793-ban, amikor kitört a francia—angol háború, Randolph a semlegességi politika fontosságát hangsúlyozta. 1794-re a belpolitikai helyzet is egyre feszültebbé vált a jövedék-adó kivetése miatt. Randolph maradt szinte az egyetlen a kabinetben belül, aki az adózás miatt fellázadt farmerek elleni fegyveres beavatkozás ellen foglalt állást. Maga mellett tudhatta az alkotmányt, pontosabban annak 4. pontját, amely kimondta, hogy csak abban az esetben küldhető katonaság egy szövetségi államba, ha az adott állam törvényhozása kéri. Ennek a pontnak a kijátszására a beavatkozáspárti politikusok, élükön Hamiltonnal az 1792-es nemzetőrségi törvényt használták fel. (Ez a cikkely lehetőséget adott a Kongresszusnak, hogy összehívja egy szövetségi állam nemzetőrségét, ha ott az Egyesült Államok törvényeit megsértik.) Az elnököt végül meggyőzték a beavatkozás szükségességéről. Hamilton befolyása győzött.

Randolph azonban nemcsak odahaza szerzett ellenségeket magának, az angol kormányt is magára haragította, mert az éppen zajló európai háborúban nem volt hajlandó elkötelezni magát a franciákkal szemben. Grenville angol miniszterelnök egyenesen azt az utasítást adta amerikai követének, Hammondnak, hogy diszkreditálja Randolphot. Az angolok könnyen találtak eszközt: 1795 májusában eljuttatták Fauchet francia követ egyik elfogott jelentését Pickering amerikai hadügyminiszternek. Pickering nem tudott jól franciául, és a francia követ Randolphról szóló beszámolóját félrefordította. Itt volt a kedvező pillanat a föderalisták számára, hogy megszabaduljanak Randolph-tól. Ők ráadásul még attól is félték, hogy a külügyminiszter befolyásolhatja az elnököt abban, hogy jóváhagyja az angolokkal megkötött, ún. Jay-szerződést. Gyorsan léptek tehát: átadták az elnöknek a kompromittáló jelentést, amelyben azt olvashatta, hogy eddigi híve 1794 őszén értékes információkat nyújtott a francia követnek. Randolph külön szerencsétlensége volt, hogy maga az elnök sem tudott franciául, így ő is csak Pickering félrefordítását olvashatta. De Washingtont nemcsak a Randolphról szóló passzusok döbbenhették meg — sőt ezek döbbenették meg legkevésbé —, hanem az 1794-es Whiskey-felkelésről szóló részek, amelyekben azt olvashatta, hogy ő csupán Hamilton eszköze volt. Az elnök méltán gondolhatott arra, hogy mi mindent mesélhetett még Randolph a francia követnek.

Randolph eddigi védelmezői mind Pickering félrefordításával magyarázták a külügyminiszter kegyvesztettségét és nem a jelentés többi részével. 1795 augusztusában már a Jay-szerződés miatt is egyre több támadás érte az elnököt, s amikor már ő is tudomást szerzett a Fauchet-jelentésről, nem Randolphot kérdezte meg először, hanem Wolcott pénzügy és Pickering hadügyminisztert, s csak azután vonta őt felelősségre. Amikor Randolph belátta, hogy hiába próbálja bekezdésről bekezdésre megcáfolni a francia követ jelentését, olyan tette szánta el magát, amire bűnös valószínűleg sohasem lenne képes. A már hazatartó követ nyomába eredt, még el is érte a Rhode Island-i Newport kikötőjében, és egy olyan nyilatkozatot kért tőle, amely bizonyítja ártatlanságát. Ehhez a nyilatkozathoz némi viszontagságok után hozzá is jutott. Így felvértezve szerkesztette meg védekező nyilatkozatát, melyben felhasználta a francia követ eredeti jelentéseit is. Mire ez 1795 decemberében megjelent, Randolph már megint otthon volt Richmondban, és megpróbált újra joggyakorlatot folytatni. Washington nem válaszolt Randolph védekezésére, és senki sem vállalkozott, hogy közvetítsen kettejük között. Washington egyszerűen nem tudta megbocsátani korábbi kedvencének a francia követ jelentésének közzétételét, mert így országszerte elterjedhetett a francia követ véleménye, hogy Washington annak a Hamiltonnak a befolyása alá került, aki elérte, hogy Washington bevesse a milíciát a felnagyított zendülés elfojtására.

Pedig Randolphnak volt igaza. Randolphnak igaza volt abban, hogy semleges politikát javasolt az angol-francia konfliktusban, hogy ellenezte a fegyveres beavatkozást a Whiskey-felkelés ellen, s ezzel az alkotmány megsértését, igaza volt abban, hogy tárgyalni akart Spanyolországgal, igaza volt, amikor tagadta az árulást. Csak egyben volt hibás: abban, ahogy megszerkesztette a védekezését. A düh úgy elváltotta, hogy az

egyetlen embert sértette meg, aki megvédhette volna — George Washington. Azt a Washington, aki végül Randolphot áldozta fel, hogy saját hírnevét mentse.

(*The Journal of American History*, Vol.73., No.1. June 1986. pp.15-34.)

B.B.

PAULA BAKER

A POLITIKA „HÁZIASÍTÁSA”: A NŐK ÉS AZ AMERIKAI POLITIKAI ÉLET, 1780—1920

Paula Baker (Rutgers University, New Jersey) tanulmányának a címe kevesebbet mond, mint amiről valójában szó esik. A nők és az amerikai politikai élet viszonyát a függetlenségi háborútól követi nyomon a szerző, de megállapításai — bizonyos változtatásokkal — kiterjeszthetők általában a kapitalizmus egy adott fejlődési szakaszára. Rendkívül fontosnak éreztük azt a tételét, mely szerint az amerikai progresszizmus, ill. tágabban értelmezve a jelenséget, a modern, huszadik század eleji liberalizmus célkitűzései (felelősségérzet a társadalom rosszabb helyzetben levő osztályaival szemben, aktívabb és hatékonyabb kormányzat stb.) egybeestek a különböző feminista szervezetek célkitűzéseivel, és így megkönnyítették a hölgyek integrálását a politikai életbe.

A nők egyenjogúsításának a folyamata, Baker szerint, már a függetlenségi háború idejében előrehaladt volt. A tizenkilencedik század közepétől egyre kevesebb szabad föld maradt, szellemi téren pedig a „Nagy Eszmélés” (Great Awakening) gyengítette az addigi, a nők politikai és gazdasági alávetettségén alapuló, „hagyományos” férfi-nő viszonyt. Ez utóbbi szellemi áramlat a republikánus gondolat előfutárává is vált azáltal, hogy megkérdőjelezte az elfogadott dogmákat, tekintélyt, és bizonyos hatalmi viszonyokat. A függetlenségi háború abban a tekintetben is fordulópontot jelentett az amerikai történelemben, hogy a nők először vettek részt tömegmegmozdulásokban, és a szerző külön kiemeli szerepüket a különböző bojkottok sikerében is. Természetesen elsősorban az otthon volt tevékenységük színtere, de mivel a férfiak is itt politizáltak a legtöbbször, így a nők is részesei voltak, ilyen vagy olyan mértékben, a döntéshozatalnak. A nők politikai és társadalmi tevékenységének térbeli terjeszkedése is csak a tizenkilencedik században kezdődött, amikor is főleg jótékony egyesületeken keresztül olyan funkciókat vállaltak magukra, melyeket a szabadversenyes kapitalizmus nem érzett magáénak. Ugyanakkor a politikai életből való kirekesztettségben sem maradtak egyedül: egészen az 1820-as évek végéig, a jacksoni politikai „forradalomig”, a férfiak egy része sem vehetett részt a választásokon a vagyoni cenzus miatt, és azok is, akiknek ez jogukban állt volna, sem mindig éltek ezzel a jogukkal. Az 1820-as, 1830-as években, a második pártrendszer kialakulásával, az etnikai, vallási, faji feszültségek növekedésével a választási harc újra előtérbe került; ezzel párhuzamosan viszont az állam egyre inkább visszavonult a gazdasági, társadalmi és politikai életből. A fent leírt folyamatok a mi szempontunkból azt eredményezték, hogy végbement a választójog nemek szerinti szétválasztása is.

A tizenkilencedik századi nőmozgalmak elsősorban a gyermekek és a nők védelmét próbálták ellátni, de sokan bekapcsolódtak olyan politikai jellegű mozgalmakba is, mint az abolícionizmus. Ez a kettősség azt eredményezte, hogy egyrészt olyan szervezetek jöttek létre, mint a Nők Parlamentje, melyet a Sorosis nevű társulat hívott életre 1869-ben (New Yorkban), és amely társulat elutasította a női választójogot; másrészt pedig a William L. Garrison által vezetett abolícionistaához csatlakozók, akik választójogot követeltek — kevés sikerrel. A polgárháború után uralomra kerülő radikális republikánusok elutasították követeléseiket, és ezzel a különböző nőmozgalmakat az egyesítés felé irányították. A polgárháború viszont új, vagy elfeledett értékeket és eszméket is a felszínre hozott, többek közt a központi irányítás és szervezés szükségességét. A gyors iparosodás, városiasodás, tökefelhalmozás, a társadalmi ellentétek kiéleződése megrendítette a hagyományos, protestáns, liberális és republikánus eszméket is, és új irányba terelte a politikai, társadalmi mozgalmakat. Ennek tudható be, hogy a Keresztény Nők Mértékletességi Egyesülete (Women's Christian Temperance Union) mely az alkoholizmus elleni küzdelem során jött létre, a megalakulását követően közeledett a korai amerikai munkásmozgalom legbefolyásosabb szervezetéhez, a Munka Lovagjához, majd a Populista Párthoz, azaz a helyileg szerveződött, szűkkörű célokért harcba induló WCTU az egész társadalmat érintő, és az egész országra kiterjedő problémákkal kezdett foglalkozni. Ez a folyamat szükségszerű volt, hiszen a helyi nehézségek gyökere az országos politikában volt keresendő. A bevezető részben említett hajlandóság a központi kormányzat részéről, hogy egyre nagyobb szerepet vállaljon az egyes államok életében, találkozott a női választójogi mozgalom megváltozott taktikájával, mely most már nem kevesebbet, mint az alkotmány

kiegészítéséért szállt síkra. Az évszázados harcot az 1920 áprilisában elfogadott tizenkilencedik alkotmánykiegészítés zárta le, amely biztosította a nők választójogát.

(*The American Historical Review*, Vol.89. No.3. June 1984, pp. 620—647.)

MaT.

OSMO JUSSILA

AZ OROSZ BIRODALMI TÖRVÉNYHOZÁS FINNORSZÁGBAN 1809 ÉS 1898 KÖZÖTT

Egyes történetírói felfogások csupán a vizsgált kor közgondolkodásának folytatásait jelentik. Erre példa az a finn történetírásban ma is uralkodó nézet, mely szerint az 1899-es februári manifesztum jelentette az orosz birodalmi törvényhozás hatáskörének Finnországra való kiterjesztését. A 19. század második felére vezethető vissza ezen álláspont előzménye. Eszerint Finnország saját, elkülönült törvényhozással rendelkezett, s Oroszországhoz lényegében csak a cár-nagyfejedelemen keresztül kapcsolódott. Az egyéb birodalmi törvényhozó, illetve előkészítő szervek — miniszterek, szenátus, birodalmi tanács — Finnország törvényhozásában nem vettek részt. Finnországnak és Oroszországnak ugyan voltak bizonyos közös törvények (a polgári jog, kereskedelmi jog stb. területén), de ezeket szuverén államokként bocsátották ki, s a finn országgyűlés e területen is teljes döntési jogkörrel rendelkezett, csakúgy, mint a tisztán finn ügyekben.

Az orosz ellendoktrína alap gondolata az volt, hogy a finn törvényhozás a birodalminak csupán egy részét jelentette. A birodalmi szervek meghatározó funkcióval rendelkeztek, a Finnországban érvényes törvények is az általános eljárás szerint születtek, s a finn „lokális” törvényhozás szintén a birodalmi alárendeltje volt. Az egykori orosz álláspont szerint a birodalmi törvényhozást gyakorlatilag már 1899 előtt is alkalmazták Finnország esetében, de létezését a finn hatóságok tudatosan igyekeztek leplezni, egyes törvényeket úgy tüntettek fel, mintha azok saját alkotásaik lennének. Az oroszok a finnek szemére vetették még a törvényhozás során állítólag megnyilvánuló szeparatizmusukat is.

Mindkét gondolatmenet az egykori politikai harcok eszköze volt, s egészében egyik sem felelt meg a törvényhozás valóságos gyakorlatának.

Finnország adminisztratív-jogi különállásának kialakulásában az első lépcsőt a cár 1808. december 1-i rendelete jelentette, amely szerint Finnország kormányzója az országot érintő ügyeket közvetlenül neki, s nem a minisztereknek terjesztette elő. Ez az — egyébként konkrét formájában hamarosan módosuló — előterjesztési eljárás azonban nem jelentette a finn törvényhozás (törvényelőkészítés) tényleges elkülönülését. Ennek oka elsősorban az volt, hogy tisztázatlan maradt a birodalmi törvényhozáshoz való viszonya. Jelzi ezt, hogy — még a finn különállást mindinkább kiteljesítő intézmények kiépülése után is — általánosak voltak például az ukázok érvényességi körét illető viták, s az orosz miniszterek továbbra is interveniáltak finn ügyekben. Nem változtatott e helyzeten a finn kormányzatszerveknek a szenátussal azonos rangra emelése, illetve a hatáskörök pontosabb elhatárolására tett többszöri kísérlet sem. A törvényhozási eljárás csak az uralkodóváltozás után, 1826-ban lett világosabb, amikor Finnország irányítására államtitkárságot állítottak fel, s szabályozták az eljárást arra az esetre, ha egy Oroszországban kiadott rendelkezést Finnországban is érvényesíteni akartak. Az új szabályozás lehetőséget nyújtott a finn államtitkárnak befolyása érvényesítésére, mivel a javaslatokat ő terjesztette a cár elé.

Az 1808 és 1826 közötti törvényhozási eljárás a Lengyelország esetében 1832 és 1866 között fennállóhoz hasonlítható, bár az utóbbi pontosabban szabályozott, s magasabb síkon lebonyolódó volt (külön ügyosztály, állandó orosz—lengyel bizottság). A balti területekhez képest azonban a finn eljárás volt a magasabb szintű, ami 1826-tól kezdve még inkább szembetűnővé vált, mivel ekkortól az ukázok csak a cár külön határozatával léphettek életbe Finnországban.

Ez az 1826-ban megalkotott rendszer lényegében 1891-ig változatlanul érvényes maradt. Ebben az évben kiegészítették a Finnországból kiinduló törvényjavaslatok Oroszországban történő életbeléptetésének szabályozásával.

Továbbra is nyitott maradt azonban, hogy milyen szerepet játszanak a finn rendek az egész birodalom érdekeit érintő törvényhozási kérdésekben. E problémának különösen azért nőtt meg a jelentősége, mert a rendek 1863 óta rendszeresen ülészetek. A gyakorlatban részt is vettek a törvényalkotásban. A legnagyobb hatású esete ennek az 1878-as katonai kötelezettségi törvény volt, amelynek kidolgozásakor a finnek és oroszok

között kialakult konfliktusban az utóbbiak engedtek, főként a háborús szituáció miatt. Ezt a finnek úgy értelmezték, hogy a birodalmi törvények megalkotásában is határozati joggal rendelkeznek. Amikor röviddel a századforduló előtt újra napirendre került a kérdés, a finn ellenállás elhárítására 1899-ben sor került a februári manifesztum kibocsátására. Ez a legnagyobb változást a finn rendek számára hozta, amelyeket az orosz álláspont szerint az egész birodalomra vonatkozó ügyekben nem illethette meg a vétőjog. A finnek felfogása szerint nem is erről, hanem paralell törvényhozásról volt szó. A dekretum szabályozta az orosz monarchiára és a finn nagyfejedelemségre egyaránt vonatkozó törvények meghozatalát. Az előkészítés súlypontja az orosz miniszterek felé tolódott, de a finn miniszteri államtitkár továbbra is központi szerepet töltött be. Bár alapelvként rögzítette a finn törvényhozás alárendeltségét a birodalminak, azonban Finnországot külön törvényhozási szférának ismerte el, s végeredményben az állami törvényhozáson belül megerősítette a finn hatóságok szerepét. Ezt a politikai küzdelmek hevében Finnországban kevésbé méltányolták.

A szerző ezután a jogi-formális kritériumok mellett a törvényhozás gyakorlati menetének elemzésével igyekszik feltárni annak valóságos menetét, a birodalmi, illetve finn kormánysszervek egymáshoz való változó viszonyát. Az utóbbi eljárás azért is fontos, mert a törvények előkészítésében részesedő finn szervezetek — szenátus, államtitkárság stb. — a birodalmi intézményekhez való viszonya nem volt megfelelően rögzítve minden tekintetben.

A jellemző korabeli finn álláspont szerint a cár, mint nagyfejedelem, Finnországban csak a helyi hatóságok támogatásával uralkodott, ami a törvényhozás területén azt is jelentette, hogy az orosz hivatalnokoknak nem volt joguk Finnország számára törvényeket és rendelkezéseket kidolgozni. A valós gyakorlat mindezt nem támasztotta alá; az orosz hivatalok széleskörűen részt vettek a törvények kidolgozásában.

Az egyes törvénycsoportok további elemzése azt mutatja, hogy az Oroszországból kiinduló kezdeményezések, illetve az ott már kiadott törvények Finnországban történő életbeléptetése esetében az orosz előkészítő szervek gyakrabban játszottak döntő szerepet, mint a finnek. (Kivételt csak az 1882—1898 közötti periódus jelentett.)

Érdekelhető az orosz hatóságok ellenőrző szerepe a csak Finnországban kihirdetett törvények esetében is, a csak Oroszország számára megalkotott — de Finnországot is érintő — törvények előkészítésébe pedig egyáltalán nem vonták be a finn hatóságokat. A közös törvényhozás tehát annyiban birodalmi jellegű volt, hogy a birodalmi szervek az előkészítésben ellenőrző funkciót gyakoroltak a finnek felett, de facto azonban közösnek tekinthető, mivel az orosz fél lehetőleg megegyezést igyekezett elérni az előkészítés során.

Finnország és Oroszország közös törvényeit már 1899 előtt is mint birodalmi törvényeket adták ki, s a birodalmi szervek kezében volt azok előkészítése. A finnek által hangoztatott paralellitás tehát ezen esetekben nem valósult meg. Alaptalan volt azonban az orosz részről elhangzott vád is a birodalmi hatóság valós szerepének elleplezését illetően, mivel csupán a birodalminak számító, de gyakorlatilag csak Finnországban alkalmazott törvények meghozatala esetében figyelhető meg — gyakorlati okokból — a finn hatóságok fokozott szerepe.

(*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1985. 3.szám 345—365.)

T.B.

M. JEANNE PETERSON

NEM HÁZI ANGALOK: VIKTORIÁNUS MÍTOSZ ÉS A PAGET-CSALÁD ASSZONYAI

A cím Coventry Patmore „Házi angyalok” (1854) c. versének parafrázisa, mely költemény a viktoriánus kor asszonyainak erényességét és háziasságát dicsőítette. Az említett Patmore-műnél hatékonyabban alakították a 19. századi angol középosztálybeli hölgyekről kialakult képet a századközép nagyhatású és népszerű regényei, mint például Thackeray mesterműve, a *Hűség vására*, vagy Dickens többé-kevésbé önéletrajzi *David Copperfieldje*. Az általuk közvetített — idővel közhellyé váló — képet a sok szabadidővel rendelkező, felületesen művelt és életét majdnem teljes egészében az otthon falai között leélő közép-, ill. felső-középosztálybeli hölgyekről még a történettudomány is átvette. M. Jeanne Peterson, a bloomingtoni Indiana University tanára, ezt a sztereotíp képet kérdőjelezi meg munkahipotézisként feltéve, hogy talán soha nem is léteztek a fent leírt „házi angyalok”, mindössze a fikciót kezelték eddig tényként, az idealizált képet keverték össze a valósággal.

A tanulmány a Great Yarmouth-i Paget-család asszonyainak három generációját veszi mikroszkóp alá, időben 1799-től 1914-ig vizsgálja a család azon nőtagjait, akik megházasodtak, gyermekeket szültek, és életüket Nagy-Britanniában éltek le — szám szerint összesen tizennégyet. A család egymást követő generációi, a kor többi középosztálybeli családjához hasonlóan, egyre kevesebb gyermeket vállaltak: míg a második generáció idejében átlagosan nyolc gyermek volt egy családban, addig a következőnél már csak három. Abban is az átlagot követte a Paget-család, hogy asszonyai nem léptek közéleti pályára, soraikból hiányoztak a feministák, a reformerek, egy kivételével mindegyikük anglikán vallású volt és jórészt otthon kapták meg azt az általában nem magas fokú oktatást, mely arra is szolgált, hogy a külvilágtól még tökéletesebben elszigeteljék a lányokat. Azonban ez utóbbi területen Peterson olyan — látszatra jelentéktelen — jelenségeket tár fel, melyek egy árnyaltabb kép felé mutatnak az elfogadott sztereotípiával szemben. Kimutatja: igaz ugyan, hogy a legalapvetőbb ismereteket az anyák közvetítették, de a következő fázisban a nevelőnők helyett sok helyen férfitanárok folytatták a Paget-kisasszonyok tanítását. Ugyanakkor az eddigi tanulmányok e területen elhanyagolták az önképzést, ill. nem ismerték fel annak jelentőségét. Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy részben az önképzés miatt, a Paget-asszonyok tudásszintje általában meghaladta a kor megkívánta szintet, és különböző területeken az átlagosnál magasabb eredményeket értek el. Így Elizabeth Paget tizenhét gyermek megszülése és kilenc felnevelése mellett időt talált arra, hogy a század jónévű festőjétől, John Crome-tól (1768—1821) órákat vegyen és maga is festegessen — egy csendéletét mi is megtekinthetjük a cikkektől közlő folyóirat lapjain. Mások, főleg a második és harmadik generáció asszonyai, több helyen is folytattak művészeti tanulmányokat, és állandó résztvevői voltak a különböző tárlatoknak, ill. zenei téren koncerteknek, operáknak, és maguk is rendeztek előadói esteket otthonaikban.

A nyelvtanulással sem rekedtek meg a szinte kötelezően megkívánt francia ismereteknél. Néhányan közülük németül is olaszul is beszéltek, míg legtöbbjük kisebb-nagyobb mértékben elsajátította a klasszikus nyelveket is, a görögöt és a latint. Külön kiemelendő természettudományos érdeklődésük: a geológia, a botanika, sőt egyik-másikuknál a laboratóriumi kísérletezés is mindennapi tevékenységeik közé tartozott. Összegezve, Peterson szavaival, liberális oktatást kaptak a Paget-család asszonyai, mely távolról sem volt a korra általában jellemző szigorúan funkcionális jellegű.

A következő vizsgálat a pénzügyi kérdéseket illeti. Az eddigi nézet szerint a „ház anyagai” a „piszkos anyagiak” felett álltak, melyek kizárólag a család férfitagjainak az ügyei voltak. A szerző egyrészt a végrendeletek vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy öt esettől eltekintve a asszonyok igenis befolyásolták az örökségek sorsát, másrészt megemlíti Lydia North-t, aki a század közepén aktív pénzkereső volt, zongoraleckéket adott, habár nem szorult rá anyagiilag, hogy ő is dolgozzon. Ez utóbbi tevékenység inkább a külvilággal való többoldalú kapcsolatteremtésre lenne jó példa, mivel az így szerzett összeg elhanyagolható nagyságú volt a család költségvetésében. Annál izgalmasabb és feltáratlanabb területet érint a tanulmányíró akkor, amikor a család, ill. a család asszonyainak szexuális életét próbálja értelmezni az adott kérdéskörben.

A hagyományos felfogás egy, a saját fizikai lététől szinte teljesen elidegenedett, viktoriánus kori asszonyról beszél (lásd Steven Marcus *The Other Victorians* c. könyvét, New York, 1964), melyet, általános-ságban, Peterson is elfogad. Mindazonáltal példák során bizonyítja, hogy a Paget-asszonyok hangsúlyt helyeztek fizikai állapotukra is, így szinte mindegyikük valamilyen sportot űzött (hegymászás, úszás, lovaglás stb.), és egészségi állapotuk ennek megfelelően jó volt, eltekintve egyes általános és kikerülhetetlen betegségektől. Ami a fizikai lét intímebb kérdéseit illeti, az amúgy is szűkszavú feljegyzések még tartózkodóbbá válnak, és mindössze olyan közvetett bizonyítékokat sikerült a szerzőnek felsorakoztatni a mögé az állítás mögé, hogy a Paget-lányok/asszonyok érdeklődtek a másik nem iránt, mint ismételtelen kifejezett érdeklődésük a tánc iránt...

A perdöntő kérdés, Peterson szerint, az egyéniség meghatározása. Úgy látja, hogy a nemek élc elkülönítéséből adódóan elsősorban bensőséges anya- lány, ill. apa-fiú kapcsolatot várhatnánk a 19. századi angol felső-középosztálybeli családokban. A Paget-család azonban nem illik bele ebbe a képbe — legalábbis maradéktalanul nem. Elsősorban az apa-lánya viszony volt közvetlenebb, mint ahogy azt az eddigi tanulmányok alapján várhattuk, ill. a leánytestvérek sem vetették magukat annyira alá fiútestvéreik akaratának, mint ahogy azt a hagyományos felfogás tartotta.

Végezetül a tanulmányíró megállapítja, hogy annak eldöntésére, hogy vajon a Paget-család az átlagot képviselte-e, vagy a kivételt, még további kutatásokra lenne szükség, és az esettanulmányból a következő általánosításokat szűri le: 1) a társadalomban elfoglalt hely legalább olyan fontos a nők tanulmányozásánál, mint a férfiakénál, (2) a nők életkora lényeges a címben feltett kérdés megválaszolásában, (3) a nők életének leírásához a társadalomföldrajz hasznos segítséget adhat, és (4) bizonyos kérdések megválaszolásánál a tudósoknak szakítani kellene a hagyományos, egyedül a nemekre alapozott kétpólusú társadalmi analízissel. A

viktóriánus „házi angyalok” a valóságban nem léteztek, és a Paget-család vizsgálata azt bizonyítja, hogy milyen széles körű változatosság jellemez egyetlenegy családot egy adott társadalmi kontextuson belül.

(*The American Historian Review*, Vol.89, No.3, June 1984, pp. 677—708)

Ma.T.

STUART M. BLUMIN

A 19. SZÁZADI KÖZÉPOSZTÁLY KIALAKULÁSÁNAK HIPOTÉZISE: KRITIKAI ÉS NÉHÁNY JAVASLAT

Stuart M. Blumin, a Cornell University tanára, tanulmányában egy olyan kérdéskört érint, mellyel az amerikai történettudomány is meglehetősen mostohán bánt ezidáig. A szerző példaként megemlíti egyrészt az ún. „consensus school” képviselőit, névszerint Louis Hartzot, akik a középosztályt általában jellemző tulajdonságokat, mint a vállalkozói kedvet, az egyén előtérbe helyezését stb. azonosították az Egyesült Államok minden rétegét jellemző liberális jellemvonásokkal, másrésztől említést tesz azokról, akik ugyan elismerték az amerikai társadalmat rétegekre szakító mély konfliktusokat, de akik ezeknek az okait az osztálykülönbségek helyett inkább az etnikai-vallási viszonyokban keresték (pl. Lee Benson). Természetesen az osztályviszonyok vizsgálatánál nem lehet megkerülni a marxizmust sem, ill. a marxista történettudomány eredményeit. Blumin többé-kevésbé jogosan veti a marxista történettudósok szemére azt, hogy elhanyagolták ezt a területet abból a feltevésből kiindulva, hogy egy „középosztály” léte az elismerése eltorzítaná és elhomályosítaná a kapitalizmus két alapvető osztályának az egymáshoz való viszonyát, és egy középosztály „létrehozása” amúgy is mesterséges lenne, mivel annak a termelőerőkhöz való viszonya meghatározhatatlan és nem is lényeges, mivel ezt a réteget semmiféle egységes tudat vagy másfajta összetartozás sem jellemzi. A tanulmányról kritikai megállapításait kizárólag az amerikai társadalomra vonatkozó kutatásai alapján teszi meg e téren, hangsúlyozva, hogy valóban jelentős gazdasági különbségek jelentkeztek az Egyesült Államokban és ezek jelentős társadalmi differenciálódást vontak maguk után és a burzsoázia és a középosztály azonosítása a kialakult társadalmi formáció jelentős leegyszerűsítése lenne.

A középosztállyal kapcsolatos elméleti kérdések az 1970-es évek második felétől kaptak egyre nagyobb teret a különböző amerikai szaktudományos munkákban. Barton Bernstein 1976-ban megjelentetett tanulmánya (*The Culture of Professionalism: The Middle Class and the Development of Higher Education in America, New York*) az elsők között foglalkozott úgy a középosztállyal, mint az amerikai társadalom jól megkülönböztethető, körülírható, sőt osztályöntudattal rendelkező komponensével. Az őt követő tudósok (Paul E. Johnson, Paul Boyer, Mary P. Ryan) ún. mikrostruktúrákon keresztül (kisvárosi élet, családi élet, vallási közösségek stb.) közelítették meg a kérdést, és jutottak többé-kevésbé hasonló eredményre, mint előtűk Bernstein. A munkásosztály és a középosztály szétválasztását a brit E.P. Thompson, ma már klasszikusnak mondható munkája nyomán (*The Making of the English Working Class, London, 1963*) Sean Wilentz és Herbert G. Gutman kísérelte meg — Blumin szerint nem kielégítő eredménnyel. Ugyanakkor azok a politikátörténészek sem vívják ki a szerző elismerését, akik úgy vélik, hogy az etnikulturális csoportok, nem pedig az osztályok azok, amelyek az amerikai politikai életet alapvetően meghatározzák. Blumin itt Susan Hirsch egy tanulmányára hivatkozik (*The Roots of American Working Class*), mely kimutatja, hogy az osztály és az etnikai identitás párhuzamosan is kifejeződhetnek: az egyik a politikai életben, a másik pedig különböző intézményekben, szervezetekben.

A szerző kiindulási pontként a politikai mozgalmak és a középosztály kapcsolatát használja fel. Arra a megállapításra jut, hogy kimondottan a középrétegekre valóban kevés politikai mozgalom támaszkodott. Azért történt-e ez így, mert azok nem rendelkeztek a kapitalizmus két alapvető osztályával szemben öntudattal, vagy azért-e, mert olyan értékeket képviseltek, melyek köré nem is lehetett egy politikai mozgalmat építeni? — teszi fel a kérdést a tanulmány.

A marxista tudósok valójában nem tagadták egyértelműen a középosztály létét, folytatja gondolatmenetét Blumin, mindössze átmenetinek képzelték el azt, és 19. századbeli fontosságát el is ismerték (pl. Dale Johnson, *Class and Social Development*). Stanislaw Ossowski továbblépve ezen megkockáztatja azt a kijelentést, hogy a marxi elmélet kezdettől fogva számolt egy olyan

közbülső osztállyal, mely se nem birtokolja a termelőerőket, se nem alkalmaz bémunkát (*Class Structure in the Social Consciousness*). Ezt a meglehetősen statikus képet finomítja Anthony Giddens akkor, amikor *The Class Structure of the Advanced Societies* c. művében kísérletet tesz a marxí és a weberi modell összeegyeztetésére: a gazdasági kapcsolatok „nem-gazdasági” kapcsolatokká váló átalakulását vizsgálja. Ralf Dahrendorf pedig kiemeli, hogy a marxizmus inkább a jogi értelemben vett tulajdonviszonyokat írja le, nem pedig a valódi hatalmi érdekeltségeket (*Class and Class Conflict in Industrial Society*). Giddens a továbbiakban egyrészt egy hármas osztályviszonyt állapít meg, mint általános törvényszerűséget a kapitalista társadalmakban, másrészt különbséget tesz osztályöntudat (*class-consciousness*) és osztály-tudatosság (*class-awareness*) között. Míg az utóbbi nem vesz tudomást arról, hogy különböző viselkedésformák, életformák stb. által meghatározott más osztályok is léteznek, és ezáltal eljuthat az osztályviszonyok tagadásához, addig az előbbi tudatában van ennek. A Giddens által felvázolt történelmi középosztály-modellt, melynek nincs szüksége arra, hogy önálló ideológiával bírjon, Blumin is elfogadja munkahipotézisként. A későbbiekben kísérletet tesz arra, hogy elkerülje azt az általa a marxizmus számlájára frott hibát, azaz egy elméleti konstrukciót próbáljon a valóságra húzni.

Az amerikai városi társadalmat, legalábbis a 19. század közepétől, két osztály jellemezte: a nagyon gazdagoké és a nagyon szegényeké — a kortársak szerint, mely modellt sokan átvettek napjainkban is. Blumin viszont a modellt nem fogadja el: szerinte a különös ragadta meg a kortársakat, nem pedig a szabályos. Ha mindez igaz is, hogyan lehet azonosítani a középosztályt? Ennél a pontnál értünk el az amerikai történetész tanulmányának leglényegesebb részéhez. A probléma megoldásához Blumin egy kritériumrendszert állít fel. Elsősorban a munkához való viszonyt kell vizsgálni, mondja, majd a fogyasztást, a lakóhelyet, a hivatalos és a magánjellegű önkéntes egyesüléseket, és végül a család tervezést és -szervezést. A munkánál a legfontosabb és legszembeötlőbb jellegzetesség a nem-fizikai munka térhódítása, valamint a túlnyomórészt kis- és középvállalkozók megjelenése. A század utolsó három évtizedében 70 000-ről 600 000-re nőtt a hivatalnokok száma, és a nők munkába állása is új tényezőként jelentkezett. A kiskereskedők a jacksoni időktől kezdve tettek szert mind nagyobb és nagyobb befolyásra, és ők is a középrétegek számát gyarapították. A fogyasztás oldaláról vizsgálva a kérdést, Blumin elsősorban Sam Bass Warner, Jr., *The Urban Wilderness: A History of the American City* (New York, 1972) c. könyvének az adataira támaszkodik. Warnernek feltűnt a hirdetések nagy száma a korabeli újságokban, és mivel számításai szerint egy nő fizikai munkás alig keresett többet, mint a létfenntartási összeg, így arra a következtetésre jutott, hogy az árucikkek nagy részét a belvárosi üzletek és kereskedők, az üzlettulajdonosok, munkafelügyelők, kiskereskedők, azaz a középosztály tagjai vették meg. A lakóhelyek és a társadalmi tagozódás viszonya ugyancsak Warner egyik kutatási területe. A *Streetcar Suburbs: The Process of Growth in Boston, 1870-1900* (Cambridge, Mass., 1962) ugyancsak egy önálló középosztály kialakulása felé mutat, amennyiben a fent említett foglalkozásúak lakóhelyeiket tekintve is elkülönültek a többi osztálytól. A különböző társadalmi szervezetek vizsgálatát az osztályok kialakulásának szempontjából még csak kevesen végezték el. Kivételként magának a tanulmányírónak Kingstonról (New York állam) és Katznak Hamiltonról (Ontario) szóló művét lehet megemlíteni. Különböző utakon nagyjából egyfajta eredményhez jutottak: a társadalmi szervezetek szerepet játszottak a középosztály kialakulásában; mint ahogy a kingstoni vizsgálatok mutatták, minden tíz szervezetből négy a vállalkozóké volt, míg a szakképzetlen vagy betanított munkásoké csak minden huszonötödik. A családok vizsgálatát Mary Ryan végezte el a legalaposabban. Ő, mint azt könyvének címe is sugallja (*Cradle of the Middle Class*) pont a családtervezést-szervezést tekinti a középosztály kialakulása középpontjának.

Az eddig bemutatott művek egy szempontból nem nyerték el általában Blumin elismerését: mindegyik a kérdéskör egy-egy szegmentumát érintette csak. A szerző kiemeli, hogy csakis komplexen, minden területet együttes vizsgálatával lehet elfogadható eredményre jutni, mert az így, partikulárisan vizsgált problémák csak arra elegendők, hogy megfelelő kiinduló pontként szolgáljanak, és némi előzetes bizonyítékot adjanak a középosztály kialakulását támogató hipotéziseknek.

(*The American Historical Review*, Vol. 90. No. 2. April 1985, pp. 299—338)

MT.

JAMES LIVINGSTON

A GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS ELMÉLET TÁRSADALMI ANALÍZISE: A KÉSŐ 19. SZÁZADI AMERIKAI FEJLŐDÉS VIZSGÁLATA

Livingston tanulmánya megkérdőjelezi az Amerikában az utóbbi években oly divatos „*organizational synthesis*” („szervezési szintézis”) által adott választ arra a kérdésre, hogy miért következett be recesszió az USA-ban (és más országokban is) az 1870-es évektől kezdődően az 1890-es évek végéig; és hogy mi okozta a gazdasági fellendülést a századforduló tájékán. Az elmélet szerint a modern monopolkapitalizmus kialakulása gazdasági kivezető út volt a kor társadalmi zsákutcájából, és az 1896 utáni gazdasági fellendülés így maga után vonta a társadalom átrendeződését is.

Maga az „*organizational synthesis*” mint a korábbi felfogások revíziója jelent meg az utóbbi évtizedekben. Addig az amerikai történetírás olyan kiemelkedő alakjai alakítottak ki egy többé-kevésbé egységes képet a korról, mint Richard Hofstadter, Samuel Hays, Irwin Unger, John Hicks, Fred Shannon és Matthew Josephson. Az említett tudósok véleménye a részletekben különbözött, de egységesen arra a megállapításra jutottak, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben a munkásság szükségszerűen elvesztette a csatát a monopóliumokkal szemben, ill. az olyan erőkkel szemben, mint a piaci integráció és a technológiai innováció. Ezt az uralkodó felfogást két új irányzat kezdte el először bírálni az 1950-es évektől kezdődően. Egyrészt az „új munkástörténelem” („*new labor history*”), amely azt bizonyította be, hogy a munkásság egyáltalán nem volt teljesen kiszolgáltatva a tőkéseknek, és képes volt arra, hogy egységesen lépjen fel, ha kell, érdekei védelmében (Herbert Gutman, Melvyn Dubovsky és Lawrence Goodwyn végzett alapvető kutatásokat — többek közt — e téren); másrészt pedig néhány „új gazdaságtörténész” (pl. Jeffrey G. Williamson) azt fejtette, hogy a késő 19. század egyáltalán nem kedvezett annyira a tőkéseknek, mint ahogy azt eddig hittük: az árak, a profitok, az egy főre eső termelés, a munkaerő produktivitásának növekedése mind csökkent 1870 és 1896 között. Így egy olyan új kép alakult ki, mely a korszakot mint politikai, gazdasági és kulturális ponthelyzetet mutatta be (Paul Kleppner, Robert Wiebe, Christopher Lasch neve merül fel itt, mint az irányzat legismertebb képviselője). A kérdés viszont az, folytatja Livingston, hogy hogyan tudjuk leírni a politikai és gazdasági eseményeket, melyeket mérni tudunk, és a társadalmi és kulturális eseményeket, amelyeket nem tudunk, egy rendszeren belül; más szavakkal: hogyan lehet integrálni az „új gazdaságtörténetet” és az „új munkástörténetet”? A kérdésre adott válasz elég egyszerűnek tűnik: a mostanában divatos revizionista irányzatoktól vissza kellene térni az olyan „elfeledett” klasszikusokhoz, mint Marx, Veblen, vagy Schumpeter, akik kifejtették, hogy a gazdasági változások szükségszerűen társadalmi és kulturális változásokkal járnak együtt. Azaz: az elosztást mindig a társadalmi erőviszonyok szabják meg, és itt az *elosztáson* van a hangsúly, mivel nincs elvontan „tőke”, „munkaerő” stb. Megint más szavakkal: a gazdasági jelenségeket csakis azoknak a társadalmi viszonyoknak a függvényében lehet magyarázni, amelyekben ezek a gazdasági jelenségek előfordulnak.

Livingston három munkahipotézist állít fel egy olyan modell megalkotásához, amely magyarázatot adna a késő 19. századi amerikai fejleményekre. Így (1) az 1870 utáni — viszonylagosan — alacsony növekedési rátát a társadalmi ponthelyzet okozta; (2) a gazdasági fellendülés 1896 után csak egyik vetülete volt annak az általános változásnak, mely a társadalmi erőviszonyokban ment végbe; és (3) a marginalizmus (az a közgazdasági felfogás, amely szerint az értéket és az áralakulást, valamint a jövedelemelosztást határelemzés — differenciálszámítás — révén lehet kiszámítani (amerikai változata csak egyik összetevője volt annak a pragmatista erőfeszítésnek, hogy megmagyarázzák a gazdasági recessziót mint gazdasági, és nem mint — végső soron — társadalmi kérdést).

J.G. Williamson szerint az 1870-es évektől kezdődően gazdasági hanyatlás volt mind Európában, mind Amerikában; az utóbbi területen mindezt azok a viszonyok okozták, melyek szükségszerűen következtek a polgárháborúból (1861–65); a legfontosabb komponens ezek közül a nagymérvű felhalmazás volt az 1850-es és az 1870-es évek között. A századvég amerikai közgazdászai (David Wells, Edward Atkinson, Carroll D. Wright, Jeremiah Jenks, Charles Conant és mások) a túltermelésben látták a gazdasági visszaesés egyik fő okát: ez maga után vonta az árak esését és — következésképpen — a profitok és a bérek közötti arány megváltozását. Pontosabban: a profitok és az árak estek, a bérek vagy stagnáltak, vagy még emelkedtek is (Jenks); Atkinson pedig kimutatta, hogy a szakmunkások vásárlóereje 100 %-al nőtt 1865-től az 1890-es évekig. A kutatások ezen kívül arra is rámutattak, hogy a munkaerő produktivitása ötször-hatszor gyorsabban nőtt, mint a reálbérek, különösen 1884 és 1894 között. Ugyanakkor 1873-4-ben vizsgálva, az egy ipari munkásra eső termelési érték (dollárértékben számítva) 5 %-kal csökkent, míg az átlagbérek 4 %-kal nőttek ugyanebben a szektorban. Visszatekintve, a megoldás egyszerűnek látszik: a „kínálati oldalon” (*supply side*) a tőkéseknek csökkenteni kellett volna a béreket és modernizálni a termelést, hozzáigazítva a kínálatot a kereslethez; a

„keresleti oldalon” (*demand side*) az egyetlen remény a külföldi piacokon lehetett, mivel az árak stabilizálását fokozott kivitellel helyre lehetett volna állítani. Ez utóbbi feltevés adalékul szolgálhat a századfordulón bizonyos amerikai körök előtt népszerű „birodalmi” gondolathoz. Azonban a tőkések nem tudták kellő időben végrehajtani a modernizálást: a szakmunkások ellenállásán (sztrájkok, szerződések) megbukott a törekvés. A szervezett munkásság tehát megnyerte ezt a csatát, de a háborút elvesztette 1896 után. A szervezési újítások (vízszintes és függőleges integráció) sikeresen vették fel a harcot a termelés munkásellenőrzése ellen (például azzal, hogy szétválasztották a szellemi és a fizikai munkát), és ezzel egyidőben a vállalatok képesek voltak a munkásokat is érdekeltté tenni a változásokban: Charles R. Flintet idézve (a U.S. Rubber Company alapítója): az amerikai munkások váltak a legjobban fizetett munkásokká a világon, és mindezt az tette lehetővé, hogy többet termeltek, mint társaik bárhol a világon, hála a magasabb fokú szervezethez és a jobb gépeknek. A lényeg azonban nem is ebben rejlett, összegezi véleményét Livingston: a helyzet megoldása se nem a „kínálati oldalon”, se nem a „keresleti oldalon” volt, hanem a kibontakozást az elosztás újrendezése hozta, mely a kérdés kulcsa a gazdasági viszonyok vizsgálatánál.

(*American Historical Review*, Vol. 92, No.1 February 1987, pp.69–95)

Ma.T.

TÁRGYI KULTÚRA ÉS A HÁZÉPÍTÉS ÉSZAK-AMERIKÁBAN: A HÉTKÖZNAPI EMBEREK VILÁGA, 1870–1920

Észak-Amerikában a lakásépítkezések története egyszerre tükröz folyamatosságot és állandó változásokat. A lakásépítés mindig is a gazdasági élet fontos szektora volt, hiszen a 19. századtól kezdve az összépitkezések 50–65%-át tette ki, ráadásul idejekorán felismerték gazdasági ösztönző és munkalehetőségeket biztosító szerepét is.

Sajnálatos módon csak töredékes adatok álltak a szerzők — Michael J. Doucet, a Ryerson Politechnical Institute földrajz tanára és John C. Weaver, a McMaster University történelem tanára — rendelkezésére. Az Egyesült Államokban csak 1890-től, Kanadában pedig csak 1901-től tartották nyilván a háztulajdonosokat.

Észak-Amerikában az 1910-es évek elején érte el csúcspontját a lakásépítési láz. Mind a népszerű, mind az építkezési szaksajtó arra biztatta az embereket, hogy házat építsenek. Mintakönyvek népszerűsítették a háztípusokat, amelyeket csekély változtatásokkal majdnem egyformán fel lehetett építeni a keleti parton, vagy éppenséggel Délen. A kaliforniai eredetű bungaló típus eljutott egészen a kanadai Vancouverig, kelet felé pedig Chicagoig. A századforduló táján Chicago volt a nemzetközi elképzelések legnagyobb befogadója. Fred T. Hodgson (1838–1919) bizonyítja ezt a legjobban — vélik a szerzők. Hodgson adta ki az *American Builder* c. folyóiratot és vagy 140, a házépitéssel kapcsolatos kötetnek volt vagy a szerzője vagy a kiadója vagy az összeállítója. Néhány város már a századfordulóra kialakította a saját építészeti stílusát — New York a bérházak és a bérházak városa lett, Baltimore-ban, Washingtonban és Philadelphióban a teraszos házak kerültek túlsúlyba.

A 19. század végén és a 20. század elején az egyszerűbb építési szerkezetek kialakítása olyan munkaerő-megtakarítást jelentett, amely révén olcsóbban és gyorsabban lehetett házat építeni, és ez vezetett — különösen a Nagy Tavak vidékén és Nyugaton — a városiasodás gyors fejlődéséhez. Az építkezési vállalkozó, ha egy beruházó számára dolgozott, felbecsülte a munkát, és árajánlatot tett. A megegyezés szükségessé tette a munkaerővel való takarékoskodást, sőt miután maga a vállalkozó is alvállalkozókkal dolgozott, árajánlatok egész sorára volt szükség. A vállalkozások ilyen mértéke innovációra ösztönözte az építőanyagszállítókat, azért, hogy kielégíthessék a vállalkozók megtakarítás-centrikus igényeit.

A vállalkozókat, illetve a vállalkozó kedvűeket kézikönyvek, kereskedelmi újságok cikkei oktatták ki foglalkozásuk fortélyaira. Már 1874-ben az *American Builder* hasábjain arról panaszkodnak, hogy bárki, minden szaktudás nélkül sebtében összeállíthat eladásra szánt házat.

A 19. század végén az építkezési vállalkozók általában egy fél tucat alvállalkozóval, föld-kiemelővel, kőművesekkel, bádgosokkal, vakolókcal, üvegesekkel és festőkkel dolgoztattak. A kísérletezések az építkezések során odáig jutottak, hogy az I. világháború idején a vállalkozók már egy nap alatt fel tudtak huzatni egy házat, az építőipari szakszervezetek nem csekély kétségbeesésére.

A századforduló csodaanyaga és nagy reménysége a beton volt, és a fejlődést segítette az azonos méretű, gépileg előállított téglák gyors elterjedése, és a falazási technika minél gyorsabbá tételére ki-

dolgozott új eljárások is. De az új technika és az új anyagok mellett még mindig a fa maradt a legfontosabb (1880-ban még az épület 50%-a, 1920-ban már csak 40—45%-a készült fából) és legdrágább nyersanyag.

A technikai fejlődés lehetővé tette, hogy az építkezéshez egyre fejlettebb, először gőz, majd elektromos meghajtású szerszámok készülhessenek. A gépek számos eddigi kézzel végzett munkát sokkal nagyobb pontossággal és alacsonyabb költségekkel végeztek el. Különösen megfigyelhető ez a fejlődés a famegmunkáló szerszámok és gépek tökéletesedésénél. Az I. világháborút megelőző építkezési lázban a Sears, Roebuck and Company kiterjesztette csomagküldő szolgálatát „házaktrészekre” is. 1911-ben a cég ablakkeret-részlegében 100 000 keret volt raktáron és naponta 5000 készült el, ajtóból 75 000 darabot raktároztak, és naponta 1500-at gyártottak. A technika ilyen fejlődése mellett a munkalehetőségek száma az építkezés színhelyén csökkent, viszont egyre több munkáskézre volt szükség olyan előregyártott elemeket előállító üzemekben, mint pl. a fűrészüzemek. Az 1870—1880-as években az építőanyaggyártók különböző gépek tömegét helyezték el egy fedél alatt, és cikkek, tanulmányok sora mutatta be, hogyan kell egy feldolgozó láncot optimálisan működtetni.

Az épületfa ára viszont egyre emelkedett, a helyettesítésére kipróbált anyagok sem váltak be. Amikor csitult az építkezési láz, az egyre emelkedő költségek az építkezési vállalkozókat új módszerek kidolgozására sarkallták. De a kifejlesztési idő, a kipróbálás és az új anyagok piacra bocsátása éppen egy újabb fellendülési periódusig késleltette azok gyakorlati bemutatkozását. A fellendülés idején még mindig gyorsan visszatértek a jól bevált faanyagokhoz, amelyek növelték a költségeket. Az árak emelkedéséhez három tényező járult hozzá: a kitermelhető készletek megfogyatkozása, az erdőművelés (az újratelepítés) időigényes volta, az árakat megszabó termelői kartellek kialakulása.

Az építészeti cél — közkívánatra — a minél olcsóbb ház létrehozása lett, úgy, hogy igyekeztek egyszerűsíteni az új technológiát a csökkenő háztérfoggattal és a vevő számára vonzó építészeti stílussal. Ebben az időben az egyetlen fontos újdonság a bungaló-típus kidolgozása volt. 1900-ig az olcsó házak terve nem volt más, mint a hagyományos, drágább tervek csökkentett színvonalú verziója. A legolcsóbb házak külső formája pl. egy minden díszétől megfosztott, egyszerűsített, gótikus udvarházhoz hasonlított. A bungaló 1900-tól indult hódító útjára először a nyugati partvidéken, majd az ország középső területein. A Henry Lawrence Wilson által összeállított „The Bungalow Book” két év alatt, 1907—1908-ban 4 kiadást ért meg, s 421 000 példányban fogyott el. Az I. világháború után az építésszek bátran szembenéztek a kihívással, és a bungalón kívül más olcsó, háztípusok létrehozásával is kísérleteztek. A kis házak egyre népszerűbbek lettek a „kicsi, de szép” jelszó alapján.

Az észak-amerikai urbánus kultúra gyökerei erre az időszakra, az 1870—1920 közötti esztendőkre tehető, az építkezések aranykorára.

(*The Journal of American History*, Vol.72., No.3. December 1985.pp. 560—587)

B.B.

WYROBISZ ANDRZEJ

A TÖRTÉNELMI RÉGIÓK ÉRTELMEZÉSÉRŐL A LENGYEL TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

A helytörténeti munkák témáikat, forrásait, kutatási módszereiket, értelmezési módjaikat tekintve nagyon különbözőek. Ez normális és érthető jelenség. Magának a helytörténetírásnak a jellegéből következik.

Az elméleti alapok és a kidolgozott módszer hiánya Európa számos országának a helytörténetírására jellemző volt a 19. és a 20. században. Marc Bloch többször felhívta erre a figyelmet. A második világháború után Bloch tanítványa, Paul Leuilliot foglalkozott ismétlen az Annales hasábjain a helytörténetírás problémájával: hiányzik az elméleti alapvetés, amely irányadó lehetne a helytörténetet művelők számára. Hangsúlyozta: a helytörténeti kutatásokban nem lehet alkalmazni a nemzeti és az egyetemes történeti kutatások módszereit. Milyen legyen a helytörténetírás viszonya a nemzeti és az egyetemes történelemhez? — ez a helytörténetírás egyik alapvető kérdése. A Società Storica Pisana 1980-as kongresszusán ez a kérdés állt a tanácskozás középpontjában. A kongresszusról megjelent kötet, a „La storia locale. Temi, fonti e metodi della ricerca” szerkesztőjének, Cinzio Violantenak a véleménye: a helytörténetet és az egyetemes történetet a különböző térbeliség (varie dimensioni spaziali) kategóriái szerint kell tárgyalni Fernand Braudel és iskolája által bevezetett „a történelmi idők különbözőségének a fogalma” (rövid ideig és hosszú ideig tartó folyamatok) mintájára. Ezt a ragyogó ötletet azonban, amely lehetővé tenné, hogy pontosan meghatározhatassuk a

helytörténetírás feladatát és helyét a történettudományok rendszerében, eddig még senki sem próbálta megvalósítani.

A helytörténetírás másik alapvető problémája: a történeti régió fogalmának, azaz a helytörténetírás tárgyának a pontos meghatározása.

A „régio” fogalmának a meghatározására különböző tudományágakban történtek kísérletek (pl. földrajztudomány, néprajz, történettudomány) anélkül, hogy egységes álláspont alakult volna ki. A kísérletekből azonban néhány következtetés levonható, amely hasznos lehet a történettudomány számára. Ezek: 1. A régió fogalma feltétlenül szükséges különböző tudományágakban, és a kutatások során alkalmazni kell azt, természetesen pontos fogalmi körülhatárolás után; 2. Általánosan elfogadhatónak mondható az a nézet, hogy a régió olyan területi egység, amely mindig közbülső helyet foglal el az egyes települések (kis földrajzi egységek, helyi társadalmak) és a nagyobb területi egységek (állam, nemzet) között. Egyidejűleg világosan el kell határolódnia mind az alacsonyabb, mind a magasabb szintű területi egységektől. Nagyon fontos szempont ez a történészek számára, akik gyakran nem tesznek különbséget a régió társadalma és a helyi társadalmak, a régió piaca és a helyi piac között, s nemegyszer az egyes települések történetének a kutatását azonosnak veszik egy régió történetének a kutatásával. Másrészről gyakran nem fordítanak figyelmet arra, hogy a történeti régiók nagyobb területi egységek részei, az államok és a nemzetek pedig több történeti régióból tevődhetnek össze anélkül, hogy azoknak csak egyszerű összegzése lennének; 3. Egyes kutatók a történeti régiót a kutatás színterének tekintik, mások viszont a kutatás tárgyának. Az első esetben a történész egyszerűen leírja vagy elemzi mindazokat az eseményeket, amelyek az adott területen végbementek anélkül, hogy figyelmet fordítana ezen események és a terület között esetleg fennálló ok — okozati összefüggésekre. A második esetben a történész azokat a társadalmi kapcsolatokat, gazdasági összefüggéseket, rendszerbeli sajátosságokat, kulturális hagyományokat kutatja, amelyek az adott történeti régió lakóit meghatározott csoporttá (társadalommá) szervezik. 4. A régió határainak meghatározásánál két irányzat figyelhető meg. Az első, amikor a régiót egy jellegzetes tulajdonság, jelenség alapján határozzák meg. A második, amikor a jellemző tulajdonságok összességét veszik figyelembe.

A történettudomány számára az igazi előrelépés az, ha a kutató a történeti régiót mint egy történelmi folyamat reális termékét vizsgálja. Az ilyen jellegű kutatások számára a következő kutatási feladatokat lehet javasolni:

- a.) A regionális gazdasági kapcsolatok (függési viszonyok, piacközvetek) kialakulása és átalakulása.
- b.) A történeti régiók társadalmának a tanulmányozása: egy adott régió társadalmi tudata, egy adott régió lakóit összetartó társadalmi kötelékek (rokonság, vallás, hagyományok, helyi érdekek). Itt számtalra jöhetnek az egyes településekről (város, falu) készült monográfiák is, de nem mint egy adott helyen történt események krónikái, hanem mint a helyi társadalomról készített elemzések.
- c.) Mivel a történeti régiók határai változóak, de a történelem folyamán változnak azok a kritériumok is, amelyek alapján megkülönböztetjük egymástól az egyes régiókat, nem lehet egy ország területét az egész történelem alatt érvényben lévő történeti régiókra felosztani. Ez a felosztás minden korban más, tehát minden korra meg kell állapítani. Itt a következő szempontokat kéne figyelembe venni: 1. a régió földrajzi tulajdonságai (zárt földrajzi egység-e vagy sem), 2. demográfiai viszonyok (népességszám és népsűrűség, etnikai, vallási viszonyok, foglalkozási struktúra), 3. társadalmi struktúra, 4. etnikai, kulturális, nyelvi sajátosságok, esetleg különállás, 5. a társadalmi és a történelmi tudat (egy meghatározott területi közösséghez való tartozás tudata vagy annak a hiánya, a szomszédos közösségektől való elkülönülés tudata, a közös múlt tudata), 6. közlekedési hálózat, 7. gazdasági kötelékek vagy ezek hiánya, 8. egy központ (általában egy város) létezése, amely körül megindulhatott a régió kikristályosodása.

A fent leírt kutatási módszer mellett továbbra is hasznosak az olyan helytörténeti munkák, amelyek egyes helységek, körzetek történetének a krónikái. A lényeg azonban, hogy a helytörténetírás ne korlátozódjék kimondottan csak az ilyen munkákra.

(*Kwartalnik Historyczny*, 1986. I.sz. 133—148. l.)

K.A.

A folyóiratszemlét írták: Barda Beáta (B.B.), ifj. Barta János (B.J.), Körmendy Andrienne (K.A.), Magyarits Tamás (Ma.T.), Menyéndi Lajos (M.), Molnár Tamás (M.T.) és Török Béla (T.B.).

СОДЕРВАНИЕ

СТАТЬИ — *Шандор Гебеи*: Вопрос сословной монархии (сословности) в России — *Габор И. Ковач*: Календарь как средство прогресса нации (календари эпохи реформ) — СООБЩЕНИЯ — *Гейца Заводски*: Мотив Америки и Венгрии эпохи просвещения — *Жужа Рени*: отражение культурно-исторических идеалов просвещения в работе Мартона Швартиера „Statistik des Königreichs Ungarn“ — *Лайош Надь*: Беженцы польской революции 1863 г. в Габсбургской Монархии — ОТЧЕТ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ПЕЧАТИ

CONTENTS

STUDIES — *S. Gebei*: The Question of the Monarchy of Estates (System of Estates) in Russia — *G. I. Kovacs*: The Calendarium: Device to National Progress (The Calendars of the Reform Period) — COMMUNICATIONS — *G. Závodszy*: The Motive of America and Hungary in the Age of Enlightenment — *Zs. Rényi*: The Reflection of Enlightened Histocultural Ideals in the Work of Márton Schwartner „Statistik des Königreichs Ungarn“ — *L. Nagy*: The Refugees of the Polish Revolution of 1863 in the Habsburgian Monarchy — REPORT — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

SOMMAIRE

ÉTUDES — *Sándor Gebei*: La monarchie des Ordres (le régime des Ordres) en Russie — *Gábor Kovács I.*: L'almanach au service du progrès national (L'almanach hongrois de l'ère des Réformes) — COMMUNICATIONS — *Géza Závodszy*: Le motif de l'Amérique et la Hongrie des Lumières — *Zsuzsa Rényi*: Le reflet d'idéaux éclairés d'histoire culturelle dans l'ouvrage intitulé „Statistik des Königreichs Ungarn“ de Márton Schwartner — *Lajos Nagy*: Réfugiés polonais dans la Monarchie Habsbourgeoise après l'échec de la révolution polonaise de 1863 — COMPTE RENDU — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Sándor Gebei*: Die Frage der Ständischen Monarchie (des Ständewesens) in Russland — *Gábor I. Kovács*: Der Kalender als Mittel zum Fortschritt der Nation (Die Kalenderliteratur des Reformzeitalters) — MITTEILUNGEN — *Géza Závodszy*: Das Amerika-Motiv und das Ungarn der Aufklärung — *Zsuzsa Rényi*: Die Widerspiegelung der aufgeklärten kulturgeschichtlichen Ideale in Márton Schwartners „Statistik des Königreichs Ungarn“ — *Lajos Nagy*: Die Flüchtlinge der polnischen Revolution von 1863 in der Habsburgischen Monarchie — BERICHT — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

Szerkesztette Ligeti Lajos

Az Akadémiai Kiadó Reprint sorozata

A kötet első kiadása 1943-ban jelent meg. Akkor sok tekintetben nagy jelentőségű volt e témának tárgyszerű, tisztán tudományos tárgyalása. A tanulmányok máig sem veszítették el aktualitásukat és értéküket. A kötetben szereplő tanulmányok a következők: *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete, *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar haza, *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, *Czeplédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban, *Deér József*: A honfoglaló magyarság, *Czeplédy Károly*: Keleten maradt magyar töredékek, *Kniezsa István*: Nyelvészet és őstörténet, *László Gyula*: A magyar őstörténet régészete, *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet, *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet, *Czeplédy Károly—Gyóni Mátyás—Kossányi Béla—Halasi Kun Tibor—Deér József—Ligeti Lajos*: A magyar őstörténet írásos forrásai, *Zsirai Miklós*: Őstörténeti csodabogarak. Az egyes fejezetek végén gazdag bibliográfia van. A kötetet több térképvázlat és fekete-fehér képanyag egészíti ki.

289 oldal — 14 × 21 cm — Kötve 130,— Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt

Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt

Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya

1363 Budapest, Pf. 24.

BARTONIEK EMMA

A KIRÁLYKORONÁZÁSOK TÖRTÉNETE

Az Akadémiai Kiadó Reprint sorozata

Bartoniek Emma A magyar királykoronázások című könyvében a politikai aspirációknak, küzdelmeknek és az ezekkel együtt jelentkező gondolatoknak a magyar történelem során való jelentkezését követi nyomon. Munkája két nagy időszakot ölel fel: a középkort és az újkort. A korszakhatár — a korabeli periodizációnak megfelelően — 1526.

Aki a könyv olvasását ma vállalja, egy meghatározott nézetből, az állami főhatalom aspektusából képet kap szinte az egész magyar történelemről, politikai mozgásokról és eszmékről; azt is felmérheti — és ez sem érdektelen —, hogy az 1930-as évek legvégén hogyan vélekedett a magyar politikai gondolkodásnak, az állami főhatalom betöltésének történetéről a polgári történettudomány tehetséges és felkészült képviselője.

IX + 178 oldal — 17 × 25 cm — Kötve 110,— Ft

ISBN 963 05 4478 4

Helyreigazítás

A Századok 1988. évi 1. számának 28. oldal 12 sorában egy sor, nyomdai hiba folytán kimaradt, s így a szöveg nem értelmezhető. A 12. sor helyes szövege: „Doboka/ *önként* meghódolt Szent Istvánnak. Nagyon is érthető, hogy így foglaltak állást. Ha ugyanis azt írták volna, hogy az erdélyi Dobokavár urát 1003-ban István *fegyveresen*”.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Szedte: a Neotyp Kiszövetkezet

Nyomta: Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., 17632

Felelős szerkesztő: Mucsi Ferenc

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 22,75 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0029–8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készítettünk.

5193

1988

4-6.

122. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

12. ÉVE

67

1990 OKT 18

Tóth Sándor László: Az etelközi magyar–besenyő háború
Ember Győző: Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács
1761–1764

Monok István: Cseffei László 1592–1662

Jeszenszky Géza: A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában
és az Egyesült Államokban az I. világháború alatt

Buza János: „Ungerlein 1678”. A magyar dénár kitiltása Nürnberg
pénzforgalmából

Kovács László: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés
kezdeté c. könyvéhez

Gedai István: Az első magyar pénzek időrendi kérdéséhez

Következő számunk tartalmából

Lengyelország története napjainkig. Lengyel szerzők tanulmányai

E számunk munkatársai

Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) – *Buza János* kandidátus, egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) – *Csillag András* középiskolai tanár (Radnóti Gimnázium, Szeged) – *Deák Eszter* aspiráns (Brno, Csehszlovákia) – *Diószegi István* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Ember Győző* akadémikus (Budapest) – *Fügedi Erik* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Gedai István* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárának vezetője – *Horváth Pál* az állam- és jogtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Hóvári János* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója – *Jeszzenszky Géza* kandidátus, egyetemi docens (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) – *Kovács László* kandidátus, az MTA Régészeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársa – *Körmendy Adrienne* ösztöndíjas (Lengyelország) – *Kurunczi Jenő* főiskolai tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanárképző Kara, Békéscsaba) – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Molnár Tamás* az MSZMP- KB Társadalomtudományi Intézetének segédmunkatársa – *Monok István* könyvtáros (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Németh Györgyi* muzeológus (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) – *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Historiográfiai és Információs Osztályának osztályvezető-helyettese – *A. Sajti Enikő* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Sebesi Judit* a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának osztályvezetője (Szeged) – *Tagányi Zoltán* kandidátus, az MTA Szociológiai Intézetének munkatársa – *Tóth István György* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Tomka Béla* egyetemi hallgató (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Tóth Sándor László* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Visy Zsolt* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

122. ÉVFOLYAM 1988. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS,
KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Tóth Sándor László: Az etelközi magyar–besenyő háború</i>	541
<i>Ember Győző: Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács 1761–</i> <i>1764</i>	577

KÖZLEMÉNYEK

<i>Monok István: Cseffei László 1592–1662</i>	622
<i>Jeszzenszky Géza: A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és</i> <i>az Egyesült Államokban az I. világháború alatt</i>	648

FIGYELŐ

<i>Buza János: „Ungerlein 1678”. A magyar dénár kitiltása Nürnberg</i> <i>pénzforgalmából</i>	664
--	-----

VITA

<i>Kovács László: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete</i> <i>c. könyvéhez</i>	674
<i>Gedai István: Az első magyar pénzek időrendi kérdéséhez</i>	694

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Sándor, Soproni: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes (Ism.: Visy Zsolt)</i>	697
<i>Irena Turnau: Historia europejskiego włoikiennictwa od XIII do XVIII. w. (Ism.: Tagányi Zoltán)</i>	700

Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez (Ism.: <i>Hóvári János</i>) ...	701
<i>Daniel Dessert</i> : Fouquet (Ism.: <i>Tóth István György</i>)	704
Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	706
<i>Linda and Marsha Frey</i> : A Question of Empire: Leopold I. and the war of spanish succession (Ism.: <i>Németh Györgyi</i>)	712
<i>Josef Haubelt</i> : České osvícenství (Ism.: <i>Deák Eszter</i>)	714
<i>David F. Good</i> : The Economic rise of the Habsburg empire, 1750–1914 (Ism.: <i>Németh Györgyi</i>)	716
<i>Urbán Aladár</i> : Batthyány Lajos miniszterelnöksége (Ism.: <i>Diószegi István</i>)	718
<i>Deák Ferencz</i> : Adalék a magyar közjoghöz (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	721
<i>Gustav Gündisch</i> : Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen (Ism.: <i>Fügedi Erik</i>)	723
<i>Lazar Rakič</i> : Jaša Tomič (1856–1922) (Ism.: <i>A. Sajti Enikő</i>)	725
<i>Steven Bela Vardy</i> : The Hungarian–Americans (Ism.: <i>Csillag András</i>)	729
Voproszi isztorii isztoriczeszkoi nauki (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	732
Agrárgazdaság, agrártársadalom, agrárpolitika (Ism.: <i>Sebest Judit</i>)	734

FOLYÓIRATSZEMLE

Hans Lemberg: A Kelet-Európa-fogalom keletkezéséhez a 19. században 736 – *R. Soler–R. D. Rodríguez*: Tervek Spanyol–Amerika egyesítése a XIX. században 737 – *Zotov, N. M.*: A portugál gyarmatosítás és Angola, valamint Mozambik népeinek harca a függetlenségért 738 – *Csermenszki, Je. E.*: A második orosz forradalom kezdete 739 – *Roman Wapinski*: A második lengyel köztársaság nemzedékei 740 – *Huber Kiesewetters*: Regionális iparosodás Németországban a birodalom megalakulása idején 742 – *Priscilla T. Gonsalves*: Habsburg mezőgazdasági tervek Bosznia-ban 1878–1914 között 743 – *Jack Jacobs*: Marxizmus és antiszemitizmus. Kautsky perspektívái 744 – *Stella Hryniuk*: Paraszti Mezőgazdaság Kelet-Galíciában a 19. század végén 746 – *Świątek, Ryszard*: Piłsudski politikája a 1916. november 5-i nyilatkozattal kapcsolatban 747 – *Rolf H. Dumke*: Megfigyelések a kliometrikus gazdaságtörténet helyzetéről és fejlődéstendenciáiról 749

Tóth Sándor László

AZ ETELKÖZI MAGYAR–BESENYŐ HÁBORÚ

A magyar törzsszövetség honfoglalás előtti kapcsolataiban fontos szerep jutott két keleti szomszédjának, a kazároknak és a besenyőknek. Míg a délkelet felől határos kazár kaganátussal a viszony változó jellegű volt, és a nyílt ellenségeskedéstől a politikai szövetségig ívelt, addig a besenyők egyértelműen a magyar törzsek ellenfeleiként léptek fel. E tanulmányban a magyar–besenyő háborúkat, elsősorban a magyar honfoglalást közvetlenül előidéző és kiváltó etelközi összecsapást kíséreljük meg rekonstruálni. E vizsgálat szükségességét az indokolja, hogy e fontos eseménnyel a történeti kutatás önállóan nem, csak a magyar honfoglalással kapcsolatban, annak alárendelve foglalkozott.

Mindenekelőtt ismertetnünk kell azokat a *forrásokat*, amelyek magyar–besenyő harcokról tudósítanak. Időrendi sorrendet követve először Regino prümi apát 908-ban befejezett Világkrónikáját említjük. Ő többek között azt is feljegyezte, hogy „az Úr testet öltésének 889. évében a magyarok (Ungri) igen vad . . . népe . . . a szkíta tartományokból és ama mocsarak közül jött elő, amelyet a Thanais kiáradásával mérhetetlenül kiterjesztett. . . Az említett népet tehát a mondott vidékekről, saját lakhelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek neveznek, mivel számban és vitézségben is felülmúlták őket, és mivel – mint előrebocsátottuk – a szülőföld nem volt elég az ottlakásra a túlárado sokaságnak. Amazok vadsága elől megfutamodva, útra keltek tehát, búcsút mondvá hazájuknak, hogy olyan földet keressenek, amelyen lakni tudnak és megtelepedhetnek. És először a pannónok és avarok pusztaságait kóborolták be. . .”¹ A másik fontos forrása a magyar–besenyő háborúknak VII. (Bíborbanszületett) Konsztantinosz bizánci császár *De Administrando Imperio* (DAI.) címen ismert műve. E 948–952 között keletkezett munka több forrásból is merítve retrospektív jelleggel tájékoztat a „régén” történt eseményekről. A DAI-ban a 37–38. és a 40. fejezetekben négy passzus is foglalkozik a magyar–besenyő harcokkal. Ezenkívül a mű bevezető fejezeteiben több fontos utalás is szerepel a magyar–besenyő kapcsolatra vonatkozóan. A „besenyő” (37.) *caput* elején a következő tudósítás található (37/2–14): „Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték

¹ Regino tudósítására l. *Gombos, F. A.*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–III. Budapestini 1937–1938 (a továbbiakban: *Gombos*). III. 2038–2039.; magyar fordítására l. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte Györffy Gy. Bp. 1975² (a továbbiakban: MEH.). 205–206.

őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.”² A 38. fejezetben két helyen is olvashatunk magyar–besenyő háborúról. Konsztantinosz császár a türkök (magyarok) levediai megtelepedése, kazár szövetsége és Levedi első vajda meddőnek bizonyuló kazár házassága után emlékezik meg egy magyar–besenyő összecsapásról. E passzus (38/19–31) a következőket tartalmazza: „a besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis ez a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávertü aszfalünek hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”³ A 38. caputban szerepel még egy besenyő háború leírása. E passzus (38/55–65) Levedi kazáriai útja, Árpád fejedelemmé választása után említi az ellenség támadását. Eszerint „néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s jövén ők meg elűzték Nagy Moravia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak. És attól fogva a türkök nem vették fel a harcot a besenyőkkel. A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek”.⁴ A 40. fejezet a bizánci szövetségben folytatott magyar–bolgár háborúval hozza kapcsolatba a besenyő támadást. Konsztantinosz leírja a Simeon bolgár uralkodó elleni sikeres magyar hadműveleteket, amelyek után a magyarok visszatértek saját földjükre. Szerinte ekkor Árpád fia, Liuntika volt a fejedelem (arkhón). „Miután azonban Simeon újból kibékült a rómaiak császárával, és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött, és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak, s amelyet, mint mondtuk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek. Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és

² Régebbi kiadására l. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget magyarra fordította *Moravcsik Gy.* Bp. 1950 (a továbbiakban: DAI). 166–167.; angol fordítására l. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. Greek text edited by *Gy. Moravcsik*. English translation by *R. J. H. Jenkins*. Washington 1967. 166–167.; legújabb kiadására (csak a magyar vonatkozású részletek!) l. *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984 (a továbbiakban: ÁMTBF.). 40–41.; magyar fordítására l. még MEH. 117–118.

³ DAI 170–173.; MEH. 118–119.; ÁMTBF. 43–44.

⁴ DAI 172–175.; MEH. 119.; ÁMTBF. 45.

Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják. A türkök pedig a besenyőktől elűzetve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak” (40/13–27).⁵

A besenyőkkel való harcokat leíró forráshelyeken kívül közvetett utalásokat is találunk a DAI több fejezetében. A 3. caputban a bizánci császár megemlíti, hogy „a türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől, minthogy gyakran szenvedett tőlük vereséget, és már-már a teljes pusztulás szélén volt. Ezért a türkök szemében mindig félelmetesnek számítanak a besenyők, s ezek féken tartják őket”.⁶ A 4. fejezetben azt fejt ki Konsztantinosz, hogy ha a bizánci császár szövetségben áll a besenyőkkel, sem az oroszok, sem pedig a türkök nem tudnak háborút viselni Bizánc ellen. A besenyők ugyanis „könnyen rátörhetnek mind az oroszok, mind a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik, és földjüket végigszákmányolhatják”.⁷ A 8. fejezetben elmondja a bizánci uralkodó, hogy a besenyők félelmetessé váltak az oroszok, bolgárok és türkök előtt, mert már sokszor mentek ellenük. Ezt azzal a történettel támasztja alá, amely szerint a bizánci császár egyszer Gábiel klerikost azzal a megbízással küldte el a türkökhöz, hogy vegye rá őket a besenyők elűzésére régebbi hazájukból. A türkök fejei azt válaszolták az ajánlatra, hogy „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók...”.⁸ A 13. caputban újra megemlíti Konsztantinosz, hogy „a besenyők is meg tudják támadni a türköket és őket alaposan kifosztani, ahogyan előbb a besenyőkről szóló fejezetben mondtuk...”.⁹

A magyar krónikás hagyomány a jelek szerint nem őrizte meg a 10. század közepén még elevenen élő emléket a besenyőkkel való harcokról. Sem Anonymus, sem pedig a 14. századi krónikakompozíció nem tud arról, hogy a magyarokat egy náluk erősebb ellenség űzte volna el korábbi hazájukból. Mindössze egyetlen halovány nyom utal arra, hogy a honfoglalást megelőzően valamilyen katasztrofális csapás érte a magyarokat. A krónika szerint a magyarok „átvonultak a besenyők és a fehér kunok országán, Szuszdalon és Kijev városán, majd a havasokon átkelve egy tartományba értek, ahol számtalan sást láttak, s itt e sasok miatt nem maradhattak, mivel a sasok úgy zúdultak le rájuk a fákról, mint a legyek, s barmaikat és lovaikat felfalva elpusztították. Az Isten ugyanis azt akarta, hogy gyorsabban szálljanak alá Magyarországra”.¹⁰

A felsorolt passzusok képezik a besenyők elleni harcokra vonatkozó elméletek forrásbázisát. Ennek gyér volta mellett további nehézséget jelent az a körülmény, hogy a kortárs Regino csak igen szűkszavúan emlékezett meg *a hozzá időben közeli, de térben távoli* helyen történt eseményről. Másik fő forrásunk, a DAI *időben távolodott el* a magyar–besenyő összecsapásoktól; a különböző források összeszerkesztésekor már több mint fél évszázad választotta el Konsztantinosz császárt a leírt eseményektől. A krónikakompozíció esetében pedig az időbeli távolság már két-háromszáz évet tett ki. A

⁵ DAI 176–177.; MEH. 120–121.; ÁMTBF. 47.

⁶ DAI 50–51.; MEH. 115.; ÁMTBF. 35.

⁷ DAI 50–53.; MEH. 115–116.; ÁMTBF. 35.

⁸ DAI 56–57.; MEH. 116–117.; ÁMTBF. 36–37.

⁹ DAI 64–65.; MEH. 117.; ÁMTBF. 37.

¹⁰ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938 (a továbbiakban: SRH.). I. 286.; magyar fordítására l. MEH. 129–130.

tér-, illetve az időbeli távolság miatt a magyar–besenyő háborúkra vonatkozó csekély számú híradás is *torzulhatott*, kronológiai és ténybeli tévedések egyaránt becsúszhattak. Gondos forráskritikára van tehát szükség, az egyes passzusok összevetésére, amelyek segítségével kiszűrhetők az esetleges hibák.

A források ismertetése után a magyar–besenyő háborúkkal foglalkozó *szakirodalmat* tekintjük át, főbb tendenciáit illetően.¹¹ Három fontos szempontot emelünk ki, amelyet a későbbi vizsgálatban is érvényesíteni fogunk: *a háborúk ideje, helye és lefolyása*. Áttekintésünkben a kronológiai szempontot vettük elsődlegesnek, tehát azt vizsgáljuk, hogy a történeti kutatás hány besenyő támadást tételezett fel, és ezeket milyen időpontokra datálta. Először említenénk azt a felfogást, amely szerint *három* magyar–besenyő háborúval számolhatunk. Ez a nézet alapvetően Konsztantinosz császárnak arra a már idézett kijelentésére támaszkodik, hogy a besenyők már *sokszor* megverték a magyarokat (3. és 8. c.). *Marquart* szerint a besenyők első támadása 862-ben érte a magyarokat. Ekkor a besenyők vereséget szenvedtek az úzoktól és a kazároktól, és kénytelenek voltak elhagyni a Volga és Ural folyók közti szállásaikat és a magyarok Don melléki, levediai hazáját elfoglalni. A Dnyeper–Szeret folyók közti Etelközbe költöző magyarokat 889-ben másodszor is megtámadták a besenyők, ekkor a magyarok kénytelenek voltak feladni Etelköz keleti részét és a Prut–Szeret folyók vidékén húzódtak meg. A harmadik besenyő háború 895–896-ban volt, amikor talán bolgár szövetségben innen is kiszorították a magyarokat, akik a Kárpát-medencében telepedtek le.¹² *Czeglédy Károly* a DAI 38/19–31-ben leírt kettészakadás alapján a szavárd kérdéssel kapcsolta össze az első magyar–besenyő háborút. 1954-ben megjelent tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a régi kangar–szavárd és a 889-es (Regino-féle) magyar–besenyő összeecsapást a bizánci császár összekeverte. „Tekintettel azonban arra, hogy a kangarok 541-ben szerepelnek a Kaukázustól délre, a kazár birodalom kialakulása, tehát 550–600 után viszont a Volgától nyugatra egyetlen forrás sem tesz említést róluk, továbbá arra, hogy a szavárd név a magyarok esetében is igen régi időpontra mutat, valószínű, hogy a kangar–szavárd háború a 6. vagy 7. században, de mindenesetre 750 előtt jóval, valahol a Volgától nyugatra és a Dontól keletre játszódott le.”¹³ A Regino-féle adat alapján *Czeglédy* több munkájában is 889-re tette a második magyar–besenyő háborút. Ennek helyszíne Kazária, ahol Levedi és magyarjai 886 és 889 között laktak, mint a kazárok katonai segédnépe. 1975-ben megjelent munkájában *Czeglédy* kitarthatott a három magyar–besenyő összeecsapás mellett, de az első időpontját illetően megváltoztatta álláspontját. Eszerint „az elsőt még szavarti aszfali és kangar néven viselték . . . 854 táján; a másodikat 889-ben, amikor Levedi és magyarjai a besenyők elől Etelközbe menekültek. A harmadik besenyő támadás a császár szerint a 889. évi – ezek szerint – második után „néhány

¹¹ A magyar–besenyő háborúkra általában I. *Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. vol. II. Commentary. Ed. by R. J. H. Jenkins. University of London, 1962 (a továbbiakban: Commentary). 143–144, 148, 149, 151.; *Bartha A.*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968 (a továbbiakban: A IX–X. századi.). 116–118. l. 139^a jegyz.

¹² *Marquart, J.*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903 (a továbbiakban: Streifzüge.). 32–37, 525–527.; 862-re tette az első besenyő támadást még pl. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Oradea-Nagyvárad 1924. 53–56.

¹³ *Czeglédy K.*: IV–IX. századi népmozgalmak a sztyeppén. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 84. Bp. 1954 (a továbbiakban: IV–IX. századi.). 43–44.

évvel” érte a magyarokat, ami teljes összhangban van a magyar honfoglalás más forrásokból is ismert 895., illetőleg 896. évi dátumával.”¹⁴ Legújabbban *Benkő Loránd* mutatott rá arra, hogy a besenyő támadásokat „nem lehet egy vagy két aktusra szorítani, egyébként a besenyők korábbi szállásterülete sem a támadások helyeit, sem idejét nem föltétlenül határozza meg, hiszen a nomád besenyők a Volga-vidékről messzebb eső magyar szállásterületekre is többször rácsaphattak.” Benkő Györfly Györgyöt követve elvetette azt a lehetőséget, hogy Regino 889-es adatára építeni lehetne, a besenyőkkel való harcok idejét illetően viszont nem adott egyértelmű választ. Utalt azonban arra, hogy az Etelközbe költözés türk–kangar (magyar–besenyő) háború következménye volt, s az áttelepülést különböző megfontolások alapján a 860-as évek végére tette.¹⁵

A történeti kutatásban az a felfogás dominál, amely – elsősorban a DAI 38. fejezetét követve – két magyar–besenyő összecsapást különböztet meg, amelyek a magyar törzsek vereségével, akkori szállásterületeik (Levedia, Etelköz) elvesztésével és továbbköltözésükkel zárultak. A két besenyő támadás teóriáját valló kutatók a második magyar–besenyő háborút egybehangzóan 895–896-ra datálták, és a honfoglalás közvetlen előzményének tartották. Eltérő vélemény alakult ki azonban az első háború időpontját illetően. A hagyományos álláspont szerint ennek pontos idejét Regino őrizte meg. A 889-es évhez kapcsolták a 37. fejezet híradását az üz–kazár–besenyő harcokról, valamint 38/19–31-et a kazár–besenyő, valamint a magyar–besenyő háborúkról, illetőleg a levediai magyarok kettészakadásáról. E nézetet képviselte többek között *Pauler Gyula*, *Fehér Géza*, *Hóman Bálint*, *Németh Gyula*, *Deér József*, újabban pedig *Boba Imre* és *Harmatta János*.¹⁶ E felfogás jellemző példájául *Toynbee* rekonstrukcióját idéznénk. Az angol tudós 1973-ban megjelent Konsztantinosz-monográfiájában azt hangsúlyozta, hogy a

¹⁴ *Uő.*: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). Pais Dezső emlékülés Zalaegerszegen. Szerk. *Szathmári L.–Ördög F.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Bp. 1975 (a továbbiakban: Árpád és Kurszán.). 52.

¹⁵ *Benkő L.*: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Levéd és Etelköz kapcsán. Magyar Nyelv 80 (1984), 396, 404, 412, 419.

¹⁶ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. (a továbbiakban: MNTSZI.). 153. l. 61. jegyz.; *Hóman B.*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A Magyar Nyelvtudomány kézikönyve I. 7. Bp. [1923.] 21, 34.; *Hóman B.–Szekfü Gy.*: Magyar Történet I (Írta *Hóman B.*) Bp. 1939⁶ (a továbbiakban: MT⁶). 68–69, 115–117.; *Fehér G.*: Bulgarisch–ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. Bp. 1921 (a továbbiakban: Bulgarisch–ungarische.). 107–111, 113.; *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930 (a továbbiakban: HMK.). 152, 301.; *Boba I.*: A Twofold Conquest of Hungary or Secundus Ingressus. Ungarn Jahrbuch 12 (1982–1983), 32–34, 36–37. Boba nézete szerint 889-ben Levedi szavartoi aszfaloi népét győzték le a kangarok, ezután egyesültek az Álmos és Árpád vezette onogurokkal.; *Harmatta J.*: Lebedia és Atelkuzu. [a továbbiakban: Lebedia] Magyar Nyelv 80 (1984), 430.; a fentiekén kívül még 889-re datálta az első besenyő háborút pl. *Czeglédy K.*: A magyarság Dél-Oroszországban. *Ligeti L.* (szerk.): A magyarság őstörténete. Bp. 1943 (a továbbiakban: A magyarság.). 101, 119–120.; *uő.*: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv 41 (1945), 48.; *Macartney, C. A.*: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1930 (a továbbiakban: The Magyars.). 69–70, 76–77, 85, 94–95, 108, 113.; *Deér J.*: A IX. századi magyar történet időrendjéhez (a továbbiakban: A IX. századi.). Századok 79–80 (1945–1946), 7.; *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica I–II. Berlin 1958² (a továbbiakban: Byzantinoturcica.). I. 87.; *Artamonov, M. I.*: Isztorija Hazar. Leningrád 1962 (a továbbiakban: Isztorija.). 345.; *Pletnjowa, S. A.*: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig 1978. 164.

DAI 37. fejezete megtévesztő abból a szempontból, hogy a magyar–besenyő harcokat egyetlen, folyamatos hadműveletnek tünteti fel. Szerinte két háború zajlott le, az első háborúban (889) az úzok és kazárok harcoltak a besenyőkkel, elűzték őket Volga-vidéki hazájukból, ezért azok kénytelenek voltak elfoglalni a magyarok Don-vidéki (levediái) szállásait. A második háborúban (896) a bolgárok és a besenyők szövöztek egymással, ennek következtében a magyarok vereséget szenvedtek, és etelközi szállásterületüket elhagyván, a morvák és a bolgárok rovására a Kárpátoktól nyugatra szereztek maguknak új hazát.¹⁷

Az első besenyő támadás időpontját azonban nemcsak Regino alapján kísérelték meg datálni. Mivel Konsztantinosz a 38/19–31-ben a besenyő (kangar)–magyar harcok leírásánál említi az egyik magyar néprész keletre költözését, a kutatók egy része a keleti forrásokban szereplő szavárd adatokkal kapcsolta össze ezt a háborút. *Thúry József* a szavárdokat 854-től említő örmény források alapján úgy vélekedett, hogy a magyarok 835 előtt szakadtak két részre Levediában a besenyő támadás következtében.¹⁸ *Czeglédy Károly* 1954-es tanulmányát követve *Szűcs Jenő* feltételezen a 6–8. századra, *Dümmerth Dezső* pedig a 7. századra tette a Levedi-féle szavárdok és a kangarok háborúját.¹⁹ *Kristó Gyula* a DAI 38. fejezete belső kronológiájára és Czeglédy újabb kutatási eredményeire építve a besenyők első támadását a 850 körüli időre helyezte. Az eseményeket úgy rekonstruálta, hogy a kazárok által a Volga-vidékre telepített és ott kazár szövetségben a besenyők ellen harcoló magyarokat a kangar-besenyők legyőzték, ottani – a kaganátus határvidékén levő – szállásaikat pedig elfoglalták. A magyar törzsszövetség egy része dél felé, a Kaukázus vidékére, másik része pedig a Kazáriából éppen kiszakadó kabarokkal együtt a Dnyeper–Szeret folyók közti Etelközbe vonult.²⁰ *Bartha Antal* szerint „elképzeltető, hogy a magyar–kangar háború a 7. század első felében, esetleg valamivel korábban történhetett”.²¹

Egyes elméletek az első besenyő háborút mind Regino 889-es évszámától, mind pedig a szavárd-kérdéstől függetlenül vizsgálják. *Zeki Validi Togan* és *M. I. Artamonov* kutatásai nyomán korábbi munkájában *Bartha Antal* a 820-as évekre tette ezt az eseményt. Felfogása szerint a kazár kaganátus átmeneti meggyengülése, a kabarok kiválása és a besenyő–magyar háború egymáshoz kapcsolódó eseménysorozat részei. A magyarok a kabarok oldalán vettek részt a kazáriai polgárháborúban, s velük együtt váltak ki a kaganátusból. A besenyőket Kazária telepítette át nyugati határvidékére a kabarok és a magyarok elpártolásának ellensúlyozására. A besenyők elűzték a magyarokat a Don és Dnyeper közti Levediából, így azok a Dnyepertől nyugatra, Etelközben telepedtek le. *Bartha* a kazár erőrendszer 810-es évekre datált pusztítását is ezekhez az eseményekhez

¹⁷ *Toynbee, A.*: Constantine Porphyrogenitus and His World. London 1973 (a továbbiakban: Constantine.). 464–468.

¹⁸ *Thúry J.*: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Századok 30 (1896), 798–799; *uő.*: A magyaroknak „szavarti aszfali” neve (a továbbiakban: Thúry 1897). Századok 31 (1897). 393.

¹⁹ *Szűcs J.*: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. Nemzet és történelem. Bp. 1984². 351.; *Dümmerth D.*: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977 (a továbbiakban: Az Árpádok.). 7.

²⁰ *Kristó Gy.*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980 (a továbbiakban: Levedi.). 103–104, 109–111, 116.

²¹ *Székely György, Bartha Antal* (Szerk.): Magyarország története I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984 (a továbbiakban: Magyarország története.). I/1. 519.

kapcsolta.²² A két besenyő támadás között újabban minimális időbeli különbséget tételezett fel *Györffy György*. Az első besenyő támadás idejének meghatározásánál részben a konsztantinoszi információkra támaszkodott, részben pedig más egykorú forrás tudósítását vonta ide. A kortárs arab történetíró, Tabari alapján úgy vélte, hogy a besenyőket szállásterületükről kimozdító úz–kazár akció előzménye Iszmael ibn Ahmed szamarkandi emir 893-as hadjárata volt, amely a sztyeppei népeket vándorlásra készítette. Az előzőtt besenyők a magyarokra támadtak és Don-vidéki szállásaikat elfoglalták. Ezt a Györffy által 893-ra datált első magyar–besenyő háborút rövid idő múlva, 895-ben követte a talán bolgár szövetségben indított második besenyő támadás. Györffy azt a konsztantinoszi kifejezést, hogy Árpád megválasztása után néhány évvel (*μετὰ δέ τινος χρόνου*) törtek rá a magyarokra a besenyők, feltevése bizonyítékának tekintette.²³

Végezetül meg kell említeni azt a hipotézist, amely szerint a besenyők csak egyszer támadták meg a magyarokat, valamikor 894–897 között. Az elmélet kidolgozója *Henri Grégoire*, aki úgy vélekedett, hogy a bizánci császár műve 38. fejezetében két jelentést szerkesztett egybe, ezért szerepel itt két besenyő háború, holott csak egy volt.²⁴ Grégoire elmélete felé hajlott *Artamonov* és *Dunlop* is, ők azonban elfogadták a Regino-féle adat hitelességét is, s így 889-ben is magyar–besenyő összecsapást tételeztek fel.²⁵ E tanulmány szerzője korábbi írásában felvetette azt a lehetőséget, hogy a DAI 37., 38. és 40. fejezete ugyanarról a 895-ben lezajlott magyar–besenyő háborúról szól, „más-más nézőpontból. Levedi törzse részt vehetett a 37. fejj. ben említett besenyők elleni háborúban, míg a 40. fejj. informátorának törzse más hadjáratból tért vissza a feldúlt szállásterületre.”²⁶ A kutatók többsége elutasította az egy besenyő háborúról szóló Grégoire-hipotézist.²⁷

²² *Togan, Z. V.*: Völkerschaften des Chazarenreiches in neunten Jahrhundert. Kőrösi Csoma Archivum III. Bp. 1940–1941. Szerinte 835 körül kezdődött meg a besenyők vándorlása.; *Artamonov, M. I.*: Isztorija. 339–340.; *Bartha A.*: A IX–X. századi. 99–100.

²³ *Györffy Gy.*: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében (a továbbiakban: A honfoglalásról.). Valóság 16 (1973), 1–16.; *uő.*: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. *Bartha A.*–*Czeglédy K.*–*Róna–Tas A.* Bp. 1977 (a továbbiakban: Honfoglalás, megtelepedés.). 124–126, 130.; *uő.*: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977. 1. sz. (a továbbiakban: Legenda.) 108–109.; *uő.*: Magyarország története I/1. 592–593.

²⁴ *Grégoire, H.*: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1937 (a továbbiakban: Le nom). 633

²⁵ *Artamonov, M. I.*: Isztorija. 340.; *Dunlop, D. M.*: The History of the Jewish Khazars. Princeton 1954. 204.

²⁶ *Tóth S.*: Megjegyzések Toynbee magyar őstörténeti nézeteihez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 71 (1981), 18.

²⁷ *Deér J.*: A IX. századi. 7. l. 19. jegyz. Szerinte „noha Konstantinos a besenyőkről szóló 37. fejezetben csupán egyetlenegy, a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző támadásról tud, a 38. fejezetben említett és Regino évszámával kapcsolatba hozható első támadás megtörténtét nem szabad kétségbevonnunk”; *Bartha A.*: A IX–X. századi. 97. „semmiképpen sem gondolhatunk arra, hogy a besenyők csak egyszer támadták meg a magyarokat”; *Moravcsik Gy.* is elutasította Grégoire nézetét, l. *Commentary*. 144, 149. „our passage [37/2–14] . . . gives only a brief resume of events relating to the Pechenegs, and therefore speaks of only one Pecheneg attack, omitting details not important to the Pechenegs themselves”.

A szakirodalmi áttekintés után a rendelkezésünkre álló forrásokat abból a szempontból vesszük vizsgálat alá, hogy azok alapján *mikorra* tehetjük a magyar–besenyő harcokat. A kronológiai kérdésben való állásfoglalás – ahogy az ismertetett elméletek is mutatják – a történeti rekonstrukció meghatározóan fontos része. Forrásaink közül Regino a 889-es évnél mondta el a magyarok kiűzetését „szkítiai”, Don-vidéki hazájukból. Régebben a történeti kutatás szinte teljes mértékben elfogadta és hitelesnek tekintette ezt az évszámot, de jobbára az első magyar–besenyő háborúra és a Levediából való kiűzetésre vonatkoztatta.²⁸ Többen is rámutattak azonban arra, hogy a prümi apát krónikája időrendi szempontból korántsem megbízható. Újabban Györffy György foglalkozott a kérdéssel és hangsúlyozta, hogy Regino nem évről évre írta be művébe az eseményeket, hanem „utólag, 906-ban, az elmúlt évtizedek eseményeit bontotta évek alá. Amit a magyarokról tudott, . . . azt mind a 889. év alatt foglalta össze. Ebben a passzusban talált helyet a magyarok kiűzése a besenyők által, de hogy ezen a honfoglalást kell értenünk, mutatja, hogy másutt, így a ténylegesen igazolható 895. év alatt nem szól a magyarok kiköltözéséről”.²⁹ A kortárs Reginonál szereplő 889-es évszám tehát nem vehető figyelembe a magyar–besenyő harcok datálásánál. Bizonyos azonban az, hogy ő csak egy besenyő támadásról tudott, amely a magyarokat régi hazájukból kimozdította és vándorlásra, új haza keresésére, elfoglalására kényszerítette.

A DAI négy vonatkozó passzusa közül a 37. fejezet szerint a besenyőket ért úz–kazár támadás 50 évvel korábban (ti. a DAI vonatkozó passzusának lejegyzéséhez képest) történt. A besenyők menekülését követő besenyő–magyar összecsapást viszont 55 évvel korábbi időre tette a bizánci császár. A történeti kutatás többféleképpen magyarázta azt, hogy a 37. fejezetben két évszám is szerepel többé-kevésbé egyidejű események datálására.³⁰ A két évszám közül az 55-öt fogadta el hitelesnek J. B. Bury, aki úgy vélte, hogy az első évszám mellől bizonyára kiesett az ötöst jelentő szó. Szerinte 951/2-ből kell levonni 55-öt, s akkor megkapjuk a 897-es évet, amikor besenyő támadás érte Etelközt.³¹ Fehér Géza is az 55-ös szám mellett foglalt állást, de nézete szerint a kérdéses rész 945–946-ban íródott, így a 37/2–14-et a Regino-féle ún. első besenyő támadással hozta kapcsolatba, amit Konsztantinosz alapján 890–891-re tett.³² Manojlovic feltételezte, hogy mindkét helyen eredetileg 50 állt, de a másoló a második helyre tévesen betoldott egy ötöst.³³ Macartney felfogása szerint a két évszám nem ugyanarra az eseményre vonatkozott; az előbbi (50) a besenyők 889-es előretörésére a Volga mögül, az utóbbi (55) pedig a Don és Duna közötti letelepedésükre 895-ben. Az ötvenet besenyő; az

²⁸ L. 16. és 17. jegyz.

²⁹ Pauler Gy.: A millenarium az Akadémiában (a továbbiakban: Millenarium.): Századok 17 (1883), 195–196.; Thury 1897. 393.; Vernadsky, G.–Ferdinandy, M.: Studien zur ungarischen Frühgeschichte (a továbbiakban: Studien.). I. Lebedia. II. Álmos. München 1957. 110.; Kristó Gy.: Levedi. 98–99, 196.; Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez (a továbbiakban: A besenyők.). Történelmi Szemle 14 (1971), 282–283.; uő.: A honfoglalásról. 5.; uő.: Honfoglalás, megtelepedés. 124–125.; uő.: MEH. 29.

³⁰ Összefoglalóan l. Commentary. 144.

³¹ Bury, J. B.: The Treatise De administrando imperio (a továbbiakban: Treatise.). Byzantinische Zeitschrift 15 (1906), 563, 567–568.; l. még Pauler Gy.; MNTSZI. 143.

³² Fehér G.: Bulgarisch–ungarische. 107–112.

³³ Manojlovic, G.: Studije o spisu „De administrando imperio” cara Konstantina Porfirogenita. Studije IV. Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i umjetnosti. Knjiga 187 (1911), 58.

ötvenötöt pedig bizánci forrásból eredeztette.³⁴ *Toynbee* szerint a két évszám ugyanarra az eseményre utalt, a látszólagos ellentmondás abból származik, hogy a bizánci császár nem egyeztetette forrásait.³⁵ *Györffy György* arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 55-ös évszám tekinthető helyesebbnek, s mivel a feljegyzés 948–50 táján készült, az úzok 894 körül üzhették ki a besenyőket hazájukból.³⁶ *Moravcsik Gyula* felvetette azt a lehetőséget, hogy a második dátum eredetileg talán nem 55-öt, hanem 5-ik indictiot jelölt, azaz 931/2-re vagy 946/7-re utalt volna.³⁷ Legújabbban *Harmatta János* azt feltételezte, hogy a besenyőkről szóló tudósítás 945-ben írható, s 950-ben a DAI összeállításakor az aktuálisnak tartott évszámadatot illesztették a szöveghez.³⁸

Véleményünk szerint a 37. fejezetben található két évszám egy *esemény sorozat egymást közvetlenül követő részeire* vonatkozik. Ennek megfelelően az évszámoknak is ugyanazt az időpontot kell jelölniük, öt éves eltérés nem lehetséges. A probléma elsősorban abból adódik, hogy Konsztantinosz itt nem az abszolút kronológiát (pl. a bizánci éra vagy az indictio szerinti időszámítás), hanem a relatív időmeghatározást (a saját korához, jelenéhez viszonyítva) használta. Ezért teljes bizonyossággal lehetetlen megállapítani, hogy az 50 vagy az 55 a helyes évszám, s ezek pontosan melyik évre vonatkoznak. Nem tudjuk ugyanis, hogy a két évszámot mihez viszonyítsuk; Konsztantinosz császár trónralépéséhez (944 vége, 945 eleje), illetve a DAI valószínű, kikövetkeztethető keletkezési idejéhez (948/49–951/52).³⁹ Ha az előbbiből vonjuk le az 50, illetve az 55 évet: az úz–kazár akció idejéről 894–895-öt, a magyar–besenyő háború idejéről pedig 889–890-et kapunk. Ha a DAI keletkezési idejét tekintjük jelennek, és megismételjük az előbbi műveletet; 898/99–901/2 lesz az úz–kazár támadás időpontja, a magyar–besenyő háborúé pedig 893/4–896/7.⁴⁰ A 37/2–14-ben említett események valószínű terminus post quemje 889 (a Regino-féle évszám!), terminus ante quemje pedig 902. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a magyar–besenyő háború sem 5 évvel az úz–kazár–besenyő összecsapás előtt, sem pedig 5 évvel azután zajlott le. A „besenyő” fejezetben szereplő események ugyanis egymásból következnek; előbb az úzok és a kazárok győzik le a besenyőket, akik elmenekülnek és vereséget mérnek a magyarokra. Ezért mindkét eseményre vagy kb. 50 évvel Konsztantinosz trónralépése előtt, tehát 894–895-ben, vagy pedig inkább a DAI összeállítása előtt kb. 55 évvel, azaz 893/4–896/7 körül kerülhetett sor. A két háborút a fentiek alapján 894–896 közötti időre tehetjük.

A következő konsztantinoszi passzusban, a 38/19–31-ben egyetlen évszám sem fordul elő, így e magyar–besenyő háború kronológiai meghatározása még nehezebb. A besenyő (kangar)–kazár és a magyar–besenyő harcokat megelőző részben (38/2–19) a bizánci uralkodó megemlíti a türkök (magyarok) levediai megtelepedését, a kazárokkal való 3

³⁴ *Macartney, C. A.*: The Magyars. 83–86.

³⁵ *Toynbee, A.*: Constantine. 465.

³⁶ *Györffy Gy.*: A honfoglalásról. 6.; *uő.*: Honfoglalás, megtelepedés, 127.; *uő.*: MEH. 31. – Itt megjegyezném, hogy az úzok támadásának 894-re datálása ellentétben áll azzal, hogy Györffy 893-ra tette az első magyar–besenyő összecsapást.

³⁷ *Commentary.* 144.

³⁸ *Harmatta J.*: Lebedia. 426.

³⁹ A mű keletkezési idejére l. *Commentary.* 5–6, 144.; ÁMTBF. 31.; *Moravcsik Gy.*; Byzantinoturcica I. 364.

⁴⁰ *Grégoire, H.*: Le nom. 633.; *Bartha A.*: A IX–X. századi. 96.

éves együttharcolást és Levedi kazár házasságát. Ezeknek az eseményeknek a pontos idejét azonban nem ismerjük, bár számos kísérlet történt datálásukra. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a fenti események terminus post quemje a 830-as évek, mert ekkor jelennek meg a magyarok (Ungri) az írott forrásokban.⁴¹ Ha a konsztantinoszi leírás sorrendjét, Levedi és Árpád kortársként való szerepeltetését hitelesnek vesszük, a 38/19–31-ben említett besenyő támadás legkorábban a 9. század második harmadában játszódhatott le, esetleg később. A bizánci császár szerint a besenyőktől elszenvedett vereség következtében egy magyar csoport Perzsia vidékére költözött. Arab és örmény források szólnak a szavárdokról, akik a Kaukázustól délre, a Kur folyó vidékén laktak. Ezek 750 előtt, valamint hosszú szünet után 854-től kezdve szerepelnek a forrásokban.⁴² A sporadikus adatok nem engedik meg, hogy egyértelműen eldöntsük, vajon a 854-től újra felbukkanó szavárdok utódai-e a 750 előtt ott élő szavárdoknak, vagy pedig egy új (magyar?) betelepülésről van-e szó. Azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy magyar csoportok csatlakoztak egy már régebben ott lakó néphez, és felvették annak nevét.⁴³ A kazár–besenyő és a magyar–besenyő háborút tehát csak feltételesen lehet összekapcsolni a szavárdok 854-től való ismételt feltűnésével, így a 38/19–31-ben leírt események pontos datálása komoly nehézségekbe ütközik. Kronológiai alapon azonban nem lehet kizárni egy 830-as évek utáni, 854 előtti magyar–besenyő konfrontációt, amelynek eredményeképpen magyarok kerülhettek a Kur folyó vidékére.⁴⁴

A 38. fejezet másik, már idézett passzusában (38/55–65) szintén nem található ugyan évszám, a háború leírása közvetett módon mégis segíti a datálást. A bizánci császár megemlíti, hogy a besenyő támadás után a magyarok szállásterületet kerestek, és Nagy Moraviát foglalták el. Ígyez a háború bizonyosan a 895–896-ra tett honfoglalás közvetlen előzményének tekinthető. A datálást segíti az a megjegyzés is, hogy Árpád fejedelemmé választása után „néhány” évvel (μετά δέ τινος χρόνου) támadtak a besenyők. Az esemény időpontját ugyan nem ismerjük pontosan, de a bolgár háború idején (894–896) Árpádot már a türkök (magyarok) egyik fejeként említi egy bizánci forrás.⁴⁵ Feltehetően

⁴¹ A magyarok említésére l. MEH. 88, 104–106, 123–124.; a magyar törzsszövetség ekkor való megalakulására l. Kristó Gy.: Levedi. 33–37.

⁴² Marquart, J.: Streifzüge. 36–40.; Macartney, C. A.: The Magyars. 87–90.; Németh Gy.: HMK. 316–317.; Czegléd K.: IV–IX. századi, 43–44.

⁴³ Korábban a 889-re datált besenyő támadás következményének tartották a magyarok kettészakadását, l. pl. Czegléd K.: A magyarság. 119–120.; a szavárdok korábbi jelenlétére utal a Kur vidékén pl. Marquart, J.: Streifzüge. 37.; a 750 előtti szavárdok és a DAI szavartoi aszfalo (magyarok) azonosítására vö. 13. és 19. jegyzet; a 854-től szereplő szavárdok a Konsztantinosznál említett elszakadt magyar néprész, l. Thury 1897. 325.; Boba I.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague 1967. 115–116.; Golden, P. B.: Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Vol. I. Bp. 1980. 78.; Czegléd K.: Árpád és Kurszán. 52. Utóbbi szerint meg kell különböztetni a 854-es szavarti aszfali (magyar) és a korábbi szavir (kazár) betelepüléseket Dél-Kaukáziaiba.; l. még Kristó Gy.: Levedi. 104.; a magyar–szavárd azonosítást elvette Moór E.: A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok” kérdéséhez. Századok 105 (1971), 961–965.; Toynbee, A.: Constantine. 424–425.; Artamanov, M. I.: Isztorija. 349.; Györffy Gy.: Legenda. 108.

⁴⁴ Czegléd K.: Árpád és Kurszán. 52.; Kristó Gy.: Levedi. 104.

⁴⁵ ÁMTBF. 59.; MEH. 106.

ez előtt történt fejedelemmé választása és ezután, meg nem határozható idő elteltével⁴⁶ törtek rá a besenyők a magyarokra, és űzték el őket Árpáddal együtt. Így e passzus alapján a besenyők támadását nagyjából 894–896 közé tehetjük.

A 40. fejezet alapvetően fontos a magyar–besenyő háború datálását illetően. Évszámmal ugyan itt sem találkozunk, de Konsztantinosz olyan eseményekkel kapcsolja össze a besenyők támadását, amelyek ideje más források segítségével viszonylag pontosan meghatározható. A Simeon bolgár cár (893–927) által indított bolgár–bizánci háborúról van szó, amelybe Bizánc oldalán a magyarok is bekapcsolódtak. VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) Nikétasz Szkléroszt a magyarokhoz küldte, hogy a bolgárok elleni harcra felfogadja őket. A bizánci követ a Dunánál – minden bizonnyal az etelközi magyar szállásterület délnyugati határát jelentő Al-Dunánál,⁴⁷ vagy legalábbis ahhoz közel – találkozott Árpáddal és Kurszánnal, akikkel megegyezett a bolgáriai hadjáratban.⁴⁸ A DAI leírása szerint a magyarok sikeres bolgáriai kalandozása után következett be a bolgárokkal szövetséges besenyők támadása. Így a besenyő–magyar háborúra nagyjából a magyar–bolgár háború idején, vagy nemsokkal azután kerülhetett sor. Magyar–bolgár harcokat a Fuldai Évkönyvek 895-ben és 896-ban is említene. A 895-ös évnél csak egy rövid bejegyzés található erről, amely szerint a magyarok (Ungri) „megrohanták a bolgárok határait, de azok megelőzték őket, és seregüknek nagy részét leölték”.⁴⁹ A 896-os évnél jóval részletesebb leírást olvashatunk a bolgár–bizánci háborúról, a bizánci–magyar szövetségről és a magyarok kezdeti bolgáriai győzelmeiről, majd vereségéről.⁵⁰ A történeti kutatásban Pauler Gyula óta az az uralkodó álláspont, hogy a magyarok nem kétszer támadták meg a bolgárokat és szenvedtek tőlük vereséget, hanem mindkét tudósítás ugyanannak az eseménynek (a bolgáriai kalandozásnak) az eltérő részletességű, különböző forrásból származó leírása. A második, bővebb tudósítás valószínűleg az Arnulf császárhoz küldött bizánci követtől, Lázár püspöktől származik.⁵¹ A kutatók a magyarok bolgáriai hadjáratát Georgius Monachus Continuatus közvetett adatai alapján 894-re,

⁴⁶ A konsztantinoszi kifejezés helyes értelmezésére l. *Kristó Gy.*: Levedi. 128–129. Ő a „néhány év múlva” helyett az „egy bizonyos idő múlva” fordítást ajánlja.

⁴⁷ Már *Pauler Gy.* hangsúlyozta (Még egy szó a Millenariumról. Századok 15 (1881), 750.), hogy a bizánciak még a régi (etelközi) szállásterületen tartózkodó magyarokat hívták a bolgárok ellen segítségül. Gardizi szerint a magyarok látják a nándorokat (bolgárok), amikor „a (Duna) folyó partján vannak”, l. MEH. 88.; az Árpáddal és Kurszánnal való találkozás színhelyét az Al-Duna vonala mentére, a Havasalföldre tette *Kristó Gy.*: Levedi. 175–176. – Véleményem szerint a Duna deltája közelében, a Dnyeszter és a Prut folyók torkolatához közel történhetett az esemény. Ebből arra (is) következtethetünk, hogy a két érintett főnök törzse a Dnyeszter, Prut és Szeret folyók vidékén lakhatott, ezért egy Bulgária elleni kalandozó akciónál elsősorban ezek a törzsek jöhettek számításba (vö. *Tóth S.*: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben (a továbbiakban: Kabarok.). Századok 108 (1984), 110.).

⁴⁸ L. 44. jegyzet.

⁴⁹ *Gombos I.* 132.; MEH. 211.

⁵⁰ *Gombos I.* 132–133.; MEH. 211–212.

⁵¹ *Pauler Gy.*: MNTSZI. 150. l. 61. jegyz.: *Macartney, C. A.*: The Magyars. 185–186.; *Györffy Gy.*: A honfoglalásról. 8–9.; *Kristó Gy.*: Levedi. 196–197.; két különböző bolgár–magyar háborút tételezett fel *Salamon F.*: A kútfőkritika és a Millenium írója. Budapesti Szemle 1883. 108–109.

illetőleg a Fuldai Évkönyvek tanúbizonyságára építve 895–896-ra tették. Eszerint a besenyő támadás 894–896 között következhetett be.⁵²

A 14. századi krónikakompozíció és Anonymus évszámai a besenyő háború datálásánál nem vehetők figyelembe; mert ezek egyrészt nem a besenyő támadásra, hanem a honfoglalásra vonatkoznak, másrészt viszont kronológiai szempontból is megbízhatatlanok. A krónikakompozícióban 888, Anonymusnál 884, Kézainál pedig 872 szerepel a honfoglalás időpontjaként.⁵³

A honfoglalást előidéző *etelközi besenyő támadást* a DAI vonatkozó passzusai (37/2–14, 38/55–65, 40/13–27) alapján 894–896-ra tehetjük. Ezen belül a magyar–besenyő háború legvalószínűbb időpontjaként a 895-ös évet jelölhetjük meg. Az ennél kronológiai szempontból korábbinak tűnő besenyő támadást (38/19–31) nem tudjuk pontosan datálni.

A besenyő háborúk kronológiája után foglalkoznunk kell azzal a fontos kérdéssel, hogy *hol, mely területen* érte a magyarokat besenyő támadás. A *háború helyszínéről* Regino csak annyit árul el, hogy a magyarok népe „a szkíta tartományokból és ama mocsarak közül jött elő, amelyeket a Thanais (Don) kiáradásával mérhetetlenül kiterjesztett”.⁵⁴ A besenyőket a prümi apát a magyarokkal szomszédos (finitimis) népnek nevezi. A magyar és a besenyő szállásterület legalábbis részleges érintkezéséről tanúskodnak az arab források is. Ibn Ruszta szerint „a besenyők országa és a bolgárok közé tartozó ’sz.k.l-ek országa között van a magyarok határai közül az első határ”.⁵⁵ Okkal merült fel az a feltevés, hogy az etelközi magyar szállásterület korridorszerűen elnyúlt a Volgaig, és így északkeleten a magyar határ valóban érintkezett mind a volgai bolgár, mind pedig a Volga és Urál között lakó besenyők szállásterületével.⁵⁶ Regino alapján arra következtethetünk, hogy a magyar–besenyő harcok színhelye a Don-vidék lehetett.

A DAI 37. fejezete szerint a besenyők régi szállásai az úz–kazár támadás előtt az Etil (Volga) és a Jejik (Urál) folyóknál voltak. Vereségük után „szerte jártak, kutatva hely

⁵² Általában I. *Commentary*. 149.: Bartha A.: A IX–X. századi 97.: az eseményeket 893 és 896 közé datálta Pauler Gy.: *Millenarium*. 196. – 894-ben volt a bolgáriai kalandozás, és 895-ben támadták meg a besenyők a bolgárokkal szövetségben az etelközi magyarokat, I. pl. *Hóman B.*: MT⁶. 115–116.; *Artamonov, M. I.*: *Isztorija*. 347–348.; *Vajay, Sz.*: *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte* (862–933). Mainz 1968 (a továbbiakban: *Eintritt*). 25–26.; *Fodor I.*: Verecke híres útján ... Bp. 1975 (a továbbiakban: *Verecke*). 232.; *Györffy Gy.*: A honfoglalásról. 9–10.; *uő.*: Honfoglalás, megtelepedés. 128.; *uő.*: MEH. 33.; *uő.*: Magyarország története I/1. 589. – 895-ben volt a bolgáriai hadjárat, és 895–896-ban támadtak a besenyők, I. *Marczali H.*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. A Magyar Nemzet Története. Szerk. *Szilágyi S. J.* Bp. 1895 (a továbbiakban: MNT.). 113.; *Pauler Gy.*: MNTSZI. 31–33.; *Macartney, C. A.*: The Magyars. 185–187.; The Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire. Part I. Byzantium and its Neighbours. Cambridge 1966. 503, 569.; *Obolensky, D.*: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453. London 1971, 106.; *Diaconu, P.*: Les Pétchenegues au Bas-Danube. Bukarest 1970 (a továbbiakban: *Les Pétchenegues*). 11.; *Kristó Gy.*: Levedi. 196–197.; *Bartha A.*: Magyarország története I/1. 545.; a besenyő támadást 897-re datálta *Bury, J. B.*: *Treatise*. 565–566.; *Breit J.*: A magyar nemzet hadtörténelme I–II. Bp. 1929 (a továbbiakban: MNH.). 27–30.

⁵³ SRH. I. 285–286, 41, 164.; MEH. 129, 140, 188.

⁵⁴ *Gombos III.* 2038.; MEH. 205.

⁵⁵ MEH. 86.

⁵⁶ *Kristó Gy.*: Levedi. 145.

után, ahol megtelepedhetnének”. Végül eljutottak a „ma birtokukban levő földre”, és legyőzték az akkor ott lakó magyarokat. Konsztantinosz pontosan körülhatárolja, meghatározza saját kora besenyő szállásterületét. Eszerint a Dnyeper folyótól keletre és nyugatra is négy-négy törzs élt. E törzsek lakhelyét azzal is körülírta a bizánci császár, hogy megnevezte az egyes törzsek szomszédait (pl. Turkia, Bulgária stb.) és az őket elválasztó távolságot.⁵⁷ A DAI 42. fejezetéből egyébként azt is megtudjuk, hogy a 10. század közepén Besenyőország határai a bolgáriai Drisztrával átellenben levő vidéktől Sarkelig, tehát az Al-Dunától a Donig húzódtak.⁵⁸ A 37/2–14 szerint tehát a besenyők a magyarok elleni háborúban erről a hatalmas területről űzték ki őket, itt folytak a harcok. Ezt az állítást megerősítik a 870–880 körüli időre vonatkozó arab tudósítások is. Ibn Ruszta szerint a magyarok lakhelyei két olyan folyó közt voltak, amelyek a Rum- (Fekete-) tengerbe ömlöttek. Gardizi meg is nevezte a két folyót, „az egyiket Atilnak, a másikat Dunának (Duba) hívják.”⁵⁹ Az Atilt nagy valószínűséggel a Donnal, esetleg a Volgával azonosíthatjuk.⁶⁰

A 38/19–31 szerint a besenyő–kazár háborút követően a besenyők a magyar szállásterületen telepedtek le. Felmerül a kérdés, hogy hol laktak ekkor a magyarok. A szakirodalom jobbára a 38/19–31-et megelőző részben említett Levediát jelölte meg magyar szállásterületként. Erről Konsztantinosz úgy tudósít, hogy Kazária közelében volt, és keresztülfolyt rajta „a Chidmasz folyó, amelyet Chingilusznak is neveznek”.⁶¹ Levedia fekvéséről eltérő elméletek láttak napvilágot; egyes feltevések a Dontól keletre,⁶² a Don vidékére,⁶³ a Don és a Dnyeper (vagy Dnyeszter) közé⁶⁴ lokalizálták. Felvetették azt is, hogy Levedia talán nem törzsszövetségi terület volt, hanem csak Levedi vezér szállásterülete valahol a Dnyeper közelében,⁶⁵ vagy a Déli-Bug vidékén.⁶⁶ Egy másik nézet szerint a besenyők által e háborúban elfoglalt magyar szállásterület nem Levedia volt, mert ekkor a magyar törzsek Kazáriában laktak. A bizánci uralkodó ugyanis megemlíti a 38. fejezetben, hogy a magyarok három évig együtt laktak a kazárokkal, és minden

⁵⁷ DAI 168–169.; a besenyő törzsek elhelyezkedésére újabban l. Györffy Gy.: A besenyők. 285–287.

⁵⁸ DAI 182–183.; vö. legújabban Váczy P.: Etelköz. História 7 (1985), 4. sz. 24–25.

⁵⁹ MEH. 88.

⁶⁰ Általában l. Gyóni M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 22.; Commentary. 148.; a Donra l. pl. Macartney, C. A.: The Magyars. 94–96.; Czegléd K.: IV–IX. századi. 44.; Györffy Gy.: A besenyők. 184.; Kristó Gy.: Levedi. 146.; a Volgára l. Hunfalvy P.: Magyarország Etnographiája. Bp. 1871. 214.; a Volgára és a Donra l. Ligeti L.: Levédia és Etelköz. Magyar Nyelv 81 (1985), 10–14.

⁶¹ DAI 170–171.; MEH. 118.; ÁMTBF. 43.

⁶² Marquart, J.: Streifzüge. 530. l. 2. jegyz.; Czegléd K.: A magyarság. 102–105.; Váczy P.: A magyarok vándorútja keletről nyugatra (a továbbiakban: A magyarok vándorútja). Antik Tanulmányok 1975. 284.

⁶³ Macartney, C. A.: The Magyars. 90–96.

⁶⁴ Németh Gy.: HMK. 152–154.; Bury, J. B.: A History of the Eastern Roman Empire. From the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 862–867). London 1912. 423–426.; Artamonov, M. I.: Isztorija. 339–341.; Grégoire, H.: Le nom. 633–637.; Bartha A.: A IX–X. századi. 96–97, 100–101, 118. l. 139. jegyz.; Vernadsky, G.–Ferdinandy, M.: Studien. 14.; Kristó Gy.: Levedi. 41–44, 117–118.

⁶⁵ Györffy Gy.: Legenda. 107, 109.

⁶⁶ Czegléd K.: Árpád és Kurszán. 49, 53.

háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.⁶⁷ Ebből arra a következtetésre jutott *Czeplédy Károly*, újabban pedig *Kristó Gyula*, hogy a kazárok átköltöztették a magyarokat a kaganátus területére. E feltevés szerint a magyar törzseknek részt kellett venniük a kazárok évenkénti besenyőellenes hadjárataiban. Egy sikeres kazár támadás után a besenyők arra kényszerültek, hogy elfoglalják a magyarok kazáriai, Volgán is esetleg túlnyúló lakhelyét.⁶⁸ Maga a 38/19–31 is tartalmaz azonban bizonyos utalásokat a magyarok akkori szállásterületére vonatkozólag. Az egyik a magyarok kettészakadásának leírása. Eszerint az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére, a másik pedig Levedi vezetésével nyugatra ment lakni az „Etelközü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik”. Etelközzel kapcsolatban is számos feltevéssel találkozunk a történeti irodalomban.⁶⁹ Etelközt lokalizálták már a Dontól keletre,⁷⁰ a Don vidékére,⁷¹ a Don és a Dnyeper közé.⁷² Leggyakrabban az „öt folyó vidékére”, a Dnyeper és Szeret közti területre gondoltak Etelközzel kapcsolatban,⁷³ ezen belül az öt folyó valamelyikevel azonosították az Atelt (Etel).⁷⁴ Ahogy korábban a 37/2–14 elemzésekor már kimutattuk, a besenyők 10. század közepi lakhelye az Al-Duna és a Don között húzódott. Így a legvalószínűbb az a hipotézis, amely Etelközt erre a nagy területre helyezi.⁷⁵ Ha a kettészakadásból indulunk ki, a magyarok szállásterületének Etelköztől keletre kellett lennie a besenyő támadás idején. Eszerint a Dontól keletre laktak volna a magyarok, innen vonulhatott ugyanis egyik részük nyugatabbra (Etelközbe), másik részük pedig déli irányba, Perzsia vidékére. A bizánci császár keleti irányba vonultatja az elszakadó szavárd néprészt. A nyugati–keleti megkülönböztetés véleményünk szerint nem feltétlenül a vonulás irányát jelöli, hanem inkább a két néprész egymáshoz viszonyított helyzetét.⁷⁶ Harmatta János úgy vélekedett, hogy a két néprész (Levedi magyarjait és a szavárdokat) ugyan a besenyő támadás elszakította egymástól, de egyik néprész sem mozdult el helyéről.⁷⁷

⁶⁷ Vö. 60. jegyzet.

⁶⁸ *Czeplédy K.*: Árpád és Kurszán. 50.; *uő.*: Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. *Imre S.*–*Szathmári I.* Nyelvtudományi Értekezések 58. Bp. 1967. 85.; *Kristó Gy.*: Levedi. 94–96, 100, 103–104, 109–111.

⁶⁹ A feltevésekre általában l. *Commentary*. 148.; *Kristó Gy.*: Levedi. 117–118.

⁷⁰ *Deér J.*: A IX. századi. 14.

⁷¹ *Macartney, C. A.*: The Magyars 90–96.; *Czeplédy K.*: A magyarság. 102–105.

⁷² *Váczy P.*: A magyarok vándorútja. 284.

⁷³ *Pauler Gy.*: MNTSZI. 23.; *Marquart, J.*: Streifzüge. 33.; *Fehér G.*: Bulgarisch-ungarische. 114.; *Németh Gy.*: HMK. 152–154.; *Vernadsky G.*–*Ferdinandy, M.*: Studien. 14.; *Artamonov, M. I.*: Isztorija. 341.; *Bartha A.*: A IX–X. századi. 96–97, 100–101, 118. l. 139ª jegyz.; *Kristó Gy.*: Levedi. 113, 116–117.; a Dnyeszter–Szeret vidékre redukálta pl. *Diaconu, P.*: Les Petchénegues. 35–36, 12. l. 10. jegyz.; *Diaconu* bírálatára l. *Toynbee, A.*: Constantine. 457. 2. jegyz., 468. 2. jegyz.

⁷⁴ Az Etelt Dnyeperral azonosította *Fehér G.*: Atelkuzu területe és neve. Századok 47 (1913), 681, 685.; a Dnyeszterrel *Pauler Gy.*: Lebedia, Etelköz, Millenarium (a továbbiakban: Lebedia.). Századok 14 (1886), 10–16, 106–107.; a Prutra vagy a Dnyeszterre gondolt *Székely Gy.*, l. *Elekes L.*–*Lederer E.*–*Székely Gy.*: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1965.² 31.

⁷⁵ *Czeplédy K.*: IV–IX. századi. 44–45.; *uő.*: Árpád és Kurszán. 49, 53.; *Györffy Gy.*: Legenda. 107, 109.; *Fodor I.*: Verecke. 202.

⁷⁶ *Tóth S.*: Kabarok. 104.

⁷⁷ *Harmatta J.*: Lebedia. 430.

A másik közvetett utalás, amelyből következtetni lehet a magyar szállásterületre, a besenyő (kangar)–kazár háború. Eszerint a besenyő és a kazár szállásterület szomszédos volt egymással. Ez viszont megfelel a 37/2–14 leírásának, ahol a Volga és az Urál folyók között lakó besenyőkről olvashatunk. *A besenyők csak e területet veszthették el, ez azonban a 37. fejezetből kitűnően csak a 890-es évek közepén következhetett be.* A magyar szállásterület csak e Kazáriával északkelet felől határos Besenyőországtól nyugatra lehetett. Ez azonban egybeesik a 870–880 körüli időre vonatkozó arab források Atil és Duna közti magyar és a Konsztantinosz által 950 körül leírt Al-Duna és Don közti besenyő szállásterülettel. Lényegében tehát *alapvető és feloldhatatlan ellentmondás* húzódik meg a 38/19–31 leírásában; Konsztantinosz előbb kiűzeti a besenyőket saját (Volga és Urál közti) hazájukból, és elfoglaltatja velük a magyar szállásterületet [Etelköz]. Ezután pedig e háború következményeként említi meg a kettészakadást, amelynek során a magyarok egy része éppen Etelközbe vonul. A 38/19–31 alapján nem állapítható meg biztosan, hogy a besenyők hol harcoltak a magyarokkal, és mely területen telepedtek le.

A 38/55–65 nem szól arról, hogy a besenyők honnan üzték el a magyarokat. A már elemzett 38/19–31 viszont Etelközben, a „besenyők földjén” telepíti le a Levedi vezette magyarokat. Így okkal tételezhető fel, hogy Etelközben történt a besenyő támadás. Megerősíti e feltevést, hogy a magyarok a vereség következtében a Kárpátoktól nyugatra levő Nagy Moráviában kerestek maguknak új lakóhelyet. Az idézett passzust követő 38/66–71 pedig pontosan meghatározza a „besenyők helyét, amely helyeket abban az időben a türkök laktak. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Varuch (Dnyeper), második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullosz (Dnyeszter), negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret.”⁷⁸ Ahogy arra a 38/19–31 elemzésénél már utaltunk, általánosan elterjedt az a nézet, hogy a Dnyepertől a Szeretig terjedő terület volt Etelköz.⁷⁹ Más nézet szerint az említett terület nem lehetett Etelköz, a bizánci császár sem állította ezt az öt folyó vidékéről.⁸⁰ A besenyők 37. és 42. fejezetben pontosan leírt 10. század közepi szállásterületén belül ezek lehettek a legnagyobb és legfontosabb folyók. A 37. fejezetből az is kiderül, hogy a Dnyeper folyótól keletre is lakott négy besenyő törzs, így a Dnyepert nem lehet határfolyóként értelmezni.⁸¹ Nézetünk szerint a 38/66–71-ben *folyókkal körülírt besenyő szállásterület megegyezik a 37. fejezetben szereplő Besenyőországgal és azonos a 38/19–31-ben előforduló Etelközzel.* A fentiek alapján joggal tehetjük fel, hogy a 38/55–65-ben említett besenyő támadás során a Don és az Al-Duna közti Etelközből üzték el Árpád magyarjait.

A 40. fejezet szerint „azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban laktak, az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják”. Ez a tudósítás a 37/2–14-hez, a 38/19–31-hez és a 38/66–71-hez hasonlóan azonosítja a régi türk (magyar) és a későbbi besenyő területet. A 38/19–31-el megegyezően Etelköznek nevezi a korábbi magyar hazát, annyiban viszont új információt

⁷⁸ DAI 174–175.; MEH. 119–120.; ÁMTBF. 45.

⁷⁹ Vö. 73. jegyzet.

⁸⁰ Czeglédy K.: A magyarság. 102–105.; Macartney, C. A.: Magyars. 94–95.

⁸¹ Váczy P.: Etelköz. 25.; l. még Györffy Gy.: A besenyők. 284.

közöl, hogy egy folyó nevéből származtatja az elnevezést. Az arab források és a Besenyőországot leíró konsztantinoszi passzusok alapján a *magyarok etelközi szállásait a Don és az Al-Duna közti területre tehetjük*, ahol a besenyők 895-ben megtámadták őket.

A magyar hagyomány ködös és elmosódott képet őrzött meg arról, hogy honnan érkeztek a magyarok Kárpát-medencei hazájukba. A 14. századi krónikakompozíció szerint a magyarok „átvonultak a besenyők és fehér kunok országán, Szuzdalon és Kijev városán”. E leírás arra enged következtetni, hogy a magyarok a Dnyeperen túli területről indulhattak el. Anonymus szerint Dentümgyer földjének elhagyásakor az Etel folyót úsztatták át, útjuk során pedig érintették Szuszalt és Kijevet.⁸² Az Etel – ahogy már említettük – a Donra, vagy a Volgára utalhat. A magyar hagyomány a jelek szerint egyrészt már nem őrizte meg a besenyő támadás emlékét (legfeljebb áttételes formában), másrészt – nem tudván arról, hogy a magyarok a „besenyők és a kunok földjén”, azaz a Don és a Duna közti területen éltek – a Donon túli területről indította el őket a honfoglalásra.

A besenyő háborúk idejének és helyszínének vizsgálata után elemeznünk kell a magyar–besenyő összecsapások *okait, körülményeit, lefolyását*. Regino szerint az volt a háború oka, hogy „a szülőföld nem volt elég az ottlakásra a túláradó sokaságnak”. Ezt a „túlnépesedési” magyarázatot egyébként Anonymus is átvette, s ezzel indokolta Dentümgyer elhagyását.⁸³ A háború menetéről Regino csak azt közölte, hogy a besenyők számban és vitézségben felülmúlták a magyarokat, és kiűzték őket szállásterületükről.

A DAI 37/2–14 részletesen beszámol a magyar–besenyő háború előzményeiről is. Eszerint a besenyőket az úzok a kazárokkal összefogván győzték le és űzték ki a Volga és Urál folyók közti hazájukból. A besenyők egy része a régi szállásterületen maradt, és az odaköltözött úzokkal élt együtt, azaz beolvadt azok törzsszövetségébe.⁸⁴ A háborúban a besenyő forrásból származó tudósítás szerint az úzoknak volt kezdeményező szerepe, akik a kazárokkal együtt támadtak. Valóban létrejöhetett-e ilyen szövetség, és miért támadták meg a besenyőket az úzok, illetve a kazárok? Az úz–kazár szövetség létrejöttét a történeti kutatás nem kérdőjelezte meg, jöllehet a DAI idézett passzusán kívül egyetlen más forrás sem szól erről. E szövetség és a háború kezdeményezőinek a besenyő hírforrás a kelet felől jövő úzokat tüntette fel. Az úzok megmozdulásának okát a magyar történeti kutatás *Hóman Bálint* óta Iszmail ibn Ahmed khoraszáni emír 893-as „türk” hadjáratában keresi.⁸⁵ A kortárs Tabari szerint a szamanida uralkodó a sztyeppei türkök ellen viselt sikeres, dús zsákmányt hozó hadjáratot. A 893 tavaszán indított akció során az emír serege 10 ezer foglyot ejtett (köztük volt a türk fejedelem felesége, a katun is) és számtalan állatot hajtott el. A 10. század közepén Maszudi már úgy írt az eseményről, hogy a hadjárat a karlukok fővárosa, Talasz ellen folyt. Szerinte a karlukok háborúba keveredtek a tőlük északabbra élő kimekekkel és úzokkal, s ez vezetett a népvándorlás-

⁸² SRH. I. 28, 41–42.; MEH. 129, 140–141.

⁸³ Reginora I. l. jegyzet; Anonymusra I. SRH. I. 37, 40.; MEH. 137, 139.

⁸⁴ DAI 168–169.

⁸⁵ *Hóman B.*: MT⁹. 116.; *Czeglédy K.*: A magyarság. 121–122.; *Györffy Gy.*: A besenyők. 283.; *uő.*: Honfoglalás, megtelepedés. 125, 127.; *uő.*: MEH. 30.; *uő.*: Magyarország története I/1. 582.; *Fodor I.*: Verecke. 233.; *Kristó Gy.*: Levedi. 171–172.

hoz.⁸⁶ Újabbán Györffy György arra az álláspontra helyezkedett, hogy az arab uralkodó nem a karlukok, hanem az úzok (torkok) ellen viselt háborút, így közvetlen kapcsolat volt e hadjárat és az úzok besenyőellenes támadása között. Szerinte ugyanis „az úzok, állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyeppe íratlan törvényei szerint nyugati szomszédaikra, a besenyőkre rontottak”. Elismeri ugyanakkor azt is, hogy az „úzok kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is”.⁸⁷ Valószínűbb azonban az, hogy a 893-as arab portyázó akció és a 894–895-re tehető úz megmozdulás között ilyen közvetlen kapcsolat nem állt fenn.⁸⁸ Az úzok feltehetően szállásterületük elvesztése miatt támadtak a besenyőkre, akik szintén menekülni voltak kénytelenek. A kazárok szerepét a 37. fejezet másodlagosnak tünteti fel a besenyők kiűzésében. A 870–880 körüli időre utaló Ibn Ruszta viszont megemlíti azt, hogy a kazárok „minden esztendőben portyázó hadjáratot vezetnek a besenyők ellen” a kazár alkirály, az „j.sád vezetése alatt”.⁸⁹ Györffy György a 38/19–31 tudósítását is felhasználva, úgy rekonstruálta a háborút, hogy „a besenyők a kazárok ellen vívott, szinte évenként ismétlődő hadjáratukon vettek részt, amikor a váratlan úz támadás érte őket. Állataikat hátrahagyva voltak kénytelenek menekülni, hiszen a Volgán hatalmas juhnyájakat, tevéket és minden lovukat át sem tudták szállítani.”⁹⁰ A 37. fejezet alapján azonban inkább azt tételezhetjük fel, hogy az úzok és a kazárok egyszerre támadták meg a gazdagságáról közismert Besenyőországot. A kazárok szokásos évi portyájukat végezhették,⁹¹ az úzoknak pedig elsősorban új szállásterületre volt szüksége. A közös érdek alkalmi összefogást eredményezhetett.

A 37. fejezet szerint a magyar-besenyő háború oka a besenyő szállásterület elvesztése volt. A besenyőknek új hazára volt szüksége, ahol megtelepedhetnek. Györffy György rámutatott arra, hogy mivel dél felől Kazárország, észak felől pedig a burtászok és a volgai bolgárok zárták el az utat, „a besenyőknek nem volt más választásuk, mint átkelni a Donon, és a magyaroktól elragadni azt, amit elvesztettek: legelőt, állatot, új hazát.”⁹² A besenyők tehát a sztyeppe „országútján” sodródtak tovább, és a népvándorlások logikája szerint a tőlük nyugatabbra levő népet, a magyarokat rohanták meg. A háború lefolyásáról Konsztantinosz besenyő forrás alapján csak annyit közöl, hogy a besenyők a magyarokat „háborúban legyőzték, kiverték és elűzték”.

A 38/19–31 a magyar-besenyő harcok előzményeként említi, hogy a korábban kangarnak nevezett besenyők háborút indítottak a kazárok ellen, de vereséget szenvedtek, és ezért kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni. A történeti kutatásban elterjedt az a vélemény, hogy ez a tudósítás lényegében a 37. fejezetben már említett úz–kazár–besenyő

⁸⁶ Pl. Akadémik B. B. Bartold Szocsinenija. Tom IV. Moszkva 1966. 33. l. 9. jegyz.; a Tabari és Maszudi tudósítását tartalmazó forráskiadásokra és irodalomra összefoglalóan l. Györffy Gy.: A besenyők 283. l. 16. jegyz.; uő.: Magyarország története I/2. 1627.

⁸⁷ MEH. 30.; Magyarország története I/1. 582.

⁸⁸ Az összefüggést legújabbán megkérdőjelezte Czegléd K., véleményét idézi Senga T.: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok 117 (1983), 309. 10. jegyz.

⁸⁹ MEH. 90.

⁹⁰ Györffy Gy. Honfoglalás, megtelepedés. 126, 128.; uő. MEH. 31.; uő. Magyarország története I/1. 584.

⁹¹ Kristó Gy.: Levedi. 172.

⁹² Vö. 90. jegyzet.

háborúról szól. *Toynbee* szerint a 37. fejezet teljesebb információt ad erről az eseményről, mint a 38. fejezet.⁹³ Újabban *Kristó Gyula* a különbségeket hangsúlyozta a 37/2–14 és a 38/19–31 vonatkozó tudósításai között. Kiemelte, hogy míg a 37. fejezetben az úz–kazár szövetségesek a kezdeményezők, addig a 38. fejezetben a kangarok támadnak a kazárokra, ráadásul az utóbbi helyen nem történik említés az úzokról. Szerinte két különböző időben történt eseményről van szó.⁹⁴ *Czeplédy Károly* azt a megoldási lehetőséget vetette fel, hogy a 38. fejezet kangar (besenyő)–kazár összecsapása ugyan azonos a 37. fejezetben szereplő úz–kazár–besenyő háborúval, de a következményként említett kangar (besenyő)–szavárd (magyar) háború és a magyarok kettészakadása korábban történt.⁹⁵ A két háború azonossága mellett leginkább az a körülmény szól, hogy a besenyők mindkettőben vereséget szenvednek, és ezért kénytelenek elhagyni a Kazáriával nyilvánvalóan szomszédos szállásterületüket. A 38/19–31-ben a 37. fejezethez hasonlóan a kazár–besenyő harcok színhelyének Besenyőország tűnik, jóllehet Konsztantinosz azt állítja, hogy a kangarok támadták meg a kazárokat. A hadszíntér azonban nem lehetett Kazária, mert ebben az esetben a vereség nem járt volna olyan következménnyel, hogy a besenyőknek le kellett volna mondaniuk régi hazájukról. Így a háború úgy rekonstruálható, hogy a besenyők (kangarok) megtámadták a szállásterületükre behatoló kazár csapatokat, de vereséget szenvedtek. Az úzok nem említését azzal magyarázhatjuk, hogy a 38. fejezet idézett tudósítása más, feltehetően nem besenyő forrásból származik.

A magyar–besenyő harcokról ez a passzus is szűkszavúan emlékezik meg; eszerint a háború során a magyarok hadserege vereséget szenvedett és kettészakadt. Itt a bizánci császár azt a nyilvánvaló hibát követte el, hogy nem a nép, hanem a sereg kettészakadását említette. Fel kell vetnünk azt a lehetőséget is, hogy talán Konsztantinosz tévedett akkor, amikor a magyar–besenyő háborút és a szavárd kérdést (a magyarok kettészakadásával együtt) kapcsolatba hozta egymással. Emellett szólnak különböző logikai és forráskritikai megfontolások. A 37/2–14 passzus kronológiai elemzése alapján valószínűsítettük, hogy a besenyők a 890-es évek előtt nem hagyták el a Volga és Urál folyók közti szállásterületüket, így nem vesztették el azt egy kazárokkal vívott háború következményeként. A szállásterületekkel kapcsolatos vizsgálatok is ezt a kételyt látszanak igazolni. Megmagyarázhatatlan lenne a kazárok további érintkezése az etelközi magyarokkal, ha – ahogy a korábbi szakirodalom feltételezte – a besenyők valóban elfoglalták volna egy korábbi háború során a Kazáriához közeli Levediát, és a magyarok és a kazárok közé ékelődtek volna.⁹⁶ Szövegkritikai szempontból a történeti kutatás általában egységesnek értékelte a 38. fejezetet – leszámítva a fejezet végén a folyók felsorolását (38/66–71) – azaz feltételezte, hogy az időben legrégebbi (ró παλαιόν) eseményektől halad az újabbak felé.⁹⁷ Mindössze két kutató vetette fel azt a lehetőséget, hogy a fejezet, pontosabban a 38/3–65

⁹³ *Toynbee, A.*: Constantine. 466.

⁹⁴ *Kristó Gy.*: Levedi. 99–100.

⁹⁵ *Czeplédy K.*: IV–IX. századi, 43.; uő.: Árpád és Kurszán. 52.

⁹⁶ *Pl. Hóman B.*: MT⁶. 72–73.; *Macartney, C. A.*: The Magyars. 97, 99.; *Deér J.*: A IX. századi. 17.

⁹⁷ *Deér J.*: A IX. századi. 12, 14–15.

szövegrész két, utólag egybeszerkesztett jelentés alapján készült. *Macartney* szerint az első rész tartalmazta a magyarok levediai megtelepedését, kazárokkal való együtttharcolását, Levedi kazár házasságát és a kangar–kazár, illetve a magyar–besenyő háborúval zárult (38/3–23). A második rész a magyarok kettészakadásával kezdődött – amelyet az angol kutató nézete szerint nem a besenyők, hanem a kaukázusi cserkeszek támadása váltott ki – és a besenyők támadásával, illetve a honfoglalással fejeződött be (38/23–65).⁹⁸ *Grégoire* az első jelentéshez kapcsolta a Levediről és a szavárdokról szóló részt (38/3–19), a második jelentéshez pedig a fejezet többi részét egészen a folyók felsorolásáig (38/19–65).⁹⁹ A 38/19–31-et – ha eltérő módon is – mindkét kutató a két jelentés közti vízválásztóként kezelte. *Macartney* a passzus első mondatát még az első jelentéshez vette, a másik két mondatot pedig a második jelentés elejére tette. *Grégoire* az egész passzust a második jelentéshez kapcsolta. Mivel a történeti kutatás lényegében nem fogadta el e feltevéseket,¹⁰⁰ továbbra is nyitott a kérdés, vajon egységes szöveggént kell-e értelmeznünk a 38. fejezetet, vagy pedig különböző feljegyzéseket illesztettek egymáshoz a DAI e részének megírásakor. Ennek eldöntése további filológiai és szövegkritikai kutatásokat igényel. Itt csak arra vállalkozhattunk, hogy felvessük azt a lehetőséget, hogy a 38/19–31-ben két esemény keveredik össze: az egyik a 890-es évek közepén lejátszódó besenyő–kazár és besenyő–magyar háború, a másik a magyarok ennél jóval korábban történt kettészakadása egy korábbi, esetleg jóval korábbi besenyő támadás hatására. A magyarokkal, illetve azok keletre költözött részével azonosított szavárdokra vonatkozó információk egyébként a fejezet különböző részeiben (38/9–10; 38/25–29; 38/61–65) találhatók, így elképzelhető, hogy ezeket a caput összeállítása során toldották be a megfelelőnek látszó helyekre.

A 38/55–65 igen szűkszavúan ismerteti a magyar–besenyő háború eseményeit. A besenyők támadásának okairól, előzményeiről semmit sem közöl. A besenyők megjelenését váratlanul tünteti fel; a besenyők „rátörtek” a magyarokra. A háború lefolyásával kapcsolatban csak a kiűzetés szerepel. A passzus a besenyőktől elszenvedett vereség két következményét említi meg; a magyarok letelepedését (honfoglalását) Nagy Moravia földjén és azt, hogy a besenyőkkel azóta sem vették fel a harcot.

Talán legrészletesebben a 40. fejezet tudósít a magyar–besenyő összecsapásról. Eszerint Simeon bolgár cár szövetséget kötött a besenyőkkel, és amikor a magyarok hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal megtámadták a szállásterületen maradtakat; a magyarok családjaikat teljesen megsemmisítették, a földjük őrzésére hátrahagyott magyarokat pedig kiűzték onnan. A hadjáratból visszatérő magyarok földjüket pusztán és feldúlva találták, ezért elmentek és letelepedtek Nagy Moravia földjén. A történeti kutatás általában többé-kevésbé elfogadta a 40. fejezetben tükröződő képet a magyar–besenyő háborúról, és igyekezett azt egyeztetni a többi forrással. Első kérdés az, hogy vajon a bolgár cár valóban szövetségre lépett-e a magyarok hátában a besenyőkkel. A kutatók túlnyomó többsége Konsztantinosznak adott hitelt, és a magyar–bolgár háború második

⁹⁸ *Macartney, C. A.*: The Magyars. 98–100.

⁹⁹ *Grégoire, H.*: Le nom. 632–633.

¹⁰⁰ *Pl. Czeglédy K.*: IV–IX. századi. 41–42. l. 114. jegyz.; *uő.*: Kangarok és zavarok. Magyar Nyelv 52 (1956), 121–122.; *Kristó Gy.*: Levedi. 99.

szakaszában besenyő–bolgár összefogást tételezett fel.¹⁰¹ Korábban *Hóman Bálint*, újabban pedig *Györffy György* hangoztatta kételyeit a szövetséggel kapcsolatban. Györffy felvetette azt a lehetőséget, hogy a bizánci császár „55 év múltán a bizánci diplomácia gyakorlata szerint rekonstruálta az eseményeket”.¹⁰² A szövetség kérdésében azért nehéz állást foglalni, mert egyedül Konsztantinosz említi; a többi, bolgár háborúval foglalkozó forrás még csak közvetve sem utal rá. Így a bolgár–besenyő szövetség lényegében azonos hitelű a 37. fejezetben szereplő úz–kazár összefogással. *Toynbee* rámutatott arra, hogy mindkét esetben egy-egy nép keleti és nyugati szomszédai szövetkeztek, és közös erővel üzték el régebbi szállásterületükről az általuk közrefogott népet.¹⁰³ A nomád népek alkalmi szövetségesként való felhasználása nem lehetett Bizánc privilégiuma; Konsztantinosz műve alapján feltételezhetjük, hogy Kazária az úzokkal, Bulgária pedig a besenyőkkel lépett szövetségre pillanatnyi ellenségével szemben. Milyen közös érdek fűzte össze a bolgárokat a besenyőkkel, milyen feltételek mellett kötöttek szövetséget? A bizánciak által hadjáratra felbérelt magyarok a bizánci flottával együttműködve behatoltak Bulgáriába, feldúlták azt és több csatában legyőzték Simeon cárt. A bizánci–magyar koalíció egyértelműen erősebbnek bizonyult a bolgároknál. A bolgár uralkodó békét kért Leó császártól, az erre visszavonta az Al-Dunánál állomásozó és a magyarokkal együttműködő hajóhadát és a Makedóniában tevékenykedő szárazföldi csapatokat. Simeon azonban Mundraga várában visszatartotta a hozzá küldött bizánci követet, ezzel nyilvánvalóan időt akart nyerni.¹⁰⁴ A bolgár cár valószínűleg külön-külön akart leszámolni a magyarokkal és Bizánccal. A békétárgyalásokkal már leválasztotta Bizáncot alkalmi szövetségeséről, Bölcs Leó a pogány magyarokat könnyen sorsukra hagyta. Simeon azonban még mindig nem érezhette magát fölényben. Dzsaháni alapján Ibn Ruszta azt jegyezte fel a bolgárokkal azonosítható nándorokról, hogy „többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek náluk”.¹⁰⁵ Ezért küldhetett Simeon a magyarok keleti szomszédaihoz, a besenyőkhöz. A besenyőknek is érdeke fűződött a magyarok elleni háborúhoz, mivel ekkorra már valószínűleg lezajlott az úzok és kazárok ellen vívott háború, ahol a kétfrontos harcban a besenyők alulmaradtak és elvesztették szállásterületüket. *Kristó Gyula* joggal hangsúlyozta, hogy „a besenyők bolgár szövetség és együttműködés nélkül is kénytelenek voltak, illetve lettek volna Etelközre törni”.¹⁰⁶

¹⁰¹ *Pauler Gy.*: MNTSZI. 33.; *uő.*: Lebedia. 113–114.; *Marquart, J.*: Streifzüge. 525.; *Fehér Gy.*: Bulgarisch-ungarische. 122–123.; *Macartney, C. A.*: The Magyars. 113, 181–182.; *Artamonov, M. I.*: Isztorija. 347.; *Vajay Sz.*: Eintritt. 26.; *Fodor I.*: Verecke. 233.; *Bartha A.*: Magyarország története I/1. 545.; *Kristó Gy.*: Levedi. 183–188.: tévesen bizánci–besenyő szövetségről tett említést *Bartha A.*: A honfoglalás. A mi világunk 58. Bp. 1979 (a továbbiakban: A honfoglalás.). 11.

¹⁰² *Hóman B.*: MT⁶. 116.; *Györffy Gy.*: A honfoglalásról. 9.; *uő.*: Magyarország története I/1. 593.; Magyarország hadtörténete I–II. Főszerk. *Liptai E. I.* A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. *Boros J.* Bp. 1984 (a vonatkozó részt *Borosy A.* írta). 19. – A bolgár és a besenyő háborút egymástól függetlennek tüntette fel pl. *Pilich J.* (szerk.): A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. Bp. é. n. [1933] 4.

¹⁰³ *Toynbee, A.*: Constantine. 466–467.

¹⁰⁴ *L. Georgius, Monachus Continuatus*, ÁMTBF. 60–61.; MEH. 107.; *Theophanes Continuatus*, ÁMTBF. 67.; *Scylitzes, uo.* 84.; a bolgáriai hadjárat legújabb összefoglalása *Kristó Gy.*: Levedi. 176–181.

¹⁰⁵ MEH. 88.; a rossz magyar–bolgár viszonyra utal *Kristó Gy.*: Levedi. 174.

¹⁰⁶ *Kristó Gy.*: Levedi. 185.

A Simeonnal kötött megállapodás azt tartalmazta, hogy a besenyők leverik és megsemmisítik a magyarokat. A bolgár uralkodó megsemmisítő vereséggel akarta kikapcsolni a magyarokat a Bizánccal felújítandó háborúból, a besenyők pedig bizonyosan új szállásterület megszerzése reményében vállalták a Simeon által rájuk osztott szerepet.

A 40. fejezet besenyő háborújának leírása több problémát vet fel. Az egyik, hogy vajon *hova mehettek hadjáratra a magyarok a besenyő támadás idején*. Egy feltevés szerint a támadó Simeon cár bolgárjai ellen harcoltak Bulgária vagy Havasalföld területén.¹⁰⁷ Felmerült az a lehetőség is, hogy talán valamelyik Etelközhöz közeli szláv törzs ellen indítottak hadjáratot.¹⁰⁸ *Marczali Henrik* úgy vélte, hogy a besenyő támadás idején a magyarok a leendő Kárpát-medencei hazában kalandoztak. Ezt azzal próbálta igazolni, hogy a Fuldai Évkönyvek szerint 896-ban Arnulf császár hűbéresére, Bratzlavra bízta Pannónia védelmét, így a magyarok a közelben lehettek.¹⁰⁹ Újabban *Györffy György* vetett fel lényegében hasonló magyarázatot. Szerinte a 894-es pannóniai kalandozás után a magyar sereg nem tért vissza Etelközbe, hanem Szvatopluk halála (894) után letelepedett a Felső-Tisza vidéken. Ezt követően 894 őszén, de legkésőbb 895 elején Árpád fejedelem a magyar törzsek lovassága élén bevonult a Kárpát-medencébe. Györffy úgy vélte, hogy Regino erre a honfoglaló akcióra utalt, amikor közölte, hogy a magyarok először „a pannónok és avarok pusztáira” hatoltak be. Továbbá Árpád diadalmas bevonulásával hozta összefüggésbe azt a krónikapasszust, amely szerint Árpád a Pannóniába költöző vezéreket állítólag megelőzte. Elmélete szerint a besenyők egy tudatosan eltervezett honfoglalást zavartak volna meg azzal, hogy az Etelközben hátrahagyott népre és a határőrökre támadtak.¹¹⁰

A fenti hipotézisek egyike sem ad teljesen kielégítő választ arra a kérdésre, hogy hol kalandoztak a magyarok. Ha ugyanis szó szerint vesszük a 40. fejezet leírását, és a szakirodalomban uralkodó nézettel összhangban a bolgárok és a besenyők egyidejű támadását tételezzük fel,¹¹¹ a magyarok bolgáriai vagy akár havasalföldi bolgárellenes hadjáratát ki kellene zárunk a lehetőségek közül. A hadjáratra vonuló magyarok ugyanis még azelőtt elhagyták a magyar szállásterületet, mielőtt még a besenyők Simeonnal megtámadták volna az otthon maradottakat. Visszatérésükkor pedig a szállásterület „pusztán és feldúlva” találták, tehát nem találkoztak össze sem a besenyőkkel, sem pedig a bolgárokkal. Az a hipotézis sem nyújt megnyugtató megoldást, amely szerint a besenyő invázió idején a Kárpát-medencében volt a magyar haderő. A Fuldai Évkönyvek 894-ben emlékeznek meg a magyarok pannóniai kalandozásáról (Szvatopluk halálát a magyar

¹⁰⁷ Bulgáriára l. *Pauler Gy.*: Lebedia. 112–114.; *Hóman B.*: MT⁶. 116.; *Marquart, J.*: Streifzüge. 524–525.; *Fehér G.*: Bulgarisch-ungarische. 123. *Czeglédy K.*: A magyarság 121.; *Vajay Sz.*: Eintritt. 26.; Havasalföldre l. *Kristó Gy.*: Levedi. 188.

¹⁰⁸ *Horváth M.*: Magyarország története. I. k. Pest 1860. 26.; *Szabó K.*: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869 (a továbbiakban: A magyar vezérek.). 48–49.; *Breit J.*: MNH. I. 29.

¹⁰⁹ MNT. I. 28, 113.

¹¹⁰ *Györffy Gy.*: A honfoglalásról. 9–10.; *uő.*: Honfoglalás, megtelepedés. 129.; *uő.*: MEH. 35.; *uő.*: Magyarország története I/1. 590–591.; I. még *Fodor I.*: Verecke. 232–234.; Magyarország hadtörténete I. 19.

¹¹¹ Együttes vagy egyidejű támadásra l. 107. jegyzet

támadás előtt említik), a 895-ös és a 896-os évnél magyar–bolgár összecsapásokra vonatkozó bejegyzések szerepelnek. Utóbbi évnél említik meg azt, hogy Arnulf Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt hercegére, Bratzlavra bízta.¹¹² Arra viszont nincs egykorú forrásadatunk, hogy Árpád valóban benyomult volna seregével együtt a Kárpát-medencébe még a besenyő támadás előtt. *Kristó Gyula* e hipotézissel kapcsolatban hangsúlyozta azt, hogy Regino leírása szerint a besenyők előbb űzték ki a magyarokat szállásterületükről, s csak utána került sor arra, hogy azok bekóborolják a pannónok és avarok pusztaságait.¹¹³ Két további tényre kell felhívunk a figyelmet. Az egyik, hogy a 40. fejezet szerint a magyarok hadjáratukból visszatértek a besenyők által már feldúlt szállásterületre, és csak utána vonultak új, Kárpát-medencei hazájukba. A másik, hogy a 38/55–65 azt a fontos információt közli, hogy a besenyők Árpád fejedelemmel együtt (*μετα του Αρχωρος αυτων Αρπαση*) űzték el a magyarokat. Tehát *Árpád nem tartózkodhatott a Kárpát-medencében a besenyő támadás idején*, mint diadalmas honfoglaló vezér. Ez a krónikakompozíció, illetve Anonymus nyomán megrajzolt kép semmiképpen sem fogadható el, mivel ütközik az eseményekhez jóval közelebbi, 950 körüli magyar hagyománnyal.

Az arab források 870–880 körüli időszakra vonatkozóan említik a magyar szállásterülethez közeli szlávok elleni rendszeres portyákat.¹¹⁴ Nem lehet tehát eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy a magyarok a besenyő támadás idején északi irányba kalandoztak volna. Ebben az esetben viszont – ahogy azt már *Pauler Gyula* felismerte – a magyar sereg gyorsan visszatérhetett volna Etelközbe, és felvehetette volna a küzdelmet az ellenséggel.¹¹⁵ Erről viszont a 40. fejezet semmit sem tud. Egy szlávok elleni portya sokkal kevésbé valószínű, mint a pontosan datálható pannóniai vagy bolgár kalandozásban való részvétel.

A konsztantinoszi leírást szó szerint követve nem tudjuk meghatározni a magyar törzsszövetség kalandozásának helyszínét, holott a korábbiakhoz képest elég jól ismerjük a 890-es évek eseményeit. Más források alapján elsősorban Bulgáriára kell gondolnunk, ahol 895-ben magyar csapatok harcoltak. Konsztantinosz azonban a besenyő–bolgár támadás előtt említi a sikeres magyar hadjáratot és visszatérést a saját szállásterületre. E tudósítás nem zárna ki eleve egy Kárpát-medencébe vezetett hadjáratot. A Fuldai Évkönyvekből viszont tudjuk, hogy a pannóniai kalandozás egy évvel korábban volt, mint a bolgáriai, ahonnan pedig a bizánci császár szerint visszatértek a magyarok a már feldúlt Etelközbe. A besenyő–bolgár akció idején tehát nem járhattak kalandozó vagy honfoglaló magyar csapatok a Kárpát-medencében.

A 40. fejezet leírása azonban nemcsak abból a szempontból okoz nehézségeket, hogy hova vezettek a magyarok hadjáratot a besenyő invázió idején. Az idézett passzus alapján a következő kép rajzolódik ki előttünk. A magyaroktól vereséget szenvedő Simeon cár békét köt a bizánciakkal, majd „felbérel” a magyarok ellen a besenyőket. Kilesi az alkalmat, és akkor támad a besenyőkkel együtt az Etelközben maradtak ellen, amikor a magyar sereg hadjáratra elvonul. A magyarok családjait lemészárolják, a többieket kiűzik. A magyar vereség ebben az összefüggésben elkerülhetetlen; egyrészt a

¹¹² *Gombos I.* 133.; MEH. 212.

¹¹³ *Kristó Gy.*: Levedi. 188.

¹¹⁴ MEH. 88–89.

¹¹⁵ *Pauler Gy.*: MNTSZI. 152. I. 61. jegyz.

besenyők és a bolgárok együttesen támadnak, másrészt a bevethető magyar haderő java része a szállásterületen kívüli területen kalandozik.¹¹⁶ Ezt a több szempontból is ellentmondásos, más forrásokkal is helyenként ütköző tudósítást a történeti szakirodalom teljes egészében nem fogadta el, egyes elemeit kifejezetten megkérdőjelezte. Már *Pauler Gyula* számba vette a konsztantinoszi szöveg ellentmondásait, s úgy vélekedett, hogy „a császár elbeszélését betűről betűre igaznak vévén” nehéz a felmerülő kérdésekre választ adni.¹¹⁷ *Marquart* véleménye szerint Gábel követnek mesélték el a magyarok a történeteket, s a besenyőktől elszenvedett vereséget „szépíteni” igyekeztek.¹¹⁸ *Hóman Balint* a „bolgár és besenyő háborúk eseményeit . . . elferdítő” elbeszélésként utalt a 40. fejezet vonatkozó részére.¹¹⁹ Bár több kutató is síkraszállt a konsztantinoszi történet hitelessége mellett,¹²⁰ a bolgár–besenyő háború rekonstruálásánál némi eltérés mutatkozik a forrás és a ráépített hipotézisek között. Az egyik feltevés szerint a magyar sereg Simeon ellen ment hadjáratba Bulgáriába. Más nézet szerint az etelközi magyar szállásterület délnyugati részén, Havasalföldön vették fel a harcot a támadó bolgárokkal szemben. A besenyők ezzel nagyjából egyidőben kelet felől támadták meg a magyar szállásterületen maradottakat.¹²¹ A másik uralkodó álláspont szerint előbb Árpád a Kárpát-medencébe vonult seregével, a besenyők közben megrohanták Etelközt, a Havasalföldön át a Kárpát-medence felé menekülőket pedig a Dunán átkelő Simeon is oldalba kapta seregével.¹²² Az előbbi feltevés a magyar hadjárat helye, az utóbbi nézet pedig a besenyő–bolgár együttes támadás és a kalandozó sereg visszatérése vonatkozásában „korrigálta” a konsztantinoszi történetet.

Hogyan rekonstruálhatjuk tehát a bolgárok és besenyők háborúját a magyarok ellen Konsztantinosz és más források alapján? Az erőviszonyok Simeon javára tolódtak el, amikor a békekötés színlelésével kiiktatta a bizánciakat, és szövetséget kötött a besenyőkkel. A bolgárokkal szembeni magyar–bizánci túlerő átváltozott bolgár–besenyő fölényre a magyarokkal szemben. Az *erőviszonyok megváltozása* következtében nem volt arra szükség, hogy „killessék”, mikor megy távoli hadjáratra a magyar sereg. A magyar csapatok minden valószínűség szerint még Bulgáriában tartózkodtak, vagy már visszatérőben voltak Etelközbe, amikor Simeon és a besenyők döntő támadást indítottak. A magyarokat kétszeresen is váratlanul érték az események. Egyrészt nem számíthattak a már többször megvert Simeon támadó fellépésére, másrészt – nem tudván a bolgár uralkodó diplomáciai lépéséről – teljességgel meglepte őket a besenyők hirtelen megjelenése Etelközben. Mivel Ibn Ruszta a bolgárokról, Regino pedig a besenyőkről mondja el, hogy számban felülmúlták a magyarokat, a vereség elkerülhetetlen volt. A besenyő–bolgár szövetség leírását nem szabad szó szerint értelmeznünk; a besenyők és Simeon

¹¹⁶ *Földes P.* (Ha az ősi krónikák igazat mondanak. Bp. 1982. 169–170.) a bizánci propaganda termékének tartja a leírást (a bolgár szövetséget a pogány besenyőkkel). Ez azonban tévedés, hiszen Konsztantinosz császár a fia számára állíttatta össze a művet (DAI), és így az saját korában egyáltalán nem volt széles körben ismert, propagandisztikus célokat tehát nem szolgálhatott.

¹¹⁷ Vö. 115. jegyzet

¹¹⁸ *Marquart, J.*: Streifzüge. 525.

¹¹⁹ *Hóman B.*: MT⁶. 117.

¹²⁰ L. pl. *Fehér G.*: Bulgarisch-ungarische. 123.; *Kristó Gy.*: Levedi. 183, 190.

¹²¹ Vö. 107. jegyzet

¹²² Vö. 110. jegyzet

bizonyosan nem egy helyen, közös erővel támadt a magyarokra. Jóval valószínűbb ennél, hogy Simeon a Bulgáriában levő kalandozó csapatokat, a besenyők pedig az Etelközben maradt erőket verték meg. Az „együttes” támadásra utaló kifejezés inkább arra vonatkozik, hogy a szövetség értelmében támadt mindkét fél a magyarokra és nagyjából egyidőben. Konsztantinosz három magyar csoportot különböztet meg: a hadjáratra vonulók, a szállásterületen levő őrzők és a magyarok családjai. Az első csoportot a bizánci császár kivonja a katasztrófából, hiszen ők nincsenek a helyszínen, amikor a besenyő–bolgár akció bekövetkezik. Az őrzőket a támadók kiűzik, a magyarok családjait viszont elpusztítják. A három csoportnak tehát eltérő sors jut osztályrészül a konsztantinoszi történetben. Ennél azonban jóval valószínűbb az a lehetőség, hogy a hadjáraton résztvevőket Simeon megtizedelte Bulgáriában, ahonnan egy részük visszatérhetett Etelközbe. A Fuldai Évkönyvek szerint 20 ezer bolgár esett el a háborúban, a magyarok veszteségét ennél többnek gondolta a vonatkozó rész írója.¹²³ Georgius Monachus Continuatus azt állította, hogy a bolgár cár az összes magyart lemészárolta.¹²⁴ A magyar veszteségeket nyilvánvalóan e források is erősen felnagyították. A másik két csoport; az Etelközben levő harcosok és a magyarok családjai ellen minden valószínűség szerint a besenyők indítottak támadást. Mivel más források csak a magyarok kiűzetését említik, a tudósítás e részét hitelesnek fogadhatjuk el. Nem hihető viszont, hogy a besenyő pusztítás csakis a családokra, a kiűzetés pedig csak a harcosokra vonatkozott volna. E megkülönböztetés tehát egyáltalán nem indokolt. A Fuldai Évkönyvek és Georgius Monachus Continuatus egyedül a bolgároknak tulajdonítja a magyarok feletti győzelmet. Regino és Konsztantinosz több helyen megemlíti azt, hogy a besenyők legyőzték a magyarokat, és kiűzték őket szállásterületükről. A bizánci császár műve 40. fejezetében összekapcsolja a bolgár–magyar és a besenyő–magyar háborúkat. Tudósításának a lényegét illetően hitelt adhatunk, a bolgár–besenyő koalíció nem átmeneti, hanem végleges diadalában a besenyők váratlan támadása döntő szerepet játszott.¹²⁵ Simeon cár Bulgáriában aratott pürroszi győzelmét ugyan nem becsülhetjük le, de a háborút a besenyők nyerték meg Simeonnak azzal, hogy támadásuk következtében a magyar törzsszövetség vándorútra kényszerült, és ezzel Bizánc a bolgárok ellen bármikor felhasználható szövetségesét elvesztette.

A magyar krónikakompozíció sasok támadására vonatkozó epizódját több kutató is a besenyő támadással hozta összefüggésbe. Györffy György rámutatott arra, hogy a régi magyar nyelvben a sasokat besékeknek nevezték, így a sasok támadásában a besenyők elleni harc emléke őrződött meg.¹²⁶ Bartha Antal szerint „a sasok vagy keselyűk a veszített háború jelképei”.¹²⁷ Más felfogás szerint egy szárazsági periódus áll a szokatlan esemény

¹²³ Gombos I. 133.; MEH. 212.

¹²⁴ ÁMTBF. 61, 64.; MEH. 107.

¹²⁵ A besenyők beavatkozásának fontosságára l. pl. Macartney, C. A.: The Magyars. 181. Ő egyébként a DAI 40. fejezetében leírt besenyő–bolgár támadást azonosítja a Fuldai Évkönyvekben és a Georgius Monachus Continuatusnál szereplő bolgár győzelemmel; l. még MNT. I. 28.; Breit J.: MNH. I. 30.

¹²⁶ Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. (a továbbiakban: Krónikáink.) 29.; uő.: MEH. 12, 37.; l. még Vajay Sz.: Eintritt. 26. l. 57. jegyz.; Kristó Gy.: Levedi. 185–186.

¹²⁷ Bartha A.: Magyarország története I/1. 545.; uő.: A honfoglalás. 11.

hátterében.¹²⁸ Véleményünk szerint a sasok támadásában legfeljebb nagyon áttételesen, mitikus formában maradt fenn egy, a honfoglalást közvetlenül megelőzően a magyarokat ért katasztrófális csapás emléke. Meg kell azonban jegyezni azt, hogy a besenyő háború után 2–300 évvel *a súlyos vereség természeti csapássá változott át*, amelyben a krónikás a középkori keresztény szemléletnek megfelelően Isten akaratát vélte felfedezni, aki paradox módon a még pogány magyarok honfoglalását segítette volna elő a súlyos katasztrófával. A krónikás hagyomány szerint e természeti csapás nem állt közvetlen kapcsolatban a honfoglalással, azt legfeljebb siettette. A sasok támadásának színtere nem a Maeotis vagy a Don-vidék, hanem egy a Kárpátok közelében levő, pontosan nem is lokalizálható tartomány. A mitikus történet szerint a sasok támadása a magyar állatállományt pusztította.

A források időre, térre és eseményekre vonatkozó információinak vizsgálata alapján megkíséreljük *rekonstruálni az etelközi magyar–besenyő háborút*. E sorsdöntő össze-csapás kiváltó, alapvető oka az volt, hogy a Volga és az Urál folyók közti Besenyőországot 894–895 körül kettős támadás érte. A portyázó kazárok délnyugat, a valószínűleg új hazát kereső úzok pedig kelet felől rohanták meg a besenyők szállásait. Az úz–kazár szövetség túlerejével szemben a besenyők alulmaradtak, nagyobbik részük elhagyta a szállásterületet. A hazát veszített besenyők nyugat felé vonultak, és ideiglenesen a Volgától nyugatra és a Dontól keletre levő területen húzhatták meg magukat.¹²⁹ Lehet, hogy már ekkor konfliktusba kerültek a magyarokkal, akiknek északkeleti határai a Donon átnyúlva a Volgát is elérhették.¹³⁰ A besenyők ekkor kapcsolódhattak be a magyar–bolgár háborúba, mint Simeon szövetségesei. Ez a szövetség – hasonlóan az úz–kazár összefogáshoz – de facto bizonyosan létrejött akkor, amikor a besenyők megrohanták Etelközt. Ez a támadás 895 tavaszán vagy nyarán történhetett, mivel a besenyőkhöz hasonló lovasnomádok télen ritkán indultak hadjáratra, hanem bevárták a fű sarjadását. A besenyő hadjárat, a háború lefolyásáról forrásaink csak szűkszavúan tájékoztatnak. A DAI 37/2–14 és 38/19–32 passzusai említik a besenyők háborúban (csatában) való győzelmét, a magyarok seregének (φοσσατον) vereségét, a magyarok elűzését és a besenyők letelepedését a magyar szállásterületen. A 38/55–65 és a 40/13–27 ugyan nem szól sem háborúról, sem pedig a besenyők megtelepedéséről, ugyanakkor váratlannak tünteti fel a besenyő támadást, és említi a magyarok kiűzetését, illetve családjaik pusztulását. Utóbbi két passzus a magyarok elmeneküléséről, Nagy Moráviában történt megtelepedéséről is megemlékezik. Regino tudósítása az utóbbi két szövegrésszel rokonítható; ő is a kiűzetést, a magyarok elmenekülését és „honkeresését” említi. Az események menete úgy rekonstruálható, hogy a besenyők serege átkelt a Donon, és pusztította az itt élő keleti magyar törzsek szállásait. A szakirodalomban elterjedt álláspont szerint a besenyőknek nem a magyar törzsek teljes katonai erejével, hanem annak csak egy kis töredékével kellett megküzdeniük. A kutatók jobbára kabar határvédő

¹²⁸ Veres P. T.: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság 15 (1972), 8–12.

¹²⁹ Györffy Gy.: MEH. 36.

¹³⁰ Vö. 55. és 56. jegyzet.

elemekre gondoltak, akiket a besenyők könnyűszerrel űztek el.¹³¹ Györffy György szerint „siker reményében csak az egész magyar haderő vehette volna fel a harcot a kisebb számú besenyők (kiemelés tőlem – T. S. L.) ellen, de csak abban az esetben, ha készen várta volna az ellenfelet a Don átkelőinél. A magyar haderő távollétében ellenállásra gondolni sem lehetett, csak menekülésre, ami a határőrök riasztása után idejében kezdetét vehette”.¹³² Úgy véljük, hogy a történeti irodalomban kialakult kép nem felel meg teljesen a források tükrözte történeti valóságnak. Mint már említettük, Regino szerint a besenyők „számban és vitézségben felülmúlták” (numero et virtute praestarent) a magyarokat. Ezt megerősíti Gábrriel klerikosz jelentése, akinek azt mondták a magyar törzsfők, hogy a besenyők „nagy számú nép és gonosz fickók”. A besenyők tehát mindenképpen *tülerőben* lettek volna, ráadásul a magyarok egy része valószínűleg még Bulgáriában volt kalandozó hadjáraton. A *váratlanság* is a besenyők esélyeit növelte. Úgy gondoljuk azonban, hogy nemcsak egy kis töredék, a kabar határőrök vették fel a harcot az ellenséggel, hanem *jelentősebb ellenállással is találkoztak a besenyők*.¹³³ Milyen érvek szólnak az utóbbi álláspont mellett? Két konsztantinoszi passzus (37/2–14; 38/19–31) is kifejezetten háborút (harcot, csatát) említ, utóbbi helyen a magyarok hadseregének vereségéről emlékezik meg a bizánci uralkodó. Regino és Gábrriel tudósításai alapján fel kell tételeznünk, hogy a magyarok és a besenyők összemérték erejüket, s ebből derült ki, hogy a besenyők vitézebbek és többen vannak, mint a magyarok. A 38/55–65 szerint a törzsszövetség első feje, Árpád is a magyar szállásterületen tartózkodott a besenyő támadás idején, így a „földjük őrzésére hátrahagyott” magyarok jelentős erőt képviselhetek. Konsztantinosz azt is közli, hogy a magyar törzseknek megegyezése „van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak”.¹³⁴ Bár ez az információ elsősorban a 10. század közepére vonatkozik, nagyon valószínű, hogy a magyar törzsek ellenséges támadással szemben korábban is egységesen léptek fel. A törzsszövetségi szállásterület védelmére vonatkozó szövetség ugyanis akkor is fennállt, amikor – a besenyő támadás után jó félévszázaddal – a törzsszövetség kohéziója erősen meggyengült, és az egyes törzsek viszonylag önállóan politizáltak.¹³⁵ Külső támadás viszonylag ritkán érte a magyar törzsszövetséget, egyik példája éppen az etelközi besenyő–magyar háború lehetett. A konsztantinoszi tudósításból következtetni is lehet a magyar–besenyő összecsapások helyeire. A bizánci császár a folyóknál való együtt harcolást hangsúlyozza. A folyóknak nagy jelentősége volt a 9–10.

¹³¹ Györffy Gy.: A honfoglalásról. 10.; uő.: Honfoglalás, megtelepedés. 130.; uő.: MEH. 37.; uő.: Magyarország története I/1. 593.; László Gy.: A „kettős honfoglalás”. Bp. 1978. 191.; az Etelközben maradt seregrész védekezéséről szól Bartha A.: A honfoglalás. 11.; a magyar határvédő elemek és a szakrális fejedelem katonaságának küzdelmét említi Kristó Gy.: Levedi. 189.; heroikus ellenállásról emlékezik meg Breit J.: MNH. I. 30.

¹³² Györffy Gy.: A honfoglalásról. 10.; uő.: Honfoglalás, megtelepedés, 130.; uő.: MEH. 37.; uő.: Magyarország története I/1. 593.; 1. még Magyarország hadtörténete I. 19.

¹³³ Jelentősebb ellenállásra utal pl. Breit J.: MNH. I. 30.; Bartha A.: A honfoglalás. 11–12.; uő.: Magyarország története I/1. 549.

¹³⁴ DAI 178–179.; MEH. 121.; ÁMTBF. 48.; 1. még Moravcsik Gy.: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinosz Porphyrogennetos magyar fejezeteihez. Nyelvtudományi Közlemények 50 (1936), 292–293.

¹³⁵ A törzsszövetség gyengülésére l. Kristó Gy.: Levedi. 350–353, 361, 468.

századi magyar törzsek életében; az arab források szerint a téli szállások a folyóknál voltak. A bizánci uralkodó folyók segítségével írja le a honfoglalás előtti és utáni magyar szállásterületet. Valószínűleg ezek választották el egymástól az egyes törzseket is. Hadászati szempontból is fontos szerepe volt a folyóknak, mert a *folyóvédelem* lehetőséget biztosított a megtámadott félnek, hogy a szállásterületre betörő ellenséget a folyón való átkelés közben támadja meg.¹³⁶ A *folyók jelentették a határvédelem egyedüli természetes támaszait* dombokkal és erdőségekkel ugyan tagolt, de viszonylag sík területen, amelyek segítségével egy ideig fel lehetett tartóztatni a túlerőben levő besenyők támadását. A besenyőkkel való *első összecsapásra* valószínűleg a *Don közelében*¹³⁷ kerülhetett sor. A besenyők Donon való átkelése után a közvetlenül megtámadott keleti törzsek segítségére siethettek a törzsszövetségi megegyezés értelmében a tőlük nyugatra lakó törzsek. A vereség után a közvetlenül veszélyeztetett törzsek népe nyugat felé menekülhetett. Feltehető, hogy *újabb magyar–besenyő összecsapásokra került sor a Dnyepernél, s talán az attól nyugatra levő folyóknál is.* Györffy György joggal hangsúlyozta, hogy a besenyők a nagy folyók miatt csak szakaszosan tudtak előre nyomulni.¹³⁸ Mivel a besenyők e *nagy folyók gázlóinál* keltek át, valószínűleg ezek közelében történhettek az összecsapások, amelyekben rendre a magyarok maradtak alul.

Több besenyő–magyar csatára enged következtetni az a kijelentés, amelyet Gábrriel követnek tettek a magyar törzsfők, miszerint „nem bírunk harcolni” a besenyők ellen.¹³⁹ A besenyők fölényét e csatákban tapasztalhatták meg a magyarok, ezért Gábrriel tudósítása alapján jegyezhetette meg Konsztantinosz császár azt (38/55–65), hogy „attól fogva a türkök nem vették fel a harcot a besenyőkkel”. Gábrriel klerikosz „turkiai” követségével kapcsolatban különböző időpontokkal találkozunk a szakirodalomban.¹⁴⁰ Több jel is arra utal azonban, hogy a bizánci követ nem sokkal az etelközi besenyő támadás és a magyar honfoglalás után kereste fel a magyar törzsfőket. Az egyik, hogy Leó bizánci császár bizonyára továbbra is szívesebben látta volna a harcias bolgár uralkodó szomszédságában a bolgár szövetséggel „gyanúsítható” besenyők helyett a magyarokat, akiket egyszer már eredményesen felhasznált Simeonnal szemben. Ezért Gábrrielt azzal bízta meg, hogy próbálja meg rávenni a magyar törzsfőket korábbi szállásterületük (Etelköz) visszafoglalására, hogy amikor szüksége lesz a magyarok segítségére, közelben legyenek. Mivel tudjuk, hogy 917-ben sikerült először megnyernie a bizánciaknak a

¹³⁶ A folyóvédelemre általában I. Clausewitz, C.: A háborúról I–II. Ford. Récsey F. Bp. 1962. II. 217–235.

¹³⁷ A lebediai vereség színhelyét Pauler Gy. (Lebedia. 107.) a Közép-Don vidékére tette.; a besenyők a Don középső szakaszán keltek át, és elűzték a magyarok határait, I. Györffy Gy., MEH. 37.; uő. Magyarország története I/1. 592.

¹³⁸ Györffy Gy.: A honfoglalásról. 10.; uő.: Honfoglalás, megtelepedés. 130.; uő.: MEH. 37.; uő.: Magyarország története I/1. 593. A besenyők második támadását a Dnyeperen való átkeléshez kötötte. – Az etelközi vereség színhelyét a Dnyeper és a Bug mentére helyezte Breit J.: MNH. I. 29.

¹³⁹ Vö. 8. jegyzet.

¹⁴⁰ A követségre összefoglalólag I. Commentary. 15–16.; Leó császár korára tette Bury, J. B.: Treatise. 563, 568.; Györffy Gy.: Legenda. 112.; uő.: Magyarország története I/1. 596–597, 606.; 927 után időre datálta Moravcsik Gy., I. Commentary. 16.; uő.: ÁMTBF. 36. I. 2. jegyz.; 943–944-re I. Fehér G.: Magyarország területe a X. század közepén Konstantinosz Porphyrogennetos De administrando imperioja alapján. Századok 55–56 (1921–1922), 358–359.; I. még Macartney, C. A.: The Magyars. 146, 148.

besenyőket,¹⁴¹ Konsztantinosz császár korára (945–959) pedig már a bizánci külpolitika sarkalatos pontjává vált a besenyőkkel ajándékok révén fenntartott „barátság”; a név szerint nem említett bizánci császár, Gábrriel „megbízója” minden valószínűség szerint Konsztantinosz császár apja, Bölcs Leó (886–912) lehetett. A bizánci ajánlatot követő heves magyar reagálás szintén azt sejteti, hogy *Gábrriel követtségére* valamikor a 9. század legvégén, vagy a 10. század első évtizedében kerülhetett sor. Ekkor ugyanis még elevenen élő emlékkép lehetett az etelközi katasztrófa. Okkal tehető fel, hogy *a magyar–besenyő háborúra vonatkozó konsztantinoszi információk* (vagy legalábbis egy részük) *a Bölcs Leó korában keletkezett Gábrriel-féle jelentésre mennek vissza*. Lehetséges, hogy a 3. caput állítása – miszerint „a türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől, minthogy *gyakran* (πολλὰκις) szenvedett tőlük vereséget, és már-már a teljes pusztulás szélén volt” – szintén a Gábrriel-féle tudósításra vezethető vissza. A „teljes pusztulás” említése összefüggésbe hozható a 40. fejezet leírásával, amely a magyar családok teljes megsemmisüléséről számol be. Ennek megfelelően *a sok vereség talán vonatkozatható az etelközi háborúra*, amikor a magyar törzsek több összezapás után voltak kénytelenek elhagyni szállásterületüket. *A magyarok kiűzését tehát folyamatnak, többszöri vereség következményének* kell felfognunk, nem pedig egyszeri eseményként.

Az etelközi magyar–besenyő háború lefolyásának időtartamát tekintve „villámháború” lehetett. A támadó besenyő lovasok viszonylag rövid idő alatt nagyjából *egész Etelközt* bejárhatták, elpusztíthatták. A besenyők etelközi „honfoglalása” *két szakaszban* ment végbe: az elsőben a besenyő seregek legyőzték az ellenállást tanúsító magyar törzsszövetség csapatait több csatában, és feldúlták a magyar szállásterületet. A besenyők célja ekkor a *letelepedés előkészítése volt*; ezért semmisítették meg vagy üzték ki a szállásterületen talált magyarokat. A „vákuumteremtés” sikerrel járt Konsztantinosz elbeszélése szerint, a hadjáratból visszatérő magyarok „pusztán és feldúlva” találták Etelközt. Ez arra utalhat, hogy a támadó besenyők győzelmeik és pusztításuk után egy időre elhagyták Etelközt, és csak egy bizonyos idő eltelte után vették birtokukba azt. A második szakaszban került sor az elhagyott és „puszta” Etelköz tényleges megszállására, amikor nemcsak a besenyő harcosok, hanem a besenyő nép is megjelent, és *letelepedett* az új szállásterületen. A besenyők etelközi akciójának tökéletes analógiáját fedezhetjük fel a magyarok „turkiai”, Kárpát-medencei honfoglalásának leírásában. A besenyőktől elszenvedett vereség után a magyarok földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, és elűzték Nagy Moravia lakóit, s letelepedtek ott (Regino, DAI 38/55–65, 40/13–27). Szvatopluk országának elpusztítását több helyen is említette a bizánci császár (13, 38, 40, 41. c.). A magyarok pusztító akcióiról – Szvatopluk halálát követően (894) – beszámolt Regino és a Fuldai Évkönyvek is.¹⁴² A források alapján okkal tételezhetünk fel *szakaszos hódítási-foglalási stratégiát* mind a besenyőknél, mind pedig a magyaroknál.

Az *etelközi háború veszteségeit* nem ismerjük pontosan, a forrásokban csak néhány közvetett utalás jelzi ezt. A DAI 40. fejezete szerint a magyarok családait teljesen

¹⁴¹ *Toynbee, A.*: Constantine. 458.

¹⁴² *Kristó Gy.* (Levedi. 195.) utal arra, hogy a morvák éppúgy néptelen földet engedtek át a magyaroknak, mint a magyarok korábban a besenyőknek.; a forrásokra l. MEH. 117, 119, 121, 122, 208, 211.

megsemmisítették (τάς αὐτῶν φανίλιας παντελῶς ἐξέφανισαν). A 3. fejezetben pedig az szerepel, hogy a magyarok nemzetsége „már-már a teljes pusztulás szélén volt” (τελειῶς σχεδὸν παραδοθῆναι ἀφανισμῷ). A történeti kutatásban régóta kételkedés mutatkozik a konsztantinoszi „végpusztulást” illetően. Már *Pauler Gyula* rámutatott arra, hogy a magyarok vesztesége az etelközi vereség alkalmával nem lehetett nagy, különben a családjait vesztett magyarság hamar elszávosodott volna az új hazában.¹⁴³ *Györffy György* feltételezte, hogy „a Don- és Donyec-vidéki törzsek komoly emberveszteséget is szenvedtek”. Szerinte azonban az „emberveszteséget csökkentette, hogy a magukkal hajtott méneseikből váltott lovakkal gyorsabban menekülhettek (ti. a magyarok — *T. S. L.*), mint a gázlókat nem ismerő besenyők, akiket feltehetően a zsákmány birtokbavétele és elosztása is hátráltatott”. Ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy „a krónikás hagyomány kifejezetten szól az asszony nép beköltözéséről, és csak az állatok elvesztését panaszolja el.”¹⁴⁴ *Fodor István* a krónikás hagyomány mellett a honfoglalók régészeti hagyatékára hivatkozva utasította el a bizánci császár híradását. Szerinte „a feltárt sírokból nyugvó nők ugyanis ugyanahhoz a népességhez tartoztak, mint férjeik. Kétségbevonhatatlan bizonyítéka ennek embertani felépítésük és a magyar művészeti ízlésben fogant ékítményeik is. Márpedig ha Árpád magyarjai kizárólag családjukat vesztett férfiak lettek volna, akkor csak a szomszéd népek lányait vehették volna feleségül”. Ő is elismerte azonban azt, hogy „a veszteség . . . nagy volt, néhány nemzetség pedig alighanem teljesen elvérzett”.¹⁴⁵ Olyan véleménnyel is találkozhatunk a szakirodalomban, amely teljességgel elutasítja egy komoly összeecsapás lehetőségét, és felveti azt, hogy Etelköz megegyezés eredményeképpen került a besenyők birtokába. Az e felfogást valló *László Gyula* szerint „a besenyő vereség jelentőségének helyi csetepaté (kiemelés tőlem — *T. S. L.*) színvonalára csökkentésében azonban a régészet mondja ki a döntő szót, megállapítván, hogy az asszony nép aránya azonos a férfiakéval.”¹⁴⁶ Újabban *Kristó Gyula* úgy foglalt állást, hogy bár Etelközben a besenyők nagy személyi veszteséget okoztak, „a szakrális fejedelem és kísérete, a határvédők egy csoportja és az asszony nép egy része” túlélte a kétségtelenül súlyos csapást.¹⁴⁷ Az etelközi háború veszteségeit illetően a szakirodalomban nem alakult ki egységes álláspont, mindenestre általában megkérdőjelezték a besenyő támadás katasztrófa-jellegét. Véleményünk szerint a források alapján okkal tételezhető fel, hogy *rendkívül súlyos csapás, komoly veszteségek érték a magyar törzseket* a besenyő háború során. Ezt bizonyítja az említett passzusokon kívül közvetve Etelköz feladása és Gábiel követ ajánlatának egyértelmű, páni félelmet sugárzó visszautasítása. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy *nemcsak a magyar családok* szenvedtek érzékeny veszteségeket a szállásterület feldúlása során, *hanem a csatákban a besenyőkkel szembeszálló magyar*

¹⁴³ *Pauler Gy.*: MNTSZI. 153. I. 61. jegyz.

¹⁴⁴ *Györffy Gy.*: Honfoglalás, megtelepedés. 130.; *uő.* MEH. 38.; *uő.* Magyarország története I/1. 593–594.

¹⁴⁵ *Fodor I.*: Verecke. 234–235.; I. még *uő.*: Űt a Kárpátokig. Őstörténeti jegyzetek az újabb eredményekről. Tiszatáj 28 (1974), 6. sz. 15.

¹⁴⁶ *László Gy.*: „Emlékezzünk régiekről”. Bp. 1979., 125.; *uő.*: A „kettős honfoglalás”. 190–191. — Ezzel a szélsőséges, a történeti adatokat egyszerűen semmibevevő állásponttal nem érhetünk egyet.

¹⁴⁷ *Kristó Gy.*: Levedi. 190.; az asszonyok, öregek és gyermekek súlyos veszteségét említi *Bartha A.*: A honfoglalás. 11.

haderő is. A kündüvel kivonuló magyar lovasok számát 870–880 körüli időre vonatkozóan 20 ezer főre tették az arab források.¹⁴⁸ Bár Bulgáriában harcolhatott a magyar *haderő* egy, pontosan meg nem határozható része, igen sokan vehették fel a küzdelmet Árpád és a többi törzsfő vezetésével a besenyők ellen. Az *embervesztés*g mellett számolnunk kell azzal, hogy a magyar szállások dúlása során jelentős mértékű *anyagi kár* is érte az etelközi magyar törzseket. Idevonhatjuk a krónikának azt a tudósítását, hogy a sasok elpusztították a magyarok lovait és barmait. Valószínűnek tűnik, hogy bár a besenyők egész Etelközt pusztíthatták, mégis az elsőként megtámadott keleti (Don és Dnyeper közt lakó) magyar törzseknek nagyobb veszteségei lehettek. Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy *mindegyik törzset sújtotta az etelközi katasztrófa*, csak relatív és véletlenszerű különbségek lehettek a veszteségek tekintetében.

Egyes vélemények szerint a besenyőktől elszenvedett vereségek *politikai következményeket* is maguk után vontak; változások következtek be a törzsszövetség vezetésében. Györffy György szerint az első besenyő háború (893) után a vereséért felelőssé tehető Álmos gyulát lemondatták, „s helyébe a hadvezéri képességekkel rendelkező Árpádot” választották. Levedivel kapcsolatban feltételezte, hogy talán kazár szokás szerint feláldozták.¹⁴⁹ A második besenyő támadással (895) hozta összefüggésbe azt a krónikában szereplő híradást, hogy Árpád „atyját, Álmost, Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannóniába”.¹⁵⁰ Györffy nézete szerint Álmos megölése – bár már a gyula tisztséget sem viselhette – „a besenyőktől elszenvedett vereség következménye volt, és feltehetően rituális formák között hajtották végre”.¹⁵¹ Hasonló véleményen volt Bartha Antal, aki feltételezte, hogy „Álmost a tragikus vereség miatt érte a zord felelősségrevonás”.¹⁵² Czeglédy Károly az általa 889-re tett magyar–besenyő háborúval hozta kapcsolatba Levedi lemondását. Szerinte „Levedi a halálfélelem állapotában volt, amikor a besenyőktől elszenvedett veresége után nyugatra kényszerült menekülni népével. Helyzetét csak az enyhítette, hogy a kazár uralkodó még korábban egy előkelő kazár nőt adott hozzá feleségül”.¹⁵³ Több kutató is úgy foglalt állást, hogy Álmos a második besenyő háborúban elszenvedett vereség miatt, szakrális gyilkosság áldozataként halt meg.¹⁵⁴ Kristó Gyula szerint Álmos „halálának oka a besenyőktől elszenvedett súlyos vereség, az etelközi haza elvesztése volt, de szerepet játszhatott ebben Álmos megöregedése is. Álmos 895-ben már 75. életéve körül járt, tehát aggastyánnak

¹⁴⁸ MEH. 86.; I. még A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gy.–Szilágyi S., Bp. 1900 (a továbbiakban: MHK.). 167–168.

¹⁴⁹ Levedi feláldozására I. Györffy Gy.: Legenda. 108.; Levedi és Álmos leváltására I. még Magyarország története I/1. 592–593.

¹⁵⁰ Álmos erdélyi megölésére I. SRH. I. 287.; MEH. 130.

¹⁵¹ Györffy Gy.: A honfoglalásról. 11.; uő.; Honfoglalás, megtelepedés. 131.; uő.; Legenda, 109.; uő. MEH. 14, 39.; uő. Magyarország története I/1. 595–596.; I/2. 1630. Utóbbi helyen azt olvashatjuk, hogy „Álmos megölésének okát, s azt, hogy ez szakrális rítus szerint történt-e, nem tudjuk”.

¹⁵² Bartha A.: A IX–X. századi. 148.; uő.: A honfoglalás. 13.

¹⁵³ Czeglédy K.: Árpád és Kurszán. 52.

¹⁵⁴ Szabó K.: A magyar vezérek. 49–50. Álmos halálának színhelye nála Moldva.: I. még Vernadsky, G.–Ferdinandy, M.: Studien. 105.; Dümmerth D.: Az Árpádok. 91, 111–112.; uő.: A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. Bp. 1973. 211, 220–221.

számított. Ugyanakkor, mivel a 850-es évek második felében jutott a künde méltóságra, a besenyő háború táján igencsak közel volt ahhoz, hogy betöltse a talán neki is engedélyezett negyvenéves uralkodási időt. A súlyos magyar veszteségek az alattvalók számára bizonyították, hogy Álmos már nem tudja megfelelően tartani a kapcsolatot az égiekkel”.¹⁵⁵

Az ismertetett koncepciók jellemző vonása, hogy Álmost és Levedit tekintik olyan törzsszövetségi vezetőknek, akiket valamilyen formában felelősségre vontak a besenyő vereségek miatt. Levedi „leváltását” (esetleg „feláldozását”) az „első”, Álmos megölését inkább a „második” besenyő háborúhoz kötötték. Eszerint *Árpád és Kurszán, az új vezetői garnitúra két tagja esetében semmiféle számonkérés nem történt*. Ez annál inkább különös, mert a magyar–besenyő összecsapást közvetlenül megelőzően a bolgáriai kalandozásra velük kötött egyezséget Nikéasz bizánci követ.¹⁵⁶ A DAI 38/55–65 úgy tudósít, hogy Árpádot üzték el a besenyők népével együtt. Az adatok arra engednek következtetni, hogy 895–896 táján Árpád és Kurszán vezette a magyar törzsszövetséget. Levedi a DAI 38. fejezete szerint Árpád fejedelemmé (arkhón) választása előtt volt első törzsfő (vajda). A konsztantinoszi történet szerint Levedi azért „mondott le” a fejedelemségről, pontosabban azért *nem fogadta el a kagán által felajánlott tisztséget*, mert alkalmatlannak, erőtlennek (αδυνατως) érezte magát arra.¹⁵⁷ Így a törzsszövetség vezetésében bekövetkezett változás oka nem az „első” besenyő háborúban, vagy a bolgáriai kalandozás során elszenvedett vereség volt.¹⁵⁸ A bizánci császár művében feljegyzett magyar hagyomány úgy őrizte meg a történeteket, hogy a kagán által felkínált tisztségre Levedi Álmost vagy Árpádot javasolta. Egy új, korábban nem létező *tisztségről* lehetett tehát szó, amelyet a kagán kijelölés útján akart betölteni, de Levedi „lemondása” következtében választásra került sor. A választás mindössze két személyt érintett, akik közül a választásban résztvevő magyarok (törzsfők?) *Árpádot találták alkalmasabbnak* a tisztség betöltésére.¹⁵⁹ Öröklés esetén a szeniorátus jogán kétségtávol Árpád apját, Álmost illette volna meg a cím, választás esetén viszont előtérbe került a személyes alkalmasság (idoneitas), amely a fiatalabb Árpád mellett szólhatott. Érdekes megemlíteni, hogy az Álmos erdélyi megölését említő krónikakompozíció is Árpádot tünteti fel a hét vezér közül a leggazdagabbnak és a leghatalmasabbnak.¹⁶⁰ Kézainál is csak Árpád

¹⁵⁵ Kristó Gy.: Levedi. 193–194.

¹⁵⁶ MEH. 106.; ÁMTBF. 59.; Árpád és Kurszán vezető szerepét említi pl. *Pauler Gy.*: MNTSZI. 31.; *Macartney, C. A.*: The Magyars. 178.; *Hóman B.*: MT⁶. 116.; *Fodor I.*: Verecke. 232.; *Györffy Gy.*: Honfoglalás, megtelepedés. 128.; *uő.*: Legenda. 108.; *uő.* MEH. 33.; *uő.* Magyarország története I/l. 593.; a szakrális fejedelem (Álmos) háttérben volt, Árpád az ő képviselőjében vett részt a bizánci követrel folytatott tárgyalásokon, l. *Kristó Gy.*: Levedi. 176, 226.; *Dümmerth D.*: Az Árpádok. 103.

¹⁵⁷ DAI 172–173.; MEH. 119.; ÁMTBF. 44.; e passzus elemzésére és magyarázatára legújabban l. *Kristó Gy.*: Levedi. 128–132.

¹⁵⁸ A besenyő vereség és Levedi „bukása” közti összefüggésre l. 149. és 153. jegyzet; *Grégoire, H.* szerint (Le nom. 636.) a bolgár vereség miatt mondott le az általa Liuntikával azonosított Levedi.

¹⁵⁹ Vö. 156. és 159. jegyzet; több kutató is megkérdőjelezte a konsztantinoszi leírást, s a magyar krónikás hagyomány alapján Álmos fejedelemiségére gondolt, l. pl. *Deér J.*: A IX. századi. 13–14, 16, 20.; *Kristó Gy.*: Levedi. 133–142, 192–194, 225–226.; *Dümmerth D.*: Az Árpádok. 80–111.; *uő.*: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közöny 1971. 404–430.; *Bartha A.*, Magyarország története I/l. 528.

¹⁶⁰ SRH. I. 287.; MEH. 130.

apjaként szerepel Álmos, a törzs vezetője az orosz havasok átlépésekor (a honfoglaláskor) Árpád.¹⁶¹ Anonymus tette meg első fejedelemnek Álmost, nála is feltűnik a választás motívuma, de ezt nem Árpádhoz, hanem apjához, Álmoshoz kapcsolta. Anonymus a honfoglalás megkezdése után, Ung várában származtatja át a hatalmat Árpádra.¹⁶² A források alapján nem lehet eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy az etelközi vereség idején Álmos még fejedelem lett volna, s ezért ölték volna meg az új hazába való belépéskor, valahol annak határán. Konsztantinosz császár idejében, a 10. század közepén azonban Árpádot tekintették első fejedelemnek, Álmos csak vajdaként (törzsfőként) és Árpád apjaként szerepel a magyar hagyományt tükröző bizánci forrásban. Ehhez hasonlóan állítja be Árpád és Álmos viszonyát a krónikakompozíció és Kézai, csak Anonymus, illetve a Váradi és Zágrábi Krónika szerepelteti első fejedelemként Álmost.¹⁶³ E vonatkozásban perdöntőnek tartjuk azt, hogy Georgius Monachus Continuatus szerint Nikétasz bizánci követ Árpáddal és Kurszánnal tárgyalt a 895 körüli bulgáriai kalandozást megelőzően. Az adatok arra engednek következtetni, hogy *Árpád vagy öregedő, uralkodásra immár alkalmatlan atyját háttérbe szorítva uralkodott, vagy – ami számunkra valószínűbb – az etelközi fejedelemválasztás győzteseként a törzsszövetség első számú vezetője volt.* Halálának évét Anonymus 907-re tette, s bár évszámai korántsem tekinthetők megbízhatónak, nagyon valószínű, hogy Árpád megérte a honfoglalás végét, és csak a 9. század legvégén, vagy a 10. század első évtizedében hunyt el.¹⁶⁴ Így bizonyos, hogy Árpádot nem vonták felelősségre az etelközi katasztrófa miatt. Hasonló a helyzet Kurszánnal, akit csak 904 táján ölték meg a bajorok egy lakoma alkalmával.¹⁶⁵ Álmos esetében nem látunk ilyen tisztán; tudunk ugyan megöléséről, őt viszont a krónikáiról sem tekintette fejedelemnek. A források alapján arra gondolhatunk, hogy Álmos ugyan még élt az etelközi katasztrófa idején, s csak a honfoglalás elején Erdélyben érte az erőszakos halál, de a hatalom már fia kezében volt. Mivel Álmosnak már nem volt funkciója, így megölése és a besenyőktől elszenvedett vereség, valamint az etelközi haza elvesztése közötti közvetlen összefüggés egyértelműen nem bizonyítható. Lehetséges, hogy más okok, talán túlságosan is előrehaladott életkora miatt fosztották meg életétől Árpád fejedelem apját.

A besenyő vereségeket követő számonkérést a szakirodalom *kazár analógiára* képzelte el. Kazária szakrális uralkodója, a kagán bizonyos esetekben rituális halállal fejezte be életét, feláldozták. Ibn Fadlán szerint negyven esztendeig uralkodhatott a kagán, s ha ezt akár egy nappal is túllépte, alattvalói és kísérete megölte, mivel „már megfogyatkozott értelme és meggyengült ítélete”.¹⁶⁶ Maszudi szerint akkor ölik meg a

¹⁶¹ SRH. I. 165.; MEH. 189.

¹⁶² SRH. I. 40–41, 51–52.; MEH. 139–140, 146.

¹⁶³ Vö. 160–162. jegyzet; a Váradi és Zágrábi Krónika adatára l. SRH. I. 206.

¹⁶⁴ Anonymus évszámára l. SRH. I. 106.; Anonymus belső kronológiája alapján 899–900-ra datálta *Kristó Gy.*: Levedi. 354–355, 445.; 907 után halhatott meg, erre a nézetre l. *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959 (a továbbiakban: Tanulmányok.). 84. l. 61. jegyz.; l. még *Heckenast G.*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 36–37.

¹⁶⁵ *Gombos I.* 91, 140, 199.; l. még *Györffy Gy.*: Tanulmányok. 143.; *Kristó Gy.*: Levedi. 220, 225.

¹⁶⁶ MEH. 98.; l. még MHK. 217–218.

kagánt, ha „a kazar földre szárazság jön, vagy azt valamely más csapás éri, ha egy másik országból háborút indítanak ellenök vagy őket bármely váratlan veszedelem éri . . .” Ilyen esetben is előfordulhatott azonban az, hogy a kagánt mégsem végezték ki, mert helyette, a bég „az őt fenyegető veszélyt elhárította, minthogy nem szolgált reá saját bűnével”.¹⁶⁷ A kagán után következő méltóságot a bég viselte, aki tényleges uralkodóként a hadsereget vezette és a kormányzást irányította.¹⁶⁸ Ibn Fadlán megjegyzi azt is, hogy a kagán „a vezéreket és *saját helyettesét* pedig *ha megfutamodnak* (kiemelés tőlem – T. S. L.), maga elé rendeli, odaviteti feleségüket és gyermekeiket is, és szemük láttára másnak adja őket. Ugyanúgy tesz lovaikkal, ingóságaiikkal, fegyvereikkel és szállásaikkal is. Néha mindegyikőjüket kettévágatja vagy keresztre feszítetteti, vagy nyakánál fogva fára kötteti őket, néha pedig, ha kegyet akar gyakorolni velük szemben, lovásszá fokozza le őket.”¹⁶⁹ Az idézett források – ugyan elsősorban a 10. századra vonatkozóan – bizonyítják azt, hogy a kazároknál a szakrális és a tényleges uralkodót egyaránt büntethették halállal katonai vereség esetén. Nem mindig és *nem feltétlenül* követte azonban *erőszakos halál a katonai kudarcot*. Azt is a kazar vezetés időszakonként változó belső erőviszonyai szabhatták meg, hogy vereség esetén a kagánt (Maszudinál), vagy pedig a hadvezért (Ibn Fadlánnál) vonták-e felelősségre.

A 870–880 körüli időre vonatkoztatható Ibn Ruszta-féle tudósítás szerint a magyaroknak a kazárokhhoz hasonlóan két uralkodójuk volt. Az egyikről az arab tudós megjegyzi, hogy K. nde (kündü) a neve, és 20 ezer lovassal vonul ki. Hozzáteszi, hogy „ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, Dzs.la-nak (gyula) hívják. Minden magyar a Dzs.la nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben”.¹⁷⁰ E tudósítás alapján a történeti kutatás a kündüt jobbra szakrális uralkodónak, a gyulát pedig tényleges uralkodónak, hadvezérnek tekintette.¹⁷¹ Mivel az arab forrás csak a címeket, a bizánci források pedig csak néhány magyar vezér (Levedi, Álmos, Árpád, Kurszán, Liuntika) nevét közlik, teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani, hogy a honfoglalást megelőzően kik töltötték be a kündü, illetve a gyula tisztséget.¹⁷² Nézetünk szerint az

¹⁶⁷ MHK. 259–260.

¹⁶⁸ MEH. 90, 96–97.; l. még Bartha A.: A IX–X. századi, 31.; uő. Magyarország története I/1. 503.; Györffy Gy.: Tanulmányok. 140–141.

¹⁶⁹ MEH. 98.; MHK. 219.

¹⁷⁰ MEH. 86.; MHK. 167–168.

¹⁷¹ A kündü szerepkörére vonatkozó régebbi irodalmat összefoglalta Györffy Gy.: Tanulmányok. 128–129. l. 2. jegyz.; az egyik felfogás szerint a kende (kündü) fővezér, a gyula pedig főbíró volt, l. Hóman B.: Östörténetünk keleti forrásai. Századok 42 (1908), 878–883.; uő.: MT⁶. 68.; Fehér G.: Bulgarisch-ungarische. 120.; a másik, s legújabban szinte általánosan elfogadott nézet szerint a kündü szakrális, a gyula pedig tényleges uralkodó, erre l. pl. Deér J.: A IX. századi. 4–5.; Györffy Gy.: Tanulmányok. 80–83.; Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972³. 23.; Czeglédy K.: A szakrális királyság a sztyeppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). Magyar Nyelv 71 (1974), 15–17.; Fodor I.: Verecke. 191–192.; Kristó Gy.: Levedi. 217–220.

¹⁷² Levedi és „fia”, Kurszán kündü, Álmos és Árpád pedig gyula volt, erre l. Györffy Gy.: Tanulmányok. 79, 142, 159.; uő. MEH. 12, 33.; uő.: A honfoglalásról. 8.; uő.: Legenda. 104–105, 108, 110.; uő.: Honfoglalás, megtelepedés. 128, 131.; l. még Fodor I.: Verecke. 232.; Vajay, Sz.: Eintritt. 25–26.; Levedi és Árpád volt kündü, Kurszán pedig gyula lehetett, l. Czeglédy K.: Árpád és Kurszán. 54, 57–58.; Levedi, Álmos és Árpád volt kündü, Kurszán pedig a gyula tisztséget töltötte be, l. Kristó Gy.: Levedi. 83–86, 133–142, 194, 220–228.

etelközi magyar—besenyő háború idején *Árpád lehetett a kündü*, mivel a konsztantinoszi történet szerint a Kazária kagánja által felajánlott fejedelmi méltóságra őt választották meg a magyarok a kazár követek jelenlétében, kazár módon (pajzsraemeléssel). Lehetséges, hogy a Georgius Monachus Continuatus által Árpád után említett *Ku(r)szán* volt a tényleges uralkodó, a *gyula*.¹⁷³ Úgy tűnik, hogy a kazár analógiát nem vonatkoztathatjuk az etelközi eseményekre; a kündüt és a gyulát nem büntették halállal a súlyos vereség miatt. A fentiek alapján úgy véljük, hogy *a besenyőktől elszenvedett vereség és a szállásterület elvesztése nem eredményezett változást a magyar törzsszövetség politikai vezetésében*. A honfoglalás Árpád kündü, Kurszán gyula és a többi, név szerint nem ismert törzsfő vezetésével ment végbe.

Ласло Шандор Тот:

ВОЙНА МЕЖДУ ВЕНГРАМИ И ПЕЧЕНЕГАМИ В МЕЖДУРЕЧЬЕ

(Резюме)

После обзора литературы о войнах с печенегами и источников по хронологии этих войн автор анализирует отдельные источники с точки зрения времени, места, хода военных действий. 889 год Реджино и еще более ранние даты, упоминаемые в венгерских летописях не могут быть приняты во внимание при определении точных дат венгеро-печенежских войн. Судя по главам 37, 38 и 40 произведения императора Константина «Де администрандо империи» (ДАИ) битва произошла где-то в 894—896 гг., наиболее вероятная дата — 895 год. Реджино указывает в качестве военных действий долину Дона, 37 глава ДАИ — территорию между Доном и Дунаем. В разделах 19—31 главы 38 ДАИ обнаруживается противоречие, поскольку невозможно точно определить, какие территории были отняты у венгров печенегами. В разделах 55—65 главы 38 и 13—27 главы 40 ДАИ в качестве захваченной территории отмечается Междуречье, которое по данным Константина и арабских источников можно определить как участок, вернее огромную территорию между Доном и нижним течением Дуная.

Разделы 2—14 главы 37 ДАИ отмечают в качестве предыстории и причины венгеро-печенежской войны, что узы и казары объединенными усилиями прогнали печенегов с их старых земель. Очевидно, что казары осуществляли свои обычные ежегодные набеги, а узы хотели найти для себя подходящий стан. По мнению автора в разделах 19—31 главы 38 описывается шта же война, с некоторыми изменениями. Из логико-исторических соображений раздел можно разделить на две части: казаропеченежские и венгеро-печенежские войны середины 890-х годов и происшедшее гораздо раньше отступничество савардов. В разделах 55—65 главы 38 нет упоминаний о причинах нападения печенегов; глава 40 связывает это с болгаро-византийской войной 894—895 гг. и болгаро-печенежским союзом против венгров. Болгарский царь Симеон торгами о мире нарушил венгеро-византийский союз и вступил со своей стороны в союз с печенегами против оставшихся в одиночестве венгров. Печенегам это пришлось весьма кстати, ибо они как раз были заняты поисками подходящей территории. Однако в главе 40 много неточностей; на основе описания невозможно однозначно установить, где находились отделившиеся от Междуречья венгерские

¹⁷³ Feltételezen l. *Pauler Gy.*: MNTSZI. 31.; *Macartney, C. A.*: The Magyars. 178.; egyértelműen gyulának gondolta *Karácsonyi J.*: a 12. jegyzetben i.m. 67—68.; legújabbán l. *Czeglédy K.*: Árpád és Kurszán. 52.; *Kristó Gy.*: Levedi. 220—227.

дружины во время нападения печенегов. Другие источники позволяют сделать вывод, что часть венгерской военной силы езе сражалась в Болгарии против Симеона, который несмотря на неоднократные поражения вновь и вновь собирался с силами и переходил в наступление. Неожиданно войну для Симеона выиграли напавшие на Междуречье печенеги, окончательно изгнавшие из Междуречья венгров. У зенгерского племенного союза не было шансов на успех против превосходящих сил болгаро-печенежской коалиции. В венгерских летописях катастрофа в Междуречье сохранилась лишь косвенно, в виде катастрофы (нападение орлов).

Рассказы Константина о венгеро-печенежской войне весной или летом 895 года (или по крайней мере часть из них) происходят от посла Габриэля, который в IX—X вв. побывал в Карпатском бассейне. Византийский посол пытался убедить венгерский племенной союз, вождей венгерских племен отбить у печенегов свои прежние, потерянные земли. Для византийского императора Льва Мудрого было бы гораздо приятнее, если бы союзные с Византией венгры, которых в любое время можно повернуть против Симеона, были соседями болгар. Он опасался болгаро-печенежского соседства, ибо последние заключили союз друг с другом. Однако под воздействием только-только завершившейся катастрофы в Междуречье венгерские вожди наотрез отказались ввязываться в новую войну против печенегов.

В венгеро-печенежской войне произошло не просто изгнание пограничников-кабаров: были и крупные сражения. Не кочевавшая, оседлая часть венгерских племен в Междуречье вступила в бой с печенегами. Печенеги по численности и рыцарству превосходили венгерские силы, неожиданность нападения езе более способствовала успеху. У венгерских племен на случай нападения извне была договоренность о том, чтобы вместе сражаться с нападающим противником по берегу реки. В низменных районах Междуречья берега рек служили единственным укреплением, единственной возможностью для обороняющихся. Венгерские войска на Дому, Днепре и на верное у других рек сражались против разграбивших все печенегов. Бегство венгерских племен из Междуречья — результат не одного поражения, а нескольких проигранных битв. Венгеро-печенежская война продолжалась недолго: печенеги подавлением сопротивления и уничтожением венгерских поселений готовили себе место жительства. Венгерские потери в боях были по всей вероятности весьма значительны, причем что были потери не только в семьях, но и среди участвовавших в военных операциях войск. Проигранная война — в отличие от получивших распространение в литературе взглядов — не привела к изменениям в руководстве племенного союза. Процесс обретения родины происходил под руководством избранного князем езе в Междуречье Арпада, занимавшего по видимому пост дьюлы Курсана и других вождей племен.

László Sándor Tóth

LA GUERRE HUNGARO–PÉTCHENÈGUE EN ETELKÖZ

(Résumé)

Après avoir passé en revue les sources concernant les guerres contre les Pétchenègues et la chronologie y relative établie par les historiographes, l'auteur examine chaque source du point de vue des indications données quant à la date, au lieu et au déroulement de cette guerre. L'année 889, donné par Regino, ou les dates mêmes antérieures fournies par les chroniqueurs hongrois ne sauraient pas être retenues pour la datation de la guerre hungaro-pétchenègue d'Etelköz. D'après les chapitres 37, 38 et 40 de l'ouvrage intitulé *De administrando imperio* de l'empereur Constantin, cette guerre a eu lieu entre 894 et 896, le plus probablement en 895. Selon Regino, elle se serait déroulée dans la région du Don; selon le chapitre 37 de *De administrando imperio*, entre le Don et la Danube. En raison du caractère contradictoire des paragraphes 19 et 31 du chapitre 38 de ce dernier, on ne peut pas établir avec certitude quel était le territoire que les Pétchenègues ont enlevé aux Hongrois. D'après les paragraphes 55–65 du chapitre 38 et les paragraphes 13–27 du chapitre 40 de *De administrando*

imperio, les Pétchenègues auraient occupé „Etelköz”, qui semble correspondre, au témoignage de Constantin et de diverses sources arabes, à la vaste région située entre le Don et la Bas-Danube.

En ce qui concerne les prémices de la guerre hungaro-pétchenègue en question, les paragraphes 2-14 du chapitre 37 de *De administrando imperio* mentionnent que les Pétchenègues ont été chassés de leur territoire par les Ouz et les Khazars alliés pour la circonstance. Il est probable que les Khazars effectuaient alors leur razzia annuelle habituelle, tandis que les Ouz étaient en train de „déménager” pour s’établir dans une région nouvelle. Selon S. L. Tóth, les paragraphes 19-31 du chapitre 38 de l’ouvrage de Constantin décrivent, avec quelques modifications, cette même guerre. Logiquement, et pour certaines considérations de critique des sources, on est amené à distinguer la description de deux séries de faits dans cette partie du texte: celle des guerres khazaro-pétchenègue et hungaro-pétchenègue du milieu des années 890, et celle de la séparation du peuple des Savards, bien antérieure aux premières. Les paragraphes 55-65 du chapitre 38 ne parlent pas de la cause de l’attaque pétchenègue, tandis que le chapitre 40 relie cet événement à la guerre de 894–895 entre Byzance et les Bulgares, aussi bien qu’à l’alliance bulgare-pétchenègue contre les Magyars. Le tsar bulgare Siméon a fait disloquer l’union de circonstance hungaro-byzantine en ouvrant des négociations de paix, et a conclu au même moment un traité d’alliance anti-hongrois avec les Pétchenègues qui avaient déjà l’intention de s’installer dans une région nouvelle. Cependant les informations que nous fournit le chapitre 40 manquent de bien des précisions: on ne peut guère établir dans quelle contrées lointaines les troupes hongroises éloignées d’Etelköz s’avançaient au moment de l’attaque pétchenègue. D’autres sources permettent de conclure qu’une partie des guerriers hongrois luttait encore en Bulgarie pour refouler les attaques successives que Siméon leur lançait obstinément malgré une série de lourdes défaites. Or la guerre a été gagnée pour le compte de Siméon par les Pétchenègues, qui ont soudain envahi Etelköz et en ont définitivement chassé les Hongrois. Les tribues fédérées magyares n’avaient aucune chance devant l’écrasante supériorité numérique de la coalition bulgare-pétchenègue. La tradition léguée par les chroniques hongroises a d’ailleurs métamorphosé le souvenir du désastre d’Etelköz en un fléau „naturel”: une attaque d’aigles.

Les indications fournies par *Da administrando imperio* au sujet de la guerre hungaro-pétchenègue d’Etelköz – qui avait lieu probablement au printemps ou en été 895 – proviennent sans doute – du moins en partie – de l’ambassadeur byzantin Gabriel traversant le bassin carpatique à la fin du IXe ou au début du Xe siècle. Gabriel s’efforçait de pousser les Magyars à reconquérir sur les Pétchenègues leur territoire d’antan. L’empereur de Byzance Léon le Sage se serait sans doute mieux accommodé de l’installation, aux confins de la Bulgarie, de Hongrois alliés à Byzance qu’il aurait pu employer contre les Bulgares à n’importe quel moment, que de celle des Pétchenègues alliés à Siméon. Cependant, à la suite du désastre récent d’Etelköz, les chefs hongrois ont repoussé unanimement la proposition byzantine.

Les envahisseurs pétchenègues ont dû non seulement disperser les unités kabares affectées à la défense des frontières, mais aussi livrer des batailles probablement très sérieuses aux troupes hongroises restées dans la région, qui leur résistaient de leur mieux. Bénéficiant de leur supériorité numérique et possédant un art militaire plus avancé, les Pétchenègues ont vu leurs chances singulièrement accrues par l’effet psychologique que produisait leur attaque inattendue. Un accord conclu par les chefs des tribus magyares prévoyait le rassemblement de leurs forces près des fleuves en cas d’attaque ennemie, étant donné que dans les plaines d’Etelköz c’était seulement au bord des fleuves que l’on pouvait espérer déployer une résistance tenace. Aussi les troupes hongroises ont-elles combattu les Pétchenègues auprès du Don, du Dniepr, et peut-être encore d’autres fleuves et rivières. Ainsi l’évacuation d’Etelköz par les Hongrois aura été le résultat de plusieurs batailles perdues, et non celui d’une seule défaite décisive. Par ailleurs, la guerre n’a pas duré très longtemps: après avoir brisé la résistance des Magyars et détruit leurs habitations, les envahisseurs pétchenègues se sont mis aussitôt à préparer l’installation de tout leur peuple. Les Hongrois ont dû subir des pertes extrêmement lourdes; beaucoup de femmes et enfants y ont péri, ainsi que bon nombre de guerriers. Contrairement à l’opinion de la plupart des historiographes hongrois, Tóth affirme que cette défaite n’a entraîné aucun changement à la tête de la fédération des tribus magyares: la Conquête du pays a lieu sous la conduite d’Árpád, élu prince (*kündü*) encore en Etelköz, du *gyula* (chef militaire) Kurszán, et des autres chefs de tribue.

BÁRÓ BUCCOW ERDÉLYBEN ÉS AZ OSZTRÁK ÁLLAMTANÁCS 1761–1764

Bevezetés

Tanulmányomnak, amely egy nagyobb munkának kicsiny része, azt a hangzatos címet is adhattam volna, hogy Báró Buccow tündöklése és bukása Erdélyben 1761 és 1764 között. De nem adtam, mert becsaptam volna az olvasót. Ugyanis sohasem foglalkoztam sem Erdélynek, sem Buccownak a történetével. Nagyobb munkámnak tárgya az osztrák államtanács magyarországi politikája 1761 és 1768 között. A belőle kiemelt résznek tárgya pedig az osztrák államtanács Erdéllyel és Buccowval kapcsolatos politikája a jelzett években.

Az osztrák államtanács (Der österreichische Staatsrat) véleménye Magyarországról, a magyar kérdésekről és ügyekről a tárgya munkámnak, nem pedig azoké a kérdéseké és ügyeké, amelyekről a tanács tagjai az uralkodó számára javaslatot tettek, tanácsot adtak.

Természetes, hogy a tanács javaslataiból a véleményezett kérdések és ügyek tárgyra is derül fény, de nem amennyi egyéb források használatát feleslegessé tenné.

Buccowról is sok mindent megtudunk az államtanács irataiból, de erdélyi szereplésének teljes tisztázásához más források is szükségesek.

Azt azonban nyugodtan állíthatom, hogy a legfontosabb adatokat az államtanácsnak a bécsi Haus-, Hof- és Staatsarchivnak az őrzetében volt iratai tartalmazták. Azért mondom ezt múlt időben, mert a tanácsi iratok legértékesebb állaga, amely a tagok által írt vótumokat tartalmazta, nagyobb részében 1945-ben megsemmisült. — Az általam az 1761–68. évi magyar vonatkozású iratok egy részéről 1933/34-ben készített másolatok és kivonatok megmaradtak. Közéjük tartoznak a Buccowra vonatkozók is, amelyek legfontosabb részét tanulmányom tartalmazza.

Az államtanács megszervezésének gondolata gróf, majd később herceg Kaunitz Vencel államkancellártól származott, ő választotta ki a tanács tagjait is. A 6 tag közül 3 államminiszteri, 3 pedig államtanácsosi címet viselt. Kaunitzon kívül gróf Daun Lipót és gróf Haugwitz Frigyes Vilmos volt államminiszter, államtanácsosok pedig gróf Blümegen Henrik, báró Borié Egyed és báró Stupan Antal.

Az államtanács az uralkodó tanácsadó testülete lett az egész monarchia, beleértve Magyarországot is, belügyeiben. A külügyek nem tartoztak hatáskörébe, azokat Kaunitz mint államkancellár a maga számára tartotta fenn. Ő volt az egyetlen tagja a tanácsnak, aki a tanácsi tagságon kívül más hivatalt is viselhetett, államkancellár volt. E kancelláriához az uralkodóház, az udvar, valamint a külkapcsolatok ügyei tartoztak. Kaunitz de facto elnöke volt az államtanácsnak, de jure azonban ezt a címet nem viselte.

(Bővebben az államtanács kezdeteiről l. Magyarország és az államtanács első tagjai című tanulmányomat. Századok, 1935. Pótfüzet.)

Az általam 1933/34-ben lemásolt és kivonatolt, birtokomban lévő, Buccowra vonatkozó adatokat tartalmazó vótumívek közül tanulmányomban nem valamennyit dolgoztam fel, hanem csak a legjelentősebbeket. A továbbiak feldolgozását a tervezett nagyobb monográfiában szeretném megírni.

Témámra vonatkozó forrásanyagot másodsorban Halmágyi István feljegyzései tartalmazznak. Ez az 1719 és 1785 között élt erdélyi nemes a kérdéses években a gubernium tisztviselője, 1769-ben már titkára volt, ebben az évben lett háromszéki főispán. Naplóit és iratait Szádeczky Lajos 1906-ban kiadta a *Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. 38.* kötetében. Jegyzőkönyve és Libellusa nem jelent meg. — A szász viszonyokról M. Conrad von Heydendorf *Selbstbiographie*-je tanulságos. Kiadta R. Theil, *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Nagyszeben, 13, 16, 18, 1876–1880.* — Felbecsülhetetlen értékű adatokat nyújt Benkő József: *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus. 1–2. Bécs, 1778.* — Benkőnek egy, a mádэфalvi eseményt leíró kéziratát közölte Gálos Rezső: *Századok, 1909.* — Témám idejéből (1764–1766) való székely és román határőrségi regulamentumok olvashatók a *Sammlung einiger Normal-Verordnungen. Hermanstadt. 2. és 4. kötetében. A Deductio genuina rerum occasione erectionis militiae nationalis in sedibus siculis . . . a mense Junio anni 1762 actarum c. egykorú feljegyzést először Kováts Tamás (Hazai és Külföldi Tudósítások, 1828) használta fel, majd D. Orbán Gyula (A mádэфalvi veszedelem, Bp. 1893), végül pedig Szádeczky Lajos (A székely határőrség szervezése és a mádэфalvi veszedelem, Századok, 1900). — A mádэфalvi veszedelem a címe Balló István 1906-ban Csíkszeredán megjelent munkájának is.*

A székely határőrséggel foglalkozó monográfiák sorát gróf Teleki Domokos nyitotta meg: *A székely határőrség története. Bp. 1877.* — Jakab Elek: *Erdély katonai védereje átalakulása a XVIII. században* címen írt az Akadémiai értekezések a történettudomány köréből sorozatban 1884-ben. — A legjelentősebb és legterjedelmesebb monográfia írója és egyben gazdag forrásanyag közlétevéje Szádeczky Lajos volt, *A székely határőrség szervezése 1762–1764-ben* címen. (Bp. 1908.) — A sort egy rövid cikk zárja le, amelyet Endes Miklós írt a Magyar Katonai Szemlében, 1941-ben, *Az egykori székely határőrvidék intézménye* címen.

A fentiekben felsorolt források és feldolgozások kizárólag a székely határőrség szervezésével foglalkoznak. Buccownak csak a szervezéssel kapcsolatos tevékenységét ismerhetjük meg belőlük, azt sem kielégítő teljességgel és pontossággal.

Többet tudunk meg Buccow erdélyi működéséről gróf Teleki Domokos tanulmányából, amelynek címe: *Erdély három államférfia a XVIII. században*, és amely a Budapesti Szemle Új Folyamának X. kötetében, annak XXXI. füzetében jelent meg 1868-ban. E három államférfi báró Buccow Adolf Miklós, báró Bruckenthal Sámuel és gróf Lázár János volt. — E tanulmánynak Buccowra vonatkozó részei sem tekinthetők teljesnek és pontosnak.

Báró Buccow Adolf előéletéről viszonylag keveset tudunk. Még születésének évét és helyét sem ismerjük pontosan. Északnémet régi nemesi családból származott, a 18. század elején született, már gyermekkorában gondos katonai nevelésben részesült, és katona maradt 1764-ben bekövetkezett haláláig. Katonai erényei korán jelentkeztek. Lotharingiai Károly herceg főhadsegédévé nevezte ki. 1744-ben már ezredes volt, az osztrák örökösödési háborúban sikeres hadi cselekményekkel tüntette ki magát, vezérőrnagy

rangra emelkedett. A hétéves háborúban már mint altábornagy vett részt. A leutheni csatavesztésnél a visszavonulást olyan ügyesen irányította, hogy a Mária Terézia rend nagykeresztjét és a lovassági tábornoki rangot érdemelte ki (1758). Daun alatt szolgált, és a torgau-i ütközetben megsebesült. Felgyógyulása után Erdély katonai parancsnokává nevezték ki. Nincs tudomásunk róla, hogy valamilyen kapcsolata lett volna Erdéllyel. Erdélyi szereplésének kezdete körülbelül egybeesett az államtanács működésének megindulásával. Élete eme utolsó szakaszáról már több a mondanivalónk.

*

A korábbiakban említett irodalmat, benne elsősorban Szádeczky Lajos könyvét, Teleki Domokos tanulmányának adataival kiegészítve, Buccow 1761 és 1764 közötti erdélyi szereplésének főbb állomásait az alábbiakban foglalhatom össze.

Mária Terézia Buccowot 1761 elején Erdély katonai parancsnokává nevezte ki, és a román vallási zavargások lecsillapítására küldött bizottság elnökévé tette meg, mint királyi biztosát. 1761 március végén érkezett Erdélybe. A román vallási kérdés megoldódott, az ortodox felekezetet elismerték, püspökét augusztus végén felavatták.

1762. április 11-én az uralkodó Buccowot az erdélyi nemzeti katonaság, azaz a határőrség megszervezésével bízta meg.

1762. május 7-én az uralkodó Buccowot a gubernium elnökévé nevezte ki.

1763. március 21. Siskovics Szebenbe érkezett. A határőrség szervezője lett Buccow helyett.

1763. máj. 6. Az uralkodó gróf Lázár Jánost és grót Bethlen Miklóst nevezte ki Siskovics mellé. Elnök: Lázár.

1763. máj. 23. Buccowot és Bruckenthalt az uralkodó Bécsbe rendelte.

1763. okt. 14. Buccow visszatért Szebenbe. Kormányzó és katonai parancsnok maradhatott, a határőrség szervezésével azonban nem foglalkozhatott.

1764. jan. 7. Mádéfalvi vérengzés.

1764. máj. 18. Buccow halála.

Fenti adatokból megállapítható, hogy Buccow 1763. május 23-a óta, amikor Mária Terézia rendelkezésére Bécsbe utazott, egészen haláláig a határőrséggel nem foglalkozott, mert az uralkodó parancsára visszatérte után sem foglalkozhatott.

Hogyan és miért kenték hát reá a Mádéfalván lemészároltak vérére, lett belőle a székelyek hóhéra? És maradt meg annak még a mi korunkban is? Hogyan olvashatjuk a Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába című, egyébként kitűnő munka 1954-ben megjelent II. kötetének 185. oldalán a következő sorokat: „A székely ellenállásnak a császári katonaság, Buccow tábornok által történt vérbefojtására (1764. jan. 7.) néhány újabb részlet...” A fentiekben felsorolt Buccowról cseppet sem hízogően nyilatkozó szerzők munkáinak egyikében sem található ez az állítás.

E szerzők közül a legrészletesebben és legkeményebben gróf Teleki Domokos nyilatkozott róla. Idézem: „Mialatt Buccow erőszakoskodásai a székelyek között ily nehézségekre találtak, önkénykedő okatlan magaviselete a kormányzók kebelében is élénk ellenszenvet keltett ellene. Ő az alkotmányról és az ország törvényéről nemcsak semmit nem tudott, de tudni nem is akart. — Ő semmi tulajdonokkal nem bírt, melyek szükségesek lettek volna arra, hogy a leggyűlöletesebb küldetés keserűségét enyhítsék. Buccow e tulajdonokkal nemcsak a legkevésbé sem bírt, de általában a

legösszeférhetlenebb természetű egyének egyike volt. Ő azokat, kiket hívei közé számlált, a felszínleg őszinte és pajtáskodó katonai társalgási módor kegyében részeltette, de valamint e kitüntetés a legváltóbb szeszélynek volt alávetve, azonképp az említett körön kívül a vitéz tábornok se egyén, se tárgy közt különbséget nem tett. A hon törvényei, a közigazgatás szabályai, a kormányzók ügyrendje, a kormánytanácsot alkotó főhivatalnokok véleménye, előtte egyaránt gyűlöletesek voltak, mihelyt bennök határtalan dicsszomjának s oktan szeszélye által igazgatott akarátának akadályára talált. — A kormányzói ügyrend, törvény és több százados gyakorlat folytán, tisztán testületi (collegialis) volt. Buccow ennek ellenére nem egy tárgyat vont el a kormányzók tárgyalása elől s intézkedett elnökileg, és mégis a kormányzók neve alatt, ha a tárgy sürgős volta, vagy valamely más ok a rendkívüli tárgyalást javasolták . . . A mondottakon kívül volt a tábornoknak még egy hibája, mely árnyékát az elősoroltaknál messzebbre vetette. Ő nyilatkozataiban és életmódjában a szabadszelleme, a vallástalanra játszott magát, sőt a legszigorúbb böjtnapokat sem tartotta meg.” I.m. 21—22.

Az erdélyi utódok ítéletéből következtethetünk az egykorú elődök véleményére is.

*

Tanulmányomat két részre osztottam. Az elsőben Buccow kormányzati tevékenységéről lesz szó. Már parancsnoki minőségében sem elégedett meg azzal, hogy Erdélynek csak katonai ügyeivel foglalkozzék. Érdeklődése Erdély minden kérdésére és ügyére kiterjedt. Erre azután a jogot is megszerezte, amikor 1762-ben Erdélynek nemcsak katonai parancsnoka, hanem egyben kormányzója is lett.

Munkám első részében, amelynek „Erdély kormányzata” alcímet adtam, Buccow kormányzói és parancsnoki tevékenységével foglalkoztam.

Munkám második része „Az erdélyi határőrség” alcímet kapta. A határőrség megszervezése tulajdonképpen kormányzati tevékenységnek is tekinthető lenne, a polgári és a katonai kormányzat egyik egymással érintkező területének.

Annak, hogy a kormányzatból kiszakítva tárgyalom, két oka van. Az egyik az, hogy az erdélyi határőrség megszervezésére Buccow az uralkodótól a parancsnoki és a kormányzói megbízatáson kívül külön utasítást is kapott, sőt továbbit is kellett volna kérnie és kapnia. E további, a szervezés módjára vonatkozó utasítás megszerzését Buccow elmulasztotta. Bukásának tulajdonképpen ez lett az okát.

Az uralkodó a határőrség szervezését Buccowtól elvette, és más személyre, illetve személyekre bízta.

Ugyanakkor Erdély katonai parancsnokának és kormányzójának meghagyta. A határőrségi szervezés bukásának feltétl azonban ezzel nem tudta eltüntetni homlokáról.

Ki tudja, nem ez lett-e oka viszonylag korai halálának?

Ez a magyarázata, hogy külön részben tárgyalom a határőrség szervezését.

Mind a két részen belül újabb két részt különböztetek meg. Az egyik az általam írt szövegeket tartalmazza, a másik a szövegekhez írt, általában német nyelvű jegyzeteket, valamint a szövegekhez felhasznált tanácsi iratoknak az irattári jelzeteit.

Mind a jegyzeteket, mind pedig az irattári jelzeteket a szövegekben 1-gyel kezdődően növekvő azonos sorrendben haladó arab számok utalnak.

A jegyzeteknél egy puszta szám az utaló, az irattári jelzeteknél pedig a sorrendi számon kívül a kérdéses irat éve és iktatói száma utalnak.

Ilyen többtagú utaló pl. 27. 1905/63. 27 az irat sorrendi számát, 1905 iktató számát, 63 pedig az 1763. évet jelenti.

*

Buccow Erdélyben nemcsak székely, hanem román határőrség szervezésére is megbízást kapott az uralkodótól. Amíg megbízatását Mária Terézia vissza nem vonta, ezeket is szervezte, jóval nagyobb sikerrel, mint a székelyeket. Külön munkákban nem is foglalkozott ezzel a szervezéssel a magyar történetírás. Az Erdély történetével foglalkozó magyar monográfiák is csak röviden említették azt. A román történészek természetesen többen és többször írtak róla, külön tanulmányokat is szentelve neki.

Buccow erdélyi működésének nem a határőrség szervezése volt a legjelentősebb része. A többivel azonban távolról sem törődött annyit a magyar történetírás. Gróf Teleki Domokos említett tanulmányán kívül több nem jelent meg róla. Az Erdély történetével foglalkozó monográfiák, beleértve a legújabb 3 köteteset is, a székely határőrsegen kívül csupán a Buccow nevéhez fűződő új adórendszert méltatták figyelemre.

Erdély történetének korunkban legelkésebb és legeredményesebb kutatója, Trócsányi Zsolt, váratlan halála előtt néhány héttel közölte velem, hogy Buccowról könyv írásához fogott hozzá.

*

I. rész

Erdély kormányzata

Erdély kormányzata sok tekintetben megegyezett Magyarországéval, de néhány vonatkozásban különbözött is attól.

A leglényegesebb különbséget az jelentette, hogy a kormányzatban, miként az államélet más területein is, döntő szerepet játszó, és egymással szemben álló két hatalmi tényező, az uralkodó és a rendiség közül Erdélyben az utóbbi sokkal gyengébb volt, mint Magyarországon, az előbbi pedig ennek megfelelően sokkal erősebb.

Az erdélyi rendiség gyengesége a magyarországihoz viszonyítva elsősorban abban rejtett, hogy nagybirtokok hiányában az erdélyi főnemességnek nem volt olyan politikai erőt biztosító gazdasági és társadalmi bázisa, mint a magyarországinak.

Az erdélyi rendiség már a nemzeti fejedelmek idején sokkal kevesebb gondot okozott uralkodójának, kisebb ellenállást tanúsított vele szemben, mint a magyarországi. A Habsburg uralkodók a török kiűzése után ezért is nem csatolták vissza Magyarországhoz Erdélyt, hagyták meg állami önállóságát. E politikájukat a 18. században sem változtatták meg. Együtt járt ezzel, hogy Erdélyt sok tekintetben előnyben részesítették Magyarországgal szemben. Ezt állapíthattuk meg az államtanács politikájáról is az 1760-as években.

Egy másik lényeges különbséget a magyarországi és az erdélyi kormányzat között az

jelentett, hogy Magyarországon csak egy politikai nemzet volt, a magyar, Erdélyben ellenben három, a magyar, a székely és a szász. Ez a körülmény különböző következményekkel járt a kormányzatban.

Nem lényegtelen különbséget jelentett a magyarországi és az erdélyi kormányzat között az a körülmény is, hogy a kormányzat 3 ága közül az igazgatás és a jogszolgáltatás elkülönülése Magyarországon sokkal előbbre tartott, mint Erdélyben, ahol pl. a magyarországi helytartótanácsnak megfelelő gubernium nem csupán országos igazgatási kormányhatóság volt, hanem egyben országos bíróság is.

Az államtanács az erdélyi kormányzatot illető politikáját ismertette, először, időrendben haladva, a kormányzat általános jellegű kulcskérdéseiről szólok, azután pedig egyes sajátos jellegű fontosabb területeiről.

Az államtanács működésének első éveiben, 1761 és 1764 között, az erdélyi kormányzat kulcskérdései báró Buccow Adolfnak a működésével voltak kapcsolatosak. Tevékenységével és terveivel az államtanács először abból a jelentéséből ismerkedett meg, amelyet 1761. május 2-án terjesztett az uralkodó elé. Ekkor Erdély katonai parancsnoka volt, de távolról sem elégedett meg azzal, hogy csupán katonai ügyekkel foglalkozzék.

Szerepet vállalt az erdélyi románok ama mozgalmának a lecsillapításában, amelynek vezetője egy Soffronius nevű személy volt, és amelynek megvizsgálására az uralkodó egy udvari bizottságot jelölt ki. Jelentésének első részében arról számolt be, hogy az ügyben hogyan járt el. Anélkül, hogy az udvari bizottság hatáskörét megsértette volna, avagy a fellázított román néppel rangjához nem illő tárgyalásokba bocsátkozott volna, Soffroniust maga elé hívatta, szelíden és jóságosan őfelsége bocsánatáról biztosította a múltra nézve. Jelentésében ajánlotta, hogy a vizsgálatot röviden intézzék el, úgy az országban a rend és nyugalom helyre fog állni.¹

Jelentésének második részében a guberniumra panaszkodott Buccow. Mindig csak kérésekkel áll elő, de semmit sem hajt végre. Ha valamihez látszólag hozzájárul és valamit elhatároz, a megvalósítás során szándékosan annyi akadályt támaszt, hogy minden olyan sokáig elhúzódik, amíg semmi sem lesz belőle.

Azután azt fejtette ki, hogy milyen szándék vezérli és mik a tervei. Nem ismerek, írta, semmilyen más célt, mint Felséged hűséges szolgálatát, és Erdélynek jólétét Felséged használat egybekötni, amely két dolgot egymástól elválaszthatatlannak tartok. Ennek megfelelően készül majd minden javaslatom. Fáradhatatlanul arra törekszem, hogy az itteni viszonyokat alaposan megismerjem, ami már sokban sikerült, és ismereteim napról napra gyarapodnak. Egyelőre biztosíthatom Feleségedet, hogy rövidesen, de csak azután, hogy az ország megszemlélését befejeztem, és mindent saját szememmel láttam, teljes rendszerbe foglalt tervet fogok előterjeszteni, amely a kamarai, a katonai és a polgári igazgatás kérdéseit egyaránt tartalmazza. Ez a terv az ország jólétét fogja eredményezni, és Felséged néhány év elteltével megbizonyosodik róla, hogy az ország adottságai révén a

¹ Durch lauther gelindes und güthiges Benehmen, ohne jedoch die Würde einer K. K. Hof commission hindan zu setzen, oder sich in unanständige Tractaten mit dem aufgebrachtten wallachischen Volck einzulassen . . . 743/61

korona egyik legszebb drágaköve. – Minden javaslata, fejezte be jelentésének eme részét, a kidolgozott rendszer keretébe fog illeszkedni.²

Végezetül 2000 invalidus Erdélybe telepítését kérte, akikből a kincstárnak évi 30 000 forint haszna lesz. Ezek 1/3-a német birodalmi legyen, 1/3-a a monarchia örökös tartományaiból való, s csak 1/3-a magyar és székely. Lehetőleg lutheránusok legyenek, mert a szászok ezeket kedvelik.

Az államtanács tagjai csak az invalidusokra vonatkozó kérésre tettek észrevételt. Stupan a kérdést még nem tartotta időszerűnek. Borié azt kívánta, hogy ne lutheránusokat, hanem katolikusokat válasszanak majd ki.³

A Buccow jelentésében említett országos szemlének elsődleges célja tulajdonképpen nem az lett volna, hogy ő az országot alaposan megismerje, hanem a csavargók összefogása, a kóbor elemek felszámolása. Gróf Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellár 1761. május 25-én kelt előterjesztésében ezzel a kérdéssel foglalkozott. A Buccow által tervezett szemle szükségességét elismerte, de a román nép forrongása miatt veszélyesnek tartotta. Az ügyet azonban Buccow belátására bízta.

Stupan azt ajánlotta, hogy Buccow a szemle ügyét tárgyalja meg gróf Kemény kormányzóval. Ha megegyeztek, tartsa meg a visitatiót, ha nem, mindketten tegyenek jelentést.

Borié Bethlen félelmét a román mozgalomtól alaposnak találta. Csatlakozott Stupan javaslatához, már csak azért is, hogy a polgári és a katonai országos hatóság között jó kapcsolat alakuljon ki.⁴

Az udvari haditanács 1761. aug. 17-én jelentette az uralkodónak, hogy Buccow miként egyezett meg a kormányzóval a tervezett szemle ügyében. (1818/61). Borié azt javasolta, hogy a szemle alaposabbá tétele érdekében 2 mérnököt bocsássonak Buccow rendelkezésére.⁵

Az erdélyi udvari kancellária 1761. június 21-én kelt előterjesztésében országgyűlés összehívását javasolta. Királyi biztosul az országgyűlésre Buccowot ajánlotta.

² Das Gubernium ist nur beschäftigt viele Contestationen und keine Ausrichtungen zu geben. Wann auch zum Schein dasjenige, was sie zu billigen nicht entstehen können, resolvirt wird, so kommen doch in dessen Ausricht und Übung so viele Incidentien, die mann geflissentlich entstehen macht, vor, dass alles so lang verzögert wird, bis nichts daraus wird und mann es zu hintertreiben Gelegenheit findet.

Ich kenne keine andere, als Euere K. K. Majestät rechtschaffen zu dienen, und die Wohlfahrt dieses Landes mit Euerer Majestät Nutzen, welche beede Gegenstände ich unzertrennlich achte, zu vereinigen. Nach diesen werden alle meine allerunterthänigste Vorschläge gerichtet sein, und da ich ohnermüdet bin mich um den hiesigen gantzen Zustand recht gründlich zu belehren, auch darvon schon sehr viel inne worden und täglich inne werde, so kann ich vorlaufig Euere Majestät allerunterthänigst versichern, dass ich in Kurtzen, jedoch nicht ehender, als bis ich die Landes Visitation . . . werde geendiget haben, um all und jedes in eygenen Augenschein zu nehmen, ein gantzes Systema so wohl in Camerali, Militari, Politico et Civili allerunterthänigst vorzulegen mich getraue, wodurch die Wohlfart dieses Landes entstehen und Euerer Majestät in wenig Jahren kein Zweifel übrig bleiben wird, dass dessen Erträglichkeit so gross als übrige Umstände erheblich seyen und eines der schönsten Edelgesteine dero Krone ausmache. 743/61

³ 743/61

⁴ 873/61

⁵ 1769/61

Stupan mindenben egyetértett a kancelláriával. Azt ajánlotta, hogy Buccow országgyűlési királyi biztosi utasítását az erdélyi udvari kancellária útján adják ki, a gyanú elkerülése végett, hogy Erdély ügyeit nem a törvényeknek megfelelően intézik.

Borié véleménye az erdélyi országgyűlés összehívásáról eltért Stupan nézetétől. Ő úgy látta, és ebben az erdélyi kancellária előterjesztése megerősítette, hogy Erdélynek egyelőre nincsen szüksége új törvényekre, új intézkedésekre, hanem a régiakat kell végrehajtani. Amikor Habsburg-uralom alá került, I. Lipót és I. József diplomái megfelelő alapot teremtettek kormányzata számára. Az erdélyi kancellária előterjesztéséből azt is látta, hogy Erdély hajlandó az uralkodó elgondolásait megvalósítani, ha a kivitelben törvényeit nem éri sérelem.

Az országgyűlés összehívását azért szükségesnek tartotta, mert Erdélyben bizonyos országos tisztségek betöltésére az országgyűlés tett javaslatot az uralkodónak. Azt ajánlotta, hogy az összehívott országgyűlés csak ezekkel a jelölésekkel foglalkozzék.

Az, hogy az ország javára milyen intézkedésekre lenne szükség, még nem ismeretes. Buccownak még nem volt ideje és alkalmja, hogy erről megfelelően tájékozódjék, és még kevésbé tudta a személyzetet és annak érületét eléggé megismerni, hogy megállapíthassa, ki miként hasznosítható az uralkodó szolgálatában.

Ebből, folytatta, arra kell következtetnem, nem szükséges, hogy Buccow az ország nem katonai ügyeibe nyíltan beavatkozzék, miként azt jelenleg teszi, amit az ország sérelmezhet. Ettől függetlenül mindenre figyelhet és mindenről jelentést tehet. Ha az országgyűlésen valakinek az ország javát célzó indítványa van, azt mint királyi biztos átveheti és őfelségéhez továbbíthatja.

Vótumát azzal fejezte be, hogy hasznos lenne, ha egy német személy erdélyi indigenatust kapna, és a gubernium tanácsába kineveznék. Ottan megismerné a hiányosságokat, majd az erdélyi udvari kancelláriában hasznosítaná tapasztalatait.

Az államtanács tagjai közül Kaunitz, Haugwitz és Blümegen Stupan indítványát fogadták el, Borié javaslataihoz nem fűztek észrevételt.⁶

A tanács többi tagjának nem volt kifogása az ellen, hogy Buccow nem katonai ügyekkel is foglalkozik. Nem volt ez ellen észrevétele az erdélyi udvari kancelláriának, gróf Bethlen Gábor kancellárnak sem. Sőt, 1761. június 27-én kelt előterjesztésében azt indítványozta, hogy Buccow a katonai parancsnokság mellett legyen egyben Erdélyben az uralkodó biztosa is, hogy ilyen minőségében a teljes kormányzatban részt vehessen.

Borié ezzel kapcsolatban ezúttal csak azt jegyezte meg, hogy Erdély törvényeit szentül meg kell tartani.⁷

Az az ígéret, amelyet Buccow, miként említettük, Soffroniusnak, a fellázadt románok vezetőjének tett, nem vonatkozott a mozgalom minden résztvevőjére. Báró Bartenstein Jánosnak, az erdélyi ügyekkel is foglalkozó udvari bizottság elnökének, 1761. július 3-án kelt előterjesztéséből azt állapította meg az államtanács, hogy a felkelésben részes egyes román pópákat katonai munkára ítélnék.

Borié tiltakozott ez ellen, mert a pópákat, habár illicite vannak felszentelve, katonai munkára ítélni nem lehet. Halálra vagy börtönre kell ítélni őket. Utóbbi esetben Temesvárra kell szállítani őket, hogy kiszabadításukra kísérlet ne történhessék, és a

⁶ 1194/61

⁷ 1298/61

nagyobb hatás kedvéért. A különböző szolgáltatásokat a felkelőktől is a törvény szerint kell szedni. Az egyesült (görög katolikus) pópákat adómentesség nem illeti meg, de ezt a kérdést egyelőre nem kell bolygatni. Bartenstein előterjesztését közölni kell az erdélyi udvari kancelláriával is, mert abban annak a hatáskörébe tartozó ügyekről is szó van.⁸

Gróf Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellár 1761. augusztus 14-én javaslatot terjesztett elő, milyen utasítást kapjon Buccow mint erdélyi országgyűlési királyi biztos.

Borié szerint meg kell fontolni, hogy mivel háború van, Erdély csak a rendes hadiadót fizesse-e? Ezt méltánytalannak találta, mivel háború idején egyik tartománynak támogatnia kell a másikat, és így mindegyiknek az egész birodalmat. – A titkos utasításban közölni kell, hogy Temesvárból a kereskedést a tenger felé megnyitották. Erdély számára fontos, hogy kereskedése a temesvárihoz kapcsolódjék.

Tanácsokat adott az erdélyi kereskedés és közlekedés, nemkülönben az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésére vonatkozólag. Ezeket Blümenen és Kaunitz is kiegészítette. A gazdaságot tárgyaló fejezetben volt szó róluk.⁹

Kaunitz azt is ajánlotta, hogy az erdélyi kancellária megkerülésével szólítsák fel Buccowot, készítsen tervet, miként lehetne az erdélyi országgyűlésen az uralkodó befolyását növelni.¹⁰

Buccow 1761. augusztus 6-án kelt előterjesztésében bizonyos aggályait fejtette ki az erdélyi országgyűléssel kapcsolatban.

Stupan osztotta ezeket az aggályokat. Buccow utasításában nincsen szó a sérelmek meghallgatásáról, sem az előző országgyűlés határozatainak a megerősítéséről. Az ő ügyességén fog múlni a felmerülő nehézségek elhárítása. Utasításához külön lapon utóíratot kell csatolni.

Borié is fontosnak találta Buccow észrevételeit, és egyetértett Stupannal.¹¹

Az erdélyi országgyűlés nem tartott hosszú ideig, gróf Bethlen kancellár 1761. szeptember 24-én már bezárásáról tett jelentést az uralkodónak.¹²

Borié szerint Bethlen dicséretet érdemel. Hűségesen, őszintén szolgálja az uralkodót. Különösen az országgyűlés gyors berekesztése volt helyes, mert ha a tanácskozások sokáig tartanak, rossz útra terelődnek.¹³

⁸ 1318/61

⁹ Ha Buccow Borié tanácsait okosan alkalmazza, so können ihm solche darzu dienen, denen Ständen recht einsehen zu machen, dass Ihre Mayestät für ihr bestes vorzüglich besorget seyen, und es nur darauf ankommen wolle, dieser landesmütterlichen Vorsorge mit gleichem Eifer entgegen zu gehen und recht mit zu wirken.

Die Baumwollspinnerey vorzüglich, und so viel nur immer möglich, denen teutschen Erblanuen zuzuwenden seye.

Az úttervezet azért tetszik, weilen solchergestalt denen Nobilibus alle Urasach sich zu beschweren benommen, und nach und nach die Gelegenheit eröffnet würde, sie zur Zahlung der Weeg Mauth anzuhalten. 1820/61

¹⁰ 1820/61

¹¹ 1822/61

¹² 2141/61

¹³ Borié szerint des Kanzlers Benehmen zeigt einen wahren devoten Eyfer für den allerhöchsten Dienst. 2141/61

Kaunitz is dicsérte Bethlent, aki az okos kormányzat helyes elvei szerint járt el.¹⁴

Buccow is készített jelentést az országgyűlésről, 1761. október 31-én terjesztette elő Felsorolta, mik voltak az országgyűlés tárgyai.

1. Jelölés a tartományi kancellári és a királyi tábla elnöki állásokra.

2. A kereskedelem fejlesztése.

3. Véleménykérés a rendektől az igazságszolgáltatásról és a közigazgatásról.

4. Az ebesfalvai és a szamosújvári örmények kiváltságai ellen benyújtott tiltakozások visszavonatása.

5. Javító- és árvaházak létesítése.

Véleményt mondott az országgyűlés lefolyásáról és résztvevőiről. Csak a szászokban nem csalódott. A másik két nemzet csak hangoztatta hűségét és buzgalmát, de mindent meghiúsítani törekedett. Név szerint felsorolta, kik a megbízhatók, a használhatók, a jelentéktelenek, a semmit sem érők, a köpenyegforgatók, az ellenzék vezetői.¹⁵

Kaunitz szerint Buccow jelentéséből kiderül, ki érdemel jutalmat, ki büntetést. Ha ez megtörténik, Erdély rövidesen más képet mutat majd, és nem lesz nehéz a jót megvalósítani.¹⁶

Az országgyűlés berekesztése után Buccow részletes előterjesztésben tett javaslatot Erdély kormányzatának megreformálására, az erdélyi viszonyok megjavítására.

Először is a gubernium átszervezését javasolta, főleg azt, hogy a 4–4 magyar, székely és szász tanácsos mellé még 4 német is kerüljön, és ezáltal a magyar tanácsosok többségben léte megszűnjék. A magyar tanácsosok ugyanis nem nyerhetők meg az udvar elgondolása számára. Mert, írta, miként fogja egy magyar az uralkodó számára többnyire hátrányos elveit feladni? Miként fog hozzájárulni ahhoz, hogy azokat a törvényeket, amelyeken jogosulatlan birtoklásai alapszanak, amelyek jogtalanul felhalmozott kiváltságait és szabadságait támogatják, vizsgálat alá vegyék, véleményezzék, megváltoztassák, részben meg is szüntessék? Avagy miként fogja megengedni, hogy más törvényeket és szokásokat, amelyek a mostaniakat megváltoztatják, sőt meg is szüntetnek, a levéltárakból kikeressék, és a legnagyobb gyűlölködés, üldözés, sőt meggyilkolás veszélye nélkül be tudják mutatni? ¹⁷

A gubernium szász tanácsosai, folytatta érvelését Buccow, ha a magyar és a székely tanácsosokkal szembeszállnak, nemzetüket üldözésnek teszik ki.

¹⁴ Nach den wahren principiis einer prudenten Regierung cselekedett. Dicsérni, buzdítani kell. Ennek a magyarországiaknál is hatása lesz. 2141/61

¹⁵ 2841/61

¹⁶ Und General Buccow greift meines Ermessens die Sache am rechten Ort, wenn er das Belohnen und Bestrafen anrathet. Geschiehet dieses, so wird Siebenbürgen bald ganz anders aussehen, und nicht schwer fallen, alles Gute zu stand zu bringen. 2841/61

¹⁷ Dann wie wird ein Hungar von seinen mehrentheils dem Landesfürsten nachtheiligen principiis abgehen? Wie wird er zugeben, dass diejenige Gesetze, welche seine ungerechte possessiones favorisiren, welche seine sich auch mit Unrecht anmaassende Immunitaten, Freyheiten stützen, entweder untersucht, geächtet, abgeändert, oder zum Theil gerichtet werden? Oder wie wird er gestatten, dass andere Gesetze oder Gebrauche, welche diese aboliren, und durch welche diese entweder zum Theil gelendet, ausgeleget oder gar vernichtet werden, aus den Archiven herausgesucht oder sonsten von Particulairn ohne zu befahrenden grössten Hass, Verfolgung und androhenden Untergang producirt werden mögen? 2240/61

A jelenlegi kormányzót, javasolta Buccow, magas kitüntetéssel nyugdíjazni kell. Saját magát ajánlotta kormányzónak, III. Károly idejéből gróf Wallis Ferenc példájára hivatkozva.

A kincstartóságra szerint nincsen szükség, meg kell szüntetni. Kincstári birtokok Erdélyben alig vannak. A kamarai és a bányaügyeket egy kamaraigazgató vezetésére lehet bízni, aki a guberniumnak legyen alárendelve. Báró Dietrich bécsi udvari kamarai tanácsost ajánlotta erre a tisztségre, aki erdélyi származású, s akit guberniumi tanácsossá kellene kinevezni.

Guberniumi tanácsos legyen továbbá Zauner katonatiszt, akit nemesi rangra is kellene emelni.

A harmadik német guberniumi tanácsos valamelyik sziléziai, cseh vagy morva repraesentationál dolgozó tanácsos vagy titkár legyen.

A negyedik német guberniumi tanácsos a szász gróf legyen.

A gubernium szervezete ezek szerint így alakulna:

1 elnök

4 német tanácsos, köztük a szász gróf

4 magyar tanácsos, köztük az erdélyi püspök, aki a gubernium alelnöke

4 székely tanácsos, egyikük a tartományi kancellár

4 magyar titkár

4 német titkár (2 német és 2 szász)

Írnokok

Szavazatok egyenlősége esetén az elnök döntsön.

A gubernium legfontosabb feladatai Buccow szerint a következők:

1. Correctio juris. Ennek azonban ki kell terjednie ad totum jus et omnes leges, nem korlátozódhatik a büntető eljárás rövidebbé tételére.

2. Törvényszékek felállítása a megyékben.

3. Új adórendszer bevezetése.

A gubernium tanácsosai közül egyesek csak a bíraskodással foglalkozzanak (gubernium in judicialibus a gubernium in politicis mellett).

Az erdélyi királyi tábla csak a codex Theresianus Transilvanicus szerint ítélkezzék.

De voltak Buccownak egyéb, nem a kormányzati szervezetet érintő elgondolásai is.

A nemeseknek igazolniuk kell nemességüket. A produkcionális eljárás során több ezer nemes nem fogja nemességét igazolni tudni.

A birtokadományokat fölül kell vizsgálni. Ennek során ki fog derülni, hogy a nemesi földekhez sok helyen jobbágýföldeket csatoltak.

Ki fog derülni, hogy a nemesi kiváltságok (praerogativae nobilitares) csak személyekre vonatkoznak (personales), hogy hamis az a tétel, amely szerint a nemes személye nemessé teszi a nemes földjét (nobilis nobilitat fundum).

Mindezek bizonyítására levéltári kutatásokat kell végezni.

Ha az uralkodó a gubernium tevékenységét büntetéssel és jutalmazással megfelelő módon befolyásolja, a következő erdélyi országgyűlés lefolyása egészen más lesz, mint az 1761. évié volt.

Erdélyben 7000 főnyi határőrséget fog szervezni – zárta le javaslatainak és érveinek sorát Buccow.

Az államtanács tagjai tartózkodóan ítélték meg Buccow derűlátását.

Stupan úgy vélte, hogy Buccow tervezete sok jót ígér, sokat meg is lehet majd valósítani közülük. De lesznek nehézségek. Helyesen halasztja a végrehajtást a béke idejére, amikor több katona lesz az országban. Addig a szükséges előmunkákat kell elvégezni. A levéltárakból össze kell gyűjteni a bizonyító iratokat. Ezeket talán Magyarországon is fel lehet használni, a két ország alkotmánya ugyanis jobbra azonos.

A magyar alkotmány ismerői gyakran mondták neki, hogy a magyar király nem él különböző jogaival, amelyek az ország törvényei szerint megilletik. Amit, miként Erdélyben is, talán éppen azok akadályozták meg, akiknek hiavatalt kötelessége lett volna az uralkodói jogokat és hasznot védeni és gondjukat viselni. Nem lenne káros, fejezte be vótumát Stupan, ha már mostan lehetne találni a német országokban egy ügyes személyt, aki a guberniumba kerülhetne mint tanácsos.¹⁸

Borié dicsérte Buccow buzgalmát, helyeselte, hogy mindennek utánajár, és a törvényeket veszi alapul. A levéltári anyag rendezését a kutatás érdekében azonnal meg lehet kezdeni – írta.

Kaunitz és József trónörökös egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett.¹⁹

Buccow Erdélyre vonatkozó terveit minél gyorsabban meg akarta valósítani. Az uralkodóhoz 1761. szeptember 30-án írt jelentésében dicsérte az erdélyi szászokat, különösen báró Bruckenthalt, akiről kijelentette, okvetlenül szükségesnek tartja, hogy tartományi kancellár legyen. (Érdemes tudni, hogy a szász nemzet, szemben a magyarral és a székellyel, Buccowot jelölte az országgyűlés által kiküldendő gazdasági bizottság elnökének.)

Buccow ebben a jelentésében is hangsúlyozta, Erdély kormányzója ő kell, hogy legyen. Az erdélyi kancelláriát Bécsben befejezett tény elé kell állítani, az ő kinevezéséről előzőleg ne értesüljön.

Stupan igen hasznosnak tartotta Buccow javaslatát. Csak azt szeretne tudni, hogy a jelenlegi kormányzót miként lehetne elbocsátani. Erdélyről gróf Bethlen erdélyi kancellárt kellene megkérdezni – írta vótumában.

Borié szerint Buccow kormányzói kinevezése még nem érett meg. Gróf Bethlen kancellár nem egyeznék bele, mert kevesebb alkalma lenne az uralkodó iránti hűségét bizonyítani. – Buccow üdvös javaslatával óvatosan kell bánni, fokozatosan előkészíteni végrehajtását. Buccow már elnyerte az indigenatust (az erdélyi állampolgárságot). Gróf Bethlen maga ajánlotta, hogy az erdélyi vezetők közül néhányat ki kell cserélni. A fejleményeket az időre kell bízni. Buccow egyelőre maradjon királyi biztos Erdélyben.

Kaunitz Buccow erdélyi kormányzóságát nagyon fontos dolognak tartotta, amelynek hasznáról és kivethetőségéről előbb alaposan meg kell bizonyosodni, megvalósítását

¹⁸ Zumallen mir von Verständigen öfters beigebracht worden ist, dass ein Souveraine in Hungarn in verschiedenen Stücken sich seiner Gerechtsamen nicht betrage, die ihm die Landesgesetze einräumen. Welches, wie in Siebenbürgen, vielleicht eben durch die jenigen verhindert worden ist, die aus ihrer Amtsobliegenheit die allerhöchste Gerechtsame und den Nutzen des Souveraine hätten handhaben und befördern sollen. Es würde nicht schädlich seynd, wenn schon dermalen ein geschicktes Subiectum von den deutschen Ländern für einen Gubernialrath könnte auffindig gemacht werden. 2240/61

¹⁹ 2240/61

alaposan elő kell készíteni, hogy el ne rontsák, vagy meg ne nehezítsék. Úgy látszik, írta, Buccow kissé gyorsan akarja tervét megvalósítani.²⁰

Buccow aligha örült volna, ha olvassa Mária Teréziának a vótumívre írt utasítását, amely szerint jelentéseit közölni kell az erdélyi udvari kancelláriával.²¹

Buccow működését Erdélyben nemcsak a gyors cselekvés jellemezte, hanem a sokoldalúság is. 1761. szeptember 28-án az erdélyi gabonatermelés és szőlőművelés megjavítására terjesztett elő javaslatot, amivel Borié és Kaunitz bizalmát maga iránt növelte. Vótumaikról a gazdasággal foglalkozó fejezetben volt szó.²²

Tovább nőtt Borié bizalma, amikor Buccow 1761. szeptember 30-án kelt jelentését olvasta. Ebben az erdélyi románok lázadásának lecsillapításáról számolt be, továbbá arról, hogy a román nép 100 000 forintos donum gratuitumot (önkéntes ajándékot) ajánlott fel az uralkodónak, aminek ellenében vallási türelmet kért.

Borié szerint Buccow megmutatta, hogy egy hű szolga leleményes buzgósága mire képes. A kedvező alkalmat jól ki tudta használni. És ha az ilyen alkalmat mindig hasznosan ragadják meg, nem maradhat el, hogy az uralkodó idővel mindent megkap, amit méltányosan kíván, mivel az alattvalónak szüksége van az uralkodóra.²³

A vallási türelmet, amiért az önkéntes ajándékot felajánlották, enélkül is megkapták volna. A vallási türelem szükséges rossz, ami a nép bizalmatlanságát megszünteti, és ezáltal jó hatást vált ki. Bizonyos foltot mégis vet az ajándékra, amitől úgy lehetne azt megtisztítani, ha a vallási unió céljára fordítanák, szemináriumra, amelyben az unióra tért pópákat nevelik.²⁴

Buccow 1761. október 3-án az erdélyi határőrség megszervezésére vonatkozó javaslatot terjesztett az uralkodó elé.

²⁰ Buccow erdélyi kormányzósága ist ein sehr wichtiges und weit aussehendes Werck, dessen Nutzen und Thunlichkeit erst vollkommen eingesehen, auch die Ausführung recht vorbereitet werden muss, wenn man anderst nicht selbst die Sach verderben, oder erschweren will. – Buccow . . . etwas geschwind zu Werck zu gehen scheint. 2537/61

²¹ 2537/61

²² 2538/61

²³ Der Baron Buccow zeigt, was der findige Eyfer eines treuen Dieners vermag. A lázadást lecsillapította. A román nép önkéntes ajándékot ajánl. Cserébe türelmi rendeletet kér. De ezt anélkül is meg kellett volna kapnia.

Buccow a kedvező alkalmat jól ki tudta használni. Und wann diese Gelegenheit alle Zeit nützlich gebraucht wird, so kann es nicht fehlen, dass der Souveraine mit der Zeit alles erhaltet, was derselbe nur billig verlangen mag, nachdeme der Unterthan den Souveraine fortan nöthig hat.

Mir scheint nemlich, ob wäre dieses Donum doch mit einiger Macula befangen, nachdeme dasselbe die Tolleranz des Abfalles von der Union zur Ursach hat. Diese Macula würde nach dem Wort der Schrift: facite vobis amicos ex Mannon iniquitatis purgiret, wann dieses Donum zu Emporbringung der Union angewendet würde. Ja es scheint mir, dass dieses Donum zureichend wäre, die Union ganz wieder herzustellen, und solche auf alle Zeiten unabänderlich zu bevestigen, wann nemlich dieses Donum zu einem Fundo gemacht würde, umb daraus die unirten Popen in einem Seminario recht anzuziehen, und sodann gegen dem zu salariren, dass sie sodann dem zur Union sich bekennenden Volck die Sacre auch in Parochialibus der Tauf und der Begrabnus, wo nicht ganz gratis, doch umb eine weit geringere Tax administriren sollen. Mich düncket es, dass dieses Persuasium das starckeste und ausgiebigste zur Conversion seyn dörfte. 2540/61

²⁴ 2540/61

Az államtanács tagjai közül Borié foglalkozott a javaslattal. Fő szempontnak azt jelölte meg, hogy a határőrség szervezésénél a bánáti példát kell követni, azaz a határőrség maga tartsa el magát, azonfelül bizonyos évi összeget fizessen a kincstárnak. Buccow egyes javaslataival Borié egyetértett, másokkal szemben kifogásokat emelt. Mindezekről a tanulmány második részében lesz szó.²⁵

Buccow javaslatához mellékelte Áron erdélyi egyesült püspök előterjesztését a vallási unióról. Borié szerint a jelentésből világosan kitűnik, hogy az unió azért nem jár sikerrel, mert a papság tudatlan, anyagi támogatásban nem részesül. Amíg ezen nem segítenek, a baj tovább fog tartani, annyi ezer ember lelkiüdvét veszély fogja fenyegetni. Az államot pedig az a veszély fenyegeti, hogy az unióra nem tértek kivándorolnak Oroszországba, és ez a baj átterjed Magyarországra is.²⁶

Buccownak már az eddigiekben megismert megnyilatkozásaiból láthattuk, hogy milyen jó véleménye van az erdélyi szászokról, és milyen rossz a magyar és a székely nemzetről. 1761. november 25-én kelt jelentésében részletesen foglalkozott a szász nemzet jó tulajdonságaival, az uralkodóval szembeni példás magatartásával.

E nemzet révén, írta Buccow, kell őfelségének a másik kettőt a célhoz vinnie. Ennek kell őfelsége törvényeit a másik kettővel elfogadtatnia. Ez tartja fenn a biztonságot, a kereskedést, a kézműveseket, a városokat, amelyek lelkei az országoknak. Ennek a nemzetnek a fenntartása biztos kincs az uralkodója számára, kiterjedése, sokasodása, növekedése és előnyös tulajdonságai lépcsőfokai a királyi tekintély növekedésének, parancsai ellentmondás nélküli érvényesülésének, mivel a köztük lévő összefüggés természete e nemzetet mindig az uralkodó oldalára állítja, hogy ilyen módon a többi rend gyűlölt elnyomása ellen védekezzék. Ha elbukik a szász nemzet, vagy elgyengül, amit a másik két nemzet vágyakozva óhajt, vele együtt bukik el az uralkodó tekintélye, amelyet a két másik nemzet csalárdul szerzett kiváltságok, saját maga által kovácsolt szokások, törvénycikkék révén, amelyeket már részben félretett, részben módosított, részben teljesen megszüntetett, megghiúsítani igyekszik, és egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy a szelíd gondolkodással, amellyel őfelsége örökös országait kormányozni szokta, visszaéljen, és a kegyet tartozásnak tekintse.²⁷

Buccow azt indítványozta, hogy báró Bruckenthal Sámuel ne szász comes legyen, hanem inkább tartományi kancellár, mert ebben a tisztségben nagyobb szükség van rá.

²⁵⁻²⁶ 2575/61

²⁷ Durch diese Nation müssen Eure Majestät die beeden anderen zum Ziel bringen. Diese muss Euerer Majestät Gesetze durch die anderen befolgen machen, diese erhaltet die Sicherheith, das Commercium, die Handwerker, die Stätte, welche die Seele der Länder sind. Die Aufrechthaltung dieser Nation ist ein sicherer Schatz vor seinen Souverainen, und dessen Ausbreithung, Vermehrung, Vergrößerung und Vorzüge seind so viele Stafflen zum Anwachs der königlichen Authorität und Vollstreckung dessen Befehle ohne Widerspruch, da die Natur dessen Zusammenhanges selbige jederzeith dem Landesfürsten anzuhanen bemüssiget um sich gegen die gehässige Bedrückung dessen Mitstände zu erwehren. Fallet die sächsische Nation oder wird entkräftet, welches die andere beede seehnlichst wünschen und mit derselben die Authorität des Monarchens, welche die beeden anderen Nationes durch mehrentheils erschlichene Privilegien, selbst geschmiedete Gebrauche, Articuln, welche theils gehoben, theils corrigirt und theils völlig ausgelöschet worden, zu vereyten suchen und keine Gelegenheith versäumen die allermildeste Gedenckens Arth, mit welcher Eure Majestät dero Erblände zu regieren gewohnt sein, zu missbrauchen und sich Gnaden zu Schuldigkeithen anzurechnen. 3254/61

Borié egyetértett Buccowval abban, hogy jelenleg Bruckenthalra mint tartományi kancellárra van szükség. Azt javasolta, hogy a szász comes tisztséget most ne töltsék be, hanem később azzal jutalmazzzák Bruckenthalt. Ebből az a haszon is származik, hogy mint kancellár munkáját gyorsabban végzi majd, és közben a szász nemzetet is őfelsége szándéka szerint fogja irányítani.

Az államtanács többi tagja nem nyilatkozott erről a kérdéstről.²⁸

Buccow 1761. december 19-én engedélyt kért az uralkodótól, hogy Bécsbe utazhasson.

Stupan és Borié ellenezte az engedély megadását, mert attól tartottak, hogy Buccow ráveszi az uralkodót javaslatai elfogadására.

Mária Terézia azonban hozzájárult az utazáshoz. Saját ügyei miatt kell Bécsbe jönnie, jelenleg semmit sem mulaszt Erdélyben.²⁹

Az államtanács tagjai közül elsősorban Boriénak voltak még kételyei Buccowval szemben. Még korai lenne, írta vótumában, ha Erdély berendezése ügyében már végleges javaslattal állna elő. Ha mégis ez lenne a helyzet, jobb lenne írásban tárgyalni a javaslatról.³⁰

Borié jól gyanította, hogy Buccownak már megvan a kész terve Erdély viszonyainak a megreformálására. Nem tudjuk, hogy ezt a tervet Bécsben jártában 1761 végén nyújtotta-e be Mária Teréziának. 1762 elején azonban már az államtanács foglalkozott a tervvel.

Buccow terve, amelyről a gazdasági kérdésekkel foglalkozó fejezetben már szóltunk, 6 fő célt tűzött ki.

1. Közös teherviselés, méltányos tehermegosztás, az adózó képesség növelése.
2. Az adó földhözköttése.
3. Az uralkodói hatalom teljes érvényesítése.
4. Jogbiztonság, nyugalom, rend.
5. Véderő Erdély és a monarchia biztonságára.
6. A népesség gyarapítása, anyagi jólétének emelése.

E célokat háromszor 6 éven belül szándékozott elérni. (Nem tudunk róla, hogy Buccowot megelőzően valaki valahol egy ország kormányzatára többéves periódusokra tagolódnó tervet készített volna.)

Az első 6 évre a következő feladatokat jelölte ki.

1. Új adórendszer bevezetése.
2. A gubernium átszervezése.
3. Általános pénztár felállítása, a pénztári személyzet csökkentése.
4. Népesség gyarapítása, ipar és kereskedelem támogatása.

²⁸ A következőkben javasolta, hogy báró Bruckenthal Sámuel ne szász comes legyen, hanem inkább provinciális kancellár, mint ilyenre nagyobb szükség van rá.

Borié: Ich bin gleicher Meinung mit dem Baron Buccow, dass jezo der Baron Bruckenthal zum Kanzlaren nöthig, die Stelle eines comitis nationis aber noch offen zu halten, und darmit er sodann zu belohnen wäre. Es wird dieses auch den Nutzen haben, dass er die als Kanzler zu verfassenden Arbeiten beschleunigen, und immittelst die sächsische Nation in allen Stücken nach dem allerhöchsten Willen leiten wird. – Azonnal ki kell nevezni. 3254/61

²⁹ Es noch fruhe an der Zeit wäre, wenn er über die Landes Einrichtung allschon einen Finalantrag sollte gefasset haben. 3487/61

³⁰ 3487/61

A második 6 év feladatait így határozta meg.

1. Jobbágyi (úrbéres) és urasági (majorsági) földek szétválasztása, az előbbieket adóztatása.

2. Az anyagi fellendülés megadóztatása.

3. A nemesség megadóztatása.

A harmadik 6 év feladatának immár végleges adórendszer kidolgozását és megvalósítását szánta, azzal a rendeltetéssel, hogy az ország anyagi fellendülésének a hasznát az uralkodó számára biztosítsa.

A tervnek egyik jellemző vonása volt, hogy az erdélyi szász nemzetet mindenképpen támogatni akarta.

Elsősorban azonban az jellemezte a tervet, hogy az uralkodónak az országból származó adójövedelmét növelje, mégpedig az adózó népesség helyzetének a megjavítása, adózó képességének az emelése révén.

Az uralkodó számára fizetett hadiadó kivetésének a kulcsát is kidolgozta Buccow. Az adó alapja részben az adózó személye, részben pedig vagyona volt.

A személyi adónak a következő fajtáit különböztette meg, meghatározva évi összegét is.

Főnemes (in locis taxalibus)	6.- forint
Nemes (unius sessionis)	4.- forint
Városi és mezővárosi polgár	5.- forint
Primipilus, liber, libertinus, szabad paraszt	4.- forint
Jobbágy	2.- forint
Zsellér	3.- forint
Csavargó	1.- forint
Sóvágó	1.- forint
Hajós	-.5 forint
Bányász	3.- forint
Örmény	5.- forint
Görög	5.- forint
Bulgár	4.- forint
Anabaptista	4.- forint
Német telepes	- forint
Zsidó	5.- forint

Özvegyek a fenti összegnek a felét, 15 évesnél idősebb gyermek után fejenként 18 krajcárt fizettek volna.

A személyeket részben jogállásuk, részben foglalkozásuk, részben nemzetiségük és vallásuk szerint különböztette meg Buccow. Iparost és kereskedőt nem szerepeltetett külön.

A nemesek közül csak a taksás helyeken lakó főnemesek, továbbá az egytelkes nemesek fizettek volna személyi adót.

A vagyoni adó alapjai és kulcsai az alábbiak voltak:

1 köből kenyérmag	1.- krajcár	1 méhkas	4.5 krajcár
1 köből vetőmag	1.- krajcár	1 szekér széna	4.5 krajcár
1 ökör, tehén, ló	18.- krajcár	100 urna bor	18.- krajcár
1 borjú, csikó	12.- krajcár	1 köből magánjövdelem	3.- krajcár
1 juh, kecske, disznó	4,5 krajcár		

Kimutatta, hogy Erdély évi adója legutóbb 1 220 426 forint 49 krajcár volt, az udvari kancellária tervezete szerint 1 240 541 forint 58 krajcár, az ő tervezete szerint pedig 1 416 626 forint 19 krajcár lenne.

Az államtanács tagjai közül Borié írt véleményét Buccow tervezetéről.

Úgy találta, hogy a Buccow által kidolgozott rendszer mindenben megfelel a monarchia számára általánosan elfogadott elveknek. E rendszer az uralkodót és az alattvalót egyaránt boldogítja.

Buccow a nemeseket is meg akarja adóztatni, és az adót a földhöz kívánja kötni. Ez állítólag ellenkezik a törvényekkel. De a nemesi adómentességet a Lipót-diploma megszüntette, a termények adóztatása pedig tulajdonképpen már a föld adóztatását jelenti.³¹

Buccow háromszor hatéves tervét Borié jónak találta. Fontos azonban, írta, hogy ebből a tervből minden megvalósuljon. Az egyes reformok megvalósulásának időtartamát azonban nem lehet előre megállapítani. Az első periódus számára megfelelő időt kell biztosítani. Úgyelni kell arra, hogy a jobbágy gyűjtsön előbb valamennyi vagyont, nagyobb megterhelésére csak azután lehet gondolni.

Buccow rendszere a kincstár számára jobb az addiginál és az udvari kancellária tervezeténél, mert több jövedelmet biztosít. Az adózó számára is megfelelőbb, mert pontosan tudja, hogy mennyit kell fizetnie.³²

Noha Buccow adórendszerét Borié általában jónak találta, fűzött hozzá kiegészítő és módosító észrevételeket is.

Ajánlotta, hogy az adóztatás jelenlegi módján lehetőleg minél kevesebbet változtassanak, kerüljék a nép gyanakvásának a felkeltését.³³

A Buccow tervezetében szereplő 4 új adófajtát: a sóvágók és a hajósok adóját, a gyerek- és a vetésadót helyeselte. A sóvágók és a hajósok megadóztatását eddig a kincstár azért ellenezte, hogy számára olcsóbban dolgozzanak. A gyermekek megadóztatásának az a célja, hogy közvetve a nemességet terheljék meg, mert a cselédségének sok a gyermeke. A gyerekkor időhatára ne 15, hanem 20 év legyen, így többen fizetik majd ezt az adófajtát. A vetésadót nagy ellenzés esetén el kell ejteni, és helyette a termésadót kell kétszeresére emelni. Mindkét adófajta ugyanazt a célt, a föld adóztatását szolgálja.³⁴

³¹So finde ich das angetragene System denen für die Monarchie insgesamt angenommenen Grundsätzen ganz gemäss. Nach diesem Systemate wird der Unterthan und der Souverain glücklich gemacht.

Nur allein scheinen die beiden Anträge, nemlich den Adel in das Mitleyden einzuziehen und die Contribution an den Fundus zu legen, denen Landesgesetzen zuwider zu seyn. 614/62

³²Derselbe nach dieser nur auf fixirte Rubriken zahlet, somit, was er zu zahlen hat, mit sicherem Bestand weiss, anstatt dass die beiden anderen Normae so niederley Zusätze bey denen Rubriken haben, welche denen Perceptoren die Gelegenheit zu mannigfaltigen ungebührlichen Übersetzungen den Anlass geben. 614/62

³³Bey allem deme hat diese Buccowische Contributionsnorma noch ihre Mängel und Gebrächen, wohin ich rechne, dass die Industrie in der auf die Procrestion und Insemination, ingleichen auf das Vieh gelegten Tax beschweret ist.

Es will auch nöthig seyn, dass man in dem ersten Anfang von dem bisanherigen Modo so wenig als möglich abweiche, umb die Aufsichtigkeit des Volkes zu vermeiden. 614/62

³⁴... damit der Adel per indirectum, durch seine haltende viele Dienstbotten, in das Mitleyden eingezogen werde. 614/62

A vagyonadóval kapcsolatban azt ajánlotta Borié, hogy a fiatal tenyészállatokat (borjú és csikó) ne adóztassák, mert ezzel az állattenyésztés fejlődését akadályoznák. Máris panaszkodik az ország. A makedóniai juhot részesítsék kedvezményben. A méhkasokra bizonyos számon fölül ne vessenek ki adót. Ezáltal a méhészet növekedni fog. A kecske adóját viszont meg kell hagyni, mert kártékony állat. (Nyilván azért, mert a fiatal fákat pusztította.) Az ipari adót nem kell teljesen megszüntetni, mert ha eljön az ideje, könnyebb lesz egy meglévő adót emelni, mint egy újat bevezetni.

A személyi adóra vonatkozó ajánlatai is voltak Boriénak. A polgárok ne 5, hanem a városiak 8, a mezővárosiak 6, a görögök és az örmények ne 5, hanem ha letelepedtek 8, ha nem 16, a zsidók sem 5, hanem ha letelepedtek 12, ha nem 24 forint adót fizessejenek.

Jellemzőek ezek az ajánlások Borié mindenre kiterjedő gondosságára és alaposságára.

Borié tudta, hogy a rendek tiltakozni fognak Buccow adórendszere ellen. De ha valamikor, írta, akkor most lehetséges ezt a nagy művet megvalósítani. A népnek meg fog felelni a méltányos adórendszer, és ha a nép az uralkodó mellé áll, a hatóságok nem ellenkezhetnek. Számukat nem kell csökkenteni, úgy a nemességet nem haragítja magára az udvar.³⁵

Borié az adórendszeren kívül foglalkozott Buccow 18 évre szóló tervezetében szereplő más célokkal is.

A gubernium fentebb már vázolt átszervezése ellen nem volt észrevétele. Okvetlenül szükségesnek tartotta, hogy Buccow kormányzó legyen, mert az általa tervezett reformok megvalósítására ő a legalkalmasabb.

Helyeselte, hogy Erdélyben egy általános állampénztár létesüljön, amely rendet és megtakarítást eredményez, teljesen az uralkodótól függ, és így a rendek jelenlegi hatalmát jelentékenyen meggyengíti.³⁶

Egyetértett azzal, hogy Erdélyben határőrségre szükség van.

Reformtörekvései megvalósításában Buccow a szászokra kívánt támaszkodni. Borié attól tartott, hogy ezért előnyben fogja részesíteni őket. Nem szabad nekik, írta vótumában, semmi olyat megengedni vagy elnézni, ami az államnak, az uralkodónak és a katolikus vallásnak hátrányára lehet. A szászok, különösen báró Bruckenthal, minden cselekedetükben nagyon rosszul járnak el. Mindig az uralkodó iránti hűségükről beszélnek, és elnyomatásukról a másik két erdélyi nemzet részéről. Mindazt, amit a maguk számára el akarnak érni, az állam számára hasznos dolognak tüntetik fel, olyan módon, hogy saját érdekük sohasem szerepel az első helyen, hanem csak mellékesen említik meg. Be kell vallanom, hogy az ilyen eljárás bennem bizalmatlanságot kelt, ezért szükségesnek tartom, hogy a leggondosabb éberséggel ügyeljenek ennek a nemzetnek a cselekedeteire, minden kívánságát alaposan vizsgálják meg. El kell azonban ismernem, hogy a szász nemzet az udvar törekvését ez ideig mindig hathatósan támogatta. Alkotmánya jó, az állam

³⁵ Dieses grosse Werck zustand zu bringen ... bey der Einführung der neuen in ihren Particularrubriquen so müssigen und dannenhero allenthalben und insonderheit bey dem gemeinen Volck gefälligen Contribution. 614/62

³⁶ Az alapelv ... dass die Wohlfarth des Staats nicht anders, als auf die Wohlfarth deren Unterthanen begründet werden möge, somit die Überladung deren Unterthanen mit onmässigen Abgaaben schädlich, und die Beschwehrung der Industrie gar verderblich, folglich die Einhaltung des Mittels allein vortrüglich und vermögend seye, einen dauerhaften Bestand für die Einflüsse des Staats zu verschaffen. 614/62

szempontjából hasznos, példamutató, különösen az adózás tekintetében. Ez a nemzet éppen ezáltal törekszik a maga javára, ami által az uralkodó az ország jólétét kívánja elérni. A szászokat tehát támogatni kell, de olyat nem szabad megengedni nekik, ami az államnak a jelenben nem felel meg, és a jövőben káros lehet.³⁷

Érdekes, amit Borié a kormányzatban követendő vallási politikáról írt. Szerinte a lutheránus vallást arra kell felhasználni, hogy annak támogatásával az örményeket és a kálvinistákat a közhivatalokból kiszorítsák. A végső cél azonban a katolikus vallás uralkodóvá tétele.³⁸

Buccow egész tervét Borié véleménye szerint államtitoknak (secretum status) kell minősíteni. A szász nemzetre és a vallási kérdésre vonatkozó udvari álláspontról még Buccownak sem szabad tudnia. Gróf Bethlen kancellárral nem kell az egész tervet közölni, bármennyire megbízható is. A nemzeti szellem (Nationalgeist) még túl erős ahhoz, hogy a teljes igazság megismerhető legyen.³⁹ A kancellárt csak az első 6 év feladatairól kell tájékoztatni. Ezeket nem kell titokban tartani, mert a terv első része inkább a nép, mint az udvar érdekét szolgálja. Abban nem ért egyet Buccow-val, hogy csak a kancellár tudjon a feladatokról, a tanácsosok pedig ne. Ez általános bizalmatlanságot keltene bennük. – A gubernium véleményének megkérdezését az ügyben Borié nem tartotta szükségesnek.⁴⁰

Buccow erdélyi tervezetét az udvarban szűkebb körben többször megtárgyalták. 1762. április 2-án Blümegen elnöklete alatt Borié, Stupan, Buccow és Bethlen erdélyi udvari kancellár tanácskoztak a végrehajtással kapcsolatos kérdésekről. Április 10-én a fentiekén kívül Pelzer erdélyi udvari kancelláriai tanácsos és Bruckenthal erdélyi tartományi kancellár is részt vett a tanácskozáson, amelyen Buccow adórendszerét vitatták meg. Ezzel kapcsolatban olyan kifogások merültek fel, hogy a vagyonosabb rétegen könnyít, a szegényebbet jobban megterheli, a szász nemzetnek kedvez, a románok kivándorlásának veszélyét idézi elő. Bethlen kancellár a maga 1755-i rendszerének átdolgozott változatát terjesztette elő elfogadásra. A bizottság Borié érvelése alapján úgy határozott, hogy az 1755-i Bethlen-féle rendszer helyett, amelyet – miként az erdélyi udvari kancellária is elismerte – már agyonfoltoztak, 1762. május 1-től kezdődően a sokkal egységesebb Buccow-féle rendszert kell életbeléptetni, de egyelőre nem véglegesen, hanem csak ideiglenesen, óvatos eljárással.

³⁷ A szászoknak nichts nachgesehen, gestattet, oder beygeleget werde, so künfftighin dem Staat, dem Gewalt des Regenten und der heiligen katholischen Religion nachtheilig seyn mag.

A szászok, különösen báró Bruckenthal gehen in allen ihren Handlungen mit vieler Schlaugigkeit zu Wercke. Sie führen immer die Sprache von ihrer Treue gegen den Souverain, und von ihren durch die beiden anderen siebenbürgischen Nationen erleidenden Unterdrückungen, und alles, was sie für sich suchen, kleiden sie ein in die Gestalt einer dem Staat nützlichen Sache, also zwar, dass ihr eigenes Interesse niemahlen zuerst angegeben, sondern gleichsam nur per indirectum gesucht wird. Ich muss bekennen, dass diese . . . Art zu handeln bey mir einiges Misstrauen erwecket, ezért szükséges, hogy mit der beflissensten Wachsamkeit auf die Handlung dieser Nation vigyázzanak, minden kívánságát gondosan vizsgálják. meg. 614/62

³⁸ A vallási kérdést tekintve, immittelst die lutherische Religion dazu zu gebrauchen seye, umb durch deren Beystand und Mitwirkung die Armenier . . . und die Calvinisten . . . aus denen officiis publicis zu bringen, und darmit diese Secten nach und nach selbst zu erlöschen. – A végső cél, das endliche Beste, dass die katholische Religion die Oberhand erlange. 614/62

³⁹ Allermassen der Nationalgeist noch zu vielen Eindruck machet, als dass die Wahrheit der Zeit allschon sollte erkennen werden. 614/62

⁴⁰ 614/62

A bizottság jegyzőkönyve azután az államtanács elé került véleményezés végett.

Borié azzal kezdte vótumát, hogy egy egész tartomány és a kincstár jó- vagy rosszletének a megalapozásáról van szó.

Buccow egész tervezete arra épül, hogy az általa kidolgozott adórendszer megvalósul. Bethlen azonban közölte, ki fogja mutatni, hogy megvalósíthatatlan in re et modo. Buccownak az a feltevése, hogy a Lipót-diploma a nemesi adómentességet megszüntette, téves. Ezt Borié is megállapította a szövegek vizsgálatából. — Mindezt azért említi, mert kitűnik, hogy a kérdés még nem tisztázott, az ügyet még nem lehet elintézettnak tekinteni. Alapos megfontolásra van szükség. Az uralkodói szolgálat ellen lenne, és beláthatatlan következményekkel járna, ha valamit elcsúszna, mert ilyen módon a legjobb után kapva a már meglévő jót elveszíthetnék.

Buccow és Bethlen előterjesztéseinek haladva végig, azok egyes pontjaihoz fűzött észrevételeket.

A rendek szerepét az országgyűlés által megszavazott adó elosztásában (repartitio) nem kell bolygatni, mivel a repartitio módosítását az uralkodóra bízták.

Az országgyűlés szerepére az adómegajánlásra vonatkozólag ellenben nem fogadható el az erdélyi udvari kancelláriának az az álláspontja, hogy az adót, habár csak formailag, minden országgyűlésen meg kell ajánlani. Ez eddig nem volt így, és a rendek nem is kérték.

Részletesen foglalkozott Borié azzal a kérdéssel, hogy a királyi tábla elnöke a Lipót-diplomának megfelelően csak katolikus személy lehet. Amennyire szükséges, írta, hogy a nem katolikusok megtarthassák azt, amihez joguk van, annyira szükséges, hogy annál többet ne kapjanak. Véleménye szerint a vallásos indulatok mindenkinél a legerősebbek, és aszerint ítéli meg a nem katolikusokat is. — A jogszolgáltatás ügyét éppen most fogja rendezni a királyi tábla és a tartományi kancellár. Az utóbbi (Bruckenthal) lutheránus. Veszedelmes lenne ezt az igen fontos rendezést nem katolikus személyek kezén hagyni. — Behatóan tárgyalta Borié azt a kérdést is, hogy személy szerint ki legyen a királyi tábla elnöke. (Az állás üres volt. Az ítélőmester gróf Nemessel szemben gróf Mikest tartotta a legalkalmasabbnak.)

Nem értett egyet Borié Buccownak azzal a javaslatával, hogy a másik két nemzettel együtt a szászok is vegyenek részt egyes országos tisztségekre történő jelölésben az uralkodói kinevezésre.

Nem tartotta indokoltnak Buccow ellenséges érzületét a magyar és a székely nemzettel szemben. 100 000 forintos alapot szavaztak meg az utak és a folyók gondozására, a kereskedelem fejlesztésére. Ennek kezelését a guberniumra bízták, kereskedelmi bizottságot szerveztek. Csak azt kötötték ki, hogy jogaik sértetlenek maradjanak. Borié ebben nem látott semmi kivetni valót. Állítólagos rosszakaratuk az uralkodóval szemben csak abban nyilvánult meg, hogy a kereskedelmi bizottság elnökéül nem Buccowot javasolták. Ezt azonban nem lehet tőlük rossznéven venni, mivel az alkotmány értelmében a katonai parancsnoknak az internumhoz és a politicumhoz semmi köze.

A szász nemzet Buccowot ajánlotta a bizottság elnökéül. Ezen kívül úgyszólván semmiben sem nyilvánított véleményt. Mivel a szászok ismerik Buccownak velük szembeni erős jóindulatát, nem lehet tudni, hogy ezért, avagy csupán az udvar iránti hűségből cselekedtek így.

Buccow az *inclita natio* megnevezést ajánlja a szász nemzet számára. Az *inclitus* jelző a nemeseket illeti meg. A szász nemzetnek csak polgári jogai vannak. Az *inclita* jelzőből azt a következtetést vonhatja le, hogy megkapta a nemesi jogokat, különösen, ha *motu proprio principis* kapná a jelzőt. A nemesi jogok után már rég sóvárognak a szászok. Van azonban egy másik szempont is. Mivel a szász nemzet adóköteles, ez az egyenlősítés a nemesekkel lépést jelenthetne a nemesi adózás felé. Az első szempont azonban fontosabb, mert természetesebb. Ajánlja tehát, hogy *motu proprio* intézkedés semmiképpen se történjék. Ez egyébként Bethlen kancellár véleménye is.

Borié megjegyezte végül, hogy a székelyeket semmilyen adómentesség sem illeti meg. Továbbá Buccow figyelmébe ajánlott 3 törvénycikket, amelyek a nemesi cselédek adózásáról rendelkeztek a 16. század végén.

Stupan hol Buccow, hol az erdélyi udvari kancellária véleményét fogadta el. A szászokat illetően Buccow nézetét osztotta.

Kaunitz szerint a szász nemzet pártolásának vannak határai. Nem kell irigységet kelteni a másik 2 nemzetben.

Az erdélyi királyi tábla elnökének, Boriéval ellentétben, Blümegen, Haugwitz és Kaunitz egyaránt gróf Nemest javasolta.⁴¹

⁴¹ Es ist umb die Begründung des Wohl- oder Misstandes einer ganzen Provinz, und so auch des Aerarii zu thun. —

Dahingegen es wider den allerhöchsten Dienst und die Folgen nicht zu übersehen wären, wann was übereyht werden sollte, gestalten man in dieser Art nach dem Besten zwar schnappen, darüber aber das allschon habende Gute verlihren könnte.

Da nun die Stände ein mehreres gegen den Hof nachgegeben und diesem die Berichtigung der Repartition zugestanden haben, so scheint es mir nicht rätlich zu seyn, über diesen Umstand ein Aufhebenes zu machen: man würde darmit die Augen öffnen, und darmit mehr verlihren, als man zu gewinnen hoffet.

... bey einem jeden Landtag auch nur die Formalität einer neuen Behandlung angegangen werde, indeme dadurch denen Ständen ein mehreres beygelegt würde, als was sie verlangen und vor Zeit des neuen Contributions-Systematis üblich war.

So nöthig nun es ist, dass man die Acatolicos bey deme belasse, wozu sie ein Recht haben, so nöthig ist es hinwiderum, dass man sie nicht weiter greifen lasse. Die Triebe der Religion seynd nach meinem Erachten bey einem jeden die stärckesten, und diese lassen sich zwar verbergen, aber nicht ersticken. Nach dieser Gesinnung urtheile ich auch die Acatolicos. —

Buccownak azt a javaslatát, hogy a szász nemzetnek die *Candidation ad officia cardinalia* ausdrücklich beygelegt werde, károsnak tartja, Bethlennek ad igazat e tekintetben. — Kann ich widerum nicht befinden, dass die Anträge deren beiden Nationen der Gesinnung des Hofes so abneigig seyen.

— In allem deme finde ich nichts anstössiges. Ihr angeblicher boser Willen bestehet also nur in deme, dass sie ihn Baron Buccow zum Praeside huius Commissionis nicht vorgeschlagen haben.

Mivel a szász nemzet ismeri Buccownak vele szembeni sogar starck geneigten Willen, nem lehet tudni, ob sie aus diesem Betracht, oder aus dem alleinigen Trieb der Devotion für den Hof dahin eingegangen ist.

Gróf Kornissal szemben az igazság megköveteli, hogy ügyét előbb megvizsgálják. Ha bűnös, nem jubilatot érdemel, amit Buccow ajánl, hanem el kell bocsátani.

Meine geringe Opinion gehet stätthin dahin, alles ganz und nichts halb zu machen.

Arra nem kell hivatkozni, hogy az országgyűlésen az udvar ellen szavazott, dann dieses Causale ist odios, und auch in gewisser Art unbillig, nachdeme dasselbe das liberum votum, so einem Stand gebühret, beschränket, und mit verstellten Schmeichlern dem Landesfürsten niemahlen gedienet ist. 814/62

Noha az államtanácsnak, pontosabban Boriénak, gróf Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellár hatására, kétélyei támadtak Buccow nagyszabású tervezetének realitásával szemben, és annak alaposabb megfontolását tartotta szükségesnek, az uralkodó bízott Buccowban, és gróf Kemény László kormányzó helyébe már 1762-ben Buccowot nevezte ki. Ő pedig azonnal hozzáfogott a tervezetében meghatározott célok és feladatok megvalósításához. Önkényes eljárása, makacssága fokozatosan az államtanács nemtetszését váltotta ki.

Az erdélyi udvari kancellária 1762. június 11-én kelt előterjesztésében az erdélyi országos biztosság új utasításával kapcsolatban szóvá tette, hogy Buccow a guberniumban új elszámolási módszert vezetett be, nem várva meg, amíg az udvarban működő számvevő kamara (Rechenkammer) kiadja az egész monarchia számára készült egységes elszámolási utasítást.

Stupan Buccow védelmére kelt, eljárásában nem látott kifogásolni valót.⁴²

Kaunitz szerint a Rechenkammer által kidolgozott egységes módszert Magyarországon és Erdélyben is alkalmazni kell. Buccowot fel kell szólítani, hogy lépjen érintkezésbe a Rechenkammerrel. Buccowot ő sem ítélte el, mert az egységes elszámolási módszert a monarchia osztrák–cseh tartományaiban sem vezették még be.⁴³

Rövidesen kiderült, hogy Buccow a határőrség szervezésében is önkényesen cselekszik. Ez már súlyosabb ügy volt.

Az önállóságra törő Buccow viszonya az erdélyi udvari kancelláriához, gróf Bethlen Gábor udvari kancellárhoz, fokozatosan éleződött.

Buccow 1762. június 26-án kelt előterjesztésében kedvező képet festett Erdély új polgári és katonai berendezésének előrehaladásáról. Panaszt emelt azonban az udvari kancellária ellen, mert az a gubernium személyzetét másképpen osztotta be, mint ahogyan az uralkodói döntés rendelkezett. Kérte, hogy a gubernium személyzetét úgy használhassa, ahogyan azt a szolgálat érdeke kívánja.

Az államtanácsban kétszer is körözték a vótumívet, de azután is megoszlottak a vélemények.

Stupan szerint a guberniumi hivatalnokok felhasználásában Buccownak szabad kezét kell adni.

Borié nem értett egyet Stupannal, mert ha szabad kezét kap Buccow, despota lesz nemcsak a kancellária fölött, amelynek alárendeltje kell, hogy legyen, hanem az uralkodó fölött is.^{44, 45}

⁴² Bey dergleichen neuen Einrichtungen muss nothwendiger Weise das Vertrauen auf jenige gesetzet werden, welche solche zu unternehmen und auszuführen haben, und es wird in loco alles viel leichter sich beheben lassen, wenn sich Anstände ergeben sollen, als man solchen von hieraus vorzukommen vermag. Der Baron Buccow versicheret alle Ordnung und Leichtigkeit bey Einführung seiner Rechnungsmanipulation, . . . ihm solche gänzlich überlassen . . . werden solle. 1618/62

⁴³ 1618/62

⁴⁴ Buccow javaslata félőrvosság. Szerinte ein hoher Regent ansonder ist klar in der Sache sehen und sodann alles ganz und nichts halb machen, auch mit und gegen seine Diener ohne allem Rückhalt verfahren muss, wenn derselbe anderet gehorchet seyn und alle Seitenwege behoben wissen wolle. 1895/62

⁴⁵ . . . Sonsten wird der Baron Buccow ein Despota nicht allein über die Kanzley, der er untergeben seyn solle, sondern er gewinnt auch über den Souverain selbst die Hand. Meg kell maradni a korábbi döntésnél. 1895/62

Az erdélyi udvari kancellária 1762. július 3-án kelt előterjesztésében kifogást emelt Buccow eljárásával szemben a határőrség szervezésében.⁴⁶

Buccow 1762. július 21-én kelt előterjesztésében beszámolt az erdélyi határőrség szervezésének előrehaladásáról.

Az erdélyi udvari kancellária 1762. október 24-én kelt előterjesztésében cáfolta azt az ellene emelt panaszt, hogy leirataiban a rendi jogokat emlegeti és érvényesíti. A panaszt báró Buccow emelte gróf Bethlen kancellár ellen.

Stupan a kérdéses kancelláriai iratokban semmi feltűnőt sem talált. A kancelláriával közölni kell, hogy nem Buccow emelte a panaszt.

Borié szerint a panasz tényleg Buccow részéről merült fel. Nem szívesen írna olyat, ami nem felel meg a tényeknek. A kancelláriai iratokból az derül ki, hogy gróf Bethlen a királyi jogok érvényesítése terén megtörte a jeget. Ezért dicséretet érdemel.⁴⁷

Borié az erdélyi udvari kancellária 1762. október 24-én kelt előterjesztésével kapcsolatban azt az észrevételt tette, hogy Buccowot nem tudja dicsérni azért, mert az embereket kegyének megvonásával akarja megfélemlíteni. Aki igazságosan jár el, az nem törődik vele, mit beszélnek róla, miért ítélik el, hanem mindent közömbösen vesz tudomásul.⁴⁸

Az erdélyi udvari kancellária 1762. december 28-án kelt előterjesztésében a gubernium személyzetének a növelésére tett javaslatot.⁴⁹

Borié ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy Buccow nagy hibát követ el, amikor a lutheránus tartományi kancellár (báró Bruckenthal) sugalmazására a közhivatalokban növeli a nem katolikusok számát, és ezzel a szent katolikus vallást jelentékenyen elnyomja, a népet megharagítja, Isten büntetését vonja maga után. 18 cancellista közül 12 nem katolikus, ami súlyos dolog, és következményében a legnagyobb rossz. A még betöltésre váró 6 állásba csak katolikus személy kerüljön.⁵⁰ – Mivel Buccow az udvari kancellária leirataival nem sokat törődik, külön kell neki meghagyni, hogy különösen az áttért százszokat részesítse előnyben.⁵¹

Borié megjegyzése rávilágít Buccowval szembeni bizalmatlanságának egyik fő okára.

Buccow 1763. január 8-án kelt jelentésében az adózással kapcsolatos nehézségeiről panaszkodott. Szeretett volna az előző évi helyzetről beszámolni, de a pénztárosok hanyagsága ezt lehetetlenné tette. A megszokott lustaság az uralkodói szolgálatban, a vonakodás a régi rendetlenség felszámolásától, csak sok fáradtsággal és idővesztéssel, napról napra, engedményt nem téve, szüntethető meg. Reméli, hogy az események őt

⁴⁶ 1924/62

⁴⁷ 3317/62

⁴⁸ ... und kann in deme den Baron Buccow nicht loben, dass er die Leuthe mit Ungnaden intimidiren will. Dann wer recht handlet, der fürchtet siehet für keinen Reden noch widrigen Urtheilen, sondern siehet alles gleichgültig an. 3422/62

⁴⁹ 4259/62

⁵⁰ ... fehlet der Baron Buccow sehr starck, dass er nach denen Insinuationen des lutherischen Kanzler die acatolicos in officiis publicis vermehret, und damit die heilige katholische Religion wesentlich unterdrucket, so auch bey dem Volck selbsten eine Argernus und bey Gott Unseegen erwecken muss. 18 cancellista közül 12 nem katolikus, dieses ist allzu arg, und in der Folg das grösste Übel. A még betöltésre kerülő 6 állásba csak katolikus kerüljön. – 4259/62

⁵¹ 4259/62

fogják igazolni, nem pedig a gáncsoskodókat, akiknek rejtett szándékai őfelsége előtt bizonyára ismeretesek.⁵²

Az államtanács tagjai erről a panaszról nem írtak vótumot.⁵³

1763. március 12-én Buccow az uralkodóhoz intézett előterjesztésében bővebben kifejtette a tervének végrehajtásával kapcsolatos nehézségeit és panaszait.

Hivatkozott arra, hogy őfelsége a hozzá benyújtott tervezetét jóváhagyta, és így ő jogot nyert rá, hogy minden erejével a megvalósításra törekedjék.

Panaszkodott, hogy tervének keresztülvitelét Erdélyben meg akarják hiúsítani. A költségvetés kiadási rovatait növelik, a tervezett megtakarítást nem hajtják végre, hogy a pénzügyi egyensúly felboruljon.

Őfelsége abba már beleegyezett, hogy a különböző pénztárakat vonják össze. Most újra kérte, hogy az ajánlott egyszerűsítéshez, egyes fölösleges hivatalok megszüntetéséhez járuljon hozzá.

Leszögezte, hogy csak akkor tudja tervéért a felelősséget vállalni, ha mindenben keresztülviheti azt.

Őfelsége kimutatást kért arról, hogy az adózó mit fizetett az előző rendszer alapján, és hogy mit fizet most. Bizonyította, hogy ezt a kimutatást nem lehet elkészíteni.

Védekezett a rendszer ellen felhozott vádakkal szemben. Bizonyította, hogy az előző rendszer alapján a szászok aránytalanul súlyosabb terheket viseltek, mint a másik két nemzet.

Az ellenszenv fő okát abban látta, hogy rendszere a nemesi teherviselésre épül fel.

Kérte őfelségét, erősítse meg tervezetét még egyszer, különösen annak az adóra vonatkozó részét, és kötelezze az udvari kancelláriát a végrehajtás támogatására.

Buccow mellékelte előterjesztéséhez Erdély adójövedelmének 1763. évi költségvetését az adóból származó jövedelemről. A bevételek összege 1 255 634, a kiadásoké 1 234 590 forint volt. A bevételek az ország részei között az alábbiak szerint oszlottak meg.

Megyék	534 862,47 forint
Csatolt részek	106 564,57 forint
Székelv székely	191 090,53 forint
Szász székely	347 314,18 forint
Fogaras kerület	31 013,00 forint
Taxás helyek	44 788,19 forint

Összesen 1 255 634,16 forint

Az államtanács ekkor már nem lelkesedett Buccow tervezetéről úgy, mint korábban. Stupan, aki Buccow legfőbb híve volt, azt jegyezte meg, hogy az új adórendszert a gubernium és az udvari kancellária megkérdezése nélkül nem lehet bevezetni, még ha a rendeket (az országgyűlést) nem is hallgatják meg. (Ebben az

⁵² Die angewohnte Trägheit in deme, was Euer Majestäts Diener betrifft, die Abneigung zu demjenigen, was die alte Unordnung abschafft, seind lauther Gegenstände, welche mit vieler Mühe und Zeitverlust täglich und ohne Nachlass müssen gehoben werden. 122/63

⁵³ 122/63

észrevételben az a különös, hogy a gubernium elnöke Buccow volt, továbbá hogy Stupan is jól tudta, gróf Bethlen kancellárnak milyen rossz a véleménye Buccow adórendszeréről.)

Borié úgy nyilatkozott, hogy a döntést függőben kell hagyni addig, ameddig Buccow a különböző adórendszerek összehasonlító táblázatait meg nem küldi.⁵⁴

Időközben egyes erdélyi megyék nem a hivatalos úton, azaz a guberniumon keresztül, hanem különböző udvari államférfiak révén, tiltakozásokat juttattak el az uralkodóhoz Buccow adórendszere ellen.

Igy pl. Közép-Szolnok megye herceg Lichtenstein útján. Az államtanácsnak az volt a véleménye, hogy ezekre nem kell válaszolni.⁵⁵

Az uralkodó megerősítette a tapasztaltakat.⁵⁶

Az államtanács bizalmatlanságát Buccowval szemben megerősítette báró Siskovics József királyi biztosnak 1763. április 10-én kelt jelentése az uralkodóhoz. Nem biztos, hogy Siskovicsot Buccow tevékenységének a megvizsgálására küldte az uralkodó Erdélybe. Lehet, hogy az igazságszolgáltatás reformjának az előkészítése volt az elsődleges feladata, és ennek során nyert betekintést Buccow működésébe, amiről tájékoztatta az uralkodót. Arról számolt be, hogy Buccow az erdélyi határőrség szervezésénél nem nyíltan és őszintén járt el. Az általa tervezett új adórendszerről pedig csupán báró Bruckenthal Sámuel tájékoztatta az erdélyiek közül. Általános bizalmatlanságot ébresztett maga iránt.⁵⁷

Az államtanács irataiból nem derül ki, hogy Buccownak tudomására jutott-e Siskovicsnak róla írt leleplezése, 1763. augusztus 7-én az uralkodóhoz intézett előterjesztésében csak gróf Bethlen udvari kancellár ellene szóló vádjaiával szemben védekezett, Siskovicsnak a nevét sem említette.

Felterjesztését azzal kezdte, hogy nincsen ideje olyan haszontalan, bőbeszédű fecsegésre, mint ahogyan a kancellária vele foglalkozott.

Tiltakozott az ellen, hogy Bruckenthal irányítása alatt fogott hozzá Erdéllyel foglalkozó rendszere, tervezete kidolgozásához. Amikor Erdélybe érkezett, Bruckenthal még Bécsben volt. Azonnal átlátta, hogy Erdély viszonyain változtatni kell. Akinek a feje tiszta, aki az ország előítéleteitől mentesen gondolkodik, aki őfelsége érdekét buzgón szolgálja, annak azonnal erre az elhatározásra kellett jutnia. Bruckenthalnak az elgondolásban csak annyi szerepe volt, mint mindenkinek, aki őfelsége jogait védi, az országot ismeri és dolgozni akar.

Ezután áttért adórendszerének a védelmére. Bethlen azt hozza fel a saját rendszere mellett, hogy 1754 óta az adó rendszeren befolyt. Ez nem lehet egyedül kritérium egy adórendszer megítélésénél. Az adózók néhány évig elbírnak egy rossz adórendszert, de hosszabb ideig nem. Ezzel szemben ezer és ezer apró körülmény merülhet fel, amely a

⁵⁴ 940/63

⁵⁵ 1128/63

⁵⁶ *Mária Terézia*: Es seind schonn mehrere für Kevenhüller. Zweyfle nicht das Elfeld hat auch schonn solche empfangen. 1128/63

⁵⁷ Báró Siskovics József 1763. április 10-én kelt jelentésében arról tájékoztatta az uralkodót, hogy báró Buccow Adolf Erdélyben a határőrség szervezésénél nem nyíltan és őszintén járt el. Az általa tervezett új adórendszerről csupán báró Bruckenthal Sámuel tájékoztatta. Általános bizalmatlanságot ébresztett maga iránt. 1190/63

legtökéletesebb rendszer keresztülvitelét is lehetetlenné teszi. Rendszerének alapelvei jók, az államtanács véleménye is ez volt. Erdélynek nincs olyan különleges alkotmánya, amellyel a rendszer ellenkeznék, ezt kimutatni a kancellária nem tudja.

Bethlen arra is hivatkozik, hogy az adózók száma 1754-től 1762-ig 10 000-rel növekedett. Ez a növekedés nem mondható rendkívül kedvezőnek, és nem írható az adórendszer javára. Ezzel szemben a bevetett területek nem növekedtek, az állatok száma nem emelkedett, ami viszont, miként a rendek is hangoztatják, a túlságosan magas adó rovására írható.

Bethlen a kivándorlást egyszer az új adórendszernek, máskor a határőrség felállításának tulajdonítja, de bizonyítékai nincsenek. Éppilyen joggal lehet a földesurak kemény bánásmódjával magyarázni.

Stupanra hárult a feladat, hogy Buccow előterjesztéséről véleményt formáljon, és a Buccow és Bethlen közötti ellenségessé fajult nézeteltérésben igazságot tegyen.

Először pontokba foglalta a Bethlen által emelt fontosabb vádak, Buccow azokra adott válaszait, hozzájuk fűzve a maga véleményét.

1. Bethlen szerint az 1754-i adórendszer alapján az adó minden évben rendesen befolyt, a népesség növekedett. Buccow új adórendszere ideális munka, a gyakorlatban azonban csak zavart okozott, kivándorlásra vezetett, amellet a kivetett összeg sem folyt be.

Buccow szerint rendszerének alapelveit az államtanács és őfelsége jóváhagyta. Az emigráció oka a földesurak kemény bánásmódja. Az adó befolyt volna, ha nem támasztanak annyi akadályt.

Stupan szerint mindkét rendszeren változtatni kell, és a kettőből egyet csinálni.

2. Buccow szerint a quaestio quomodo-t nagy tervezetében és különböző jelentéseiben részletesen kifejtette.

Stupan ezt elismerte, de megjegyezte, hogy a kivitelen nem járt el rendszeresen, az ügyet félbenhagyta.

3–4. Buccow szerint a székely határőrség felállításához az országgyűlés összehívása nem volt szükséges, amint azt Bethlen állítja. A felállítást a körülmények sietették.

Stupan szerint Buccow a székelyek alkotmányáról csak utólag tájékozódott. Abban azonban igaza van, hogy a kancellária a tervet minden áron meg akarta hiúsítani.

5. A zavarok és az emigráció Buccow szerint csak a kancellár beállításában olyan borzasztóak.

Stupan szerint is úgy van.

A fentiek alapján Stupan kísérletet tett összefoglalni azt, ami ebben az ügyben történt. Azzal a megállapítással kezdte, hogy nagyon nehéz tisztán látni, mert a történeteket mindkét fél másképpen adja elő, és másképpen értelmezi.

Mint biztos következtetést lehet megállapítani, hogy Buccow a jó rend korlátait sokszorosan átlépte, és túl sokat vállalt magára, és merészelt önhatalmulag végrehajtani. Mégis elvitathatatlanul nagy szolgálatot tett azért, hogy Erdélyben a fontos határőrség felállítását javasolta, és őfelsége tudomására hozta, hogy a székelyek saját törvényeik alapján, mindenkor és kivétel nélkül kötelesek katonai szolgálatot teljesíteni, az uralkodó által megállapított feltételek szerint, nem jelentéktelen engedmények fejében. Ez talán örökre rejtve maradt volna, mert sem a gubernium, sem az udvari kancellária nem tett említést róla, holott az ország törvényeit nekik ismerniök kellett volna.

Kétségtelen, hogy szépszámú határőrség felállítása megtörtént, és habár a határőrség ellenzőinek, és talán olyanoknak, akiktől ezt legkevésbé lehetett várni, az izgatására sokan letették a fegyvert, néhány ezer ember mégis fegyverben van. Valószínű, hogy vannak köztük olyanok, akik önként, és olyanok, akik kényszer alatt lettek határőrök. A rendes hadseregnél is ez a helyzet. A katonák érzelme azonban változó.

Stupan végül egyik félnek sem tudott teljesen igazat adni. Mindkét fél sokban hibázott. Mégis úgy látta, hogy Buccownak a túlzott buzgalmon kívül semmi olyat nem lehet a terhére írni, ami miatt, az erdélyi udvari kancellár javaslatának megfelelően, Erdélyből azonnal vissza kellene rendelni.⁵⁸

Stupan változatlanul kitartott Buccow mellett. Siskovics jelentése reá nem volt olyan hatással, mint az államtanács többi tagjára, elsősorban mint Boriéra.⁵⁹

Buccow 1763 augusztusában még nemcsak védekezett az ellene emelt vádak ellen, hanem támadta is a fő vádlót, az erdélyi udvari kancelláriát. Az alkalmat erre a kancellária 1763. augusztus 11-én kelt előterjesztése szolgáltatta, amely az erdélyi jogszolgáltatás reformjának a kérdésével foglalkozott.

Buccow 1763. augusztus 18-án kelt felterjesztésében azt állította, hogy az erdélyi udvari kancellár megmásítja az uralkodó rendelkezését, amikor úgy tünteti fel, hogy az Erdélybe küldött igazságügyi bizottságnak csak az a feladata, hogy a törvénykezés menetében mutatkozó zavarokat kiküszöbölje, nem pedig az, hogy az egész jogrendszert átdolgozza.

Stupan is úgy látta, hogy az erdélyi udvari kancellária a neki nem tetsző királyi rendelkezések kiforgatására vagy elodázására törekszik.

Buccow arra ajánlkozott, hogy a kancellária leiratainak, amelyeket a guberniumhoz intézett, a fogalmazatait ő készíti el. Ami persze abszurd gondolat volt.⁶⁰

⁵⁸ Véleményét végül így foglalta össze:

... ist ungemein schwer urtheilen, massen fast alles in factis beruhet, die von einer jeden Seite anderst angegeben und erklärt werden.

Aus allem aber lasset sich der sichere Schluss ziehen, dass der General Buccow vielfältig die Schräncken der guten Ordnung überschritten, und auf sich allein zu viel getrauet habe. Jedoch verbleibt ihm allzeit zum grossen Verdienst, dass er dieses wichtige Werk der Gränitzerrichtung in Siebenbürgen vorgeschlagen, und Ihro Majestät in die Käntruss gebracht hat, dass die Zeckler nach ihren eigenen Gesetzen auf alle Fälle zu dem Militardienst ohne Ausnahme und mit den für den Hof sehr leydentlichen Bedingungen verbunden sind, welches vielleicht für allzeit verschwiegen geblieben wäre, weil es weder das Gubernium, noch die Hofkanzley jemallen angezeigt hat, welchen doch die Landesgesetze und Verfassungen nicht hetten verborgen seyn sollen.

So widrig die Facta gegen einander geworfen werden, ist doch gewiss, dass eine schöne Anzahl der Gränitzmiliz würcklich zusammen gebracht worden seye, und obwollen durch viele Aufhetzungen der Widrigesinnten und vielleicht solcher, die es am wenigsten hetten thuen sollen, sokan letették a fegyvert, néhány ezer ember mégis fegyverben van. Ami az önkéntességet illeti, valószínű, hogy vannak önkéntesek és kényszer alatt állók. A rendes hadseregnél is ez a helyzet. A katonák érzelme változó.

Egyik félnek sem lehet teljesen igazat adni. Fő, hogy a bizottság ne vezettesse magát félre.

Schlüsslich weiss ich aus dieser unnöthigen Schreiberey kein begründetes Votum zu geben. Beyde Theile haben in vielen gefehlet. Doch kann dem Generalen Buccow ausser des allzu übertriebenen Eyfers nichts solches zu Last geleyet werden, wegen welchen er nach dem Antrag des siebenbürgischen Cantzlers gleich von nun an von Siebenbürgen abberufen werden solle. 2529/63

⁵⁹ 2529/63

⁶⁰ 2526/63

Báró Siskovics József 1763. október 1-én újabb előterjesztésben számolt be az erdélyi határőrség szervezésével kapcsolatos fejleményekről. Az erről felvett államtanácsi votumíven csak Mária Terézia feljegyzése volt található arról, hogy Siskovics előterjesztése erősen bizonyítja Buccow jelentéseinek megbízhatatlanságát, hogy napról napra nő aggodalma Buccow tervezetével szemben.^{6.1}

E sorok Buccow határőrszervezői bukását jelentették.^{6.2}

Végleges döntést azonban az uralkodó Buccowval és az államtanáccsal később és kedvezőt közölt. Buccow 1764. április 28-án kelt előterjesztésében azt kérte az uralkodótól, hogy a beszercei bírói tisztséget az ő jelöltjével töltsse be.^{6.3} Ezzel körülbelül egyidőben Stupan egy votumívre írt feljegyzésében azt javasolta, hogy gróf Teleki László guberniumi tanácsos, mivel Buccowot és annak új adórendszerét meg nem engedhető módon támadta, veszítse állását, nyugdíjat ne kapjon.^{6.4}

Eme előterjesztés és feljegyzés után rövidesen Buccowot a halál mentette fel Erdélyben betöltött tisztségei alól.

Stupan pedig arra nézve tett javaslatot az uralkodónak, hogy Buccow katonai utódát Erdélyben az udvari haditanács nevezze ki, a guberniumot pedig átmenetileg Bajtay püspök vezesse, de minden ügyről értesítse báró Bruckenthalt, aki maradjon még Bécsben.^{6.5}

Buccow halálával az általa kidolgozott nagyszabású terv Erdély kormányzatának átalakítására megfeneklett. Sem utóda a kormányzóságban és egyben a katonai parancsnokságban nem foglalkozott tovább a tervvel, sem az uralkodó nem tartotta célravezetőnek annak erőltetését. Így az államtanács sem foglalkozott vele. Erdély kormányzati ügyei ettől kezdve sokkal ritkábban kerültek az államtanács elé, mint Buccow parancsnoksága és kormányzósága idejében.

II. rész

Az erdélyi határőrség

A határőrvidékeknek, amelyekkel az államtanács az 1760-as években foglalkozott, két csoportját különböztetjük meg. Az egyikbe azokat sorolhatjuk, amelyeket már az államtanács működése, sőt részben még a török kiűzése előtt megszerveztek. Ezek a horvátországiak és a szlavóniaiak voltak. A másik csoportba azok tartoztak, amelyek az államtanács működésének idején, az 1760-as években kerültek megszervezésre, Erdélyben és a Bánátban. Ezekhez sorolhatjuk a csajkások kerületét is.

Az a tény, hogy a bécsi kormány a török teljes kiűzése után nem csökkentette, hanem tovább fejlesztette a határőri szervezetet, azt bizonyítja, hogy a török támadását

^{6.1} Báró Siskovics József 1763. október 1-én kelt előterjesztésével kapcsolatban, amelyben az erdélyi határőrség szervezésével kapcsolatos fejleményekről számolt be, a következőket jegyezte fel:

Die ist ein starcker Beweis wie wenig man auf die Asserta des Bucofs gehen kan so gahr Injustien zu begehien. Ich bin täglich mehr dagegen sein Plan zu folgen. 2984/63

^{6.2} 2984/63

^{6.3} 1257/64

^{6.4} 1374/64

^{6.5} 1432/64

még reális veszélynek tartották. Erre mutat, hogy Boriénak egyik legelső ténykedése az államtanácsban az volt, hogy részletes javaslatot dolgozott ki a Délvidék megerősítésére a török ellen.¹

Az új határőrsegek közül a legtöbb gondot az erdélyiek okozták az államtanácsnak. Ezek közül a korábbiakban elszórtan már többről szó esett. Ennek ellenére hasznosnak vélem, hogy végigmenve az államtanácsnak azokon az iratain, amelyekből a határország megszervezésére vonatkozó adatokat írtam ki, összefoglaló tájékoztatást próbáljak adni, nem annyira a szervezés eseményeiről, hanem inkább arról, hogy az államtanács miként vélekedett róluk.

A ministerialis bancodeputatio, a Bánát udvari hatósága, 1761. július 6-án kelt előterjesztésében a temesvári országos katonaság szervezésével foglalkozott.

Az államtanács elégedett volt a temesvári szervezéssel. Borié azt ajánlotta, hogy báró Buccow Adolf, Erdély katonai parancsnoka, majd később kormányzója, az erdélyi határország szervezésénél a temesvári szervezetet vegye figyelembe, azzal az eltéréssel azonban, hogy a mézsárszékeket, a vendéglőket és az iparosokat, miként az Horvátországban történik, a kincstár számára tartsa fenn.²

Az erdélyi országgyűlés berekesztése után Buccow 1761. szeptember 12-én részletes előterjesztésben tett javaslatot az erdélyi viszonyok megreformálására. Javaslatának sorát azzal zárta le, hogy Erdélyben 7000 főnyi határőrséget fog szervezni. Erről azonban részletesen nem beszélt.

Az államtanács tagjai tartózkodóan ítélték meg Buccow derűlátását, várakozó álláspontra helyezkedtek.³

Buccow a határország megszervezésére vonatkozó elgondolását 1761. október 3-án külön javaslatban terjesztette elő.

Ezt a javaslatot Borié véleményezte. Azt ajánlotta, hogy Buccow a szervezésnél a bánati példát kövesse. A határország maga tartsa el magát, azonfelül bizonyos összeget évente juttasson a kincstárnak.

Buccow-val egyetértett abban, hogy

1. Határőrségre szükség van.
2. Határőröknek legalkalmasabbak az unitusok, azaz a görög katolikusok, mivel így a görög keletiek el lesznek választva moldvai hitsorsosaitól. A megyei magyar és a székely lakosság számára is fék lesz a határország. Így a vallás és az állam számára egyaránt biztosítékot fog nyújtani. — Borié tehát nem csupán a külső ellenség elleni védekezést szánta a határország feladatának.

Buccowval nem értett egyet abban, hogy

1. Buccow az egyesült papoknak juttatott egyházi javakat a határország számára akarta lefoglalni. Borié szerint ezeknek a javaknak az uniót kell szolgálniuk.
2. Buccow a határőrséget minden teher alól mentesíteni akarta. Borié ezt nem helyeselte. A bánati mintát kell követni, írta. Adót ne fizessenek, robottal ne tartozzanak, de fej- és állattaxával (taxa capitis et pecorum) igen. Minden család kapjon bizonyos

¹ 915/61

² 1414/61

³ 2240/61

területű földet, a tiszteké se legyen nagyobb, ők külön fizetésben is részesüljenek. A bánati rendszertől csak annyiban legyen eltérés, hogy

a) Az iparosokat és a kereskedőket a kincstár adóztathassa.

b) Városok számára külön helyeket jelöljenek ki, amelyekben adót, vagy csak accisát (fogyasztási adót) vessenek ki, amely egyedül a kincstárat illesse meg, miként az Szlavóniában történik.⁴

1762 elején Buccow az uralkodó elé terjesztette 3x6 évre készített részletes tervezetét az erdélyi viszonyok megreformálására. Ebben a határórség megszervezése is szerepelt.

Az államtanács részéről ezt a tervezetet is Borié véleményezte. A határórségről szóló részről a következőket írta. Határórségre szükség van. 1760-ban 570 főből álló egészségügyi csapatot létesítettek. Jelenleg ez az egész katonaság. Buccow 15 000 gyalogost és 2000 lovasat akar. Nem tudja, nem túl nagy-e ez a szám. A határórség szervezésére nézve nem tud határozott tanácsot adni. Csak azt ajánlja, hogy ne egyszerre, hanem fokozatosan állítsák fel, s olyan helyeken kezdjék, ahol a végrehajtás a legkönnyebbnek ígérkezik. — Buccownak az az elgondolása, hogy a szászok adjanak át néhány kerületet, aminek fejében kapják vissza összes régi birtokukat, alaposabb megfontolást igényel. Előnye az lenne, hogy a visszakapott birtokok adózás alá kerülnének, ha nemesi kézen lettek volna is. Az előzőtt románok újra letelepülnének, adót fizetnének. — A határórséget a már meglévők mintájára kell megszervezni. A Bánátot vegyék példának.

Az államtanács más tagja nem nyilvánított véleményt, amit úgy is lehetett tekinteni, hogy egyetért Boriéval.⁵

Az erdélyi udvari kancellária 1762. június 25-én kelt előterjesztésében az erdélyi határórség szervezésének előkészületeivel foglalkozott, és azt kívánta, hogy Buccow eljárási módját vizsgálják meg.

Stupan nem értette, hogy az erdélyi udvari kancellár mit akar az eljárási módról, a quaestio quomodoról tudni.

Borié úgy vélte, hogy a kancelláriának igaza van. Buccow túllépi utasításának határait, és ő (Borié) most, miként kezdetben is, a legrosszabb következményektől tart, ha az eljárás módja a túlbuzgó Buccow kezébe kerül, és a szász nemzetnek túlzottan kedvező akaratára lesz bízva. Az úgy túlságosan fontos ahhoz, hogy bizonytalanul elsietni lehetne. Még egyszer hangsúlyozta, hogy Buccow az eljárás módját minden részletében kidolgozva terjessze elő, és addig ne fogjon a végrehajtáshoz, amíg a további uralkodói elhatározást nem kapja meg.⁶

⁴ 2575/61

⁵ 614/62

⁶ Allermassen der Baron Buccow über seine Instruction gehet, und ich jezo, wie anfänglich, die üblesten Folgen vorsehe, wann die quaestio quomodo denen allzueyfrigen Handen, und dem eigenen, der sächsischen Nation allzugünstigen Willen des Baron Buccow überlassen wird. Die Sachen seynd einmahlen allzuwichtig, als dass solche auf das Ungewisse überschnellett werden können. Még egyszer hangsúlyozza, fontos, hogy Baron Buccow die quaestionem quomodo ansonderist in ihrem ganzen Detaille vorlege, und nicht ehender, als bis nach der erlangten weiteren allerhöchsten Endschiessung zu Werck gehe. 1793/62

Kaunitz úgy nyilatkozott, hogy nincs üdvösebb, mint az igaz törekvés a régi hibák kijavítására és szilárd rendszerek bevezetésére. De eközben minden okosság latbavetésével kell az eljáráshoz hozzáfogni, és nem időszerű buzgalomból semmit sem szabad elsietni, ha a bajt még rosszabbá tenni, és a helyes végső célt elhibázni nem akarják.⁷

Az államtanács bizalma Buccow-val szemben tehát megingott. Ennek elsősorban a határőrség szervezésében követett eljárása volt az oka.

Buccow azonban ekkor már hozzáfogott a határőrség szervezéséhez. 1762. június 29-én, azaz 4 nappal az erdélyi udvari kancellár fentebb ismertetett előterjesztése után, beszámolót terjesztett az uralkodó elé a határőrség szervezése során addig történetekről.

Rózsás színekkel festette le a határőrség toborozását. A románokon kívül, írta, Aranyos és Maros székely székek lakosai is önként és szívesen jelentkeztek. Az örvendetes gyors eredményért a szász nemzetet dicsérte, mert az minden ellenszolgáltatás kikötése nélkül adta át a szükséges területeket. Természetesen javasolta, hogy a szászok jutalmul kapják vissza elszakított területeiket.

Mária Terézia örült a beszámolóban foglaltaknak. A borítékra a következőket írta: Die Sache gehet nach Wunsch, es hat sogar Bethlen es mir gemeldet, mithin muss man die Sache nicht verhalten lassen, von dem ersten Eyfer profitieren.⁸

Buccownak ez a beszámolója, borítékán az uralkodó feljegyzésével, az államtanács elé került. Vótumív azonban nem készült hozzá, az államtanács tagjai írásban nem nyilatkoztak róla.

A helyzet zavarossá vált. Nem az történt, amit az erdélyi udvari kancellár és az államtanács javasolt. Buccow az uralkodótól zöld jelzést kapott eljárásának folytatására.

Érthetetlen Bethlen kancellár szereplése, aki a jelek szerint mást mondott a királynőnek, és mást írt neki előterjesztésében.

Közben az udvari haditanács már az erdélyi határőrség felszerelésével foglalkozott 1762. június 26-án kelt előterjesztésében.

Borié azt kívánta, hogy a felszerelés egyforma legyen. Ezért bagariabört ajánlott, ami olcsóbb is. A szállításra új pályázatot kell kiírni. Ki kell kötni, hogy minden bőrúrut osztrák gyárak szállítsanak.⁹

Bethlen kancellár előző előterjesztésében kifejezett aggodalma nem szűnt meg, 1762. július 3-án kelt újabb előterjesztése ezt tanúsította.

Stupan ebből azt állapította meg, hogy az erdélyi kancellária az erdélyi határőrség szervezésénél borzasztó következményektől fél. Buccow azonban a legkedvezőbb jelentéseket küldi az uralkodónak. Komoly panasz eddig nem merült fel. Stupan elismerte, hogy teljesen simán a szervezés nem fog menni, az adó esetleg csökken majd, de 17 000 katona megéri az áldozatot. A kancellária az egész szervezés felfüggesztését kéri. Ez nagy feltűnést keltene, és lehetetlenné tenné a határőrség megvalósítását. Buccowtól jelentést kell kérni eljárásának mikéntjéről, a quomodora vonatkozólag, és mérsékletre kell inteni.

⁷Es ist nichts heilsameres, als eine wahre Neigung, die alte Gebrechen zu verbessern, und solide Systemata einzuführen. Es muss aber hiebey mit aller Prudenz zu Werck gegangen, und nichts aus unzeitigem Eifer übereilet werden, wenn man nicht aus Übel ärger machen, und den rechten Endzweck verfehlen. will. – 1793/62

⁸1805/62

⁹1859/62

Borié úgy vélte, hogy Buccow is, meg a kancellária is túllő a célon. Buccow nem várta meg a felsőbb döntést, hanem azonnal a végrehajtáshoz fogott. Olyan feltételeket szab a katonáknak, amelyek igen aggasztóak. A kancellária olyan intézkedést sürget, amely az egész tervet megsemmisíti, az országot az udvar ellen elkeseríti.

Buccow jelentse, miként akarja a törvények megsértése és elégedetlenség keltése nélkül a százokat kielégíteni, a földesúri jurisdictio az új katonákkal szemben milyen lesz, milyen feltételek alatt toborozza a katonákat. Végleges felső jóváhagyás nélkül ne cselekedjék. Buccowban olyan nagy a Lebhaftigkeit, hogy erős vezetésre szorul.

Kaunitz szerint ha hasznos újításokat és főfontosságú javításokat kell végrehajtani, olyan emberekre van szükség, akikben van keménység, ész, aktivitás és akarat. Ilyen emberekben hiány van. Ezért nehéz valami jót létrehozni. Buccow ilyen ember. Erdély számára a legmegfelelőbb. Az okosság és a legfelsőbb szolgálat azt követeli, hogy méltányos vállalkozásaiban támogassák. De követeli azt is, hogy nem szabad teljesen szabadjára hagyni. Abból a legkárosabb következmények származhatnak. És a végrehajtás eszköze, amely egyébként végtelenül hasznos lenne, és a legnagyobb szolgálatokat tehetné, végül haszontalanná, sőt károssá válnék. És az ilyen szellemem semmit sem fog rontani, sőt inkább javára válik, ha világosan tudomására hozzák, hogy öfelseje őt teljesen a megfelelő korlátokon belül maradónak akarja tudni, nem engedve meg semmilyen különcködést.¹⁰

Az államtanácsnak az ügyben véleményt nyilvánító tagjai azonosan és józanul ítélték meg Buccowot. De vajon sikerült-e nekik őt féken tartani?

Buccow 1762. július 21-én újból jelentést terjesztett elő a határőrség szervezésének előrehaladásáról. Bizakodó hangon írt. Beszámolt a román határőrök toborzásának sikeréről, és remélte, hogy a székelyeknél is hasonló lesz az eredmény.

A jelentéshez mellékelte Schröder ezredes kimutatását a toborzás 1762. július 17-i állásáról. Eszerint 2953 gyalogost és 1066 lovast, összesen 4019 főt toboroztak.

Stupant a siker meggyőzte. Buccow elé nem kell akadályokat gördíteni, írta a vótumívre.

Borié még mindig félt a következményektől. Buccow, írta, ott kezdi a szervezést, ahol végeznie kellene. A legénységet felszereli anélkül, hogy helyzetüket, szolgáltatásukat, az uradalmakhoz való viszonyukat tisztázta volna. Nem értette, miként lehet egy falu egyik fele katona, a másik jobbágy? Hogyan állhat a határőr személyére nézve katonai, vagyonára nézve polgári hatóság alatt? Ez a megoldás mindenütt kivihetetlennek bizonyult.¹¹

Az államtanács elé került egy 1762. augusztus 13-án kelt névtelen levél, amely az erdélyi magyar nemzet nézetét fejezte ki, az erdélyi határőrség szervezését bírálta.

¹⁰ Wenn nützliche Neuerungen und Hauptverbesserungen zu Stand gebracht werden sollen, so müssen zur Execution Leuthe gebraucht werden, die Herte, Kopf, Activität und Willen haben . . . Und ein instrumentum executionis, welches sonst ungemeyn nützlich wäre, und die erspriesslichsten Dienste leisten könnte, würde verderben, und zu letzt unnutz ja schädlich gemacht. Und wird bey diesem lebhaften Geist nichts verderben, sondern vielmehr Gutes gestiftet, wenn ihm deutlich zu erkennen gegeben wird, dass Ihro Majestät ihn absolute inner den behörigen Schranken gehalten wissen, auch keine Eigentümlichkeiten gestatten wollten. – 1924/62

¹¹ 2247/62

Stupan szerint az Erdélyben uralkodni akaró magyar nemzet szelleme tűnik ki a levélből. Különösen a románokról tételez fel csupa rosszat. Stupan úgy véli, hogy az erdélyi románok nem sokban különböznek a horvát és szlavón oláhoktól (vlachoktól). Erős fegyelem őket is rendre fogja szoktatni. A székelyekről hasonlóan nyilatkozik a levél írója. Stupan mindenkitől, aki Erdélyt ismeri, azt hallotta, hogy a székelyek hűségére lehet leginkább számítani. A levélíró javaslatai most már hiábavalók, mert a rendelkezések megtörténtek.

Boríe szerint minden dolognak két oldala van. Jól ismeri mind a kettőt. Ez a levél azt mutatja, hogy az erdélyi nemesség az új berendezéssel nincsen megelégedve. A megkezdett utat azonban emiatt nem kell megszakítani. Szükséges viszont Buccow javaslatait nagy gonddal mérsékelni. Nem hiszi, hogy az új katonaságot rendben lehet tartani, mivel szervezete félig katonai, félig polgári. Minden fél dolog rossz.¹²

Buccow már 1762 őszén annyira biztos volt a sikerben, hogy az erdélyi határőrség megszervezésének alkalmából emlékérem veretését javasolta az uralkodónak.

Stupan még korainak találta az érem veretését, de a tervezett feliratra azért észrevételt tett. Az érem hátlapján a „Conscriptis in militiam Dacis et Siculis” részben a sorrend megváltoztatását javasolta (Siculis et Dacis), mivel a székelyek Erdély egyik főnemzetét alkotják, a dákok ellenben (akiken a valahokat kell érteni) nem. A székelyek és a másik két nemzet (magyar és szász) megsértődnének. Buccow a székelyeket meg akarta büntetni, azért választotta ezt a sorrendet.

Boríe is korainak vélte az érem veretését. Egyébként is meg kellene gondolni, nem lenne-e tanácsos többet cselekedni és keveset mondani.

Az uralkodó címébe be kell venni az „Archidux Austriae-t”. A hátlapra az „Erectis militibus confinariis in Transilvania” szöveget ajánlotta, mivel még több határőrséget kell majd létesíteni, az általános kifejezés tehát megfelelőbb. A székelyeket sértené, ha a románokkal egy sorba kerülnének, méghozzá a valahoknak a római eredetre igényt tartó elnevezése (dákok) után.¹³

Valószínűleg Buccow intézkedésére már az erdélyi határőrség zászlóit is készíteni kezdték. Az udvari számvevőkamara 1762. október 29-én kelt előterjesztésében azt javasolta, hogy e zászlókat ne hímezzék, hanem csak nyomtassák.

Stupan ezzel nem értett egyet, mivel az erdélyi határőrséget nem szabad a többinél hátrább tenni, kevésebbre becsülni.^{13/a}

Bécsből nézve itt tartott az erdélyi határőrség ügye 1762 végén. Az államtanácsot az emlékérem és a zászlók hímezése foglalkoztatta. Derült égből csapott le a villám.

1763 januárjának végén két jelentés érkezett a bécsi udvarba, az egyiket gróf Haller Pál küldte január 28-án, a másikat Borocs Tamás valamivel előbb. Mindkettő székely zavargásokról számolt be. Haller már vérontásról is tájékoztatót.

Stupan vótuma zavart és tájékoztatatlanságot árult el, nem tudta, hogy melyik jelentésnek higgyen.

¹² 2584/62

¹³ A hátlapon a Conscriptis in militiam Dacis et Siculis részben a sorrendet meg kell változtatni, mivel a székelyek eine Hauptnation constituiren, die Daci aber, darunter die Wallachen verstanden werden . . . nem. – 3366/62

^{13/a} 3436/62

Borié inkább hitt Hallernek, mint Borocsnak. Igazoltak láttá aggodalmait, amelyeket Buccow beszámolóí elaltattak. Nem tudott mást javasolni, mint báró Siskovics József értesítését, aki a kormányzóvá előlépett Buccow utóda lehetne a határőrség szervezésében.

Mária Terézia, akit nyilván leginkább leptek meg a hírek, azt írta a vótumívre, hogy nem hisz Hallernek.¹⁴

Noha Mária Terézia a Haller által jelentett vérengzést nem hitte el, és Buccow iránti bizalma sem rendült meg, mégis tanácsosabbnak tartotta, hogy őt Erdélyből visszarendelje Bécsbe. Az államtanács iratai között nem találtam nyomát annak, hogy ezt a tanács javaslatára tette volna.

Buccow kikapcsolódásával az államtanács erdélyi gondjai nem lettek könnyebbek.

Az erdélyi udvari kancellária 1763. március 15-én kelt előterjesztésében a székelyek panaszát juttatta el az uralkodóhoz, amelyet egy Lázár Imre nevű nemes hozott Bécsbe.

Az államtanács vótumívén, amelyen az ügyben nyilatkoztak, ezúttal Mária Terézia feljegyzését találtuk az első helyen. Ez, írta, fontos és egyben szomorú panasz. Úgy gondolom, azonnal Siskovicshoz kell elküldeni. Tanácsot várunk, hogy mi történjék a panasz átadóival, aki minden rend megszégésével egy küldött (deputatus).¹⁵

Siskovics leküldetését az udvari haditanács is javasolta, Mária Terézia jóváhagyta. Hivatalosan Buccow segítése lett a feladata, de facto azonban Buccowtól átvette a határőrség szervezésének az irányítását.

Siskovics tehát számíthatott arra, hogy a határőrség szervezését Buccowtól nem csupán de facto, hanem de jure is át fogja venni. Ezt azonban minden módon biztosítani akarta magának. A tisztességtelen eszközöktől sem riadt vissza.

A székelyek 1763. március 15-én az uralkodóhoz érkezett panaszára Buccow március 19-én kelt jelentésében igyekezett védekezni. Ezt az iratot hiába kerestem az államtanács irattárában. De még az uralkodó kezébe sem került. Gróf Daun államminiszter, az udvari haditanács elnöke, akinek kezén a jelentésnek át kellett volna mennie Mária Teréziához, minden jel szerint nem terjesztette azt az uralkodó elé, hanem „titkos tudomásulvétel” végett leküldte Siskovicsnak, aki oldaljegyzeteket írt rája, amelyek Buccow állításait cáfolták.

Siskovics új megbízatásában első dolgának azt tartotta, hogy Buccowról összehordott annyi rosszat, amennyit csak tudott, és azokat 1763. április 10-én az uralkodó elé terjesztette.

Stupan szerint Lázár veszélyes ember. Mindent eltúloz. Megérdemelné, hogy elfogják, Szebenbe vigyék, és ott eljárást indítsanak ellene, mivel a községeknek nem szabad követet küldeni az udvarba. Mivel azonban valószínű, hogy katonai visszaélések mégis történtek, Lázárt haza kell küldeni, megmondva neki, hogy öfelsege vizsgálatot indít, ő többé ne avatkozzék ebbe az ügybe. Ugyanis öfelsege a vele született igazságszeretetből és összes hű országai és alattvalói iránti gondoskodásból az ügy alapos

¹⁴ 543/63

¹⁵ Das ist ein wichtige und zugleich traurige Description. Ich glaube das man sie gleich Sycowich nachschicken solle. Und wäre nur uns einzurathen was mit diesem Man zu thun. Der doch wieder alle Ordnung ein Depudirter ist. 850/63

megvizsgálását már elrendelte, s olyan határozatot fog hozni, amilyent a legfelsőbb szolgálat és országainak java megkövetel.¹⁶

Borié szerint a trónhoz való folyamodás elszigetelt volt. Tartalma veszélyes, mivel tiltakozik az udvar terve ellen. Formailag rendellenes, mert Lázár engedély nélkül, sőt a gubernium tilalma ellenére jött fel Bécsbe. A panasz hangja azt mutatja, hogy Lázár alkalmas az ország fellázítására.¹⁷

Az államtanács irataiból nem derül ki, hogy Lázárral mi történt. Valószínű, hogy az uralkodó Stupan vótuma szerint határozott.

Az erdélyi udvari kancellária 1763. március 26-án kelt előterjesztésével kapcsolatban Borié megjegyezte, hogy Siskovics tájékoztatása szerint a gubernium Buccow és Bruckenthal befolyása alatt áll, jelentéseit eszerint kell megítélni.¹⁸

Az erdélyi határőrség szervezésével kapcsolatos fejlemények során Bécsben — úgy látszik — cenzúrázták a gyanússá vált személyek levelezését, s a veszélyesnek talált levelek másolatát az uralkodó elé terjesztették. Így került az államtanácshoz két levél: az egyiket Lázár Imréhez írták, aki a székelyek panaszát hozta fel Bécsbe, a másikat Cserey Farkas erdélyi udvari kancelláriai titkárhoz.

Stupan megjegyezte, hogy már Siskovics generálist is gyanúsnak fogják tartani, feltehetően azért, mert az ellenzéki erdélyiek könnyen úgy fogják képzelni, hogy a nyomozás során több derül ki, ami ellenük szól, mint ami mellettük.¹⁹

Borié szerint Cserey levelezését figyelni kell. Kancelláriai tisztviselőhöz nem illik ilyen levelezés.²⁰

Cserey Farkas titkárnak egy újabb veszélyesnek talált levele került az uralkodó, illetve az államtanács elé.

Stupan azt ajánlotta, hogy öfelsege Bethlen kancellárt szóban figyelmeztesse, ne tűrjön ilyen levelezést.

Borié az ügyben minden népnek természetes ragaszkodását látta vélt vagy valódi jogaihoz, szabadságaihoz és szokásaihoz.²¹ Az erdélyi udvari kancellária levelezését ellenőrizni kell. Fontos, hogy Cserey mit válaszol. Fenyegetés nem használ, csak ravaszabbá teszi.²²

Siskovics 1763. április 10-én kelt jelentésében arról tájékoztatta az uralkodót, hogy Buccow az erdélyi határőrség szervezésénél nem nyíltan és őszintén járt el. Az általa

¹⁶ Massen Ihro Mayestät aus ihrer abgebohrenen Gerechtigkeitsliebe und tragenden Obsorge für alle ihre getrauen Länder und Unterthanen, die Sache gründlich zu untersuchen bereits veranlasset hatten, und dasjenige entschlüssen würden, was ihrer allerhöchster Dienst und das Wohl ihrer Länder erforderte. 850/63

¹⁷ 850/63

¹⁸ 1082/63

¹⁹ Der General Siskovics will auch schon für verdächtig gehalten werden, vermuthlich weil die widersinnigen Siebenbürger sich selbst leicht vorstellen werden, dass bey Untersuchung der Sachen vielmehr wider als für sie herauskommen wird. 1156/63

²⁰ 1156/63

²¹ In der Sache selbst betrachte ich die einem jeden Volck natürliche Neigung für ihre vermeintliche oder wahre Rechten, Freyheiten und Gewohnheiten. 1188/63

²² 1188/63

tervezett adórendszerről csupán báró Bruckenthal Sámuel tájékoztatta. Általános bizalmatlanságot ébresztett maga iránt.

Stupan szerint ez a jelentés mást mutat, mint Buccow tájékoztatásai, különösen a románokat illetően. Őket és a székelyeket a való elhallgatásával vették rá a katonáskodásra, aminek rossz következményei lehetnek.

Az adórendszer ügyében a gubernium tanácsosai előtt, Bruckenthal kivételével, mindent titokban tartott. Még Bajtay püspök sem tudott a tervekről.

A királyi leiratokat magánál tartotta, pedig határozott parancsot kapott az ellenkezőre.

Egyelőre semmit sem lehet tenni. Siskovics további jelentéseire kell várni.

Borié szerint az, hogy Buccow félrevezetett, mesterkedett és kényszerű alkalmazott, elszomorító, Borié fogalmai szerint undorító.²³

Az, hogy nem közölte, öfelsege csak önkéntesekre számít, felelőtlenség és súlyos büntetést érdemel. Ugyanúgy az, ami Borié gondolkodása szerint a legrosszabb, hogy ti. nem az igazságnak megfelelően jár el.²⁴

Az adóügy még teljesen zavaros. Buccow erről sem az igazat jelentette. Az ügyek végét már előre lehet látni, és csak azt kell kívánni, hogy a baj még gyógyítható legyen.²⁵

Blümegen szerint az ügy szomorú és veszélyes.

Haugwitz úgy nyilatkozott, hogy Buccow nagy ügyessége, egyben pedig könnyelműsége és önkényes eljárása jól ismert volt előtte, de azt remélte, hogy ezúttal nem fog túl sokat merészelni.²⁶

Az erdélyi udvari kancellária 1763. június 10-én kelt előterjesztésével kapcsolatban a határőrség szervezésének fejleményéről, Stupan azt állapította meg, hogy az erdélyi ügyekben egyik félnek sem lehet hinni, és hogy a magánjelentések elfogadását meg kell szüntetni.²⁷

Az erdélyi udvari kancellária tisztviselői levelezésének cenzúrázása során Cserey Farkas titkárt kompromittáló adatok váltak ismeretessé.

Borié úgy vélte, hogy Cserey el kell fogni, házkutatást kell nála tartani, eljárást indítani ellene.

Blümegen erre még nem látott okot.²⁸

1763 első felében az államtanácsnak nem volt hivatalos értesülése arról, hogy Erdélyben mi is történik. Végre június 20-i kelettel Siskovics tervezetet küldött az uralkodónak a székely határőrség felállítására vonatkozólag.

²³ Dass der General Buccow gar eine Induction, zu teutsch Betrug, Machinationen und Zwang zur Hülfe nihmet; dieses ist gar betrüblich, und nach meinem Begriff abscheulich. 1190/63

²⁴ ... dieses ist unverantwortlich und höchst sträflich. Ebenso ist es auch, und nach meiner Gedenkensart das Allerübleste, dass Baron Buccow nicht mit der Wahrheit umbeget. 1190/63

²⁵ Das Ende der Sachen lasset sich aber allschon voraussehen, und ist nur zu wünschen, dass dem Übel noch eine Heylung einschlagen möge. 1190/63

²⁶ Des Baron Buccow grosse Geschicklichkeit, anbey aber besitzende Leichtsinigkeit und eigenmächtiger Führung ist mir wohl bekend gewesen, jedoch habe gehofft, er werde hierinnen nicht zu viel wagen. — 1190/63

²⁷ 1905/63

²⁸ 1951/63

Borié azt indítványozta, hogy az erdélyi udvari kancellária és az udvari haditanács 8 napon belül terjessze elő véleményét Siskovics tervezetéről.

Mária Terézia azt írta a vótumívre: auch Bucof beyzuzihen. Buccowot tehát, a sok rossz ellenére, amit tanácsosai is írtak róla, még nem ejtette el.²⁹

Elég hosszú idő telt el, amikor végre a Bécsben tartózkodó Buccow is megszólalt. 1763. augusztus 7-én kelt előterjesztésében Bethlen kancellár vádjaival szemben védekezett.

Védekezésének itt csak azokat a részeit említem, amelyek a határőrség szervezésével kapcsolatosak.

Bethlen, írta, az országból történő kivándorlást egyszer az új adórendszernek, máskor a határőrség felállításának tulajdonítja. Éppen ilyen joggal lehet a kivándorlást a földesurak kemény bánásmódjával magyarázni.

A határőrség ügyében az a legfőbb kifogás eljárása ellen, hogy a quomodo kérdését nem terjesztette felső jóváhagyás alá, hanem saját elgondolása szerint azonnal a kivitelhez fogott. Részletesen ismertette, miként akarta felállítani a román és a székely határőrséget. Úgy gondolja, hogy a quomodo kérdését ennél részletesebben megtárgyalni szükségtelen volt. Kitért arra, hogy a kancellária nem közölte a guberniummal őfelsége rendelkezésének azt a részét, amely az ő intézkedéseit jóváhagyta, s így azt a látszatot keltette, mintha az udvar helyteleníténé eljárását. Azután előadta, hogy miért kellett sietnie a határőrség felállításával. A háború sikeresebb befejezésére, a fenyegető tatár betörésre stb. stb. hivatkozott, amelyek miatt a halogatásra nem volt idő.

Foglalkozott végül a kancelláriának azzal az állításával, hogy a 3 nemzet uniója értelmében országgyűlési hozzájárulás nélkül a határőrséget nem lehet felállítani, mivel az változást jelent a székely alkotmányban. Cáfolta ezt a nézetet. A székelység katonáskodni köteles.

Buccow védekezéséről az államtanácsban Stupan adott írásbeli véleményt. Borié valószínűleg akadályozva volt.

Stupan pontonként vette sorba Bethlen vádjait és Buccow ellenérveit. Csak a határőrséggel kapcsolatos pontokat ismertetem.

Buccow arra hivatkozik, hogy a quaestio quomodot nagy tervezetében és különböző jelentéseiben részletesen kifejtette.— Stupan ezt elismerte, de megjegyezte, hogy a kivitelnél nem járt el rendszeresen, az ügy félbenmaradt.

Buccow szerint a székely határőrséghez az országgyűlés összehívására nem volt szükség, ahogyan azt Bethlen állítja. A felállítást a körülmények siettették. — Stupan szerint Buccow a székelyek alkotmányáról csak utólag szerzett tájékozódást. Abban azonban igaza van, hogy a kancellária a tervet mindenáron meg akarta hiúsítani.

Buccow szerint a zavarok és a kivándorlások csak a kancellár beállításában olyan borzasztóak.— Stupan ezzel egyetértett.

Stupan véleményét végül az alábbiakban foglalta össze.

Nagyon nehéz az ügyről ítéletet formálni, mivel majdnem minden olyan cselekedeten nyugszik, amelyeket mindkét oldal másként ad elő és magyaráz.

Mindebből azonban az a biztos megállapítás vonható le, hogy Buccow tábornok a jó rend korlátait többszörösen átlépte, és egyedül önmagában túl sokat merészelt. Mégis

sohasem vitatható el tőle az a nagy érdem, hogy Erdélyben a határőrség létesítésének fontos művét javasolta, és őfelségének tudomására hozta, hogy a székelyek saját törvényeik értelmében, minden esetben, kivétel nélkül, és az udvar számára igen bántó feltételek mellett, katonai szolgálatra vannak kötelezve, ami talán örökre elhallgatva maradt volna, mert sem a gubernium, sem az udvari kancellária sohasem említette, noha előttük az ország törvényei és alkotmányai nem lehetnek elrejtve.

Bármennyire ellentétesen adják elő az eseményeket, az bizonyosan megállapítható, hogy a határőrök szép számban szolgálatba állottak, és habár az ellenkező érzelműeknek és talán olyanoknak, akiknek a legkevésbé kellett volna ezt tenniök, az izgatására³⁰ sokan letették a fegyvert, néhány ezer ember mégis fegyverben van. Ami az önkéntességet illeti, valószínű, hogy vannak önkéntesek és vannak, akik kényszer alatt állnak. A reguláris hadseregnél is ez a helyzet. A katonák érzelme változó.

Egyik félnek sem lehet teljesen igazat adni. Fő, hogy a kiküldött bizottság ne vezettesse magát félre.

Végül is ennek a szükségtelen iratkészítésnek az alapján megindokolt vótumot nem tudok adni. Mindkét fél sok hibát követett el. Mégis Buccow tábornoknak a túlzott buzgóságon kívül semmi olyat terhére vetni nem lehet, ami miatt, az erdélyi kancellár javaslata szerint, Erdélyből azonnal el kellene távolítani.³¹

Más tagja az államtanácsnak nem nyilvánított véleményt. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy Stupannal egyetértettek.

Buccow azonban visszatért. Visszakapta a gubernium elnökségét és a katonaság parancsnokságát. A határőrség szervezésével azonban nem foglalkozhatott. Erdélyben a nyugalom nem állt helyre, a nagy bajok csak ezután következtek.

Az erdélyi kancellária 1763. szeptember 9-én kelt előterjesztésében a háromszéki eseményekkel foglalkozott.

A háromszéki székelyek megmozdulását még 1763 nyarán a gubernium részéről Siskovics mellé rendelt 2 tanácsos, gróf Bethlen Miklós és gróf Lázár János segítségével sikerült lecsendesíteni. A mozgalom vezetőit perbe fogták.

³⁰ Ist ungemein schwehr urtheilen, massen fast alles in factis beruhet, die von einer jeden Seite andertest angegeben und erkläret werden.

Aus allem aber lasset sich der sichere Schluss ziehen, dass der General Buccow vielfältig die Schränken der guten Ordnung überschritten, und auf sich allein zu viel getrauet habe. Jedoch verbleibet ihm allzeit zum grossen Verdienst, dass er dieses wichtige Werk der Gränitzerrichtung in Siebenbürgen vorgeschlagen, und Ihro Meyestät in die Käntruss gebracht hat, dass die Zeckler nach ihren eigenen Gesetzen auf alle Fälle zu dem Militardienst ohne Ausnahme und mit den für den Hof sehr leydentlichen Bedingungen verbunden sind, welches vielleicht für allzeit verschwiegen geblieben wäre, weil es weder das Gubernium, noch die Hofkanzlei jemallen angezeigt hat, welchen doch die Landesgesetze und Verfassungen nicht hetten verborgen seyn sollen.

So widrig die Facta gegen einander geworfen werden, ist doch gewiss, dass eine schöne Anzall der Gränitzmiliz wirklich zusammen gebracht worden seye; und obwollen durch viele Aufhetzungen der Widriggesinnten und vielleicht solcher, die es am wenigsten hetten thuen sollen.

Schlüsslich weiss ich aus dieser unnöthigen Schreiberey kein begründetes Votum zu geben. Beyde Theile haben in vielen gefehlet. Doch kann dem Generalen Buccow ausser des allzu übertriebenen Eyfers nichts solches zu Last gelegen werden, wegen welchen er nach dem Antrag des siebenbürgischen Cantzlers gleich von nun an von Siebenbürgen abberufen werden solle. 2529/63

³¹ 2529/63

Stupan szerint a gubernium a háromszéki ügyben a vizsgálatot olyan módon folytatta le, amelyből nyilvánvaló, hogy a vádlottak pártján volt.— A guberniumot a kancellária útján meg kell inteni.³²

Siskovics nemcsak guberniumi tanácsosokat kapott segítségül a határőrség szervezéséhez, hanem magyarországi katonaságot is. Ehhez tartozott Ernst ezredes, aki ellen Erdély részéről panaszt nyújtottak be. Az udvari haditanács 1763. november 2-án kelt előterjesztésében foglalkozott a panasszal, amely az államtanácshoz került.

Stupan véleménye az volt, ha tekintetbe veszi, hogy a határőrség szervezése elé Erdélyben milyen akadályokat gördítettek, különösen azok, akiknek a támogatás lett volna a kötelességük, igazat kell adnia Ernstnek, és buzgóságát méltányolnia. A panasz ügyével nem kell foglalkozni.

Borié úgy vélte, hogy az ügyet nem lehet elintézetlenül hagyni. A baj ezáltal nem szűnik meg, hanem egyre tovább terjed, és még erősebben tör ki.³³ Az ország bizalmatlansága a katonasággal szemben egyre növekednék. Mindkét fél hibázott, mindkettő büntetésével lehet leginkább segíteni.

Mária Terézia Boriénak adott igazat.³⁴

Borié mintha érezte volna a közeledő nagyobb bajt. Amitől félt, az 1764. január 7-ének éjjelén következett be, a mádэфalvi vérengzés, amelyet Siskovics rendelt el, Lázár és Bethlen guberniumi tanácsosok egyetértésével. (Bethlen egyesek tudomása szerint, nem helyeselte az alvó falu megtámadását.)

Buccownak semmi köze sem volt Mádэфalvához, mégis őt nevezték el a székekelyek hóhérének. 1764. május 18-án távozott az élők sorából.

Az udvari haditanács 1764. január 14-én kelt előterjesztésében számolt be az erdélyi határőrség szervezésével kapcsolatos véres fejleményekről.

Az államtanács részéről — Borié távollétében — Stupan foglalt állást a történetekről.

Mivel azonban, írta vótumában, a féktelen nép a kötelező engedelmesség alól magát kivonta, összegyülekezett, és fegyverrel kezében a kiküldött császári királyi bizottsággal, valamint a kirendelt reguláris katonasággal szembeszegült, az, amit báró Siskovics tábornok a másik két biztosnak, gróf Lázárnak és gróf Bethlennek az egyetértésével ellene szervezett és végrehajtott, nem ítéltető el, hanem az udvari haditanács hasonló véleményének megfelelően, dicséretet és helyeslést érdemel. És ez a bár sajnálatos eset, annál jobb, hogy megtörtént, mivel nem csupán Erdély nyugtalan és vakmerő népénél, hanem más országokban is hosszú ideig például fog szolgálni arra, hogy mit várhatnak azok az alattvalók, akik uralkodójuk rendelkezéseinek nem engedelmeskednek, hanem erőszakkal ellenállni merészelnek.

Az időt vesztegetni is annál kevésbé lehetett, mivel az ellenállóknál a nyugtalanság lángjai nagyobb tűzben törhettek volna ki, és nem másként, mint még több vérrel lettek volna elolthatók.³⁵

³² 2775/63

³³ Das Übel wird dadurch nicht behoben, sondern dasselbe greifet immer weiter umb sich, und bricht sodann noch stärker aus. 3278/63

³⁴ 3278/63

³⁵ Nachdem aber das unbändige Volk dem schuldigen Gehorsam sich zu entziehen, zusammen zu rotten, und mit gewaffneter Hand der abgeordneten K. K. Commission und der abgeschickhten regulirten Miliz sich zu widersezen unternahmen hat, kann jenes, was der General Freiherr von

A bujtogatókat halálra kell ítélni, vagyonukat elkobozni. Valószínű, nemesek és papok is lesznek köztük. Fáradtságot, pénzt nem kell kímélni. A tortúrát is alkalmazni lehet. A feljelentők kapjanak jutalmat, ami a tapasztalat szerint ilyen makacs népnél a tortúránál is jobb eszköz. A vezetők kiirtásától függ a jövő nyugalma és biztonsága.

Külön commissio criminalist kell kiküldeni. Erre az udvari haditanács tegyen javaslatot. A híres Della Porta különösen alkalmas lesz. Erdélyi is legyen valaki a bizottságban, legalább egy tolmács.

Az óvatos Stupantól feltűnő volt ez a harciasság és kegyetlenség.

Blümegen szerint a tömeg szétverése szükséges volt. A kivített azonban túl véresnek találta. 80 halott és 160 sebesült, míg a katonaság csak 1 tüzerlovat vesztett és 2 embere sebesült meg.

A kiküldendő bizottságról az udvari haditanács és az erdélyi udvari kancellária tárgyaljanak.

Haugwitz szerint jobb lett volna, ha kevesebb vérrel lehetett volna ezt a féktelen népet lecsillapítani.³⁶

Az udvari haditanács 1764. január 30-án kelt előterjesztésében foglalkozott újból az erdélyi határőrség szervezésével kapcsolatos fejleményekkel.

Stupan megjegyezte, hogy ez az egyébként sajnálatos esemény egyben szerencse, mert alkalom és ok adódott a legkeményebb eljárásra, hiszen az ilyen durva és kemény nép csak a büntetéstől való félelem által bírható engedelmességre.³⁷

Borié az udvari haditanács 1764. szeptember 13-án kelt, az erdélyi határőrség szervezésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó előterjesztésére megjegyezte, hogy a szervezésnél a károlyvárosi határőrséget tekintsek mintának. Javasolta továbbá, hogy az oktatásügy szervezésénél a piaristákra támaszkodjanak.³⁸

Borié ajánlata meglepő, mert korábban mindig a bánáti határőrséget javasolta mintának.

Az erdélyi udvari kancellária 1764. szeptember 26-án kelt előterjesztésében az erdélyi határőrség szervezésére kiküldött bizottság felosztatására tett javaslatot. E bizottságnak Siskovics, valamint Bethlen és Lázár guberniumi tanácsosok voltak a tagjai, a mádэфalvi vérengzés rendezői.— Vajon ezért mentették fel őket?

Siskovics, mit Beyrath der anderen beyden Commissarien, des Grafen Lázár und des Grafen Bethlen, dagegen veranstaltet und ausgeführt hat, nicht missbilliget, sondern nach gleichmässigem Wohlbefinden des Hofkriegsraths belobet und beangenehmet werden. Und ist diese, obwollen bedauerliche Begebenheit um so mehr gut geschehen, als solche nicht allein diesem unruhigen und vermessenen Volk in Siebenbürgen, sondern auch in anderen Ländern zu einem langwierigen Beyspiel dienen wird, was solche Unterthanen zu gewahrten haben, welche den gerechtesten Anordnungen ihres Souverains den Gehorsam zu entziehen und mit Gewalt zu widerstehen sich vermessen. Es war auch um so weniger eine Zeit zu versäumen, als in denen Widrigen die Flammen der Unruhe in ein grösseres Feuer hetten ausbrechen, und nicht anderst, als mit mehrerem Blut hetten gelöscht werden könne. 71/64

³⁶ 71/64

³⁷ Es ist demnach diese sonst bedauerliche Begebenheit ein Glück, dass man die Gelegenheit und die Ursache gehabt hat, mit der aussersten Schärfe fürzugehen, massen ein rauches und hartes Volk nicht anderst, als durch die Furcht der Strafe zu Gehorsam verhalten werden kann.— 241/64

³⁸ 2501/64

Daun, aki a legritkábban nyilatkozott, ezúttal javaslatot terjesztett elő. A bizottság feloszlátását nem ajánlotta olyan módon, ahogyan azt a kancellária javasolta. Olyan módon kell a rendeletet megfogalmazni, amelyből nem tűnik ki, hogy az udvar eredeti szándékától eláll. Erre nézve javaslatot is készített, amelyet az államtanács elfogadott.

Daun azt is tanácsolta, hogy a lázadók vezetőinek megbüntetése ügyében kiküldött bizottság ne csupán a guberniumnak tegyen jelentést, hanem a katonai parancsnoknak is, aki egyben királyi biztos.³⁹

Erdély katonai parancsnoka, kormányzója és egyben királyi biztosa ekkor már gróf Hadik András volt.

Az udvari haditanács 1764. október 30-án kelt előterjesztésében foglalkozott a határőrség szervezésével kapcsolatos kérdésekkel.

Stupan azt ajánlotta, hogy a büntető eljárást gyorsan folytassák le. Hadik minden ítéletet azonnal hajtson végre, kivéve a halálosakat.

Borié a megszökött székely határőrök vagyona nézve nem ajánlotta, hogy a gubernium és az udvari kancellária meghallgatása nélkül határozzanak. Nem szabad a kérdés elintézését halasztani, vagy az erdélyi alsó bíróságokra bízni. A székely örökösödési jogon nem szabad változtatni, különben azt hiszik, ez a célja az egész katonai eljárásnak. A kincstárnak nem is lenne haszna belőle, mivel kis birtokokról van szó, amelyeket a katonaság érdekében újra kellene adományozni. A székely örökösödés éppen a katonai nemzet jellege. — Még Buccow ajánlotta, hogy évente 1000 nem román újoncot szedjenek. Ezek 10 évig szolgáljanak. Okul: a románok honvágya, az invalidus alap könnyítése, szabad emberek előnye az állam számára, népnevelés. Borié mindezzel egyetértett. A román nemzet olyan népes, hogy a többi nemzetet korlátozza. Lustasága miatt az állam számára a legkevésbé hasznos. Veszélyes az orosz szomszédság miatt. Borié ajánlotta, hogy az újoncpénz felét az újonc, másik felét a családja kapja.⁴⁰

(Boriének a románokat érintő fenti ajánlatai nem a határőrségre, hanem a reguláris katonaságra vonatkoztak.)

Az udvari haditanács 1765. január 28-án kelt előterjesztésében az erdélyi határőrség szervezéséről volt szó.

Stupan az udvari haditanács és az erdélyi udvari kancellária között felmerült vitás kérdésekben mindenben a haditanácsnak adott igazat, csak azt ajánlotta, hogy a vegyes (polgári és katonai) lakosságú helységek ne kerüljenek tisztán katonai igazgatás alá. A kancellária javaslataiban halogatói szándékot látott. A fogarasi kerület ugyanis gróf Bethlen kezén volt, akitől a kincstár majd megváltja, eladja a szászoknak, akik annak nagy részét a határőrség céljára engedik át. Az erdélyi kancellária Stupan szerint minden áron meg akarja akadályozni, hogy a fogarasi kerületet a szászok kapják. Stupan a szászok mellett foglalt állást.

Mádéfalva után, a jelek szerint, a székely határőrség szervezése nem haladt előre. Az 1764-es év a katonai és a polgári hatóságok közötti huzavonával telt el. Erre mutat Boriének az udvari haditanács 1765. január 28-án kelt előterjesztéséről írt vótuma, amelyben olyan véleményt nyilvánított, mintha a határőrség szervezése akkor indult volna.

³⁹ 2560/64

⁴⁰ 2807/64

Először 4 alapelvet szögezett le.

1. A határőrség minél gyorsabb felállítása.
2. A határőrség teljessé tétele a jövőben.
3. A határőrség lehetőleg teljesen katonai igazgatás alá kerüljön.
4. A kincstár költsége minél kisebb legyen.

A kancellária javaslatából el kell fogadni azt, ami ezeknek az alapelveknek megfelel, azután ki kell egészíteni a haditanács javaslataival.

Az egész határon jelöljék ki a határőrség helyét. Minden magánbirtokot, amely ebbe a vonalba esik, váltsanak meg. Ez a vonal tisztán katonai igazgatás alatt álljon. Csak az országutak melletti helységek legyenek kivételek. Ezek adják a kereskedés számára a fuvart, az átvonuló katonaság számára a szállást és a fogatokat.

Ha a kancellária és a haditanács bizonyos helyekben nem tud megegyezni, Hadik és Siskovics döntsenek.

A katonai berendezést egyedül Siskovics intézze.

A kincstár szintén nehézség nélkül adja át a kérdéses helyeket, csak az erdőket tartsa meg a bányászat számára.

A fogarasi kerület megfelelő részét adják át a határőrségnek, nem törődve azzal, hogy ki lesz a birtokos.

A gubernium részéről csak Hadik vegyen részt a szervezésben. A provinciale (a polgári kormányzat) így csak névleg szerepel az ügyben. Azt azonban, hogy még ettől is megfosszák, nem ajánlotta. Ez nemcsak Erdélyben keltene nagy feltűnést, még a német örökös tartományokban sem lenne ez lehetséges. Az erdélyi udvari kancellária már így is sokat cselekedett a szervezéssel kapcsolatban.

Blümegen Stupan vótuma alapján fogalmazta meg az uralkodói döntést.⁴¹

Az udvari haditanács 1765. február 20-án az uralkodó elé terjesztette az erdélyi román határőrség regulamentumának (katonai szabályzatának) a tervezetét.

Borié különböző kiegészítéseket javasolt a határőrség egysége, a szökések megakadályozása, valamint az italmérés jogának az uralkodó számára történő fenntartása érdekében.

Blümegen helyeselte Borié javaslatait.

Daun szerint a regulamentum megfelel őfelsége elgondolásának, változtatásokra nincsen szükség.

Haugwitz Daun mellett foglalt állást.

Az uralkodó a haditanács tervezetét változatlanul jóvá hagyta.⁴²

Boriét és Blümegent tehát leszavasták.

Az erdélyi udvari kancellária 1765. március 29-én kelt előterjesztésében azt javasolta, hogy az erdélyi határőrség szervezése során kitört felkelésben való részvétel miatt elítélt papokon az ítéletet a kormányzó hajtsa végre.

Stupan szerint a püspök legyen az ítélet végrehajtója.

Borié a kancellária javaslatát helyeselte. A magyarországi lázadások is, írta, mindig a papság hozzájárulásával törtek ki. Szükséges a közvetlen felügyelet a papság fölött.

⁴¹ 195/65

⁴² 465/65

Blümenen Bruckenthal meghallgatása után Boriéhoz hasonlóan a kancelláriával értett egyet.⁴³

Az udvari haditanács 1765. december 14-én előterjesztette a dévai puskások ügyét, akik azzal a feltétellel léptek a határőrségbe, hogy mentesülnek a földesúri szolgáltatások alól. E terhek viselésére azonban 1760-ban uralkodói ítélet kötelezte őket.

Borié szerint a lelkiismeret nem engedi meg a földesúr károsodását. A királyok cselekedeteit csak az igazságosság és a méltányosság vezetheti.⁴⁴ A puskások mentesítése egész sereg hasonló követelésre adna alkalmat olyanok részéről, akik nem is léptek a határőrségbe. A birtokost kártalanítani kell. Legjobb lenne a birtokot megvásárolni a kincstár részére.⁴⁵

Дезе Эмбер:

БАРОН БУККОВ В ТРАНСИЛЬВАНИИ И АВСТРИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СОВЕТ 1761—1764 ГГ.

(Резюме)

Немногие знают сегодня в Венгрии, кто был барон Адольф Миклош Букков, чем он занимался и сколько всего сделал за четыре десятилетия в Трансильвании.

Немецкие справочники не могут указать ни места, ни даты рождения барона. Известно лишь, что родился он в начале XVIII века, был выходцем из старой дворянской семьи на севере Германии. С ранней молодости и до последовавшей очень рано смерти был солдатом. В семилетней войне, в 1758 году был удостоен большого креста ордена Марии Терезии и получил звание генерала кавалерии. Служил под началом графа Дауна. По всей вероятности по его рекомендации назначила Мария Терезия Буккова военным комендантом Трансильвании. Начало службы в Трансильвании в 1761 году примерно совпало по времени с началом функционирования австрийского государственного совета. Граф Даун был членом боссовета, и как председатель придворного военного совета поддерживал Буккова.

Хотя ранее Букков занимался исключительно военными делами, в Трансильвании он подчинил себе и гражданское правительство. В начале 1762 года Букков разработал и представил угодный императрице и отвечающий соображениям боссовета проект о коренном преобразовании условий в Трансильвании.

В плане указывалось 6 главных целей: 1. Справедливое распределение бремени общественных расходов, повышение налогооблаательной способности населения. 2. Увязка уплаты налога с землей. 3. Полная реализация власти императора. 4. Законность, порядок, покой. 5. Создание армии для защиты Трансильвании и монархии. 6. Увеличение естественного прироста населения, повышение его материального достатка.

К этим целям Букков намеревался прийти в течение 18 лет, разбив период на три цикла, по 6 лет каждый. (Нет сведений о том, были ли до Буккова, руководители государств, разрабатывавшие планы с разбивкой по периодам.)

Букков разработал и новые ставки сбора военного налога и предложил, чтобы новая система сменила действовавшую систему придворного трансильванского канцелярия графа Габора Бетлена.

⁴³ 829/65

⁴⁴ Da die Handlungen deren Königen nicht anderst als durch Gerechtigkeit und Billigkeit gelehthet werden. 2852/65

⁴⁵ 2854/65

но перечисленным выше и другим проектам реформ Буккова понятно, почему Мария Терезия 11 апреля 1762 года поручила Буккову создать трансильванскую национальную армию, затем 7 мая назначила его главой губернии, сняв прежнего губернатора.

Букков пришел к пику своей власти.

Государственный совет был согласен с планами Буккова, но возникли сомнения в связи с их осуществимостью. Госсовет призвал Буккова высказать свои соображения относительно осуществления замыслов, особенно в связи с организацией пограничных гарнизонов.

Упрямый и тщеславный Букков отказался просить одобрения своих планов.

Во второй половине 1762 года он успешно справился с задачей создания пограничных румынских гарнизонов, и верил, что секлеры не перечеркнут его намерений. Однако здесь Буккову пришлось разочароваться.

В первом квартале 1763 года секлеры отказались создать у себя пограничные гарнизоны, Букков вернулся в Себен без нужных ему результатов.

Планы Буккова не нравились дворянству, поэтому против него было развернуто концентрированное наступление, во главе которого стоял придворный канцелярий граф Габор Бетлен. Эти нападки оказали влияние и на Государственный совет. Государственный министр граф Даун похитил письмо Буккова императрице от 19 марта 1763 года, в котором Букков пытался пояснить и защитить свою позицию.

Мария Терезия поручила создание приграничных гарнизонов генерал-лейтенанту барону Йозефу Шишковичу, к нему 8 мая 1763 года были приставлены два губернских советника.

Императрица 23 мая 1763 года отозвала Буккова в Вену, чтобы расследовать дело. Управление губернией и войсками было временно передано заместителям.

Расследование велось государственным советом. Выяснилось, что Букков допустил ошибки, но не такие, из-за которых его надо освободить от обязанностей губернатора и командующего войсками. Однако делами пограничных гарнизонов Буккову заниматься больше не следует.

Мария Терезия одобрила решение Государственного совета, и 17 октября 1763 года выдала распоряжение Буккову возвратиться в Себен, взять в свои руки управление губернией и военное командование. Пограничными гарнизонами Букков больше не занимался.

Проблема организации охраны границы была возложена на комиссию из 3 человек. Эта комиссия не смогла договориться с секлерами, так же как и Букков. Стране грозила гражданская война, которую предотвратило кровопролитие в Мадефалве.

Букков в этом никакой роли не играл. Все отличные от этого утверждения лишены основания. 18 мая 1764 года болезнь прервала жизнь Буккова.

Győző Ember

LE BARON BUCCOW EN TRANSYLVANIE ET LE CONSEIL D'ÉTAT AUTRICHIEN, 1761–1764

(Résumé)

Il y a de moins en moins de Hongrois qui connaissent le nom du baron Buccow, et les multiples efforts qu'il a déployés en Transylvanie en un état de temps de quatre ans.

Les auteurs des encyclopédies de langue allemande n'arrivent à déterminer ni le lieu ni la date de sa naissance. Ils disent seulement qu'il est né au début du XVIIIe siècle dans une famille nobiliaire de vieille souche de l'Allemagne du Nord. Entré dans l'armée dès sa plus tendre jeunesse, il y resta jusqu'à sa mort précoce. Les mérites dont il fit preuve sous le commandement du comte Daun au cours de la guerre de Sept Ans lui valurent en 1758 la grand-croix de l'ordre Marie-Thérèse et sa promotion au grade de général de cavalerie. Ce fut probablement sur proposition de Daun que l'impératrice le nomma gouverneur militaire de Transylvanie. Ses débuts en Transylvanie (printemps 1761) coïncident à peu près avec la mise en place du Conseil d'État autrichien. Le comte Daun, qui était membre du

Conseil d'État, soutenait Buccow aussi en sa qualité de président du Conseil de Guerre, charge qu'il remplissait également.

Bien que Buccow ne se fût occupé auparavant que d'affaires militaires, il fit entrer dans son ressort aussi l'administration „civile” de Transylvanie. Conformément aux directives données par l'impératrice et le Conseil d'État, il élaborait au début de 1762 un projet de réformes radicales pour la Transylvanie.

Ce projet comprenait six objectifs majeurs : 1. abolition des privilèges fiscaux, répartition équitable de l'impôt, augmentation des rendements de la fiscalité; 2. la terre comme assiette de l'impôt; 3. obéissance totale au pouvoir impérial; 4. sécurité légale, paix, tranquillité; 5. mise sur pied d'une force armée capable de défendre la Transylvanie et la monarchie; 6. croissance de la population et progrès du bien-être matériel.

Buccow s'était proposé de réaliser ces objectifs au cours de trois étapes successives de six ans. (A la connaissance de l'auteur, personne n'avait jusqu'alors préparé pour un gouvernement européen un projet échelonné sur plusieurs années.)

Buccow élaborait aussi le projet d'un nouveau taux de l'impôt militaire royal, et proposa de le substituer au régime en vigueur institué par le comte Gábor Bethlen, chancelier royal de Transylvanie.

Les projets de réforme que nous venons d'énumérer, aussi bien que d'autres rencontrèrent la pleine satisfaction de Marie-Thérèse. Le 11 avril 1762, l'impératrice confia à Buccow l'organisation de „l'armée nationale” de Transylvanie (affectée à la garde des frontières), et le nomma le 7 mai de la même année président du gouvernement de Transylvanie en congrédiant son prédécesseur.

Buccow était arrivé à l'apogée de sa carrière.

Or, tout en approuvant les projets de Buccow, le Conseil d'État doutait qu'ils pussent être réalisés. Il invita Buccow à lui faire savoir comment il se proposait de passer à leur exécution, en particulier quant à l'organisation de l'armée des frontières.

Obstiné et vain, Buccow refusa de solliciter l'approbation du Conseil.

Il réussit à mettre sur pied une armée roumaine pour la couverture des frontières dans la deuxième moitié de l'année 1762, espérant que les Sicules ne lui feraient aucune difficulté non plus. Il fut néanmoins déçu dans son attente.

Au début de 1763, les Sicules refusèrent d'entrer dans l'armée des frontières. Buccow rentra frustré à Szeben, siège du gouvernement de Transylvanie.

Buccow, qui s'était rendu fort impopulaire aux yeux de la noblesse de la province, fut bientôt la cible d'une campagne orchestrée par le chancelier royal Gábor Bethlen, laquelle finit par dresser contre lui quelques membres du Conseil d'État. Une lettre du 19 mars 1763, que Buccow adressa à l'impératrice pour se justifier, fut détournée par le ministre d'état Daun.

Marie-Thérèse chargea alors le baron József Siskovics de l'organisation de l'armée des frontières. Le 8 mai 1763, deux conseillers du gouvernement de Transylvanie furent délégués auprès de lui pour le seconder.

Le 23 mai 1763, l'impératrice ordonna à Buccow de se rendre à Vienne pour que l'affaire y fût instruite. La direction du gouvernement et de l'armée de Transylvanie fut confiée à des officiers nommés à titre provisoire.

L'enquête fut conduite par le Conseil d'État. Elle constata que Buccow avait effectivement commis certaines fautes et erreurs, mais celles-ci n'étaient pas de nature suffisamment grave pour que Buccow dût être relevé de ses fonctions de président du gouvernement et de commandant des forces armées de Transylvanie; cependant, les affaires relatives à l'armée des frontières ne seraient plus de son ressort.

Approuvant la proposition du Conseil d'État, Marie-Thérèse ordonna à Buccow le 17 octobre 1763 de rentrer à Szeben et de reprendre la présidence du gouvernement et le commandement des forces armées. De retour en Transylvanie, Buccow observa fidèlement les consignes reçues et ne s'immiscia point dans la question de l'armée des frontières.

Le problème devait être résolu par la commission de trois membres. Leurs démarches pour enrôler les Sicules dans l'armée des frontières s'avérèrent cependant aussi vaines que celles de Buccow. Le pays était au seuil d'une guerre civile, et il fallut le massacre de Mádéfalva pour écarter cette menace.

Or, malgré les affirmations de certains, Buccow n'en était aucunement responsable. Il mourut de maladie le 18 mai 1764.

Monok István

CSEFFEI LÁSZLÓ

1592–1662

Bevezetés

Történeti és irodalomtörténeti tanulmányokban, ha implicit formában is, de észrevehetően jelen van az a gondolat, hogy az 1630-as évek második fele Erdély művelődéstörténetében korszakhatárnak tekinthető; ám nem ismerünk olyan dolgozatot, amely e változást részletesen, vagy akár csak összetevőire való rámutatással elemezte volna. Nem is lehet, hiszen alapkutatások hiányoznak: nem ismerjük a korszak eruditóját, az iskola- és neveléstörténetet, történeti értelmiségszociológiai vizsgálatok pedig e korszakra nézve nincsenek. A jobbára egy-egy fejedelemhez kötődő történeti vagy irodalomtörténeti munkákból kell tehát támpontokat keresnünk, ha egy, a szakmunkákban nem exponált személy művelődéstörténeti értékelését szeretnénk elvégezni.

Cseffei László pályájának ilyen igényű vizsgálata több szempontból is érdekesnek tűnik. Neveltetéséről nem ismerünk adatokat. Mint ítélőmester és ezzel egyidejűleg Belső-Szolnok vármegye főispánja a szoros kivételek közt említődik az akkori erdélyi hivatali életben.¹ Bethlen Gábornak hűséges embere, olyannyira, hogy Bethlen Péter kísérvőjéül is őt jelölik ki akkor, amikor az addigi nevelők és a fiú között meghasonlás támad, illetve az ifjú Péter tanulmányai körül nehézségek mutatkoznak.² Megtartja pozícióit Brandenburgi Katalin, id. Bethlen István és a két Rákóczi György idején is, s ez az, ami pályája vizsgálatát ismét érdekessé teszi. Ha ugyanis az id. Bethlen István ellenzékiisége mögött nem csupán a hatalomból való kiszorítottság diktálta dacot, hanem esetlegesen rá – és a köréje gyűlőkre – jellemző ideológiai megfontolást (vagy tetteik ilyen okolását) is feltételezzük, akkor ezeknek a nézeteknek a leírásakor fontos lesz a Bethlenek közvetlen környezetének vizsgálata; hasonlóképpen szükséges azoknak a számbavétele is, akik a két Rákóczi Györgynek is hűséges emberei voltak, s közben megmaradt jó viszonyuk a Bethlenekkel, még a két család összeütközésekor is. Úgy tűnik, hogy id. Bethlen István fejedelemmé választásakor egy közigazgatásbeli értelmiségi csoport s a közügyekben szerepet játszó nemesség kötött szabályos szövetséget, az 1636–1638-as eseményekkor viszont – a hatalomból kizártakon, vagy a nótaperekben s az erőszakos birtokszerezésekben sértetteken kívül – egy, a vallási ügyek intézésében előtérben lévő, vagy e téren sértett társaság tömörül id. Bethlen István mellé; inkább

¹ *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980 (a továbbiakban: *Trócsányi* 1980) 55, 121, 157–158, 410.

² A Bethlen Péter peregrinációjára vonatkozó adatok összefoglalását lásd a „Cseffei szerepe iktári Bethlen Péter peregrinációja történetében” című rész jegyzeteiben.

hipotézis, hogy olyanok is, akik esetleg államelméleti, erkölcsi megfontolásokból ellenezték Rákóczi fejedelemségét.³

Cseffei magatartásának kutatása azért is ígérkezik tanulságosnak, mert például a Zólyomi-perrel kapcsolatban mint ítélőmesternek kulcsszerepe lehetett volna, ám Rákóczi – Kemény János szerint – a per idejére eltávolította őt, követségbe küldte.⁴

Tovább indokolja a Cseffivel való foglalkozást a tőle fennmaradt, vagy a rá vonatkozó egyes források érdekessége, melyek azt mutatják, hogy a 17. századi erdélyi értelmiség egy sajátos típusát képviseli, s hozzá képest az Udvarhelyi György vagy Alvinczi Péter (I. Apafi Mihály praefectusa) nevével jelezhető csoport generációban is, műveltségben is egy következő fokozatot képvisel.⁵

A továbbiakban az itt megfogalmazott szempontok szerint Erdély történetének egy főispán s ítélőmester pályájára nézve is érzékeny időszakát előtérbe helyezve írjuk meg Cseffei életrajzát, törekedve arra, hogy a műveltségéről nyert információk megfelelő hangsúlyt kapjanak.

Cseffei László életrajza Családja, vagyoni helyzete

A Cseffei család a 16. század második felében tűnik fel Erdély történetében. *Cseffei Jánost* 1567-ben felsőcsaholyi (Szilágy megye) birtokosként említik,⁶ 1569-ben a kisebb kancellária írnoka.⁷ *Cseffei Benedek* 1570-ben a Bánffy családdal került birtokperbe, s az ennek kapcsán keletkezett iratból azt is megtudjuk, hogy három fia volt: Ferenc, Kristóf

³ A szövetség tagjainak névsorát lásd *Lukinich Imre*, Történelmi Tár (a továbbiakban: TT) 1908. 246–247. Az események értékelését ugyanő több helyen elvégezte: Bethlen István támadása 1636-ban. Bp. 1910 (a továbbiakban: *Lukinich* 1910); Keresdi Bárány Bethlen Ferenc. Bp. 1908. 15–16.; A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. 1927. 75–88. A másik csoport névsorának összeállításakor elsősorban azokra a személyekre gondolunk, akik Bethlen Péter peregrinációján részt vettek, illetve Bethlen-alumnusok voltak. Lásd a 2. jegyzetben említett rész jegyzeteit.

⁴ *Kemény János* önéletrajza. (Sajtó alá rend. Windisch Éva) Bp. 1980 (a továbbiakban: *Kemény* 1980) 165.; Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. (Szerk. Szilágyi Sándor) Bp. 1875–1898. (a továbbiakban: EOE) IX. 374.

⁵ *Udvarhelyi György* levelezése és iratai Szádeczky-Kardoss Béla gyűjtésében a Szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára kéziratgyűjteményében: MS 58.; Alvinczi iratai: *Alvinczi Péter* okmánytára. Közzétette Szilágyi Sándor. I–III. Pest, 1870. Az említettekkel is jellemezhető új értelmiségi réteg kialakulásáról (jóllehet sem Udvarhelyit, sem Alvinczit ilyen összefüggésben nem emeli ki), az Apafi-kor művelődéstörténeti helyének újra értelmezendőségéről lásd *Várkonyi Ágnes* tanulmányait: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Bp. 1984. 95–107, 269–436.; Az önálló fejedelemség évtizedei 1660–1711. = Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. (a továbbiakban: ERDÉLY 1986) II. Bp. 1986. 830–836, 920–971.

⁶ *Petki Mór*: Szilágy vármegye monographiája. V. Bp. 1903 (a továbbiakban: *Petki* 1903) 283. Megjegyzendő, hogy *László Miklós*: Erdély főispánjai. Bp. 1889 (a továbbiakban: *László* 1889) 165. magyarországi származásának mondja a Cseffei családot; nevüket a Tolna vármegyei Csehfő helynévből eredezteti. A 16. század első felére nézve nem folytattunk kutatásokat, így a hivatkozás híján lévő állítást nem ellenőrizhettük.

⁷ *Trócsányi* 1980. 366.; *Pécsi Anna*: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp. 1938. 69–70.

és János.⁸ 1576-ban a kisebb kancellária írnoka, s „Benedictus Csefei de Palos” szerepel az erdélyi ügyvédek névsorában (Nomina procuratorum Transilvaniensium).⁹ Benedek fiai közül János katonai pályára lépett (ő volt Cseffi László nagyapja), Ferenc és Kristóf azonban követte apját az értelmiségi pályán. *Cseffi Ferenc* már 1573-ban a kisebb kancellária írnoka, s *Kristóf* 1577–1578-ban követte őt e tisztségben (vagy mindhárman együtt dolgoztak).¹⁰

Az említett *Cseffi János* (Benedek fia) Bethlen vár tiszttartója (provisor arcis Bethlen), akit „Báthory István lengyel király elküldött. . . , hogy a kapnyikbányai traktust összeírja” (Krakkó, 1585. szeptember 9.).¹¹ Ugyanez a Cseffi János írt Esküllőről 1597. január 2-án Gyarmathi Miklósnak végrendelete megváltoztatásáról.¹² Hodor Károly adatai alapján¹³ e Cseffi Jánost Nagy Iván is felvette családtörténeti munkájába,¹⁴ mint aki Farnasi Veress János hűtlenségi pere után (1575) Báthory Istvántól a notázott birtokok egy részét megszerezte. E birtokok képezték később a család vagyonának alapját, s az ekkor kapott Noszoly a Cseffiek előnevét vette. Noszalyi Cseffi Jánosnak (Hodor, illetve Nagy Iván adataival nem egyezően) fia volt *Cseffi István*, aki 1601-ben többekkel elszöktette Jeremiás moldvai vajdától Báthory Zsigmondot.¹⁵ Rajta kívül Cseffi Jánosnak volt egy *Miklós* nevű fia s *Ilonka* nevű leánya is.¹⁶

Cseffi Istvánnak egy gyermekéről tudunk: Tomori Annától született *Cseffi László* 1592-ben,¹⁷ akinek volt egy leánytestvére, de róla csak indirekt adataink vannak, nevét sem ismerjük.¹⁸

Mielőtt végigkísérnénk Cseffi életútját, vizsgáljuk meg, milyen vagyoni helyzetben volt a család, hol helyezhető el Erdély akkori társadalmában. A vagyoni helyzet vizsgálatát azért sem tartjuk feleslegesnek egy művelődéstörténeti bemutatást célzó dolgozatban, mert nem közömbös egy-egy ország, országrész esetében, hogy egyes rétegek gazdagsága, és e rétegek művelődéstörténeti szerepe – iskolapártolás, alumnium kiépítése

⁸ *Petki* 1903. 283–284.

⁹ *Trócsányi* 1980. 366.; Utazások a régi Európában. (Szerk. Binder Pál) Bukarest, 1976 (a továbbiakban: *Binder* 1976) 72.

¹⁰ *Trócsányi* 1980. 366.

¹¹ *Kemény József*: Notitia historico-diplomatica archivi et literarium Capituli Albensis Transilvaniae. Vol. II. Cibinii, 1836 (a továbbiakban: *Kemény* 1836) 95. Nr. 37.

¹² *Kemény* 1836. 98. Nr. 59.

¹³ *Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837 (a továbbiakban: *Hodor* 1837) 57–58.

¹⁴ *Nagy Iván*: Magyarország nemes családjai. III. Pest, 1858 (a továbbiakban: *Nagy* 1858) 120.

¹⁵ *Bethlen Farkas*: Historia de rebus Transilvanicis. Tom. V. (Recogn., suppl., praefat. Josephus Benkő). Cibinii, 1789, 10.

¹⁶ Czente, Erdőszombattelke, Kisdevecser, Noszoly községek birtokosai közt említődnek. Lásd a 26, 27, 29. jegyzeteket.

¹⁷ *Hodor* 1837. 57–58. alapján *Nagy* 1858. 120. is Cseffi Jánost említi Cseffi László apjaként, de ezt *Binder* 1976. 72. is helyesbítette.

¹⁸ Cseffi húgáról csak annyit tudunk, hogy feltehetően Veglai Horváth József felesége lett, mert különben nem értenénk, miért kellett volna Cseffieknek leánynevet fizetni (lásd a Tötör községről írottakat, és a 39. jegyzetet). Ezen kívül még egy forrásból tudunk Cseffi húgáról: 1619. december 21-én, Modorról anyjának írt levelében üdvözlí őt (Cseffi levelezése: Magyar Országos Levéltár. F 12 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Lymbus, 12. csomó (a továbbiakban: *Cseffi-levelek*). Megjegyzésként még annyit, hogy a leány minden bizonnyal Hatvani Zsigmond és Tomori Anna gyermeke volt.

stb. – között milyen összefüggés van. Köztudott, hogy Erdély társadalmának megoszlása anyagi erő szempontjából a következőképpen írható le: *a fejedelem* (birtoknagyságával is kiemelkedő, ami a Rákócziaknál különösen hangsúlyos); a 13. *előkelő* család, akik magyarországi léptékben gyakran nem érték el a nagybirtokosi szintet. Előkelőségüket nagyobbrészt bevett szokás volt emlegetni: politikai súlyuk indokolta ezt, valamint az, hogy a feltűnően széles *középnemesi* réteg jelentős része a magyarországiakkal való összevetésben kismanesnek nevezhető.¹⁹ Amikor tehát Apáczai Csere János a nemesség iskolázottsági szintjének emelését tette programmá, akkor erre a nagytömegű középnemességre gondolt elsősorban. Ezek – s ez fontos – nem csak mentalitásuk, valamiféle nemesi maradiság miatt nem tanultak, hanem nemességük ellenére csekély anyagi erejük sem tette lehetővé iskolázódásukat. Nem véletlen, hogy a kollégiumok a nemesség számára bentlakást biztosítottak, s ha valamely iskola nemesi hallgatóságot akart magához csábítani, akkor a bentlakásos lehetőséget bővítette (jelentkezett ez Magyarországon is az olyan versengésben, mint például a leleszi és a sárospataki iskoláé volt).²⁰ Természetes ezek után, hogy a fejedelem művelődéstörténeti szerepe meghatározó lett. Cseffei László vagyoni helyzete alakulásának vizsgálata tehát ezért sem közömbös; ám ebben a vizsgálatban az erdélyi levéltári kutatás sajnálatos nehézségei következtében nagyobbrészt kiadott forrásokra kellett hagyatkoznunk, s csak a Kolozs, a Szilágy és a Szolnok-Doboka vármegyei birtokokat vehettük számba.

Cseffei László több forrásból jutott birtokokhoz: örökölte nagyapja birtokainak apjára eső részét (apja birtokszerzéséről nincs tudomásunk). Anyja háromszor ment férjhez. Cseffei István halála (1602 körül) után Tötöri János felesége lett. Tötöri 1604 és 1606 közt tatár fogságba esett, s testvére (Erzsébet) Tötöri előző házasságából való leányával (Magdolna, 1607-ben Keceli Istvánné) közös erőfeszítéseket téve ki akarta váltani. Ekkor Tomori Anna a saját vagyonából fizetett, s cserébe a Tötöri család egy sor birtokot elzálogosított neki (Kendi Istvánnak és Hatvani Zsigmondnak is). Tötöri János 1607-ben már halott volt,²¹ de az elzálogosított birtokok nem kerültek vissza a Tötöri családhoz, amely feltehetően kihalt fiúágon. A Keceli család viszont (1646-tól adatolhatóan) rendszeresen vissza akarta váltani, de Cseffei, aki ezeket anyja s anyjának harmadik férje, az említett Hatvani Zsigmond után örökölte, nem adta vissza (Eszmény, Miheháza, Pánczélcséh, Tötör falvakban lévő birtokokról van szó). 1662-ben azután, amikor Cseffei meghalt, Keceli András elfoglalta a kérdéses telkeket, ám I. Apafi Mihály elvette tőle, s valamennyi Belényesi Ferenc birtokába jutott.

A birtokgyarapítás harmadik forrása az volt, hogy a fejedelmektől szolgálatai fejében kapott birtokrészeket, amelyeket az illető helyeken kiegészített azzal, hogy az ottani fiskális részt kibérelte. Ez utóbbira példa Pecsétszeg, ahol a Péchy Simontól elvett birtokokat 1656-ban megkapta, s egy részt átvehetett egy Jonaskó nevű személytől.²²

¹⁹ Péter Katalin erről részletes elemzést nyújt: ERDÉLY 1986. 726–762.

²⁰ Jó forrás e vetélkedés kutatásához Debreczeni Tamás és I. Rákóczi György levelezése: MOL E 190 Rákóczi család Lt. 8. csomó.

²¹ Tomori Anna 1607-ben Erdőszombattelkén és Kisdevecserben mint kettős özvegy szerepel. Lásd a 28, 30. jegyzeteket.

²² Lásd a Pecsétszeghez tartozó 36. jegyzetet.

Cseffei anyagi helyzetének felmérésekor bizonyosan nem felesleges, ha sorra vesszük az egyes birtokrészeket, s azután próbálunk következtetésekre jutni.

Kolozs vármegyében Berenden volt 11 házhelynyi birtoka. Ezt Cseffei János kapta Báthori Istvántól, de nem tudjuk kinek a terhére. Az 1610-es években mindenesetre eredményesen perelhették tőle, mert anyjának írt egyik levelében (dátum nélküli töredék) azt írja, hogy ha elveszik az ottani telkeket, legalább négy házhelynyit hagyjanak meg, s anyja ehhez ragaszkodjon.²³

Szilágy vármegyében Szamosújlakon, Köödön, Kelenczén, Domoszlón, Alsó- és Felső-Szoporon, Kémesen és Hídvégen voltak jószágai amikor meghalt (Petki Mór szerint ez 1667-ben történt, ami vagy nyomdahiba, vagy tévedés, mert 1662 vége felé halhatott meg).²⁴ Cseffei Jánosnak ezek közül Kémesen volt egy teleknyi birtokrésze, az tehát innét kerülhetett az unokához. A többi helyen nem ismerjük sem a birtok nagyságát, sem azt, hogy hogyan kerültek Cseffei Lászlóhoz.²⁵

Legrészletesebben a *Szolnok-Doboka* vármegyei birtokokat ismerjük, s ismertetjük: *Aranyosszentmiklós*: 1649-ben birtokos, valószínűleg ő szerezte.²⁶

Czente: 1599-ben nagyapjáé volt itt 14 és fél jobbágytelek, amit a két fiú és a feleség (Valkay Erzsébet) örökölt. 1649-ben tehát ennek legkevesebb egyharmadát bírhatta Cseffei László, s ezt említik 1655-ben is.²⁷

Erdőszombattelke: 1599-ben Cseffei János birtokos. 1604-ben Basta, az hivén, hogy Cseffei István fiúörökös nélkül halt meg, elvette itteni birtokát, de Tomori Anna tisztázta a helyzetet, s visszakapta a telkeket. E birtoklásban Bethlen megerősítette 1627-ben, mondván, hogy azt Cseffei János Báthori Istvántól kapta. Itteni birtokosságára 1649-ből van még adatunk.²⁸ (Úgy tűnik, hogy Cseffei László, mielőtt 1627-ben Bethlen Péter után indult volna, biztosította birtokait, mert Noszolyról is van adat arra nézve, hogy az indulás előtti hónapokban Bethlen Gábor oklevelet állított ki a Cseffei-birtokokról.)

Eszteny: Tötöri János birtoka volt, történetét a fentiekben végigkísértük (Tötöri Jánosé, zálogban Tomori Annáé, innen Cseffei Lászlóé, majd Keceli András foglalása után Belényesi Ferencé lett).²⁹

Kisdevecser: Cseffei János szerzeménye, István fia a harmadát örökölte, de 1604-ben Basta elvette. Innen ugyanaz a történet, mint Erdőszombattelkén.³⁰

²³ Cseffei-levelek, töredék.

²⁴ Ha 1662-ben nem halt volna meg, nem valószínű, hogy Keceli András elfoglalja birtokait. Lásd a Szolnok-Doboka vármegyei birtokokhoz tartozó jegyzeteket.

²⁵ Petki 1903. 283–284. Nagyapjának Újlakon is voltak birtokai, de ezt felesége, Valkay Erzsébet örökölte. Cseffei 1639 körül pereskedett értük, de Pettki Farkas Lázárfalváról 1639. november 31-én írt levelében megkérte arra, hogy hagyjon fel a perrel, mert az ő sógoráé lett a kérdéses birtok (lásd a Cseffei-levelek közt).

²⁶ Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII. Deés, 1900–1905 (a továbbiakban: Kádár I–VII. 1900–1905) II. 53.

²⁷ Kádár II. 1900. 508–509.

²⁸ Kádár III. 1900. 417.

²⁹ Kádár III. 1900. 424–425. és egy levéltöredék a Cseffei-levelek közt.

³⁰ Kádár III. 294–295.

Kecsed-Szilvás: Tötöri János birtoka volt. Története ugyanaz, mint Eszténynek. 1640-ben Cseffei két telek nélküli jobbággal gyarapodott, amelyek előtte Kun Ábraháméi voltak.³¹

Mikeháza: Tötöri János birtoka volt. Története megegyezik Esztényével. Ezt a birtokot a Keceli-család már 1646-ban vissza akarta váltani, de Cseffei nem engedte. 1649-ben II. Rákóczi György megerősíti a birtoklásban, s mert a Keceli-család tovább perelt, 1651-ben is.³²

Noszoly: Cseffei Jánosnak itt volt a legnagyobb birtoka (nem tudjuk pontosan mekkora, de a család az előnevét is innen kapta). Cseffei László az apja utáni harmadot kapta meg, s birtokolta élete végéig. Adataink 1627-ből, 1641-ből és 1658-ból vannak. 1643-ben ezt gazdagította I. Rákóczi György, tudniillik Kolozsvári Lecke Imre a fejedelem hadbahívási parancsát nem teljesítette, s így azt a birtokrészt, amelyet Noszolyon Fekete János után örökölt volna, Cseffei kapta meg. (Mindezt annak ellenére, hogy az 1644-es hadjáratban egészségi panaszokra hivatkozva Cseffei sem vett részt).³³ Erről az esetről később részletesen szó lesz.

Onok: Tötöri János birtoka volt. Története ugyanaz, mint Esztényé. 1623-ban Cseffei gyarapította itteni birtokait, mert Bethlen Gábor Pósa Ferenc és Kristóf itteni részét (előbb Toldalaghi Jánosnak, majd) Cseffeiének adta. Ezt 1624–1630-ban Pósa Zsófia perelte, de kénytelen volt abbahagyni a pert. 1654-ben újabb gyarapodás származott abból, hogy Felfalvi Gáspár János leánya, Magdolna lemondott egy elzálogosított birtokrészről Cseffei javára, s ő ezt kiváltotta. A zálogban tartó Ébeni István 1662-ben visszafoglalta a birtokot, de Apafi ezt is Belényesi Ferencnek adta.³⁴

Pánczélcseh: Tötöri János birtoka volt. Története Esztényével egyező. 1651-ben II. Rákóczi György Cseffeit erősítette meg a birtoklásban.³⁵

Pecsétszeg: 1656-ban Rákóczi az itteni fiskális birtokokból 57 népes és 10 pusztá házhelyet adott Cseffeiének. E részben volt Péchy Simon birtoka is. Cseffeiének feltehetően sehol nem volt ilyen nagyszámú telke.³⁶

³¹ Kádár IV. 1901. 254, 256.

³² Kádár V. 1902. 167, 169.

³³ Kádár V. 1902. 245–246.; Erdélyi Történelmi Adatok. IV. (Szerk. Szabó Károly). Kolozsvár, 1862 (a továbbiakban: ETA IV.) 170.

³⁴ Kádár V. 1902. 289.

³⁵ Kádár V. 1902. 390.

³⁶ Kádár V. 1902. 414., és a Cseffei-levelek közt lévő következő irat:

1656. augusztus 12. Tötör. Cseffei László levele Fábián István szamosújvári főudvarbírónak.

„Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint jóakaró uramnak, Isten kegyelmedet éltesse sokáig jó egészségben, jó szerencsében.

Jóakaró Uram, kegyelmedet akarám megkeresni igen bizodalmasan. Igen nagy jüvendő búsuláson veszem eszembe, ha a mi kegyelmes urunk jótéteményivel kegyelmek Pecsétsz eget egészen kezembe nem adja. Amely emberek most benne bírnak, mint Kamarássy uram, soha én tőle meg nem maradhatnék a korcsmálás miatt, s egyéb ellenkezés, tiltogatás miatt. Hanem kegyelmed úgy írjon a mi kegyelmes urunknak, hogy önagsága az önagsága kegyelmességéből egészen eresztesse kezemhez. Leteszem én az ő pénzeket, mert uram most tudtam meg újabban, hogy Péchy Simon is, amikor megfogták, úgy vettette el azt a jószágot, Pecsétsz eget, mert az ő kezéhez került volt Jonaskótól Pecsétszeg.”

Tők (= Alsótők): 1636-ból van adat, hogy Cseffei itteni birtokos. Nem tudjuk, milyen forrásból való rész.³⁷

Tők (= Felsőtők): 1651-ben Rákóczi megerősítette Cseffeit a birtoklásban. Egyéb adatunk nincs.³⁸

Tötör: A Tötöri család birtoka volt 1317-től. Tötöri János fogságakor az itteni részeket Tomori Annán kívül Kendi István és Hatvani Zsigmond vette zálogba. Hatvani megválthatta Kendi részét, Tomori Annát feleségül vette, s így 1612-ben már egész Tötör az övékként említődik. 1623-ban fizette meg Cseffei Veglai Horváth Józsefnek, mert közben Hatvani meghalt. A leánynegyedet e birtok után (jöllehet nem teljesen érthető, hogyan volt követelhető) 1630-ban fizette meg Cseffei Veglai Horváth Józsefnek. A Keczei-családdal ugyanaz a történet, mint Eszténynél.³⁹

A birtokokon kívül van még egy forrásunk, amely Cseffei vagyonáról képet ad: 1653. június 12-én Kolozsvárt Cseffei összeírta ottani javait, s a Magyar utcába Dálnoki Lőrinczhez vitette holmiját. Számos aranykupa s egyéb nemesfémtárgy mellett 7200 Ft készpénz s egy levelesláda volt vele.⁴⁰ Érdekességgépp jegyzem meg, hogy a Magyar utcába Cseffei Gyulai Mártonnétól költözött, illetve az ő házából, amelyet tőle bérelt. Az érdekesség az, hogy ez a ház Kakas Istváné, az egyik első magyar Ázsia-utazóé volt, kinek halála után (1603) szerezhette meg Gyulai.⁴¹

A felsorolt adatokból következően Cseffei, ha nem is tartozott ahhoz a 13 családhoz, amelyet az úzus Erdélyben az *előkelők*nek nevezett, a nagytömegű középnemességből mindenesetre vagyonosságánál fogva is kitűnt, s persze műveltsége is magasabb volt az átlagénál.⁴² Természetesnek mondható, hogy a változó fejedelmek mindegyikével jó viszonyban lévő Cseffei gyarapítani tudta birtokait. Ezt a megnövekedett gazdagságot azonban nem családja örökölte, mert az vele fiúágon kihalt. Tudjuk, hogy Daczó Mária volt a felesége, nincs azonban adat arra, hogy gyermekük lett volna.⁴³

Cseffei László pályája 1629-ig

Cseffei, amikor 1627 őszén Leydenbe, a peregrináló Bethlen Péter után indult, már tudott latinul, németül, komoly katonai múltat mondhatott magáénak, s túl volt első külhoni útján is, amelyet követként tett meg, s néhány hónapja már Belső-Szolnok megye

³⁷ E falu birtokosait *Kádár* VII. 1905. 8–9. sorolja fel, de nem említi Cseffeit. A *Liber Regius* VIII. 212. lapján viszont itteni birtokosként szerepel 1636. február 12-i dátummal.

³⁸ *Kádár* VII. 1905. 18.

³⁹ *Kádár* VII. 1905. 35–36.

⁴⁰ *Torma* Károly, TT 1884. 143–144.

⁴¹ *Cseffei*-levelek: 1643. május 28. Kolozsvár. Szakal András levele Cseffeihez, melyben írja, hogy beszélt Gyulainé asszonnyal, s készpénz kellene a Kakas István háza „kielégítésére”, éspedig 1400 Ft; a legjobb lenne, ha Cseffei személyesen menne Kolozsvárra, s kiválasztaná a szállásul kibérleendő házat.

⁴² Az erdélyi társadalom rétegződésének tömör jellemzéséhez lásd *Péter Katalinnak* a 19. jegyzetben említett munkáját. Cseffei anyagi helyzetének megítélését a birtoknagyságok ismeretének hiányában segíti *Makkai László*: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár, 1942.

⁴³ *Hodor* 1837. 67.; *Nagy* 1858. 120.

főispánja volt. Életének első harmincöt évéről azonban alig tudunk konkrétumokat, neveltetéséről, iskoláiról pedig semmit.

Bethlen Gábor szolgálatába minden bizonnyal mostohaapja Hatvani Zsigmond, Doboka megye főispánja ajánlotta, s Bethlen trónralépésének első hónapjaiban Cseffei már részt vett élete talán első közéleti szereplésén – méghozzá jólöltözötten, hiszen a fejedelem ezt külön Hatvani lelkére kötötte abban az utasításban, melyben őt és Cseffeit Szebenbe, a török követ fogadására rendelte (1613. december 30.).⁴⁴

Az elkövetkező hat évből nincsen rá adatunk, de feltehetjük, hogy ekkor lépett katonai szolgálatba, s mint a Doboka megyei hadak lovasságának egyik vezetője vett részt azután Bethlen első hadjáratában.

1619 és 1624 közöttől hat levelét ismerjük, valamennyit Bethlen magyarországi hadjáratairól írta anyjának.⁴⁵ Ezekből a levelekből a fejedelem iránti feltétlen lelkesedés mutatkozik meg, s a nagy öröm Bethlen sikerein. 1619. december 21-én Modorról írt levelében például: „Hírt is nem írhatok kegyelmeteknek, hanem ma szombat livín, kedden Pozsonyba bemegyek, és szerdán, Karácsony napján benn leszek. Szent István napján Őfelsígit az boldog emlékezetű Szent Magyar Koronával megkoronázzák. Mellyet Isten, Őfelsíginé és nekünk is örömeinkre adjon. Én bizony örvendezek azon, kit apám sem remíltett. Én immár a magyar nemzetsígné királyát láttam, ha Isten íltet szolgálom is.” A hadi dolgokon kívül minden levelében külön tér ki arra, hogy anyja mennyire vigyázzon egészségére, s nyugtatja, ne aggódjon fia miatt, mert „Őfelsége szárnyai alatt” biztonságban van.

Első életrajzírója szerint Cseffei 1620-ban a „fejedelmi tábla hites assessora” lett, de Lázár Miklós itt sem hivatkozott forrásra; Trócsányi Zsolt Erdély központi kormányzatáról írott munkájában mindenesetre nem tud erről.⁴⁶ Arról, hogy katonai feladatokon kívül más ügyek intézésével is megbízta a fejedelem, először 1623. március 23-áról van adatunk, de ez is csupán egy megbízólevél „ügyek” intézésére.⁴⁷ Nem tudunk többet Cseffei első követi útjáról sem, hiszen csak annyi derül ki a kiadatlan megbízólevélből, hogy a moldvai vajdához ment – ahogy Bethlen titkára fogalmazott: „bizonyos dolgaink végett”. A levél 1625. július 25-én kelt.⁴⁸

Bethlen Gáborral való jó kapcsolata zavartalannak tűnik, bár tudunk olyan esetről is, amikor Cseffei valószínűleg birtokadományt kért, s a fejedelem ezt sokallta. Ez a nézeteltérés 1623 őszén volt, mert Cseffei, 1624. március 21-én Kassáról anyjához írt levelében arról beszél, hogy hiába búsul ő anyja betegségén, s hiába menne haza szívesen, mert most, amikor „a fejedelem nehessígit immár magamrul lesörögtem(!), hogy attul az én szívem immár megnyugodott”, nem volna okos elmenni mellőle, mert ha hazamegy: „kegyelmed ítélje meg, ha a fejedelem haragudni fog rám, micsoda utat nyitok az

⁴⁴ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 8.; ugyanez: Török-magyarokori államokmánytár. Szerk. Szilágyi Áron, Szilágyi Sándor. I–VII. Pest, 1868–1872 (a továbbiakban: TMÁO I–VII.) I. 114–115.

⁴⁵ Cseffei-levelek: 1619. december 21. Modor; 1621. január 2. Nagyszombat; 1621. április 4. Nagyszombat; 1621. május 16. Kassa; 1624. október 15. Hodolin (Morvaország). Ezen kívül Kádár VII. 1905. 185. mint lovashadnagyot említi.

⁴⁶ Lázár 1889. 165.; Trócsányi 1980. 157–158.

⁴⁷ Szilágyi Sándor, TT 1886. 409.

⁴⁸ Cseffei-levelek közt.

énellenem való embereknek arra, hogy vele veszekedjenek”. Egyébként is tőle kapott mindent, s csak ő védheti meg. Ezután apró ügyekben való eljárásban ad tanácsokat, majd visszatér a fejedelem neheztelésére: „Ezt is akarám asszonyom kegyelmednek értísire adnom, hogy az Karácsonyban, mikor a fejedelem rám igen haragudott, ugyan elő vetette az urak előtt azt, hogy ő énnekem jószágot adott, és a többi; és, hogy ha kedve ellen kezdek elmenni. Most mi vagyon sziviben, ki tudja azt, mert az fejedelemtől kéregetni(?)) alkalmatlan időben avagy tőle búcsúzni semmi nem egyéb, hanem ütet bosszantani.” — ezért nem tud most semmiképpen hazamenni, különösen hogy „Késmárcra vissza küldött vala kiváltkíppen való dolgokat. Akkor szíp szókkal szólott, sokat is beszéllett velem. Bizony egy kevés ideig immár várakoznom kell. . .”⁴⁹

Cseffei László európai körútja, 1627–1628

Iktári Bethlen Péter 1625. márciusában indult külföldi tanulmányújtjára⁵⁰ a korban szinte egyedülállóan nagy kísérettel. A két nevelőn — Tótváradjai Kornis Mihály, Tölcseki István — kívül bethleni Bethlen János, vargyasi Daniel János, Abaffy László és Tornai Gáspár kísérte útján Leydenig. Ez a kíséret kiegészült Berlinig azzal a követséggel, melyet Liszti Ferenc vezetett, s célja az volt, hogy a fejedelem számára megkérje Brandenburgi Katalin kezét. Ez utóbbi társasághoz tartozott Kecskeméti Gergely is, a peregrináció Berlinig tartó szakaszának korabeli krónikása.⁵¹

A Gyulafehérvárról induló társaság előbb Kassára, majd Lőcse, Boroszló, Berlin útvonalon az Odera melletti Frankfurtba ment.⁵² Az itt eltöltött egy év után, 1626. június végén Leydenbe indultak, s július 25-én valamennyien beiratkoztak az itteni egyetemre.⁵³

⁴⁹Cseffei-levelek közt.

⁵⁰A peregrináció történetét megírta *Lukinich Imre*: Az iktári Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása. = Nagyenyedi Album MCMXXVI. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 79–100. (a továbbiakban: *Lukinich* 1926); rövid összefoglalását lásd *Herepei János*: Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata? = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I–III. Szerk. Keszű Bálint. Szeged, 1965–1971 (a továbbiakban: *Adattár* I–III.) III. 378–380.; egy újabb feldolgozást készített elő *Veress Endre*. Anyaggyűjtése a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában (a továbbiakban: MTA) MS 439/7.

⁵¹*Kecskeméti Gergely*: Ulysses Pannonicus. Franeker, 1626. RMK III. 1397. (a továbbiakban: *Kecskeméti* 1626); magyar nyelvű kivonata *Kulcsár Péter* munkája. = Utazási irodalmunk a 16–18. században. Vál., a kötetet szerk. Kovács Sándor Iván. Sajtó alá rend., a jegyzeteket írta Monok István. Bp. 1989. (Magyar remekírók).

⁵²Az előkészületekre s eddigi útjukra lásd *Lukinich* 1926. 89–91.; uő. Századok (a továbbiakban: SZ) 1911. 716–718.; uő. SZ 1912. 475–476.; *Kecskeméti* 1626. 25–26., 30–41.; *Dézi Lajos*, Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban: ItK) 1890. 221.; *Csipkai Sándor*: Magyar–Holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935 (a továbbiakban: *Csipkai* 1935) 9.

⁵³Bethlen János levele apjához, Frankfurt, 1626. június 6. (Lásd *Szabó Károly*, TT 1881. 192.); továbbá a leydeni beiratkozás dokumentumai: Album studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae. Hagae, 1875. 194., illetve Friedrich *Teutsch*: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden 175–1875. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 1880. 206.

A peregrináció történetét e ponttól már részletesebben kell tárgyalnunk, hiszen a Leydenben eltöltött egy év után döntött úgy a fejedelem és id. Bethlen István, hogy Cseffei Lászlót – ez évtől Belső-Szolnok megye főispánját⁵⁴ – küldik az ifjú Péter mellé kísérőnek.

A peregrináció korabeli értékeléséről, céljairól, várható, s tényleges eredményeiről két szélsőséges véleményt idézünk. Az első Kecskeméti Gergelyé arról, hogy miért indult Péter erre az útra: A gróf azért indul útnak, hogy tanulmányozza a kegyes törvényeket, a népek szokásait és erkölceit, a városokat.⁵⁵

Ezzel szemben álljon itt Kemény János véleménye a hosszú, s költséges utazás eredményeiről: „Az grófnak nem használa az peregrináció; corrupáltatván erkölce, semmirekellő emberré lött vala, nem mint az bátyja ifjabb gróf Bethlen István.”⁵⁶

A fennmaradt levelekből, amelyeket a kísérők haza, id. Bethlen Istvánnak írtak, kiderül, hogy a valóság inkább az utóbbi véleményhez áll közelebb. Kornis Mihály szerint mindent elkövettek, hogy megtanítsák németül, de nem ment. Péter tovább akart utazni Leydenből is. A francia nyelvvel is próbálkoztak, s ezért egy „gall gazdánál” béreltek szállást. Egyéb tárgyak közül az aritmetikát erőltették, de nem akarta tanulni, s egyébként is unta a leydeni tartózkodást. Az sem tartotta vissza, hogy a legjobb tanárok tanították⁵⁷ (Altingius⁵⁸ és Polyander⁵⁹). Id. Bethlen István válaszeveleiből kiderül azonban, hogy a két nevelővel is voltak bajok – meghasonlás támadt Tölcseki és Kornis között, s Tölcseki jobbra a maga tanulmányaival volt elfoglalva; Leydenből ő nem is akart továbbmenni, egy évig szeretett volna még ott tanulni.⁶⁰ Ezeknek az ellentéteknek az elsimítására, s az ifjú Péter irányítására küldték ki Cseffei Lászlót, és külön utasítással diplomáciai ügyekben való eljárásra Bornemissza Ferencet⁶¹ és Pálóczi Horváth Jánost.⁶² A peregrináció e szakasza történetének forrásanyaga az utóbbi időben jelentősen kibővült. E dokumentumok első olvasásra azt bizonyítják, hogy Bethlen Gábor életének utolsó két

⁵⁴ Lázár 1889. 165.; Kádár VII. 1905. 183.

⁵⁵ Kecskeméti 1626. 21–23.

⁵⁶ Kemény 1980. 52–53. – A Kemény által említett ifjú Bethlen István, id. Bethlen István kisebbik fia volt. 1619–1620-ban tanult Heidelbergben, de a város elfoglalása miatt meg kellett szakítani tanulmányait. Vö. Lukinich 1926. 79–85. és ennek hivatkozásai.

⁵⁷ Kornis levele id. Bethlen Istvánnak, Leyden, 1627. április 16. (Lásd Lukinich *Imre*, TT 1911. 305–310.); Bethlen válaszai: Küküllővár, 1627. május 31. illetve Kolozsvár, 1627. augusztus 26. (Lásd *Monok István*: Adalékok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez. = Ráday Évkönyv. VI. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1989); ez utóbbiból egy idézetet kiadott *Szentkatolnai Bakk Endre*: Az alsó-fehérmegyei történelmi régészeti és természettudományi egylet XIII. évkönyve. Gyulafehérvár, 1904. 69.

⁵⁸ *Henricus Altingius* (1583–1644) egykori heidelbergi teológia professzor ez időben Leydenben tanított.

⁵⁹ *Johannes Polyander* (1568–1641) 1611-től haláláig a leydeni egyetem teológia professzora volt.

⁶⁰ Id. Bethlen István idézett 1627. május 31-i levele. Lásd az 57. jegyzetet.

⁶¹ *Szalárdi János* siralmas krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. Bp. 1980 (a továbbiakban: *Szalárdi* 1980) 214.

⁶² Id. Bethlen István haláláig egyik leghűségesebb embere. Lásd a gróf végrendeletét: *Radvánszky Béla*: Családelet és háztartás a 16–17. századi Magyarországon. III. Bp. 1879 (a továbbiakban: *Radvánszky* 1879) 277–304. Lásd még 91. jegyzetünket.

évében átalakítandóban volt szövetségi politikáját, Bornemiszának volt a feladata ezt, a protestáns szövetségeseknek megmagyarázni.⁶³

Volt azonban egy másik szempont is, amely miatt a választás éppen Cseffeiékre esett: Bethlen Gábor Kornisnak adott instrukciója 6. pontjában külön hangsúlyozta, hogy kerüljék el a „pápista” helyeket, illetve, hogy ilyen helyekre csak fokozott felügyelettel látogassanak el.⁶⁴ E kérdésben azonban lehettek gondok a katolikus Kornissal, mert az őt felváltó nevelő személyének megválasztásában már szempont volt az is, hogy az illető református legyen: „Se urunk őfelsége, se én elménkkel fel nem tudtuk találni eddig a személyt, noha bizony valóban volnánk rajta: hanem kételenség alatt mivel az idő ennyire eltelik, im Doctor Scultetivel indultunk traktába urunk őfelsége kegyelmes tetszéséből, ha felvállalná, mivel igen fő deák, s fő orator mind németül, mind deákul. Őfelőle nem is gondolhatom, hogy pápista vallásra igyekeznék fiamat hajtani mind annyi látásra méltó sok különb-különb-féle kiváló pápista főhelyeken való járási között is, semmi rábeszéléssel és sugalmazással.”⁶⁵

Abban, hogy végül is Cseffeiékre esett a választás, jelentős szerepe volt tehát annak, hogy mindhárman reformátusok voltak. Érdekes tovább időzni az alkalmas személy kiválasztása körüli bonyodalmaknál: id. Bethlen István is írja, hogy alkalmas személyt – olyat, aki nyelveket ismer, tud viselkedni előkelő udvarokban, református és jó erkölcsű, s mindezeken túl ért valamennyit a neveléshez is – Erdélyben nehéz fellelni. A Scultetusról szóló rész például így folytatja: „Ez egyen kívül immár nincs is kiről tudjunk gondolkodni. . .”; aztán ugyane levél utószavában: „Noha ez leveletem régen ezelőtt megírtam volt, de mivel a peregrinációra való személyt oly nehéz feltalálni, kinél nehezebb s ritkább dolog ez mi szegény nemzetünkben alig lehetett, ezmiatt oly gondjaim és búsulásim voltak immár egy időtől fogva, kit meg sem írhatok, mert im Scultetusra vettük vala bizonyos feltételek alatt, de őfelsége meg nem nyughaték természetiben. Hanem azután asszonyunk őfelsége titkárával kezdtünk vala traktálni, de abban is sok nehézségek találkoztanak. E néhány időtől fogva mind igyekeztünk és szorgalmatoskodtunk. Hanem im újokban őfelségének tetszik, hogy Cseffei László urat bocsássa őfelsége, úgy mint ki fő gondviselője legyen, mellette Bornemisza Ferencet (ki fő francúz, fő deák, s oda sokat lakott) bocsássa őfelsége úgy, hogy hogy mindenekben Cseffei úrtól legyen függések. . .”⁶⁶

Szalárdi Jánosnak a Bethlenéhez hasonlóan jó véleménye volt Cseffeiről. Krónikájának abban a részében, ahol Bethlen Gábort azért dicséri, hogy milyen gondot fordított testvéröccsei tanníttatására, ezt írja: „mindön az iskolából kivenné őket, böcsületes tudós főrendek gondviselések, mint tottóri Cseffei László, Pálóczi Horváth János és többek gondviselése alatt . . . elküldvén őket . . . az haza jövőendő szolgálatjára őket készíteni, nevelni, gyarapítani, alkalmatosbakká tenni.”⁶⁷

⁶³ A Ferdinánddal kötött béke után Bethlen Gábor magyarázkodni kényszerült a protestáns hatalmaknál. Ezért küldte Bornemiszát Hollandiába és Angliába. Visszafelé aztán tárgyalt Párizsban, Rómában, de főképp a velencei időzésük lehet érdekes. E kérdésekről külön tanulmányban kívánunk beszámolni.

⁶⁴ *Lukinich Imre*, SZ 1912. 716–718., és *Lukinich* 1926. 90–91.

⁶⁵ Lásd a 60. jegyzetet.

⁶⁶ A 60. jegyzetben idézett levél 1627. július 1-én Radnóton írott utószava.

⁶⁷ *Szalárdi* 1980. 126.

Az új kísérők gondos kiválasztása mellett 1627 nyarán az apa, id. Bethlen István új instrukciót írt fiának, a fejedelem pedig Cseffei és Bornemisza részére.⁶⁸ Ezeken az útmutatásokon kívül a fejedelem ellátta őket ajánlólevelekkel: 1627. augusztus 27-i dátummal írt Pázmány Péternek⁶⁹ – további ajánló sorokat kérve unokaöccse számára a katolikus udvarokba és a pápához⁷⁰ –, Izabella hercegnőnek,⁷¹ XIII. Lajosnak,⁷² Richelieu kardinálisnak,⁷³ és a velencei dogának.⁷⁴ Ezen kívül értesítette a lőcsei tanácsot, hogy Cseffeiék az ő utasítására utaznak, kéri őket, segítsék útjukban;⁷⁵ id. Bethlen István pedig egy újabb levelet küldött Kornis Mihálynak.⁷⁶

1627. szeptember elején indult Cseffei és Bornemisza, s Kassán csatlakozott hozzájuk Pálóczi Horváth is.⁷⁷ Október elejére értek Pozsonyba, ahol átvették Pázmánytól a kért ajánlóleveleket, majd Bécsbe siettek. II. Ferdinánd október 14-i dátummal írt Izabella hercegnőnek, hogy Bethlen Pétert és kíséretét fogadja illően.⁷⁸ Ezt a levelet is feltehetően Cseffeiék vitték magukkal. Ezután Prága, Berlin útvonalon haladva Hamburgba értek november 19-én. Útjuk valamennyi állomásáról írtak a fejedelemnek, Cseffei az anyjának is, sajnos azonban e levelekről csak utalásokból tudunk. Az első fennmaradt levelek Hamburgból keltezettek.⁷⁹ Innét kalandos tengeri úton Amszterdamba, onnét

⁶⁸ A két instrukcióról id. Bethlen István 1627. augusztus 27-i leveléből tudunk csupán. Vö. az 57. jegyzettel.

⁶⁹ Kiadva: *Jacobus Ferdinandus Miller*: Epistolae Petri Pázmány. I. Buda, 1822. (a továbbiakban: *Miller* 1822) 191–193., és ugyanez: *Georgius Pray*: Gabrielis Bethlenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus. II. Collegit et edidit Jacobus Ferdinandus Miller, Pest, 1816. 154–156.

⁷⁰ A levelet, amelyet Pázmány írt, nem ismerjük, de biztosan teljesítette a fejedelem kérését, mert Bethlen 1828. október 29-én hozzá írt levelében köszönetet mond (lásd *Miller* 1822. 25–29.).

⁷¹ E levelet nem ismerjük, de említi Izabella hercegnő Bethlenhez 1628. február 2-án írt levelében. Lásd: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Szerk. Hatvani (= Horváth) Mihály. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. IV.) 4. köt. Pest, 1859 (a továbbiakban: *Hatvani* 1859) 286–287.; Ugyanilyen tartalmú az a levél, amely ez előbbi francia nyelvűnek német fogalmazványa, s mely megjelent: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Szerk. Gindely Antal. Bp. 1980. 482–483.

⁷² *Szilágyi Sándor*, TT 1887. 9.

⁷³ Uo. 8.

⁷⁴ Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Összegejtötte Mircse János. Kiadta Óváry Lipót. Bp. 1886. 19.

⁷⁵ *Szilágyi Sándor*, TT 1887. 8.

⁷⁶ Id. Bethlen István 1627. augusztus 26-i levele. Lásd az 57. jegyzetet.

⁷⁷ A Pálóczi Horváth család naplója 1622–1670. Közli Szopori Nagy Imre. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. XXXI.) Bp. 1881. 193.

⁷⁸ *Hatvani* 1859. 285–286.

⁷⁹ Bornemisza Ferenc 1627. november 19-i dátummal írt a fejedelemnek, de ezt a levelet nem ismerjük, csak említi Bethlen Gábor 1628. március 7-én Bethlen Péter kísérőinek írott levelében (lásd: *Szilágyi Sándor*, TT 1881. 197–98.). A másik levelet Cseffei írta az anyjának november 20-án (lásd *Beke Antal*, TT 1881. 193–196.; a Hamburg leírását tartalmazó részt idézi *Szamota István*: Régi magyar utazók Európában. Nagybecskerek, 1892. 225–226.). E levél margójára Cseffei lerajzolta egy hamburgi ház homlokzatát, előtte hajóval. Ezt az ábrát kiadta *Kovács Sándor Iván*: Pannóniából Európába. Bp. 1975. képmellékletként.

szekéren Leydenbe utaztak, ahol 1627. december 10-án találkoztak Bethlen Péterrel és kíséretével.⁸⁰

Nem sokáig időztek e városban, mert Bethlen Péter, Kornis Mihály, Pálóczi Horváth János, Bornemisza Ferenc és Cseffei továbbindult, hogy felkeresse Izabella hercegnő udvarát Brüsszelben. Leydenben maradt viszont Bethlen János, Daniel János, Tölcsöki István, Tornai Gáspár⁸¹ – Abaffy Lászlóról nem tudjuk maradt-e, vagy Bethlen Pétert kísérte tovább. Az ottmaradottak közül Bethlen és Daniel még három évig volt a leydeni egyetem tanulója, s 1629 őszétől itteni tanuló társa Medgyesi Pálnak (Debrecen város alumnusa) és Laskai Jánosnak (a Zólyomi család alumnusa).⁸² A nevek illetén felsorolását azért nem tartottuk feleslegesnek, mert a bevezetőben említett értelmiségi csoport, amely – helyzeténél s nézeteinél fogva mindenképp – 1636–1638 körül id. Bethlen István köré gyűlhetett, vagy az ő harcával, ellenzéki ségével legalább elviekben egyetérthetett, nagyrészt e körből kerülhetett ki.

Cseffeiék tehát 1628 januárjában Bredán és Antwerpenen át Brüsszelbe mentek, ahol is röviden időztek.⁸³ Aztán Ostendéből Angliába hajóztak, ahol I. Károly fogadást rendezett tiszteletükre. Londont, majd Oxfordot csodálták meg az erdélyi urak – összehasonlításához mindenütt a szász városok adták az alapot.⁸⁴

1628. március 22-én hajóztak el Angliából. A csatornán olyan látványban volt részük, amelyet kevés magyar ember élt át akkoriban: tengeri ütközetet láttak, spanyol és holland hajó összetűzését – Cseffei igyekezett is rögtön papírra vetni élményeit, s megírta a látottakat, az érintett helyeken hallott történeteket, aktuális hadi eseményeket s minden számára érdekes és új dolgot anyjának és Monostorszegi Kún Istvánnak.⁸⁵

Calais-ben kötöttek ki, onnan Párizsba utaztak, ahol Péter és kísérete találkozott XIII. Lajos királlyal és Richelieu kardinálissal. Aztán ismét egy nem szokványos kaland következett. Elkísérték Lajos seregét Rupella (La Rochelle) ostromára, ami azért is furcsálható, mert a városnak az volt a bűne, hogy hugenotta volt, másrészt pedig – védelméről gondoskodandó – Angliával egyezkedett.⁸⁶

⁸⁰ Cseffei László levele Monostorszegi Kún Istvánnak. Leyden, 1627. december 16. Veress Endre másolatáról (vö. az 50. jegyzettel) kiadta Kovács Sándor Iván, Irodalomtörténet (a továbbiakban: It) 1979. 312–323. Az eredeti: Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Levéltára, Mike Sándor gyűjtemény.

⁸¹ Tölcsöki István disputációja: RMK III. 1427. (1628); Daniel Jánosé: RMK III. 1456. (1630); az ő peregrinációjának tömör leírása: Vargyasi id. *Daniel Gábor: A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896. 57–75. Bethlen János Leydenben maradására és hazatérésére lásd *Adattár* III. 383. és *Csipkai* 1935. 9.

⁸² *Csipkai* 1935. 9–10.

⁸³ Lásd Izabellának a 71. jegyzetben idézett levelét, továbbá Cseffei anyjához intézett sorait Párizsból, 1628. április 8-án (lásd *Beke Antal*, TT 1881. 195–197.).

⁸⁴ Lásd Cseffeiének a 83. jegyzetben idézett levelét, és Pálóczi Horváthnak id. Bethlen Istvánhoz írt beszámolóját: 1628. április 10. Párizs (lásd G.S. TT 1884. 590–592.).

⁸⁵ Cseffei leveleit külön-külön többször kiadták (lásd a jegyzeteinket); összegyűjtve lásd az 51. jegyzetben leírt antológiában.

⁸⁶ Cseffei levele Monostorszegi Kún Istvánnak Velencéből, 1628. augusztus 28-án. Ugyanaz vonatkozik rá, mint a 81. jegyzetben említettre.

Felvetődött egy spanyolországi út lehetősége is, a fejedelem a pénzt is elküldte a költségek fedezésére,⁸⁷ de mégis inkább Olaszországba utaztak Toulouse-on és Marseille-en át. Először Firenzét keresték fel, ahol a herceg fogadta a társaságot,⁸⁸ s ezután utaztak Rómába, hogy tisztelegjenek a pápa előtt, s lássák az Örök Várost.⁸⁹

Visszautalásként arra a kérdésre, hogy Bethlen Péter katolizált-e, itt kell tisztázni, hogy a római látogatásra vonatkozó, általunk is ismert forrásokból az derül ki, hogy megtartotta református hitét.⁹⁰

Rómából Padován át Velencébe tartott a kis csapat, de Padovában Pálóczi Horváth elvált tőlük, s az itteni egyetemen folytatta tanulmányait.⁹¹ A többiek Velencében időztek néhány hónapot, s 1628. év végén tértek haza Erdélybe. Nem tisztázott még a visszatérés útvonala. Több jel utal arra, hogy Svájcot érintve, majd a Duna-völgybe átmenve Bécsen át jöttek Erdély felé.⁹²

*

Mielőtt továbblépnénk Cseffei életrajzának tárgyalásában, nem tartjuk feleslegesnek kitérni néhány szóban arra a kérdésre, hogy mit vett észre az erdélyi főispán Európából, s milyen tapasztalatokkal, ismeretekkel gazdagodva tért haza.

Külön kell tehát beszélnünk Cseffei László utazási leveleiről azért is, mert az eddig feltárt Cseffei-szövegek közül a szakirodalom ezekkel foglalkozott a legtöbbet. Az utazási levél Kovács Sándor Iván kategóriája,⁹³ s dolgozatunkban mi is ezt használtuk. A leveleket egyébként a művelődéstörténeti kutatás régóta számon tartja. Beke Antal adott ki kettőt 1881-ben.⁹⁴ E közlésből vett át Szamota István egy Hamburgra vonatkozó részletet 1892-ben kiadott munkájában.⁹⁵ Ezután már csak a hatvanas évek végén fellendülő peregrinációtörténeti és az utazási irodalom feltárását célzó kutatások keretében nyúltak a levelekhez.⁹⁶ Binder Pál 1969-ben megjelent válogatásába Beke Antal közlését vette át úgy, hogy tovább modernizálta a szöveget.⁹⁷ E kötet

⁸⁷ Lásd Bethlen Gábornak a 79. jegyzetben említett levelét.

⁸⁸ Lásd a 86. jegyzetet.

⁸⁹ Uo. és *Georg Krauss*: Erdélyi krónika. = Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Bp. 1980. 172., 192–193.

⁹⁰ E fogadról, a katolizálásról folytatott vitákról *Heltai János* írt külön tanulmányt: Bethlen Péter és Pázmány. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Bp., 1987. 411–422.

⁹¹ Pálóczi Horváth János padovai disputációja: RMK III. 1438. (1629); Bethlen Gábor két hozzá, Padovába írott levelét kiadta *Koncz József*, TT 1888. 383–384.

⁹² Lásd Cseffei Velencéből írott leveleit. Kiadta *Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. Szeged, 1969 (a továbbiakban: *Kovács–Kulcsár* 1969) 98–99.

⁹³ It 1979. 312–313.

⁹⁴ TT 1881. 193–197.

⁹⁵ *Szamota István*: Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Nagybecskerek, 1892. 225–226.

⁹⁶ *Kovács–Kulcsár* 1969. 98–99.

⁹⁷ *Binder Pál*: Utazások a régi Európában. Bukarest, 1976 (a továbbiakban: *Binder* 1976) 75–85.

recenziójában Kovács Sándor Iván kiadta Cseffeinek további két levelét,⁹⁸ amelyet modernizált másolatban Veress Endre hagyatékában talált meg.⁹⁹ Összesen tehát hat olyan levelünk van, amelyet Cseffei László európai körútjáról írt haza anyjának (4) és Monostorszegi Kún Istvánnak (2). Sikerült valamennyi eredetijét is megtalálnunk.¹⁰⁰

A levelek kiadásán túl Kovács Sándor Iván röviden érintette azt a kérdést is, hogy hol helyezhetők el e levelek utazási irodalmunk történetében.¹⁰¹ E rövid elemzés során megállapította, hogy az olaszországi két levél kivételével Cseffeinek csaknem sikerült elérnie Szepesi Csombor Márton leíró és bemutató képességét. Ugyanő hívta fel a figyelmet, hogy kíváncsatos volna egy olyan vizsgálat, hogy Cseffei, összehasonlítva a többi református utazóval, mit tartott megjegyzésre méltónak a meglátogatott országokban. A továbbiakban ezen összehasonlításhoz kívánunk alapot nyújtani Cseffei leveleinek bemutatásával.

A harmincéves háború egyes eseményeiről, Németalföld és a spanyol Habsburgok harcáról, Anglia és Franciaország küzdelmeinek egyes részleteiről tudósít csaknem valamennyi levelében. Az anyjának írtakban persze csak arról, hogy milyen erős egy-egy vár, mekkorák a hadseregek, de Kún Istvánnak már részletezi a haderőt, a hadmozdulatokat stb.

A városokban, ahol megfordult, nyitott szemmel járt, s szemében nem csupán azok az értékek, amelyek református hitével, vagy a nagy tudományossággal kapcsolatosak: leírja a népesség összetételét, az építési módot, a szokásokat, a foglalkozásokat.

Ha az idegen helyeket a hazai városokhoz viszonyítja, ennek az összevetésnek mindig a szász városok az alapjai: „Nagy erős emberek, mind falui, mind városi, mint szinte a szászok miköztünk” – írja az angolokról Kún Istvánnak. Franciaországról anyjának írt beszámolójában pedig: „Az föld ez is igen szíp és apró, minden faluk inkább az erdőkön vannak, az mezőket szántják; Anglia is az szerint. Az faluk, mint a szászok falui, kőből rakott sűrű és cserepes, az emberek igen embersig értők.”

Egész útja során a flamand nép volt az, amely osztatlan csodálatát kivívta. Dicséri gazdagságukat, valláshűségüket, szorgalmukat s tehetségüket, mellyel kis nép létükre a világban óriási tekintélyt szereztek maguknak. Különösen a tengerrel való harcuk, a gátépítés töltötte el ámulattal.

A tenger volt természetesen az egyik legnagyobb élmény a nagy vizet nem látott főispánnak. Kalandokban is volt része: Hamburgból Hollandia felé hajóztukban az egyik kísérő vitorlás elsüllyedt; Angliából visszafelé jövet láttak két hajót: „Nagy hadakozó hollandiai hajó egy spanyol dunkerki hajót soká kergete, de amaz elszalada”; Calais-ben olyan helyen szálltak meg „holott minden nap inkább láthat harcot az tengeren, szabadon nízheti az spanyolok és hollandusok egymásra mint lövöldöznek. Az nagy öreg hajókon kin húsz-huszonöt ágyú, tarack, kin több, kin kevesebb. Lövik, fogják, süllyeszti egymást. . .”. Emellett érdekesnek találta a „fluxus”-t, az árapályt: különösen amikor a tenger árad, „olyankor fílelmes” – írja Kún Istvánnak.

⁹⁸ It 1979. 312–313.

⁹⁹ MTAK MS 439/7..

¹⁰⁰ Cseffei-levelek, illetve a két, Monostorszegi Kún Istvánnak írott levél: Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Levéltára, Mike Sándor gyűjtemény.

¹⁰¹ It 1979. 320–323 uő., Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Bp., 1988.

A gazdálkodási mód, a kikötők nagyságának s a hadak állapotának leírása mellett odafigyel a szokásokra is, amelyek az egyes udvarokban divatoztak. A francia királynő és a hercegnő fogadásáról megemlékezve írja: „ez estve, úgy mint szerdán sötétben az királyné asszonnyal lettünk szemben gyertya világoknál. Ű köztük az szokás; az infantissával is úgy voltunk.”

Az erdélyi ember számára ritkaságszámba menő látványokat több levelében is említ: „Angliában két strucc madarat láttam, és egy kazuar nevű indiai szárnyatlan nagy madarat. Az indiai tyúkhöz az nyaka hasonlik, fekete, igyenesen ha felhuzálkodik lehet annyi mint én, jóllehet az struccnál sokkal kisebb. Az strucc azmint az kipe szinte olyan.” (Tudniillik egy képet is küldött róla anyjának.) „Itt esmét Parisban láttam egy vajutt elefántot gyermekdedet, azt is az angliai király küldötte/ide”

Cseffei olvasmány-műveltségének dokumentumai csak kis részben köthetők közvetlen módon a peregrinációhoz. Leveleiben megemlékezik néha könyvek küldéséről, mégis olvasmányairól egy későbbi vásárlási jegyzék árul el többet.

Robert Fludd (1574–1637) angol fizikus és csillagász egy művét európai körútjáról küldte haza,¹⁰² ám csak annyit tudunk meg a levélből a szerző nevén kívül, hogy a mű négykötetes. Ennek alapján helyesnek tartjuk Binder Pál feloldását.¹⁰³ Ezen kívül küldött mappát Monostorszegi Kún Istvánnak,¹⁰⁴ a maga számára pedig egy „Atlas minor”-t,¹⁰⁵ és más könyveket, amelyekről nem mond közelebbit.¹⁰⁶

Possessor-bejegyzésből tudunk arról, hogy megvolt neki Baptista Mantuanus (1448–1516) padovai professzor *Consilia medica*, Lyon, 1558 című könyve is,¹⁰⁷ amelybe beírta: „Liber Ladislai Cseffey Emtus fl. 1. az társát elszolgálták”.

1657-ben megvásárolta Kamuthi Farkasné Jászberényi Zsófiától a férjétől reá maradt könyvek közül a következőket:¹⁰⁸

1. Aemilii Dusi de conservanda valetudine, kicsiny fekete könyv¹⁰⁹
2. Pitacer (?) fekete könyv írott mind¹¹⁰

¹⁰² Kovács–Kulcsár 1969. 98–99.

¹⁰³ Binder 1976. 189.; Robert Fludd: *Opera, utriusque cosmi majoris et minoris, metaphysica, physica, atque technica historia*. I–IV. Oppenheim, 1617–1619.

¹⁰⁴ Kovács Sándor Iván, It 1979. 316–318.

¹⁰⁵ Kovács–Kulcsár 1969. 98–99.; a könyv talán Gerhard Mercator (1512–1594) atlasza (Antwerpen, 1595)

¹⁰⁶ Kovács–Kulcsár 1969. 98–99.

¹⁰⁷ Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. 104.; Binder 1976. 72., 188.

¹⁰⁸ Köblös Zoltán, Erdélyi Múzeum, 1907. 135.; A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Herner János, Monok István. Bp. 1983. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.) 309.

¹⁰⁹ Dusus, Aemilius: *De tuenda valetudine*, Taurini, 1582, in 8. A „tueor” a „conseruo” közhasználatú szinonimája.

¹¹⁰ Az olvasat bizonytalan, azért elvileg három személy is szóba jöhet az azonosításkor: Bartholomaeus Pitiscus (1561–1613) a nürnbergi református prédikátor; Johann Pitiscus (1540–1598) a wittenbergi evangélikus prédikátor, de leginkább Peter Pitatus (XVI. század) a veronai matematikus, csillagász. Azért valószínűbb ez utóbbi, mert Iványi Béla a tételt „Pitaur”-ként írta le (vö. a 108. jegyzetben említett hellyel), s mert Cseffei a Kamuthi-hagyatékából a csillagászati, orvosi, matematikai könyveket vette meg. Pitatusnak hat művéről tudunk, s valamennyi e tárgykörben íródott. Nem meghatározható, hogy melyik volt ezek közül a vásárlás tárgya.

3. Egy vocabulas uton járó bujdosó deáknak való egy néhány nyelven¹¹¹
4. Egy dictionarium deakul is, magyarul is megvagyon¹¹²
5. Egy példabeszédes versekkel írott kis könyvecske¹¹³
6. Croellius Doctoros-könyv¹¹⁴
7. Andreas Cisalpinus az pápának írta egy keskeny lapos könyv¹¹⁵
8. Baptista Porta kettő is, apró, egy autor¹¹⁶
9. Codicilli Rajmalli, viselt szakadozott könyv¹¹⁷
10. Arabiai abeces könyvek, egyik siriai, másik arabiai könyv¹¹⁸

A több könyveket peniglen, egy láda teli lévén, mind megadta, visszaadta szépen.”

Fontosnak tartjuk ezek után hangsúlyozni, hogy Cseffeinek ez csupán néhány könyve volt, s nem teljes könyvtára. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy egy ilyen hosszú, közszolgálatban eltöltött élet alatt ne tett volna szert jogi műveltségre.

Amikor Bethlen Péter után indult, már tudott nyelveket, s ezeket sem tanulhatta meg könyvek nélkül. A nyelvek gyakorlásához is könyvekre volt szüksége; bizonyos tehát, hogy legalább a kor református iskoláiban használt tankönyveket ismerte, használta. Politikai pályafutása sem vall műveletlen emberre; a leveleiben néha előfordulnak olyan megjegyzések, melyek az uralkodó kíváncsiságára vonatkoznak. Ezek arra utalnak, hogy nem volt tájékozatlan a korabeli államelméleti irodalomban sem.

Külön hangsúlyozzuk, hogy orvosi, csillagászati érdeklődését általános tájékozódási hajlamának tulajdoníthatjuk, s nem valószínű, hogy ő maga is alkímiával, vagy egyéb okkult dolgokkal foglalkozott volna, még akkor sem, ha a tételszerűen ismert könyvei erre utalnak.

¹¹¹ Nem tartjuk a tételt feloldhatónak.

¹¹² Ha e tételnél kizárjuk a többnyelvű szótárakat, akkor csak *Szenczi Molnár Albert* szótárára gondolhatunk. RMK I. 392–393.

¹¹³ Lehet kézirat, de nyomtatvány is.

¹¹⁴ *Crollius, Osvaldus* (? – 1609), német alkímista, akinek nagyon népszerű munkája: *Basilica Chimica. Continens philosophicam propria laborum experientia confirmatam descriptionem, et usum medicamentorum chemicorum selectissimorum lumine gratiae et naturae desumptorum: in fine libri additus est tractatus novus de signaturis rerum internis*. Francofurti, 1609, 1620, 1647, 1650, in 4.; Genevae, 1635, 1658, in 8.

¹¹⁵ *Caesalpinus, Andreas* (1519–1603) filozófus, orvos. Az említett mű minden bizonnyal az, amelyet VIII. Kelemen orvosként írt, s a pápának ajánlott: *Praxis universae artis medicinae* . . . s.l.et a. in 12. A formátum is megfelel a leírásnak.

¹¹⁶ *Porta, Johannes Baptista* de la (? – 1615), nápolyi filozófus, matematikus, alkímista. Nagyon népszerű volt hazánkban is. Számos munkája közül azok jöhetnek számításba, amelyek „aprók”; in 12, vagy ennél kisebb formátumúak. Ilyen három kiadás lehet: *Magiae naturalis libri IV*. Antverpiae, 1560, 1564, 1568, in 12.

¹¹⁷ Olyan korabeli szerzőt, akinek neve „Rajm”-al kezdődik, csak egyet találtunk, teljes nevén Nicolaus Raimarus *Ursus*-t (? – 1599), a helmstedi származású, szentként nyilvántartott alkímistát, aki számos európai városban feltűnt, utoljára II. Rudolf prágai udvarában. Őt munkáját ismerjük, valamennyi asztronómiai tárgyú.

¹¹⁸ Sok szerző sok műve lehet. A jezsuita írókon kívül például *Pietro Metoscita*, vagy *Giambattista Ferrari*.

*Politikai magatartása Bethlen Gábor halálától
a dési complanatioig*

Brandenburgi Katalin 1630. április 14-én Kolozsvárról írott levelét, mint „Uramnak es nekem leghűségesebb öreg barátomnak” küldte. A levélben egyébként arról ír, hogy Zólyomi Dávidot kővári kapitánnyá nevezte ki, s Cseffeknek megparancsolta, hogy tisztébe iktassa be, az ott lévő egyéb tisztviselőknek mondja meg, hogy legyenek hű teljesítői Zólyomi parancsainak.¹¹⁹ Talán nem pusztán udvariasság volt a címzésforma; ezt egyrészt Katalinnak másokhoz írt levelein lehet ellenőrizni, másrészt tényleg baráti viszonyukra utal, hogy Cseffeket egy aranykupával is megajándékozta.¹²⁰

Általánosan ismert dolog, hogy Brandenburgi Katalin csupán 1630. szeptember 21-ig volt Erdély fejedelemasszonya, ekkor a rendek lemondatták, s helyére szeptember 28-án id. Bethlen Istvánt választották. A szakirodalom bőven tárgyalja Erdély történetének ezt az egyik legmozgalmasabb évét, felesleges lenne itt ezekből a tanulmányokból idézni.¹²¹ E helyen csupán Cseffei László tevékenységére szeretnénk kitérni, adatok hiányában röviden.

Rákóczi György október 3-án elfoglalta a neki átengedett Váradot, majd Erdély felé vonult. A békét mindenáron megőrizni akaró id. Bethlen István több követséget is küldött hozzá, s a tárgyalások végül is az október 23-i topai megegyezésre vezettek, tudniillik hogy kettőjük közül válasszon egy újabb országgyűlési fejedelmet. A segesvári diéta, a portai követtel egyetértőleg november 26-án aztán Rákóczit választotta Erdély fejedelmévé, id. Bethlen István pedig lemondott. Cseffei ezekben az eseményekben kitartott a Bethlen-család mellett, s mind id. Bethlen István követe, Harasztassi Balázssal és Geleji Katona Istvánnal együtt részt vett a topai megegyezés előkészítésében.¹²²

Két szempontból is kedvvel tehetette ezt: tudta, hogy Rákóczi behívása id. Bethlen István tudtával történt, s hogy az egész akciót ifj. Bethlen István és a sógor, Zólyomi Dávid irányította; emellett minden bizonnyal tisztában volt id. Bethlen István békezándékával. Erdély békéje, s az ő Bethlen-hűsége tehát megmaradhatott akkor is, ha továbbra is Bethlen a fejedelem, és akkor is, ha Rákóczi lesz az. Az elkövetkező éveket előre látni nem tudó Cseffei tehát nyugodtan állhatott I. Rákóczi György szolgálatába, főispáni rangját megtartva, követként. Rögtön az 1631. év elején Cseréni Farkassal ketten képviselték Erdélyt és a fejedelmet a felvidéki megyék kassai gyűlésén (Cseréni katolikus, ő református volt).¹²³

Nem akarjuk köztörténeti adatok felsorolásával terhelni a dolgozatot, de Cseffei politikai tevékenységének elhelyezéséhez, politikai súlyának felméréséhez jelzésszerűen utalnánk az elkövetkező öt év főbb politikatörténeti eseményeire. Rákóczi trónra kerülése után a legfontosabb kérdés a hajdúk helyzetének rendezése volt, tekintettel arra, hogy

¹¹⁹ Cseffei-levelek közt.

¹²⁰ Torma Károly, TT 1884. 143–144.

¹²¹ A politikatörténeti hivatkozások helyett itt csak a szövegeket kiadó Szilágyi Sándor tanulmányaira (EDE, TMÁO, Rákóczi okmánytárak) és a legújabb feldolgozásra, Péter Katalin tanulmányára (ERDÉLY 1986. 687–699.) utalunk.

¹²² Marczali Henrik, TT 1880. 151.

¹²³ Szilágyi Sándor, TT 1898. 19.

tulajdonképpen Rákóczi kedvéért ültek fel. Rákóczinak fő magyarországi ellenlábasa a nádor, Eszterházy Pál volt, aki a béke felborítása árán is szerette volna megakadályozni, hogy ellenfele fejedelem legyen. II. Ferdinánd előtt tisztázni kellett, hogy Erdély nem lép fel támadón ellene, s hogy a töröknek sem engednek át több területet. Brandenburgi Katalin helyzetét is tisztázni kellett, különös tekintettel Munkács hovatarozására. Az 1632. év legfőbb eseménye Erdély szempontjából Paul Strassburg követjárása volt, a tervezett svéd–erdélyi–francia–török szövetség a császár ellen, s ezzel párhuzamosan az említett ügyek tárgyalásai. 1634-ben a szultán tervezett Lengyelország elleni hadjáratát kellett Rákóczinak leszerelnie, s ez sikerült is. Mindezt egy olyan külpolitikai légkörben, amelynek meghatározója a franciák és a svédek bizalmatlansága az új fejedelemmel szemben. Ők Bethlent kívánták Erdély fejedelmi székébe, s mindent megtettek, hogy ez így legyen.

Ebbe az európai politikai összefüggésrendbe szervesen illeszkednek bele az erdélyi nótaperek. Rákóczi szigora – s persze birtokszerző agresszivitása – megdöbbentette a kortársakat is; mindenesetre nagy bátorság kellett egy olyan persorozat lefolytatásához, mint amilyen 1631 és 1634 közt lejátszódott (Prépostváry Zsigmond, Székely Mózes, Zólyomi Dávid ellen – hogy csak a reprezentáns neveket említsük). A felsoroltak mindegyikének volt erdélyi támogatóikon kívül egy-egy nagyobb patrónusuk is: Prépostváry II. Ferdinándhoz menekült, s ő felkarolta ügyét; Székely Mózesnek, a hasonló nevű fejedelem fiának kiváló török kapcsolatai voltak, különösen Temesvárt; Zólyomi Dávid mellett pedig a budai törökön kívül a svédeknek is volt néhány szavuk. A perek után következett id. Bethlen Istvánnak a francia és svéd diplomácia által is előkészített, s támogatott támadása (1636), s ez az év I. Rákóczi György számára uralkodásának talán legnehezebb évévé vált, hiszen a Bethlen-párt erős pozíciókkal bírt Erdélyben s a töröknél is – Rákóczi magyarországi ellenfelei pedig minden alkalmat megragadtak gyengítésére.¹²⁴

Cseffei László ezekben az években többször elhagyta Erdélyt mint Rákóczi követe, vagy mint katonája. A kassai részgyűlés után is azoknak a politikai megbeszéléseknek résztvevője maradt, amelyek az Erdély és Magyarország közti békét megőrzendő folytak.¹²⁵ 1631. december 20-án Kolozsvárról levelet írt anyjának, melyben függő pénzügyeinek rendezését bizza rá „mivelhogy az mely úttul és inkább filter mindenkor, azt veték reám; én azírt holnap Bécsbe indulok”.¹²⁶ Pathai Sámuellel együtt mentek Prépostváry ügyét tisztázni II. Ferdinándhoz. 1632. március 9-én értek haza, lényeges eredményt nem értek el.¹²⁷

Az 1633. év számára jelentős hivatali előrelépést hozott,¹²⁸ ám ítélőmesteri hivatalának aligha örült az első években. Két nótaperrel kezdődött az év, s Zólyomi

¹²⁴ EOE IX. 159–216., és az ehhez tartozó szövegek ugyane kötetben. A francia diplomácia Rákóczi-ellenes manipulációiról külön tanulmányban számolunk be. Vö. még *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. Bp. 1985. 83–139.

¹²⁵ Csáky István levele Eszterházy Miklóshoz, Tokaj, 1631. június 31. Kiadta *Merényi Lajos*, TT 1904. 183.

¹²⁶ *Cseffei*-levelek, és EOE IX. 173

¹²⁷ *Kádár* VII. 1905. 183. és I. Rákóczi György levele Szalánczi Istvánhoz Szamosújvárról, 1632. március 9. Kiadta *Szilágyi Sándor*, TT 1883. 429.

¹²⁸ EOE IX. 374.; TMÁO II. 197.; *Trócsányi* 1980. 357.

elítélése a Bethlen-párti Cseffeit nem érinthette kellemesen. Rákóczi tapintatból, vagy inkább számításból eltávolította ugyan a per idejére, de az iratokat neki mint ítélőmesternek alá kellett írnia.¹²⁹ Kemény János így számolt be az esetről: „Ez Zólyomit pedig az fejedelem törvény szerint akarván convictálni, mindenekelőtte Kővárba vinnék, abban ily mesterséges processust követének: hogy az kiket tudhattak jóakaróinak s atyjafiainak és az országban tekintetesb, keményebb embereknek, azokat imide-amoda eképpen oszlatták el: Kovacsoczkai István cancellarius, Kapi András tanácsúr, Horvát István, Balásházi László tábla bírái, ezek eperjesi traktára küldetének; Mikó Ferenc tanácsúr, és nagyobb ember az székelységen s néhány tisztei, Cseffei László tábla bírása, s még többek is kikre nem emlékezem, Murteza pasához; Apafi György tanács és nagy fő ember, Bornemisza Pál jenei kapitány, én, Harasztosi Balázs deák, Aranyasszéken elsőbb és igen kemény ember, Szénási Péter Bihar vármegyei viceispán és tábla bírása, törökkel való tractára küldeténk Sirihez és Galsához, mindkét részről hadi készülettel való traktán lakván oda három vagy négy hónapig.”¹³⁰ Ugyanezen év decemberében pedig Cseffeinek találkoznia kellett Toldalaghi Mihállyal, Rákóczi egyik főkövetével, feltehetően az említett követtség eredményeit megbeszélendő és egy török követ fogadására.¹³¹

1634 első félévéből olyan forrásaink vannak, hogy Cseffei hazament Tötörbe, s főispáni teendőivel, birtokainak igazgatásával volt elfoglalva.¹³² Azokba a tárgyalásokba, amelyek Rákóczi és Ferdinánd közt egy esetleges török elleni fellépésről, a Lengyelországot fenyegető török támadásról folytak, nem vonták be; szeptemberben azonban a megyei hadakat kellett Havaselvébe vezetnie a török hadhoz csatlakozó erdélyi sereg részeként.¹³³ A hadjárat félbeszakadt, a szultán elállt Lengyelország megtámadása tervétől.¹³⁴

Cseffeinek vezető hivatali beosztása soha nem volt olyan kényelmetlen, mint 1636-ban, id. Bethlen István támadásakor.¹³⁵ A harcokat megelőző vizsgálatban szerepelt ugyan, de amikor harcolnia kellett volna Bethlen ellen, eltűnt. És nem a forráshiány mondatja ezt velünk, hanem inkább az eltűnés az oka a forrásszegénységnek.

A fejedelem előtt Veres Mihály bevádolta Kornis Zsigmondot és Kemény Jánost, hogy Bethlen István pártján volnának, s Rákóczi ez ügyben vizsgálatot rendelt el. A vizsgálat egyik résztvevője volt Cseffei. Feltehetően kevés szigorral járt el, illetve úgy, hogy Kemény végül is tisztázódjék a vádak alól, mert az egyébként elfogult Kemény János is azt írja róla, hogy jóakarója volt: „Másodnap az udvarnál az palotának kinyitott ablakán nézván, kijüve hátam megé Cseffei László, ki is ítélőmester vala, s nekem akkor igen jóakaróm, de azután megváltozott vala, s megragadá vállamat, mondá: Mit gondolkodol? Felelék: Nem semmit, csak nézek az piacra. Mondá: Tudom bizony jól, miről gondolkodol. Mondék én: Miről tudnék gondolkodni? Felelé ő: A fejedelemségről. Én mondék: Csak te is tudod-e azt? Mondá: Tudom bizony, mert az fejedelem parancsából én voltam az egyik regius, mikor Veres Mihály arról examináltatott. Néki az azért azon

¹²⁹ EOE IX. 374.

¹³⁰ Kemény 1980. 165.

¹³¹ Regeszta: Kemény 1836. 149. Nr. 267. Kiadva: TMÁO II. 197.

¹³² Cseffei-levelek.

¹³³ Cseffei-levelek: 1634. szeptember 9. Cseffei anyjához Havaselvéből.

¹³⁴ EOE IX. 204–206.

¹³⁵ EOE IX. 216–248. és Lukinich 1910.

feleletet tévén, melyeket Bornemisza Pálnak, valék nagy vélekedésben, mit kellene cselekednem, de hogy jóakaróimat ne prodálnám, kik az dolgot értésemre adták, csak hallgatnom kelle ideig.”¹³⁶ Feltehetően e vizsgálat keretében keletkezett az az irat is, amelyet csak regesztából ismerünk, s arról szól, hogy Székely Ferenc és Horvát László a fejedelem elé terjesztették Cseffei tanúinak vallomását, kiket kihallgattak Magyarországon, Bodokon és Kibéden.¹³⁷ Elképzelhető azonban az is, hogy Rákóczi Cseffeit is ellenőrizni akarta, s Bethlen Istvánnal való kapcsolatáról folytak a kihallgatások.

1636. szeptember 12-én Gyulafehérvárt kelt levelében Rákóczi így rendelkezik: „Ha az budai vezér Szolnokhoz száll táborban, avagy oda jőne, mint kell cselekedni.” Megírja a teendőket s ezek közt: „Máramarost mind el kell hozni. 400 gyalogot 200 lovast”, s sorolja csatlakozó egységek vezetőit, köztük „Cseffei uram”.¹³⁸ Ezentúl hallgatnak a források Cseffei tevékenységéről. Találtunk viszont egy nagyon érdekes levelet, amelyet I. Rákóczi György Cseffeknek írt 1641. október 25-én. A levélben Rákóczi háborog, hogy Cseffei az ő levelére még csak választ sem írt, s hogy micsoda viselkedés ez. A levél rongált, s nehezen olvasható az a megjegyzés, amelyet Rákóczi a levél aljára írt: „azt sem (tisztáztuk?) hogy hol volt 1636-i harcban (. . .) s hol volt egy (időtől fogva?); lovakat gyalogot s hol adatta (. . .)”.¹³⁹ Ha csak az első sor olvasható tisztán, akkor is érdekes, hiszen kiderül belőle, hogy Cseffei „eltévedt” s a rábizott hadakkal (emlékezett Péchy Simon megoldására?), s nem harcolt id. Bethlen István ellen. Ha ez tényleg így van, akkor meg kellene magyaráznunk, hogy a nagyon kemény kormányzási stílushoz szokott Rákóczi miért hagyta meg végül is tisztségében (1659-ig biztosan ítélőmester maradt).¹⁴⁰ Elképzelhető, hogy a labilis belpolitikai helyzetben, amelyben Erdély 1635 és 1638 közt volt, Rákóczi nem tartotta biztonságos dolognak egyik főhivatalnokát, egy népszerű politikust perbe vonni. Annyi bizonyos, hogy 1636 után Cseffei nem járt követségben, s Erdélyen kívüli dolgokban nem kérték ki a véleményét, legalábbis erre nincs adat. A meglévő források arra utalnak, hogy Rákóczi csak 1644 körül békélt meg az akkor már idősödő főispánnal, aki – mint ezt Kemény János is megjegyezte – megváltozott; tegyük hozzá, 1646 után tehette is ezt, ha az iktári Bethlen család történetét nézzük, hiszen a tragikusan fiatalon elhunyt ifj. Bethlen István (1632) után meghalt Bethlen Péter is, s az apa, id. Bethlen István is csak két évvel élte ez utóbbit túl.

Az 1638. év sem hozott kellemes feladatokat az ítélőmesternek, hiszen mint országos méltóságnak részt kellett vennie a szombatos perek előkészítésében, lebonyolításában – a dési¹⁴¹ és a beszercei¹⁴² országgyűlésen. Aláírását valamennyi okmányon ott találjuk, de valószínűleg nem nagy örömmel írta alá azokat. A Bethlen Gábor uralkodása alatti toleranciához szokott főispán baráti kapcsolatait sem vallási szempontok szerint alakította ki. Bizalmas barátságban volt a Kamuthi családdal, különösen az 1628-ban meghalt Balázssal, akire anyja bizalmas dolgait is rábízta, amikor ő nem volt Erdélyben.¹⁴³ Testvérének, Farkasnak könyveit megvásárolta annak özvegyétől, ami arra

¹³⁶ Kemény 1980. 170.

¹³⁷ Beke Antal, TT 1896. 423.

¹³⁸ Lukinich 1910. és ő. TT 1909. 3955.

¹³⁹ Cseffei-levelek.

¹⁴⁰ Trócsányi 1980. 357.

¹⁴¹ EOE X. 24–28., 165–167., 174–202.

¹⁴² EOE X. 208–216.

¹⁴³ Cseffei-levelek: Cseffei anyjának Kassáról, 1624. március 1.

utal, hogy nem szakadt meg a kapcsolatuk.¹⁴⁴ Csanádi Páltól pénzt kölcsönzött, s úgy említi, mint jóakaróját.¹⁴⁵ Bethlen Ferencsel sem csupán hivatali kapcsolatai voltak; ő intézte például Cseffei szállását is Gyulafehérvárt.¹⁴⁶ Kolozsvárott Dálnoki Lőrinc házában lakott ott-tartózkodásaikor.¹⁴⁷ Tovább lehetne sorolni azoknak a nevét, akiket kellemetlenül érintettek a dési, illetve a besztercei terminusok határozatai, s valamilyen formában kapcsolatban álltak Cseffeiivel – ettől függetlenül nem állíthatjuk, hogy Cseffeiének elvi alapon lehetett rossz szájíze az okmányok aláírásakor, ugyanis semmi olyan forrást nem ismerünk, amelyben vallási elképzeléseit kifejtene, vagy így értelmezhető megjegyzéseket tenne. Ellenérzéseit hasonlóaknak tudjuk elképzelni azokéival, akik a szombatosság és unitarizmus kiszélesedésének sem örültek volna, az egyetlen halalos áldozatot pedig maguk is elítélték.¹⁴⁸ Az elkobzott birtokokból pedig ő is részesült élete további részében.¹⁴⁹

*Viszonya a két Rákóczi Györgyhez,
közéleti tevékenysége 1638–1662*

Említettük már: Rákóczi György nem vette jónéven Cseffeitől, hogy a Bethlen családhoz fűződő kapcsolatainak közéleti szereplésében is kifejezést adott, s ezért a fejedelem uralkodásának későbbi szakaszában, ahol csak lehetett, mellőzte. Viszonyuk némileg javult 1644 körül, ám ebben is csak Rákóczinak az az elismerő gesztusa mutatkozott, amellyel a jelentős politikai tapasztalattal rendelkező főispánra tekintett, no meg a szükség: az Erdélyben maradt főemberek közül kevés tudott volna olyan körütekintő tanácsokat adni a kormányzóként otthon maradt ifjú Rákóczi Györgynek, mint éppen Cseffei. Az 1639 és 1644 közti időszakból négy olyan levelet ismerünk, amelyet Rákóczi Cseffeiének írt, s valamennyiben talált a főispán ténykedésében kivetnivalót.¹⁵⁰ Szélsőséges esetnek számít persze, hogy amikor Cseffei betegségére hivatkozva 1641 áprilisában távol akart maradni az országgyűlésről, Rákóczi visszaírt neki, hogy „parancsolván kegyelmednek, ha annyira való ereje lehet, hogy szekéren elhozattatja magát, kegyelmed el ne múlassa a gyűlésbe való eljövételt . . .”,¹⁵¹ s így is lett, amint arról Haller Gábor naplójából értesülünk: „1641. május 3–5. Fejérvár. Az ítélő mester Cseffei uram igen betegen hozatta bé magát házából urunknak egynéhány rendbeli

¹⁴⁴ Lásd a 108. jegyzetet.

¹⁴⁵ Cseffei-levelek: Cseffei anyjának Kolozsvárról, 1631. december 20.

¹⁴⁶ Cseffei-levelek: Bethlen Ferenc Cseffeiének Gyulafehérvárról, 1641. május 5.

¹⁴⁷ Torma Károly, TT 1884. 143–144. Cseffei bizalmas kapcsolatban volt vele. Lásd Dálnoki levelet, amelyet 1653. június 22-én írt Kolozsvárról (Cseffei-levelek).

¹⁴⁸ Analógiaként az ugyancsak református Debreceni Tamásra utalnánk, aki Rákóczi magyarországi birtokainak volt praefectusa. Véleményét óvatos fogalmazásban a fejedelemnek megírta (MOL E 190 Rákóczi család Levéltára, 8. csomó, 72–78. fol.: 1638. július 19-i és július 22-i levelei). A halalos áldozat Toroczkai János kolozsvári ötvös volt (EOE X. 28.).

¹⁴⁹ Lásd a 36. jegyzetet.

¹⁵⁰ Cseffei-levelek: Gyulafehérvár, 1639. augusztus 15. és 25.; 1641. április 13., október 25.

¹⁵¹ Lásd az előbb idézett 1641. április 13-i levelet.

parancsolatjára, hogy törvények inkább celebráltassanak.”¹⁵² Lehet persze az is, hogy Rákóczi ténylegesen csak azért parancsolta be Cseffeit Gyulafehérvárra, mert jelenléte nélkül nem lehetett egyes ügyeket letárgyalni. A főispán aztán néhány nap múlva felépült, s elfoglalhatta szállását, melyet Bethlen Ferenc szerzett neki a gyulafehérvári Galfi-házban.¹⁵³

Ezután került sor arra, hogy októberben Cseffei válasz nélkül hagyta a fejedelem levelét: „... melyet mi nem hihetünk, hogyha megadta kegyelmednek levelünket (ti. a posta), választ sem tölt volna reá, holott ha csak egy barátja írna is az embernek, arra vinne mind maga, s mind pedig a barátja böcsületi, hogy választ írna levelére”.¹⁵⁴ E levél végén emlegeti fel Rákóczi az 1636-os dolgokat.

Az 1644-es hadjáratra Cseffei nem kísérte el urát, mert ismét gyengélkedett, s a megyei hadakat is Torma Péter vezette. Torma igyekezett meggyőzni az otthon maradt főispánt, s hízelegni is neki: hiányzik a hadnak, hogy ő vezesse őket.¹⁵⁵

Az otthon maradt Cseffeit Rákóczi már a kormányzói utasításban az ifjú György mellé rendelte,¹⁵⁶ s hogy erre mennyire alkalmasnak látta, az kiderül feleségéhez írott leveléből, melyben fiukról ír, s annak fontosságáról, hogy „melléje olyant rendelhessünk, kinek tanácsával hasznosan élhessen, nehéz, édesem azt feltalálni, mert az olyanban mind okosság, bátorság, hűség, vigyázás megkívántatnék; Cseffei uramat gyakrabban ott benn kellene tartani...”.¹⁵⁷ Ugyancsak Cseffeit (Rhédey Ferencsel, Kemény Jánossal és Sulyok Gáspárral együtt) ajánlotta fiának tanácskérésre, amikor egy fontos, a török főtölmácsnak megírandó levélről volt szó.¹⁵⁸

Más dolga is akadt Cseffeknek a főispánságon s a kormányzónak való tanácsadáson kívül: id. Bethlen István 1644. május 4-re meghívta a fejedelem lányának kézfogójára (talán nem véletlen, hogy ekkorra tüzték ki az eljegyzés napját), s a hadjáraton lévő Rákóczi Cseffeit küldte el oda mint képviselőjét. Rákóczira, úgy véljük igen jellemző az a levélrészlet, amelyben Cseffeit utasítja, hogy menjen el: megjegyzi, hogy ő tudja, ilyenkor ajándék kell, „mindazáltal egy kupát küldtünk, ha kívántatik mutassa fel kegyelmed”.¹⁵⁹

II. Rákóczi György engedékenyebb volt Cseffivel szemben, s az ítélőmester is többet kért tőle. Számos olyan levél maradt fenn, amelyekben adományért vagy valamilyen más engedményért folyamodik a fejedelemhez. A lengyelországi hadjáratban nem vett részt, ezért érthetetlen, hogy Kemény Jánosnak a tatár fogságban írt feljegyzéseiben ott szerepel, mint rab: „Cseffei László 65 éves nőtelen legény”.¹⁶⁰ A fejedelem január 6-án indult el, Cseffei viszont még február 7-én is Gyulafehérvárról írt levelet Szamos Gergelynek; február 20-án Csulai György neki írt; ugyancsak neki címzett az a levél, amelyet Rákóczi György április 15-én Cmielówban datált, s május 10-én ért

¹⁵²ETA IV. 69.

¹⁵³Cseffei-levelek: Bethlen Ferenc levele hozzá, Gyulafehérvár, 1641. május 5.

¹⁵⁴Lásd a 150.jegyzetben említett 1641. október 25-i levelet.

¹⁵⁵Cseffei-levelek: Torma Péter levele hozzá, Szatmár, 1644. március 19.

¹⁵⁶Név nélkül, TT 1891. 155–159.

¹⁵⁷A két Rákóczi György családi levelezése. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica. Okmánytárak. XXIV.) 249.

¹⁵⁸TMÁO III. 363–365.

¹⁵⁹Cseffei-levelek: Bábolna, 1644. április 27.

¹⁶⁰Kiadta *Magyar* Károly, TT 1905. 481.

Kolozsvárra; s ugyanígy folyamatosan, csaknem minden hónapból maradtak fenn levelek, amelyeket Cseffei 1657–1658 folyamán Erdély különböző helyeiről írt.¹⁶¹

Számos adat mutat arra, hogy II. Rákóczi György bukása után Cseffei ismét aktívabban vett részt az országos ügyekben: jelen volt a törökkel való összetűzés elkerülését célzó, sikertelen megbeszéléseken, majd kellemetlen feladatként közreműködött a rabok kiváltására való pénz összegyűjtésében.¹⁶²

*

Az eddigiekben a két Rákóczi Györgyhez való viszonya szempontjából követtük végig Cseffei pályájának utolsó szakaszát. Nem érdektelen azonban néhány gondolatban kitérni a Bethlen családdal való kapcsolatára, majd arra, hogy főispáni teendőit miként látta el.

Id. Bethlen István haláláig öt olyan levélre akadtunk, amelyek bizonyítják a folyamatos kapcsolatot és jó viszonyt. 1640 augusztusában Zólyomi Dávid árvájának ügyes-bajos dolgát intézte.¹⁶³ Bethlen Péternek lovat ajándékoz, s a levélből az is kiderül, hogy ilyen jellegű kapcsolatuk rendszeres.¹⁶⁴ 1644 májusában azon kívül, hogy a fejedelmet képviselte a már említett kézfogón, meglátogatta az öreg Bethlen Istvánt Huszton,¹⁶⁵ akitől Cseffeinek írott levél még 1647-ből is maradt fenn.¹⁶⁶

Belső-Szolnokban is, csakúgy, mint Erdély többi vármegyéjében a kettős főispánság rendszere állt fenn a 18. század elejéig,¹⁶⁷ e rendszeren belül tevékenykedett tehát Cseffei is. Pályájának vizsgálatakor kitűnik e rendszer létjogosultsága, hiszen gyakran volt távol a megyétől, országos méltósága is lekötötte idejét. Így is számos adat van arra, hogy az adóbehajtás körüli nehézségeket próbálja megoldani,¹⁶⁸ rablót fogat el, s ítélkezik,¹⁶⁹ a nagyon fárasztó határjárásokból is kivette részét,¹⁷⁰ s szélsőséges esethez említhetjük, hogy egy boszorkány nyomára bukkant 1646 májusában – legalábbis azt hitte.¹⁷¹

Mindezeket a feladatokat, míg fiatal volt, úgy tűnik, maradéktalanul el tudta látni, de öregségére 1659-ben az ítélőmesterségen kívül megfosztották megyei hivatalától is, hisz a vármegyei nemesség beadványában az állt, hogy „nemzetes Cseffei László uramnak ökegyelmének sem most, sem ennek utána senki jobbágya ne contribuáljon; gyűléspénzt ökegyelmének nem adnak, mert ökegyelme sem a nemes ország közé, sem a nemes vármegye közé nem jár”.¹⁷² Cseffei aztán ezt elpanaszolta Bethlen János belső

¹⁶¹ Cseffei-levelek.

¹⁶² Csak példaként néhány kiadott forrás: *Beke Antal*, TT 1896. 640–641.; *TMÁO VII.* 390.; *Örvös Agoston*, ETA IV. 107–108.; *Kemény* 1836. 361.; *Magyar Károly*, TT 1905. 491.

¹⁶³ Cseffei-levelek: Bethlen Anna levele hozzá, Zilah, 1640. augusztus 21.

¹⁶⁴ Cseffei-levelek: Cseffei Bethlen Péternek, Tótör, 1642. november 27.

¹⁶⁵ Cseffei-levelek: Id. Bethlen István hozzá, Huszt, 1644. május 6.

¹⁶⁶ Cseffei-levelek: Id. Bethlen István hozzá, Huszt, 1647. május 1.

¹⁶⁷ *Kádár I.* 1900. 362–366.

¹⁶⁸ *TMÁO III.* 402–405.

¹⁶⁹ Cseffei-levelek számos darabja.

¹⁷⁰ Cseffei-levelek: Cseffei II. Rákóczi Györgyhez, 1651. március.

¹⁷¹ Cseffei-levelek: Köblösi Péter hozzá, Szentpéter, 1645. május 25.

¹⁷² *Kádár I.* 1900. 362.; *Kemény* 1836. 362. Nr. 263.

tanácsosnak, Küküllő vármegye főispánjának, tudniillik hogy ő már 67 éves, s csak testi bajok, a kólika az, ami elszólítja a szolgálattól, s nem a restség. Ő köszönetet vár eddigi szolgálataiért.¹⁷³ II. Rákóczi György vissza is adta főispánságát.¹⁷⁴

Minden bizonnyal 1662-ben halt meg a fentiekben bemutatott mozgalmas élet után.¹⁷⁵

Befejezés

A bevezetésben Cseffei László pályája vizsgálatának szükségességét azzal indokoltuk, hogy példával kívánjuk érzékeltetni a 17. század első felében Erdélyben kialakuló újfajta értelmiségi réteg tulajdonságait, s azzal, hogy olyan történeti személyt mutatunk be, aki Erdély történetének egyik legmozgalmasabb évtizedében (1629–1639) az egymást váltó fejedelmek gyakorta egymás ellenes fellépései közt is megőrizte pozícióit, s ezt úgy tette, hogy személyes meggyőződését sem tiporta sárba.

Értelmiségi családból származott, de ősei közt akadtak, akik olyan hivatali tisztséget is viseltek, amellyel a katonáskodás is együtt járt. Mint ítélmester azt a hagyományt folytatta, amelyet 16. századbéli elei a kancelláriai írnoksággal kezdtek; mint főispán pedig – a közigazgatási teendőkön kívül – azt, amelyet nagyapja, s apja is hivatásukként gyakoroltak: a katonáskodást.

Mint értelmiségit olyan tulajdonságok jellemezték, mint *nyitottság és érdeklődés* a körülötte történő dolgok iránt csakúgy, mint a tudomány irányában; cselekedeteinek mozgatójaként olyan elveket választott, amelynek mindig szilárd pontja maradt *Erdély békéje*, s ezért hajlandó volt olyan engedményeket is tenni, mint például, hogy tétlenül nézte az őt felemelő Bethlen család kiszorítását a nagypolitikából, ám ekkor is megőrizte személyes hűségét, az említett szilárd elv jegyében.

Elveinek másik biztos pontja a *fejedelem tisztelete* és szolgálata. Ezt következetesen megvalósította függetlenül attól, hogy ez a szolgálat nem változott elvtelen kiszolgálássá, hanem az események mérlegelése utáni cselekvésben nyilvánult meg.

Mint ítélmester s mint főispán nyilván jelentős jogi műveltséggel bírt, e *műveltség* nagy része azonban még az *úzusból táplálkozott*, mint ahogy tanult hadvezérnek sem tekinthetjük, annak ellenére, hogy a megyei hadakat el kellett tudnia vezetni ahová parancsolták, s ezeknek egységként a harcokban is részt kellett venniük az ő irányításával. Nem volt szakértelmiségi tehát, de feltehetjük, ha lett volna fia, akkor annak a nevelését már valamely hivatás elsajátítására (például jogi pályára) irányította volna. Analógiaként említhetnénk meg a sokkal kisebb jelentőségű s egy fél emberöltővel később élt Rétyi Zsigmondot, Apafi fogarasi számvevőjét, aki fiát már meghatározott elvek szerint iskoláztatta, megtervezte, hogy mi legyen belőle, könyveket szerzett be neki e célból. Ugyanerre az erdményre jutottunk Cseffei életmódjának vizsgálatakor, amely arról győzött meg bennünket, hogy az a típusú ember volt, aki a család gyarapítását nem a végtelenségig való zsugorisággal, de azért mindig a *jövőre gondolva* erőlteti, még abban a tudatban is, hogy nincsenek utódjai.

¹⁷³ Cseffei-levelek: csonka, datálatlan levél. A szövegben Cseffei 67 évesnek mondja magát.

¹⁷⁴ Trócsányi 1980. 357.

¹⁷⁵ Lásd 29. jegyzetünket.

Az ilyen típusú emberhez képest Udvarhelyi György vagy Alvinczi Péter már szakértelmiséginek számít csakúgy, mint Apafinak más, eddig sajnos kellőképpen nem ismert gazdasági szakemberei.

Az az értelmiség, amelyet Cseffeivel és Rétyi Zsigmonddal jellemeztünk (de ide sorolhatók a Bethlen-kori fejedelmi tábla szakmailag jól képzett, a Rákócziak idejére már jelentős gyakorlattal rendelkező hivatalnokok), szolgáltatja a háttérrel a kutatásokban eddig előtérbe helyezett, szépírói tevékenységet is folytató, tanári, lelkeszi értelmiség által képviselt felszínen tartott, vitatott szellemi áramlatokhoz; e háttér vizsgálata egy-egy művelődéstörténeti korszakváltás betájolásánál elkerülhetetlen.

A DUNAI ÁLLAMSZÖVETSEG ESZMÉJE NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az első világháború kitörésekor egyik oldalon sem gondolták, hogy a békekötéskor a három soknemzetiségű, évszázados birodalom, a Török, az Orosz és a Habsburg, már nem fog létezni. Noha egy évszázadon át sokan kétségbe vonták ezek életképességét, a kormányok általában nem osztották e pesszimisztikus jóslatokat, s még riválisaik teljes fölszámolását sem kívánták. Ő Brit Felsége kormánya kiváltképpen ismert volt az európai államrendszer stabilitása melletti elkötelezettségéről. Ezen belül is különösen szilárdnak látszott a közép-európai nagyhatalom fontossága és nélkülözhetetlensége felől Nagy-Britanniában kialakult konszenzus, amin nem változtatott az Ausztria–Magyarország és Anglia között 1895 után végbemenő „húsz éves elhidegülési és eltávolodási folyamat”¹ sem Noha a Közép- és Délkelet-Európával kapcsolatos brit külpolitikából a 20. századra eltűnt a Konstantinápoly és a Török Birodalom Oroszországtól való megvédése melletti eltökéltség, létrejött a hármas *entente*, így megváltoztak a külpolitikai prioritások, s velük együtt a közvéleményben domináló nézetek,² de a Habsburg-monarchia szükségességének tanát a Szerbiának szóló osztrák–magyar ultimátum átnyújtásáig brit részről gyakorlatilag senki sem vonta kétségbe. A legtöbb angol még az 1914. augusztus 12-én a Monarchia londoni nagykövetének átnyújtott hadüzenetet is csupán a szövetségi rendszerekből fakadó technikai kötelezettségnek tekintette, de bizonyosra vette, hogy a háborús intermezzo után nem lesz akadálya a hagyományos baráti viszony helyreállításának.³ Nincs ezzel ellentmondásban, hogy 1905 után az egész Monarchia, de különösen Magyarország addigi kedvező angliai megítélése eléggé hirtelen megváltozott, a sajtóban túlsúlyra jutottak a

*E tanulmány első változata 1985. novemberében, az Egyesült Államokbeli Oberlin College Jászi-emlékkonferenciáján hangozott el. Az amerikai elképzelésekre vonatkozó kutatásokat a Woodrow Wilson International Center for Scholars (Washington, D.C.) kutatási ösztöndíja tette lehetővé.

¹ F. R. Bridge: *Great Britain and Austria–Hungary 1906–1914. A Diplomatic History*. London, 1972. 1.

² R. W. Seton-Watson: *Britain in Europe, 1789–1914*. Cambridge, 1937; G. P. Gooch: *Before the War. Studies in diplomacy*. Vols. 1–2. London, 1938; A. J. P. Taylor: *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1914*. Oxford, 1954; George W. Monger: *The End of Isolation. British Foreign Policy 1900–1907*. Edinburgh, 1963; S. Williamson: *The Politics of Grand Strategy: Britain and France Prepare for War, 1904–1914*. Cambridge, Mass., 1969; Kenneth Bourne: *The Foreign Policy of Victorian England 1830–1902*. Oxford, 1970; C. J. Lowe–M. L. Dockrill: *The mirage of power. British Foreign Policy 1902–22*. Vols. 1–3. London, 1972; Zara S. Steiner: *Britain and the Origins of the First World War*. London, 1977; F. H. Hinsley (ed.): *The foreign policy of Sir Edward Grey*. Cambridge, 1977; Paul Kennedy: *The Rise of the Anglo–German Antagonism 1860–1914*. London, 1980.

³ F. R. Bridge: *The British declaration of war on Austria–Hungary in 1914. The Slavonic and East European Review*, XLVII (1969), 420–422.

belső viszonyokat, kiváltképp a nemzeti kisebbségekkel szemben követett politikát bíráló írások, s az osztrák–magyar kérdésekben a *Times*-nél működő Wickham Steed és a termékeny közíró R. W. Seton-Watson vált az elsőszámú szaktekintélyé.⁴ A háború alatt az ellenséggé vált Ausztria és Magyarország minden tényleges és képzelt hibáját és visszasságát felnagyítva tárgyalta az angol sajtó, de ennek kevés köze volt ahhoz, hogy az angol kormány előbb 1916 végén, komolyabb formában pedig 1918 áprilisában elejtette a Habsburg-birodalom szükségességének évszázados doktrínáját, és brit politikai célnak nyilvánította az elnyomottnak tekintett nemzetiségek felszabadítását és nemzeti államaik megalapítását. Az Egyesült Államok az egész folyamatban, de különösen a vélemények háború alatti átalakulásában és megszilárdulásában, nyomon követte az angolokat.

Az „új Európa” létrehozását előmozdító brit és amerikai írásokkal és lépésekkel az utóbbi években számos munka foglalkozott,⁵ de ezek a későbbi fejleményektől vezérelve jórészt a Monarchia felosztását jelentő döntés történetét vizsgálták, s igen kevés figyelmet fordítottak arra a tényre, hogy hosszú ideig sem Nagy-Britanniában, sem az Egyesült Államokban nem tudott fölülkerekedni a felosztást támogatók táborra. Sok híve volt, elsősorban a progresszív, radikális-liberális angol értelmiség soraiban, egy olyan megoldásnak, amely az Osztrák–Magyar Monarchiát az ott élő népek demokratikus föderációjává alakította volna át. A jelen tanulmány nem kívánja vizsgálni, miért nem kerekedett fölül a győztes táborban a „győzelem nélküli béke” és az „igazságot mindkét félnek” elve, s miért adta föl ezt a programot még első megfogalmazója, az Egyesült Államok elnöke is. Csupán azt kívánom bemutatni, hogy az antant táborban egészen a háború utolsó órájáig létezett és tekintélyes támogatókkal rendelkezett a kis nemzetállamokból létrehozandó Kelet-Közép-Európa programjának alternatívája, a dunai föderáció eszméje. Ez az elgondolás nem naivitásból vagy tudatlanságból, esetleg elvont elméletieskedésből eredt, hanem éppen ellenkezőleg, a szóban forgó térség alapos ismeretére támaszkodott, kifejtői a rivális (és végül győztes) nemzetállami koncepcióban rejlő veszélyek és várható következmények gondos mérlegelése alapján tették meg javaslataikat. A dunai államszövetség első világháború alatt fölmerülő terveinek föllevenítésével – többek között – ki szeretném fejteni egyetértésemet azzal, amit Hugh Trevor-Roper fogalmazott meg: „a történelem nem csupán abból áll, hogy mi történt. A „mi történhetett volna”

⁴ Ezt a folyamatot mutatja be *Jeszenszky Géza: Az elveszett presztizs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918).* Bp., 1986.

⁵ A brit oldalt tárgyalja *Harry Hanak: Great Britain and Austria–Hungary during the First World War: a Study in the Formation of Public Opinion.* London, 1962; *W. H. Rothwell: British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918.* Oxford, 1971; *K. J. Calder: Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918.* Cambridge, 1976; *W. Fest: Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918.* London, 1981; *H. and C. Seton-Watson: The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria–Hungary.* London, 1981; és *Arday Lajos: Economics Versus Nationality. British plans for Re-shaping East-Central Europe in 1917–1919.* = *Hungarian Studies in English*, XI, 165–172. Az amerikai oldal alapos, de eléggé elfogult feldolgozása *Victor S. Mamatey: The United States and East Central Europe 1914–1918.* Princeton, 1957. Gazdag anyagot tartalmaz *Arthur J. May: The Passing of the Habsburg Monarchy.* Philadelphia, 1966. 1–2. köt.

összefüggésében vizsgálja meg, hogy mi történt, ezért szükséges elemként magába kell foglalnia az alternatívákat, azt, ami megtörténhetett volna.”⁶

*

Seton-Watson, aki korábban Scotus Viator név alatt számos javaslatot tett a Habsburg-monarchia szerkezeti megreformálására, s egy méltányosabb nemzetiségi politika szószólójaként vált ismertté, a Szerbiának átadott hadüzenet pillanatában leírta a négyszáz éves államalakulatot, s annak elszánt ellenfelévé, elpusztításának fáradszaktalan harcosává vált, aki vagyonát és egészségét nem kímélve küzdött azért, amit nem csak saját hazája, de valamennyi kis kelet–közép-európai nép és az egész emberiség érdekének hitt. Ebben a meggyőződésben és az ebből fakadó politikai célokért folytatott küzdelemben ideális társának bizonyult Wickham Steed, aki a háború alatt mint a *Times* külpolitikai főszerkesztője és mint Northcliffe sajtómágnás (majd kinevezett propagandafőnök) esze és jobbkeze jelentékeny energiáival és meggyőző képességével sietett az Ausztria–Magyarországról emigrált szláv politikusok segítségére. A kettőjük körül politikusokból, egyetemi szakemberekből és újságírókból szerveződött csoport újságcikkekben, könyvekben, előadásokban, gyűléseken és magánbeszélgetésekben érvelt amellett, hogy Ausztria–Magyarország nemzetiségeit föl kell szabadítani, elő kell segíteni, hogy a soknemzetiségű birodalom helyén nemzeti államok jöjjenek létre, mert ezt diktálja mind a pillanatnyi háborús érdek, mind a német veszély tartós kiküszöbölésének a szükségessége, de a történelmi fejlődés menete, a demokrácia és az igazságosság eszméje is.⁷

Steed és Seton-Watson csoportja kezdetben eléggé távol állt a brit külpolitika intézőitől, akik sosem kedvelték a kontárnak tekintett kívülállók tanácsait és a sajtókampányokat. De a brit sajtót és a közvéleményt sem tudták dominálni a Monarchia felosztásának hívei. Komoly riválisra találtak azoknak a liberális, radikális és szocialista íróknak, gondolkodóknak és politikusoknak a körében, akik túl kívántak menni azon, amit ők egy túlhaladott, 19. századi nacionalista megoldásnak tekintettek. Arthur Ponsonby, Charles Trevelyan, Ramsay MacDonald és Noel Buxton parlamenti képviselők, s a neves író-publicista Hobson, Norman Angell, G. Lowes Dickinson és E. D. Morel igen távol állt a konzervatív monarchizmus eszméjétől, ők valamennyi hátrányos helyzetben lévő társadalmi és etnikai csoport emancipációjának a szószólói voltak, elfogadták, hogy a nemzeti eszmében jelentős demokratikus erő rejlik, de az volt a meggyőződésük, hogy a világ már túlhaladt a nacionalizmus korán, a megszülető új világban pedig a nemzetek közötti versengést a nemzetek közti együttműködés fogja folvertekezni. E progresszív gondolkodóknak a végső célja a nemzetközi kormányzat, a világállam volt, s azt remélték, hogy a háború – amelyet ők kezdetétől fogva elleneztek és elítéltek – legalább hozzá fog

⁶ *Hugh Trevor-Roper: History and Imagination. The Times Literary Supplement*, 1985. júl. 25. 835.

⁷ E kampány legalaposabb feldolgozására ld. *H. és C. Seton-Watson*, 1981. 6–20. fejr. V.ő. *Jeszenszky Géza: Peace and security in Central Europe: its British programme during World War I.* Etudes historiques hongroises 1985. Bp., 1985.

járulni ahhoz, hogy az emberiség fölismerje valamilyen nemzetközi szervezet létrehozásának a szükségességét, az első lépcsőben a jövődő háborúk megakadályozása érdekében.⁸

Ebből a felfogásból logikusan következett a Habsburg-monarchia felbomlásának, kiváltképp fölosztásának az ellenzése. A radikálisok tisztában voltak azzal, hogy Ausztria–Magyarország a kívánatosnál jóval távolabb áll a demokratikus kormányzati modelltől, de fejlett szervezetnek tekintették, meggyőződésük volt, hogy gazdaságilag életképes és a kisebb egységeknél előnyösebb, s szembenálltak egy már létező bonyolultabb szerkezet lebontásának az eszméjével. Úgy vélték, hogy az önkormányzatra való jogos törekvések biztosításának a legjobb eszköze a föderalizmus. „A civilizáció fejlődésében a kívánatos tendencia nem a bomlás, hanem mind nagyobb politikai csoportosulások létrejövetele, s ezeken belül kívánatos a sokféle helyi autonómia.”⁹ Ennek az irányzatnak az egyik vezető személyisége, Henry Brailsford kétségbe vonta, hogy Ausztria és Magyarország nemzeti alapon történő földarabolása idealisztikus célt képvisel, szerinte ez imperialisztikus törekvés volt annak érdekében, hogy Németországot gyöngítsék és bekerítsék az ellenséges államok gyűrűjével – amelyek viszont Oroszországtól fognak függeni.¹⁰

E radikális gondolkodók – Seton-Watsonékkal ellentétben – tisztában voltak a nemzeti alapon történő igazságos rendezés gyakorlati nehézségeivel és külpolitikai komplikációival, mert nem azonosultak egyik vagy másik nemzettel vagy irányzattal, s így nem siklottak át könnyedén Kelet–Közép-Európa etnikai kevertsége és ebből fakadóan a politikai határok etnikai alapon történő megrajzolásának majdnem lehetetlen volta fölött. Sokat mondó volt Angell megjegyzése: „Ahogy minden Angliának megvan a maga Írországa, úgy minden Írországnak megvan a maga Ulsterja.”¹¹ A talán legbefolyásosabb radikális hetilap, a *Nation* gyakran emlegette a Duna-medence gazdasági egységét, annak a veszélyét, hogy az új államok a nagyhatalmak politikai csatlósáivá fognak válni, s hogy nagy valószínűséggel üldözni fogják etnikai, vallási és politikai kisebbségeiket.¹² Valószínűleg Brailsfordtól eredt az a megjegyzés, hogy a Brit Birodalomban élő népekkel szembeni bánásmód aligha volt jobb, mint az Ausztriában és Magyarországon a kisebbségekkel szemben folytatott politika, ahol „a kép részben jó, részben rossz, de állandóan javuló tendenciát mutat,” s ez ígéretesebb, mint „a felszabdaló kés” politikája. „Ilyen ügyekben jobb orvoslás az öngyógyítás lassú kúrája, mint a drasztikus sebészeti beavatkozás, mert az elnyomottak felszabadulása együtt jár az uralkodó faj erkölcsi fejlődésével.”¹³ Brailsford még azt is kétségbe vonta, hogy a Monarchia népei valóban

⁸ H. R. Winkler: *The League of Nations Movement in Britain, 1914–1919*. New Brunswick, 1952; A. J. P. Taylor: *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. Penguin kiad. Harmondsworth, 1958. 5. fejt.

⁹ *War and Peace* [a *Nation* c. hetilap N. Angell által szerkesztett havi melléklete], 1917. április. E csoport nézeteit részletesen tárgyalja *Harry Hanak*: i.m. V.ö. uő: *A lost cause: the English Liberals and the Habsburg Empire, 1914–1918. Journal of Central European Affairs*, XXIII. (1963), 2. sz.

¹⁰ *Brailsford* felfogását cikkek sorában fejtette ki: *The Empire of the East. Contemporary Review*, 1914 szept.; *The Shaping of Mid-Europe*. Uo., 1916 márc.; *The New Spirit in Austria*. Uo., 1917 aug.; *Security in Settlement. Labour Leader*, 6, 1915. dec. Javaslatait összegezi rövid könyve, *A League of Nations*. London, 1917.

¹¹ Idézi *Hanak*, 1962. 57.

¹² *Hanak* 1962. 206–208, 221–222.

¹³ *The Nation*, 1917. febr. 19. és márc. 31.

teljes függetlenséget akarnának, s azzal is tisztában volt, hogy a csehek és szlovákok, illetve a szerbek, horvátok és szlovének közötti különbségek túlságosan nagyok a valódi egység kialakulásához. A *Nation* szerint a valódi megoldást a nemzetközileg garantált autonómiákra épülő föderáció jelenti.¹⁴

Arnold J. Toynbee nem volt tagja ennek az informális külpolitikai ellenzéknek, ekkoriban a kormányzat számára dolgozott a külügyminisztérium Hírszerző Osztályán. Közép-európai kérdésekbeni jártasságát – saját bevallása szerint – kizárólag Seton-Watson írásából merítette, de éles elméje fölismerte a fölosztás melletti érvek gyöngébb pontjait. 1915-ben készen mutatkozott elfogadni az európai politikai határok bizonyos mértékű átrajzolását, de két tényezőre figyelmeztetett:

Igen nehéz dolog az emberekben kialakítani az együttműködést és igen könnyű őket ismét szétválasztani. Ha olyan rosszul dolgoznak együtt, hogy az egész organizmust holtpontra juttatják, akkor nincs más hátra, mint különválasztani őket és újjáalakítani olyan módon, hogy a különböző elemek simábban tudjanak együtt funkcionálni. De sose feledjük el, hogy a rombolás negatív munka, azt pusztítja el, amit más emberek munkájukkal felépítettek. [...] Végső soron mindig lesznek kisebbségek, akik szenvedni fognak. Ennek így kell lennie, ha nem akarjuk, hogy a nézetkülönbségek miatt az emberek egyáltalában ne dolgozhassanak közösen. A politika alapja a nézeteltérések ellenére vállalt együttműködés. Csak azt érhetjük el, hogy a kisebbségek száma minél alacsonyabb legyen és szenvedésük a lehető legenyhébb. [...] A primitív emberek a kisebbségeket kiirtják, a civilizált emberek gyűjtik elégedettségük jeleit.¹⁵

Noha a magyar történelmet és nemzetiségi politikát Toynbee ekkor még a Seton-Watson által ráadott szemüvegen keresztül látta, mégis úgy vélte, hogy nem szükséges Magyarország határait megváltoztatni, s a kevert lakosság miatt a nemzeti területi autonómiákat sem volna célszerű erőltetni, viszont igazi helyi önkormányzatot és kulturális autonómiát kellene bevezetni.¹⁶ Az egész Monarchia esetében rokonszenvezett az ott élő nemzetek föderációjának eszméjével, de a legfontosabbnak a szoros gazdasági kapcsolatok megőrzését tartotta. Ideális megoldásként a balkáni államokat is magába foglaló vámunió létesítését jelölte meg.¹⁷ Ha elkerülhetetlennek bizonyulnak a területváltozások, akkor is ragaszkodni kell a liberális kereskedelmi- és vámpolitikához. „Ezt csak úgy tehetjük meg, ha a 'természetes határok' veszedelmes tanát fölváltja az ésszerűbb alapelv: 'szabad gazdasági utak'.”¹⁸

A külpolitikailag konzervatív mentalitású brit külügyi vezetés és apparátus már a háború korai szakaszában elkötelezte magát az orosz, szerb, olasz és román igények olyan mértékű kielégítése, Ausztria–Magyarország olyan radikális megcsonkítása mellett, hogy a műtét túlélése nehezen volt elképzelhető. Mindez azonban nem a nemzetiségi igények méltánylásának volt a következménye, hanem a hagyományos hatalmi politikának, annak a szándéknak, hogy minél több és minél eltökéltebb szövetsége legyen Angliának. Ezt juttatta kifejezésre az antant részéről Wilson elnök békefölvívására adott 1916 decemberi válasz is, amely többek között állást foglalt a Monarchia nemzetiségeinek „fölszabadítása”

¹⁴ *The Nation*, 1917. jan. 27.

¹⁵ A. J. Toynbee: *Nationality and the War*. London, 1915. 15–17.

¹⁶ Uo. 138–166.

¹⁷ Uo. 216–222.

¹⁸ Arnold J. Toynbee: *The New Europe. Some essays in reconstruction*. London, 1915. 45.

mellett.¹⁹ Ez azonban nem jelentett igazi kötelezettségvállalást, s az 1917 tavaszától 1918 márciusáig tartó, Ausztria–Magyarországgal kötendő különbékére irányuló titkos tanácskozásokon a brit és a francia kormány kész volt megfedkezni az emigránsoknak tett ígéretekről.²⁰

A tradicionális – és tradicionálisan osztrákbarát – brit politikai elitnek nem esett nehezére ez a fordulat, hiszen nem rokonszenvezett igazán sem a nagymúltú birodalom fölosztásával, sem a kis népek kispolgári emigránsainak a nemzeti törekvéseivel. Ekkor a Foreign Office is újra fölfedezte a „balkanizálódás” veszélyeit, és a föderalizálásban kezdte látni a Monarchia szláv népei számára a legjobb megoldást.²¹ A titkos tárgyalásokat különösen erőteljesen támogatta (és szerepet is vállalt bennük) a többségi Liberális Párt „liberális imperialista”-nak nevezett szárnya, akik zömmel a „fehér” domíniumokból származtak vagy korábban ott működtek. Curzon, Smuts, Milner és az utóbbi „óvodája”-ként ismert kör azt a tanulságot vonta le a búr háborúból, hogy a kemény föltételekhez való ragaszkodás szükségtelenül meghosszabbítja a háborút. Mint „imperialisták” (a szó eredeti, birodalmi elkötelezettséget kifejező jelentésében) bizonyos rokonszenvvel tekintettek a Habsburg-birodalomra. Milner szócsöve, a magyarországi származású Sidney Low a Monarchia romjain keletkező államok jelentős kisebbségeire és veszélyes geopolitikai helyzetére hívta föl a figyelmet, és nem találta lelkesítőnek azt a perspektívát, hogy „elpusztítsunk egy olyan politikai csoportosulást, amelyben legalább van valami összetartó erő és szilárd szerkezet, és ezzel szabadjára engedjünk egy sereg laza felépítésű kísérleti államot, amelyek az európai politika örvényes vizeiben az éles fogú, nagy birodalmakhoz veszélyesen közel fognak úszni”.²² Látva az Orosz Birodalom bomladozását, Milner hangot adott félelmének, hogy „Ausztria fölbomlása nyomán Porosz-Németország maradna az egyetlen erős hatalom a Baltikum és a Földközi-tenger térsége között. Megszűnne hatni rá egy másik nagy és részben német állam, amely az utóbbi időben ugyan valóban szolgálai eszközének mutatkozott, de mégis mindig potenciális riválisa maradt.” Az új államok nem fognak sok bizalmat kelteni maguk iránt, s kérdés, hogy a horvátok szívesebben veszik-e majd, ha az olaszok és szerbek uralkodnak fölöttük.²³ E gyarmati érdekeltségű politikusok már elérve látták háborús céljaikat (további gyarmatok biztosítását), ezért szívesen látták volna Európában a kompromisszumos megoldást.

Ezen a ponton az intellektuális konzervativizmus orgánuma, a *Saturday Review* is állást foglalt a nemzetiségi elvvel szemben: egész Európában káoszt teremtene, viszont egy közép-európai nagyhatalom, amelyben a szláv lakosság kellő befolyással rendelkezik,

¹⁹ *Sterling Kernek*: The British Government's reactions to President Wilson's 'Peace Note' of December 1916. *The Historical Journal*, 1970.

²⁰ Lajos Iván, W. Steglich, F. Engel-Jánosi, P. Renouvin és Z. A. B. Zeman kutatásaira építve a különbéke-kísérletek történetét összegezi *Galántai József*: Az első világháború. Bp., 1980. 375–376, 405–412.

²¹ A hivatalos gondolkodás változásaira *Rothwell*, 1971. 83. és 84. k; *Fest*, 1981. 54–57. és 81–87.

²² *Sidney Low*: Peace and Settlement. *Atlantic Monthly*, 1917. 49., idézi *May*, 1966. II., 542., aki rámutat, hogy a brit sajtó nem volt hajlandó közölni az írást, ezért kellett vele az óceán túlsó oldalára menni. Vö. *A. M. Gollin*: Proconsul in Politics. A study of Lord Milner in Opposition and in Power. London, 1964. 535–538.

²³ *The Nineteenth Century*, 1917. május, idézi *Fest*, 1981. 97–98.

„sokat érő ellensúlyt képezne a Német Birodalom ellenében, s jóval kevésbé valószínű, hogy megzavarná a jövőbeli Európa békéjét, mint egy halom kis nemzet”.²⁴ Egyes igazi régi vágású konzervatívok még azt is felvetették, hogy amennyiben elkerülhetetlen Ausztria némi amputációja, az ősi dinasztiát kompenzálni lehetne Szilézia visszaadásával, amit Nagy Frigyes az 1740-es években ragadott el a Habsburgoktól.²⁵

1917 elején, Károly trónralépte és első intézkedései nyomán új erőre kaptak a Habsburg-monarchia föderalizálásának brit hívei. Noel Buxton liberális parlamenti képviselő, a Balkán népei függetlenségének régóta elkötelezett híve, előterjesztette saját délkelet-európai rendezési tervét. Ez a föderalizmuson alapult, mint az egyetlen olyan megoldáson, amely valamennyi nemzeti csoport és kisebbség jogait és érdekeit biztosítani tudja.²⁶

Az 1917 tavaszán összehívott ausztriai Reichstagban a szláv képviselők elhatározták magukat az antant országokban tevékenykedő honfitársaiktól, és ismételten hűségnyilatkozatot tettek. Minden jel azt mutatta, hogy az új császár- király komolyan törekszik a háború befejezésére és a nemzeti kérdésnek autonómiák útján történő megoldására. Ennek hatására vetette föl Brailsford a kérdést a tekintélyes *Contemporary Review* hasábjain, hogy vajon a szövetségesek a jövődő biztonságot nagyarányú határváltozások és egy új hatalmi egyensúlyon alapuló béke révén tudják-e jobban biztosítani, vagy olyan új megoldásokkal, amelyek a demokrácia térhódításán és az internacionalizmuson alapulnak. Nem zárta ki bizonyos határváltozások lehetőségét, és elismerte annak szükségességét, hogy meg kell törni Németország közép-európai hegemoniáját, de úgy vélte, hogy az oroszországi forradalom után, amely kiküszöbölte a reakciós pánszlávizmust, elkerülhetetlenné vált, hogy az osztrák–magyar dualizmust fölváltsa a föderalizmus. A Monarchia fölosztása ellen a következő érveket sorakoztatta fel. Meghosszabbítaná a háborút. Elkerülhetetlenül jelentős nagyságú, s valószínűleg elégedetlen és boldogtalan kisebbségeket, újabb Ulster-eket hozna létre, ahol ezek ki lennének szolgáltatva az uralkodó többségnek. Ahogy az Olaszországgal és Romániával kötött és most napvilágra került titkos szerződésekből látszik, az új határok minden bizonnyal a katonai és politikai adok–veszek játszmat és különféle stratégiai megfontolásokat fognak tükrözni, semmint a kérdéses területek nemzeti összetételét és a lakosság kívánságait. Gazdasági szempontból nézve az új határok végeláthatatlan problémákat fognak előidézni a vámok és a közlekedési útvonalak használata terén. Csehszlovákia és Magyarország két ellentétes hadászati kiszögellést fog alkotni, ez igen bizonytalan katonai helyzetet fog teremteni, „állandósítja az európai viszálykodást”. A kis államok egészen az alárendeltségig rá lesznek utalva szövetségeseikre, így a függetlenség reális tartalma kevesebb lesz, mint egy olyan föderáció tagsága, amely az újonnan létrehozandó Nemzetek Szövetségéhez kapcsolódik. Brailsford más megoldást javasolt. „Németország agresszív katonai terjeszkedésével szemben az ideális akadályt egy túlnyomóan szláv többségű Ausztria jelenti, amelyet elmúlt szenvedései és vegyes nemzetiségi összetétele a béke fenntartásában teszi érdekeltté” úgy vélte, hogy Károly alatt Ausztria már rálépett a föderá-

²⁴ *Saturday Review*, 1917. jún. 9., idézi *Fest*, 1981. 97–8.

²⁵ *Lady Walburga Paget: Austria and Prussia. The Nineteenth Century*, 1917. május, 1098–1100.

²⁶ *N. Buxton: The Entente and the Allies of Germany. Contemporary Review*, 1917. jan.

cióhoz vezető útra, s már Magyarországon is láthatók a helyes irányba tett lépések. A választójog folyamatban lévő kiterjesztése „Magyarországot épp annyira demokratikus országgá fogja tenni, mint amennyire már ma is alkotmányos. [A föderatív átalakulás] konkrét végrehajtása nem tartozik ránk. Ránk az tartozik, hogy ragaszkodjunk a kettős monarchia valamennyi nemzetiségére számára megadandó valódi önkormányzati formához.” Brailsford komoly érveket hozott föl emellett is, hogy a csehek és a délszlávok nem azonosítják magukat emigránsaik programjával, nem kívánják a teljes függetelenséget. „A cseh képviselőknek a Reichsratban elmondott beszédeit vizsgálva azt találjuk, hogy sok férfias bátorsággal és nyílt kritikával olyan föderatív megoldásról beszélnek, amely messze túlmegy a csupán taktikus és nem őszinte megfogalmazáson. [. . .] Arról beszélnek, hogy egy föderatív, demokratikus Ausztria gyülekezőhelye lesz valamennyi nyugati és déli szlávnak. Azt akarják, hogy gátat lássunk benne Poroszország agresszív junkereivel szemben. Arra kérnek bennünket, hogy jussunk ezzel az Ausztriával megegyezésre.” Brailsford realista konklúziója az volt, hogy valószínűleg illúzió az Ausztriával köthető különbéke, de az átalakulóban lévő Monarchia „Németországot is a tárgyalóasztalhoz kényszerítheti. A megzabolázott, a háborúban kimerült, tapasztalatokban meggazdagodott, de minden más téren csődbejutott Ausztria olyan ellenséget képvisel, akinek nincs szüksége további érvekre ahhoz, hogy csatlakozzon hozzánk a tartós béke alapjainak kimunkálásában.”²⁷

Az oroszországi forradalmak nyomán az angliai hivatalos körökben még inkább megerősödött a vélemény, hogy a hatalmi egyensúly fenntartása érdekében szükséges a Habsburg-monarchia megőrzése. 1917 decemberében Smuts, Lloyd George háborús kabinetjének tagja, Genfben két napon keresztül tárgyalt titokban gr. Mensdorffal, a korábbi londoni osztrák–magyar nagykövettel. Brit részről támogatást és jóindulatot ígért Ausztriának, ha az felszabadítja magát a német gyámság alól. „Amennyiben Ausztria valóban liberális birodalomná tudna válni, ahol a népek – amennyire csak lehetséges – elégedettek, úgy Közép-Európa a Szabad Nemzetek Szövetségévé alakulna, amely nagy mértékben mentes lenne a militarizmus betegségétől. Így Ausztria hivatása a jövőben még jelentősebb lenne, mint a múltban volt.”²⁸

Ezt az irányvonalat maga Lloyd George miniszterelnök is megerősítette a szakszervezeti vezetők előtt 1918. január 5-én mondott híres beszédében. Kifejezetten cáfolta, hogy kormányának szándékában állna Ausztria–Magyarország felosztása, és csupán azt kívánta, hogy a nemzetiségeknek „igazán demokratikus elveken alapuló valódi önkormányzata” legyen.²⁹ A Háborús Kabinet jóváhagyta a miniszterelnök álláspontját.³⁰

*

²⁷ H. N. Brailsford: The New Spirit in Austria. *Contemporary Review*, 1917. aug. 130–138.

²⁸ Smuts jelentését először Lloyd George adta közre: War Memoirs. London, 1938. 1478–1489.

²⁹ Uo. 1514.

³⁰ A. J. P. Taylor: English History 1914–1945. Oxford, 1965. 96–97.

A föderáció eszméje az Egyesült Államokban

Az Egyesült Államokban Európa középső és keleti része iránt mindig kisebb volt az érdeklődés, mint Nagy-Britanniában, s így az ismeretek hiányosabbak és töredékesebbek voltak. Noha a világháború előtti évtizedekben ebből a régióból sokmillió új bevándorló érkezett az Államokba, s ezek őrizték és ápolták szülőföldjükkel a kapcsolatokat, alacsony társadalmi presztízszük következtében a korabeli amerikai közvéleményre (s még inkább a politikára) gyakorlatilag nem volt semmi befolyásuk. Az európai háború kitörése több szempontból is nehéz helyzetbe hozta őket, s egyre parancsolóbb volt a választás a két hadviselő tábor, az ó- és az új haza iránti lojalitás között.³¹ A németek és a magyarok természetesnek találták, hogy a Központi Hatalmak győzelmét kívánják, és erejüktől telően tettek is ezért, de a szláv bevándorlók többsége számára egyre vonzóbb volt a Habsburg-monarchia területén felállítandó nemzeti államok gondolata és cselekvően támogatták politikai emigrációjuk erre irányuló tevékenységét.³² Az Egyesült Államok hadbalépése elnémitotta a Központi Hatalmak melletti nyilvános kampányt, de az amerikai közönség ettől még nem vált a Monarchia felosztásának a hívévé. Angliával ellentétben még politikai vagy értelmiségi körökben sem voltak tájékozottak a soknemzetiségű kelet-európai birodalmak nemzetiségi viszonyairól. Akiknek voltak ez irányú ismereteik, mint például Archibald C. Coolidge harvardi professzornak, nem volt határozott álláspontjuk, hogy a háború végén kívánatos-e a határok komolyabb módosítása a nemzetiségi elv alapján, vagy „jogos igény egy-egy ország történelmi egységét figyelembe venni”, így Csehország és Magyarország esetében. Európa kisebb államai esetében azonban elképzelhetőnek tartotta önkéntes konföderációk létesítését.³³

Wilson elnök, aki történetesen az államtudományok professzora volt, nagyjából ismerte Ausztria–Magyarország nemzetiségi viszonyait, noha a részletek bonyolultságával nem volt tisztában. „The State” című korai munkájában olyan utalások vannak, amelyek a Habsburg-monarchia föderális felépítése melletti állásfoglalásként interpretálhatók, de semmiképpen sem támogatják a nemzeti önrendelkezés gondolatát.³⁴ Az Egyesült Államokat a föderális demokrácia mintájának tekintette, és szívesen látta volna e modell alkalmazását Közép-Európában.³⁵ Sőt mi több, ugyanezeknek az elveknek az alapján remélte létrehozni a világ összes államát tömörítő nemzetközi szervezetet. E tekintetben Wilson feltűnően közel állt a háborút ellenző, baloldali liberális brit csoportokhoz és azok békeprogramjához. Barátja és tanácsadója, E. M. House, különösen aktívan ápolta az utóbbiakhoz fűződő kapcsolatokat.³⁶

³¹ *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp., 1982. 303–315.

³² *Joseph P. O'Grady (szerk.): The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies.* [Lexington], 1967. Vö. *T. G. Masaryk: The Making of a State.* New York, 1967. 197–286.

³³ *Archibald C. Coolidge: Nationality and the New Europe.* *Yale Review*, 1915. ápr., repr. in *Ten Years of War and Peace.* Cambridge, Mass., 1927. 221–240.

³⁴ *R. W. Seton-Watson: Masaryk in England.* London, 1943. 94–95. Vö. *Victor S. Mamatey,* I. m. 41–42.

³⁵ *A. S. Link: Wilson the Diplomatist. A Look at his Major Policies.* Baltimore, 1957. 93–99.

³⁶ *Lawrence W. Martin: Peace without Victory. Woodrow Wilson and the British Liberals.* New York, 1958. 135–162; *Arno Mayer: Political Origins of the New Diplomacy.* New York, 1959. 44,

Amikor az antant 1916 végén első ízben (s mint kiderült, egyelőre csak átmenetileg) nyilvánította ki, hogy célja „az olaszok, továbbá a szlávok, a románok és a cseh-szlovákok felszabadítása az idegen uralom alól”, Wilson határozottan helytelenítette e szándékot. „Az Elnöknek az a véleménye, hogy Európa ama részében a régebbi egységek által már megszerzett jelentős mértékű autonómia a nemzeti és faji érvényesülés szempontjából kielégítően biztosítja a békét és a stabilitást.”³⁷ Wilson még az Osztrák–Magyar Monarchiának átnyújtandó hadüzenetet javasló beszédében is tagadott minden radikális szándékot: „semmilyen módon nem kívánjuk gyöngíteni vagy átalakítani az Osztrák–Magyar Birodalmat.”³⁸ A hadüzenetet megelőzően Wilson gondosan ügyelt arra, nehogy valamiféle hivatalos színezetű közösséget vállaljon az Ausztria–Magyarország integritására törő különféle mozgalmakkal, s még a hadüzenet után is felháborodással fogadta La Guardia kongresszusi képviselőnek azt a javaslatát, hogy vegyék rá Magyarországot „az Ausztriától való teljes különválásra és egy Magyar Köztársaság forradalmi úton történő létrehozására.”³⁹ Az Elnök véleménye szerint La Guardia ajánlata „igen esztelen és veszedelmes, teljességgel ellentétes a becsületről vallott felfogásunkkal, amit a nemzetközi kapcsolatokban eddig büszkén követtünk.”⁴⁰

1917 szeptember elején Wilson (vagy House) kezdeményezésére létrehozták a tudósokból és más szakértőkből álló, szándékosan az értelmetlenül hangzó „The Inquiry” (Vizsgálódás) nevet viselő testület, azzal a céllal, „hogy még a katonai ellenségeskedések befejeztét megelőzőleg elkészítse az Egyesült Államok kormányának békeprogramját”.⁴¹ Ennek előzménye volt egy 1917. áprilisi javaslat, amely nyolc vizsgálendő témakört állapított meg. A hetedik téma volt „Föderális alkotmány kidolgozása Ausztria számára,” és fölhívta a figyelmet „a tudományos béke” olyan brit specialistáira, mint Brailsford, Buxton és Lord Bryce.⁴² Az Inquiry első titkára, Walter Lippmann, jól ismerte e brit szerzők munkásságát,⁴³ és maga is úgy vélte, hogy Ausztria–Magyarország nemzeti kisebbségeinek autonómiát kell biztosítani.⁴⁴ House kérésére Norman Angell néhány alapvető javaslatot tett az Inquiry munkájára vonatkozólag. Fölhívta a figyelmet, hogy újszerű megközelítésre és megoldásra lesz szükség olyan nemzetközi problémák esetében, mint a nemzeti kisebbségek léte és jövője. Itt „egy olyan rendezés”, amely a szuverén állami jogok régi elvén alapul” nem fog bevalni, ezért a

157, 336; A. S. Link, 1957, *passim*, továbbá A. S. Link (szerk.): Woodrow Wilson in a Revolutionary World, különösen Inge Floto és Kurt Wimer tanulmánya, 130–134. ill. 146–173.

³⁷ Lansing – Page-nek, 1917. febr. 8. Foreign Relations of the United States (továbbiakban FRUS), 1917, Supplement 1, 40.

³⁸ FRUS, 1917. Supplement 1, xi.

³⁹ George Barany: Wilsonian Central Europe: Lansing's Contribution. *The Historian*, XXVIII. (1966) 2. sz. 224–251., ill. uő: The Magyars. = O'Grady, i. m. 140.

⁴⁰ Uo. 155–156.

⁴¹ E vállalkozás történetének feldolgozása Lawrence E. Gelfand: *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919*. New Haven, 1963. Az idézetre x-xi.

⁴² William H. Buckler – Walter H. Page-nek. Gelfand, 1963. 15–17.

⁴³ Martin, 1958. 145.

⁴⁴ W. Lippmann: Draft of a Reply to the Proposals of the Central Powers, 1917. jún. 18. National Archives, Washington [továbbiakban NA], RG 256, Inquiry Document 688.

feladat „olyan megoldást találni, hogy a németek boldogulni tudjanak lengyel uralom alatt, a lengyelek pedig német uralom alatt”.⁴⁵

Az Inquiry-ben működő szakemberek között nem akadt olyan, akinek Ausztria–Magyarország vagy a Balkán modern történelme, esetleg politikája volt a szakterülete, így ezt a területet olyan fiatalabb egyetemi emberekre bízta, akik a modern Nyugat-Európához (Charles Seymour), Oroszországhoz (A. C. Coolidge), a Közel-Kelethez (W. Lunt, A. Evans), a Távol-Kelethez (Clive Day), a szociológiához (a romániai születésű Max Handman), illetve a szláv filológiához (a cseh születésű Robert J. Kerner) értettek. Formális képzettségük hiányosságai ellenére a majdani békekonferencia elé kerülő kérdések tanulmányozása és a jelentések megírása során elég alapos tájékozottságot szereztek Közép- és Délkelet-Európa ügyeiben, így ajánlásaikban nem mutatható ki a sokszor emlegetett tudatlanság és a komolyabb tárgyi tévedés. (Nem mondható el ugyanez magukról az egyes jelentésekről.)

Az első vizsgálatok és jelentések eredményét Lippmann és Isaiah Bowman geográfus 1917. dec. 22-i memorandumja összegezte. Ez üdvözölte „a csehek és valószínűleg a délszlávok részéről mutatkozó nacionalista elégedetlenség” jeleit. A memorandum szerzői úgy vélték, hogy a belső és külső nyomás kedvező ajánlatokkal társítva elérheti, hogy a Monarchia elszakad Németországtól. Minthogy az osztrák–magyar hatóságok látható módon készek belső változások bevezetésére, államuk „alkalmas partner lehet a nemzetek szövetségében. Politikáknak ezért abból kell állnia, hogy először fölszítja a nemzeti elégedetlenséget, majd megtagadja eme elégedetlenség végső logikájának, Ausztria–Magyarország felosztásának az elfogadását. [A nemzetiségekre tett utalásokkal] párhuzamosan ismételten szavatolni kell, hogy nem áll szándékunkban a Birodalom fölosztása, de állandóan utalni kell arra, hogy Európa legbüszkébb uralkodóháza milyen megalázóan függő helyzetben van.”⁴⁶

Az Inquiry javaslatai alapul szolgáltak Wilsonnak 1918. január 8-án kihirdetett tizennégy pontja megfogalmazásához.⁴⁷ A 10. pont félreérthetetlenül Ausztria–Magyarország föderális átalakítását hozta javaslatba. „Ausztria–Magyarország népeinek helyét biztosítva akarjuk látni a nemzetek között, ezért számukra meg kell adni az autonóm fejlődés teljesen szabad lehetőségét.”⁴⁸ Ez teljes mértékben összhangban állt Lloyd George január 5-i beszédével. Az Inquiry-nak egyik feladata lett annak a tanulmányozása, hogyan biztosíthatja „a decentralizáció és a föderális autonómia [...] Ausztria–Magyarország helyét az új Közép-Európa elképzelésben”.⁴⁹

Ausztria–Magyarország részletes tanulmányozását a harminc éves, Harvardban doktorált Robert J. Kernerre bízta, aki modern európai történelmet tanított a Missouri Egyetemen. Nyilvánvaló szlávbarát elfogultsága ellenére kollégái sokra értékelték, mert a Habsburg-monarchia számukra teljesen ismeretlen terület volt.⁵⁰ Az Inquiry munkatársai között talán Kerner volt a legtermékenyebb, de ugyanakkor a legelfogultabb és

⁴⁵ N. Angell memorandumja, 1917. okt. 14. NA, RG 256. General Correspondence.

⁴⁶ FRUS, 1919, Supplement, The Paris Peace Conference [továbbiakban PPC], vol. I 45, 448.

⁴⁷ Gelfand, 1963. 134–135.

⁴⁸ Ch. Seymour ed.: The Intimate Papers of Colonel House, I–IV. Vol. III., 336–337.

⁴⁹ Report on the Inquiry: Its Scope and Method. 1918. márc. 20. FRUS, PPC, vol. I, 67.

⁵⁰ Coolidge Shotwell-nek, 1917. dec. 8. NA RG 256 General Correspondence. Bowman azonban figyelmeztetett: „Minthogy Kerner professzor maga is cseh származású és lelkes cseh

legrészhajlóbb szerző, aki időnként még a tények terén is komoly hibákat vétett.⁵¹ Kezdetben nem mert nyíltan előállni a Monarchia fölosztásának javaslatával, csupán erősen hangsúlyozta a cseh-szlovák és jugo-szláv autonómia- és egységtörekvések jelentőségét és erejét, s nyitva hagyta a kérdést, hogy e célokat egy föderalizált Habsburg-monarchia keretében, vagy a független nemzeti államokra történő felosztás formájában célszerűbb-e megvalósítani.⁵² 1918 májusa előtt így arra összpontosította figyelmét, hogy a fennálló keretek között hogyan lehetne biztosítani az egyes etnikumok jogait.⁵³ Amikor azonban a titkos tárgyalások kudarccal végződtek, és az osztrák–magyar–német kapcsolatokat a spai találkozó nyilvánosan megszilárdította, Kerner elő tudott állni egy új közép-európai politikára vonatkozó javaslatával: az Egyesült Államok ismerje el a nemzeti mozgalmakat, és adjon biztosítékokat arra nézve, hogy „etnikai határokat fognak megvonni, kellő figyelmet fordítva a katonai, gazdasági és politikai szempontokra”.⁵⁴ Ezzel kezdődött meg a cseh annexiók program elfogadtatása Amerikával.

Az adott időpontban azonban Charles Seymour, az Inquiry osztrák–magyar részlegének irányítója még nem állt készen az amerikai álláspont megváltoztatására. Saját jelentésében Ausztria–Magyarországot hat föderális államra javasolta osztani, „a fönnálló adminisztratív és politikai határok alapján, amelyek általában történelmi jellegűek, [. . .] noha mindegyik egységben lesznek faji kisebbségek, egyesek számbeileg jelentősek.” A föderáció a következő államokból állna: Magyarország, Ausztria, Jugo-Szlávia, Erdély, Csehország és Lengyelország-Ukrajna. Seymour tisztában volt azzal, hogy ez a forma „nem elégítené ki a Kettős Monarchia különféle etnikai és politikai csoportjait”, de úgy vélte, hogy még mindig ez a legjobb gyakorlatias megoldás. Az általa tervezett Magyarországhoz tartoztak volna a szlovákok és a ruszinok, bár jelezte, hogy ezeket esetleg át lehetne csatolni Csehországhoz, illetve Lengyelország-Ukrajnához. A jugoszláv részhez tartozhatnának a szlovének is. Minden egyes egységen belül biztosítani tervezte a kisebbségek jogait.⁵⁵

*

nacionalista, úgy véljük, hogy munkáját gondosan ellenőriztetnünk kell józanabb ítélőképességű személyekkel.” FRUS, PPC, vol. I. 85.

⁵¹ Gelfand állításával ellentétben (i.m. 200–202) Kerner jelentései nem találkoztak általános helyesléssel. Időnként komoly bírálatban részesítették módszereit, stílusát, sőt még nyelvhelyességét is, valamint azt a törekvését, hogy „pártos cseh nézeteket vigyen be” a testületbe. Critique on Kerner's Memorandum on Austria–Hungary. NA, RG 256. Inquiry Doc. 306.

⁵² Robert J. Kerner jelentései: 1917. márc. 4. (Doc. 305); márc. 25. (Doc. 310); máj. 17. (Doc. 316); jún. 12. (Doc. 317); NA, RG 256. Inquiry Documents.

⁵³ R. J. Kerner: Minorities in Austria–Hungary. . . 1918. ápr. 22. (Doc. 313) és Resume of Memorandum on Minorities in Austria–Hungary. NA, RG 256. Inquiry Documents.

⁵⁴ 1918. máj. 16. NA, RG 256, Inquiry Document 839.

⁵⁵ Charles Seymour: Austria–Hungary Federalized Within Existing Boundaries. 1918. máj. 25. NA, RG 256, Inquiry Document 509. Teljes szövegét közli Ádám Magda: Egy amerikai terv Közép-Európáról, 1918. História, 9 ((1984). 4. sz. 16–20., ill. Magyarok a Kárpát-medencében (Szerk.: Glatz Ferenc) Bp., 1988. 218–219.

Nem feladata e tanulmánynak annak vizsgálata, hogyan és miért következett be 1918 tavaszán az Ausztria–Magyarországgal szemben követett angol és amerikai politikában az az alapvető változás, amelynek során a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot hivatalosan elismerték mint „az eljövendő Csehszlovák Kormány letéteményesé”-t. Arra a kérdésre sem itt kívánok felelni, hogy ez az új szövetséges politika, különösen pedig a Wilson elnökhöz 1918. okt. 4-én intézett osztrák–magyar fegyverszüneti kérelmet fogadó kéthetes csönd mennyire járult hozzá az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásához október utolsó napjaiban. 1918 nyaratól fogva a brit vagy az amerikai hivatalos tervekben többé nem volt helye a közép-európai föderalista megoldás mérlegelésének. De a brit és amerikai politikai közvéleményben, illetve néhány személy gondolatvilágában ez az elképzelés tovább élt, egészen addig, amíg a békeszerződések jó időre el nem temették az egész koncepciót. Az utolsó három komoly föderációs terv így csupán szomorú epilógust képvisel egy korábban ígéretesen termékeny elképzelés-sorozatban.

A világháború alatt még a nacionalista megoldás leghevesebb hívei is hangoztatták, hogy Közép- és Délkelet-Európa népei számára elengedhetetlen a gazdasági, sőt valamilyen formában még a politikai együttműködésnek is a folytatása. Masaryk érvelése eléggé meggyőzően hangzott: a térség valamennyi népe számára biztosítani kell az önrendelkezés és a függetlenség jogát, de ennek elérése után megnyílik az út az őszinte barátság és a szervezett együttműködés önként vállalt új formái előtt. Az új nemzetállami Európa külföldi támogatói még erőteljesebben hangsúlyozták, mennyire szükséges valamifajta egységet teremteni a javasolt sokféleségben, s készek voltak közreműködni abban, hogy az új nemzetek megegyezésre jussanak egymással. Egyike volt ezeknek a külső támogatóknak Herbert A. Miller, az Ohio állambeli neves egyetem, Oberlin College szociológia professzora. Jórészt az ő ötlete és teremtménye volt a „Mid-European Union”, a Közép- és Délkelet-Európában élő nemzetek amerikai képviselőit tömörítő, a jövőendő föderatív egység előkészítésére hivatott szervezet.^{5 6} Az Unió rövid, 1918 szeptembertől novemberig tartó fönállása során két vonatkozás érdemel figyelmet. Létrehozásának pillanatától fogva volt egy súlyos fogyatéka: noha bevallott célja Közép-Európa föderatív egyesítésének az előmozdítása volt, ez az egység csak a győztesekre terjedt volna ki. Még csak nem is említették, hogy legalább egy későbbi fázisban be kell ebbe vonni az osztrákokat, magyarokat, vagy éppen a bolgárokat. A másik szembeszökő vonás az volt, hogy még ezeknek az amerikai bevándoroltaknak és politikai emigránsoknak a kis csoportja sem volt képes megegyezésre jutni az egymás közti vitás kérdésekben, nem tudták felszámolni nemzeti érdekkellentéteiket. A szervezetben képviselt lengyelek és ukránok, délszlávok és olaszok, horvátok és szerbek, ruszinok és csehek heves vitákba bonyolódtak a határok és az aktuális európai politikai és katonai fejlemények megítélése kérdésében. Amikor 1918. október 26-án Philadelphiában amerikai és kisebbségi politikusok és népviseletbe öltözött bevándoroltak jelenlétében megalakult a Mid-European Union, és a történelmi nevezetességű Independence Hall mögötti téren megszólalt a Liberty Bell mása, ez nem a boldogság és szabadság új korszakát harangozta be Közép-Európa számára, hanem csak az újszülött szervezet halálharangjának bizonyult, sőt

^{5 6} Ennek a kezdeményezésnek a történetét megírta *Arthur J. May: The Mid-European Union. O'Grady: I. m. 250–271.*

jórészt a közép-európai nemzeti tolerancia és liberalizmus szellemének is utolsó kondulása volt.

Az antant és szövetségesei oldalán a háborús győzelem órájában született meg a közép-európai föderáció melletti talán legalaposabb és legmeggyőzőbb érvelésű javaslat egy később szép politikai pályát befutó angol részéről. Leo S. Amery, akkoriban Lloyd George egyik tanácsadója, 1918. október 20-án hosszú memorandumban fordult Balfour külügyminiszterhez, hogy Nagy-Britannia, Közép-Európa és az egész világ érdekében vessék el a szűklátókörű nemzeti alapú rendezést.⁵⁷ Memoranduma szerint, „ha Ausztria–Magyarország problémáját azon az alapon oldjuk meg, hogy győzelmünk révén kielégítjük barátaink ambícióit, ez az elrendezés elkerülhetetlenül a nyugtalanság és bizonytalanság légkörét fogja megteremteni, ami előbb vagy utóbb egy új háborúra vezet.

[...] Tartós stabilitást és jólétet leginkább egy új Dunai Konföderáció létesítésével lehetne elérni. Ennek része lenne Német-Ausztria, Csehország, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és valószínűleg Bulgária is. [...] A legfontosabb annak a felismerése, hogy bármilyen alapon is hozunk létre új egységeket a jelenlegi Ausztria–Magyarország területén, azok nem lehetnek valóban független államok. Ha arra törekszünk, hogy mesterséges szuverenitásokat hozunk létre, kiváltképp „a zsákmány a győzteseké” elv alapján, akkor csak egy új és bajokkal terhesebb Balkán-félszigetet hozunk létre. A legokosabb dolog, ha minél méltányosabb és működőképesebb újjárendezést igyekszünk létrehozni nemzeti alapon, ugyanakkor azonban cselekvőleg bátorítjuk egy új unió eszméjét, lehetőleg olyant, amelynek részét képezi az egész jelenlegi Ausztria–Magyarország (kivéve Galiciát és Bukovinát), valamint Románia, Szerbia és Bulgária. Egy ilyen unióban az egyes nemzetiségek megtalálnák a megoldást nemzeti versengéseikre, egyúttal pedig tág teret kapnának a virágzó fejlődésre. [...] A tény az, hogy ennek a háborúnak egy ilyen 'Közép-Európa' elkerülhetetlen és szükségszerű terméke, bármi is legyen a küzdelem konkrét eredménye vagy bármilyen békét is diktálnak a győztesek. Azoknak a gazdasági és katonai tényezőknek, amelyek a világ jelenlegi állapotában természetes egységgé kovácsolták ezt a térséget, hosszú távon győzedelmeskedniük kell a túlzó nacionalizmus fölött – legyen az német, magyar, szerb, bolgár, cseh – ami e háború gyökere volt. [...] Mindenesetre Közép-Európa különböző nemzetiségei úgy össze vannak keveredve, etnikai határaik annyira alkalmatlanok arra, hogy ténylegesen független szuverén államok határai legyenek, hogy számukra az egyetlen kielégítő és tartósan működőképes politika, ha egyesülnek egy nem-nemzeti szuperállamban. Ennek a szuperállamnak a létrejövetelét késeleltethetjük, de meg nem akadályozhatjuk. Ha a békekonferencián fenntartás nélkül elkötelezzük magunkat a nacionalizmus mellett, s figyelmen kívül hagyjuk egy nagyobb, nem-nemzeti szuperállam elkerülhetetlen létrejövetelét, akkor pontosan ugyanazokat a hibákat fogjuk elkövetni, mint nagyapánk a Bécsi Kongresszuson. Ők Európa ügyeit a legitimizmus alapján rendezték el, aminek az alapján a háborút végigharcolták és végigvitázták, nem pedig az új nemzeti erők alapján, amelyeket a háború hívott életre. Ha a Nemzetek Szövetsége a nemzeti elv alapján fog állni, akkor hamarosan éppolyan anomáliává és a haladás gátjává válhat, mint a Szent Szövetség volt a maga idejében. [...] Helyesen tettük, hogy a háború megnyerése érdekében támogattuk a csehszlovákokat, a jugoszlávokat és minden fellelhető német- és osztrákellenes mozgalmat. De a tartós rendezés érdekében korlátoznunk kell ezeknek a nemzeti törekvéseknek a kielégítését – ezt követeli meg egy nagyobb, nemzetek fölötti egység létrehozásának szükségessége Közép- és Délkelet-Európában.”

1918 végén az amerikai hivatalos döntések és a közép-európai események következtében az Inquiry végleges ajánlásaiban a Habsburg-monarchia nemzeti alapon történő szétválasztását javasolta, a szláv és román igények javára tett jelentős engedményekkel. Seymour a javaslatot kiegészítette annak a hangsúlyozásával, hogy az új államok között a

⁵⁷ The Austro-Hungarian Problem. L. S. Amery memoranduma. 1918. okt. 20. Public Record Office, London; Foreign Office, 371/3136/17223.

vámokat névleges szinten kell megállapítani, s az ún. utódállamok egész térségében fönnt kell tartani a tranzitforgalom teljes szabadságát és korlátozásmentességét. Még többet mondott azonban, hogy a felosztási javaslatot a következő gondolatokkal zárta:

E jelentés szerzőinek fejében fokozatosan néhány konklúzió alakult ki, [...] s végül kiderült, hogy az egész csoport osztja ezt a felfogást. A Bizottság kénytelen megállapítani, hogy a javasolt határok nem alkalmasok arra, hogy szuverén államok nemzetközi határai legyenek. Lehetetlennek bizonyult olyan határokat találni, amelyek egyszerre lennének igazságosak és praktikusak. Jó példa a jövőendő igazságtalanságra, hogy a csehszlovák állam területének és lakosságának egyharmada idegen nemzetiségű lesz. Ugyanígy igazságtalan, hogy a magyarok egynegyede idegen uralom alá kerül. De ha megkíséreljük, hogy a határ jobban kövesse az etnikai választvonalat, úgy képtelenek leszünk a nemzetközi határral szemben támasztott gyakorlati igényeknek megfelelni. Természetesen e nehézségek zöme megoldódna, ha e határoknak nem független nemzeteket, hanem egy szövetségi állam alkotórészeit kellene elválasztaniuk. Kíváncs az adatoknak e szempont alapján történő felülvizsgálata.⁵⁸

Ez volt a föderális megoldás melletti utolsó amerikai kiállítás.

Mindenki előtt jól ismert, hogyan szálltak füstbe a békével kapcsolatos szép remények.⁵⁹ Az elvakult nacionalizmus alapján létrejött békerendezés következményei sokkal rosszabbnak bizonyultak, mint Amery vagy mások legpesszimistikusabb jóslataikban előrevezetették. „Mindegyik új államban felülkerekedett egyfajta szűklátókörű hivatalos nacionalizmus,” és a nemzeti, vallási és politikai kisebbségekkel szemben követett elnyomó politika állandó belső és külső feszültségekhez és konfliktusokhoz vezetett. „Az általános és kölcsönös ellenségeskedés állapota jó lehetőségeket teremtett a béke aláaknázására törekvő nagyhatalmak számára.”⁶⁰ Ahelyett, hogy tudatára ébredtek volna közös érdekeiknek, „a modern államoknak ezek a kicsiny és labilis karikatúrái”⁶¹ nagyhatalmi támogatókra vadásztak az új rend fenntartása vagy megdöntése érdekében. A brit és amerikai kezdeményezések, francia elképzelések és döntések nyomán létrejött szép új világ két évtizedes fönnállás után, a náci Németország brutális fellépése és a nyugati védnökök visszavonulása következtében éppúgy összeomlott, mint előde, az Osztrák–Magyar Monarchia, de a tévedéseket drágábban kellett megfizetni.

*

Utólagos bölcsességgel könnyű kimondani, hogy Közép-Európa számára a föderális megoldás olyan alternatíva volt, ami a térség összes népe számára sok előnnyel járt volna. Kései elégtétel ez annak a Jászi Oszkárnak, aki az 1918-as összeomlás küszöbén megjelent

⁵⁸ *Charles Seymour: Epitome of Reports on Just and Practical Boundaries Within Austria–Hungary for Czecho-Slovaks, Jugo-Slavs, Rumanians, Poles, Ruthenians, Magyars.* Dátum nélkül [1918 vége körül]. NA, RG 256. Inquiry Doc. 514.

⁵⁹ A közép-európai békerendezés legújabb és legalaposabb tárgyalása *Bela K. Kiraly, Peter Pastor és Ivan Sanders* ed.: *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon.* New York, 1982, ill. *Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920.* Bp., 1983.

⁶⁰ *H. és C. Seton-Watson,* 1982. 435.

⁶¹ *F. H. Hinsley: Power and the Pursuit of Peace. Theory and Practice in the History of Relations between States.* Cambridge, 1963. 282.

könyvében⁶² a Dunai Konföderáció kossuthi álmát – minden bizonnyal a korabeli nyugati föderációs tervektől is befolyásolva – gyakorlati javaslattá próbálta formálni. Akkor ez a terv csak kevés és bizonytalan támogatást kapott az érdekelt népektől és politikusoktól, és semmit a két példaképtől, a Brit Birodalomtól és az Amerikai Egyesült Államoktól. Ezek szerint a megvalósult történelem nem igazolta Jászit 1918-ban. De a történelem mint a múltból való gondolkodás⁶³ kétségekívül Jászi igazát bizonyítja.

⁶² *Jászi Oszkár: A Monarchia jövője: a dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Bp., 1918. Új Kiadása Bp., 1988.

⁶³ *John Lukacs: Historical Consciousness or the Remembered Past.* New York, 1985. 5–9.

Buza János

„UNGERLEIN 1678.” A MAGYAR DÉNÁR KITILTÁSA NÜRNBERG PÉNZFORGALMÁBÓL

In memoriam Ludovici Huszár (1906–1987)

Huszár Lajos mértékadó munkájára is építve, a közelmúlt pénztörténeti kutatásai megerősítették azt, hogy a dénárverés hazánkban egyidős az államalapítással, az első magyar dénárt István király koronázása után verték.¹ A későbbi dénárok és csökkentett súlyú változataik néhány példánya már az országhatárokon túlra is eljutott.² Századok múltán a nemzetközi és a belkereskedelemben a különféle dénároknál³ súlyosabb ezüst-pénzek – eleinte a garasok, majd idővel a tallérok – játszottak fontos szerepet, a hazai veretek közül pedig az aranyforint vált európai jelentőségűvé.⁴ Velük egyidejűleg számos külföldi pénz forgott hazánkban is, ennek ellenére a belföldi pénzforgalom legelterjedtebb pénzeme évszázadokon át a magyar dénár volt, amelyik a 11. századi elődeinél jóval nagyobb mértékben jutott túl határainkon.⁵ Helyenként szívesen látott, másutt csak értékén alul számított eleme volt a pénzforgalomnak, illetve – miként az alábbiakból kiderül – kitiltása sem volt példa nélküli.

*

A pénz és a dénár szinte azonos fogalom volt a török kori Magyarországon.⁶ Nemcsak a mindennapok nélkülözhetetlen fizetési eszköze volt a dénár, hanem az

¹ *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 55. et passim.
Huszár Lajos: Szent István pénzei. Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján. Szerk.: *Serédi Jusztinián*. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest 1938. II. 335–364.

² *L. Huszár*: Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa. Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XIX. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 175–200., illetve *Gedai*: i.m. 70–98.

³ A magyarországi dénárverés és a pénztörténet főbb korszakaira ld.: *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae III. kötet, I. rész. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 11–12. (Továbbiakban: *Huszár*: CNH. III/I. A dénárokkal kapcsolatos kereskedelem-történeti vizsgálódására a legújabb példa: *Szücs Jenő*: Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében. Századok 1986. 591–641. Numizmatikai feldolgozásukra ld.: *V. Székely György*: Slawonische Banalmünzprägung. Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből (Dissertationes Archeologicae, Ser. II. N. 8.) Budapest 1980. 149 l. + 2 tábla.

⁴ *Kováts Ferenc*: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetések a nyugattal a középkorban. Történeti Szemle 1922. 104–143.

⁵ *Huszár*: CNH. III/I. 15–16., 29–30., 37–39.

⁶ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: *Benkő Loránd*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967–1982. I. 614., III. 156.

éremleletek tanúsága szerint a vagyongyűjtésben is szerepet kapott. Az értékes aranyforintok és a pénzforgalomban növekvő jelentőségű tallérok mellett a dénárokat ugyancsak elfogadták az adók befizetésekor. S mivel igen sokat vertek belőlük, az 1571–1580 közötti évtizedben átlagosan csaknem 17 milliót évente,⁷ nem meglepő, hogy 1582–1583-ban több mint 100 000 magyar dénárt számláltak össze az Oszmán Birodalom bevételei⁸ között. Ez az összeg, bár önmagában tisztes summára rúgott, még cseppnek is alig nevezhető a tengerben, amennyiben az utóbbit a török költségvetéssel azonosítjuk. Említést csak azért érdemel, mert a magyar dénár a török adóösszeírásokba is „pénz”⁹ néven került bele. Nyilván azért, mert a dénár a tallérral együtt hosszú ideig tekintélyes szerepet játszott a török uralom alatti területek pénzforgalmában.¹⁰

Az osztrák örökös tartományokban szintén ismert volt a magyar dénár, olyannyira, hogy a kitiltására tett kísérletek sem jártak sikerrel a 16. század második felében.¹¹ Alsó-Ausztriában pedig 1628-ban uralkodói rendelet tette kötelezővé elfogadásukat a fizetési összegek egyharmadáig.¹² Ez utóbbi rendelkezés azt jelzi, hogy Ausztriában a 17. század első felében sem volt szívesen látott vendég a magyar dénár. A magyar rendek a 17. században többször is szorgalmazták, hogy a dénárt a hazaival azonos értékben fogadják el az osztrák örökös tartományokban.¹³

⁷Štefan Kazimír–Jozef Hlinka: Kremnicka mincovňa 1328–1978. Vydavateľstvo Osveta, Kremnica 1978. 348. (Továbbiakban: *Kazimír-Hlinka*)

⁸Halil Sahillioglu: The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750. Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds. Edited by J. F. Richards. Carolina Academic Press, 1983. 299. (Továbbiakban: *Sahillioglu*.)

⁹Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962. 528., 655. passim; illetve: „In the Balkans, particularly in provinces near the border, tax collectors encountered difficulties in finding *akse*. They complained that the people did not have any money but the *penz* and the *gurus*.” *Sahillioglu*: 283. Hegyi Klára: A török hódoltság és pénzforgalma. Numizmatikai Közöny LXXXVI–LXXXVII. (1987–1988). 77–84.

¹⁰Vuk Vinaver: Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek). Izdane Istorijiskog Instituta, Beograd 1970. 19., 75., 104. Az eddig előkerült éremleletek szintén azt bizonyítják, hogy a török váltópénz – az akcse – a dénárhoz képest alárendelt szerepet játszott a hódoltság pénzforgalmában. A legfrissebb publikációk közül a 2912 db pénzt tartalmazó igari lelet is megerősíti ezt; anyaga valószínűleg a tizenöt éves háború elején került a földre. V. Székely György leletfeldolgozása a székesfehérvári István Király Múzeum gyűjteményéből. Numizmatikai Közöny LXXXII–LXXXIII. évfolyam (1983–1984) 121. A dénár elterjedtségét a Konstantinápolyból Erdélybe igyekvő francia utazó feljegyzése is megerősíti. Ruzét követő dunai átkelése után írta: „Innentől kezdve az akcse nincs forgalomban, helyette olyan pénzt használnak Magyarországon, amelyen Szűz Mária képe látható, ...” Pierre Lescapier utazása Erdélyben (1574). Közreadja Benda Kálmán és Tardó Lajos. Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó 1982. 59. Nyilván nem véletlenül verette váltópénzét a magyar dénár mintájára 1562-ben és 1563-ban Johannes Heraclides moldvai despota. *Demetrius Alexander Sturdza*: Uebersicht der Münzen und Medaillon des Fürstenthums Romanien (Moldau und Walachei). Wien 1874. 38–39.

¹¹Huszár: CNH. III/I. 30.

¹²Huszár: CNH. III/I. 38.

¹³Magyar Törvénytár. 1608–1657. közötti törvénycikk. Szerk. Márkus Dezső. Budapest 1900. 1608. évi (koronázás utáni) 10. törvénycikk, illetve az 1655. évi 80. törvénycikk. 28–30. és a 632–633. (Továbbiakban: Magyar Törvénytár:)

Miközben a Királyi Magyarországon a 16–17. században panaszáradat zúgott a lengyel pénzek beáramlása miatt,¹⁴ hazánkból nemcsak az aranyforintot és a tallért vitték ki a Lengyel Királyságba, hanem a magyar dénárok egy része is oda jutott. Lengyelországban azután részben a helyi pénzforgalmat tették változatosabbá, nagyobbreszt pedig viszonylag magas ezüsttartalmuk miatt olvasztótégelyekbe kerültek a magyar dénárok, és a tallérokból nyert ezüsttel együtt a pénzverés nyersanyagává váltak. A beolvasztásnak, illetve az új, de gyengébb minőségű lengyel pénzek verésének kettős oka volt, az egyik a gyakran kárhozottatott spekuláció, a másik pedig az, hogy Lengyelországban az ezüst drágább volt, mint például Magyarországon.¹⁵

Bár Magyarország 16. századi jelentős dénárveréséről, sőt a tallér dénárkursusáról a délnémet területeken szintén tudtak,¹⁶ semmi nyoma annak, hogy a magyar dénárok eljutottak volna e térség pénzforgalmába. Az értesülések feltehetően a kereskedőktől származtak, akiket már korábban elmarasztaltak azért, mert nemcsak az áruforgalomból húztak hasznot, hanem Lengyelországba, valamint Magyarországra jövet és menet is nyereségre tettek szert pénzváltási manipulációikkal, illetve nemkívánatos lengyel, valamint lengyel mintára vert pénzeket vittek magukkal német földre.¹⁷

A magyar dénárral való nyereszkesedés ötlete időnként felsőbb körökben is előfordulhatott, így például 1641-ben az Udvari Kamara foglalkozott vele.¹⁸ A törökországi aprópénzhiány¹⁹ kapcsán azt latolgatták, hogy Körmöcbányán a „*Hungerlein*” verésével, majd Törökországba vitelével jelentős haszonra lehetne szert tenni, ugyanis ott a tallér és a dukát árfolyama csökkent, s így a dénár átváltását követően nyereséggel lehetett volna e pénzeket importálni.²⁰ Az Oszmán Birodalomban az értékes dukátok,²¹ a hódoltságban pedig a tallér árfolyama valóban lejjebb szállt az 1640-es években,²² ami többek között azzal magyarázható, hogy a „Fényes Porta” uralma alatt kevesebb

¹⁴ *Huszár Lajos*: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században. Numizmatikai Közöny LXVIII–LXIX. (1969–1970). 57–62.

¹⁵ *Andrzej Mikołajczyk*: Węgierskie srebro w Polsce – zabezpieczenie kruszców gwałtownego rozwoju polskiej produkcji menniczej w końcu XVI i na początku XVII wieku. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Numizmatyczna i Konserwatorska Nr. 5: 1985. 122–123.

¹⁶ „Nun aber Innerhalb Funffzick Jahren, in *Ungern* gar viel Ungerischer Pfennig, deren hundert einen Taler, . . . gelten.” Gründlicher und wahrhafter Bericht, was die Erstaigerung der groben Müntz am maisten verursacht, d. ao. 1600. den 31. Martii. *Johan Christoph Hirsch*: Des Teutschen Reichs Münz-Archiv . . . Nürnberg 1757. III. 151. (Továbbiakban: *Hirsch*: DRMA.)

¹⁷ „. . . an der wahr Ihren Profit haben, das dieselben erst nach darzu an der Münz auch gewinnen, . . .” Augsburg, 1585. Mai 15. *Hirsch*: DRMA. Nürnberg 1756. II. 339–340.

¹⁸ *Günther Probst*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918. Hermann Böhlau Nchf., Wien–Köln–Graz (1973). 455–456. (Továbbiakban: *Probst*.)

¹⁹ *Huszár*: CNH. III/I. 38. .

²⁰ *Probst*: 456.

²¹ *Sahillioglu*: 304.

²² A tallérveretek árfolyama általában 10 dénárral csökkent az 1640-es évek közepéig, azaz 170 dénárról 160 dénárra, illetve 160 dénárról 150 dénárra esett, de ezt nem hangsúlyoztam kellőképpen korábbi munkámban: *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykörös 1622–1682). Történelmi Szemle 1977. 78–79.

váltópénzt vertek ekkor, s így kaput nyitottak a beáramló idegen váltópénzek előtt.²³ A vákuumot azonban részben az Udvari Kamara lassúsága,²⁴ részben pedig a csökkenőben lévő dénárverés miatt nem a magyar dénár töltötte ki.

A magyar rendek 1635-től többször adtak hangot azon óhajuknak,²⁵ hogy „... a forgalomban lévő aprópénzt jövőre nagyobb mennyiségben verjék.”²⁶ illetve 1649-ben már azt állapították meg, hogy „... a körmöci aprópénzben nagy hiány van...”²⁷ Az utóbbi idézet realitását, valamint az országgyűlési végzések hatástalanságát egyaránt bizonyítják a dénárverés csökkenését dokumentáló adatok.²⁸

A körmöci dénárak mennyisége (millió db)

Időszak	Évek száma	Éves átlag	Az időszakok szélső értékei			
			Maximum	Év	Minimum	Év
1571–1580	10	16,83	21,73	1575	3,49	1573
1631–1640	7	11,28	16,16	1631	8,06	1640
1641–1650	6	2,97	6,73	1641	0,65	1648
1651–1659	7	0,41	1,22	1651	0,06	1657

Látható tehát, hogy a folyamatos csökkenés következtében az 1650-es években töredékére esett a körmöci dénárak verése. Az 1659. esztendő a Habsburg Birodalomban, az 1661. év pedig a magyarországi verdékben is fordulópontot jelentett,²⁹ mert ekkor indult meg a némileg csökkentett értékű krajcárveretek – főként a XV és a VI krajcárosok – tömeges kibocsátása.³⁰ Addig, amíg a korábbiakban az ezüstpénzekben belül a tallérverés volt a meghatározó, az 1660-es évektől a XV krajcáros pénzek nyomultak az első helyre. A dénárak verése egyre jelentéktelenebbé vált, s az 1659. évi 72. törvénycikk,³¹ amely ismételtén a dénárverés fokozását szorgalmazta, elődeihez hasonlóan szerény óhaj maradt csupán.

²³ Sahillioglu: 304.

²⁴ Probszt: 456.

²⁵ Huszár: CNH. III/I. 38.

²⁶ 1635. évi 69. tc. Magyar Törvénytár: 340–341.

²⁷ 47. tc. Magyar Törvénytár: 548–551.

²⁸ Kazimír–Hlinka: 348–349.

²⁹ Rudolf Geyer: Münz- und Geldgeschichte seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Herausgegeben von Alfred Francis Pribram: Wien 1938. 42. (Továbbiakban: Geyer–Pribram:) Eduard Holzmair: Geld und Münze unter Kaiser Leopold I. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Bd. LX. (1952) 242–244. et passim. Probszt: 464.

³⁰ Huszár Lajos: Újkori magyar aprópénzek. Az Érem 1958. 9. sz. (7.) 135. Huszár Lajos: A magyar pénzverés története a 16. és 17. században. Közlemények a Magyarországi Ásványi Nyersanyagok Történetéből. I. kötet, Miskolc 1982. 76–77.

³¹ Magyar Törvénytár. 1657–1740 közötti törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest 1900. 176–179.

Ezek után meglepetésként hat Nürnberg tanácsának 1678 tavaszán kelt határozata,³² amely kitiltotta a forgalomból a tömegesen becsempészett – „*Ungerlein*”-nek nevezett – pénzt, azaz a magyar dénárt. A tanácsi határozat szövegének fordítása a következő:

„Miután e város nemes, tekintetes és bölcs tanácsa rosszallóan kénytelen tudomásul venni, amiként egy s más nyerésszedő személyek rövid idő óta egy magyar váltópénzt, különböző évszámút, miként az a mellékelt nyomtatványból felismerhető, ezen városba tömegesen becsempésztek, és krajcárként adtak ki, noha annak értéke a hites pénzbecsőrök állítása szerint belső értékét tekintve még a felét sem éri el, amely azután felettébb csekély értéke miatt a községnek igen nagy kárára, nemkülönben a szent birodalmi végzéseknél és pénzrendeleteknél ellenére van, és azokhoz nem illik.

Az efféle veszedelemnek alaposan utána kellene nézni, mivel belőle az átkos pénzrontás közepette még több káros következmény származhatna. Minthogy Kedvességtek eme egyre jobban elharapódzó rendbontást és csalást tovább nem nézheti, ezennel minden polgárt és a város védnöksége alatt állókat,³³ a városhoz tartozókat és a város alattvalóit³⁴ híven óvni akartuk, hogy a fizetések elfogadásakor ahhoz tartsák magukat, hogy az ilyen és ehhez hasonló csekély értékű idegen váltópénzeket és az úgynevezett ungerleint, amelynek a Királyi Magyarországon és az ottani pénzverdékben távolról sincs ilyen értéke, a továbbiakban el ne fogadják, és a még forgalomban lévő hasonló fajtákra ügyeljenek. Eszerint az ilyen pénzek, mint értéktelenek, a forgalomból kitiltatnak, és ezennel érvénytelenítetnek. Ennek utána mindnyájan ehhez tartsák és a kártól óvják magukat.

Szenátusi határozat 1678. május 28.”

A szenátusi határozat szövege formai tekintetben lényegileg megegyezik a hasonló tiltó végzésekkel, illetve tartalmilag csak annyiban tér el a többiektől, amennyiben a magyar dénárra vonatkozik. Miként a mellékelt – erősen kicsinyített – felvételen látható, a fametszet készítője felcserélte a dénár elő-, illetve hátlapját, de az éremképek arról tanúskodnak, hogy a metszet mintája eredeti dénár lehetett. Az előlap körirata: •LEOP•D•G•R•I•S•A•H•B•REX• (LEOPOLDUS, DEI GRATIA ROMANORUM IMPERATOR, SEMPER AUGUSTUS HUNGARIAE, BOHEMIAE REX), a címerpajzs mellett pedig jól látható K–B (= Körmöcbánya) verdejegy. A hátlapon egyértelműen kivehető a Madonna, balján a gyermekkel, illetve a körirat és az évszám: •PATRONA•HUNGA• 1677•

³² Stadtarchiv Nürnberg, A 6 Mandate 1678. Mai 28. Ez alkalommal is köszönetet mondok a nürnbergi Stadtarchiv levéltárosainak, akik mindenben segítettek munkámat.

³³ Azokról a városban lakókról volt szó, akik Nürnbergben éltek, de nem tudtak, vagy nem akartak polgárjogot szerezni, s csupán éves illetéket fizettek a városnak; mód volt arra, hogy ezt többször is megismételjék. *Wilhelm Gebhardt*: Organisation der Reichsstadt Nürnberg in den letzten Jahrzehnten ihrer Selbstständigkeit bis zu ihrer Einverleibung mit Bayern. Nürnberg 1910. 6–7.

³⁴ Gazdasági súlyát tekintve Nürnberg hosszú ideig Köln után a második helyen állt és kiterjedt territóriummal rendelkezett. *Wolfgang von Stomer*: Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur der Reichsstadt Nürnberg um 1580 als Ausgang und Umfeld der Universitätsgründung in Altdorf. Jahrbuch für fränkische Landesforschung, Bd. 41. (1981) 159–161.

Nachdem ein Wol-Eoler/ Bestrenger und Hoch-
 weiser Rath dieser Stadt / mußsällig vernehmen müssen / wel-
 cher Gestalt / ein und andere Gewinnssüchtige Personen von kurzer Zeit her / eine Un-
 garische Scheid-Münz / unterschiedlicher Jahrzahl / und wie bey bezeichneten Abdruck
 zuerkennen / in hiesiger Stadt hauffenweis eingeschoben / vor Kreuzer ausgegeben der-
 selben Werth jedoch / Befag der geschwornen Wardenen Bericht / nicht einmal die Hälfte
 eines Kreuzers / dem innerlichen Halt nach / betragen sollen / welches dann / wegen deren allzugeringen Valors /
 dem gemeinen Wesen höchstschädlich / auch sonst des Heiligen Reichs Sagungen / und Münz-Ordnungen
 allerdings zuentgegen und unpässlich ist ; Da auch solchem Unheil länger nachgesehen werden solte / bey
 dem ohne das leidigen Münz- Unwesen noch mehrere schädliche Nachsolgedaraus entstehen würde ; Als
 können Ihre Herrlichkeiten solchem je mehr und mehr einreisenden Unfug und Betrug länger nicht zusehen /
 sondern wollen hiermit alle und jede Dero Bürgere / Schutzverwandte / auch Angehörige und Unterthanen
 treulich gewarnet haben / sich / in Empfangung der Bezahlungen / darnach zu richten / und dergleichen fremde
 allzurühmähltige Scheid-Münz / und so genannte Ungerlein / welche auch bey derselben Münzstätten und Kö-
 niglichen Ungarischen Lande / bey weiten dergleichen Werth selbst nicht haben / weiters nicht anzunehmen / noch
 solche vor passirliche Sorten zu achten ; Massen dann solche allerdings / als ungültig / verboten / und hiermit
 verruffen werden. Wornach sich männiglich zu richten / und vor Schaden zu hüten.

Decretum in Senatu.

28. Maii, An. 1678.

1. ábra

2. ábra

(PATRONA HUNGARIAE 1677.) típusát tekintve e dénármetszet mintája minden valószínűség szerint a Huszár³⁵ No. 1508 veretek egyike lehetett.

A metszetén ábrázolt magyar dénár formai jegyei után Nürnberg tanácsi határozatának szövegére kell visszatérnünk. A városatyák azért tiltották ki az „Ungerlein”-nek nevezett váltópénzt a pénzforgalomból, mert azt a „nyerészkedő személyek” tömegesen, csempészték be a birodalmi városba, s ott *krajcárként próbáltak túladni rajta*. Fentebb viszont azt láttuk, hogy a magyar rendek több ízben is panaszkodtak a dénárok hiánya miatt, illetve nagyobb mennyiségű veretésüket szorgalmazták. E kétségtelen ellentmondás feloldására törekedve nézzük meg, hogy az 1670-es évek körül miként alakult a dénárok verése.

³⁵ Lajos Huszár: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Corvina-Battenberg, Budapest–München 1979. 228–229. (Továbbiakban: Huszár: Münzkatalog. .)

Közvetett módszerrel nyert adatok szerint 1659–1680 között Kőrmöcbányán több mint 11 millió dénárt vertek,³⁶ azaz összesen annyit, amennyi hozzávetőlegesen az 1631–1640 közötti évtized éves átlagának felelt meg. Mivel az évtizedes átlagok eltakarják a pénzverés ingadozását, célszerűnek tűnik két – egyenként hat–hat évet felölelő – metszet kiemelése a fenti időszakból:

A kőrmöci dénárak verése 1666–1680 között³⁷

Időköz	Évek száma	A kivetrt dénárak	
		száma összesen	éves átlaga
1666–1672	6	702 202	117 033 2/3
1673–1680	6	8 768 531	1 461 421 4/5

Szándékosan választottam a második időmetszet kezdő évül az 1673. esztendő, ugyanis ebben az évben lépte túl a dénárverés az egy milliós darabszámot, ami meghaladta a megelőző időközön belüli hat év összegét. A dénárverés élénkülésének oka még ismeretlen, az azonban tény, hogy 1678-ig – Nürnberg idézett szövegű tanácsi rendelkezésig – több millió dénár került forgalomba. E mennyiség ugyan még mindig töredéke volt csupán a dénárverés hajdani fénykorában vert kvantumnak, ahhoz azonban már elegendőnek bizonyult, hogy spekulációs tevékenység forrásává váljon. Ha például egy délnémet kereskedő, vagy megbízottja a XV krajcárost Nagyszombat, Pozsony, esetleg Sopron térségében 30 dénárért átváltotta,³⁸ akkor Nyugat-Magyarországon nem követett el visszaélést, de amennyiben e 30 dénárón Nürnbergben 30 krajcárként sikerült túladnia, akkor csalárd módon 100%-os haszonra tett szert! Rászolgált tehát a „nyerészkedő személy” nem éppen hízelgő minősítésére. Magával hozott portékáját nyilván haszonnal értékesítette, s ha a csökkenő marhaárakra gondolunk,³⁹ akkor nagy a valószínűsége annak, hogy e Nürnbergben hagyományos piaccal rendelkező jószágot⁴⁰ szintén

³⁶ *Eduard Holzmaier*: Der Umfang der österreichischen Münzprägung in den Jahren 1659–1680. Numismatische Zeitschrift (Wien), Band 89. 1974. 55. (Továbbiakban: *Holzmaier*.)

³⁷ *Kazimír–Hlinka*: 349.

³⁸ *Buza János*: Öreg garas (A hódoltság utolsó éveinek pénzforgalmához). Történelmi Szemle 1973. 152–153.

³⁹ *Buza János*: Török-kori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Századok 1984. 23–29.

⁴⁰ *Carl L. Sachs*: Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30-jährigen Krieges. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg. Heft 24. 1922. passim. *Wolfgang von Stromer*: Zur Organisation des transkontinentalen Ochsen- und Textilhandels im Spätmittelalter. Der Ochsenhandel des Reichserbkämmerers Konrad von Weinsberg anno 1422. Internationaler Ochsenhandel (1350–1750) Akten des 7th. International Economic History Congress Edinburgh 1978. Herausgegeben von *Ekkehard Westermann*. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 9. Hrsg. von *Hermann Kellenbenz* und *Jürgen Schneider*. Klett-Cotta 1979. 171–195. *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 132–133.

nyereséggel adhatta tovább. Két irányban hasznot hajtó kereskedelmi tevékenységét kiegészíthette azzal, hogy a fizetési eszközök egyikéből is árut csinált.

Nürnberg magyar dénárt kitiltó tanácsi határozata hivatkozott a pénzbecsőrök állítására, miszerint az „Ungerlein” „belső értékét” tekintve a krajcár felének sem felelt meg. Véleményük szűkkeblűnek tűnik, ugyanis Lipót 1674. évi leirata szerint 1 krajcárt 2 dénárban kellett számítani,⁴¹ illetve a rendelkezésnél többet mond a hazai gyakorlat, a már említett tény, hogy a 15 krajcárosokat 30 dénárban fogadták el a Dunántúlon. Ha az ausztriai, illetve nyugat-magyarországi tallérkursus nyomán vetjük össze a két pénz értékét, akkor a dénár számára ennél kedvezőbb arányt kapunk, mert Ausztriában 1676–1682 között 1 tallér árfolyama 102 krajcár,⁴² Pozsonyban pedig 165 dénár volt,⁴³ azaz ebben az összefüggésben 1 krajcár 1,62 dénárral egyenlő. A két váltópénz egymáshoz viszonyított értékét pontosabban csak akkor adhatnánk meg, ha ismernénk ezüsttartalmukat, az 1659 után vert dénárok finomsági vizsgálatát azonban még nem végezték el.⁴⁴ *Végső soron Nürnberg tanácsa nem is azért próbálta kitiltatni a magyar dénárt a pénzforgalomból, mert az eleve rossz pénz volt, hanem azért, mert csalárd módon krajcárként akartak túladni rajta azok, akik becsempészték a városba.*

Az 1678. évi nürnbergi határozat sikertelenek bizonyult. Lehetséges, hogy a város territóriumán belül sem jutott el a tilalom híre mindenkihez, illetve a lakosság egy része nem tarthatta értéktelen váltópénznek a dénárt, sőt megőrzésére törekedett, esetenként el is rejtette. Idővel így került az éremleletekből múzeumi gyűjteménybe néhány „Ungerlein”, ezt példázza az 1676. évi körmöci dénár mellékelt – erősen nagyított – fényképe a Germanisches Nationalmuseum kollekciójából (ld. 669. l. 2. ábra).⁴⁵ Mint tárgyi bizonyíték, ez a veret áll időben a legközelebb az idézett szenátusi végzéshez.

Nürnberg 1678. évi rendeletének sikertelenségét bizonyítandó az éremleleteknél nagyobb súllyal esik latba az a tény, hogy a birodalmi város 1679-ben egy 1621. évi lengyel garas,⁴⁶ illetve egy 1679. évi IV Pfennig társaságában „Creutzer” néven – elkobzás terhe mellett – újfent megkísérelte a magyar dénár kitiltását.⁴⁷

⁴¹ Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. Eger 1891. III. 417.

⁴² Geyer–Přibram: 76.

⁴³ Štefan Kazimir: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných mincí na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický sborník VIII. Praha 1964. 190.

⁴⁴ Bodor Imre: Magyarország aprópénzei a XVII. század második felében. Numizmatikai Közlöny LXXII–LXXIII. (1973–1974) 65. Megjegyzendő, hogy a szakszerű finomsági vizsgálatból bizonyosan fény derülne arra, átment-e a gyakorlatba a rendek 1659. évi végzése, mely szerint a körmöci apró pénz „... a bécsi garasok finomságához és értékéhez...” alkalmazkodva kellett volna verni. Vö.: 31. jegyzet, illetve az 1662. évi országgyűlés 48. törvénycikke. Magyar Törvénytár 252–253.

⁴⁵ Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Münzkabinett N. 18159. Ez alkalommal is köszönetet mondok a felvétel közlésének engedélyezéséért.

⁴⁶ Marian Gumowski: Handbuch der polnischen Münzkunde. Reprint, Graz 1960. 135. N° 1324.

⁴⁷ Stadtarchiv Nürnberg, A 6 Mandate 1679. Sept. 6. Feltehetően e téves minősítés nyomán került bele krajcárként a magyar dénár a nürnbergi pénzrendeletekről készült első áttekintésbe: „1678 d. 28. Maii. Verbottene Ungarische Kreuzer betr. Fol. pat.” Bibliotheca Norica Williana, oder kritisches Verzeichniß aller Schriften, welche die Stadt Nürnberg angehen, ... bearbeitet Georg Andreas Will. Altdorf 1772. I/1. 193.

Minden valószínűség szerint Nürnberg küldöttei vétették fel a magyar dénárt is a kitiltott pénzek közé a frank, a sváb és a bajor levelező körzet 1679. évi határozatába.⁴⁸ A későbbi nürnbergi tiltó rendelkezések szövegében már nem mindig kapott helyet a magyar dénár, azonban mint „Ungerlein” számos nyomtatványon felbukkant még: 1682 augusztusában a 27 – részben a kortársak számára ismeretlen („Unbekandte”) – pénz metszett képe között a 13., 1684 szeptemberében 40 pénz között a 24., 1685 júliusában 51 veret ábráján belül a 35., ugyanezen esztendőben a későbbi rendelet 55 metszete között a 39., s végül – a teljesség igénye nélkül – az 1688. évi 72 veretet ábrázoló határozaton az 56. helyet foglalta el.⁴⁹ Ezekben a szenátusi végzéseken az 1678. és az 1679. évi határozatokétól eltérő éremképű dénár látható. Szintén körmöci veretet mintáztak meg rajtuk, évszáma 1673, s a Huszár No. 1507 sorszám alatt katalogizált⁵⁰ dénár változatainak egyike lehetett a mintája. Merő véletlen-e, hogy ezt a típust ismételték meg többször? – erre a kérdésre nem lehet egyértelmű igennel, vagy nemmel válaszolni. Az azonban tény, hogy a körmöci verdében éppen 1673-ban lendült fel ismét a dénárverés, mint fentebb láttuk, hosszú évek után ekkor lépte át először a milliós határt.

A nagy szám ellenére a többi veret mennyiségéhez, kiváltképpen értékükhöz viszonyítva a dénárverés igen szerény helyet foglalt el a körmöci verdében készült pénzek között. Nyolc Habsburg-házi verdén belül Körmöcbánya csaknem 38%-os részesedésével magasan az élen állt, de krajcárértékű forintokra átszámítva az ott vert pénzek értékét, azt láthatjuk, hogy az 1659–1680 között készült több mint 11 millió dénár a verde pénzverésének még 0,1%-át sem érte el.⁵¹ Az 1673-tól milliós nagyságrendű dénárverés mindezek ellenére elég jelentős volt ahhoz, hogy a spekulációs tevékenységet meg nem vető kereskedők halásszanak vele a második, vagy kisebb „Kipper-Zeit” zavarosában.⁵²

Az „Ungerlein” egyike volt azoknak a krajcárvereteknél kisebb értékű váltópénzeknek, amelyeket – kihasználva Nürnberg környéki ismeretlenségüket – krajcárként lehetett bedobni a pénzforgalomba. Ahhoz azonban, hogy ezt meg lehessen tenni, megfelelő táptalajra volt szükség. Az 1670-es évek második felében és az 1680-as években Nürnbergben adottak voltak azok a feltételek, amelyeket a nyereszkeskedők kihasználhattak, erről tanúskodnak a csekély értékű pénzeket kitiltó rendeletek, s rajtuk a magyar dénár többször közölt képe; ezt bizonyítja továbbá az is, hogy az 1680-as években sokasodó nemkívánatos pénzek között az „Ungerlein” egyre hátrább szorult. A kortárs pénzbecsört

⁴⁸ „Im übrigen läst man es auch wegen der doppel- und einfachen Polnischen Groschen und anderen ausländischen halben Batzen, Albus, Kreutzern, Dreyern und so genannten Ungerlein, bey denen mehrmals ausgegangen so General- und als Special-Müntz-Mandaten, und darinn begriffenen Verbott, noch allerdings bewerden. Datum inn deß Heyl. Reichs Stadt Nürnberg, bey nach fürwährenden Müntz-Probations-Convent. den 22;12. Decembr. 1679.” Einblattdruck, amely 36 pénz – főként Guldiner – elő- és hátlapját ábrázolja. Az idézetet Prof. Dr. Wolfgang von Stromer családi gyűjteményének példánya nyomán közlöm. E dátummal 4 rendeletet adtak ki, 3 megtalálható Hirsch fentebb említett forrásgyűjteményében, de az itt – csak részben – idézett Einblattdruckot nem vette fel.

⁴⁹ Stadtarchiv Nürnberg, A 6 Mandate: 1682. Aug. 27., 1684. Sept. 27., 1685. Jul. 23., 1685. Dez. 23., 1688. Mai 2.

⁵⁰ Huszár: Münzkatalog . . . 228.

⁵¹ Holzmair: 54.

⁵² Friedrich Schrötter: Das deutsche Heckenmünzwesen im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts. Deutsches Jahrbuch für Numismatik. 1938. 41., et passim.

ezek az esztendők az 1620-as évek elejére emlékeztették, amikor beteljesedett Zacharias Geizkofler jóslata: a pénz maga is kereskedelmi cikké vált, és némi túlzással inkább vele, s nem az árukkal kereskedtek.⁵³ Az „Ungerlein” nürnbergi felbukkanása és kárhoztatott pénzforgalmi szerepe csak részben igazolja a fentieket. Valóban kereskedelmi cikké vált, amíg eljutott a birodalmi városba, ahol azután értékén felüli fizetési eszközként próbálták ismét felhasználni. A nyereszkeskedő kereskedőknek azonban aligha lehetett eredendő céljuk a magyar dénárak felvásárlása és német földre vitele, valószínűbb az, hogy *elsődleges áruközvetítői tevékenységük kísérő jelenségeként üzleteltek az „Ungerlein” kivitelével.*

A pénzforgalmi és a numizmatikai szempontokon kívül *fontos gazdaságtörténeti adaléknak* tekintem az „Ungerlein” kitiltását Nürnberg pénzforgalmából. Az 1678. évi, csak a magyar dénár kitiltását szándékozó szenátusi határozat, majd a későbbi – már más pénzekre is vonatkozó, de az „Ungerlein” ábráját még mindig közlő – végzések közvetett bizonyítékai annak, hogy a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok Magyarország és Nürnberg között a török uralom végén és a felszabadító háború kezdetén sem szakadtak meg. Megerősíti ezt Nürnberg 1691. évi rendelete,⁵⁴ amely csak a járványveszélyre való tekintettel tiltotta meg a magyar áruk behozatalát, illetve a Magyarországról jövők befogadását.

*

A kézirat lezárása után jutott tudomásomra, hogy Nürnbergben kívül Augsburg is kitiltotta az ungerleint a pénzforgalomból 1691. március 27-én kelt végzésében: „Verschiedene Müntz-Ordnungen und Reichs-Constitutiones, so von Römischer-Cayserlicher Majestät, Churfürsten, Fürsten und Ständen, de Anno 1676 bis 1691 publiziert worden.” E kiadványra *Dr. Paul Arnold* igazgató úr (Münzkabinett Dresden) volt szíves figyelmemet felhívni. Szívességéért ez alkalommal is köszönetet mondok.

⁵³ „Was etzliche Jahr vorhero, erwehnte Geizkofler profezeyet, das ist nochmals Anno 1622. mit grossem, unschätzbaren ja unaußsprechlichen Schaden, daß ganzen Heil-Röm-Reichs, nur allzuwahr worden, und erfolget. Weil *nun auch bey dieser keit, eben wiederumo mit dem Geld mehr Kauffmannschafft, als mit den Wahren getrieben wird, . . .*” (Az eredeti szövegben nincs kiemelés) *Leonhard-Wilibald Hofman*: Alter und Neuer Müntz-Schlüssel oder Beantwort und Eröffnung CCXXII Curioser Fragen Das Müntz-Wesen betreffend. Nürnberg MDCLXXXIII. 314–315. (Stadtbibliothek Nürnberg, Solg. 1765 4^b).

Geizkofler, mint birodalmi fillérmester, fontos szerepet játszott a tizenöt éves háború. finanszírozásában és a hadsereg ellátásában; ld. erre: *Sinkovics István és Makkai László*: A tizenöt éves háború. Erdély sorsfordulatai. Magyarország története 1526–1686. 3/1. köt. Szerk.; *R. Várkonyi Ágnes*. Magyarország története tíz kötetben. Főszerk.: *Pach Zsigmond Pál*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 688–689., 699–700.

⁵⁴ Stadtarchiv Nürnberg, A 6 Mandate 1691. Dez. 11. A tiltó rendelkezésben említett pestis 1690-ben ütötte fel a fejét Magyarországon s eltartott a következő év végéig. Magyarország történeti kronológiája 1526–1848. Főszerk.: *Benda Kálmán*, szerk.: *Péter Katalin–Somogyi Éva*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. II. 515.

Kovács László

MEGJEGYZÉSEK GEDAI ISTVÁN: A MAGYAR PÉNZVERÉS KEZDETE C. KÖNYVÉHEZ*

1. 1968-ban került elő a Baranya megyei Nagyharsány község határában az a kincslelet, amelynek feldolgozásával lényegesen átformálódott a magyar pénzverés első szakaszáról vallott felfogásunk. Ezt a munkát Gedai István (a továbbiakban: GI) végezte el „A magyar pénzverés kezdete” című, 1971-ben befejezett és 1972-ben megvédett kandidátusi disszertációjában. Nemzetközi mércével is új eredményeit GI tanulmányok sorozatában ismertette (120: 179. jegyzet¹), 1974-ben pedig Székesfehérváron az Alba Regia Napok Történeti Tudományos Ülésszakán szenteltek előadásokat e témának.² GI ezt követően is folytatta, sőt külföldre is kiterjesztette kutatásait, melynek eredményeként az 1983-ban lezárt monográfia a disszertációhoz képest kibővítve jelent meg. Megjegyzéseimet az alábbiakban két kérdéskörre szorítkozva teszem meg.

2. A magyar numizmatika egyik nagy 20. századi felfedezése fűződik GI nevéhez: ő ismerte fel ugyanis, hogy a Hermann Dannenberg német érmekegyháza 1706/a. jelzetű, modern hamisítványnak vagy bajor utánveretnek tartott denár³ Szent István magyar király első verete. Ez az érme több vonásában is különbözik a többi 11. századi magyar pénztől,⁴ s e különbségek magyarázatának lezáratlansága miatt mind elő-, mind hátlapi éremképe további vizsgálatot igényel.

2.1. A szóban forgó denár előlapján + LANCEA REGIS körirat fut két sima vonalkör között, s a közepén két kettős ív (ruhajj? , felhő?) alól csaknem vízszintesen kinyúló kézfej olyan szárnyaslándzsát tart, amelynek nyélvégére csikokkal jelzett, bojtos (?) zászlócskát erősítettek.

*E szöveg első változata Gedai István könyvének ismertetését is magába foglaló vitacikként jelent meg: *László Kovács*: Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai: A magyar pénzverés kezdete. *ActaArchHung* 40 (1988) 275–300 (a továbbiakban *Kovács* 1988); illusztrációit technikai okokból nem vettem e közleménybe is át, de az alábbiak megértéséhez előnyös lehet a tanulmányozásuk!

¹ A zárójelben megadott oldalszámok Gedai István könyvére vonatkoznak. GI tárgyunkról írott, s könyve nyomdába adása után megjelent tanulmányai listájának kiegészítése: *Kovács* 1988, ... 1. jegyzet.

² A magyar pénzverés kezdete. *ARegia* 14 (1975) 249–288.

³ *Hermann Dannenberg*: Die deutschen Münzen des sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. Berlin 1876, III. 684.

⁴ *Kovács László*: Adatok a LANCEA REGIS köriratú pénz értékeléséhez. *ARegia* 14 (1975) 268 (a továbbiakban *Kovács* 1975); *uő*: A Dbg. 1706/a. típusú denár hátlapi éremképéről. *Az Érem* 44:2 (1988), 1–5 (a továbbiakban *Kovács* 1988.a)

Ez az érmekép a körirattal megerősítve „egyvet jelent: a lándzsának, mint hatalmi jelvénynek ábrázolását, szövegbeni megjelölését” — állapította meg GI (34)).⁵ Első királyunk lándzsájának ábrázolása két helyen is ránk maradt: a Dbg. 1706/a. denáron, valamint az 1031-ben befejezett, s később a koronázási palásttá átalakított miseruha alsó medaillon sorába hímzett Szent István kezében. Ha e fegyver alakját részleteinek összességében nem is rekonstruálhatjuk, régészeti típusát egy szerencsés körülmény következtében pontosan meghatározhatjuk: az ún. szárnyaslándzsák (Flügellanden) közé kellett tartoznia. Ez a 9. században már ismert, s a középkorban mindvégig kedvelt lándzsafajta onnan kapta a nevét, hogy a köpűjéből kétoldalt egy-egy lemezke állt ki azzal a céllal, hogy a sebszélbe akadva meggátolja a lándzsahegy túl mélyre hatolását az ellenfél, annak lova, vagy a vadászott állat testében.⁶ A köpű említett nyúlványai a két megnevezett ábrázoláson jól felismerhetők. Véleményem szerint is helyesen, GI hitelesnek és nem sablonosnak tekintette a palástra hímzett Szent István alakot, de a fegyvere típusára nem (36.), másutt csak habozva utalt: időközben „lehetőség volt az eredeti koronázási palást vizsgálatára is, és ha nem is egyértelműen, de az állapítható meg, hogy István király kezében szárnyaslándzsa van . . .” (54.). Bizonytalanul foglalt állást a denár érmeképét illetően is, amikor azt írta, hogy a Dbg. 1706/a. lándzsaábrázolásában „szárnyaslándzsát vélünk felismerni. Bár — mint már említettük⁷ — nem tartjuk meggyőzőnek a lándzsatípus valóságábrázolását, azaz, hogy ennek alapján a magyar uralkodók királyi jelvényére — a lándzsára — szárnyaslándzsát mondjunk. Mégis utalnunk kell arra, hogy a magyar pénzverésben sem az ábrázolás, sem a körirat — különösen a 11. században — sohasem törzött, mindenkor pontos és szabatos volt. Így a Dbg. 1706/a. lándzsája is lehet valóságű, azaz szárnyaslándzsa” (37.). A lándzsatípus megítélésében más szerzőknél is ugyanez a bizonytalanság tapasztalható. A denár lándzsaképét tárgyalva Györffy György először szabatos meghatározást adott, miszerint „az érmeképen egy kéz szárnyas lándzsát tart, melyre zászló van erősítve, végén bojtokkal”,⁸ később azonban csak a „zászlós lándzsa” megnevezésnél maradt.⁹ A paláston szerinte „az ülő királyalak jobbával egy köpűs lándzsát tart. . . Ami a lándzsa alakjára vonatkozó vizsgálatokat illeti, a kezdetleges ábrázolásokon nehéz formai sajátosságokat észlelni, s ha az egyik látszólag a szárnyas, a másik a köpűs lándzsák közé sorolható is, ezekből messzemenő következtetéseket nehéz levonni. Ilyen megkülönböztetésekkel a kézművesek bizonyára nem sokat törődtek. . . Talán e sablonos ábrázolásból fakad, hogy a paláston hímzett lándzsáról a zászlót elhagyták. István lándzsájáról csak azt jegyezték fel hitelt érdemlően, Rómába

⁵ Vö. Kovács László: A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata. *FoArch* 21 (1970) 127–146. (a továbbiakban Kovács 1970).

⁶ A lándzsatípusról: László Kovács: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanden im Karpatenbecken. *MittArchInst* 8–9 (1978–79) 97–119, 351–360.

⁷ „A korai pénzverésben, különösen, ha a publikációkhoz kissé kopott példányok álltak rendelkezésre, nem biztos, hogy a pénz lándzsaábrázolása alapján eldönthető a kibocsátó által használt lándzsatípus: azaz szárnyas vagy egyszerű köpűs lándzsa van-e a pénzen. Felismerhető viszont, ha zászló van a lándzsán” (36.).

⁸ Györffy György: István király és műve. Budapest 1977, 156–157, (a továbbiakban Györffy 1977).

⁹ Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. *MoTört* 1 (1984) 763 (a továbbiakban Györffy 1984). Másutt csak „lándzsa”-ként említette a fegyvert: *uő*: Die „corona sancti Stephani regis” zur Zeit der Arpaden. *Insignia regni Hungariae* I. Budapest 1983, 57, 56: 5. jegyzet.

való visszaküldése után, hogy „aranyos” (aurata) volt”.¹⁰ Kristó Gyula szerint „az érmekepen felbukkan a szárnyas (zászlóval ellátott) lándzsa. A koronázópaláston egy másik típusú (ún. köpös) lándzsa ábrázolása látható.”¹¹ Bertényi Iván egy helyütt a palást „lándzsá”-ját említette, s az Egbert- (Dunston-) féle koronázási ordóban szereplő bottal (baculus) azonosította,¹² másutt kifejtett véleménye szerint viszont „a magyar királyi hatalom jelvénye a 11. századtól a nyélre tűzött kereszt volt. Itáliában és általában Nyugat-Európában az egyszerű keresztet használták. A magyar királyok is ezt vették át; a 11. században készült koronázási palástra pedig rá is hímezték”.¹³ Székely György szabatosan a denáron látható „zászlós lándzsát (szárnyaslándzsát)” említette.¹⁴

A „köpös” és „szárnyas” megkülönböztető jelzők használata tárgyunkban félrevezető, hiszen a kis méretű hajtírólándzsák hegyét kivéve – amelyeket hegyes tuskéjükkel verték be a nyélvég furatába¹⁵ – minden lándzsa, beleértve a szárnyaslándzsákat is, köpös! A nagyobb lándzsahegyeknél azért alkalmazták a köpös nyélreerősítési módot, mert a köpű magába fogadta a hegyesre faragott nyélvéget, s így az az ütközéskor kevésbé repedhetett meg. A Dbg. 1706/a. denár és a palást lándzsaképeinek vizsgálatakor tehát azt kell eldönteni, hogy a lándzsa köpűjéből kiállnak-e a fent említett „szárnyak” vagy sem?

A nagyharsányi denárok érmekepe jól felismerhető. A kéz a hegy alatt fogja a lándzsanyelet: az első verőtővel vert példányoknál a nyél kevésbé hangsúlyozott, az ujjak látszólag a nyél felületéből indulnak ki, míg a második verőtővel készütekénél a nyél mintegy átfut a nyitott tenyér felületén. Az ujjak előre merednek, a hüvelykujj kissé behajlítva a legalsó zászló-csík irányába mutat. A tenyér felső éle fölé simul az öt szalaggal vagy hajtással jelzett zászló, amelyet az ábrázolás szerint fenn a lándzsahegyre, lenn a hüvelykujj alatt, a nyélre erősítettek. A zászló első és második szalagja összefut, a harmadik és negyedik csak egymás mellett végződik, s úgy zárulnak kettenként az első, ill. a második gömböcskében (bojtban?). A harmadik gömböcske az ötödik szalag végéről lóg le. A gömböcskék előtt az öt szalagot egy keresztirányú szalag köti össze; lehet, hogy ez a sáv jelenti a zászló szélét. A nyélre húzott lándzsahegy pengéje az első verőtővel készült érméken íveltebb, a másodikkal verteken szegletesebb körvonalú. A köpűből jobbra kiálló szárny gerincelt, háromszögű tuskének ábrázolt alakban vitathatatlanul felismerhető. A bal oldali szárny ugyanígy megformált, de mivel a zászló második szalagjában végződik, az alakja nem teljesen azonosítható.

A nagyharsányi kincs 40 példányán kívül a Dbg. 1706/a. denár másutt is előkerült. A rácalmás-göböljárás (Fejér m.) 10–11. századi magyar köznépi temető 72. sírjából származó érme az ásató Bóna István tájékoztatása szerint „annyira kopott, hogy az

¹⁰ Györffy 1977, 156–157; vö. uő: A magyar pénzverés kezdeteinek kérdéséhez. *ARegia* 14 (1975) 187–188. (a továbbiakban Györffy 1975). A Rómába küldött lándzsát Aba Sámuel fegyverének tartja: Péter Váczy: Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskronung. *Insignia regni Hungariae* I. Budapest 1983, 35; vö. Kovács 1970, 140–144.

¹¹ Kristó Gyula: Magyarország története. 895–1301. Budapest 1985, 55.

¹² Bertényi Iván: A magyar korona története. Budapest 1978, 57 (a továbbiakban Bertényi 1978).

¹³ Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Budapest 1983, 67 (a továbbiakban Bertényi 1983).

¹⁴ Székely György: Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. Száz 118 (1984) 925 (a továbbiakban Székely 1984).

¹⁵ Vö. A. N. Kirpičnikov: *Drevnorusskoe oružie*. Moskva 1966, II. 23–25.

érmekép vizsgálatokban aligha fog valaha is meghatározó szerepet játszani”.¹⁶ A lengyelországi sochaczewi¹⁷ és a svédországi stockholm–karlbergi¹⁸ példányok valószínűleg a nagyharsányi első verőtő változatával készültek, az utóbbi nagyon elhasználódott, s a rácalmásihoz hasonlóan át is fűrt. Előlapja nagyon megkopott, rajta csak a lándzsa vékony nyele, rombusz alakú pengéje, s talán a köpű szárnyainak kétfelé kiszélesedő „bütyke” ismerhető fel. A Dannenberg idézett művében fennmaradt érmerajz is érzékelteti a lándzsa mindkét szárnyát, de ezt ellenőrizni már nem lehet: az érme ugyanis elveszett.¹⁹ Előlapjának eredetije a körirat betűelosztása alapján inkább a nagyharsányi első verőtőhöz hasonlíthatott. Végezetül az ötödik, ismeretlen lelőhelyű és Stockholmban őrzött példányon a tenyér ugyancsak nyitott, az ujjak előre mutatnak. A zászló négy szalagos vagy hajtásos és csak három gömböcske díszíti. A szárnyaslándzsa nyele ráfut a tenyér alsó élére, s ott megszakad, majd a tenyér felett a lándzsahegyben folytatódik. A repedéssel kettéosztott ábrázolás a tipikus szárnyaslándzsát mutatja, amelyen mindkét köpűszárny jól megformált és tökéletesen megfigyelhető.²⁰ Ez a példány önálló utánveret, mind az elő-, mind a hátlapi érmeképe az eredeti sajátos, attól eléggé eltérő átfogalmazása. Az előlapi körirat betűelosztása alapján az eredetije inkább egy, a nagyharsányi második verőtővel vert érme lehetett. A Dbg. 1706/a. ránk maradt példányai előlapjának vizsgálata után összegzőképpen megállapítható, hogy érmeképükön többé-kevésbé jól felismerhetően, de vitathatatlanul szárnyaslándzsa szerepel.²¹

2.1.1. Véleményem szerint ugyancsak vitathatatlan a koronázási palástra hímzett Szent István lándzsájának típusa is! A palást legalsó sávjának medaillonsorában – tévesen harcos szenteknek vélt (36.) – vértanúk hímzett képei sorakoznak.²² Sorozatuk gondosan megkomponált: a lándzsát és az országhalmát tartó karjuk szabályos rendben

¹⁶ Bóna István Kovács 1988-ról írott lektori véleményében adott tájékoztatását ezúton is megköszönöm.

¹⁷ Janusz Reyman 1987-ben írott levelében tájékoztatott arról, hogy a krakkói Múzeum Narodowe birtokában lévő példány nem a zakrzewi, hanem egy még közöletlen sochaczewi leletből való. Szívességét ezúton is megköszönöm.

¹⁸ A stockholm–karlbergi példány adatait és fényképét Elsa Lindberger (Kungl Myntkabinettet, Stockholm) szívességének köszönhetem.

¹⁹ Kovács 1975, 266.

²⁰ Peter Berghaus: Beiträge zur deutschen Münzkunde des 11. Jahrhunderts. HBN 6–7 (1952–53) 61–62; Kovács 1975, 266.

²¹ Sajnos a Dbg. 1706/a. típusú denár érmeképéről néhány teljesen torz ábrázolás is megjelent: Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1980, 65 (a továbbiakban Kovács–Lovag 1980); Csomor Lajos: Magyarország szent koronája. Vaja 1987, 191: 136a. ábra (a továbbiakban Csomor 1987). Sajnálatos, hogy Lovag Zsuzsa könyvében a tévesen hátlapinak vélt, de korrekt leírású érmekép mellé ugyancsak elnagyolt ábrázolás került: Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1986, 13. Itt jegyzem meg, hogy az e pénzen ábrázolt zászló „sávjai”, „szalagjai” jelen ismereteink szerint nem az Árpádok vörössel és fehérrel sávozott zászlaját idézik, mert a 11. században vörös zászlót használtak a magyar királyok: Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. HK 1 (1954) 25–26; Bertényi 1983, 60–61.

²² A szentek sorrendje: Pantaleon, Cosmas és Damian orvosok, Georgius katona, Vincencius diakonus, Gisla regina, Stephanus rex, Stephanus protomartyr, diakonus, Clemens, Sixtus pápák, Cornelius pápa vagy püspök, Laurencius diakonus, vö. Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. von Wolfgang Braunsfels. Rom–Freiburg–Basel, 6 (1974) 335, 7 (1974) 319, 339, 341, 344, 374, 8 (1976) 112, 378–379, 395, 567.

változik: jobbában fogja a lándzsát Pantaleon, Damian, Vincencius – s úgy látszik, hogy a számolásba Gisla reginat is belevették, s ezért a folytatás – Stephanus rex és Clemens. A sor Corneliuszal zárult volna, akinek e rendszert követve valóban a baljában van az országalma, de jobbjában nem tart lándzsát. Lehet, hogy elfelejtették kihímezni, de a medallion állapotából következtetve²³ valószínűbb, hogy időközben kopott ki. Cosmas, Georgius, Stephanus, Sixtus és Laurencius bal kézzel fogja fegyverét. Téves az a megkülönböztetés, „hogy a harcoszentek keze nyújtott, míg István (király K. L.) hajlított kézben tartja a lándzsát, ami Vajay Szabolcs szerint uralkodói kéztartás” (36.). Kifejezetten behajlított karú Damian, Georgius, Vincencius, Stephanus rex, Stephanus, Clemens, Sixtus (Cornelius lándzsa nélkül) és Laurencius, míg a ruha szárnyának kinyúlása jelzi Pantaleon és Cosmas karjának behajlított voltát. Bár egyetlen felsorolt vértanúnak sem attribútuma a lándzsa, a középkor későbbi szakaszában megjelent sajátos jelvényeiket ez idő tájt kár volna keresnünk: azok ekkor még nem váltak jellemzővé és kizárólagossá.²⁴ A palástok, koronák, országalmák és lándzsák, valamint a behajlított karok következetes ábrázolása viszont azt jelzi, hogy „mindnyájan egyforma királyi ruhában, koronával és jelvényekkel” szerepelnek,²⁵ a minta tehát közülük az egyetlen király, Szent István jelvényeinek együttese lehetett. A lándzsajelvényre vonatkozólag azonban még egyéb is megállapítható! A lándzsákat háromféle technikával hímezték a palástra,²⁶ s képük egyértelműen elkülöníthető az egyéb díszítményektől. Négy lándzsatípust figyelhetünk meg:

1. Szent István király szárnyaslándzsát tart. A jól kivitelezett lándzsacsúcs és -nyél a halszákamintás anlegetechnikával készült, s a lándzsa köpűjén keresztbefektetett, a végein kiszélesedő, átlós leöltésű sáv képezi a lándzsa szárnyait.

2. Az előző mintájára készült, de lényeges eltéréseket mutat Stephanus protomartyr fegyvere. A lándzsa és a nyél az előbbivel azonos kivitelezésű, de a szárnyak ugyancsak megegyező technikával himzett sávja értelmetlenül a köpű szegélyére került. A pengét és a köpűt késsel himzett „nodus” választja el. Ilyen lándzsa a valóságban nem létezett!

3. Ugyanilyen lehetett a jobb oldali szomszéd, Clemens lándzsája is azzal a különbséggel, hogy ezen szárnyakat már nem ábrázoltak. A penge hiányos állapotú, de az őt a köpűtől elválasztó kék „nodus” felismerhető.

4. Az összes többi szent fegyvere csak a jellegtelenségében azonos: a nyél végén ülő lándzsahegyet csupán a halszákamintás sáv többé-kevésbé jól megformált lándzsaszerű kiszélesedése jelzi. Ez utóbbi hét lándzsa valójában csak fantáziakép, a „lándzsa”

²³ A palástról készült 1:1 méretarányú színezett rajzaik tanulmányozását E. Nagy Katalin (Iparművészeti Múzeum) és Sípós Enikő (Magyar Nemzeti Múzeum) textilrestaurátorok tették számomra lehetővé. Ezt, valamint E. Nagy Katalin szíves tanácsait ezúton is megköszönöm.

²⁴ Kovács Éva szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

²⁵ „Ils portent tous des costumes et des emblèmes royaux.”: *Éva Kovács*: Casula Sancti Stephani Regis. ActaHistHung 5 (1958) 193; *Kovács-Lovag* 1980, 65. Az ábrázolások egységességét a kor – nem létező! – ábrázolási szabályaival magyarázta: *Csomor* 1987, 170.

²⁶ 1. Az ún. anlegetechnikával készített aranyhímzés: a bizánci alapszövet színoldalára egymással párhuzamosan fektették le az aranyfonalakat, majd egyesével, halszálla vonalú öltésekkel öltötték le, 2. mint az előző, de átlós leöltéssel, 3. közvetlenül a bizánci alapszövetre alkalmazott kék selyemhímzés: *E. Nagy Katalin*: A koronázási palást restaurálásának előkészítése. MúzMűtárgyv 12 (1983) 33–36, 45, 57: 26, 29–31. á.

legáltalánosabb, részletek nélküli megfogalmazása. Végül is Clemens és Stephanus protomartyr fegyvere is közéjük sorolható, mert tárgyi-régészeti megfelelője egyiküknek sincsen, bár utóbbiak valószerűtlen elemei (a „nodus”, ill. a köpűszéli pecek) Szent István király lándzsájához közelítenek. Kétségtelenül az volt a minta: az uralkodó jelvénye, régészeti műszóval: szárnyaslándzsája!

2.1.2. Vizsgálódásaimat összegezve tehát megállapítható, hogy mind a denár, mind a palást lándzsája ugyanazt a típust képviseli, s a két ábrázolás között csak a denár érmeképén a lándzsanyélre kötött zászló jelent különbséget. A zászló lándzsajelvényen való korabeli ábrázolására Györffy György talált jó párhuzamot. III. Ottó (983–1002) egy 999. április 14-én kelt oklevelére olombullát függesztetett, amelynek előlapján szakállas férfifej, hátlapján Rómát jelképező fegyveres alak látható, RENOVATIO IMPERII ROMANORVM körirattal. Az alak baljában pajzsot, redőzött ruhájából kinyúló jobbában lándzsát tart. Lándzsájának hegye a köriratot belülről szegélyező pontsoron áttörve a körirat ROMANO–RVM részletei közé nyúlik fel. A lándzsa szárnyai a pontsor feletti kidudorodó vonalkában ismerhetők esetleg fel. A lándzsanyélre háromszögű, öt szalagos (fanonos) zászló van erősítve.²⁷ A német szent lándzsát zászló nélkül szokták ábrázolni,²⁸ későbbi, a 11. század negyedik évtizedétől keltezhető érméken a szárnyaslándzsa és a gyakran sávós, bár szinte kivétel nélkül nem bojtos kivitelű zászló együttes megjelenítése viszont már egyáltalán nem ritka.²⁹ Ugyanezt figyelhetjük meg a szintén későbbi lengyel és cseh vereteken, sőt Jaromir cseh herceg (1003, 1004–1012, 1033–1034) egyik érméjén mintha a szárnyaslándzsához bojtos végű zászló tartozna.³⁰ Zászlós nyelvű szárnyaslándzsa szép ábrázolása maradt fenn az 1006 előtt, valahol Csehországban írt és illuminált Gumpold-féle Szt. Vencel legenda egyik képén, amelyen Szt. Vencel egy olyan szárnyaslándzsát tart a bal kezében, amelynek nyelére a hegy alatt egy rojtos szélű, háromszög alakú zászlócskát kötöttek. Az égből

²⁷A. Liess: Aus 1200 Jahren. Das Bayerische Hauptstaatsarchiv zeigt seine Schätze. Ausstellungskataloge des Staatlichen Archive Bayerns... 11¹ (1986)³ München, 26–27: Nr. 13, 58–59: 1–2.á. A könyvet Györffy György szívességéből tanulmányozhattam, ezt ezúton is megköszönöm.

²⁸Ez látható ugyanis Szent István sógora, II. Henrik (1002–1024), a 11. század első negyedéből való szakramentáriuma miniatúráján, s csak azért nem ismerhető fel azonnal a szárnyaslándzsa rajta, mert a miniatúra ráhúzott védőhüvellyel együtt ábrázolta. A lándzsa hegyén a Földet jelképező gömböcske van feszülettel, ami Krisztus keresztiének a lándzsa pengéjébe foglalt szögreglyéjére utal: Kovács 1970, 132. GI nem ismerte fel a képet, s az ábrázolások bizonytalansága melletti érvként említette meg (36.).

²⁹Vö. Kovács 1975, 269: 10.á.2, 5–10, 15, 19, 21, 25, 30–31, 38–39. Különösen nagy a hasonlóság a 11. század 2. feléből való magdeburgi veretekkel, valamint I. Henrik magdeburgi érsek (1102–1107) denáraival, amelyek a Dbg. 1706/a.-hoz közelállóan a király alakja nélkül mutatják a zászlós szárnyaslándzsát: Kovács 1975, 269: 10.á.34–37. Ez persze nem véletlen, hiszen az utóbbi négy érme körirata is csak azt a SANCTVS MAVRITIVS-t nevezi meg, akinek a tiszteletére 937-ben a magdeburgi Szt. Móríc apátságot alapították. Az ő fegyvere volt az ún. Longinus vagy Szt. Mauritius lándzsa, azaz a német királyok és császárok szent lándzsája: Kovács 1975, 267–268. Eilenburgi Henrik markgráf (1106–1117) meissenai veretén (Dbg. 602.) a szárnyaslándzsa nyelére kötött bojtos végű zászló is felismerhető: Kovács 1975, 269: 10.á.38.

³⁰Kovács 1975, 270: 13.á.9–10.

lenyúló Jézus Krisztus a vértanúság koronáját helyezi a szent fejére.³¹ A magyar királyi lándzsa zászlós mivoltára forrásutalás egyébként nincsen, s az ábrázolás lándzsája és zászlaja közötti fontossági sorrend kérdését a Dbg. 1706/a. körirata amúgy is eldönti: ezen ugyanis nem VEXILLUM REGIS, hanem LANCEA REGIS áll! Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a palástra a királyi jelvényeket hímző kezek a lándzsa jelentőségének csorbitása nélkül hagyhatták el, talán kompozíciós nehézségek miatt, a nyeléről a zászlót.

Ha tehát a magyar király lándzsajelvénye a 11. század elején zászlós, vagy csupasz nyelvű szárnyaslándzsa volt, akkor ismételtelen felmerül a Magyarországra kerülésének kérdése, hiszen a németek szent lándzsája (lancea sacra, lancea Sancti Mauricii), valamint annak korabeli bronzból öntött, s Krakkóban máig megőrzött másolata ugyanebbe a típusba tartozik. A típus egyezése önmagában még nem jelentene kapcsolatot az említett jelvények között, mert a szárnyaslándzsa ekkor egész Nyugat- és Észak-Európában használatban volt, de bizonyos forrásadatok összevetésével alátámasztható. Korábbi idevágó munkám adatait összefoglalva felvethető, hogy a három azonos nevű császár közül valószínűleg III. Ottó – hasonlóan mint 1000-ben Vitéz Boleszó lengyel hercegnek is – Szent Istvánnak szintén eljuttatta a német szent lándzsa másolatát, Krisztus keresztjének a pengéjébe foglalt szögereklyéjével együtt. Császári ajándék minősége egyedül Ademar Cabannensis (†1035) krónikája 12. századnak tartott interpolációjában maradt ránk. Ez a forrásrészlet nagyon ellentmondásos; Györffy György meggyőzően mutatta ki, hogy van benne téves, igaz és ellenőrizhetetlen adat egyaránt.³² Vizsgálatai nyomán kizárta, hogy Géza nagyfejedelem és a kortárs I. vagy II. Ottó között személyes találkozó létrejöhetett, s így Gézának a császár keresztapaságával történt megkeresztelésére és a lándzsa átadására nem kerülhetett sor.³³ Györffy György szerint István fejedelem III. Ottó támogatásával, de II. Szilveszter pápától kapta a koronát és áldást, amit Anasztáz (Astri) apát hozott el Rómából, s az 1002-ben kelt pannonhalmi alapítólevélben említett „megerősítése” az ugyancsak a pápa küldötte zászlós lándzsával történhetett.³⁴ Ez a zászlós lándzsa „Róma zászlaját” jelképezte, s ez „volt a többlet, ami István királyt a császártól nem függő szuverén uralkodóvá tette. E zászlós lándzsa messze többet jelentett a III. Ottó által a lengyel fejedelemnek átadott Szent Móric-lándzsa utánzatánál, mely Boleszló hűbéres viszonyán nem változtatott”.³⁵ Véleménye szerint mindezt megerősíti a lándzsa és a korona sorsának utolsó ismert fordulata: „az a tény, hogy III. Henrik a magyar királyok felségjelvényeit a pápának adta, reálisan csak azzal magyarázható, hogy ezek a jelvények a pápától eredtek.”³⁶ Györffy György a lándzsa alakjának nem tulajdonított nagy fontosságot, hiszen még a Dbg. 1706/a. denár és a palást

³¹ *Jiř Mařin*: Malerei und Plastik der Romanik. In: Romanik in Böhmen. Hrsg. von E. Bachmann. München 1977, 141, és IV. tábla a 128–129. old. között. A képre Kovács Éva hívta fel a figyelmemet, szívességet ezúton is megköszönöm.

³² Keveredik benne az augsburgi, querfurti és sankt-galleni Brunó személye és tevékenysége, nincs elkülönítve a három Ottó császár közül a keresztnév választó és lándzsaadományozó. Ugyanakkor valós adat Géza fiának, Vajknak István névre keresztelése, és utóbbi feleségének, mint Henrik császár nővérének említése: Györffy 1977, 70, 75–76; *uő.* 1984, 729.

³³ Györffy 1977, 76.

³⁴ Györffy 1977, 140, 144–147; *uő.* 1984, 761–763.

³⁵ Györffy 1977, 156, 522.

³⁶ Györffy 1977, 144.

lándzsaképének azonosságát sem ismerte el,³⁷ sőt a koronázási szertartás rekonstrukciójakor magát a lándzsát is kihagyta abból.³⁸ László Gyulával egyetemben úgy tekintette, hogy a denár érmeképén nem ruhaujjból, hanem felhőkaréjok közül kinyúló kéz tartja a fegyvert, holott akkor saját gondolatmenete szerint, inkább a LANCEA (sőt VEXILLUM) SANCTI PETRI,³⁹ ill. LANCEA (vagy VEXILLUM) ROMAE köriratnak kellene rajta szerepelnie, s nem a LANCEA REGIS-nek. Ráadásul elméletének alapja, az Anasztáz által történt „megerősítés” ténye és a zászlós lándzsával való lebonyolítása is kétségbevonható. Gerics József mutatta ki, „hogy a pannonhalmi alapítólevélben szereplő Anasztáz az oklevél szövegével összhangban pannonhalmi apát és nem pápai követ volt, maga az oklevél pedig nem tekinthető Szent István királlyá avatására vonatkozó dokumentumnak, mint ahogyan VII. Gergely levelei és Istvánnak Hartviktól írt életrajza sem”.⁴⁰ Ugyancsak a Hartvik-legenda elbeszélésével szemben foglalt állást Bertényi Iván, amikor úgy vélekedett, hogy Szent István valószínűleg a császártól kapott koronával koronáztatta meg magát. Tárgyunkban is lényeges az a megállapítása, hogy „ha az ezredforduló alkalmával ugyancsak Rómában tartózkodó császár volt is a korona küldője, e tény nem Istvánnak és országának a német császár hűbérúri fennhatósága alá kerülését jelenthette, hanem csupán annak a meglévő előjognak az elismerését jelképezhette, amely a korabeli hierarchiában a császárt a királlyal szemben megillette”.⁴¹ Ez a megközelítés a császári lándzsaküldés tényét és hátterét is rehabilitálná,⁴² és nem volna szükség a magyar király lándzsajelvénye és a 8. század végi lateráni mozaikkép, mint a pápai eredeztetés bizonyítéka összevetésének.⁴³ III. Ottó fentebb említett olombullája is, jöllehet Rómából való, inkább a magyar lándzsajelvénynek a császártól való származtatása bizonyítéka, hiszen nem a pápa, hanem az uralkodó környezetéből, az ő okleveléről maradt ránk.

2.2. A Dbg. 1706/a. denár hátlapjának közepét a sajátos rajzú karoling templomábrázolás foglalja el, benne RECI betűsorral. A körirat: + REGIA CIVITAS. GI ha nem is határozottan, de fenntartotta a REGIA CIVITAS körirat előképének, a REGINA CIVITAS (= Regensburg) névnek az 1004-es év előtti időre keltező szerepét (37.), ami Wolfgang Hahn legújabb kutatásai szerint nem áll: szerinte a regensburgi érmék REGINA CIVITAS köriratának RADASPONA-val való cseréje csak 1024 táján ment végbe.⁴⁴ A nagyharsányi denárok hátlapjain érmeképe a két verető ellenére is igen hasonló. Különbséget a betűk megformálásában, a CIVITAS szókezdő C betűjének fordított helyzetében (2. verető), a templom rajzába foglalt betűsor tagolásában (1. verető R E CI, 2. verető:

³⁷ Györffy 1977, 155–157; vö. 8–10. jegyzet!

³⁸ Györffy 1984, 763.

³⁹ László Gyula: Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről. ARegia 14 (1975) 276; vö. az említett magdeburgi veretek SANCTVS MAVRITIVS köriratával: 29. jegyzet!

⁴⁰ Gerics József: Szent István királlyá avatásának körülményeiről. MűÉrt 33 (1984) 100; uő: Über Vorbilder und Quellen der Vita Hartviciana Sancti Stephani Regis Hungariae. ActaAntHung 29 (1984) 425–444.

⁴¹ Bertényi 1978, 57.

⁴² Székely 1984, 925; Szűcs Jenő: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. Valóság 28:3 (1985. III.) 43.

⁴³ Györffy 1975, 287–288; uő: 1977, 156. és uo. 24.t.a. ábra.

⁴⁴ Gert Hatz: L. Kovács, Zur Deutung der Münze mit der Umschrift LANCEA REGIS. HBN 30–32 (1976–78) 407.

R EC I) és a karoling templom lendületesebb, „csúcsívesebb” rajzolatában (1. verőtő) fedezhetünk fel. A hazai kutatás jelenlegi állása alapján, jobb híján el kell fogadnunk GI véleményét, hogy a hátlati érmekép a német pénzekre jelentkező „karoling templom” magyar ízlésű átfogalmazása: „ez ötvösmunka, nem pedig egy templom ábrázolása. Míg német területen ez idegen, teljesen otthonos a magyar ötvösművészetben” – szögezte le GI, és párhuzamként a kistokaj-homokbányai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) honfoglalás kori temetőben előkerült, préselt kerek ruhadísz veretet (s nem mellkorongot – 40.) mutatta be. E gondolatmenet alapján lehet kétségbe vonni a hitelét az érmekép magyarázatára történt legújabb kísérletnek is!⁴⁵ Tovább erősíti a nagyharsányi érmék és a magyar ötvösség kapcsolatáról vallottakat GI azon felismerése, hogy a nyugat-európai vésett verőtövektől eltérően a nagyharsányi Dbg. 1706/a. típusú denárok verőtöve poncolással készült, azaz motívumait különféle hegyű fémszerszámokkal ütögették be, s minden bizonnyal a királyi ötvösműhelyben. Feltételezte, bár a művészettörténeti kutatás ezt tagadja, hogy ugyanennek a műhelynek a terméke az ún. Gizella kereszt is.⁴⁶ Korábbi véleményét módosítva mutatott rá, hogy a templomképbe foglalt betűsört nem REGI-nek, hanem RECI-nek kell olvasni, s ez bajor megfelelők szerint a verőhelyre utaló körirat rövidített ismétlése, azaz RE (gia) CI(vitas)(49.).⁴⁷ Mindezek után jogosan mutatott rá arra, hogy az ő REGI olvasatára épített magyarázat-kísérleteimet fel kell adnom ugyanúgy, mint azt a nézetemet, hogy a hátlati érmeképben korona ábrázolást lássak. Utóbbinak ugyanis az a ma kivédhetetlennek tűnő ellenvetése, hogy az előlapi érmekép lándzsájához hasonlóan a hátlapitól is valóságűséget kellene egy konkrét tárgy esetében elvárunk, viszont Szent István király a koronázási palástra hímzett ábrázolásán másféle koronát visel (54.).⁴⁸ Egyébként az utánveretek készítői a hátlati érmekép megformálásakor jóval több szabadságot engedtek meg maguknak, mint az előlapinál. Az ismeretlen lelőhelyű, Stockholmban őrzött példánya talán a nagyharsányi első verőtövi csoportra vezethető vissza, de a „karoling templom” ábrázolása merevebb, s a visszahajló ívelések nélküli vonalvezetésű. Még különösebb rajzú a Dannenbergnél bemutatott példány hátlapja, amennyiben a képét hitelesnek fogadjuk el. Nem kétséges, hogy a Dbg. 1706/a. hátlati érmeképének értelmezése még további vizsgálatot igényel.

Végezetül szeretném elhárítani GI azon állítását, hogy a szóban forgó denár koronázási emlékpénz jellege az én ötletem; ugyanis valójában Györffy György máig is vallott véleményével értettem egyet.⁴⁹

GI összegzése szerint, „a Dbg. 1706/a. denárban István első pénzét látjuk, amely közvetlen a koronázása után készült; ábrája – a lándzsa (pontosabban: szárnyaslándzsa K. L.) – a királyi hatalom jelvénye. Ennyiben tehát utalhat a koronázásra. Ugyanakkor forgalmi pénz is volt, noha nem volt olyan elterjedt, mint a CNH. I. 1. Ennek azonban

⁴⁵ Kállay Géza: Újabb szempont a Dbg. 1706/a. denár hátlapérmeképének meghatározásához. NK 86–87 (1987–88); 63–68; vö. uo. 68–72: a hozzászólások! Részletes véleményem: Kovács 1988. a.

⁴⁶ Kovács Éva: Árpád-kori ötvösség. Budapest 1974, 6–13.

⁴⁷ E megoldásra, legalábbis az egyik verőtővel készült érmék esetében magam is gondoltam: Kovács 1975, 270: 80. jegyzet.

⁴⁸ Vö. Kovács 1975, 268–272. A korona elméletre visszatért túlzó következtetésekkel: Csomor 1987, 170–171.

⁴⁹ Kovács 1975, 272: 95. jegyzet. Györffy György ezt a nézetét mindvégig fenntartotta: Györffy 1975, 287; uő: 1977, 335–336; uő: 1984, 825.

más, gazdasági oka volt.” (54.). Ez az összegzés átvezet megjegyzéseim második kérdésköréhez.

3. Lényegesen kibővítve jelent meg a disszertáció megfelelő részéhez képest GI könyvének az időrendi kérdéseket tárgyaló fejezete (56–93.). A bővülés a Majs–Udvari rétek (Baranya m.) és Magyarhomorog–Kónyadomb (Hajdú-Bihar m.) lelőhelyű 10–12. századi magyar köznépi temetők elemzésében, az általa vizsgált külföldi kincsletek számának 95-ről 145-re való növelésében, valamint a fejezet összefoglalásában jelentkezett. Megjegyzéseim GI keltezési rendszerének három összetevőjét: a 10–11. századi magyar köznépi temetők relatív kronológiai elemzését, a külföldi kincsletek időrendi áttekintését és Györffy György adóörténeti megfontolásait veszik sorra.

3.1. A Dbg. 1706/a. magyar veretnek elismerése felvetette a CNH. I. 1-hez,^{49/a} azaz Szent István király korábban első veretének tartott obulusához való viszonyának kérdését. Mivel e két pénz egymásutániságát numizmatikai módszerekkel jelenleg nem lehet eldönteni, GI régészeti eljárást dolgozott ki: a temetőtérképekre bejelölt érmés sírok helyzetéből következtetett a pénzek földbekerülésének kronológiájára, s ebből a CNH. I. 1. esetében még a verési idő meghatározására is. Módszere a disszertáció óta lényegében nem változott, jöllehet régészeti ellenvetéseimet időközben már megfogalmaztam.⁵⁰ Mindössze egy mondattal GI is igyekezett véleményén finomítani, amikor azt írta, hogy „távolról sem kívánjuk azt állítani, hogy mivel kimutathatóan István uralkodásának végén kerültek sírba a pénzek, ezért István uralkodásának vége előtt nem készültek István-obulusok” (69.). E kijelentés általános érvényével is vitatkozni lehet, ezért a kérdést még egyszer át kell tekinteni. A temetőelemzések vizsgálatában GI azon megállapításából indulhatunk ki, hogy a 10–11. században az érmék díszként, ékszerként vagy halotti obolusként kerülhettek sírba (56–57.). A 10. században díszként használt érmék eltemetett, s az utóbbi másfél évszázadban napvilágot látott példányai többségét a 10. század vége előtt már a földbe áshatták, ezért témánk szempontjából figyelmen kívül hagyhatók. Lehetséges, hogy az arab, bizánci és nyugat-európai pénzek díszként használatának gyakorlatát a földfelszínen gyűjtött római érmék hasonló alkalmazása mentette át a 10. század utolsó harmadától a 11. század elejéig,⁵¹ s e folyamatos lappangást követően már magyar vereteket is temettek el átlukasztva, tehát díszként. A folyamatosságot csak sejteni lehet az általam összegyűjtött leletanyag alapján,⁵² amelyben egyébként egy erőteljes változás nyomai megfigyelhetők (1. táblázat). Eszerint a nyugat-európai, arab és bizánci érméket elsősorban a férfiak, sőt inkább a fegyverrel is eltemetett férfiak használták ruha- vagy lószerszámdíszként. Ez a gyakorlat később a nyakba, gyöngyfűzérbe akasztott érme viseletére változott, de római pénzt ilyen felhasználásban fegyveres férfisírban már nem találtunk, magyar érme pedig már

^{49/a} Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae*. I. Budapest 1899.

⁵⁰ Kovács 1975, 257–262.

⁵¹ Részletesen: László Kovács: *Die Münzen der ungarischen Landnahmezeit*. Archäologische Studien über die arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen des Karpatenbeckens im 10. Jahrhundert. Budapest 1983. Kézirat. FontArchHung előkészületben (a továbbiakban: Kovács 1983).

⁵² Kovács 1983 alapján. Az átlukasztott magyar pénzek régészeti adatai: Kovács 1988, 57. jegyzet.

1. táblázat

Díszként használt, átlyukasztott idegen pénzeket tartalmazó
10. századi, és magyar veretes 11. századi sírok a Kárpát-medencében

Érmék	Férfisírok		Női sírok	Gyerme- sírok	? neműek
	fegyverrel	fegyver nélkül			
Nyugat-Európai	22	8	13	18	2
Arab	9	3	2	3	—
Bizánci	6	1	2	7	1
Római	—	4	11	25	6
Magyar	—	—	2	10	6
Meghatározhatatlan	2	1	2	—	—

férfisírból sem került elő. Az adatokból úgy tűnik, hogy ez a viseleti mód elsősorban a gyermekekre vált a 11. században jellemzővé!

A GI által említett másik érmefelhasználási eljárás, a halotti obolus-adás szokása, szintén nem a magyar pénzveréssel egyidős a Kárpát-medencében, hanem a népvándorlásokorban is elterjedt gyakorlat előzte meg. A késő avarkori és a magyar hagyomány között a folyamatosság nem bizonyítható, mert a 9. századi lappangás egyelőre csak feltételezhető. Kétségtelenül csak akkor vált újra széleskörűen elterjedté a halotti obolus-adás, amikor a meginduló magyar pénzverés következtében nagy mennyiségű érme került forgalomba,⁵³ de a 10. századból mégis vannak összekötő adataink. Korábbi vélemény⁵⁴ ellenére ugyanis nemcsak magyar érmeket találtak már halotti obolus szerepben a magyar köznép temetőiben, hanem nyugat-európai, arab, bizánci és római veretek is napvilágot láttak már ily módon. Ha csak azokat a példányokat választjuk ki, amelyeket a szájüregben, vagy a halott markába szorítva temettek el, vagy az ásatók véleménye szerint obolusnak számíthatók, akkor arra a meglepő jelenségre figyelhetünk fel, hogy e pénzek többsége átlyukasztott. A római veretek esetében az átlyukasztás kora bizonytalan, hiszen a közrendű magyarok a földfelszínről már átlyukasztott példányokat is gyűjthettek, de a többi pénztípus esetében valószínű, hogy egy ideig átlyukasztott díszként forogtak magyar környezetben, s csak ezután váltak halotti obolussá. Mivel e pénzes sírok még évtizedes pontossággal sem keltezhetők, e kettős szerepük a kibocsátójuk első uralkodási évétől számítható terminus post quem événél jóval későbbi földbekerülést feltételez. Gyűjtésem 15 lelőhelyről való 16 érméje⁵⁵ közül a római és a 9. századi veretek legkorábbi lehetséges földbekerülésének korát a honfoglalás évétől számítva, e halotti obolusnak tekinthető idegen pénzek terminus post quem szerinti adatsora a 895/896—

⁵³ István Bóna: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. ActaArchHung 32 (1980) 90.

⁵⁴ Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1 (1962) 59, 91 (a továbbiakban Szőke 1962).

⁵⁵ Felsorolásuk: Kovács 1988, 61. jegyzet.

948-as évek között helyezkedik el, viszont az őket tartalmazó sírok sokkal szélesebb időhatárok közé keltezhetők.⁵⁶

A két adatgyűjtés két, egymással ellentétes irányú, de egyidőben végbemenő folyamatot valószínűsít. Miközben az idegen érmék díszként viseletének szokása (legalábbis annyira, amennyire azt a sírleletek egyáltalán tükrözik) lassan visszaszorult, s csak szórványosan élte meg a veretni kezdett magyar pénzek forgalmát és díszként való felhasználásának lehetővé válását, addig a korábban csak ritkán gyakorolt halotti obolus-adás igazán nagy mértékben a magyar pénzverés megindulása után terjedt el.⁵⁷ Az pedig, hogy gyűjtésem 25 díszként eltemetett magyar érmeje 12, halotti obolusként a sírba helyezett 16 idegen verete pedig 15 lelőhelyről való, jól mutatja mindkét gyakorlat szórványos, de a 11. század közepéig továbbélt hagyományát.

Mi a helyzet viszont a magyar érmék halotti obolusként való sírbahelyezésénél? Ha a magyar pénzverés megindulása az egész Kárpát-medencében egyszerre, robbanásszerű hevességgel terjesztette volna el ezt a szokást, akkor a hagyományosan első magyar veretnek tartott CNH. I. 1. obolus halotti mellékletként való megjelenése a legszorosabb időrendi kapcsolatban volna a magyar pénzverés első terméke, tehát a CNH. I. 1. előállításának kezdetével. Ha erre a feltevésre a rendelkezésre álló régészeti leletanyagból kíséreljük meg a válaszadást, akkor az efféle gyors elterjedést valló nézettel (s értelem szerint GI véleményével) nagyon sok adatot állíthatunk szembe, ami azt jelzi, hogy a pénzverés és pénzforgalom egyre növekvő kiterjedése ellenére a halotti obolus-adás az egyén vagy a közössége szubjektív gyakorlata maradt. Az alábbi 10–11. századi magyar köznépi temetőkben ugyanis a hosszú használati idő ellenére alig, vagy csak nagyon hiányos sorrendben került elő magyar érme (2. táblázat).⁵⁸

A kiválogatott 20 temető érmeanyaga tanúsítja, hogy a magyar köznép sírjaiban halotti obolusként felbukkanó pénzek szubjektív okból, az elhunyt korábbi óhaját követve, vagy a hozzátartozók kívánságára kerültek a földbe. Természetesen a pillanatnyi érmeforgalomból emelték ki őket, amit a sok pénzdarabot tartalmazó temetőkben (Halimba–Cseres, Majs–Udvari rétek, Magyarhomorog stb. 1. alább) az egymást követő uralkodók vereteinek szabályosan váltó rendje bizonyít. Általánosságban tehát a sírba temetett pénzek nem jelzik a temetőt használó közösség körében élő érmeforgalom folyamatosságát, s csak általánosságban kaphatunk belőlük arra a kérdésre választ, hogy a temetőkből hiányzó veretek az érmeforgalomból is hiányoztak-e? A fentiekből nyilvánvaló, hogy a folyamatos pénzforgalomhoz hol szaggatott, hol folyamatos obolus-adás csatlakozott. Kirívó példák bizonyítják, hogy az I. István alatt megindult magyar pénzverést mennyivel későbbi egyetlen vagy első érme jelzi csak egy-egy temetőben (vö.

⁵⁶ Vö. Kovács 1988, 288.

⁵⁷ Györffy György szerint a szegények mellé temetett egy-két érme a tulajdonosa egykori pénztároló érmesorozatának maradéka. A felfűzött pénzsorozatot viszonylag rövid viselet után szétvágták, s a halottal csak egy részét temették el. Gardizi etelközi beszámolója alapján a halotti pénz-útravaló adásának szokása a 10. századi magyarságnál is ismert kellett legyen, s a magyar pénzverés megindulásával „a pénzmellékleteknek a temetőben való hirtelen megnövekedése éppenséggel annak a jele, hogy a pénz, ami régen ritkaságszámba ment, most többek számára hozzáférhető lett”: Györffy 1977, 344–345. Gondolatmenete nagy részével egyet lehet érteni, de a pénzsorozatok létére, s ezek halottas felhasználásának módjára régészeti adatunk nincs.

⁵⁸ A 2. táblázatban szereplő temetők régészeti irodalma: Kovács 1988, 64–83. jegyzet!

2. táblázat

10–11. századi magyar köznépi temetők pénzes sírjai érméik kibocsátói szerint

	Római	10. sz.-i idegen	I. István	Aba	I. András	Béla dux	I. Béla	Salamon	Géza dux	I. László	Kálmán	12. sz.	?
1. Csátalja – Vágotthegy 117 síros részlet			1					1	2				
2. Érsekújvár – Szomoray u. kb. 250 síros részlet			1			1	1				1	1	
3. Hódmezővásárhely – Kopáncs 55 síros részlet		1	1					1					
4. Letkés – Tégláégető I. 91 síros temető										1			
5. Letkés – Tégláégető II. 91 síros részlet										1			
6. Mözs – Szárazdomb 89 síros temető								1					
7. Ógyalla – Bagota 130 síros temető	1				3	1		4		1	1		1
8. Oroszvár – Wiesenacker 210 síros részlet													
9. Palotabozsok – Kirchgrund 80 síros részlet	1												
10. Rácalmás – Göböljárás 534 sírig feltárt			1*										
11. Szabolcs – Petőfi u. 392 síros részlet			4		1							1	1
12. Szakony – Lenin TSz. 52 síros részlet			2					4					
13. Székesfehérvár – Szárazrét 105 síros részlet		1											
14. Szentcsanak – Szentlászló 112 síros részlet	1							1					
15. Szob – Kiserdő 82 síros temető		3											
16. Szob – Koliba 75 síros részlet				1									
17. Szob – Vendelin 142 síros részlet		1?			1								
18. Tiszalök – Fészekalja 73 síros részlet			1										
19. Tornóc (Trnovec nad Váhom) 529 síros temető (9–11. sz.)													1
20. Zalavár – I. temető 135 síros részlet					1								

*Dbg. 1706/a.

2. táblázat: 4–7, 14, 16–17, 20), másutt a kihagyásokkal tarkított érmesorozatok a feltűnőek (2. táblázat: 1–2, 10–12, 18), s olyan temetők is vannak, amelyek a részben 11. századi leletanyaguk ellenére magyar veretet nem tartalmaztak (2. táblázat: 8–9, 13, 15. 19?). Mivel e jelenségek mögött a folyamatos magyar pénzverés áll, magyarázatukat a legvalószínűbben a halotti obolus-adás szubjektív gyakorlatával kísérelhetjük meg. A ma még kis számú adatból esetleg a szokás területi különbségeire is rámutathatunk. Egyes vidékeken ritkábban temettek el obolust a halottal (pl. az Ipoly mentén, vö. 2. táblázat: 4–5, 15–17), másutt viszont gyakori volt ez az eljárás, pl. Baranyában (Ellend-I – II. temető, Majs) vagy egyes temetőkben, pl. Halimba–Cseresen, Magyarhomorog–Kónyadombon, továbbá a biharkeresztes-ártánd-nagyfarkasdombi, püspökladány-eperjesvölgyi (mindkettő Hajdú-Bihar m.), Csekej (Čakajovce, Csehszl.) – Kostolné dülői még közöletlen temetőkben. S mivel e halottas szokásban feltehetőleg a pogány mellékletadást (részben) pótló tevékenységet kell látnunk,⁵⁹ talán az sem véletlen, hogy a 10. század végi központok, a keresztény térítés bázisai környékén elég gyakran magyar pénz nélküli, vagy csak kevés érmét tartalmazó temetőket tártak fel (vö. 2. táblázat: 11, 13, valamint Székesfehérvár-Maroshegy és -Rádiótelep).

Mindezeket előrebecsátva térhetünk rá GI temetőterkép elemzéseinek áttekintésére. Ezeknek az volt a célja, hogy közvetlenül a pénzek, elsősorban pedig az I. István verette pénzek földbekerülésére, közvetve pedig az utóbbiak verési idejére nyerhessen adatokat. A halimba-cseresi, fiad-kérpusztai (Somogy m.) temetők és a csanytelek-dilitori (Csongrád m.) temetőrészlet esetében elfogadható az az álláspontja, hogy az I. István veretek a király uralkodásának vége felé kerülhettek a sírba.⁶⁰ Más temetőrészletek – Ellend-Nagygyödör- és Szilfa dülő (Baranya m.), Molnos (Nitra, Csehszl.), Pétervására (Heves m.), Jászberény-Szentpálhalom (Szolnok m.) – GI szerint is többé-kevésbé értékelhetetlenek,⁶¹ a közöletlen biharkeresztes-ártánd-nagyfarkasdombi temetőről írottakat pedig egyelőre nem lehet ellenőrizni (57–67.).^{61a} Részletesebb figyelmet két temető érdemel. A teljesen feltárt 1130 síros Majs-Udvari rétek (Baranya m.) lelőhelyű temetőterképén (66–67. között) az egymást követő uralkodók pénzeit tartalmazó sírok a római vezetes középrészről sugárirányban kifelé haladva fiatalodó korú temetkezésekre utalnak. Régészeti elemzés híján nem lehet biztonságosan megállapítani I. István itt talált összes verete földbekerülésének korát. A 235., 406., 446. és 893. sír az utódok pénzeit rejtő temetkezések közelében, az 1107. és 1109. azoktól távolabb feküdt, igaz, a temető délnyugati szélén, ahol a sírok a domb meredek lejtője miatt csak rövidebb ideig települhettek mint másutt;⁶² a 148. sír pedig nagyjából egyenlő távolságra került elő a római érmés 118. és az I. László pénzes 692. sírtól. GI rámutatott, hogy e temetőben az I. Béla uralkodása előtti érmék képviselik a pénzek 94%-át, s mindössze egy-egy I. Béla, Géza dux és I.

⁵⁹ Szőke 1962, 91–92; Kovács 1975, 258: 11. jegyzet.

⁶⁰ GI könyvének temetőterképein néhány hiba megmaradt: vö. Kovács 1988, 86, 89–90. jegyzet.

⁶¹ GI könyvében az Ellend-Nagygyödör dülői temetőterképről lemaradt az I. István érmés horizontálstratigráfiailag fontos 10. sír, s egyéb térképein is volt hiba: Kovács 1988, 87–88, 91. jegyzet.

^{61a} Vö. Kovács László: Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez. NK 88–89 (1989–90) előkészületben (a továbbiakban Kovács 1990), 3. á.

⁶² Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1 (1983) Budapest, 190.

László veret volt rajtuk kívül, Salamon verette érme pedig egy sem. Véleményem szerint, tehát a majsi temető is az obolus-adás szubjektív gyakorlatának jó példája! Ezért csak a második részével lehet egyetérteni GI idevonatkozó mondatának, miszerint „mintha I. András alatt, a CNH. I. 12. használatának idejében hirtelen megcsappant volna a lakosság vagy a pénz sírbatételének szokása” (66.). A magyarhomorog-könyadombi (Hajdú-Bihar m.) temető teljesnek szánt feltárása 1961–1971 között Dienes István, 1985–1987. között e sorok írójának vezetésével az 519. sír kibontásáig jutott el,⁶³ s GI könyvének írásakor az új adatokat még nem ismerhette. A régészeti elemzést megelőzően is világos, hogy ezt a pénzekben kivételesen gazdag temetőt – 135 sírban 191 érmére leltünk – még a 10. században az északnyugati szélén nyitották meg, s egy ideig csak oda temetkeztek. Ezután ettől a helytől mintegy 30–40 méterre délkeletre ásták meg az új, feltehetőleg I. István-kori sírokat, s ettől kezdve II. István uralkodási idejéig (1116–1131) e központból sugárirányban kifelé, a szélek felé haladva temetkeztek. Északnyugati irányban nagyjából I. András és Salamon uralkodása idején telepíthették be a temetőt kezdő sírokat még szabadon maradt területet, s a nyugati oldalon is I. Béla korában hagytak fel a sírok ásásával. Dél, kelet és észak felé háborítatlan rendben szaporodtak a sírok a 12. század elejéig. Mindez az érmék koncentrikus vonalakkal összeköthető elhelyezkedési pontjaiból egyértelműen kiderül. A leghosszabb sugarú távolságra talált azonos kibocsátójú érmék önkényes ívelésű vonallal való összekötése ha nem is az egyes sírokra vonatkozóan, hanem általánosságban jelzi az I. András, Salamon vagy I. László uralkodási ideje alatt ástott sírok sávját. Az egymást követő uralkodók érmeinek egy-egy sírban való együttes előfordulása⁶⁴ alátámasztja GI megfigyelését, hogy I. István, Péter, Aba Sámuel érméi és I. András CNH. I. 11. típusú verete azért gyakoriak együtt – szemben I. András későbbi érmeinek és utódainak pénzeivel –, mert „I. András rendelte el a pénzek eleinte kétévenkénti, majd évenkénti beváltását új pénzre. Ez azt jelenti, hogy I. Andrásig, illetve uralkodása kezdetén még forgalomban voltak István, Péter és Aba Sámuel pénzei, valamint Béla dux veretei. Egy-egy síron belüli keveredésük tehát természetes” (68.). Ebből következik, hogy bár a magyarhomorogi temetőben még jól elkülönül az I. András érmeiket tartalmazó temetkezések sávja, nehezen lehet tőle elhatárolni a korábbi királyok pénzeivel jelzett területet, mert vereteik síronként is keverednek. Emiatt a csak I. István veretekkel jelzett temetőszakasz sem feltétlenül 1038-ban zárult le, bár az I. András trónraléptéig eltelt nyolc esztendő alatt aligha temetkezhettek sokan a temetőbe. Sajnálatosan homályban marad I. István pénzei halotti obolusként való megjelenésének abszolút kora is, jóllehet valószínű, hogy itt is az utódok uralkodási idejéhez állhat ez közelebb. Ráadásul a halimbai és a majsi temetőtől eltérően a magyarhomorogi sírmező sajátos rendszere következtében még a magyar pénzek nélküli időszakban ástott sírok területének kiterjedése sem nyújthat relatív kronológiai támpontot. Nyilvánvaló, hogy mivel a magyar köznép temetőit a 10. század különböző évtizedeiben nyitották, s a

⁶³ Ezúton is megköszönöm Dienes István szívességét, hogy ásatási anyagának érmeit a temetőtérképpel és a közlés engedélyezésével a rendelkezésemre bocsátotta. – 1988-ban a Soros-alapítvány kizárólagos finanszírozásával a temető az 540. sír (s 145 temetkezés összesen 201 érmeje) feltárásával befejeződött, az összes érmét bemutató temetőtérkép: Kovács 1990, 5. á.

⁶⁴ I. István, Péter, Aba Sámuel és I. András veretei többféle változatban keveredtek, ezenkívül Géza dux és I. Géza, valamint I. Géza és I. László érméi keveredtek még egy-egy sírban: Kovács 1988, 95. jegyzet.

magyar érmék is eltérő időben jelentkeztek bennük, a pénz nélküli temetés időszakát minden temetőben egyedileg kellene meghatározni. Ennek az óhajnak pedig jelenleg aligha lehet eleget tenni, ha egy olyan érmegazdag temetőben, mint a magyarhomorogi, sem sikerült a pénz nélküli időszakra vonatkozó két fő kérdésre választ kapni: 1. mikor kezdték és meddig folytatták a sírok ásását a temető északnyugati, érmementes szegletében? , 2. meddig temetkeztek érme nélkül a délkeletre nyitott új temetőközépen?

GI véleménye szerint „a magyarországi temetőterképek elemzéséből...⁶⁵ végső eredményként kimutatható, hogy István CNH. I. 1. obolusa uralkodásának végénél előbb nem kerülhetett a földre, sőt két temetőben (Ellend -I-II, vö. 68.) megfigyelt kopott veretek hiánya szerint az tűnik valószínűbbnek, hogy ezeket uralkodása második harmadának végén verhették. Természetesen az említett megfigyeléseket csak a sírba tett pénzekre lehet vonatkoztatni. Távolról sem kívánjuk azt állítani, hogy mivel kimutathatóan István uralkodásának végén kerültek sírba a pénzek, ezért István uralkodásának vége előtt nem készültek István-obolusok” (69.).

Fenti, körülményesnek ható adatgyűjtésemet összegezve, GI véleményét a következőképpen ajánlom finomítani: bár a 10. században meglévő pénz-ékszer és halotti obolus-adás szokása megérte a magyar pénzverés kezdetét, egyelőre nem lehet e szokásoknak a magyar pénzekkel folytatódó gyakorlatát évtizednyi pontossággal keltezni. Különösen nem országos méretekben, hiszen sok temetőben I. István veretei fel sem tűnnek, másutt pedig a 11. századi magyar uralkodók pénzei nem követik egymást a pénzverés folyamatának megfelelően. A halotti obolus-adás szubjektív cselekmény maradt, s ezért a jobban tanulmányozható temetőkben is csak a helyi közösségekben fellépő gyakorlat keltezésére tehetünk kísérletet. Ebből következik, hogy I. István CNH. I. 1. érmeje verésének kezdete, majd halotti obolusként való földbekerülése közötti időbeli kapcsolatot jelenleg nem tudjuk felbecsülni, s az utóbbi esetleges – azaz nemcsak helyenkénti, hanem országosan még bizonyításra váró – későiségéből az előbbi, vagyis a pénzverés késői megindítására nem következtethetünk.

3.2. A magyarországi temetőterképek felhasználásán kívül a kincsleletektől lehetett a CNH. I. 1. verésének kezdetét keltező adatokra számítani. Sajnos a magyarországiak semmilyen felvilágosítást nem adnak (vö. 70: 22. táblázat), tehát csak a külföldiek értékelhetők. Lengyelországból 58, a Szovjetunióból 16, Cseh- és Morvaországból 5, Svédországból 45, Dániából 15, Norvégiából 2, a Faröer szigetéről 1 és Finnországból 3 olyan, zömében 11. századi kincslelet adatait foglalta GI össze (79–89.), amelyek többségében I. István valamelyik verete (a Dbg. 1706/a, a CNH. I. 1., vagy a vitatott bosarvei típusú⁶⁶) jelen volt, hiszen a 145 kincsből csak 12-ben hiányzott. Mivel GI véleménye szerint (92–93.) a CNH. I. 1. verése 1015–1020 táján kezdődhetett meg, elsősorban a legkorábbi, az 1000–1020 között lehetséges elrejtési évű kincsleletekre kell

⁶⁵ GI itt az 1. táblázata (69.) eredményeire hivatkozott, amelyben az egy-egy sírban együtt előfordult, több uralkodó által kibocsátott érmeket mutatta be. A táblázat anyaga azonban nem elsősorban I. István vereteinek késői földbekerülését, hanem utódai pénzeivel való együttes forgalmát tanúsítja. Emiatt nem lehet a csak I. István vereteit tartalmazó temetkezéseket automatikusan a király uralkodásának végéről származtatni. További együttes előfordulások: *László Kovács*: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe. ActaArctHung 36 (1984) 276.

⁶⁶ Vö. *Gedai István*: Az első magyar pénzek időrendi kérdéséhez. Ld. ugyanebben a számban!

figyelmet fordítanunk. GI hét ilyen kincsleletet kutatott fel (90–95.), közülük kettőben, a sochaczewi (GI által még zakrzewinek nevezett lengyelországi) és a stockholm-karlbergi kincsben (72: No. 1.; 81: No. 1) a Dbg. 1706/a. denár bukkant fel. Mindkettőt, s velük a nagyharsányi kincset is, GI a CNH. I. 1. verési idejének általa 1020 tájára meghatározott kezdete (95.) elé keltezte: a nagyharsányit 1010 tájára, a sochaczewit (= zakrzewit) közvetlen 1000 utánra, a stockholm-karlbergit pedig datálás nélkül. Megkockáztatta azt is, hogy a rácalmási példány a CNH. I. 1. verése előtti, érmenélküli temetőszakaszból való. Szemügyre véve a leletek terminus post quem-eit (Nagyharsány: 1006 –, Stockholm-Karlberg: 1013–), semmi sem szól GI keltezése ellen. Nyitott kérdés marad viszont, hogy kik és mikor készítették a nagyharsányi példányoktól több szempontból is lényegesen eltérő észak-európai utánvereteket, hiszen a Magyarországon vert példányoknak először oda el kellett jutniuk, s utánzataiknak helybeli kincsben földbe kellett kerülniük ilyen rövid idő alatt. Visszatérve a többi kincslelet keltezéséhez, a CNH. I. 1.-et tartalmazó maradék ötből az első, a dániai ibskeri kincs (terminus post quem dátuma: 997–) GI véleménye szerint hiányosan maradt. ránk, hiszen csak három érméjét leltározták be, ezért nem értékelhető. Az ugyancsak dániai brandsgaardi kincs 152 érméje közül egy CNH. I. 1. volt a legfiatalabb, s az összes többi 10. századnak tekinthető (!), de mivel 1840-ben találták, GI ennek is vitatta a teljességét. Ugyanerre a következtetésre jutott három lengyelországi kincslelet kapcsán: a 27 darabos stroszki (1004–), a 28 példányos rudai (1011–) és a részleteiben ismeretlen majkóvi (1016–) kincs ismertetésekor. Mivel pedig a felsorolt kincsleleteknek csak terminus post quem-e a zárójelben megadott évszám (amely a kincs legfiatalabb, azaz a legutolsó érméjét verető uralkodó trónralépésének éve), s a valószínű elrejtés pedig bizonyára évekkel később következett be, GI úgy vélte, hogy „a magyar pénzeket tartalmazó leletek hulláma csak 1030 után keltezhető” (92.). Ellenvéleményem szerint a brandsgaardi, stroszki és rudai leleteket bizonyíték nélkül nem lehet az 1030-as évektől keltezni. Különösen érvényes ez a brandsgaardi leletre, amelynek kivétel nélkül 10. századi érmesorozatát logikus kapcsolódással, és nagyobb időbeli hiány szükségessége nélkül zárja le a CNH. I. 1. veret.⁶⁷ Az I. István pénzeit tartalmazó kincsleletek kis száma sem elegendő érv azok koraisága ellen, hiszen őket megelőző magyar érmék nem lévén, a magyar pénzek kiáramlását a CNH. I. 1. kezdhette csak meg, a ritka Dbg. 1706/a-t most nem számítva. Az I. István pénzeit tartalmazó kincsleletek csekély érmemennyisége sem lehet értékelhetetlenségük oka, hiszen ilyen kis leleteket másutt is találtak.⁶⁸ Sajnos még a viszonylag nagy számú lengyelországi kincsleletből sem lehet jól meghatározni az egymást követő magyar uralkodók pénzei ottani földberejtésének korát. I. Béla és I. László pénzét tartalmazó egy-egy kincs akár már trónralépésük után egy-két év elteltével is földbe kerülhetett. I. András vereteinél ez az időkülönbség nagyobb is lehetett, Péter és Salamon érméi pedig még jelentősebb késést mutatnak.⁶⁹ Mindez persze csak elméleti megkülönböztetés, hiszen ha 1051 tájától I. András pénzei már foroghattak Lengyelországban, akkor semmi értelme azt állítani, hogy Péter érméi viszont 1061 utánig késtek! Általános érvényű következtetést tehát aligha vonhatunk le egy érme verésének kezdete és

⁶⁷ Kovács 1975, 263: 25. jegyzet.

⁶⁸ Pl. Tum: 22 db (74: No. 22), Gostawce: 25 db (75: No. 41), Vicemilicie: 23 db (80: No. 5), Sigfride: 10 db (81: No. 4).

⁶⁹ Részletesen: Kovács 1988, 99. jegyzet.

a lengyelországi kincsekben való feltűnése közötti idő nagyságára, különösen nem I. István vitatott indítási idejű CNH. I. 1. obolusával kapcsolatban, de a két dátum között néhány esztendőnek biztosan el kellett telnie. E gondolatmenet alapján a GI által elvetésre ítélt öt nem-magyarországi kincslelet jelentősége megnő abban a tekintetben, hogy rájuk alapozva meg kell kérdőjeleznünk a szóban forgó érme késői kibocsátását, amit GI a következőképpen indokolt: „a CNH. I. 1. kibocsátási idejének meghatározása – a leletadatok (mind a magyarországi temetőelemzések, mind a külföldi kincsleletek) alapján – István uralkodásának második évtizedének végére tehető” (92.).

3.3. GI keltezési rendszere harmadik pilléréként Györffy Györgynek a veszprémvölgyi görög apácakolostor alapítólevelére vonatkozó gazdaságtörténeti megjegyzései szolgáltak. Az 1001 után írott, görög nyelvű alapítólevelében, amely Györffy György szerint 1015 előtt aligha keletkezhetett, 48 szárberényi önállóan gazdálkodó családot nem „család”-nak (família), hanem „füst”-nek (kapnos) neveztek meg, „ami e korban adózási műszó volt. Így nevezték a bizánci birodalomban minden önálló termelő adóegységét, ami szerint a „füstpénz” (kapnikon) adót fizette.”⁷⁰ Ez a szóhasználat az adózás e fajtájának egykorú magyarországi gyakorlatát tanúsítja Györffy György véleménye alapján. Szerinte mind az adóztatáshoz, mind pedig a vámügyletekhez széleskörűen elterjedt pénzforgalomra volt szükség, s a kellő mennyiségű, frissen kivet pénz az 1009 után kialakuló várszervezethez csatlakozó vásárhelyeken jutott el a néphez. A korábbi terményadót felváltó denáradó (füstpénz, kapnikon) bevezetésére 1018 után kerülhetett sor, amikor Bulgária bekebelezése után a bizánci birodalom Magyarország közvetlen szomszédja lett. A magyar királyságban ekkor 120–150 000 család, azaz füst lehetett, s adójuk kifizetéséhez legalább 1 millió CNH. I. 1. típusú érme verésére és forgalmaztatására volt szükség, mert Györffy György 8 denárban állapította meg a füstpénz összegét.⁷¹ GI teljesen átvette ezt az elméletet, csak a füstpénz 8 denáros összegét vonta kétségbe.⁷² Véleményem szerint a fenti koncepciónak homályos részletei vannak. Bizonytalan, hogy az egyedülállóan korai adatot⁷³ jelentő veszprémvölgyi alapítólevelben a „család” és a „füst” a rab családok és a

⁷⁰ Györffy 1977, 276, 323, 342.

⁷¹ Györffy 1977, 284–289, 321–323, 335–336, 340–347, 454–466; uő: 1984, 824–825.

⁷² Könyves Kálmán idején 8 denár volt a „szabadok denárjai” adó, azaz Györffy György szerint a füstpénz összege. Ezt az összeget ő I. István korába is visszavetítette. Az I. László-kori 40 denáros pensának a 8 denár 1/5-e volt, I. István 60 obolusos („denáros”) pensájának pedig 2/15-e, s utóbbi így közel járt volna a mintának tekintett bizánci 1/6 pensa értékhez: Györffy 1977, 342–343. GI a CNH. I. 1. érmét obolusnak, azaz féldenárnak tekintve 30 denáros pensával számolt, ezért nem fogadta el I. István korára a füstpénz 8 denárnyi összegét. Saját számítási eredményt azonban nem adott (93.). Györffy György gondolatmenetét követve ez 8/30, azaz 4/15 pensa lett volna, vagyis jóval nagyobb, mint a feltételezett bizánci előképe.

⁷³ A korábban minden szabadtól szedett 8 denáros adót Könyves Kálmán reformálta meg. A saját vagyonnal rendelkező szabadokra vonatkoztatva általánosságban eltörölte, a más földjén élőket 8 denár fizetésére kötelezte, végül a király, az egyház és az ispánok szabadjai 4 denárt fizettek: *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. ÉTtK 100 (1983) 46–49, 59–61. Hogy a szabadok, szabadosok denárait füstpénznek is nevezték, arra csak 13. századi adatunk maradt: „Dedimus igitur ipsi libertinos denarios, qui vulgo fumarum vocantur...”: *Hans Wagner*: Urkundenbuch des Burgenlandes. .I: Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz–Köln 1955, 107. Az oklevélben II. Endre az alapító adományokat erősítette meg a borsmonostori (marienbergi) ciszterci kolostor számára 1225-ben: *György Györffy*: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die

lovas szolgák adóztatására utaló, megkülönböztető műszóként szerepelt-e,⁷⁴ vagy pedig a királyi udvarban az oklevelet író görög egyházi férfiú használta bizánci terminológiát és a bizánci népies oklevelek nyelvét tükröző szöveg⁷⁵ a magyar viszonyok ilyen megkülönböztetett jelzésére nem is alkalmas. Az utóbbit látszik ugyanis bizonyítani, hogy a Kálmán elrendelte 1109. évi renovatióban, amely szó szerint közli az eredeti görög szöveget, az ezt követő latin fordítás a szóban forgó kapnos-t és a familia-t egyaránt mansio-nak adta vissza.⁷⁶ Bizonytalan továbbá, hogy ez az egyedülállóan korai adat országosan kiterjedt gyakorlatot takar-e az adóztatásban? A bizonytalanságot csak fokozza, hogy a pénzdó előtt, Magyarországhoz hasonlóan ugyancsak terményadózó Bulgáriában, a szomszédságnál jóval szorosabb kapcsolatot jelentő 1018. évi teljes bizánci hódoltatás után sem változott egy csapásra a helyzet, s a pénzdót csak Paflagóniai Mihály császár (1031–1041) vezette be.⁷⁷ Ha tehát 1018-ban Bizánc magyar szomszédává válása meg is teremthette a pénzdó (füstpénz, kapnikon) közvetlen átvételének lehetőségét, ebből azonnali átvételre kényszerűen nem kell következtetnünk. Ha pedig a pénzdó bevezetése Magyarországon is késett volna, akkor mi indokolta volna a fizetéséhez szükséges pénzmennyiség verésének megkezdését? Mégis, ha a fenti kételyeimmel ellentétben bebizonyosodna, hogy a veszprémvölgyi alapítólevélben ránk maradt egyetlen adat mögött 1018–1020 táján a füstadó országos kiterjedtsége húzódik meg, akkor az említett dátum nem terminus post quem-e, hanem terminus ante quem-e lenne a magyar pénzverés megindításának. Ugyanis éppen Györffy György érvelése szerint jó néhány évvel korábban veretni kellett volna a CNH. I. 1. obolust ahhoz, hogy 1018–1020 táján Szárberényben már oklevélbe rögzített biztonsággal ne terményben, hanem pénzben követelhesse a veszprémvölgyi kolostor az adót.

4. Az összefoglalás előtt rövid kitérőt kell tennünk GI könyvének az utánveretekkel foglalkozó fejezetére (94–98.). Megállapításai szerint, a magyar érmekelet utánvereteitől igen jól elkülöníti érmekepeik szerkesztettsége és körirataik hibátlansága. Ezen az alapon eleve megkérdőjelezhető a svédországi Gotland szigetén lelt bosarvei lelet hiányos köriratú (E: PHANVS REX, H: PRES LAVVA CIV) denárának magyar volta. Ha pedig, amint azt a magyar kutatók többsége állítja: utánveret, akkor a CNH. I. 1. lehetett az eredetije, s hátlapja kialakításában nem-magyar érme is közrejátszhatott. Felfedezésszámba menő GI megállapítása, hogy a CNH. I. 7. denársúlyú vereteket, amelyek súlya a Dbg. 1706/a.-val egyező, a rendelkezésre álló 8 szörvány- és kincseletbeli példány alapján I. István

Jahrtausendwende. StH 186 (1983) 219; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest 1899², I. 180–181, 455: 355. jegyzet; *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. I (1860) 270; *Györffy* 1977, 455. Nem lehet feladatunk annak eldöntése, hogy a 13. és 11. századi adatok egymással azonosíthatók-e, s visszavetíthetők-e az 1020-as évekbe?

⁷⁴ *Györffy* 1984, 825.

⁷⁵ *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953, 59.

⁷⁶ „Villa Zaarberin cum LIII^{or} mansionibus. . .”: *Hóman Bálint*: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Turul 29 (1911) 123, 126: 1. jegyzet, 129. Az előbb idézett jegyzetben Hóman Bálint a következőt jegyezte meg: „kapnos = füst, itt, tűzhely: háznép, család. Ugyanez oklevélben másutt familia, az egykori latin emlékekben: mansio, domus, familia”. Érvelésével egyetértett: *Czebe Gyula*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. ÉTtK 24:3 (1918) 40. A mansio értelmezéséről: *Bolla Ilona*: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. AUBSH 3 (1961) 107–120.

⁷⁷ *Györffy* 1977, 342–343.

hivatalos kibocsátású érméi sorába kell iktatni úgy, hogy a Dbg. 1706/a. után, de a CNH. I. 1. előtt készült (97–98.)

5. GI könyve a magyar pénzverés kezdeteinek eddigi legrészletesebb, átfogó igénytel készült monográfiája, s egyben az első kísérlet arra, hogy a Dbg. 1706/a., a CNH. I. 7. és a CNH. I. 1. mint magyar veret, I. István pénze álljon elénk. Amint az a fentiekből kiderült, lényegében véve osztom GI-nek a Dbg. 1706/a.-ra vonatkozó nézeteit. Kritikai megjegyzéseim az érmekép részleteire vonatkoztak, s nem is csupán GI-vel bocsátkoztam vitába. A CNH. I. 7. hitelességét GI meggyőzőnek látszó gondolatmenete ellenére – véleményem szerint – még jobban alá kellene támasztani, hiszen érvelése gyenge alapokra (az érmeképek szerkesztett, hibátlan rajza; a verőtövek poncolt (?) s nem vésett technikája; a Dbg. 1706/a. és a CNH. I. 1. általa feltételezett kibocsátási ideje közötti egy-két évtizednyi űr kitöltésének vágya) épül. Talán nem véletlen ugyanis, hogy a Kárpát-medencében a CNH. I. 1. sír- és kincsleletekben egyaránt gyakori, s ugyanezt állíthatjuk a Dbg. 1706/a.-ról is a külföldi példányai mennyiségével összevetve, viszont a CNH. I. 7.-nek innét mindössze két szórványlelete ismert (egy-egy érme a Magyar Nemzeti Múzeumban és a debreceni Déri Múzeumban). A korabeli temetőkből egyetlen darab sem került elő, s a további hat példánya észak-európai kincsleletben látott napvilágot.

Amint azt GI részletesen bemutatta, korábban is voltak már a CNH. I. 1. késői, I. István trónraléptét követő időtől elszakított indítását valló elméletek (29–33, 94–96.), de ezek esemény- és gazdaságtörténeti érveit a magyar kutatás egyhangúlag elutasította.⁷⁸ GI más koncepcióra építve, igen széles és újszerű bizonyító anyaggal dolgozott, s eredményeit logikusan felépített rendszerben összegezte. A CNH. I. 1. késői, 1020 táján történt kezdeti kibocsátását feltételező elméletét az általa feltárt és használt módszereken túl, másokkal sem jobban bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Ellenvetéseim azonban elméletének mindhárom pillérét – a régészeti temetőelemzéseket, a külföldi kincsleletek felhasználhatóságát, s Györfy Györgynek a füstpénzre vonatkozó nézeteit – érintették, s együttesen kezelve figyelmen kívül nehezen hagyhatók. Mivel GI könyvének első fejezetében éppen azt igyekezett bizonyítani, hogy a 10. század végére „a politikai, gazdasági és társadalmi fejlődés megteremtette az önálló pénzverés feltételeit” (25.) Magyarországon, akkor ez a pénzverés mintegy 1000 és 1020 között csak a Dbg. 1706/a. és talán a CNH. I. 7. típusok igencsak kis mennyiségű kibocsátásában valósult volna meg, pénzforgalom, s annak hatásai nélkül! Ellenvetéseim nyomán azonban úgy látom, hogy jelenleg nincs kellően bizonyított érve azon korábbi álláspont megváltoztatására, miszerint I. István a CNH. I. 1. obolust már közvetlenül trónralépése után – akár a Dbg. 1706/a.-val együtt, vagy azt azonnal követve – veretni kezdte.

⁷⁸Christian Turnwald a Dbg. 1305–1307. típusú utánvereteket 1010–1015 táján készített, hiteles magyar érméknek tekintette. Szerinte I. István csak 1022 körül szilárdította meg hatalmát az országban, s csak 1025 után kezdte veretni a CNH. I. 1.-et (30–31.). Jozef Hlinka is csatlakozott az utóbbi keltezéshez, mert úgy vélekedett, hogy a felvidéki ezüstlelőhelyek csak 1025 után jutottak I. István kezére (32.). Ugyanakkor a korábbi idők szűkre korlátozódó forgalmú denáraként, azaz I. István első vereteként, Vera Hatz nyomán a bosarvei utánveret mellett foglaltak állást.

AZ ELSŐ MAGYAR PÉNZEK IDŐRENDI KÉRDÉSÉHEZ

A magyar pénzverés kezdetéről kialakított, szinte évszázadokon keresztül változatlanul az a kép élt, hogy István királynak egyetlen pénze volt, a CNH.¹ I. 1.-nek ismert STEPHANVS REX, illetve REGIA CIVITAS feliratú, 0,8 g. átlagsúlyú pénz, ami – súlyát tekintve – obulus. Ezt a tiszta képet újabb leletek eddig ismeretlen típusai, valamint már ismert típusok újabb példányai, s ezek együttesének értékelései gyökeresen megváltoztatták. Mivel István pénzverésére írásos források nincsenek, ezt a pénzverést csak a régészeti adatokból lehet rekonstruálni, amely adatok sohasem oly egyértelműek, hogy értelmezésük vita nélkül váljon mindenki által elfogadott igazsággá. A nemzetközi vita időszerűvé, a magyar kutatás számára kötelezővé tette ismereteink összefoglalását, amelyet az 1986-ban megjelent munka valósított meg.²

Kovács László megjegyzései az említett összefoglaló munkának azokat a pontjait érintik, amelyek bizonyító ereje nem egyértelmű. Az alapprobléma István király három pénztípusának – Dbg.³ 1706/a, CNH. I. 7. és CNH. I. 1. – kormeghatározása. Ismétlem – és sarkítom –, nem állnak rendelkezésünkre a pénz verését elrendelő keltezett okiratok a pénz képeinek leírásával. Ezért vagyunk kénytelenek a régészeti forrásokhoz fordulni; egyrészt a temető-, másrészt a kincsleletekhez. Sajnos csak olyan temetőnk van, amelyben István pénzei közül kizárólag a CNH. I. 1. fordul elő. (Kivétel a rácalmási temető, amelynek egyetlen pénze 1 db. Dbg. 1706/a, s mint egyetlennek nincs összehasonlítási, viszonyítási lehetősége.) Szinte valamennyi temetőnkben van egy érem nélküli középső rész, amely körül – „gyűrűkben” – időrendi sorban található a pénzek. Tény, hogy nem bizonyítható az István pénzeket is megelőző (megelőzni látszó?) érem nélküli temetőrész évszámokban is kifejezhető kora. Bizonytalan a halotti obulus adásának kezdete, bizonytalan a pénz sírbatételének keltezése és bizonytalan a forgási ideje. Mégis figyelembe kell venni mindezeket az adatlehetőségeket, ha mégoly bizonytalanok is, mert a sok bizonytalan, ám egy sem ellentmondó (!) adat összességében nagyobb valószínűséggel adhat számunkra elfogadható bizonyítékot. A 11. századi pénzeket tartalmazó temetők első használati ideje ugyan bizonytalan, de élesen elkülönül a 10. századi, leletekben gazdag temetőktől. Még ha a 10. század végére is keltezzük a 11. századi pénzes temetőket, akkor sem valószínű, hogy István uralkodásának elején már az egész érem

¹ Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. I. Budapest. 1899.

² Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Budapest. 1986.

³ Hermann Dannenberg: Die deutsche Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. Berlin. 1876.

nélküli középső rész betelt, és megkezdődött az István-pénzek sírbatétele. De viszonyíthatjuk a Salamon- és László-pénzek gyűrűjének „vastagságát” és egymástóli távolságukat az István- és Péter-pénzek egymástóli távolságához, s akkor joggal tételezzük fel, hogy ha az István-pénzek a király uralkodásának elején sírba kerültek volna, akkor az István-pénzek gyűrűje vastagabb lenne. Az István-pénzeket megelőző római pénzek talán azt tételezhetik fel, hogy a pénz sírbatételének szokása, vagy kialakulása korábbi, mint a CNH. I. 1. Nem tisztázott a majsi temető kerek kis lemezének szerepe, de – a nagyharsányi leletben lévő hasonló lemezek alapján – joggal tételezhetjük fel, hogy a pénzekkel összefügg, és ebben az esetben a római pénzekkel azonos szerepet tölthetett be.

A belföldi kincsleleteknél meghatározó a nagyharsányi lelet. Nem csak ténye, amely a Dbg. 1706/a denár István király kibocsátásának meghatározását lehetővé tette, hanem Bruno augsburgi veretét tartalmazva azt bizonyítja, hogy 1006 után még a Dbg. 1706/a volt a hivatalos pénz, a CNH. I. 1. csak ezután készülhetett, s ha a két típus közé iktatjuk a CNH. I. 7.-et, akkor a CNH. I. 1. aligha készülhetett 1015 előtt. A CNH. I. 7. eredeti magyar kibocsátásának egyik legfontosabb bizonyítéka az a súlyrendszer, amiben készült. Pontosán azonos a Dbg. 1706/a átlagsúlyával, így numizmatikailag elképzelhetetlen más sorrend, mint: első a Dbg. 1706/a, ezt követte a CNH. I. 7. az előző típus pénzlába szerint, de új éremképpel, végül a CNH. I. 1. az előzővel azonos éremképpel, de új pénzláb szerint. A CNH. I. 1.-et obulusnak is szokás mondani; valószínűbb azonban, hogy ennek neve is denár volt, csak egy erősen csökkentett pénzláb szerint készült.

A külföldi kincsleletek értékelésénél kétségbe vontam néhány korai lelet hitelességét. Ez valóban önkényesnek tűnik, de feltűnő, hogy az általában igen nagy példányszámú leletek mellett néhány csekély példányszámú van, s ezek a múlt században kerültek elő, amikor kevesebbet törődtek a leletek teljességével; így tehát ez joggal vonható kétségbe. S éppen ezek, a magyar pénzt is tartalmazó leletek a koraiak. Egy lelet földbe kerülésének meghatározása rendkívül nehéz és bizonytalan. Ugyanis pontosan csak azt az évet lehet meghatározni, ami előtt nem rejthették el. (A leletben előkerülő pénzek utolsó kibocsátójának első uralkodási éve.) Ám, hogy ezt az évet még hány év, vagy évtized követte, azt meghatározni lehetetlen.

Vitatja Kovács László a füstadó létét. E történeti kérdéssel nem kívánunk foglalkozni; elfogadtuk és elfogadjuk Györffy György véleményét.⁴

Részletesen foglalkozik Kovács László a lándzsa típusával. Fejtegetései logikusak, számunkra is elfogadhatóak, numizmatikai szempontból azonban érdektelen.

Nem tér ki Kovács László a Bosarvében talált .PHANVS REX/.RESLAVVA CIV feliratú pénzre. Ez továbbra is sarkalatos és neuralgikus pontja a kutatásnak és a vita újabb fellángolása várható, miután két újabb példány látott napvilágot; mindkettő Svédországból.⁵ Kenneth Jonsson szerint⁶ az eddig ismert 3 példány előlapja azonos verőtővel készült, míg a hátlaphoz két verőtövet használtak. Az újonnan előkerült példányok alapján rekonstruálható volt viszont a teljes felirat:

⁴ Györffy György: A magyar pénzverés kezdeteihez. Numizmatikai Közlöny. LXXII–LXXIII. (1973–1974). 35–41.

⁵ Corpus Nummorum Saeculorum IX–XI. 4/3. Lund 1987. No. 59.

⁶ Kenneth Jonsson: The earliest Hungarian coinage. Commentationes Numismatae. Hamburg. 1988. 95–102.

+ 2HANV2•REX
PRESLAVVACIV

Ha bizonyos, hogy a hátlapokhoz két verőtövet használtak (a fényképek alapján ugyanis ez nem egyértelmű), akkor a verőhelyre utaló felirat ebben a formájában tudatos, s megkérdőjelezhető az utánveret. Ám még ebben az esetben is számolni kell az alábbiakkal:

- a feliratok – főleg a király nevéből a . . .TE. . kihagyása és a fordított S és N – nem hibátlanok, mint István valamennyi bizonyosan eredeti pénzén,
- az előlap keresztjének típusa távol áll a magyar pénzekétől,
- a hátlap karoling templomának orom alatti felirathiánya nem jellemző a közép-európai pénzverésre, s az egész kép messze áll a Dbg. 1706/a templométól,
- mindhárom példány súlya – 1,99, 2,16, 1,67 g. – oly magas, hogy nem illeszthető sem a magyar, de más e korbeli rendszerbe sem.

Összegezve: a több bizonytalanság ellenére sem látjuk indokoltnak változtatni sem István király három pénztípusának relatív időrendjén: Dbg. 1706/a – CNH. I. 7. – CNH. I. 1., sem azon az abszolút időrenden, hogy a Dbg. 1706/a közvetlen István koronázása után készült, a CNH. I. 1. pedig 1015–1020 között keletkezett. A PRES LAVVACIV feliratú pénzt pedig változatlanul nem tudjuk beilleszteni István király hivatalos magyar kibocsátásai közé.

SÁNDOR, SOPRONI

DIE LETZTEN JAHRZEHNTE DES PANNONISCHEN LIMES

Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.

Hrsg. von Joachim Werner, Band 38. C. H. Beck'sche

Verlagsbuchhandlung München, 1985, 128 p. 52 ábra, 21 tábla, 2 melléklet

A PANNONIAI LIMES UTOLSÓ ÉVTIZEDEI

Pannonia későrómai *limes*ének legjobb ismerője újabb könyvében a tartomány történetének talán legtöbbet vitatott korszakával foglalkozik, azt vizsgálva, hogy milyen bizonyítékokat lehet fölhozni Pannonia, és azon belül elsősorban Valeria *limes*ének, tágabb értelemben véve határvédelmének a fennállására az I. Valentinianus halálát követő 50 esztendőben. A kérdéskör számos homályos pontjának a tisztázására sajnos alig néhány írott forrás áll rendelkezésre, valamint az egyre gyarapodó régészeti emlékegyet, amely azonban a kronológiai, etnikai és egyéb problémák megoldására nem mindig tud biztos fogódzóra szolgálni.

A könyv három részre tagolódik. Az első rész azokkal a vitás kérdésekkel foglalkozik, amelyek korábbi könyve és tanulmányai kapcsán merültek föl a kutatásban. Részletesen reflektál az alföldi sáncok datálásával kapcsolatban fölmerült kérdésekre, foglalkozik a belső-pannoniai erődök katonai jelentőségével, valamint a Notitia Dignitatum egyes helyeivel, azok földrajzi azonosításával. Igaz ugyan, hogy ezek nem tartoznak szorosan témájához, az egész problémakör szempontjából azonban igen fontosak, elkerülhetetlen az ezekben a kérdésekben való világos állásfoglalás.

Számos elképzelés született már az Aquincummal szemközti erődítményekről. A 16. oldalon a szerző azt írja, hogy a későrómai erőd a Március 15. téren csak Constantinus idején épült, magam részéről továbbra is valószínűbbnek tartom az erőd Diocletianus korára való keletkezését, még abban az esetben is, ha ennek az erődnek az építése semmilyen összefüggésben sem állna Hidatius ismert adatával. Más kérdés, hogy a közelben talált *hypocaustum*-maradványok és más jelek alapján jogosan feltételezett 2–3. századi katonai létesítmény – éppen a *hypocaustum*-lelet folytán, ami egyértelműen fürdőre, ez pedig *castellum*-ra utal – itt feltételezhető Aquincum Celamantiának megfelelő középső-császárkori ellenerődje.

Nem világos egészen számomra az az okfejtés, amelyben a belső-pannoniai erődök helyőrségével foglalkozik. Először ugyanis leszögezi, hogy ezekben „Einheiten der *riparienses* – und nicht der *comitatenses*! – lagen”, majd utóbb – hozzám hasonlóan – azt, hogy a *riparienses* egységei mellett itt állomásoztak a *comitatenses* is (19. l.). Nézetem szerint „a belső-pannoniai erődöket a *comitatenses* várható fölvonulási útvonalai mentén az ő számukra építették, állandó helyőrségét viszont a tartományi hadsereg alkotta” (Antik Tanulmányok 1978. 251. l.).

Tokod későrómai, valószínűleg azt követő korszakára nézve is fontos újabb adatot szolgáltat egy légiföldvétel, amelyet másutt ismertettek. E felvételen egy olyan fal/árok gyanítható az erőd körül, amely azt szabálytalan ovális formában városfal módjára övezi. Ez az adat igen érdekes kiegészítés a szerző fejtegetéseihez (24–25., 58–60. l.). További adalék az erőd építéstörténetéhez, hogy a minden egyes toronynál megtört fal-irány nyilvánvaló módon mutatja: előbb a tornyokat építették meg, és csak utána a köztük lévő falszakaszokat.

A második nagyobb rész a régészeti anyaggal foglalkozik, míg a harmadik rész a történeti következtetéseket taglalja. Előbb azt elemzi a szerző, hogy hol és mikor tűnik föl a besimított kerámia a *limes*-menti erődökben, illetve hogy milyen néphez, csoporthoz köthető, majd pedig a Valeria és Pannonia prima határmenti erődítményeinek régészeti anyagát elemzi abból a szempontból, hogy e

helyeken milyen mértékben mutatható ki 380 utánra, még inkább az 5. század első évtizedeire keltezhető anyag. Igen fontos az a megfigyelése, hogy a Valentinianus idején épült őrtornyokban hiányzik a besimított kerámia. Legalább ilyen szembeszökő az az összeállításból világosan kitűnő tény, hogy az erődítményekben és környékükön mind a római készítésű tárgyak, mind pedig az érmeek – ha jóval csekélyebb mértékben is – az 5. század első negyedének végéig, megszakítás nélkül forgalomban vannak.

A Valentinianus korára keltezett kis méretű őrtornyok gyors fölhagyására következtet a szerző abból a tényből, hogy ezek egy periódusú járószinttel rendelkeznek, nem fordul elő bennük besimított kerámia. Közvetett bizonyítékként értékeli erre nézve azt is, hogy az alföldi sáncrendszer főszerűségével megszűnt a Duna-kanyar korábbi rendkívüli szerepe. Ezzel kapcsolatban már korábban is (i.m. 248.) óvatosságra intettem, utalva az őrtornyokban előforduló különböző gyártmányú téglalábelyegekre, amelyek egy egyszeri gyors építési kampány és néhány rövid esztendőre szorítkozó fennállás esetén nem csoportosulhatnak így. Meggondolandó továbbá az is, hogy a Pilismarót-malompataki kiserődben, valamint a Visegrád-Sibrik-dombi erődben, amelyeket 380 után más módon használt a római határvédelem (29. sk., 44. skk., 62–63.), a besimított kerámia láthatóan csak hosszabb szünet után jelenik meg. Pilismaróton a védőárok lassú betöltődése után (Visy, i.m. 249, Soproni 29. 12. j.; 62.) paticos kerítést emeltek a korábbi védőárok vonalában. Nézetem szerint ezzel a kerítéssel egyidős a két fazekaskemence, amelyek a kiserőd falán kívül egyébként is inkább az itt élők polgári jellegére, semmint az akár *foederati* katonaság elképzelhetetlen fazekasipari tevékenységére utalnak. A Pone Navata-beli erőd lakógödreai kapcsán is arra utal a szerző, hogy az 1. lakógödör (és vele együtt valószínűleg a többi is) „nach dem Auflassen bzw. nach dem Einsturz des römischen Gebäudes ausgehoben worden” (44.). Ehhez azonban nyilvánvaló módon hosszabb, jó néhány éves időnek kellett eltelnie 380 után!

A kérdés tehát nem annyira az, hogy használták-e a római katonai és egyéb építményeket a 4. század végén és az 5. század elején, hanem az, hogy kik voltak ezek. A lehetőségek (római katonaság – *foederati* katonaság – *foederati* polgári elemek – a római provinciális szervezetbe be nem illeszkedő barbárok) mérlegelése és eldöntése (?) után a másik nagy kérdés a keltezés. A fenti két példa és néhány más jel alapján arra következtettek, hogy a besimított kerámia, amelyet a szerző véleményével egyezően a *foederati*-népességhez köthetőnek tartok, a nála becsültnél valamivel később jelent meg a *limes* mentén, tehát nem 380 táján. Ez persze azzal a következménnyel is jár, hogy bizonytalanabbá válik a *limes*-menti besimított kerámiának Alatheus és Saphrac vegyes népességéhez való kapcsolása, hiszen akár 5. század eleji betelepülőkkel is lehet számolni.

Erre utal többek között Intercisa példája is. Itt olyan építési fázist is sikerült a *via sagularis* és az erődfal között kimutatni (tehát nem a *via sagularis* helyén, vö. 73), amely kétségtelenül Valentinianus halála utáni időre keltezhető (Lőrincz, B.–Visy, Zs.: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa: British Archeological Reports, International Series 71, 1980, 691.). Hogy lehetne ezzel az építkezéssel az a vályogkunyhó egyidős, amelyik a kérdéses helytől alig 20 méternyire van, és ahol változatos, a római technikai ismereteket sem nélkülöző besimított edények kerültek elő (B. Vágó, E.: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). Alba Regia 11, 1971, 112), és amelyeket az ásatók mind 1965-ben, mind pedig 1969-ben az 5. századra kelteztek?

Hasonló irányba mutat a Notitia Dignitatum szerző általi elemzése is. Korábbi vizsgálataival egyezően kifejti (96 skk.), hogy a schematizmus adatai egyidejűleg érvényesek, és hogy a „nunc” betoldás 380 körüli változásokat rögzít. Ezt elfogadva és a legjobb megoldásnak tartva azonban keltezési kérdések merülnek föl, amelyek ismételten arra utalnak, hogy a *foederati* szervezett és széles körű *limes*-menti katonai megtelepedése nem ekkor, hanem csak később mehetett végbe. Szerző ugyanis fölteszi, hogy a kiserődök kialakítása Aquincumban és más *limes*-erődökben 380 tájára keltezhető. Ha viszont így van, hogyan magyarázhatnánk Cirpi (csak kiserőd!?) három helyőrségét 380 után (vö. ND). A kérdés Odriabo (csak kiserőd!?) esetén is jogos, bár ott csak egy csapat állomásozásáról tudunk. Az sem biztos, hogy Aquincumtól délre nem épültek ilyen kiserődök, pl. akár Intercisában, ahol három csapatról is tudunk! Megfordítva a kérdést, hogyan lehetséges, hogy 380 után, amikor az alföldi fennhatóság gyakorlatilag megszűnik, Contra Aquincum nem leszűkített erődjében (!) és más ellenerődökben is csapatok állomásoznak, a *limes* erődjeit pedig ugyanakkor gyakorlatilag tornyokká alakítják?

Mindez arra utal, hogy a kiserődök építésének idejét későbbre kell keltezni, amelyre nézve

leginkább, de nem kötelező kizárólagossággal, *Generidus magister militum* tevékenysége vehető számításba, amint arra az osztrák kutatás (98.22. j. a szerző könyvében) Carnuntum kiserődje kapcsán gondolt. Eszerint 380 után még több mint 20 évig alapvetően a hagyományos határvédelmi rendszerrel és *limes*-építményekkel kell számolni, amelyek sorába egy ideig még jó néhány őrtorony is beletartozott, és csak az 5. század első évtizedének a hatalmas megpróbáltatásai – részint megtizedelve a *riparienses* egységeit, részben pedig elvezénylésüket kiváltva – készítették a római vezetést alapvetően új típusú határvédelemre. Ennek sajátja az elsősorban *foederati* katonaság, amely esetenként már nem a katonaság igényeit követő, korábban elképzelhetetlen gazdasági tevékenységet végez (Pilismarót-Malompaták), és kisebb létszámának megfelelően – a helyben maradt csoportokkal fokozatosan ötvöződve – olyan kiserődöket emel, amelyek a katonaság és a lakosság lecsökkent számának jobban megfelelnek.

A szerző mulhatatlan érdeme, hogy e rendkívül problematikus korszakban nemcsak új régészeti anyagot mutatott be, és számos új szempontra hívta fel a figyelmet, hanem mindezeket túl a régebbi adatok és okfejtések alapján olyan összefüggő és alapvetően meggyőző képet festett Pannonia határvédelmének utolsó 50 évről, amely a kutatás óriási nyeresége. Ehhez képest nem tűnik döntőnek az az eltérés, amely véleményemet az övétől elválasztja, hiszen az alapkérdésben nincs vita felfogásunk között. Véleményem kifejtésével egyébként is csak azt szeretném elérni, hogy a jelenleg még vitatott és homályos pontok az újabb hozzászólások révén megvilágosodjanak, és újabb ismeretek szerzéséhez vezessenek.

Visy Zsolt

IRENA TURNAU

HISTORIA EUROPEJSKIEGO WŁÓKIENNICTWA OD XIII DO XVIII. W.

AZ EURÓPAI TEXTILIPAR TÖRTÉNETE A XIII. SZ.-TŐL A XVIII. SZ.-IG

Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk–Łódź. 1987. 270 oldal

IRENA TURNAU

MODA I TECHNIKA WŁÓKIENNICZA W EUROPE OD XVI DO XVIII WIEKU

DÍVAT ÉS A TEXTILIPAR TÖRTÉNETE EURÓPÁBAN
A XVI. SZ.-TŐL A XVIII. SZ.-IG

Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk–Łódź 1984. 203 oldal.

Az európai textilipar története ismert volt a Marian Malowist-féle iskola idevágó eredményei alapján már az ötvenes években. Nagyon sokáig úgy tűnt, hogy ezen iskola eredményeit elfeledték, és úgy látszott, hogy ezen hagyományok ellenére általában az európai textilipar története vizsgálatáról a lengyel történetírás lemondott. Hosszú szünet után azonban e területen a munkálatok Irena Turnau tevékenysége következtében megújultak; a lengyel Ossolineum Kiadó az utóbbi időkben két munkát is kiadott tőle e témakörben.

Turnau munkássága esetében a rendező elv: az egyes textilipari termékek és azok nyersanyaga előállításának története alapján bemutatni a textilipar fejlődéstörténetének egyes fázisait. Ezen rendszerezés ellenére is világosan látható, hogy az európai textilipar esetében a kezdeti fázisokban kihelyezésszerű-falusias jellegű takácosság, házi kisipari termelés volt, és így a házi, paraszti rokkával szövés és fonás képezte a vászon- vagy pedig a posztógyártás technikai alapját. Csak a későbbiekben, a 17. és a 18. században jelentek meg a manufaktúráis ipari szervezeti formák, elsősorban a 18. századi angliai ipari forradalom következtében. Ugyanakkor nagyon helyesen utal a szerző arra, hogy a szokás szerint az ipari forradalom előharcosának tekintett Anglia hegemoniája a textilipari termelésben nagyon is

kétségbe vonható. A német gazdaságtörténet eredményei – elsősorban Wilhelm Abel munkái – alapján közismert, hogy a német területeken volt általános a kihelyezéssel paraszti háziipari termelés. Azonban Irena Turnau munkássága alapján látható, hogy a posztógyártás és vászonszövés esetében Angliában is volt kihelyezéssel céhes szervezettű rendszer, és ugyanakkor hegemon helyzetű nem volt egyértelmű még a manufaktúrális termelés tekintetében sem. Ugyanis az európai feudalizmus fejlődése kezdeti korszakában, a 12–13. században jelentős volt az olasz városállamokban a kézműves és háziipari posztógyártás és ezzel együtt a vászonszövés, sőt mi több Olaszország után a 14. századig a spanyol Mesta tevékenysége következtében a mediterráneum vidéke még ekkor is megelőzte Angliát a textilipari termelésben. Anglia hegemon helyzete ezen a területen később elsősorban gyengébb minőségű gyapjúposztója következtében tört meg. A szerző hírt ad arról, hogy ez elsősorban a 16. században következett be, mikor is a posztókereskedelemben elsősorban a németalföldi, flandriai és brabanti, valamint az észak-franciaországi központok posztója vette át Anglia korábbi hegemon helyzetét. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy Hollandiában, Németalföldön, valamint az észak-francia központok esetében is a kezdeti fázisban a paraszti háziipari és rokkás technológián alapult a szövés és fonás mestersége. Analízisét úgy végzi, hogy a nyugat-európai központok figyelemmel kíséréseivel egyidőben a közép-európai központokat sem téveszti szem elől, és különösen pl. a német területekkel kapcsolatban munkáiban több helyütt említést tesz Szászország paraszti, háziipari, majd pedig manufaktúrális textilipari termeléséről. Más fehér foltokat is eltüntet az európai textilipar története képeről. Nyomatékkal felhívja a figyelmet arra, hogy a 17. és 18. sz.-ban Franciaország esetében is megfigyelhető volt a manufaktúrális termelési szervezet kialakulása előtt a paraszti, háziipari technológián és a paraszti rokkás szövés és fonás eljárásán alapult kihelyezéssel paraszti kézműipari textilttermelés. Lényegében ezek a két munka főbb tanulságai. Irena Turnau kutatásainak eredményei összhangban vannak a korábbi Malowist-féle iskola eredményeivel. Ugyanakkor fényt vet a 17. és 18. sz.-i közép-európai textilipari központokra és még részletesen elemzi pl. a késői francia fejleményeket is ezen iparág történetében.

Az első tanulmánykötetben a felhasznált textilipari nyersanyagok figyelembevételével elsősorban a vászontermelést és annak munkaszervezeti formáit mutatja be. Az európai vászontermelés esetében a 13. sz.-tól kezdődően elsősorban a kihelyezéssel falusias, háziipari termelés formája volt megfigyelhető a céhes jellegű termelési szervezeten túl. Egészen a 17. századig létezett ez a paraszti technológiára alapozott kihelyezéssel rendszer, amikor is a 17. és különösen a 18. század folyamán a manufaktúrális ipari szervezeti formák is megjelentek. A posztótakácság és posztótermelés történetét is külön elemzi, a régi és az új posztótakácság jelenségét bemutatva. A korai központok elemzése során felhívja a figyelmet arra, hogy tulajdonképpen a posztótermelés tekintetében az olasz városállamok és még a 14. századig is, a spanyol Mesta virágzásának korszakáig, elsősorban Olaszország és Spanyolország, vagyis a mediterráneum vidéke játszott vezető szerepet. A mediterrán központok aláhagyatása után elsősorban az észak-francia és németalföldi kihelyezéssel posztóipari központok kivirágása következett be, és ugyanakkor még a 16. században is Angliában a posztótermelés ugyancsak céhes keretek között folyt. Ezen iparág történetében a 16. század a fordulópont, ugyanis ebben a korszakban dönt el végérvényesen a konkurenciaharc a németalföldi, valamint az angliai posztótermelés között. A németalföldi posztó jobb minősége következtében ez az angolt kiszorította az európai és pl. a baltikumi piacról. Ezen a helyen a szerző különösen a leideni és Leiden környéki posztóipari központ szerepét hangsúlyozza.

A közép-európai központok figyelemmel kísérése során elsősorban a céhes ipari szervezet bázisából kisarjadó szász posztóipari termelést mutatja be, melynek teljes kibontakozása a 17. századra tehető. Ennek oka elsősorban Szászországban az ekkor itt virágzó juhászat, valamint a francia hugenották Közép-Európa területén való letelepülése. Adatokat vonultat fel arra vonatkozóan, hogy a textiliparnak még voltak más ágazatai a mediterráneum vidékein, melyek szintén jelentősek voltak. Így a selyemhernyó tenyésztésében és a selyemtermelésben a 12. és 13. században az olasz városállamok játszottak vezető szerepet. Mint jeleztük, a posztóipari konkurenciaharcból Angliával szemben elsősorban a flandriai, brabanti és a németalföldi központok kerültek ki győztesen, azonban az egyetlen terület, ahol az angolok hegemoniája fennmaradt a 16. és 17. századtól kezdve Franciaországgal és Németalfölddel konkurálva, ez egyedül csak a manufaktúrális szervezettű gyapjotfeldolgozás és pamuttermelés. Az angol manufaktúrális pamuttermelés piacaként kezdettől fogva az angol gyarmatok szolgáltak. Noha a konkurenciaharcból Anglia került ki győztesen a manufaktúrális iparszervezet következtében, az azt

megelőző kezdeti fokon e termelés alapja is a falusi háziipari, rokkás szövés és fonás volt. A szerző nagyon következetesen mutatja be, hogy a kezdeti fázisban a kihelyezéssel, falusi, paraszti háziipari termelési szervezet és rendszer volt az alapvető, és a manufaktúráis termelés csak a későbbiekben bontakozott ki. Legkésőbb a közép-európai területeken jelent meg a manufaktúráis szervezésű termelés, azonban pl. a közép-európai textiliparnak voltak egykor olyan színfoltjai, mint a 16. és 17. századi gdanski díszövészés, melyek ebben a németesedő városban a lengyel nemesség és arisztokrácia öltözködési divatja igényeit voltak hivatottak kielégíteni.

A második – korábban írott, de a tárgyalt korszak későbbi volta következtében másodikként ismertetett – tanulmánykötet elsősorban a 17. és 18. századi divatigények folytán pl. a szabóság mesterségének és annak különösen nyugati válfajának elterjedését mutatja be Közép-Európa területén, többek között elsősorban a nyugati harisnyás viselet terjedésével együtt. A 17. és 18. századra vonatkozó holland, flamand, angol és olasz manufaktúráis posztóipari termelésen túl különösen a vászonszövés történetéből vonultat fel olyan példákat, melyek szerint ekkor is még a kihelyezéssel háziipari szervezettű technológia létezett. Így, elsősorban a 17. századi Franciaországból hoz fel adatokat arra vonatkozóan, hogy Turgot idejében rokkákat osztottak szét a francia parasztok között, hogy így a kihelyezéssel rendszerű háziipari és kézműipari technológiát fenn tudják tartani a lenvászontermelés esetében. Közép–Kelet-Európára vonatkozóan elsősorban a 17. századra teszi pl. a híres lengyel andrychówi vászontermelési központ kialakulását.

A szerző itt bemutatott munkái a lengyel textilipar-történeti munkák legszebb hagyományai szintjének és követelményeinek felelnek meg, Marian Malowist korábbi kutatásai eredményeihez csatlakozva és azokat teljes mértékben igazolva. Annak ellenére, hogy elsősorban a feldolgozott nyersanyagfajták figyelembevételével, valamint a divatruházat elemei szem előtt tartásával bontja ki mondanivalóját, nagyon jól megfigyelhetők azok az alapvető tendenciák, melyek szerint még a 17. századig is egyes területeken a kihelyezéssel, paraszti háziipari fonáson és szövésen alapult a textilipar technológiája a manufaktúráis korszak beköszöntéséig. Külön figyelmet érdemel az a mozzanat, hogy a német olvasottságú kutatók általában csak arról tudnak, hogy csak a német területeken lett volna megfigyelhető a paraszti, háziipari jellegű kihelyezéssel termelési szervezet, holott erre vonatkozóan vannak adatok Franciaországból is. Ugyanakkor a képet a közép-európai textilipari termelés története bemutatásával is gazdagítja, így foglalkozik a Szászországon kívüli, cseh-morva és osztrák termelési központokkal is. Sőt mi több, a Monarchián belül még a magyarországi textilipartörténeti fejleményeket is képes nyomon követni, elsősorban a magyar Endrei Walter munkássága figyelembevételével. Széles skálán és világos előadási formában mutatja be az európai textilipar fejlődésének történetét. Olyan apró mozzanatokot is szem előtt tart, mint pl. a 17. és 18. századi óbudai selyemmanufaktúra. Az elmondottak igazolják, hogy Irena Turnau ezen ipari ágazat története kutatásának kiemelkedő egyénisége.

Tagányi Zoltán

BUDÁTÓL BELGRÁDIG

VÁLOGATOTT DOKUMENTUMRÉSZLETEK AZ 1686–1688. ÉVI
TÖRÖKELLENESEK HADJÁRATOK TÖRTÉNETÉHEZ.
A NAGYHARSÁNYI CSATA 300. ÉVFORDULÓJÁNAK EMLÉKÉRE.

Szerkesztette Szita László. Pécs, 1987. 492 p.

Napjaink magyar történetírásának egyik legneuralgikusabb pontja a forráskiadás. Szinte mindenki egyetért abban, hogy e téren igen csak sok tennivalónk van; sőt azzal is, hogy igen rosszul gazdálkodtunk múlt századi elődeink örökségével. Sajnos az elmúlt évtizedekben sem változott úgy a magyar társadalomtudományok infrastruktúrája, hogy a már akut helyzet megváltozhatna. Természetesen igazuk van sok tekintetben azoknak is, akik ehelyett a kutatók szorgalmasabb levéltári munkáját hiányolják. Csakhogy azt is tudomásul kell venni, hogy országunk történeti forrásainak tekintélyes része külföldi levéltárakban lelhető fel, s az ezekben folyó munkát számos itteni és ottani

adminisztratív akadály nehezíti meg. A történeti kutatások „demokratizálása” is a feltárt források kinyomtatását igényeli. A fenti kérdések különösen akkor vetődnek fel élesen, ha egy-egy olyan korszak történelme kerül az érdeklődés előterébe, amelynek forrásai ma is levéltárak polcain porosodnak.

Ezek közé tartozik az 1683–1699. közötti évek nagy háborúja, amelynek során Magyarország felszabadult a török uralom alól. Bécs 1683. évi ostromának és Buda 1686. évi visszafoglalásának kivételével – egy-két múlt századi német hadtörténeti munkát leszámítva – alig készültek feldolgozások. Pedig majdnem egy-tucat olyan Habsburg–török összecsapás van a Bécsnél és Budán lezajlott harcokon kívül, amelyeknek meghatározó szerepük volt Kelet-Közép-Európa további története szempontjából. Mint ahogyan várható volt, 1983-ban és 1986-ban újabb monográfiák és források jelentek meg. Ausztriában szinte minden történeti folyóirat megemlékezett Bécs 300 évvel ezelőtti ostromáról. Újabb kiadásban tették közzé az időközben tragikus hirtelenséggel elhunyt Richard F. Kreutelnak a Bécs ostromára vonatkozó török forrásokot tartalmazó kiadványát (Kara Mustafa vor Wien. Graz–Wien–Köln, 1986.) Ugyanakkor a korabeli német és külföldi híradások megjelentetésére csak ritkán került sor. A magyar történettudomány igen készült Budavár visszavívásának évfordulójára. Lotharingiai Károly naplójának megjelentetésén (Zrínyi kiadó) kívül két igen fontos kötet is napvilágot látott: „*Buda expugnata*” címmel a Fővárosi Levéltár adott közre egy kiadványt, amelyben a magyar főváros visszafoglalására vonatkozó nemzetközi dokumentumokat gyűjtötte össze. Az Európa kiadó pedig „*Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*” címmel jelentetett meg korábban részben ismert, részben most először közölt elbeszélő forrásokat. Ezzel nagyon sokak előtt – miként az osztrákok számára is 1983-ban – be is fejeződött a felszabadító háborúkra való visszaemlékezés. Úgy látszott, az 1686 és 1699 között történekről Szakály Ferenc és Varga J. János útbaigazító könyvein kívül szinte semmi sem fog megjelenni. Mindez szerencsére másként alakult, sőt a továbblépés lehetőségei is adóttak, s ez Szita Lászlónak, a Baranyai Megyei Levéltár igazgatójának és munkatársainak köszönhető. 1987-ben egy vaskos kötetben tették közzé az 1686–1688. közötti évek forrásait „Budától Belgrádig” címmel, amely a Buda visszafoglalásától 1688. szeptember 6-ig, Belgrád bevételéig kíséri végig a történeteket.

A kötet hadművelleti naplókat, memoárokat, korabeli leveleket és rölapokat ad közre a dél-dunántúli, bácskai, szerémségi harcokról. Ezek nagy része – egyes leveleket és természetesen a rölapokat leszámítva – nemhogy magyarul, hanem még németül sem jelentek meg. A „Budától Belgrádig” kötetben olvashatjuk Lotharingiai Károly naplójának folytatását, Buda visszafoglalásától 1687. november 16-ig. A legismeretlenebb források azonban Miksa Emánuel Münchenben őrzött naplója (1687. június 17-től augusztus 28-ig), valamint gyóntatójának Gaetano Bonomonak 1687 májusától szeptember végéig terjedő, ugyancsak a müncheni levéltárban található naplója és Miksa Emánuel főszállásmesterének, Tobias von Hasslingen bárónak 1684-től 1687. november 30-ig vezetett hadművelleti naplója, amely a karlsruhei levéltárból került elő. Ezek a közzétett dokumentumok az 1687. évi hadjárat, az eszéki török erőd sikertelen ostromának és a nagyharsányi csatának eddig teljesen ismeretlen részleteit világítják meg, s így történetük megírásában e forrásokat aligha lehet nélkülözni. Hasslingen naplójában gyakran találkozunk például a nehézségekkel, amelyekkel az egyes csapategységeknek meg kellett küzdeniök. A tanulság az, hogy a törökök elleni háború nem „gyors és könnyű győzelmek menetele” volt, hanem buktatókkal teli veszélyes háború, amely igen szakavatott hadvezetést igényelt.

A kötetnek egyik legfeltűnőbb érdekessége az a mustrajegyzék, amely az 1688-ban toborzott két magyar huszárezredre vonatkozik. A magyar huszárok különösen nagy pártolója Miksa Emánuel bajor választófejedelem volt, aki nagyon jól tudta – miként sokan a szövetségesek tisztikarában –, hogy jól alkalmazhatók felderítéseknel, portyázásoknál s az ellenség üldözésekor. A magyarok igen jó hírben állt lovaskatonák voltak. A császári tisztek azt is nagyon jól tudták, hogy igen sok jól képzett magyar huszár kóborol az országban, akik korábban Thököly seregében szolgáltak. A kuruc fejedelmet Buda visszavívása után már csak kevesen követték a törökökhöz. A felszabadító seregbe kezdetben egyrészt katonai okok, másrészt a Thököly-kollaboráció veszélye miatt nem nagyon fogadták fel őket. A török elleni háború folytatása következtében azonban rájuk is szükség lett, ahogyan ezt az 1688. évi mustrajegyzék is jelzi, amely egyben dokumentum is az átállás történetéhez. Gyakran szerepel a nevek között, hogy igen kiváló lovas volt Thököly seregében; sőt gyakori az is, hogy az ott viselt rendfokozattal kerültek át a császári seregbe. Ebből jól látszik, hogy a császári táborban nagyon sokan

vélekedtek így – s különösen a bajor választó –, hogy a reményvesztett, a történelem viharaiban kissé „eltévelyedett” magyaroknak meg kell adni a pardont, főleg ha azok jó katonák is voltak.

A közzétett levelek közül különösen Bádeni Lajosnak nagybátyjához, Bádeni Hermannhoz küldött, valamint Louis Villars bajor szolgálatban állt francia ezredes levelei fontos forrásértékűek. Még akkor is, ha az utóbbiak 1884-ben Franciaországban nyomtatásban már megjelentek. Ezekből ismerhetjük leginkább a belső ellentéteket, a Lotharingiai Károly és Bádeni Lajos közötti rivalizálást, amely az egész hadjárat amolyan korántsem jelentéktelen mellékeseményei voltak. Bádeni Lajos levelei nem mentesek a kritikus hangoktól. Gyakran jelezte, hogy ő más hadmozdulatokkal értett volna egyet, mint amelyeket Lotharingiai Károly véghez vitt. Egyik levelének rövid megjegyzéséből az is kiviláglik, hogy korántsem értett egyet Caraffa tábornok debreceni ténykedésével, a magyar lakosság zaklatásával. Levelei ahhoz is fontos dokumentumok, milyen terveket fontolgatott Lotharingiai Károly az észéki kudarc után a hadjárat folytatására. Ő nem értett egyet a fokozatos meghátrálással. Minél előbb ütközetet akart a törökökkel. De Villars márkí Franciaországba küldött levelei nyugodtan tekinthetők olyan diszkrét kémjelentéseknek, amelyekről a császári cenzúra is tudott. Ezek az óvatosan fogalmazott mondatok rendre beszámolnak a császári hadvezetés hibáiról. A titkos úton küldött levelekben – így a XIV. Lajosnak írt beszámolójában – felsorolja a császári hadvezetés hibáit, a határoazatlanságot, az óvatlanságot, az ellátás rossz megszervezését. Summázata igen kritikus Lotharingiai Károlyra nézve, „... *ha Fenséged serege ellen úgy harcolnának, ahogy jelenleg tették, kockázat nélkül igen könnyű lenne, hogy komoly veszélybe sodornánk őket.*” De Villars csodának tartja a nagyharsányi győzelmet, pedig szerinte a hadjárat csúfos kudarcához az is elég lett volna, ha a törökök az utánpótlástól (különösen a legelőktől) vágják el a sereget.

De Villars a hadjárat vezetőiről is készített jelentést. Bizonyára több helyen is kideríthető személyes elfogultsága. A recenzensnek mégis úgy tűnik, hogy következetesen törekedett az objektivitásra. Nem hallgat el sem jó, sem rossz tulajdonságokat, még az általa kedvelt Bádeni Lajosnál vagy Miksa Emánuelnél sem. Lotharingiai Károly hibájául a bizalmatlanságot s a Bádeni-család elleni – sokszor megalapozatlan – gyűlöletét rója fel. Miksa Emánuel bátor embernek tartja, de rossz hadvezérnek, aki a csatározásokban egyáltalán nem leli kedvét. Mondataira igencsak rácafolt az 1688. esztendő, s ha ott lett volna Belgrád visszafoglalásánál a következő évben, ő maga is belátta volna, hogy mennyire tévedett. Bádeni Lajost tartotta a hadjárat legjobb hadvezérének, nála csak a nyers modorában talált kivetnivalót. De Villarsnál megtaláljuk Pálffy János jellemzését is, akit eszes embernek tartott. Ám fontosnak tartotta megjegyezni: „*Meg vagyok győződve arról, hogy nagyon derek férfi lenne, de minthogy az egyik legelső és legrégebbi magyarországi nemes családtól származik, megtalálta a módot a bécsi udvar meggyőzésére, hogy jól bánjanak a magyar urakkal. Nagyobb előhaladást tett a hadiméltóságok megszerzésében, mint azt szolgálatai és cselekedetei megengednék remélni.*”

Miksa Emánuelnek két levelét olvashatjuk a kötetben. Mindkettő fontos történelmi forrás. Az egyik 1687. augusztus 23-án kelt Baján, s ebben számolt be Lipót császárnak a nagyharsányi csatáról. A másik pedig 1688. október 14-én Belgrád visszavívásáról kelt jelentése. Mindkettő a két ütközet részletes, szakszerű katonai leírása. Nem hiányzik belőlük azoknak a nehézségeknek részletezése sem, amelyekkel sokszor sikertelenül küzdöttek meg.

A kötet harmadik forráscsoportját a korabeli röpiratok jelentik. Közülük négy az 1687. évi hadjáratról – a nagyharsányi csatáról –, egy pedig a török elleni 1687–88. évi európai küzdelmekről szól. Ezek nyilvánvalóan csak töredékei annak a hatalmas röpiratanyagnak, amely az 1687. évi hadjáratról jelent meg. A kötet szerkesztői a német „relatio”-kat adták csak ki. Holott vannak angol, francia és feltehetőleg spanyol és itáliai röpiratok is. Ám nyilvánvaló, hogy közöttük legnagyobb forrásértéke a németnyelvűeknek van. Ezekből ismerhető meg a legjobban, hogy mi is történt a hadjárat alatt. Ugyanakkor a lipóti propagandának is fontos kellékei, amelyek révén a német-római császárságban meg lehetett magyarázni, hogy az igen tetemes anyagi és emberi áldozatok nem felesleges pocsékolások. A győzelmek meghozták a várva várt sikert. Épp ezért alig találkozunk a keresztény sereg nehézségeinek s különösen kudarcainak megemlékezésével.

A kötetben szereplő forrásokhoz Nagy Lajos és Szita László írtak eligazító dolgozatot. Nagy Lajos a Buda visszafoglalásától a nagyharsányi csatáig terjedő időszak hadtörténeti eseményeiről adott áttekintést, amely tulajdonképpen a Dél-Dunántúl története 1686–87-ben. Munkájában az igen alapos

forrásismeret jól párosul a történeti-földrajzi ismeretekkel. Különösen a nagyharsányi csatára vonatkozóan ad olyan, igen szakszerű leírást, amelyet még egyetlen hadtörténeti munkában sem olvashattunk. Szita László a belgrádi győzelemhez vezető utat tekintette át a nagyharsányi csatától kezdődően. A keresztény sereg nagy része a Dunától Erdélybe vonult. A nagyharsányi győzelmet és az ezt követő törökországi zűrzavart jól használta ki Lotharingiai Károly, s gyors fellépésével kész helyzet elé állította Apafi Mihályt, akinek nem volt más választása, mint hogy látva a Habsburg katonai fölényt, behódoljon Lipótnak. Ezzel Várad és Temesvár védhetősége is kérdéssé vált. Szita László körültekintően elemzi a „nagy menetelés” s az erdélyi „beszállásolás” körülményeit, főként a kötet új forrásai alapján. Nagyon helyesen látja, hogy mindez csak egy állomás a további háborúban. Az 1687. esztendő révén nyílt lehetőség a dunai török uralom összeroppantására, Belgrád bevételére, amely az 1688. év nagy sikere volt. Ez a győzelem Miksa Emánuel nevéhez fűződik. Lotharingiai Károly megbetegedése miatt őrá bízta a hadjárat vezetését, amelyek során tanújelét adhatta bátorságának és jó hadvezéri képességeinek. Szita László dolgozata arra is ráirányítja a figyelmet, hogy adósak vagyunk még a háború több kiváló hadvezére emlékének méltó magyar megörökítésével. Különösen Miksa Emánuel érdemelte több figyelmet a magyar köztudatban, akinek nemcsak élete „hőskora” fűződik Magyarországhoz, hanem ő volt az, aki a legtöbb megértéssel fordult elárult országunk és népünk felé.

A „Budától Belgrádig” kötet igen fontos kiadványa az elmúlt évtized magyar történetírásának. Ha sikerül ezt folytatni az elkövetkező években, igen fontos nemzeti forráskiadvány gazdája lesz a Baranya Megyei Levéltár.

Hóvári János

DANIEL DESSERT

FOUQUET

Fayard, Paris 1987. 404 l.

A Fayard-kiadó életrajzsorozata a francia történeti könyvkiadás üzleti szempontból egyik legsikeresebb vállalkozása, amelynek azonban tudományos hozadéka is jelentős: néhány, inkább regényes életrajz mellett olyan munkák is megjelentek itt, mint Jean Jacquart I. Ferenc-, François Bluche XIV. Lajos-, André Corvisier Louvois-, Inès Murat Colbert-életrajzai. A sorozat darabjai viszonylag magas árak ellenére nagy példányszámban fogynak el, és nem egy közülük olcsóbb zsebkönyv-formátumban is napvilágot látott.

Daniel Dessert az École Navale, a Tengerészeti Akadémia történelemprofesszora, aki XIV. Lajos flottájával és hadihajóépítésével foglalkozva, kénytelen volt szembenézni az állami pénzügyek hálátlan és ezért kevésbé kutatott témájával. A kutatásból vaskos, több mint nyolcszáz oldalas monográfia született: *Argent, pouvoir et société au Grand Siècle*. (Pénz, hatalom és társadalom a Nagy Században) Fayard, 1984. Az adóberlőkről, a hadiadókról, a Napkirály államának pénzügyi rendszeréről írva, Dessert természetesen eljutott a két pénzügyminiszter, Fouquet és Colbert személyiség és politikájáig is, és e kutatásból nőtt ki – az említett monográfiából néha egész fejezeteket átvéve – Fouquet életrajza.

Az első rész a Fouquet-klán története. Ebben a korban a nagyhatalmú miniszterek egész rokonsága beleépült az államapparátusba, az életrajznak így családtörténetet is kell adnia. A miniszter karrierje nem a semmiből indult, már apja, François Fouquet is fontos pénzügyi tisztségeket töltött be, akit ezekhez a még korábban élt Fouquet-rokonok segítettek. Dessert részletesen bemutatja Fouquet apjának életpályáját is: Richelieu környezetének egyik legbefolyásosabb tagja volt, aki saját és rokonainak házasságaival erősítette meg pozícióját és vagyonát.

A későbbi miniszter, a fiatal Nicolas Fouquet így kisgyerekkorától az állami pénzügyek világában élt, elleshetette ennek titkait. Nemcsak gazdag könyvtárat örökölt apjától, de tekintélyes vagyont is: Dessert gondosan elemzi François Fouquet mintegy nyolcszáz ezer fontnyi értékű hagyatékai leltárát. Nem sokkal apja, majd nagyapja halála után a fiatal Nicolast újabb csapás éri: 1642 végén meghal a klán patrónusa, a mindenható főminiszter, Richelieu bíboros, és alig pár hónap múlva követi őt a sirba XIII. Lajos király is. A zűrzavaros helyzetben Fouquet megmarad a központi hatalom

oldalán, a Fronde nehéz éveiben a fiatal intendáns az új főminiszter, Mazarin pártjához csatlakozik. Államtanácsos, majd főügyész lesz, és vele emelkednek rokonai is, akik fontos tisztségeket töltenek be, mind befolyásosabb családokkal házasodnak össze. Ahogy apja Richelieu, úgy most Fouquet Mazarin környezetének lett befolyásos tagja, pénzügyeinek egyik irányítója.

Ezen a ponton az életrajz – szerzője érdeklődésének és kutatásainak megfelelően – átcsap pénz- és gazdaságtörténetbe. Röviden, világosan, de leegyszerűsítések nélkül mutatja be a francia királyság pénzügyeit a 17. század derekán. Rámutat, hogy Fouquet működése a koraújkori francia történelem leghosszabb háborúja, a pireneusi békével záruló francia–spanyol összeecsapás idejére esik, amikor a Richelieu által háromszorosukra emelt adók sem fedezik már a hadikiadásokat. A szerző szemügyre veszi a bevételeket, a királyi birtokok jövedelmeitől a pénzrontásig, és megállapítja, hogy a királyság mindvégig a pénzügyi csőd szélén állt, és ha ez mégsem következett be, abban igen nagy szerepe volt a pénzügyek főfelügyelőjének, Nicolas Fouquet-nak.

Dessert részletesen bemutatja, hogyan talál Fouquet Mazarin követelésére újabb és újabb jövedelemforrásokat, hogyan szilárdítja meg a Fronde után a királyság pénzügyi helyzetét. Bukása után utódja, Colbert mindent elkövetett, hogy befektítse Fouquet-t, és egész politikáját hibásnak tüntesse fel, hogy így bizonyítsa be, mennyivel sikeresebb volt az ő pénzügyministersége. Valójában azonban, mutatja ki Dessert, Colbert csak folytatja Fouquet politikáját, amely a Richelieu által megszabott irányban haladt, akár az adókról, akár a hajóépítésről, manufaktúrákról vagy a gyarmatok benépesítéséről volt szó.

Az utókor Fouquet-képét mind a mai napig Colbert vádjai határozzák meg: a sikkasztásai által hatalmas vagyont összeharcolt pénzügyminiszter portréja azonban nem állja ki a kritikát. Fouquet-ra már apja is nagy örökséget hagyott, ezt házasságai és sikeres vállalkozásai révén tovább növelte. A letartóztatásakor lefoglalt vagyon pedig, mutat rá Dessert, csak töredéke volt mestere, Mazarin bíboros hagyatékának. Az életrajz gondosan rekonstruálja az összeírásokból a bíboros vagyonát, a készpénztől a képektől, a hitelektől a gyémántokig, és megállapítja, hogy a több mint 35 millió fontnyi Mazarin-vagyonhoz képest a Fouquet-tól elkobzott 15 millió érték csekélynek mondható, és ráadásul ugyanannyival, szintén 15 millióval adós volt még hitelezőinek. Ha a mértéktelen fényűzésről, a miniszter kicsapongásairól költött rágalmak (szerzőjüket nem nehéz Colbert-ben megtalálni) nem is felelnek meg a valóságnak, Fouquet természetesen nagyon gazdag ember volt, akinek gyűjteményei, kastélyai nemcsak kitűnő ízléséről, de pénzügyi lehetőségeiről is tanúskodnak.

Mazarin halála után XIV. Lajos nem nevezett ki új főminisztert, maga vette kezébe a kormányzást. Alig hat hónap múlva letartóztatják a halott bíboros bizalmasát, Fouquet-t. Dessert részletesen nyomon követi, hogyan keltette fel Colbert a gyanút a fiatal királyban: Franciaország pénzügyi gondjai valójában Fouquet sikkasztásaiból adódnak, majd hogyan pecsételte meg sorsát a gazdagságát elővigyázatlanul fitogtató miniszter, és milyen gondosan kitervelt csapdába esett bele Fouquet. A király barátságosan Nantes-be hívta, eltávolítva így környezetéből, ahol azután a meglepett minisztert letartóztatják.

Ami ezután következik, Fouquet pere, a hamis vádak, bebörtönzése, hosszú és embertelenül kemény fogsága, kísérletek kiszabadítására, találkozás a börtönben húsz évig nem látott családjával, majd halála a pigneroli erőd tornyában – mindez már nem Franciaország története, csak egy igaztalanul megvádolt, bukott politikai személyes tragédiája.

„Az életrajz a legjobb és legrosszabb műfaj” – írja könyve előszavában Daniel Dessert. Neki sikerült jó életrajzot írnia, olyat, amelyben az olvasó az egyéni sorson, a felemelkedésen, a dicsőség és a hatalom korszakán, majd a tragikus bukáson keresztül az egész korszakot megismeri. Ez azért is nagy teljesítmény, mert az adóügyek, a bevételek, hitelek, a csatáknál vagy diplomáciai cselszöveéseknél sokkal hálátlanabb anyagot jelentenek egy életrajzíró számára.

**DIE DONAUSCHWABEN
DEUTSCHE SIEDLUNG IN SÜDOSTEUROPA**

Herausgegeben vom Innenministerium Baden-Württemberg
Bearbeitet von Immo Eberl und anderen
Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987. 318 1.

**A DUNAI SVÁBOK
NÉMET TELEPÍTÉS DÉLKELET-EURÓPÁBAN**

Az 1987 áprilisában Stuttgartban „A dunai svábok” címen megnyílt reprezentatív kiállítás katalógusának címlapján a Duna-vonal mellett három kép látható. Az egyik a magyar Képes Krónikából való, és Hont és Pázmány sváb lovagok Magyarországra érkezését ábrázolja. A másik kép, Jacob van Schuppen festménye, Savoyai Jenőt állítja elének. A harmadik pedig, Stefan Jäger festménye a sváboknak 18. századi magyarországi bevándorlását illusztrálja. A három jelképesen összehangolt kép nem kisebb igényt fejez ki, mint a dunai svábok egész történetének bemutatását a legrégibb időktől egészen napjainkig.

A katalógus Konrad G. Gündisch bevezető tanulmányával kezdődik. Ez kitűnő áttekintést nyújt a délkelet-európai – ezen belül elsősorban a magyarországi – német telepítésekről. A kora középkori német telepéseket úgy mutatja be, mint az ország honvédelmének erősítőit, a fejlettebb mezőgazdasági és ipari technika, technológia, kereskedelmi forgalom közvetítőit. Ezek az adottságok elősegítették az egységes, szabadköltözködésű jobbágság kialakulását és a városok szabad fejlődését a különböző autonómiák keretében. Így lett a 14–15. század, az Anjou- és a Zsigmond-kor a magyarországi városi élet fénykora. A lendületes fejlődésnek a kereskedelmi utak áthelyeződése és a török hódítás vetett véget. Érdekes fejezete a magyarországi németek történetének a 17. század és a 18. század eleje, amikor a felvidéki német városok – szinte saját népiségük veszedelmére – részt vettek a Habsburg-ellenes magyar harcokban. A szerző a felvidéki német evangélikus egyházaknak nemzetiségvédő szerepet tulajdonít (15.). Ez azonban sokkal kisebb volt, mint az erdélyi szász evangélikus egyháze. A töröktől felszabadított, elpusztított országot csak külföldi telepésekkel lehetett újjáépíteni. A betelepítés uralkodó motívuma nem az elnémetesítés volt – Kollonits Lipót gróf bíboros „Hungarisches Einrichtungswerk”-je – ezt nem hangsúlyozza eléggé a szerző (16.) – nem valósult meg –, hanem a merkantilista gazdaságpolitika. Ennek jegyében három nagy sváb telepítési hullám, „Schwabenzug” érkezett Magyarországra összesen 115 000 emberrel, akiknek nagy szerepük volt az ország újjáépítésében. A 19. században, különösen az 1867. évi kiegyezés után a magyarországi németiség – az asszimiláció természetes folyamatai mellett – egyre inkább ki volt téve a magyar nacionalizmus nyomásának, a magyarosításnak. A németiség 20. századi történetével nem foglalkozik részletesen a bevezető tanulmány. Így nem méltatja az 1918/19-es forradalmak egyedülálló, a németiséget nemzetnek elismerő és neki kulturális, közigazgatási, sőt területi autonómiát biztosító német nemzetiségpolitikáját sem, holott ennek jelentőségét a régebbi német történeti irodalom is felismerte.¹ Ugyancsak röviden tárgyalja a szerző az ellenforradalom német nemzetiségi politikáját is. Részletesebben foglalkozik viszont a kitelepítéssel. Ebben a kezdeményezést a potsdami értekezletnek tulajdonítja (20.), teljesen figyelmen kívül hagyva az ugyanebben az irányban ható magyar belpolitikai tényezőket. A végre megszülető új magyar nemzetiségi politikát meleg szavakkal méltatja (21.). Konrad G. Gündisch bevezető tanulmánya világos, áttekinthető, jól dokumentált és messzemenően tárgyilagos megvilágítást adja a német kérdésnek, és igen szerencsésen üti meg a katalógus alaphangját.

A katalógus tíz fejezetben rendezte el anyagát. Az 1. fejezet tárgyalja a középkori magyar városfejlődést, amelyben döntő szerepe volt a német polgárságnak. A 13. században már 100 német joggal rendelkező város volt Magyarországon. (27.) A városfejlődés élén az erdélyi szász, szepesi szász, az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok haladtak. (27.) Az idők folyamán 6 zárt német települési terület jött létre az országban. A fejezet térképeken követi nyomon a délkelet-európai német betelepüléseket a Karoling-kortól egészen a török kiűzéséig, összekapcsolva a nagy távlatok

¹ *Ludmilla Schlereth: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. München, 1939.*

világosságát a kisebb részletek konkrét gazdagságával. A térképeket fekete és színes képekből álló gazdag illusztráció övezi. A fejezet legérdekesebb anyagát az érmék jelentik, amelyek hallatlan gyorsasággal, pontossággal és művészi erővel reagáltak a kor legfontosabb politikai, katonai, társadalmi eseményeire, egyaránt szolgálva a tömegkommunikációt és a tömegpropagandát. Közülük legszebbek a Buda visszafoglalásáról, az ún. második mohácsi csatáról, Belgrád bevételéről és a passzarovici békekötésről vertek. Sem időrendben, sem tartalmában nem illik ide a Haynau temesvári győzelmének emlékére vert érme. (53/50.). Ez talán az egyetlen olyan darabja a kiállításnak, amely jogos nemzeti érzékenységet sérthet.

A katalógus 2. fejezete a délkelet-európai német betelepítések előfeltételeit tárgyalja, igen instruktív anyagon. A legelső ezek sorában a magyar és a német uralkodócsaládok közti dinasztikus kapcsolatok voltak, a bajor uralkodóházától egészen a Habsburg-házig. A katalógus mindezt leszámazási táblázaton teszi áttekinthetővé. A magyar–német kapcsolatoknak pozitív szakasza a magyaroknak a keresztény hitre való áttéréssel kezdődik. Szent István Rómához, a nyugati egyházszervezethez csatlakozott, de nem akadályozta a bizánci rítus gyakorlását sem. A magyarság életében bekövetkezett nagy változást a katalógus a királyi pár veszprémi szobrának, a magyarszent-koronának, a térítő papoknak, Szent Wolfgang regensburgi, Szent Gellért csanádi püspöknek, monostoroknak és kegyzsereiknek bemutatásával érzékelteti. A magyar–német személyi kapcsolatoknak későbbi történetéből Árpád-házi Szent Erzsébet és Luxemburgi Zsigmond, „a király, a császár” alakja emelkedik ki. Zsigmondról megtudjuk, hogy antik előzmények után ő használta először a kétfejű sast mint a római császár és birodalom címerét 1417-től, ill. 1433-tól. (59/7.)

A 3., történelmi szempontból igen fontos fejezet a telepítési mozgalom különböző dokumentumait tárja elénk. A magyarországi telepítési politikát Szent István Intelmeinek híres 6. fejezetére vezeti vissza, mely szerint „... az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő”. Ez a politika tette Magyarországot a középkor klasszikus „vendéglátó országává”. (65.) Ennek bizonyítékául a fejezet rendkívül gazdag és sokrétű dokumentum-anyagot sorakoztat fel. Ami az írásos dokumentumokat illeti, olvashatunk részleteket Szent István Intelmeiből, az erdélyi szászok 1224-ben kelt nagy szabadságleveléből, az ún. Andreanumból, IV. Bélának a pesti hospesek részére kiadott aranybullájából, a 15. századi Ofener Stadtrechtből, a különböző céh-iratokból, nem is szólva a különböző elbeszélő forrásokról, a Képes Krónikáról és Kottaner Ilona emlékiratairól, a középkor első női memoárjáról. Találunk ebben a részben királyi és városi pecsétet – köztük Nagyszeben 1302-ből származó pecsétjét –, Buda környékének, Buda városának térképét, a középkori ötvösművészet remekeit, ékszereket, amelyeket polgárok és parasztok egyaránt viselhettek. Természetesen nem maradtak ki az anyagból a középkori művészet olyan remekei, mint a prágai Szent György-szobor vagy a brassói fekete templom, a prázsmári templomvár. A művészeti alkotásoknál fölmerül az eredet, az etnikai hovatartozás kérdése. A katalógus haszontalannak mondja ezeket a kiélezett vitákat, mert azt vallja, hogy: „A művészet nemzetközi.” (74.)

A 4. fejezet a törökkor utáni délkelet-európai német telepítési területeket és a dunai svábokat mint a németiség „új törzsét” mutatja be. Először a magyarországi német települések történetével foglalkozik, sorra véve a Magyar Középhegység, a „Schwäbische Türkei”, a Bácska és a Bánát, Szatmár és környéke, valamint Erdély német településeit. A német települési hullám nem tört meg a Kárpátok gerincén, hanem tovább hömpölygött keleti és déli irányban. Erről a modern népvándorlásról fogalmat alkothatunk magunknak, ha számba vesszük, hogy a 18. és a korai 19. században legalább 700 000 ember hagyta el Nyugat- és Délnyugat-Németországot. Ezeknek legnagyobb része, mintegy 300 000 – 500 000 ember Délkelet-Európába vándorolt, kb. 100 000 Oroszországba és mindössze 200 000 Amerikába. (102–104.) Ezt a nagy népmozgást igen tanulságos anyag szemlélteti. Az irodalmi hivatkozások mellett különösen a rendkívül jó minőségű, a telepítőket és a telepítési helyeket ábrázoló képek, a telepesek származási helyét pontosan feltüntető térképek, az alaprajzokkal világossá tett települési formák, a különböző telepesház-típusok vonják magukra figyelmünket. Ezeken az alapvető tudnivalókon kívül sok fontos részletet is megtudunk ebből a fejezetből. Schwendi Lázár császári hadvezér a 16. században a zsoldoshadseregnek népi hadsereggel való felváltását javasolta. (94.) Stefan Ludwig Rothot, az erdélyi szász reformmozgalom vezéralakját telepítőként is megismerhetjük. (96.) Meghatottan nézhetjük a „fájdalmak férfiát”, a szenvedő Krisztust ábrázoló faszbort, amelyet a német bevándorlók még a 18. század elején hoztak magukkal Felső-Svábföldről Budakeszire. Jelenleg is a budakeszi plébániatemplom díszé. (104.)

Az 5. fejezet a délkelet-európai telepítések forrásaiba is beavat bennünket. Itt is megragad az anyag gazdagsága és áttekinthető rendszerbe foglalása. Mint ismeretes, a 18–19. századi német telepeketek nálunk egységesen sváboknak nevezték, holott azoknak csak kisebb része származott ténylegesen a Svábföldről. A sváb kontingenseknek azonban kiemelkedő szerep jutott a török elleni harcban, Magyarország felszabadításában. (115.) Ők voltak az első telepesek, akik nevet adtak az utánuk következőknek is. A betelepítés folyamatát a három „grosser Schwabenzug” jelzi. Az első 1723–1726 közt III. Károly, a második 1763–1773 közt Mária Terézia, a harmadik pedig 1782–1787 közt II. József uralkodása alatt zajlott le. A telepítési dokumentumok közt találkozunk telepestoborzó pátenssel (118/7.) és ennek ellenakciójával (118/6, 129–130.), telepítési szerződéssel (120/12.), a jobbágyságból való elbocsátással (121/14.), a kivándorlók panaszírataival (112/15.), a Bánátnak katolikus németekkel való betelepítésével (127.), a lutheránus németek onnan való kitiltásával (126–127, 127–128.), az 1772. évi fő telepítési instrukcióval (129/18.), kényszertelepítésekkel, (129/19.), sőt még német telepeseknek a Bánátból Oroszországba való elvándorlásával is az 1806. esztendőből. (135/26.)

A 6. fejezet, a katalógus egyik legértékesebb része, a délkelet-európai német telepítések statisztikáját adja a 17. századtól egészen napjainkig. A régebbi statisztikai adatok a németiség hatalmas népi rezervoárjáról és ennek Délkelet-Európába való kiadásáról szólnak. Jó példa erre Magyarország, ahová 115 000 német vándorolt be. (142.) A 19–20. században azonban megáll a nagy népi folyam. A délkelet-európai németiség ebben az időben már nem kap utánpótlást a német anyaországból, sőt meglévő állománya is csökken a kivándorlások következtében. Különösen nagy változásokat idéztek elő a magyarországi németiség számarányában az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések. Míg a Magyarországnak meghagyott területen 1920/21-ben a 7 980 143 főnyi lakosságból már csupán 551 211, az összlakosságnak alig 6,9%-a volt német, a tőle elcsatolt területeken a németiség számaránya olykor a 10%-ot is meghaladta (Románia, Jugoszlávia), nem is beszélve a 75,1%-ig német Burgenlandról. (143.) A németiség fogyásával kapcsolatban a magyar nacionalizmus, az erőszakos elmagyarosítás is a vádlottak padjára kerül. Anélkül, hogy az erőszakos asszimiláció tényét tagadnók, meg kell jegyeznünk, hogy emellett széles körben érvényesült és hatott a természetes, ill. az önkéntes asszimiláció is, amelynek a német környezetből való kiszakadás, az ipar, közlekedés, kereskedelem, kommunikáció fejlődése, általában az urbanizáció voltak a kiváltó okai.

A délkelet-európai németiség történetének legtragikusabb, nemzetiségi létét is kockára vető szakasza a második világháború és az alatta, utána a kollektív felelősségrevonás alapján végrehajtott kitelepítés volt. A katalógus pontos statisztikai adatokkal és megbízható becslésekkel követi végig ezt a drámai folyamatot, amelynek során 245 337 magyarországi, 253 524 romániai és 367 348 jugoszláviai német kényszerült mint menekült, kiűldözött vagy kitelepített elhagyni régi hazáját és újat keresni Németországban, más európai országokban vagy a tengerentúl. (150–152.) A katalógus felméri a Délkelet-Európában még megmaradt németek számát is. (153–154.)

A 7. fejezet Alkotmány és politika Délkelet-Európában címmel sokrétű és igen tanulságos anyagot kínál. Találunk itt kronológiai táblázatokat Délkelet-Európa népeinek újkori, de főleg legújabb kori történetére vonatkozólag, amelyek azt bizonyítják, hogy a délkelet-európai németiség története szorosan összefonódott a neki hazát adó nép történetével. 1918 előtt részletesen csupán Magyarország nemzetiségi politikájának értékelésével foglalkozik. A 18. században Magyarországra betelepült dunai sváboknak fő törekvése a helyi önkormányzat kivívása volt. Ennek jellegzetes dokumentuma az 1780-ban keletkezett Urbarium Banaticum, amely biztosította a falvaknak a szabad bíróválasztást. A bíró azonban a legtöbb esetben nem a település, hanem az udvari kamara, ill. az egyházi vagy világi földesurak érdekeit képviselte. A 18. század végétől a dunai svábok egyre inkább ki voltak téve a magyar nacionalizmus támadásainak. Ennek súlyát elsősorban iskolai, de közigazgatási téren is érezték. A dunai sváboknak az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban tanúsított rendkívül pozitív szerepével sajnálatosan nem foglalkozik a katalógus. A neoabszolutizmust azonban úgy jellemzi – és ezzel egyben igazolja is –, hogy az időleges védelmet jelentett a magyarosítási törekvésekkel szemben. Az 1867-es kiegyezéssel döntő támadásra induló magyar nacionalizmus váltotta ki a hazai németiségnek azt a törekvését, hogy a regionálisan felülemelkedő országos önkormányzathoz jusson. Ez a kívánsága azonban a dualizmus egész fennállása alatt nem valósult meg. A katalógus helyesen állítja, hogy a Monarchia felbomlása után létrejött polgári demokratikus Magyarország autonómiát adott a németeknek, de téved, amikor azt állítja, hogy a Tanácsköztársaság

megnehezítette, Bleyer Jakab pedig mint „második” (valójában negyedik) nemzetiségi miniszter folytatta volna ennek kiépítését. (179.) A katalógus a továbbiakban nyomon követi azt a tragikus fejlődést, amely a csak kulturális jogokat követő Bleyer-féle Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (UDV) kudarcán keresztül a hazai németiség felett politikai egyeduraltat követelő Basch Ferenc-féle Volksbund der Deutschen in Ungarn-hoz (VDU), és ezen túl egyfelől az SS-toborzáshoz, másfelől az ezzel szembeszegülő Hűséggel a Hazához-mozgalomhoz vezetett. Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a mindkét részről még ma is vihart kavaráó kérdést a katalógus rendkívüli mértéktartással és tárgyilagossággal tárgyalja, csupán kisebb hibákat követve el. (Pl. az UDV legmagasabb taglétszáma nem 15 000 fő volt (173.), hanem 27 517; Mindszenty nem játszott „vezető szerepet” a Hűségmozgalomban. (174) Az SS-be verbuvált 120 000 katonáról (174.) meg kellett volna jegyezni, hogy csak egy kisebb része volt anyaországbeli német; a nagy többség a visszacsatolt területekről került ki. Egy bizonyos: szigorúbb és igazságosabb ítéletet egy magyar történész sem mondhat a Volksbundról.

A fejezet természetesen nem csupán a magyarországi, hanem a romániai és a jugoszláviai német nemzetiség helyzetével is foglalkozik. Feltűnő, hogy a csehszlovákiai németiség sorsát mindvégig mellőzi, holott e témánál egy kitűnő feldolgozásra támaszkodhatott volna.² Egyébként a romániai és a jugoszláviai németiség egyaránt arra törekedett, hogy megteremtse a maga egységét, hogy gazdasági, kulturális szervezetből politikai szervezetté, igazi nemzetiséggé váljék. Politikai pártjaik általában a kormánypártokkal működtek együtt, amelyek a magyar revíziós politika ellensúlyaként támogatták népközségi fejlődésüket. Az 1930-as években azonban belső válság osztotta meg mindkét ország németiségét. A válság generációs és ideológiai jellegű volt. A régi konzervatív, liberális nemzedék kezéből a nemzetiszocialista „megújulási” mozgalom vette át a vezetést. A romániai és a jugoszláviai német népcsoportok 1940-től fokozatosan különleges közjogi státust kaptak, amit a magyarországi németiségnek sohasem sikerült elérni. Romániában a német hadseregben 45 000, az SS-ben mintegy 60 000, a Bánátban és Szerbiában a hadseregben 600, az SS-ben 21 400, Horvátországban a hadseregben 1386, az SS-ben pedig 17 538 népinémet katona harcolt.

A délkelet-európai németek kulturális és gazdasági helyzetét tárgyaló 8. fejezet elsőnek a lakosság szociális rétegződését vizsgálja. A német népesség szociális helyzetét egészen 1945-ig túlnyomóan a mezőgazdasági tevékenység jellemezte. Habár egyes területeken, így pl. a Bácskában, Bánátban, Erdélyben erősen differenciálódott a társadalom, a legerősebb társadalmi csoportot itt is a parasztság alkotta. Csupán Erdélyben mutatkozott meg pregnánsan, évszázados tradíciók alapján a polgári-városi elem. A Bácska és a Bánát városaiban – mindenekeelőtt Temesvárott – ugyanebben az irányban haladt volna a fejlődés, ha mesterségesen meg nem akadályozzák.

A német sajtó keletkezését, virágzását és hanyatlását a bánáti és a bácskai lapok példáján mutatja be a katalógus. A német újságok a legrégibbek és a legjelentősebbek voltak Magyarországon. Hanyatlásuk a századfordulón kezdődött, a magyarosítási politika következtében. A legtöbb bánáti és bácskai lapnak nem volt saját szűk körén túlmutató jelentősége. Országos jelentőségre a 19. század második felében csupán a Pester Lloyd emelkedett. A német lapok igyekeztek gátat vetni a magyarosításnak, de nem nagy eredménnyel. Az első világháború előtti Magyarországon mindössze nyolc olyan újság volt, amely a német nemzetiség ügyét képviselte. A német sajtó eredeti gazdaságáról fogalmat adnak a német lapok reprodukált fejlécerei, címlapjai.

A német kézművesség, ipar, mezőgazdaság rendkívüli teljesítményét a Bánát telepítés-korabeli és a Szerémség, valamint Szlavónia 19. századbeli fejlődésén keresztül mutatja be a katalógus. A Bánát gazdasági újjáépítése megkívánta mind a három termelő ágazat fellendítését. Mercy kormányzása alatt különösen nagy gondot fordított az iparra, mind a kézműiparra, mind a manufaktúrákra. Mária Terézia uralkodása alatt a mezőgazdaság került előtérbe. Így lett a Bánát Magyarország gabonátára. A Szerémségbe és Szlavóniába a 19. században eleinte csak kézművesek telepedtek le. Egy századnak kellett eltelnie, míg a paraszti népesség itt is kialakult. A német parasztnak a magukkal hozott fejlett mezőgazdasági technikát alkalmazták a helyi viszonyokra. A horvátokkal karöltve gazdasági egyesületeket alapítottak, és nagy gondot fordítottak a mezőgazdasági kultúra fejlesztésére. A magyarizációt követő képek egy bácsalmási „szállást” (tanyát), az apatini manufaktúra tervrajzát és

² Rudolf Jaworski: Vorposten oder Minderheit? Stuttgart, 1977.

azoknak a német vezetőknek a fényképeit mutatják, akik a legtöbbet tették a német gazdasági egyesületek, szövetkezetek létrehozásáért. Közéjük tartozott Franz Blaskovics (1864–1937) prelátus kanonok és Johann Röser (1870–1932) kereskedő és szövetkezeti vezető.

A dunai sváb iskolaszervezet fejlődését a Bácska és a Bánát iskolarendszerének tükrében, tanulságos példákon keresztül mutatja be a katalógus. Mindkét területen igen fejlett volt az oktatás, mint ezt az iskolatérkép, az iskolaépületek fényképei és különféle iskolai dokumentumok elének tárják. A katalógus nem mulasztja el a régebbi iskolai helyzet összehasonlítását az 1920 után Magyarországon kialakult iskolarendszerrel. Közli az 1937. évi nemzetiségi iskolai adatokat. A trianoni Magyarországon ekkor mindössze 46 német tanítási nyelvű iskola volt, amelyekben a kisebbség 8,7%-a nyert oktatást. A 183 vegyes tannyelvű iskolában a kisebbség 18,4%-a tanult, 53,1%-ának azonban csupán a magyar iskola állt rendelkezésére, amelyben heti néhány órában tantárgyként oktatták az anyanyelvet. (202.) Az első világháború előtti tipikus kelet-európai főiskolai életet az 1875-ben megnyílt és egészen 1914-ig, az orosz csapatok benyomulásáig működő csernovici egyetem példáján mutatja be igen érdekesen a katalógus.

Az iskolaszervezet után a délkelet-európai német tudományos, irodalmi és művészeti élet áttekintése következik. A dunai svábok – mint azt Anton Tafferner helyesen megállapítja – egészen 1920-ig egy szellemi vezető réteget nélkülöző nép volt. Aki egyetemi végzettséget szerzett, az vagy elmagyarosodott, vagy – kisebb részben – osztrákká lett. A német városi, különösen a fővárosi német lakosság gyermekei számára annyiban kedvezőbb volt a helyzet, hogy tudományos képzettségük megszerzése után visszatérhettek hazájukba. Tipikus példája ennek Semmelweis Ignác Fülöp budai polgárvadéka, aki bécsi tanulmányai után visszatért Budapestre, és itt érkezett el életpályája csúcsára. Úttörő felfedezését Budapesten és Heidelbergben egyaránt emlékmű hirdeti. Az előbbinek képe benne van a könyvben is. A katalógus ezután sorra veszi a német helytörténetírás, tudományos élet kiválóságait, akik tevékenységük java részét Magyarországnak szentelték. Külön rész foglalkozik a 18. század végén megindult délkelet-európai német történeti kutatás kifejlődésével, Johann Heinrich Schwicker, Raimund Friedrich Kaindl, Fritz Valjavec, Harold Steinacker és Karl Kurt Klein tevékenységével. Nem kevésbé tanulságos a német költészet és germanisztika magyarországi fejlődéséről festett kép. Az irodalmi élet középpontjába természetesen kerül Nikolaus Lenau költő és Adam Müller-Guttenbrunn regényíró. A hazai német nyelvjáráskutatást a soproni származású budapesti egyetemi tanár, Petz Gedeon, a hazai germanistikát a bácskai származású Schmidt Henrik (és nem Hermann! /215./) és Bleyer Jakab alapozták meg. A dunai sváb képzőművészetet Sebastian Leicht, Friedrich A. Müller és Mathias Wurtz képei, fametszetei és szobrai képviselik.

A néprajzi fejezet a házformák gazdagságával, a különböző alkalmakra szóló népviseletek színpompájával és a népszínház műfaji sokszínűségével nyűgözi le az olvasót. Az egyházi viszonyokat bőséges statisztikai anyagon tanulmányozhatjuk. Különösen tanulságosak a magyarországi vallásos közösségeket és a nemzetiségeket egybevető táblázatok. (235.) A statisztikát szociológiai és valláslelektani elemzések mélyítik el, ill. egészítik ki. Az elemzések egyértelműen a dunai svábság mély és őszinte vallásosságát bizonyítják. A katolikus svábok vallási meggyőződését erősítették a liberálisokat főlváltó, olyan hitbuzgó főpapok, mint Prohászka Ottokár (és nem Ottó! /236./) és Csernoch János. A katolikus népeletnek látványos és nagy érzelmi erejű megnyilvánulásai voltak az évenkénti katolikus napok és a búcsújárások. Mindazonáltal a német liturgikus nyelv 1867–1914 közt kezdett visszaszorulni, annak ellenére, hogy több főpap, így Glattfelder Gyula csanádi és Augustin Pacha temesvári püspök is védelmére kelt. Az egyházi életről szóló részt beszédes – részben színes – dokumentumok, főpapok, templomok, orgonák, plébániaépületek, búcsúk és más egyházi ünnepek képei színezik.

A katalógus Bevándorlás és kivándorlás címet viselő fejezete két család megindító sorsát mutatja be. Az egyik a pócsei (Baranya megye) Huber család, amelyből az apa és fia a fronton volt. Így hát az anya és leánya vágott neki 1944 őszén a menekülés útjának. A két nő egy közönséges paraszti szekéren indult el Németország felé. Sopronig kocsival, onnan vasúton mentek a Majna parti Weisman/Lichtenfelsig, ahol végül is otthonra találtak. A másik a Zimmermann család. Őseik 1832-ben Gronauból (heilbronni kerület) vándoroltak ki Orosz-Lengyelországba, majd tovább a besszarábiai Friedenstalba, és ott éltek hat generáción keresztül. A szovjet–német egyezmény után 1940-ben visszavándorlásra kényszerültek. Visszatértek régi városukba, Gronauba, ahonnan őseik 112 évvel ezelőtt vándorútra keltek.

A visszavándorlás és az integráció című 10. és egyben utolsó fejezet a délkelet-európai németiség viszontagságait és menekülését mutatja be. A kelet- és délkelet-európai németiségnek a birodalomba való visszatelepítését 1939–1940-ben Hitler kezdeményezte és hajtotta végre a szovjet és más kormányokkal kötött egyezmény alapján. A Szovjetunióban visszamaradt németeket a német–szovjet háború kitörése után az ázsiai területekre telepítették át. Dobrudzából ugyancsak elköltöztették a németeket. A kelet- és délkelet-európai németiséget a háború vihára erősen megtépázta és szétszórta. A felnőtt német lakosság jelentős részét Magyarországból, Jugoszláviából, Romániából, de más keleti területekről is a Szovjetunióba vitték újjáépítő munkára. A maradék németiség Jugoszláviában internáló táborba került. Ott sokan elpusztultak. A túlélőket később kivándorlásra kényszerítették. Magyarországon – írja a katalógus – széles körök ellenállása következtében nem került sor a német kisebbség kiűzésére. (255.) Ilyen széles körű ellenállás azonban – mint erre már rámutattunk – Magyarországon nem volt. A magyarországi németiséggel szemben is a kollektív felelősségre vonás elve érvényesült. A kisajátítások ellenére a németiség nagyobb része Magyarországon maradt. Romániából nem üldözték ki a németeket, de kisajátították őket.

A katalógus részletesen foglalkozik a kiűzés, ill. a kitelepítések történetével. A kitelepítésekben döntő szerepet tulajdonít az 1945. július–augusztusi potsdami értekezletnek (263.). A fejezet a továbbiakban részletesen, megbízható statisztikai és egyéb anyag alapján tárgyalja a romániai, magyarországi, jugoszláviai németiség helyzetét. A legtragikusabb sors a jugoszláviai németeknek jutott osztályrészül. A háború után közvetlenül a romániai, majd a magyarországi németiség került kedvezőbb helyzetbe. Ők 1950-ben visszanyerték állampolgári jogait. Az 1950-es évek közepén megindult a német nyelvű általános iskolai, majd a gimnáziumi oktatás. A fejezet tud a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségről, amelyet azonban kommunista veretű egységszervezetnek lát. Méltatja az iskolán kívüli kulturális, honismereti és néprajzi munkát, helyi német könyvtárak létesítését. Szól a Neue Zeitung c. hetilap és a Deutscher Kalender megjelenéséről. A magyarországi német nemzetiségpolitikát „viszonylag nagyvonalúnak” mondja, amit bizonyít a Magyarországról kivándorló németek csekély száma is.

A katalógus igen érdekes része A 30 esztendő „teherkiegyenlítés” (Lastenausgleich) Baden-Württembergben c. alfejezet. Ez azt a nagy teljesítményt mutatja be, amelyet a két egyesített tartomány egyrészt a háború utáni újjáépítés, másrészt a kitelepítettek társadalmi integrációja terén elért. Hogy ez utóbbi is milyen nagy feladat volt, mutatja, hogy 1964-ig a Délkelet-Európából jötteknek majdnem fele Baden-Württembergben találta meg új hazáját. A tartomány szinte minden negyedik lakosa telepített vagy menekült.

A katalógust két nagyon hasznos függelék zárja le. Az egyik egy táblázat Délkelet- és Kelet-Európa többnyelvű helyneveiről, Konrad G. Gündisch precíz munkája; a másik a bibliográfia, vagyis válogatott irodalom a délkelet-európai német telepítés történetéhez, Ute Richter kitűnő összeállítása. Ebben magyar szerzők is szerepelnek. A legnagyobb pontossággal feltüntetett irodalom található azonban minden fejezet, alfejezet, sőt szócikk végén is.

A Die Donauschwaben c. katalógusról összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy óriási és sokrétű anyagot dolgoz fel a legváltozatosabb megvilágításban, mintaszerű tudományos apparátussal. Szemléletes korszerű művelődéstörténeti szemlélet, amely a legváltozatosabb szövegszerű és képi ábrázolásokban, sajtóhibáktól mentes nyomdatechnikában realizálódik. Tárgyilagosságra való törekvése vitán felül áll. A problematikus kérdések tárgyalásában sem váhamiféle nemzeti elfogultság vezérli, hanem az elfogulatlan igazságkeresés. A könyv jóval többet ad, mint a szokványos katalógusok. A Die Donauschwaben nyugodtan nevezhetjük a dunai svábok monográfiájának, ill. – külső formájára való tekintettel – enciklopédiájának, amely átfogó képet nyújt a dunai sváb történetkutatás mai helyzetéről.

A katalógus első képe a Kirchheim/Teck-i Pannónia-kutat, Friedrich A. Müller müncheni szobrász bronz szobrát ábrázolja. A Pannónia elnevezés a Keleti Alpok, a Duna és a Száva közti római provincia nevét idézi, amely később a dunai svábok települési területe is lett. A kút nőalakja a dunai sváb vidék szépségét és gazdagságát szimbolizálja. Ajándékosztó mozdulattal felemelt karjain víz csordogál, amely a terület két fő folyóját, a Dunát és a Tiszát jelképezi. A terület népeinek ábrázolását úgy oldotta meg a művész, hogy az alapon körben elhelyezett maszkok formájában ábrázolja őket: az ázsiai arcvonású magyar nőt, az idősebb román asszonyt, a bajuszos jugoszláv férfit és végül a dunai

németet. A Pannónia-kút a délkelet-európai népek békés együttélésének és testvériségének beszédes szimbóluma. Ugyanezt az eszmét szolgálja a történettudomány eszközeivel a ritka szép kiállítású és páratlan gazdagságú Die Donauschwaben c. katalógus.

Bellér Béla

LINDA AND MARSHA FREY

**A QUESTION OF EMPIRE: LEOPOLD I AND THE WAR OF SPANISH SUCCESSION,
1701–1705**

East European Monographs, No. 146., Boulder. Distributed by
Columbia University Press, New York, 1983. IX, 165 l.

**A BIRODALOM ÜGYE: I. LIPÓT ÉS A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ
1701–1705 KÖZÖTT**

A Habsburg-birodalom története – főként a 19. század politikai eseményei s a Monarchia felbomlásának okai és körülményei – már hosszú idő óta kedvelt kutatási területe a történészeknek, nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Angliában is. Linda és Marsha Frey ezúttal a dunai monarchia történetének egy korábbi időszakára fordított figyelmet. Könyvükben a spanyol örökösödési háború első szakaszát vizsgálják, középpontba I. Lipót politikai törekvéseit állítva. Elmélyült érdeklődésüket jelzi, hogy a témát különféle aspektusból már számos előtanulmányban feldolgozták, melyek egyesült államokbeli és kanadai folyóiratokban jelentek meg.

A szerzők művükben mindenekelőtt azt szeretnék bizonyítani, hogy Lipót nem az a habozó, határozatlan uralkodó volt, mint amilyennek a történeti irodalomban gyakorta leírták. XIV. Lajos méltó ellenfelének tartják, akinek a birodalom egészére vonatkozó uralkodási elvei hűen tükröződtek a spanyol örökösödési háború során hozott katonai és diplomáciai döntéseiben.

A spanyol örökösödési háború történetének tárgyalását II. Károly végrendeletének bemutatásával kezdik, amely szerint a spanyol trón örököse XIV. Lajos unokája, Fülöp. A Napkirály, aki úgy vélte, semmiféleképpen sem kerülheti el a fegyveres összeütközést Lipóttal, elfogadta Károly végakarátát, mely kedvezőbbnek tűnt számára, mintha a korábbi felosztási tervekhez ragaszkodik. A gyakran „idegesítően határozatlan” Lipót ebben a kérdésben megingathatatatlannak bizonyult. Fiaival, Józseffel és Károllyal együtt a háború mellé állt, hogy visszaszerezzék a dinasztia törvényesnek tekintett örökségét. Itáliában indították meg a harcot, mert úgy gondolták, hogy onnan könnyen hatalmukba keríthetik a spanyol birodalom többi részét is. Ausztria ebben a küzdelemben nem maradt egyedül, a tengeri hatalmak, Anglia és az Egyesült Tartományok, azaz Hollandia támogatta, melyekkel 1701 szeptemberében kötötte meg a szövetséget. Csatlakozott a szövetséghez III. Frigyes, Brandenburg-Poroszország uralkodója is, akit Lipót már egy korábbi szerződéssel megnyert Ausztria ügyének. E szerződés Linda és Marsha Frey szerint Lipót egyik legnagyobb diplomáciai győzelmét jelentette, mivel Poroszország területi adottságainál fogva kulcshelyzetet foglalt el mind a spanyol örökösödési háborút, mind az északi háborút tekintve.

Anglia, Hollandia és Ausztria szövetsége azonban nem volt szilárd. A háború előrehaladtával hamarosan megmutatkozott, hogy a szövetségesek célkitűzései egymással alapvetően összeegyeztethetetlenek. Anglia elsősorban nem azért lépett be a háborúba, s nem azért szorgalmazta a szövetség megerősítését, hogy Lipót követeléseit támogassa, hanem azért, hogy megvédje saját európai és tengerentúli kereskedelmi érdekeit, biztonságát s a protestáns trónöröklést. Hollandia szintén aggódott kereskedelmi jogaiért, de a háborúba főként a spanyol Németalföld határán Franciaország ellen emelt erődítményrendszerének elvesztése kényszerítette. Lipót célja pedig mindvégig az maradt, hogy kisebbik fia, Károly számára biztosítsa a spanyol örökséget. A szövetségesek viszonyát tovább rontotta, hogy a tengeri hatalmak előítélettel viselkedtek Ausztria iránt. Saját értekeik, mindenekelőtt a nagyra tartott szabadság alapján alakították ki Ausztria közképét (image-ét), s folytonosan kritizálták

a háború során tanúsított magatartása és napfényre kerülő fogyatékoságai miatt. Ausztriát katonailag és pénzügyileg függő helyzetbe juttatta Anglia és Hollandia vitathatatlan fölénye s saját kormányzati problémái. Képtelen volt a hatékony külpolitikára, mert ebben megakadályozta a pártokra szakadó bécsi udvar és Lipót határozatlansága. Ez utóbbi azonban sok esetben abból eredt – írják a szerzők –, hogy halogató taktikázással tudatosan igyekezett elodázní a tengeri hatalmak ráerőltetett döntéseinek az elfogadását. Helyesnek vélt céljaihoz viszont annál kitartóbban ragaszkodott. Így bármennyire elleneztek is szövetségei, Lipót nem mondott le arról a stratégiai elképzeléséről, hogy a csapatokat Itáliában összpontosítsák. Hajthatatlansága futtatta zátonyra a bajor választófejedelemmel folytatott tárgyalásait is, nem törődve azzal, hogy ez milyen súlyos csapás rá és szövetségeire nézve.

Az Ausztria és a tengeri hatalmak közötti számos ellentét 1703-ban újjal gyarapodott, amelynek a szerzők különös jelentőséget tulajdonítanak a szövetségesek kapcsolatát illetően. A II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc Magyarországon nagy veszélybe sodorta a Habsburg-birodalmat, amelyet a franciák is szorongattak katonailag. Anglia és Hollandia mint alkotmányos berendezkedésű protestáns államok rokonszenvvel figyelték a magyarok küzdelmét a protestánsokat is üldöző despotizmus ellen. Rávettek a császárt, hogy tárgyaljon a magyarokkal, s azt kívánták, hogy biztosítsa számukra a vallásszabadságot és alkotmányos jogaikat. Lipót azonban csak az időt húzta, mert semmilyen engedményre sem volt hajlandó. A szövetségesek viszonya még jobban elmérgesedett, felbomlással fenyegetve az egész szövetséget.

A szerzők Lipót halálát követően már nem taglalják tovább a spanyol örökösödési háború történetét. Ehelyett megvonják Lipót uralmának s a háborúban játszott szerepének a mérlegét, és úgy ítélik meg, hogy a történészek igaztalanul értékelték le uralkodói teljesítményét. Bár nem uralkodásra termett, sok eredményt mutatott fel: kiűzte a Habsburg-birodalomból a törököt, megvetette a Habsburgok örökletes királyságának az alapját Magyarországon, s sikerrel szállt szembe a Bourbonok hegemon törekvéseivel. Meggyőződéséhez híven a Habsburg-ház érdekeit szolgálta a spanyol örökösödési háború során létrehozott szövetséggel is. A szerzők szerint nem az a meglepő, hogy a szövetség megrendült, hanem az, hogy tagjai ellentétes nézeteinek dacára oly sokáig fennmaradt. Lipót hajthatatlanságát a magyar és a bajor kérdésben jogosnak tartják, hiszen ha enged a szövetségeseknek, meggyengült volna a tekintélye és a Habsburg-hatalom. Bár egy háborútól és felkeléstől sújtott birodalmat hagyott fiaira, a későbbiekben bebizonyosodott, hogy Lipót politikája e birodalmat mégiscsak megszilárdította.

Linda és Marsha Frey könyve I. Lipótról és a spanyol örökösödési háborúról nem száraz történeti munka. A háborúban résztvevő országok hatalmi indítékainak feltárása mellett ugyanis a szerzők gondot fordítanak az uralkodók, követeik, hadvezérek személyiségjegyeinek a bemutatására is, amely szintén befolyásolta az országok háborús magatartását. Jellemzésük nyomán megelevenedik II. Károly, V. Fülöp, XIV. Lajos, I. Lipót, III. Vilmos, Anna királynő, Savoyai Jenő, Anthonie Heinsius, Hamel-Bruynincx, George Stepney, sőt II. Rákóczi Ferenc, Bercsényi Miklós és Heister generális alakja is. Igaz, hogy e jellemzések olykor irodalmiassá válnak, mint például III. Vilmos halálának leírásakor (23.1.). Nem illeszkedik szervesen a mondanivalóhoz a szerzőknek az a gondolatmenete sem, amely egy ország közképeének kialakulásáról szól (29–30. l.), kifejtése külön tanulmányban igen hasznos lenne.

Valójában az egész kötetből hiányzik a nagyobb összefogottság, bár nem lehetett könnyű feladat a hatalmas forrásanyag feldolgozása. A szerzők művük elkészítéséhez felhasználták a spanyol örökösödési háborúban érintett valamennyi ország eredeti és nyomtatásban megjelent levéltári anyagát, valamint a témáról az egyes országokban a múlt századtól napjainkig írott könyveket és tanulmányokat. Így alaposan tájékozódtak a Rákóczi-szabadságharc magyar forrásaiban és szakirodalmában is. Bibliográfiájuk hossza a kötetben megközelíti értekezésükét. Linda és Marsha Frey munkája is bizonyítja, hogy az Egyesült Államokban tudományos igényű a Habsburg-birodalom és benne országunk történetének kutatása, ezért eredményeik ismeretére és hasznosítására a magyar történetírásnak is szüksége van.

JOSEF HAUBELT

ČESKÉ OSVICENSTVI

Praha, 1986. Svoboda, 460 L

CSEH FELVILÁGOSODÁS

Josef Haubelt a cseh felvilágosodás avatott szakértője. Számos, e korról szóló munkája közül legfontosabbak a Gelasius Dobnerrel és Ignác Bornnal foglalkozó könyvei, tanulmányai (Dějepisectví Gelasia Dobnera, Praha 1979; Studie o Ignáci Bornovi, Praha, 1972).

A szerző a bevezetőben a felvilágosodás néhány általános kérdésével foglalkozik. Egyértelműen marxista megközelítés az övé: a felvilágosodást tisztán a burzsoá forradalmi ideológia termékének tekinti és legfontosabb, szinte kizárólagos jellemzőinek a racionalizmust, a tudományos-technikai haladást és a vallásos világgéppel való teljes szembefordulást tartja. A megelőző korszak, a barokk értékelésénél Haubelt a cseh történetírás azon vonulatához kapcsolódik, mely – főleg Nejedlý nyomán – egyértelműen a „sötétség korának” bélyegzi a Fehérhegy utáni katolikus restauráció korát. Nem látja meg ebben a korszakban a már erősen felvilágosodás felé mutató jelenségeket, ellentétben a cseh történetírás másik vonulatával (Z. Kalista, V. Bitnar, V. Cerný, J. Neumann), mely a cseh barokkot nagyra értékeli, és a kontinuitást hangsúlyozza a barokk és felvilágosodás kora között.

Haubelt a cseh felvilágosodást négy periódusra bontja (a könyv négy fejezete is egyben). 1. (1745–1761) a tudomány teológiától való elszakadásának kezdetei. 2. (1761–1773) a tudomány önállóságának tovább erősödése, a Prágai Tudós Társaság megalakulása. 3. (1773–1791) a cseh felvilágosodás nemzetközileg elismertté válik, létrejön a cseh nyelvű publicisztika. 4. (1791–1806) a romantikus szemlélethez közelítő nyelvfelfogás kialakulása, miszerint a nyelv a nemzeti művelődés demokratizálásának legfőbb eszköze.

Az első nagy fejezet (Barokk utóhatások) nyomon követi a modern tudomány fejlődését a felvilágosodást megelőző korban. E korból pozitívnak kizárólag a természettudományok, az „újkori tudomány” törekvéseit tartja, s a súlyt a tudományok képviselőinek bemutatására helyezi (Newton, Kepler, Galilei munkássága). Ennek fényében kissé háttérbe szorulnak a humán tudományok, a teológia és a művészetek képviselői: Valerian Magni, Bohuslav Balbin és Antonim Šporck gróf, akiknek életműve – egy másik koncepció, nevezetesen Winteré szerint – a közép-európai felvilágosodás, illetve a jozefinizmus előkészítésének három fő állomását jelképezi. Balbint Haubelt egyoldalúan az ún. régi kor maradványának tekinti, mereven dogmatikus katolikus történetírónak bélyegzi, aki leegyszerűsítve gondolkodott a cseh történelemlről. A nemzeti állam, valamint a cseh nyelv hanyatlása miatti elégedetlensége is – Haubelt szerint – kizárólag a letűnt nemesi Csehország védelmében történt. Nem osztja azok véleményét, akik Balbín életművében – mind a cseh nyelvről, mind a nemzeti történelemlről alkotott felfogása alapján – a felvilágosodás közvetlen előkészítését látják, mint pl. a közelmúlt egy igen átfogó és pozitív Balbín-értékelése, Jiří Rak és Jan Kučera könyve*, vagy azokat, akik azt emelik ki, milyen nagy mértékben támaszkodtak a cseh felvilágosodás nagyjai, Dlabáč, Pelcl, Dobrovský Balbínra, s hogy főműve, a „Bohemia docta” egészen Jungmannig érezte hatását.

A második fejezet már kizárólag természettudósokkal foglalkozik, többek közt V. P. Diviš, a villámhárító cseh megkonstruálója, a matematikus–fizikus, Newton-követő J. Stepling, az orvos és természettudós J. K. Boháč és a montanista Peithner munkásságával. A cseh felvilágosodás számunkra kevésbé ismert alakjai ők, akiknek tevékenységét Haubelt döntőnek ítéli az egész fejlődés szempontjából.

A harmadik korszak kezdetét Dobner föllépése jelzi, akinek forráskritika-központú történelemszemlélete az egész utána következő nemzedéknek adott példát. Haubelt Dobner személyének és munkásságának korszakalkotó jelentőséget tulajdonít az újkori cseh művelődésben. Dobner kritikus szemléletében, a cseh történelem legendáinak, krónikáinak revideálásában a reakciós barokk történetírói hagyománnyal való leszámolást értékeli nagyra. Hosszan méltatja a sokoldalú

*(Bohuslav Balbín a jeho misto v české kultuře (Praha 1983).)

természettudós és szabadkőműves Ignác Born tevékenységét. Born nemcsak mineralógiával, vulkanisztikával foglalkozott, de a Prágai Tudós Társaság egyik alapítója és a kor színvonalas tudományos lapjának, a „Prager Gelehrte Nachrichten” kiadója is. Haubelt szerint Born életműve befejezetlen maradt, mert tudományos munkássága európai hírévé válásának a versenytárs németországi tudósok mindig gátat vetettek. Born tragédiájának tartja, hogy Közép-Európában próbált meg európai jelentőségű művet létrehozni.

A Fehérhegy utáni korszak legnagyobb kultuszú szentje Nepomuki János volt, s a felvilágosult történetírás egyik kulcsfontosságú kérdése Nepomuki János legenda vagy valóság volta. Dobner kritikai munkásságával tette meg az első lépést a legenda szétosztatására, de végső soron majd csak Dobrovský teszi helyére a tényeket. Haubelt csak röviden érinti ebben a fejezetben azokat a magyar vonatkozásokat – nevezetesen Dobner, Pubička és más cseh tudósok véleménycseréjét magyar (Pray György, Cornides Dániel, J. Ch. Engel, Katona István) és szlovák (J. Sklenár, J. Papánek) tudósokkal a Nepomuki János, illetve a Nagy Morva Birodalom kiterjedésére vonatkozó kérdésekről – melyet Josef Macůrek Cseh és magyar történetírás a cseh és magyar nemzeti újjászűletés korában (Praha, 1953.) c. tanulmányában, ill. Richard Pražák Dobrovský als Hungarist und Finno–Ugrist (Brno, 1967) c. könyvében kellő részletességgel elemez.

Az utolsó fejezet foglalkozik többek között Goethe és a cseh¹ természettudósok¹ kapcsolatával, a tudományos intézmények kialakulásával, a korabeli természettudományok eredményeivel és B. Bolzano, a kor kiemelkedő filozófusának és matematikusának munkásságával.

Haubelt monográfiája elsősorban a természettudományok szempontjából mutatja be a cseh felvilágosodást, kissé eltúlozva annak a korban betöltött szerepét, míg a társadalmi, nemzeti, kultúrtörténeti szempont indokolatlanul kevesebb hangsúlyt kap. Az utolsó szerint szándékos ez az egyoldalúság, hiszen a szerző szerint könyve a felvilágosodás azon aspektusaival kívánt foglalkozni, melyek régóta a tudósok érdeklődésének perifériáján álltak, tudatosan mellőzte a másokat foglalkoztató problémákat.

A szerző a cseh felvilágosodás németországi orientációját hangsúlyozza, kevesebbet foglalkozik más szomszédokkal, akár az osztrák, akár a magyar felvilágosodással való összevetéssel.

Haubelt felvilágosodás-képében néhol egyoldalúság mutatkozik, hisz nem lehet a felvilágosodást kizárólag az ész-kultusszal jellemezni, s valamiféle tudományos-materialista világnézet megletéről beszélni még elég korai ebben a században. A racionalizmus csak egy összetevője a bonyolult korszaknak, melyet a misztikára való hajlam, az okkultizmus – mint barokk örökség – még nagyban befolyásolt. Newton, Leibniz még ugyanúgy hittek ezekben, s a felvilágosodás természettudósainak szemlélete alapvetően nem távolodott még el a vallásos világnéptől. Ez azonban nem zárja ki, hogy korszakalkotó lépéseket tettek a tudomány elméletében és gyakorlatában. Haubelt szükségszerű ellentétet lát felvilágosodás és vallás között, haladónak annyit tart az adott korból, amennyiben függetlenedni tudott a teológiától, a vallásos világnéptől.

Végezetül hiányolható Haubelt könyvéből, hogy nem emeli ki kellőképpen a cseh felvilágosodás *nemzeti* sajátosságait, nem határozza meg annak közép-európai helyét. Így tisztázatlan marad az európai felvilágosodáshoz való viszonya, melyet általánosan a burzsoá forradalmi ideológia termékének tart, nem téve különbséget a felvilágosodás nyugati és keleti változata közt.

Jóllehet Haubelt koncepciójával, illetve egyes nézeteivel lehet vitatkozni, mégis nagyszabású munkának tarthatjuk monográfiáját, sok új, tanulságos adalékkal egészíti ki a cseh felvilágosodásról alkotott képünket.

Deák Eszter

DAVID F. GOOD

THE ECONOMIC RISE OF THE HABSBURG EMPIRE, 1750–1914

University of California Press, Berkeley, Los Angeles,
1984. XVI, 309 l.

A HABSBURG-BIROPALOM GAZDASÁGI FELEMELKEDÉSE 1750–1914 KÖZÖTT

Az egyesült államokbeli Temple Egyetem tanárát sok más kortársához és elődjéhez hasonlóan még diákkorában megragadta a Habsburg-történelem összetettsége és az a rejtélyesnek tűnő tény, hogy a valaha hatalmas birodalom részeire hullott szét. Történeti pályáját David F. Good mégis más témák feldolgozásával kezdte, de gyakori kutatóként ismét eredeti érdeklődési köre felé fordult. A Monarchia gazdaságtörténetének a megírásához fogott hozzá, mert szakítani akart a Habsburg-birodalom felbomlásának politikai történetét kizárólagosan előtérbe helyező korábbi történeti gyakorlattal. Könyve azonban nemcsak saját eredményeit tartalmazza, hanem összegze az angolszász államokban és Közép-Kelet-Európában időközben kibontakozó gazdaságtörténeti jellegű Monarchia-kutatásnak is. Good rendkívül nagyra értékeli az 1960-as és 70-es évek Habsburg-vonatkozású gazdaságtörténeti szakirodalmát. Úgy véli, hogy Berend T. Iván, Ránki György, Katus László, Eduard März, Jaroslav Purš és mások munkássága Közép-Kelet-Európában, Walter W. Rostow és Alexander Gerschenkron elméletei Nyugaton alapvető minőségi és mennyiségi változásokat idéztek elő a Monarchia gazdaságtörténetírásában. A szerzők a gazdasági fejlődés folyamatára helyezték a hangsúlyt, következtetések a gazdasági élet közvetlen, analitikus vizsgálatán alapulnak.

David F. Good munkájának célja, hogy megcáfolja a korábbi évek történeti irodalmában többnyire Jászi Oszkár nyomán kialakuló nézetet, miszerint a Monarchia bukásának döntő oka a gazdasági kudarc volt. Azt állítja, hogy az elmúlt két évtized gazdaságtörténeti kutatásai bőséges bizonyítékkal szolgálnak a Habsburg-birodalom különböző területeinek jóval 1914 előtt meginduló gazdasági növekedésére s a birodalom gazdasági életképességére „összeomlásának estéjén”.

A kötet első három fejezetében a szerző az időrendet követve elemzi a Habsburg-monarchia gazdasági életének alakulását. Mivel abból indul ki, hogy a Habsburg-birodalom határain belül éppúgy eltérő fejlettségű régiók különíthetők el, mint Európa egészében, figyelmét elsősorban a legfejlettebbnek számító nyugati tartományokra fordítja. Úgy véli, annak ellenére, hogy Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása alatt tekintélyes méretű gazdasági fejlődés ment végbe a merkantilizmus keretei között, ez még nem a modern gazdasági fejlődés megindulását jelentette, csak az előfeltételeit hozta létre. Good a modern gazdasági fejlődés kezdetét az 1820-as évek közepére teszi a nyugati tartományokban. Az 1848 előtti tőkés fejlődés jelének tekinti a népesség, a termelés, valamint az egy főre eső termelés franciaországihoz és angliaihoz hasonló növekedését, a technológiai, strukturális és intézményi változásokat. Elveti azt a nézetet, hogy az 1848-as forradalom, illetve a bukott forradalmat követő intézkedések (jobbágyfelszabadítás, vámrendszer átalakítása, a közlekedési hálózat fejlesztése, pénzügyi újítások) indították meg a modern gazdasági fejlődést, s azzal sem ért egyet, hogy ezek az események észrevehetően meggyorsították a tőkés növekedést. Szerinte a forradalom „fordulat nélküli fordulópont” volt, nem töltötte be a mérőöldkö szerepét a feudális gazdasági, társadalmi és politikai szerkezet kapitalistává formálásában. Az abszolutizmus korszakának a birodalom külpolitikai nehézségeiből következő gazdasági egyenlenségei pedig lerontották a bevezetett intézkedések egyébként is kevés kedvező hatását. Good végül mégis módosítja a véleményét az említett időszakról: „Lehet, hogy a modern gazdasági fejlődés folytatódásához szükség volt az 1850-es évek intézkedéseire.” (94. l.)

Könyve negyedik és ötödik fejezetében a szerző a Monarchia gazdasági egységéről folytatott vitába kapcsolódik be. A vitát elméleti és kvantitatív elemzéseken nyugvó alapokra helyezve határozottan állítja, hogy a vasút- és bankhálózat kiépülése ledöntötte a piaci korlátokat, megkönnyítette az árucikkek, a pénztőke és a munkaerő áramlását a fejlettebb nyugati és a fejletlenebb keleti területek között, ezáltal jelentősen elősegítve a Habsburg-birodalom gazdasági egységének a kialakulását. Mindezek következtében a birodalom nyugati felében a napóleoni háborúk után kibontakozó modern gazdasági fejlődés az 1860-as és 70-es években, a keleti tartományokra is áttért, s csökkenni

kezdt a régiók fejlődésbeli különbsége, amit az egy főre eső jövedelem helyi értékeinek a konvergenciája bizonyít. Kivételként említi Good Galícia-ukránlakta keleti részét és Bukovinát, melyeket még a magyarországi Erdélynél és Horvát-Szlavónországnál is elmaradottabbnak tart.

A 19. század végének gazdasági viszonyait elemezve Good más véleményt fogalmaz meg, mint Márz és Matis, s megkérdőjelezi a Kondratyev-féle hosszú hullámok feltétlen érvényesülését a Monarchia gazdasági életében. Szerinte az 1896–1912 közötti időszak nem értelmezhető az újra meggyorsuló tőkés fejlődés egységes szakaszaként. 1896 nem a gazdasági fellendülés kezdete, csupán azt jelzi, hogy az 1870-es évek depressziójából kikerülő gazdaság lendületét veszítette a kirobbanó nemzetiségi ellentétek és a nemzetközi gazdasági bajok miatt. Ám 1904-től valóban erőteljes gazdasági fellendülés figyelhető meg az I. világháború kitöréséig.

Műve nyolcadik, záró fejezetében Good az összehasonlító gazdaságtörténet segítségével értékeli a Habsburg-birodalom gazdasági teljesítményét. A modern gazdasági fejlődés korábban felsorolt jeleinek ellenére úgy ítéli meg, hogy a birodalom fejlődött, de nem olyan gyorsan, mint nyugati kortársai, s 18. századi viszonylagos elmaradottsága a 19. század folyamán valószínűleg nőtt. Ennek okát azonban nem a Monarchia gazdaságának strukturális fogyatékosságaiban látja, hanem abban, hogy a Habsburg-birodalom bizonyos késéssel követte a nyugat-európai fejlődést. Így hiába mutatott fel 1870 után kortársaiéhoz mérhető gazdasági eredményeket a keleti tartományokban is meginduló modern gazdasági fejlődés hatására, hátrányát az I. világháború miatt már nem tudta ledolgozni. Végeredményében Good a Monarchia gazdaságát fejletlennek tartja, amit az Egyesült Államok és a Habsburg-birodalom 19. századi tőkés gazdasági fejlődésének érdekes és merész összehasonlításával is alátámaszt. A Monarchia tehát nem gazdasági életképtelensége miatt bukott el. Sokkal inkább azt kellene megvizsgálni – veti fel a kérdést Good –, miért nem tudott politikai intézményrendszere a modern gazdasági fejlődés kihívásának megfelelni.

A kötetben a Habsburg-birodalom egészében játszott szerepének megfelelő helyet kap Magyarország. Politikai történetének összefoglalását – akárcsak könyve más hasonló részeiben – C. A. Macartney és R. A. Kann munkái nyomán írta meg Good, gazdaságának elemzéséhez elsősorban Ránki György és Berend T. Iván valamint Katus László, Hanák Péter és John Komlos műveit használta föl. Különösen elgondolkodtató a kiegészítés gazdasági kihatásával kapcsolatos álláspontja. Véleménye szerint a kiegészítés által biztosított autonómia egyáltalán nem volt szükséges a modern gazdasági fejlődés megindulásához Magyarországon, a fejlődés mindenféleképpen továbbterjedt volna Ausztriából. Később azonban hozzáteszi, hogy a magyar kormány gazdaságpolitikája kétségtelenül felgyorsította a gazdasági fejlődést, nem is annyira közvetlen intézkedései révén, hanem a fejlődés számára kedvező körülmények (vasúthálózat kiépítése, tőke beáramoltatása) tudatos megteremtésével.

David F. Good munkája tartalmában és felépítésében is kiemelkedő. Tárgyilagos és rendszerezett összefoglalását nyújtja a témáról szóló szakirodalomnak, mivel az a módszere, hogy először az egyes kérdésekről kifejtett különféle nézeteket ismerteti, majd állást foglal, s kifejti saját véleményét. A könyv szerkezete világos, a gondolatok kifejtése logikus, a rengeteg táblázat és grafikon nagy anyagismeretről, elmélyült és alapos kutatómunkáról tanúskodik. Good következtetései megalapozottak, ezért a kötet a Habsburg-birodalom gazdaságtörténetének feltárásához jelentős hozzájárulás, akár egyetértéssel, akár állításával a gazdaságtörténészek, akár vitába szállnak vele. Számunkra azért is különösen örömdetes e mű megjelenése, mert Közép-Kelet-Európa történetének fontos szakaszát valójában megmutatni az angolul beszélő világ előtt.

Németh Györgyi

URBÁN ALADÁR

BATTHYÁNY LAJOS MINISZTERELNÖKSÉGE

Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986. 843 1.

Az 1979-ben megjelent Magyarország története hatodik kötetében Spira György sajnálkozva állapítja meg, hogy a Batthyány-kormány történetét vagy Batthyány kormányfői működését a maga egészében bemutató monográfiával nem rendelkezünk. A közlés önmagában nem keltene döbbenetet, hiszen az azóta hatalmon lévő többi ötvennégy közül is alig egyhányszor készült feldolgozás. De ha azt is megtudjuk tőle, hogy a negyvennyolcas magyar forradalom történetével több tízezer mű foglalkozik, méltán csodálkozhatunk azon, hogy az első független felelős magyar minisztérium történetének több mint százharminc éven át nem akadt krónikása. Csodálkozhatunk és találgathatunk. Vajon azért nem, mert a kormányzattörténet műfaji nehézségei visszaretentették a történészeket, vagy pedig azért nem, mert az első független felelős magyar kormány az utókor számára sohasem lett lobogó. Nem lett, hiszen a közösügyes idők szak mindíg is sokallotta, az önálló államiság korszaka pedig kevesellette függetlenségét. Az is lehet, hogy más okok is közrejátszottak. A biztos választ majd megadja egyszer a negyvennyolcas historiográfia ugyancsak régóta esedékes kötete. Mindenesetre ha valaki ilyen historiográfiai előzmények után vállalkozik a Batthyány-kormány történetének megírására, már témaválasztásával figyelmet és elismerést érdemel.

Ha a „Batthyány Lajos miniszterelnöksége” című munka a magyar historiográfiában előzmények nélküli is, a szerző, Urbán Aladár történetírói tevékenységében korántsem az. A könyv bőséges irodalomjegyzékét lapozgatva az olvasónak olyan benyomása támad, hogy a szerző egész munkássága ennek a műnek az elkészítésére irányult. Urbán Aladár érdeklődése persze az egész negyvennyolc-negyvenkilencre kiterjedt és nem is korlátozódott csupán a magyar vonatkozásokra. De bármily tágra is nyílt az érdeklődés látószöge, nem lehet nem észrevenni a rendszert és következetességet, ahogyan újra és újra visszatért negyvennyolc első hónapjaihoz, és azt, hogy miközben tanulmányiban felderítette a Batthyány-kormány hadügyi politikájának különböző vonatkozásait és megírta a nemzetőrség szervezéséről szóló nagy monográfiáját, ezzel a résztől a teljeshez, az első felelős magyar minisztérium tevékenységének egészéhez közelített. A történetírói tudatosság és a választott téma iránti hűség szép példája ez, amely nem befolyásoltatta magát múltó divatoktól és konjunktúráktól, hanem mindig is a tudományos megismerés követelményeihez igazodott.

Az első magyar minisztérium krónikása alighanem mindvégig ki volt téve a kisértésnek, hogy a forradalom első hat hónapjának egészére kiterjeszkedjék. Az olvasó szerencséjére Urbán Aladár nem mindig tudott ellenállni ennek a kisértésnek. Könyvének lapjain az akkori megmozdult világ összes szereplői életre kelnek, a türelmetlen pesti nép és az országgyűlés kritikus baloldala éppúgy, mint a főhercegek rosszhiszemű bécsi tanácsa, Karlóca és Zágráb megszállott határőrjei csakúgy, mint Frankfurt habozó és bátortalan parlamenti képviselői. Az erők játéka és bonyolultsága a nagy francia forradalom első hónapjaira emlékeztet, Urbán Aladár történetírói teljesítménye pedig a francia forradalom modern feldolgozására. A szerzői diszciplína és kompozíciós készség mindemellett végig érvényesült, és ha a háttér és a keret helyenként erősebb kontúrokat kap is a kellenél, Urbán Aladár elsősorban azt nyújtja, amit könyve címében ígér: Batthyány Lajos miniszterelnökségét.

Az első felelős magyar minisztérium a történetírástól különféle és meglehetősen szélsőséges minősítést kapott. Voltak olyanok, akik forradalminak nevezték, mások a legalitásban látták lényegét, és újabban olyan történész is akadt, aki a törvényes forradalom megtestesülését fedezte fel benne. Urbán Aladár, jóllehet nagyon is határozott véleménye van Batthyányról és miniszterársairól, óvakodik az ilyen szélsőséges minősítő jelzők használatától. Ehelyett első pillanatra keveset mondó és nem a lényegre mutató meghatározással él: ez a kormány koalíciós volt. Nem abban az értelemben, hogy valamiféle pártszövetség kormányzott volna — a magyar parlamentarizmus megszületésekor nélkülözte a modern értelemben vett pártokat, hanem úgy, hogy a miniszteri tárcákat egymással korábbi nézeteik és tetteik alapján korántsem harmonizáló politikuskok birtokolták. A volt londoni nagykövet herceg Esterházyt és a Pesti Hírlap egykori szerkesztőjét, Kossuthot egy egész világ választotta el egymástól, de Széchenyi és Deák nézetei között sem sok érintkezési pont mutatkozott. — Mi az értelme, mi a jelentése annak, hogy Urbán Aladár kiemeli és előtérbe állítja a kormány koalíciós jellegét? Alighanem az, és ha így van, ez valódi kompozíciós bravúr, hogy a kormány leginkább jellemző tulajdonsága ezáltal

még nagyobb hangsúlyt kapjon. Ez a tulajdonság nem abban állt, hogy amint a baloldal vezető sajtó-organuma írta, hogy valamennyien egy kaszt, nevezetesen a nemesség emberei, hanem Urbán Aladár meggyőző dokumentációja szerint abban, hogy jöllehet majdminden héten le akart mondani valamelyik miniszter, a kormány tagjai között az alapvető kérdésekben mindig kialakult és fennállott a politikai konszenzus.

Így volt ez mindenekelőtt a belpolitikai berendezkedés kérdéseiben. Ezt a kormányt a pesti forradalom keltette rémület és a parasztforradalom víziója emelte hatalomra, és ez a kormány az abszolutizmussal szemben akkor is, később is a népmozgalmakra támaszkodott. „A királyoknak bajonettjük van, a népeknek meg forradalmuk, hogy engedményeket nyerjenek” – idézi mottó gyanánt Urbán Aladár a kormányfő egy korábbi kijelentését, és ezzel mintegy kulcsot ad a minisztérium magatartásának és tevékenységének megértéséhez. Pontosabban a magatartás egyik oldalának értelmezéséhez. Mert a kormány nemcsak abban volt egységes, hogy az abszolutizmussal szemben a sarkára állt, hanem abban is, hogy úrrá akart lenni az elszabadult szenvedélyeken. A külföldön lévő magyar katonaság hazahozatalára, amint Urbán Aladár bebizonyítja, nemcsak azért volt szükség, hogy a kormány pozíciója Béccsel szemben megszilárduljon, hanem legalább ugyanilyen mértékben a fenyegető parasztmozgalmak fékentartása céljából, a kormány Pestre történő gyors átköltözésének nemcsak szimbolikus jelentősége volt, hanem politikai tartalma is: ezzel akarták elejét venni annak, hogy a pesti népmozgalom az egész országnak diktálhasson. Mert Pozsony liberálisai, amint Urbán Aladár írja, nem akartak a hatalomban osztozni Pest radikálisaival, és a mintát, az angol alkotmányos monarchiát soha nem tévesztették szem elől. Ezért döntöttek a municipalizmus helyett a centralizmus mellett, ezért emelték magasra a választójogi cenzust, olyannyira, hogy még a negyedtelkes nemeseket is majdnem kizárták a választásra jogosultak köréből. Urbán Aladár megértő a megnyilvánulásokkal szemben és nem azonosul a radikálisok korabeli és későbbi kritikájával. Végeredményben neki lehet igaza. Egy olyan kormány, amely csupa nemesekből állt és amelynek egy herceg, egy gróf és egy báró is tagja volt, már ezzel is átlépte saját árnyékát. Az alkotmányosság és a parlamentarizmus akkori szintjét a magyar politikai élet különben sem haladta meg tartósan azóta sem.

Az alkotmányosság és a parlamentarizmus kérdéseiben a kormány tagjai között eredetileg nem volt teljes a konszenzus, és a cselekvési egység csak a nézetek egyeztetése és a kölcsönös engedmények útján alakult ki. A magyar integritás és a magyar szupremácia tekintetében viszont egy percre sem mutatkozott nézeteltérés: Batthyány és miniszter társai egybehangzóan vallották, hogy helyre kell állítani a történelmi Magyarország egységét és hogy a kormány kizárólagos fennhatóságát e térségen belül semmilyen más erő nem csorbíthatja. Tulajdonképpen magától értetődő megnyilvánulás volt ez egy a polgári centralizmus elve alapján építkező végrehajtó hatalom részéről, és a teória és a gyakorlat egyaránt igazolja az ilyen eljárás jogosságát és célszerűségét. Az ellentmondás csak ott jelentkezett, hogy a centralizmus elveit nem egy etnikailag homogén, hanem egy soknemzetiségű országban kellett érvényesíteni, és ebből adódóan a politikai modernizáció elkerülhetetlenül nemzeti tartalmat kapott. Urbán Aladár azzal oldja fel az ellentmondást, pontosabban azzal magyarázza a kormány magatartását, hogy az a kérdést a nagypolitika oldaláról közelítette meg, ebben a kontextusban nem törődött az etnikai határokkal, a népek önrendelkezési jogát pedig még formailag sem ismerte. Hozzátehetnénk, ez utóbbi ismerete nem tartotta vissza a térség 1918-ban alakuló államait attól, hogy az alávetni vagy alávetettni kegyetlen törvényéhez igazodjanak és az etnikai elveket durván megsérték. De ettől még Urbán Aladár interpretációja elfogadható lenne. Ez a hatalmi politikával és ideológiával történő értelmezés azonban figyelmen kívül hagyja a politikai célszerűség mozzanatát, azt, amit a kormány illusztris tagja úgy fogalmazott, hogy a politika az egzisztenciák, vagyis a lehetőségek tudománya. Nem volt nehéz belátni például, hogy az erejét amúgy is szétforgácsolt kormány nem tudja majd akarát Zágrábbal szemben érvénysíteni. Mégis ebben a vonatkozásban is makacsul ragaszkodott a magyar szupremáciához, pedig a történelmi jog szerint is Horvátország csupán kapcsolt része volt a magyar koronának, nem pedig integráns alkotórésze. Az credmény az lett, hogy a horvát-magyar konfliktus majdnem a kezdetektől beárnyékolta a Batthyány-kormány tevékenységét és végül bukásának közvetlen oka lett. A kormány akkor állt keményen a sarkára, amikor engedni lett volna célszerű, és akkor szánta el magát az engedményekre, amikor már késő volt. A nemzeti berendezkedés indítékait sokoldalúan elemző könyv tartozott volna annak leszögezésével, hogy a hajthatatlan-ság és a hajlékonyság megfelelő időzítése nem tartozott a Batthyány-kormány képességei közé.

Urbán Aladár értelmezése szerint a Batthyány-kormány Ausztriával kapcsolatos politikájának két pillére volt: a nagy-magyar koncepció és a perszonális unió. Mindkettő külpolitikai előfeltevéseken: a Habsburg lombardiai gondjainak állandósulásán és a német egység létrejöttének reményén nyugodott, de az ideológiai tényező: a történelmi haladásba vetett hit is szilárdította e tartóoszlopokat. Ezeket a vonatkozásokat taglalva Urbán Aladár már nem takarékoskodik a kritikával, és a kormány Németországgal kapcsolatos várakozásait a későbbi fejlemények ismeretében naivságnak minősíti. Mondhatott volna külpolitikai kuriozitást is, mert általában nem szokás és nincs is mit lelkesedni azon, ha a közvetlen szomszédságban birodalom születik. A kritika így is, úgy is indokoltnak látszik. Hogy viszont valóban a perszonális unió lett volna a közjogi célkitűzés, kétségeket ébreszt. A „közös ügyek” Urbán Aladár idézett forrásaiban gyakorta előbukkannak, és az illír lázadás kapcsán az osztrák kormányhoz intézett jegyzékben éppen Kossuth fogalmazta úgy meg az osztrák-magyar érdekközösség gondolatát, hogy az bizvást a hatvanhetes kiegyezés politikai alapvetésének tekinthető. De akár a perszonális unió, akár valamiféle közösügyes berendezkedés volt is a távlati célkitűzés, egy biztos: magyar részről kölcsönösségre a gyakorlatban kevés hajlam mutatkozott. Pedig mint Urbán Aladár is megerősíti, a kormány és a közvélemény köreiben változatlanul élt a reformokból származó oroszfélelem, és továbbra is számoltak a Monarchia biztonságot nyújtó kereteivel. Az önálló államiság megszerzésének eufóriája és a vívmányok megvédésének kényszere azonban elhomályosított minden egyéb megfontolást. Maga a szituáció is egyre inkább ambivalenssé vált ahhoz, hogy tartós maradhatott volna a kettős lojalitás. Urbán Aladár könyve után viszont nem lehet kétséges, hogy a kormány és személy szerint a kormányfő mindent elkövetett annak érdekében, hogy az ország megtarthassa az államiság kiharcolt attribútumait.

Az első felelős magyar kormány történetét bemutató könyv egyben politikai életrajz is: Batthyány Lajos adott időszakra érvényes portréjának megrajzolása. Urbán Aladár könyvében előrebocsátotta, hogy az ő általa felvázolt Batthyány-kép eltér a megszokottól. Az olvasó azzal a meggyőződéssel teheti le a könyvet, hogy ez a kép nemcsak más, mint a korábbiak, de azoknál sokkal hitelesebb is. Károlyi Árpád lojális Batthyányja és az ötvenes évek erre épült megalkuvásra hajló miniszterelnöke Urbán Aladár könyve után nem tartható többé. A ma történészenek persze nemcsak a régi kérdésekre adott hibás válaszokat kell korrigálnia, hanem neki magának is új kérdéseket kell feltennie. Ha Urbán Aladár az olvasó reményei szerint megírja majd Batthyány Lajos egész életpályáját, bizonyára teljesen kilép a történész elődök adta keretéből.

Diószegi István

DEÁK FERENCZ

ADALÉK A MAGYAR KÜZJOGHOZ. PEST, 1865.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1987. Reprint-sorozat

Közgondolkodásunk különös színtöltje lesz minden bizonnyal, hogy a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában útnak indult A JOGTUDOMÁNY MAGYAR KLASSZIKUSAI c. reprint sorozat, amelynek szerkesztője Petrik Ferenc. Deák Ferencnek az „Adalékok a magyar közjoghoz” c. tanulmányát eredetileg a Budapesti Szemle hozta (1865. febr.) válaszul (Észrevételek) Lustkandl Venczel bécsi egyetemi tanár 1863-ban közreadott munkájára (Das ungarisch-österreichische Staatsrecht, Wien), amely „a magyar és az osztrák közjog némely pontjainak töredékes fejtegetésével akart egy politikai nézetet s irányt támogatni” s a törvényeket és történelmet az osztrák birodalmi törekvésekhez igazítani. A jól ismert „alkotmány-vesztés elmélete” ellen, ill. más megközelítésben az 1848-as törvények alkotmányosságát és a megelőző századokban kifejtett önálló magyar rendi alkotmányosság létét tagadó felfogással szemben lépett fel ez a később könyv alakban (magyarul és németül) is megjelent mű, amely az Októberi Diplomában, ill. a Februári Pátensben (1861) megtestesült központosító törekvéseket – a korabeli magyar közgondolkodást hatásosan formálva – utasította el.

A königgrätzi csatavesztés (1866) küszöbén látott napvilágot Deák „Adalék”-a, és ez önmagában is elegendő ok volna, hogy a nemzet újabbkori történelmének a rövidesen sorra kerülő sorsfordulatát (a kiegyezést) a „magyar közjog szempontjából” is láttassuk. A reprint értő tolmácsolója, Kovács István mondja találan: egész életművének ismeretében nem lehet kétségünk az iránt, hogy Deák jól ismerte a magyar közjogot, és általában tájékozott volt az állam- és jogtudományok nemzetközileg elismert korabeli eredményeiről. Az adott szakjogtudomány klasszikusait keresve is jó érzékkel történt tehát az eredeti könyvcímében „Adalék”-ként megfogalmazott műnek a sorozatba történt felvétele.

Az Itáliában elsenvedett vereség és Sadova közé szorult bő fél évtizedben a Habsburg udvari körök még nem adták fel a reményt, hogy a soknemzetiségű birodalom abszolutisztikus kormányzatát a modern (polgári) alkotmányossággal összeegyeztessék. Ebben a fő törekvésben pedig érthetően nem volt helye az önálló magyar államiság gondolatának, Lustkandl elkésett és önmagában is történelmietlen kísérlete pedig egyenesen kihívást jelentett a hazai közgondolkodás számára. Ez a sajátos történelmi szituáció sarkallta a „haza bölcsét” szellemi erőpróbára, hogy egy hallatlanul tömör tanulmányban a századokra visszanyúló történelmi előzményeket rendszerbe foglalja.

Az állami önállóság gondolatát védelmezve „Deák számára csak az a keskeny ösvény maradt nyitva – mondja Kovács István –, hogy 48 polgári alkotmányosságát és törvényességét a 48-előtti feudális törvényhozás szavaival védelmezze, és ennek elismerését tekintse feltételnek ahhoz, hogy egyáltalán megtehesse az első lépéseket a kiegyezés felé vezető úton”. A márciusi törvények alkotmányosságának az igazolásához pedig biztos bázist jelentettek számára az „évszázadok fegyveres és politikai küzdelmei során kivívott és megőrzött közjogi garanciák”. A márciusi törvényekkel együtt magától értetődően igényelte tehát mindazoknak a közjogi biztosítékoknak az elismertetését is, „amelyek már az 1848. évi törvényhozást megelőzően garantálták Magyarország önálló államiságát”. Ezt az igényt fogalmazták meg Deák Ferenc ismert 1861. évi országgyűlési beszédei, ill. feliratai és végül „tudományos igényességgel” ezt összegzi a Budapesti Szemle hasábjain, amely valóban ma is adalékul szolgálhat az „önálló magyar államiságot kifejező 1848 előtti magyar közjog” megértéséhez.

A Februári Pátens egy „erős központi kormány által irányított egységes államot akart létrehozni”, és ez a birodalom nyugati fele, ill. az örökös tartományok számára közjogi értelemben is előrelépés lehetett volna. A Lajtán innen azonban a neoabszolutizmus nyomasztó évei dacára a Pátens a korabeli magyar közgondolkodás elutasító szembenállását váltotta ki. Jelentős szerepe volt ebben annak a sajátos rendi alkotmányosságnak minálunk, amely a magyar államiság megsemmisítését célzó törekvésekkel szemben az újkor századaiban kialakult. Gyökereivel ez a magyar feudális közjog visszanyúlt a 16–17. századba és a Német Római Birodalom közjogával szinte egyidejűleg jelentkezett. Hosszú ideig tartott tehát, míg ez a valójában még feudális jellegű közjog a rendi képviselői intézmények sajátos közép-európai megmerevedésével – továbbélésével – fonódtak egybe. Utószó és

jegyzetek c. alatt Kovács István módszeres vizsgálódásai plasztikusan ábrázolják, hogy a Habsburg-ház örökös tartományaihoz hasonlóan nálunk is a rendi kiváltságok védelme állította egymás mellé gyakran a katolikus és a protestáns rendeket és ez az ellenállás csak a magyar államiség közjogi biztosítékainak védelmezésével párhuzamosan lehetett eredményes. Az oly gyakran ülésező 16. századi magyar rendi országgyűlések törvényei, a Bocskai, Thököly, Rákóczi vezette fegyveres harc eredményei stb. egy sor közjogi biztosíték kiépülését eredményezték (választási feltételek, nádori jogok, koronázási eskü stb.) szinte minden esetben a nemesi rendek kiváltságainak a megőrzésével összefonódva. Deák „Adalék”-a nyomán módszeresen haladva eljut ez a vizsgálódás ahhoz a felismeréshez is, hogy ez a magyar rendi alkotmányvédelem idővel összefonódhatott a „csírázó modern nemzeti gondolattal”. Jogi historizmusunk eredményeit is árnyaltabb megfogalmazásra készítette idézi pl. az 1790/91. évi 10. tv.-t, amely „önálló léttel bíró független ország”-nak nyilvánítja Magyarországot, amelynek „saját alkotmánya” van. Még a II. József uralma ellen kibontakozó rendi ellenállásnak is lehettek tehát ilyen értelemben pozitív vonásai, miután ez az ellenállás „kezdetből fogva túllépte a feudális kiváltságok (és) rendi előjogok határait”.

„Így jött létre Magyarországon egy sajátos rendi alkotmányosság – idézhetjük fel a Deák „Adalék”-ához módszeresen tapadó gondolatot –, amely az országgyűlés és az államszervezet feudális jellegének érintetlenül hagyása mellett (pl.) az országgyűlés számára mindazokat az alkotmányos garanciákat igényelte, amelyeket a felvilágosodás politikai irodalma (már) a polgárság érdekeinek szolgálatában, a polgárság képviselőiből álló törvényhozó szervek számára munkált ki... Ezáltal (pedig) a felvilágosodás által népszerűsített és ebben az időben már a francia forradalom deklarációjában is tükröződő alkotmányos elvek Magyarországon kettős arculatot kaptak: védelmezték a rendi kiváltságok retrográd rendszerét, egyben kifejezték a nemzeti függetlenség jogi biztosítékait” is. Íme, ezekkel a gondolatokkal párosulva Deák „Adalék”-a valóban ma is tanulságos lehet az újkori magyar alkotmánytörténet számos kérdésének a feltárásában.

Hasonlóan értékes támpontokat nyújt a reprint kiadású műhöz csatolt terjedelmes utószó a korai magyar közjogtudomány eredőinek a feltárásában. Schödel Márton, Bencsik Mihály és mások első eredményeit vizsgálva találó ismét az a megállapítás, hogy a magyar közjogtudomány kezdetei (is) szinte egybeestek a német birodalmi közjogtudomány első lépéseivel. Ezzel egyidejűleg tárja fel az utószó, hogy a közjog tudománya eredendően a főbb protestáns állameszmék kialakulásához tapadt. Így a kálvini, ill. a lutheri állameszmék felvillantása talán a hazai protestáns eszmehordozók megidézését is lehetővé tette volna. Való igaz persze, hogy csak a 18. század második felében kibontakozó *jus publicum universale*, ill. az ismert Martini-, Moser-, August Bech-féle alapozások indították útjára a modern közjogi gondolkodást minálunk. A természetjogi alapokon nyugvó és az abszolutizmus igényeit is kifejező új tudományágazat azonban érthetően nem kedvezett az önálló magyar közjogtudomány fejlődésének. Így az útvesztések (Demjén, Petrovics, Lakics) és az újjáéledő rendi (nemesi) közjogi gondolkodás hatása alatt a 19. század első felében már inkább csak egyfajta leíró (történeti) munkálatok (Beöthy, Virozsil, Cziráki) tűntek fel. Ilyen előzmények után nem véletlen tehát, hogy a kiegészést megelőző évek politikai légköre Deák „Adalék”-át nemcsak a politikai aktualitása miatt, hanem a valóságos (tárgyilagos) okfejtései következtében ragadta magával. Olvasva a Deák által rendszerbe foglalt magyar rendi (nemesi) közjog fejlődéstörténetét, mi is közelebb juthatunk tehát annak a kornak a jobb megértéséhez, amelyben ez a mű eredetileg keletkezett. Sőt, azt hiszem nem téved a mai modern alkotmányjog képviselője, midőn azt mondja, hogy az „Adalék”-ot mint a magyar közjogtudomány (klasszikus) alkotását kell hogy olvassuk.

Az újkori magyar államfejlődés történetét tekintve hasonló konzekvenciára juthatunk Deák Ferenc reprint kiadású Magyar közjogát lapozva. Urbán, Makkai, Kosáry, Hanák, és más jeles historikusok kapcsolódó eredményeit felhasználva megidézhetnénk tehát a hazai módszeres jogtörténeti kutatómunka idevágó tanításait is. Hazai módszeres jogtörténeti kutatómunka, az ismert Bethlen-, Rákóczi-kutatások a felvilágosodás, ill. a jozefinizmus korszakát tárgyaló vizsgálódások, valamint az ún. politikai kameralizmust is érintő historiográfiai eredmények számbavétele ugyanis nagy mértékben ösztönzője lehetne azoknak a munkálatoknak, amelyek a hazai megérett polgári átalakulás velejáróiként ismert, immár valóban kettős arculatú magyar (rendi) közjog területén is zajlottak. Még a régi magyar egyetem, ill. a hitfelekezeti főtanodáink falai közt zajló vitatkozások (*disputationes*) nyomvonalán haladva is (retrospektíve) követhető volna ennek a rendi alkotmányosságnak a gondolata. Bónis György, Bodolay Géza, Jakó Zsigmond és sokan mások kínáltak fel számunkra sok értékes

támpontot e téren az utóbbi évtizedek tudományos irodalmában. Hasonlóan idézhetnénk a politikai kameralizmus, ill. a leíró államstatisztika szerepéhez kapcsolódó közjogtörténeti előzményeket. A Deák „Adalék”-át láttató „Utószó és jegyzetek” persze még így is módfelett instruktív a módszeres jogi historizmust képviselők számára. Így pl. a magyar rendi közjog kialakulásának útjait keresve, a csaknem azonos tartalmú 17. századi koronázási hitleveleket, ill. az azokban kifejeződő közjogi biztosítékokat idézi fel ez a vizsgálódás igen meggyőzően. Nem véletlen tehát, hogy az 1681. évi soproni országgyűlés és számtalan későbbi rendi gyűlési határozat is ezekkel a vívmányokkal kapcsolta össze a megszerzett kiváltságok védelmét. Még izgalmasabb kérdés persze, hogy ez a sajátosan közép-kelet-európai jellegű rendi alkotmányosság metamorfózisa mikor és mi módon zajlott le. Deák „Adalék”-ait is számba véve, jó fél évszázaddal a 48-as átalakulások előtti időkbe nyúlhat feltehetően vissza ez az átlényegülés, amely végül is a kontinens érintett régiójában számos nemzetnek kínálta fel azt a modus vivendit, amely a liberális nemességnek is helyet adott a modern alkotmányos államberendezkedés megteremtésében. Tehette ezt a birtokos elem főként a polgárosult nemzeti értelmiséggel karöltve, ill. a féléuton megtorpant forradalmak után a dinasztikus hatalmakkal kiegyezve, miután a modern alkotmányosság egynemely életképes elemét már 48 előtt kitermelte a rendi konstitucionalizmus keretei között. A magyar közjogtudomány klasszikus alkotása ennek a bonyolult történelmi jelenségnek a jobb megértéséhez szolgálhat eszközü. Remélhető, hogy a sorozat következő kötetei is hasonlóan szerencsés kiválasztást példáznak majd.

Horváth Pál

GUSTAV GÜNDISCH

AUS GESCHICHTE UND KULTUR DER SIEBENBÜRGER SACHSEN

(Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)

Böhlau, Köln–Wien 1987, XI. 468 l.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK TÖRTÉNETÉBŐL ÉS KULTÚRÁJÁBÓL

1987. szeptember 15-én az erdélyi szászok hosszú évtizedeken át Erdélyben vezető történésze, a ma a Német Szövetségi Köztársaságban élő Gustav Gündisch betöltötte 80. életévét. Az örvendetes és kiemelkedő évforduló megünneplésének német területen már nemzedékek óta a tanítványok, tisztelők és barátok által írt *Festschrift* a maradandó formája, s aki a kötetet kezébe veszi, örömmel állapíthatja meg, hogy a Nyugat-Németországban működő „Erdélyi helyismereti munkaközösség” vezetősége nem ezt a formát választotta. Az ilyen emlékkönyvek ugyan legtöbbször fontos tanulmányokat tartalmaznak, de bibliográfia és az új eredmények nyilvántartása szempontjából kemény feladatot jelentenek; ahány szerző, annyi érdeklődési és kutatási terület, s ha az ünnepektől több kérdésben ért el kiemelkedő eredményeket, már inkább csak sejteni lehet, hogy mit tartalmaz a kötet az ünnepektől kötelező bibliográfiájánál és a *tabula gratulatoria*-n kívül. Ehelyett a munkaközösség Gündisch 25 tanulmányát és hat megemlékezését reprinteltette és foglalta össze egy kötetbe, a gyűjteményt a szerző és a munkaközösség rövid előszavával, személy- és helynév-mutatóval egészítve ki.

Gündisch az 1926/27. tanévben kezdte meg tanulmányait a bukaresti egyetemen, majd Bécsben, ott is fejezte be az Institut für österreichische Geschichtsforschung-ban, ahol annyi kitanú történész képeztek ki Kelet-Közép-Európából. Ott szerzett bölcsészdoktori diplomát 1932-ben. Alapos képzést kapott, de azt is el kell mondani, hogy tanulmányai nagy területet fogtak át, a bécsi múzeumokban éremtannal is foglalkozott. Ezek az évek minden szempontból döntőek lehettek: itt is nősült, annak a Ludwig Bittnernek ugyancsak bölcsészdoktori fokozattal rendelkező lányát vette feleségül, aki a Staatsarchiv főigazgatójaként és a nagy levéltári leltár kiadójaként szerzett magának nagy nevet és az egész európai levéltárügyben hatalmas tekintélyt. Nem csoda, hogy otthon nagy örömmel fogadták Gündischt, 1934-ben a Bruckenthal Múzeum segédőreként kezdte el pályáját, három év múlva a Szász Nemzeti Levéltár vezetője volt. Ezért a vezető állásért keményen meg kellett dolgoznia, a F. Zimmermann és C. Werner által megindított, de a 3. kötelnél (1902) elakadt, minden magyar

medievista által örömmel fogadott és forgatott okmánytár (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen) 4. kötetét kellett tétő alá hozni és kiadni (1937). A Szász Egyetem megszűnése után az Egyetem vagyona az evangélikus egyház tulajdonába ment át kulturális célok megvalósítására, s az egyház új, korszerű levéltárpéldét emelt, az építkezés 1925-ben fejeződött be. Gündisch boldogan írhatta le: „Végre újra »nemzeti« levéltárunk van, a szó legteljesebb értelmében. Románia egyik leggazdagabb és legmodernebbül berendezett levéltárát mondhatjuk magunkénak...” (307. l.). Az öröm nem tartott soká, de a tudományos munka sem, Gündisch a háború alatt a román királyi hadsereg tartalékos tűzértisztjeként teljesített szolgálatot, ami nem mentette meg attól, hogy 1944-ben, a németek kollektív felelősségrevonásának erkölcsileg menthetetlen korszakában lecsukják, állását a Szász Nemzeti Levéltár államosításakor elveszítse. Fiatalon, 37 éves korában így a nemzeti kincs, a Levéltár utolsó szász igazgatója lett. Az evangélikus egyház kultúrreferenseként dolgozott tovább, megmaradva addigi kutatási területénél, az erdélyi szászok történeténél. A referensi feladatok ellátása természetesen elvonta eredeti érdeklődésétől, de nem törte meg munkaszeretetét. Ebben az időben születtek meg a műemléki restaurálásokról elengedhetetlen történeti kutatásait más szakmák képviselőinek eredményeivel együtt közreadó írásai, amelyek közül itt a szászsebesi templommal kapcsolatosakat emelném ki (Revue Roumaine d'histoire de l'art, Serie BA 1, 1964 és Monumente istorice 1964). Megjegyzem, hogy a kötetben egy 1972-ben megjelent összefoglalás is található a szász műemlékek helyreállításáról (321–326. l.).

Az életmű legfontosabb és biztosan legmaradandóbb része, az okmánytár 5. kötete, ekkor már készen állt, megjelentetése elé mégis komoly akadályok gördülhettek; a Román Akadémia csak 1956 elején vállalta a publikációt, amely 1975-re jelent meg. 1981-ben azután a 6. kötet is napvilágot látott, s 1981 óta a 7. kötet anyaga is nyomdakész. Az okmánytár most 1473-ig áll nyomtatásában rendelkezésre, a kézirattal együtt a munka 1486-ig haladt előre, de az 1500-ig terjedő anyag is már csak némi kiegészítésre szorul. A két megjelent kötet kereken 1600 oklevelet tartalmaz – regesztában, kivonatban vagy *in extenso* – s ez hatalmas teljesítmény. A mű nemcsak az erdélyi szászok, még csak nem is Erdély, hanem egészen Kelet-Közép-Európa szempontjából nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény. Információi nem korlátozódnak a politikai történetre, hanem bepillantást engednek a gazdasági és egyházi viszonyokba, nem is beszélve a török elleni harcokról. Az oszmán birodalommal szembeni védelem kérdéseit egyébként Gündisch a kötet egyik tanulmányában külön is elemezte (36–64. l.), ebből indult ki Vlad Tepeș vajdával kapcsolatos írása is (64–76. l.). A megjelent két kötet változatlanul azon a magas színvonalú kritikai alapon nyugszik, amelyet még az 1. kötet szerzői a múlt században Th. Sickeltől tanultak meg ugyancsak Bécsben. S bár látszólag nem tartozik ide, Gündisch emberi megértése szempontjából nem hallgathatom el, hogy mindkét kötet hatalmas mutatóját (kötetenként 40 oldal petit szedéssel) felesége, Dr. Herta Gündisch készítette el.

A kiválasztott 25 tanulmányt Gündisch tematikusan négy csoportra, történeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, egyháztörténeti és művelődéstörténeti csoportra osztotta. A válogatásban az vezette, hogy a tanulmányok nagy része „nehezen hozzáférhető román vagy magyar folyóiratokban és emlékkönyvekben jelent meg, amelyek természetüknél fogva az olvasók szűkre szabott köréhez szólnak” (XI. lap). A folyóiratok közül a *Revue Roumaine d'histoire*, a Szébenben megjelenő *Deutsche Forschung im Südosten*, a *Forschungen zur Landes- und Volkskunde*, az Erdélyi Tudományos Füzetek, a Német Szövetségi Köztársaságban kiadott *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, az emlékkönyvek közül az Omagiu Ioan Lupăș (Bukarest 1941), a Kelemen Lajos emlékkönyv (1957), a *Geschichtswissenschaft und Glaubensbewältigung* címen F. Müller (Stuttgart 1967), valamint a *Bewährung* címmel A. Klein tiszteletére (Szében 1980) kiadottak szerepelnek. Olyant is találunk a tanulmányok között, amely a Bukarestben szerkesztett *Revue des études Sudesteuropéennes*-ben vagy a Jakó Zsigmond szerkesztette Művelődéstörténeti tanulmányokban jelent meg. Mindez Gündisch tudományos termésének csak egy töredéke, mert a kötet végén közölt bibliográfiában nem kevesebb, mint 80 olyan cím található, amely folyóiratokban látott napvilágot. Bár a kötet így is terjedelmes, mégis sajnálattal kell megállapítani, hogy a művészettörténetet érintők közül a szász műemléki restaurálás már említett összefoglalóján kívül egyetlenegy található meg benne, amely a 17. században élt Elias Nicolai szebeni szobrásznak havasalföldi működését valószínűsíti (390–396. l.).

A tanulmányok egy része az okmánytárnak köszönheti megszületését, amikor is – saját bevallása szerint – Gündisch mélyebb betekintést szerzett az „erdélyi török betörések lefolyásáról és azoknak a

szomszédos román fejedelemségek, különösen a Havasalfölde politikai adottságaival fennálló összefonódásról”. Az oklevéltudás munkája kapcsán vált világossá „a városok egymással sokrétűen összefonódó vezetőrétegének jelentősége a szász önkormányzat gazdasági és politikai megerősödése szempontjából” (XI. lap). Ez a téma már legkorábbi tanulmányaiban megjelent, amikor a „négy város” (Abrudbánya, Zalatna, Offenbánya és Torockó) 14. században keletkezett német bányásztelepüléseit (77–105. l.) vagy a Cimpulung-ban működő német kereskedők adatait (106–112. l.) ismerteti. Ezt a munkát folytatta akkor is, amikor az 1979-ben a romániai németek múltjával foglalkozó kötetben (*Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens, Bukarest*) a 13–14. századi szászokról összefoglalást írt (3–35. l.) vagy, amikor – már a Német Szövetségi Köztársaságban – az 1491-ben meghalt szebeni polgármester, Altemberger Tamás életét és a Szász Egyetem megeremtése érdekében kifejtett fáradozásait tárgyalta (128–146. l.). S végül, de biztosan nem utoljára, ide tartozik a szebeni vezetőrétegről 1981-ben megjelent írás, nyilván fiatalkora óta magában hordott mondanivalója (182–200. l.).

A városi vezetőréteg szerepéről írt tanulmány olyan élesen világít rá az erdélyi szász történetírásra, hogy még egy ilyen ünnepi alkalomra készült kötet kapcsán is érdemes róla néhány szót ejteni. A fiatal Gündisch és az 1930-as évek nagy öregje, Dr. Friedrich Müller evangélikus püspök és történész között nézeteltérés mutatkozott. Müller egy 1941-ben megjelent cikkében azt vallotta, hogy a szászokat elsősorban kézműiparuk segítette hozzá „feladatuk eredményes teljesítéséhez” (*Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 64/1941, 193. l.). Gündisch saját kutatásai során viszont arra a meggyőződésre jutott, hogy a kereskedő-vállalkozó réteg – elsősorban a szebeniek, brassóiak, kolozsváriak és beszerceiek – alakították ki a szászság jellegzetes vonásait. A vitának ugyan több irodalmi megnyilvánulása nem volt, de – ahogyan Gündisch előadja – Müller 1969-ben bekövetkezett haláláig több beszélgetésben folytatódott, s 1981-ben a *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* hasábjain Gündisch még egyszer visszatért rá – ismét saját bevallása szerint –, a püspöknek és történetírónak halála után is kijáró tisztelete és kegyelele jeléül. Nem volt nehéz dolga, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján bebizonyítsa igazát. Rámutatott arra, hogy a városok telekosztása nagymértékben eltér a falvakétól, hogy a korai oklevelekben szereplő *universitas civium*, ill. a *communitas iuratum de Cibinio* 1366-tól (a polgármester első említésétől) kezdve biztosan, de valószínűleg már a korábbi időkben is a teljes polgárjog birtokában lévő lakosok összességét jelenti, hogy a gerébekben a nyugat-európai ministerialisokkal rokon csoportot kell látni, amelynek tagjai kereskedőkkel házasodtak össze, s az utóbbiak a 14. század végén átvették a városok vezetését. A kereskedőket nagyfokú társadalmi mobilitás jellemezte, a 15. században sok olasz pénzügyi vállalkozót vettek fel soraikba, de emellett sok másnonnan (elsősorban Magyarország északi részéről és az osztrák tartományokból) jövő bevándorlót is. Egy 1473–77 között keletkezett datálatlan adójegyzék számszerű kiértékelése aztán felteszi a koronát az érvelésre. A csak a háztulajdonosokat feltüntető, kereken 900 nevet tartalmazó jegyzékben, amelyben az adót lat-ban (a márká 1/16 része) vetették ki, a legmagasabb rétel 48 latot, a legalacsonyabb 2 latot tett ki. Ha a tarifát nem is közli Gündisch, a táblázatból mi is kiderül, hogy az ingatlanvagyon magasfokú koncentrációjával kell számolni, mert a háztulajdonosok közül csak 1,4% (13 fő) adója haladja meg a 24 latot, a 16 lat alattiak aránya 95,2%. Valószínűnek tartom, ha a kivetett adó megoszlása is kiszámításra került volna, a koncentráció mértéke még végletesebb értéket öltött volna. A megítéléshez még azt is hozzá kell tennem, hogy az ilyen ingatlanra alapozott adóztatás mindig kedvezőbb színben tünteti fel a vagyonmegoszlást, mint amilyen az ténylegesen volt. Ha a kihelyezett tőke hozamának és a kereskedelmi készletek értékét is hozzászámították volna – ahogyan az a német birodalmi városokban szokásos volt –, a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még nyomorultabbak lettek volna (*Städtische Gesellschaft und Reformation [Spätmittelalter und Frühe Neuzeit 12] Stuttgart 1980, 58–90. l.*)

Az elmondottakból remélhetőleg az is világos, hogy ez a hatalmas vagyonskülönbség (vagy, ha úgy tetszik, végletes vagyonmegoszlás) nem a 15. század szülötte, hanem korábban, már a 14. században a gerébek uralma alatt is fennállt. Ezen a ponton az olvasóban egy sor kérdés merül fel, amelyekre nem könnyű választ adni. Közismert tény, hogy a szász történetírás erősen befelé forduló, mindig is annak a népcsoportnak múltját kívánta minél jobban megismerni és minél élesebb megvilágításba helyezni, amely a 12. században Erdély délkeleti részén települt meg, s az *Andreanum* nyújtotta kiváltságok alapján a 20. század derekáig megtartotta a maga nyelvét és a kultúráját. Ha ezt a kört tágítani kívánta, akkor – erre az okmánytár címe a bizonyíték – az Erdély határán belül élő

németekre terjesztette ki figyelmét, a többi nemzetiség kevésbé érdekelte, a középkori magyar királyság területén élő többi német sem. Ez az önként vállalt korlátozás nem látszik nagyon indokoltnak, de bizonyos fokig érthető. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy az 1970-es évek elejétől kezdve egy, a román párt- és államvezetés által kikényszerített korlátozás is érvényesült: a százsz történeszek ugyanúgy el voltak zárva az európai – és benne a magyar – történetírás eredményeitől, mint a román vagy a romániai magyar szakemberek. Sietve teszem hozzá, hogy itt nemcsak az irodalom megfelelő terjesztésére gondolok, hanem a személyes találkozásra is, amely a kutatók eszmecseréjét lehetővé teszi. Az így kialakuló információhiány komoly hátrányt jelent. A bizonyításra éppen ezzel a most részletesebben ismertetett tanulmánnyal kapcsolatban nyílik lehetőség.

A százszok történetének legutolsó összefoglalása a megtelepülő németek származásával kapcsolatban megállapította, hogy a bevándorlók zöme a kölni érsekség területéről került Erdélybe. Vándorlásukkal kapcsolatban azt is állította, hogy a zöm átmenetileg a magdeburgi érsekség területén állt meg (Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975 Hg. v. E. Wagner [Schriften zur Landesgeschichte Siebenbürgens 1.], Köln–Wien 1976). Ha tekintetbe vesszük a német és lengyel történetkutatás újabb eredményeit, akkor, ha nem is biztos tényként, de lehetőségként azt is figyelembe kell venni, hogy a keleti német település formája éppen a magdeburgi érsek joghatósága alatt álló területen született meg, és – ami még fontosabb – már itt kialakult az az eljárás, hogy a városok alapítása, pontosabban a bennük összpontosuló vállalkozók megjelenése jelentette a település mozgatóerejét. Ezzel természetesen nem akarom tagadni, hogy a százszok zöme egyszerre érkezett meg Erdélybe, de az elhelyezkedés és berendezkedés motorját a városi vállalkozókban, illetve ebben az esetben a gerébekben keresném. Még a városoknál maradva, szeretném elmondani, hogy F. Rörig mutatott rá a keleti német városalapításnak arra a formájára, amikor ezt egy vállalkozókból álló konzorcium hajtja végre (Der Markt von Lübeck, 1922.). Rörig megállapításait L. von Winterfeld kérdőjelezte meg (Zeitschrift des Vereins für Lübecker Geschichte und Altertumskunde 1929), ami a lübecki viszonyokat nem ismerő történetészeket elbizonytalanította. Akárhogyan áll is a kérdés Lübeckben, az utóbbi évtizedek egyik legjobban képzett és legpontosabban dolgozó magyar történésze, Paulinyi Oszkár egy 1971-ben megjelent tanulmányában (In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Hg. v. I. Bog, Köln–Wien) megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az alsómagyarországi bányavárosok (Selmec-, Beszterce- és Körmöcbánya) ilyen vállalkozó konzorciumnak köszönhetik létüket. Az érvelés során Paulinyi nemcsak írott forrásokra támaszkodott, hanem levonta a városalaprajzból adódó tanulságokat is, azaz azt a módszert alkalmazta, amit a németek Verfassungstopographie-nak hívnak. Ilyen kutatások Szebenben is folytak (Gündisch hivatkozásai: *P. Niedermayer*: Siebenbürgische Städte, Bukarest 1979; *H. Fabini* in: Rivista muzeilor si monumentilor 1974), de azt Paulinyi tanulmányának ismeretében és a Szeben német nevében megőrzött személynév (Hermannstadt) ellenére sem meri állítani, hogy Szeben ilyen alapított város. A gerébek eltűnésének is van magyar párhuzama, a 14. század második felében Budán is eltűntek a Ritterbürgerek és a helyüket kereskedők foglalták el (*Kubinyi A.*: Budapest története II. 65. l.). Buda esetében sajnos nem tudjuk megmondani, hová lett ez a feudális vezetőréteg.

Ennek a kérdésnek még van irodalmi említése, a következő izgató és csak közös erőfeszítéssel megoldható kérdés már legfeljebb csak személyes beszélgetésekben kerülhetett volna terítékre, s ez a Krisztus Teste társulat vagy céh kérdése. Úgy tűnik, hogy ez a vallásos társulat a távolsági kereskedők klubja volt, Pozsonyban, Budán és Sopronban is megtalálható, a szebenit G. Sievert még 1872-ben dolgozta fel (Archiv für Siebenbürgische Geschichte 10.).

A felsorolt információ és kapcsolathány nem Gündisch terhére írandó. Paulinyi említett tanulmányát még ismerte, de az 1973-ban megjelent Budapest történetéhez már nem juthatott hozzá. Nyomasztó lehetett egyre jobban eltávolodni az európai történetkutatástól, s otthon is egyre kevesebb visszhangot kapni. „A hatvanas években a szebeni Bruckenthal Múzeum könyvtára illetékeseinek nagyvonalú liberális magatartása megteremtette a lehetőséget – írja –, hogy a helyi volt evangélikus gimnázium könyvtárának igen gazdag anyagához – az 1700 előtt megjelent kötetek száma 15 000 – hozzáférhessek, így előljárom, Dr. Friedrich Müller püspök engedélyével a hivatalos idő alatt napi egy-két órát dolgozhattam ott” (XI. lap). Figyelme a possessor bejegyzésekre irányult. Ennek a munkának során vázolta fel Pesti Gáspárnak, előbb János király titkárnak életútját, aki ura halála után egy ideig Brassóban húzta meg magát, és ott Honterusnak egy, a diákok számára írt *Epitome adagiorum* c. munkájához írt előszót. Később Fráter György szolgálatába lépett, s árulásával talán

annak halálát okozta (327–339. l.). Pesti még a Mohács előtt állami szolgálatba lépett klerikus-réteghez tartozott, Damasus Dürr (*1585) és Lukás Unglerus szász püspök (*1600) meg Matthias Schiffbauer szuperintendens (*1611) már az evangélikus papság vezetői voltak. (340–378. l.), Gündisch mindhármójuk könyvtárát rekonstruálta a volt gimnáziumi könyvtár anyagából. A négy tanulmány közül az első 1965-ben, az utolsó 1981-ben jelent meg.

A kultúrtörténet művelésére, a farsztó aprómunkára Gündischt elsősorban hősies kötelesség-érzete és szívós kitartása buzdíthatta, mert a nyomás, az életkörülmények romlása közben állandóan fokozódott. Talán nem tévedek, és semmiképpen sem szeretnék tapintatlan lenni, mindez csak azért sikerült, mert felesége személyében életútjának és munkásságának valódi társát szerethette és tisztelhetette. Herta Gündisch dr. 1981 tavaszán bekövetkezett halála után azonban már csak egy kiút maradt számára: a nyugalmat ígérő kivándorlás. Hogy bizonyos megnyugvást talált, azt éppen az 1983–86 között írt tanulmányai és memoárszerű nekrológiai bizonyítják. A munka továbbfolytatásához kíván e sorok írója a magyar történészek nevében erőt és egészséget.

Fügedi Erik

LAZAR RAKIĆ

JAŠA TOMIĆ (1856–1922)

Matica srpska, Novi Sad, 1986. 368 l.

Érdekes, ellentmondásos pályát befutó személyiségről, a magyarországi Szerb Népi Radikális Párt vezéralakjáról, Jaša Tomićról készített biográfiát az újvidéki egyetem professzora, Lazar Rakić. Arról a politikusról, akit már kortársai is szélsőségesen ítélték meg: szerették vagy gyűlölték, hívei legendákat meséltek alakjáról, ellenfelei pedig minden rossz megtestesítőjének kiáltották ki. Egyéniségénél fogva maga is hajlott rá, hogy a politikailag azonos nézeteket vallókat barátjának, a más álláspontot képviselőket pedig személyes ellenségének tekintse. Politikai pályája a 19. század utolsó harmadában indult, de megélte még a Monarchia széthullását és a jugoszláv állam megalakulását, s szava jelentősen befolyásolta a vajdasági események alakulását.

A jugoszláv történetírásban mindmáig vita tárgyát képezi korai, szocialista szakaszának, valamint nézetei progresszív és konzervatív elemeinek megítélése. A Radikális Párt történetéről már számos monográfiát, tanulmányt megjelentető szerzőnek sikerült mindvégig összetetten ábrázolnia e nagyhatású vajdasági szerb politikus alakját, elutasítva az életpálya merev időhatárok és kategóriák szerinti szakaszolását.

Tomić 1871-ben, mint diák, még találkozott az első szerb szocialistaként számon tartott Svetožar Markovićtal, akit még akkor is tanítójának nevezett, amikor már eltávolodott ifjúkori ideáljaitól. A szerző álláspontja szerint Tomić szocializmusa eklektikus volt, amelyben utópikus elemek keveredtek a klasszikusok meg nem értett tételeivel, s a kortársak sokszínű szocializmus-értelmezésével. Pályájának ez a szakasza egyúttal polgári radikalizmusának kezdetét jelentette. Rakić meggyőzően mutatja ki, hogy a német szociáldemokratáknak az 1875-ös boszniai felkeléssel kapcsolatos értetlensége meghatározó szerepet játszott Tomić ifjúkori eszméitől történő elfordulásában. A nemzeti kérdés volt tehát az a híd, amelyen látványos megtagadások nélkül Tomić eljutott a polgári radikalizmusig. A szerző ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy a szocializmust, mint az emberiség végső célját Tomić élete végéig nem tagadta meg, s a polgári radikalizmust a szocializmus előfutárának tartotta. Radikalizmusának eszmei forrásait kutatva kimutatja a felvilágosodás, különösen az antiklerikalizmus, Markovićnak az idealizált szerb patriarchális társadalomra vonatkozó nézeteinek, valamint Svetožar Miletić nemzeti kérdésben vallott álláspontjának hatását. Az igen tájékozott, olvasott, de korántsem teoretikus alakú Tomić ezeket az elemeket mechanikusan, nem egy esetben belső ellentmondásokba is keveredve tette magáévá. A radikalizmus számára mindenekeelőtt széles politikai demokráciát, konkrét gazdasági, politikai reformokat, s a kistulajdon fenntartását jelentette. Demokratizmusa azonban antiszemitizmussal és a liberális Miletićtyel összehasonlítva, nemzeti intoleranciával párosult.

A szerző külön fejezetet szentel az ún. tucindani (a pravoszláv karácsony előtti második nap) tragédiának, e ponton érzékeltetve legplasztikusabban a magyarországi szerbek zárt belső politikai életét, a kicsinyes intrikákat. Tomić 1980. január 4-én megölte Miša Dimitrijević, a konkurens szerb liberális lap, a Branik szerkesztőjét, aki a radikális pártvezért lejáratandó, feleségét kompromittáló levelet tett közzé lapjában. A tragédia, s a hatesztendő börtön nemcsak Tomić politikai pályáját törte ketté, de tovább mérgeసిette a szerb radikálisok és liberálisok közötti viszonyt, lehetetlenné téve a két irányzat bármiféle együttműködését. Tomić nélkül a Radikális Párt sokat veszített erejéből, tömegbázisa is megcsappant. A szerző szerint ez az esemény „megkönnyítette a kormány elnemzetlenítő politikáját”, a magyarázattal azonban adós marad.

A könyv talán leginkább kiérlelt fejezete Tomić nemzeti és vallási kérdésben vallott nézetét elemzi, szembesítve azt gyakorlati politikai tevékenységével. A nemzeti kérdésnél mutatható ki talán leginkább eszmevilágának ellentmondásossága, a nacionalista és progresszív elemek keveredése. Miközben tollal és fegyverrel harcol a balkáni népek függetlenségéért, kiáll a magyarországi nemzetiségek egyenjogúságáért, a magyar néppel való együttműködésért, harcos antiszemita és nazarénusellenes volt. Ez utóbbi gyökereit kutatva a szerző rámutat, hogy Tomić azért igyekezett megakadályozni a szekta terjeszkedését, mivel az elfordította a szerbeket nemzeti mozgalmuktól, s olyan paraszti rétegek között nyert teret, amelyek hagyományosan a Radikális Párt bázisát jelentették. A szekta terjedésének fő okát a pravoszláv egyház rossz vezetésében látta, s az ellene folytatott harcot, amelyet a szerző részletesen elemez, összekapcsolta a nazarénusok elleni küzdelemmel. Miközben a szerző sikerrel számol le a Tomić pályájával kapcsolatos egysíkú, merev értelmezésekkel, bizonyos pontokon ezt maga sem kerüli el. Gondolunk itt például arra, hogy amikor a radikálisok az egyházi szaborban elsőprő győzelmet arattak, s Tomić igyekezett kapcsolatokat teremteni kormánykörökkel, a szerző ezt opportunistusnak minősíti.

A könyv utolsó fejezete Tomić és az új állam viszonyát elemzi, mikor több esztendő katonai börtön és internálás után az idős és immár beteg politikus, a közben gyökeresen megváltozott körülmények között ismét bekapcsolódik a politikai életbe. A szerző Károlyi Mihály emlékiratai alapján mutat rá, hogy Tomić még 1918 novemberében is látott lehetőséget arra, hogy a Vajdaság a demokratikus Magyarország része maradjon. Igaz, teszi hozzá, ehhez a nézetéhez a politikai élettől való, hosszabb ideig tartó elzártága is hozzájárult.

Vitázva azzal a jugoszláv történetírásban mindmáig elterjedt felfogással, hogy Tomić teljes egészében azonosult Pašić nagyszerb koncepciójával, megállapítja: bár Szerbia domináns szerepét az egyesülésben ő sem tagadta, Pašićyal ellentétben óriási hibának tartotta a centralizmus egyik eszmei alapját képező „háromtörzszű egy nemzet” teóriáját. Míg az állami unitarizmust támogatta, a nemzetit elítélte. Nyilván erre vezethető vissza, hogy a Vajdaság autonómiájának korábban harcos képviselője az új állam megalakulásakor a Vajdaság Szerbiába történő beolvasásának szószólója lett.

Az idős Tomić az új állam viszonyai között már nehezen ismerte ki magát, pártja is beolvadt a szerbiai Radikális Pártba. Sok mindennel elégedetlen volt, mégsem volt csalódott. Halálakor a vajdasági magyar sajtó a magyar nép barátját gyászolta benne.

A logikusan, jól szerkesztett kötet nem csupán Tomić politikusi pályáját rajzolja meg, amelyben a konzervatív elemek egyre erőteljesebbé válnak, hanem bonyolult egyéniségét is. A magyar olvasónak mégis hiányérzete támad. Egyrészt azért, mert a munka egyébként igen gazdag lábjegyzetei között nem látja a magyar történeti irodalomnak a korszakra vonatkozó legfontosabb irodalmát. Legfőképp pedig azért, mert a Tomić alakján keresztül bemutatott magyarországi szerb politikai élet mintha légüres térben mozogna, s csak itt-ott sejlik át az a tágabb politikai, társadalmi közeg, amely minden, valóban létező zártsága mellett is formálta az itteni szerbek politikai életét. Ez annál inkább feltűnő, mivel Tomić szerbiai kapcsolatait a kötetben megfelelő hangsúlyt kapnak. A recenzens lehetőséget látott volna a magyar polgári radikalizmus és Tomić eszmevilágának összehasonlítására is.

Kritikai megjegyzéseinkkel együtt is úgy véljük, hogy Rakić monográfiája a jugoszláv történetírás jelentős eredménye, mely fontos hozzájárulás a magyarországi szerbek történetének árnyaltabb megismeréséhez is.

STEVEN BELA VARDY

THE HUNGARIAN-AMERICANS

Twayne Publishers, Boston, 1985, 215 l.

A MAGYAR AMERIKAIK

Ahhoz, hogy napjainkban az amerikai magyar etnikai csoport súlyát, jelentőségét érzékelhessük, szolgáljon itt tájékoztatásul a következő adat: az 1980-as népszámlálás során az Amerikai Egyesült Államok 1 776 902 polgára vallotta magát magyar származásúnak. E szám meglepően nagy, még akkor is, ha közte olyanok is vannak, akik vegyes házasságból születtek, tehát csak részben tekinthetők magyar származásúnak. Nem véletlen, hogy az amerikai magyarság történetére vonatkozó, illetve az országaink közötti kapcsolattörténeti kutatások a hetvenes évektől újra fellendültek mind hazánkban, mind pedig a tengeren túl. Mindenekelőtt olyan átfogó kutatásokra gondolunk, melyek a kivándorlás problematikáját vizsgálták, és megteremtették az első modern felfogású szintéziseket, de utalhatunk azokra a tanulmányokra és tudományos publikációkra is, amelyek az amerikai magyarok egyes nagy reprezentánsairól szólnak, vagy az utóbbi években közösen rendezett történészkonferenciákra, továbbá a Vasváry-féle gazdag dokumentumgyűjtemény Szegedre kerülésére. Észak-Amerika több egyetemén hungarológiai oktatás folyik, a tengeren túli magyarok nem kis részében pedig most is él az igény a „gyökek” tiszteletben tartása, a nyelvi, kulturális örökség megőrzése iránt, így próbálván ellenállni a „nagy olvasztófazék” mindenféle nemzetiségi tudatot veszélyeztető amerikanizáló hatásának. Az óhazához fűződő viszonyukban sokuknál ismét a pozitív vonások dominálnak. Az érdeklődés, mondhatni, kölcsönös; a történelmi múlt kutatásához, az együttműködéshez a feltételek adottak.

A szóban forgó kötet szerzője az egyesült államokbeli Duquesne Egyetemen (Pittsburgh) Kelet-Európa történetének professzora, egyben az Amerikai Történelmi Társulat magyar tagozatának elnöke. Számos közleménye jelent meg európai és észak-amerikai folyóiratokban, több lexikon írásában működött közre az elmúlt években. Könyvei közül megemlíthjük a „History of the Hungarian Nation” (társszerző), „Modern Hungarian Historiography” és a „Clio's Art in Hungary” című műveit. Szerkesztője több, Közép-Kelet-Európáról szóló történeti munkának. Az 1970-es évek elején fordult érdeklődése az amerikai magyarság helyzetének, történetének kutatása felé. E témában azóta több tucat tanulmánya látott napvilágot, melyek közül nem egyet feleségével, a szintén magyar származású irodalomtörténésszel, Várdy Huszár Ágnessel közösen írt. Azok számára, akik az amerikai magyarságtudomány helyzetét, az amerikai magyar etnikai csoport történetét behatóbban kívánják tanulmányozni, elkerülhetetlen a Várdy Béla munkásságával való találkozás. E helyt legyen szabad csupán két olyan gazdagon annotált, alapvető tanulmányára felhívni az érdeklődők figyelmét, melyek a hazai közönség számára is hozzáférhetők: „Az amerikai magyarságtudomány kifejlődése, nehézségei és feladatai” (Valóság, 1977/8), valamint a feleségével, mint társszerzővel írott „Historical, Literary, Linguistic and Ethnographic Research on Hungarian-Americans” (Hungarian Studies, 1985/1) c. munkákra. A szerző magyarságtudományi írásainak, historiográfiai, szerkesztői tevékenységének egyenes folytatásaként, ugyanakkor az észak-amerikai magyar diaszpórákutató újabb jelentős eredményeként értékelhetjük a „The Hungarian-Americans” című könyvét.

Ha Várdy Béla munkájának helyét kellene meghatároznunk a tengeren túli magyarság történetéről írott művek között, a feladat nem okozhat gondot. Olyan átfogó, tudományos alaposággal és modern felfogásban írott könyv, mint az övé, e témában amerikai szerző tollából mindeddig nem született. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy műve által méltó utódja ő az amerikai magyar történelemkutatás egykori jeles úttörőinek: Márki Sándornak, Pivány Jenőnek, Kende Gézának, Felek Károlynak, Rácz-Rónay Károlynak, Vasváry Ödönnek, Ács Tivadarnak, Lengyel Emilnek. Az „Americans from Hungary” címet viselő, 1948-ban megjelent Lengyel-féle könyv első része lényegében Kende, Pivány, Vasváry és mások munkáin alapszik. Második része azonban, mely az 1914 és 1948 közötti időszakról szól, már Lengyel önálló gyűjtésén nyugszik. Részletesen tárgyalja a két világháború között kikerült magyar szellemi kiválóságok kulturális és tudományos eredményeit. Hiányossága viszont, hogy eközben az amerikai magyar társadalmi élet fejlődésének összefüggései a háttérbe szorultak. Várdy abban múlja felül elődjét, hogy nem csupán az összefüggések és okok

feltárására fordít nagyobb gondot, hanem egészen 1984-ig követi nyomon a fejlődés menetét. Monográfiája – nyilván terjedelmi korlátozások miatt – tömörre sikerült, objektív összegzése, oknyomozó szintézise és kronológiai továbbvitele az elődök kutatásainak, amely már a modern szaktudományosság szintjén áll. Természetesen a szerző jól ismer szinte minden rész tanulmányt és publikációt, ami az amerikai magyarságról napvilágot látott, így felhasználta a témával kapcsolatban Magyarországon született újabb tudományos eredményeket is.

Ami a modern hazai szakirodalmat illeti, az itthoni könyvpiacra Várdy könyvének nem sokkal korábban jelentek meg az első tanulmánykötetek, amelyek szintén célul tűzték ki a tengeren túli magyar etnikai csoport történetének, illetve helyzetének átfogó elemzését. Megítélésünk szerint Puskás Julianna „Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940” (1982) című alapvető monográfiája és Várdy kötete jól kiegészítik egymást. Puskás mindenekelőtt a tömeges kivándorlás és beilleszkedés körülményeire koncentrált, s a nemzetközi migráció társadalomtörténeti jellegzetességeinek feltárására törekedve, vizsgálódásának középpontjába a paraszt- és munkás közösségeket állította. Az amerikai szerző ezzel szemben a kivándorlás és a letelepedés főbb vonalainak vázolásán kívül betekintést enged a magyar–amerikai kapcsolatok 1880 előtti gazdag történetébe is, ugyanakkor több mint negyven évvel túllépi a másik könyv 1940-es korszakhatárát. Többet foglalkozik továbbá a kiemelkedő személyiségek társadalomformáló szerepével, a magyar alkotó értelmiség jelentős egyéni teljesítményeivel. A néhai újságíró, Nagy Kázmér, elsőként írta meg a második világháború utáni magyar politikai emigráció történetét és „Elvesztett alkotmány”-ában (1984) 1975-ig követte azt nyomon. Szántó Miklós „Magyarok Amerikában” (1984) című színvonalas tanulmánykötetében pedig a szociológus szemszögéből nézve elsősorban a külhoni, illetve a hazai politikai-közéleti vitákat elemzi, amelyeknek tárgya az emigránsoknak az új hazához, illetőleg a régihez fűződő, sűrűn módosuló viszonya a hetvenes évek végéig. A történész Várdy Béla munkája a maga konkrét adatgazdagságával, józan tárgyilagosságával, tisztánlátásával jó folytatása az előbbi két könyvnek is. Jóllehet alapvető kérdésekben, például a tendenciák és a periodizáció megítélésében velük is hasonló nézetet vall, de ezáltal csak megerősíti azok hitelességét. A „The Hungarian–Americans” olyan egyedülálló összefoglaló mű tehát, amelyből a legátfogóbb képet szerezhethetjük az amerikai magyarság történetéről a kezdetektől szinte napjainkig.

Várdy gazdagon annotált, bibliográfiai adatokban bővelkedő könyve tíz fejezetből áll, melyet jól hasznosítható név- és tárgymutató tesz teljessé. A szerző kronológiai sorrendben tekinti át a magyar–amerikai történelmi kapcsolatokat egyes szakaszait. Leírásában adatokkal támasztja alá, hogy a 16. századtól kezdve szóróványosan érkeztek hazánkfiak az Újvilágba egészen a 19. század közepéig, a rákövetkező évtizedekben azonban számuk egyre jobban növekedett. A magyar kivándorlás az első világháborút megelőző két évtizedben érte el legnagyobb méreteit: tetőpontja 1907-ben volt, míg 1914-ben hirtelen megtorpant. A mozgalom – immár kisebb arányban – folytatódott a háború után és újabb, bár szerényebb csúcsát az 1950-es években érte el. A két világégés közti évtizedek, de különösen a második világháború utániak új típusú bevándorlók érkezésének lehettek tanúi. Ők különböztek az első világháború előtti elődeiktől mind a kivándorlás okát illetően (inkább politikai, mintsem gazdasági), mind pedig társadalmi és műveltségi szintjüket-háttérüket tekintve. Míg ugyanis a századforduló táján kivándoroltak serege („öreg amerikasok”) és a két háború közötti érkezők nagy része a mezőgazdaságból kisorult agrárnépességből, kisparasztokból, nincstelen agrárproletárokból, valamint paraszt származású szakképzetlen vagy betanított munkásokból tevődött össze, addig a két háború közötti érkezők közül sokan, a második világháborút követő emigránsok pedig túlnyomó többségükben a magyar társadalom közép- és felső rétegeiből kerültek ki. Ily módon az amerikai társadalomba való beilleszkedésük eltérő kellett, hogy legyen. A kivándorlás eme általános sémájának oknyomozó feltárása mellett a szerző részletesen ismerteti „magyar Amerika” társadalmi életét és fejlődési tendenciáit. Minthogy a legfőbb összetartó erőt e magyarok és leszármazottaik számára mindig az egyházak, az egyesületek és az újságok jelentették, jó képet kapunk ezek típusairól és változatairól. Felekezetek szerint szól a magyar egyházakról, a hitéletről s ennek kereteiről. A világi szervezetek széles skálájának élén – különösen a kivándorlás hőskorában – a betegsegélyző (biztosító) és a kulturális egyesületek álltak, míg a politikai testületek (pl. Amerikai Magyar Szövetség) csak az első és a második világháború utáni időkben játszottak jelentősebb szerepet. Itt jegyezzük meg, hogy noha a legfontosabb kérdésekben Várdy elfogadja a mai marxista történetírást Puskás művében nyilvánított megállapításait, közelítési módszereit, periodizációját, bizonyos mértékig túlzottnak

tartja a szocialista emigráció, különösen a szocialista munkásegyletek szerepének hangsúlyozását az amerikai magyarság életében. A szerző sorra veszi a fontosabb magyar nyelvű sajtóorgánumokat, melyek kiemelkedő szerepet játszottak a magyarság etnikai tudatának fenntartásában.

A monográfia legújyszerűbb, legérdekesebb fejezetei a második világháborút követő, elsősorban politikai emigráció beilleszkedésének kérdéseivel foglalkoznak. Várdy kategorizálása szerint a kivándorlók három nagyobb hulláma érte el az Újvilág partjait a háború után. Elsőnek az ún. *negyvenötösök* jelentek meg (kb. 16 ezren), akiket *Displaced Persons* (DP) néven is emlegettek. Ők azok voltak, akik 1945-ben a legkülönbözőbb okok miatt elhagyták Magyarországot, de zömükben csak négy-öt év múlva jutottak ki Amerikába. Őket követték a *negyvenhetesek*, akik az 1947-től 1949-ig terjedő időszakban mentek el az országból. Soraik között találjuk az egykori koalícióból kiszorult politikusokat és híveiket, a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt és más, kisebb baloldali csoportulások tagjait, kispolgári elemeket. Ellentétben a „negyvenötösökkel”, ők eredetileg különféle szocialista és liberális világnézeteket vallottak, de az újabb magyarországi struktúráváltozással és a szovjet szövetséggel nem értettek egyet. Új hazájukban azonban hirtelenül ismét szembekerültek hajdani politikai ellenfeleikkel, a konzervatív-reakciós „negyvenötösökkel”. Igaz, hogy e két emigráncsoport kivándorlását időben csupán egy-két év választotta el, de közöttük mégis egy egész világ állt. Ennélfogva megegyezésük és együttműködésük minden téren eleve kilátástalanságra volt ítélve, ami alól csak kommunistaellenességük volt kivétel. Az amerikai kormány éveken keresztül a „negyvenheteseket” tekintette a magyar nép „igazi” képviselőinek, noha kapcsolatuk a régebben kivándorolt közösségekkel minimális volt. (Szervezetüket, a Magyar Nemzeti Bizottmányt egy ideig afféle emigráns kormányként is kezelték.) A szerző megállapítása szerint 1956-ig összesen 26 532 fő érkezett hazánkba az Egyesült Államokba a háború óta. A népfelkelés után (1960-ig) újabb 47 643 magyar kapott letelepedési engedélyt Amerikában, s ők alkotják a harmadik „hullámot”. Jellegüket tekintve teljesen eltérnek elődeiktől. Többségük fiatalok volt, kétharmadában férfi. Közülük kevesen vettek részt magában a népfelkelésben, csupán a váratlanul megnyíló határok csábították őket arra, hogy szerencsét próbáljanak külföldön. Mint az „új rendszer” neveltjei, akiket nem érdekelték szüleik korábbi társadalmi rangja s akiből hiányoztak az előző két „hullám” indultai, az *ötvenhatosok* nem mutattak affinitást az emigráció másik két csoportja iránt. Iskolázottságuk, még ha nem is volt teljes, esélyt adott nekik arra, hogy megélhetést találjanak az iparban, illetve műszaki főiskolára vagy egyetemre járhasanak. A szerző rámutat, hogy az otthon meg nem kapott valódi hazafias érzés hiányának ugyanakkor milyen jelentős szerepe volt abban, hogy e fiatalok nagyobb része gyorsan amerikanizálódott, és könnyűszerrel asszimilálódott új hazájában.

Tanulmányában Várdy hiteles képet rajzol a három emigráns csoport társadalmi összetételéről, nézeteiről és szervezkedéseiről, egymással való torzalkodásaikról. Természetesen idővel, a nemzetközi helyzet változásával és az újabb generációk felnövekedésével a hajdani elvek és politikai aspirációk halványabbak lettek, illetve összemosódtak. Napjainkra az amerikai magyarság belső struktúrája tehát ismét változott, másféle egyéni érdekeltségek és célok határozzák meg az egykori politikai emigránsok és leszármazottaik életét is, mint akár tizenöt-husz évvel ezelőtt. A hetvenes-nyolcvanas években az egyes csoportok között még fennálló megosztottságot mindenekelőtt az határozza meg, hogy milyen a viszonyulásuk a mai Magyarországhoz, annak politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedéséhez: nevezetesen, elismerik, elfogadják és támogatják-e azt, avagy jobboldali, reakciós és nacionalista platformról bírálják és szemben állnak-e vele.

Könyve befejező részében a szerző kitér a háború utáni kulturális és tudományos életre is. Beszámol a magyar nyelvű irodalom, újságírás és könyvkiadás jelenlegi helyzetéről, az írók és a kint működő, magyar származású történészek tevékenységéről, az egyetemi szintű hungarológiai oktatásról és kutatásokról. Kivonatosszerűen közöl híressé vált hazánkfiairól, akik a tengeren túl alkottak nagyot a maguk szakterületén, a művészetekben, a tudományban stb., ily módon járulván hozzá az amerikai civilizáció fejlődéséhez. Megemlíti például a híres atomtudósokat (Szilárd, Wigner, Teller, Neumann) és hogy egyedül az ötvenes-hatvanas években öt magyar származású Nobel-díjas dolgozott amerikai egyetemeken (Szent-Györgyi, Békésy, Wigner, Hevesi, Gábor), a világhírű karmestereket (Ormándy, Széll, Reiner, Solti, Doráti) és másokat. E sorok írója is egyetért azzal, amit korábban

Vasváry Ödön, az amerikai magyar történelemkutatás néhai „nagy öregje” állapított meg először, nem kis büszkeséggel: a világ hozzánk hasonló, kisebb nemzetei közül egyik sem járult hozzá oly jelentős mértékben az Egyesült Államok szellemi, tudományos és ipari fejlődéséhez, mint a magyar.

Csillag András

VOPROSI ISZTORII ISZTORICESZKOJ NAUKI

Leningrad, Izd. Leningradsz. univ. 1984. 148 l.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI

A Szovjetunióban a Népbiztosok Tanácsa és az OK(b)P Központi Bizottsága 1934 májusi határozata alapján 1934 őszétől megnyitották kapuikat a moszkvai és a leningrádi egyetem történettudományi fakultásai. Az alapítás 50. évfordulójára adta ki a leningrádi egyetem a fenti cikkgyűjteményt, amelyben a fakultás tanszékeinek vezetői elemzik az 1984-ig eltelt időszak kutatómunkáját.

Az 1930-as évek közepétől a 70-es évek elejéig a *régészeti tanszék* kutatómunkájának irányát V. I. Radvonyikasz és M. I. Artamonov határozta meg. Radvonyikasz 1938 és 1950 közti sztaraia ladogai ásatásai alapján alkotta meg a 9. sz. végi–10. sz. eleji orosz településmodellt. Artamonovot a szkíta, a kazár és a korai szláv történet érdekelte. Több műve (pl. A kazárok története, 1962) máig alapmunkának számít. Az utóbbi 20 évben a tanszéken komoly elvi jelentőségű viták folytak olyan alapkérdésekről, mint az archeológiai kultúrák fogalma és kapcsolatuk a történelmi folyamatokkal. A leningrádi területen végzett ásatások és az ezt követő kiadványok (G. Sz. Lebegyev, V. A. Bulkin és I. V. Dubov 1977 és 1982 közti művei) a kora középkori orosz történet több kérdését helyezték új megvilágításba.

V. V. Mavrogyin a *Szovjetunió története tanszék* 1930-as évekbeli tevékenységéről szólva kiemelten hangsúlyozza B. D. Grekov szerepét a Kijevi Oroszország marxista történetírásának megalapozásában. A nagy honvédő háború alatt a tanszék irányítását Mavrogyin vette át. Művei az orosz állam genezisééről és fejlődéséről, az orosz központosított állam kialakulásáról és a feudalizmus korának parasztmozgalmairól sokoldalú érdeklődését és az új megoldások keresését tükrözik. A tanszéken még az 1930-as évek végén kezdődött a 17–18. századi orosz parasztháborúk kutatása. Így születtek az olyan időtálló alkotások, mint I. I. Szmirnov munkája a Bolotnyikov-felkelésről, I. V. Sztjepanov műve a Razin parasztháborúról és Mavrogyin könyvei a Pugacsov-felkelésről. Az utóbbi 20 évben a leningrádi kutatók kiemelkedő eredményeket értek el a Kijevi Oroszország (I. Ja. Frojanov), Északnyugat-Oroszország 15–16. századi agrárfejlődésének (A. L. Sapiro), a 16. századi agrárfejlődésnek (A. L. Sapiro), a 16. századi–17. sz. eleji orosz történelem (R. G. Szkrinnyikov) és a feudalizmus kora historiográfiájának tanulmányozásában (Sz. N. Valk, Mavrogyin, Sapiro, Sz. L. Pestic).

Az *SZKP története tanszék* 1963-tól működik önállóan. A tudományos munka különösen termékeny szakasza kezdődött el a 70-es évek elején V. A. Jezsov irányításával. Az új témák felé fordulást jelezték Jezsovnak és R. Ja. Habibulinának a pártnak és a munkásosztálynak a szocializmusban játszott szerepét tárgyaló művei.

A *szovjet társadalom története tanszék* először főleg az októberi szocialista forradalom és a polgárháború kérdéseit tanulmányozta. Kutatómunkájuk a 60-as évek második felében teljesedett ki. Csak néhányat említenénk az új témák közül. Ilyen volt az 1921 és 1937 közti építőmunka, a nagy honvédő háború, a helyreállítás és a szocializmus történeti kérdéseinek tanulmányozása.

Az *ókori történelem* kutatásának Leningrádban nagy hagyománya volt. Az antikvitás marxista feldolgozásában az 1930-as évek közepétől kiemelkedő szerepet játszott Sz. I. Kovaljov és Sz. Ja. Lurje. Kovaljovnak az antik társadalom történetéről (1936) és Róma történetéről (1948), Lurjének pedig az ókori Görögországról (1940) és a nagy görög tudósokról írt művei a szovjet ókortudomány kimagasló alkotásai voltak. 1945 után a tanszéken három kutatási irány bontakozott ki: az antik rabszolgatartó állam kialakulásának és fejlődésének, a kultúrtörténetnek és az antikvitás historiográfiájának a vizsgálata. A legújabb régészeti és filológiai források felhasználásával ekkor írta sok új

szempontot felvető műveit K. M. Kolobova az archaikus kor görög társadalmáról és az athéni állam fejlődéséről. Tanítványai közül kiemelkedik Ju. V. Andrejev és E. D. Frolov munkássága. Frolov két monográfiát írt a késői görög türraniszról (1972, 1979), amelyekben mélyrehatóan elemezte, milyen politikai helyzetben jött létre és milyen szerepet játszott ez az uralmi forma a klasszikus polisz krízisekor. A tanszék 1974-től rendszeressé tette az antik államról tartott tudományos konferenciákat, folytatódta a kultúrtörténeti és a historiográfiai kutatások.

A *középkori egyetemes történeti tanszék* a fakultás megnyitása után a feudalizmus genezisének kérdéseit, az egyes régiók sajátosságait, a középkori népmozgalom és ideológia fejlődését kezdte tanulmányozni. Itt tevékenykedett a szovjet marxista bizantinológia egyik megalapítója M. V. Levcsenko. Az 1930-as évek második felétől különösen intenzívvé vált a középkori város és mozgalmainak (O. V. Vajnsztejn és M. A. Gukovszkij művei) és az olasz humanizmus és reneszánsz kutatása (Gukovszkij munkái). Az 1960-as évek közepétől összehasonlító-tipológiai vizsgálatok kezdődtek a feudalizmus fejlődési típusainak témakörében. Ezen munkálatok jegyében született G. L. Kurbatov műve a koraközépkori bizánci városról és V. I. Rutjenburg írásai a középkori Itália történetéről.

Az *új- és legújabbkori egyetemes történeti tanszék* legkiemelkedőbb egyénisége az 1950-es évekig Je. V. Tarle volt. A nagy honvédő háborúig főleg a nagy francia forradalom, az USA polgárháborúja, a 19. századi francia forradalmak és az újkori diplomáciatörténet állt a tanszéki kutatások fókuszában. A háború befejezése után ezeken a hagyományos területeken új eredmények születtek. Így V. G. Revunyenkovnak a nagy francia forradalomról 1966 és 1983 közt megjelent munkáiban a jakobinus diktatúra új koncepciójával (eszerint sajátos kettős hatalom jött létre) találkozunk. Az 1950-es évek végétől új kutatási irányok bontakoztak ki (Latin-Amerika, a déli és a nyugati szláv országok történetének tanulmányozása).

A *néprajzi és embertani tanszék* 1968 óta működik önállóan. A munkatársak részt vettek a szibériai komplex, a kaukázusi régészeti-néprajzi és a Szovjetunió európai részén lezajlott antropológiai-etnográfiai kutatásokban. A tanszék különösen nagy hírnevet szerzett a 4–10. századi Észak-Kaukázus (A. V. Gadlo) és Dél-Szibéria (i.sz. I. évezred) etnikai történetének (D. G. Szavinov) paleoetnográfiai módszerrel történő vizsgálatában.

A *művészettörténeti* kutatásoknak – különösen az antik, a bizánci, az óorosz és a reneszánsz művészet területén – Leningrádban N. P. Kondakov, D. V. Ajnalov és B. V. Farmakovszkij révén nagy hagyománya volt. Különböző szervezeti változások után 1945-től a történeti fakultáson képezték a művészettörténészeket is. Az 1950-es évektől a tanszék kutatási területe művészetelméleti, műkritikai kérdésekkel, az új- és legújabbkori egyetemes és orosz–szovjet művészettörténettel bővült.

A kötet szerzői körületekintő historiográfiai áttekintést nyújtottak az 50 év alatt a történettudomány egyes szakterületein végzett oktató-nevelő és kutatómunkáról. Méghozzá oly módon, hogy ahol nagy hagyományok voltak, ott visszanyúltak az 1934, sőt esetenként az 1917 előtti időszakra. A könyv alapján egyre táguló kutatási horizont és a módszerek megújulása tárul elénk. Legújabbban pl. a kollektív munkálkodás és a gyűjteményes köteteket felváltó kollektív monográfiák kerülnek előtérbe. A cikkek nyomán megbízható képet kapunk az oktatás egyetemen belüli szervezeti formáinak és egy-egy tudományág koncepciójának változásáról. A tanulmányokból megállapítható, hogy a fakultásnak a vizsgált időszakban óriási szerepe volt a Szovjetunió és más országok szakembereinek képzésében, a szovjet és a nemzetközi tudományos életben. Sokszor találtunk utalásokat magyar hallgatókra, aspiránsokra, magyarországi kapcsolatokra. Több tanszék tudományos eredményei (pl. a régészetié) közvetlenül is elősegíthetik a magyar kutatók munkáját. A fakultás tanszékei között (pl. a szovjet társadalom és az SZKP története tanszékek közt), az egyes kutatócsoportok és az akadémiai intézetek, a szovjet és a külföldi egyetemek és szakfolyóiratok között gyümölcsöző munkakapcsolatok alakultak ki. Igen sok főiskolák közti, köztársasági és össz-szövetségi tudományos szimpóziumot rendeztek, melyeknek előadásait tematikus tanulmánykötetekben adták ki. A fakultás hallgatóit a magasszintű szakmai képzésen túl igaz hazafiságra és az egyetemes emberi kultúra értékeinek megbecsülésére nevelik.

AGRÁRGAZDASÁG, AGRÁRTÁRSADALOM, AGRÁRPOLITIKA

SZERKESZTETTE: HEGYI ANDRÁS

Szeged, 1985. 338 l.

A JATE és a TIT Csondrád megyei Szervezete kiadásában, az 1988 nyarán tragikus körülmények között elhunyt Hegyi András történész szerkesztésében figyelemre méltó tanulmánykötet jelent meg a Dél-Alföldet érintő agrárkérdésekről. Egy konferencia anyagáról van szó, amelyet 1984 márciusában Szegeden tartottak. Legyen egy tudományos tanácskozás bármilyen izgalmas, nyomtatásban történő közreadása nem feltétlenül sikeres, hiszen a nézetkülönbségek bemutatására, elméleti fejtegetésekre és a téma bővebb kifejtésére aligha van lehetőség.

E kötet tartalmi vonatkozásban éppen azért figyelemre méltó, mert a szerkesztő és a kiadók teret adtak az elhangzott előadások bővítéséhez a megfelelő bibliográfiai utalásokkal együtt. Így emelkedik a legtöbb előadás a tanulmány rangjára, amelyekből sem a vita, sem a múlt és a jelen szembeállítás nem hiányzik, mégpedig a mai agrárfejlődésben bekövetkező ellentmondások elhallgatása nélkül.

Az előadások nagyrészt agrártörténeti jellegűek, a rég- és a közelmúlt tendenciáinak kibontásával; néhány hozzászóló elméleti kérdések tisztázására vállalkozott. A példák helytörténetiek, elsősorban Szeged környékére vonatkoznak, azonban a következtetésekhez minden szerző keresi és megtalálja az általánosan jellemzőt.

A történeti részek elkülönítő dátuma 1945, pontosabban a földosztás előtti és a földosztást követő fejlődés. Az elemzésekből kibontakozó tény, hogy az agrárfejlődés 1945 előtt elsősorban gazdasági, 1945 után pedig főként politikai tartalmú volt. A későbbi időszak izgalmas elméleti feltárását Nagy Lajos közgazdász professzor végezte el.

1945 előtt Csongrád megyében és Szeged környékén társadalmi-gazdasági kényszer határozta meg az agrárfejlődés irányát. Az e tájra jellemző tanyavilág kialakulásához több kutató is hozzászolt, így Rákos István, Rudl József, Szántó Imre történészek. Kutatásuk eredményeként a tanya létrejöttét a földművelés állandósulásához köthették. Az állattartó szállás: még ideiglenes település volt, a szőlő - és dohánytermelés meghonosodásával már állandó gazdasági központot jelentett.

Szeged törvényhatósági jogú város bérleti rendszere serkentően hatott a tanyásgazdálkodás kiterjesztésére. Juhász Antal néprajzkutató a bérlők helyzetének feltárásakor rámutatott, hogy a magas bérleti díj olyan árutermelésre készítette a bérlőket, amely megindította váltakozó irányú társadalmi mobilitásukat. Az átrétegződés viszont rögtön politikai kérdéssé vált: a tönkrement agrárproletárok a részesműveléstől a kivándorlásig minden lehetőséggel próbálkoztak.

A mezőgazdaság „politizáltsága” a második világháború idején egyértelmű. Hegyi András történész a hadigazdálkodás elemzésében feltárja Szeged mezőgazdasági fejlődésének ellentmondásait, az erőltetett fejlesztés gazdasági gyengéit, a bérlők helyzetének további romlását.

A tanyásgazdák, bérlők rétege mellett a Csongrád megyei kubikusokról is kapunk tájékoztatást Balázs György előadásából. Az ellenforradalmi rendszer kénytelen „odafigyelni” a jelentékeny politikai erőhátterre alakítható csoportra. Ugyanakkor a kubikosok inségmunkán kívül egyéb segítséget nem kapnak.

Még a korszakot jól ismerő Erdei Ferenc tollából is meghökkentően hangzik az a megállapítás: „Nem szabad parasztnak maradni. Kevés és méltatlan ez a sors”. . . (Parasztok. 1938). Somlyai Magda professzornő idézi tanulmánya elején Erdei Ferencet a paraszti érdekvédelem témájánál. Az 1945 utáni agrárfejlődés kulcskérdése itt fogalmazódik meg. Somlyai Magda tanulmányában mintegy válaszol a mottóra. Hogyan lehet és kell parasztnak maradni a népi demokrácia időszakában? „Egyrészt földhöz juttatni a paraszti nincstelenek százazsereit; másrészt a hatalom sáncaiba beemelni az addig a történelmi lét alá kényszerített parasztságot.” Mindkettő politikai intézkedéseket követelt. A földreformról bővebben Szabó István tájékoztat. Csongrád megyében 1945. március 29-én Sövényházán kezdődött az ünnepélyes földosztás. Lehet-e azonban a termelés társadalmisítása nélkül politikailag továbblépni? A szocialista mezőgazdaság fejlődéséről több előadó szólt: Czagány László, Fórizs Sándor, Orbán Sándor, Sipos Miklós, Zsuhár András, akik adatokkal bizonyították, hogy a központi intézkedéssel megindított szocializálás mennyit adhatott a termelőszövetkezeteknek. A társadalmisítás ténye és a

gazdálkodás milyensége között hosszú ideig nem volt összhang. A szocializálás egy porosz utas módon alakult, tőke- és eszközökben szegény, kellőképpen nem piacképes mezőgazdaságot örökölt. Mindenfajta állami támogatás meghirdetése ellenére sem kaphatott a mezőgazdaság többet a nemzeti jövedelemből, mint amennyit az ipar és más ágazatok tervszerű fejlesztése megengedett. A fellendítést az átalakulás folyamatában és elsősorban belső erők segítségével kellett végrehajtani. E folyamat az agrártermelés centralizációját és az agrártársadalom átalakulását hozta magával. Czagány László szerint 1961-ben 4202 termelőszövetkezet átlagosan 1100 hektárt birtokolt, 1981-ben már fordított arányban, 1320 termelőszövetkezet kb. 4000 hektáron gazdálkodott.

A kutatók sokat foglalkoztak a parasztság társadalmi szerepével a szocializmusban. Az erősen koncentrált iparosodó mezőgazdaság közelebb hozta a falut a városhoz, a parasztságot a munkásosztályhoz. Mészáros Dezső földrajzkutató hangsúlyozta, hogy a falu ma már korántsem azonos a parasztsággal. Az általa 6 típusba sorolt falusi térségből négy iparosodó irányú. Ebből következően a parasztság társadalmilag is fölzárkózik a munkásosztályhoz, mert munkája nyomán szociális igényei is átalakulnak.

Az agrárkérdés az utóbbi évek egyik legvitatottabb témája, aktualitását a jelenkori gazdasági és társadalmi fejlődés biztosítja.

A Szegedi Nyomda ízléses kivitelben, szép tipográfiával állította elő a kötetet. Kötettervező Gaál Endre volt.

Sebesi Judit

LEMBERG HANS

A KELET-EURÓPA-FOGALOM KELETKEZÉSÉHEZ A 19. SZÁZADBAN

A 18. századi szerzők Oroszországot nem kelet-, hanem észak-európai országgént emlegették. Ezt a tényt eddig többnyire egyszerűen hanyagságból vagy tudatlanságból származó lapsusznak tekintették, s jelentőségét alábecsülték.

Azzal a felfogással, hogy Oroszország Észak-Európában fekszik, már a 16. században találkozhatunk, elsősorban német és latin nyelvű szövegekben, de más európai nyelveken is. A franciák és az angolok szintén mint északi országokat jelölték meg Lengyelországot és Oroszországot. A 18. században Európában uralkodó egyensúlyelmélet a kontinenst egy északi és egy déli részre osztotta, amelyek között egyensúlynak kell fennállnia. Még a napóleoni háborúk idején is egy észak–déli konfliktussal azonosították az orosz–francia ellentétet. A német szabadságháborúk költői „északról” várták az orosz csapatok segítségét. Az egykori útirajzok is kiegészítik ezt a megfigyelést. A ma kelet-európainak tekintett népek észak jelzőjének gyökerei valószínűleg az antikvitásig nyúlnak vissza. Kontinuitás azonban nincs az antik és a múlt századi felfogás között, minden bizonnyal a humanizmus elevenítette fel az elképzelést – elsősorban Közép-Európában – Európa észak–déli felosztásáról.

Az eltolódás Oroszország helyzetének meghatározásában az ország addigitól eltérő, keletre történő elhelyezése – szórványos 18. századi előzmények után – a napóleoni háborúk és a krími háború közötti időszakban játszódtott le. Az első mérőföldkő ezen az úton a bécsi kongresszus volt. Az északi és déli hatalmak dualizmusát ekkor felváltotta az európai pentarchia, s szükségessé vált egy új, középső elem meghatározása is, amely többnyire Németországot (és Hollandiát) jelentette. Így keletkezett Közép-Európa fogalma, amelyet elsőként a kongresszus diplomáciai érintkezésében használtak. A fogalom módosulás az egykorú földrajzi-statisztikai, filológiai irodalomban is jól nyomon követhető. Ez összefügg azzal, hogy I. Miklós idején Nyugat- és Közép-Európában gyorsan csökkent Oroszország tekintélye. Míg a – főként francia – publicisztika Nagy Péter óta Oroszországot „orient” – tehát Ázsia – helyett Európába helyezte, ekkoriban ismét a korábbi felfogás vált uralkodóvá.

A 19. századi Oroszország-képről az elmúlt évtizedekben folytatott kutatások világossá tették az oroszellenesség gyökereit. Ha Angliában a keleti kérdés volt napirenden, Oroszország mint a kontinentális Európa legfőbb konzervatív hatalma jelent meg a liberális publicisztikában. Franciaországban hasonló alapjai voltak a ruszofóbiának. Az oroszellenességet itt nem csekély mértékben a lengyel emigráció szította. Az 1830–31-es lengyel felkeléssel, az 1848–49-es forradalmi eseményekbe történt orosz beavatkozással szorosan összefügg Oroszország Kelet-Európába helyezése. A hagyományos kelet (orient) addig Ázsiával volt azonos, s ez szolgáltatott alapot, hogy Oroszországot – Nyugat- és Közép-Európában – ázsiaiának tekintsék. Azt a negatív jelentéstartományt, amit az „északi” megjelölés fedett, az „ázsiai”, „félázsiai” képpel még inkább össze lehetett kapcsolni. Ez a tradíció a náci Németország antikommunista propagandájában, majd a hidegháború éveiben nagy szerepet kapott. Oroszország Kelet-Európával, s általában kelettel történő azonosítása a német nyelvhasználatban figyelhető meg leginkább. A „l'orient” és a „the East” kifejezések önmagukban a Közel-, Közép- és Távol-Keletet jelentik. A „der Osten” kifejezés azonban Oroszországra, Kelet-Európára, a szlávokra utal, s lefordíthatatlan, szinte misztikus jelentéssel bír a németek számára.

Nem csupán terminológiai módosulásról volt tehát szó. Ebben a változásban az Európa egyéb részeinek politikai-ideológiai képében bekövetkezett átalakulás tükröződött vissza, úgy, hogy a fogalomváltozás erre a folyamatra erősítően hatott vissza.

A 19. század eleje óta kialakult új Kelet-Európa-fogalom – különösen német nyelvterületen –

mítoszoknak adott tápot, amelyek egyes ideológiákkal összekapcsolódva gyakran véres hatásúak voltak. Az európai művelt világ – politikusok, újságírók, történészek – két generáció alatt átvették a vizsgált új fogalmat, a korábbi századokon át „északról” hagyományozódó kép eltűnt. Helyette napjainkban a jelenlegi kelet–nyugati viszony, az ellentétek visszavetítése történik. Ehhez tartozik a középkori német „Kelet-Európa-politika” tévhite s – tágabb értelemben – a Kelet-Európa-fogalom 1800 előtti időkre történő elővigyázatlan alkalmazása is.

(*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1985. Heft. 1. 48–91.)

T. B.

R. SOLER–R. D. RODRÍGUEZ

TERVEK SPANYOL–AMERIKA EGYESÍTÉSÉRE A 19. SZÁZADBAN

A Spanyol–Amerika egyesítését célzó, első, jogi jellegűnek tekinthető megállapodást 1811 májusában Bogotában fogalmazták meg. Noha ennek még csak elvi deklaráció lehetett a célja, a politikai unió terve már szerepelt benne.

A 19. század első politikai indíttatású spanyol–amerikai konferenciáját („kongresszusát”) 1826 júniusában–júliusában tartották Panama városában. Négy konföderációs megállapodást dolgoztak ki, de ezek ratifikálása elmaradt, így nem léptek életbe. Ugyanez történt az 1847-es második limai konferencián megszövegezett egyezményekkel. Az értekezlet összehívására az adott okot, hogy az Egyesült Államok megkezdte területi terjeszkedését Mexikó rovására, Spanyolország pedig katonai akciókat szervezett újragyarmatosítási céllal.

Ugyancsak a jenkik közép-amerikai beavatkozásának hatására kötött Chile, Ecuador és Peru „kontinentális és háromhatalmi” egyezményt 1856-ban Santiago de Chilében, majd Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Mexikó, Új-Gránada (Kolumbia), Peru és Venezuela Washingtonban.

A negyedik, egyben utolsó spanyol–amerikai értekezletet a perui kormány kezdeményezésére tartották meg 1864–65-ben, azt követően, hogy Franciaország katonailag beavatkozott Mexikóban, Spanyolország pedig visszahódította Santo Domingót. A kidolgozott szerződéseket a korábbiakhoz hasonlóan az érintett államok parlamentjei nem erősítették meg.

Noha a spanyol–amerikai össznemzeti eszme által inspirált nemzetközi szerződések tényleges életbe lépése ritka kivételnek számított, ezek nyomán kezdett kialakulni egyfajta amerikai nemzetközi jog, amelynek legfontosabb elvei a következők voltak: a szuverenitás közös védelme, az egymás közti konfliktusok békéltetés és választott bírászkodás útján történő megoldása, gazdasági együttműködés, be nem avatkozás, össz-amerikai állampolgárság.

Az 1826-os értekezleten kimunkált katonai együttműködési elképzelés nemcsak védelmi jellegű volt, nem zárt ki támadó fellépést sem, amelynek oka nyilván abban keresendő, hogy Kuba és Puerto Rico még spanyol gyarmat volt, jöllehet, az alapvető motívum a Szent Szövetség által szervezendő terület-visszahódító akcióktól való félelem volt.

A 19. század közepétől egyre inkább az Egyesült Államok expanziós törekvései kerültek előtérbe, így voltak olyan politikusok, akik ennek ellensúlyozására a pánamerikai konferenciák munkájába szeretett volna bevonni a Latin-Amerikában birtokokkal rendelkező európai államokat, így Oroszországot, Nagy-Britanniát, Franciaországot, Hollandiát, Dániát, de még Spanyolországot is.

A Bolívar által kötelező erejűnek elképzelt választott bírászkodás az alighogy függetlenné vált államok részéről nagy ellenállással találkozott, így a különböző szerződéstervezetekben előbb fakultatívvá vált, később már csak közvetítésről volt szó.

Kezdetől fogva gondot okozott az államhatárok kijelölése. Alapelvnek fogadták el, hogy kiindulásként a gyarmati időszakban, pontosabban szólva 1810-ben (Közép-Amerika esetében 1821-ben) az egyes alkirályságokat és főkapitányságokat elválasztó közigazgatási határok fognak szolgálni.

A gazdasági együttműködési elképzelések elsősorban a vámunió létrehozására összpontosultak, noha tényleges jelentősége a megvalósulás esetén sem lett volna túl nagy; valamennyi új latin-amerikai állam legfontosabb külkereskedelmi partnere Nagy-Britannia és az Egyesült Államok volt.

Némileg meglepő módon a liberális demokrácia egyes képviselő hívei voltak annak, hogy egy esetleges reakciós rendszer hatalomra kerülésének megakadályozása érdekében egy-egy latin-amerikai állam fegyveresen avatkozzon be egy másik belügyeibe. Ezzel szemben mind a négy pánamerikai értekezlet a be nem avatkozás elvét tette a magáévá.

Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy az egységes spanyol–amerikai állampolgárság csak nagyon távoli célkitűzés lehet, ezért a különböző tervezetek csak ajánlásokat tartalmaztak e tekintetben, az egyes államokra bízta, hogy a területükön tartósan élő más latin-amerikai állampolgároknak milyen fokú jogegyenlőséget biztosítanak.

A menedékjog intézménye fokozatosan elfogadottá vált Latin-Amerikában, noha maga Bolívar a reakciós beállítottságú politikai menekültek kiadását szorgalmazta.

A négy pánamerikai konferencia kudarca alapvetően annak tudható be, hogy a 19. században a konzervatív és a liberális politikai erők küzdelme eldöntetlen maradt. Mégis, a latin-amerikai egység gondolatának politikai csírái tovább éltek és jól kitapintható befolyást gyakoroltak a kontinens 20. századi eszmeáramlataira, így Haya de la Torre aprizmusára, Sandino nacionalista forradalmiságára, Manuel Ugarte szocializmusára, de még Mariátegui marxizmusára is. Ma pedig része a tudományos szocializmusnak, amely egy Latin-Amerikai Egyesült Államok képét vetíti elénk – összegezi a szerző.

(Casa de las Americas, 1987. június/július, 23–36. l.)

M. T.

ZOTOV, N. M.

A.PORTUGÁL GYARMATOSÍTÁS ANGOLA VALAMINT MOZAMBIK NÉPEINEK HARCA A FÜGGETLENSÉGÉRT

A 19. sz. utolsó évtizedeiben záró szakaszába jutott Afrika gyarmatosítása. A folyamatot az angol, francia törekvések és vetélkedés határozta meg, de Németország, Olaszország, Belgium és a „tradíciókkal” rendelkező Portugália is aktivizálta magát. Hidfőállásokkal már rendelkezett az ibériai ország. Mozambik, Angola és Guinea partmenti területeit az ellenőrzése alatt tartotta. A fekete kontinens belső területeire a századvég előtt legfeljebb misszionáriusai, földrajzi utazói és kereskedői jutottak el. A vidék elmaradottsága, agrárjellege következtében gazdasági expanzivitásról, stratégiai célú terjeszkedésről nem lehetett beszélni. Az angol, német, francia rivalizálást, a belső angolai és mozambiki területek elmaradottságát, a törzsi megosztottságot igyekeztek kihasználni – a nagyhatalmak némelyikének (többnyire Angliának) a garanciáira is támaszkodva.

Az 1885-ös berlini megállapodások alapján – amelyek az érdekszférákat körvonalazták Afrika déli részén – Portugália kétoldalú szerződésekkel igyekezett a maga számára gyarmati területeket biztosítani. Az angolai, illetve mozambiki partvidékekről kiindulva transzafrikai portugál befolyási övezet kialakítására törekedett, ami angol és német érdekeket egyaránt érintett. A két nagyhatalom vetélkedését kihasználva, földrajzi expedíciók számára igényelték a portugálok területeket. Az angolok – elkerülendő a németekkel való összeütközést – egyezményekben is akceptálták a portugál fennhatóságot, de gyakorlatilag saját gazdasági befolyásuk alá kívánták vonni a Mozambikkal szomszédos területeket – Brit Kelet-Afrika kiépítése jegyében. 1898-ban e törekvés zárószakaszában, a búr háború előestéjén titkos megállapodás is született az angolok és a németek között a portugál területek feletti osztozkodásról. A fashodai incidens hatására a megállapodás nem realizálódott, sőt 1899-ben Anglia egyezményben ismerte el a portugál igényeket.

A nyugati (angolai) part felől eredményesebb volt a portugál behatolás. A missziós, kereskedelmi és földrajzi expedíciók által „bejárt” területek egymással rivalizáló törzsfőnökeivel számukra előnyös egyezményeket írtak alá a portugálok. Mozambik irányából már erősebb

ellenállásba ütköztek. Indiai, mulatt, a gyarmati katonaságból leszerelt bennszülöttek erős, feudális jellegű államokat szerveztek, esetenként még a fehér telepeseket is megadóztatták, s megkeserítették a portugálok dolgát. Akik gazdasági potenciál híján gyakran adták külföldi társaságoknak (többnyire angoloknak) a területek gazdasági kiaknázását, így a tényleges befolyást is.

Mozambik déli részén a zulukhoz tartozó vatuk (állattenyésztő törzs) szívósan ellenálltak a portugáloknak. Dél-Angolában a szintén nomád állattenyésztő ovambo, ill. a dembo törzs tanúsított szívós ellenállást. Utóbbiakat negyedszázados háborúskodás után, 1919-re sikerült pacifikálni. Belső-Angola fennsíkjain az elmaradott, széthúzó ovimbundu törzseket gyorsan meghódították, de lázadásaik szinte mindennaposakká váltak. A portugálok (és általában a fehér gyarmatosítók) haditechnikai fölényével szemben mozgékony gerilla harcmodort alkalmaztak. Sokszor okoztak meglepetést, érzékeny veszteségeket. A Belga Kongóval határos észak-angolai körzetekben vallási jellegű mozgalmak bontakoztak ki. A keresztény térítő hatására Jézus eljövételében bízva szervezték meg az ellenállást.

A századelőn egyre anakronisztikusabbá vált Portugália gyarmattartó státusa. Állandósultak a felkelések, a konfliktusok. A nagyhatalmak „konzultációját” a világháború kitoréka akadályozta meg. 1916-ban Portugália hadiállapotba került Németországgal. Összeütközéseikre Afrika déli részén került sor, de 1918 után a portugálok nem bővíthették gyarmataik területét.

Összegzőként megállapítja Zotov, hogy az 1885 utáni periódusban a portugál gyarmati politikát az egyoldalú angol orientáció feladása, a lavírozás jellemezte. Gazdasági potenciál, politikai presztízis híján kíméletlen katonai eszközökkel igyekeztek terjeszkedni, ami permanens ellenállást váltott ki az afrikai törzsek részéről. Ezt az ellenállást azonban sem a paraszti osztályharc, sem a gyarmati felszabadító küzdelem megnyilvánulásaként nem tudja értékelni a szerző. Térben és időben szétszórt megmozdulásokról volt szó, amelyeket végül is sikerült elfojtani.

(Voproszi isztorii, 1987. 2. szám 33–49. l.)

M.

CSERMENSZKIJ, Je. D.

A MÁSODIK OROSZ FORRADALOM KEZDETE

Számtalan tanulmány, feldolgozás, memoár látott már napvilágot az 1917-es februári forradalomról, mégis számos vitatott kérdés maradt. Így a tudatosság és az ösztönösség érvényesülése, kölcsönhatása. A forradalom társadalmi természete (osztályjellege), ill. ösztönjei jellege. A Duma, ill. a szovjetek, a liberális (kadet), ill. a forradalmi, szocialista politikai erők szerepe stb. Mindez összefüggésben az orosz fejlődés sajátosságaival (torlódott struktúra), valamint a szocialista mozgalomban kialakult forradalomkonceptiókkal (szakaszosság, permanencia). A századelő Oroszországa történetének neves kutatója a vonatkozó irodalom és újabb források elemzése alapján kísérli meg az állásfoglalást.

Cikke első részében az eseményeket regisztrálja. 1917. február 23. (márc. 8.)-tól egyre nagyobb tömegek sztrájkoltak és tüntettek Petrográdon. 23-án 130 ezer (köztük sok nő), a főváros munkásságának kb. egyharmada. 1917. február 24-én már 200 ezer (57%) és 25-én több mint 80 százalék (300 ezer). Ez a tömegmozgalom szétzilálta a rendőrséget, az tehetetlennek bizonyult, s mint a következő napok megmutatták: a cári hatóságok a fővárosi helyőrséget sem tudták bevetni a tüntető tömeggel szemben. Háború- és cárizmus-ellenes jelszavakkal vonultak a külvárosi tömegek, az üzemek munkásai a Nyevszkijre, ill. a Tauriai palotához, ahol a Duma ülésezett. A Nyevszkij, a Téli Palota a bolsevik befolyás alatt felvonulók „úticélja” volt. Tömegdemonstráció a gyűlölt cárizmus ellen. A többi politikai erő a Dumának akart nyomatékot adni, s a Tauriai palotához irányította a tüntetőket (a többséget). Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a Duma (ill. végrehajtóbizottsága), majd az Ideiglenes Kormány kezdetben a tömegek rokonszenvére is számíthatott, a forradalom nevében deklarálhatta a hatalmat.

Csermenszkij cáfolja azt a beállítást, hogy a forradalom oldalára áttért katonák kérték volna fel a Dumát a hatalom átvételére. Miljukov, majd Kerenszkij terjesztette el ezt a verziót, s a polgári

történetírásban erősen tartja magát. Magától Miljukovtól idézi szerzőnk a cáfolatot, miszerint „őfelsége ellenzéke” félt a tüntető tömegektől, lecsendesíteni próbálta a felvonulókat, s a forradalom első áldozatának tekintette magát. Az események másik vonulata, pontosabban az eszer-mensevik politikai taktika juttatta a Dumát – így az orosz liberálisokat – központi politikai szerephez.

A tüntetők és a kivезényelt helyőrségi alakulatok között már február 24-én kialakult a szolidaritás. A főváros mensevik vezetői ezekben a napokban azon medítáltak, hogy a hadsereg megnyerését tekintés-e elsődleges feladatnak – megbénítva ezzel a hatalmat, fegyverhez juttatva a forradalmat –, vagy a munkások felfegyverzésével oldják meg ez utóbbi feladatot, gondot fordítva természetesen a katonák megnyerésére is – pl. szövetségpolitikai megfontolásból.

A február 26-i bolsevik döntés a munkástüntetés felkeléssé fejlesztését írta elő, amit a mensevikek az üzemekben opponáltak, de az események végül is másként alakultak. Már február 26-án sem hajtották végre a katonák a löparancsot. A felvonulók feje fölé irányították a sortűzeket. Másnap pedig már több alakulat nyíltan a tüntetők oldalára állt. Így formálódott a forradalom fegyveres ereje, érvényesült a szövetségi politika, dezorganizálódott a régi hatalom. A febr. 28-i bolsevik röplapok ideiglenes forradalmi kormányt, demokratikus köztársaságot, földosztást, 8 órás munkanapot és a háború befejezését követelték. Megalakultak az első szovjetek. Spontán, az üzemekben és a kerületekben bolsevik befolyásra is. Az „intézményesülési” folyamat kiteljesedése viszont eszer-mensevik vezetéssel valósult meg. A Petrográdi Munkásküldöttek Szovjetjének ideiglenes végrehajtóbizottságát a mensevik Duma frakció vezetői (Csheidze, Szkobelej), más honvédő szocialisták (Szuhanov, Sztjeklov) és a Központi Hadiipari Bizottság munkás képviselői (Bogdanov, Sztjeklov) alakították meg és deklarálták. A Tauriai palotában rendezkedtek be, irányították a szovjetek alakítását, de csak kontroll szerepet szántak a burzsoá hatalom mellett a tömegek forradalmi szerveinek.

A burzsoá Ideiglenes Kormány, mint új hatalmi központ megalakulását jelentősen előmozdította Kerenszkij és Csheidze, akik a Szovjet nevében biztosították támogatásukról az új kormányt. Feladatuknak tekintették a rend helyreállítását, a katonák megnyerését, a tömegek lecsendesítését – anélkül, hogy követeléseik teljesültek volna – a háború folytatása érdekében. Törekvéseik azonban csak lassan realizálódtak. Ez is Lenin későbbi „Áprilisi Téziseit” támasztotta alá. Megalakult ugyanis a Szovjet katonai bizottsága (eszer befolyás alatt), katonatanácsok (szovjetek) szerveződtek. Végül is kompromisszum született. A katonák visszatértek a kaszárnyákba, de szovjeteket alakítottak, a Szovjet befolyása alá helyezték magukat. Sikertelen volt Rodzjanko kísérlete a Duma és a Szovjet katonai bizottságának egyesítésére. A bolsevik Molotov javaslata alapján maradt meg a Szovjet katonai önállósága, ami növelte a felfegyverzett gyári munkások katonai és politikai értékét. Ez a körülmény is elősegítette a monarchia megmentésére tett kísérletek kudarcát.

A cári abszolutizmust végül is egy heterogén társadalmi bázisú össznépi megmozdulás döntötte meg, amelyen belül elkülönült, aktív vezető szerepet játszott a munkásság osztálymegmozdulása, elsősorban a bolsevik vezetésével. Emiatt alakult ki Február eredményeként átmeneti politikai helyzet – a kettőshatalom. Csermenszkij ezt úgy értékeli, hogy lehetetlenné vált a burzsoá hatalom konszolidációja, megmaradt a lehetőség a forradalom továbbfejlesztésére.

(*Isztortija SzSzsZR, 1987. 1. szám 92–111. l.*)

M.

WAPINSKI, ROMAN

A MÁSODIK LENGYEL KÖZTÁRSASÁG NEMZEDÉKEI

Az ifjúság politizálási szokásai általában mindenütt egyformák: törekvéseik a világ átformálására, a konvencionális életvitel felrúgására irányulnak. A fiatalokat aktivizáló idealista álmoképek csak felnőtte válásukkal foszlanak szét, hogy a megállapodottságnak adják át helyüket. Az egykori fiatalok azonban apává válva már saját fiaik támadásai ellen kell, hogy védekezzenek. A mindig lappangó generációs ellentétek felszínre jutását csak megkönnyítette, amikor a 19. század polgári fejlődésében az atyai tekintély addig szinte korlátlan jogköre megőrt, s a fiatalság korábban szokatlan szellemi szabadsághoz jutott.

A nemzedéki kérdéssel a modern lengyel történetírás már jó ideje foglalkozik. Használatos az

„emancipáció utáni” vagy a „felkelés utáni” generáció elnevezés. Bohdan Cywinski történész viszont az 1880/90-es években vél felfedezni olyan új eszméket és tendenciákat, amelyek a lengyel gondolkodásban és ideológiában egészen a második világháborúig tovább hatottak. Keletkezésük és diadalra jutásuk a lengyel értelmiség egy új generációjának volt köszönhető, amelynek tagjai nagyjából az 1863/64-i „januári felkelés” után születtek, a lengyel történelem igen súlyos évtizedeiben nőttek fel, majd tevékeny részt vállaltak a függetlenség visszanyerésében s az új állam felépítésében. A történetírás „szelídítetlenek”-nek nevezi őket, mert meglehetősen harcosan léptek fel az őket megelőző ún. „pozitivisták” tehetetlensége, ötlettelensége ellen. A cikk szerzője ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a „pozitivisták” eszméi ugyanúgy hozzájárultak Lengyelország újjászüléséhez, mint utódaiké, legfeljebb ők nem érték meg azok megvalósulását. A két csoport ellentéte így inkább a nemzedékváltás problémáinak jó példája, ahol az új generáció mindig a különbségeket hangsúlyozza a hasonlóságok kárára.

Az újonnan fellépő nemzedéket mozgató öntudat különösen a pályakezdekor erős. Az 1880-as években a varsói egyetemen a közös érdekeket felfedező értelmiségi csoportot főleg a cárizmus elleni harc szükségességének felismerése vezérelte. Indulásuk nem volt a legbiztatóbb, a meglévő értékrend elvetése elszigetelte őket, ideológiai programjuk gyakorlatilag csak az 1890-es évekre formálódott ki. Számos politikai csoportjuk még ekkor is megőrizte önállóságát. Manifesztumaikat a harcészesség kötötte össze, a nemzeti liberalizálódás célkitűzése domborodott ki bennük, egyeseknél akár társadalmi forradalom árán is.

A „szelídítetlenek” generációjának felnőttkori érettségét az ifjúkori lelkesedéstől az 1904–1980-i események határozták el. Az 1905-i forradalom felkeltette e nemzedék társadalmi érzékenységét. A Lengyelország jövőjéért érzett felelősség tudata mellé mind többeknél lépett a társadalmi forradalom célkitűzése. (Szokás e generáció tagjait hazafiak és internacionalisták szerint megkülönböztetni). Az eltéréseket csak fokozták az 1917–1918-i események: amikor a független Lengyelország mellett egy forradalmi Oroszország is alternatívát kínált. A generáció legnevezetesebb képviselői – Jozef Pilsudski, Roman Dmowski, Ignacy Daszynski, Wincenty Witos és mások – maguk is tudatában voltak különbözőségüknek, de a visszaállított Lengyelorszáért érzett aggodalmuk képes volt tompítani belső ellentmondásaikat. Meglehetősen óvatosak maradtak ez után is: nem a gyors sikerekre építettek, hanem a fokozatos részmegoldásokra, örömmel fogadták 1918 novemberében a függetlenséget, de nem eufóriában.

A „szelídítetlenek” legendája szempontjából a legfontosabb tényező, hogy ez a nemzedék a történelemtől lehetőséget kapott ifjúkori eszményeinek megvalósítására. Főszerepet játszott a Lengyelország újjászüléséért folytatott harcban s jelentős szerepet az 1917-ben megindult társadalmi-politikai változásokban. Tagjai határozták meg a lengyel állam kül- és belpolitikájának fő irányvonalát a két világháború közti időszak nagy részében. Igaz, a hatalmat hamarosan meg kellett osztaniok egy még fiatalabb nemzedékkel, amelynek tagjai az ő első fellépésük idején születtek. A „szelídítetlenek” befolyása azonban nem tört meg, a politikai vezetők saját kortársaikat választották az új feladatokra is. A fiatalabbak különben is egy késznek tűnő politikai helyzetbe születtek bele: amikor 1904–1908 körül a politika színterére léptek, a nagy politikai és társadalmi programok már készen voltak, sőt a harc formáit is eltervezték. Hiába tűnnek ezúttal ők radikálisabbnak, türelmetlenebbnek, a győzelem dicsőségét az elődök aratják le. Társadalmi törekvéseiket (amire erősen hatott az 1905-i forradalom) a lengyel függetlenség elnyerése szerezte le. Hangjuk csak a nagy gazdasági válság nyomán, az 1930-as években erősödhetett fel, amikor az új Lengyelország gazdasági gyengesége nyilvánvalóvá vált. Ezáltal újra aktuálissá vált a társadalmi program kidolgozása, de egyúttal Lengyelország nemzetközi helyét is keresniük kellett: a védekezés módszerét a német revíziós törekvésekkel szemben.

A második világháború előtti Lengyelország történetét voltaképpen a két fenti nemzedék határozta meg. A „szelídítetlenek” jelentőségét többnyire túlbecsülték, Pilsudskiékat, Dmowskiékat eszményítve szinte teljesen feledték a nyomukban haladó fiatalokat. A szerző célja, hogy az elméleti kérdéseket tisztázva a helyére tegye a kor nemzedéki ellentéteit.

KIESEWETTER, HUBERT

REGIONÁLIS IPAROSODÁS NÉMETORSZÁGBAN¹ A BIRODALOM MEGALKULÁSA IDEJÉN

Az egységes Németország létrejötte előtti regionális iparosodás vizsgálata esetében különösen figyelembe kell venni, hogy – ellentétben például Angliával, Franciaországgal vagy az Egyesült Államokkal, ahol az iparosodás előtt vagy kezdetén létrejött a nemzeti állam – a későbbi Német Birodalom területén 1803-ig jórészt apró államok léteztek. A bécsi kongresszus idején létrejött ugyan a Német Szövetség, amelyet 39 szuverén állam alkotott, azonban közöttük csupán néhány nagyobb, 10 000 km²-en felüli állam volt (Ausztria, Poroszország, Bajorország, Hannover, Württemberg, Baden, Szászország, Mecklenburg-Schwerin), egészében nem homogén összetételű, állandóan szeparatista tendenciákkal küzdő szövetségről volt szó. Schaumburg-Lippe, Hessen-Homburg, Liechtenstein, s természetesen a szabad városok még az 500 km²-es nagyságot sem érték el. Csak a Zollverein 1834-es létrehozása eredményezte Németországban nemzetállami síkon számottevő gazdasági-piacintegratív erő kialakulását. Németország egykori sajátos történeti és politikai struktúrája a 19. század kezdetétől meghatározta az iparosodás folyamatát is.

Miután Angliában Yorkshire-ben és Lancashire-ben végbement az iparosodás, majd egész Nagy-Britanniát átfogta, a múlt század elején a belga, francia, német régiók is megpróbálták ezen az úton haladni. A textilgyártásban versenyképes, s emellett a szükséges természeti erőforrásokkal is rendelkező kontinentális területek számára volt adott az angol minta követésének lehetősége. Nem volt azonban ilyen egyszerű a helyzet a széttagolt Németországban, ahol sok állam vagy túlságosan kicsi volt az iparosítási folyamathoz, vagy nem rendelkezett megfelelő erőforrásokkal ahhoz. Az állami döntéseknek és intézkedéseknek ezért a német iparosításban nagyobb szerep jutott, mint Angliában.

Németország regionális iparosodásának vizsgálata megköveteli, hogy a régiókat mint viszonylag autonóm egységeket kezeljük, amelyeket más hatások érnek, s amelyekre más összefüggések vonatkoznak, mint a nemzetállamokra. A német államok – Ausztriától és Poroszországtól eltekintve – a német egység létrejötte előtt egy nemzetállamnál gazdaságilag és társadalmilag nyitottabb, dinamikusabb rendszert képviseltek. A következőkben az ilyen szempontból először most kiértékelt 1871-es népszámlálási adatok alapján próbálunk képet adni a munkavállalók megoszlásáról az összes német államot, illetve régiót illetően. Az egykori népszámlálás egyes kategóriáihoz (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és közlekedés, hadsereg stb.) tartozás természetesen számtalan problémát vet fel. Eltérő elvek szerint történt például az összeírás az egyes államokban stb. Az ipar, valamint a kereskedelem és közlekedés – tehát az iparosodás tipologizálása szempontjából döntő kategóriák – esetében azonban a hibalehetőségek viszonylag csekélyek voltak. Ezért az adatok a kitűzött célokra felhasználhatók.

Az egész birodalomra vonatkozó adatok szerint 1871-ben az iparban a foglalkoztatottak 32,8%-a, míg a közlekedésben és kereskedelemben 9,0%-a tevékenykedett. A kimutatásban szereplő 77 állam és régió közül a szász Zwickau foglalja el az első helyet az iparban foglalkoztatottak aránya (64,9%) alapján. Ezután a thüringiai Reuss (62,8%), majd a szász Bautzen (52,1%), a badeni Villingen (50,5%) és Berlin (49,9%) következik. Az egész Szász Királyság 49,5%-os értékkel a hatodik helyen szerepel. A hat legcsekélyebb aránnyal rendelkező állam és régió a következők: Luxemburg (16,1%), Poznan (17,2%), Kelet- és Nyugat-Poroszország (17,6%), Mecklenburg-Schwerin (18,8%), Alsó-bajorország (19,2%) és Launenburg (19,7%). Megállapítható, hogy az ipari foglalkoztatottak magas aránya nincs korrelációban a kereskedelem és közlekedés foglalkoztatottjainak magas arányával.

A regionális iparosodás vizsgálatakor fontos az összehasonlított régiók homogenitása. A vizsgált államok és régiók közötti számottevő nagyságkülönbség nehezíti az összevetést, hiszen például Bréma és Poroszország iparosodottságának összehasonlítása igen nehéz. Ezért célszerű a homogenitás érdekében csak az 5000 és 60 000 km² közötti területű régiókat vizsgálni. Ez a 77 korábban vizsgált egység számát 28-ra csökkenti, s sokkal inkább lehetővé teszi a regionális iparosodás foka alapján történő differenciálást. Szászország (49,5%) ebben a rangsorban messze megelőzi a Rajna-vidéket (41,1%) és Vesztfáliát (40,2%). A másik póluson Mecklenburg-Schwerin (18,8%), Poroszország (17,6%) és Poznan (17,2%) állnak.

A német területek között iparosodásuknak a szekunder szektorban foglalkoztatottak és a

népsűrűség alapján való tipologizálása révén három különböző típust különíthetünk el: 1. Az iparosodásban viszonylag előrehaladott területek (Szász Királyság, Rajna-vidék, Elzász-Lotharingia, Rajna-Pfalz, Hessen) 2. Az iparosodás útján már megindult régiók, ahol egyes iparágak fejlettek, amelyekben azonban az egész gazdaságot még nem hatotta át az iparosodás (Württemberg, Szilézia, Baden, Vesztfália, Hessen-Nassau). 3. Azok a területek, ahol vagy a korai ipari struktúrák alakultak még csupán ki, s csak egyes városok vagy iparágak értek el nemzetgazdaságilag jelentős színvonalat (Felső- és Közép-Frankónia, Schleswig-Holstein) vagy a túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű, alig a kézműipar feletti színvonalú iparral rendelkezők (Kelet- és Nyugat-Poroszország, Mecklenburg-Schwerin).

A regionális iparosodás folyamata Németországban már az egység létrejöttékor előrehaladott volt. A termelés növekedése a 19. század második felében következett be ugyan igazán, a német gazdaság regionális struktúrája azonban már olyannyira kifejlődött, hogy az elkövetkezendő időszak fejlődését nagyban meghatározta.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1986. Heft. 1. 38–60.)

T. B.

GONSALVES, PRISCILLA, T.

HABSBURG MEZŐGAZDASÁGI TERVEK BOSZNIÁBAN 1878–1914 KÖZÖTT

A Habsburg-monarchia 1878-ban megszállta Bosznia-Hercegovinát. Az új kormányzat legfontosabb és legsürgetőbb feladatának azt tartotta, hogy fellendítse a mezőgazdaságot és javítsa a lakosság anyagi körülményeit. Ennek ellenére az elégedetlenség nőttön-nőtt az osztrák–magyar uralom ellen. Gavrilo Princip és társai azzal vádolták a Monarchiát, hogy tönkretette és nyomorba döntötte népüket. A tanulmány e vádak lehetséges magyarázatát keresi a Habsburg-kormányzat mezőgazdasági terveinek vizsgálatával.

Az okkupáció idején Bosznia háromszázezer főnyi lakosságából a felnőtt férfiak 97%-a a mezőgazdaságban tevékenykedett. A hatalmas magánbirtokokat parasztbérlők, ún. kmetek művelték meg. A szabad parasztok kisbirtokaikon gazdálkodtak. Az 1885-ös Habsburg népszámlálásból következtethetünk az okkupáció időszakának viszonyaira is. Ezek szerint a 16 év feletti felnőtt férfilakosság 58%-a kmet volt, 24%-a szabad paraszt, 7%-a napszámos és cseléd, 4%-a kereskedő és kézműves s alig több, mint 1%-a földbirtokos.

A Habsburg-kormányzat csak 1911-ben vezette be az agrárreformot, s e késlekedés komolyan akadályozta a mezőgazdaság fejlődését. A nagybirtokosok birtokviszonyaik bizonytalansága miatt tartózkodtak a modernizálástól, a kmetek pedig azért, mert egyrészt nem tudták, milyen jogokat kapnak majd, másrészt azért, mert nem volt rá pénzük. Csak a viszonylag kicsi szabad paraszti réteg egyes tagjai próbálkoztak újításokkal, mert megfelelő biztos tulajdonú birtokuk és pénzük is volt hozzá.

Nincsenek megbízható, teljes adatsoraink a boszniai agrártermelésről az okkupáció idején, de néhány általános következtetést mégis levonhatunk. Míg 1864-ben a föld 10%-át művelték meg, s 8%-a volt legelő, addig 1899-ben már 26%-át művelték, 18%-a volt rét és legelő, 1%-a pedig kert. A földhasználat ezután már nem változott lényegesen. Ezzel együtt a gabonatermelés megháromszorozódott, a burgonyatermelés 32-szeresére, a szilvatermelés 18-szorosára emelkedett 1870 és 1896 között. Mindez a növénytermesztést fejleszteni és növelni akaró Habsburg-tervek sikerére utal. De ha megvizsgáljuk ezen időszak tizedjegyzékeit, kételkednünk kell az előbbi adatokban, hiszen 1870 és 1899 között a tized csak 58%-kal emelkedett. A tized szintje 1895 után változatlan maradt, ami a mezőgazdasági termelés stagnálását jelzi a Habsburg-uralom második felében.

Az állattartás adatai hasonló tendenciát mutatnak, mint a mezőgazdasági termelésé. 1874 és 1895 között csaknem megháromszorozódott a szarvasmarha- és juhállomány, megkettőződött a ló- és disznóállomány, emelkedett a kecskék száma. 1895 és 1910 között azonban csökkent az állatok száma, s ez az állatállomány fejlesztését célzó Habsburg-tervek kudarcát bizonyítja. Nem sikerült az új állatfajták elterjesztése sem. Az alapvető akadály a parasztság pénztelensége volt. De a kudarchoz

hozzájárult az is, hogy nem vették figyelembe a helyi körülményeket, a legeltető állattartást, az istállók és az állatokról való gondoskodás általános hiányát sem.

A tanulmány végül a mezőgazdasági szövetkezeteket említi. A Habsburg-kormányzat kezdetben ellenezte megalakításukat, mert attól tartott, hogy a nacionalista – főleg szerb – agitáció központjaivá válnak. Csak 1911-ben alakult meg az első ilyen szövetkezet, amelyet még több követett. Alapvetően fontos szerepet játszottak, mivel hitelt nyújtottak a vállalkozó szellemű módos szabad parasztnak gazdaságuk fejlesztéséhez. A szegény parasztnak azonban nem tették ezt lehetővé, így a szövetkezetek nem a nacionalizmus terjesztőivé, hanem az osztálykülönbségek megtestesítőivé váltak. Erdemes eltűnődni azon, milyen következményekkel járt volna, ha a kormányzat már korábban engedélyezi ezen szövetkezetek működését. Eppen a vállalkozó szellemű gazdagparaszi réteg hiánya miatt fulladt kudarcba sok Habsburg mezőgazdasági terv.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, a mezőgazdasági termelés és az állatállomány gyors növekedése közvetlenül az okkupáció után azt mutatja, hogy a parasztság meg tudott és meg akart felelni az új kívánalmaknak. Válaszul a Habsburg-kormányzat kedvező intézkedéseire – az általános biztonság megteremtése az egész tartományban, új fogyasztási cikkek bevezetése, adófizetés pénzben – a parasztnak növelték termelésüket. Ezt azonban a hagyományos módszerekkel érték el, mivel a parasztság nagy részének nem volt meg az anyagi alapja az új tervek alkalmazásához. Csak egy vékony gazdagparaszi réteg számára jártak haszonnal a Habsburg-kormányzat tervei. A hagyományos módszerekkel 1895 után már nem lehetett további eredményeket elérni, és a parasztnak eladósodtak, ahogy növekedett a népesség, nőttek az adók, leszűkült az erdő- és legelőhasználat. Ezt a helyzetet nevezte Gavriilo Princip nyomorúságosnak, noha az életszínvonal az 1879 és 1896 közötti fejlődés hatására még így is felülmúlta az 1879-est.

(The Slavonic and East European Review 1985. 3. sz. 349–371.)

N. Gy.

JACOB, JACK

MARXIZMUS ÉS ANTISZEMITIZMUS. KAUTSKY PERSPEKTÍVÁI

Az amerikai Columbia-egyetem professzora azzal a megállapítással kezdi cikkét, hogy Kautsky véleménye ez ügyben már csak azért is nagyon fontos, mert éppen őtől származik. Márpedig „Engels halála után ő volt a vezető; ortodox marxista teoretikus, a Marx-irodalmi hagyaték gondozója, az 1891-es erfurti program elméleti részének megalkotója, és egyúttal ő írta meg a klasszikus visszautasítást Bernstein ellen. Mindezek után aligha túlzás az az állítás, hogy egy egész szocialista nemzedék Kautsky révén ismerte meg Marxot”.

Kautsky eme általános „elhelyezése” után tér át Jacobs a közvetlen itt vizsgált kérdésre, és jegyzi meg, hogy Kautskynak a zsidókérdésről írott cikkei „talán még nagyobb befolyást gyakoroltak, mint minden más kérdésről írott cikkei”. Nyilván részben azért is, mert Kautsky egyike volt azon kivételes közép-európai értelmiséginek, akik teljes mértékben szocialistává, sőt Marx hívévé váltak – s nem voltak történetesen zsidók.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az akadémikus történetírás általában nem fordított figyelmet ezekre a Kautsky-írásokra. Mások pedig megkísérelték, hogy szembeállítsák Marxot és Kautskyt.

S ilyen jellegű problémák valóban jelentkezhettek is, amennyiben Kautsky nagyon is jól érzékelhetően megkerülte Marx „Zur Judenfrage” c. írásának még csak említését is, noha ez még 1881-ben a Der Sozialdemokrat, 1891-ben pedig a Vorwärts hasábjain is megjelent, vagyis ki volt zárva, hogy Kautsky ne ismerte volna. Sokkal inkább arról volt szó – írja a szerző –, hogy Kautsky úgy vélekedhetett, hogy Marx írásának egyesek antiszemita élt adnak majd. Végeredményben azonban – írja Jacobs: „Kautsky nézetei egész pályafutása során mind az antiszemita politikai mozgalmak, mind a zsidó asszimiláció, valamint a zsidó szocialista és munkásmozgalom kérdéseiben nagyon hasonlóak voltak azokhoz, ahogyan Engels és Bernstein értékelte ugyanezeket a jelenségeket az 1880-as években és az 1890-es évek elején.”

Jacobs azonban e megállapítása mellett óv is bizonyos leegyszerűsítésektől és azonosításoktól. Engels 1895-ben meghalt, Bernstein pedig eltávolodott az „ortodox marxistáktól” – s ezzel így Kautsky szerepe önmagában megváltozott a nemzetközi munkásmozgalmában. Így azután míg a zsidó-kérdést illetően is korábban „egy volt a sokak közül” – most viszont új „szerepkörben” szólalt meg ugyanezekről a kérdésekről – miközben új jelenségek is bonyolultabbá tették magát a problémakört. Egyfelől kelet-európai összefüggésben ekkor jelentkezett élesebb formában az oroszországi zsidóüldözések új jelensége és egyúttal a zsidók egyenjogúsítása, másfelől egyszerre a cionizmus és a zsidó munkások új szocialista szervezete, a Bund. Mindez már méreteiben mind új problémát jelentett. Engels a cionizmust legfeljebb ha érintette levelezésben, Bernstein pedig a revizionista vita kipattanása előtt nyilvánosan szintén nem foglalt állást e kérdésekben.

Kautsky zsidó témájú cikkei már csak ezért is hangsúlyosakká váltak az egész Internacionálé szocialistái számára. Ezek a cikkek zömükben 1895 és 1914 között keletkeztek – de mint mindig mindennek, ezeknek az írásoknak is volt előzményük. Még 1882 októberében jelent meg a Der Sozialdemokrat hasábjain Kautskynak az a cikke, amely a monarchiabeli zsidóüldözésekkel foglalkozott, s hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus ott jelentkezik a legkibontakoztatottabbban, ahol a politikai rendszerek a leginkább autokratikus jellegűek. Noha e mozgalmak rendszerint bizonyos szociális színezetet is kaptak, mégis ezekre elsősorban az vált jellemzővé – mint azt Kautsky aláhúzza –, hogy e tömegek ezekben az országokban „megkeresték maguknak” azt az ellenséget, amelyet a legkisebb ellenállással támadhatnak. Egy évvel később, 1883 szeptemberében a svájci Zürcher Post számára írt újabb cikket az ausztria–magyarországi „zsidó-verésekről”, s ekkor tett egy másik figyelemre méltó észrevételt az antiszemitizmus e felerősödéséhez, amikor hangsúlyozta, hogy „ez nem az új társadalom új élethangjait, hanem a réginek a halálvergődését jelzi”.

A problémákat azonban Kautsky ebben az esetben sem kívánta sem megkerülni, sem leegyszerűsíteni. Így hangsúlyozta e mozgalmak szociális összefüggését, tömeges jelenségét, azt, hogy ezekben ellenzéki erők és demokratikus szándékok is elkeverednek, ami mind alkalmassá teszi, hogy munkásokat is magával ragadjon – és ezért írta egy 1884 júniusi még Engelsnek írott levelében, hogy az „az antiszemiták a mi legveszélyesebb ellenfeleink”.

Kautsky első nagyobblegzetű írása a zsidókérdésről az 1885. évi osztrák Munkáskalendáriumban jelent meg. Ebben Kautsky már részletesebb képet festett a monarchiabeli jelenségekről, s ismét aláhúzza, hogy az antiszemita mozgalmak követőiket legnagyobb részben a „pusztuló osztályokból” gyűjtik – és hogy céltáblájuk elsősorban éppen „a zsidó munkások” rétege. Mindezek alapján „az antiszemitizmus nem félreértelmezett szocializmus, hanem félreértelmezett feudalizmus”, s itt megismételte, sőt kibővítette az Engelshez írott gondolatot, hogy az antiszemitizmus semmiféle utat nem épít ki a szocializmus felé, hanem éppen ellenkezőleg „a szocializmus legveszélyesebb ellenfele”.

Jacobs tanulmányában nyomon követi Kautsky későbbi írásait is, mivel a cseh és osztrák viszonyok között érthetően otthonosan mozgó Kautsky érdeklődése később sem csökkent sem ezen országok, sem a jelenségek iránt – másfelől az Adler-családdal való személyes barátság is megannyi új forrással látta el a további vizsgálódásai számára. Ezek az írásai azonban ekkor már Kautsky fő orgánumban, a Neue Zeitenben jelentek meg. A Neue Zeit léte egyébként is „megkövetelte”, hogy Kautsky kitérjen ezekre a jelenségekre. Külön érdekességet jelenthet az az írása, amely magyar–román–erdélyi összefüggésben vizsgálta ugyanezeket az összefüggéseket (Neue Zeit 1892/93).

Az 1890-es évek végén azonban mindez egészen más vetületben „követelt” reflexiókat Kautskytól. Felszínre pattant a Dreyfus-ügy, viták kezdődtek a francia szocialisták körében, újfajta kapcsolatok létesültek Jaurès és Kautsky, illetőleg Kautsky és Ch. Rappoport, a Franciaországban élő ismert orosz-zsidó szocialista publicista, filozófus-történész között. Kautsky megnyitotta a Die Neue Zeitet Jaurès és Rappoport számára – míg Kautsky ez ügyben a francia szocialista sajtóban szólalt meg. A vita lényeges mozzanatait, Kautsky észrevételeit Jacobs ugyanúgy pontosan ismerteti – mint azt is, hogy ugyanezzel a kérdéssel Kautsky miként szembesült még egy fontos régióban: Lengyelországban. A történeti „véletlen” hozta úgy, hogy nemcsak egy vaskosan fontos terület nagyon kritikus problémáival szembesült, hanem mindezt éppen ebben az időben ismét egy történetileg kiemelkedő személyiség is közvetítette, akivel Kautsky ugyancsak személyes baráti kapcsolatba került, aki előtt ugyancsak megnyitotta a Die Neue Zeit fórumát: Rosa Luxemburg előtt. Ezt a kapcsolatot

Jacobs ugyancsak több szálon mutatja be – mint ahogyan kitér arra is, hogy a századfordulón új oroszországi jelenségekkel is milyen új Kautsky-állásfoglalások születtek.

A tanulmány jöllehet jelentős hányadban az 1914 előtti korszakkal foglalkozik – de távolról sem kizárólagosan, és az érdeklődő mind a különféle régiók esetében, mind forrásanyagokat illetően talál új nyomokat, anyagokat az 1920–30-as évekre is.

(*International Review of Social History. 1985. 3. sz. 400–430. l.*)

J. J.

HRNYIUK, STELLA

PARASZTI MEZŐGAZDASÁG KELET-GALÍCIÁBAN A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A kortárs szakemberek véleménye szerint Galícia a 19. század végén gazdaságilag igen elmaradott terület volt. A földbirtokosok eladósodtak, a birtokok felaprózódtak, a természetlágok nem emelkedtek, a parasztokat szegénység és tudatlanság jellemezte. Galícia és Kelet-Galícia történetének lengyel, ukrán, szovjet és nyugati történétírói a későbbiekben átvették ezt az értékelést.

A tanulmány szerzője, Stella Hryniuk módosítani szeretné a kialakult képet. Úgy véli, annak ellenére, hogy egész Galíciában a terméseredmények elmaradtak Nyugat-Európa, sőt a Monarchia nagyobb részének terméseredményei mögött, bőséges bizonyíték van arra, hogy Kelet-Galíciában a mezőgazdaság – sőt az oktatás és a közegészségügy is – jelentősen fejlődött.

Galícia 19. század végi gazdasági életének felvázolásából indul ki Hryniuk. Galíciát mint alapvetően agrárjellegű vidéket, érzékenyen érintette az 1870-es évek közepétől kibontakozó európai agrárválság, melyet az olcsó amerikai búza beáramlása idézett elő. A népesség száma növekedett, de az elhúzódo válság miatt a nagy- és középbirtokok egyre kevesebb embert tudtak foglalkoztatni. Mivel a zömében paraszti népességnek nem volt más jövedelemforrása, mint a föld, az 1890-es évekre megerősödött a kivándorlás Galícia lengyel, sőt ukrán lakossága körében. A paraszti kisbirtokok átlagos nagysága is csökkent, s ebből a korszak gazdasági szakemberei s később a történészek azt a következtetést vonták le, hogy a paraszti mezőgazdaság lehanyaglott és életképtelenné vált Galíciában. Hryniuk nem ért egyet ezzel a szokványos következtetéssel. Sőt még azt is megjegyzi, hogy az említett szerzők pontatlanul használták föl adataikat, s forrásaik nem mindig egyértelműek a paraszti gazdaságok nagyságának meghatározásakor. Többnyire figyelmen kívül hagyták, hogy a földparcellák száma nem azonos a paraszti gazdaságok számával. De nem vették figyelembe azt sem, hogy Kelet-Galícia önálló ökológiai és társadalmi jellegzetességeket mutat, s a Galícia egészére meghatározott átlagos birtoknagyság nem érvényes Kelet-Galíciára. Már a II. József korabeli felmérések is arról tanúskodnak, hogy Kelet-Galíciában általában nagyobbak voltak a paraszti földbirtokok, mint Nyugat-Galíciában, s ezért a birtokaprózódás után a 19. század végén is nagyobbak maradtak. Hryniuk a galíciai földbirtoklási adatokra jellemző bizonytalanságokat is tekintetbe véve elfogadja Bujak 1914-ben közzétett számításait, melyek az 1900-as összeíráson alapulnak. Ezek alapján azt állítja, hogy Kelet-Galíciában, Podólia öt járásában a paraszti birtokok átlagosan három hektárnyi nagyságúak voltak. Még többet mond a következő összehasonlítás. Az 1902-es ausztriai mezőgazdasági összeírás adatai szerint a galíciaiak 40,6%-a élt két hektárnál kisebb birtokokon. Németországban ugyanekkor a birtokok 58,2%-a nem érte el a két hektárt.

Nemcsak a birtoknagyságot vizsgálja Hryniuk, részletesen elemzi a paraszti gazdálkodást is. Annak ellenére, hogy a paraszti birtokok átlagos nagysága állandóan csökkent, valójában egyre több föld került a parasztság tulajdonába, mivel a felosztott nagybirtokok vásárlói között szép számmal találunk parasztokat is. A vásárláshoz szükséges pénzüsszeget elsősorban saját termelvényeiből teremtette elő a paraszt, bár a hagyományos termékek ára ekkor alacsony volt. Ugyanis statisztikai táblázatok alapján állítja a szerző, hogy a terméshozamok nagysága és növekedési rátája az 1880-as évek közepétől folyamatosan emelkedett Kelet-Galíciában, s különösen legelmaradottabbnak tartott területén, Dél-Podóliában. A terméshozamok a paraszti gazdaságokban és a nagybirtokokon is emelkedtek, a növekedési ráta azonban a paraszti gazdaságokban volt nagyobb.

1890 körül csökkenni kezdett a fő gabonafélék vetésterülete, míg a burgonyáé tovább nőtt. A

kortársak ebből az elszegényedésre következtek, de Hryniuk másként vélekedik. Egyrészt mai ismereteink alapján nem szabad alábecsülni a burgonya tápértékét, s túlzottan kötődni a gabonatermesztés hagyományához, másrészt azt is meg kell vizsgálni, mit termeltek a felszabadult vetésterületen a parasztok. Az általános felfogás szerint a nagybirtokosok hamarabb vezettek be újításokat, s hamarabb vállalkoztak az új – főként ipari – igények kielégítésére. A szerző azonban azt vallja, hogy ez nem mindig alakult szükségszerűen így. Az 1902-es összeírás szerint például az egyik podóliai járásban a szeszőzdek 190 burgonyaszállítója közül 129 két hektárnál kisebb területen gazdálkodott. Egy másik forrás dél-podóliai specialitásnak tekinti a dohánytermesztést. Sok termelvényről pedig nem is készült hivatalos statisztika (mák, kömény, ánizs, len, kender stb.). Különösen azokról, amelyeket a galíciai paraszt a kukorica, káposzta, burgonya között termelt, holott a magas piaci árak miatt, ezek jelentős jövedelemforrást jelentettek.

Egyre nagyobb területen termeltek takarmánynövényeket is, s ez több állat tartását tette lehetővé. Az 1890-es években hirtelen megnőtt az állatok száma a paraszti gazdaságokban, s 1900-ra az állatállomány nagyobbik része paraszti tulajdonban volt. Kelet-Galícia sem jelentett kivételt ez alól. A két hektár alatti gazdaságokban tarották a lovak 9%-át, a szarvasmarha 21%-át, a juh 11 és a sertés 25%-át, a két és tíz hektár közötti gazdaságokban pedig a lovak 65%-át, a szarvasmarha és a juh 58%-át, a sertés 61%-át. De nemcsak az állatállomány számának az emelkedése volt jelentős, javult a minősége is. Mindezek következtében a birtokaprózódás ellenére az állattartó parasztok – s ez a parasztság többségét jelentette – valószínűleg jobban éltek, mint azt korábban feltételezték.

Számba véve a modernizálási törekvéseket, a szerző fölteszi a kérdést, miért formált a történeti irodalom mégis olyan sötét képet Galiciáról. A magyarázatot a tanulmányában már érintett tényezők összefoglalásával adja meg.

Hryniuk úgy véli, sikerült bemutatnia, hogy a korábbi felfogással ellentétben a kelet-galíciai parasztság sokat tett helyzetének javításáért, megpróbált a 19. század végének mezőgazdasági fejlődéséből profitálni. Igaz, hogy a mezőgazdaság termelékenysége elmaradt a fejlettebb társadalmaké mögött, s a parasztság nem gazdagodott meg. De éppen a kisgazdaságoknak sikerült az új mezőgazdasági kívánalmakhoz alkalmazkodni, s a paraszti népességet nem az a rettenetes elmaradottság és nyomor jellemezte, mint amit a régebbi szakirodalom leírt.

(The Slavonic and East European Review, 1985. 2. sz. 228–243. l.)

N. Gy.

SWIATEK, RISZARD

PILSUDSKI POLITIKÁJA AZ 1916. NOVEMBER 5-I NYILATKOZATTAL KAPCSOLATBAN

A lengyel történetírás már többször foglalkozott a témával. Az általános nézet szerint: Pilsudski az 1916. november 5-i nyilatkozatot egy olyan lépésnek tekintette, amely lehetővé teszi a megszálló hatalmaknak, hogy a lengyel segélyhaderő szervezése érdekében a Lengyel Királyság embertalálékaihoz nyúlhassanak. Azt következtette belőle, hogy a lengyel „adu” egyre jelentősebb Németország és Ausztria – Magyarország számára.

Az 1916. november 5-i nyilatkozat egyértelműen politikai célokat szolgált. A novemberi nyilatkozat egy lengyel bábállam megalakítását körvonalazta, amely a Német Birodalomtól függő ütköző államok részét képezte volna, amelyeknek feladata Németország keleti határainak a biztosítása volt Oroszországgal szemben. Bethmann-Hollweg kancellár látta, hogy a központi hatalmaknak már nem sikerül olyan győzelmet elérniük, amilyenre számítottak, s 1916 második felében már egy kompromisszumos békekötés látszott a legrealisabbnak. Németországnak az volt az érdeke, hogy a lengyel kérdést még a nemzetközi konferencia előtt megoldja. A teljes bekebelezés nem jöhetett számításba, a tét a német érdekszféra létrehozása volt. A kancellár szinte a háború kezdete óta ilyen értelemben igyekezett a lengyel kérdést megoldani. Nem kevés volt azonban az ellenzők száma főleg Poroszországban és a hadseregben. Az utóbbiak leszerelésére vetette be a kancellár a lengyel önkéntes hadsereg szervezésének az érvét. Úgy a német, mint az osztrák–magyar hadvezetés számára a lengyel állam létrehozásáról szóló nyilatkozat célja az volt, hogy erősítést szerezzenek a hadsereg számára. A

nemzeti jellegbe csak a hadihelyzet kényszerítő hatására egyeztek bele. Egyidejűleg meg kellett törni a porosz kormány ellenállását is, amely végül beadta a derekát. Ezután már lehetővé vált a „Bethmann–Hollweg elképzelés” megvalósítása.

A politikai akciót Pilsudski a Központi Nemzeti Bizottságra és a Lengyel Katonai Szervezetre támaszkodva indította meg. A Központi Nemzeti Bizottság Németország és Ausztria–Magyarország segítségével a független lengyel államiság kivívására alakult meg. A Lengyel Katonai Szervezet feladata a független Lengyelországiért való fegyveres harc előkészítése volt. Taktikai okokból közeledett a szervezet a központi hatalmakhoz. A német katonai körök nem bíztak Pilsudskiban. Szocialista agitátornak és szélsőségesen nacionalista politikusnak tartották. Az osztrákok óvatosabbak voltak vele. Tudták, hogy a Lengyel Katonai Szervezet kész akár az antant hatalmakkal is szövetséget kötni. Pilsudski ugyan tisztában volt Németország és Ausztria–Magyarország indítékaival, de a központi hatalmak tervei alapul szolgálhat a távolabbi cél eléréséhez. A november 5-i nyilatkozatot olyan reális politikai ténynek tekintette, amely lehetőséget ad a független lengyel állam fokozatos kiépítésére. Nézete szerint a nyilatkozat értékét az szabja meg, hogy milyen mértékben teszi lehetővé egy hadsereg létrehozását. A politikai kérdéseket másodrendűeknek tekintette.

Pilsudski és a Lengyel Katonai Szervezet azt kívánta bizonyítani a központi hatalmaknak: Pilsudski nélkül nem képesek lengyel hadsereget felállítani. El akarták kerülni azt, hogy a lengyel hadsereg a német hadvezetés irányítása alá kerüljön. Pilsudski a központi hatalmakkal való együttműködését számára megfelelő politikai keret biztosításához kötötte. Így az Ideiglenes Országos Tanács megalakításának a tervét elfogadta – ebben egy lengyel kormány elődjét látta –, de csak azzal a feltétellel, ha a megszálló hatalmak biztosítják: 1. a felállítandó lengyel hadsereg teljes függetlenségét; 2. a lengyel hadiipar beindítását; 3. a Lengyel Királyság két megszállási zónára történt felosztásának a megszüntetését.

A hadsereget két szakaszban kívánta megalakítani: kezdetben önkéntes alapon, később pedig sorozással. Ezekkel a politikai elképzelésekkel Pilsudski a Lengyel Katonai Szervezet támogatásával sikerrel megakadályozta egy német vezetés alatt álló lengyel hadsereg toborzását. A központi hatalmak végül is a Pilsudskival való együttműködés mellett döntöttek. 1916. november 27–29-én Lublinban tárgyaltak vele. Szerepét a németek csak a hadseregépitésre kívánták korlátozni, az osztrákok viszont politikai szerepet is szántak neki a megalakítandó Ideiglenes Országos Tanácsban. 1916. december 12-én Pilsudski Varsóba érkezett. Azt tervezte, hogy az Ideiglenes Országos Tanács hatáskörét fokozatosan kiszélesíti. Céljait a következőkben foglalta össze: „Most még egyszer kompromisszumra lépek, ezúttal a németekkel, de világos és határozott feltételekkel: lengyel hadsereg és lengyel kormány, amely alá tartozik a hadsereg. Ezzel a követeléssel lépek be az Országos Tanácsba. S ha ezt elértem, visszatérek a hadseregbe, hiszen mindenekelőtt katona vagyok” – mondta Pilsudski 1916. decemberében.

A németek kezdettől fogva igyekeztek Pilsudski szerepét korlátozni. Beseler, a varsói német kormányzó 1916. december 5-én világosan az értésére adta a lengyel politikusoknak, hogy nem egyezik bele Pilsudski fővezérségébe.

1916. december 26-án Pilsudski emlékirattal fordult Beselerhez, amelyben rögzítette az álláspontját: a hadseregszervezés az Ideiglenes Országos Tanács feladata és joga kell, hogy legyen. A hadsereg függetlenségét és lengyel voltát csak Pilsudski vezető szerepe biztosíthatja. Pilsudskinak olyan körülmények biztosítása volt a fontos, amelyek lehetővé teszik a jövőben a nemzeti hadsereg gyors mozgósítását a megszálló hatalmak adminisztrációs-katonai apparátusának az igénybevétele nélkül.

1917. január 11-én Pilsudski megkapta az Ideiglenes Országos Tanácsba a kinevezését. Megkezdődött a november 5-i nyilatkozat végrehajtására irányuló kísérlet hét hónapig tartó korszaka, amely Pilsudski letartóztatásával végződött. A november 5-i nyilatkozat az alkotók szándéka szerint a jövőt körvonalazta, s nem szorgalmazta az önálló lengyel hadsereget; a Wehrmacht keretében felállítandó lengyel egységekről beszélt. Pilsudski tudta ezt. Csak megfelelő politikai akcióval lehetett ezen változtatni. A lengyelek ezért határozottan követelték a nyilatkozat ígéreteinek azonnali megvalósítását. Beseler előbb maga, majd a lublini német kormányzóval együtt rendeletet adott ki a Lengyel Királyság Országos Tanácsának a megalakításáról. Ezt a lépést Beseler kormányzó a lengyel önkéntes hadsereg toborzásának a szükségességével magyarázta. Pilsudski és mások számára azonban azt jelentette, hogy a lengyel állam ügye a tervezésből a megalakulás korszakába került. Megkezdődött Pilsudski tervének a megvalósítása: a háború bizonytalan kimenetele miatt, az egyetlen fontos

dolog, hogy egy adott pillanatban milyen katonai erőt képvisel a lengyel nemzet, ezért alapvető feladat a hadsereg kiépítése a függetlenségi program alapján, amely elvezet majd Lengyelország fokozatos önállósulásához a megszálló hatalmakkal szemben.

(*Przegląd Historyczny*, 1986. 1. sz. 71–95. l.)

K. A.

ROLF H. DUMKE

CLIO'S CLIMACTERIC?

MEGFIGYELÉSEK A KLIOMETRIKUS GAZDASÁGTÖRTÉNET HELYZETÉRŐL ÉS FEJLŐDÉSTENDENCIÁIRÓL

A nemrégiben megalakult Cliometrics Society 1985 tavaszán tartotta első nemzetközi ülését. Ez jó alkalmat kínál arra, hogy elgondolkodjunk a gazdaságtörténeti kutatások ezen kvantitatív-teoretikus módszerének fejlődéstendenciáiról és nemzeti elterjedtségéről.

A „kliometria” szót kezdetben az ötvenes évek végén főként Amerikában elterjedt „New Economic History” tréfás megjelölésének szánták, ma azonban már az előbbi megnevezés dominál a nyelvhasználatban. Ez érthető, hiszen az akkori módszertani forradalom már több mint huszonöt éves.

A kliometrikus forradalom jellemzője nem csupán a kvantitatív-statisztikai módszerek intenzív alkalmazása, hanem az is, hogy az első kliometrikus generáció a neoklasszikus gazdaságelmélet magját képező paradigmát is átvette: a homo oeconomicust tekintette a társadalom mozgó erejének.

Az utóbbi időben jó néhány támadás érte a kliometria híveit, melyek szerint a kliometrikus kutatás elvesztette kezdeti lendületét. Jellemző David Cannadine kritikája. Szerinte a történeti adatok egészen a 19. századig nem engedik komplex statisztikai eljárások alkalmazását, s a történeti folyamatoknál neoklasszikus gazdaságelmélet alapján való magyarázata történelmietlen gondolatmeneteket eredményezhet. A „hagyományos” történetírás fontos képviselői kizárják annak a lehetőségét, hogy jelentős történeti kérdéseket kvantitatív módszerekkel érdemben vizsgálni lehet. Így talált visszhangra Gavin Wrights régebben kifejtett nézete is. Ő szintén úgy véli, hogy az ökonometrikus módszerek a történetírásban csak viszonylag kis sávban használhatók – például a keresletrugalmasság becslésére a verseny által jellemzett piacon –, s nem alkalmasak a nagy társadalmi változások magyarázatára. William Parker szerint nem lehetséges nagy történeti kérdéseket kisebb egységekre bontva vizsgálni, miként Stanley Engerman és Robert Fogel az amerikai rabszolgaságról írott vitatott munkájukban tették.

A kliometriát bírálók kritikája elsősorban a neoklasszikus paradigma alkalmazásának szélsőséges formájára irányul, amely a neoklasszikus gazdaságelmélet hipotéziseinek történeti adatokkal való statisztikai próbáját jelenti, s amely a történettudomány* más eljárásaitól magát mint tudatosan tudományost kívánja elhatárolni. Ez azonban semmiképpen sem a szokásos kliometrikus gyakorlat. A fenti kritika a kliometrikus vizsgálatok nagy részére nem találó. E kutatási irány vezető történészei a Cliometrics Society 1985-ös evanstoni konferenciáján a kliometria definiálásához különböző jellemzőket jelöltek meg. Ezek szerint a kliometria jellemzői: 1. A gazdaságelméleti hipotézisek alkalmazása történeti korszakokban. 2. Az alkalmazott gazdaságtudomány felhasználása „rég”i adatokkal. 3. A kvantifikáció (azaz statisztikai módszerek alkalmazása) és számítógépek felhasználása különösképpen a tömegadatok feldolgozására. 4. Mindenekelőtt azonban a gazdaságtudományok logikájának használata történelmi kérdések magyarázatára.

A kliometria fejlődésének csúcspontja Fogel szerint a Social Science History Association (SSHA) 1975-ös megalapítása volt. A társaság saját folyóiratot ad ki Social Science History címmel. Mintegy hétszáz tagja közül több százan részt vesznek az évente megrendezett üléseken. A Cliometrics Association 1985-ben 310 – kizárólag gazdaságtörténész – tagot számlált. Legfontosabb tudományos orgánuma az Explorations in Economic History, amely már több mint két évtizede fennáll. E társaságok jelentős taglétszáma is mutatja, hogy a kliometria számottevő kutatási potenciált képvisel, s a jövőben is fontos kutatási eredményekkel szolgálhat. A kliometria tehát – egyes kritikusainak

véleménye ellenére – nem stagnál. A legutóbbi – már említett – kongresszus előadásai is ezt bizonyítják. A kezdeti eufória után – amikor a kliometria magát szinte a természettudományokhoz tartozó „kemény” tudománynak tekintette – a kliometrikus gazdaságtörténészek önértékelése realistább, szerényebb lett. A kérdésfeltevések, a referátumok tanúsága alapján, többnyire a történelemből származnak, jóllehet a közgazdasági indíttatású problémafelvetések is jellemzőek még. Több előadás igyekezett a hagyományos piacracionalitás mellett az államot is bevonni az analízisbe. A homo oeconomicus mint neoklasszikus paradigma bár módosult, de még mindig jellemző. A kliometrikus kutatások legfőbb közös nevezője azonban az, hogy a gazdaságtudományok logikáját alkalmazza történeti kérdések magyarázatára. Ez az utóbbi momentum jelentheti a kliometria gyakorlathoz közelebb álló, szerényebb definícióját is.

A kliometria elterjedtségéről Európa gazdaságtörténetében a Cliometrics Association tagjainak származása, illetve a kongresszusok referátumainak tematikája nyújthat felvilágosítást. A 310 tag közül 251 Észak-Amerikából (Egyesült Államok: 226, Kanada: 25), 40 Európából (Nagy-Britannia és Írország: 26) kerül ki. Talán még inkább jellemző az az adat, hogy e diszciplínát 288 taggal az angolszász világ uralja. A fenti adatok ismeretében meglepő, hogy a legutóbbi kongresszus referátumai közül sok foglalkozott az európai gazdaságtörténet problémáival, ezek többsége azonban amerikai történetész munkája volt.

Hermann Van der Wee három fő okát jelöli meg annak, hogy a kliometria miért nem terjed Európában. Első helyen – az Egyesült Államokhoz képest – a kedvezőtlen intézményi keretek szerepelnek. A közgazdászok és történészek képzésének szokásos elválasztása korlátokat eredményez, hiszen az utóbbiak közgazdasági és statisztikai képzése így túlságosan szűkkörű. Másodikként ismeretelméleti okokat említ, az európai történészek elutasító magatartását az analitikus történetírással szemben, mert az – ellentétben a megkívánt történeti összinterpretációval – csak résztörténet marad, s ezért túlságosan szűkkörűnek tartják. Van der Wee szerint különösképpen a német történeti iskola és a francia Annales-kör felelős ezért. A harmadik fontos ok módszertani jellegű. A neoklasszikus elmélet alkalmazása, amely egy jól funkcionáló piacot feltételez, Európa gazdaságtörténetében kevésbé tűnik sikeresnek, mint az Egyesült Államokban, hiszen az előbbi esetében a piacon kívüli folyamatok is mindig fontos szerepet kaptak.

A fenti okok valóban közrejátszanak abban, hogy a kliometria Európában kevésbé nyer tért, azonban az egyes országok között számottevő különbségek vannak e tényezők meglétét, illetve fontosságát illetően. Van der Wee elemzése – amely 1975-ben talán találó volt – ma már nem időszzerű teljes egészében. Mindenekelőtt azért nem, mert a New Economic History egy szélsőséges definíciójából indult ki. A kliometria alapvető jellemzőjének a matematikailag meghatározott hipotézisek ökonometrikus próbáját tekintette. Az ehhez szükséges közgazdasági, matematikai követelmények pedig valóban szélsőségesen magasak.

Az NSZK-ban a gazdaságtörténet az egyetemeken általában a gazdaságtudományok körébe tartozik, s az egyetemi hallgatók a gazdaságelméleti és statisztikai alapismereteket már az alapozó képzés során megszerzik. Az NSZK-ban a kliometriával szemben még meglévő szkepszis két tényező eredménye. Az egyik a kliometria széles körben elterjedt helytelen meghatározása, amely Van der Wee korábban kritizált példájára emlékeztet, de sem a kliometrikus gyakorlatnak, sem a kliometria időközben korrigált módszertani öntertelmezésének nem felel meg. A másik központi faktor a német historizmus öröksége.

Mindezen akadályozó tényezők ellenére azonban újabban a kliometrikus iskola tevékenységének élénkülése tapasztalható az NSZK-ban. Egyes viták – bár a köztudatban nem így élnek – a kliometria jellemző jegyeit viselik. Ilyen például a weimari köztársaság bukásának gazdasági okairól folytatott párbeszéd is. A német kliometria nem teljesen importtermék, hiszen hazai előzményei is vannak Walter Hoffmann és a történeti iskola elméletileg nyitott fiatalabb tagjainak munkásságában.

(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1986. Heft. 4. 457–487.)

T. B.

A folyóiratszemplét összeállította: Barta János (B. J.), Jemnitz János (J.), Körmendy Adrienne (K. A.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), Németh Györgyi (N. Gy.) és Tomka Béla (T. B.).

CONTENTS

STUDIES — *L. S. Tóth*: The Hungaro-Pecheneg war in the Etelköz (9th Century) — *Gy. Ember*: Baron Buccow in Transylvania and the Austrian Council of State (1761–1764) — COMMUNICATIONS — *I. Monok*: László Cseffei 1592–1662 — *G. Jeszenszky*: The Idea of the Danubian Confederation in Great Britain and in the United States during World War I — OBSERVER — *J. Buza*: „Ungerlein 1678”. The Expulsion of Hungarian Denarius from the Currency of Nuremberg — DISCUSSION — *L. Kovács*: Remarks on István Gedai's Book: The Beginnings of Hungarian Mintage — *I. Gedai*: To the Chronological Questions of the Hungarian Coins — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS

SOMMAIRE

ÉTUDES — *László Sándor Tóth*: La guerre hungaro-pétchenègue en Etelköz — *Győző Ember*: Le baron Buccow en Transylvanie et le Conseil d'État autrichien, 1761–1764 — COMMUNICATIONS — *István Monok*: László Cseffei, 1592–1662 — *Géza Jeszenszky*: L'idée d'une fédération des États du Danube en Grande-Bretagne et aux États-Unis sous la Grande Guerre — MONITEUR — *János Buza*: „Ungerlein 1678”. La mise au ban du denier hongrois par la ville de Nuremberg — DÉBAT — *László Kovács*: Quelques remarques à propos du livre intitulé *Les débuts de la frappe des monnaies en Hongrie* d'István Gedai — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *László Sándor Tóth*: Der Krieg der Magyaren und der Petschenegen in Etelköz — *Győző Ember*: Baron Buccow in Siebenbürgen und der österreichische Staatsrat 1761–1764 — MITTEILUNGEN — *István Monok*: László Cseffei 1592–1662 — *Géza Jeszenszky*: Die Idee des Donauer Staatenbundes in Gross-Britannien und die Vereinigten Staaten von Amerika während des Ersten Weltkrieges — BEOBACHTER — *János Buza*: „Ungerlein 1678”. Die Relegation des ungarischen Denars aus Nürnbergs Geldverkehr — DISKUSSION — *László Kovács*: Bemerkungen zum István Gedais Buch: Der Anfang des ungarischen Münzschlagens — *István Gedai*: Zur chronologischen Frage der ersten ungarischen Münzen — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ласло Шандор Тот*: Война между венграми и печенегами в Междуречье — *Дезе Эмбер*: Барон Букков в Трансильвании и австрийский государственный совет 1761–1764 — СООБЩЕНИЯ — *Иштван Монок*: Ласло Чеффеи 1592–1662 — *Гейза Есенски*: Идея дунайской конфедерации в Великобритании и США в годы первой мировой войны — ОБЗОР — *Янош Буза*: «Унгерлейн 1678». Изъятие венгерского денария из денежного оборота Нюрнберга — ДИСКУССИЯ — *Ласло Ковач*: Замечания к книге Иштвана Гедая «Начало венгерской чеканки монет» — *Иштван Гедай*: К вопросу хронологии первых венгерских денег — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ПЕРИОДИКИ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Szedés: NEOTYP Nyomdaipari Kiszövetkezet

Nyomás: Akadémiai Nyomda – Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990 – 17698

Felelős szerkesztő: Mucsi Ferenc

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 18,9 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0039-8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.).

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETE NAPJAINKIG

LENGYEL SZERZŐK TANULMÁNYAI

Következő számunk tartalmából

Laczko Miklós: Egy nagy gépgyár munkástársadalma az 1930-as évek végén

Popély Gyula: A felvidéki magyarság számának alakulása az 1921. és 1930. évi csehszlovákiai népszámlálások tükrében

Tihanyi János: Svájc és Németország viszonya a II. világháború idején

Beke Margit: A Budapest–Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő története 1928–1940

E számunk munkatársai

Jacek Banaszkiewicz a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének docense (Varsó) – **Borhi László** tudományos ösztöndíjas (Budapest) – **Csap Mikolt** egyetemi hallgató (Budapest) – **Deák Eszter** aspiráns (Brno, Csehszlovákia) – **Horváth Pál** a jogtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – **Tadeusz Jedruszcak** a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének professzora (Varsó) – **Stefan Kiniewicz** a Lengyel Tudományos Akadémia rendes tagja, a Varsói Egyetem nyugalmazott professzora (Varsó) – **Körmendy Adrienne** aspiráns (NSZK) – **Janina Leskiewiczowa** a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének nyugalmazott professzora (Varsó) – **Jerzy Maternicki** a Varsói Egyetem professzora (Varsó) – **Antoni Mączak** a Történeti Intézet igazgatója és a Varsói Egyetem professzora (Varsó) – **Jerzy Michalski** a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének professzora (Varsó) – **Menyhárt Lajos** kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – **Pető Andrea** az MSZMP Párttörténeti Intézete tudományos gyakornoka – **Edward Potkowski** a Varsói Egyetem docense (Varsó) – **Rozsnyói Ágnes** az MTA Történettudományi Intézete Információs Osztályának osztályvezető-helyettese – **Emanuel Rostworowski** a Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagja, a Lengyel Tudományos Akadémia Krakkói Történeti Intézetének professzora (Krakkó) – **Sághy Marianne** tudományos ösztöndíjas (Budapest) – **Monika Senkowska-Gluck** a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének professzora (Varsó) – **Andrzej Skrzypek** a Társadalomtudományi Akadémia docense (Varsó) – **Jerzy Strzelczyk** a Poznani Egyetem professzora (Poznan) – **Szabó Annamária** az MSZMP Párttörténeti Intézete segédmunkatársa – **Tagányi Zoltán** a szociológiai tudomány kandidátusa, az MTA Szociológiai Intézetének munkatársa – **Janusz Tazbir** a Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagja, a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének igazgató professzora (Varsó) – **Vonyó József** egyetemi adjunktus (Janus Pannoniusz Tudományegyetem, Pécs) – **Roman Wapiński** a Gdanski Egyetem professzora és a Gdanski Történeti Intézet igazgatója (Gdansk) – **Zbigniew Wójcik** a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetének professzora (Varsó)

Tisztelt Olvasó!

Néhány évvel ezelőtt a Kwartalnik Historyczny szerkesztősége azzal a javaslattal fordult a Századokhoz, hogy a két folyóirat kölcsönösen jelentessen meg egy ún. „magyar”, illetve „lengyel” számot, mely a másik ország történetírását foglalkoztató kérdésekkel ismerteti meg az olvasót.

1986 novemberében a két szerkesztőség megállapodott egymással, hogy az átadott – megszerkesztett – anyagot a másik fél csak lefordíttatja és legfeljebb stiláris módosításokat hajt végre úgy, hogy az a mondanivalót ne érintse.

Az alábbi írásokat ennek figyelembevételével tesszük közzé.

Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÜRI UTCA 51—53.

122. ÉVFOLYAM 1988. 5–6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS,
KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

A Századok szerkesztőségének bevezetője

TANULMÁNYOK

<i>Jerzy Strzelczyk</i> : Gótok Közép-Európában	753
<i>Jacek Banaszkiewicz</i> : A tájbeli, a társadalmi rend és a népi eredet-hagyományok egysége	769
<i>Edward Potkowski</i> : A középkori lengyel írásbeliség	791
<i>Janusz Tazbir</i> : Magyarország mint szimbólum és figyelmeztetés a régi lengyel irodalomban	815
<i>Zbigniew Wójcik</i> : Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. A nemzetközi helyzet alapelvei	829
<i>Jerzy Michalski</i> : A szejm hanyatlása és újjászületése a 18. században	852
<i>Emanuel Rostworowski</i> : Hány nemesi állampolgára volt a Rzeczpospolitának?	867
<i>Monika Senkowska-Gluck</i> : A parasztkérdés Illíriában a napóleoni kormányok idején (1809–1813)	894
<i>Stefan Kiniewicz</i> : A kiegészítés problémája Lengyelországban a 19. században	915
<i>Tadeusz Jędruszcak</i> : A független lengyel állam újjáépítésének problémái 1918-ban	926
<i>Janina Leskiewiczowa</i> : A lengyel földbirtokosság történetének vizsgálata	947
<i>Roman Wapiński</i> : A Második Köztársaság társadalmi struktúrájának egyes vonásairól	958
<i>Andrzej Skrzypek</i> : A lengyel október és a lengyel–szovjet kapcsolatok	976

Antoni Męczak: A korrupció a modern korban. A problémakör áttekintése	996
Jerzy Maternicky: A lengyelek történelmi tudata. A kutatások módszertani problémái és mai állása	1021

BESZÁMOLO

Szentek és démonok a koraközépkori nyugaton (5–11. század) (<i>Sághy Marianne</i>)	1040
A polgári társadalom fejlődése a Pannon-térségben a 16. századtól a francia forradalomig (<i>Vonyó József</i>)	1050
Tudományos tanácskozás az Anschluss és a müncheni szerződés 50. évfordulója alkalmából (<i>Pető Andrea–Szabó Annamária</i>)	1059

TÖRTÉNETI IRODALOM

Banaszkiewicz, Jacek: Podanie o Piascie i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnosredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi. (Ism.: <i>Körmendy Adrienne</i>)	1066
Bertényi Iván: Magyarország az Anjouk korában. (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	1068
Męczak, Antoni: Rządzacy i rządeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej. (Ism.: <i>Körmendy Adrienne</i>)	1070
Hubert Wajs: Powinności feudalne chłopów na Mazowszu od XIV. do początku XVI wieku. (W dobrach monarszych i kościelnych) (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	1072
Andrzej Wozniak: Kultura wsi mazowieckiej wsi pańszczyznianej XVIII i początku XIX wieku. (Wybrane zagadnienia) (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>)	1074
Az 1917-es forradalmak és a szovjet történetírás a 70. évforduló esztendejében. (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	1075

FOLYÓIRATSZEMLE

Spevčcek, Jiří: A Luxemburgok konszolidációs törekvései Közép-Európában 1082 – **Bělina, Pavel:** Az 1789–97-es esztendő politikai eseményei a városi intelligencia és a népi (vidéki) írástudók véleményének tükrében 1083 – **Guboglo, M. N.:** A kétnyelvűség tényezői és tendenciái a szövetséges köztársaságokban élő orosz lakosság körében 1084 – **Sz. Sz. Hromov, M. A. Vilcan:** A gazdasági-társadalmi fejlődés felgyorsulása a Szovjetunióban az átmenet időszakában 1086 – **Evin, M. Je.:** A katolikus egyház és a fasizmus (1930–1933) 1087 – **Robert Manne:** Szabad kéz Keleten? Anglia közép-kelet-európai politikája a rajnai válság és az Anschluss között 1089 – **Landau, Zbigniew:** A lengyel kormány valutapolitikája az 1936–1939-es években 1090 – **Anita J. Prazmowska:** A keleti front és a Lengyelországnak nyújtott angol garancia 1939 márciusában 1092 – **Suzanne D. Rutland:** Ausztrália reagálása a zsidó menekültek bevándorlási kérelmére a II. világháború előtt és után 1093

Jerzy Strzelczyk

GÓTOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN*

Az újkori történetírás a kelet-germán¹ törzsek közül a gótok iránt érdeklődik legélénkebben. Ez legalább két tényezőre vezethető vissza: egyrészt arra, hogy Európa különböző részeinek történelmében az ókorból a középkorba való átmenet időszakában, különösen az 5–8. századokban objektíve jelentős szerepet játszottak, másrészt, hogy – a korszak más germán népeivel, s különösen a szláv népekkel összevetve – kimondottan jelentős a rájuk vonatkozó forrásanyag. Ez utóbbi tényező miatt a gót az egyetlen kelet-germán nép (általában egyetlen a kisszámú germán népek között), melynek története lehetőséget nyújt a történésznek, hogy időben folyamatosan kutathassa azt, jóllehet egyes korszakokat alaposabban, másokat felületesebben tud csak vizsgálni. A római állam hanyatlásának korában játszott objektíve fontos szerepük, valamint a gótok egyik ágának (a Dáciában élő vizigótoknak) a Császársággal való szomszédsága, s különösen a törzs tömeges beáramlása a 4. sz. 70-es éveiben a Császárság területére – felkeltette a történetírás és az ókori irodalom érdeklődését. A longobárdok mellett (akik végsősoron nem tartoztak a germán népek keleti ágához) a népvándorláskori germán népek közül – a 6. századi források tanúsága szerint – egyedül a gótok őrizték meg ősi törzsi hagyományaik jelentős elemeit. (A longobárdok törzsi hagyománya kb. 200 évvel korábbi, mint a gótoké.) Az egész népvándorlás korabeli germán világ történetében páratlan az a

* Ez a vázlat részben összefoglalja, részben folytatja a szerző itt felsorolt munkáiban található fejtegetéseket: Goci – rzeczywistość i legenda, Warszawa 1984, 1. fejezet; Nowa hi – poteza c pochodzeniu Gotów, *Studia Historica Slavica – Germanica* 7(1978) p. 3–41; O Gotach na ziemiach polskich. Monografia nie spełnionych nadziei, *Zapiski Historyczne* 44(1979), 3, p. 157–167 (dot. monografii J. Czarneckiego, ld. alább, 9. jegyzet), Einige Bemerkungen zur Diskussion über die Frühgeschichte der Goten, in: *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, Berlin 1980, p. 1–29, Stan badań nad dziejami a kulturą Gotów do chwili osiedlenia się na terytorium rzymskim, *Roczniki Historyczne* 47(1981) p. 115–168; H. Wolfram könyvének bírálata (ld. alább, 5. jegyzet), *Przegląd Historyczny* 71(1980), 3, p. 581–586.

¹ Valamikor a lengyel tudományos életben is vitatott volt e fogalom megalapozottsága, manapság ez a téma már elavult. „Kelet-germánnak” azokat a germán törzseket nevezzük, akik a későrómai időszakban Európa középső és délkeleti területein tartózkodtak. E terminus 19. századi implikációjának kritikáját vö. R. von Uslar, *Archäologische Fundgruppen und germanische Stammesgebiete vornehmlich aus der Zeit um Christi Geburt*, *Historisches Jahrbuch* 71(1952) p. 1–36, 2. kiadás in: *Zur germanischen Stammeskunde*, hg. v. E. Schwarz, Darmstadt 1972, p. 146–190 (kiegészítések p. 190–201); L. Zabrocki, *Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego*, 1. rész: *Prehistoria języka niemieckiego*, Wrocław 1963, p. 69 al.

fennmaradt gót nyelvmemlék (6. századi Codex argenteus, mely jelenleg Uppsalában található a 4. századi Wulfili/Ulfilasai Biblia gót nyelvű fordításával együtt), melynek az újabb korban végzett vizsgálatával a nyelvészek és történészek nem egy kiegészítő vagy tisztázó adatot szolgáltatottak – különösen a vizigótok társadalmi és szellemi életére vonatkozóan.² Ugyancsak nagyszerű forrásnak bizonyult a vizigóták korszak „beltörténetének” tanulmányozásához a kisterjedelmű hagiografikus emlék, a Passio S. Sabae.³ A gót történelem kutatásában nem kisebb szerep jut a régészeti források felhasználásának is, amit adott esetben megkönnyít ugyan, hogy lehetőség nyílik az írott források párhuzamos felhasználására, másrészt viszont megnehezíti a földrajzi és etnikai környezet eltérő körülményeihez való igen fejlett alkalmazkodási képességük kimutatását a gót történelemben, és ráadásul a gót kultúra nyomon követését a fennmaradt régészeti anyagban.⁴

Figyelembe véve cikkünk terjedelmét, szükségessé válik a térbeli behatárolás, valamint az, hogy átlépjük az ókortörténeti periodizálásnál hagyományosan elfogadott (375–568) a „népvándorlások kora” fogalmának határait. A gótok csak egy bizonyos ideig éltek Közép-Európa területén, nevezetesen a skandináv szálláshelyekről való megérkezésük után, s mielőtt a Fekete-tenger partvidékére vándoroltak volna, tehát megközelítőleg az időszámításunk szerinti első évtizedektől a 2. század végéig, vagy a 3. század elejéig (a fekete-tengeri övezetben a gótokat a 3. sz. 30-as éveiben említik először a források). Mellőzzük itt a gótok egyik ágának, az „Ostrogótok”-nak későbbi „közép-európai” epizódját, akik legkésőbb 455–568-tól 473-ig a régi római Pannónia nagy részét uralták, s később területükhöz csatolták Noricum egy részét is. Mégis, a Dáciában élő vizigótoktól eltérően az ostrogótoknak nem sikerült a térséget politikailag megszervezniük. Mint ismeretes, ez csak tízezerévtized évvel később, Itáliában sikerült nekik.⁵

² Vö. P. Scardigli, *Die Goten. Sprache und Kultur*, München 1973 (olasz eredeti 1964), VI. fejezet: H. Wolfram, *Gotische Studien II–III. Die terwingische Stammesverfassung und das Bibelgotische*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 83(1975), 3/4, p. 289–324 és 84(1976), 1/2, p. 239–261.

³ Ed. H. Delehaye, in: *Analecta Bollandiana* 31(1912), p. 216–221. Lengyel fordítása (J. Danielewicz) in: *Meander* 1981, 1, p. 36–39, valamint in: J. Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda*, p. 404–406. Vö. J. Strzelczyk, *Spółeczeństwo wizygockie IV wieku w świetle „Meczeństwa świętego Saby”*, *Eos* 68(1980) p. 229–250. (További irodalom ott található).

⁴ A gótok későbbi történelmének régészeti vetületéhez vö.: G. Müller-Klaues, *Die Goten*, in: *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, III, kötet: Ostgermanen und Nordgermanen, Leipzig–Berlin 1940, p. 1149 al.; H. Zeiss, *Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich*, Berlin–Leipzig 1934; V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*, Spoleto 1975; E. James, *The Merovingian archaeology of south-west Gaul*, 1977 6. fejezet: *Barbarian settlements in south-west Gaul*. V. Bierbrauer, *Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa*, in: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Österreich. Akad. d. Wiss., Philos.-Hist. Kl., Denkschriften, Bd. 145), Wien 1980, p. 131–142.

⁵ Az ostrogótok történelmének újabb feldolgozásaihoz vö.: Z. V. Udalcova, *Itália i Vizantijszj v VI věku*, Moszkva 1959; V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde...*; H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München 1979, V. rész; Th. S. Burns, *The Ostrogoths. Kingship and society*, Wiesbaden 1980; uo., *A history of the Ostrogoths*, Bloomington (1984).

A már említett, kivételesen gazdag forrásanyag nem vonatkozik a gót történelem legkorábbi, Skandináviában és a Baltikum déli tengerpartján zajló időszakára. Mellőzve a korábbi, de a bennük lévő anyag miatt ma is használható feldolgozásokat,⁶ meg kell említenünk két, Németországban, a II. világháború idején publikált munkát, továbbá Jerzy Kmiecinski kis értekezését s Curt Weibullét, valamint a Kazimierz Tymieniecki, Gerard Labuda és Henryk Łowmiański, Josef Svennung, Norbert Wagner és Rolf Hachmann tanulmányait.⁷ Az utóbbi értekezések egynemelyikéről még hosszabb-rövidebb említés esik majd e cikkben. A felsorolt szerzők kutatásai és feltevései megkérdőjelezték a koragót történelemtől eddig kialakított, megingathatatlanak tetsző konstrukció összes elemeit. Felülvizsgálván az örökölt nézeteket, az említett szerzők némelyike maga is kétségbe vonható, tudománytalan nézetekkel lépett fel.

Eszerint teljesen hamisnak kell tartanunk C. Weibulla tételét, miszerint az általunk ismert korai gót történelem nem más Jordanes mesterkélt, tudományoskodó elgondolásánál, csupán bizonyos bibliai sémákra alapozott misztifikáció. Nem áll módunkban elfogadni K. Tymieniecki feltevését sem, miszerint a gótok vándorlásának útvonala a Balti-tengeren túlról a Fekete-tengerhez az Elba és a Duna mentén vezetett. Ha el is tekintünk attól, hogy Tymieniecki nem vette figyelembe a régészeti kutatások eredményeit (melyek egyébként összehasonlíthatatlanul szerényebbek voltak akkortájt, mint manapság), már maga az a tény is, hogy az ókori források hallgatnak a vándorlásról, elfogadhatatlanná teszi a Duna-völgyi vándorlás tézisé. Nem tudunk mit kezdeni a gótok származási helyét nem Skandináviában, hanem Nyugat-Mazóviában kereső R. Hachmann nézeteivel sem (a német tudós szerint a kristályosodó gót népcsoport megfelelője a przeworski kultúra ún. mazóviai csoportja kellett, hogy legyen).⁸

Azonban néhány más, az eddigi nézetek felülvizsgálata során létrejött megállapítás viszonylag biztosnak tekinthető. Vonatkozik ez mindenekelőtt azon tézis

⁶ A legfontosabbakat a Nowa hipoteza o pochodzeniu Gotów c. munka 3. jegyzeténél sorolom fel, p. 5 (E. Blume, O. Almgren, B. Nerman).

⁷ R. Schindler, Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im interen Weichselraum auf Grund der Tongefässe, Leipzig 1940; E. C. G. Graf Oxenstierna, Die Urheimat der Goten, Leipzig 1945 (1948); J. Kmiecinski, Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim, Łódź 1962; C. Weibull, Die Auswanderung der Goten aus Schweden, Göteborg 1958; K. Tymieniecki, Ziemie polskie w starożytności, Ludy i kultury najdawniejsze, Poznań 1951, p. 606 al.; uo., Droga Gotów na południe, Archeologia 3(1949) kiad. 1952, p. 112–122; uo., Nowy głos w sprawie Gotów i z tym związane rozważania ogólniejsze, Roczniki Historyczne 31 (1965) p. 9–57 (Kmiecinski monografiájával kapcsolatban); G. Labuda, O wędrowce Gotów i Gepidów ze Skandynawii nad Morze Czarne, in: Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus, Wrocław 1968, p. 213–236 (a tézisek már in: Sprawozdaniach PTPN 1965, kiad. 1966, I i II kwartal, p. 28–29); H. Łowmiański, Początki Polski, L. kötet, Warszawa 1963; J. Svennung, Jordanes und Scandia. Kritisch – exegetische Studien, Stockholm 1967 (ennek a szerzőnek más munkáit a Stan badań nad dziejami i kulturą Gotów... c. cikkemben sorolom fel a 131 l. 47. jegyzete alatt); N. Wagner, Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten, Berlin, 1967 (e szerző más művei: Stan badań..., p. 131, 48. jegyzet); R. Hachmann, Die Goten und Skandinavien, Berlin 1970. Vö. Th. S. Burns, Pursuing the early Gothic migrations, Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. 31(1979), p. 189–199.

⁸ Vö. J. Strzelczyk, Nowa hipoteza... valamint Stan badań..., p. 132, 50. jegyzet (Hachmann munkájának visszhangjai).

elvetésének szükségességére, miszerint a mai Lengyelország területén kiterjedt, gót irányítású politikai szervezet létezett volna. Szakfunkt azzal az értelmezéssel, mely a gótoknak a Balti-tenger déli partvidékére történt érkezését egyszeri – vagy a Jordanesnél feljegyzett hagyománnyal egyezően három nagy hullámban lezajló – fegyveres invázióknak fogja fel. Jelenleg inkább számolhatunk a germán népesség egyes csoportjainak lengyel földekre való lassú benyomulásával, jóllehet, e csoportoknak a pillanat szükségének megfelelően szervezetteknek kellett lenniük, sőt némelyikük, mint pl. amelynek élén Berig király állt, hosszú időn keresztül magas szinten volt képes megőrizni belső összeforrottságát és hagyományát. A következő megállapítás, melyet néhány tudós egymástól függetlenül tett (nálunk G. Labuda), bizonyítja azt a tézist, hogy a gótok partraszállása a Balti-tenger déli partvidékén („Got-hiskandza”) korántsem a Visztulai Pomerániában zajlott, hanem az Odera torkolatvidékén. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Gdański Pomerániát kizárjuk a gót nép etnogeneziséből, csupán arra utal, hogy a gótok esetleg később szállták meg ezt a területet.

Továbbra is a megoldatlan és vitás kérdések közé sorolhatjuk a következőket: a (Kasjodor-) Jordanes által feljegyzett gót saga szavahihetőségének problémáját, a Balti-tenger déli partvidékén a gótok elfoglalta földek etnikai környezetét (ószlávok voltak, vagy más germán népek?), a gót lakosság hazánk területén való tartózkodásának és átrendeződésének régészeti bizonyítható nyomait. Vitathatók továbbá a koragót történelem eseményeinek pontosabb datálásával kapcsolatos problémák.

Újabbban a tudomány – különösen K. Tymieniecki, J. Kmiecinski, Jan Czarnecki munkái⁹ – nem kis kétellyel közelednek Jordanes kései (6. sz. közepéről származó) beszámolóihoz, s mégis gyakran találkozunk azzal, hogy e szerző „Getica” c. értekezését homogén egységként kezeljék, s figyelmen kívül hagyják a mű bonyolult szerkezetét, és a Th. Mommsen utolsó kritikai kiadása óta tett forráskritikai megállapításokat.¹⁰ Elvileg helyes, ha elsősorban az ókori kortárs, vagy a már említett események idejéhez közel élő szerzők (Strabón, az idősebb Plinius, Tacitus, Ptolemaiosz) beszámolóira támaszkodunk. Az említett szerzők lakonikus, s gyakran nem egyértelmű adatait sokszor nem kellő kritikával kezelik, és olykor szinte eleve csak a megfogalmazott tézisek igazolására szolgálnak (ez a tendencia különösen R. Hachmann és J. Czarnecki monográfiáiban szembetűnő). Az ókori források egyoldalú figyelembevételére igen jó példa lehet az a vita, mely arról folyik, hogy a visztulai pomerániai gót szálláshelyek (mint Ptolemaiosz írja „Geográfia”-jában), közvetlenül a tengernél találhatók, vagy tőle bizonyos távolságra, a szárazföld belsőjében. Tacitus tanúsága szerint: trans Lugios Gotones regnatur..., protinus deinde ab Oceano Rugii et Lemovii (Germ. c. 43). Ahogy H. Łowmiański¹¹ helyesen

⁹ J. Czarnecki, *The Goths in ancient Poland. A study on the historical geography of the Oder-Vistula region during the first two centuries of our era*, University of Miami Press, Coral Gables (Florida) 1975. Vö.: J. Strzelczyk, *O Gotach na ziemiach polskich*.

¹⁰ Vö. J. Strzelczyk, *Stan badań...*, p. 126 al.; E. Zwolski, *Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyjskiej Europa*, Lublin 1984 (a *Getica* lengyel fordításával).

¹¹ H. Łowmiański, *Pocz. Polski*, V. kötet. Warszawa 1973, p. 388–9, 1247. jegyzet.

megjegyezte, érthetjük ezt úgy is, hogy a gótokat területük egy szakaszán a rug és lemov népek választották el az „Óceántól”. Azonban Ptolemaiosz tájékoztatása, aki a gótokat (Gythones) a szarmata népek első láncolatában a második helyre sorolja, a vendek és a finnek közé(!), annyi értelmezési nehézséget támaszt, hogy nehezen lehet bármit is eldönteni általa.

Kevéssé kritikus szemmel közeledik az írott forrásokhoz pl. Rolf Hachmann egyébként igen inspiráló monográfiája. Szerinte az a tény, hogy az ókori források a kontinensen élő gótokat a skandináviai gótokkal összehasonlítva említik (ez utóbbiakról először, a Visztula alsó folyásánál élő gothonoktól függetlenül, Ptolemaiosz beszél) bizonyítja a tézist, miszerint a gót nép a Balti-tenger déli partvidékén (Nyugat-Mazóvia) alakult ki, és Skandináviába később vándorolt át (terminus ad quem – mondja Ptolemaiosz). Hachmann nem veszi figyelembe a ptolemaioszi „Geográfia” forrásalapjainak bonyolult és összetett voltát. S amellet, hogy a „Geográfia”-ból hiányzik a szármatákra vonatkozó kritikai rész, ismeretes, hogy Ptolemaiosszal egyetemben, akárcsak elődje a tyroni Marinosz, ők is korábbi információkat használtak fel munkáikban (még az i. sz. 1. századból is). Az, hogy Ptolemaiosz alig tesz említést a gótokról (Gaut), általánosan jellemző tendencia, mivel Plinius, Pomponius, Melo és Tacitus művei is alig szólnak az ókori Európa északi részéről. Köz tudomású, hogy a fent említett szerzők ilyen irányú ismeretanyaga meglehetősen szerény és töredékes volt.

De R. Hachmann monográfiájának mégsem ez a legfőbb fogyatéka. A probléma még csak nem is az ókori szerzők szavainak túlbecsülésében rejlik a gótok ősi szálláshelyeinek topográfiai rögzítését illetően. A nem tengerparti, hanem a szárazföld belsejében lévő gót szálláshelyek tézisének G. Labuda¹² már Hachmann előtt, s nála sokkalta meggyőzőbben megindokolta. A dolog lényege abban rejlik, hogy Hachmann-nál az ókori szerzők beszámolóinak meglehetősen hipotetikus kutatási eredményei megdönthetetlen axiómákként tűnnek fel, és a további kutatási konstrukcióknál kiindulási pont szerepét kezdték betölteni. Itt érkezünk el a teória gyenge pontjához. Hachmann több alkalommal kritizálja a régészet ún. etnikai iskoláját, és meggyőzően száll szembe az ún. vegyes indoklással, vagyis azzal, hogy egy adott szféra (pl. a régészet) határain belül a következtetések megfogalmazásánál egy másik terület premisszáira támaszkodnak (pl. az írott források elemzésére). Ugyanakkor saját konstrukciójával, melyben a gótoknak tulajdonítja a przeworski kultúra mazóviai variánsát, Hachmann mintha saját nézeteinek mondaná ellent. „He is perhaps right, but why did he declare himself against such interpretations in the other side?” – veti fel a kérdést joggal a lengyel kritikus,¹³ a szovjet recenzens pedig hozzáteszi: „A régészeti tényekre alapozó önálló fejtegetések helyett az írott források elemzése során levont kész következtetésekhez régészeti illusztrációkra bukkanunk”¹⁴ (de tegyük hozzá, ezek az elemzések nem teljesen meggyőzőek). A

¹² G. Labuda, O wędrówce Gotów i Gepidów...

¹³ J. Kmiecinski, Hachmann's identification of the archaeological culture with Goths, in: *Archaeologia Baltica. Symposium primum archaeologorum Balticorum, Teolog-Polska 4-6 IX. 1974*, kiad., (p. 107-115), p. 113.

¹⁴ L. S. Klejn, in: *Szovjetszkaja archeologija 1974*, 3 (p. 278-284), p. 282.

mazóviai és más germán törzsek kultúrábeli különbözőségének kimutatása „G. Kos-siny ugyanarra a dogmájára alapult, melyet R. Hachmann kategorikusan elvet: a kultúrát az etnosszal, a kulturális hasonlatosságot az etnikai rokonsággal »azonosítja«! Meglehet, hogy a mazóviai emlékek germán, esetleg gót eredetűek, de erre Eggers és Hachmann kritériumainak megfelelő bizonyítékai R. Hachmannak nincsenek.”¹⁵

Meglepő, hogy Jan Czarnecki, aki nem ismerte Hachmann monográfiáját, s egyáltalán nem vett tudomást a probléma régészeti oldaláról, a kontinensen élő gótok legősibb szálláshelyeinek meghatározásakor hasonló (bár nem azonos) következtetésekre jutott.¹⁶ Hachmanntól eltérően (akinek nézetei, ha jól tudom, e kérdésben nem találtak tudományos elismerésre) Czarnecki úgy véli, hogy az ősi gót szálláshelyek Skandináviában voltak (Västergötland). Czarnecki szerint a gótok délre vándorlásának első szakasza a dán szigeteken át, vagy a Balti-tenger mecklenburgi partvidéke mentén zajlott. Világos, hogy ez kizárólag csak következtetés, mely mindenféle régészeti bizonyítékot vagy írott forrást nélkülöz. A szerző, csatlakozván a Jordanes által közzétett adatok hiperkritikusainak köréhez, elvesztette egyetlen bizonyítékát, mely alátámaszthatja, hogy a „Gothiskandza” topográfiaiilag sokkal nyugatabbra helyezkedett el, mint az tudományosan elfogadott. „Gothiskandza” az ulmerügeni törzs neve volt, akiket a gótoknak a kontinensre érkezvén le kellett igazniuk. A Visztula menti (ulme-) rugokról a források nem tesznek említést, az Odera torkolatvidékén és a sziget környékén (Rügen – sz., a ford.), mely a mai napig az ő nevüket viseli, valószínűbben lokalizálhatók. Az i.sz. 1. században, mikor az ókori források már meg-megemlítik a gótokat, Czarnecki szerint szálláshelyeik már nem az Odera alsó, hanem középső szakaszának vidékén, s a Neisse folyó környékén voltak. Területük keleti határa akkortájt valószínűleg a Bóbr folyóig, a nyugati pedig elég messze, a Spree folyó irányában húzódott. A gótok déli szomszédai Strabón „mogilán”-jai (Mugilonos), délnyugaton a sibinek (- Silingek?), keleten a lugok, északon a burgundok, nyugaton a semnonok voltak.

Így a kora római időszak gót szálláshelyeit illetően, J. Czarnecki az ókori szerzők (Strabón, Plinius, Tacitus) adatait elemezve pontos, de egyúttal az eddig tudományosan elfogadottól eltérő nézetekre jutott. Mindenki, aki közelebbről megismerkedik ezekkel az adatokkal, könnyen észreveszi a konstrukció önkényes és mesterséges voltát. Ha Ptolemaiosz nem említi a Gythonokat, akik így semmiképpen sem távolíthatók el a Visztula alsó folyásától, akkor Czarneckinek egyetlen forrása sem lenne, amelynek alapján a gótokat a Visztulai Pomerániába tegye. Ez esetben azonban Czarnecki az Odera középső folyásától a Visztula alsó folyásához vándoroltatja a gótokat (a Ptolemaioszt megelőző időszakban). Hasonlóképpen ítélte meg ezt a kérdést G. Labuda, de ő úgy vélte, hogy a gót szálláshelyek északabbra – Stargard és Pyrzyce környékén – vannak. Szerinte az átvándorlás a Notec folyó mentén történt, és a gótok Toruń körzetében érték el a Visztulát. Czarnecki igyekszik minél pontosabban behatárolni azt a területet, melyet a gótok az Oderától a Visztulához vándorlásuk során elfoglaltak. E terület központja a Drwęca torkolatá-

¹⁵ Uo. p. 283.

¹⁶ Vö. a 9. jegyzettel.

nál volt, és a következő városokat foglalta magába: Lubawa, Chełmno, Bydgoszcz, Włocławek, Ciechanów, Mława. Amikor a gótok vándorlásának további szakaszáról és a lengyel földek elhagyásáról esik szó, Czarnecki nem pontosítja tovább a kérdést, beéri azzal, hogy azt a 2. sz. közepe – 3. sz. elejére helyezi, és feltételezi, hogy a gótok a Visztula és a Bug mentén húzódó természetes utakat használták.

Úgy tűnhet, hogy a lengyel területeken élő gótok problematikájának a K. Tymieniecki által felvetett, J. Kmiecinski által felkarolt, G. Labuda, és a más-más irányban, egymástól függetlenül kutató R. Hachmann és J. Czarnecki által folytatott felülvizsgálata és körülhatárolása egyszer s mindenkorra felborította a tudományban meghonosodott elképzelést. „Ama tézis igazolására, miszerint a gótok és a gepidák a Visztula torkolatvidékén és Kelet-Pomeránia területén éltek, egyre kevesebb a bizonyíték mind az írott, mind a régészeti forrásokban. Ez, mondhatni, tudományos szenzáció...”¹⁷ 1952-ben K. Tymieniecki még leírhatta a következőket: „Nemcsak a Balti- és a Fekete-tenger közti térségen át megtett hosszú vándorlásról nincsenek bizonyítékaink, de a történelmi, őstörténeti és nyelvi bizonyítékoknak is híjával vagyunk.”¹⁸ G. Labuda és K. Tymieniecki kijelentései a gót történelem hazánk területén zajló két szakaszára vonatkoznak. További több évtizedes intenzív kutatás után, melyben a vezető szerep lengyel és szovjet régészeknek jutott, kiderült, hogy nem törölhetjük a lengyel Pomeránia történelméből a gót problematikát, és tágabb értelemben kell tárgyalnunk azokat a kulturális változásokat, melyek a római korszak korai szakaszában következtek be, de nagyobb jelentőségre csak a késő római szakaszban tettek szert.

Azon, a kutatások számára hozzáférhető, Kelet-Pomerániában élő népesség kultúrájának, a przeworski kultúra által meghatározott lengyel földektől való eltávolodási folyamatáról van szó, mely a későrómai korban a barlangsfir-kultúra („vend”) oksywska-i csoportját alkotta. A változások e kultúra egyszerre több jelenségét érintették; az archeológusok többsége pedig, figyelembe véve ezek keletkezését és intenzívitását, elvetette azt a meghatározást, mely a római időszakban Kelet-Pomerániában kifejlődött kultúrát oksywska-i (csoport-) kultúrának nevezi, mely elnevezés összemosná a keretein belül zajló változásokat. Egy ideig a „kelet-pomerániai – mazóviai kultúra” elnevezés volt használatban, jelenleg a „wielbarki kultúra” az elfogadott (a Toruń környéki elhagyott wielbarki temetőről).

A wielbarki kultúrát – amely Nagylengyelország északi részét foglalja magába, alsó határa Poznańtól délre húzódik, de nem érinti Kujáviát – nagy expanzió jellemezte már a kora ókor kései szakaszában is (B2). A kora- és későrómai időszak fordulóján (a 2. sz. derekán) a terjeszkedés még nagyobb hullámban indult meg, ezúttal Mazóvia keleti felét (a Wieprz folyó torkolatáig), Podlachia, valamint Volhínia és Podólia egy részét véve célba. Ez az expanzió a későrómai időszakban érte el tetőpontját. Ugyanakkor bizonyított a települések sűrűségének jelentős csökkenése a Visztula völgyétől nyugatra fekvő területeken, vagyis e kultúra tulajdonképpeni szülőföldjén. A wielbarki kultúra, a lelőhelyek számának a korra oly jellemző drasztikus csökkenésével együtt még a nagy népvándorlások korai szakaszá-

¹⁷ G. Labuda, *O wędrówce Gotów i Gepidów...*, p. 215.

¹⁸ K. Tymieniecki, *Droga Gotów na południe*, p. 118.

ban datálható. Eltűnését K. Godłowski, akárcsak a przeworski kultúraét, az 5. századra teszi.¹⁹

J. Kmieciński és a későbbi tudósok munkái után ma már senki sem azonosíthatja a wielbarki kultúra létrehozóit a gótokkal és a gepidákkal, mint az korábban általánosan elfogadott volt. Néhány különböző, a római kori kelet-pomerániai anyagban talált, állítólag észak-germán kulturális determináns közül Kmieciński csak a temetkezési szokások egyes jellemző vonásait ismerte el (emlékoszlopok és más kőépítmények), melyek Dél-Svédországra lokalizálják a kiindulási pontot. Az oszlopos sírokról és a kőből rakott, koncentrikus körökkel és burkolattal ellátott kurgánokról szerzett ismereteknek köszönhetően, Kmieciński alapmunkájának kiadása óta²⁰ nagy előrelépés történt a wielbarki kultúra megismerésében, de ebben a vonatkozásban a legalaposabban feltárt bázis mégis az odry-i temető marad. Jerzy Okulicz már 55 ilyen bázis meglétét állapította meg lengyel területen,²¹ közülük Kelet-Pomerániára 11 esett (néhányikük magában foglalta a jegyek nagy részét), Nidzicára 17, Ostrołękára 9, a Bug folyó és a Bzura betorkolásához 5–5, egyéb helyekre 7. Kmiecińskivel ellentétben a legtöbb temetkezési forma eredetére nem Skandináviában, hanem Észak-Németországban talált rá (jastorf kultúra), eltekintve Kelet-Pomerániától, ahol a skandináv befolyás szerinte is kétségtelen. Így fennáll az a lehetőség, hogy a wielbarki kultúra egyes, jellegzetes vonásait összekapcsoljuk a skandináv Északkal, és a régészeti adatokat összehangoljuk a gótokról és gepidákról szóló frott források információival.

Krzysztof Walenta is úgy véli, hogy a pomerániai kőkorongok Skandináviából származnak, azonban hajlamos a kurgánokat különböző időszakokban felbukkanó, régiófölköti típusokként kezelni (Pomerániában pl. a luzsikai és a „kelet-pomerániai” [wejherowo – krotoszyni] kultúrkörökben). „A kurgánemelés gondolata valószínűleg a lubieszewoi típusú (Lubieszewo, Mojszewko) korarómai fejedelmi

¹⁹ A későlatin és római időszak közép-kelet-európa kulturális változásaihoz vö.: K. Godłowski, *The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe*, Kraków 1970; uo., *Chronologia okresu późnolatorskiego i wczesnego okresu wędrowek ludów w Polsce północno-wschodniej*, Rocznik Białostocki 12(1974) p. 9–109; uo., *Strefy kulturowe w okresie rzymskim w Europie środkowej*, in: *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich*, Kraków 1976, p. 13–38; K. Godłowski–J. Okulicz, *Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich*, in: *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, p. 27–64; J. Okulicz, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, *Archeologia Polski* 15(1970) p. 420–497. Jelenleg a wielbarki kultúrához alapvetőek R. Wołagiewicz (korai szakasz) és J. Jaskanis–J. Okulicz (kései szakasz) munkái in: *Prahistoria ziem polskich*, V. kötet: Późny okres latenski i okres rzymski, Wrocław 1981, p. 135 al. Vö. összegyűjtött művek (1979-es tudományos szimpózium anyaga) *Problemy kultury wielbarskiej*, Kiad.: T. Malinowski, Słupsk 1981, valamint: *Zachodnia strefa osadnictwa kultury czarniachowskiej*, kiad. al. J. Gurby, Lublin 1986.

²⁰ J. Kmieciński, *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej... Alapvető publikációk: J. Kmieciński, M. Blombergowa, K. Walenta, Cmentarzysko kurhanowe za starszego okresu rzymskiego w Węsiarach w pow. kartuskim, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria archeolog.* 12(1966) p. 37–122, tábl.; *Odry – cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w pow. chojnickim*, red. J. Kmieciński, Łódź 1986. Vö. a további, a wielbarki kultúrát érintő anyagok felsorolását a Stan badań c. cikk 63. és 64. jegyzetével, p. 137–8, valamint *Problemy kultury wielbarskiej*.

²¹ J. Okulicz, *Studia nad przemianami...*

sírok hatására éledt fel. Nem kizárt, hogy a kurgánok néhány, csak kőkorongos temetőkben fellelhető fajtája (II. és III. típus) skandináv befolyás eredménye.”²² Maria Chyzewska-Sułowska a Balti-tenger menti²³ sírköveken végzett monografikus kutatásokat. A szerzőnk szerint a feljegyzett 49 bázisból 7 lengyel területen található (Chyzewska-Sułowska összeállítását Tadeusz Łaszkiewicz egészítette ki²⁴). A sírköveket mindkét szerző északnémet eredetűnek véli; felállítási szokásaik egyidőben áramolhattak át Észak-Németországból Skandináviába és Pomerániába. A kőhasábok egy része (főként az Odryból és Wesierből származók) hasonlóságot mutatnak a Svédország területén találtakkal. E területi-származási kapcsolatról alkotott felfogást támasztja alá az a körülmény is, hogy csak ennek a csoportnak a temetőiben szerepelnek a magányosan álló kőhasábok mellett oszlopos, kőkorongos, kőburkolatos, és koncentrikus kördíszítésű kurgánok. A római befolyás időszakából való pomerániai kőkonstrukciók skandináv elemeire a koszalini vajdaság grzybnicai leletei kapcsán, a wielbarki kultúra jeles ismerője, Ryszard Wołagiewicz hívja fel nyomatékosan a figyelmet.²⁵

Az ún. csernyahovi kultúra – beleértve a 2.–3. sz. és az 5. sz. közepe között kibontakozó, a Dnyesztertől délre eső területeket felölelő Sîntana de Mures-i kultúra kelet-germán” („gót”), pontosabban „wielbarki” – elemeire már rég felfigyelt a tudomány.²⁶ A csernyahovi és a wielbarki kultúrák rokonsága még jobban érződik, ha figyelembe vesszük, hogy a csernyahovi és a vele nyugatról szomszédos przeworski kultúra kapcsolatai sokkal gyengébbek voltak²⁷. Ez utóbbi, a későrómai korszak kezdeti szakaszában, azaz a másik két kultúra kései korszakában válik megfoghatóbbá.

Mint látjuk, a csernyahovi kultúra etnikai attribúciójának problémája vitatható. Korábban az orosz és szovjet tudósok ezt a kultúrát többnyire a szlávoknak tulajdonították – néha még ma is van ilyen felfogás²⁸ –; a német tudományos élet hatására (néha a régebbi, és területi szempontból vele csak részben egybeeső zaru-binieci csernyahovi kultúrával összefüggésben, a temetkezési kultúra két szakaszának értelmezéseként) germán népcsoportoknak, legújabbban pedig mindinkább utat

²² K. Walenta, Kręgi kamienne i kurhany w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu, in: *Archaeologia Baltica*, II. kötet (1977) p. 99–111: uo., *Obrzadek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolatemskim i rzymskim*, *Archaeologica Baltica*, V. kötet (1980–1981), p. 200, tábl.

²³ M. Chyzewska-Sułowska, Kamienne stele nagrobne w rejonie Bałtyku w okresach późnolatemskim i rzymskim, *Pomorania Antiqua* 3 (1971) p. 117–162.

²⁴ T. Łaszkiewicz, W sprawie pochodzenia stel nagrobnych na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich (Uwagi na marginedie pracy M. Chyzewskiej-Sułowskiej...), *Pomorania Antiqua* 7(1977) p. 543–552.

²⁵ R. Wołagiewicz, Grzybnica – cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi, *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 15(1975), kiad. 1976, p. 137–161; uo., *Kręgi kamienne w Grzybnicy*, Koszalin, 1977.

²⁶ A csernyahovi kultúrához ld. az ajánlott irodalmat a Stan badań c. cikk, p. 141–142, 72. jegyzet, valamint p. 163–165 150. 152. jegyzet (Sîntana de Mures).

²⁷ A przeworski–csernyahovi kapcsolatokhoz ld. a Stan badań... p. 142, 75. jegyzet.

²⁸ Pl. J. Kudláček, E. A. Szimonovics munkáinak felsorolása a Stan badań... c. cikk 72. jegyzetében.

tör magának a „csernyahoviak” többnemzetűségének elmélete. Vita tárgyát képezik azonban az olyan kérdések, mint a kultúra időrendisége, regionális tagoltsága, és egyes összetevőinek jelentősége. A szovjet tudósok erősen hangsúlyozzák az iráni (szarmata), ritkábban a trák elemek szerepét a csernyahovi kultúra keletkezésében. A szlávoknak igen aktív szerepet tulajdonítanak a csernyahovi kultúra északnyugati körzetében²⁹ (a szélsőséges nézeteket mellőzzük). Az egyes felfogások közelebb kerültek egymáshoz a germán elemeknek a csernyahovi kultúra egészében betöltött szerepének és aránylagosságának kérdésében.

Igazán nem vagyunk híjával ma sem (legalábbis a közelmúltig) az olyan kísérleteknek, melyek megpróbálják a csernyahovi és a gót kultúra létrehozóit azonosítani (pl. J. Werner, M. A. Tihanova), ám ezek a próbálkozások aligha mondhatók tipikusnak. Sokkal megalapozottabb K. Godłowski álláspontja, aki a csernyahovi kultúra kialakulásának természeti és társadalmi okait, valamint annak sokszínűségét tanulmányozta (saját tradíciók, külső impulzusok), és e folyamatban a kelet-germán elemeknek igen nagy jelentőséget tulajdonított mind a politikai szerveződés, mind a népesedés szempontjából. „Tehát a csernyahovi kultúra a délkelet-európai történelem »gót« időszakának felel meg, bár megalapozói nem feltétlenül csak gót vagy más (...) germán törzsek lehettek.”³⁰ Hasonlóan fogalmaz Wojciech Szymański is: „A csernyahovi kultúra alapjait különféle törzsek hozták létre: mind a Dnyeper menti szkíta nép, mind a vele rokon szarmaták, geto-dákok (főleg a nyugati széleken), valamint a Skandináviából a Visztula és a Bug mentén letelepedett gót nemzetségcsoportok, akik magukkal hoztak más, apróbb, főként germán népcsoportokat. Ez a 3. században gót vezetéssel kialakult, az írásos emlékekből ismert, barbár törzsszövetség anyagi kifejeződését jelzi.”³¹

A csernyahovi és a római kori Balti-tenger melléki kultúrák hasonlóságát és kapcsolatait érintő minden fejtegetés csaknem a 20. sz. 50-es éveinek végéig akadályokba ütközött, mert hiányzott a területiális kapcsolat a „gót – gepida” (wielbarki) kultúra régészeti lelőhelyei és a csernyahovi kultúra területi elhelyezkedése között. Így a gótok és a gepidák a lengyelországi területeken át délkelet felé történt átvonulásának feltételezhető útvonálát rekonstruálni lényegében csak intuitív jelleggel lehet. Igaz ugyan, hogy korábban a – főleg német – tudósok Volhínia, Podólia és Ukrajna területén már kimutattak település-, temetkezési hely és kincslelet maradványokat, melyek a korabeli kultúrák és germán népek tipikus vonásait viselik, majd ezeket a nyomokat megpróbálták összefüggésbe hozni a gótok fent említett útvonálával³², de ezek egymástól különálló felfedezések, állításaik pedig korántsem voltak mindig olyan egyértelműek és határozottak, mint amilyenek első pillanatban tűntek. Ilyen szemmel kell néznünk többek között azt a látszólag vitathatatlan leletet, mint a Volhíniában, a Kowla környéki Suszyczno helységben ta-

²⁹ Ld. W. D. Baran uo. idézett műveit.

³⁰ K. Godłowski, Ukraina w okresie późnolatenkim i wpływów rzymskich in: Ukraina – teraz-niejszość i przeszłość, Kraków 1970, p. 198.

³¹ W. Szymański, Słowianszczyzna wschodnia, Wrocław 1973, p. 27.

³² Vö. W. Antoniewicz, Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim, Przegląd Zachodni 7(1951), 5/6, p. 26–59, különösen p. 51.

lált, sajnos napjainkra már elkallódott dárdahegy, melyen rúnaírással TILARIDS (valószínűleg: „országdúló ellenség”, „területrabló”, „támadó fél”) felirat található.³³ Nehéz megállapítani – mivel a lelet nem maradt fenn –, hogy a 3. századi keltezés a belső jegyekre támaszkodik-e, vagy az írott forrásokkal való egyezés érdekében deduktív jellegű. Nem feledkezve meg a belemagyarázás örökké fennálló lehetőségéről, hozzá kell tennünk, hogy elméletileg a lelet eljuthatott későbbi területekre is, mondjuk az 5. században, és így valamely a hunok támadása elől északra menekülő germán népcsoport maradványává válhatott.

Csak a volhíniai Równe környéki Dytynicz helységben 1956-ban és a lengyel határnál lévő Brest-Trisinnél 1960-ban feltárt lelőhelyek változtattak radikálisan a helyzeten. Azóta az ún. volhíniai csoport (volinszkaja gruppa polej pagreb-jenyij) leleteivel kapcsolatos régészeti támpontok száma már meghaladja a százat. Ezek a 2. sz. közepe – 4. sz. végéről származó települések, temetők, kincsek a Bug folyótól nyugatra, a Teterewen és a Bohon túl délkeleten szétszórta található lelőhelyek. Azonnal világossá vált, hogy a volhíniai népcsoport habitusa élesen különbözik a (délnyugatról határos) przeworski kultúrkörben – s ha lehet még inkább – az északkeletről határos balti kultúrkörben élő népekétől. „Territoriális és kronológiai szempontból, meg a régészeti adatok tanúsága szerint a mazóvia-volhíniai kultúra közvetett kapcsolatot teremt két rokon kultúra, a Visztula alsó folyásánál élő gót-gepida és a csernyahovi között” (J. V. Kuharenko). Fiatalabb a „gót-gepida” kultúrájánál, de idősebb a csernyahovinál. Volhíniában, Podlachiában, Mazóviában hirtelen bukkanak fel, helyi gyökereik nem voltak.

A Visztula-menti és az észak-mazóviai kultúrát a csernyahovival összekapcsoló, eddig hiányzó láncszem, a wielbarki kultúra helyi csoportjának tartott volhíniai csoport elkülönítése lehetővé teszi, hogy megkülönböztetett figyelemmel közeljünk ahhoz a kérdéshez, hogy a germán elem milyen szerepet töltött be a csernyahovi kultúrában. Mint látjuk, ez a kérdés már megérett egy korszerűbb átdolgozásra, de tekintettel arra, hogy jelenlegi cikkünk terjedelme korlátozott, most mellőzzük ezt.

Nem kerülheti hát el figyelmünket, hogy az őstörténeti adatok világosan és egyértelműen bebizonyították, hogy a 2. és 3. századok során a Balti-tengertől (főként Kelet-Pomerániából) Mazóvián, Podlachián, Volhínián, Ukrajnán át a Fekete-tenger irányában új, eddig ismeretlen és olyan intenzitású és jellegű kulturális elemek áramlottak át, amiket nem magyarázhatunk kizárólag a kereskedelmi kapcsolatok és kulturális diffúzió hipotézisével. E változások hordozói csak szervezett embercsoportok lehettek. Minél délebbre haladunk, annál kevésbé körvonalazottan és kevésbé határozottan érvényesült a jövevényeknek a helyi lakosságra gyakorolt hatása, hogy végül a csernyahovi kultúra területén teljesen feloldódjon a helyi (főleg szarmata) szubsztrátumban, és vele egy új, viszonylag homogén minőséget alkot-

³³ Végül vö.: M. A. Tyihanova, Sztárserunyicseszkije nádpiszi, in: E. M. Melnyikova, Szhangyinnávszkiye runyicseszkije nádpiszi, Moszkva 1977, p. 133–139.

son.³⁴ Nem a gótok hozták létre a csernyahovi kultúrát, és valószínűleg nem ők alkották az egyetlen láncszemet közte és az európai Észak között. Abban, hogy a wielbarki kultúra elemei a Fekete-tengerhez eljutottak, a pomerániai, mazóviai és más népeknek is része volt. Találunk köztük gótokat és valószínűleg más, általunk talán névről nem ismert germán csoportokat is.

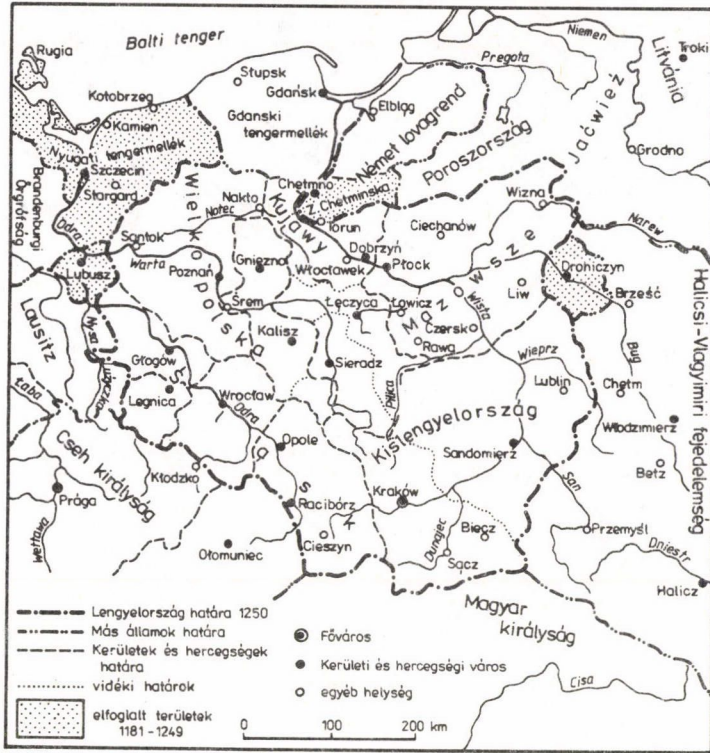
Újabb felfedezések tucatjai és az elméleti kérdések terén elért fejlődés lehetővé tették, hogy mélyrehatóbban foglalkozzunk a wielbarki kultúrával, s ez Ryszard Wołagiewicz³⁵ további lényeges megállapításokra készítette. Valószínűleg a wielbarki kultúrához tartozó népcsoportok nem alkottak szoros egységet, csak „laza kommunikatív közösséget (...), mely szűkebb kommunikatív egyesülésekből tevődött össze”. Ez utóbbiak valószínűleg törzsi (etnikai) egységek voltak. Wołagiewicz három csoportra osztja őket: két „autochton” populációra, akik az Alsó-Visztula vidékét és a chełmnoi területeket lakták (vendek?), valamint a Słowinói partvidéken és a Drawói tóvidéknél élőkre (rugok/ulmerugok?) és egy Skandináviából származó „allochton” populációra (valószínűleg gótok és gepidák). A fenti következtetések alapján a wielbarki kultúra területén hat települési övezet különíthető el, és a letelepedés dinamikáját az egyes övezetek keretein belül kell vizsgálni. Ezek a következők: (1.) a Visztula torkolatvidéke (a Gdański-öböl övezete a kaszubi partvidéktől az Elblagi felföldig és a chełmnoi terület), (2.) Közép-Pomeránia (Słowinói partvidék és a Drawói tóhátság), (3.) a kaszubi és krajnoi tóvidék Nagy-lengyelország északi részével együtt, (4.) eylaui és olsztyni tóhátság a Paszeka, Łyna és a Drwęca felső szakaszával, (5.) a jobb parti Mazóvia és Podlachia, (6.) Polesie és Volhínia. Kétségtelen az 1. és 2. övezetek autochton jellege: az oxivói kultúra idejétől folytonosságot mutatnak. Wołagiewicz szerint a wielbarki kultúra létrehozói ezen övezetek népei közül kerültek ki. A 4. övezet, a tartalék területeinek megcsappanása miatt vándorlásra kényszerült alsó-visztula-vidéki lakosság fokozatos terjeszkedése következtében alakult ki. Ha a 4. övezet kialakulását autochton lakosság terjeszkedésével magyaráztuk, akkor a 3. övezet kialakulását a pomerániai kultúra eltűnése óta lakatlan kaszubi és krajnoi tóvidéken, idegen, allochton, valószínűleg skandináv eredetű népcsoportok bevándorlása eredményezte. Az utolsó két övezet, az 5. és a 6., a wielbarki kultúra kései („cecelski”) szakaszára datálható, és kialakulásuk „szorosan összefügg a korábban elfoglalt övezetek benépesítésekor végbement változásokkal”. A korábbi („lubowidi”) szakasz övezeteiben új jelenség figyelhető meg: régi temetkezési helyeiket elhagyják, „A temetők elhagyásának folyamata csak az A^{35a}, és vele összefüggő D övezetekben lévő stabil településeket kerülte el, viszont magával sodorta az egész B és C övezeteket, valamint az Alsó-Visztula egy bal parti területdarabját, és az A körzetben a chełmnoi területet”. Ezzel egyidejűleg a przeworski kultúra területén – a nidzicai csoportban

³⁴ Vö. a volhíniai csoportra vonatkozó irodalmat: Stan badań... p. 138–139, 65. jegyz. Az idézet Kuharenko munkájából való, Jeszcze raz o wotinskoj grupie polej pogrebnyij i o puty i gotov k Czjornamu Morju, Archeologia Polski 16(1971) p. 249–253.

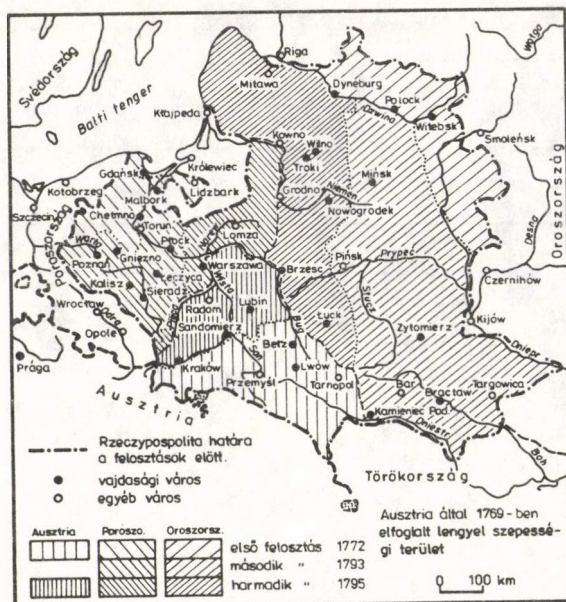
³⁵ R. Wołagiewicz, Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej, in: Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1981, p. 79–106, főleg a p. 81.

^{35a} Wołagiewicz az övezeteket A–F betűkkel jelöli, ezek az 1–6-ig számozásnak felelnek meg.

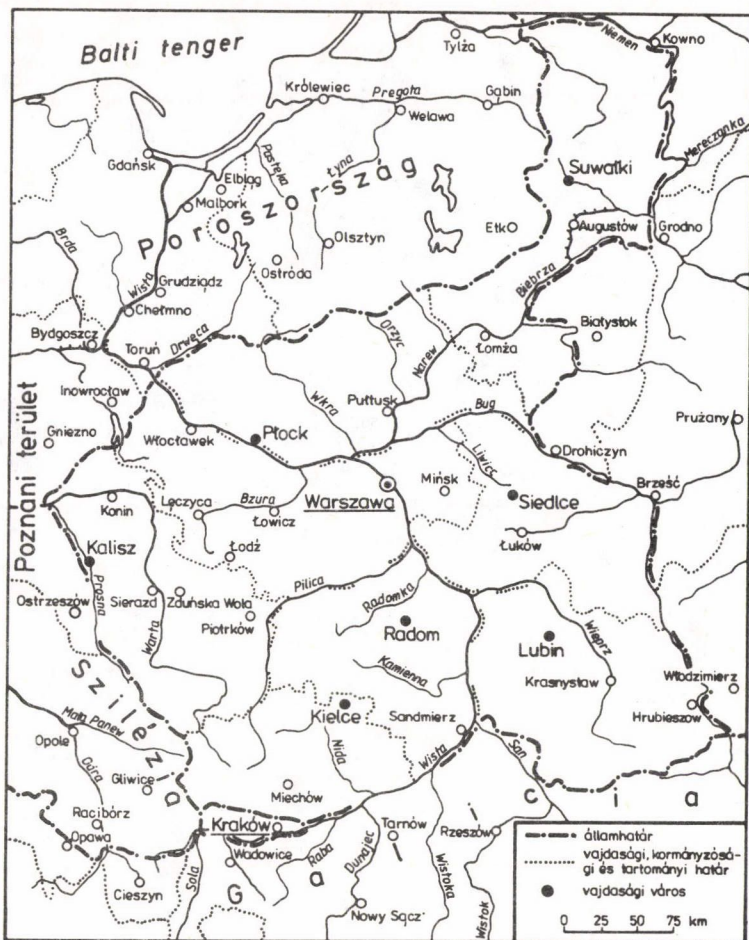
Térképek Lengyelország történetéből

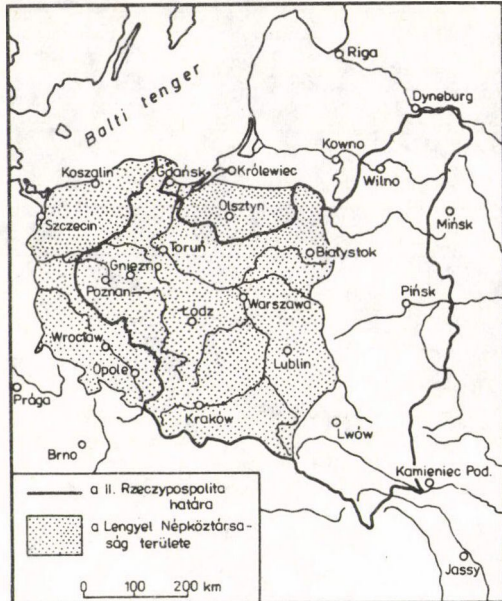
Lengyelország 1250 körül

A Rzeczpospolita a különböző felosztásokban

A királyi Lengyelország közigazgatási beosztása 1837-ben

Lengyel Népköztársaság

és Mazóvia jobb parti részén – is megfigyelhető a temetkezési helyek elhagyása. Végül Pomerániában a wielbarki kultúra hatóköre az 1. és 4. övezetekre redukálódott, ugyanakkor a délkeleti irányban az 5. és a 6. övezetekig tolódott ki. „A wielbarki kultúra településeinek Pomerániából a jobb parti Mazóviába, Podlachiába és Volhíniába való labizációjának ékes tanúbizonyságául szolgál az a tény, hogy ez utóbbi területeken a cecelski szakaszban olyan kőbelsejű kurgánok jelentek meg, melyeknek tipológikus megfelelői a lubowidi szakaszban a kaszubi és krajnói tövidéken találhatók. Ezek a – főleg wielbarki temetkezési helyekkel összefüggő – kurgánok (...) tanúsítják, hogy a C övezet – valószínűleg allochton eredetű – populációja mily aktív módon vett részt a települések átrendeződésében és a jobb parti Mazóvia, Podlachia és Volhínia benépesítésében.”

Aligha lehetne jobb példát találni az írott és régészeti források adatainak ilyen határozott egyezésére

Bár a régészetben manapság az a felfogás uralkodik, hogy az etnikai problémákban nem annyira a kulturális különbözőség vagy hasonlóság a döntő, mint inkább a településrendszerek térbeli eltolódása, láthattuk, hogy bizonyos tárgyi emlékcsoportok, mint pl. az oszlopok, kurgánok, korongok és más kőépítmények, tehát az emberi tevékenység szellemi, részben társadalmi szférájába tartozó tárgyak még a megrögzött kételkedőket is meggyőzik a germán (és köztük az észak-germán) népek vándorlásának tényét, idejét és irányát leíró adatok hitelességéről. Nemrégiben Jerzy Gaul³⁶ a jelenség ismeretkörének kibővítése és elmélyítése érdekében érdekes kísérletet végzett. A közép-európai miniatűr és szimbolikus tárgyi leletek (szerszámok, fegyverek, személyes használati eszközök) képezik tanulmányának tárgyát, és az időszámítás szerinti első századok jelzett területen zajló vándorlásait ékesen bizonyítják. Jerzy Gaul munkájának metodikai részében először utalt rá, hogy a fent említett leletcsoportok milyen jól alkalmazhatók a településsel-tolódások kutatásánál, ezt követően pedig kimutatta, hogy milyen szoros kapcsolat áll fenn a használati tárgyak miniatűrízálása és általa (valamint azáltal, hogy más nyersanyagokat használva a készítmények gyakorlati jelentőségre tesznek szert) a germán kultúrkörben e tárgyaknak tisztán szimbolikus jelleggel való felruházása között. A korarómai időszakban a miniatűrízálás először (téekép 377. p) a Balti-tenger délnyugati körzetében figyelhető meg az Elba alsó folyásától az Odera alsó folyásáig, és a dán szigetekig, az Elba középső folyásánál kevésbé, míg a Cseh-medencében, Nagylengyelország déli részén (Poznań – Szelagtól északra) és Alsó-Sziléziában erőteljesebben körvonalazódott. Mivel a szimbolikus tárgyak legrégebbi példányai Csehországban jelentek meg, J. Gaul kifejtette, hogy a miniatűrízálás hagyománya elsőként a markomannoknak tulajdonítható, korarómai kori elterjedése pedig, politikai szervezetük virágzása idején, a markomann társadalmi elit szokásainak behatolásával magyarázható. A későrómai időszakban a „szimbolikus jelentésű tárgyak egyaránt megjelennek a jobb parti Mazóviában, Podlachiában, valamint a mai Szovjetunió és Románia fekete-tengeri vidékein, tehát a wielbarki és

³⁶ J. Gaul, Migracje grup ludzkich w pierwszej połowie I tysiąclecia n.e. w Europie środkowej w świetle znalezisk przedmiotów miniaturowych i symbolicznych, *Archeologia Polski* 28(1983), 2, p. 351–401.

csernyahovi kultúrák területén". „A számunkra fontos emlékcsoportot tartalmazó leletanyagot megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy még rengeteg a tennivaló a valódi jellegű hagyományos kultúra-elemekkel. A wielbarki és csernyahovi kultúrában kizárólag kicsi, rendeltetésszerűen nem használható példányok vagy miniatűrök fordulnak elő. Híján vannak az elsődleges jegyeknek, pl. a rituális funkcióké, másodlagos, jelképes, a babonákkal és mágikus praktikákkal összefonódó funkciójukat viszont megtartották, ami talán magas társadalmi pozíciójuk szimbóluma (...). A kizárólag jelképként funkcionáló tárgyak esetében a diffúzió nem valószínű. Csak az adott kultúra szemantikai kódrendszerének hordozóihoz fűződő kapcsolat teszi lehetővé, hogy az ilyen szimbolikus jelentésű tárgyakat ugyanarra használják, mint a hagyomány származási területén. Azon a vidéken, ahol nem jegyeztek fel nagyobb színesfém tárgyakat, a vándorló embercsoportok otléte a miniatűr, vagy kis, rendeltetésszerűen nem használható leletpéldányok segítségével mutatható ki.”³⁷

Így a tudomány újabb bizonyítékkal gazdagodott ama tézis helyességét illetően, miszerint a római kor régebbi és újabb szakaszainak fordulóján az etnikai eltolódások Közép-Európában, a Balti-tenger délnyugati, és a Fekete-tenger északi és nyugati partvidékeit összekötő tengely mentén zajlottak le. J. Gaul szerint, a Gdański Pomeránia és az Alsó-Visztula vidékének nyilvánvaló mellőzése a használati tárgyak miniatűrízálásának és a „helyettesítő”, szimbolikus jellegű eszközök készítésének elterjedésekor mind a régebbi, mind az újabb szakaszban egyértelműen arra utal, hogy az új szokásokat népszerűsítő embercsoportok útja az Elba menti terület északi részén, azaz a Nagylengyelország – Szilézia közti „pallón” haladt. Természetesen ez újabb bizonyítéka annak, hogy a gótok ősi szálláshelyei sokkal nyugatabbra voltak, mint azt korábban feltételezték.³⁸

³⁷ Uo. p. 378–9.

³⁸ Felmerül a lengyel területekről származó különböző régészeti leletcsoportok újra elemzésének szükségessége, melyeket *Kmiecinski* kutatásai óta már nem tartanak a konkrét gót és gepida vándorlás determinánsának, de melyek a „gót-gepida” problematikát tágabb értelemben nézve mégis megőrzik lényegüket, ha nem kapcsoljuk össze mindenáron a kezdetektől Kelet-Pomerániával. A tudomány, a helyi kultúrák övezetében, különösen a przeworskiban, idegen hatásokat regisztrál. A kő síremlékeken és kurgánokon, melyekről már szoltunk, valamint a *J. Gaul* által tanulmányozott miniatűr tárgyakon kívül gondolok még a következő munkákra: *G. Domański*, Ceramika jeżowata z okresu wpływów rzymskich znaleziona w Polsce, *Archeologia Polski* 12(1967) p. 137–152; B. Balke, Uwagi o późnorzymskiej, ręcznie lepionej ceramice wazowanej, uo. 14(1969) p. 417–431 (a przeworski kultúra területén nem, Pomeránia és Mazóvia területén pedig nagy szemben fordul elő); *R. Jamka*, Fibule typu oczkowanego w Europie środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich, *Materiały Starożytne* 10(1964) p. 7–104; *U. Dmochowska*, Wielkie budowle epoki żelaza na terenie Europy północnej i środkowej, *Zesz. Nauk. Uniw. Łódzkiego, Nauki Hum.* – Spół., I. sorozat, 60(1969) p. 3–22; *J. Skowron*, Osady z okresu rzymskiego na Pomorzu, w południowej Skandynawii i Jutlandii. Studium porównawcze, *Archeologia Baltica*, IV. kötet, 1979, p. 85–176. – Mivel a különböző nézetek behatárolják cikkem tartalmát, most mellőzöm a vándorló germán népcsoportok későbbi 5–6. századi, lengyelfölddel való kapcsolatainak érdekes problematikáját. Ez utóbbi kérdés, a hun birodalom 5. század derekán bekövetkezett bukása után, a barbár világban egy átrendeződésekkel, átalakulásokkal tarkított népséggmozgással magyarázható. Egyes kutatók állítása szerint a vándorlások tanulmányozásához nagy segítséget nyújtanak a római és bizánci arany solidusok és érmeleletek. Külön problémát jelent az ún. dobrodzien-i csoport kérdése, melynek léte szorosan kötődött az 5. században germán fennhatóság alatt álló Kárpát-medencéhez. Vö. *J. Strzelczyk*, *Stan Bardai...*, p. 150–152.

De mindez együttvéve sem zárja ki Gdański Pomerániát a koragót (és -gepida) történelemből. Ha a Herwig Wolfram³⁹ tollából származó, legújabb, gót történelmi monográfia nyomán a gótok korai történelmét nem csupán egy egyszer és mindenkorra kikristályosodott, majd történelmileg is meghatározott ágakra széthullott etnikai kvalitás sorsfordulóinak tekintjük, hanem egymást követő etnogenezisek hosszan tartó, elhúzódó és korántsem egyirányú mozgásának, eltérő földrajzi és kulturális viszonyok közti újabb és újabb törzsszerveződési kísérleteknek, akkor belátjuk, hogy a Fekete-tengernél és a Császárság határán letelepedett gótok nem azonosak a Skandináviában vagy a Balti-tengernél élőkkel. Ugyanakkor elismerjük és fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a gót történelem jellegzetes folytorosságot mutat, mely az ősi elnevezés, a törzsi hagyományok és az egységes nyelv megőrzésének tényével támasztható alá (legalábbis ez utóbbi Wulfili 4. századi „Bibliájában” való „kodifikálása” óta – korábbi gót nyelv ugyanis forrásokkal nem bizonyítható). Természetesen Kasjodor/Jordanes hagyományai valószínűleg a később, az Amal-dinasztiából származó ostrogótok között uralkodó hagyományok része és ilyen értelemben (ezt még a kétkedők is elismerik), Jordanes elbeszélése teljesen reális eseményeket tükrözhet, de kizárólag a gótok egy akkoriban viszonylag kicsinek számító ágára vonatkozóan. Bonyolult akulturációs és asszimilációs folyamatok következtében a Fekete-tengernél a csernyahovi kultúra keretein belül a gót nép a „történelmi” kiválasztódás szakaszába lépett. Minden jel arra mutat, hogy korábban – valószínűleg Gdański Pomerániában, és más szomszédos területeken – már lejátszódott hasonló folyamat: a gót („guton”⁴⁰) törzsi csoport szerveződése, mely hamarosan megkezdí vándorlását (bár nem egyedül, de az egyre növekvő „lavinában” vezető szerepét megtartva) délkeleti irányban, amely régészetileg a wielbarki kultúra expanziójának fogalomkörébe tartozik.

A gót történelem későbbi, forrásanyagokkal jobban hitelesített szakaszaiban nem egyszer szolgáltat adatokat a gót név nagy vonzerejéről, mely más, különböző germán és nem germán elemeket kapcsolt a törzshöz.⁴¹ Ez a késő ókori, sőt a keleti⁴² forrásokban a „gót” elnevezés fogalmi határainak elmosódásához vezetett. Jordanes⁴³ ismert utalásában említi Gdański Pomerániát a titokzatos widiwárok törzsi szinkretizmusának kapcsán, akiknél a germán (gót és gepida maradványok) mellett balti, s talán még szláv elemek is megfigyelhetők. A gutonok balti epizódját, valamint a gótoknak, még a törzs jelentős részeinek délkeletre vándorlását megelőzően kibontakozó, az etnikailag idegen elemekre gyakorolt vonzerejét a kevéssé is-

³⁹ H. Wolfram, *Geschichte der Goten* (mint az 5. jegyzetben), p. 32.

⁴⁰ Wolfram az ókori források nomenklatúrájára támaszkodva a gót/guton megkülönböztetést ajánlja.

⁴¹ Ezzel a jelenséggel kapcsolatban vö. a következő módszertani megjegyzéseket: R. Wenskusa, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln–Graz 1961, p. 439, 78. („pszéudologikus identifikáció”).

⁴² Vö. Cezareai Prokop tanúságtételeit, Bell. Vand. II, 1., Bell. Goth. I. 3, VII. 2, 1; Agatiasza, *Hist. I. 3*, valamint *Res gestae divi Saporis* (ed. M. Rostovtzeff, Berytus 8, 1943, I, p. 17). J. Strzelczyk, *Stan badań...*, p. 118–9.

⁴³ Jordanes, *Get. V. 36, XVI. 96–97*; G. Labuda, *Vidivarii*, in: *Słownik starożytności słowiańskich*, VI. kötet 2. rész Wrocław 1980, p. 422 (bibliográfia).

mert és kézenfekvő, de beszédes forrásnyomok, a Galindus típusú személynevek bizonyítják (a galind balti törzs nevéből?), Windus (vend) Visclarius, Visclamirus, Visclamundus, Visclavara (valószínűleg a Visztula folyó nevével kapcsolatban maradt meg). Ezek a személynevek a 10–11. századok tanúsága szerint Hispánia vizi-gót antropológiájában is előfordulnak.⁴⁴

A tudósok sokáig szkeptikusan viszonyultak ahhoz a lehetőséghez, hogy a barbár népek mozgólódásában (melyet a római történetírás „markomann háborúként” tart számon – 169–180), a Balti-tengernél és a Visztulánál élő gótok inspiráló, vagy legalábbis jelentős szerepét megvizsgálják. Scriptores Historiae Augustae a „Marcus Aurelius életé”-ben (14. p) felsorolják azokat a törzseket, melyek akkortájt a rómaiakkal szembeszálltak (markomannok, kvádok, szarmaták), és megemlíti „alii etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur, bellum inferentibus”. Kazimierz Godłowski nemrég, az utóbbi évek régészeti eredményeinek alapján úgy vélte, hogy a Vita Marci utalásai kapcsolatba hozhatók az Elba-menti, przeworski, és wielbarki eredetű etnikai eltolódásokkal.⁴⁵

Vajon elég premisszánk van-e ahhoz, hogy H. Wolframmal együtt vizsgálhassuk meg a gótokat (gutonokat) a Lugi Szövetségben, és a bécsi történelemmel együtt többé-kevésbé rekonstruálhassuk a gótok korai történelmét?

„In der ersten Hälfte des ersten Jahrhunderts zählten die Gutonen zu den keltisch dominierten Lugiern, worauf in der zweiten Jahrhunderthälfte das vandalische Element die Oberherrschaft errang. An der Wende vom ersten zum zweiten Jahrhundert lösten sich die Gutonen aus dem lugisch-vandalischen Kultverband und zogen von der Oder zur Weichsel.”⁴⁶

Mindenesetre ez egy olyan feltevés, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni. De attól függetlenül, hogy hogyan zajlott le ténylegesen a gutonok törzsi elkülönülésének folyamata és valóban úgy-e, végül valószínűleg elért a Visztula alsó folyásához, ebben egyet kell értenünk a következő véleménnyel:

„Aber das kleine Weichselvolk der sarmatischen Gutonen kann nur dann die Markomannenkriege ausgelöst und darüber hinaus eine gewaltige Unruhe erzeugt haben, die Generationen von Europäern diesseits wie jenseits des Limes erfasste, wenn es eine besonders leistungsfähige Organisationsform besass. Dieses Volk folgte Königen, die das sakrale Prestige des *piudans** mit der Durchschlagkraft des Reiks verbanden.”⁴⁷

⁴⁴ J. M. Piel, D. Kremer, Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen – und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel, Heidelberg 1976, p. 143–4, 288, 290. Vö. H. Wolfram, Gesch. der Goten, p. 39, 39. jegyzet.

⁴⁵ K. Godłowski, „Superiores barbari” und die Markomannenkrieg im Lichte archäologischer Quellen, Slovenska Archeologia 32(1984), 2, p. 327–346.

⁴⁶ H. Wolfram, Gesch. der Goten, p. 38.

⁴⁷ Uo. p. 39–40.

A TÁJBELI, A TÁRSADALMI REND ÉS A NÉPI EREDETHAGYOMÁNYOK EGYSÉGE

(Jegyzetek a szlávok törzsi-állami közösségi berendezkedéséről)

Egy meghatározott területen élő közösség tájbeli elrendeződésének főbb elveit már régen leírták a kutatók. Az összehasonlító munkák lehetővé tették, hogy olyan modellrendszer álljon össze, amely a területi fennhatóság térbeli szerveződésének egészét ábrázolja.¹ Példákkal is szolgáltak arra, hogy ez a tudományos módszerekkel kiépített konstrukció hogyan jelentkezik az egész világon szétszóródott különféle kultúrákban.

A szlávok a források szemszögéből nem tette vonzóvá az említett kutatásokat. Persze ezért még nem tagadják a lehetőségét annak, hogy vannak a másutt előforduló módszerekhez hasonló megformálások a törzsi-állami terület képének (az időrendben későbbi folklorisztikus anyagok egyébként is cáfolnák a negatív kijelentést²), de a dolgok bebizonyításához hiányoztak a megfelelően régi utalások.

A jelen vázlat feladata az lesz, hogy a szlávok területének középkori forrásaiban bizonyítékokat találjon arra, hogy az elfoglalt területeken való ideális elhelyezkedésről két fő koncepció létezik: olyan rendszer, amely a fennhatóságot a területek kiemelt középpontja körül tömörülő egészként mutatja be, és olyan rendszer, amely az előbbi átdolgozott változata. Ez a második megoldás a politikai-területi egységet a négy világtáj lemásolásában láttatja, egy középponttal. A politikai közösség kereteiben kialakult területi rend elveit úgy szeretnénk megragadni, hogy az őket meghatározó kultúrán és időn kívül eső tulajdonságok ne takarják el teljesen azokat a specifikus jelentéseket, amelyeket a korszak, esetünkben a középkor kölcsönöz nekik.

Gall arról szóló megjegyzései, hogy Ferdeszájú Boleszláv kétszer bekerítette és elfoglalta a Parseta menti Białogardot, felkeltette a történészek érdeklődését politikatörténeti összefüggésben, kivált a pomeránok államiséga alakulásának kér-

¹ Ld. kivált W. H. Roscher műveinek sorozatát, melyet M. Eliade: *Traktat o istorii religii* (Értekezés a vallás történetéről). Varsó 1966. 230. használ fel; J. Gonda: *Die Bedeutung des Zentrums im Veda*. (In:) *Sehnsucht nach dem Ursprung. Zu Mircea Eliade*, H. P. Dürr kiadása. Syndikat 1983. 374–393.; A. és B. Rees: *Celtic Heritage. Ancient Tradition in Ireland and Wales*. London 1961. 146–172.; S. Czarnowski: *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii* (A tér felosztása és elhatárolása a vallásban és a mágiaiban). (In:) *Dzieła* (Művei). III. köt. Varsó 1956. 221–236.

² J. és R. Tomicki: *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka* (Az élet fája. A világ és az ember népi víziója). Varsó 1975. 72.; W. Lettenbauer: *Der Baumkult bei den Slawen. Selecta Slavica*. VI. köt. München 1981.

désében.³ Nem keltettek viszont nagyobb érdeklődést a következő hírek, melyeket a krónikás a lengyel fejedelemnek az említett pomerániai vár elleni hadjáratáról szóló beszámolóhoz csatolt. Boleszláv Białogard elleni első fegyveres akciója alkalmából, amelyre 1102 őszén került sor, Gall ezt írja: „Miután számos harcost gyűjtött egybe, egy kicsiny kiválasztott csapattal behatolt a pogányok hazájának belsejébe.”⁴ Itt volt a vár – regia et egregia Alba –, melyet Boleszláv rögtön menetből foglalt el csapatával, mely a krónikás megjegyzése szerint kisebb volt a fejedelmi csapatok harmadrésznél.

A krónikás beszámolójának ebből a részletéből csak az tűnik ki, hogy a lengyelek könnyen elfoglalták a pomeránoknak egy bizonyos várát, mely valamilyen törzsi-állami területen elsőrendű fontosságú volt. Az a benyomásunk támad, hogy a helység szöveg által sugalmazott középponti elhelyezkedése egy stilisztikai fordulat nyomában jelenik meg, és nem ad alapot messzebbmenő interpretálásra. Csak azok a részletek, melyekkel Gall kibővíti a Białogard elleni 1107-es második hadjáratról szóló hírt, tárják fel a korábban használt kifejezés valódi jelentését: (Boleslaus) penetravit mediterraneum patriae paganorum. A krónikás tehát kijelenti, hogy nem fog azzal foglalkozni, ami útközben történt, amikor a király csapataival behatolt Pomerániába.⁵ Az elbeszélésbe akkor akar belekezdeni, amikor a lengyel csapatok körülvették Białogardot, amely, mint közli, az ellenség területének közepén terül el.

A korábbihoz hasonlóan retorikai fordulatra lehetne gondolni – Gall beszámolójával in medias res szándékszik elindulni és innen ered a megtámadott vár központi helye –, de ezúttal Ferdeszájú Boleszláv tettei leírásának következő mondat semmivé teszi az interpretálásnak ezt az irányát. „Boleszláv pedig – jelenti ki Gall – olyan városba érkezett, amelyet e föld középpontjának tartanak.”⁶ A lengyel uralkodó Pomeránia elleni hadjáratáról szóló beszámoló szerzőjénél természetesen a lengyelek által megtámadott terület középpontjáról van szó, nem pedig általában a föld középpontjáról. A másik kijelentés, amelyet a bemutatott krónikarészlet alapján meg kell tenni, a Białogard központi fekvéséről szóló információ forrására vonatkozik. Gall e tényről írva, a vár kiemelt helyének meghatározására a következő fordulatot használja: urbs reputatur que – tehát hangsúlyozza, hogy a hírt valamilyen Białogarddal kapcsolatos hagyománynak köszönheti. Erről Ferdeszájú lovagjaitól szerezhetett tudomást, ami azonban nem változtatja meg azt a következtetést, hogy a fennhatóság középpontját Białogardban kijelölő koncepció végső soron po-

³ Ld. L. Leciejewicz: Kilka uwag o najstarszych ośrodkach państwa zachodniopomorskiego (Néhány észrevétel a nyugat-pomerániai állam legrégebb központjairól). *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza* (Tanulmányok és anyagok Nagy-lengyelország és Pomeránia történetéhez). V. köt. 1959. 6.; *J. Spors*: Dzieje polityczne ziemi stawinskiej, słupskiej i biaogardzkiej XII–XVI w. (Stawon-lupsk és Białogard vidékének 12–16. sz.-i politikai története). Poznań–Słupsk 1973. 46., 60.; Ua: Pocho-dzenie dynastii książęcych na Pomorzu w XI i XII wieku – w szczególności Świętosława i Świętopełka z Kroniki Anonima Galla (A fejedelmi dinasztiaik származása Pomerániában a 11. és 12. században – különösen Świętosławé és Świętopełké a Névtelen Gall Krónikájából). RH. XLIX. köt. 1983 (1985). 1–47.

⁴ Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum (a továbbiakban: Gall), kiad. C. Maleczynski, MPH, n. s. II. köt. Cracoviae 1952. II, 22, 7. Gall Krónikája 1117 körül keletkezett.

⁵ Gall, II, 39, 17.

⁶ Uo.

merániai eredetű. Ennek a nézetnek csak akkor lesz értelme, ha azoknak a területeknek a perspektívájából fogalmazódik meg, amelyeken az említett központ található. A pomeránok – egy bizonyos politikai-területi egység lakói – adták Białogardnak ezt a speciális, kiemelt helyzetet. Számukra, a törzsi szövetség számára, az általuk létrehozott vár a közösség szakrális-politikai sarkkövét képezte.⁷

Ferdeszájú Boleszláv Białogard elleni hadjáratától időben nem messze Pomeránia területén egy másik közösség is kiemelt helyzetet adott központjának, Wolinnak, az egész területhez képest. Bambergi Ottó pomerániai hittérítő egyik életrajzírója, Herbord így ír Wolinról: „Sed quia civitas hec in meditullio sita est Pomeranie civesque Iulinenses fortes et dure cervicis, tam dux Vratizlaus quam principes terre sedem episcopatus illic fore censuerunt.”⁸ Ez az eset külön tanulmányozásra szorul, tekintetbe véve a bonyolult politikai viszonyokat Nyugat-Pomerániában.

A központnak a régi kultúrákban betöltött szerepéről sok megállapítást tettek, most a vizsgált pomerániai példa kedvéért a további fejtegetésekhez legfontosabb kérdések felvetésére szorítkozunk. A terület többi részéhez képest központinak tartott terület volt az a hely, ahol a legkönnyebben és a legjobban született meg az emberek kapcsolata a sacrummal, a felsőbbrendű világgal. Itt helyezték el a világoszlopot, amely az égboltozatot tartotta.⁹ Honi földön helyezték el a „világ köldökét”, és így érték el – amint Stefan Czarnowski fogja fel –, hogy a makrokozmosz behatoljon a mikrokozmoszba, és hiánytalanul benne legyen.¹⁰

Egyszerűen, mindaz, ami a közösség életében a legértékesebb, ami alapvetően határozza meg a politikailag szervezett társadalmat, a fennhatóság középpontjában koncentrálódik. Természetesen itt helyezkedik el a fő szentség. Beszédes az a példa, amellyel Brémai Ádám szolgál.¹¹ Közli, hogy Uppsala, a svédek által leginkább tisztelt szentéllyel, in medio Suevoniae fekszik. Ugyanennek a szerzőnek köszönhetően számolhatunk be egy analóg jelenségről a szlávok között. Igaz, a megfelelő információ nem közvetlenül fogalmazódik meg, mégis arra a következtetésre vezet, hogy Radogoszcznak, akárcsak Uppsalának, központi helyzetet adtak

⁷ Ld. W. Łosinski: *Osadnictwo plemienne Pomorza VI–X wiek* (Pomeránia törzsi települései a 6–10. században). Wrocław 1982. 180.; E. Cnotlimy: *Białogard gród wczesnopolski* (Białogard ólengyel vár). Koszalin 1982.

⁸ Herborði *Dialogus de Vita s. Ottonis ep. Babenbergensis*. Kiad. J. Wikarjak, K. Liman. MPH n. s. VII. köt. 3, Varsaviae 1974. II, 37, 135. l. Az életrajz 1158–1160 körül keletkezett, Ottó 1139-ben halt meg.

⁹ A. V. Ström: *Germanische und Baltische Religion*. Stuttgart 1975. 80.; J. O. Plassman: *Widuking von Corvey als Quelle für die germanische Altertumskunde. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. LXXV. köt. 1953. 202.; J. Trier: *Irminsul. Westfälische Forschungen*. IV. Köt. 1941. 99–133.; P. Le Roux: *Le Celticum d'Ambigatus et l'Omphalos galois. La royauté suprême des Bituriges*. Ogam. 13. köt. (1) 159–184.; K. Moszyński: *Kultura ludowa Słowian* (A szlávok népi kultúrája). II. köt. I. Varsó 1968. 23.

¹⁰ S. Czarnowski: i. m. 226.

¹¹ *Adami Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. (In:) *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. XI. köt. Kiad. R. Buchner. Berlin 1961. 230. (I, 60).

a törzsszövetség öt körülvevő területein. Brémai Ádám felsorolja az Elba és az Odera között lakó szláv törzseket – a hawolánokat, a doszánokat, a lubuszánokat, a woliniánokat és a stodoránokat –, és közli, hogy közöttük *medii et potentissimi omnium sunt Retharii*.¹² Területükön van a szentélyéről híres Radogoszcz is – *sedes idolatriae* –, ahogy a krónikás nevezi.

A redárok és kultuszközpontjuk jelentősége összefügg a törzs és a szanktuarium központi fekvésével az általuk létrehozott politikai egységben, az egész fennhatóság központjának tartott hely ellenőrzésének tényével. Ők „*medii*” vannak a szövetség többi törzséhez képest, és ez a terminus a gondolkodást a kelta „*Mediolanum*” toponímia felé irányítja. A kelta kultúrkörben éppen ilyen névvel ruházták fel rendszerint valamilyen települési-politikai vidék szent, tökéletes központját.¹³

A redárok Radogoszcza és a kelták szent ligetei, medionemetonjai között egy másik hasonlóság látszik kirajzolódni. Caesar azt írta, hogy a carnutok (karnutok) földjén van egy olyan vidék, amelyet a bennszülöttek egész Gallia középpontjának tartanak, és hogy mindenfelől erre a helyre jönnek azok, akiknek vitás ügyeik vannak, és megoldást keresnek.¹⁴ Ennek az információnak a fényében, amely kidomborítja a centrum-központ régiók (törzsek) fölötti jellegét, a „*külvülről jöttekkel*” szembeni szolgáltató szerepét, világosabbá válik a törzsszövetség fővárosa nevének etimológiája, ahová a redárok tartoztak. Radogoszcz, vagyis „*rada gosciom*” (tanács a vendégeknek) vagy „*służąca rada gościom*” (tanáccsal szolgáló a vendégeknek) nevét abból a tényből eredezteti, hogy a fennhatóság kultikus-társadalmi-politikai fő szentélyének szerepét töltötte be.¹⁵

Azt a három jelzőt, amelynek a mai nyelvben fel kell ölelnie a szervezett közösség alapvető funkcióit, az orosz krónika más megfogalmazásokkal adta meg: a közlés indoka azonban változatlan maradt. 969 körül a Poveszty vremennüh let feljegyzi Szvjatoszlav fejedelem kijelentését, aki a következő szavakkal fordult anyjához, Olgához: „Nem akaródzik nekem hosszabb ideig Kijevben maradni, a Duna menti Perejaszlavecben akarok élni, mert az földem közepe, és azért is, mert ide érkezik minden jótétemény (melyeket élvezünk): a görögöktől arany, drága szö-

¹² Uo., 252. (II, 21). Ld. G. Labuda: Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej i jej przemiany w rozwoju dziejowym (Az Elba-menti szlávok törzsei etnikai és kulturális közösségének kialakulása és változásai a történelmi fejlődésben). (In:) Słowiańszczyzna połabska między Niemcami a Polską (Az Elba-menti szlávok Németország és Lengyelország között). Szerk. J. Strzelczyk. Poznań 1981. 26.; D. Zoladz: (A redárok). uo. 217–222.

¹³ Ch. J. Guyonvarch: *Mediolanum Biturigum. Deux éléments de vocabulaire religieux et de géographie sacrée*. 1. Le nom des Bituriges. 2. Le toponyme Mediolanum. Ogam. 13. köt. (1) 1961. 137–158. 1.; D. A. Binchy: *Celtic and Anglo-Saxon Kingship*. Oxford 1970. 12.

¹⁴ Ld. F. Le Roux: i. m. 161.

¹⁵ Ld. T. Witkowski: Der Name der Redarier und ihres zentralen Heiligtums. (In:) *Symbolae philologicae in honorem V. Taszycki*. Prace Komisji Językowej PAN. XVI. köt. Wrocław 1968. 405–415.; A. Gieysztor: *Mitologia Słowian* (A szlávok mitológiája). Varsó 1982. 129.; J. Strzelczyk: Radogoszcz. *Słownik Starożytności Słowiańskich* (Szláv Nyelvelmékek Szótára, a továbbiakban: SSS). IV. köt. 1970. 450.; Legutóbb L. Dralle: Rethra. Zu Bedeutung und Lage des Redarischen Kultortes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. XXXIII. köt. 1984. 37–61.

vetek, borok, különféle gyümölcsök, Csehországból és Magyarországból ezüst megllovak, Oroszféldről bőrök és viasz, méz és rabszolgák.”¹⁶

A fennhatóság középpontja a hatalom legmegfelelőbb tartózkodási helye. Egy politikai-társadalmi közösségben a legfontosabbnak kiemelt helyen kell lennie, a területnek azon a pontján, amelyet a csoport szentnek és különösen privilegizálnak tart.¹⁷ Így gondolkozott a Vitéz Boleszláv uralkodásának történetét leíró krónikás is.¹⁸ Megemlíti a király nagy hódításait, melyek eredményeként Lengyelország egészen új területi formát ölt, és megosztja az olvasókkal azt az információt is, hogy a nagy uralkodó az ország fővárosát Krakkóba helyezte, in medio terminorum obtentorum.

Az orosz évkönyv közlése, a terület közepe – az uralkodó rezidenciája azonosságon kívül egy másik, nem kevésbé lényeges azonosságot állapít meg. Szvjatoszlav azzal érvel, hogy a Duna menti Perejaszlavecben koncentrálódnak mindazok az elsőrendű fontosságú javak, amelyek a királyságot fenntartják. Ha a G. Dumézil-féle triáda nézőpontjából szemléljük az uralkodó által felsorolt jótétemények listáját, akkor annak a három alafunkciónak a jelképes leírását találjuk meg benne, amelyek az ún. indoeurópai hagyományban a társadalmi-politikai közösség ideális modelljét alkotják.¹⁹ Görögországból kerül Perejaszlavecbe az arany, a szövet, a finom gyümölcsök, tehát luxusárúk, mondhatni királyiak. Ennek köszönhetően különül el az uralkodói méltóság, lehetővé válik az udvar fényének fenntartása. A főváros mint a királyi hatalom eszméjét jól szolgáló hely előnyeinek bemutatása után kiderül, hogy a harcosok sem lesznek elégedetlenek az uralkodói rezidencia helyének megválasztásával. A király számára tartották fenn az aranyat és az étkezési és ruházatkodási jellegű presztizsprivilegiumokat. A lovagoknak, a királyság támaszainak Perejaszlavec szintén nemesfémeket, ezüstöt kínál, és természetesen lovakat, olyasmit, ami nélkül nem tudnak létezni. A város ezenkívül mindenféle javakkal van teli. Gazdag, bővelkedik rabszolgákban, és ez Perejaszlavec harmadik előnye. Mindhárom réteg képviselői szükségleteiknek megfelelő életkörülményeket találnak ott, együtt pedig minden szempontból jómódú közösséget alkotnak.

Az a dicséret, amellyel a várost Szvjatoszlav fejedelem illette, a tökéletes társadalom több indoeurópai hagyományban ismert modelljére hivatkozik. Az új főváros – az ország közepe – illetéknéppen megőrzi és megvalósítja a közösség és élete megszervezésének mintaszerű elveit. Ebben az esetben a társadalmi háromszatúság normáját, amely megfelelően rétegezi a csoportot, és a kiemelt rétegeknek bizonyos feladatokat és előjogokat ad. A fejedelem által a Kijev elhagyásának szándéka megindoklására felhozott motiváció azonban egy másik okból is figyelemre-

¹⁶ Poveszty vremennuh let (a továbbiakban: PVL). Kiad. D. Sz. Lihacsov. Moszkva 1950. 48.

¹⁷ Ld. W. Müller: Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltabel. Stuttgart 1961.

¹⁸ Kronika polsko-šfaska (Lengyel-sziléziai krónika). MHP III. köt. 619.

¹⁹ Ld. pl. G. Dumézil: L'idéologie tripartite des Indo-Européens. (Coll. Latomus. XXXI. köt.) Brüsszel 1958.; Ua: Apollon sonore et autres essais. Esquisses de mythologie. Párizs 1982. 207.; A. Gieysztor: i. m. 14.; Georges Dumézil à la découverte des Indo-Européens. Szerk. J. C. Rivière. Párizs 1979.

méltó. Szembetűnő benne nevezetesen a közlés szerzőjének könnyed viszonya az uralkodók addigi székhelyének történelmi hagyományához és a hely komolyságához. Szvjatoszlav csak gyakorlati igazságokat hoz fel rezidenciájának áthelyezése mellett, mintha Kijevvel nem kötné össze éppen a történelmi hagyomány, amelyet akkoriban elsősorban bizonyos értékek, a régi jó szokás, törvények stb. kultiválásának parancsaként értelmeztek. Hiszen éppen ez határozza meg Kijev elsőbbségét az orosz fejedelemség más központjaival szemben. A történelem utalásaiból kiderül, hogy a város adta meg az egész állam kezdetét. A legrégebbi, tehát a legbecsebb és a legprivilegizáltabb²⁰ Kijevet a főváros címének kell megilletnie, a fejedelemség központi helyének címe, mivel a megalakulás időrendjében a legfontosabb, a kezdeti helyet foglalja el. Ennek a ténynek alapvető jelentősége van minden vallási és politikai kiemelés szempontjából, amelyekkel ezt a várat felruházták. Amint a továbbiakban ki fogjuk mutatni, más hasonló esetekben is csak az így értelmezett elsőbbség nyomában jelenik meg a többi előny és előjog. A területi közösség belső szerveződése kapcsolatban van a nép őstörténetével, a történelem kezdeteiből származik. Ezt a tételt állította fel és vezette le Werner Müller a következő nagyszerű mondatban foglalva össze: „Nabelort und Nulljahr fallen ineinander.”²¹ A fennhatóság leendő középpontja valamikor a közösség keletkezésének vagy a nép születésének színhelye volt. Ott, ahol a kezdetek voltak, ott van a törzsi hatalom növelésének folyamán később elfoglalt területek vonatkoztatási pontja. Ilyen középpont perspektívájából jelölik ki a törzsi mikrovilágot, melyet annak nagy példaképe nyomán a négy világtáj szerint rendeznek be.

A közösség által elfoglalt tér négyirányú vagy négyrészes szemléletét sok kultúrában lehet kimutatni, és megfoghatóan alakíttja ez a törzsi-állami szervezetek területi tagolódását. Ennek az elvnek, melynek köszönhetően keresztülvitték az arról való lényeges meggyőzést, hogy a földi világnak a magasabban érvényes megoldásokat kell utánoznia, a hagyományos társadalmak világnézeteiben való befolyásos jelenlétéről írt legutóbb Georges Dumézil.²² A háromosztatúság sémáját állította szembe a négyszögrenddel, a négyterűség koncepciójával, amely a középpontot a négysarkú egészhez képest, és – amit az említett kutató vetett fel – sok esetben a társadalmi rétegződés ideális modellje éppen a négyosztatúságban teljesül ki, nem pedig a háromszintűen felfogott egészben. A többi kritériummal szemben ennek az az előnye, hogy a mindenség felépítésének lényegét visszaadó elvként a „legerősebb” és a többivel szemben elsődleges.

A négyzetmodell alkalmazása tehát sokoldalú, és attól függően, hogy milyen tárgyra vonatkozik ez a szabály, vagy az említett számra támaszkodva a terület korlátozásával, vagy a társadalmat rétegző hasonló eljárással, vagy egészen más vállalkozással van dolgunk, pl. egy ház vagy egy szentély építésével, ami szintén a kozmikus norma parancsának veti alá magát.²³ A négyzetes megoldás egyetemes-

²⁰ Ld. PVL. 150. (1096). Ld. uo., 20. (882).

²¹ W. Müller: i. m. 34.

²² G. Dumézil: Apollon sonore... IV. fej. De trois à quatre. 43–50.

²³ A. és B. Rees: i. m. VI. fej. The Centre. 147–172.

sége (még egyszer pontosítsuk a dolgot: az eredeti centrumhoz képest kijelölt négy iránypontú struktúráé) azt eredményezi, hogy a közösség társadalmi élete valamennyi legfontosabb kategóriájának reprezentánsává válik. A fennhatóság területi szétosztása négy részre egy középponttal – négy tartomány vagy körzet egy kijelölt centrummal – nemcsak térbeli rendet kényszerít a csoportra, hanem tartóssá teszi a két másik, legmagasabb értéket, a nép eredetének hagyományát és belső szervezetét.

Azt a helyet, ahol megkezdődött és megszerveződött a közösség, az a nulla év határozza meg, amelyről W. Müller írt, az idő és a tér ezen a kivételes ponton kölcsönösen egymásba olvad.²⁴ A középponttól a négy világtáj szerint helyezkednek el a tartományok, mindegyikük a kozmosz egy részét jelképezi, de ehhez a jellemzéshez még egy tulajdonság járul. A térbeli elhelyezkedés teljességgel visszatükrözi a kozmikus rend eszméjét, majd áttevődik a társadalmi szervezet különböző nyelveire, köztük a társadalmi rétegződés nyelvére. Az irányokra és a hozzájuk tartozó tartományokra ránehezedik a társadalmi-szakmai szakosodás. Ilyen koncepció, ilyen elrendezés világos képét találjuk meg India és Írország kulturális hagyományában.²⁵ Az öt népről szóló védikus nézet ugyanennyi részre osztja az országot: északon helyezkedtek el a papok, délen a parasztok; a keletet a harcosoknak adták, a nyugat pedig a rabszolgáknak jutott. A közép természetesen a király és az istenek székhelye marad. A középkori ír közlések jól bizonyítják a sziget öt tartományra oszlását: Connacht, Ulster, Leinster, Munster és a közép-ső – mint a neve is mutatja – Meath. Mindegyiket különleges tulajdonság jellemzi, és ily módon, nem pedig a konkrét társadalmi csoportok bennük való elhelyezkedése révén, az ország négy része kiegészíti egymást, és egészzé zárja egybe a konstrukciót, amelyet a közösség alkot. Észak (Ulster) a harccal kapcsolatos. Dél (Munster) kulcsszava a zene. Nyugat (Connacht) viszont a tudás, keletet (Leinster) a javak bősége, a siker jellemzi. Meath egyet jelent a királyióság fogalmával. Olyan meghatározások is ráillenek, mint az elsőbbség, a méltóság.

Az eddig felsoroltakhoz hozzá lehet tenni a harmadik – a római – példát is, a négy irány és a hozzájuk képesti középpont struktúrájának alkalmazására.²⁶ Romulus városa a Palatinuson a Roma quadrata nevet viselte. Kiemelt középpontot képezett a mundus, az áldozati gödör, mely Róma leendő falai vázlatainak rituális körülszántása előtt keletkezett. Nincs tudomásunk arról, hogy a város négy sarkának kijelölése nyomán ehhez alkalmazkodtak-e a megfelelő társadalmi csoportok. Bár vannak azt megerősítő adatok, hogy ezek bizonyos színekhez kapcsolódtak. Amint az indoeurópai kultúrkörből és azon kívül sok tanúbizonyság ismerteti, színekkel jelölték a fő világtájakat is, tehát nincs kizárva, hogy a római hagyomány-

²⁴ W. Müller: i. m. 27.

²⁵ G. Dumézil: *Apollon sonore...*; J. H. Grisward: *Archeologie de l'épopée médiévale. Structures trifonctionnelles et mythes indo-européens dans le cycle des Narbonnais*. Párizs 1981. 42.; A. és B. Rees: i. m. 118.; H. Ludat: *Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen*. Saeculum. II. köt. 1953. 148.

²⁶ Ld. W. Müller: i. m. 22. A négyosztatóság elvét tartja meg Dzierzwa krónikás is (14. sz. eleje), Wandal utódainak, a lengyeleknek adva Európa egynegyedét. MPH. II. köt. 163.

ban összefüggés volt a térbeli elhelyezkedés és a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely között.²⁷

Mindenesetre az egymással egyenlő és egymást kölcsönösen magyarázó értékek – az idő, a hely, a társadalmi hovatartozás értékei – közé kell elhelyezni a szín kategóriáját is. A leggyakrabban, a társadalmi hovatartozás megkülönböztetésre és a világtájak jelzéséhez egyaránt fehér, piros, fekete, kék, sárga és zöld színt használtak. Itt nem mindig jártak el következetesen; különböző színeket használtak ugyanannak az értéknek a kifejezésére. De bizonyos esetekben a reprezentált szín és a megjelölt összefüggése szabályos jelleget öltött.²⁸ Így áll a dolog a fehérnek a papi csoporttal, a királyi és szellemi főhatalommal való összefüggésével. A feketeség a nem szabad emberek rétegét jelképezte. Indiában a kozmikus rendszerben az országnak ugyancsak a fekete színnel azonosított nyugati részét foglalták el. Eszünkbe jut a szláv feketeség, amelyet a legalacsonyabban elhelyezkedő népességcsoport meghatározására használtak.²⁹ De a szabálytól vannak eltérések, és fekete színnel ruházzák fel a harcosokat is, akik a hagyomány egy másik vonalában foglalkozásukhoz közelebb álló színt, a pirost mondhatják magukénak.³⁰ Ez a képzettársítás dominál, a harcos Thor vöröshajú, a római russatik alkotják az equitusok csoportját stb. A szláv területekről a következő tényeket lehet hozzátenni ehhez az összeállításhoz: az orosz harcosok pajzsait vörösre festik³¹, a skarlátpiros Lengyelországban sokáig a nemesség színe.³²

A szín, mint az ember térbeli és társadalmi létét a sokrétű értékek világában teljességgel értelmező rendszer összetevője, külön részletes kutatásokat igényel,

²⁷ G. Dumézil: *Rituels indo-européens à Rome*. III. feje. Albati, russato, virides. *Études et Commentaires*. XIX. köt. Párizs 1954. 45–61.; Ua.: *La Rigsthula et la structure sociale indo-européenne*. (In:) G. Dumézil: *Apollon sonore...* 208–221.; J. H. Grisward: i. m. 255.; H. Ludat: i. m.: T. E. Modelski: *Z onomastyki i terminologii sredniowiecznej* (A középkori onomasztikából és terminológiából). KH. XXXIV. 1920. 1–29.; O. Pritsak: *Orientierung und Farbensymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaiischen Völkernamen*. Saeculum. IV. köt. 1954. 376–383.

²⁸ J. de Vries: *Rood-Wit*. Zwart. (In:) *Kleine Schriften*. Berlin 1956. 351–359.; L. Gerschel: *Couleur et teinture chez divers peuples indo-européens*. *Annales E. S. C.* XXI. köt. 1966. 608–631.; G. Dumézil: *La courtisane et les seigneurs colorés. Esquisses de Mythologie*. Párizs 1983. 17. Ld. még A. Cameron: *Circus Factions, Blues and Greens at Rome and Byzantium*. Oxford 1976. 45–73., 336–338.; S. Mikucki: *Barwa w heraldyce średniowiecznej* (A szín a középkori heraldikában). *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*. VIII. köt. 1928/1929. 96., 22.; S. K. Kuczyński: *Barwy Biało-czerwone* (A fehér-piros színek). (In:) S. Russocki–S. K. Kuczynski–J. Willaume: *Godfo, barwy i hymn Rzeczypospolitej* (A Köztársaság címere, színei és himnusza). Varsó 1978. 93.

²⁹ Ld. A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego* (A lengyel nyelv etimológiai szótára). III. kiad. Varsó 1970. (czarny – fekete). 72.; *Słownik prasłowiański* (Ósszláv szótár). II. köt. Wrocław 1976. 224.

³⁰ J. H. Grisward: i. m. 200.; L. Gerschel: i. m. 613., 618., 627.

³¹ Ld. V. P. Adrianova-Peretc: *Frazzeologija i lekszika Szlova o polku Igorevje*. (In:) *Szlovo o polku Igorevje i pamjatnyiki kulikovszkovo cikla*. Kiad. D. Sz. Lihacsov–L. A. Dmitrijev. Moszkva 1966. 46., 48.

³² Długosz közli (fama insuper est), hogy a Nałęczów és Zarembów nemzetséget az uralkodó meggyilkolásában való részvételért ily módon büntették meg „ut neque inter equestrium ordines aciebus instructis consistent, neque rubeo colore in vestibus uti auderent”. Johanni Długossi *Annales. Varsaviae* 1975. 291. 1. (ad a. 1296). A fehér (béke) és a vörös (harc) szín jelentésbeli szembenállását játssza ki Kadłubek *Chronica Polonorum*, III, 2 (13. sz. eleje), a Bialogard elfoglalásáról szóló epizód kiszínezésére: *Ferdeszajú „duo scuta ostentans, unum album, alterum rubeum: utrum, inquit, eligitis?”*

melyek nagyon fáradságosak az anyagok töredékessége és sok kultúrában való szét-szórtsága miatt.

A „Białygród” helynévnek az egész szlávtság területén való ismétlődése jelenségét találóan figyelte meg a Słownik Starożytności Słowiańskich (Szláv Nyelvemlékek Szótára) szerkesztőse.³³ Magyarázatot keresve arra a tényre, hogy a „biały” (fehér) szó gyakran jelenik meg a „gród” (vár) szóval összetételben, a fehérséget a vízzel összekapcsoló magyarázat mellett foglaltak állást. A „biały” melléknevet a szlávok a víz, valamint a tenger megjelölésére is használták. A „Białygródok” tehát olyan városok volnának, amelyek elnevezése a vár víz menti fekvését őrzi meg. G. Labuda az említett Słownikban a fehér szín másik jelentésére is rámutatott (öregség – anyaság, a világtájak szimbolikája).³⁴ Ezeket az interpretációs lehetőségeket nem vették figyelembe a „Białygródok” rejtélyének kibogozásánál. Hozzá kell ehhez tenni H. Ludat észrevételét: Das häufige Auftreten von Namen in Zusammensetzungen mit „bel” – für Landesmittelpunkte ist gewiss auffällig.³⁵ Bár az idézett szerző csak a tétel illusztrálására hozott fel két példát, kijelentésének eszméje szerintünk feltárja a helyes jelentésspektívát az ismétlődő „Białygród” toponimiák megmagyarázásához. Ez a fennhatóság, az ország középpontja, a nép és szervezett közössége története kezdetének jól ismert helyszíne. „Białygród” következőképp az ország középső és legfontosabb vára – az az „urbs regia”, ahol a főhatalom és a vallásos kultusz a legerősebben meggyökeresedett. A fehér szín megerősíti e funkcióit, a központ szuverén és királyi pozícióját az egész államban. Feltevézéseinket egyenesen megerősíti a kisebbik Szent István-legendából merített információ. Ez azt mondja, hogy az említett szent templomot alapított a Legszen-tebb Szűz Mária nevében „in Alba civitate, que ob specialitatem nobilitatis sue nomen accepit...”³⁶

Modelski³⁷ és Ludat kutatásai feltárták a fehér szimbolikájával kapcsolatos fogalmakat. A „fehér” szó – állapítja meg az előbbi történész – annyit jelentett, mint eredeti, anyagi, tősgyökeres, öreg, erős, szabad, független stb. G. Dumézil vizsgálata,³⁸ melyek összefüggést állítottak fel az ideális társadalmi rétegződés elképzelése és a színek között, nagyszerűen kiegészítették a lengyel és a német tör-

³³ Bel gard címszó. SSS I. köt. 1961. 101.

³⁴ G. Labuda: Ohorwacja Biafa (Fehér-Horvátország). Uo., 255. Ld. még ua.: Pierwsze państwo słowiańskie, Państwo Samona (Az első szláv állam. Samo állama). Poznań 1949. 212., 50. jegyzet.

³⁵ H. Ludat: Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-osteuropäischen Kulturbeziehungen. Saeculum. 1953. 2. sz. 153., 83. jegyzet. A szerző gazdagon kiegészítette fejtegetéseit az újabb és figyelmen kívül hagyott irodalommal műveinek kiválasztásában. H. Ludat: Slawen und Deutsche im Mittelalter. Köln 1982. 407. megmaradt azonban a már a cikk címében olvasható, ma tarthatatlan tézis mellett. Ld. még O. Pritsak: Orientierung und Farbensymbolik. Zu den Farbenzeichnungen in altai-schen Völkernamen. Saeculum. 1954. 4. sz. 376., 2. jegyzet.

³⁶ Legenda minor s. Stephani regis. Kiad. Bartoniek E. Script. rer. hungar. II. köt. Budapestini 1938. 396.

³⁷ T. E. Modelski: i. m. 19.; H. Ludat: i. m.

³⁸ G. Dumézil: Rituels indo-européens à Rome (III. fejr. Albati, russati, virides, IV. fejr. Vexillum ceruleum). Études et Commentaires. vol. 19. Párizs 1954; Ua.: La Rigsthula et la structure sociale indo-européenne. (In:) G. Dumézil: Apollon sonore. 208–221. 1, Ld. még O. Pritsak: i. m.

ténész megállapításait. A fehér a királyi-papi csoport jele (első funkció), a társadalmi hierarchiában e legmagasabb rétegre jellemző szentséget, szépséget, emelkedettséget tükrözi. E három fogalom jelentésében egymással egybeforr, amiért is „Białygród” gyakran „Pięknogród” (Szépvár) lett.³⁹ Ebben az összefüggésben jelentősek J. Maczynski magyarázatai a „fehér ház” címszóra, amelyeket szótárában közölt: „olyan építmény, amelyben maga a birtokos gazda székelt a maga nevében, úri avagy fehér háznak neveztetett”.⁴⁰

A fontosabb „Białygródok” csoportjában (Gyulafehérvár Romániában, Székesfehérvár, az albán Berati, Belgrád, a dalmáciai Biograd na moru, a Kijev melletti Belgorod és a Parsęta menti Biafogard) mindegyik várost vagy a szláv korzsból eredő székvárosi hagyomány jellemzi, vagy más tulajdonságok, melyek a központ kiemelt jellegét mutatják (pl. a fejedelem, a püspök székhelye stb.).⁴¹ Biafogard, mint a törzsi közösség központi vára specifikumának megragadása részben alátámasztja a fenti nézetet. Még inkább arra ösztönöz, hogy a többi „Białygródot”, amelyek szintén szláv és későbbi uralkodók koronázóhelyei voltak, a közép világ-szemléletének és az összes belőle eredő gondolat prizmáján keresztül szemléljük.⁴²

A problémát itt csak jelezhetjük és főbb vonásaira utalhatunk; célunk valójában az, hogy felhívjuk a figyelmet tanulmányunk tulajdonképpeni tárgyára: arra, hogy bemutassuk, miként működött a középpont körül csoportosuló kozmikus négyszög-struktúra a szláv hagyományban.

Mielőtt a mai Nyugat-Csehszázra irányítanánk tekintetünket, és megállnánk azoknál a forrásszövegeknél, amelyek hosszabb ideig lesznek figyelmünk középpontjában, nézzük meg egy pillanatra az Adriai-tenger partján letelepedett szlávokat. Pop Dukljanin krónikája részletesen leírja Budimir-Szvjatopolk király – a szerző szerint –, az első horvát–szerb keresztény uralkodó regnálását, akinek alakja a krónikás tolla nyomán nagy törvényhozóvá, az állam új formájának megalkotójává válik.⁴³ Valamennyi legfontosabb törvényhozó és közigazgatási tevékenység

³⁹ Pl. az albán Belgrad, ld. *J. Nalepa*: Belgrad (Berat). SSS I. köt. 1961. 102.

⁴⁰ *Joannes Maczynski*: *Lexicon latino-polonicum*. Regiomonti 1554 (repr. kiad. R. Olesch, *Slawistische Forschungen*. XIV. köt. Köln 1973), 992. Ld. még *Słownik polszczyzny XVI wieku* (A 16. századi lengyel nyelv szótára). II. köt. Wrocław 1967. 105.

⁴¹ Ld. *Z. Hilczarówna, J. Nalepa, W. Kowalenko, W. Molé és W. Swoboda* megfelelő cikkeit az SSS-ben. A „lengyel” területről jöhetett ide Biafogarda, ld. *J. Spors*: *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławiensko-Słupskiego, XII–XIV wiek* (A Gdański és a Sławnói-Słupski Tengerpart politikai és közigazgatási megoszlása, 12–14. század). Słupsk 1979. 54.

⁴² A Białygródok jelenségének analógiáját képezi az, hogy a török nomádok a fekete (jelentése szerint nagy, fő) meghatározást adják hozzá a szeppei birodalmak uralkodói rezidenciáinak, menedékeinek elnevezéseikhez (Qara, qum, Qara ordu, Qara choço, Qara qorum) – ld. *O. Pritsak*: i. m. 377. Felvetődik a színjelölés problémája szélesebben a szlávságban is: a gyakorlat Lengyelországban is régóta élt (ld. Thietmar, VI, 56 (38), VIII, 4/3); Szent Kinga életrajzában (MPH IV, 685.) Kálmán a Ruthenorum Alborum rex stb. Ily módon adták meg a földrajzi irányokat is (pl. a Fekete-tengert a dél színének megfelelően vörösnek hívták – MPH v, 883.), valamint bizonyos értékeket (pl. a származás elsőbbséget – regio in medietate Russiae vagyis Russia Alba; ld. *A. Gwagnin*: *Sarmatiae Europae descriptio*. Moschovia, fol. 1. Cracoviae 1578).

⁴³ *Ljetopis Popa Dukljanina*. Kiad. V. Mošin. Zágráb 1950. 48.; *V. Kovalenko*: Budimir-Szvjatopluk. SSS I. köt. 1962. 171.; *Ua*: Dukljanin Pop, uo., 401. *L. E. Havlík*: *Dukljanská Kronika a Dalmatská legenda*. Prága 1976. 13.

gyűléseken és színódusokon zajlik, melyeket Duvanjsko Poljén tartanak meg. Többek között itt kerül sor Budimir királlyá koronázására, az uralkodó éppen ezen a helyen várta az egész néppel együtt a bíborosok és püspökök érkezését Rómából. A koronázási ünnepség után, a salonai és dukljei érsekségek létrehozása után – „post haec Budimirus – scripsit privilegia, divisit provincias et regiones regni sui ac terminos et fines earum”.⁴⁴ Az uralkodó először két nagy tartományt különített el: a Tengerparti (Maritima) és Szerbia (Transmontana). Ezután mindegyiket két részre osztotta. Primorje esetében az egyik felét – „a loco Dalmae, ubi rex tunc manebat et synodum tunc facta est, usque ad Valdevino vocavit Croatiam Albam”, a másikat – „ab eodem loco Dalme usque Bambalonam civitatem, quae nunc Dyrachium, vocavit Croatiam Rubeam”.⁴⁵ Zagorje is két vidékre oszlott: a nyugati Boszniára és a keleti Raškára. Budimir tehát a királyság megalapításában a négyosztás elvét tartotta szem előtt, az általa uralt területek központja pedig a gyűlés helye volt, Duvanjsko Polje, ahol összegyűlt az uralkodóval együtt az egész nép.

Teljes erővel hangsúlyozni kell, hogy ez a kiemelt gyülekezőhely a fennhatóság középső pontja, az a terület, amelyből ered és amelyben összetalálkozik mind a négy vidék: Fehér- és Vörös-Horvátország, Bosznia és Raška. Kínálkozik Budimir tevékenységének összehasonlítása a római augur szakrális cselekedetével, aki az ég megfigyelése alapján kijelöli a világtájak szerint négy részre osztódó templomot. A pap és a király középen vannak, átfogják a négyrészes egészet, annak jobb oldali, bal oldali, elülső, hátulsó részét. A Budimir tevékenysége és az augur rituális gyakorlata közötti összefüggés még mélyebbre nyúlik. Livius leírja azt a szertartást, amelynek Numa Pompilius vetette alá magát, amikor beiktatták az uralkodói jogkörbe Rómában: az augur felvezette a várba, leültette arra a kőre, amelyről kijelölték az isteni jelek megfigyelésének területét, majd a pap, miután a teret négy részre osztotta, bal kezével egy meghajlított pálcát tartva, a jobbat pedig Numa fejére téve, Jupiterhez imádkozott a trónjelölt megerősítéséért úgy, hogy egy bizonyos tér kereteiben jelet ad.⁴⁶

Numa sajátos megkoronázásának sok köze van ahhoz a ceremóniához, amely Budimirknak adott koronát, és kialakította országának arculatát. Az augurhoz és Numához hasonlóan a szerbek és horvátok leendő uralkodója is középen van, különleges helyen, ahonnan másképpen látja fennhatóságának négyrészes terét. Itt ruházzák rá a főhatalmat, ebből a pontból ered a közösség társadalmi-területi rendje.

A létrehozott állami rendszerben (koronázás, a fennhatóság határainak kitűzése, az egyházi hierarchia megteremtése, a jogok és privilégiumok leírása és rendezése, a hivatai hierarchia megteremtése) színszimbolikát is alkalmaztak. A krónika szegényes utalásaiból azonban nehéz megállapítani, hogy Felső-Horvátország

⁴⁴ Ljetopis Popa Dukljanina. 53.

⁴⁵ Uo., 54.; V. Kovalenko: Dalen (Duvno). SSS I. köt. 314.

⁴⁶ Az augur tevékenységéről a szakrális térfelosztás szempontjából részletesen W. Müller: i. m. 36–45. (III. fej. Auguralformer und quadrierter Gesichtskreis). Ld. mg G. Dumézil: La courtisane, l'univers de l'augure c. fej. 161–170.; A. Magdelain: L'auguraculum de l'arx à Rome. Revue des Études Latines. 47. 1969. 263–269.

fehérsége Vörös-Horvátország feletti túlsúlyát jelenti- e,⁴⁷ mely utóbbi a nemes harcosok országa kellett hogy legyen (?), vagy itt csak a földrajzi helyzet megadásáról van szó.

Kosmas utalása a luczanok és a csehek közötti háborúról (lucká valká), amely az utóbbiak győzelmével végződött a Turskónak nevezett mezőn lezajlott ütközetben, magára vonja a kutatók figyelmét, mert ez a legősibb hőseposza annak a törzsnek, amelyik Prágából kiterjesztette hegemoniáját a szomszédokra és a környező népekre.⁴⁸ Ezt az egész szlávság kultúrtörténete szempontjából kivételesen fontos elbeszélést különféleképpen magyarázták. A közlés eddigi interpretációi különféle okokból nem figyeltek fel arra a részletre, amellyel a narráció megkezdődik, és amely a csehek ellenségeit mutatja be.

A Csehek Krónikájának szerzője, mikor beszámolójában eljut Borivoj idejéig, addig a pillanatig, amikor az uralkodó megkeresztelkedése megnyitja az ország történetének új korszakát, megemlíti mellékesen, hogy még van valami fontos mondanivalója a régi pogány korszak eseményeiről. Be akarja mutatni nevezetesen művében a csehek és a luczanok közötti háborút, amelyről, mint feljegyzi, a szájról szájra keringő hagyományból szerzett tudomást.⁴⁹ A dolgot a homályba vesző múltba helyezi (olim antea retro dierum), Neclan fejedelem uralkodásának idejére. A közösség neve, amely ellen a cseheknek háborút kell vívniuk, két megjegyzésre készíti Kosmast. Ennek már akkor is idegen hangzása kellett hogy legyen, a krónikás ugyanis megmagyarázza: „(a luczanok), akiket a kortársak žatecieknek neveztek”.⁵⁰ A közölt információhoz kapcsolódva rögtön kijelenti, hogy nem akarja kommentár nélkül hagyni azt, hogy a csehekkel szomszédos és a cseheken gyakran diadalmaskodó törzset a régi időkben miért nevezték luczannak.

Kosmasnak a luczanok és a csehek háborújáról szóló előadása e pontján kezdődik a beszámoló, amelynek figyelemünket szenteljük. A krónikás, hozzákezdve ígéretének teljesítéséhez, először közli, hogy a luczanok országa (provincia) öt részre oszlott. Ezután meghatározza mindegyik régió területi kiterjedését.⁵¹ Az első a Hutna (Guntna) nevű folyócska mentén terül el. A második az Uzka mindkét partján van, amely, akárcsak a Hutna, az Ohře mellékfolyója. A harmadik a Brocnica patak vidékén fekszik. Ennek a természetes határnak az azonosítása kétségeket támaszt. Azt gondolták, hogy a régi Brocnica a mai Střelának felel meg, vagy

⁴⁷ Határai között terült el Biograd na moru, Horvátország királyainak koronázási városa. Ld. V. Konovalenko–V. Molé: Biograd na moru. SSS. I. köt. 1961. 118.

⁴⁸ A legendára vonatkozó irodalmat gyűjtötte össze és tárgyalta meg legutóbb V. Karbusický: Anfänge der historischen Oberlieferung in Böhmen. Ein Beitrag zum vergleichenden Studium der mittelalterlichen Sängerepen. Köln 1980. A szerző saját tézisei a nyelvemlékekről egyáltalán nem meggyőzőek. Ld. F. Graus véleményét erről a munkáról: Die Welt der Slawen. XXVI. köt. 1981. 437–441.

⁴⁹ Cosmae Pragensis Chronica Boemorum (a továbbiakban: Kosmas). MGH Script. rer. ger. II. köt. Kiad. B. Bretholz. Berolini 1955. 22. (I, X–XII).

⁵⁰ Kosmas. 23. Ld. Z. Sufowki: Luczanie. SSS III. köt. 1967. 131.

⁵¹ Kosmas. 23. Ld. R. Turek: Die frühmittelalterlichen Stammgebiete in Böhmen. Prága 1957. 54.; Ua: Kosmas a český pravek. Časopis Národního Muzea. CXVI. köt. 1947. 44.; Ua.: Čechy v ranem středověku. Prága 1982. 40.

hogy a Blšankáról van szó, amely délről ömlik az Ohřébe.⁵² A negyedik régiónak még saját neve is van, Erdősnek (Silvana) hívják, és a Mže folyó infra terminos helyezkedik el. Az utolsó, az ötödik a luczanok fennhatóságának legfontosabb része. A törzsi terület közepén fekszik – quinta, que in medio est, írja a krónikás –, és nevét, a Luckát, az egész közösség viseli. Kosmas néhány szóval részletesebben bemutatja ezt a középső, a többi közül kiemelt régiót. Nemcsak úgy írja le, mint a legszebbet (ezalatt az öt közül a legszebb értendő), hanem mint a leghasznosabbat és a legtermékenyebbet, valamint a rétekben leginkább bővelkedőt is. Ez utóbbi tulajdonságának – állapítja meg Kosmas – köszönheti a régió nevét.

Azoknak a részeknek a felsorolása, amelyekre a luczanok fennhatósága oszlik és ebben az egészben a természet és a fekvés által különösen előnyben részesített terület megjelölése, nem meríti ki krónikásunk észrevételeit a csehek szomszédainak és ellenségeinek belső hierachiájáról. Kosmas még meg akarja jegeezni, hogy a luczanok által elfogadott politikai közösségszervezés nem azon alapul, hogy legalábbis nem ok nélkül a legvonzóbb táj került a fennhatóság középpontjába. Kommentárjából az is kiderül, hogy nemcsak szépsége és hasznossága adott számára kivételes helyzetet. Helyesen gondolhatjuk, hogy Lucka valamennyi előnye és előjoga annak az eseménynek a nyomán jelent meg, amelyről Kosmas tesz említést, ezzel indokolva kiemelkedő helyét a törzsi politikai egységben.

A krónikában ezt olvassuk: „És mivel ezt a vidéket (azaz Luckát) előbb (primum) telepítették be az emberek, jóval azelőtt, mielőtt Žatec városát megalapították volna, tehát lakóit is helyesen nevezik az országról luczanoknak.”⁵³ Ez a kijelentés mintegy megkerüli a luczanok területe egészének elnevezése kérdését, mivel marad még négy rész, amely ide tartozik. A problémát meg lehet magyarázni, de néhány megállapítást tesz szükségessé. A birtokunkban levő földrajzi útmutatások ellenére nem vagyunk képesek pontosabban lokalizálni a területen a luczanok fennhatóságát. Nem tudjuk ugyanis, hol van a középponti vidék Žatechez képest; a középen van-e, a régi Lucka területén vagy valahol ezen kívül? Ha az előbbi lehetőség jönne számításba, a név elsőbbsége a Lucka elnevezést illeti, de ami számunkra fontosabb, akkor a központi vidéket körülvevő négy táj automatikusan a legfontosabbiktól kapja a nevét. Ez érthető folyamat lett volna és ugyanolyan, amilyen abban az esetben zajlik le, ha a második lehetőség ment volna végbe: Žatec a középső vidéken kívül fekszik. Az ősi és központi fekvésű Luckával összehasonlítva természetesen nincs semmi esélye abban a rivalizálásban, hogy melyiküknek van joga nevét adni az egész közösségnek. Innen ered Kosmas általunk ismert helyesbítése, amely az elbeszéléssel a múltba nyúlva vissza, a kortárs žatecieket luczanoknak hívja. Kosmas idézett mondatában tehát a luczanokról van szó, akik mind az öt körzetet lakják, bár csak a legfontosabbikról történik említés.

Most nézzük meg alaposabban, mi emeli Luckát a luczanok közösségének többi vidéke fölé. Ismerjük már a Kosmas által felsorolt előnyeit: a legszebb, a leg-

⁵² R. Turek: Die frühmittelalterliche Stammgebiete. 54.; Z. Sulowski: Brocnica. SSS I. köt. 1961. 164.

⁵³ Kosmas: 23.

termékenyebb, a legközpontibb fekvésű a törzsi terület másik négy részéhez képest, és végül itt veszi kezdetét az egész közösség, az idő múltával kibontakozott egész politikai szervezet története. Valamennyi felsorolt tulajdonság közül, úgy tűnik fel, a legutolsónak van alapvető jelentősége abban, hogy Lucka kiemelt helyet kapott a törzsi fennhatóságban. Mintegy innen származnak – amit korábban sugalltunk – a vidék további előnyei.⁵⁴ Lucka területén eresztett gyökeret az a közösség, amely később kiterjedt és megnagyobbodott. Az itteni termékeny földeken való megtelepedéssel megkezdődött egy bizonyos, még kicsiny közösség történelmi időszaka, mely később első székhelyéről kapta nevét. Így is kellett lennie – mondja Kosmas, levezetve a luczanok nevét, és elismerve annak a vidéknek a feltétlen jogát az egész közösség nevének megadására, amelyen először jelentek meg a törzs képviselői.

Az első menedék földje, az a hely, ahol megtelepszik egy vándorló vagy nem állandó székhelyű csoport, mindig a legszebb, és mindenféle javakban bővelkedik.⁵⁵ Gyakran éppen az ilyen termékeny és elbűvölő táj csábítja a jövevényeket vagy azokat, akiknek nincs otthonuk, és szépsége megragadja őket, és letelepedésre készteti. Nem kell messzire menni, emlékezzünk a Bohemus atya által vezetett csehek letelepedésének időpontjára.⁵⁶ Földjük szintén szép, gazdag állatokban és madarakban, tejjel-mézszel folyó vidék. Semmiben nem marad el ezektől a területektől a Lech által emberei leteleptetésére kiválasztott vidék.⁵⁷ A Nagylengyelországi Krónikában a földi paradicsom hasonló képét vázolták fel.

Annak a helynek a szépsége, ahol a csoport letelepszik, és az a tény, hogy ez a leendő közösség bölcsője, mint látható, egymással szorosan összefüggő, egymást kölcsönösen magyarázó értékek. Ahogy a város közepén fügefafa állt, amely alatt a farkas gondozta Romulust és Remust, ahogy Róma középpontját azonosították alapítójának sríjával, úgy vált Lucka, az a vidék, ahol végbement a törzs prima habitatio-ja, az egész fennhatóság középpontjává. Ugyanígy áll a dolog a magyar történetírók felfogásában. Kézai Simon kijelenti, hogy ott, ahol Árpád a Pannoniába való behatolás után „fixit tabernacula”, keletkezett egy idő múlva az Albana civitas, az ország fővárosa, kiemelt királyi helye.⁵⁸ Ezt a hagyományt továbbfejlesztik mások, igyekezve a magyar közösség eredetét kozmogónikus rendbe is foglalni (mons Noe – az a kozmikus hegy, amely körül végbement a prima habitatio⁵⁹). A hegy – a kozmosz tengelye és támasza – a cseh eredetmítoszban is fellép; pater Bohemus kísérelve együtt letelepszik a Řip-hegy lábánál, melyet a Vltava és az Ohře folyók éppen úgy vesznek körül, mint azt a helyet a vizek, ahol a paradicsom terül el.⁶⁰

⁵⁴ Ld. W. Müller: i. m. 22.

⁵⁵ Ld. B. Kürbis: Komentarz do Kroniki Wielkopolskiej (Kommentár a Nagylengyelországi Krónikához). MPH. VIII. köt. 135. 48–50. jegyzet.

⁵⁶ Kosmas: 7. (I, II).

⁵⁷ Kronika Wielkopolska (Nagylengyelországi Krónika). MPH. VIII. köt. 7.

⁵⁸ Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum. Kiad. Domanovszky A. Script. rer. hungar., I. köt. Budapestini 1937. 166.

⁵⁹ Pl. Chronici hungarici compositio saeculi XIV. Kiad. Domanovszky A. Uo., 290.

⁶⁰ Kosmas: 6. A paradicsom fekvéséről ld. J. Strzelczyk: Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów

A törzs történetének nulla-éve kijelöli a törzsi térben az eredeti területet, amelyet nemhiába neveznek egyes népek az ország köldökének. Tőle és hozzá képest számítják és rendezik el a területi hódításokat. Ezt a szerepet töltötte be Luc-ka is, mely „in medio” egyesítette a közösséget, sajátos, nemcsak területi gyűjtő-helyévé vált a törzsi szervezetnek.⁶¹

Tacitus említése a semnonusok jelentőségéről a suebus törzsszövetségben lehetővé teszi, hogy mérlegeljünk minden okozati kapcsolatot és függőséget, amelyet itt bemutatunk a luczanok fennhatóságának Kosmas-féle leírása alkalmával.⁶² A Germania szerzőjének szűkszavú megfogalmazásai találóan jellemzik az összefüggést a semnonusoknak a törzsek csoportjában elfoglalt vezető pozíciója és a közösség történeti hagyománya, kultusza között. Ez a forrás lehetővé teszi, hogy jobban értékeljünk egyes, az állami-törzsi szervezetek kulturális rendszerére jellemző összefüggéseket, melyeket Kosmas közlésében gyengébben vagy egyáltalán nem vázolt fel. Végső soron a két kép, a luczanok közösségéről és a suebusok szövetségéről, kölcsönösen kiegészíti egymást, és eléggé teljesen megismerteti azokat az alapvető kategóriákat és az őket összekötő kapcsolatokat, amelyek közösen alkotják a törzsi mikrovilág kultúrájának vázát.

Tacitus feljegyzí, hogy a semnonusok „vetustissimos se nobilissimosque Sueborum memorant”.⁶³ Ezt a nemességet és a törzsek csoportjában elfoglalt kiemelt helyet tehát, akár a luczanoknál, a történeti hagyomány adja nekik, amely ezekben az emberekben látja az első telepéseket, a leendő közösség protoplasztáit. Ők voltak a kezdet, a legnemesebbek a suebusok között, következésképp logikus, hogy földjükön kell lennie annak a helynek, ahol először telepedtek meg a törzs képviselői. A Germania szerzője ezt a területet nem jelöli meg középsőként a suebusok fennhatóságában, azt sem közli, hogy a semnonusok központi helyet foglalnak el a törzsszövetségben, kijelenti, hogy e legnemesebb nép területén szent liget található, az egész közösség számára elsőrendű fontosságú szentély. Ez számít a legnagyobb szentségnek, mivel „tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus”.⁶⁴ A semnonusok ligetében tisztelik azt az istenséget, amely talán a legfőbb a germán panteonban, mindenestre a legfontosabb a suebusok közössége számára, de a kultuszba beletartozik saját eredetük emléke is, az originis gentis hagyománya.⁶⁵ Tacitus egy másik megfogalmazásban is közli a régiség (nemesség) és a kultusz (sacrum) értékeinek rokon jelentését. Amikor munkájában megismételte a halott vélekedést a semnonusok vezető szerepéről a suebusok szövetségében, mintegy

uczoności geograficznej w średniowieczu (Tilburyi Gervasius. Tanulmány a földrajzi tudományosság történetéből a középkorban). Wrocław 1970. 146.

⁶¹ Ld. S. Czarnowski: i. m. 226.

⁶² Germania, 39. A Germaniának ehhez a fejezetéhez irodalmat ad A. A. Lund: Zum Germanenbegriff bei Tacitus, Appendix II: Zur Identität des „regnator omnium deus”? (In:) Germanenprobleme in heutiger Sicht. Kiad. H. Beck. Berlin-New York 1986. 78.

⁶³ Uo., 39,1

⁶⁴ Uo., 39,2

⁶⁵ O. Höfler: Das Opfer im Semnonenhain und die Edda. (In:) Edda, Skalden, Saga. Festschrift zum 70. Geburtstag von F. Genzmer. Heidelberg 1952, kivált a 67.; J. C. Plassmann: i. m. 211.

e vélemény megerősítéséül hozzátette: „fides antiquitatis religione firmatur”.⁶⁶ Nem tudjuk Lucka lakóiról, hogy gondozták volna a földjükön levő kultuszközpontot. Pedig, akárcsak a semnonusok, a legnemesebbek a közösségben, és középen vannak, akár a redárok, a radogoszcsi szentély tulajdonosai. A Germaniában viszont nem említik azt a tényt, hogy a suebusok között az elsők olyan területet foglalnak el, amelyet a fennhatóság központjának tartanak. Tacitus, bár megadja a semnonusok sikerének példáit – kiterjedt, délceg nép –, tehát joggal tekinthetik magukat a suebusok fejének (caput Sueborum), mégsem tesz említést arról, hogy a szövetség közösségében „medii” voltak. Szem előtt tartva Kosmas utalását a luczanokról és más fent említett forrásokat, éppen ilyen pozíciókat kell a semnonusoknak tulajdonítani, a luczanok területén pedig az egész közösség legfontosabb kultushelyének, valamint az uralkodó székhelyének kellett elhelyezkednie.

Ha egy eposz hőse el akar pusztítani valamilyen vidéket, a kozmikus fa felgyújtásával kezdi – írja Slawoj Szynkiewicz a jakutok régi kultúrájáról szóló munkájában.⁶⁷ Ennek az elvnek a szellemében járt el Nagy Károly is, amikor a százszok ellen harcolva eresburgi (a Diemel folyó menti Niedermarsberg) szentélyük ellen vonult, és 772-ben elpusztította az ott tisztelt Irminsult, az égboltot tartó oszlopot, amely természetesen a világ közepén állt.⁶⁸ Az ellenséget a legérzékenyebb pontján megsérteni és tulajdonképpen megsemmisíteni akkor lehet, ha elveszik tőle azt, aminek világában, abban a rendben, amelyben él, a legnagyobb értéke van. Ezért a középkori győztes elvitte az elfoglalt városból a perront, a közösség különállóságának, rendjének jelképét, a királyságból az uralkodó jogaiba iktatására szolgáló rituális követ vagy a királyi jelvényeket.⁶⁹ Ezért határozták el időnként, hogy az ország legérzékenyebb, középso pontjára mérnek csapást, az egész meghódításának nagy kockázatát vállalva, és nem elégedtek meg az ország könnyebb és jól védelmező kirablásával.

Břetislav támadása Krakkó és Gniezno, Lengyelország két fővárosa elfoglalására irányult, és egy bizonyos időre félbeszakította az ország politikai egzisztenciáját. Hasonló szándékú volt Ferdeszájú Boleszláv Biafogard elleni támadása, el kellett pusztítani azt a központot, amelynek különleges jelentősége volt a pomerániai közösség számára. A gazdag Kołobrzeg, amelyet érdekesebb volt megtámadni, később harc nélkül adta meg magát, ha hihetünk Gallnak.⁷⁰ Ilyen megsemmisítő csapás stratégiáját mutatja be egyébként az említett krónikás, beszámolva Vitéz Boleszláv Oroszország elleni hadműveleteiről.⁷¹ Azt írja, hogy amikor Boleszláv behatolt az ellenség területére, és az visszavonult, a király nem foglalkozott várak elfoglalásával vagy pénz szedésével, hanem haladéktalanul Kijevnek tartott. Be akar-

⁶⁶ Germania, 39, 1.

⁶⁷ S. Szynkiewicz: *Herosi tajgi. Mity, legendy, obyczaje Jakutów* (A tajga hőroszai. A jakutok mítoszai, legendái, szokásai). Varsó 1984. 121.

⁶⁸ R. Meissner: *Irminsul bei Widukind von Corvey*. Bonner Jahrbücher. CXXXIX. köt. 1934. 41.

⁶⁹ J. Meier: *Ahnengrab und Rechtsstein*. Veröffentlichungen der Kommission für Volkskunde. Bd. 1. Berlin 1950. 67.

⁷⁰ Gall, II, 39, 110.

⁷¹ Gall, I, 7, 22.

ta ugyanis venni a „caput regni”-t, egy lendülettel akarta elfogni „arcem regni”-t és a királyt. Az arx regnit itt külön – ha így lehet mondani – kiemelték, és önálló értéként szembeállították vagy egyenlővé tették az uralkodó személyével. A fenti elkülönítésben – amely megjelöli a királyság két fő támaszát – a legfelsőbb hatalmat tehát egyenlőképpen képviseli az uralkodó személye és az a hely, amelyhez a legerősebben kötődik.

Ez az a terület, ahol megszületett a főhatalom, mely később kiterjedt nagyobb területekre, és ahol ciklikusan megújul az újabb, soros uralkodóval, a hatalom képviselőjével. A királyság a hagyománnyal függ össze, a hagyomány pedig „in loco” materializálódik és öröklődik. Ezért az arx regni, a sedes principalis, akárhogy nevezzük is a királyi helyet, az uralkodó helyét, a koraközépkorban annyit jelent, hogy néha azonosítják az állammal, a területi-politikai hatalommal. Csak ezen a kiválasztott földdarabon mehet végbe az uralkodónak a főhatalmi jogokba való beiktatása, ha jogerősen akarja végrehajtani a beiktatási ceremóniát. Itt volt ugyanis a trón vagy a kultuszkő, amelyre le kellett ülnie annak, aki igényt tartott a hatalomra, hogy a törvény és a rítus követelményeivel összhangban uralkodóként jelenhessen meg a nép előtt.⁷² Mellőzve azt a rendkívül érdekes kérdést, hogy honnan származtak azok a kultusztárgyak, amelyeken a kiválasztott személy uralkodóvá változott, nézzük meg annak példáit, hogyan tartották meg annak parancsát, hogy a beiktatási ceremóniát a hagyomány által pontosan meghatározott helyen tartsák meg.

Csehországban sokáig fennmaradt az a szokás, hogy az ország leendő uralkodója rendszerint arra a kőre ült, mely bizonyára a Kosmas szerint Prága városának közepén levő Žiž-dombon feküdt.⁷³ D. Třeštlík legutóbb azt a valószínű feltevést hozta fel, hogy Bořivoj, megszerezve a hegemoniát Csehországban, ott választotta ki székhelyét, ahol a közösség feletti főhatalom megszerzésének kulcsobjektuma volt.⁷⁴ Prága tehát úgy keletkezett, hogy meg akarták szerezni a kőtrónt, birtokba akarták venni a cseh közösségben kiemelt helyet. A prágai vár feletti uralom megnyitotta az utat az egész ország feletti uralomhoz, amit alátámasztanak a fejedelmek későbbi, a forrásokban megtalálható törekvései a városba való bejutásra és arra, hogy saját személyüket ültessék a trónra, a kultuszkőre.

A cseh szokásnál még előbbnek bizonyult az uralkodó rituális kövön való beiktatásának karintiai szokása. Viszonylag kimerítő leírásunk van erről a szertartásról Viktringi János tollából, de itt a leglényegesebb az, hogy a trónra lépés ha-

⁷² Ld. J. Meier: i. m. 9.; K. Olivecrona: Das Werden eines Königs nach altschwedischem Recht. Der Königeritus als magischer Akt. Lunds Universitete Årsskrift. XLIV. köt. 1948; E. Hoffman: Königs-erhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters, Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters. V. köt. Münster 1976, 180.; J. O'Donovan: Inauguration of Irish Chiefs. (In:) The Genealogies, Tribes and Customs of Hy-Fiachrach commonly called O'Dowda's County. Kiad. J. O'Donovan, Dublin 1844. 425–452.

⁷³ Így D. Třeštlík: Počátky Přemyslovců. Prága 1981. 89. A követ a Szent György-kegyelet és a Vencel-rotunda (vagy a későbbi bazilika presbiteriuma) közé teszi I. Borkovský: Die Prager Burg zur Zeit der Premyslidenfürsten. Prága 1971. 90., 113.; R. Schmidt: Die Einsetzung der böhmischen Herzöge auf den Thron zu Prag. (In:) Nationes, Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter. I. köt. Sigmaringen 1978. 339–363.

⁷⁴ D. Třeštlík: i. m. 90.

gyománnyal megszentelt helyen történik, annak ellenére, hogy az szó szerint a szabad ég alatt volt, egy félreeső helyen.⁷⁵ Az uralkodói főhatalomnak egy kiválasztott hellyel – melynek privilegizáltságát a közösség történeti hagyománya jelöli ki – való ilyen erős egybeforrása példákkal illusztrált jelenségét nagyon jól mutatja egy másik utalás is, amely többek között Nagy Károly személyével függ össze.⁷⁶ Arról a motívumról van szó, amely megteremtí a megszüntethetetlen kapcsolatot a trónra – az egyetlen kiválasztott trónra és csakis arra – lépés és az uralkodói hatalom birtokába jutás között. Ha tehát sikerült valamilyen alkalmi, véletlen személynek ráülnie, akkor a kalitka bezárult, az uralkodót kellett tisztelni benne. Ezt a törvényt használja fel az országában elfelejtett Károly, aki arra a hírré, hogy trónra kell lépnie az új uralkodónak, elhagyja a császárságtól távoli hadműveleti területet, Aachenbe megy, és észrevétlenül elfoglalja helyét a trónon.

Azt a meggyőződést, hogy a kiválasztott hely még a közönséges emberből is uralkodót csinál, szélesebb körben osztották. A timurida Babur, az indiai nagymogul dinasztia alapítója, emlékirataiban leír egy különös szokást, amellyel az általa elfoglalt Bengáliában találkozott. Feljegyzi, hogy ebben az országban az uralkodót egy meghatározott trón illeti meg, ugyanígy hasonló hely jár a magas méltóságoknak, vezíreknek stb. A bengáliaiak számára csak a királyi trónnak van jelentősége, csak ezek a hatalmat és hivatalt reprezentáló helyek számítnak. Babur idézi az óslakosok véleményét erről a témáról: „Mi megőrizzük a trón iránti hűséget, engedelmesek vagyunk mindenkivel szemben, aki rajta ül.”⁷⁷ A beiktatás tehát nem a jelölt személye szempontjából fontos, hanem azért, mert ott zajlik le, ahol kell, ahol a ceremóniát megszentelő sacrum vagy erő működik.

Gniezno a törzsi fennhatóság központja volt-e, ahol a hatalmat tartóssá tette a Piastok nemzetsége, vagy pedig a területi közösség kiemelt helye, az, amelyik a főhatalmat adta? A kérdés nincs jól megfogalmazva, de felvetődik egy lényeges probléma, amellyel érdemes foglalkozni. Az, hogy Gniezno valamilyen politikai képződmény központja volt-e, mielőtt a Piastok a történelem színpadára léptek volna, egy külön, nagyon nehezen megvizsgálható kérdés. A másik, egészen más probléma az, hogy Gniezónak, függetlenül korábbi pozíciójától, a Piastok keletkező állama számára különleges helyé kellett-e válnia, ahol a hagyomány és a sacrum a közösség szervezete számára legfontosabb értékeket alkotják. A kérdés teljesen fölöslegesnek tűnik, a válasz nyilvánvalónak, de közhelyes kérdésünk másnak látszik a királyság első legméltóbb várával kapcsolatos hagyomány fényében. A főváros Gniezónban való elhelyezése és Szent Wojciech ereklyéinek ottani elhelyezése, a

⁷⁵ *Johannis abbatis Victorienensis Liber certarum historiarum*. MGH Script. rer. ger. in us. Schol. XIII. köt. Kiad. F. Schneider. Hannoverae et Lipsiae 1909. I. köt. 251., 291. Ld. B. *Grafenauer*: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantskih Slovencev*. Ljubljana 1952; U. *Steinmann*: *Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger*. Carinthia. I. köt. 1–4. füz. 1967. 469–497.

⁷⁶ Ld. Jd. Jansen *Enikels Weltchronik*. MGH-Deutsche Chroniken. III. köt. Kiad. P. Strauch. Hannover 1900. K. E. *Geith*: *Carolus Magnus*. Studien zur Darstellung Karls des Grossen in deutscher Literatur des 12. und 13. Jahrhunderts. Bibliotheca Germanica. XIX. köt. 1977.

⁷⁷ *Babur-name*. II. könyv. Kiad. Sz. Azimdzsanova. Oroszra fordította M. Szale. Taskent 1982. 192. l.

város nevének megemléktése az állam területi kiterjedését leíró dokumentumban (Dagome iudex), továbbá pénz verése Gnezdun Civitas felirattal, ez az a néhány tény, amely a vár elsőrendű fontosságát mutatja az államban.⁷⁸ Gnieznóban zajlik le az az ünnepség is, amelynek során az uralkodó átveszi a főhatalmat.

A vendégszerető földművelő utódainak politikai-adminisztratív cselekedetei nem hagynak kétséget az aziránt, hogy Gniezno a keletkező állam szíve. E kiemelkedő, a lengyel állami valóságot sokáig formáló tényt hogyan igazolta a történelem, vagy inkább a dinasztikus-állami hagyomány érdeke? A királyság fővárosához kötődik a dinasztia eredete, innen származnak a Piastok, a dinasztikus híradás a nemzetség ősatyját Gnieznóban helyezi el.⁷⁹ Ez tehát a szó szoros értelmében az ő váruk, itt született meg a család fejedelmi nagysága, itt már mint uralkodók székelnek, és innen kormányozzák az országot. Ilyen perspektívából szemlélve Gnieznót, el kell ismerni, hogy a Piast-állam nulla-éve és a Piast-hatalom születésének helye éppen itt található.

Végig nyitott kérdés marad az, hogy Gnieznót, mint központot csak, elfoglalták-e a Piastok, és eszmei módon annektálták-e, vagy pedig az új dinasztia tette központtá. Mégis úgy tűnik, hogy miként Gnieznóból a Piast-nemzetség uralkodóinak szent helyét hozták létre, Gnieznónak ezt a kiemelt helyét szélesebben akarták megalapozni, hogy ez kiterjedjen a felemelkedett szántóvető utódai által kormányzott egész közösségre. Gall krónikájának első könyvében annak az uralkodónak a dinasztikus legendája bemutatására összpontosított, akit szolgált, mégis alkalomadtán a legtömörebben más legendát is feljegyzett. Beszél Gniezno kivételes fontosságáról a Piast-hatalom egész közössége számára, és valóban szerfelett szűkszavúan szól, a következőképpen: Erat namque in civitate Gneznensi, que nidus interpretatur sclavonice, dux...⁸⁰ Popiel fejedelem tehát olyan várban székel, amelyet Fészeknek (Gniazdo) hívnak. Ebben az esetben nem a Popielidák fészkével van dolgunk, legalábbis nemcsak ezzel: inkább – és a dolgot ilyen szellemben interpretálják a későbbi források – az egész nép bölcsőjéről, első székhelyéről.⁸¹

Kutatásunk szempontjából kevésbé fontos, hogyan kell valójában értelmezni Gniezno elnevezését, és ennek a névnek melyik eredeti formája a helyes. Igaza lehet annak, aki másképpen vezeti ezt le, mint Gall, de ez a helyesbítés nem változtatja meg azt a tényt, hogy a hagyomány, melyet a krónikás ismert, összekapcsol-

⁷⁸ Ld. Z. Kaczmarczyk: Rola Poznania w państwie pierwszych Piastów (Poznań szerepe az első Piastok államában). (In:) Początki państwa polskiego (A lengyel állam kezdetei) (a továbbiakban: PPP). I. köt. Poznań 1962. 92.; K. Żurowski: Gniezno – stoleczny gród pierwszych Piastów w świetle źródeł archeologicznych (Gniezno – az első Piastok székvárosa a régészeti források fényében). Uo., 61.; S. Zajaczkowski: Podziały plemienne Polski (Lengyelország törzsi megoszlása). Uo. II. köt. 98.; W. Hensel: Najdawniejsze stolice Polski (Lengyelország legrégebbi fővárosai). Varsó 1960; J. Spors: Podział dzielnicowy Polski według statutu Bolesława Kraywoustego ze szczególnym uwzględnieniem dzielnic seniorackiej (Lengyelország területi megoszlása Ferdeszláv Boleszláv statútuma szerint a szeniorátusi terület különös figyelembevételével). Słupsk 1978. 10–45.

⁷⁹ Gall, I, 1, 9.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ S. Rospond: Etymologia nazwy Gniezno (A Gniezno elnevezés etimológiája). (In:) Dzieje Gniezna (Gniezno története). Varsó 1905. 70–80.; S. Urbančzyk: Gniezno. SSS II. köt. 1964. 114.

ta a Gniezno és a gniazdo szavakat. Ennek az azonosításnak az értelme áttekinthető. Ezenkívül elfér abban a képzeletvilágban, amelyet a vérokösszeget, a közös származást jelentő fogalmak visszaadására használtak.⁸² A „korzen” (gyökér), „plemie” (törzs) (a „plód” /termés/ szóból), „mac” – „macierz” (anya) stb. szavak eredeti jelentésükben a leggyakrabban az újjászületéssel, a keletkezéssel kapcsolatosak, és ebbe a képzettársítási csoportba tartozik a „gniazdo” (fészek) szó is – a világra jövetel és a növekedés helye. Nem zavarja ennek a terminusnak a társadalmi helyzetekre való felhasználását az a tény, hogy a természet világára vonatkozik. Ellenkezőleg, a képszerűségnek köszönhetően növekszik hasznossága más dolgok megjelölésére, olyanokéra például, mint a „gniazdo” szóval a távoli rokonság eszméjének kifejezése.

„Swanthoslaus dixit se esse de una progenie Velislai – vulgariter yednego gnasda” – olvassuk a czerski könyvek 1415 körüli feljegyzésében.⁸³ A „gniazdo” terminus a helyre is vonatkozik, lokalizálja a nemzetséget vagy ahogy a források mondják, a „genealógiát” egy bizonyos területen.⁸⁴ A Gall által említett tizenkét éves hagyomány tehát Gnieznóban nemcsak a Piastok királyi karrierjének várát látja, hanem elsősorban a nép fészkeként mutatja be ezt a központot, a törzsi fennhatóság kiemelt helyeként.⁸⁵ Gnieznónak éppen ebből az értékből következik, hogy Piast arator birtoka a gnieznói vár környékén volt.

Ritka és egyúttal szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis megállapíthatjuk, az a meggyőződés, hogy Gniezno a szülőanyja a Piastok többi földjének és államuk várainak, még régebbi bizonyítékkal is rendelkezik, mely nem kizárólag az ideologizáló legenda szférájában helyezkedik el. Mieszko földjeinek leírásában, mely a Dagome iudex dokumentumában található, Gniezno kiemelkedő említése soha nem került el a kutatók figyelmét. De ki akarjuk domborítani e vár központi fekvését és minden szempontból elsőrendű fontosságú pozícióját Mieszko és Oda fennhatóságában. A lengyel uralkodó a pápa oltalmába ajánl „unam civitatem in integro que vocatur Schinesghe cum omnibus suis pertinentiis”.⁸⁶ Ezután meghatározza e „pertinentes” határait, kijelölve a Mieszko által ellenőrzött földeket körülvevő határvonalat. A dokumentum szövegéből kiderül, hogy Mieszko fennhatóságát Gniezno szemszögéből szemlélték. Többet kell ugyanis mondani – az a föld, amelyről kijelölik az uralom területi kiterjedését, az állam legfontosabb alkotórésze. Hozzá viszonyítva határozzák meg a többi területet, ezek mind Gniezno tartozékai, bár területileg kiterjedtek, és felmérhetetlenül nagyobbak a magnál. A közep-től, ahonnan a fennhatóságot szemlélik, kapja nevét a terület egésze – ez civitas Schinesghe.

⁸² Ld. S. Gawlas: Świadomość narodowa Jana Długosza (Jan Długosz nemzeti tudata). Studia Źródłoznawcze. XXVII. köt. 1983. 36. I. és 127. jegyzet.

⁸³ Gniezdnik, Gnieznik. Słownik staropolski (Ólengyel szótár). II. köt. Varsó 1956. 441.

⁸⁴ Gniazdo. Uo., 436.

⁸⁵ Gall etimológiájának szándékosságáról T. Tyc: Z dziejów kultury w Polsce średniowiecznej (A középkori Lengyelország kultúrtörténetéből). Poznań 1924. 125.

⁸⁶ Idézve forráskiadványból, B. Kūrbis: Dagome iudex – studium krytyczne (Dagome iudex – kritikai tanulmány). PPP II. köt. 394.

Gniezno állami elsőbbsége eszméje fejlődésének általunk tárgyalt szakasza ezt a primátust a politikai valóság, a történelem igazságával fejezi ki. Gniezno annak a népnek a fészke, amelyik létrehozta az államot az Odera, Krakkó, Oroszország és Poroszország között. Ez a gondolat nem legendakonstrukció volt, a legenda nem gyakorolt befolyást a politikai valóságra. Néhány évszázaddal később sem csak a történetírói fejtegetés kedvéért tárgyalta ezt a Nagylengyelországi Krónika,⁸⁷ majd monumentalizált formában Długosz.⁸⁸ Az említett gondolat története nem fér el vázlatunkban, említsük meg azonban az egyik esetét annak, hogy élen jelen volt a 12. századi politikai gondolkodásban.

1177-ben Igazságos Kázmér elmozdítja Öreg Mieszkót, elfoglalja Krakkót, és új területi rendet tud bevezetni az országban. Az ennek megteremtésére tett néhány lépés közül a következő tények érdekelnek bennünket. A fejedelem igyekszik növelni saját területét, mely egyben székvárosi terület is, hozzá csatolva – ahogy Kadłubek írja – az orosz tartományokat.⁸⁹ Ugyanakkor kibővíti Gnieznóval, mely „est omnium apud Lechitas metropolis”.⁹⁰ Ez a lépés Kázmér próbálkozásának tűnik arra, hogy kezébe kerítse a lengyelországi egyensúly fenntartásában kulcsfontosságú mindkét pontot – Krakkót és Gnieznót.⁹¹ Ha elfogadjuk a Piast-állam területi-politikai átalakulásainak J. Bieniak által ajánlott képét⁹², Gniezno Kázmér általi elfoglalása akkor sem lesz kevésbé jelentős. Mivel, mint Bieniak megállapítja, a Piast-utódok közötti rivalizálás tárgya a 12. század végéig elsősorban az uralkodói trón volt, a területek önállósodása nem volt a fejedelmek érdekében, Gniezno Kázmér általi elfoglalása elsősorban ezt a harcot látszik szolgálni (és tegyük hozzá, inkább a hely meghódításának eszmei csengésével, mintsem a területi annexió fontosságával). Kadłubek ugyanis a gnieznói terület össz-lechita jelentőségéről szolt, és mindjárt azt követően, hogy összegezte Kázmér sikereit és azokat a vidékeket, melyeket megszerzett, ezt írta: „Sic itaque Kazimirus fit monarchus totius Lechiaie.”

Bizonyos idő elteltével és más földrajzi perspektívából a Nagylengyelországi Krónika úgy rendezi és egészíti ki Kadłubek szavait, hogy Gniezno Kázmér általi meghódításának értelmét és a szeniorális terület növelésére irányuló törekvéseit nagyon világosan megmagyarázza az, hogy megkapta egész Lechia uralkodójának címét. Ezt írja: „Gneznensem autem provinciam, que est omnium Lechitarum metropolis et provinciarum origo, cum nonnullis Russiae provinciis, scilicet Prze-

⁸⁷ Kronika Wielkopolska. MPH VIII. köt. 7.

⁸⁸ Joannis Długossi Annales. Varsaviae 1964. 105., 110.

⁸⁹ Kadłubek. MPH II. köt. 397. (IV. 8.).

⁹⁰ Uo.

⁹¹ J. Spors: Podział dzielnicowy Polski. 28. alapján elfogadjuk Gnieznónak a szeniorális terület-hez való tartozását.

⁹² J. Bieniak: Polska elita polityczna XII wieku (A 12. századi lengyel politikai elit). I. r.: Tło działalności (A tevékenység háttere). (In:) Społeczeństwo Polski średniowiecznej (A középkori Lengyelország társadalma). II. köt. Szerk. S. K. Kuczyński. Varsó 1982. 16.

misliensi, Wladimiriensi, Brestensi, Droghicensi – suo imperio annectit. Sic itaque Kazimirus fit monarchus totius Lechiaie.”⁹³

Gniezno: origo provinciarum és fészek, központi hely – az I. Mieszko fennhatóságát kijelölő pont, kiemelt és szent hely, ahol elkezdődött a nép és állama, valamint dinasztiája története. Ebben a felsorolásban megtaláljuk mindazokat az értékeket, amelyek kölcsönösen áthatják, kölcsönösen feltételezik egymást, és sajátos módon tükröződnek a térben.

Rövidítések:

MPH – Monumenta Poloniae Historica (I–VI. köt., 1884)

MPH n. s. – Monumenta Poloniae Historica nova series (1952)

MGH – Monumenta Germaniae Historica

KH – Kwartalnik Historyczny

RH – Roczniki Historyczne

⁹³ Kronika Wielkopolska. MPH VIII. köt. 58.

A KÖZÉPKORI LENGYEL ÍRÁSBELISÉG

1. A Földközi-tenger medencéjének antik kultúrkörében kialakult, és az új nyugat-európai államalakulatok által a korai középkorban átvett latin írásbeliség a közép-európai államokban a 10. század folyamán a kereszténységgel, mint államvallással¹ együtt jelentkezett. A kereszténység felvétele Lengyelországban – mint azt többen is kimutatták – az új államot építő hatalmi csoportosulás tudatos választása és tervszerű lépése volt, az idegen kultúrával folytatott dialógusa eredményeként.² A keresztény vallás és az egyházi intézmények a fejedelem és az uralkodó elit számára az új államszerkezet stabilitását, annak ideológiai alátámasztását és továbbépítését szolgálták. A szláv és a korai lengyel kultúra szellemi öröksége, amely a 10–11. században a lengyel társadalom életének alapját képezte, új elemekkel gazdagodott, mind az anyagi, mind pedig a szellemi kultúra terén, annak tartozékaival, a latin nyelvvel, az iskolai oktatással és a könyvvvel.³

A 10–11. századi Lengyelországban – miként általában a korabeli Európában is – az egyház képviselői a világi hatalom terveit és szándékait valósították

¹ A 10. századi Európa e térségét jellemző viszonyokról a következők írták: T. Mannteufel, *Państwo Mieszka a Europa*. „Kwartalnik Historyczny” 67 (1960), 1020–1032; A. Gieysztor, *La struttura culturale de paesi slavi nell'alto medioevo*, Spoleto 1964, 371–392.; I. Hlaváček, *Die Formung der westslawischen Schrift-Buch- und Bibliothekskultur unter dem Einfluss der lateinischen Kirche*, (in:) *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Spoleto 1983, 701–737.

² A. Gieysztor, *Ideowe wartosci kultury polskiej w X–XI: przyjecie chrzescijanstwa*. „Kwartalnik historyczny” 67 (1960), 922–938.; A. Gieysztor, *Przemiany ideologiczne w państwie pierwszych Piastów a wprowadzenie chrześcijaństwa* (in:) *Początki Państwa Polskiego*, Poznań 1962, 2. kötet, 155–170.; A. Gieysztor, *Postawy społeczne i treści ideowe kultury wcześniejszego średniowiecza polskiego* (in:) *Historia kultury średniowiecznej w Polsce, IX. powszechny Zjazd Historyków Polskich*, Warszawa 1964, 2. kötet, 7–40.; Vö. még: S. Kętrzyński, *Polska X–XI wieku*, Warszawa 1961, 265–288., H. Łowmiański, *Początki Polski*, 5. kötet, Warszawa 1973, 505–621.

³ A lengyelországi kéziratos könyv története első szakaszának átfogó feldolgozására a következők vállalkoztak: M. Hornowska, H. Zdziłowiecka-Jasińska, *Zbiory rękopismienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947, 5–49.; W. Semkowicz, *Paleografia łacinska*, Kraków 1951, 155–160, 294–334.; B. Kürbis, *Książka, skrytoria, biblioteki*, II: *Polska* (in:) *Słownik Starożytności Słowiańskich*, Wrocław 1964., 2. kötet, 543–544.; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, 17–40.; Vö. még: S. Sawicka, *Les principaux manuscrits à peinture de la Bibliothèque Nationale de Varsovie, du Château Royal et du Séminaire de Płock et du Chapitre de Gniezno*. „Bulletin de la Société Française de Reproductions des Manuscrits à Peinturés”, 19, Paris 1938; M. Walicki (in:) *Sztuka polska przedromanska i romanska do schyłku XIII. wieku*, Warszawa 1971, 1 kötet, 1. rész 249–276, 2. rész: műemléki katalógus és leltár.

meg a bel- és a külpolitikában egyaránt. Az uralkodó viszont anyagi eszközeivel támogatta az egyház tevékenységét, és jogi védelme alá vonta azt. A már e korban is előforduló konfliktusok, mint például az első gnieźnai érsek, Gaudenty-Radzim, rejtélyes vitája Vitéz Boleszlóval (992–1025), vagy Szaniszló, krakkói püspök Merész Boleszlóval (1058–1079) való összecsapása nem ingathatták meg Lengyelországban a már kialakult államegyház rendszerét, nem törhették meg a papság és az országot uraló csoportosulás együttműködését, s nem áshatták alá kapcsolatukat.⁴ Ez az együttműködés az írásbeli kultúra területén is létrejött. Az újabb kutatások alátámasztották az első keresztény lengyel uralkodó udvarának a történeti hagyomány nemcsak szóbeli, hanem írott formában való megőrzésében betöltött szerepét. A gnieźnai, majd a krakkói fejedelmi székhelyek a történetírás központjai is voltak, s egyben politikai célkitűzések szolgálatában irodalmi feladatokat is elláttak.⁵ Ugyanígy a lengyel hagiográfiai irodalom legrégebbi alkotásainak egy része – mint például Szent Adalbert és az öt mártír testvér élete, amelyek az országról szóló információk forrásai is korukban, az új keresztény birodalom dicsőítését szolgálták – a 11. század első felében Vitéz Boleszló⁶ udvarának inspirációjára keletkeztek.

A dinasztia és az udvar mecénatúrája döntő jelentőségű volt a lengyel könyvkultúra fenntartásában és fejlesztésében a 10–11. század folyamán. Azonban nemcsak a lengyel egyház képviselői hozták az uralkodó segítségével és közbenjárásával idegen földről értékes liturgikus könyveket; a gazdag kiállítású kódexek importja leginkább az uralkodó személyes érdeklődésének következménye volt. Ilyen például a Lotharingiai Matild⁷ hercegnő által II. Mieszko királynak (1025–1034) 1026–1027 táján adományozott ún. *Ordo Romanus*. Előfordult, hogy a kézíratos kódexek részét képezték az első Piast uralkodók által nőül vett hercegnők hozományának. A hercegnőkkel együtt vándorló kódexek sorsát jól példázza Egbert trieri érsek a 10. század végén keletkezett *Zsoltároskönyve* (az ún. Codex Gertrudianus).⁸ Ezt a kódexet valószínűleg Rycheza hercegnő, I. Mieszko felesége hoz-

⁴ Az uralkodónak az egyházzal szembeni fölényét az első Piastok Lengyelországában jól mutatja: A. Gieysztor *Przemiany ideologiczne*, 158. o.; T. Wasilewski, *Kościół monarszy w X–XIII w. i jego zwierzchnik biskup Polski*. „Kwartalnik Historyczny” 92 (1985), 747–768.

⁵ G. Labuda, *Gdzie pisano najdawniejsze roczniki polskie?* „Roczniki Historyczne”, 23 (1957), 79–97.; G. Labuda, *Główne linie rozwoju rocznikarstwa polskiego w wiekach srednich*, „Kwartalnik Historyczny” 78 (1971), 804–837.; B. Kūrbisówna, *Więź najstarszego dziejopisarstwa polskiego z państwem (in:) Początki państwa polskiego*, 2. kötet, 217–232. Vö.: J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, Wrocław 1964, 43. és skk. (Itt: régebbi kutatási eredmények összegzése). Figyelemreméltó az udvarnak és a dinasztiaának a lengyel nyelv korai fejlődésében (az egyház mellett) betöltött kimagasló szerepe – hangsúlyozza Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, 63–77.

⁶ J. Karwasińska, *Państwo polskie w przekazach hagiograficznych XI i XII wieku (in:) Początki państwa polskiego*, 2. kötet, 233–244.; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, 15–21. (itt további irodalom).

⁷ Stadt-u. Universitätsbibliothek Düsseldorf, Ms C91; W. Semkowicz, *Paleografia*, 303–305 o.; Sztuka polska przedromańska i romańska, 1. kötet, 2. rész, 790–791. (leírás, a kutatás állása, irodalom).

⁸ Ma a Museo Archeologico Nazionale Cividale del Friuliban. A kézirat tematikájával foglalkozó számos tanulmány bemutatása: Sztuka polska przedromańska i romańska, 1. kötet, 2. rész, 791. Vö.: M. H. Malewicz, *Un livre de prières d'une princesse polonaise au XIe siècle*, „Scriptorium”, 31, (1977), 248–254. A kódex cseh jellemzőivel kapcsolatban lásd: J. Hlaváček, *Przyczynek do czesko-pols-*

hatta magával 1013 körül. Ezt követően leányukkal, Gertrúddal, akit 1050-ben Iza-szláv kijevi fejedelemhez adtak, a kódex orosz földre került. Ott görög feliratokkal ellátott, bizánci–orosz stílusban készült, öt teljes oldalt betöltő miniatúrával és Gertrúd latin nyelvű imádságaival („*liber precum Gertrudis*”) egészült ki. A kézirat Gertrúd halála (1108) után visszakerült Lengyelországba, vagy esetleg még ezelőtt hozta magával unokája, Zbyslaw, akit 1103-ban Ferdeszájú Boleszló vett feleségül. Végül, még a 12. század első felében, a kódex – feltehetően Ferdeszájú Boleszló feleségének, Szalomeának, és leányának, Gertrúdnak (aki ebben a zárdában volt apáca) közvetítésével – Sváb-földre, a zwiefalteni kolostorba került.

A dinasztikus importból származó, liturgikus szövegeket tartalmazó, gazdag kiállítású kódexek közül két, a 11. század végi híres cseh illuminátori és kalligráfusi iskola négy legnevesebb evangeliariuma közül való, illuminált kéziratot kell megemlítenünk.⁹ Ezek a *Gnéznai Evangeliarium* és a *Płocki Evangeliarium*, melyeket pompás miniatúrák díszítenek, s a szöveg egy részét bíborral színezett pergamenre arany betűkkel írták. Ezeket, minden bizonnyal, Herman Ulászló (1079–1102) első felesége, Vratizsláv cseh király leánya, Judit hozta magával.¹⁰ Viszont a krakkói székesegyház *Emmarami Evangeliarium*ának¹¹ a regensburgi műhely nagyszerű alkotásának lengyel földre kerülését Herman Ulászló második feleségének, III. Henrik császár leányának, Salamon magyar király özvegyének, Judit–Máriának nevéhez kapcsolhatjuk. Ezek az uralkodóház közbenjárásával importált, liturgikus szövegeket tartalmazó, értékes kódexek vagy az uralkodó kápolnájába, vagy, mint ünnepélyes ajándékok, a gnéznai, a krakkói és a płocki székesegyházba kerültek. Előfordult az is, hogy a kódexek lengyel uralkodók idegenbe férjhez adott leányaival külföldre kerültek (mint a már említett *Codex Gertrudianus*), vagy az uralkodóház politikai okokból távozni kényszerülő tagjaival hagyták el az orszá-

kich książkowych za panowania Przemysławów. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Koscielne”, 33 (1976), 322–324.

⁹ P. Spunar, O kodexu vyšehradském z liturgického hlediska, „Československi Časopis Historický”, 16 (1968), 755–783. P. Spunar, Ein Beitrag zur Feststellung des Platzes des Vyšehrad Kodex in der Entwicklung der Schreiberkunst Mitteleuropas, „Scriptorium”, 23. (1969), 13–23. A II. Vratizsláv által a prágai székesegyháznak adományozott evangeliarium hasonmás kiadása: J. Masina, Codex Vyšehradensis, „Cimelia Bohemica”, 13. kötet, Pragae 1970.

¹⁰ Gnénai Evangeliárium (Ewangeliarz Gnieźnieński) Gnénai Székesegyház könyvtára (Biblioteka Katedralna w Gnieźnie, ms 1a; Płocki evangéliarium (Ewangeliarz Płocki): Czartoryski könyvtár (Biblioteka Czartoryskich, Kraków, ms 1207. Lefrás, a kutatás állása, irodalom: Sztuka polska przedromańska i romańska, 1. kötet, 2. rész, 692, 745. Vö. M. Jarostawiecka-Gasiorowska, Les principaux manuscrits à peintures du Musée des Princes Czartoryski à Cracovie, „Bulletin de la Société Française de Reproductions des Manuscrits à Peintures” 18, Paris 1935, 8, és skk.

¹¹ A Krakkói Káptalan Könyvtára (Biblioteka Kapitulna w Krakowie, nr 208. Lefrás, a kutatás állása irodalom: Sztuka polska przedromańska i romańska, 1. kötet, 2. rész. 714.; B. Malik-Gumińska, Kodeks emmeramski. Zagadnienie czasu powstania, ikonografii i treści miniatur, „Folia Historiae Artium”, 8 (1972), 5–42. A kézirat Lengyelországba kerülésével kapcsolatban G. Labuda meggyőző magyarázatát követem; Ewangeliarz emmeramski (in:) Cultus et cognitio, Warszawa 1976, 313–322.

got.¹² A gazdagon díszített egyházi kódexeket, mint különlegesen értékes ajándékokat, szokás volt külföldi kolostoroknál adományozni, aminek politikai jelentősége is volt: a lengyel uralkodók anyagi lehetőségeit és bőkezűségét tanúsították.¹³

A könyvek és az írás szerepe az akkori Lengyelországban nem korlátozódott a szertartási és vallási feladatokra. Az írott és a beszélt latin nyelv a dinasztia, valamint az állam vezetői számára a külvilággal való érintkezés eszköze volt, az Itáliától Svédorszáig, Franciaországtól Oroszorszáig terjedő politikai kapcsolatok fenntartását könnyítette meg. Egyúttal a Földközi-tengeri antik kultúra örökségével, valamint a koraközépkori és kortárs, újlatin és germán nyelvű államok, s a Brit-szigetek királyságainak eredményeivel való kapcsolattartást is lehetővé tette.¹⁴ Vitéz Boleszló talán tudott latinul, viszont bizonyos, hogy fia, II. Mieszkó király, unokája, Újító Kázmér, s Kázmér testvére, Gertrúd írásban és szóban egyaránt használták e nyelvet. Hasonlóan gondos nevelésben részesült Herman Ulászló fejedelem, valamint fiai, Zbigniew és (Ferdeszájú) Boleszló is. Herman Ulászló uralkodása idején az udvarban létezett egy iskola, ahol Bambergi Ottó vezetésével a főurak gyermekei is megszerezhették a műveltséget. A legrégibb lengyel krónika szerzője, az ún. Gall Anonymus, a 12. század elején szembeállította ezt az iskolát az egyháziakkal, és mint világi célokat szolgáló intézményt határozta meg.¹⁵ Az ebben az iskolában elsajátított latin tudás az akkor még szűknek mondható világi társadalom legfelső rétegének megkönnyítette a kapcsolattartást a külföldi politikai központokkal, valamint az ezek által létrehozott kulturális és művészeti értékek hasznosítását.

Az uralkodóház és a hatalmon lévők csoportja még liturgikus könyvek esetében is meghatározhatott fontos állami és politikai feladatokat. Az itt szereplő szövegek az új társadalmi rendet támasztották alá és szilárdították meg, szentesítve az uralkodó hatalmát, akit így a társadalom fölé emeltek, és Istennel helyeztek köze-

¹² Például II. Mieszkó felesége, Rycheza, amikor 1032-ben elhagyta az országot, minden bizonnyal több kódexet is vitt magával, köztük az *Egbert Zsoltároskönyvet* (amely később leánya, Gertrúd tulajdonába került) és az *Ordo Romanus*.

¹³ A Ferdeszájú Boleszló és felesége Szalomea által a zwiefalteni kolostornak küldött adományok között feltehetően könyvek is voltak; a gazdag kiállítású zsolttároskönyvről („psalterium magnum auro conscriptum”), amelyet súlyánál fogva nem lehetett szállítani, Bertholdus tesz említést: *Liber de constructione monasterii Zwivildensis*, c. 13 – *Monumenta Poloniae Historica*, a továbbiakban: MPH, 2. kötet, 6.

¹⁴ Vö. S. Kętrzyński *Lengyelország 10–11. századi európai kapcsolataira vonatkozó észrevételei: S. Kętrzyński, Polska X–XI wieku*, 277–281. és A. Gieysztor, *Przemiany ideologiczne*, 163 és 167.

¹⁵ „Et sicut vitas sanctorum et passionis religiosum est in ecclesiis predicare, ita gloriosum est in scholis vel in palatiis regum ac ducum triumphos vel victorias recitare” – Galli Anonymi *Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, I. III, epistola; ed. C. Maleczyński, Cracoviae 1952, 122. – Vö.: J. Dowiat, *Kształcenie umysłowe synów książęcych i możnowładczych w Polsce i niektórych krajach sąsiednich w X–XII w.* (in:) *Polska w świetle*, Warszawa 1972, 79–90. A királyi és egyes főúri családok tagjainak képzéséről a középkorban: E. Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Späntike und im Mittelalter*, Bern 1958, 196–203.; J. W. Thompson, *The Literacy of the Laity in the Middle Ages*, New York 1963; P. Riché, *Recherches sur l'instruction des laïcs du IXe siècle*, „Cahiers de civilisation médiévale”, 5 (1962), 175–182.

li kapcsolatba.¹⁶ Hasonló feladatot töltöttek be a könyveket díszítő miniatúrák is. Az *Emmerami Evangelariumot* egy, hatalma teljében lévő uralkodót ábrázoló miniatúra nyitja meg, amely – erőt és szigort sugározva – a szintén e helyen szereplő korabeli miniatúrákon található Krisztus király és bíró alakját utánozza. A már említett *Ordo Romanus* elején egy (ma már elveszett) II. Mieszko királyt trónusán ülve ábrázoló miniatúra állt. Ez a miniatúra szemlélteti számára a lengyel monarchia dicsőségét volt hivatva hirdetni, és összekapcsolni az uralkodó személyét a keresztény politikai értékrenddel.¹⁷ A kódexek politikai-állami jelentőségét II. Mieszko felesége, Rycheza is felismerte. Amikor 1032-ben elhagyta az országot, magával vitte a legjelentősebb kódexeket, (Egbert *Zsoltároskönyvét*, az *Ordo Romanust*, és az udvari *Évkönyvet*), mint fia, Kázmér a lengyel trónhoz való jogának bizonyítékát.¹⁸

2. A legrégebb lengyelországi könyvek tehát külföldről származtak; a 10. század második felében jelentek meg a kereszténység terjesztésére behívott papsággal együtt.¹⁹ Az első, az új, keresztény szertartásrend alapvető kellékeinek számító kódexek Csehországból érkeztek hozzánk, Dobrava hercegnővel, aki – miként azt az első lengyel krónika szerzője, Gall Anonymus írja – jövendőbeli férje, I. Mieszko udvarába „világi és egyházi előkelők népes kíséretében” érkezett. Ezek a kéziratok valószínűleg nem voltak cseh alkotások, hiszen ebben az időben még nem léteztek ott a könyvkultúrának jelentősebb központjai. Így eleinte a cseh kapcsolatok csak közvetítő szerepet játszottak a főként dél-német másolóműhelyekben készült külszági művek lengyel földre juttatásában.²⁰

A liturgikus és bibliai szövegeket tartalmazó kódexeket részben azok a püspökök és szerzetesek hozták magukkal, akik Bajor- és Szász-földről, a Rajna vidékéről, Lotaringiából, vagy Itáliából érkeztek az országba, illetve a fejedelmi udvarba. Úgy tűnik, hogy az első időszakban Itáliának jutott jelentős szerep a könyvbehozálat terén. A pápai kúria által I. Mieszko udvarába küldött missziós csoport kétségtelenül el volt látva az egyházi szertartásokhoz szükséges valamennyi kellékkel, így

¹⁶ Lásd például: a 11. sz. második feléből származó *Tynieci Sakramentarium* első lapjain lévő „missa pro Rege et exercitu”-t. (Nemzeti Könyvtár Biblioteka Narodowa, Warszawa, BOZ Cim. 8.), leírás és tartalmi elemzés: J. Wecowski, Początki chorału benedyktynskiego w Polsce (968–1150) (in:) *Musica Medii Aevi*, 2. kötet, Kraków 1968, 40–51. Ugyanígy a krakkói püspökök 11. századi *Pontifikáléjában* található szöveg, amit a metropolita mondott el egy, az uralkodó által kinevezett püspök beiktatásakor. Jagelló Könyvtár (Biblioteka Jagiellońska, Kraków, ms 2057) – Pontyfikał krakowski z XI wieku, wyd. Z. Obertyński, Lublin 1977, 148. 494 nr.

¹⁷ A. Gieysztor, *O godności książki w Polsce*, Warszawa 1979, 7.

¹⁸ Vö. G. Labuda, *Główne linie rozwoju rocznikarstwa*, 818.

¹⁹ A misszionáriusok könyveiről források is beszámolnak: Szent Adalbert poroszföldi útjára magával vitt egy zsoltároskönyvet (liber psalmodum) – S. Adalberti vita altera auctore Brunone Querfurtensi, c. 25 (in:) MPH, Series nova, IV kötet/2, 62.; S. Adalberti vita prior, c. 28 (MPH, Series nova, IV kötet/1, 41. Bambergi Ottó pedig, amikor téríteni indult Nyugat-Pomerániába „miskönyvet és más könyveket is” vitt magával – Herbordi *Dialogus de vita S. Ottonis*, c. 8 (in:) MPH, Series nova, VII kötet/3, 74.

²⁰ W. Semkowicz, *Paleografia*, 156.; I. Hlaváček, *Czesko-polskie kontakty książkowe*, 316–317.

ezek között könyvekkel is.²¹ A ravennai eremiták, akik még 1003 előtt érkeztek téríteni Lengyelországba, szintén fel voltak szerelve „válogatott könyvekkel”, amelyeket, mint III. Ottó császár ajándékát, Itáliából hoztak.²²

A Lengyelországban tevékenykedő szerzetesrendek anyakolostoraikkal fenntartott kapcsolatai – és természetesen a hazai származású szerzetesek a külföldi egyházi központokkal fennálló összeköttetései – elősegítették az eleinte idegenből behozott könyvállomány gyarapodását. A lengyel egyházszervezet 1000-ben történt megalakulása után²³ létrejöttek a lengyel írásbeli kultúra és a könyvhasználat állandó központjai. Ezek a gnéznai, krakkói, boroszlói, és rövid ideig a kołobrzegi székesegyházak voltak, ezeken kívül még legalább négy férfikolostor (Poznańban, Międzyrzeczben, Trzemesznoban és Łęczycaban) és egy apácázárda is létezett. Az ország jelentősebb váraiban a kereszténység elterjedésétől kezdve minden bizonnyal működtek kápolnák. Ezek el voltak látva alapvető liturgikus könyvekkel, melyeket az ottani szerzetesek használtak. A fentiek mellett, mint már említettem, könyvek gyűjtésének és felhasználásának egyik központja az első Piast uralkodók udvara volt. A fejedelmi udvar könyvei között a vallásos tárgyú műveken kívül historiográfiai szövegek is voltak. Utóbbiak általában évkönyv-kompilációk voltak, rövidített világtörténettel. Talán Dobrava és Rycheza hercegnők hozhatták magukkal, és már helyben egészítették ki, olyan események és tények feljegyzésével, amelyek hasznosak lehettek a fejedelem és közvetlen környezete számára.²⁴

A könyv lengyelországi történetének ebből a legkorábbi szakaszából szinte semmi sem maradt fenn. Az egyházi központokban és a fejedelmi udvarban összegyűjtött legrégibb írásos emlékek szétszóródtak vagy elpusztultak az 1036–1039-es belső zavargások és harcok alatt, esetleg Bretiszláv cseh fejedelem hadainak támadásakor, amelyek teljesen feldúlták Gnénzt, és útközben bizonyosan nem egy kápolna esett hadjáratuk áldozatául. Az első ismert, Lengyelországban használt kódexek közül ki kell emelnünk a két, már említett, udvari környezetből kikerült kötetet: a Rycheza hercegnő által behozott *Egbert Zsoltároskönyvet* (*Codex Gertrudianus*), valamint az *Ordo Romanus*t. Az utóbbit Lotharingiai Matild hercegnő ajándékozta II. Mieszkónak gyönyörű dedikációs levél kíséretében, amelyben a lengyel király műveltségét, latin és görög tudását dicsérte.²⁵ A 11. század második felében viszont két másik, a mai napig fennmaradt korai kódex került Lengyelországba. Az egyik minden bizonnyal a 10. század második feléből származó, szerényebb kivitelű, talán „úti” evangeliárium, amely a gnéznai székesegyház könyvtárában ma-

²¹ Jordan püspök lengyelországi római missziójával kapcsolatban lásd: J. Dowiat, *Metryka chrztu Mieszka I i jego geneza*, Warszawa 1961, 36–54.

²² *Vita quinque fratrum eremitarum auctore Brunone Querfurtensi*, c. XIII (in:) MPH, Series nova. IV kötet/3 65

²³ Az egyházszervezet legkorábbi kérdéseit bemutatja: W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, valamint egy J. Kłoczowski által szerkesztett tanulmánykötet: *Kościół w Polsce. Średniowiecze*, Kraków 1968.

²⁴ Vö. az 5. jegyzetben idézett munkákkal, valamint: Z. Budkowa, *Początki polskiego rocnikarstwa*, „*Studia Żródłoznawcze*”, 2/1958, 81–96.; G. Labuda, *Rocznik poznański*, ugyanott 97–112.

²⁵ Lásd fent a 7. és 8. jegyzetet. Lotaringiai Matild levele megjelent: MPH, I., 323–324.

radt fenn. (MS 1). A másik valószínűleg a 8. század végén keletkezhetett, ír szerzetesi környezetben. Prédikációk gyűjteményét (Predicationes) tartalmazza, s valószínűleg a tynieci bencések könyvtárának részét képezte.²⁶ Valószínűleg szintén a 11. század második felében került Lengyelországba az, a 8. század végéről, vagy a 9. század elejéről származó leckekönyv, amelyből csak kis részletek maradtak fenn. Ezeket a boroszlói káptalan könyvtárának egyik, 15. századi kódexének kötetstáblájából fejtették ki. A töredékeket megtaláló Władysław Semkowicz szerint ez a kézirat a kruszwicai székesegyház tulajdonát képezhette.²⁷ Még megközelítőleg sem lehet meghatározni azonban, mikor került lengyel földre az, a 9. század második feléből származó kódex, amely Smaragd apát Szent Benedek reguláihoz frott kommentárjait tartalmazza. A Lex Salica a 9. századból származó varsói kézirata (Varsói Egyetemi Könyvtár, MS 1), amelyet régebben a lengyelek korai, külszországban folytatott jogi tanulmányaival hoztak összefüggésbe, csak a 19. század végén került hozzánk.²⁸

Az egyház és az állam az 1036–1039-es évek válságát követő újjáépítése, ami I. Kázmér (1034–1058) és Merész Boleszló (1058–1059) nevéhez fűződik, lehetővé tette, hogy a politikai-egyházi kapcsolatok Lengyelországot ismét Nyugat- és Dél-Európa legjelentősebb kulturális központjaihoz közelítsék. Ezeknek a kapcsolatoknak köszönhetően újból megindult a liturgikus és más tartalmú kéziratok Lengyelországba áramlása. Az első, 1040 előtti, időszakhoz képest növekszik a könyvfelhasználók – a világi papság és a szerzetesek – száma. Az I. Kázmér által felújított régi püspökségek mellett ugyanis a 11. század második felében újak is alakultak Płockban és valószínűleg Kruszwicában (amit a 12. század során Włocławekbe helyeztek). A 11. század végén a székesegyházi papság számára új, majd a következő században elterjedő szervezeti formát hoztak létre, a kanonokok gyülekezetét. Ennek keretében igen élénk vallási, szellemi, és művészeti tevékenység folyt. Sor került a benedekrendi kolostorok újjáalapítására is. Ezek most Tyniecben, Mogilnóban, Lublinban, valamint egyes várközpontokban (Boroszlóban, Legnicében és Płockban) működtek. E kolostorok, s különösképpen az itteni szerzetesek első nemzedéke magas oktatási, művészeti és zenei kultúrájukról híres kolostorokkal, főként Rajna-vidékiekkel tartottak fenn kapcsolatot.

Fennmaradt a kéziratoknak egy olyan csoportja, amely akkoriban – tehát a 11. sz. végén és a 12. sz. elején – került Lengyelországba. Szóltam már két, ezek közé tartozó, dinasztikus importból származó kézitról (Gnéznai Evangeliarium és Płocki Evangeliarium).²⁹ A Rajna menti államokkal és a francia kultúrával való kapcsolatok megélénkülését két, Krakóhoz és a tynieci bencésekhez köthető kó-

²⁶ Gnéznai evangeliárium (Ewangelarz gnieźnieński): B. Bolz, Najdawniejszy kalendarz gnieźnieński według kodeksu MS 1, Poznań 1971. Krakói Praedicationes-t feldolgozta: P. David, Un recueil de conférences monastiques irlandaises du VIIIe siècle, „Revue Bénédictine”, 49(1937), 62–69.

²⁷ W. Semkowicz, Paleografia, 296–298.

²⁸ Z. Kozłowska-Budkowa, Najstarszy rekonis Biblioteki Kórnickiej, „Przegląd Biblioteczny”, 3(1929), 496–509.; J. Zathy, Katalog rekonisów sredniowiecznych Biblioteki Kórnickiej, Wrocław 1963, 319–322.; H. Kozerska, W. Stumer, Katalog rkonisów biblioteki uniwersyteckiej w Warszawie, Warszawa 1963, 1. kötet, 1–4.

²⁹ Lásd fent: 9. és 10. jegyzet.

dex tanúsítja. Az egyik, 1060–1070 körül, a kölni iskolában készült, rendkívüli műgonddal: részben ezüsttel írták bőborral színezett pergamenre. A másik pedig egy, a 8. sz. végéről származó prédikáció gyűjtemény (*Predicationes*).³⁰ A krakkói székesegyházzal és a fejedelmi udvarral akkoriban szorosan együttműködő tynieci apátsághoz még egy értékes kézirat kapcsolódik: a krakkói püspökök pontificale-ja,³¹ amit vagy Tyniecben írtak, vagy az ottani kolostor megrendelésére készítettek valamely Rajna vidéki vagy lotaringiai másolóműhelyben.

Ismertek még a lengyel könyvtáraknak más olyan, a 11. század végéről, vagy a 12. század elejéről származó liturgikus könyvei, amelyeket akkoriban hozhatattak bajorországi, vagy Rajna vidéki scriptoriumokból.³² A 11–12. század fordulóján már fellelhetjük a liturgikus-biblikus kódexek szertartási-vallási rendeltetésén túllépő alkotások nyomait. Ezt, a középkori lengyel könyvkultúra számára új tartalmat hordozó típust két fennmaradt jogi kézirat képviseli: egy krakkói és egy gnéznai. Mindkettő a chartres-i Ivon iskolájában készített kánonjogi gyűjteményt, a *Collectio trium partiumot* (az ún. Tripartitát)³³ tartalmazza. A két kézirat közel azonos szövegeket tartalmaz, amelyek csak kisebb szerkesztésbeli és tartalmi különbségeket mutatnak. Keletkezésük az 1103-ban Lengyelországban tartózkodó pápai követ, a francia születésű Vallon (Gallon) kezdeményezésének, a chartres-i Ivon tanítványának és barátjának köszönhető. Lehetséges, hogy magával hozta a Tripartita kéziratát, s ezt Krakkóban és Gnénában, ott helyben lemásolták. Az íráskép és az írásmód jellegzetességei alapján valószínűbbnek látszik azonban, hogy ezek a kódexek más módon készültek: Vallon másoltathatta le mindkét kéziratot egy észak-franciaországi központban, s onnan hozhatta magával Lengyelországba, hogy a végrehajtandó egyházi reform jogi alapját képezzék.³⁴ Így mindkét kézirat az Észak-Franciaországgal kibontakozó, s majd a 12. század folyamán virágzásnak induló kulturális kapcsolatoknak újabb bizonyítéka.

A 11–12. század fordulóján a könyvek nem vallási célokat szolgáló funkciójáról leginkább a krakkói székesegyház könyvtárának 1110-ből származó összeírá-

³⁰ Lásd fent: 16. és 26. jegyzet. A Tynieci Sakramentarium részletes ismertetését megtalálhatjuk még: W. Semkowicz, *Paleografia*, 305–309.

³¹ Jagelló könyvtár (Biblioteka Jagiellońska), Kraków, ms 2057, a korábbi kutatás a 12. századra datálta: W. Abraham *Pontificale biskupów krakowskich z XII wieku*, „Rozprawy AU. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 66(1927), nr 1. A Pontifikálé legújabb közreadója Z. Obertyński (1977) a kézirat keletkezésének idejét meggyőzően előre teszi, 1050 és 1075 körülre; lásd: Pontyfikat krakowski z XI wieku, 23–24.

³² Vö: E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, 28.

³³ A kéziratok a Krakkói káptalan könyvtárban (Biblioteka Kapitulna, Kraków, nr 84) és a Gnénai székesegyház könyvtárban (Biblioteka Katedralna Gniezno, ms 25). Feldolgozásuk: P. David *Un disciple d'Yves de Chartres en Pologne – Galon de Paris et le droit canonique* (in:) *La Pologne au VII Congrès International des Sciences Historiques*, Varsovie 1933, 1. kötet, 99–113.

³⁴ Vö.: W. Semkowicz, *Paleografia*, 320–322.; J. Szymański, *krakowski rękopis reguty akwizrańskiej z roku ok. 1103*, „Studia Źródłoznawcze” 11(1966), 39–52.

sa tájékoztat, amely a szláv országokban az egyik legrégebbi könyvvösszeírásnak tekinthető.³⁵ A krakkói szellemi élet ezen értékes dokumentuma – a székesegyház kincstárának leltárával együtt – a már említett krakkói kézirat, a *Collectio trium partium* egyik üres lapjára lett lejegyezve. Érdekes képet kaphatunk belőle a székesegyházi könyvtár és a mellette működő iskola állományáról. Mint az a leltárból kitűnik, a krakkói székesegyház könyvtárában 1110-ben nemcsak számos liturgikus, biblikus és teológiai munkát, hanem antik és középkori iskolai auktorok műveinek egész gyűjteményét lelhetjük fel. Kánonjogi szövegek is szerepeltek itt, sőt a *Leges Longobardorum*-nak két példánya is megvolt, ami az Észak-Itáliával való tudományos és kulturális kapcsolatokra enged következtetni. A krakkói katalógusban ötven kódex szerepel, bár a könyvtárban feltehetően több munka volt, hiszen az ilyen jellegű középkori leltárak csak a címadó szövegeket sorolták föl. Számszerűen nem volt ez imponáló könyvgyűjtemény, de a művek kiválasztása az egyházi és állami feladatok ellátására előkészítő krakkói iskola magas színvonalát bizonyítja.

3. Mind a 12. század könyvkultúrája, mind pedig a művészetek pártolása terén a későbbiekben jelentős szerepet játszott a fejedelmi udvar mecenatúrája. Az udvarnak szüksége volt művelt, frástudó – a politikai, diplomáciai és jogi ügyekben járatos – szakemberekre, akik eligazodtak az okiratkészítés szabályaiban és a politikai levelezés szokásaiban. Ezeket a feladatokat a fejedelemudvari papok látták el, a kancellár vezetésével. A felső papság (a püspökök és káptalanjaik) számára a fejedelmi udvar volt a világi hatalom képviselőivel való politikai és szellemi együttműködés területe. Végül pedig a történetírásnak a monarchikus hatalom által való pártolása révén e tudomány képviselői számára az udvari környezet biztosította az uralkodó elittel, a gyakorlati politika képviselőivel való találkozás lehetőségét.

Az udvarnak ezen kulturális funkcióit jól szemlélteti Gall Anonymus krónikája,³⁶ amely az első Piast uralkodók alatti Lengyelország történetének legkorábbi teljes feldolgozása. A krónika Ferdeszájú Boleszló udvarában keletkezett (közvetlenül 1113 után) és mind irodalmi formáját tekintve, mind pedig a tények kiválasztását illetően politikai írásmű, amely a fejedelmet és családját, vagyis a Piast dinasztiát dicsőíti. Gall Anonymus inspirátorai a fejedelem nagy műveltségű tanácsadói, vagy a Ferdeszájú Boleszlót támogató főurak voltak, közülük is elsősorban a nagynevű Awdaniec nemzetségből származó Mihály kancellár. Majd fél évszázaddal később keletkezett Szandamériai Henrik, vagy Igazságos Kázmér wíslícai udvarában az az irodalmi mű, amely a tynieci Walgierz és wíslícai Wíslawa történetét dolgozza fel, és az aquitániai Waltherről (Walthariusról) és Helgundáról szóló nyugat-európai költeményen alapul. Ez a szórakoztatásra szánt hazai szépirodalom el-

³⁵ Megjelent: MPH, I., 3770. Az inventárium részletes elemzését – a fennmaradt kéziratok feltüntetésével – A. Vetulani készítette: *Le plus ancien inventaire d'une bibliothèque polonaise, Cracovie 1971.*

³⁶ M. Plezia, *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, Kraków 1947; G. Labuda, *Miejsce powstania kroniki Anonima Galla* (in: *Prace z dziejów Polski feudalnej*, Warszawa 1960., 107–121.; B. Kürbisówna, *Wież najstarszego dziejopisarstwa polskiego z państwem*, 225–226.

ső darabja, amit nem politikai vagy propagandisztikus megfontolásból, s nem is vallásoktatási célzattal írtak.³⁷

A 12. századi Lengyelországban a fejedelmi udvar mecénatúrája mellett a főurak mecénatúrája is megjelent. A Piast-monarchiában a 12. században lejátszódó társadalmi folyamatok, amelyek körvonalai már a 11. században kirajzolódtak – az állam politikai erőviszonyainak megváltozásához vezettek. Ennek egyik megnyilvánulása volt a nagy főúri családok, mint például a Gryfitek, Awdaniecek, Łabędziek, Odrowążok és még néhány más család mind erőteljesebb szerepe a politikai hatalomban. A tehetős rétegek politikai jelentőségének ez a megnövekedése kifejezést nyert a család dicsőségének hirdetésére szolgáló templom- és kolostor-alapításokban, ezek művészi kivitelezésében, és értékes liturgikus könyvekkel való ellátásában. A lengyel kultúrában újonnan jelentkező tendenciáknak egyik kifejező jelképe a strzelnei Szentháromság templom a 12. század végéről származó alapítási tűmpanonja.³⁸ A tűmpanon Piotr Wszeborowicz kujáviai palatinust ábrázolja felesége oldalán; a palatinus a templom modelljét tartja kezében, hitvese pedig könyvet. A lengyel világi főurak kulturális mecénatúrája kiterjedt az irodalmi tevékenységre is. Ezt tanúsítja a Piotr Włostowicz palatinusnak, a befolyásos politikusnak, számos templom alapítójának és építtetőjének tetteit megéneklő költemény (az ún. Carmen Mauri), valamint a Nagylengyel Krónikában idézett Gesta Piotrkonis (Piotr cselekedetei), amely minden bizonnyal a fent említett strzelnoi templomalapító Wszebor vajda fia, Piotr palatinus nevéhez kapcsolható.³⁹ A fejedelem és a világi nagyurak mecénatúráján jelentős a püspökök, a papság gazdag képviselőinek a templom alapításában és felszerelésében játszott szerepe a 12. századi Lengyelországban.

A fejedelmi udvar, a világi és egyházi főurak a kultúra támogatásában játszott szerepe a 12. században kedvező feltételeket teremtett a lengyel könyvkultúra további fejlődéséhez. A világi papság létszáma is állandóan növekedett: ebben az évszázadban, két új püspökség is alakult, a pomerániai és a lubuski. Új kánonok-közösségek jöttek létre, újabb kolostorokat alapítottak – így a bencésekét, premonstreiekét, reguláris kánonokokét, valamint a legnépesebbet, a ciszterciekét⁴⁰ – mindezek következtében a könyveket olvasók és használók köre megnövekedett.

³⁷ Ez a mű (rövidített változatban) a 13. századból való *Nagylengyel krónikában* (Kronika Wielkopolska) található másolatban maradt fenn, azonban már egy évszázadal korábban létezett írott formában – G. Labuda, *Żródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa 1960., 245–298. (itt a vita anyaga és további irodalom); B. Kūrbisówna, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1959., 153–160.

³⁸ K. Mączewska-Pilch, *Tympanon fundacyjny z Olbina na tle przedstawień o charakterze donacyjnym*, Wrocław, 1973., 34–41.

³⁹ A későbbi változatban, töredékesen fennmaradt *Carmen Mauri* M. Plezia rekonstruálta, *Cronica Petri comitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri*, MPH, Series nova, III. kötet, Kraków 1951. *Gesta Piotrkonis*: B. Kūrbisówna, *Dziejopisarstwo wielkopolskie*, 143–150.

⁴⁰ T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi*, Warszawa 1955; T. Lalik, *Początki kapituły wiślockiej na tle kształtowania się kolegiat polskich XII wieku (in:) Odkrycia w Wiślicy*, Warszawa 1963., 149–191.; S. Trawkowski, *Miedzy herezja a ortodoksja. Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*, Warszawa 1964.

Bár a kolostorok (főleg a benedekrendi és cisztercita kolostorok) továbbra is első-sorban liturgikus-biblikus, valamint a szerzetesrendre vonatkozó szövegeket használtak, azonban a világi főpapság képviselői, a püspökök és a székesegyházi kánonokat merítették már a jogi, teológiai és a történeti-politikai művekből is. Ezek a főpapok gyakran lengyel főúri családok sarjai voltak, akik politikai tevékenységet is folytattak, és egyidejűleg részt vettek a lengyel egyház az uralkodótól való függetlenné válásáért folytatott harcban. Ők műveltségüket már nemegyszer Észak-Franciaország, vagy Itália szellemi központjaiban szerezték, így kiterjedt politikai, egyházi, tudományos és politikai kapcsolatokkal is rendelkeztek. Külföldi utazásaikból vagy tanulmányaikból hazatérve könyveket is hoztak magukkal, amelyek min-tául szolgálhattak a hazai másolatok elkészítéséhez.⁴¹

A pápai követeknek a 12. század során gyakoribbá váló lengyelországi látogatásai, valamint a Rómával való egyházi kapcsolatok szorosabbá válása következtében bizonyára új egyházjogi és az egyházi rendtartással kapcsolatos szövegek is érkeztek az országra.

A 12. századi Lengyelországban a latin írásbeliség és könyvkultúra központjai közül meg kell említenünk a krakkói, gnéznai, plocki székesegyházakhoz tartozó (másolóműhellyel és iskolával ellátott) központokat; politikailag és intellektuálisan ezek inkább a fejedelmi udvarhoz tartoztak. A kor híres tudósa, II. Ulászló fejedelem pártfogoltja és munkatársa, Máté püspök (meghalt: 1166-ban) is Krakóban tevékenykedett. Írói tehetségét és irodalmi tájékozottságát (elsősorban az antik irodalomban való jártasságát) meglehetősen jól példázza Clairvaux-i Bernáthoz írott levele.⁴² Nem meglepő tehát, hogy az irodalmi élet és a szellemi alkotómunka számára olyannyira kedvező légkörű Krakóban a 12. és 13. század fordulóján megjelenik egy rendkívül érdekes magánkönyvtár, amely egy ismeretlen erudita – talán Wincenty mester, krakkói püspök, vagy utóda, Iwon Odrowąż – tulajdonában volt.⁴³

Hasonló szellemi légkör jellemezte Gnénát is. A 12. század elején itt készült az érsekség birtok-összeírása, ahol több mint háromszáz ólengyel személy- és földrajzi név terjedelmes felsorolása található.⁴⁴ Az itteni írástudók – mint az a leknoi ciszterek számára készült (1153-ból származó) dokumentumból kiderül – műves, rétorikus fordulatokat alkalmaztak. Valószínűleg ebben a környezetben készült

⁴¹ A klérus e csoportja által nem a szertartás celebrálásához, hanem tanulmányozás céljából importált könyveknek jó példája az Apostolok levelei teológiai kommentárokkal ellátott kézírata („Epistolae catholicae glossatae” – Nemzeti Könyvtár – Biblioteka Narodowa, Warszawa, sygn. II 3312, korábban: Lat. O. v. I. 19), amit a 12. század elején hozott magával Laonból egy a krakkói vagy a gnéznai székesegyházhoz tartozó egyházi személy, s amit a kódex tulajdonosa Lengyelországban történeti feljegyzésekkel egészített ki. (az ún. *Régi Świetokrzyżi Évkönyv* – Rocznik Świetokrzyżski dawny); W. Semkowicz, *Rocznik Świetokrzyżski dawny*, Kraków 1910.

⁴² A levél kritikai apparátussal ellátott újabb kiadása: *M. Plezia*, *List biskupa Mateusza do sw. Bernarda* (in:) *Prace z dziejów Polski feudalnej*, Warszawa 1960., 123–140.

⁴³ Lásd alább: 56. jegyzetet.

⁴⁴ Ezt a Rómába küldött felsorolást II. Ince pápa 1136. évi bullájához csatolták: *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, opr. W. Taszycki, Wrocław 1967, 3–27.

hosszabb szünet után az első Szent Adalbert életrajz (*Tempore illo*), amely gondos irodalmi kimunkáltságával hívja föl magára a figyelmet.

A płocki egyházi központ⁴⁵ már a 11. században Herman Ulászló uralkodása alatt nagy művészi és szellemi kibontakozás színtere volt. A 12. század második és harmadik évtizedében két, a belgiumi Malonne-ból származó fivér működött itt, Alexander mint püspök (1129–1156), és Walter mint a székesegyház prépostja. Utóbbi később a boroszlói püspökség élére került (1149–1156). A két fivér tevékenyen részt vett az egyházi reform újabb áramlatainak érvényesítésében és a kánoni szabályzatok megalapításában. Mindketten hozzájárultak az újlatin országokkal való kulturális kapcsolatok elmélyítéséhez.⁴⁶ Ismertek Alexander püspök az építészet és a művészetek pártolása révén szerzett érdemei. Az ő püspöksége idején székesegyházi iskola működött Płockban, és lehetséges, hogy ott kódexeket is készítettek. A püspök néhány kötettel minden bizonnyal kiegészítette a płocki székesegyház könyvtárát. Valószínűleg ebből az időből származik az illuminált ún. płocki *Biblia*, amely egy Mosel-vidéki másolóműhelyből került ki, és helyben egészült ki szöveggel (csodákról szóló feljegyzésekkel) és miniatúrákkal.⁴⁷ A 12. századból származó, és a Mosel-vidékiekkel rokonságot mutató illuminált płocki kódexek közül ki kell emelnünk az *Anasztázia Evangeliáriumot*. Ez az elsőrangú aranyművesi munkának tekinthető kódex egy Mosel vidéki vagy lotaringiai aranyműves műhelyből származik, de az is feltehető, hogy Lengyelországban készült a Mosel vidéki és bizánci művészet hatására.⁴⁸

Még más – egy-egy kolostor vagy egy székesegyház által behozatott – 12. századi, illuminált kódexeket is ismerünk.⁴⁹ Fel kell tennünk azonban, hogy ebben a században az importból származó kéziratok már nem elégíthették ki a teljes hazai – liturgikus és más tárgyú – kódexszükségletet. Mint azt a legrégebbi lengyel évkönyvekre vonatkozó kutatások alátámasztják, már a legkorábbi – külföldi hercegnők által behozott – szövegek is ki lettek egészítve és át lettek alakítva hazai használatra.

Tudni lehet, hogy Egbert *Zsoltároskönyvéhez* a 11. században hozzátartolták Gertrúd, lengyel hercegnő imádságait, és egy, néhány Lengyelországra vonatkozó feljegyzést tartalmazó naptárt is. A Piastok udvarában tevékenykedő, s a tol-

⁴⁵ Cz. *Deputa*, Krag kościelny płocki w XII wieku, „Roczniki Humanistyczne”, 8(1959), 2. füzet, 1–122.

⁴⁶ L. *Génicot*, Pologne et pays mosan au moyen âge, „Bulletin de Academie Royale de Belgique”, 5 ser., 64(1978), 1 nr, 20–22.

⁴⁷ Z. *Kozłowska-Budkowa*, Płockie zapiski o cudach z r. 1148, „Kwartalnik Historyczny”, 44(1930), 341–348.; a kutatás állása, irodalom: Sztuka polska przedromańska i romańska 1. kötet, 2. rész, 745–746.

⁴⁸ Az *Anasztázia Evangeliáriumra* (Ewangeliarz Anastazji) (ma: Nemzeti Könyvtár – Biblioteka Narodowa, Warszawa, nr 3307) és más plocki kódexekre vonatkozóan lásd: Sztuka polska przedromańska i romańska, 1. kötet, 2. rész, 746–747.; M. *Morelowski*, Pericopae lubińskie, ewangeliaz płocki i drzwi gnieźnieńskie a sztuka leodyjsko-mozanska XII wieku, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 2(1937), 346–361.

⁴⁹ W. *Semkowicz*, Paleografia, 325–329, 329–331, 390. és Sztuka polska przedromańska i romańska 1. kötet, 2. rész, 724–725, 728, 771.

lal jól bánó káplánok csoportja, amely az uralkodóház külföldi levelezését vezette, lemásolhatott a hazai használók számára szükséges könyveket. Ilyen levelezést – miként azt Lambert-Suly krakkói püspök 1085–1092 körül Vratiszláv cseh királyhoz írt levele is bizonyítja – a 11. században lengyel püspökök is folytattak.⁵⁰ Lehetséges tehát, hogy a 11. század végéről és a 12. század elejéről származó, Krakóhoz és Gnénához kapcsolódó szerényen díszített liturgikus, teológiai és jogi szövegeket tartalmazó könyvek helyi termékek voltak.

Kétségtelenül a krakkói skriptóriumban készült két – a mai napig eredetiben fennmaradt szöveg közül – legrégebbi, a székesegyház kincstáráról és könyvtáráról szóló inventárium ugyanazon kéztől ered, az 1101. és az 1110. években, kétségtelenül egy ismeretlen székesegyházi őrkanonok tulajdona volt.⁵¹ A 12. század folyamán Lengyelországban egyre többet írtak, noha a lengyel írásbeliség e korai emlékeiből nem sok maradt ránk eredetiben. Ezek elsősorban dokumentumok, a belső használatra végzett jogi tevékenység írásbeli igazolásai, a külfölddel folytatott levelezés, de vannak köztük irodalmi alkotások is.⁵² Ilyen a már említett Gall Anonymus krónikája, amely 14. és 15. századi másolatokban maradt fenn; a Carmen Mauri, vagy Walgierz és Wislawa⁵³ története. Utóbbiak a 12. századból származó lengyelországi szövegekben maradtak fenn. Így – bár közvetlen forrásemlékekkel nem rendelkezünk – elmondhatjuk, hogy a székesegyházi, kolostori másolóműhelyekben liturgikus kódexeket, teológiai műveket, jogi és iskolai szövegeket sokszorosítottak.

Mindazonáltal ezt még nem tekinthetjük sem bőséges, sem pedig sok fajta irodalmi termésnek. A 12. század Lengyelországában a könyvek elsősorban vallási célokat szolgáltak, és az ideológiai, vallási-politikai hatás eszközei voltak.

Kiegészítették az egyháztudomány, az egyházjog és a latin nyelv oktatása közben elhangzó szóbeli ismertetéseket. A kódexeket elsősorban az ország összalakosságához mérten még nem számottevő papság (és annak is csak egy része), valamint az uralkodóház és a főúri családok latin írás-, olvasás- és beszédkészséggel rendelkező tagjainak szűk csoportja használta. A társadalom nagyobb részének – így a gazdagoknak, lovagoknak, a városok és falvak lakóinak kulturális és szellemi igényeit teljességgel kielégítették a szóbeli közlések, a templomok és a kéziratok képszerűen szemléletes díszítésének programja, amely az új, latin és keresztény kultúra alapvető eszméit volt hivatva közvetíteni.⁵⁴

⁵⁰ Z. Kozłowska-Budkowa, Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej, z. 1, Kraków 1938., 13 nr.

⁵¹ Lásd: S. Krzyżanowski, Specimina Palaeographica, Kraków 1913., IV. tabl.

⁵² Az áttekintést lásd: W. Semkowicz, Paleografia, 334–344.

⁵³ Lásd fent: 10.; Vö. A Régi ősviátoorzzy évkönyv (Rocznik ówiátoorzyski dawny) 1122–1136 között Lengyelországban frott, teljes terjedelmében fennmaradt szövegét. (Nemzeti Könyvtár – Biblioteka Narodowa, Warszawa, II. 3312).

⁵⁴ A latin írásbeli és szellemi kultúra témánk szempontjából különösen fontos átalakulásairól – lásd: I. Hajnal, L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales, Budapest 1959/ F. H. Bäuml, Varieties and Consequens of Medieval Literacy and Illiteracy. „Speculum” 55(1980), 237–265.

4. Az a nagy kulturális átalakulás, amely a középkori Európában a 12. és 13. század folyamán végbement, Lengyelországot sem kerülte el. Ezek a változások egybeestek a 13. század nagy gazdasági (agrár és városi) reformjaival, melyek a társadalom átalakulásához, a társadalmi érintkezés formáinak megváltozásához, valamint a kultúra átadásának és kifejezésének átalakulásához vezettek. A 13. századi kultúra képe Lengyelországban az előző korszakéhoz képest lényegesen gazdagabbá és minőségében értékeesebbé vált.

A korabeli Lengyelországban mindenekelőtt az oktatás színvonalának emelkedése és az iskolázott emberek számának gyarapodása volt figyelemre méltó. Szorosabbá váltak a külföldi tudományos központokkal fenntartott kapcsolatok. A 13. században mind több és több lengyel utazott a nagyhrű francia és itáliai iskolai központokba, hogy ott folytassa tanulmányait, és szerezzék meg szakképzettségét.⁵⁵ A század elején e nagy műveltségű szakemberek sorát két, Krakkó szellemi és egyházi-politikai köreihez tartozó tudós nyitja meg; a Párizsban és Orléans-ban tanult Wincenty Kadłubek mester, a képzett tudós, valamint a krakkói püspöki székhely örökebe lépő, párizsi és bolognai tanulmányokat végzett Iwo Odrowąż.⁵⁶

Kétségtelenül valamelyikük tulajdonát képezte az a rendkívül érdekes könyvgyűjtemény, amelynek leltárát a 12. század elején jegyezték le. Ez a gyűjtemény 32 kötetből állt, és legalább 41 művet tartalmazott.⁵⁷ Helyet kaptak itt a – biblikus és patrisztikai irodalom alapvető alkotásain kívül – 12. századi francia, és angol szerzők művei; egyházi és világi történeti munkák, valamint útleírások. Mindezek, a könyvgyűjtemény névtelen tulajdonosa által külföldi tanulmányai során, majd hivatása későbbi gyakorlása alatt főlhalmozódott könyvek, ennek a képzett, egyházi és világi személyiségnek kézikönyvtárát alkották. Ő – mint már említettük – a két tudós krakkói püspök egyike, Wincenty Kadłubek vagy Iwo Odrowąż lehetett. Hasonló, később egyházi könyvtáraknak adományozott magánkönyvtárakat, más külföldi vagy hazai intézményekben képzett lengyelek is összegyűjtöttek. A skarzyszewi Jakub Weksa, ez a tevékeny egyházi személyiség, krakkói és boroszlói kanonok, bambergi skolasztikus, a pápa és II. Premiszláv cseh király udvari lelkésze, aki Krakkóban és Boroszlóban tevékenykedett és vált ismertté, saját jogi könyvtárral rendelkezett. Végrendeletében ezt a krakkói káptalanra hagyta, két kódexet pedig Ádám mesternek, a székesegyházi iskola rektorának adományozott.⁵⁸

⁵⁵ Vö. *Historia Nauki polskiej*, I. kötet, 37–40.; valamint *A Karbownik*, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce*, I. kötet, Petersburg 1898., 109. és skk.; *S. Kutrzeba*, *Polacy na studiach w Paryżu w wiekach średnich*, „Biblioteka Warszawska”, 1900., 2. kötet, 514–541.

⁵⁶ *O. Baltzer*, *Studium o Kadłubku*, I–II. kötet, Lwów 1935, Wincenty mester eruditiojával kapcsolatban: 1. kötet, 161–556. és 2. kötet 7–43. Vö. *B. Kürbis*, *Polska wersja humanizmu średniowiecznego u progu XIII wieku*. *Mistrz Wincenty Kadłubek* (in:) *Sztuka i ideologia XIII wieku*, Wrocław 1974., 9–24.

⁵⁷ Megjelent: MPH, I. kötet 378., tévesen 1300 körülre datálták, amit a későbbi kutatók átvettek. A 13. század elejére keltezi a kéziratot *Z. Budkowa*, aki szintén közreadta az összeírást, és részletes kritikai elemzés tárgyává tette: *Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII wieku*, „*Studia Zródłoznawcze*” 1(1957), 109–118.

⁵⁸ Vö. *Jakub magister haláláról szóló feljegyzés a Krakkói Káptalan Évkönyvében* (*Rocznik Kapituły Krakowskiej*) az 1268. esztendőnél – MPH, Series nova, 5. kötet, 96–98.

Egy másik, Páduában tanult lengyel mester, Péter magiszter, kielcei és krakkói kanonok után két kézirat maradt fenn, amelyet ő Itáliából hozott magával, majd a krakkói káptalannak adományozott.

A külfölddel való egyházi, politikai kapcsolatok felélénkülése a 13. században lehetővé tette a lengyelek számára a latin írásbeliség kultúrkörébe való tevékenyebb bekapcsolódást. A 13. századi külföldi szövegekben mind több említést találunk Lengyelországról, és annak ügyeiről, a lengyel származású tudósok művei pedig – mint Witelon és Frankon természettudósé, Miklós orvosé és a kánonjoggal foglalkozó Stefan Polaké – a határokon túl találtak befogadókra és használókra.⁵⁹ A könyvhasználat az országon belül is növekedett, elterjedt a könyvnek, mint munka- és közvetítőeszköznek a használata. Az írásbeli kultúra fejlődésének a 13. században legnyilvánvalóbb bizonyítéka a lengyel iskolarendszer fejlődése és differenciálódása volt. Az addig működő székesegyházi iskolák mellett új iskolai központok alakultak az akkoriban kiformálódó társegyházaknál (filiáléknál). Ezek közül néhány – mint például a szandomériai iskola magas oktatási színvonalat ért el. 1238-ban itt tanított az első, lengyelországi „iuris professor”, és valószínűleg a szintén ugyanilyen címet viselő Ugerus Buzakarinus.⁶⁰ Lengyelországban a nagyobb városi központokban, mint Krakkó, Boroszló, Poznań és Legnica, a 13. században jelennek meg az első plébániai iskolák, ahol nemcsak az egyházi feladatok ellátására (papi pályára) készítették fel a tanulókat.⁶¹ Az íráshasználat állandó növekedése az adminisztrációs törvényszéki gyakorlatban (főként a városokban) megteremtette az írni-olvasni tudó szakemberek iránti igényt, akik már a szorosan vett vallási-egyházi szférán kívül tevékenykedtek.

A 13. század kultúrájára jellemző másik jelenség a hazai írásbeliség fejlődése. E század küszöbén keletkezett Wincenty Kadłubek mester krónikája, amely történeti-politikai értekezés. Ez a mű Igazságos Kázmér fejedelem és az őt támogató krakkói főurak megbízásából készült.⁶² Kadłubek műve ugyanakkor a lengyel értelmiségi eruditiojának megnyilatkozása is volt; olyasvalakié, aki otthonosan mozog kora tudományos ismeretanyagában, utat lel a korabeli irodalmi irányzatok és alkotások között, s eközben – teljesen váratlanul – olyan gondolkodásmódról tesz tanúbizonyságot, amely a 12. századi humanizmus sajátja volt.⁶³ Ez az oly nagyszerűen induló történeti irodalom a 13. században azután az évkönyvek irodalma formájában fejlődik tovább, vagy a továbbra is a fejedelmi udvar mecenatúrájának

⁵⁹ 106 kézirat: Auxerre-i Vilmos (Wilhelm z Auxerre) 1234-ben, Páduában frott *Summa Aurea*-ja, valamint Piotr Lombard glosszákkal ellátott *Liber sententiarum*-ja: 107 kézirat.

⁶⁰ A. F. Grabski, *Polska w opiniach obcych X–XIII w.*, Warszawa 1964., 117–123, 281–327.; J. Strzelczyk, *Odkrywanie Polski przez Europe* (in:) *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, Warszawa 1972., 37–61.

⁶¹ Vö. Historia nauki polskiej, 1. kötet 87–96. A. Vetulani, *Kanonista Stephanus Polonus* (in:) *Prace z dziejów Polski feudalnej*, Warszawa 1960., 153–165.

⁶² O. Baltzer, *Studium o Kadłubku*, 1. kötet, 68–69.

⁶³ Vö. H. Samsonowicz, *Ideologia mieszczańska w Polsce XIII wieku* (in:) *Sztuka i ideologia XIII wieku*, 153–164. A kérdéskör vizsgálatához érdekes távlatokat nyitnak a régészeti felfedezések: J. Kaźmierczyk, *Zagadnienie Piśmiennosci w miastach śląskich w świetle źródeł archeologicznych XI–XIII w. „Sobótka”*, 28(1973), 213–227.

függésében maradó krónikairódalom keretei között marad.⁶⁴ Az utóbbi típusba tartozik például a század derekán keletkezett (és a Magyarországgal való irodalmi kapcsolatot tanúsító) *Magyar-lengyel krónika*, melyet Szégyenlős Boleszló pártfogolt, vagy a *Sziléziai krónika*, amely IV. Henrik boroszlói fejedelem nevéhez, vagy esetleg a II. Przemysléhez kapcsolható⁶⁵ *Nagylengyel krónika*. A hagiográfiai irodalom is fejlődésnek indul Lengyelországban a 13. század folyamán, s néhány esetben – mint a kielcei Wincenty tolla alól kikerülő alkotásokban – a historiográfiai irodalomhoz közelít.⁶⁶ Fennmaradt számos útirajz is, s megjelentek az első szakönyvek; a természetfilozófiai, orvostudományi és jogtudományi munkák.⁶⁷

Mindezek a 13. századi lengyel kultúrában jelentkező új tendenciák és jelenségek, a könyvhasználók körének fokozatos kiterjedését és az írásbeliség területeinek kibővülését eredményezték.⁶⁸ Gyarapodott a lengyelországi könyvgyűjtemények száma, és tartalmuk is módosult. Az elsősorban liturgikus, biblikus és aszkétikus⁶⁹ műveket gyűjtő kolostori könyvtárak mellett a 13. század folyamán megjelennek a városi környezetben tevékenykedő koldulórendek, így a ferencesek és domonkosok könyvgyűjteményei. Ezek összetétele különbözött a régi típusú kolostori könyvtárakétól, mivel a vallási nevelés céljából létrehozott koldulórendek a könyveket hamarosan, mint az oktatómunkát és a prédikációt elősegítő eszközöket, kezdték el használni. Ugyanis más templomi, székesegyházi, és a 12. században már bizonyára káptalani könyvtárak is, kiterjesztették gyűjtési körüket iskolai könyvekre és szakkönyvekre is; elsősorban jogi, ritkábban teológiai munkákra. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy Lengyelországban a 13. században székesegyházi és kolostori másolóműhelyek működtek. A külszögből behozott könyvek mellett megjelentek tehát a Lengyelországban készült kéziratok: ezek között egyaránt találhatunk liturgikus és más jellegű szövegeket tartalmazó kódexeket.⁷⁰

A 13. századi Lengyelországban mind gyakrabban találkozhatunk magán-könyvtárak fennállására utaló jelekkel; ezeket a könyvtárakat azonban elsősorban gyakorlati céllal hozták létre. A szellemi munka elvégzését segítő eszköznek te-

⁶⁴ Wincenty mester Krónikáját (Kronika mistrza Wincentego) méltó helyére O. Baltzer kutatásai segítették vissza (Studium o Kadlubku) és B. Kürbis munkái, vü. Wstęp do Mistrza Wincentego Kroniki polskiej, Warszawa 1974, 5–70.

⁶⁵ J. Dąbrowski, Dawne dziejopisarstwo polskie, 43–69.; B. Kürbisówna, Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV. wieku, 225–268.

⁶⁶ M. Plezia, Wincenty z Kielc, historyk polski z I poł. XIII w., (Studia Źródłoznawcze" 7(1962), 15–43.; G. Labuda, Twórczość hagiograficzna i historiograficzna Wincentego z Kielc, Ugyanott, 16(1971), 103–138.

⁶⁷ M. Plezia, Historia Tartarorum. „Studia Źródłoznawcze" 15(1971), 167–172.

⁶⁸ Vö. 19., és 60. jegyzet.

⁶⁹ Vö. A Pelplini, Łądzi és Paradyży ciszterek könyvtárai 13. századi kéziratjainak felsorolása, M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska, Zbiory rekopismienne, 73–76.

⁷⁰ Sztuka polska przedromańska i romanska, 1. kötet, 1. rész, 266–274.; 1. kötet, 2. rész, 700, 727, 769. (skryptorium w Lubiażu). Vö. M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jasieńska, Zbiory rekopismienne, 75. (skryptorium w Paradyżu); Biblioteka Kapitulna w Krakowie, rkps 209; A krakkói káptalan, krakkói másolóműhelyben készített díszes Évkönyve és Kalendáriuma – vö. Z. Kozłowska-Budkowa, (in:) MPH, Series nova, 5. kötet, XVI–LI.; K. Jazdzewski, Dzieła kaligraficzne mnicha Jakuba, kopisty skryptorium cysterskiego w Lubiażu z pierwszej ćwierci XII wieku, „Studia Źródłoznawcze", 21(1976), 19–44.

kintették, és a kulturális kezdeményezés eszközt látták benne. Egy ilyen, a 12. és 13. század fordulóján élt ismeretlen tudós könyvtáráról, a skaryszewi Jakub Weks könyveiről, Ádám magiszter, iskolai rektor, és Péter kanonok kéziratairól fentebb már szó esett.⁷¹ Számos más könyvtár közül⁷² érdemes még kiemelniünk Boguchwał poznańi püspökét (meghalt: 1253-ban), amelyet a püspök halála után a poznańi egyház kapott. Tudományszeretete – ha hihetünk a Poznańi Káptalan Évkönyvének –, s az, hogy „nappalt és éjjelt egybevetve Istennek tetsző könyvek olvasásában lelte örömet”, minden kincsnél többre becsülve azokat – már a bibliofil azon hozzáállását jellemzik, melyet majd a *Philobiblon* híres szerzője, Richard de Bury s a reneszánsz korának számos híres könyvgyűjtője képvisel.⁷³

5. A lengyel írásbeliség és könyv történetében a későközépkor nagy áttörésnek bizonyult.⁷⁴ Az állam újraegyesítése, és a lengyel királyság intézményének helyreállítása a 14. század elején; a lengyel–litván unió (1385.) létrejöttével kapcsolatos politikai átalakulások; a lengyel–litván monarchia szerepe és tevékeny részvétele a 15. századi európai politikában; a lengyel gazdaság fejlődésének határozott felgyorsulása; dinamikus társadalmi és civilizációs változások – mindezen tényezők nagymértékben elősegítették az írásbeliség elterjedést a későközépkori lengyel társadalom különböző funkcionális területein. A mind szélesebb körű írás-használat fejlődését előmozdították az ország kül- és belpolitikájának, az állami-gazgatásnak és az igazságszolgáltatásnak, s a gazdaságnak (így elsősorban a kereskedelemnek) igényei, de a lengyel egyház, s az egyházzal szembeni ellenzéki áramlatok is hozzájárultak fejlődéséhez.

Lengyelországban a könyv ebben az időben egyidejűleg veszíti el szakrális és ugyanakkor elit jellegét; a tudományos és az iskolai irodalmi kultúra alapjává, az információközlés eszközzé és szakkönyvvé válik, amely olvasója szaktudását bővíti. A hatalom és az ideológiai befolyásolás eszköze lesz.⁷⁵

6. A későközépkori lengyel könyvkultúra fejlődésének, az íráshasználat területi bővülésének természetesen elengedhetetlen feltétele volt a műveltség

⁷¹ Vö. fentebb 18. és 56–58. jegyzet.

⁷² Gnėznai székesegyház könyvtára (Biblioteka Katedralna w Gnėznie), ms 29: Liber decretalium Gregorii IX, János, poznańi püspök a gnėznai templomnak adományozta. Vö. fentebb Szalomeának, Leszek Biały leányának adományozó levelét, amely szerint saját könyveit egy kolostornak adományozta. „tam chorales quam ad studium pertinentes” – Kodeks dyplomatyczny Małopolski, ed. F. Piekosiński, Kraków 1876., I. kötet, 76 nr (1268 év).

⁷³ MPH, Series nova, VI. kötet, 30.: „Idem autem episcopus (sc. Bogufalus) delectabatur nocte et die in libris divinis quos et in magna parte ecclesie Poznaniensi post mortem suam reliquit. Quos in tantum dilexit, quod pre amore eorum thesaurum rerum mundanarum pro nichilo reputabat”. – Az éjszaka zsoltároskönyvéből buzgón zsoltárokat és imádságokat olvasó I. Przemysł fejedelem alakját a Nagy-lengyel Krónika (Kronika Wielkopolska) rajzolja meg – MPH, Series nova, VIII kötet, 108.

⁷⁴ Evvel a kérdéskörrel következő könyveim foglalkoznak: E. Potkowski, Książka rekopiśmienia w kulturze Polski średniowiecznej, Warszawa 1984; E. Potkowski, Le livre manuscrit – la société – la culture dans la Pologne du bas Moyen Age (XIVe–XVe siècles). „Acta Poloniae Historica” 39/1979, 47–100.

⁷⁵ E. Potkowski, Écriture et société en Pologne du bas Moyen Age (XIVe–XVe siècles). „Acta Poloniae Historica” 39/1979, 47–100.

birtokában levők – akik írni-olvasni tudtak, vagy legalább e két képesség egyikével rendelkeztek – számának növekedése. Az ezzel kapcsolatos kutatások kimutatták, hogy a korábbi időszakhoz képest a 14. századi Lengyelországban jelentősen megnőtt a külföldi egyetemeken, vagy hazai, elsősorban székesegyházi iskolákban tanult diákok száma. Döntő szerepet játszott ebben a krakkói egyetem 1364-ben való alapítása, illetve felújítása és felvirágzása a 15. század folyamán. A szakképzett-ségüket külföldön elnyerők, majd Lengyelországban tevékenykedők köre a 15. század folyamán kiegészül a krakkói egyetem 11–12 ezer diákjával és végzett növendékével, akik a lengyel állam területéről, vagy az ahhoz kulturálisan erősen kötődő Sziléziából származtak. A krakkói egyetem felvirágzása, és ezzel egyidőben, az alsófokú oktatás, s ezen belül elsősorban a plébániai iskolák fejlődése a lengyel szellemi élet fellendüléséhez, a lengyel oktatás kiszélesedéséhez és átfogóbbá válásához vezetett, ugyanakkor pedig tovább gyarapította a számba jöhető könyvhasználók körét.

7. A kézírásos könyv elterjedésének lengyelországi topográfiája a középkor alkonyán, a könyvkultúra központjainak decentralizálódását mutatja. Mindez a könyvhasználók társadalmi összetételének fokozatos megváltoztatásához is vezet.⁷⁶

A régi, kolostori könyvtárak veszítettek jelentőségükből. A szerzetesrendeket sújtó válság a későközépkori Lengyelországot sem kerülte el. Ez nemcsak a szerzetesrendek egyházi és vallási aktivitásának csökkentését vonta maga után, hanem a kulturális érdeklődés és a szellemi munka jelentős visszaszorulásához is vezetett. A 15. századig vezető szerepet játszó kolostori könyvtárak esetében is szemlátomást érzékelhető volt ez a hatás. Kivételt képez itt a Łysa-górai bencések könyvtára, amelyet a kolostorban 1459-ben pusztító tűzvész után a polgári származású Kleparzi Mihály (Michał z Kleparza) apát szervez újjá. A legfontosabb szerep azonban a nagyobb városok könyvtárainak jutott, s nem véletlenül. A városok voltak az állami és egyházi adminisztráció központjai, ezeken keresztül bonyolódtak a legfontosabb külföldi (politikai, egyházi és kereskedelmi) kapcsolatok. Itt tevékenykedtek a különböző társadalmi és szakmai csoportok, amelyek munkájuk során frott szöveggel-könyvvvel dolgoztak.

A korabeli Lengyelországban ilyen városnak számított a királyi székhely, Krakkó, Poznań, Gnézna, Płock, Ilyvó (= Lwów), a 15. század második felétől kezdve pedig Toruń, valamint a két kikötőváros, Dancka (Gdańsk) és Elbinga (Elbląg). Ezen városi központok könyvtárakkal való ellátottsága számottevő volt, mind az egyházi központok gyűjteményeinek, mind pedig a papság és a világi személyek magánkönyvtárainak tekintetében.⁷⁷

A külfölddel folytatott tudományos ismeretcsere és a hazai központokra gyakorolt hatásuk miatt, ezeknek jelentős csoportját képezték a krakkói egyetem kol-

⁷⁶ A majdnem korunkig fennmaradt kéziratok 1944-ben Varsóban a Nemzeti Könyvtár más gyűjteményeivel együtt elége-
tek. Leírásuk *M. Hornowska, H. Zdzitowiecka-Jesieńska* könyvében található, *Zbiory rękopiśmienne*, 307–403.

⁷⁷ *E. Potkowski, Książka rękopiśmienna w kulturze Polski, 126–177.; E. Potkowski, Le livre manuscrit, 26–71.*

légiúmainak és professzorainak könyvtárai.⁷⁸ Ám leginkább a világi személyek – elsősorban a helyi hatalom képviselői, hivatalnokok és jogászok⁷⁹ – magánkönyvtárainak megjelenése volt jellemző, de a városokban székelő főurak és a királyi család tagjai is rendelkeztek saját könyvtárral.⁸⁰

A könyvkultúra központjainak másik csoportját tizenegynéhány, közép-európai vonatkozásban közepes nagyságúnak tekinthető város képezte. Ezek az állami és az egyházi hatalom helyi központjai voltak, ahol általában iskola (székesegyházi vagy káptalani) is működött. Ezt rendszerint egy magiszter, baccalaureus vagy néha csak a krakkói egyetem egy volt diákja vezette. Természetesen e városokban is fennálltak a későközépkori egyházi intézmények, valamint az egyházi hivatalokban vagy plébániákban tevékenykedő papság könyvtárai.⁸¹ Néha ezekben a közepes nagyságú városokban olyan világi személyek, elsősorban városi polgárok, nyomaira bukkanhatunk, akik szövegeket gyűjtöttek. Az ilyen lengyel városok polgárai által birtokolt vagy olvasott könyvekről szóló egyik első információnk a *Szász tükör Landrechtjének* (*Landrecht Zwierciadła Saskiego*) latin fordítása melletti feljegyzés. A fordítást Szandamériai Konrád (Konrad z Sandomierza) készítette a 14. század derekán Pacanowi Miklós (Mikołaj z Pacanowa) szandomíriai polgár („in Sandomiria civis”) megbízásából.⁸² A 15. században azután egyre több említést találunk a nagyobb központoktól távolabb eső, provinciális jellegű városok polgárainak tulajdonát képező szövegekről. Ilyen például a nagylengyelországi városka, Zbąszyn polgármesterének könyvtára (1453)⁸³, vagy a przemysli városi írnok *Liber Leguma*, ahol a jogi szakszövegek mellett, történeti és szépirodalmi jellegű részeket is találunk.⁸⁴ A városi központokban élő, a 15. század folyamán egyre növekvő számú világi értelmiség csoportjának a lengyel kultúra fejlődésében játszott szerepe átfogó feldolgozása még várat magára.⁸⁵

⁷⁸ J. Zathy, Biblioteka Jagiellońska w latach 1364–1492, (in:) Historia Biblioteki Jagiellońskiej, I. kötet szerk.: J. Zarebski, Kraków 1966, 1–130.; W. Szelińska, Bibliotek profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku, Wrocław 1966.

⁷⁹ Például Mikołaj Wiśliczka, krakkói polgár (meghalt 1415), aki a városi törvényszéken működött, kb. 20 kötetből álló, főleg jogi szövegeket tartalmazó könyvtárral rendelkezett. A könyvek összeírását (a Jagelló Könyvtár kéziratából Krakkóban, nr 2397) közreadta: J. Zathy, Biblioteka Jagiellońska, 66–67. – Szymon Niger (meghalt 1483) a gnéznai konzisztórium ügyvédje szintén rendelkezett egy kisebb jogi könyvtárral – B. Ulanowski (ed.), Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, II. kötet. Cracoviae 1902, 662 nr.

⁸⁰ Vö. K. Dobrowolski, Modlitewnik królewicza Aleksandra. Ustęp z dziejów polskiej kultury umysłowej w drugiej połowie XV wieku. „Przegląd Biblioteczny” 1(1929); M. Gebarowicz, Na śladach polskich bibliotek królewskich. „Roczniki Biblioteczne” 14(1970) 113–137.

⁸¹ E. Potkowski, Książka rękopiśmienna w kulturze Polski, 203–211.; E. Potkowski, Le livre manuscrit, 97–104.

⁸² E fordítás legrégebbi kézírata a gnéznai székesegyház könyvtárában (Biblioteka Katedralna w Gnieźnie, ms 104.) Vö. Z. Rymaszewski Łacinskie teksty Landrehtu Zwierciadła Saskiego w Polsce, Wrocław 1975, 69–77.

⁸³ B. Ulanowski (ed.), Acta capitulorum, II. kötet, 1253 nr.

⁸⁴ A kódex leírása: E. Potkowski, Książka rękopiśmienna w kulturze Polski, 210.

⁸⁵ E. Maleczyński, Ze studiów nad tworzeniem się inteligencji miejskiej w późnym średniowieczu. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 12(1967), 5–28. Egy analóg magyarországi csopotról: L. Me-

A könyvhasználók területi megoszlásában a harmadik csoportot képező kisvárosok, de néha falvak is, a nagyvárosi környezetben kialakult íráskultúra és szövegek transzmissziójának utolsó állomását jelentették. Az itt használt kéziratok könyvek voltak leginkább kitéve a pusztulás és a tönkremenetel veszélyének. Ezért rendszerint csak véletlenszerűen akadhatunk a plébániatemplom, a plébános vagy a vikárius tulajdonában lévő egyedi szövegek, vagy ezekről szóló tudósítások nyomára.⁸⁶ Ebben a környezetben a könyvek feltételezhető olvasói – bár kisebb számban – világi személyek is lehettek, mégpedig olyan, provincionális iskolákban képzett, a kor forrásaiban „clerici uxorati, conjugati”-ként megjelenő plebejusok, akik mint tanítók, hivatali vagy törvénytudói írnokok tevékenykedtek,⁸⁷ esetleg nemesi udvarházak, főúri udvarok – sőt néha kolostorok – titkári teendőit látták el. Ilyen volt a trzemesznói reguláris kanonokok két világi másolója: Stefan, a nős másoló („cathedralis uxoratus” 1419.), és Mikolaj trzemesznói templomszolga („servitor ecclesie Trzemesensis” 1441.)⁸⁸. Ezekben a kisvárosokban és falvakban nem szabad figyelmen kívül hagynunk a főurak és a tehetősebb nemesek könyvtárait. Ezeknek a csoportoknak történeti kultúrájára, amely a historiográfiai szövegek iránti érdeklődésben és ezek gyűjtésében nyilvánult meg, már korábban is felhívták a figyelmet.⁸⁹ Az ilyen vidéki rezidenciák ugyan zárt közösséget alkottak, ám szellemi atmoszférájuk minden bizonnyal kisugározhatott a környékbeli nemesi körökre. Végül pedig nagyobb (s gyakran érdekes összetételű) könyvtárakat találhatunk néhány kisebb vidéki központban. Ilyenek például a Miechówban, Trzemesznóban, Kłodawában és Kraśnikban levő kanonok-közösségek kolostorai. Mindezek a lengyel kolostori könyvtárak könyvvállományuk nagyságával és összetételével a nyugat-európai karthauzi kolostorok könyvtáira emlékeztetnek.

A szövegek és könyvek idegen földről való beáramlását – különösen a nagy, városi központok esetében – megkönnyítették a kiterjedt külföldi kapcsolatok, valamint a nagy számú külföldi utazás. Annál is inkább, mivel a könyvek – mint tudjuk – az utazókkal és a kereskedelem tárgyát képező árukkal együtt vándoroltak. A könyvek tehát így – a kéziratok adásvétele, vagy tanulmányozás és másolás céljá-

zey. Der Literat und seine Literatur. Zur Entstehungsfrage der gebildeten Laienschicht im mittelalterlichen Ungarn. „Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae” 10(1968), 29–46.

⁸⁶ Lásd például B. Ulanowski (ed.), Acta capitulorum, II. kötet, 580 nr; III. kötet, 293, 465, 490, 661 nr – Gyakorlati teológiai műveket másolt és gyűjtött Jadowniki Miklós, (Mikolaj Z Jadownik) XV sz. falusi plébános, aki csak plébániai, esetleg káptalani iskolát végzett: L. Zalewski, Chłop bibliofil z XV wieku, Lublin 1946.

⁸⁷ Talán saját használatra, vagy a helyi hatalom valamely képviselője számára másolta le Mikolaj Suledo, Warka városka írnoka és polgármestere a 15. század közepén a Mazóviai fejedelemség törvénytárának fordítását. A kézirat helye: Czartoryski könyvtár (Biblioteka Czartoryskich), Kraków, nr. 1418. Három más könyvére vonatkozóan lásd: B. Ulanowski (ed.), Acta Capitulorum, II. kötet, nr 1299.

⁸⁸ Lengyel Tudományos Akadémia Könyvtára (Biblioteka PAN), Kórnik. ms 88, k69; Uniwersitätsbibliothek Greifswald, ms Theol Qu. 1034, k. 30.

⁸⁹ J. Wiesiowski, Kolekcje Historyczne w Polsce Średniowiecznej XIV–XV wieku, Wrocław 1967.

ből való kölcsönvétele révén – a könyvkultúra fentebb említett csoportjain belül, valamint e csoportok között állandó körforgásban voltak. Ez a forgalom nem korlátozódott minden esetben a nagyobb központból a kisebb felé történő áramlásra. Találkozhatunk ellenpéldákkal is:

A Zychylin nevezetű kisvárosban 1465-ben lemásolt kéziratot (amely Poggio leveleit és más humanisták írásait tartalmazta) a krakkói egyetem egyik professzora vásárolta meg.⁹⁰

Az itt nagy vonalakban bemutatásra került, későközépkori, sokközpontú lengyel írás- és könyvkultúra struktúrája a 16. századi ún. aranykor gazdag skálájú kulturális központjainak kialakulását készítette elő.

8. Az írott szövegek befogadóinak differenciálódása a későközépkori lengyel könyvkultúra egyik jellemző vonása volt. A papság mellé, amely miként a korabeli Európában is, messze nem volt egységesnek tekinthető, világi olvasók is fölzárkóztak; polgárok, a politikailag és gazdaságilag aktív közép- és főnemesség.

A városi polgárság és a hivatalt viselő nemesség számára a könyv mindenekelőtt szakmai segédeszköz volt, és így általában jogi vagy orvosi és feltehetően prognosztikus – kalendárium (Almanach) -szövegeket tartalmazott.⁹¹ A szépirodalmi funkciót a néha e környezetben előforduló, antik motívumokon alapuló regényes történeti elbeszélések⁹² és a hagiográfiai irodalomhoz közelítő ún. szentek életrajzai töltötték be: ilyen például Hildesheimi János (Jan z Hildesheim) neve alatt ránk maradt *Historia trium regum*⁹³ című munka. Az uralkodó elit számára az írott szöveg a történeti hagyományozás fontos eszközévé vált. A középkor végén keletkezett lengyel történeti szöveggyűjtemények eleinte csupán történeti-földrajzi argumentációs forrásként szolgáltak a politikusok és diplomaták számára, de később fokozatosan az állam múltja megismerésének és egyben a nemzeti identitás meghatározóivá is váltak.⁹⁴ E történeti szövegeket – mint azt a fennmaradt kéziratok és más forrásemlékek bizonyítják – a nemesi udvarokban gyűjtötték és olvasták. Az állami és nemzeti múlt iránti érdeklődés azonban – ebben nem kis szerepet játszottak az iskolák – hamarosan áterjedt más foglalkozási csoportokra és társadalmi rétegekre is.⁹⁵

⁹⁰ Jagelló Könyvtár (Biblioteka Jagiellońska) Kraków ms 2499.

⁹¹ Az ilyen jellegű asztrológiai-, orvosi és politikai, kalendáriumirodalom aktualitása hamar elmúlt, ezért nem sok szöveg (még nyomtatott sem) maradt fenn. A krakkói kalendáriumok azonban (Iudicia Cracoviensis) nemcsak Lengyelországban voltak népszerűek a 15. században, hanem a szomszédos országokban is, biztos jövedelemforrást jelentett előállításuk a krakkói egyetem professzorainak és a város első nyomdászainak. – lásd: J. Ptańnik Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum, Leopoli 1922, 152–156.

⁹² R. M. Zawadski, Legenda o Aleksandrze Wielkim w rekopisach polskich XIII–XV. wieku „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 21/1971, 67–85.

⁹³ A mű lengyelországi népszerűségéről a kései középkorban H. Kowalewicz ír: Historia trium regum Jana z Hildesheimu, (in:) Studia z dziejów geografii, szerk.: J. Babicz, Wrocław 1973, 289–294.

⁹⁴ H. Chłopačka, Procesy Polski z zakonem krzyżackim w XIV wieku, Poznań 1967; J. Wiesiołowski, Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku, Wrocław 1967.

⁹⁵ M. Ziwiński, Komentarz Jana z Dąbrowki do Kroniki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, Wrocław 1969.

A későközépkori Lengyelországban a könyvhasználat egyik meghatározó területe a vallási propaganda volt (annak valamennyi társadalmi-vallási kapcsolatával együtt). Az a propaganda, amelyet az egyház eretnekcsoportok és ellenzéki mozgalmak propagandájának ellensúlyozására hirdetett, másfelől pedig számos eretnekcsoport használt az egyház elleni fellépése során. A könyv tehát fontos segédeszköz volt a plébániai papság számára munkája gyakorlásához, egyben a papság e csoportjának további szakmai fejlődését is elősegítette.⁹⁶ A 15. század elejétől fogva az egyházi hatóságok gyakorta megismételték felszólításukat, hogy az egyház közrendű szolgálói rendelkezzenek prédikációgyűjteményekkel, a doktrinális és jogi kalauzul szolgáló zsinati határozatok szövegeivel, vagy olyan kéziratkönyvekkel, mint Bloniai Miklós (Mikolaj z Blonia) *Tractatus sacerdotalis de sacramentis*. Ezeket, a plébániai papság számára alapvető műveket, más munkákkal együtt a krakkói egyetem, a székesegyházi vagy a káptalani iskolákban tanulás közben másolták. Hasonlóképpen volt ez a vidéki városokban és falvakban is.⁹⁷

Az egyházi hatásgyakorlás hagyományos eszközei, liturgikus szertartási rend, a prédikációk, a gyónás és a képzőművészetek mellett az írott szöveg mint az frástudó világiak egyéni olvasmányai, vagy akár, mint az frástudatlanoknak (illiteratis) felolvasott olvasmány az eszmei-érzelmi indoktrináció alakításának és formálásának közvetlen eszköze volt. Ezek általában lengyel nyelven írott imádságos- és zsoltároskönyvek, apokrif Jézus-életrajzok, szentek életrajzai és más szövegek voltak.⁹⁸

Az írott szöveg a középkor alkonyán mind gyakrabban válik eretnek tanok és ellenzéki áramlatok ideológiájának közvetítőjévé. Már a lengyel egyház első, a csehországi huszita lázadás kirobbanása után szervezett huszita-ellenes akciója során, más eszközök mellett a gnéznai egyházmegye szabályzata (1420) előírja, hogy „remedia contra heredikos” egyházi felügyelők vizsgálják meg a plébániai papság könyvtárait, gyanús és eretnek szövegek után kutatva. Megismételték ezt egyházi felügyelők számára kiadott utasításokban is.⁹⁹

Ezekből a szövegekből csak kevés maradt fenn a lengyelországi könyvtárakban; csak kivételes esetekben kerültek el az elkobzást és a megsemmisítést. Husz egyes írásai a krakkói egyetem néhány professzorának kézírataiban maradtak meg,¹⁰⁰ az egyetem hivatalosan huszita-ellenes álláspontja dacára. Ezek között található Husznak Wiklef művei védelmében írott *De libris hereticorum legendis non*

⁹⁶ Lásd: F. W. Oedingen, *Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter*, Leiden-Köln 1953, 46–57., 98–131.

⁹⁷ Forrásdokumentáció: E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski*, 63–72.

⁹⁸ E szövegeket elemzik és leírják: *Brückner*, *Literatura religijna Polsce średniowiecznej*, I–III. kötet, Warszawa 1901–1904; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, I–III. kötet: *Piśmiennictwo staropolskie*, Szerk.: R. Pollak, Warszawa 1963–1965.

⁹⁹ Lásd: E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski*, 67–72.

¹⁰⁰ Jagelló Könyvtár (Biblioteka Jagiellońska), Kraków, nr 1478, 1483 és 327 – Husz tintával elmázolt szövege (486–487.) a könyvek cenzúrálását mutatja az egyetemi kollégiumokban. nr. 1628 és 2148.

*conburendis*¹⁰¹ című vitacikke. Fennmaradt egy *Floretus theologikus* című, angol lollardok által összeállított, és cseh földön is ismert teológiai szótár is, amit egy Pniewy nevezetű lengyel kisváros iskolájának tanára 1417–1427 között használt és lemásolt.¹⁰² Viszonylag bőséges iratanyaggal rendelkezünk – általában egyházi perek anyagaiban – arra vonatkozólag, hogy ezek a szövegek gyakran kisebb vidéki településeken terjedtek. Így például Brzezai Bernard (Bernard z Brzezia) egy huszitizmussal vádolt, gnéznai pap kihallgatása során (1450-ben) bebizonyították, hogy a nagy eretnek hírében álló, s már az egyházi hatóságok börtönében őrzött János(Jan), aki a Lowicz közelében fekvő Bolimów nevezetű kisváros polgára volt, sok eretnek könyvet birtokolt. Ezek egyikét lemásolta Jan Pyrzan vidéki plébános is.¹⁰³ Érdekes példája ez az eretnek szövegek kisvárosi környezetben történő terjedésének, amit nemcsak az alsóbb papság radikális képviselői propagáltak. Ezek gyakran lengyelül írott szövegek voltak, amelyeket a lázadó, radikális beállítottságú alsópapság és tanári réteg másolt és használt, de gyakran polgárok és nemesek is gyűjtötték és olvasták.¹⁰⁴

Nagy szerepet kaptak az írott szövegek a lengyel egyházi hatóságoknak az eretnekekkel és az ellenzéki áramlatokkal folytatott harcában.¹⁰⁵ Lengyelország példáján láthatjuk tehát, hogy a vallási propagandában és vitákban a középkor alkonyán milyen gyakran alkalmaztak írott szöveget. Így a 16. század vallási harcaiban az íráshasználat nem a reformáció újítása, hanem egy, már korábban létező gyakorlat átvétele és továbbfejlesztése volt. Kozlai Miklós (Mikolaj z Kozla) sziléziai ferences barát a 15. század elején ezt így örököltette meg:

Clerici nonnulli,
laycales populi,
facti sunt scismatici
per libros heretici ...¹⁰⁶

A lengyel írás- és könyvkultúra földrajzi expanziója és társadalmi elterjedése a középkor alkonyán számottevő, ám tömegesnek még nem mondható jelenség. Ez a kultúra a társadalmi csoportok és rétegek csak egy kis részére terjedt ki. A

¹⁰¹ Jagelló Könyvtár (Biblioteka Jagiellońska), Kraków nr 1483, k 528–534.

¹⁰² Jagelló Könyvtár, Kraków, nr 1305; hozzátartozott a kéziratot cenzuráló gnéznai főesperes utasítására összeállított, a „téves” nézeteket tartalmazó listát. A szöveget közreadja: J. Wolny, Maurycy Rwaczka i „Floretus Theologikus w rekopisach Biblioteki Jagiellońskiej i innych księgozbiorów.” *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 27 (1977) 11–14. E műről ír: A Hudson, A Lollard Compilation in England and Bohemia *The Journal of the Theological Studies* 25 (1974), 129–140.

¹⁰³ A kihallgatások szövegét közreadja: A. Kunkel, Gnesener Hussitenverhöre 1450–1452. „Mitteilungen des Instituts für Österreichischen Geschichtsforschung” 38 (1918), 317.

¹⁰⁴ E. Potkowski, *Le livre manuscrite*, 108–110.

¹⁰⁵ E. Potkowski, *Stereotyp heretyka – innowiercy w piśmiennictwie kaznodziejskim*, (in:) *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*; szerk.: B. Geremek, Wrocław 1978, 121–135.

¹⁰⁶ Egyetemi Könyvtár (Biblioteka Uniwersytecka), Wrocław, ms I Q 466, k 35; vö. J. Klapper, Nikolaus von Kosel. „Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde” 36 (1937), 100.

lengyel társadalom döntő többségének tudatát azonban az élő beszéd, a személyes tapasztalat, a közvetlenül a termelés folyamán átadott ismeretek alakították, képzeletét a szertartások által sugallt világkép uralta. Az íráshasználat elterjedése ugyanis ezen a téren is bizonyos változásokhoz vezetett: a hangosan felolvasott szöveg a kultúra hagyományos eszközein nevelkedettek nézeteiben mély nyomokat hagyott. Így hát befejezésül említsünk meg egy, ezt a feltételezést alátámasztó példát. Ez egy a 15. század derekán, lezajlott, Krisztus feltámadásának evangéliumbeli leírásának részleteire vonatkozó vita volt, amit egy Łomza nevezetű kisváros szabómestere folytatott a helybéli papokkal. A vita során ez a szabómester a jelenlévő papokénál jobb Biblia-ismeretről tett tanúbizonyságot, mivel jól az emlékezetébe véste a feltámadásnak más papoktól hallott történetét.¹⁰⁷

¹⁰⁷ „... ab aliis predicatoribus dicta verba audivit predicari, que per ipsum Wscheborium (vicarium) fuerunt obmissa” – B. Ulanowski (ed.) *Acta capitulorum*, II. kötet, nr 16, 17, 18.

MAGYARORSZÁG MINT SZIMBÓLUM ÉS FIGYELMEZTETÉS A RÉGI LENGYEL IRODALOMBAN

A könyvnyomtatás feltalálása lehetővé tette a sztereotip elképzelések elterjedését nemcsak különböző nemzetekről, hanem dinasztiákról és egész államokról is.¹ Ezek nem egy esetben szimbólumokká váltak: a távoli Kelet- és Nyugat-India (azaz Amerika) a könnyen hozzáférhető gazdagságra emlékeztetett, Spanyolország a világuralom igényére, valamint az ottani inkvizíció kegyetlenségeire, Moszkva a keleti barbarizmusra és szélsőséges despotizmusra, Törökország Európa állandó fenyegetésére stb. A nemzeti szimbólumok e széles körképebe berajzolták a magyarokat is. Hazájuk a „valamikor hatalmas” ország elrettető példája lett, amelynek „nagy belső árulások miatt” el kellett buknia.

A jogérvényesítő nemesi mozgalmat képviselő írók szerint „a szerencsétlen Magyarországnak vereséget kellett szenvednie a rendek (értsd: oligarchák) féktelensége és önkénye miatt”. A hitvitázók szerint általában a vallási civódások és a hit egységének hiánya okozták a virágzó dunai királyság bukását. A törökellenes akciókra felszólító szerzőknél Magyarország a (pogány) erőszak alá vetett ország baljóslatú képét adta. Végül az interregnum időszakának publicistáinál az idegen dinasztia uralma kellett, hogy megdöntse a „hatalmas monarchiát”. A magyar példák majdnemhogy univerzális szerepet kaptak: együtt léteztek „bibliai és antik példázatokkal, minden korabeli fölé emelkedtek”.²

Báthori István uralma és a sokrétű erdélyi kapcsolatok ellenére viszonylag a legritkábban írtak a 16. században erről a fejedelemségről. Gyakran inkább általában a „magyar földről”, főleg a Buda eleste (1541) után török megszállás alá kerülő vagy a Habsburgok birtokában lévő területről. A reneszánsz kori lengyel publicisztika élénken érdeklődött a Köztársaság déli szomszédainak sorsa iránt.³ Eléggé elterjedt érzés szerint nemcsak a területi szomszédság kötött össze minket (amit könnyen látni a térképen), hanem a kettős fenyegetettség is a Magas Porta és a Habsburg-dinasztia

¹ Ezt a cikket Magyarország egyfajta szemléletével írtam, nem tárgyalja az országnak vagy lakosainak teljes képét. Szeretném kifejezni köszönetemet M. Koźmiński docensnek, aki lefordította nekem az ebben a cikkben felhasznált magyar munkákat.

² Ld. S. Kot: *Svoboda a poroba Čech v polské literatuře politické XVI století*. (In:) *Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlu, Praha, 1928*, vagy *Waldapfel J.: Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához*, *Archivum Philologicum*, 1940. és *J. Leszczyński: The Part Played by the Countries of the Crown of St. Wenceslaus and by Hungary in the Freedom Ideology of the Polish Gentry (1572–1648)*, *Europae Centralis atque Orientalis studia Historica*, II, 1975, passim.

³ *J. Ślaski, Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu (szkice komparatystyczne)*, Varsó, 1987, 24–25.

alakjában. A nemesi irodalomban nemegyszer tettek egyenlőséget a két hatalom között.

A magyar eseményekről szóló tudás nem volt valami elvont tankönyvekből vagy költői alkotásokból vett, mint az antik monarchiák esetében (amelyekhez Magyarország sorsát szívesen hasonlították). Nem volt csak kevesek által elérhető információk összegzése, mint például az amerikai aranybányákról szóló hírek. A szét szakadt Magyarország területén utazó lengyelországi diplomatáknak, kereskedőknek és misszionáriusoknak egy kicsit mintegy H. G. Wells „időjárművében” kellett érezniük magukat. Számoltak ugyanis azzal, hogy a közeli vagy távolabbi jövőben ennek az országnak a sorsa Lengyelország osztályrésze is lehet. Minthogy koronájuk után is nyúlt a soron következő interregnumok idején a Habsburg-dinasztia. Bennük látták ugyanis az „arany szabadság”, tehát minden olyan jog és privilégium legféltettebb ellenségét, amelyekből a nemesi demokrácia rendszere állt. A Habsburg-ellenességben talán a legkisebb szerepet idegen, részben német származásuk játszott. A 16. század nem fordított erre különösebb figyelmet: senki sem vonta például kétségbe, hogy az utolsó Jagelló (Zsigmond Ágost), egy litván dédunokája és egy olasz nő fia, tiszta vérű lengyel. A Habsburgok terhére ehelyett az egyeduralkodói, sok országban az abszolutizmushoz közelítő kormányzati rendszerüket írták elsősorban. Ezért az ellenük irányuló polémiaiban elég gyakran az aktuális politikai gyakorlatból merített érveket használtak. Érthető dolog, hogy Csehország sorsa mellett leggyakrabban Magyarország példája gyakorolt rájuk hatást.

A következő interregnumok, valamint a magyar nyelvből vett szóval rokosznak nevezett királyellenes fellépések idején gyakran beszéltek e dinasztia despotikus uralmáról a Duna és a Moldva mentén. Az egyik, a 16. század második felében keletkezett röpiratban olvashatjuk, hogy ha bárhol Habsburgok ülnek a trónon, „ott mindenütt vérontás, Spanyolországban kegyetlenkedések, Csehországban üldözések, Németalföldön gyilkosságok, Magyarországon emberek kivégzése, Németországban adók terhei, mindenütt rossz védelem, a jogok és szabadságok megsértése...”. Valois Henrik szökése után honi király megválasztásáért agitálva a későbbi kancellár, Jan Zamoyski azzal vádolta a Habsburgokat, hogy összevesztettek minket a Porosz Hercegséggel „és más szomszédokkal”, lengyelelles szövetségeket kötöttek Moszkvával, elszakították Sziléziát, és most berántani igyekeznek a Köztársaságot a törökellenes ligába. „De hogy mit ér a szövetségük, azt tudjuk abból a szörnyűséges várnai vereségből...”.⁴ A lengyel államférfiak érzésében hazájuk berajzolódtott abba a geopolitikai háromszögbe, amelyet a Habsburgoknak alávetett országok képeztek a Magas Portával.

A Béccsel nem szimpatizáló publicisták és politikusok⁵ megemlégették a Habsburgok katonai gyengeségét is, amely megmutatkozott a Magas Portával folyó-

⁴J. Leszczyński, i.m. 30., vagy R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, I., Pétervár, 1857, 215.

⁵K. Dopierala nemrég kiadott monográfiájában (*Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, Varsó, 1986) a szerző arra a következtetésre jut, hogy Báthori soha nem tervezte a törökellenes ligába való belépést. Állandó politikai irányelve a Magas Portával való békés kapcsolatartád volt.

tatott harcokban. Nincsenek tehát abban a helyzetben, hogy szembeszálljanak a török agresszió további előnyomulásával, sem pedig hogy elvegyék Sztambultól a Balkánon elfoglalt területeket. A nemesi privilégiumok jelentős részének elvesztése bekövetkezett volna ennek a dinasztíának jogára alákerülve, s ez végzetesnek látszott a lengyel állam érdekeire nézve is, elkerülhetetlenül a magyarok sorsában osztozottak volna. A Jagelló-dinasztia kihalása után Jan Gluchowski költő, mindekelőtt a nemességhez fordulva, ezt írta:

Spytajcie Wegrów, co dzis, zaobrone znaja,
Chocia nad soba orla o dwu glowach maja,
Czechowie, jako gesi obskubane, siedza,
A jak sie im to zustalo, ani sami wiedza:
Wolności polamane, ojczyzny pobrane,
Miasta na znak niewolej plugiem poorane!⁶

(Kérdezzétek meg a magyarokat, miféle védelmet ismernek ma, hiszen kétfejű sas van fölöttük, a csehek mint a megkopasztott ludak ülnek, hogy történt ez velük, maguk sem tudják: összetört szabadságok, elvett haza, a városok mint a rabság jelei ekével felszántva.)

A lengyeleket figyelmeztették, hogy a Habsburgok kormányzata alatt elvesztik lényeges az arany szabadság mind összetevőit, mind a szabad királyválasztás intézményét. Helyére lép a korona örökletessége, mint Magyarországon vagy Csehországban. Az e dinasztíából való uralkodó a lengyel nemességet „ha el nem veszejtené, akkor rabságba taszítaná”.⁷ Zebrzydowski összeesküvése idején ezt írták:

O aurea libertas, marnie cie utraciem,
Tak sie predko z Inflanty, z Rakuszany Zbarciem;
Kupilby cie drogo brat Czech albo Wegrzyn,
Którym wolność w niewole zmienil Rakuszanin.⁸

(Ó aurea libertas, hitványul elveszítünk téged, olyan gyorsan barátkozunk Livóniával, Ausztriával; téged drágán megvenne ma a cseh vagy a magyar, akiknek a szabadságát rabságra cserélte az osztrák.)

Magyarország korabeli történetéből vették a többi vádat a Habsburgok ellen, akiknek a szemére vetették, hogy a helybelieket saját honfitársaikra váltják fel; főleg nekik adják a legfőbb, a legjobban jövedelmező hivatalokat, („a németek mindig magasan vannak(...)őket ültetik a hivatalokba és a méltóságokba”). E dinasztia a politikai mellett vallási elnyomást is alkalmazott. A spanyol jezsuiták rábeszé-

⁶ J. Leszczyński, i.m. 31.

⁷ Uo., 39. és 45.

⁸ Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego, 1606–1608, t. I: Poezja, kiad. J. Czubek, Kraków, 1918, 4.

lésére a császár elkezdte elkobozni a templomokat a magyar protestánsoktól, valamint megsérteni a vallásszabadságukat („lelkiismeretükre kezdett lépni”).⁹

Hasonló kijelentéseket nagy számban lehetne felsorolni. Csak azon lehet csodálkozni, hogy milyen ügyesen tudták lehetővé tenni a Habsburgokra szórt vádakat. Mint a fenti példákból következik, ezt a dinasztiaát támadva egyaránt hivatkoztak a „fekete legendára” (la leyenda negra), amely Spanyolországot övezte: az államot és lakóit, az erős ellenszenvre, amely a katolikus országokban is övezte az inkvizíciót és a jezsuitákat, végül a ragaszkodásra, amellyel nemcsak a máshitű nemesség kötődött a varsói konföderációban (1573) biztosított vallási türelem elveihhez. Apelláltak e réteg rendi érdekeire is, emlékeztetve arra, hogy a Habsburgok uralma alatt „egyazon joga van a parasztnak, polgárnak, nemesnek. A paraszt az urára amikor akar, panaszkodik”.¹⁰ Ez a dinasztia nem respektálja az ember születését, rendi hovatartozását: „egy értékben van ott alattvaló és nemes”. Így nem furcsa, hogy védelmezői keserűen írták: „Mondják, hogy az ausztriai ház zsarnoksága oda vezetett, hogy előbb a szabad Cseh-, Morvaország és Szilézia, eztán ugyanúgy Magyarország rabságba estek, megfosztva szabadságuktól és kiváltságaiktól.”¹¹ „Nem kérve a magyar alattvalóik beleegyezését, a Habsburgok óriás adókat és elviselhetetlen katonai terheket raknak rájuk”. Éppen e dinasztia elleni gyűlölethullám hozta Báthorit a lengyel trónra, akiben (bizonyos mértékig helyesen) annak ellenségét látták.

Ugyancsak elég gyakran hivatkoztak a jellembeli hasonlóságra, amely összeköti e két népet, valamint a közös uralkodók kormányzatára: Magyar Lajoséra és III. Jagelló Ulászlóéra (Nagy Lajos és I. Ulászló). Pax antiqua, bona vicinitas, perpetua concordia, amicitia – gyakran felbukkantak ezek a kifejezések, amikor a két ország kölcsönös kapcsolairól írtak. Ezeket az érveket is használta Blandrata György megbízóját, Báthorit a lengyel trón jelöltségére ajánló beszédében. A szejmi tanácskozások idején (1575. X. 25.) a követek meghallgatták a fejedelem küldöttének fogadkozását, hogy a jövőendő uralkodó ügyelni fog a Köztársaság határainak biztonságára, óvatosan folytatva külpolitikáját.¹² Hogy Erdély fejedelme végül a Habsburg-jelölt fölé emelkedett, ez abból az aggodalomból is következett, hogy az „osztrák” dinasztia bevonhatná egy konfliktusba Lengyelországot a félelmetes török hatalommal. A törökellenes liga létrehozására felszólító lengyel publicisták kijelentéseiből egy egész kötetet lehetne összeállítani. Mégis, Marcin Bielski, Wawrzyniec Chlebowski, Krzysztof Warszawicki vagy Józef Wereszczynski¹³

⁹ J. Leszczyński, i.m. 40. 42. és 51.

¹⁰ J. Tazbir, *Zc studiów nad ksenofobia w Polsce w dobie późnego renesansu*, *Przegląd Historyczny*, t. 48:1957, 660.

¹¹ J. Leszczyński, i.m. 37. 42.

¹² Ezt a beszédet in extenso kiadta V. Meysztowicz, *Relationes orationum quae ab oratoribus principum christianorum in comitiis electionis Varsaviae A. 1575 prolatae sunt*, „Antemurale”, XIX. köt, 1970, ld. még. Hopp L., *A magyar–lengyel múltszemlélet előzményeiről*, (In:) *Hungaro–polonica*. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára, Budapest, 1986, 29–30. A Blandratához hasonló érvekben fognak folyamodni 1648-ban II. Rákóczi György lengyel trónjelöltségének hívei.

¹³ J. Tazbir, *Rzeczpospolita i świat*. Studia 2 dziejów kultury XVII wieku. Wrocław, 1971, 72–73.

felhívásai, akiknél a keresztény Európa Magas Porta elleni koalíciójának érzékletes vízióját találhatjuk, csak gyenge visszhangra találtak a nemesi társadalomban.

A többség számára a „magyar lecke” inkább óvás volt a szomszéd fölösleges provokálásától, mint buzdítás a fegyveres cselekvésre; „jó a lengyeleknek béke a törökkel”, mint írták¹⁴. A közeli szomszédság mindenekelőtt félelmet ébresztett a konfliktusnak a Köztársaság földjére való áthelyeződésétől. „Mikor tehát az egyik szomszédnál tűz van, a másiknál is erre kell számítani” – figyelmeztetett Bielski.¹⁵ Buda elfoglalása után Klemens Janicki ezt írta: „Pannonia java a ti javatok is, lengyelek, mert vele egy hajóban utazik a szarmata is(...)Mivel elbukott, milyen jövőtől kell nekünk is tartanunk?”¹⁶ A meggyőződés a két ország, Lengyelország és Magyarország történelmi sorsközösségéről kifejezést talált az elővéd elnevezésben (amire még visszatérünk). Mind e kijelentések nem voltak mentesek a metafizikus félelemtől, hogy a Gondviselés velünk is így szándékozik bánni, ahogy megtette Magyarországgal.

A reformációval szimpatizáló Andrzej Frycz Modrzewski írta: „Eljön a török, az élő Isten szolgálója(...)hogy minket nem másként büntessen meg, (milyen iszonyat szorongat engem, amikor ezt mondom!), mint ahogy megbüntette a magyarokat, a mi szomszédainkat.”¹⁷ Hasonló aggályokat fejeztek ki a Rómához hű frók is. Így például Stanislaw Orzechowski megjósolta a nemességnek (1564), hogy zsarnok-királya lesz a török személyében, aki „Magyarországról Lengyelországba a Beszkideken keresztül betekint”.¹⁸ 1588-ban a sziléziai Andrzej Schoneus az Isten-anya védelmét kéri a keresztények számára, „hogy zsarnokuk (Törökország) ne lehessen, győzzön kívülről, elfoglalta már Magyarországot, és most minket fenyeget más ellenségekkel”. „És Magyarország felől biztonságban lehetünk, amikor ott a törökök, tatárok úgy laknak, mint otthon? Már a magyarokkal összebarátkoztak, lám, össze is házasodtak” – írták.¹⁹

Néhány politikusnál a Habsburg-gyűlölet nagyobb szerepet játszott, mint a törököktől való félelem.²⁰ Bona királyné állítólag úgy nyilatkozott, hogy Lengyelországot inkább a török kezében akarja látni, mint ennek a dinasztíának az uralma alatt. A 16. század végén Jan Zamoyskinak tulajdonították azt a mondást, hogy hamarabb viselné el a Wawelben a törököt, mint a Habsburgot. Más dolog, hogy a szultán lengyel trónesélyeit talán senki sem vette komolyan, miközben a Habsburgokkal szemben elvesztett byczynai csata (1588) után pár évig III. Waza Zsigmond a lengyel korona nekik való átengedésének szándékával foglalkozott.

¹⁴ J. Leszczyński, i.m. 41–42.

¹⁵ M. Bielski, *Sprawa rycerska*, (In:) Archiwum domowe, kiad. K. W. Wójcicki, Kraków, 1856, 308.

¹⁶ K. Janicki, *Carmina*. Dzieła wszystkie, Wrocław, 1966, 75.

¹⁷ A. Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, Varsó, 1952, 357.

¹⁸ J. Tazbir, *Świat panów Pasków. Eseje i studia*. Łódź, 1986, 116–117.

¹⁹ J. Kopeć, *Polskie zwyczaje maryjne i praktyki religijne w XVI w.*, Częstochowskie Studia Teologiczne, IX.–X. k., 1981–1982, 105.

²⁰ H. Kapełus, *Contio de Hungaria occupata*, Pamiętnik Literacki, 51., 1960, 429.

A valamikor hatalmas Magyarország bukása és felosztása olyan háttérrel alkotott, amelyen történetfilozófiai elmékedéseket szóttek a leghatalmasabb államok mulandóságáról is. Elég általánosan elfogadták, hogy mindegyikük keresztülmegy ugyanazokon a fejlődési fázisokon, mint az ember. „A monarchiáknak van kezdetük, fiatalkoruk, középkoruk, öregkoruk, és az öregkorral eljutnak a halálig és a végig” – írta Lukasz Górnicki.²¹ Szent István országa rendszerint a példalánc egyik szemét alkotta, amelyben az első tagok az antik világ híres monarchiái voltak. Egy anonim versben a 17. század elejéről azt olvassuk, hogy az Isten küldi a virágzást és a bukást az olyan államokra, mint Görögország és Róma:

Nuz poblizsze królestwa, bulgarskie i cyprskie,
I ono złote jablko, królestwo wegerskie,
Co teraz za ucieche, co za wolnosc maja?
Te, ze Turkom swe syny na janczary daja.

(Hát a közeli királyságok, a bolgár és a ciprusi, és ama aranyalma, a magyar királyság, milyen örömük, milyen szabadságuk van? Az, hogy fiaikat a törökökhöz janicsárnak adják.)

Hasonló véleményt hangoztat Kasper Miaskowski („Placza dzis greckie i wegerskie grody swoich niezgody” ’/siratják ma a görög és magyar városok egyenetlenkedéseiket/), valamint Wawrzyniec Chlebowski:

Azaz nie pomnia, jak upadly wszystkie.
Królestwa mozne, prowincyje wielkie,
Zacna syryjska, perska, grecka, rzymska
Blizka wegerska?

(Ugyan nem emlékeznek, hogy buktak el az összes hatalmas királyságok, nagy tartományok, tisztes szíriai, perzsa, görög, római, a közeli magyar?)
Egy másik szerző megemlíti:

W koroniec Wegrzyn chodzil, i w znacznej koronie
A wzdy zawojem okryl niewolnicze skronie.²²

(A magyarok régen koronát viseltek, még hozzá jeles koronát, ám újabban turbánnal fedték be a rabszolgaahalántékukat.)

Ugyanebben az időben a politikai publicista Piotr Grabowski kifejtette véleményét, hogy már Lengyelországra „az a sor került, mely azelőtt a hivalkodó gö-

²¹ S. Herman, *Zywa postać Rzeczypospolitej. Studium z literatury staropolskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Zielona Góra, 1985, 69–70.

²² *Pisma polityczne*, I. k., illetve J. Tazbir, „Krzywoprzysięzca Władysław” w opinii potomnych, *Kwartalnik Historyczny*, 92. k. 1985, 528.

rög császárságra, a gazdag bosnyák, illír, dalmát, szlavón királyságra(...)a hírneves magyar királyságra”.²³ Az idézeteket ebben az esetben is lehetne sokszorozni.

Mégsem lehet levonni ezekből az idézetekből következtetéseket a történelem fatalista felfogásáról a régi lengyel politikai írók és költők vonatkozásában: minden gyorsan elmúlik, elbukik és széttörik, nem furcsa dolog tehát, hogy az egykor hatalmas Magyarország is hasonló sorsra jutott. Éppen ellenkezőleg, megmutatták a tisztán „földi” okokat, azonban nem az erők egyenlőtlenségét jelölték meg vétkesként. Nem találtam tehát azt szuggeráló kijelentésekre, hogy az elsőprő török túlerő volt a vétkes, amelynek a magyar seregek nem voltak képesek ellenállni. Elég gyakran mutatnak rá ezzel szemben az európai uralkodók kölcsönös háborúskodására, amelyet egymás ellen vívnak, ahelyett hogy a törökökkel harcolnának. Megemlékezett erről Janicjusz, a Buda elestét elsirató versében. Még kifejezőbben írt Marcin Bielski: „És a mi kedves uraink, főleg a francia és az angol király, a német és ugyanígy az olasz fejedelmek, a háborút inkább egymás ellen akarták csinálni, mint a megtámadott magyaroknak segítséget adni” – olvassuk a Lovagi ügyben (Sprawa rycerska).

Ezeket a vádakát mégsem értették a saját királyukra. Először is, mert ha harcokat vezetett, akkor főként a katolicizmus ellenségeivel (Moszkvával vagy a Tátrfölddel). Másodszor is, jól emlékeztek volt az 1444-es évre, amikor a többi keresztény fejedelem „csak előre tolta a mi Ulászlónkat, megígérték neki a Velenceiek, hogy vízen segítséget adnak; így más olaszok is, becsapták őt ebben, úgyhogy a nyakát kellett adnia Várnánál”.²⁴ Ugyanakkor szükségét látták igazolni Lengyelország passzivitását Mohács idején. Erre a misszióra a krakkói udvar Brodarics Istvánt jelölte ki. A *De conflictu Hungarorum cum turcis ad Mohatz verissima descriptio* (Krakkó, 1527) című munkájában azzal magyarázta I. Jagelló Zsigmond magatartását, hogy a király először a pápa segítségét kérte Magyarország számára hiába, aztán, amikor a katonai helyzet számukra kedvezőtlen fordulatot vett, igyekezett fegyverszünetet elérni.²⁵

A magyar példa beíródott a történeti erkölcsstanba, mint rendkívül hálás (mert időben és térben közeli) példázat a belső torzalkodások pusztító következményeiről. Mint köztudott, az egyetértésre és egységre való ünnepélyes felhívás a Köztársaságra leselkedő veszedelmekre való tekintettel a régi lengyel politikai irodalom kedvelt motívuma volt. Hiszen erre az egyetértésre oly nagy szükségük volt az egyre gyakrabban összehívott szejmeken vagy a soron következő királyválasztások idején. A melléte szóló érveket nem csak a Szentírásból vették vagy az antik szerzők műveiből, hanem a korabeli történelemből is. Magyarország itt rendkívül hálás és szívesen előhozott példa volt: sorsának intésnek kellett lennie, hova vezet a belső ellentétek szftása. Már a 16. század elején Lublini Bernát utal a közmondásra, hogy a „vitákkal veszti el az emberek a szabadságukat”, és éppen Magyarország esett török rabságba, valamint a Habsburgoktól való politikai függésbe.

²³ *J. Tazbir, Świat panów Pasków*, 117.

²⁴ *K. Janicki*, i.m. 59., valamint *M. Bielski*, i.m. 312–313.

²⁵ *Hopp L.*, *A lengyel-magyar hagyományok újjászületése*, Budapest, 1972, 23. (Modern filológiai füzetek 14.)

„Látjátok, pannonok – írta Klemens Janicki költő –, magára bajt hozó nemzet, hogy az egyenletlenség következménye a rabság. Saját kardotok, saját egyenlenségeitek veszejtett el titeket; helytelenül gondoljátok, hogy az Isten okozta szerencsétlenségeketek.”²⁶ Hasonló véleményt, mégpedig hogy „nem annyira a török erősnek, mint a saját viszályaik miatt” esett el Magyarország, sok frónknál találunk.²⁷

„Mit jelent az országok számára az egység hiánya, erre példa a szétszakított Magyarország” – állapította meg Jakub Przyluski, a kiváló jogász négy évvel Buda eleste után.²⁸ Ugyanerre az eseményre célzott Jan Kochanowski, így írva nevezetes Egyetértés (Zgoda) című poémájában:

Tym sposobem Wegierska Korona zniszczala,
Bo, dwu panów obrawszy, trzeciego dostala.²⁹

(Így semmisült meg a Magyar Korona, mert, két úr között válogatva, harmadikat kapott.)

Emlékeztettek arra, hogy veszélyes a trónharcok idején „idegenekhez” fordulni. „Így tettek az asszírok, így szomszédaink, a magyarok, akik királyságukat elvesztették”.³⁰

A magyar szomszédok sorsával, akiket a belviszályok veszejtettek el, ijesztgették a nemességet a szejmikeken, a 16. és 17. század fordulóján.³¹ Ugyanezzel az érveléssel, márminthogy az egység hiánya miatt „vesztek el a magyarok és a csehek”, szívesen élt III. Waza Zsigmond jezsuita prédikátora, Piotr Skarga atya a később jóslatoknak nevezett fenyegetéseiben, amelyekben hasonlóképpen török megszállással ijesztgette Lengyelországot.³² Felhívta hallgatóit: „Nézzétek a magyarok közeli szomszédos földjére, valamikor gazdagok és hatalmasok voltak.”³³ Skarga ezt mintegy uralkodójának szavaihoz kapcsolta. III. Waza Zsigmond ugyanis, összehíva 1597-ben a szejmet, a követek szeme elé állította „ama siralmas Magyar Királyságot”, amely „bizonyosan a belső civódások” miatt veszett el. A lengyelor-

²⁶ K. Janicki, i.m. 71.

²⁷ H. Kapetusz, i.m. 421.

²⁸ S. Skimina, Jakub Przyluski - poeta i polityk, Eos, 47. évf. 2. füz. 1954–1955, Wrocław, 1956, 227. Buda elestének hatása alatt keletkezett a krakkói humanistáknak a mohácsi csatáról szóló versgyűjteménye: Pannoniae luctus (Cracoviae, 1544). A sokáig elveszettnek hitt mű terjedelmes részleteit Kovács E. adta ki újra, Uniwersytet Krakowski a kultura węgierska, Budapest, 1965, 187–199. Ld. még uo.. 159–162.

²⁹ J. Kochanowski, Dzieła polskie, Varsó, 1960, 56. Mint tudjuk, Buda eleste I. Habsburg Ferdinándnak és Zápolya Jánosnak a magyar trónért folytatott rivalizációja során következett be.

³⁰ Pisma polityczne, II. k. 459.

³¹ Ld. J. Leszczyński, i.m. 48., valamint Akta sejmikowe woj. krakowskiego, kiad. A. Przybos, I. k. Krakó, 1932, 330.

³² J. Tazbir, Świat panów Pasków, 117.

³³ P. Skarga, Kazania sejmowe, Wrocław, 1984, 107–108. és 119–120., valamint más helyeken.

szági belviszályokra figyelmesen várakozik a török, akinek a legnagyobb örömet okozza a szomszédoknál uralkodó „viszálykodás, amilyen volt Magyarországon”.³⁴

A magyar példából nemcsak a fölösleges túlzást és pazarlást megbélyegző politikusok és moralisták merítették érveket.³⁵ A szerencsétlenségekben, amelyek ezt a földet érték, az ellenreformáció harcosai igazolást találtak arra, hogy minden „eretnység” pusztuláshoz vezet. Megemlékezett erről többek között Lukasz Górnicki, Jan Jurkowski és Hieronim Powodowski, aki azt írta, hogy a magyar seregek addig győztesek voltak, „amíg a magyar föld a katolikus hitet állhatatosan tartotta, és személyes Patrónájául és védelmezőjéül az Istenanyát elismerte”.³⁶ Hasonlóképpen Skarga is a magyar seregek vereségét Mezőkeresztesnél 1596 októberében annak számlájára írta, hogy a közöttük levő „eretnekek” szörnyűséges káromkodásokat szórtak a Legszenőbb Szűz Máriára.³⁷

A lengyel máshitűek elég gyengén replikáltak erre a vádra, kizárólag csipkelődésre szánva rá magukat, hogy lám „Mária gyengén védte meg a magyar földet”, mivel jelentős része került török uralom alá, vagy annak tulajdonítva a mohácsi vereséget, hogy II. Lajost a papok az orránál fogva vezették.³⁸ Sokkal biztosabban érezték magukat a protestánsok a várnai vereségről (1444) való vita során, amelyet majdnem az egész humanista történetírás a Gondviselés büntetésének tartott a fiatal király szőszegéséért. A pápai követ, Giulio Cesarini beszélt rá I. Jagelló Ulászlót a Magas Portával általa kötött tízéves fegyverszünet (augusztus 1.) megszakítására. A reformáció követői nagy meglepődéssel emlékeztettek erre. A várnai vereség kitűnő okot szolgáltatott nekik, hogy a pápaságot az erkölcs és a történelem ítélőszéke elé állítsák, bebizonyította, hogy Rómának a különböző államok politikai ügyeibe való beleszólása fatális következményekkel jár rájuk nézve.³⁹

A közös király halálának (az egyetlen olyan lengyel király, aki csatamezőn esett el) kellett figyelmeztetnie az adott szó betartására, valamint a Törökországgal való békés kapcsolatok fenntartására. Nem bosszúállásra való felszólítás volt, hanem – éppen ellenkezőleg – a politikai realizmus leckéjét kellett adnia. Ezzel érveltek legszívesebben a lengyel tolerancia hívei. A máshitűeknek pedig Várna mint ellenérv szolgált a szerencsétlenségek okairól szóló vitákban, amelyek a Köztársaság déli szomszédait érték. Mivel Skarga írt arról, hogy amíg a magyarok húék

³⁴ J. Leszczyński, i.m. 50.

³⁵ K. Falibogowski, (Dyskurs marnotractwa i zbytku Korony Polskiej..., h. n., 1625, fol. C2) írta, hogy Róma, Bizánc vagy Magyarország bukása onnét következik, hogy ott megvolt „minden mai kilencsünk: pazarlás, pompa, bujaság...”.

³⁶ H. Powodowski, Propozycja..., Krakó, 1595 32.

³⁷ P. Skarga, i.m. 120. A valóságban a már majdnem biztos keresztény győzelem azon bukkant el, hogy a császári katonák az ellenség táborát kezdték fosztogatni, és nem a török előnyomulásnak ellenállni.

³⁸ J. Tazbir, „Krzywoprzysięzca Władysław”, 518–519.

³⁹ Bőségesen erről a témáról ld. uo. Ld. még A. Urbanek, Vladislav Varnenčik. Skutecnost a legenda, Praha 1937, passim.

voltak Rómához, addig „a Jézus név egyetlen kiáltásával megbénították magát a szultánt, és sok más csatát megnyertek”,⁴⁰ jó volt megemlékezni arról, hogy éppen a pápai feloldás volt a várnai vereség kezdete. Tehát Krisztusra nem a szöszegő király, hanem a szultán hivatkozott, kihíva a bosszút a Gondviselés oldaláról. Az ellenreformáció „magyar érve” (az „eretnkség” veszejtette el ezt az országot) elensúlyt nyert abban a megállapításban, hogy a hős király haláláért erkölcsileg a katolikus egyház felelős. Elég lényeges érv ha emlékszünk, hogy senki sem tagadta az esküszegést és annak következményeit.

Várna valahogy a vereségek első láncszemévé vált, amelyhez később csatlakozott János Albert szerencsétlen bukovinai hadjárata (1496), a már többször említett Mohács vagy végül Cecora (1620), ahol elesett a lengyel erők főparancsnoka, Stanislaw Żółkiewski hetman. Ezek a kereszténység védőfalának csatái voltak. Az állandó konfliktusok az iszlám nyomással a 16–17. században megalakították a szomszédos erőd-államok láncát. Lengyelország, Velence vagy Spanyolország mellett így idetartozott Magyarország is.⁴¹ Az eléggé általános érzésben mindezek az „erődök” védelmezték nemcsak a vallási, hanem a politikai értékeket is, valamint az európai szabadságokat az ázsiai despotizmussal szemben.

A védőfalról szóló könyvemben időről időre felbukkan Magyarország neve;⁴² itt szeretném hozzáfűzni, hogy a védőfal elnevezés sokkal korábban kapta Lengyelországnál, amely mint az egész kereszténységet védő fal, pajzs vagy védsánc csak a 15. század közepétől bukkan fel a forrásokban.⁴³ Ezidőben a római bíborosi kollégium nevezi Magyarországot „propugnaculum et clipeus Christianitatis”-nak. A magyar királyi kancellária által harminc évvel később kiállított dokumentumban olvassuk, hogy ez a két ország, Lengyelország és Pannónia „sunt murus et clipeus fidelium”, szolgálva a katolicizmus védelmét. Vitéz János az V. Miklós pápához intézett levélben (1450) úgy mutatja be hazáját, Hunyadi János nevében, mint az országot, amelyet „a kereszténységnek a hitetlenekkel szembefordított pajzsát”.⁴⁴

Ahogy a lengyel védőfal dicsőségének csúcspontja valahol a chocimi csata és Bécs felszabadítása (1683) között volt, úgy Magyarországot a Várna és Mohács közti időszakban gyakran határozzák meg az antemurale elnevezéssel. A clipeus vagy propugnaculum elnevezést népszerűsítették a magyar humanisták, köztük a Krakkói Akadémián végzetek és aztán a hazájukban magas hivatalokba kerültek

⁴⁰ Ld. a 37. jegyzetet.

⁴¹ Angyal E., *Świat śłowianskiego baroku*, Varsó, 1972, 157.

⁴² J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna*, (sajtó alatt); mégsem lettek ott figyelembe véve a magyar munkák az antemuraléről.

⁴³ Nem tudtam elérni a magyar védőfalról szóló alapvető magyar munkát, mármint Győry J., *Magyarország a kereszténység védőbástyája*, Budapest, 1933. Ezzel a témával utoljára Hopp L. foglalkozott néhány munkájában.

⁴⁴ Hopp L., *A lengyel–magyar...*, 17. és köv., valamint *Az „antemurale és a „conformitas” eszméje a Báthori előtti magyar–lengyel hagyományban*, *Literatura*, 1983, 160–176., passim.

is.⁴⁵ Rövidesen felkapták ezt az olasz és lengyel kollégáik. A nálunk megtelepedett Filip Buonaccorsi (Kallimachus) adta ezt a meghatározást Sanoki Gergely szájába. 1440-ben ő mondta állítólag a Korczynban tanácskozó lengyel uraknak: „Mielőtt elküldtétek oda (Magyarországra) a királyotokat, a magyarok már sok éve valamilyen védőfal (murus) voltak a keresztény országoknak, feltartóztatva saját erőikkel és saját költségükön a török benyomulást. Ma ti foglaltátok el a helyüket, és a ti vállaitokon nyugodott el a keresztény Európa védelme és biztonsága.” A lengyelek kötelesek most segítséget adni a magyaroknak, akik mindig „jóindulatú szomszédai” voltak, „biztonságos védőfalat” (tutelum et munimentum) alkotva.⁴⁶

Az egész keresztény Európát védő pajzs Magyarország és Lengyelország által betöltött szerepére János Albert is hivatkozott. 1500-ban írta a velencei signoriának, hogy a német fejedelmek alszanak, nem veszik észre, hogy a Magas Porta fenyegeti a két védőfalat, a lengyelt és a magyart. Érdemes hozzáfűzni, hogy számos német humanista határozta meg úgy Pannóniát, mint „nächste Vormauer der deutschen Nation”.⁴⁷ Ugyanerről beszéltek a Jagellók követei az 1498-as Freiburg im Breisgau-i birodalmi gyűlésen, valamint Magyarország prímása, Bakócz Tamás a XII. Lajos francia királyhoz írt levelében (1512).

1517-ben Werbőczy István azt írta, hogy „nem volt még olyan nép vagy nemzet, amely rendíthetetlenebbül és keményebben állt volna őrséget a keresztény Res Publica védelmének és kiterjesztésének nevében, mint Magyarország”. Mert ők közel 140 éven keresztül szállnak szembe a törökökkel, ily módon védelmezve és megmentve a katolikus Európa többi országát. Ezért a magyar lovagok egész élete is fegyverekben telt el. Ide tartozik még a félelem, hogy e védvonal áttörése lehetővé teszi a Magas Portának a további hódításokat.⁴⁸

Beszéltem már a mohácsi vereséggel, majd Buda elestével előidézett megárázkódtatásról. Hatása alatt írta Klemens Janicki Hieronim Laski halálára költött elégiájában, hogy míg Magyarország, amely „fala volt Lengyelországnak a török veszedelemmel szemben”, sértetlen volt, addig „védőfala (vallum) a lengyel és ugyanígy a német földnek” volt.⁴⁹ Egyesek Pannóniát a kereszténység bástyájának vagy erődjének nevezték, mások pajzsának (oromfalának), mint tette Marcin Bielski, aki fájalta, hogy eme „oromfal” leomlott „az egész kereszténység nagy fájdalomra és kárára”.⁵⁰ Jan Tarnowski hetman viszont figyelmeztetett, hogy ha Törökország teljesen elfoglalná Magyarországot, az megnyitná az utat Itáliába, Németországba és Lengyelországba.⁵¹ Jakub Przymusiński viszont 1547-ben „Rodosz szigete

⁴⁵ Komoróczy G., Idea misji antytureckiej w historii Polski i Węgier, (In:) Polska i Węgry. Stosunki polskowęgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie, szerk. Huszár K. Budapest–Varsó, 1936, 59–61.

⁴⁶ Philippi Calimachi, Historia de rege Vladislao, kiad. I. Lichonńska, Varsoviae, 1961, 87. és 89.

⁴⁷ J. Matl, Europa und die Slaven, Wiesbaden, 1964, 24–25. és 92.

⁴⁸ Ld. a 44. jegyzetet.

⁴⁹ K. Janicki, i.m. 57. és 75.

⁵⁰ M. Bielski, i.m. 307.

⁵¹ W. Dworzaczek, Hetman Jan Tarnowski. Zdziejów moznowladztwa malopolskiego Varsó, 1985,

védelmének fontosságát összehasonlította azzal a jelentőséggel, amelyen Lengyelország számára Magyarország sorsa”.⁵² Bizonyította a legerősebb „erődítmény” elesésének lehetőségét, amelyet az európai keresztény közösség emelt az iszlám expanzió útjába. Lengyelországban a nagy csatákat az oszmán hatalom ellen úgy ismerték, mint a keresztény erők éppen magyar földön elszenvedett vereségeit. Blandrata a már idézett beszédében abban is látja a két nép rokonságát, hogy a szarmaták is a keresztény vallásközösség védfalát alkotják.

A meggyőződés, hogy Magyarország „pajzs a kereszténység küszöbén” (ahogy Balassi írta), újjáéledt Eger eleste (1596) után, amikor a török veszély így közel került a Köztársaság déli határaihoz. Az általános nyugtalanságnak adott kifejezést a Kárpátok túlsó oldaláról Balassi Bálint a *Valedicit patriae...carissima* című szép versében,⁵⁴ valamint az ezekben a harcokban részt vevő lengyel költő-nemes, Adam Czahrowski, aki *Az egri várról* (*O zamku egierskim*) című versében ezt írta:

Bo to brama do Polski ze wszech najmocniejsza,
Ta jest Turkom torem z Wegier napewniejsza.
A tak strzeżcie, ja radze, dziś dobrze Krakowa –
To jest prosta ma rada, lecz zda mi sie zdrowa.

(Mert ez a kapu Lengyelországba a legerősebb mindegyik közül, ez a törököknek Magyarországról a legbiztosabb út. És olyan jól óvjátok, azt tanácsolom, ma Krakkót, ez az én egyszerű tanácsom, de úgy tűnik egészséges.)

Czahrowski költészetében is megtaláljuk a meggyőződést a két ország történelmi sorsközösségéről, amely arra támaszkodik, hogy Lengyelország és Magyarország egyaránt a védőfal szerepét tölti be. Annál is nagyobb a sorsközösség, mivel a Köztársaság nincs már biztonságban a törököknek a „háborgatott magyar földre” való bejövetele után:

Której granice sa wam murem prawie mocnym,
Krajom tak południowym, zachodnim, pulnocnym.
Które mury jeslize sie na was obala,
To pewna, ze was ciezko, haniebnie przywala.⁵⁵

⁵²H. Kowalska, Jakub Przytuński, (In:) *Polski Słownik Biograficzny*, XX. köt., Wrocław, 1986, 207.

⁵³Köpeczi B., *Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Budapest, 1983, 7., 240., 263., 288–289. és 293–294. című alapvető munkájában részletesen beszél a német publicisták a 17. század végén vívott vitáiról, hogy Magyarországnak van-e joga tovább a német nemzet előfala és védősáncra elnevezésre. Egyesek közülük úgy vélték, hogy Pannónia elvesztette a jogát laká galádságának következtében, hogy egyszerre kötelezték el magukat a katolikus dinasztiának és a Magas Portának.

⁵⁴Ld. Eckhardt S. *Związeki Bálinta Balassiego z Polska*, (In:) *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Wrocław, 1969, 126. Hasonlóan Riman J. *Epicediumban c. versében* is Eger egész Európa védőbástyájának nevezte. – L. Hopp L., *Az „antemurale”*, 172–173.

⁵⁵A. Czahrowski, *Treny i rzezy rozmaite* (1597), Varsó, 1937, 24. és 38.

(melynek határai nektek valóban erős falak, déli, nyugati, északi országoknak, amely falak, ha rátok omlanak, az biztos, hogy titeket súlyosan, gyalázatosan agyonnyomnak.)

Ahogy a lengyel nemesség Habsburg-ellenessége a rendi jogok és privilégiumok féltéséből következett, úgy a magyarokról alkotott pozitív véleményük is átmeneti törést szenvedett azzal a pillanattal, amikor meglátták őket a saját hazájukban, a királyi kegyekért, állásokért és jövedelmekért folytatott harcban a konkurensek szerepében. Ez Báthori István uralma alatt történt, akit a honfitársainak a lengyel nemesség érdekeinek kárára való támogatásával vádoltak meg. Ugyanazok a magyarok, akiknek keserves sorsát a Habsburgok kormányzata és a török megszállás alatt oly szívesen és gyakran megsiratták, sorsukban maguk számára mementőt látván, most a legélesebb támadások célpontjaivá lettek. Sőt, még olyan hírek is keringtek, hogy a király saját honfitársainak támogatásával fogja elérni az abszolútum dominium bevezetését, és Békés Gáspár személyében látták a „zsarnokság uszítóját”. A Zborowski család támadásai Báthori ellen, aki utasítást adott fivérük, Samuel kivégzésére, (1584) a nemesség jelentős részének baráti visszhangjára és megértésére találtak.⁵⁶

Ma, a lengyel és magyar történészek számos munkája után másképp tekintünk a krónikás (Joachim Bielski) vádjaira, hogy István király idejében „az udvar és a kamara tele volt” magyarokkal. Mindazonáltal a betelepült idegenek ez az aránylag nem nagy csoportja is szálla volt a nemesség szemében. Nem szabad természetesen túlzott hitelt adni azon emberek elhamarkodott véleményének, akik ilyen vagy más okokból sértve érezték magukat. Érdemes megjegyezni, hogy még kritikusabban értékelték az olaszok „pöffeszkedését” a Wawelban, akiket Bona Sforza királyné hozott magával, a franciák cselekedeteit Valois Henrik rövid életű uralma alatt vagy végül a kegyeket, amiket III. Waza Zsigmond adományozott az udvarában tartózkodó svédeknek és németeknek. Ahogy, mint a Magyarországgal való kapcsolatok, szorosan kötődtek a Törökországtól való félelemmel meg a Habsburg-ellenességgel, úgy a magyarokról Báthori udvarában alkotott vélemények is a nemesség xenofóbiájának vagy a lengyel trónon ülő idegen uralkodó iránti ellen-szenvnek az alkotórésze volt.

Úgy is lehetne mondani, hogy a magyarokat a saját hazájukban szerették, és nem a lengyel udvarban, áldozatként és nem a hivatalokért és a jövedelmekért folytatott harcban konkurensként, a kereszténységet védő harcostársként és nem a vitás területeken lévő várakat megszálló katonákként. Báthori István halála után elég hamar visszatértek korábbi véleményükhöz a magyarokról és Magyarországról, mint védőfalról, szerencsétlen, mert felosztott, a Habsburgok zsarnokságának és a szultán elnyomásának alávetett országról. Ugyanaz az uralkodó, akit a pamfletírók életében nem haboztak „magyar kutyának” nevezni, a 17. században „Nagy István-ná”, bátor és bölcs királlyá válik. Az ő nevét a nemesi Köztársaság „aranykorával”, a lengyel–litván állam legnagyobb hatalmának korszakával kezdik azonosítani. Ez a király örvendett kétségtelenül a legjobb hírnévnek mindazon uralkodók közül, akik a trónon ültek a 16–17. században.

⁵⁶J. Tazbir, *Arianie i katolicy*, Varsó, 1971, 252–253.

A cikkben említett vélemények a 16. századból és a következőnek az elejéről származnak. Inkább az országot érintették, mint az embereket; a szerencsétlen, mert alávetett, felosztott Magyarország sztereotípiáját elég ritkán terjesztették ki lakosaira. Annál inkább, mert a Várna vagy Mohács alatti magyar fegyvertársak emlékéhez társult a Jagelló-dinasztia ott elesett tagjaiért érzett sérelem. Halálukért a magyar tanácsadók tettek felelőssé, „a mi lengyel Ulászló királyunkat” és Jagelló Lajost „mészárszékre adták(...)meghátáltak, veszélybe sodorva őt”.⁵⁷

Speciális kutatások nélkül nem lehet felelni arra a kérdésre, hogy a szórva-nyos utalásokhoz Magyarországról társult-e az ennek az országnak történetéről szóló forrásismeret gyarapodása. Úgy tűnik, hogy inkább megelégedtek a régi, 15. és 16. századi krónikákban foglalt vélemények átmásolásával. A 18. századig a lengyeleket csak ijesztgették, hogy Magyarország sorsa érheti az ő hazájukat is. Ez csak a felosztások idején vált ténnyé, amikor a nemesi Köztársaságot három, különböző megszállóknak alávetett részre osztották. Ekkor keletkezett a sokféle variációban fellépő népszerű közmondás: „Lengyel–magyar két jó barát, együtt harcol s issza borát.”

Julian Krzyzanowski szerint ez a közmondás a bari konföderáció vezetőinek szepességi tartózkodása idején született, akik ott leltek politikai menedéket.⁵⁸ Ez nem valószínű, mivel a bariak általános konföderációja szemére vetette a magyar mánásoknak a felosztó megszállások kezdeményezését. Végül is a közmondás tizenhét századi eredetére nem találunk bizonyítékokat a forrásokban. A hungarológusok egész a múlt század közepére helyezik át keletkezését, mármint közvetlenül a Népek Tavasza utáni időre.⁵⁹ E mondás karrierjére befolyással volt Lengyelország és Magyarország történelmi sorsának bizonyos fokú hasonlósága.⁶⁰ A Köztársaságnak Európa politikai térképéről való letörlése után Lengyelország is a nemzeti szerencsétlenség más országokban intésnek vett szimbóluma lett.

⁵⁷Diariusze sejmowe. 1587. sejm konwokacyjny i elekcyjny kiad. A. Sokołowski, Krakkó, 1887, 38.

⁵⁸Nowa Księga Przysłów i wyrazen przysłowiowych polskich, II. köt. K–P, Varsó, 1970, 1007.

⁵⁹Csapláros I., „Polak, Węgier - dwa bratanki” (Les Polonais et les Hongrois sont des bons amis), Slavica, IV. köt., 1964, 86. és köv.

⁶⁰E két országnak mint a keresztény nyugati kultúra két védőfalának a problémája gyakran felbukkan a már idézett tanulmánygyűjteményben: Polska i Węgry, Id. uo., 16., 25–26., 30. és 57.

LENGYELORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE A 17. SZÁZADBAN

(I. A nemzetközi helyzet alapelemei)

A történészek egyöntetűen elfogadják azt a megállapítást, amely szerint a 17. században a lengyel–litván állam jelentőségének csökkenése, külső és belső válsága következett be. Ha elfogadjuk ezt az álláspontot – és semmi nem indokolja, hogy más nézeteket valljunk –, akkor vitán felül áll az is, hogy fokozott figyelemmel kell megvizsgálnunk Lengyelország nemzetközi helyzetét a tárgyalt korszakban, hiszen tévesek a történetírás azon irányzatai, amelyek az államok hanyatlását főként – esetleg kizárólag – belső gyengeségüknek, belső széthullásuknak tulajdonítják.

Ezekben a folyamatokban legalább ilyen fontos szerepet játszanak a nemzetközi szféra erőviszonyai, tehát a külső tényezők. Erről a témáról nagyon sokat lehetne írni és vitatkozni, úgy vélem azonban, hogy elegendő lesz felsorakoztatnom a 17. és 18. század történetének egyes, jellegzetesebb eseményeit, melyek leginkább rányomták bélyegüket a korra.

Ebben az időszakban nemcsak Lengyelország, hanem olyan államok is, mint Spanyolország, vagy a Török Birodalom gazdasági, társadalmi és politikai válságot, mély belső zavart éltek át. Ennek ellenére sem az ibériai Habsburg-monarchia, sem az oszmán impérium nem töröltetett el Európa térképéről. Felmerül a kérdés: miért?

A válasz csöppet sem bonyolult. Sem Spanyolország, sem a Török Birodalom esetében nem jutott szerephez olyan külső tényező, amely érdekelt lett volna az adott állam teljes felszámolásában – ahogyan az, jól tudjuk, Lengyelország esetében történt. A külső tényező játszott a legfontosabb szerepet a Rzeczpospolita, a Nemesi Köztársaság katasztrófájában is.

A 17. századot a Rzeczpospolita nemzetközi helyzete szempontjából elsősorban a Svédországgal és a törökökkel, illetve a kozákokkal folytatott nagy háborúk jellemzik, hangsúlyozva, hogy ez utóbbi jelenséget – különösen 1654 után – nem kezelhetjük belső ügyként – szerteágazó nemzetközi vonatkozásai nyilvánvalóak.

Feltűnő, hogy a Moszkva elleni háborúkon kívül – amelyeket Lengyelország Litvániától örökölt – mindegyik más háborús konfliktus az előző évszázad végén született vagy ért be; a Svédországgal való összeütközés és a moldáviai intervenció (a törökökkel való háborúskodás egyik oka) csakúgy, mint az első kozákfelkelések. Lengyelország nemzetközi kapcsolatainak történetében a 17. század a lehető legszorosabban kapcsolódik a Vasa-dinasztia trónra kerülésével, akik III. Zsigmond (1587–1632) személyében bizonyos értelemben meghatározták a lengyel kül-

politika további irányát. Eszmefuttatásunk kiindulópontját így III. Zsigmond uralkodásának első éveire helyeznénk, hozzátevé, hogy a konkrét, részletekbe menő dátum megjelölését (amely esetleg téves, vagy vitatható lenne), tulajdonképpen lényegtelennek tartva mellőzzük.

A korszak végének időpontja jóval elkülöníthetőbb – ebben az esetben helytelen lenne a dátumok jelentőségét kisebbiteni. Az egyik közülük 1686 (a Grzymułowski-féle békeszerződés), amely a 17. században kétségtelenül döntő befolyással bíró orosz–lengyel kapcsolatok egy korszakát zárta le, a másik az 1699-es esztendő (a karlócai nemzetközi békeszerződés), amely a törökök hatalmának hanyatlását jelentette, s átrendezte a közép-kelet-európai nemzetközi helyzet több alapvető elemét.

A Rzeczpospolita politikai pozícióját a 17. században döntő mértékben befolyásolta földrajzi helyzete, amelynek következményeképpen a lengyel–litván állam külpolitikai érdekeltségei erősen Európa keleti feléhez, annak déli részéhez és a Balti-tenger medencéjéhez kötődtek. Ezek a fő földrajzi irányok szabták meg a korszak lengyel külpolitikáját. A Rzeczpospolita kapcsolatban állt a Nyugattal is, de ennek döntő befolyása nem volt nemzetközi politikánkra.

Az a tény, hogy a lengyel politika az adott földrajzi helyzetben gyökerezett, kijelölte államunk fő partnereit is a nemzetközi porondon: Oroszországot, Svédországot, a Török Birodalmat, a krími kánságot, a brandenburgi hercegséget és végül Ausztriát. A nyugati államok közül Franciaország neve kívánczik a felsorolás végére. Figyelembe véve a történelmi események későbbi alakulását, különösen a felosztások katasztrófáját, hozzá kell tennünk, hogy a Rzeczpospolita számára már a 17. században a Moszkvához és a brandenburgi államhoz fűződő viszony bírt kiemelkedő jelentőséggel.

A Jagelló-korban (1385–1572) a lengyel–litván állam erős, ha ugyan nem európai nagyhatalmi pozícióra tett szert, s ezzel párhuzamosan külpolitikája is kelet felé fordult. Akárhogyan is értékelik a történészek ezt a tényt, vitathatatlan, hogy logikus és elkerülhetetlen következménye volt a Jagellók trónralépésével bekövetkező lengyel–litván egyesülésnek. Miután erre sor került – és mind Lengyelország, mind Litvánia államérdekei szempontjából ezt az eseményt a lehető legpozitívabban kell értékelnünk – a két, egymással először laza szövetségre lépett állam, majd az egyesült Rzeczpospolita számára nem maradt más választás, mint hogy aktív politikát folytasson keleten és részt vegyen szinte minden történelmi jelentőségű eseményben a kelet-európai színtéren. Kérlelhetetlen politikai szükségszerűség volt ez a Jagellók által örökölt hagyott állam számára, mi több, fennmaradásának feltétele.

A lengyel–litván államnak tehát nem kevesebbert, mint a létezésért kellett megvívnia harcát Moszkvával, mégpedig avval a Moszkvával, amelyik már a középkor közepe óta következetesen az „orosz földek egyesítésére”, azaz egy olyan kelet-európai állam kiépítésére törekedett, amelyik magában foglalná mindezeket a területeket. Moszkva tehát háborút viselt először Litvánia, azután a Rzeczpospolita ellen. Kétség sem fér hozzá, hogy más megoldás számba sem jöhetett, hiszen ez a sokéves harc semmiféle kompromisszummal nem zárulhatott le – az egyik, vagy másik félnek teljes győzelmet kellett aratnia. A kompromisszum gondolata irreális,

hiszen a két kelet-európai rivális között alapvető és szöges érdekellentétek álltak fenn.

Mivel Lengyelország átvette a litván örökséget, szembe találta magát – jóval intenzívebben, mint az előző évszázadokban – a tatár, majd – természetesen később – a török politikával is. A török Porta és a krími kánság lettek a 17. században Moszkva mellett Lengyelország fő vetélytársai Európa keleti részén.

Az évszázadra rányomta bélyegét a lengyel–svéd háborúk sorozata is. Az első északi háborúval Európa északi és keleti részén ádáz harc kezdődött meg, melynek tétje – ahogy Zsigmond Ágost megfogalmazta – a „dominium maris Baltici”, a Balti-tenger fölötti uralom volt. Svédország, amely különböző gazdasági és politikai okokból egy egységes Balti-tenger körüli birodalom kiépítésére törekedett, óhatatlanul konfliktusba keveredett több állammal, köztük a Rzeczpospolitával is.

A svéd tervek valóra váltása Lengyelország számára a Visztula-torkolat és a porosz városok elvesztését jelentette volna, ami nem is annyira politikai, mint inkább gazdasági csapással ért volna fel. Igen érzéketlenül fogalmazta meg ezt a tényt Stanislaw Albrecht Radziwill litván kancellár 1656 nyarán a francia közvetítőknél, amikor kijelentette, hogy Svédországnak vissza kell adnia Poroszországot Lengyelországnak, hiszen „önszántából ki hagyná, hogy elmessék gégejét?” A lengyel történészek indokoltan tekintik a Svédországgal vívott küzdelmet a lengyel állam gazdasági szuverenitásáért folytatott harcnak.

Némiképpen az Oroszországgal, a Török Birodalommal, a Krímmel és Svédországgal folytatott rivalizálás árnycájában találjuk a brandenburgi kérdést. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy kisebb súlyú problémáról van szó. Éppen ellenkezőleg – a következő század bebizonyította, hogy az orosz kérdés mellett ez volt a kor legfontosabb nemzetközi problémája Lengyelország számára. A 17. századi orosz háborúk kudarcai, Brandenburg–Poroszország komoly tértnyerése a Balti-tenger partján, valamint a Hohenzollernek államának megerősödése és jelentőségének fokozódása bizonyultak a legterheesebbnek az évszázad lengyel külpolitikájának általános mérlegében, hiszen döntően ez a két állam működött közre a Rzeczpospolita likvidálásában a 17. században.

Végül komoly partnere volt Lengyelországnak a nemzetközi arénában Ausztria. A Rzeczpospolita külpolitikája sok ponton kapcsolódott Ausztria politikájához, sőt, kijelenthetjük, hogy néha egyenesen az uszályába került. Egyes történészek ezt a tényt országunk érdekeinek szempontjából kifejezetten károsnak tartják, míg mások ennek ellentmondva rámutatnak, hogy az osztrák szövetség és a Habsburgokkal való együttműködés politikai szükségszerűség volt, s hogy államunk számára egyszerűen nem létezett másik alternatíva. Az mindenesetre vitathatatlan, hogy a Habsburg-dinasztiával kötött szövetség mérlege Lengyelország számára szerfölött hátrányosnak bizonyult.

A Habsburg-párti irányzatot ellensúlyozta Lengyelországban a 17. században, pontosabban annak második felétől, a francia orientáció. Franciaországot – különösen XIV. Lajos uralkodása idején – szintén Lengyelország fő nyugat-európai partnerei közé kell sorolnunk. A 17. századra erős francia–Habsburg rivalizálás jellemző a lengyelországi befolyásért. Egy ideig váltakozó szerencsével folyt ez a küzdelem, míg aztán a Rzeczpospolita visszatérése a törökellenes háborúk koncep-

ciójához és belépése a Szent Szövetségbe végleg a Habsburgok felé billentette a mérleg nyelvét.

Észre kell vennünk, hogy az együttműködés, vagy akárcsak a szövetség Franciaországgal – különösen Sobieski ún. „balti politikájának” korszakában – csábító perspektívákkal kecsegtetett: Poroszország visszanyerésével, a törökellenes politikával való szakítással, és még sok más, nem kevésbé kedvező lehetőséggel. Az események azonban másként alakultak.

A Rzeczpospolita más országokkal, mint pl. Dániával, Németalfölddel, vagy Angliával fönntartott kapcsolatai szórványosak és másodlagos szerepűek voltak. Közismert, hogy a 17. század közepe döntő jelentőségű fordulópontra Lengyelország belső fejlődésének történetében és – mindenekelőtt – nemzetközi helyzetének alakulásában, mivel az a lengyel állam meggyengülését és európai jelentőségének csökkenését hozta el.

A lengyel–svéd háborúk kezdete és a moszkvai intervenció

A tárgyalat korszak nyitánya a 16. század végén kirobbant lengyel–svéd konfliktusra tehető, amelynek elsősorban dinasztikus jellege volt. A női ágon Jagelló-utód svéd királyfi, Zsigmond 1587-es lengyel királlyá választását skandináv részről kedvezően fogadták (anyja Jagelló Katalin volt, III. János finn herceg és svéd király felesége). A svéd arisztokrácia a Rzeczpospolitával kötendő perszonáluniótól különféle politikai és gazdasági előnyöket remélt hazája számára, mint ahogy előnyökkel kecsegtetett a két trón között megosztott királyi hatalom várható meggyengülése is. Egyidejűleg azonban kialakultak a közeljövő konfliktusainak a csírái is, mivel Lengyelország a királyválasztás után bejelentette igényét Észak-Észtorországra, amelyet a svédeknek eszük ágában sem volt átengedni.

Amikor apja, III. János halála (1592) után III. Zsigmond elfoglalta a svéd trónt is, a helyzet egyre bonyolultabbá kezdett válni. A fiatal királyt arra kényszerítették, hogy Svédország kormányzását a szenátorok tanácsának a kezébe helyezze, amelynek élén apai nagybátyja, Károly sudermanni herceg állt.

Ettől a pillanattól fogva III. Zsigmond és svéd alattvalói között egyre élesebbé váltak az ellentétek, amelyek többek között abból fakadtak, hogy a király buzgó katolikus volt, míg alattvalói nem kevésbé szenvedélyes lutheránusok. Ebben a helyzetben Károly herceg vált a svéd nemzeti érdekek hordozójává. 1598-ban a király Svédország területén kezdeményezett háborút nagybátyja és hívei ellen. A kezdeti sikerek dacára a harc Zsigmond kudarcával végződött, s Károly herceg lett a svéd király.

A svéd belső konfliktusból svéd–lengyel háború fejlődött ki (1600–1605), amely kezdeti szakasza lett egy hosszú, hatvan éven át tartó diplomáciai és fegyveres küzdelemnek a két ország között. Ez az első szakasz a Rzeczpospolita hadainak fényes győzelmével zárult 1605-ben, Kircholmnál, Riga közelében. Ennek a diadalnak mindazonáltal nem lettek komolyabb politikai következményei. A hadi-cselekmények legfőképpen azért szakadtak félbe, mert mindkét állam, de különösen Lengyelország teljes diplomáciai és hadipotenciálját más területre csoportosítá-

totta át – Oroszország felé, amelyet a 16. század végén általános politikai, társadalmi és gazdasági válság rázott meg. Ez a válság elsősorban Rettegett Ivánnak az opricsnyinára, a cári szolgálatban álló nemesi-katonai testületre alapuló kormányzási rendszerének volt a következménye. Az állam katasztrofális szétziláltságát tovább mélyítette a Rurik-dinasztia kihalását követő örökösödési viszály. Már a kortársak is megállapították, hogy Oroszország alkalmas terep az idegen beavatkozás számára.

Remekül átlátta a helyzet lényegét a kiváló orosz történész, Platonov, amikor néhány évtizeddel ezelőtt így írt: „Rövidlátónak és gyermetegnek kellene neveznünk a Rzeczpospolita és a pápai kúria politikáját, ha nem tudta volna időben megérteni és helyesen értékelni a Moszkvában uralkodó zavart, és nem próbálta volna kihasználni saját érdekei szerint.”

Lengyelországot számos belső ok is háborúra sarkallta ebben az időszakban. Elsősorban az erős demográfiai hullámhegyre gondolok itt, s ezzel kapcsolatban az országban megszorodó fölösleges emberek problémájára, másrészt pedig a Zebrzydowski-féle pártütés után szélnek eresztett katonákra, akik további sorsáról senkinek nem volt elképzelése. Elhatározták, hogy ezt az egész, nagy terhet jelentő embertömeget az orosz földek leigázására irányítják, amelyekben a király táborának egy publicistája, Palczowi Paweł Palczowski az ígéret földjét látta a lengyelek számára. Erre a kérdésre egyébként még visszatérünk.

A „velikaja szmuta”, „nagy viszály” kialakulásában fontos szerepet játszott III. Zsigmond személyes politikája is. Amikor csődöt mondtak a békés lengyel-orosz unióra vonatkozó, a 16. és 17. század fordulóján felmerült tervek, fegyverrel látott megvalósításukhoz. A szeme előtt lebegő végső célt „Moszkván át Stockholmba” jelszóval lehetne meghatározni. Moszkva leigázása és a Rurikok koronájának megszerzése az örökletes svéd trón birtokba vételét volt hivatva megkönnyíteni a király számára, amelyet többre tartott, mint a választásos lengyelt.

Az 1604-ben megindított oroszországi lengyel intervenció a történelmi színtéren ekkor felbukkanó I. Ál-Dimitrij akciójával együtt kudarccal zárult. Annak dacára, hogy komoly vereségeket szenvedtek, hogy a lengyelek hatalmas orosz területeket foglaltak el (még magát a fővárost is), és hogy egyidejűleg a svédek is támadást indítottak Oroszország ellen, az oroszok még találtak magukban annyi erőt, hogy egy nagy össznépi felkelés segítségével kiebrudalják az ellenséges erőket az országukból.

A következő próbálkozás III. Zsigmond fiának, Ulászló királyfinak a nevéhez fűződik, aki a cári koronához való jogát hangoztatva indult Moszkva ellen. A koronát Oroszország hanyatlásának legválságosabb évében, 1610-ben ajánlották fel neki a moszkvai bojárok. Ez a hadjárat azonban szintén kudarccal végződött.

A kifejezett katonai sikerek ellenére az általános politikai helyzet reális értékelése a lengyeleket arra készítette, hogy lemondjanak Oroszország meghódításának a tervéről, és inkább unió segítségével csatolják magukhoz. 1619-ben Deulinóban (Divilino) tizennégy évre szóló orosz–lengyel fegyverszünetre került pecsét. Oroszország megvédte függetlenségét, de Ulászló királyfi sem mondott le igényéről a moszkvai trónra; a lengyelek pedig komoly területnyerést könyvelhettek el. Amint az a szerződés szövegéből kiderül, az ellenségeskedés kútforrás változatla-

nok maradtak – ideiglenes fegyvernyugvásról volt tehát csak szó. Oroszország a pillanatot várta, amikor bosszút állhat. Remekül megértette ezt a fegyverszüneti békeszerződéssel igencsak elégedetlen III. Zsigmond. Így írt közvetlenül megkötése után: „Az oroszok csak erejüket akarják hamarost visszanyerni, melly munkálatjuk az szerződés által nem is léssen kiváltképpen akadályozva, és hadainktól most megszabadulván, országunk ellen kívánnak majd fordulni, hogy visszavegyék mindazt, amit most átengedtek.”

A harmincéves háború kora

Még tartott az Oroszországgal folytatott háború, amikor a Rzeczpospolita délkeleti határain újabb konfliktusforrás alakult ki. Lengyelország fölött a török invázió fenyegető felhői kezdtek tornyosulni. Hogyan fajulhatott idáig a helyzet? Az utolsó Jagelló-uralkodók idején külpolitikánk nem akármilyen eredménnyel büszkélkedhetett: az Európa szerte általános félelmet ébresztő, hatalmas Török Birodalommal legalábbis normálisnak nevezhető kapcsolatot tartott fenn, ami minden tekintetben hasznos volt a lengyel állam számára. A Rzeczpospolita alattvalóinak számító zaporozsjei kozákok török területekre irányuló rablóhadjáratai azonban – melyek egyébként jelentős részben az Ukrajna elleni török támadások megtorlásai voltak, s melyeket a Rzeczpospolita nem tudott megakadályozni –, felháborodást váltottak ki a Török Birodalomban. A Porta hangoztatni kezdte, hogy ő magának kell megbüntetnie a kozákokat, ha egyszer a Rzeczpospolita nem képes rá. A lengyel-török kapcsolatokat beárnyékolta továbbá a lengyel mágnások moldáviai kiruccanásai és a lengyel beavatkozás a dunai fejedelemségek ügyeibe, minthogy ez utóbbiak török alattvalók voltak. Zółkiewski hetman megpróbálta békésen elsimítani az ügyet (a busai békeszerződés, 1617), de amikor folytatódta a kozák portyák, s mindennek a tetejébe Bethlen erdélyi fejedelmet lengyel diverzió készítette visszavonulásra a körülzárt Bécs alól 1619-ben, meggátolván, hogy segítséget nyújtson a Habsburgok ellen harcoló cseh felkelőknek, a helyzet lényegesen rosszabbra fordult.

A robbanás akkor következett be, amikor Grazziani, a lengyel támogatást élvező moldáviai hoszpodár fellázadt a Porta ellen. Ezután Zółkiewski hetman a Rzeczpospolita elleni török támadást megelőzendő a lengyel seregek élén átlépte a Dnyesztert és behatolt török fennhatóság alá tartozó területekre (1620). Az 1620-as hadjárat a cecorai csatában a török seregek győzelmével, majd a Rzeczpospolita határai felé visszavonuló lengyel hadsereg szétverésével végződött. Rá egy évre a chocimi ütközetben egyik fél sem tudott fölülkerekedni, s így egy olyan kompromisszumos béke született, amely a legkevesbé sem szüntette meg a két ország között fennálló feszültségek igazi okait. Míg keleten és délkeleten nagy sebbel-lobbal összetákolták a fegyverszüneti és békeszerződéseket, a svéd fronton újabb hadiesemények kezdődtek. 1621 szeptemberében a svédek elfoglalták Rigát, hogy aztán egy évre rá a két fél Mitauban (Mitawa) fegyverszünetet írjon alá. A béke azonban nem volt hosszúéletű. 1625 közepén Gusztáv Adolf seregei újabb akciót kezdeményeztek Livóniában, egy évvel később pedig kemény harcok kezdődtek a

Rzeczpospolita „gégéjéért” – a királyi Poroszországért, a Visztula torkolatáért. Ez a váltakozó szerencsével folytatott harc 1629-ig tartott, amikor is a harmincéves háború eseményeinek hatására és a Habsburgokkal szemben álló országok (Franciaország, Németalföld, Brandenburg, Anglia) diplomáciai nyomására létrejött a lengyel–svéd fegyverszünet Altmarkban (Stary Targ), ami a svédek szempontjából volt kedvező, hiszen Gdańsk, Puck és Królewiec kivételével megtarthatták a porosz városokat és Livóniának a Dzwiniától északra eső részét. Mi több, a svédek megszerezték maguknak a lengyel kereskedelem megvámolásának jogát is.

Mivel a német területeken folytatott háború teljes mértékben lekötötte hadseregét, Svédország arra kényszerült, hogy seregeinek keleti szárnyát valahogy biztosítsa Lengyelország ellen. Gusztáv Adolf király ekkor Oroszországra vetette tekintetét, ahol a bosszúszomj egy pillanatra sem hunyt ki. Ebben a helyzetben nem került sok erőfeszítésébe, hogy az oroszokat rávegye a Lengyelországgal vívott háború folytatására.

Ez a háború 1632 őszen tört ki, amikor a svéd seregek mélyen Németország területén masíroztak a felé a Lützen felé, ahol aztán Gusztáv Adolf halálát lelte. Az újabb orosz–lengyel háború, amit szmolenszkinak is hívnak (1632–1634) Oroszország megsemmisítő vereségével ért véget. Az 1634-ben megkötött polanovói béke a deulinói békeszerződésben foglaltakat erősítette meg, avval az egyetlen, bár komoly változtatással, hogy IV. Ulászló, az új király lemond a moszkvai trón és a cári cím iránt támasztott követeléséről. Ez az „örök időkre” szóló béke, ahogy akkor meghatározták, nem hozott igazán radikális fordulatot a Rzeczpospolita és Oroszország viszonyában, hiszen a konfliktusok alapvető forrását, a szmolenszki és a csernyigovi körzet ügyében folytatott területi vitákat érintetlenül hagyta; ennek ellenére az utána következő időszakban a két állam egymás mellett élése teljesen normális keretek között zajlott. Abban, hogy ez így alakult, nem kis szerepet játszott az az állandósult veszély, amit a krími tatárság és bizonyos mértékig a Török Birodalom jelentettek mindkét állam számára. 1647-ben még egy meglehetősen laza védelmi szövetséget is kötött a Rzeczpospolita és Oroszország a krími kánság ellen.

Gusztáv Adolf halála (1632), a birodalom területén elszenvedett kudarcok és Oroszország veresége a lengyel háborúban Svédországot is arra kényszerítették, hogy megoldást keressen a lengyel konfliktusra. 1635-ben került sor az újabb húsz évre szóló fegyverszünet aláírására Stumsdorfban (Sztumska Wieś). A svédek lemondtak a porosz városokról és a Gdańskban a lengyel áruk után behajtott vámok jogáról. A helyzet azonban még nem érett meg arra, hogy a két ország békeszerződést írjon alá – a felek egyelőre megelégedtek a fegyverszünettel. Így a harci cselekmények újratekintésének a lehetősége változatlanul a levegőben lógott.

A szmolenszki háború idején újabb fegyveres összecsapásra került sor a Török Birodalommal, pontosabban a török haderők parancsnokával, Abazi pasával, aki Sztambul beleegyezése nélkül támadást indított Lengyelország ellen, abban a hitben, hogy az, mivel erőit lekötötte az orosz front, nem lesz képes sikeres ellenállásra. Ebben azonban tévedett; vereséget szenvedett, és ezután a szmolenszki lengyel sikek arra kényszerítették a törököket, hogy megújítsák a békét a Rzeczpospolitával (1635).

A harmincas évek sorozatos ukrajnai kozákfelkeléseinek kudarcai is a kapcsolatok békés rendezéséhez vezettek (1638). Miután a Rzeczpospolita délkelet, kelet és észak felől biztosította magát, aktívabban szólhatott bele a közép- és nyugat-európai ügyekbe. Azok a próbálkozások, amelyek a francia politikához való csatlakozásra irányultak Szilézia visszaszerzésének, sőt IV. Ulászló császári trónra kerülésének délibábos reményében, dugába dőlték, s a Rzeczpospolita a Habsburg-táborban maradt. Ezt mi sem jelezte jobban, mint a lengyel király és Cecília Renáta főhercegisasszony frigye. A harmincéves háború vége felé, már a döntő francia győzelem után, a lengyel és a francia politika újabb közeledésének lehetünk tanúi: az időközben megözvegyült Ulászló 1645-ben francia hercegisasszonyt, Louise-Maria Gonzagát vett feleségül. Ez a fordulat azonban már nem bírt különösebb jelentőséggel, mivel a háború kihunyófényben volt Németországban.

Ha Lengyelország nyugati politikájáról beszélünk, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a 17. század első felében történt e téren egy kiemelkedő jelentőségű fordulat is. A porosz hercegség, amely 1525 óta Lengyelország hűbérese volt, Albrecht Frigyes herceg gyógyíthatatlan elmebetegsége miatt képtelen helyzetben találta magát. Különféle politikai bonyodalmak következményeképpen III. Zsigmond a beteg herceg feletti gyámságot 1605-ben a herceg unokatestvérére, Joachim Frigyes brandenburgi választófejedelemre bízta. 1611-ben, az Oroszországgal folytatott háború kellős közepén a szejm határozatot fogadott el, mely szerint a porosz vazallusság átszáll a brandenburgi Hohenzollernekre. Ennek következményeképpen Albrecht Frigyes halála után (1618) Brandenburg és a Porosz Hercegség egy uralkodó, János Zsigmond alatt egyesült, aki a Porosz Hercegségben gyakorolt hatalom révén lengyel hűbéres volt. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig: a poroszok 1641-ben utoljára tettek hűségesküet a varsói várban.

Nem szükséges dokumentumokat böngészni annak a megértéséhez, hogy mit jelentett Lengyelország számára Poroszország átcsúszása a brandenburgi Hohenzollernek kezébe – elég a térképre pillantanunk, és nyilvánvalóvá válik, hogy a Rzeczpospolita létfontosságú artériái – a Gdański Tengermellék és a Visztula torkolat – harapófogóba kerültek. Ez volt a Rzeczpospolita nemzetközi helyzetének alakulásában az egyik leglényegesebb momentum a 17. század első felében.

Az ukrán felkelés és a második északi háború

És eljött az 1648-as esztendő, amikor a több mint fél évszázados elhibázott ukrajnai lengyel politika eredményeképpen hatalmas felkelés tört ki a „végeken”. Az 1638-ban legyőzött kozákság csak a pillanatot várta, amikor bosszút állhat a Rzeczpospolitán. Olaj volt a tűzre IV. Ulászló egy, a török ellen irányuló hadjárata terveinek a kudarca, amely hadjáratban a kozákok vezető szerepre és természetesen hatalmas haszonra számítottak. A mágnasok és a nemesség ellenállásának hatására azonban a királynak ezekről a tervekről le kellett mondania. Ez volt az a pont, amikor Ukrajnában kicsordult a keserűséggel teli serleg. A kozák felkelés, amelynek élén Bohdan Hmelnyickij állt, pillanatok alatt a kisorosz népnek a Dnyepr menti lengyel uralom elleni általános harcává szélesedett ki.

A szövetséges kozák–tatár seregek 1648 tavasza és ősze között Žólte Wódy-nál, továbbá Korsun és Pilawce alatt több vereséget mértek a lengyel csapatokra, s ezek alapján rengették meg a Rzeczpospolitát. Zbaraž és Zborów (1649) újabb bizonyítékkal szolgáltak a lengyel állam gyengeségére. Az 1651-es fényes berestecz-kói győzelem ugyan azt az illúziót keltette, hogy ez az újabb megmozdulás is a kozákság és az egész Rusz vereségével végződik, de Lengyelország valójában már képtelennek bizonyult Ukrajna megrendszabályozására és az 1648 előtti status quo visszaállítására.

A bajt csak tetézte, hogy a kozák felkeléshez eleinte ellenségesen viszonyuló Oroszország a felkelés politikai és hadihelyzetének alakulása folytán 1653-ban úgy döntött (a nemesi gyűlés határozata alapján), hogy beavatkozik a kozák–lengyel háborúba. Az orosz intervenció, illetve Ukrajna egy részének Oroszországhoz csatolása a perejaszlavi egyezmény (1654) értelmében a konfliktus nemzetközivé válásához vezetett, amiről eddig a pillanatig, vagyis 1654-ig, a kozákoknak nyújtott tatár – és bizonyos mértékben török – támogatás ellenére nemigen beszélhetünk.

A perejaszlavi egyezmény jelentős fordulatot hozott Kelet-Európa szövetségi rendszerében. Hmelnyickij addigi szövetségesei, a krími tatárok, akik egyaránt tartottak Oroszországtól és Lengyelországtól, 1654-ben ez utóbbival léptek szövetségre Ukrajna és Oroszország ellen. Az elkövetkezendő tízegynéhány évben a lengyel–tatár szövetségnek nagyon fontos szerep jutott Kelet-Európa politikai életének alakításában.

1655-ben, amikor teljes erővel folyt az orosz agresszió Lengyelország ellen, és Alekszej Mihajlovics cár csapatai mélyen a Rzeczpospolita területén folytattak hadműveleteket, új szereplő tűnt fel a kelet-európai háborús események színpadán – X. Károly Gusztáv svéd király. Kitért és teljes erővel tombolni kezdett a második északi háború (1655–1660). A svédek egyrészt gátat akartak vetni az őket is fenyegető Oroszország nyugati előrenyomulásának (bár erőhöz nem akartak folyamodni), másrészt ugyanevvel a lendülettel be akarták fejezni végre a Balti-tenger körüli birodalmuk kiépítését. Ez utóbbi cél eléréséhez le kellett győzniük a Rzeczpospolitát is. Ebben az új helyzetben – amelyet csak súlyosbítottak a svéd fegyverek példa nélkül álló győzelmei lengyel földön – hirtelen kiderült, hogy Oroszországot és a Rzeczpospolitát közös veszély fenyegeti. Ez a két államot a megegyezés keresésére sarkallta. Az 1656-ban a Vlnó melletti Niemiežben megkötött szerződés kimondta a fegyverszünetet az orosz–lengyel fronton és a Svédország elleni szövetséget. Oroszország még abban az évben fegyveres akciót kezdeményezett a skandinávok ellen. Az orosz–lengyel együttműködés azonban nem tartott sokáig: számos ellentét, különösen az ukrán probléma Lengyelország számára kedvező megoldására tett kísérlet (a hadiadz-i unió, 1658) újabb szakításhoz és a háború folytatásához vezetett).

E helyütt szeretném felhívni a figyelmet az északi háború két fontos aspektusára. Az első a lengyel–brandenburgi kapcsolatok kérdése, illetve a tágabban vett brandenburgi probléma, a másik pedig a radnóti egyezmény (1656). Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1649–1688) hallatlanul ügyesen kormányozta országa politikáját a háború alatt. Először megfigyelte az események menetét, majd csatlakozott Károly Gusztáv győztes seregéhez. Brandenburg azonban korántsem

mint másodlagos segédhaderő lépett harcba. A centralizált, abszolutisztikus állam kitűnő hadsereggel rendelkezett, amely különösen a háromnapos varsói csata során (1656. július 28–30.) csillogtatta meg erőit.

Amikor múlni kezdett a legfényesebb svéd sikerek korszaka, és egyre világosabban kirajolódtak egy Lengyelországot, Ausztriát, Dániát és több más országot tömörítő koalíció körvonalai, Frigyes Vilmos úgy döntött, hogy átáll a svédellenes táborba. Természetesen nem adta magát ingyen. A svédek elleni újabb szövetségesért a Rzeczpospolitának kellett fizetnie. A welawói és bydgoszczi traktátumok (1657) értelmében megszűnt a brandenburgi választófejedelmeknek a Porosz Hercegség birtoklásából fakadó hűbéri függése a lengyel királytól. Ez volt az 1611-ben kezdődött dráma utolsó felvonása. Lengyelország elveszítette maradék fennhatóságát is a Porosz Hercegség fölött, és a brandenburgi harapófogó még szorosabban fogta össze a Visztula torkolatát és a Gdański Tengermelléket.

A welawói és bydgoszczi traktátumokat a második északi háború történelmi távlatában legfontosabb következményeként kell értékelnünk (természetesen lengyel szempontból), amelyek mellett eltölpül az olivai békeszerződés jelentősége is, annak ellenére, hogy ez utóbbi vetett véget a Svédország és ellenfelei között dúló háborúskodásnak. Kölcsönös engedmények után így véget ért a lengyel–svéd háború is, de sem a Rzeczpospolita, sem Svédország nem került ki belőle győztesen. Mindkét ország jelentős visszavonulásra kényszerült a nemzetközi porondon, s a továbbiakban ez a tendencia – kisebb megszakításokkal – csak folytatódott.

Az 1655–60-as háborúban való brandenburgi részvételnek van még egy fontos vonatkozása. 1656 szeptemberében a leghevesebben dúló küzdelmek idején megkötik az orosz–brandenburgi békeszerződést, amit leginkább talán megnevezésmadási egyezményként jellemezhetünk. Ez lehetővé tette a választófejedelemből, hogy biztosítsa magát egy esetleges orosz támadástól anélkül, hogy szakítania kellett volna Svédországgal, amelyre még komoly szüksége volt alapvető céljának, vagyis a poroszországi lengyel fennhatóság megszüntetésének az eléréséhez. Jellemző, hogy az orosz–brandenburgi egyezmény megsértette Lengyelországnak a választófejedelemből személyéhez fűződő szuverén jogait, hiszen a választófejedelemből kötelezte magát Oroszországnak, hogy nem nyújt segítséget a lengyel királynak az orosz cár ellen abban az esetben, ha fegyveres konfliktusra kerülne sor köztük. E háború során kötöttek még egy békét, amelynek azonban szinte kizárólag szimbolikus jelentősége volt – a Magyarországon aláírt radnóti egyezményről van szó. Mit is tartalmaz ez a szerződés? Svédország, Brandenburg, Erdély és Ukrajna írta alá a dokumentumot, amelyben nem kevesebbről volt szó, mint Lengyelország első felosztásáról. Határozatainak megvalósulása – mint pl. önálló hercegség létrehozása Bogusław Radziwiłł számára – már a 17. század közepén államunk megszűnését jelentette volna. Szerencsére a katonai és politikai helyzet alakulása megghiúsította ezeket a terveket, figyelemreméltó azonban, hogy egy ilyen szerződést megkötöttek, tehát komolyan számoltak megvalósulásával.

A második északi háború igazi győztese Brandenburg volt. Ettől kezdve egyre nőtt nemzetközi jelentősége, s ennek Svédország és Lengyelország itta meg a levét. Mindenekelőtt azonban Lengyelország.

A keleti háború és a Rzeczpospolita romlása

Az olivai béke hathatósan biztosította a Rzeczpospolita érdekeinek érvényesülését a Balti-tenger partján és nyugaton, s így a Köztársaság minden figyelmét kelet felé összpontosíthatta, ahol az Oroszországgal folytatott ádáz küzdelem még korántsem ért véget. A lengyel–litván haderő fényes győzelmei a belorussziai és ukrainai hadjáratokban (1660) gyors befejezést sejtettek. Mégsem így történt. A lengyelek 1660-as sikereiket nem aknázták ki – nemcsak hogy nem kényszerítették kapitulációra az ellenfelet, de még vissza sem vették tőle a keleten nemrég elveszített területeket. Mi több, végleg felosztották vele Ukrajnát a Dnyepr mentén a jobb parti lengyel és a bal parti orosz részre. A két országrész élén külön hetman állt. Ez egyelőre csak de facto történt meg (1663), a jogi megerősítésre csak később került sor.

Tatár szövetségesei segítségével a Rzeczpospolita még egyszer megpróbálta fegyverrel kicsikarni a döntést. 1663–64 őszén és telén János Kázmér király hadjáratot indított a Dnyeperen túli területek, azaz a bal parti Ukrajna megszerzéséért és Moszkva kapitulációra kényszerítéséért, amit a király mélyen Oroszországba hatolva akart kierőszakolni. A hadjárat azonban teljes kudarccal végződött. És mert a baj nem jár egyedül, Lengyelországot polgárháború borította lángba, az a polgárháború, amelyet Jerzy Lubomirski tábori hetman, a korona nagymarsallja robbantott ki, s amely – nemzetközi helyzetét tökéletesen aláásva – megghiúsította a Rzeczpospolita felemelkedésének talán utolsó esélyét is.

Ebben a helyzetben a Rzeczpospolita engedményekre kényszerült a keleti irányban. Többéves diplomáciai csatározások során 1667-ben a belorussziai Andrusovóban megszületett végre a több mint tizenhárom évre szóló fegyverszünet Oroszország és a Rzeczpospolita között. Ez a traktátum a lengyel–litván állam keleti politikájának visszaszorulását, illetve a lengyel keleti expanzió végleges kifulladását és Oroszország előrenyomulásának a kezdetét jelentette. A Rzeczpospolita kénytelen volt – egyelőre ideiglenesen – keleten hatalmas területeket átengedni Oroszországnak, továbbá elismerni Ukrajna felosztását.

Az andrusovói rendezés, illetve a welawói és bydgoszczi egyezmények a kelet-európai viszonyok gyökeres megváltozásának a szembetűnő jelei, amelyek a Rzeczpospolita nemzetközi pozíciójának döntő meggyöngyüléséről tanúskodnak.

Lengyelország megtalálta a „modus vivendi”-t keleti szomszédjával, s ezt nem adták ingyen: felbomlott a tatár szövetség, és újabb konfliktus alakult ki a törökökkel. A Porta és a krími kánság számára a lengyel–orosz megegyezés, amelyik bármelyik pillanatban egy mohamedánellenes katonai szövetséggé való átalakulással, s ezzel a törökök kelet-európai terveinek szertefoszlásával, sőt az oszmán birodalom és a Krím közvetlen veszélyeztetésével fenyegetett, magától értetődően csöppet sem volt biztonságos. A feszültségek további forrása Ukrajna volt, hiszen a kozákok egyre gyakrabban vették igénybe a tatár–török protektorátust, amelyben nem ok nélkül látták országuk számára a legjobb politikai megoldást. A Rzeczpospolitának természetesen nem állt szándékában önként lemondani ukrainai fennhatóságáról.

Az 1672-es Lengyelország elleni támadás a Rzeczpospolita megsemmisítő vereségével zárult. A lengyelek szinte végig számítottak az orosz segítségre, az erre vonatkozó ígéretek azonban – ahogy egy lengyel politikus találóan megfogalmazta – „fából vaskarikának” bizonyultak. A győzedelmes Portával 1672-ben megkötött buczaczi béke, amely tulajdonképpen Törökország hűbéreseinek sorába taszította Lengyelországot, a Rzeczpospolita 17. századi romlásának a mélypontja volt. Ebben az időszakban figyelhetjük meg azt a másik nyugtalanító jelenséget is, amelyik a Rzeczpospolita nemzetközi jelentőségének mind véresebb zuhanásáról tanúskodik, jelesen a szaporodó külföldi beavatkozásokat államunk belügyeibe. Már nemcsak Ausztria és Franciaország szervezte meg saját érdekszoportjait Lengyelországban, a különféle mágnás-klikkek keresztül igyekezvén befolyásolni a választások eredményeit, vagy általában véve a lengyel politika irányvonalát – a színen más államok is feltűntek.

1667 júniusában Svédország és Brandenburg olyan megállapodást kötött, amelyben kölcsönösen elkötelezték magukat a közös cselekvésre a régi lengyelországi rend, azaz a nemesi anarchia és az „arany szabadság” megőrzésének érdekében. Ezt az egyezményt egy sor hasonló követte a 17. század második felében. 1675-ben Ausztria és Oroszország állapodtak meg, hogy megpróbálják keresztülhúzni Sobieski belső reformterveit. 1686-ban Svédország és Brandenburg felújítják azt a titkos konvenciót, amely célja változatlan maradt – a Rzeczpospolita anarchisztikus berendezkedésének konzerválása. Ugyanebben az esztendőben, ugyanebben az ügyben megállapodásra jutott Ausztria és Brandenburg is. 1696-ban Svédország és Brandenburg ismét megújítja a lengyelországi szabad választások megőrzéséről szóló traktátumot.

A török felett aratott, a buczaczi békét hatálytalanító chocimi győzelem (1673) dicsfényével körülvett III. Sobieski János (1674–1696) trónra kerülésekor úgy tűnt, hogy új lap kezdődik Lengyelország történetében. A király világosan látta, hogy az ország felemelkedése a nehéz nemzetközi helyzetből csak a külpolitikai irányvonal megváltozásán, azaz a véres, az országot romlásba taszító törökellenes háborúk beszüntetésén, illetve a külső és belső megerősödés új útjainak keresésén keresztül lehetséges.

Ez a nagy hadvezér kitűnő politikusnak is bizonyult. A mélyen gyökerező mohamedánellenes hagyományok dacára szinte királlyá választásának másnapján radikális fordulatot próbált keresztülvinni a lengyel politikában – Franciaország közvetítésével megpróbált véget vetni a török háborúnak, majd a franciákkal és a svédekkel kötött szövetségre támaszkodva fegyveres akciót igyekezett kezdeményezni Brandenburg ellen a Porosz Hercegség megszerzéséért, hogy ezáltal is erősítse pozícióit a Balti-tenger mellékén.

Sobieski eme úgynevezett „balti politikájának” a Jaworowóban 1675-ben Franciaországgal és a Gdańskban 1677-ben Svédországgal kötött titkos egyezmények, továbbá a Żórawnóban 1676-ban a Török Birodalommal megkötött fegyverszünet voltak fontos elemei. Sajnos, III. János nagyralátó terveinek megvalósítást a Pacokkal, a Leszczyńskiekkal és a Grzymułtowskiakkal az élen erős arisztokrata és köznemesi ellenállás akadályozta, amelyet egyesek szítottak a brandenburgi és császári ügynökök.

Sobieski Balti-tengeri tervei kudarcra ítéltettek, hiszen a lengyel király majdhogynem teljes elszigeteltségben, a svéd- és franciabarát elképzeléseivel szembehelyezkedő arisztokrácia és köznemesség ellenérzésétől körülveve tevékenykedett. Eme ellenérzés fényes bizonyítéka az 1677. évi Szejm, amely Sobieskit – nyilvánvalóan akarata ellenére, brandenburgi és osztrákellenes politikai manővereinek csúcsoportján – a választófejedelemmel és a császárral kötött paktumok megújítására kényszerítette. A király politikai vonala ellen folytatott harcban egyeseket még a detronizálás gondolata is megkísértett.

Ilyen erőviszonyok mellett Sobieski kénytelen volt felhagyni új politikájával, a francia szövetséget osztrákra cserélni és Królewiec helyett Bécs alá vonulni. Nem tehetett mást, mint hogy fejét a császárt, a pápát és Velencét tömörítő Szent Liga jármába hajtsa. A Szent Liga számára Oroszország rövidesen még Lengyelországnál is értékesebb, nélkülözhetetlen partnerévé vált. Ezért aztán a török háborúk újrakezdése és a Szent Ligába való belépés az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok végleges rendezésének kényszerűségével járt együtt. Ez gyakorlatilag Lengyelország kapitulációjával volt egyenértékű. Az „örök” békét 1686-ban írták alá Moszkvában. Történetírásunkba ez a dokumentum – lengyel társszerzőjének neve után – Grzymułtowski-féle béke néven vonult be. Az egyezmény teljes terjedelmében megerősítette az andrusovói fegyverszünet tartalmát, avval a kiegészítéssel, hogy az 1667-ben az Oroszországnak csak két évre átengedett Kijev orosz kézen marad. Oroszország ezt a várost valójában már sohasem adta vissza.

Az engedményekért cserébe a Rzeczpospolita mint a győztes államok egyike szerepelt a karlócai nemzetközi békeszerződésben (1699), amelynek értelmében a Török Birodalom többek között visszaszármaztatta Lengyelországnak Jobbparti Ukrajnát, valamint az 1672-ben elvesztett Podóliát Kamieniec Podolski városával egyetemben.

Megvonva a 17. század mérlegét, megállapíthatjuk, hogy Lengyelország számára határozottan hátrányosan alakult. A nemzetközi porondon a Rzeczpospolita alkonyának, európai pozíciója meggyengülésének lehetünk tanúi. De úgy tűnik, hogy nem ez volt a legbaljósabb fejlemény. Ugyanebben a században hasonló sors jutott osztályrészül olyan államoknak is, mint Spanyolország, vagy a Török Birodalom – a következő évszázadban azonban egyiküket sem iktatták ki Európa térképéről. A mi helyzetünkben az a tény kapott különösen nyugtalanító hangsúlyt, hogy a lengyel állam erejének és jelentőségének szertefoszlásával egyidőben megnőtt szomszédainak – Oroszországnak, Ausztriának és Brandenburg–Poroszországnak a hatalma. E felsorolás önmagáért beszél – csak emlékezetünkbe kell idéznünk Lengyelország felosztásainak a tragédiáját, amely már a radnóti egyezménnyel előrevetítette fenyegető árnyát.

Mindennek dacára nemcsak a hadi és a diplomáciai kudarcok, vagy a Lengyelország-ellenes tényezők megerősödése tehetők felelőssé a szomorú mérlegért. Igen lényeges mértékben befolyásolta ezt a gazdasági visszaesés és mindenekelőtt a belső anarchia, amely az állami berendezkedés, a hatalmi gépezet és a parlamenti rendszer degenerációjában nyilvánult meg. Ennek alátámasztásához talán elég megemlítenem a liberum veto-t, amely az 1652-es Szejm során hangzott el először.

Így alakultak tehát a 17. században azok az alapvető tényezők, amelyek előrevetítették a Rzeczpospolita végső bukását a 17. század végén.

A vitás kérdések

A 17. század első felének értékelése

A Rzeczpospolita 17. század eleji szerepe és pozíciója a legtöbb vitát kiváltó kérdések közé tartozik, amely megítélésében ellentetes vélemények fogalmazódtak meg a lengyel történészek 1958-as krakkói konferenciáján. Mély meggyőződés, hogy a Rzeczpospolita 17. század eleji nemzetközi helyzetének pesszimista értékelése megalapozatlan. Egyes kutatók állításaikban egyenesen odáig mennek, hogy Lengyelország ebben az időben kezdett alanyból tárggyá válni a nemzetközi kapcsolatokban. Ezzel az állásponttal semmi szín alatt nem érthetünk egyet.

Ha megvonjuk a tárgyalt évszázad első felének mérlegét, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Rzeczpospolita győztesen került ki az Oroszországgal szembeni harcokból (polanovói béke, 1634), visszaverte a nagyarányú török támadást (Chocim, 1621), győzött az úgynevezett Abazi pasa-féle háborúban (1633–1635), továbbá a lengyel fegyverek nemegyszer diadalmaskodtak a svédekkel szemben is (Kircholm, 1605, Oliva, 1627, Trzciana 1629). És bár nem állíthatjuk azt, hogy a Svédországgal folytatott háborúskodások Lengyelország, s különösen IV. Ulászló számára hasznos eredménnyel zárultak volna, nem szabad elsiklanunk a stumsdorfi fegyverszünet (1635) fölött sem, amely végső soron komoly előrelépést jelentett az előző, altmarki (1629) békéhez képest.

A Svédországgal, Oroszországgal, a Török Birodalommal, vagy a Habsburgokkal fenntartott kapcsolatokat érintő, nagy horderejű események árnyékában maradt az az 1611-es Szejm-határozat, amely a porosz hűbérességet a Hohenzollern-ház választói ágára ruházza át. Eme esemény történelmi következményeit mérlegelve, teljes felelősséggel jelenthetjük ki, hogy az a Rzeczpospolita legvégzetesebb lépése volt a nemzetközi porondon. Ennek a politikai húzásnak a gyümölcseit már a század második felében megízlelhette Lengyelország, amikor Brandenburg ura a korszak egyik legkiválóbb és legügyesebb politikusa, Frigyes Vilmos, a „nagy választó” lett. Talán nem túlzás prófétainak nevezni a korona főkancellárjának, a kiváló államférfiú Jerzy Ossolinskinak a szavait, amikor így jellemezte őt „...ő lesz a második Gusztáv Adolf, az Isten oltalmazzon bennünket, ha túlzott dicsvágytól fűtötten háborúra vetemedik ellenünk.” Mint tudjuk, a választófejedelem háborúra vetemedett, és addig abba sem hagyta, amíg ki nem harcolta országa teljes függetlenségét Lengyelországtól.

Mindez, amit itt jeleztem, a legkevésbé sem azt jelenti, hogy a 17. század első felében Lengyelország valamiféle háttérbe szorulását, vagy európai jelentőségének zsugorodását figyelhetjük meg. A Rzeczpospolita ebben a korszakban elfoglalt nemzetközi pozíciójáról folytatott vitában véleményem szerint nem hagyhatjuk figyelmen kívül a külföldi történetírásban megfogalmazódott álláspontokat. Itt elsősorban Porsnyev szovjet történész érdekes, forrásértékű tanulmányaira gondolok,

amelyek Lengyelország és Oroszország részvételét taglalják a harmincéves háborúban. A munka bírálói a szerző szemére lobbantották, hogy – legalábbis bizonyos mértékig – túlértékeli a két állam szerepét ebben a háborúban. Alapvetően egyet kell értenünk ezzel az értékeléssel, azt azonban Porsnyev érdeméért ismerhetjük el, hogy – többek között – jól kidomborította és új megvilágításba helyezte a Rzeczpospolita pozícióját a korabeli Európa katonai és főként diplomáciai küzdőterén.

Porsnyev e témára vonatkozó gondolatmenetének kvintesszenciáját a következő mondattal jellemezhetjük a legjobban. „Minél mélyebbre merülünk a harmincéves háború vizsgálatában, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy milyen hatalmas szerepet játszott a Rzeczpospolita a korszak nemzetközi kapcsolataiban és államainak rendszerében. Ez a szerep csak a felületes és figyelmetlen szemlélelő számára tűnik jelentéktelen tényezőnek.” Hasonló, bár kevésbé kategorikusan megfogalmazott nézetekre bukkanhatunk sok más korábbi, elsősorban lengyel szerzők tollából származó történelmi munkában. Olyan történészekre gondolok itt, mint Wiktor Czermak (Lengyelország és a harmincéves háború végkimenetele. Krakó 1901), Adam Szelągowski (A Birodalom széthullása és Lengyelország IV. Ulászló alatt, Krakó 1907), vagy Władysław Czapliński (IV. Ulászló és a harmincéves háború, Krakó 1907). Úgy vélem, hogy a lengyel történetírásnak még sok mondanivalója van erről a témáról.

Ha mérlegeljük államunk politikai szerepét és jelentőségét, akkor szükség-szerűen szembe kell néznünk a „Lengyelország és a harmincéves háború” problémakörrel. Először is felmerül a kérdés: Lengyelország vajon valóban nem vett részt ebben a nagy európai háborúban? Kiderülhet ugyanis, hogy bizonyos megingathatatlanak hitt történelmi nézetek alaposabb vizsgálatokor hirtelen megkérdőjelezhetővé válnak. Több, az utóbbi időben folytatott kutatás, de főként Porsnyev már említett munkáinak a fényében világossá vált, hogy az 1626–29-es svéd–lengyel háború és különösen az 1632–34-es szmolenszki hadjárat egyszerűen a harmincéves háború része, annak „második frontja” volt. Ami engem illet, én nem haboznék kimondani: igenis részt vett Lengyelország a harmincéves háborúban, sőt a háborúnak volt egy lengyel vagy lengyel–oroszlós idősza. Ezt a nézetet mindazonáltal nagyon óvatosan kell megfogalmazni és a viták tüzeiben kell kikristályosítani.

A lengyel–moszkvai háborúk kérdése

Térjünk most át a témánkkal kapcsolatos egy másik, még ellentmondásosabb, de egyúttal még lebilincselőbb kérdéskörre. Ennek érdekében egy kicsit vissza kell mennünk az időben, egészen a század első évéig, amikor is a lengyelek intervenciót indítottak a moszkvai állam ellen. Bár a tárgyat bőséges, több nyelvű szakirodalom dolgozza fel, az események nem minden aspektusa nyert világos magyarázatot, sőt, néhány vonatkozását egyáltalán meg sem bolygatták. A lengyel tudomány ennek ellenére az utóbbi években értékes hozzájárulásokkal büszkélkedhet e téren.

Az újabb kutatások eredményeinek tükrében az a – főként a szovjet történetírás által hangoztatott – tétel, mely szerint az oroszországi lengyel intervenció

a teljes lengyel köznemesség és arisztokrácia támogatásával zajlott volna, egyszerűsítő és teljességgel megalapozatlan. A lengyel kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a Rzeczpospolita 17. század eleji moszkvai politikájának gyökereit nem szabad csakis és kizárólag a lengyel udvar, s a vele kapcsolatban álló arisztokrata körök politikájában, illetve a római kúria nyomásában keresnünk. Figyelembe kell vennünk az ország korabeli belső ügyeit, a köznemesség soraiból kikerülő felesleges emberek jelentette gondokat, továbbá a Zebrzydowski-féle pártütés problémáját is.

Tudjuk, hogy I. és II. Ál-Dimitrij, a két hamis trónkövetelő támogatásának, sőt részbeni felbujtásának a politikája a nemesség jelentős hányadának heves ellenállását váltotta ki. Az ellentábor nemcsak a tartományi gyűléseken (szejmik) és szejmeken hallatta hangját, hanem a szenátorok körében is. A lengyel történetész – mindenekelőtt Władysław Czapliński – a demográfiai hullámhegyben, ebben korabeli Európa történetében egyébként közkeletű jelenségben látják a Rzeczpospolitát a moszkvai „nagy viszályba” való beavatkozásra ösztönző egyik tényezőt. A hullámhegy okozta viszonylagos túlnépesedés Lengyelországban a szegényebb nemesség tömegeiben a „fölsleges kezek” problémájának a kialakulásához vezetett. Ezt a folyamatot csak tovább súlyosbította a földbirtokok fölhalmozódása az arisztokrácia kezén, aminek következtében csökkent a szegényebb nemesség létszámát biztosító földterület. Ezt a tényt aztán ügyesen kihasználták a háborús propagandában, ami Oroszországot az ígért földjének, a lengyel kolonizáció legmegfelelőbb terepének tüntette fel.

Ennek a propagandának a szószólója a már említett Palczowski, egy udvari szolgálatban álló nemesember volt: nézeteit – amelyek minden bizonnyal megbízóinak nézeteivel vágtak egybe – a „Moszkvai kolenda” című, 1609-ben Krakkóban kiadott röpiratában fejtette ki. A szerző egyrészt a hirtelen túlságosan megszorodott nemesi ifjúsághoz fordult, amelynek már nem jut otthon kenyér, másrészt azokhoz a pártutó nemesekhez, akik Zebrzydowski oldalán harcoltak, és akiknek a vereség után tulajdonképpen nem maradt hely az országban. „Ha akkor elvesztéd javaid – fordul hozzájuk Palczowski –, és most változást óhajtsz a haza állapotjában, nosza, vonulj Moszkva ellen, s ottan birtokok és egyéb gazdagságok lesznek jutalmad...megszaporodtunk; de ha Moszkvára menünk, leszen elég hely, ahol széjjelterpeszkedhetünk s ráadásképpen bőven termő földeken.” A szerző röpiratában gatlástalanul dicsőíti a korabeli európai gyarmatosítást, elragadtatva nyilatkozik többek közt Nyugat-India (Amerika) leigázásáról, érzékletes színekkel festi meg azt a kimeríthetetlen gazdagságot, ami a meghódított országokban a bátrakra vár. Az expanzió eme dicshimnuszára azért van szüksége, hogy a végén kijátszhassa legfontosabb kártyáját? „S nekünk a legalkalmasabb leszen a muszka állam ellen menni – írja Palczowski –, nem pedig a távoli Indusokra, ezt beláthatja bárki. És ha majd a miénk leszen, gazdagságban és hatalomban vetekedhetünk majd minden királlyal és népekkel szerte az keresztény világban.”

Ezek a szavak, akárcsak a röpirat egészének tartalma óvatos kérdésfeltevésre indít: vajon ezek a hírhedt Dimitrij-ügyek és a lengyel beavatkozás az orosz belső vitákba a 17. század elején nem egyszerűen a lengyel kolonializmus egy sajátos válfaja voltak-e? Tudatában vagyok annak, hogy a kolonializmus szó használata eb-

ben az esetben nem a legmegfelelőbb, egy dologhoz azonban nem férhet kétség: Palczowski és megbízáói, sőt, minden bizonnyal olvasói szemében is a moszkvai állam meghódítása ugyanazt jelentette, mint Peru vagy Mexikó leigázása a spanyolok, vagy éppen Szibéria meghódítása az oroszok számára. Ha tehát a vélemények és nézetek ütköztetésének vagyunk a hívei, nem habozhatunk ily módon megfogalmazni a problémát: vajon a 17. század elején történtek-e kísérletek a lengyel kolonializmus megteremtésére, illetve ilyen kísérletnek tekinthető-e a lengyel–orosz háború ebben az időszakban?

Az itt részletesen tárgyalt problémákkal szorosan összefügg a Rzeczpospolita lemondása a keleti terjeszkedésről. Ennek a kérdésnek, annak ellenére, hogy elválaszthatatlan része a lengyel keleti politikának – s ez a korabeli külpolitika egészének legfontosabb tényezője volt –, történetírásunk mind a mai napig nem szentelt elég teret.

Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy tulajdonképpen mikor is adták fel Lengyelországban a további keleti expanziót. Lehet, hogy már a „nagy viszály” idején. Az azonban bizonyos, hogy a 17. század közepén elszenvedett katonai kudarcok hatására a lengyel tudatban érelelődni kezd egy újabb koncepció: nemcsak a keleti terjeszkedésről, hanem az elvesztett keleti területek visszaszerzéséről való lemondás is. Ezt az álláspontot igen világosan az egyik legkiválóbb 17. századi lengyel államférfi, Andrzej Olszowski püspök, a korona alkancellárja fogalmazta meg az 1669-es választások apropójából kiadott „Censura candidatorum” (A jelöltek értékelése) című írásában. Olszowski szerint a keleti területek semmiféle hasznot nem hajtottak az államnak, és az ottani arisztokrácia mohósága és gőgje csak az elmúlt húsz évben (tehát 1669 előtt) a Rzeczpospolitát alapjaiban megrengető lázadások forrásául szolgált.

Mindazonáltal a keleti terjeszkedésről való lemondást sürgető hangok és a Rzeczpospolita hivatalos politikája között a 17. század második felében tekintélyes szakadék tátongott. Nemhogy 1655, azaz az orosz seregek invázióját követő hatalmas keleti területvesztések, de még az 1667-ben Andrusovóban kikényszerített engedmények után is a Rzeczpospolita vezető körei rgaszkodtak ahhoz az elképzeléshez, hogy a béke kizárólag SINE AVULSIONE ULLA A REGNO, azaz a királyság megcsonkítása nélkül köthető meg. Ez az álláspont vélhetőleg csak az ellenség „meglágyítását” célozta, hogy a lehető legtöbb elfoglalt területet származtassa vissza, de igazából nem remélte a háború előtti határok visszaállítását.

A Rzeczpospolita nemzetközi helyzete és az abszolutizmus

A Rzeczpospolita nemzetközi jelentősége csökkenésének s még inkább belső széthullásának okai közül feltétlenül ki kell emelnünk az erős központi hatalom létrehozásának elmulasztását. Az abszolutizmus természetesen a legkevésbé sem volt elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy állam a 17. vagy 18. században tekintélyt parancsoló pozícióra tegyen szert a nemzetközi politikában. Például szolgálhat erre Anglia, ahol is mind a Tudorok, mint a korábbi és későbbi Stuartok (a 17. században) próbálkoztak az abszolutisztikus kormányzás bevezetésével, és bár

ezek a kísérletek kudarcba fulladtak, különféle okok összejárására folytán Anglia mégis nagyhatalommá, ha éppen nem a világ legerősebb birodalmává vált.

Lengyelország helyzete teljesen egyértelmű volt. A 17. században két olyan vegytisztán abszolutisztikus ország között találta magát, mint Brandenburg és Oroszország. Ebben a földrajzi környezetben csak egy erős, központosított, abszolutisztikus, ütőképes hadseregre és jól szervezett, gazdag kincstárra támaszkodó monarchia biztosíthatta volna Lengyelország számára az öt megillető helyet Európában, s akadályozhatta volna meg végső következményében a felosztásokat.

Érdekes, hogy az erős királyi hatalom jelentőségét nemcsak néhány lengyel politikus és politikai gondolkodó ismerte fel, hanem még az országunk ügyei iránt érdeklődést tanúsító külföldiek is. Szolgáljon például erre a német jezsuita tudós, Adam Conzen 1620-ban kiadott könyvéből egy idézet: „Ha ez az oly bátor és harci éretyekben bővelkedő nemesség örökletes királlyal bírna, akinek tulajdona lenne az egész királyság, minden más népnél könnyebben foglalhatná el a Fekete-tenger partjának vidékeit, s hatolhatna el a Dunán Konstantinápolyig, vagy tengeri úton Ázsiába – s minthogy ettől igencsak rettegnek a törökök, mindennemű kárukat és bántódásukat, mit a lengyelek keze által szenvednek el, elhallgatják, és megelégednek a béke kiváltásával minden áron.”

Még erőteljesebben hangsúlyozta ezt a problémát Jean de Laboureur, francia udvari ember, aki Louise-Marie kíséretével érkezett Lengyelországba. Franciaországba való visszatérése után, 1647-ben adta közre művét, amiben a következőket olvashatjuk: „Ha Lengyelhon abszolút monarchia lenne, kevés birodalom állhatna ellen erejének, s könnyű prédájává lehetne Görögország és Ázsia is.” Természetesen számunkra nem az a fontos, hogy milyen valóságalapjuk volt azoknak a délibáboknak, amelyeket ezek a külföldiek és társaik Lengyelország elé vetítettek, hanem az a tény, hogy egy erős, örökletes, vagy egyenesen abszolút monarchia formájában kormányzott Lengyelország számára egészen más lehetőségeket képzeltek el.

A félreértések elkerülése végett szeretném aláhúzni, hogy a Rzeczpospolita belső rendjének széthullásáról és a lengyelországi anarchiáról mint a lengyel állam 18. századi katasztrófájának egyik alapvető okáról már nagyon sokat írtak és vitakoztak. Úgy vélem azonban, hogy nem elegendő kijelentenünk azt, hogy a liberum veto, a pénz és hadsereg hiánya és az arisztokrata-klikkek politikája jelentős mértékben aláásta a Rzeczpospolita államiságát. Továbbmenve ennél, megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy az adott geopolitikai helyzetben kizárólag az abszolút monarchia lett volna képes megmenteni az országot. Ez persze csak hipotézis, mi több, ellenőrizhetetlen hipotézis – de a történetész elidegeníthetetlen joga, hogy ilyen jellegű hipotéziseket állítson fel. Ezért ragaszkodom továbbra is – az éles hangú kritika ellenére – azokhoz a nézeteimhez, amelyeket az abszolutizmus jelentőségéről vallok a 17. századi Rzeczpospolita számára.

Az a manapság nem divatos tétel, amely szerint a geopolitikai helyzet vezetett először a Rzeczpospolita jelentőségének hanyatlásához, majd később az ország teljes bukásához, tudományos szempontból annyiban helyesnek mondható, hogy a Rzeczpospolita megroppanásnak, majd katasztrófájának összes okát nem magyarázhatjuk csakis vagy főként belső tényezőkkel. A fenti eszmefuttatások elsősorban an-

nak a demonstrálását célozzák, hogy a lengyelországi abszolutizmus kérdésével össze kell kapcsolni az ország 17. és 18. századi nemzetközi helyzetének problémáját is.

A protestantizmus és Lengyelország

A belső és külső nemzetközi tényezők erős összefonódását figyelhetjük meg egy másik fontos területen is. Ahhoz, hogy képet kapjunk a Rzeczpospolita 17. századi nemzetközi helyzetének egészéről, körül kell járnunk még egy vonatkozását, amit a „Lengyelország és a protestantizmus” címkével jelölhetünk meg. Rögtön le kell szögeznünk, hogy a „protestantizmus” és „katolicizmus” szóhasználat távolról sem kizárólag vallási fogalmakat takar.

Elvetve azokat a vulgarizáló elméleteket, amelyek szerint a vallási problémák köntöse alatt mindig társadalmi kérdések rejtőznek, s teljes mértékben elismerve a vallás még kiemelkedő jelentőségét a 17. századi európai társadalmak életében, a 16. és 17. század történetének alapos vizsgálatakor lehetetlen nem észrevennünk, hogy a vallásháborúkat politikai tényezők irányították. Ékes bizonyíték erre a katolikus Franciaország szövetsége a lutheránus Svédországgal és a puritán Angliával a katolikus Ausztria és Spanyolország ellen.

Eme rövid bevezető után szeretném arra a tényre felhívni a figyelmet, hogy a 17. század folyamán – 1660-ig bezárólag – legalább két alkalommal lehetünk tanúi annak, amit talán a nemzetközi protestantizmus Lengyelország elleni akciójaként lehetne legpontosabban meghatározni. Első alkalommal Gusztáv Adolf kivácsolta össze – holland diplomáciai segítséggel – az Oroszországból, a Török Birodalomból, valamint a kozákságból és az ukrán pravoszláviából álló lengyelelles szövetséget, ami azonban nem hozott komolyabb eredményeket. Más a helyzet a második északi háború idejére eső akció esetében. Nehéz a véletlen művének be tudnunk, hogy a Magyarországon megkötött radnóti egyezmény (1656) aláírói mindnyájan protestáns uralkodók és hercegek voltak (kivéve az egy Hmelnyickijt, aki érthető okokból csatlakozott a szerződő felekhez). Ugyancsak nehéz megfedeznünk Anglia szerepéről a lengyel ügyekben a szóban forgó háború idején, vagy Cromwell ismert, Károly Gusztávhoz intézett felszólításáról, amely a királyt a vadállat (a katolikus egyház) szarvának (Lengyelország) lemetszésére biztatja. Hasonlóképpen a lengyel állam egységét és épségét veszélyeztette a protestánsok, de különösen az ariánusok többségének és a cseh testvéreknek a tevékenysége a svéd és az erdélyi betörés idején. Vezető szerepet játszottak ebben a lesznoi cseh testvérek, s mindenekelőtt híres vezetőjük, Jan Amos Komenský, akinek a lengyelországi agresszió előkészítésében játszott szerepét a legújabb kutatások cáfolhatatlanul bizonyították. És annak ellenére, hogy ő és hittársai, amikor kiűzték őket hazájukból, országunkban menedéket találtak, és sok éven át élvezték vendégszeretetét, gátlatlanul elárulták Lengyelországot. Hasonlóképpen nem kis szerepük volt a háborútól már amúgy is megkínzott ország hatalmas térségeit tűzzel-vassal pusztító II. Rákóczi György betörésében az ariánusoknak, akik számára kutatójuk szerint „a ha-za mindig is másodlagos fontosságú volt az egyházhoz képest”.

Ellenérvként természetesen felvethető, hogy a katolikus nemesség is tömegesen támogatta a svéd hódítókat, hogy aztán később a más hitűeken álljon boszszút, ezzel akarván mintegy elterelni magáról a figyelmet. Tízegynéhány évvel később pedig a „benenatusok és possessionatusok” egyikének, Sobieski Jánosnak ajánlja fel a koronát, annak a Sobieski Jánosnak, aki maga is meglehetősen hosszú ideig a svéd győzelmi szekér mögött haladt.

Mindez kétségbevonhatatlan – ennek ellenére meggondolatlanság lenne egyenlőségjelet tenni a katolikus nemesség és a protestánsok tevékenysége közé a második északi háború idején. A lengyel katolikusok közül egyedül Radziejowskit sorolhatjuk az állam olyan ellenségei közé, mint amilyenek Janusz és Bogusław Radziwiłł, Komenský, vagy a radnóti egyezmény társszerzői, a két ariánus Władysław Lubieniecki és Samuel Grądzki voltak. A problémakör lényege tehát úgy fogalmazható meg, hogy a lengyel protestánsok nemcsak támogatták a hódítókat, hanem komoly mértékben hozzájárultak a lengyelországi agresszió megszervezéséhez is. Ez bizonyos fókig magyarázza az irántuk később megnyilvánuló ellenséges érzéseket, illetve az őket érő repressziókat.

A protestantizmus és Lengyelország viszonya hallatlanul bonyolult kérdés, amit éppúgy hiba lenne a lengyel ellenreformáció torzító tükrén keresztül szemlélteni, mint a protestánsokat, s mindenekelőtt a lengyel testvéreket kizárólag a hitükért és radikális társadalmi nézeteikért áldozattá váló mártíroknak tekintenünk.

Amikor néhány évvel ezelőtt először vetettem fel ezt a problémát és éppen a 17. századi Lengyelország kapcsán, néhány történész igencsak éles kritikával illetett. Legtöbbjüknek megválasztam a „Kwartalnik Historyczny” hasábjain, és meg kell mondanom, hogy vitapartnereim érvei nem győztek meg. Örülök viszont annak, hogy ez a kérdés ilyen élénk, sőt, mondhatni viharos visszhangot váltott ki – ellentmondásos mivoltáról mi sem tanúskodik jobban. Úgy vélem, hogy e kérdés mindenképpen fokozott figyelmet érdemel, hiszen mély meggyőződésemm, hogy a „Lengyelország és a protestantizmus a 17. században” témakört a történészek egy része szerfözlött vitathatóan tárgyalta az elmúlt tízegynéhány év folyamán, és tárgyalja mind a mai napig. Jó példa erre az a felfogás, amit a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének égisze alatt kiadott „Lengyelország története” című munka első kötete tükröz. A szerző az arisztokráciát árulónak bélyegzi, míg a protestánsokról azt írja, hogy a svédeknek kedveztek. Az árulás mai felfogása természetesen nem felel meg a szóról a 17. században alkotott fogalmaknak, de ha már ezt a meghatározást használjuk, semmi okot nem látok arra, hogy a mi esetünkben kizárólag a svéd támadás első időszakában a hódítók oldalára áttért fő- és köznemesség esetében alkalmazzuk, megkímélve tőle ugyanakkor a protestánsokat, akik többsége pedig ugyanezt cselekedte.

A lengyel történészek kötelesek mindent megtenni annak érdekében, hogy ezt a kétségtelenül bonyolult, és a lengyelországi vallási türelmetlenség fokozatos növekedésével erősen összefüggő problémát a lehető legtárgyilagosabban mutassák be.

A törökök – mint alternatíva?

Végül rátérnék az utolsó kérdésre, amelyben szeretném a történetírásunkban gyökeret vert hagyományos nézeteket megkérdőjelezni. Gondolkodjunk el csak egy kicsit a következőkön – vajon a török háború újakezdése és a Bécs alatti ütközet (1683) tényleg helyes politikai húzás, a nemzeti önvédelem feltétlen érdeke volt-e? Vajon tényleg nem létezett semmilyen más konkrét megoldási lehetőség?

Az, hogy a 17. századi török háborúk milyen károkat okoztak a Rzeczpospolita számára, gondolom, nem szükséges külön taglalnom. Fatális következményekkel tisztaban volt III. János is, hisz – ahogy azt már említettem – rögtön megválasztása után radikális külpolitikai fordulatot igyekezett végrehajtani. Mint tudjuk, ennek egyik eleme, a Brandenburg-ellenes lengyel-svéd-francia együttműködés terve hamvába holt. Sobieski úgynevezett „balti politikájának” idején azonban kirajzolódtak a Portával való megegyezés bizonyos távlatai. A tények ismertek. A Żórawnóban folytatott tárgyalások során a törökök és a tatárok kertelés nélkül felajánlották Sobieskinek, hogy mondjon le Kamieniec Podolskiról, Ukrajna jelentős részéről, valamint rúgja fel az orosz szövetséget, és lépjen a Portával és a Krímmel egyezsége Moszkva ellen. Ez a javaslat nem talált egészen süket fülekre. 1676 és 1678 között a Rzeczpospolitában komolyan fontolgatni kezdték az átállást a „kutyafejűek” és a „kontyosok” oldalára. Az 1677-ben nagy kísérettel török követségbe induló Jan Gnińskit úgy utasította Sobieski, hogy próbálja meg a Porta segítségét kieszközölni az Oroszország által elrabolt földek visszaszerzéséhez, valamint biztosítsa a szultánt a Rzeczpospolita barátságáról. Egy Oroszország elleni közös fegyveres akció lehetőségét azonban elvetette Sobieski. A törökök a maguk részéről 1679-ben ígéretet tettek, hogy a Rzeczpospolita – ha szakít Moszkvával – visszakapja minden, a buczaczi béke után általuk megkaparintott területét Kamieniec kivételével. Mi több, még kártérítést is ígértek az alkalmasint Oroszországtól elszakított tartományokból. Ezt a javaslatot 1679-ben a Rzeczpospolita nem fogadhatta el, annál is kevésbé, mivel komolysága erősen kétséges volt.

Mindez azonban arra enged következtetni, hogy nem pusztán naiv ábránd volt a Török Birodalommal való *modus vivendi* megtalálásának gondolata. Hogy ez nem sikerült, azért elsősorban a Rzeczpospolita politikai gyengesége okolható, hiszen országunkkal a Portának ekkor már nem kellett komolyan számolnia. Nem kisebb szerepet játszott a Gniński követsége idején brutális és megalázó formában megnyilvánuló török nagybirodalmi magatartás sem.

Sobieski politikájának törökellenes fordulata elkerülhetetlenül ahhoz vezetett, hogy minden erőt a Félhold ellen kellett irányítani. Emiatt le kellett mondania a Balti-tengeri pozíciónyerésre irányuló kísérletekről, és Oroszország támogatását kényszerült igénybe venni, ami szükségszerűen Lengyelország kapitálációjához vezetett a már említett keleti területek elszakításának ügyében.

Egyértelmű, hogy amikor Sobieski nagyívű balti tervei csődöt mondtak, amikor belső ellenzéke veszedelmesen erőre kapott, amikor nem tudott megegyezni Oroszországgal, és amikor maguk a törökök viselkedtek elutasítóan a török közleledést célzó politikájával szemben, gyökeresen meg kellett változtatnia nemzetközi stratégiáját. Sobieski előtt 1683-ban, sőt egészen pontosan már 1679-ben csak

egy út maradt járható a külpolitikában. Ebben a helyzetben talán kevésbé fontos, hogy Bécs felszabadítását – természetesen a lengyel államérdek szempontjából – malum necessariumként értékeljük, vagy amint azt évekkel ezelőtt Sobieski életrajzírója, a bécsi egyetem tudós professzora, Ott Forst de Battaglia tette, „edle Staatsweisheit”-nek minősítjük. Közben pedig, leróva tiszteletünket a kiváló hadvezér és politikus Sobieski és mélyen meghajolva katonáinak Bécs alatt tanúsított hősiessége előtt, ne feledkezzünk meg arról, hogy a Porta támadó erejének megtörése és a Szent Ligához, azaz a Habsburgokhoz, Velencéhez és a pápasághoz történt csatlakozás (1684) tulajdonképpen semmiféle tényleges hasznot nem hajtott Lengyelországnak, sőt az ellenséges szomszédos hatalmak megerősödését figyelembe véve, hosszú távon kifejezetten károsnak bizonyult.

A 17. század külső és belső mérlege egyaránt kedvezőtlenül alakult Lengyelország számára. És bár ezt a megállapítást nem vitatják történészeink, számos részletkérdésben megoldatlan problémákkal és felderítetlen területekkel találkozunk. Mind a korszak lengyel külpolitikáját, mind az országunk nemzetközi helyzetét alakító összeurópai események egészét illetően sok még mind a tudós feldolgozásra váró kérdés, mind pedig a nézetek újabb és újabb ütköztetéséért kiáltó, élénk vitákat kiváltó probléma.

BIBLIOGRÁFIA

Az itt felvázolt problémakört a legsokoldalúbban tárgyalja: *Historia dyplomacji polskiej* (A lengyel diplomácia története), II. 1572–1795 szerk. Zbigniew Wójcik, Warszawa 1982 (részben szerk. Henryk Wisner és Zbigniew Wójcik). A Nemesi Köztársaság, a Rzeczpospolita történetét szintézisszerűen feldolgozó, összefoglaló munkák is külön részeket szentelnek ennek a kérdésnek. Ezek közül mindenképpen illeik megemlítenünk a következőket: *W. Konopczyński, Dzieje Polski Nowożytnej* (Az újkori Lengyelország története) I–II., Warszawa 1936; *Historia Polski* (Lengyelország története) I. 2. rész, szerk. *H. Łowmiański*, Warszawa 1957, kiadta a LTA Történettudományi Intézete; valamint 15–18. századi történelmünk legújabb, új felfogású szintézisét: *A. Wyczański, Polska–Rzecz Pospolita Szlachecka 1454–1764* (Lengyelország, a nemesi köztársaság), Warszawa 1965. A kisebb terjedelmű, de szintetikus igényű, egy sor fontos kérdést és hipotézist megfogalmazó munkák közül megemlítendő: a 17. sz. első felére vonatkozóan – *W. Czapliński, Polityka Rzeczypospolitej w latach 1576–1648* (A Köztársaság politikája 1576 és 1648 között, VIII. Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Referaty i dyskusja. III- *Historia Polski od połowy XV, do połowy XVIII wieku* (VIII. Országos Lengyel Történészkonferencia, Kraków, 1958. szept. 14–17. Referátumok és vita. III- *Lengyelország története a 15. sz. közepétől a 18. sz. közepéig*), szerk. *K. Lepszy*, Warszawa 1960; a 17. sz. második felére vonatkozóan pedig – *K. Piwarski, Oślabienie znaczenia międzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku* (A Rzeczpospolita nemzetközi jelentőségének meggyöngyülése a 17. század második felében), „*Roczniki Historyczne*”, 23, 1957; valamint *Z. Wójcik, Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, (Változás Közép-Kelet Európa politikai erőviszonyaiban a 18. század második felében), „*Kwartalnik Historyczny*”, 67., nr. I., 1960.

A lengyel–orosz kapcsolatokkal és a velük szorosan összefüggő ukrán ügyekkel a következők foglalkoztak mélyrehatóbban: *A. Hirschberg, Dymitr Samozwaniec* (Az ál-Dimitrij), Lwów 1898; *W. Sobieski, Dymitr Samozwaniec a Polska* (Az ál-Dimitrij és Lengyelország), Kraków 1912; *uő.*, *Zółkiewski na Kremlu* (Zółkiewski a Kremlben), Warszawa 1920; *K. Tyszkowski, Wojna o Smolensk 1613–1615* (Háború Szmolenszkért), Lwów 1932; *J. Maciszewski, Polska a Moskwa 1603–1618* (Lengyelország és Moszkva 1603–1618), Warszawa 1968; *W. Dogiszewski, Polska a Moskwa za Władysława IV.* (Lengyelország és Moszkva IV. Ulászló idején), „*Rozprawy PAN, Wydz. Hist. Filozof.*”, ser. II, 42., nr. 6, Kraków 1930; *Z. Wójcik, Dzikie pola w ogniu* (Tűzben álló vad mezők), Warszawa, 1968; *uő.*, *Traktat andruszowski*

1667 roku i jego geneza (Az 1667-es andrusovói béke és eredete), Warszawa 1959; *uő.*, Miedzy trakta-tem andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672 (Az andrusovói béke és a török háború között. Orosz–lengyel kapcsolatok 1667–1672), Warszawa 1968; *uő.*, Znaczenie wieku XVII w historii stosunkow polsko–rosyjskich (A 17. század jelentősége a lengyel–oros kapcsolatokban), in: Z olskich studiów slawistycznych, ser. II – Historia, Prace na V. międzynarodowym Kongres Slawistów w Sofii (Lengyel szlavisztikai tanulmányok, II. sor. – Történelem, Tanulmányok az V. nemzetközi szófiai szlavisztika kongresszusra), Warszawa 1963; *uő.*, Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. Studium z dziejow polskiej polityki zagranicznej (A Rzeczpospolita Törökországgal és Oroszországgal szemben 1674–1679. Tanulmány a Lengyel külpolitika történetéből), Wrocław 1976.

Lengyelországnak más országokkal fönntartott kapcsolataival foglalkoztak többek között: *W. Czapliński*, Władysław IV wobec wojny 30-letniej (IV. Ulászló és a harmincéves háború), Kraków 1937; *uő.*, Polska a Prusy i Brandenburgia za Władysława IV (Lengyelország, Poroszország és Brandenburg IV. Ulászló idején), Wrocław 1947; *L. Kubala* több kötetre rúgó esszéi, melyek IV. Ulászló korától az olivai békeszerződésig tárgyalják a Rzeczpospolita politikáját és háborúit; *R. Majewski*, Cecora, Rok 1620 (C., Az 1620-as esztendő), Warszawa 1970; *K. Piwarski*, Polityka bałtycka Jana III w latach 1675–1679 (III. János balti politikája 1675 és 1679 között) in: Księga Pamiątkowa ku czci Waćtawa Sobieskiego, I. (Waćtaw Sobieski Emlékkönyv), Kraków 1932; *uő.*, Między Francją a Austria. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687–1690 (Franciaország és Ausztria között. Sobieski János politikájának történetéből, 1687–1690), Kraków 1933; *B. F. Porsnyev*, Borba wokrug svedszko–ruszkovo sojuza v 1631–1632 gg. i: Szkandinavszkij szbornyik, I., 1956; *W. Sobieski*, Henryk IV wobec Polski i Szwecji 1602–1610 (IV. Henrik Lengyelország és Svédországgal szemben 1602 és 1610 között), Kraków 1907; *O. Szelągowski*, Rozkład Rzeszy i Polska za Panowania Władysława IV. (A Birodalom széthullása és Lengyelország IV. Ulászló uralkodása idején), Kraków 1907; *K. Tyszkowski*, Gustaw Adolf wobec Polski i Moskwy (1611–1616) (Gusztáv Adolf Lengyelország és Moszkva felé), Lwów 1930; *Z. Wójcik*, Jan Sobieski 1629–1696, Warszawa 1983 és Zwyciestwo nad Wiedniem (A bécsi győzelem) Warszawa – Wien 1983 (ld. németül is: Der Sieg bei Wien, Wien – Warszawa 1983).

A SZEJM HANYATLÁSA ÉS ÚJJÁSZÜLETÉSE A 18. SZÁZADBAN

A 16. századi lengyel államban – amely nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita) volt királlyal az élén – a legfőbb szuverén hatalommal a három rend: a király, a szenátus és az alsóház alkotta országgyűlés, a szejm rendelkezett. A királyt elvileg a nemesség viritim összessége választotta, gyakorlatilag azok, akik a királyválasztó gyűlésre a fővárosban megjelentek. III. (Sobieski) János halála után azonban nem az lett király, aki mellett a választók többsége állást foglalt, hanem aki hathatós támogatásra lelt idegen nagyhatalmak, elsősorban Oroszország részéről. A szenátorokat a király nevezte ki élethossziglan, míg a követeket minden szejmre a nemesség választotta és látta el utasítással a tartománygyűléseken – a szejmikeken. A 17. sz. második és a 18. sz. első felében 62 követválasztó tartománygyűlés volt, amelyeken az adott vajdaság, tartomány (ziemia) vagy járás nemeseinek összessége vett részt. A szejmikeken a helyi bírói hivatalokat betöltő vagy egyéb címet viselő középbirtokos nemesség volt a hangadó, és közülük került ki a követek többsége is. Főrendek rendszerint fiatalokból kerültek ki, mielőtt elnyerték a szenatori méltóságot. A köznemesség többnyire a főuraktól függő klientúrát alkotott. Az igen alacsony kulturális szintet képviselő nincstelen kismesek ellátásért, vagy kisebb pénzadományokért szolgálták a szejmikek helyi hatalmasságait, vagy a főurak tisztviselői parancsnokoltak felettük.

A tartománygyűlések területiális bázisuk kiterjedtsége és a választott követek száma szerint különbözőek voltak. Így pl. a Királyi Poroszország három vajdaságát képviselő generális gyűlés tízegyháztól több tucatig terjedő tetszőleges számban választott küldötteket, míg a kisebb mazóviai területek vagy litván jársok két-két követet választottak. Valójában a szejmen sohasem jelent meg az összes szejmik minden köve. A követeket ugyanis egyhangúlag kellett megválasztani, és e követelmény következtében gyakorta nem sikerült megegyezni. Még azon a néhány szejmiken is, ahol létezett szótöbbséget előíró szabály, azt többnyire figyelmen kívül hagyták. A választások kimeneteléről rendszerint a kulisszák mögötti egyezség, illetve erőszak alkalmazása döntött.

A lengyel rendszer korabeli apologetái szerint – és ezt a véleményt osztotta a nemesi társadalom többsége – ez a rendszer eszményi, „kevert” államforma: a király képviseli a monarchikus, a szenátus az arisztokratikus, az alsóház pedig a demokratikus elemet. Ezen állapotnak jellemzője kell legyen az egyensúly a felség (királyi hatalom) és a nemesi szabadság között, e szabadság képviselője és őre az alsóház. Az egyensúly megőrzését hivatott biztosítani a „közvetítő hatalom” (po-

testas intermedia), azaz a szenátorok és miniszterek, különösen a széles hatáskörrel rendelkező hadvezérek a fő- és alhetmanok, akiket ugyan a király nevez ki, de mivel élethossziglan, kevéssé függenek tőle. Az egyensúly a kívánt állapot volt, a valóságban és főként a nemesség meggyőződése szerint szakadatlan harc folyt „inter maiestatem et libertatem”. A „gyanakvó szabadság” (susplicax libertas) abban a szakadatlan félelemben élt, hogy a király „absolutum dominium”-ra tör. Intő példaként számtalanszor idézték a Habsburgok uralma alatti cseh és magyar királyság sorsát. Az állampolgárok republikánus erényeinek korrumpálását lehetővé tevő, őket saját céljaira megnyerni képes királyi előjognak tartották az adományozó hatalmat (ius distributivum), azaz: jogot a miniszterek, szenátorok és címzetes hivatalnokok kinevezésére a Korona és Litvánia* legfőbb tisztségeitől kezdve egészen a lokális, vajdasági, tartományi, járási hivatalokig; valamint jogot az ország egész területén a szétszórt királyi birtokok, mint „jól megszolgált kenyér” (panis bene merentium) kedvező feltételek melletti bérbeadására. Valójában a király döntési szabadsága korlátozott volt. A miniszteri posztok, magasabb szenátori méltóságok (a szenátus ti. belsőleg szigorúan hierarchizált volt), a főbb hivatalok, valamint a nagyobb jövedelmet hozó királyi birtokok bérletének monopóliuma a mágnások kezében volt. A király legfeljebb választhatott az egymással gyakorta civódó főurak közül, de tekintettel a kinevezések visszavonhatatlanságára, tartós függést nem teremthetett.

Végeredményben a mérleg serpenyője határozottan a „szabadság” oldalára billent. A polgárságot háttérbe szorító, jobbagyain oszthatatlanul uralkodó nemesi rend elérte a privilégiumok maximumát, és volt hatalma az államon belül biztosítani azok sérthetetlenségét. A dolgok ilyenén állásának legfőbb haszonélvezői a főnemesek voltak, akik elfoglalván a legmagasabb állami hivatalokat, a hetmanok személyében pedig a hadsereg parancsnokságát, a bérelt királyi földek, valamint saját latifundiumaik révén gazdaságilag fölénybe kerültek a kis- és középbirtokosokkal szemben, és politikai klienseikké tették őket. Ennek az alárendeltségnek voltak mégis bizonyos korlátai, és nemcsak azért, mert a nemesi rendben formális egyenlőség létezett. Egyetlen főúri liga sem vihette – még ha akarta is – keresztül programját, ha az ellenkezett az egész nemesség alapvető érdekeivel és álláspontjával. Ez utóbbi viszont túlságosan is függött a mágnásoktól, semmint létrehozhatott volna egy tartós külön politikai irányvonalat, vagy akár csak taktikailag is szövetkezhetett volna a királlyal.

Lengyelországban tehát – annak ellenére, hogy a historiográfiában használatos (meggyőződésem szerint helytelenül) a „mágnásoligarchia kora” terminus – a 17. sz. második és a 18. sz. első felére – nem jött létre oligarchikus kormányzat, mert egyetlen főúri liga sem volt képes tartósan átvenni az államhatalmat és saját pozitív politikát folytatni. Csupán a király vagy más ligák hasonló politika irányában tett lépéseit tudta eredményesen megghiúsítani. Létrejött viszont egy olyan szituáció, amelyet a kortársak a 18. században anarchia névvel illettek. Az anarchia állapotát a nemesi társadalom hosszú időn át akceptálta. A 17–18. sz. fordulójának jeles lengyel politikai frója, Stanislaw Dunin-Karwicki igen népszerű nézetként

* Azaz a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség.

idézte, amivel egyébként nem értett egyet, hogy „Polska nierządem stoi, a rzadem zginie”. (Lengyelországot a fejtelenség tartja fenn).

Az 1573-as törvény értelmében az országgyűlést kétévente kellett összehívni hathetes tanácskozásra, illetve kivételes esetben rendkívüli szejmet két hétre. Viszont nem alakult ki a szejmen a szótöbbség elve, nem jött létre ügyrend (néhány olyan kivételtől eltekintve, mint a marsall, azaz az alsóház elnöke megválasztásának határideje, a szenátus és az alsóház kétszeri együttes ülésének időpontja, amit gyakorta tiszteletben sem tartottak), a résztvevők pedig semmi szfn alatt nem engedték az ülősszakot meghosszabbítani. Ezért aztán már a 16. sz.-ban megesett, hogy az ellenlbasok meggyőzése híján a szejm határozathozatal nélkül oszlott fel. Kötelező érvényű alapelv volt ugyanis, hogy minden határozatot, amelyeket országgyűlési alkotmánynak (konstytucje sejmowe) neveztek, a szenátus és az alsóház közös ülése fogadott el a szejm végén a király jelenlétében. Az egyhangúság elvének az 1652. évi szejmen mutatkoztak meg szélsőséges következményei: a szejm „félbeszakadt”, azaz feloszlott határozathozatal nélkül, egyetlen követ tiltakozása következtében, aki nem értett egyet a tanácskozás meghosszabbításával. Ettől kezdve a liberum veto, azaz egy követnek a szejm munkáját hátráltató, sőt félbeszakító tiltakozása (amit a 18. sz.-ban pejoratívan liberum rumpo-ként emlegettek) egyre gyakrabban alkalmazott eszközzé vált, amelyet különösen értékes fegyvernek tartottak a „szabadság” védelmében, és a „szabadság szembogara” (pupilla libertatis) és „törvények törvénye” (lex legum) névvel illeltek.

III. Zsigmond uralkodása idején (1587–1632) 37 szejmből 6 oszlott fel határozathozatal nélkül, IV. (Wasa) Ulászló alatt (1632–1648) 15 szejmből 3, János Kázmér idején (1648–1668) 20-ból 7, Mihály (Korybut Wisniowiecki) uralkodása során (1668–73) 6-ból 4, III. (Sobieski) János alatt (1673–1696) 12 szejmből 6, II. (Erős) Ágost idején (1697–1733) 20-ból 8, III. Ágost királysága során 14-ből 13.

Egyetlen követ tiltakozása nemcsak a szejm végső kimenetelét tette kétségessé, de az ülősszak folyamán is bénította a tanácskozást. Tudniillik, ha valamely követ kimondta a szakramentális formulát: sisto activitatem, akkor a szejm megszűnt működni, és „in passivitate” tanácskozott, azaz nem térhetett egyetlen napi-rendi pontra sem, míg az illető követ vissza nem adta aktivitását. Ez elég gyakran történt. Az 1772-es szejmen például 13 ilyen passzív időszak volt, az 1738-ason 10, 1746-ban 12, 1752-ben 12 (az összes 21 ülésből), az 1758-as szejmen 6 (9 ülésből). Passzívnak volt tekintendő a szejm ezenkívül mindaddig, míg meg nem választották a marsallt. Bár a törvény szerint ezt a szejm első napján kellett megejteni, egyre gyakrabban történt, hogy a tanácskozás megbénítása végett szándékosan akadályozták a választást. A 18. sz. első felében 10 szejmen egyáltalán nem jutottak el a marsall megválasztásáig, és alig 7 alkalommal hajtották végre a törvény előírása szerint az első napon.

A szejm működését bomlasztó további tényező volt az ügyrend hiánya, valamint a marsallnak mint a tanácskozás irányítójának rendkívül korlátozott hatásköre. Léteztek ugyan szabályok, amelyek meghatározták az alsóház és a szenátus első együttes ülésének időtartamát, majd a külön folytatott tanácskozások idejét, végül hogy mikor egyesüljön újra a két ház a követek elfogadta törvénytervezetnek a király jelenlétében való felolvasása és közös jóváhagyása végett, de a gyakorlat-

ban ezeket az időpontokat szinte soha sem tartották be. Semmilyen módon nem szabályozták a felszólalások, a viták, a törvénytervezetek elfogadásának rendjét.

Bármelyik követ jóformán bármely pillanatban arról beszélhetett, amiről csak akart, és bármikor felléphetett indítványával. A marsall nem vonhatta meg tőle a szót, és nem szólíthatta fel a házat, hogy az adott ügyre koncentráljon. A káoszt csak elmélyítette a közönség jelenléte a teremben, amely nemegyszer elvegyült a követekkel. George Woodward, angol diplomata így írta le benyomásait az 1729-es szejmről: „örülök, hogy láttam ezt a zűrzavart, mert az egész világon nincsen hozzá hasonló.”

Vajon mivel magyarázható ez a látszólag meglepő jelenség, hogy ellentétben más európai országokkal, ahol az uralkodók megszüntették, de legalábbis erősen korlátozták a rendi képviselőket, Lengyelországban ez fennmaradt, mégpedig a szuverén hatalom letéteményeseként, végül mégis maga a társadalom semmisítette meg majdnem teljesen? Úgy tűnik, a jelenség legfőbb előidézője a nemesi társadalom azon meggyőződése volt, hogy a tökéletes rendszer elérése után már nem érdeke a törvényhozás további fejlesztése, és hogy minden új, minden változás csak ronthat az ideális állapoton a királyi absolutum dominiumhoz vezető útra taszítva az államot. Ezzel a fogalommal pedig az állami funkciók bármiféle erősödését kezdték azonosítani. Elleneztek tehát, hogy Lengyelország aktív szerepet játsszon az európai politikában; a semlegesség és a pacifizmus volt az egyedül helyes magatartás. Régtől fogva ellenszenvvel viseltettek az állandó kincstár és a hadsereg kiépítése iránt, ami eszközzé válhatott volna a király kezében. Természetesen ez az adózás iránti ellenszenvvel állt összefüggésben, hiszen az, tekintettel a városok gazdasági elmaradottságára, főképp a jobbág্যokat terhelte volna, vagyis közvetve magát a nemességet. Már III. János uralkodása idején igyekeztek drasztikusan korlátozni a hadsereg létszámát, de a külpolitikai helyzet (a török háború) miatt ez nem valósult meg. Hasonlóképpen II. Ágost uralkodása idején a svéd invázió miatt kényszerült a Köztársaság erőfeszítéseket tenni a felemelt hadi kontingens biztosítására. Hogy viszont a hadi célokra szánt keret s egyúttal a hadsereg ellenőrzését is megtartsák a maximális szinten, az adók megszavazása (behajtása és az összeggel való rendelkezés egyaránt) már a 17. században a szejmtől a szejmikek hatáskörébe kezdett átcsúszni. A nemesi társadalom ugyanis attól tartott, hogy a fővárosban a királlyal együtt ülésező követek az uralkodói nyomás vagy a korrupció hálójába esnek. Ezzel magyarázható, hogy a tartósan ülésező angol parlament sem örvendett nagy népszerűségnek Lengyelországban, mint a monarchia úgymond engedelmes eszköze. Amikor megszűnt a közvetlen külső veszély, a szejm 1717-ben 24 ezerre redukálta a katonaság létszámát (valójában az alapok elégtelen volta miatt az ennek csak a fele volt), és nem túl magas állandó adót szabott meg fenntartására. Ettől fogva a miniatűr hadsereg semmilyen szejmet vagy szejmikeket nem igényelt.

A nemesi társadalomban gyökeret vert az a – jóllehet nem mindig tudatos – meggyőződés, hogy a szejmnek nem pozitív, hanem negatív célokat kell szolgálnia. Meg kell előznie a nemesi rend „szabadságainak és jószágainak” csorbítását, védelmeznie kell a Köztársaság és uralkodó osztálya érdekeit, de ezt passzív, defenzív módon. Az volt a legfontosabb, hogy a szejm ne fogadjon el semmilyen káros törvényt, hogy ne sértse meg a jogot és a szokásokat, amelyeket a szabadság ga-

ranciájának tartottak. Vagyis a szejm nem folytathatott annyival önállóbb politikát, minél jobban akadályozta ebben a királyt vagy egy az udvar támogatta ligát. Negatív céljaikat ugyanakkor hasonlóképpen negatív eszközökkel igyekeztek megvalósítani: a tanácskozások akadályoztatásával vagy félbeszakításával. Így például az 1701-es szejmen nem hagyták megválasztani a marsallt, hogy ilyen módon bírják rá II. Ágostot a szász csapatok kivonására Lengyelországból. Félbeszakították az 1719–20. évi szejmet, az 1720-as őszi ülészakot és az 1722. évi szejmet, hogy szembeszegüljenek II. Ágost bizonyos politikai törekvéseivel, mint amilyen a Köztársaság bevonása lett volna egy oroszellenes angol–osztrák szövetségbe. A „nem” programja határozta meg a II. Ágost uralkodása alatti utolsó szejmek kimenetelét, és majdnem mindegyikét III. Ágost idején. Általánossá vált a meggyőződés, hogy a szejm működését lehet, sőt kell akadályozni, félbeszakítani valamely nemkívánatos dolog megelőzőse végett, vagy különböző – többnyire negatív jellegű – követelések teljesítése céljából. Erről tanúskodik a követutasításokban gyakorta felmerülő fordulat: „sub discrimine sejm”, azaz, hogy a követ köteles az adott ügyben szereplő követeléseket a szejm megszakitását kilátásba helyezve támogatni.

A liberum veto elterjedését elősegítő tényező volt a főúri ligák rivalizálása, amelyek közül tartós fölényre egyik sem tudott szert tenni a Köztársaságban. Az ingatag egyensúly állapotában minden egymással versengő csoportosulásnak érdekében állt a liberum veto alkalmazhatósága, ha alkalmasint az ellenlábás került fölénybe. A szejmek félbeszakításában aktív szerepet játszottak a Lengyelországba akkreditált idegen diplomaták, akik udvaruk utasításai szerint ténykedtek. A Köztársaság gyengesége leginkább Poroszországnak volt érdeke, ezért igyekezett csírájában felszámolni minden kezdeményezést, ami a szejm eredményes működése révén az államot erősíthette volna. Mivel Szászországot a lengyel korona megszerzésére irányuló törekvései a franciaellenes Ausztriához közelítették, Franciaország is támogatta az előbbiekkal szemben álló főúri csoportokat megakadályozandó a Wettin-dinasztia uralmának állandósulását, és lengyel hívei gondolkodásmódját magáévá téve tevékenysége fő eszközeül ismerte el a szejm robbantását. Végére is a 18. században Lengyelországgal határos államok (Oroszország, Poroszország, Ausztria, Törökország) és Franciaország is egyaránt az európai politikai egyensúly elemének tartották a Köztársaság anarchikus viszonyait, és szinte mindig érdekükben állt a lengyel parlamentarizmus működésképtelensége. A követeket szejmrobbantás végett lefizető külföldi diplomaták tevékenysége azonban eredménytelen lett volna, ha az nem találkozott volna a lengyel főurak érdekeivel, a nemesség mélyszéles konzervativizmusával, az állam javát szolgáló terhek felvállalása iránti ellenszenvével és a király absolutum dominiumától való rettegéssel.

Annak ellenére, hogy az anarchia – és alapvető eleme a liberum veto – igen számos hívet számlált a nemesi társadalomban, mindig léteztek olyan személyek vagy csoportok, amelyek kritikusan szembehelyezkedtek vele. A Köztársaság államszervezetének gyengeségét feltáró katasztrofális kimenetelű svéd támadás után a 17. sz.-ban a királyi udvar a szejm reformjának tervével lépett fel, de az a nemesség és a főrendek jelentős részének ellenállásán megbukott. II. Ágost az „örült” (ő maga nevezte így) lengyel rendszer megváltoztatását tervezte, de jöllehet az ő ide-

álja a XIV. Lajos stílusú abszolút monarchia volt, meggyőződött róla, hogy ez a modell Lengyelországban alkalmazhatatlan.

A szász miniszterek szerkesztette titkos tervekben tehát megőrizték a szejm intézményét kisebb hatáskörrel bár, de nagyobb hatásfokkal a félbeszakítás megelőzésében. A 18. sz. első felének nem túl kiterjedt reformpublicisztikája nagy óvatosságot tanúsított az egyhangúság nemesi bálványát kritizálva. Magát az alapelvet nem vitatták, csak a liberum veto alkalmazását szerették volna korlátozni, illetve a liberum rumpo megszüntetése volt a céljuk. Csak III. Ágost uralkodása végén született meg a szejm kigyógyítására javasolt összes félmegoldások bírálata. Stanisław Konarski, a lengyel országgyűlési törvényhozás (az 1732–39-ben megjelent 6 kötetes *Volumina Legum*) tudós kiadója, a piarista iskolák kiváló reformátora „A tanácskozások eredményes módjáról” (*O skutecznym rad sposobie*) c. négykötetes beható értekezésében elítéli a bajok fő okozóját, az értelmetlen liberum vetőt, és határozottan kiáll a közönséges szótöbbségi elv alkalmazása mellett. Konarski két-évenkénti ülésszakot követelt, megnövelt és egyesített képvisellel (4 követ járásonként), megszabott rendtartással és ügyrenddel, valamint az ülések meghosszabbításával olyan mértékben, ahogy azt a körülmények szükségessé teszik. A szejm vállassza meg a végrehajtó hatalom kollegális testületét, az Ügyvivők Tanácsát (*Rada Rezydentów*) és ellenőrizze azt. Konarski meggyőződése szerint a szejm kigyógyítása a legelső és elengedhetetlen feltétele annak, hogy Lengyelország kilábaljon a bajból és felzárkózzon más jól irányított és gazdálkodó államokhoz.

Konarski műve nagy visszhangra lelt az országban. Az első kötetek megjelenése után a szenátusi- főrendi elit igen számos képviselője elismerését fejezte ki a művel kapcsolatban, többé-kevésbé szolidarizálva a szerző nézeteivel. Írásában elismerően mutatta be Konarski az angol parlament szervezetét nagy tisztelője, Adam Czartoryski információi alapján. Adam apja, August Czartoryski herceg, aki Michał bátyjával egyetemben évtizedek óta a legjobban szervezett főúri csoportosulás élén állt, jöllehet nem hivatalosan, szintén egy hasonló rendszer lengyelországi bevezetésének híveként ténykedett. 1762–63 fordulóján a Czartoryski-párt hatalomátvételre készült, államcsíny formájában az orosz cárnő II. Katalin által támogatott konföderáció létrehozásával. A Czartoryskiak titkos reformterve a szejm és a szejmikek ügyét helyezte előtérbe. Elgondolásuk szerint a szejmikeken a földbirtokos nemesség választaná a követeket szótöbbséggel, azok a nincstelen nemesek pedig, akik szavazataikat mindenkinek eladták, aki azt megfizette, elvesztenék választójogukat. A kétévente, meghatározott ügyrendben ülésező szejm szükség szerint az előírt időszakon kívül is összegyűlhetne, és minden törvényt szótöbbséggel fogadna el.

Az alsóház és a szenátus egyenjogú lenne, külön-külön tanácskoznának és hoznának határozatokat, amit azután közös ülésen egyeztetnének. Ez erősítené a szenátus törvényhozó szerepét. A szejm választaná a négy kollegiális végrehajtó testület tagjait: a marsalli, kancellári, kincstári és hadügyi iurisdiction számára. A Czartoryskiak bizonyára a szenátorok és miniszterek választását is a szejm hatáskörébe szerették volna helyezni.

Konarski és a Czartoryskiak republikánus szellemű tervei határozottan a király fölé helyezték a szejmet. Jelentőségét, mint a szuverén hatalom leté-

teményesét mélyreható reformokkal szándékoztak valóssá tenni, olyan eddig meghatározó vonások kiktűszöbölésével, mint az egyhangúság elve, az egyes kövek joga a tanácskozás akadályozására vagy félbeszakítására, a rendtartás és ügyrend, valamint a szejm és a végrehajtó hatalom közötti szoros kapcsolat hiánya. Ily módon a szejm legnagyobb hanyatlása idején keletkezett egy koncepció, amely részletesen kidolgozta, hogyan lehetne belőle pozitív működésre képes intézményt alkotni a Köztársaság vezető szerveként – egy koncepció, amelynek létrehozására az előző korok lengyel gondolkodása képtelen volt.

Az 1764. esztendő, amelynek során II. Katalin támogatásával a Czartoryskiai hatalomra juttatták unokaöccsüket, Poniatowski Szaniszló Ágostot ültetve a trónra, a korabeli szejm történetének fordulópontja lett. Ettől kezdve a nemesi Köztársaság létezésének utolsó három évtizedén át egyetlen szejm sem szakadt félbe, mi több, a történelemben eddig soha nem tapasztalt mértékben megnőtt a törvénykezés aktivitása. A *Volumina Legum* 10 kötetéből – amelyben a régi szejm alkotta törvényeket nyomtatták ki – a négy legterjedelmesebb tartalmazza az 1764–93-as évek 14 szejmjének törvényhozását. Ez a radikális változás nem a szejm szervezeti alapjainak megreformálásából következett be. Bevezettek ugyan számos lényegbevágó jogi módosítást ebben a tárgyban az 1764–68-as években, de az 1791-ben elfogadott alapvető reformok nem léptek életbe. A változás tehát mindenneklőtt a politikai helyzet változása következtében jött létre, valamint olyan tűzoltómódszerek alkalmazása révén, mint a konföderált szejmek.

A konföderáció intézménye – azaz egy bizonyos időre az államhatalmat kizsajátítani igyekvő szövetség, amelyet a nemesség alkot valamely meghatározott cél elérésére – a középkorból származott. Mintegy automatikusan jöttek létre konföderációk interregnum idején az államrend fenntartását szolgáló szervezetekként. Így maga a szejm is – az interregnum elején összeülő ún. konvokációs és az azt lezáró, a királyválasztó nemesi gyűléssel egyidejű elektíós szejm is konföderációként működött. A 17. sz. második felétől a király életében is voltak szejmek, amelyek egy az országban aktuálisan létező konföderáció kötelékében tevékenykedtek. Bár a szótöbbség elve nem alakult ki teljes mértékben mindegyiken, de a liberum veto alkalmazását erősen korlátozták. Akkoriban két nézet küzdött egymással. Egyesek úgy gondolták, hogy az ilyen szejmet nem lehet félbeszakítani, mások, akik a liberum vetót a „szabadság” védelmezőjének tartották, azt akarták, hogy az mindenütt kötelező érvényű maradjon. Megpróbálták hát félbeszakítani az 1696-os konvokációs szejmet, és megszakították az 1713-as és 1735-ös konföderációs szejmet. Egy alkalommal azonban, 1717-ben mégis megesett, hogy a konföderáció diktátori módon intézkedett, és egy egész sor törvény megszavazását vitte keresztül egy nap alatt, vita nélkül (ezért nevezték „Néma szejmnek”), amelyeket előzetesen állítottak össze II. Ágost és a szászellenes tarnogródi konföderáció képviselői között lezajlott tárgyalásokon. Amint ez a tény is meggyőzően bizonyítja, tisztában voltak azzal, hogy a korabeli szejm nem képes komolyabb pozitív politikai feladatokat ellátni. Ezért amikor a nemesi társadalom legéletbevágóbb dolgainak rendezéséről volt szó – mint a polgárháborúvá terebélyesedő konfliktus lezárása a királlyal, a szász csapatok kivonása az országból, valamint a saját hadsereg állományának

csökkentése, hogy megszabaduljanak attól a tehertől és kényelmetlenségtől, amit fenntartása jelentett – azonnal rendkívüli eszközökhöz nyúltak.

A Czartoryski hercegek, akiket III. Ágost uralkodása alatt II. Katalin viszatartott a konföderációk szervezésétől, a király halálát követő interregnum idején saját erők mozgosításának és mindenekelőtt az oroszok anyagi és katonai támogatásának köszönhetően fölénybe kerültek az 1764. évi konvokációs szejmen. Semmibe vették ellenfeleik próbálkozásait a szejm félbeszakítására, még ha azok több tucat szenátor és követ aláírásával tiltakozó nyilatkozatot tettek is közzé és elhagyták Varsót. A Czartoryskiak arra a szilárd elvi álláspontra helyezkedtek, hogy a konvokációs szejm természetéből fakadóan konföderációs és mint ilyen megszakíthatatlan, és a kötelező szótöbbség elvén működik. Mégsem ez a sokak által el sem fogadott érvelés, hanem az Oroszországtól való félelem tartotta féken az ellentábor, amelyhez a korabeli főrendek többsége tartozott. Így azután egynéhányuk rövidéletű ellenállása nem csapott át komolyabb polgárháborúba. 1764 szeptemberében a nem túl nagy számban összegyűlt nemesség választásának megfélemlően II. Katalin jelöltje, a Czartoryskiak unokaöccse, Poniatowski Szaniszló Ágost lett a király. A május 5-től június 23-ig tartó konvokációs szejm elfogadott több mint 180 törvényt. Zömében apróbb kérdéseket érintett, de volt köztük jelentős, új adókat, az igazságszolgáltatást, a városokat érintő is, és mindenekelőtt létrehozott addig Lengyelországban nem létező kollegiális végrehajtó testületeket: a kincstári és hadügyi bizottságot, amelyek a minimumra redukálták a kincstárnokok és hetmanok befolyását. Ezzel azonban korántsem valósult meg teljesen a Czartoryskiak programja, különösen a szejm reformjának alapvető kérdésében. Erőteljesen álcázott formában bevezették a liberum veto bizonyos korlátozását, nevezetesen a Kincstári Bizottságról szóló törvényekben kijelentették, hogy az általa előterjesztett „a Köztársaság javát szolgáló tervezetek” elfogadása a szejmen „figura iudiciaria” történik, azaz szótöbbség útján, mint a bírói ítéletek. A konvokációs szejm legfontosabb törvénye gyakorlatilag a konföderáció megalakítása volt, és ezzel a liberum veto felfüggesztése és a szótöbbség azonnali bevezetése. Ezen konföderáció kötelekezésében tanácskozott a királyválasztó és a koronázó szejm 1764-ben, majd az 1766-os rendes országgyűlés, valamint az azt megelőző követválasztó szejmmik.

A konföderáció irányítását kezükben tartva (August Czartoryski volt a marsallja) a Czartoryskiak az alsóházban a párt javaslatait szófogadóan végrehajtó, túlnyomó többséggel rendelkeztek 1798-ban, a Négyéves Szejm idején, amikor a küldöttek nagy önállóságot és egyéni magatartást tanúsítottak, Szaniszló Ágost így emlékezett: „25 éve a konvokációs és koronázó országgyűlésen jóval kevesebb volt az olvasott, felvilágosult követ, és éppen ezért hittek oly könnyen a műveltebbeknek, és hagyták magukat vezetni. A király véleménye némileg idealizálja a dolgot, hiszen a követek vezetőik utasítása iránti engedelmissége elsősorban a kliensi függésből eredt. A Czartoryskiak azonban számoltak híveik – klienseik – véleményével, nem feszítették túl a húrt olyan kérdésekben, amelyek elégedetlenséget szülhettek volna. „A familia (így nevezték a Czartoryskiak körét) – írta a varsói szász ügyvivő August Essen – olyan látszatot kelte irányítja honfitársait, mintha teljesen kívánságaik szerint járna el, elhallgatja időnkénti nemtetszését egynémely javaslattal kapcsolatban, soha nem lép fel egyenesen a követek véleményével szem-

ben; vannak emberei, akik előterjesztenek javaslatokat és vannak emberei, akik rögvést módosítják azokat, ha a házban elégedetlenség támad.”

A Czartoryskiaiak óvatosan érvényesítették reformprogramjukat. Sokkal türelmetlenebb és merészebb volt ennél az ifjú király, Szaniszló Ágost, aki a pápai nuncius, Visconti szerint „ha tudta volna, egy nap alatt megreformálta volna az egész országot, az egész nemzetet”. Lehetőségeinek nemcsak az ellenfelek ereje szabott határt, vagy annak szükségessége, hogy számos saját hívének konzervatív nézeteit figyelembe vegye, hanem elsősorban támogatója, II. Katalin szándékai. A Czartoryskiaiak tevékenysége ugyanis engedélyezett tevékenység volt, de ezen engedély kereteit az határozta meg, hogy megadásából mennyi előny származik a pétervári udvar számára. II. Katalin úgy vélte, hogy a király, aki neki köszönheti a koronát, és a Czartoryskiaiak, akiknek lehetővé tette a győzelmet ellenfeleik fölött, majd lengyelországi befolyásának engedelmes eszközeivé válnak. Cserébe kész volt beleegyezését adni bizonyos reformokhoz, különösen mivel számításba vette Lengyelország szövetségesként való felhasználását a küszöbön álló török háborúban. Ez azonban nem jelentette egyetértését azzal, hogy Lengyelországot valóban erős, szervezett, tehát független állammá tegyék. II. Katalin számolt szövetségese, II. Frigyes porosz király határozottan lengyelelles beállítottságával és a pétervári vezető körök egy részének Szaniszló Ágost és Lengyelország iránti rosszindulatú magatartásával. Ezért nem értett egyet a liberum veto eltörlésével, csupán pillanatnyi felfüggesztését nézte el. Viszont amikor látta, hogy a király és a Czartoryskiaiak a maguk belátása szerint járnak el Lengyelország érdekében, figyelmen kívül hagyva az ő előírásait (elsősorban a disszidensek, azaz a protestánsok és pravoszlávok lengyelországi egyenjogúságának követeléséről volt szó), ellenfeleiket vette pártfogásba, akik már régtől fogva erre törekedtek a bevezetett és tervezett reformok Oroszországnak káros voltáról árulkodva. A hadüzenettel fenyegető Oroszország és Poroszország nyomására 1766-ban a szejm kénytelen volt elfogadni a liberum vetót megerősítő törvényt. A Czartoryskiaiak feloszlatták a konföderációt.

Ugyanekkor II. Katalin tisztában volt vele, hogy szejmen, ahol a liberum veto érvényben van, képtelen keresztülvinni a disszidensek egyenjogúsításáról szóló törvényt és ráerőszakolni a Köztársaságra a rendszert szavatoló formális garanciáit. Ezért támogatta a király és a Czartoryskiaiak ellenfelei által 1767-ben Radomban alakított új konföderációt. A radomi konföderáció Szaniszló Ágost trónfosztásával és az 1764-es reformok eltörlésével ámtott vezetői készek voltak a pétervári udvar minden óhaját teljesíteni. Csakhogy II. Katalin azt akarta, hogy a király és a Czartoryskiaiak is kötelezettséget vállaljanak ezen óhajok teljesítésére, ezért híveiket bebocsátotta a szejmre, amely 1767 októberében a radomi konföderáció kötelékében ült össze. A szejmiek és a szejm egyaránt az országot megszálló majd százezres katonaság nyomása alatt zajlottak le. Hogy a radomi konföderáció néhány politikai számításában csalódott vezetőjének ellenállását megtörje, Nyikolaj Repnyin orosz nagykövet letartóztatott és Oroszország belsejébe vitetett 3 szenátort (egyebek között a krakkói püspököt, Kajetan Sołtykot) és egy követet. A terrorizált szejm megválasztott egy teljhatalmú delegációt, amely átvette az egész törvényalkotó tevékenységet. Ez azután Repnyin parancsára elfogadta a disszidensek jóformán teljes egyenjogúságát és szerződést kötött Oroszországgal, amely szerint II. Katalin ga-

rantálja a Köztársaság rendjét. Ennek bármilyen változtatásához ezentúl az ő beleegyezése szükségeltetett. A Delegáció a jogrendszert három kategóriába osztotta: 1. változtatást nem tűrő kardinális jogok (ezek közé sorolták a rendszer alapvető normáit és a nemesi előjogokat), 2. status ügyek (ide tartozott többek között az új adók megszavazása, a hadsereg létszámának növelése, szövetség kötése); ezek megítélésében az egyhangúság elve volt érvényben, 3. gazdasági ügyek (ez a kategória tartalmazta a folyó államügyeket, mint pl. a kincstári kiadások a létező bevételek kezeletén belül) ezekről szótöbbség döntött. A Delegáció által elfogadott törvény „a szejm rendjéről” kimondta, hogy a status ügyekben alkalmazott liberum veto nem érvénytelenítheti a gazdasági ügyekben elfogadott törvényeket és nem szakíthatja meg a szejm tanácskozását, ilyen módon megszűnt a liberum rumpo. „A szejmikek rendjéről” szóló törvény viszont bevezette a tartománygyűléseken a szótöbbségi elvet a követválasztásnál és az utasítások megszavazásánál egyaránt. A radomi konföderáció számos vezetőjének kívánsága és a Poroszország szította reformellenes szellemmel áthatott pétervári udvar kezdeti álláspontja ellenére Repnyin a Czartoryskiak sugallatára hozzájárult a liberum veto ilyen mértékű korlátozásához, amit azzal magyarázott felhatalmazóinak, hogy másképpen Oroszország „minden értelmes és tisztességes embert” maga ellen fordítana Lengyelországban.

A Delegáció által Repnyin utasításai szerint szerkesztett és a szejmen vita nélkül szentesített jogszabályok a következő 20 évben érvényben maradtak. Ez idő alatt a pétervári udvar erőszakolta politikai rendszer alapkonceptiója valósult meg: nem konföderált, ún. „szabad” szejmek bevezetése, amelyeken szabad tér nyílt a végrehajtó hatalom kollegiális testületeinek ellenőrzésére és a gazdasági ügyekhez sorolt harmadrendű dolgok tárgyalására. Valódi jogalkotó tevékenységet csak a konföderációs szejmek folytathattak a Köztársaság rendjéért kezeskedő II. Katalin beleegyezésével. Az akkori politikai helyzetben a szejm eleve nem tömörülhetett konföderációba az ő hozzájárulása nélkül.

Valami efféle konföderált szejm prototípusa volt a delegációs szejm (1767. X.–1768. III.) A tény, hogy minden Repnyin nagykövet szándékától függött, egyrészt gátolta a tanácskozók önállóságát, másrészt viszont azoknak, akik elnyerték beleegyezését, kivételes lehetőséget nyújtott terveik megvalósítására. A disszidensek egyenjogúságának kieroszakolásán okulva úgy tűnt, hogy más népszerűtlen dolgok is megvalósíthatók. A lengyel országgyűlések történetében először a Delegáción próbáltak bevezetni a jobbágyok jogállását javító reformokat. Ezek közül csupán a jobbágy megöléséért a nemesre kirótt halálbüntetést és az úriszéktől a jobbágyra kiszabott halálbüntetés jogának megvonását sikerült elfogadni. Nem volt ennek különösebb jelentősége, mégis – a későbbi május 3-i Alkotmány jobbágyoknak szentelt cikkelye mellett – az egyetlen törvény volt, amelyet nemesi szejm jobbágyok javára hozott. Csak Repnyin felhatalmazóinak az utolsó pillanatban visszavont beleegyezésén bukott meg a lengyel egyház jelentős mértékű függetlenítése Rómától.

A törvényalkotásban termékeny 1767–68-as szejm határozottan negatív megítélésre talált a társadalomban, mint egy idegen diktátum engedelmes eszköze. A pomerániai vajdaság fiatal követe, Józef Wybicki, a későbbi kiváló politikus a tanácskozások végén megkísérelte alkalmazni a liberum vetot, amit természetesen fi-

gyelmen kívül hagytak, a tiltakozó pedig kerülni kényszerült Repnyin bosszúját. Hasonló jellegű volt az első felosztás után 1773. IV. 19-én kezdődött szejm az orosz, porosz, osztrák katonaság megszállta Varsóban, amely a három felosztó hatalom küldötteinek diktátuma szerint zajlott. A diktátum kierőszakolta, hogy a követek egy csoportja konföderációt alkosson, és azt a néhány napos ellenállás letörése után az egész szejmre ráerőltette. Ezt követően megválasztottak egy teljhatalmú delegációt az Oroszországgal, Poroszországgal és Ausztriával kötendő átruházási szerződés elkészítésére, valamint a Köztársaság belügyeinek rendezésére a bari konföderáció (1768–1772) keltette zűrzavar után. A két évig tartó szejm törvényhozása igen gyümölcsöző volt. Létrehozták a szejm által választott állandó Tanácsot (Rada Nieustajaca), az első kollegiális testületet Lengyelország történetében, amely centralizálta a végrehajtó hatalmat. Az Állandó Tanácsnak kellett kiválasztania három-három jelöltet, akik közül a király kinevezheti szenátorait és minisztereit, tehát az uralkodó jelentőségét csökkentő intézményként képelték el. Valójában Szaniszló Ágostnak hamar sikerült nagy befolyásra szert tennie az Állandó Tanácsban, azonban miniszterei, magukat a király felsőbbségének alávetni nem akaró főurak felleptek ellene, a konzervatív nemesség pedig úgymond a lengyel szabadságot veszélyeztető intézményt látott benne. A szejm felállította még az Állandó Tanácstól független Nemzeti Oktatási Bizottságot (Komisja Edukacji Narodowej), amely átvéve az iskolák irányítását, felvilágosult szellemű reformokba kezdett. Új adókat szavaztak meg, megszüntették a királyi birtokok eladományozását, amelyeket ezentúl árverésen adtak bérbe. Mindezek ellenére a közvéleményben ez a szejm is rossz visszhangot keltett, nemcsak az idegen hatalmak diktátuma előtti meghajlás, hanem elsősorban a sok visszaélés miatt, amire a konföderáció vezetői saját hasznuk végett vetemedtek.

Az 1776-os konföderációs szejm törvényhozása kéthónapos tartama ellenére termékeny volt. II. Katalin beleegyezett konföderálásába, mert meg akarta erősíteni az Állandó Tanácsot, amivel szemben a királyellenes főúri ellenzék által támogatott és feltüzelt nemesség erős ellenállást tanúsított, népszerűtlen, Oroszország kreálta intézménynek bélyegezve azt. A szejm arra az időpontra esett, amikor a lengyelországi porosz nagykövet, Otto Stacklberg meggyőzte a pétervári udvart, hogy az orosz befolyásnak Szaniszló Ágost együttműködésére kell építenie és az általa teremtett királypárti csoportra, amely a közép-nemességet kiszabadítja a főurak politikai gyámkodása alól. A határozott orosz támogatás lehetővé tette a királynak, hogy konföderációt alakítson a szejmen, így az megnövelhette az Állandó Tanács hatáskörét, és gátat szabhatott az előző szejm sok visszaélésének. Szaniszló Ágost e sikerek után folytatni akarta a konföderációs szejmek sorát, ahol a törvényhozó tevékenységet továbbfejlesztheti a „Status ügyek” terén. Azzal számolt, hogy elnyeri II. Katalin egyetértését. Ezzel szemben a cárnő határozott ellenállásába ütközött, aki úgy gondolta, hogy a „szabad” szejmek rendszerét kell életbe léptetni, holtpontra tartandó Lengyelországot, és olyan egyensúly-politikát folytatni a király és az ellenzék között, hogy a két fél kölcsönösen sakkban tartva egymást, az orosz pártfogást keresse.

Az 1764–76-os évek konföderált szejmjei bármennyire is idegen nyomás alatt működtek, gyakran megtörték az országgyűlési válságot. A zűrzavaros és

többször eredménytelen tanácskozásokat viszonylag gördülékeny, hatékony jogalkotó tevékenység váltotta fel. Az országgyűlési ülésszakok, amelyeknek III. Ágost idején már semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak, újra fontos tényezővé váltak az állam életében. A gyakorlatilag megtört liberum veto elvesztette a lengyel szabadságot biztosító alapvető jog nimbuszát, és egyre általánosabban a sötét múlt szimbólumát, az állam gyengeségének forrását látták benne. A konföderáció köteléke, majd az 1768-tól érvényben lévő törvény megakadályozta a szejmikek robbantását, így 1764-től a szejm mindig a Köztársaság valamennyi tartományának teljes képviselőjét adta.

A konföderált szejmekeket azonban mindig a felülről jövő reformok jellemezték, amelyeket a nemesi társadalom nagy része, nemegyszer túlnyomó többsége nem akceptált. Az 1767–68-as, 1773–75-ös és bizonyos mértékig az 1776-os szejmek illegális praktikái viszont magát a konföderált szejm eszméjét járatták le. Az 1778–86-os években soron következett, kezdetben a közvélemény által az igazi szerves forrásokhoz való visszatérésként üdvözölt öt „szabad” szejm teljesen meddőnek mutatkozott törvényhozás tekintetében.

Az 1788. esztendő radikális változást hozott. Az orosz–török háború és a vele járó közép-kelet-európai válság hatására rendkívül megélenkült a lengyel társadalom. Feléledt a remény, hogy az új helyzetet kihasználva sikerül kijutni az erőtlenség és függőség állapotából. Általánossá vált az alig 18 ezer főt számláló hadsereg létszámának felemelését hirdető jelszó. Ennek módját a konföderált szejmben látták. Ezt akarta Szaniszló Ágost és a királyellenes tábor egyaránt. Katalin arra számított, hogy bizonyos engedményekkel lehiggasztja a lengyeleket, és hozzájárult a szejm konföderálásához és a katonaság létszámának növeléséhez. 1788. október 6-án ült össze az országgyűlés, amely Négyéves Szejm néven vonult be a történelembe. A tanácskozások második napján egyhangúlag konföderációvá alakult, és október 20-án megszavazta a hadsereg állományának 100 ezer főre emelését. Az első hetek a király és az ellenzék közötti éles hatalmi harc jegyében teltek, mivel ez utóbb az állandó Tanács megszüntetésére szóló pétervári jóváhagyás hiányában Poroszországot szemelte ki pártfogóul, és az országban uralkodó hangulatnak megfelelően oroszellenes-függetlenségi irányvonalra váltott. Poroszország megakart bontani az orosz–osztrák szövetséget, hogy tekintettel a várható törökországi területi szerzeményeikre lengyel földek rovására biztosítsa magának ezek egyenértékét, ezért zsaroló politikába fogott Törökország protektora és a lengyel emancipációs törekvések támogatója szerepében. A berlini udvar nyilatkozatai, amelyek önzetlen barátságot és szövetségekötési hajlandóságot biztosítottak Lengyelország számára a Köztársaságban uralkodó orosz dominanciát véve célba, nagy lelkesedést keltettek a követek között és a széles közvéleményben. A szejm, ahol a király „hazafias párt” néven fellépő ellenzéke volt a hangadó, nem törődve a rendszer orosz garanciáival, megfosztotta az állandó Tanácsot a hadsereg és a külügyek irányításától, végül megszüntette magát a Tanácsot. Megszavazták, hogy permanensen fog ülésezni, „míg a Köztársaság minden rendű érdeke rendben nem találtaik”. Ezzel „kormányzó” országgyűléssé alakult a szejm, egy kézben egyesítve a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. Szaniszló Ágost megtagadta az orosz nagykövettől a szejmből való kiválását híveivel együtt, és igyekezett lojálisan együttműködni azzal. Vé-

gúl kibékült – jöllehet vonakodva – azzal a politikai irányzattal, amely Poroszországgal kötött formális szövetség aláírásához vezetett 1790. március 29-én.

Ez az illúziókból táplálkozó politika mégis 4 év valódi függetlenséget hozott Lengyelországnak, mivel II. Katalin nem akarván kockáztatni a poroszokkal való konfliktust és egyelőre nem gondolva a felosztást jelentő kompromisszumra, a lengyelországi dominancia visszaszerzését a török háború lezárása utánra halasztotta. A fordulat kieszközölőjének vélt szejm hatalmas tekintélyre és népszerűsége tett szert az országban. Az az érzés, hogy a lengyelek urak lettek önnön államukban, hatalmas társadalmi erőket szabadított fel. A polgárságnak most először született az újkori Lengyelország történetében társadalmi-jogi helyzetének tényleges megjavítását és a hatalomban való részvételt követelő mozgalma. A rendkívül intenzíven kibontakozó publicisztika felvetette a politikai-szervezeti, társadalmi, gazdasági, hadügyi, pénzügyi, oktatási stb. kérdések széles körét. Elárasztották a szejmet a követek által megfogalmazott vagy kívülről sugallt tervezetek.

Két fő feladat állott a szejm előtt: 1. új bevételi források megteremtése a kincstár számára a százezres hadseregről szóló törvény megvalósításához, 2. a rendszer átalakítása. Az első feladatot csak részben sikerült teljesíteni az 1789-ben megszavazott adótörvénnyel, amelynek legfontosabb pontja volt az eddig mentességet élvező nemesi birtok megadóztatása. Ez megduplázta a kincstár bevételeit, mégsem volt elegendő a százezres, sőt még a 65 ezerre csökkentett állomány létrehozására sem. A rendszer megreformálásának munkáját egy, a szejm választotta deputációra bízták. Az általa kidolgozott tervezet a hazafias párt republikánus rendszerkoncepcióját fejezte ki: a nemesi „nemzet” teljes szuverenitásának elvét, a királyi hatalom és általában az erős végrehajtó hatalom iránti ellenszenvet. Eszerint a törvényhozó hatalom a szejmikeké kell legyen, mivel a követutasítások kötelező érvénnyel bírtak, és a fontosabb törvényeket nem a követek szótöbbsége, hanem a szejmikek utasításában foglalt követelések többsége alapján kellett elfogadni. A szejmre maradt a törvényhozás kisebb jelentőségű ügyekben, valamint a végrehajtó hatalom gyakorlása. A szejm alá rendelték ugyanis a közigazgatás különböző ott megválasztott kollegiális területeit. A király funkcióit majdnem kizárólag a reprezentációra szorították.

1790 második felére azonban, mire a deputáció tervezete elkészült, az országban és a szejmen uralkodó hangulat megváltozott. A szejm kétéves közvetlen kormányzása után, amikor egy sor fontos dolog, élen a hadsereg megnövelésével, elintézetlen maradt, egyre népszerűbbé vált az erős, működőképes végrehajtó hatalom létrehozásának követelése. A hazafias párt vezetői is hajlottak erre. A szejm munkájában aktívan részt vevő Szaniszló Ágost ezidőben nagy tekintélyre és rokonszenvre tett szert. 1790 decemberében a hazafias párt vezetői egy leendő alkotmány tervének megszerkesztéséért fordultak hozzá. A király és a pártvezérek közötti hosszas tárgyalások során módosított tervezet alapján született meg a „Kormányzati törvény” szövege, amelyet a szejm 1791. május 3-án fogadott el.

A május 3-i Alkotmány a nemzetszuverenitás elvét és az állampolgári jogok és szabadságok garanciáit összekapcsolta a végrehajtó hatalom megerősítésével az örökletes király és az általa kinevezett és vezetett kormány személyében, amely a Jogvédő Testület (Straż Praw) nevet viselte. A törvényhozó hatalmat a kétévente

összeülő kétkamarás szejm gyakorolta volna, ahol a törvényeket szótöbbséggel fogadják el, és a szejmiek követutasításai nem kötelező érvényűek. Bevezették a Jogvédő Testület tagjai, a miniszterek politikai felelősségét, akiket a szejm 2/3-os többségű döntése lemondásra szólíthat fel. Ily módon Lengyelország alkotmányos monarchiává lett. A május 3-i Alkotmány meghagyta a rendi felosztást, de a szövegben szereplő „Birtokos nemesség” cikkelye mellett szereplő „Városi polgárok” és „Földműves jobbágyok” cikkelyek szakítottak a „nemesi nemzet” fogalmával. A városokról szóló szakasz az Alkotmányhoz csatolta az 1791. április 15-én a szejmen elfogadott törvényt „Mi szabad királyi városainkról”, amely nem vette ugyan figyelembe a polgárság összes követelését (különösen a városi követek részvételét a szejmen), de számos jelentős változást hozott a polgárság jogállásában és széles, egységes önkormányzatot adott nekik, valamint lehetővé tette a városok képviselőinek részvételét a végrehajtó hatalom központi és helyi szerveiben. A jobbágyokról szóló törvénycikk „a jog és az országos kormányzat” oltalmába vette a jobbágyokat, ami legalábbis elméletileg megtörte évszázados függőségüket a kizárólagos földesúri hatalomtól.

A május 3-i Alkotmány elfogadása után a szejm, amely nemsokkal korábban jelentősen racionalizálta az ügyrendet, további erőteljes törvényhozó munkához látott. 1791 májusának közepén az Alkotmány-pártiak tevékenységének összehangolására létrehozták a „Kormányzati Törvény Barátainak Társaságát” (Zgromadzenie Przyjació Ustawy Rządowej), amelyhez 126 követ, 14 szenátor és 73 szejmen kívüli személy tartozott, ezek között a polgári mozgalom néhány aktivistája. A kortársak által a forradalmi Franciaországban működő klubokhoz hasonlított társaság az első formális politikai párt volt Lengyelországban. Gyűlésein megtárgyalták a törvénytervezeteket, és a Társaság határozatai kötelezték a tagokat azok támogatására a szejm fórumain. Működésének utolsó évében (1791 májusától 1792 májusáig) a szejm kis híján végigvitte a rendszer megreformálását, az Alkotmány vázlatos irányelveit a szejmről, a szejmiek szervezetéről, a végrehajtó hatalomról, a bíróságokról, a városok belső szervezetéről szóló törvényekkel egészítette ki. Kilátásba helyezték a polgári és büntetőjog reformját és kodifikálását és a zsidó népesség helyzetének rendezését. Mindennek II. Katalin fegyveres intervenciója vetett véget, amelyhez ürügyül és engedelmes, bár gyenge eszközül szolgált a Pétervárott kezdeményezett reakciós targowicai konföderáció. Ennek kötelékében, orosz diktátumra ratifikálta 1793-ban Grodnóban a Köztársaság utolsó országgyűlése az ország második felosztását, amelyet a hazafias közvélemény törvénytelennek minősített.

E vélemény szerint az utolsó lengyel szejm a gátak és külső nyomás nélkül működő, az általa képviselt társadalom hangulatát és akarátát hitelesen tükröző Négyéves Szejm volt. A kortársak és a későbbi nemzeti hagyomány számára a Négyéves Szejm a függetlenségi törekvések szimbóluma volt, és fő műve – a május 3-i Alkotmány – annak tanúsága, hogy a lengyelek képesek átformálni az anarchikus Köztársaságot, amely a 18. század közepén az állam karikatúrája és irgalmatlanul ostromozó ítéletek céltáblája volt, és egy olyan államot alkotni, amelynek rendjét a felvilágosult európai közvélemény követésre méltó példaként emlegette, és évekkel később Marx úgy írta le, mint az „egyetlen szabadságharcos mű, amit Kelet-Európa valaha is önállóan alkotott”.

A Négyéves Szejm hosszú tanácskozásai a parlamenti kultúra és bizonyos mértékig az állami munka iskolái voltak. A politikusoknak olyan csoportját nevelték ki, akik meghatározó szerepet játszottak az elkövetkező évtizedekben, a lengyel államiság újjáteremtésében a Varsói Hercegség és az alkotmányos Lengyel Királyság idején. A Négyéves Szejm hagyománya a lengyelek tudatában megemelte a parlament intézményének rangját. Ez volt egyik tényezője annak, hogy a Varsói Hercegségben a szejmnek nagyobb jelentősége volt, mint a napóleoni Európa más országaiban működő hasonló intézményeknek, és hogy a Lengyel Királyságnak I. Sándor adta alkotmánya viszonylag szélesebb hatáskört biztosított az országgyűlésnek, ami különleges dolognak számított a Restauráció korában.

A tárgyat érintő fontosabb művek

Historia sejmu polskiego, t. I, Warszawa 1984

Kalinka, Walerian, Sejm Czteroletni, t. I–III, Kraków 1895–1896

Konopczyński, Władysław, Chronologia sejmów polskich, Kraków 1948

Ua. *Liberum veto*, Kraków 1918

Michalski, Jerzy, Konstytucja 3 Maja, Warszawa 1985

Olszewski, Henryk, Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763 Poznań 1966

Rostworowski, Emanuel, Legendy i fakty XVIII wieku, Warszawa 1963

Ua. *Maj 1791–Maj 1792. Rok monarchii konstytucyjnej*, Warszawa 1985

Ua. *Ostatni król Rzeczypospolitej*, Warszawa 1966

HÁNY NEMESI ÁLLAMPOLGÁRA VOLT A RZECZPOSPOLITÁNAK?

A soknemzetiségű Magyar Királyságban és Erdélyi Fejedelemségben a „nemesi nemzetnek” ugyanazt a rendszerét találjuk, mint a lengyel–litván államban. Tehát az élen egy kisszámú főnemesség állt népes udvartartásával – utána a megyegyűléseken túlsúlyban levő „bene possessionati” (legalább egy falu tulajdonosai), akik a lengyel birtokos nemesség (szlachta ziemianska) megfelelői – majd a közönséges „possessionati” (falurész, néhány jobbágycsalád tulajdonosai), azaz a lengyel „részes nemesek” (szlachta cząstkowa) – ezután az egész falvakat benépesítő (az 1720-as összeírás 1228 ilyen falvat jegyzett fel) „curiales” vagy „nobiles unius sessionis” (jobbágy nélküli földbirtokosok, akik saját kezűleg művelték meg a paraszti gazdaság területének megfelelő földjeiket), azaz a lengyel hétszilvafás és bocskoros nemesség, a „nemesi telkek” (okolice szlacheckie) lakói – végül a főuraktól paraszti telket bérlő „armales”, a lengyel árendás nemesség (szlachta czynszowa) valamint a főnemesi udvaroknál szolgáló „familiares”.

A magyar történészek úgy vélték, hogy hazájukban a nemesség száma példátlanul magas volt, legalábbis a Habsburg-monarchián belül. Megszámolták, hogy egy nemesre Magyarországon 1840-ben 20 közrendű jutott, míg Galiciában – 68 (a tulajdonképpeni Ausztriában – 350).¹ A Kárpátok két oldalán fennálló helyzet az egységes osztrák bürokráciának köszönhetően összehasonlítható.

Legutóbb Irena Rychlikowa ingatta meg azt a Stanislaw Szczepanowski óta gyökeret vert nézetet, hogy Galiciában „más államokhoz képest hatalmas számú nemesség volt”. A „Galícia nyomora számokban” (Nedza Galicji w cyfrach, 1888) szerzője szerint a nemesség aránya a 18. sz.-i 8%-ról a szerző koráig nem egész 1%-ra csökkent. A tereziánus és jozefiánus idők népszámlálásainak tükrében – amelyek a nemesség összes kategóriáját felölelték, tehát a „jobbágy nélküli” (avagy „rusztikális”) nemeseket is, árendásokat, bérlőket, oficialistákat, az ún. vendégeket (rezydenci – jómódú rokon háztartásában élő n.), a birtoktalan, állandó városlakókat is – a nemesség részaránya Galiciában a 18. sz. végén „nem haladta meg a népesség egészének 3%-át”.² De a későbbi Galícia a felosztások előtti Köztár-

¹Béla K. Király, *Hungary in the Late Eighteenth Century*, East Central European Studies of Columbia University, Columbia Univ. Press, New York and London 1969, 38.

²I. Rychlikowa, *Studia nad ziemianstwem Galicji – Rzecz o marnotrawstwie badawczego trudu* (Tanulmányok Galícia földbirtokosságáról – A kutató hiábavaló vesződségéről). Przegląd Historyczny, LXXVII. köt. (1986), 536–539.

aságnak csupán csekély, bár sűrűn lakott (teljes népességének közel 20%-át kitevő) része.

A hazai történetírás (és közvetítésével a külföldi szakirodalom is), a tankönyvek és enciklopédiák egyöntetűen elfogadják, hogy az újkorban (16–18. sz.) a lengyel–litván állam nemessége az összlakosság 8–10%-át alkotta. A nemességnek, mint a tartománygyűléseken (szejmikeken) részt vevő, de arra legalábbis jogosult állampolgároknak a részaránya alapvető jelentőségű a Köztársaságot, illetve a nemesi állam képviselői rendszerét érintő megfontolások szempontjából. Érdeemes tehát elgondolkozni, hogy miből táplálkoznak ezek a történelmi irodalomban elfogadott és a publicisztika által terjesztett adatok (8–10%)³. Ezek alapját Adolf Pawinski száz évvel ezelőtti (12. 16. sz. végi vajdaságról) és Tadeusz Korzon (az 1791-es teljes Köztársaságról) végzett számításai jelentik. Witold Kula 1951-ben készített Pawinski-„korrekcióján” kívül későbbi kutatások nem tettek újabb kísérletet a nemesség teljes lélekszámának, illetve az ország lakosságán belüli részarányának felbecslésére a 16–18. sz.-ra vonatkozóan.

Nem foglalkozunk itt közelebbről Pawinski számításaival, amelyek az általa kiadott, Báthori-korabeli újonclajstromokra támaszkodnak. A lajstromokon a jobbágytelkek számával és a földesúr nevével tüntették fel a falvakat, illetve a jobbágy nélküli hétszilvafás nemesség lakta „birtokosi telkeket”. Pawinski becslései az egy telekre eső gazdaságok számáról, a gazdaságokban élők létszámáról, a majorságok és falvak arányáról (az a feltevés, hogy minden faluban létezett legalább egy majorság) igen önkényesek. Ezen kívül a számítások csak az összes vajdaság egyharmadát tartalmazták: 6 nagylengyelországi,⁴ 3 kislengyelországi,⁵ és 3 hétszilvafás nemeseben különösen gazdag mazóviai vajdaságot.⁶ Pawinskinak a nemesség aránya (hétszilvafások és „majorosok” együtt) 12%-ra jött ki. Kula 1951-es „Korrekciója”, ami inkább volt a kutatások akkori állásának áttekintése és a „szükségletek” programszerű mutatója, semmint konklúziója, ezt az arányt 9,8%-ra csökkentette. És ez a javasolt érték (kerekén 10%) a 16. sz. végére vonatkozóan 37 éve tartja magát történetírásunkban.

Az újonclajstromokra támaszkodó becslési műveletek önkényességéről tanulmányozhat, ha összevetjük Pawinskinak a krakkói vajdaság 1581-es lajstroma alapján készített számítását egy 1629-es lajstrom kiadójának becslésével.⁸ Az illető vajdaságban kevés hétszilvafás nemest találunk, ellenben számos királyi birtok (sztarosztaság) és egyházi javadalom volt. Pawinski 13 705 „majoros” nemest számolt

³ Antoni Choloniewski a maga idején közismert, és mind a mai napig el nem felejtett könyvében (*Duch dziejów Polski*) („A lengyel történelem szelleme”) címmel, tényként fogadta el, hogy a Köztársaságban a nemesség 10–13%-át tette ki az összlakoságnak, és hogy „a választási urnákhoz 200 ezer nemes járult.” (wyd. 3, Kraków b. d., 29. és 33–34.)

⁴ *Źródła dziejowe*, XII. köt., Warszawa 1883.

⁵ *Im. cit.* XIV. köt., Warszawa 1886.

⁶ *Im. cit.* XVI. köt., Warszawa 1892.

⁷ *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, XIII. köt. (1951) 39–71.

⁸ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z r. 1629.* (A krakkói vajdaság újonclistája 1629-ből) feld.: W. Domin, J. Kolasa, E. Trzyna, *Podział feudalnej własności ziemskiej W świetle ks. pob.* (A feudális birtokmegosztás a krakkói v.-ban az 1629-es uj. list. alapján) *Ze skarbcza kultury* 1955, 1. füz.

össze (a falusi lakosság 4,9%-a), a nem egész 50 évvel későbbi lajstrom kiadói által elfogadott kritériumok szerint pedig ez a birtokos nemesség csupán 5380 főt számlált (a falusi lakosság 2,07%-a).⁹ Ezt a drasztikus eltérést nem a birtokállapotnak a forrásban feljegyzett valamiféle nagyobb változása eredményezte, hanem a becslésnél alkalmazott kritériumok eltérő volta: az a feltevés, hogy egy birtokteszten jóval több falu volt, mint majorság, és hogy a majorságokban több jobbágy lakott, mint nemesi családtag. Az 1629-es lajstrom kiadói által elfogadott kritériumok valószínűbbnek tűnnek.

A krakkói vajdaságban a jobbággyokkal (jobbágytelkekkel) rendelkező nemességnek majd fele falurészekben (sortes) élt, és ezért számíthatták hozzá a kisnemességhez.¹⁰ A módosabb, legalább egy falut birtokló földesuraké volt az összes nemesi birtok jobbágytelkeinek 92,5%-a – 1629-ben. Ez a 432 tulajdonosi család a vajdaság falusi népességének 0,8%-át tette ki. A vezető szerep betöltésének terét a szejmikek jelentették e réteg számára (amely még belsőleg természetesen igen differenciált volt, az egyfalvas nemestől a főurakig), és főként ezek az emberek voltak érdekeltek a tanácskozásokon és választásokon. A 17–18. sz.-ban csökkent a tethetős kis- és középnemesek száma (5–10 falu tulajdonosai), és dinamikusán nőttek a főúri vagyonok. A proszowicei tartománygyűlés látogatottsága a 17–18. sz.-ban nem változott jelentősebb mértékben, a szejmiktagek száma néhány tucat és néhány száz között mozgott.¹¹

A köztársaság első, 1789–1790-ben végzett népszámlálása a nemességet nem tartalmazza. Azt csak a következő, sokkal pontosabb összeírás vette figyelembe, amelyet az ún. Polgári- katonai rendesbizottságok (Komisje porzadkowe cywilno-wojskowe) vezetésével az egyházközségek végeztek el 1790–1792-ben. Ezt használta fel részben az „Anyagok a krakkói vajdaság történelmi- földrajzi szótárához a négyéves sejm korából” c. munka.¹² Az „Anyagok” adatai alapján összeszámoltam a háztartásokat, az össznépességet, és a nemesség lélekszámát 100, különböző járásokhoz és birtokkategóriához tartozó falusi településen, amelyeket a mű az egész vajdaságra vonatkozóan alfabetikus sorrendben közöl (ezzel csupán Chałupa faluig jutottam).¹³

Ez a zárópróba átfogott 3031 háztartást, amit 18 172 személy lakott, ezek közül 273 (1,5%) volt nemesnek nevezett. Mellesleg érdemes megfigyelni, hogy a 100 falusi településben egy háztartásra pontosan 6 „lélek” jut (az egyéves csecsemőket is beszámítva). A települések igen különbözőek (2-től 120 háztartásig), de

⁹A kiadók nem a nemességet számolják, hanem a „majorságon élő” lakosságot. Az általuk elfogadott szorzószámok alapján (LXII. old.) végeztem el a majorságok lakóinak felosztását nemességre és szolgákra.

¹⁰W. Urban, Skład społeczny i ideologia sejmiku krak. w lat. 1572–1606. Przegląd Historyczny, XLIV. köt. (1953. 314. old.)

¹¹Op. cit. 311. old. K. Przyboś i A. Wąsaszek, Reprezentacja sejmowa woj. krak. w XVII w. Studia Historyczne (A krakkói vajd. orsz. gy. képviselője a 17. sz.-ban) R. XX (1977) 383. K. Przyboś, Sejmik woj. krak. w czasach saskich (A krak. vajd. tartománygyűlése a szász korszakban) Kraków, 1981. 32–33, 47–38.

¹²Zeszyty I–II, Kraków, 1939–1960 Wrocław.

¹³Csak az S betűvel jelzett információkat vettem figyelembe.

többségük népesebb, az átlag 30 háztartás és 180 személy községenként. Csupán 44 településen (tehát a falvak nem egész felén) jelezték a nemesség jelenlétét. A nemesek nem lakta falvaknál gyakran találkozunk olyan információval, hogy a község valamely birtoktest része. A nemesség jelenléte a különböző birtokkategóriák-nál eltérően alakul:

Település		Nemesek száma			
birtok kategória	nemesség nélküli	nemesek is lakta	falvanként	összesen	
nemesi	30	26	7	189	
egyházi	15	15	4.3	64	
királyi	11	3	7	20	

Találunk nemeseket a legnagyobb és legkisebb településeken egyaránt, udvarházakban, majorsági épületekben, soltész, bírói hivatalokban (solectwo, wójtostwo), serfőzdékben, paplakokban. A krakkói vajdaság területén ezidőben két falu volt csupán, amelyen hétszilvafás nemesek laktak,¹⁴ de egyikük sem tartozik a mi százunk közé. Lehetetlen volna most a nemesség fenti kimutatása alapján következtetni a vagyoni helyzetre és a társadalmi státuszra. Egyedül azt jegyezhetjük meg, hogy a nemesi birtokon élő (a tulajdonképpeni birtokossal nyilván csak részben azonos) nemesség a teljes lakosság 1%-át tette ki 1791-ben ebben a száz faluban. Ez tűnik ki az egyházközségek feljegyzéseiből, amelyeket papok – vagyis saját lakóhelyük környékét kétségkívül jól ismerő emberek – készítették. De vajon mennyire részletesen és pontosan?

Az 1790-es népszámlálásból fennmaradt még a Żmudź-i Hercegség egy részének kimutatása (rertycja szawelska), mely szerint a nemesség itt az összlakosság 9%-át tette ki. Grzegorz Błaszczyk számításainak tükrében a Żmudź-i nemesség lélekszáma a 17–18. sz.-ban stabil volt. A Żmudź-i nemesség zömének nem voltak jobbágysai, a Litvániában „nemesi telepeknek” (okolice szlacheckie) nevezett községeket lakta „nemesi házakban”. (Dymy szlacheckie – szó szerint „füst”, tűzhelyet, azaz háztartást jelöl /a ford./). A birtokos nemesség háztartásait „udvarházakként” (dymy dworne) említik a tarifák. De ezek a jobbággyal rendelkezők is többnyire a kismemességhez tartoztak. Az 1690. évi tarifa szerint ebből a kategóriából a nemesek teljes 68%-ának volt mindössze 1 falva. 150–250 körül volt Żmudźban az ötnél több jobbággyi háztartással rendelkező tulajdonosok száma. Ezek a családok a Żmudź-i Hercegség lakosságának nem egész 0,5%-át alkották.¹⁵ A litvániai és Żmudź-i nemesség számának kérdésére még visszatérünk. Most elég annyit megjegyezni, hogy Żmudź a kismemesség egyik rengetege volt, sűrűbben lakták nemesek, mint a Litván Nagyhercegség más területeit.

¹⁴Karol Buczak, Mapa woj. Kr. z doby Sejmu Czteroletniego – Źródła i metody, Kraków 1930. 63.

¹⁵G. Błaszczyk, Żmudź w XVII–XVIII w. (-században) Zaludnienie i struktura społeczna. Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu (Népesedés és társ. struktúra) Seria Hist. nr. 125, Poznań 1985.

Teljesen más jellegű volt az ukrán határ menti, főrendek lakta braclawi vajdaság. Zbigniew Anusik füstadó-elemzése kimutatja, hogy 1629-ben a vajdaság népességének nem egész 1%-át alkották a nemesek, aminek nagyjából felét jelentette a 16 földbirtokos és az 50 bérlő családja. A braclawi főúri nemzetségekhez tartozott a jobbágytelkek 80%-a, ebből 30% (több mint 19 ezer háztartásban 115 ezer jobbágy) egyetlen ember – Jerzy Zbaraski tulajdona volt.¹⁶ A változatlan Zmudz-dzsál szemben ez a végvidéki vajdaság jelentős mértékű nemesi letelepedés színterére volt, és később a főuraktól függő bérlő-nemesség területévé lett. A braclawi vajdaság helyzete sem korábban, sem később nem mutat sok közös vonást a nyugati és a középső országrész vajdaságaiban fennálló viszonyokkal. Az egész Köztársaságról szólva figyelembe kell mégis vennünk a mazóviai „fészek-falvakat” (wsie gniazdowe) és a żmudz-i „nemesi telepeket” (okolice szlacheckie) ugyanúgy, mint a Krakkó környéki javadalmakat és a braclawi latifundiumokat.

Nincs még végleges nézet azt illetően, hogy a 16–18. sz.-i nemesség (teljes lakossághoz viszonyított) száma növekedett-e a Köztársaságban, vagy csökkent, illetve hogy a kismemesség, amely döntő e mennyiség megítélésében, vajon a középkori katonai telepek maradványa-e, vagy a vitézlő nemzetségek elszaporodásának, örökségük felaprózódásának a következménye. Bizonyára mindkét jelenség hatott egyidejűleg és párhuzamosan, különböző területeken különbözőképpen: a kismemesség eltűnése Kislenyelországból és Nagylenyelország nyugati részéről, egyúttal demográfiai expanziója, áttelepülése Mazóviából Podlachiába és a litván-rutén földekre. Vajon e jelenségek közül melyik volt az erőteljesebb? Jelenlegi tudásunk alapján mindenesetre úgy tűnik, hogy a nemesség 16–17. századra vonatkozó 10%-os aránya mellé egy nagy kérdőjelet kell tennünk. Ezzel szemben a Köztársaság, és különösen a felosztó hatalmak közigazgatási tevékenysége lehetővé teszi, hogy valamilyen közelítéssel megragadjuk a dolgok állását a 18. század végén. Térjünk rá Tadeusz Korzon számításaira.

A Köztársaság Korzon által elfogadott 8 millió 790 ezres lélekszáma (a második felosztás utáni határokon belül) jobbára Moszynski táblázatára támaszkodik, az pedig a háztartások összeírására és az 1789-es népszámlálásra. Moszynski táblázatát régóta vitatják a népesség alacsony száma miatt (túl kevés főt vesz egy háztartásra).¹⁷ A Korzon közlő adatokat azonban illik ismerni. Ez az illendőség – a száz évvel ezelőtt élt szerző iránti tisztelettel párosulva – okozta, hogy sok történész (jelen sorok írója is) a korzoni számok bővületébe esett. Korzon táblázatából¹⁸ csupán a nemességet és a parasztságot érintő adatokat közlöm:

¹⁶Z. Anusik, *Struktura społeczna szlachty brac. ... (A braclawi nemesség társadalmi struktúrája a füstadó alapján 1629-ben)* Przegląd Hist., LXXXVI. köt. (1985)

¹⁷J. Gieystorowa, *Badania nad hist. zalud. Polski (Kutatások 10. népesedésének történetéből)* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej R. XI. (1963) 536. old.

Birtokos nemesség (possessionati)	318 000	3,5%
Bocskoros nemesség („szaraczkowie”)	407 000	4,5%
Összes nemesek	725 000	8,0%
Hollandus parasztság	100 000	1,1%
Szabad parasztság (béres, napszámos)	1 000 000	11,4%
Uradalmi jobbágyság	190 000	2,2%
Sztarosztasági jobbágyság	840 000	9,5%
Egyházi birtokok jobbágyságai	921 300	10,5%
Örökös magánbirtokok jobbágyságai	3 404 700	39,8%
Összes parasztok	6 365 000	72,7%
Összes rendek	8 790 000	100,0%

„A belföld története” (Wewnętrzne dzieje) szerzője ötletes statisztikai kombinációkra alapozott, de az egykorú véleményeket is figyelembe vette. Az akkori lengyelek véleménye szerint a nemesek összességének felső határa 500 ezer fő körül lehetett (kb. 100 ezer család) – az alsó 200 ezer tájon. A nemesi rend belső tagoltságával csak a „További megjegyzések...” írójá foglalkozott (a szerzőséget Jan Baudouin de Courtenay-nek tulajdonítják), aki elfogadta, hogy az országban 500 ezer nemes él és 23 ezer település van. Baudouin feltételezte, hogy a birtokosok száma megegyezik a falvakéval, „23 ezer (azaz 100 ezer) személy tulajdonában”. Az a bizonyos „azaz 100 000” a birtokos családtagok összességéeként értendő. A „possessio nélküli” (pontosabban: „nem vagyonos, de saját birtok megszerzéséért iparkodó”) nemességet 450 ezerre tette.¹⁹ A két szám nem adja ki együtt a kezdeti 500 ezret.

Baudouin szövege hanyag és nem túl világos. A 23 000 birtokoshoz számolta nyilván a főnemeseket, a középbirtokos és részes nemességet egyaránt, de vajon a hétszilvafás nemeseket is? Hozzávehetjük őket a „Telekkel nem rendelkezők” vagy „possessio nélküliek” csoportjához? Formálisan nem, másrésről viszont az egész tulajdonosi réteget (legnépesebb kategóriájával, a hétszilvafás nemességgel együtt) 23 ezer családra korlátozni szintén lehetetlen, akárcsak az a vélemény, hogy az egész nemesség 82%-át föld nélküli csőcselék alkotta. A „További megjegyzések” szerzőjével még találkozunk más kontextusban.

A birtokos nemesség számát tendenciózusan nagyobbító Korzon eltorzította Kollataj véleményét a „100 000 nemesi familiáról”, akként értelmezve a mondatot, hogy „ha a Négyéves Szejm korának minden jómódú, nagyon gazdag birtokosát akarjuk számba venni, egészen a familiák 100 ezres számáig nyúlhatunk”. Így aztán a Kollataji familiákat 400–450 ezer családtagra számolta át.²⁰ Ugyanakkor Kollataj „A Mélyen Tisztelt Deputációhoz” intézett felhívásában nyilvánvaló módon nem a birtokos-possessori rétegről, hanem az egész nemesi rendről mondja, hogy a

¹⁸Wewnętrzne dzieje za St. Augusta, wyd. 2. I. köt. Warszawa 1897 (a továbbiakban: WD I, A belföld története Szaniszló Ágost idején) 320. – mellette: Geograficzne przedstawienie.

¹⁹Materiały do dziejów Sejmu Czt. (Anyagok a Négyéves Szejm történetéhez) I. köt. Wrocław, 1955, XIII. 124–125.

²⁰WD I, 87 és 123.

100 ezret sem éri el: „A Köztársaság összes államában, gazdagot-szegényt egybevéve nem találsz 100 ezret. Micsoda nemzet ez, amelyben nem lelni 100 ezer familiát, kiknek igazi érdekükben állna az alkotmányos kormányzat? A többi ember csak rabszolga.”²¹

Hasonló módon visszaélt Korzon Staszic véleményével, mikor az „Intelmek”-ben kikutatott egy 300 ezer fős nemességről szóló közlést „a gyermekeket és az asszonyi nemet” is beleértve,²² holott a szerző azt állítja, hogy „a hétmillió lengyel között csak 100 ezer nemesi személy található a férfi nemből, kiskorú fiakkal együtt”.²³ Tehát az egész nemesi népesség (a szöveg kifejezetten a birtokszerzésre jogosult teljes rendet, és nem a birtokosokat jelöli) nőkkel együtt 200 ezer főt számlálna Staszic szerint.

A királyt, aki hivatalánál fogva a legjobb információkkal rendelkezett – fivéréhez, Michal Poniatowski prímáshoz hasonlóan – rendkívül érdekelte az ország népesedésének ügye. Uralkodása kezdetétől tervezte, hogy népszámlálást végeztet, amely számba venné az egész nemességet is.²⁴ 1789 novemberében párizsi ügynökéhez, Filip Mazzeihez a francia és lengyel események hasonlatosságairól és különbségeiről frott levelében Szaniszló Ágost megállapítja, hogy minden, ami Lengyelországban történik „a nemzet azon részét érinti, amelyet szlachtának nevezünk, s amelyet körülbelül 400 000 mindkét nembeli személy alkot Entre les deux sexes à peu près 400 000 individus). A nemesek és nem nemesek (les roturiers) között majdnem akkora a különbség, mint a spártaiak és a helóták között. Az előbbiek a minden, az utóbbiak a semmi, holott egy nemesre húsz nem nemes jut (quoiqu’il ait encore un noble contre vingt routiers). Ebből következik, hogy minden felmerülő dolog, ami minket foglalkoztat, jelenleg 400 000 személy körére tartozik. S minthogy e körnek tagjai: a király, a szenátus, az alsóház, és mindenki, akit e két ház képvisel, és a képviseltek között találunk 100 000 dukátos jövedelemmel rendelkező embereket, míg mások, jobbágyuk nem lévén, saját kezűleg művelik meg földjeiket, ezek az óriás vagyoni különbségek hasonlóan hatalmas különbségeket szülnek a hatalomban, méltóságban és erkölcsökben. Így hát más néven és sokkal kisebb skálán dolgoznak itt a szenvedélyek, jó és rossz tulajdonságok, mint Franciaországban – hasonlóan a követelések, félelmek, gyanakvások, a bizalmatlanság és a sikerek csapásain vezelve társainkat.”²⁵

Ha most felhagyunk (egyelőre) a „visszavetítő” módszer alkalmazásával, azaz a retrogresszióval (amit a 19. sz.-i statisztikákkal való kombinálás jelent), a kutatott korra vonatkozó egyetlen konkrét számként, amire Korzon támaszkodhatott, Tadeusz Czacki 1800-ban publikált információja marad. A csupán 1856 familiát felvonultató nemesítő és honosító „generális gyűlésről” írja a szerző: „Ez a kis

²¹H. Kotłataj, *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, II. köt. Kraków, 1954 173.

²²WD I, 82. és 124.

²³St. Staszic, *Przestrogi dla Polski*, Kraków 1926, 147.

²⁴E. Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej*, (A Köztársaság utolsó királya) Warszawa, 1966. 61.

²⁵Stanisław August do Filipa Mazzei, Warszawa, 1789. XI. 21 Ossolineum, kézirat 9751/I 5–7.

létszám annál is inkább elgondolkodtat, mivel csupán a Korona birtoklistáin bejegyzett földtulajdonosok száma 38 814 volt. Köztudott, hogy ezeken a listákon csak a birtokokkal rendelkező nemesek szerepeltek, és ezt az egész számadást csak az 1788-ban összeült szejm által hozott törvény után végezték el az első tartománygyűlésekhez. Senki sem vonhatja viszont kétségbe, hogy az állampolgárok jelentős részét akkor még nem jegyezték be.”²⁶

A szorgalmas könyvbúvár és – ami ez esetben fontosabb – az 1786–72-es években kincstári biztos (1792-ben Kincstári Bizottságok vezették a szejmikeken való részvételre jogosultak összeírását) ez ügyben szakavatott volt, és leírásában pontos lehetett. Mielőtt azonban a fenti információ korzoni interpretációjának tárgyalására térnénk, érdemes megjegyezni, hogy ugyanaz a Czacki a kézirat alapján Edward Raczyński által kiadott „Lengyelország statisztikájában” arra is vállalkozni mert, hogy megszámlálja az első felosztás előtti Köztársaság lakosságát, és végeredményként 16 millió főt kapott. Ezen belül „a különböző osztályú emberek arányát meghatározandó” a nemességre tért: „Nyugodtan tehetjük Lengyelországban a nemeseket és a Földtulajdonosoknak nevezett nemességet (a szlachta a kisenesség szinonímájává lett) 140 sőt 150 ezerre, (az 1790. évi törvény után 38 814 „voksoló” volt Lengyelországban),²⁷ nőkkel és gyerekekkel együtt ez kb. 300 ezer”.²⁸ Ez a népesség a 16 millióra lebontva 2%-ot jelentett; a „nemesek” és a „földtulajdonosoknak nevezett nemesség” megkülönböztetése arra utal, hogy a 300 ezres szám az egész nemesi rendet foglalja magában. De amikor a „voksolók”-ról és a „földtulajdonosokról” beszél, vajon miféle birtokosokról lehet szó? Czacki kétségtelenül jól ismerte a tartománygyűlési jogot és a birtoklistákat, Korzon viszont egyenesen érthetetlen hibát követett el ebben a kérdésben.

A tartománygyűlesekéről szóló, 1791 márciusában elfogadott törvény biztosítja a „helyet és a szót a szejmiken saját járásában”: 1) minden „osztályos nemesnek”, aki öröklött birtokáról és hasontermészetű in potioritate birtoklott javairól a Köztársaság kincstárának bármiféle adót fizet”, valamint nagykorú (18. évét betöltött), birtokrészét még meg nem kapott fiainak; 2) örökrésszel nem rendelkező fivéreinek; 3) a „felajánlott tizedik garasokból”^{*} 100 zł adót fizető zálogosoknak; 4) ugyanez adót fizető élethossziglani birtoktartóknak; 5) katonai szolgálatban álló földtulajdonosoknak”. A törvény megvonta a szót a szejmikeken azoktól a nemesektől: 1) akiknek a törvényben részletezett birtokuk nincsen; 2) akik rendelkeznek ugyan földdel „örökletes jogon”, de „felettes magánhatóságtól függnének” és a föld után adó- vagy bérfizetésre kötelezettek; 3) akik hitbizományi birtokból élnek; 4) az „árendás bérlőktől”; 5) a fiatalokúaktól; 6) az előítéletektől.²⁹

²⁶T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach* (A lengyel és litván törvényekről) I. köt. Warszawa 1800, 265.

²⁷Nyomtatásban: 138 814. Ez vagy nyomdai hiba, vagy a kiadó „javítása”, aki egy eggyessel megtoldotta a szavazók továbbiakban 140 ezernek vett számát.

²⁸*Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez Hr. Edwarda Raczyńskiego*, III. köt. Poznań 1845 234.

^{*} A szejm közönsége által a hadsereg megnövelt kiadásaira „felajánlott” adóról van szó, nem tévesztendő össze a tizeddel. (a ford.)

²⁹*Volumina Legum*, IX. köt. Kraków, 1889. 234.

A szavazójog szabályozásának lényege az volt, hogy eltávolítsák a tartománygyűleésekről a föld nélküli nemességet, valamint (a 100 zł-nál kevesebb felajánlott adót fizető) bérlókat és zálogosokat, akikben a „hatalmasok” engedelmes eszközt látták.³⁰ Hasonló jellegű volt a – saját birtokkal nem rendelkező – haszonbérlok szavazójogának megvonása. Ebben a kategóriában találjuk a bérlo kisnemeseket is, de lehettek benne egyre tollasodó spekulánsok is („kapitalisták”). Ellenben a gazdag árendásoknak, vagyonos embereknek általában volt saját osztályos birtokuk is. Nehéz elképzelni, hogy egy jómódú nemesnek, aki árendába vette a szomszéd falut, emiatt ne lett volna szavazójoga a szejmiken. A történeti irodalomban különféle képpen értékelik a „bármiféle adóról” szóló mondatot.

Jerzy Jedlicki feltételezi, hogy „bármiféle adón” a füstadó is érthetők, és rámutat, hogy „Füstadó és Tizedik garas rovat” egyaránt szerepel a birtoklistákon. „Mindamellett – Jedlicki szerint – a füstadó nem volt – szigorúan vett – örökletes földbirtok utáni adó”, és a törvény nyitva hagyja az „értelmezés pontosításának” lehetőségét: ti., hogy csak a felajánlott tizedik garast megfizetőknek biztosítja a jogot a szejmiken való részvételre. A kérdésben Kofftáj fogalmazványára hivatkozik, aki azt írja, hogy bármely birtokos „még ha a legkisebb adót fizeti is, nem kérmény után, hanem földtulajdon alapján, a legvagyonosabb állampolgárral egyenrangú kell legyen”.³¹ De egy fogalmazvány, bármely kiváló politikusé is, még nem törvény.

Ahogy Jedlicki a törvény küllönböző értelmezési lehetőségeit látja, Irena Rychlikowa – szintén Kofftájra hivatkozva – kétségtelennek tartja, hogy a szejmikekről szóló törvény pénzügyi cenzust vezetett be a birtokos nemességre vonatkozóan, és ez csak a tizedik garast fizetőknek biztosított jogokat.³² Nem volt köteles ezt az adót fizetni az a nemes, akinek nem volt „semmiféle jobbágya, és birtokairól 10 köbőlnél (korzec)több gabona termése”.³³ Egyéb törvényekből és az alkalmazott gyakorlatból kitűnik, hogy a jobbágy nélküli, de 10 köbőlnél nagyobb terméssel rendelkező nemesek fizették az adót.³⁴ Háromnyomásos rendszerben 10 köből termés 15 holdnyi vetőterületet jelent, ami egy féltelkes jobbágygazdaságnak felel meg.³⁵ Nem lett volna ez nagyon magas küszöbérték a birtokos nemesek számára, egy ilyen cenzus mégis megfosztotta volna szavazójogától a bocskoros nemesség jó részét. De vajon létezett-e ilyen cenzusküszöb az 1791. évi törvényben?

A „felajánlott” adó fizetési kötelezettségén túl lehetősége volt a menteseknek is, hogy azt önkéntesen fizessék.³⁶ Számos 10 köbőlnél kevesebb termést be-

³⁰W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, II. köt. Kraków 1897, 660–62.

³¹J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa 1968, 169–174.

³²I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie 1789–1864*, Warszawa 1983, 22–23 és 44.

³³*Volumina Legum*, IX. köt. 93.

³⁴R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów* (Lengyel pénzügy a felosztások korában) Kraków 1937 315.

³⁵I. Rychlikowa, *Op. cit.*, 44. old. W. Urban, *Poddani szlacheccy w woj. krak. w drug. pol. XVI-II w.* (Nemesi jobbágyok a krak. vajd. a 18. sz. második felében) Wrocław, 1958. 30.

³⁶*Volumina Legum*, IX. köt. 103.

gyűjtő nemes volt kész egy vagy egynéhány zloty erejéig fizetni ezt az önkéntes adót. A törpebirtokkal teli Podlachiában, a drohiczíni kerületben 1234 „kurta nemes” ajánlotta fel, hogy fizeti a szimbolikus 1 zlotyt. És ez nem volt kivételes eset.³⁷ A szejmikekről szóló törvény természetesen szavazójogot adott az ilyen „bármiféle adót” fizető törpebirtokosoknak, amennyiben ezt a meghatározást a felajánlott tizedik garasra értjük. De a tartománygyűléseken való részvétel jogát a füstadó fizetése címén (és ezt az adót az egész bocskoros nemesség fizette) – véleményem szerint – alaptalanul vonják kétségbe. Hiszen a „portáján ülő” nemesnek is volt „földosztálya”, és a füstadót – Roman Rybarski szerint – 1775 után „földadó minőségben” szedték.³⁸ Vajon miért kellett megjelölni a „helyi és tartománygyűlési” birtoklistákban a „tulajdonos jószágai” mellett az „adó fajtáját (ti. többféle lehetett – E. R.) és mennyiségét” egyaránt, bejegyezni a „füstadó” és a „hadaknak felajánlott” összegek kifizetését?

A Polgári-katonai rendesbizottságok által az 1791. évi törvény értelmében készített birtoklisták, amelyeket először (és egyben utoljára) az 1792. február 14-én összehívott tartománygyűlésekhez használtak fel, a szakirodalom számára ismeretlenek.³⁹ Ez a tengernyi kötet (kilátásba helyezték elkészítésüket néhány több nemes lakta egyházközség számára is) eltűnt, mint a kámfor. Ha nem sikerül egyszer még valamiként fellelni egyiket, marad egyedül a hivatalos nyomtatvány: „Minta avagy Schema a Helyi- és Tartománygyűlési Birtoklistákhoz.”⁴⁰ A „Minta” tartalmazza az országgyűlés törvényét és a Kincstári Bizottság utasításait, valamint a czerski járás már kitöltött (helyi és tartománygyűlési) listájának részleteit. Ez a nyomtatvány megérdemli, hogy külön foglalkozzunk vele. Itt csupán felhívjuk a figyelmet, hogy a „mindennemű birtokok lajstromá”-nak tartalmaznia kellett a „nemesi telepeket és falvakat” is.

A kisnemesség számának kérdésére, a tartománygyűlési jogra és a birtoklistákhoz való viszonyára némi fényt vet – talán túlságosan is éleset – a podlachiai törpebirtokosokról szóló beszámoló. A bielski kerület februári szejmikjén (Brańskban) jelen volt a kerület bírja, Feliks Trojanowski bielski követ (néhány politikai röpirat szerzője), aki később így nyilatkozott levelében Koffatajnak: „Olyan hírek jutottak hozzám, hogy szellemek kísértének itt a Bielski Kerületben, felizgatva a nemeseket, hogy elveszik szabadságukat, és hogy a Birtoklisták kimutatására jobbagyökként veszik fel őket. (...) Nem találtam ugyan bizonyítékokat a tiszta igazságra, de nagy a valószínűsége, hogy a kerületben található 15 ezer ötszáz nemből ötszáz iratkozott csak fel a Birtoklistára, és ezek csak azok, kik a gyűlések helyétől távol lakoznak, közelebb Tykocin-hoz,⁴¹ és igen ritkán fordulnak elő a szejmikeken. Most viszont nagy zavar állt a gyűlésnek útjába: kitöltetlen Birtoklisták,

³⁷R. Rybarski, *Op. cit.*, 317–318.

³⁸Uo. 233–235.

³⁹WD I, 80. ols. K. Buczek, *Op. cit.* 39. old. I. Rychlikowa, *Op. cit.*, 28.

⁴⁰A nyomtatvány két példánya a Krakkói Levéltárban található Akty Komisji cywilno-wojskowej porsądkowej IT 154 és 179.

⁴¹Nem Brańskban, hanem Tykocinben működött a Bizottság a bielski kerület és a branski járás számára (Vol. Leg. IX. 134.)

amiket semmi szín alatt nem lehetett kiállítani. Ugyanis ezúttal a Jóságos Isten megengedte, hogy a közönség teljes egyetértésre jusson, ti. hogy a voksolókat a füstadó és a tizedek garas tarifái szerint hívják össze.”⁴²

A bielski kerületben „található” nemesség több mint 15 ezres száma – ahogy ezt később látni fogjuk – túlságosan alacsony ahhoz, hogy az egész nemesi lakosságot jelenthetné, viszont elgondolkodtatóan magas, mint a szejmiken részt vevők (részvételre jogosultak) létszáma. Az 1775-ös füstadó tarifa szerint a bielski kerületben 73 birtokosnak volt egy vagy több falva és 6300 kisnemesi gazdaság volt 436 községben. Ennek a tarifának alapján számolt Zagmuent Gloger (7 főt véve egy gazdaságra) több mint 44 ezer „részes nemes”. A 19. sz.-ban ezzel a névvel illeték a hétszilvafás nemességet és a néhány jobbágyi háztartással rendelkező birtokosokat egyaránt.⁴³ A Gloger által elfogadottnál kisebb szorzószám esetén is – ha hiherünk az 1775-ös tarifának – mindenképpen több tízezerre rúgott a bielski kerületben élő nemesség létszáma. Az 1776–92-es években ez a népesség alapvető mértékben nem változott. Trojanowski száma több mint kétszerese az összes 6373 családi-vagyoni egységnek 1775-ből, tehát vagy eltúlzott, vagy azt mutatja, hogy Podlachiában a szejmiken való részvételre jogosultak felét a birtokrészüket meg nem kapott nagykorú fiúk és a saját résszel nem rendelkező fivérek tették ki. Mindenesetre ez a szám és a „szavazók összehívásának” ez a módja a füstadót fizetők jogosultságáról árulkodik.

Hogyan fért el 15 ezer ember a brański plébániatemplomban, és hogyan tudott szavazni a tartománygyűlésekről szóló törvény bonyolult előírásai szerint a jelöltek tucatjaira? (A februári szejmikeken választottak meg számos bírósági hivatalviselőt is.) A nemesi demokrácián belüli általános választójog őszinte híve, Maurycy Franciszek Karp žmudži követ a szejmikiek legfőbb fogyatékoságát abban látta, hogy a jószerivel olvasni sem tudó kisnemesség túl nagy tömegben sereglett össze. Gyűlésezhettek volna – Karp szerint – valóban rendszeresen a plébániák szomszédságában, és ezért a žmudži követ szenvedélyesen támogatta a kétlépcsős gyűlések gondolatát. A „parókiális vagy centuriális” gyűlések küldötteseket választottak volna a „generális gyűlésre” (amelyen nem több, mint kétszáz küldött gyűlt volna össze). Ezeknek a parókiális szejmikeknek a hiánya – vélte Karp – tanúszkodott arról, hogy tervezőjük csak olyan kerületekre gondolt, „ahol ötszáz, de legfeljebb ezer ember jöhet számításba, de bizonyára megfeledezett róla, hogy vannak vajdaságok, sőt járások, mint nálunk Litvániában, ahol négyezer hordólovag is összegyűlik időnként a tumultusokra, ahogy a szejmiket nevezik”.⁴⁴

Nem sokat tudunk a februári szejmikiek látogatottságáról. Az egyetlen hozzávetőleges tájékoztatást Jacek Sobczak nyújtotta, aki mértékadónak fogta fel az egy jelöltre leadott szavazatok maximális számát. Ezt a számítást 7 szejmikre vo-

⁴²F. Trojanowski do Kołłątaja, 1792 III 4 Bibl. PAN Krak.

⁴³Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, (A régi bielski kerület és részes nemessége) Warszawa 1873.

⁴⁴M. F. Karp, *Obraz sejmików ... Warszawa 1791* 5, 7., 41–42. 47–54. uő, *Dodatek do sejmików o zjazdach przedsejmikowych* vő. E. Rostworowski, *życiorys Karpia*, *Słownik Biograficzny* XII. KÖT. Kraków, 1966 66. (Karp a szejmikekről – Karp életrajza)

natkozóan végezte el a következő eredménnyel: Drohiczyn (podlachiai vajdaság) 716 szavazat, Brańsk (podlachiai vajd.) – 417, Kobryń (breśc-litewsk-i vajd.) – 368, Sieradz (kaliszi vajd.) – 198, Poznań – 102, Pyzdry (kaliszi vajd.) – 69.⁴⁵ Kétségtelenül mértékadó az a tény, hogy a tulajdonképpeni Nagylengyelországban, ahol kevés volt a kisnemes, a sejmikiek kisebb létszámot mutatnak, mint a podlachiai tartománygyűlések. Ezzel szemben a szavazók maximális száma csupán arról tanúskodik, hogy az adott választás pillanatában legalább annyi személy tartózkodott a templomban, ahány szavazógolyót leadtak „afirmatív” és „negatív”.

A leadott szavazatok maximális és minimális száma közötti eltérések nagyon nagyok voltak, ami azt mutatja, hogy igen változó volt a részvétel mértéke, illetve a szavazás iránti érdeklődés. Ha a szavazatok maximális számát elfogadjuk a látogatottság hozzávetőleges mutatójának, akkor ezen a 7 sejmiken átlag 300 személy vett részt. Mármost, ha elosztjuk a Czacki által megadott 38 814 főt a Korona 44 tartománygyűlésére (a sejmik-körzetek új felosztása szerint a számkivetett bielski mellőzésével), akkor egy sejmikre átlag 882 „birtoklistára feljegyzettet” kapunk. Csakhogy a listára felvettek száma nem fedi a részvételre jogosultak számát. Térjünk vissza Brańskhoz.

A bielski kerület fennmaradt lauduma* nem mond semmit a birtoklistákról és a „közönség szavazásra való összehívásának” módjáról. A sejmik Brańskban sokáig tartott, 1792. febr. 14-től március 2-ig. A számos szavazás során a legtöbb szavazatot (417-et és 406-ot) február 27-én adták le. Tehát ha sem Brańskban, sem Drohiczyńban nem jelentek meg ezrével, akkor hasonló tömeg a Korona egyik tartománygyűlésén sem lehetett 1792 februárjában.

Litvániában, a kisnemesek sűrűn lakta žmudzi hercegségben a szawlei sejmik – résztvevője, M. F. Karp szerint – „ezer állampolgár gyülekezetében” zajlott le. Ugyanő felszólalt később a žmudzi hercegség „ezeregynéháyszáz birtoklistára felvett állampolgárának” megbízására hivatkozván.⁴⁶

Az 1790-es házjegyzék szerint a szawlei repartícióban 431 „udvarház” volt (ebből 338 a birtokos nemeseké és 93 az egyházé, sztarosztáé, illetve asztalnoké), valamint 1090 „nemesi” háztartás (azaz a hétszilvafás nemeseké). Pedig ez idő tájt žmudz csak két „repartícióra” volt felosztva (bírói kerületek: Rosienie, Szawle), amelyekben összesen 3972 „udvarház” és „nemesi” háztartás volt.⁴⁷ Csak 1791-ben hoztak létre három járást tartománygyűlésenként (Rosienie, Szawle, Telsze). Tehát a szawlei tartománygyűlési járást – amiről Karp írt – nem lehet azonosítani az 1790-es szawlei repartícióval. Ha a három járás népessége nagyjából azonos volt 1792-ben, akkor a szawlei járásra még kevesebb nemesi gazdaság jutna, mint a „repartícióra” – 1300 háztartás körül.

Feltételezem, hogy a bielski kerület helyzete azokról a különleges nehézségekről tanúskodik, amelyeket a birtoklisták bevezetése jelentett a bocskoros neme-

⁴⁵J. Sobczak, *Działalność sejmików woj. sier. po reformie w r. 1791* Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza IV. köt. 2. füz. Poznań 1984, 51–52. (A sejmikiek tevékenysége a sieradzi v.-ban az 1791-es reform után)

⁴⁶Bibl. Czartoryskich, kézirat 886 435–451.

⁴⁷G. Błaszczyk, *Op. cit.*, 112.

sektől nyüzsgő falvakban. A törvény előírása szerint nem a nemességnek magának kellett feliratkoznia, hanem a bizottságnak kellett kiállítani a listákat az adótarifák alapján.⁴⁸ Közismert azonban, hogy mennyi bizonytalanság volt a tarifákkal kapcsolatban, a birtoklistákat érintő előírások pedig szörszálhasogatók és zűrzavarosak voltak. Így lehetséges, hogy a „kitöltetlen birtoklistákat” nem a nemesség bojkottja okozta, hanem inkább a biztosok tehetetlensége. Kétségtelen viszont, hogy a jó módú, hivatalos viselő nemesség a bocskorosoknál érdekeltőbb volt a részvételi jogot illetően. A szejmikeken folyó játék az ő játéka volt. Térjünk most át e réteg létszámának kérdésére.

Korzon nehezen érthető hibája abban állt, hogy a szejmiken való részvételre jogosult és a birtoklistára felvett személyeknek csak a „jóságok tulajdonosait vagy a bérloket, illetve zálogtartókat” ismerte el, akik a 10 háznál nagyobb birtokuk alapján fizetik a felajánlott tizedik garas adóját. Hozzátette még, hogy a listákra nem vették fel „sem az illető jó módú osztály családtagjait, sem a nagyobb földbirtokok tulajdonosait”.⁴⁹ Ez a 10 házasságos cenzus – Irena Rychlikowa feltételezése szerint – nem valamiféle korrektori tévedés.⁵⁰ Korzon az adott fogalmakat következetesen használja.⁵¹ Ezen az úton aztán teljességgel felfoghatatlan eredményekre jutva – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – felteszi, hogy a jó módú birtokok legalább fele korábbi bérlo.⁵² Azonban az „árendásokat”, akik nem voltak egyúttal földtulajdonosok – mint tudjuk – kizárták a szejmikekről, azokat a bérloket pedig, akik egyúttal földtulajdonosok voltak, nem lehet kétszer beszámítani. Ezzel szemben a családtagokat, a részt nem kapott fiúk személyében, felvették a listákra.

A gyűlésezésre jogosultak teljesen fiktív kategóriáját létrehozva, Korzon további számításában a „Czacki-féle” számokra támaszkodott. Ha 1792-ben a Korona területén 38 814-en voltak a birtoklistára feljegyzettek, akkor ehhez hozzá kell még adni e létszám 44%-át Litvániára vonatkozóan, és megkapunk 55 ezer „vezető” személyt (családfőt ti.). Fontolóra véve Czacki figyelmeztetését, hogy „a birtokosok jelentős részét még nem jegyezték be” (a brański tapasztalatok alapján jól tudjuk, hogy ez így is volt). Korzon hozzátesz még több mint 15 ezer „vezető személyt” a Koronában és Litvániában. Egy famíliára pedig 4,5 személyt számítva a „jó módú” nemések 318 ezres népességét kapjuk.⁵³ Ehhez a számhoz jutott Korzon – mint írja – a 19. sz.-i orosz statisztikákra támaszkodó „különböző kombinációk labirintusán” keresztül is. Ezek érvényességét némileg kétli ugyan, de végül is „Czacki felettébb fontos, ti. hiteles adatai” meggyőzik.

Hogyan találhatunk a Köztársaság 1791-es határain belül 70 ezer, 10 háznál többel rendelkező birtokost? A határszám – 11 ház – kisebb ugyan egy átlagos falunál, de (ha Korzon szorzószámát elfogadjuk) a jobbágycsaládok 66 tagját jelen-

⁴⁸ Volumina Legum, IX. köt. 340.

⁴⁹ WD I. 80.

⁵⁰ I. Rychlikowa, Op. cit. 24.

⁵¹ WD I. 83–84.

⁵² Ibidem 86–87. és a 124.

⁵³ Ibidem 81–84. és a 122–123.

ti.⁵⁴ Ha minden „jómódú” birtokos rendelkezett egy ilyen falvacskával, akkor összesen 4 millió 629 ezer jobbágyuk volt. Pedig az „összes nemesi birtok jobbágyait” Korzon 3 millió 404 ezerre számolta. Márpedig ha minden királyi és egyházi földet bérletbe veszünk is, és az egész „paraszti rendet” felosztjuk, egyetlen birtokosra 99 jobbágyat kapunk 16 házban. Ez egy teljesen átlagos falu. Holott voltak olyan főurak is, akik – mint Szczyński Potocki – 240 ezer „mindkét nembeli” lelket számláltak jószágaikon.⁵⁵ Már az 1629-es összeírás szerint is (amikor még kisebb volt a birtokkoncentráció) a krakkói vajdaság egyfalvas nemesei (339 tulajdonos) a jobbágytelkeknek csupán 17%-ával rendelkeztek, a 10-nél több falvas földesurak pedig (16 tulajdonos) a jobbágytelkeknek csupán 17%-ával rendelkeztek, a 10-nél több falvas földesurak pedig (16 tulajdonos) – a telkek 30%-ával.

Korzon becslése a „jómódú” nemesség 3,5%-os arányáról a népességen belül hatalmas félreértés, amely történetírásunkban kísért, és kiigazításra szorul. Miután kimutattuk az egykorú vélemények eltorzítását és a „Czacki-féle adatokkal” kapcsolatos tévedéseket – amelyekre Korzon a nemesség létszámáról alkotott véleményét alapozta –, egyedül a „visszavetítő” módszerrel folytatott levezetés marad. A Korzon által kapott eredmények nem tűnnek megbízhatónak, de a módszer nyitva hagy bizonyos lehetőségeket. A 19. század első feléből származó statisztikák minden hiányossága ellenére, a retrogresszív módszer nyújthat valamilyen hozzávetőleges elképzelést a tehető és közepesen jómódú nemesség lehetséges számát illetően.

Irena Rychlikowa szerint a Lengyel Királyságban 1824-ben a kb. 4 ezer földbirtokos (azaz nemesi állampolgár) családjával az ország lakosságának 0,4%-át alkották. Nagyjából ugyanennyi bérlő volt az udvari és magánbirtokokon. Az 1818–1848-as években a birtokosok száma nőtt, a bérlőké csökkent.⁵⁶ Ebben a jelenségben egyebek között a Köztársaság volt területein lévő főúri latifundiumoknak a harmadik felosztást követő tendenciózus széthullása érhető tetten. A nagy tömegű kisnemesség tekintetében a Lengyel Királyság (a keleti vajdaságokkal az élen) igen különbözött a porosz megszállta területektől és Galíciától. Az egész nemesi rend létszámát a Lengyel Királyságban (Franciszek Rodecki szerint 1827-ben 300 ezer fő – a lakosság 7,5%-a)⁵⁷ a „töredékbirtokosok” tömegei határozták meg (ezzel a névvel illették akkoriban a részes és bocskoros nemességet egyaránt), akik a jobb parti Mazóviát, Podlachiát, valamint Lublin és Augustów északi körzetét népesítették be.

A felosztások után jelentős változások mentek végbe a lengyel „bene possessionati” összetételében, sok régi tulajdonos helyébe újjazdagok léptek, de a jószág maradt. Megkockáztatom azt a véleményt, hogy a „nemesi állampolgárok”

⁵⁴Ez idő tájt egy falusi településre a krakkói vajdaságban átlag (192) lélek jutott – a szandomi-
riben 132 H. Madurowicz, A. Podraza, Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej W drugiej połowie
XVIII W, Wrocław 1958 152. old.

⁵⁵Polski Słownik Biograficzny, XXVIII, Köt.

⁵⁶I. Rychlikowa, Op. cit. 309–310.

⁵⁷Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego W. 1830.

száma a felosztások után nagyjából megfelelt ugyanennek az avant la lettre birtokosi rétegnek, amely a Köztársaság idején uralkodott a tartománygyűléseken, látta el a nemesi hivatalokat, és rendelkezett a királyi javakkal. Kétlem, hogy az a réteg, amely országgyűlési követé, törvényszéki képviselővé vagy járási tisztviselővé lehetett, elérte volna a Köztársaság lakosságának 1%-át. Feltételezem, hogy 1791-ben a „bene possessionati” családjai 25 ezer körül mozogtak. Lényegbevágó kérdés, hogyan vehető számba – lehetőleg megbízhatóan – a kisenemesség, és ezek a kutatások nem szorítkozhatnak kizárólag Mazóviára és Podlachiára.⁵⁸ A teljes nemesi nemzeten belüli társadalmi mobilitás problémája, a kisenemességnek, mint az „újonnan születendő” nemesi nemzetségek tárházának⁵⁹ a szerepe, a főúri establishment és a kisenemesség számlálhatatlan tömegeinek viszonya mind egy kérdés köré csoportosulnak: a nemesi rend és az állampolgári rend.

A vajdasági vagy járási állampolgári rend, mind incolatus vagy terrigenatus problémája, a birtok- vagy „jóság”-viszonyok, a nemesi gyűlések összefonódása a földesúri bírói joghatósággal és a nemesi felkelés előírásaival, végül a törvény betűje, a gyakorlat és az erkölcs – vagy inkább különböző korok és tájak különböző erkölcsisége –, ezek olyan bonyolult és homályos fogalmakban⁶⁰ bővelkedő kérdések, amelyeknek labirintusából kijutni csak valamilyen vezérfonal segítségével tudunk. Ez a vezérfonal a terrigena örökletes földtulajdona. Jóllehet, nyilvánvaló képtelenség volna a tartománygyűléseken való részvételre jogosult és a 16–18. században ténylegesen szemikelő állampolgárokat azonosítani a helyi birtokos nemesek közösségével. A földet élethosszig, bérletként, árendában vagy zálogban használók, és különösen a magánszemélyek szolgálatában álló, földtől elszakadt nemesiség viszont olyan kategóriát alkotott, amellyel szemben különböző korokban különböző feltételeket, sőt korlátokat szabtak. Ha beszélhetünk gyengébb és erősebb állampolgári jogokról, akkor az állampolgári rend gerincét az örökös birtokán ülő nemesség alkotta. Ezt nevezem „tulajdonosi” nemességnek (a kétes értelmű „birtokos” ti. magába foglalja az örökbirtokkal nem rendelkező embereket, bérelőket, zálogosokat stb. egyaránt). Ebből a szempontból nem igazán találó Korzon felosztása „birtokosokra” és „kurta nemesekre”, akikhez aztán hozzávette a részes, bocsoros nemeseket ugyanúgy, mint a bérelőket, hitbizományosokat, az „aszfaltnemeséget” és mindenféle föld nélküli kutybőröst.

Amilyen reménytelen dolog jóformán a született nemesek számának meghatározása azokra az időkre vonatkozóan, amikor még nem voltak általános, rendi hovatartozást is megjelölő népszámlálások, annyiival könnyebb a kincstári források alapján számba venni a „birtokosok telkeit” és a „nemesi” háztartásokat. Valami-

⁵⁸Anyagok a kisenemességgel foglalkozó tudományos ülészekről (Materiały z sesji ...) UW – Filia w Białymstoku, Zeszyty Naukowe 19. füz. Humanistyka IV. köt. Białystok 1977 173–322.

⁵⁹Erről beszélt Jerzy Wisniewski a białystoki konferencián Ibidem 550–551.

⁶⁰J. Jedlicki, Op. cit., 134 nn., vö. Wł. Czapliński, Wybór poezyi (in.) Dawne czasy, Wrocław 1957, J. A. Gierowski, Sejmik generalny księstwa mazowieckiego, Wrocław, 1948. St. Grodziński, Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczy, Krak. 1963; A. Lityński, Problem szlacheckiego prawozag. Czasopismo Prawno-Hist. XXVI. köt. 1974, L. Łysiak, O społecznym składzie sejmików (in) Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego, Krak. 1971.

lyen álláspont kialakítása az örökletes földbirtokos nemesség számáról a 16–18. sz.-ban nehéz, de lehetséges dolog. Bár a korábban javasolt becslések a 18. sz.-ról (200–400 ezer nemes) úgy hangzanak, mint ami az egész rendre vonatkozik, mégis azt gondolom, hogy főként a „tulajdonosi” nemességet veszik figyelembe. Szaniszló Ágost, aki szokásához híven pontosan fogalmazott, 400 ezer, a szejmen képviselt emberről szólva a főrendektől a hétszilvafásokig terjedő skálát ad meg, akik „labourent de leurs propres mains leurs champs, faute d’avoir des serfs paysans”. Nem említi a bérlőket, a kutyabőrös gazdatiszteket, a nincstelen városlakókat.

Hogy valamelyest tájékozódjunk a tulajdonosi és az örökbirokkal nem rendelkező nemesség számarányában, térjünk vissza Litvániára, amelynek a 18. sz. végi orosz népszámlálását ismerjük.⁶¹ A nemesség kutatása szempontjából ez egy nagyon értékes, eddig kihasználatlan forrás. Repnyin kormányzása idején a litván generál-guberniumban (a harmadik felosztás után Oroszországhoz csatolt Nagyhercegség területén) 1795–96-ban elvégezték az „összes férfi és női lelkek revízióját” a birtokos nemesség kivételével, akiket a nemesség marsalljai számoltak össze. A nemesi gyűléseken való részvételre jogosultaknak ezt a listáját nem ismerjük. Leonyid Zsitkovics azt írja, hogy „a második felosztás után kialakított nyugati kormányzóságokban rendre számba vettem azt a csupán párszáz nemest, akiknek választójoguk volt”, és arra következtet, hogy ez a harmadik felosztás után „sem lehetett másképpen”. A „bene possessionati” ilyen „számbavételének” nincsen statisztikai jelentősége. Ezzel szemben fontos kérdést jelent a Litvániában oly népes részes nemesség, néhány jobbágyi háztartás tulajdonosai, akiket egy kalap alá vettek a „telepesek nemességével” (ezek többségének – mint tudjuk – egyáltalán nem voltak jobbágysai).

Az 1773. évi határozat szerint a felosztás után Oroszországhoz csatolt részen legalább 10 férfi jobbággyal („revizori lélekkel”)⁶² rendelkező nemesek voltak jogosultak részt venni a nemesi gyűléseken, ami (a hármasszoros elfogadva) 3–4 háztartás lakóit jelentette. Amennyiben ez az elv érvényesült a repnyini összeírásnál is 1795–96-ban, akkor az illető „revízió” során megszámlált „telepes nemesség” tartalmazza nemcsak a „nemesi” háztartások lakóit, de a régi „udvarházak” lakóinak (legalább Žmudžban) kb. felét is. Nem lévén lehetőségünk ezt a problémát eldönteni, meghagyjuk a kérdőjelet. A továbbiakban „nemességről” beszélve olyan kategóriát értünk, amelyből ki van zárva a tulajdonosi nemesség felső rétege.

A generál-gubernium 19 járásában 1 568 000 lelket számoltak össze, ebből 120 427 volt nemes (7,7%). A három žmudži járásra (amelyeknek területét csökkentette Žmudž egy részének Poroszországhoz való csatolása) 37 607 nemes jutott (a járások össznépességének 12%-a), ezzel a fennmaradó járásokban a nemesség 6,4%-ot tett ki. Ez is a žmudži kisnemesség különösen nagy sűrűségét bizonyítja. A teljes generál-gubernium összeírt népessége a következő kategóriákra oszlott

⁶¹Leonid Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797* Wilno 1938, 169–171, ill. 394, 398.

⁶²St. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, III. köt. Lwów 1916 254.

(sajnos, nincsenek adataink ahhoz, hogy kiemeljük ebből az osztályozásból a zmu-
dzi járásokat):

	fő	a nemesség aránya	a nemesség az összlakosság arányában
saját telken élő telepes nemesség	52 961	44,0%	3,4%
bérelt birtokon élő nemesek	40 462	33,6%	2,6%
magánszemély szolgálatában élő falusi és városi nemesség	27 062	22,4%	1,7%
összesen	120 475	100,0%	7,7%

A tulajdonosi nemesség (az összeírásban együtt szereplő telepesek és az ismeretlen számú tehetősebb réteg) tehát a generál-gubernium nemesi rendjének kb. felét tette ki. A tulajdonosi kisnemesség és a bérlők együtt alkottak egy igen változó számú csoportot a Köztársaság területén. Ezzel szemben a szolgálatban állók száma (a népesség 1,7%-a) nemcsak helyi jellegű mutató lehet.

A megadóztatott telkek és háztartások alapján végzett becslés terhes szükségyszerűség addig, míg nem áll rendelkezésünkre jobb forrás. Ott, ahol megjelennek – a 18–19. század fordulóján – a népszámlálások, övük az elsőbbség. Ezért nem szabad lebecsülni az orosz lélekszám-revizorokat, akik a második felosztás után a belorusz és ukrán területeken létrehozott guberniumokban majdnem 30 ezer telepes nemeset és majd 100 ezer bérlőt számoltak össze.⁶³ Az osztrák bürokrácia alaposságára való tekintettel pedig elismerem a nemesség 3%-os arányáról szóló információt, valamint az ezer földbirtokról és 60 ezer nemesről Galíciában az első felosztás után (a népesség 4,6%-a), a harmadik felosztás után létrehozott efemer Nyugat-Galíciában (alias Új-Galícia). Ebben a Mazóviáig és Podlachiáig terjedő országban a Visztula jobb partján 400 kisnemesi falut találtak, a későbbi siedlcei körzetben, amely ezt a területet foglalta magába a népesség 14%-át alkották nemesek.⁶⁴

A lényegében bérlőktől és bocskoros nemességtől mentes Nagylengyelországban a második felosztás előtt – információink szerint – 24 ezer nemes élt (a lakosság 3%-a).⁶⁵ A Köztársaság nemesi népességének megismerése szempontjából azonban a későbbi Kongresszusi Királyság és a nyugati guberniumok jelentősége a döntő. Erre a területre vonatkozóan Korzon retrogresszív számításainak megmarad tájékoztató értékük a nemesség teljes számát illetően (tagolódásához már nem).

A teljes népesség Korzon által megadott száma (8 millió 790 ezer) kétségkívül alacsony. Ennek alapját Moszyński második táblázata képezi, ami az egész

⁶³L. Żytkowicz, Op. cit. 291.

⁶⁴Z. Mancel, Galicja Zachodnia 1795–1809, Lublin 1972 75–76.

⁶⁵Dzieje Wielkopolski, I. k. Poznań, 1969 845.

országra vonatkozóan 1 434 919 háztartást (1 012 046 a Koronában és 422 873 Litvánában), illetve 7 660 787 lelket (papság és nemesség nélkül). Ehhez hozzáadva 24 ezer háztartásban élő 144 ezer személyt (a Korzon által nagyon felületesen ismert 1790-es becslés a „háztartások kiegészítő összeírásáról”), valamint saját becslését a fent nem jelzett nemességről, papságról és a zsidókról – jutott el Korzon a 8 790 000 fős végösszeghez (1 458 919 háztartásban). Az „ideális” háztartásonkénti 6 fő (pontosan 6,025) jött ki, amit Moszyński is elfogadott – még nem népszámlálási adatokra, hanem a háztartások becsült létszámára alapozott – első táblázatán. Moszyński második táblázatát (a népességet osztva a házak számával itt átlag 5,3 személy jön ki) a kritika támadja, talán nem eléggé figyelve az összeírásból kimaradt és Korzon által kiegészített kategóriákra. A háztartások 1789-es összeírását és a vele együtt folytatott első népszámlálást egyébként már a kortársak is bírálták.

Az 1790. április 22-én kihirdetett törvény a „háztartások kiegészítő összeírásáról” megállapította, hogy „a kémények jegyzékéből... egynémely falvak, városok vagy azok egy része hiányoltatik” és javasolta pótlólagos összeírás elvégzését, különös tekintettel a városokban, községekben álló nemesi otthonok figyelembevételére (előzőleg nyilván üresen találták).⁶⁶ Ez az új összeírás már egy új, a nemességet is figyelembe vevő népszámlálással együtt zajlott le, amelynek egy fennmaradt töredékéről már említést tettünk volt a krakkói vajdaság és Żmudz kapcsán. Korzon ismert bizonyos adatokat a „kiegészítő összeírásra” vonatkozóan a Koronából. Legfontosabbnak a 11 427 „jövevény” házának kimutatását tartotta (valamivel több, mint 1%-a a Korona háztartásainak Moszyński táblázatán), és ezen az alapon, bizonyos bővítéssel 24 ezer háztartást számolt az egész köztársaságra,⁶⁷ ami Moszyński táblázatára viszonyítva 1,7%-ot jelent. A wilnai levéltárban viszont fennmaradt a „Litván Provinciákban lévő házak 1790-beni összeírásának generalis summárium”, amely 452 361 háztartást mutat ki, tehát Moszyński táblázatához képest 29 478 „jövevény”-háztartás volt (7%). A „Summárium” alapján Jerzy Ochmański 7-es szorzószámot alkalmazva a Nagyhercegség népességét 1790-ben több, mint 3 millió 100 ezerre számolta.⁶⁸

Abból kiindulva, hogy az anyagi természetű dolgokkal foglalkozó források fő tendenciája az adatok lefaragása, hogy Moszyński táblázata nem adja meg a háztartások teljes számát, (a „Summárium” bizonyára szintén nem teljes), az első lengyel népszámlálás 1789-ben pedig nagyon pontatlan volt (a sieradzi vajdaságra 7 fő/ház jött ki, míg a rawaira 3,4 – ezek a szélső értékek), úgy gondolom, hogy nem kockáztatok a következő eljárással: a Nagyhercegség „kiegészítő összeírásának” birtokában, annak eredményét az egész Köztársaságra vonatkozóan mértékadónak fogadom el, és – Korzon minden kiegészítő becslését elvetve – Moszyński táblázatának „puszta” végeredményét 7%-kal megemelem, ami 1 millió 535 362 háztartást ad ki. Ha ebből a számból kiindulva Henryk Łowmianski „univerzális” szorzóját alkalmazom (6,5), akkor kereken 10 milliót (9 979 653) kapunk, mint a Köz-

⁶⁶Volumina Legum, IX, köt. 171.

⁶⁷WD I, 76–78.

⁶⁸Jerzy Ochmański, *Zaludnienie Litwy w r. 1790*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Historia 7. füz. Poznań 1967. (Litvánia népesedése 1790-ben)

társaság lakosainak számát 1791-ben. Ezt az értéket inkább szűkösnek érzem, semmint túlzónak, és nem a 6,5-es szorzó iránti bizalmatlanságból kifolyólag, hanem inkább a háztartások nem teljes száma miatt. A kerek volta révén kényelmes 10 milliós számot hozzávetőlegesen elfogadhatjuk.

A nemesség Korzon által kiszámított népessége hiteltérdemlőnek látszik. Az idézett korai orosz és porosz népszámlálások, valamint a Lengyel Királyság lakosairól készített – és a 35 éves távlatnak megfelelően redukált – becslések alapján elfogadhatjuk, hogy 1791-ben az Orosz Császárság későbbi kormányzóságának területén lakott kb. 475 ezer nemes, a későbbi Kongresszusi Királyság területén kb. 250 ezer, a nagylengyelországi nemességet pedig a második felosztás előtt 25 ezerre becsülöm. Így 750 ezer nemest kapunk, Korzon eredményét kicsit felkerekítve, ami a 10 milliós népességhez képest már nem 8, csak 7,5%.

Kisebb százalékot kapunk, ha figyelembe vesszük az első felosztás során elcsatolt részeket. Sokat nyomna a latba a nemesekben aránylag szegény Galícia. Itt 1786-ban 2,8 millió lakosra kb. 30 ezer 17 év feletti férfit számítottak a nemesi rendből, ami nőkkel és gyermekekkel együtt kb. 70 ezer (2,5%). Hasonló volt a nemesség aránya a jóval kisebb porosz hódoltságban. Jerzy Dygdała szerint a Királyi Poroszországban kb. 400 ezer lakosra kb. ezer birtokos család esett (ennek nagy hányadát a részes nemesség alkotta) és ugyanennyi „földnélküli”, összesen kb. 10 ezer fő (2,5%).⁶⁹ Ezek az 1758–1764-es évekre elfogadott arányok mértékadók Nyugat-Poroszország 1791-es népességének – megfelelő mértékben megemelt – számára vonatkozóan. Az első orosz megszállásra (kb. 1,5 milliós lakosság) a generál-gubernium repnyini népszámlálási adatait javasoljuk irányadónak (7–8%), ami több mint 100 ezer nemest jelent. Ezen becslések szerint az első felosztás előtti határokon belül 1791-ben 15 millióan éltek, ebből kb. 940–960 ezer nemes, azaz a népesség 6–6,5%-a.

Az első felosztás előtti területeket figyelembe vevő becslés jelentősen eltér a felosztás előtti Köztársaság 8–10%-osnak elfogadott arányától. De jelenleg csak annak az államnak a területével foglalkozunk, amelyben 1791 márciusától érvényben volt az új törvény a szejmikekről. Ebben a körben nem térünk el túlságosan Korzontól. Most viszont a Köztársaság határain belül maradt nemességet fel kell osztanunk rétegződés szerint.

	fő	a nemesség arányában	az össznépesség arányában
I bene possessionati	125 ezer	16,7%	1,25%
II tulajdonosi kisnemesség	300 ezer	40,0%	3,00%
III bérlők	150 ezer	20,0%	1,50%
IV szolgáló nemesek és egyéb földnélküliek	175 ezer	23,3%	1,75%
összesen	750 ezer	100,0%	7,50%

⁶⁹J. Dygdała, Aktywność polityczna szlachty Prus Królewskich na przełomie Czasów saskich i stanisławowskich (Póba Kwantyfikacji) (A Királyi Poroszország nemességének politikai aktivitása a száz korszak és a szaniszlói idők fordulóján) Zapiski Historyczne, XLVII. köt. 1982, 185–186.

Ad I. Ez a kategória magában foglalja a főrendeket és a „hivatalviselő nemességet” (amely ilyen tekintetben sajátos címekkel volt felruházva, amelyek az udódokat is érintették, pl.: kamarásfi – podkomorzyc), és úgy-ahogy összevethető a nyugat-európai arisztokráciával és nemességgel, feltételezhető – bár nagyon is hipotetikus – száma alapján is (az összlakosság 1,25%-a).

Területi elhelyezkedése tekintetében a későbbi nyugati guberniumok nyomnak sokat a latba. Az „udvari emberek” birtokviszonyai az orosz összeírások alapján eléggé homályosak. Az, hogy főként vagy kizárólag, „jómódú” birtokosokat láttak bennük, a „Czacki-féle adatok” hibás értelmezése mellett olyan tévedés forrása is lett, mint Korzon túlzása e réteg nagyságát illetően. Kiindulópontként a „bene possessionati” létszámának becsléséhez fogadjuk el a Lengyel Királyság 4 ezer birtokosát (és ugyanennyi bérlőt a nemzeti és magánbirtokon). Mivel a Lengyel Királyság territóriumuma a Köztársaság egynegyedét képviselte területileg és a népesség szempontjából is, a fenti szám kiterjesztése az egész államra kb. 16 ezer személyt adna. Figyelembe véve, hogy a Köztársaságban nagyon differenciáltak voltak a földbirtokok (egyrésztől ott voltak a hatalmas főúri latifundiumok, másrésztől pedig az egy-egy falut vagy falurészt kitevő földtulajdonok), ezért a számot kb. 25 ezerre emelem. Ezek az igen eltérő méretű örökbirtokkal rendelkező családok – szemben a későbbi földesurakkal – nem csupán (vagy nem olyan túlnyomó mértékben) saját jószágaiból éltek. A sztarosztai hivatalok, örök-haszonbérletek, zálogbirtokok vagy hatalmas bérelt területek – csupa olyan fontos forma, amelyeken keresztül a „bene possessionati” családjai kiaknázhatták a királyi és a nagyobb egyházi javakat, és ennél is nagyobb mértékben a főurakét.

A „bene possessionati” létszámának és vagyonának becsléséhez nem használhatjuk mértékül a falvak forrásokban megadott számát. Ez nemcsak valamilyen országos átlag meghatározásának nehézkessége miatt megoldhatatlan, hanem azért is, mert maga a falu fogalma is nagyon elmosódott. Akkoriban előszeretettel szaporították a „nomenklaturákat” és „falunak” nevezték a tanyákat és néhány viskóból álló településeket is.

Hogy szemléletessé tegyük, mennyire viszonylagos volt a falu fogalma, elég arra utalni, hogy Moszyński táblázata az egész Koronára, amely a Köztársaság lakosságának 70%-át tartalmazta (a Nagyhercegség falvainak száma itt nem szerepelt), összesen 24 919 falvat adott meg, míg a „Summárium” alapján J. Ochmański kimutatta, hogy csupán három litván vajdaságban (a wilnói, a troki vajdaságban és żmudzi hercegségben), amelyekre a Köztársaság lakosságának 12,5%-a esett – 21 904 falu volt. Tekintettel erre az akadályra, egyedül a jobbágyság számát vehetjük alapul.

A „bene possessionati” javasolt létszáma (kb. 25 ezer család) bizonyára valamivel több birtokos egyént jelent, mint famíliát (gyermektelenek, özvegyek életjáradékkal, örökrészüket megkapott, de még nem családostól), mondjuk kb. 30 ezer fő. A 10 milliós vázlatnak megfelelően módosítva Korzon adatait* egy tulajdonos egyénre 133 jobbágyot kapunk az örökleges magánbirtokon, 38 bérest, illet-

* A szejmikék határozatait nevezték így. (a ford.)

ve napszámot, 39 jobbágyot a sztarosztai és királyi uradalmakon, valamint 34 jobbágyot egyházi javadalmakon, összesen 244 paraszti rendű személyt. Ebből a számból ki kell vonni a részes kisnemesség jobbágyságait, az egyházi birtokok közvetlenül a plébános vagy kisebb bérlok fennhatósága alatt maradó jobbágyságait, a falusi közigazgatás (wójt-i, soltészi hivatalok) alárendeltjeit, amennyiben ezek tulajdonosa egyúttal nem egy nagybirtokos volt, és végül a királyi uradalmak jobbágyságát, amely zömében központi igazgatáshoz tartozott, nem pedig bérlokhöz.

Feltételezem, hogy ha kb. 230 jobbágyot, azaz kb. 35 háztartást (tehát egy nagyobb község vagy éppen 5 litván falucska megfelelőjét) szabunk ki az átlag tulajdonos egyénre, a 30 ezer között lesznek a latifundiumok (házak ezreinek) tulajdonosai, földesurak összefüggő birtoktestekkel (több száz házzal), és néhány paraszti háztartással rendelkező nagyszámú nemesség egyaránt.

A „bene possessionati” köréből sokan ügyesen sáfárkodtak a főúri jószágokon, mint haszonbérlok és zálogtartók. Egyes vállalkozó szellemű szolgáló nemesek is vagyont szereztek, és közelítették az előbbi kategóriához, amelynek alsó határát a néhány kisebb (de még a falu névre érdemes) községnek vagy nagyobb települések jelentős részének földesurai képezték. Ezek a falurészek és tanyák jelentik a határt a jómódú hétszilvafások és a „bene possessionati” között.

Ad II. A tulajdonosi kisnemességhez tartoztak a hétszilvafás nemesek, a nemesi telepek lakói, akik között megtaláljuk a részes nemesség egy részét is (néhány paraszti gazdaság tulajdonosait), de túlnyomó többségüknek nem volt jobbágya. Mazóviában, a Lublintól északra elterülő vidékeken, és Podlachiában (ez a sűrűn lakott terület a felosztások után kétfelé szakadt: a Lengyel Királysághoz és a biáystoki kerülethez tartozó részekre) kb. 200 ezer hétszilvafás nemest találunk. A hétszilvafásokat a nemesi telepek lakóival együtt becsülhetjük kb. 100 ezerre, mivel a második felosztás után az oroszok 30 ezret számoltak, Repnyin generál-guberniumában 53 ezret írtak össze, és 17 ezret becsülhetünk a guberniumhoz nem tartozó podlachiai és volhiniai részekre.

Ad III. A bérloket összeszámolták a második felosztás után (kb. 100 ezer) és a generál-guberniumban – (40 ezer). Főként az ukrainai latifundiumokon tömörültek nagy számban, de sokan voltak Litvániában is, és találunk még bérloket a harmadik felosztással annektált Volhinia területén hasonló sokasággal.

Ad IV. A magánbirtokokon szolgáló nemesség a generál-gubernium teljes népességének 1,7%-át adta. Ha ezt az arányt az egész Köztársaságra vetítjük, 170 ezret kapunk. A nemesi telepeken, bocskoros nemességben bővelkedő Litvániában bizonyára több volt a címeres hivatalnok és famulus, mint a későbbi Kongresszusi Királyság északnyugati részén és Nagylengyelországban. Mindenesetre a „magán-személynél falunk és városban szolgáló nemesség” nagyon népes kategória volt. Ha megemeljük ennek a kategóriának a Köztársaság skáláján becsült értékét 5 ezerrel, az így kapott többlétszámba elhelyezhetjük az egész „kötetlen”, „aszfalt-nemességet”, a nehezen megragadható kupeckedő, különféle mezőgazdaságon kívül eső professziókba kapaszkodó elemeket, amit a nyugati vajdaságok szolgáló nemesség-

gének kis száma lehetővé tesz. Ez az összetett réteg (1,75%) a „bene possessionati” kategóriájával együtt (1,25%) kerek 3%-ot ad ki, tehát ennyi volt a nemesség aránya azokon az országrészekon, ahol a tulajdonosi és bérleti kisnemesség csak csekély számban akadt – Nagylengyelországban és Galíciában.

Nem különíthető el önálló kategóriaként az állami (polgári és katonai), illetve az egyházi szolgálatban álló nemesség. Ez a szolgálat minden kategória számára nyitva volt, az elérhető rang pedig a társadalmi helyzettől, a személyes kapcsolatoktól, a tehetségtől függött. A közsolgálat szintén felemelkedést jelenthetett a „bene possessionati” köreihez.

A fenti vázlat többé vagy kevésbé valószínűsíthető adatokat tartalmaz. Fontosnak ítélném a telepes-hétszilvafás nemesség és a bérletkés együttes létszámát (450 ezer). Ez a nemesi rend majd kétharmadát (60%) kitevő réteg saját vagy urai birtokán kétkezi munkát végző földművesekből áll. Ha ezekhez a nemesi földművesekhez hozzáadjuk a (10 milliós vázlat szerinti) 7 millió 270 ezer parasztot, akkor a „címelemek” az egész „földműves rend” 6%-át teszik ki.

A címben jelzett kérdés szempontjából két alapvető részre oszthatjuk a nemességet: a szemikéken való részvétellel jogosultakra (I–II), és a szavazati joggal nem rendelkezőkre (III–IV). Az első, 425 ezer főt számláló csoportból kerültek ki a birtoklistákra felvett állampolgárok. Ez kb. 85 ezer főt jelentett a tulajdonosok, illetőleg a Felajánlott tizedik garas adóját 100 zloty feletti összegben fizető örökhaszonbérletkés és zálogosok közül. A szavazójoggal rendelkező, nagykorú, de birtokrészüket még meg nem kapott fiúk száma bizonytalan találgatások tárgya. Némi támpontot adhatnak Irena Rychlikowa kutatásai a joggyakorlók 1809-es listáiról az ostrzeszówi és wieluni járásból, amelyekből kitűnik, hogy ezek a fiúk nem voltak többen a birtokosok egynegyedénél.⁷⁰ Ez igen alacsony szám, de feltételezhető, hogy a fiúk felvétele a listákra, akiket még nem jelezhettek az adóösszeírások, már 1792-ben is több kezdeményezést igényelt a jogosultak részéről, a hétszilvafások esetében pedig különös hanyagsággal végeztek.

Ha elfogadjuk a 100 birtokosra eső 25 fiú arányát, kb. százezer „aktív állampolgárt” kapunk. Ebből a Koronára jut kb. 70 ezer. Mint tudjuk, a „Czacki-féle” adatok csupán 38 ezer 814-ről szólnak, de éppen ő írja, „hogy az állampolgárok jelentős részét akkor még nem vették fel a listákra”. Hogy mennyire volt jelentős ez a rész, arról Trojanowski beszámolója tanúskodik. Amennyiben hihetünk a beszámolóknak, a bielski kerületben 15 ezer nemes nem iratkozott fel, a füstadó-jegyzék szerint pedig 1775-ben ezen a területen több mint 6 ezer tulajdonos egyén volt. Néhány efféle mulasztást hozzávéve máris közelebb kerülnek a „Czacki-féle” adatok a mi hipotetikus számunkhoz. Kétség nem férhet hozzá, hogy az efféle mulasztások – akár technikai okokból, akár a jogosultak érdektelenségéből eredően – főként a kisnemességet érintették. Vázlatunk szerint 1792-ben a Korona területén egy szemikre átlag 1600 állampolgár jutott. Természetesen a különböző tartománygyűlési városokban eltérő módon alakultak ezek a számok: szűkös párszáz Poznańban vagy Pyzdryben, és elméletileg sokezeres tömegek Drohicznában vagy Brańsk-

⁷⁰ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie...* 28.

ban. Elvben mindenfelé a „birtokos nemesség” tanácskozott, de ez az elnevezés egészen másfajta „birtokosokat” takart, mint a „Belföld története” szerzője által konstruált kategória.

A „földbirtokosság” vagy „földbirtokos állampolgárok” kifejezések a falvak vagy majorságok tulajdonosainak meghatározására – 19. sz.-i fogalmak, amelyek a census előírásaival és a Lengyel Királyságban, illetve a nyugati guberniumok nemesi önkormányzatában kialakult szokásokkal kapcsolatosak. Használjuk ugyan a 16–18. századra vonatkozóan a „birtokos nemesség” (szlachta ziemianie) kifejezést, mert ez sokkal kézenfekvőbb, mint azt mondani, hogy „legalább egy falu tulajdonosai”, vagy olyan zavaros kategóriákkal operálni, hogy: „jómódú”-, vagy „középnemesség” stb. „Földbirtokost” említve – sokkal jobb a magyar elnevezés: „bene possessionati” –, tudjuk miről van szó, de a név maga nem adekvát a Köztársaságban uralkodó viszonyokra nézve. A „földbirtokosság” ugyanis nem földterületet jelölt, hanem földesúri jogokkal járó földtulajdont. Hiszen az ólengyel „łany ziemskie” (nemesi „telkek”) a hétszilvafás nemesek lakta telkek a „dymy szlachec-kie” pedig a jobbágy nélküli nemesek gazdaságai voltak.

A Május 3-i Alkotmány II. cikkelyének címe: „Birtokos nemesség” („Szlachta ziemianie”) volt a szejmiken való részvételre jogosultak jegyzékét pedig „birtoklistának” nevezték (szó szerint „birtokkönyv” – „ksiega ziemianska”). A „birtoktalan” (nieziemianie) nemesség formálisan a nemesi-, állampolgári rend periferiájára került (ténylegesen ott is volt mindig). A „Birtokos nemesség” címet Hugo Kofftáj vezette be az alkotmánytervezet bizalmas előkészületei során 1791 márciusában.⁷¹ Ugyanő a „Anoním levelek”-ben már három rendre osztotta fel a nemzetet: az „örökös jószágok birtokosai”, azaz a nemesség alkotja az első rendet, a „városi javak tulajdonosai”, azaz a polgárság alkotja a második rendet, a „semmilyen örökletes vagyonnal nem rendelkezők” pedig a harmadik rendet.⁷² A „Lengyel nemzet politikai jogá”-ban egy teljes fejezetet szentel „A Köztársaság első rendjének, a nemeseknek, avagy birtokosoknak”.⁷³

Mint ismeretes, Kofftáj az „Anoním levelekben”-ben előterjesztette koncepcióját a 7,5 włóka (135 ha) földbirtokcenzusról, amit egy falunyi földterületnek tartott⁷⁴ „7 1/2 włóka örökbirtokkal nem rendelkezők” eszerint szavazójog híján csak hallgatói lehettek a szejmik tanácskozásainak.⁷⁵ A 7,5 włóka (135 ha) census igen magas korlát volt, amely a mi vázlatunk szerinti I. kategóriát juttatta volna csak szóhoz. Ha elfogadjuk ezt a hozzávetőleges értéket, akkor az ország lakosságának mindössze 1,25%-át kitevő réteg képviselői nyernének jogot – a terv értelmében – a gyűléseken való részvételre, ami kb. 25 ezer családot jelent. Ez a réteg

⁷¹Prawa ostatecznie podane, które mają składać pierwszy rozdział konstytucji politycznej narodu polskiego. Bibl. Ossolineum, kézirat (A véglegesen előterjesztett törvények, amelyek a lengyel nemzet politikai alkotmányának első fejezetét alkotják) rsz. 1778, 201.

⁷²Hugo Kofftáj, Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego, I, köt. Kraków 1954, 98.

⁷³Ibidem, II. köt. 264.

⁷⁴Ibidem, I. köt. 294–295.

⁷⁵Ibidem, I. köt. 327–328.

kb. 30 ezer jogosultat adna (a nagykorú fiúkat is beleszámítva). A köztársaságnak kb. 60 tartománygyűlése volt, ezt a számot 1791-ben felemelték 78-ra. Százszázalékos részvételt feltételezve ez a korábbi rendszerben 500, az új körzetekkel együtt elosztva 380 személyt jelentene. (50%-os látogatottság esetén ezek a számok: 250, illetve 190 fő szemikenként.) A tartománygyűléseken nemhogy több, inkább kevesebb nemes jelent meg évszázadok óta.

Gondolkodjunk csak el ezen a kottataji tervezeten, hiszen ez a pap, a királyi uradalmak ítélőmestere nem volt a pusztába kiáltott szavak embere. Európa korai parlamenti rendszereiben az ilyen magas census volt az előírás (az 1815–1830-as években Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában az állampolgárok 0,5–2%-ának volt választójoga⁷⁶), aminek Kottataj tervezete teljesen megfelel. Ez a kilátásba helyezett census megelőlegezte a jóval későbbi, a Köztársaság területén csak a felosztások után kialakuló viszonyok fejlődését. De Kottataj 1790-ben lemondott ezekről a követelményekről, és a „Politikai jogok”-ban „a saját vajdasága tartománygyűlésén a legkisebb possessio révén szavazattal bíró nemes”-ről írt. Kikötötte viszont továbbra is a censust „a tényleges és költséges hivatalokra”.⁷⁷ Ignacy Potocki iratai között a Kormányzati Törvény terveinek társaságában található egy ismeretlen szerzőjű szöveg „A birtokosok jogai” címmel. A „birtokosság” kritériumainak taglalását mellőző író a „lengyel nemes avagy birtokos (avagy itt annyit tesz: azaz) szabadságairól” értekezve megállapítja, hogy nemcsak „minden nemesnek egyenlő szavazó- és választójoga van a szemikén”, de „egyenlő jogaik vannak a legkisebbtől a legmagasabb tisztség betöltésére is”.⁷⁸ Ugyanez az egalitarizmus került bele – már ami a „hivatalok betöltése és a haza szolgálata” iránti igyekezetet illeti – a kottataji alkotmánytervezetbe és a Kormányzati Törvény erre támaszkodó II. cikkelyébe.⁷⁹ Ez az egyenlőség a nemesi rendre szorítkozott, amelynek határait a szemikekről szóló törvény jelölte ki.

Ez a társadalmi sajátosság, hogy az állampolgári rend gerincét alkotó tulajdonosi nemesség zömében a „vajdával (formálisan) egyenlő” és kutyabőrével díszelő szabad földművesekből állt, időnként olyan különös víziók felrémlésének adott tápot, mint a „lengyel utas demokrácia”. Nem foglalkozunk most itt a polgárság politikai jogaival és nemesítésével a Négyéves Szejm idején. Akkoriban azért már szóba kezdték hozni a parasztság politikai jogait is. Főleg abban az értelemben, hogy teljesen fölösleges. Írásainak egyikében Jacek Jezierski egy okos paraszt. Bartek szájába adja az alábbi szavakat: „Ami a szemiket illeti, hát mi nem akarunk gyűlésre járni, nem akarunk ottan egymásnak esni, vagy az ördög tudja mit... „Bocskoros vagy vajda, ugyanaz a rangja” „Ez csak mese...”⁸⁰ De ha egyszer felállították a követelményt, hogy a paraszt „földtulajdonos” lehessen, hogy „saját te-

⁷⁶Wl. Zajewski, *Sejm powstańczy (A felkelés szejmje) 1830–31 Odra*, 1985, november, 54.

⁷⁷H. Kottataj, *Op. cit.*, II. köt. 269.

⁷⁸Agad, *Arch. Potockich Publiczne* 98, 325–327.

⁷⁹Volumina Legum, II. Köt. 220.

⁸⁰Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, (Anyagok a Négyéves Szejm történetéhez) I. köt. 339. vö.: *ibidem* 55, 106, 288, 438, 579, 639.

lekhez" juthasson, akkor ennek meg kellett legyen a maga birtokpolitikai következménye.

Baudouin de Courtenay korábban már idézett röpiratában a „parasztság országgyűlési képviseletben való részvételére” utalva, amit „az emberiség tiszteltetére méltó védelmezői terveznek”, biztosra veszi, hogy akadnának „eszes és ékesen szóló, rendjük érdekeit jól ismerő” parasztok. Ha pedig tulajdonhoz jutnak, akkor a szembe is be kell kerülniük. Mivel azonban szerzőnk nem gondolt – örökváltság nélküli – jobbágyszabadságra, nagyon hosszúnak képzelte el az utat, míg a személyes szabadsággal megajándékozott, és „jóságok szerzésére feljogosított” jobbágyok képesek lesznek elegendő pénzt összekuporgatni a föld megvásárlására. Márpedig „a nemzetgyűlésbe addig fel nem vétetnek, míg tulajdonos állampolgárokká nem válnak”.⁸¹ A dolgot ad Calendas Graecas elhalasztották, mégis érdekes a szerző gondolatmenete, aki abban az időben, amikor a bérlő nemességet kirekesztették a gyűlésekről, a felszabadított és tulajdonhoz juttatott jobbágyok politikai jogairól elmélkedett.

Baudouin de Courtenay akkortájt elsősorban a polgárság politikai törekvéseinek szószólója volt (Ó-Varsó kerület), magisztrátusától ezért időről időre pénzt is kapott. Egészen másként viszonyult a kereskedőkhöz a korábban már megismert žmudzi követ, Maurycy Franciszek Karp. „Kérdések és válaszok (...) vajon feltétlen szükséges-e államunk politikai alkotmányának tökéletességéhez, hogy a népnek egy darabka jusson a törvényhozásból?” c. röpiratában Karp kifejtette polgárellenes és parasztbarát nézeteit. A jobbágy kapjon jogot a földtulajdonhoz. Ha pedig ez bekövetkeznék, és el kell dönten, hogy ki foglaljon helyet az országgyűlésen, a „kereskedő polgár vagy a vidéki földműves”, Karp „habozás nélkül” a paraszti képviselet mellé áll.⁸² Talán nem lényegtelen az a körülmény, hogy a röpirat szerzője a földműves-állampolgárok telepeiben bővelkedő szawlei járásból származott.

Jóval messzebb ment – ti. a rendi kategóriákban való gondolkodáson túl – a „Válasz Ukrajnából egy varsói levélre” anoním szerzője. (1790 szeptemberében, Varsóban kiadott nyomtatvány.) Így ír: „Olyan ember szájából hallottam ezt, uram, aki igen ragaszkodik nemes voltának kincséhez, de mégsem gondolja azt, hogy megfosztaná őt e kitüntetéstől, ha valakinek több szabadságot ad, mint volt. Ezek az ő szavai: Ha a nemesi cím teszi boldoggá a nemzetet, akkor tegyük nemessé az egész nemzetet. Minden egyéni kitüntetés, minden kizárólagos, rendkívüli privilegium csak a közjogot sérti, ezért törölték el a nemességet Franciaországban. Ennél is több dicsőséget szerezni Európá szemében, ha minden rendet megszüntetnénk nemzetünkben, és egyet állítanánk csak fel az összes honpolgárnak, a nemesi rendet.”⁸³

Ez a bizonyára szó szerint értett gondolat csak utópikus ábránd. De efféle ábránd elképzelhetetlen Európa bármely más országában Lengyelországon (és talán

⁸¹Ibidem 128 és 133.

⁸²Ibidem 136.

⁸³E. M. Rostworowski, *Popioły i korzenie*, Kraków 1985, 136.

Magyarországon) kívül. Ha pedig a nemesi címet az állampolgári jogok teljességének fogjuk fel, akkor az összes állampolgár egyenlő politikai és polgári joghoz juttatása nem volna egyéb, mint „az egész nemzet nemessé tétele”.

Évekkel később ezzel az eszmével lépett föl Maurycy Mochnacki. A Novemberi Felkelés idején „Radikális és általános változásokra” hívott fel, amelyek „felélesztenének, civilizálnának mindent, ami nálunk volt idáig, a felvilágosultabb társadalom korszaka óta”. Legyen „minden szántóvető ember egyenlő, és terjesztésük ki a polgári jog az egész országra, hogy a hazában mindenki lengyellé s osztályrészessé váljék”.⁸⁴ Az egész nemzet nemesítésének gondolatát Mochnacki már az emigrációban írott cikkében fejtette ki, „A társadalmi forradalomról Lengyelországban” címmel (1833). Véleménye szerint ez a Május 3-i Alkotmány testamantumának megvalósítása lenne. „Ez a testamentum úgy rendelkezik, hogy testvéri vérontás nélkül egész Lengyelország keresztül-kasul kikövetkeztessék címerekkel, s az egészet (...) egyetlen nemesi oklevél fedje.”⁸⁵

Vajon Mochnacki helyesen fejtette meg a Kormányzati Törvényben és a tartománygyűlésekről szóló törvényben megadott végrendeletet? A Négyéves Szejm kitarta ugyan a nemesi cím és az állampolgári jogok kapuját a polgárság előtt, viszont behajtotta a bérlők és szolgáló nemesek előtt, a jobbágyok „osztályrészessé” tételéről pedig nem sokan rebesgettek Baudouinon és Karpon kívül. Sok dolgot rendeztek mégis a Köztársaságban. Megoldották a „birtokos nemesség” rendjének kérdését is. Kissé másként, mint azt némelyek gondolták. A Koffataj megfogalmazásaiban – ha nem is véleményében – tapasztalható változások egyrészt a magas vagyoni cenzus bevezetésének tendenciájáról tanúskodnak, másrészt viszont arról az erőről, amit a „legkisebb örökös possessio”-val rendelkezőknek a jogi egalitarizmust fenntartó beállítottsága jelentett. Bajos volna kitalálni, hogyan alakul a Köztársaság sora, ha megérhette volna a 18. század Európának fordulatot hozó, Lengyelország számára tragikus alkonyát. Vajon a birtokos-állampolgári rend a 19. századi földbirtokosság cenzus-határain belül maradt volna és a független államban kifejlődött volna a kisenemesi „daráló”, vagy talán ez a rend – nemzet megnyílt volna valamilyen kościuszkói perspektíva irányában?

Az Alkotmány „végrendelete” ugyanúgy nem volt egyértelmű, ahogyan a megalkotásában részes Koffataj magatartása sem volt az. Programját a földbirtokcenzusról arra a felvilágosult reformerek között elterjedt, és a történelmi igazságot sem nélkülöző nézetre alapozta, hogy a tartománygyűlések kisenemessége a „dús-gazdag hatalmasok túlerejének eszközévé válhat”, és az is szokott lenni.⁸⁶ Ha egy független Lengyelországban a főúri önkény korlátozásának irányzata kerekedett volna felül, ez az érvelés érvényét vesztené volna. Előbb vagy utóbb a Köztársaság el kellett volna jusson a jobbágyfelszabadításig és a parasztok birtokszerzési jogáig, hogy a földműves „tulajdona”, „örökös birtoka” lehessen a föld. Abban az or-

⁸⁴Alina Barszczewska-Krupa, *Generacja powstańcza 1830–31*, Łódź 1985, 164.

⁸⁵Bronisław Lagowski, *Filozofia polityczna Maurycego Mochnackiego*, Kraków 1981 183–184.

⁸⁶H. Koffataj. Im. I. köt. 294–295.

szágban, ahol az állampolgári jogok letéteményese egy százezreket számláló földműves-birtokos réteg volt, valamikor a 19. század során, a jobbágyfelszabadítás után egy teljesen különös helyzet jött volna létre. Létezhetett volna-e hosszabb távon egyszerre két, hasonló gazdasági és polgári státusú földműves réteg teljesen eltérő politikai jogokkal? Egy ilyen helyzet következménye talán a kismanesség paraszti sorba süllyedése és politikai jogoktól való megfosztása volna, vagy talán elképzelhető mégis Mochnacki víziója a szántóvetők „lengyellé és osztályrészessé” tételéről, „osztályrészessé”, ahogy ezt a régi lengyelek értették.

A PARASZTKÉRDÉS ILLÍRIÁBAN A NAPÓLEONI KORMÁNYOK IDEJÉN (1809–1813)

A főként mezőgazdasági jellegű, döntő többségében falusi népességű Illíriai Tartományok társadalmi-gazdasági struktúrája határozta meg azt a tényt, hogy a mezőgazdasági termelés, az agrárstruktúra, valamint a földet megművelő parasztok helyzete problémaköre különösen fontos pozíciót foglalt el a Tartományok francia adminisztrációja előtt álló számos kérdés között.

A mezőgazdaság kérdése az Illíriai Tartományokban annál égetőbb lett, mivel a kontinentális blokád következtében összeomlottak a hajózás, a kereskedelem és az ipar hagyományos struktúrái és központjai, melyek a lakosság egy részének megélhetési forrásai voltak, kivált a kikötővárosokban.

Az illíriai francia kormányzat fiatal, döntően tapasztalatlan hivatalnokait, akik funkcióik átvétele után ismeretlen országba és ismeretlen, hallatlanul bonyolult társadalmi valóságba kerültek, általában a gyors tájékozódás, a megfigyelőképesség, valamint a gyors reagálás jellemezte, olyan vonások, melyek gyakran lépnek fel a gyors és erőszakos átalakulások korszakaiban nevelkedő fiatalság körében. Nem alkottak valamilyen egységes csoportot. Különféle társadalmi származásúak voltak, eltérő orientációik és nézetek is voltak, ami kifejeződött a mezőgazdasági struktúra kérdéseire való eltérő viszonyukban. Illíriában az egyes tartományokat kormányzó intendánsok közül sokan egykorúak voltak a forradalommal. Gyermekkoruk nagy történelmi eseményektől hangos években telt el. Származási különbségeiktől és személyes sorsuktól függetlenül ezeknek az időknek a légköre formálta őket. Ha általában nem emlékezhetek is 1789. augusztus 4-ének éjszakájára eseményeire, így vagy úgy tartóssá vált tudatukban a büszkén hangzó formula: „L'Assemblée nationale détruit entièrement le régime féodal.” A mentalitásukat alakító tényezők közé tartoztak kétségtelenül a Konvent 1793. július 17-i határozatai is, melyek kártalanítás nélkül eltörölték mindazt, ami a feudális urak jogaiból 1789 után még megmaradt, és arra utasítottak, hogy az urak eredeti jogosultságainak a községi kancelláriákban levő dokumentumait égesse el.

Egyidejűleg azonban azoknak a tendenciáknak és érdekeknek a befolyása alá kerültek, amelyek a forradalom, a Konzulátus és a Császárság időszakában véglegesen felülkerekedtek a francia mezőgazdasági struktúra átalakulásaiban. Szemük előtt zajlott le a Franciaországra annyira jellemző kompromisszum a földtulajdon új viszonyai, valamint a francia falu hagyományos társadalmi-gazdasági struktúrái között. Nézeteik a francia polgári törvénykönyv hatása alatt formálódtak, ez egyébként Illíriában (határörvidéki Horvátország kivételével) csak 1812-ben vált kötelezővé.

Az Illíriai Tartományok francia adminisztrátorainak magatartására következőképp óriási befolyással voltak az antifeudális tendenciák és a burzsoá tulajdonkultusz egyaránt. Tevékenységüknek azonban konkrétabb irányt szabtak a francia politika általános irányelvei Illíria területén, ezek a helyi arisztokrácia, földbirtokosság, birtokos rétegek támogatásának megnyerésére törekedtek, és egyben útmutatást adtak arra, hogy az újonnan létrehozott közigazgatás az urak és a parasztok közötti vitákban inkább az előbbieket érdekeit vegye figyelembe.

A francia intendánsok, ilyen általános orientációval ellátva, rendkívül bonyolult agrárviszonyokkal találták magukat szembe az általuk kormányzott országban. Itt nagyon eltérő jogi és tényleges helyzetek alakultak ki, s ezek azt okozták, hogy még azokon a területeken is, amelyek korábban együtt léteztek nagyobb államszervezetek határai között (pl. a Habsburg-monarchiában vagy a Velencei Köztársaságban), egészen eltérő megoldások léteztek egymás mellett, és olyan gyakorlatot alkalmaztak, amely figyelembe vette a tulajdonviszonyok hagyományosan kialakult struktúráit, a differenciált viszonyokat, a regionális szokásokat, valamint a fennálló erőviszonyokat. A parasztkérdés állása annak az átalakulási folyamatnak az eredménye és egyik szakasza volt, amely már több évtizede zajlott. A viszonyok alakulása a korábbi időszakokban különböző ütemben és különböző formákban zajlott annak a sajátos képződménynek a különböző alkotórészeiben, amelyet Illíriai Tartományoknak hívtak. Ezért voltak feszültek a falusi társadalmi és osztálykonfliktusok, melyek a Tartományok különböző részeiben eltérő erősséggel és formákban jelentkeztek. Ott, ahol végrehajtották Mária Terézia és II. József reformjait, az uraknak és a parasztoknak is friss tapasztalataik voltak, az állam messzemenő beavatkozásáról a feudálisok és az alávetettek közötti viszonyokba, valamint a jogi normák jelentős cseppfolyósságáról ezen a téren. Ezek a reformok tartósították a feudalizmust, egyhíttve egyes megnyilvánulásait és csökkentve a nyilvánvaló visszaéléseket és önkényt.¹ Másrészt viszont némi reményeket keltettek a parasztok között és nyugtalanságot az urak között, kétségessé tették a dolgok örök állapotának tartósságáról való meggyőződést, aláásva egyidejűleg – paradox módon – a jogi szabályozás eredményességébe vetett hitet. A volt velencei területeken a jogi helyzetet stabilabbnak lehetne mondani, de ezt megterheltek a tehetetlen és korrumpált velencei adminisztráció hosszú évei, amely semmit sem tett a mezőgazdaság fejlesztésére és a felvetődött problémák megoldására. A jogi intézmények és a tényleges viszonyok eltérése azt okozta, hogy az egységes adóelőírások, a polgári törvénykönyv vagy más francia törvények eltérő körülmények között alkalmazott normái egészen más következményekkel jártak és különbözőképpen funkcionáltak Illíria különböző részeiben. Ráadásul az Illíriai Tartományok közigazgatási felosztása nem mindig tartotta tiszteletben a meglevő helyzetet és viszonyokat. Ez további komplikációkhoz vezetett, melyekkel bizonyára számolt Polgári-Horvátország intendánsa, amikor beszámolójában hangsúlyozta, hogy ez a tartomány öt különböző részből áll: 1. a zágrábi megye egy részéből, 2. a magyar tengerpart egy részéből (Fiume), 3. Krajna egy részéből, 4. Zengg városából, amely a Határőrvidékhez

¹ Ld. K. Orzechowski: Własność feudalna i jej przemiany u schyłku epoki (A feudális tulajdon és változásai a korszak végén). Czasopismo Prawno-Historyczne. IX. köt. 2. füz. 1957. 82.

tartozott, végül 5. az öt Kvarner-szigetből, melyek mint velencei birtokok a dalmáciai főgondnok (noveditor) alá tartoztak. „Ez az öt rész különbözik egymástól – írja az aggódó intendáns – kormányzási módszereikben, sőt, egyesek nyelvükben, törvényeikben, szokásaikban.”² Polgári-Horvátország egyébként nem az egyetlen ilyen eset az illír területen.

Viszonylag arról tudunk a legkevesebbet, hogyan alakult annak a helyi lakosságnak a társadalmi-politikai tudata, amellyel érintkezniük kellett Illíria francia közigazgatása képviselőinek.

Feltételezhető, hogy a francia forradalomról és a Francia Köztársaság, majd a franciák császára által folytatott háborúkról szóló hírek ide is eljutottak. Ezt a kérdést azonban eddig nem vizsgálták meg kimerítően. Nincs tehát alap annak a végleges nézetnek a kialakítására, milyenek voltak az Illíriai Tartományok egyes rétegeinek várakozásai, reményei és félelmei az új francia hatóságokkal szemben.

Mindazonáltal érdekes elgondolkodni azon az információkészleten, amellyel a leendő Illíriai Tartományok társadalma rendelkezett a megalakulást megelőző időszakban. A francia forradalomról, az általa hirdetett eszmékről, valamint a következményeképpen lezajló eseményekről szóló információk bizonyára különböző erősséggel és megvilágításban jutottak Illíria egyes területeire és a különböző társadalmi rétegekhez. A periodikus kiadványok és a sajtó ezeken a területeknek csak bizonyos információs szerepet játszottak, hatókörük azonban természetesen korlátozott volt. Az információáramlást kiegészítette a levelezés és a szóbeli közlés az utazók beszámolóival és a különféle személyes kapcsolatokkal összefüggésben. A fejlett hajózás, a kereskedelmi kapcsolatok, fiatalok külföldi útjai és tanulmányai azt okozták, hogy a francia forradalomról szóló hírek bőségesebben és gyorsabban jutottak el Dubrovnikba, mint más vidékekre. Így tehát amikor a dubrovnikai francia követségre kifüggesztették a forradalmi Franciaország új címerét, a dubrovnikai polgárok franciabarát tüntetést rendeztek, ily módon fejezve ki a forradalmi eszmék iránti rokonszenvüket.³ De a forradalom szabadságeszméi más területekre is eljutottak különböző módokon. 1797-ben a szlovén területekre behatoló Bernadotte tábornok szlovén nyelven felhívást intézett a lakossághoz, kijelentve, hogy a francia csapatok hozzák meg a teljes szabadságot.

A legbővebben a francia forradalom eszméinek Krajna lakosságára tett hatását dolgozták fel.⁴ A sajtó itt viszonylag nagy szerepet játszott a forradalom eszméiről és eseményeiről szóló tájékoztatásban. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezen információk befogadónak köre a társadalom művelt és vagyonos rétegeire korlátozódott elsősorban (bár nem kizárólag) azért, mert itt német folyóiratokról volt szó. Az információk azokhoz az időkhöz és körülményekhez képest viszonylag sűrűek és bőségesek voltak. Kezdetben a párizsi eseményekről szóló be-

² Rapport général sur la situation... de la Croatie Civile 1813. február 16. Archives Nationales de France (a továbbiakban AN). F¹ 62.

³ J. P. Jovanović: Napoleon i Jugosloveni. Újvidék. 16. l.

⁴ D. Zwitter-Tehovnik: Wirkungen der Französischen Revolution in Krain. Wica-Salzburg 1975.

számolók objektívek, sőt rokonszenvezőek voltak.⁵ A Die Kleinmayrsche Laibacher Zeitung 1789. augusztus 16-áról keltezett tudósításában (ez év szeptember 15-i, 22-i, 19-i és október 5-i számában közölte) megtárgyalta az új francia alkotmány tervezetét, közölve – még a határozathozatal előtt – az Emberi és Polgári Jogok Deklarációját.⁶ Egy idő múlva a forradalomhoz való viszony határozottan negatívrá változott. Már 1789 novemberében megjelent a Die Merkische Laibacher Zeitungban az a figyelemreméltó megjegyzés, hogy „az ország számára a legnagyobb szerencsétlenség, amikor a csöcselék arra merészkedik, hogy megragadja a legfőbb hatalmat”.⁷ Többé-kevésbé ugyanez idő tájt kezdenek megjelenni a Kleinmayrsche Laibacher Zeitung beszámolóiban olyan meghatározások, mint „a nép salakja”, „latrok”, „útonállók” stb.

A franciországi események alakulásáról szóló hírek nyugtalanították Krajna privilegizált rétegeit. Azt a lehetőséget, hogy az antifeudális eszmék és cselekedetek kiterjednek Krajna területére, reális veszélynek tartották. Ebből a szempontból talán a legfigyelemreméltóbbak Zois báró levelei Marcin Urbantschitschhoz, jószágkormányzójához, ezekben Zois közli többek között utasításait a jobbágiaihoz való viszony kérdésében. Ahogy 1789 előtt a 18. század második felében a feudális úrra tipikus magatartással van dolgunk, amely azon alapult, hogy keményen behajtották járandóságaikat a jobbágyoktól, valamint egyértelműen szembeszálltak a parasztok minden kérésével, követelésével és panaszával, a fordulópontot jelentő 1789-es évben új hangnem jelenik meg. Zois báró arra utasítja jószágkormányzóját, hogy engedjen a parasztoknak, ahol csak lehetséges, hogy nyerve meg barátságos érzéseiket. 1789 augusztus végén kifejezi félelmét, hogy „a dolgok olyan messzire mentek, hogy elegendő egy kis szikra, hogy rövidesen minden lángba boruljon”, 1790 április elején viszont kijelenti: „az idő arra tanít bennünket, hogy a nép nem enged tovább játszadoxni.”⁸

A francia forradalom által meghirdetett változásokhoz egységesen negatív volt a viszony a privilegizált rétegek képviselői között, bár előfordultak egyes esetek, amikor a feudális családok leszármazottait is lenyűgözték a forradalmi eszmék. Ilyen kivétel volt Leopold Stanislaus von Hohenwart gróf és Siegfried von Taufferner báró. Jakobinus nézetei az előbbi börtönbe juttatták, ahonnan 1805-ben került ki, az utóbbi viszont, aki még francia lobogó alá is szegődött Olaszországban, 1796-ban fejezte be viharos és színes életét, amikor az osztrák bíróság halálra ítélté.⁹

Nyugtalantságot kellett kelteniük a feudális urak között azoknak a jelenségeknek is, hogy a forradalmi eszmék hatottak a krajnai burzsoázia és a belőle származó értelmiségiek között. Igaz, a krajnai burzsoázia gyengesége és belső differen-

⁵ A Die Merkische Laibacher Zeitung, 1789. szeptember 12-i, 73. számában közölve az események leírását, azt a következő mottóval látta el: „A hatalmasok csak akkor látszanak számunkra hatalmasoknak, ha leborulunk előttük – álljunk fel tehát.” D. Zwitter-Tehovnik: i. m. 18.

⁶ Uo., 23.

⁷ Uo., 18–19.

⁸ Uo., 25.

⁹ Uo., 56–62.

¹⁰ Uo., 154–260.

ciáltsága, valamint a privilegizált rétegekhez fűződő kötődései azt okozták, hogy ennek az osztálynak az álláspontja a francia forradalmi kapcsolatban nem volt egyértelmű. A forradalmi eszmék hatása elsősorban a burzsoázia egyes kiemelkedő képviselőinek tevékenységében fejeződött ki.

Anton T. Linhart, II. József reformjainak híve, deklarált antiklerikális és a maga idejében haladó nézetek hirdetője, 1790-ben publikálta „Ta veseli dan ali Maticek se zeni” címen Beaumarchais Figaro házasságának adaptációját, s a darab cselekményét Krajnába helyezte, és hozzáigazította a krajnai valósághoz.¹¹ Linhart teljes élességében megfigyelte országának társadalmi konfliktusait. Egy másik, „Versuch einer Geschichte von Krain” című művében kijelentette, hogy a parasztok „elszántan gyűlölik uraikat, akikben leigázókat látják”.¹²

Dr. Joseph Luckmann II. Lipót császárhoz intézett emlékiratában kifejezést adott antifeudális nézeteinek. Kezdetben – állította – a föld azok tulajdona volt, akik megművelték, de a feudális törvények oda vezettek, hogy kisajátították a privilegizált rétegek. Luckmann rámutatott a feudális urak visszaéléseire a parasztokkal szemben, és követelte egy páratlan bizottság létrehozását, amely megvizsgálná mindegyik rend panaszait. Luckmann emlékiratát néhány hónappal a feudalizmus franciaországi eltörlése és közvetlenül a krajnai parasztlázadások elfojtása után készítette, ami megvilágítja azokat a motívumokat, amelyek a szerzőt vezérelték.¹³

Linhart, Luckmann, vagy a nézeteiben hozzájuk közel álló Kuralt nem volt egyedi eset a krajnai burzsoázia körében, a feudális rendszer több ellenfelét lehetne közöttük felfedezni, mindazonáltal szó sem lehet ezen nézetek tömeges hatásáról erre a társadalmi rétegre.

A krajnai parasztságra vonatkozó információk még szegényesebbek, és egyelőre csak részleteikben feldolgozott anyagokból lehet tanulságokat levonni. A krajnai parasztok zavargásait és felkeléseit 1789–1790-ben mind ez ideig elég felületesen vizsgálták. Nem is olyan rég még azt tartották, hogy II. József úrbéri és adórendelete és ezek visszavonása váltotta ki őket. Ugyanakkor a felkelések idején felvetett parasztkövetelések és -igények elemzése arra a következtetésre vezet, hogy azok messze túlléptek a jogbágyi kötelezettségek enyhítésének követelésén vagy az egyenlőtlen és igazságtalan adózásra való panaszkodáson. Az események szemtanúinak meggyőződése szerint, ezek egyébként nem helyi leszámolás jellegűek voltak, hanem általában a feudális urak elleni fellépést jelentették, a nyugtalanságok kiváltó okait a franciaországi és hollandiai eseményekről érkező hírekben kell keresni. Figyelemreméltó a rendőri elnyomás fokozódása, amely a hatóságok reagálása volt a francia forradalom befolyása felbukkanására és követőinek tevékenységére a krajnai parasztság között is.¹⁴

Nincsenek a többi illíriai területre vonatkozó párhuzamos kutatások, következőképp nehéz felbecsülni, milyen mértékben lehet a Krajnában lakó parasztokra vonatkozó információkat az országban uralkodó helyzet jellemzésének tekinteni,

¹¹ Linhart darabja alig 6 évvel az eredeti franciaországi bemutató után jelent meg.

¹² D. Zwitter-Tehovnik: i. m. 71.

¹³ Uo., 80–96.

¹⁴ Uo., 97–112. és 113–140.

és mennyiben voltak párhuzamos jelenségek másutt. 1797-ben a campoformioi békeszerződés után, amely Ausztriának ítélte Dalmáciát és a velencei Isztriát, ez utóbbi területen kibontakozott a részben spontán, részben a francia forradalom maroknyi híve által szervezett demokratikus népmozgalom, amely a nemesség ellen irányult. Demokratikus községi hatóságokat kezdtek szervezni. Ám rövid idő múlva az osztrák csapatok bevonulása végett vetett ennek a mozgalomnak. Ugyanebben az időben Dalmáciában heves formákat öltött a nemesség és a klérus által manipulált, franciaellenes és antidemokratikus irányzatú népi mozgalom.

Tudjuk, hogy a francia csapatok horvátországi bevonulásával egyidőben, 1809-ben az ottani parasztek között szabadságremények jelentkeztek, és az urakkal szemben ellenállás jelentkezett. Az egyik feudális úr értesítette Cerljic alzsupánt (alispánt), a csábrági parasztek nyíltan hirdetik, hogy ők szabad franciák (Galli sumus, liberi sumus). Gyulay (Gjulay – sic!) báró birtokain a parasztek megtagadták a robotot és a fuvart, akárcsak az otki papi szemináriumhoz tartozó birtok jobbágyságai. Báró Rauch tábornok birtokán a parasztek, emlékezve arra, hogy valamikor szabad parasztek (slobodnjaci) voltak, abbahagyták az uruknak járó szolgálatokat, és már nem törődtek az erdőhasználati tilalommal. Ezek a reakciók azonban hamar abbamaradtak, amikor a parasztek plébánosaik közvetítésével – egyébként a francia hatóságok utasítására – megtudták, hogy helyzetükben nem lesz semmilyen változás.¹⁵

A franciák egyébként, amikor elfoglalták az illíriai területeket, nem számítottak a parasztek támogatására és megnyerésükre. Inkább attól félték, hogy az Ausztria által Krajnában szított parasztfelkelés elhúzódik és kiszélesedik, azzal fenyegetve, hogy egyesül Andreas Hofer tiroli felkelésével. Erről tanúskodik az 1809-i béke aláírása után közvetlenül a szlovén parasztekhez intézett Felhívás (Svarjenje). A „Lubi Kmetje”-ket felszólították arra, hogy őrizzék meg nyugalmaikat, foglalkozzanak saját földjeikkel és gazdaságaikkal, továbbá hagyják az emberi dolgok irányítását Istenre és a hatóságokra, amelyek csak maguk tudják megítélni, mi a közjó.

A francia hatóságok félelme egyébként nem volt alaptalan, ugyanis az Illíriai Tartományok elfoglalása után közvetlenül parasztzavargások törtek ki, igaz, nem nagy méretben. A francia csapatok által megszállt Krajna intendánsa megállapította, hogy a parasztek általában nyugodtak, csak a Horvátországgal határos közevjei (gottscheei) hercegségben lázadoznak, és megtagadják a Krajnára kirótt hadisarc megfizetését. A rend helyreállítására kiküldött katonai egységek felgyújtottak két falut, de ez nem hatott eléggé elijesztően. A franciák elleni lázadás kiterjedt Novo Mesto, Postojna körzeteire, részben Ljubljana körzetére. Az intendáns attól félt, hogy a nem eléggé nagy létszámú hadsereg nem tud úrrá lenni a felkelésen, amely nyugtalanítóan terjedt. Nem egészen két héttel később (október 30-án) megkönnyebülve állapította meg, hogy a zavargások a tartományban teljesen meg-

¹⁵R. Lopasić: Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice. Zágráb 1879. 72.

szűntek, ehhez azonban jelentősen hozzájárult a ljubljani püspök, aki személyesen ment a felkelőkhöz, rávette őket a nyugalom megőrzésére.¹⁶

A franciabarát szimpátia – ahol megvolt – egyébként a paraszttömegek között gyorsan átadta helyét a kiábrándulásnak, sőt az ellenszenvnek és a gyűlöletnek. Ahogy a maroknyi frankofil arisztokrácia, a burzsoázia és az értelmiségiek között többé-kevésbé tartósan együttműködött Illíria francia hatóságaival, annyira nőtt a parasztság körében állandóan a francia megszállókkal szembeni ellenszenv, egyébként különböző erősséggel a helyi körülményektől és a francia hatóságok magatartásától függően.¹⁷

A Napóleon császár által kialakított politikai irányvonal arra ösztönzött, hogy a francia hatóságok számára szerezzék meg a birtokos rétegek, különösen a nemesség rokonszenvét és támogatását. Következésképp lehetőleg mindent kerülni kellett, ami sérthette az utóbbiak érdekeit. Tehát azok a változások, amelyeket a parasztok javára okozott az új törvényhozás Illíriában, csak csekélyek lehettek. Hogyan alakult ezek mérlege? A francia mintájú új közigazgatási szervezet azt eredményezte, hogy az urak és a parasztok közötti viszonyból eltűnt a közjogi elem. Az Illíriában bevezetett francia bírósági szervezet egyet jelentett az úriszék eltörlésével ott, ahol az még létezett. Isztriában eltörlték a terhes egyházi tizedet. Kártalanítás nélkül eltörlték a parasztok személyi terheit, aminek a gyakorlatban nem volt nagyobb jelentősége. Minden más feudális terhet olyan kötelezettségnek tekintettek, amely a földet a parasztoknak használatba adó eredeti szerződésből származik, következésképp a parasztoknak, ha ezektől meg akartak szabadulni, meg kellett váltaniuk azokat. (Az Illíriai Tartományok szervezetéről szóló 1811. április 15-i rendelet 252. cikkelye.) A főkormányzó 1812. június 4-i rendelkezése 1/5-ére csökkentette az urak javára végzett paraszti szolgáltatásokat, ez azonban nem jelentette a parasztgazdaságokra nehezedő terhek valódi csökkentését, csak újraeloszlásukat. Az osztrák időkben ugyanis a parasztföldeket terhelő adókat a földesúr fizette be a kincstárba, az Illíriai Tartományokban viszont a parasztok voltak kötelesek ezeket befizetni közvetlenül az adószedőknek. Napóleon törvénykönyvének bevezetése, amely 1812. január 1-én lépett életbe Illíriában, nem hozott új elemeket az urak és a parasztok közötti viszonyba, mivel a bevezető előírások (az 1811. szeptember 30-i rendelet) megerősítették a régebben megszerzett polgári jogokat, még ha ellentétben lettek volna is a polgári törvénykönyvvvel. Ezeket a jogokat nem törlötték el még akkor sem, amikor Napóleon törvénykönyvének bevezetése után az kiterjedt azok élvezőire.

Ez szerény mérleg. Tehát mindenütt, ahol a francia csapatok bevonulásához a parasztok valamilyen reményeket fűztek, várakozásaik nem teljesültek. Ez bizo-

¹⁶A. Dimitz: Die Correspondens des Intendanten Grafen Fargues 1809. szeptember 13-i, október 19-i és 30-i levelek. Mitteilungen des historischen Vereins für Krain. 1868. XXIII. 1–53.

¹⁷Meg kell azonban említeni, hogy a szlovén népi hagyományban ezt a viszonyt nem ábrázolják egységesen. A mintegy 400 összegyűjtött és elemzett utalásból (anekdotából, szólásból stb.) 150 ellenséges, 100 semleges és 150 rokonszenvező a franciákkal. B. Kuhar: Francozi v slovenskem ljudskem izročilu. (In:) Napoleonove Ilirske Province 1809–1814. Razstava v Narodnem Muzeju v Ljubljani. Ljubljana 1964. 99–116. Ld. még J. Gruden: Spomini na Francoze. Zbornik Matice Slovenske. XIII. köt. Ljubljana 1911. 1–28.

nyára Horvátország és Krajna egy részére vonatkozik. Ott azonban, ahol a parasztnak nem voltak semmilyen reményeik az Illíriai Tartományok létrejöttével kapcsolatban, nem voltak meg annak feltételei sem, hogy pozitív viszony alakuljon ki az új francia hatóságokhoz. Éppen ellenkezőleg – a falvak megterhelése szállás- és fuvarkötelezettséggel, a hadsereg számára történt élelmiszer-rekvirálások, a megnövelt adók, valamint az általánosan gyűlölt sorozások, adók és hadiadók, mindez elmélyítette az ellenszenvet, egyes körzetekben pedig egyenesen az ellenállást. A hadsereg és egyes közigazgatási szervek magatartása a paraszttal szemben szintén hozzájárult a negatív állásfoglalás tartóssá válásához a parasztság között. Nem voltak jelentéktelenek azok az esetek sem, hogy a templomokat katonai raktárakká alakították át, és itt-ott ellenséges viszony alakult ki a katonai és polgári hatóságok képviselői, illetve a klérus között. Dalmáciában számos népszerű egyházi gyűlekezet megszüntetése nagy felháborodást váltott ki. Illíriában ugyanis a paraszti lakosság hagyományos istenfélelemben nevelkedett, az egyház és képviselői nagy társadalmi tekintélynek örvendtek.

Az, hogy felszámolták az urak hatalmát a személyes alávetettséget és a bírói és adminisztratív-rendőri hatalom gyakorlását illetően, nem nyerte meg a paraszti népet, hiszen a volt Habsburg-területeken ezt a hatalmat már előzőleg komolyan korlátozták, vagy el is törölték, más területeken pedig, ha ez megvolt, akkor már egyáltalán nem a legélesebb formában. Figyelemreméltó, hogy a privilegizált rétegek rokonszenvének megnyerésére irányuló politika, amelynek érdekében feláldozták a paraszti tömegeknek az új hatóságokhoz való kötődése lehetőségét, eredménytelennek bizonyult, és meghiúsultak a hozzá fűződő remények. Néhány frankofil és egy maroknyi opportunisták kivételével a feudálisok, a földbirtokok rétege megőrizte bizalmatlanságát és teljes tartózkodását a francia közigazgatással szemben. Ez számukra meg volt bélyegezve a jakobinussággal, a királygyilkossággal, a franciaországi feudális rendszer eltörlésével, az ateizmussal és a szabadgondolkodással. Nem hittek a szóbeli deklarációnak, nem győzték meg őket azok a cselekedetek, melyek célja a privilegizált rétegek és az új hatóságok egymáshoz kötése volt.

Ilyen viszonyok között kellett működnie az Illíriai Tartományok közigazgatásának, a császári irányelvek érvényesítésének útjait és módjait keresve egy olyan országban, amelynek valóságával a francia politika utasításai kevésbé számoltak.

Márpedig ezzel a valósággal a párizsi meghatározó tényezőknek lehetőségük volt megismerniük, hacsak általánosságokban is. Az Illíriai Tartományokban a közigazgatást irányító intendánsok nagy erőfeszítést tettek arra, hogy információkat gyűjtsenek annak az országnak a valódi társadalmi-gazdasági helyzetéről, amelyet kormányozniuk kellett. Az agrárstruktúra problémájának és a parasztkérdésnek előkelő helyet kellett ebben elfoglalnia.

Jóval az Illíriai Tartományok létrejötte előtt, mégpedig 1806-ban, megkezdődtek a munkálatok a parasztnak jogi helyzetének és gazdasági helyzetének megvizsgálására a napóleoni birodalomba nemrég bevont Dalmáciában. Nevezetesen André Abrial, az Államtanács hadbírója (auditeur) igyekezett tájékozódni, megvan-e a feltételek ahhoz, hogy Dalmáciában bevezessék a francia polgári törvénykönyvet. Ebben az országban – állapította meg – a Lex Coloniának és Lex Agrari-

ának nevezett törvények lehetetlenné teszik az előrehaladást a mezőgazdaságban. A régi szerzeményű területeken érvényes Lex Colonia a colonust arra kötelezi, hogy adja át a tulajdonosnak termése negyedrészt, és előírja, hogy a colonus halála után a gazdaság annak fiúutódaié legyen. A Lex Agraria meghatározza az agrárrendszert az új szerzeményű területen, megtiltva a parasztgazdaságok birtoklónak az eladást és a megterhelést. Ha tehát a földhasználó nem képes vagy nem akarja földjét megművelni, az paragon hever, mert eladása tilos. Ennek a törvénynek a hívei úgy vélik, hogy eltörlése maga után vonná a földek tömeges eladását és a parasztok emigrálását Dalmáciából. Abrial vitába szállt ezzel a nézettel, kijelentve, hogy a tiltás eltörlése elősegíti a mezőgazdaság fellendülését, a tőke beáramlását eredményezi. A kialakult helyzetben a morlakok gazdaságai¹⁸ túlságosan szegények voltak, nem voltak szerszámaik és állataik. A törvény védelmezőinek érvei azonban nem maradtak hatás nélkül a bíróra, aki beszámolójának következtetéseiben azt javasolta, hogy töröljék el a Lex Agrariának azokat az előírásait, amelyek megtiltják a morlakoknak gazdaságaik eladását, de egyidejűleg az eladás lehetőségét korlátozzák az abszolút szükségesség eseteire, egyben vessenek ki minden eladási ügyletre kincstári adót, ugyanis a morlakok által használt föld az állam tulajdona.

Ezekből a következtetésekből világosan kiderül, hogy Abrial nem értette meg a parasztkérdés társadalmi vonatkozásait, ami még világosabb formában jelentkezik a Lex Coloniára vonatkozó ajánlásaiban: „Ez – írta – akadályozza a mezőgazdaság helyzetének megjavítását, arra késztetve a tulajdonost, hogy tartsa meg a gyakran alkalmatlan colonust, és elégedjen meg a termés negyedrésszel. Ezt az akadályt el kell hárítani, megengedve az uraknak, hogy bármely időpontban felmondhassanak a bérlőnek (...)” Abrial tehát azt javasolta, hogy teremtsék meg a jogi alapokat a colonusok szabad elűzéséhez az általuk művelt földről.¹⁹ Jellemző, hogy néhány évvel később A. Gallicy, a trieszti francia konzulhoz Dalmáciáról készített emlékiratában ugyanilyen tézissel lépett fel.²⁰ Abrial emlékirata természetesen csak Dalmáciára vonatkozott. Az Illíriai Tartományok létrejötte után az egyes tartományokat irányító valamennyi intendáns, ha tudatosan és eredményesen akart cselekedni területén, saját területi hatáskörében külön kellett hogy tájékozódjon az urak és parasztjaik közötti viszonyokról. Számos olyan munka maradt fenn, amelyek azt szolgálták, hogy az intendánsok megismerjék a helyzetet, és megfogalmazzák az ebből adódó következtetéseket. Ezek a dokumentumok azért is érdekesek, mert nemcsak a francia közigazgatás által itt talált jogi és tényleges helyzetet tükrözik, hanem az egyes intendások személyes beállítottságát is, valamint azt a befolyást, amelyet rájuk igyekeztek tenni informátoraik, akik nagyon gyakran – ha nem túlnyomórészt – a privilegizált rétegek képviselői közül kerültek ki. Az informátorok kiválasztására a nyelvi szempontok mellett bizonyára rányomták bélyegü-

¹⁸ Morlakok (morlacco) – a Splitől délre fekvő Dalmácia szláv lakosainak elnevezése.

¹⁹ Sur l'application du Code Civil Napoléon à la Dalmatie. Rapport adressé de Zara le 28 septembre 1806 à S. A. S. le Prince Eugène Napoléon. AN, AF IV 1713.

²⁰ Mémoire sur la Dalmatie, 1811. október 19. A francia külügyminisztérium levéltára. Mémoires et Documents, Autriche 50 191.

ket azok a császári útmutatások, hogy tartsák fenn a jó viszonyt a helyi arisztokráciával. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a régi vagy az új francia elitből származó egyes intendánsoknak megvolt a hajlandóságuk arra, hogy társasági kapcsolatokat tartsanak fenn a helyi előkelőségekkel, ami szintén meghatározta azt a társadalmi kört, amelyben az informátorokat és a tanácsadókat keresték.

„Az urak és jobbágyaik közötti viszonyok vázlata a krajnai tartományban” című dokumentum²¹ példája annak, hogy a szerző egyértelműen a feudális urak érdekeinek védelmére kel. A részletes információk mellett található benne határozottan paraszttellenes jellegű értékelések és következtetések. Az írás dühös szerzője nem veszi észre vagy nem zavartatja magát attól, hogy az általa használt érvek egymást kölcsönösen tagadják. A jobbágyságot reális, nem pedig személyes tehernek ábrázolja, hangsúlyozva, hogy a földhöz kötődik, nem pedig a paraszt személyéhez, aki nem visel jobbágyi terheket, ha nincs földje. Azt is állítja, hogy sok jobbágyföld nincs jobbágyi terhekkel sújtva, ott viszont, ahol ez létezik, nem jelent a parasztok számára számottevő terhet. A jobbágyságszisztem, szerény méretei ellenére, a földesúri jövedelmek fő összetevőjének bizonyul: „Ezek a szolgáltatások Krajna nemességének egyik legjobb és legfontosabb jövedelmét alkotják, a legnagyobb mértékben rajtuk alapul a földi jószág értéke, hiszen minden más pénzbeli szolgáltatás csekély, a természetbeni szolgáltatások pedig teljesítésük költségeivel függnek össze, ami jelentősen csökkenti a belőlük származó bevételeket.” A jobbágyságszisztem, jelenti ki a továbbiakban a szerző, szükséges. Nélküle a földesúri földek többsége sivataggá változna. Az urak lakóhelyei rendszerint elég távol voltak a falvaktól, az urak következésképp nem tudták volna megművelni földjeiket, mivel nem tudtak volna találni sem cselédet, sem bérlőt. Még akik a faluhoz közel laktak, azok sem tudtak volna elegendő létszámot kapni, mivel a falvak ebben az országban kicsik. Az utolsó érv ahhoz a tényhez kapcsolódik, hogy a mezei munkák a vetés és az aratás időszakában torlódnak. Mivel a parasztok elsősorban inkább a saját gazdaságaikban szerették volna a szükséges munkákat elvégezni, így nem találva ekkor munkásokat, a földesurak biztos csődre lettek volna ítélve, és néhány év alatt el kellett volna hagyniuk földjeiket.

A szerző bemutatja a jobbágyság eltörlésének fenyegető következményeit, ami jelentős ellenállást és számtalan pert váltana ki, a lehető legrosszabb hatása lenne a hitelekre, valamennyi magánvagyon sorsára, nemcsak a földbirtokosokéra, hanem hitelezőikére is, akiknek biztosítékot képezett a törvényes földtulajdon. A jobbágyság eltörlése csökkentené a földesúri javak értékét is. Az emlékirat szerzője tehát a jobbágyság fenntartását legalább néhány évi időre javasolja, ezalatt a földesurak eladhatnák vagy bérbe adhatnák birtokukat. Egyébként úgy véli, hogy a földesurakat megilleti az a jog, hogy követeljék a jobbágyság megváltásának nem pénzben, hanem gabonában való kiegyenlítését, ami biztosítaná őket a pénz leértékelődésének következményei ellen, és megkönnyítené a követelések behajtását.

²¹ Précis sur les relations entre Seigneurs et Sujets dans la province de Carniole. Szlovénia Levéltára, Glavni Intendant csoport, fasc. 41 pp. 309.

Méry de Contades-nak, Polgári-Horvátország intendánsának bizonyára hasonló informátorai és tanácsadói voltak, akik arra számítottak, hogy a horvát arisztokrácia veszélyeztetett érdekei a hajdan volt márkinál megértésre találnak. Ha így volt – kiábrándulás várta őket. Contades a falu kérdéseiről világosan fogalmazta meg nézőpontját 1813. február 16-i beszámolójában.²² A tartomány helyzetét a francia uralom alá jutáskor írva le, megállapítja, hogy „a feudális rendszer egész kezdeti szigorúságában létezett még ebben az országban”.

A tartomány Károlyváros és a Száva között elterülő részében – írta Contades – a föld termékeny, de egy részét nem művelik meg a munkáskezek hiánya és a feudális viszonyok fennmaradása miatt. Károlyváros, Samobor, Verborsko és Ravna Gora szabad városok a régi zágrábi megye területén az egyedüli helyek voltak, ahol a feudális rendszer előírásai, szokásai és visszaélései nem juttatták az ott élőket a teljes passzivitásba. Másutt mindenütt a parasztok kénytelenek voltak munkájuk gyümölcseit a maroknyi haszontalan élőléte és luxusának biztosítására fordítani. Ez a helyzet elvette a lakók összes energiáját, és leszoktatta őket minden erőfeszítésről. Az állam jövedelmei csekélyek voltak a nemesség privilégiumainak következtében, amely magának ragadta el az ország jövedelmeinek nagyobb részét. Contades, áttérve Krajna Horvátország tartományához csatolt részének leírására, megállapította, hogy ott eleinte hasonló feudális rendszer uralkodott, mint a zágrábi megyében, de 1776-ban az osztrák udvar rendelete a parasztok és az állam számára egyaránt előnyös változtatásokat vezetett be, enyhítve az alávetettséget és az állami hatóságoknak átadva a nemesség egyes régi privilégiumait. „Az a különbség, amely szorgalmukat és jellemüket illetően azóta létezik Krajna lakói és a horvátok között – írta Contades –, bebizonyítja, mennyire sajnálatos, hogy az 1776. évi rendeletet akkor nem terjesztették ki egész Horvátországra.”

Az intendáns beszámolójában rámutatott azokra a csaknem leküzdhetetlen nehézségekre, amelyekbe az adók igazságos megosztása és rendszeres behajtásuk ütközött annak következtében, hogy „kétséges a feudális előírások által a paraszt és ura között furán felosztott ingatlan tulajdon helyzete”. Sürgősnek tartotta az ingatlan javak jogi helyzetének olyan szabályozását, hogy az összhangban legyen a francia törvényekkel. A várt császári dekrétum, amelynek ezeket a problémákat meg kellett oldania, felszámolja a megosztott tulajdont. Felvetődik azonban a kérdés, kinek kell a föld teljes tulajdonát adni, ahogy azt a polgári törvénykönyv értelmezte, a parasztnak vagy az úrnak? Contades nem titkolta, milyen megoldás lenne szerinte helye: „Tagadhatatlan, hogy az úr volt a föld eredeti tulajdonosa, továbbá hogy jelenleg több késpénze van és könnyebben tud szerezni, mint a paraszt. Ezért az igazságosság érdeke és a kincstár érdeke amellet látszanak szólni, hogy a tulajdont az úrnak adjuk. Addig azonban, ameddig az úr marad a föld tulajdonosa, a paraszt nem szabadul meg az apátiától és közömbösségtől, amelybe az úr zsarnoksága taszította. Ha a parasztot tulajdonossá tesszük, a tulajdona iránti érdeklődése szorgalmassá teszi, gondosabban fogja megművelni földjét, és néhány év elteltével legalább olyan könnyedséggel fog adót fizetni, ahogy az úr tenné.” Így tehát – összegezte fejtegetéseit az intendáns – a mezőgazdaság fejlődésének érdekében, a la-

²² AN, F¹ 62.

kosok érdekében, és hosszú távon a kincstár érdekében is áll a paraszti tulajdon elismerése és ennek köszönhetően a paraszt megszabadítása a rabságtól, amely tanácstalanságba és nyomorba taszította.

A sors ironiája, hogy ugyanazt a Méry de Contades-ot, aki olyan határozottan állt ki a parasztok mellett, néhány hónappal később, miután Napóleonnak hadat üzent Ausztria, és az osztrák csapatok behatoltak a Tartományokba, a parasztok megtámadták, elfogták és megkötözve kiadták az osztrák csapatoknak.²³ Bizonyára nem nagyon lepődött meg ezen, mivel nem voltak nagy illúziói a francia uralom népszerűségének fokáról a horvát parasztság között. Jól számot vetett azzal is, hogy a paraszti lakosság közömbösen viselkedett az új hatóságokkal szemben, az apátiát pedig a feudalizmus hosszan tartó hatásának tulajdonította: „Ennek az osztálynak a mostani nemzedéke, amely csak az úr parancsai szerint gondolkodik és cselekszik, sötétségben van, és meg van fosztva minden szellemi energiától az idült nyomor, a munkájából eredő minden személyes előny hiánya és a méltatlan bánásmód következtében, nem képes sem a kötődésre, sem az ellenállásra.” A francia kormányzatok csak a következő, szabadságban nevelkedett generáció őszinte hűségére számíthatnak.

A Contades beszámolójában domináló hangnem azonban mindennek ellenére optimista. Rámutat, hogy a Károlyváros és a Száva közötti területeken a francia jog már megszabadította a parasztokat kötelekeik egy részétől, rövidesen pedig teljesen kivezeti őket a rabság állapotából, a társadalom tagjaivá téve őket. A haszon-szerzés kedve és a tulajdonosi érzés kifejleszti bennük a szorgalmat, gondosabban fogják megművelni földjeiket úgy, hogy az addigi nyomor átadja helyét a jómódnak. A tartomány Károlyváros és a tengerpart közötti részében a francia jog szintén megszabadítja a parasztokat a feudalizmus kötelekeitől, de nem szabadítja meg őket a szegénységtől. Helyzetük csak akkor javulhat meg lényegesen, ha megélénkül a tengeri kereskedelem.

Isztria intendánsa, Lucien-Émile Arnault is határozottan, akárcsak kollégája, Contades, kiállt a feudális terhek eltörlése mellett. Úgy tartotta, hogy ez a lépés kiemelkedő és kíváncsú politikai következményekkel jár, tehát minél gyorsabban meg kell tenni. A feudalizmus felszámolása szerint az Illíriai Tartományok új adminisztrációja előtt álló első és legfontosabb feladat, továbbá az új hatalom népszerűsége megnyerésének módja. A feudalizmus eltörlése, mint állítja, elkerülhetetlen volt, mégis olyan gyorsan kellett megvalósítani, hogy ebből politikai haszon származzék. Ha ez túl későn és az események nyomására következne be, nem tenné a kívánt hatást a falusi lakosság hangulatára.²⁴ Viszonylag homályos jogi helyzetbe, a törvényhozók világos döntéseinek hiányában a nagyobb változások nélkül fennmaradó feudális viszonyok nyomása még akaratuk ellenére is arra kény-

²³ *Télégraphs Officiel* 70. sz. 1813. augusztus 31. Ld. *L. Madelin: Fouché 1759–1820*. Párizs 1901. II. köt. 257.

²⁴ 1810. október 12-i levél. AN, AF IV 1713. Ugyanezeket a nézeteket hangoztatta Arnault az isztriai tartomány kormányzásáról szóló 1812. évi beszámolójában. AN F^{le} 62.

szerítette az intendánsokat, hogy engedményeket és koncessziókat tegyenek a régi rendszer javára.²⁵ Az intendánsok nézetei egyébként nem voltak egységesek. Girod de Vienney, Contades előde Polgári-Horvátország intendánsi tisztségében, 1810-ben a csábrági birtokok parasztjai és földesuruk közötti vitában teljesen ellentétes álláspontot foglalt el. Ebben a vitában ítéletét a magyar jogra alapozva, elutasította a parasztok követeléseit és megterhelte őket az eljárás költségeivel, egyben testi fenytetésre ítélte őket.²⁶ Mivel a parasztok nem tudták megfizetni az eljárás költségeit, elrendelte marháik lefoglalását és eladását, jöllehet ismerte nyomorukat.²⁷

Az adók kérdésében a feudális viszonyok fennmaradása különös gondokat okozott a francia adminisztrációnak. Karintia intendánsa, Sophie-Édouard de Charnage megállapította, hogy a tulajdonátruházás címén az úrnak járó régi járandóságok fennmaradása az ingatlaneladásra kivetett francia adó egyidejű bevezetése mellett olyan nagy megterhelés, hogy a megkötött ügyletek száma jelentősen csökkent. Az intendáns úgy vélte, hogy ezen úgy lehet segíteni, hogy felére csökkentik az eladásra kivetett adót, de ez nem oldja meg a telekadó sokkal komolyabb problémáját. „Karintia lakóit – írta Charnage – nagyszámú tisztán feudális jellegű vagy a feudális rendszerrel összefüggő szolgáltatás és adó terheli. Ezek a szolgáltatások jelentősek, számos községnek olyan nagy az elmaradása, hogy soha nem lesznek képesek azokat behozni és rendszeresen fizetni az adókat. II. József császár általánosan csökkenteni akarta ezeket a terheket. 1788-ban bizottságot hoztak létre, amelynek meg kellett kezdenie az előkészítő munkálatokat. II. József halála és a bekövetkező hosszan tartó háborúk miatt erről a tervszetről megfeledkeztek. Ha a francia kormány ezt újra felkarolná, ez a Császár géniuszát bizonyítaná, akinek figyelmét nem kerüli el semmi, ami népeit érinti. Az urak, akik jövedelmei jelenleg csak papíron vannak meg, ekkor rendszeres jövedelmekre számíthatnának, és – látszólag áldozatot hozva – a valóságban nyernének ezen.”²⁸

Hasonló problémák nyugtalanították a többi intendánst is. Contades részletesen leírta a telekadó felosztásával és behajtásával kapcsolatos gondokat.²⁹ Ezt az adót Horvátországban 1810. november 1-jén vezették be, Marmont főkormányzó július 16-i rendeletének megfelelően. Számos hiba forrása lett az a tény, hogy az adóigazgatási hivatalnokok nem ismerték a helyi viszonyokat, a lakók közül kiválasztott biztosoknak pedig, akikre az adófelosztást bízta, nem volt meg a kellő tapasztalatuk, s ez párosult az adókvetésben tanúsított sietséggel. Az adókulcsot túlságosan magas szinten állapították meg az adózók vagyonához képest, anélkül, hogy megőriznék a valódi jövedelmükhöz képest helyes arányokat. Az adó az ún. kiegészítő centime-okkal együtt túllépte az adófizető jövedelmének felét. Az adókvetés-

²⁵ 1810. május 28-i levél. Szlovénia Levéltára. Glavni Intendant fasc. 41 335–336. 1., ezt idézi J. Madelin: i. m. 248. 5. jegyzet.

²⁶ 1811. május 21-i levél. Szlovénia Levéltára. Glavni Intendant fasc. 2.

²⁷ Szlovénia Levéltára, Glavni Intendant fasc. 41 513.

²⁸ Rapport sur la situation et l'administration dans la province de Carinthie à la fin de l'année 1812, présenté par de Charnage, auditeur au Conseil d'État, intendant de la province. AN, F 62.

²⁹ A már idézett 1813. február 16-i beszámoló.

ben mutatkozó egyenlőtlenség és a beszédeseke a hatóságok által tanúsított hajthatatlanság rengeteg tiltakozást váltott ki. 1811-ben új adólistákat készítettek, csökkentve egyben a telekadót és a személyi adót egyaránt. Egy évvel később igazságosabban állapították meg az adók megosztását. Mindezen könnyítések ellenére – szögezte le az intendáns – a parasztek helyzete továbbra is negatívan tükröződik a személyi adó eredményeiben, mégpedig a paraszti örökségek felosztását lehetetlené tevő jogi akadályok következtében. Ezek az akadályok okozzák, hogy ugyanaz a család több generáció alatt egy fedél alatt lakik, a családtagok száma nő, viszont a családfő a gazdaság egyetlen ura, az összes többiek nem különböznek a szolgáktól. Nincs semmilyen tulajdonuk, kis fizetésért vagy minden fizetés nélkül dolgoznak a gazdaságban. A személyi adótörvény szellemével és betűjével összhangban ettől mentesek kell hogy legyenek, de ez a mentesség nagymértékben csökkentené az adófizetők számát. Hogy ezen a helyzeten segítsenek, 1813-ban adót vetettek ki valamennyi családtagra, szemben a korábbi időszakkal, amikor csak a családfőket adóztatták meg. Ennek köszönhetően csökkenteni lehetett az adók összegét, de tartani lehet attól – tette hozzá Contandes –, hogy olyan emberekre vetettek ki adót, akik azt nem fogják tudni megfizetni.

A feudális rendszer megnehezítette az örökösödési és az ingatlaneladási adó beszedését is, amelyek a kincstári jövedelmek fontos forrását kellett hogy képezzék. Mivel a parasztek nem lehet gazdaságaik tulajdonosainak tekinteni, az örökösödési adó kivetését lehetővé tevő feltételek ritkán teljesülnek. Ugyanebből az okból az ingatlaneladási adóból származó bevételek szerfölött szerények, mivel ilyen eladás rendkívül ritkán fordul elő. A közigazgatás pénzügyi gondjainak bemutatása az intendáns számára újabb alkalom volt annak leszögezésére, hogy az ingatlan tulajdon jogi helyzetét az Illíriai Tartományokban hozzá kell igazítani a Császárságban érvényes törvényekhez.

Dalmácia intendánsa sem titkolta azt a véleményét, hogy az adóteher túl nagy az általa kormányzott tartomány lakóinak lehetőségeihez képest. Megállapította, hogy az adókat ellenállás nélkül, de nagy nehézségekkel fizetik. A Császárság adórendszerét nem tartotta alkalmazhatónak Dalmácia helyzetére. Az adóarányokat helytelenül állapították meg. Ezért a gazdaságaikban alig egy maréknyi gabonát begyűjtő parasztek nagyobb adókat fizettek, mint a francia parasztek, a városi kereskedők pedig csak csekély személyi adót fizettek. Az intendánsnak az volt a véleménye, hogy a telekadót csökkenteni kell, ha ugyanis a túlzott adók még jobban elmélyítik a dalmáciai parasztek amúgy is nagy nyomorát, növekszik a bűnözés, és szaporodni fognak a menekülések az országból, amelyet az elnéptelenedés fog fenyegetni.³⁰

Dubrovnik intendánsának, Lareintynek a nézetei az agrárproblémáról eltértek kollégáitól. A telekadó tartományában történő behajtásának módszerével kapcsolatban kifejtette álláspontját,³¹ védelmezve azt a tézist, hogy a kormánynak be kell avatkoznia a földtulajdonos és a colonus közötti kapcsolatokba azért, hogy védje a tulajdonos érdekeit.

³⁰ Rapport général sur l'administration de la Dalmatie pendant l'année 1812. AN F¹ 62.

³¹ Rapport sur l'état de l'administration à la fin de l'année 1812. 1813. március 1. AN F 62.

Emlékeztetett arra, hogy Ragusa körzetében időtlen idők óta a tulajdonosok átadták a földet a colonusoknak, megművelésre, akik több generációval ezelőtt telepedtek le. Van néhány írásos szerződés, többségük szóbeli, de a senki által meg nem kérdőjelezett általános elvek minden esetben ugyanazok. A tulajdonos a földet adja, a colonus munkáját, azzal a feltétellel, hogy a termést felerészben, harmad- vagy negyedrészen osztják el. A régi kormányzat alatt a colonus és a tulajdonos ugyanabban az arányban fizették az akkor kötelező csekély adót. 1813-ban, technikai okokból, az adó behajtásának megkönnyítésére, kötelezték a tulajdonost az egész adó megfizetésére. Ha azonban – érvelt Lareinty – a kormányzat nem siet a tulajdonos segítségére abban, hogy visszaszerezze a colonustól az adó helyette kifizetett részét, a tulajdonos biztosan elveszíti ezt az összeget, aminek maga után kellene vonnia az egész birtokos osztály teljes összeomlását. Az, aki földje termésének csak egyharmadát vagy egynegyedét kapja meg, érvelt az intendáns, ha az egész adót fizeti, jövedelmének 60 vagy 80%-át adja oda a kormányzatnak. Nem lehet arra számítani, hogy a tulajdonos és a colonusok önként megegyezésre jutnak egymással. Az utóbbiak minden javaslatot el fognak utasítani, arra törekedve, hogy a tulajdonos az egyezés felbontását javasolja. Ez viszont arra kényszerítené a tulajdonost, hogy fizesse meg a colonusnak a gazdaságban végrehajtott fejlesztések értékét. Feltételezve, hogy ezeket a földeket megműveletlenül adták bérbe, a nagyon távoli múltban, a tulajdonos kénytelen lenne megfizetni a szőlő és az olajfák teljes értékét. A fennálló egyezségek felbontása tehát nem lehetséges, a tulajdonosnak és a colonusoknak az eddigi pozíciókban kell maradniuk. Szükséges tehát, hogy a kormány mindkét fél érdekeit védelmébe vegye.

Lareinty e célból drákói eszközt javasolt. „A tulajdonos eddig soha nem tudta elérni a jövedelem neki járó részét anélkül, hogy kényszert alkalmazzon katonai végrehajtás formájában – érvelt –, remélheti-e tehát az adó általa a colonus helyett előre kifizetett részével megnövelt járandósága megszerzését, ha a kormány nem teszi lehetővé, hogy ugyanezt az eszközt alkalmazza? (...) Szükségesnek látszik tehát – jelentette ki Lareinty –, hogy a tulajdonosoknak legyen joguk követelni a katonai végrehajtást, az előírással megőrzésével és megfelelő garanciák biztosításával.”

Lareinty fenntartotta, hogy az volna a járandóságok behajtásának legjobb módszere maguknak a colonusoknak a szempontjából is. „Nem nehéz bebizonyítani, fejtegette, hogy a szolgáltatások kényszerű behajtásának ez a módszere nemcsak hogy a leggyorsabb, hanem a colonus számára egyúttal a legkevésbé megterhelő, a legkevésbé méltatlan és a legtakarékosabb is. Az egyedüli más módszer a békebíró ítélete. A beidézés és az ítélet, mint ismeretes, legalább 15–20 frank összegű költséggel járnak. A colonus, ha megjelenik a tárgyaláson, ezenkívül egy vagy két munkanapot veszít útban a bíróság székhelyére, amely rendszerint messze van, mivel a békebírói körzetek kiterjedtek. Feltételezve, hogy itt rendszerint 3–4 franknál nem nagyobb adósságról van szó, mivel a föld a végtelenségig fel van osztva, akkor ha nemcsak a rosszhiszeműség, hanem részben az igazi szegénység is megakadályozza, hogy a colonus kiegyenlítsa adósságát, annál kevésbé lenne képes négy-szer nagyobb összeget kifizetni.”

Ugyanakkor viszont a tulajdonos – tette hozzá az intendáns –, aki meg van fosztva jövedelmének egy részétől, amelyet a colonus szinte soha nem ad neki oda önként, nemcsak hogy nem tudná visszaszerezni a kifizetett adó többletet, hanem egyidejűleg kénytelen lenne a bírósági költségeket fedezni, méghozzá minden haszon nélkül. Nem képzelhető el rosszabb helyzet, összegezte Lareinty, követelve, hogy a kormányzat segítsen a tulajdonosokon. Javaslatait azonban elutasították. Chabrol főintendáns azt válaszolta, hogy a katonai végrehajtás ellentétes a francia törvényekkel.

Bizonyára eléggé erős kellett hogy legyen a földesurak nyomása a francia hatóságokra a katonai végrehajtás ügyében. Baselli intendáns azt jelentette, hogy Ljubljana körzetében a földesurak követelésére katonákat, csendőröket, sőt erdőőröket küldenek a parasztokhoz, a magántartozások végrehajtására, és követelte, hogy a fő³²kormányzó formálisan tiltsa meg az ilyen gyakorlatot szigorú büntetés terhe alatt. A Kotori-csatorna körzetében Gauthier tábornok nem engedte meg ennek a kényszerítő eszköznek az alkalmazását, úgy vélve, hogy ez a lakosság túl nagy elégedetlenségét váltaná ki, ami megnehezítené az erődítmények építését. Charnage intendáns sem volt a katonai végrehajtás híve. Sajnálkozását fejezte ki, hogy ehhez kellett folyamodnia, mivel a lakosság becsületbeli dolognak tekintette, hogy ne vásároljon adóhátralék fejében bíróságilag zárolt vagy lefoglalt dolgokat. Az általa igazgatott tartományban 1811–1812-ben több mint száz foglalást hajtott³³ végre, de a lefoglalt dolgok árverésein egyetlen vásárló sem jelent meg. Ugyanez a szolidaritás akadályozta meg, hogy a parasztok éljenek azzal a törvényben előírt lehetőséggel, hogy csökkenthetik a rájuk kivetett adót, ha hasonló jövedelmű másik adófizető³⁴t jelölnek meg, akire kisebb adót vetettek ki. Ezt feljelentésnek tekintették volna.

A lakosság által nehezen viselt teher volt az útéptéseknél kivetett jelentős útdó. Karintiában, ahol ez nem volt teljesen ingyenmunka, mivel az itt foglalkoztatottak naponta 50 centime-ot kaptak, az intendáns szerint az erre a munkára kényszerített emberek ugyanolyan kelletlenül végezték ezt, mintha egyáltalán semmit sem fizettek volna nekik. Munkájuk eredménye csekély, az adminisztráció pedig sokba került. Contades úgy vélte, hogy az osztrák idők óta itt mégis némi haladás ment végbe, mivel az útdókat gyakran rosszul használták fel, vagy magáncélokra visszaéltek velük, következésképp ezek akkor komoly megterhelést jelentettek a lakosság számára, s nem hoztak semmi hasznot az országnak. A francia közigazgatásnak, vélekedett, sikerült csökkentenie ezeket a visszaéléseket. Lareinty dubrovnik-i intendáns idézett beszámolója, (itt az Adriai-tenger partján húzódó route Napóleon-nak nevezett út építésén folytak munkálatok), fényt derít arra, milyen nagy megterhelés volt az útdó a lakosságra nézve. Az emigráció következtében egynekgyedével csökkent lakosságnak ezenkívül munkáskezekkel kellett szolgálnia az erődítmények és a sődőzők építését, továbbá szolgálatot kellett ellátnia a parti őrség posztjain.

³² A főintendáns 1811. február 10-i beszámolója. Szlovénia Levéltára. Glavni Intendant. fasc. 1.

³³ 28. sz. jegyzetben idézett beszámoló.

³⁴ Ragusa (Dubrovnik) intendánsának 1813. március 1-i beszámolója. AN F¹ 62.

Miután Chabrol, az államtanács referendáriusa elfoglalta az Illíriai Tartományok főintendánsi tisztségét, az első 18 hónapban a feudális agrárrendszer eltörlésének bonyolult kérdése feltűnően kevés helyet kapott hivatali levelezésében. A dolgok ekkori állása fenntartásának káros következményeit, az érvényes francia törvényekkel való ütközését, az ezzel kapcsolatos társadalmi feszültségeket, valamint az illíriai közigazgatás hatékony és törvényes működésének ebből származó lehetetlenségét, szóval mindazt, amit a tartományok intendánsai alaposan és terjedelmesen leírtak és elemeztek jelentéseikben, kisebbítette vagy egyenesen elhallgatta beszámolóiban a főintendáns, a buzgó hivatalnok, akinek az volt a gondja, hogy ne váltsa ki a Császár és miniszterei elégedetlenségét az általuk nemkívánatosnak tartott információkkal.

Így például, Chabrol szerint, az utadókat a lakosság a lehető legszívesebben teljesítette, és ez lehetővé tette, hogy kis költséggel építsenek utakat. Dicsérte Illíria lakóinak magatartását, akik „szent és majdhogynem vallásos kötelességüknek tartva a közös munkát azokon a teljesítményeken, amelyek mindenkinek hasznot nyújtanak, buzgón állnak munkába”.³⁵ Még 1813-ban azt írta, hogy „a csak nagyon szerény javadalmazásért utadót teljesítő községek többet adnak, mint amennyit a törvény tőlük követel (...) a kapott eredmények pedig semmilyen kapcsolatban nincsenek a kincstár e címen viselt csekély költségeivel”.³⁶ A főintendáns e megállapításával sajátos kontrasztot képez a krajnai rendőrség főbiztosának általa egészen bizonyosan ismert jelentése, amely fényt derít a lakosság nagymértékű elégedetlenségére a súlyos utadók miatt.³⁷

A konzervatív meggyőződésű Chabrolnak, aki távol állt attól, hogy osztozzon egyes fiatal intendánsok türelmetlen hevesességében, kezdetben nem voltak kétségei és fenntartásai a Párizsból számára kijelölt politikai irányvonallal szemben, amely azon alapult, hogy számoljanak a nemesség érdekeivel. Ahogy azonban mélyebben megismerte az országot, kezdte észrevenni e politika gyengeségeit és hiányosságait. 1812. szeptember 29-én érezhetően bosszús hangvételű levelében ezt írta a Belügyminisztérium főigazgatójának: „Tisztelettel felhívom az Ön figyelmét arra a tényre, hogy a jelenlegi telekadó kétszerese a korábbinak, és hogy ez a földművesek számára annyira érezhető teher még érezhetőbbé válik, mivel a törvény továbbra is azt parancsolja a parasztoknak, hogy szolgáltatassanak bérleti díjat, járadékot, robotot, tizedet és mindeféle más feudális adót, ami alig hagyja meg neki az önfenntartáshoz szükséges eszközöket.”³⁸

A Császárság kritikus helyzetében 1813-ban erősödtek azok a nehézségek is, amelyekkel az Illíriai Tartományok francia közigazgatása küszködött. Az urak és a

³⁵ A belügyminiszterhez intézett 1811. november 28-i levél. AN F¹° 61.

³⁶ A belügyminiszterhez intézett 1812. április 10-i és 1813. április 29-i levél. AN F¹° 61.

³⁷ 1813. április 4-i, 6. sz. jelentés. Szlovénia Levéltára. Glavni Intendant. fasc. 39.

³⁸ AN F¹° 67. Ld. Chabrol levelezését a skradini püspöknek járó tized ügyében. Szlovénia Levéltára. Glavni Intendant fasc. 67 p. 1167, kivált Chabrolnak a vallásügyi miniszterhez intézett 1813. május 22-i levelét, amelyben a papi tized fogalmának széles körű interpretálását javasolja, hogy törölni lehessen azokat a szolgáltatásokat, amelyeket Skradin és Makarska püspökei követeltek, és ily módon enyhíteni lehessen a dalmát parasztok terheit.

parasztek közötti viszony problémája továbbra is megoldatlan maradt. Igaz, a Császár számára rendelettervezetet készítettek az illíriai feudális kötelezettségek megváltásáról, melyet a Császárság Hansa-megyéiben elfogadott megoldásokról mintáztak, Chabrolnak azonban nem voltak illúziói a megváltás gyakorlati lehetőségeit illetően, és ezt a megoldást nem tartotta reálisnak. Ezt levelezésében ritkán előforduló határozottsággal fejezte ki: „Nyíltan meg kell mondani: a robot, az adók, a járadékok és más feudális szolgáltatások megváltása a földműves számára illuzórikus, ő munkájából éppen hogy csak táplálni tudja magát és családját, miután eleget tesz urával szemben valamennyi kötelezettségnek, amelyek gazdaságát terhelik. A feudális rendszerrel való együttélés számomra ellentétesnek tűnik a telekadó, az örökösödési, az ingatlan-eladási stb. adók bevezetésével. A különböző pénztárakba ugyanazon a címen befolyó összegek felhalmozódnak, súlyukkal ránehezednek a szerencsétlen földművesre (...) Nem félek azt kijelenteni, hogy minden elfoglalt idegen területen elsősorban a nép megnyerésére kell törekedni. Csak a népet lehet igazán megszerezni magunknak. Akármit teszünk is, akárhogy figyelembe vesszük is a Németországban oly hatalmas és oly ingenélő nemesség szempontjait, soha nem fogja elegendően kárpótolttnak tartani magát az állítólag elszenvedett veszteségekért (...) Lehet, hogy politikai bölcsesség lenne eleve megfosztani őket attól a presztizistől, amelyet addig élveztek az emberek szemében (...) Kérem, higgye el Excellenciád, hogy amikor ezeket a gondolatokat mérlegelésre ajánlottam, ezt csak a Császár szolgálatában tanúsított buzgóságom diktálta. E szándékoknak egyébként tisztáknak kell lenniük olyasvalaki szájából, aki, mint én, családi vagyonának nagyobb részét az ilyenfajta szolgáltatások franciaországi eltörlése következtében veszítette el.”³⁹

Ezeknek a megjegyzéseknek természetesen semmilyen következményük nem volt. Két hónappal később Alsó-Krajnában parasztzavargások törtek ki. Chabrol akarata ellenére kénytelen volt követelni a főkormányzótól a vezetők letartóztatását, hogy megtorlás segítségével biztosítsák a rend helyreállítását. Egyébként leveleiben nem titkolta, hogy a parasztköveteléseket teljesen indokoltnak tartja, és hogy jobban szeretné a feudális szolgáltatások eltörlését, mint azt, hogy rendőri eszközökhöz kelljen folyamodni ezek kikényszerítésére.⁴⁰

1813. július 29-én Ljubljanába érkezett Illíria utolsó főkormányzója, Joseph Fouché. Éleslátása és államférfiúi tapasztalata lehetővé tette, hogy nagyon gyorsan elvégezze annak a helyzetnek a helyes értékelését, amelyet a rábízott országban talált. A feudális rendszer problémája nagy helyet foglal el Napóleonnal folytatott levelezésében, amelyben az Illíriával kapcsolatban elkövetett politikai hibákról szóló keserű igazságok keverednek a Császár iránti odaadás és hűség őszintétlenül hangzó bizonygatásaival.

³⁹ A belügyminiszterhez intézett 1813. április 29-i levél. AN, F¹, 61.

⁴⁰ A főkormányzóhoz intézett 1813. június 15-i levél. Szlovénia Levéltára. Glavni Intendant, fasc. 41. 886–877. A francia közigazgatás egyébként nem szívesen folyamodott megtorláshoz. Ld. a Sillian kantonban hat paraszt letartóztatására vonatkozó dokumentumokat, uo., fasc. 40, 1440–1446.

Az új kormányzó számos lépést tett a fennálló társadalmi feszültség enyhítésére: megparancsolta, hogy bocsássanak szabadon az uraiknak járó szolgáltatások megtagadásának vádjával letartóztatott tízegynéhány parasztot, megtiltotta a katonai végrehajtást, utasította az intendánsokat, hogy közvetítőként lépjenek fel az urak és alattvalóik közötti vitákban. Személyesen és nyomtatásban, a Ljubljánban megjelenő hivatalos lap hasábjain szólította fel a nemességet az érvényes törvények tiszteletben tartására és arra, hogy ne követeljenek jobbágyaiktól több szolgáltatást, mint amennyi törvényesen jár nekik.⁴¹

Az agrárrendszerről nézeteit rövid hivatali idejéről szóló beszámolójában fejtette ki, ezt Velencéből küldte el 1813. október 13-án, tehát már azután, hogy a Tartományokat kiűrtették a francia hatóságok.⁴² Ebben a dokumentumban felhívta a figyelmet azokra a negatív következményekre, amelyeket a túlzott óvatosság okozott vagy egyenesen a társadalmi rendszer megváltoztatásával szembeni ellen-szenv, a nemesség megmaradt kaszt-előítéletei mellett, attól tartva egyidejűleg, hogy az új hatóságok be akarják vezetni a társadalmi reformokat, a nép viszont csatlódott a nyomorának jobbítására irányuló reményekben. A francia adórendszer bevezetése a lakosság vagyontalan osztályaira olyan terheket rakott, amelyek nem fértek meg a feudális szolgáltatások egyidejű fenntartásával. „Ilyen körülmények között – írta a volt miniszter uralkodójának –, az igazságot alá kell rendelni a politikának, a megszokott körülmények fölé kell emelkedni, ha ilyen kiemelkedő változtatásokról van szó a népek erkölcsi helyzetében.” Ilyen, némileg ködös módon fejezte ki azt a gondolatát, hogy a nemesség tulajdonjogának szempontjai háttérbe kell hogy szoruljanak a társadalmi reform végrehajtásának szükségessége mögött, ami a francia kormányzatoknak mérhető és azonnali politikai hasznot hozna, megszerezve a parasztság támogatását. Azt bizonygatta Napóleonnak, hogy a feudalizmus eltörlése „áthághatatlan korlátot teremtene az osztrák uralom alatt élő népek és azok között, amelyek Császári Felség birodalmában élnek”. Ha ez történné, népi felkelést lehetne előidézni Ausztria ellen, és nagy nehézségeket lehetne okozni a franciaellenes koalíciót alkotó államoknak.

Ugyancsak nagy helyet foglalt el a parasztkérdés Chassenon, az Államtanács Fouché segítségére küldött auditeur-je által elkészített beszámolóban.⁴³ Ezt a beszámolót kétségtelenül a kormányzó útmutatása szerint dolgozták ki, ugyanis pontosan az ő nézeteit tükrözi. Chassenon kijelentette, hogy a bíróságok nem tudták megfelelően ellátni funkcióikat, mert kénytelenek voltak igazodni a régi feudális intézményekhez Napóleon törvénykönyve mellett, amelynek jótékony hatását ebben a helyzetben nem lehetett alábecsülni. Jellemezve a Tartományok nemességének magatartását, leszögezte, hogy a francia kormányzatokhoz tanúsított viszonya egyre ellenségesebb lett, annak ellenére, hogy a közigazgatás teljes mértékben gondoskodott a nemesség feudális jogainak megőrzéséről. Az adók szigorú behajtása mi-

⁴¹ Erről részletesen *M. Senkowska-Gluck*: Fouché w Ilirii (Fouché Illíriában). (In:) Wiek XVI-II, Polska i świat, Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu (18. század, Lengyelország és a világ, Könyv Bogusław Leśnodorski tiszteletére). Varsó 1974. 450.

⁴² AN, AF IV 1713.

⁴³ 1813. október 14-éről keltezte, AN, AF IV 1713.

att a parasztok gyakran nem tudtak eleget tenni uraiknak járó kötelezettségeiknek. Az urak tehát úgy vélték, hogy a fennálló rendszerben érdekeik veszélyben vannak. Ebből az alkalomból az auditeur szigorúan bírálta azt a gyakorlatot, hogy katonai végrehajtással kényszerítik ki a parasztoktól a feudális szolgáltatásokat, s azt a nézetet fejtette ki, hogy szándékosan visszaéltek ezzel az eszközzel, amelyet a kormányzatnak még az állami járandóságok behajtására is csak végső esetben kell alkalmaznia.

Befejezésül a beszámoló felsorolja azokat az eszközöket, amelyeket alkalmazni kellene, ha a francia csapatok újból elfoglalják Illíria területét, elkerülhetetlennek állítva be minden feudális privilégium és szolgáltatás eltörlését. Az eltörölt szolgáltatásokért csak azoknak a birtokosoknak kell kártalanítást megítélni, akik együttműködési készséget mutattak a francia kormányzatokkal.

Az Illíriai kormányzat francia hivatalnokainak az agrárrendszer kérdésében tanúsított, itt felvázolt álláspontja azt mutatja, hogy az az általános érdek, amely véleményüket diktálta, és amelyre többé-kevésbé világosan hivatkoztak, elsősorban Franciaország érdeke, s csak másodsorban a Tartományok lakosságának érdeke. Azok, akik a feudalizmus eltörlésének hívei voltak, és azok, akik a nemesség érdekeit védték, ugyanannak a modellnek, a napóleoni Császárság hivatalos ideológiájának keretében tevékenykedtek, de egészen eltérően értelmezték és interpretálták ezeket. Az Illíriai Tartományokban érvényes jogrendszernek a Császárságban uralkodó rendszerhez való közelítése szükségességét senki sem kérdőjelezte meg, de az a mód, ahogy ennek a közeledésnek végbe kellett mennie, és azok a társadalmi célok, amelyeket maga elé kellett tűznie, egészen ellentétes koncepciók tárgyát alkották.

A feudális rendszer legélesebb bírálatával léptek fel az Államtanács auditeur-jei, akikre a tartományok intendánsi funkcióit bízta, tehát annak a francia hivatalnokkategóriának a képviselői, akiknek a legközvetlenebb kapcsolatuk volt az ország hétköznapi valóságával, társadalmi realitásaival. Itt figyelembe kell venni, hogy nem haboztak ezeket a nézeteket hivatalos beszámolóikkban képviselni, bár a nekik küldött direktívák arra utasították őket, hogy legyenek tekintettel a nemesség érdekeire.⁴⁴

A főintendáns állásfoglalása megalkuvóbb volt. Csak 1813-ban, amikor Illíriában a helyzet kritikussá vált, jelentek meg Chabrol levelezésében az agrárkérdés megoldatlanságának baljóslatú következményeiről szóló kijelentések.

Az első három főkormányzó, Bertrand és Junot, akiket a napóleoni tábornokok közül neveztek ki, nem sokat foglalkozott ezzel a problémával, amelynek jelentőségét valószínűleg nem fogták fel.⁴⁵ Fouché, ellenkezőleg, nem kételkedett

⁴⁴ Étienne Vincent-Marniola, Franciaország első rezidense a Varsói Nagyhercegségben, aki ugyanezt a nemzedéket és ugyanezt a szellemi formációt képviselte, hasonló érdeklődést tanúsított a lengyel parasztok sorsa iránt. Ld. a külügyminiszterhez intézett 1807. július 9-i levelet, AN, AF IV 1311.

⁴⁵ Bertrand tábornok álláspontja ezekben a kérdésekben nem mindig volt egységes. Elvileg teljes mértékben az urak jogai tiszteletben tartásának híve volt. Erről tanúskodott 1812. október 18-i rendeletere, amely megparancsolta, hogy a karintiai parasztok fizessék meg az uraiknak 1810 óta járó tizedeket, járadékokat és szolgáltatásokat, és kijelölte a terminusokat, ameddig ezt végre kellett hajtani jogi szankciók, köztük katonai végrehajtás kilátásba helyezésével (A Ljubljana Egyetem Könyvtára, Kézirattár, Ily-

abban, hogy a Napóleon által elfogadott társadalmi immobilitási politika hiba volt, és hozzájárult Franciaország kudarcához az Illíriai Tartományokban. Napóleon nem határozta el az illíriai feudalizmus eltörlését és az agrárrendszer problémájának megoldását, politikailag fontossabbnak tartva azt, hogy biztosítsa a nemességnek ha nem is a rokonszenvét, de legalább a semlegességét. Ez kétségtelenül annak megnyilvánulása volt, hogy a Császárság fokozatosan eltávolodott a francia forradalom elveitől, és megerősödtek a reakciós elemek a napóleoni politikában.

rica II csoport). Másrészt viszont, különösen egyértelmű esetekben Napóleonhoz folyamodott, kérve azoknak a tizedeknek az eltörlését, amelyek korábban az isztriai és dalmáciai vallási gyülekezeteknek jártak, a francia időkben pedig a kincstár szedte be őket. „Ce pays – írja – qui souffre de la guerre, qui paie une forte contribution foncière, beaucoup de dîmes, est au fait très grévé et demande qu'on ait, pour lui quelques ménagements.” Extrait d'un rapport fait à l'Empereur par M. le Gouverneur Général des Provinces Illyriennes, dátum nélkül, AN, AF IV 1713.

A KIEGYEZÉS PROBLÉMÁJA LENGYELORSZÁGBAN A 19. SZÁZADBAN

A címben felvetett probléma nem került eddig a történetírásban alapos, sokrétű feldolgozásra. Ez a kérdés azonban fontos Lengyelország 1795–1918 közötti történelmének megértéséhez, a régi köztársaság bukásától a független állam az I. világháború utáni újjászületéséig. A lengyel nemzet több mint száz évre idegen kormányok uralma alá került, és ezekkel a megszállókkal nem egyezkedett. Csak néhány lengyel politikus – főleg a konzervatív beállítottságúak – keresett kiutat a nehéz helyzetből, az idegen hatalommal valamiféle *modus vivendi* fenntartására törekedve. Ezek a próbálkozások az esetek többségében vakvágányra futottak; ennek ellenére elég jelentős befolyásuk volt a lengyel politikai gondolkodás fejlődésére és magára a politikai események menetére. A különböző egyezkedő csoportok sorsát már megírta sok történész; inkább el kellene gondolkoznunk erőfeszítéseik mechanizmusán, közös forrásukon, esélyeiken, sikertelenségük okain.¹ Hasonló részletező elmélkedés érdekelheti a magyar olvasót, az ismert ténnyel kapcsolatban, hogy a magyar politikusok a 19. század második felében megvalósították a kiegyezést a Habsburg-házzal, amely kiegyezés fennmaradt fél évszázadon keresztül, és a Magyar Királyságnak (a dualista monarchia keretein belül) számottevő, konkrét hasznot hozott.

A „kiegyezés” jelensége és maga a kifejezés körül Lengyelországban a legkülönbözőbb nézeteltérések támadtak. A háború után megjelent W. Doroszewski: A lengyel nyelv szótára a következőképpen magyarázza a kiegyezést (politikai értelemben): „A felosztások idején engedékenység, egyezkedés a felosztó hatalmakkal.” Az ilyen felfogás szembeállítja a (politikai) kiegyezést az erőszakos, kompromisszumot nem ismerő fellépéssel, más szóval a függetlenségi, inszurrekciós forradalmi törekvésekkel. Íme a megtevéstől való definíció! Mert hát szembeállítva a „kiegyezést” és a „forradalmat”, nem tekinthetjük egyedüli alternatívának a megnevezett magatartásokat mint a lengyelek számára állandót az elnyomatás időszakában.

Mint tudjuk, a nemzeti öntudatra ébredt 19. században nem mindenki és nem mindig kötelezte el magát Lengyelországban a fegyveres harccal vagy a hozzá kap-

¹ Sok helyet szentel ennek a problémának W. Fildman klasszikus munkája: *Dzieje polskiej myśli politycznej*, 3 kötet, Varsó, 1913–1920. Második, aktualizált kiadása 1933-ban egy kötetben kizárólag az 1864–1914 közötti korszakot mutatja be. Újabb kiadványok: R. L. Ludwikowski: *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Varsó, 1982. (II. rész: A konzervativizmus.) M. Król: *Konserwatyści a niepodległość*, V. 1985.

csolódó társadalmi átalakulásokkal vagy megrázkódtatások eszméjével. De nem minden, a felkelést és a forradalmat, valamint a hozzá vezető szervezkedést elvető magatartás azonosítható a kiegyezéssel – akár megkötötték azt, akár csak igényelték. El kell ettől különíteni két másik magatartásformát, amely hasonlóan szervezkedés- és felkelésseljes, de nem hasonlók egymáshoz.

Szerepet játszik még a Lengyelország létének gondolatáról való lemondás – ami nyílt hitehagyást, elnemzetietlenedést jelentett –, és az ettől nem messze eső beletörődés, hogy továbbra is lengyelnek maradv a beletörődők abba, hogy a lengyel állam soha nem születik újjá, sőt, nem is kell újjászületnie. Őrizhette valaki a lengyel nyelvet, ápolhatta a lengyel tradíciókat és szokásokat, és ennek ellenére lojálisan és meggyőződéssel szolgálhatta az idegen uralkodót. Nem elemzem a motívációit az ilyen magatartásnak, amely nem volt ritka az arisztokrácia körében mindhárom felosztási területen. Nem volt ebben semmi közös a kiegyezési elképzelésekkel.²

Alapvetően más volt mindazoknak a magatartása, akik a felkelést és a szervezkedést elutasítva akarták tovább szolgálni Lengyelországot, de a megszállókkal nem akartak alkudozni, vagy azért, mert nem látták a kiegyezés előnyös perspektíváit, vagy alapjában véve viszolyogtak attól. A forradalom ellenzőinek ezen csoportjában található egy tucat ún. „szervező”, akik több-kevesebb sikerrel, ami módon csak adódott, legalísan, munkálódott a lengyel gazdaság oktatásügy és kultúra felemelésén, a nemzeti öntudat megerősítésén és terjesztésén. Jellemző magatartás volt ez főként a porosz megszállási területen a múlt század második felében.³

A kiegyezéspártiak ehelyett keresték a megegyezést a megszállókkal, vagy legalább igényelték az ilyen megegyezést. Ugyan lehetséges volt-e ez mégis az alávetett, gondnokság alá helyezett társadalom és az abszolút monarchiában megtestesült idegen hatalom között vagy akár az alkotmányosban, mint Poroszország 1848 után, amely mégis közel maradt az önkényuralomhoz?

Az ún. méltó kiegyezésnek legalább három feltételnek kellett megfelelnie.

Először is kétoldalúnak kellett lennie. Nem tűnhetett fel hűségnyilatkozatként csak az alávetett oldalról, deklarációként, amelyet a megszálló ugyan gyakran semmibe vett, tudomást sem véve róluk (vagy úgy tett, mintha nem venne róluk tudomást).

Másodszor is reprezentatívna kellett lennie. Nem köthetett kiegyezést tehát egyes személy, vagy rövid életű, tekintélyét veszített érdekcsoport. Szerepet kellett játszania az alávetett oldalról ha nem is az egész társadalomnak, de valamilyen számottevő társadalmi csoportnak, vagy akár befolyásos pártnak. A megszállók oldaláról nem lehetett a helyi közigazgatási előljáró, hanem a központi kormány, maga az uralkodó vagy teljhatalmú megbízott. Nem kellett feltétlenül pecsétés írásbeli

² Jellemző példa erre a magatartásra *Henryk Rzewuski*, a kiváló regényíró esszéista (1791–1866). Ld. *A. F. Grabski*: *Troski i nadzieje. A lengyel társadalmi és politikai gondolkodás történetéből a 19. században*. Lódz, 1981. 158–208.

³ S. Kieniewicz: *Problem pracy organicznej 1840–1890*, Varsó, 1982, 34–58. *Uđ.*: *Le problème du travail organique en Pologne*, Varsó, 1985. *Uđ.*: *Uprisings and Organic Work in the XIX. Century*, East European Quarterly, january 1986.

szerződésnek lennie, eskütétellel. El lehet képzelni egy, ahogy az angolszászok mondják, a gentlemen agreement alapján megkötött szerződést.

Harmadszor is, a kiegyezésnek önkéntesnek kellett lennie, nem pedig kierőszakoltnak. Például a trónra lépő uralkodónak az alattvalók (a gyakorlatban a nemesség), így a lengyel alattvalók is a 19. században hűségesküt tettek. Aki ezt megtagadta, büntetés alá esett, ami a legjobb esetben száműzetést és vagyonelkobzást jelentett. Az ilyen, legtöbbször ünnepélyes esküt Lengyelországban nem vették komolyan sem a felesküdő alattvalók, sem az őket felügyelő hivatalnokok. Az előbbiek titokban megszegték, az utóbbiak ezt jól tudták, és cseppnyi bizalommal sem voltak a felesküdőtt, de továbbra is gyanús lakossághoz.

Ex definitione minden, megkötött vagy igényelt kiegyezés feltételezett valamilyen kompromisszumot. Mindkét oldalon valamiről le kellett mondani, hogy valami más előnyt megszerezzenek, visszakapjanak vagy megtartsanak. A lengyel oldal kiegyezésre lépve rendszerint lemondott a függetlenség eléréséről; cserébe az idegen uralkodónak felajánlotta legalább lojalitását, és rendszerint hathatós támogatás ígérését. Az uralkodó a kiegyezésnek köszönhetően elérte a terület pacifikációját anélkül, hogy erőszakhoz kellett volna folyamodnia, ezért lemond az elnemzetietlenítés politikájáról (oroszosításról, németesítésről). Biztosította tehát a nyelvi jogokat, a vallásszabadságot stb., ezen felül pedig külön intézményeket, valamilyen adag önkormányzatot, esetleg autonómiát.

A megkötött kiegyezés különböző fokon őszinte szokott lenni, a hatalom és az alattvalók oldaláról is. Lehetett ez csak taktikus húzás is.

Az ilyen típusú kiegyezéshez eljutottak a 19. században Európa különböző országaiban. Hozzánk legközelebbi a magyarok kiegyezése a Habsburg-monarchiával. Mégis a lengyel ügyeknél maradvá, próbáljuk meg ezek után az elméleti megfigyelések után a valóban megkötött, tervezett vagy tárgyalt, a lengyel társadalom (a gyakorlatban néhány csoportjának) és az idegen hatalom közti kiegyezés áttekintését az 1795–1918-as időszakban. Minket mint minden történelmet, három momentum érdekel:

A kiegyezési programok születésének körülményei: milyen csoportok léptek fel azokkal, milyen célból, milyen indítókok alapján és milyen feltételekkel?

A kiegyezés sikerének létrejötte (vagy létre nem jött), különös tekintettel az idegen kormány politikájára.

A kiegyezés sikerének, vagy megghiúsulásának, esetleg letörésének következményei.

Koncentrálok az öt, szerintem legfontosabb kiegyezési próbára (vagy) kísérletre, habár ezek nem merítik ki a kérdést. Íme szimbolikus időpontjaik: 1806, 1815, 1848, 1861, 1866.

Talán csodálkozást fog kelteni ezek közül az első, 1806, hogy Lengyelországban ekkorra megegyezés jött létre, nem a felosztó hatalmakkal, hanem ellenfelükkel, Napóleonnal. Mégis szerepet játszik ez a nem egészen kielégítő, nem végig megformált megegyezés a lengyelek és „legyőzhetetlen Feltámasztójuk” között. A lengyelek felajánlották szolgálataikat a Nagy Császárságnak, a haza régi határai között való helyreállítása reményében. A francia megszállás alatt erre a koncepcióra jutott a társadalom egésze. Lengyel nézőpontból valóban szerepet játszott a komp-

romisszum, annyira kiálltak mellette a kor vezető publicistái, Stanisław Staszic és Hugo Kołłątaj. A Tilsitben létrehozott, a régi Köztársaság területének darabjából kialakított törzsszállamocska még a Lengyelország nevet sem viselte. Napóleon oldaláról a játék a lengyel kártyákkal taktikus jellegű volt a felosztó hatalmakkal a rákényszerített harcban. A franciák császára csak szükségből emelte fel a lengyel ügyet, késve, meggyőződés nélkül, és párszor ki akart belőle lépni. Mint tudjuk, a napóleoni manővereket keresztülhúzta az 1812-es év. A Varsói Hercegség rövid létének mérlegét az utókor pozitívan értékelte, az ember- és anyagi veszteségek ellenére. A katonai dicsőségtől függetlenül a napóleoni epizód felújította a lengyel államiságot, és fontos társadalmi változások kezdetét hozta.⁴

1815. A Bécsi Kongresszuson felújították a nem túl nagy Lengyel Királyságot, perszonálunióban Oroszországgal. Elfogadta ezt a kiegyezést a Napóleon veresége miatt csalódott, a stabilizáció és a katonai erőfeszítések után fellélegezni akaró társadalom. Találkozott a társadalom I. Sándor cár törekvéseivel, akinek a kongresszusi alkudozásokon szüksége volt a lengyelek támogatására Európával szemben, hogy megtarthassa az orosz fennhatóságot a Visztulán. A gondviselés emberének bizonyult ebben a játszmában Adam Czartoryski herceg.⁵ És ez alkalommal ez kompromisszum volt, territoriális és alkotmányos értelemben. Elfogadták a hátrány érzése ellenére. „Głupia Polska bez Poznania” (Lengyelország buta Poznań nélkül) – fejezte ki magát Alojzy F. Żółkowski, a népszerű színész. A kiegyezés mégis meghozta a lengyel államiság és nemzeti intézmények (szejm, hadsereg) fennmaradását, a gazdasági és kulturális fejlődés lehetőségeit, ugyanígy a régi Köztársaság területén, minthogy Czartoryski töltötte be a vilniusi Tudományos Kör kúrátorának tisztét.

Gyorsan jöttek mégis a csalódások. Füstbe mentek a számítások a Királyság kiegészítésére a fent említett keleti területekkel. Sértett, megalázott mindenkit a cári fivér, Konstantin nagyherceg önkénye, akit a lengyel hadsereg főparancsnokának neveztek, de gyakorlatilag a helytartó szerepét játszotta. Konstantin nem törődött a törvényekkel, sem az emberi méltósággal. A cenzúra és a katonai törvényszékek bevezetésével együtt az alkotmányos szabadságok holt betűk maradtak. A békétlenség visszhangját keltették Pétervárról, hogy Sándor cár, de főleg utóda, I. Miklós nem érezte magát a kiegyezéssel elkötelezve.

A lengyel konzervatív körök ennek ellenére tartották magukat a kiegyezéshez. Kajetan Koźmian földbirtokos, a Királyság ex-csinovnyika filozofikusan fejezte ki a post factumot: „Lengyelország egzisztenciájának alapja a függőség volt, aztán az alkotmányos szabadságjogokban az engedékenységek.” Tartotta magát a status

⁴ *M. Handelsman: Napoleon a Polska*, V. 1914. *S. Askenazy: Napoleon a Polska*, 3. kötet, V. 1919. *B. Grochulska: Księstwo Warszawskie*, V. 1966. *A. Zahorski: Z dziejów legendy napoleonskiej w Polsce*, V. 1971.

⁵ *K. Bartoszewicz: Utworzenie Królestwa Kongresowej*, Kraków, 1916. *M. Handelsman: Adam Czartoryski*, I. kötet, V. 1948., *M. Kukiel: Czartoryski and European Unity*, Princetont, 1955. *J. Skowronek: Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, V. 1969.

quohoz a kongresszusi tisztviselői establishment, Ksawery Lubecki kincstárniszterrel az élen;⁶ tartotta a kormánnyal jó üzleteket kötő burzsoázia. Védelte a kiegyezés alapjait liberális elhajlásaival szemben a földbirtokosság szervezett része.

Ezzel szemben szervezkedett az értelmiségi ifjúság, a diákok és a tisztek.⁷ Azaz összeesküvések azért alakultak, hogy megvédjék a cár által fenyegetett alkotmányt; rövidesen, az 1830-as forradalmi helyzetben a kiegyezésre mint olyanra törektek, a függetlenség gondolatával. A kirobbanás 1830. november 29-én történt; a lengyel jobboldal reménytelenül és kétségbeesetten próbálkozott a már keresztülhúzott kiegyezés fenntartásával. Reménytelen próbálkozások, minthogy Miklós cár kihasználta a varsói „zendülést” a kiegyezés már régen tervezett felszámolására. Az 1815-ös kiegyezés megbukott, nagymértékben azért, mert kezdettől fogva másként értelmezték Varsóban, és másként Pétervárott.

Vessük tekintetünket a többi felosztási területre. 1819-ben Atanazy Raczyński, monarchista hagyományokban felnőtt fiatal nagylengyelországi arisztokrata, intelligens és ambíciózus ember, különös emlékirattal fordult a Poznańi Nagyhercegség helytartójához, unokatestvéréhez, Antoni Radziwiłł herceghez. Azt szuggerálta neki, hogy a porosz király nyerje meg magának lengyel alattvalóit, hasonló módon, mint azt Sándor cár tette. Adjon a Porosz Nagyhercegségnek a Varsóihoz hasonló alkotmányt, biztosítson egyforma szabadságjogokat a lengyel és német lakosoknak. Ilyen módon biztosítja magának a védelmet a Poroszországot fenyegető orosz expanzióval szemben.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezekben az években az orosz terjeszkedést Sándor ügyesen tettett liberalizmussal leplezte. Raczyński megnevezte a szerinte egy lengyel–porosz kiegyezésre hajlandó nagylengyelországi nemességet: Dezydery Chłapowski tábornok, Tytus Działyński, Stanisław Poninski, Józef Grabowski – ezek a nevek akkor becsültek voltak patriotizmusukért. Raczyńskinek az, a következő években megújított emlékirata nem találkozott semmiféle visszhanggal. III. Frigyes Vilmos nem reagált rá. A dokumentum magánál tartott másolatára a szintén jelentős 1864. március 1-én (a következő felkelés bukásakor) a következő feljegyzést írta: Combien je trouve maintenant tout ce mémoire absurde!⁹

Galíciában ezekben az években nem hallani ilyen próbálkozásokról. Metternich rendszerében nem volt hely az ilyen alkudozásokra a hatalom és a társadalom

⁶ S. Smolka: *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, I. kötet. Krakó, 1907., J. Jedlicki: *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji*, V. 1976.

⁷ S. Askenazy: *Łukasiński*, 2. kötet, V. 1929., J. Szacki: *Ojczyzna, naród, rewolucja. A lengyel nemesi forradalmi gondolat nemzeti problematikája*, V. 1962., W. Bortnowski: *Kaliszanie*, V. 1976.

⁸ W. Zajewski: *Walki węgierskie ugrupowań politycznych w powstaniu listopadowym*, Gdańsk, 1967.

⁹ A. Raczyński memorandumai a lengyel ügyekben, átadva a porosz kormányoknak 1819–1830 között, másolatok J. Raczyński birtokában, kiadásra előkészítve.

között. Még ha Lobkowitz kormányzó, hogy elnyerje a nemesség rokonszenvét, néha lengyel köntösben parádézott.¹⁰

Eljött az 1848-as év, az európai forradalom, amely megrendítette a Habsburgok és a Hohenzollernek trónjait, Galíciának és a Poznańi Nagyhercegségnek rövid időre mozgásszabadságot adott. A liberális körök Berlinben felkapták Németország egyesítésének jelszavát. Bécsben szó volt a Habsburgoktól függő népek föderalizálásáról. Az ilyen koncepciók számoltak a forradalmi Európa és a cárság összezsúpolásával. Perspektivikusan a lengyelek látványos megnyerésének kísérlete az Oroszországgal való háború lehetőségére mutatott. 1848 március és április fordulóján szó volt Berlinben és Bécsben a Galíciának és a Poznańi Nagyhercegségnek tett engedményekről. Ezt a gondolatot felkapták a helyi földesúri központok, akik idegenkedtek a megszállókkal való konfliktustól, mert az parasztfelkeléssel fenyegette őket. Poznańban, Krakkóban és Lwówban kérték az uralkodótól a lengyel nyelv jogait, a létrehozott nemzeti bizottságok legalizását. A függetlenség igényét nem gondolták végig. Ezalatt a kiegyezés konjunktúrája füstbe ment. A háború Oroszországgal nem következett be, a berlini és a bécsi forradalom megállt félúton. A porosz liberális kormány persze felajánlotta a lengyeleknek a Poznańi Nagyhercegség „újjászervezését”, de két részre: lengyel és német részre osztása árán. Az ilyen fajta kiegyezésbe a földesúri vezetők nem mehettek bele. A fegyverkező tartományt a porosz hadsereg már 1848 májusában pacifikálta. Galíciát ez év novemberében lecsillapították, amikor Windischgrätz feldmarsall leverte a bécsi munkásfelkelést. A kiegyezés lehetséges partnerei: az egyik oldalon a német liberálisok, a másikon a lengyel földesúri vezetők, nem voltak urai a helyzetnek ebben a „bolondos” 1848-as évben.¹¹

A kiegyezésre nemsokára megint lehetőség nyílt az orosz felosztási területen. Miklós cár halála és az Oroszország által elvesztett krími háború után.

A lengyel konzervatívoknak megadathatott akkor, hogy a II. Sándor cár által bevezetett reformok keretein belül sajátmaguknak kedvező módon megoldhassák az égetővé vált agrárkérdést, valamint elérjenek valamilyen autonómiát. Nem szejmet, nem hadsereget, világos dolog, de legalább egy „Szervezeti szabályzatot” adtak a Lengyel Királyságnak, a felkelés leverése után (1832), és amely soha nem lépett érvénybe. Az ilyenfajta követelménynek elő kellett állítania és ezzel együtt le kellett mondania a függetlenségről, feltehetően nyilvános válasz formájában a novemberi felkelés tradícióira. Így értelmezte a kiegyezés akkori lehetőségét a legkövetkezetesebb lengyel konzervatív, Aleksander Mielopolski őrgróf. A társadalomban főleg a Metternich kancellárhoz 1846-ban a galíciai vérengzés hatására írt nyílt leveléről. (Metternichet a közvélemény elítélte a parasztok fellázításáért a nemesség ellen). Megemlékezünk erről a levélről, megjegyezve, hogy nehéz ezt a ki-

¹⁰ L. Jabłonowski: Pamietniki. Krakkó, 1963, 102. old. August Lobkowitz herceg 1826–1832 között volt Galícia kormányzója. Ld. még: J. Dutkiewicz: Austria wobec powstania listopadowego, Kraków, 1933.

¹¹ J. Feldmann: Sprawa polska w 1848 roku, Kr. 1933., S. Kieniewicz: Pomiedzy Stadionem a Goslarem. A parasztkérdés Galíciában 1848-ban, Wrocław, 1980.

egyezés felajánlásának nevezni. Ez inkább a kétségbeesés pillanatában megfogalmazott az egyoldalú kapituláció nem szerencsés próbájának tekinthetjük.¹²

1856-ban a Varsóba érkező II. Sándor elutasítja a lengyel földesurak kiegyezési törekvéseit, az emlékezetes szavakkal: *Point de réveries!* 1861-ben azonban Mihail Goncsarov helytartó és nyomában módfelett kelletlenül, II. Sándor cár elszánják magukat a kiegyezési alkudozásokra a lengyelekkel. Történt mindez a forradalmi helyzet, a varsói utcákon folyó vér hatására. Ezúttal Wielopolski ajánlja a cárnak, hogy hívjon életre a Királyságban valamilyen ál-képviseleti testületeket. Nem érte el a testületek felállítását, sem a lengyel nemzeti színek követelt visszaállítását. Elérte viszont a városi és járási önkormányzatot, a félszeg agrárreformot, a hasznos iskolareformot, és az adminisztráció ellengyelesítését. A cárság ilyen úton vette célba a földbirtokos osztályok megnyerését a forradalmi erőkkel szemben, akik Lengyelországban és Oroszországban fenyegették. Az engedmények mégis a lengyeleket igazolták, ami gyengítette azok hatását. Az ún. „fehérek” táborába gyűlt földesurak és burzsoázia tehát tartotta magát az elvhez: „Venni és nem elismerni”. Felismerhető, ez a kiegyezésről való döntés halasztását jelenti, abban a reményben, hogy a „vörösök” (a forradalmi párt) nyomására vagy esetleg a III. Napoleon közbenjárására a cár kénytelen lesz valami többet adni a Lengyel Királyságnak: lehet, hogy képviseletet, lehet, hogy Litvánia odacsatolását.¹³

Wielopolski csak kevés hívét tudta megnyerni a kiegyezéshez. Nemcsak azért, mint általában állítják, ügyefogyott politikus volt, hanem két másik körülmény miatt is. Először: Pétervár nagyon kedvetlenül segítette Wielopolskit. Másodszor: Wielopolski mint konzervatív politikus, nem tudta túllicitálni a „vörösöket”, amikor fontos volt a parasztok megnyerése. A „vörösök” pedig azt hitték, hogy ha hangoztatják a parasztoknak a föld tulajdonba adását, be tudják őket vonni a cárizmus elleni harcba. Fegyvert ragadtak hát (1863. I. 22.); a „fehérek” pedig, nolens volens, hangoztatták csatlakozásukat a felkeléshez. Ettől a pillanattól Wielopolski szükséges lett a cárnak. Ezúttal a kiegyezést megghiúsította a forradalom.¹⁴

A cárizmussal való kiegyezés eljátszott lehetősége már nem térhetett vissza, annak ellenére, hogy Wielopolski eszmei utódai hasonló felajánlásokkal léptek fel a következő évtizedekben (1877, 1881, 1897). Ezek már szerényebb felajánlások voltak: lojalizmus és közös front a terroristákkal és szocialistákkal szemben, cserébe a russzifikáció enyhítése. Ezeket a kísérleteket Pétervár figyelembe se vette.¹⁵ Nem vette figyelembe az 1905-ös forradalom tüzeiben sem. A lengyel nacionalisták vezetője, Roman Dmowski ennél tovább megy: felajánlotta a forradalom leverését lengyel erőkkel, cserébe a Lengyel Királyság autonómiájáért. Ezt a kiegyezési fel-

¹² Lettre d'un gentilhomme polonais sur les massacres de Galicie adressée au Prince de Metternich' Párizs, 1846. Ld még *H. Lisicki: Le marquis Wielopolski, sa vie et son temps*, 2. kötet, Bécs 1880., *Z. Stankiewicz: Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, V. 1967., *J. Borejsza: Piękny wiek XIX.*, V. 1984., 234–262.

¹³ *S. Kieniewicz: Między ugodą a rewolucją. Andrzej Zamoyski 1861–1862-ben*. V. 1962.

¹⁴ Ld. *I. Koberdowa: Wielki książe Konstanty w Warszawie, 1862–1863*, V. 1962. *S. Kieniewicz: Powstanie styczniowe*, V. 1981.

¹⁵ A varsói konzervatívok e törekvéseit 1877–1905 között A. Szwarc monográfiája dolgozza fel.

tételt is elutasította Pétervár, annak ellenére, hogy Dmowski a császárság komolyabb partnere lehetett volna, mint Wielopolski. A forradalmat az orosz felosztási területen bebörtönzések és akasztófák fojtották el.¹⁶

És a porosz felosztási területen? Bismarck kormánya alatt nem volt szó kiegyezésről. Amikor Bismarck 1890-ben eltávozott, a berlini Reichstag átmeneti erőviszonyai az új kancellárt, Caprivit néhány, a lengyeleknek tett engedményre kényszerítette a Poznańi Nagyhercegségben. Nehéz ezt a konjunkturális alkudozást kiegyezésnek nevezni. A szervezőmunka poznańi hívei nem vették nagyon komolyan, és a porosz kormány visszavonta az engedményt, amint a lengyel képviselők hangjára nem volt már szüksége.¹⁷

Ezzel szemben eljutott a lengyel-osztrák kiegyezésig Galícia. A kiegyezés apologetái tolmácsolják, hogy történt ez. És Agenor Gołuchowski is okosabbnak mutatkozott Wielopolskinál, a galíciiaiak is a királyságiaknál. Óvatosabbnak mutatkoztak abban a dologban, hogy a nem sokkal előbbi, 1864-es felkelés bukásából kijózanodtak. Valójában a kiegyezést Béccsel más körülmények sorozata tette lehetővé.

Lengyel oldalról: a krakkói és lwowi demokraták mindig bizonyos fokig gyengébbek voltak a varsói „vörösöknél”. Nem tudtak tehát olyan eredményesen szembeszállni a földesúri vezetőkkel. De a galíciiai demokraták nem is gondoltak az Ausztria elleni fellépésre. Galíciában a felkelés tehát számukra kizárt volt, az 1846-os év véres tanúsága után, amikor Galíciában a parasztok a császárral azonosultak a felkelők ellen. Mi több, Ausztriával a kiegyezés nem kellett, hogy a függetlenségről való lemondást éreztesse! Mert bizonyították a jövőbeli autonóm Galícia, egy osztrák-orosz konfliktus esetén idővel kiszélesítheti az orosz megszállási területet. Ez a „Lengyel Piemont” koncepció, amelyet Galíciában többé vagy kevésbé őszintén hangoztattak, a megszállókkal való kiegyezésnek hazafias köntöst adott.

Viszont a megszállók szempontjából a kiegyezés értelme – és ez volt talán a döntő – abban is megnyilvánult, hogy a Habsburg-Monarchia mély válságot élt át, és főként Sadova után (1866) rákényszerült arra, hogy ne csak a magyarokkal egyezkedjen. Az egyezkedés egyik variációja volt a lengyel konzervatívok megnyerése a német liberálisok ellen, és mellékesen a csehek ellen. Az autonóm Galíciában kormányzatot adva a lengyeleknek, Ausztria a segítségükkel fedezhette magát egy Oroszországgal való konfliktus esetére. Ez pedig, mindig lehetséges volt, tekintettel a balkáni helyzetre. A kiegyezésre való fogékonyság tehát kétoldalú volt, ennek ellenére nem jött létre könnyen. Bécs első engedményei a lengyel nyelv ügyére és a tartományi szejm engedélyezésére (1861) az országban megelégedett fogadtatásra találtak, de nem magyarálták meg a kölcsönös kötelezettség okait. Az igazságot mondva galíciiai lengyel „nemzeti párt” 1861-ben ugyanahhoz a taktikához tartotta magát, mint a „fehérek” a Királyságban: „Venni és nem elismerni”.

¹⁶ S. Kalabinski, *F. Tych: Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja*, V. 1969., 255. Ld még: R. Wapiński: *Narodowa demokracja 1893–1939.*, Wrocław, 1980., 103.

¹⁷ J. Feldman: *Bismarck a Polska*, V. 1966., L. Trzeciakowski: *Polityka polskich klas posiadających w Wielkopolsce w erze Capriviego*, Poznań, 1960.

1862-ben a bécsi lengyel követek eljutottak az ellentmondásig, 1863-ban a galíciái „vörösök” és a „fehérek” is a varsói Lengyel Nemzeti Kormány alá helyezték magukat, és az 1864-ben Galíciában is ostromállapotot, bebörtönzéseket és ítéleteket vont maga után. 1865 végén azonban az orosz területen lévő felkelés bukása után az osztrák–orosz konfliktus előestéjén a légkör mind a két oldalon megértővé vált. Az alkudozások még nyolc évig húzódtak. Ez azt jelentette, hogy a lengyel oldal lemondott a követelmények egész soráról, amikor megmutatkozott, hogy nem vezetnek eredményre.

Így hát 1869-ben világossá vált, hogy Galícia nem képes a tárgyalásokon elérni külön „kormány”, és a szemnek felelős „kancellár” kinevezését. 1870-ben a franciaországi második császárság bukása után elterjedt a „lengyel Piemont” eszméje. 1872-ben befejeződött a lengyel–cseh közös front kialakításának őszinte próbája, a bécsi centralisták ellen (Idea, amelyet a lwowi demokraták vezetője Frantyszek Smolka tett divatossá.)

1873-ban a galíciái szejm lemondott további igények támasztásáról Béccsel szemben. Elégedettek voltak azzal, amit kaptak: az iskolák, a bíróság, az adminisztráció ellengyelesítésével, az olyan javasolt elég széles autonómiával, és ami a leglényegesebb, a kulcspozíciók betöltése befolyásolásának elérésével – mint a helytartó és a tartományi marsall. Hatásukban megmutatta ezt a lengyel konzervatívok által átvett államhatalom és az ellenőrzés jellegét a galíciái autonómia fölött: világos dolog, hogy ez lengyel és ukrán néptömegek hátrányával járt. Mellékesen elértek a lengyel konzervatívok korlátozott befolyásukat a bécsi kormányzatra, az ausztriai belügyekre. Cserébe lemondtak a függetlenség elnyeréséről, amit az 1866 decemberi szejmi felirat zárórésze is jelez: „Felség, melletted állunk és melletted akarunk állni.” 1866-ban még beszéltek a „galíciái Piemontról”; mégis később, hosszú évekig, Lengyelország függetlenségét elérhetetlennek tartották. Bécsi nézőpontból fontosabb volt a galíciái kiegyezés másik aspektusa: mégpedig hogy a Lengyel Kör lemondott más decentralizációs törekvések támogatásáról a Monarchiában.

A galíciái kiegyezést a magyarral ellentétben nem formalizálták valamilyen ünnepélyes aktussal. Lefektette néhány állami és tartományi törvénycikk, miniszteri rendelet és bizalmas megegyezés, amelyek felvázolták a *modus procedendi*t néhány évtizedre. Lengyel szemszögből a kiegyezés előnyös volt, elsősorban a nagybirtokok számára, de ugyanígy előnyös az értelmiség jelentős csoportjainak, akiknek megnyitotta a hivatali karrierhez vezető utat; előnyös a lengyel oktatásügynek, tudománynak és kultúrának, ebben az értelemben hasznos, még a három részre osztottság szintjén is, a lengyel nemzetiségnek.¹⁸

A 19. század végén ezen az oly simán működő rendszeren repedések kezdtek feltűnni. Az Európában elmélyülő demokratizációs folyamat nem kímélte az öreg Habsburg-Monarchiát sem. 1897-ben a Reichsrat választási eljárását kiegészítették az ún. „ötödik kúriával”, ennek következtében a szocialista Ignacy Daszyńs-

¹⁸ K. Grzybowski: *Galicja 1848–1914. A politikai szerkezet története Ausztria szerkezetének történelmi hátterén*, Wrocław, 1959., S. Kieniewicz: *Adam Sapieha*, Lwów, 1939 J. Zdrada: *Zierch Czeretorskich*, V. 1969., H. Wereszycki: *Pod berłem Habsburgów*, Kraków, 1975.

ki bécsi szószeréről, német nyelven bélyegezhette meg a lengyel konzervatívok kormányzatát Galíciában. És a tartományban elhatalmasodott népi mozgalom, amely megkérdőjelezte a nagybirtok jogát a lengyel társadalom képviselőjére Michał Bobrzyński helytartó (1908–1913) a legkiválóbb lengyel konzervatív politikus igyekezett megelőzni a rosszat. Bobrzyński részleges modernizációjával akarta fenntartani a kiegyezés addig fennálló rendszerét. Megbukott, párthívei elhagyták, még a püspökség is dezavualta.¹⁹

Ugyanezekre a háború előtti évekre esnek Józef Piłsudskinak, a függetlenségi párt későbbi vezérének bizalmas beszélgetései a cs. és kir. tábornoki kar képviselőivel. Eszerint Ausztriának fel kellene fegyvereznie a lengyel „lövészeket”, a lengyelek támogatnák Ausztriát a közeli konfliktusban Oroszországgal szemben. Ebben az Ausztriával való kiegyezés új formájának kezdetét kellene látnunk? Talán nem, hiszen taktikus, rögtönzött megegyezés jellegű volt, nem szólt sem a bécsi kormányzatnak, sem a lengyel társadalomnak.²⁰

A világháborúnak kellett véget vetnie a galíciai kiegyezésnek. Először a Nemzeti Demokrácia mondta fel, kilépve – már néhány héttel a háború kitörése után – a Piłsudski Légioinak nevet adó Nemzeti Főbizottságból. Nyomában a néppártiak a „Piast” csoportból. Tehát 1915-ben Galícia helytartója nem lengyel konzervatív lett, mint ahogy azt a gentlemen agreement fél évszázaddal azelőtt lefektette, hanem német tábornok. Az 1917-es breszti béke jelezte, hogy a Habsburg-monarchia feláldozza keleten a lengyel érdekeket az ukránok érdekében. Az utolsó osztrák-barátok lába alól ezzel Lengyelországban kicsúszott a talaj. De kicsúszott a dinasztia lába alól is.²¹

Zárójelben mondván: az utolsó próba egy kiegyezés megkötésére a megszállók és a lengyel társadalom között az 1916. november 5-i aktus volt, a Lengyel Királyság kikiáltása a központi hatalmak védnöksége alatt. Ezúttal a kezdeményezés a császároktól jött: II. Vilmostól és Ferenc Józseftől. Lengyel részről, fordított dolog, nem talált szélesebb támogatásra ez a felajánlás. Valójában ekkorra a rabság korszaka már a végéhez közeledett.²²

A fenti tömör áttekintést a 19. századi lengyel kiegyezési erőfeszítésekről három általános észrevétellel lehetne zárni.

A kiegyezésnek a függetlenségét veszített társadalom és ezzel vagy azzal a megszállóval csak akkor volt esélye sikerre, ha mindkét oldal – mind a lengyelek, mind a felosztó hatalom – (valódi vagy vélt) válságon ment keresztül. Lengyel részről szerepet játszhatott a függetlenség kivívása reményének összeomlása, míg a hatalom oldaláról – belső vagy nemzetközi bonyodalmak.

¹⁹ *M. Bobrzyński: Z moich pamiętników, Wrocław, 1957., W. Lazuga: Michał Bobrzyński, V. 1982.*

²⁰ *A. Garlicki: U źródeł obozu belwedwskiego, V. 1978., 184., 237., 247.*

²¹ *. Batowski: Rozpad Austro-Węgier, Kraków, 1982., S. Kieniewicz: L'orientation autrichienne en Pologne au temps des partages (w:) L'indépendance et la question agraire. Esquisse polonaises du XIXe siècle, Wr. 1982. pp. 14–44.*

²² *J. Pajewski, Odbudowa państwa polskiego 1914–1918. W. 1978.*

Kiegyezést a 19. században nem kötött az alávetett társadalom az uralkodó társadalommal. Sikert csak a lengyel mérsékelt tábor (értsd: nagyföldesúri) és a monarchia között ért el (vagy csak kellett volna elérnie). Érthető, hogy a kiegyezők a megkötött vagy igényelt szerződést saját érdekeik szellemében használták ki. Ebben rejlett gyengeségük is, mert a kiegyezés minden koncepciója a hatalomhoz nem engedett csoportok alulról jövő ellenkezésével találkozott, még inkább a társadalmilag mellőzöttekével. És egyidejűleg a kiegyezés – még ha az uralkodó vagy tanácsosai helyeselték is –, nem mindig találkozott a pétervári, berlini vagy bécsi befolyásos közők helyeslésével.

És még egy: az egyszer már megkötött kiegyezés örök jellege csak abban az értelemben örök, mint a nemzetközi szerződéseké. „A magas szerződő felek” csendben gondolták, hogy addig fogják respektálni a megkötött szerződést, amíg tartanak azok a belső és külső körülmények, amelyek ezt a megegyezést lehetővé tették. Lengyelországban a 19. században minden, feltehetően örökéletű szerződésnek mindkét oldalt köteleznie kellett egészen a felmondásáig.

A FÜGGETLEN LENGYEL ÁLLAM ÚJJÁÉPÍTÉSÉNEK PROBLÉMÁI 1918-BAN*

A megszállás időszakában

Az 1795 és 1918 közötti időszakot áthatották a független lengyel állam újjáépítéséért vívott küzdelmek. Ezekkel a törekvésekkel, a lengyel társadalom nemzeti szempontból legaktívabb csoportjaival szembeszállt a három megszálló hatalom: Oroszország, Poroszország és Ausztria. E hatalmak ereje és pozíciója olyan tartósnak és megkérdőjelezhetetlennek bizonyult, hogy sok lengyel és a lengyel kérdésben jóindulatú külföldi nem látott esélyt a lengyel nemzet politikai helyzetének javulására. Az emberi mentalitásban ugyanis van valami, ami inkább a dolgok létező állását szentesítő gondolkodást segíti, és inkább a hozzá való alkalmazkodásra készítet, mintsem olyan dinamikus, történelmi gondolkodásra, mely észreveszi a bennünket körülvevő világ változékonyságát, és felkelti a képzelőerőt a fejlődés jövőbeli útjainak előrelátására és az ehhez igazodó cselekvésre. Ám még ha az előbbi tendencia dominál is a társadalom legszélesebb köreiben, akkor is vannak olyan csoportok és egyének, melyek elutasításának szellemében gondolkodnak és cselekednek, abban a meggyőződésben, hogy a változások elkerülhetetlenek. Persze mindkét állásfoglalást ösztönzik racionális és irracionális motívumok, valamint különféle, az emberi tudatban funkcionáló mítoszok is. Ezt a természetesen jócskán leegyszerűsített sémát lehet alkalmazni a lengyel társadalom jellemzésére a rabság időszakában.

Az első irányzat – bár nem a kizárólagos okság alapján – az organikus munka pozitivista irányvonalával köthető össze, olyan békés, gyakran a lojalizmusra támaszkodó törekvésekkel, hogy a megszálló kormányok javítsanak a lengyelek helyzetén. A második irányzatot romantikus, nonkonformista, lázadó magatartás jellemezte. A fegyveres harc gondolata és annak gyakorlati megvalósítása elsősorban a romantikus magatartásból származott. Az a meggyőződés, hogy a lengyel nemzet képes lerázni magáról a három hatalmas monarchia által rájuk kényszerített ígát, ellenkezni látszott a józan ésszel, mégis eléggé elterjedt volt a felosztás időszakában. A nemzeti rabság e 123 évében, egyes időszakokban különféle pozitivista magatartások domináltak, másokban pedig a romantikus magatartás került az élre. Mindkét irányvonal megvolt Lengyelországban, és nemcsak harcoltak egymás el-

*A cikk Tadeusz Jędruszczak-nak a Kwartalnik Historyczny 1987. évi 1. számában megjelent szövegének fordítása. Az érdeklődő olvasó annak nagyszámú jegyzeteiben megtalálja a részletes információt az említett művek bibliográfiai adataival.

len, hanem ki is egészítették egymást, végső soron a lehető legjobb célt szolgálták, vagyis a nehéz időszak leghasznosabb túlélését (a pozitivizmus), és fegyveres harcra ösztönözve a társadalmat, ha ehhez kedvező feltételek jöttek létre (a romantizmus). Kivált a megfelelő külső körülmények, azaz a függetlenségi törekvések számára előnyös nemzetközi helyzet kialakulása volt olyan tényező, melynek elsődleges jelentősége volt a lengyel ügy számára.

A nemzeti rabság egész időszakában vita zajlott a lengyel területeken és az emigrációban levő lengyelek között a felosztás okairól. Ebben a vitában különféle vélemények hangzottak el: egyesek hajlamosak voltak kizárólag a megszállókat vádolni, mások viszont a saját nemzeti gyengeségekre összpontosítottak. Anélkül, hogy e jelentős vita lényegébe bocsátkoznánk, meg kell állapítani, hogy nagyon is hozzájárult a társadalom politikai tudatának fejlődéséhez, felelősségre tanított az ország sorsa iránt, nem engedte, hogy az állam feltámasztásának problémájáról megfeledkezzenek. A vita iránti érdeklődés a 19. századi lengyel társadalomban nem lehetett általános, de a vezető csoportok foglalkoztak a problémakörrel, érdeklődött iránta a tanulóifjúság is.

A vitában azt a tünetcsoportot bíralták intenzíven, amelyet lengyel nemzeti bajnak neveztek, nevezetesen az elburjánzott individualizmust, amely nem tudta tiszteletben tartani a közösségi érdekeket, a politikai vitákba bonyolódást, amely kárt okozott mindenkinek, az állampolgári fegyelem alacsony szintjét, a mítoszokra és a miszticizmusra való hajlamot. Egyben igényelték minden tanulság levonását a felosztások tragédiájából, kivált pedig a nemzet erkölcsi újjáélesztésére, a társadalmi bajok gyógyítására, az emberi munka tiszteletére szólítottak fel.

Lengyelország felosztásaira a hivatalos Európa hideg közömbösséggel reagált. E magatartás ellenére megszólalt a nyugati közvéleményben a tiltakozás hangja is. Az európai történetírásban és publicisztikában a 18. század végétől a 19. századon keresztül egészen a 20. század elejéig vitatkoztak Lengyelország felosztásainak problémájáról, különösen azok okairól. Különféle vélemények hangzottak el, Lengyelországra nézve kedvezőek és kedvezőtlenek egyaránt. Marian Henryk Serejski „Európa és Lengyelország felosztásai” című művében ezt írta: „A történet-szek a Lengyelország bukásának okairól folytatott vitában különböz, a leggyakrabban egymást nem kizáró, hanem kiegészítő vagy egymással konkuráló hipotéziseket fogalmaztak meg; ritkán szorítottak kizárólag belső vagy külső tényezőkre. A probléma nagyfokú bonyolultsága folytán inkább az egymással összekötődő belső és külső feltételek együttesére mutattak rá, amelyek a Köztársaság bukását okozták.” Serejski külön jellemezte a megszálló országok történetírását, amely makacsul igyekezett a felosztásokat igazolni, elsősorban Lengyelország széthullásával indokolva meg őket. Egyes német és orosz szerzők a Lengyelország és nagy szomszédai közötti élethalálharcról írtak. Ebben a harcban Lengyelország mint gyengébb, alul kellett hogy maradjon.

Nem kétséges, hogy a felosztások okairól folytatott lengyel vita a nemzeti újjászületést jellemezte, amely megteremtette a szükséges feltételeket az idegen uralom alóli felszabadulásért vívott többszű és sikeres harchoz.

Itt hangsúlyozni kell a lengyel kultúra szerepét, amelynek nevelő hatását a rabság időszakában lehetetlen túlbecsülni. „Nem kétséges, hogy az államuktól meg-

fosztott országokban a kultúra szerepének a társadalom életében, különösképp a nemzeti életben, bizonyos értelemben jóval nagyobbak kellett lennie, mint a saját államisággal bíró nemzeteknél. Ez utóbbiaknál az állam rendszerint támogatta a kultúra fejlődését, legalábbis néhány területen, az pedig szilárdította az állam egységét és erejét. Viszont a rabságban levő nemzeteknél a nemzeti kultúrának nemcsak hogy ilyen támogatás nélkül kellett fejlődnie, hanem ráadásul helyettesítenie kellett a nem létező állami intézményeket: a kormányt, a közigazgatást, a hadsereget. Annyira erős erkölcsi kötelekeket kellett megteremtenie, hogy azok legalább bizonyos fokig helyettesítsék a fizikai kötelekeket és az állami kényszert. Az idegen uralom alatti országok kultúrája viszont csaknem mindig határozott ellenállásra, sőt tervszerű megsemmisítő akcióra talált a megszálló részéről. A lengyel kultúra megszállás alatti története a legjobb példa erre. Milyen erősek tehát a nemzeti társadalmat összekapcsoló kulturális kötelekek, ha kibírtak ilyen nyomást."

A függetlenséghez vezető úton rendkívüli jelentőségűek voltak a fegyveres harcok, különösen a nemzeti felkelések. Meg kell itt említeni a Kościuszko-felkelést, a lengyelek részvételét a napóleoni háborúkban, az 1830-as novemberi felkelést, az 1846-os és 1848-as eseményeket, az 1863 januári felkelést és az 1905–1907-es forradalmat. Bár ezek egymástól jelentősen különböző fegyveres fellépések nem hozták meg az azonnali tartós sikereket és a lengyel kérdés határozott rendezését a lengyelek követeléseinek megfelelően, mégis a nemzeti aktivitás legmagasabb formáját és a felosztások elutasításának manifesztációját képezték. Ebből az következett, hogy bár a lengyel állam nem létezett, folyton élő maradt a lengyel kérdés, olyasvalamiként, ami nincs rendezve és ami megoldást igényel. Voltak olyan időszakok, amikor a lengyel kérdéssel sokat beszéltek Európában. Voltak olyanok is, amikor hallgatás uralkodott körülötte, amikor sikeresen szorították a politika perifériájára. De soha nem sikerült teljesen kitörölni az emberi emlékezetből.

Lengyelországban sokat vitatkoztak a 19. századi nemzeti felkelések célszerűségéről és eredményességéről. Ebben a kérdésben aligha sikerül egyértelmű értékeléseket megfogalmazni. Nem szabad elfelejteni, hogy a felkelések sok bajt és szenvedést okoztak a társadalomnak, hogy társadalmilag és anyagilag nagy árat kellett értük fizetni, és végül hogy a folyton lázadó Lengyelország összekovácsolta a három megszálló szövetségét. Ha azonban az idő távlatából nézzük a megszállás egész korszakát, és azt úgy tekintjük, mint a lengyel nemzet konfrontációját három birodalommal, melyek arra törekedtek, hogy tartóssá tegyék a felosztottságot, és egyesítsék a lengyel földeket saját régi területeikkel, hogy ily módon lehetetlenné tegyék a független Lengyelország újjáteremtését, akkor el kell ismerni, hogy a felkelések nemcsak számottevően megnehezítették a megszállók politikáját, hanem egyenesen megghiúsították annak megvalósítását; megtorlásokat hoztak a lengyel nemzetre, tehát kiélezték az antagonizmust, elmélyítették az ellenségeskedést, keresztülhúzták az integráció esélyét, lehetővé tették a nemzeti különállás megőrzését.

Ebben az összefüggésben kell vizsgálni a fegyveres harcnak, mint a nemzeti felszabadító törekvésekben alkalmazott módszernek problémáját. A fegyveres harc megindításáról hozott döntés különösen kiemelkedő, teljesen nem előrelátható következményekben mindig bővelkedő kérdés. Ezért ilyen döntést csak akkor le-

het hozni, ha a cél elérésének többi eszközét (az erőszak alkalmazásával való fenyegetést is beleértve) kimerítették, az általános helyzet pedig arra mutat, hogy a kívánt eredményt egyedül fegyveres úton sikerül elérni. Ez a felfogás meglehetősen általános, nem pontosítja például a katonai műveletek jellegét, kívált pedig kiterjedését. Jelen fejtegetésekben azonban ez nem fontos, ugyanis kizárólag annak a hangsúlyozásáról van szó, hogy a nemzeti felszabadító harcban nem lehet a priori kizárni a fegyveres cselekmények szükségességét és célszerűségét. Ahhoz, hogy a fegyveres harc teljesítse a hozzáfűzött reményeket, és elérje kitűzött céljait, a helyzetnek megfelelő formákban kellően szervezettnek és irányítottaknak kell lennie, feltételezve, hogy helyes időpontot választottak, és hogy az általános belső és külső feltételek kedveznek. Ha ebből a nézőpontból szemléljük a lengyel nemzeti felkeléseket, akkor – nem kérdőjelezve meg a felszabadító fegyveres harc eszméjét – el kell ismerni, hogy jobb szervezéssel és megfelelőbb vezetéssel jóval komolyabb eredményeket érhettek volna el. Ez kívált a Kościuszko-felkelésre és az 1830-as novemberi felkelésre vonatkozik.

A nemzeti felszabadító harc és a társadalmi kérdések összefüggése nem kétséges. Itt nincs hely ennek bővebb kifejtésére. A felosztások időszakában a lengyel felszabadító harcok esetében két probléma kívánczik az élre: milyen társadalmi erők játszanak vezető szerepet ezekben a harcokban és hogyan alakult viszonyuk a kor alapvető társadalmi kérdéseivel, azaz előbb a parasztkérdéshez, majd a munkáskérdéshez és a parasztkérdéshez (megváltozott formában). A felszabadító harc fejlődése számára különösen fontos, hogy támogassák a paraszttömegek, hogy saját ügyüknek tekintsék. Ám a lengyel felszabadító mozgalom vezető központjai és a néptömegek közötti osztályantagonizmusokból az következett, hogy ezek a tömegek nem játszottak olyan szerepet a felszabadító harcban, amilyent kellett volna, hogy a harc sikerrel járjon. A felkelők vezetőinek túlzottan korlátozott társadalmi látóköre és az, hogy – a társadalmi kérdésekben – főként a birtokos osztályok érdekeit képviselték, nagyon ártott az 1830 novemberi és az 1863 januári felkelésnek. A kizsákmányolt rétegek érdekében a Kościuszko-felkelésben tették viszonylag a legtöbbet.

Az első világháború éveiben

Nagyjából ilyen tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkezett a lengyel nemzet 1914-ben, az első világháború kitörésének pillanatában. A lengyel nemzet felszabadulásához – e nagy katonai konfliktusnak köszönhetően – kedvező feltételek jöttek létre, mégpedig a következő szempontokból:

1. Ebben a háborúban fegyveresen összecsapott egymással a korábban kialakult ellentétes táborokban levő három megszálló hatalom. Oroszország az antant egyik állama volt, Németország és Ausztria–Magyarország pedig a központi hatalmak tömbjét képezték. A megszállók közötti konfliktus egységük végét jelentette a lengyelelles politikában. Ily módon végső soron megszűnt létezni annak a három államnak a hatalmas szövetsége, amelyekkel a lengyelek addig küzdöttek. Ettől fog-

va a lengyel politika előtt kirajzolódott a megszállók közötti ellentétek kihasználásának lehetősége.

2. Ez a háború – amint be is bizonyosodott – hosszan tartónak, pusztítónak ígérkezett, a megszálló államok mindenoldalú kimerüléséhez, és ami ezzel jár, többéves meggyengüléséhez kellett vezetnie. A meggyengült és ráadásul civakodó ellenfelekkel folytatott harc több reménnyel kecsegtetett a sikert illetően, mint azelőtt bármikor.

3. A megszálló államok, mivel két ellentétes koalícióban voltak, igyekeztek megnyerni maguknak a lengyeleket, a másik fél ellen fordítani őket. Ez a tendencia rögtön a háború kezdetén kirajzolódott, sőt még kirobbanása előtt, a konfliktus kibontakozásának időszakában. Oroszország, illetve Németország és Ausztria–Magyarország 1914-ben egyaránt különféle nyilatkozatokat tett közzé a lengyel kérdésben, ezek számos ígéretet tartalmaztak. A megszállók kormányainak vagy hadseregeik katonai vezetésének bizonyára nem állt szándékukban ezeknek az ígéreteknek a megtartása, de már proklamálásuk pusztja ténye is jóval kedvezőbb légkört teremtett a lengyel kérdés megoldására, mint korábban. A megszállóknak azonban kellett bizonyos valós engedményeket tenniük, akár azt, hogy beleegyeztek lengyel katonai alakulatok megszervezésébe, lengyel jelvények és lengyel vezénylet alatt, hogy megengedték társadalmi és elsősorban politikai jellegű lengyel bizottságok létrehozását, hogy végre elkezdtek – gyakran lengyel személyiségek részvételével – gondolkodni a lengyel kérdés olyan szellemben történő megoldásán, hogy lengyel politikai és közigazgatási szervezeteket alakítsanak.

4. A háború kitörése és a megszállók gesztusai felkeltették a lengyel társadalom aktivitását, reményeket tápláltak az önálló államiság visszaszerzésére. Az idő múltával és a háború elhúzódásával ez az aktivitás és a remények nőttek, majd a háború végső szakaszában ez átalakult komoly és széles körű felszabadító mozgalmá. Éppen a háború idején jött létre nagyon gazdag publicisztika Lengyelország jövőjéről, gazdaságáról, kultúrájáról és helyéről Európában. Ugyanakkor foglalkoztak a múlttal, és bemutatták a lengyel állam régi fényét. Széles körű tevékenységbe kezdtek a legális és konspirációs lengyel pártok és szervezetek. Nagyméretű lengyel karitatív, diplomáciai és politikai akció bontakozott ki (többek között Henryk Sienkiewicz, Ignacy Paderewski, Roman Dmowski részvételével). Külföldön aktív volt a párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság.

5. A helyzet elsőrendű fontosságú új eleme volt, hogy a megszálló kormányok kénytelenek voltak tömegesen mozgósítani a lengyeleket hadseregeikbe. A korábbi háborúkkal ellentétben, az első világháborúban sokmillió, hosszú, lineáris frontokon tevékenykedő hadseregek jelentek meg. Ahhoz, hogy ilyen hadseregeket hozzanak létre és tartsanak fenn, a férfiak nagy részét kellett mozgósítani. Becslések szerint csaknem 3 millió lengyel volt mindhárom felosztó állam hadseregében. Ez azt jelentette, hogy ennyi lengyelnek adtak fegyvert a kezébe, hogy különféle katonai szakkiképzésében kellett őket részesíteni, végül esélyt kellett nekik adni a harci tapasztalat megszerzésére, méghozzá – részben – a parancsnoklás és törzszvezetés különböző szintjein. Kedvező körülmények között elég lett volna ezt az embertömeget elkülöníteni a megszállók hadseregeiből, hogy Lengyelország érdekeinek védelmére kelhessen, és az ellenséggel szembeszegezhesse fegyverét. Éppen

így zajlottak le a dolgok 1918–1919-ben. Ennek köszönhetően az első világháború után nagyon gyorsan meg tudták szervezni a lengyel hadsereget. Itt nem foglalkozunk a lengyelek – kivált a háború kezdeti szakaszában – drámai helyzetével a megszállók hadseregeiben, melyekben a front szemben álló oldalaira kerültek, és löniük kellett egymásra. A kérdésnek ezt a vonását már többször tárgyalta a lengyel irodalom.

Egy másik, a felszabadító harc szempontjából előnyös körülmény volt, hogy az első világháborúban harcoló hadseregekben különféle autonóm és félautonóm lengyel nemzeti alakulatokat hoztak létre. Sorsuk sokféleképpen alakult, de éppen belőlük került ki az 1918-ban megalakult lengyel hadsereg különösen sok katonája és parancsnoka. Ha a feltételek lehetővé tették, a megszállók elleni harc aktív résztvevőivé váltak.

6. A forradalom ügyét a végére hagytuk, mégpedig azért, mert – kronologikusan szemlélve – a háború végső szakaszában lépett színre. A felosztó hatalmak kormányai hangos imperialista jelszavakkal kezdték meg az első világháborút, bár ezek az imperializmusok nem voltak egyenrangúak. A német imperializmus ugyanis kitűnt különös agresszivitásával. A háború vége felé a két fő megszálló államban – Oroszországban és Németországban – a reakciós rezsimeket megdöntötték a forradalmak. Oroszország két forradalmat élt át: 1917 februárjában és októberében. Németországban végbement az 1918. novemberi forradalom.

Forradalom tört ki Ausztria–Magyarországban is. A legradikálisabb az októberi forradalom volt. Neki köszönhetően teljesen új helyzet jött létre a háborús felek között (a breszti béke, Szovjet-Oroszország szakítása az antanttal), hatására pedig megélénkült a forradalmi mozgalom több országban, Lengyelországot is beleértve. Az orosz példa a munkás- és paraszttömegeket harcra ösztönözte a fennálló társadalmi rend ellen, az elnyomott nemzeteket pedig felszabadító harcra a nemzetek önrendelkezési jogának Lenin által proklamált jelszava szellemében. A lengyel nemzet számára ez újabb ösztönzés volt a saját független államáért folyó aktív harc intenzívebbé tételére. A porosz megszállási övezetben a lengyelek a novemberi forradalom közvetlen befolyása alá kerültek. Ez meggyengítette a német imperializmust, és olyan helyzetet teremtett, amelyben sor került a nagylengyelországi felkelés és a három sziléziai felkelés kitörésére. Számtalán megélénkült a lengyel mozgalom Powiślében, Warmiában és a Mazuri-vidéken.

Az első világháború és a februári forradalom, majd az októberi forradalom által teremtett, a függetlenségi törekvéseknek kedvező körülmények felkeltették és növelték a lengyel társadalom, szervezetei és vezetői aktivitását minden téren: társadalmi, politikai és diplomáciai területen, valamint a fegyveres harc területén. A Lengyel Légiónk (15–20 ezer ember), Józef Dowbór-Muśnicki oroszországi hadteste (19 ezer ember), Józef Haller franciaországi hadserege (50 ezer ember), a német fennhatóság alatt létrejött Lengyel Fegyveres Erő (mintegy 9 ezer ember), a konszpirációs, szerteágazó Lengyel Katonai Szervezet, rövidítve a POW (mintegy 30 ezer ember), végül a szovjet-oroszországi lengyel fegyveres alakulatok, kivált a híres Belgorodi Ezred (mintegy 17 ezer ember), a lengyel katonai parancsnokok kiemelkedő szerepe az októberi forradalomban (Roman Łagwa, Romuald Muklewicz és Stefan Żbikowski) – ezek a fegyveres tevékenységben való lengyel részvétel leg-

fontosabb példái és a legismertebb lengyel alakulatok az első világháború időszakában. Ez nyilvánvalóan nem teljes összeállítás.

Meglepőnek tűnhet azoknak a különféle alakulatoknak egymás utáni felsorolása, melyek nemritkán a front szemben álló oldalain harcoltak, melyeket különböző, gyakran egymás ellen is harcoló politikai központok irányítottak. Ennek az eljárásnak azonban megvan az az előnye, hogy bemutatja a széleskörűen kibontakozó lengyel katonai részvételt csaknem valamennyi európai fronton és mindazonokon a területeken, ahol csak a lengyelek voltak. Mindezek a fegyveres alakulatok – bár természetesen különböző mértékben – meghatározott szolgálatokat tettek a lengyel ügynek. Ez azokra is vonatkozik, akik forradalmi zászlók alatt harcoltak a cárizmus és a reakció ellen Oroszországban, meg azokra is, akik hazafias szándékoktól eltelve fogtak fegyvert abban a meggyőződésben, hogy eljön az idő, amikor a megszállók ellen irányíthatják majd, hogy Lengyelországnak szüksége lesz ezekre a felfegyverzett emberekre. Természetes, hogy ezek a sokezer katonatömegek nem lehettek tudatában azoknak a politikai céloknak, amelyek magasabb parancsnokaikat, valamint az egyes alakulatokat patronáló pártokat és más szervezeteket vezérelték. A lengyelországi hatalomért folyó tevékenység és politikai harcok, a leendő állam jellegéről folyó viták, a különféle, nemegyszer antagonisták érdekek összeütközése – ezek a dolgok a vezető elitben játszódtak le, a katona viszont távol volt tőlük. Mégis ezek olyan idők voltak, amikor az indoktrináció nem ért el mélyre, amikor a homályos politizálás elsősorban a vezetők privilégiuma volt. A katonákat egyszerű igazságok irányították, ezek között a „Lengyelország” jelszó (egyeseknek) vagy a „forradalom” (másoknak) egy jobb jövő óhaját fejezte ki, és a cselekvés motorjának szerepét töltötte be.

A lengyel fegyveres alakulatok sok csatában vettek részt, nagy veszteségeik voltak halottakban és sebesültekben, de azokban a sokmilliós hadseregekben, amelyek ebben a háborúban küzdöttek, valódi jelentőségük nem lehetett nagy. Részvételük következeképp főként a lengyel jelenlét manifesztálása volt, a nemzeti érdekért vívott harc akarátának kifejezése, úgy, ahogy a különböző lengyel társadalmi áramlatok és politikai orientációk akkor különféleképpen értelmezték, bár mindannyian elsőrendű célnak tartották a független Lengyelországot. Reális jelentőségük volt viszont ezeknek az alakulatoknak olyan alapként, amelyre építették – már a független Lengyelországban – az egységes lengyel hadsereget. Ez nagyon gyorsan számottevő erővé vált az akkori Európában.

Így tehát a független lengyel állam létrejötte 1918-ban annak köszönhetően volt lehetséges, hogy számos belső és külső körülmény játszott közre.

A fő belső tényező a lengyel nemzet függetlenségre való törekvése volt, amit makacsul képviselt a nemzeti rabság egész időszakában. Ez a törekvés különösen erősen lépett fel az első világháború idején, és megnyilvánult a lengyel fegyveres tevékenységben, a szélesen kibontakozó hazafias-társadalmi akcióban, valamint a diplomáciai műveletekben. A lengyel nemzet magatartásával és különböző irányokban kifejtett nyomásával elérte, hogy az Európa arcúlatáról döntő hatalmak nem mehettek el közömbösen a lengyel kérdés mellett. Ezt a kérdést a lengyelek és a külső körülmények egyaránt rájuk kényszerítették.

E körülmények közül élre kívánkozik az októberi forradalom győzelme Oroszországban. Az ott újonnan létrejött szovjethatalom proklamálta a nemzetek önrendelkezési jogát egészen az Oroszországtól való elszakadásig, meghirdette a Lengyelország felosztásairól a cári kormány által kötött szerződések érvénytelenségét. Szovjet-Oroszország kilépett az antantállamok köréből, s ennek eredményeként megszűnt érvényben lenni az az Anglia és Franciaország által tiszteletben tartott tétel, hogy a lengyel kérdés orosz belügy. A lengyelek ennek köszönhetően lehetőséget kaptak arra, hogy zavartalan tevékenységbe kezdjenek az antant kormányainál a lengyel állam újjáépítéséhez nyújtott támogatásért. Ez a tevékenység fontos volt, tekintettel az antantnak Németországon és Ausztria–Magyarországon aratott győzelme perspektívájában.

Az első világháború időszakának nagyobb részében az Oroszországtól elfoglalt lengyel területek német és osztrák–magyar megszállás alatt állottak. Ez volt a helyzet a háború befejezésekor, 1918 novemberében. A központi hatalmak győzelme az első világháborúban e megszállás tartósítását jelenthette volna, vagy – talán – új státus megadását az elfoglalt lengyel területeknek, a két hatalom befolyási övezetében való meghagyásukat. De nem így történt. Németország és Ausztria–Magyarország katonai veresége azt eredményezte, hogy a lengyel területek ezen igénylői sem valósíthatták meg ezekkel kapcsolatos szándékaikat.

Így tehát az első világháború befejezésének pillanatában egészen kivételes és Lengyelország számára rendkívül kedvező helyzet volt: mindegyik megszálló birodalom vereséget szenvedett, vagy forradalom döntötte meg őket. Ez pedig magától értetődően megeremtetette azokat a feltételeket, amelyek között lehetségessé vált a lengyel területek saját állam keretei között való egyesítése.

További kedvező körülmény volt az antant támogatása a független Lengyelország újjáépítéséhez. Ezt hirdette meg Woodrow Wilson, az Amerikai Egyesült Államok elnöke 1918. január 8-i szövegének híres tizenharmadik pontja is.

A független Lengyelország kormányáért és határaiért

Az a konjunktúra, amelyben 1918-ban létrejöhetett a független Lengyelország, kétségtelenül a legkedvezőbb pillanat volt a lengyel nemzet legújabbkori történetében. Ugyanis nemcsak hogy mindhárom megszálló állam legyőzött vagy jelentősen meggyengült a háború és az általa szült forradalmi megrázkódtatások miatt, hanem egyidejűleg a lengyelek nemzeti és politikai öntudatának foka, a lengyel vezető központok kiterjedt aktivitása, szervezettsége és elkötelezettsége is annyira erős volt, hogy ezt a kedvező külső konjunktúrát gyümölcsözően lehessen kihasználni. A lengyel nemzet erős nyomást fejtett ki a harcoló államokra, úgyhogy már a háború alatt egyre világosabb lett: Lengyelország ügyét valahogy meg kell oldani, az 1914 előtti állapothoz való visszatérés azonban nem lehetséges. Az első világháború idején folytatott lengyel tevékenységet ma célszerűnek és eredményesnek értékelve, nem mondható el, hogy ugyanez az értékelés lett volna uralkodó a kortársak tudatában is. A társadalom legszélesebb köreiben a háború kitörése pánikot, káoszt és dezorientációt idézett elő, ami a háborús nehézségek elhatalmasodá-

sával fáradtságba és apátiába ment át. De a társadalom legtudatosabb körei, elsősorban a politikai vezetők, valamint az értelmiségiek és a publicisták tudatában voltak az események menetének irányával, ennek megfelelően különböző akciókba kezdtek, mindenekelőtt pedig igyekeztek tudatosítani a lengyel társadalommal a fennálló helyzetet. A társadalom egésze pedig az idő követelményére érettnak bizonyult, ami egyáltalán nem jelent össznemzeti tudatosságot vagy magas szintű politikai gondolkodást. Ebből a szempontból a kép nagyon is differenciált volt.

Stanisław Bukowiecki a *Niepodległość*-ban közölt cikkében azt a nézetet fejezte ki, hogy a lengyel állam újjáépítése akkor kezdődött meg, amikor 1917. január 15-én megalakult a Lengyel Királyság Ideiglenes Államtanácsa. Ezt írta: „Az Ideiglenes Államtanács, bár formálisan a megszálló kormányok hozták létre, mégis a lengyel függetlenségi pártok szövetsége által kiválasztott emberekből állott, tehát a valóságban magának a társadalomnak az alkotása volt. Hasonló jelleggel alakult meg az Államtanács utóda, azaz a Kormányzótanács, amely az Ideiglenes Államtanács Átmeneti Bizottsága által kijelölt személyekből állt. Alapvető fontosságú, hogy az Államtanács és valamennyi tette és egész műve, akárcsak a Kormányzótanács, lényegében lengyel állami képződmény volt, a szuverén lengyel állam nevében és javára lépett föl, tehát minden megszállási korlátozás ellenére ezek a szervezetek nem valamilyen autonóm jellegűek, hanem szigorúan államiak voltak.”

A szerző az Ideiglenes Államtanács és a Kormányzótanács lengyel állami jellegéről tanúskodó bizonyítékokként idézi az általuk megalkotott lengyel bíróságokat, amelyek a Lengyel Korona nevében ítéleztek, a leendő független Lengyelországban működő lengyel hivatalok létrehozását, számos olyan jogszabály kiadását, amelyek később is hatályban maradtak. Végül azt a tényt, hogy a Kormányzótanács törvényes módon, belső állami aktusként adta át hatalmának egy részét Józef Piłsudskinak 1918. november 11-én. „Így tehát – összegezte Bukowiecki – a lengyel állam folytonossága tagadhatatlanul és megszakíthatatlanul 1917 óta létezik.” Ugyanakkor megjegyzi, hogy a lengyel államiság 1917. január 15-étől 1918. november 10-éig „töredék-államiság volt, és ebben az időszakban teljes szuverenitásról, különösképp pedig függetlenségről szó sem lehetett. Az első szerveinek létrejötte óta létező lengyel állam akkor nyerte el függetlenségét, amikor kivonták a megszállókat és átvették a teljes államhatalmat minden területen, vagyis 1918. november 11-én”.

Az így megfogalmazott következtetést el lehetne fogadni, mindössze korrigálva a lublini kormányról szóló információval és azzal, hogy Piłsudski nemcsak a Kormányzótanácstól vette át a hatalmat (előbb, 1918. november 11-én a legfelsőbb katonai, majd november 14-én a civil hatalmat kapta meg), hanem a lublini kormány is átadta neki, amely utóbbi a Tanács megdöntését az 1918. november 6-áról 7-ére virradó éjszaka hirdette ki, és Lengyelországot köztársaságnak proklamálta.

A német és osztrák csapatok Lengyelországból, pontosabban a volt Kongresszusi Királyságból és Galíciából való kivonása részben megállapodások, részben fegyveres összecsapások és e csapatok lefegyverzése útján ment végbe, mely utóbbit főként a POW hajtotta végre. Az osztrák hadsereg soknemzetiségű egységei széthullottak, helyükben lengyel, ukrán, cseh egységek jöttek létre. lengyel kézbe került a katonai felszerelés és számos fegyverraktár. Ily módon nyerték vissza sza-

badságukat olyan fontos központok, mint Varsó, Lublin, Krakkó. Lemberg és környékéért 1918 novemberében elkeseredett lengyel–ukrán harcok lángoltak fel, amelyek 1919 elején azzal végződtek, hogy a területet elfoglalta a lengyel fél. Lengyel–cseh viszály tört ki Ciesznyni-Sziléziáért [Teschin] is, melyet előbb lengyel egységek foglaltak el, majd őket – csellel – kiszorították a cseh csapatok.

Az újonnan létrejött lengyel államban a hatalom Piłsudski kezébe került, aki akkor kétségtelen tekintélynek örvendett. A piłsudskisták és a Nemzeti Demokrácia között hamarosan kompromisszumos megállapodás született; ennek eredményeként Piłsudski ideiglenes államvezető lett, a Nemzeti Demokrácia támogatását élvező Paderewski pedig a miniszterelnöki és a külügyminiszteri funkciót töltötte be. Így tehát Lengyelországban nagyon gyors ütemben és rendkívül sikeresen hozták létre a központi kormányt és szervezték meg a közigazgatást. Választásokat rendeztek a törvényhozó szejmbe is, amely már 1919. február 10-én összeült Varsóban, tehát három hónappal az állam megszületése után. Ez a szejm 1921-ben fogadta el az alkotmányt.

A hatóságok egyidejűleg energikusan szervezték a lengyel hadsereget, amely az első világháború idején létrejött lengyel alakulatokból állott. Ennek köszönhetően Lengyelország már 1918 novemberében 110 ezer katonával rendelkezett, 1919 márciusában 170 ezerrel, 1919 áprilisában 200 ezerrel, 1920-ban pedig mintegy 1 millióval.

A kormánynak alárendelt hadseregen kívül léteztek akkoriban munkásalakulatok, elsősorban a Lengyel Szocialista Párt (PPS) Népi Milíciája, amely mintegy 23 ezer embert számlált, valamint a jóval nagyobb létszámú Vörös Gárda, melyet a dąbrowai-medencében szerveztek meg. Ezek az alakulatok radikális jellegűek voltak, és szembeszálltak a jobboldali csoportosulások törekvéseivel. Bár viszonylag kis létszámúak voltak, láncszemét képezték annak a radikális és forradalmi társadalmi mozgalomnak, amelynek köszönhetően Lengyelországban ekkor számos haladó, a munkások érdekeivel és követeléseivel összhangban álló reformot vezettek be (például a nyolcórás munkanapot). Megállapítható tehát, hogy ezek az alakulatok nemcsak a függetlenségért harcoltak, hanem haladó szellemben az állam belső helyzetét is befolyásolták.

Az új Lengyelország fennállásának első percétől fogva szembekerült egy dilemmával, amelynek alapvető befolyása volt a fegyveres erők törekvéseinek irányára. Ezt a dilemmát így lehetne tömören megfogalmazni: nyugatra vagy keletre?

1918-ban a független állam megszületésekor határain kívül maradt Felső-Szilézia, Nagylengyelország, a Tengeremellék és Powiśle, Warmia, a Mazuri-vidék. Ezeken a területeken a lengyel népesség túlsúlyban volt, bár részben – a sok évszázados germanizálás hatására – nem volt kifejtett nemzeti tudatuk (például a Mazuri-vidék egy részén). A nyugati területek lakosságának nagy tömegei energikusan követelték a német uralom alóli felszabadulást és a többi lengyel területtel való egyesülést. Evégett, főként Felső-Sziléziában és Nagylengyelországban, számos hazafias tüntetés zajlott le, és a fegyveres felszabadító harcra készülő konspirációs szervezetek is létrejöttek. De e harc teljes és gyors sikerének feltétele volt, hogy a varsói központi állami hatóságok támogassák politikai és diplomáciai, valamint katonai szempontból egyaránt. Bár az akkori lengyel kormányok a nyugati területek-

nek az anyaországgal való egyesülése mellett foglaltak állást, és evégett intenzív akcióba kezdtek a nemzetközi fórumokon, továbbá bizonyos segítséget nyújtottak a felső-sziléziai, poznańi, powiślei, warmiai és mazuri lengyel központoknak, Lengyelország erőinek és eszközeinek fő törekvése akkor mégis keletre irányult.

A lengyel politika törekvéseinek irányáról vita folyt a két fő politikai csoportosulás, a Nemzeti Demokrácia és a piłsudskisták között, Roman Dmowski és Józef Piłsudski között. A nemzeti demokraták a keleti határok kérdésének békés rendezése mellett foglaltak állást, továbbá amellett, hogy az állam figyelmét és eszközeit a nyugati és északi határok kérdésének minél kedvezőbb megoldására összpontosítsa, többek között az itteni lengyel felszabadító mozgalom támogatásával. Ezzel szemben a piłsudskisták azt tartották, hogy a lengyel érdekek legjelentősebb iránya kelet kell hogy legyen, a nyugati határokat ugyanis a békeszerződés rendezi majd, amelyre Lengyelországnak nem lesz nagyobb befolyása, viszont keleten – ahol a fő veszélyt látták és azt a tendenciát, hogy a forradalom lángja átterjed a Nyugatra – dől el Lengyelország jövője, ott van lehetőség nagyméretű kezdeményezésre és arra, hogy Lengyelország szerepet vigyen ezeknek a területeknek a föderatív szellemben való megszervezésében.

Piłsudskinak és a piłsudskistáknak ezekből a koncepcióiból nőtt ki Lengyelországnak a föderáció jelszavával folytatott aktív keleti politikája és a lengyel-szovjet háború 1920-ban. Ez a probléma határozottan dominált a lengyel politikában 1918–1921-ben. Ez a háború nemcsak két állam közötti fegyveres konfrontáció volt, hanem két eltérő jellegű társadalmi rendszer közötti összetütközés is. Ez különleges jellegűvé tette, nem korlátozódott Lengyelországra és Szovjet-Oroszországra, hanem bizonyos befolyással is volt Európa jövőjére.

A Lengyelország és az Orosz Föderatív Szocialista Szovjetköztársaság közötti konfliktus kezdetei 1918 végére nyúlnak vissza, amikor a szovjet hatóságok letartóztatták a moszkvai lengyel misszió tagjait, Lengyelországban pedig meggyilkolták az Orosz Vöröskereszt delegátusát, s ezek a kérdések kapcsolatba kerültek a határok, a népesség repatriálása, a diplomáciai kapcsolatok felvétele ügyével és egyéb kérdésekkel. Ekkor a két kormány éles hangú diplomáciai jegyzékeket váltott egymással, melyek tele voltak kölcsönös szemrehányásokkal és vádakkal. A legfontosabb a területi vita lett. Lengyelországban eléggé elterjedt az a nézet, hogy a lengyel államnak befolyással kell lennie Litvánia, Belorusszia és Ukrajna sorsára, Szovjet-Oroszországban viszont különleges szerepet tulajdonítottak annak, hogy Lengyelországon keresztül egyesüljön az orosz és a német forradalom, ami Lengyelországban nagy félelmet és bizalmatlanságot keltett a keleti szomszéd iránt. A szovjet kormány határozottan ellenezte Oroszország szétdarabolását.

Ahogy a német csapatok elhagyták Litvánia, Belorusszia és Ukrajna területeit, valamint a keleti lengyel területeket, ezekre a vidékekre keletről behatoltak a Vörös Hadsereg egységei, nyugatról pedig a lengyel hadsereg. Összecsapásokra és incidensekre került sor, gyorsan kialakult a frontvonal, amely mentén egyre aktívabb harci cselekmények zajlottak le.

A Lengyelország és az OSZFSZK közötti vitás kérdések rendezése végett a lengyel kormány speciális missziót küldött Moszkvába, élén Aleksander Więckowskival. A misszió fő feladata a területi kérdések megtárgyalása volt. A szovjet ható-

ságok ugyanakkor kihirdették a litván-belorusz és az ukrán szovjetköztársaságok létrejöttét, amit a lengyel kormány a tárgyalások megszakításának tekintett. Egyúttal megerősödött az európai forradalom és a lengyelországi forradalom érdekében folytatott szovjet propaganda. Piłsudski ilyen körülmények között kezdte meg 1919. április 16-án Lida és Wilno elleni offenzíváját, s ezek hamarost lengyel kézbe kerültek. 1919. április 22-én Piłsudski meghirdette – lengyelül és litvánul – híres, „A volt Litván Nagyfejedelemség lakóihoz” című, a föderációs koncepció szellemében szóló felhívását. Ez a felhívás kijelentette, hogy Litvániának sok éve nincs szabadsága, idegen elnyomás alatt szenved, idegen magatartásminták nyomásának van kitéve. „Az állandó rabságnak ezt az állapotát – hangoztatta a továbbiakban a felhívás – személyesen is jól ismerem, mivel ezen a szerencsétlen vidéken születtem, s ezt egyszer s mindenkorra el kell törölni, és ezen az Isten által elfelejtett földön végre a szabadságnak és a törekvésekről és szükségletekről való szabad, semmitől nem akadályozott szólás jogának kell uralkodnia.”

1919 második felében, amikor az OSZFSZK-t Anton Gyenyikin tábornok „fehér” csapatainak támadó hadműveletei fenyegették, Piłsudski megállította a keleti lengyel katonai akciót, sőt, tárgyalásokat folytatott az OSZFSZK kormányával, ugyanis nem akart együttműködni a „fehér” tábornokokkal, akik az „egységes, oszthatatlan Oroszország” újjáépítésére törekedtek, tehát ellenezték Lengyelország függetlenségét. Amikor Gyenyikin kudarcot szenvedett, akkor Piłsudski saját szakállára folytatta az OSZFSZK elleni támadó hadműveleteket. 1919 és 1920 fordulóján a keleti lengyel erők 21 gyalogos hadosztálynyi és 7 lovasdandárnyi létszámot értek el, összesen mintegy 600 ezer emberrel. Ezek az erők Minszktől, Bobrujszktól és Boriszovtól keletre alkották a frontot, többé-kevésbé a Berezina folyó mentén, délen pedig Volhíniában és Podóliában.

1920 első hónapjaiban az OSZFSZK kormánya fegyverszünet, majd béke megkötését javasolta a lengyel kormánynak. A lengyel fél nem bízott ezekben a javaslatokban, és el volt szánva a katonai megoldásra keleten. Ez a lengyel álláspont – néhány esettől eltekintve – nem keltett lelkesedést az antantállamok között. Piłsudski azonban, bár nem kis ellenzéke volt különböző politikai csoportosulások (nemzeti demokraták, szocialisták, kommunisták) részéről, következetesen tartotta magát terveéhez. Az 1920-as hadjáratra Lengyelország mintegy 700 ezer katonát mozgósított, ebből mintegy 300 ezret a fronton, északról számítva az 1., a 4. hadsereget, a polesiei csoportot, a 6., a 2. és a 3. hadsereget. A 7. hadsereg a litván oldalról fedezte a frontot. Piłsudski a fő csapást Ukrajnára akarta mérni.

A szovjet fél is komoly erőket vont össze Lengyelország ellen, s két frontba szervezte őket: a nyugati (belorusszia) és a délnyugati (Ukrajna) frontba. A fő szerepet a Mihail Tuhacsevszkij által vezetett nyugati frontnak kellett játszania.

1920. április 25-én megkezdődött a lengyel offenzíva Ukrajnában, melyet „kijevi hadjáratnak” neveztek. A lengyel csapatok oldalán haladtak Szemjon Petljura atamán tízegynéhány ezres egységei, ő abban reménykedett, hogy kormánya jut Ukrajnában. Petljura 1920. április 21-én politikai és katonai szerződést kötött Lengyelországgal, ebben Lengyelország javára lemondott Kelet-Galíciáról Zbrucson túl. Petljurának az Ukrajnában iránta megnyilvánuló támogatással kapcsolatos várakozásai nem teljesültek.

A lengyel csapatoknak hamar sikerült eljutniuk a Dnyeperig és 1920. május 7-én elfoglalniuk Kijevet. Lengyelországban ezt nagy történelmi sikernek tekintették. Nemsokára északon szovjet ellentámadás indult, amelyet azonban a lengyel csapatok feltartóztattak. Május végén Ukrajnában megkezdődtek a szovjet csapatok támadó hadműveletei, kivált Szemjon Bugyonnij tüzegynéhány ezres lovashadseregéé. A lengyel egységek elhagyták Kijevet, és kezdtek visszavonulni.

Amikor 1920 július elején Tuhacsevszkij északon megkezdte nagy támadását, a lengyel csapatok, meghajolva az ellenfél számbeli túlsúlya előtt, visszavonulásba mentek át – Varsó felé. 1920 augusztusának első felében Varsó a Vörös Hadsereg közvetlen nyomása alá került, amely elé ez idő tájt azt a célt tűzték ki, hogy vigye tovább a forradalmat Nyugat-Európa felé. Białystokban létrehozták az Ideiglenes Lengyel Forradalmi Bizottságot, élén Julian Marchlewskivel, Podwołczyskiben pedig, később Tarnopolban a Galíciai Forradalmi Bizottságot Władymir Zatoncki elnöklétével.

Ebben az időszakban német–szovjet tárgyalások folytak az 1914-es határokhoz való visszatérésről.

A lengyel nemzet számára ez olyan megrázkódtatás volt, amely nagy energiát és ellenálló erőt szabadított fel. Gyorsan nőtt a hadsereg létszáma; ekkor mintegy 900 ezer katonát tett ki, köztük több tízezer önkéntessel. Lengyel oldalon kidolgozták az ellencsapás tervét a Vörös Hadsereg csapatai ellen, amelyek abban a meggyőződésben nyomultak előre Varsó felé, hogy a lengyel hadsereget már teljesen legyőzték. A támadók szándéka Varsó bekerítése és nyugatról való elfoglalása volt.

Ugyanakkor a fővezér, Józef Piłsudski, a Wieprz folyónál 5 és fél lengyel hadosztályt vont össze azzal a céllal, hogy mérjenek ellencsapást a Varsó ellen menetelő szovjet egységekre. Varsótól északra a szovjet csapatokat megállította az 5. lengyel hadsereg Władysław Sikorski tábornok parancsnokságával, s ennek a lengyel ellentámadás sikere szempontjából nagy jelentősége volt.

Augusztus 16-án a Wieprz mentén megkezdődött a személyesen Piłsudski által vezetett lengyel ellentámadás, amely teljes sikerrel végződött. A szovjet csapatok visszavonulásba mentek át, egy részüknek pedig át kellett lépniük Kelet-Poroszország határát. A varsóinak nevezett csata után a lengyel fél folytatta a támadást. Szeptember 20–28-án újabb nagy csatát vívtak, a niemenit, amely ugyan csak a lengyel csapatok sikerével fejeződött be.

A kialakult helyzetben a fegyverszünetről és a békéről folytatott tárgyalások, amelyek addig számos nehézségbe ütköztek mindkét részcél, simán haladtak. 1920. október 12-én Rigában aláírták a fegyverszünetet. Közvetlenül a fegyverszünet aláírása előtt a lengyel fél elfoglalta Wilnót, amelyet a szovjet kormány a Varsó elleni támadás idején átadott Litvániának.

1921. március 18-án Rigában megkötötték a lengyel–szovjet békeszerződést, amely kijelölte a Második Köztársaság 1939. szeptember 17-ig fennálló keleti határait.

Lengyelország politikai és katonai erőfeszítéseinek keleten való összpontosítása negatív hatást tett 1918–1921-ben a német imperializmus ellen Lengyelországnak a nyugati területekkel való egyesítéséért folytatott harc menetére és ered-

ményére. Ezek a negatív következmények elsősorban abban a tényben fejeződtek ki, hogy a keleti politikával megterhelt Lengyelországnak gyenge pozíciója volt Németországgal szemben (ahol 1919 első felében mérlegelték a Lengyelország elleni fegyveres támadás lehetőségét) és az antanttal szemben, amely a versailles-i szerződésbe és a Lengyelországgal kötött kiegészítő szerződésbe számos kedvezőtlen határozatot illesztett, mint például a Felső-Sziléziában, valamint Powiślében, Warmiában és a Mazuri-vidéken rendezendő népszavazásról szóló döntést ahelyett, hogy ezeket a területeket közvetlenül átadta volna Lengyelországnak.

A keleti aktív és háborús politika korlátozta azokat az eszközöket, amelyekkel a kormány rendelkezett nyugati politikai céljainak megvalósításához. 1920 nyarán, amikor a Vörös Hadsereg Varsó alatt állt, ezt a helyzetet ki akarták használni a német kormánykörök, hogy véglegesen felülkerekedjenek Lengyelországon, de mindenesetre határozottan megfosszák attól az esélytől, hogy visszakapja Felső-Sziléziát. Csak a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült megghiúsítani Berlinnek és felső-sziléziai központjainak ilyen irányú műveleteit. Felső-Sziléziában a népszavazási propagandában a Német Népszavazás-biztosság, valamint a német pártok és szervezetek széles körben használták fel azt az érvet, hogy a keleten háborúba bonyolódott Lengyelország jövője bizonytalan. Ez az érv kétségtelenül befolyásolta a sziléziai lengyelek egy részének állásfoglalását, akik nem voltak teljesen tájékozottak az ország általános helyzetéről, és nemzeti szempontból nem voltak teljesen tudatosak. A lengyel-szovjet háború ugyancsak befolyásolta többek között azt is, hogy Lengyelország 1920 júliusában elvesztette a népszavazást Powiślében, Warmiában és a Mazuri-vidéken.

És végül a kelet felé fordulás a nyugati érdekek kárára elkeseredést váltott ki a sziléziai, nagylengyelországi, tenger melléki, powiślei, warmiai és mazuri lengyelek körében. Gyakran drasztikus módon adtak kifejezést ennek az elkeseredésnek, azzal vádolva a varsói kormányt, hogy alábecsüli a sziléziai ipart, hogy az expansionizmus keleti politika elsősorban azoknak a lengyel földbirtokosoknak az érdeke, akik vissza akarják szerezni ukrainai és belorussziai latifundiumaikat. Ezek a hangulatok nem segítették elő a három megszállási övezet lengyel társadalmának integrálódását.

Ilyen külső körülmények között folyt a felszabadító függetlenségi harc a nyugati területeken, kivált Nagylengyelországban és Felső-Sziléziában feszültségekkel telve.

1918. december 27-én kitört a nagylengyelországi felkelés; 1919. február 16-ig tartott. A felkelők számos csatát vívtak a német hadsereggel, aminek eredményeként sikerült elfoglalniuk Nagylengyelország jelentős részét. A felkelés során komoly lengyel fegyveres erőt hoztak létre Nagylengyelországi Hadsereg néven (70 ezer ember), Dowbór-Muśnicki tábornokkal az élén. A Franciaország nyomására megkötött fegyverszünet eredményeként a poznańi területet Németországtól elválasztó demarkációs vonalat jelölték ki. A német csapatok e vonal mögé vonultak vissza. Ez nem egyezett meg pontosan a későbbi lengyel-német határral, de közel állt hozzá. A versailles-i szerződés ratifikálása után 1920 elején Lengyelország számára előnyösebb határt jelölték ki, mint az 1919. február 16-i demarkációs vonal volt.

A nagylengyelországi felkeléssel összefüggésben négy általános megjegyzés kívánkozik.

Először: rövidesen a független lengyel állam létrejötte után tört ki, és a nagylengyelországi lengyel lakosságnak azt az akaratát nyilvánította ki, hogy egyesüljön az anyaország többi területével. A Kongresszusi Lengyelország és Galícia akkor már lényegében felszabadult, a poznańi vidéket viszont továbbra is elválasztotta a németek által szigorúan őrzött határkordon. A német kormány egyáltalán nem mutatott kedvet a Nagylengyelországról a lengyel állam javára való lemondásra; ellenkezőleg, Németországban különböző ötleteket terjesztettek a nyugati lengyel területeknek a Birodalom határai között való megtartására. Az ötletek közül a legintenzívebben azt a tervezetet propagálták, hogy hozzák létre az úgynevezett Oststaatot, amelybe beletartoznának többek között a nyugati lengyel területek. A nagylengyelországi lengyeleket mindez nagyon nyugtalanította, nem csoda hát, hogy fegyveresen akartak befejezett tényt teremteni, ami teljes mértékben sikerült nekik. Itt mellőzzük a nemzeti demokrácia szeparatista manővereinek problémáját 1919-ben és később, melyeknek taktikai szerepük volt a lengyelországi hatalmi alkudozásokban. Ezek a manőverek alapvető ellentmondásban voltak a poznańi vidék lengyel lakosságának általános akaratával.

Másodszor: a nagylengyelországi felkelés kitörése a Birodalom háborús veresége és az 1918-as novemberi forradalom által előidézett események hullámán és légkörében következett be. A felkelés megkezdésének ideje csaknem pontosan egybeesett a Németországot átfogó hatalmas sztrájkokkal, amelynek során megalakult Németország Kommunista Pártja. Ebben az időszakban a német imperializmust kétségtelenül számottevően meggyengítette a háborús vereség és a forradalom, ami magától értetődően kedvező esélyt teremtett a nyugati területek felszabadításához. Mindazonáltal a német imperializmus nem volt annyira legyőzve, a forradalom pedig nem volt annyira mélyreható, hogy sikerült volna elérni a nyugati területek teljes felszabadítását. Az akkori körülmények csak azt tették lehetővé, hogy részlegesen térjenek vissza Lengyelországhoz és részlegesen tolódjanak el a határok nyugat felé. A nyugati területek teljes felszabadulásához a német imperializmus teljes vereségére és Németország feltétel nélküli kapitulációjára volt szükség, ami csak a második világháború után következett be.

Harmadszor: a nagylengyelországi felkelés sikerének köszönhetően Nagylengyelországnak a lengyel államhoz való tartozására nézve kedvező tényleges állapot jött létre. Ennek hatnia kellett a versailles-i szerződés megteremtőire abban az irányban, hogy ezt befejezett ténynek fogadják el, a német kormány pedig elvesztette esélyét a fellépésre az antanttal a lengyel igényekről folyó alkudozásban.

Negyedszer: a nagylengyelországi felkelés kétségtelenül befolyásolta a sziléziai lengyelek magatartását, akik néhány hónappal később maguk is fegyvert ragadtak, hogy kiharcolják Felső-Szilézia egyesítését az ország többi részével. A sziléziai felkelések azonban sokkal nehezebb körülmények között zajlottak le, tehát nem hozhattak olyan gyors és olyan egyértelmű sikert, mint a nagylengyelországi felkelés.

A versailles-i szerződés jóváhagyta Nagylengyelországnak a lengyel államhoz való csatolását; arról is döntött, hogy átadja Lengyelországnak Kelet-Pomerá-

niát némi kijutással a Balti-tengerhez, Gdańskot szabad várossá teszi, továbbá Powiśle, Warmiában és a Mazuri-vidéken, illetve Felső-Sziléziában népszavazást rendez a szövetségesek közös bizottságának ellenőrzésével. E két utóbbi döntés – Powiśle, Warmia és a Mazuri-vidék, illetve Felső-Szilézia vonatkozásában egyaránt – Lengyelországra nézve káros volt. Ez a döntés a szerződés megteremtőire tett német nyomás és befolyás következménye volt.

A Felső-Sziléziának Lengyelországgal való egyesüléséért vívott harc – amint már említettük – különösen nehéz körülmények között folyt. 1919-ben, 1920-ban és 1921-ben Felső-Szilézia három fegyveres felszabadító felkelés színterévé vált. E felkelések eredete általánosságban vége megegyezett a nagylengyelországi felkelés eredetével, ám – tekintettel a felső-sziléziai eltérő körülményekre és az általános helyzet változásaira – mindegyik felkelésnek más közvetlen oka volt. Valamennyi sziléziai felkelést az jellemezte, hogy két egymástól elszakíthatatlan irányvonal egyesült bennük: a nemzeti felszabadító harc és a sziléziai néptársadalmi érdekeiért vívott munkás osztályharc. E két irányvonal összeforrottsága abból származott, hogy Felső-Sziléziában a tulajdonos osztályok – a kapitalisták és a földbirtokosok – kizárólag németek voltak. Érdekeiket védte a német államigazgatás, mely Felső-Sziléziát Németországnak akarta megtartani. A munkásosztály túlnyomó többségét lengyelek alkották, akik tömegesen akarták Felső-Szilézia és Lengyelország egyesülését. Felső-Szilézia társadalmi képe azonban akkoriban nem volt olyan könnyen átlátható. Ezenkívül kislétszámú német munkásosztály és lengyel kispolgárság is jelentkezett. Felső-Sziléziának főként a nyugati részében parasztok laktak.

A sokévszázados germanizálás következtében a sziléziai lengyelek nemzeti tudatának színvonala differenciált volt. Figyelembe véve a nemzeti hovatartozás egybekapcsolt szubjektív és objektív kritériumait (a lengyelség tudatos deklarálása, valamint a nyelv, a lengyel kultúrához fűződő kapcsolat, a történelmi sorsközösség), a sziléziai lengyelek számát – német hivatalos adatokra támaszkodva – az egész lakosság mintegy 70%-ára lehet becsülni.

A független lengyel állam létrejötte után közvetlenül erős törekvés jelentkezett Felső-Sziléziában az anyaországgal való egyesülésre. Tekintettel azonban az ezzel a tendenciával szembeni német tevékenységre, lengyel konspiráció kezdett kibontakozni, amely három forrásból táplálkozott: a helyi lengyel társadalomból, a poznańi Népi Főtanács szerveinek és elsősorban a lengyel hadsereg varsói főhadiszállásának a támogatásából. 1919 elején létrehozták a felső-sziléziai POW-ot. Az 1919–1921-es években működött, majd a második sziléziai felkelés után 1920 augusztusában feloszlatták, és új elvek alapján szervezték meg.

Az első sziléziai felkelés (1919. augusztus 16/17–24.) válasz volt a Lengyelország nézve hátrányos versailles-i döntésekre, amelyek megkérdőjelezték Felső-Szilézia Lengyelországhoz való tartozását. A felkelés a munkásharcok kiéleződése és az általános sztrájk közepette tört ki. Célját – Felső-Szilézia azonnali egyesülését Lengyelországgal – nem érte el, de nagy befolyása volt a sziléziai lengyelek nemzeti tudatának további fejlődésére, ami a lengyel fél győzelmében nyilvánult meg az 1919 novemberi önkormányzati választásokon. A felkelés ezenfelül nyomást

fejtett ki az antantállamok kormányaira; semmissé tette a Felső-Szilézia német voltáról Berlin által hirdetett tézist.

A második sziléziai felkelés (1920. augusztus 19/20–25.) akkor tört ki, amikor a német kormány és a neki alárendelt felső-sziléziai központok igyekeztek kihasználni Lengyelországnak ezen a nyáron a lengyel-szovjet háború miatt bonyolult helyzetét és népszavazás nélkül Németországhoz csatolni, valamint elvenni a volt porosz megszállási terület egészét (egy új felosztás gondolata!). A német kormány ezen a téren energikus lépéseket tett a nemzetközi fórumokon, német-szovjet tárgyalások folytak, a felső-sziléziai német nacionalisták pedig véres pogromokat szerveztek a lengyel lakosság ellen. A második sziléziai felkelés véget vetett ennek a sziléziai német tevékenységnek. Az általános helyzet változása azt eredményezte, hogy a Lengyelországgal szembeni hosszú távú német szándékok irreálisakká lettek. A sziléziai lengyelek által nyert közvetlen előny azon alapult, hogy a felső-sziléziai népszavazás területéről kivonták a német rendőrséget, helyébe pedig vegyes, lengyel-német népszavazási rendőrség (Abstimmungspolizei) érkezett.

1921. március 20-án zajlott le Felső-Sziléziában a népszavazás, az 1920 februárjában ideérkező Szövetséges Népszavazási Bizottság, valamint francia, olasz és brit csapatok ellenőrzése alatt. Felső-Sziléziának Lengyelországhoz való csatolása mellett szavazott a sziléziaiak több mint 40%-a, ami a német terror állapotában és a germanizálás hosszú időszaka után komoly siker volt. A szavazatok többségét a német fél szerezte meg, annak következtében is, hogy a népszavazás idejére mintegy 200 ezer olyan embert hoztak ide Németországból, akik Felső-Sziléziában születtek, de később eltávoztak innen. Az úgynevezett emigránsok idehozatalát megengedte a versailles-i szerződés és a népszavazási szabályzat, ezzel a lengyel kormány nem tudott szembeszállni.

A népszavazás után fellángolt az eredmények interpretálásáról a vita: a népszavazási területet fel kell-e osztani Lengyelország és Németország között a szavazás eredménye alapján az egyes községek szerint, vagy a Felső-Szilézia oszthatatlanságáról szóló tétel az érvényes. A lengyel kormány az első megoldás mellett foglalt állást, a német kormány pedig a második mellett. Lengyelországot Franciaország támogatta, Németországot pedig Nagy-Britannia és Olaszország, melyek abban a Szövetséges Népszavazási Bizottságban képviseltették magukat, amelynek a sziléziai kérdés rendezési tervét kellett előterjesztenie. A fennálló nézeteltérések miatt a sziléziai kérdés körüli feszültség 1921 áprilisában hevesebbé vált.

Ilyen helyzetben robbant ki a harmadik felkelés (1921. május 2/3 – július 5.), amelyik valamennyi sziléziai felkelés közül a leghosszabb ideig tartott és a legnagyobb erőket összpontosította. Útókártya lett a Felső-Szilézia felosztásáról szóló lengyel tétel érvényesítéséért folyó harcban. A felkelés eredményeként Lengyelország megkapta a vitatott terület ipari körzetének nagyobbik részét. Ez az ottani viszonyok között elég kedvező megoldás volt, de nem teljesen igazságos, ugyanis Felső-Szilézia Németországnak ítélt részében több százezer lengyel maradt. Felső-Szilézia felosztása azt okozta, hogy Lengyelországhoz ugyanakkor viszonylag nagy létszámú német került.

A harmadik sziléziai felkeléssel kapcsolatban hangsúlyozni kell azt a támogatást, amelyet Lengyelország többi részéből a társadalom nyújtott, továbbá a len-

gyel kormány segítségét, amelynek a sziléziai szakaszon sokkal nagyobb cselekvési szabadsága volt a keleti háború befejezése után. A lengyel kormány akcióját részben megbénította a félelem attól, hogy megsértik az antantot és attól, hogy a felkelő tömegek radikalizálódnak.

A felkeléssel kapcsolatos, még kutatást igénylő problémák közül főként az a kérdés érdemel figyelmet, hogy részt vettek-e a francia katonai körök a kezdeményezésben, amire egyes jelek mutatni látszanak, vagy nem játszottak ilyen szerepet.

A három sziléziai felkelésben összesen mintegy 80 ezer felkelő vett részt. Mindegyik fegyveres fellépést tömegsztrájkok kísérték, összesen több százezer munkás részvételével. Ez tehát nagyon komoly méretű nemzeti felszabadító harc volt.

Lengyelország súlyos harcokat vívott határaiért. 1918 végén és 1919 elején lengyel–ukrán harcok folytak Lwówért és Kelet-Galíciáért, csaknem ugyanekkor zajlott le a nagylengyelországi felkelés, 1919 elején lengyel–cseh konfliktus lángolt fel Cieszyini-Sziléziáért, 1919-ben, 1920-ban, 1921-ben robbantak ki a sziléziai felkelések, Litvániával Wilnóért és környékéért tűztek össze (Wilnóért fegyveres harcok zajlottak 1918-ban, 1919-ben és 1920-ban), 1919 elejétől 1920 őszéig tartott a lengyel–szovjet háború, amelynek eredményeként kialakult Lengyelország keleti határa, 1920 júliusában pedig megtartották a népszavazást Powiślében, Warmiában és a Mazuri-vidéken.

Mindegyik esemény értékelése külön kérdés. Vázlatunkban nincs hely a problematika számára. Annak kijelentésére kell korlátozódni, hogy Lengyelországnak az első világháború után a szomszédaival való konfliktusok és a versailles-i konferencia döntései következtében kialakult határai az akkori nemzetiségi helyzetet fejezték ki. És bár nem minden megoldás sikerült kielégítően, meg kell állapítani, hogy ekkor nem volt esélye a kérdés sokkal jobb megoldásának. Végso soron Lengyelország határai közé került több millió ukrán és belorusz, viszont több millió lengyel maradt Lengyelország határain kívül Németországban, Szovjet-Oroszországban, Csehszlovákiában és Litvániában. A Lengyelországban élő nemzeti kisebbségek, illetve a lengyel állam és társadalom közötti konfliktusok a Második Köztársaság legfontosabb és legsúlyosabb belső problémáivá váltak. A határkérdések elintézése 1922-ig húzódott el.

Az új Lengyelország így lépett az európai politikai színpadra, konfliktusok és viták közepette. Ebből a tényből, valamint a szomszédok történelmileg indokolt ellenszenvéből következett, hogy Lengyelország nem került kedvező nemzetközi helyzetbe.

A lengyeleknek a függetlenségért és az államhatárokért 1914–1921-ben vívott harcát sokféleképpen lehet szemlélni: szigorúan katonai nézőpontból lehet vizsgálni, lehet elemezni azoknak a politikai orientációknak a szemszögéből, amelyeket kiszolgált, meg lehet próbálni a nemzeti tudat megnyilvánulásaként felfogni, meg lehet határozni szerepét a harcban álló hatalmak politikájában és harci cselekményeiben, végül úgy is lehet értékelni, hogy szem előtt tartjuk a forradalom és ellenforradalom akkor folyó küzdelmét. E vázlat alig érintette az itt felsorolt problémákat, és fő figyelmét a lengyel fegyveres felszabadító tevékenység kiterjedésé-

nek, de elsősorban a lengyel nemzet függetlenségi törekvéseinek egészében elfoglalt helyének felvázolására összpontosította.

Kétségtelenül nem volt igazuk azoknak, akik a lengyel fegyveres tevékenységnek döntő, némelykor pedig kizárólagos szerepet tulajdonítottak a függetlenségi harcban, mint ahogy azoknak sem volt igazuk, akik a politikai és diplomáciai tevékenységben látták a fő tényezőt. Kétségtelen, hogy e tényezők együttesen döntöttek. A független Lengyelország újjáépítése 1918-ban belső és külső körülményeknek köszönhetően volt lehetséges, s ezek között a fegyveres harc a maga egészében előkelő, de nem kizárólagos helyet foglal el. A politikai és diplomáciai tevékenység ugyanolyan fontos volt. Ez a vélemény nem jelenti annak a ténynek az alábecsülését, hogy egyes időpontokban és egyes dolgokban, mint például a sziléziai kérdésben, a fegyveres harc döntötte el a probléma megoldását. Ezek a megállapítások, melyek a fegyveres harc helyére vonatkoznak azok között a tényezők között, amelyek közrejátszottak a függetlenség megszületésében 1918-ban, ellentétben állnak a lengyel háború előtti és utáni történeti irodalom jelentős részével, amely hajlamos a fegyveres harc szerepének egyoldalú felnagyítására és a politikai, diplomáciai és társadalmi kérdésektől való elszakítására. A függetlenséghez vezető utak sokféleségéről és kölcsönös egybekapcsolódásáról szóló tétel látszik a legmeggyőzőbbnek.

A független Lengyelország létrejöttét 1918-ban a lengyelek aktivitásának élénkülése kísérte mindegyik megszállási övezetben. A hangulatok között a hazafias lelkesedés dominált, mely összekapcsolódott azzal a reménnyel, hogy az új Lengyelország megold különböző társadalmi problémákat. A porosz megszállási övezetben és Kelet-Galíciában a lengyelek kimutatták szándékukat a Lengyelország egyesüléséért vívott harcra. Ezt a szándékot különösen intenzíven és széleskörűen mutatta Nagylengyelország és Felső-Szilézia, ahol a lakosság hazafias érzései korábban itt nem ismert erővel törtek ki. Annak a ténynek, hogy éppen itt került sor nagy spontán nemzeti felkelésekre, különleges jelentése van.

Varsóban sok ezer ember tüntetett hazafias érzésével. A fiatal POW-harcosok lefegyverezték a németeket a fővárosban és a Kongresszusi Lengyelország sok más városában. Egyidejűleg intenzívebbé vált a munkásmozgalom. A Kongresszusi Lengyelországban mintegy 100 munkástanács jött létre; közülük a legnagyobb aktivitással a varsói, lublini, łódzi és dąbrowai-medencei tanácsok tűntek ki. A munkásküldöttek tanácsainak mozgalma Felső-Sziléziában, Nagylengyelországban és Galíciában is kibontakozott. Bár a munkástanácsok egy része nagyon élénk volt, azok közülük, amelyeket a szocialisták uraltak, nem mutattak forradalmi tendenciákat, főként pedig nem próbáltak meg egyesülni országos vagy akár regionális méretben, hogy megszerezzék a hatalmat. A munkásküldöttek tanácsain kívül a paraszttanácsok tevékenykedtek, a porosz megszállási övezetben pedig kiemelkedő szerepet játszottak a poznańi Népi Főtanácsnak alárendelt népi tanácsok. Az új Lengyelországban a társadalom spontán módon szerveződött, különböző testületeket, bizottságokat hozott létre, sőt, helyi köztársaságokat is, amelyek közül a legismertebb a Tarnobrzegi Köztársaság lett. Felszámolták a megszállók hagyatékát, elűzték az idegen hivatalnokokat, az önkormányzatot saját kezükbe ragadták. A legsú-

lyosabb véres fegyveres harc a porosz megszállási övezetben folyt, amely hosszú ideig volt elszakítva a többi lengyel területtől.

Ma a történész nehezen tudja visszaadni az akkori idők – 1918 vége és 1919 eleje – hangulatát. Általában véve elmondható, hogy ez a forrongás, a lelkesedés és a remény időszaka, az áldozatos harc és munka időszaka volt.

Energikus tevékenységet bontakoztattak ki akkoriban a lengyel politikai pártok. Az 1918 decemberében létrejött Lengyelország Kommunista Munkáspártja (KPRP), mely az európai forradalom eszméjét vallotta, azt várta, hogy a szomszédos országokban lezajló fordulatok döntően befolyásolják Lengyelország helyzetét. A PPS az állam építése mellett foglalt állást, egyben haladó társadalmi reformokért harcolva, a néppártiak (többek között a „Felszabadulás” Lengyel Néppárt és a „Piast” Lengyel Néppárt) arra törekedtek, hogy a parasztok megkapják az őket megillető helyet az ország politikai életében, a piłsudskisták létrehozták a hadsereget és föderációs politikára törekedtek keleten, a keresztények és a nemzeti demokraták mérsékletet követeltek keleten, és erőfeszítéseiket a nyugati területek és Lengyelország egyesítéséért vívott harcra összpontosították.

A lengyel politikában akkor sok jelentős vezető egyéniség játszott aktív szerepet. Ilyen volt Józef Piłsudski, Roman Dmowski, Wojciech Korfanty, Ignacy Daszyński, Wincenty Witos, Maciej Rataj, Ignacy Paderewski, Adolf Warski, Maria Koszutska-Kostrzewa és mások. Ezeknek az embereknek a tevékenysége sok hasznot hozott Lengyelországnak, de a köztük és az általuk képviselt pártok között folyó viták sok komplikációt okoztak az ország életében.

Már a lengyel állam létezésének első pillanatától fogva kirajzolódtak a konfliktusok a nemzeti kisebbségekkel. Különösen hevesek voltak a lengyel–ukrán, lengyel–német és lengyel–litván konfliktusok. Lengyel–zsidó incidensekre is sor került. Mindegyik konfliktusba különböző külföldi erők avatkoztak be, ellenőrző bizottságokat küldtek Lengyelországba vagy az állam szuverenitását korlátozó szerződések kényszerítették rá, mint az ismeretes kisebbségi szerződés.

Az állam újjáépítésének jelentősége

Mostanában sokat beszélnek annak kiemelkedő jelentőségéről, hogy 1918-ban a független lengyel állam létrejötte hogyan befolyásolta a lengyel nemzet sorsát. A szuverén állam megalakulásának köszönhetően felszámolódtak a felosztások, és megszakadt a rabság időszaka, amelynek további elhúzódása reálisan veszélyeztette volna a nemzetnek mint egésznek a létezését. A terület és a lakosság többsége egyesült egy államszervezetben, ami döntően elősegítette az integrációt az élet minden területén, és fordulóponttá vált az összlengyel nemzeti tudat fejlődésében. Ezek a lengyel történetírásban és publicisztikában széleskörűen elfogadott egyszerű és világos következtetések, és minden körülöttük folyó doktrínér spekuláció az 1918. évi események szerepének megkérdőjelezéséhez és ezzel a felosztások és a rabság igazolásához kell hogy vezessen.

Figyelembe véve az akkori körülményeket, volt-e a lengyel nemzet számára 1918-ban fontosabb, mint az állami függetlenség visszaszerzése? Ha a reális vi-

lágban maradunk, és nem megyünk át az utópia világába, volt-e bármilyen más lehetőség a nemzet helyzetének alapvető megjavítására, mint az önálló állam létrehozása? Mindkét kérdésre nemmel kell válaszolni. A társadalmi forradalom – amelyre nem került sor Lengyelországban és amelynek nem volt esélye – sok nagyon lényeges kérdést oldhatott volna meg, de – ha figyelembe vesszük a KPRP akkori törekvéseit – nem tűzhettem ki célul a lengyel területek és a lengyel lakosság egyesítését; a feltételek megteremtését a lengyel élet berendezéséhez a szükségletek és kívánalmak szerint; az önálló életet és a munkát saját céljaikra, a lengyel kultúra teljes fejlődési lehetőségeit vagy a nemzet erkölcsi újjászületése és fejlődése lehetőségeinek megteremtését. Pedig mindez fontos volt a lengyel munkások és parasztok számára is, ha lengyel munkások és parasztok akartak maradni.

Ma jobban tudjuk, mint bármikor, hogy nem volt igaza Rosa Luxemburnak, amikor azt állította, hogy a nemzetek és a nemzeti államok kora véget ért. A második világháború után a nemzeti problémák óriási robbanása következett be. Ez a kor most is tart, és együtt fejlődik a nemzetek közötti fokozódó közeledéssel és az integrációra irányuló erős tendenciákkal. Az, amit ma megfigyelünk – Rosa Luxemburg és a hozzá hasonló nézetű vezetők várákozásai ellenére –, inkább a nemzetek integrációjának tűnik, mintsem a társadalmi osztályok integrációjának. Megvan tehát minden előfeltétel ahhoz, hogy több mint félévszázados távlatból lássuk a lengyel nemzeti probléma 1918-as megoldásának jelentőségét. Ez a megoldás sok szempontból nem volt teljesen kielégítő, de még abban a formájában is, amelyben végbement, a legfontosabb események közé kell sorolni Lengyelország ezeréves történetében.

A LENGYEL FÖLDBIRTOKOSSÁG TÖRTÉNETÉNEK VIZSGÁLATA

A lengyel földbirtokosság – azaz a nagyobb földbirtokok tulajdonosai – története nemrég még csaknem egyáltalán nem volt történetírásunk témája; a nagyobb gazdaság, működése, központja, az udvarház, a birtokos életstílusa és munkája – mindez a feudalizmusnak a kutató figyelmére méltatlan mellékterméke.

A történeti munkák jó néhány szerzőjének szemében ez a földbirtokosság az elmaradott lengyel társadalomra jellemző „különtség”. Mindemellett megfélelkeznek arról, hogy nemcsak a majorság, hanem a parasztság és a kisipari műhely is a feudális termelőegységek egyszerű folytatása. Megfélelkeznek arról is, hogy az az „élősködő kizsákmányoló osztály”, amelyet a nagyobb földbirtokosok alkottak a háború előtti Európában, nemcsak Lengyelországban létezett, hanem több más országban is, mint Csehszlovákiában, Romániában, Magyarországon és nyugatabbra Olaszországban, Portugáliában és Spanyolországban.

Sem az Állami Tudományos Kiadó által megjelentetett Nagy Egyetemes Enciklopédia (a megfelelő kötet 1969-ben jelent meg), sem az 1981-ben megjelent Gazdaságtörténeti Enciklopédia nem tartalmazta a „földbirtokosság” címszót, de más ennek megfelelő terminust sem. Igaz, Lengyelország 19. és 20. századi társadalomtörténetének újabb feldolgozásai jellemzik a földbirtokos nemesség átalakulását a nagybirtokosok kapitalista osztályává és ez utóbbi pozícióját a lengyel társadalomban, ezek azonban nagyon lerövidített megközelítések, amelyek nem tudják kielégíteni sem a tudomány szükségleteit, sem a probléma iránti egyre általánosabb érdeklődést.¹

Ahogy azonban fejlődtek a társadalomtörténeti kutatások és a lengyel szabadságmozgalmak kutatásai, a földbirtokosság sematikus ábrázolása már nem volt kielégítő, és egyre világosabban rajzolódott ki annak szükségessége, hogy erről a társadalmi osztályról monografikus kutatásokat folytassanak.

Arról, hogy milyen nagyon új kutatási probléma földbirtokosság története, beszédesen szól az a tény, hogy csaknem minden munka, amelyet ezen a területen adtak ki az utóbbi évtizedben, elméleti – szemantikai-axiológiai – fejtegetéssel kezdődik a magán-nagybirtokosokat meghatározó terminusról.² Ehhez hozzájárul az a

¹ *Spoleczenstwo polskie od X do XX wieku (A lengyel társadalom a 10–20. században)*. Varsó 1979, *J. Zarnowski: Spoleczenstwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 (A Második Köztársaság társadalma 1918–1939)*. Varsó 1973.

² A „földbirtokosság” definíciója kérdésének nagy figyelmet szentel Irena Rychlikowa. A definíció megválasztása szerint nemcsak rendező, hanem módszertani művet is, ugyanis ettől függ a kuta-

tény is, hogy a modern tudományban egyre népszerűbbé válnak a közbeszédben és a tudományban a nyelvi szabályok által a rajta kívül álló kulturális és társadalmi valóság megmagyarázására használt terminusok jelentéséről folytatott szociolingvisztikai kutatások.

A 20. században általában használatos földbirtokosság terminusnak (pl. Földbirtokosok Szövetsége) történelmileg változó tartalma és szociológiai szempontból nem világosan pontosított kiterjedése van. Még a terminológiai pontosságot megőrző munkákban is földbirtokosokon vagy földbirtokosságon a magánföldtulajdonosok összességét értik. A nagybirtoknak a kisbirtoktól, főként a paraszti birtoktól való megkülönböztetése alapjául rendszerint az 50 hektáros birtoknagyságot fogadják el; a vagyonból származó jövedelem jóval mértékadóbb kritériuma, sajnos, tekintettel azokra az adatokra, amelyeket a létező forrásbázis nyújt, alkalmazhatatlan.

Az 50 hektár feletti birtokok tulajdonosai belsőleg erősen differenciált csoportot alkotnak. A birtok területéből eredő különbségek mellett, a birtoknagyság 50 hektártól 200 ezer hektárig terjed (ez a kérdés magára vonja a kutatók különös figyelmét), nem kis szerepet játszanak itt a presztízs, a kultúra, az életstílus, a nemzetiség kritériumai.

Ebben a népcsoportban tehát megkülönböztetik történelmi magját mint a tulajdonképpeni földbirtokosságot, a régi földbirtokos nemesség örököseit, a született birtokosokat; megkülönböztetik a latifundiumok címzetes birtokosait, a köznyelvben a földbirtokossághoz nem számított arisztokráciát.

A földbirtokos réteg kulturális peremén maradnak az újjgazdagok, a burzsoázia, a lengyel és nem lengyel származású magas rangú hivatalnokok köréből (akit az új környezet nem fogadott be könnyen). A németek, az oroszok, ritkábban az osztrákok, akik a megszálló kormányhatóságok adományaival vagy leggyakrabban a földbirtokoknak az államtól való megvásárlásával jutottak földbirtokhoz, külön (bár statisztikailag nehezen elkülöníthető) kategóriát képeztek. Megfigyelhető közöttük az ellengyelesedés folyamata és a lengyelség melletti világos kiállás, aminek tanúbizonyságot adtak képviselőik többek között a második világháborúban, ezek azonban hosszan tartó, gyakran nemzedékeken keresztül elhúzódó folyamatok voltak. A földbirtokok bérlői, a birtokokat igazgató főhivatalnokok körülveszik a kultúrában, stílusban, gyakran életszínvonalban is hozzájuk közel álló földbirtokosságot, bár nincs meg náluk az alapkritérium, a föld birtoklása.

A Történettudományi Intézet által a lengyel földbirtokosságról kiadott

tások tárgya és a kutatási feladatok. I. Rychlikowa: Ziemiaństwo pod zaborami. Problem badan spolecznej struktury (A földbirtokosság a megszállás alatt. A társadalmi struktúra kutatásának problémája). Historyka. Studia metodologiczne. XVI. köt. 1986. 75–98.; *ua.*: Ziemiaństwo polskie 1772–1944. Dzieje degradacji klasy (A lengyel földbirtokosság 1772–1944. Egy osztály degradálódásának története). Dzieje najnowsze. XVII. évf. 1985. 2. füz. 3–24. A szerző főként a földbirtokossághoz való tartozás gazdasági kritériumait elemzi; a birtoknagyságot és az adófizetés összegét. Az irodalomban hangsúlyozzák más jogi tényezők (mint a tulajdon és a bérlet), valamint a birtokos nemesség származásában kifejeződő és a származással, a kultúra stílusával kapcsolatos társadalmi tényezők jelentőségét. Ld. J. Leskiewiczowa: Zamiat wstepu. Ziemiaństwo Polskie 1795–1945 (Bevezetés helyett. A lengyel földbirtokosság 1795–1945). Varsó, PWN 1985. 5–25.

tanulmánykötet alcímében az 1795–1945 dátumokat tartalmazza,³ és e határok között beszélünk itt a földbirtokosságról.

Általában, ha társadalmi folyamatokról van szó, a pontos dátumok kevésbé pontos kronológiai határt képeznek. Már 1772-ben megkezdődik az a folyamat, melynek során a nemesség elveszíti az állam birtoklását, amely az ő állama volt, vagyis a hatalomban való részvételt, 1807-ben megkezdődik a nemesi rend jogi privilégiumainak felszámolása. A földbirtokosság végét az 1945-ös év hozza meg, de a Második Köztársaság keleti és nyugati területein ez sokkal erőszakosabb és élesebb formában következett be már 1939 szeptemberében.⁴

Ezek az időhatárok négy világosan elkülöníthető időszakot foglalnak magukban:

1. 1772/1795/1807–1864/1870, amikor megsemmisül a régi birtokos nemesség részvétele a feudális hatalmi struktúrában, megszűntetik a feudális járadékot és a vele kapcsolatos privilégiumokat.

2. 1870–1918/1920, ebben az időszakban a birtokok áttérnek a tőkés gazdálkodási rendszerre, a földbirtokos tőkék bekapcsolódnak a mezőgazdaságon kívüli gazdasági szektorokba, maga a földbirtokosság pedig az ország politikai életébe azaz, hogy részt vesz a politikai pártokban és a szakmai szervezetekben.

3. 1918–1939, az agrárreform veszélyének és a nagy világválság terhének éve.

4. A háború 1939–1945-ben a földbirtokosság pusztulását hozza a Köztársaság keleti és nyugati részén, és a helyzet nagyfokú differenciáltságát a Főkéormányzóságban: a birtokok elkobzásától és egyesek meggyilkolásától mások meggazdagodásáig. Ez az időszak a kisajátítással fejeződött be, ami véget vetett a földbirtokosság mint osztály létezésének.

Érdeemes bevezetőül emlékeztetni arra, hogy az itt tárgyalt közösség nagyon kis létszámú volt. A birtokos nemesség létszámát 1790-ben (az első felosztáskor elvesztett területek nélkül) mintegy 180 ezerre, azaz a lakosság egészének 2%-ára becsülik; 1939-ben a földbirtokosokat családtagjaikkal együtt mintegy 80 ezerre, vagyis a lakosság egészének 0,23%-ára.

A földbirtokosság létszámának becslései nagyon pontatlanok, a források kritikájába és felhasználásába fektetett nagy erőfeszítések ellenére, és nem lehetséges a pontos megállapítások elérése. Az adó- és statisztikai források tájékoztatnak a gazdaságok számáról, ami eltért a birtokosok számától. Egy birtokos birtokai nemritkán több közigazgatási egység területén voltak, a 19. században pedig ráadásul különböző megszállási övezetekben. A 19. század közepén a lengyel földesurak száma több mint 20 ezer volt, ennek mintegy 50%-a Oroszország nyugati kormányzóságában.

De e népcsoport létszámának, belső struktúrájának változási folyamata az

³ Ziemianstwo polskie... i.m.

⁴ A lengyel birtokok német és orosz kézbe kerülésének a felosztásokkal megkezdődött folyamata az egész 19. századon keresztül tartott; az októberi forradalom következtében felszámolták a lengyel nagybirtokot az egykor a Köztársasághoz tartozó, majd az első világháború után a Szovjetunióhoz csatolt litván és orosz területeken.

alapoktól folytatott kutatásokat követel. Az a tény, hogy ennek a kérdésnek a fő forrásbázisa a Szovjetunióban található, nem könnyíti meg a feladatot. A dr. Irena Rychlikowa docens által a szovjet levéltárakban folytatott kutatások jelentős haladást ígérnek ezen a területen.

A földbirtokosság történetéről folytatott jelenlegi kutatások jellemző vonása a nagymértékű tematikus szétaprózódás, következőképp az eddig elért eredmények összegezésének megkísérlése nagyon sokrétű képet adna. Itt tehát egyes, szerintem érdekes kutatási irányok és koncepciók jelzésére szorítkozom. A háború utáni években rengeteg olyan munka született, amelyek a lengyel területek agrárstruktúráját, a falu helyzetét, a földreformot tárgyalták. Mégis, csak Witold Kula professzor fogalmazott meg, a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés korszakának lengyel társadalmáról folyó kutatásai koncepciójának keretében, olyan kutatási programot, amely új módon teszi fel a földbirtokosságot is érintő kérdéseket.

Az ekkor megkezdett kutatások eredményét képezték Halina Chamska, Jerzy Jedlicki és mások munkái,⁵ és Danuta Rzepniewska,⁶ Irena Rychlikowa⁷ további feldolgozásai. Rámutattak a földtulajdon nemesi monopóliuma széthullásának, a nem nemesi nagybirtokosoknak a tulajdonosok közé való beáramlásának, a kapitalista elemek, a földkereskedelem megjelenésének folyamatára, elemezték a földbirtoklás 1864. évi struktúráját.

A nemesi kultúra kutatásának fejlődése, a társadalomban pedig a kulturális gyökerek keresésének tendenciája a megkezdett munkák témakörének bővítése újabb ösztönzőjévé vált.⁸ Megkísérelték létrehozni a földbirtokosság 19. századi modelljét. R. Czepulis-Rastenis felvázolta a „föld polgára” mintáját a Lengyel Ki-

⁵ H. Chamska: Własciwość ziemscy w powiecie hrubieszowskim (Földbirtokosok a hrubieszówi járásban). Społeczeństwo Królestwa Polskiego (A Lengyel Királyság társadalma). Szerk. W. Kula. I. köt. 1965. 65–97.; *ua.*: Struktura własności ziemskiej w podlaskich powiatach guberni lubelskiej 1832–1863 (A földtulajdon struktúrája a lublini kormányzóság podlesiei járásában 1832–1863). Społeczeństwo polskie XVIII i XIX w. (A 18–19. századi lengyel társadalom). Szerk. J. Leskiewiczowa. V. köt. 1972. 9–23. I. J. Leskiewiczowa: Struktura własności ziemskiej w pow. Kaliskim 1831–1881 (A földtulajdon struktúrája a kaliszi járásban 1831–1881). Społeczeństwo Królestwa... I. köt. 99–122.; J. Leskiewiczowa–I. Rychlikowa: Ziemianstwo (A földbirtokosság). (In?) Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864 (Társadalmi átalakulások a Lengyel Királyságban 1815–1864). Wrocław 1979. 371–387.; J. Jedlicki: Klejnot i bariery społeczne (Kincsek és társadalmi gátak). Varsó 1968.

⁶ Danuta Rzepniewska: Ziemianstwo w kregu oddziaływania Warszawy (A földbirtokosság Varsó hatókörében). Varsó 1982.

⁷ I. Rychlikowa: Ziemianstwo polskie 1789–1864. Zróżnicowanie społeczne (A lengyel földbirtokosság 1789–1864. Társadalmi különbségek). Varsó 1983.

⁸ A W. Kula által kidolgozott kutatási kérdőívet a Lengyel Királyság 1815–1864-es társadalmával foglalkozó csoport szükségleteihez igazították. Kronologikusan széles körű kutatási koncepciót mutatott be I. Rychlikowa *Dzieje ziemianstwa polskiego w latach 1795–1945. Zarys problematyki badawczej* (A lengyel földbirtokosság története 1795–1945-ben. Kutatási problémakör-vázlat) c. cikkében. *Dzieje Najnowsze*. VIII. évf. 1976. 1. füz. 117–135., a hozzánk közelebb álló időszakról pedig B. W. Galka *Miejsce i rola ziemianstwa w strukturze społeczno-ekonomicznej Rzeczypospolitej – Zarys problematyki* (A földbirtokosság helye és szerepe a Köztársaság társadalmi-gazdasági struktúrájában – Problémakör-vázlat) c. cikkében. *Dzieje Najnowsze*. XVII. évf. 1985. 1. füz. 33–52. E programadó cikkeknek, bár gazdagították ismereteinket a kérdéssről, nem volt hatásuk a megkezdett kutatási témákra. Ezek megválasztását inkább a társadalmi- kulturális módszerek és problémakör iránti aktuális érdeklődés határozta meg.

ráltság publicisztikájában az 1830. novemberi felkelés előtti időszakban.⁹ Ez tulajdonképpen olyan típus, amelyet egyrészt a liberális földbirtokosság, másrészt a demokratikus körök igényeltek. Az 1842–1864 között megjelenő *Honi Gazdálkodási Füzetek* – a vagyonos felvilágosult földbirtokosok lapja –, elítélve a fogyasztói magatartást, felhívott a takarékosagra, a tőkefelhalmozásra, a beruházásokra és a gazdaság korszerűsítésére, közösen a paraszttal. Ellenben a demokraták által megfogalmazott javaslatok arra nézve, hogy a földbirtokosok szervezzék meg a paraszttal való gondoskodást, nem is tértek el olyan nagyon a feudális mintáktól.

Witold Molik A földbirtokosok személyi típusa a Poznańi Nagyhercegségben a 19. század második felében és a 20. század elején című cikkében¹⁰ a kiindulópont egy gondosan kidolgozott szociológiai kérdőív, a források alapjai pedig nekrológok, visszaemlékezések, szépirodalom. Az így módon létrejött modell pontosan mutatja azokat a jellemvonásokat, amelyeket a korabeli nagylengyelországi földbirtokosok tiszteltek és becsültek, amelyek biztosították a társadalmi presztízst: a vagyoni siker elérésének képessége, a lelkiismeretesség és a szorgalom, a cselekvési pragmatizmus, a takarékoság. Ezeket a polgári jellemvonásokat a porosz nyomás és fenyegetés körülményei között a földbirtokosság is átvette a lengyel földbirtoklásért folytatott harcban.

Emanuel Rostworowski nem a földbirtokos személyiségmodellje felépítésének elméleti megkísérlésével, hanem a 19. századi földbirtokosságra nézve reprezentatív konkrét földbirtokos családok bemutatásával vezet be bennünket a lengyel udvarok értékeinek, szokásainak, színes típusainak világába.¹¹ A történetírás műhelyének e mestere mennyire pontosan festi meg a tények gazdag világából ősei négy családjának, a Moszyńskiknak, a Popieleknek, a Borkowskiknak és a Rostworowskiknak a képét, valamint a czarkowyi udvar megragadó látványát! „Hamvak és gyökerek” című könyvében a történeti-családi elbeszéléseket tartalmazó fejezetek a nemzedékeknek olyan folyamát alkotják, amelyek összekötik az állam 18. századi bukásának időszakát a független Lengyelország újjászülésével, amit Karol Hubert Rostworowski „Feltámadás” című művével jelképez. A szerző nem értékeli őseit, életüket és tetteiket, főként egyetlen nézőpontból mutatja be őket, mégpedig abból, hogy mit jelentett az egyes nemzedékek számára az állam függetlenségére való törekvés, mit jelentett a lengyelség, milyen árat fizettek érte, és mit adtak a lengyelségnek.

Bár az életrajzi vonal a könyv két részének fő törzsét képezi, ez mégsem kibővített élettörténetekből áll, hanem ellenkezőleg, a vázlatosan megrajzolt alakok mutatják be azokat a jellemvonásokat és azokat a tetteket, amelyek a szerző meg-

⁹ R. Czepulis-Rastenis: *Wzór obywatela ziemskiego w publicystyce Królestwa Polskiego* (A föld polgárának típusa a Lengyel Királyság publicisztikájában). (In:) *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej* (Nemesi hagyományok a lengyel kultúrában). Varsó 1976.

¹⁰ W. Molik: *Wzór osobowy ziemianina w Wielkim Księstwie Poznańskim w drugiej połowie XIX w. i początkach XX w.* (A földbirtokosok személyi típusa a Poznańi Nagyhercegségben a 19. század második felében és a 20. század elején). *Ziemiaństwo polskie...* 121–145.

¹¹ E. Rostworowski: *Popioły i korzenie* (Hamvak és gyökerek). Kraków 1986.

győződése szerint és a fennmaradt utalások – a múlt oly sokarcú tanúságai – fényben különböző szempontokból a legfontosabbnak tűnnek.

Rostworoski könyve a föld vagyonos polgárai mentalitástörténetének információbányája, csak figyelmesen és történészhez illő kritikával kell olvasni. Illenek rá is Juliusz Bardach szavai Walerian Meysztowicz atya „Csevegések korokról és emberekről” című visszaemlékezéseiről írott alapos recenziójából (I. köt. Poszto z dymem /Ami füstbe ment/, II. köt. To co trwało /Ami tartós/. London 1973, 1974). „Ez értékes hozzájárulás annak az osztálynak a mentalitástörténetéhez, amely már a múltba távozott, de amelynek tudata túlélte anyagi létezését.”¹²

Ha egybegyűjtenénk mindazokat az utalásokat, amelyek a szerzőnek forrásul szolgáltak – kéziratos leveleket, naplókat, irodalmi művek eredetijeit, képeket, fényképeket, szeptót és könyveket, pipákat stb. – kialakulna belőlük a 19. században megváltozó földbirtokos kultúra és az udvarházakban, kastélyokban zajló élet szimbolikus képe. Az osztály mentalitása azonban nem korlátozódik konzervatív vagy haladó, liberális és demokratikus álláspontokra, tehát társadalmi és politikai kérdésekhez való viszonyra. Kifejeződik ez a lét filozófiai problémáiban, a természet világához, a művészi értékekhez, a tudományhoz való viszonyban. Minderről szó esik Emanuel Rostworowski Hamvak és gyökerek c. könyvében.

Teljes mértékben kifejezte az új tendenciákat a tudományban és a földbirtokosság iránti érdeklődés növekedését a Kielcében 1986. március 2–22-én megszervezett „A 19. századi lengyel udvarházak. Kulturális és történelmi jelenségek” témájú szeminárium. Az egész Lengyelországból eljött előadók két napon át beszéltek az udvarház mint a lengyelség erődje szimbolikus jelentőségéről, az udvarháznak a korszak szépirodalmában megalapozott mítoszáról, a földbirtokosok lakóépületeire jellemző építészeti stílus kialakulásáról, a kastélyok építéséről, elterjedéséről és korszerűsödésükről a 19. században. Gazdag képanyag mutatta be a példának kiválasztott udvarházakat és udvarház-kert együtteseket. A belső berendezés megtárgyalását összekötötték a mindennapi élet szervezetének bemutatásával az udvarházakban és a kastélyokban. Az a tény, hogy a tanácskozás egy frissen tartározott udvarházban zajlott (igaz, városiban), és egy fotókiállítás egészítette ki, amelyet Maciej Rydel, a tárgykör ismerője és gyűjtője állított össze, különleges tanácskozási légkört teremtett.

Ugyanezt az érdeklődési irányt képviseli a Művészeti Intézet kiadványa, melynek I. és II. kötete „Anyagok a rezidenciák történetéhez” címen jelent meg.¹³ Ezek egy sokéves munka tervét tartalmazzák, melyet még a háború előtt kezdett el az akkor még diák Roman Aftanazy.

Az összegyűjtött anyagok leíró dokumentációt (ez mindkét kötet első, A-val jelzett részét képezi), valamint képdokumentációt (a második, B-val jelzett részt képezi) tartalmaznak. Ez a dokumentáció felöleli a várakat, kastélyokat, továbbá az udvarházakat és kisebb házakat egyaránt.

Nem szabad itt megfeledkezni Elżbieta Kowecka „Szalonban és konyhában”

¹² J. Bardach Przegląd Historyczny. 68. köt. 1977. 1. füz. 116.

¹³ Roman Aftanazy: Materiały do dziejów rezydencji (Anyagok a rezidenciák történetéhez). I a köt. Uo. II a, II b. Varsó 1986.

című könyvéről.¹⁴ A szerző a mágnások vagy a gazdag földbirtokosok házát úgy mutatja be, mint egy sajátos vállalatot, mely felszerelést, ellátást, korszerűsítést és felújítást igényel, a tulajdonos lehetőségeivel és a kor jellegével összhangban. Hogyan éltek régen apáink, nagyapáink és dédapáink idején, milyen, ma már nem gyakorolt tevékenységeket követelt meg egy ház vezetése, mire szolgáltak a régebben közönséges tárgyak, edények, amelyeket ma nehezen lehet fellelni a különféle ócskapiacokon – mindezt, amit olyan gyorsan elfelejtenek, igyekezett tartósítani emlékezetünkben a szerző. Az udvarházak és kastélyok falai között zajló mindennapi életet, a változó berendezések közepette, mintegy a konyhától mutatta be, mint a régi ruhák átdolgozásának, festésének és varrásának módját, hogy divatos külsőt kapjanak. Csak az a kár, hogy az anyagi életkörülmények leírását, forrásszempon-
tokból, a vagyonos vagy egyenesen a nagyon gazdag körökre korlátozta.

Aftanazy, Rostworowski, Koweca könyve átvezet bennünket a Második Köztársaság időszakába. Ennek az időszaknak a földbirtokossága, ha megjelent legújabbkori történetírásunk lapjain, akkor határozottan negatív megvilágításban, jóval pejoratívabban, mint az ipari vagy pénzügyi burzsoázia, miután ezeket az értékeléseket inkább politikai, mint tudományos szempontok diktálták. Ebben a helyzetben túlbecsülhetetlen jelentőségű Wojciech Roszkowski „A földmagántulajdon gazdasági szerepe Lengyelországban 1918–1939-ben” című terjedelmes, alapos munkája.¹⁵

„A pusztá kíváncsiságon kívül, a szerzőt a két háború közötti Lengyelországban a nagybirtokosok szerepének új szemléletére irányuló szándék és bizonyos, úgy tűnik, túlzottan leegyszerűsített, erre a témára vonatkozó ítéletek helyesbítése ösztönözte” – olvassuk a bevezetésben. A nagybirtokosok szerepét a szerző világosan meghatározott szempontból értékeli, kritériumként „a társadalmi-gazdasági rendszer sikerességét” fogadva el; ez megkövetelte a földbirtok mint mezőgazdasági termelőegység működése szempontjainak minden oldalról való figyelembevételét.

Az így felfogott kutatási koncepció megvalósításának nehézségeiről a legjobban a munkában közölt bibliográfia szól; a feldolgozások gazdag, mintegy 250 művet tartalmazó részében csak egy olyan történeti monográfia található, amelyet a második világháború után adtak ki és a tárgyalt témára vonatkozik,¹⁶ a többi főként 1939 előtt publikált közgazdasági munka. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az agrárproblémák a marxista történetírás érdeklődési körén kívül kerültek. Mieczysław Mieszcankowski a két háború közötti Lengyelország agrárstruktúrájáról és mezőgazdaságáról szóló két értékes munkája a nagybirtokot veszi figye-

¹⁴ E. Koweca: *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX w.* (Szalonban és konyhában. Elbeszélés a 19. századi lengyel kastélyok és udvarházak anyagi kultúrájáról). Varsó 1984.

¹⁵ W. Roszkowski munkáját a Tervezési és Statisztikai Főiskola 1986-ban 290 példányban jelentette meg.

¹⁶ G. Jassem: *Majatek Smogulecki w latach 1918–1937 (A Smogulecki-birtok 1918–1937-ben)*. Poznań 1976.

lembe,¹⁷ de e szerző érdeklődése főként a parasztgazdaságok struktúrájára és a két háború közötti falvak túlnépesedésére összpontosul. Ettől függetlenül mindkét munka kiinduló alapot képezett Wojciech Roszkowski számára. Ugyanis kutatási erőfeszítéseit ő is főként a statisztikai típusú megállapításokra irányította; a felhasznált 1921. és 1931. évi általános népszámlálások (a háború lehetetlenné tette a következő népszámlálás lefolytatását), a mezőgazdasági részleges összeírások, a kérdőíves anyagok megkövetelték az alapos elemzést, a különböző forrásokból származó adatok összehasonlítását, számos becslés elvégzését. Wojciech Roszkowski azonban nem szorítkozik a tömeges folyamatok bemutatására, hanem a mennyiségi adatokat leíró anyagokkal gazdagítja, széleskörűen felhasználva az egyes birtokleírásokat, több száz egyedi példával dolgozva, amelyek azonban a nagybirtok akkori állandóan változó helyzetére nézve tipikusak voltak. A lezajló folyamatok mennyiségi elemzése nem öncélú a szerző részéről, hanem a háború által elpusztított birtokok újjáépítésének közgazdasági lehetőségeiről és későbbi fejlesztésük lehetőségeiről szóló fejtegetések kiindulópontja; ezenkívül alapot képez a nagybirtokosok kategóriájának szociológiai elemzéséhez, bár figyelmét e társadalmi réteg gazdasági tevékenységére összpontosítja, a politikai állásfoglalás figyelmen kívül hagyásával.

A statisztikai anyag elemzésekor felvetődő nehézségekről beszédesen szól az a tény, hogy még az olyan alapadatoknak a megállapítására is, mind gazdálkodó (aktív), mind a jövedelemből élő (passzív) nagybirtokosok száma, megközelítő számításokra kell hogy támaszkodjon, és ez a szerző szerint 1921-ben 87 543, 1931-ben 81 922 és 1939-ben 79 375; ezekből a magánbirtokok száma 1921-ben 19 454-et tett ki, 1939-ben pedig 17 639-et. Tehát minél nagyobbak voltak a birtokok, annál nagyobb volt számuk csökkenése és az általuk elfoglalt terület csökkenése. Ezek az alapvető adatok világosan szólnak a végbemenő változások irányáról, az a tény pedig, hogy a földbirtokosok kezében lévő birtokok száma és összterületük csökkent, gazdasági gyengeségüket emeli ki.

A birtokoknak a szerző által becsült rétegzése a földterület szerint (5–100 ha-os, 100–500 ha-os, 500–1000 ha-os és 1000 ha-on felüli kategóriákban) nem mond nagyon sokat az elért jövedelmekről, habár kiegészült a földrajzi és kulturális környezetből és a tulajdonosok nemzetiségéből eredő különbségek nagyon érdekes jellemzésével – Polesie mocsaraitól az iparosodott Felső-Sziléziáig, a beloruszoktól és ukránoktól a németekig.

Azok a feltételek, amelyek között a földbirtokosságnak gazdálkodnia kellett Lengyelországban a függetlenség visszaszerzése után, nem voltak könnyűek; az ország a legnagyobb mértékben elpusztított országok közé tartozott az első világháborúban, különösen le voltak rombolva azok a területek, amelyeken áthaladt a front az 1920. évi háborúban.

A társadalom és a politikai pártok, és nagymértékben a hatóságok figyelme is ekkor nem a mezőgazdaság újjáépítésére összpontosult, hanem a földreformra,

¹⁷ M. Mieszczankowski: *Struktura agrarna Polski międzywojennej* (A két világháború közötti Lengyelország agrárstruktúrája). Varsó 1960; Uő.: *Rolnictwo II Rzeczypospolitej* (A Második Köztársaság mezőgazdasága). Varsó 1983.

annak elveire és megvalósításának kiterjedésére, az ország agrárstruktúrája átalakításának szükségességére. Bár a földosztás folyamata sokkal lassúbb volt, mint ahogy az 1919. július 19-i szejm-határozat és az 1925. december 28-i törvény előírta (200 ezer ha évente), a nagybirtokok 1919–1938-ban csaknem 2 millió ha földet veszítettek, a parasztság számára biztosított pedig további 600 ezer ha-tól fosztotta meg őket. Összességében a családi felosztások miatti birtok-felaprózódásokkal együtt birtokaik mintegy 20,1%-át veszítették el. Az akkori baloldali és a háború utáni történetírás által annyira élesen bírált reform eredményeinek értékelésekor mégis nemcsak a majorgazdaságok területének csökkenését mutató globális adatokat érdemes figyelembe venni, hanem azt a tényt is, hogy elsősorban a mezőgazdaságilag hasznosított majorföldek területe csökkent – 33,4%-kal, míg az erdőké csak 5,6%-kal, továbbá azt is, hogy nem osztották fel a sziléziai német kézben levő nagybirtokokat, amit nehéz azzal magyarázni, hogy ezeket a birtokosokat a lengyel kormány előnyben részesítette volna. A földbirtokosság ellenzte a reformot, és létét fenyegetve érezte. Helyzetét azonban elsősorban az általános gazdasági konjunktúra határozta meg, ami a piaci helyzetben fejeződött ki. Az ipari, mezőgazdasági árucikkek árának és a földáraknak a mozgásáról a szerző által kidolgozott táblázat beszédesen illusztrálja a nagybirtokok gazdálkodási feltételeit. A munkában közölt átlagos földárak azonban nemcsak a gazdasági konjunktúráról beszélnek, hanem illusztrálják a földek értékének regionális különbségeit is. Amennyire a forrásanyagok lehetővé teszik, a szerző a dolgozat további részében is jellemzi és megmagyarázza a területi különbségeket a magánföldbirtok és a birtokosok helyzetében.

A majorgazdálkodás sokoldalú elemzését a földbirtokosok helyzetének és szerepének megtárgyalása kíséri. Így tehát a gazdasági kérdések mellett a munka szociológiai vonalra is kiterjed, s gazdag tényanyagot tartalmaz. A mezőgazdasági termelőegység és a társadalmi réteg vagy inkább osztály mellett embereket látunk, egyéni magatartásukat, cselekvésüket, sorsukat. A gazdasági és a szociológiai vonal egymást kölcsönösen kiegészíti, elmélyítve az elemzett folyamatok megértését. Wojciech Roszkowski dolgozatának egész fejtegetésén áthúzódik, bár időnként csak a sorok között, egy közös vonal, a kisebb és nagyobb gazdaságok termelési hatékonyságának kérdése. Ez a 19. század közepétől élénken vitatott kérdés politikailag és társadalmilag különösen élessé és kényessé vált a Második Köztársaságban, ugyanis megterhelte a falusi nyomor problémája. Nem kétséges, hogy a majorföld felosztása nem oldotta volna meg ezt a problémát, és az osztályharc feszültségeinek enyhüléséért az ország általános gazdasági helyzetének romlásával kellett volna fizetni. Ám az, hogy az államban egymás mellett léteztek a hatalmas latifundiumok és a földnélküli és kisbirtokos lakosok milliói, az akkori Lengyelország társadalompolitikájának kulcsfontosságú problémáját kellett hogy képezze. Az ezzel a témával kapcsolatos ellentmondásos nézetek bemutatása és a Második Köztársaság földbirtokossága politikai állásfoglalásának jellemzése képezi az egész munka összefoglalását. Wojciech Roszkowski könyve értékes kiindulópont a lengyel földbirtokosság 1939–45. évi sorsának kutatásához, és bár a háborútól csaknem fél évszázad választ el bennünket, ez továbbra is a történelem megíratlan lapja. Ez az alapvető hiányosság, és egyidejűleg a földbirtokosság második világháborús szere-

pének alkalmanként jelentkező negatív értékelései, melyeket néha olyan problémák tudományos feldolgozásainak utalásaiban fogalmaznak meg, mint a német megszállók politikája vagy az ellenállási mozgalom, képezik az alapját az LTA Történettudományi Intézetében vállalt kezdeményezésnek, hogy összegyűjtsék a földbirtokosság sorsát létezésének utolsó időszakában, azaz 1939–1945-ben dokumentáló anyagokat. E kezdeményezésre ösztönzött annak tudata, hogy kihálnak a volt földbirtokosok – már olyan emberek távoznak el, akik csak gyermekkorukból és ifjúkorukból emlékeznek a lengyel udvarházakban meggyökeresedett értékekre és életstílusra –, szemünk előtt rohamosan csökken a tervezett kérdőív potenciális válaszadóinak száma. Meghiúsultak azonban a kutatócsoport megszervezésébe és a kérdőív tömegesebb terjesztésébe vetett remények. Viszont váratlanul gyümölcshözérkezett bizonyult a volt földbirtokosok egy részének együttműködése. A kérdőívre adott – sajnos kisszámú – válasz mellett kaptunk különféle anyagokat, úgymint naplókat, fényképeket, feldolgozásokat. Ez a réteg kezdeményezte azt is, hogy dolgozzák fel a gazdasági, társadalmi, kulturális vagy politikai tevékenységben aktívabb földbirtokosok életrajzeit (természetesen azoknak a kiemelkedő embereknek a kivételével, akiknek már így is megvan a megírt lapjuk történelmünkben).

De térjünk vissza a kérdőívre. A figyelmet főként a háború éveire összpontosította. Kiindulópontként a földbirtokot és tulajdonosát fogadták el; az 1939. augusztus 31-i birtoklás és családi állapot lett a vonatkozási pont a kérdőív összeállításához. Bár a kérdések főként a háborús évekre összpontosítottak, felölelték a korábbi időszakokat és a későbbi időket is.

Az első részben arra kértük a válaszadókat, hogy röviden tájékoztassanak a család 1917 előtti történetéről, a családi hagyományokról mint olyan fontos elemről, amelyen a környezetben birtokolt társadalmi presztizs alapult. A kérdőív második része a családnak a független Lengyelországban (1918–1939) betöltött társadalmi, vagyoni és politikai helyzetéről szól, a birtok nagyságáról, a termelés irányairól, a pénzügyi helyzetről, e huszonöt éves időszak gazdasági eredményeinek mérlegéről tartalmaz kérdéseket.

Az udvarháznak a szélesen értelmezett környezetével fennálló kapcsolatairól szóló kérdések az uradalmi családokkal, a falusi közösséggel, valamint a legközelebbi kisvárosok lakosságával fennálló kapcsolatokra vonatkoznak. A harmadik rész: „A birtokos vagyona és családja a második világháború éveiben” alkotja a kérdőív magját. Szó van benne a háború hatásáról a birtok gazdasági állapotára, az udvarház berendezéséről és pusztulásáról, a család háborús sorsáról, amelynek tagjai gyakran kerültek el lakóhelyükről. Az udvarház lakóinak megszállás alatti története, részvételük a szélesen értelmezett ellenállási mozgalomban, a megszállókkal szembeni magatartásuk a különösen alapos kérdések tárgyát alkotja.

A negyedik, „Kisajátítás” című részben a kérdőív a közeledő veszély tudatáról és annak lefolyásáról kérdez. Az ötödik és utolsó rész – ez a földbirtokosok történetének utószava – a már udvarházuktól, földjüktől megfosztott földbirtokosok háború utáni sorsáról tartalmaz kérdéseket. E kérdés feldolgozásának szükségességét maguk a volt földbirtokosok is hangsúlyozták. A régi földbirtokosok háború utáni története nemcsak egy kis létszámú társadalmi kategória története: – visszatükröződik benne Lengyelország háború utáni politikai története. A kérdőív ebben a

részben a földbirtokosság világnézeti állásfoglalásáról is tartalmaz kérdéseket, mégpedig arról, hogy „Ön szerint a családi hagyomány mely elemei bizonyultak a legtartósabbaknak? Ön szerint a háború és a háború utáni helyzet hatására megváltoztak-e az Ön és az Ön által ismert földbirtokosok politikai és társadalmi nézetei?”

A megszervezett kérdőív-akció kereteiben összegyűlt anyagoktól függetlenül a legutóbbi 15–20 év nagymértékben gazdagította a nagybirtokosok második világháborús története kutatásának forrásbázisát. Számos magánkezdeményezés született a dokumentációk biztosításában és létrehozásában, hogy bemutassák a földbirtokosság szerepét kultúránk és a függetlenségi harcok történetében. A hazai és külföldi könyvtárak és levéltárak több száz naplóval, visszaemlékezéssel, emlékirattal, levélgyűjteményével, a nagybirtokok és tulajdonosaik járási leírásával stb. gazdagodtak. E munkák elröhehaladottságának foka nagyon eltérő. Sok emlékirat megjelent már nyomtatásban. Kiadásra készül többek között a Michał Żółtowski által kidolgozott, emlékirat-anyagon alapuló szöveggyűjtemény, melynek tartalma a Művelésnek vagy Pajzsnak nevezett második világháborús félkatonai szervezetről szóló információkra összpontosít. A Művelés földbirtokos-szervezet nem kis szerepet töltött be mint a második világháborús földalatti lengyel állam működésének anyagi bázisa, és kétségtelenül megérdemli a történészek figyelmét.¹⁸

A volt földbirtokosok háború utáni története érdekes szociológiai és történeti kutatási terület, tehát megelégedéssel kell feljegyezni, hogy ezen a téren a rendelkezésre álló forrásbázis állandóan gazdagodik.

¹⁸ M. Żółtowski: *Tarcza Rolanda* (Roland pajzsa). Kézirat. 85.

A MÁSODIK KÖZTÁRSASÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJA

Az újjászületett Lengyelországban létező osztály-, réteg- és más csoportviszonyok, valamint a közöttük létesülő kapcsolatok nagy érdeklődést keltettek már a kortársak között is. Ennek külső kifejeződése volt számos intézmény megalkotása, amelyek ennek kutatásával foglalkoztak, hogy csak a Statisztikai Főhivatalt, a Társadalmi Gazdasági Intézetet, a Lengyel Szociológiai Intézetet és a Tudományos Falusi Gazdálkodás Állami Intézetét említsük. Ez természetes jelenség volt, melyet nemcsak az a szándék determinált, hogy írják le és ismerjék meg a sok évtized után újjáépített saját állam társadalmának struktúráit. Úgy tűnik, hogy ennek az érdeklődésnek az okait többek között abban kell keresni, hogy – több mértékadó réteg érzése szerint – a vártnál bonyolultabbak lettek ennek a társadalomnak a struktúrái. A függetlenség első hónapjaiban jelentkező, főként társadalmi és nemzetiségi konfliktusok sokasága – azt hiszem – ellentétbe került az újjászületett Lengyelország megálmodott képével, kivált a társadalmilag haladó körökben kialakított képvel,¹ márpedig közülük került ki a társadalom struktúráit leírók többsége. Ezért nem véletlenül kerültek az érdeklődés középpontjába a társadalmi rétegződés, a munkások és parasztok anyagi helyzete, valamint a nemzetiségi struktúra problémái. Az ezekben a témákban összegyűjtött dokumentumok és a többek között olyan folyóiratok hasábjain tett akkori megállapítások, mint a *Statystyka Pracy* (Munkastatisztika), *Praca i Opieka Społeczna* (Munka és Társadalmi Gondozás) és a *Sprawy Narodowościowe* (Nemzetiségi Kérdések), mindmáig megőrizték teljes információs értéküket. Az 1918–1939 közötti Lengyelország társadalmi szerkezetének kutatója számára felbecsülhetetlen értékük van az akkor összegyűjtött és feldolgozott emlékirat-anyagoknak, kivált pedig azoknak, amelyek megkönnyítik a nagyobb közösségek értékrendszereinek rekonstruálását.²

A történelmi kutatásokban az újjászületett Lengyelország társadalmi struktúrájának története csak a hatvanas évektől kezdte elfoglalni az őt megillető helyet.

¹ Itt ezek széles skálájára gondolok – a szocialistáktól az eszmei jellegüket tekintve a francia radikálisokhoz közelítőig.

² Pl.: *Pamiętniki bezrobotnych* (Munkanélküliek emlékiratai). Varsó 1933; *Pamiętniki chłopów* (Parasztok emlékiratai). Varsó 1935; *J. Chłasiński: Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce* (A parasztok fiatal nemzedéke. A paraszti réteg kialakulásának folyamatai és kérdései). I–IV. Varsó 1938.

Szerintem a bennünket érdeklő kutatási problémakört megnyitó publikációnak kell tekinteni Janusz Żarnowski *Az értelmiség társadalmi struktúrája Lengyelországban 1918–1939-ben* című munkáját.³ Ez történeti irodalmunkban de facto az első kísérlet volt a kutatott közösség társadalmi struktúrájának legújabbkori történetének teljes körű feldolgozására. Itt hozzá kell tenni, hogy ez a munka, a benne foglalt megállapítások egy részének vitathatósága ellenére, nagyfokú módszertani érettséggel tűnt ki. Ennek köszönhetően mindmáig nem veszítette el informatív értékeit, bizonyos fokig – a műhelymunka szempontjából is – mintadolgozattá vált.⁴ J. Żarnowski a szerzője egy másik alapvető, *A Második Köztársaság társadalmi struktúrája 1918–1939* című munkának is,⁵ melynek jelentősége Lengyelország társadalmi struktúrája legújabbkori története kutatása fejlődésében felbecsülhetetlen. Itt nemcsak az általa tett, többek között az egyes társadalmi osztályok és rétegek jellegére vonatkozó megállapításokra gondolok, hanem a vele polemizálók által is de facto elfogadott kutatási eljárási mintára. Ez határozza meg J. Żarnowski mindkét említett munkájának helyét az eddigi kutatásokban, amelyek az elmúlt húsz évben jelentősen gazdagodtak. Nem törekedve teljesebb jellemzésükre, miután nem ez a cikk célja⁶, csak néhány észrevétel megételére szorítkozom. Az elsőt, melynek konstatáló jellege van, arra a megállapításra lehet visszavezetni, hogy továbbra is fennmaradt az aránytalanság a Második Köztársaság társadalmát alkotó egyes osztályok, rétegek és más közösségek struktúrájának megismerésében. Viszonylag a legjobban a munkásosztály, kivált az ipari munkások struktúráját ismertük meg, többek között Marian M. Drozdowski,⁷ Ludwik Hass,⁸ valamint Zbigniew Landau és Jerzy Tomaszewski⁹ munkáinak köszönhetően. Ebben az esetben viszonylag gazdag elemzési eredményekkel rendelkezünk országos méretekben és számos ipari központban egyaránt. Jóval szegényesebb a tudásunk a többi alapvető osztály és réteg struktúrájáról. Ez általában a vagyoniosság külső vonásainak ismeretére korlátozódik, a pa-

³ J. Żarnowski: *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939* (Az értelmiség társadalmi struktúrája Lengyelországban 1918–1939-ben). Varsó 1964.

⁴ Ld. pl. M. W. Wanatowicz: *Inteligencja na Śląsku w okresie międzywojennym* (Az értelmiség Sziléziában a két háború között). Katowice 1986.

⁵ J. Żarnowski: *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939* (A Második Köztársaság társadalmi struktúrája 1918–1939). Varsó 1973.

⁶ A kutatások ilyen állapotának eredményeit és gyengeségeit közvetve jelzem majd, amikor a jobban és rosszabbul bejárt kutatási területekre hívom fel a figyelmet.

⁷ M. M. Drozdowski: *Klasa robotnicza Warszawy 1918–1939* (Varsó munkásosztálya 1918–1939). Varsó 1968.

⁸ L. Hass: *Klasa robotnicza Polski w latach 1921–1931*. (Elementy struktury demograficznej, składu wyznaniowego i narodowościowego.). (Lengyelország munkásosztálya 1921–1931-ben. A demográfiai struktúra, a felekezeti és nemzetiségi összetétel elemei). (In.) *Polska klasa robotnicza* (A lengyel munkásosztály). Studia Historyczne. VIII. Varsó 1978. 105–267.

⁹ Z. Landau–J. Tomaszewski: *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939* (Ipari munkások Lengyelországban. Anyagi életkörülmények 1918–1939). Varsó 1971.

raszti népesség esetében kiegészülve az anyagi helyzet¹⁰ részleges elemzésének¹¹ eredményeivel, valamint a tudatukban végbement változások eredményeivel.¹²

A következő észrevétel a Második Köztársaság társadalmi struktúrájának egy másik vonását, a nemzetiségeket érinti. Az előrehaladás ennek megismerésében az utóbbi néhány évtizedben egyenesen elenyésző. Ritkaságnak számítanak a monografikus feldolgozások¹³, kevés az értékesebb adalék is¹⁴. Ráadásul az akkori nemzetiségi viszonyok, kivált pedig az egyes közösségek közötti kapcsolatok áttekintését nagymértékben megterheli a második világháború tapasztalatainak és napjainknak az emléke. Saját korának tapasztalatait, értékeléseit stb. mindig veszélyes átvenni a történésznek, de ebben az esetben különösen az. Először is azért, mert, amint találóan jegyezte meg Jerzy Tomaszewski: „Annak, ami a második világháború éveiben történt Közép- és Kelet-Európában, nincs párja a legújabbkori történelemben.”¹⁵ Csak annyit kell hozzátenni, hogy több millió ember többé-kevésbé kényszerű vándorlása a háború befejezése után azt okozta, hogy ez a kivételes állapot bizonyos mértékben meghosszabbodott. Másodszor, egy másik korszakban élünk, amelybe a két háború közötti időszak európai társadalmi éppen csak hogy beléptek. A mi lengyel esetünkben pedig a második világháború után befejeződő, elmúlt korszak és a mi korszakunk közötti különbségek élesebben rajzolódnak ki, mint sok más európai társadalom esetében.¹⁶

A következő észrevétel, amely felvetődik a Második Köztársaság társadalmi struktúrája története kutatási állapotának áttekintésekor, azzal kapcsolatos, hogy ebben az esetben különösen nagy a veszélye annak, hogy a figyelem a csak erre az időszakra jellemző jelenségekre és eseményekre összpontosul. Igaz, elmondható,

¹⁰ Ezek a leggyakrabban a parasztok harmincas évekbeli helyzetére vonatkoznak, amelyet már a kortársak is elég pontosan leírtak.

¹¹ Ennek legpontosabb elemzését készítette el: *J. Ciepielewski: Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929–1935* (A lengyel kormány agrárpolitikája 1929–1935-ben). Varsó 1968; *M. Mieszanowski: Rolnictwo II Rzeczypospolitej* (A Második Köztársaság mezőgazdasága). Varsó 1983.

¹² Ld. elsősorban *J. Borkowski: Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930–1935* (A lengyel parasztok politikai állásfoglalása 1930–1935-ben). Varsó 1970; *Ua.: Wzajemne i zmagania wicarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928–1939* (A wicisták társadalmi víziói és küzdelmei a népi ifjúsági sajtó tükrében 1928–1939-ben). Varsó 1966.

¹³ Ezek közé tartoznak: *S. Bronszejn: Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne* (A zsidó népesség Lengyelországban a két háború közötti időszakban. Statisztikai tanulmány). Wrocław 1963; *B. Makowski: Litwini w Polsce 1920–1939* (Litvánok Lengyelországban 1920–1939). Varsó 1986.

¹⁴ Ld. pl. *W. Mędrzecki: Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.)*. (A nemzetiségi csoportok létszáma és elhelyezkedése a Második Köztársaságban a II. általános összeírás (1931) eredményeinek tükrében). Dzieje Najnowsze 1983. 1–2. sz. 231–250. 1.; *J. Tomaszewski: Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych* (Polesie történetéből 1921–1939. A társadalmi-gazdasági viszonyok vázlata). Varsó 1963.

¹⁵ *J. Tomaszewski: Rzeczpospolita wielu narodów* (Több nemzet köztársasága). Varsó 1985. 260. 1.

¹⁶ Az 1944-ben bekövetkezett rendszerváltozáson kívül Lengyelország csaknem egységes egy-nemzetiségű állammá alakult át.

hogy az effajta veszély, mely többek között abban fejeződik ki, hogy csaknem kizárólag a kutatott időszakban lejátszódó események elemzésére helyeződik a hangsúly, miközben mintha megfelelkeznenek a hosszan tartó jelenségek befolyásáról, kivált a rövid kronológiai szakaszokban kutatott legújabbkori történelem esetében, mindig felbukkan, de ebben a konkrét esetben ez a veszély különösen nagy. Sőt, ha elvonatkoztatunk a Második Köztársaság történetének sine ira et studio kutatását megnehezítő különféle érzelmek befolyásától, akkor elegendő tekintettel lenni arra a hatásra, amelyet pusztán az a tény fejt ki, hogy a lengyel területi aspirációk által átfogott területek többsége visszakapta függetlenségét, és egyesült az újjászülött állam keretében.¹⁷ Ennek egyik, a történeti irodalomban elég gyakran előforduló következménye a fennmaradó táj- és regionális különbségek elbogatellizálása a társadalmi élet minden területén. Ez az irányzat a legteljesebben Lengyelország legújabbkori történetének szintéziseiben fejeződött ki, amelyekben az egyes tájak régiók történetének felfogásában (elkülönülésük jellemzésében) meglevő különbségek a legvilágosabban jelentkeznek a függetlenség visszaszerzése előtt és után. Nem sokkal jobb a helyzet a monografikus kutatások területén, mivel az összlengyel (nem ritkán látszólag összlengyel) jelenségek kiemelésére irányuló túlzó tendencia¹⁸ ebben az esetben is elfedi a fennálló elkülönüléseket. Csak szórványos esetekben, a leggyakrabban valamelyik konkrét régió társadalmi változásait tárgyaló munkákban találkozunk az ilyen típusú jelenségek értékelésével.¹⁹ Bizonyos eredményt keltett a hatvanas és hetvenes évek fordulóján a függetlenség visszaszerzésének az integrációs folyamatok lefolyására és jellegére tett hatásáról lezajlott élénk vita, hogy ezekben a munkákban szélesebb körű kutatási előnyök kínálkoznak, amelyek lehetővé teszik, hogy megragadhatassuk a hosszú időtartam befolyását a társadalmi változásokra az új politikai, gazdasági és civilizációs viszonyok között.²⁰ Ám ez különböző okokból nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyek elvárhatóak voltak, ami nem jelenti azt, hogy visszhangtalanul múltott volna el.

Legalábbis bizonyos mértékig ehhez kapcsolódik a jelen dolgozat, amelyben jelezni kívánom a Második Köztársaság társadalmi struktúrájának néhány, alighanem túlságosan mellékesen érintett vonását. Azt hiszem, ezek közé tartozik többek között annak a hatásnak a problémája, amelyet ennek a struktúrának a formájára

¹⁷ Ez a meghatározás, bár ugyancsak kevésbé pontos, mégis lehetővé teszi a nehézségek jobb észrevételét az újjáépülő állam területi kiterjedésének meghatározásában. Ld.: R. Wapiński: W kręgu wyobrażeń o polskim terytorium narodowym w końcu XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku (A lengyel nemzeti területről szóló elképzelések körében a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben). Przegląd Zachodni 1986. 5–6. sz. 30–323.

¹⁸ A lengyelországi átalakulásokról írók elég gyakran csak azokat veszik figyelembe, amelyek a volt Lengyel Királyság és Nyugat-Galícia területén mentek végbe.

¹⁹ Ld.: F. Kopeć: Południowo-zachodnie kresy Rzeczypospolitej 1918–1939. Społeczne warunki integracji (A Köztársaság délnyugati határvidékei 1918–1939. Az integráció társadalmi feltételei). Katowice 1981; M. Wanatowicz: Ludność napływowa na Górnym Śląsku w latach 1922–1939 (A bevándorló népesség Felső-Sziléziában 1922–1939-ben). Katowice 1982.

²⁰ Ld. pl.: Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17–21 września 1968 r. (1969). Referaty (A X., lublini egyetemes lengyel történészkongresszus emlékkönyve. 1968. szeptember 17–21. Referátumok). II. Varsó 1968.

fejtettek ki a függetlenség visszaszerzését és az egyesült lengyel állam létrejöttét megelőző időszakokban kialakult táj- és regionális különbségek.²¹ Kitűzött céloom nem valamilyen átfogó értékelés²², hanem bizonyos kutatási elvek javasolása, amelyek a jövőben talán elvezetnek e struktúra eddigi ké�ének korrigálásához.

Előtérbe kívánkozik annak konstatálása, amit szószaporításnak lehet tekinteni, hogy erre a struktúrára nemcsak a felosztások utáni időszak változásai tettek hatást.²³ Úgy vélem, hogy figyelembe kell venni azokat is, amelyek a felosztások előtti idôszakban mentek végbe, mint pl. a polgárság fejletlensége²⁴ és a litván és orosz nemesség túlnyomó részének ellengyelesedése. Ez utóbbi tény figyelembevételével nélkül nem vagyunk képesek teljes mértékben felmérni a nemzetiségi összetétel bonyolultságát a hosszan elterülő lengyel-litván, lengyel-belorusz és lengyel-ukrán határvidéken, s azt a tény, hogy itt a lengyel lakosság több helyi hazája jött létre.²⁵ Hasonló jellegű a következô észrevétel is, amely a legáltalánosabban véve Lengyelország történetének különösségére (specifikumára) vonatkozik. Ennek hatását a társadalmi átalakulások jellegére egyes felfogások alighanem túlságosan is felnagyítják, kis híján elvonatkoztatva attól, hogy minden társadalom (nemzet) történetét sok különösség jellemzi, mások viszont ezt csaknem figyelmen kívül hagyják. Bizonyos kétségeket ébreszt a néha alkalmazott viszonyítási skála is, kivált földrajzi régióban. Elfogadva, hogy Lengyelország Nyugat-Európa szélén terült el, nem érdemes-e közelebből érdeklôdni többi határvidéke, pl. a déli iránt, vagy aziránt, hogy Lengyelország különbözô földrajzi régiók és kultúrák befolyása alá került?

Ez utóbbi kérdéssel függ össze a földrajzi helyzet hatása a gazdaság és a társadalom állapotára. Habár ezt a befolyást nem szabad végzetesnek felfogni, nem is lehet mellôzni. Végô soron a földrajzi tényezô (a terület nagysága, fekvése, tekintettel a természetes kereskedelmi utakra stb.) fontos szerepet játszott minden társadalom életében. Lengyelország pedig, ha elfogadjuk Wacław Natkowski szerintem találó észrevételét,²⁵ keresztúton terült el. Ez befolyásolta az egyes részeiben lezajló társadalmi átalakulásokat már a felosztások előtti idôszakban. A felosztások után,

²¹ Úgy tûnik, hogy elég gyakran túl kevésé veszik figyelembe két esemény elkülönülését: a függetlenség visszaszerzését (1918. október–november) és a lengyel területek egyesülését, amely csak 1922 júniusában fejezôdött be, amikor Felső-Szilézia visszaszerzett része csatlakozott. Ennek befolyása volt a társadalmi struktúra állapotára is.

²² Úgy vélem, hogy továbbra is teljes értékű a megismerés szempontjából J. Żarnowski: A Măodik Kôztársaság társadalmi c. munkája és a benne foglalt megállapítások.

²³ Ebben az esetben (a társadalmi struktúra átalakulásánál) Lengyelországnak nem a harmadik, hanem az első felosztását kell figyelembe venni.

²⁴ Ld. R. Wapiński: Miedzy ojczyznami prywatnymi a ideologicznymi a ideologicznymi (A privát és az ideológiai hazák között). Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace historyczno-literackie 1986. 10–11. sz. 103–128.

²⁵ Ld. W. Natkowski: Terytorium Polski historycznej jako indywidualność geograficzna (A történeti Lengyelország területe mint földrajzi egység), Varsó 1912; *Ua.*: Materiały do geografii ziem dawnej Polski (Anyagok a régi Lengyelország területeinek földrajzához). Varsó 1915. Eltérô nézetet képviselt Eugeniusz Romer, akit a történészek alighanem szívesebben fogadnak el, s aki ennek a területnek az aktív híđ szerepét tulajdonította. Ld.: E. Romer: Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych (Terület és állam. Néhány geopolitikai kérdés). Lwów 1939.

pontosabban valószínűleg az 1815. évi bécsi kongresszus határozatait követően, ez a befolyás inkább erősödött, annak következtében, hogy a lengyel területek a társadalmi-gazdasági fejlődés üteme szempontjából különböző államszervezetekbe kerültek. Ezek mindegyik organizmusban határvidéket képeztek, s ráadásul mindegyik megszálló állam politikai életének fő központjaihoz képest a periférián helyezkedtek el. Ennek a perifériakusságnak a negatív következményei némileg enyhültek, amikor a megszálló állam az egész területre kiterjesztette a jelentős gazdasági növekedési folyamatokat, vagy amikor a kedvező földrajzi fekvés elősegítette, hogy a lengyel területek egy része a híd szerepét töltsse be a technikai újítások terjedésében.

Következésképp, az újjászületett Lengyelország területén belül nemcsak különböző gazdasági fejlettségi fokú területek voltak, hanem, amit túl kevésbé vesznek észre a történeti irodalomban,²⁶ a tőkés viszonyok fejlettsége is számottevően különbözött. Itt nemcsak a gazdasági viszonyokat tartom szem előtt, ami többek között az adott régió iparosodottságának fokában, valamint a belső és külső piac kialakításában való részvételében fejeződik ki. Ugyanilyen lényegesek voltak azok a különbségek is, amelyek a társadalmi tudat szintjét, a kapitalizmusba való „beletartozást” fokát érintették. Stefan Nowak, a társadalmi csoport definíciójára vonatkozó nézetekről beszélve, a következő kritériumokra hívja fel a figyelmet:

„(a) viszonylag tartós térbeli kapcsolat vagy legalább rendszeres térbeli kapcsolatok és a velük járó társadalmi kapcsolatok bizonyos számú ember között;

(b) az őket összekötő függés, közösség érzése egy bizonyos közösség keretein belül és az elkülönülés érzése az e közösségen kívül levő emberekkel szemben;

(c) kölcsönös függőség közöttük, kivált pedig a tevékenység megosztása és az együttműködés egy bizonyos kollektív viselkedés keretei között;

(d) fontos társadalmi jellemvonásaik hasonlósága, különösképp pedig a kultúra vonásainak hasonlósága, közös minták és értékek elismerése;

(e) fontos társadalmi, „pozíciós” jellegű vonásaik hasonlósága, különösképp pedig hasonló állásfoglalás a gazdasági javak megosztásában, a hatalmi létra, a presztizshierarchia keretei között;

(f) a fent említett elemek különböző tehetséges kombinációi”.²⁷

Elfogadva, hogy a Második Köztársaság társadalmi struktúrájának elemzéséhez a legalkalmasabb a *d*, az *e* és a *b* kritériumok kombinálása lesz, mivel lehetővé teszi a társadalmi, a nemzetiségi és a regionális differenciáltság elemeinek megragadását egyaránt, mégis megjegyezhető, csaknem mindegyik általa felsorolt kritérium arra készíti, hogy azonos figyelmet szenteljünk azoknak a vonásoknak, amelyek kifelé különböztetik meg a csoportot (vagyon, nyelvi stb. differenciáltság), és azoknak, amelyek tudati helyzetére vonatkoznak. Ez az irányelv

²⁶ Viszonylag a legteljesebben figyelte ezt meg *M. Mieszczański*: *Struktura agrarna Polski międzywojennej* (A két háború közötti Lengyelország agrárstruktúrája). Varsó 1960.

²⁷ *S. Nowak*: *Metodologia badań społecznych* (A társadalomkutatások módszertana). Varsó 1985. 101.

szerintem hasznos lehet a Második Köztársaság társadalmi struktúrája valamennyi alapvető vonásának kutatásakor.

Vegyük példaként az e társadalom valamennyi csoportja közül legszámosabb paraszti népességet. Egyrészt nagy biztonsággal lehet e csoport közös vonásairól beszélni, rámutatva többek között az eredetében, birtokviszonyaiban (kisparasztok) és a többi társadalmi csoporthoz képest való elhelyezkedésében megtalálható hasonlóságokra. Másrészt azonban nem lehet nem észrevenni a csoporton belül jelentkező messzemenő különbségeket. Ezekre rámutattak a kortársak is, nemcsak a Második Köztársaság megszületésekor, amikor ezek a különbségek szembeszökőbbek voltak, hanem a harmincas években is. Erről írt Stefan Czarnowski A parasztmozgalom alapjai-ban, jelezve azt a tényt, hogy a nagylengyelországi paraszt „inkább közeledik, mint Lengyelország többi részében, a nyugat-európai paraszt típusához, a kalkuláló és beruházó kisvállalkozó típusához”.²⁸ Ez nem elkülönült megjegyzés e munkájában, mivel valamivel előbb, figyelmet fordítva a nyugat-európai paraszt átalakulására kisvállalkozóvá, megállapította: „Lengyelországban van bizonyos számú hasonló parasztunk, akik gazdaságukat már szigorúan kereskedelmi alapon vezetik; ilyenek a »konyhakertészek« néhány Varsó környéki falucskában. De ezek száma nálunk elenyésző. A nyugat-európai típusú vagyonos paraszthoz közelítenek nálunk az ún. zsírosparasztok Nagylengyelországban és a Tengeremelléken, akik társadalmi szempontból a parasztság és a földbirtokosság határán állnak, és a földbirtokosok többségénél nagyobb mértékben vannak áthatva a vállalkozó, takarékos és számolgató kispolgárság szellemével, mivel nem gátolja őket a rendi nemesi hagyomány.”²⁹ Ezt a véleményt alátámasztják a későbbi kutatási eredmények. „A föld – konstatálja a nagylengyelországi parasztok kulturális mintáinak egyik kutatója – más régiókkal ellentétben az itteni parasztok tudatában áru volt. Viszonylag könnyen szabadultak meg egy meghatározott földdarabtól, ha nagyobb és jobb föld vásárlására nyílt alkalom. Így tehát a nagylengyelországi parasztok nem kötődtek olyan erősen és a más területekre annyira jellemző szentimentalizmussal egy konkrét földdarabhoz, az ún. apai örökséghez. Mint sajátos jövedelemforráshoz kötődtek hozzá.”³⁰

Bizonyára nem mindegyik nagylengyelországi, tengeremelléki és sziléziai parasztot, még a vagyonosabbakat sem lehet úgy tekinteni, mint tőkés típusú mezőgazdasági kisvállalkozókat. Nemcsak birtoklási helyzetükre, hanem kistermelői tudatukra is több tényező hatott, többek között a talaj minősége és a felvásárlási piaccal összekötő közlekedési vonalak sűrűsége.³¹ Nem kétséges viszont, hogy a nyugati (sziléziai, poznańi és tengeremelléki) vajdaságokban csaknem mindenütt elfo-

²⁸ S. Czarnowski: Wybór pism socjologicznych (Válogatott szociológiai írások). Válogatta és bevezette Janusz Sztumski. Varsó 1982. 185–186.

²⁹ Uo., 181–182.

³⁰ H. Błaszczak-Żurawska: Wzór kulturowy chłopów wielkopolskiego (A nagylengyelországi parasztok kulturális mintái). Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego 1985. 25. sz. 79.

³¹ Ld. a tengeremelléki mezőgazdaság fejlődési övezeteinek elemzését, K. Wajda: Wieś pomorska na przełomie XIX i XX w. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim (A tengeremelléki falu a 19. és 20. sz. fordulóján. Az agrárkérdés a Gdański-tengeremelléken). Poznań 1964. 88.

gadott minta lett a tiszta hasznót hozó árutermelő gazdaság. A konjunktúra romlása ebben a húsz évben, kivált a nagy gazdasági válság kitörése után, hozzájárult a mezőgazdasági termelés intenzitásnak gyengüléséhez, mégsem vezetett változásokhoz az elfogadott értékrendszerekben. Nem tagadva az iskola, a hadsereg vagy a közös politikai parasztszervezetek befolyását az egyes tájak és régiók parasztjait elválasztó távolság csökkenésére, mégis a különbözőség teljesebb kiemelése mellett foglalnék állást, annál is inkább, mert ezek elég világosan jelentkeztek a második világháború után.³² A paraszti népeség által elfogadott értékrendszerekkel kapcsolatos dolgokra összpontosítva a figyelmet, úgy tűnik, figyelembe kell venni más tényezők befolyását is, nemcsak azokat, amelyek az agrárstruktúra állapotából származtak.

Azt a felosztást, amelyet ezen a területen Mieczysław Mieszcankowski javasolt,³³ bár nem volt mentes bizonyos megismertető értékektől, alighanem némiképp módosítani kellene, jobban figyelembe véve Lengyelország helyzetének átmenetiségét és ennek hatását a civilizációs átalakulásokra. Közvetve felhívja erre a figyelmet Janusz Zarnowski is, amikor elgondolkodva azon, hogy „Lengyelország lakosságának mekkora része élt a modern ipari civilizáció körében”, megállapítja: „Nem tudjuk túlhaladni azt az értékelést, amelyet másutt fejeztünk ki, hogy az e civilizáció közvetlen hatása alatt lévő népességhez grosso modo 10 millió embert lehet számítani, akik városi-ipari agglomerációkban, nagyvárosokban és élenjáró kultúrájú agrárregiókban élnek. De ennek a népességnek csak egy része tudott komolyabban élni az ipari civilizáció vívmányaival. A többiek egy része, általában a központi területeken, a mérsékelt technikai-civilizációs lemaradás körülményei között élt, a maradék – általában keleten és délkeleten – a teljes civilizációs primitívizmus viszonyai között.”³⁴ Ez a megállapítás egybecseng az akkori megfigyelő észrevételeivel, aki arra a következtetésre jutott, hogy a túl nagy „különbségek az ország egyes részei között az általános és a szakoktatás területén, a falusi lakosság kulturális fejlődésében, valamint a kisgazdaságok állapotában” megakadályozzák az agrárkultúrában végbemenő változások bemutatását.³⁵ „Nyugati vajdaságaink – állapítja meg – az ott évtizedek óta meglevő általános oktatással, a nagyon fejlett falusi olvasottsággal, a több mint fél évszázada sikeresen működő mezőgazdasági egyesülések sokaságával, amelyekben a mezőgazdaság fejlettsége inkább a nyugat-

³² Elegendő itt megemlíteni a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság agrárreformjának eltérő társadalmi fogadtatását és a mezőgazdaság mindmáig fennmaradó nagyobb hatékonyságát.

³³ M. Mieszcankowski: Struktura agrarna Polski misdzywojenny. (A két világháború között Lengyelország agrárstruktúrája.) Warszawa 1960.

³⁴ J. Żarnowski: Technika a rozwój gospodarki, społeczeństwa i kultury w Polsce międzywojennej (A gazdaság, a társadalom és a kultúra fejlődése és a technika a két háború közötti Lengyelországban). (In:) Pamiętnik XIII Poqwrszecznego Zjazdu Historyków Polskich. Poznań 6–9 wrzesnia 1984. Część I. Referaty plenarne. Sekcje (A XIII., poznańi, 1984. szeptember 6–9-i egyetemes lengyel történetiszkongresszus emlékkönyve. I. rész. Plenáris referátumok. Szekciók). Wrocław 1986. 163–164.

³⁵ W. Chmielecki: O kulturze gospodarstw włościańskich i środkach jej podniesienia (A parasztgazdaságok kultúrájáról és felemelésük eszközeiről). (In:) Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunek jej kultury (Emlékkönyv a Gazeta Rolnicza 75. évfordulójára 1861–1935. A lengyel falu könyve – kultúrájának forrásai, története és irányai). Dr. Jan Lutostawski szerkesztésében. II. Varsó 1938. 947.

európaihoz áll közel – egyrésztől, és keleti területeink a falusi lakosság között az analfabéták magas arányával és az elenyésző olvasottsággal, az egyesülések alacsony számával és a mezőgazdaság túlnyomórészt kezdetleges állapotával – másrésztől, ez mintegy két külön világ. És e két véglet között az átmeneti formák és típusok egész tömege létezik, amelyek számottevően eltérnek egymástól, egyébként gyakran egymás melletti szomszédos körzetekben.”³⁶

Ez a differenciáltság nemcsak a paraszti népességre vonatkozott, bár az ő esetükben jelentkezett a legvilágosabban. Elősegítették ezt többek között az élesebben és tartósabban megmutatkozó szokásbeli különbségek, amelyek kivált a nagyobb városi településeknél komoly mértékben kedveztek a helyi hazák fennmaradásának. Ez a tény, akárcsak az egymástól néha elég jelentősen különböző regionális társadalmak fellépése, önmagában nem képezett valamilyen specifikumot.³⁷ Keletkezését elősegítette ellenben a lengyel területek egységének hosszan tartó megosztottsága, s hogy lakosságuk (nemcsak a lengyelek) eltérő politikai-civilizációs rendszerekben élt. Florian Znaniecki, elemezve a Poznań lakosai által neki küldött emlékiratokat, felhívta a figyelmet az „idegenség” osztályozásának nehézségeire, ami két vonatkozásban vetődött fel: a lengyelek és a németek között, valamint a különböző megszállási övezetekben élő lengyelek között. „1918-ig – írta – a lakosság alapvető álláspontja teljesen egyértelmű volt. A Németországtól való teljes társadalmi-politikai elválásra és a többi övezet lengyeleivel való egyesülésre törekvéssel kapcsolatban lépten-nyomon hangsúlyozták a nemzetiségi különbségeket, idealizálva természetesen azt, amit saját jellemvonásaiknak tartottak a németekkel ellentétben”; „a Lengyelország többi részéből érkező jövevényeket mindig és mindenütt vendégszeretően fogadták”, a lengyel kultúra és pszichológia alapvető hasonlóságának hangsúlyozásával. A függetlenség visszaszerzése után és a többi övezetből érkező jövevények jelentős beáramlásakor 1919–1922-ben egyenesen ellentétes magatartást állapítottunk meg. „Állandóan kiemelik negatívan értékelve a jövevényeknek azokat a vonásait, amelyek meglepik az ittenieket, eltérve azoktól a tulajdonságoktól, melyekhez azok hozzászórtak. (...) Számos megfigyelés illusztrálja a városban maradó németek iránti megváltozott magatartást.”³⁸

Bár elfogadható, hogy a függetlenség és az egyesülés csökkentette a régiók közötti különbségeket, kivált az iskola, a hadsereg, az össz lengyel ifjúsági szervezetek stb. hatásának kitett fiatalabb nemzedék körében, mégis nagyon óvatos volnék ezek hatásainak értékelésében. Először is azért, mert e kapcsolatok kiterjedtsége korlátozott volt. Másodsor, továbbra is fennmaradtak a jelentős civilizációs övezetkülönbségek. Úgy gondolom, hogy a társadalmi tömegjelenségek között a legmesszebbmenő változásokra (többek között a távolságok csökkentésére) a volt Lengyel Királyság és Kis lengyelország nagyobb részét magában foglaló második övezetben került sor. Bizonyára másként alakult a helyzet azoknál a társadalmi rétegeknél, amelyek aktívabban vettek részt a politikai és kulturális életben, bár ez

³⁶ Uo., 1. rész.

³⁷ Ld. R. Wapiński: *Miedzy ojczyznami...*

³⁸ F. Znaniecki: *Studia nad antagonizmem do obcych* (Tanulmányok az idegenekkel szembeni antagonizmusról). *Przegląd Socjologiczny* 1931. I./2–4. 171.

ebben az esetben is alighanem bonyolultabb volt, mint azt általában vélik. Óvatosságra intenek e rétegek képviselőinek az egyes régiókból származó ismert vélekedései, melyek legalábbis közvetve tájékoztatnak az egyes régiókban elfogadott értékrendszerekkel kapcsolatban tanúsított magatartásokról. Például a nyugati régiókra, Nagylengyelországra vagy a Tengeremellékre jellemző szemléletben eléggé világosan két tendencia nyilvánult meg. Az első az itteni fejlett középrétegek, többek között a polgárság nagyra értékelésének elfogadásában nyilvánult meg. Az a diák, aki Poznańba Kislengyelországból érkezett, megállapította, hogy a kereskedők „képezik tulajdonképpen a polgári rendet, következőképp magukon viselik e rend minden pozitív és negatív vonását. Mint ismeretes, ők pótolják Nagylengyelországban a zsidóságot, amely Lengyelország többi részében az egész kereskedelmet uralja. Ezenkívül a poznaí kereskedő nagyban különbözik a királysági vagy a galíciai katolikus kereskedőktől. Amazok ugyanis, abból indulva ki, hogy a vevőknek csak náluk szabad vásárolniuk, nem érzik magukra nézve kötelezőnek az illetet, és lenyúzzák a bőrt mindazon felebarátaikról, akik nem akarnak a zsidóknál vásárolni. Itt ilyesmi nincs. A poznaí kereskedő illedelmesen és becsületesen szolgálja ki a vevőt, megértve, hogy a cipőt kell a lábra igazítani, és nem megfordítva”.³⁹ Hasonlóan vélekedett Antoni Sujkowski, megállapítva, hogy a lengyel polgárság a legelőnyösebb oldaláról a volt porosz megszállási övezetben mutatkozik: „Bár a kereskedők, gyárosok és vállalkozók nincsenek túl sokan a volt porosz megszállási övezetben, és bár hiány van képzett emberekből a vezető állásokban is, mégis általában véve ők az igazán nyugati-európai életető elem.”⁴⁰

A másik említett tendencia inkább az idegenség preferálásában fejeződött ki, miközben a leggyakrabban az ún. haladó körök képviselői által hirdetett véleményekben nyilvánult meg. Nehéz itt nyilvánvalóbb változásokat észrevenni a függetlenség visszaszerzésének előestéjén terjesztett értékelésekhez képest. Jędrzej Moraczewski szerint a porosz megszállási övezetben: „Fokozatosan az egész lengyel közéletet áthatja az »organikus munka«, mely a gazdasági fejlettségre való törekvésen alapul. A gazdasági ügyek túlsúlyban vannak a politikai antagonizmussal szemben. (...) A politikai élet mindazonáltal haldoklik. Poznań vidékén az utóbbi 25 év alatt nem tűnt fel egyetlen kiemelkedő politikus sem.”⁴¹ Hanna Mortkowicz csaknem húsz év elteltével kiadott könyvében így jellemzi a Tengeremelléket: „Ez nem vidám, sajátos ország. Akármit mondjanak is dús, friss szépségéről, a jól öntözött rétek és sűrű erdőkkel benőtt hegyoldalak harsogó zöldjéről, itt mindmáig a Smetek uralkodik, az évszázados gyűlölködés rossz szelleme Żeromski eposzaiból és a régi legendákból.”⁴² A Smetek itt nemcsak (bár főként) a Németország részé-

³⁹ Ld. ua.: *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem* (A város polgárainak tudatában. A Lengyel Szociológiai Intézet Poznań városról folytatott kutatásaiból). Poznań 1931. 102.

⁴⁰ A. Sujkowski: *Polska niepodległa* (A független Lengyelország). Varsó 1926. 196.

⁴¹ *Zarys sprawy polskiej w obecnej wojnie. Rozmyślania polityczne na obecną porę* (A lengyel kérdés vázlata a mostani háborúban. Politikai elmélkedések jelen időben). Írta Jędrzej Moraczewski mérnök. Lausanne 1915. 11.

⁴² H. Mortkowicz: *Na drogach Polski* (Lengyelország útjain). Varsó 1934. 229–230.

ről fenyegető veszélyt, a politikai konfliktust jelképezi, hanem a civilizációs idegenséget is. „Teli vagyunk elragadtatással – folytatja beszámolóját –, csodálattal, elismeréssel a nagyszerűen burjánzó lombos és tűlevelű fák iránt, amelyek erdős csoportjait keresztűszelik a parkok fasoraihoz hasonlatos utak, és a vidám folyócskák iránt, amelyeknek erejét olyan ötletesen használták fel, hogy malmokat, fűrésztelepeket és erőműveket hajtsanak, és a csodálatos kéklő, tavas, csillogó, értékes síkságok iránt – mégsem tudjuk ezeket a tájakat fenntartás nélkül megszeretni. Környékükön valamilyen kellemetlen emlékektől reszketünk, és nem akarunk megtelepedni és meghonosodni a tenger melléki tájak kiválóan megművelt tökéletessége közepette.”⁴³ Hasonló megjegyzések vonatkoznak Nagylengyelországra is: „A régi szláv hagyományok e földjeit is, melyeket az ellenség szigorú akarata és a politikai valóság elnemzetietlenítésre ítélt, most újra visszaszereztük a rosszindulatú szomszédától, de valahogy megváltoztak, és kicsit idegenek, mint a gazdag idegen lakás, amely tele van ízléstelen és hallatlanul kényelmes berendezéssel.”⁴⁴

Az a távolság, amely e beszámolóban felbukkan, azt hiszem, nem kizárólag e régiók külső eltéréseire vonatkozott, amelyek többek között az eltérő típusú épületekben fejeződtek ki. Szembeötlő volt alighanem, hogy e régiók lakosainak figyelme arra a tevékenységre összpontosult, amelynek célja a vagyon növelése volt. Az anyagi dolgokkal, a külső renddel való törődés, mely valamennyi társadalmi csoport magatartását jellemezte, annyira közel állt ugyanis a Közép- és Dél-Lengyelország mértékadó köreinek egy része álta megvetett polgárisághoz. Itt viszont, a nyugati régiókban, ez a polgáriság jellemezte nemcsak a kereskedők és iparosok, hanem más társadalmi csoportok szokásait, beleértve a funkciókban levő mértékadó köröket is.

A társadalmi magatartásokban olyan sok volt a szembeötlő különbség, hogy nem is olyan ritkán elfedték mindkét közösség szeme elől – a rengeteg meglevő hasonlóságot. Végül az a polgáriság, amely annyira bosszantotta a mértékadó körök egy részét,⁴⁵ elterjedt – bár különböző mértékben – a lengyel állam területének többségén. Feliks Gross, aki hangsúlyozta, hogy a gazdaság területén „a legközelebbi rokonság van a szellemi dolgozók és a munkások között”, egyidejűleg megállapította: „Az emberek közelsége hasonló szokásrendszerükben, kölcsönös társadalmi kapcsolataik mennyiségében és minőségében tükröződik. Különleges szokásrendszert figyelünk meg a munkásoknál, az iparosoknál, a kiskereskedőknél, a kézműveseknél stb. Hasonló nézetekkel találkozunk itt a jó és rossz szokásokról, az erkölcsről, a világról stb. (...) A gyári munkás közel él, sőt barátkozik az önálló iparossal, a cipésszel, az asztalossal vagy a szatóccsal, aki a külvárosi piactéren adja el az árut. Mindannyian zárt társadalmi csoportot alkotnak – egymás között házasodnak, szeretnek és gyűlölnék, barátkoznak és pletykálnak, pedig egyesek közö-

⁴³ Uo., 231.

⁴⁴ Uo., 248.

⁴⁵ Ez nem volt lengyel, de kelet-európai specifikum sem.

lük bér munkások, mások gyakran egy vagy két tanulót vagy inast alkalmaznak.”⁴⁶ Azt hiszem, a Nyugat-Lengyelország és a többi régió közötti, az általánosan elfogadott szokásrendszerben megnyilvánuló különbség egyedül azokat az eltéréseket tükrözte, amelyek az előbbi régiók nagyobb vagyoniassága és – ha lehet ezt így mondani – társadalmuknak a kapitalizmusba való teljesebb belenövése hatására alakultak ki. A kispolgárság és a parasztok ebben az esetben szorosabb közelségét vagy a szellemi dolgozók és a parasztok közötti halványabban kirajzolódó távolságokat az elmúlt korszak maradványainak, a rendi típusú távolságoknak a megszűnéseként lehet értékelni. Az egyetlen kritérium a vagyoniasság kritériuma volt, melyet gyakran a szakértelem támasztott alá.

Az említett eltérések hatásának alighanem legszembeötlőbb megnyilvánulásai azok a viszonyok voltak, amelyek a nyugati régiókban a mezőgazdasági termelők főbb csoportjai, a majortulajdonosok, valamint a közepes és nagy parasztgazdaságok körében alakultak ki. E csoportokra a mezőgazdasági termelők közös meghatározást használtam, mivel valamennyien annak szentelték figyelmük nagy részét, hogy tevékenységük pénzügyi célja a piacra szállított termékekből a minél nagyobb haszon megszerzése legyen. E célok elérését, a termelés és annak jövedelmezősége növelését⁴⁷ szolgálta többek között e csoportok jelentős részének részvétele a különböző típusú mezőgazdasági szervezetekben, mezőgazdasági körökben, termelői szövetségekben stb. Ilyen típusú jelenséggel a többi régióban ritkán találkozunk. Nem tudom, nem azért van-e velük gyakrabban dolgunk, mert a paraszti mezőgazdasági szervezetek ellenzékbe kerülnek a nagybirtokok gazdasági vállalkozásaival. A nagylengyelországi és tenger melléki birtokosok többsége első sorban tőkés típusú mezőgazdasági nagytermelő volt, ami elég jelentékenyen megkülönböztette őket a többiektől, kivált a keleti régiók birtokosaitól. Igaz, a kényszerparcellázástól való félelem, amely nagyban megnőtt a két háború közötti húsz évben, elősegítette a régiók közti rendi kapcsolatok teljesebb megnyilvánulását, amit többek között a Birtokosok Szövetségének létrejötte fejezett ki, mégis kétlem, hogy

⁴⁶ F. Gross: Proletariat i kultura. Warunki spoleczne i gospodarcze kultury proletariatu (Proletariátus és kultúra. A proletariátus kultúrájának társadalmi és gazdasági feltételei). Kazimierz Czapinski előszavával és Zygmunt Mysłakowski, a Jagiello Egyetem professzora bevezetésével. Varsó 1938. 10., 12.

⁴⁷ Az ezen a területen létező különbségeket teljes mértékben észrevették a kortársak. „Falvainkban a kapitalista gazdálkodás fokozatos előrehaladásának – állapították meg – többek között – a lengyel parasztok fejlődési útjairól rendezett ankétára támaszkodó kiadványban – megvan az indokoltsága lakóik szemléletében, amire aztán különböző tényezők hatnak. A legjelentősebbek gazdaságiak, vagyis az előnyös konjunktúra állandósága, amihez alkalmazkodni lehet, azután lehetőségeinek kihasználása, amelyben a külső feltételek mellett kiemelkedően fontos szerepet töltenek be a gazdálkodás belső feltételei, olyanok, mint az egység és az oszthatatlanság. Amikor a tehetős nagylengyelországi gazda hasznát látott a ráfordításos gabonatermesztésben, és erre megvoltak a vevői, és nem szorult rá a gazdaság felosztására, akkor lassan, óvatosan, de a kapitalista elveket alkalmazta gazdaságában, amelyből mezőgazdasági vállalkozás lett. Nem tudta ezt megtenni a kislengyelországi kisparaszt, mert kicsiny földje is szét volt szórva parcellákban, és ráadásul nemzedékenként tovább oszlott; a viszonyok sem ösztönöztek a ráfordításos, eladásra történő gazdálkodásra, kivált a monarchia többi országának erős versenye folytán, és csak az emigrációban látott példák, valamint a kemény életszükséglet kényszerített erre.” W. Bronikowski: Drogi postępu chłopa polskiego (A lengyel parasztok fejlődési útjai). W. Graki professzor előszavával. Varsó 1934. 157.

az egyes régiók birtokosainak értékkritériumai egyesüléséhez vezetett volna. Ezek ugyanis nem tanult, hanem szokásbeli, örökölt kritériumok voltak, amelyek a birtokosok különböző helyét tükrözték a társadalmi-gazdasági struktúrában. Úgy tűnik, hogy ezek a különbségek hatottak a birtokosok pozíciója csökkenése következményeinek fogadására is a független Lengyelországban.⁴⁸ Ezt valószínűleg erősebben érezte meg Közép- és Kelet-Lengyelország birtokossága, mégpedig nemcsak azért, mert jobban fenyegették a parasztmegmozdulások. A nyugati régiók birtokosai nagyobb mértékben köszönhették társadalmi presztízsiüket a gazdasági életben való élénk részvételüknek, a régiók gazdaságában elfoglalt magas pozícióknak. És ezeket a pozíciókat 1918 után nem veszítették el teljesen.

A kutatások jelenlegi állapota nem teszi lehetővé a pontosabb választ arra a kérdésre, milyen különbségek voltak a birtokosok egyes csoportjai között. Ennek megválaszolása nemcsak azokat a kutatásokat követeli meg, amelyek az egész országban és az egyes régiókban elfoglalt pozícióikat érintik. Egyedi kutatásokra is szükség van, melyek az egyes birtokokkal foglalkoznak, és kronológiailag át kell fogniuk a kisajátítás utáni időszak egészét, mivel csak akkor tudjuk megfigyelni a hosszan tartó jelenség hatását. Azonban úgy tűnik, hogy mai tudásszintünkre támaszkodva, teljesebben vehetjük figyelembe a társadalmi struktúra regionális (övezeti) differenciáltságát. Azok a veszélyek, amelyek akkor fenyegetnek, ha nagyobb súlyt helyezünk a regionális eltérésekre, ha túlbecsüljük őket, szerintem nem nagyobbak azoknál, amelyeket a hasonlóságok kiemelése szül. Ezenkívül felmerül a kétség: a Második Köztársaság történetének eddigi felfogása nincs-e megfertőzve azzal, hogy főként a volt Lengyel Királyság és Kislengyelország történetének prizmáján keresztül szemléljük. Az ilyen prizma elfogadásának negatív hatása a társadalmi struktúra kutatásában viszonylag kevésbé lesz differenciált, ha a nagyvárosi társadalom és az ipari munkásosztály struktúráját elemezzük, mégsem lehet elvonatkoztatni tőle semmi esetre sem. A Második Köztársaság társadalmának nagy része mégiscsak falvakban és kisvárosokban élt, márpedig a különbségek ott jelentkeztek a legerősebben. Ismereteink pedig, különösen a falvak vonatkozásában, főként a volt Lengyel Királyság és Kislengyelország kutatásának eredményein alapulnak. A kortárs közgazdászok, szociológusok és publicisták ezekre a régiókra összpontosították figyelmüket, ugyancsak ezeknek a régióknak szentelték a legtöbb figyelmet a falu és a parasztmozgalom történetének kutatói. Ez egészen természetes volt, hiszen itt élt a lengyel lakosság többsége, itt fejlődött ki a népi mozgalom (a politikai parasztmozgalom) stb. Az érdeklődésnek ezt a koncentrációját tehát indokoltnak lehet tekinteni. Ott kezdődnek el a kétségek, ahol az ezekre a régiókra jellemző jelenségeket érintő észrevételeket kezdjük átvinni a Második Köztársaság területének egészére.⁴⁹

Itt még egy példára hivatkozom: a parasztok és a többi társadalmi csoport közötti viszonyra (távolságokra). Bizonyára az a rendszer dominált, amelyet akkor többek között Kazimierz Maj vázolt fel: „Az a pusztítás, amelyet a jobbágyi-úrbéri

⁴⁸ Ez általában a politikai rendszer demokratizálásából következett.

⁴⁹ Ez már a kutatás során észrevehető lett, s ez némely esetben az elemzett valóság eltorzításához vezet. Ugyanis időnként minden áron azonos jellegű jelenségeket akarnak találni valamennyi régióban.

rendszer vitt véghez a parasztok lelkében, tovább tartott, mint a rendszer maga. Ez e pusztítások nagy erejét tanúsítja. A parasztok társadalmi ütközeteiben ma nagyon gyakran látjuk még a szolgálékúséget. Még sok faluban találjuk meg a plébániához és a földesúrhoz való viszony megalázó és méltóságot romboló formáját (pl. a kézcsók, a kesztyűcsók, a térdátölelés, a köpenyszegély megcsókolása). Hasonló formával találkozunk, amikor a parasztoknak a hivatalnokokhoz, a tanárokhoz, az orvosokhoz és általában az „urakhoz” való viszonyáról van szó. A tanácstalanság, a kezdeményezőkétség hiánya, a saját erejükbe vetett hit hiánya, amelyek gyakran bukkannak fel a parasztok életében, szintén olyan vonások, amelyek nagymértékben alakították a régi társadalmi viszonyokat.”⁵⁰ Ez az észrevétel nagyjából találó, visszaadja azt a távolságot, amely a parasztokat a többi csoporttól elválasztotta, kivált azoktól, amelyek az akkori társadalmi establishmentet képezték.⁵¹ A távolságtartás még azokban a publikációkban is megtalálható, amelyeket szándékaik alapján nem lehet parasztellenesnek tekinteni. Helena Podkulska például a Lwówi Pedagógiai Kiskönyvtár kiadványában így jellemezte a falu szellemi életét: „A falusiak szellemi élete nem annyira sokszínű, mint a város lakóinak élete. (...) Az erősen fejlett érzelmi élet áthatja a falusiak gondolatvilágát, ez sok szempontból kezdetleges gondolkodás. A falusiak nem érznek logikai ellentmondásokat, képtelenek az absztrakcióra, gondolkodásuk nehézkes, önállótlan, de közösségi. Világ-szemléletük primitív, idegen elképzelések elfogadásán alapszik, méghozzá olyanonként, amelyeknek a legtöbb követője van. Az imitálásnak és a szuggerálásnak köszönhetően ez a primitív világszemlélet eljut a fiatalok lelkéhez, és nincs szükség semmilyen különleges tanulásra, semmilyen meggyőző bizonyítékra ahhoz, hogy elfogadják. Teljes bizonyítéknak elegendő egy pillantás a múltba, a hagyományokra való támaszkodás.”⁵²

Még ha elismerjük is, hogy ez a társadalmi különbség megvolt az egész országban, nem kerülhetik el figyelmünket az ezen e téren jelentkező regionális különbségek, melyek e különbség erősségének fokára és a tartósságát vagy árnyaltságát befolyásoló tényezők szerepére vonatkoztak. Ez utóbbi jelenség a legvilágosabban Nagylengyelországban és a Tengeremelléken jelentkezett, ebben az esetben a fő szerepet a falu növekvő gazdasági aktivitása töltötte be. Következésképp csökkent ez a távolság két vonatkozásban: a többi társadalmi csoportnak a parasztok és a parasztoknak e csoportok iránti viszonyában. Úgy tűnik fel, kevésbé csökkent ez a távolság a volt Lengyel Királyságban és Kislenyelországban. Ezen a területeken az alacsonyabbrendűség érzésének gyengülését a parasztok között

⁵⁰ K. Maj: *Ruch młodzi wiejskiej jako postępowy ruch chłopski* (A falusi ifjúsági mozgalom mint haladó parasztmozgalom). Varsó 1936. 59.

⁵¹ Ld. még: R. Wapiński: *Środowiska społeczne establishmentu wobec chłopów i ruchu ludowego w Polsce* (od schyłku XIX w. po r. 1939). (A társadalmi establishment rétegei és a parasztok, a népi mozgalom Lengyelországban /a 19. sz. végétől 1939-ig/). *Kwartalnik Historyczny* 1986. 2. sz. 313–328., 3. sz.

⁵² H. Podkulska: *Środowisko wiejskie* (A falusi társadalom). Lwów 1938. 22–23.

más társadalmi csoportokkal szemben, amit Kazimierz Maj idézett kijelentésében leír, alighanem elsősorban a népi mozgalom tevékenységével kell összekapcsolni.⁵³ Az olyan tényezők szerepe, mint a gazdasági fejlődés vagy a különböző társadalmi csoportok (köztük a parasztok) együttműködése különféle gazdasági, művelődési stb. vállalkozásokban, eléggé csekély volt. A bennünket legjobban érdeklő különbség Lengyelország keleti területein jelentkezett, amit nehéz véletlennek tartani. Ugyanis itt rajzolódtak ki a leghalványabban a modernizációs folyamatok, a gazdasági és a társadalmi viszonyok szférájában egyaránt. Ezenfelül a távolságok erős fennmaradását segítette elő a nemzetiségi viszonyok itteni rendszere. Az ukránok, beloruszok és litvánok elenyésző részaránya a magasabb társadalmi csoportok között tovább segítette a társadalmi távolságok fennmaradását. Legalábbis e területek egy részén, kivált a lengyel–ukrán határvidéken, ezek a távolságok jellegükben különböztek azoktól, amelyek Közép-és Dél- Lengyelországban voltak találhatóak. Azt hiszem, a nemzetiségi (nemcsak az ukrán–lengyel, hanem az ukrán–zsidó) és az 1917–1920-ban drasztikusan kiéleződő társadalmi konfliktusok összeolvadásának következtében az alacsonyabbrendűség érzését (pl. a parasztokét a birtokosokkal szemben) mintegy elfedte az a meggyőződés, hogy közvetlenül le lehet számolni (a teljes megsemmisítést is beleértve) a privilegizáltak tartott csoportok tagjaival.

Ugyanakkor Kelet-Lengyelország területein Lengyelország helyzetének átmenetisége tette a legnyilvánvalóbb hatást a nemzetiségi viszonyokra. Ennek oka it a még a felosztások előtti időkig nyúló korábbi időszakokban, másrészt pedig a Második Köztársaság határainak végleges kialakulását közvetlenül megelőző időszakokban kell keresni. Ezeknek az okoknak egy részét politikai természetű jelenségek és események determinálták, többek között a litván és orosz népesség egy részének polonizálása a felosztások előtti korszakokban, a megszállók megosztása, valamint az oroszosítási és germanizálási politika, másik részét a gazdasági és civilizációs átalakulások eltérő üteme. A nemzetalkotó folyamatokra tett hatásuk sok következménye közül különös figyelemre keltő szolgál rá: e folyamatok egyenlőtlensége (egy nemzetiség keretén belül is) és a helyi (regionális) hazák egy részének különösen nagy bonyolultsága.⁵⁴ Mindkét jelenség bizonyos mértékig a nemzetiségi határvidék jelenségének keretében foglal helyet, ennek találó elemzését adta irodalmunkban Józef Chlebowczyk,⁵⁵ de csak bizonyos mértékig. Belső rétegződésük és összetettségük ugyanis túllép azokon a jelenségtípusokon, amelyeket ő elemzett. Az elsőnek említett jelenséget a kortársak és a történészek is teljesebben írták le, ami azonban nem jelenti azt, hogy máris választ találtak az ebben az esetben felvetődő összes kérdésekre, még az alapkérdésekre sem.⁵⁶ Nem tudjuk például kime-

⁵³ Többek között a parasztságnak, különösen a fiatal aktivisták által elfogadott kulturális stb. értékeivel. Ld. pl. *J. Niecko: O wewnetrznie zycie wsi* (A falu belső életéről). Varsó 1930.

⁵⁴ Hatásukat a nemzetalkotó folyamatokra ebben az esetben növelte a nemzeti államok hiánya Közép-Kelet-Európában.

⁵⁵ *J. Chlebowczyk: O prawie do bytu matych i mlodych narodów. Kwestia naradowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie srodkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)* (A kicsi s fiatal nemzetek létezéséhez való jogáról. Nemzeti kérdés és nemzetalkotó folyamatok Kelet-Közép-Európában a kapitalizmus korában /a 18. sz. végétől a 20. sz. elejéig/). Varsó 1983.

⁵⁶ Szerintem a legérdekesebbek közé kell számítani W. Medrzecki: i. m.-t.

rtóbban jellemezni azt a hatást, amelyet a nemzetalkotó folyamatra fejtett ki egyes nemzeti csoportok nem teljes társadalmi struktúrája (de facto bizonyos osztályok és rétegek hiánya). Márpedig ilyen állapotról nemcsak a lényegében a magasabb társadalmi csoportoknak híján lévő belorusz népesség esetében beszélhetünk. Nem teljes társadalmi struktúráról lehet beszélni a zsidó népesség esetében is,⁵⁷ sőt – egyes régiókban – a lengyel népesség esetében is. Ennek bizonyos következményeire – Felső-Szilézia vonatkozásában – fordított akkoriban figyelmet Paweł Rybicki, kijelentve, hogy: „A nemzetiség összekapcsolása a népi hagyománnyal annál is inkább jellemző vonása a sziléziai társadalomnak, mert nem egyezik meg a nemzeti hagyománnyal és az ennek megfelelő viszonyokkal Lengyelország többi részében. Ez a többi rész elsősorban nem ismerte az elnemzetietlenítés folyamatait és a nemzetiségi keveredéseket olyan mértékben és olyan hosszú időszakaszban, amint az Sziléziára volt jellemző. A nyelv és a nemzeti érzés tehát minden rétegben megmaradt.”⁵⁸ A továbbiakban, ezt a gondolatot folytatva, ezt írta: „a nemzetiségnek és a népiségnek ez az összefüggése Sziléziában és az a különbség, amely ebből a szempontból áll fenn Szilézia és Lengyelország többi része között, megjelenik a sziléziaiak és a többi lengyel viszonyában, bizonyos megosztást teremt a sziléziai társadalom és más tájak lengyelei között. Egyrészt érzik saját méltóságukat és értéküket (amit még növelt az a szerep, amelyet Szilézia és munkája tölt be Lengyelország gazdasági életében), és egyidejűleg tartanak a megnevezéstől vagy a lebecsüléstől, másrészt nehézségek bukkannak fel a megértés megteremtésében, amelyek a történelmi fejlődés eltéréseiből és a társadalmi szokások és berendezkedések ezen a talajon kialakult különbségeiből származnak”.⁵⁹

Továbbra is rendkívül töredékes ismereteink vannak a „nemzetiség és népiség összefüggésének” befolyásáról a társadalmi távolságok jellegére, vagy a társadalmi rétegződésről kialakult nézetekre. Csekély ismereteink vannak arról a befolyásról is, amelyet a nemzeti tudatra tettek a vallási és állami típusú összefüggések. Az irodalomban megjelenő általános megállapításokat, pl. a római katolikus egyház szerepéről a lengyelség fenntartásában és fejlesztésében, igencsak ritkán támasztják alá elemzési eredmények. Még kevesebbet tudunk mondani arról a befolyásról, amelyet a nemzetalkotó folyamatok menetére fejtett ki az adott államhoz fűződő kötelek érzése (az állami lojalitás), pl. a mazuriaké a porosz államhoz.

Még kevesebb figyelmet szenteltek általában a másik említett jelenségnek, a sok helyi haza bonyolultságának. Némileg többet tudunk Szilézia vonatkozásában,⁶⁰ és korlátozottabbak az ismereteink Nagylengyelországról és a Tengeremlékről,⁶¹ de ez is annyira töredékes, hogy figyelmünket (csaknem kizárólag) azokra a

⁵⁷ Ld. S. Bronszejn: i. m.

⁵⁸ P. Rybicki: O badaniu socjograficznym Śląska (Szilézia szociográfiai kutatásáról). Katowice 1938. 35.

⁵⁹ Uo., 36.

⁶⁰ Ld. E. Kopeć: i. m.; M. Wanatowicz: Ludność napływowa...

⁶¹ Ld. R. Wapiński: Życie polityczne Pomorza w latach 1920–1939 (A Tengeremlék politikai élete 1920–1939-ben). Varsó 1983; B. Wysocka: Regionalizm Wielkopolski w II Rzeczypospolitej 1919–1939 (Nagylengyelország regionalizmusa a Második Köztársaságban 1919–1939). Poznań 1981.

kérdésekre összpontosítottuk, amelyek a lengyel társadalomra vonatkoznak. Igaz, a német lakosság többsége 1918 után elhagyta Lengyelország nyugati régióit, de egy részük ott maradt, s itt a maradásról szóló döntést az anyagi (vagyon) szemponton kívül többek között befolyásolhatták az adott régióhoz (helyi hazához) őket fűző érzelmi kötelékek. Ahogy a távozásról szóló döntés meghozatalát, gyakran még a szerződéses határozatok előtt, befolyásolhatta e kötelékek hiánya, az idegenség érzésének túlsúlya.

Keleten a helyzet még bonyolultabb volt, méghozzá több szempontból. Először is azért, mert időnként ugyanaz a régió nemcsak néhány nemzet helyi hazája volt, hanem ideológiai hazájuk részének is tartották. Ilyen helyzet állott elő a volt Litván Nagyfejedelemség jelentős részének esetében, amelyet ideológiai (nemzeti) hazájuknak tekintettek litvánok, lengyelek és beloruszok. Másodszor, a nemzetalkotó folyamatok fejlődését elősegítő tényezők hatása gyengébb volt, mint nyugaton. Ezért más régióknál erősebben jelentkezett az „itteniség” érzése, mint a csoport-hovatartozás jele. Harmadszor, a függetlenség visszaszerzéséig a nemzeti elnyomás politikájának alávetett lengyelek, akárcsak a litvánok, a beloruszok és az ukránok, ezeken a területeken egyidejűleg az uralkodó csoport szerepét is betöltötték, legalábbis bizonyos vonatkozásokban. Ezek és más, jelentős mértékben hosszan tartó jelenségeként megnyilvánuló, gyökereikkel a felosztások előtti korszakokba visszanyúló tények alkották a különösen bonyolult nemzetiségi viszonyok rendszerét. A nemzetiségi keveredés a lengyel-litván, -belorusz és -ukrán határvidéken nagyobb volt, mint a lengyel-német vagy a lengyel-cseh határvidéken, s ezt növelte többek között elég nagy számban a nemzetiségi szigetek kialakulása. Úgy látszik továbbá, hogy ezeken a határvidékeken komolyabb szerepet játszott a szimbolika, hogy csak azokat az érzelmeket említsük, amelyeket Wilno és Lwów kérdése keltett. A növekvő nemzeti, kivált a litván-lengyel és az ukrán-lengyel konfliktusok bomlasztották a biztos lokális közösség érzését, ám úgy tűnik, ez valamilyen mértékben túlélte, elsősorban az északkeleti végeken, a viharos 1917–1920-as éveket. Ezt bizonyára ennek a közösségnek a messzi múltba visszavezethető tudata határozta meg, de nem lehet elhanyagolni a kissé archaikus társadalmi viszonyok fennmaradásának befolyását sem.

A Második Köztársaság társadalmi struktúrájának gyengébben leírt vonásait érintő észrevételek csak egy részét jeleztem, azokat, amelyek a látszólagosnál nagyobb differenciáltságra mutatnak. Ez nem jelenti azt, hogy lebecsülném azoknak a felfogásoknak a hasznosságát, amelyek e struktúra közös vonásaira helyezik a hangsúlyt. A hasonlóságok megragadását célszerűnek kell tartani, egyenesen elengedhetetlennek a szintetizáló felfogások esetében. Ám ugyanakkor félni lehet attól, hogy ezeknek a hasonlóságoknak a keresése oda vezethet, hogy szem elől tévesztjük azokat a különbségeket, amelyek a Második Köztársaság társadalmának esetében néha egy évszázadon át bontakoztak ki, oda vezetve, hogy struktúrája valószínűleg kevésbé emlékeztet egyszerű rendszerre, sokkal inkább egy bonyolult kibernetikus rendszerre. Mégis mindenesetre nagyon találónak kell tartani Jerzy Jedlicki észrevételeit, aki többek között megállapítja: „Levéltári dokumentumokkal – bár a háború erősen megritkította őket nálunk – évekre el vagyunk látva; a kutatáshoz van elég egyházmegye, járás és intézmény is. Csakhogy az ilyen áttekintések meg-

sokszorozódásával problematikájuk – ha nem gazdagszik – egyre homályosabb lesz, az eredmények pedig egyre banálisabbak. Felételezem, hogy idővel erre a következtetésre jutnak kollégáink azokban az országokban is, amelyekben a történeti szociológiának ez az iránya jelentős eredményeket ért el többek között azzal, hogy technikai eszközökkel e műhelyek sokkal jobban ellátottak. Ugyanis úgy tűnik, hogy a történettudományokban a kérdések sokféleségének és a valamilyen szélesebb elméleti háttérre támaszkodó kutatásoknak jóval nagyobb a jelentősége, mint a források és módszerek standardizálásának.”⁶²

⁶² J. Jedlicki: Historia struktur społecznych: obrona i krytyka (A társadalmi struktúrák története: védelem és kritika). Dzieje Najnowsze 1976. 1. sz. 18.

A LENGYEL OKTÓBER ÉS A LENGYEL-SZOVJET KAPCSOLATOK

Annak a kérdésnek, hogy mi is történt Lengyelországban 1956-ban, még mindig szegényes az irodalma, a közvetlen források pedig hozzáférhetetlenek. Tanulmányunkban főként sajtóanyagokat és publikált forrásokat használtunk fel, különösen a LEMP elméleti kiadványát, a Nowe Drogi c. folyóiratot hívtuk segítségül.

Lengyelország akkori nemzetközi és belső helyzetének alakulásában a legfontosabb szerepet az SZKP XX. kongresszusa játszotta, amely 1956. február 14- től 25-ig ülésezett Moszkvában. Fordulópont volt ez a kongresszus, ami érvényes nemcsak magának a Szovjetuniónak, hanem az egész szocialista tábornak a történetére is. A kongresszus abban különbözött a megelőző néhány kongresszustól, hogy hiányzott belőle a pártot hosszú ideig vezető, három évvel korábban elhunyt Joszif Sztálin. Történelmi távlatból világosan látható, hogyan értékelte át a kongresszus az SZKP és a nemzetközi munkásmozgalom addig uralkodó nézeteit a globális politikai helyzet alakulásáról. Az új stratégiában elvetették a világháború elkerülhetetlenségének apokaliptikus vízióját, és meghirdették a békés egymás mellett élés politikáját. A kongresszus azt is elismerte, hogy a szocialista forradalomnak különféle formái lehetségesek.

A kongresszussal azonosítandó személyiség az SZKP KB akkori nagyon dinamikus első titkára, Nyikita Hruscsov volt. Ő tartotta a Központi Bizottság legfontosabb, beszámoló-programadó referátumát, amely tartalmazza a legfőbb, kulcsfontosságú politikai kérdéseket. Azokban a kérdésekben, amelyek a jelen dolgozat érdeklődésének tárgyát képezik, főként fontos volt a nemzetközi kapcsolatok elveinek meghatározása. Ez a formula természeténél fogva érintette a szovjet–lengyel viszonyt is, ennek visszhangja megfigyelhető a lengyel október idején. A definíció bekerült a kongresszus határozatába, tehát a hivatalos programdokumentumba. Megfogalmazásuk szerint ezek az elvek a következők:

- 1) az integritás és a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartása,
- 2) a belügyekbe való be nem avatkozás,
- 3) az államközi kapcsolatoknak az egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján való fejlesztése,
- 4) a békés egymás mellett élés,
- 5) a gazdasági együttműködés.¹

¹ Rezolucja XX Zjazdu KPZR z 24 lutego 1956 (Az SZKP XX. kongresszusának 1956. február 24-i határozata). Trybuna Ludu, 1956. febr. 25.

Mindazonáltal ezek a meghatározások nem voltak újak, azonban az, hogy az SZKP legfelsőbb szerve hangsúlyozta őket, jól jellemezte a XX. kongresszus politikai irányvonalának lényegét. Ez többek között abban fejeződött ki, hogy az addigi „szocialista tábor” terminust (melynek immanens vonása a monolitikus egység kellett hogy legyen) a „szocialista gazdasági világrendszere” meghatározással váltották fel. Ennek megvalósítása valamennyi tagnak közös céljává kellett lennie.

Új módon vázolták fel a XX. kongresszus dokumentumaiban a szocialista országok gazdasági kapcsolatainak leendő formáját. E gazdasági kapcsolatoknak a szakosítás és a kooperációs kapcsolatok kibővítése, valamint a nemzetgazdasági tervek koordinációja révén kellett szorosabbá válniuk. A kongresszus által a szocialista és a kapitalista világrendszer közötti gazdasági versengés jelentőségéről elfogadott tétel a fenti kérdéseknek nagy politikai jelentőséget kölcsönzött.² A XX. kongresszus visszatért a különböző nemzetek és államok szocializmusra való áttérése formáinak különféleségéről szóló lenini útmutatásokhoz,³ ami azt jelentette, hogy módosítják az addig dogmatikus módon, többek között Lengyelországban is kötelező szovjet minták egyetemlegességéről hirdetett tételt.

A XX. kongresszus tanácskozásai óriási nemzetközi visszhangot keltettek. Ehhez hozzájárult, hogy ülésain 55 külföldi delegáció volt jelen. A LEMP küldöttségében, amely február 13-án érkezett Moszkvába, a 13 tagú Politikai Bizottság négy tagja képviselte: Boleslaw Bierut, Jakub Berman, Józef Cyrankiewicz, Aleksander Zawadzki, továbbá a KB titkára, Jerzy Morawski. A delegáció elutazásának napján a központi pártlap, a Trybuna Ludu közölte B. Bierut A marxizmus-leninizmus győzelmes zászlaja alatt című cikkét, amelyben a szerző hangsúlyozta többek között a LEMP hűségét a Sztálin által kijelölt iparosítási modellhez.⁴ A cikkben kifejtett nézetek dogmatizmusukkal összeütközésbe kerültek a XX. kongresszus szószékéről hangoztatott nézetekkel. Az új gazdasági modelltől szóló vita megnyitása annak a gazdasági sémának a megkérdőjelezéséhez vezetett, amelyet Sztálin 1946. február 9-i beszédében tűzött ki,⁵ és amelyet hatalmas erő- és eszközráfordítással, tekintet nélkül a lakosság életszínvonalára gyakorolt következményeire igyekeztek megvalósítani. Az új gazdasági modellben az egyes államoknak mint gazdasági szervezeteknek nem a Szovjetuniót kellett lemásolniuk, hanem azt kiegészítő szervezeteket kellett alkotniuk.

Joszif Sztálin személyének és politikájának értékelése, mind szovjet belpolitikai vonatkozásban, mind a nemzetközi munkásmozgalomban, volt az a másik kérdés, amely nemcsak köznapi értelemben kapcsolódott a legszorosabban a XX.

² Ezt kivált M. Szuszlov hangsúlyozta referátumában. Trybuna Ludu, 1956. febr. 18.

³ Konkrétan Kínáról volt szó, amely kissé másképpen fejlődött, mint azt a szovjet út kijelölte.

⁴ Trybuna Ludu, 1956. febr. 18. B. Bierut a XX. kongresszuson a tanácskozás harmadik napján, vagyis február 16-án szólalt fel. Dokumentü i matyeriałü po isztorii szovjetszko-polszkih otnoszenij. 11. köt. Moskva 1983. 7. sz. dok., 17–20.

⁵ J. V. Sztálin: Prezemowiewicz wygłoszone na przedwyborczych zebraniach Stalinskogo oku-gu wyborczego. Warszawa 1951. 20–25. sz.

kongresszus irányvonalához, hanem, különösen a kongresszus utáni időszakban, a kongresszus szenzációjává vált. Ez az értékelés Hruscsov beszédében hangzott el a kongresszus utolsó napján tartott zárt ülésen. Ebben a beszédben Hruscsov bírálta a „személyi kultusz” jelenségét a pártéletben, a Szovjetunió állami életében és a többi szocialista állam életében egyaránt.⁶ A „személyi kultusz” bírálatának a kommunista tömegpártokban, köztük a LEMP-ben is legalább három okból kellett erkölcsi megrázkódtatást kiváltania: először is, ez a bírálat, igaz, már nem élő személyt érintett, aki még mindig nagy tekintélynek örvendett; másodszor, ez olyan rendszer bírálata volt, amelyet később találóan „a különféle személyi kultuszok piramisának” neveztek, „amelynek csúcán Sztálin volt”,⁷ harmadszor, sok törvénytelenességért a biztonsági apparátust tették felelőssé, s ezzel megkérdőjelezték tevékenysége intencióinak tisztaságát a szocialista forradalom vívmányainak védelmében és tartóssá tételében. A XX. kongresszus a „múlt e rossz víziójával” a törvényesség és a demokrácia elvein alapuló rendszer létrehozásának igényét állította szembe, ennek vonzóvá kellett válnia a tömegek előtt, meg kellett teremtenie a mérész reformokról gondolkozó új vezetés tekintélyének bázisát.

A XX. kongresszus tanácskozásainak a lengyel kommunisták számára még egy vonatkozása volt. Felhasználva számos párt képviselőinek jelenlétét, létrehozta egy bizottságot, amelyet az SZKP, a LEMP az Olasz KP, a Bolgár KP és a Finn KP képviselői alkottak.⁸ Ez a bizottság a közös tanácskozás után sajtóközleményt tett közzé 1956. február 19-én. Ennek szerzői leszögezték a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága csaknem húsz évvel korábban Lengyelország Kommunista Pártja feloszlataásáról hozott határozatának teljes alaptalanosságát,⁹ és hangsúlyozták, hogy az LMP-t az LKP kiemelkedő vezetői alapították meg. Az LKP feloszlataását, amint a Trybuna Ludu szerkesztőségi kommentárja megállapította, L. Berija hamis vádjai idézték elő. Egyidejűleg rehabilitálták a vezetők egy nagy csoportját, köztük az LKP 1936–1939-ben likvidált egész vezetőségét. Zárójelben hozzá kell tenni, hogy a munkásmozgalom-történeti feldolgozások lapjain ezeknek a személyeknek a hiánya az egész dicső múltat teljesen elszemélytelenítette. A fenti döntések nemcsak hogy visszaadták sok ártatlanul represszióknak kitett ember jó hírnevét, hanem megcáfolták az élőkre szórt rágalmakat is, visszaadva sok LEMP-vezető önbizalmát.

A LEMP-nek a XX. kongresszuson részt vevő delegációja nem teljes összetételben tért vissza Varsóba – B. Bierut elnök influenzában megbetegedve Moszkvában maradt. A delegációnak azonban magával kellett hoznia Hruscsov „titkos”

⁶ N. Kołomejczyk–A. Koseski: *Europejskie państwa socjalistyczne 1948–1960* (Az európai szocialista államok 1948–1960). Varsó 1977. 325.

⁷ W. Gomułka; Referat na VIII plenum KC PZPR (Beszámoló a LEMP KB VIII. plénúmán). *Nowe Drogi* 1956. 10. sz. 39.

⁸ Éppen ezeknek a pártoknak a képviselői hozták döntést az LKP feloszlataásáról.

⁹ Ez egybecsengett az SZKP KB A személyi kultusz következményeinek leküzdéséről szóló határozatával.

beszédének szövegét.¹⁰ Két héttel a delegáció visszatérése után, a Trybuna Ludu március 10-i szombati számában terjedelmes cikk jelent meg A személyi kultusztól és következményeiről címmel. A cikk tézisei világosan kapcsolódtak Hruscsov kongresszusi beszédéhez.

Hétfőn reggel, március 12-én hír érkezett Varsóba B. Bierut egészségi állapotának megromlásáról. A LEMP emiatt összehívott Politikai Bizottsága elhatározta, hogy Moszkvába küldi Jakub Bermant. Érdekes hozzátenni, hogy Berman, az 1948–56-os lengyel politikai színpad egyik vezető alakja, bár erős cionista szimpátiájú családból származott, mégis már kora ifjúságában összekötődött a kommunista mozgalommal, és már a háború előtt a III. Internacionálé vezetői közé tartozott. Éjfél körül Bierut meghalt.¹¹ Az első titkár hirtelen halála megrázkódtatás volt a párt számára. A halálának okaival kapcsolatos különféle spekulációktól függetlenül, Bierut nem olyan vezető volt, akinek megalapozott tekintélye lett volna. B. Bierut halálhírére delegáció utazott Moszkvába J. Cyrankiewicz, F. Mazur, E. Ochab és A. Zawadzki részvételével, amelyhez csatlakozott J. Berman. Zenon Nowak lett annak a bizottságnak az elnöke, amelynek otthon meg kellett szerveznie az elhunyt temetését.¹²

A gyászünnepek előbb Moszkvában, majd Varsóban zajltak le. A Kremlben a koporsó mellett díszőrséget állítottak az SZKP KB Elnökségének tagjai, akikhez J. Berman és F. Mazur csatlakozott. A Varsóba érkező szovjet delegációban részt vettek a Lengyelországgal szomszédos szövetségi köztársaságok miniszterelnökei, valamint Wanda Wasilewska, aki kiemelkedő szerepet töltött be a lengyel-szovjet kapcsolatok alakulásában a második világháború éveiben, de 1944-ben, amikor létrehozták a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot, letűnt a politikai színtérről. A szovjet delegáció vezetője, Ny. Hruscsov külön érkezett meg március 15-én, és a határtól a LEMP Politikai Bizottságának két tagja, Z. Nowak és E. Ochab, valamint a Szovjetunió lengyelországi nagykövete, Pantyelejmon Ponomarenko kísérte.¹³

Hruscsov néhány napig tartózkodott Varsóban, és március 20-án részt vett a LEMP KB VI. plénümán,¹⁴ amely ezen a napon első titkárrá választotta Edward Ochabot, aki eddig a Politikai Bizottság tagja és a KB titkára volt. Ő állítólag kompromisszumos jelölt volt Zenon Nowakkal és Roman Zambrowskival szemben.¹⁵ A plénumon Hruscsov is felszólalt, aki felhasználta az alkalmat, hogy még

¹⁰ A Szovjetunió, Olaszország, Bulgária, Finnország Kommunista Pártjai és a LEMP Központi Bizottságainak közös nyilatkozata, 1956. febr. 19. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945–1972. Dokumenty i materiały (A lengyel-szovjet kapcsolatok 1945–1972. Dokumentumok és anyagok). Varsó 1974. 148. sz. dok., 309. Historyczny dokument (Történelmi dokumentum). Trybuna Ludu, 1956. febr. 19.

¹¹ A LEMP KB VIII. plénümának határozatában megállapították, hogy „annak a provokációnak a nyilvánosságra hozatala, amelynek az LKP és vezetői áldozatul estek, elmélyítette azt a megrázkódtatást, amely a pártban a Sztálin súlyos hibáiról szóló igazság nyilvánosságra hozatala után következett be”. Nowe Drogi, 1956. 7–8. sz., 197.

¹² Trybuna Ludu, 1956. márc. 13.

¹³ Trybuna Ludu, 1956. márc. 16.

¹⁴ Z. Kozik: PZPR w latach 1954–1957 (A LEMP 1954–1957-ben). Varsó 1982. 159.

¹⁵ Ezt a jelöltséget állítólag Ny. Hruscsov ellenezte, ld. Rumiński felszólalását a VIII. plénumon. Nowe Drogi 1956.

egyszer eltérje a személyi kultusz jelenségét. A LEMP politikai irányvonalának alapelve a VI. plénium után nem a leszámolás tendenciája volt, hanem a „rég” és az „új” közötti pártbeli evolúciós kompromisszum koncepciója.¹⁶

E. Ochab egyhangú első titkárrá választása nem szüntette meg a Politikai Bizottságban a nézeteltéréseket, sőt, az egymással harcoló frakciókra való megosztást,¹⁷ ami negatív következményekkel járt, mivel döntéseket kellett hozni az aktuális helyzet nyomására.¹⁸ Ezekhez a frakciókhoz a „puławskai csoport” és a „natolini csoport” elnevezések kapcsolódtak. Ezeket a csoportokat a Lengyelország szuverenitása fogalmának felfogásához való viszony, valamint a vezető állások betöltésének eltérő igénye különböztette meg egymástól, mely utóbbit a jelöltek nemzetiségének szemszögéből vizsgálták.¹⁹

Néhány nappal a VI. plénium befejezése után megjelent a *Nowe Drogi* elméleti folyóirat márciusi száma J. Morawski cikkével, amely tartalmában kapcsolódott Hruscsovnak ahhoz a beszédéhez, amelyben a személyi kultusz ellen lépett fel. A *Trybuna Ludu* ezt március 26-án közölte le, széles körben terjesztve a benne foglalt téziseket.²⁰ Ezzel megkezdődött a jelenről folytatott társadalmi vita. „Az SZKP XX. kongresszusának anyagaival való megismerkedés a pártban eszmei és erkölcsi megrázkódtatást váltott ki – állapította meg a LEMP IX. kongresszusa által létrehozott különbizottság –, s ez olyan időszakra esett, amikor a politikai válság Lengyelországban nagymértékben felgyorsult.”²¹ Keresték a kiutakat, gondolkoztak a pártélet megújításának módján a lenini elvek szellemében, de felbukkantak különféle álláspontok, köztük revizionisták is. Nem volt ugyanis lehetséges a teljes megújulás anélkül, hogy azt az egész nemzet el ne fogadja.²²

A következő esemény nyolc kommunista és munkáspártnak (Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Olaszország és

¹⁶ W. Grabski: Rock 1956 na łamach „Biuletynu Informacyjnego Sekretariatu KC PZPR” (A 1956-év a LEMP KB Titkársága Információs Bulletinjének hasábjain). Z. pola walki 1985. 1. sz. 29. Az új titkárok közötti tevékenységi körmegosztásról uo., 36.

¹⁷ O aktualnych zadaniach politycznych i gospodarczych partii. Uchwała KC A párt időszervi politikai és gazdasági feladatairól. A KB határozata). *Nowe Drogi* 1956. 10. sz. 3.

¹⁸ Polski ruch robotniczy (A lengyel munkásmozgalom). Varsó 1974. 443.

¹⁹ W. Gomułka 1956. nov. 4-i felszólalása. Działalność Władysława Gomułki (Władysław Gomułka tevékenysége) Warszawa, 1985. 544. Ld. még a LEMP KB által a népi Lengyelország történetében kialakuló társadalmi konfliktusok okainak és lefolyásának megvizsgálására létrehozott bizottság munkájáról szóló beszámolót. *Nowe Drogi* c. broszúrában 1983. 24. Itt felhívják a figyelmet a pártban fennálló, a származáson vagy a közös múlton alapuló informális kapcsolatokra.

²⁰ J. Piłsiński: Pierwszy z trzech zwrotów czyli rzecz o Władysławie Gomułce (Az első fordulat a háromból, vagyis beszéd Władysław Gomułkáról). Varsó 1983. 27–28. Ő ebben a cikkben annak bejelentését látja, hogy az eddigiektől eltérően a „gomułka-ságot” nem tekintik pártellenes tevékenységnek.

²¹ A bizottság beszámolója...27. A LEMP KB Titkársága 1956 áprilisában elhatározta, hogy Hruscsov elvtársnak a XX. kongresszuson elmondott referátuma teljes szövegével megismertet minden alapszervezeti titkárt, míg a párttagokat a benne foglalt tézisekről kell tájékoztatni a XX. kongresszus határozatainak egészét megtárgyaló beszámolóiban. W. M. Grabski: i. m. 40. A pártban és a társadalomban lezajlott vitáról ld. Z. Kozik: PZPR i problemy polityczne lat 1954–1956 9A LEMP és az 1954–1956-os évek politikai problémái). Varsó 1980. 95.

²² W. M. Grabski: i. m. 40.

Franciaország) a döntéséről szóló április 17-i közlemény volt a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának felosztatásáról.²³ Ugyanezen a napon jelent meg a Kominform Tartós békéért, népi demokráciáért című folyóiratának utolsó száma. Ezzel formálisan véget ért egy szakasz a nemzetközi munkásmozgalom történetében, amely 1947-ben a Szklarska Poręba-i konferenciával vette kezdetét.

Az események útja hirtelen felgyorsult. A pártaktív tanácskozása után újabb ösztönzést adott a vita felerősödéséhez Cyrankiewicz miniszterelnök expozéja a szejm áprilisi ülészakán. Itt a szónok a lengyel társadalmat foglalkoztató több problémát terjesztett elő. Kibontakozott az évek óta első, viharos és igazi vita. Az ülészak idején, április 27-én a szejm elfogadta az amnesztiatörvényt, amely kb. 35 ezer, politikai bűncselekményekkel elítélt vagy gyanúsított embert érintett. Nagy létszámú volt közöttük a Honi Hadsereg, a második világháború idején alakult London-barát Hitler-ellenes szervezet volt katonáinak csoportja. Ez csak egy része volt annak a tevékenységnek, amelyet a LEMP kezdeményezett a XX. kongresszus hatására, s amely – az akkori első titkár szavai szerint – a „demokratizálásra és a lenini normáknak a pártéletbe való helyreállítására” irányultak.²⁴

Egy héttel később, május 4-én kivált a LEMP Politikai Bizottságából, elvesztve egyidejűleg miniszterelnök-helyettesi tisztségét, Jakub Berman, akit a közvélemény a fő felelősnek tartott a törvényesség elveinek megsértéséért a „személyi kultusz” időszakában. Berman jó szervező volt; a múltjában a Kominternhez kötődött, s később ezt az irányvonalat képviselte a Kominformban.

Júniusban a LEMP KB Politikai Bizottsága határozatot hozott azon volt párttagok pártbüntetésének eltörléséről és rehabilitásáról, akiket a múltban alaptalanul vádoltak a szociáldemokrata orientáció, a „titóizmus” és a jobboldali-nacionalista elhajlás támogatásával. A személyi kultusz következményeinek leküzdéséről tanúszkodó jelenségek döntő többsége a belügyek köréhez tartozott, de nehéz elképzelni, hogy ezek megvalósíthatók lettek volna, ha nem ösztönözte és támogatta volna őket az SZKP XX. Kongresszusán megfogalmazott irányvonal. Ennek az irányvonalnak a következetes megvalósításáról pontosan tanúskodik az SZKP KB 1956. június 30-i határozata a személyi kultusz következményeinek leküzdéséről.²⁵ Ennek a tevékenységnek a kicsengése egyértelmű volt: a szocialista társadalom építése során a múlt rossz hagyományaitól való elfordulásra és az új megoldások keresésére van szükség.

A „személyi kultusz” következményeinek leküzdése politikai téren a XX. kongresszus határozatainak megvalósításának egyik területe. A másik a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok kérdése volt. Mint már említettük, az általános irányelv a „tükröző” modelltől a kiegészítő, a munkamegosztás felé való

²³ Nota bene ez a nap Hruscsov születésnapja volt; a felsorolt pártok alapították a Kominformot.

²⁴ E. Ochab: O sytuacji politycznej... (A politikai helyzetről). Nowe Drogi 1956. 7–8. sz. 154. Z. Nowak hasonló tétteleket hangoztatott 1956. júl. 21-i alkalmi beszédében. Trybuna Ludu, 1956. júl. 22.

²⁵ Trybuna Ludu, 1956. júl. 3.

²⁶ Ekonomiceszkoje szotrudnyicsesztvo i vzaimopomoscs mezsdu Szovjetszkim Szozuzomi jevropejszkimi sztranimi narodnoj gymokratyii. Moszkva 1958. 50.

elmozdulás szándéka volt. Ez abból az értékelésből származott, hogy a korábbi években megvalósított gazdaságpolitika a létesített objektumok megalomániája miatt nem hozta meg a kívánt eredményeket, különösen ami a társadalom életszínvonalának emelését illeti. A beruházások nem álltak arányban az elért eredményekkel. Lengyelország például, a szovjet szakértők szerint, továbbra is fenntartotta a nehézipar kiépítésének túlerőltetett ütemét.²⁶ A teoretikusok úgy tartották, hogy az erőltetett és költséges beruházások alternatívája a nemzetközi szocialista munkamegosztásban rejlő tartalékok megkeresése lehet. Ez a kooperáció és a szakosodás igényének felvetését jelentette, valamint az iparirányítás olyan szervezeti módszereinek keresését, amelyek elősegítenék az együttműködést a szocialista országok között. Ezeket a jelszavakat hangoztatva arra törekedtek, hogy beindítsák a termelést a csak részben felépített üzemekben.

Ezt a programot a következő hónapokban elég sietősen igyekeztek életbe léptetni,²⁷ sajnos, direktív módszerek segítségével. Ezt példázták a KGST május második felében ülésező VII. (berlini) ülészakának határozatai. Bár ennek a szervezetnek, legalábbis formálisan, jóval kisebb hatásköre és tekintélye volt, mint ma, mégis megpróbált adminisztratív módon befolyást gyakorolni az egyes kormányok illetékességébe tartozó döntésekre. Az említett ülészak idején kidolgoztak egy 613 terméket tartalmazó listát, ezek közül mindegyik tagországnak (a Szovjetunió kivételével) önkényesen csak bizonyos számú termék gyártására adtak jogot; Lengyelországnak konkrétan 280-ra. Ez mindegyik állam iparának aktuális lehetőségeit tükrözte. E döntések későbbi bírálói felvetették, hogy a határozatok mindegyik ország fejlettségének az akkor már elért színvonalon való „befagyasztását” jelentették.

A VII. ülészak tanácskozásának idején teljes erővel fellángolt a vita az E. Ochab vezette lengyel, illetve a cseh, német (NDK) és magyar delegáció között.²⁸ Az importőrök követelték, hogy Lengyelország növelje szénexportját a következő öt évben, mert enélkül ezekben az államokban a tervezett szint elérése a termelés sok területén több mint problematikussá válik. A lengyel gazdasági vezetés számára ez a probléma bonyolult és kényes volt. A bányászok heti 7 napot dolgoztak, követelték tehát a munkaidő megrövidítését és a magasabb béreket. A belső piacon is hiányzott a szén, ami további bonyodalmakat idézett elő. A bányászok béremelési lehetőségét viszont a piac élelmiszerekkel és fogyasztási cikkekkel való ellátottságának helyzete korlátozta. A lengyel kormánynak tehát választania kellett aközött, hogy az eszközöket a bányászatban új beruházásokra vagy külföldön való élelmiszervásárlásra fordítja. Az érdekek konfliktusa nyilvánvaló volt, ezért a KGST VII. ülészakán nem is oldották meg, bár helyes és messze ható lépést tettek, létrehozva a KGST szénipari bizottságát, amely foglalkozni tudott az együttműködés koordinálásával a szocialista országok gazdaságának ezen a területén.

²⁷ Cyrankiewicz miniszterelnök, a KB VII. plénumán az ötéves terv tervezetéről beszámolva, hangsúlyozta, hogy a szocialista országok közötti konzultációk segítenek a közöttük folyó cserelehetőségek eddiginél jobb meghatározásában. Feltűnő, hogy nem említette meg a KGST intézményét. Ld. Nowe Drogi 1956. 7–8. sz. 178.

²⁸ Dyskusja o W. Gomułce: głoś E. Ochaba (Vita W. Gomułkáról: E. Ochab felszólalása). Z pola walki 1983. 2. sz. 76.

Ezekről a problémákról szólva, érdemes megemlíteni politikai összefüggéseiket is, ilyen volt pl. az a jelszó, amely a XX. kongresszuson hangzott el a gazdasági versengés jelentőségéről a szocializmus világméretű végleges győzelme szempontjából, illetve az a megállapítás, hogy a szocializmus célja nem a termelés növelése, hanem a dolgozók szükségleteinek mindenoldalú kielégítése. Ez utóbbi jelszó annál erősebben tudta mozgósítani a tömegeket, minél gyengébb volt az életszínvonal emelkedése az előző gazdasági tervidőszakban. A Lengyelország által elért eredmények, mint ismeretes, ezen a téren nem voltak kielégítőek.

Az általános megjegyzések összefüggésében két akkori lengyelországi jelenséget kell megemlíteni. Ezek egyike Poznań munkásosztályának a konkrét gazdasági helyzet elleni fellépése volt, a másik a lengyel gazdaság helyzetéről és a benne alkalmazott megoldásokról folyó kritikus (talán hiperkritikus) hangvételű vita. Az ebben kifejeződő elutasítás nyilvánult meg például az országos lengyel közgazdászkongresszus tanácskozásán (június 7–10.). Ezen megkérdőjelezték az ország gazdasági fejlődésének addigi koncepcióit, rámutatva annak számos hiányosságára.²⁹ Az értelmiségi párttagok köréből kiinduló bírálat következménye volt,³⁰ s ehhez még hozzájárult a poznańi események kibontakozása, hogy július 11-én lemondott tisztségéről Eugeniusz Szyr, az Állami Gazdasági Tervezési Bizottság elnöke,³¹ amit a lengyel gazdaságpolitika addigi irányítója, Hilary Minc pozíciójának meggyengüléseként interpretáltak. Szyr utóda Stefan Jędrzychowski lett.

Megállapítható tehát, hogy 1956 nyarának elején a Bierut–Berman–Minc triumvirátus, amelynek döntő jelentőséget tulajdonítanak Lengyelország politikai-gazdasági irányításában 1948-tól,³² széthullott. Valóban: az említett vezetők álltak ténylegesen a kormányruhnál, amikor végső formájában megszerveződött (a jugoszláv párttal való konfliktus után) a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, és abban az időszakban veszítették el a hatalmat, amikor az Irodát feloszlatták.

A kongresszusi határozatok megvalósításának harmadik síkja összekapcsolódtott a hidegháborús feszültség enyhülésével³³ és a békés egymás mellett élés politikájának meghirdetésével. A négy nagyhatalom kormányfőinek találkozója, amely az előző évben Genfben zajlott le, kétségtelenül gyümölcsözőnek ígérkezett. Jelentős eredményeket hozott az ún. el nem kötelezett államok blokkjának megalakulása is. A szovjet diplomácia békés offenzívába kezdett, különféle kezdeményezéseket tett, melyek célja a nemzetközi biztonság megszilárdítása és a leszerelés volt. Megtárgyalásuk túllépi a jelen munka kereteit, viszont a politika összefüggésében

²⁹ *Ekonomista* 1956. 6. füzet.

³⁰ *J. Cyrankiewicz: O założeniach planu pięcioletniego* (Az öt éves terv irányelveiről). *Nowe Drogi* 1956. 7–8. sz. 170. A beszéd jelölt része a hat éves terveredményeiről folyó társadalmi vita pártértékelését tartalmazza. Ld. még *J. Muzjel: Twórcze poszukiwania polskich ekonomistów* (A lengyel közgazdászok alkotó törekvései). *Trybuna Ludu* 1956. jún. 30.

³¹ *Trybuna Ludu*, 1956. aug. 1.

³² Ld. *Dyskusja o W. Gomułce...* 54. ld. 28. jegyzet.

³³ Ld. a Varsói Szerződés tagállamainak 1956. jan. 28-i nyilatkozatában a nemzetközi helyzet értékelését. *Organizacja Układu Warszawskiego. Dokumenty 1955–1980* (A Varsói Szerződés szervezete. Dokumentumok 1955–1980). Varsó 1981. 18.

hozott egyoldalú csapatcsökkentési döntéseknek komoly visszhangjuk volt, amelyről még lesz szó.

A leszerelési kérdéshez hasonlóan túllépné a jelen munka kereteit, hogy a lengyel közvélemény korabeli hangulatával részletesebben foglalkozunk. Mégis figyelemreméltó, hogy az addigi dogmáktól, gondolkodási sémáktól és nézetektől való eltérés a párt- és társadalmi vitában, amely Lengyelországban az SZKP XX. kongresszusa után bontakozott ki, olyan légkört teremtett, amely felkavarta a társadalmat.³⁴ Paradoxon volt, hogy bár a dolgok addigi állása megváltoztatásának jel-szava Moszkvában hangzott el,³⁵ a kritika hulláma, amint a LEMP VII. és VIII. plénumai publikált anyagaiból kikövetkeztethető, a Szovjetunió, vagy talán pontosabban a lengyel–szovjet kapcsolatok akkori állapota ellen irányult.³⁶ Éppen a Szovjetuniót hibáztatták a nemzetközi együttélés alapvető elveinek és a lengyel szuverenitásnak a megsértéséért. E vádak kifejeződtek gazdasági téren a lengyel–szovjet gazdasági kapcsolatok bírálatában (a szénért, a vagonokért és a szállításért való csökkentett kifizetésekről beszéltek), annak ellenére, hogy a Szovjetunió már 1954 közepétől az általánosan érvényes árakkal és tarifákkal összhangban rendezte tartozásait.

Hangsúlyozni kell, hogy a szovjet partner akkor sokat tett azért, hogy javítsa gazdasági kapcsolatait Lengyelországgal. Két szerződést kötöttek (május 9-én és június 18-án) fogyasztási cikkek cseréjéről, amelyeknek hozzá kellett és lehetett járulniuk a lakosság jobb ellátásához. Június 30-án N. Mihajlov és S. Żółkiewski miniszterek hosszú távú keretszerződést írtak alá a kulturális együttműködésről. Ebben előírták a kölcsönös cserét és a kulturális együttműködés minden formájának támogatását a tudomány, a felsőoktatás, a közoktatás, az irodalom, a művészet, a zene, a színház, a film, a sajtó, a rádió, a televízió, a sport, a turisztika területén, továbbá a közművelődési tapasztalatcserét. Ez a szerződés új korszakot nyitott meg a lengyel–szovjet kulturális kapcsolatokban, amit azért kell hangsúlyozni, mert az együttműködés addigi formái nyilvánvalóan elavultak.³⁷

A kulturális szerződés megkötésének eredményeként a szovjet fél számos levéltári, festészeti és egyéb gyűjteményt adott át Lengyelországnak, amelyek a háborús kavarodásban a Szovjetunióba kerültek.³⁸ Különös visszhangot keltett, hogy

³⁴ O sytuacji politycznej, gospodarczej kraju i zadaniach partii. Uchwała VII plenum KC (Az ország politikai, gazdasági helyzetéről és a párt feladatairól. A KB VII. plénumának határozata). Nowe Drogi 1956. 7–8. sz. 197. Ld. W. M. Grabski: i. m. 16. jegyzetben 32. Ennek a légkörnek a legrészletesebb leírását adja vissza Z. Kozik: PZPR i problemy...

³⁵ E. Ochab: O sytuacji politycznej, gospodarczej oraz o węzłowych zadaniach partii. Referat na VII plenum (A politikai, gazdasági helyzetéről, valamint a párt kulcsfontosságú feladatairól. Beszámoló a VII. plénumon). Nowe Drogi 1956. 7–8. sz. 138. Megállapította, hogy annak az össznépi vitának, amely Lengyelországban folyik, az SZKP XX. kongresszusa adott ösztönzést.

³⁶ Uo., 156. Megemlíthető az ezzel a tendenciával való szembezállásra tett kísérlet is, Jerzy Morawski KB-titkárság delegálása a Trybuna Ludu szerkesztőségi munkájának irányítására.

³⁷ M. Olejniczak: Polsko-radzieckie kontakty kulturalne po II wojnie światowej (A lengyel–szovjet kulturális kapcsolatok a második világháború után). Wrocław 1977. 27.

³⁸ Jegyzőkönyv a lengyel múzeumokhoz tartozó műtárgyak átadásáról a lengyel kormánynak, 1956. szept. 3. DiM, 42. sz. dok., 65–66.

július 8-án bejelentették, majd 1956. október 2-án át is adtak Lengyelországnak a Szovjetunió Minisztertanácsának döntése alapján 12 500 műtárgyat, köztük 181 szobrot, csaknem 800 képet, mintegy ezer dísztárgyat.³⁹ Július 21-én a Szovjetunió Minisztertanácsa bejelentette, hogy visszaadja Lengyelországnak a két háború közötti időszak központi intézményeinek archívumait.⁴⁰ Megindult a határforgalom is. A lublini vajdaság például kapcsolatokat teremtett a lucki és a lvovi területtel.⁴¹ Breszt mellett megnyitották a másik, új határátkelőhelyet Przemyśl körzetében.

Mindez nem váltotta ki a közvélemény várt reagálását. Az idézett forrásokban gyakran találhatók megállapítások arról, hogy a lengyel társadalomban növekszik a szovjetellenes hangulat. Ez a vélemény egyoldalúnak tűnik, hiszen ez inkább az előző évtizedben elfojtott nacionalista hangulatok kitörése volt, és egyidejűleg ily módon talált kiutat a korábbi években felgyülemlett bizalmatlanság, amely a Sztálin-kultusz légkörében nőtt nagyra. Ez, amint a KB bizottsága megállapította, reagálás volt arra, hogy az előző években leegyszerűsítették a nemzeti hagyományokhoz való viszonyt.⁴²

Lengyelországban a belső helyzet egyre feszültebb lett. Erről tanúskodtak az említett tragikus események Poznańban 1956. június 28-án, amikor a középületeket ostromló tüntető munkások ellen a hadsereget kellett bevetni.⁴³ Ezeket az eseményeket az akkori vezetés sematikusan és túlságosan kapkodva ellenforradalminak értékelte.⁴⁴ A történészek joggal hibáztatják az akkori hatóságokat, mivel azok nem elég aktívan keresték a veszély elhárításának módjait: nem hoztak megfelelő társadalmi-gazdasági és politikai döntéseket, nem keresték a megegyezés útját, s nem voltak képesek a helyzet okainak és jellegének helyes elemzésére. Van az 1956. évi poznańi eseményeknek egy eltérő értékelése is. Ez óva int a megkezdett átalakulások lefékezésének esetleges megkísérlésétől, attól, hogy a „régí” és az „újat” valamiféle evolúciós konszenzus felé tereljék. Akárhogyan volt is, maguk az események a kiéleződő válság nagyon lényeges elemét képezték.

Ebben a feszült politikai légkörben ült össze július 18-án a LEMP KB VII. plénuma, amelynek tanácskozása 11 napig tartott. A politikai referátumot E. Ochab, a gazdaságit J. Cyrankiewicz tartotta. Jellemző, hogy a politikai referátum A LEMP feladatai az SZKP XX. kongresszusa határozatainak fényében címet viselte.⁴⁵ A ta-

³⁹ A műtárgyak Lengyelországnak való átadása végső aktusa, 1956. okt. 2. Stosunki polsko-radzieckie... 153. sz. dok., 316. Információ a Szovjetunió Minisztertanácsának 1956. júl. 8-i döntéséről. Polska Ludowa-Zwiazek Radziecki 1944–1974. Zbiór dokumentów i materiałów (Népi Lengyelország–Szovjetunió. 1944–1974. Dokumentum- és anyaggyűjtemény). Varsó 1974. 113. sz. dok., 192–193.

⁴⁰ Tájékoztató a Szovjetunió Minisztertanácsának döntéséről a lengyel levéltári dokumentumok Lengyelországnak való átadásáról, 1956. júl. 21. DiM, 33. sz. dok., 54.

⁴¹ J. Kołodziejczyk: Wymiana pograniczna wyrazem braterstwa narodów (A határmenti forgalom a népek testvériségének kifejezője). (In:) W pięćdziesiątą rocznicę (Az ötvenedik évfordulóra). Lublin 1972. 112.

⁴² A bizottság beszámolója... 25. (ld. 19. jegyzet!)

⁴³ Poznański Czerwiec 1956 r. (Az 1956. évi poznańi június). Poznań 1981, Wydarzenia czerwcowe w Poznaniu 1956 (A júniusi események Poznańban 1956-ban). Poznań 1981.

⁴⁴ Uchwała VII plenum KC PZPR (A LEMP KB VII. plénumának határozata). Nowe Drogi 1956. 7–8. sz. 156.

⁴⁵ W. M. Grabski: i. m. 39.

nácskozás a frakcióharc jegyében folyt le.⁴⁶ Erről tanúskodott az előkészített határozattervezetek átszerkesztésének szükségessége.⁴⁷

Az ülés negyedik napján, július 21-én, Varsóba érkezett a Szovjetunió Minisztertanácsának delegációja Ny. Bulganyin miniszterelnökkel⁴⁸ és G. Zsukov marsallal, hogy részt vegyenek a Lengyel Népköztársaság megszületése 12. évfordulójának megünneplésén. Visszatérve a KB ülésére, meg kell említeni, hogy a fő referátumot Zenon Nowak mondta el, Ny. Bulganyin miniszterelnök felszólalásában felhívta a figyelmet arra, hogy a XX. kongresszus utáni általános változások közepette a sajtót nemritkán ellenséges és dezinformációs kampány céljaira használják.⁴⁹ Ez a felszólalás azt a félelmet fejezte ki, hogy a lengyel sajtó túllépte annak a vitának a kereteit, amelyeket a XX. kongresszus irányvonala tűzött ki.

A szovjet delegáció ezután körutat tett Lengyelországban, s július 28-án hagyta el országunkat, vagyis a plénum utolsó napján. Sziléziai tartózkodásuk idején Ny. Bulganyin és G. Zsukov július 25-én nyilatkozatot tettek Lengyelország nyugati határainak sérthetetlenségéről. Ezt a nyilatkozatot úgy lehet interpretálni, mint a lengyel érdekek megvédésére tett ígéretet az államunk számára nehéz nemzetközi helyzetben. Az itt-tartózkodás utolsó előtti napján a szovjet vendégeket fogadta Konstanty Rokossowski marsall, a Vörös Hadsereg kiváló parancsnoka a második világháborúban, 1949-től a Lengyel Népköztársaság nemzetvédelmi minisztere.⁵⁰ Ebben az időben ezenkívül miniszterelnök-helyettesi funkciót töltött be, és a LEMP Politikai Bizottságának is tagja volt. A plénum, valószínűleg a látogatásra való tekintettel, célszerűnek tartotta, ami addig soha nem volt gyakorlat, hogy a tanácskozás végeztével táviratot küldjön az SZKP KB-nak, s ebben kifejezte „teljes szolidaritását az SZKP merész és következetes munkájával és harcával a XX. kongresszus határozatainak, s e határozatnak specifikus kifejeződésének – a személyi kultusról szóló határozatnak az életbe léptetéséért”.⁵¹

A VII. plénum lényeges vonatkozása volt e pártfórum viszonya Władysław Gomułka személyéhez.⁵² Ót hét évvel korábban jobboldali-nacionalista elhajlással vádolták, és elmozdították az emlékeztetés 1948-as évben, habár gazdag politikai múlttal rendelkezett, s 1943–1948-ban az LEMP első titkárának funkcióját töltötte be. Mivel későbbi sorsa mindazoknak a tételeknek a megtestesülése volt, melyeket a törvényesség megsértése személyesített meg, úgy szimbólikummá vált. Indokolt azt feltételezni, hogy Gomułka sorsa iránt Moszkvában már 1955-ben érdeklődtek,⁵³ és hogy ez befolyásolta az akkori lengyel vezetők viszonyát személyéhez.

⁴⁶ P. Jaroszewicz beszéde a LEMP KB VIII. plénumán. Nowe Drogi 1956. 10. sz. 56–57. Ld. még a LEMP KB levelét az alapszervezetekhez a politikai helyzet értékelésével.

⁴⁷ Trybuna Ludu, 1956. júl. 21.

⁴⁸ Említésre méltó, hogy Ny. Bulganyin a szovjet kormány képviselője volt a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság mellett; ezért személyesen ismert több lengyel munkásvezetőt.

⁴⁹ Trybuna Ludu, 1956. júl. 22.

⁵⁰ Trybuna Ludu, 1956. júl. 28.

⁵¹ Trybuna Ludu, 1956. júl. 29.

⁵² Z. Kozik: PZPR w latach... 186–187.

⁵³ Dyskusja o W. Gomułce... 76. I. Loga-Sowiński részben publikált beszámolója Nie było grupy Gomułki (Nem volt Gomułka-csoport). Przegląd Tygodniowy 1986. 11. sz. 1986. márc. 16.

Maga Gomułka 1956 tavaszán nyilvánvalóan felkészült a politikai színtérre való visszatérésre, számot vetve a LEMP akkori vezetésének gyengeségével és saját, a pártban és a társadalomban kialakult legendájának vonzóerejével egyaránt. A VII. plénum ennek a sztereotípiának a nyomása alatt törölte az 1949. novemberi határozatot azokkal a vádakkal kapcsolatban, amelyeket akkor Władysław Gomułkával, Marian Spychalskival és más pártvezetőkkel szemben fogalmaztak meg, de továbbra is fenntartotta a jobboldalinacionalista elhajlásról szóló tételt. Ez az a döntés, melynek következtében Gomułkanak és másoknak visszaadták párttagsági jogait, visszahozta a politikai életbe a tapasztalt vezetők csoportját, akikhez sokan különféle reményeket fűztek. Nem volt tehát véletlen, hogy Gomułkát, aki gyógykezelésen Ciechocinekben tartózkodott, sok különféle párt- és állami funkciókat betöltő személy látogatta meg. Megvitatták vele a politikai életbe való visszatérését. Döntő volt az a látogatás, amelyet szeptember közepén tett nála Józef Cyrankiewicz akkori miniszterelnök, a Politikai Bizottság tagja. Pontosította azokat a feltételeket, amelyekkel Gomułka visszatérhetett a párt vezető szerveibe, az érintett pedig beleegyezett ezekbe, lemondva arról, hogy nyilvánosan feltárják a régi vádak alaptalan-ságát.⁵⁴

Egy másik síkon, amit meg kell említeni, a szovjet kormány a maga részéről különféle műveletekbe kezdett, hogy segítsen a lengyelországi helyzet stabilizálásában,⁵⁵ kivált gazdasági vonalon. Még júliusban kötelezte magát, hogy segít Lengyelországnak az ipar további kiépítésében, köztük a szocialista iparosítási terv olyan élvonalbeli létesítményének befejezésében, mint a krakkói Lenin Kohászati Művek.⁵⁶ Moszkva vizsgálni kezdte annak lehetőségeit is, hogyan nyújtson azonnali segítséget Lengyelországnak,⁵⁷ ennek eredményeként 1956. szeptember 18-án Moszkvában kormányközi egyezményt írtak alá arról, hogy a Szovjetunió 100 millió rubel összegű hitelt nyújt Lengyelországnak aranyban és árucikkekben. A szovjet kormány ezenkívül beleegyezett abba, hogy az 1947–1949-es lengyel adósságok visszafizetését elhalasszák.⁵⁸

Az akkori helyzetet elemezve megfigyelhető, hogy az 1956 első felében tett egyoldalú leszerelési lépésekkel kapcsolatos akkori szovjet döntések tovább növelték a lengyel kormány gazdasági manőverezési lehetőségét a belpolitikában. Az említett VII. plénum tanácskozásainak idején, 1956 júliusában J. Cyrankiewicz miniszterelnök úgy magyarázta, hogy a társadalom életszínvonala azért nem emelkedett

⁵⁴ Gomułka életrajzírói nem adják meg e találkozók pontos dátumait, de úgy tűnik, hogy E. Ochab első titkár akkor Kínában tartózkodott. Dyskusja o W. Gomułce... 75.

⁵⁵ I. Loga-Sowiński beszámolója.

⁵⁶ Az 1956. júl. 11-i megállapodás. DiM. 28. sz. dok., 48–50. Az 1956. júl. 11-i megállapodás a Lenin Kohó kibővítéséről. Uo., 29. sz. dok., 50–51.

⁵⁷ Wywiad J. Cyrankiewicza dla A. Cavendisha (J. Cyrankiewicz interjúja A. Cavendish számára). Trybuna Ludu, 1956. aug. 4.; Wypowiedź E. Ochaba na spotkaniu w ZISPO (E. Ochab beszéde a ZISPO-ban tartott találkozón). Trybuna Ludu, 1956. aug. 15.

⁵⁸ Az Izvesztijja információja a Lengyelországnak nyújtandó gazdasági segítségnyújtás jegyzőkönyvének 1956. szept. 23-i aláírásáról. DiM. 45. sz. dok., 68. E. Ochab beszámolójából (Z pola walki, 1983. 2. sz. 76.) kiderül, miszerint ennek a segítségnek meg kellett könnyítenie, hogy a lengyel vezetés úrrá legyen a szénbányászat nehéz helyzetén.

az ipari termelés általános növekedésével arányosan, mert a hatéves terv utolsó évében jelentősen növelték a katonai felszerelések gyártását.⁵⁹ A lengyel kormány külpolitikájának a Szovjetunió politikai irányvonalával való összhangjából következett, hogy augusztus közepén határozatot hozott a lengyel fegyveres erők 50 ezer fővel való csökkentéséről.⁶⁰ Kiderült, hogy az ezzel a határozattal teremtett helyzetben a védelmi iparban jelentős termelési tartalékok keletkeztek, melyeket fel lehetett használni számos piaci árucikk, mint a mezőgazdasági gépek, motorkerékpárok, építőipari PVC-lapok, vegyicikkek gyártására.⁶¹ Gazdasági téren tehát világosan kirajzolódtak a lakosság életszínvonala emelésének lehetséges perspektívái.

Egyidejűleg politikai erőátcsoportosítás ment végbe: a LEMP KB Politikai Bizottságának ülésén, ahol a következő plénumot készítették elő, részt vett W. Gomułka is, holott nem volt tagja a PB-nek. A Politikai Bizottság elhatározta, hogy feloszlattja önmagát, és a Központi Bizottság ülésén kezdeményezi egy új PB létrehozását. Az ülést október 19-re tervezték.

A LEMP KB VIII. plénuma úgy maradt meg a lengyelek tudatában, mint fontos fordulat a nemzet történelmében.⁶² Amikor a KB tagjai összeültek, E. Ochab tájékoztatta őket arról, hogy Varsóba érkezett az SZKP KB Elnökségének delegációja Ny. Hruscsov, V. Molotov, L. Kaganovics és A. Mikojan személyében. Bejelentette a Politikai Bizottság újjáalakítását, és javasolta, hogy kooptálják a KB-ba Władysław Gomułkát, Marian Spychalskit, Ignacy Loga-Sowińskit és Zenon Klisz-kót, amit meg is tettek.⁶³

A szovjet delegáció megérkezése meglepetést keltett, bár nem mindenki, ugyanis a vendégeket az okęciei repülőtérén a protokollnak megfelelően üdvözlötték. Magát Gomułkát előző este értesítette a látogatásról P. Ponomarenko nagykövet.⁶⁴

A repülőtéri üdvözlés után a LEMP vezetése a Központi Bizottság ülésére ment. Megnyitották, és rögtön szünetet is rendeltek el, hogy a Politikai Bizottság addigi tagjai a már a LEMP KB első titkári tisztségére jelölt Gomułkával együtt tárgyalásokba kezdhessenek a szovjet delegációval. Ez késő éjszakáig elhúzódott, témája pedig a kölcsönös kapcsolatok egésze volt. Az SZKP KB Elnöksége delegációjának érkezését az motiválta – ahogy a társadalmat tájékoztatták –, hogy nyugtalankodtak a lengyelországi helyzet alakulása, kivált pedig a szovjetellenes propaganda különféle formáinak kibontakozása, valamint a LEMP-nek és szerveinek ebben a kérdésben tanúsított passzív magatartása miatt.⁶⁵ Az is köztudott, hogy Hrus-

⁵⁹ J. Cyrankiewicz: O założeniach planu pięcioletniego (Az öt éves terv irányelveiről). Nowe Drogi, 1956. 7–8. sz. 169.

⁶⁰ Uchwała Rady Ministrów o zmniejszeniu sił zbrojnych Polski o 50 tys. ludzi (A Minisztertanács határozata Lengyelország fegyveres erőinek 50 ezer fővel való csökkentéséről). Trybuna Ludu, 1956. aug. 19.

⁶¹ Trybuna Ludu, 1956. aug. 28.

⁶² A bizottság beszámolója... 30. (ld. 19. jegyzet)

⁶³ Zapis przebiegu VIII plenum (A VIII. plénium menetének leírása). Nowe Drogi 1956. 10. sz. 10–16.

⁶⁴ I. Loga-Sowiński beszámolója. Ld. még J. Ptasiński: i. m., 15.

⁶⁵ Ezt és a további részleteket, ha nem jelöljük másként, a VIII. plénium menetének leírása alapján adjuk meg. Nowe Drogi 1956. 10. sz. itt 17–18.

csovnak a Belvederben tartott találkozója idején alkalma volt négyszemközt tárgyalni az oroszul beszélő Gomułkaival. A tárgyalópartnerek álláspontja közeledett egymáshoz. Úgy tűnik fel, hogy az SZKP első titkára valamilyen kötelezettséget is vállalt arra nézve, hogy meggyőzi a szovjet vezetést a lengyel szándékok őszinteségéről.⁶⁶

A belvederi tárgyalások jegyzőkönyve nem ismert, de az akkori időszakból származó különböző esetleges értesülések pártszerűként jellemezték a vitát. A Varsóban tartózkodók gondolkodására jelentős befolyással voltak az arról szóló információk, hogy a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatokat a főváros irányába csoportosítják át.⁶⁷ A szovjet delegáció ezenkívül vastag dossziét mutatott be, amely szovjetellenes kirohanásokat tartalmazó lengyel sajtókiadvágásokat foglalt magában. A vendégek másik vádja az volt, hogy eltitkolták a Szovjetunió diplomáciája elől a LEMP legfelsőbb szerveiben tervezett személyi változásokat. A LEMP Politikai Bizottságának tagjai e vádakkal kapcsolatban megegyezésre törekedtek, megmagyarázva tárgyalópartnereiknek a helyzet bonyolultságát és további politikai szándékaikat.

A fenti kérdésekkel összefüggésben tárgyalták meg a pártközi és államközi viszonyok alapelveit. A házigazdák azt a tézist hangoztatták, hogy a lengyel-szovjet kapcsolatokból eredő kérdések nyilvános megtárgyalásának és az eltelt időszak hibái megvitatásának nincs és nem is volt olyan célja, hogy szovjetellenes hangulatokat szítson, ellenkezőleg, az igazságos megoldásra törekszenek. Ennek a törekvésnek, szerintük, ki kell húznia a talajt a lengyel-szovjet szövetséget kétségbe vonó, a LEMP tekintélyét sértő szovjetellenes hangulatok alól.⁶⁸ Feltételezhetően érintették K. Rokossowski marsall visszahívásának kérdését is.⁶⁹ Hruscsov a maga részéről biztosította tárgyalópartnereit arról, hogy a szovjet csapatok Lengyelország területén két nap alatt visszatérnek állomáshelyükre, ahol a Varsói Szerződés keretében érvényes nemzetközi megállapodások alapján tartózkodnak.⁷⁰

A házigazdák valószínűleg kijelentették, hogy nem teljesen tudják megérteni a jelenlegi szovjet politikát, és talán valamilyen fenntartásokat is megfogalmaztak a KGST berlini ülészakával kapcsolatban. Ismeretes ugyanis, hogy a vendégek nagy erőfeszítést tettek a szovjet külpolitika aktuális elveinek megmagyarázására, hangsúlyozva, hogy azt az egész szocialista tábor és annak minden egyes tagja érdekében egyaránt folytatják. Az is feltételezhető, hogy megegyeztek abban a formulában, amely szerint a kölcsönös kapcsolatoknak a közeli jövőben alakulniuk

⁶⁶ Az 1956. nov. 18-i nyilatkozatban, Stosunki polsko-radzieckie... 1945–1972, Warszawa 1974. 157. sz. dok., 324. olyan megállapítás található, amely lehetővé teszi ennek a hipotézisnek a felállítását. E. Ochab is azt mondta a Z pola walki hasábjain közölt említett vitában, 76., hogy ha nem ilyen lett volna Hruscsov elvtárs álláspontja, akkor ez a politika nem sikerült volna.

⁶⁷ Nowe Drogi 1956. 10. sz. 18–19.

⁶⁸ Cyrankiewicz miniszterelnök beszámolója a szovjet delegációval folytatott tárgyalásokról a szejmben 1956. nov. 20-án. Stosunki polsko-radzieckie... 158. sz. dok., 331.

⁶⁹ Wypowiedź W. Gomułki na VIII plenum (W. Gomułka beszéde a VIII. plénumon). Nowe Drogi 1956. 10. sz. 158–159.

⁷⁰ Działalność Władysława Gomułki... 536. (ld. 19. jegyzet)

kellett.⁷¹ Semmi kétség, hogy a belvederi tárgyalások eredménye mindkét felet ki-elégítette. Erről tudósított a másnap, vagyis október 20-án közzétett közös közlemény. Ebben bejelentették a tárgyalások folytatását. A szovjet delegáció október 20-án kora reggel hagyta el Varsót, s Gomułka különösen szívélyesen búcsúzott el Hruscsovtól.⁷²

A VIII. plénum tanácskozásának felújítása után A. Zawadzki tájékoztatta az összegyűlteket a szovjet delegációval folytatott tárgyalások menetéről,⁷³ K. Rokossowski pedig az ezzel zavarba hozott E. Ochabhoz a teremből jövő kérdésre adott válaszában megmagyarázta az elmúlt napokban lezajlott csapatmozdulatokat. Kijelentette, hogy részben felnagyították a Szovjet Hadsereg egységeinek rutinmanőveiről szóló információkat, részben pedig a szovjet különleges egységeket a Politikai Bizottság jóváhagyásával vonták össze. Az előbbi kérdéssel kapcsolatban Rokossowski, mint elmondta, azzal a kéréssel fordult Konyev marsallhoz, a Varsói Szerződés csapatainak főparancsnokához, hogy szüntessék be a szovjet egységek mindenfajta csapatmozdulatát. A lengyel nemzetvédelmi miniszter biztosította a kormányt és a pártot a Lengyel Hadsereg hűségéről.⁷⁴ Ezután megkezdődött a vita, amely W. Gomułka programbeszéde alapján bontakozott ki.

A szónok, elemezve a lengyelországi politikai élet különféle vonásait, melyek válsághoz vezettek, felvetette egyidejűleg az SZKP-hoz és a Szovjetunióhoz való viszony problémáját. Egyben e viszony olyan elképzelését terjesztette elő, mely nem okozhat semmiféle komplikációt a helyzetben, ha – mint megjegyezte – lektüzdik a személyi kultusz következményeit. Gomułka ugyanakkor bírálta ezt a jelenséget, bár történelmileg lezárt ténynek tekintette. A lengyel–szovjet kapcsolatok megerősítését a LEMP elsőrendű feladatának tekintette, és határozottan bírálta azokat a tevékenységeket, amelyek e kapcsolatok megsértéséhez vezetnének. Az általa beterveztett valamennyi tézis bekerült a VIII. plénum határozatába. Gomułka értékeléseivel szolidárisan szólalt fel J. Cyrankiewicz. Az általa használt megfogalmazások is bekerültek az említett határozatba, amelyet hosszabb vita után fogadtak el.⁷⁵

A LEMP KB VIII. plénumának határozata többek között megállapította, hogy a LEMP elszakíthatatlanul összekapcsolja a népi Lengyelország érdekeit a lengyel–szovjet szövetség megingathatatlan elvével, az egész szocialista tömb érdekeivel. Állást foglaltak a többi szocialista ország tapasztalatainak felhasználása mellett, de nem „a más országokban alkalmazott minták és formák mechanikus másolásával”.⁷⁶ A Központi Bizottság, kidolgozva Lengyelország külpolitikájának irányelveit, megállapította, hogy „az összes szocialista országot összekapcsoló kötelék a törekvések közösségéből és a közös célból – a szocializmus és a kommunizmus építéséből – származik. Ez a kötelék nemcsak hogy nem zárja ki, hanem

⁷¹ Nowe Drogi 1956. 10. sz., Gomułka beszéde 39., J. Cyrankiewiczé 140., a határozat 13.

⁷² J. Ptasiński; i. m. 15.

⁷³ Nowe Drogi 1956. 10. sz., 17–18.

⁷⁴ Uo., 20.

⁷⁵ Gomułka felszólalása a VIII. plénumon, uo., 38–42. J. Cyrankiewicz felszólalása a VIII. plénumon, uo., 138–140.

⁷⁶ O aktualnych... Nowe Drogi 1956. 10. sz. 3–14.

egyenesen feltételezi minden egyes ország és nemzet teljes függetlenségét és önállóságát az új, magasabbrendű rendszer építése közben a történelmi körülményeinek legmegfelelőbb utak és módszerek kiválasztásában". E kijelentés után, mely teljes mértékben az SZKP XX. kongresszusának irányvonalához kapcsolódott⁷⁷, a LEMP idézett határozatának további részében megállapítják, hogy a pártok és államok közötti viszonyoknak a nemzetközi munkásszolidaritás alapján, a kölcsönös bizalom és a jogegyenlőség elvein kell alapulniuk, és „e viszonyok keretei között minden egyes országnak teljes függetlenséggel és önállósággal kell rendelkeznie, és teljes mértékben kölcsönösen tiszteletben kell tartani minden egyes nemzet jogát arra, hogy szuverén módon kormányozza magát független országában”. Azt is elhatározták, hogy elszigetelik és hatástalanítják azokat a reakciós erőket, melyek igyekeznek éket verni Lengyelország és a Szovjetunió közé⁷⁸, és hogy „szembe szállnak a szovjetellenes agitáció mindenfajta megnyilvánulásával”.⁷⁹

Létrehozták a LEMP KB új Politikai Bizottságát, melybe bekerült J. Cyrankiewicz, W. Gomułka, I. Loga-Sowiński, J. Morawski, E. Ochab, A. Rapacki, R. Zambrowski és A. Zawadzki.⁸⁰ A plénum nyílt szavazással első titkárrá választotta W. Gomułkát, W. Gomułka, megköszönve az összegyűlteknak a megválasztását, felszólított az SZKP-val testvéri kapcsolatokat kialakítandó irányvonalának támogatására.⁸¹

Másnap, azaz október 23-án Cyrankiewicz miniszterelnök előterjesztette a szemnek az ország helyzetéről szóló nyilatkozatot, hangsúlyozva a Szovjetunióhoz fűződő megbonthatatlan barátságot, szövetséget és együttműködést a teljes jogegyenlőség és a szuverenitás tiszteletben tartása alapján. „A VIII. plénum határozatai – állapította meg ugyanő, de már egy másik beszédében a moszkvai tárgyalások után – a torzulásoktól megtisztított lengyel-szovjet barátság győzelmét hozták meg (...), és így értelmezték ezt a szovjet elvtársak is.”⁸²

Míg a VIII. plénum lezárta a vezetés válságának időszakát, az erőátcsoportosításnak a plénum utáni napjaiban kellett eldőlnie, sikerül-e az új vezetésnek úrrá lenni az ország válságos helyzetén. Gomułka első sikere a varsói több százezres nagygyűlés volt. A LEMP újdonsült vezetője e manifesztáció alkalmával felvázolta az új pártprogramot. A szónok többek között felszólított a lengyel-szovjet szövetséghez való hűségre, kijelentve, hogy „az állami hatóságok egyetlen percig sem fognak eltérni semmiféle akciót, mely a lengyel államérdek és államrendszerünk ellen irányul”.⁸³

⁷⁷ Itt többek között észrevehető a Pravda 1956. júl. 24-i, A szocialista rendszer országainak megbonthatatlan egysége c. vezércikkének eltérése.

⁷⁸ Nowe Drogi 1956. 10. sz. 4.

⁷⁹ Uo., 13.

⁸⁰ Uo., 147., 157. A jelöltek listájának bemutatása alatt Rumiński elvtárs a tereméből javasolta K. Rokossowski jelölését, azt állítva, hogy kihagyásának szovjetellenes kicsengése lesz.

⁸¹ Uo., 159.

⁸² J. Cyrankiewicz miniszterelnök beszámolója... Stosunki polsko-radzieckie... 158. sz. dok., 331.

⁸³ Działalność Władysława Gomułki... 541–542.

A VII. plénum határozata fordulatot tett szükségessé a diplomáciai tevékenységben, ami bizonyos értelemben a külügyminisztérium új vezetőjének, Adam Rapackinak a nevéhez kapcsolódik. A lengyel diplomácia feladata a szocialista országokban az lett, hogy az elkövetkező időszakban oldjon meg három bonyolult kérdést: a szocialista tábor egységének fenntartását, az Odera–Neisse-határ sérthetlensége állandó támogatásának megszerzését, valamint a további gazdasági fejlődési lehetőség biztosítását az állam részére. Az egység fenntartásának feladata abban állt, hogy megszilárdulnak az átértékelt kapcsolatok a Szovjetunióval, folytatódnak, sőt szorosabbá válnak, bár módosult elvek alapján, az országunkat a többi népi demokratikus állammal összekötő kapcsolatok, különösképpen beleértve ebbe a Magyarországhoz fűződő viszonyt, valamint a kapcsolatok normalizálásának problémáját Jugoszláviával. A harmadik feladat azzal függött össze, hogy a lengyel ipar számára biztosítani kellett a szükséges nyersanyagok, beruházási javak szállítást, és az exportált árukért általános felfogás szerint igazságos árakat kellett megállapítani. Az akkori politikai légkörben a legfontosabb a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok újraértékelése és megszilárdítása volt.

A Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok fenntartása és megszilárdítása a XX. kongresszus által visszaállított lenini elvek alapján akkor a LEMP új vezetésének egyik legfontosabb feladata volt. Ezt a feladatot hallatlanul megkönnyítette a Szovjetunió kormányának 1956. október 30-i nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti barátság fejlesztésének és további megszilárdításának alapjairól. Ez volt az a komponens, amely átértékelte a szocialista tábor országai közötti kapcsolatokat az SZKP XX. kongresszusa határozatainak szellemében. Ebben többek között kijelentették: „A szovjet kormány kész a többi szocialista állam kormányaival közösen megvizsgálni azokat a lépéseket, amelyek biztosítják a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok további fejlődését és megszilárdulását, hogy elhárítsák a nemzeti szuverenitás, a kölcsönös előnyök és az egyenjogúság elvei megsértésének minden lehetőségét a gazdasági kapcsolatokban.”⁸⁴

A nyilatkozatban megfogalmazott egyenjogúsági elv az új típusú nemzetközi kapcsolatok rendszerében meglevő szuverenitás elveiből származott, és valamennyi szocialista állam jogainak és kötelezettségeinek egyenlőségét jelentette. Ugyanakkor a szovjet kormány, a Varsói Szerződésből eredő kötelezettségeire hivatkozva, kinyilvánította készségét arra, hogy megvizsgálja a szovjet csapatok más államok területén való állomásozásával és a katonai tanácsadók visszahívásával kapcsolatos kérdéseket. Ezzel a nyilatkozattal kapcsolatban a lengyel diplomácia legsürgősebb és legfontosabb feladata az lett, hogy tárgyalásokat folytasson a szovjet partnerrel, melyekkel kezdeményeznék az október 30-i nyilatkozat elvei életbe léptetésének folyamatát.

Lengyelország új vezetésének, ha tartani akarta magát az addigi irányvonalhoz, e nyilatkozat elébe kellett mennie, és tárgyalásokat kellett kezdenie a szovjet partnerrel, hogy a nyilatkozatban foglalt elveket életbe léptessék. A nemzetközi

⁸⁴ A Szovjetunió kormányának 1956. október 30-i nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti barátság és együttműködés fejlődésének és további megszilárdításának alapjairól. *Sto-sunki polsko-radzieckie...* 155. sz. dok., 318–321., itt 319.

helyzet azonban még gyorsabb ütemben változott. A lengyelországi válság után heves politikai válságra került sor Magyarországon. A LEMP KB nevében W. Gomułka 1956. október 28-án „Felhívás a magyar testvérekhez” címmel kiáltványt bocsátott ki. Egy másik komoly fegyveres konfliktus tört ki a Szuezi-csatorna térségében.

A kiéleződő politikai helyzetben november 1-én a lengyel-szovjet határon bizalmas találkozóra került sor a LEMP és az SZKP vezetésének képviselői között, ennek során kicserélték nézeteiket a nemzetközi helyzet időszerű problémáiról, a magyarországi események veszélyes evolúciójának kérdésére összpontosítva.⁸⁵

A korábbi, a lengyel-szovjet kapcsolatokra vonatkozó megállapodásokból következett, hogy K. Rokossowski lemondott miniszterelnökhelyettesi és nemzetvédelmi miniszteri tisztségéről. A tárca új vezetője Marian Spychalski lett. A Lengyel Népköztársaság Államtanácsának elnöke, a miniszterelnök és a LEMP első titkára a tisztségéről leköszönő marsallhoz egyidejűleg levelet intéztek, melyben megköszönték áldozatos munkáját a nemzetvédelmi miniszteri és a Lengyel Hadsereg főparancsnoki tisztségében.⁸⁶ Másnap K. Rokossowski a szovjet katonai tanácsadók nagy létszámú csoportjával együtt elhagyta Lengyelországot, s ünnepélyesen búcsúztatta Aleksander Zawadzki, az Államtanács elnöke.

Ezzel egyidőben, november 14-én ért Moszkvába a lengyel párt- és kormányküldöttség, Władysław Gomułkanak, a LEMP Központi Bizottsága első titkárának vezetésével. Részt vett benne A. Zawadzki, J. Cyrankiewicz, S. Jędrzychowski, valamint Eugeniusz Szyr és Witold Trąpczyński pénzügyminiszterhelyettes. Lengyelország képviselőinek álláspontját meghatározta az a tézis, hogy Lengyelország nemzetközi súlya a szocialista államokhoz fűződő elszakíthatatlan kötelektől, e kötelek erejétől és jellegétől függ. A delegáció a proletár internacionalizmus elvei teljes megtartásának talaján állott, de diplomáciai célja a szocializmushoz vezető ún. lengyel út elismertetése volt. Ezt a fogalmat akkor úgy értelmezték, hogy minden országnak joga van a szocialista társadalom építésében alkalmazott megoldások specifikusságához, ami a történelmi hagyományból, a kommunizmus építése egyes szakaszai elérésének feltételeiből és időtartamából származik.

A szovjet delegációt, amely november 15-én négynapos tárgyalásokat kezdett a lengyelekkel, Ny. Hruscsov vezette, részt vett benne K. Vorosilov, a Legfelsőbb Tanács elnöke, Ny. Bulganyin miniszterelnök, A. Mikojan és N. Szaburov miniszterelnökhelyettesek, továbbá a szakértők.⁸⁷ A varsói tárgyalások résztvevői közül nem volt ott V. Molotov. A találkozó eredményeként november 18-án közös nyilatkozatot tettek közzé a lengyel-szovjet politikai, gazdasági és katonai kapcsolatok tárgyában. Ez a nyilatkozat a két állam közötti leendő kapcsolatok fejlődésé-

⁸⁵ A tárgyaláson részt vett W. Gomułka és J. Cyrankiewicz, illetve Ny. Hruscsov, G. Malenkov és V. Molotov. Działalność Władysława Gomułki... 543.

⁸⁶ E. Basiński: Polska-ZSRR. Kronika faktów i wydarzeń 1944–1971 (Lengyelország–Szovjetunió. Tények és események krónikája 1944–1971). Varsó 1973. 194.

⁸⁷ 1956. nov. 18-i közös nyilatkozat az SZKP KB és a szovjet kormány, illetve a LEMP KB és a lengyel kormány delegációinak tárgyalásairól. DiM, 53. sz. dok., 76. A szakértők között volt a Szovjetunió védelmi minisztere, Zsukov marsall is!

nek megújult, tartós alapját teremtette meg, s egyben egyetemes jelentősége is volt mint a XX. kongresszus eszméi megvalósulásának a szocialista államok közötti kapcsolatok alakulásában. Ebben a nyilatkozatban megerősítették az 1945-ös szövetség elveihez való hűséget, valamint egyeztették nézeteiket a nemzetközi politika kérdéseiben. A lengyelek támogatták a Magyarországgal kapcsolatos szovjet politikát és a Budapesten létrejött új kormányt. Megerősítették a LEMP és az SZKP politikai irányvonalának összhangját.

A fennálló gazdasági viszonyokkal összhangban felsorolták a felek kötelezettségeit, kivált a pénzügyi kötelezettségeket, megindokolva, hogy Lengyelországnak a szovjet hitelfelhasználásból eredő adósságait visszafizetettnek kell tekinteni annak fejében, hogy a Lengyelország által 1946–1953-ban szállított szénért alacsonyabb árat fizettek. Említésre méltó, hogy a Szovjetunió által 1945–1955-ben Lengyelországnak nyújtott hitelek és kölcsönök összege 3 milliárd rubelt tett ki (1950-es áron). Lengyelország azidáig ennek a kvótának egyharmadát fizette vissza.⁸⁸ Ezenkívül elhatározták, hogy bizottságot állítanak fel azoknak a szállítási szolgáltatásoknak az elszámolására, amelyeket Lengyelország nyújtott a Szovjetunióknak 1946–1954-ben, s amelyek ellenében a Szovjetunió fedezte a háború utáni első években a tengeri kikötők fenntartási költségeit. A moszkvai tárgyalások során a Szovjetunió kormánya új hiteleket nyújtott Lengyelországnak 700 millió rubel összegben, és kötelezete magát arra, hogy ugyancsak hitelben 1400 ezer tonna gabonát szállít Lengyelországnak három év alatt.

A közleményből nem derült ki, milyen volt az összefüggés a szovjet fél által ekkor vállalt kötelezettségek és a két hónappal korábban, vagyis szeptember 18-án aláírt egyezményből eredő kötelezettségek között. Feltételezhető, hogy az az egyezmény elvesztette időszerűségét, mivel a szovjet kormány semmisnek nyilvánította Lengyelország adósságát, amelynek visszafizetését korábban csak elhalasztotta, valamint hétszer nagyobb összegű hitelt nyújtott. Ennek az új hitelnek, amelyet Lengyelország csak 1958-ban kezdett realizálni, nagy jelentősége volt az 1956–1960-as nemzeti terv gazdasági szándékai megvalósításának lehetőségét illetően.⁸⁹

Bejelentették azt is, hogy tárgyalásokat kezdenek számos kérdés rendezése végett. Előirányozták többek között egy újabb repatriálási egyezmény megkötését, hogy teljesen felszámolják a második világháború területi változásainak demográfiai következményeit. Ezt az egyezményt 1957. március 25-én írták alá.⁹⁰ 1958 végéig 224 ezren tértek vissza Lengyelországba. Az 1959. január 7-én aláírt jegyzőkönyvvel összhangban a repatriálási lehetőségek 1959. március 31-én szűntek meg.

Másnap, a viszaúton ovációval üdvözölt delegáció Moszkvából való hazatérése után, Cyrankiewicz beszámolt a szejmnek a tárgyalások menetéről. A Ház ezt elfogadta, egyben határozatot hozott, melyben megállapította, hogy az elmúlt idő-

⁸⁸ E. Basiński: Polska–ZSRR... 196. (ld. 86. jegyzet)

⁸⁹ J. Cyrankiewicz miniszterelnök beszámolója... Stosunki polsko-radzieckie... 158. sz. dok., 328.

⁹⁰ Egyezmény a lengyel nemzetiségű személyeknek a Szovjetunióból való további repatriálásának időpontjáról és módjáról, 1957. márc. 25. Polska Ludowa–Związek Radziecki... Dokumenty i..., Warszawa 1974. 120. sz. dok., 212–216.

szak torzulásait felszámolták, következményeit megszüntették. Patetikusán azt is hozzátették, hogy az 1956. november 18-i közös nyilatkozatban foglalt elvek következetes megvalósításának útjára való lépés annak a történelmi fordulatnak a megerősítését jelenti, amely az 1945-ös szövetséggel kezdődött el a lengyel és szovjet nép közötti kapcsolatokban. Ezen kell alapulnia a népi Lengyelország egész politikájának.⁹¹

A moszkvai találkozó eredményeinek felsorolásakor nem szabad megfeledkezni arról, hogy akkor megvizsgálták a Lengyelország területén ideiglenesen állomásozó szovjet katonai egységek kérdését; ezeknek az egységeknek a státusát politikai kategóriákban határozták meg. Ez lehetővé tette a következő hetekben annak a munkának a megkezdését, melynek eredményeként 1956. december 17-én Varsóban M. Spychalski és G. Zsukov védelmi miniszterek, valamint A. Rapacki és D. Sepilov külügyminiszterek aláírtak egy, a szocialista országok számára precedens-jellegű egyezményt az ideiglenesen Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok jogi státusáról.⁹² Ebben rámutattak, hogy a szovjet egységek állomásozása semmiképpen nem sértheti meg a lengyel állam szuverenitását, és nem vezethet a lengyel belügyekbe való beavatkozásukhoz (1. cikkely). Az egyezmény megteremtette azokat a kereteket, amelyek között külön megállapodásokat kellett kötni, ezekben kellett meghatározni a csapatok létszámát és mozgását (minden alkalommal), továbbá meghatározta azokat az elveket, amelyek alapján rendezni kellett a szovjet csapatok összességének és egyes résztvevőinek itt-tartózkodása következményeivel kapcsolatos esetleges vitákat. Az egyezményt kiegészítette az 1957. október 26-i megállapodás a szovjet csapatok Lengyelország területén való tartózkodásával összefüggő kölcsönös jogsegélyről.

Erről a kérdéstről szólva, Gomułka 1957. január 14-i választási beszédében kijelentette: „nem a Szovjetunió kényszerít bennünket arra hogy beleegyezzünk csapatainak területünkön való tartózkodásába. Erre kényszerít bennünket az imperialista államok és körök politikája, amely nyugati határaink megsértésére és megváltoztatására, a világbéke aláásására törekszik”.⁹³ Néhány hónappal később, november 28-án az első titkár hozzátette: „abnormális dolog, hogy bár 12 év telt el a háború befejezése óta, a győztes államok csapatai még mindig a legyőzött államok területén tartózkodnak. A nyugati államok nem egyeznek bele kivonásukba, sőt, csökkentésükbe sem, akárcsak a katonai tömbök feloszlásába”.⁹³ A Vörös Hadereg egységeinek területükön való tartózkodásával kapcsolatos kérdésekről – Lengyelországhoz hasonlóan – egyezményt kötöttek a Szovjetunió kormányával az NDK, Magyarország és Románia. A szovjet–NDK megállapodásban hangsúlyozták, hogy a szovjet csapatok ott-tartózkodása összefügg azzal, hogy Németország kérdésében nincs békemegállapodás, és sem az NDK, sem más európai országok biztonságára nincs elegendő garancia.

⁹¹ A lengyel szejm 1956. nov. 20-i határozata. Stosunki polsko-radzieckie... 158. sz. dok., 333–334.

⁹² Dziś i jutro Władysława Gomułki... 48–50.

⁹³ Ibidem 82–88.

KORRUPCIÓ A MODERN KORBAN

A problémakör áttekintése

A korrupció motívuma az elmúlt évek történetírásában a bűnözést és a bűnüldözést tárgyaló, egyre szaporodó számú vizsgálatoktól teljesen függetlenül jelenik meg. Úgy tűnik, hogy senki sem figyelt még fel az utak eme szétválására és a tudományos apparátusok különbözőségére, ami pedig arról tanúskodik, hogy éles különbséget teszünk a hatalommal való valamilyen visszaélés formájában elkövetett bűntett és az állampolgár, vagy – szélesebb értelemben véve – a magánszemély által elkövetett bűncselekmény között.¹

Nem áll szándékomban most a bűncselekmények e két csoportja között húzódó szférát, illetve azok összefonódását vizsgálni. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy különböző feltételrendszerekkel rendelkeznek, mert ez teszi lehetővé, hogy a megfelelő történelmi-társadalmi kontextusban vegyük nagyító alá vizsgálatunk tárgyát, a korrupció jelenségét. A – széles értelemben vett – bűnözést vizsgáló tudós rendszerint kerülni próbálja az értékítéleteket, s különösen a moralizáló, elítélő hangnemet a leírt és elemzett tettekkel, illetve elkövetőkkel kapcsolatban. A bűnözés és a bűnüldözés tanulmányozása nem eseménytörténet, hanem a társadalom vizsgálata, amelyben a bűnöző egyszerre mint a rendszer „áldozata”, mint a rendszer igazságtalansága elleni lázadó és végül bíróságilag mint bűnöző válik az elemzés tárgyává. A történész, akit az idő és a megváltozott viszonyok távol-sága választ el kutatása tárgyától, tudatosan, vagy öntudatlanul bizonyos összetett módon viszonyul a jelenségekhez, illetve értékeli őket: a kontextusukat képező társadalom stabilizálásának vagy destabilizálásának, a társadalmi igazságosságnak és a politikai folyamatoknak a nézőpontjából szemléli őket.

A történeti bűnözéssel foglalkozó tudósok azonban nem viseltetnek különösebb tisztelettel a konzervatív tendenciák iránt, amelyek két kategóriája, a „jog és a rend” az establishment érdekeit leplező jelszavakként foghatók gyanúba. A változatlan erkölcsi normák kategóriájában folytatott vita kiment a divatból.

Akárhogyan is definiáljuk a korrupció jelenségét, vizsgálatát nem választ-hatjuk el a hatalomtól. A probléma lényege mégis abban rejlik, hogy ha korrupciónak nevezünk egy cselekedetet, akkor evvel együtt meg is bélyegezzük: ez már a

¹ Ez a cikk a Varsóban a Történelem Kedvelőinek Társaságában 1985 tavaszán elhangzott referátum teljesen átdolgozott változata. Köszönet illeti a Társaság vezetését a kezdeményezésért és a téma felvetésének lehetőségéért, amelynek jóvoltából később sok, számomra tanulságos vitában vehettem részt. Ezek között kiemelkedő helyet foglal el a Varsói Egyetem Fejlődő Országok Intézetében 1985 decemberében Jan Milewski által szervezett vita. A harmadik világ problematikáját itt csak érinteni fogom.

kifejezés etimológiájából is következik. Ugyanakkor nem kis nehézségekkel találjuk szemben magunkat, amikor ezt a fogalmat relatíven szeretnénk értelmezni. Lehetséges-e – és megengedhető-e – a kutatások során elvonatkoztatnunk az etikától?

Miről is beszélünk tulajdonképpen, amikor a történelmi kontextusban vett korrupcióról szolunk? James C. Scott egy olyan definíciót javasol, ami – megítélése szerint – az európai–amerikai kultúrkör társadalmi által támasztott modern igényeknek felel meg. A korrupció szerinte „olyan magatartás, amelyik magánjellegű társadalmi, vagy gazdasági előnyök kedvéért megszegi a közfunkció formális kötelességeit, illetve megsérti azokat a szabályokat, amelyek a magánérdekek szempontjából hasznos befolyás igénybevételét tiltják”.² Itt tehát, a polgári hagyományoknak megfelelően szembeállítódik a köz- és a magánszféra.³ Ez a különbségtétel azonban könnyen anakronisztikussá válik, ha olyan társadalmakra alkalmazzuk, amelyekről idegen: a korai Európa esetében csakúgy, mint más földrészek olyan modern társadalmainak vizsgálatakor, amelyekben még erősen tartja magát a törzsi rendszer, legyenek bár alkotmányaik a brit vagy a francia törvényalkotás után mintázva. Tökéletesen tisztában van ezzel Wolfgang Schuller, akinek szorosabb kutatási területe a klasszikus késő ókor,⁴ s ehhez elméleti háttérként foglalkozott a korrupció jelenségével. Elfogadta J. C. Scott definícióját, s a „köz” jelzőhöz a következő megjegyzéseket fűzte: 1. a „magán” és az „egyéni” közé nem szabad egyenlőségjelet tenni, hiszen szóhoz juthatnak csoportérdekek is; 2. ugyanúgy a „köz” előtag sem kizárólag államit jelent, hanem vonatkozhat az egyházra vagy politikai pártokra is, amelyeket „egyén fölötti magatartási normák” irányítanak. Egyfelől tehát, a közintézményekkel szembeállítja a csoportérdekeket, másfelől pedig nemcsak az egyházi intézményeket tekinti közintézményeknek, hanem a politikai pártokat is. Ezt az utóbbi kérdést azonban eltérő megvilágításba kell helyezni a parlamenti demokráciák és az olyan totalitárius rendszerek esetében, amelyekben a párt formális vagy tényleges hatalmi monopóliuma elválaszthatatlanul összekapcsolódik a központi apparátussal és irányítással.

A politikai-társadalmi rendszerek különbözősége és az a kiterjedt időskála, amelyen a korrupció jelenségét vizsgáljuk, felvetik a tudat kérdését ezen a téren. Akárhogyan is értékeli a korrupciót távoli perspektívából vizsgálódó tudós, a közvetlenebbül érdekelt szemlélő el kell hogy ítélje: különben nem evvel az elnevezéssel illetné. Utoljára – minden más történésznél hangsúlyosabban – a 17–18. századi firenzei hatalmi mechanizmusokat boncolgató Jean-Claude Waquet emelte ki munkájának mintegy margóján, hogy az erkölcsi normák nemcsak a történelmi kutatások tárgyaként, de eszközként is megkerülhetetlenek. „Mindent megérteni annyi, mint megbocsátani” – jelentette ki Wraith és Simpkins, és óva intették a bri-

² J. C. Scott, *Comparative Political Corruption*, Englewood Cliffs, NY 1972, 4. Scott szintén hivatkozik más tudósokra, akikről definíciójának alapelemeit merítette. A fordítás nem szó szerinti. Az eredeti a következőképpen hangzik: behavior which deviates from the formal duties of a public role (elective or appointive) because of private-regarding (personal, close family, private clique) wealth or status gains: or violates rules against the exercise of certain types of private regarding influence.

³ A „polgári” jelzőt Jürgen Habermas koncepciójának szellemében, a hatalom és a társadalom rendi (feudális) interpretációs módszereivel szembeállítva írom le.

⁴ W. Schuller, *Probleme historischer Korruptionsforschung*, Der Staat” XVI. köt., 1977, 373.–től.

teket attól, hogy a nigériai hivatalnokok magatartását a viktoriánus államirányításban kötelező kritériumok alapján ítélik meg. Néhány évvel később Joël Hurstfield hasonló hurokat pengetve megállapította, hogy „mint történészek hajlamosak vagyunk viktoriánus szemüvegen keresztül firtatni a múltat, s ezzel anakronisztikusan egy adott kort egy másik kritériumai szerint értékelni.” „Csak örvendezhetünk a józan ész eme megnyilvánulása fölött – jegyzi meg erre Waquet –, azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy ha mindent megbocsátunk, a végén majd semmit sem értünk meg.(...) A korrupció története a modern korban tehát nem, vagy nem kizárólag Bunkócska kaladjainak históriája a Tisztesség Birodalmában, hanem – többek között – az erkölcsi tudat történetének megannyi fejezete közül az egyik.”⁵

Találóak ezek a szavak, s szimbolikusan alátámasztja őket például az a tény, hogy sok ország egyetemlein az etika-tanszéken tanítják a közigazgatástant és a politológiát. A történész feladata azonban bonyolultabb, mint az Waquet credójából következne, hiszen tekintetbe kell vennie azt is, hogy a vizsgált társadalomban egységesek-e a hivatali tisztesség kritériumai, vagy pedig az erkölcsi-politikai beállítottságok konfliktusáról van szó. Úgy vélem tudniillik, hogy az anakronizmusoknál is jobban fenyegeti a történezt az a veszély, hogy a tárgyalt társadalmakat többé-kevésbé monolitikusnak véli e kritériumok tekintetében, és ezek a kritériumok rendszerint a hatalom által hivatalosan szentesített kritériumokkal esnek egybe. Alapvetően már ezeknek a beállítottságoknak – azaz azoknak az értékítéleteknek, hogy egy hivatalnok tevékenységében mi az elfogadható és mi nem – az elemzése nem egy esetben a vizsgált közegben keletkezett társadalmi-gazdasági feszültségek megértésének kulcsául szolgálhatna. Paradox módon így a „korrupció” eme többértelműsége válhat a terminus fő értékévé, azé a terminusé, amelyet antik, tacitusi eredete miatt már semmiképpen sem törölhetünk ki a társadalomról és a hatalomról szóló elmélkedések szótárából.

A jelenség elemzése és interpretációja több szálon fut: gazdaságin, politikain és erkölcsin; a vizsgált intézményektől függően beszélhetünk továbbá a lényegében egyéni hivatali korrupcióról, a parlamenti korrupcióról és végül arról a jelenségről, amit oligarchikus korrupcióként definiálhatunk. Az egyes témakörökről most a téma teljes kimerítésének igénye nélkül szólnunk, szándékunk pusztán a problémák összetettségének, illetve a különböző közegben megjelenő hasonló problémák bemutatása.

Az egyszerűsítések és az anakronizmusok Szküllája és a kontúrok elmosásából fakadó kockázat Kharüdisze között hanyódva hogyan jelöljük ki a korrupció kutatásának célját? A jelenség már önmagában is hallatlanul érdekes, különösen hogy egy adott környezetben vagy nemzedékben kialakult viselkedési normák más nemzedékekre is hatnak, illetve más társadalmi csoportok is átveszik őket. Mégis elfogadhatjuk azt a hipotézist, hogy ezt a kérdést tanulmányozva képet kapunk arról, hogy milyen mértékű eltérés tapasztalható az elfogadott (vagy felülről kényszerített) jogi és etikai normák és a valós társadalmi, illetve politikai helyzet között. A pontatlan fogalomhasználattal való visszaélés kockázatát vállalva kije-

⁵ J. C. Waquet.: *De la Corruption. Morale et la pouvoir à Florence aux XVIIe–XVIIIe siècle*, Paris, 1984.

lenthetjük, hogy a korrupció intenzitása a társadalmi-politikai válság fokmérője, és hogy minél összetettebb a jelenség, annál fokozottabban esik latba jelentősége, mint a társadalom és intézményei krízisének tünete. Ha azonban széles időskálán vizsgálják a korrupciót, pillanatok alatt rájövünk, hogy semmi sem fogható fel egyszerűen, hogy minden olyan esetben, amelyik valamiféle szabályszerűségekre enged következtetni, megtalálhatjuk az ellentétét, amelyik egészen más válaszokat sugalmaz. A dolog lényegét abban látom, hogy a korrupcióként definiált jelenségek különböző társadalmi kontextusban eltérő szerepet játszhatnak.

A hivatalnokok korrupciójának kérdését egészében magyarázó, szervező erejű sémához megítélésem szerint a hatalomnak az az elmélete áll legközelebb, amelyik az államban olyan vállalatot lát, amelyik jog szerinti monopóliummal bír az erőszak alkalmazása fölött, s amelyik ennek a kiváltságnak a segítségével védelmet nyújt ügyfeleinek – az alattvalóknak vagy az állampolgároknak. Ez a koncepció, amelyet az amerikai gazdaságtörténetírásban meglehetősen széles körben elfogadtak, legmarkánsabban a nemrégien elhunyt Velence-kutató, Frederic C. Lane tömör esszéiben jutott kifejezésre.⁶ Ezek az írások elméleti megközelítéseket vázolnak fel, és csak elvétve folyamodnak konkrét eseteleírásokhoz. Ez utóbbiak közül egyet mégis érdemes itt idéznünk:

„Amikor Lucio de Azevedo kijelenti, hogy az indiai birodalom (azaz az amerikai portugál birtokok) költségei meghaladják a belőle befolyó hasznót, úgy tűnik, hogy a költségekhez sorolja azokat a fizetségeket és juttatásokat, amelyekkel a portugál király a birodalmat kiéptítő és kormányzó nemességet jutalmazta. Ennek az uralkodó osztálynak minden olyan jövedelem növekedése, amelyik a nem-portugál alattvalókra kényszerített terhekből folyt be, a nemzeti jövedelmet növelte. A királyi hivatalnokok illegálisan, azaz a magánkereskedelem, a megvesztegetési összegek és a zsákmányolt javak révén is növelték jövedelmüket. A korrupciónak ez a fajtája minden bizonnyal a királyi monopólium kifizetődőségét aláásó fő tényező volt, de kétségtelenül növelte a nemzeti jövedelmet. S a politika- vagy a jogelmélet szempontjából a tisztességtelen (corrupt) hivatalnokok bármennyire is a királyi vállalkozás részei voltak, gazdasági szempontból magánvállalkozóként tevékenykedtek: a rendelkezésükre álló erő segítségével saját hasznukra védelmet (protection) adtak el.”⁷ A hatalmi központ számára ezeknek a magánpraktikáknak a megszüntetése nehéz, tehát költséges lett volna; mégpedig olyan költséges, hogy gyakorlatilag lehetetlen. Meg kellett volna sokszorozni az ellenőrzést, megszervezni a korrupció-ellenes harc apparátusát, s végül felemelni a fizetségek összegét, azaz egy kifizetődő alternatívát teremteni a potenciális, így meggazdagodni kívánó vállalkozók számára. Kérdés, hogy a király talált volna-e egyáltalán szövetségeseket ebben a harcban.

⁶ F. C. Lane 1941-től folyamatosan publikált esszéiben, kisebb írásaiban fejtette ki történelmi államelméletét. Ezek legutóbb megjelentek in: *Profits from Power. Readings in Protection Rent and Violence-Enterprises*, Albany 1979. A Velence-kutatóként elismert Lane államelmélete nem keltett különösebb visszhangot. Kivételt képez N. Steensgard cikke: *Violence and the Rise of Capitalism*, „Review” V., 1981

⁷ Lane op. cit. 32..

Ezt az egzotikus, ám legkevésbé sem különleges vagy egyedülálló példát általánosíthatjuk is. Megállapítást nyert, hogy a korrupció közvetlenül károsíthatja mind a közt, mind az egyént: a hivatalnok egyaránt kifoszthatja ügyfeleit (az adófizetőket, a bíróságon a peres feleket vagy a gyanúsítottakat stb.), és meglophatja az államot. Ez a kétfajta tevékenység általában meglehetősen távoli kapcsolatban áll egymással, bár az egyéni úton megkopasztott alattvalónak csökken az adófizető képessége. Másrészt, ha a központi hatalom bizonyos mértékig teret enged hivatalnokai privát vállalkozásainak, evvel jelentősen csökkentheti saját költségeit, így növelve – a már említett módon fölfogott – vállalati hasznát.

Lane a gyarmatok közigazgatását elemezve az őslakosokat idegen, Portugália szempontjából mintegy külső elemként kezelte. Ez korántsem ilyen egyértelmű; az meg egyenesen holtbiztos, hogy ez a megközelítés nem alkalmazható akkor, ha az európai államok hatalmi rendszerének működését elemezzük – kivéve természetesen a megszállt területek kizsákmányolásának eseteit, amelyekre oly helyesen hivatkozik egyébiránt Lane. Lényegesebben otthonosabban mozoghatunk e területen akkor, ha a Nemesi Köztársaság, a Rzeczpospolita hatalmi rendszerének gazdasági interpretációjával próbálkozunk meg.

A Rzeczpospolita esete a rendi hatalom szerves fejlődésére szolgál példával, amely – ahogy azt Gottfried Schramm nemrég kifejtette – minden jel szerint Európa eme övezetének jellemző variánsa lehetett volna, ha a Habsburgok rá nem kényszerítettek volna Magyarországra és Csehországra egy másik fejlődési utat.⁸ A Rzeczpospolitában a közigazgatás a nemesi önkormányzaton és a királyi kinevezés és kegy útján nyert hivatalok tartásán alapult. Az ország területének jelentős részét és városainak többségét magában foglaló, a társadalmi jövedelem tízegynéhány százalékát szolgáltató állami királyi birtokokon a sztarosztaságok, a körzeti (járási vagy megyei) területi egységek élén álló haszonbérlo-hivatalnokok irányították a közigazgatást. Ezeknek a sztarosztaságoknak annyi jövedelmet kellett biztosítaniuk, hogy fedezzék közigazgatásuk költségeit (s lehetőség szerint elejét vegyék a „desolationnak”), fenntartsák védelmi képességüket, mindemellett a jövedelmek egy bizonyos, előre megállapított részét a központi kincstárba irányítsák, és végül – magától értetődően – a sztarosztá számára is biztosítsák az őt megillető részt a haszonból. Azevedo már említett tanulmányát és Lane okfejtését alapul véve kijelenthetjük, hogy legalábbis a királyi birtokok és privilégiumok haszonbérloí számára India itt az országban terült el. Ha az államot vállalatnak tekintjük, akkor a Rzeczpospolita részvénytársaság volt, amely többek között a készletek kizsákmányolásának lokálisan korlátozott monopóliumát haszonbérletbe adta a sztarosztáknak (bányafelügyelőknek stb.). Jórészt ők voltak azok a részvényesek, akik a közgyűlésen vagy az ellenőrző bizottságban szavazatot biztosító részvényeket birtokolták. Ez a hasonlat még további kifejtést igényel; ehelyütt csak a korrupció problémájának tárgyalására szorítkozom. Jellemzőnek tűnik, hogy a királyi birtokok tartásával kapcsolatos 16. századi nagy vitában a felek nem használták sem a korrupció kategóriáját, sem más hasonló fogalmat. Az ellenőrök az 1564-es és 1565-ös esztendőkhöz

⁸ G. Schramm, Polen-Böhmen-Ungarn: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, „Przegląd Historyczny” LXXVI., 1985, 417–437.

ben általában inkább visszafogottan (bár sokszor határozott hangnemben) nyilatkoznak azokról a sztarosztákról, akik nyilvánvalóan rejtegetni akarják a királyi birtokokról befolyó jövedelmüket. Visszaélésnek számít azonban a befolyt pénzösszegekről szóló kimutatások meghamisítása.

„Avagy tán nem kelletik circumscribere ama jövendő kincstárnokot, hogy oly enormiter meg ne károsítsa a Rzeczpospolitát pizkos kezei által, melybe a contrahentes bizonyosan többet helyeznek in privatum, mint amennyit a Rzeczpospolita veszen? Avagy tán nem szükségeltetik circumscribere a kincstárnokot, hogy felesküdjék a contractusok realitására? Mert az certissima verum est, hogy a kincstárnok úr őkegyelme más contractusokat eszközöl az adózó néppel privátim, és másképpen mutatkoznak meg a számadások.”⁹ Ezekkel a szavakkal követelte Krzysztof Grzymułtowski az 1683-as szejmen a kincstárnokra háruló feladatok megfelelő „leírását”. Roman Rybarski megvizsgálta a kincstárnokok és a kincstári hivatalnokok ellenőrzését a Korona és Litvánia területén a 17. század második felében, azaz a rendszer mély válságának idején, s rámutatott a számlák megbízhatóságának ügyében folytatott éles vitákra. A korszakból származó forrásokban a korruptió kérdése az adatok meghamisításának vagy az ellenőrzés szándékos hanyagságának a vádjával együtt jelenik meg. „A kincstárnok úr calculatiója pedig legyen in facie a Köztársasággal s ne pediglen a követek által presentálva, mert a lakomák és a korruptió megrontják a követ urakat is.” – jegyezte meg Jakub Michałowski az 1648-as választási szejmen.¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a nemesség másként értékelte a kincstárba folyó pénzzel való mesterkedéseket és másképp a királyi birtokok kihasználása útján szerzett jövedelmek eltitkolását: – csak a közvagyon kárán történő meggazdagodás előbbi formáját ítélte el. Ha ez a megfigyelés helyesnek bizonyul, akkor bizonyítottan vehető egy, a maitól eltérő etikai felfogás léte is. Ennek a következő gondolatmenet lehetett az alapja: a kincstárnokok és az irányításuk alá tartozó apparátus a közpénzek letéteményesei, s mint ilyenek kötelesek elszámolni velük a Rzeczpospolita előtt, amelyet az adott terület követei képviselnek. A sztarosztá (mindenek előtt) a panis bene merentium átvévője, s a közvagyonot régebbi szolgálatai vagy éppen gyakorolt hivatali tevékenysége elismerése gyanánt kezeli. Lengyelországban – a Szaniszló-féle reformtörekvésekig legalábbis – alapvetően senki nem próbálta meg felmérni a királyi birtokok haszonbérletének tényleges jövedelmeit. A legambiciózusabb és minden bizonnyal a legsikeresebb vállalkozás ezen a téren, az 1564–65-ös ellenőrzés inkább csak a jövedelmezőségi normákat, mint a jövedelmek reális kvótáit határozta meg;¹¹ jószerivel tehát nem azt rögzítette, hogy a törvény betűje szerint mennyi illeti meg a Rzeczpospolitát, hanem azt, hogy ami összeg egyszer pénztáraiba befolyt, az szigorú védelem alatt kell hogy álljon.

⁹ Idézi R. Rybarski, Skarb i pieniędzy za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III, Warszawa 1939, 38. (A kincstár és a pénz János Kázmér, Michał Korybut és III. János idején)

¹⁰ Uo., 65.

¹¹ Igaz ami igaz, a kérdés igen összetett, és az ellenőrök magatartása sem volt ebben a tekintetben következetes. Érvelésünk és gondolatmenetünk szempontjából mindenesetre az a legfontosabb, hogy (amint azt A. Sucheni-Grabowska és utóbb K. Chłapowski vizsgálatai oly ékesszólóan bebizonyították) a korona birtokjogainak egzekúciója jóval sikeresebb volt, mint a belőlük származó jövedelmek behajtása.

Mindez szorosan kapcsolódik a hatalmi struktúrához és a hivatalnokok jutalmazásához. A nemesi rend elitje egyrészt hivatalok tartásán, másrészt az állami jövedelmek egy részének közvetlen birtoklásán keresztül realizálta részvételét a hatalom gyakorlásában. Az egzekúciós szejmek által hozott törvények ezt a kérdést megkerülték, s így – a képviselőházban időről időre felforrósodó légkör ellenére – a dolgok állása változatlan maradt, a 16. század utolsó harmadának renden belüli erőviszonyai pedig ráütötték a pecsétet.

Jól alkalmazható erre a helyzetre a hivatali korrupciónak az az interpretációja, amely a kutatások úttörőjének, Jakob van Klaverennek a tollából származik. E koncepció szerint a hivatalnok a köz költségein törekszik jövedelmei maximalizálására. „Azt értjük tehát korrupción, amikor a hivatalnok vállalatként kezeli hivatalát, amelynek hasznát szélsőséges esetben megpróbálja maximalizálni. A hivatal ebben az esetben »maximizing unit«-tá válik. Bevételeinek nagysága tehát nem attól függ, hogy milyen a közjő szempontjából értelmezett hasznosságának etikai értékelése, hanem a piaci helyzettől és a hivatalnok ügyességétől, hogy maximális hasznot tudjon elérni a torz keresleten.”¹² Klaveren koncepcióját, amely a korrupció és a hivatal eladásának alternatíváját vázolja fel, sem az egyik, sem a másik jelenséggel foglalkozó történészek sem fogadták el, mondván, hogy nem veszi figyelembe sem a hatalmi struktúrák, sem a „korrupció” terminus összetettségét. Evvel a kritikával a magam részéről teljes mértékben egyetértek.

Az azonban kétségtelen, hogy a német tudós tézise alátámasztására keresve sem találhatott volna jobb példát a Rzeczpospolita közigazgatási rendszerénél, annak ellenére, hogy az tökéletesen ismeretlen volt előtte. Sajátos, szó szerinti egyezés figyelhető meg a hivatal-vállalat esetében a királyi javak adminisztrációjának viszonylatában. Nem volt ez másképpen más országokban sem, a Rzeczpospolitában azonban a sztaroszták (gazdatisztek, intézők, haszonbérloők stb....) gazdálkodásának ellenőrzése a királyi birtokokon elenyésző volt, mi több, tendenciájában gyengülő – kivéve az egzekúciós mozgalom tevékenységének már említett csúcsideszakát.

A Rzeczpospolitával kapcsolatban tehát az állam-vállalaton belül viszonylag függetlenül működő vállalatokról beszélhetünk. Ennek a jelenségnek a következménye lehetett az egymással versengő csoportérdekek képviselői közt fellépő feszültség, amit, mutatis mutandis az egyéni, illetve a csoportos fogyasztás híveinek, azaz az állami jövedelmek centralizálásának, illetve decentralizálásának konfliktusaként határozhatunk meg. Az előbbi tendenciát szolgálta a pénzügyi ellenőrzés formális és informális lazulása.

Egy más alkalommal már felhívtam a tudományos közvélemény nagybecsű figyelmét arra, hogy IV. Krisztián Dániájában az adelsvalde (a nemesi kormányzás) körülményei között lehetőség nyílt a királyi birtokok közigazgatásának lassú, de következetes reformjára, amely végül is a hatékony számvitel és a jövedelmeknek az adminisztrátorok és a korona között történő gondos, skrupulózus

¹² J. van Klaveren, Die historische Erscheinung der Korruption in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” XLIV., 1957, 292.

elosztásának a kialakulásához vezetett.¹³ És ha a Rzeczpospolita-ban erre nem került sor, akkor nemcsak a jelenség okain illene elgondolkodni, hanem hosszú távú következményein is. A Lengyelországban elfogadott elvek alapján kiépült pénzügyi rendszer egyszerre volt működőképes (funkcionális) és diszfunkcionális az elvek és a rendszer egésze szempontjából. Működőképes volt a nemesi rend érdekeinek tekintetében, amennyiben tartósította a neki megfelelő társadalmi erőviszonyokat: a polgárság és a parasztság kizsákmányolását és az állam „olcsó” működését, illetve a rend jelentős részének foglalkoztatást, és illendő jövedelmet biztosított. Szabad legyen azonban észrevételeznem ennek a közigazgatási rendszernek a diszfunkcionalitását is az állam hosszú távú érdekei szempontjából. A konkurens abszolút monarchiákkal szemben ez a rendszer nem sok esélyt adott a fennmaradásra annak az államnak, amelyik képtelen volt kincstárában koncentrálni és a védelemre fordítani a társadalmi jövedelem megfelelő százalékát.

A politikai polémikában akkor erősödnek fel a korrupciót kiáltó hangok, amikor valamely más csoportosulás, frakció vagy párt ellen ki lehet használni, azaz amikor kialakul egy összetartó csoport, amelyik vagy a rendszert akarja megváltoztatni, vagy az uralkodó csoport helyét akarja elfoglalni. A magam részéről így értelmezném a Lengyelországban a 16. század közepén az egzekúció, azaz a törvény-reform végrehajtása és a Svédországban több mint száz évvel később a redukció ügyében kialakult politikai és rendszerbeli konfliktust.¹⁴ A fennálló erőviszonyokat, a kormányzási rendszert stb. kritikusai nemcsak hibásnak tüntetik fel, hanem etikátlannak is, vagy legalábbis az erkölcsi felháborodás akkordjai segítségével fokozzák az érvek fortisszimójának erejét, s hatnak a szívekre és az éretemre, amely a viszonyok megváltoztatása során nem képes saját érdekeit felismerni.

Nem időzvéen tovább ennél az ügynél, a korrupció jelenségének még egy interpretációs szálát szeretném röviden fölfejtetni. Eszerint a hatalomból formálisan kirekesztett csoportok számára a korrupció a hatalomban való részvétel egyik formája. Mielőtt a gazdasági erőviszonyok evolúciója kifejti hatását a rendszerre, azaz mielőtt az új vagyonos elit valamiféle részvételre tesz szert a hatalomban, igyekszik pénzügyi befolyását kihasználva, keresztülvinni a kívánatos döntéseket.¹⁵ A „protokorrupció” körének számos jelenségét értelmezhetjük ily módon Angliában Erzsébet királynő és a két első Stuart-uralkodó idején. Mielőtt a „gentry” elitje és a gazdag polgári réteg vagyonának és ambícióinak megfelelő politikai befolyásra tett volna szert a Westminsterben, egyes csoportok vagy egyének céljaik elérése érdekében hivatalokat, privilégiumokat, licenciákat vásároltak a miniszterektől és az udvari emberektől. James C. Scott azért vezette be a „protokorrupció” fogalmát, mert jelezni akarta, hogy ez akkoriban általános és a közvélemény által alapvető-

¹³ A. Mączak, *Dania i Rzeczpospolita w dobie nowożytnej. Problemy i perspektywy badań prawnawczych* (Dánia és a Rzeczpospolita a modern korban. Az összehasonlító vizsgálatok problémái és perspektívái), „Zapiski Historyczne” XLIV., 1957 XLVII., 1982. 169-től.

¹⁴ Ld. K. Ågren, *The Reduction in: Sweden's Age of Greatness 1632–1718*, ed. M. Roberts, London 1973.

¹⁵ Scott, op. cit. 21-től *Corruption as Influence* c. fejezet.

en elfogadott jelenség volt.¹⁶ Jellegzetes megnyilvánulásának tekinthetjük a bárói (baronet) címek kiárusítását, amit Lawrence Stone vett vizsgálat alá.¹⁷ Ezt a titulust I. Jakab vezette be, és (a nemesi címek tömeges adományozásával egyetemben) a földbirtokos elit aspirációit igyekezett vele kielégíteni. Emellett jelentős készpénzt hozott a királyi pénztár és a közvetítőként tevékenykedő udvari emberek konyhájára. Mindezek a tranzakciók, ne feledjük, a jog magasztos köntösében bonyolódtak. Konfliktushelyzet csak akkor alakult ki, amikor az udvar felrúgta az önként elfogadott játékszabályokat, és túlságosan gátlástalanul alkalmazkodott a piac törvényeihez. Nem mindig tartották ugyanis be a címek előzetesen rögzített számát, és eladták őket alacsony társadalmi állású egyéneknek is. Végül a bárói cím ára nagyot esett (a végén már házalók is foglalkoztak in bianco oklevelek értékesítésével), evvel is tovább csökkentve a királyság már amúgy is megrendült presztizsét.

Ez az eset ékesszólóan bizonyítja a probléma úgyszólván immanens kuszaságát: jelentős mértékben az Ország és az Udvar ellentétes érdekei ütköztek benne össze. Ezt a két, a 16–17. századi angliai politikai publicisztikában közhasználatú és a szakirodalom által is előszeretettel alkalmazott fogalmat az utóbbi időben mint-ha kétségek lengenek körül, már ami az előbbi használhatóságát és általában azt a dichotómiát illeti, amit alkalmazásuk feltételez.¹⁸ Én elővigyázattal bár, de használatuk mellett maradok. Az az ár tehát, amit a polgárság fizetett a nagyobb szabadságért valamely gazdasági szférában, vagy éppen az érdekcsoportok valamelyike a kizárólagosság megszerzéséért, igen magas volt, és azt az érzést keltette bennük, hogy kényszer áldozataivá váltak. Innen a politikai összetűzések élessége és a „monopóliumok” elleni támadások vadsága (amely támadások egyébként egybeestek az állam pénzügyeinek rendezésére irányuló próbálkozásokkal).

„A korrupció – írja Scott – felfogható egész egyszerűen azon módszerek egyikének, amelyekkel valaki rábír valamely közhatalmat gyakorló személyt, hogy az ő akarata szerint cselekedjék – azaz a befolyásolás egy fajtájának. A befolyásolás más fajtái, mint például az előírásokra, az ideológiákra, az egyenlőségre való hivatkozás a meggyőzés teljes mértékben elfogadott eszközei, természetesen csak addig, amíg a hatalmat gyakorló személy megmarad az előírások keretei között. Amikor kijelentjük azt, hogy valamely döntésre valaki korrupció útján gyakorolt

¹⁶ J. Hursfield, *Freedom, Corruption and Government in Elizabethan England*, London 1973, 137–162; Scott, op. cit., 36–57.; Linda Levy Peck, *Corruption at the Court of James I: The undermining of Legitimacy*, in: *After the Reformation. Essays in Honor of J. H. Hexter*, ed. B. C. Malament, Manchester 1980; uő.: *The British Case: Corruptio and Political Development in the Early Modern State*, in: *Before Watergate*, ed. N.S. Eisenstadt, New York 1978.

¹⁷ L. Stone, *Inflacja godności* in: *Geneza nowożytnej Anglii*, ed. A. Maćzak, Warszawa 1968, 357–402. (az eredeti in: „Past and Present” 14, 1958.)

¹⁸ Ld. P. Zagorin, *The Court and the Country. The Beginning of the English Revolution*, New York 1971. Az udvar-ország szembeállításához kritikusan viszonyul: Victor Morgan: *Some Type of Patronage in England. Mainly in the 16th and 17th Centuries* (megjelent a *Patronage und Klientel in Europa der frühen Neuzeit* konferencia anyagában, München 1984, Oldenbourg Verlag) és (korábban) az olasz változatban: „Cheiron” 5

befolyást, feltételezzük, hogy a közhivatalnok a rokoni kapcsolat, a kenőpénz, vagy a barátság tekintetbe vétele nélkül nem ezt a döntést hozta volna meg.”¹⁹

Annak az elméletnek a hívei, amely szerint a korrupció módszer, amely segítségével a hatalomból formálisan kirekesztett csoportok részt vesznek a hatalomban (vagy szerényebben: kihasználják), különálló eseteket hoznak egymással összefüggésbe, és felteszik azt a kérdést, hogy a kenőpénzes tranzakciók vagy a nepotizmus megnyilvánulásai vajon tényleg olyan gyakoriak és rendszerezettek-e, hogy szabad lenne a rendszer társadalmi evolúcióját látni bennük. Meggyőzőnek tűnik ez az érvelés, bár nem minden ellenvetés nélkül. Ne feledjük, hogy nem mindig a „bürokrácia feketepiacával” van dolgunk, ahogy a harmadik világ országaival kapcsolatban nevezték azt a jelenséget, amikor pénzzel (kenőpénzzel) próbálták meg helyettesíteni a hatalom által támasztott egyéb követelményeket az olyan javak elosztása során, mint az ingyenes oktatás vagy orvosi ellátás.²⁰ Néha fordítva történik: a megvesztegetés főszerepet játszik abban, hogy az állampolgároktól (az alattvalóktól) kikényszerítsék az ő számukra fontos vagy elengedhetetlenül szükséges juttatásokért járó összeget. S ez egy újabb érv az ilyen jelenségek széles társadalmi és gazdasági kontextusban történő elemzése mellett.

Fordítsuk tekintetünket ismét a múlt felé. A Tudorok idején a központi intézmények növekedése „lehetővé tette a kormány számára, hogy hivatalok, hivatali fizetések (fees) és privilégiumok formájában növelje jutalmazásainak (rewards) körét, ami viszont jól szolgálta a hatalom központosítását, emelte az udvar jelentőségét és integrálta a helyi szinten fontos politikai személyeket”: megannyi lényeges fejlemény a Rózsák harcának és a politikai centrumot veszélyeztető „túlontúl erős alattvalók” fellépésének korszakát követő erős dezintegráció idején. A patronátus „lehetővé tette a királynak, hogy személyzetet toborozzon közigazgatása számára azokban az időkben, amikor a monarchiának nem voltak meg a megfelelő anyagi eszközei hivatalnokai fizetésére” – írja Linda Levy Peck, s én hozzáfűzném, hogy nem a szigorú értelemben vett patronátus játszotta ezt a szerepet, hanem inkább az a lehetőség, amit ez a rendszer kínált a hivatalnokoknak, hogy az alattvalók kárán saját hasznukra aknázzák ki hivatalaikat. „A kormányhivatalnokok lepénzelésével a politikai elitből kiszorult olyan csoportok előtt, mint a kereskedő társadalom, megnyílt az út a hatalom és a befolyás felé... A korrupciós ügyletek a koronát és a politikai elitet: a »nobility«-ból és a »gentry«-ból álló arisztokráciát összekapcsoló elem voltak.”²¹

Vegyük észre, hogy a szerzőnő több megfigyelése érvényesnek tűnik a Rzeczpospolita korabeli viszonyaira is. Elsősorban a sztarosztaságra és más állami jövedelmek haszonbérletére gondolok itt. Anélkül, hogy belemerülnénk a részletek-

¹⁹ Scott, op. cit.21..

²⁰ R. O. Tilman, Black-Market Bureaucracy, in: Political Corruption. Readings in Comparative Analysis, ed. A. J. Heidenheimer, New York 1970, 62–64. Az idézett tanulmánygyűjtemény a korrupció felfogásának és problematikájának a leggazdagabb gyűjteménye, amely mind a mai napig megőrizte aktualitását az egyre szaporodó szakirodalom ellenére. A Watergate-ügy hozzájárult ahhoz, hogy ismét megélnék a korrupcióval foglalkozó kutatások az Egyesült Államokban.

²¹ Evvel a témával bőven foglalkozik a harmadik világ hatalmi rendszereit elemző angolszász irodalom (ld. 20. jegyzet): vö. a kleptokráciákról írottakkal, 38. jegyzet.

be, idézzük emlékezetünkbe, hogy Lengyelországban a királyi birtokokon folytatott gazdálkodás mintegy spoils-ot jelentett – azaz a gazdaság azon szféráit vagy részeit, amelyet a hatalmi elit tagjainak tartottak fenn, s amelyek a hatalomban való részvétel, az elithez való tartozás jelei voltak.

Erre a szférára nemcsak a megdöbbentő analógiák jellemzők, hanem az éles kontrasztok is. Így például komoly jelentőséggel bír az a tény, hogy Angliában csak az alsóbb hivatalok, a Rzeczpospolita-ban viszont minden hivatal a hivatalnok élete végéig szólt. Az utóbbi esetben a közvagyon kezelésének ellenőrzésére vagy korrupciójára valószínűleg vajmi kevés lehetőség nyílt. Andrzej Morsztyn nem a közvagyon meglopásáért vesztette el a korona kincstárnokának tisztjét, hanem a franciabarát orientációért. Ha a Tudorok és az első Stuartok Angliájában a „spoils”-okban való részvétel „összekovácsolta a trónt és a politikai elitet”, akkor a Lengyel Korona és Litvánia területén inkább az elithez való tartozást jelentette.

Több mint meglepő, hogy a korrupció politológiai definíciói rendszerint nem veszik figyelembe a választási korrupciót, azaz a választók lefizetését, hogy így és ne másként szavazzanak.²² Bizonyos történelmi kontextusokban azonban a korrupció kutatója ennek a fordítottjával találja magát szemben: a kortársak szemében a korrupció éppen szavazók döntéseit minden áron befolyásolni kívánó politikusi magatartással kapcsolódik össze. A terminus jelentésének ellentétes értelművé válásával, illetve igen jelentős kiszélesedésével van tehát dolgunk. Függetlenül attól, hogy a különféle törvényhozói testületek hogyan fogják fel ezt a kérdést, a hivatali korrupció esetében a juttatásokat magánszemélyek nyújtják hivatali személyeknek, míg a választási korrupció haszonélvezői a választópolgárok. Akár közvetlenül, akár ügynökök hálózatan keresztül, azok pénzelik le őket, akik saját jelöltjüket szeretnék győzelemre vinni. Ezek lehetnek magánszemélyek is (maga a jelölt, vagy a jelölt pártfogója), de a 17. századi Nagy-Britanniában még öfelsége kormányára számára is minden eszköz megengedhetőnek minősült az alsóházi szavazattöbbség biztosítása érdekében. Olyan paradox esetekről is beszélhetünk tehát, amikor hivatalos személyek vesztegettek meg magánszemélyeket.

Zárójelben itt újfent meg kell jegyeznünk, hogy a „magán” és a „köz”, illetve „hivatalos” (public) meghatározások alkalmazása bizonyos értelmezésbeli kööttségek figyelembevételével történik, ahogyan ez a régmúlt évszázadokról és államrendszerekről szólva többnyire elengedhetetlen is. Felmerül azonban ezen a ponton egy ennél fontosabb probléma is: fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen választói magatartás tekinthető a korrupcióként megbélyegzett jelenség ellentétéként? Ha egy hivatalnok esetében feltételezhetjük (eltérő mértékben, helytől és időtől függően), hogy személyes érdekeit különválasztja hivatali köteleitől, a választó esetében nehezen követelhetjük meg az objektivitást. A választási agitáció gyakran próbál meg ha nem is a választók személyes, de csoportérdekeire hivatkozva szavazatokat szerezni.

²² Ld. a Political Corruption c. gyűjtemény harmadik részét (361–478), ahol III. Napóleon Franciaországtól a modern Egyesült Államokon keresztül egészen az aszanti törzsi vezetőválasztásokig bezárólag sorakoznak az esetek. A definíciókat azonban a hivatali személyek tevékenységi köréhez igazítják.

A választási korrupció néhány kérdését két, időben azonos, de gyökeresen különböző környezetben, a 18. század közepének Angliájában és Litvániájában történt esetet alapul véve szeretném megvizsgálni. A litván esetet őszintén és pontosan, más kortárs tanúkkal összhangban örököltette meg Marcin Matuszewicz. Anglia esetében legelőször is Sir Lewis Namier alapművét kell megemlítenünk (*Structure of Politics at the Accession of George III.*, 1929), amely ezt a kérdést és a körülötte vele egyidőben kibontakozó vitát szélesebb társadalmi háttérbe és új fogalomrendszerbe helyezte. Az ügyet legutóbb Hermann Wellenreuther tárgyalta, mégpedig szerzőlötti éleslátásról téve tanúbizonyságot.²³

1774-ben Edmund Burke a következőképpen magyarázta el a bristoli választóknak, hogy hogyan is értelmezi ő az Alsóház lényegét: az intézmény nem a különféle, egymással ellentétes érdekek követőinek gyülekezete, ahol mindegyiküknek védelmeznie kell az általa képviselt érdekeket; a parlament a közös érdekekkel rendelkező nemzeti egység ügyei felől döntő testület. Érvelése szerint „nem a helyi céloknak és a helyi érdekeltségeknek kell a követeket irányítaniuk, hanem a közjónak, amely az egész általános érdekéből fakad”.²⁴ Ez utóbbi, a „general reason of the whole”, amelynek éber őre az Alsóház, az államrezon megfelelője, azé a fogalomé, illetve jelszóé, amelyet Európa többi országában minden teketória nélkül az uralkodó és kormánya érdekeivel azonosítottak.

Burke fenti koncepciója meglehetősen pontosan megfelel a lengyel parlamentarizmus azon felfogásának, amelyet az egzekúciós mozgalom aktivistáinak megnyilvánulásából rekonstruált Konstanty Grzybowski.²⁵ Mikolaj Sienieckit és Edmund Burke-t két hosszú évszázad választja el egymástól, amely során az angol parlamentarizmus több viharos fejlődési szakaszon ment keresztül, míg a Rzeczpospolita szejmje – alsóháza – fokozatosan, de töretlenül az eltérő helyi érdekeket képviselő küldöttek ama bizonyos gyülekezetére kezdett hasonlítani. A 18. század végének nagy brit politikusai és politikai gondolkodói – Burke, de a népi agitátor John Wilkes is – inkább csak a parlamentarizmus felvilágosult koncepciójának voltak a hirdetői, s nem pedig a korabeli reáliákról számoltak be. Wilkes agitációja komoly formában korlátozta a kliens-rendszerek befolyását az alsóházi választásokra, a 18. század középső éveiben azonban a brit parlament lényege a szavazatok megvásárlása, vagy a szavazókra gyakorolt közvetlen nyomás volt. A Hannoveriek idején az Alsóház nagy jelentősége miatt a régi, a hagyományokban mélyen gyökerező kliens-rendszer még egyszer átalakult; a választások megszervezése több régióban is meghatározó elemévé vált. A későbbi reformok, s a parlamentarizmusról folytatott viták fényében ez persze nem volt más, mint az „old corruption” a maga legragyogóbb megnyilvánulásában. Legyen szabad azonban Herman Wellenreuther okfejtéséhez kapcsolódva feltennem azt a kérdést, hogy a 18. században – akár Nagy-Britanniában, akár a Rzeczpospolitában – mi volt hivatva irányítani a sze-

²³ H. Wellenreuther, *Repräsentation und Grossgrundbesitz in England 1730–1770*, Stuttgart 1979.

²⁴ Wellenreuther, op. cit. 311.

²⁵ K. Grzybowski, *Teoria reprezentacji w Polsce epoki odrodzenia* (A reneszánsz kori Lengyelország képviselői rendszerének története), Warszawa 1959, I. rész, különösen: 34.

mélyes politikai ambíciókat nem dédelgető, egyszerű választót? Az eszmei megfontolások, a patrónusi kapcsolatoktól független politikai programok ritkán játszottak lényeges szerepet a közfórumon. Angliában nemrégig léteztek olyan politikai csoportosulások – pártok –, amelyek nem voltak a szó szoros értelmében frakciók, azaz egy patrónus személye körül szerveződött érdekcsoportok. A Rzeczpospolitában a Bari Konföderáció és a Négyéves Sejm időszakának politikai megélénkülése előtt a tartománygyűlések (sejmikiek) életében határozottan a mágnás-klikkek domináltak. Mindkét országban a nagy földbirtokosok – az arisztokrácia, a mágnások – mondták ki a döntő szót a választások dolgában.

Mit tehetett ilyen körülmények között a választó, ha egyáltalán szabadon manőverezhetett? Szavazata attól függött, hogy értékelése szerint ki fogja jobban védelmezni a választók érdekeit: egy nagyhatalmú, de távoli, vagy egy kisebb hatalommal rendelkező, de helyi személy (most a hasonló hatalmi helyzetű jelöltek közti választásról ne essék szó). „Vajon nem tűnnek-e biztosabb helyen az emberek választójogai egy olyan személyiség felügyelete alatt, aki a legtöbb földet birtokolja ebben a Királyságban – mint egy olyan gentleman kezében, akiről elmondhatjuk, hogy – mind a Királyságban kivívott tekintélye, mind igazi érdekeinek tudása és a világról s általában az emberiségről való ismeretek tekintetében elmarad tőle?” – érvelt Bedford herceg egyik ügynöke 1754-ben.²⁶

Ezt a politikai nyelvezetet tökéletesen értette volna a mi Marcin Matuszewiczünk. Mellőzve most az alkalmazott információelmélet frázisait, kijelenthetjük, hogy a politikai centrum és a távoli provincia közötti közvetítő (az antropológia szakzsargonjában: broker) két típusának rivalizációjával van dolgunk.

A Rzeczpospolita tartománygyűléseinek mechanizmusát már sokszor elemezték, mindennek ellenére csak alig néhány, időben és térben egymástól távoli esetről van tudomásunk. Mindenesetre ma igen nehéz lenne – túllépve a megvesztegetés és nyomásgyakorlás eseteinek anekdotizáló felsorolásán – hitelesen megrajzolni a jelenség evolúcióját. Zofia Zielińska mentesít minket azoknak a körülményeknek a bemutatása alól, amelyekben Matuszewicz tevékenykedett, s így lehetővé válik, hogy kizárólag a tartománygyűléseken tapasztalható korrupcióról vallott nézeteinek elemzésére szorítkozzunk.²⁷

Ha hihetünk Matuszewicznek (és ebben az esetben minden alapunk megvan rá), az ő világában a politika meggyorsította a pénz forgását, és mindkét oldalról kapcsolatban állt vele. Minden, a tartománygyűlési aktivistától származó ajándékot (akárcsak magát az aktivistát), úgy tekintettek, mint módszert a megajándékozott lekötöztetésére, és besorolására a patrónus híveinek (barátainak) a csapatába. Ezért történetelt meg, hogy Piotr Paszkowski „nem akart tőlem elfogadni (hat rubinköves gombot), mert avval a suppositival élt, hogy el akarom őt ragadni a litván hetman, Radziwiłł herceg pártjától, és az alkancellár herceg öméltóságának oldalára

²⁶ Wellenreuther, op. cit., 237.

²⁷ Z. Zielińska, Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów, (A tartománygyűlések mechanizmusa és a radziwiłł kliens-rendszer a Szász királyok idején) „Przegląd Historyczny” LXII, 1971, 397–419.

kívánom vonni”.²⁸ Matuszewicz többször próbál meggyőzni minket arról, hogy politikai érdek nélkül is történtek ajándékozások, de a legbővebben ismertetett esetről, amelynek főszereplője a kovnoi Zabietta marsall és a francia pénzek, kénytelen bevallani, hogy „márpedig nekem ezeket a pénzeket józan asecuratio nélkül és minden factióra való tekintet nélkül, tsupán baráti bizodalamm kinyilvánítandó neki elküldeni semmiképpen nem áll módomban”.²⁹

Matuszewicz „gyűlésezési maximája” elsősorban pénzösszegekről és költségekről érkezik, és szolgálatai között első helyen említi „saját költségeit és hitelét”, amellyel urát szolgálja. „A vajdasági előljárók jóindulatát és szívélyességét” hajbókolással és vendéglátással viszonzozza, már „amennyire lehetőségemből futja”.³⁰ Érthető hát, hogy az átpártolóknak azt hányja a szemére, hogy ennyit és ennyit hagytak magukra költeni a tartománygyűléseken.

Mindez azonban korántsem korrupció, mint ahogy Matuszewicz szemében sem minősülne annak, még akkor sem, ha az ellentáborról lenne szó. Szerzőnk végül azt ajánlja Radziwiłł herceg híveinek, hogy „pénzeljék le az ellentábor valamelyik ügynökét, aki ismeretekkel bír factiojokról, aki figyelmeztethetne bennünket” stb.³¹

Nemcsak a választások egyszeri, azonnali befolyásolása érdekében jár a fizeség és az ingyenesség, hanem azért is, hogy a párthívek lojalitása in potentia maradjon. Matuszewicz kétezer tinfet (ezüstöt) oszt szét a breszti köznemesség között és meghagyja gazdatisztjének, hogy „mindig terített asztal várja őket” (annak ellenére, hogy abban az esztendőben nem is volt érdekelt a tartománygyűlések tanácskozásában), „nehogy a nemesek, pártunk barátai, látván, hogy nem adnak nekik semmit és a gyűlésre sem vezetik őket, s megharagudván ezért s nekikeseredvén, hogy immár nem is fognak nekik adni semmit, ultro a Fleming-pártiakhoz térjenek – s ott jó fogadtatásban és pénz-adományokban részesülvén – hozzánk többet vissza se szagoljanak.”³²

A potenciális választók által a politikai elitre gyakorolt jellemzőnek mondható nyomás valósult itt meg, amely nyomás nem ritkán egyenesen zsarolás formáját öltötte. A kovnoi tartománygyűlésen fellépett egy bizonyos Skorulski nevű csódbé jutott grodnói tisztviselő, akit – ahogy a krónikás írja – „barátainak gyülekezete”, „saját pártja” vett körül, és aki jelentős összegeket kényszerített ki komoly tartománygyűlési pártoktól.³³

Evvel már el is jutottunk a Matuszewicz által is korrupciónak vélt korrupcióhoz. A törvényszék marsallja megparancsolta például, hogy (titokban) korbácsolják meg a połocki követet, „megrovásul a szabados életért és mert egy korrupciós

²⁸ Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzesko-litewskiego, (Marcin Matuszewicz breszt-litovszki várnagy emlékiratai) Warszawa 1876, I. köt. 210. (1749)

²⁹ Uo. II., 218. (1749)

³⁰ Uo. I., 88. (1738) 213. (1750)

³¹ Uo. III., 166. (1762)

³² Uo. III., 159. (1762)

³³ Uo. III., 159. (1762)

ügyben mindkét féltől elfogadta, amit kínáltak”.³⁴ A kovnoi járásban „az követett el először pénzügyi korrupciót”, aki a tartománygyűlésen „tisztességtelenül fogadott el” pénzt.³⁵ A tartománygyűlési választások tehát általában tömeges pénzügyi tranzakciók voltak, amelyek a partnerek körében semmiféle etikai tiltakozást nem váltottak ki. Felháborodás csak akkor tört ki, ha valaki nem tartotta be a játékszabályokat és csalni próbált a szavazatok eladásakor – ezt gyakran még diszkrét büntetés is követte.

Milyen közös elemet találhatunk a litvániai nemesi tartománygyűlésekben és a 18. század közepén az angliai grófságokban és borough-kban megtartott választásokban? Az eljárások máskor szerencsés összehasonlító vizsgálata ebben az esetben csak korlátozott jelentőségű lehet. Egyedül azt érdemes aláhúznunk, hogy a Rzeczpospolita-ban a követeket mindig közvetlen szavazás útján választották, és hogy a 18. századra már régen megfeledeztek a szenátorok formális, pontos felhatalmazásáról. Ezzel szemben a követek delegálására jogosult angol városokban (boroughs) a választási procedúra kifinomult volt; a követ személyéről néhol a városi tanács döntött, máshol az arra feljogosított lakosok jelölték ki az elektorokat. Ez hatással volt a választókat irányító motivációkra csakúgy, mint a jelöltek és politikai pártfogók érvelésére.

Mindkét országra jellemző, hogy az elektorátusok társadalmilag és vagyoniilag rendkívül differenciáltak voltak. Ez megkülönbözteti őket a rendi gyűlések legalábbis egynéhány kamarájától (kúriájától). Szavazati joggal szegények is rendelkeznek: a Rzeczpospolita-ban a kisnemesség különféle csoportjai, Angliában pedig azok, akik eleget tesznek a vagyoni cenzus igencsak alacsonyra süllyedt követelményének. Minden bizonnyal másképpen jelent meg a gyakorlatban a politikai és társadalmi közvetítés problémája a két országban, hiszen mások voltak a társadalmi mobilitás mechanizmusai és intenzitása. Külön figyelmet érdemel a választások helye a mindkét országban működő kliens-rendszerekben.

Két jelenség: a korrupció és a klientelizmus összefonódásáról van itt tulajdonképpen szó. Az első olyan azonnali és egyszeri manőverek formájában jelentkezik, melyek célja a választások kimenetelének befolyásolása szavazatok vásárlásán keresztül; a kliens-rendszer viszont hosszú távú kapcsolat, amelyben a pártfogó politikai érdekeinek támogatása a kliens kötelmeinek lényeges eleme lehet. A rafinált választási „macher”, üzér képes a kliensi kapcsolatát kihasználni, és a választások (vagy más tartománygyűlési szavazások) ritmusához igazodva a függőségek olyan hálóját fenntartatni, ami a pártfogó számára különben nem lenne kifizetődő. A kliens-rendszer, ahogy azt az olasz politológus Luigi Graziano megfogalmazta, „political emancipation manqué”.³⁶ Ez a „franglais” bonmot bizonyos értelemben kihangsúlyozza a klientelizmus és a korrupció közti különbséget, minthogy ez utóbbiban megtalálható a választás, a döntéshozatal, a lehetőségek mérlegelése-

³⁴ Uo. II., 180. (1756)

³⁵ Uo. IV., 10–11. (1763)

³⁶ L. Graziano, *Center-Periphery Relations and the Italian Crisis: The Problem of Clientelism*, in: *Territorial Politics in Industrial Nations*, ed. S. Tarrow, P. J. Katzenstein, L. Graziano, New York–London 1978.

nek eleme, még akkor is, ha az alternatívák csak a „kitől fogadja el” kérdés formájában merülnek fel.

A választási mechanizmus tehát bizonyára felélesztette a kliens-rendszert, bármennyire is eltérőek voltak formái a tárgyalt két országban. A választási hűsösfazékhoz való invitálás elfogadását (némiképpen az előzőekben tárgyalt hivatali korrupció analógiájára) felfoghatjuk tehát azoknak az embereknek a szerény részvételeként a politikai életben, akik amúgy meglehetősen közömbösséggel viseltettek iránta. Hadd hangsúlyozzam még egyszer: ez nem a „korrupció, mint befolyásolás”, avagy a hatalom döntéseibe való beavatkozás esete (amiről a fentiekben volt szó). Itt a jelenség újabb olyan elemére derült fény, ami a választási korrupciót megkülönbözteti a hivatalitól.

Az „oligarchikus korrupció” terminus eddig nem szerepelt a tudományos szóhasználatban;³⁷ a politológiai szakirodalomban a „kleptokrácia” a megfelelője, bár korántsem szinonímákról van szó. Stanislav Andreski a kleptokrácia lényegét úgy fogalmazza meg, hogy „a hatalom szerveinek működését nem az előírások és a jog határozzák meg, hanem a kereslet és a kínálat”, és hozzáfűzi, hogy a hatalom formális, „nominális” jellege e téren háttérbe szorul működésének eme „laissez-faire economics”-ja mellett.³⁸ A jeles szerző talán kissé túlzásba esik, amikor azt a kikötést teszi, hogy a kleptokrácia csak ideáltípus, mert különféle szolidaritási kötelek interferálnak a piaci törvényekkel. Ez természetesen helytálló egy ilyen módon felfogott definíció esetében, amelyben azonban Andreski, úgy tűnik, különböző jelenségeket vesz egy kalap alá. Minthogy ez a kérdés szerfölött fontos az olyan országok számára, amelyekkel a szerző nem foglalkozik, időzzünk el egy pillanatra afrikai példáinál.

Ezek többsége a mindennapi életből és a hatalom alsóbb szintjeiről származik. A szerző elűjságolja olvasóinak, hogy járt olyan nyugat-afrikai kórházakban, ahol a pácienseknek fizetni kellett a nővéreknek az ágytálazásért és az orvosok és a gyógyszerészek is hasonlóan használták ki a munkakörüik kínálta lehetőségeket. Hangsúlyozza, hogy nem kell ezért valamiféle szörnyetegeknek néznünk őket, hiszen a bérrendszer és a munkaerőhelyzet, illetve az anyagi eszközök szűkös volta kényszerítette őket erre – jelen esetben az egészségügyi szféráé. „Az ingyenes orvosi ellátás, amely mennyiségileg egyáltalán nem kielégítő, szükségszerűen viccéválik, amely elkeseredést ébreszt a betegekben, és korrumpálja a személyzetet (corrupts the practitioners).” A többi afrikai eset a közpénzek és az állami alkalmazásban álló munkaerő magán célokra történő felhasználásáról, illetve a közlekedési rendőrség megvesztegethetőségéről szól. Ez utóbbi zsarolja a sofőröket, és szemet huny kihágásaik fölött, ha megfelelően érdekelt az ügyben. Aztán a rendőröknek a nyomozás közben tanúsított tisztességtelenségéről következik néhány megjegyzés,

³⁷ Kivételt képez *G. Schmoller Deutsches Städteleben in der älteren Zeit*, Bonn–Leipzig 1922. *Van Klaveren* (op. cit., 300.) felhívja a figyelmet arra, hogy Schmoller a városok korrumpálódott oligarchiáját szembeállítja a monarchikus kormányok egészséges hatásaival (pl. ld. az 1808-as reformot). E megjegyzéseit (*Deutsches Städteleben*, 232.) részletesen nem fejtette ki.

³⁸ *S. Andreski, Cleptocracy as a System of Government in Africa*, in: *Political Corruption*, 346–360.

amely tisztességtelenség odáig is fajulhat, hogy a rendőr a bűnözővel együtt tünteti el a nyomokat.

A nyugati politológiai irodalomban könnyűszerrel bukkanhatunk hasonló, a legkülönbébb hatalmi rendszerekből származó megfigyelésekre; az angolszász olvasót valósággal sokkolja a kórházi személyzetnek kötelezően járó borravalóról szóló információ, de a korrupt nagyvárosi rendőr sztereotípiája – például az 1960-as évek Chicagojának esetében – igazolást talál. Andreskit azonban a hatalom alsó és legmagasabb fokain tapasztalható korrupció közti kapcsolat érdekli, bár a „top stars”-okról (hogy az ő kifejezését használjuk) nem sok mondanivalója van. Az afrikai tapasztalatok a „graft”, azaz a hűtlen kezelés új felosztását teszi szükségessé. Durkheimi kategóriákkal élve lehet „altruisztikus” vagy „egoista”.³⁹ Tűnjék bármilyen balszerencsésnek is ez a terminológia, az első esetben a klán(nemzetség), tehát egy olyan csoport érdekében folytatott tevékenységről van szó, amelyik támogatja képviselőjét, esetleg költött is rá, de mindenképpen társadalmilag elismert joga van ahhoz, hogy megkövetelje tőle az intenzív lojalitást, a törzs más tagjainak támogatását, sőt, a közhivatal nyújtotta esélyek javukra történő kihasználását is. A jelenség egoista változata mindössze egy megjegyzés erejéig igényel magyarázatot: az olyan kleptokratikus társadalmakban, ahol nem léteznek törzsi kapcsolatok (Latin-Amerikában, Afrika nagyvárosaiban) a hatalmi rendszer által megteremtett alkalmak a családi kapcsolatok megszorodásához és erősödéséhez járulhatnak hozzá – egy olyan nagy család kialakításához, amelynek tagjait a durva érdek és eme érdek megvédésének szükségszerűsége kapcsolja össze.⁴⁰

A modern kor eme tapasztalatai, amelyeket az utóbbi időben sok országban a sajtó tudatosított – emlékezzünk csak a Duvalier-kra Haitin, vagy a Marcosokra a Fülöp-szigeteken – azt mutatják, hogy virágzik a kleptokrácia, sőt, a harmadik világban talán a hatalom domináns formája. Ez a jelenség újkéletű, posztkoloniális, de különböző gyökerekből sarjadzott ki. Ezeknek a kleptokráciáknak közös vonása a díszletek és a politikai-társadalmi valóság között húzódó szakadék, gazdasági előzményei pedig a modern világrendben, az árak közti feszültségben, a nyersanyagok iránti keresletben és a gazdag országoktól a szegény országoknak nyújtott, és sok esetben ez utóbbiak hatalmi elitje által kisajátított hitelekben és segítségben keresendők.⁴¹

A korai modern kor Európájában effajta előzményeknek nyoma sincs, mint ahogy ezeket a rendszereket fenyegető erkölcsi elítélés is a jog és a nemzetközi kapcsolatok azon normáinak dominanciájából fakad, amelyek a 19–20. században Nyugaton alakultak ki. Mindennek ellenére ez a modern világjelenség felveti a korrupció és az oligarchia, avagy az egyeduralkodó (az arisztokratikus zsarnokság) meg-

³⁹ Ezt a különféle visszaélések (sikkasztás, nepotizmus stb.) esetében alkalmazott megkülönböztetést Andreski (uo. 350.) vezeti be.

⁴⁰ Itt ismét a kliens-rendszerekbe botlunk, amelyek klasszikus példáival szolgálnak az ibériai és latin-amerikai országok.

⁴¹ Itt nem térhetek ki arra az igen lényeges kérdésre, hogy milyen kapcsolatban áll egy ország általános gazdagsága és a gazdagság felhalmozódása a kleptokraták kezén. Ez iránt élenként érdeklődnek a nyugati politológusok. Andreski is ír róla.

nyilvánulásai közt fennálló esetleges összefüggések kérdését. A válasz korántsem egyszerű, és cseppet sem merül ki annak a tézisnek a megfogalmazásában, hogy az oligarchia önmagában nem tekinthető elválaszthatatlannak a korrupciótól. Mely ponion túl minősül az esélyek monopolizálása bűncselekménynek?

Bizonyos nézetek szerint a tisztesség és a törvényesség kritériumaként az elitek jogi és etikai tudatát kell elfogadni. Legelőször is szükséges lenne megkötések alkalmazni a forradalmi helyzetek, a társadalmi válság korszakainak az esetére; történész máskülönbén látatlanban a mindenkori konzerváló erők mellett tenné le a voksát. Mi több, éppen az itt tárgyalt kérdésben uralkodtak néha igencsak eltérő nézetek a birtokos rétegek különböző köreiben. Az oligarchiát ugyanis nem a „nép” érzekelte úgy, mint a hatalom hozzáférhetőségének korlátozását, hanem a weberi „honorationes” ilyen vagy olyan csoportjai. Mindössze jelezni szándékozván az elemzés lehetséges irányait, a városokban gyakorolt hatalomra szeretném felhívni a figyelmet.

Az oligarchia lényegesen élesebb kontúrokkal rajzolódott ki azokban a városokban, amelyek megőrizték függetlenségüket az uralkodóktól vagy a főuraktól, mint az újkori rendi monarchiákban. Ez utóbbi fogalmat két esetben: a svédországi kormányzótanácsok uralmának és a Rzeczpospolita arisztokráciájának túlsúlyát érzékeltetendő használjuk, de szó sincs az újkori államok történetének egy jellemző formájáról vagy fejlődési szakaszáról. Másképpen alakult a helyzet a nyugati városokban. Különösen az olasz és a német városokban a 13. és 14. században kiválik a lakosságból egy elit réteg, amelyet később patriciátusnak kereszteltek el. Ez a réteg megteremti saját genezisének ab urbe condita mítoszát, és felveszi egy kvázi-kaszt struktúráját, amelynek soraiba más nemzetségek tagjait csak kivételes esetekben fogadja be. A kormányzási rendszert (a városi tanácsok összetételét) és a szokásokat megfelelően alakítva megpróbálja monopolizálni a hatalmat. A patriciúsnak még a társasági élete is (Németországban a tánc, Trinkstuben) nyilvános jelleget ölt, szokásaik formája is a csoport exkluzivitását hangsúlyozza. Más alkalommal talán sort keríthetnek még a városi oligarchikus hatalom mechanizmusainak és tipológiájának ismertetésére; e helyütt megmaradok a korrupció kategóriájába tartozó jelenségek tárgyalásánál.⁴²

Ritkán fedí olyan pontosan és szó szerint a valóságot az államot (a hatalmat) vállalatnak tekintő definíció, mint éppen a patriciátus oligarchiájának az esetében. Ez vonatkozik olyan esetekre is, amikor gyengébben érvényesült az uralkodó csoportban való részvétel kizárólagossága – például Gdańsk esetére. Mit tekinthetünk tehát ilyenkor jogszerűtlen magatartásnak? Azoknak a normáknak az áthágását, amelyet maga a patriciátus fogadott el, vagy az ösztönös cselekvést, amely a köznép által erőnek erejével elfogadtatott elvek nevében történik: néha ugyanis

⁴² Ld. Deutsches Patriziat 1430–1740. Büdinger Vorträge 1965, ed. H. Rössler, Schriften zur Problematik der deutschen Führungsschichten in der Neuzeit, III., Limburg/Lahn 1968; Ingrid Batori, Das Patriziat der deutschen Stadt. Zu den Forschungsergebnissen über das Patriziat besonders der süd-deutschen Städte, „Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege” I., 1975. Az olasz szakirodalomról most ne essék szó, tudniillik regionálisan szerföltött megosztott.

jelentős szerepet játszott a vagyonos, de a városi hatalomban lényeges részvétellel nem bíró rétegek nyomása, különösen, ha külső támogatásra is szert tett.

A kritériumok eme második típusát most figyelmen kívül hagyom.

A hatalomért harcoló, vagy a már elért győzelem ideológiáját építő társadalmi csoportok hajlamosak arra, hogy ellenfeleiket ne csak törvénysértéssel, de törvénytelenességgel is megvádolják. Goethe a német és a francia udvari kultúra szét-eséséről írott jegyzetében remekül megértette ezt az eszmei hangsúlyt: „Ez a gondolkodásmód – írta retrospektíve 1809-ben, vagy 1810-ben – egyre messzebb megy, míg végül Franciaország királya saját magát fogja jogtalan cselekedetnek nyilvánítani.”⁴³ Számunkra azonban fontosabb, hogy a patriciátus elfogad bizonyos, a hatalmon lévőkre vonatkozó olyan elveket, amelyek szabályozzák a rendszer stabilitását és a haszon elosztását. Jogtalan cselekedetnek – korrupciónak – az számított, ha valakinek a frakciója nagyobb részre tesz szert, mint ami őt megilleti, ha a jog vagy a szokások szerint elfogadhatatlan módon befolyásolja a hatalmi pozíciók választását, vagy pedig ha a hatalmi elit egészének érdekeivel ellentétesnek vélt politikát folytat.

A hatalomból származó haszon túlságosan nagy részének megszerzésére és az abból származó bonyodalmakra álljon itt egy remek példa: Franciaország, Spanyolország és Savoya által Luzern (és más, zsoldoscsapatokat szervező svájci városok) előljáróságának kifizetett összegek esete. Ulrich Zwingli 1521-es felhívása után csak öt katolikus kanton (később Solura is) volt hajlandó katonai szolgálatot vállalni a megrendelőknél. Luzern városának katonai szervezete szorosan összefüggött a polgárral. A kereskedelmi-politikai döntések a városi előljárók kezében voltak, és patríciusok töltötték be a katonai egységek parancsnoki posztjait.⁴⁴ A hadseregnek járó zsold mellett a „város” a szolgálatteljesítésre való készenlétért és a politikai jóindulatért is inkasszált a királyoktól. Ezek a fizetségek azonban egy percet sem maradtak feleslegesen a városi pénztárban, hanem szétosztották őket az előljárók és a hivatalnokok között, mégpedig a rang, a viselt tisztség, az adott poszton eltöltött idő stb. szerint, azaz meglehetősen szigorú szabályok alapján. 1588-ban a spanyol fizetésből a városi kistanácsnak, azaz a szűk kormányzó csoportnak 52%, a nagytanácsnak 34%, a hivatalnokoknak pedig 6% jutott, míg a fennmaradó 7%-on 62 egyéb polgár osztozott. 1605-ben a savoyai hercegtől származó fizetésből még nagyobb arányban részesült a kistanács.

Az 1568-ban IX. Károly által fizetett majdnem tizenhétézer frank sorsa azonban konfliktust robbantott ki a tanácsban, és Jost Pfyffer városbíró (azaz polgármester) ideiglenes elűzéséhez vezetett. 57,5%-ot kapott a kistanács (35 tag), 26,5%-ot a nagytanács (58 tag), 4%-ot a hivatalnokok és 12%-ot harminc másik polgár. A botrányt nem a formális (eltérő társadalmi állású) csoportok közti elosztás elve váltotta ki, hanem az a tény, hogy az összeg 70%-a mindössze tizenkét családnak birtokába került, s ebből az egész 16 százaléka a Pfyffer-család tette rá a kezét. A játék íratlan, belső szabályait rúgták tehát fel. Jost és családja személyes te-

⁴³ J. W. Goethe, Schemate zur Fortsetzung von „Dichtung und Wahrheit”, ed. K. Jahn, „Goethe-Jahrbuch” XXVIII, 1907. 9–12.

⁴⁴ K. Messmer in: K. Messmer, P. Hoppe, Luzerner Patriziat, Luzern–München 1976, 77-től.

hetségének és a főként Franciaországgal fenntartott tartós politikai kapcsolatainak köszönhető, hogy átvészelte a hatalmi válságot. Ha szabad visszatérnem a hatalom vállalat konvencióhoz, Pfyffer üzletembernek bizonyult, akinek a személyét oly magasra értékelték a partnerek, hogy a felháborodott részvényeseknek még mindig megérte visszaállítani őt a vezető posztra. Megjegyzendő, Pfyffernek sikerült ennek érdekében kihasználnia a hercegekkel fenntartott személyes kapcsolatait is.

Általánosítva tehát, egy olyan helyzet alakult ki, amelyet a felnémet és olasz városok republikánus berendezkedése oly módon próbált meg elkerülni, hogy gondosan megszabta, hogy hány és milyen fokú rokon tölthet be egyszerre tisztséget a városi intézményekben. Az oligarchák ugyanis egy nemzetség dominanciáját mint igazságos rendszerük korrupcióját, mint zsarnokságot tekintették.

Az oligarchikus korrupció egy másik aspektusát kínálja Velence.⁴⁵ Ebben az esetben a lengyel nemességnek az absolutum dominiumhoz való viszonyára emlékeztető beteges félelem keveredik a velencei államrend tökéletességéről szóló mítosszal, amely dicsőségét Európában főként Gaspar Contarini művecskéje terjesztette.⁴⁶ Ez a tökéletesség végül már toposszá vált, amellyel csak a Köztársaság olyan ádáz ellenségei nem értettek egyet, mint Francesco Vettori.

A 16. század közepén egy velencei ügyvivő azon kesergett, hogy Lombardiában (és különösen magában Milánóban) a hivatalnokoknak szabad ajándékot elfogadniuk, Velencében pedig a dózsának még a neki címzett levelek pecsétjét sem volt szabad egyedül feltörnie. Egy másik velencei követ valamivel később I. Jakab véleményét tolmácsolta: „Ha az önök Köztársaságának rendszerét kívánnám utánozni, és büntetni kezdeném azokat, akiket megvesztegettek – jelentette ki állítólag az angol király –, rövidesen egyetlen alattvalóm sem maradna.”⁴⁷ Jakab király persze egy kicsit túlozni méltóztatott, ha másért nem, hát azért, mert alattvalóinak többsége igen csekély, vagy semmilyen lehetőséggel sem rendelkezett, hogy bárkitől is csúszópénzt kényszerítsen ki. Mindkét megnyilatkozás azonban a hivatali tisztesség differenciált kritériumainak létéről tanúskodik. A velencei variánsra a választási agitáció korlátozásának rendszere volt különösen jellemző, amely teljes eltörlésének irányába mutatott.

A város politikai élete a dózsепalotában, a közelében fekvő úgynevezett broglión és a Rialton zajlott. Tiltott volt azonban minden olyan tevékenység, ami szavazatszerzésnek minősülhetett a hivatali választásokkor. Egy hasonló, részletes utasításokkal kiegészített tiltás már formalizmushoz vezetett – és valóban, az e tárgyban született előírások a lagúnák városán kívül bárhol abszurdnak tűnhettek volna. Korának, a 15. és 16. század fordulójának tekintélyes megfigyelője, Girolamo Priuli szerint a velencei patríciusok háromnegyede abban az időben a hivatalokból élt; nemcsak a személyes ambíciók jutottak tehát szóhoz a játszmában, hanem a közvetlen érdekek is, amelyekre a klánok és csoportjaik együttes ambíciói rakódtak. A szavazás menetének egészét (különösen a Consilio Grandéban) az agi-

⁴⁵ R. Finlay, *Politics in Renaissance Venice*, London 1980; F. C. Lane, *Venice A Maritime Republic*, Baltimore 1970.

⁴⁶ Ld. Finlay, op. cit., 27. Vettoriról, 35-től, 44.

⁴⁷ Hurstfield, op. cit., 156.

táció ellensúlyozására helyezték ki, és mégis: „a Tanácsban a választásokkor a szavazók megesküsznek arra, hogy a város legjobbjaira és letehetségeseibbre fognak szavazni; ennek ellenére mindegyik saját apjára, bátyjára, rokonaira vagy barátaira voksolt, abban bízva, hogy ezek bizonyára viszonzozzák majd (írántuk való szíves-ségüket).”⁴⁸

Priuli úgy vélte, hogy a korrupció mételye egyenes arányban nő a katonai fenyegetettséggel, minthogy a Terraferma elvesztése (a Cambriai Ligával szemben) és a kereskedelem gyengülő érverése mind-mind növeli a hivatalok vonzóerejét. Ennek a megfékezésére fogadták el 1526-ban azt az indítványt, hogy ne csak azt ne lehessen hangoztatni, hogy valaki kire fog szavazni, hanem a választások után se legyen szabad gratulációkat (vagy sajnálkozásokat) fogadni; néhány évvel később megtiltották annak az elárulását, hogy valaki egyáltalán szavazott-e, és csak annyit volt szabad mondani, hogy „örülök”, vagy „sajnálom”... A patríciusoknak nem volt szabad keresztapaságot vállalniuk (a keresztapa – padrino pozíció visszaköszön!), korlátozták a bankettek, lakomák szervezését is – amiben persze a takerékosság etikai szempontja volt a leglényegesebb. Ezt bizonyítja az az 1531-ből származó előírás, amely megtiltja, hogy magánháznál nyolcnál több patrícius gyűljön össze. Különleges korlátozó intézkedések vonatkoztak a felsőbb testületek tagjaira: 1517-ben bevezették a cenzori hivalt, amely a szenátorok mesterkedéseit volt hivatva kordában tartani. A reneszánsz Velence politikai mechanizmusainak kutatója, Robert G. Finlay szerint⁴⁹ a cenzori hivatal után fennmaradt források meglehetősen szegényesek azokhoz az információkhoz és pletykákhoz képest, amiket a kortárs krónikások, és főként a már említett Priuli és Marin Sanudo jegyeztek fel.

A 16. és 17. századi velencei választási „korrupciót” a patrícius-oligarchák széles táborán belül zajló klán- és frakcióharcok megnyilvánulásainak is tekinthetjük, de láthatjuk benne a végletesen magasra emelt választási etikai normák következményét is – ezért döntöttem az idézőjel használata mellett. Nyugodt lélekkel feltételezhetjük ugyanis, hogy ezeket a jogi előírásokat senki nem vette komolyan mint erkölcsi normákat. A rendeletek azon az elméleten nyugodtak, hogy a patrícius-választópolgár önálló egyén, aki kizárólag saját szívében és értelmében keresi a válaszokat felebarátai erényeinek és a haza javának a kérdésében. A társadalmi valóság ezzel szemben nemzetségi klánokba tömörült, amelyek tízegynéhány tagot számláló klikkektől kezdve több mint száz fős csoportokig terjedtek a Nagy Tanácsban. 1507-ben százhetvenkét Contarini verődött össze – a „casa vecchia”-k egyike, amelyek közül azonban mindössze néhány család tudott igazi, vérbeli patrícius státust fönntartani. Az ilyen hatalmas nemzetségek belső társadalmi kapcsolatai elemnyészők voltak, s minden bizonnyal nem is léteztek volna, ha nincsenek a kliensi kapcsolatok, a frakcióharcok és – a szigorú korlátozások ellenére – a választási mechanizmusok. A patriciátus politikai megosztottsága ugyanis egészen bizonyan a rokoni kapcsolatokat követte. Nagy nemzetségek léptek egymással szövetségre a ki-sebbségek, a régebbiek az újabbak ellen (case nuove vagy curti) – az éppen terítéken lévő úgy típusától függően. A 17. században a Velencében tartózkodó diplomaták

⁴⁸ Finlay, op. cit. 75.

⁴⁹ Finlay, op. cit., 208.

remekül eligazodtak a patriarchátus politikai viszonyaiban; ebben az időben (a pápai átok után) kezdték egyébként a régi családi erőviszonyokat kiszorítani az újak, amelyek már Velence külpolitikájában gyökerestek (papalini, republichisti). Ez a képviselői testületekben megszokott jelenség azonban (és a Nagy Tanács G. Contarini szerint a Stato popolare funkcióját töltötte be) Velencében összeegyeztethetetlen volt a törvény előírásaival.

Finley a broglion zajló politikai tőzsdét nem jogsértésként értékeli, hanem a Köztársaság berendezkedésének alapját látja benne,⁵⁰ amely lehetővé tette a patriciátus szorosabb belső összefonódását, s elejét vette – tegyük hozzá – atomizálódásának. A szavazatok eladása a választásokkor a szegényeket és a gazdagokat összekötő kereskedelem egy formája volt – ezt már a kortársak is tudták. A szegényebb patriciusok előtt megnyílt a lehetőség, hogy részt vegyenek a Köztársaság nagypolitikájában, s ezzel gyógyígtatták frusztrációikat. Könnyen lehet az is, hogy a hatóságok elnézően kezelték a választási agitáció elleni törvények megszegését; az ilyen típusú törvénytörések mindenestre gyorsan a feledés homályába merültek.⁵¹

Ez az egészen különlegesen kiépített választási mechanizmus a nem a patriciusokhoz tartozó személyeknek is lehetőséget biztosított a korrupcióban való részvételre. A 15. század végén a ballotinók, a golyócskák és urnák segítségével zajló titkos szavazás során technikai segítő szerepkört betöltő tizenöt évnél fiatalabb fiúk elég ügyesnek és rafináltnak bizonyultak ahhoz, hogy közvetítsenek a padokban helyet foglaló nobili között, akik mozgási és érintkezési szabadságát a tanácskozássok és a szavazások idejére korlátozták. A ballotinók elég ügyesek voltak ahhoz is, hogy ne csak mint közvetítő informátorok jussanak szerephez: 1496-ban állítólag Giovanni Foscari értesére adták, hogy ők segítették bejutni a szenátusba, és számítnak az illő viszonzásra.⁵²

A szavazás közbeni információközlés – cédulák vagy gesztusok útján – mintegy a „drót” titkos leadásának felelt meg; arra azonban nem nyílt lehetőség, hogy a rituális politikai szertartásokat végző, ezer főnél is nagyobb tömegben megakadályozzák a kontaktusokat. A velencei élet krónikásai sajátos patriciusbandák tevékenységéről számoltak be. 1491-ben valakik Paolo Barbo értesére adták, hogy száz ellenszavazattal mindig számolnia kell – hacsak nem lesz hajlandó a zsebébe nyúlani. Sanudo meg volt győződve a sguizarinak, svájciaknak nevezett, csoportosan tevékenykedő nemesek zsarolási kísérletei sikerességéről. Ezek a csoportok a jelölőlistára már felkerült, a szavazásra váró jelölteket éppúgy megzsarolták, mint a jelölőlistára még csak felkerülni szándékozókat. Jól szervezetten és fegyelmezetten működtek capitánójuk vezetése alatt, aki diszkrét jelekkel adta tudomásukra, hogy kire kell szavazniuk.⁵³ Tegyük hozzá, lehetséges, hogy ez a gyakorlat tartotta ébren a szegények érdeklődését a velencei politikai élet formái iránt.

Ezek a külön-külön minősített és leírt jelenségek a mégoly eltérő közegek

⁵⁰ Uo. 219.

⁵¹ Uo. 220.

⁵² Uo. 202.

⁵³ Uo. 196–204.

ellenére is meglehetősen hasonlóknak tűnnek egymáshoz. Így például Angliában és Litvániában a 18. század közepén bizonyos jelenségek hasonlóvá tették a választások befolyásolásának mechanizmusait, de az együttesen, egy vezető irányításával fellépő nincstelen velencei választók bandája is emlékeztet a kovnói tartománygyűlésen később megfigyelt korrupció típusára. (Más kérdés, hogy több mint két évszázados késéssel van dolgunk.)

E cikk elején idéztük Jean-Claude Waquet véleményét, amely hangsúlyozta a vizsgált probléma etikai aspektusát és az erkölcsi normák szerepét tudományos elemzésében. Felmerül a kérdés, hogy a gyakorlatban hogyan vegyük figyelembe az etikai oldalt, milyen messzire menjünk el értéktételeinkben. Az értéktételek elvszerűségének vagy elkerülésük szükségességének a kérdése véleményem szerint nem dönthető el pontos és egyértelmű módon: a korrupció kutatójának a témájának legjobban megfelelő megoldást kell megkeresnie. A kutató kultúrkörében elfogadott erkölcsi normák rákényszerítését a múltra ma általánosan elvetik. A metodológiai érvek mellett ebben bizonyára nem kis szerepet játszik az a nem mindig tudatos érzés, hogy manapság (szemben a későviktoriánus korral) az etikai tudat válságát éljük, és számolnunk kell a modern világ etikai rendszereinek párhuzamosságával és konfliktusaival. Mindehhez hozzájárul még az a nehezen megfogható érzés, hogy a történész nevetségessé válna, ha a távoli múlt egyes alakjai felé irányítaná szigorú ítéleteinek nyilait, és Murenót vagy Verrest tollhegyre tűzné az uzsora miatt. Ezzel szemben bátran és élésen kritizálhatja a politikusok tevékenységét mind azonnali, mind hosszú távú hatásuk tekintetében.

Ezek a valószínűleg túl általános megfigyelések gyakorlatibb következtetések levonását teszik lehetővé. A korrupcióról érkező, vagy azt akárcsak megemlítő történelmi szövegek olvasása a vizsgált közegek etikai felfogásának elemzésére ösztönöz. Magától értetődő, hogy a viták élesedése, a korrupciót felemlegető vádak súlyosbodása már önmagában is fontos kérdés, a társadalmi és politikai feszültségek lényeges tünete. Evvel kapcsolatban azonban a kutatásoknak megfelelő figyelmet kell szentelniük a jelenség rövid távú evolúciójának is. „Ami igazán figyelemre méltó – írja Colin Leys –, az a 19. századi reformerek győzelmének gyorsasága és teljes sikere.” Indoklása szerint a nagy-britanniai kormányzó osztályokat rákényszerítették, hogy megváltoztassák felfogásukat a közérdek lényegéről, és új célokat jelöljenek ki a közhivatalok és állami intézmények számára.⁵⁴ Más szavakkal megfogalmazva Nagy-Britannia nem a rendszer mély korrupciójából jutott a tisztaság és a közszféra tisztességességének az állapotába, hanem az elvek egyik rendszeréről áttért egy másikra. Az mindenesetre tény marad, hogy egy bizonyos korban a „korrupció” jelszónak hatalmas súlya volt (válságjelenség), és hogy néhány évtized leforgása alatt olyan magatartásformákat, beállítottságokat és szokásokat irtottak ki gyökeresen, amelyeket társadalmilag rendkívül erősen motivált az egyéni érdek.

Az itt tárgyalt problémakör akkor nyeri el igazi jelentőségét, ha összehasonlítva és szinkronikusan vizsgáljuk. Érdekes tanúságokkal szolgálnak azok a múlt századi útikalauzok, amelyek gyakorlati tanácsokkal látták el az utazókat, hogy ho-

⁵⁴ C. Lewis, What is the Problem about Corruption?, in: Political Corruption, 343.

gyan viselkedjenek az adott országban, például a vám- és egyéb tisztviselőkkel szemben. Aki John Murray-nak az 1830-as évekből származó „Handbook for Travellers”-ét forgatta, pontosan megértette, hogy a hivatali etika milyen mély különbségei választották el nemcsak Oroszországot és Törökországot a Nyugattól, hanem Ausztriát is Poroszországtól. Ahhoz, hogy valaki a század első felében Londonban beszerezze az útiokmányokat (amelyek különösen az oroszországi utazások során bírtak kapitális jelentőséggel), nem ártott, ha az ügyet kissé megtámogatja az altiszt zsebébe csúsztatott borralalóval; ezután az egész (egyébként egyszerű) ügymenet mintegy két gentleman – az utazó és az államtitkár – között zajló érintkezés formáját öltötte.⁵⁵

A 19. században a Földközi-tenger mellékére, vagy Oroszországba látogató brit alattvaló mintha más korba csöppent volna, és – amint ezt nyomatékosan kihangsúlyozták az útikönyvek – jobban tette, ha saját jól felfogott érdekében alkalmazkodik is hozzá. Az az érzés azonban, hogy „ott náluk” korrupció uralkodik, gyakran kifejezésre jut más forrásokban is. Megtalálhatjuk majd mindegyik európai emlékirtnál, aki megfordult Oroszországban, vagy különösen Törökországban, (bár a 16. században bizonyos irányzatok komoly elismeréssel adóztak a török központi intézmények olajozott működésének). Ez annak a teljes szabadságnak a következménye volt, amelyet az oszmán állam közigazgatása élvezett a gyaur idegekkel való bánásmód terén: velük kapcsolatban érvénytelenek voltak a jogi előírások, míg ők a helyi szokások ismeretének hiányában gyakran követtek el vétségeket.

Annak, aki korunk korrupciójának kutatására adja a fejét, szintén az elvek különbözőségével gyűlik meg a baja. A szűkülő világban, a javak elosztásának örösi egyenlőtlensége és a – leggazdagabb parlamenti demokráciákon kívül – szerte a világban érzékelt nélkülözések és hiányok mellett éppen az egymástól elütő kultúrák és gazdasági rendszerek eme közeli kapcsolata eddig ismeretlen mértékű korrupciót szül. A periférián elhelyezkedő, de a világban magasra értékelt természeti kincsekben bővelkedő, vagy fontos stratégiai helyen fekvő országokban gyakorolt hatalom olyan mérvű meggazdagodás lehetőségét kínálja, amely teljes aránytalanságban áll a helyi lakosság általános nincstelenségével. A harmadik világ gazdasági fejlődésének analógiájára kijelenthetjük, hogy e helyeken a hatalom struktúrájában olyan változások gyorsítása folyik, amelyek egyáltalán nem érintik az élet minden szféráját, és a – mindenekelőtt nyugati – minták importjával kapcsolatosak. Az, ami a gazdaságilag fejlett országokban az elmúlt kétszáz, vagy még több év során szerves fejlődés volt, itt idegen, bár esetenként sikeresen átvett produktum. A nyugati fogalmak szerinti korrupció épp az ilyen fejlődési aránytalanságok, diktatórikus kormányok és gyenge stabilitású hatalmak gyümölcseinek tűnik.

Mindez annak a javaslatnak a felvetését sugalmazza, hogy a korrupció következetesen mint relatív jelenséget fogjuk fel, és szembeállítva egymással megnyilvánulásait és értékelve intenzitását, egyúttal azt is mérjük fel, hogy kinek a szá-

⁵⁵ Ld. A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 1984, 17. és 20. fejezet; (Zárándoklatok, utazások, turizmus); Egy, a John Murray és Karl Baedeker útikönyvein alapuló összehasonlító Európa-stúdium sok meglepő tanúsággal szolgálhatna.

jából hangzanak el a vádak. Néha ezek az oldalvonal mentén szemlélődők hangjai lesznek (mint például a reneszánsz kori velencei követek, vagy a nyugati etnológusok és politológusok), néha azonban a korrupció elleni harc jelszava épp a korrupciótól mételyezett országban dülja föl a kedélyeket, és válik politikai jelszóvá. Végül pedig óvakodnunk kell attól, hogy egy adott helyen és időben a korrupciót mint monolit jelenséget fogjuk fel. Éppen úgy, mint a klientelizmus esetében a korrupció különböző formái együtt léteznek, s különböző, néha ellentétes társadalmi, gazdasági, és politikai szerepet töltenek be.

A LENGYELEK TÖRTÉNELMI TUDATA

A kutatások módszertani problémái és mai állása

A történelmi tudat egyike a modern szellemtudományok legkevésbé világos fogalmainak. Manapság mindenki értekezik róla, nemcsak a történészek, a historiográfusok, hanem a szociológusok, a filozófusok és a történelemtanárok is, nem beszélve a politikusokról és az újságírókról, akik a munkásságuk által gyakorolt politikai reagálás egyik fontos témájául választották.

Az első lengyel történész, aki használta a „történelmi tudat” fogalmát, Stanisław Zakrzewski,¹ az ismert középkor-kutató és a „történelmi kultúra” teoretikusa volt. E fogalom azonban akkortájt, azaz az első világháború előtt nem játszott komolyabb szerepet a módszertanban, elvéve használták, és nem határozták meg közelebbről sem tartalmát, sem hatókörét. Hasonló volt a helyzet a II. Köztársaság korában és a népi Lengyelország első két évtizedében. Csak nagyjából a hatvanas évek közepétől lesz fokozatosan a „történelmi tudat”, főként a szociológusok és a társadalmi gondolkodás történészei jóvoltából komoly tudományos kutatás tárgya.² Idővel bekapcsolódnak ebbe a történészek, a történelmi módszertannal foglalkozók és a történelemoktatók is. Noha sokszor próbálták precízen definiálni a fogalmat, továbbra sem világos, nagy mértékben „meghatározatlan”.³

E téren Jerzy Topolski elméleti vizsgálódásai a legértékesebbek. Ő azt hangsúlyozza, hogy a „történelmi gondolkodás” nagy szerepet tölt be a társadalmi életben, amelyben „Csak akkor lehetséges közös cselekvés, ha létezik valamilyen kö-

¹ Vö. S. Zakrzewski: *Kultura historyczna* [in] S. Zakrzewski: *Zagadnienie historyczne*, Lwów 1908, 75.

² Vö. Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych. *Materiały konferencji naukowej*, szerk. J. Maternicki, Warszawa 1985, 55–88.

³ N. Assorodobraj: *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje*. „*Studia Socjologiczne*” 1963 nr 2 (9); J. Possart: *Niektóre elementy świadomości historycznej mieszkańców miast Polski współczesnej*. „*Studia Socjologiczne*” 1967 nr 1 (24), 111–133.; J. Possart: *Wybrane elementy „potocznej” świadomości historycznej miast Polski współczesnej*, Warszawa 1967. Wydawnictwa OBO-PiSP nr 61; B. Szacka: *Przeszłość w świadomości ludności wiejskiej*, Warszawa 1967. Wydawnictwa OBO-PiSP nr 69; B. Szacka: *Miejsce historii w świadomości współczesnego człowieka*. „*Kwartalnik Historyczny*” LXXX. évf. 1973 nr 2, 360–371.; B. Szacka: *Przeszłość a świadomość współczesnej inteligencji polskiej*, Warszawa 1983; J. Szacki: *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971; J. Szacki: *Świadomość historyczna a wizja przyszłości*. „*Studia Filozoficzne*” 1975 nr 8 (217), 41–52.; Fr. Hawranek: *Rola świadomości historycznej i efekty polityki oświatowej w procesach integracji*. [in] *Funkcja świadomości historycznej i efekty polityki oświatowej w procesach integracji*. Opole 1974, 10–36.;

zős történelmi tudat (...) A történelmi tudat így azon emberi cselekvéseket determináló tényező, amelyeknek a társadalom kulturális jelentéseket tulajdonít”.⁴

J. Topolski a történelmi tudatot a lehető legtágabb értelemben használja. E fogalomhoz köt, ha jól értettük gondolatait, minden „tudást a múltról”, amivel – egy meghatározott értékrenddel együtt (ez a történelmi tudat elválaszthatatlan része) – rendelkezhet egy meghatározott egyén vagy társadalmi csoport.

A történelmi tudat – egyéni vagy közösségi – J. Topolski véleménye szerint „az emberi tudatban működő effektív történelmi tudás”.⁵ Ez azonban sajátos tudás – erősen áthatják az értékelő mozzanatok. „Az értékrend a konkrét történelmi tények megítélésének viszonyítási síkja; nem létezik ugyanis valamilyen »tisztá«, és a tudatban működő tudás a múltról, amelyen kívül léteznék az említett értékrend. Az egyén vagy a társadalom történelmi tudatában így a történelmi tényekről őrzött tudás minden esetben az értéktételekhez és az értékrendhez kapcsolódva funkcionál, akkor lép működésbe, amikor szükség van rá (ha például új és ismeretlen történelmi tényekkel találkozunk). Amikor azt mondjuk, hogy a történelmi tudat – eltérően a történelmi ismerettől, ami a tettekben felhasználható elem – aktív állapot, készenlét annak kinyilvánítására, milyen álláspontot foglal el, akkor magától értetődő, hogy a történelmi ismeretet aktivizáló tényező az értékrend, vagy, másképp

T. Mazowiecki: Katolicyzm i nasza świadomość historyczna. „Więź” 1974 nr 12, 24–29.; *J. Rulka*: Świadomość historyczna młodzieży szkolnej [in] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich 17–20 września 1979 roku. Część II. Sympozja I–VIII*, Katowice 1979, 271–277.; *J. Topolski*: Świat bez historii, Warszawa 1972, *J. Topolski*: O pojęciu świadomości historycznej [in] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, szerk. *J. Topolski*, Łódź 1981, 11–33.; *A. F. Grabski*: O problemach badania struktury i dynamiki świadomości historycznej [in] *Świadomość historyczna Polaków*, i.m., 34–72.; *M. Orzechowski*: Świadomość historyczna jako płaszczyzna walki ideologicznej i politycznej [in] *Edukacja polityczna 1. kötet*, Warszawa 1982, 13–33.; *J. Z. Sadowski*: Świadomość społeczna – świadomość polityczna – świadomość historyczna (próba ujęcia modelowego) [in] *Edukacypolityczna 1. kötet*, i.m., 125–144.; 2. kötet, Warszawa 1983, 129–151.; *M. Leczyk*: Historia żywa, Warszawa 1983; *R. Rudziński*: Świadomość historyczna a metafizyka [in] *Perspektywy historiozoficzne. Praca zbiorowa*, szerk. *J. Litwin*, Wrocław 1979, 133–179.; *J. Maternicki*: Historia – kultura historyczna – świadomość historyczna „Wiadomości Historyczne” XXVII. évf., 1984 nr 5–6., 399.; *J. Maternicki*: Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych [in] *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*, i.m., 24–53.; *J. Maternicki*: Większość i mniejszość historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych, Warszawa 1986, 235–265.; *J. Pomorski*: O obiegowym i teoretycznym pojmowaniu kategorii „świadomość historyczna” [in] *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*, i.m., 139–144.

⁴ *J. Topolski*: O pojęciu świadomości historycznej, i.m. 28. Másutt *J. Topolski* azt állítja, hogy „a történelmi tudat tartalma a történelmi ismeret, vagyis a múltról való tudás”. *J. Topolski*: *Świadomość historyczna a zmienianie świata* [in] *Kultura polska a socjalistyczny system wartości. Referaty wygłoszone na sesji naukowej*, szerk. *B. Suchodolski*, Warszawa 1977, 291.

⁵ *J. Topolski*: Rola świadomości historycznej w budownictwie socjalizmu [in] *Teoretyczne problemy budownictwa socjalistycznego. Materiały sesji naukowej ...* szerk. *B. Białokozowicz*, Wrocław 1984, 611.

fogalmazva, az ideológiai nézetek rendszere. Ezek adják a cselekvőknek a programokat és a magatartási mintákat a választott célok elérését szolgáló cselekvéshez.”⁶

Véleményünk szerint itt a „történelmi tudat” fogalmának túlságosan tág felfogásával van dolgunk. Ilyen esetben majdnem teljesen fedi a „történelmi gondolkodás” fogalmát. J. Topolski definíciója kevésbé használható a historiográfiai és történeti-didaktikai kutatásokban. Nem választja el világosan az „élő” történelmet a „holttól”. Igaz, a kettő közt nincs éles, még kevésbé pontosan érzékelhető határ.

Számunkra meggyőzőbbek a szociológusok koncepciói. Leszűkítik az ún. praktikus történelem számunkra itt érdekes fogalmát. A múlthoz való „praktikus” viszony abban rejlik, hogy a múlt történéseit kizárólag a hozzánk, jelenlegi helyzetünkhöz való viszonyukban értelmezzük. Az az ember, aki így viszonyul a történelemhez, mintegy visszafelé olvassa, csak azok iránt az események iránt érdeklődik, amelyek a mostani tevékenységhez köthetők. A „praktikus” történelem tehát kizárólag azokat az elemeket öleli fel a történelmi ismeretekből és elképzelésekből, amelyek a társadalmi tudatban léteznek, és világnézet elemeként működnek benne.⁷

Ez az álláspont is kissé egyoldalúan kapcsolja az egyén vagy a társadalmi csoport történelmi tudatát aktuális helyzetéhez. Nem ez az egyetlen viszonyítási pont, a történelmi tudatot kisebb-nagyobb mértékben meghatározott jövőképek is determinálják. Más szóval, az az ember, aki praktikusán viszonyul a történelemhez, nemcsak visszafelé, hanem – többé-kevésbé – „perspektivikusan” is olvassa. Úgy tetszik, hogy a kérdésnek ezt a szempontját nem minden szociológus értékeli kellőképpen.

A történelmi tudat tartalma mindig a múltból alkotott elképzelések valamilyen komplexumából és az elképzeléseket kísérő értékrendből áll. Ugyanis a múltból alkotott nem minden elképzelés fontos egyaránt az egyén vagy a társadalmi csoport számára. A történelmi tudat csak az „élő” elképzeléseket öleli fel, azokat, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az adott csoport aktuális társadalmi helyzetével, az általa elfogadott értékrenddel és saját jövőképeivel. Hasonló a helyzet az egyén történelmi tudatával is. Mindig csak azokról a történelmi tartalmakról van szó, amelyek „a társadalmi tudatban léteznek” és hatnak a társadalmi, politikai magatartásokra. Kívül maradnak az így felfogott történelmi tudat körén a többé-kevésbé „közömbös” tartalmak, amelyeknek így nincs komoly „praktikus” jelentősége.

E vizsgálódásokból meghatározott konzekvenciák hárulnak a történelmi tudat kutatására. Gyakori hiba e fogalom azonosítása a történelmi ismerettel, amely az adott egyén vagy közösség birtokában van. A történelmi ismeret a történelmi tudat két különböző jelenség, szorosan kötődnek ugyan egymáshoz, de szerkezetük alapvetően eltérő.

A társadalom történelmi tudatát igaz és hamis tényezők egyaránt alkotják. Az erősen mitologizált, értékelő mozzanatoktól áthatott, egyszerű értékrendre épülő történelem a fekete-fehér sémákhoz vonzódik. Az „élő történelem” (a hagyományok formájában) főként a tekintélyelv alapján működik, tehát inkább hit, mint

⁶ Uo. 613.

⁷ Vö. B. Szacka: *Miejsce historii w świadomości współczesnego człowieka*, i.m. 361.

vizsgálat tárgya. Jellemző rá, hogy racionális érvekre kevésbé alkalmas és viszonylag tartós.

A történelmi tudat egyik legjellemzőbb jegye az, hogy a történelmi tényeknek meghatározott szimbolikus jelentést tulajdonít. A történelmi alakok és események (valóság vagy képzeletbeliek) az adott csoportban megbecsült értékeket, valamint meghatározott – sorsa, aspirációi és törekvései szempontjából fontos – társadalmi folyamatokat, jelenségeket képviselnek és fejeznek ki.

A történelmi tudat nem teljesen autonóm jellegű, szoros kapcsolatban marad ugyanis a társadalmi tudat különféle elemeivel.

Elsőként vizsgáljuk meg, ezt az egyén perspektívájából. Az egyes ember, lévén saját történelmi tudatának a tárgya, nem elkülönülten, hanem más emberek között él, meghatározott családi, szakmai, területi, vallási, osztály-, állami vagy nemzeti közösség tagja. Számos társadalmi alakzat részeseként többé vagy kevésbé fejlett nemzeti, állami, osztály-, vallási stb. tudattal rendelkezik. A társadalmi tudat mindegyik említett fajtájának meghatározott történelmi tartalmak felelnek meg. A nemzethez való tartozás érzetével általában együtt jár a múltja iránti érdeklődés, múltbéli és mostani sorsának meghatározott módon való átélése. Törvényszerűen hasonló konzekvenciákkal jár a meghatározott állam-, osztály- és vallási közösséghez való tartozás is. Az állami tudatból születik az adott állam története, az osztálytudatból az adott osztály története, a vallási tudatból a meghatározott vallási közösség története iránti érdeklődés. Más szóval, az egyéni történelmi tudat társadalmi tudatának különféle területeivel kapcsolatos történelmi tartalmakat foglal magába a családi kapcsolatok érzetétől kezdve egészen a nemzeti és állami tudatig.

Az imént mondottak felvetik a történelmi tudat státuszának kérdését. Bizonyos egységet képez, vagy inkább egymáshoz lazán kötődő, a társadalmi tudat különféle fajtáival azonban kapcsolatban maradó elemek gyűjteménye? A kérdésre adott válasz attól függ, hogy hogyan fogjuk fel a társadalmi tudatot. Véleményünk szerint meghatározott teljes struktúrát képez, amely különmemű, de egymáshoz szorosan kötődő elemekre tagolódik, olyanokra, mint a nemzeti, állami, osztály-, vallási, szakmai, területi és családi tudat. Hasonlóan épül fel a történelmi tudat. Különböző komponensekből áll: egyesek a nemzeti tudatnak vannak alárendelve, mások az államinak, megint mások az osztály- vagy a családi tudatnak, összességében azonban meghatározott belső struktúrájú egészet képez.

Tipikus, bizonyos értelemben modellértékű helyzetet vizsgálunk itt. A valóság sokszorosan bonyolultabb ennél. Nem minden ember rendelkezik egyformán fejlett családi, vallási vagy állami tudattal; az is előfordul, hogy ezek egyike (pl. a nemzeti) dominál a másik (pl. az osztálytudat) fölött. Gyakran van dolgunk az egyén társadalmi tudatának dezintegrációjával. Az ilyen állapot következtében számos ellentmondás léphet fel történelmi tudatában. Az egyéni történelmi tudatnak így különféle jellege, különböző fokú belső kohéziója lehet.

Nemcsak egyének, hanem egyes társadalmi csoportok is rendelkeznek történelmi tudattal. Beszélhetünk tehát konkrét család, meghatározott szakmai vagy területi csoport (pl. egy város lakói) történelmi tudatáról. A leggyakrabban azonban a fogalmat nemzeti, állami, osztály- vagy vallási közösségekre vonatkoztatjuk.

Milyen szerepet tölt be a történelmi tudat a nemzet életében? Erre a kérdés-

re azért is nehéz választ adnunk, mert nagyon különböző helyzetekkel van dolgunk. Léteznek „boldog” nemzetek, amelyek elégedettek mostani helyzetükkel, inkább perspektivikusan, mint retrospektivikusan gondolkodnak, és vannak „boldogtalan” nemzetek, amelyek jórészt múltjukból élnek, nyugtalanok jövőjük miatt. Általában véve azonban a történelmi tudat lélekben egyesíti a nemzetet, saját erejébe vetett hitet ad neki, szentesíti az általa elfogadott értékrendet, magyarázatot ad a kudarcokra, megmutatja az erény és a további fejlődés útját.

Hasonló a helyzet az osztály, a vallási csoport vagy az államközösség történelmi tudatával.⁸ Lélekben megerősíti az adott közösséget, megalapozza aspirációit és törekvéseit.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a történelmi tudat sok hasonlóságot mutat a történelmi ideológiákkal.⁹ Valójában mindkét jelenség hasonló szerkezettel rendelkezik. Van azonban különbség is köztük, többek között az, hogy a történelmi tudat, ellentétben a többé-kevésbé „mesterséges” történelmi ideológiákkal, amelyeket rendszerint szűk körben „agyalnak ki”, sokkal természetesebb és elemibb módon, az adott közösség minden (vagy majdnem minden) tagjának a részvételével formálódik.

A közösség történelmi tudata mindenekelőtt meghatározott (igaz vagy hamis) tudásból áll saját történetét illetően, különös tekintettel a dicsőséges kezdetekre, a hősi epizódokra, az erény és az önfeláldozás példáira. Ehhez gyakran járul a közösség életének legdrámaibb eseményeiről, a nagy vereségekről és az ezeket kísérő szenvedésről őrzött emlék. A történelmi tudat fontos elemei még az adott közösség és más közösségek együttélésére, harcára vonatkozó tartalmak is. A történelmi tudat rendkívül szubjektív és egocentrikus jellegű; az „idegen” közösségek, pl. más nemzetek, osztályok, vallások stb. történetét érintő eseményeket kizárólag saját érdekei szempontjából értékeli. Itt nincs helyük kimért és objektív ítéleteknek. Gyakran szóhoz juthatnak ellenben a különféle nemzeti, állami, osztályjellegű vagy vallási antipátiák.

A történelmi tudat nemcsak tükrözi a társadalmi tudat meghatározott állapotát, hanem maga is hatással van formájára és jellegére, a történelmi átalakulások aktív elemét képezi. Nemcsak tükörképe, hanem kiindulópontja is, ha lehet így fogalmazni – „ősoka” sok társadalmi nézetnek, magatartásnak és tevékenységnek. Aktívan hat többek között a társadalmi programokra és rendszerekre, kisebb-nagyobb mértékben meg is határozza az egyének és társadalmi csoportok politikai viselkedését. A 19. és 20. századi társadalmi és politikai kérdést meg sem lehet érteni anélkül, hogy megvizsgálnánk az egyes társadalmi csoportok viszonyát a történelemhez, megvizsgálnánk a történelmi tudatukat. Gyakran csak ezen az úton juthatunk

⁸ Államközösség történelmi tudatával van dolgunk abban az esetben, amikor állampolgárai azonosulnak az adott állammal, sajátjuknak tartják. A 19. századi lengyelek, három közülük idegen államszervezetben élve, tömegesen soha nem azonosultak a megszálló államokkal, saját, különálló állami tudattal rendelkeztek, kötődtek az egykori Nemesi Köztársaság hagyományaihoz.

⁹ Vö. J. Maternicki: Ideologie historyczne jako przedmiot badań historycznych. „Studia Nauk Politycznych” 1986, nr 2 (81), 19–42.

el a társadalmi tudat mélyebb rétegeihez, és csak így fedhetjük fel a legrejtettebb és legálcazottabb vágyakat, sóvárgásokat, sértődéseket és elfogultságokat.¹⁰

A történelmi tudat többretegű jelenség. Külső (1) „faktográfiai” rétege mellett, amelyre a konkrét eseményekről és a történelmi (vagy, a tipikusan mitologikus tudat esetében kvázi-történelmi) alakokról alkotott elképzelések rakódnak, megkülönböztethető benne (2) az általános, az adott közösség történetének egészére vonatkozó, alapvető értékrendjét kifejező ítéletek szféráját, valamint (3) az adott csoportra jellemző, meghatározott nézete a történelemről más-képp fogalmazva, a történelem alakulásáról, mechanizmusairól alkotott elképzelések bizonyos együttese.

A történelmi tudat felölelheti a társadalmi élet különböző területeit, nemcsak a politikai történelmet, hanem – természetesen különböző mértékben – a jogi-szervezeti, társadalmi-gazdasági és kulturális stb. történetet is, a „nagyot” (az emberiség, meghatározott állam, nemzet történetét) éppúgy, mint az egészen „kicsit”, amelynek nemegyszer egy kis helyi közösség vagy család története a tárgya.

A történelmi tudat kutatása azonban nem egyszerű vagy könnyű dolog. Nem figyelhető meg közvetlenül, kizárólag közvetett módon következtethetünk rá.

A historiográfia története alapján, úgy tetszik, a történelmi tudat kutatásának három alapvető módját különböztethetjük meg. Az első az egyének és társadalmi csoportok meghatározott értékörző magatartását elemzi. Ebben az esetben aktív megőrzésről van szó, amely, bizonyos hagyományok ápolásában, történelmi emlékek óvásában, műemlékek védelmében, az évfordulókról való megemlékezésben, a nemzeti ünnepekben való részvételben stb. fejeződik ki. A történelmi megőrzés sajátos formája a történelmi nevek átvétele és használata. Teljes „iránymutató” értékkel természetesen csak az olyan értékörző gesztus rendelkezik, melyet senki sem kényszerít ki, kizárólag az adott egyén vagy társadalmi csoport természetes szükségleteiből adódik.

Vizsgáljunk meg például egy olyan jelenséget, mint a történelmi nevek átvétele és használata. Sok családban elterjedt az a szokás, hogy a gyerekeknek a nagyapák és nagyanyák, sőt, időnként az apa vagy az anya nevét adják. Ez legtöbbször a második keresztnév, amit születése után kap a gyermek. Ez feltételezhetően a családi, nemzedékek közti élő, gyakran érezhető kapcsolatok kifejezője. E kapcsolatok fenntartását szolgálja a családi emlékek gyűjtése is, az elhalt családtagok sírjának látogatása stb.

Fontos forrás a hitlerista megszállókkal való fegyveres harcba bekapcsolódott lengyelek történelmi tudatának megismeréséhez a katonai fedőnevek és az ekkor tevékenykedő partizánosztatok és a lengyel hadsereg reguláris alakulatainak elnevezése is. Megvilágítva az okokat, amelyek miatt Kościuszko nevét adták a Lengyel Néphadsereg első, a Szovjetunióban alakult divíziójának K. Śreniowska a következőket észrevételezi: „A lengyelek történelmi tudatában Kościuszko leginkább úgy él, mint az osztályhangsúlyok nélküli függetlenségi harc

¹⁰ Itt néhány olyan gondolatra hivatkozunk, amelyek 1981-ben fogalmazódtak meg a „Kultura i edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.” c. értekezésben [in] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.* Zbiór studiów, szerk. J. Maternicki, Warszawa 1981, 12.

zászlaja. A hosszú kabátot viselő tisztas vezető alakja megőrződött az emlékeztünkben, már az általános iskola első osztályaiban a szívünkhöz közel álló hősök közé tartozott (...) Helyesen hivatkoztak a lengyel hadseregben a Szovjetunió területén Kościuszkóra mint a nemzetet egyesítő hős alakjára. Kościuszkónak, a szimbólumnak a Szovjetunióban szétszóródott lengyelek tömegéhez, különböző világnézetű és származású emberekhez kellett szólnia. A lengyel nemzet legfőbb vezetőjét mindenki elismerte. Régóta a miénk, lengyel volt. E szellemben kellett tehát propagálni Kościuszkót, hogy szolgálja azon lengyelek verbuválását, akik a független Lengyelorszáért akartak harcolni”.¹¹

A T. Kościuszko Divízió szervezőinek ilyen szándékai közvetett, de igen sokatmondó bizonyítéka annak, hogy az 1794. évi felkelés vezérének neve mélyen belevésődött a nemzet történeti tudatába; hiszen ha másként lenne, más szimbolikus nevet kerestek volna.

A történelmi nomenklatúra azonban nem mindig határozza meg a társadalom történelmi tudatának állapotát. Komoly hibát követne el például az a kutató, aki a varsóiak történelmi tudatának szférájában bekövetkezett átalakulásra akarna következtetni az új utcanevékből, amelyeket e városban a 20. század ötvenes éveinek első felében vezettek be. Soknak közülük igen rövid élete volt, némelyikük meg csak a hivatali dokumentumokban funkcionált. E téren igen önkényesen jártak el, semmibe vették a hagyományt és a társadalom érzéseit. A varsói utcák új elnevezései nem annyira a város lakói történelmi tudatának állapotát fejezték tehát ki, mint inkább bizonyos kívánalmakat, amelyekkel a város akkori hatóságai léptek fel.

A társadalom történelmi tudatát más módon a személyes dokumentumok (a kifejezés szociológiai értelmében véve) vizsgálata útján lehet kutatni, ilyenek pl. a levelek, feljegyzések, naplók, tudósítások, visszaemlékezések és emlékiratok. Találhatunk bennük különféle történelmi témájú kitérőket, történelmi tárgyú olvasmányok margójára írt reflexiókat, történelmi emlékek és helyek emocionális leírását stb. Ez az anyag különösen hasznos a történelmi tudat azon területeinek rekonstrukciójához, amelyek a „tapasztalati történelemre”, tehát az egyes szerzők életében történt eseményekre és az akkori jelenségekre vonatkoznak.¹²

A fentebb tárgyalt módszerek fő érdeme az, hogy lehetővé teszik a távoli és nem túl távoli múlttól alkotott tényleges elképzelések, emocionális beállítottságok rekonstrukcióját. E módszerek azonban, tekintettel a forrás-információk szűkösségére – amelyek „közvetlenül” vonatkoznak az emberek történelmi élményeire, értékörző magatartásukra –, nem adnak teljes betekintést történelmi tudatuk állapotába. Teljesebb megismerését csak a „történelmi nevelés” vizsgálata hozhatja meg.¹³ Itt a társadalomhoz címzett történelmi közlemények (kézikönyvek, regények, képzőművészeti ábrázolások stb.) tartalmának elemzéséről éppúgy szó van, mint ezek-

¹¹ K. Śreniowska: Kościuszko – bohater narodowy, Warszawa 1973, 236–237.

¹² E témáról a következő munkákban írunk bővebben: Pamiętnik jako dokument kultury historycznej. „Przegląd Humanistyczny” 1985 nr 11–12, 231–262.; Problemy dydaktyczne historii najnowszej [in] Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania. Praca zbiorowa, szerk. J. Maternicki, Warszawa 1986, 30–93.

¹³ Vö. J. Maternicki: Wielokształtność historii, i.m., 266–303.

nek a különféle társadalmi szférák általi befogadásának vizsgálatáról. A történelmi regény, történelmi festészet vagy a történettudomány kutatása csak akkor közelít bennünket a társadalom történelmi tudatának megismeréséhez, ha figyelembe vesszük a történelmi művek: irodalmi, tudományos munkák, képzőművészeti alkotások stb. recepcióját. Mint tudjuk, ezen a téren nem a legjobb a helyzet; a történettudomány, történelmi regény vagy történelmi festészet történetét feldolgozó munkák többsége mellőzi a kérdés ezen aspektusát, amely oly fontos a történelmi tudat megismerése szempontjából.

A társadalom történelmi nevelésének kutatása lehetővé teszi a viszonylag legteljesebb betekintést történelmi tudatába, segíti azon elemeinek hipotetikus rekonstrukcióját, amelyek a fentebb említett „közvetlen” módszerek segítségével megfoghatatlanok.¹⁴

A tudati folyamatok kutatása mindig sok módszertani problémát vet fel. Különösen a társadalom különböző rétegei és csoportjai történelmi tudatának vizsgálatára igaz ez. Nemrég az alábbi véleményt mondták erről a témáról: „A történelmi tudat kutatásának ... kizárólag tömeges méretekben van értelme, amely lehetővé teszi nagyobb vagy kisebb társadalmi csoportok tudatának szembesítését és a közös pontok keresését. Az egyéni nézetek kutatása azonban a vizsgált személy biográfiájához hasznosítható, nem szolgál alapul általánosabb érvényű megállapításokhoz.”¹⁵

Az idézett mondatok bizonyára azon túlságosan messzire menő általánosításokra reagálnak, amelyek időnként mindössze néhány egyedi eset elemzésén alapulnak. Az is előfordult, hogy historiográfiai munkák egy-két író, történész, publicista és emlékiratíró nézeteinek vizsgálata után az egész társadalom történelmi tudatáról mondtak véleményt. Ez komoly módszertani hiba. Nem jelenti azonban azt, hogy az „egyéni nézetek” kutatásának egyáltalán semmi jelentősége sincs a közösségi elképzelések rekonstrukciója szempontjából. Gyakran fordul elő, hogy csak ezen az úton lehet megközelíteni – természetesen hipotetikus módon – a társadalmi tudat egy korábbi meghatározott állapotának rekonstrukcióját. Igaz, hogy „minden egyén individuális tudata, ismeretei és nézetei bizonyos értelemben unikálisak”, másrészt azonban tagadhatatlan, hogy „az egyén nézeteinek és információinak hatalmas többségét megosztja más, meghatározott, bár természetesen nem mindig ugyanazon és ugyanolyan számú egyénnel vagy társadalmi csoporttal”.¹⁶ Igaza van a szociológusnak, amikor azt mondja, hogy a tudat alanya, vagyis hordozója „vég-

¹⁴ Vö. J. Maternicki: *Kultura i edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. i.m.*, 13.

¹⁵ A. Lipski mondott ilyen véleményt a „Świadomość historyczna Polaków”, Łódź 1981. c. könyvről írt recenziójában = „Kwartalnik Historyczny”, XC. évf., 1983 nr 2, 456. A. Lipski a bennünket érdeklő problematikával a következő munkájában foglalkozott: *Tradycja państwowa jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”*. XXVIII. köt., 1983, 75–91.

¹⁶ M. Ziółkowski: *Przyczynę do sposobu pojmowania świadomości społecznej [in] Świadomość jednostkowa a świadomość społeczna. Poznańskie studia z filozofii nauki*. 8. köt. Warszawa 1984, 24–25.

eredményben csak és kizárólag az emberi egyén, mert nincs egyéntől független tudat, amely az egyének felett vagy között léteznék”.¹⁷

Azt a következtetést vonjuk le ebből, hogy az egyes személyek tudatát vizsgálva közeledhetünk a közösségi tudat megismeréséhez. Minden attól függ, hogy az adott személyek elég reprezentatívak-e a vizsgált társadalmi csoportra nézve. Komoly kételyeink lehetnek pl. az iránt, tükrözték-e valaha is a történészek által mondott ítéletek a társadalom széles körei történelmi tudatának állapotát. A 19. vagy 20. században az egyes társadalmi csoportok történelmi tudatáról nem annyira a történészek nézetei, mint inkább az „egyszerű”, „átlagos” emberek: parasztok, földbirtokosok vagy értelmiségiek nézetei árulkodnak. Meg kell vizsgálni, milyen csatornákon jutott el hozzájuk ez vagy az a történelmi ismeret, hogyan fogadták, milyen szerepet játszott életükben. Így a történelmi tudat kutatása a történelmi nevelés és kultúra vizsgálatához kapcsolódik. A további fejtegetések során még visszatérünk ehhez a kérdéshez.

Az a baj, hogy amíg a történészek, írók vagy publicisták nézeteiről már elég sokat tudunk (ismerjük nevüket és szövegeiket), addig az „egyszerű” emberek (pl. az „átlagos” földbirtokosok, hivatalnokok, papok, tanítók, parasztok, munkások, kézművesek) nézeteiről – nagyon keveset. A historiográfia történésze akadályba ütközik itt az „egyszerű” emberek nézeteire vonatkozó forrás-információk szegénysége miatt. Itt azonban nincs minden lehetőség kellőképpen kihasználva. Sok esetben meg tudjuk határozni (természetesen csak hozzávetőlegesen) az adott személy – egy meghatározott társadalmi csoport tipikus képviselője – történelmi tudásának penzumát, amelyet az otthoni nevelés és az iskolai oktatás folyamán, a hadseregben és a templomban kaphatott, rekonstruálhatjuk történelmi olvasmányait, „kiles-hetjük” viselkedését a nemzeti ünnepek idején stb. E célból többek között olyan forrásokhoz kell nyúlunk, mint az iskolai tankönyvek, a prédikációk szövege (jelentős részük fennmaradt kézirat formájában), a katonai leckék szövege, a házi könyvtárban található könyvek listája (többek között jegyzői, rendőrségi stb. iratokban), tudósítások, visszaemlékezések és emlékiratok. Itt emlékeznünk kell arra, hogy a történelmi tudat kutatásának a célja nem annyira a történelmi ismeretanyag újraalkotása, amellyel a bennünket érdeklő egyén vagy társadalmi csoport rendelkezett, mint inkább azon területeinek, elképzeléseinek és érzelmi beállítottságainak a rekonstrukciója, amelyeknek meghatározott gyakorlati jelentősége volt az egyén vagy csoport számára.

Régi történelmi szövegeket kutatva, társadalmi terjedésüket követve nem mindig tudjuk precízen elkülöníteni az „élő” történelmet a „holttól”. Ez komoly metodológiai probléma. Általában véve elfogadhatjuk, hogy „élő” történelemmel van mindig dolgunk, amikor a rendelkezésünkre álló forrás-információk arról látszanak tanúskodni, hogy (1) az adott történelmi tartalmak magas gyakorisággal lépnek fel, (2) érzelmi színezetük szembetűnő, és (3) félreérthetetlenül kapcsolódnak az adott egyén vagy társadalmi csoport aktuális helyzetéhez és saját jövőképeihez.

A történelmi tudat történeti vizsgálata csak most kezdődött Lengyelországban. Eredményeink e téren még nem nagyok, távol állnak a tökéletestől. Még min-

¹⁷ Uo. 16.

dig keressük a helyes utakat és a kutatás eszközeit. Ezt nemegyszer hibák kísérik, ezt azonban nehéz elkerülni a kutatások jelenlegi, bevezető szakaszában. Fokozatosan eljutunk azonban a kutatási terület egyre jobb megismeréséhez, és nagyobb áttekintést kapunk az e területen lévő lehetőségek és korlátozások köréről.

Most bemutatunk néhány történeti publikációt a történelmi tudat különféle aspektusairól, pontosabban olyanokat, amelyek – legalábbis a címükben – effajta érdeklődést deklarálnak.¹⁸ Élre kívánczik itt „A lengyelek történelmi tudata: problémák és kutatási módszerek” című gyűjteményes munka, szerkesztette J. Topolski (Łódź, 1981). Nagyszerű kiadvány, ugyanakkor nagyon egyenetlen. Legértékesebbek a kötetben Jerzy Topolski, Andrzej F. Grabski, valamint Bernard Perlak, „A szociológiai módszerek haszna a történelmi tudat történeti kutatásában”¹⁹ című vázlat szerzőjének elméleti fejtegetései. Rosszabb a helyzet a könyvben megformált metodológiai útmutatók gyakorlati megvalósításával.²⁰ Mindenekelőtt arra kell figyelniünk, hogy a valamilyen jelenséget felmérő értekezések egy része inkább csak lazán kapcsolódik a könyv deklarált tematikájához. Zygmunt Baras, a reneszánsz-kori politikai kérdések szakértője pl. „a 16–17. századi lengyel nemesség »tengeri« tudatára” összpontosította figyelmét. Ez nem annyira a történelmi tudat történetét, mint inkább a nemesség politikai ideológiáját vizsgáló tanulmány. Történelmi elképzeléseinek Z. Baras mindössze néhány, nem túl sokat mondó sort szentelt. Danuta Paton, „A Kościuszko-ábrázolások alakulása a lengyel festészetben a 18. és 19. század fordulóján a történelmi események háttérével” című, más szempontból érdekes értekezés szerzője szintén a kortársak számára teljesen aktuális kérdésekkel foglalkozott. Zofia Sprys vázlata, „A függetlenségi tevékenység és a történelmi tudat Wielkopolskában a romantika korában” nem annyira a történelmi tudatot, mint inkább Wielkopolska szellemi életének általános tematikáját tárgyalja. A történelmi tudat történetének kutatóját e munkában csak azok a részinformációk érdekelhetik, amelyek a poznańi sajtóban megjelent történelmi cikkekre vonatkoznak. Laza kapcsolatban marad a bennünket érdeklő tematikával Brygida Kürbis – a középkori ember mentalitásának vizsgálata szempontjából érdekes – középkori történelemkép misztikus fogalmairól írt értekezése is.

Igazságot szolgáltatva a szerzőknek, le kell szögeznünk, hogy az itt tárgyalt műben szereplő értekezések többsége belefér a J. Topolski által kijelölt kutatási „mezőbe”, érinti a történelmi gondolkodás fontos irányzatait, különféle formáit és aspektusait. Teresa Jakimowicz művészettörténész A. F. Grabski néhány módszertani javaslatához kapcsolódva a következő témával foglalkozott: „Múlt és jelen a 16. századi lengyelországi művészetben”. Alapos tanulmány, a tárgy tökéletes ismeretén alapul. A szerző alapvetően a mecénás-műalkotás relációra összpontosítja figyelmét, arra a következtetésre jut, hogy „a műtárgy alkotói és a mecénások ré-

¹⁸ Itt nyilvánvalóan a legfontosabb munkákra szorítkozunk, amelyek illusztrálják az e téren folytatott kutatások fő irányait.

¹⁹ [In] Świadomość historyczna Polaków, i.m., 472–487. J. Topolski és A. F. Grabski értekezéseinek címét a 3. jegyzetben közöljük.

²⁰ Vö. K. Groniewski és A. Lipski kritikái észrevételeivel. „Kwartalnik Historyczny” XC. évf., 1983 nr 2, 448–458.

gebben (és feltehetően nemcsak régebben) a történelmi témát vagy a múltra való utalást a jelenkor diktálta célok szolgálatába állították”.²¹ E problematika körébe tartozik Maria Falińska érdekes vázlata is, „A történelmi tudat megjelenési formái a 17. század második felének lengyel festészetében”. „A barokk festészet interpretációjában – állítja M. Falińska – a tanulmányok fő célja a rendi, nemzeti és családi öntudat jegyeinek keresése volt, ezekben a mítosz és a legenda egyenrangú szerepet játszott a történelemmel, időnként a helyébe lépett (pl. a címerben jelen vannak a heraldikusok által kitalált mitikus ősök is a valóságos elődök mellett, népszerűek a családi legendák stb.)”.²² Zygmunt Lewandowski klasszika-filológus érdekesen elemezte egyes nemes nemzetségek római és római-szarmata genealógiáját néhány ólengyel címerben,²³ a lengyel nemzet kezdeteiről folytatott felvilágosodás kori vitákat és vizsgálódásokat K. Bartkiewicz mutatta be.²⁴ Roman Kijak „Vizsgálatok a vallás hatásáról a lengyel társadalom történelmi tudatára a 19. század első felében” címmel írt értekezést. A társadalom azonban nincs jelen e munkában, az egész kérdés ugyanis néhány értelmiségi (S. Staszic, J. Hoene-Wroński, A. Towiański, H. Rzewuski) által hirdetett nézetek elemzésére szorítkozik. Közlebb került a „köznép” elképzeléseihez Elżbieta Nowakowska, aki a következő problémát tárgyalta: „A történelmi ismeret és a regionális tudat kialakulása a Szczecini Tengermelléken 1945-től 1970-ig”.²⁵ A szerző a népszerű tudományos kiadványokat és a tömeges ismeretterjesztés különféle formáit, mint pl. a sajtó, szépirodalom, emlékiratok, előadások stb. egyaránt figyelembe vette.

A tárgyalt könyv egészében véve kétségkívül érdekesnek mutatkozik, noha csak részben érinti a történelmi tudatot, az értekezések többsége vele rokon problematikát vizsgál, az eszmék, a kultúra, az ideológia és a történelmi nevelés határterületét. Sok mindent megtudtunk arról, hogy képzelte el a múltat néhány, a tágabb publikumnak szánt történelmi tartalom alkotója, továbbra is keveset tudunk azonban arról, hogyan képzeltek ezt a múltat az „egyszerű, átlag” nemesek, polgárok, munkások, parasztok stb.

Lépjünk tovább, vizsgáljunk meg más munkákat is. Roman Heck témája „a történelmi tudat a középkori Lengyelországban”.²⁶ E szerző azonban nem mindig

²¹ T. Jakimowicz: *Przeszłość i teraźniejszość w sztuce wieku XVI w Polsce* [in] *Świadomość historyczna Polaków*, i.m., 156. Vö. e szerző monográfiájával: *Temat historyczny w sztuce ostatnich Jagiellonów*, Warszawa 1985. Fontos adalék ez a 16. századi lengyel történelmi tudat vizsgálatához.

²² M. Falińska: *Przejawy świadomości historycznej w malarstwie polskim drugiej połowy XVII w.* [in] *Świadomość historyczna Polaków*, i.m., 205.

²³ Z. Lewandowski a következő könyv szerzője is: *Recepcja rzymskich kompendiów historycznych w dawnej Polsce (Do połowy XVIII wieku)*, Poznań 1976.

²⁴ Ez az értekezés a szerző „*Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenie*”, Poznań 1979. c. könyvének első két fejezetéhez kapcsolódik.

²⁵ A szerző e munkájában a „*Kształtowanie się świadomości regionalnej na Pomorzu Szczecińskim*”, Warszawa 1980. c. könyvében már korábban feldolgozott anyagot használt fel.

²⁶ Vö. R. Heck: *O świadomości historycznej w Polsce średniowiecznej*. „*Przegląd Humanistyczny*” XXI. évf. 1977, nr 4, 19–31.

tartotta magát a fogalom általa is elfogadott definíciójához.²⁷ Ha figyelmesen olvassuk munkáit, amelyeket 3/4 részükben meghatározott történelmi szövegek recepciójának szentelt, meggyőződhetünk róla, hogy főként a lengyel társadalom felső rétegei történelmi kultúrájára összpontosítja figyelmét. „Természetesen – írja R. Heck – a középkori Lengyelország lakói történelmi tudatosodásának foka különböző korokban és társadalmi környezetekben eltérő volt. Míg a 11–13. században a történelmi erudíció szigetszerű központjainak kisugárzásával van dolgunk, később a helyzet elég radikális átalakuláson ment át. A történelmi ismeretek társadalmi elterjedtsége a késő középkorban (a 14–15. században) a következő módon mutatható be: I. historiográfusok, tudósok – a legfelsőbb szint, II. uralkodók, állami méltóságok, papság – viszonylag magas szint, III. a nagyobb, központi városok lakói és a lovagok középrétege – mérsékelt szint, IV. a többi város, kisváros és falu lakói – alacsony szint.”²⁸ Mindez – szögezzük le még egyszer – nem annyira a történelmi tudatra, mint inkább a társadalom történelmi kultúrájára vonatkozik. Igaz, ezek a fogalmak elég közeli kapcsolatban állnak, mégis, a történelmi gondolkodást képező jelenségek más szférájára vonatkoznak.²⁹

Kissé más jellegű Marian Biskup, Andrzej F. Grabski, Alfons Klafkowski, Henryk Samsonowicz és Tadeusz Walichnowski publikációja, a „Grünwald a lengyelek tudatában” (Varsó, 1981). Őt egymást követő referátumban tárgyalják a grünwaldi csata geneziséét, menetét és jelentőségét (M. Biskup), visszhangját „a 15. századi európai tudatban” (A. F. Grabski), hatását „a lengyel tudomány eredményeire a nemzetközi jog területén a 15. században” (A. Klafkowski), tükröződését „a lengyelek régi nemzedékei tudatában” (H. Samsonowicz) és a helyét „a lengyelek mai nemzedékei tudatában” (T. Walichnowski). A szerzők nem annyira a „köznép” tudatára, mint inkább a tudósok, írók, politikusok stb. által terjesztett nézetekre, koncepciókra és eszmékre összpontosították figyelmüket.

Más jellegű Kazimierz Bartkiewicz értékes könyve, „A haza történetének képe a lengyel történelmi tudatban a felvilágosodás korában” (Poznań, 1979). Érdekes valamivel több figyelmet szentelni ennek a munkának. A szerző a „történelmi tudat” terminust használja, de jelentését tekintve közel áll a mi felfogásunk szerinti „történelmi gondolkodáshoz”.³⁰ A mű döntő részét az teszi ki, hogy a szerző

²⁷ Íme: „... a történelmi tudat meghatározása alatt azon történelmi fogalmak és ismeretek, valamint a hozzájuk kapcsolódó pszichikai beállítottságok összességét értem, amelyek a vizsgált közegben működnek. Itt tágabb értelemben felfogott ismeretekről és fogalmakról van szó, amelyek kapcsolatban állnak az emberiséggel és vezetői, a társadalmi csoportok és az emberek nagyobb közösségei történetével.” R. Heck: *O świadomości historycznej* ..., i.m., 19. Több okból is kételyeket ébreszt ez a definíció. Véleményünk szerint R. Heck helytelenül azonosítja a történelmi tudat fogalmát a történelmi ismeretével. Fentebb igyekeztünk igazolni, hogy a „vizsgált közegben funkcionáló” tudásanyag egésze nem egyenlő értékű e közeg számára, és nem tartozik egészében véve a történelmi tudatába. Másrészt azzal sem érthetünk egyet, hogy a „történelmi tudat” fogalmának területéről eltávolítsák a családi és nemzeti hagyományra vonatkozó tartalmakat.

²⁸ R. Heck: *O świadomości historycznej* ..., i.m. 26–27.

²⁹ Vö. J. Maternicki: *Historia – kultura historyczna – świadomość historyczna*, i.m., J. Maternicki: *Wielokształtność historii*, i.m.

³⁰ Vö. J. Maternicki: *Wielokształtność historii*, i.m.

elemzi a felvilágosodás kori emberek felfogását történelmünk egymást követő korszakairól, így Lengyelország legrégebbi történetéről, a Piastok, a Jagellók és a választott királyok koráról. Keresztmetszetszerűen tárgyalja „Lengyelország történelmi helyét a világban a felvilágosodás tudata szerint”, az egész munkát pedig „A jelen felvilágosodás kori diagnózisa és Lengyelország jövőképe” című fejezet zárja.³¹

Kutatásainak metodológiai alapjait megvilágítva a következőket írja K. Bartkiewicz: „Az e munkában kifejtett felfogás mindenekelőtt azon a feltevésen alapul, hogy a tipologizált források információs és útmutató jelentőséggel rendelkeznek egyidejűleg, azaz mintha építenék a történelmi tudatot, és egyszerre véleményt is mondanának róla. Ezért nem szorítkoztam egy- vagy néhányfajta forrásra és nem vállalkoztam arra, hogy egységes egészben próbáljam összefogni őket, hanem a lehető szélesebb körű és különféle források mellett döntöttem, melyek mindegyik összetevője (forrástípusa) megvilágítja a bennünket érdeklő problémát (...) Arról van szó, hogy ezek a források egyrészt a lehető legteljesebb, a dolog természetéből adódóan szubjektív képet adtak a társadalmi-történelmi valóságról (esetünkben Lengyelország történetéről), másrészt ezzel egyidőben e képet kölcsönösen verifikálták és a lehető legtökéletesebb megfelelés értékével ruházták fel.”³²

E közlemény arra készített, hogy vitába szálljak a szerzővel. K. Bartkiewicz teljes egészében mellőzte itt a forrásszelekció kritériumainak problematikáját az egyes „körök” és „fajták” terén. Mégsem ez a legfontosabb. Valami más nyugtalanít: azon a priori feltevés elfogadása, mely szerint a források mindegyik típusa és minden forrás külön-külön „információs és útmutató jelentőséggel rendelkezik egyidejűleg”, tehát egyenlő mértékben szól arról, hogyan akarták az adott korszakban (azaz a felvilágosodás korában) formálni az emberek történelmi tudatát, és arról, milyen volt az valójában. E területen semmit sem lehet előre eldönteni; a K. Bartkiewicz által figyelembe vett szövegek erősen differenciált „információs” és „útmutató” értékekkel rendelkeznek – az egyik inkább arról szól, mit tettek annak érdekében, hogy így vagy úgy alakítsák a kortársak történelmi tudatát, a másik meg inkább arról, milyen eredményeket lehetett elérni ezen a téren. Hogy fel tudjuk becsléni az egyes szövegek „útmutató” értékét, a lehető legalaposabban meg kell vizsgálnunk társadalmi hatásuk körét és az egyes közegekben való percepciójuk különféle aspektusait is.

Soha sincs úgy, hogy egy időben csak egy kép léteznék a nemzet történetéről, többnyire van belőlük néhány, időnként akár tucatnyi is. A. F. Grabski és maga K. Bartkiewicz kutatásai meggyőznek arról, hogy a felvilágosodás korában legalább néhány kép funkcionált a Piastok, a Jagellók és a „választott királyok” korának Lengyelorszájáról. A történelmi tudat kutatója nem elégedhet meg e tény tudomásul vételével, meg kell még keresnie a választ arra a kérdésre, melyik jutott el e történelemképek közül a szélesebb publikumhoz, és milyen fogadtatásra talált.

³¹ Itt még meg kell említenünk a bevezető fejezetet: *Oświeceniowy „klucz” do dziejów narodowych*.

³² K. Bartkiewicz: *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979, 10–11.

A K. Bartkiewicz által alkalmazott módszer véleményem szerint nem ad megfelelő betekintést a felvilágosodás kori Lengyelország egyes társadalmi csoportjainak (környezeteinek) a történelmi tudatába. El kell azonban ismernünk, hogy a szerző munkájában rendkívül gazdag és érdekes anyagot dolgozott fel. A könyv forrásalapja 65 „historiográfiai műből” (az iskolai tankönyveket is beleértve), több mint 50 publicisztikai munkából, több mint 30 irodalmi műből, 5 periodikából, ugyanannyi leltárból és katalógusból, mintegy 40 önéletrásból, 10 összegyűjtött levelezésből, valamint országgyűlési beszédek, prédikációk stb. sok kötetre rúgó anyagából áll. K. Bartkiewicz a korabeli szótárakat és az ikonográfiát is figyelembe vette. Ez lehetővé tette, hogy kimerítően tárgyalja Lengyelország történetének különféle, a lengyel felvilágosodás történelmi gondolkodására jellemző felfogásait. E felfogások társadalmi elterjedtségének kérdése, a történelmi tudatban kifejtett hatásuk már más probléma, csak részben érinti a szerző, így még további kutatásokat igényelnek.

Itt valamivel több figyelmet szenteltünk K. Bartkiewicz munkájának, hogy a példáján be tudjuk mutatni, milyen különbségek vannak, véleményünk szerint a „történelmi gondolkodás” és a „történelmi tudat” vizsgálata között. Fejtegetéseink – szűkebb értelemben véve – nem képezik K. Bartkiewicz munkájának kritikáját, mivel ő más jelentést tulajdonít a fentebb említett terminusnak, különösen a „történelmi tudatnak”. Ezúttal az volt a célunk, hogy kialakítsuk saját álláspontunkat e kérdésben.

Megint más jellegű a R. Heck szerkesztésében megjelent gyűjteményes kiadvány, „A lengyel, cseh és szlovák történelmi tudat a 19. században”, amely lengyel, cseh és szlovák történészek munkáiból áll, és politikai történelemmel, a historiográfia történetével, valamint irodalomtörténettel foglalkozik. A referátumok problematikája általános kérdések mellett (mint pl. a történelem szerepe a lengyel, cseh és szlovák nemzet életében) speciális kérdéseket is érint, mint pl. az irodalom múltképeit vagy a lengyel- és csehországi iskolai történelmi nevelés történetét.³³

Sok érdekes metodológiai proposícióval állt elő nemrég „a tömegek történelmi ismereteinek” kutatását illetően a munkásmozgalom történetével foglalkozó Władysław L. Karwacki.³⁴ E kutató nagy súlyt fektet „a plebejus tömegek történelmi ismereteinek” vagy „tudatának” vizsgálatára (W. L. Karwacki felváltva használja mindkét fogalmat). „Közismert a történelem rangja a társadalmak életében és a közös emlékezet szerepe a nemzetek életében. Ha ilyen nagy figyelmet szentelünk

³³ Vö. Polska, cseksa i słowacka świadomość historyczna XIX wieku. Materiały symposiumu Polsko-czechosłowackiej Komisji Historycznej 15–16 XI 1977. Szerk. R. Heck, Wrocław 1979. A lengyel referátumok címe: R. Heck: Trzydziestolecie umowy o przyjaźni i wzajemnej pomocy między Republiką Czechosłowacką a Rzeczpospolitą Polską; J. Chlebowczyk. Świadomość historyczna jako element procesów narodotwórczych we wschodniej Europie środkowej; A. F. Grabski: Historia i świadomość polska. Epoka romantyzmu; M. Inglot: Historia w polskim dramacie romantycznym (A. Mickiewicz, J. Słowacki, Z. Krasiński, C. Norwid); J. Maternicki: Rola historii w wychowaniu młodego pokolenia w Polsce w XIX w.; R. Gładkiewicz: O tradycji Karola IV w czeskiej świadomości historycznej XIX w.

³⁴ Vö. W. L. Karwacki: Wiedza historyczna w masach. „Kwartalnik Historyczny” LXXXV. évf., 1979 nr 2, 307–310.; W. L. Karwacki: Wiedza historyczna robotników polskich w latach zaborów (Przyczynek do badań) [in] Polska klasa robotnicza, IX. köt., Warszawa 1980, 139–188.

a modern nemzetek kialakulásának a 19. században, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a munkásosztályt, amely elvégre integrális és állandóan növekvő részét képezi e nemzetnek. Az elit körök nézeteinek legbehatóbb tanulmányozása sem nyújt tudást a nemzet tudatának állapotáról, ha nem vesszük figyelembe, hogy viszonyul a parasztság és a munkásság saját hazájához, és miként értékeli történelmi múltját. Van még egy tényező, amelynek ösztönöznie kell e kutatásokat. A nemzeti identitásuk iránt érdeklődő munkások is komoly szerepet játszottak a nemzeti történelem iránti általános érdeklődés kialakulásában. E jelenség, amelyet a lengyel földeken zajló társadalmi élet ösztönzői és szervezői is észleltek, óriási esélyeket adott arra, hogy ideologikusan inspirálják a munkások magatartását, hűveket keressenek egy meghatározott ideológia számára a munkásság körében. A történelem volt az az elem, amelyet nem lehetett kihagyni a politikai kalkulációból, gyakran az e kérdéshez való viszony volt az a tényező, amely eldöntötte, mekkora körben hat. A történelem és a múlthoz való viszony alapján társadalmi programokat lehetett kialakítani, egyébként a leggyakrabban ez határozta meg a tematikai preferenciákat és a tények, események interpretációját egyaránt. E problémák megvilágítása a tények valóban tudományos elemzése eredményeképp választ adhat arra, hogy milyen okok magyarázzák a szocialista pártok sikereit és kudarcait a lengyel proletariátus körében”.³⁵

W. L. Karwacki természetesen tisztában van azzal, hogy „a tömegek történelmi ismereteinek” vagy „tudatának” a kutatása számos komoly metodológiai és műhely-problémát vet fel, nem különben azzal, hogy az ilyen vizsgálatok lehetségesek és jelentős eredményeket hozhatnak. Ezidáig nincs kihasználva minden lehetőség, ami e téren kínálkozik. A szerző vállalkozik arra, hogy megpróbálja „azon források előzetes rendszerezését, amelyek esélyt adnak az e téren folyó kutatások objektivizálására, ekképp a megfigyelési mező szélesebb felvázolására, hogy a vizsgálatokból levont következtetések valóban a tömegekre, ne pedig az egyénekre vagy csoportokra vonatkozzanak, hogy a tudatuk értékelése ne véletlenszerűen vagy szelektíven kiválasztott anyagok alapján történjék”.³⁶

Az alapoknál kell kezdeni – javasolja W. L. Karwacki –, a megfelelő forrásbázis kialakításánál. A „lengyel munkások történelmi tudata a felosztás éveiben” c. munkájában W. L. Karwacki a következőket bizonyította: „A forrásgyűjtés bevezető szakasza kulcsfontosságú e téma szempontjából, mert át kell lépnie azt a pszichológiai akadályt, amely törvényszerűen megüti a plebejus közegek és a munkásosztály tudatát kutatni akarók szándékait. Ez az akadály abból a meggyőződésből keletkezett, hogy nem maradtak fenn olyan anyagok, amelyek használhatók lennének e jelenségek rekonstruálásában. Ezeket az érveket azzal az állítással koronázzák meg, hogy a plebejus tömegek írástudatlanok voltak, a proletariátus alacsony képzettségi foka miatt nem rendelkezünk olyan dokumentumokkal, amelyek esélyt adnának arra, hogy érdemi módon behatolhassunk a probléma lényegébe. A jelen értekezés célja az, hogy igazolja azt az állítást, mely szerint rendelkezünk

³⁵ W. L. Karwacki: *Wiedza historyczna robotników polskich ...*, i.m., 188. Hasonlóképpen a *Wiedza historyczna w masach*”, i.m. 307–308. c. cikkében.

³⁶ W. L. Karwacki: *Wiedza historyczna robotników polskich ...*, i.m., 139.

olyan megfelelő forrásbázissal, amely lehetővé teszi e bonyolult jelenségek feltárását, a kutatók erőfeszítései nincsenek feltétlen kudarcra ítéelve.”³⁷

W. L. Karwacki nyolc alapvető tényezőt különböztet meg, amely véleménye szerint formálta a tömegek történelmi ismereteit („tudatát”) a felosztás korában. Első közülük a plebejus tömegek „beállítottsága és magatartása” azon „események során, amelyek arra készítették vagy egyenesen kényszerítették a résztvevőket, hogy fejezzék ki a nemzeti kérdéshez való viszonyukat”. Az idézett értekezés szerzője főként arra gondol, hogyan reagáltak a „tömegek” a különféle eseményekre, amelyek nemzeti felkeléseink idején történtek.

E kérdésnél érdemes kissé hosszasan időzni, mivel ez rendkívül összetett és legalábbis nem egyértelmű probléma. Adjuk vissza még egyszer a szót W. L. Karwackinak: „Az idézett példák – írja – alig informálnak arról a lehetőségről, hogy a magatartáselemzés felhasználható a plebejus tömegek történelmi tudata vizsgálatához. Végig lehet kísérni például, hogyan reagáltak Varsó lakói a prágai mészárlásra, megfigyelhetjük, hogyan viselkedtek, amikor bevonultak a fővárosba az idegen hadseregek. A porosz hadsereg bevonulása idején pl. üresek voltak Varsó utcái, noha a plebs hajlamos a szájtáti bámészkodásra, 1806-ban azonban megteltek az utcák, amikor bevonult a francia hadsereg.”³⁸

Mindez igaz, a baj azonban ott van, hogy az effajta viselkedésnek kevés köze van a történelmi tudathoz, mivel aktuális, a kortársak szeme előtt játszódó eseményekre reagálnak. Mégsem hisszük, hogy a tömegek magatartásának elemzése semmiféle jelentőséggel sem bír történelmi tudatuk vizsgálata szempontjából. Épp ellenkezőleg, időnként nagyon is hasznos lehet. Itt azonban, úgy véljük, két szituációt kell megkülönböztetnünk. Abban az esetben, amikor „történelmi” értékörző magatartással van dolgunk (ilyen pl. a nemzeti ünnepeken, felvonulásokon, az ilyen vagy olyan történelmi évfordulókról való megemlékezéssel kapcsolatos összejöveteleken való részvétel), a dolog viszonylag egyszerű: e magatartásokat a történelmi (és természetesen: a nemzeti, politikai stb.) tudat meghatározott állapota tükröződéseként fogjuk fel. Másként áll a dolog azzal, hogyan reagálnak a tömegek az előttük zajló politikai eseményekre, mint pl. a (W. L. Karwacki által) fentebb említett esetben a porosz és francia hadak varsói bevonulására. Itt rendkívül lényeges, az adott osztályra, vagy általában a tapasztalati történelem terén lévő társadalmi csoportra igen jellemző kérdést érintünk. Egy meghatározott társadalmi csoport (nemcsak a plebejus rétegek, hanem ugyanígy a „felsőbb osztályok”) „aktuális” magatartása csak annyiban érdekli a történelmi tudat történészét, amennyiben megőrződött e csoport közös emlékezetében, és formálta a múlthoz való viszonyát. Feltételezhető, hogy azok a történelmi események, amelyeket az adott csoport kialakulása folyamán pozitívan értékelt, a jövőben az általunk vizsgált csoportot alkotó eljövendő nemzedékek tudatában is megőrzik ezt az értéket. Ez azonban csak hipotézis, nem lehetünk benne biztosak. Az effajta kérdéseket egyedileg kell elbírálnunk, igénybe véve az adott csoport történelmi tudatára vonatkozó forrásokat.

Térjünk vissza W. L. Karwacki fejtegetéseihez. Nagy súlyt fektet annak a

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 147.

problémának az elemzésére, hogy viszonyulnak a plebejus tömegek az olyan, meghatározott történelmi tartalmú jelekhez és szimbólumokhoz, mint a Fehér Sas, a nemzeti színek, a hősök (pl. T. Kościuszko) képmásai és a nemzeti épületek (pl. a Wawel, Wanda Sírhalma). „A szimbólumok és jelek funkcióinak elemzése – írja helyesen W. L. Karwacki – igen jól használható lehet a népi és plebejus rétegek történelmi tudatának vizsgálatához, a kvantitatív módszerekkel folytatott kutatások nem egy, munkáinkban elterjedt véleményt verifikálhatnak, vagy lehetővé tehetik, hogy az eddigi eredményeket jóval pontosabbá tegyünk.”³⁹ Nem osztva a szerző optimizmusát a kvantitatív módszerek e téren való alkalmazásának lehetőségét és célszerűségét illetően, teljes mértékben egyetértünk vele abban, hogy a plebejus tömegek által használt „történelmi” (a múltban gyökerező) jelek és szimbólumok értelmezése sok mindent megvilágíthat történelmi tudatukban.

A további hat tényező, amelyet W. L. Karwacki megkülönböztet a már meghatározott forrási típusokra vonatkozik. Ezek: a vizuális közlési eszközök (nemzeti hősök tömegesen terjesztett portréi, a múlt különböző eseményeit bemutató képek, a történelmi jeleneteket ábrázoló képeslapok, történelmi alakok kis szobrai és figurái, utcai plakátok, emlékművek, különféle panorámák és kozmográfiák stb.), a legendák és mítoszok, a szóbeli források, énekek és dalok, könyvek (e kategóriába sorolja a népszerű kiadványokat éppúgy, mint a történelmi regényeket, sajtótermékeket stb.), valamint a színház és a film. W. L. Karwacki nem szorítkozik az egyes források pusztá felsorolására, hanem egy sereg érdekes példát is ad, amelyek arról tudósítanak, hogy kerültek a történelmi tömegtájékoztatás általa említett formái a parasztok és munkások kezébe, milyen volt a fogadtatásuk. A népi és plebejus tömegek történelmi nevelésére összpontosítva W. L. Karwacki, úgy tetszik, a helyes utat választotta történelmi tudatuk rekonstrukciójához. Nem lehet minden kérdésben egyetérteni W. L. Karwackival (véleményünk szerint több figyelmet kellett volna fordítania a kalendáriumba, erősebben kellett volna hangsúlyoznia az egyház és az iskolák szerepét is), nem kevésbé fontos azonban az, hogy módszertani megoldásai általában véve új, ígéretes távlatokat nyitnak a népi tömegek történelmi tudatának szentelt történelmi kutatások előtt.⁴⁰ Itt még jegyezzük meg, hogy hasonló problematikával (azaz a tömegek történelmi nevelésével) foglalkozik Czesław Majorek és Józef R. Szaflik is.⁴¹

A történelmi tudat történetéről készült tanulmányok gyakran kapcsolódnak a történelmi ideológiák, a történelmi kultúra (beleértve a történelmi nevelés különböző formáit) történetének a kutatásával. Ezeken a területeken már differenciált, egészében véve érdekes és értékes kutatási eredményekkel rendelkezünk. Részletes jel-

³⁹ Uo. 148.

⁴⁰ E kérdésnek nagy figyelmet szentelt W. L. Karwacki a munkás kultúra történetének általános képerőlt frt munkájában. Vö. W. L. Karwacki: *Kultura i obyczaje robotników* [in] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów* I. köt., 2. rész, szerk. S. Kalabiński, Warszawa 1974, 744.; W. L. Karwacki: *Kultura i obyczaje robotników* [in] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*. I. köt., 3. rész, Warszawa 1978, 711.

⁴¹ Vö. Cz. Majorek: *Polskie czytanki historyczne dla ludu i ich rola w kształtowaniu świadomości narodowej chłopów w Galicji doby autonomicznej* [in] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, i.m., 235–271.; J. R. Szaflik: *Tradycja historyczna w publicystyce i działalności galicyjskiego ruchu ludowego* [in] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, i.m., 273–316.

lemzésükről lemondva (ezt egy másik munkában tesszük meg)⁴² igyekszünk még egyszer aláhúzni, hogy a történelmi gondolkodásnak, a történelmi nevelésnek stb. szentelt munkák csak közvetve vonatkoznak a társadalom történeti tudatára, mivel közvetlenül arról szólnak, hogyan akarták formálni, nem pedig arról – milyen volt valójában.

Nagy hatással vannak a történelmi tudatra a mítoszok és a történelmi legendák. E problematikával ez idáig főként irodalomtörténészek foglalkoztak, akik, érthető módon az „irodalmi”, azaz az irodalmi, tudományos, didaktikus és publicisztikai művekben funkcionáló mítoszokra és legendákra összpontosítanak. Íme néhány mű címe e területről, amely az elmúlt években jelent meg: Jan Malicki, *Nemzeti mítoszok*. Lechida (Wrocław, 1982); Julian Maślanka, *Irodalom és mesés történelem* (Warszawa, 1984); Franciszek Ziejka, *A lengyel parasztok arany legendája* (Warszawa, 1984); Antonina Lubaszewska, *Mítosz – étosz – konstrukció*. Stefan Żeromski, „Duma o hetmanie” (Wrocław, 1984). E munkák azonban nem teljes értékűek a társadalom történelmi tudata történetével foglalkozó kutatások számára. A szerzők magukra a mítoszokra (és legendákra), valamint a velük kapcsolatos, gyakran igen bonyolult irodalomtörténeti kérdésekre összpontosítanak, keveset törődnek azonban azzal, milyen körű volt társadalmi hatásuk, milyen mértékben determinálták az egyes társadalmi csoportok történelmi tudatát.

Hasonló hiányosságot mutatnak a szlávok és a lengyelek karakterológiájával foglalkozó historiográfiai tanulmányok is. Ezeket Krystyna Śreniowska kezdeményezte 1976-ban. Rámutatva e kutatási terület kiterjedtségére K. Śreniowska többek között ezt írta: „A szlávok, saját ősi jellemző jegyeinek állandóságába, »természetük« változatlanóságába vetett hit éppúgy fellelhető az ólengyel krónikákban, mint a felvilágosodás korának irodalmában, aztán a 19. században és részben máig is fennmaradt. A szlávok képe elég lényeges, önmeghatározásunkat érintő argumentációt foglal magában. Ezért próbálom rekonstruálni a szlávokról alkotott elképzeléseket, figyelmen kívül hagyva azt, milyenek voltak »valójában«. Terjedelmes szlavisztikai irodalom kutatta és kutatja az igazságot a szlávokról. Mi a mítosszal benőtt igazságot akarjuk kutatni, nem kíséreljük meg verifikálni a mítoszt (mert reménytelennek tartjuk!). Hasonló mértékben érdekel a valótlan, a fantázia, a mese, a legenda, helyesebben ezek ékesszólása, a mese erkölcsi tanulsága.”⁴³ Az idézett vázlat velős jellemzést ad a szláv mítoszirol, pontosabban a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás és a romantika korának lengyel irodalmában és historiográfiájában megfigyelhető módosult változatairól.

Részletesebb kutatásokba kezdett nemrég e téren Andrzej Wierzbicki, aki terjedelmes értekezést írt a 18. századi lengyel nemzetkarakterológiáról.⁴⁴ Az általa elemzett szövegek igen széleskörűek, a történelmi lengyelek ezúton nyert önarcképe gazdag és differenciált. De ebben az esetben is az irodalmi, tudományos és pub-

⁴² Vö. J. Maternicki: *Wielokształtność historii*, i.m.

⁴³ K. Śreniowska: *Charakterystyka słowian a poglądy na polską specyficke narodową* [in] *Między feudalizmem a kapitalizmem*, Wrocław 1976, 414.

⁴⁴ Vö. A. Wierzbicki: *Polacy. Elementy autoportretu w polskiej myśli historycznej doby Oświecenia*. „Przegląd Historyczny” 1985 nr 3–4, 41–65.

licisztikai mítoszok szférájában forgunk. Speciálisabb kutatásokat igényel az a kérdés, hogyan terjedtek e mítoszok a társadalomban.

Ideje levonni a tanulságokat. Az elemzés alátámasztotta azt a fejtegetéseink elején kimondott tézist, mely szerint a történelmi tudat története problematikája iránti viszonylag nagy érdeklődés ellenére e fogalomnak a lengyel historiográfia alapján nincs egyetlen, pontosan meghatározott jelentése. Megpróbáltuk precízebben meghatározni a terminus tartalmát és jelentéskörét, valamint el akartuk választani az olyan rokon terminusoktól, mint a „történelmi gondolkodás”, a „történelmi ideológia” vagy a „történelmi nevelés”, ez, úgy véljük, elősegítheti a jövőben a jobb kutatási eszközök kidolgozását, amelyek lehetővé teszik, a mainál adekvátabb módon, a lengyel társadalom történelmi tudatának rekonstrukcióját történetének különböző korszakaiban. A kutatási mezőt részben még mindig köd borítja, de ma már jobban látjuk, mint tíz évvel ezelőtt. Mint meggyőződhattünk róla, a történelmi tudat történetének kutatása lényegi jelentőségű nemcsak a historiográfia történésze, hanem a politika-, irodalom-, művelődés-, művészettörténet és még sok más történelmi diszciplína kutatói számára is. Szorgalmazni kell a világos, precíz metodológiai alapokon és a lehető legszélesebb körű forrásismereten nyugvó interdiszciplináris kutatásokat. A legsürgetőbb feladat a lengyel társadalom alapvető csoportjai, tehát a parasztok, munkások, a nemesség (földbirtokosok), polgárság, értelmiség stb. újkori, főként 19. és 20. századi történelmi tudatának rekonstrukciója. Hozzá kell kezdeni azon nemzeti kisebbségek történelmi tudatának kutatásához is, amelyek az egykor lengyel etnikum által lakott földön és a lengyel állam területén éltek. A széles körű összehasonlító stúdiumokat is igénybe kell venni. A komparatistikai vizsgálatoknak meg kell könnyíteniük a lengyel történelmi tudat sajátos jegyeinek feltárását, valamint a lengyel nemzet életében elfoglalt helyének és szerepének precízebb meghatározását. Szögezzük le még egyszer: a történelmi tudat nemcsak tükröződése, hanem motivációja is a történelmi átalakulásoknak. Mint a társadalmi tudat aktív eleme, hat a társadalmi és szervezeti programokra, valamint az egyén és a társadalmi csoport politikai magatartására. A lengyel történelmi tudat történetének beható, kimerítő vizsgálata nélkül képtelenek leszünk megérteni 19. és 20. századi társadalmi és politikai életünk sok nagy fontosságú problémáját.

SZENTEK ÉS DÉMONOK A KORAKÖZÉPKORI NYUGATON (5–11. SZÁZAD)

Spoletto, 1988. április 7–13.

A tudós Giuseppe Ermini kereszténydemokrata szenátori akaratából 1952-ben Spoleto-ban alakult meg a Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Ez a tudományos intézmény az eltelt évek során a koraközépkori történelemmel – elsősorban eszmetörténettel – és filológiával foglalkozó tudósok egyik legfontosabb mű- és találkozhelyévé vált. Kiadványai – a „Studi Medievali” és a „Medioevo Latino” – a forrás- és bibliográfiakiadás mintái, időszakos kongresszusai és évente rendszeresen a húsvét utáni héten tartott „Settimanái” a világ minden részéből hírneves kutatókat, nemzetközi tekintélyű előadókat és érdeklődő egyetemi közönséget vonzanak. A latinok sohasem voltak híján némi teatralitásnak; ám a páratlan szervezés és eredményesség annál meghökkentőbb, ha figyelembe vesszük, hogy itt intézet valójában nem is létezik. A hangzatos név ugyan nemcsak afféle Potemkin-álca, de a Palazzo Ancaiani homlokzata mögött mindössze egy titkár és néhány segítőtársa munkálkodik az év folyamán; a központ elnöke, igazgatója és tanácsadó testülete, a kiadványok főszerkesztői Itália más-más, egymástól távol eső akadémiáin tanítanak, és mindemellett képesek tudományos műhelymunkára, a központ állandó aktivitásának – elsősorban a közös kiadványok – irányítására és összefogására.

A 36. „Hét” a kései antikvitásban megjelenő szentkultusz és vele összefüggésben a daemonológia koraközépkori módosulását, alakulását vizsgálta a fennmaradt források és emlékek széles körű felhasználásával.

Szentek és démonok: a Jó és a Gonosz örök harca az ember lelkéért. Elválaszthatatlan fogalmak: egymás nélkül nincs értelmük. Végtelenül bonyolult fogalmak: qâdosh, hâgios, sanctus Istenre, emberekre és dolgokra egyaránt vonatkozik; a sacrum nem üdvöztető, hanem félelmetes, pusztító erő is egyben; a Gonosz gyakorta a szentség álruháját ölti; a démonok a római „geniusok” utódaiként az ember jótekingony védőangyalai.

Az egyéni szentség különleges funkciót tölt be a nyugati kereszténységben: a szent halott, a „láthatatlan patronus”, közvetítő Ég és Föld között, a földi Egyházat (Ecclesia permixta) a megvalósult eschatologia égi Egyházával (Ecclesia coelesta) kapcsolja össze. A kapcsolat itt sem problémamentes: szükség van-e egyáltalán efféle közvetítőkre, közbeékelődésükkel nem szorul-e háttérbe a Megváltás krisztusi tette és az embert közvetlenül Istenhez fűző kapcsolat? Ki állapíthatja meg a szent autenticitását? A szentek cselekedetei és kanonizálásuk milyen kapcsolatban áll a Szentírás isteni kinyilatkoztatásával?

A történészek elsősorban a szentkultusz eredetét kutatták és interpretálták. A múlt századi összehasonlító-pozitívista történeti iskola a pogány többistenhit továbbélését vélte felfedezni a szentek kultuszában, a hagiografikus irodalomban pedig az ókori Kleinliteratur folytatását látta. A felújuló érdeklődéstől övezett téma mai szakértői az aretológiából eredeztetik a szentkultuszt, és a szentekben a keresztény hit hőseit ünneplik; a szociológiai magyarázat szerint a szentkultusz a későantik társadalom érintkezésrendszerének és életideáljának kivetítése és megjelenítése.

A spoletói konferencia nem az eredetkérdéssel, hanem magával a hagiográfiai örökséggel és a szentkultusz különböző megjelenési formáinak értelmezésével foglalkozott. Hiszen az eredetkutatás éppen inkább háttérbe szorította a szentek életével foglalkozó irodalomnak a koraközépkor világképére ablakot nyitó forrásként való felhasználását, az önkényesen választott abszolút értékeket mérceként állító 19. századi „whig” történetiszemlélet pedig mást nem tudt kezdni ezzel az irodalommal, mint hogy fölibe hajolván a klasszikus művészet kimúlását gyászolja. Még Ferdinand Lot is a kínos kiábrándulástól óvta a leginkább a bulvárlapok folytatásos regényeihez hasonlítható alacsonyrendű irodalomnak bélyegzett hagiográfiák jámbor olvasóját. Az Annales-iskola és a hatvanas években meghirdetett „nouvelle histoire” mentalitástörténeti irányzatából és korunk posztmodern relativizmusából fakadóan a szentek élete, ha nem is mindjárt a magas homlokú intellektüelek csemegéjévé, mindenesetre olvashatóvá, mindenekelőtt pedig társadalom- és esztétorténeti szempontból – mint a koraközépkor legátfogóbb és legrégebben ránk maradt forráscsoportja – kutathatóvá vált. A Peter Brown 1978-as chicagói előadásain kikristályosodott újfajta szociológiai megközelítés figyelemreméltó eredménye az a spoletói konferenciát is jellemző konszenzus, amely a Felvilágosodás korából eredő „kétpillérű” felosztással – „elitkultúra” és „népi kultúra” – szemben komplex és dialektikus egységben látja és láttatja egy átmeneti kor kultúráját. Az ókori világszemlélet gyökeres megváltozása – sír és oltár összekapcsolása – a mentalitás- és társadalomtörténet egyik legbonyolultabb problémája, amelyet képtelenség pusztán egy aspektusból szemügyre venni: egyedül arisztokrata szenátor-impresszáriók népszerűvé váló művének tartani vagy a babonás tömeg vulgáris képzeletvilágának felfelé ható nyomásához, „az elitkultúra demokratizálódásához” kötni. Az egyének, csoportok, rétegek vertikális és horizontális társadalmi kapcsolódásának vizsgálata az elvont általánosításoknál emberközelibb: az individuumra, az egyéni élethelyzetre, sőt választásra összpontosít.

Az őskeresztény társadalom egyik legkitűnőbb ismerője, Charles Pietri (a „Roma Christiana” című könyv szerzője és az École Française de Rome igazgatója), megnyitó előadásában ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a jelenlegi kutatások célja a szentség *Sitzen im Leben-jének*, társadalmi vonatkozásainak, vallás és társadalom egymáshatásának, a mentalitás változásának vizsgálata. A szálak egyenkénti felfejtése helyett gyönyörködünk immár a koraközépkor színes szöttezésében.

A korai keresztények dualista világszemlélete sarkított ellentétbe állította a Jót és Rosszat, Istent és Sátánt; emberi mértéken fölülemelkedő hőssé – mártírrá, szentté – a gonosszal vívott küzdelem, a kísértés legyőzése avat. A mártírok – később a szentek – kifejezetten keresték az alkalmat, hogy felvehessék a harcot a sötét – démoni vagy természeti – erők ellen. Győzelmük biztos, de nem teljes volt a

parusia előtt. Az arianizmus és manicheus dualizmus ellen küzdő egyházatyák katolikus mederbe próbálták terelni az angyalokról, mártírokról, démonokról kialakított hömpölygő képzeteket. A judeo-keresztény tradícióban az angyalok és démonok potenciája az isteni mindenhatóság keretein belül van: a Sátán bukott angyal; a szentek csak annyiban és azért szentek, amennyiben az isteni szentség kisugárzásában részesülnek. A mártírok és szentek élete „sequela Christi”, passiójuk a Megváltó szenvedésének imitációja.

A Biblia

A szentkultusz azonban inkább a Szentírás ellentéte, semmint annak alternatívája volt, és a Bibliához fűződő kapcsolata az egész középkoron át ambivalens maradt. Tertullianus „De Corona” című írásában a mártírok emléknapjának megünneplését legitim, de a Bibliától nem szentesített szokásnak tartotta. Marc Van Uytenghe (Gent) 5–9. századi „viták” olvastán arra volt kíváncsi, hogyan értékelték maguk a hagiográfusok a kereszténység alapvető dokumentumához fűződő viszonyukat? Bibliai idézetekkel igazolták, hogy az életük és csodatételeik folytán szentnek tartott személyek különleges helyet foglalnak el az Egyházban: „Mirabilis Deus in sanctis suis” (Zsoltárok 67:36), „Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius” (Zsoltárok 115:15). Furcsamód kiaknázatlanul hagyták Krisztus misztikus testének – melynek közvetítő szerepe kiterjedhetett legtökéletesebb tagjaira – teológiáját (Zsidókhoz 2, 1 Kor. 12). A csodák az Evangélium konkrét kijelentésein nyugszanak: „Si potes credere, omnia possibilia sunt credenti” (Márk 9:23); „Qui credit in me, opera quae ego facio, et ipse faciet, et maiora” (Ján. 14:12). A csodatételek evangéliumi ígéretének tere a hagiográfiákban leszűkül – csak a „credentes” elitjére áll –, de ki is szélesedik, amennyiben a „miracula post mortem”-re is vonatkozik.

Theocentrizmus

A Biblia Isten dicsőségét zengi; a hagiografusoknál is Istent dicséri a szentek kórusa: „Laus ... Domini est adnuntiatio operum sanctorum illius, qui est mirabilis in sanctis suis” (Szent Trond élete, 8. század). A szentekről való elmélkedés végső fokon mindig az Istenről való gondolkodás, hiszen ő lakozik szentjeiben, és ő viszi végbe a csodákat közbenjárásukkal (per, propter sanctos, pro meritis eorum), így a jótétemények részesei is Istennek tartoznak hálával. Az a különleges hangsúly, amellyel a szent életrajzok szerzői a szent isteni kiválasztottságát és Istentől való erejét kiemelik, egyrészt óvatosságukat mutatja a népi kultúra derivátumaival szemben, másrészt védekező álláspontjukra vet fényt a régi, de feledésbe nem merült dogmatikus küzdelmek visszhangjaképp.

A hagiográfia ugyan nem a Biblia „folytatása”, de kronologikus és tipologikus szálaikon kötődik a Szentíráshoz: a püspökök az apostolok utódai, a „modern” szentek, akikben „spiritus sanctorum tam Veteris quam Novi Testamenti”-él tovább (Reims-i Hincmar: Szent Remigius élete), a bibliai szentek nyomába lépnek. Az üdvtörténet folyamata tehát nem szakad meg: Isten új kiválasztottakkal és új csodákkal továbbra is hat, cselekszik, közreműködik az emberiség életében. Krisztus

követésére szólít az Újszövetség, és ettől már csak egy lépés Krisztus és közvetlen környezetének (az apostoloknak és különösen Szent Pálnak) utánzása. Minden szent „utánzó”, s ez az imitatio példaként kell álljon úgy a jelen, mint az utókor előtt. Az örök üdvösségén munkálkodó embernek nem prédikációkra, hanem exemplumokra van szüksége, melyek hallatán megnyílnak szeme, hogy az Élethez vezető keskeny út a gyakorlatban járható. Ám amilyen változatos idézetekhez nyúlunk a szerzők, éppoly változatosak maguk a példázatok is; és a Biblia nemegyszer háttérbe szorul más – például a már a pogány szerzőknél is megtalálható „lex historiae” – motívumok mögött. Szentkultusz és Szentírás kettőssége, ambivalens viszonya el nem leplezhető. A szent életrajzok sokkal több csodáról tudósítanak, mint az Újszövetség. Egyes szerzők ezt magától értetődőnek tartják, míg mások úgy vélik, szentjük tiszteletét, csodáit és a saját munkásságukat a Biblia tekintélyével kell biztosítani; félreértések elkerülése végett a gyanús esetektől elhatárolják magukat. Noha Szent Éloi 8. századi életrajzfrója invokációjában az „apostolica et ecclesiastica traditio”-ra hivatkozik, Sevillei Izidor Sententiáiban azzal biztat, hogy az Evangélium hiányában Isten szentjeinek élete is elégséges példával szolgálhatna, a passiókat, vitákat és miraculákat pedig a liturgiában és a szentbeszédekben is felhasználták, a szövegek korántsem tisztázzák a hagiografikus irodalom helyét és autoritását a kanonizált (és apokrif) Szentírás mellett. Ez a kétértelmű viszony az eredetkérdéstől elválaszthatatlan. A szent életrajzok kezdetben „kiegészítésül” szolgáltak a Bibliához; de rohamos terjedésükkel párhuzamosan – vagy épp azért – megítélésük szigorúbbá vált. (A szent életrajzok beemelése a homíliaba és a liturgiába Rómában egészen a 8. századig heves ellenállásba ütközött.)

A szentkultusz nem eredeztethető a Szentírásból, de tévedés lenne akár pusztán pogány kultuszokból, akár egyfajta társadalmi valóság vagy igény leképezéséből eredeztetni. Mindezek – a Bibliában rejlő lehetőségek, az evangéliumi kor utáni idők körülményei (keresztényüldözések), vallásos szokások és érzelmek átplántálódása és bizonyos szociológiai tényezők – bonyolult összefüggéséről, együttes közrejátszásáról és kölcsönhatásáról van szó. A szentkultusz 4–5. századi elterjedéséről vitatkozva gyakran elfelejtjük, hogy a kereszténység és a neoplatonizmus szimbiózisa folytán eloszlott az eschatológiai kétely – bár a bizonytalanság Alkuin idejéig továbbélt – a szentek lelkének Ítéletnap előtti mennybefogadását és így a szentek Istennél való hathatós közbenjárását illetően. Az egyházatyák (Jeromos, Ágoston) kifejezettebb utalásokat kerestek a szentkultuszra a Bibliában néhány korai fundamentalista (Eunomius, Vigilantius, Faustus) ellenében. A szentkultusz és a Szentírás egyensúlya mindazonáltal ingatag maradt.

Ördögök

André Vauchez (Paris XI), „A szentség Nyugaton” című könyv szerzője ezúttal az ördögökről beszélt. Nem az „ezredik év” eretnekségeiről kialakult vélemények amúgy is vaskos anyagát gyarapította új interpretációval, hanem jól ismert szövegekből (Raoul Gaber, Andhémar de Chabannes, Guibert de Nogent) kiindulva próbált meg képet kapni arról, hogyan is fogadták a kortársak a körülöttük gombamód szaporodó vallási „szecessziók” különböző fajtáit. A krónikafró szerzetesek

a kezdet kezdetén egyöntetűen ördögöktől megszállott örülteknek tartották az eretnekeket. A Sátán mágikus fogásokkal elcsábítja és megbűvöli híveit. Az egyes szerzőknél más és más perspektívában mutatkozik meg az ördögnek a herézisekben játszott döntő befolyása: Raoul Glaber és Adhémar millenarista felfogásban tárgyalja a kérdést: szemükben az eretnekek az Antikrisztus előhírnökei. A megátalkodottak – az Egyház ördögi antitéziseként – egy testet alkotnak, melynek a Sátán a feje. A 10. század végén az Antikrisztusra való hivatkozás drámaian fejezi ki az Egyház kebelében felgyülemlett belső feszültséget. De a herézis – főként a szerzetesek szemében – egyúttal része annak a mágikus rituálénak is, amelynek célja a világ megbabonázása. Ezzel magyarázható, hogy átvesznek patrisztikus irodalmi témákat – ilyen például a boszorkányszombat is –, felújítják az eretnekséget babonának tartó ágostoni gondolatot. Néhány krónikás egyenes összefüggést lát eretnekség és népi kultúra között. Az eretnekség mágikus-rituális felfogása a kortársakat nem indította egységes fellépésre az eretnekek ellen. 1030 körül a szerzetesek úgy tartották, hogy e mozgalmak a sátáni befolyás ideiglenes erősödését jelzik. Ám a szektatagok tisztességtelen versenyt támasztottak a szerzetesekkel szemben – s ez az impertinencia szigorú megtorlást kívánt.

A laikus hatalom – az egyháziak fenntartásai ellenére – már 1022-től azt követelte, hogy az eretnekeket azonnal égessék meg. Fontos volt, hogy a csoport objektív értékeit hordozó szentség körül kialakult konszenzus fennmaradjon, amivel az eretnekek a vallási szubjektivitás elsődlegességét segezték szembe. Lotaringiai püspökök, híven a mágiát illető hagyományos kánoni állásfoglaláshoz, az eretnekek leleplezését és megbüntetését, de kiirtásukat nem szorgalmazták, pontosan azért, mert az eretnekséget szellemi gyengeségnek, elidegenedésnek és hagymázos fantazmagóriának minősítették, és a hierarchia feladatának tartották, hogy az eltévelyedetteket a valósághoz és a józan észhez visszavezesse. De Franciaországban 1120-tól, Lotaringiában és a Német Császárságban 1140–50-től könyöröltes megbocsátásról szó sem lehet többé: az eretneket már nem megszállottnak vélik, akikből ki kell űzni az ördögöt, vagy rá kell szorítani, hogy istenítélettel tisztázza magát, hanem a keresztény társadalmat és az Egyházat fenyegető sötét erőnek. Az ördögöt eretnekügyekben többé nem említik, a deviánsok személyesen felelősek bűnükért, melyet csak vérük ontásával válthatnak meg. Ez a világ „megbűvölésének” vége és az inkvizíció kezdete.

Zsidók

A zsidók hagiográfiai jelenlétére mindeddig csekély figyelmet fordítottak, holott a szentek életében játszott szerepük változása fontos tanulságokkal szolgál a középkori társadalom és mentalitás alakulását illetően. Gilbert Dahan (C.N.R.S., Párizs) a módosuló zsidó–keresztény viszonyt követte nyomon. Az első századok mártírológiáiban a zsidó üldözi a keresztényeket; a későközépkori hagiográfiákban már ő maga a démon. A korai időszakban zsidók és keresztények békésen megférnek egymással, ahogy ez az 5–9. századi hagiográfiákból is kiolvasható: a keresztények üldözésében a zsidók kezdeményező szerepe háttérbe szorul más – pogány – világi hatalmak mögött; a zsidók inkább nézőként, semmint aktívan (kínzóként)

vesznek részt a szentek mártíriumában. Szentanúi a halálukat környező csodáknak, amelyek negatív (megvetés) vagy pozitív (megtérés) módon hatnak rájuk. A középkori szentek életrajzában ez a motívum különösen kidomborodik, zsidók megtérése még markánsabbá teszi a szent csodatévő erejét. A pálya emelkedő ívének csúcson a zsidó mártír, a zsidó szent áll: erre is találunk, bár jóval ritkábban, példákat.

A hagiográfia meglehetősen pontos képet ad egy valós történelmi kapcsolatról. A békés együttélés gyökerei a közös kulturális örökségbe, a kultusz közös vonásaiba – mint amilyen a sírok tisztelete – nyúlnak; ám a keresztény szent temetési menetét kísérelő zsidó alakja valószínűleg merő irodalmi toposz. És vajon a zsidó–keresztény ellentét párbeszédes megjelenítése, az egymást győzködő hitvitázók nem csak egy, az első századokban még élő gyakorlat literátus emlékei-e inkább, semmiut a kései valóság ábrázolása? Az intézményesült „győzedelmes Egyház” mind kisebb térre akarta szorítani a zsidóságot a keresztény társadalmon belül: ez az egyházi doktrína egyik alappillére a 12. századtól kezdve. A különböző korlátozó intézkedések mellett ezt a célt szolgálták a prédikációk és az erőltetett térítés is. Az eretnekeket és a más hitűek megítélése és sorsa a ragyogó középkori reneszánsz idején szigorodott. Hajdanán a hagiográfiák sztereotip erkölcsnevelő motívumai közé számított a „rossz kereszténnyel” szemben a „jó zsidó” alakja is. Ettől fogva a zsidóságnak a szentek életében betöltött amúgy is alárendelt, jelentéktelen szerepét vagy törlik a népszerű egyházi irodalomból, vagy egyoldalúan a negatív póluson juttatják főszerephez: a gonosz démonok sátáni alakját ölthetik magukra.

A szent potenciájának lokalizálása és objektívizálódása

Ég és Föld találkozási pontjai a szent helyek és a szent ereklyéit, földi maradványait őrző szentélyek, ahonnan a szent potenciája és tisztító ereje kiárad és ahol ezzel az erővel kapcsolat teremthető. Szentély és város. relikviák és zarándoklatok – a későantik–korakeresztény társadalom életének kitüntetett helyei, szellemi és fizikai vonzáskörzetei, mozgását – egy kisebbfajta „népvándorlást” – befolyásoló és meghatározó terei. A mártírok sírja, a tiszteletükre emelt trophaion-ok körül kialakult kultusz megváltoztatta az ókori város szerkezetét, a központ áthelyeződött, a kultuszhely vallási, kulturális és művészeti komplexummá fejlődött. A földcsuszamlásokat túlélő püspöki egyházszervezet (Bischofherrschaft) városfejlődésre gyakorolt hatását, püspök és város kapcsolatát a püspök-szent patrónusok pecsételték meg. A karoling városban az antik és a püspök-városi modell ötvöződik. Egyházi és politikai hatalom a székesegyház környékén összpontosul, amely ily módon a „polgári élet” temploma is egyben. (Letizia Pani Ermini, Cagliari). A szent, a püspök és a város hármassága egy misztikus közösséget alkot és külsőségeiben, a városépfítkezésben is egységgé olvad.

„Renovatio urbis”, a városok megszentelése – kereszténnyé tétele – a 4–5. század nagy feladata. Míg Nagy Konstantin kivonul a pogány városból, és a keresztény Nova Roma fundamentumát veti meg, szent püspökök valósággal újraalapítják városaikat: Szent Szilveszter pápa, miután Szent Péter egy látomásban megjelent

neki, és erre kifejezetten felszólította, Rómát az apostolok városává varázsolja. Rendkívül érdekes Péter és Pál beilleszkedése a római hagyományba: ők az új ikerfiak, „gemini novi”; Péter az új Romulus, aki immáron kősziklára építi a város új központját a Tiberis jobb partján. Az egyszerű oratórium fölé emelt fényes bazilikát 324-ben felszentelő Szilveszter, Péter 32. utódja, Róma püspöke joggal érezhette, hogy ő is új várost teremtett: Róma újjáalapított és az oltármensa hirdette „Pax et concordia” korszakába lépett. (A. M. Orselli Carile, Bologna).

A Rómában mintaserűen lefolyt változások – a városcentrum elmozdulása, új történetiszemlélet, új őskultusz és az ezzel járó patrónuscseré, a pogány templomok kereszténnyé tétele – a Birodalom városaiban hasonlóképpen mentek végbe. A várost egy-egy szent – igen gyakran a város szent püspöke – veszi különleges oltalmába; a szent ezen a meghatározott területen fejt ki működését. A szent a városfalak őre, elűzi a rontást, és harcol az ártó szellemek kártékony befolyása ellen. Mert a démonok nem szűnnek sötét szárnyaikat suhogtatni a falak mögött gubbasztó apró városok felett. Bár az urbánus démonok történetének még nem szenteltek kellő figyelmet, Jó és Rossz küzdelme világosan látható a pogány épületek keresztény közösséggé való felszentelésekor és a bazilikák dedikációján. (Francesco Gandolfo és C. D. Fonseca, Róma). A krisztianizáció a 6. századtól válik – vitatott – gyakorlattá. Általánosabb volt és az Egyház politikájának inkább megfelelt, hogy a nagy pogány szentélyeket lerombolják vagy elhagyottan pusztulásra ítélik. Azokra az épületekre, amelyeket végül is keresztény célokra használtak fel, éppen nem a pogány korban betöltött jelentőségük végett esett a választás; fontosabb szempont volt például a templom körzetének népsűrűsége. Az antik szentélyeket purifikálni kellett, azaz az első teendő az volt, hogy a démonoknak tartott pogány isteneket szenteltvízzel kiűzzék; a templomot ezután a keresztény kultusznak megfelelő helylyé alakították úgy, hogy a naost megtartották, de apszist építettek hozzá, oltárt állítottak, a falakra pedig freskókat festettek. Minden consecratio ecclesiae során – tehát nemcsak a volt pogány templomok esetében! – exorcizmus és felszentelés párhuzamosan megy végbe. A dedikációt végző püspököt Rómából részletes előírásokkal látták el: a pápa engedélye nélkül egy templomot sem szentelhetek fel. „Terribilis est locus ista” – ezek a liturgia első, Jákob felkiáltását idéző szavai (Gen 28:17). A hívek, Krisztus misztikus testének részei mindnyájan közreműködnek a test látható valóságának, a templomnak megszentelésében. A démonok kiűzésével, a tisztátalan áldozatok illatának kifüstölésével, 12 nagy gyertya körülhordozásával a nagyszerű szertartás végén az egy igaz Isten egyházává lesz a hely; a dedikáció „nuptialis copulatio”: krisztusi menyegző köttetik. Amikor az agrigentói Concordia-templomot Péter és Pál apostolnak konsekrálták, az esemény krónikása úgy látta, hogy a templom tündöklő szépségében csak akkor ragyogott fel igazán, miután megtisztították a démonoktól. A Pantheon a Mártírok Nagyasszonyának temploma lett, amit a mártíriumok hangsúlyozott démonellenessége mellett a pogány templom építőinek vértanúságáról szóló legenda és az épület centrális elrendezése (Mária – szimbólum) is indokolt. Hadrianus mauzóleumát azt követően szentelték az arkangyalnak, hogy Szent Mihály a síremlék tetején állva hüvelyébe dugta kardját, a pestis dühöngésének csillapodtát jelzendő. A sír, az ördögi hatalmak és az angyszent kapcsolatát fejezi ki ez a Monte Garganói jelenéshez hasonlatos esemény.

Gandolfo a karoling katedrálisok titokzatos eredetű és funkciójú Westwerkjét is a Szent Mihály, szorosabban véve a Monte Gargano-hagyományba illeszti. A grotta mindenképp szent és démon dialektikus ellentétének színhelye.

A „renovatio imperii” lázában égő Ottó és a keresztény impérium Rómájának nagy álmát dédelgető II. Szilveszter – az Urbs újabb reneszánszának mérnökei –, immár teljesen más szemlélettel közelítenek az Antikvitáshoz. Róma régóta megszabadult démonjaitól: az apostolok városát császár és pápa „ősi – keresztény! – nagyságához méltón” akarja továbbépíteni. De mit is jelent ez a 11. században? Az ötszáz évvel korábbi törekvés visszájára fordulását! A Santa Maria del Priorato homlokzata az „új klasszicizmus” jegyét hordozza: antik templom módjára épült – tanúságául annak, hogy a valaha volt ördögűzés túlságosan is jól sikerült, mert ekkor már éppen az őskeresztény templomokat – így például a Santo Stefano Rotondót – nézték „keresztényesített” pogány szentélynek...

A templomok legféltettebb kincsei a szentek ereklyéi voltak. (Victor H. Elbern, Berlin). A relikviáriumokon aranyba-ezüstbe foglaltan, jelképes állat- és növénymotívumok között kigyózik tovább a szentek és démonok küzdelme, a szent – és az ereklye – legfontosabb tulajdonságát hirdetvén: a szentből, majd halála után az ereklyéből kiáradó hatalom és erő a Gonosztól óv. Megvéd a betegségektől és vigasztalást nyújt minden bajban. Az ereklyekultusz nem áll távol a szakramentális mágiától, a relikviárium a talizmántól. A koraközépkor művészetében szárnyaló fantázia és földhözragadt realizmus az ereklyetartókon különösen sokatmondón egyesül: ezek az ötvösremekek egyetlen vallási valósággá kovácsolják a jelképes csomagot, szent tartalmát és drága burkát. Szent András apostol szandáljának egy darabkáját Trierben őrzik: az oroszlánokon nyugvó négy oszlop tartotta drágaköves zománc ládikó fedelén arany lábfej tapos.

Az ereklyék (reliquiae, exuviae, pignora, patrocinia) zarándokok nagy tömegeit vonzották. (Franco Cardini, Bari). Az Egyház, noha ösztönözte, nem tudta teljesen befolyása alá vonni a szent vándorlást. A szentek és ereklyék kultuszában a hivatalos katolikus teológia képtelen volt legyűrni a parochiális katolicizmus keresztény tanoktól végső fokon idegen, ősi, mágikus tudattartalmait és az eretnek vallási szubjektívizmust. A zarándokhely a szentség különös kiadásának színtere, ahol ugyanakkor pattanásig feszül az ellentét karizma és intézmény között. Ez magyarázza, hogy a zarándoklatok gyakran heves egyházi ellenállásba ütköztek.

Létra-motívum

A szent test maradványai féltve őrzött kazettába zártan a Földön maradnak. De a lélek már a mennybe vezető utat fürkészi. Menny és Föld mágikus-misztikus találkozása egy szent helyen egészen konkrét – bár jelképes értelemmel teljes – alakot is ölthet. Erről tartott előadást a Yale Egyetem művészettörténész professzora, Walter Cahn.

A mennybemenetelnek – megdicsőülésnek, üdvözlésnek – különböző módjai vannak. Korántsem mindegy, hogy az ember hogyan jut oda: felemeltetik, tüzes szekéren ragadják el, felmegy, netán felmászik. A mászás lassú, lépésről lépésre haladó fizikai aktus, amely a felfelé igyekvő hősies vonásait emeli ki. Angyalok és

szentek a közlekedésnek gyakran ezt a formáját választják, a létra segítségével. A lajtorja allegorikus eszköz: a morális felemelkedés eszköze, amelyet más halandók is igénybe vehetnek. Az erkölcsi tökéletesedés fokain felhágó ember maga alatt hagyja a démoni kísértésektől nyüzsgő árnyékvilágot és életszentségével az üdvözülés világosságához közelíthet.

Létra-motívum már az egyiptomi művészetben is szerepel: III. Tuthmosis thébai sírjában a fáraó ugyan a mennybemenetel királyibb útját választja, amennyiben egy lépcsőn emelkedik mind feljebb; alacsonyabb rangú kíséretének azonban létrákkal kell beérnie. Dante és Beatrice is létrán kapaszkodik a hetedik mennyországba. Raffaello viszont a vatikáni loggiákban lépcsőkkel helyettesítette Jákob lajtorját. A Biblia Jákob álmában nyilatkozik meg a legprecízebben a mennybéli forgalomról – Énoch, de akár Illés útjáról is sokkal homályosabban értesülünk –; bár az álom nem egyszerűen mennybemenetelre, hanem sokkal bonyolultabb dolgokra utal: Jákobot maga az Úr szólítja meg és az Ígélet Földjéről tesz kinyilatkoztatást. Antropológusok „alapításmítoszként” fejtik meg a templomszentelés liturgiájában is szereplő álmot. A kamalduli rend alapítása Jákob álmával egyező („ab instar Jacob”) látomáshoz fűződik, azzal a különbséggel, hogy a lajtorján kamalduli szerzetesek közlekedtek. Dr. Oliver King bath-i püspök (1496–1503) víziója csaknem szóról szóra egyezett a bibliaival; amikor újjáépítette Bath katedrálisát, a nagy nyugati ablak mellé kétoldalra létrákat faragtattott.

A kommentátorok az angyalok felfelé haladását tartották jelentőségteljesnek, és szívesen megfélemeztek a leereszkedő angyalok negatív konnotációktól terhes alakjáról. A miniátorok is ezt a moralizáló magyarázatot fogadták el: lejjövő angyalok kivitelezése amúgy is technikai nehézségekbe ütközött (a lefelé szálló angyalokat később fejjel lefelé ábrázolták). Az antikvitásba visszanyúló megállapodott ikonográfiai tradíció is a látomás pozitív oldalának kiemelését támasztotta alá: a létra ott – így például a lajtorja – szimbólummal az iniciáció különböző fokozatait jelző Mithrasz-kultuszban – mindig a felemelkedésre utalt.

A létra, amelyet mind Cassianus, mind Szent Benedek az erkölcsi tökéletesedés allegóriájának látott, a szerzetesek körében vált igazán népszerűvé. A kolostorokban készült illusztrációk azt mutatják, hogy felfelé iparkodó barátokat minduntalan szörnyű démonok akasztják meg; a Hortus Deliciarum képein rossz szellemek, szárnyas ördögök dongják körül az apácákat, ruhájukba kapaszkodva húzzák lefelé, vagy egyszerűen lehajítják őket: talán csak egy fiatal nő ér majd célt. Az egyháziak és a potenciálisan üdvözült szentek között is fennáll az érdemek hierarchiája. A szerzetesekénél tökéletesebb erényt testesítenek meg a remeték, akiknek így több esélyük van a létra tetejére hágatni, bár a kísértésnek még ők is ki vannak téve.

Jákob lajtorjiának és a létrának ez az allegorikus értelmezése a 11. századra összefonódott a kereszt jelképével. A kereszt a megváltás eszköze, a létra az üdvözüléshez vezeti a lelkeket. Az ábrázolásokon kereszt és létra gyakran egy és ugyanaz. Cahn felhívta a figyelmet arra, hogy fontos volna ennek fényében vizsgálni a középkori művészet keresztrefeszítés-vízióját. Egy 11. századi salzburgi kézirat másrészt a létra fokait a hét szabad művészettel azonosítja, a hágcso a tudományok felosztását, a tudás gyarapodását szimbolizálja. Akármelyik interpretáció

ót tesszük is magunkévá, mindenképp a felfelé igyekvés marad az egyetlen járható út.

Még akkor is, amikor a kezdeti optimizmus odavész. (Peter Dinzlbacher, München). Az őskeresztény dualizmus vad küzdelemben láttatta Istent és a Sátánt, a rossz szellemeket hős szentek és angyalok hívták párbajra, óriási szakadék, tüzes folyó húzódott civitas divina és civitas diabolica között. Dinzlbacher elkészítette a szentek és démonok harcának tipológiáját, feltérképezte a csata egész mezejét attól kezdve, hogy a szent aszketikus önmegtartóztatással, imádsággal, állhatatos alázatossággal küzd a kísértés ellen, vagy Remete Szent Antal módjára egyszerűen nem hajlandó tudomást venni a démonról, egészen odáig, hogy ördögűzéshez, netán más erőszakos eszközhöz folyamodik. A korai szentéletrajzok hittel hirdetik, hogy a világban létező Gonosz legyőzhető. Az ördöggel folytatott küzdelem a 12. századig döntő helyet foglal el a szentek életében. A diadalittas érzés, a korakeresztény önbizalom azután megcsappan, és helyét félelem, rettegés, szorongás tölti be. A Rossz sárkányfog-vetemény: mindig létezik és talán sosem csaphatjuk le végleg a fejét.

A hagiográfiánál későbbi, népszerű példázatokból is már mintha egyfajta relatív moralitás csengne ki. Aaron Gurevich záróelőadásának címe – „Dühös szentek és jó démonok” – legalábbis ezt sugallta. Jacques de Vitry példabeszéd-gyűjteményében a két világ szembeállítása vesztít vertikális merevségből: a reneszánsz novellafűz, mindennapokból vett történetekben szentek és démonok határozottan közelednek egymáshoz, szerepük szinte felcserélhető lesz. A túlvilági erők immár nem bizonyos közösségek vagy általános embertípusok, hanem határozottan a bűneiért személyesen felelős ember életébe avatkoznak jó- vagy rosszindulatban. A szenteket a végsőig feldühíti híveik magatartása, erkölcsi lazasága, olyannyira, hogy maguk büntetik meg a vétkest. A büntetésnek különböző fokozatai vannak, ám az anyagi veszteségek mellett a fizikai bántalmazás, ütlegetés, sőt a családtagok halála sem ritka. A szentek világa humanizálódik: a hit hőseit mélységesen emberi vonásokkal ruházzák fel: méregbe gurulnak, megsértődnek, csapdát állítanak, bosszút forralnak. Nemes céljuk – hogy az emberiséget jó útra térítsék – érdekében úgyszólván semmitől nem riadnak vissza. A démonok ugyanakkor veszítenek sötét jellemvonásaikból – mintha minden rossz az emberben összpontosulna –, és nemritkán Krisztus vagy a Szűzanya segítőtársaiként lépnek közbe, vagy éppen a keresztényhez méltó viselkedésre, helyes erkölcsi magatartásra oktatják-buzdítják a megtévedteket.

Szentek és démonok, a „fent” és „lent” világa lassanként összeér. De az eredeti probléma korántsem oldódik meg. A Jó és Gonosz dialektikus kettőssége, ha megváltozott formákban is, a jelenig kíséri el az embert.

A jövő évi szpoletói konferencia témája a középkori flóra lesz.

A POLGÁRI TÁRSADALOM FEJLŐDÉSE A PANNON-TÉRSÉGBEN A 16. SZÁZADTÓL A FRANCIA FORRADALOMIG

(A Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti
Szimpozion 20. Konferenciája,
Eszék, 1988. július 5–9.)

1988-ban Eszéken 20. alkalommal került sor a Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion megrendezésére. A szervezést ezúttal az Eszéki Tudományegyetem és a Horvátországi Történészek Szövetsége vállalta magára. A téma: A polgári társadalom fejlődése a Pannon-térségben a 16. századtól a francia forradalomig. Szerves folytatásaként az 1987. évi grazi konferenciának, melyen a régió városainak fejlődését a 15. század végéig tekintették át a résztvevők: Stájerország, Burgenland, Szlovénia, Horvátország és Magyarország történészei.

Az egész konferencia és az egyes előadások címei is jelzik az 1988. évi ülésnek jelentőségét. Erre utalt zárszavában – a magyar delegáció nevében – *Bácskai Vera*, amikor kiemelte: „a korai városfejlődés társadalomtörténeti aspektusból történő vizsgálata a térség történettudományának kevésbé művelt témakörei közé tartozik.” A résztvevők főként azt vizsgálták, hogy a nyugat-európaiakhoz képest fejletlen városok mennyiben járultak hozzá a polgárosodáshoz, a polgári átalakuláshoz. A korszak olyan problémájáról volt szó, melyben máig érvényesülnek eltérő nézetek (és fakadnak belőlük viták) a különböző országok történészei között. Sőt, gyakran hasonló jelenségek tapasztalhatók egy-egy országon belül is.

Részben ez utóbbiból eredt az igen tartalmas és színvonalas konferencia két jellemző vonása.

Egyrészt a koncepciókban, az egyes problémák megközelítési módjában, a fogalmak értelmezésében tapasztalható eltérések. Az egyes területek fejlődésének sajátosságain túl ez is szerepet játszott abban, hogy más-más kép alakult ki a résztvevőkben a régió különböző térségeinek polgárságáról. E szituáció létrejöttéhez az is hozzájárult, hogy az előadók többsége az általa vizsgált területet önmagában mutatta be, anélkül, hogy utalt volna a Pannon-térség más vidékeinek viszonyaira. Az összehasonlító elemzés nélkül egymás mellé sorolt adatok, illetve egymás mellé állított képek különösen markánsan hangsúlyozták a hasonló keretek között érvényesülő eltéréseket, sőt – esetenként – ellentmondásokat.

Másrészt – mindebből fakadóan és a konferencia jó hagyományait továbbfejlesztve – több alkalommal is élénk és tartalmas vita bontakozott ki. A vita főként azáltal gazdagította a szimpoziont, hogy benne – kérdések és hozzászólások formájában – számos új szempontra, megvizsgálandó kérdésre és az előadások közötti ellentmondásra hívták fel a figyelmet. Ebben (mind az aktivitás mértékét, mind a felvetett problémák súlyát tekintve) vezető szerepet játszottak a magyar delegáció tagjai.

A bevezető előadást – a hagyományoknak megfelelően – a rendező ország történésze, ezúttal *Igor Karaman* professzor (Zágráb) tartotta „A polgárság sorsa a

későfeudális pannon társadalomban” címmel. Az előadó mindenekelőtt azokat a ke-
reket igyekezett áttekinteni, melyek között a régió fejlődése az adott korban le-
zajlott. Kiemelte, hogy a Pannon-térség polgárságának fejlődése a 16–18. század-
ban későfeudális környezetben ment végbe. Ezért a feudális középkorból a polgá-
ri-kapitalista társadalomba való átmenet itt hosszabb ideig tartott, és ellentmondá-
sosabban zajlott le, mint Nyugat-Európában. E folyamatok alakulását ellentétesen
ható körülmények befolyásolták. Az eltérő történeti előzmények, a belőlük fakadó
különböző tradíciók egyik oldalán; a török elleni védekezés közös érdekei és az ál-
tala teremtett összefogás közelítő hatásai a másikon. Míg a 16–17. század vonatko-
zásában ez utóbbiak meghatározó szerepét emelte ki, 1700 után nagyobb jelentősé-
get tulajdonított a belső tendenciáknak. A tárgyalt időszak kezdetén a városi pol-
gárság a kommunális közösségek révén betagozódott a feudális rendi társadalomba
és államba. A városi közösségeken belül azonban állandó folyamatként ment vég-
be a különböző szociális rétegek és azok hierarchiájának átalakulása. A modern pol-
gárság azonban szükségszerűen tágabb térben, a „társadalom és állam nemzeti ke-
retei” között mozog, melyekben „a korábbi hierarchikus rendszert felváltja az osz-
tálytagozódás”.

Ebből kiindulva abban szabta meg a konferencia feladatát, hogy meg kell ál-
lapítani, milyen mértékben voltak jelen e transzformációs folyamatok és jelenségek
a Pannon-térségben a 18. század végéig; milyen körülmények között és milyen ered-
ménnyel valósultak meg. Úgy látta: „ez egyben a modern polgári világ kialakulá-
sa történelmi folyamatának bemutatását jelentené országainkban, továbbá azon szo-
ciális tényezők geneziséét, amelyek később a társadalom korszerűsítésének hordozói
voltak” a régióban.

E folyamatok konkrétumaira kitérve kiemelte a „városi oligarchia” szerepét.
A volt földesurakból, illetve nemességet vásárolt nagykereskedőkből álló réteg-
nek vezető szerepet tulajdonított a tőkés vállalkozásokban, a modern tőkés viszony-
nyok csíráinak megteremtésében – ezáltal a polgári átalakulásban.

Jože Žontar (Ljubljana) „A polgári társadalom keletkezése Szlovéniában a
18. sz. végéig” című előadásában Szlovénia tengerparttól távolies területeinek 17–
18. századi viszonyait vizsgálta. Először a városi lakosság számát és gazdasági sze-
repét tekintette át az össztlakosság viszonylatában, majd annak foglalkozás, illetve
jogállás szerint elkülöníthető rétegeit elemezte. Különös figyelmet szentelt a keres-
kedők – közel sem homogén – rétegének. A kül- és belkereskedelemmel, tőkeügy-
letekkel foglalkozók között éppúgy voltak olasz és német származásúak, mint a kör-
nyező nagybirtokok vállalkozó szellemű intézői. A gabonával, marhával, posztóval,
vasáruval történő kereskedésen túl (melyek egyik fő felvásárlója a hadsereg volt)
vaskohók tulajdonosává és a feudális urak hitelezőivé is váltak egyesek. Körükben
a 18. században átstrukturálódás zajlott le. Míg a század közepéig hatalmas vagyon-
és tőkekoncentrációra került sor, a következő generációkban a növekedés üteme
erősen csökkent. A változások kettős irányúak: egy részük földbirtokot és nemes-
séget vásárolva gazdálkodásában, mentalitásában is feudális nagybirtokossá vált.
Másik csoportjuk a tőkés vállalkozások megalapozója és kiterjesztője lett manufak-
túrák (selyem, posztó), üvegghuták, vaskohók stb. alapítójaként, dohányüzletek ál-
tal, trieszti tengeri kereskedelmi társaság szervezőjeként.

Gerhard Pferschy (Graz) előadásában („A kisipar és a mesterségek, mint a stájer polgári társadalom alapjai”) mindenekelőtt a különböző városok közötti szakosodást, munkamegosztást és a különböző települések egymás közötti kapcsolatát emelte ki. A vastermelő városokban a kézművesek vezető szerepe érvényesült. A mezővárosok átmeneti fázist képeztek a falu és a város között. Itt is fontos szerepet játszottak a kézművesek, szatócsok, vendéglősök, akik időről időre a falusi kézműiparosokból egészültek ki. Ők pedig gyakran kerültek a városi céhekbe. Pferschy professzor hangsúlyozta, hogy a városi céhek nem zárkóztak el mereven a kívülről érkező iparosoktól, sokkal könnyebb volt azokba bejutni, mint eddig gondoltuk. E folyamat révén az iparral, kereskedelemmel foglalkozók állandó áramlása zajlott a faluból a mezővárosba és tovább: a városokba és a fővárosba. Ez a perifériáról a centrum felé irányuló mozgás a magyarázata a kis- és mezővárosok nagy ingatlanszférájának.

A városok vezetésében, a rendszeresen újraválasztott tanácsokban kereskedők, pénzemberek, nemesek játszottak vezető szerepet. Mellettük azonban szóhoz jutottak a céhek mesterei is. (Az előadás részletesen taglalta a céhek fontos szerepét a gazdaság, illetve a polgárság – s ezáltal a város – életének szabályozásában.) A 18. században azonban érseki felügyelet alá kerültek. Az abszolutisztikus hercegi államnak nem felelt meg a választás rendszere, a vezetők gyakori váltakozása. Az állam beavatkozása eredményeként mindinkább a kinevezett, hivatalnok jellegű vezetés vált jellemzővé, a tanácsok elburokratizálódtak. Ez a kézműiparosok kiszorulását, tisztviselők, kisnemesek, vállalkozók előtérbe kerülését eredményezte, s következményeként a tanácsok nem a polgárok, hanem az uralkodó érdekeit képviselték.

Buza János (Budapest) „Polgárság a Dunántúlon a török uralom alatt a 16. és 17. században” című előadásában a török által elfoglalt, illetve csak veszélyeztetett területek polgári-városi fejlődése közötti különbségeket elemezte. A hódoltság kicsiny és szerény városainak és mezővárosainak (a törökök által rájaként kezelt) polgársága igyekezett megőrizni polgári öntudatát és intézményeit. Mindezt az a nélkülözhetetlen gazdasági szerep alapozta meg, melyet a királyi Magyarországgal történő kereskedelmi kapcsolattartásban, ezen belül például a marhakereskedelemben töltöttek be. Fejlődésüket azonban – jogi helyzetükön túl – a demográfiai háttér hiánya, a falvak sokaságának eltűnése is okozta.

A török veszély kedvezőtlenül hatott a Dunántúl hódítástól mentes részének városi fejlődésére is. A kedvezményezett hajdútelepések státusa nem a polgári, hanem a katonáskodó kiskisnemesi lét felé mutatott. Mégis ezek erősödtek inkább (kényszerből), mint a védelmi terhek növekedése, a piacok beszűkülése miatt sorvadó városok, mezővárosok. Ugyanakkor egyes mezővárosok közigazgatási szerepük révén városi szintre fejlődtek. Mindezzel együtt a mezővárosok itt is vonzóak bizonyultak a falvak jobbágyságai számára, akik közül többen a terület nagyobb városainak (Sopron, Győr) polgáraivá is váltak. E több lépcsős emelkedés azonban mennyiségileg erősen korlátozott volt. A 17. századra felerősödött a nemesség városokba áramlása is, melyet a városok minden eszközzel akadályozni igyekeztek. Ezután az előadó a dunántúli polgárság etnikai összetételének változásairól, illetve a kereskedelemben betöltött szerepéről szólt. A közvetítő kereskedelemmel foglalkozó du-

nántúli polgárok kezén halmozódott fel jelentősebb tőke, körükben is érzékelhetők voltak azonban a reagrárizálódás jelei. Az előadó összegző megállapítása szerint: „Csekély számú és szerény vagyonú dunántúli polgárságunk feudális polgárság volt, amelyik ragaszkodott rendi mivoltához.”

Bácskai Vera (Budapest) előadásában („Városi polgárok és parasztpolgárok a Dunántúlon a 18. században”) városnak tekintett (jogállástól függetlenül) minden gazdasági, igazgatási, kulturális és egyéb szerepkört betöltő települést. A török utáni új berendezkedés időszakában (jórészt annak hatására) jelentős átrendeződés zajlott le a Dunántúl városszerkezetében. Egyes oppidumok várossá emelkedtek, miközben szabad királyi városok veszítették el városi szerepüket. Visszafejlődés a határszéli kereskedelemben is szerepet játszott uradalmi központok esetében tapasztalható, míg több mezőváros megyeszékhelyként, kulturális központként, illetve gazdasági, piacközponti szerepe révén jutott városi szerephez. A fejlődés tendenciái következtében a civitas és az oppidum a 18. századi Dunántúlon a kereskedelemben, iparban, köz- és egyházi igazgatásban, a művelődésben betöltött szerepe, a városigazgatás – önkormányzat, a városkép és életmód tekintetében egyaránt közeledett egymáshoz. Az őstermelés továbbélése, az ipari termelés kézműves kereteinek megmerevedése és csupán helyi jelentősége miatt mindkét településtípus „a kisvárosok világába” sorolható. Különbség jobbra csak a lakosság jogi státusában volt (civitas: polgár, oppidum: parasztpolgár.) A mezővárosok lakóinak polgári öntudatát a jobbágyoktól való elhatárolódás, a felemelkedés vágya, a szabad királyi városok polgáraival való azonosságtudat táplálta. Szabad polgárrá válásukat lehetővé tette a kétirányú mozgás (kölcsonös beépülés) a polgárság két rétege között.

A földesurak mezővárosaikban akadályozták az ott kialakult régi (rendi) típusú polgárság privilegizált jogállásba emelkedését. Ugyanakkor a mezővárosi autonómia korlátozott volta teremtett kedvező lehetőséget a modern értelemben vett polgárság kialakulásához. Itt a céhmesterek és kereskedők nem tudták megakadályozni, hogy a földesúr (saját bevételeinek és hitelforrásainak növelése érdekében) görögkeleti és zsidó termény- és nagykereskedőket telepítsen le. „Ugyanezek a rétegek a szabad királyi városokban meg tudták akadályozni a (...) zsidó (...) görögkeleti és más vállalkozóbb kereskedők, monopoljogaikkal és testületi szabályaikkal ütköző, tevékenységét. Nem véletlen, hogy a századforduló pesti vállalkozó szellemű nagykereskedő-bankárainak jelentős része a dunántúli földesúri városokból, részben azok zsidó közösségeiből származott.”

A két magyar történész nemcsak kronológiailag osztotta meg a tárgyalt kort, hanem előadásaik tematikusan is egymásra épültek. A szűk időkeretek ellenére teljességre és az összefüggések feltárására törekvő elemzéseik jóvoltából a Dunántúl polgári fejlődéséről kaphatták a legátfogóbb és legrendszeresettebb képet a konferencia résztvevői.

Neven Budak (Zágráb) – Karaman egyik gondolatát kifejtve – „A városi oligarchia kialakulása a 16–17. század folyamán, különös tekintettel Varasdra és Gradecra” címmel tartott korreferátumot. A városi oligarchiát a feudális kori patríciusokhoz hasonlította. Létrejötté hosszan tartó folyamat következménye, amely felölelte a 16. század második felét és a városigazgatás átalakulásával függött össze. A szenátusban mindinkább visszautasították a választást; az egyes funkció-

kat hosszabb ideig (a nemesek élethosszigan) töltötték be. Ehhez járult a funkciók halmozása. Következésképpen a városi hatalom szűk csoportok kezében koncentráldott és azok monopóliumává vált. (Varasdon például 1578–1601 között mindössze 21 személy töltött be 414 vezető tisztséget.) A városi oligarchia kialakulásában a gazdag polgári réteg mellett a városba költözött nemesség is fontos szerepet játszott. Az oligarchák mégsem azonosíthatók a gazdagokkal. Tisztségviselők az iparosok közül is kikerültek, ez utóbbiak azonban sok esetben a nemesek, gazdag kereskedők hívei voltak. E folyamatra hatott a bánnak az a törekvése is, hogy a városokat a maga uralma alá vonja. Budak mindezt a refeudalizálódás jelenségeiként értelmezte.

Filip Potrebica (Zágráb) – „A polgárság fejlődése Pozsega megyében a 18. században” című előadásában olyan terület fejlődését tekintette át, amely a 16–17. században török uralom alá került, a 17. század végétől pedig kamarai igazgatás alatt állt. Székhelye (egyetlen városa) 1765-ben kapott szabad királyi városi rangot. Az elsősorban adatokat, eseményeket soroló előadás legfőbb érdekessége és tanulsága az volt, hogy a városi fejlődésben a gazdasági-kereskedelmi funkciókon túl fontos szerepet játszhat a település közigazgatásban betöltött helye és kulturális központ jellege. Pozsega fejlődésében döntő jelentősége volt a ferencesek és jezsuiták iskoláinak (gimnázium, akadémia, papnevelde), színházának, könyvtárának. Különös tekintettel arra, hogy a privilégium szerint a várost csak katolikusok lakhatták. E körülményekből is fakadt a feudális rétegek viszonylag magas aránya (a lakosság 26,5%-a volt nemes, pap, állami hivatalnok) és túlsúlya a város vezetésében.

Nace Šumi (Ljubljana) igen gazdag képanyaggal illusztrált előadásában („A barokk kultúra Szlovéniában”) a szlovén területek művészetét mutatta be a 17. és 18. században, melyet a barokk stílus uralt. Az egyházi és világi képzőművészeti (építészet, szobrászat, festészet), irodalmi és zenei alkotások bemutatása kapcsán kitért a külföldi hatásokra és a helyi sajátosságokra (pl. különböző szlovén területek eltérő klímájának, topográfiájának hatásaira).

Helfried Valentinitzsch (Graz) – „A polgárság anyagi kultúrája Stájerországban az európai fejlődés forgatagában” című előadásában hagyatéki leltárak feldolgozása révén derített fényt a polgárság anyagi kultúrájára, hétköznapi életére, s ennek alapján vázolta fel annak vagyoni strukturálódását, egyes rétegeit egymással, a stájer parasztsággal és nemességgel, valamint a nyugat-európai polgársággal is összevetve. A módszertanilag is érdekes, rendkívüli adatgazdagsága révén igen meggyőző előadás négy vagyoni réteget különített el az összvagyon összege alapján: a nagyobb városok legtehetősebb polgárai (2000–12 000 Ft), akik gyakran nemességet is szereztek; a kisvárosok vezető rétegét képező feldolgozó iparosok, kisebb kereskedők (500–2000 Ft). E két rétegből került ki általában a városok vezetése. A 150–500 Ft közötti vagyonnal rendelkezők sorolhatók az átlagos polgár kategóriájába, míg a 150 Ft alatti vagyonnal rendelkezők szegénynek számítottak, általában leltárt sem készítettek.

A szerző megállapította, hogy az átlagos polgári háztartás Stájerországban igen szerény volt, melyet a gyakorlati szükségletek határoztak meg. Használati tárgyaik arról tanúskodnak, hogy az életből az alvásnak és evésnek tulajdonítottak nagy jelentőséget. A polgárság mentalitása (a tehetősebbeké is) annyiban hasonlít

tott a paraszthoz, hogy önellátásra törekedett. Anyagi kultúrájuk azonban eltért az utóbbiakétól részben a használati cikkek (ruházat, teríték, ágynemű, bútor) nagyobb mennyisége, illetve jobb minősége révén, valamint azért, hogy a parasztoktól eltérően luxuscikkek is voltak. A polgárság példája hatott a módosabb paraszti rétegekre.

A felső polgári rétegek kultúrája nemcsak mennyiségi és minőségi eltérést mutatott az átlagos polgárhoz viszonyítva, hanem a vagyon struktúrájában is különbségek voltak (értékes tárgyak, hatalmi jelvények, egzotikus fűszerek stb.).

Az Itáliából, Spanyolországból, Hollandiából, Franciaországból eredő külső hatások szinte kizárólag a polgárság felső és középső rétegeit érintették. A 16–17. századi változások (török elleni háborúk, adóterhek, válságok, ellenreformáció, városi autonómia korlátozása) hatására azonban e rétegek anyagi kultúrája is elmaradt mind a nyugat-európai polgárságétól, mind a stájer nemességétől.

A két burgenlandi történész a régió tőkés átalakulásában majdan vezető szerepet játszó zsidó kereskedők és közösségek helyzetét, lehetőségeik alakulását állította a figyelem középpontjába.

Franz Probst (Eisenstadt) „A polgári életforma és a polgári kultúra a burgenlandi zsidó egyházközösségekben a 16–18. században” című előadásában e közösségek sajátos helyzetét és annak következményeit tekintette át.

E térségben a zsidóság nagy letelepedésére a Bécsből és Lengyelországból történt kiűzetésük után került sor. Védelmézőre találtak a nagybirtokosokban, akik birtokaik gazdasági erejét igyekeztek növelni a zsidó kereskedők, iparosok által a városok polgárságával szemben is. Ezt szolgálták kereskedelemre és iparúzésre vonatkozó kiváltságaik, melyek révén céhes kötöttségek nélkül és céhek ellenében is gyakorolhatták hivatásukat. (Ez utóbbi számtalan konfliktus forrása volt.) Különösen a közvetítő kereskedelemben és a szatócosságban volt uralkodó szerepük.

Önálló közösségeket alkottak (a városoktól és a falvaktól egyaránt elkülönülve), melyeket a patriarchális zártság, a vallási szokások megtartása, a szigorú formalizmus és a hagyományos struktúrák továbbélése jellemezte. Az előadó hangsúlyozta: e zsidó közösségek életritmusát mindezek ellenére (a keleti zsidóságtól eltérően) nem a vallás határozta meg, hanem a kereskedelem és a kézműipar, illetve annak kispolgári jellege. A vallással is összefüggő elzárkózás a kedvezőtlen külső hatásokkal, a tevékenységüket korlátozni kívánó városokkal és a kizsákmányolással szembeni védekezést szolgáltatta.

Probst részletesen áttekintette hétköznapi életük legfontosabb szabályozó elemeit. Kimutatta, hogy az önkormányzat meghatározott (a Talmud előírásaira épülő) rendje és működése, az ünnepek egységesítő ereje, az egyesületek és családok életének szigorú rendje, a rabbiknak az élet minden területére (kamatok, külső kapcsolatok stb.) kiterjedő törvénytárgyarázó, illetve döntési jogköre, az igényes oktatás – kettős hatású volt. Miközben mindez (egyrészt) a már említett hagyományörző elzárkózást szolgáltatta, az egyéni szabadság korlátozása révén biztosította a közösség szabadságát; másrészt alkalmassá tette e közösségek tagjait a tőkés típusú vállalkozásokra. Ennek volt következménye, hogy amikor a 19. század második felében a polgári átalakulás felbomlasztotta a zsidó közösségeket, tagjaik

másoknál (nemeseknél, parasztoknál, városi polgároknál) könnyebben és eredményesebben tudtak alkalmazkodni az új viszonyokhoz.

Gerhard Baumgartner (Großpetersdorf) részben e kérdéskört vizsgálta egyetlen település (Kismarton) esetében, de konkrétan kitérve a környezet (város, falu, földesúr, állam) zsidó közösségre gyakorolt hatásaira. („Társadalom és polgári kultúra egy pannon kisvárosban a barokktól a felvilágosodásig”)

Kismarton polgárságának – amely városi privilégiumait kiaknázva, az azokat veszélyeztető vagy sértő elemek (pl. a zsidó kereskedők, iparosok) ellen fellépett, azokat kirekesztette – a nagy gazdasági hatalommal rendelkező Eszterházy családdal szemben kellett érvényesítenie gazdasági törekvéseit. A herceg gazdasági bojkottja behódolásra kényszerítette a várost, amelyet tetézett, hogy az állam megszüntette a városi önkormányzatot. Ez a városi öngazgatás, a polgári öntudat és a hagyományos polgári kultúra leépülését eredményezte. A város kulturális élete fokozatosan feudalizálódott, amiben nagy szerepe volt a nagy vagyonú hercegi család művészeti pártolásának, az udvarukban kibontakozott gazdag művészeti életnek. És a város tanácsának is, mely pl. az udvari zenészeket alkalmazta a város rendezvényein is, miközben a polgárság zenészeit eltiltotta ettől.

A volt szabad királyi város rendi polgársága ilyen körülmények között alkalmatlanná vált arra, hogy az átalakulás végrehajtója legyen. Kismartonban Unterberg (Eszterházy védelme alá tartozó) zsidó gettójából kerültek ki a vállalkozó tőkések. Ők lettek az új befogadói, a polgári mobilitás hordozói. Ők, akikre a szabad királyi várossal viaskodó herceg a polgársággal szemben támaszkodott, és akiket ennek érdekében támogatott.

A gazdag vitából – mellőzve a sokszor érdekes szempontokat felvető kérdések nagyobb részét – csak néhány olyan hozzászólást emelünk ki, melyek új tartalmi elemekkel vagy módszertani megfontolásokkal gazdagították a képet.

Bariska István (Kőszeg) vetette fel, hogy fontos elemmel gazdagítaná az eladások által megrajzolt képet annak a regulatív szerepnek a felvázolása, melyet az állam játszott a hagyományos városokkal és polgári intézményeivel (önigazgatás, céhek) szemben. E problémakör a vita egyik központi kérdésévé vált.

Gerhard Pferschy szerint a 18. századi polgári fejlődés problémáit csak úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük: az állam azért avatkozott be egyre jobban a városok életébe (csökkentve önállóságukat), mert az utóbbiak akadályozták Mária Terézia és II. József reformjainak megvalósítását.

Othmar Pickl (Graz) azt emelte ki, hogy az állam Belső-Ausztriában is hasonlóan beavatkozott a városok életébe, pl. a bíráskodásban. Oka, hogy a városok gyakran eltérően ítéleztek különböző rétegek (polgárok, cselédek stb.) esetében. Mindezek hatására a polgárok kivonultak több olyan funkcióból, melyeket nem tolerált vagy honorált az állam.

Stier Miklós (Budapest) ezt úgy interpretálta, hogy a 16–18. századi városfejlődés egyik lényeges problémája az állam és a civil társadalom (a város) szembekerülése. Az utóbbi azonban nem a modern polgári hagyomány megteremtője volt ekkor, hanem a középkori (rendi) polgári hagyomány továbbvivője. Velük szemben az állam modernizálódott, olyan infrastruktúrát hozott létre (a szakértőkből álló bürokrácia megteremtése révén), mely a városfejlődés számára is új lehetőségeket te-

remtett. Ezzel azonban a városok nem tudtak élni. *Vörös Károly* (Budapest) vitatta Stier álláspontját, arra hivatkozva, hogy a modernizáló II. József államának az az I. Ferenc vezette állam a folytatása, mely akadályozta a polgári fejlődést. *Bácskai Vera* viszont Stier Miklós véleményét erősítette. Magyarországon – szerinte is – megmerevedett a városi struktúra, mely elzárkózást teremtett. Ehhez képest II. József állama modernizálást jelentett. Ezt igazolja pl. az, hogy pesti iparúzési kérévényeket (melyeket a város elutasított) végül a Helytartótanács intézett el. *Buza János* annak a véleményének adott hangot, hogy a 17. században a polgári átalakulás egyik alapvető akadálya a tolerancia hiánya volt az állam részéről. Kiemelte továbbá az állami adóterhek növelésének kedvezőtlen hatását, melynek következtében egyes városok elzalogosították, majd eladták jobbágyságaikat, a mezővárosokban pedig az adóterhek előli menekülés, a lakosság számának csökkenése nyomán drasztikusan zuhant az ingatlanok ára.

Szili Ferenc (Kaposvár) azt hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés nem lokális, hanem közép- és kelet-európai kérdés. A problémakör helyi vizsgálatának eredményeit a konferenciának összegeznie kellene, az egységes fogalomhasználat biztosításával együtt. *Bácskai Verának* a zsidó közösségekről vázolt kép túl idillikusnak tűnt. Fontosnak tartotta a belső ellentétek (szegények és gazdagok, befogadók és bevándorlók), valamint a közösségek környezetükhöz fűződő kapcsolatának alaposabb és árnyaltabb vizsgálatát. *Somkúti Éva* (Székesfehérvár) ezeket a későbbi vizsgálatot szolgáló szempontokat egészítette ki a zsidóság elzárkózása okainak további feltárását szolgáló kérdésekkel (a területileg és vallásilag elkülönült keleti és spanyol eredetű zsidóság közötti kapcsolat, a környezetbe való betagozódás, a zárt-ságból való kitörés lehetőségei és eredményei).

A városok különböző típusainak viszonyára vonatkozóan *Bácskai Vera* megjegyezte, hogy a nagy- és kisvárosok együttélése Magyarországon is kialakult, amihez járult az, hogy városi joggal nem rendelkezők is töltöttek be városi szerepet. A 16. századi válság és piacvesztés hatására ezek inkább vetélytársai voltak egymásnak. A városok a vidék kézműiparát sorvasztották. A 18. században azonban mindinkább kialakult egy munkamegosztás, melyben a mindennapi cikkeket a falusi, a kevésbé mindennapiakat a mezővárosi, az exkluzívabbakat a városi ipar állította elő.

Pál Lajos (Budapest) kiemelte: az előadások abban az összefüggésben vizsgálták a 16–18. századot, hogy azok mennyiben alapozták meg a 19. századi átalakulást. Ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a szociológia e folyamatokban egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a középrétegeknek. Ezért feltétlenül megvizsgálandónak tartotta, hogy a későfeudális városokban voltak-e középrétegek, milyen súlyuk volt, voltak-e önállósulási törekvéseik.

Többen fogalmazták meg az elhangzott előadások kapcsán a szintézis hiányát (és igényelték azt), illetve hívták fel a figyelmet ellentmondásokra. *Pál Lajos* szerint az előadások többsége olyan helytörténeti kutatási eredmény, melyek nem szintetizálódnak a hallgatókban. *Tilcsik György* (Szombathely) hiányolta, hogy kevés szó esett a városi társadalom struktúrájának változásairól, azok irányairól és dinamikájáról, jöllehet ez fontos összefüggésekre hívná fel a figyelmet. Pl.: A gazdasági emelkedés hogyan függ össze a politikai elitbe való beépüléssel? Hogyan

hatnak erre a családi kapcsolatok? Másrészt kiemelte az eltérő fogalomhasználatot és a belőle fakadó ellentmondásokat (pl. a városi oligarchia fogalma nem ismertes a magyar szakirodalomban). Ehhez kapcsolódva hívta fel a figyelmet *Feiszt György* (Szombathely) és *Vonyó József* (Pécs) azokra az eltérésekre, ellentmondásokra, melyek az egyes előadások között voltak a nemessé lett polgárok, városba költözött nemesek, illetve (a horvátországi előadók szerint jórészt közülük kikerült) oligarchia szerepének, ezzel kapcsolatban a nemesi kiváltságok, illetve a városi privilégiumok fejlődést szolgáló vagy akadályozó hatásának megítélésében. Mindezzel kapcsolatban hangsúlyozta zárónyilatkozatában *Bácskai Vera* és *Igor Karaman* a jövőre vonatkozó feladatként részben az előadások tematikájának alaposabb előzetes összehangolását, illetve a konferencia olyan módon történő megszervezését, ami több lehetőséget ad a szintézis megteremtésére az éppen tárgyalt témakörben.

A vitákban hangsúlyozott hiányok és ellentmondások ellenére az előadások és a hozzászólások alapján felvázolható az a bonyolult és ellentmondásos folyamat, amely a középkori (rendi) polgárságtól a modern polgári gazdaságot megteremtő és a kapitalista társadalom magját képező vállalkozóig, a leendő nagytőkéig ível.

A régió sajátosságaiból, ellentmondásos viszonyaiból fakadóan itt az utóbbi réteg többnyire nem a középkori eredetű városok nagykereskedőiből jön létre. Azok jelentős része földet, nemességet vásárolva feudális úrrá vált, és gyakran nem a polgári átalakulás elősegítője, hanem visszafogója volt. Általában hasonló – a fejlődést akadályozó – szerepet játszott (a céhek, a középkori eredetű privilégiumok révén) a városok rendi polgársága, amikor nemcsak a feudális földesurak fennhatósága, illetve városi pozíciónyerése ellen védekeztek, hanem az új iparos és kereskedő rétegeket (pl. zsidókat) is kirekeszteni igyekeztek a városból, kereskedelem-ből, iparból.

Ezzel összefüggésben ellentmondásos szerepe volt az államnak azáltal, hogy a 18. században az ipartámogatással párhuzamosan mindenütt korlátozta a városi önkormányzatot. A céhek kiváltságainak megnyirbálásával ugyanakkor a tőkés formák terjedését könnyítette.

A földesurak saját gazdasági érdekeiket, társadalmi-politikai hatalmukat védve igyekeztek korlátozni, ellensúlyozni a városok kereskedő-kézműves polgárságát – azok privilégiumainak szétrombolása révén. Ehhez eszközül használták fel a zsidó közösségeket, melyek gazdasági megerősödését sajátos közösségi rendjük is segítette. Mindez arra is magyarázatot ad, miért válhatott a zsidóság (főként osztrák és magyar területeken) a tőkés átalakulás oly fontos tényezőjévé, miért volt arányuk oly magas a 19. század második felében kialakult nagytőkés rétegben.

Vonyó József

TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁS AZ ANSCHLUSS ÉS A MÜNCHENI SZERZŐDÉS 50. ÉVFORDULÓJA ALKALMABÓL

Az MSZMP Politikai Főiskolája az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, valamint az MTA Osztrák–Magyar Munkásmozgalomtörténeti Vegyesbizottsága rendezésében 1988. szeptember 1–2-én tudományos tanácskozássra került sor „*Anschluss–München 1938*” címmel a Politikai Főiskolán. A rendezvényt *Erényi Tibor*, a történettudomány doktora, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese nyitotta meg.

Jemnitz János, a történettudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója „Az Anschluss-problémakör külpolitikai és munkásmozgalmi összefüggéseiről” címmel megtartott előadásában a téma nyugat-európai vonatkozásaira tért ki és a francia, a belga és az angol eseményeket elemezte. Négy esemény köré csoportosítva tárgyalta az Anschluss előzményeit: az első a francia külügyminiszter 1937. decemberi kelet-európai körútja, melynek során megnyilvánult a francia külpolitika szétesettsége. A második: Eden lemondása, amelynek hátterében a Kelet-Európát feladó és az olasz szövetség kialakítására törekvő brit külpolitikai elképzelés állt. A harmadik a francia belpolitikai válság, a népfrontpolitika megkérdőjeleződése, a negyedik pedig az angol–francia külpolitika összehangolásának kérdése volt. Az előadó ezek után a francia belpolitika fejleményeit: a Flandin–Reynold szembenállást, valamint a helyzet korabeli és utólagos értékelése közötti eltolódásokat világította meg a kortársak visszaemlékezései alapján.

Winfried Garscha, az Osztrák Ellenállás Dokumentációs Levéltára tudományos munkatársa, „Az Anschluss hatása az osztrák munkásmozgalom helyzetére” című előadásában bemutatta a KPÖ, a forradalmi szocialisták, a szabad szakszervezetek, a baloldali ifjúsági szervezetek, a Vörös Segély, tehát lényegében az egész osztrák munkásmozgalom balszárnyának szervezeti erejét és politikáját 1938. február–márciusában. Megállapította, hogy míg az említett, következetesen antihitlerista erőik taglétszáma mintegy ötvenezer főre becsülhető, addig az NSDAP pontosan vezetett nyilvántartása 1937. decemberében már 105 ezer ausztriai tag nevét tartalmazta. Hatékonyan működött a náci propaganda, fasiszták foglaltak el több kulcsfontosságú államigazgatási pozíciót és ráadásul a munkásmozgalom sem volt egységes az antifasiszta harc módjait illetően. Nem sikerült létrehozni a hatékony összefogást az Anschluss megakadályozására. 1938. március 12. után az osztrák munkásmozgalom harci feltételei, elsősorban a Gestapo működése következtében, a korábbi éveknél is nehezebbekké váltak, és egy évbe tellett, mire az antifasiszta küzdelem az első eredményeket fel tudta mutatni.

Surányi Róbert, a történettudomány kandidátusa, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének munkatársa „A brit munkásmozgalom és az Anschluss” című referátumában a Munkáspárt és a Brit Kommunista Párt politikájának alakulását követte nyomon 1937. őszétől 1938. márciusáig. A Munkáspárt Eden lemondása után is határozottan kiállt a népszövetségi kollektív biztonság politikája mellett, követelte, hogy a brit kormány garantálja a nemzetközi szerződések sérthetetlenségét, és működjön együtt a Szovjetunióval is Kelet-Európa védelmében. A párt kampányt szer-

vezett a megbékítési politikát hirdető Chamberlain ellen, követelve új választások kiírását. A tömegmegmozdulásokon aktív szerepet vállaltak a brit kommunisták, akiknek külpolitikai elképzelései közel álltak a munkáspárti törekvésekhez.

Szinai Miklós, a történettudomány kandidátusa, az Országos Levéltár nyugalmazott főlevéltárosa „Az Anschluss és a magyar kormányok” című előadásában jellemezte a Horthy-rendszer Anschlussellenes és az Anschlusst támogató erőit. Elemezte Gömbös Gyula Hitlerhez küldött 1933 januári üzenetét, majd bemutatta a magyar agrártermékek értékesítési nehézségeit és ennek szerepét a Németországgal való szövetség keresésében. Végül a Burgenland néven elcsatolt terület visszaszerzésére irányuló magyar törekvésekről szólt, melyek német részről nem kaptak támogatást.

Jan Galandauer, a prágai Marxizmus–Leninizmus Intézet tudományos munkatársa „A csehszlovák munkásszervezetek és az Anschluss” című felszólalásában az Anschlussnak Csehszlovákiára tett hatását elemezte. A közvéleményben és a parlamenti vitákban is eluralkodott a veszélyeztetettség érzése. Az állam demokratikus intézményei és a hagyományos értékrend válságba került, radikalizálódtak a Csehszlovákia egysége ellen küzdő erők. Az előadó a munkásmozgalom helyzetéről szólva ismertette a kommunista párt nyilatkozatát, melyben a szociáldemokratákkal való együttműködésre és a köztársaság védelmére szólított fel. A szociáldemokraták, akik a kormányzásban is részt vettek, ellentmondásosan reagáltak az eseményekre, és Beneš „kincstári optimizmusát” átvéve igyekeztek a németeket nem provokálni. Ehelyütt Galandauer felhívta a figyelmet a németekkel való kiegyezés politikájának kétarcúságára és következményeire, valamint elismerte az ellenállás objektív nehézségeit is.

A délelőtti előadásokat kérdések és hozzászólások követték. *Erényi Tibor* felhívta a figyelmet arra, hogy bár a megbékélési politika gyökerei kétségtelenül az uralkodó csoportok osztályérdekeiben keresendők, nem szabad elhanyagolni a nyugat-európai tömegek békevágyának politikaformáló hatását sem. Az antifasiszta erők mozgósítása a polgári demokratikus rendszerekben egyébként sem volt olyan hatékony és gyors, mint amilyen sikerrel a náci vezérek tudták fanatizálni a saját tömegeiket. Ami az Anschluss magyarországi fogadtatását illeti, Erényi Tibor az elemzések finomítását tartotta szükségesnek.

A délutáni ülést *Kozma Ferenc*, a közgazdaságtudomány doktora, az MSZMP Politikai Főiskolájának igazgatóhelyettese vezette, aki a folytatódó vitában elsőként *Szokolay Katalinnak* – a történettudomány kandidátusának, a Politikai Főiskola tanárának – adta meg a szót. A felszólaló kifejtette, hogy az Anschluss milyen komoly zavarokat okozott a nemzetközi munkásmozgalomban a nemzeti kérdés kezelésében, hiszen a közvéleményben előtérbe került a nemzeti veszélyeztetettség és kiszolgáltatottság érzése, ami csökkentette az internacionalizmus eszméjének vonzerejét.

Surányi Róbert Erényi Tibor hozzászólására reagálva tovább árnyalta a brit külpolitika álláspontját, a színpalak mögötti belső vitákat, melyek különösen a csehszlovák kérdésben éleződtek ki.

Jemnitz János a hozzászólásában amellet érvelt, hogy a fasizmus látványos előretöréséért ne hárítsuk a felelősséget kizárólag Nagy-Britanniára és Franciaor-

szágra, hiszen a kelet-európai kormányok politikai döntéseikkel maguk eveztek bele a hibás politikába. Meg kell vizsgálni ezen kívül a közvélemény szerepét, az általános békevágy hatását a megbékéléshez vezető külpolitika kialakulására.

Harsányi Iván, a történettudomány kandidátusa, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanszékvezető tanára, „Az osztrák emigráns ‚Der Kampf‘ az Anschluss-ról” című előadásában a folyóirat 1938. évi első félévi számait vette vizsgálat alá. A Brnóban megjelenő lap vezető publicistája, Otto Bauer szerint Ausztria bukásához az vezetett, hogy az egyetlen, a náciizmus ellen harcolni képes erőt 1934-ben szétverték. Az osztrák kérdés megoldása csak a fasiszta Németország teljes katonai veresége után fog csak napirendre kerülni – vélte Bauer. A müncheni szerződést követően a lap Párizsba tette át székhelyét, így azonban lecsökkent a hatása az otthoniakra.

Soós Katalin, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, „Az osztrák kommunisták és a nemzeti kérdés” című referátumában az 1933 óta a függetlenségért küzdő KPÖ egyik vezetőjének, Alfred Klarnak az életét és az általa kidolgozott nemzeti programot elemezte.

Lipcsey Ildikó, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa az 1937 végén Romániában kialakult bel- és külpolitikai válság és a királyi diktatúra elemzését állította a „Válság és útkeresés Romániában (1937 december–1938 május)” című előadásának középpontjába. A királyi diktatúrát úgy értékelte, mint amelyik mindenekelőtt a szélsőjobboldal, a Vaszárda visszaszorítására törekedett, és hintapolitikát igyekezett folytatni a növekvő német befolyással szemben. A nemzeti ügyek kezelését is az európai hatalmi erőviszonyok alakulásának rendelte alá a rendszer, az Anschlusst követően jelentős engedményeket tett a kisebbségeknek, mint ezt a Kisebbségi Statutum május 4-i kibocsátása és a Kisebbségi Minisztérium létrehozása jelezte.

Jemnitz János „Az angol, a francia és a belga szocialista sajtó az Anschluss-ról” című előadásában a Daily Herald, a Populaire, illetve a Le Peuple című lapoknak a berlini változásokról és az Anschluss előzményeiről írott cikkeiből válogatott. Bemutatta, hogy a kormányon lévő belga, illetve az ellenzéki francia Szocialista Párt, valamint a brit Munkáspárt álláspontja hogyan alakult az Anschluss és München körüli időszakban.

Horváth Jenő, a Kossuth Könyvkiadó főszerkesztője, a történettudomány kandidátusa „Az Olasz Kommunista Párt és az Anschluss” címmel elhangzott felszólalásában az olasz belpolitikai helyzet felvázolása után az olasz szocialista emigrációt különösen foglalkoztató eseményeket elemezte. Az OKP VB ülésén felszólaló Grieco által ismertetett programot említve rámutatott arra, hogy a különböző ellenzéki csoportokat összekötő antifasizmus hatása erősebb volt, mint a Szovjetunió megítélésében jelentkező nézetkülönbségek.

Németh István, a történettudomány kandidátusa, az MSZMP Politikai Főiskolájának docense „A német munkásmozgalom és az Anschluss” című előadásában a prágai központtal tevékenykedő emigráció működési feltételeinek romlását és az egységes mozgalom létrehozására irányuló törekvéseket mutatta be. Külön aláhúzta, hogy a szociáldemokraták egyéb eszközök hiányában tulajdonképpen csak propagandával tudták a későbbiekben felvenni a harcot a fasiszmussal.

Az előadásokat követő vitában *Jan Galandauer* Jemnitz János kérdésére elmondta, hogy a Csehszlovák Köztársaság védelme szempontjából olyannyira szükséges szervezeti egység a kommunista és a szociáldemokrata pártok közötti, a harmincas években gyökerező gyűlölködés és bizalmatlanság miatt nem tudott megvalósulni.

Winfried Garscha hozzászólásában árnyalta a KPÖ és a DKP kapcsolatáról kialakult képet és elemezte a KPÖ-nek a nyugati mozgalmakhoz való viszonyát.

Harsányi Iván kiegészítette az osztrák szocialisták és kommunisták közötti együttműködésről korábban elhangzott értékeléseket.

A tanácskozás első napjának utolsó felszólalója, *Horváth Jenő* felhívta a figyelmet a Komintern VII. kongresszusának jelentőségére, ekkor kerül ugyanis ismét a nemzeti kérdés a nemzetközi munkásmozgalom figyelmének a középpontjába.

A tanácskozás második napjának délelőttjén *Jemnitz János* elnökölt. Elsőként *Harsányi Iván* kapott szót. „A müncheni paktum historiográfiájának néhány kérdéséhez” című referátumában azt a kérdést vizsgálta, hogy München milyen hatással volt az egyezmény aláírására, illetve a Szovjetunióra. Kifejtette, hogy Anglia és Franciaország részéről tudatos cselekvés vezetett az agresszorral szembeni meghátráláshoz, melynek fő oka az esetleges háborúra való felkészületlenség volt. A Szovjetunió többször kifejezte hajlandóságát Csehszlovákia megsegítésére a müncheni válság idején, bár a katonai támogatás csak a lengyel és a román kormány hozzájárulásával lett volna realizálható, és ilyen értelemben a nemzetközi politikától függött. A paktum megkötése után Moszkvában azok a nézetek erősödtek meg, amelyek letettek a kollektív európai biztonság megteremtéséről, és a szovjet állam saját védelmét tették a kül- és katonapolitika legfőbb céljává.

Jan Galandauer „A csehszlovák munkásmozgalom és München” című előadásában azokkal a tömeglélektani jelenségekkel, az ő szavaival élve szociálpatologikus esetekkel foglalkozott, amelyek a müncheni paktum megkötése után Csehszlovákiában tapasztalhatók voltak. Részletesebben kitért a történetírásban megfigyelhető átértékelő folyamatokról, majd elemezte a szociáldemokrata és a kommunista mozgalom tevékenységét a müncheni egyezménytől a német megszállásig terjedő időszakban.

Krausz Tamás, a történettudomány kandidátusa, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének munkatársa „A Trockisták és München” címmel tartotta meg előadását. Kifejtette, hogy Trockij és a IV. Internacionálé a müncheni egyezményt a nyugati demokráciák békéltető politikája és a sztálini külpolitika kudarcaként értékelte. Úgy vélte, hogy az újabb világháború elkerülhetetlen és egyáltalán nem biztos, hogy előáll az a „kényelmes” helyzet, amikor a fasiszta és az antifasiszta erők állnak majd egymással szemben. Elképzelhető ugyanis, hogy az elszigetelődéstől tartó Szovjetunió megegyezik Németországgal. Trockij egyetlen lehetőséget látott a fasiszmus megállítására: ha a háború kitörésekor az egyes országok munkásosztályai a saját burzsoáziájuk ellen fordítják a fegyvert.

Winfried Garscha „München és az osztrák munkásmozgalom” című előadásában rámutatott arra, hogy az osztrák munkásmozgalom nem volt egységes München megféléseiben. Míg a KPÖ és a forradalmi szocialisták az Anschluss tanulsá-

ga alapján a Csehszlovákiát fenyegető német megszállásra figyelmeztettek több szolidaritási nyilatkozatukban, addig például Karl Renner egy később kiadásra nem került brosúrájában elismerte a német birodalom igényét a Szudéta-vidékre.

Pintér István, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos tanácsadója, a történelemtudomány doktora „A magyar munkáspártok és a »csehszlovák« válság (1938)” című előadásában rámutatott a magyar pártok speciális helyzetére, arra, hogy az országban igen erős revizionista törekvések voltak tapasztalhatók. A szociáldemokrata pártra is nagy nyomás nehezedett, hogy vesse latba nyugat-európai kapcsolatait a revízió támogatása érdekében. A továbbiakban Mónus Illés és Révai József egyes cikkeit elemezte. Majd Szántó Zoltántól idézte, hogy Magyarországon a revíziós törekvéseihez való ragaszkodásával lehetetlenné tette a délkelet-európai országokkal való együttműködést.

Szarka László, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa „A szlovák baloldali erők a müncheni válság idején” című referátuma két kérdést emelt ki a témakörből. Vizsgálta a csehszlovákiai munkáspártok pozíciói feltartóztatlan romlásának okát, valamint a nemzetiségi megosztottság szerepét az antifasiszta erők összefogásának megghiúsulásában és tömegbázisuk csökkenésében.

Szokolay Katalin „A lengyel baloldal és a müncheni paktum” című előadásában megvilágította a lengyel külpolitika két meghatározó elemét: a revanstól való állandó félelmet és ezzel összhangban a törekvést, hogy biztonságos távolságot tartson mind Németországgal, mind pedig a Szovjetunióval szemben. A müncheni egyezmény megkötése csalódottságot hoz a lengyelek számára a nyugati demokráciákkal kapcsolatban, ugyanakkor közmegegyezéssel találkozunk, hogy békés eszközökkel sikerült a Teschen-vidéket megszerezni. Az előadó úgy vélte: a fasiszmus előretörését csakis a kis kelet-európai országok összefogásával lehetett volna meggátolni. Az ez irányba tett tétova próbálkozások azonban sorra kudarcot vallottak a tárgyaló felek saját szupremáciájára való igénye miatt.

Szokolay Katalin előadását kérdések, válaszok, hozzászólások követték. *Jemnitz János* nyitotta meg a kérdezők sorát három probléma felvetésével, melyek Litvinov pozícióinak gyengülésére, Beneš és Ripka naplóinak forrásértékére, valamint a magyar parlamenti anyagoknak a külpolitikai elemzésekben való felhasználhatóságára vonatkoztak.

Pető Andrea két kérdést intézett Jan Galandauerhez. Érdeklődött Emanuel Moravec könyvének csehszlovákiai értékeléséről, valamint a szakszervezetek szerepéről a csehszlovákiai válságban.

Az ebédszünetet követően az elnök, *Erényi Tibor* elsőként *Krausz Tamás*nak adta meg a szót, aki kételyét fejezte ki, hogy a kis kelet-európai államoknak reális esélyük lett volna az összefogásra. *Pintér István* kiemelte, hogy a magyar szociáldemokraták programjában már szerepelt a Duna menti államok összefogásának célkitűzése. *Szokolay Katalin* a föderációs tervekről kibontakozó vitában úgy vélte, hogy a kísérletek kudarcainak oka a versailles-i békerendszerben keresendő. *Jan Galandauer* figyelemre méltó részleteket ismertetett Beneš és Sikorski tárgyalásairól. *Szarka László* szerint a területi revízió kérdésén bukott meg a kis népek összefogása.

Harsányi Iván Jemnitz János kérdésére elmondta, hogy Litvinov eltávolította

sa a szovjet külpolitika irányító posztjáról, párhuzamosan történt azzal, hogy csökkentek Moszkva reményei a kollektív biztonság megteremthetősége tekintetében.

Jemnitz János kiemelte Károlyi Mihály szerepét a dunai népek együttműködésének előmozdításában, majd megjegyezte, hogy a francia források alapján sokkal sötétebb a lengyel kormány szerepe, a müncheni szerződéssel kapcsolatban, mint azt korábban gondolták.

A hozzászólók között *Nagy László* a Politikai Főiskola tanára, kandidátus a Szovjetunió szerepéről szólt. *Kovács István* a latin-amerikai emigráció tagja és *Erdődi János*, aki már 1945 előtt is a Népszava újságírója volt, személyes emlékeit elevenítették fel a korszakra vonatkozóan.

Erényi Tibor az elhangzottakat kommentálva kiemelte Beneš alakjának történelmi jelentőségét és azt, hogy ezt már a csehszlovák történetírás is hangsúlyozza. Rámutatott, hogy a Párizs környéki békék, az Anschluss és a müncheni szerződés nem lineárisan vezettek a második világháborúhoz, és hogy a föderációs tervekhez Kelet-Európában hiányoztak a feltételek.

Pető Andrea, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos gyakornoka, a „A csehszlovák politikai vezetők a müncheni válságban” című előadásában a szudétánemet szociáldemokrata párt és vezetője, Wenzel Jaksch írásait elemezte. A párt dokumentumai, Jaksch és Beneš levelezése alapján nyomon követte a mintegy kétszázezer főnyi tagság tragikus sorsát. A Beneš-memoárok alapján rámutatott a miniszterelnökekkel való kapcsolataik ellentmondásos voltára, valamint a Runciman misszióhoz fűzött reményeik szertefoszlására.

Haskó Katalin a Politikai Főiskola docense, a történelemtudomány kandidátusa „München és a francia népfront” című előadásában a francia gazdaság válságával és az ország háborúra való fel nem készültségével magyarázta a belpolitika mozgásait, a népfront bukását.

Lipcsey Ildikó „Kísérlet a külpolitikai egyensúly megőrzésére Romániában (1938)” című előadásában bemutatta, hogy a román lépéseket a túlélés vágya motiválta, majd elemezte a király és kormánya politikai tevékenységét.

Horváth Jenő „Az olasz munkáspártok és a müncheni paktum” című előadásában a müncheni szerződés után jelentkező tendenciára, az eddigi antifasiszta politikától való dezertálásra hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy az OKP tagjainak kb. egyharmada elbizonytalanodott a kitűzött célokban.

Surányi Róbert „A labouristák, a brit kommunisták és München” című előadásában megállapította, hogy a Munkáspárt és a TUC határozott ellenállást követelt a kormánytól a német agresszióval szemben, és elutasította Csehszlovákia feladabolását. A brit kommunisták szintén tiltakoztak Chamberlain „négyhatalmi paktum” létrehozására irányuló politikája ellen. A Munkáspárt országos tiltakozó kampányt szervezett, majd az egyezmény október 3-án kezdődött parlamenti vitájában bizalmatlansági indítványt terjesztett be a kormány ellen. Az év végéig kísérletet tettek a chamberlaini politikát elutasító konzervatív csoporttal, valamint az ellenzéki liberálisokkal való együttműködésre is.

Jemnitz János „A szociáldemokrata mozgalom és München” című előadásában rámutatott, hogy a szociáldemokrata sajtó már márciusban jelezte előre a Csehszlovákiát fenyegető veszélyt. A sajtóban nyomon követhető a július–augusztusi at-

moszféra és a szeptemberi pánikhangulat különbsége. Kiemelte, hogy a szerződés létrejötte után mind Blum, mind az angol Munkáspárt támadta az egész müncheni politikát.

A kétnapos tanácskozást befejező zárszavában *Erényi Tibor* hasznosnak és eredményesnek értékelte a végzett munkát, és külön felhívta a figyelmet a vitaszellem örvendetes megélénkülésére. Kiemelte, hogy a konferencia több olyan kérdést vetett fel, amelyek érdeemesek a további kutatásra és együttgondolkodásra, valamint, hogy az elhangzott előadások nyomtatásban is meg fognak jelenni.

(A kötet 1988-ban megjelent!)

Pető Andrea-Szabó Annamária

TÖRTÉNETI IRODALOM

BANASZKIEWICZ, JACEK:

PODANIE O PIAŚCIE I POPIELU. STUDIUM PORÓUNAUCZE NAD WCZESNOSREDNIOUECZNYMI TRADYCJAMI DYNASTYCZNYMI

PIAST ÉS POPIEL MONDÁJA. ÖSSZEHASONLÍTÓ TANULMÁNY A KORAKÖZÉPKORI DINASZTIKUS HAGYOMÁNYOKRÓL

Warszawa, 1986. 206 l.

A lengyel történelemnek mind témáját, mind keletkezési idejét tekintve legrégibb elbeszélése a Piastról és Popielről szóló monda. A lengyel államiság kezdeteit mondja el. A történész számára a fontosságát növeli, hogy az elbeszélés a Piast-állam történeti tudatának legkorábbi tükröződését örökíti meg. Nem véletlen, hogy a témának könyvtárnyi irodalma van. Szinte valamennyi műnek a központi problémája: a mondának mely elemeit lehet történeti tényként elfogadni s Lengyelország legkorábbi történetének megírásához biztos adatként felhasználni. A helytelen megközelítési szempont miatt a tökéletesedő forráskritika fényében a monda egyre veszített forrásértékből, lassan egyetlen adatát sem lehetett biztos történeti tényként kezelni.

Jacek Banaszkiwicz teljesen új célkitűzéssel vette vizsgálat alá a mondat. Nem a történetileg hiteles pontokat kereste. A módszer megválasztásánál annak a kutatási irányzatnak ismerte el az igazát, amely a mondák, legendák vagy mítoszok mindenfajta értelmezését az irodalmi formába öntött meseanyaguk alapos és széles körű tanulmányozásával ajánlja kezdeni. Az elemzésnél az összehasonlító módszert alkalmazta, és Georges Dumézil munkáit vette alapul. A téma összehasonlító megközelítése azért volt kívánatos, mert a hitelt érdemlő eredmények elérésének a lehetőségét növeli az indoeurópai kulturális közösség meglétének a ténye. Ismételődő elemeit a forrásokkal jól dokumentált jelenségeken lehet vizsgálni, és ennek a kutatásnak az eredményeit át lehet vinni a csak töredékesen fennmaradt hagyományok leírására.

Az Anonymus Gallus „Lengyel króniká”-jában rögzített monda tömören elmeséli a Piast-dinasztia hatalomra jutását és az előző dinasztia utolsó tagjának, Popielnak a bukását. Popiel udvarában nagy lakoma van, a trónörökös ifjúvá övezését ünneplik. Két idegen érkezik, akik bebocsátást kérnek, de elűzik őket. Az elővárosban Piast arator házában fiuk, Siemowit ifjúvá avatása alkalmából szintén ünnep van, bár szegénységük miatt igen szerény. Piast és felesége, Rzepka ennek ellenére nagy megtiszteltetésnek veszik, hogy a két idegent vendégül láthatják. Minden tartalékukat az asztalra teszik, s a vendégeket kéri fel fiuk ifjúvá avatására. Az idegenek megjövendölik Piast fiának uralkodói jövőjét.

A Piast–Popiel monda történeti értékének a megfejtésénél az első döntő lépés annak a felismerése, hogy itt nem régmúlt idők történetének szájhagyomány útján továbbadott emlékérről van szó, hanem egy dinasztikus legendáról. A dinasztikus legendák közös jellemvonása, hogy mindig egy uralkodóház hatalomra jutását mondják el oly módon, hogy igazolják a hatalomátvitel törvényes és a természetfeletti akaratából történő voltát még az erőszakos hatalomátvételek esetében is. Következésképpen az elbeszélések csak látszólag szólnak a hatalomhoz vezető út történetéről. Valójában az eseménysor leírását ürügyül használják ki, hogy bizonyíthassák és bemutathassák mindazokat a tulajdonságokat és erényeket, amelyekkel a leendő uralkodó rendelkezik. Ezek a tulajdonságok predesztinálják a jelöltet az uralkodói funkció betöltésére, az alattvalók felé pedig biztosítéskul szolgálnak, hogy az új uralkodóház az előbbinél jobb életkörülményeket képes teremteni. Az utóbbi bizonyítása elsődleges fontosságú célja volt a dinasztikus legendáknak. Az indoeurópai kultúra ideológiájában az ideális társadalmi rend hármas beosztású, amelynek három társadalmi funkció felel meg: 1. rex-oratores, 2. bellatores, 3. aratores. Az uralkodó funkciója an-

nak ellenére, hogy a társadalmi presztizs legmagasabb fokát képviseli, a dinasztikus legendák tanúsága szerint igen gyakran összekapcsolódott a harmadik funkció tartalmával, sőt a harmadik funkció betöltése jelentőségében dominált az első két funkció felett. A dinasztikus legendák többségében éppen az szolgálta a hatalom békés átvételéhez vagy erőszakos megszerzéséhez a jogot, hogy a leendő uralkodó a természeti és a természetfeletti erőkkel fennálló különleges kapcsolata révén képes volt biztosítani a termékenységet és ezzel az alattvalók számára a megélhetést. A főhős harmadik funkciós jellegére gyakran az „arator” és az „aratum” kifejezések utalnak. Ebben a közegben érthetővé válik, hogy a leendő uralkodóház ősatyjának Piastnak arator foglalkozása és ősanijának, Rzepkanak a neve nem az új dinasztia alacsony társadalmi eredetére utal, hanem a legenda így kívánja a maga eszközeivel bizonyítani az új uralkodóháznak uralkodásra természetességét és a hatalomhoz való jogát. Ezt a célt szolgálja a monda többi eleme is. Piast és I. Mieszko között három uralkodó Siemowit, Lestek, Siemomysł – nevét sorolja fel a monda. Jellemzésük elemzése világosan mutatja, hogy itt nem hiteles genealógiáról és történeti adatokról van szó, hanem a Piast-dinasztiának a harmas társadalmi funkciókat betöltő szerepének a bizonyításáról. Siemowit, aki jó szervező, kormányzó és bátran harcoló uralkodó, a „rex-oratores” funkció megtestesítője. Lestek nevét a „gesta militaria” tették nevezetessé, tehát a második funkciókat képviseli. Siemomysł uralkodása megsokszorozta a dinasztia gazdagságát és az udvar fényét, tehát a harmadik funkciós szerepe emelkedik ki. Nem véletlen Piast atyjának, Chościskonak a megemlézése sem. A név etimológiája (Hosszúhájú) magas társadalmi eredetre utal. Piast egyesíti tehát magában az uralkodásra természetesség legfontosabb kelleit: a dinasztia királyi eredetét és az urakodás sikerességére mutató harmadik funkciós jellegét.

Fontos ideológiai szerepet tölt be a mondában a két idegen megvendégelésének, ill. elutasításának a motívuma. A vendéglátás kötelezettsége a társadalmi együttélést meghatározó szabály megfogalmazása. Megszegése nem véletlenül von súlyos büntetést maga után, gyakorlása pedig jutalmat. Különböző kultúrákban ismert motívum az istenek vendég képében történő látogatása. A motívumot a keresztény kultúra is átvette. A Popiel és a Piast házáat meglátogató idegenek természetfeletti tulajdonságaira utal a monda (az étel csodálatos megszorítása, jövőndöles). Arra is lehet következtetni, hogy ezek az idegenek már a keresztények istenének a küldöttei. Bár a kereszténység csak később ér el Lengyelországba, az idegenek megvendégelésével Piast megteszi az első lépést „ad fidem sacram”. A dinasztikus legendák gondolatmenetének megfelelően ezzel házáat azonnal uralkodásra kiválasztott családdá tette. A korábbi motívumok mellé a „gratia Dei” érve is csatlakozik.

A keresztény motívum meglete a monda szövegében segít meghatározni a monda keletkezésének idejét és körülményeit. A lengyel társadalom történetében a döntő fordulat I. Mieszko és Bátor Boleszló uralkodása alatt következett be. Felvették a kereszténységet, és egy erős feudális államot hoztak létre. Ekkor vált szükségessé, hogy a dinasztia a társadalom felé ideológiai eszközzel is bizonyítsa elhivatottságát. A bizonyító eszközül szolgáló eredetmonda abban a formában, ahogyan azt Anonymus Gallus rögzítette, a 11. sz. közepe táján keletkezhetett. Egy ideológiai programot valósított meg. Sikerét elősegítette, hogy az elbeszélést ősi történeti mondák elemeiből rakta össze. Így az irányzatosság szembetűnőségét elkerülve, a hitelesség látszatát keltette, amely még a késői utókor történészeit is megtévesztette. Jacek Banaszkiewicz érdeme, hogy a koraközépkori dinasztikus legendák széles körű, alapos és nemegyszer újszerű elemzése és összevetése alapján meghatározta azt, ami a Piast–Popiel mondában biztos forrásértékkel bír: az ideológiai programot. Nem tekintette céljának a történeti irodalmat oly erősen foglalkoztató másik kérdés megválaszolását: a monda mely adatát lehet történeti ténynek elfogadni?

Jacek Banaszkiewicz szerint a kutatás jelenlegi színvonalán nem lehet erre a kérdésre kielégítő választ adni. A szélsőségesen tagadó álláspontot is lehetségesnek tartja. Így ír: A Piastoknak már régóta a kezükben volt a hatalom, de megfelelő módon bizonyítani akarták uralkodásuk törvényes és természetfeletti voltát. A megbízót kielégítő elbeszélésnek nem kellett feltétlenül kapcsolatban lennie a trón megszerzésének valódi körülményeivel. A legenda tartalmából levont „logikus” vagy „magától értetődő” következtetések értéktelenek.

Jacek Banaszkiewicz végkövetkeztetése a Piast–Popiel monda történeti hitelességéről megalapozottnak látszik, s a figyelmet önkéntelenül is a más dinasztikus eredetmondák forrásértékének felülvizsgálására fordítja (pl. Árpád neve is harmadik funkciós jellegre utalhatna). A szélsőségesen tagadó álláspont mégis túlzottnak tűnik. Elgondolkodtató az a tény, hogy a Piast–Popiel mondát a szájhagyomány útján terjedő történeti anyag elemeiből állították össze. „Narrant etiam seniores antiqui” – írja Anonymus

Gallus a Popiel bukását és halálát elbeszélő „egérmonda” bevezetésében. Létezett tehát egy szájhagyomány útján terjedő „történetírás”. Kérdés, hogy milyen volt ennek a viszonya a történeti valósághoz. Kérdés az is, hogy egy ideológiai programot megvalósító elbeszélés figyelmen kívül hagyhatja-e az ismert történeti hagyományt, eltérhetett-e attól teljes mértékben. Az ismertetett könyv végkövetkeztetése ellenére is fel kell tenni a kérdést: mi az a történeti mag, amelyet az eredetmondák a szájhagyományból megőriztek, s milyen módszerrel lehet ezek közül a valódi értékkel rendelkező elemeket kiszűrni, ill. a valóban lejátszódott történeti folyamatokra következtetni.

Körmendy Adrienne

BERTÉNYI IVÁN:

MAGYARORSZÁG AZ ANJOUK KORÁBAN

Gondolat Bp. 1987. 282 l.

Műfajilag is magára vonja a figyelmet, hogy a Magyar História sorozatban megjelent mű az Anjouk koráról nem egyszerűen népszerű-tudományos jellegű, hanem egy sok vonatkozásban eredeti kutatásokon építkező alkotás. Így, bár a bizonyítás módszeres eszköztáráról megszabadított képalkotás áll előnk, lépten-nyomon mégis a hiteles történelmi kútfők jelenlétét érezheti az olvasó. A sorozat legjobb hagyományainak a folytatását jelenti tehát, amikor a szerző a szigorú történetkritikai vizsgálódások birtokában, kiérlelt tudományos eredményeket foglal rendszerbe. Hazai történelmünk egyik legbonyolultabb évszázadát, az Anjouk korának mondható 14. századot teszi áttekinthetővé számunkra, méghozzá olvasmányos eszközökkel, Bertényi Iván ebben a műben, miközben nemcsak az izgalmas történeti (társadalom-politikai) események fonalát követi, de a kor kultúrhistóriai, ökonómiai, jogtörténeti, ill. historiográfiai vonatkozásait is új megvilágításba helyezi. Mindez együtt jár a korabeli determináns erőtényezők kontinentális dimenziókban történő megragadásával, mely eleve távol tartja az olvasót az oly gyakran kísértő szűk provincializmustól.

Az Anjou-kor évszázada, ill. az Anjouk magyarországi hatalma a témakörből fakadóan is egyetemes történeti jellegű. A korabeli európai körkép felvázolása nélkül tehát aligha volna érthető mindaz, ami az Árpád-ház kihalását követő időkben a magyarok históriáját jellemzi. Bertényi Iván ezért veszi számba a kor hatalmi erővonalait, hogy annak koordinátái közt megbízható támpontokat leljünk vélt és valóságos helyünk megítéléséhez. A pápaság és Itália, a százéves háború felé menetelő hatalmak, a Német-Római Birodalom és a Balkán, ill. szélesebb értelemben a mediterráneum, valamint a középkelet-európai történelem kontinentális elemei, mind-mind beintegrálódnak ebbe a bonyolult körképbe, melynek immár nem egy periférikus eleme a magyar história, hanem szerves alkotóeleme. Bizánc hanyatlását, az Arany Horda megtorpanását, ill. a német és az olasz tartományúri hatalom kiterjedését is láttatva, „egyfajta légtér keletkezett” tehát a korabeli európai politikában (ld. im. 25–26.), melyben a számára kedvező erőviszonyokat kihasználva, az Anjouk Magyarországa Európa egyik vezető hatalmasságává vált.

Mindez mégsem az ismert régi nosztalgiánk újjászületését jelenti, hanem a történelmi realitások keresését. Ezért tereli a figyelmet most már a szerző az Anjou-kori Magyarország belső történéseire, A társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó elemeinek a számbavételére. Ebben a szemlélődésben pedig nyomban nyilvánvalóvá válik, hogy bár a pápaság (politikai) igénye volt az elsődleges az Anjouk hatalmának a megszilárdulásában, mindez azonban az ország belső fejlődésében egy sor pozitív történelmi folyamattal kapcsolódhatott össze. Az egyháziakra, a városokra, ill. a kisbirtokos nemességre és persze az új arisztokráciára is támaszkodva objektíve eltorlaszoltatott a tartományuraság kiteljesedéséhez vezető út, és egyben átmentetett az önálló és egységes magyar államiség, mint az európai politika egyik el nem hanyagolható eleme. Az Amadé, Csákok, Borsák megtörése (ld. im 45–57.) kísérvénye ennek a folyamatnak, a meghatározó tényezők azonban a rövidesen (ha nem egyidejűleg) sorra kerülő gazdasági, ill. poli-

tikai újjászerveződésben jelentkeztek. Mindezt szignálhatja csupán az una et eadem libertas elve (1351. II. tc.), a jogilag egységes jobbágysztály megjelenése, vagy éppen az ugyancsak fontos jogtörténeti relevanciák forrásává váló városiasodás. A budai és a korponai városjogok szerepe az áruforgalmi viszonyok újjáéledésében, a bányavárosok jogrendjében mutatkozó előrelépés és főként a tárnoki jog (jus tavernicalis) jogegységtéremtő tényezővé válása stb. jelzik továbbá a medievisztikus jogi historizmus különös érdekelttségét a kor iránt. A szerző ilyen értelemben is értékes támpontokat nyújt (ld. im. 131–135.) a módszeres jogtörténeti kutatómunka számára, volna bár nagyobb reményünk arra, hogy a hagyományos jogtörténetírás tárgykörébe sorolt idők, ill. akár csak a felidézett témakörök a fiatalabb kutató nemzedék kitaró figyelmét magára vonná. A szerző követendő szép példát is adott erre „Az országbírói intézmény”-nek szentelt monográfiájával (Bp. 1976.), ezúttal pedig a kir. kúria ítélkező joggyakorlatára irányítja figyelmünket (ld. im. 61–64.), mint a belső újjárendeződés fontos területére. Mert az ítélkezési gyakorlatban „elsősorban a központi hatalom szempontjai érvényesültek”, sőt még a kápolnaispán (comes capellae regiae) oklevél kiadásában is könnyen felismerhetővé lesz számunkra a jogbizonytalanság legyűrését célzó törekvés. Csak ilyen feltételek közt lehet valós történelmi tényként konstatálni a jogbiztonság szélesedését, a városok, a bányászat és egyáltalán az anyagi kultúra szerepének a fokozódását és persze az állami jövedelmek és bevételek ugrásszerű gyarapodását is.

Régi keleti ítéletként aposztrofálja a szerző azt a felfogást, hogy az imént felidézett pozitív történelmi folyamatok ügyének nem tett jó szolgálatot az Anjouk időnként már-már áttekinthetetlenül bonyolult külpolitikái, ill. katonai vonalvezetése. A két román fejedelemség irányában tanúsított politika, a dalmát tengerpart birtoklásáért viselt háborúk, ill. a délolaszországi hadjáratok valóban sok felesleges áldozatot követeltek a 14. századi Magyarországtól. Az erőszakos térítés főként a Balkánon vált egyre súlyosabb visszahúzó tényezővé az Anjou-kori Magyarország számára, miközben a török elfoglalta Drinápolyt (ld. im. 195.) és a délkelet-európai népek sorra behódolni kényszerültek a szeldzsuk török primitív katonai-feudális előretörésnek. Árnyoldalai mellett ez a politika tette egyben alkalmassá az Anjouk Magyarországot arra, hogy az az európai politika „hatalmasságai sorába tartozzon” továbbra is (és elvitathatatlanul).

Valóban, az elért eredmény oly mértékben időtállóan bizonyult, hogy az még a Nagy Lajos halálát követő időkre is kihatott. Nem csak arról van szó, hogy a 80-as évek derekán Zsigmond és ligája szemmel láthatóan képes volt elkerülni az ország részekre hullását, hanem hogy a belső újjászerveződés ügye is tovább élt, amit jelesül a rendi államiság továbbfejlődése tett empirikusan kitapinthatóvá (ld. im. 248.). Károly Róbert és Nagy Lajos kora tehát nemcsak az ország belső gazdasági-társadalmi előrehaladásának a feltételeit teremtette meg, hanem a Zsigmond korába átvezető politikai bonyodalmakat is jótékonyan befolyásolta. Jelentős érdeme a szerzőnek, hogy ebbe a bonyolult Anjou-kori politikai, ill. kulturális örökségünkbe úgy vezet be bennünket, hogy annak a historiográfiai előzményeit a közelmúlt évtizedek történetírására kiterjesztően érzékelteti.

Nagyon tanulságos – mondja Bertényi Iván –, ahogy az elmúlt évtizedek történetírása Nagy Lajosnak a belpolitikáját, Károly Róbertnek pedig a külpolitikáját nagyolta el. Pedig „Nagy Lajos külpolitikájának a kulcsa (is) jórészt Károly Róbert személyében, az ő elképzeléseiben rejlik, (miután) ő szorgalmazta az elveszett nápolyi örökség visszaszerzését, de ő indította el a vallási térítéssel összekötött balkáni terjeszkedést is. Tőle származik a lengyel–magyar perszónálunió... s az ehhez természetesen kapcsolódó lengyelbarát külpolitika is az ő uralma idején fogant meg... Sőt nyugodtan megkockáztathatjuk, hogy Dalmácia visszaszerzéséért, Velence adriai-tengeri kereskedelmi monopóliumának a megtöréséért folytatott háborúk még a király – dinasztikus jelzővel megbélyegzett – elképzelésénél is jobban szolgálták a magyarországi városi polgárság gazdasági érdekeit. A Lajos politikáját ellenszennvel kísérők minderről megfeledeznek, miként... nem veszik figyelembe azt az ügyes egyensúlyozó politikát, a kormányzati reformok sorát, amelyek segítségével sikerült megőriznie a különböző nagyúri érdekcsoportok közti egyensúlyt.” Nyilván az érintett belső újjászerveződés folyamatainak sikeréről, a kormányzati, ill. a joggyakorlati tényezők szerepéről van itt szó, amely viszont a jogtörténetírás számára is felettebb inaktív-nak mondható.

MACZAK, ANTONI:

RZĄDZĄCY I RZĄDZENI.
WŁADZA I SPOŁECZENSTWO W
EUROPIE WCZESNONOWOZYTNEJ.

KORMÁNYZÓK ÉS KORMÁNYZOTTAK.
HATALOM ÉS TÁRSADALOM
AZ ÚJKOR KEZDETÉN EURÓPÁBAN.

Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986, 326 l.

A kutatási témaválasztást tekintve a történészeknek két típusa különböztethető meg. Az egyik típus szinte az egész életművén keresztül egy kutatási témakörnél marad. Ott keresi a megoldásra váró problémákat, s azokat igyekszik egyre tökéletesedő kutatási módszerrel minél mélyebben és minél szélesebb összefüggésben megvilágítani. A másik típust ezzel szemben mindig újabb és újabb kutatási témák vonzzák. Egy korszakhatáron belül, olykor azt túl is lépve sokféle témával foglalkozik. Figyelmét nem a problémák mélységére, hanem a történeti folyamat sokoldalúságára, sokrétűségére fordítja. Egy egész korszakot próbál így jobban megérteni és megértetni.

Antoni Maczak a történészek második csoportjába tartozik. Marian Małowist professzor tanítványaként a későközépkori kézművesség történetével kezdett foglalkozni. A téma a 16–17. sz. gazdasági és társadalmi problémáihoz vezetett el: a Hanza-városok, a baltikumi kereskedelem, a latifundiumok kialakulása, a lengyel társadalom fejlődése a koraujkorban. A problémákat a „Małowist-iskola” hagyományainak megfelelően mindig nemzetközi összefüggésben vizsgálja. Lengyel szemmel nézi Európát és európai szemmel Lengyelországot. Ez a szemléletmód a gazdaságtörténet számára egy új forrástípus felfedezését eredményezte: az útleírásokat, amelyek a gazdaságtörténész számára rendkívül hasznos, sokszor statisztikai feldolgozásra is alkalmas adatsorokat tartalmaznak. Az útiélményeket rögzítő leírások, naplók azonban egy-egy korszak életének olyan oldalait is rekonstruálhatóvá teszik, amelynek megismerése eddig más források alapján elképzelhetetlen volt. Antoni Maczak nem hagyta kihasználhatatlanul a forrástípus adta lehetőséget. Az eredmény a koraujkori európai hétköznapi élet bemutatását tartalmazó, szépen és érdekesítően megírt terjedelmes mű, valamint a turisztikát, utazásokat a koraujkori Európában bemutató könyvek lettek.

A történelmi valóság bármely oldalát kutatva minduntalan felvetődnek a hatalmi viszonyok problémái. A nyugat-európai és az amerikai történészek és szociológusok érdeklődése az utóbbi évtizedekben a hatalom nemhivatalos rendszerei, különösen a patrónus–kliens viszony felé fordult. Legújabb könyvében Antoni Maczak is a hatalom és a társadalom viszonyát vizsgálja a koraujkori Európában. A korszakra jellemző a hatalmi dualizmus elhalása és a hivatalok szerepének az állandó növekedése. Hogyan csoportosította át az abszolutizmus a kormányzók és a kormányozottak csoportját úgy, hogy egyidejűleg megőrizte a nemesség és a polgárság elit rétegeinek korábbi tekintély-hierarchiáját? A mű fő kérdését Antoni Maczak Európa szinte egész történelmi színpadán vizsgálja. A szerző célja azonban nem az egyes területek fejlődésének monografikus feldolgozása. A fő kérdést vizsgálja általánosságban, s bemutatja a fejlődés változatos útjait, a társadalmak sokféleségét és a különböző hatalmi rendszereket.

A magyar olvasó előtt jól ismert a középkori feudalizmus válságáról, a rendi állam fogalmáról folytatott vita, valamint a rendiség alakulásának változatos útjai Európában. Az újkor küszöbéhez érven, minden országban más képet mutatott az abszolutizmusra törekvő királyi hatalom és a rendek hatalmi viszonya. A változatosság és az ebből következő eltérő fejlődés vett fel Antoni Maczakkal olyan kérdéseket, amelyeken minden ország viszonylatában érdemes elgondolkodni. A középkor végén Nyugat-Európában a rendek jelentőségének a növekedését mindenekelőtt a polgárság gazdasági és politikai erejének a növekedése eredményezte. A 16. sz.-ban a királyi hatalom a hivatali apparátust egyre jobban kiépítve mégis előnyre tett szert, lassan felszámolta a dualista hatalmi struktúrát és fokozatosan kiépítette az abszolutista államot. Melyik oldal képviselte a „haladást”, melyik oldal volt a „jövő” hordozója? A jelenkori modern állam semmiben sem emlékeztet a rendi struktúrákra. Mégis az állam ellenőrzésének a gondolata és elmélete a társadalom részéről éppen a rendi gyűléseken született meg. A közhivatalok fejlődése kanyargós utat járt be. A modern parlamentáris demokrácia Európában két egymást felszámolni igyekvő irány-

zatból született meg: a rendek demokratikus és az uralkodók abszolutista törekvéseiből, mely során a hatalmi apparátust csak a nekik felelős hivatalnokokból igyekeztek kiépíteni. Mindkét irányt lehet haladóknak és konzervatívnak is nevezni. Az abszolutista államok hivatali apparátusa a változások során a modern végrehajtó hatalom alapja lett. A rendi intézmények és a központi hatalommal való együttműködés pedig, amely gyakran éles konfliktusokon keresztül vezetett, jó politikai iskola volt. A mai napig érezhető ezeknek a politikai hagyományoknak a hiánya ott, ahol nem voltak azok elég mélyek.

Figyelmet érdemelnek Antoni Mączzaknak az állam korai fejlődésével kapcsolatos megfigyelései. A korai korban az állam és a társadalom viszonya jelentősen megváltozott, amely nem maradt hatás nélkül a kormányzók és a kormányozottak kapcsolatára. A középkorban a különböző feudális függési viszonyok tompították, sokszor alig érzékelhetővé szűrték az állam jelentette kötöttségeket. A korai korban fordított fejlődés játszódott le. Az állam közvetlen jelenléte a társadalom minden tagja számára egyre inkább érzékelhetővé vált. A feudális kötöttségi viszonyok ezzel párhuzamosan lazultak. Antoni Mączzak az államot mint egy nyereségre törekvő, gazdasági tevékenységet folytató vállalkozást vizsgálja, amely a társadalomnak kereskedelmi, ill. gazdasági partnere. Az államnak egy „áruicikke” van, az erőszakszervezet, amelynek segítségével „védelmet” biztosít. A „védelem” tartalma (kinnek és ki ellen) az osztályviszonyok függvénye. A védelemért mint szolgáltatásért anyagi ellenszolgáltatás járt. A középkorban a „védelem joga” (a hatalom) és a vele járó jövedelmek megosztottak (ld. pl. a vazallusi és a familiaris viszonyt, a magánföldesúri és a királyi városok helyzetét stb.). A hatalom oligopol jellegéből következő hasznát a rendek és egyes tagjai szívesen vették, a vele járó kötelezettségeket és kiadásokat igyekeztek azonban a hatalom másik pólusára, az uralkodóra hárítani. Az államfejlődés szempontjából érdekes megfigyelni az uralkodói jövedelmek alakulását. A középkorban szinte mindenütt különbséget tettek a királyi kincstár és az uralkodói magánvagyon között. A rendek azzal párhuzamosan, ahogy a nagy kiadásokkal járó honvédelmi kötelezettségeket az uralkodó feladatává igyekeztek tenni, ellenőrzésük alá próbálták vonni az uralkodói magánvagyonot is, amely így „államvagyonná” vált. Az eredmény azonban nem az uralkodói hatalom gyengülése lett a rendekkel szemben. Ellentétes folyamat játszódott le. Az uralkodó „magánjellege” megszűnt, s az „uralkodó” fogalom tartalma lassan az „állam” fogalom tartalmával vált azonosossá. A „védelembiztosítás” az uralkodó-állam monopóliuma lett. Az ezt biztosító erőszakapparátus (hivatali apparátus és a hadsereg) az uralkodónak lehetőséget adott a rendek politikai súlyának a visszaszorítására, a társadalom legalsó rétegeinek tagjaihoz elérő kapcsolatok kiépítésére, az abszolutista kormányzási módszer megvalósítására. A fejlődés Európa különböző országaiban különböző módon ment végbe, az eredmény is nagy eltéréseket mutatott. A korai korrá általánosnak vehető azonban a fent leírt folyamat: a nemességnek, a klérusnak, és a polgárságnak, sőt még a parasztságnak is megváltozott a rendiség dualista hatalmi rendszeréből következő, egymáshoz és az államhoz fűződő viszonya. Bár a nemesség a származásból eredő társadalmi tekintélyét megtartotta, politikai és gazdasági befolyását csak akkor tudta megőrizni, ha beleilleszkedett a hozzáértés és a rátermettség követelményeit támasztó, az állam egyre növekvő jelenlétén alapuló új rendszerbe. A nemesség így erősítette azt a folyamatot, amely az egyént a társadalmi helyzetétől függetlenül egyre szorosabban az államhoz fűzte, s amely végül is a korai korszak határain jóval túl a születési előjogok felszámolásához vezetett.

Antoni Mączzak a hatalom és a társadalom (a kormányzók és a kormányozottak) viszonya alakulásának a mechanizmusát úgy tárja fel, hogy a hatalom problémáját több oldalról járja körül. Vizsgálja pl. a hatalom pólusait (a hatalom központja és perifériái), a társadalom elit rétegeinek a viszonyát a központi hatalomhoz és az uralkodói udvar jellegét.

Antoni Mączzak könyvének tényanyagát, gondolatait szolgáló példatárát Európa szinte valamennyi országának történeti eseményeiből válogatta. A széles körű anyagáttekintés értékelési tévedésekhez is vezethet. Egy-egy terület és korszak kutatója megkérdőjelezhet bizonyos megállapításokat. Helytelen lenne azonban a könyvet a részletekre vonatkozó helytálló és helytelen megállapítások arányával mérni. A lényeg, hogy a könyv összességében helyesen értékeli-e az egyes országokban lejátszódó történeti folyamatokat, s azokat helyesen illeszti-e bele az európai fejlődés összképébe. A könyv nemcsak a témában jártas szakembereknek, hanem szélesebb olvasóközönségnek is készült. Stílusa gördülékeny, lábjegyzetek ritkán fordulnak elő. Az egyes problémakörök iránt érdeklődőket tájékoztató bibliográfia igazítja el. A kutató szakemberek is érdeklődéssel vehetik a kezükbe a művet. A nyugat-európai rendszerek ismerőinek a lengyel-litván és a svéd fejlődés részletesebb bemutatásával értékes összehasonlítási anyagot ad. (Az érdeklődésre jellemző, hogy a könyv angol nyelvterületen is kiadásra kerül.) Azok számára pedig,

akik Európa történeti régiói fejlődési eltéréseinek okait, következményeit kutatják, Antoni Mączak számos eredeti megfigyelése új gondolatok, kérdésfeltevések ébresztője lehet.

Körmendy Adrienne

HUBERT WAJS:

**POWINNOSCI FEUDALNE CHLOPOÓW NA MAZOWSZU
OD XIV DO POZATKU XVI WIEKU. (W DOBRACH MONARSZYCH I KOSCIELNYCH).**

**A PARASZTOK FEUDÁLIS JÁRANDÓSÁGAJ MAZÓVIÁBAN
A XIV. SZ.-TÓL A XVI. SZ. KEZDETÉIG,
A KIRÁLYI ÉS EGYHÁZI URADALMAKBAN.**

**Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
1986. 199 oldal**

A történetírás Immanuel Wallerstein alapján közismert tézise, hogy Európa keleti és nyugati területei között nagymértékű munkamegosztás bontakozott ki, amelyben a lengyel majorsági gazdaságnak a nyugati piacra való gabonatermelése nagymértékű volt. Korábbi írásában Jerzy Topolski már felhívta a figyelmet arra, hogy ezt Wallerstein ugyancsak eltúlozta. Ebben a tanulmányban a szerző azt bizonyítja, hogy a 15. sz.-ban, de még a 16. sz. első felében is túlzás volna még a majorsági gabonatermelés piacozó jellegének általánosságát hangoztatni. A tanulmánykötet további tanulsága, hogy a majorsági gazdálkodás egy jobbágynyúzó robotoltatási rendszerként való feltüntetése nem helytálló, ugyanis a robot megkövetelése nem volt általános. A majorság számára végzendő némi robot mellett a jobbágyoknak ezen túl voltak pénzben és természetben lerovandó járandóságai, de olyan formában, hogy a helyi, városi kereskedelembe ezzel egyidőben bekapcsolódhattak. A parasztság önálló gazdasági tevékenysége nem volt olyan korlátokba szorítva, amit a robotoló majorsági gazdálkodás korszakára vonatkozóan szoktak emlegetni a történészek. Az elemzésből egyértelműen kiderül, hogy a majorság vagy pedig a „mansus”-nak nevezett szolgáltatói birtok számára a jobbágyságnak pénz és természetes járandóságokat, továbbá munkaszolgáltatásokat kellett biztosítani. Az itteni forrásokban szereplő „mansus” összevethető a magyar irodalomból Szabó István tevékenysége alapján ismert „praedium” jellegű birtokkal. Ezen figyelemreméltó mozzanat jelzése után mutathatjuk be a tanulmány további legfontosabb téziseit.

A majorságépítés a falutelepítéssel egyetemben a mazóviai területeken is a német jogú soltészifalualapítás formájában történt. Így a falualapítási mozgalom esetében tudatosan a faluközösség és annak háromnyomásos rendszere kialakítása következett be a telekrendszer egyidejű alkalmazásával egyetemben. A falu és annak nyomásos rendszerét kialakító soltész minden egyes művelő paraszt vagy paraszti jobbágyszáma legalább is 1/3-ad résznyi, telket vagy lengyelül „wlóka”-át alakított ki. A faluközösség keretein belül jelentkező soltész birtok nagysága igen kicsi, csak csupán az 1 laneusztól, vagy „wlóka”-ától terjedt a maximális 2 vagy 2 1/2 laneuszos nagyságig. Így a források a soltész birtokok esetében is laneuszokról vagy „wlóka”-ról adnak hírt, de ugyanerre az üzemre vonatkozóan a „mansus” fogalom is feltűnik. Ez a kisméretű birtok egy korai kis, a soltész kezén lévő önálló allódiummal vethető össze a „mansus” fogalma alkalmazásával, ami pl. az említett Szabó István-i értelemben vett praediumon túl a „possessio” terminusával is összevethető. Ezt bizonyítja az is, hogy az ilyen jellegű vállalkozó birtokok fenntartása esetében pl. a malomtartás, kocsmáltatás és a sóárulás kiváltságai a soltész kezében voltak. Ezen a „mansus” birtokok számára végzett szolgáltatások leírása és ezek felsorolása alapján a későbbiek folyamán nagyon egyértelműen látható a birtokos saját igényeit kielégítő önálló gazdálkodása és gazdaságai, mely utóbbi a német anyagokban mint „villa” vagy „hof” néven szerepel. A soltész birtokok, akik lehettek városi polgárok, illetve nemesi származású elemek, birtokaikat az egyháztól vagy pedig a nagyobb földbirtokok tulajdonosaitól vásárolhatták. A jelzett korszakban az ilyen jellegű üzem teleknagysága alacsony és e birtok elaprózódott volt, de ezen területre vonatkozóan vannak olyan adatok, hogy elsősorban a településfejlődési folyamatok kezdeti jellege és a települések némi szórvány-jellege következtében általában az egyes falvakban a telekszám nagysága nem volt nagy. Erről a területről isme-

retések a nemesi vérségi és nemzeti félszkekre, valamint a nemesi patronimikus településre utaló adatok. A településfejlődés kezdeti folyamatai miatt, a kisméretű koncentráció miatt átlagban egy faluban 22–25 laneusznál többet magukba ölelő települések nem mutathatók ki. Ezen településtörténeti adatok alapján látható, hogy a majorsági gazdálkodás kialakulásának alapját képező soltészi üzem és így a majorsági üzem nagysága mértékeinek eltűzésétől ugyancsak tartózkodni kell.

Így, mint ahogy a lengyel majorsági gazdálkodásra vonatkozó irodalomból ismeretes, a majorsági birtok a soltészi vállalkozások felvásárlása, megváltása vagy pedig egyenesen ennek kisajátítása következtében alakult ki. Ezen területeken is találunk adatokat Wajs leírása alapján, hogy a soltészi birtokok kisajátítása, illetve felvásárlása révén, vagy pedig a puszták telkeinek a majorsági gazdasághoz való csatolása révén épül ki a nemesi majorsági üzem. Ennek ugyan voltak jogi akadályai is, ugyanis a soltészok a nemesség köréből is származhattak. A majorsági gazdaságot szervező nemesség az egyháztól vagy pedig más birtokosoktól a szükséges földet megválthatták, de a már meglévő soltészi birtokot nem mindig sajátíthatták ki, mivel azok nemesség lévén, nem volt jogcím erre. Továbbiakban azt is figyelembe kellett venni, hogy a soltészek bizonyos töredékteljes elemekkel, vagy másként akár házatlan zsellérjellegű elemekkel állhattak szerződéses kapcsolatban vállalkozásaik és azok privilégiumai alapján, és ezen szerződéses kapcsolatok jogilag nehezen voltak meghatározhatók és megállapíthatók a kisajátítás szempontjából. Abban az esetben, ha soltészi birtok kisajátítása sikeres volt, így ekkor sem lehetett nagyobb vagyonhoz jutni annak következtében, hogy a soltészi birtokok telekszám és nagysága kicsiny volt. Így Mazovia területén voltak majorsági birtokok, melyek legfeljebb csak 10–12 laneuszt öleltek fel, azonban ezek csak maximális méretek, ugyanis pl. abban az esetben, ha soltész a maga birtokát igyekezett kialakítani vagy ha már birtokolta, akkor ennek nagysága csak 2 vagy 2 1/2-ed laneusz lehetett. Sőt mi több, a kisajátítás tárgyát képező soltészi birtok üzemmérete olyan kicsiny volt, hogy ennek nagyságát az ezen a vidéken a „korcy”-nak nevezett véka úrmérték és ebben az egységben mért terméshozamok alapján határozták meg. Így a vékában történő vagyonfelmérés esetében 15–20 „korcy” vékanagysággal mért birtokokról történik említés, azonban voltak olyan kisméretű birtok és művelési egységek, hogy pl. a tavaszi árpa és annak vetése esetében a birtok és művelési egység csak csupán 2 2/2-ed véka lehetett.

Így tehát ezen kép alapján látható, hogy magának a soltészi birtok nagysága nem is volt igen jelentős, majd pedig a szolgáltatások jellegéből következik, ha ugyan majorsági gazdasággá alakul át ez a számára megkövetelt szolgáltatások és járandóságok formáiban és fajtáiban, vagy pedig azok méreteiben a soltészi birtok vagy pedig a majorsági gazdaság esetében ugyanazokat figyelhetjük meg, mint a korai „Hof” vagy pedig „demesne” illetve a Szabó István-i „praedium” esetében. Így a szolgáltatások között a munkaszolgáltatások csupán a kötelezettségek egy fajtája volt a sok közül. Így ezen birtokok számára fizetendő pénzbeli járadékok, lengyelül „czynsz” ami a német Zins-nek felel meg, és szintén ennek fejében lehetett a malomhasználat és őrlés szolgálati igénybevétele után a tartozásokat kiegyenlíteni. Azonban a malomhasználatnak voltak olyan fizetési formái, hogy ez nem pénzben történt, hanem pl. az egy évre szóló malomhasználati jogot 24 „korczy”, vékával lehetett megváltani. Továbbiakban pl. a baromfival való természetes szolgáltatás kötelezettsége ezen önellátó jellegű üzem számára ugyancsak megfigyelhető volt, vagy pedig pénzfizetés fejében volt megváltható.

Így ezen birtokfajta számára is a robot és munkaszolgáltatásokat természetesen megkövetelheték, azonban ezek maximális évi nagysága a 14. sz.-ban évi hat nap robot lehetett. Csak később vált szokássá a heti robot követelése és teljesítése is, és a heti két vagy három napnyi robot nagyon ritkán fordult elő. A szerző a munkaszolgáltatások között említi a halászat és vadászat és ebben való részvétel és segítség kötelezettségét. Továbbiakban arra is vannak adatok, hogy a majorság úgy jutott munkáskészhez, hogy a munkaszolgáltatások korlátozottságát csökkentve, földjeit szerződéses alapon három évi bérletbe adta ki, és így birtokainak egy része bérletbe való kiadása ellenszolgáltatásaként „ordinaria”-akat, vagyis egy komenció természetes szolgálatot megkövetelve, de a bérlet fejében továbbiakban munkaszolgáltatások végzését is megkívánhatta a bérlő jobbágyoktól. Így ezek egy héten egy-két napot dolgozhattak le kaszálást végezve, de ugyanakkor a „jutrzyna”, az egy nap alatt megszátható föld mértékében szántásra is kötelezhetők voltak, azonban az ilyen fajtájú majorságon végzett munkaszolgáltatások összege az évi 12 napi robotot nem haladhatta meg. Viszont a korlátozott munkaszolgáltatások ellenére ezek között voltak olyanok, mint az élőfás méhésztetel és annak terményeivel természetes formájában való szolgáltatás a majorsági üzem birtokosa számára. Azon tézissel szemben, hogy a robotoltatott majorsági gazdálkodás egy jobbágy-nyúzó intézményként volna felfogható, ezzel szemben még felvethetjük a kocsmáltatás kérdését is. Ez pa-

raszti kézbe is átkerülhetett, többek között a törpetelkes zsellér-elemek kiségtető jövedelmi forrásként szolgálva. Ezenkívül voltak még olyan esetek, hogy ennek révén még tetemesnek tekinthető paraszti vagyonyok is kialakulhattak. Olyan jellegű adatok is ismeretesek, miszerint a kocsmátató parasztok kezén akár 10–12 laneuszt is kitevő birtok koncentráldott.

Mindezekből látható, hogy a robotoltató majorsági gazdaság léte ellenére, különösen a robot és annak nagyságának mértéke a vizsgált területeken ugyancsak korlátozott jellegű volt, sőt mi több, ugyan-ezen vidék esetében láthatjuk, hogy maga a paraszti és jobbágyi elem a városi piaccal is felvehette a kapcsolatot. Így 7–10 km-es körzetekben a városok körül vonzáskörzetek alakulhattak ki. A jobbágyok vágómarháikat a városi céhek mészárosai számára adhatták el, ugyanakkor gabonával is jelentkezhetek a helyi, lokális heti, havi vagy évi piacokon, ezt elsősorban helyi városok pékei körében értékesítve. A szerző kutatásai szerint egy egész laneuszos jobbágy telkéről 40 q, ugyanakkor a féllaneuszos gazdaság féltelkéről évi 15 q gabonát vihetett piacra. Így ezen piacozási adatokból is láthatjuk, hogy túl általános volna a majorsági gazdálkodásról alkotott kép, ha egyedül csak a nemesség foglalkozott volna Lengyelországban a Visztulán lebonyolított úsztatásos gabonakereskedelemmel, majorsági üzem ilyen jellegű termelői profilja bázisára támaszkodva. Így ezen munka bemutatása révén is látható, hogy a soltészi, majd pedig ezek alapján kialakuló majorsági gazdaságok esetében ezen üzemek nagyon sok önellátói vonást mutatnak fel kisvolumenű termelésükkel, illetve ennek fenntartása érdekében megkövetelt szolgáltatások jellege révén is. Ugyanakkor nagyon plasztikusan látható, hogy az az üzem, melyből a robotoltatónak nevezett majorsági üzem kibontakozott, a lengyel terminológia esetében a „mansus” fogalma alatt jelentkezik, mely a régi „praedium”, illetve „possessio” jellegű birtok igen sok vonását őrizte meg, és ez képezte Lengyelország esetében a későbbi korszakban klasszikus majorsági gazdaság kialakításának alapját a 15 és 16. sz.-ban, addig amíg Magyarország esetében ez a 13–14. sz.-i agrárfordulat idejéig létezett csak.

Tagányi Zoltán

ANDRZEJ WOZNIAK:

KULTURA WSI MAZOWIECKIEJ WSI PANSZCZYZNIAJ
XVIII I POCZATKU XIX WIEKU.
(WYBRANE ZAGADNIENIA)

A MAZOVIAI FALU KULTÚRÁJA A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS
KORSZAKÁBAN, XVIII. SZ. ÉS A XIX. SZ. KEZDETE

Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
1987. 154 oldal

Andrzej Wozniak tanulmánya azon egykori magyar néprajzos kollegák – pl. Takács Lajos vagy Földes László – munkásságára emlékeztet, akik úgy igyekeztek szakítani a hagyományos néprajzi konvenciókkal, hogy a történelmi források tanulmányozására is támaszkodtak. Így ő Mazovia esetében falurendtartások analízise segítségével igyekszik a vidék parasztságának kultúráját vizsgálni, amint ezt Imreh István nemrég magyar vonatkozásban a „Rendtartó falu” székely anyagai és rendtartásai esetében tette. A vizsgálat forrásanyagának megválasztását a néprajzelmélet analízisével is képes alátámasztani. Elsősorban Quesney-ra, a francia közigazdászra hivatkozik, aki – mint ismeretes – a merkantilizmus elméletét dolgozta ki a fiziokratizmussal szemben, majd pedig Staszic nevének említésével a lengyel felvilágosodás gondolati áramlataira is utal. Így a hagyományos fiziokrata szemléletű néprajzzal szemben – miszerint az értéktöbblet csak a mezőgazdaságban termelhető meg – a merkantil és a korai felvilágosodás gondolkodóira hivatkozik, akik a filozófiai pozitivizmus előfutáráiként foghatók fel. Ezen elméleti megfontolások alapján kerülhet sor a történelmi forrásanyagok vizsgálatára és elemzésére, melynek egyik kezdeményezője a maga idejében József Burszta volt a lengyel néprajzban.

A szerző tanulmányában a falu egyes intézményeit, a faluközösséget és bíraskodási rendjét, a falusi portát, gazdaságot és a családot mutatja be és vizsgálja Mazovia területén, majd pedig a „budnicy”-nek nevezett perifériális szolgáltató népességről is megemlékezik. Annak ellenére, hogy tanulmányában a történelmi forrásanyagon túl elsősorban a lengyel történelmi irodalom és könyvészet eredményeire támasz-

kodik, az általa leírt jelenségek a korabeli Európa más területeire vonatkozó agrártörténetírás eredményeivel is összevethetők.

A falusi önkormányzatot tárgyaló fejezetben a holland telepítési akciók és azokkal együtt a soltész falurendtartások feltűnését elemzi a mazoviai területeken. A holland származású soltész jogú telepítések esetében is adottak voltak a falurendtartások, lengyelül „Wilkierz”, németül „Wilkürren”. Ezekből kiolvashatjuk, hogy a falusi önkormányzat szerepe a bíráskodáson túl az adóztatás. A falu lakói között az egyes vitás kérdéseket – a székely falurendtartásokhoz hasonlóan – sajátos belső autonómia eszközével a bíráskodás útján igyekezett szabályozni. Jelzi ugyan, hogy ez a szervezeti forma holland, illetve német eredetű, de a lengyelek ezt a kisorosz vidékekre is tovább vihették a későbbiekben, és így ez nem köthető egyértelműen csak egy adott etnikumhoz.

A könyv további részeiben az analízis eszközével olyan tendenciákat mutat be, melyek a korabeli Európa más agrártársadalmi esetében is megfigyelhetők voltak. Így elsősorban a 17. és 18. századtól kezdődően figyelhető meg a falusi társadalom gazdasági és társadalmi rétegződése, differenciálódása, a házasság, házatlan, valamint a falusi kézművesek kis birtoktestű gazdaságainak kialakulása. Ezzel párhuzamosan jelzi, hogy egyes paraszti kategóriák esetében a család kezén a birtok felhalmozódása következtében a család taglétszáma is növekszik. Így kialakulhattak háromgenerációs nagycsaládok, azonban ezek nem voltak általánosak – az egyes itteni falvakban csak 3–17%-os részarányt mutattak. Így a vagyon és ezzel a család ciklikus fejlődése kérdésének jelzésével olyan mozzanatokat láthatunk, melyek a csajanovi elképzelésekkel vethetők össze. A háromgenerációs családok gyakoriságának megkérdőjelezésével a lasletti történeti demográfiai iskolára emlékeztető eredményekre jut.

Továbbiakban a történeti adatok alapján kimutatja a paraszti társadalom azon vonásait, melyek nemrég is jellemzők voltak rá. Így pl. a házassági szokások esetében a házastársak cseréjéről beszél, vagyis ennek esetében a birtokendogámiáról emlékezik meg. A paraszti szemléletnek megfelelően paraszti birtok paraszti birtokhoz házasodik. Továbbiakban azt is jelzi, hogy a paraszti családban minden a termelés érdekeinek van alávetve, és a gyermeknevelés is ennek értelmében történik. Így pl. a lányokat már kiskorukban igyekeztek jövődombeli gazdasszonyi feladataikat ellátására előkészíteni.

A tanulmánykötet hátramaradó részeiben a mazoviai területeken élő, „budnicy”-nek nevezett, szabad szolgáltató rétegről ír, mely a majorsági gazdaság számára szolgálatokat teljesített és végzett. Ezek, elsősorban a szabad haszonélvezetek segítségével, nagyméretű állattartással tartották fenn magukat, vagy pedig járulékosan kisegítő, kis- és háziipari termeléssel foglalkoztak, melyek a lengyel protoindustrializáció mellett tanúskodó érvként fogható fel ebben a korszakban.

Wozniak elsősorban mazoviai forrásadatokkal dolgozik és a lengyel néprajzi és történeti irodalom tanulmányozására szorítkozik, azonban ennek ellenére a már jelzett és általánosabb korabeli európai tendenciákat is kiolvashatjuk munkájából, amit a csajanovi és lasletti elméletekkel kapcsolatosan jelezünk, és a lengyel protoindustrializáció jelenségének létét is kimutatja ekkor ezeken a területeken. Így a munkájában végzett elemzések alapján általánosabb európai érvényű tényeket és tendenciákat tár fel. Ez a szerző és tanulmánya fő érdeme.

Tagányi Zoltán

AZ 1917-ES FORRADALMAK ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁS A 70. ÉVFORDULÓ ESZTENDEJÉBEN

A szovjet történettudomány kiemelkedő jelentőségű kutatási területe az 1917-es forradalmak története. A Szovjet Tudományos Akadémia külön Tudományos Tanácsot is működtet – *I. I. Minc* vezetésével – a „NOSZF története” komplex probléma vizsgálatára. A Tanács szakemberei maguk is végeznek kutatásokat, fő feladatuk azonban a szerteágazó vizsgálatok országos koordinálása, ami csak részben eredményes, olyan bonyolult a kutatói hálózat s olyan nagyszámú a témával foglalkozó szakemberek köre. A jubileumi – 70. – évforduló alkalmat adott a számvetésre, a közelmúlt kutatási eredményeinek értékelésére, a további vizsgálódások irányának körvonalazására. A megjelent publikációk egészének elemzésére lehetetlen vállalkozni. Szemlénk a két vezető szovjet szakfolyóirat, a „*Voproszi isztorii*” („Voproszi”) és az „*Isztorija SzSzSR*” („Isztorija”) 1987-es évfolyamának tanulmányozása alapján

készült. Megítélésünk szerint tükrözi a szovjet történetírás eredményeit, a forradalom története vizsgálataának jelenlegi helyzetét.

Az 1987-ben napvilágot látott publikációk jelentős része értelemszerűen historiográfiai jellegű. A „Voproszi” szekesztsége és a Minc akadémikus által vezetett „Tanács” 1986. decemberében ún. „kerekasztal” beszélgetést rendezett „A Nagy Október történetének kutatása. Eredmények, perspektívák” címmel. („Voproszi”, 6. sz.) Megállapították, hogy az eltelt évtizedben – a korábbi periódusokkal összevetve – csökkent a kutatók érdeklődése a téma iránt. Miközben a kétségkívül alapvető, érvényes eredmények mellett még számos probléma vizsgálatra szorul. A „beszélgetésben” résztvevő vezető szovjet történészek szemléleti és módszertani megtorpanásról is szóltak. Különösen P. V. *Volobujev* mutatott rá az 1971-es politikai állásfoglalás káros következményeire, amely deformálttá tette az 1917-es forradalmak előfeltételeinek kutatását, nem biztosította az orosz történelmi és társadalmi fejlődés sajátosságainak (többszörös, torlódottság stb.) adekvát feltárását. Igen kritikusan szólt a „Marxizmus-Leninizmus Intézet”-ben folyó munkáról, kifogásolva a szemléleti konzervativizmust, a korszerű (matematikai, statisztikai) módszerek hiányát.

V. M. *Szelunszkaja* előadása árnyaltan ugyan, de a másik pólust reprezentálta. A XX. kongresszust követő szellemi megújulás három évtizedes folyamatáról beszélt, nem vont éles határvonalakat. Az eltelt évtized eredményeit méltatta, s óvott a polarizált állásfoglalásoktól, pl. a többszörös kérdésében. A kutatások, a következtetések tudományos megalapozottságára, a módszertani bátorságra hívta fel a figyelmet. Egyik publikációjában ő maga is érvényes példát szolgáltatott. (Európai Oroszország paraszti gazdálkodása, Október előestéjén, „Isztorija”, 5. sz.) Az 1917-es mezőgazdasági összefrás anyagát elemezte (gazdasági körzetenként és kormányzóságokként differenciáltan), szintetizálva a korábbi kutatási és módszertani eredményeket. Kimutatja pl., hogy a paraszti gazdaságok igaerő ellátottsága kétszer jobb volt, mint a nagybirtokoké. (35 igazállalat jutott 100 gyeszjatyinára, míg amott csak 18). Hasonló volt a helyzet az ekék terén (13. ill. 7), míg a korszerű mezőgazdasági eszközök tekintetében a nagybirtok rendelkezett előnnyel (6. ill. 4). Megvizsgálta a mezőgazdasági munkaerőhelyzet alakulását is – különös tekintettel a háború hatására. Megállapítása szerint a falusi népesség 50–60 százaléka volt munkaképes. A munkaképes férfiak 43–44 százalékát sorozták be – területileg viszonylag egyenletes eloszlásban. A felmérés adatai szerint 13–20 százalékos munkaerőhiány alakult ki az oroszországi falvakban, eltérően a szátsadeleji túlnépesedéstől, a rejtett munkanélküliségtől.

A „kerekasztal” résztvevői más problémákat is érintettek. Megfogalmazódott a forradalmakban vezető szerepet játszott személyiségek teljesebb, objektívebb bemutatásának az igénye. Feszgették az alternatívitás problémáját, a forrás publikációk adekvátságát, az értelmiség szerepének értékelését és a forradalmak kulturális előfeltételeit. Ez utóbbi témáról jelent is meg tanulmány. (L. A. *Pinyegina*: A Nagy Október kulturális előfeltételeinek problémájához, „Voproszi”, 11. sz.) Igaz, nem a forradalomban meghatározó tömegek kulturálisági szintjét, tudattartalmát, annak jellegét vizsgálta, hanem az orosz kultúra, különösen az irodalom realista, a népnek is szóló értékeit vonultatta fel, továbbá a haladó, forradalmár értelmiségiek publicisztikai tevékenységét elemezte, méltatta – de hatásmechanizmusai bemutatása nélkül.

Hasonló „két malomban őrlés” jellemzi A. V. *Usakov*: Oroszország demokratikus értelmisége a szocialista forradalomhoz vezető úton c. tanulmányát. („Voproszi”, 10. sz.) A cikk negyedszázados fejlődési ívet fog át anélkül, hogy a politikai mentalitás dinamikáját megragadná. Érték, ahogyan az értelmiség társadalmi származását, összetételét boncolgatja, amiben implice politikum is rejlik. Nem ezt bontja azonban ki, hanem a proletariátus osztályharcának, a forradalmár (szinte kizárólag bolsevik) értelmiségiek hatásának a jelentőségét méltatja.

A kutatás bázisát képező források közzétételének kérdése, mint konstans szakmai probléma, de mint napjainkban különösen aktuális téma is előtérbe került. Átfogó tanulmány jelent meg a „Voproszi” hasábjain (10. sz.) a forradalmi év és a polgárháború időszak dokumentumainak publikálásáról. A tanulmány szerzői a forrásfeltáró munka hét évtizedes fejlődését tekintették át, tematikai, intézményi, kronológiai és regionális összefüggéseiben. De még hét évtized után sem csupán mérlegkészítésről beszélhetünk. Az említett folyóirat számban a Petrográdi Forradalmi-katonai Bizottság újabban feltárt dokumentumait tették közzé. Az összeállítás tükrözi a Bizottság funkcióválozásait: a forradalom győzelmének elősegítése, a kivívott szovjethatalom védelmének szervezése, ill. intézményrendszerének kiépítése. Az aktualitások illusztrálására alkalmas V. I. *Sztarcev* közleménye „Lenin 1917 októberében”

címmel (uo.). Az október 11–20 közötti napokat eleveníti meg, objektív képet rajzolva Lenin és elvtársai (Kamenyev, Zinovjev, Trockij, Szokolnyikov, Sztálin, Bubnov, Pjatyickij stb.) állásfoglalásairól, tevékenységéről.

A „kerekasztal” mellett további historiográfiai elemzések is megjelentek az említett folyóiratok hasábjain. A „Voproszi” már idézett 10. száma arról az össz-szövetségi konferenciáról közölt összefoglalót, amelyet 1987 februárjában Kazanyban rendeztek. Itt is I. I. Minc tartotta a vitaindítót. Az „átalakítás” és a történettudomány összefüggéseit taglalta. A vitákat a tudomány éltető elemének nyilvánította, s ezért is sürgette Lenin, ill. a bolsevikok álláspontjának teljesebb feltárása mellett – annak érdekében – az oppozíciók, a politikai ellenőrök álláspontjának, tevékenységének feldolgozását.

A vita résztvevői érintették az 1917-es forradalmak jellegének kérdését. A februári polgári-demokratikus forradalom – az orosz fejlődés régióspecifikus sajátosságai (torlódottság) miatt – szocialista vonásokat hordozott. A proletár tömeg szervezett politikai erőként (szocialista irányzatok, szovjetek) vezették a cárizmus megdöntését. Természetesen ezeket a kérdéseket is érintették más publikációk. V. L. Haritonov a proletariátus vezető szerepével foglalkozott („Isztorija”, 2. sz.). A polgári történetírás a februári forradalom ösztönző jellegét domborította ki. A szovjet kutatók a proletariátus és pártja vezető szerepét hangsúlyozzák. Haritonov rámutat, hogy az oroszországi munkásosztály szervezett, öntudatos magát 1914-ben sem ragadta el a nacionalista, sovinsizta hullám. Soraiban egyre inkább a forradalmi s nem az opportunista szárny befolyása érvényesült. A forradalom győzelméhez vezető sztrájkmozgalom ennek az osztálynak a széles tömegeit ragadta magával. A szocialisták propagandája hozzájárult a hatalom erőszakszerve, a hadsereg dezorganizálódásához. Végül a tömegek forradalmi, majd hatalmi szerveit, a szovjeteket is a munkások alakították meg elsőként, pártjaik irányításával.

Visszatérve a kazanyi konferencia vitakérdéseire, Október társadalmi természetének összetettsége is megfogalmazást nyert, mint a szövetségi politika következménye. A föld-dekrétum a feudális maradványok felszámolását is eredményezte. A szövetségi politikán belül a városi kispolgári tömegek megnyerése szintén elengedhetetlen feladatot jelentett. E kérdés megvilágítása szükségessé teszi a „ke-rületközi” frakció tevékenységének vizsgálatát, figyelembe véve az oroszországi (periféria régió) kispolgári tömegek ellentmondásos helyzetét, ami társadalmi és szociális helyzetük ellentmondásosságából, utóbbi félproletár jellegéből fakadt – fogékonnyá téve ezt az óriási tömeget a forradalmi szocialista programok iránt.

A tanácskozáson az előfeltételeket is érintették. Rámutattak az ipari és az agrárkapitalizmus fejlődésének párhuzamosságára, kölcsönhatására, az előbbi viszonylagos dinamizmusára – kimondatlanul is „rehabilitálva” a 60-as évtized felfogását a többkuládúságról és a torlódott szerkezetről. A problémával V. Ju. Lavericsev külön tanulmányban is foglalkozott „Nagy Október anyagi előfeltételeinek kérdéséhez” címmel (uo.). Azt vizsgálja, hogyan támaszkodott a szovjethatalom az állami monopolkapitalizmus elemeire a szocialista gazdaság intézményi feltételeinek kialakításakor.

A historiográfiai áttekintések sorában V. P. Naumov az elmúlt évtized kutatási eredményeit vette számba. („Isztorija”, 5. sz.) Az előzőekben már említett kérdéseken túl a parasztságnak a forradalomban játszott szerepe ártértékelésére mutatott rá. Korábban az a felfogás uralkodott, miszerint a parasztkongresszusok 1917-ben fékeztek a forradalmi átalakulást. A Sz. Szmirnov újabb kutatásai szerint viszont (M., 1979) az agrárforradalom intézményeinek tekinthetők. A társadalmi szerkezetre vonatkozó vizsgálatok új eredményei között a szemléleti változást hangsúlyozza Naumov. A politikai mentalitást nem csupán a társadalmi, szociális viszonyokkal hozzák összefüggésbe, más (tudati stb.) tényezők szerepét is igyekeznek kimutatni. Az új eredmények, az új kutatási irányok sorában említi a hadsereg szerepével, ill. a többi politikai irányzattal foglalkozó munkákat.

Jelent meg elemzés a szovjethatalom ukrainai győzelmének történeti irodalmáról is. Az agrár- és a nemzetiségi kérdés összefüggéseit vizsgálják meg a témával foglalkozó összefoglaló munkák. Vizsgálják azt is, hogy milyen fáziskéséssel reagáltak az ukrainai bolsevikok (Pjatakov stb.) a petrográdi fordulatokra. „Regionális” (ukrainai) sajátosságként mutatták ki a bolsevikok és az internacionalista mensevikek összefogását. Nem jelentőségének megfelelően foglalkoztak az ún. „ukrán bolsevikok”, valamint a helyi zsidó és ukrán „nemzeti” szociáldemokrácia szerepével. Sok vitára adott okot P. I. Gorcsev (Kijev, 1983) monográfiája a Vörös Gárda ukrainai tevékenységéről. Az említett szerző kimutatta, hogy Ukrajna déli körzeteiben a forradalom „gárdistái” segítették elő a szovjetek bolsevizálódását, s nem csupán a

szovjetellenes elemek ellen léptek fel, hanem a nem bolsevik befolyás alatt álló szovjetekkel szemben is. Az újabb eredményekhez tartozik annak argumentálása, hogy a korábbi értékelésektől eltérően nem csupán a kijevi, de a Donyeck-medence bolsevik szervezetei is jelentőségének megfelelően kezelték a nemzeti kérdést. *I. F. Kurasz* és mások munkái (Kijev, 1985) jelentettek „frontátörést” a Központi Rada, az ukrán szociáldemokrácia, az eszerek és mensevikok helyi tevékenysége kutatásában. További elemzéseket igényel az anarchista csoportok és a fegyveres ellenforradalmi bandák tevékenységének feltárása. A forrásfeltáró és publikáló munka – írják a szerzők – a továbbiakban nem csupán a bolsevikok küzdelmének eredményét argumentálja, hanem a győzelmek kivívásának módját is.

A szovjet történetészek állandó témája a polgári történetírás kritikája. Így van ez az 1917-es forradalmak irodalmával kapcsolatban is. Kimutatják pl., hogy változatlanul jellemző az ideológiai, politikai indíttatású kritikai értékelés. (– A proletár tömegek és az Októberi forradalom. A mai nyugati historiográfia elemzése), annak ellenére, hogy előtérbe került az ún. „társadalomtörténeti” irányzat. Igaz, számos példa mutatja az objektívebb értékelésre való törekvést is. Míg korábban a forradalom paraszti jellegét domborították ki, újabban a proletariátus aktív szerepét is elismerik. A végletes megítélések illusztrálásaként *D. Koenker* (Princeton, 1981), ill. *A. Radinovitch* (N.-Y., 1976) munkáit lehet említeni. Előbbi anarchoszindikalista megnyilvánulásként értelmezte a munkásellenőrzés érvényesülését, lebecsülte a bolsevikok, egyáltalán a szocialisták szerepét. Igaz, más helyen úgy fogalmazott, hogy a forradalmár elit manipulálta az öntudatlan paraszti félproletár tömegeket. A bloomingtoni professzor viszont szinte a felkelés – a forradalmi tömegharc – művészeinek nevezte a bolsevikokat, Leninre és Trockijra egyaránt hivatkozva. Vele ellentétben *R. Wade* (Stanford, 1984) monográfiáját úgy értelmezi a szovjet szerzők, hogy a bolsevikok az 1917 októberére kialakult hatalmi vákuumot kihasználva a Vörös Gárda révén ragadhatták meg a hatalmat. Tartja magát az a felfogás is, miszerint egymástól függetlenül, mintegy párhuzamosan bontakozott ki 1917-ben a tömegmozgalom, és folyt a bolsevikok tevékenysége. (*D. Mandel*, Baringstoke, 1984.) Hasonlóan interpretálják *C. Siriani* munkáját (London, 1982), amely szerint a tömeg szervezeteinek léte implikálhatta volna a szovjethatalom demokratikus jellegét, de a bolsevikok bürokratizmusa (Sztálin) ezt lehetetlenné tette. A másik recenzált folyóiratban lényegében a fentiekben említett polgári munkák vizsgálata alapján hasonló konklúziókat fogalmaz meg *Ju. I. Igrickij*. („Voproszi”, 10. sz. Nagy Október mai, nem marxista historiográfiája).

Az 1917-es orosz forradalmak és a nemzeti kérdés problematikájának polgári historiográfiáját is áttekintették a szovjet kutatók („Isztorija”, 5. sz.). A polgári szerzők munkái azt sugallják, hogy „nemzeti nihilizmus” jellemezte a bolsevikok politikáját, legfeljebb taktikai okból hivatkoztak a nemzeti kérdésre. Lebecsülik az 1917-es események osztályjellegét, túlhangsúlyozzák a cári társadalmat feszítő nemzeti ellentétek szerepét a forradalom fejlődésében. Ezt az álláspontot elsősorban az ismert „szovjet szakértő”, *R. Pipes* munkái tükrözik. *R. Suny* vitatja ezt a tagolatlan értékelést, s úgy véli, hogy a birodalom peremén dominált a „nemzeti forradalom”, a központi (orosz) körzetekben társadalmi forradalom ment végbe. *J. Thomson* másként disztigvál. Felfogása szerint az Ideiglenes Kormány és a honvédó szocialisták is lényegében a cárizmus politikáját folytatták a nemzeti kérdésben. A bolsevikok – ha taktikai okokból is, de befolyásuk szélesítése érdekében hatékonyan használták ki a nemzetiségpolitikai feszültségeket. Meghirdeték az önrendelkezés elvét, ha realizálását – Thomson szerint – az orosz hegemonia érvényesülésétől tették is függővé.

Az elmúlt évtized szovjet történeti irodalmában új vonulat a bolsevikokkal szemben álló politikai irányzatok történetének vizsgálata. 1917-es szerepük értékelésében szintén születtek új kutatási eredmények. *Je. D. Csermenszkij*: „A második orosz forradalom kezdete” címmel publikált tanulmányt. („Isztorija”, 1. sz.). Meggyőzően argumentált képet rajzol a tömegek fellépéséről, a hadsereg forradalmasodásáról, a Duma reaklásairól, a szovjetek megalakulásáról, a szocialista irányzatok tevékenységéről. Azt bizonyítja, hogy a mérsékelt szocialisták politikája tette lehetővé az Ideiglenes Kormány hatalmi tényezővé válását, nem lett kizárólagos, mert a kaszányákba visszavonuló katonai alakulatok a szovjetek vezetését ismerték el. Tehát kettős hatalom lett, lehetetlenült a burzsoá konszolidáció, amit Csermenszkij vívmányként értékel.

A „Februári forradalom Ukrajnában” címmel jelent meg cikk *V. L. Haritonov* tollából („Voproszi”, 3. sz.). Az oroszországi proletariátus ötöde (3,5 millió ember), a nagyipari munkásság mintegy negyede (1 millió) dolgozott Ukrajna területén. Ez utóbbiak kétharmada 500-nál több főt foglalkoztató

üzemekben. Számos szocialista, forradalmi, nacionalista és kispolgári szervezet igyekezett ezt a tömeget befolyása alá vonni. A bolsevikokhoz kb. 2 ezren tartoztak a forradalom előestéjén, ami a párt létszámának 10 százalékát jelentette. Az I. világháború éveiben társadalmi, politikai téren egyaránt „hígult” ez a tömeg, igen sok nő vált bér munkássá. A háborús kimerülés hatására 1916–1917-ben mégis jelentős megmozdulásokra került sor. A petrográdi fordulat hírére szovjetek alakultak (Harkov, Kijev stb). Március végéig 43 munkás-, 18 katonaszovjet kezdte meg működését. Március 4-én deklarálták a Központi Rada létrejöttét, amelyet M. Sz. Gruszevszkij vezetett. Aktivizálódtak a nacionalista csoportok (Vinnyicsenko, Pors, Petljura). 1917 őszéig a szocialista, ill. kispolgári nacionalista tényezők rivalizálása határozta meg az ukrajnai politikai helyzetet.

Az 1864-ben életre hívott zemsztvók, a helyi önkormányzat torzó képződményei az oroszországi politikai liberalizmus bölcsőjének is tekinthetők. 1917-es szerepük elemzésére korábban kevés figyelmet fordítottak a szovjet kutatók. A Februári forradalomban és a kettős hatalom idején kifejtett tevékenységük feltérésére vállalkozott G. A. Geraszimenko („Isztorija”, 4. sz.). Az Ideiglenes Kormányhoz küldött üdvözlétek, az 1917 márciusában hozott határozataik vizsgálata alapján argumentálja, hogy a burzsoá kormány megszilárdulását kívánták elősegíteni, többek között a háború győzelmes folytatása érdekében, de a belső rend helyreállítását (a forradalom megfékezését) is az új hatalom feladatának tekintették. Felkínálkoztak, hogy kiéptik annak helyi szerveit, amire Lvov herceg március 5-i körirata fel is szólította őket. Sok vidéki központban közüllük kerültek ki az Ideiglenes Kormány „komisszárjai”. 1917 tavaszán a nagy proletár központok, a frontok és a falvak voltak a forradalmi összeütközések fő színterei. A vidéki központokban a liberális, a demokratikus és a mérsékelt szocialista elemek konszenzusa körvonalazódott – a zemsztvós elemek vezető szerepével. A nyári hónapokra azonban itt is kiéleződtek a feszültségek, a demokratikus elemek (alkalmazotti, értelmiségi, kispolgári) vették át a kezdeményezést, háttérbe szorították Lvov herceg „komisszárjait”.

A fenti szerző kísérté figyelemmel a zemsztvók 1917-es szerepét az októberi fordulatot követően. („Voproszi”, 11. sz.). Egyértelműen ellenforradalmi, a bolsevik szovjethatalommal szemben álló politikai tényezővé váltak. Kerenszkij és a kormányával együtt megbukott politikuskok „árnyékhalózzattá” kívánták szervezni a zemsztvókat a bolsevik szovjethatalommal szemben. Nem eredménytelenül. Petrográdon megalakult a „Társadalmi biztonság Bizottsága”, majd a „Haza és a Forradalom Megmentésének” illegális csoportja. Országos befolyásra a hasonló moszkvai szervezetek törekedtek, oroszországi zemsztvo szövetség létrehozásával, amelynek novemberi tanácskozásán 27 kormányzóság képviselői vettek részt. Kiáltványukban a bolsevikok bojkottálására szólítottak fel, de nem voltak egységesek a követendő taktikában. A nyílt fellépés, a párhuzamos működés és a kompromisszumkeresés alternatíváit fontolgatták, a kibontakozó polgárháború azonban elsodorta őket.

Érdekes, új színfoltot jelent V. A. Kuvsinov cikke. („Isztorija”, 2. sz.). Karakterisztikus címe – Az ellenforradalom táborában – ellenére igényes elemzést nyújt a kadetok 1917-ben tartott négy (VII–X.) kongresszusáról. Mint egyetlen – 1917 februárja előtt is – jelentős legális párt már március végén kongresszust tartottak – a vezetés februári határozata alapján. A csaknem 500 résztvevőből egyharmadnyi volt a választott vidéki küldött. A többséget a mindenkori dumák (1906-tól) kadet képviselői és KB tagjai alkották. Egyharmaduk földbirtokos, 21% tőkés vállalkozó, kb. 30% polgári értelmiségi volt. A KB-ban ezek aránya elérte az 50 százalékot. A választott vidéki küldöttek háromnegyede került ki ebből a rétegből. Minden aktuális, fontos politikai kérdést napirendre tűztek a győzelmi hangulatú tanácskozáson. Vita után – tekintettel a közhangulatra – az államforma kérdésében a demokratikus köztársaságra szavaztak. Meghatározó szerepet szántak az alkotmányozó gyűlésnek. Az agrárkérdésben nem tudtak kialakítani egységes álláspontot, a háború folytatása mellett azonban egyöntetűen kiálltak. A VIII. kongresszuson (máj. 9–12.) a 335 küldött fele választás útján vett részt. A koalíciós kormányt taktikai engedményként értékelték. A július végi IX. kongresszus az alkotmányozó gyűlési választásokra koncentrált. A koalíció folytatását, és a szovjettől független kormány megalakítását tartották szükségesnek, valamint a rend és a hadsereg fegyelmének a helyreállítását. Továbbra is elodázza a társadalmi kérdéseket, a háború győzelmes befejezését tekintették a fő feladatnak, s hitet tettek Oroszország integritása mellett. Az október közepén tartott X. kongresszus 350 résztvevője a parlamentáris politikai életéről szónokolt, elítélte a politikai erőszakot, de az alapvető kérdésekben (föld) továbbra sem vallott színt. Újdonságot az jelentett, hogy beszámoltak a hadseregben működő kadet sejtekről.

A. I. Kozlov a kozákok („Vendée-i erők”) szerepét vizsgálta az orosz forradalmakban. („Voproszi”, 9. sz.). 1905-ben a cári ellenforradalom hatékony eszközei voltak, 1917 februárjában semlegesekek maradtak, a következő hónapokban monarchista erők és a burzsoá kormány bázisát egyaránt képezték, s Októbert követően is polarizáltak maradtak. A változást társadalmi differenciálódásukkal is összefüggésbe hozza a szerző. G. Z. Joffe két cikket is publikált a Kornyilov-lázadás előzményeiről. („Voproszi”, 8. sz., „Isztorija” 5. sz.). Szavinkov és társai közvetítő szerepét emeli ki, akik katonai támogatást akartak biztosítani a koalíciós kormánynak, megmentendő azt a felbomlástól, s egyúttal elhárítva a katonai ellenforradalom veszélyét. A Kornyilov és Kerenszkij közötti „távirat-háború” elemzésével azt is kimutatja Joffe, hogy a két „eszköz” saját törekvései önálló érvényesítését akarta, s ez vezetett az augusztusi konfliktushoz. (A témakör folytatásaként, részletezés nélkül utalunk még V. D. Zimin cikkére: A monarchista ellenforradalom bukása Északnyugat-Oroszországban (1917–1920). – „Voproszi”, 7. sz.).

Egyértelműen új és tanulságos kutatási eredményeket publikált H. M. Asztrahan Oroszország lakosságának 1917-es pártállásáról a májusi–októberi városi dumaválasztások adatainak elemzése alapján. („Isztorija”, 6. sz.). A választásokon 60 százalékos volt a részvétel, de ettől függetlenül is csak egy panelnek tekinti a szerző a feldolgozott adatokat a szovjetek és más tömegszervezetek politikai szférája, intézményhálózata mellett. A nyári és őszi választások eredményeinek különbségeit is kimutatja. A politikai szervezethez erősödését, a balratolódást emeli ki tendenciaként. Megállapítását arra alapozza, hogy fokozatosan csökkent a politikai blokkok (méréselt szocialisták, nemzetiségiek, pártönkívliek) befolyása, előretörték a szocialista pártok, főként a bolsevikok. Adatait városmerek szerint is csoportosítja. Szinte cezúra vonható a legnagyobb városok (100 ezer lakos felett) és a vidéki kisvárosok (20–25 ezer) között. Előbbiekben pl. 8-ról 30%-ra nőtt a bolsevik dumaképviselők aránya, míg az utóbbiakban 1-ről 10%-ra változott. A szocialisták blokkja a nagyvárosokban a szavazatok 35 (május) ill. 8 (október) százalékát kapta meg, míg a kisvárosokban egyharmadról egynegyedre mérséklődött csupán a befolyásuk. Az eszerek „egyenletes” teljesítményt nyújtottak 17–20%, a kadetok befolyása is változatlan volt 14, ill. 8%. A csaknem 500 város mintegy 20 ezer képviselőjének választási adatait még több szempontból is elemzi a szerző, s számos további új következtetést vont le.

A megújuló szemléletmód jó példája V. I. Sztarcev cikke: „A hatalom kérdése az 1917 októberi napokban”, amely az alternativitás problémáját vizsgálja. („Isztorija”, 5. sz.). A bolsevik szovjethatalom vagy újabb „Kornyilov-puccs” dichotómiája mellett napirenden volt a szocialista egységkormány lehetősége is. Az áprilisi válságot követően Martov, szeptemberben Lenin is felvetette ezt a megoldást – természetesen különböző tartalommal. Lenin pártja vezető szerepét, az újjászervezett (bolsevizált) szovjetek hatalmát akarta elfogadtatni. Eredménytelenül, s ezért vett irányt a fegyveres felkelés előkészítésére. Távollétében azonban elvtársai (Trockij, Kamenyev) az Előparlament keretében tovább folytatták az egyezkedést. A Petrográdi Szovjet elnöke Lenin kritikája nyomán mondott le erről a lehetőségről, s vált a szovjet kongresszus szószólójává. A bolsevik felső vezetés megosztottságát áthidalandó tért vissza Lenin a forradalom fővárosába október elején. Az október 10-i KB ülés után sem alakult ki egység, majd következett Zinovjev és Kamenyev ismert „indiszkreciója”, ami a kormányzatot preventív lépésekre késztette, ill. szükségessé tette a felkelés előkészítésének meggyorsítását. Kerenszkij összefogásra szólította fel a Szovjet központ mérsékelt szocialista vezetőit. A földosztás ígéretével, a kadetok kirekesztésével kívánta kiszélesíteni bázisát, elszigetelni a bolsevikokat. Az eszer-mensevik vezetés lebecsülte a bolsevik „készlődés” veszélyét, elhárította a burzsoáziával való kompromisszumot, bízott saját választási győzelmében. Kerenszkij magabiztossá vált, bízott a kozákok támogatásában, a fegyveres preventív akciók sikerében. A Vörös Gárda azonban megelőzte. Eldőlt a hatalom kérdése. A kormány összetétele nyitott maradt. A bolsevikok a baloldali eszerekkel alkudoztak. Csernovék bolsevikok nélküli szocialista kormányt akartak. Az október 29-i bolsevik KB ülés (Lenin, Zinovjev, Trockij és Sztálin távollétében) az eszereket is magába foglaló koalíciós kormányt javasolt, akár Lenin és Trockij nélkül is. Végül azonban ez utóbbi felépítésre 75 százalékban bolsevikokból álló kormány lett Lenin pártjának feltétele, személyi kikötések nélkül.

Az új hatalom intézményrendszerének kiépüléséről és fejlődéséről publikált cikket Je. G. Gimelszon („Isztorija”, 3. sz.). A kormányzósági és kerületi szovjet VB-k szociális összetételére vonatkozó adatokat elemezte. Megállapítása szerint 60–90%-ban maradtak meg a régi alkalmazottak. M. A. Molod-

cigin a bolsevik szovjethatalom fegyveres erejének kiépülését, a szervezeti elvek változásait két publikációjában is elemezte. („Isztorija”, 4. sz., „Voproszi”, 2. sz.).

Úgy véljük, a több mint két tucatnyi tanulmány vázlatos szemléje tükrözi az 1917-tel kapcsolatos szovjet kutatások sokrétűségét, elmélyültségét. Érzékeltettük a szakszerű szakmai igényességet, de egyes kérdések sztereotíp kezelését is, mint reflexet. Igaz, a szemléleti megújulásra való törekvés első jelei is felbukkantak a jubileumi évben megjelent publikációkban, s egyértelmű a tematikai gazdagodás, új kutatási területek művelése az objektívebb, adekvátabb, érvényesebb forradalom-kép megrajzolása érdekében.

Menyhárt Lajos

SPĚVÁČEK, JIRI:

A LUXEMBURGOK KONSZOLIDÁCIÓS TÖREKVÉSEI KÖZÉP-AMERIKÁBAN

A fejlett feudalizmus korában Közép-Európában a legkülönbözőbb törekvések irányultak a társadalmi válság leküzdésére. A két legszembetűnőbb: a feudális termelési rendszer gazdasági kötöttségeinek fokozatos megerősítése és a politikai hatalom megszilárdítása. Közép-Európát a Habsburgok, Wittelsbachok és Luxemburgok központi hatalomért folytatott versengése jellemezte, melyből végül az utolsók kerültek ki győztesen.

Ahhoz, hogy a Luxemburgok, az addig kevésbé ismert grófi dinasztia a római trónra került, döntő mértékben járult hozzá Franciaország nagyhatalommá válása IV.(Szép) Fülöp alatt. Neki sikerült a 13. és 14. sz. fordulóján fölülkerekedni a Bonifác pápával folytatott hatalmi, politikai és ideológiai konfliktusban. IV. Fülöp győzelmét elősegítette a Szent Római Birodalom központi hatalmi válsága, valamint III. Vencel és I. Habsburg Albert meggyilkolása következtében az 1300-as évek elején bekövetkezett interregnum.

Ezt a hatalmi vákuumot használta ki a francia király. Merész tervre vállalkozott: hatalmi igényekkel lépett fel a Római Birodalommal szemben, és az egykori középkori császárságot Nagy Károly szellemében, Franciaország égisze alatt kívánta visszaállítani. A birodalom hatalmi pozícióiban ügyes személyszerket hajtott végre, franciákat, illetve franciabarát politikusokat juttatott a megfelelő posztra. Megkísérelte fivérét, Valois Károlyt, vagy másik lehetséges jelöltként IV. Luxemburg Henriket a római trónra segíteni. Az utóbbi valósult meg: IV. Henrik VII. Henrik néven római király lett. Az ő uralkodása jelentette az első konszolidációs kísérletet a birodalom kaotikus helyzetének rendezésére és a német-római császárság visszaállítására.

A Luxemburg-dinasztia hatalmának csúcspontját a cseh korona megszerzésével érte el 1310-ben, amikor Luxemburg János trónra lépett. Az eddigi Luxemburg grófok, pl. VII. Jindřich már kialakítottak a német mellett egy francia kultúrájú udvart, mely igen erős hatalmi stabilizációs tényező volt a birodalomban lejátszódó konszolidációs folyamatban. Később a Luxemburgok kulturális tájékozódása az itáliai és a cseh kultúra felé fordult, ami döntően járult hozzá egy európai távlatú politika kialakításához, a Luxemburgok politikai és kulturális egyetemességének érvényrejutásához. Luxemburg János alatt a legaktuálisabb kérdés a túlzott hatalomra szert tett cseh nemesség viszonya az új uralkodóházhoz. Az uralkodó jelentős előjogokkal volt kénytelen a cseh és morva nemesség kiváltságait gyarapítani. Tíz éven át tartott a fiatal uralkodó és a cseh nemesség versengése, melyben Luxemburgi János kiváló képességgel tudta kiválasztani a megfelelő politikai lépést. A belpolitikában elszenvedett vereségei azt eredményezték, hogy figyelmét mindinkább a nemzetközi politikára irányította, nevezetesen a francia-avignoni hatalmi koalícióra. Az európai diplomáciára gyakorolt egyre erősödő befolyása megnövelte a cseh állam presztízsét Európában, és Luxemburg János királysága az országon belül is megszilárdult.

Luxemburg Jánosnak bonyolult diplomáciai harcban érte el fia, IV. Károly trónra léptetését. IV. Károly római és cseh királyságával új korszak kezdődött, mely a politikai-gazdasági és kulturális élet jelentős fejlődését eredményezte. Két fontos dátum jelzi ezt az időszakot: IV. Károly római császárrá koronázása (1355) és az Aranybulla kiadása 1356-ban. Apjával ellentétben Károly viszonylag rövid idő alatt meg tudta valósítani az államról alkotott elképzeléseit. E cél elérése érdekében különös gondot fordított a cseh korona tartományainak intézményrendszerének bővítésére. 1348-ban megerősítette az összes privilégiumot, melyet a Přemysl-dinasztiából származó elődei szereztek. Sikeres házasságpolitikával növelte a cseh tartományokat Felső- és Alsó-Sziléziával, Lausitzal és Brandenburggal. Ugyancsak IV. Károly alatt lett Prága jelentős birodalmi centrum mind gazdasági, mind társadalmi értelemben. A prágai egye-

tem megalapítása pedig (1348) újabb impulzust adott a cseh és közép-európai kultúra és művészet felvirágzásához.

Az Aranybulla nemcsak egy szűkebb értelemben vett birodalmi törvénykönyv volt, de egyszersmind körülhatárolta a cseh állam önállóságát a birodalmon belül. Az Aranybulla azzal, hogy a választási rendszert kodifikálta, és a birodalmi választófejedelmek jogait korlátozta, hozzájárult a birodalom hatalmi és területi egységének megőrzéséhez.

Károlynak a cseh államról és a birodalomról alkotott koncepciójában nagy szerepet kaptak a cseh korona országainak intézményrendszerei, amelyek a birodalom hatalmi igazgatásának alapját képezték. Fontos szerepet kapott a Szt. Vencel-i és a Přemysl-hagyomány továbbélése éppúgy, mint a kereszténység előtti időbe visszanyúló hazai hagyományok integrálása.

A gazdasági prosperitás csak időleges volt. A birodalom gazdaságilag különböző területeit nem sikerült összehangolni és az elszigetelt helyi termelő- és kereskedelmi központokat gazdaságilag összevonni. Így Károly uralkodása végén gazdasági stagnálás következett be.

A gazdasági és politikai szituáció lényegesen rosszabbodott Károly fia, IV. Vencel uralkodása alatt. Ennek okai összeurópai jelenségek együttes hatásában keresendők, melyek közül a legfontosabbak a pápai szűke, a Nyugat-Európában felerősödő szociális harcok és a római és cseh trónért folytatott küzdelmek. A Luxemburgok konszolidációs törekvése csak mint program, főleg mint kulturális program élt tovább, és lett inspiráló tényező a huszita forradalom utáni társadalmi megújulási folyamatban Pogeybrád György és a Jagelló-dinasztia uralkodása alatt.

(*Československý Časopis Historický* 1988. I. sz. 71–102.)

D. E.

BĚLINA, PAVEL:

AZ 1789–97-ES ESZTENDŐK POLITIKAI ESEMÉNYEI A VÁROSI INTELLIGENCIA ÉS A NÉPI (VIDÉKI) ÍRÁSTUDÓK VÉLEMÉNYÉNEK TÜKRÉBEN

A felvilágosult abszolutizmus felbomlásának periódusában született meg Csehországban a szabad vélemény-nyilvánítás az olyan eddig szavukat nemigen hallató rétegek számára, mint a polgári intelligencia és a vidéki írástudók. Ez a korszak hozta meg egy külön réteg kialakulását a vidéki lakosság körében, mely a bibliaolvasó parasztoktól a kisbirtokos nemességhez közelálló népi értelmiségig terjedt.

A felvilágosult abszolutizmus alkonyán 1789–92-ben az állam központosított reformpolitikájával mindenekelőtt a művelt és vagyonos vidéki rétegek azonosították magukat, melyeknek szociális és kulturális emancipációját a felvilágosult reformok segítették elő. A polgári intelligencia – beleértve a jözeffinistákat – azonban tartott attól, hogy a reformpolitika a csehországi nemesség felszámolásához vezet, melynek támogatása nélkül a polgári rétegek nem tudtak volna boldogulni a cseh nyelv történelmi jogaiért folytatott harcban. Úgy látták, hogy az alsóbb rétegek által használt cseh nyelv emancipációjánál messzebb ható követelésekkel nem élhetnek a polgárság gyöngesége miatt. Mások szerint (F. Steinský, T. A. Putzlacher) nem szabad a nyelvi törekvésekre túl nagy súlyt helyezni a népi és polgári rétegek szociális törekvésének rovására.

A francia forradalom csehországi fogadtatását összességében az elutasítás jellemezte. Jakobinus törekvések csupán a polgári értelmiség néhány képviselőjénél jelentek meg (V. M. Kramerius, F. J. Vavák, J. F. Opitz, J. A. Riegger, J. Rulík, I. Cornova), de ők is elszigetelve maradtak eszméikkel. Kifejezett jakobinus mozgalomról Csehország esetében nem beszélhetünk. Az említettek – bár a francia eszmékkel különbözőképpen szimpatizáltak – abban egyetértettek, hogy a legmesszebbmenő politikai lépés Csehország esetében az alkotmányos monarchia megvalósítása lehet. Nem léptek túl a felvilágosult abszolutizmuson.

Kezdetben Csehországban közel sem fordultak olyan érdeklődéssel a franciaországi események felé, mint ahogy a török elleni háborúra, vagy II. Lipót 1791 szeptemberi cseh királlyá koronázására figyelték. Azok az engedmények, melyeket II. József és utódja a magyar ellenzéknek tett, nagy reményeket ébresztettek a cseh politikai képviseletben is. Ezért különös jelentőséget tulajdonítottak a koronázás-

nak, de rövidesen kiderült, hogy Lipótnak nincs szándékában a rendeket sértő jozefinistareformokat viszsza vonni. Az uralkodóház nem mondott le centralizációs politikáról, s ez a politikai események iránti érdeklődés bizonyos visszahúzódnását eredményezte a művelt rétegekben, de a nép körében is. A megfelelő információ hiánya (betiltották a francia eseményekről szóló cseh nyelvű hírközlést), a polgárság gazdasági gyengesége és a liberális nemesség politikai cselekvőképzetlensége olyan körülményeket teremtettek, melyben a francia forradalom eszméi nehezen gyökerezhettek meg. Az 1792-es hadüzenet és XVI. Lajos kivégzése pedig kevés kivétellel Franciaország ellen hangolta a közvéleményt.

A francia forradalmat követő években a szabadkőműves páholyok tevékenysége is mérséklődött. A brünni páholy 1794-ben önkéntesen feloszlott, a prágai páholy tagjai pedig arról próbálták meggyőzni az állami adminisztrációt, hogy a szabadkőművességnek semmi köze a jakobinizmushoz. Fokozta az óvatosságot cseh földön a Martinovics-összeesküvés tanulsága is.

Az, hogy Csehország esetében nem lehet szervezett összeesküvésről beszélni, hogy nem alakultak ki a pestihez, illetve bécsihez hasonló jakobinus központok, nem jelenti azt, hogy nem kerültek kapcsolatba a forradalmi demokratizmussal. Éppen innen vezetnek bizonyítható szála az osztrák jakobinusok központjába, Bécsbe. A résztvevők között cseh származásúak is akadtak, pl. Andreas Riedel a bécsújhelyi katonai akadémia volt ezredparancsnoka, II. Lipót egyik vezető tanácsosa. Ugyanúgy cseh származású volt Franz Hebenstreit, aki radikális utópisztikus véleményét híres latin nyelvű költeményében („Homo hominibus”) fogalmazta meg, mely Magyarországra is eljutott. Georg Ružička bécsi muzsikus az ottani jakobinusok legelterjedtebb agitációs énekének szerzője társain is túltett radikalizmusával.

Elterjedt volt a francia szimpátia az evangélikusok és husziták közt. A Csehországban működő magyarországi református papok egyike, Blažek Mihály kapcsolatban állt a Cseh-morva fennsíkon lezajlott ún. „Helvét összeesküvéssel” – az egyetlen népi megmozdulással a francia forradalom idején –, s a nála talált röpiratok tanulsága szerint a Martinovics-összeesküvéshez is bizonyos szála fűzték.

A 18. sz. végén két lehetséges út vezetett ki a válságból: a reform és a forradalom. A felvilágosult abszolutizmus megerősítette a forradalmi hatásokkal szembeni immunitást. A francia forradalom miatti félelem viszont nemcsak a forradalmi módszer, hanem számos felvilágosult reform elutasításához vezetett. A cseh, magyar és sziléziai polgárság a 18. sz.-ban még inkább hagyományos rend volt, semmint újkori osztály. Az alacsonyabb rangú hivatalnokréteg a felülről jövő erős nyomás ellenére önkéntes védelmezője maradt a jozefinista tradíciónak, és nem véletlen, hogy e réteg igen nagy százalékban cseh területről származott, mely a 18. sz. utolsó évtizedében a felvilágosult abszolutizmusról és a francia forradalomról szóló viták keresztútjában állott.

(*Československý Časopis Historický* 1987. 6. sz. 844–875.)

D. E.

GUBOGLO, M. N.:

A KÉTNYELVŰSÉG TÉNYEZŐI ÉS TENDENCIÁI A SZÓVETSÉGES KÖZTÁRSASÁGOKBAN ÉLŐ OROSZ LAKOSSÁG KÖRÉBEN

A Szovjetunióban az ország soknemzetiségű jellege következtében általános jelenség a kétnyelvűség. A politikai egység mellett a gazdasági, társadalmi fejlődés folyamatai is felgyorsítják a különböző nemzetiségű szovjet állampolgárok „érintkezéseit”, amelyek a kulturális, nyelvi szférában is lecsapódnak, előidézve a kétnyelvűséget. Történelmi és politikai okok miatt a kétnyelvűség főként a nem orosz nemzetiségűek körében jellemző, mivel a Szovjetunióban az orosz az általánosan beszélt nyelv. Az ország internacionalizálódása következtében egyre gyakoribb, hogy az Orosz Föderáció határain kívül élő oroszok – főként a városokban – elsajátítják az ott „államalkotó” nemzetiség nyelvét. Részben a különböző hivatások, részben a magánkapcsolatok (házasság stb.) révén terjed a kétnyelvűség.

Guboglo, aki számos nyelvészeti cikket publikált már, a vizsgálatok interdiszciplináris jellegét hangsúlyozza. Témája jelentőségét többek között abban is látja, hogy a kétnyelvűség révén nem csupán az egyes nemzetiségi nyelvek és kultúrák gazdagodnak, hanem az orosz kultúra és nyelv is színeződik, gazdagodik, s a szovjet kultúra sajátos jelenségeinek hordozójaként funkcionál. Előljáróban két sta-

tisztikái adatai hívja fel a figyelmet. Az egyik azt mutatja, hogy 1959-ben az Orosz Föderáció lakosainak még 88 százaléka volt orosz, s 1979-ben ez az arány 83 százalékra csökkent. A másik adat szerint 1979-ben 24 millió orosz nemzetiségű szovjet állampolgár élt a Föderáció határain kívül, a Szovjetunió többi köztársaságában. Történetiségében igen körülményesen lehet megragadni az oroszok kétnyelvűségét, mert az 1970-es népszámlálást megelőző lakossági összeírások (1920, 1926, 1939, 1959) erre vonatkozó adatokat nem regisztráltak. Retrospektív módszert alkalmazva lehet visszakövetkeztetni. Pl. az 1970-es népszámlálás 50 évekre, ill. náluk idősebbekre vonatkozó adatai alapján.

Az orosz nemzetiségűek 1917 előtti kétnyelvűségének 3 típusát különbözteti meg a szerző. Egy részük (hivatalviselők, átteleplültek) magabiztosan és tartósan használta az orosz mellett az adott etnikum nyelvét is. A következő típusba azok sorolhatók, akik átmenetileg voltak kétnyelvűek, s aztán az orosz tudásuk elkopott, nyelvileg asszimilálódtak. A harmadik eset, amikor átmeneti kétnyelvűséget követően ismét csak az oroszot használta valaki. 1917 után az általános kulturális felemelkedés során a nem orosz nemzetiségűek kétnyelvűsége terjedt, az oroszoké stagnált, mert a nem orosz szovjet emberek közül egyre többen tudták használni az orosz nyelvet.

Vizsgálódásai eredményeit több táblázatban is összefoglalta Guboglo. Az első táblázat az 1970-es népszámlálás adataira támaszkodva minden etnikumra vonatkozóan kimutatja a kétnyelvűséget egyrészt korosztályok (11–29, 30–49, 50-tól) szerint, másrészt annak megfelelően, hogy a saját köztársaságban vagy annak határain kívül éltek. Az orosz nemzetiségűek a Föderáció határain belül elenyésző arányban (1% alatt) ismertek másik szovjet nemzetiségi nyelvet. Más szovjet köztársaságok területén természetesen már jelentősebb arányban. A 30 év alattiak több mint egyötöde, az ötven felettieknek viszont csupán 13 százaléka. Ez azt mutatja, hogy a nem orosz köztársaságokban bekövetkezett gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés érdekelttette az orosz származásúakat is a helyi nyelv megismerésében.

Tanulságos az 1. táblázat adatai a nem orosz nemzetiségűek kétnyelvűségével kapcsolatban is. A saját köztársaságukban élő középszázai nemzetiségűek körében az 50 év felettiek között (a viszonylagos elmaradottság következtében) igen kevesen (7–9%) tudtak oroszul. A hasonló korú lettek és beloruszok között 37–39%, a többiek esetében 20% körüli ez a mutató. A 30 év alattiak körében a legkisebb arányban (22–25%) az azerbajdzsánok, az üzbégek, a türkmének és a grúzok tudtak oroszul – a saját köztársaság területén. A legnagyobb arányú kétnyelvűséget ebben a korosztályban a beloruszok (75%), a lettek (61%) és az ukránok (58%) között regisztrálták. A saját köztársaságuk határain kívül élő nem orosz nemzetiségűek közül a grúzok kétnyelvűsége emelkedik ki: az 50 év alatti korosztályokban 80–84%. A legalacsonyabb ez a mutató – 10–15% – a kirgizek, a tadzsikok és a türkmének körében.

Az 1970-es években (az 1970-es, ill. az 1979-es népszámlálás adatai alapján) felgyorsult az oroszok kétnyelvűsége. Míg számuk 6,5 százalékkal nőtt, addig a kétnyelvűek száma 24 százalékkal – 3,9 millióról 4,8 millióra. Természetesen ezek globális mutatók, amelyek belsőleg tagolódtak köztársaságok, foglalkozások és korosztályok szerint. Guboglo arra is felhívja a figyelmet, hogy a népszámlálási adatok nem adnak teljes képet a kétnyelvűségről.

A perfect nyelvtudást mérték fel, holott ha a második nyelv alacsonyabb fokú ismeretét is figyelembe veszik, nagyobb arányúnak bizonyul a kétnyelvűség.

Reprezentatív – főként a Moldvában élő oroszokra vonatkozó – felmérések alapján négyszeres kétnyelvűségi arányt mutat ki a városi lakosok körében. Figyelmet érdemlő az a jelenség is, hogy a Föderáció határain kívül élő, a második nyelvet beszélő oroszok zöme (83%) az ukrán és a beloruszt ismeri. 6,6 százaléka a balti köztársaságokban, 5,3 százaléka a török nyelvű népek körében él, azok nyelvét beszéli. Az Ukrán és a Belorusz köztársaságok területén élő oroszok kb. egynegyede beszéli a helyi nyelvet. Érdekes, hogy a Litvániában élők (90 ezer) egyharmada. Általában korrelál a különböző szovjet köztársaságokban élő oroszok számának és kétnyelvűségének alakulása. Kivételt Kazahsztán és Moldova jelent, ahol gyorsabban nőtt a 70-es években az orosz nemzetiségűek száma, mint ahogy körükben a kétnyelvűség terjedt.

A cikk befejező részében – elsősorban moldvai adatok alapján – a kétnyelvűség városi és falusi tendenciáit elemzi a szerző, továbbá a második nyelv elsajátításának módjait. Városokban az oktatási rendszer, vidéken személyes motivációk játsszák a fő szerepet. Általános, hogy a hadseregben, a katonai szolgálat idején ismerik meg a második nyelvet – az orosz nemzetiségűek is.

SZ. SZ. HROMOV, M. A. VILCAN:

A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI FEJLŐDÉS FELGYORSULÁSA A SZOVJETUNIOBAN AZ ÁTMENET IDŐSZAKÁBAN

A korszak neves kutatói a történetírás legújabb eredményeit tükröző adatokra támaszkodva összegezték a Szovjetunió 1913–1937 közötti fejlődését, de a cikk szemléletmódja nem minden esetben áll összhangban a felvonultatott argumentációval. Előjáróban a századelő Oroszországát illesztik be a tőkés világ gazdaság rendszerébe. Kettős funkciót tulajdonítanak a cári birodalomnak. Perifériális helyzetű, a centrumhoz, Nyugat-Európához képest; kvázi-centrum funkciót tölt be a belső-ázsiai térségben. Rámutatnak, hogy a 9. sz. végi viszonylag gyors iparfejlődési ütem (kapitalizálódás) a 20. sz. első évtizedében megtorpant és ez a periférikus területek modernizációs lehetőségeinek korlátait is érzékelteti. 1900–1909 között ugyanis nem nőtt pl. a nyersvas termelése Oroszországban. Így az USA egy főre jutó termelése 8 helyett 10-szeresen múlta felül a cári birodalom adatait. (Németországgal összevetve 6, ill. 8-szorosa megfelelő mutató.) A kőolaj kitermelése hatodával csökkent a század első évtizedében. A vastermelést a gazdaság fejlettség mutatójaként is értékelhetjük abban a korszakban. A világ gépgyártásának 3, acéltermelésének 6 százalékát produkálta Oroszország 1913-ban. A kvantitatív viszonyokkal összhangban álltak a technikai színvonal mutatói. A bányászat gépesítettsége Angliában 5-ször, az USA-ban 25-ször múlta felül az oroszországit. A szerzők a tendencia okát a cárizmusban vélik fölfedezni, kisebb hangsúlyt helyeznek a centrum-periféria munkamegosztás konzekvenciáira.

1917 után felgyorsultak a gazdasági-társadalmi folyamatok, de nem lineárisan emelkedő tendenciáról volt szó. A polgárháború (és a hadikommunizmus) átmenetileg kimerítette (megbénította) a gazdasági erőforrásokat. 1913-hoz viszonyítva 1921-ben a nagyipar felénnyel termelt, a vas- és acéltermelés viszont huszadára, az 1870-es évek szintjére esett vissza. Használhatatlan volt a vasúti pályák 80 százaléka, javításra szorult a mozdonyok több mint fele. Az új társadalmi rend megteremtése a gépi nagyipar, a termelő berendezések gyártásának fejlesztését tette elsődleges, alapvető feladattá. A NEP-korszakban – 1920-as évek – a gazdasági élet vérkeringésének megindítása, a helyreállítás következett be, majd kibontakozott a szocialista iparosítás. Lenin-idézetekkel alátámasztva ennek csomópontjait a villamosításban, a fémipar fejlesztésében és a termelékenység növelésében jelölik meg a szerzők. De idézik Dzerzsinszkij 1925 áprilisában tett megállapítását is, miszerint a munkások és parasztok Oroszországa csak a fémek országa lehet. Kezdeti eredmények már az 1920-as évek második felében mutatkoztak, de az áttörés az 1930-as évtizedben, az első öt éves tervek során következett be.

Utálnak Trockij, Kamenyev, Buharin, általában az ellenzékiek akadékoskodására, amelyet lesöpört a párt vezetése. Idéznek polgári szerzőket, akik elismerik a grandiózus eredményeket, de rámutatnak azok árára, a rentabilitás hiányára. Szerzők érdemben nem polemizálnak, nem térnek ki az értéktörvény „érvényesülésének” kérdésére, az agrárróló arányaira, az extenzív fejlesztés, a feszített ütemű iparosítás, a struktúra átalakításának követelményeire. Utálnak viszont régi tételekre: 15–20 év alatt ment végbe olyan iparosítás, amelyhez Nyugaton több évtized kellett. Önerőből, nem a munkások, a gyarmatok kizsákmányolásából teremtették meg a szocialista nagyipart. 1937-re 1913-hoz képest 8-szorosára, 1929-hez viszonyítva 4-szeresére nőtt az ipari termelés a Szovjetunióban. Az 1920-as évek 7 százalékos évi iparfejlődési üteme az 1930-as évtizedben 16% fölé nőtt. Az első két öt éves tervben a fém- és gépipar 12-szeresére növelte termelését. 1913-ban Oroszország a világ ipari termelésének 2,6 százalékát adta, és a volumen tekintetében az 5. helyen állt. 1937-ben 10 százaléknyi a részesedés, és az USA mögött második helyen állt a Szovjetunió.

A gazdasági fejlődés, a felgyorsult iparosítás alapvető társadalmi átalakulással járt együtt. 1913-at bázisnak tekintve (100) a munkások és alkalmazottak száma 1925-ben 75, 1928-ban elérte az 1913-as szintet (100). A munkások száma az 1928-as 8,7 millióról 1932-re 18 millióra, 1937-re 21 millióra nőtt. Új helyzetű, új összetételű osztállyá vált. Tömegesen aktivizálódott az 1930-as évek munkaverseny mozgalmában. Ezeket és a Sztahanov-mozgalmat is – kissé árnyalatlanul – a termelékenység növekedését tükröző tényezőként értelmezik a szerzők. Ez a mutató az első öt éves tervben évi 8, a másodikban 12 százalékkal emelkedett. A technikai, műszaki aspektusra nem történik utalás a cikkben.

A mezőgazdaság helyzetének változásait, fejlődését a szocializmus építés, a gazdaságításadalmi átalakulás szerves részeként értelmezik a szerzők. A párt és a szovjet állam gazdaságpolitikája alakította az ipar és mezőgazdaság, a falu és a város kapcsolatát, együttműködését, munkamegosztását úgy, hogy

biztosítva legyen a kollektivizálás és az iparosítás. A NEP-korszak az előfeltételeket teremtette meg. 1921-ben az agrárszféra az 1913-as szint 60 százalékát produkálta, 1928-ban ez a mutató már 124 volt. Az 1929-es gyökeres gazdaságpolitikai fordulatot, a tömeges kollektivizálást a külpolitikai körülményekkel, a szocialista nagyipar, illetve a kisárutermelő mezőgazdaság ellentétének feloldásával magyarázzák. Utalnak a vonatkozó lenini elvekre, s alapvetően úgy értékelnek, hogy ezek érvényesültek. Kitérnek ugyan arra, hogy a történetírásban viták voltak a kollektivizálás üteméről, időtartamáról, módszereiről. Az 1929–1937 közötti szűk évtizedet lenini értelemben vett történelmi időszaknak, így elégségesnek tekintik a grandiózus társadalmi átalakításra. A kedvezőtlen nemzetközi helyzettel, a kulák- (paraszti) ellenforradalom veszélyével magyarázzák, hogy 3 év alatt (1929–32) kollektivizálták a paraszti gazdaságok kétharmadát, s hogy 1929–30 fordulóján helytelen módszereket is alkalmaztak. Megsértették az önkéntesség, a fokozatosság elvét.

Végül is közösségi, szocialista jellegű tulajdonviszonyok váltak uralkodóvá a falvakban, s átalakult a mezőgazdaság technikai bázisa is. 1928-ban még csupán 27 ezer (15 lóerős) traktor, 1940-ben már 531 ezer állt a kolhozok, szovhozok rendelkezésére. De az első két öt éves tervben stagnált a gabona-termelés (évi 73–72 millió tonna), miközben a szükségletek (külkereskedelem, városok ellátása) nőttek. Drasztikusan csökkent az állatállomány. A szarvasmarhák száma 1929-ben 60 millió, 1934-ben 34 millió volt, s 1939-re is csupán 53 millióra emelkedett. 1929–34 között felére csökkent a loállomány. (Mezőgazdasági igaerő, vidéki szállítási eszköz!) A mezőgazdaság bruttó termelési értéke (1958-as árákon!) 1909–1913 átlagában 18 milliárd rubel volt, 1924–28-ban 22 milliárd, 1936–40-ben, 23,5 a megfelelő mutató.

A szovjet szocializmusépítés során uralkodóvá vált a szocialista szektor, dinamikusán nőtt a nemzeti jövedelem, 1928–37 között évi 16 százalékkal. A honvédelmi kiadások növekedési üteme még gyorsabb volt. 1928–32 között tízszeres, 1933–37 között tizenkétszeres az emelkedés! Mindezek ellenére – különösen ha a szociális juttatásokat is figyelembe vesszük – dinamikusán nőtt a munkások reálbére. 1921-ben az 1913-as szint 40 százaléka, 1927-ben 105 százaléka. Az 1930-as években ágazatonként differenciáltan 3–5-szörösére nőtt. A fejlődést gyorsító folyamaton belül lényeges tényezőt jelentett az írástudatlanság felszámolása. 1897-ben a 9–49 éves korosztály 70 százaléka volt analfabéta. 1939-re ez a mutató 12 százalékra zsugorodott. 1922–1938 között az oktatási intézmények száma kétszeresére, a tanulóké négyszeresére nőtt. Különös hangsúlyt kapott a nemzetiségpolitikai szempont. Megteremtették az egyes etnikumok értelmiségi vezető rétegét (korenizacija), ezzel is segítve társadalmi felzárkózásukat.

(Voproszi isztorii, 1986. 11. szám 23–38. l.)

M.

EVIN, M. Je.:

A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A NÉMETORSZÁGI FASIZMUS (1930–1933)

A téma jelentőségét abban jelöli meg a szerző, hogy az egyházak komoly politikai tényezőt jelentettek Németországban. Politikai reprezentánsuk, a Centrum Párt, különösen 1928-tól bizonyult nyíltan is az egyházi hierarchia politikai eszközeként. A nácik hatalomra jutása körülményeinek vizsgálatakor feltétlenül figyelmet érdemel tehát a katolikus egyház viszonya a nemzetiszocialista mozgalomhoz, majd a hatalomra jutott náci párthoz és természetesen a fasiszta vezetés egyházhoz való viszonya is feltárása érdemes. Evin egyrészt a marxista történeti irodalom adósságát kívánja cikkével törleszteni, másrészt polemizál a polgári szerzők azon felfogásával, amely túlértékeli az egyházak fasiszta elleni szerepét.

A nácik 1930-as választási előretörése váltott ki először aggodalmat az egyházak vezető köreiből. Kisebbséget a Centrum Párt visszaszorulása miatt, sokkal inkább azért, mert kb. 2 millió hívőjük szavazott Hitlerékre. A szembenállás alapját a nácik demagóg frazeológiája képezte. Az egyház és vallásellenesség, a szocializtikus, forradalmi frázisok. Sajtójukban és különböző egyházi fórumokon bon-

takozott ki a polémia. Hessen tartomány püspöke kezdeményezte, hogy a katolikusok ne lépjenek be a náci pártba, mert az a fajelmélet alapján áll, és nacionalista megfontolásokról hirdeti az önálló német nemzeti egyház megteremtését. A náci kommunistaellenességét, Versailles-jal szembeni revansizmusát – szerzőnk szerint – nem ítélték el az egyházi vezetők. A hesseni kezdeményezés egyelőre visszhang nélkül maradt, bár A. Rosenberg: A XX. század mítosza című könyvét élesen bírálták az egyházi lapok. Az év végén azonban a Fuldában tartott – évenkénti rendszeres – püspöki tanácskozás résztvevői a fasisztákat elmarasztaló nyilatkozatot adtak ki, s híveiket felszólították: ne csatlakozzanak Hitler mozgalmához. Bajorország érseke hasonló szellemű körlevelet adott ki. Érvélese szerint azért is, mert a fasiszták a fajelméletet a vallásosság elé helyezték. Kitiltotta a náci zászlót és az egyenruhás nemzetiszocialistákat az istentisztelekről. Eretnekségnek minősítette Hitler mozgalmát.

Goebbels nem hagyta válasz nélkül a kritikákat. A marxizmussal való együttműködéssel vádolta meg a Centrum Pártot Poroszországban, mert az a szociáldemokratákkal alkotott tartományi koalíciót. Az 1931 februárjában kelt püspöki körlevél a fentiekben túl arra szólította fel a papokat, hogy ne vállalják el fasiszta aktivisták temetését. A szembenállás, a polémia ellenére Hitler ebben a kérdésben is taktikusnak bizonyult. Az olasz példára hivatkozva (Laterán) kifejtette, hogy pártja nem a vallás ellen lép fel, csupán az egyháziak aktív politikai szerepét, befolyását nem tolerálja. Ezzel a hívőket, az alsópapságot kívánta megnyerni, ami részben sikerült is. Az egyházak vezetői – pl. az 1931-es és az 1932-es fuldai konferencián is – továbbra is egyértelműen hangot adtak a nációkkal szembeni fenntartásaiknak (szélsőséges nacionalizmus, eretnekség, diktatórikus törekvések stb.). Az 1932-es választások idején felfokozódott a nációkkal szembeni egyházi aktivitás. A bajor főpapság a Kulturkampf megismétlődésétől is tartott a náci előretörése esetén. Az egyértelmű, konzekvens szembenállást a Centrum Párt vezetőinek taktikai tárgyalásai törték meg. A papság – egyes vidékeken – értetlenül állt a Centrum Párt és a náci választási egyezkedései előtt.

1933 januárja után új helyzet állt elő. Hitler legitimálni akarta hatalomrajutását. A protestáns egyházak vezetői könnyebben alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez. A katolikus klérus és a Centrum Párt vezetői továbbra is fenntartásaikat hangoztatták. Az 1933-as választásokat megelőzően lobbant fel újra a politikai és a publicisztikai küzdelem. A klérus érvei változatlanok voltak, továbbra is távol akarták tartani a náci párttól a híveket. A náci természetesen kétarcú politikát alkalmaztak. A Führer többször is kijelentette, hogy szó sem lehet Kulturkampfról. Több beszédében, a párt hivatalos nyilatkozataiban leszögezték, hogy a kereszténység a német, a nemzeti erkölcs alapja, a német család pillére. Egyidejűleg azonban letartóztatásokat foganasítottak, egyházi vezetőket, a katolikus pártok aktivistáit megfélemlítették a választási küzdelemben.

Ebben a helyzetben a papság többsége nem vállalta sem a rivális, sem a partner szerepét. Kényszerűen visszavonultak. Ezt először Groeber freiburgi érsek deklarálta. A náci által diktált politikai feltételekhez nem kívántak, nem tudtak alkalmazkodni. A politikai élet törvényes kereteinek helyreállítását sürgette, kérte pl. Groeber a Hindenburg államfőhöz intézett levelében is. Tulajdonképpen eredménytelenül. Részben azért, mert kb. 4 millió hívő szavazott 1933-ban a nációkra. A kibontakozó fasiszta terror ellen többen és többször is felemelték a szavukat a német egyházi vezetők közül, de 1933 tavaszán végül is mind a Vatikán, mind a német püspöki kar szükségesnek látta a Hitlerhez való közeledést, és a Centrum Párt vezetői előtt sem volt más alternatíva.

Az új helyzethez való alkalmazkodás került előtérbe. A kereteket a hatalomra jutott náci párt határozta meg. Szólamok a keresztény és a német nemzeti erkölcs közös értékeiről, s egyidejűleg „határozott” politikai intézkedések. A fuldai püspöki konferencia 1933-ban megadta a lehetőséget a híveknek, hogy belépjenek a náci pártba, felszólította őket a törvényes hatalom támogatására. Alkudozásra került sor az iskolaügyben, a hivatalviselés kérdésében, továbbá a vallásos (nem politikai) szervezetek fennmaradásáról. Ezek esetében a klérus a kettős tagságot is akceptálta. Mindezt a Vatikánnal kötött konkordátum kodifikálta, amely végképp feladta a katolikus egyház politikai szerepét. 1933 júliusában a Centrum Párt is megszűntette működését.

ROBERT MANNE

SZABAD KÉZ KELETEN?

ANGLIA KÖZÉP-KELET-EURÓPAI POLITIKÁJA
A RAJNAI VÁLSÁG ÉS AZ ANSCHLUSS KÖZÖTT

Anglia 1930-as évekbeli külpolitikáját sokan úgy tárgyalják, hogy Anglia szabad kezet adott Németországnak Kelet-Európában abból a megfontolásból, hogy a Szovjetunió ellen tereljek. A tanulmány Anglia külpolitikáját a rajnai válság és az Anschluss között vizsgálja, elsősorban azt, hogy Anglia valóban szabad kezet adott-e Németországnak Keleten, és azt remélte-e, hogy a Szovjetunió ellen irányíthatja a német agressziót.

Mivel a Rajna vidék remilitarizálása megkérdőjelezte Kelet-Európa biztonságát, újra kellett értékelni Anglia európai kapcsolatait. Anglia csak olyan feltételek mellett volt hajlandó szorosabbra fűzni a viszonyt a franciákkal, amennyiben kötelezettsége nem terjed ki arra az esetre, ha egy német-francia konfliktus Franciaország keleti kötelezettségei miatt alakul ki. Sokan tartottak attól, hogy egy szorosabb angol-francia szövetség esetén Angliának át kell vállalnia a francia kötelezettségek legalább egy részét.

Ezzel ellentétes nézetet vallott Robert Vansittart (állandó külügyminiszterhelyettes), aki úgy gondolta, hogy a Kelet-Európát garantáló szankciók megszűnése gyorsítaná Németország agresszió-programját, szétrombolná a Népszövetséget, és Anglia képmutatóvá válna a külföld szemében. Orme Sargent (a Külügyminisztérium Central Department-jét vezető külügyminiszterhelyettes) akkori véleménye szerint az angol külpolitikának választania kellett az általános, hosszú távú európai biztonságpolitika fenntartása, és a közép-kelet-európai helyzet fölötti befolyás feladása között.

A kormány 1936. július 6-án úgy határozott, hogy Anglia európai kötelezettségeit Franciaországra és Belgiumra korlátozza, és a helyzet rosszabbodása esetén magára hagyja Kelet-Európát. Robert Vansittart memorandumban ítélte el a határozatot. Szerinte ez a megoldás destabilizálja Kelet-Európát, így nem segíti elő az európai enyhülést és a jobb német–angol viszonyt sem. A Vansittart-memorandum és a francia kormány által gyakorolt nyomás hatására július végére megváltozott az angol álláspont. Annak ellenére, hogy Anglia nem vállalt kelet-európai kötelezettségeket, nem az érdektelenség jele, hogy tárgyalásba kezd egy nyugat-európai szerződésről. Vansittart és a francia kormány hatására Anglia hajlott arra, hogy egy általános európai szerződésről is tárgyaljon. Az angol vezérkar akkori álláspontja szerint elkerülhetetlen Németország területi kiigazítása Kelet felé, és mivel Angliának nem voltak létfontosságú érdekei Kelet-Európában, úgy vélték, hogy Angliával fenn kell tartania cselekvési szabadságát arra az esetre, ha a konfliktus Németország keleti érdekeiből fakad. Anglia külpolitikája 1936-ban félúton volt a francia álláspont – katonai kötelezettségvállalás és az érdektelenség kinyilvánítása között. 1936-tól Anglia külpolitikája „non-désinteressement” (nem érdektelen) a kelet-európai térség iránt, ezért agresszió esetén a fegyveres erő bevetését az angol kormány a helyzet megítélésétől tette függővé. Ez volt az ún. leamingtoni irányvonal. Ennek az a lényege, hogy bizonytalanságban tartja a potenciális agresszort, amely nem tudhatja, hogy az angol kormány milyen helyzetben ítéli úgy, hogy beveti fegyveres erejét. (Rugalmas reagálás elve.) 1937-ben a német diplomácia mind erőteljesebben támadta ezt az irányvonalat, de ellenezték a brit vezérkar és a dominiumok kormányai is. 1937 elején a brit külpolitika még kitartott mellette, mert a Külügyminisztérium vezetői közül sokan úgy érezték, hogy a béke megőrzése érdekében Angliának Közép-Kelet-Európában is bizonyos szerepet kell vállalnia. 1937 tavaszán azonban Külügyminisztériumon belül is megbomlott az egység. Nem sikerült eldönteni, hogy Anglia ellenezné-e a német terjeszkedést Kelet-Európában, ha az békés eszközökkel történne, vagy sem. Egyesek szerint a békés területi revízió iránti engedékeny magatartás azt a benyomást keltené, hogy Anglia nem érdekelt Kelet-Európában, s így bátoríthatja Németországot az agresszióban. A másik vélemény szerint a leamingtoni irányvonal Anglia lehetőségeit túlbecsüli, és hamis illúziókat kelt Kelet-Európában. Olyan új politika kidolgozását javasolták, mely az esetleges változásokat békésen és rendezetten hajtaná végre, erőszak helyett. Ezt a politikát az új miniszterelnök, Chamberlain is elfogadta. Halifax ezt fejeztette ki Hitlernek németországi látogatása során.

A szerző szerint nincs bizonyíték arra, hogy Chamberlainnek tudomása lett volna a Külügyminisztérium egyes vezetőinek ezzel ellentétes álláspontjáról, amelyeket egy Halifax számára készített memorandum tartalmazott. A memorandum ellenez minden, a németeknek tett engedményt, mivel a

memorandum szerint ebben a térségben elképzelhetetlen a békés revízió. A szerző tehát azt állítja, hogy Chamberlain nem ismerte a politikáját ellenző érvelést, majd folytatja gondolatmenetét. Halifax kijelentéseit később úgy értelmezték, mint angol beleegyezést a kelet-európai revízióba, és hogy Chamberlain szabad kezet adott ehhez. Ez nem más, mint egy hibás külpolitikai vonalvezetés eredménye, amely a fegyveres fenyegetést a rugalmassággal kívánta ötvözni, amennyiben Németország békés eszközökkel szerezte volna meg igényeit. Chamberlain sohasem szándékozott szabad kezet adni Németországnak; azt, hogy akarát félremagyarázták, *naivitásának következménye*.

Azon értelmezés, hogy a brit politika a Szovjetunió ellen irányult – állítja határozottan a szerző –, minden alapot nélkülöz. Ezt mutatja a Hendersonnak küldött eligazítás is 1937-ben, amely rámutat, hogy őfelsége kormánya ideológiai alapon semmilyen szovjetellenes szövetségben nem vesz részt.

A leamington-irányvonal egy reménytelen kísérlet volt arra, hogy a fegyveres beavatkozás konkrét fenyegetése, vagy az arra való lehetőség nélkül diplomáciai módszerekkeltartsák fenn Közép-Kelet-Európa stabilitását.

(*The Australian Journal of Politics and History*. 1986. No. 2. pp. 245–262.)

B. L.

LANDAU, ZBIGNIEW:

A LENGYEL KORMÁNY VALUTAPOLITIKÁJA AZ 1936–1939-ES ÉVEKBEN

1. Valutapolitikai elképzelések. A nagy gazdasági világválság idején Lengyelországban a deflációs pénzügyi politika érvényesült. A zloty aranyfedezetének a megtartása volt az elsődleges cél, ennek rendelték alá az egész gazdasági politikát. Nem nyúltak a valutaértékelés eszközeihez, amelyet pedig sok állam alkalmazott a gazdasági élet fellendítésére. A lengyel pénzügyi élet vezetői a válság utáni időkben is hűek maradtak az állandó értékű nemzeti valuta politikájához annak ellenére, hogy azt több oldalról erősen bírálták.

1935. okt. 13-án E. Kwiatowski vette át a pénzügyminisztérium vezetését. Két lehetőség között választhatott: vagy kitar az eddigi pénzügyi politika mellett, vagy választásokat vezet be. Kwiatowski az első mellett döntött. A gazdasági élet azonban változtatásokat követelt. Tovább tartott a válság éveiben elkezdődött valuta- és aranykiáramlás az országból. A Lengyel Bank vezetősége A. Koc elnökkel az élén, a valutaértékelést ajánlotta a kormánynak. A javaslatot elutasították. A valutatartalékok rohamos csökkenését a valutagazdálkodás korlátozásáról szóló 1936. ápr. 26-án kiadott rendelettel kívánták megakadályozni.

A rendelet nem zárta le a zloty leértékelésének a problémáját. 1936 szeptemberében leértékeltek a francia frankot, amelyet több európai valuta leértékelése követett. Lengyelországban 1936. okt. 1-re konferenciát hívtak össze a további valutapolitika meghatározására. A konferencián Mościcki államfőn kívül Rydz-Śmigły miniszterelnök, Kwiatowski pénzügyminiszter, Kasprzycki hadügyminiszter, Zyndram-Kościałkowski szociális miniszter, Roman ipari és kereskedelmi miniszter is részt vett. Jelen volt néhány miniszterhelyettes és magas rangú pénzügyminisztériumi tisztviselő, valamint az állami bankok elnökei is. A tanácskozáson megbeszlottak a vélemények. A pénzügyminisztérium illetékes osztálya, valamint az ipari és kereskedelmi miniszter a leértékelés mellett szállt síkra. Maga a pénzügyminiszter viszont a leértékelés ellen volt, s sikerült az álláspontja helyességéről az államfőt is meggyőznie. A konferencia végül a leértékelés gondolatának az elutasításával zárult. Hasonló álláspontot foglalt el 1936. okt. 5-én a minisztertanács is.

A gazdasági élet nem engedte azonban a kérdést végleg levenni a napirendről. Rydz-Śmigły miniszterelnök F. Młynarskit, a Lengyel Bank egykori elnökhelyettesét Londonba küldte az angol pénzügyi körök véleményének kipuhatolására. Az angolok a valutaértékelést ajánlották, s ezt fontos politikai lépésnek is tekintették. Véleményük szerint Lengyelország két lehetőség közül választhat: 1. vagy leértékeli a zloty, és a „sterling-blokk”-hoz csatlakozik, 2. vagy a Németország által folytatott autarchikus politikához kapcsolódik. Az angol pénzügyi körök meggyőződése szerint a zloty változatlan értékének a meg-

tartása arra utal, hogy Lengyelország Németországgal pénzügyi megállapodást kötött. A zloty leértékelése gazdasági problémából politikai problémává vált, amely bizonyos mértékig meghatározta, hogy Lengyelország kész-e Németországgal szemben a nyugati hatalmakkal együttműködni vagy sem. Lengyelország nem ment bele az ilyen jellegű együttműködésbe, amely összhangban állt a pillanatnyi politikai irányzattal. Nagy-Britannia elégedetlenül szemlélte ezt a politikát. Ugyanakkor nőtt a pénzügyi politika országokon belüli ellenzékének a táborra, amelyhez a katonai körök is csatlakoztak. A hadsereg felfegyverzésének a meggyorsítása volt az érdekük, s a háború közeli lehetőségével érveltek. Kwiatowski pénzügyminiszter nem hitt a háború kitörésében. Meggyőződése szerint a hadi kiadásokra bőségesen elegendő összegeket fordítottak, a hadsereg jól felszerelt. Az ország elsőrangú érdeke az iparosodás meggyorsítása, a befektetések és a biztos tartalékokkal rendelkező pénzügyi helyzet.

A vezető körökben uralkodó véleménymegoszlás a valutaleértékelés további halogatásához vezetett. A meggyorsuló tőkeáramlás, amely az 1938 szeptemberi csehszlovák válsággal állt összefüggésben, arra kényszerítette a kormányt és személy szerint a pénzügyminisztert, hogy fokozatosan eltávolodjon az ortodox valutapolitikától, amely egyre nagyobb nehézségeket okozott a mezőgazdaságnak is. A valutaleértékelés kérdése élesen vetődött fel 1939 júniusában az angolokkal és a franciákkal folytatott hiteltanácskozásokon. A két nyugati ország azt a hitel megadásának az alapfeltételeként nevezte meg. A lengyel kormány mégsem döntött, bár előkészületeket tett. 1939 folyamán átdolgozták a Lengyel Bank működési szabályzatát, amely lehetővé tette a fedezet nélküli pénzkibocsátást. A valutaleértékelésre a háború kitörése előtt került sor. A lengyel kormány intézkedési védekező és nem aktív jellegűek voltak, megpróbáltak mindig az adott helyzethez igazodni, nem kísérelték meg tudatosan kihasználni a valutapolitika adta lehetőségeket a gazdasági élet fellendítésére.

2. *Devizakorlátozások.* A tőke kivándorlás negatív hatást gyakorolt a zloty-kibocsátás biztosítékául szolgáló arany- és idegenvaluta-tartalékokra. A tartaléksökkenés 1936-ig veszélyes méreteket öltött. A kormány előtt három választási lehetőség volt: 1. az eddigi valutapolitika folytatása, amely feltartóztathatatlanul a valutatartalékok kimerüléséhez vezetett volna, 2. a zloty leértékelése, 3. devizakorlátozások. A kormány mint a legkisebb rosszat a harmadik lehetőséget választotta. Devizakorlátozásokat a nagy válság idején sok ország alkalmazott, szinte Lengyelország volt az egyetlen állam, amely hosszú ideig kitartott a teljesen szabad devizaforgalom mellett. A tőkebeáramláshoz akartak kedvező feltételeket teremteni. A nemzetközi politikai helyzet azonban ennek ellenére visszatartotta a tőkebefektetéseket nemcsak külföldről, hanem az országon belül is. Egyre nagyobb méreteket öltött a tőke befagyasztása, a kincshalmozás. A kormány 1936. ápr. 26-án hozott rendeletében megtiltotta a külföldi fizetőeszközökkel folytatott kereskedelmet, az arany kivitelét és az aranykereskedelmet, értékpapírvásárlást külföldön, a külföldi fizetési eszközök kivitelét vagy átutalását. Az exportörök kötelesek voltak a kapott valutamennyiséget a Lengyel Banknak eladni. Az előírások megvalósítására külön hivatalt hoztak létre (Deviza Bizottság). A rendelet kiadásával egyidejűleg a kormány nyilatkozatot tett közzé, melyben biztosította Lengyelország hitelezőit és kereskedelmi partnereit, hogy minden eddigi fizetési kötelezettségnek eleget tesz.

A rendelet megakadályozta ugyan a kincshalmozást, nem tudta azonban véglegesen kiküszöbölni a tőke visszavonást a Lengyel Bankból. További valutakorlátozásokra volt szükség. Visszatartották a franciák, a belgák és a svédek számára esedékes kifizetéseket, és korlátozták a külföldi adósságok törlesztését. Az intézkedés természetesen fékezte az újabb tőkebeáramlást, ez azonban nemcsak az intézkedés rovására frandó. Lengyelországba a nemzetközi helyzet következtében a kedvező devizaelőirásai feltételek ellenére sem áramlott már régóta idegen tőke. Így az intézkedés 1937-ben pozitív gazdasági eredményeket hozott, a Lengyel Bank valutakészlete ismét nőtt.

Az 1938. nov. 6-án kiadott rendelet kötelezte a lengyel állampolgárokat a külföldön lévő arany- és devizakészleteik, követeléseik és ingatlanaik bevallására és a lengyel államnak történő eladására. Feltételezhetően sokan nem tettek eleget a rendelet előírásainak, a Lengyel Bank mégis jelentős valutakészlethez jutott.

3. *Valutaegységesítés a Csehszlovákiától elcsatolt területeken.* A tescheni Sziléziában 1938. okt. 3-án kiadott ideiglenes rendelet szerint a cseh korona továbbra is érvényes fizetési eszköz maradt. A korona átszámlási kulcsa a zlotyhoz viszonyítva 8 : 1, amely a helyi lakosság számára kedvezőtlen volt. Az 1938. okt. 11-én kiadott rendelet az átváltási arányt 6,25 : 1-változtatta, és beváltási kötelezettséget ren-

delt el, 1938. okt. 17-én a zloty lett az egyetlen hivatalos fizetési eszköz. Az 1938 novemberében Lengyelországhoz csatolt csehszlovák területeken is hasonló értelemben egységesítették a valutahelyzetet.

(*Przegląd Historyczny*, 1986/2. 269–290. l.)

K. A.

ANITA J. PRAZMOWSKA

A KELETI FRONT ÉS A LENGYELORSZÁGNAK NYÚJTOTT ANGOL GARANCIA 1939 MÁRCIUSÁBAN

1939. március 31-én Nagy-Britannia biztonsági garanciát nyújtott Lengyelországnak határai megvédésére egy német támadás esetén. E garancia valódi célja az volt, hogy a német agressziót egy kétfrontos háború lehetőségével rettentse el.

Nagy-Britannia stratégiai szempontból a csehszlovákiai válság és a müncheni egyezmény után sem tekintette fontosnak Közép-Kelet-Európa térségét. 1939 februárjában a Birodalmi Védelmi Tanács által készített kiadványban („Európai helyzetértékelés 1939–40-re”) az angol vezérkar a Lengyelországnak nyújtott garancia előnyeit abban látta, hogy ezáltal a német katonai erő jelentős részét a német–lengyel határ mentén le lehet kötni, mellyel időt nyerhetnek saját országuk védelmének megszervezésére.

Franciaország, aki szintén garanciaszerződést kötött Lengyelországgal, a spanyol polgárháború kirobbanása óta a mediterrán térséget tekintette legfontosabb érdekzónájának. Mussolini területi követeléseitől jobban tartott, mint egy német katonai akciótól Kelet-Európában. Az 1938–39 telén folytatott tárgyalások a Németországhoz való közeledést célozták. Franciaország nem akar kezdeményezni Közép-Kelet-Európában – szögezte le a Nemzetvédelmi Bizottság 1939. április 9-i ülésén.

Az áprilisban kezdődő angol–francia vezérkari tárgyalásokon a Lengyelországnak és Romániának nyújtott garancia katonai következményei kerültek megvitatásra. A francia értékelés szerint sikerült meggyengíteni Németország kelet-európai pozícióit. Egy lengyelországi német agresszió esetén Franciaország nem szándékozott keleten hadműveletekbe bocsátkozni, mivel a hadsereg zömét Olaszország ellen akarta fordítani. Mind az angol, mind a francia vezérkar egyetértett abban, hogy egy német támadás esetén Lengyelország napokon belül összeomlik. Ezért „sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem nyújthat közvetlen tengeri, szárazföldi vagy légi úton történő segítséget Lengyelországnak vagy Romániának, és hadfelszerelésekkel sem támogathatja őket”.

Május 4-én az angol vezérkar leszögezte, hogy szükséges létrehozni keleten egy hosszú és szilárd frontot. A francia katonai vezetés szerint, ha Németország megtámadja Lengyelországot, a keleti front önmagától is létrejön, de ezen államok gazdasági és katonai gyengesége miatt azonban egyik közép-kelet-európai állam sem válhatott volna a front vezető országává. A tárgyalásokon mégsem kerültek szóba angol–francia katonai lépések a keleti front megszilárdítása érdekében. Közös, taktikai és stratégiai jellegű, Lengyelország megvédésére tett katonai akciókról sem tárgyaltak.

A francia–angol eredménytelen tárgyalásokat követően az angol Birodalmi Védelmi Tanács május 15-én egy memorandumot készített, amely háború esetén korlátozott katonai fellépést helyezett kilátásba a francia–német határon. A garanciát csak azért látta előnyösnek, mert az Németországot az agresszióról való lemondásra, illetve annak elhalasztására készítheti. Ezen túl semmiféle tervet nem dolgozott ki arra vonatkozóan, hogyan lehetne kelet-európai szövetségeseit háború esetén felhasználni.

Ellentmondásos volt a lengyel külpolitika is. Lengyelország nemkívánatosnak vélte az angol garancia egy olyan interpretálását, miszerint az feljogosítja Nagy-Britanniát a lengyel érdekek képviselőjére. Leginkább München megismétlődésétől tartottak Danzigra vonatkozóan. A garanciától ugyanakkor elvárták, hogy hatékony katonai segítséget kapjanak Nagy-Britanniától.

A lengyel katonai vezetés a rigai béke óta a keleti határok megvédését tekintette elsődleges feladatnak. A nyugati határra vonatkozó terv szükségessége csak 1939 márciusában merült fel. Az idő kevés volt egy átfogó terv kidolgozására, ezért 1939 tavaszától kezdődően külön hangsúlyt fektettek a nyugati hatalmakkal kiépítendő szövetségi rendszerre.

A május 23–30 között megtartott angol–lengyel vezérkari tárgyalásokon az angol delegáció szándékosan ködösített a garancia vonatkozásában azért, hogy elkerülje Lengyelország és Németország esetleges kiegyezését. A tárgyalások végül eredménytelenül zárultak. Nagy-Britannia nem vállalta sem azt,

hogyan Lengyelországot hadfelszerelésekkel látja el, sem azt, hogy az angol hadiflottát háború esetén bevetik. Később a pénzügyi segítséget is elutasították.

A Birodalmi Védelmi Tanács június 22-i ülésén a garancia katonai következményeit vizsgálva úgy határozott, hogy Lengyelországnak nyújtott segítség korlátozott légi akciókra terjedhet ki.

Augusztus 28-án, négy nappal a világháború kitörése előtt az angol vezérkar még mindig nem döntötte el, hogy nyújtson-e közvetlen katonai segítséget Lengyelországnak, ha igen, akkor konkrétan mi legyen az. Sem a lengyel határok megvédésére, sem a keleti front létrehozására vonatkozóan nem rendelkezett átfogó tervvel.

Az angol garancia Németországnak szóló figyelmeztetés volt, és nem célozta hatékony segítség nyújtását Lengyelországnak. A garancia-politika nem jelentett egy új angol Kelet-Európa politikát.

(*European History Quarterly*, 1984. évi 2. szám, 183–209. o.)

Cs. M.

SUZANNE D. RUTLAND

AUSZTRÁLIA REAGÁLÁSA A ZSIDÓ MENEKÜLTEK BEVÁNDORLÁSI KÉRELMEIRE A II. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS UTÁN

Az 1930-as években Hitler hatalomra jutása után egyre súlyosabbá vált a menekültkérdés. Az új menekültválság miatt az ausztrál kormányra erős nyomás nehezedett, hogy változtasson bevándorlási politikáján. 1936 és 1939 között a kvótákat megemelték, a háború után pedig egy rövid időre megnyíltak Ausztrália kapui a menekültek előtt az ún. családi támogatáson alapuló bevándorlás alapján.

A zsidó bevándorlás kvótájának emelését emberiség- és nemzeti érdekek diktálták. Jelentős szakadék volt azonban a menekültek hivatalos és nem hivatalos megítélésében. Az ausztrál közvélemény – zsidó és nem zsidó egyaránt –, bár megértéssel viseltetett a zsidók szenvedései iránt, nem támogatta a bevándorlást. A második világháború után a zsidó menekültek bevándorlása elleni tiltakozás a bevándorlási program leállításához vezetett.

Az 1933-ban megállapított zsidó Menekültügyi Bizottság Ausztráliát lehetséges menedékhelyként tekintette a zsidók számára. 1933-ban a gazdasági válság következtében a hatóságok gyakorlatilag nem engedélyezték az Ausztráliába történő bevándorlást. Később a fellendüléssel párhuzamosan a kormány megkönnyítette a bevándorlás feltételeit. Közrejátszott ebben az is, hogy jelentős zsidó közéleti vezetők nyomást gyakoroltak a kormányra.

A bevándorlást könnyítő kormányintézkedésekkel párhuzamosan megalakult az ún. Jewish Welfare Society (Zsidó Jóléti Társaság), amely a hivatalos ügyek intézésében nyújtott segítséget.

A kormány jelentősen változtatott a bevándorlási politikáján, de ugyanakkor megpróbálta biztosítani, hogy azzal az ausztrál munkások ne kerüljenek hátrányos helyzetbe, és szigorúan ellenőrzés alatt tartották a menekülteket.

1938-ban 200 ezer jelentkezési lapot osztottak szét Európában az Ausztráliába kívándorolni óhajtok számára. Ugyanebben az évben Ausztrália egyetlen brit dominiumként elfogadott egy, a menekültkérdés megvitatására szóló meghívást.

Ausztrália önállóan döntött a részvételről és a követendő irányvonatról, ami egy új, Angliától független, önálló szakaszt nyitott az ausztrál külpolitikában. Az eviani konferencián Ausztrália hangoztatta, hogy gazdasági, kulturális okok, valamint a lakosság brit többségének megőrzése miatt a kvótát nem kívánja radikálisan emelni. A résztvevő országok hajlandónak mutatkoztak emelni a kvótán, de nem voltak hajlandók a bevándorlási törvénykezésen változtatni, vagyis adott esetben például a bevándorlási kvóta-rendszert eltörölni.

1938-ban az európai zsidóellenes atrocitások következtében Ausztrália 3 éves időtartamra évi 5000, majd 6000 főre növelte a bevándorlási kvótát, ebből 4, illetve 5000 fő zsidó származású lehetett. A kvótát konzervatív elemek is támogatták, mondván, hogy a törvénykezés megóvjá az országot a zsidók áradatától. Az érkező menekülteket a lakosság ellenségesen fogadta, elsősorban nem zsidó, hanem külföldi voltak miatt. Az elangolosodott helyi zsidó közösség nem-zsidó, nemzeti alapon utasította el a menekültekkel való társadalmi érintkezést. Nem értették, hogy mi történik Európában, és

attól tartottak, hogy a menekültek rontják társadalmi presztízsiüket. Átvették az ún. Fehér Ausztrália politikáját: „angol zsidó bármennyi jöhet, a többi csak korlátozott mennyiségben.” (Természetesen az angol zsidók kívántak a legkevésbé Ausztráliába emigrálni.) Félték, hogy a bevándorlás magával hozza az antiszemitizmus növekedését, ezért nem akartak egy „nagy csoport beolvaszthatatlan, jiddisül beszélő zsidót”. Támogatták a kormány korlátozó politikáját, és megkövetelték az érkezők asszimilálódását.

A bevándorló-ellenes érzés Ausztrália elszigeteltségének tünete is volt. A „Fehér Ausztrália” politika gyakorlatilag kizárta az ázsiakat az ausztrál bevándorlási politikájából. Sok ausztrál pedig úgy érezte, hogy az európai zsidók erkölcsé és etikája más, mint az elangolosodott zsidóké, akiket megbecsültek és tiszteltek. A korábbi gazdasági nehézségekre gondolva attól félték, hogy a menekültek a bennszülöttektől veszik el a munkahelyeket, s ez tovább erősítette a bevándorlókkal szembeni ellenállást. A depresszió miatt az emberek úgy érezték, hogy a menekültek beengedése növelné a munkanélküliséget. Azzal vádolták a hatóságokat, hogy szemet hunynak a visszaéléseken, s a bevándorlók ellepik az országot, olcsó munkaerőjükkal az ausztrálok nem tudják felvenni a versenyt. Hogy a további feszültségeknek elejét vegyék, a kormány a „fekete munkát” tiltó külön intézkedéseket hozott.

1945-ben bejelentették, hogy a zsidók humanitárius alapon folyamodhatnak bevándorlási engedélyért. Ez a korábbinál is nagyobb ellenérzést váltott ki, amely mind a tartományi, mind a szövetségi parlamentben megnyilvánult. Ezért 1947-ben 25%-ra korlátozták az egy hajó által szállított zsidók számát, bár az 1947-ben érkező hajókon egyáltalán nem voltak zsidók. Ugyanez a százalékarány a repülőket esetében 15%-ban volt meghatározva. 1948-ban ugyan folytatták a százalékos arány megkötését, de azzal a kitételrel, hogy „biztosítsák, hogy minden ilyen bevándorló olyan mennyiségben és olyan időpontban érkezzen, hogy sima és harmonikus beolvadásuk az ausztrál közösségbe megoldható legyen”.

Bár az a remény, hogy Ausztrália menedékhely lesz a holocaust túlélői számára, nem vált valóra, lakosságának arányában Izrael után a legtöbb zsidót fogadta be a világon.

(The Australian Journal of Politics and History. 1985. Vol. 1. pp. 29–48.)

B. L.

A folyóiratszemplét összeállították: Borhi László (B. L.) Csap Mikolt (Cs. M.), Deák Eszter (D. E.), Körmendy Adrienne (K. A.) és Menyhárt Lajos (M.)

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI 1987

Társulati élet:

A Magyar Történelmi Társulat 1987. január 20-i elnökségi ülésén, amelyet *Balogh Sándor* elnök vezetett, meghallgatták az Interjúk Tára munkálatairól szóló beszámolót. *Hanák Gábor* titkár tájékoztatta az elnökséget a videoberendezések megérkezéséről, felhasználásuk módjáról, és az ezzel kapcsolatos további teendőkről. *Szabolcs Ottó* alelnök beszámolt az előkészületben lévő nagyobb konferenciákról. *Ruszoly József* a Borsod- Abaúj-Zemplén megyei Csoport, és *Kiss Imre*, a Győr-Sopron megyei Csoport elnöke beszámoltak a csoportok elmúlt évi munkájáról, és jövő évi terveikről. *Izsák Lajos* ismertette a TIT-tel közösen rendezett 1956-os tudományos ülés eredményét, és kedvező sajtóvisszhangját. Végül *Balogh Sándor* és *Szakály Ferenc* számoltak be – a Pest megyei Csoport kezdeményezésére – a Pest megyei Tanács elnökével folytatott megbeszélés eredményéről.

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége 1987. február 26-án tartott ülésén *Balogh Sándor* elnök vezetésével a Sporttörténeti Szakosztály beszámolóját hallgatta meg. A Szakosztály elnöke, *Kutassi László* ismertette a vezetőségválasztás lefolyását és eredményét, beszámolt a Csoport széles körű hazai és nemzetközi kapcsolatairól, munkájukról, és ismertette a további programot. Az élénk vitában sok új feladat lehetősége bontakozott ki, melyeket *Balogh Sándor* a napirend lezárásaként összegzett. Végül kifejezte jókívánságait *Kutassi László* kitüntetéséhez (UNESCO Sportvilágtanács Philip Noël Békédíj), melyet először kapott magyar kutató. Második napirendi pontként a Csongrád megyei Csoport munkája szerepelt. *Fehér István* elnök tájékoztatta az elnökséget a csoport helyzetéről, problémáikról és a közlegő tisztújító közgyűlés előkészületeiről. Az elnökség a beszámolót nagyon informatívnak tartotta, és az eddigi jó munka elismerése mellett néhány új szervezeti lehetőségre is felhívta a figyelmet.

A harmadik és negyedik napirendi pont új területi csoportok szervezésére vonatkozó javaslatokat tartalmazott. Megállapították, hogy a Heves megyei Csoport megalakulásán tovább kell munkálkodni; a Békés megyei Csoport megalakulásának feltételei megérették. A vita során több jó javaslat hangzott el. *Liptai Ervin* alelnök kezdeményezésére törekedni kell a jövőben arra, hogy a neves vidéki történészek Budapesten ismertethessék kutatásaikat, eredményeiket. Általában a területi csoportok egymással és Budapesttel való szorosabb együttműködését kell szorgalmazni.

Az ötödik napirendi pont újabb szakosztályok létrehozásának kérdését tárgyalta. *Incze Miklós* alelnök ismertette tájékoztódásának eredményét, mely szerint három új szakosztály létrehozását indokolatlanak tartotta, egy új szakosztály megalakításának előkészítését javasolta. Az elnökség az előterjesztést elfogadta. Végül az elnökség néhány egyéb kérdésben hozott határozatot.

A Magyar Történelmi Társulat 1987. április 23-án elnökségi ülést tartott. *Balogh Sándor* elnök megnyitója után megtárgyalták a História c. folyóirat munkáját. Az elnökség megállapította, hogy a színvonalas, jól szerkesztett folyóirat új színt jelent a magyar tudományos periodika-irodalomban. Hatása a magas példányszámból lemérhető, szakmai és laikus olvasók számára egyaránt érdekes, informatív. *Kállay István* bemutatta az Archeológiai, Heraldikai és Genealógiai Szakosztály működését, új utakat kereső munkásságát. Az elnökség nagy elismeréssel fogadta a beszámolót, és a továbbiakban a társulati élet egyéb kérdéseivel, új szakosztály szervezésével, a Tanári Tagozat megújításával és a Helytörténeti Bizottság alakításának kérdéseivel foglalkozott.

A Magyar Történelmi Társulat 1987. június 23-án tartott elnökségi ülésén *Balogh Sándor* a napirend megváltoztatására tett javaslatot. Eszerint az elnökség a Társulat nemzetközi kapcsolatainak alakulását tárgyalta. A vitában felmerültek azok a nehézségek, amelyek a kapcsolatok egészséges működé-

sét akadályozzák. A továbbiakban új szakosztály megalakításának előkészítéséről és a nagy októberi szocialista forradalom tudományos konferencia szervezéséről döntöttek, és kialakították a felolvasó ülések tervét. *Orosz István* tájékoztatta az Elnökséget az Erdély története c. kötetről Debrecenben ősszel rendezendő tudományos vita előkészületeiről. *Szakály Ferenc* javaslatot terjesztett elő egy, a 100 évesnél régebbi történelmi évfordulók számbavételére és gondozására kiküldendő bizottság megalakítására. Az Elnökség a javaslatot elfogadta, és megbízta *Szakály Ferencet* a bizottság megszervezésével.

Az MTT elnöksége 1987. november 10-én tartott ülésén *Balogh Sándor* elnökletével a Pest megyei Csoport beszámolóját hallgatta meg. A beszámolóból kitűnt, hogy a problémák általános érvényűek. A hozzászólásokat összegezve megállapították, hogy a Csoport jó munkát végzett, aktívan vett részt a megye kulturális életében, kezdeményezője és irányítója volt néhány országos jellegű rendezvénynek. Az elnökség megköszönte a Pest megyei Csoport vezetőségének eredményes tevékenységét, és a helytörténeti kutatások további szorgalmazását tanácsolta.

A Századok munkájáról szóló beszámoló alapos tájékoztatást nyújtott a folyóirat helyzetéről. *Mucsi Ferenc* felelős szerkesztő ismertette a nehézségeket, az anyagi, a technikai és a tartalmi problémákat. Az elnökség élénk vita után köszönetet mondott *Mucsi Ferencnek* hozzáértő munkájáért, kiemelve, hogy különösen értékelendő a forráspublikációk felújítására irányuló törekvés. A továbbiakban a Társadalomtudományi Szakosztály megalakításával kapcsolatban *Glatz Ferenc* alapos előkészítő munkájának eredményeként az elnökség úgy határozott, hogy megfelelő program kidolgozása után a Szakosztály megalakítását jóváhagyja.

Orosz István tájékoztatta az elnökséget a Heves megyei Csoport megalakulásáról. Felmerültek a felolvasóülések problémái (terembérleti díj stb.). Az elnökség tagjai beszámoltak az Erdély történetéről rendezett debreceni konferencia sikeréről. *Szakály Ferenc* javaslatot tett a 100 évesnél régebbi évfordulók számontartására kiküldött bizottság tagjaira. Az elnökség e szerint *Kanyar József* elnök, *Vörös Károly*, *Nemeskürty István*, *Katona Tamás*, *Ságvári Ágnes* és *Vértes Róbert* tagok felkérését jóváhagyta. A Helytörténeti Bizottság megalakításának előkészületeiről *Incze Miklós* alelnök tájékoztatása alapján határozott az elnökség. Javaslatára elnök: *Vörös Károly*, alelnök: *Stier József Zsigmond* lett. A választmányt kiegészítették *Szabó Ferenc* (Békés), *Nagy József* (Heves), *Baranyi Béla* (Hajdú-Bihar), *Szomszéd Imre* (Nógrád) és *Zielbauer György* (Vas) megyei tagokkal.

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1987. május 15-én tartott ülést. Napirenden a Társulat szakosztályainak helyzete és tevékenysége szerepelt. Az *Incze Miklós* által összeállított anyaghoz sok hozzászólás kapcsolódott. Vizsgálták a szakosztályok és a területi csoportok együttműködésének szorosabbá tételét, a szakosztályi kiadványok terjesztésének akadályait és a megoldások lehetőségeit. *Orosz István* javaslatára új területi csoportok szervezését határozták el. Bemutatta a két igazgatóválasztmányi ülés közti időszakban megalakult szervezeteket; a Békés megyei Csoportot (elnök: *Szabó Ferenc*, alelnöke: *Köteles Lajos*, titkára: *Virágh Lászlóné*) és a Szolnok megyei Csoportot (elnök: *Kiss Kálmán*, alelnöke: *Keleti Miklós*, titkára: *Nánási Mihály*). Az Igazgatóválasztmány tájékozódott a Társulat gazdasági ügyeiről, pénzügyi nehézségeiről és létszámáról. Az ülés *Balogh Sándor* zárszavával ért véget.

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1987. december 17-i ülésén meghallgatta az 1986–87-ben végzett munkáról szóló beszámolót. *Balogh Sándor* bevezető szavai után élénk vita alakult ki. *Pach Zsigmond Pál* a kiadványügyek jelentőségére utalt. *Szirtes Ágota* és *Rázsó Gyula* a tankönyvegyeztetés és általában a tankönyvek színvonalának kérdéseit vetették fel.

Glatz Ferenc előterjesztésére az Igazgatóválasztmány a Társadalomtörténeti Szakosztály megalakulását jóváhagyta. *Incze Miklós* a helytörténeti kutatások koordinálására Helytörténeti Bizottság szervezésére tett javaslatot. Az Igazgatóválasztmány a javaslatot alapos megtárgyalás után elfogadta, és a személyi összetételéről is határozott. E szerint a bizottság munkájába be kell hívni *Baranyi Bélát* (Debrecen), *Bencze Gézát* (Bp.), *Benda Kálmánt* (Bp.), *Gerelyes Edét* (Bp.), *Kállay Istvánt* (Bp.), *Kanyar Józsefet* (Kaposvár), *Koroknai Ákóst* (Bp.), *Kutassi Lászlót* (Bp.), *Nagy Józsefet* (Eger), *Sipos Leventét* (Bp.), *Spira Györgyöt* (Bp.), *Szabó Ferencet* (Gyula), *Szántó Ferencet* (Bp.), *Szita Lászlót* (Pécs), *Szomszéd Imrét* (Salgótarján), *T. Mérey Klárát* (Pécs), *Takács Pétert* (Nyíregyháza), *Vass Henriket* (Bp.), *Zielbauer Györgyöt* (Szombathely), és *Zimányi Verát* (Bp.). Elnöknek: *Vörös Károlyt*, alelnöknek: *Stier Miklóst*, *Nagy József Zsigmondot* titkárnak kéri fel.

Az Igazgatóválasztmány jóváhagyta a *Szakály Ferenc* által beterjesztett javaslatot a 100 évesnél régebbi évfordulók számontartására kijelölt bizottság névsorát. (részletesen ld. a nov. 10-i elnökségi ülésénél).

Orosz István bejelentette a Heves megyei Csoport megalakulását. A csoport elnöke: *Nagy József*, alelnökei: *Horváth Tamás*, *Sereg József*, *Németi Gábor*, titkára: *Havassy Péter* lett.

Központi rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségével és a Hazafias Népfronttal közösen „300 év együttélés – A magyarországi németek történetéből” címmel 1987. március 5–6-án Budapesten nemzetközi konferenciát rendezett.

A Néprajzi Múzeum dísztermében tartott előadássorozatot *Balogh Sándor* elnökletével *Pozsgay Imre* a Hazafias Népfront főtitkára és *Hambuch Géza* a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének főtitkára nyitotta meg. Ezt követően hangzottak el az előadások: *Wellmann Imre*: A magyarországi németek betelepítése, *Bellér Béla*: A magyarországi németiség a nemzeti újjáéledés korában (1780–1867), *Glatz Ferenc*: A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában (1867–1918), *Sipos Péter*: A hazai németiség és a munkásmozgalom, *Tilkovszky Loránt*: Magyarország nemzetiségi politikája és a hazai németiség 1919–1945 között, *Balogh Sándor*: Az új Magyarország és a magyarországi németek. A délutáni ülés elnöke, *Mollay Károly*, *Bellér Béla*, *Zielbauer György*, *Anton Hüfner* (NDK), *Szita László*, *Nyfri Tamás*, *Sebestyén György* (Ausztria), *Szász Zoltán*, *Friedrich Spiegel-Schmidt* (NSZK), *Josef Wirth* (NSZK), *Szentfűlöpí Antal*, és *Friedrich Suppan* (Ausztria) hozzászólásainak adott helyet. Az első nap *Mollay Károly* zárószavával ért véget.

A második napon *Réger Antal* elnökletével folytatódott az ülés, amelyen *Füzes Miklós*, *Paul Ginder* (NSZK), *Fehér István*, *Anton Tafferner* (NSZK), *Hans Sauter* (NSZK) és *Tilkovszky Loránt* szóaltak fel. Ezután *Stark Ferenc*: A Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikája; *Föglein Gizella*: Nemzetiségek és jogi szabályozás a II. világháború után; *Szende Béla*: Nemzetiségi tudat és nyelvápolás; *Hut-terer Miklós*: Kulturális kölcsönhatások és *Manherz Károly*: A magyarországi németek kultúrája című referátumai hangzottak el. A zárót *Glatz Ferenc* tartotta. A nagy érdeklődésre számot tartó konferencia idején a Néprajzi Múzeum „Der grosse Schwabenzug” címmel rendezett rendkívül illusztratív kiállítást, amelyet *Hoffmann Tamás* a múzeum főigazgatója, és a konferencia házigazdája nyitott meg.

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Pedagógiai Társaság 1987. április 7–8-án Győrött, Országos Közoktatástörténeti Konferenciát rendezett. *Jankovits György* a Győr–Sopron Megyei Tanács általános elnökhelyettese üdvözölte a tanácskozást, majd *Mészáros István*: A közoktatástörténeti kutatások helyzete és feladatai című előadása következett. *Mann Miklós*: Oktatáspolitikusok a dualizmus korában; *Köte Sándor*: Századunk első két évtizedének közoktatása; *Szabolcs Ottó*: A népiskolai reform kérdése az 1920-as években; *Nagy Péter Tibor*: A Hóman-féle oktatásirányítási reform; *Zsoldosné Olay Ágnes*: A reáliskolai oktatás Magyarországon című referátumai után a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának Tisztújító Közgyűlésére került sor. A konferencia második munkanapján a résztvevők meghallgatták *Kardos József*: A felsőoktatás reformja a felszabadulás után; *Csoma Gyula*: A magyar felnőttoktatás a felszabadulástól az 1960-as évekig; *Szebenyi Péter*: A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelem-metodika kezdetei Magyarországon és *Horányi István*: A történelemtanítás története a felszabadulás utáni negyedszázadban című előadásokat. A kétnapos rendezvény nagyon nagy érdeklődést váltott ki, és számos hozzászólás, vita tette sikeressé. A Társulat Győr–Sopron megyei Csoportjának közreműködésével a szervezők a konferencia résztvevői számára nagyon jó körülményeket biztosítottak.

A Magyar Történelmi Társulat 1987. április 13–14-én „A tömegkommunikáció hatása a történelemtanításra” témakörben a III. Nemzetközi Szakértői Tanácskozását Esztergomban rendezte meg.

A tanácskozás középpontjában ez alkalommal a video-technika történelemtanításban való felhasználásának kérdésköre állt. A megbeszéléseken kb. 40 meghívott vett részt. Külföldről *Leo Dalhuisen* (Hollandia), *Horst Diere* (NDK), *Walter Fűrnohr* (NSZK), *Raphael de Keyser* (Belgium), *Czesław Majorek* (Lengyelország), *Karl Pellens* (NSZK), *Adam Suchonski* (Lengyelország), *Jaroslav Sykora* (Csehszlovákia), magyar részről pedagógiai intézetek munkatársai, a pedagógiai periodikák szerkesztői, egyetemek és főiskolák küldöttei vettek részt a megbeszéléseken. E szakértői tanácskozás most is nagyon sok hasznos

szempontot adott a résztvevőknek, és módot nyújtott ahhoz is, hogy megismerjék az egymás országaiban folyó munkát.

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Hajdú-Bihar Megyei Tanács és a Kossuth Lajos Tudományegyetem közös rendezésében került sor a Társadalomtudományok oktatásáról 1987. július 6–11. között Debrecenben megtartott Nyári Akadémiára.

A nemzetközi ülésszak gazdag programot tűzött maga elé. Az akadémiát *Szekeres Antal* köszöntötte a város nevében. *Kardos József* megnyitója után elkezdődött a munka, amely ez alkalommal a történelmi demográfia kérdései köré csoportosult. *Kovacsics József*: Történelem, demográfia, történelmi demográfia; *Bakos Lászlóné*: Hajdú-Bihar megye demográfiai viszonyainak alakulása a századfordulótól; *Granasztói György*: A történelmi demográfia fogalma és hazai eredményei; *Katus László*: Európa demográfiája a későrómai kortól a 20. századig; *Gustav Schönewitz*: A demográfiai viszonyok alakulása a Német Demokratikus Köztársaságban; *Granasztói György*: Magyarország népesedése 1850-ig; *Ágh Attila*: Globális problémák és népesedés; *Eduard Maur*: A demográfiai viszonyok alakulása Csehszlovákiában; *Vladár Ervin*: A történelemtanítás továbbfejlesztési tervei; *Gátl György*: A jugoszláv demográfia helyzete; *Janus Rulka*: A lengyel demográfia alakulása; *Józan Péter*: Népmozgalom, vándorlás napjainkig; *Szabolcs Ottó*: A történelemtanítás módszertanának fejlődése és a tanárképzés című előadások mellett *Szabolcs Ottó* vezetésével a történelemtanítás helyzetéről és problémáiról tartott konzultációval ért véget az akadémia tudományos ülésszaka. E foglalkozásokat gazdag kulturális program egészítette ki.

A Nyári Akadémia tematikája ez alkalommal is sok új szempontot adott a tanároknak, és a mintegy 180–200 főnyi hallgatóságot a társadalomtudományok egyik olyan ágába vezette be, amely eddig a történelemtanítás periferiáján helyezkedett el.

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1987. november 23-án, a nagy októberi szocialista forradalom tiszteletére tudományos emlékülést rendezett Budapesten.

A Magyar Történelmi Társulat elnökének, *Balogh Sándornak* megnyitó szavait *Mucsi Ferenc*: Osztályok és pártok a nagy októberi szocialista forradalomban című referátuma követte. A továbbiakban *Erényi Tibor–Kövágó László*: A NOSZF és a nemzeti kérdés; A magyar internacionalisták küzdelmeiről; *Varga Lajos*: Az orosz október hatása a magyar szociáldemokráciára; *Bonhardt Attila*: A NOSZF, újabb szakasz kezdete a magyar fegyveres erők történetében; *Tokody Gyula*: A német–magyar diplomáciai kapcsolatok kérdése 1918–1919; *Vadász Sándor*: 1917 és Franciaország; *Surányi Róbert*: A NOSZF hatása az angol munkásmozgalomra; *Setényi János*: A NOSZF és a Szovjetunió a skandináv irodalomban, különös tekintettel a finn történetírára; *Nagy Péter Tibor*: Különböző politikai csoportok a NOSZF-ról és a Szovjetunióról a két világháború közötti Magyarországon és *Dolhay Balászné*: A NOSZF a magyarországi történelem tankönyvekben címmel tartották meg korreferátumaikat. A fontos és új szempontokat is felvető konferencia *Erényi Tibor* zárszavával ért véget.

A Magyar Történelmi Társulat régi hagyományait megújítva folyamatosan szervezte felolvasó üléseit. E keretben hangzott el 1987. március 2-án *Glatz Ferenc*: Hajnal István helye a magyar történetírásban; április 6-án *Pach Zsigmond Pál*: Külkereskedelem és értékvm a 13–14. századi Magyarországon és május 18-án *Pölskei Ferenc*: Viták Magyarország újkori történetéből című előadása.

Az előadásokon résztvevő nagyszámú hallgatóság érdeklődése igazolta a Társulat Elnökségének azt a törekvését, amely az új tudományos eredmények szélesebb körű ismertetését tűzte ki célul.

Nemzetközi kapcsolatok

A Társulat nemzetközi kapcsolatai 1987-ben főleg külső körülmények következtében alig fejlődtek. A folyóiratcserék és az egyes országokkal meglévő könyvcseré-kapcsolatokon túl szinte semmi lehetőség nem volt a kapcsolatok fellendítésére. Néhány konferenciára külföldi meghívottaknak is sikerült biztosítani a részvételt, de a Társulat mindössze egy alkalommal, szeptember 28-tól október 1-ig tudta kiküldeni egyik alelnökét, *Szabolcs Ottót* a Berlin várossá alakulásának 750. évfordulójára rendezett konferenciára.

Ezenkívül a Dél-Dunántúli Csoport és a Társulat tagjai ez évben is részt vettek a Nemzetközi Kultúrtörténelmi Szimpozion „Mogersdorf” rendezvényen, melyet ezúttal Grazban tartottak „A középkori város a Pannon térségben” témakörben.

Szakszervezetek

A Magyar Történelmi Társulat Archeológiai, Heraldikai és Genealógiai Szakszervezete havonta rendszeresen tartotta összejöveteleit. Az egész országot átfogó tagságának ez évben is változatos programot biztosított. 1987. január 19-én *Vörös Károly*: A főrendiház reformja 1885-ben; február 24-én *Püspöki Nagy Péter* (Pozsony): Amiről a rovásbetűk vallanak és *Simon Péter*: A székely írás eredetének problémája; március 11-én *Csapodi Csaba*: Értelmiség és nemesség 1848 előtt; *Balogh László*: A fejlődő országok zászlóhasználat; *Gyarmathy Zsigmond és Kállay István*: A Szabolcs-Szatmár és a Bereg megyei családok; *Kiss József*: A koronabirtokok jogállása a 18. század elején címmel tartottak előadásokat. Október 5-én *Bertényi Iván*: Visszaemlékezés Wenczel Gusztávra és *Pandula Attila*: Beszámoló a zürichi magyar őstörténeti konferenciáról, baráti emlékvacsorán hangzott el. November 27-én A megye és a nyíregyházi bokrok családjai címmel tartott ülésen *Kállay István* bevezetője után *Czine Mihály*, *Filkorn Pál*, *Vityi Zoltán* és *Lekli Béla* felkért hozzászólóként csatlakoztak a témához. December 1-én, más rendezőszervekkel közösen a 2. Egyetemi Levéltári Nap keretében tartott tudományos konferencián *Szögi László*: Az egyetemi levéltárak személyi gondjai és újabban feltárt forrásai; *Kállay István*: A család-történeti adattár munkálatai; *Érszegi Géza*: Megemlékezés Cornides Dánielről (1732–1787) címmel tartott előadást. A hozzászólások után a résztvevők megtekintették a felújított Egyetemi Levéltár gyűjteményét. A szakszervezet az évi munkát december 14-én jó hangulatú, vacsorával összekötött baráti találkozóval zárta.

A Magyar Történelmi Társulat Sporttörténeti Szakszervezete 1987. február 13-án tartotta meg tisztújító szakszervezeti ülést. *Kutassi László* elnöki megnyitójában ismertette a napirendet és beszámolt a sporttörténeti eseményekről. *Szikora Katalin* bemutatta a Magyar Történelmi Társulat elé kerülő beszámoló szövegét, amelyet a tagság elfogadott. Az 1987. évi munkatervi javaslatot *Kutassi László* terjesztette elő. Számos hozzászólás bizonyította, hogy a sporttörténetírás milyen sok területre kiterjedő kutatást igényel, és ezek összehangolása, valamint a tudományos szint érvényesítése milyen fontos feladata a szakszervezetnek. A vezetőség választást előkészítő jelölőbizottság (*Terényi Imre*, *Magyar György* és *Prinz János*) széles körű tájékozódása alapján kialakított véleménye és javaslata szerint a tagság egyhangúlag ismét elnöknek választotta meg *Kutassi Lászlót*, alelnöknek *Kun Lászlót*, titkárnak *Szikora Katalint*, *Gönczöl Lászlót* és *Krasovec Ferencet*.

A szakszervezet 1987. április 24-én megtárgyalta a sporttörténeti pályázatra beérkező kéziratokkal kapcsolatos teendőket. A beérkezett pályaművek kéziratait a Testnevelési Főiskola könyvtárában minden érdeklődő számára hozzáférhetővé tették.

A szakszervezet 1987. december 8-i ülésén a tagság *Kutassi László*: A magyar szakszervezeti sportmozgalom általános megszervezése 1947–1951 között című előadását hallgatta meg. A nagy érdeklődést kiváltó témához számosan szóltak hozzá. Különösen fontosak voltak a korabeli sportélet résztvevőinek dokumentumértékű visszaemlékezései.

Ezután beszámoló és értékelés hangzott el a munkacsoportok működéséről.

A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának újjáalakuló közgyűlésére 1987. április 7-én Győrött került sor. Az Oktatótörténeti Konferencia színhelyén és programjában szereplő rendezvény biztosította, hogy a történelemtanárok minél nagyobb számban részt vehessenek az újjáalakulásban. A közgyűlést széles körű tájékozódás előzte meg, és a megyéket is bevonták a munkába. Ennek eredményeként, titkos szavazással *Kardos Józsefet* elnöknek, *Czuth Bélánét* és *Zsoldosné Olay Ágnes* alelnököknek, *Katona András* titkárnak választották. Az elnökségnek még 6, az országos vezetőségnek, megyei képviselővel 19 tagja lett.

A Tanári Tagozat 1987. október 30-án Budapesten tartotta meg alakuló ülést. *Kardos József* bevezetőjében utalt *Szabolcs Ottó* alelnök érdemeire, amelyet a megújult tagozat érdekében kifejtett. *Katona András*: Munkaprogram, munkamegosztás, munkastílus című előterjesztésében felvázolta az előkészítési munkálatait, és ismertette a munkaprogramot. A betérjesztést élénk érdeemi vita követte, számos javaslattal, amelyeket a titkárnak az elfogadott munkatervben érvényesítenie kell.

A Tanári Tagozat 1987. december 18-án tartott ülésén a történelemtanítás továbbfejlesztésének tervei, a tantárgyi korrekció helyzete volt a napirenden. *Vladár Ervin* ismertette a témával kapcsolatos problémákat, metodikai és tartalmi kérdéseket. A tervezethez sok hozzászólás kapcsolódott részben a tankönyvekre, részben a tantervekre vonatkozó korrekciók javaslatával. *Kardos József* zárszavában összegezte a teendőket, és kijelölte a feladatokat.

A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya 1987. január 22-én tartotta meg hagyományos évi ankétját. Az ankétot részt vett *Incze Miklós* a Társulat alelnöke. *Koroknai Ákos* elnök megnyitója után *Gajdos Gusztáv*: A magyar ipar Széchenyitől századunkig címmel tartott vetítettképes előadást. *Bencze Géza* a magyarországi ipari szakmúzeumokat ismertette. A szakosztály 1986 évi tevékenységéről *Koroknai Ákos* tájékoztatta a hallgatóságot, és felvázolta az 1987. évi terveket. Az előadások utáni vitában a résztvevők sok érdekes adalékkal gazdagították a helytörténeti, üzemtörténeti gyűjtemények sorsáról ismert általános képet, de felhívták a figyelmet az üzemtörténeti gyűjtemények őrzésének nehézségeire is.

Az Üzemtörténeti Szakosztály más rendező szervekkel közösen 1987. május 19-én Esztergomban könyvankétot szervezett. Az Esztergom ipartörténete c. kiadvány szakmai vitáját *Bádi Béla* a METESZ esztergomi szervezetének elnöke nyitotta meg. A kötet kiadásának tapasztalatairól *Baják István* szerkesztő bizottsági elnök számolt be. *Koroknai Ákos*: Az üzemtörténetírás helyzete, különös tekintettel az esztergomi üzemtörténetekre és *Bencze Géza*: Az ipar fejlődésének kérdései Esztergomban című előadásai után *Gyarmati Lajos*, *Pálmai László*, *Hegedűs Raymond* és *Hazai Jenő* korreferátumai hangzottak el.

A szakosztály széles körű szervezőmunkájának eredményeként jogi tagságának aktivizálásával 1987-ben az előző évekhez hasonlóan Üzemtörténeti Értesítőt, üzem-, illetve gyártörténeteket jelentetett meg.

Területi Csoportok

Békés megyei Csoport

1987 tavaszán alakult meg a csoport, amelynek elnöke *Szabó Ferenc* a Békés megyei Múzeumok főigazgatója lett. Az elnökség tagjai felmérték a megye társulati tagságának létszámát, területi elhelyezkedését, ennek alapján elkészítették munkatervüket és megkezdték tevékenységüket.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csoport

A csoport elnöksége az egész országra kiterjedő szervezéssel ünnepi ülésszakot rendezett Szemere Bertalan emlékére. 1987. augusztus 27-én Vattán, Szemere Bertalan szülőfalujában *Csorba Csaba* tartott koszorúzási emlékbeszédet. 28-án a miskolci temetőben síremlékénél, és a Szemere-kertben lévő szobornál helyeztek el koszorúkat. A Szemere-emlékkiállítás *Ladányi József*, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnöke nyitotta meg. 29-én került sor a tudományos programra Szemere Bertalan és kora címmel. Ennek keretében *Szabadfalvi József* elnökletével hangzott el *Ruszoly József*: Szemere Bertalan a reformkori Borsod vármegyében; *Kállay István*: A Szemere-család genealógiája; *Tóth Albert*: Szemere Bertalan sárospataki évei; *Csorba Csaba*: Szemere Bertalan nyugat-európai tanulmányútja; *Veres László*: Szemere és a miskolci színház; *Csorba Sándor*: Magán- és közélet Szemere Bertalan műveiben című előadása. *Csorba Csaba* elnökletével *Horváth Tibor*: Szemere Bertalan büntetőjogi nézetei; A Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslat; *Urbán Aladár*: Szemere Bertalan a Batthyány-korszakban; *Révész T. Mihály*: Szemere Bertalan és a sajtószabadság; *Kajtár István*: Szemere Bertalan és a városok modernizációjának kérdése a reformkor végén és 1848-ban; *Sipta István*: Szemere Bertalan és a megyék átalakulása 1848-ban; *Homoki Nagy Mária*: Szemere Bertalan munkássága Both Ödön tanulmányaiban címmel tartottak előadásokat. *Urbán Aladár* elnökletével *Deák Gábor*: Szemere Bertalan mint teljhatalmú kormánybiztos; *Hermann Róbert*: Szemere Bertalan mint a honvédelem szervezője; *Takács Péter*: Szemere Bertalan miniszterelnöksége című előadásainak megtartására került sor. Az ülésszak záró részében *Ruszoly József* elnökölt, és *Katona Tamás*: Az emigráns Szemere; *Pelyach István*: Szemere Bertalan „Politikai jellemrajzai”-ról; *Bistei Attila*: Szemere Bertalan utóélete Borsodban; *Szabadfalvi József*: Szemere Attila, Szemere Bertalan fia c. referátumai hangzottak el. Az ülésszak színvonalas előadásait nagyszámú közönség hallgatta meg. A megyei elnökség az előadások megjelentetését is magára vállalta.

Csongrád megyei Csoport

A beszámoló jelentés szerint 1987 szeptemberében A. Sajti Enikő: A Szovjetunió története; az 1920-as évek vitái címmel Szegeden tartott előadást. 1987 októberében Makón A Márciusi Front megalakulása 50. évfordulójára emlékülést rendeztek kiállítással egybekötve. Az előadók között a csoportból Serfőző Lajos és Tóth Ferenc szerepeltek. Októberben részt vett a csoport a Csongrád Megyei Levéltári Napok megszervezésében a megye különböző városaiban, csatlakoztak a Szegeden 1987 novemberében tartott IV. Országos Olimpiai Vándorgyűlés rendezvényéhez. Közreműködtek az 1987 decemberében Makón megalakult Erdei Ferenc Társaság megalakításában. Több megyei kiadvány gondozását (szerkesztés, lektorálás stb.) vállalták, és több kiadványnak szerzői is a társulati tagokból kerültek ki. A megye kulturális életének előmozdítása érdekében elősegítették a tudományos kutatómunkát, a tanári továbbképzést, kiállításokat rendeztek Szentesen, és a Rádióban előadást tartottak Szentestörténetéről.

Déldunántúli Csoport

A négy megyét Baranyát, Somogyot, Tolnát és Zalát magában foglaló csoport munkájának központjába a megyék önálló tudományszervezési tevékenységét állította. E törekvés sikeres volt, ezt a programjaik is bizonyították. A központ, a pécsi vezetőség gondos munkája nyomán megélénkült a társulati élet. 1987. március 24-én Pécsen A szocialista átalakulás Kelet-Európában 1944–1949 és A szocializmus mint történelmi jelenség címmel Menyhárt Lajos tartott előadást.

A Déldunántúli Csoport 1987. április 10-én Pécsen tartotta meg beszámoló és vezetőségválasztó közgyűlését. A közgyűlés elnöke Fehér István volt, és az elnökségben részt vett Liptai Ervin, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, Rajnai József, az MSZMP Baranya Megyei Bizottságának titkára, Tüskés Tibor író, Kanyar József, a Déldunántúli Csoport elnöke és Vonyó József titkár. Napirend előtt megválasztották a jelölőbizottságot, amelynek elnöke Polányi Imre, és a szavazatszedő bizottságot, amelynek elnöke Tegzes Ferenc lett.

Az ülés tudományos programja Kanyar József: Múzsáknak szentelt kies tartomány c. könyvének vitája volt. T. Mérey Klára, Aknai Tamás és Tüskés Tibor a történettudomány, a művészet és az irodalom szempontjaiból referáltak a műről, és nagyra értékelték a szerző tudományos teljesítményét. A továbbiakban Vonyó József beszámolt a Csoport 1982–1987 között végzett munkájáról, az eredmények mellett a gondokat sem hallgatva el. Szita László ismertette a csoport gazdasági helyzetét. A hozzászólások során felmerült a tematikai nyitás szükségessége, főleg az archeográfia és az üzemtörténetírás irányában. Az ülés második részében a jelölőbizottság ismertette javaslatát, amelyet a tagság elfogadott. A szavazás eredményeként 17 tagú vezetőséget választott a közgyűlés, biztosítva ezzel, hogy a terület mind a négy megyéje képviselve legyen az új vezetőségben. Eszerint: örökös tiszteletbeli elnök: Kanyar József, elnök: T. Mérey Klára, ügyvezető alelnök: Szita László, titkár: Vonyó József lett. Megyei alelnökök: Baranyában: Fehér István, Somogyban: Bösze Sándor, Tolnában: Várady Zoltán, Zalában: Halász Imre. Megyei tanári tagozatok vezetői: Baranyában: Frank Gábor, Somogyban: Redőthy Ferenc, Tolnában: Szóts Zoltán, Zalában: Jász Béla. A gazdasági ügyintéző: Maximné Milter Anna.

Az új vezetőséget Liptai Ervin köszöntötte, és az eddigi szép eredményeik után a tervezett gazdag programhoz sok sikert kívánt. Az ülés Fehér István zárszavával ért véget.

Más rendezőszervekkel közösen került sor a Történelem szakhét megrendezésére, 1987. április 16–29 között. A pécsi egyetemen megtartott előadások – Kerékgyártó László: A Magyarok Világszövetségének tevékenysége; Stier Miklós: Ausztromarxizmus, magyar szociáldemokrácia és a nemzetiségi kérdés; valamint ugyanő: Az ellenforradalmi rendszer (1919–1944) jellegéről; Gyarmati György: Magyarország az ötvenes években; Nagy Tibor: A pannóniai episcopatus vezető szerepe a 4. század derekán – mellett filmvetítések, kulturális műsorok és sportprogram is tarkította a nagy elismerést kiváltó rendezvényt.

1987. május 9–10-én ugyancsak Pécsen közös rendezvényként került sor a Dél-Dunántúlon dolgozó történészek I. regionális konferenciájára. Az ülészakot T. Mérey Klára nyitotta meg, utána Orbán Sándor: Agrárátalakulások a régió szocialista országaiban címmel tartotta meg előadását. Az első nap további programja szekcióülésekben folytatódott. Május 10-én a szekcióvezetők beszámoltak az előző napi munkáról, és meghallgatták Orosz István: Földművelési rendszerek a Dunántúlon a 19. század első felé-

ben; *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a nemzetiségi kérdés, valamint *Füzes Miklós*: Batt-hyány Kázmér pályája című előadásait. A nemzetiségi szekciót *Tilkovszky Loránt*, a gazdaságtörténeti szekciót *Orosz István*, a művelődési szekciót *Füzes Miklós* és a felszabadulás utáni szekciót *Orbán Sándor* vezette.

Siklóson tudományos konferencia keretében 1987. augusztus 14–15-én emlékeztek meg a nagy-harsányi csata 300. évfordulójára. *Végh Józsefné*, a Baranya Megyei Tanács munkatársának üdvözlő szavai után *T. Mérey Klára* nyitotta meg a konferenciát. Ezután *Szakály Ferenc*: Nézetek a felszabadító háború történeti helyéről; *Nagy Lajos*: A nagyharsányi csata; *Vass Előd*: Helyszíni jelentések a nagyharsányi csatáról; *Farkas Gábor*: A Budától–Belgrádig című jubileumi kötetről; *Ludwig Hüttl*: Miksa Emánuel bajor választófejedelem és Magyarország felszabadítása a török alól és annak európai jelentősége; *Heckenast Gusztáv*: Új üzemi formák Magyarország iparában a 17–18. század végi pecséteken; *Hóvári János*: A nagyharsányi csata török forrásai; *Veress D. Csaba*: Hol volt a második mohácsi csata? (A csata története az új kutatások fényében); *Stjepan Srsan*: A törökkor a 16–17. századi horvát történeti irodalomban; *Timár György*: Baranya népének kontinuitása a törökkorban; *Rázsó Gyula*: Budától–Belgrádig. Badeni Lajos két háborús esztendeje; *Nagy László*: A kurucok a visszafoglaló háború idején; *Bariska István*: Franciaország és a tengeri nagyhatalmak viszonya a magyarországi török háborúkhöz; *Varga J. János*: Az 1683–1687-es katonai sikerek politikai következményei; *Serif Basta*: Az oszmán diplomácia a 17. sz. második felében; *Sugár István*: Eger kapitulációja; *Dankó Imre*: A „Caraffa-járás” emlékei; *Gerő Győző*: Sikló a törökkor végén és *Czigány István*: Az 1687-es törökellenes hadjárat és a magyarországi katonaság címmel tartottak előadást. A tudományos munkát filmvetítéssel, kirándulással egészítették ki.

1987. augusztus 16. és 22. között rendezték meg a Dél-Dunántúl fiatal történelemkutatónak 2. nyári táborát, a KISZ Tolna Megyei Bizottságának Fadd-Dombori vezetőképző táborában. A négy megyéből mintegy száz hallgató, levéltáros, könyvtáros, muzeológus, tanár és diák vett részt a táborozáson. A tudományos program *Glatz Ferenc*: A sztálinizmus, mint történelmi jelenség című előadásával kezdődött és *Menyhárt Lajos*: Szocialista átalakulás Közép–Kelet-Európában; *Izsák Lajos*: Pártharcok Magyarországon 1944–1948; *Balogh Sándor*: Az „ötvenes évek” és a magyar történetírás; *Szakály Ferenc*: A magyarországi törökkutatás legújabb eredményei; *Hóvári János*: A török berendezkedése a Dél-Dunántúlon *Niederhauser Emil*: Nemzeti és nemzetközi kérdés Kelet-Európában a 19. sz. második felében; *Ránki György*: A magyar gazdaság és társadalom modernizálásának problémái a dualizmus korában; *Szász Zoltán*: Az „Erdély története”-nek születése és fogadtatása, tudományos jelentősége című előadásaival folytatódott. Kiegészítő programként a résztvevők számára filmvetítést, műhelyvitákat, konzultációkat szerveztek. A tábor munkáját a színvonalas szakmai továbbképzés és az intenzív szakmai együttgondolkodás jellemezte.

A Csoport Történelmi Segédtudományokat Művelő Munkacsoportja szeptember 21-én ült össze. Az újjáalakult szekció elnöke *Bezerédy Győző* lett. A tagság úgy határozott, hogy működését az egész Dunántúlra kiterjeszti, és felveszi a kapcsolatot az Archeológiai, Heraldikai és Genealógiai Szakosztállyal.

A dunántúli történelemtanárok továbbképzésének lehetőségeit a Csoport titkára, *Vonyó József* 1987. október 29-én Budapesten a Művelődési Minisztérium képviselőjével közösen vitatta meg. A megbeszélés eredményeként javasolták, hogy a minisztérium anyagi támogatása mellett szervezetileg és tartalmilag fejlesszék tovább a szakmai fórumokat. 1987. november 20-án Pécsen a Csoport vezetőségi ülést tartott. Napirendjén a társulati beszámoló és az 1988 évi munkaterv szerepelt.

Győr–Sopron megyei Csoport

A Csoport kezdeményezőkézségének jeleként a történelemtanárok minél jobb és frissebb tájékoztatására jelent meg a Segédanyag a történelemtanároknak című cikkgyűjtemény, amely a tanárok felkészítésében, a vitákban és az oktatásban felmerülő kérdések tisztázását érvekké segíti. Az anyag összeállítása és közreadása *Tölgyesi Lászlónak*, a csoport titkárának az érdeme.

A Csoport folytatta nagy sikerű História-klub-rendezvényeit is. Ennek keretében 1987. november 3-án *Lipcsy Ildikó*: A magyar nemzetiség helyzete Romániában 1944–1965 között és *Pók Attila*: Osztyálok, osztályharc, társadalmi formációk – és történelemtanítás címmel 1987. december 10-én Győrben tartották meg előadásait.

Heves megyei Csoport

A Magyar Történelmi Társulat Heves megyei Csoportja 1987. szeptember 25-én Egerben tartotta meg alakuló ülését. A megjelenteket *Vasas Joachim* az MSZMP Heves Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának igazgatója üdvözölte. Az ülést *Orosz István*, A társulat alelnöke vezette, és ismertette a csoport vezetőségére tett, jó előkészítő munkával kialakított javaslatot. A konferencia tudományos programjában *Varga J. János*: Az 1683–1687-es katonai események politikai következményei címmel tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást. Ezután került sor a vezetőség megválasztására. Eszerint az elnök *Nagy József*, titkár: *Havassy Péter*, alelnökök: *Horváth Tamás* (Eger), *Sereg József* (Gyöngyös) és *Németi Gábor* (Hatvan) lettek. *Nagy József* a megbízatást megköszönve áttekintette a Társulat tevékenységének múltját a megyében. A Társulat történetében először éppen itt – észak-magyarországi szervezet néven – alakult vidéki csoport, amely 1956-ig *Szántó Imre* és *Soós Imre* vezetésével igen eredményesen működött. Ezután elemezte a jelenlegi helyzetet, a területi kutatási lehetőségeket, és a feladatokat a helytörténetet és az országos tudományos életbe való bekapcsolódás módjait illetően. Az új csoport munkájához *Orosz István* kívánt sok sikert.

Kelet-Dunántúli Csoport

A megyei TIT és a Hazafias Népfront szervezeteivel szorosan együttműködve végzi tevékenységét. 1987-ben közösen rendezték meg *Sárbogárd helytörténete* címmel a második tudományos ülésszakot. A Városi Tanács elnökének, *Szalai Istvánnak* köszöntése után *Farkas Gábor*: Politikai és gazdasági viszonyok fejlődése 1850–1914 között; *Erdős Ferenc*: Földmunkás mozgalom és forradalmi események Sárbogárdon 1890–1919 között; *Dani Lukács*: Művelődési viszonyok Sárbogárdon a tőkés társadalom fejlődésének első évtizedében című előadásai hangzottak el, *Lendvai György* elnökletével.

1987. december 7-én került sor a Sárkeresztúr község történetének szentelt konferenciára. A konferencia elnöke *Dani Lukács* volt. *Fülöp Gyula*: Sárkeresztúr a magyar középkor évszázadaiban; *Erdős Ferenc*: Birtokviszonyok Sárkeresztúron a 18. században referátumait konzultáció követte, majd az ülés falugyűléssel ért véget.

A csoport elkészítette és megtárgyalta a Fejér megyei helytörténeti ismeretterjesztésről készített anyagot. A tematika kidolgozása mellett gondot fordítottak az ismeretterjesztés lehetőségeinek és formájának felmérésére, és a munkába bevonható tudományos munkatársak kiválogatására.

Nógrád megyei Csoport

A Nógrád megyei Csoport 1987. január 30-án tartotta meg beszámoló ülését. *Praznovszky Mihály* bevezetőjében ismertette az elvégzett munkát, beszámolt arról is, hogy miben volt lemaradás. A program nagy részét sikerrel teljesítették, és komoly eredményként mutathatják fel a Csoport önálló kiadványát, mely Nógrádi történeti évkönyv 1985 címen jelent meg, és a területi csoport minden tagja megkapta.

Az ülés tudományos programjában *Szász Zoltán* ismertette az Erdély története I–III. című kiadvány munkálatait. Az előadást vita követte.

A Csoport aktívan vett részt a megye tudományos közéletében, minden fontos rendezvényből részt vállalt, megjelentette a Szirákon rendezett nagy sikerű Teleki-konferencia anyagát, és támogatta a helytörténeti kutatásokat.

Időközben *Praznovszky Mihály* helyett – aki a csoport munkáját személyes aktivitásával, nagyon eredményesen vezette, de más megyébe való áthelyezése miatt azt nem vállalhatta tovább – a titkári teendőket *Szvircsék Ferenc* vette át.

Pest megyei Csoport

1987. október 30-án más megyei szervezettel közösen tartott rendezvényen 200 hallgató előtt *Menyhárt Lajos*: Az 1917. évi orosz forradalmak és a történetírás; *Binder György*: A Szovjet Hadsereg születésének körülményeiről és mai jelentőségéről tartott előadást. Ezután a vezetőség titkára beszámolt az Országos Elnökség állásfoglalásáról, értékeléséről a Csoport munkáját illetően, és ismertette a további munka irányát.

Szabolcs-Szatmár megyei Csoport

A Csoport szervezésének munkáját *Hársfalvi Péter* elhunytá óta *Takács Péter* irányította. Új vezetőség választására ez évben nem került sor. A társulati munka ennek ellenére nem állt meg. Részt vettek a megyei tudományos rendezvények és helytörténeti kutatások szervezésében. Más megyékkel is együttműködve bekapcsolódtak – személyes részvétellel – országos jellegű konferenciákba.

Vas megyei Csoport

A Csoport 1987. január 27-i ülésén megtárgyalta az előző évi munkatervet és az ebből adódó feladatokat.

Más megyei szervekkel együtt 1987. április 13-án Nemzetiségek tegnap és ma címmel elméleti konferenciát rendeztek a történelemtanárok továbbképzésére. A programot *Szalay László*, A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola főigazgatója megnyitóját indította, és *Varsányi Péter István* vezette be. Ezután hangzott el *Gergely Jenő*: Vallás, egyház és nemzetiségek a dualizmus korában; *Varsányi Péter István*: A szerbek és a szerb kérdés a kiegyezéskori Magyarországon; *Vigh Kálmán*: Az Egyesült Államokba vándorolt ruszinok egyházi gondozása a 20. század elején; *Balogh Sándor*: A népi demokratikus Magyarország és a nemzetiségek *Zielbauer György*: A német nemzetiségi lakosság kitelepítése Nyugat-Dunántúlon; *Stipkovits Ferenc*: A szlovénység történetének néhány kérdése 1945–1946-ban című előadása.

Június 3-i ülésén tárgyalta meg az elnökség a további szakmai továbbképzés programját a rendezvényeit. Elnökségi ülésen, október 5-én került sor további terveik megtárgyalására és az 1988. évi levéltári napok előkészítésére.

A megyei művelődési szervekkel közösen 1987. november 9-én rendezték meg a Horváth Boldizsár emlékünnepeket, amelyet a tanári továbbképzéssel kötöttek egybe. *Elek Tibor* tanácselnök helyettese megnyitóját *Tilcsik György*: Adatok Horváth Boldizsár politikai pályakezdéséhez; *Vörös Károly*: Magyarország a 19. sz. utolsó harmadában; *Horváth Pál*: Horváth Boldizsár az igazságügy-miniszter; *Köbölkuti Katalin*: Horváth Boldizsár a lírikus és szépfő című előadása következett. A Horváth Boldizsár szülőházán elhelyezett emléktáblát *Varsányi Péter István* leplezte le. Az ünnepségnek a helyi sajtóban nagy visszhangja volt.

Rozsnyói Ágnes

SOMMAIRE

ÉTUDES — *Jerzy Strzelczyk*: Des Goths en Europe centrale — *Jacek Banaszkiewicz*: L'unité de l'ordre social spatial et des traditions populaires primitives — *Edward Potkowski*: La civilisation de l'écrit dans la Pologne du Moyen Âge — *Janusz Tazbir*: La Hongrie en tant que symbole et avertissement dans la littérature ancienne polonaise — *Zbigniew Wójcik*: La situation internationale de la Pologne au XVIIe siècle. Les principes de base de la situation internationale — *Jerzy Michalski*: Déclin et résurrection de la Diète polonaise au XVIIIe siècle — *Emanuel Rostworowski*: Combien de ressortissants nobles relevaient de Rzeczpospolita? — *Monika Senkowska-Gluck*: La question paysanne en Illyrie à l'époque des gouvernements napoléoniens (1809-1813) — *Stefan Kiniewicz*: Le problème du compromis historique dans la Pologne du XIXe siècle — *Tadeusz Jedruszczak*: Les problèmes de la reconstruction de l'État polonais indépendant en 1918 — *Janina Leskiewiczowa*: Étude de l'histoire des propriétaires terriens polonais — *Roman Wapinski*: A propos de certains traits spécifiques des structures sociales de la deuxième République — *Andrzej Skrzypek*: L'octobre polonais et les relations polono-soviétiques — *Antoni Maczak*: La corruption à l'époque moderne. Revue de cette problématique — *Jerzy Mterniczky*: La conscience historique des Polonais. Les problèmes méthodologiques et l'état actuel des recherches — COMPTES RENDUS — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUES — CHRONIQUE

CONTENTS

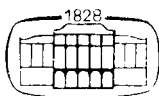
STUDIES — *Jerzy Strzelczyk*: Goths in Central Europe — *Jacek Banaszkiewicz*: The Unity of Spatial, Social Order and Early Popular Traditions — *Edward Potkowski*: Mediaeval Polish Literary — *Janusz Tazbir*: Hungary as a Symbol and Warning in Old Polish Literature — *Zbigniew Wójcik*: Poland's International Situation in the 17th Century — The Main Principles of the International Situation — *Jerzy Michalski*: The Decline and Rebirth of the Sejm in the 18th Century — *Emanuel Rostworowski*: How Many Noble Citizens Did the Rzeczpospolita Have? — *Monika Senkowska-Gluck*: The Problem of Peasants in Illyria during the Time of the Napoleon-Governments (1809-1813) — *Stefan Kiniewicz*: The Problem of the Compromise in 19th Century Poland — *Tadeusz Jedruszczak*: The Problems of the Reconstruction of the Independent Polish State in 1918 — *Janina Leskiewiczowa*: Inquiries into the History of the Polish Landowners — *Roman Wapinski*: Some Aspects of the Social Structure in the Second Republic — *Andrzej Skrzypek*: The Polish October and the Polish-Soviet Relations — *Antoni Maczak*: Corruption in the Modern Age. A Survey of Problems — *Jerzy Materniczky*: The Historical Consciousness of Poles. Methodological Problems and the Present State of Research — REPORT — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALT

STUDIEN — *Jerzy Strzelczyk*: Die Gothen in Mitteleuropa — *Jacek Banaszkiewicz*: Die Einheit der räumlichen, sozialen Ordnung und der frühen Volkstraditionen — *Edward Potkowski*: Mittelalterliche polnische Schriftlichkeit — *Janusz Tazbir*: Ungarn als Symbol und Warnung in der alten polnischen Literatur — *Zbigniew Wójcik*: Die internationale Lage Polens im 17. Jahrhundert — Die Grundprinzipien der internationalen Lage — *Jerzy Michalski*: Der Untergang und der Aufstieg des Sejms im 18. Jahrhundert — *Emanuel Rostworowski*: Wieviele adelige Staatsbürger hatte der Rzeczpospolita? — *Monika Senkowska-Gluck*: Die Bauernfrage in Illyrien zur Zeit der napoleonischen Regierungen (1809-1813) — *Stefan Kiniewicz*: Das Problem des Ausgleiches im Polen im 19. Jahrhundert — *Tadeusz Jedruszczak*: Die Probleme des Wiederaufbaus des polnischen Staates in 1918 — *Janina Leskiewiczowa*: Die Untersuchung der Geschichte der polnischen Grundbesitzer — *Roman Wapinski*: Über einige Züge der sozialen Struktur der Zweiten Republik — *Andrzej Skrzypek*: Der polnische Oktober und die polnisch-sowjetischen Beziehungen — *Antoni Maczak*: Die Korruption in der Neuzeit. Ein Überblick der Probleme — *Jerzy Mterniczky*: Das historische Bewußtsein der Polen. Die methodologischen Probleme und der heutige Stand der Forschungen — BERICHT — HISTORISCHE LITERATUR — ZEITSCHRIFTENBEACHTER — KRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ежи Стржельчик*: Готы в Центральной Европе — *Яцек Бапашкевич*: Единство региона, общественного строя и изначальных народных традиций — *Эдвард Потковзкий*: Средневековая польская письменность — *Януш Таздир*: Венгрия как символ и предупреждение в старой польской литературе — *Збигнев Войчик*: Международное положение Польши в XVII в. Основные принципы международного положения — *Ежи Михальский*: Спад и возрождение сейма в XVII в. — *Эмануел Растворовский*: Сколько граждан дворянского происхождения было в Речи Посполитой? — *Моника Сенковская-Глюк*: Крестьянский вопрос в Иллирии во времена наполеоновских правительств (1809—1813 гг.) — *Стефан Кинiewicz*: Проблемы компромисса в Польше в XIX в. — *Тадеуш Яядрушчак*: Проблемы восстановления независимого польского государства в 1918 г. — *Янина Лескевцова*: Исследование истории крупнопоместного польского дворянства — *Роман Вапильский*: Об отдельных чертах общественной структуры второй республики — *Атджей Скржинек*: Польский октябрь и советско—польские отношения — *Антони Мацак*: Коррупция в эпоху современности. Обзор проблематики — *Ежи Матерницки*: Историческое сознание поляков. Методические проблемы и современное состояние исследований — СООБЩЕНИЯ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ПЕРИОДИКИ — ХРОНИКА

AZ AKADÉMIAI KIADÓ AJÁNLATA

MAGYARORSZÁG BIRTOKVISZONYAI A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN

Két kötetben

Szerk. és bev. tan. írta: Maksay Ferenc

(A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.

Forráskiadványok 16.)

1480Ft

Deák, István: DIE RECHTMASSIGE REVOLUTION

Lajos Kossuth und Ungarn 1848–1849

460Ft

Dórry-Bónis-Érszegi-Teke: DECRETA REGNI HUNGARIAE GESETZE UND VERORDNUNGEN UNGARNS 1458–1490

Publicationes archivi nationalis Hungarici II. Fontes Quellenpubli-
kationen 19.

510Ft

ERDÉLY RÖVID TÖRTÉNETE

Főszerk. Köpeczi Béla

295Ft

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1686–1790.

Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv

(Magyarország története tíz kötetben)

499Ft

HUNGARY AND EUROPEAN CIVILIZATION

Szerk. Ránki György

(Indiana University Studies on Hungary 3.)

500Ft

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI KRONOLÓGIÁJA II. 1526–1848.

Főszerk. Benda Kálmán

80Ft

Makk, Ferenc: THE ÁRPÁDS AND THE COMNENI

Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th
Century

290Ft

Neupauer Kamill: MÁRIA TERÉZIA ÚRBÉRRENDEZÉSE BEREK, MÁ- RAMAROS, UNG ÉS UGOCSA MEGYÉBEN

72Ft

Tóth Zoltán: SZEKSZÁRD TÁRSADALMA

Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalaku-
lásban

87Ft

Pók Attila: A MAGYARORSZÁGI RADIKÁLIS DEMOKRATA IDEO- LÓGIA KIALAKULÁSA

A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)

(Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 112.)

55Ft

*A kötetek megrendelhetők az Akadémiai Kiadó Kereskedelmi osztályán, az 1519
Budapest, Postafiók 245. címen.*

A megrendeléseket postán, utánvétellel (+ portó) teljesítik.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Szedte a Neotyp Kisszövetkezet
Nyomtatta: Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat – Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990 – Nyomdai táskaszám: 18275
Felelős szerkesztő: Mucsi Ferenc
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent 31,15 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0029-8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,- Ft

Egy szám ára: 35,- Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.).

Ára: 70 Ft

Évi előfizetési ára: 210 Ft

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve – új szerző esetében – egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5–3,5 íves kéziratokat tekintti a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos – nem másoló – papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs – írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére – ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri – különlenyomatot készítettünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST